

जैनाचार्य-जैनधर्मदिवाकर-पूज्यश्री-घासीलालजी-महाराज-

विरचितया अनुयोगचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृतं

हिन्दी-गुर्जर-भाषाऽनुवादसहितम्

श्री अनुयोगद्वारसूत्रम्

(प्रथमो भागः)

नियोजकः

संस्कृत-प्राकृतज्ञ-जैनागमनिष्णात-प्रियव्याख्यानि

पण्डितमुनि-श्रीकन्हैयालालजी-महाराजः

प्रकाशकः

साणंदनिवासी-श्रेष्ठिश्री डोसाभाई गोपालदासरसरणार्थ

तत्पुत्रप्रदत्त-द्रव्यसाहाय्येन

अ० भा० श्वे० रथा० जैनशास्त्रोद्धारसमितिप्रमुखः

श्रेष्ठि-श्रीशान्तिलाल-मङ्गलदासभाई-महोदयः

मु० राजकोट

प्रथमा-आवृत्ति

वीर-संवत्

विक्रम-संवत्

ईसवीसन्

प्रति १२००

२४९३

२०२३

१९६७

मूल्यम्-रु० २५-०-०

મળવાનું ઠેકાણું :
શ્રી અ. ભા. શ્વે. સ્થાનકવાસી
જૈનશાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ,
ઠે. ગરેડિયા કૂવા રોડ,
રાજકોટ, (સૌરાષ્ટ્ર).

Published by :
Shri Akhil Bharat S. S.
Jain Shastroddhara Samiti,
Garedia Kuva Road, RAJKOT,
(Saurashtra), W. Ry, India.

ये नाम कैचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
कालोद्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

हरिगीतच्छन्दः

करते अवज्ञा जो हमारी यत्न ना उनके लिये ।
जो जानते हैं तत्त्व कुछ फिर यत्न ना उनके लिये ॥
जनमेगा मुझला व्यक्ति कोई तत्त्व इससे पायगा ।
है काल निरवधि विपुलपृथ्वी ध्यान में यह लायगा ॥ १ ॥

મૂલ્ય: રૂ. ૨૫=૦૦

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત ૧૨૦૦
વીર સંવત્ ૨૪૬૩
વિક્રમ સંવત્ ૨૦૨૩
ઇસવીસન ૧૯૬૭

: મુદ્રક :
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

પટેલ ડોસાભાઈ ગોપાલદાસ

સુ. સાણંદ (જ. અમદાવાદ)

જન્મ : તા. ૧૭-૧-૧૮૭૦

મરણ : તા. ૫-૬-૧૯૬૪

આ શ્રીકલાગ્નિસાગરસૂરિ જ્ઞાનમન્દિર
દ્વારા સપ્રમ મેટ તા

મળવાનું ઠંડાણ :
શ્રી અ. ભા. રવે. સ્થાનકવાસી
જૈનશાસ્ત્રોદ્ધાર સમિતિ,
કે. ગરેડિયા કુવા રોડ,
રાજકોટ, (સૌરાષ્ટ્ર).

Published by :
Shri Akhil Bharat S. S.
Jain Shastroddhara Samiti,
Garedia Kuva Road, RAJKOT,
(Saurashtra), W. Ry, India.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां,
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा,
कालोह्यं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ १ ॥

हरिगीतच्छन्दः

करते अवज्ञा जो हमारी यत्न ना उनके लिये ।
जो जानते हैं तत्त्व कुछ फिर यत्न ना उनके लिये ॥
जनमेगा मुझसा व्यक्ति कोई तत्त्व इससे पायगा ।
है काल निरवधि विपुलपृथ्वी ध्यान में यह लायगा ॥ १ ॥

મૂલ્ય: રૂ. ૨૫=૦૦

પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રત ૧૨૦૦
વીર સંવત્ ૨૪૬૩
વિક્રમ સંવત્ ૨૦૨૩
ઇસવીસન ૧૯૬૭

: મુદ્રક :
મણિલાલ છગનલાલ શાહ
નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ધીકાંટા રોડ. અમદાવાદ.

પટેલ ડોસાભાઈ જાપાલદાસ

મુ. સાણંદ (જ. અમદાવાદ)

જન્મ : તા. ૧૭-૧-૧૮૭૦

મરણ : તા. ૫-૬-૧૯૬૪

આ શ્રીકલ્યાણગંગાગરસૂરિ જ્ઞાનમન્દિર
દ્વારા સપ્રેમ મેટ તા

સાણુંદનિવાસી ધર્માનુરાગી સ્વ. શ્રી ડોસાભાઈ ગોપાળજીભાઈ પટેલનું

સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર

સાણુંદ (જી. અમદાવાદ) નિવાસી પટેલ ડોસાભાઈનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૨૬ તા. ૧૭-૧-૧૮૭૦ના રોજ થયો હતો. તેઓ બે ભાઈઓ હતા. મોટા હરીભાઈ અને નાના ડોસાભાઈ તેઓ કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિના હતા. કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિમાં વૈષ્ણવધર્મી અને જૈનધર્મી હોય છે શ્રી ગોપાલજીભાઈમાં જૈનધર્મના સંસ્કારો દૃઢ હતા. તેઓ સ્થાનકવાસી જૈનધર્મના ચુસ્ત અનુયાયી હતા તેથી તેમના બંને પુત્રોમાં જૈનધર્મના સંસ્કારો બાલ્યાવસ્થામાંથી દૃઢ થયા હતા તેમના પૂર્વજો મૂળ અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામના વતની હતા, પરંતુ સમય જતાં તેઓ સાણુંદમાં આવી વસ્યા હતા.

બંને પુત્રોએ ધાર્મિક શિક્ષણ સાથે ગુજરાતી શિક્ષણ લીધું, તે દરમિયાન બંને પુત્રોને બાળ-અવસ્થામાં છોડી પિતા ગોપાળજીભાઈ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. માતા બંને પુત્રોને લઈ પોતાના પિયર ગયા ત્યારબાદ ૧૮ વર્ષની ઉંમરે ડોસાભાઈને લઈ તેમની માતા પુનઃ સાણુંદમાં આવી વસ્યા. ઈ સ. ૧૯૦૨માં શ્રી ડોસાભાઈનું શ્રીમંત કન્યા જડાવબાઈ સાથે ખીજીવાર લગ્ન થયું જડાવબાઈ સરળ, ધર્મિક અને સેવાપરાયણ હતા. પોતાના ખેતીના ધંધામાં જીવનનિર્વાહ બરોબર ચાલતો ન હોવાથી ડોસાભાઈએ નોકરી રવીકારી ૩૦ વર્ષ સુધી નોકરી કર્યા બાદ અનાજના ધંધામાં પડ્યા અને પ્રમાણિકતા, મીઠી ભાષા વગેરે સદ્ગુણોથી તેઓએ ધંધામાં ખૂબ પ્રગતિ સાધી સાથે સાથે દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ પણ ઘણી સારી કરી.

શ્રી ડોસાભાઈ ધર્મના રંગથી બરોબર રંગાયેલા હતા સામાયિક, બંને વખત પ્રતિક્રમણ, વરસોનાવરસો સુધી કરેલી બંને વખતની આયબીલની સંપૂર્ણ જોળી, ઉપવાસાદિ તપશ્ચર્યા એ જૈનધર્મ પ્રત્યેની તેમની ભક્તિના અપૂર્વ પ્રતીકો હતાં.

પશુ-પ્રાણીઓ પ્રત્યેની તેમની દયા પ્રશંસનીય હતી. એકવાર તેઓ કોઈ ગામડામાં ઉધરાણીએ ગયેલા, ત્યાં રસ્તામાં ભૂખતરસથી પીડાતી એવી દુર્બળ ગાયને જોઈ, તેમનું હૃદય કડુણાથી ભરાઈ આવ્યું. તેમણે ગામલોકોને આ દુઃખી ગાયની વ્યવસ્થા કરવાનું દહ્યું પણ કોઈએ ગણકાર્યું નહિ, તેથી ડોસાભાઈ પોતાની ઉધરાણીના કામને જતું કરી તરતજ ગામમાંથી એક ગાડું ભાડે લાવી તેમાં ગાયને તેમાં નાખી, સાણુંદ લાવ્યા અને પાંજરાપોળમાં મૂકી પોતાના તરફથી તેના ઘાસચારાનો સંપૂર્ણ બંદોબસ્ત કર્યો,

સાધુમુનિરાજો પ્રત્યે તેમને અનન્ય લક્ષિત હતી ગામમાં સંતસતીજીઓ બિરાજતા હોય ત્યારે તેમના દર્શન કર્યા પહેલાં તેઓ કદી અન્તઃજન લેતા ન હતા. સંઘના દરેક કાર્યમાં તેમનો તન, મન, ધનનો હમેશાં સક્રિય સહકાર રહેતો તેમણે અને તેમના પુત્રોએ અમદાવાદ દાણા બજારમાં (કાળુપુર-ચોખાબજાર) અનાજની જથ્થાબંધ દુકાન શરૂ કરી તેની સાથે તેમણે પેઢીમાં પોતાનું નામ રાખવાનું બીજકુલ પસંદ કર્યું નહિ તેઓ જૈન ધર્મના સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને જાણતાં હોઈ, તેમણે “ક્રિયા”, (પાપની રાયાઈ) આવવાનાં કારણે નામ સ્થાપનાથી મુક્ત થયા છેલ્લા કેટલાયે વરસોથી તેઓ નિવૃત્ત ધાર્મિક જીવન ગાળતા.

તેઓ સાદુ જીવન ગાળતા જીંદગીમાં તેમણે કદી ડોક્ટરની દવા સુદ્ધાં લીધી ન હતી. તેઓએ ખૂબજ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી, ૯૫ વર્ષની ઉંમરે સંવત ૨૦૨૦ ના વૈશાખ વદ દશમ તા. ૫-૬-૧૯૬૪ના રોજ ખૂબજ સમતાપૂર્વક સ્વર્ગગમન કર્યું. તેમને પોતાના અંતિમ સમયની જાણ થઈ હોય તેમ તેમણે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મહાસુખભાઈને કહી દીધું કે સમસ્ત કુટુંબને અહિં એકત્ર કરો તે મુજબ આખું કુટુંબ તેમની પાસે હાજર થયું સૌની ક્ષમાયાચના કરી અને પવિત્ર નવકારમંત્રના શાંત જાપપૂર્વક તેઓ આ ક્ષાની દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયા અને પોતાના મનુષ્યજીવનને ધન્ય બનાવી ગયા.

શ્રી ડોસાભાઈને એક પુત્રી અને ત્રણ પુત્રો છે. પુત્રી મહાલક્ષ્મીબેન ધર્મના સંસ્કારોથી ભૂષિત છે ત્રણ પુત્રો (૧) મહાસુખભાઈ (૨) બલદેવભાઈ (૩) ચમનલાલભાઈ જેઓ પોતાના અનાજના વ્યવસાયમાં રોકાયેલ હોવા છતાં જૈનધર્મમાં ઉત્થાન કાર્યમાં સારો ફાળો આપે છે, જૈન શાસ્ત્રોદ્ધાર સમીતીને તેમણે પોતાના સદ્ગત પિતાશ્રી ડોસાભાઈની પુણ્યસ્મૃતિમાં રૂ. ૫૦૦૧ આપીને છે અને આ આગમ તેમના સ્મરણાર્થે પ્રગટ કરાવેલ છે.

તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મહાસુખભાઈ વર્ષો સુધી સરકારી સ્કૂલમાં અધ્યાપક કરીકે રહ્યા હતા. હાલ પોતાની અનાજની પેઢીમાં ધીકનો વ્યવસાય કરી રહ્યા છે બીજા પુત્ર શ્રી બલદેવભાઈ અમદાવાદ ગ્રેન મર્ચન્ટ્સ એસોસીએશનના પ્રમુખ પદ પર છે અને ત્રીજા પુત્ર શ્રી ચીમનભાઈ શિક્ષણપ્રિય સજ્જન છે. ત્રણે ભાઈઓનો ફાળો જૈનધર્મના કાર્યોમાં સહકાર ભરેલો રહેલ છે તે ખરેખર આનંદજનક છે.

રાજકોટ

માનદ્વંત્રીઓ

તા. ૨૫-૬-૧૯૬૭

અ. ભા. શ્રે. સ્થા. જૈન. શાસ્ત્રોદ્ધારસમિતિ

શેઠશ્રી શાંતિલાલ મંગળદાસભાઈ
અમદાવાદ.

(સ્વ.) શેઠશ્રી શામળભાઈ વેલહલભાઈ
વીરાણી-રાજકોટ.

(સ્વ) શેઠશ્રી છગનલાલ શામળદાસ ભાવસાર - અમદાવાદ.

શેઠશ્રી રામળભાઈ શામળભાઈ
વીરાણી-રાજકોટ.

વચ્ચે બેઠેલા
લાલાજી ક્રિશનચંદળ સા. જોહરી
ઉભેલા સુપુત્ર ચિ. મહેતાખચન્દળ સા
નાના - અનિલકુમાર જૈન (દોયતા)

આધિમુરખીશ્રીઓ

(સ્વ.) શેઠશ્રી હરખચંદ કાલીદાસ વારિયા
ભાણવડ.

(સ્વ.) શેઠ રંગજીભાઈ મોહનલાલ શાહ
અમદાવાદ.

(સ્વ.) શેઠશ્રી દિનેશભાઈ કાંતિલાલ શાહ
અમદાવાદ.

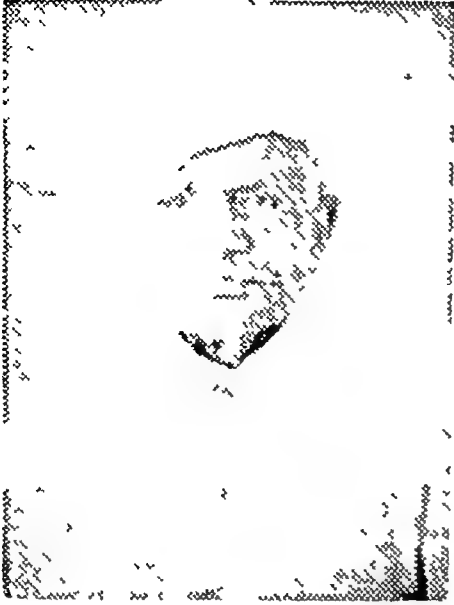
શ્રી વિનોદભાઈ વીરાણી

શેઠશ્રી નેસિંગભાઈ પાચાલાલભાઈ
અમદાવાદ.

સ્વ. શેઠશ્રી આત્મારામ ભાણુકલાલ
અમદાવાદ.

શ્રી વૃજલાલ દુલ્લલ પારેખ
રાજકોટ.

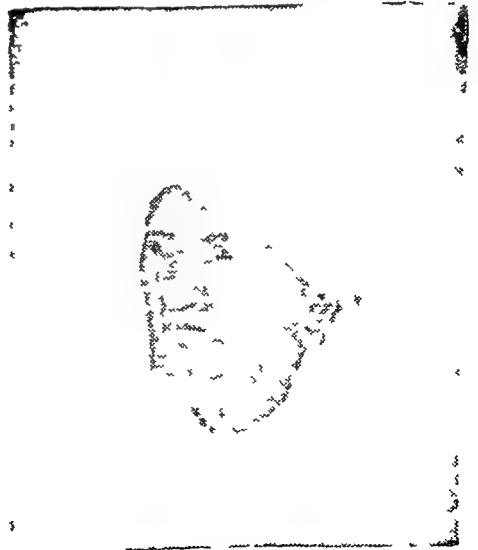
કેશરી હરશોવિંદ જૈયંદલાઈ
રાજકોટ.

શેઠશ્રી મિશ્રીલાલ લાલચંદ સા. લુણિયા
તથા શેઠશ્રી જેવંતરાજ લાલચંદ સા.

(સ્વ.) શેઠશ્રી ધારશીલાલ જીવણલાલ
બારસી.

સ્વ શ્રીમાન્ શેઠશ્રી મુકન્દચંદ સા.
બાલિયા પાલી મારવાડ

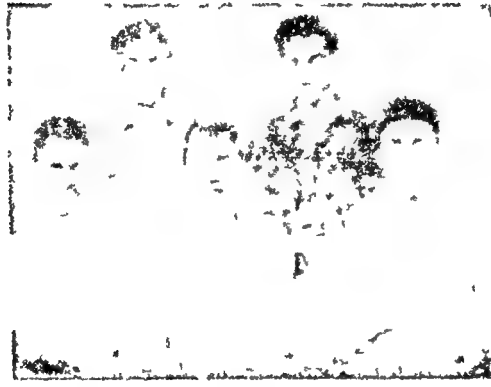
આધ્યમુરુખીશ્રીઓ

સ્વ. શેઠશ્રી હરિલાલ અનોપચંદ શાહ
ખંભાત.

સ્વ. શેઠ તારાચંદજી સાહેવ મેલડા
મદ્રાસ.

શ્રીમાન શેઠ સા. ચીમનલાલજી સા.
ક્રપા ચંદજી સા. અજીતવાલે (સપરિવાર)

વચ્ચે બેઠેલા મોટાભાઈ શ્રીમાન્ મૂલચંદજી
જવાહીરલાલજી બરડિયા
૨ બાબુભાંબેઠેલા ભાઈ મિશ્રીલાલજી બરડિયા
૩ ઉભેલા સૌથી નનાભાઈ પૂનમચંદ બરડિયા

શ્રીમાન્ સેઠશ્રી
શ્રીમરાજજી સા. ચોરડિયા

॥ श्री वीतरागाय नमः ॥

श्री जैनाचार्य—जैनधर्मदिवाकर—पूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचितया
अनुयोगचन्द्रिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कितम्—

श्री_अनुयोगद्वारसूत्रम्

(प्रथमो भागः)

(मालिनी वृत्तम्)

शिवसरणिविधानं जीवरक्षैकतानं,

सुरनरकृतगानं केवलज्ञानभानम् ।

प्रशमरसनिदानं ज्ञानदानप्रधानं,

परमसुखनिधानं वर्धमानं नमामि ॥ १ ॥

(२)

करणचरणधारं सर्वपूर्वाब्धिधारं,

शुभतरगुणधारं प्राप्तसंसारपारम् ।

कलितसकललब्धि लब्धविज्ञानसिद्धिं,

गणधरमभिरामं गौतमं तं नमामि ॥ २ ॥

॥ श्री ॥

अनुयोगद्वार सूत्र का हिन्दी भाषान्तर प्रारम्भ

मैं उन अंतिम तीर्थंकर श्री महावीर जिनेन्द्र को नमस्कार करता हूँ कि जिन्होंने ४ घातिक कर्मों का अत्यंत विनाश करके केवलज्ञानरूपी अनन्त प्रकाश प्राप्त कर लिया है। और इसी कारण जो मोक्षमार्ग के विधायक तथा अनन्त अव्यावाध सुख के निधान (निधि) बने हैं। भव्य जीवों को जो प्रधानरूप से ज्ञान का दान देते हैं और जीवों की रक्षा करने में रुदा तत्पर रहते हैं। देव और मनुष्य जिनके गुणों का गान करते हैं तथा जो प्रशम (शांत) रस के निदान—आदिकारण हैं ॥१॥

अनुयोगद्वार सूत्रनुं भाषान्तर प्रारंभ—

जेमण्णे आर घातिया कर्मोने संपूर्णतः क्षय करीने केवलज्ञानरूपी अनन्त प्रकाशने प्राप्त करी लीधो छे, अने ते करण्णे जेओ मोक्षमार्गना विधायक तथा अनन्त अव्यावाध सुखना निधान (निधि) बनेला छे, जेओ लव्य जेवोने भुज्यत्वे ज्ञाननुं दान दे छे अने जेवोनी रक्षा करवामा जे सदा तत्पर रहे छे, देवो अने मनुष्यो जेमना गुणो गाय छे, अने जेओ शान्तरसना निदान आदिकारण छे जेवां अतिम तीर्थंकर श्री महावीर जिनेन्द्रने हुं नमस्कार करे छुं ॥ १ ॥

(પૃથ્વીચ્છન્દઃ)

સગુપ્તિસમિતિં સમાં વિરતિમાદવાનં તદા,
 ક્ષમાવદસ્વિલક્ષમં કલિતમઞ્જુચારિત્રકમ્ ।
 સદોરમુખવસ્ત્રિકા વિલસિતાનનેન્દું ગુરું,
 દુરન્ત ભવચારિધિપ્લવમપૂર્વબોધં સ્તુવે ॥૩॥
 (ગીતિઃ)

મધ્યાનામુપકૃતયે, પ્રવચનસિદ્ધાન્તવોધિનીં સરલામ્ ।
 ઘાસીલાલઃ કુરુતે, વ્યાખ્યામનુયોગચન્દ્રિકાં શિવદામ્ ॥ ૪ ॥

જો કરણસત્તરિ ઔર ચરણસત્તરિ કે ધારણ કરને વાલે હૈં । સમસ્ત ૧૪ પૂર્વરૂપ સમુદ્ર કે જો પારગામી હૈં । અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ રામ્યગ્દર્શનાદિ ગુણાં કે જો ધારક હૈં । સંસાર કા પાર જિન્હોને પા લિયા હૈં । સમસ્ત લબ્ધિયાં કે જો મંડાર હૈં વિજ્ઞાન (વિશિષ્ટ જ્ઞાન) કો સિદ્ધિ જિન્હે પ્રાપ્ત હો ચુકી હૈ—
 એસે ઉન મુનિશ્રેષ્ઠ ગૌતમ ગણધર કો મૈં નમસ્કાર કરતા હું । ॥૨॥

જો ત્રીન ગુપ્તિયોં સહિત પાંચ સમિતિયોં કો ઔર સમસ્ત વિરતિ કો સદા ધારણ કરતે હૈં । પૃથ્વી કી તરહ જો સર્વસહ હૈં । નિર્મલ ચારિત્ર કે જો આરાધક હૈં । વાયુકાયાદિક જીવોં કી રક્ષા કે લિયે સદોરકમુખ-
 વસ્ત્રિકા સે જિન કા મુખચન્દ્ર સર્વદા સુશોભિત હોતા રહતા હૈં । જો ઇસ દુરન્ત સંસારરૂપ સમુદ્ર મૈં પ્રવ્રહ્ણ-(નૌકા) કે જૈસે હૈં । એસે અપૂર્વ બોધ વિશિષ્ટ ગુરુદેવ કો મૈં નમસ્કાર કરતા હું । ॥૩॥

જેઓ કરણસત્તરિ (સત્તર કરણ) અને ચરણસત્તરિ (સત્તર ચરણ)ના ધારક છે, સમસ્ત ૧૪ પૂર્વરૂપ સમુદ્રનો પાર જેમણે પામી લીધો છે, અત્યંત શ્રેષ્ઠ રામ્યગ્દર્શનાદિ ગુણોથી જેઓ વિભૂષિત છે, જેમણે પોતાના સંસારનો અન્ત કરી નાખ્યો છે, જેઓ સમસ્ત લબ્ધિઓના મંડાર છે, અને વિજ્ઞાન (વિશિષ્ટ જ્ઞાન)ની સિદ્ધિ જેમને થઈ ચુકી છે એવાં મુનિશ્રેષ્ઠ ગૌતમ ગણધરને હું નમસ્કાર કરું છું ॥ ૨ ॥

ત્રણ ગુપ્તિઓ અને પાંચ સમિતિઓ તથા સમસ્ત વિરતિને સદા ધારણ કરનારા, પૃથ્વીના જેવા સહિષ્ણુ, નિર્મલ ચારિત્રના આરાધક, સદોરકમુખવસ્ત્રિકા (મુહપત્તી) વડે જેમણે મુખચન્દ્ર સદા સુશોભિત રહે છે, જેઓ આ દુરન્ત સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં જોયો માટે નૌકા સમાન છે, એવાં અપૂર્વ બોધવિશિષ્ટ ગુરુદેવને હું નમસ્કાર કરું છું ॥ ૩ ॥

इह मनुष्यजन्म दुर्लभं, यथा—केनाऽपि क्रीडापरेण देवेन यदि माणिक्य-
मये स्तम्भं वज्रेण चूर्णीकृत्य परमाणुतुल्यं तच्चूर्णं नलिकान्तर्निधाय मेरुशिखरं
समारुह्य फूत्कृतसमीरणैस्तच्चूर्णं सकलं सर्वतः समुड्डायितं भवेत् । तदनन्तरं च
यदि विक्षिप्तास्ते परमाणवः प्रचण्डपवनोद्धृताः सर्वासु दिक्षु दूरं गता एकै
कशो विभिन्नाः पतिताः स्युस्तदा तान् परमाणुरूपान् सर्वतः संचित्य तैः पुनः

મેં ઘાસીલાલ મુનિવ્રતિ ભવ્ય જીવોં કે ઉપકાર કે નિમિત્ત પ્રવચન કે સિદ્ધાન્ત
કો સ્પષ્ટ કરનેવાલી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર પર અનુયોગચન્દ્રિ વા નામ કી સરલ
વ્યાખ્યા કી કિ જો ભવ્ય જીવોં કે લિયે આનન્દપ્રદ હૈ—રચતા હૂં । ॥૪॥

इस चतुर्गतिरूप संसार में मनुष्य जन्म बहुत दुर्लभ है । इस की
दुर्लभता शास्त्रकारोंने इस प्रकार से—प्रकट की है—जैसे क्रीडा में तत्पर बना
हुआ कोई—देव माणिक्य के स्तम्भ को वज्र से तोड़कर चूर २ कर दैवें,
और फिर उस चूर्ण को एक नली के भीतर भरकर मेरु के शिखर पर खड़ा
२ अपनी फूंक से इधर उधर दिशाओं में उसे सब ओर उड़ादेवें । इस तरह
सर्व दिशाओं में बिखरे हुए वे चूर्ण परमाणु कि जिन्हें प्रचंड वायु के वेग
ने एक २ करके बहुत अधिक दूरतक तितर बितर कर लिया है अब यदि
वह देव—उन बिखरे हुए विभिन्न परमाणुओं को सर्व दिशाओं से एकत्रित

ભવ્ય જીવોના ઉપકારને માટે, પ્રવચનના સિદ્ધાન્તનું સ્પષ્ટીકરણ કરનારી,
અનુયોગદ્વાર સૂત્રની અનુયોગચન્દ્રિકા નામની સરળ વ્યાખ્યા, કે જે ભવ્ય જીવોને
માટે આનંદપ્રદ છે, તેની હું ઘાસીલાલજી મુનિ, રચના કરું છું. ॥ ૪ ॥

ત્યાર ગતિવાળા આ સંસારમાં મનુષ્યજન્મની પ્રાપ્તિ થવી મુશ્કેલ છે.
તેની મુશ્કેલતાનું શાસ્ત્રકારોએ નીચેના ઉદાહરણ દ્વારા પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ધારો કે કોઈ એક દેવ ક્રીડામાં તત્પર બનેલો છે. તે વજ્રની મદદથી માણુકના
સ્તંભને તોડી નાખીને તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખે છે ત્યાર બાદ તે ચૂણુંને એક
નળીમાં ભરી લે છે. ત્યારબાદ તે દેવ તે માણુકના ભૂકાથી ભરેલી નળીને લઈને
મેરુ પર્વતના શિખર ઉપર જઈને બેસી રહે છે અને ફૂંક મારી મારીને તે નળીમાં
ભરેલા માણુકના ભૂકાને ચારે દિશાઓમાં ઉડાડી દે છે ત્યાર બાદ પ્રચંડ વાયુ
ફૂંકાવાને લીધે ચારે દિશાઓમાં વિખરાયેલા તે માણુકના પરમાણુઓ દૂર દૂર સુધી
ઊડી જઈને વેર વિખેર થઈ જાય છે. હવે ધારો કે તે દેવ એવો વિચાર કરે કે
સર્વ દિશાઓમાં વેરવિખેર પડેલા તે માણુકના પરમાણુઓને એકત્ર કરીને ફરીથી

સ્તમ્ભનિષ્પાદનં દુષ્કર, તથૈવ ચતુર્ગતિસંસારેષુ ભ્રમતાં જીવાનાં મનુષ્યજન્મ
દુર્લભમ્ તથા ચાયં સંગ્રહશ્લોકઃ—

“ચૂર્ણીકૃત્ય પરાક્રમાન્મણિમયં સ્તમ્ભં સુરેણ સ્વયં,
મેરૌ સન્નલિકાસમીરવશતઃ ક્ષિપ્તં રજો દિક્ષુ તત્ ।

સ્તમ્ભસ્તઃ પરમાણુભિઃ સુમિલિતૈર્લોકે યથા દુષ્કરઃ,

સંસારે ભ્રમતો મનુષ્યજનનં જન્તોસ્તથા દુર્લભમ્” ॥ ઇતિ ॥

એવંવિધમતિદુર્લભં માનુષં જન્મ સમ્પ્રાપ્ય, મિથ્યાત્વતિમિરપ્રણાશકં
શ્રદ્ધાજ્યોતિઃપ્રકાશકં તત્ત્વાતત્ત્વવિવેચકં પીયૂષપાનમિવ હિતાવહં ચન્નચન્નન્દ્ર-
ચન્દ્રિકામિથ હૃદયાહ્લાદક સ્વપ્નદૃષ્ટવસ્તુનઃ પુનર્જાગ્રદવસ્થાયાં—તદ્દ્યાભવત્પ્રમોદજનકં
ભૂમિગતનિધાનપ્રાપ્તિમિવ સુખજનકસકલસન્તાપહારકં ધર્મશ્રવણં સમુપલભ્ય,

કર પુનઃ ઉનસે મણિમય સ્તમ્ભ વનાનાં ચાહે તો જિસ પ્રકાર યહ સ્તમ્ભ નિર્માણ કાર્ય
ઉપકા દુષ્કર હૈ, ઉસી પ્રકાર સે ઇસ ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર મેં મટકતે હુએ જીવો
કો મનુષ્ય જન્મ-મિલના દુર્લભ હૈ । યહી વત્ત ઇમ “ચૂર્ણીકૃત્ય—ઇત્યાદિ શ્લોક
દ્વારા કહી ગઈ હૈ । ઇસ તાહ સે અતિ દુર્લભ વને હુએ મનુષ્યજન્મ કો પાકર-
કે ઓર ઇસમેં ભી મિથ્યાત્વરૂપ અન્ધકાર કો નાશ કરનેવાલે, શ્રદ્ધારૂપ જ્યોતિ
કા પ્રકાશ કરનેવાલે એવં તત્ત્વ ઓર અતત્ત્વ કા સ્વરૂપ કહને વાલે, એસે ધર્મ
કા શ્રવણ કિ જો જીવ કે લિયે અમૃતપાન કે સમાન હિતકારક હૈ—ચમકતી
હુઈ ચન્દ્રિકા કે સમાન, હૃદયાનન્દજનક હૈ—જાગૃત અવસ્થા મેં સ્વપ્નદૃષ્ટ વસ્તુની
પ્રાપ્તિ કે સમાન પ્રમોદકારક હૈ, ભૂમિગતનિધાન કી પ્રાપ્તિ કે સમાન સુખ-
દાયક ઓર સમસ્ત સન્તાપોં કા નાશક હૈ, પ્રાપ્તિ કાકે તથા ઇસકે પ્રભાવ સે

તેમાંથી માણિક્ય સ્તંભનું નિર્માણ કરે. તો તે વેર વિખર થઈને પડેલા પરમાણુઓને
એકત્ર કરીને તેમાંથી માણિક્ય સ્તંભનું નિર્માણ કરવાનું કામ તે દેવને માટે બેટલુ
દુષ્કર છે, એટલું જ દુષ્કર ચાર ગતિવાળા આ સંસારમાં ભટકતાં જીવોને માટે
મનુષ્ય જન્મની પ્રાપ્તિરૂપ કાર્ય છે. એજ વાત સૂત્રકારે “ચૂર્ણીકૃત્ય” ઇત્યાદિ શ્લોક
દ્વારા પ્રકટ કરી છે.

આ રીતે અતિ દુર્લભ એવા મનુષ્યજન્મને પ્રાપ્ત કરીને, મિથ્યાત્વરૂપ અન્ધ-
કારનો નાશ કરનાર, શ્રદ્ધારૂપી જ્યોતિને પ્રકાશિત કરનાર, તત્ત્વ અને અતત્ત્વના સ્વ-
રૂપનું પ્રતિપાદન કરનાર, એવા ધર્મનું શ્રવણ કે જે જીવોને માટે અમૃતપાન સમાન
હિતકર છે, જે ચમકતી એવી ચન્દ્રિકાના પ્રકાશસમાન હૃદયને આનંદદાયક છે,
જાગૃત અવસ્થામાં જે સ્વપ્નદૃષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિના સમાન પ્રમોદકારક છે, જે ભૂમિની

સંસારસાગરતરણતરણિ મિથ્યાત્વતિમિરહરણદ્યુમર્ણિ સ્વર્ગાપવગસુખચિન્તામર્ણિ
ક્ષપકશ્રેણિસરણિ કર્મરિપુદમનીં કેવલદર્શનજનનીં શ્રદ્ધામવાપ્ય કર્મરજઃ
પ્રક્ષાલને જલમિવ ભોગભુજઙ્ગનિવારણે મંત્રમિવ, કર્મઘનાઘનવિકરણે પવનમિવ-
કેવલજ્ઞાનભાસ્કરપ્રકટને પ્રાચીદિશમિવ સાધનન્તમુક્તિસામ્રાજ્યાભિલષિત-
પ્રાપ્તૌ કલ્પારુમિવ સયમ લઙ્ગા, હે ગોપાદેયવતુસ્વલ્પનિરૂપકાણચ ગવાધ-

સંસારસાગર સે પાર ઉતારને કે લિયે, તરણિ—નૌકા—જસી મિથ્યાત્વરૂપ-
ગહન અન્ધકાર કોં નાશ કરને કે લિયે સૂર્ય જૈસી સ્વર્ગ ઓર મોક્ષ કે સુખાં
કો દેને કે લિયે ચિન્તામણિ જૈસી ઓર ક્ષપકશ્રેણિ પર આરૂઢ કરાને કે
લિયે નસૈની (નિસરણી) જૈસી, એસી શ્રદ્ધા કો કિ જો જીવોં કે અનાદિ સંચિત
કર્મરૂપ રિપુઓં કો નાશ કરને વાલી હોતી હૈ એવં કેવલજ્ઞાન ઓર કેવલ-
દર્શન કો જન્મ દેને વાલી હોતી હૈ પ્રાપ્ત કરકે તથા જલ કે સમાન સંષ્પિત
કર્મરૂપરજ કો ધોનેવાલે મંત્ર કે સમાન ભોગરૂપ ભૂજંગ કો દૂર કરનેવાલે,
પવન કે સમાન ભવિષ્યત્ કાલીન કર્મરૂપ મેઘોં કો ઉડા દેનેવાલે, અર્થાત્
(વિચેરનેવાલે) પૂર્વ દિશા કે સમાન કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્ય કો પ્રકટિત કરને-
વાલે, ઓગ વલ્પવૃક્ષ કે સમાન આદિ-અનંત મુક્તિ કે સામ્રાજ્યરૂપ ઇચ્છિત
પદાર્થ કી પ્રાપ્તિ કરા દેને વાલે, એસે સંયમ કો પ્રાપ્ત કરકે તથા—હેય

નીચે છુપાયેલા ખજાનાની પ્રાપ્તિસમાન સુખદાયક છે, જે સમસ્ત સંતાપોનું નાશક
છે, એવા ધાર્મિક પ્રવચનનું ભાવિક જીવે શ્રવણ કરવું જોઈએ.

આ પ્રકારના ધર્મશ્રવણને પ્રાપ્ત કરીને, તેના પ્રભાવથી સંસારસાગરને પાર
કરવાને માટે શ્રદ્ધાની ખાસ જરૂર રહે છે તે શ્રદ્ધાને અહીં નૌકા સમાન કહી છે,
કારણ કે સંસારસાગરને પાર કરવામાં તે નૌકાની ગરજ સારે છે. એવી નૌકા
સમાન, મિથ્યાત્વરૂપ ગહન અન્ધકારને ભેદવામાં સૂર્યસમાન, સ્વર્ગ અને મોક્ષના
સુખ પ્રાપ્ત કરાવવામાં ચિન્તામણિ રત્ન સમાન ક્ષપકશ્રેણિ પર આરોહણ કરાવવામાં
નિસરણી સમાન, એવી શ્રદ્ધા ધર્મતત્ત્વ પ્રત્યે હોવી જોઈએ. એવી શ્રદ્ધા જીવેના
અનાદિ કાળથી સંચિત કર્મરૂપ શત્રુઓને નાશ કરનારી અને કેવળજ્ઞાન અને
કેવળદર્શનની પ્રાપ્તિ કરાવનારી હોય છે.

જળની જેમ સંચિત કર્મરૂપ રજને ધોનાર, મંત્રની જેમ ભોગરૂપ ભુજંગને
દૂર કરનાર, પવનની જેમ ભવિષ્યકાલિન કર્મરૂપ વાદળોને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખનાર,
પ્રાચી દિશા (પૂર્વ દિશા) સમાન કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યને પ્રકટ કરનાર, અને કલ્પવૃક્ષ
સમાન આદિ અનંત મુક્તિના સામ્રાજ્યરૂપ ઇચ્છિત પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરાવનાર એવા

સુખજનકાનિ આચારાઙ્ગાદિસૂત્રાણિ વિધિવદધીત્ય, સંસારવારિધિપહાતરણિ શિવ-
પદ-સરલસરણિ સિદ્ધિપદદાયકં સારલગુણનાયકમ્ અનાદિં ભવસંચિતાષ્ટવિધ-
કર્મવન્ધનોચ્છેદકં મિથ્યાત્વગ્રન્થિભેદકં સમ્યગ્જ્ઞાનવર્ષણે સમર્થં સૂત્રપરમાર્થં
સ્વપરસમયઃપ્રહસ્યં ચ વિજ્ઞાય, તથાવિધકર્મક્ષયોપશમતત્ત્મવિનીં સકલતત્ત્વ
સ્વરૂપનિર્દર્શિની દ્રવ્યગુણપર્યાયવિવેચવિજ્ઞાં વિશદપ્રજ્ઞાં સમધિગમ્ય, પ્રવચનાનુ-
યોગકરણે યતિભિર્યતિતત્ત્વમ્ ।

और उपादेयरूप वस्तुओं के स्वरूप के निरूपक एवं अव्यावाध सुख के जनक
आचाराङ्ग आदि-आगम शास्त्रों का सविधि अध्ययन करके, तथा-संसारममुद्र
से पार उतारने में महातरणि जैसे-और शिवपद के सोपान जैसे, सूत्र के पर-
मार्थ को एवं स्व-पर समय के रहस्य को कि जिसके बल पर जीव को
सिद्धि गति की प्राप्ति होती है. और जीवों के अनादि भव परम्परा से
संचितअष्टविध कर्मों का समूह विनाश होता है तथा-मिथ्यात्वरूपी अन्तरंग
ग्रन्थि (गांठ)का जो भेदक होता है और सम्यग्ज्ञानरूपी वर्षा को जो बरसाने में
समर्थ होता है, जान करके, तथा तथाविधकर्म-ज्ञानावरणीय-के क्षयो-
पशम से उत्पन्न-हुई विशदप्रज्ञा को कि जो समस्त तत्त्वों के स्वरूप का यथार्थ
दर्शन कराती है, और जिसे-द्रव्यों के सहवर्ती गुणों एवं क्रमवर्ती पर्यायों
का वास्तविक भान होता है इस बात को जान करके मोक्षाभिलाषियों का
कर्तव्य है कि वे प्रवचन के व्याख्यान करने में प्रयत्नशील रहें ।

સંયમને પ્રાપ્ત કરીને તથા હેય અને ઉપાદેયરૂપ વસ્તુઓના સ્વરૂપના નિરૂપક અને
અવ્યાબાધ સુખના જનક આચારાંગ આદિ આગમશાસ્ત્રોનું વિધિપૂર્વક અધ્યયન કરીને
તથા સંસાર સાગરને તરી જવામાં મહાતરણિ (નૌકા) જેવા. શિવપદના સોપાન
સમાન, સૂત્રના પરમાર્થને પ્રકટ કરનાર, સ્વ અને પર સમયના (જેન સિદ્ધાંત અને
અન્ય સિદ્ધાંતોના) રહસ્યને પ્રકટ કરનાર, જેના પ્રભાવથી જીવને સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ
થાય છે, અનાદિ ભવ પરમ્પરાથી સંચિત અષ્ટવિધ કર્મોના સમૂહને જેના દ્વારા
વિનાશ થઈ જાય છે, તથા મિથ્યાત્વરૂપ અન્તરંગ ગ્રન્થિનું જે ભેદક હોય છે, અને
સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપ વર્ષા વરસાવવાને જે સમર્થ હોય છે, એવા પ્રવચનનું શ્રવણ કરવામાં
તથા પઠન કરવામાં જીવે તત્પર રહેવું જોઈએ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના ક્ષયોપશમથી
ઉત્પન્ન થયેલી વિશદ પ્રજ્ઞા કે જે સમસ્ત તત્ત્વોના સ્વરૂપનું યથાર્થ દર્શન કરાવે
છે, અને જેના દ્વારા દ્રવ્યોના સહવર્તી ગુણો અને કર્મવર્તી પર્યાયોનું વાસ્ત-
વિક ભાન થાય છે, એ વાતને સમજીને મોક્ષાભિલાષી જીવોએ પ્રવચનનું વ્યાખ્યાન
કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ.

નનુ કસ્તાવદનુયોગઃ ? ઉચ્યતે-યુજ્યતે=સંવધ્યતે ભગવદુક્તાર્થેન સહેતિ યોગઃ કથનલક્ષણો વ્યાપારઃ, અનુરૂપોઽનુકૂલો વા યોગઃ અનુયોગઃ । ભગવદ્ભાષિતાર્થતો ન્યૂનાધિકવિપરીતભાવવૈલક્ષણ્યમીષદપિ ગણધરોક્તસૂત્રેષુ નાસ્તિ-
 इति भगवदुक्तार्थानुरूपः प्रतिपादनलक्षणो व्यापारोऽनुयोग-इति निष्कर्षः ।

અયમનુયોગશ્ચતુર્ધા—(૧) ચરણકરણાનુયોગઃ (૨) ધર્મકથાનુયોગઃ, (૩) ગણિતાનુયોગઃ, (૪) દ્રવ્યાનુયોગશ્ચ ।

શંકા—અનુયોગ શબ્દ કા કયા અર્થ હૈ,

ઉત્તર—ભગવાન્ ને અર્થરૂપ સે જો પ્રવચનની પ્રરૂપણા થી હૈ ઉસી કે અનુસાર અનુકૂલ—જો વક્તા દ્વારા પ્રવચન કા કથન કિયા જાતા હૈ—ઉમકા નામ અનુયોગ હૈ ।

यहां पर कथन करनेरूप व्यापारका नाम योग है। भगवद्भाषित अर्थ को गणधरों ने सूत्ररूप से ग्रथित किया है। सो इस ग्रथनकार्य में उन्होंने अपनी तर्क से कुछ भी मिश्रण नहीं किया है—किन्तु जैसा प्रभु का कथन था उसी के अनुसार उन्होंने न्यूनता, अधिकता विपरीतता, एव भाववैलक्षण्य का परिहार करते हुए ज्यों का त्यों कथन किया-है-उसे सुमबद्ध किया है। इसी कारण गणधरोक्त सूत्रों में न्यूनता अधिकता आदि बातें जरासी भी मात्रा में नहीं हैं। इस तरह “भगवदुक्त अर्थ के अनुरूप प्रतिपादन रूप जो व्यापार है—उमका नाम अनुयोग है” यह इसका निष्कर्षार्थ है ।

પ્રશ્ન—“અનુયોગ” શબ્દનો શો અર્થ થાય છે ?

ઉત્તર—ભગવાને અર્થરૂપ જે પ્રવચનની પ્રરૂપણા કરી છે, તેને અનુકૂળ અથવા તેની અનુસાર વક્તાદ્વારા પ્રવચનનું જે કથન કરાય છે તેનું નામ અનુયોગ છે.

અહીં કથન કરવારૂપ વ્યાપારને યોગ કહેવામાં આવેલ છે ભગવદ્ભાષિત અર્થને ગણધરોએ સૂત્રરૂપે ગ્રથિત કર્યો છે. પરન્તુ તે ગ્રંથનકાર્યમાં તેમણે પોતાની કલ્પનાથી કોઈ પણ વસ્તુનો ઉમેરો કર્યો નથી ભગવાનનું જે પ્રકારનું કથન હતું તેને અનુરૂપ કથન જ તેમણે કર્યું છે. ભગવાનના કથનમાં સહેજ પણ વધારો કે ઘટાડો કર્યા વિના, તથા વિપરીતતા અને ભાવવૈલક્ષણ્યનો પરિહાર કરીને તેમણે તે કથન અનુસારનું જ કથન સૂત્રરૂપે ગ્રંથિત કરેલું છે. તે કારણે ગણધરો દ્વારા કથિત સૂત્રોમાં ન્યૂનતા, અધિકતા આદિનો અલ્પ માત્રામાં પણ સહભાવ નથી. આ પ્રકારે ભગવદુક્ત (અહીં તો દ્વારા વ્યથિત) અર્થને અનુરૂપ પ્રતિપાદન રૂપ જે વ્યાપાર છે તેનું નામ જ અનુયોગ છે. આ પ્રકારનો અનુયોગ પદનો અર્થ દ્વિતિ થાય છે.

यथा गणधरेण सुधर्मस्वामिना जम्बूस्वामिनं प्रति भगवदुक्तार्थानुरूप-
कथनरूपोऽनुयोग उपक्रमादीनि चत्वारि द्वाराणि समाश्रित्य कृतस्तथाऽन्येनाप्या-
चार्येण शिष्येभ्यः सूत्रार्थकथनरूपोऽनुयोगः कर्त्तव्यः । यद्यपि सर्वेषामागमानाम-
नुयोगः कर्त्तव्यः, तथाऽप्यत्रसूत्रे आवश्यकस्यानुयोगः प्रस्तुतः । आवश्यकस्यानु-
योगकरणे समर्थः खलु सर्वेषामागमानामनुयोगकरणे समर्थो भवति । तस्मादनु-
योगविधिजिज्ञासुना मुनिनाऽनुयोगद्वारसूत्रमध्येतव्यम् । इदं च सूत्रं द्रव्या-
नुयोगान्तर्गतम् ।

यह अनुयोग चार प्रकार का है—(१) चरणकरणानुयोग (२) धर्मकथानुयोग
(३) गणितानुयोग और (४) द्रव्यानुयोग ।

जिम प्रकार से गणधर सुधर्मा स्वामीने जंबूस्वामी के प्रति भगवदुक्त
अर्थ के अनुसार कथन करनेरूप अनुयोग का उपक्रम आदि चार द्वारां का
आश्रय करके किया है उसी तरह से अन्य आचार्य को भी शिष्यों के—
प्रति सूत्रार्थ का कथन करनेरूप अनुयोग करना चाहिये । यद्यपि आचार्य
को शिष्यों के लिये समस्त आगमों का अनुयोग कर्त्तव्य है, फिर भी इस
सूत्र में आवश्यक का अनुयोग प्रस्तुत किया गया है ।—क्यों कि आवश्यक के
अनुयोग करने में समर्थ—बना हुआ मुनिजन समस्त आगमों के अनुयोग करने
में शक्तिशाली हो जाता है । इसलिये अनुयोग की विधि को जानने की
इच्छा रखनेवाले मुनिजन को इस अनुयोगद्वारसूत्र का अध्ययन अवश्य करता
चाहिये । इस सूत्र का अन्तर्भाव द्रव्यानुयोग में हुआ है । अनुयोग शब्द
का अर्थ व्याख्यात है ।

आ अनुयोग नीचे प्रमाणे चार प्रकारना छे—(१) चरणकरणानुयोग, (२) धर्म-
कथानुयोग, (३) गणितानुयोग अने (४) द्रव्यानुयोग.

ये प्रकारे गणधर सुधर्मास्वामीने पोताना शिष्य जंबूस्वामीनी समक्ष लग-
वदुक्त अर्थने अनुइय कथन करवा इय अनुयोगनु उपक्रम आदि चार द्वाराणेना
आश्रय लधने कथन कयुं छे; अने प्रमाणे अन्य आचार्येणे पण शिष्येणा हुतने
भाटे सूत्रार्थनु कथन करवा इय अनुयोग करवो लेछथे. ले के आचार्येणे शिष्येने
भाटे समस्त आगमोने अनुयोग करवो लेछथे, परन्तु आ सूत्रमां आवश्यकने
अनुयोग प्रस्तुत करवामां आव्यो छे, कारण के आवश्यकने अनुयोग करवाने समर्थ
होय अने आचार्य अथवा मुनिजन समस्त आगमोने अनुयोग करवामा समर्थ
गनी जय छे तेथी अनुयोगनी विधिने जानुवानी छेछावाणा मुनिओअे आ अनु-
योगद्वार सूत्रनु अध्ययन अवश्य करवुं लेछथे. आ शब्दने अन्तर्भाव (समावेश)
द्रव्यानुयोगमां थयो छे. अनुयोग शब्दने अर्थ व्याख्यात समजवो.

अस्य शब्दार्थस्त्वेवम्—अनुयोगस्य—व्याख्यानस्य द्वाराणि अनुयोगद्वाराणि, तत्प्रतिपादकं सूत्रम्—अनुयोगद्वारसूत्रम् । अनुयोगस्य चत्वारि द्वाराणि सन्ति । तद्यथा—उपक्रमः, निक्षेपः, अनुगमः, नयश्चेति । तत्र उपक्रमः—उपक्रमणम् उपक्रमः । व्याख्येयवस्तुना नामनिर्देशः, व्याचिख्यासितशास्त्रस्य तैस्तैः प्रतिपादनप्रकारैः समीपीकरणं न्यासदेशानयनं निक्षेपयोग्यताकरणमित्यर्थः । उपक्रान्तं हि उपक्रमान्तर्गतभेदैर्विचारितं—निक्षिप्यते, नत्वनुपक्रान्तम् १ । निक्षेपः—निक्षेपणं निक्षेपः—उपक्रमानीतस्य व्याचिख्यासितस्य षड्विध आवश्यकतादेः शास्त्रस्य नाम स्थापनादि भेदेन निरूपणम् २ । अनुगमः—अनुगमनम्—अनुगमः । नामादिना निक्षिप्तस्य शास्त्रस्यानुकूलं ज्ञानम्, अनुकूलार्थकथनं च ३ । नयः—नयति=अनेकांशात्मकं वस्तु

इस व्याख्यानरूप अनुयोग के द्वारों का प्रतिपादन करनेवाला जो सूत्र—आगम—है वह अनुयोगद्वार सूत्र है । अनुयोग के चार द्वार हैं । वे इस प्रकार से हैं—[१] उपक्रम (२) निक्षेप, (३) अनुगम और (४) नय । व्याख्येय वस्तु के नाम का कथन करना अर्थात् व्याचिख्यासित-व्याख्या से युक्त करने की इच्छा के विषयभूत बने हुए शास्त्र को उस २ रूपसे प्रतिपादन करने की शैली से न्यासदेश में लाना—निक्षेप की योग्यतावाला उसे बनाना इसका नाम उपक्रम है । उपक्रान्त-उपक्रम के अन्तर्गत भेदों से विचारित-वस्तु का ही तो निक्षेप होता है । अनुपक्रान्त का नहीं । षड्विध आवश्यक आदि शास्त्र का कि जो उपक्रमित एवं व्याचिख्यासित है, नाम स्थापना आदि के भेद से निरूपण करना इसका नाम निक्षेप है । नामादि के भेद से निरूपित शास्त्र का अनुकूल ज्ञान होना और अनुकूल उसके अर्थ का कथन करना इसका नाम अनुगम है । अनेक-धर्मात्मक वस्तु को एकांश के

आ व्याख्यानस्य अनुयोगना द्वारेण प्रतिपादन करनार जे सूत्र-आगम-छे, तेनुं नाम अनुयोगद्वार सूत्र छे. अनुयोगना जे चार द्वार छे, ते नीचे प्रमाण छे. (१) उपक्रम, (२) निक्षेप, (३) अनुगम अने (४) नय. व्याख्येय वस्तुना नामनुं कथन करवुं ओटवे के व्याचिख्यासित व्याख्याथी युक्त करवानी छान्छाना विषयस्य अनेक शास्त्रने ते ते रूपे प्रतिपादन करवानी शैली वडे न्यासदेशमां लाववुं. तेने निक्षेपनी योग्यतावाणुं अनाववु तेनुं नाम उपक्रम छे. उपक्रान्त उपक्रमना अन्तर्गत भेदानी अपेक्षाये विचारायेली वस्तुना जे निक्षेप थाय छे—अनुपक्रान्तना थतो नथी. जे उपक्रमित अने व्याचिख्यासित छे ओवा छ प्रकारना आवश्यक आदि शास्त्रनुं नाम स्थापना आदि लेहोथी निरूपण करवुं. तेनुं नाम निक्षेप छे नामादिना लेहोथी निरूपित शास्त्रनुं अनुकूल ज्ञान होवुं अने तेना अर्थनुं अनुकूल कथन करवुं

एकांश(वलम्बनेन प्रतीतिपथं प्रापयतीति नयः, नयनम्=अनन्तधर्मात्मकस्य वातु-
नो नियतैकधर्मात्मकतावलम्बनेन प्रतीतौ प्रापणं नयः । अनन्तधर्मात्मकस्य
वस्तुन एकांशपरिच्छेदो नय इति ४ ।

अत्र नगरदृष्टान्तमाह—

यथा द्वाररहितं नगरं नगरमेव न भवति । यद्येकस्यामेव प्राच्यां दिशि
द्वारं भवेत्, तर्हि तत्र गजरथतुरगपदातीनां नगरवासिनां तदितरेषा-
मागन्तुकानां जनानां च संघर्षे निर्गमः प्रवेशो वा दुष्करोऽनर्थकरश्च भवति ।

અવલમ્બન સે જો પ્રતીતિ કરાતા હૈ, ઇસકા નામ નય હૈ । નગર કે દૃષ્ટાન્ત
સે ઇન ચારોં દ્વારાં કા સ્પષ્ટીકરણ ઇસ પ્રકાર સે હૈ—જિસ નગર કો ૧
નહીં હોતા હૈ વહ વાસ્તવ મેં નગર હી નહીં માના જાતા હૈ । જિસ નગર મેં
કેવલ પૂર્વદિશા મેં હી દ્વાર હો તો વહાં કે રહનેવાલે ગજ, તુરગ આદિ
જાનવરાં કા મનુષ્યો કા, તથા વાહર સે આયે હુઅ પ્રાણિયોં કા આને જાને
મેં સંઘર્ષ હોને પર પ્રવેશ ઔર નિર્ગમ દુષ્કર બન જાતા હૈ, તથા વહ આના જાના
અનર્થોત્પાદક ભી હોતા હૈ । ઇસી પ્રકાર સે ઇસ નગર મેં પ્રવેશ કરને
કેલિયે કેવલ પૂર્વ ઔર પશ્ચિમ દિશા મેં એક ૨ દ્વાર હો તો એસી સ્થિતિ મેં
યદ્યપિ પૂર્વ પશ્ચિમ દિગ્વિભાગવતી પ્રાણિયોં કો આને જાને મેં સરલતા ભલે
હી રહે, પરન્તુ જો ઔર દિશાઓં મેં વહાં રહતે હૈ, ઉન્હે તથા વાહર સે આને-
વાલે જો પ્રાણી હૈ ઉન્હે ઔર ગજ, રથ તુરગ, આદિ જો જાનવર હૈ—ઉન્હે સંઘર્ષ

તેનું નામ અનુગમ છે. અનેક ધર્માત્મક અર્થાત્ અનેક ધર્મના સ્વલાવવાળી વસ્તુની
જે એકાંશના અવલંબનથી પ્રતીતિ કરાવે છે તેનું નામ નય છે.

નગરના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા આ ચાર દ્વારોનું હવે સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—

જે નગરને દરવાજો જ ન હોય તેને વાસ્તવિક રીતે તો નગર જ કહી શકાય
નહીં. કોઈ નગરને માત્ર પૂર્વાદિ કોઈ એક જ દિશામાં એક જ દરવાજો હોય, તે
નગરમાં દાખલ થવાનું કે તે નગરમાંથી બહાર જવાનું કાર્ય મુશ્કેલ બની જાય છે,
કારણ કે હાથી, ઘોડા આદિ પ્રાણીઓ તથા મનુષ્યોની અવરજવરમાં સંઘર્ષ થવાને
કારણે તે નગરમાં પ્રવેશ કરવાનું કે તે નગરમાંથી બહાર નીકળવાનું કાર્ય દુષ્કર
બની જાય છે, તથા તે અવર-જવર ક્યારેક અનર્થોત્પાદક પણ બની જતી હોય છે.
કોઈ નગરમાં પૂર્વ પશ્ચિમ બે દિશામાં બે દ્વારો હોય તો તે તે દિશામાં રહેલા પ્રાણીઓ
અને મનુષ્યોને તો અવર જવર કરવાની અનુકૂળતા રહે છે, પરન્તુ અન્ય દિશાઓમાં જે
પ્રાણીઓ અને મનુષ્યો રહેતા હોય છે, તેમને તો અવર જવરમાં મુશ્કેલી જ પડે છે.
અન્ય દિશાઓમાંથી નગરમાં પ્રવેશ કરતાં હાથી, રથ ઘોડા આદિ પ્રાણીઓ અને
નગરની બહાર જતા પ્રાણીઓ વચ્ચે સંઘર્ષ થયા જ કરે છે, તે કારણે તે

प्राच्यां पश्चिमायां च दिशि द्वारसद्भावे तत्तद्विभागवर्तिनां निर्गमप्रवेशसौ-
कर्येऽपि तदितरदिग्भागवर्तिनां नगरान्तर्निवासिनां तदितरेषां बाह्य देशादागतानां
च जनानां गजरथतुरगादीनां च संघर्षे निर्गमः प्रवेशो वा दुष्करोऽनर्थकरश्च
भवति, तथैव त्रिषु दिग्भागेषु द्वारत्रयसद्भावेऽपि जनानां निर्गमः प्रवेशो वा
दुष्करोऽनर्थकरश्च भवति, यत्र तु नगरे चतुसृषु दिशासु चत्वारि मूलद्वाराणि, तथा
तदनुगतानेकमार्गसंलग्नरथ्याद्वाराणि विद्यन्ते, तत्र निर्गमः प्रवेशो वा सुकरो
भवति। तथैवावश्यकरूपं नगरमपि उपक्रमादिद्वाररहितं नाधिगन्तुं शक्यते। न
च केवलमुपक्रमद्वारेण, नापि वा द्वाभ्यामुपक्रमनिक्षेपाभ्यां, न चापि त्रिभिरुप-

होने पर आना जाना बड़ा मुश्किल हो जाता है। परस्पर में धक्कामधक्का होने
से अनेक प्रकार के अनिष्ट भी हो जाते हैं। इसी तरह से यदि उसमें प्रवेश
करने के लिये तीन द्वार हों, तो कुछ पहिले की अपेक्षा प्रवेश निर्गम में
सरलता होने पर भी सर्वथा सरलता नहीं आती है। परन्तु जब उसमें आने
जाने के लिये चारो दिशाओं में चार दरवाजे हों, तथा और भी अनेक मार्ग
संलग्न रथ्याद्वार हों, तो फिर आने जाने में किसी प्रकार का संघर्ष न होने
से कोई भी प्राणी को रुकावट नहीं होती है और न किसी प्रकार के अनर्थ
होने की संभावना ही रहती है। ठीक इसी प्रकार से आवश्यकरूप नगर भी
यदि उपक्रम आदि चार द्वारों से विहीन हो तो वह ज्ञान का विषयभूत नहीं
बन सकता अर्थात् उसका वास्तविक रहस्यज्ञात नहीं हो सकता, अतः उसे
वास्तविकरूप में जानने के लिये इन चार ही उपक्रम आदि द्वारों की परम

नगरમાં પ્રવેશ કરવાનું અને તે નગરમાંથી નિર્ગમન કરવાનું કાર્ય
મુશ્કેલ જ થઈ પડે છે. ત્યાં એકબીજા વચ્ચે ધક્કા ધક્કી થવાથી અનેક પ્રકારના
અનિષ્ટો પણ ઉદ્ભવે છે. એજ પ્રમાણે જો તે નગરને ત્રણ દિશાઓમાં ત્રણ દરવાજા
રાખ્યા હોય તો પહેલા અને બીજા પ્રકારના નગર કરતાં પ્રવેશ અને નિર્ગમમાં
અધિક સરળતા તો રહે છે, પણ સંપૂર્ણ સરળતા તો રહેતી નથી. પણ જો નગરમાં
આવવા-જવા માટે ચારે દિશાઓમાં ચાર દરવાજા રાખ્યા હોય, તથા બીજા માર્ગોને
જોડતાં બીજાં પણ ઉપદ્વારો રાખ્યાં હોય, તો ત્યાં અવરજવરમાં કોઈ પણ પ્રકારનો
સંઘર્ષ થતો નથી-કોઈ પણ જો પ્રાણીઓ વચ્ચે ધક્કાધક્કી ચાલતી નથી અને
તે કારણે ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારના અનર્થની શક્યતા રહેતી નથી. ત્યાં પ્રાણીઓ
અને મનુષ્યો સરળતાથી પ્રવેશ પણ કરી શકે છે અને નિર્ગમ પણ કરી શકે
છે. એજ પ્રમાણે આવશ્યકરૂપ નગર પણ જો ઉપક્રમ આદિ ચાર દ્વારોથી રહિત
હોય, તો જ્ઞાનના વિષયરૂપ બની શકતું નથી-એટલે કે તેનું વાસ્તવિક રહસ્ય
જાણી શકાતું નથી. તેથી તેને યથાર્થરૂપે જાણવા માટે ઉપક્રમ આદિ ચારે

ક્રમનિક્ષેપાનુગમૈર્દ્વારૈસ્તદર્થમધિગન્તું શક્યતે । તદર્થાનધિગમે ચ ભૂતિ કલેશા
અનર્થશ્ચ જાયતે । ભેદપ્રભેદસહિતોપક્રમાદિદ્વારચતુષ્ટયસદ્ભાવે તુ સ્વલ્પેનૈવ કાલેન
તત્સુગમં શાશ્વતસુખપ્રદં ચ ભવતિ । તસ્માદ્ દ્વારચતુષ્ટયમાશ્રિત્ય પર્ણિધ્યાવચ્ચક-
પ્રતિપાદનાર્થમિદં સૂત્રં પ્રસ્તુતમ્ ।

इह शास्त्रे प्रवृत्त्यर्थमादावानुबन्धचतुष्टयं विज्ञेयम् । तच्च विषयः, प्रयोजनं
संबन्धः, अधिकारी चेति । तत्र विषयोऽभिधेयः—स चेह उपक्रमार्दान्यनुयोग-

આવશ્યકતા હૈ । કેવલ એક ઉપક્રમદ્વાર સે યા ઉપક્રમ નિક્ષેપરૂપ દો દ્વારોં સે
અથવા ઉપક્રમ નિક્ષેપ ઓર અનુગમ ઇન તોન દ્વારોં સે ઉસકા અર્થ નહોં જાના
જા સકતા । અર્થાધિગમ—પદાર્થ કે જ્ઞાન હુએ વિના કલેશ એવં અનર્થ હોતા
હૈ । જવ ભેદ પ્રભેદ સહિત ઇન ઉપક્રમ આદિ ચાર દ્વારોં કા ઉસમેં સદ્ભાવ
હોતા હૈ, તો ઉનકી સહાયતા સે સ્વલ્પ કાલ મેં હી વાસ્તવિકરૂપ મેં શાસ્ત્ર કે
અર્થ કા વોધ સુગમરીતિ સે હો જાતા હૈ ઓર ઇસ સે વહ શાસ્ત્ર શાશ્વત સુખ
પ્રદ મી હો જાતા હૈ । ઇસલિયે સૂત્રકારને ઇન પૂર્વોક્ત ચાર દ્વારોં કો
લેકર ષડ્ વિધ આવશ્યકોં કો પ્રતિપાદન કાને કે લિયે ઇસ સૂત્ર કો
પ્રસ્તુત કિયા હૈ ।

इस शास्त्र में प्रवृत्ति होने के निमित्त चार बातों की आवश्यकता है ।
उनका नाम अनुबन्ध चतुष्टय है । और वे “विषय, प्रयोजन, संबन्ध अधिकारी”
ये हैं । जो इस शास्त्र का अभिधेय है, वह विषय है । वह विषय उपक्रमादि चार

દ્વારોની પરમ આવશ્યકતા રહે છે. કેવળ એક ઉપક્રમ દ્વારથી જ, અથવા ઉપ-
ક્રમ અને નિક્ષેપરૂપ બે દ્વારોથી અથવા ઉપક્રમ, નિક્ષેપ અને અનુગમરૂપ ત્રણ
દ્વારોથી તેનો અર્થ જાણી શકતો નથી અર્થાધિગમ (અર્થનું જ્ઞાન) થયા વિના
તો કલેશ અને અનર્થને પાત્ર થવું પડે છે. જ્યારે ભેદ પ્રભેદ સહિત આ ઉપ-
ક્રમ આદિ ચારે દ્વારોનો તેમાં સદ્ભાવ હોય છે, ત્યારે તેની સહાયતાથી ઘણા
થોડા સમયમાં જ અને સરળતાથી વાસ્તવિકરૂપે શાસ્ત્રના અર્થનો બોધ થઈ જાય
છે, અને તેને લીધે તે શાસ્ત્ર શાશ્વત સુખપ્રદ પણ થઈ જાય છે. તેથી સૂત્રકારે
પૂર્વોક્ત ઉપક્રમ આદિ ચાર દ્વારોને એનુલક્ષીને છ પ્રકારના આવશ્યકોનું પ્રતિ-
પાદન કરવાને માટે આ સૂત્રને પ્રસ્તુત કર્યું છે.

આ શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ થવાને નિમિત્તે ચાર બાબતોની આવશ્યકતા રહે છે.
જે ચાર બાબતોની આવશ્યકતા રહે છે તે ચાર બાબતોને અનુબંધ ચતુષ્ટય કહે
છે. તે ચાર બાબતો નીચે પ્રમાણે છે—વિષય, પ્રયોજન, સંબંધ અને અધિકારી.
આ શાસ્ત્રનો જે અભિધેય છે તેનું નામ જ વિષય છે. તે વિષય ઉપક્રમ

દ્વારાણિ । પ્રયોજનં—ફલમ્, તત્ત્વ દ્વિવિધમ્—અન્તરફલં પરમ્પરાફલ ચ । તત્રાદ્યં શાસ્ત્રકર્તુર્ભવ્યાનુગ્રહરૂપમ્ । શ્રોતુશ્ચ શાસ્ત્રાર્થબોધઃ । ઉભયોરપિ પરમ્પરા પ્રયોજનમ્—પરમપદપ્રાપ્તિઃ । શાસ્ત્રસ્ય વિષયસ્ય ચ સમ્બન્ધઃ—પ્રતિબોધ્ય પ્રતિબોધકભાવઃ । પરમપદપ્રાપ્તિઃ । અધિકારી તુ જિનાજ્ઞારાધક ઇતિ ।

અથ શિષ્ટાચારપરિપાલનાર્થં શાસ્ત્રનિર્વિઘ્નપરિસમાપ્ત્યર્થં શાસ્ત્રસ્ય મંગલસ્વરૂપત્વેઽપિ શિષ્યસ્ય શાસ્ત્રવિષયીભૂતાર્થજ્ઞાનપ્રાપ્તિદઢિશ્વાસાર્થં ચ મંગલરૂપં પ્રથમં સૂત્રમાહ—

મૂલમ્—નાણં પંચવિહં પળ્લનં, તં જહા—આભિનિબોહિયનાણં સુયનાણં, ઓહિનાણં, મળપજ્જવનાણં, કેવલનાણં ॥ સૂ૦ ૧ ॥

અનુયોગ દ્વારરૂપ હૈ । પ્રયોજન નામ ફલ કા હૈ । વહ દો પ્રકાર કા હોતા હૈ—
[૧] અનન્તર—સાક્ષાત્—ફલ ઓર દૂસરા પરમ્પરા ફલ । “પઢને વાલે, સુનને વાલે ભવ્યજીવીં કા ઇસ સે અનુગ્રહ હો એસી ભાવના જો શાસ્ત્રકાર કે હૃદય મેં હોતી હૈ વહ ગ્રન્થકર્તા કી અપેક્ષા તથા ઇસે અધ્યયન કરનેવાલે, સુનનેવાલે પ્રાણિયોં કો જો ઇસ કે દ્વારોં બોધ પ્રાપ્ત હોતા હૈ વહ ઉનકી અપેક્ષા ઇસકા સાક્ષાત્ પ્રયોજન હૈ । એવં ગ્રન્થ—શાસ્ત્ર—કર્તા—ઓર અધ્યેતા—શ્રોતા કો જો પરમપદ (મોક્ષ) કી પ્રાપ્તિ હોતી હૈ વહ ઇસકા પરમ્પરા પ્રયોજન હૈ । શાસ્ત્ર કા ઓર વિષય કા પ્રતિબોધ્ય પ્રતિબોધકભાવ સંબન્ધ હૈ વિષય પ્રતિબોધ્ય શાસ્ત્ર ઉસકા પ્રતિબોધક હૈ જિનાજ્ઞા કા આરાધક જીવ અધિકારી હૈ ।—

આદિ ચાર અનુયોગ દ્વારરૂપ જ છે. પ્રયોજન એટલે ફળ. તે પ્રયોજન બે પ્રકારનું હોય છે. અનન્તર સાક્ષાત્ અને (૨) પરમ્પરા ફળ.

વાંચનારા અને શ્રવણ કરનારા ભવ્ય જીવોનું તેના દ્વારા કલ્યાણ થાય, એવી જે ભાવના તે શાસ્ત્રકારના હૃદયમાં હોય છે, તે ગ્રન્થકર્તાની અપેક્ષાએ તેનું સાક્ષાત્ પ્રયોજન છે. તથા તેનું અધ્યયન કરવાથી કે શ્રવણ કરવાથી અધ્યયન કરનારને કે શ્રોતાને જે બોધ થાય છે, તે તેમની અપેક્ષાએ તેનું સાક્ષાત્ પ્રયોજન ગણાય છે. ગ્રન્થ (શાસ્ત્ર) કર્તાને, ગ્રન્થનું અધ્યયન કરનારને અને તેનું શ્રવણ કરનારને જે પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે, એજ તેનું પરમ્પરા પ્રયોજન ગણાય છે. શાસ્ત્રનો અને વિષયનો પ્રતિબોધ્ય-પ્રતિબોધકભાવ રૂપ સંબન્ધ હોય છે. વિષય પ્રતિબોધ્ય અને શાસ્ત્ર તેનું પ્રતિબોધક હોય છે. જિનાજ્ઞાનું આરાધન કરનાર જીવ તેનો અધિકારી ગણાય છે.

છાયા—જ્ઞાનં પञ्चविधं प्रज्ञप्तम्, तद् यथा—आभिनिर्वाधिकज्ञानं, श्रुत-
ज्ञानम्, अवधिज्ञानं, मनःपर्यवज्ञानं, कैवलज्ञानम् ॥१॥

टीका—‘नाणं’ इत्यादि—

ज्ञानम्—ज्ञातिर्ज्ञानमिति भावसाधनः, सविदित्यर्थः । ज्ञायतेवाऽनेना-
स्माद्वेति ज्ञानं, तदावरणस्य क्षयः क्षयोपशमो वा । ज्ञायते वाऽस्मिन्निति

अब सूत्रकार शिष्ट पुरुषों के आचार को पालन करने के लिये शास्त्र की
निर्विघ्न परिसमाप्ति के लिये और-शिष्यों को शास्त्र विषयीभूत अर्थज्ञान की
प्राप्ति का दृढ विश्वास जमाने के लिये मंगलरूप होने पर भी इस शास्त्र
की आदि में सर्व प्रथम मंगल सूत्र का पाठ करते हैं।

“नाणं पंचविहं पण्णत्तं” इत्यादि । ॥ सू० १ ॥

शब्दार्थ—(णाणं) ज्ञान (पंचविहं) पांच प्रकार का—(पण्णत्तं) कहा गया
है । यहां ज्ञान शब्द भावसाधन-करणसाधन और कर्तृसाधन है “ज्ञातिः-ज्ञानम्
जानना इसका नाम ज्ञान है यह भावसाधन में ज्ञान की व्युत्पत्ति है—“ज्ञायते
अनेन इति ज्ञानम्” यह करणसाधन में व्युत्पत्ति है—आत्मा जिसके द्वारा
पदार्थों को जानता है वह ज्ञान है—इस करणसाधन से ज्ञानावरण कर्म का
क्षय अथवा क्षयोपशम लक्षित होता है । क्योंकि इस के होने पर ही आत्मा
में ज्ञान का प्रादुर्भाव (उत्पत्ति) या ज्ञानमें सर्वथा निर्मलता आती है । अतः ज्ञानावरण
का क्षय और क्षयोपशम ज्ञानरूप होने के कारण अभेद संबन्ध से ज्ञानरूप ही

જો શાસ્ત્રકારે શિષ્ટ પુરુષોના આચારનું પાલન કરવા માટે, શાસ્ત્રની નિર્વિઘ્ને
પરિસમાપ્તિ કરવા નિમિત્તે અને શિષ્યોમાં શાસ્ત્રવિષયીભૂત અર્થજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો
દૃઢ વિશ્વાસ જમાવવાને નિમિત્તેજો કે શાસ્ત્ર પોતે જ મંગળરૂપ હોવા છતાં
પણુ-આ શાસ્ત્રનો પ્રારંભ કરતી વખતે સૌથી પહેલાં મંગળ સૂત્રનો પાઠ કર્યો છે.

“નાણં પંચવિહં પણ્ણત્તં” ઇત્યાદિ

॥ સૂ. ૧ ॥

શબ્દાર્થ—(णाणं) જ્ઞાન (पंचविहं) પ્રાચ પ્રકારનું (पण्णत्तं) કહ્યું છે. અહીં
‘જ્ઞાન’ શબ્દ ભાવસાધન, કરણસાધન અને કર્તૃસાધનરૂપ છે. ભાવસાધનમાં જ્ઞાનની
વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે. “જ્ઞાતિઃ-જ્ઞાનમ્” બાણુવું તેનું નામ જ્ઞાન છે.
કરણસાધનમાં જ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે “જ્ઞાયતે અનેન ઇતિ જ્ઞાનમ્”
આત્મા જેના દ્વારા પદાર્થોને બાણુ છે તેનું નામ જ્ઞાન છે. આ કરણસાધન દ્વારા
જ્ઞાનાવરણકર્મનો ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમ લક્ષિત થાય છે, કારણ કે જ્ઞાનાવરણીય
કર્મનો ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમ થવાથી જ આત્મામાં જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અથવા
જ્ઞાનમાં સર્વથા નિર્મળતા પ્રકટ થાય છે. તેથી જ્ઞાનાવરણનો ક્ષય અને ક્ષયોપશમ
જ્ઞાન રૂપ જ હોવાને કારણે અભેદ સંબંધની અપેક્ષાએ જ્ઞાનરૂપ જ નિવડે છે.

જ્ઞાનમાત્મા—તદાવરણક્ષયક્ષયોપશમપરિણામયુક્તાઃ । જાનાતીતિ વા જ્ઞાનમ્ । તત્
પञ्चविधं=पञ्चप्रकारं प्रज्ञप्तं—प्ररूपितम् अर्थतस्तीर्थङ्करैः सूत्रतश्च गणधरैः । अत्र
गणधरेण स्वबुद्ध्या परिकल्पितं किञ्चिदपि नोच्यते । ‘पण्णत्तं’ इत्यस्य ‘प्राज्ञा-
प्तम्’ इतिच्छायापक्षे—प्राज्ञात्—सर्वज्ञात् आप्तं—प्राप्तं गणधरैरित्यर्थः, यद्वा—प्रज्ञया
भव्यजन्तुभिराप्तं—प्राप्तं—प्रज्ञाप्तं तदेव प्राज्ञाप्तम् । नहि प्रज्ञादिकलैरिदमप्राप्तं शक्यते

होता है । इसलिये करणसाधन में पदार्थों के जानने में अत्यन्त साधक जो
ज्ञान है वह गृहीत हुआ है । जो कि ज्ञानावरण के क्षय और क्षयोपशमस्वरूप
है इसी तरह से पदार्थ जिस से जाना जाय वह ज्ञान है इस प्रकार की व्यु-
त्पत्ति करने पर भी ज्ञानावरण का क्षय और क्षयोपशम—ज्ञानरूप ही होता है
क्यों कि पदार्थ ज्ञान से जाना जाता है । “ज्ञायते अस्मिन्निति ज्ञानमात्मा”
पदार्थ जिस से जाना जावे—उसका नाम ज्ञान है इस प्रकार की व्युत्पत्ति में
आत्मा ज्ञान रूप प्रतीत होता है । यहां परिणाम और परिणामवाले का अभेद होनेके
कारण आत्मा को ज्ञानरूप मान लिया गया है । क्यों कि ज्ञानावरणकर्म के क्षय
अथवा क्षयापशम से विशिष्ट आत्मा का परिणाम ज्ञान है और आत्मा परिणाम
वाला है । “जानाति इति ज्ञानम्” इस व्युत्पत्ति में भी यही अर्थलभ्य है ।
ज्ञान में पांच प्रकारता अर्थ की अपेक्षा तीर्थं करौने और सूत्र की अपेक्षा
गणधोंने प्ररूपित की है । इस विषय में गणधरो ने अपनी तरफ से
कुछ भी कल्पित करके नहीं कहा है “यह बात पण्णत्त” इस शब्द

તેથી કરણસાધનમાં પદાર્થોને જાણવામાં અત્યન્ત સાધક જે જ્ઞાન છે તેને જ અહીં
અહણ કરાયું છે. એવું જ્ઞાન જ્ઞાનાવરણના ક્ષય અને ક્ષયોપશમ સ્વરૂપ જ હોય
છે. એજ પ્રમાણે “પદાર્થ જેના વડે જાણી શકાય તે જ્ઞાન છે,” આ પ્રકારની
વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવે તો પણ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષય અને ક્ષયોપશમ જ્ઞાનરૂપ જ
થઈ પડે છે, કારણ કે પદાર્થ જ્ઞાનદ્વારા જ જાણી શકાય છે. “જ્ઞાયતે અસ્મિન્નિતિ
જ્ઞાનમાત્મા” “પદાર્થ જેમાં જાણી શકાય તેનું નામ જ્ઞાન છે,” આ પ્રકારની
વ્યુત્પત્તિમાં આત્મા જ્ઞાનરૂપ પ્રતિપાદિત થાય છે અહીં પરિણામ અને પરિણામવાળામાં
અભેદ હોવાને કારણે આત્માને જ્ઞાનરૂપ માની લેવામાં આવ્યો છે, કારણ કે જ્ઞાનાવરણ
કર્મના ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમવાળા આત્માનું પરિણામ જ્ઞાન છે અને આત્મા તે
પ્રકારના પરિણામવાળો છે. “જાનાતિ ઇતિ જ્ઞાનમ્” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર પણ
એજ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનમાં અર્થની અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકારતા તીર્થં કરોએ
પ્રરૂપિત કરી છે અને સૂત્રની અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકારતા ગણધરોએ પ્રરૂપિત કરી
છે. આ બાબતમાં ગણધરોએ પોતાના તરફથી કલ્પિત કરીને કંઈ પણ મિશ્રિત
કર્યું નથી, એજ વાત સૂત્રકારે “પાણ્ણત્ત” પદ દ્વારા પ્રકટ કરી છે અથવા

પઞ્ચવિધત્વં દર્શયતિ—‘તં જહા’ इत्यादिना ‘तं जहा’ तद्यथा—तज्ज्ञान यथा पञ्चविधं भवति, तथा प्रोच्यते । तत्र (१) प्रथमं ज्ञानम्—‘आभिनिवोहिय-
नाणं’ आभिनिवोधिकज्ञानम्. ‘अभि’ इति अभिमुखः—वस्तुयोग्यदेशावस्थाना-
पेक्षी, ‘नि’ इति नियतः—इन्द्रियमनःसमाश्रित्य स्व स्व विषयापेक्षीबोधः—
अभिनिबोधः, स एव आभिनिवोधिकश्च तच्च तद् ज्ञानं च आभिनिवोधिक-
ज्ञानम् । अत्र ‘ज्ञान’ शब्दः सामान्यज्ञान-वाचकः । अभिनिबोधशब्दः इन्द्रिय नो

સે સૂત્રકારને પ્રકટ થી છે । અથવા, “પણત્ત” इस पद की संस्कृत छाया
“प्राज्ञाप्त” ऐसी भी होती है—इस का अर्थ यह है कि ज्ञान में पंच प्रकारता
गणधरो ने प्राज्ञ तीर्थंकर सर्वज्ञ भगवान् से प्राप्त की है । अथवा इसी
छाया के पक्ष में ऐसा अर्थ भी होता है कि ज्ञान में यह
पंच प्रकारता भव्य प्राणियों ने अपनी बुद्धि से ही पाई है ।
विना बुद्धि से तो यह प्राप्त की नहीं जा सकती है । इस तरह जो प्रज्ञाप्त
है वही प्राज्ञाप्त हैं । (तं जहा) वह ज्ञान में पंच प्रकारता इस तरह से है ।

(આભિનિવોહિયનાણં) (૧) આભિનિવોધિક જ્ઞાન-યહ જ્ઞાન વસ્તુ કો યોગ્ય
દેશ મેં હોને કી અપેક્ષા રાખતા હૈ તથા પાંચ ઇન્દ્રિય ઔર મન કી સહાયતા
સે હોતા હૈ । યહ વાત “અભિ” ઔર “નિ” શબ્દ સે પ્રકટ હોતી હૈ । ઇસ
તરહ યોગ્ય દેશ મેં સ્થિત વસ્તુ કો ઇન્દ્રિય ઔર મન કી સહાયતા સે જાનને
વાલે જ્ઞાન કા નામ અભિનિવોધ જ્ઞાન હૈ । યહ અભિનિવોધ હી આભિનિવોધિક

“પણત્ત” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “પ્રાજ્ઞાપ્ત” છે. આ પ્રાજ્ઞાપ્તની અપેક્ષાએ
જો વિચાર કરવામાં આવે તો તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—જ્ઞાનમાં પંચવિધતાની
પ્રાપ્તિ ગણધરોએ પ્રાજ્ઞ તીર્થંકર સર્વજ્ઞ ભગવાન પાસેથી કરી છે.

અથવા તેનો અર્થ એવો પણ થાય છે કે—જ્ઞાનમાં આ પાંચ પ્રકારતા ભવ્ય જીવોએ
પોતાની બુદ્ધિથી જ પ્રાપ્ત કરેલ છે. બુદ્ધિ વગર તો તેની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી જ નથી.
આ રીતે જે પ્રજ્ઞાપ્ત છે, એજ પ્રાજ્ઞાપ્ત છે. (તં જહા) જ્ઞાનના તે પાંચ પ્રકારો
નીચે પ્રમાણે છે—(આભિનિવોહિયનાણં) (૧) આભિનિવોધિક જ્ઞાન—

આ જ્ઞાન વસ્તુ યોગ્ય દેશમાં હોય એવી અપેક્ષા રાખે છે, તથા પાંચ
ઇન્દ્રિયો અને મનની સહાયતાથી થાય છે એજ વાત “અભિ” અને “નિ”
ઉપસર્ગો દ્વારા પ્રકટ કરી છે. આ રીતે આભિનિવોધિક જ્ઞાનની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે
થાય છે—“યોગ્ય દેશમાં સ્થિત (રહેલી) વસ્તુને ઇન્દ્રિયો અને મનની સહાયતાથી
જાણનારા જ્ઞાનતુ” નામ આભિનિવોધ છે. તે આભિનિવોધ જ આભિનિવોધિક

ઇન્દ્રિયજન્યવિશિષ્ટજ્ઞાનના વાચકઃ । અતઃ સામાન્યવિશેષયોર્જ્ઞાનયોઃ સામાનાધિ-
કરણ્યમ્ । इदं मतिज्ञानमप्युच्यते ॥૧॥

(૨) શ્રુતજ્ઞાનમ્—શ્રુતં—શ્રુતિઃ—શ્રવણં જ્ઞાનવિશેષઃ । તત્ત્વ કીદૃશમ્ ? ઉચ્યતે,
શબ્દાય શ્રવણેન ભાષણાદિના વા તજ્ઞાનમુત્પદ્યતે, તદેવ શ્રુતમ્ । અત્ર શ્રુતશબ્દેન
શ્રુતજ્ઞાનં ગૃહ્યતે—જ્ઞાનં પ્રમેદકરણાન્તઃપાતિત્વાત્ । ન તુ શ્રૂયતે’ ઇતિ વ્યુત્પત્ત્યા
શબ્દાર્થકઃ શ્રુતશબ્દઃ । લઘિરૂપે મતિજ્ઞાને સતિ પશ્ચાત્ શ્રુતજ્ઞાનમુત્પદ્યતે, ન
તુ મતિજ્ઞાનાભાવે । અતો મતિજ્ઞાનં કારણં શ્રુતજ્ઞાનસ્ય ।

જ્ઞાન હૈ । यहां ज्ञान शब्द सामान्यज्ञान का वाचक और अभिनिबोध शब्द
इन्द्रिय और मन से उत्पन्न होने वाले विशिष्टज्ञान का वाचक है । अतः”
‘आभिनिबोधिकं च तज्ज्ञानं च आभिनिबोधिकज्ञानं’” इस तरह से इन
दोनों सामान्य विशेष ज्ञानों में समानाधिकरणता हुई है । इस आभिनि-
बोधिकज्ञान का दूसरा नाम मतिज्ञान भी है ।

શ્રુતજ્ઞાન—શબ્દ કે શ્રવણ સે અથવા ભાષણ આદિ સે જૌ જ્ઞાન ઉત્પન્ન
હોતા હૈ વહ-જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન હૈ । જ્ઞાન કે પ્રમેદોં કે પ્રકરણ કે આને
કે કારણ યહાં શ્રુતશબ્દ સે જ્ઞાન કા ગ્રહણ હુઆ । શ્રુત સે શબ્દ કા નહીં ।
“શ્રૂયતે” ઇતિ શ્રુતં ઇસ પ્રકાર કી વ્યુત્પત્તિ સે શ્રુત શબ્દરૂપ અર્થ કા વાચક
મી હાતા હૈ પરન્તુ વહ શબ્દાર્થક શ્રુત યહાં ગૃહીત નહીં હુઆ હૈ । કારણવહ
શબ્દ પૌદ્ગલિક પર્યાય હોને સે અચેતન હૈ, ઔર જ્ઞાન આત્મા કા નિજસ્વરૂપ
હોને સે ચેતન હૈ ।

જ્ઞાન છે” અહીં જ્ઞાન પદ સામાન્ય જ્ઞાનનું વાચક છે અને અભિનિબોધ પદ
ઇન્દ્રિયો અને મનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થનાર વિશિષ્ટ જ્ઞાનનું વાચક છે. તેથી
“આભિનિબોધિકં ચ તજ્ઞાનં ચ આભિનિબોધિકજ્ઞાનં” આ પ્રકારે તે બન્ને
સામાન્ય વિશેષ જ્ઞાનોમાં સમાનાધિકરણતા થઈ છે. આ આભિનિબોધિક જ્ઞાનનું
બીજું નામ મતિજ્ઞાન પણ છે

(૨) શ્રુતજ્ઞાન—શબ્દના શ્રવણથી અથવા ભાષણ આદિ વડે જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન
થાય છે તેને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે. જ્ઞાનના પ્રમેદોના પ્રકરણમાં આવી જતું હોવાને
લીધે અહીં શ્રુત શબ્દ વડે જ્ઞાનનું જ ગ્રહણ થયું છે—અહીં ‘શ્રુત’ પદ દ્વારા
શબ્દ ગૃહીત થયેલ નથી. ‘શ્રૂયતે ઇતિ શ્રુતમ્’ આ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિને આધારે
શ્રુત પદ શબ્દરૂપ અર્થનું વાચક પણ સંભવી શકે છે, પરન્તુ તે શબ્દાર્થક
શ્રુત અહીં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું નથી. કારણ કે તે શબ્દ પૌદ્ગલિક પર્યાયરૂપ
હોવાથી અચેતન છે, પણ જ્ઞાન આત્માના નિજગુણરૂપ હોવાથી ચેતન છે.

શંકા—શબ્દ કે શ્રવણ અથવા માપણ આદિ સે જો જ્ઞાન હોતા હૈં વહ શ્રુતજ્ઞાન હૈં” એસા જો શ્રુત કા લક્ષ્ય કહા જા રહા હૈં વહ અતિવ્યાપ્તિ દોષ સે યુક્ત હોને કે કારણ ઠીક નહીં હૈં । વયોં કિં યહ લક્ષણ મતિજ્ઞાન મેં સ્થી રહતા હૈં । વહ શ્રોત્રેન્દ્રિય ઔર મન સે સ્થી હોતા હૈં ।—

ઉત્તર—એસા સમજના ઠીક નહીં હૈં—કારણ મતિજ્ઞાન પાંચોં ઇન્દ્રિયોં ઔર મન સે હી હોતા હૈં—। તવ યહ જ્ઞાન કેવલ મન સે હી હોના હૈં—અન્ય ઇન્દ્રિયોં સે નહીં ।” શબ્દશ્રવણ અથવા માપણઆદિ સે જો જ્ઞાન હોતા હૈં વહ શ્રુતજ્ઞાન હૈં । એસા જો કહા ગયા હૈં ઉસમા કારણ યહ હૈં કિં શબ્દ શ્રવણ ઔર માપણ આદિ જન્ય જો શ્રોત્રેન્દ્રિય સે ઉસ વા જ્ઞાન હોતા હૈં વહ મતિજ્ઞાન હૈં—ઔર હા મતિજ્ઞાનપૂર્વક ઉસ વિષય મેં જો શબ્દશ્રવણ આદિ કે સંબંધ સં વિશેષ ચિંતન ચાહ્ય હોતા હૈં કિં જો કેવલ મન કા હી કાર્ય હૈં વહ શ્રુતજ્ઞાન હૈં । ઉદાહરણાર્થ—શબ્દ વિષયક શ્રોત્ર જન્યજ્ઞાન હોને પર ઉસકે સંબંધ સે મન મેં” યહ ત્રિસ પ્રકાર કે શબ્દ કો ચોલ રહા હૈં—ઉચ્ચસ્વર સે શબ્દ ઉચ્ચરિત હો રહા હૈં યા ધ્રીમે સ્વર સે” ઇત્યાદિ વિકલ્પોં કા હોના શ્રુતજ્ઞાન હૈં ।

શંકા—“શબ્દના શ્રવણ અથવા ભાષણ આદિથી જે જ્ઞાન થાય છે, તેને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે,” આ પ્રકારનું જે શ્રુતનું લક્ષણ આપી બતાવવામાં આવ્યું છે તે અતિવ્યાપ્તિ દોષથી યુક્ત હોવાને કારણે ઉચિત નથી, કારણ કે તે લક્ષણને સદ્ભાવ તો મતિજ્ઞાનમાં પણ હોય છે. તે શ્રોત્રેન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી થાય છે.

ઉત્તર—આ માન્યતા ધરાવતી નથી. કારણ કે—મતિજ્ઞાન પાંચે ઇન્દ્રિયોં અને મનની સહાયતાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન તો માત્ર મનની સહાયતાથી જ ઉત્પન્ન છે—અન્ય ઇન્દ્રિયોંની સહાયતાની તેને જરૂર રહેતી નથી. “શબ્દશ્રવણ અથવા ભાષણાદિથી જે જ્ઞાન થાય છે તેને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે,” આ પ્રમાણે જે કહેવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે શબ્દશ્રવણ અને ભાષણાદિ જન્ય જે શ્રોત્રેન્દ્રિય થી તેનું જ્ઞાન થાય છે તે મતિજ્ઞાનરૂપ હોય છે. અને તે મતિજ્ઞાનપૂર્વક તે વિષયને અનુલક્ષીને શબ્દશ્રવણ આદિના વિષયમાં વિશેષ ચિંતન ચાહ્ય થઈ જાય છે તે તો માત્ર મનનું જ કાર્ય હોવાથી તેને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે ઉદાહરણ દ્વારા આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—શબ્દવિષયક શ્રોત્રજન્ય જ્ઞાન થવાથી તેને વિષે મનમાં આ પ્રકારના વિકલ્પો ઉદ્ભવે છે—“આ કયા પ્રકારના શબ્દનું ઉચ્ચારણ થઈ રહ્યું છે જિંચે સ્વરે શબ્દનું ઉચ્ચારણ થઈ રહ્યું છે કે ધ્રીમે સ્વરે શબ્દનું ઉચ્ચારણ થઈ રહ્યું છે” આ પ્રકારના વિકલ્પો જે જ્ઞાનમાં ઉદ્ભવે છે તે જ્ઞાનને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે,

શંકા—યદ્યપિ જિસ પ્રમાર મતિજ્ઞાન કી ઉત્પત્તિ મેં ઇન્દ્રિયાં સાક્ષાત્ નિમિત્ત હેતી હૈં વૈસી વે શ્રુતજ્ઞાન કી ઉત્પત્તિ મેં સાક્ષાત્ નિમિત્ત નહીં હેતી હૈં—પરન્તુ પરમ્પરા સે તો હેતી હી હૈં। જૈસે—સ્પર્શન આદિ ઇન્દ્રિયોં સે મતિજ્ઞાન હો ગયા ઓર ફિર બાદ મેં ઉનકે વિષય મેં શ્રુતજ્ઞાન—જો વિશેષ વિચાર-રૂપ હૈ વહ હેતો હૈ। અતઃ ઇસ અપેક્ષા સે તો મતિજ્ઞાન ઓર શ્રુતજ્ઞાન મેં કોઈ ભેદ પ્રતીત નહીં હોતો સો હેસા કથન મી ઠીક નહીં હૈ કારણ કિ યહ ઔપચારિક કથન હૈ। દૂસરે મતિજ્ઞાન વિદ્યમાન વસ્તુ મેં હી પ્રવૃત્ત હોતો હૈ, ઓર શ્રુતજ્ઞાન ત્રૈકાલિક વિષયોં મેં પ્રવૃત્ત હોતો હૈ। તથા મતિજ્ઞાન મેં શબ્દો-લ્લેખન હી હોતો હૈ ઓર શ્રુતજ્ઞાન મેં નહીં હોતો હૈ। અર્થાત્ જૈસે શ્રુતજ્ઞાન કી ઉત્પત્તિ કે સમય સંકેત સ્મરણ ઓર શ્રુતગ્રંથ કા તાત્પર્ય અનુસરણ અપેક્ષિત હોતો હૈ, વૈસે વહ ર્હા આદિ મતિજ્ઞાન કી ઉત્પત્તિ મેં અપેક્ષિત નહીં હૈ। ઇસસે યહી નિષ્કર્ષ નિકલતા હૈ કિ લબ્ધિરૂપ મતિજ્ઞાન કે હોને પર શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન હોતો હૈ મતિજ્ઞાન કે અભાવ મેં નહીં। ઇસલિયે ઇસ શ્રુતજ્ઞાન કા કારણ મતિજ્ઞાન હૈ।

શંકા—જેમ મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં ઇન્દ્રિયો સાક્ષાત્ નિમિત્ત બને છે એમ શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં તેઓ સાક્ષાત્ નિમિત્ત બનતી નથી. પરન્તુ પરમ્પરાની અપેક્ષાએ તો તેઓ શ્રુતજ્ઞાનમાં પણ નિમિત્ત રૂપ બને જ છે. જેમ કે સ્પર્શેન્દ્રિય આદિની સહાયતાથી ધારે કે મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે, ત્યારબાદ તેમને વિષે વિશેષ વિચાર કરવારૂપ શ્રુતજ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન વચ્ચે કોઈ ભેદ જ જણાતો નથી. સમાધાન—આ પ્રકારની માન્યતા પણ ખરી નથી. કારણકે આ કથન તો માત્ર ઔપચારિક કથન જ છે વળી બીજું કારણ એ છે કે મતિજ્ઞાન તો માત્ર વિદ્યમાન વસ્તુમાં જ પ્રવૃત્ત થાય છે, પરન્તુ શ્રુતજ્ઞાન તો ત્રૈકાલિક-વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તથા મતિજ્ઞાનમાં શબ્દોલ્લેખન જ થાય છે, જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનમાં તો સ્મરણ તર્કવિતર્ક આદિ પણ થાય છે એટલે કે જેવી રીતે શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિને સમયે સંકેત, સ્મરણ અને શ્રુતગ્રંથનું અનુસરણ અપેક્ષિત હોય છે, એવી રીતે ઇહા આદિરૂપ મતિજ્ઞાનમાં તે સંકેત, સ્મરણ આદિની અપેક્ષા રહેતી નથી. આ વાત પરથી એજ વાત નિશ્ચિત થાય છે કે લબ્ધિરૂપ મતિજ્ઞાનના સદ્ભાવમાં જ શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે—મતિજ્ઞાનનો અભાવ હોય તો શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી મતિજ્ઞાનને શ્રુતજ્ઞાનમાં કારણભૂત કહ્યું છે.

નવુ આભિનિવોધિકાઽપરપર્યાયમતિજ્ઞાનમેવ શ્રુતજ્ઞાનં ગમ્યચને યથા મૃત્તિકેન ઘટઃ, તન્તુરેવ પટઃ. તર્હિ શ્રુતજ્ઞાનસ્ય પૃથગુપાદાનં ભગવતા વિમર્શકૃતમ્ ? ઉચ્યતે દૃષ્ટાન્તદ્વયમિદં વિષમમ્, યથા ઘટ પ્રાદુર્ભવિ—પિષ્ટાકાર મૃત્તિકા પ્રણશ્યતિ, પટોત્પત્તૌ સત્તાં તન્તુપુંજશ્ચ તથા શ્રુતજ્ઞાને સમુત્પન્ને મતિજ્ઞાનં ન પ્રણશ્યતિ ।

શંકા—જવ શ્રુતજ્ઞાન કા વારણ મતિજ્ઞાન હૈ કિં જિમ્કા દૂસરા નામ આભિનિવોધિકજ્ઞાન હૈ મી તવ જિસ પ્રકાર મિટ્ટીરૂપ કાળ ઘટકાર્યરૂપ સે પરિણમ જાતા હૈ उसी प्रकार से मतिज्ञान भी श्रुत ज्ञानरूप से परिणम जावे गा—अथवा जिस प्रकार मिट्टी ही घट बन जाती है, और तन्तु ही पट बन जाया करते हैं इसी तरह से मतिज्ञान भी श्रुतज्ञान हो जावेगा—तो फिर मत्र वारने श्रुतज्ञान का पृथक् रूप से पाठ मत्र में क्यों रखा है ?

उत्तर—ये दोनों दृष्टान्त ही विषम हैं क्यों कि—

इस प्रकार की मान्यता में मतिज्ञान का विनाश प्रसक्त होगा—हम देखते हैं कि जब घट का उत्पत्ति होती है, तब पिण्डाकार मृत्तिका का विनाश होता है और पट की उत्पत्ति में तन्तुपुंज का । परन्तु जब श्रुतज्ञान होता है तब मतिज्ञान का अभाव नहीं होता है । क्योंकि एक आत्मा में एक साथ चार ज्ञान तक होना सिद्धान्तकारों ने माना है । यदि श्रुतज्ञान के सहभाव में मतिज्ञान का अभाव स्वीकार किया जावे तो यह सिद्धान्त विरुद्ध कथन

શંકા—જે મતિજ્ઞાન અથવા આભિનિવોધિક જ્ઞાનને જ શ્રુતજ્ઞાનના કારણરૂપ માનવામાં આવે, તો જેમ માટીરૂપ કારણ ઘટકાર્યરૂપે પરિણમી જાય છે, એજ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન પણ શ્રુતજ્ઞાનરૂપે પરિણમી જશે, અથવા જે પ્રકારે માટી જ ઘડારૂપે પરિણમિત થઈ જાય છે, એજ પ્રમાણે મતિજ્ઞાન પણ શ્રુતજ્ઞાનરૂપે પરિણમિત થઈ જશે. તો પછી સૂત્રકારે શ્રુતજ્ઞાનને અહીં પૃથક્કરૂપે (એક જુદા જ જ્ઞાનરૂપે) શા માટે પ્રતિપાદિત કર્યું છે ?

ઉત્તર—આ બન્ને દૃષ્ટાન્તો જ વિષમ છે, કારણ કે આ પ્રકારની માન્યતામાં તો મતિજ્ઞાનનો વિનાશ થવાની વાત માનવાનો પ્રસંગ ઉદ્ભવશે. આપણે એ વાતને તો પ્રત્યક્ષ દેખી શકીએ છીએ કે જ્યારે ઘટ (ઘડા)ની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે માટીના પિંડાનો વિનાશ થઈ જાય છે અને જ્યારે પટ (કાપડ)ની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે તંતુપુંજનો નાશ થઈ જાય છે. પરંતુ જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે મતિજ્ઞાનનો વિનાશ થઈ જતો નથી, કારણ કે એક આત્મામાં એક સાથે ચાર જ્ઞાનનો સહભાવ હોઈ શકે છે, એવું સિદ્ધાન્તકારોએ સ્વીકારેલું છે. જે શ્રુતજ્ઞાનનો સહભાવ હોય ત્યારે મતિજ્ઞાનનો અભાવ હોય છે એવું માનવામાં આવે, તો તે માન્યતા તો

“જત્ય મઈ તત્ય સુયં, જત્ય સુયં તત્ય મઈ” (નન્દી સૂ. ૨૪)

છાયા—યત્ર મતિગતત્ર શ્રુતં, યત્ર શ્રુતં તત્ર મતિઃ ।

શ્રુતસ્ય સદ્ભાવે મતેર્વિદ્યમાનતા ભગવતાઽભિહિતા તરમાદપેક્ષાકારણમેવ મતિ જ્ઞાનં શ્રુતજ્ઞાનરથેતિ મન્તવ્યમ્, તથા ચ મતિજ્ઞાનપૂર્વકમિન્દ્રિયમનોજન્યમાસવચના-નુસારિ જ્ઞાનં તજ્ઞાનમિતિ નિષ્કર્ષઃ ।

‘શ્રૂયતે યત્તત્શ્રુતમ્’ इति व्युत्पत्त्या श्रुतशब्देन प्रवचनमपि गृह्यते । तस्मिन्-पक्षे-श्रुतस्य=आप्तवचनस्य ज्ञानं श्रुतज्ञानमिति षष्ठीतत्पुरुषः । आप्तो रागादि

ઠ્ઠરતા હૈ । કિ “જત્ય મઈ તત્ય સુયં, જત્ય સુયં તત્ય મઈ” જહાં પર મતિ-જ્ઞાન હૈ વહાં શ્રુતજ્ઞાન હૈ ઓર જહાં શ્રુતજ્ઞાન હૈ વહાં મજ્ઞાન હૈ । ઇસ તઃ શ્રુત કે સદ્ભાવ મેં મતિજ્ઞાન કા સદ્ભાવ-ભગવાનને કહા હૈ । ઇસલિયે એસા માનના ચાહિયે, કિ તજ્ઞાન કા મતિજ્ઞાન કેવલ અપેક્ષાકારણ હી હૈ । અપેક્ષાકારણ કા તાત્પર્ય નિમિત્તકારણ સે હૈ । જો નિમિત્તકારણ હોતે હૈં વે ઉપાદાન કારણ કી તરહ સ્વયં કાર્યરૂપ નહીં પરિણમતે હૈં કેવલ ઉપાદાન કારણ હી કાર્યરૂપ પરિણમતા હૈ । તથા ચ—જો મતિજ્ઞાનપૂર્વક હી પરંપરા સે ઇન્દ્રિયોં સે જો જનિત હોં ઓર સાક્ષાત્કારણ જિસકી ઉત્પત્તિ મેં મન હો એસા આપ્ત-વચનાનુસારી જા જ્ઞાન હૈં વહી શ્રુતજ્ઞાન હૈ ।

શ્રૂયતે યત્ તત્ શ્રુતમ્ “ઇસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર શ્રુતશબ્દ સે પ્રવચન કા મી ગ્રહણ હો જાતો હૈ । અતઃ ઇસ પક્ષ મેં આપ્તવચનરૂપ શ્રુત કા જો જ્ઞાન હૈ વહ શ્રુતજ્ઞાન હૈ એસા ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ કરના ચાહિયે । રાગદ્વેષ આદિ સે રહિત

સિદ્ધાન્તની વિરૂદ્ધની માન્યતા પ્રતિપાદિત થાય છે. શાસ્ત્રોમાં એવું કહ્યું છે કે.... “જત્ય મઈ તત્ય સુયં, જત્ય સુયં તત્ય મઈ” જ્યાં મતિજ્ઞાન હોય છે, ત્યાં શ્રુત-જ્ઞાન હોય છે જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન હોય છે ત્યાં મતિજ્ઞાન હોય છે.” આ રીતે શ્રુતના સદ્ભાવમાં મતિજ્ઞાનનો પણ સદ્ભાવ ભગવાને દર્શાવેલો છે. તેથી એવું માનવું નેહાયે કે મતિજ્ઞાન એ શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં માત્ર અપેક્ષાકારણ (નિમિત્તરૂપ કારણ) જ છે. જે નિમિત્ત કારણો હોય છે તે ઉપાદાન કારણોની જેમ સ્વયં કાર્યરૂપે પરિણમતા નથી. માત્ર ઉપાદાન કારણ જ કાર્યરૂપે પરિણમે છે. આ દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો શ્રુતજ્ઞાનનો આ પ્રમાણે અર્થ ક્ષણિત થાય છે.

જે મતિજ્ઞાનપૂર્વક હોય, પરંપરાની અપેક્ષાએ જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી જનિત હોય છે પણ જેની ઉત્પત્તિમાં સાક્ષાત્ કારણભૂત મન હોય છે, એવું આપ્તવચનાનુસારી જે જ્ઞાન છે તેને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે. “શ્રૂયતે યત્ તત્ શ્રુતમ્” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર શ્રુત પદ દ્વારા પ્રવચન પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે. તેથી આ દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો આપ્તવચન રૂપ શ્રુતનું જે જ્ઞાન છે તેને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે, એવો ષષ્ઠી તત્પુરુષ

રહિતઃ સર્વજ્ઞસ્તસ્ય વચનમ્—આપ્ત વચનમ્ । તદર્થાધ્યવસાય (નિર્ણય) રૂપં જ્ઞાનં શ્રુત જ્ઞાનમિતિ । શ્રુતજ્ઞાનં પ્રતિ શબ્દસ્ય નિમિત્તકારણતયા શબ્દેઽપિ શ્રુતવ્યપદેશો ભવતિ । જ્ઞાનભેદવ્યવસ્થાયાં શ્રુતશબ્દઃ શ્રવણાર્થવાચીત્યભિધેયમ્ ॥૨॥

(૩) અવધિજ્ઞાનમ્—અપધાનમવધિ—ઇન્દ્રિય નોન્દ્રિય નિર્મલેષસ્ય આત્મનઃ સાક્ષાદર્થગ્રહણમ્, અવધિરેવજ્ઞાનમ્ અવધિજ્ઞાનમ્ । અથવા—‘અવ’ શબ્દોઽધઃશબ્દાર્થઃ । અવ=અધઃ વિસ્તૃતં વસ્તુ ધીયતે=જ્ઞાયતેઽનેનેત્યવધિઃ । અવધિશ્ચાસૌ તજ્ઞાનં ચેત્યવધિજ્ઞાનમ્ । વિસ્તૃતવિષયકં જ્ઞાનમિત્યર્થઃ । યથા—અનુત્તરોપપાતિકા દેવા અવધિ જ્ઞાનવલેન, ભગવન્તમાપૃચ્છ્ય જીવાદિતત્ત્વમ્વરૂપં નિર્વાસ્યન્તિ ।

વિશિષ્ટ વ્યક્તિ કા નામ આપ્ત હૈ । જિસે સર્વજ્ઞ કહા જાતા હૈ । ઉસકે વચન કા નામ આપ્તવચન હૈ । ઉન્કે દ્વારા પ્રતિપાદિત અર્થરૂપ જો આગમ હૈ, ઉસ આગમ કા નિર્ણયરૂપ જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન હૈ । શ્રુતજ્ઞાન કે પ્રતિ શબ્દ નિમિત્તકારણ હોતા હૈ એવાના નિમિત્ત કારણ કી અપેક્ષા લેકર શબ્દ મેં મી શ્રુત કા વ્યવહાર હોતા હૈ । પરન્તુ જ્ઞાન ભેદ કી વ્યવસ્થા મેં શ્રુતશબ્દ શ્રવણ જન્યજ્ઞાનરૂપ અથ કા વાચી લિયા ગયા હૈ ।

“અવધાનમવધિઃ” અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોં એવં મનકી સહાયતા કે વિના કેવલ આત્મા સે હી દ્રવ્ય ક્ષેત્રકાલ ઓર ભાવ કી મર્યાદા લેકરરૂપી પદાર્થોં કો જો સાક્ષાત્રૂપ સે ગ્રહણ કરનેવાલા જ્ઞાન હોના હૈ ઉસકા નામ અવધિ હૈ ।

અથવા—અવધિજ્ઞાન મેં જો અપશબ્દ હૈ વહ અધઃશબ્દ કે અર્થ કો કહને વાલા હૈ । ઇસલિયે જિસજ્ઞાન કે દ્વારા નીચે કા વિષય વિસ્તારરૂપ સે “ધીયતે” જાના જાગા હૈ । વહ અવધિજ્ઞાન હૈ તાત્પર્ય ઇસકા યહ હૈ કિ જબ

સમાસ અહીં સમજવો જોઈએ. રાગ, દ્વેષ આદિથી રહિત વિશિષ્ટ વ્યક્તિને આપ્ત કહે છે. સર્વજ્ઞને જે એવાં આપ્ત કહી શકાય છે. તે સર્વજ્ઞના વચનને આપ્તવચન કહે છે. તેમના દ્વારા પ્રતિપાદિત અર્થ રૂપ જે આગમ છે, તે આગમના નિર્ણયરૂપ જ્ઞાનને જે શ્રુતજ્ઞાન કહે છે. શ્રુતજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં શબ્દરૂપ નિમિત્ત પરમ્પ । કારણ રૂપ હોય છે. તેથી નિમિત્ત કારણની અપેક્ષાએ શબ્દમાં પણ શ્રુત શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે પરંતુ જ્ઞાનના ભેદોની વ્યવસ્થામાં શ્રુત શબ્દને શ્રવણજન્ય જ્ઞાનરૂપ અર્થનો વાચક લેવામાં આવેલ છે.

(૩) “અવધાનમવધિઃ” અવધિજ્ઞાન—

ઇન્દ્રિયો અને મનના સહાયતા વિના કેવળ આત્મા દ્વારા જે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની મર્યાદાની અપેક્ષાએ રૂપી પદાર્થોને સાક્ષાતરૂપે ગ્રહણ કરનારું જે જ્ઞાન છે, તેને અવધિજ્ઞાન કહે છે. અથવા—અવધિજ્ઞાનમાં જે ‘અવ’ ઉપસર્ગ છે તે અધઃ શબ્દના અર્થને વાચક છે. તેથી જે જ્ઞાન દ્વારા નીચેના વિષયનું વિસ્તૃત રૂપે “ધીયતે” જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાનને અવધિજ્ઞાન કહે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર આંશીકતા અસંખ્યાતમાં

यद्वा—अवधिना ज्ञानम्—इति तृतीया समासः । अवधिर्मर्यादारूपिद्रव्याप्येव विषयीकरोति नेतराणीति व्यवस्थारूपा । तथाचायमर्थः—अरूपि द्रव्यपरिहारेण रूपिद्रव्यमात्रविषयकं ज्ञानमवधिज्ञानमिति ।

यद्वा—अधोऽधोऽधिकं पश्यति येन तदवधिज्ञानम् । तश्चचतुर्गतिवर्तिनां जीवानामिन्द्रियमनोनीरपेक्षं प्रतिविशिष्टक्षयोपशमनिमित्तं रूपिद्रव्यसाक्षात्कारजनकं भवति । एतस्य देवमनुष्यतिर्यङ्मनारका अधिकारिणः ॥३॥

અવધિજ્ઞાન કા ક્ષેત્ર અંગુલ કેઅંદરુચ્ચાએ ભાગ રો લેતર સારા લોક હૈ—તવ ઉસકા વિષય મી કતિપય પર્યાય સહિતરૂપી દ્રવ્ય હૈ ફસલિયે યહ જ્ઞાન વિસ્તૃત વિષયવાળા હૈ । વિસ્તૃત વિષયતા જો ઇસ મેં પ્રકટ કી હૈ વહ મનઃ પર્યાયજ્ઞાન વી અપેક્ષા જાનની ચાહિયે । કયોં કિ મનઃપર્યાય જ્ઞાન કા ક્ષેત્ર સિર્ફ માનુષોત્તર પર્વત પર્યંત હી હૈ ઓર ઉસકા વિષય અવધિજ્ઞાન કે વિષયભૂત હુએ રૂપી દ્રવ્ય વા અનંતતત્વોં ભાગ હૈ । અથવા—અવધિશ્વદ્ વા અર્થ મર્યાદા હૈ । ઇસ અર્થ મેં અવધિ ઓર જ્ઞાન વા તૃતીયા તત્પુરુષ સમાસ હો ર એસા અર્થ હોતા હૈ કિ જો જ્ઞાન મર્યાદા લેતર પદાર્થોં વો જાનતા હૈ । યહ અવધિજ્ઞાન હૈ । ઇસ મેં મર્યાદા રૂપી પદાર્થોં વો જાનને કી અપેક્ષા સે જાનની ચાહિયે । કયોં કિ યહ જ્ઞાન રૂપી પદાર્થોં વો નહીં જાનતા હૈ । ફસલિયે ઇસ પ્રકાર વો વ્યવસ્થારૂપ મર્યાદા યુક્ત હોને કે કારણ ઇસ જ્ઞાનક નામ અવધિજ્ઞાન રચા હૈ । અથવા—નીચે નીચે કી ઓર જો જ્ઞાન અધિક વિષય વો

ભાગથી લઈને આખા લોક પર્યંતનુ છે, અને કતિપય પર્યાય સહિતના રૂપી દ્રવ્યને વિષય કરનાર જ્ઞાન છે. આ રીતે તે જ્ઞાન વિસ્તૃત વિષયવાળું છે. તેમાં જે વિસ્તૃત વિષયતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે તે મનઃપર્યાય જ્ઞાનની અપેક્ષાએ સમજવી, કારણ કે મનઃપર્યાય જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર માત્ર માનુષોત્તર પર્વત પર્યંત જ છે અને અવધિજ્ઞાન દ્વારા જેટલા રૂપી દ્રવ્યને જોઈ શકાય છે તેના કરતાં મનઃપર્યાય જ્ઞાનદ્વારા અનંતમાં ભાગના રૂપી દ્રવ્યને જોઈ શકાય છે.

અથવા—અવધિ એટલે મર્યાદા. આ અર્થમાં અવધિ અને જ્ઞાન, આ બે પદોનો તૃતીયા તત્પુરુષ સમાસ બન્યો છે. આ દૃષ્ટીએ વીચારવામાં આવે તો અવધિજ્ઞાનનો અર્થ આ પ્રમાણે થશે—જે જ્ઞાન મર્યાદિત પદાર્થોને જાણે છે, તે જ્ઞાનનું નામ અવધિજ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન, રૂપી પદાર્થોને જ જાણે છે—અરૂપી પદાર્થોને જાણતું નથી, આ પ્રકારની રૂપી પદાર્થોને જ જાણવારૂપ આ મર્યાદા સમજવી. તેથી આ પ્રકારની વ્યવસ્થારૂપ મર્યાદાથી યુક્ત હોવાને લીધે આ જ્ઞાનનું નામ અવધિજ્ઞાન પડ્યું છે. અથવા—જે જ્ઞાન નીચેની બાજુએ અધિક વિષયને દેખી શકે છે તે જ્ઞાનને અવધિજ્ઞાન કહે

દેવતા હૈ—વહ જ્ઞાન અવધિજ્ઞાન હૈ એસા યહ અવધિજ્ઞાન ચારોં ગતિયોં કે જીવોં કો ઇન્દ્રિયાં ઓર મન કી સહાયતા કે વિના અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે હોતા હૈ ।

શંકા:—શાસ્ત્રકારોં ને મનુષ્ય ઓર તિર્યંચગતિ કે જીવોં કો જો અવધિજ્ઞાન કહા હૈ વહી ક્ષયોપશમ નિમિત્તક કહા હૈ—ફિર યહાં ચારોં ગતિયોં કે જીવોં કો જો અવધિજ્ઞાન હોતા હૈ વહ ક્ષયોપશમ નિમિત્તક હોતા હૈ એસા કદોં કહા—તો ઇસ શંકા કા સમાધાન ઇસ પ્રકાર સે હૈ કિ અવધિજ્ઞાન કી ઉત્પત્તિ નિયમતઃ અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે હી હોતી હૈ—પરંતુ ઇસ ક્ષયોપશમ મેં જહાં વ્રત, નિયમ, આદિ અનુષ્ઠાન કી અપેક્ષા રહતી હૈ—વહ ક્ષયોપશમ નિમિત્તક કહલાતા હૈ એસા અવધિજ્ઞાન મનુષ્ય ઓર તિર્યંચોં કે હોતા હૈ । જિસ અવધિજ્ઞાન મેં ઇન્કી અપેક્ષા ન હો કિન્તુ ભવજન્મ લેના હી કારણ હો વહાં વહ અવધિજ્ઞાન ઇન ગુણોં કી અપેક્ષા વિના હી અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે ઉત્પન્ન હો જાતા હૈ । એસા અવધિજ્ઞાન દેવ ઓર નારકિયોં કો હોતા હૈ । અન્તરંગ કારણ ઇન દોનોં પ્રકાર કે અવધિજ્ઞાનોં

છે. ઇન્દ્રિયો અને મનની સહાયતા વિના રૂપી પદાર્થોને બોધ શકનારૂં આ અવધિજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી ચારે ગતિના જીવોમાં ઉત્પન્ન થતું હોય છે.

શંકા—શાસ્ત્રકારોએ તો એવું કહ્યું છે કે મનુષ્ય અને તિર્યંચગતિના જીવોને જે અવધિજ્ઞાન થાય છે તે ક્ષયોપશમ નિમિત્તક હોય છે. છતાં આપ શા કારણે એવું કહો છો કે ચારે ગતિના જીવોને અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે ?

સમાધાન—અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તો નિયમથી જ અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી જ થાય છે, પરંતુ આ ક્ષયોપશમમાં જ્યાં વ્રત, નિયમ આદિ અનુષ્ઠાનોની આવશ્યકતા રહે છે, ત્યાં તે અવધિજ્ઞાનને ક્ષયોપશમનિમિત્તક કહેવામાં આવે છે એવા ક્ષયોપશમનિમિત્તક અવધિજ્ઞાનનો સદ્ભાવ મનુષ્ય અને તિર્યંચોમાં જ હોય જે અવધિજ્ઞાનમાં તેની આવશ્યકતા ન હોય પણ ભવ જ (જન્મ લેવો એજ) કારણ રૂપ હોય, ત્યાં આ ગુણોની અપેક્ષા વિના જ અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. એવા અવધિજ્ઞાનનો સદ્ભાવ દેવો અને નારકોમાં હોય છે. આ રીતે આ બંને પ્રકારના અવધિજ્ઞાનમાં અન્તરંગ કારણ તો સમાન જ છે અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ જ તે બંનેમાં અન્તરંગ કારણ છે. તે કારણે “અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ચારે ગતિના જીવોમાં અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે,” આ પ્રકારના કથનમાં કોઈ દોષ સંભવતો નથી.

મનઃપર્યવજ્ઞાનમિતિ । અવનમ્ અવઃ । ‘અવ રક્ષણ ગતિકાન્તિપ્રીતિતૃપ્ત્ય-
વગમાદ્યર્થેષુ’ પઠિતોઽસ્તિ, તત્રાવગમાર્થમાશ્રિત્ય નિષ્પન્નઃ । અવઃ—અવગમઃ, બોધ
इत्यर्थः । परिशब्दः सर्वतो भावे, पर्यवः—समन्तादवबोधः । मनसः पर्यवो मनः
पयवः मनोविषयकः समन्तादवबोध इत्यर्थः । मनःपर्यवश्चासौ तज्ज्ञानं चेति
मनःपर्यवજ્ઞાનમ્ । પર્યાયઃ, પર્યાયઃ, એતે શબ્દા એકાર્થવાચકાઃ ।

में समान हैं । अवधिज्ञानावरणीय कर्म का क्षयोपशम ही अन्तरंग कारण है ।
अतः ऐसा कहने में कि अवधिज्ञानावरणीय कर्म के क्षयोपशम से अवधि-
ज्ञान की उत्पत्ति चारों गतियों के जीवों को होती है इस प्रकार के कथन
में कोई विरोध नहीं है ।

मनःपर्यवજ્ઞાન-પર્યાવ यह शब्द परि उपसर्ग अव धातु से बना है । अव
धातु रक्षण, गति, कान्ति, प्रीति, तृप्ति, अगम आदि अर्थों में पठित हुआ
है सो वही पर इन में से अवगम अर्थ लिया गया है ।

अवगम का अर्थ बोध है । “परि” का अर्थ सब प्रकार से है । मन की सब
पर्यायों का साक्षात् जानने वाला जो ज्ञान है वह मनः पर्यवજ્ઞાન है । પર્યાય
પર્યાય ये सब शब्द एकार्थवाचक हैं । तात्पर्य इसका यह है कि मनवाले
સંજી પ્રાણી—કિસી મી વસ્તુ કા ચિન્તવન મનસે કરતે હૈ । ચિન્તવન કે સમય
ચિન્તનીયવસ્તુ કે શેદ કે અનુસાર ચિન્તનકર્મ મેં પ્રવૃત્ત મન મિત્ત ૨ આકારોં
કો ધારણ કરતા રહતા હૈ । યે આકૃતિયાં હી મન કી પર્યાય હૈ । इन मन की
पर्यायों को साक्षात् जानने वाला ज्ञान मनःपर्यवજ્ઞાન हैं द्रव्य मन और

(૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન-પરિ+અવ=પર્યાવ. આ રીતે ‘અવ’ ધાતુને ‘પરિ’ ઉપસર્ગ
લાગવાથી ‘પર્યાવ’ પદ બન્યું છે. ‘અવ’ ધાતુ રક્ષણ, ગતિ, કાન્તિ, પ્રીતિ, તૃપ્તિ,
અવગમ આદિ અર્થોમા વપરાય છે. અહીં તેનો અવગમ અર્થ ગૃહીત થયો છે.
અવગમ એટલે બોધ, અને ‘પરિ’ એટલે ‘સર્વ પ્રકારે’

“મનના સઘળા પર્યાયોને સાક્ષાત્ જાણનારું જે જ્ઞાન છે, તેનું નામ મનઃ
પર્યાવજ્ઞાન છે.” પર્યાય અને પર્યાય આ બંને શબ્દો સમાનાર્થી છે. આ કથનનો
ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—મનવાળા જીવો (સંજી જીવો) કોઈ પણ વસ્તુનું મનની
મદદથી ચિન્તવન કરે છે. આ પ્રકારના ચિન્તનકર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલું મન લિન્નલિન્ન
આકારોને ધારણ કરતું રહે છે. તે આકૃતિઓ જ મનના પર્યાયો છે. મનન એ
પર્યાયોને સાક્ષાત્ જાણનારું જે જ્ઞાન છે તે જ્ઞાનનું નામ જ મનઃપર્યાવજ્ઞાન છે.

મનોદ્વિવિધ-દ્રવ્યભાવભેદાત્ । તત્ર દ્રવ્યમનો મનોવર્ગણાઃ । સંજ્ઞિના મનો-
વર્ગણા ગૃહીતાઃ સત્યો મન્યમાન્-અશ્વિન્ત્યમાન્ ભાવમનોઽભિધીયતે ।

તત્રેહ ભાવમનઃ પરિગૃહ્યતે । ભાવમનસઃ પર્યાયાથ પરેપામ્ અદ્વિતૃતીયદ્વીપાભ્ય-
ન્તરવર્તિસંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયાણાં ચિન્ત્યમાન્વિપ ઇશ્યવસાયરૂપાઃ । યથા—અન્યઃકશ્ચિ-
દેવં ચિન્તયેત્—આત્મા કીદૃશઃ ? અરૂપી, ચેતનાસ્વભાવઃ, કર્મણાં કર્તા
તત્ફલભોક્તા ચેત્યાદયો યે જ્ઞાન્વિશેષરૂપાતરયાત્મનઃ પરિણામવિશેષા તેષાં યદ્
જ્ઞાનં તન્મનઃપર્યયજ્ઞાનમ્ ।

ભાવ મન કે ભેદ સે મન દો પ્રકાર કા હોતા હૈ । इनमें मनोवर्गणारूप तो
द्रव्य मन हैं तथा संज्ञी जीव उन मनोवर्गणाओं को ग्रहण करके उनके निमित्त
से जो विचार करता है वह भावमन हैं । यहां पर भावमन का ग्रहण हुआ
है । मनः पर्यवज्ञानी दूसरों के इस भावमन की पर्यायों को कि जो अढाई
द्वीपवर्ती संज्ञी पंचेन्द्रिय प्राणियों द्वारा विचारी गई हैं उन्हें साक्षात् जानता
है । जैसे कोई यह विचारे कि आत्मा कैसा है ? “अरूपी है चेतना स्वभाव-
वाला है, कर्मों का कर्ता है, और उन कर्मों के फलों का भोक्ता है “इस
तरह ये ज्ञानाविशेषरूप जो उस आत्मा के विचारित परिणाम विशेष है उन
परिणाम विशेषों का जो ज्ञान है वह मनःपर्यय ज्ञान है । अर्थात् मनःपर्यय-
ज्ञानी इन से कल्पित मन की पर्यायों को साक्षात् जानता है । इससे यह
वात ध्वनित होती है कि मनःपर्ययज्ञानी मन को ही प्रत्यक्षरूप से जानता
है, चिन्तनीय वस्तुओं को नहीं ।

द्रव્યમન અને ભાવમનના ભેદથી મન બે પ્રકારનું કહ્યું છે. આ બન્નેમાંનું જે દ્રવ્ય
મન છે તે મનોવર્ગણરૂપ છે, તે મનોવર્ગણાઓને ગ્રહણ કરીને તેમના નિમિત્તથી
સંજ્ઞી જીવ જે વિચાર કરે છે તે ભાવમનરૂપ છે અહીં ભાવમન ગ્રહણ કરવામાં
આવ્યું છે. અહીં દ્વીપવર્તી સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવો દ્વારા વિચારવામાં આવેલી ભાવ-
મનના પર્યાયોને મનઃપર્યવજ્ઞાની જીવ સાક્ષાત્ જાણે છે. જેમ કે કોઈ એવો વિચાર
કરે કે “આત્મા કેવો છે ? શું તે અરૂપી છે ? શું તે ચેતના સ્વભાવવાળો છે ? શું
તે કર્મોનો કર્તા અને તે કર્મોનાં ફલોનો ભોક્તા છે ?” આ પ્રકારનું આ જ્ઞાનવિશેષ-
રૂપ ને આત્માદ્વારા વિચારિત જે પરિણામવિશેષ છે, તે પરિણામવિશેષોને જાણનાર
જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનનું નામ મનઃપર્યવજ્ઞાન છે. એટલે કે મનપર્યવજ્ઞાની જીવ આ
સંકલ્પિત મનના પર્યાયોને સાક્ષાત્ જાણી શકે છે. આ કથન દ્વારા એ વાત સ્પષ્ટિત
થાય છે કે મનપર્યવજ્ઞાની જીવ મનની પર્યાયોને જ પ્રત્યક્ષરૂપે જાણે છે—ચિન્તનીય
વસ્તુઓને જાણતો નથી.

મનઃપર્યવજ્ઞાની ચ મનઃપર્યયાનેવ પ્રત્યક્ષી કરોતિ, ન તુ બાહ્યવસ્તુ । ન ચ મનઃ પર્યયજ્ઞાનિના બાહ્યવસ્તુ જ્ઞાયતે इति वाच्यम्, अनुमानंतरतस्य बाह्यवस्तुज्ञान-सद्भावात् । यथा विशिष्टक्षयोपशमिकप्रतिभाशाली प्रेक्षावान् प्रशान्तःकस्यचि-दाकारेङ्गितादिकं विलोक्य तदीयमनोगतं भावं सामर्थ्यं चानुमानतो विजानाति तथा मनःपर्यवજ્ઞાની કસ્થચિદ્ ભાવરૂપં મનઃસર્વતોભાવેન પ્રત્યક્ષીકૃત્વાનુમાનેન બાહ્યં વિપક્ષમવબુદ્ધ્યતે—‘इदं वस्त्वनेन चिन्त्यते’ इति । बाह्यपदार्थचिन्तनसमये हि बाह्यपदार्थाकारसदृशाकारं मनो भवति ।

इदं मनःपर्ययज्ञानं रूपिविषयत्वप्रत्यक्षायोपशमिकत्वग्र यक्षत्वादिसाम्येऽप्य-वधिज्ञानाद् भिन्नं, स्वाम्यादि भेदात् । तथाहि अवधिज्ञानमविस्तसम् गृष्टेरपि

પ્રશ્ન—તો કયા ચિન્તનીય વસ્તુઓ કો મનઃપર્યવજ્ઞાની જાન નહીં સકતા ?—ઉત્તર:—જાન સકતા હૈ—પર પીછે સે અનુમાનદ્વારા । જૈસે કોઈ વિશિષ્ટક્ષયોપશમિક પ્રતિભાશાલી વિદ્વાન્ શાન્તભાવ સે કિસી દૂસરે વ્યક્તિ કે આકાર ઇંગિત આદિ કો પ્રયક્ષ દેખ કર ઉસકે મનોગત ભાવ ઇવં સામર્થ્ય કો અનુમાન સે જાન લેતા હૈ ઉસી તરહ મનઃપર્યવજ્ઞાની કિસી કે ભાવરૂપ મન કો સર્વતોભાવ સે પ્રયક્ષ કર અનુમાન સે તર્જીત ચિન્તનીય બાહ્ય વસ્તુ-ઓં કો જાનલિયા વસ્તા હૈ કિ ઇસને ઇસ વસ્તુ કા ચિન્તન ત્રિયા હૈ વયોં કિ ઇસકા મન ઉપ વસ્તુ કે ચિન્તન કે સમય અવશ્ય હોનેવાલે ઇસપ્રમાર કે આકારોં સે યુક્ત હૈ । મન જબ બાહ્ય પદાર્થોં વા ચિન્તન કરતા હૈ તો ઉસ સમય વહ ઉસ ચિન્તિત બાહ્યપદાર્થ કે આકાર જૈસા આગરવાલા હો જાતા હૈ ।

મનઃપર્યવજ્ઞાન ઓર અવધિજ્ઞાન ઇન દોનોં મેં રૂપી પદાર્થોં કો જાનને

પ્રશ્ન શું મનઃપર્યવજ્ઞાની ઇવ ચિન્તનીય વસ્તુઓને જાણી શકતો નથી ?

ઉત્તર—મનઃપર્યવજ્ઞાની ઇવ ચિન્તનીય વસ્તુઓને પાછળથી અનુમાનદ્વારા જ જાણી શકે છે જેવી રીતે કોઈ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમિક પ્રતિભાશાળી વિદ્વાન શાન્તભાવે કોઈ અન્ય વ્યક્તિની મુખાકૃતિ, તેની ચેષ્ટાઓ આદિને પ્રત્યક્ષ જોઈને તેના મનોગત ભાવોને સામર્થ્યને અનુમાનથી જાણી લે છે, એજ પ્રમાણે મનઃપર્યવજ્ઞાની ઇવ કોઈ અન્ય ઇવના ભાવરૂપ મનને પોતાના મનઃપર્યવજ્ઞાન વડે પ્રત્યક્ષ કરીને અનુમાનથી તદ્દગત ચિન્તનીય બાહ્ય વસ્તુઓને પણ જાણી શકે છે. તે મનઃપર્યવજ્ઞાની ઇવ એવું અનુમાન કરે છે કે આ વ્યક્તિએ આ વસ્તુનું ચિન્તન કર્યું છે, કારણ કે તેનું મન તે વસ્તુના ચિન્તન સમયે જેવાં આકારોથી અવશ્ય યુક્ત હોવું જોઈએ એવા આકારોથી અવશ્ય યુક્ત છે મન જ્યારે બાહ્યપદાર્થોનું ચિન્તન કરે છે, ત્યારે તે (મન) તે ચિન્તિત બાહ્યપદાર્થોના આકાર જેવા આકારવાળું થઈ જાય છે.

મનઃપર્યવજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાનમાં રૂપી પદાર્થોને જાણવાની અપેક્ષાએ, ક્ષયો-

ભવતિ । દ્રવ્યતોઽશ્વેષરૂપિદ્રવ્યવિષયમ્, ક્ષેત્રતોઽસંખ્યાતલોકવિષયમ્ । કાલતોઽતી-
તાનાગતાસંખ્યાતોત્સર્પિણ્યવસર્પિણીવિષયમ્ । ભાવતઃ સકલરૂપિદ્રવ્યેષુ પ્રતિદ્રવ્ય-
મસંખ્યાતપર્યાયવિષયમ્ ।

મનઃપર્યવજ્ઞાનં તુ પ્રમાદરહિતસ્થાઽસમર્પાદ્યન્યતમલલ્લિધારિણઃ સંયતસ્ય
ભવતિ । દ્રવ્યતઃ—સંજ્ઞિપચ્ચેન્દ્રિયમનોદ્રવ્યવિષયમ્ । ક્ષેત્રતઃ—સમક્ષેત્રમાત્રવિષયમ્ ।
કાલતઃ—અતીતાનાગતપલ્લ્યોપમાસંખ્યાતભાગવિષયમ્ । ભાવતો—મનોદ્રવ્યગતાનન્ત-
પર્યાયવિષયમ્ ॥૪॥

કી, ક્ષાયોપશમિકત્વ કી एवं પ્રત્યક્ષત્વ આદિ કી અપેક્ષા સે સમાનતા હૈ—
તો મી સ્વામ્યાદિ કી અપેક્ષા સે મિત્રતા હૈ—અવધિજ્ઞાન જો અવિરતસમ્યક્
દૃષ્ટિ હૈ, ઉસકો મી હો જાતા હૈ, દ્રવ્ય કી અપેક્ષા યહ સમસ્તરૂપી પદાર્થોં કો
વિષય કરતા હૈ, ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા અસંખ્યાત લોક ઇસકા વિષય માના ગયા
હૈ, કાલ કી અપેક્ષા યહ અતીત અનાગતકાલ કે અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી ઓર
અવસર્પિણી કાલોં કો જાનતા હૈ, તથા ભાવ કી અપેક્ષા યહ સમસ્તરૂપી
દ્રવ્યોં મેં પ્રતિદ્રવ્ય કી અસંખ્યાત પર્યાયોં કો જાનતા હૈ । મનઃપર્યવજ્ઞાન
અવિરત અવસ્થાવાલે જીવ કો નહીં હોતા હૈ । ઉસમેં મી પ્રમત્ત સંયત કા
નહીં હોતા હૈ કિન્તુ જો અપ્રમત્ત સંયત હૈ ઉસકો હોતા હૈ ।
ઉસમેં મી આમર્ષ આદિ કિસી એક લલ્લિધારી કે હી હોતા હૈ । દ્રવ્ય કી
અપેક્ષા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયજીવ કે મનોદ્રવ્ય વો વિષય કરતા હૈ । ક્ષેત્ર કી

પશમિકત્વની અપેક્ષાએ અને પ્રત્યક્ષત્વ આદિની અપેક્ષાએ સમાનતા છે. પરન્તુ કેટલીક
બાબતોમાં તે અવધિજ્ઞાનથી જુદું પડે છે

અવધિજ્ઞાન અવિરત સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, દ્રવ્યની
અપેક્ષાએ તે સમસ્તરૂપી પદાર્થોને જોઈ શકે છે, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત લોક
તેનો વિષય મનાય છે, કાળની અપેક્ષાએ તે અતીત અને અનાગતકાળના અસંખ્યાત
ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળોને જાણે છે, તથા ભાવની અપેક્ષાએ તે સમસ્તરૂપી
દ્રવ્યોમાંના પ્રત્યેક દ્રવ્યની અસંખ્યાત પર્યાયોને જાણે છે. મનઃપર્યવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ
અવિરત અવસ્થાવાળા જીવમાં થતી નથી, પરન્તુ જે જીવ સંયત હોય છે તેને
જ મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. વળી પ્રત્યેક સંયત જીવને તે ઉત્પન્ન થાય
છે એવો કોઈ નિયમ નથી. જેમ કે પ્રમત્ત સંયતને તે ઉત્પન્ન થતું નથી, પણ
અપ્રમત્ત સંયતને જ ઉત્પન્ન થાય છે. અપ્રમત્ત સંયતમાં પણ આમર્ષ આદિ કોઈ
એક લલ્લિધારીને જ મનઃપર્યવજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સંજ્ઞી
પંચેન્દ્રિય જીવના મનોદ્રવ્યને તે વિષય કરે છે—જાણી શકે છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ

(૫) કેવલજ્ઞાનમ્—કેવલમ્=એકમસહાયં જ્ઞાનાવરણીયકર્માત્મન્તક્ષયસમુદ્ભૂતમ્
અતીતાનાગતવર્તમાનધર્માવસ્થિતસકલદ્રવ્યગુણધર્મવિષયકમપ્રતિપાતિજ્ઞાનં કેવલ-
જ્ઞાનમ્ ॥૫॥

અધિકં જિજ્ઞાસુર્ભિર્નન્દિસૂત્રે મત્કૃતજ્ઞાનચન્દ્રિકાટીકાયાં વિલોકનીયમ્ ।

इत्थं शास्त्रस्यादावेव ज्ञानपञ्चकवर्णनेन मङ्गलं प्रदर्शितं भवति, सकलक्लेशो-
च्छित्तिमूलत्वेन ज्ञानस्य परममङ्गलत्वात् ॥सू० १॥

અપેક્ષા—ઇસકા વિષય સમયક્ષેત્ર માત્ર હૈં । કાલ કી અપેક્ષા—અતીત અનાગત
કાલ કા—પલ્લોપમ કા અસંખ્યાત વાં ભાગ ઇસકા વિષય હૈં । ભાવ કી
અપેક્ષા—ઇસકા વિષય મનોદ્રવ્ય સંબન્ધી અનંત પર્યાયે હૈં । કેવલજ્ઞાન—એક અસહાય
જ્ઞાન કા નામ કેવલજ્ઞાન હૈં । યહ જ્ઞાન જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે અત્યન્ત ક્ષય
સે હોતા હૈં । અન્ય જ્ઞાનોં કી તરહ યહ પ્રતિપાતી નહીં હૈં । ઇસકે વિષય કા
અધિક વિસ્તાર નન્દીસૂત્ર કી જ્ઞાનચન્દ્રિકા નામ કી ટીકા મેં મૈને લિખા
હૈં—સો જિજ્ઞાસુ મહાનુભાવ વહાં સે ઇસે દેખલે ।

इस प्रकार से सूत्रकार ने शास्त्र की आदि में ही जो पांच प्रकार के
ज्ञानों का वर्णन किया है उससे मंगल प्रदर्शित होता है। क्योंकि ज्ञान
सकलक्लेशों की उच्छित्ति का मूलकारण है। अतः उसमें परम मंगलता
आती है । ॥ सूत्र० १ ॥

સમયક્ષેત્ર માત્રને જ તે વિષય કરનાર—જાણનાર—છે. કાળની અપેક્ષાએ અતીત
(ભૂત) અને અનાગત (ભવિષ્ય) કાળના પલ્લોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ તેનો વિષય
છે. ભાવની અપેક્ષાએ તેનો વિષય મનોદ્રવ્ય સંબંધી અનંત પર્યાયો છે.

(૫) કેવળજ્ઞાન—આ જ્ઞાન એવું છે કે જેમાં ઇન્દ્રિયો અને મનની સહાય-
તાની અપેક્ષા રહેતી નથી, જ્ઞાનાવરણીય કર્મના આત્યન્તિક (સંપૂર્ણતઃ) ક્ષયથી
આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો વિષય, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, આ ત્રણે
કાળ સંબંધી સમસ્ત દ્રવ્ય અને તેમની સમસ્ત (અનંત) પર્યાયો છે અન્ય જ્ઞાનોની
જેમ તે પ્રતિપ્રાપ્તિ (એક વખત પ્રાપ્ત થયા બાદ જેનો વિનાશ થાય એવું)
નથી. કેવળજ્ઞાનનું વિસ્તૃત નિરૂપણ નન્દીસૂત્રની જ્ઞાનચન્દ્રિકા નામની મેં લખેલી
ટીકામાં કરવામાં આવ્યું છે, તે જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ ત્યાંથી તે વાંચી લેવું.

આ પ્રકારે સૂત્રકારે શાસ્ત્રને પ્રારંભે જ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનોનું જે નિરૂપણ
કયું છે તેનું કારણ એ છે કે જ્ઞાન પોતે જ મંગલરૂપ છે. સકલ કલેશોના ઉચ્છે-
દનમાં જ્ઞાન જ કારણભૂત બને છે. આ રીતે જ્ઞાનમાં પરમ મંગળતાનો સદ્ભાવ
હોવાથી સૂત્રકારે શરૂઆતમાં જ તેની પ્રરૂપણા કરી છે. ॥ સૂ. ૧ ॥

पञ्चविधेषु ज्ञानेषु श्रुतज्ञानस्यैव उद्देशसमुद्देशाद्यवसरेऽधिकारोऽस्ति, नेतरे-
पामिति बोधयितुमाह—

सूत्रम्—तत्थ चत्तारि नाणाइं ठप्पाइं ठवणिज्जाइं णो उद्दिंसन्ति,
णो समुद्दिंसन्ति, णो अणुण्णविज्जन्ति । सुयनाणस्स उद्देशो समुद्देशो
अणुण्णा अणुओगो य पवत्तइ ॥ सू० २ ॥

छा । तत्र चत्वारि ज्ञानानि स्थाप्यानि स्थापनीयानि नो उद्दिश्यन्ते, नो समुद्दि-
श्यन्ते, नो अनुज्ञाप्यन्ते । श्रुतज्ञानस्य उद्देशः समुद्देशः अनुज्ञा अनुयोगश्च प्रवर्तताम्० २।

टीका—‘तत्थ चत्तारि’ इत्यादि—

तत्र=तेषु पञ्चविधेषु ज्ञानेषु चत्वारि—चतुःसंख्यकानि ज्ञानानि आभिनिवो-
धिकाऽवधिमनःपर्यवक्षेवलरूपाणि अंतः०=हार्याणि-न व्यवहारार्हाणि ‘ठप्पाइं’ स्था-
प्यानि उद्देशसमुद्देशाद्यवसरे अत एव ‘ठवणिज्जाइं’ स्थापनीयानि=अनधि-
कृतानि । न तेषामुद्देशादयः क्रियन्ते इति भावः ।

अब सूत्रकार यह प्रकट करते हैं कि पांच प्रकार के जो ये ज्ञान हैं—
इनमें श्रु-ज्ञान का ही उद्देश, समुद्देश आदि के अवसर में अधिकार है दूसरे
चार ज्ञानों का नहीं— “तत्थ चत्तारि”—इत्यादि । ॥ सूत्र २॥

शब्दार्थः—(तत्थ) इन पूर्वोक्त पांच प्रकार के ज्ञानों में (चत्तारि नाणाइं)
चार प्रकार के ज्ञान—मति—अवधि, मनःपर्यवज्ञान—(ठप्पाइं) उद्देश,
समुद्देश आदि के अवसर में व्यवहारयोग्य नहीं हैं । क्यों कि ये गुरु के
उपदेश की अपेक्षावाले नहीं हैं । इसलिये (ठवणिज्जाइं) ये स्थापनीय हैं—
अर्थात् इनके उद्देश आदि नहीं—किये गये हैं । इस विषय में ऐसा जानना
चाहिये कि श्रुतज्ञान ही वाच्यता आदि द्वारा अपने विषयभूत पदार्थों में

इसे सूत्रकार ने प्रकट करे छि के पांच प्रकारना जे ज्ञान छि तेमांथी श्रुत-
ज्ञाननो जे उद्देश, समुद्देश आदिने अवसरे अधिकार छि—अन्य चार ज्ञाननो नथी.

“तत्थ चत्तारि” इत्यादि—

शब्दार्थ—(तत्थ) पूर्वोक्त पांच प्रकारना ज्ञानोमांथी (चत्तारि नाणाइं) चार
प्रकारना ज्ञान ओटले के मतिज्ञान, अवधिज्ञान, मनःपर्यवज्ञान अने देवणज्ञान
(ठप्पाइं) उद्देश, समुद्देश आदिना अवसरे व्यवहारयोग्य नथी, कारण के चारे
ज्ञानमा गुरुना उपदेशनी अपेक्षा रहेती नथी, तेथी (ठवणिज्जाइं) ते चारे ज्ञान
स्थापनीय छि. ओटले के तेमना उद्देश आदि करवाभा आवेल नथी आ विषयने
अनुलक्षणीने औपु समञ्जसुं जेधये के श्रुतज्ञान जे वाच्यता आदि द्वारा पौताना

इदमत्रावधेयम्—श्रुतज्ञानमेव हि वाचनादिना साक्षात् प्रवर्त्तकं च । अन्यानि तु यद्यपि पदार्थानां स्वरूपमवबोधयन्ति, तथापि श्रुतज्ञानमनाश्रित्य साक्षात् प्रवर्त्तयितुं निवर्त्तयितुं वा न समर्थानि, तस्मादिह तेषां नाधिकार इति । उक्तमेवार्थं विशदयन्नाह—‘णो उद्दिशन्ति’ इत्यादि । नो उद्दिश्यन्ते शिष्येभ्यो नोपदिशन्ते । नो समुद्दिशन्ते—एतानि स्थिरपरिचितानि कुरु इत्येवंरूपेण एतानि चत्वारि ज्ञानानि गुरुभिः शिष्यान् प्रति नोपदिशन्ते, अत एव एतानि नो अनुज्ञाप्यन्ते—‘एतानि सम्प्रगवधारय, अन्त्याश्चापि अध्यापय’ इत्येवंरूपेण एतानि शिष्यान् प्रति नानुमोद्यन्ते ।

अथ १—आभिनिवोधिकज्ञानम् अवध्यादीनि च ज्ञानानि स्थापयानि श्रुतज्ञानाधीनत्वेनादेशाद्यविषयाणि, अतः स्थापनीयानि=अव्याख्येयानि । श्रुतज्ञानं तु साक्षात् प्रवर्त्तक होता है । यद्यपि अज्ञान भी पदार्थों के स्वरूप का बोध कराते हैं, परन्तु वे श्रुतज्ञान का आश्रय लिये बिना अपने विषयभूत हेयोपादेय विषय से न साक्षात् रूप में निवर्त्तक होते हैं, और न उसमें प्रवर्त्तक होते हैं । इसलिये उन ज्ञानों का यहां उद्देश समुद्देश आदि में विचार नहीं किया गया है । इसी अर्थ को सूत्रकार विशद रूप से विवेचन करने के लिये कहते हैं कि (णो उद्दिशन्ति णो समुद्दिशन्ति) ये चार ज्ञान गुरुजनों द्वारा शिष्यों के लिये उपदिष्ट नहीं होते हैं—और न गुरुजन उनसे ऐसा कहते हैं । कि तुम इनका स्थिररूप से परिचय करो (णो अणुणविज्जन्ति) इन्हें अच्छी तरह से निश्चित कर हृदय में धारण करो तथा दूसरों को भी इन्हें पढ़ाओ अथवा—ये आभिनिवोधिक और अवधि आदि ज्ञान स्थाप्य हैं—गुरुजनों के ये आधीन नहीं हैं इस कारण उद्देश आदि विषयभूत नहीं हैं इसलिये स्थापनीय

विषयभूत पदार्थों में साक्षात् प्रवर्त्तक होने निवर्त्तक होता है जो के अन्य ज्ञान पण पदार्थों का स्वरूप को बोध करावे छे परां, परन्तु तेषां श्रुतज्ञानको आधार दीया बिना पोताना विषयभूत हेयोपादेय विषय की साक्षात् रूपे निवर्त्तक पणु होता न थीं. अने तेमां प्रवर्त्तक पणु होता न थी. तेथी ते ज्ञानोको अही उद्देश समुद्देश आदिमां विचार करवामां आये न थी. अणु विषयनुं विशदरूपे विवेचन करवा निमित्त सूत्रकार कहे छे के—

(णो उद्दिशन्ति णो समुद्दिशन्ति) ते चार ज्ञान गुरुजनों द्वारा शिष्यों को उपदिष्ट होता न थी, अने गुरुजन तेमने अणु पणु कहेता न थी के तंमे तेमने स्थिर रूपे परिचय करे, (णो अणुणविज्जन्ति) तेमने सारी रीते निश्चय करीने हृदयमां धारण करे तथा अन्यने पणु तेनु अध्ययन करावे।

अथवा—आभिनिवोधिक, अवधिज्ञान अने केवलज्ञान स्थाप्य छे, ते चार ज्ञानो गुरुजनों

અનેકાર્થત્વાદતિગંભીરત્વાદ વિવિધમન્ત્રાદ્યતિશયસમ્પન્નત્વાચ્ચ ગુરુપદેશસાપેક્ષમ્, અત એવ ગુરોરન્તિકે ઉદ્દેશાદિવિધિના પરમત્રત્યાગકારિ શ્રુતમેવ ગૃહ્યતે । આભિ-
નિવોધિકાદીનિ તુ તત્ત્વદાવરણીયકર્મક્ષયક્ષયોપશમાભ્યાં સ્વત એવ જાય તે,
ન તુ ઉદ્દેશાદિક્રમપેક્ષન્તે । અત એવ-આભિનિવોધિકસ્ય અવધ્યાદીનાં ચ ઉદ્દેશ-
દ્યો ન ક્રિયન્તે, કિન્તુ શ્રુતજ્ઞાનસ્ય ઉદ્દેશઃ=ઉદ્દિશ્યતે इत्युદ્દેશઃ=इदમધ્યયનાદિ
ત્વયા પઠિતવ્યમિતિ ગુરોરુપદેશરૂપં વચનમ્ । સમુદ્દેશઃ='इदमधीतसूत्रादिकं स्थिर-
परिचितं कुरु' इति ગુરોરુપદેશવચનમ્ । અનુજ્ઞા-‘इदं धारय अन्यांश्च अध्यापयेति

हैं-अव्याख्येय हैं । परन्तु जो श्रुतज्ञान है वह तो अनेक अर्थवाला होने से,
अति गंभीरता युक्त होने से, और विविध प्रकार के मंत्रादिकों के अतिशय
से समन्वित होने से गुरुजनों के उपदेश की अपेक्षावाला है । इसलिये गुरु-
जन के समीप उद्देश आदिरूप विधिपूर्वक परम कल्याणकारी श्रुत ही ग्रहण
किया जाता है । अवशिष्ट जो आभिनिवोधिक आदिक ज्ञान हैं वे तो अपने
२ आवरणीय कर्म के क्षयोपशम और क्षय से स्वतः ही आविर्भूत हो जाया
करते हैं । ये उद्देश, समुद्देश आदिरूप क्रम की अपेक्षा अपनी आविर्भूति-
उत्पत्ति-में नहीं रखते हैं । इसलिये आभिनिवोधिक ज्ञान और अवधिज्ञानों
के उद्देश आदि नहीं किये जाते हैं । किन्तु जो (सुयनाणस्स) श्रुतज्ञान है-
उसका ही (उद्देशों) उद्देश-इस अध्ययन आदि-को तुम्हें पढ़ना चाहिये इस
प्रकार का गुरु का उपदेशरूप वचन, (समुद्देशों) समुद्देश-ये पठित सूत्रादिक
विमृत न हो जावे इसलिये इन्हें स्थिररूप से परिचित करो बार २ इनको
पाठ करो इस प्रकार का गुरु का उपदेशरूपवचन (अणुणा) अनुज्ञा हृदय

આધીન નથી, તે કારણે તે ચારે જ્ઞાન ઉદ્દેશ આદિના વિષયભૂત નથી. તેથી તે ચારે જ્ઞાનોને
સ્થાપનીય-અવ્યાખ્યેય કહેવામાં આવેલ છે. પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન તો અનેક અર્થવાળું
હોવાથી, અતિ ગંભીરતા યુક્ત હોવાથી, અને વિવિધ પ્રકારના મંત્રાદિકોના અતિ-
શયેથી સમન્વિત (યુક્ત) હોવાથી ગુરુજનોના ઉપદેશની અપેક્ષાવળું છે. તે કારણે
ગુરુજનોની સમીપ ઉદ્દેશ આદિરૂપ વિધિપૂર્વક પરમ કલ્યાણકારી શ્રુત જ અહીં
કરવામાં આવે છે. બાકીના આભિનિવોધિક આદિ જે ચાર જ્ઞાનો છે તે તો પોત
પોતાના આવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી પોતાની જાતે જ અવિર્ભૂત
(પ્રકટ) થઈ જાય છે. તે ચારે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં આ ઉદ્દેશ સમુદ્દેશ આદિરૂપ
કર્મની અપેક્ષા રહેતી નથી તેથી આભિનિવોધિક જ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન આદિ
જ્ઞાનોના ઉદ્દેશ કરવામાં આવતા નથી પરંતુ જે (સુયનાણ સ ઉદ્દેસો) શ્રુતજ્ઞાન
છે. તેના જ ઉદ્દેશ, (સમુદ્દેસો) સમુદ્દેશ, (અણુણા) અનુજ્ઞા (અણુઓનો ય) અને
અનુયોગ (પવત્તર) હોય છે-અન્ય જ્ઞાનોના ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ આદિ હોતા નથી.

શિષ્યં પ્રતિ ગુરોરુપદેશવચનમ્ । અનુયોગઃ—ભગવદુક્તાનુરૂપતા ચ પ્રવર્તતે । શ્રુત-
જ્ઞાનસ્યૈવ ઉદ્દેશઃ સમુદ્દેશઃ અનુજ્ઞા અનુયોગશ્ચ ભવતિ, નાન્યેષામિતિભાવઃ ॥સૂ.૦૨॥

મૂલમ્—જહ સુચનાણસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુગ્ગણા અણુઓગો
ય પવત્તહ કિં અંગપવિટ્ઠસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુગ્ગણા અણુઓગો
ય પવત્તહ ? કિં અંગવાહિરસ્સ ઉદ્દેસો સમુદ્દેસો અણુગ્ગણા અણુઓગો

મેં इनका धारणरूप संस्कार जमाओ, और दूसरों के लिये इन्हें पढाओं इस प्रकार का गुरु का उपदेशरूपवचन, (अणुओगो य) और अनुयोग भगवदुक्तानुरूपता (पवत्तइ) ये सब होते हैं । अन्य ज्ञानों के नहीं ।

भावार्थ—श्रुतज्ञान के अतिरिक्त अवशिष्ट चार ज्ञानों में उद्देश, समुद्देश, अनुज्ञा और अनुयोग ये चार बातें नहीं होती हैं । क्यों कि इन ज्ञानों में गुरु के उपदेश से जन्यत्व की अपेक्षा नहीं है । ये तो अपने २ आवरण-कर्मों के क्षय क्षयोपशम के अनुसार उत्पन्न होते हैं । यद्यपि तज्ज्ञान भी अपने आवरणकर्म के क्षयोपशम से ही उत्पन्न होता है—फिर भी उस में गुरु-पदेश की अपेक्षा से जन्यता मानी गई है । अतः उसमें उद्देश आदि होते हैं । ॥सू.०२॥

આ અધ્યયન આદિનો તમારે અભ્યાસ કરવો જોઈએ, આ પ્રકારના ગુરુના ઉપદેશરૂપ વચનને ઉદ્દેશ કહે છે. આ પઠિત સૂત્રાદિ ભૂલી ન જવાય તે માટે સ્થિર ચિત્તે તેમનો પરિચય કરો. વારંવાર તેનો પાઠ કરો, આ પ્રકારે । ગુરુના વચનને સમુદ્દેશ કહે છે.

હૃદયમાં આ સૂત્રને કઢી પણ વિસ્મૃત ન થાય એવી રીતે ધારણ કરો અને અન્યને તેનું અધ્યયન કરાવો, આ પ્રકારના ગુરુના ઉપદેશરૂપ વચનને અનુજ્ઞા કહે છે. ભગવદુક્તાનુરૂપતાને અનુયોગ કહે છે.

ભાવાર્થ—શ્રુતજ્ઞાન સિવાયના જે ચાર જ્ઞાનો છે તેમાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગનો—(આ ચાર વાતનો) સદ્ભાવ હોતો નથી, કારણ કે તે જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ ગુરુના ઉપદેશને લીધે સંભવી શકતી નથી. તે ચાર જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ તો ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે તે પ્રત્યેક જ્ઞાનના આવારક કર્મોનો ક્ષયોપશમ અથવા ક્ષય થઈ જાય છે. કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે જ્ઞાનવરણીય કર્મોનો સંપૂર્ણતઃ ક્ષયોપશમ થવાથી જ તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે શ્રુતજ્ઞાન પણ તેનું આવરણ કરનારા કર્મોના ક્ષયોપશમથી જ ઉત્પન્ન થતું હોય છે. છતાં પણ તેમાં ગુરુના ઉપદેશની અપેક્ષાએ જન્યતા માનવામાં આવી છે. તેથી જ શ્રુતજ્ઞાનમાં ઉદ્દેશ સમુદ્દેશ આદિનો સદ્ભાવ રહે છે. ॥ સૂ. ૨ ॥

ય પવત્તઈ ? અંગપવિટ્સ્ય વિ ઉદ્દેસો જાવ પવત્તઈ, અણંગપવિટ્સ્ય વિ ઉદ્દેસો જાવ પવત્તઈ । इमं पुण पटुवणं पडुच्च अणंगपविट्स्स अणुओगो ॥ ૩ ॥

છાયા—યદિ શ્રુતજ્ઞાનસ્ય ઉદ્દેશઃ, સમુદ્દેશઃ, અનુજ્ઞા, અનુયોગશ્ચ પ્રવર્તતે કિમ્ અજ્ઞપ્રવિટ્સ્ય ઉદ્દેશઃ, સમુદ્દેશઃ અનુજ્ઞા અનુયોગશ્ચ પ્રવર્તતે ? કિમ્ અજ્ઞવાહ્યસ્ય ઉદ્દેશઃ સમુદ્દેશઃ અનુજ્ઞા, અનુયોગશ્ચ પ્રવર્તતે ? અજ્ઞપ્રવિટ્સ્યાપિ ઉદ્દેશો યાવત્ પ્રવર્તતે, અનજ્ઞપ્રવિટ્સ્યાપિ ઉદ્દેશો યાવત્ પ્રવર્તતે । इदं पुनः प्रस्थापनं मतीत्य अनज्ज्ञपविट्स्य अनुयोगः ॥सू० ३॥

ટીકા—‘જઈ સુચનાણસ્સ’ इत्यादि—

यदि श्रुतज्ञानस्य उद्देशः समुद्देशः अनुज्ञा अनुयोगश्च प्रवर्तते तर्हि स उद्देशादिः किम् अज्ञप्रविष्टस्य-द्वादशाङ्गान्तर्गतस्याचाराङ्गादेः प्रवर्तते, किं वा अनज्ज्ञप्रविष्टस्य-अज्ञवाह्यस्य दशैकालिकादेः प्रवर्तते ? इति शिष्यप्रश्नः । गुरु-रुत्तरयति—‘अंगपविट्स्य वि’ इत्यादिना । हे शिष्य ! अज्ञप्रविष्टस्यापि उद्देशो

“જઈ સુચનાણસ્સ” इत्यादि

शब्दार्थ—(जइ) यदि (सुयनाणस्स) श्रुतज्ञान में (उद्देसो) उद्देश (समुद्देसो) समुद्देश, (अणुण्णा) अनुज्ञा (य) और (अणुओगो) अनुयोग इन की (पवत्तइ) प्रवृत्ति होती है तो (किं) क्या (अंगपविट्स्य) जो अंगप्रविष्ट श्रुत है उसमें (उद्देसो) इन उद्देश, (समुद्देसो) समुद्देश, (अणुण्णा) अनुज्ञा (य) और (अणुओगो) अनुयोग की (पवत्तइ) प्रवृत्ति होती है ? क्या अथवा जो (अंगवाहिरस्स) अंगवाह्य श्रुतज्ञान है उसमें (उद्देसो समुद्देसो अणुण्णा अणुओगो य पवत्तइ) उद्देश, समुद्देश, अनुज्ञा और अनुयोग इनकी प्रवृत्ति होती है क्या ? उत्तर—(अंगपविट्स्य) अंग प्रविष्ट जो आचाराङ्गादि श्रुत है उनमें (वि) भी (उद्देसो य जाव

“જઈ સુચનાણસ્સ” इत्यादि

शब्दार्थ—(जइ) जे (सुयनाणस्स) श्रुतज्ञानमां (उद्देसो) उद्देश, (समुद्देसो) समुद्देश, (अणुण्णा) अनुज्ञा (य) अने (अणुओगो पवत्तइ) अनुयोगनी प्रवृत्ति (सद्भाव) थाय छे, तो (किं अंगपविट्स्य) शुं जे अंगप्रविष्ट श्रुत छे तेमां (उद्देसो, समुद्देसो, अणुण्णा य अणुओगो पवत्तइ) जे उद्देश, समुद्देश, अनुज्ञा अने अनुयोगनी प्रवृत्ति थाय छे ? ऊ जे (अंगवाहिरस्स) अंगवाह्य श्रुतज्ञान छे तेमां (उद्देसो, समुद्देसो अणुण्णा अनुओगो य पवत्तइ) उद्देश, समुद्देश, अनुज्ञा अने अनुयोगनी प्रवृत्ति थाय छे ?

ઉત્તર—(અંગપવિટ્સ્ય વિ ઉદ્દેસો જાવ પવત્તઈ) આચારાંગ આદિ જે અંગ

યાવત્ પ્રવર્તતે, અનંગપ્રવિષ્ટસ્યાપિ ચ ઓ યાવત્ પ્રવર્તતે । અત્ર શાસ્ત્રે પુનઃ
ઈદં=પ્રસ્થાપનં—પ્રારંભમ્ પ્રતીત્ય આશ્રિત્ય અનંગપ્રવિષ્ટસ્ય અનુયોગઃ પ્રવર્તતે ॥ સૂ. ૩

મૂલમ્—જઈ અંગપવિષ્ટસ્ય અણુઓગો, કિં કાલિયસ્ય અણુ-
ઓગો ? ઉક્કાલિયસ્ય અણુઓગો ? । કાલિયસ્ય વિ અણુઓગો,
ઉક્કાલિયસ્ય વિ અણુઓગો । ઇમં પુણપદ્ધવર્ણં પદુચ્ચ ઉક્કાલિયસ્ય
અણુઓગો ॥ સૂ. ૪ ॥

છાયા—યદિ અનંગપ્રવિષ્ટસ્ય અનુયોગઃ, કિં કાલિકસ્ય અનુયોગઃ ? ઉત્કા-
લિકસ્યાનુયોગઃ ? કાલિકસ્યાપિ અનુયોગઃ, ઉત્કાલિકસ્યાપિ અનુયોગઃ । ઇદં
પુનઃ પ્રસ્થાપનં પ્રતીત્ય ઉત્કાલિકસ્યાનુયોગઃ ॥ સૂ. ૪ ॥

ટીકા—‘જઈ’ इत्यादि—

યદિ અનંગપ્રવિષ્ટસ્ય અનુયોગઃ કિં કાલિકસ્યાનુયોગઃ ? કિં વા ઉત્કા-
લિકસ્યાનુયોગઃ ? इति शिष्यप्रश्नः । तत्र-कालेन निवृत्तं कालिकम् । काले प्रथम-

પવિતર] इन उद्देश समुद्देश आदि की प्रवृत्ति होती है, तथा “अंगपविष्टस्य वि जा’
अनंग प्रविष्ट दशवैकालिक आदि सूत्र हैं उनमें भी (उद्देशो जाव पवत्तइ) उद्देश
आदि की प्रवृत्ति होती है । (इमं पुण पद्ववर्णं पदुच्च) इस शास्त्र में यह प्रारंभ की
अपेक्षा लेकर अनंग प्रविष्ट में अनुयोग प्रवर्तित होता है ऐसा कहा गया है । ॥सूत्र३॥

“जइ अंगपविष्टस्य इत्यादि ।”

શબ્દાર્થ—(જઈ) યદિ (અંગપવિષ્ટસ્ય અણુઓગો) અનંગ પ્રવિષ્ટ શ્રુત મેં
અનુયોગ કી પ્રવૃત્તિ હોતી હૈ તો (કિં) કયા (કાલિયસ્ય અણુઓગો ?) કાલિક
મેં અનુયોગ પ્રવૃત્તિ હોતી હૈ કયા ? યા (ઉક્કાલિયસ્ય અણુઓગો) ઉત્કાલિક

પ્રવિષ્ટ શ્રુત છે તેમાં ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગ પ્રવર્તે છે, તથા
(અંગપવિષ્ટસ્ય વિ ઉદ્દેસો જાવ પવત્તઈ) દશ વૈકાલિક આદિ જે અનંગપ્રવિષ્ટ
શ્રુત છે તેમાં પણ ઉદ્દેશ, સમુદ્દેશ, અનુજ્ઞા અને અનુયોગ પ્રવર્તે છે, આ રીતે
અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગણાદ્ય, એ બંને પ્રકારના શ્રુતમાં ઉદ્દેશ આદિ ચારેનો સદ્ભાવ
સમજવો. (ઈમં પુણ પદ્ધવર્ણં પદુચ્ચ) આ શાસ્ત્રમાં આ પ્રારંભની અપેક્ષાએ એવું
કહેવામાં આવ્યું છે કે અનંગ પ્રવિષ્ટ શ્રુતમાં અનુયોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ॥ સૂ. ૩ ॥

“जइ अंगपविष्टस्य” इत्यादि— ॥ सू. ४ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રશ્ન (જઈ અંગપવિષ્ટસ્ય અણુઓગો) જે અનંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતમાં અનુ-
યોગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તો (કિં કાલિયસ્ય અણુઓગો ?) શું કાલિક શ્રુતમાં

ચરમપૌરૂપીલક્ષણે અસ્વાધ્યાયકાલં વિહાય પઠ્યતે યત્ તત્કાલિકમ્ । તચ્ચ ઉત્તરાધ્યયનાદિકં, યદિહ દિવસરાત્રિ પ્રથમચરમપૌરૂપીદ્વયે એવ પઠ્યતે । ઉર્ધ્વકાલાત્ પઠ્યતે, ઇત્યુત્કાલિકમ્ । અસ્વાધ્યાયકાલં વિહાય દિવસે રાત્રૌ ચ સર્વસ્મિન્ યામે યત્ પઠ્યતે તદુત્કાલિકમિત્યર્થઃ કાલિકસૂત્રાણિ— (૧) ઉત્તરાધ્યયન—(૨) દશાશ્રુતસ્કન્ધ—(૩) બૃહત્કલ્પ—(૪) વ્યવહાર—(૫) નિશીથ—(૬) જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ—(૭) ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ—(૮) નિરયાવલિકા—(૯) કલ્પાવતંસિકા—(૧૦) પુષ્પિતા (૧૧) પુષ્પચૂલિકા—(૧૨) વૃષ્ણિદશાદીનિ અંગવાહ્યાનિ, આચારાઙ્ગાદીનિ

મેં અનુઓગ કી પ્રવૃત્તિ હાતી હૈ ? (કાલિયસ્સ વિ અણુઓગો ઉત્કાલિયસ્સ વિ અણુઓગો) ઉત્તરઃ—કાલિકકા મી અનુઓગ હોતા હૈ ઔર ઉત્કાલિક કા મી અનુઓગ હોતા હૈ । (इमं पुन पट्टवणं पडुच्च उक्कालियस्स अणुओगो) इस शास्त्र में यह प्रारंभ की अपेक्षा लेकर उत्कालिक का अनुयोग कहा है ।

ભાવાર્થ—અનંગ પ્રવિષ્ટ શ્રુત કે અનેક ભેદ કહે ગયે હૈ—અનેક કાલિક ઉત્કાલિક શ્રુત હૈ । પ્રથમ પૌરૂપી ઔર અન્તિમ પૌરૂપીરૂપ વાલ મેં જો અસ્વાધ્યાયકાલ કો છોડકર પઢા જાતા હૈ, વહ કાલિક શ્રુત હૈ । જૈસે—ઉત્તરાધ્યય ૧, દશાશ્રુતસ્કન્ધ ૨, બૃહત્કલ્પ ૩, વ્યવહાર ૪, નિશીથ, ૫ જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ ૬, ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ ૭, નિરયાવલિકા ૮, કલ્પાવતંસિકા ૯, પુષ્પિતા ૧૦, પુષ્પચૂલિકા ૧૧, વૃષ્ણિદશા આદિ યે સવ અંગવાહ્ય શ્રુત હૈ વે કાલિક શ્રુત હૈ । તથા આચારાં-

અનુઓગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, કે (ઉત્કાલિયસ્સ અણુઓગો) ઉત્કાલિક શ્રુતમાં અનુઓગની પ્રવૃત્તિ થાય છે ?

✓ ઉત્તર—(કાલિયસ્સ વિ અણુઓગો ઉત્કાલિયસ્સ વિ અણુઓગો) કાલિક શ્રુતમાં પણ અનુઓગની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને ઉત્કાલિક શ્રુતમાં પણ અનુઓગની પ્રવૃત્તિ થાય છે, (इमं पुन पट्टवणं पडुच्च उक्कालियस्स अणुओगो) આ શાસ્ત્રમાં આ પ્રારંભની અપેક્ષાએ ઉત્કાલિકનો અનુઓગ કહ્યો છે.

ભાવાર્થ—અનંગ પ્રવિષ્ટ શ્રુતના અનેક ભેદ કહ્યા છે. તેમાંના બે ભેદો આ પ્રમાણે છે—(૧) કાલિકશ્રુત અને (૨) ઉત્કાલિક શ્રુત.

પહેલી પૌરૂપી (પહેલો પ્રહર) અને છેલ્લી પૌરૂપી (છેલ્લો પ્રહર) ૩૫ કાળમાં અસ્વાધ્યાયકાળ બે કહ્યો છે તેટલા કાળને છોડીને, જેનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે, એવા શ્રુતને કાલિક શ્રુત કહે છે. કાલિક શ્રુત નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે—

(૧) ઉત્તરાધ્યયન (૨) દશાશ્રુતસ્કન્ધ, (૩) બૃહત્કલ્પ, (૪) વ્યવહાર, (૫) નિશીથ (૬) જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, (૭) ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્તિ, (૮) નિરયાવલિકા (૯) કલ્પાવતંસિકા, (૧૦) પુષ્પિતા, (૧૧) પુષ્પચૂલિકા (૧૨) વૃષ્ણિદશા વગેરે જે અંગવાહ્ય શ્રુત છે તેમનો કાલિકશ્રુતમાં સમાવેશ થાય છે, તથા આચારાંગાદિ જે ૧૧ અંગ છે તેમનો પણ

एकादशोङ्गानि च । इतोऽतिरिक्तान्यपि कालिकसूत्राणि नन्दिसूत्रे निर्दिष्टानि सन्ति, विच्छिन्नत्वान्नेह तानि निर्दिश्यन्ते । उत्कालिकसूत्राणि—(१) दशवैकालिकौ—(२) पपातिक—[३] राजप्रश्नीय—(४) जीवाभिगम—(५) प्रज्ञापना(६)—नन्दीसूत्रा—[७] नुयोगद्वारा—(८) वश्यक—(९) सूर्यप्रज्ञप्ति सूत्राणि । इतोऽन्यान्यप्युत्कालिकसूत्राणि नन्दिसूत्रे निर्दिष्टानि सन्ति, विच्छिन्नत्वान्नेह तानि निर्दिश्यन्ते । उत्तरयति—कालिकस्याऽप्यनुयोगः, उत्कालिकस्याप्यनुयोगः । पुनरत्र शास्त्रे इदं=प्रस्तुतं प्रस्थापनं=प्रारम्भं प्रतीत्य=आश्रित्य, उत्कालिकस्थानुयोगः ॥ सू. ४ ॥

મૂલમ્—જહ ઉકાલિકસસ અણુઓગો, કિં આવસસગસસ અણુઓગો? આવસસગવડરિત્તસસ અણુઓગો? આવસસગસસ વિ અણુઓગો,

गादि जो ११ अंग हैं ये भी कालिकश्रुत हैं । इन से अतिरिक्त और भी कालिक सूत्र हैं जिनका कथन नंदिसूत्र में किया गया है । विच्छिन्न हो जाने के कारण हम उन्हें यहां निर्दिष्ट नहीं करते हैं । (१) दशवैकालिक, (२) औपपातिक, (३) राजप्रश्नीय (४) जीवाभिगम, (५) प्रज्ञापना (६) नन्दीसूत्र (७) अनुयोगद्वार (८) आवश्यक, (९) सूर्यप्रज्ञप्ति, ये सब उत्कालिकसूत्र हैं । इनसे अतिरिक्त और भी उत्कालिक सूत्र है । जिन्हें नंदिसूत्र में निर्दिष्ट किया गया है, परन्तु वे सब विच्छिन्न हो चुके हैं अतः हम उन्हें यहां प्रकट नहीं करते हैं । उत्कालिक सूत्र अस्वाध्यायकाल को छोड़कर दिन में और रात्रि में जब चाहे तब हरएक समय में पढ़े जाते हैं । इस शास्त्र में उत्कालिक का अनुयोग ही प्रस्तुत होने से प्रकट किया गया है । ॥सूत्र ४॥

કાલિકશ્રુતમાં જ સમાવેશ થાય છે. તે સિવાય બીજાં કેટલાક કાલિકસૂત્રો પણ છે, જેમનું કથન નન્દિસૂત્રમાં કરવામાં આવ્યું છે. તે સૂત્રો વિચ્છિન્ન થઈ ગયેલા હોવાથી અહીં તેમનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

હવે ઉત્કાલિક સૂત્રોનાં નામ આપવામાં આવે છે—

(૧) દશવૈકાલિક, (૨) ઔપપાતિક, (૩) રાજપ્રશ્નીય, (૪) જીવાભિગમ, (૫) પ્રજ્ઞાપના, (૬) નન્દિસૂત્ર, (૭) અનુયોગદ્વાર, (૮) આવશ્યકસૂત્ર અને (૯) સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિસૂત્ર, આ બધાં સૂત્રોનો ઉત્કાલિક શ્રુતમાં સમાવેશ થાય છે. આ સિવાય બીજાં કેટલાક ઉત્કાલિક સૂત્રો છે, જેમનાં નામ નન્દિસૂત્રમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પરન્તુ તે સૂત્રો વિચ્છિન્ન થઈ ગયેલાં હોવાથી તેમનાં નામો અહીં પ્રકટ કર્યાં નથી. અસ્વાધ્યાય કાળ સિવાયના કોઈ પણ કાળે—દિવસે અથવા રાત્રે, જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે ઉત્કાલિકસૂત્રોનું અધ્યયન થઈ શકે છે. આ શાસ્ત્રમાં ઉત્કાલિકનો અનુયોગ જ પ્રસ્તુત હોવાથી પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. ॥ સૂત્ર ૪ ॥

આવસ્સગવદ્ઠિત્તસ્સ વિ અણુઓગો ! इमं पुण पट्टवणं पडुच्च आव-
स्सगस्स अणुओगो ॥ सू० ५ ॥

છાપા—યદિ ઉત્કાલિકામ્ય અનુયોગ, કિમાવશ્યકમ્ય અનુયોગઃ ? આવ-
શ્યકવ્યતિરિક્તમ્ય અનુયોગઃ ? આવશ્યકમ્યપિ અનુયોગઃ, આવશ્યકવ્યતિરિક્ત-
મ્યપિ અનુયોગઃ । इदं पुनःप्रथानं प्रतीत्य आवश्यकम्य अनुयोगः ॥सू० ५॥
ટીકા—‘જઈ’ इत्यादि—

यदि उत्कालिकम्य अनुयोगः. किमावश्यकम्य अनुयोगः ? आवश्यक
व्यतिरिक्तम्य वाऽनुयोगः ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—‘आवस्सगस्स वि’
इत्यादिना । अनुयोग आवश्यकस्यापि भवति, आवश्यकव्यतिरिक्तस्यापि भवति ।

“જઈ ઉત્કાલિય સ” इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(જઈ) यदि (उत्कालिय स) उत्कालिक श्रुत का (अणुओगो)
अनुयोग होता है तो (किं) क्या (आवस्सग स अणुओगो ?) आवश्यक का
अनुयोग होता है ? या (आव सगवद्विचित्तस्स अणुओगो) आवश्यक से व्यति-
रिक्त का अनुयोग होता है ? उत्तर—(आवस्सगस्स वि अणुओगे) आवश्यक
का भी अनुयोग होता है । और (आव सगवद्विचित्त स वि अणुओगो) जो
आवश्यक से भिन्न है उनका भी अनुयोग होता है । (इमं पुण पट्टवणं पडुच्च
आव सगस्स अणुओगो) इस शास्त्र में यह प्रारंभ की अपेक्षा लेकर आवश्यक
का अनुयोग कहा है ।

ભાવાર્થ—શિષ્ય પૂછ રહા છે કે હે મદંત ! यदि ઉત્કાલિક શ્રુત કા
અનુયોગ હોતા છે તો કિસ ઉત્કાલિક શ્રુત કા—આવશ્યક કા યા આવશ્યક

“જઈ ઉત્કાલિય સ” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—પ્રશ્ન—(જઈ ઉત્કાલિય સ અણુઓગો) જે ઉત્કાલિકશ્રુતનો અનુ-
યોગ થાય છે, તો (કિં આવસ્સગસ્સ અણુઓગો) શું આવશ્યકનો અનુયોગ થાય છે કે
(આવસ્સગસ્સગવદ્ઠિત્તસ્સ અણુઓગો ?) આવશ્યકથી ભિન્ન હોય એવાં શ્રુતનો
અનુયોગ થાય છે.

ઉત્તર—(આવસ્સગસ્સ વિ અણુઓગો) આવશ્યકનો પણ અનુયોગ થાય છે, અને
(આવસ્સગવદ્ઠિત્તસ્સ વિ અણુઓગો) જે આવશ્યકથી ભિન્ન છે તેમનો પણ અનુ-
યોગ થાય છે. (इमं पुण पट्टवणं पडुच्च आव सगस्स अणुओगो) આ શાસ્ત્રમાં આ
પ્રારંભની અપેક્ષાએ આવશ્યકનો અનુયોગ કહ્યો છે.

ભાવાર્થ—શિષ્ય અહીં એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે “હે ભગવન ! જે ઉત્કાલિક
શ્રુતનો અનુયોગ થાય છે, તો કયા ઉત્કાલિક શ્રુતનો અનુયોગ થાય છે ? શું આવશ્યકનો
અનુયોગ થાય છે ? કે આવશ્યક સિવાયના જે ઉત્કાલિક શ્રુત છે તેમનો અનુયોગ થાય છે ?”

पुनरत्र शास्त्रे इदं—वस्तुतः प्रस्थापनं—प्राप्तिं प्रतीत्य—आश्रित्य आवश्यक—य—प्रमणैः
श्रावकैश्चोभयकालमवश्यकरणीयस्य सामायिकादिपङ्क्त्यात्मकस्य सकलसामाचा-
रीमूलस्यावश्यकसूत्रस्यानुयोगः प्रवर्तते । यद्यप्यावश्यकसूत्रे उद्देशसमुद्देशानुज्ञा
वर्तन्ते तथाऽप्यत्र सूत्रे उद्देशादिकं त्रयं विहायानुयोग एवाधिक्रियते, तथावसरप्राप्त
त्वात् । अनुयोगस्य वक्तव्यताचैवम्—

“निखखेवेगट्ट^१ निरुत्ति^२ विही^३, पवित्ती^४ य केण^५ वा कस्सं^६ ? ।

तद्दार^७ भेयल^८खण^९,—तदरिह^{१०} परिसा^{११} च सुत्तत्थो^{१२} ॥ ”

छाया—निक्षेप एकार्थी निरुक्तिः विधिः प्रवृत्तिश्च केन वा कस्य ।

तद्द्वाराणि भेदा लक्षणं, तदहं परिषच्च सूत्रार्थः ॥ इति ॥

अ या व्याख्या—निक्षेपः=नामस्थापनादिकः । एकार्थः=पर्यायः—अनुयोगो

से अतिरिक्त का—तब उत्तर देते हुए आचार्य कहते हैं कि इन दोनों का भी अनुयोग होता है । यहां पर उद्देश, समुद्देश और अनुज्ञा का कथन कर के सूत्रकार ने जो आवश्यक में केवल अनुयोग का कथन किया है वह अनुयोग को अवसर प्राप्त होने से दिया है । यह आवश्यक साधु साध्वी और श्रावक श्राविका को प्रातः और सायंकाल दोनों समय अवश्य करने योग्य कहा गया है । सामायिक आदि के भेद से यह आवश्यक छह प्रकार का है । इसके ऊपर पङ्क्त्यात्मक एक स्वतन्त्र सूत्र रचा गया है—जिसका नाम आवश्यक सूत्र है । यह सकल सामाचारी का मूल कारण है । अनुयोग के विषय में वक्तव्यता इस प्रकार से है—

“निखखेवेगट्ट इत्यादि” नाम स्थापना आदिरूप से अनुयोग का कहना यह अनुयोग का निक्षेप है । अनुयोग के पर्यायवाची शब्दों को कहना—जैसे

आ प्रश्नो उत्तर आपनां आचार्यं कळे छि के “आ णन्नेनो अनुयोग छे ?”

अही उद्देश, समुद्देश अने अनुज्ञानुं कथन करीने सूत्रकारे आवश्यकमां देवण अनुयोगनुं न न कथन कथुं छि ते अनुयोगना प्राप्त अवसरनी अपेक्षाये कथुं छि. आ आवश्यक साधु साध्वी, श्रावक अने श्राविकाये प्रातः अने सायंकाण, ये णन्ने समये करवा योग्य करेल छि. सामायिक आदिना लेखी आ आवश्यक छ प्रकरेनो कह्यो छि. आ विषयने अनुलक्षीने छ अध्ययनवाणुं अेक स्वतंत्र सूत्र रचवामां आणुं छि. ते सूत्रनुं नाम “आवश्यक सूत्र” छि. ते सकल सामाचारीनुं भूण कारण छि. अनुयोगना विषयमां आ प्रमाणे वक्तव्यता छि,

‘निखखेवेगट्ट’ इत्यादि—नाम, स्थापना आदिरेपे अनुयोगनुं कथन थपुं तेनुं नाम अनुयोगनो निक्षेप छि, अनुयोगना पर्यायवाची शब्दोनुं कथन करवुं—जेम के

નિયોગો ભાષા વિભાષા વાર્તિકં ચૈતેડનુયોગ પર્યાયાઃ । નિરુક્તિઃ=નિર્વચનમ્, સા
 ચૈવમ્-તીર્થંકરપ્રરપિતાર્થસ્ય ગણધરોક્તશબ્દસમૂહરૂપસૂત્રેણ સહ અનુ=અનુકૂલો
 નિયતો વા યોગઃ સંબન્ધોડનુયોગઃ । અનુયોગશબ્દસ્ય વિસ્તૃતવ્યાખ્યા-ઉપા-
 સકદશાઙ્ગસૂત્રસ્ય મરુકૃતાયામગારધર્મસંજીવન્યાં ટીકાયાં વિલોકનીયા । વિધિઃ=
 સૂત્રાર્થવથનવિધિઃ । તત્ર-ગુરુણાં પ્રથમં શિષ્યેભ્યઃ સૂત્રાર્થો વક્તવ્યઃ । તદનુ સોડર્થો
 નિર્યુક્તિમિશ્રો વક્તવ્યઃ । સૂત્રે નિર્યુક્તાનાં-નિશ્ચયેન યુક્તાનામેવાર્થાનાં યુક્તિપુરસમર્થઃ
 શિષ્યેભ્યો વક્તવ્ય इत्यर्थः । તત્.પુનરપિ પ્રસજ્ઞાનુપ્રસજ્ઞાગતઃ સર્વોડપ્યર્થો વાચ્યઃ । તદુક્તમ્-

“સુત્તથો સ્વલુ પદમો વીયો નિજ્જુત્તિમીસિઓ ભણિઓ ।

તઇઓ ચ નિરવસેસો, एस विही होइ अणुओगे ॥”

અનુયોગ, નિયોગ, ભાષા, વિભાષા, વાર્તિક યહ શબ્દ અનુયોગ કે પર્યાયવાચક
 હૈં । નિરુક્તિપૂર્વક અનુયોગ વા અર્થ કહના યહ અનુયોગ કી નિરુક્તિ હૈં ।
 ઇસ મેં તીર્થંકરોં દ્વારા પ્રરુપિત ઈર્થ વા ગણધરોક્ત શબ્દ સમૂહરૂપ સૂત્ર કે સાથ
 અનુકૂલ અથવા નિયત સંબન્ધ પ્રવટ વરના હોતા હૈ । સૂત્રાર્થ વહ ને કી પદ્ધતિ
 વા નામ વિધિ હૈં । ઇસમેં સર્વ પ્રથમ ગુરુ કો શિષ્ય કે લિયે સૂત્ર વા અર્થ
 સિખલાને વા વિધાન હૈ । વાદ મેં ઁસ શિક્ષિત અર્થ કો નિર્યુક્તિ સે મિશ્રિત
 કર શિષ્ય કો સિખલાના વાહિયે અર્થાત્ નિશ્ચયયુક્ત પદાર્થોં વા હી-અર્થાત્
 વીતરાગ વથા સે જિન પદાર્થોં વા પદોં કે અર્થોં વા ગુરુ કે
 દ્વારા શિષ્યને નિશ્ચય કર લિયા હૈ એસે હી પદાર્થોં વા યુક્તિ પ્રદાનપૂર્વક
 શિષ્ય કો ંર અર્થ કહના વાહિયે, ઇસકે વાદ પ્રસજ્ઞ અનુપ્રસંગ કો લેકર
 ંર મી જો ૨ અર્થ હોતા હો-ઁસ સવ કો પ્રવટ કરના વાહિયે-ઇન સવ

અનુયોગ, નિયોગ, ભાષા, વિભાષા વાર્તિક, આ બધા પદો અનુયોગના પર્યાયવાચક
 શબ્દો છે. નિરુક્તિપૂર્વક અનુયોગનો અર્થ કહેવો તેનું નામ “અનુયોગ નિરુક્તિ
 દ્વર્ક અનુયોગનો અર્થ કહેવો તેનું નામ “અનુયોગની નિરુક્તિ” છે. તેમાં તીર્થંકરો
 દ્વારા પ્રરુપિત અર્થનો ગણધરોક્ત શબ્દસમૂહરૂપ સૂત્રની સાથે અનુકૂળ અથવા નિયત
 સંબંધ પ્રકટ કરવાનો હોય છે. સૂત્રાર્થ કહેવાની પદ્ધતિનું નામ વિધિ છે. તેમાં
 ગુરુએ સૌથી પહેલાં તે શિષ્યને સૂત્રનો અર્થ શિખવવો જોઈએ, એવું વિધાન છે.
 ત્યારબાદ શિખવવામાં આવેલા તે અર્થને નિર્યુક્તિથી મિશ્રિત કરીને શિષ્યને શિખ-
 વવો જોઈએ. એટલે કે નિશ્ચયયુક્ત પદાર્થોના જ [વીતરાગ દ્વારા પ્રરુપિત જે પદા-
 ર્થોના પદોના અર્થોના ગુરુની મદદથી શિષ્યે નિશ્ચય કરી લીધો હોય એવાં જ
 પદાર્થોનો) યુક્તિ પ્રદાનપૂર્વક જે કોઈ બીજો અર્થ થતો હોય તે પણ શિષ્યને કહેવો
 જોઈએ, ત્યારબાદ પ્રસંગ અને અનુપ્રસંગને અનુલક્ષીને તેના બીજાં જે જે અર્થ
 થતાં હોય તે સઘળાં અર્થ પણ પ્રકટ કરવા જોઈએ. આ બધી બાબતોને અનુયોગમાં

છાયા-સૂત્રાર્થઃ સ્વલુ પ્રથમો, દ્વિતીયો 'નયુ'ક્તિમિશ્રિતો મણિતઃ ।

તૃતીયશ્ચ નિરવશેષઃ, એવ વિધિર્મવત્યનુયોગે ॥ ઇતિ ॥

વિસ્તરતઃ વચ્યત્ર । તથા-અનુયોગાય પ્રવૃત્તિઃ અત્ર ચત્વારો ભક્તિઃ । તન્ન પ્રથમો ભક્તિઃ-ઉદ્યમી ગુરુરુદ્યમી શિષ્યઃ । દ્વિતીયો ભક્તિઃ-ઉદ્યમી ગુરુરનુદ્યમી શિષ્યઃ । તૃતીયો ભક્તિઃ-અનુદ્યમી ગુરુરુદ્યમી શિષ્યઃ । ચતુર્થો ભક્તિઃ-અનુદ્યમી ગુરુરનુદ્યમી શિષ્યઃ । અત્ર-પ્રથમભક્તેઽનુયોગાય સર્વથા પ્રવૃત્તિર્ભવતિ, ચતુર્થભક્તે તુ સર્વથા નૈવ ભવતિ । દ્વિતીય તૃતીયયોસ્તુ કદાચિત્ પ્રવૃત્તિર્ભવત કદાચિન્નાપિ ભવતિ । તથાઽનુયોગઃ કેન કર્તવ્યઃ ? ઇતિ પ્રોચ્યતે-

કા અનુયોગ મેં સમાવિષ્ટ હૈ । યહી વાત તદુક્તં કરકે "સુત્તથો" ઇત્યાદિ-ગાથા દ્વારા પુષ્ટ કી હૈ । વિધિ સંબન્ધી વિસ્તાર અન્ય શાસ્ત્રોં મેં લિખા હૈ । અતઃ જિજ્ઞાસુ જન ઇસ વિષય કો વહાં સે જાન લેવેં અનુયાગ કી પ્રવૃત્તિ મેં ચાર ભંગ હૈ-વે ઇસ પ્રકાર સે હૈ-

ઉદ્યમી ગુરુ ઉદ્યમી શિષ્ય યહ પ્રથમ ભંગ હૈ । ઉદ્યમી ગુરુ અનુદ્યમી શિષ્ય યહ દ્વિતીય ભંગ હૈ । અનુદ્યમી ગુરુ ઉદ્યમી શિષ્ય યહ તીસરા ભંગ હૈ । અનુદ્યમી ગુરુ અનુદ્યમી શિષ્ય યહ ચૌથા ભંગ હૈ । ઇન મેં સે જો પ્રથમ ભંગ હૈ ઉસમેં તો અનુયોગ કી સર્વથા પ્રવૃત્તિ હોના નિશ્ચિત હૈ । ચૌથે ભંગ મેં અનુયોગ કી પ્રવૃત્તિ વિલકુલ નહીં હોતી હૈ । દ્વિતીય ઓર તૃતીય ભંગ મેં અનુયોગ કી પ્રવૃત્તિ કમી હોતી હૈ ઓર કમી નહીં મી હોતી હૈ ।

સમાવી શકાય છે એજ વાત "સુત્તથો" ઇત્યાદિ ગાથાઓ દ્વારા પુષ્ટ કરવામાં આવી છે. વિધિ સંબન્ધી વિસ્તૃત કથન અન્ય શાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવેલું છે, તે જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ આ વિષયનું વિશેષ કથન ત્યાંથી વાચી લેવું જોઈએ. અનુયોગની પ્રવૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે ચાર ભાંગો (વિકલ્પો) છે-

(૧) ઉદ્યમીગુરુ અને ઉદ્યમી શિષ્ય, આ પહેલો ભાંગો છે.

(૨) ઉદ્યમી ગુરુ અને નિરુદ્યમી શિષ્ય, આ બીજો ભાંગો છે.

(૩) અનુદ્યમી ગુરુ અને ઉદ્યમી શિષ્ય, ત્રીજો ભાંગો છે.

(૪) અનુદ્યમી ગુરુ અને અનુદ્યમી શિષ્ય, આ ચોથો ભાંગો છે.

આ ચાર વિકલ્પોમાંથી જે પહેલો વિકલ્પ બતાવ્યો છે તે વિકલ્પ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિમાં તો અનુયોગની પ્રવૃત્તિ થવાનું કાર્ય સર્વથા નિશ્ચિત જ હોય છે. ચોથા વિકલ્પમાં બતાવ્યા પ્રમાણેની જગ્યા પરિસ્થિતિ હોય છે, ત્યારે અનુયોગની પ્રવૃત્તિ બિલકુલ ચાલી શકતી નથી. બીજા અને ત્રીજા વિકલ્પોમાં બતાવેલી પરિસ્થિતિમાં ક્યારેક અનુયોગની પ્રવૃત્તિ સંભવી પણ શકે છે અને ક્યારેક નથી પણ સંભવી શકતી.

“દેસ^૧ કુલ^૨ જાઈ^૩ રૂચી^૪, સંહન^૫ની, ધિજુઓ^૬ અણાસંસી^૭ ।

અવિકત્ય^૮ણો^૯ અમાઈ^{૧૦}, થિરપરિવાડી^{૧૧} ગહિયવક્રો^{૧૨} ॥ ૧ ॥

જિયપરિસો^{૧૩} જિયનિદો^{૧૪}, મજ્જત્યો^{૧૫} દેસકાલભાવન્ન^{૧૬} ।

આસન્નલદ્ધપદ્મો^{૧૭}, નાનાવિદેસભાસન્ન^{૧૮} ॥ ૨ ॥

પંચવિદે^{૧૯} આચારે, જુત્તો^{૨૦} સુત્તત્થતદુભયવિહિન્ન^{૨૧} ।

આહરણ^{૨૨} હેહ^{૨૩} હવણય, નય^{૨૪} નિહણો^{૨૫} ગાહણાકુસલો^{૨૬} ॥ ૩ ॥

સસમયપરસમયવિજ્ઞ^{૨૭}, ગંભીરો^{૨૮} દિત્તિમં^{૨૯} સિવો^{૩૦} સોમો^{૩૧} ।

ગુણસયકલિયો^{૩૨} જુત્તો^{૩૩}, પવચણસારં^{૩૪} પરિકહેહં^{૩૫} ॥ ૪ ॥

છાયા-દેશકુલજાતિરૂપી સંહનની, ધૃતિયુતઃ અનાશંસી ।

અવિકત્યનઃ આમાયી, સ્થિરપરિપાટી ગૃહીતવાક્યઃ ॥૧॥

જિતપરિપદ્ જિતનિદ્રો મધ્યસ્થો દેશકાલભાવજ્ઞઃ ।

આસન્નલઘ્વપ્રતિભો નાનાવિધદેશભાપાજ્ઞઃ ॥૨॥

પંચવિધે આચારે, યુક્તઃ સૂત્રાર્થતદુભયવિધિજ્ઞઃ ।

આહરણહેતૂપનય, નય નિપુણો ગ્રાહણાકુશલઃ ॥૩॥

સ્વસમયપરસમયવિદ્, ગંભીરો દીપ્તિમાન્ શિવઃ સોમઃ ।

ગુણશતકલિતો યુક્તઃ, પ્રવચનસારં પરિકથયિતુમ્ ॥૪॥

ગાથાર્થઃ—યો મુનિઃ દેશકાલકુલ જાતિરૂપી-દેશઃ=આર્યદેશઃ, કુલં=વિશુદ્ધઃ પિતૃવંશઃ, જાતિઃ=વિશુદ્ધો માતૃવંશઃ, રૂપં=શોભનાઽઽકૃતિઃ, एतानि चत्वारि सन्त्यस्येति तथा भवति । अर्थाद् यः आर्यदेशोत्पन्नः, विशुद्धपितृमातृ-वंशोद्भवः रूपवांश्च भवति । तथा संहननी=दृढसंहननवान् । दृढसंहननी हि

અવ યહ કહા જાતા હૈ કિ યહ અનુયોગ કિસ પ્રકાર કે વિશેષણોં સે વિશિષ્ટ મુનિજન દ્વારા કિયા જાતા હૈ—“દેસકુલ જાઈ રૂચી” ઇત્યાદિ દેશ—જો મુનિ આર્ય દેશ મેં ઉત્પન્ન હુઆ હો (૧) કુલ જાતિ શુદ્ધ હો જિસકા પિતૃવંશ ઓર જિસકા માતૃવંશ વિશુદ્ધ હો (૨) રૂપ—આકાર—જિસકા શોભન હોં (૩) સંહનની—જો દૃઢ સંહનન વાલા હો (૪) ધૃતિ યુક્ત—અતિ મહન મી અર્થ મેં જિસે કિસી મી પ્રકાર કી

હવે એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે કયા કયા ગુણોથી (વિશેષણોથી) સંપન્ન વિશિષ્ટ મુનિજનો દ્વારા આ અનુયોગમાં પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે—

“દેસકુલ જાઈ” ઇત્યાદિ—

(૧) જે મુનિ આર્યદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય, (૨) જે મુનિના કુળજાતિ શુદ્ધ હોય—એટલે કે જેનો માતૃવંશ અને પિતૃવંશ વિશુદ્ધ હોય, (૩) રૂપ—જેમનો આકાર (દેખાવ) સુદર હોય, (૪) સંહનની—જે મુનિ દૃઢ સંહનનવાળા હોય, (૫)

व्याख्यानादौ न श्राम्यतीति भावः । धृतियुतः—धृतिः=अतिगहनेष्वप्यर्थेषु निर्भ्रान्ता, परीषहोपसर्गसहने निश्चलता च, तथा युतः=युक्तः । अनाशंसी=वस्त्रसत्काराद्यनाकाङ्क्षी । अविकत्थनः=आत्मश्लाघा वर्जितो नाति बहुभाषी वा । अमायी=कपटवर्जितः । स्थिरपरिपाटी—स्थिरा=अतिशयेन निरन्तराभ्यासतः स्थैर्यमापन्ना परिपाटी—अनुयोगकरणक्रमो यस्य स तथा । यद्वा—गुरुपरम्पराप्राप्तज्ञाननिरन्तरपाठकः । एतादृशो हि सूत्रमर्थं च न कदाचिदपि विपरीतं करोति । गृहीतवाक्यः—गृहीतं वाक्यं=वचनं यस्य स तथा, आदेयवचनवान् इत्यर्थः । तस्य हि अल्पमपि वचनं महार्थमिव प्रतिभाति । जितपरिपद्—जिता परिपद् येन स तथा, महत्यामपि परिपदि यः क्षोभं नोपयाति । जितनिद्रः—जिता निद्रा येन स तथा, रात्रौ सूत्रमर्थं च चिन्तयन् निद्राधीनो न भवतीत्यर्थः । मध्यस्थः=पक्षपातवर्जितः । देशकालभावज्ञः द्रव्यक्षेत्रकालभावज्ञानसम्पन्नः । आसन्नलब्धप्रतिभः—

आन्ति न हो, तथा परीषह और उपसर्ग के सहने में जिसके निश्चलता हो (५) अनाशंसी—वस्त्र सत्कार आदि की जिसके आकांक्षा न हो (६) अविकत्थन आत्मप्रशंसा से जो रहित हो अथवा व्यर्थ का जा बहुत भाषण करने वाला न हो (७) अमायी—कपट भाव से जो रहित हो (८) स्थिर परिपाटी—जिसका अनुयोग करने का क्रम अतिशय निरन्तर अभ्यास के वश से स्थिरता को प्राप्त हो गया हो अथवा—गुरु परम्परा से प्राप्त ज्ञानका जो पाठक हो, (९) गृहीत वाक्य—जिसके वचन आदेय हों (१०) जित परिपत्—बड़ी भारी सभा में भी जो क्षोभ को प्राप्त न हो, ११, जितनिद्रः—रात्रि में भी जो सूत्र और अर्थ का चिन्तन करता हुआ निद्रा के वशवर्ती नहीं होता हो १२, मध्यस्थ—पक्षपात से जो रहित हो १३, देशकाल भावज्ञ—जो देश, काल भाव का ज्ञाता

धृतियुक्त—अति गहान विषयना अर्थ विषे पणु जेमना मनमां केरि पणु प्रकारनी आन्ति न होय. तथा परीषहो अने उपसर्गोनी निश्चलतापूर्वक जे सहन करना होय, ६, अनाशंसी वस्त्र, सत्कार आदिनी आकांक्षाथी जेओ रहित होय, ७, अविकत्थन—जेओ आत्मश्लाघाथी रहित होय अथवा नकासुं लाणुं योडुं लाषणु करना न होय. ८, अमायी—जेओ कपटलावथी—मायावारीथी रहित होय. ९, स्थिरपरिपाटी निरन्तर अभ्यासने कारणे जेमनो अनुयोग करवानो कम स्थिरता युक्त जेओ होय, अथवा गुरुपरम्पराथी प्राप्त ज्ञानना जेओ पाठक होय, १०, गृहीतवाक्य—जेमना वचनो आदेय (ग्रहण करवा योग्य) होय. ११, जितपरिपत्—घण्टी विशाण सभामां पणु जेओ क्षोभ अनुलपता न होय. १२, जितनिद्रः—जेमणु निद्रा उपर पणु विजय प्राप्त कर्यो होय ओटवे के रात्रे पणु निद्राने अधीन तथा विना जेओ सूत्र अने अर्थनु चिन्तन कर्यो करता होय १३, मध्यस्थ—जेओ पक्षपातथी रहित होय, १४. देशकाल

આસન્ન=શાસ્ત્રાર્થ કર્તુ સમીપે સમાગતં પરવાદિનં પ્રતિ લઙ્ઘ્યા પ્રતિભા યેન સ
તથા, પરવાદિભિરાશ્નિષ્ઠઃ શીઘ્રમુત્તરદાયીત્યર્થઃ । નાનાવિધદેશભાષાજ્ઞઃ—
અનેકદેશભાષાજ્ઞાનસંપન્નઃ । પञ्चविधआचारे युक्तः=જ્ઞાનાદિપञ्ચાચારે યુક્તઃ ।
सूत्रार्थतदुभयविधिज्ञः । આહરણહેતૂપનયનિપુણઃ-તત્ર-આહરણ=દૃષ્ટાન્તઃ, હેતુ=
કારકો જ્ઞાપકશ્ચ । તત્ર કારકો-યથા ઘટસ્ય કર્તા કુમ્ભકારઃ । જ્ઞાપકો યથા-ઘટા-
નામભિવજ્જકઃ પ્રદીપઃ । ઉપનયઃ=ઉપસંહારઃ, નયાઃ=નૈગમાદયઃ, એતેષુ નિપુણઃ=
કુશલઃ । ગ્રાહણાકુશલઃ ગ્રાહણાયાં=શિષ્યઃ સૂત્રાર્થતદુભયગ્રાહણાયાં કુશલઃ ।
स्वसम-परसमयवित्=સ્વસિદ્ધાન્તપરસિદ્ધાન્તજ્ઞાનસંપન્નઃ । गम्भीरः=અતુચ્છસ્વભાવઃ ।

હો-અર્થાત્ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ ઓર ભાવ કા જો જાનને વાલે હો ૧૪, આસ-
ન્નલઙ્ઘપ્રોતેભઃ-શાસ્ત્રાર્થ કરને કે લિયે નિકટ આવે હુણ પરવાદી કો પરાસ્ત
કરને કે લિયે જિસ કી પ્રતિભા તેજ હો-અર્થાત્ પરવાદી સે આશ્નિષ્ઠ હોને
પર જા શીઘ્ર હી ઉત્તર દાતા હો ૧૫, નાનાવિધ દેશભાષાજ્ઞઃ-અનેક દેશોં
કી ભાષાઓં કા જિસે જ્ઞાન હો ૧૬, પञ्चविध आचारयुक्तः-જ્ઞાનાચાર આદિ
પાંચ પ્રકાર કે આચારોં કા જો પાલન કર્તા હો, ૧૭, सूत्रार्थ तदुभय विधिज्ञः-
સૂત્ર અર્થ તથા તદુભય સૂત્રાર્થ કી વિધિ કા જાનકાર હો ૧૮, आहारण
हेतूपनयननिपुणः-ઉદાહરણ, હેતુ, ઉપનય ઓર નય ઇનમેં જો નિપુણ હો ૧૯,
ग्रहण कुशल-જો શિષ્ય કો તત્ત્વ ગ્રહણ કરાને મેં કુશલ હો ૨૦, स्वसमय पर
समयवित्-જિસ સ્વસમય કા ઓર પરસમય કા અચ્છી તરહ સે बोध-જ્ઞાન

ભાવજ-જેઓ દેશ, કાળ અને ભાવના જ્ઞાતા હોય, જેઓ કે દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાળ
અને ભાવના જેઓ જાણકાર હોય, ૧૫, “આસન્નલઙ્ઘપ્રતિભઃ” શાસ્ત્રાર્થ કરવાને
માટે પોતાની પાસે આવેલા પરમવાદીને પરાસ્ત કરવાને યોગ્ય પ્રતિભાથી જેઓ
સંપન્ન હોય-જેઓ કે પરમવાદીની સાથે જ્યારે અર્થ આવે ત્યારે તેના પ્રશ્નોનો
યોગ્ય ઉત્તર આપીને તેના મતનું ખંડન અને પોતાના મતનું (સ્વ સમયનું)
સમર્થન કરવાને જેઓ સમર્થ હોય છે, ૧૬, “નાનાવિધદેશભાષજ્ઞઃ” જેમને
અનેક દેશની ભાષાઓનું જ્ઞાન હોય, ૧૭, ‘પञ्चविधआचारयुक्तः’ જ્ઞાનાચાર
આદિ પાંચ પ્રકારના આચારોનું જેઓ પાલન કરનારા હોય ૧૮, ‘सूत्रार्थतदु
भयविधिज्ञः’ — જેઓ સૂત્ર, અર્થ તથા તદુભય (સૂત્ર અને અર્થ બન્ને) સૂત્રાર્થની
વિધિના જાણકાર હોય, ૧૯. “આહરણહેતૂપનયનનિપુણઃ” ઉદાહરણ, હેતુ
ઉપનય અને નયમાં જેઓ નિપુણ હોય, ૨૦, “ग्रहणकुशलः” જેઓ શિષ્યને તત્ત્વ
ગ્રહણ કરાવવામાં કુશળ હોય, ૨૧, “स्वसमयपरसमयवित्” જેઓ સ્વસમય
(નૈન સિદ્ધાંત) અને પરસમયનું (અન્યસિદ્ધાંતોનું) સાક્ષ જ્ઞાન ધરાવતા હોય,

दीप्तिमान्-परवादिभिरनुद्वर्णनीयः । शिवः=अकोपः यदा—त्र तत्र वा विहारं
लोककल्याणकारी । सोमः=शान्तदृष्टिः । गुणशतकलितः=गुणाः=दयादाक्षि-
ण्यादयः तेषां शतानि, तैः कलित, इह शतशब्दो बहुत्ववाचकः । एतादृश एव
मुनिः प्रवचनसारं=द्वादशाङ्गरूपप्रवचनार्थं परिकल्पितुं=रम्यं प्ररूपयितुं युक्तः=
योग्यः समर्थो भवतीत्यर्थः उक्तपञ्चविंशतिगुणयुतस्य मुनेर्वचनं घृतपरिषिक्त-
वह्निरिव भाति । उक्तगुणरहितस्य वचनं तु स्नेहविहीनदीप इव न शोभते ।
एवं पञ्चविंशति गुणयुक्तेन मुनिना कस्य वाऽनुयोगः=कस्य शास्त्रस्याऽनुयोगः
कर्तव्य इत्यपि वक्तव्यम् । तद्द्वाराणि-तस्य अनुयोगस्य द्वाराणि=उपक्रमादीनि
वक्तव्यानि । वक्ष्यते अग्रे स्वयमेव सूत्रकारः । तथा-अनुयोगस्य लक्षणं वक्तव्यम् ।
लक्षणं च वमुक्तम्—

हो २१, गंभीरः—जिसका स्वभाव गहरा हो २२, दीप्तिमान् परवादियों द्वारा
जो परास्त न किया जा सके २३, शिव—क्रोध जिसे न आवे, अथवा—इत-
स्ततः विहार करता हुआ जो लोक का कल्याणकारी हो २४, सोम—जिसकी
दृष्टि शान्त हो २६, और गुणशत कलित—सैकड़ों दयादाक्षिण्य आदि गुणों से
जो युक्त हो, ऐसा मुनि द्वादशाङ्गरूप प्रवचन के अर्थ को अच्छी तरह से
प्ररूपित करने के लिये समर्थ होता है । इन २५, (पच्चीस) गुणों से युक्त
मुनि के वचन घृत से सिंचित अग्नि के जैसे तेजस्वी होते हैं । परन्तु इन
गुणों से रहित जो साधु होता है उसके वचन स्नेह से रहित दीपक की तरह
शोभित नहीं होते हैं । इस प्रकार इन २५ गुणों से युक्त मुनि को “किस
शास्त्र का अनुयोग कर्तव्य है यह भी कहना चाहिये । अनुयोग के जो उपक्रम
आदि द्वार कहे गये हैं—वे भी शिष्य को कहना चाहिये । अनुयोग के भेद

२२, “गंभीरः” जेम्हो स्वभाव गंभीर होय, २३, “दीप्तिमान्” जेम्हो दीप्तिमान्
होय—परमतवादीजो जेम्हने परास्त करवाने समर्थ न होय, २४, “शिवः”
जेम्हनामां क्रोधनो अभाव होय अथवा अहो तहो विहार करता थकां जेम्हो
अपेनुं कल्याण करवाय होय, २५, “सोमः” जेम्हना दृष्टि अथवा गुणमुद्रा शान्त
होय, “गुणशतकलितः” अने जेम्हो दया दाक्षिण्य आदि सैकड़ो गुणोथी संपन्न
होय, जेम्हो मुनि जे द्वादशाङ्गरूप प्रवचनना अर्थने सारी रीते प्ररूपित करवाने
समर्थ होय छे, आ २५ गुणोथी युक्त मुनिनां वचनो धी वडे सिंचित अग्निना
समान तेजस्वी होय छे परन्तु आ गुणोथी रहित जे साधु होय छे तेना वचनो
तेदथी रहित दीपकना समान तेजरहित (प्रभाव रहित) होय छे.

आ प्रकारना २५ गुणोथी युक्त मुनिजो क्या शास्त्रनो अनुयोग करवो
जेम्हो, जे वात पणु अहो प्रकट करवा अनुयोगना जे उपक्रम आदि द्वा

“સંહિતા ય પયં ચૈવ, પયત્થો પયવિગ્રહો ।

ચાલના ય પસીન્દ્રી ય છબ્વિહં વિદ્ધિ લક્ષણં ॥

છાયા—સંહિતા ચ પદં ચૈવ પદાર્થઃ પદવિગ્રહઃ ।

ચાલના ચ પ્રસિદ્ધિશ્ચ પર્વિધં વિદ્ધિ લક્ષણમ્ ॥

તત્ર-સંહિતા=અસ્ખલિતપદોચ્ચારણમ્ । પદમ્=વર્ણાનામન્યોન્યાપેક્ષાણાં નિરપેક્ષા સંહતિ, સુબન્તં તિઢન્તં વા । પદાર્થઃ-પદમ્ય અર્થઃ=અભિધેયઃ । પદવિગ્રહઃ=પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગરૂપો વિસ્તારઃ । ચ=પુનઃ ચાલના=પ્રશ્નઃ । પ્રશ્ને સતિ પ્રસિદ્ધિઃ=સમાધાનં ચેતિ પર્વિધમ્ અનુયોગન્ય લક્ષણં વિદ્ધ=જાનીહિ । વ્યાખ્યેયસૂત્ર ય ચ અલિયમુવધાયજણયં' इत्यादि द्वात्रिंशदोपरहितत्वादिकं लक्षणं वक्तव्यम् ।

કિ જિन्हें सूत्रकार स्वयं ही आगे कहेंगे । अनुयोग का क्या लक्षण है यह भी शिष्य को समझाना चाहिये । अनुयोग का लक्षण इस प्रकार कहा है—“संहिता य” इत्यादि—अस्खलितरूप से पदों का उच्चारण करना इस का नाम संहिता है । अन्योन्यापेक्षावाले वर्णों की निरपेक्ष जो संहिता है उसका नाम अथवा सुबन्त और तिङन्त वा नाम पद है । पद के अभिधेय का नाम पद विग्रह है । चालना नाम प्रश्न का है । प्रश्न के समाधान का नाम प्रसिद्धि है । ये वृह प्रकार का अनुयोग का लक्षण है । यह लक्षण बहना चाहिये—तथा “अलिःमुवधायजणयं” इत्यादि जो ३२, दोष कहे गये हैं उनसे रहित अनुयोग होता है यह भी अनुयोग का लक्षण कहना चाहिये । तथा यह भी कहना चाहिये कि अनुयोग को सुनने के लिये

છેન્તે પણ તેમણે શિષ્યને કહેવા જોઈએ. અનુયોગના પણ ભેદો શિષ્યને જાણવા જોઈએ. તે ભેદોનું નિરૂપણ સૂત્રકાર પોતે જ આગળ કરવાના છે. તેમણે શિષ્યને અનુયોગનાં લક્ષણો પણ સમજાવવા જોઈએ. અનુયોગનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે...

“સંહિતા ય” ઇત્યાદિ—પદોનું અસ્ખલિત રૂપે ઉચ્ચારણ કરવું તેનું નામ સંહિતા છે. અન્યોન્યની અપેક્ષાવાળા વર્ણોથી નિરપેક્ષ જે સંહિતા છે તેનું નામ અથવા સુબન્ત અને તિઢન્તનું નામ પદ છે. પદના અભિધેયનું નામ પદાર્થ છે. પ્રકૃતિ પ્રત્યયના વિભાગરૂપ વિસ્તારનું નામ પદવિગ્રહ છે પ્રશ્નને “ચાલના” કહે છે પ્રશ્નના સમાધાનરૂપ ઉત્તરને પ્રસિદ્ધિ કહે છે આ છ પ્રકારનું અનુયોગનું લક્ષણ છે. ગુરૂએ અનુયોગના આ છ લક્ષણો પણ શિષ્યને કહેવા જોઈએ તથા “અલિયમુવધાયજણયં” ઇત્યાદિ જે ૩૨ દોષ છે તે પણ કહેવા જોઈએ આ ૩૨ દોષોથી અનુયોગ રહિત હોય છે, અને પણ શિષ્યને કહેવું જોઈએ. વળી તેમણે શિષ્યને એ પણ સમજાવવું જોઈએ કે અનુયોગનું શ્રવણ કરવા માટે કેવા કેવા મુનિને યોગ્ય ગણવામાં આવે છે. અનુયોગનું શ્રવણ કરવા માટે મુનિમાં નીચેની પાત્રતાઓ હોવી જોઈએ.

तदर्हाः तस्य=अनुयोगस्य अर्हाः=योग्या मुनयो वक्तव्याः । तथाहि—

बहुस्सुए चिरपव्वइए, कप्पिए य अचंचले ।

अपट्ठिए य मेहावी, अपरिभाविओ विरु ॥१॥

पत्ते य अणुण्णाए, भावओ परिणामगे ।

एयारिसे महाभागे, अणुओगं सोउमरिहइ ॥२॥

छाया—बहुश्रुतश्चिरप्रव्रजितः, कल्पिकश्च अचञ्चलः ।

अवस्थितश्च मेधावी, अपरिभावितो विद्वान् ॥१॥

पात्रं चानुज्ञातः, भावत, परिणामकः ।

एतादृशो महाभागः, अनुयोगं श्रोतुमर्हति ॥२॥

यो मुनिः बहुश्रुतः=शास्त्रज्ञः, चिरप्रव्रजितः=चिरकालगृहीतदीक्षः, कल्पिकः=गीतार्थः, अचञ्चलः=चाञ्चल्यवर्जितः, अवस्थितः=साधुमर्यादायां स्थितः, मेधावी=बुद्धिमान्, अपरिभावितः=परिषदोपसर्गैरपरिभूतः, परतीर्थिकैरपरिभूतो वा, विद्वान्=पण्डितः—प्रभूनाशेषशास्त्राभ्यासनिर्मलबुद्धिरित्यर्थः, पात्रं=योग्यः, अनुज्ञातः=गुरुणाऽऽज्ञप्तः, तथा—भावतः परिणामकः=भावपरिणामयुक्तश्च भवति । एतादृशो महाभागो मुनिरनुयोगं श्रोतुमर्हति ।

ऐसा मुनि योग्य होता है—जो बहुस्सुए चिरपव्वइए” इत्यादि बहुश्रुत—शास्त्रों का ज्ञाता हो, चिरकाल का दीक्षित हो, गीतार्थ हो चञ्चलता से रहित हो, साधुमर्यादा में स्थिर हो, बुद्धिशाली हो, परीषद और उपसर्गों से व्याप्यतीर्थिकजनों से अपरिभूत हो, विद्वान् हो,—अर्थात् अनेकशास्त्रों के अभ्यास से जिस की बुद्धि निर्मल हो अनुयोग का पात्र हो गुरु से अनुयोग सुनने की जिसे आज्ञा मिल चुकी हो, और जो भावसे परिणामयुक्त हो ऐसा महाभाग मुनि अनुयोग को सुनने के योग्य होना है । गुरु को अनुयोग सुनने वाली सभा का भी कथन करना चाहिये—उन्हें कहना चाहिये कि

“बहुस्सुए चिरपव्वइए” इत्यादि—जो बहुश्रुत—(शास्त्रों का ज्ञाता) होय, चिरकाल का दीक्षित होय, गीतार्थ होय, अचञ्चलताशी रहित होय, साधुनी मर्यादानुं दृढतापूर्वक पालन करनार होय, बुद्धिशाली होय, परीषदो, उपसर्गों अने अन्यतीर्थिकों—थी जे अपरिभूत (परस्त न थाय ओवो) होय, विद्वान् होय—ओटले के अनेकशास्त्रों का अभ्यासशी जेनी बुद्धि निर्माण थयेदी होय, अनुयोगने पात्र होय, शुद्ध ओने अनुयोगनुं श्रवणु करवानी अनुज्ञा आपी होय, अने जे भावनी अपेक्षाओ परिणामयुक्त होय, ओवा महाभाग मुनिने ज अनुयोगनुं श्रवणु करवाने पात्र मानवामां आवे छे, शुद्ध ओ अनुयोग श्रवणु करनादी परिषद डेवी होवी

તથા-પરિપદ્=અનુયોગરય યોગ્યા પરિપદ્ વક્તવ્યા । સા ચ સામાન્યત-
સ્ત્રિધા ભવતિ । તથા—

“જાણંતિયા અજાણંતિયા ય, તદ્દુદ્વિવિધિયા જ્યેષ્ઠ ।

ત્રિવિધા ય દ્વોદ્વ પરિપદ્, ત્રીસે નાણત્તરં લોચ્છં ॥૧॥”

છાયા-જાણના અજાણના ત્વ, તથા દુર્વિદગ્ધિકા ચૈવ ।

ત્રિવિધા ચ ભવતિ પરિપદ્ ત્વસ્યા નાનાત્વં વક્ષ્યે ॥૧॥

અર્થ ભાવ:-પરિપદ્ ત્રિવિધા ભવતિ,-જ્ઞાયકપરિપદ્, અજ્ઞાયકપરિપદ્,
દુર્વિદગ્ધિકા પરિપદિતિ । તત્ર-એકેકપરિપદ્સ્વરૂપં લક્ષયિતું પ્રથમં જ્ઞાયકપરિપ-
દ્સ્વરૂપમાહ—

“ગુણદોષવિસેસણૂ અણભિગ્ગહિયા ય કુસ્સુદ્ધમણ્ણુ ।

સા સ્વલુ જાગગપરિસા, ગુણતત્તિહ્સા અગુણવજ્જા ॥૧॥

સ્ત્રીરમિવ રાયહંસા, જે ઘુઠ્ઠંતિ ગુણે ગુણસમિદ્ધા ।

દસે વિ ય છુદ્ધિત્તા, તે વસહા ધીરપુરિસત્તિ ॥૨॥

છાયા-ગુણદોષવિશેષજ્ઞા અણભિગ્ગહીતા ચ કુશ્રુતિમતેષુ ।

સા સ્વલુ જ્ઞાયકપરિપદ્, ગુણતત્પરા અગુણવર્જા ॥૧॥

સ્ત્રીરમિવ રાજહંસા, તે પિવન્તિ ગુણાન ગુણસમૃદ્ધાઃ ।

દોષાનપિ ચ ત્યક્ત્વા, તે વૃષભા ધીરપુરુષા इति ॥૨॥

અર્થ ભાવ:-યા પરિપદ્ ગુણદોષાન્ વિશેષતો જાનાતિ । કુશ્રુતિમતેષુ
આગ્રહવતી ન ભવતિ । એવંચિધા ગુણેષુ તત્પરા અગુણેભ્યો રહતા પરિપદ્જ્ઞાયક

અનુયોગ કો સુનને કે યંચ્ય એસી પરિપદ્ હોતી હૈં-અર્થાત્ પરિપદ્ સામાન્ય
સે ૩, પ્રકાર કી હોતી હૈ-એક જ્ઞાયક પરિપદ્, દૂસરી અજ્ઞાયક પરિપદ્ ઓર
૩ તીસરી દુર્વિદગ્ધિકા પરિપદ્ । યહી વાત “જાણંતિયા” ઇત્યાદિ ગાથાદ્વારા પ્રકટ
કી ગઈ હૈ । ઇનમેં સે જ્ઞાયક પરિપદ્ કો સ્વરૂપ ઇવ પ્રકાર સે હૈં-ગુણદોષ
વિસેસણૂ “ઇત્યાદિ-જો પરિપદ્ ગુણ ઓર દોષાં કો વિશેષરૂપ સે જાનતી હૈ

જોઈએ તે પણ શિષ્યને સમજાવવું જોઈએ. તેમણે તેને એ વાત સમજાવવી
જોઈએ કે અનુયોગદ્વારા શ્રવાણ કરનારી પરિપદ્માં આ પ્રકારની યોગ્યતા
હોવી જોઈએ-પરિપદ્ના સામાન્ય રીતે ત્રણ પ્રકાર હતા છે, તે પ્રકારો નીચે
પ્રમાણે છે-૧, જ્ઞાયક પરિપદ્, ૨, અજ્ઞાયક પરિપદ્ અને ૩. દુર્વિદગ્ધિકા પરિપદ્
આ વાત “જાણંતિયા” ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

જ્ઞાયક પરિપદ્નું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું હોય છે—

“ગુણદોષવિસેસણૂ” ઇત્યાદિ-જો પરિપદ્ ગુણ અને દોષોને વિશેષરૂપે
જાણતી હોય છે. અને જોટાં શાસ્ત્રોની માન્યતાઓને જો માનતી નથી-જોટાં શાસ્ત્રોને

પરિષદુચ્યતે । અત્ર પરિષદિ યે નરા ભવન્તિ, તે ગુણસમૃદ્ધા ભવન્તિ ।

યથા રાજહંસા સજલદુગ્ધાદ્ જલં વિહાય દુગ્ધમેવ પિવન્તિ, તથૈવ એતે દોષાન્ વિહાય ગુણાનેવ ગૃહ્ણન્તિ । એતે હિ ધર્મધુરાધારણે વૃષભા ઇવ ઉદ્યુક્તા ભવન્તિ । અત એવ એતે ધીરપુરુષા ઉચ્યન્તે, ઇતિ જ્ઞાયક-પરિષત્ ।

અથ-અજ્ઞાયકપરિષત્સ્વરૂપમાહ—

“જા હોઈ પગંડમુદ્ધા મિગસાવગસીહકુકુટકભૂતા ।

રયણમિવ અસંઠવિયા, મુહસંગંપ્યા ગુણસમિદ્ધા ॥૧॥

છાયા-યા ભવન્તિ પ્રકૃતિમુગ્ધા મૃગશાવકસિંહકુકુટકભૂતા ।

રત્નમિવાસંસ્થાપિતા સુખસંજ્ઞાપ્યા ગુણસમૃદ્ધા ॥૧॥

અયં ભાવઃ-યા પરિષત્ પ્રકૃતિમુગ્ધા=પ્રકૃત્યા-સ્વભાવેન મુગ્ધા-ભદ્રભાવ-સંપન્ના, મૃગશાવકસિંહકુકુટકભૂતાઃ-તવ મૃગશાવકાઃ=હરિણશિશવઃ, સિંહાઃ=સિંહ-

ઔર खोटे शास्त्रों को मानने वालों के मत में जिसे आग्रह नहीं होता है वह परिषत् ज्ञायक परिषत् है । ऐसी परिषत् गुणों में तत्पर और अगुणों से रहित होती है । इस परिषत् में जो मनुष्य होते हैं वे गुणसमृद्ध होते हैं । जैसे राज हंस जलसहितदुग्ध मेंसे जल का परित्याग कर दूध का ही पान करते हैं वैसे ही यह परिषत् दोषों को छोड़ कर गुणों को ही ग्रहण करती है । इस परिषत् के सदस्यजन धर्म की धुरा को धारण करने में वृषभ की तरह सदा उद्योगशील रहा करते हैं । इसलिये ये धीर पुरुष कहलाते हैं । अज्ञायक परिषत् का स्वरूप इस प्रकार से है-“जा होइ पगइ भदा” इत्यादि-जो परिषत् स्व-भाव से भद्रभावयुक्त होती है । तथा मृगशिशु, सिंहशिशु और कुक्कुटशिशु के समान जिराके सदस्य सरल भाव वाले होते हैं-एवं जो खान से निकले हुए

માનનારા લોકોના મતમાં જેને બિલકુલ શ્રદ્ધા હોતી નથી એવી પરિષદને જ્ઞાયક પરિષદ કહે છે. એવી પરિષદ ગુણુઓથી અને અગુણોથી રહિત હોય છે. આ પરિ-ષદમાં એકત્ર થયેલા મનુષ્યો ગુણુસમૃદ્ધ હોય છે. જેવી રીતે રાજહંસ જલમિશ્રિત દૂધમાંથી દૂધને જ અહણુ કરે છે અને જળનો પરિત્યાગ કરે છે. તેમ આ પરિષદ પણ દોષોનો પરિત્યાગ કરીને ગુણોને અહણુ કરે છે. આ પરિષદના સભ્યો ધર્મની ધુરાને ધારણ કરવામાં વૃષભની જેમ સદા ઉદ્યોગશીલ રહે છે. તે કારણે તેમને ધીર, પુરુષો માનવામાં આવે છે.

અજ્ઞાયક પરિષદનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું હોય છે—

“જા હોઈ પગંડમુદ્ધા” ઇત્યાદિ—જે પરિષદના સભ્યો સ્વભાવની અપેક્ષાએ ભદ્રભાવ (સરલતા)થી યુક્ત હોય છે. જેના સભ્યો મૃગશિશુ, સિંહશિશુ અને કુકુટના

શિશુ સમાન સરલભાવથી યુક્ત હોય છે. અને ખાણોમાંથી નીકળેલા રત્ન સમાન જે અસંસ્કૃત હોય છે. જે પરિપક્વને ધર્મતત્ત્વ સમજાવવાનું કાર્ય ઘણું જ સરલ હોય છે. એવા ગુણોથી યુક્ત પરિપક્વને અજ્ઞાયક પરિપક્વ કહે છે. “જા સ્વલ્પ અભાવિતા” કુશાસ્ત્રો આ પરિપક્વને બહેકાવી શકતાં નથી અને તે પરિપક્વ સ્વસિદ્ધાંતોથી અભિન્ન પણ હોતી નથી. સિદ્ધાન્તને નામે તને ઝગડા કરતા પણ આવડતા નથી. ષટકોટ શુદ્ધ હીરા સમાન |વશુદ્ધ આ પરીપક્વ હોય છે.

છાયા—ન ચ કુત્રાપિ નિર્માતો ન ચ પૃચ્છતિ પારમ્ભવસ્ય દોષેણ ।

વસ્તિરિવ વાતપૂર્ણઃ સ્ફુટતિ ગ્રામેયકોઽવિદગ્ધઃ ॥૧॥

કિંચિન્માત્રગ્રાહિણી, પલ્લવગ્રાહિણી ત્વરિતગ્રાહિણી ચ ।

દુર્વિદગ્ધા ત્વેષા ભણિતા, ત્રિવિધેયં પરિષત્ ॥૨॥

યો નરઃ કુત્રાપિ વિષયે નિષ્ણાતો ન ભવતિ ।

પરિભવસ્ય દોષેણ=અપમાનદોષેણ ચાન્યં જનં વસ્તુતત્ત્વં ન પૃચ્છતિ । ‘યદ્યહમેનં પ્રક્ષ્યામિ તવ મમાપ્રતિષ્ઠા સ્યાદિતિ હેતો સ્તત્ત્વજ્ઞજનકાશાત્ તત્ત્વજ્ઞાનં લબ્ધું ન યતતે ઇતિ ભાવઃ । એતાદૃશો ગ્રામેયકો—ગ્રામ્યઃ=સંસ્કારવર્જિતઃ અવિદગ્ધઃ—અનિપુણઃ પુરુષઃ, વાતપૂર્ણો વસ્તિરિવ સ્ફુટતિ =સ્થૂલો ભવતિ અહંકારી ભવતીત્યર્થઃ કિંચ—ય કિંચિન્માત્રગ્રાહી ભવતિ,

નિષ્ણાત હૈં ઉનસે વહ ઇસ અભિપ્રાય સે વસ્તુતત્ત્વ કો નહીં પૂછતા હો કિં
ઇન સે પૂછને પર મેરી અપ્રતિષ્ઠા—અવજ્ઞા—હોગી ઇસી કારણ વહ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્તિ
મેં પ્રયત્નશાલી નહીં હોતા હૈં એસી વ્યક્તિ સત્ જ્ઞાન કે સંસ્કાર સે રહિત બન
કર કેવલ અવિદગ્ધ—અનિપુણ બના રહતા હૈં ઓર વાયુસે પૂર્ણ ધમની કે સમાન
અપને અભિમાન મેં ફૂલા રહતા હૈં । ઇસી તરહ જો થોડા બહુત જાનતા હૈં
તથા પલ્લવગ્રાહી પાંડિત્ય—જિસકે પાસ મેં હૈં, જો ત્વરિતગ્રાહી હૈં—કહને પર
શીઘ્ર સમજતો લેતા હૈં—પર ફિર વિસ્મૃત હો જાતા હૈં—ફિર મી જ્ઞાનિ કે
અહંકાર મેં તત્પર રહતા હૈં એસે ઇન વ્યક્તિયોં કી સમા કા નામ દુર્વિદગ્ધા
સમા હૈં । તાત્પર્ય ઇસ કા યહ હૈં કિં બોધ લવ હોને પર જો અપને આપ

દુર્વિદગ્ધ પરીષદનુ સ્વરૂપ આ પ્રકારનુ હોય છે.

‘નય કત્ય વિ’ ઇત્યાદિ—કોઈ એક પુરુષ અમુક વીષયમાં નીષ્ણાત નથી.
તે વિષયમાં બીજી કોઈ એક વ્યક્તિ નિષ્ણાત છે, પરંતુ પહેલી વ્યક્તિ બીજી
વ્યક્તિને વસ્તુતત્ત્વ વિષે એ કારણે પૂછતી નથી કે તેને પૂછવાથી મારી અપ્રતિષ્ઠા
થશે. આ પ્રકારના અભિમાનને કારણે તે તત્ત્વજ્ઞાન—પ્રાપ્તિમાં પ્રયત્નશીલ રહેતો નથી.
એવો માણસ સાચા જ્ઞાનના સંસ્કારથી રહિત જ રહેવાને કારણે અવિદગ્ધ—અનિપુણ
જ રહે છે. એવો માણસ હવાથી ભરેલી ધમણ સમાન અભિમાનથી ફૂલાયો જ કરે
છે, આ પ્રકારના અધકચરા જ્ઞાનવાળાને અર્ધવિદગ્ધ કહે છે. આ પ્રકારના અર્ધવિદગ્ધ,
છીછરા જ્ઞાનવાળા, ત્વરિતગ્રાહી (કોઈ વાત કહેવામાં આવે તો શીઘ્ર સમજી લેનારા
પણ પાછળથી તેને ભૂલી જનારા) માણસો જ્ઞાનના અભિમાનમાં તત્પર રહેતા હોય છે.
એવી વ્યક્તિયોની સલાને દુર્વિદગ્ધા પરીષદ કહે છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે
કે જેઓ પોતાને વિશિષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાની માની રહ્યા છે, અને જેવો વારંવાર સમજાવવા

પલ્લવગ્રાહી ત્વરિતગ્રાહી ભવતિ । તેષાં પરિષદ્ દુર્વિદગ્ધા । इत्येवमुक्तरीत्या त्रिविधा परिषद् विज्ञेया । इहाद्ये उभे अनुयोगाहे, तृतीया तु अनुयोगानर्हा । एतत्सर्वमुक्त्वा सूत्रार्थो वक्तव्यः । इत्येवमनुयोगस्य द्वादश द्वाराणि वक्तव्यानि भवन्ति । सूत्रकारस्तु शेषाणि द्वाराण्युपलक्षयितुं 'कस्य शास्त्रस्यायमनुयोगः ?' इति सप्तमं द्वारं चेतसि निधाय "जइ सुयनाणस्स उद्देसो" इत्यारभ्य 'इमं पुण पट्टवणं पडुच्च आवस्सगस्स अणुओगो' इति यावदुक्तवान् ॥मू० ५॥

કો વિશિષ્ટ તત્ત્વજ્ઞાની માન બેઠે છે અને સમજાવવા પર ખી જો અપને સૂત્રે આગ્રહ કો છોડતે નહીં છે એવો વ્યક્તિ દુર્વિદગ્ધ કહે ગયે છે । इन की सभा का नाम दुर्विदग्ध सभा है । इस प्रकार इन तीन सभाओं में से आदि की दो सभाएं तो अनुयोग के योग्य हैं, परन्तु जो तीसरी सभा है वह अनुयोग है वह अनुयोग के योग्य नहीं है ।—

यह सब अनुयोग से लगता हुआ विषय पहिले कहकर अनुयोगाचार्य को सूत्रार्थ का कथन करना चाहिये । इस प्रकार ये अनुयोग के १२ द्वार हैं । इन बारह द्वारों को अनुयोगाचार्य के विषय कहना चाहिये । सूत्रकारने यद्यपि इन १२ द्वारों का यहां कथन नहीं किया है तो भी उन्होंने शेष द्वारों को उपलक्षित करनेकेलिये "कस्य शास्त्रस्य अयम्-अनुयोगः" इस सप्तमद्वार को चित्त में रखकर—"जइ सुयनाणस्स उद्देसो" यहां से प्रारंभ करके "इमं पुण पट्टवणं पडुच्च आवस्सगस्स अणुओगो" यहां तक कहा है । स्थिर परिपाटी—

છતાં પણ પોતાના દુરાગ્રહને છોડતા નથી, જેઓ જ્ઞાની પુરુષોની વાત સમજવાને પણ તત્પર નથી એવાં પુરુષોને દુર્વિદગ્ધ કહે છે અને એવા પુરુષોની સભાને દુર્વિદગ્ધ પરિષદ કહે છે. આ ત્રણ પ્રકારની જે પરિષદો ઠહી તેમાંની પહેલા જે પ્રકારની પરિષદો તેા અનુયોગને પાત્ર ગણાય છે, પણ ત્રીજા પ્રકારની જે દુર્વિદગ્ધ પરિષદ છે, તેને અનુયોગને પાત્ર ગણી નથી, અનુયોગને લગતું આ બધું કથન સૌથી પહેલાં કરવું જોઈએ. ત્યારબાદ જ અનુયોગાચાર્યે સૂત્રાર્થનું કથન કરવું જોઈએ. આ પ્રકારના તે અનુયોગના ૧૨ દ્વાર છે. તે બાર દ્વારોનું અનુયોગાચાર્યે શિષ્ય આગળ કથન કરવું જોઈએ. જે કે સૂત્રકારે જે ૧૨ દ્વારોનું કથન અહીં કર્યું નથી, છતાં પણ બાકીના દ્વારોને ઉપલક્ષિત કરવા નિમિત્તે "કસ્ય શાસ્ત્રસ્ય અયમ્ અનુયોગઃ" "કયા સૂત્રનો આ અનુયોગ છે," આ સાતમાં દ્વારને હૃદયમાં ધારણ કરીને "જइ सुयनाणस्स उद्देसो" આ સૂત્રપાઠથી શરૂ કરીને "इमं पुण पट्टवणं पडुच्च आवस्सगस्स अणुओगो" આ સૂત્રપાઠ પર્યન્તનું કથન કર્યું છે. "स्थिर परिपाटी" આ વિશેષણ

મૂલમ્—આવસ્સયં ણં કિં અંગં અંગાઈ ? સુયં સુયાઈ ?
સ્વંધો સ્વંધા ? અજ્ઞયણં અજ્ઞયણાઈ ? ઉદેસો ઉદેસા ? । આવસ્સયં
ણં નો અંગ, નો અંગાઈ, સુયં, નો સુયાઈ, સ્વંધો, નો સ્વંધા, નો
અજ્ઞયણં, અજ્ઞયણાઈ, નો ઉદેસો, નો ઉદેસા ॥ સૂ૦ ૬ ॥

છાયા—આવશ્યકં સ્વલુ કિમ્ અજ્ઞમ્ અજ્ઞાનિ ? શ્રુતં શ્રુતાનિ ?, સ્કન્ધઃ સ્કન્ધાઃ ?
અધ્યયનમ્ અધ્યયનાનિ ?, ઉદ્દેશઃ ઉદ્દેશાઃ ? । આવશ્યકં સ્વલુ ના અજ્ઞં, નો

જો વિશેષણ ક્તલાયા ગયા હૈ વહં યહ પ્રમાણિત કરતા હૈ કિં ઇમ વિશેષણ-
વાલા મુનિ કમી મી સૂત્ર ઔર અર્થ કો વિપરીત નહી કરતા હૈ । જો આદેય
વચનવાલા મુનિ હોતા હૈ—ઉસ્કે થોડે મી વચન મહાર્થ સે ભરે હુએ જૈસે
માલૂમ હોતે હૈ । આહરણ નામ ઉદાહરણ કા હૈ । હેતુ દો પ્રકાર કા હોતા હૈ—
૧ એક જ્ઞાપક હેતુ ઔર દૂસરા કારક હેતુ—ઘટકા—અભિવ્યંજક દીપ ઘટકા જ્ઞાપક
હેતુ હૈ । ઘટકા કર્તા કુંભકાર—ઘટકા કારક હેતુ હૈ । ઉપસંહાર કા નામ
ઉક્તય હૈ । નૈગમાદિ સાત નય હૈ । ॥સૂત્ર ૫॥

“આવસ્સયં ણં ઇત્યાદિ । ॥સૂત્ર ૬॥

શબ્દાર્થ—(આવસ્સયં ણં) આવશ્યક સૂત્ર (કિં અંગમ્) કયા ૧ એક અંગ
રૂપ હૈ ? (અંગાઈ) યા અનેક અંગરૂપ હૈ ? (સુયં સુયાઈ) એક શ્રુતરૂપ હૈ ?
યા અનેક શ્રુતરૂપ હૈ ? (સ્વંધો સ્વંધાઈ ?) એક સ્કંધરૂપ હૈ ? યા અનેક સ્કંધ
રૂપ હૈ ? (અજ્ઞયણં અજ્ઞયણાઈ) એક અધ્યયનરૂપ હૈ—યા અનેક અધ્યયનરૂપ
હૈ ? (ઉદેસો ઉદેસા) એક ઉદ્દેશરૂપ હૈ યા અનેક ઉદ્દેશરૂપ હૈ ?—

એ વાતનું સમર્થન કરે છે કે આ વિશેષણવાળો મુનિ કદી પણ સૂત્ર અને અર્થનું
વિપરીત કથન કરતો નથી. જે મુનિ આદેયવચનથી ચુકત હોય છે, તેમના થોડાં
વચનો પણ મહા અર્થથી ભરેલા લાગે છે. “આહરણ” એટલે ઉદાહરણ અથવા
દૃષ્ટાન્ત હેતુ એ પ્રકારનો હોય છે—(૧) જ્ઞાપકહેતુ અને (૨) કારક હેતુ ઘટનો
અભિવ્યંજક દીપક ઘટના જ્ઞાપક હેતુરૂપ છે. ઘટનું નિર્માણ કરનાર કુંભકાર (કુંભાર)
ઘટના કારકહેતુરૂપ છે. ઉપસંહારનું નામ ઉપગમ છે. નૈગમ આદિ સાત નય છે. । સૂત્ર ૫ ।

“આવસ્સયં ણં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(આવસ્સયં ણં અંગમ્ અંગાઈ ?) આવશ્યક સૂત્ર શું એક અંગરૂપ
છે, કે અનેક અંગરૂપ છે ? (સુયં સુયાઈ ?) શું તે એક શ્રુતરૂપ છે, કે અનેક શ્રુત-
રૂપ છે ? (સ્વંધો સ્વંધાઈ ?) શું તે એક સ્કંધરૂપ છે, કે અનેક સ્કંધરૂપ છે ?
(અજ્ઞયણં અજ્ઞયણાઈ ?) શું તે એક અધ્યયનરૂપ છે, કે અનેક અધ્યયનરૂપ છે ?
(ઉદેસો ઉદેસા ?) શું તે એક ઉદ્દેશરૂપ છે, કે અનેક ઉદ્દેશરૂપ છે ?

અજ્ઞાનિ. શ્રુતમ્, નો શ્રુતાનિ, સ્કન્ધઃ નો સ્કન્ધાઃ નો અધ્યયનમ્ અધ્યયનાનિ, નો ઉદ્દેશો નો ઉદ્દેશાઃ ॥સૂ. ૬॥

ટીકા—‘આવસ્સયં ણં’ इत्यादि—

આવશ્યકં સ્વલુ કિં દ્વાદશાન્તર્ગતમેકમજ્ઞમિદમ્ ? કિં વા અજ્ઞાનિ—વહૂન્ય-જ્ઞાનિ । તથા કિં શ્રુતં શ્રુતાનિ ? આવશ્યકં કિમેકશ્રુતરૂપં કિંવાઽનેકશ્રુતરૂપમ્ ? તથા કિં સ્કન્ધઃ સ્કન્ધાઃ—કિમેકઃ સ્કન્ધઃ, વહવો વા સ્કન્ધાઃ ! । તથા અધ્યયનમ્ અધ્યયનાનિ આવશ્યકં દં કિમેકમધ્યયનં કિં વા વહૂન્યધ્યયનાનિ । તથા ઉદ્દેશ-ઉદ્દેશા વા—કિમ્—एक ઉદ્દેશો વા વહવો વા ઉદ્દેશાઃ इति દશ પ્રશ્નાઃ ।

ઉત્તરયતિ—‘આવસ્સયં ણં’ इत्यादि । આવશ્યકં સ્વલુ નો એકાઙ્ગરૂપં નૈવા-

ઉત્તર—(આવસ્સયં ણં નો અંગં નો અંગાઈ) અનંગ પ્રવિષ્ટરૂપ શ્રુત હોને કે કારણ આવશ્યક સૂત્ર—ન એક અંગરૂપ હૈ । ઓર ન અનેક અંગરૂપ હૈ । “સુયં નો સુયાઈ” યહ તો એક તરૂપ હૈ । અનેક શ્રુતરૂપ નહીં હૈ । (સ્વંધો નો સ્વંધા) એક સ્કંધરૂપ હૈ, અનેક સ્કંધરૂપ નહીં હૈ । (નો અજ્ઞયણં, અજ્ઞયણાઈ) ષડ્ અધ્યયન સ્વરૂપ હોને સે યહ એક અધ્યયનરૂપ નહીં હૈ કિન્તુ અનેક અધ્યયનરૂપ હૈ । (નો ઉદ્દેસો નો ઉદ્દેસા) યહ ન એક ઉદ્દેશરૂપ હૈ ઓર ન અનેક ઉદ્દેશરૂપ હૈ । ઇસકા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ યહ આવશ્યક સૂત્ર એક શ્રુત સ્કંધાત્મક ઓર ષડ્ અધ્યયનરૂપ હૈ । યહ એક અંગરૂપ ઓર અનેક અંગરૂપ નહીં હૈ । અનેક શ્રુતસ્કંધરૂપ નહીં હૈ ઓર ન એક અધ્યયનાત્મક હૈ, ન એક ઓર અનેક ઉદ્દેશરૂપ હી હૈ ।

શંકા—યહાં યે દો પ્રશ્ન હૈ કિ “યહ આવશ્યક સૂત્ર ૧ અંગરૂપ હૈ યા અનેક અંગરૂપ હૈ” કરને યોગ્ય હી નહી પ્રતીત હોતે—ક્યોં કિ યહ સૂત્ર નન્દિ-

ઉત્તર—(આવસ્સયં ણં નો અંગં નો અંગાઈ) અનંગ પ્રવિષ્ટ શ્રુતરૂપ હોવાને કારણે આવશ્યકસૂત્ર એક અંગરૂપ પણ નથી, અને અનેક અંગરૂપ પણ નથી. (સુયં નો સુયાઈ) તે એક શ્રુતરૂપ જ છે. અનેક શ્રુતરૂપ નથી, (સ્વંધા નો સ્વંધા) તે એક સ્કંધરૂપ છે, અનેક સ્કંધરૂપ નથી, (નો અજ્ઞયણં, અજ્ઞયણાઈ) તે ૬ અધ્યયનોવાળું હોવાને લીધે તેને એક અધ્યયનવાળું કહી શકાય નહીં, પણ અનેક અધ્યયનવાળું કહી શકાય. (નો ઉદ્દેસો, નો ઉદ્દેસા) તે એક ઉદ્દેશરૂપ પણ નથી અને અનેક ઉદ્દેશરૂપ પણ નથી. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—આવશ્યક સૂત્ર એક શ્રુતસ્કંધાત્મક અને છ અધ્યયનવાળું છે, તે એક અંગરૂપ પણ નથી અને અનેક અંગરૂપ પણ નથી, તે અનેક શ્રુતસ્કંધરૂપ પણ નથી, તે એક અધ્યયનાત્મક પણ નથી, અને એક અથવા અનેક ઉદ્દેશરૂપ પણ નથી.

શંકા—“આવશ્યક સૂત્ર એક અંગરૂપ છે ? કે અનેક અંગરૂપ છે ?” આ બે પ્રશ્નો અહીં પૂછવા જોઈતા ન હતા, કારણ કે આપે જ આગળ એવી વાત કરી

नेकाङ्गरूपम् अभ्यानङ्गप्रविष्टत्वात् । श्रुतम्—इदमेकश्रुतरूपमस्ति नो श्रुतानि—बहु-
श्रुतात्मकं च नास्ति । स्कन्धः—इदमेकस्कन्धरूपं नतु स्कन्धाः—बहुस्कन्धात्मकं
न भवति । नो अध्ययनम्—नैकाध्ययनरूपम्, किन्तु अध्ययनानि—षडध्ययनात्म-
कतयाऽनेकाध्ययनरूपम् । नो उद्देशः—इदं नैकोद्देशरूपम्, नो उद्देशाः—न बहूद्देशा-
त्मकमित्यर्थः ।

अयं भावः—इदम् आवश्यकम् एकश्रुतात्मकत्वात् श्रुतमृणस्कन्धात्मकत्वात्
स्कन्धः षडध्ययनात्मकत्वात् अध्ययनानि च, किन्तु नो अङ्गम्, नो अङ्गानि, नो
श्रुतानि, नो स्कन्धाः, नो अध्ययनम्, नो उद्देशः, नो उद्देशा वा ।

नचावश्यकम्—अङ्गम् अङ्गानि वा ? इति प्रश्नद्वयमकरणीयमेव, नन्दिसूत्रे-
ऽस्यानङ्गप्रविष्टत्वेनोक्तत्वात्, अत्र तृतीयसूत्रे—‘इमं पुन पटुवणं पडुच्च अणंग-
पविट्टस्स अनुअंगो’ इत्यनेनास्य सूत्रस्यानङ्गप्रविष्टत्वेनोक्तत्वात् ? इति चेत्,
उच्यते—यत्तावदुक्तम्—नन्दिसूत्रेऽस्यानङ्गप्रविष्टत्वमुक्तम्, अतौऽत्र सूत्रेऽस्याङ्गत्वविषये
प्रश्नोऽयुक्त इति, तदयुक्तम्, यतो नास्ति काश्चिदेवंविधो नियमो यत्प्रथमं नन्दि-
सूत्रं व्याख्यायैवेदं सूत्रं व्याख्येयम्, कदाचिदनुयोगद्वारं व्याख्यायैव नन्दिसूत्रं

सूत्र में अनंग प्रविष्टरूप से कहा गया है । तथा इसी सूत्र के तृतीय सूत्र में
“इमं पुन पटुवणं पडुच्च अणंगपविट्टस्स अनुअंगो” इस अंशद्वारा भी इसी
बात को कहा है कि यह सूत्र अनंग प्रविष्ट श्रुतरूप है । अतः अनंग-
प्रविष्ट होने के कारण इस सूत्र के प्रति ये पूर्वोक्त दो प्रश्न अकरणीय ही हैं ।
उत्तर—इस बात को लेकर कि नन्दिसूत्र में इस सूत्र के अनंग प्रविष्ट कहा है;
इसलिये सूत्र में अंगत्वविषयक ये दो प्रश्न अयुक्त हैं सो ऐसा कहना ठीक
नहीं है क्योंकि इस प्रकार का कोई नियम तो है नहीं कि पहिले नन्दि-
सूत्र का व्याख्यान करके ही इस सूत्र का व्याख्यान करना चाहिये । कदाचित्
ऐसा भी हो सकता है कि पहिले इस अनुयोगद्वार सूत्र का व्याख्यान कर

छे के आवश्यक सूत्रने नन्दिसूत्रमां अनंग प्रविष्ट (अंगणाह्य) सूत्रइये कडेवामां
आव्युं छे. वणी आ अन्थना त्रीन सूत्रमां न “इमं पुन पटुवणं पडुच्च अणंग-
पविट्टस्स अनुअंगो” आ सूत्रांश द्वारा पणु आवश्यक सूत्रने अनंग प्रविष्ट श्रुत
इये प्रतिपादित करवामां आव्युं छे. आ रीते तेने अनंगप्रविष्ट श्रुतइय प्रकट कयां
णाह उपयुक्त जे प्रश्नो शुं अस्थाने नथी ? आ प्रकारना प्रश्न इरी पूछवामां शु
पुनरुक्ति दोषनी संलावना रहेती नथी ?

उत्तर—नन्दिसूत्रमां आवश्यकसूत्रने अनंग प्रविष्ट श्रुतइय कडेवामां आव्युं
छे, तेथी आ सूत्रने अनुलक्षीने अंगत्व विषयक जे जे प्रश्नो पूछवामां आव्या छे,
ते प्रश्नाने अयुक्त गणुवा ते उचित नथी, कारण के अवे कोछ नियम तो नथी

વ્યાખ્યેયં भवेत् । किञ्च-यदि नन्दिसूत्रेऽस्या वाह्यत्वे निर्णीते पुनरस्याङ्गविषये प्रश्नो निरर्थकस्तर्हि 'जइ सुयनाणस्स उद्देशो समुद्देशो अणुणा अणुओगो य पवत्तइ, किं अंगपविट्ठस्स.....? किं अंगवाहिरस्स.....?' इत्यादि तृतीयसूत्रोपन्यास एव निरर्थकः स्यात्, अतो नारित नन्दिसूत्रा-अनुयोगद्वारसूत्रयोः पौर्वापर्यभावः, अतोऽस्याङ्गत्वविषये प्रश्नः समीचीन एव ।

ननु मङ्गलार्थं नन्दिसૂत्रेण प्रथमं व्याख्यातव्यम् ? इति चेदुच्यते-तदपि न, नन्दिसૂत्रेऽपि ज्ञानपठचक्रोत्कीर्तनस्यैव मङ्गलत्वम्, तच्चेहाऽप्यस्तीति मङ्गलस्यापि नन्दिसૂत्रस्य प्रथमव्याख्याने प्रयोजनाभावात् । यच्चोक्तम्-‘इमं पुण पट्ठवणं’

के बाद में व्याख्याता नन्दिसूत्र का व्याख्यान करदें । किञ्च-यदि नन्दिसूत्र में इसमें अंगवाह्यता का निर्णय होने से अंगत्व विषयक प्रश्न निरर्थक है वंसा ही मान लिया जावे तो फिर “जइ सुयनाणस्स” इत्यादि तृतीय सूत्र का उपन्यास ही निरर्थक हो जावे गा । इसलिये नन्दिसूत्र और अनुयोगद्वारसूत्र इनमें पौर्वापर्यभाव नहीं है-अतः अंगत्व विषयक प्रश्न इसके ऊपर जो किया गया है वह समीचीन ही है ।

शंका-मंगल के निमित्त नन्दिसूत्र ही प्रथम व्याख्यान करने योग्य है अतः इस तरह इन में पौर्वापर्यभाव आ जायगा-सो ऐसी भी बात नहीं है क्योंकि कि नन्दिसूत्र में भी पांच ज्ञानों के कथन से जिस प्रकार मंगलता है उसी प्रकार से वह मंगलता इसमें भी है । क्योंकि यहां पर भी पांच ज्ञानों

જ કે પહેલાં નન્દિસૂત્રનું વ્યાખ્યાન (કથન) કર્યા બાદ આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરવું ન જોઈએ. કદાચ એવું પણ સંભવી શકે છે કે પહેલાં આ અનુયોગ દ્વાર સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરીને ત્યારબાદ વ્યાખ્યાતા નન્દિસૂત્રનું વ્યાખ્યાન પણ કરે.

વળી એવું જ માની લેવામાં આવે કે નન્દિસૂત્રમાં આ સૂત્ર (આવશ્યક સૂત્ર) ની અંગબાહ્યતાનો નિર્ણય થઈ ગયો હોવાથી-અંગત્વ વિષયક જે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે તે નિરર્થક લાગે છે, એવી પરિસ્થિતિમાં તો “જइ सुयनाणस्स” ઇત્યાદિ ત્રીજા સૂત્રનો ઉપન્યાસ જ નિરર્થક બની જશે. નન્દિસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં પાર્વાપર્ય ભાવનો સદ્ભાવ નથી, તેથી તેને અનુલક્ષીને અંગત્વ વિષયક જે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા છે તે ઉચિત જ છે.

શંકા-મંગળનિમિત્તની અપેક્ષાએ તો નન્દિસૂત્ર જ પ્રથમ વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય છે, તે કારણે તે બંનેમાં પૌર્વાપર્ય ભાવનો સદ્ભાવ પણ સંભવી શકે છે.

ઉત્તર-એવી ખાત પણ નથી, કોણે કે નન્દિસૂત્રમાં પણ પાંચ જ્ઞાનના કથનથી જેવી મંગળતાનો સદ્ભાવ છે, એવી જ મંગળતાનો આ સૂત્રમાં પણ સદ્ભાવ છે,

इत्यादिनाऽरथानङ्गत्वमुक्तमेव, पुनस्तथाङ्गत्वविषये प्रश्नोऽसमीचीन एवेति. तत्सत्यम्, परन्तु विस्मरणशीलानामल्पबुद्धिमतं शिष्याणामनुग्रहार्थमेवायं प्रश्नः, इत्यस्याङ्गत्वविषये प्रश्नो निर्दुष्ट एवेति बोध्यम् ॥ सू० ६ ॥

‘इमं पुन पटुवणं पटुच्च आवस्सगस्स अणुओगो’ । इत्यनेन ‘आवश्यकम्’ इति सूत्रनाम निर्णीतम्, तथाऽनन्तरोक्तेषु दशसु प्रश्नेष्व आवश्यकं श्रुतत्वेन स्कंध-त्वेनाध्ययनकलापात्मकत्वेन च निर्णीतम्, तस्मात् प्रकृते किम् ? इत्याह-‘तस्मा’ इत्यादिना

का सर्व प्रथम कथन किया गया है । इस लिये इस बात को लेकर मंगल भूतभी नन्दिसूत्र का प्रथम व्याख्यान करना चाहिये यह बात नहीं बनती है । क्योंकि इस प्रकार के कथन में कोई खास प्रयोजन की पुष्टि नहीं होती है । तथा यह जो बात यही है कि ‘इमं पटुवणं’ इत्यादि पाठ से भी इस अनुयोगद्वारा में अनङ्गप्रविष्टता प्रतिपादित होती है अतः इस में यह अंगत्व विषयक प्रश्न असमीचीन ही है सो यह बात ठीक है-परन्तु जो शिष्य विस्मरणशील है और अल्पबुद्धिवाले हैं उनके अनुग्रह के लिये ही यह प्रश्न किया गया है । इस तरह इसमें यह अंगत्व विषयक प्रश्न निर्दोष ही है ऐसा जानना चाहिये । ॥सू० ६॥

“इमं पुन पटुवणं पटुच्च आवस्सगस्स अणुओगो” इस सूत्र पाठ से इसका नाम आवश्यक सूत्र है यह निर्णीत हो जाता है, तथा अनन्तरोक्त दश प्रश्नों में यह आवश्यक श्रुतरूप है, स्कंधरूप है, और पटु अध्ययनात्मक है यह

કારણ કે આ સૂત્રમાં પણ સૌથી પહેલાં પાંચ જ્ઞાનોનું જ કથન કરવામાં આવ્યું છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો મગળભૂત નન્દિસૂત્રનું જ પ્રથમ વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ, એવી વાત પ્રતિપાદિત થતી નથી, કારણ કે આ પ્રકારના કથનથી કોઈ ખાસ પ્રયોજનને પુષ્ટિ મળતી નથી.

તથા એવી જ દલીલ કરવામાં આવી છે કે “इमं पटुवणं” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પણ આ અનુયોગ દ્વારમાં અનંગપ્રવિષ્ટતા પ્રતિપાદિત થાય છે, તેથી અંગત્વ વિષયક પ્રશ્નો અનુચિત જ છે, તો એ દલીલ પણ ખરાબર નથી, કારણ કે જે શિષ્ય વિસ્મરણશીલ અને અલ્પબુદ્ધિવાળા હોય તેમના ઉપર અનુગ્રહ કરવાને માટે જ આ બે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યા છે. તે કારણે અંગત્વ વિષયક બે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવેલ છે, તે બધા નિર્દોષ પ્રશ્નો જ સમજવા જોઈએ ॥ સૂ. ૬ ॥

“इमं पुन पटुवणं पटुच्च आवस्सगस्स अणुओगो” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા તેનું નામ આવશ્યકસૂત્ર છે, તે નિર્ણીત થઈ જાય છે, અને ત્યાર પછીના દસ પ્રશ્નો દ્વારા એ નિર્ણીત થઈ જાય છે કે આ સૂત્ર શ્રુતરૂપ છે, સ્કંધરૂપ છે અને છ

મૂલમ--તમ્હાં આવસ્સયં નિવિલ્લવિસ્સામિ, સુયં નિવિલ્લવિસ્સામિ
સ્વંધં નિવિલ્લવિસ્સામિ, અઙ્ગયણાઈં નિવિલ્લવિસ્સામિ ॥ સૂ. ૭ ॥

ઠાયા-તરમાત્ આવશ્યકં નિલ્લેપ્સ્યામિ, શ્રુતં નિલ્લેપ્સ્યામિ સ્કંધ નિલ્લેપ્સ્યા-
મિ, અધ્યયનાનિ નિલ્લેપ્સ્યામિ ॥ સૂ. ૭ ॥

ટીકા-‘તમ્હા’ इत्यादि-

इह हि आवश्यकसूत्रस्यानुयोगः तच्चाऽऽवश्यकं श्रुतरूपं स्कंधरूपम्,
अध्ययनरूपं च । ‘तम्हा’ तस्मान् आवश्यकं निल्लेप्स्यामि=आवश्यकं निल्लेपं
करिष्यामि, श्रुतं निल्लेप्स्यामि=श्रुतस्य निल्लेपं करिष्यामि, स्कन्धं निल्लेप्यामि
स्कन्धस्य निल्लेपं करिष्यामि, अध्ययनानि निल्लेप्स्यामि=अध्ययनानां निल्लेपं करि-

निर्णीत हो जाता है—इससे प्रकृत में क्या बात आती है ? इस शंका के
“समाधान निमित्त” सूत्रकार कहते हैं—

“तम્हा आवस्सयं” इत्यादि । ॥सू. ७॥

शब्दार्थ—यहां आवश्यक सूत्र का अनुयोग प्रस्तुत है और वह आव-
श्यक श्रुतरूप, स्कंधरूप एवं अध्ययनरूप है । (तम્हा) इसलिये (आवस्सयं)
आवश्यक का मैं (निविल्लवિस्सामि) નિલ્લેપ કરુંગા । (સુયં નિવિલ્લવિસ્સામિ)
શ્રુત કો નિલ્લેપ કરુંગા (અઙ્ગયણાઈં નિવિલ્લવિસ્સામિ) અધ્યયનોં કા નિલ્લેપ
કરુંગા । इसका तत्पर्य यह है—कि जब यह शास्त्र आवश्यक आदिरूप से निर्णीत
हो चुका है । तब इन आवश्यक आदि शब्दों का अर्थ खुलासारूप से स्पष्ट
करने के योग्य हो जाता है । इसके अर्थ का स्पष्टरूप से विवेचन तभी हो
सकता है कि जब पदों का निक्षेप किया जावे । बिना निक्षेप किये इन

અધ્યયનવાળું છે. હવે આ સૂત્રમાં કયા કયા વિષયનો સમાવેશ થાય છે, તે પ્રકટ
કરવા નિમિત્તે સૂત્રકાર કહે છે કે—“તમ્હા આવસ્સયં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—અહીં આવશ્યક સૂત્રનો અનુયોગ પ્રસ્તુત છે, અને તે આવશ્યક
શ્રુતરૂપ, સ્કંધરૂપ અને અધ્યયનરૂપ છે. તમ્હા તેથી (આવસ્સયં નિવિલ્લવિસ્સામિ)
આવશ્યકનો હું નિલ્લેપ કરીશ, (સુયં નિવિલ્લવિસ્સામિ) શ્રુતનો નિલ્લેપ કરીશ,
(અઙ્ગયણાઈં નિવિલ્લવિસ્સામિ) અને અધ્યયનોનો હું નિલ્લેપ કરીશ.

આ કમનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જ્યારે આ શાસ્ત્ર આવશ્યક આદિરૂપે
નિર્ણીત થઈ ગયું છે, ત્યારે આ આવશ્યક આદિ શબ્દોના અર્થ ખુલાસા સહિત
સ્પષ્ટ કરવાનું જરૂરી બની જાય છે. તેના અર્થનું સ્પષ્ટરૂપે વિવેચન કરવાનું
કાર્ય ત્યારે જ સરળ બની શકે કે જ્યારે પદોનો નિલ્લેપ કરવામાં આવે. નિલ્લેપ

प्राप्ति । अयं भावः—इदं शास्त्रमावश्यकदिरूपतया निर्णीतम्, अत आवश्यकानां शब्दानामर्थो निरूपणीयः ! स च निक्षेपपूर्वक एव स्पष्टतया निरूपितो भवति, अत आवश्यकानां निक्षेपः क्रियते । निक्षेपश्च निक्षेपणं आवश्यक-
देयथासम्भवं नामादिभेदनिरूपणम् ॥सू० ७॥

उत्कृष्टतो जघन्यतश्च कियान् निक्षेपः कर्तव्यः ? इत्याह—

मूलम्—जत्थ य जं जाणेज्जा निक्खेवं निक्खिक्खे निरवसेसं ।
जत्थ वि य न जाणेज्जा चउक्कगं निक्खिक्खे तत्थ ॥सू० ८॥

छाया—यत्र च यं जानीयाद् निक्षेपं निक्षिपेत् निरवशेषम् । यत्रापि च
न जानीयात्, चतुष्कं निक्षिपेत्तत्र ॥सू० ८॥

के अर्थ का विवेचन स्पष्टरूप से नहीं हो सकता है । इसलिये इन आव-
श्यक आदि शब्दों का अब निक्षेप किया जाता है । निक्षेप का अर्थ—आव-
श्यक आदि शब्दों के यथा संभव नामादि भेदों का निरूपण करना—होता है । ॥सूत्र७॥

उत्कृष्टरूप से और जघन्यरूप से कितने निक्षेप कर्तव्य होते हैं इसके लिये
सूत्रकार कहते हैं कि— “जत्थ य जं जाणेज्जा” इत्यादि । सू० ८ ॥

शब्दार्थ—(जत्थ य जं जाणेज्जा) जीवादिरूप वस्तु में निक्षेप
यदि निक्षेप—न्यास—को जानता हो तो उस जीवादिरूप वस्तु में
वह (निरवसेसं निक्खेवं निक्खिक्खे) नाम, स्थापना, द्रव्य, क्षेत्र, काल,
भव और भावादि स्वरूप समस्त निक्षेप भेदों का निरूपण करें । (जत्थ वि य न
जाणेज्जा तत्थ चउक्कगं निक्खिक्खे) तथा जिस वस्तु में जीवादिरूप पदार्थों में—

क्या विना अर्थानु विवेचन स्पष्टतापूर्वक थोड़ा शक्तुं नहीं. तेथी आ आवश्यक
आदि पढेना हुवे निक्षेप करवाभां आवे छे.

निक्षेपने अर्थ आवश्यक शब्दोना यथा सलव नामादि लेहोनु निष्पणु
करवुं तेनु नाम न निक्षेप छे. ॥ सू० ७ ॥

उत्कृष्टरूपे अने जघन्यरूपे केटला निक्षेप कर्तव्य (यखा योज्य) डोय छे, ते
प्रकट करवाने भाटे सूत्रकार कहे छे के—

“जत्थ य जं जाणेज्जा” इत्यादि—

शब्दार्थ—(जत्थ य जं जाणेज्जा) जीवादिरूप वस्तुमां निक्षेप निक्षेप
(न्यास)ने जाणुते डोय ते (निरवसेसं निक्खेवं निक्खिक्खे) ते जीवादिरूप वस्तुमां
नाम, स्थापना, द्रव्य, क्षेत्र, काल, लव अने लावादिरूप निक्षेपना समस्त लेहोनु
निष्पणु करवुं लेधये. (जत्थ वि य न जाणेज्जा तत्थ चउक्कगं निक्खिक्खे) तथा
ने वस्तुमां—जीवादिरूप पदार्थमां—समस्त निक्षेपने (निक्षेप निक्षेप करनार गुरु)

ટીકા—‘જત્ય ચ’ इत्यादि—

यत्र च=जीवादि वस्तूनि यं निक्षेपं-न्यासं जानीयात्,

તત્ર જીવાદિવસ્તૂનિ નિરવશેષં=સમગ્રં-નામ સ્થાપના દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભવભાવાદિ સ્વરૂપં નિક્ષેપભેદસમૂહં નિક્ષેપેત્-નિરૂપયેત્ । યત્રાપિ ચ અપિ ચ=પુનઃ યત્ર=યસ્મિન્ જીવાદિવસ્તૂનિ સર્વાન્ નિક્ષેપાન્ ન જાનીયાત્, તત્ર-તસ્મિન્નાપિ જીવાદિવસ્તૂનિ ચતુષ્કં-નામસ્થાપનાદ્રવ્યભાવરૂપં નિક્ષેપં નિક્ષેપેત્-ન્યસ્યેત્ । અયં ભાવઃ-યત્ર નામસ્થાપનાદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભવભાવાદિલક્ષણા ભેદા જ્ઞાયન્તે, તત્ર એભિઃ સર્વૈરપિ ભેદૈર્વસ્તુનો નિક્ષેપો ભવતિ । યત્ર તુ સર્વે ભેદા ન જ્ઞાયન્તે, તત્રાપિ નામાદિ-શિશ્યતુર્ભિર્વસ્તુનિક્ષેપવ્યમેવ, નામાદીનાં સર્વવ્યાપકત્વાત્ । ન હિ કિમપિ સદૃશં વસ્તુ વિદ્યતે, યત્ર નામાદિચતુષ્ટયં નાસ્તીતિ ॥સૂ૦ ૮॥

यदि वह निक्षेप्ता समस्त निक्षेपों को नहीं जानता हो तो भी उस वस्तु में वह नाम स्थापना, द्रव्य, और भावरूप चार निक्षेपों का न्यास करें ।

भावार्थ—જહાં પર નામ સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભવ, ઓર ભાવ આદિરૂપ નિક્ષેપ ભેદ જાને જાતે હૈં વહાં પર ઇન સમસ્ત મી ભેદોં સે વસ્તુ કા નિક્ષેપ હોતા હૈ । પરન્તુ જહાં યે સવ ભેદ નહીં જાને જાતે હૈં વહાં મી નામ આદિ ચાર વસ્તુ કા નિક્ષેપ તો કરના હી ચાહિયે । વયોં કિ નામાદિક સર્વવ્યાપક હૈં । એસી કોઈ વસ્તુ નહીં હૈં કિ જિસ મેં નામાદિ ચતુષ્ટય નહીં હૈં ।

लोक में या आगम में जितना भी शब्दव्यवहार होता-है-वह कहां किस अपेक्षा से किया जा रहा है । इस ग्रन्थी को सुलझाना ही निक्षेप-व्यवस्था का काम है । प्रयोजन के अनुसार एक ही शब्द के अनेक अर्थ हो

જાણતા ન હોય, તે વસ્તુમાં પણ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ નિક્ષેપના ચાર ભેદોનું નિરૂપણ તો તેમણે કરવું જ જોઈએ.

ભાવાર્થ—જ્યાં નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવ આદિરૂપ નિક્ષેપ જાણી શકાય એમ હોય ત્યાં આ સમસ્ત ભેદોની અપેક્ષાએ વસ્તુનો નિક્ષેપ થાય છે. પરન્તુ જ્યાં આ બધાં ભેદો જાણી શકાતા ન હોય ત્યાં પણ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ, આ ચાર વસ્તુનો નિક્ષેપ તો કરવો જ જોઈએ, કારણ કે નામાદિક ચારે વસ્તુઓ તો સર્વવ્યાપક છે. એવી કોઈ પણ વસ્તુ નથી કે જેમાં નામાદિ ચતુષ્ટયનો સહભાવ ન હોય.

લોકમાં અથવા આગમમાં જેટલા શબ્દોનો વ્યવહાર થાય છે તે ક્યાં કંઈ દૃષ્ટિએ કરવામાં આવતો હોય છે, આ સમસ્યાને હલ કરવાનું જ નિક્ષેપ-વ્યવસ્થાનું કામ છે. એક જ શબ્દના પ્રયોજન અનુસાર અનેક અર્થ થતા હોય છે. તે અર્થ

आवश्यकं, श्रुतं, स्कन्धम्, अध्ययनानि च निक्षेप्यामीति प्रतिज्ञातम् ।
तत्र प्रतिज्ञानुसारेण प्रथममावश्यकनिक्षेपार्थमाह—

मूलम्—से किं तं आवस्सयं ? आवस्सयं चउव्विहं पणत्तं,
तं जहा—नामावस्सयं ठवणावस्सयं दव्वावस्सयं भावावस्सयं ।सू०९।

जाते हैं । ये अर्थ ही उस शब्द के न्यास—निक्षेप—अथवा विभाग हैं । शब्द का अर्थ यदि निक्षेप्ता नाम, स्थापना, द्रव्य, क्षेत्र, काल, भव और भाव आदि रूप से जानता है तो उसका कर्तव्य है कि वह इन सब न्यासों का विश्लेषण उस शब्द के अर्थ को समझाने में करें । यदि वह इन सब भेदों से परिचित नहीं है तो कम से कम उस शब्दार्थ पर वह नाम, स्थापना, द्रव्य और भावरूप से विश्लेषण अवश्य करें । वयों कि ऐसा कोई भी पदार्थ नहीं है जो इन चाररूप न हो । हरएक पदार्थ कम से कम नाम, स्थापना, द्रव्य और भावरूप तो है ही । इन में से वक्ता किस निक्षेपरूप अर्थ का प्रतिपादन कर रहा है यह बात सहज में समझ में आ जाती है । इस से प्रकृत अर्थ का बोध और अप्रकृत अर्थ का निराकरण होनेरूप फल श्रोता को प्राप्त हो जाता है । सूत्र ८।

अब सूत्रकार प्रतिज्ञा के अनुसार आवश्यक इस शब्द का निक्षेपार्थ क्या है । इस बात को स्पष्ट करते हैं । क्यों कि उन्होंने अभी ऐसी प्रतिज्ञा की है कि मैं आवश्यक, त, स्कंध और अध्ययनों का निक्षेप करूंगा ।

જ તે શબ્દના ન્યાસ, નિક્ષેપ અથવા વિભાગરૂપ છે જે નિક્ષેપ્તા (નિક્ષેપ કરનાર ગુરુ) શબ્દનો અર્થ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભવ અને ભાવ આદિ રૂપે બાણુતો હોય, તો તેનું એ કર્તવ્ય થઈ પડે છે કે તેણે શબ્દનો અર્થ સમજાવતી વખતે આ બધાં ન્યાસો (વિભાગો)નું વિશ્લેષણકરવું જોઈએ. જે નિક્ષેપ્તા એ બધાં ભેદોથી પરિચિત ન હોય તો તેણે શબ્દાર્થનું નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવરૂપે તો અવશ્ય વિશ્લેષણ કરવું જ જોઈએ, કારણ કે એવો કોઈ પદાર્થ નથી કે જેમાં નામ આદિ ઉપર્યુક્ત ચાર નિક્ષેપોનો સદ્ભાવ જ ન હોય પ્રત્યેક પદાર્થ એાછામાં એાછા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ તો અવશ્ય હોય જ છે. આ નિક્ષેપો-માંથી વક્તા કયા નિક્ષેપરૂપ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી રહ્યો છે એ વાત સરળતાથી સમજાઈ જાય છે. તેના દ્વારા પ્રકૃત અર્થનો બોધ અને અપ્રકૃત અર્થનું નિરાકરણ થવારૂપ રૂપ શ્રોતાને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ॥ સુ. ૮ ॥

હવે સૂત્રકાર પોતાની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર “આવશ્યક” આ શબ્દનો શો નિક્ષે-
પાર્થ છે, તે પ્રકટ કરે છે, કારણ કે તેમણે હમણાં જ (પૂર્વ સૂત્રમાં) એવું વચન આપ્યું છે કે “હું આવશ્યક, શ્રુત, સ્કન્ધ અને અધ્યયનોનો નિક્ષેપ કરીશ.”

છાયા—અથ કિં તદાવશ્યકમ્ આવશ્યકં ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞસમ્, તદ્યથા—નામાવશ્યકં સ્થાપનાવશ્યકં, દ્રવ્યાવશ્યકં, ભાવાવશ્યકમ્ ॥સૂ. ૯॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

‘સે’ इति ‘अथ’ शब्दार्थे । स चेह वाक्योपन्यासे । उक्तं च—‘मङ्गलान्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येष्वथो अथ’ इति । किं शब्दःप्रश्ने । तदिति पूर्वप्रक्रान्तपरामर्शे ततोऽयं निष्कर्षो—अथ तत्=पूर्वप्रक्रान्तम् आवश्यकं किम्=किं स्वरूपम् ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—‘आवस्सयं’ इत्यादिना । आवश्यकम्—अवश्यं कर्तव्यम्—आवश्यकम्—श्रमणादिभिश्चतुर्विधसंघैर्गवश्यमुभयकालं क्रियते इति भावः ।

સે કિં તં આવસ્સયં इत्यादि । ॥सूत्र ९॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં આવસ્સયં) શિષ્ય પૂછતા હૈ કિં હે મદંત ! પૂર્વ પ્રક્રાન્ત આવશ્યકતા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(આવસ્સયં ચતુર્વિધં પળ્ણત્તં) આવશ્યક ચાર પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) ઉસકે વે ચાર પ્રકાર યે હૈ—(નામાવસ્સયં, ઠાવણાવસ્સયં, દવ્વાવસ્સયં, ભાવાવસ્સયં) નામ આવશ્યક સ્થાપના આવશ્યક દ્રવ્ય આવશ્યક, ઓર ભાવ આવશ્યક । અથ શબ્દ કા પ્રયોગ મઙ્ગલ અનન્તર, આરંભ, પ્રશ્ન ઓર કાત્સ્ન્ય ઇન અર્થોં મેં હોતા હૈ । યહાં ઇસકા પ્રયોગ વાક્ય કે ઉપન્યાસ મેં હુઆ હૈ । “કિં” શબ્દ પ્રશ્ન મેં આયા હૈ । અવશ્ય કર્તવ્ય જો હોતા હૈ ઉસકા નામ આવશ્યક હૈ । સાધુસાધ્વી ઓર શ્રાવક શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ સંઘ કે લિયે પ્રાતઃકાલ ઓર સાયકાલ યહ કર્મ આવશ્યક કર્તવ્ય કહા ગયા હૈ ।—અથવા

“સે કિં તં આવસ્સયં” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં આવસ્સયં ?) શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે “હિ ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત આવશ્યકતુ સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(આવસ્સયં ચતુર્વિધં પળ્ણત્તં) આવશ્યક ચાર પ્રકારના કહ્યા છે, (તં જહા) એ ચાર પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(નામાવસ્સયં, ઠવણાવસ્સયં, દવ્વાવસ્સયં, ભાવાવસ્સયં) (૧) નામ આવશ્યક, (૨) સ્થાપના આવશ્યક, (૩) દ્રવ્ય આવશ્યક અને (૪) ભાવ આવશ્યક. “અથ” શબ્દનો પ્રયોગ મંગળ, અનન્તર, આરંભ, પ્રશ્ન, અને કાત્સ્ન્ય, આટલા અર્થમાં થાય છે. અહીં તેનો પ્રયોગ વાક્યના ઉપન્યાસમાં થયો છે. (“કિં”) આ પદ પ્રશ્ન પૂછવા નિમિત્તે વપરાયું હોવાથી પ્રશ્નાર્થનું વાચક છે. જે અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોય છે તેને આવશ્યક કહે છે. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘને સવારે અને સાંજે (સાયંકાળે) અવશ્ય કર્તવ્ય (કરવા યોગ્ય) અમુક જે કાર્યો છે તેને આવશ્યક કહે છે. અથવા અવશ્ય શબ્દનો આ પ્રમાણે પણ અર્થ થાય છે—અચલ, અરુણ, અક્ષય, અવ્યાબાધ

યદ્વા—અચલમરુજમક્ષયમવ્યાવાધમમન્દાનન્દસન્દોહરૂપં શાશ્વતં શિવસુખમવશ્યં—
નિશ્ચયેન ભવતિ યસ્માત્—તદાવશ્યકમ્ । યદ્વા—આ=સમન્તાદ્વશ્યા ભવન્તિ ઇન્દ્રિ-
યકષાયાદિ ભાવશત્રવો યસ્માત્તદાવશ્યકમ્ । યદ્વા—જ્ઞાનાદિગુણસમૂહો મોક્ષો વા
આ=સમન્તાદ્વશ્યઃ ક્રિયતેઽનેનેતિ—આવશ્યકમ્ ।

યદ્વા—‘આવસ્સય’ ઇત્યસ્ય ‘આવાસક’ મિતિચ્છાયા । વિંશતિસંખ્યકેષુ
સ્થાનકેષુ આવાસયતિ—તદારાધને તત્પરં કરોત્યાત્માનમિત્યાવાસકં ષડ્વિધાવશ્ય-
કમેવ । યદ્વા—શ્રુતચારિત્રલક્ષણધર્મારામે આવાસયતિ—નિવાસયત્યાત્માનમિત્યાવાસકમ્ ।

ઇદં આવશ્યકં ચતુર્વિધં—ચત્તસ્રો વિધા ભેદા અસ્યેતિ ચતુર્વિધં—ચતુઃપ્રકાર-
કં પ્રજ્ઞસં—પ્રરૂપિતમ્ । તદ્યથા—યથા—તદાવ યકં ચતુર્વિધં ભવતિ તથોચ્યતે—નામા-
વશ્યકં, સ્થાપનાવશ્યકં, દ્રવ્યાવશ્યકં, ભાવાવશ્યકમ્, ઇત્યેવં ચતુર્વિધમાવશ્યકં ભવતિ । સૂ. ૯ ।

અવશ્યશબ્દ કા અર્થ અચલ અરુજ અક્ષય અવ્યાવાધ અમન્દઆનન્દ (અત્યન્ત આનંદ કા
પુંજ) કા સંદોહરૂપ જો શાશ્વત શિવ સુખ હૈ વહ હૈ । યહ શિવ સુખ નિશ્ચય સે જિસકે
પ્રભાવ વશ જીવાં કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ વહ આવશ્યક હૈ । અથવા—ઇન્દ્રિય ઔર કષાય
આદિ ભાવશત્રુ સર્વ પ્રકાર સે જિસ સે વશ મેં હો જાતે હૈ વહ આવશ્યકહૈ ।
અથવા—જ્ઞાનાદિક ગુણોં કા સમૂહ યા મંક્ષ જિસકે દ્વારા સર્વ પ્રકાર સે વશ્ય
કિયા જાતા હૈ વહ આવશ્યક હૈ । અથવા—“આવસ્સય” કી સંસ્કૃત છાયા
“આવાસક” એસી મી હૈ—જો ૨૦ સ્થાનોં મેં—અર્થાત્ ઇન સ્થાનોં કી આગધના
મેં—આત્મા કો તત્પર બનાતા હૈ ઉસકા નામ આવાસક હૈ ઔર વે । છહ
પ્રકાર કે આવશ્યક હી હૈ । અથવા—શ્રુતચારિત્રરૂપ ધર્મોધ્યાન મેં જા આત્મા
કા નિવાસ કરતા હૈ વહ આવાસક હૈ । યહ આવાસકરૂપ આવશ્યક ચાર
પ્રકાર કા કથિત હુઆ હૈ । ॥ સૂત્ર ૯ ॥

અમન્દ આનંદના સંદોહરૂપ જે શાશ્વત શિવ સુખ છે તેને અવશ્ય કહે છે. જેના
પ્રભાવથી જીવને તે શિવ સુખની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે, તે વસ્તુનું નામ
આવશ્યક છે. અથવા—ઇન્દ્રિયો અને કષાય આદિ ભાવશત્રુઓ જેના દ્વારા સર્વ પ્રકારે
વશ થઈ જાય છે, તેનું નામ આવશ્યક છે. અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સમૂહ અથવા
મોક્ષ જેના દ્વારા સર્વ પ્રકારે વશ્ય (પોતાને અધીન) કરવામાં આવે છે, તેનું નામ
આવશ્યક છે. અથવા “આવસ્સય” આ પદની સંસ્કૃત છાયા “આવાસક” પણ
થાય છે. જે દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો આવશ્યકનો અર્થ આ પ્રમાણે પણ થાય
છે—જે ૨૦ સ્થાનોની આરાધના કરવામાં પોતાના આત્માને પ્રવૃત્ત રાખે છે તેનું
નામ આવાસક છે, અને એવાં છ પ્રકારના જ આવશ્યક છે. અથવા શ્રુત ચારિત્રરૂપ
ધર્મધ્યાનમાં જે આત્મા નિવાસ કરે છે તેને આવાસક કહે છે તે આવાસકરૂપ
આવશ્યક ચાર પ્રકારના કહ્યા છે. ॥ સૂ. ૯ ॥

સમ્પ્રતિ નમાવશ્યકસ્ય સ્વરૂપં પ્રતિપાદયિતુ સૂત્રકાર આહ—

મૂલમ્—સે કિં તં નામાવસ્સય ? નામાવસ્સયં જસ્સ ણં જીવ-
સ્સ વો અજીવસ્સ વા જીવાણં વા અજીવાણં વા તદુભયસ્સ વા તદુ-
ભયાણં વા, આવસ્સણ્તિ નામં કજ્જહ, સે તં નામાવસ્સયં ॥સૂ.૦૧૦॥

છાયા—અથ કિં તદ્ નામાવશ્યકમ્ ? નામાવશ્યકં-યસ્ય સ્વલુ જીવસ્ય વા અજીવ-
સ્ય વા જીવાનાં વા અજીવાનાં વા, તદુભયસ્ય વા, તદુભયેષાં વા આવશ્યક-
મિતિ નામ ક્રિયતે, તદેતન્નામાવશ્યકમ્ ॥ સૂ. ૧૦॥

ટીકા—શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—‘સે કિં તં નામાવ-સય’ इति । अथ किं
तन्नामावश्यकम् ? उत्तरमिति—नामावश्यकम्-एवं भवति यस्य स्वलु जीवस्य वा
अजीवस्य वा, जीवानां वा अजीवानां वा, तदुभयस्य वा जीवाजीवोभयस्य वा,
तदुभयेषां वा=जीवाजीवोभयेषां वा आवश्यकमिति नाम क्रियते तदेतन्नामाव-

અવ કાર નામ આવશ્યક વા કયા સ્વરૂપ હૈં इसे प्रतिपादन करने
के लिये सूत्र कथन करते हैं—‘से किं तं नामाव-सयं’ इत्यादि । ॥ सूत्र १०॥

શબ્દાર્થ--શિષ્ય પૂછતા હૈ કિ હે ભદંત । (સે કિં તં નામાવસ્સયં) પૂર્વ
પ્રક્રાન્ત નામ આવશ્યક વા કયા સ્વરૂપ હૈ ? ઉત્તર--(નામાવસ્સયં) નામ આશ્યક
વા સ્વરૂપ હૈત પ્રકાર સે હૈ--(જસ્સ ણં જીવસ્સ વા અજીવસ્સ વા જીવાણં
વા અજીવાણં વા) જિસ નિસી જીવ કા અથવા અજીવ કા, યા અનેકજીવોં
કા યા અનેક અજીવોં કા (તદુભયસ્સ વા તદુભયાણં વા) અથવા જીવઅજીવ
દોનોં કા, યા જીવાજીવોં કા (આવસ્સણ્તિ નામં કજ્જહ) આવશ્યક એસા
જો નામ સ્થલિયા જાતા હૈ (સે તં નામાવસ્સયં) વહ નામ આવશ્યક હૈ । નામ

હવે સૂત્રકાર નામ આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે, એ વાતનું પ્રતિપાદન
કરવાને માટે નીચેના સૂત્રનું કથન કરે છે--‘સે કિં તં નામાવસ્સય’ ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ--શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે--(સે કિં તં નામાવસ્સય ?) હે
ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત નામ આવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર--(નામાવસ્સય) નામ આવશ્યકનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે--(જસ્સ ણં
જીવ સ વા અજીવસ્સ વા, જીવાણં વા અજીવાણં વા) જે કેાઈ જીવનું અથવા
અજીવનું, અથવા અનેક જીવોનું કે અનેક અજીવોનું, (તદુભયસ્સ વા તદુભયાણં વા)
અથવા જીવ અજીવ બન્નેનું અથવા જીવોનું અને અજીવોનું (જીવો અને અજીવો
બન્નેનું) (આવસ્સણ્તિ નામં કજ્જહ) ‘‘આવશ્યક’’ એવું જે નામ રાખવામાં આવે
છે. (સે તં નામાવ-સયં) તેને ‘નામ આવશ્યક’ કહે છે. નામ આવશ્યકમાં નામ

શ્યકઃ । નામ ચ તદાવશ્યકં ચેતિ નામાવશ્યકં નામરૂપનાવશ્યકમિત્યર્થઃ ।
યદ્વા-જીવાદિવસ્તુ નામાવશ્યકં ભવતિ, નામના-નામમાત્રેણ આવશ્યકં નામાવશ્યક-
મિતિ વ્યુત્પત્તિસંભવાત્ । યદિ જીવાદિ-વસ્તુન આવશ્યકમિતિ નામ ત્રિપતે
તદા જીવાદિવસ્તુ નામમાત્રેણાવશ્યકં ભવતીતિ નામાવશ્યકશબ્દાર્થો જીવાદિ-
વસ્તુભવતીતિ ભાવઃ । નામ્નો લક્ષણં ચેદમ્-“યદ્વસ્તુનોઽભિધાનં, સ્થિતગન્યાર્થે
તદર્થનિરપેક્ષમ્ “અપર્યાયાનભિધેયં ચ નામ યાદૃચ્છિકં તથા ।” ઈતિ । અયં ભાવ —
'યદ્વસ્તુનોઽભિધાનમ્' વસ્તુભઃ હન્દ્રાદેઃ યદભિધાનમ્=હન્દ્રેતિ વર્ણપદ્ધત્કાનુપૂર્વીરૂપં

આવશ્યક મેં નામ હી આવશ્યક હો જાતા હૈ । અર્થાત્ “આવશ્યક” એસા
નામ ઉસ વસ્તુ કા રસ્ત લિયા જાતા હૈ । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ નિસી
થી જીવાદિક કા “આવશ્યક” એસા જો વ્યવહાર મેં ઇચ્છાનુસાર ગુણનિરપેક્ષ
નામ રસ્ત લિયા જાયા કરતા હૈ વહ “આવશ્યક કા નામનિશ્લેષ હૈ । ઇસ
નામનિશ્લેષ મેં વસ્તુ કેવલ “આવશ્યક” ઇસ નામ માત્ર સે હી ઉસરૂપ કહી
જાતી હૈ । ઇસ નામનિશ્લેષ મેં તદનુરૂપ ગુણોં કી આવશ્યકતા નહીં હોતી હૈ ।
કેવલ વ્યવહાર ચલાને કે લિયે હી એસા ક્રિયા જાતા હૈ । અતઃ નામ માત્રેણ
આવશ્યકં નામાવશ્યકં” ઇસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર વહ આવશ્યકરૂપ વસ્તુ નામ
માત્ર સે આવશ્યક કહા જાતા હૈ । આવશ્યક જૈસેગુણ ઉસમેં નહીં હોતે ।
ઇસ વિષય કા સુલાસા અર્થ ઇસ પ્રકાર સે હૈ—જવ નિસી જીવાદિ વસ્તુ વા
“આવશ્યક” એસા નામ રસ્ત લિયા જાતા હૈ ઉસ સમય વહ જીવાદિ વસ્તુ
નામ માત્ર સે આવશ્યક કહલાતી હૈ । ઇસ પ્રકાર નામરૂપ આવશ્યક ઇમ

જ આવશ્યક થઇ બધય છે. એટલે કે તે વસ્તુનું “આવશ્યક” એવું નામ
રાખવામાં આવે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે કેઈ પણ જીવાદિકનું “આવ-
શ્યક” એવું જે ગુણનિરપેક્ષ (ગુણની અપેક્ષાથી રહિત) નામ. ઇચ્છાનુસાર વ્યવહાર
વધ્ધી કરવામાં આવે છે તેને “આવશ્યકનો નામ-નિશ્લેષ” કહે છે આ નામનિશ્લેષ
માં વસ્તુને કેવળ “આવશ્યક” એવા નામ માત્રથી જ તે રૂપે ઓળખવામાં આવે
છે આ નામ નિશ્લેષમાં તેને અનુરૂપ હોય એવા ગુણોની આવશ્યકતા રહેતી નથી.
કેવળ વ્યવહાર ચલાવવાને નિમિત્તે જ એવું કરવામાં આવે છે તેથી “નામમાત્રેણ
આવશ્યકં નામાવશ્યકં” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર તે આવશ્યકરૂપ વસ્તુને નામ
માત્રની અપેક્ષાએ જ—એટલે કે નામ પુરતી જ આવશ્યક કહેવામાં આવે છે—જે કે
આવશ્યકને અનુરૂપ ગુણોના તે વસ્તુમાં અભાવ હોય છે. આ વિષયનું વિશેષ રૂપથી
કરણ હવે કરવામાં આવે છે—જ્યારે કેઈ જીવાદિક વસ્તુનું “આવશ્યક” એવું નામ
રાખવામાં આવે છે. ત્યારે તે જીવાદિક વસ્તુને નામમાત્રની અપેક્ષાએ જ આવશ્યક

તન્નામ, इति प्रथमः प्रकारः । अथ द्वितीयेन प्रकारेण नाम्नो लक्षणमाह—
 ‘स्थितमन्यार्थे’ तदर्थनिरपेक्षं पर्यायानभिधेयं च’ इति । अन्यार्थे—गोपालदार-
 कादौ स्थितम्—इन्द्रेति नाम तदर्थनिरपेक्षं=तां प्रसिद्धस्य इन्द्रशब्दस्य परमै-
 श्वर्यादिरूपो योऽर्थस्तन्निरपेक्षं भवति, गोपालदारकादौ परमैश्वर्यादिरभावात् ।
 तथा—गोपालदारकादौ स्थितम् ‘इन्द्र’ इति नाम इन्द्रस्य ये पर्यायाः शक्रादयस्त-
 दनभिधेयंच भवति । शक्रादौ इन्द्रेति प्रसिद्धं नाम वाच्यार्थशून्ये गोपालदारका-
 शब्द का वह जीवादिरूप वस्तु वाच्यार्थ हो जाता है । नाम का लक्षण इस
 प्रकार से कहा गया है—

“वस्तुनो यदभिधानं तन्नाम” वस्तु का जो व्यवहार में नाम रहे वह नाम है । जैसे
 किसी इन्द्रादिरूप वस्तु का इन्द्र इनमें इ-न्-द्र-इ-अ-इ-न् पांच अक्षरों की आनु-
 पूर्वीरूप अभिधान यह नाम का प्रथम प्रकार है । नाम के लक्षण का द्वितीय
 प्रकार इस तरह से है—“स्थितमन्यार्थे’ निरपेक्षं पर्यायानभिधेयं च” किसी
 गोपाल के लडके का नाम किसी ने इन्द्र ऐसा रखदिया—उसमें परमैश्वर्य आदि-
 रूप जो इन्द्रशब्द का अर्थ है वह है नहीं—बल्कि वह तो ग्वाले का
 लडका है उस में परमैश्वर्य का होना कहां से आ सकता है, उसका तो उसमें
 अभाव ही है—इसलिये उसका इन्द्र वह नाम अपने अर्थ से निरपेक्ष है । और इन्द्र के जो
 शक्र पुरन्दर आदि पर्यायवाची शब्द हैं उन से भी वह अनभिधेय (नहीं कहने योग्य)
 है । इन पर्यायवाची शब्दों से अभिधेय तो इन्द्र ही हो सकता है । अतः

કહેવામાં આવે છે. આ રીતે તે જીવાદિરૂપ વસ્તુ નામરૂપ ‘આવશ્યક’ આ શબ્દનો
 વાચ્યાર્થ બની જાય છે. નામનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

“વસ્તુનો યદભિધાનં તન્નામ” વસ્તુનું જે વ્યવહારમાં નામ રહે તેનું જ
 નામ ‘નામ’ છે. જેમ કે કોઈ ઇન્દ્રાદિરૂપ વસ્તુનું “ઇન્દ્ર” એવું પાંચ અક્ષરોની
 આનુપૂર્વીરૂપ અભિધાન, આ નામનો પ્રથમ પ્રકાર છે. નામના લક્ષણનો બીજો પ્રકાર
 આ પ્રમાણે છે—“સ્થિતમન્યાર્થે’ તદર્થનિરપેક્ષં પર્યાયાનભિધેયં ચ” કોઈગોવાળના
 પુત્રનું નામ કોઈએ ‘ઇન્દ્ર’ પાડ્યું ‘ઇન્દ્ર’ પદ તો પરમ ઐશ્વર્યનું વાચક છે. ગોવાળ-
 ના ‘ઇન્દ્ર’ નામના પુત્રમાં આ ઐશ્વર્ય ક્યાંથી સંભવી શકે ? તેમાં તો આ ગુણનો
 અભાવ જ હોય છે. આ રીતે તેનું આ નામ પોતાના અર્થની અપેક્ષાએ તો ખરાબર
 ભાગતું નથી. આ રીતે અર્થની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પણ કોઈ વસ્તુ કે વ્યક્તિને
 અમુક નામે ઓળખવામાં આવતી હોય છે. વળી શક્ર, પુરન્દર આદિ જે શબ્દો
 ઇન્દ્રના પર્યાયવાચી છે. તેમના દ્વારા પણ તે અનભિધેય છે. આ પર્યાયવાચી શબ્દો
 દ્વારા અભિધેય તો ઇન્દ્ર જ હોઈ શકે છે. આ રીતે ગોવાળના બાળકને ઇન્દ્ર એવું

દાવારોપિતં, તદપિ નામ ભવતીતિ बोध्यम् । तृतीयप्रकारेणापि तल्लक्षणमाह—
'यादृच्छिकं च तथा' इति । तथा—यदृच्छया कमप्यर्थमनाश्रित्य स्वेच्छया तथा-
विधव्युत्पत्तिरून्यं “डित्थं उवित्थं” इत्यादि रूपं नाम क्रियते, तदपि नाम । इति
त्रिविधं नामलक्षणम् । त्रिविधमपि नाम अवश्यकरणीयत्वाद् नामावश्यकमुच्यते ।
अत्र सूत्रे ‘वा’ शब्दाः विकल्पार्थकाः ।

નનુ જીવસ્ય ‘આવશ્યકમ્’ इति नाम कयं संभवात् ? उच्यते—यथा
कश्चित्ते के जीवस्य स्वपुत्रादे ‘देवदत्त’ इत्यादि नाम करोति तथा कश्चित् स्वे-

गोपालदारक (बालक) का इन्द्र ऐसा नाम जो कि शक्र आदि में प्रसिद्ध है
वाच्यार्थ से रून्य बने हुए उस गोपालदारक में आरोपित किया गया है ।
नाम के लक्षण का यह द्वितीय प्रकार है । तथा जो यदृच्छा से नाम रख
लिये जाते हैं वे यादृच्छिक नाम हैं जैसे किसी अर्थ की अपेक्षा किये बिना
ही डित्थ उवित्थ इत्यादि नाम तथाविध व्युत्पत्ति से रहित रखे जाते हैं ।
इन नामों के रखने में रखनेवाले की इच्छा होती है । इस तरह यह तीन
प्रकार नाम के लक्षण हैं । ये तीनों प्रकार के नाम अवश्यकरणीय होने के
कारण नाम आवश्यक कहे जाते हैं ।

શંકા—જીવના “આવશ્યક” એસા નામ કૈસે સંભવિત હોતા હૈ ?

જે નામ રાખવામાં આવ્યું છે તે વાચ્યાર્થથી રહિત જ લાગે છે. શક્ર આદિને
અનુલક્ષીને જ્યારે ‘ઇન્દ્ર’ નામ વપરાય છે. ત્યારે તે તે નામ તેના વાચ્યાર્થથી
યુક્ત લાગે છે. આ રીતે વાચ્યાર્થ સાથે મેળ ન ખાય અથવા જે નામમાં વાચ્યાર્થ
નો જ અભાવ હોય એવું નામ પણ કોઈ કોઈ વાર રાખવામાં આવતું હોય છે.
નામના લક્ષણનો આ બીજો પ્રકાર સમજવો.

તથા જે નામ ઇચ્છા અનુસાર રાખવામાં આવે છે, તે નામને યાદૃચ્છિક નામ કહે
છે. જેમકે કોઈ અર્થની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ “ડિત્થ, ઉવિત્થ” ઇત્યાદિ, તે
પ્રકારની વ્યુત્પત્તિથી રહિત નામો પણ રાખવામાં આવે છે. આ પ્રકારના
નામો રાખવામાં તે નામ રાખનારની ઇચ્છા જ મુખ્ય લાગ લજવતી હોય છે.
માગંતુ આ ત્રીજા પ્રકારનું લક્ષણ છે. આ રીતે પહેલા પ્રકારમાં “ઇન્દ્ર”
નામ સાર્થક લાગે છે, બીજા પ્રકારમાં ગોવાળના પુત્રનું “ઇન્દ્ર” નામ
તેના અર્થ પ્રમાણે શુભથી સંપન્ન લાગતું નથી ત્રીજા પ્રકારના
“ડિત્થ, ઉવિત્થ” આદિ નામો કોઈ પણ પ્રકારના અર્થની અપેક્ષા વિના માત્ર
નામ રાખનારની ઇચ્છાનુસાર રાખવામાં આવે છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં નામ અવશ્ય
કરણીય હોવાથી તેમને આવશ્યક કહેવામાં આવે છે.

શંકા—જીવનું “આવશ્યક” એવું નામ કેવી રીતે સંભવી શકે છે ?

ચ્છાવશાઃ સ્વપુત્રાદેરાવશ્યકમિતિ કરોતિ । આવાવશ્યક સ્વરૂપશૂન્યે ગોપાલદારકાદૌ આવશ્યકેતિ નામકરણે નામના-નામમાત્રેણાવશ્યકં નામાવશ્યકં ગોપાલદારકાદિ ભવતિ ।

અજીવરણાવશ્યકમિતિ નામ વથં સંભવતિ । ઉચ્યતે-‘આવશ્યકાવાસક’ શબ્દયોરેકાર્થતા પ્રોક્તા । લોકે हि-शुष्कोऽचित्तो बहुकोटराकीर्णो वृक्षोऽन्यो

ઉત્તર—જેસે કોઈ વ્યક્તિ અપને પુત્ર કા નામ દેવદત્ત રાખ લેતા હૈં ઉસે દેવને તો દિયા નહીં હૈં—પરન્તુ લોક વ્યવહાર ચલાને કે લિયે એસા કિયા જાતા હૈં—ઉસી તરહ કોઈ જ્વાલા આદિ અપની ઇચ્છા સે અપને પુત્ર આદિ કા નામ “આવશ્યક” એસા સ્થલે તો યહ આવશ્યક કા નામ નિક્ષેપ હૈં । વાસ્તવ મેં આવશ્યક જેસે ગુણ ઉસ ગોપાલદારક મેં નહીં હૈં—વહ તો ઉન સે શૂન્ય હૈં—અર્થાત્ ભાવાવશ્યક સે વહ રહિત હૈં—ઉસ મેં આવશ્યક એસા જો નામ-કરણ કિયા ગયા હૈં વહ એક જીવ કો આશ્રિત નામ માત્ર કા આવશ્યક હૈં । ઇસ નામ ‘માત્ર’ આવશ્યક કા વાચ્ય વહ ગોપાલદારક હૈં । એક અજીવ મેં આવશ્યક એસા નામ નિક્ષેપ ઇસ પ્રકાર સે ઘટિત કરના જાદિયે—

આવશ્યક ઔર આવાસક ઇન દોનોં શબ્દોં મેં સ્કાર્થતા અમી ૨ કહી ગઈ હૈં—સો ઇસ દ્રષ્ટિ કો ધ્યાન મેં રાખકર અજીવ મેં “આવશ્યક” વહ નામ એસે ઘટિત હો જાતા હૈં કિ કિસી વ્યક્તિને કિસી એક શુષ્ક (સૂત્રે) ઔર

ઉત્તર—જેમ કોઈ વ્યક્તિ પોતાના પુત્રનું નામ ‘દેવદત્ત’ રાખે છે, જો કે દેવે તેને તે પુત્ર આપ્યો હોતો નથી, પરન્તુ લોકવ્યવહાર ચલાવવાને એવું કોઈ પણ નામ રાખવું જ પડે છે, એજ પ્રમાણે જો કોઈ ગોવાળ આદિ વ્યક્તિ પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના પુત્રનું નામ “આવશ્યક” રાખી શકે છે. તો આ પ્રકારનું નામ રાખવું તેનું નામ જ આવશ્યકનો નાનનિક્ષેપ સમજવો. ખરી રીતે તો તે ગોવાળના પુત્રમાં આવશ્યક જેવા ગુણો તો હોતા નથી—એ પ્રકારના ગુણોથી તો તે રહિત જ હોય છે. એટલે કે ભાવાવશ્યકથી તે બાળક રહિત જ છે, છતાં પણ તેમાં ‘આવશ્યક’ એવા નામનું જ આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે તે એક જીવને આશ્રિત નામ માત્રનું જ ‘આવશ્યક’ છે. આ નામ માત્ર ના આવશ્યકનો વાચ્ય તે ગોવાળપુત્ર છે. લોક વ્યવહાર ચલાવવા નિમિત્તે જ આવી કોઈ પણ ‘સંજ્ઞા’ તે બાળકને ઓળખવા માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે એટલે જેમ ‘દેવદત્ત’ નામ રાખી શકાય છે, તેમ “આવશ્યક” નામ પણ શા માટે ન રાખી શકાય કોઈ એક અજીવમાં “આવશ્યક” એવો નામ નિક્ષેપ આ પ્રકારે બટાવી શકાય છે—આ સૂત્રમાં જ આગળ એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે આવશ્યક અને આવાસક, આ બંને સમનાથી પદો છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો અજીવમાં “આવશ્યક” એવું નામ આ પ્રમાણે સુસંગત લાગે છે—

वा तथाविधः कश्चित् पदार्थविशेषः सर्पादेरावासोऽयमिति द्रोन्यते । स वृक्षो-
ऽन्यो वा तथाविधः पदार्थो यद्यनन्तैः परमाणुलक्षणैरजीवद्रव्यैर्निष्पन्नस्तथाऽप्ये-
कस्यपरिणतिमाश्रित्य एवाजीवत्वेन विवक्षितः । स्वार्थिक क प्रत्यये कृते आवारा
एव आवासकमिति नाम एकस्याजीवस्य सिद्धम् ।

नहनामपि जीवानामावासकमिति नाम संभति । यथा इष्टभाषाजव-
ग्निर्मूषिकावारः इत्युच्यते । इष्टभाषावाद्यग्नौ हि मूषिकाः संसृच्छन्ति । अत-
स्तेषासंख्येयानामग्निजीवानां पूर्ववदावासकमिति नाम सिद्धम् । बहुनाम-
लीनानामपि आवासकमिति नाम भवति । दृश्यते हि बहुभिरपि च स्तृणैर्जीवं

अनेक कोटों से युक्त वृक्ष को अथवा इसी प्रकार के किसी दूसरे पदार्थ को
कि जिस में सर्पादिक का निवास स्थान है देखकर कह दिया कि यह वृक्षा-
दिगुणक पदार्थ सर्पादिक का निवासस्थान है—आवासभूत है—। लोक में ऐसा
व्यवहार चलता है—इसलिये उस अजीव एक वृक्षादि पदार्थ का “आवासक
या आवश्यक ऐसा नाम रखना यह एक अजीव के आश्रित नाम निक्षेप का
विषय है। यद्यपि वह वृक्षादि पदार्थ अन्तः परमाणुरूप अजीव द्रव्यों से निष्पन्न
हुआ है तो भी एक स्वरूप परिणति को आश्रित करके वह एक अजीव-
रूप विवक्षित किया गया है। तात्पर्य कहने का यह है कि यदि कोई यहां
पर ऐसी आशंका करे कि यहां पर एक अजीव पदार्थ हो लेकर आवश्यक
ऐसा नाम निक्षेप का विषय प्रस्तुत है—गुण-वृत्त में आपने इसे घटित किया
है सो वह गुणक वृक्ष एक अजीव पदार्थ नहीं है—वह तो अनेक परमाणु

कोई एक शुष्क (सूडा) अने अनेक गणोलोथी युक्त वृक्षमां सर्पादिक एवोने।
वास जेधने ओम उही देवारा आवे छे के आ वृक्ष तो सर्पादिकतुं निवासस्थान
छे अथवा सर्पादिकना आवासरूप छे. लोकमां आ प्रकारने व्यवहार आवे छे. तेथी
ते वृक्षादि अणुव पदार्थतुं “आवासक अथवा आवश्यक” ओवुं नाम राणवुं ते
ओक अणुवमां “आवासक अथवा आवश्यक” ओवा नाम निक्षेपरूप समजवुं. जे के
ते वृक्षादि पदार्थ अनंत परमाणु रूप अणुव द्रव्यो वडे निष्पन्न थयेल होय छे,
छता पणु ओक स्कन्धरूप परिणतिने आश्रय लधने तेने ओक अणुवरूप प्रकट
करवामां आवेल छे. अही कोछ ओवी शंका करे के अही तो ओक अणुव पदार्थनी
अपेक्षाओ आवश्यक ओवा नामनिक्षेपनी बात आवी रही छे, आपे तो शुष्क वृक्षमां
‘आवश्यक’ ओवा नामनिक्षेप कर्यो छे, परन्तु ते शुष्क वृक्ष ओक अणुव पदार्थरूप
नथी. ते तो अनेक परमाणु पुंजमाथी निष्पन्न थयेलुं होवाथी अनेक अणुव द्रव
रूप पदार्थ न छे, तो आ शकानुं समाधान आ कथन द्वारा करवामां आण्युं छे.
अही ओम गताववामां आण्युं छे के शुष्क वृक्ष जे के अनेक पौद्गलिक परमाणु-

સમ્પદ્યતે । તદ્વિ પશ્ચિનામાવાસક મિત્યુચ્યતે । इत्थं बहूनामजीवानामपि 'आवा-
सक'मिति नाम सिद्धम् ।

પુંજ સે નિષ્પન્ન હોને કે કારણ અનેક અજીવ દ્રવ્યરૂપ પદાર્થ છે—સો इस
શંકા का समाधान इस बंधन में किया गया है । कहा गया है कि वह
शुष्क पदार्थ यद्यपि अनेक पौद्गलिक परमाणुओं के पुंज से निष्पन्न हुआ है—
यान्तु उसरूप की यहां विवक्षा नहीं है—यहां तो उन सबके संबन्ध से एक
परिणतिरूप हुए एक सन्धद्रव्य की विवक्षा है—इससे वह एक अजीव द्रव्य
की विवक्षा है—इससे वह एक अजीव द्रव्य हैं । अनेक अजीव द्रव्य नहीं ।

અનેક જીવોં મેં આવાસક એસા નામ इस प्रकार से घटित करना चाहिये—
इष्टका (इंठ) पाक आदि की जो अग्नि होती है उसमें अनेक मूषिकाएँ सम्मूर्च्छन
जन्म धारण करती हैं । इस अपेक्षा वह इष्टपाक आदि की अग्नि मूषिका-
वासरूप से वह दी जाती है । इस तरह उन असंख्यात अग्नि जीवों का
आवासक ऐसा नाम सिद्ध हो जाता है । अनेक अजीवों का आवासक ऐसा
नाम इस प्रकार से होता है कि अनेक अचित्त तिनकों से नीड-घोंसला-बनता है ।
और उसमें पभी रहते हैं—इसलिये वह” पक्षियों का आवासक हैं—इस नाम से
बहा जाता है । अतः अनेक अजीव में आवासक ऐसा आवासका नामनिक्षेप

ઓના પુંજથી નિષ્પન્ન થયેલું છે, યાન્તુ અહીં તે પ્રકારની વિવક્ષા કરવામાં આવી
નથી. અહીં તો તે બધાના સંબંધથી એક પરિણતિરૂપ થયેલા એક સ્કન્ધ દ્રવ્યની
જ વિવક્ષા ચાલી રહી છે. તેથી તેને અહીં એક અજીવ દ્રવ્ય રૂપે જ પ્રતિપાદિત
કરવામાં આવેલ છે, અનેક અજીવ દ્રવ્ય રૂપે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવેલ નથી.

અનેક જીવોમાં “આવશ્યક” એવું નામ આ પ્રમાણે ઘટિત કરવું બોધાયે—

ઇટે પંકવવાના લઠ્ઠા આદિની જે અગ્નિ હોય છે તેમાં અનેક મૂષિકાઓ
(ઉંદરડીઓ) સંમૂર્ચ્છન જન્મ ધારણ કરે છે. તેથી તે લઠ્ઠા આદિની અગ્નિને
મૂષિકાવાસરૂપે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ રીતે તે અસંખ્યાત અગ્નિજીવોં
“આવાસક” એવું નામ સિદ્ધ થઈ જાય છે

અનેક અજીવોં આવાસક એવું નામ આ પ્રમાણે સિદ્ધ કેહી શકાય છે.

અનેક અચિત્ત તણબલાંઓની મદદથી માળો બને છે, અને તેમાં પક્ષીઓ
રહે છે, તે કારણે તેને પક્ષીઓના આવાસરૂપ ગણીને એવું કહેવામાં આવે છે કે
“આ પક્ષીઓનો આવાસક છે.” આ રીતે અનેક અજીવોમાં “આવાસક” એવો

જીવાજીવોભયદ્વાપિ 'આવાસક'મિતિ નામ સંભવતિ । દૃશ્યતે હિ-જલા-
શયોદ્યાનજલયન્ત્રાદિસહિતઃ પ્રાસાદાદિપ્રદેશો રાજાદેરામાસ ઉચ્ચતે । અર્થ-
જલાશયોદ્યાનાદયઃ સચેતનરત્નાદયશ્ચ જીવાઃ સન્તિ । ઇષ્ટકા કાષ્ઠાદયોઽચેતન-
રત્નાદયશ્ચાજીવાઃ સન્તિ । એતદુભયનિષ્પન્નસ્ય રાજપ્રાસાદાદિ-પ્રદેશસ્ય આવા-
સકં નામ સિદ્ધયતિ ।

ઉભયેષાં જીવાનામજીવાનાં ચાપિ 'આવાસક' મિતિ નામ સંભવતિ । દૃશ્યતે
હિ-રાજપ્રાસાદયુક્તં સમ્પૂર્ણનગરં રાજાદીનામાવાસ ઉચ્ચતે । સર્વલઃ સૌધર્મા-
દિવલ્પ ઇન્દ્રાદીનામાવાસ ઉચ્ચતે । इत्थं बहूनां जीवानामजीवानां च सम्मिलि-
तानाम् 'आवासकम्' इति नाम सिद्धम् । રાજપ્રાસાદસ્ય લઘુત્વાદેકમેવ જીવા-

સિદ્ધ હો જાતા હૈ । જીવ ઓર અજીવ इन दोनों में आवासक यह नाम निक्षेप
इम प्रकार से बनता है कि जो राजमहल वा प्रदेश जलाशय, उद्यान एवं
जल यन्त्र-नल-आदि से युक्त होता है वह राजा आदिका आवासस्थान है-
इस नाम से कहा जाता हैं । वहां जो जलाशय, उद्यान एवं सचेतन रत्ना-
दिक हैं-वे तो सचित द्रव्य हैं और इष्टका (ईंट) वा काष्ठ, अचेतन
रत्नादिक हैं वे सब अजीव हैं । इन दोनों से निष्पन्न हुए उस राजमहल आदि
के प्रदेश का नाम आवासरूप होने के कारण "आवासक" का निक्षेप बनता
है । इसी प्रकार से जीव अजीव इन दोनों का भी आवासक यह नाम इस
प्रकार से घटित होता है कि राजप्रासाद से युक्त समस्त नगर राजादिक का
आवास है इस रूप से व्यवहार में कह दिया जाता है । तथा सौधर्म आदि
समस्त-कल्प-इन्द्रादिकों के आवासरूप से व्यवहृत होते हैं । इस तरह संमि-
लित अनेक अजीव और जीवों का "आवासक" ऐसा नाम सिद्ध हो जाता

આવાસનો નામનિક્ષેપ સિદ્ધ થઈ જાય છે. જીવ અજીવ, એ બન્નેમા "આવાસક"
આ નામનિક્ષેપ આ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી શકાય છે.

જે રાજમહેલનો પ્રદેશ જળાશય, ઉદ્યાન અને જળયન્ત્ર (નળ) આદિથી યુક્ત
હોય છે, તેને "રાજા આદિનું આવાસસ્થાન છે," એ રૂપે કહેવામાં આવે છે, ત્યાં
જે ઉદ્યાન, જળાશય અને સચેતન રત્નાદિક વસ્તુઓ છે, તે તો સચિત્ત દ્રવ્યરૂપ
જ છે, અને ઇટની દીવાલો, અને અચેતન રત્નાદિકો વગેરે જે વસ્તુઓ છે, તે
અચિત્તદ્રવ્યરૂપ હોવાથી અજીવ છે, એ બન્નેથી જેનું નિર્માણ થયું છે. એવા તે
મહેલ આદિના પ્રદેશનું નામ આવાસરૂપ હોવાને કારણે "આવાસક"નું નિક્ષેપ બનેછે.
એજ પ્રમાણે જીવાજીવમાં પણ 'આવાસક' આ નામનિક્ષેપ આ પ્રમાણે ઘટાવી શકાય છે.

રાજપ્રાસાદથી યુક્ત સમસ્ત નગર "રાજાદિકનો આવાસ છે." આ રૂપે વ્ય-
વહારમાં કહેવામાં આવે છે. તથા સૌધર્મ આદિ સમસ્ત કલ્પને ઇન્દ્રાદિકો
રૂપ કહેવામાં આવે છે આ રીતે સંમિલિત અનેક અજીવો અને જીવોનું

જીવોભયં વિવક્ષિતમ્ । નગરાદીનાં સૌધર્માદિકલ્પાનાં ચ ગદ્યભાવે મહત્ત્વે જીવા-
જીવોગમ્યાનિ વિવક્ષિતાનિ । इत्य जीवाजीवोभयैकत्वं बहुवचिष्ये ॥ ५ ॥ १ ॥
અવિવક્ષ્યાધીનં દ્રવ્યમ્ । અવગમ્યત્રાપિ જીવાદીનામાત્રાસકનામ યથાસંભવં
ભાવનીયમ્ । इदं हि द्विमात्रप्रदर्शनार्थमुक्तम् इति नामावश्यकप्रमणः ॥ ५ ॥ १ ॥

અથ સ્થાપનાઽઽવગમ્યકં નિરૂપયિતું સૂત્રકાર આહ—

મૂળમ્—સે કિં તં ઠવળાવસ્સયં ? ઠવળાવસ્સયં જળળં કટ્ટુકમ્મે

હૈ । राजशासाद नगर एवं सौधर्म आदि की अपेक्षा लघु होने के कारण
जीव और अजीव इन दोनों रूप से एक कहा गया है । तथा राजशासाद
की अपेक्षा नगरादिक एवं सौधर्मकल्प महानु-विशाल-होने के कारण
अनेक जीव और अजीवरूप से विवक्षित, हुए हैं । इस प्रकार जीव, अजीव,
और उभय में अनेकतर का यह विचार विवक्षा के आधीन हुआ जानना
चाहिये । इस प्रकार से अन्यत्र भी जीवादि वों का आवासक नाम यथा
संभव समझ लेना चाहिये । यह जो यहां समझाया गया है वह तो बहुत
ही संक्षेप से समझाया गया है ।

इस प्रकार यह नाम आवश्यक की प्रमण जा ननी चाहिये ।

भावार्थ—सूत्रकार ने यहां नाम आवश्यक का स्वरूप जीव अजीव आदि
पदार्थों के एकत्व अनेकत्व को लेकर समझाया है । इसे व्यवहार में पहिले
यों समझ लेना चाहिये—कि प्रत्येक शब्द का अर्थ चार प्रकार का होता है—
(१) नामरूप (२) स्थापनारूप, (३) द्रव्यरूप और चौथा भावरूप । शास्त्रीय
परिभाषा में इन्हें निक्षेप कहा गया है । निक्षेप नाम स्मरणे या न्यासे का है ।

એવું નામ સિદ્ધ થઈ બધું છે. ગજપ્રાસાદ, નગર એને સૌધર્મકલ્પ આદિની અપેક્ષાએ
જીવ અને અજીવો નાના હોવાને કારણે તે બન્નેને અહીં અજીવરૂપ એક શબ્દથીજ
પ્રતિપાદિત કરવામાં આવેલ છે. તથા રાજગણેલ કરતાં નગર સાધર્માદિ કલ્પો વિશાળ
હોવાને કારણે અનેક જીવ અને અજીવરૂપે વિવક્ષિત થયેલ છે આ રીતે જીવ.
અજીવ અને ઉભયમાં એકત્વ અનેકત્વનો આ વિચાર વિવક્ષાને અધીન રહીને
થયેલો સમજવો એજ પ્રકારે અન્યત્ર પણ જીવાદિકોનું ‘આવાસક’ નામ યથા સંભવ
સમજ લેવું જોઈએ. અહીં આ જે સમજૂતી આપવામાં આવી છે. તે તો બહુજ
સક્ષિપ્તમાં આપવામાં આવી છે. આ પ્રકારની આ નામ આવશ્યકની પ્રેરૂપણા સમજવી.

સૂત્રકારે અહીં નામ આવશ્યકનું સ્વરૂપ જીવ અજીવ આદિ પદાર્થોના એકત્વ
અનેકત્વની અપેક્ષાએ સમજાવ્યું છે. આ બાબતમાં પહેલાં તો એ સમજ લેવું
જોઈએ કે પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ ચાર પ્રકારનો હોય છે. તે ચાર પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે

વા પોત્થકમ્મે વા, ચિત્તકમ્મે વા, લેપ્પકમ્મે વા ગંથિમે વા વેદિમે
વા પૂરિમે વા સંઘાઈમે વા અવરે વા વરાડણ વા ઇમો વા અણેમો
વા સઘ્ભાવઠવણા વા અસઘ્ભાવઠવણા વા આવસ્સણ ત્થિ ઠવણા
ઠવિજ્ઞહ, સે ત્થ ઠવણાવસ્સયં ॥સૂ. ૧૧ ॥

જિસમેં વ્યુત્પત્તિ કી પ્રધાનતા નહીં હૈ કિન્તુ જો માતાપિતા યા इतरलोगों के संकेत बल से जाना जाता हैं वह नामनिक्षेप का विषय है । जैसे किसी व्यक्ति में “महावीर” जैसे गुण नहीं होने पर भी व्यवहार चलाने के निमित्त उसके माता पिता आदि जन उसका नाम महावीर रख लेते हैं । जो वस्तु असली वस्तु के सदृश आकार वाली है वह स्थापना निक्षेप का विषय है । जैसे जंबूद्वीप का नक्शा अढाईद्वीप का नक्शा तथा वृक्ष महेल आदि का चित्र । जा पदार्थ भाव का पूर्वरूप या उत्तररूप हो वह द्रव्यनिक्षेप का विषय है—जैसे जो वर्तमान में श्रावकपुत्र है वह आगे श्रावक बनेगा उसे श्रावक कहना । जिस शब्द के अर्थ में शब्द का व्युत्पत्ति या प्रवृत्ति निमित्त वर्तमान में बराबर घटित हो रहा हो वह भावनिक्षेप का विषय है । जैसे वर्तमान में महान् वीरता के कार्य करने वालेको महावीर कहना । इसी तरह से जिस जीवादि

(૧) નામરૂપ (૨) સ્થાપનારૂપ, (૩) દ્રવ્યરૂપ અર્થ - (૪) ભાવરૂપ શાસ્ત્રોની પરિભાષામાં તેને નામનિક્ષેપ કહેવામાં આવે છે. (નિક્ષેપ એટલે નામ રાખવું) અથવા ન્યાસ (વિભાગ) કરવો તેનું નામ નિક્ષેપ છે.

જેમાં વ્યુત્પત્તિની પ્રધાનતા હોતી નથી પણ જે માતા, પિતા અથવા અન્ય લોકોના સંકેતનો આધાર લઈને બાણી શકાય છે, એવું નામનિક્ષેપનું સ્વરૂપ અથવા એવો નામનિક્ષેપનો વિષય છે. જેમકે કેાઈ વ્યક્તિમાં મહાવીર જેવાં ગુણોનો અભાવ હોવા છતાં પણ વ્યવહાર ચલાવવાને નિમિત્તે તેના માતા, પિતા આદિ લોકો તેનું નામ મહાવીર રાખી લે છે જે વસ્તુ અસલી વસ્તુના સમાન આકારવાળી છે, તે સ્થાપના નિક્ષેપનો વિષય છે. જેમકે જંબૂદ્વીપનો નકશો, અઢીદ્વીપનો નકશો, વૃક્ષ મહેલ આદિના ચિત્ર, આ બધા સ્થાપના નિક્ષેપના ઉદાહરણો છે.

જે પદાર્થ ભાવનો પૂર્વરૂપ કે ઉત્તરરૂપ હોય તે દ્રવ્યનિક્ષેપનો વિષય છે. જેમકે જે અત્યારે શ્રાવકપુત્ર છે તે ભવિષ્યમાં શ્રાવક બનશે માટે તેને શ્રાવક કહેવો જોઈએ. આનું નામ દ્રવ્યનિક્ષેપ છે.

જે શબ્દના અર્થમાં શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અથવા પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત વર્તમાનમાં બરાબર ઘટાવી શકાતાં હોય. તે ભાવનિક્ષેપનો વિષય છે જેમકે વર્તમાન સમયે મહાવીરતાનું ધર્મ કરનારને મહાવીર કહેવો, તે ભાવરૂપ નિક્ષેપ થયેા ગણાય.

પદાર્થ મેં આવશ્યક જેસા એક મી ગુણ નહીં હૈ ઓર ઉસે આવશ્યક ઇસ નામ સે વ્યવહાર કરના સો નામ આવશ્યક હૈ । નામ કા ત્રીન પ્રકાર કે લક્ષણ સે વ્યવહાર હોતા હૈ—જહાં નામ કા વ્યુત્પત્તિ યા પ્રવૃત્તિ કા નિમિત્ત ઘટિત હોતા હૈ વહ નામ-નામનિક્ષેપ કા વિષય ન હો કર ભાવનિક્ષેપ કા વિષય બનતા હૈ । જૈસે પરમેશ્વર્ય કો ભોગતે હુએ ઇન્દ્ર નામધારી વ્યક્તિ કો ઇન્દ્ર ઇસ નામ સે પુકારના । યહ નામ કા પ્રથમ પ્રકાર હૈ । દ્વિતીય પ્રકાર મેં જૈસા નામ હો ડસકી પ્રવૃત્તિ કા નિમિત્ત વ્યુત્પત્તિ કા નિમિત્ત ડસ મેં ન હો કિન્તુ સંકેત આદિ હો તો યહ નામનિક્ષેપ મેં પરિણમિત કિયા ગયા હૈ જૈસે ગોપાલદારક-ગોપાલ બાલક । તૃતીય પ્રકાર મેં હિત્ય, હવિત્ય આદિરૂઢ શબ્દ કિ જો વ્યુત્પત્તિ રહિત હી સ્વેચ્છાનુસાર પ્રચલિત હોતે હૈ—લિયે ગયે હૈ । ઇન મેં મી પ્રવૃત્તિ કા નિમિત્ત વ્યુત્પત્તિ કા નિમિત્ત નહીં હોતા હૈ કિન્તુ રૂઢિ હોતી હૈ । ઇસ તરહ કેવલ દ્વિતીય પ્રકાર હી નામનિક્ષેપ કા વિષય પડતા હૈ । અતઃ જિસ મેં આવશ્યક જૈસે ગુણ નહીં હૈ ડસ મેં આવશ્યક ઇસ નામ કા ન્યાસ (રખના) કરના યહ આવશ્યક કા નામનિક્ષેપ હૈ । જીવઆદિક પદાર્થોં મેં યહ નિક્ષેપ કિસ

એજ પ્રમાણે જે છવાદિ પદાર્થમાં ‘આવશ્યક’ એવા એક પણ ગુણ નથી, તે છવાદિ પદાર્થમાં ‘આવશ્યક’ એવા નામનો વ્યવહાર કરવો, તેને નામ આવશ્યક કહે છે. નામનો ત્રણ પ્રકારના લક્ષણોથી વ્યવહાર થાય છે—જ્યાં નામનું વ્યુત્પત્તિ અથવા પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત ઘટિત થતું હોય છે, તે નામ-નામનિક્ષેપનો વિષય બનવાને બદલે ભાવનિક્ષેપનો વિષય બની જાય છે. જેમકે પરમ એશ્વર્યથી સંપન્ન એવી કેઈ વ્યક્તિને “ઇન્દ્ર” એવા નામે ઓળખવી. આ નામનો પહેલો પ્રકાર છે.

નામનો બીજો પ્રકાર—જેનું નામ હોય એવી પ્રવૃત્તિના નિમિત્તનો અથવા વ્યુત્પત્તિના નિમિત્તનો જેમાં સદ્ભાવ ન હોય, પરંતુ સંકેત આદિનો સદ્ભાવ હોય તે તેને નામનિક્ષેપમાં પરિણમિત કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે ગોવાળના પુત્રનું ‘ઇન્દ્ર’ નામ.

ત્રીજા પ્રકારમાં ‘હિત્ય હવિત્ય’ આદિ રૂઢ શબ્દો કે જે વ્યુત્પત્તિથી રહિત છે અને ઓલનારની ઇચ્છાનુસાર પ્રચલિત (સ્વચાલિત) થયેલ છે, તેમને ગણવી શકાય છે. તેમાં પણ પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત અથવા વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત હોતું નથી પણ રૂઢિનો જ સદ્ભાવ હોય છે. આ રીતે કેવળ બીજો પ્રકાર જ નામનિક્ષેપના વિષયરૂપ ગણી શકાય છે. તેથી જેમાં આવશ્યક જેવાં ગુણ નથી, તેમાં ‘આવશ્યક’ આ નામનો ન્યાસ કરવો તેને આવશ્યકનો નામનિક્ષેપ કહે છે છવાદિક પદાર્થોમાં આ નિક્ષેપ કેવા પ્રકારે ઘટિત કરવામાં આવ્યો છે, તે વિષયનું ટીકાકારે સૂત્રની

છાયા:—અથ કિં તત્ સ્થાપનાવશ્યકમ્ ? સ્થાપનાવશ્યકં યત્સ્વલુ કાષ્ટ-
કર્મણિ વા પુસ્તકર્મણિ વા ચિત્રકર્મણિ વા લેપ્યકર્મણિ વા ગ્રન્થિમે વા વેષ્ટિમે વા
પૂરિમે વા સઙ્ગાતિમે વા અક્ષે વા વરાટકે વા ઇન્દ્રો વા અનેકો વા સઙ્ગાવસ્થાપનયા વા
અસઙ્ગાવસ્થાપનયા વા આવશ્યકેતિ સ્થાપ્યતે, તદેતત્ સ્થાપનાવશ્યક ॥મુ. ૧૧॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

‘સે કિં તં ઠવણાવસ્સયં’ અથ કિં તત્ સ્થાપનાવશ્યકમ્ ? ઇતિ શિષ્ય
પ્રશ્નઃ । ઉત્તરમાહ—‘ઠવણાવસ્સયં’ ઇત્યાદિ । સ્થાપનાવશ્યકમ્—સ્થાપ્યતે—ક્રિયતે
ઇતિ સ્થાપના । યથા—જમ્બૂદ્વીપમ્ માનચિત્રમ્, ‘નવશા’ ઇતિ માપાગ્રસિદ્ધમ્ ।
આવશ્યકમિત્યનેન આવશ્યકક્રિયાવાન્ શ્રાવકાદિરિહ ગૃહ્યતે । આવશ્યક તદ્વતો
રભેદોપચારાત્ । કાષ્ઠપાષાણાદૌ કૃતં તય ચિત્રં-જ્ઞાનાદિગુણરહિતાઽઽકૃતિઃ ણાપના ।

પ્રકાર સે ઘટિત કિયા ગયા હૈ યહ વિષય સૂત્ર કી ટી । મેં ટીકાકારને સ્પષ્ટ
કિયા હૈ । ઉસે આવર્થ મેં સ્પષ્ટ કરને કી આવશ્યકતા નહીં હૈ । ॥સૂત્ર ૧૦॥

અવ સૂત્રકાર સ્થાપના આવશ્યક કા નિરૂપણ કરતે હૈ—

“સે કિં તં ઠવણાવસ્સયં” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઠવણાવસ્સયં) શિષ્ય પ્રશ્ન કરતા હૈ મહંત । સ્થા-
પના આવશ્યક કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?—

ઉત્તર:—(ઠવણાવસ્સયં) સ્થાપના આવશ્યક કા સ્વરૂપ ઇસ પ્રકાર સે હૈ—
જો કી જાવે ઉસકા નામ સ્થાપના હૈ । જૈસે જમ્બૂદ્વીપ કા નવશા, અઢાઈ દ્વીપ
કા નવશા હૈ । આવશ્યક શબ્દ સે યહ આવશ્યક ક્રિયાવાલા શ્રાવક આદિ
ગૃહીત હુઆ હૈ । કયોં કિ આવશ્યક ક્રિયા ઓર આવશ્યક ક્રિયાવાલે મેં અભેદ
કા ઉપચાર કિયા ગયા હૈ । કાષ્ઠપાષાણ આદિ મેં કિયા ગયા—ઉકેરા ગયા—

ટીકામાં જે સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. તેથી ભાવાર્થમાં તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાની જરૂરત
રહેતી નથી ॥ સૂ. ૧૦ ॥

હવે સૂત્રકાર સ્થાપના આવશ્યકનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં ઠવણાવસ્સયં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—શિષ્ય શુરને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે—(સે કિં તં ઠવણાવસ્સયં ?)
હે ભગવન્ ! સ્થાપના આવશ્યકનું કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—(ઠવણાવસ્સયં) સ્થાપના આવશ્યકનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે. જે
કરવામાં આવે તેનું નામ સ્થાપના છે જેમકે જમ્બૂદ્વીપનો નકશો, અઢીદ્વીપનો નકશો,
વગેરે સ્થાપના આવશ્યકરૂપ છે. આવશ્યક પદના પ્રયોગદ્વારા અહીં આવશ્યક ક્રિયા-
વાળા શ્રાવક વગેરે ગૃહીત થયા છે, કારણ કે આવશ્યક ક્રિયા અને આવશ્યક ક્રિયા-
વાળામાં અભેદનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. કાષ્ઠ પાષાણ આદિમાં આવેખવામાં—

તત્ર શ્રાવકાદ્યમેદોપચારાત્ સ્થાપનારૂપમાવશ્યકમિત્યર્થઃ । કાઠકર્માદિષુ આવશ્યક ક્રિયાં કુર્વન્તો યત્ સ્થાપનારૂપાઃ શ્રાવકાદયઃ સ્થાપ્યન્તે ચિત્રરૂપેણ તત્ સ્થાપનાવશ્યકમિતિ તાત્પર્યમ્ ! તદાહ—‘જણં’ इत्यादि । यत्खलु काष्ठकर्मणि वा—काष्ठे समुत्कीर्णे रूपके वा पुस्तकर्मणि वा । पुस्तं वस्त्रं तस्य कर्म—तन्निर्मिता पुत्तलिका तस्मिन् वा । अथवा—‘पोत्थकर्मणि’ इतिच्छाया, पोत्थं=पुस्तकं, तच्चेह संपुटक रूपम्, तत्र कर्म=तन्मध्ये वर्तिकालिखितं रूपकं तस्मिन् वा । यद्वा—पोत्थं-पुस्तं=ताडपत्रं, तत्र कर्म=तच्छेदनिष्पन्नं रूपकं तस्मिन् वा । चित्रकर्मणे वा=चित्रलिखिते रूपके वा लेप्यकर्मणि-लेप्यरूपके वा, ग्रन्थिमे वा-ग्रन्थेन निवृत्तं ग्रन्थिसंनैपुण्यातिशयात् ग्रन्थिसमुदाय निष्पादितं रूपकं तस्मिन् वा । वेष्टिमे वा-वेष्टनेन=पुष्पवेष्टनक्रमेण निष्पन्नं रूपकं वेष्टिमं

ઉસકા ચિત્ર જો કિ જ્ઞાનાદિ ગુણોં સે સર્વથા શૂન્ય (રહિત) હોતા હૈ. વહ સ્થાપના-નિદ્દેષ હૈ ઉત્તમેં આવશ્યક ક્રિયા કો સંપાદન કરને કી આકૃતિરૂપ મેં શ્રાવક આદિ કોં કા ફોટો-પથર યા કાઠ કે પટિયે પર બનાયા જાતા હૈ, સો ચિત્ર યહી સ્થાપનારૂપ આવશ્યક હૈ । ઇસી વિષય કો સૂત્રકાર “જણં” इत्यादि पदों द्वारा स्पष्ट करते हैं—(जणं कठकम्मे वा पोत्थकम्मे वा) जो आकृति काष्ठ में उकेरी जावे उसमें अथवा पुस्त-वस्त्र-कपडे पर चित्रित की जावे उसमें अथवा वस्त्र से पुत्तलिका के रूप में बनाई जावे उस में या पोत्थकर्मणि” पुस्तक के बीच में कुची से रंग आदि भर कर बनाई जावे उसमें अथवा ताड पत्र पर छेद करके बनाई जावे उसमें अथवा (चित्तकम्मे वा) चित्ररूप में बनाई जावे इसमें (लेप्यकम्मे वा) अथवा मृत्तिका को गिली करके बनाई जावे उसमें (गंथि-मे वा वेष्टिमे वा पूरिमे वा संधाइमे वा) अथवा वस्त्र की गांठों के समुदाय से

કોતરવામાં આવેલું તેનું ચિત્ર કે જે જ્ઞાનાદિ ગુણોથી સર્વથા વિહીન હોય છે, તે સ્થાપનાનિદ્દેષ છે. જેમાં આવશ્યક ક્રિયાને સંપાદન કરવાની આકૃતિરૂપે શ્રાવક આદિકોનાં ચિત્રો પથર પર અથવા લાકડાનાં પાટિયાં વગેરે પર બનાવવામાં આવે છે, તેને જ સ્થાપના રૂપ આવશ્યક કહે છે. એજ વિષયને સૂત્રકાર “જણં” इत्यादि पदों द्वारा स्पष्ट કરे છે—

(जणं कठकम्मे वा पोत्थकम्मे ।) જે આકૃતિ લાકડા પર કોતરી કાઢવામાં આવે તેમાં અથવા પુસ્ત પર (વસ્ત્ર પર) ચિત્રિત કરવામાં આવે તેમાં, અથવા વસ્ત્ર-માથી ઢીંગલીરૂપે બનાવવામાં આવે તેમાં અથવા-‘પોત્થકર્મણિ’” પુસ્તકની અંદર પીછી વડે રંગાદિ પૂરીને બનાવવામાં આવે તેમાં, અથવા (चित्तकम्मे वा) ચિત્રરૂપે જેનું સર્જન કરવામાં આવે તેમાં, (लेप्यकम्मे वा) ભીની માટીમાંથી બનાવવામાં આવે તેમાં, (गंथिमे वा, वेष्टिमे वा, पूरिमे वा, संधाइमे वा) અથવા વસ્ત્રની ગાંઠોના સમુદાયથી

तस्मिन् वा । यद्वा—एकस्य द्वयोर्वहूनां वा वस्त्राणां वेष्टनेन निष्पन्नं यद्रूपं तद्
वेष्टितं तस्मिन् वा । पूरिमे वा—पूरणेन भरणेन निष्पन्नं पूरिमं—ताम्रपित्तलादिमयं
तस्मिन् वा । सङ्घातिमे वा—सङ्घातेन=बहुवस्त्रादिखण्डसमुदायेन निष्पन्नं रूपकं
सङ्घातिम तस्मिन् वा । अक्षे वा—अक्षश्चन्दनकस्तर्हिमन् वा वराटके=कपर्दके वा
सद्भावस्थापनया वा काष्ठकर्मादिषु आकारवती या स्थापना सा सद्भावस्थापना
श्रावकाद्याकारस्य तत्र सद्भावात् । तथा सद्भावस्थापनया, असद्भावस्थापनया वा
अक्षा देशे अनाकारवती असम्यग्रूपेण स्थापना भवति सा असद्भावस्थापना, श्राव-
काद्याकारस्य तत्रासद्भावात् । तथा वा स्थाप्यमानः एको वा अनेको वा
आवश्यकेति—आवश्यकक्रियायुक्तश्रावकादिः स्थापना स्थाप्यते=क्रियते । तदेतत्
स्थापनाऽऽवश्यकम् । सू, ११॥

जो बनाई जावे उसमें, अथवा एक या दो अथवा अनेक वस्त्रों को वेष्टित
करके जो बनाई जावे उसमें, अथवा पुष्पी को आकृति के रूप में सजा सजा
करके जो आकार बनाया जावे उसमें अथवा पित्तलादि द्रव्यों को सांचे में ढार
कर जो आकृति बनाई जावे उसमें अथवा अनेक वस्त्रों के खण्डों से—घञ्जियों
से—जो रूप बनाया जावे उसमें (अक्खेवा) अथवा पाशे में (वराडएगा) अथवा
कोडी में (एगो वा अणेगो वा) एक अथवा अनेक आवश्यक क्रिया युक्त एक
अनेक श्रावक आदि की (सम्भावठवणा असम्भावठवणा) की गई जो
सद्भावस्थापना अथवा असद्भावस्थापना है (आवस्सएत्ति ठवणा ठविज्जइ)
वह आवश्यक की स्थापना है । (से तं ठवणावस्सयं) यह स्थापना आवश्यक
का स्वरूप है । ॥ सूत्र ११॥

जनाववामां आवे तेमां, अथवा अेक, अे अथवा अनेक वस्त्रोने वेष्ट करीने जनाव-
ववामां आवे तेमां, अथवा पुष्पोनी आकृतिइये सम्भवट करी करीने जे आकार
जनाववामां आवे तेमां, अथवा पित्तलादि द्रव्योने णीणामां ढाणीने जे आकार
जनाववामां आवे तेमां अथवा आवे तेमां, अथवा अनेक वस्त्रोना लीरांओ (चिंदर-
उंओ)मांथी जे आकृति जनाववामां आवे तेमां (अक्खे वा) अथवा पाशाओमां
अथवा (वराडए वा) कोडीमां (एगो वा अणेगो वा) अेक अथवा अनेक आवश्यक
क्रिया युक्त अेक—अनेक श्रावक आदिवडे (सम्भावठवणा असम्भावठवणा) करवामां
आवेदी जे सद्भावस्थापना अथवा असद्भाव स्थापना छे. (आवस्सएत्ति ठवणा
ठविज्जइ) तेनुं नाम आवश्यकनी स्थापना छे. (से तं ठवणावस्सयं) आ प्रकारनुं
आ स्थापनावश्यकनुं स्वरूप छे. ॥ सू० ११ ॥

નામસ્થાપનયોર્ભેદમાહ--

મૂલમ્—નામદ્વવળાણં કો પદ્ધિવિસેસો ? ણામ આવકહિયં, ઠવળા
દ્ધત્તરિયા વા હોજ્જા આવકહિયા વા ॥સૂ. ૧૨॥

છાયા—નામસ્થાપનયોઃ કઃ પ્રતિવિશેષઃ ? નામ યાવત્કથિકમ્, સ્થાપના
ઇત્વરિકા વા ભવેત્, યાવત્કથિકા વા । ॥સૂ. ૧૨॥

ટીકા—‘નામદ્વવળાણં’ इत्यादि—

શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—નામસ્થાપનયોઃ કઃ પ્રતિવિશેષઃ ? નામસ્થાપનયો કો
વિશેષઃ ? ન કોઽપિ વિશેષો દ્રશ્યતે । યથા ભાવાવશ્યકસ્વરૂપશૂન્યે ગોપાલદારકાદૌ
આવશ્યકેતિ નામ ક્રિયતે, તથૈવ સ્થાપનાઽપિ ભાવાવશ્યકસ્વરૂપશૂન્યે કાષ્ઠપુસ્તકા-
દૌ આવશ્યકશાસ્ત્રસ્ય તદાકારરૂપતયા અતદાકારરૂપતયા વા સ્થાપના સ્થાપ્યતે
અતો ભાવશૂન્યે દ્રવ્યમાત્રે ક્રિયમાણત્વાદનયો નાસ્તિ કથિદ્ વિશેષ इति પ્રહુરા-

અવ સૂત્રકાર નામ ઓર સ્થાપના નિર્દેષ મેં કયા અન્તર હૈ—ઇસ વાત
કો પ્રકટ કરતે હૈ—“નામદ્વવળાણં” इत्यादि । ॥સૂ. ૧૨॥

શબ્દાર્થ—(હે મદંત ! નામ ઓર સ્થાપના કા કયા ભેદ હૈ ? ઇસ પૂર્વોક્ત
કથન સે તો ઇન દોનોં મેં કાઈ અન્તર નહીં જ્ઞાત હોતા હૈ ? કારણ—

જિસ પ્રકાર ભાવાવશ્યક કે સ્વરૂપ સે શૂન્ય ગોપાલદારક આદિ મેં આવ
શ્યક ઈસા નામનિર્દેષ ક્રિયા જાતા હૈ—ઊસી પ્રકાર સે ભાવાવશ્યક કે સ્વરૂપ
સે શૂન્ય કાષ્ઠ પુસ્તક આદિ મેં આવશ્યકશાસ્ત્ર કી તદાકારરૂપ સે યા અતદા-
કારરૂપ સે સ્થાપનાનિર્દેષ ક્રિયા જાતા હૈ । અતઃ ભાવ સે શૂન્ય દ્રવ્યમાત્ર મેં
ક્રિયમાણ હોને કે કારણ ઇન દોનોં મેં કોઈ વિશેષતા લક્ષિત નહીં હોતી હૈ—
ઇસ પ્રકાર કા અભિપ્રાય પૂછનેવાલે શિષ્ય કા હૈ ।

હવે સૂત્રકાર નામ નિર્દેષ અને સ્થાપના નિર્દેષ વચ્ચે શો તફાવત છે, તે પ્રકટ કરે છે.

“નામદ્વવળાણં” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—શિષ્ય ગુરૂને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે “હે ભગવન્ ! નામ અને સ્થા-
પના વચ્ચે શો તફાવત છે ? પૂર્વોક્ત કથન પ્રમાણે તો તે બન્ને વચ્ચે કોઈ ભેદ
જ દેખાતો નથી, કારણ કે.....જેમ ભાવાવશ્યકના સ્વરૂપથી રહિત ગોવાળપુત્ર
આદિમાં “આવશ્યક” એવો નામ નિર્દેષ કરવામાં આવે છે, એજ પ્રમાણે ભાવા-
વશ્યકના સ્વરૂપથી વિહીન, કાષ્ઠ, પુસ્તક આદિમાં આવશ્યકશાસ્ત્રની તદાકારરૂપે અથવા
અતદાકાર રૂપે સ્થાપના રૂપ નિર્દેષ કરવામાં આવે છે. તેથી ભાવથી વિહીન દ્રવ્ય
માત્રમાં ક્રિયમાણ હોવાને કારણે એ બન્ને વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ દેખાતો
નથી. આ પ્રકારની પ્રશ્ન કરનાર શિષ્યની માન્યતા અહીં પ્રકટ કરા છે.

શયઃ ઉત્તરયતિ—‘ણામં આવકહિયં’ इत्यादि । नाम यावत्कथिकम्—स्वाश्रयद्रव्यस्य अस्तित्वकथां यावद् नाम अवतिष्ठते, नाम्न आश्रयद्रव्यं यावत्तिष्ठति तावन्नामापि तिष्ठतीति भावः । स्थापना तु इत्वरिका=स्वलपकालावस्थायिनी वा भवेत् यावत्कथिका वा भवेत् । काष्ठकर्मदौ आवश्यकशास्त्रस्य तदाकाररूपा अतदाकाररूपा स्थापना यावत्कथिका भवति, अक्षादौ तु सा इत्वरिका भवतीत्यर्थः । अयं भावः—काचित् स्थापना स्वाश्रयद्रव्यस्य सद्भावेऽपि मध्यकाल एव निव-

उत्तर—(णामं आवकहियं ठवणा इत्तरिया वा होज्जा आवकहिया वा) नाम यावत्कथिक होता है और स्थापना इत्वरिक तथा यावत्कथिक दोनों प्रकार का होता है ।

स्वाश्रय દ્રવ્ય કે અસ્તિત્વ કાલ તક નામ રહતા હૈ—અર્થાત્—જિસકા વહ નામ હૈ વહ જબ તક મૌજૂદ રહતા હૈ તબ તક ઉસકા વહ નામ વિદ્યમાન રહતા હૈ—इसका नाम यावत्कथिक है परन्तु स्थापना जो है वह स्वल्प काल-तक भी रहती है और यावत्कथिक भी होती है—काष्ठ कर्म आदि में आवश्यकशास्त्र की तदाकाररूप अथवा अतदाकाररूपकृत स्थापना यावत्कथिक होती है—स्वाश्रयद्रव्य की स्थिति तक रहती है । तथा अक्ष—(चौकोर पाशा) आदि में कृत अतदाकार स्थापना स्वल्प काल तक रहती हैं । तात्पर्य यह है कि कोई स्थापना स्वाश्रय દ્રવ્ય કે સદ્ભાવ મેં બી વીચ હી મેં સમાપ્ત હો જાયા કરતી હૈ ઓર કોઈ સ્થાપના એસી હોતી હૈ જો અપને આશ્રયભૂત દ્રવ્ય કી

ઉત્તર—(ણામં આવકહિયં ઠવણા ઇત્તરિયા વા હોજ્જા, આવકહિયા વા) નામ યાવત્કથિત હોય છે, પરન્તુ સ્થાપના ઇત્વરિક (સ્વલ્પકાળ સુધી જ રહેનાર) અને યાવત્કથિત, એ બન્ને પ્રકારની હોય છે. સ્વાશ્રયભૂત દ્રવ્યના અસ્તિત્વકાળ સુધી નામ રહે છે. એટલે કે જેનું તે નામ રાખવામાં આવ્યું છે તે વસ્તુ અથવા વ્યક્તિનું અસ્તિત્વ જ્યાં સુધી રહે છે. ત્યાં સુધી જ તે નામનું અસ્તિત્વ રહે છે. આ રીતે નામને યાવત્કથિત કહેવામાં આવ્યું છે. પરન્તુ સ્થાપના તો સ્વલ્પકાળ સુધી પણ રહે છે અને યાવત્કથિત (વસ્તુનું અસ્તિત્વ રહે એટલા માટે કાળ સુધી ટકનારી) પણ હોઈ શકે છે.

જેમકે કાષ્ઠ કર્મ આદિમાં આવશ્યકશાસ્ત્રની તદાકારરૂપ અથવા અતદાકારરૂપ કરેલી સ્થાપના યાવત્કથિત હોય છે—સ્વાશ્રયભૂત દ્રવ્યનું જ્યાં સુધી અસ્તિત્વ રહે ત્યાં સુધી જ તે સ્થાપનાનું અસ્તિત્વ રહે છે, તથા અક્ષ (પાશા) આદિમાં કરેલી અતદાકાર સ્થાપના બહુ જ ઓછા કાળ સુધી રહે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે—કોઈ સ્થાપનાના સ્વાશ્રયભૂત દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ રહેવા છતાં પણ વચ્ચેથી જ

તંતે, કાચિત્તુ તત્સત્તાં ચાવદ્વતિષ્ઠતે, ઇતિ એવં ચ-નામસ્થાપનયોર્ભાવશૂન્યત્વે-
નાધારમામ્યેઽપિ ભેદઃસ્વ સ્વાવસ્થાનકાલ કૃત એવ ભગવતા પ્રદર્શિતઃ યદ્યપિ ગોપાલ-
દારુકાદૌ વિદ્યમાનેઽપિ કદાચિદનેકનામપરિવર્તનં લોકે કચીદ્દૃશ્યતે, તથાચ
કાલકૃતોઽપિ ભેદો નાસ્તિ, તથાપિ-વહુશઃ સ્થલે નામ્નો યાવત્કાથિચ ત્વમેવ દૃશ્યતે,
નામ્નઃ પરાવર્તનં તુ કચિદ્વિરલતયોપલભ્યતે । અતોઽલ્પસ્થલવ્યાપિત્વેન નામ્ન ઇત્વ-
રિકતા ભગવતા ન વિવક્ષિતા । નામ્નોઽલ્પકાલિકતાકલ્પને તૂત્ત્વપ્રરૂપણા-
પત્તિરિતિ બોદ-મ્ ।

સત્તાં કાલ તક રહતી હૈ । इस प्रकार नाम और स्थापना निक्षेप में भावशून्यता
की अपेक्षा आधार की समानता होने पर भी अपने २ अवस्थान काल की
अपेक्षा कृत ही भेद है ऐसा भगवान ने प्रदर्शित किया है । यद्यपि गोपाल-
दारु आदि में उनकी विद्यमानता रहने पर भी कभी २ अनेक नामों का
परिवर्तन होता हुआ लोक में कहीं २ देखा जाता है—इस अपेक्षा कालकृत
भेद सर्वथा नहीं आता है—तो भी अनेक स्थलों में नाम में यात्कथिकता
देखी जाती है । इत्वरिकता नहीं । यह तो केवल विरलतारूप में ही कहीं २
देखी जाती है । इसलिये नाम की इत्वरिकता अल्पस्थल व्यापी होने के कारण
उस में भगवान् ने विवक्षित नहीं की है । यदि नाम में अल्पकालिकतारूप
इत्वरिकता कल्पित की जावे तो उत्सृज प्ररूपणा की आपत्ति आती है ऐसा
जानना चाहिये ।

અમે ત્યારે સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે, ત્યારે કોઈ સ્થાપના એવી હોય છે કે જે
પોતાના આશ્રયભૂત દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં મોબદ્ રહે છે.

આ પ્રમાણે નામ અને સ્થાપના નિક્ષેપમાં ભાવશૂન્યતાની અપેક્ષાએ આધારની
સમાનતા હોવા છતાં પણ પોતપોતાના અવસ્થાનકાળની અપેક્ષાએ જ ભેદ રહેલો
છે, એવું ભગવાને કહ્યું છે.

જે કે ગોવાળપુત્ર આદિનું અસ્તિત્વ રહેવા છતાં પણ કોઈ કોઈ વાર તેમના
નામોમાં પરિવર્તન થયા કરતું હોય છે, એવું પણ જોવામાં આવે છે ખરું. આ
દૃષ્ટિએ વિચારવામાં આવે તો એવી પરિસ્થિતિમાં તો નામમાં યાવત્કથિકતા રહેતી
નથી, પરંતુ આવું ભાગ્યે જ બને છે. અનેક વસ્તુઓ અથવા પદાર્થોમાં તો નામની
યાવત્કથિકતા જ જોવા મળે છે—ઈત્વરિકતા (અલ્પ સ્થાયિત્વ) દેખાતી નથી. નામની
અપેક્ષાએ ઈત્વરિકતા તો કેવળ વિરલતા રૂપે જ કોઈ કોઈ વસ્તુમાં જોવામાં આવે
છે. આ રીતે નામની ઈત્વરિકતા અલ્પ સ્થલવ્યાપી હોવાથી ભગવાને અહીં તેની
વિવક્ષા કરી નથી. જે નામમાં અલ્પકાલિકતા રૂપ આ ઈત્વરિકતાને સ્વીકારવામાં

यत्तु—उपलक्षणमात्रं चेदं कालभेदेनैतद्यार्भेदकथनम्—अपरस्थापि बहुप्रकार-
भेदस्य सम्भवात्, इत्युक्तं,

तदुत्सृज्यप्ररूपणम्—यथोत्सृज्यप्ररूपणमिथा—नामनिक्षेपे इत्वरिकतायाः क्वचित्
संभवेऽपि भगवताऽनुक्तत्वादुपलक्षणमिति न स्वीकृतं, तथैव स्थापनायां कात्या-
तिरिक्तस्य भेदहेतोः, कल्पनेऽप्युत्सृज्यप्ररूपणं प्रसज्येत कालान्यकृतभेदस्य भगवता-
ऽनुक्तत्वात् । एतेन—यत् कैश्चिदुक्तं यथा=प्रतिमाम्बुस्थापना—दर्शनात् भावः समुल्ल-

जो कोई ऐसा कहते हैं कि” इस प्रकार के काल भेद से नामनिक्षेप
और स्थापनानिक्षेप में जो भेद का कथन किया गया है वह उपलक्षण मात्र
है क्योंकि इससे और भी अनेक प्रकारों को लेकर इन दोनों में भेद संभवित
होता है “सो उनका ऐसा कथन करना उत्सृज्य प्ररूपणा है—आगम से विरुद्ध
है—। देखो जैसे नाम निक्षेप में क्वचित् इत्वरिकता का संभव होने पर भी
भगवान् ने इसे उत्सृज्यप्ररूपणा के भय से उस में नहीं कहा है—वहां तो
यावत्कथिकता ही वही है और इसी कारण से इत्वरिकता को उपलक्षणरूप से
स्वीकार नहीं किया है—उसी तरह स्थापना में काल से अतिरिक्त और किसी
बात को भेद का हेतु स्वीकार किया जायगा तो उसमें भी उत्सृज्य प्ररूपणा
की प्रसक्तिमाननी पड़ेगी । क्योंकि काल के सिवाय अन्य कृत भेद भगवान्
ने उसमें कहा नहीं है । इसी तरह से जो कोई और भी ऐसा कहते हैं कि” प्रतिमाम्बु

आवे तो उत्सृज्यप्ररूपणानो दोष लागे छे—ओटले के ओ प्रकारनी प्ररूपणा करवी ओ
सूत्र विरुद्धनी सिद्धान्तोथी विरुद्धनी प्ररूपणा करी गणाय, ओम समजवुं.

अही कोछ ओवी हलील करे के आ प्रकारना काणलेहनी अपेक्षाओ नामनिक्षेप
अने स्थापनानिक्षेप वर्ये जे लेह प्रकट करवामां आओ छे, ते तो उपलक्षण
मात्र न छे कारण के आ सिवाय भीछ अनेक रीते पणु ते गन्ने वर्ये लेह
संलवी शके छे. तो आ प्रकारनुं तेनुं जे कथन छे तेने उत्सृज्य प्ररूपणा रूप न
गणु शकय, कारण के ते प्रकारनी मान्यता आगमनी विरुद्ध नय छे. ओम नाम-
निक्षेपमां कोछ कोछ प्रसंगे इत्वरिकता (अद्वैतकालिनता)नो संलव होवा छतां पणु
लगवाने उत्सृज्य प्ररूपणाना लयथी तेनो उल्लेख कर्यो नथी—त्यां तो मात्र यावत्कथिकता
न प्रदर्शित करवामां आवी छे अने ओन कारणे इत्वरिकतानो उपलक्षणरूपे स्वीकार
करवामां आओ नथी, ओन प्रमाणे स्थापनामां पणु काण सिवायनी कोछ पणु
गाणतने लेह कारणरूपे स्वीकारवामां आवे तो ओ प्रकारनी प्ररूपणामां पणु
उत्सृज्यप्ररूपणानो न प्रसंग प्राप्त थशे, कारण के स्थापना निक्षेपमां काणकृत लेह
सिवायनो कोछ पणु लेह लगवाने कह्यो नथी.

સતિ નૈવ નામશ્રવણમાત્રાદિતિ નામ સ્થાપનધોર્ભેદઃ, યથા ચન્દ્રાદેઃ પ્રતિમારૂપ સ્થાપનાચાં લોકસ્યોપયાચિતેચ્છા પૂજાપ્રવૃત્તિસમીહિતલાભાદયો દૃશ્યન્તે, નૈવ નામેન્દ્રાદૌ, इत्यपि तद्योर्भेदः । एवमन्यदपि वाच्य” મિતિ તદુત્સૂત્રપ્રરૂપણાજનિ-
તાન્તસંસારજનનમ્ । આગમે િદિતમુપલભ્યન્તે—“તથારૂપવાણં અરહંતાણં નામગોત્ર-
સવળયાણ મહાફલં” । इति । तत्र नास्ति नामनिर्देशस्य विषयः । “अरहंताणं
भगवंताणं” इत्युक्त्या तस्मिन्नर्थे प्रयुक्तस्य नाम्न एव श्रवणेन महाफलसंभवात्

સ્થાપના કે દેખને સે જૈસે માત્રામાં ઉલ્લાસ હોતા હૈ—જૈસા ભાવ ઉત્પન્ન હોતે હૈ વૈસા
ભાવોમાં ઉલ્લાસ—ઉસ તરહ કા પરિણામ—ઉસ નામ માત્રા કે શ્રવણ સે નહીં હોતા
હૈ—યહી નામ ઓર સ્થાપનાનિષ્લેષ મેં ભેદ હૈ ।— દેખો—જવ ઇન્દ્રકી પ્રતિમા
રૂપ સે સ્થાપના કી જાતી હૈ તો લોગ ઉસકે સમક્ષ વિવિધ પ્રકાર કી
યાચના કરતે હૈ, ઉસકી પૂજા કરતે હૈ, ઓર અપને સમીહિત કી પ્રાપ્તિ કરલે-
તે હૈ, इत्यादि सब बातें देखी जाती हैं—नाम इन्द्र आदि में इस प्रकार की
बातें नहीं देखी जाती—अतः इस तरह से भी इन दोनों निक्षेपों में भेद है—
तथा और भी इसी तरह से भेद के हेतु वाच्य हैं” સો એસા યહ વક્તવ્ય
મા આગમ કે વિરુદ્ધ હૈ ઓર ઇસ તરહ કી પ્રરૂપણા કરના અનન્ત સંસાર
કા વઢાને વાલા હૈ । कि “तथारूपवाले अरहंत भगवंतों के नाम और गोत्र के सुनने
से महाफल होता है” सो यह कथन नामनिक्षेपों में विषय नहीं है । “अरहंता
णं भगवंताणं” क्योंकि इस उक्ति से तथारूप भावार्हत में प्रयुक्त नाम के

વળી કોઈ કોઈ માણસો એવું પણ કહે છે કે..... “પ્રતિમારૂપ સ્થાપનાને
નિહાળવાથી ભાવોનો જેવો ઉલ્લાસ અનુભવવામાં આવે છે—જેવો ઉલ્લાસ ઉત્પન્ન થાય
છે, એવો ભાવોનો ઉલ્લાસ (એ પ્રકારનું મનઃપરિણામ)—તે નામ માત્રના શ્રવણથી
ઉત્પન્ન થતો નથી. નામનિષ્લેષ અને સ્થાપનાનિષ્લેષ વચ્ચે આ પ્રકારનો જ તફાવત
છે. જેમકે ઇન્દ્રની પ્રતિમાની સ્થાપના કરવામાં આવી હોય તો હોકો તેની સમક્ષ
વિવિધ પ્રકારની યાચના કરે છે, તેની પૂજા કરે છે અને પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુઓની
પ્રાપ્તિ કરી લે છે, પરંતુ નામ ઇન્દ્ર આદિમાં એવું જોવામાં આવતું નથી. આ રીતે
તે બંને પ્રકારના નિષ્લેષોમાં આ પ્રકારનો ભેદ પણ રહેલો છે. એટલું જ નહીં પણ
તે બંને નિષ્લેષો વચ્ચે રહેલો ભેદ દર્શાવતા બીજાં કેટલાક કારણોનો પણ સદ્ભાવ છે.

તો આ પ્રકારનું કથન પણ આગમ વિરુદ્ધનું કથન હોવાથી ઉત્સૂત્રકથન જ
ગણાય છે. આ પ્રકારની આગમ વિરુદ્ધની અરૂપણા કરનાર વ્યક્તિ અનન્ત સંસારની
જનક બને છે. આગમમાં આ પ્રકારનું જે કથન આવે છે કે.....

“તથારૂપ અહંતા ભગવંતોના નામ અને ગોત્રનું શ્રવણ કરવાથી મહાફલની
પ્રાપ્તિ થાય છે,” આ કથન નામનિષ્લેષના વિષયરૂપ નથી. કારણકે “અરહંતાણં ભગ-

गोपालदारकादौ प्रयुक्तस्य नाम्नः श्रवणेन तु गोपालदारकाद्यर्थस्यैव बोधादात्म-
परिणामशुद्धिहेतुत्वं तस्य नास्तीति । नामनिक्षेपस्थले भगवतोऽर्हतः स्मरणा-
संभवः, तस्य भावशून्यत्वात्, अत्र तु नामगोत्राभ्यां भगवदर्हतः सम्बन्धं षष्ठ्यन्त-
पदप्रयोगादेव दर्शयता भगवता नामनिक्षेपो न विवक्षितः । भावजिनबोध-

ही श्रवण से महाफल होना बतलाया गया है । केवल नाम श्रवण से नहीं ।
नहीं तो गोपालदारक में प्रयुक्त अर्हत नाम के श्रवण से भी महाफल की
प्राप्ति हो जानी चाहिये । वहां तो ऐसा होता नहीं
है । केवल उस नाम से गोपालदारकरूप अर्थ की ही प्रतीति होती है ।
आत्मपरिणामों की शुद्धिरूप महाफल उससे प्राप्त नहीं होता है । अतः यह
मानना चाहिये कि भावरूप अर्हत नाम के ही श्रवण से जीवों को आत्म-
परिणामों की शुद्धिरूप फल प्राप्त होता है । क्यों कि वही उसका हेतु है ।
साधारण नामनिक्षेप में यह हेतुता नहीं आती है । यदि कोई ऐसा कहे-
कि अर्हत नामनिक्षेप भले ही आत्मपरिणामों की शुद्धि का हेतु न हो तो
न सही परन्तु उसके श्रवण से भगवान् अर्हत का तो स्मरण हो जाता है
सो ऐसा कहना भी उचित नहीं है क्यों कि नामनिक्षेप स्थल में भगवान्
अर्हत का, उससे भावनिक्षेप से शून्य होने के कारण स्मरण हो आना असं-

वन्ताणं" धर्त्याहि कथन द्वारा ये बताववाभा आबु छे के तथाइप लावइप अहं-
तभा प्रयुक्त नामना ज श्रवणुथी महाइलनी प्राप्ति थाय छे-केवण नाम नामना ज
श्रवणुथी महाइलनी प्राप्ति थती नथी. नहीं तो केछ पणु व्यक्तितने माटे (हाथला
तरीके गोवाणना पुत्रने माटे) 'अहंत' आ नामना उपयोग करवाभा आवे, तो
तेना नामनुं श्रवणु करवाथी पणु महाइलनी प्राप्ति थछ जवी जेछये ! पणु अहीं
तो जेवुं अनतुं नथी. ते नामद्वारा मात्र ते गोवाणपुत्र इप अर्थनी ज प्रतीति
थाय छे. आत्मपरिणामोनी शुद्धिइप महाइलनी प्राप्ति तेना नाम श्रवणुथी थती नथी.
तेथी जेवुं मानवुं जेछये के लावइप अहंत नामना ज श्रवणुथी जेवोने आत्म-
परिणामोनी शुद्धिइप इलनी प्राप्ति थाय छे, कारण के जेव तेना हेतु छे. साधारण
नामनिक्षेपभां आ हेतुता संलवी शकती नथी.

वणी केछ भाणुस अहीं जेची हलील करे के अहंत नामनिक्षेप लवे आत्म
परिणामोनी शुद्धिभां कारणभूत न थतो होय, पणु तेनाश्रवणुथी लगवान अहंतना
नामनुं स्मरणु तो थछ जय छे, जेटहुं तो आपे मानवुं ज पडथे ।

तो आ प्रमाणु कहेवुं ते पणु उचित नथी, कारण के लावनिक्षेपथी रहत
जेवा नामनिक्षेपथी अहंत लगवाननुं स्मरणु थवानी वात असंलवित छे.

કસ્ય નામ્ન એવ શ્રવણેન મહાફલસંભવઃ । એવં સ્થાપનાપિ ભાવરૂપાર્થશૂન્યા, સ્થાપનયા ભાવરૂપાર્થસ્ય નાસ્તિ કોઽપિ સમ્બન્ધઃ । ભાવજિનશરીરવર્તિની યા ઽઽકૃતિરાસીદ્ તસ્યા આશ્રયાશ્રયિભાવરૂપસમ્બન્ધો ભાવજિનેન સહ તદાનીં ભાવો-
હાસોઽપિ કસ્યચિત્ સંજાતઃ, તથા ઋક્ત્યા તામાકૃતિં રમરતો જનસ્ય ભાવોહાસઃ સંભવતુ, તદાઽઽકૃતેર્ભાવજિનેન સંબન્ધાન્, પરંતુ--સ્થાપનાયા આશ્રયાશ્રયિભાવ-
સમ્બન્ધો નાસ્તિભાવજિનેન સહ । ભાવજિનાત્મનરતત્રાગ્રાહનં સ્થાપનં તુ જિનાજ્ઞાવાહ્યં

ભવ છે । ફસલિયે “તહારૂવાણં અરહંતાણં” ઇત્યાદિ પાઠ મેં નામ ઓર ગોત્ર ઇન ઢોનોં ક્રે સાથ ભગવાન્ અહંત ક્રે સંબન્ધ કો પઠ્યન્તપદ ક્રે પ્રયોગ સે પ્રકટ કરનેવાલે સૂત્રકાર ને નામનિલ્પેષ કી વિવક્ષા નહીં કી હૈ । કિન્તુ ભાવ-
નિલ્પેષ જિનક્રે બોધક નામ કી વિવક્ષા કી હૈ । ક્યોંકિ ડસી નામ ક્રે શ્રવણ સે શ્રોતા કો મહાફલ કી પ્રાપ્તિ હોના સંભવિત હૈ । ઇસી તરહ સે સ્થાપના-
મી ભાવરૂપ અર્થ સે શૂન્ય હોતી હૈ । ક્યોં કિ ડસકા ભાવનિલ્પેષરૂપ અર્થ ક્રે સાથ કોઈ સંબન્ધ હી નહીં હૈ । યદિ કહા જાવે કિ પહિલે ભાવ જિનક્રે અસ્તિત્વ કાલ મેં જો ડનક્રે શરીર કી આકૃતિ થી—વહ આકૃતિ હી સ્થાપના નિલ્પેષ મેં વિલ્પમાન રહતી હૈ—ફસલિયે ડસસે આશ્રયાશ્રયી ભાવરૂપ સંબન્ધ કા બોધ હો જાતા હૈ—સો યહ કથન મી ઠીક નહીં હૈ—ક્યોંકિ સ્થાપનાનિલ્પેષ મેં આશ્રયી હી નહાં હૈ તવ ડસસે ભાવજિન ક્રે સાથ આશ્રયાશ્રયી ભાવરૂપ સંબન્ધ જ્ઞાત કૈસે હો સકતા હૈ ? યહ તો ભાવજિનક્રે સાથ વે જવ થે તવ

તેથી “તહારૂવાણં અરહંતાણં” ઇત્યાદિ પાઠમાં નામ અને ગોત્ર એ બન્નેની સાથે ભગવાન અહંતાના સંબંધને છઠ્ઠી વિલક્ષિતના પદના પ્રયોગ દ્વારા પ્રકટ કરનાર સૂત્રકારે નામનિલ્પેષની વિવક્ષા કરી નથી, પરંતુ ભાવનિલ્પેષ જિનના બોધક એવા નામની વિવક્ષા કરી છે. કારણ કે એજ નામના શ્રવણથી શ્રોતાને મહાફલની પ્રાપ્તિ થવાનું સંભવી શકે છે. એજ પ્રમાણે સ્થાપના પણ ભાવરૂપ અર્થથી વિહીન જ હોય છે, કારણ કે ભાવનિલ્પેષરૂપ અર્થની સાથે તેના કોઈ સંબંધ જ હોતો નથી.

જો અહીં એવી દલીલ કરવામાં આવે કે પહેલાં ભાવજિનના અસ્તિત્વકાળમાં જ તેમના શરીરની આકૃતિ હતી, એ આકૃતિ જ સ્થાપનાનિલ્પેષમાં વિલ્પમાન રહે છે, તેથી તેના દ્વારા આશ્રયાશ્રયી ભાવરૂપ સંબંધનો બોધ થઈ જાય છે, તો એ પ્રકારની માન્યતા પણ ઉચિત નથી, કારણ કે વર્તમાન કાળે સ્થાપના નિલ્પેષમાં જો આશ્રયીનો જ સદ્ભાવ ન હોય તો તેના દ્વારા ભાવજિનની સાથે આશ્રયાશ્રયી ભાવરૂપ સંબંધનો બોધ જ કેવી રીતે થઈ શકે ! ભાવજિનની સાથે જ્યારે તે

प्रवचनविरुद्धं कर्तुमशक्यं, कथं तर्हि—भावजिनसम्बन्धाभावे प्रतिमा भावजिनं तद्गुणं वा स्मारयितुं शक्ता भवेत् । सर्वथा कुप्रावचनिकद्रव्यावश्यकवत् प्रतिमापूजनं कुर्वन्तः कारयन्तश्च मिथ्यात्वं प्राप्नुवन्ति न तु सम्यक्त्वमिति । इति स्थापनावश्यकम् ॥ सू० १२ ॥

था—। हां यह हो सकता है कि जिस प्रकार भावजिन का दर्शन करनेवाले किसी व्यक्ति को भावोल्लास हो आता है, उसी तरह भक्ति से उन्हीं उस आकृति का स्मरण करनेवाले जन को भावोल्लास हो आवे—क्यों कि उस आकृति का भावजिन के साथ संबन्ध है यदि भावजिनके साथ उस आकृति को संबन्ध नहीं होवे तो फिर प्रतिमा भावजनक और उनके गुणों का स्मरण कराने में समर्थ कैसे हो सकती है ? परन्तु स्थापना का भावजिन के साथ आश्रयाश्रयी भावरूप संबन्ध तो कोई है नहीं—कि जिस से उससे इसका बोध हो जावे । भावजिन की आत्मा का उसमें आह्वान करना, स्थापन करना यह सब तो जिनाज्ञा से बिल्कुल बाहिर की बात है । ऐसी प्रवचन विरुद्ध बात को करना अशक्य है इसलिये सर्वथा कुप्रावचनिक द्रव्यावश्यक की तरह प्रतिमा पूजन करने और करानेवाले मिथ्यादृष्टिपने को प्राप्त होते हैं—सम्यक्त्व को नहीं । इस तरह स्थापनावश्यक का यह स्वरूप है । भावार्थ इसका स्पष्ट है । ॥ सूत्र १२ ॥

आकृति विद्यमान हुती त्यारे જ આ પ્રકારનો સંબંધ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો. હા, એવું સભવી શકે છે કે જે પ્રકારે ભાવજિનના દર્શન કરનાર કોઈ વ્યક્તિમાં ભાવોદ્ભાસનો ઉમળકો આવી જાય છે, એજ પ્રમાણે ભક્તિભાવપૂર્વક તે આકૃતિનું સ્મરણ કરનાર વ્યક્તિમાં પણ ભાવોદ્ભાસનો ઉમળકો આવી જાય ખરો, કારણ કે આકૃતિનો ભાવજિનની સાથે સંબંધ છે. જે ભાવજિનની સાથે તે આકૃતિને સંબંધ ન હોય, તો તે પ્રતિમા ભાવજનક અને અનેક ગુણોનું સ્મરણ કરાવવાને સમર્થ કેવી રીતે બની શકે ! પરન્તુ સ્થાપનાનો ભાવજિનની સાથે આશ્રયાશ્રયી ભાવરૂપ કોઈ સંબંધ તો છે જ નહીં. કે જેના દ્વારા તેનો બોધ થઈ જાય, ભાવજિનના આત્માનું તેમાં આવાહન કરવું—સ્થાપન કરવું, એ તો જિનાજ્ઞાની વિરુદ્ધનું કૃત્ય ગણાય. એવી પ્રવચનવિરુદ્ધની વાત કરવી બેઠાએ નહીં. તેથી સર્વથા કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યકની જેમ પ્રતિમાપૂજન કરનાર અને કરાવનાર મિથ્યાદૃષ્ટિયુક્ત બની જાય છે અને સમ્યક્ત્વથી રહિત જ રહે છે, સ્થાપનાવશ્યકનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. તેનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી વિશેષ સ્પષ્ટીકરણની જરૂર રહેતી નથી. ॥ સૂ० ૧૨ ॥

इदानीं द्रव्यावश्यकं निरूपयति—

सूत्रम्—से किं तं द्वावस्सयं ? द्वावस्सयं दुविहं पणत्तं
तं जहा—आगमओ य नो आगमओ य ॥ सू० १३ ॥

छाया-अथ किं तद् द्रव्यावश्यकम् ? द्रव्यावश्यकं द्विविधं प्रज्ञप्तम्,
तद्यथा-आगमतश्च नो आगमतश्च ॥ सू० १३ ॥

टीका—‘से किं तं’ इत्यादि—

शिष्यः पृच्छति—अथ १क तद् द्रव्यावश्यकम् ? उत्तरयति—‘द्वावस्सयं’
इत्यादि । द्रव्यावश्यकम्—द्रवति=गच्छति तांस्तान् पर्यायानिति द्रव्य-विव-
क्षितयोर्तीतमविष्यद् भावयोः कारणम्, अनुभूतविवक्षितभावमनुभविष्यद्विवक्षित-
भावं वा वस्त्वित्यर्थः । द्रव्यलक्षणं च सामान्यत इदं बोध्यम् ।

अब सूत्रकार द्रव्यावश्यक का निरूपण करते हैं—

‘से किं तं द्वावस्सयं’ इत्यादि । ॥ सूत्र १३ ॥

शब्दार्थ—(अथ) शिष्य पूछता है कि हे भदंत ! (किं तं द्वावस्सयं)
पूर्व प्रक्रान्त (पूर्व प्रस्तुत विषय) द्रव्यावश्यक का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—(द्वावस्सयं दुविहं पणत्तं) द्रव्यावश्यक दो प्रकार का है
जो उन २ पर्यायों को प्राप्त करता है उसका नाम द्रव्य है अर्थात् जो विव-
क्षित अतीत अनागत भाव वा कारण हो वह द्रव्यनिक्षेप है । जैसे राजगद्दी
से पृथक् किये हुए राजा को नरेश कहना । तथा जो आगे राजा होनेवाला
है वर्तमानमें वह राजा की पर्याय में नहीं है उसे अभी से राजा कहना वह
मविष्यद् कालीन पर्याय की अपेक्षा द्रव्यनिक्षेप है । जैसे राजा का पुत्र

હવે સૂત્રકાર દ્રવ્યાવશ્યકનું નિરૂપણ કરે છે—

‘સે કિં તં દ્વાવસ્સયં’ ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—શિષ્ય શુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે....

‘સે કિં તં દ્વાવસ્સયં?’ હે ભગવન્! પૂર્વ પ્રક્રાન્ત (પૂર્વ પ્રસ્તુત વિષય)
દ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(દ્વાવસ્સયં દુવિહં પણત્તં) દ્રવ્યાવશ્યક બે પ્રકારનો કહ્યો છે. તે
તે પર્યાયોને બે પ્રાપ્ત કરતું રહે છે તેનું નામ દ્રવ્ય છે. એટલે કે બે વિવક્ષિત
અતીત (ભૂત કાલિન), અનાગત (ભવિષ્યકાલિન) ભાવનું કારણ હોય છે, તે દ્રવ્ય-
નિક્ષેપ છે. જેમકે રાજગાદીનો જેની પાસે ત્યાગ કરાવવામાં આવ્યો છે તેને નરેશ
કહેવો. તે ભૂતકાલિન પર્યાયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનિક્ષેપ છે, તથા વર્તમાન કાળે જે
રાજા નથી. પણ ભવિષ્યમાં રાજા બનવાનો છે તેને અત્યારથી જ રાજા કહેવો તે
ભવિષ્યકાલિન પર્યાયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનિક્ષેપ છે. જેમ કે રાજાના પુત્રને રાજા કહે

‘भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके ।

तद् द्रव्यं तत्त्वज्ञैः सचेतनाचेतनं कथितम् । इति ।

व्याख्या—लोके हि भूतस्य=अतीतस्य भाविनः=भविष्यतो वा भावस्य तु यत्कारणं भवति, तत् तत्त्वज्ञैः द्रव्यं-कथितम् । तद्द्रव्यं सचेतनाचेतनं-सचेतनं=पुरुषादिकम्, अचेतनं=काष्ठादिकं च भवति । अयं भावः—यः पूर्वं स्वर्गादिष्विन्द्रादिभूत्वा इदानीं मनुष्यादित्वेन परिणतः स जीवोऽतीतस्य इन्द्रादिपर्यायस्य कारणत्वात् साम्प्रतमपि द्रव्यत इन्द्रादिरुच्यते । यथा-अमात्यादि पदात् प्रच्युतोऽपि अमात्यादिरुच्यते । अपि च अग्रेऽपि य इन्द्रादित्वेनोत्पद्यते, स इदानीमपि भविष्यदिन्द्रादिपदपर्यायकारण-

राजा कहा जाता है द्रव्य निक्षेप में विवक्षितपर्याय को जा अनुभवित कर चुकी है ऐसी वस्तु तथा विवक्षित पर्याय को जो भविष्यत्काल में अनुभव करेगा ऐसी वस्तु के विषयरूप से परिगणित हुई है यही बात सामान्यरूप से कथित इस द्रव्य के लक्षण में इस प्रकार से जानने के लिये कही गई है—लोक में तत्त्वज्ञों ने भूतपर्याय का अथवा भविष्यत्पर्याय का जो कारण होता है वह द्रव्य है । ऐसा कहा है । वह द्रव्य सचेतन भी है और अचेतन भी है । इस का भाव इस प्रकार से जानना चाहिये—जैसे कोई जीव पहिले स्वर्ग आदि में इन्द्र आदि की पर्याय में था और वहाँ से चव कर मनुष्य पर्याय में आगया । फिर भी उसे अतीत इन्द्रादि पर्याय का कारण होने से मनुष्य पर्याय में भी आमात्यपद से रहित हुए व्यक्तिको अमात्य कहने की तरह इन्द्र कहना यह द्रव्य निक्षेप है । इसी तरह जो जीव भविष्य में

वामां आवे छे द्रव्यनिक्षेपमां विवक्षित (अमुक) पर्यायने जे अनुभवित करी चुकी छे ओवी वस्तु तथा विवक्षित पर्यायने जे भविष्यकालमां अनुभव करशे, ओवी वस्तु तेना विषयरूपे परिगणित थछ छे ओज वात सामान्यरूपे कथित द्रव्यना लक्षणमां आ प्रकारे ज्ञाणवाने भाटे गताववामां आवी छे-तत्त्वज्ञो जे जेपुं कहुं छे के लोकमां भूतपर्यायनुं अथवा भविष्यनी पर्यायनुं जे कारण छे, तेनुं नाम द्रव्य छे. ते द्रव्य सचेतन पणु छे अने अचेतन पणु छे. तेने लावार्थ आ प्रमाणे समजवो.

जेमके केछ ओक जव पडेलीं स्वर्गमां धन्द्रनी पर्याये उत्पन्न थयो हुतो. त्याग्याह ते लवनुं आयुष्य पृश् थतां, त्याथी अथवीने ते मनुष्यलोकमां मनुष्यनी पर्याये उत्पन्न थछ गयो. जेम अमात्यना पहथी अयुत थयेली व्यक्तितने अमात्य कडेवामां आवे छे. जेम मनुष्यनी पर्याये उत्पन्न थयेला ते मनुष्यने तेनी भूत-कालिन-धन्द्ररूप पर्यायने कारणे उन्द्र कडेवा, तेनुं नाम ज द्रव्यनिक्षेप छे. जेम

ત્વાદ્ દ્રવ્યત્ત્વં ઇન્દ્રાદિરભિધીયતે, યથા—રાજકુમારોઽપિ રાજા પ્રોચ્ચતે ભાવિરાજ
પર્યાયપ્રાપ્તિહેતુત્વાત્ । એવમચેતનસ્ય કાઠાદેરપિ ભૂતભવિષ્યત્પર્યાયકારણત્વેન
દ્રવ્યતા ભાવનીયેત્યર્થઃ ।

एवं द्रव्यरूपमावश्यकम् । तद् द्रव्यावश्यकं द्विदिधं प्रज्ञप्तम् ? तद्यथा—
आगमतश्च—आगममाश्रित्य, नो आगमतश्च—नो आगममाश्रित्य । च शब्दौ द्वयोरपि
स्वस्वविषये प्राधान्यख्यापनार्थौ ॥ सू० १३ ॥

તત્ર—આગમતો દ્રવ્યાવશ્યકં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં આગમઓ દ્વાવાવસ્સયં ? આગમઓ દ્વાવા-
વસ્સયં જસ્સ ણં આવસ્સણ્તિ પદં સિલ્લિયં ઠિયં જિયં મિયં પરિજિયં
નામસમં ઘોસસમં અહીળવસ્સરં અણચ્ચવસ્સરં અઠ્ઠાઙ્ગવસ્સરં અવસ્સ-
લિયં અભિલિયં અવચ્ચામેલિયં પઢિપુણં પઢિપુણઘોસં કઠેઠ્ઠુવિપ્પ-

इन्द्र की पर्याय से उत्पन्न होनेवाला हो उसे भविष्यत्वालीन इन्द्र पर्याय का
कारण होने के कारण राजकुमार को राजा कहने की तरह इन्द्र कहना यह
भी द्रव्य निक्षेप का विषय है । यद्यपि राजकुमार वर्तमान में राजा नहीं है
आगे राजा होगा—परन्तु जो उस अवस्था में भी वह राजा कहा जाता है वह
भाविराज पर्याय की प्राप्ति का हेतु होने से ही कहा जाता है । इसी तरह
से अचेतनकाष्ठ आदि में भी भूत, भविष्यत् पर्याय की कारणतालेकर द्रव्यता
घटित कर लेनी चाहिये । इस तरह द्रव्यरूप आवश्यक का नाम द्रव्यावश्यक
है । यह द्रव्यावश्यक आगम को आश्रित करके और नो आगम को आश्रित
करके दो प्रकार का होता है । भावार्थ स्पष्ट है—सूत्र १३ ।

ભવિષ્યકાળમાં રાજા બનવાનો હોય એવા રાજકુમારને ‘રાજા’ કહેવામાં આવે છે, એજ
પ્રમાણે જે જીવ ભવિષ્યમાં ઇન્દ્રની પર્યાયે ઉત્પન્ન થવાનો હોય તેને ભવિષ્યકાલીન
ઇન્દ્ર પર્યાયનું કારણ હોવાને લીધે ઇન્દ્ર કહેવો તે પણ દ્રવ્યનિક્ષેપનો વિષય છે જો
કે રાજકુમાર અત્યારે રાજા નથી, પરન્તુ ભવિષ્યમાં રાજા થવાનો છે, છતાં પણ તેને
રાજકુમારની અવસ્થામાં પણ જે રાજા કહેવામાં આવે છે તે ભાવિ રાજપર્યાયની
પ્રાપ્તિરૂપ કારણની અપેક્ષાએ જ કહેવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે અચેતન કાષ્ઠ
આદિમાં પણ ભૂત-ભવિષ્ય પર્યાયની કારણતાની અપેક્ષાએ દ્રવ્યતા ઘટિત કરી લેવી
જોઈએ. આ પ્રકારે દ્રવ્યરૂપ આવશ્યકનું નામ દ્રવ્યાવશ્યક છે તે દ્રવ્યાવશ્યક જે પ્રકારનો
છે—(૧) આગમની અપેક્ષાએ અને નો આગમની અપેક્ષાથી જે પ્રકારનો
સમજવા. ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે. ॥ સૂ૦ ૧૩ ॥

मुक्तं गुरुवायणोवगयं, से णं तत्थ वायणाए पुच्छणाए परियट्ठणाए धम्मकहाए नो अणुप्पेहाए, कस्मा ? 'अणुवओगो दव्व' मिति कट्हु।सू. १४।

छाया—अथ किं तद् आगतो द्रव्यावश्यकम् ? आगतो द्रव्यावश्यकं यस्य खलु आवश्यक इति पदं शिक्षितं स्थितं जितं मितं परिजितं नामसमं घोषसमम् अहीनाक्षरम् अनत्यक्षरम् अव्याविद्धाक्षरम् अखलितम् अमिलितम् अव्यत्याग्रेडितं परिपूर्णं परिपूर्णघोषं कण्ठोष्ठविप्रमुक्तं गुरुवाचनोपगतम् । स खलु तत्र वाचनया प्रच्छनया परिवर्तनया धर्मकथया नो अनुप्रेक्षया, कस्मात् ? अनुपयोगो द्रव्यमिति कृत्वा ॥सू० १४॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—'से किं तं आगतो दव्वावस्सयं' इति । अथ किं तद् आगतो द्रव्यावश्यकम् ? आगममाश्रित्य द्रव्यावश्यकं किम् ? इति प्रष्टुराशयः उत्तरयति—'आगतो दव्वावस्सयं' इत्यादि । आगतो द्रव्यावश्यकम्—एवं विज्ञेयम्—यस्य खलु साधो—आवश्यकमिति पदम्—सर्वज्ञप्रणीतमावश्यकामभिधेयं शास्त्रं शिक्षितम्—विनयपूर्वकं गुरुमुखाद् गृहीतम् । स्थितं स्मृतिपथे

आगम की अपेक्षा द्रव्यावश्यक का स्वरूप सूत्रकार निरूपित करते हैं—

“से किं तं” इत्यादि ॥सूत्र १४॥

शब्दार्थ—(से) शिष्य पूछता है कि हैं भदंत ! (किं तं आगतो दव्वावस्सयं) आगम की अपेक्षा करके द्रव्यावश्यक का क्या स्वरूप है ? अर्थात् द्रव्यावश्यक के जो दो भेद कहे गये हैं उनमें से पहिले भेद का क्या स्वरूप है ? उत्तर—(आगतो दव्वावस्सयं) आगम की अपेक्षा लेकर द्रव्यावश्यक का स्वरूप इस प्रकार से है—(जस्स णं आवस्सएत्ति पदं सिक्खियं) जिस साधुने आवश्यक शास्त्र को विनयपूर्वक गुरुके मुख से सीखा है (ठिगं) उसे अच्छी

इसे सूत्रकार आगमनी अपेक्षाओं द्रव्यावश्यकना स्वरूपतुं निरूपणु करे छे.

‘से किं तं’ इत्यादि—

शब्दार्थ—(से) शिष्य गुरुने ओयो प्रश्न पूछे छे के—(किं तं आगतो दव्वावस्सयं ?) आगमनी अपेक्षाओं ने द्रव्यावश्यक कइयो छे तेनुं केवुं स्वरूप छे ? ओटवे के द्रव्यावश्यकना ने ने लेह भताववाभां आओये छे, तेभांथी ने पहेला लेह भताओये छे तेनुं स्वरूप केवुं छे ?

उत्तर—(आगतो दव्वावस्सयं) आगमनी अपेक्षाओं द्रव्यावश्यकतुं स्वरूप आ प्रकारतुं छे—(जस्सणं आवस्सएत्ति पदं सिक्खियं) ने साधुओं आवश्यकशास्त्रतुं गुरुनी समक्ष विनयपूर्वक अध्ययन कयुं छे, (ठिगं) तेने साशंभां सारी रीते पोताना

વિદ્યમાનમ્, જિતં-શબ્દતોઽર્થતથા પરિચિતમ્-પરિજ્ઞાતમ્ । મિતં-વિજ્ઞાતશ્લોકપદ-
વર્ણાદિ સંખ્યામાનમ્. પરિજિતં-પરિ=સમન્તાત્ સર્વપ્રકારૈર્જિતં-પરિજિતમ્, આનુ-
પૂર્વ્યા, અનાનુપૂર્વ્યા ચ પરાવર્તિતમ્, નામસમમ્-નામના સમં યથા સ્વનામં ન વિસ્મૃતં
ભવતિ, તથા યત્ કદાપિ વિસ્મૃતં ન ભવતિ, તન્નામસમમ્, ઘોષસમં=ઘોષા ઉદા-
ત્તાદયઃ સમમ્, યથા ગુરુણા ઘોષા ઉક્તાસ્તથા યત્ર શિષ્યેણાપિ સમુચ્ચાર્યન્તે
તદ્ ઘોષસમમ્ । અહીનાક્ષરમ્ એકેનાપ્યક્ષરેણ અહીનમ્ । અનત્યક્ષરમ્-અકદ્રયાદિ-
ભિરક્ષરૈરધિકમત્યક્ષરમ્, ન અત્યક્ષરં યત્ર તદનત્યક્ષરમ્-અધિકાક્ષરરહિતમિત્યર્થઃ,
અવ્યાવિદ્ધાક્ષરમ્-અવ્યાવિદ્ધાનિ=વિપર્યસ્તરત્નમાલાગતરત્નાનીવ વિપર્યસ્તાનિ અક્ષરાણિ
યસ્મિન્સ્તદ્ વ્યાવિદ્ધાક્ષરમ્, ન તથા અવ્યાવિદ્ધાક્ષરમ્=અવ્યાવિદ્ધાક્ષરત્વદોષ-

તરહ સે અપને સ્મૃતિપથ મેં ઉતારા હૈ, (જિયં) શબ્દ ઓર અર્થ કી અપેક્ષા
લેકર જિસને ઉમે અચ્છી તરહ સે જાન લિયા હૈ (મિયં) જિસકે શ્લોકોં કી
પદોં કી ઓર વર્ણોં કી સંખ્યા કા પ્રમાણ જિસે મલી પ્રકાર અભ્યાસ કિયા હુઆ હૈ
(પરિજિયં) આનુપૂર્વીં એવં અનાનુપૂર્વીં સે જિસને ઉસે સબ તરફ સે ઓર સબ
પ્રકાર સે આવર્તિત કિયા હૈ, (નામસમં) અપને નામ કે સમાન જો કશી
મી ઉસે અપને સ્મૃતિપથ સે દૂર નહીં કરતા હૈ (ઘોષસમં) જિસ પ્રકાર સે
ગુરુ મહારાજ ઉદાત્ત આદિ ઘોષ સ્વરોં કા ઉચ્ચારણ કિયા હૈ, ઉસી
પ્રકાર સે જો ઉસકે ઘોષાદિ સ્વરોં કા ચારુરૂપ સે ઉચ્ચારણ કરતા હૈ, તથા-(અહી
ણવસ્વરં) એકમી અક્ષર કી હીનતા સે રહિત ઉસે જિસને સીખા હૈ (અણ-
ચ્ચક્ષરં) વોલતે સમય-પાઠ વરતે સમય જો અપની તરફ સે વોલતા હૈ-અર્થાત્
જેસા ઉસમેં લિખા હૈ વેસા હી ઉસે ઉચ્ચારણ કરતા હૈ (અ-વાહ્લુક્ષરં) જિસે

સ્મૃતિપટલમાં ઉતાર્યું છે, (જિયં) શબ્દ અને અર્થની અપેક્ષાએ જેને તેણે સારી
રીતે બાણી લીધેલ છે, (મિયં) જેના શ્લોકોની, પદોની અને વર્ણોની સંખ્યાનું
પ્રમાણ જેણે સારી રીતે સમજી લીધું છે, (પરિજિયં) આનુપૂર્વીં અને અનાનુપૂર્વીં
પૂર્વક જેણે તેને બધી તરફથી અને બધા પ્રકારે પરાવર્તિત કરી લીધું છે, (નામસમં)
પોતાના નામની જેમ જે તેને કદી પણ પોતાના સ્મૃતિપટમાંથી દૂર કરતો નથી,
(ઘોષસમં) જે રીતે ગુરુ મહારાજે ઉદાત્ત આદિ ઘોષસ્વરોનું ઉચ્ચારણ કર્યું હોય,
એજ પ્રકારે તેના ઘોષાદિ સ્વરોનું જે સુંદર રીતે ઉચ્ચારણ કરતો હોય, (અહીણવસ્વરં)
એક પણ અક્ષરની હીનતા ન રહે એવી રીતે જેણે તેનું અધ્યયન કર્યું છે,
(અણચ્ચક્ષરં) બોલતી વખતે-પાઠ કરતા વખતે જે પોતાના તરફથી એક પણ અક્ષર
તેમાં ઉમેરીને બોલતો નથી-એટલે કે તેમાં જે પ્રમાણે લખ્યું હોય એ પ્રમાણે જ
તેનું ઉચ્ચારણ કરે છે.

रहितम्, अक्षरव्यतिक्रमरहितमित्यर्थः, अस्खलितम्—शास्त्रपाठसमये मध्ये मध्ये विरम्य विरम्य तदुच्चारणम् तत्स्खलितरूपोच्चारणदोषस्तेन रहितमित्यर्थः । अमिलितं=मिलितदोषरहितम्, यत् शास्त्रान्तरवर्तिभिः पदैरमिश्रितं, यथा—सामायिक-सूत्रे दशवैकालिकोत्तराध्ययनादिपदानि न क्षिपति । अथवा—परा-तमानस्य यत्र पदादि विच्छेदो न प्रतीयते तन्मिलितं, न तथा, अमिलितम् । अव्यत्याग्रेडितम्—एकस्मिन्नेव शास्त्रेऽन्यान्यस्थाननिबद्धानि एकार्थानि सूत्राणि एकत्र स्थाने समानीय यत्पठितं तद् वन्त्याग्रेडितम्, अथवा—आचाराङ्गादिसूत्रमध्ये स्वबुद्धि-

उसने इस तरह से सीखा है कि जिस से उसके उच्चारण में अक्षरों का व्यतिक्रम नहीं हो सकता हो, (अस्खलितं) पाठ करते समय जो बीच २ में ठहर कर उसका उच्चारण नहीं करना है किन्तु धाराप्रवाह के समान सावधि जो उसे बोलता चला जाता है, (अमिलितं) शास्त्रान्तरवर्ती पदों को मिलाकर जो उसे नहीं बोलता है—जैसे सामायिक सूत्र में दशवैकालिक, उत्तराध्ययन के सूत्रों को बोलना—यह मिश्रित दोष है—इस दोष से रहितकर सामायिक पाठ का बोलना यह अमिश्रित दोष है । अथवा पाठ करते समय जहां पदादि का विच्छेद प्रतीत नहीं होता है, उसका नाम मिलित है, इसरूप से नहीं बोलना इस का नाम अमिलित है—अर्थात् इस तरह से आवश्यकसूत्र का उच्चारण करता है कि जिसके उच्चारण में पदादिका विच्छेद अच्छी तरह से लक्षित होता रहता है । (अवचामेलितं) एक ही शास्त्र में अन्य २ स्थानों पर लिखे गये एकार्थक सूत्रों को एक स्थान में लेकर उस शास्त्र का पढ़ना इसका नाम

(अव्वाइद्धक्खरं) जेनुं तेणुं ओवी रीते अध्ययनं कथुं छे के तेना उच्चारणं वण्ठते अक्षरेणेनो व्यतिक्रमं थणं नथी, (अस्खलितं) जेने पाठं करती वण्ठते वण्ठे वण्ठे अटकीने तेनुं उच्चारणं करतो नथी षण् पाणीना प्रवाहनी जेम अस्खलितरूपे जे तेनुं उच्चारणं किये जाय छे, (अमिलितं) अन्य शास्त्रवर्ती पदोंने तेनी साथे सेणलेण करीने जे तेनुं उच्चारणं करतो नथी—जेमके सामायिक सूत्रमां दशवैकालिक के उत्तराध्ययनना सूत्रानुं उच्चारणं करवुं तेनुं नाम मिश्रित दोष छे, आ दोषो न थाय ओवी रीते सामायिक पाठनुं उच्चारणं थवुं जेछओ. अथवा पाठ करती वण्ठते जथां पदादिने विच्छेद थतो नथी, तेनुं नाम मिलित छे अने ते प्रकारे उच्चारणं न करवुं तेनुं नाम अमिलित छे. ओटवे के ते आवश्यकसूत्रना पाठनुं ओवी रीते उच्चारणं करे छे के जेना उच्चारणमां पदादिने विच्छेद सारी रीते लक्षित थतो रहे छे, (अवचामेलितं) ओक ज शास्त्रमां जुदा जुदा स्थानो पर लणवामां आवेला ओकार्थक सूत्रोने ओक ज स्थानमां लघने ते शास्त्रेना पाठ करपे।

કલ્પિતાનિ તત્સદ્દશાનિ સૂત્રાણિ કૃત્વા પ્રશ્નિપ્ય પઠિતં વ્યત્યામ્નેડિતમ્ । યદ્વા
અસ્થાનધિરતિકં વ્યત્યામ્નેડિતમ્, ન તથા, અવ્યત્યામ્નેડિતદોષરહિતમિત્યર્થઃ ।
પરિપૂર્ણમ્-સૂત્રતો વિન્દુમાત્રાદિભિરનનમ્, અર્થતોઽધ્યાહારકાઙ્ક્ષાદિરહિતં ચ ।
પરિપૂર્ણઘોષમ્ ઉદાત્તાદિઘોષયુક્તમ્ નનુ 'ઘોષસમમ્' इत्युक्त्वा पुनःपरिपूर्णघोषमिति
કથનં પુનરુક્તિદોષઘરતમ્, इति चेदुच्यते, ઘોષસમમ્' इति शिक्षाकालमाश्रित्यो-
ક્તમ્, 'परिपूर्णघोषम्' इति तु परावर्तनाकालमाश्रित्ये क्तम्, अतो नास्ति पुनरु-

વ્યત્યામ્નેડિત હૈ અથવા આચારાંગ આદિ સૂત્ર કે વીચ મેં અપની બુદ્ધિ સે
વનાકર ઉસકે જૈસે સૂત્રોં કો પ્રશ્નિત કરકે પઢના ઇસકા નામ મી વ્યત્યા-
મ્નેડિત હૈ, અથવા બોલતે સમય જહાં વિરામ લેના ચાહિયે વહાં વિરામ નહી
લેના ઓર નહીં લેના ચાહિયે વહાં વિરામ લેના ઇસકા નામ મી વ્યત્યામ્નેડિત
હૈ । ઇસ પ્રકાર કા વ્યત્યામ્નેડિત દોષ જિસકે દ્વારા ઉસ આવશ્યક શાસ્ત્ર કે
અધ્યયન કરને મેં નહીં લગા ગયા, હૈ અર્થાત્ ઇસ દોષ કો વર્જિત કરકે જિસને
આવશ્યકશાસ્ત્ર કો સીખા હૈ, (પઢિપુણ્ણ) સૂત્ર કી અપેક્ષા વિન્દુ માત્ર આદિ સે
અન્યૂન એવં અર્થ કી અપેક્ષા અધ્યાહાર એવં આકાંક્ષા આદિ સે રહિતરૂપ સે
ઉસ આવશ્યકશાસ્ત્ર કા જિસને મલી પ્રકાર સે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર લિયા હૈ-
(પઢિપુણ્ણઘોસં) ઉદાત્ત અનુદત્તસ્વરિસ ઘોષો કા યથાસ્થાન જ્ઞાન પ્રાપ્તકર જિસને
ઉસ શાસ્ત્ર કા અચ્છી રીતિ સે પરાવર્તન મિયા હૈ । “ઘોષસમં ઓર પરિપૂર્ણઘોષં” ઇન
દોનોં વિશેષણોં મેં પુનરુક્તિદોષન લિયે નહી માનના ચાહિયે કિ પહિલા વિશેષણ
શિક્ષા કાલ કો આશ્રિત કરકે કહા ગયા હૈ ઓર યહ દૂસરા વિશેષણ પરાવર્તન

તેનું નામ “વ્યત્યામ્નેડિત છે. અથવા આચારાંગ આદિ સૂત્રનો પાઠ કરતી વખતે
વચ્ચે વચ્ચે પોતાની બુદ્ધિથી રચેલાં તેના જેવાં જ સૂત્રોનું ઉચ્ચારણ કરવું તેનું
નામ પણ વ્યત્યામ્નેડિત છે અથવા બોલતી વખતે જ્યાં વિરામ લેવો અને વિરામ
ન લેવાનો હોય ત્યાં વિરામ લેવો તેનું નામ પણ વ્યત્યામ્નેડિત છે. આ પ્રકારના
વ્યત્યામ્નેડિત દોષનું જેના દ્વારા તે આવશ્યક શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરતી વખતે સેવન
કરાયું નથી, એટલે કે આ દોષના ત્યાગપૂર્વક જેણે આવશ્યકશાસ્ત્ર અધ્યયન કર્યું છે.
(પઢિપુણ્ણ) સૂત્રની અપેક્ષાએ વિન્દુ માત્ર આદિથી અન્યૂન અને અર્થની અપેક્ષાએ
અધ્યાહાર અને આકાંક્ષા આદિથી રહિતરૂપે તે આવશ્યકશાસ્ત્રનું જેણે સારી રીતે
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે.

(પઢિપુણ્ણઘોસં) ઉદાત્ત આદિ ઘોષોનું યથાસ્થાન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જેણે
તે શાસ્ત્રનું સારી રીતે પરાવર્તન કર્યું છે, ‘ઘોષસમં’ અને “પઢિપુણ્ણઘોસં” આ બંને
વિશેષણોમાં પુનરુક્તિ દોષ એ કારણે માનવો જોઈએ નહીં કે પહેલું વિશેષણ
શિક્ષા કાળને આશ્રિત કરીને વપરાયું છે અને બીજું વિશેષણ પરાવર્તન કાળને

क्तिदोषः । कण्ठोष्ठविप्रमुक्तम्—कण्ठश्च-ओष्ठंच-कण्ठोष्ठम्—तेन विप्रमुक्तम्—सुस्पष्ट-
मित्यर्थः न तु बालमूकादिभाषितवदस्पष्टम् । तथा—गुरुवाचनोपगतं—गुरोःसङ्गा-
शादधिगता या वाचना,=सूत्रस्यार्थस्य च ग्रहणं तथा उपगतं प्राप्तम्, तदेवं यस्य
साधोरावश्यकपदं शिक्षितादिगुणोपेतमधिगतं भवति, स खलु साधुः तत्र=
आवश्यकपदे वाचनया-शिष्याध्यापनरूपया प्रच्छनया-प्रच्छना-पूर्वाधीतसूत्रादौ
संशये सति गुरुसमीपे प्रच्छनम्, यद्वा—प्रच्छना-विशोधितस्य सूत्रस्य माभूद् विस्मरण-
मिति गुरोः प्रश्नरूपा, तथा, परिचर्त्तनया=अधीतस्य सूत्रादेः पुनःपुनरावृत्ति करणं
गुणनं परिवर्तना, तथा, धर्मकथया=दुर्गतौ प्रपन्नन्तं सत्त्वसंघातं सुगतौ धारय-
(पुनरावर्तन) कालको आश्रित करके कहा गया है। (कण्ठोष्ठविप्रमुक्तं) बाल आदि के
भाषित की तरह जिस का उसशास्त्र का अस्पष्ट उच्चारण नहीं है—किन्तु बिल्कुल स्पष्ट स्वर
से जो उसका उच्चारण करता है, तथा (गुरुवायणोद्गयं) गुरुके पास रहकर जिसने
इस आवश्यकशास्त्र की वाचना पाई है—सूत्र और अर्थ का अध्ययन किया है—जिस
से उसे उस—आवश्यक शास्त्र का ज्ञान प्राप्त हुआ है—इस तरह इन पूर्वोक्त श्रुत-
गुणरूपविशेषणों के अनुसार जिस साधुने आवश्यकशास्त्र का ज्ञान प्राप्त कर-
लिया है—अतः (से) वह साधु (तत्थ) उस आवश्यकशास्त्र में (वायणाए पुच्छ-
णाए परियट्टणाए धम्मकहाए) शिष्य अध्ययनरूप वाचना से, पूर्वाधीत सूत्रादि
में संशय होने पर गुरु के समीप पूछनेरूप अथवा विशोधित सूत्र का विस्म-
रण न हो जावे इस ख्याल से गुरु से प्रश्नकरनेरूप पृच्छना से, अधीत पढा हुआ
सूत्रादिक कि पुनः पुनः आवृत्ति करनेरूप परिवर्तना से और दुर्गति में पडते

आश्रित करीने वपरायुं छे. (कण्ठोष्ठविप्रमुक्तं) बालक अथवा भूंगा माणुसना
जेवुं अस्पष्ट उच्चारण जे करतो नथी—परन्तु बिलकुल स्पष्ट स्वरर्थी जे तेनुं उच्चारण
करे छे, (गुरुवायणोद्गयं) गुरुनी पास रहीने जेहे आ आवश्यक शास्त्रनी वाचना
करी छे—ओटले के गुरुनी समक्ष जेहे सूत्र अने अर्थनु अध्ययन कयुं छे अने
आ रीते जेने आवश्यक सूत्रनु ज्ञान प्राप्त थयुं छे, आ रीते पूर्वोक्त श्रुत शुणु
इय विशेषणाना अनुसार जे साधुणे आवश्यकशास्त्रनु ज्ञान प्राप्त करी लीधुं छे. अने
तेथी (से) ते साधु (तत्थ) ते आवश्यकशास्त्रमां (वायणाए पुच्छणाए परियट्टणाए
धम्मकहाए) शिष्य अध्ययनइय वाचन वडे पूर्वाधीत (पढेलां जेनुं अध्ययन करवामां
आव्युं छे तेने पूर्वाधीत कडे छे) सूत्रादिमां संशय थाय त्यारे गुरुने ते विषे प्रश्न
करवाइय पृच्छावडे अथवा विशोधित सूत्रनु विस्मरण न थछ जय ते आलथी
गुरुने प्रश्न करवाइय पृच्छना वडे अधीत सूत्रनो इरी इरीने पाठ करवाइय परिवर्तना
वडे अने दुर्गतिमां पडतां जेवोने सुगतिमां धारण करवनार धर्मकथावडे—ओटले

તીનિ ધર્મ. તસ્ય વચ્ચનં ધર્મકથા અહિંસાદિ ધર્મપ્રરૂપણરૂપા, તથા, વર્તમાને ડસ્તીનિ આગમનો દ્રવ્યાવશ્યકમુચ્યતે । નનુ વાચનાદિભિ તત્રાવશ્યવ શાસ્ત્રે વર્તમાનઃ સાધુઃ કથમાગમનો દ્રવ્યાવશ્યકં ભવતીતિ શિષ્યશક્ત્યાં નિરાકર્તુમાહ—‘નો અણુપ્પેહાણ’ નો અનુપ્રેક્ષયા-વાચનાદિભિસ્તત્ર વર્તમાનોઽપિ શાસ્ત્રાર્થાનુચિન્તનરૂપાઽનુપ્રેક્ષયા નો વર્તમાનો ભવતિ અનુપ્રેક્ષયા યુક્તો ન ભવતીત્યર્થઃ, અતઃ સ આગમનો દ્રવ્યાવશ્યકં ભવતિ । અનુપ્રેક્ષયાચાઽવર્તમાનઃ કથમાગમનો દ્રવ્યાવશ્યકં ભવતીતિ સ્વયમાહ સૂત્રકારઃ—‘કમ્હા’ ઇત્યાદિના । કરમાત્ આગમનો દ્રવ્યાવશ્યકં ભવતિ ? ઉત્તરયતિ—‘અણુવાંગો દવ મિતિ વદ્ધુ’ અનુપયોગો દ્રવ્યમિતિ કૃત્વા—ઉપયુજ્યતે—વસ્તુપરિચ્છેદં કરતિ જીવોઽનેનેત્યુપયોગઃ । કરણે યજ્ઞ પ્રતપ્યઃ । ઉપયોગઃ=

હુણ જીવોં કો સુગતિ મેં ધારણકરણે વાલે (પહોંચાને વાલે) ધર્મ કી કથા સે—અર્થાત્ અહિંસાદિ ધર્મ કી પ્રરૂપણા સે—વર્તમાન હૈ—ઇસ તરહ આગમ કી અપેક્ષા—હ સાધુ દ્રવ્યાવશ્યક કહા ગયા હૈ । યહાં એસી આશંકા નહીં કરનીં ચાહિયે, કિ વાચનાદિરૂપ ક્રિયાઓં સે ઉસ આવશ્યક શાસ્ત્ર મેં વર્તમાન વહ સાધુ આગમ કી અપેક્ષા દ્રવ્યાવશ્યક કેસે હૈ ક્યોંકિ (નો અણુપ્પેહાણ) ઇસ પદ સે સૂત્રકારને ઇસ શંકા વા સમાધાન કિયા હૈ—વે કહતે હૈં કિ વાચનાદિરૂપ ક્રિયાઓં સે આવશ્યક શાસ્ત્ર મેં વર્તમાન રહા હુઆ ભી વહ સાધુ શાસ્ત્ર કે અર્થ કા અનુચિન્તન કરણે રૂપ અનુપ્રેક્ષા ચિન્તન સે ઉસમેં વર્તમાન નહીં હૈ । ઇસલિયે વહ આગમ સે દ્રવ્યાવશ્યક હૈ । (કમ્હા અણુપયોગો દવ મિતિ) ક્યોંકિ “અનુપયોગો દ્રવ્યં” એસા શાસ્ત્ર કા વચન હૈ । ઇસ કા તાત્પર્ય યહ હૈં કિ—જીવ જિસ કે દ્વારા વસ્તુ કા પરિચ્છેદ કરતા હૈં ઉસ કાં નામ ઉપયોગ હૈ । ઉપ ઉપસર્ગ પૂર્વક યુજ્ઞ

કે અહિંસાદિ ધર્મની પ્રરૂપણાવડે વર્તમાન (વિદ્યમાન) છે. આ રીતે આગમની અપેક્ષાએ તે સાધુને દ્રવ્યાવશ્યક કહેવામાં આવ્યો છે.

અહીં એવી શંકા ન કરવી જોઈએ કે વાચનાદિ ક્રિયાઓ વડે તે આવશ્યક સૂત્રમાં વર્તમાન તે સાધુ આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાવશ્યક કેવી રીતે સંભવી શકે છે ? સૂત્રકારે આ સૂત્રપાઠ દ્વારા તે શંકાનું સમાધાન કર્યું છે—

(નો અણુપ્પેહાણ) વાચનાદિરૂપ ક્રિયાઓ વડે આવશ્યક શાસ્ત્રમાં વર્તમાન રહેલો એવો તે સાધુ શાસ્ત્રના અર્થનું અનુચિન્તન કરવારૂપ અનુપ્રેક્ષાની અપેક્ષાએ તેમાં વર્તમાન હોતો નથી તે કારણે તે આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાવશ્યક છે. (કમ્હા અણુપયોગો દવ્યમિતિ) કારણ કે શાસ્ત્રનું એવું વચન છે કે “અનુપયોગો દ્રવ્યં” આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

જીવ જેના દ્વારા વસ્તુનો પરિચ્છેદ કરે છે (વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવે છે) તેનું

જીવસ્ય બોધરૂપો વ્યાપારઃ । ન વિદ્યતે ઉપયોગો યત્રાસૌ—અનુપયોગઃ । ઇતિ કૃત્વા=અસ્માત્ કારણાત્ સ સાધુરાગમતો દ્રવ્યાવશ્યકં મ-તિ । યસ્ય વસ્યચિત્ સાધોરાવશ્યકશાસ્ત્રં શિક્ષિતં સ્થિતં જિતં યાવદ્ વાચનોપગતં ભવતિ, સ સ્વલુ સાધુસ્ત્રાવશ્યકશાસ્ત્રે વાચના-પ્રચ્છના-પરિવર્તના ધર્મકથાભિર્વર્તમાનોઽપિ આશ્યકો-પયોગરહિત્વાદાગમતો દ્રવ્યાવશ્યકં ભવતીતિ સમુદિતાર્થઃ । અત્રેદ બોધ-વાચના પ્રચ્છનાદય ઉપયોગપૂર્વકા અનુપયોગપૂર્વકાશ્ચ ભવન્તિ । પરમિહ દ્રવ્યાવશ્યકપ્રસ્તાવાદનુપયોગપૂર્વકા વાચનાપ્રચ્છનાદયો બોધ-વાચનાઃ । અનુપયોગરતુ ભાવ-

ધાતુ સે કરણ મેં ધજ્ પ્રત્યય કરને સે ઉપયોગ શબ્દ નિષ્પન્ન હુઆ હૈ । જીવ કે બોધરૂપ વ્યાપાર કા નામ ઉપયોગ હૈ । યહ ઉપયોગ જહાં પર નહીં હૈ ઉસ કા નામ અનુપયોગ હૈ । ઇસ અનુપયોગ સે ઉસ આશ્યક શાસ્ત્ર મેં યુક્ત હોને કે વારણ વહ આશ્યક શાસ્ત્ર વા જ્ઞાતા આગમ સે દ્રવ્યાવશ્યક માના જાતા હૈ । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ જિસ સાધુને આવશ્યક શાસ્ત્ર કો અઠ્ઠી તરહ સે જાન લિયા હૈ. સીખ લિયા હૈ—ઉસકા વહ પૂર્ણરૂપ સે જ્ઞાતા હો ચુકા હૈ—અતઃ વહ સાધુ ઉસ આવશ્યક શાસ્ત્ર મેં વાચના પ્રચ્છના, પરિવર્તના અને ધર્મકથા કે રૂપ સે વર્તમાન માન લિયા જાતા હૈ—ફિર મી આવશ્યક કે ઉપયોગ સે રહિત હોને કે કારણ વહ આગમ સે દ્રવ્યાવશ્યક કહલાતા હૈ । ઉસે યોં સમજના ચાહિયે કિ વાચના પ્રચ્છના આદિ ઉપયોગપૂર્વક મી હોતે હૈં ઔર અનુપયોગપૂર્વક મી । પરન્તુ યહાં દ્રવ્યાવશ્યક કા પ્રકરણ હોને સે વે

નામ ‘ઉપયોગ’ છે. ‘યુજ્’ ધાતુને ઉપ ઉપસર્ગપૂર્વક કરણ અર્થ ધજ્ પ્રત્યય લગાડવાથી ઉપયોગ શબ્દ બને છે. જીવના બોધરૂપ વ્યાપારનું નામ ઉપયોગ છે. તે ઉપયોગનો જ્યાં સદૃશાવ નથી તેને અનુપયોગ કહે છે. તે અનુપયોગપૂર્વક તે આવશ્યકશાસ્ત્રમાં યુક્ત હોવાને કારણે તે આવશ્યકશાસ્ત્રના જ્ઞાતાને દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આવશ્યક (દ્રવ્યાવશ્યક) માનવામાં આવે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જે સાધુએ આવશ્યક શાસ્ત્રને સારી રીતે જાણી લીધું છે—સારી રીતે તેનું અધ્યયન કરી લીધું છે. તેનો પૂર્ણરૂપે જાણકાર થઈ ગયો છે, એવા સાધુને તે આવશ્યકશાસ્ત્રમાં વાચના, પ્રચ્છના, પરિવર્તના અને ધર્મકથા રૂપે વર્તમાન માની લેવામાં આવે છે, છતાં પણ આવશ્યકના ઉપયોગથી રહિત હોવાને કારણે તેને આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાવશ્યક કહેવામાં આવે છે. આ વાતનો વધુ ખુલાસો આ પ્રમાણે સમજવો—વાચના, પ્રચ્છના, આદિ ઉપયોગપૂર્વક પણ થાય છે અને અનુયોગપૂર્વક પણ થાય છે પરન્તુ અહીં દ્રવ્યાવશ્યકનું પ્રકરણ ચાલતું હોવાથી તેમને અનુપયોગપૂર્વક જ

શૂન્યતા, તત્ત્વશૂન્ય ચ વસ્તુ દ્રવ્યમેવ શ્વતીતિ વાચનાદિમિતત્ર વર્તમાનોઽપિ સાધુ દ્રવ્યાવશ્યકમ્ । અનુપ્રેક્ષા તૂપયોગપૂર્વિકૈવ રંભવતિ, ઊતરતત્ર વર્તમાનો દ્રવ્યાવશ્યકં ન ભવતિ ।

નનુ આગમમાશ્રિત્ય દ્રવ્યાવશ્યકમિત્યાગમરૂપમિદં દ્રવ્યાવશ્યકમિત્યુક્તં ભવતિ, એતચ્ચ યુક્તં ન પ્રતિભાતિ, યત્ આગમો જ્ઞાનં, જ્ઞાનં ચ માત્ર એવેતિ કથમસ્ય દ્રવ્યત્વમુપપદ્યતે ? ઇતિચેત્ ઉચ્યતે—આગમસ્ય કારણમાત્મા, તદધિષ્ઠિતો દેહઃ, શબ્દશ્રોત્રપયોગશૂન્યસૂત્રોચ્ચારણરૂપ ઇહાસ્તિ, ન તુ સાક્ષાદાગમઃ । એતચ્ચ ત્રિતયમાગમ કારણતાત્ કારણે કાર્યોપચારાદાગમ ઉચ્યતે, કારણં ચ વિવક્ષિત ભાવસ્ય દ્રવ્યમેવ શ્વતીત્યદોષઃ ।

અનુપયોગપૂર્વક ગૃહીત કિયે ગયે હૈં । ભાવશૂન્યતા કા નામ અનુપયોગ હૈ । ઉપયોગ સે શૂન્ય દ્રવ્ય હી હોતા હૈ । ઇસલિયે વહ આવશ્યકશાસ્ત્ર કા જ્ઞાતા સાધુ ડસમેં વાચનાદિક સે વર્તમાન હોતા હુઆ ભી ઉપયોગ સે શૂન્ય હોને કે કારણ દ્રવ્યાવશ્યક હૈ । અનુપ્રેક્ષા જો હોતી હૈ વહ ઉપયોગપૂર્વક હી હંતી હૈ ઇસલિયે ડસમેં વર્તમાન સાધુ દ્રવ્યાવશ્યક નહીં હૈ વહ તો ભાવાવશ્યક હૈ ।— શંકા—જબ આપ આગમ કો આશ્રિત કરકે દ્રવ્યાવશ્યક કી પ્રરૂપણા કરતે હો તો વહ દ્રવ્યાવશ્યક આગમરૂપ વહા ગયા હૈ મારને મેં આતા હૈ । પરંતુ યહ બાત યુક્ત પ્રતીત નહીં હોતી હૈ ક્યોંકિ આગમ જો હોતા હૈ વહ તો જ્ઞાનરૂપ હોતા હૈ । ઓર જ્ઞાન ભાવરૂપ હોતા હૈ । અતઃ આગમ મેં દ્રવ્યતા કૈસે વન સકતી હૈ ?

ઉત્તર—આગમ કે કારણ આત્મા, આત્માધિષ્ઠિત દેહ, ઓર ઉપયોગશૂન્ય સૂત્ર કા ઉચ્ચારણરૂપ શબ્દ યે ત્રીન માને ગયે હૈં । સાક્ષાત્ આગમ નહીં । યે ત્રીન આગમ કે કારણ હોને સે કારણ મેં આગમરૂપ કાર્ય કા ઉપચાર કિયા ગયા હૈ । ઇસલિયે ઇન્હેં આગમરૂપ સે વહા હૈ । વિવક્ષિત ભાવ કા જો કારણ

ગૃહીત કરવામાં આવેલ છે. ભાવશૂન્યતાનું નામ અનુપયોગ છે દ્રવ્ય જ ઉપયોગથી રહિત હોય છે. તેથી તે આવશ્યક શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા સાધુ તેમાં વાચના આદિરૂપે વર્તમાન હોવા છતાં પણ ઉપયોગથી રહિત હોવાને કારણે દ્રવ્યાવશ્યક જ કહેવાય છે. અનુપ્રેક્ષા તો ઉપયોગપૂર્વક જ થાય છે. તેથી તેમાં (અનુપ્રેક્ષામાં) વર્તમાન સાધુ દ્રવ્યાવશ્યક નથી, પણ ભાવાવશ્યક છે.

શંકા—જ્યારે આપ આગમને આશ્રિત કરીને દ્રવ્યાવશ્યકની પ્રરૂપણા કરો છો. ત્યારે એવું લાગે છે કે દ્રવ્યાવશ્યકને આગમરૂપ કહેવાયાં આવ્યું છે, એવું આપ પ્રતિપાદન કરી રહ્યા છો. પરંતુ એ વાત યુક્ત લાગતી નથી કારણ કે આગમ

નનુ—આગમતોऽનુપયુક્તો દ્રવ્યાવશ્યકમ્, इत्येतावतैवेष्टसिद्धेः शिक्षितादि-
श्रुतगुणाभिधानं व्यर्थमिति चेत्, उच्यते—शिक्षितादिश्रुतगुणाभिधानेन सूत्रकार इदं
सूचयति—एवंविधं निर्दोषमपि श्रुतमुच्चारयतोऽनुपयुक्तस्य द्रव्यश्रुतं द्रव्यावश्यक-
मेव भवति, किं पुनः सदोषम् । उपयुक्तस्य स्वलितादिदोषदुष्टमुच्चारयतोऽपि

होता है वह द्रव्य ही होता है । इसलिये आशङ्क में उपयोगरहित आत्मा
का आगम से द्रव्यावश्यक कहना निर्दोष है ।

શંકા—ઠીક છે— આવશ્યક મેં અનુપયુક્ત આત્મા કો આપ આગમ કી
અપેક્ષા દ્રવ્યાવશ્યક કહિયે—ઇસમેં કોઈ વિરોધ નહીં છે—પરન્તુ સૂત્રકાર ને
જો શિક્ષિતાદિ શ્રુતગુણોં કા વર્ણન ક્રિયા છે સો ઉનકે વહને કી ક્યા
આવશ્યકતા થી ? વહ શ્રુતગુણ કથન તો વ્યર્થ છે । ક્યોં કિ ઇસ શ્રુતગુણ
કથન સે આગમ કી અપેક્ષા લેકર દ્રવ્યાવશ્યક કી સિદ્ધિ મેં કોઈ સંગતિ
પ્રતીત નહીં હોતી ? સો ઇસ પ્રકાર કા આક્ષેપ મી સંગત પ્રતીત નહીં હોતા—
કારણ સૂત્રકાર ઇસ શ્રુતગુણવર્ણન સે યહ સૂચિત કરતે છે કિ ઇસ પ્રકાર નિર્દોષ મી
શાસ્ત્ર કા ઉચ્ચારણ કરને વાલે સાધુકા કિ જો ઉસ મેં અનુપયુક્ત (વિના ઉપયોગ કે)

તો જનરૂપ હોય છે અને જ્ઞાન ભાવરૂપ હોય છે તેથી આગમમાં દ્રવ્યતા કેવી
રીતે ઘટાવી શકાય છે ?

ઉત્તર—આગમના આ ત્રણ કારણો માનવામાં આવ્યાં છે—(૧) આત્મા, (૨)
આત્માધિષ્ઠિત દેહ અને (૩) ઉપયોગ રહિત સૂત્રના ઉચ્ચારણરૂપ શબ્દ—સાક્ષાત
આગમ નહીં. આગમના આ ત્રણ કારણો હોવાથી કારણમાં આગમરૂપ કાર્યનો
ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. તે કારણે તેમને આગમરૂપ કહેવામાં આવેલ છે. વિવ-
ક્ષિત ભાવનું જે કારણ હોય છે તે દ્રવ્ય જ હોય છે. તેથી આવશ્યકમાં ઉપયોગ
રહિત આત્માને આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાવશ્યક કહેવો એમાં કોઈ દોષ નથી, એ
તો નિર્દોષ કથન જ ગણી શકાય.

શંકા—આવશ્યકમાં અનુપયુક્ત આત્માને આપ આગમની અપેક્ષાએ લાલે
દ્રવ્યાવશ્યક કહેા, એમાં અગને કંઈ વાધો નથી, પરન્તુ સૂત્રકારે જે શિક્ષિત આદિ
શ્રુતગુણોનું વર્ણન કર્યું છે. તે વર્ણન કંવાની અહીં શી આવશ્યકતા હતી ? તે
શ્રુતગુણકથન તો વ્યર્થ જ લાગે છે, કારણ કે આ શ્રુતગુણ કથન વડે આગમની
અપેક્ષાએ દ્રવ્યાવશ્યકની સિદ્ધિમાં કોઈ સંગતિ દેખાતી નથી

ઉત્તર—આ પ્રકારનો આક્ષેપ પણ સંગત લાગતો નથી, કારણ કે સૂત્રકાર આ
શ્રુતગુણ વર્ણન વડે એ સૂચિત કરવા માગે છે કે—આ પ્રકારે નિર્દોષરૂપે પણ શાસ્ત્રનું
ઉચ્ચારણ કરનારો સાધુ કે જે તેમાં અનુપયુક્ત જ રહેલો છે, તેનું તે દ્રવ્ય ત

ભાવશ્રુતમેવ ભવતિ । एवं प्रत्युपेक्षादि क्रिया निर्दोषा अपि अनुपयुक्तस्य न तथाविधफलदायिन्यो भवन्ति । उपयुक्तस्य तु मतिवैकल्यादिनः सदोषा अपि प्रत्युपेक्षादि क्रियाः कर्ममलापनयनाय समर्था भवन्तीति ।

નહુ ભવત્વનુપયુક્તો દ્રવ્યાવશ્યકમ્, કિન્તુ હીનાક્ષરંસૂત્રં સમુચારિતે કો દોષઃ ? કથમુક્તમહીનાક્ષર ? મિતિ, ઉચ્યતે—લૌકિકવિદ્યામંત્રા અપિ અક્ષરહીનાઃ સમુચાર્યમાણાસ્તત્ફલં દાતુમશ્નુમર્થા અનર્થવિહાશ્ચ ભવન્તિ, કિં તર્હિ પરમમંત્રરૂપે

હો રહા હૈ—વહ દ્રવ્યશ્રુત દ્રવ્યાવશ્યક હી હૈ । તો ફિર સદોષ શાસ્ત્ર કો ઉચ્ચારણ કરને વાલે કી તો વાત હી વ્યા હૈ ? જો હસ શાસ્ત્ર મેં ઉપયોગ યુક્ત હૈ એસા પ્રાણી યદિ સ્વલિત આદિ દોષ સે મી દૂષિત શાસ્ત્ર કા ઉચ્ચારણ કરતા હૈ તો હસકા વહ દ્રવ્યશ્રુત ભાવશ્રુત હી હૈ । હસી તરહ અનુપયુક્ત સાધુ રૂપ પ્રાણી કી પ્રત્યુપેક્ષાદિ ક્રિયા નિર્દોષ મી હોં તો મી વે તથાવિધ ફલ કી પ્રદાતા નહીં હોતી હૈં । પરન્તુ જો સાધુ હન પ્રત્યુપેક્ષાદિ-પઢિલેહણા ક્રિયાઓં કો હનમેં ઉપયુક્ત બન કર કરતા હૈ ઓર યદિ વે મતિ વિકલતા આદિ કે વશ સે સદોષ મી કર્મમલકો દૂર કરને કે લિયે સમર્થ હોતી હૈં ।

શંકા—અનુપયુક્ત સાધુ દ્રવ્યાવશ્યક ભલે હો પરન્તુ હીનાક્ષરરૂપ સે સૂત્ર કે ઉચ્ચારિત હોને પર વ્યા દોષ હૈ કિં જિસ સે “અહીંનક્ષર” યહ શ્રુત કા કથિત ગુણરૂપ સ્વરૂપ વિશેષણ સફલ માના જા સકે ?

ઉત્તર—લૌકિક વિદ્યા, મંત્ર, મી જવ અક્ષર ન્યૂન વેલે જાતે હૈ તો વે અપને વાસ્તવિક ફલ કો દેને મેં અસમર્થ હો જાતે હૈ ઓર અનર્થકારક બન જાતે હૈ તવ ફિર પરમમંત્ર રૂપ સૂત્ર કે વિષય મેં વ્યા કહના । હીનાક્ષર સૂત્ર કે

દ્રવ્યાવશ્યક જ છે, તો સદોષ શાસ્ત્રનું ઉચ્ચારણ કરનારની તો વાત જ શી કરવી ! જે તે શાસ્ત્રમાં ઉપયોગયુક્ત છે એવો સાધુ પણ જે સ્વલિત આદિ દોષથી દૂષિત થયેલા શાસ્ત્રનું ઉચ્ચારણ કરે છે, તો તેનું તે દ્રવ્યશ્રુત ભાવશ્રુત જ છે. એજ પ્રમાણે અનુપયુક્ત સાધુરૂપ જીવની પ્રત્યુપેક્ષણાદિ ક્રિયા નિર્દોષ હોય તો પણ તથાવિધ (તે પ્રકારના) ફલની પ્રદાતા સંભવી શકતી નથી. પરન્તુ જે સાધુ તે પ્રત્યુપેક્ષણાદિ ક્રિયાઓને તેમાં ઉપયુક્ત બનાવે છે, એવો સાધુ કદાચ મતિ વિકલતા આદિને કારણે સદોષ હોય તો પણ તેની તે ક્રિયાઓ કર્મમળને દૂર કરવાને સમર્થ જ હોય છે.

શંકા—અનુપયુક્ત સાધુને દ્રવ્યાવશ્યક માની લઈએ, પરન્તુ હીનાક્ષરરૂપે સૂત્રનું ઉચ્ચારણ કરવામાં એવો તો કયો દોષ છે કે જેથી “અહીંનક્ષર” આ શ્રુતના કથિત ગુણરૂપ વિશેષણને સફળ બાની શકાય ?

ઉત્તર—લૌકિક વિદ્યારૂપ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવામાં પણ જે એકાદ અક્ષરને ઉઠાડી દેવામાં આવે છે, તો તે મંત્ર પણ વાસ્તાવિક રૂપે આપવાને અસમર્થ

सूत्रे वक्तव्यम् ? हीनाक्षरे सूत्रे उच्चारिते तत्कलपरमकल्याणरूपमोक्षानवाप्ति-
रनन्तसंसा वाप्तिश्च भवतीति सुखीभिर्विभाव्यम् ।

अत्रायं दृष्टान्तः—एकदा राजगृहनगरोद्याने समवसृतस्य भगवतो महावीर-
स्य चरणौ वन्दितुं देवासुरविद्याधरनरसमुदायः समागतः । स्वपुत्रेणाभयकुमा-
रेण सह राजा श्रेणिकोऽपि समागतः । भगवता परिषदि धर्मदेशना दत्ता ।
धर्मदेशनानन्तरं सर्वेऽपि भगवन्तमस्मिन्ध्य स्वरवरथानं गताः । सपुत्रः
श्रेणिको भगवन्तं पर्युपासीनः । भगवत्समीप एव स्थितः । अस्मिन् समये
वशिष्ठ विद्याधरो विस्मृतविद्यैकाक्षरो नभसा गन्तुमुत्पतितः, किञ्चिद् गत्वा

उच्चरित होने पर उसका फल जो परम कल्याणरूप मोक्ष की प्राप्ति होना
वह नहीं होती है और अनन्त संसार की प्राप्तिरूप अनर्थ प्रगट होते हैं, इस
विषय में यह दृष्टांत है—एक समय राजगृह नगर के उद्यान में भगवान् महा-
वीर का समवसरण हुआ ।

प्रभु की वंदना करने के लिये देव, असुर, विद्याधर, एवं मनुष्य इन सबका
समुदाय आ पहुंचा । अपने पुत्र अभयकुमार के साथ राजा श्रेणिक भी आये ।
भगवान् ने परिषदा में धर्म की देशना दी । देशना सुनकर सब भगवान्
को वंदना करके अपने २ स्थान पर चले गये । परं राजा श्रेणिक
नहीं गये । संपुत्र वे भगवान् की पर्युपासना में लवलीन हो कर भगवान् के
समीप में ही बैठ गये । इतने में कोई एक विद्याधर जिसको अपनी विद्या का
एक अक्षर विस्मृत हो गया था । आकाशमार्ग से जाने के लिये उड़ा । वह

गनी जाय छि अने अनर्थकारक पणु गनी शके छि, तो पछी परम मंत्ररूप सूत्रनी
तो वात न शी करवी ? हीनाक्षर सूत्रना उच्चारणुने लीधि परम कल्याणकारक मोक्ष
रूप इणनी प्राप्ति पणु शक्ती नथी ओलुं न नही पणु अनन्त संसारनी प्राप्तिरूप
अनर्थ पणु प्रगट थाय छि आ विषयने अनुलक्षीने नीयेनु दृष्टात आपवामां आब्युं छे.

केछ ओक समये राजगृह नगरना उद्यानमां महावीर प्रभुनुं समवसरणुं थयुं
प्रभुने वंदणा करवा निमित्ते देव, असुर, विद्याधर अने मनुष्यने समुदाय आवी
पहोऽथो. पोताना पुत्र अलयकुमारने साथे लधने गहाराज्ज श्रेणिक पणु आवी
पहोऽथो लगवाने त्या ओकत्र थयेली परिषदने धर्मनी देशना दीधी. लगवाननी देशना
सांलगाने अने लगवानने वदणा करीने सौ पोतपोतने स्थाने पाछां इर्या, परन्तु
राज्ज श्रेणिक त्यांथी जर्या नही. ते पोताना पुत्रनी साथे लगवाननी पर्युपासनामां
तल्लीन थधने त्यांज ठेसी रह्यो. हुवे आ वणते नीयेनो गनाव गन्थो. समवसरणु-
मांथी पाछा इरतो केछ ओक विद्याधर आकाशमार्गे उरवा भागतो हुतो पणु आका-
शमां उडवा माटे जे मंत्रने उच्चार करवा जेधये ते मंत्रने ओक अक्षर ते लूली

નિપતિતઃ, પુનરુત્પતિતો નિપતિતઃ । एवं पुनः पुनरुत्पत्तन्तं निपत्तन्तं तं विद्याधरं वीक्ष्य अभयकुमारो भगवन्त प्रणम्यैवमब्रवीत्—भदन्त । कथमयं महाभागो विद्याधरो त्रिच्छिन्नपक्षः पक्षीव पुनः पुनर्नभसि उत्पतति निपतति च ? ततो भगवता प्रोक्तम्—अयं विद्याधरो विस्मृतविद्यैकाक्षरो नभसि गन्तुं प्रयतते, परन्तु सफला न भवति । भगवद्वचनं श्रुत्वा अभयकुमारस्तस्य विद्याधरस्य समीपे समागत्यैवमब्रवीत्—महाभाग ! यदि वं मय्यस्य विद्यासाधनोपायं कथयेस्तदा—त्वद्विस्मृत-विद्यैकाक्षरं तुभ्यं निवेदयामि । विद्याधरेणाभयकुमारवचनं प्रतिबन्धम् । अभय-

કુછ દૂર ગયા. હી થા ફિ નીચે ગિર પડા । વહાં સે ફિર ઉડા ઓર ફિર આગે જાકર ગિર પડા । ઇસ તરહ વારંવાર ઉડતે ઓર ગિરતે હુએ ઉસ વિદ્યાધર કો અભયકુમારને દેખ લિયા । દેખકર ઉસને ભગવાન સે નમસ્કાર કર પૂછા-હે ભદન્ત ! કટે હુએ પક્ષવાલે પક્ષી કી તરહ યહ વિદ્યાધર વાર ૨ આકાશ મેં ઉડતા હૈ ઓર ગિર પડતા હૈ સો ઇસકા કયા કારણ હૈ ? તવ ભગવાન-ને કહા-યહ વિદ્યાધર અપની આકાશ ગામિની વિદ્યા કા એક અક્ષર ભૂલ ગયા હૈ-અતઃ ઉડને કા પ્રયત્ન કરતા હુઆ સી યહ ઉસમેં સફલ નહીં હો પારહા હૈ । ભગવાન કે ઇસ પ્રકાર વચન સુનકર અભયકુમાર શીઘ્ર હી ઉસ વિદ્યાધર કે પાસ ગયા ઓર બોલા-મહાભાગ ! યદિ તુમ મુઝે વિદ્યા સિખા દેંગે તો મેં તુમ્હારે લિયે વિદ્યા કે વિસ્મૃત હુએ એક અક્ષર કો કહ દૂંગા । અભયકુમાર કી ઇસ વાત કો ઉસ વિદ્યાધરને જ્ઞાન લિયા-તવ અભય-

ગયો હતો. તે આકાશમાં ઉડ્યો તો ખરો પણ થોડે દૂર જઈને નીચે પડી ગયો. વળી ફરીથી ઉડ્યો, પરન્તુ થોડે દૂર જઈને ફરી નીચે પડી ગયો. આ પ્રમાણે વારંવાર ઉડતાં અને પડતાં તે વિદ્યાધરને અભયકુમારે જોયો. તેનું કારણ જાણવાની તેને ઇચ્છા થઈ તેણે મહાવીર પ્રભુને વંદણા નમસ્કાર કરીને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછ્યો—“હે ભગવન્ ! તારેલી પાંખવાળા પક્ષીની જેમ આ વિદ્યાધર વારંવાર આકાશમાં ઉડે છે અને નીચે પડી જાય છે. તેનું કારણ શું હશે ?

ત્યારે મહાવીર પ્રભુએ અભયકુમારને આ પ્રમાણે જવાબ આપ્યો—હે અભયકુમાર ! તે વિદ્યાધર પોતાની આકાશગામિની વિદ્યાનો એક અક્ષર ભૂલી ગયો છે. તે કારણે ઉડવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે તેમાં સફળ થતો નથી.

ભગવાનનાં એવાં વચનો સાંભળીને અભયકુમાર તુરત જ તે વિદ્યાધરની પાસે પહોંચી ગયો. તેણે તે વિદ્યાધરને કહ્યું—“હે મહાભાગ ! જો તમે મને વિદ્યા સાધવાનો ઉપાય બતાવો, તો હું તમને આકાશગામિની વિદ્યાના મંત્રનો વિસ્મૃત થઈ ગયેલો એક અક્ષર બતાવી દઉં વિદ્યાધરે અભયકુમારની તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો.

कुमारस्य एकस्मादपि पदादनेकदाभ्युहनशक्तिरासीत् । स विद्याधराथितमन्त्रं श्रुत्वा विस्मृतमक्षरं तस्मै निवेदितवान् । स विद्याधरोऽपि तस्मै विद्यासाधनोपायमकथयत् । ततो विद्याधरो विस्मृतमक्षरमुपलभ्य स्वसमीहितप्रदेशं गतः । अनेन दृष्टान्तेनेदं बोध्यम्—यथा तस्य विद्याधरस्यैकाक्षरविस्मरणेन हीनाक्षरतादोषान्नभोगतिरपरता, विद्या च व्यर्थतां याता तथैव हीनाक्षरे सूत्रे उच्चारितेऽर्थभेदः तद्देहात् क्रियाभेदः, क्रियाभेदे च मोक्षानवाप्तिः । ततो दीक्षाग्रहणादिकमपि वैयर्थ्यमापद्येतेति । एवमधिकाक्षरादिष्वपि दोषा बोध्याः । हिस्तरभिया दृष्टान्ताभिमानाद् विरम्यते । ॥ सू० १४ ॥

कुमार ने कि जिसे 'सर्वाक्षर सन्निपाती' विद्या में निपुणता थी जिससे उनको एक भी पद से अनेक पदों को विचार करने की शक्ति प्राप्त थी उस विद्याधर के कथित मंत्र को सुनकर विस्मृत अक्षर उसे कह दिया । विद्याधरने भी अभयकुमार को विद्यासाधन के उपाय कह दिये । इस प्रकार अपनी विद्या के विस्मृत अक्षर को प्राप्त कर वह विद्याधर अपने यथेष्ट स्थान पर चला गया । अतः इस दृष्टान्त से यह स्पष्ट हो जाता है कि जिस प्रकार उस विद्याधर की एक अक्षर विस्मृत हो जाने के कारण विद्या हीनाक्षरता के दोष से दूषित होने से नभोगति करने में असमर्थ हुई और व्यर्थ हुई उसी तरह हीनाक्षर करके सूत्र का उच्चारण से अर्थ में भेद हो जाता है, उस से क्रिया में भेद आने से मोक्ष की प्राप्ति नहीं हो पाती है । इस से दीक्षा ग्रहण आदि कार्य भी सब व्यर्थ हो जाते हैं । इसी तरह

अभयकुमार पासे 'सर्वाक्षरसन्निपाती' विद्या होवाथी तेओमां ओवी शक्ति होती के 'ते ओकाद पढने श्रवण करीने पणु अनेक पढोने विचार करी शकता होता. आ शक्तिना प्रभावथी विद्याधर कथित मन्त्रने सांख्यीने विस्मृत अक्षर तेणे ते विद्याधरने गतावी दीधा. विद्याधरे पणु अभयकुमारने विद्या साधवाना उपाय गतावी दीधा. आ प्रकारे मन्त्रना विस्मृत अक्षरने गणु लघने ते विद्याधर पोताने यथेष्ट स्थाने आये गये।

आ दृष्टान्त द्वारा ओ बात सिद्ध थाय छे के—जेम ते विद्याधर पोतानी आकाशगामिनी विद्याने ओक अक्षर लूली जवाने करणु तेनी विद्या हीनाक्षरताना दोषथी दूषित थवाने दीधे तेने नभोगति कराववाने असमर्थ गनी गछ, ओज प्रमाणे हीनाक्षर करीने सूत्रनुं उच्चारणु करवामां आवे तो अथमां लेद पडी जाय छे, अर्थमां लेद पडी जवाने करणु क्रियामां पणु लेद पडी जाय छे अने क्रियामां लेद पडी जवाने दीधे मोक्षनी प्राप्ति पणु थछ शकती नथी. ते कारणे दीक्षाग्रहण आदि कार्य पणु व्यर्थ गनी जाय छे. ओज प्रमाणे सूत्रमां अक्षराने उभेरीने सूत्रनुं

सम्प्रति नगभेदेन द्रव्यावश्यकभेदा उच्यन्ते—

मूलम्—नेगमस्स णं एगो अणुवउत्तो आगमओ एगं दव्वाव-
स्सयं, दोण्णिण अणुवउत्ता आगमओ दोण्णिण दव्वावस्सयाइं, तिण्णिण
अणुवउत्ता आगमओ तिण्णिण दव्वावस्सयाइं, एवं जावइया अणुव-
उत्ता आगमओ तावइयाइं दव्वावस्सयाइं । एवमैव ववहारस्सवि ।
संगहस्स णं एगो वा अणेगे वा अणुवउत्तो वा अणुवउत्ता वा
दव्वावस्सयं दव्वावस्सयाणि वा, से एगे दव्वावस्सए । उज्जुसुयस्स
एगो अणुवउत्तो आगमओ एगं दव्वावस्सयं, पुहुत्तं नेच्छइ ।
तिण्हं सइनयाणं जाणए अणुवउत्ते अवत्थु, कम्हो ? जइ जाणए
अणुवउत्ते नं भवइ, जइ अणुवउत्ते जाणए ण भवइ तम्हा णत्थि
आगमओ दव्वावस्सयं । से तं आगमओ दव्वावस्सयं ॥सू० १५॥

अधिक अक्षर आदि करके सूत्र के उच्चारण में दोष आते हैं । इनके ऊपर भी दृष्टान्त है जिन्हें यहां शास्त्र के विस्तार के भय से नहीं लिखा है ।

भावार्थ—संक्षेप में आगम की अपेक्षा लेकर द्रव्यावश्यक का स्वरूप सूत्र-कार के अभिप्रायानुसार इस प्रकार जानना चाहिये जिस साधुने आवश्यक सूत्र को सविधि अच्छी तरह से सीख लिया है—श्रुत गुण के अनुसार उसका अध्ययन कर लिया है—परन्तु उसमें उपयोग से वह रहित है—ऐसी स्थिति में वह साधु का आगम द्रव्यावश्यकरूप है । ॥सूत्र १४॥

उच्चारण करवाभां पणु दोष रहेवो छे. तेनुं प्रतिपादन करतुं ओक दृष्टान्त आपी शक्य ओम छे, पणु शास्त्रनो विस्तार यथञ्जवाना लयथी अही ते दृष्टान्त आप्युं नथी.

भावार्थ—आगमनी अपेक्षाओ द्रव्यावश्यकनु स्वरूप सूत्रकारना अलिप्राय अनुसार डेवुं छे ते डवे संक्षिप्तभां प्रकट करवागां आवे छे—

जे साधुओ आवश्यकसूत्रने विधिपूर्वक सारी रीते शीघ्री लीधु छे—श्रुतगुणानुसार तेनुं अध्ययन करी लीधुं छे परन्तु तेगां ते उपयोगथी विहीन छे, ओवी परिस्थितिभां ते साधु आगमनी अपेक्षाओ द्रव्यावश्यक कहेवाने योग्य गणाय छे ॥सूत्र १४

छाया-नैगमस्य खलु एकः अनुपयुक्त आगमत एकं द्रव्यावश्यकम्, द्वावनुपयुक्तौ आगमतो द्वे द्रव्यावश्यके, त्रयः अनुपयुक्ता आगमतः त्रीणि द्रव्यावश्यकानि । एवं यावन्तः अनुपयुक्ता आगमतः तावन्ति द्रव्यावश्यकानि । एवमेव व्यवहारस्यापि । संग्रहस्य खलु एका वा अनेके वा अनुपयुक्तो वा अनुपयुक्ता वा द्रव्यावश्यकं द्रव्यावश्यकानि वा, स एकं द्रव्यावश्यकम् । ऋजुसूत्रस्य एकः अनुपयुक्त

अब सूत्रकार नयों के भेद से द्रव्यावश्यक के भेद कहते हैं:—

“नैगमस्स णं एगो” इत्यादि । ॥सू० १५॥

शब्दार्थ-(नैगमस्स णं) नैगमनय की विवक्षा से (एगो) एक (अणुवउत्तो) अनुपयुक्त आत्मा (आगमओ) आगम को आश्रित करके (एगं द्रव्यावस्सयं) एक द्रव्यावश्यक है । (दोण्णि अणुवउत्ता आगमओ दोण्णि द्रव्यावस्सयाइं) दो अनुपयुक्त आत्माएं आगम की अपेक्षा लेकर दो द्रव्यावश्यक हैं । (तिण्णि अणुवउत्ता आगमओ तिण्णि द्रव्यावस्सयाइं) तीन अनुपयुक्त आत्माएं आगम की अपेक्षा लेकर तीन द्रव्यावश्यक हैं । (एवं जावइया अणुवउत्ता आगमओ तावइयाइं द्रव्यावस्सयाइं) इसी तरह जितनी और भी आत्माएं अनुपयुक्त हैं उतने ही आगम की अपेक्षा लेकर द्रव्यावश्यक हैं । (एवमेव व्यवहारस्स वि) इसी तरह से व्यवहारनयकी विवक्षा से जानना चाहिये । (संगहस्स णं एगो वा अणो वा अणुवउत्तो वा अणुवउत्ता वा द्रव्यावस्सयं द्रव्यावस्सयाणि वा से एगे द्रव्यावस्सए) संग्रहनय की विवक्षा से एक, अनुपयुक्त आत्मा एक द्रव्यावश्यक तथा अनेक द्रव्यावश्यक हैं’ ऐसा जो कथन नैगमनय और व्यवहार

इसे सूत्रकार नयेना लेहनी अपेक्ष से द्रव्यावश्यकता लेहोनुं कथन करे छे,

“नैगमस्स णं एगो” इत्यादि—

शब्दार्थ—(नैगमस्स णं) नैगम नयनी दृष्टिसे विचार करवाभां आवे तो (एगो) ओक (अणुवउत्तो) अनुपयुक्त आत्मा (आगमओ) आगमने आश्रित करीने (एगं द्रव्यावस्सयं) ओक द्रव्यावश्यक छे. (दोण्णि अणुवउत्ता आगमओ दोण्णि द्रव्यावस्सयाइं) जे अनुपयुक्त आत्माओ आगमनी अपेक्षाओ जे द्रव्यावश्यक छे. (तिण्णि अणुवउत्ता आगमओ तिण्णि द्रव्यावस्सयाइं) तए अनुपयुक्त आत्माओ आगमनी अपेक्षाओ तए द्रव्यावश्यक छे. (एवं जावइया अणुवउत्ता आगमओ तावइयाइं द्रव्यावस्सयाइं) ओज प्रमाणे भीन्त जेटला आत्माओ अनुपयुक्त छे. जेटला आगमनी अपेक्षाओ द्रव्यावश्यक छे. (एवमेव व्यवहारस्स वि) व्यवहारनयनी दृष्टिसे विचारवाभां आवे तो पाए आ विषयने अनुलक्षीने उपर मुजणनुं ज कथन सभजणुं. (संगहस्स णं एगो वा अणो वा अणुवउत्तो वा अणुवउत्ता वा द्रव्यावस्सयं द्रव्यावस्सयाणि वा से एगे द्रव्यावस्सए) संग्रह नयने आधारे विचार करवाभां आवे तो “ओक अनुपयुक्त आत्मा आगमनी अपेक्षाओ ओक द्रव्यावश्यक

આગમત્ત એક દ્રવ્યાવશ્યકમ્, પૃથક્ત્વં નેચ્છતિ । ત્રયણાં શબ્દનયાનાં જ્ઞાયકઃઅનુપયુક્તઃ
અવસ્તુ, કસ્માત્? યદિ જ્ઞાયકોઽનુપયુક્તો ન ભવતિ, યદિ અનુપયુક્તો જ્ઞાયકો ન ભવતિ
તસ્માદ્ નારિતિ આગમતો દ્રવ્યાવશ્યકમ્ । તદેતદાગમતો દ્રવ્યાવશ્યકમ્ ॥૬૦૧૫॥

ટીકા—‘નેગમસ્સ ણં’ इत्यादि—

जिनशासने हि सर्वमपि सूत्रमर्थश्च नयैर्विचार्यते । तत्र न्याः सप्तविधाः ।

નય કી દૃષ્ટી સે કિયા જાતા હૈ વહ સવ્ એક દ્રવ્યાવશ્યક હૈ । ક્યોંકિ
સંગ્રહનય મિન્ન ૨ પ્રકાર કી વસ્તુઆં કો તથા અનેક વ્યક્તિઆં કો કિસી
મી સામાન્ય તત્ત્વ કે આધાર પર એક રૂપ મેં સંકલિત કરતા હૈ । (ઉજ્જુ
સુયસ્સ ઇણો અણુવડ્ડો આગમઓ ઇમં દ્વાવાવસયં પુહુત્તં નેચ્છઈ) જહુ સૂત્ર
નયકી દૃષ્ટી મેં એક અનુપયુક્ત આત્મા આગમ કી અપેક્ષા લેવર એક દ્રવ્યા-
વશ્યક હૈ । વહ નય મેદવાદ કો નહીં ચાહતા હૈ । (તિણ્ણં સદ્દનયા-
ણં જાણે અણુવડ્ડે અવત્થુ, કસ્મા ? જહુ જાણે અણુવડ્ડે ન ભવઈ, જહુ અણુવડ્ડે,
જાણે ન ભવઈ) ત્રીન શબ્દનયોં કી દૃષ્ટિ મેં જો જ્ઞાયક હોતા હૈ વહ યદિ તો
અનુપયુક્ત હૈ, તો વહ અવસ્તુસ્વરૂપ હૈ । ક્યોંકિ જ્ઞાયક અનુપયુક્ત નહીં
હોતા । યદિ વહ અનુપયુક્ત હૈ તો વહ જ્ઞાયક નહીં હૈ । ઇસલિયે આગમ કી
અપેક્ષા લેવર દ્રવ્યાવશ્યક જો કંહા ગયા હૈ વહ નહીં હૈ । (સે તં આગ-
મમી દ્વાવાવસયં) ઇસ તરહ આગમ કો આશ્રિત કરકે પ્રકાન્ત દ્રવ્યાવશ્યક

છે, તથા અનેક અનુપયુક્ત આત્માઓ અનેક દ્રવ્યાવશ્યક છે.’ આ પ્રકારનું જે
જે કથન નૈગમ નય અને વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે, તેને બદલે
અહીં બધાને એક દ્રવ્યાવશ્યક જ કહેવા બેઠ્યો, કારણ કે સંગ્રહનય બુદ્ધા બુદ્ધા
પ્રકારની વસ્તુઓને તથા અનેક વ્યક્તિઓને કેઈ પણ સામાન્ય તત્ત્વનો આધાર
લઈને એક રૂપમાં સંકલિત કરે છે (ઉજ્જુસુયસ્સ ઇણો અણુવડ્ડો આગમઓ ઇમં
દ્વાવાવસયં પુહુત્તં નેચ્છઈ) જહુસૂત્ર નયની દૃષ્ટિએ એક અનુપયુક્ત આત્મા આગમની
અપેક્ષાએ એક દ્રવ્યાવશ્યક છે. આ નય લેદલાવને ચાહતો નથી. (તિણ્ણં સદ્દનયા-
ણં જાણે અણુવડ્ડે અવત્થુ, કસ્મા ? જહુ જાણે અણુવડ્ડે, ન ભવઈ,
જહુ અણુવડ્ડે, જાણે ન ભવઈ) ત્રણ શબ્દ નયોની દૃષ્ટિએ એવું માનવામાં આવે
છે કે—જે જ્ઞાયક હોય છે તેને અનુપયુક્ત હોય તો તે અવસ્તુ સ્વરૂપ છે, કારણ
કે જ્ઞાયક અનુપયુક્ત સંભવી શકે જ નહીં જો તે અનુપયુક્ત હોય, તો તે જ્ઞાયક
જ હોઈ શકે નહીં. તે કારણે આગમનો આશ્રય લઈને જે દ્રવ્યાવશ્યક બતાવવામાં
આવેલ છે તેનો સદ્ભાવ જ નથી. (સે તં આગમઓ દ્વાવાવસયં) આ પ્રકારનું
આગમને આશ્રિત કરીને પ્રકાન્ત (પ્રસ્તુત વિષયરૂપ) દ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ છે.

ઉક્તં ચ—

નૈગમ સંગ્રહવવહાર, ઉજ્જુસુણ ચેવ હોહ બોદ્ધવ્વે ।

સદે ય રુમભિરુદ્ધે, એવંભૂત ય મૂલનયા ॥૧॥

છાયા—નૈગમઃ સંગ્રહો વ્યવહારઃ ક્કજુસુત્રથૈવ ભવતિ બોદ્ધવ્યઃ ।

શબ્દશ્ચ સમભિરુદ્ધ એવંભૂતશ્ચ મૂલનયાઃ ॥૩૬૧॥

તત્ર—નૈગમનયમાત્રિત્ય આગમતો દ્રવ્યાવશ્યકમેદમાહ—

કા સ્વરૂપ હૈ ।—

જિનશાસન મેં સમસ્ત સૂત્ર ઓર અર્થોં કા ચિચાર નયોંનો લેવર કિયા ગયા હૈ । યે નય મૂલ મેં સાત હૈં કહાયી હૈ (૧) નૈગમ (૨) સંગ્રહ (૩) વ્યવહાર (૪) ક્કજુ સૂત્ર (૫) શબ્દ (૬) સમભિરુદ્ધ (૭) એવંભૂત । इनमें से नैगमनय को लेकर सूत्रकार आगम की अपेक्षा से द्रव्यावश्यक के भेदों को कहते हैं—नैगमनय का तात्पर्य उन चिचारों से है कि जिनके बल-पर पदार्थ का बोध विविध प्रकार से होता है । “नैको गमो बोधमार्गः यस्य सः नैगमः” बोधमा अनेक उपाय है वे नैगम है इस व्युत्पत्ति के अनुसार यही अर्थ लभ होता है ।

इस नैगम नयकी अपेक्षा से उपयोग वर्जित एकदेवदत्त आदि व्यक्ति एक आगम द्रव्यावश्यक हैं । दो अनुपयुक्त देवदत्त और यज्ञदत्त नाम के व्यक्ति दो आगम द्रव्यावश्यक हैं । अनुपयुक्त देवदत्त, यज्ञदत्त और विष्णुदत्त नाम के व्यक्ति ३ आगमद्रव्यावश्यक हैं । इसी तरह जितने भी अनुपयुक्त व्यक्ति हैं वे सब उतने ही आगमद्रव्यावश्यक इस नय की दृष्टि

જિન શાસનમાં સમસ્ત સૂત્ર અને અર્થોનો જુદા જુદા નયનો આધાર લઈને વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એ નય મુખ્યત્વે સાત કહ્યા છે. (૧) નૈગમ નય, (૨) સંગ્રહ નય, (૩) વ્યવહાર નય, (૪) ક્કજુસૂત્ર નય, (૫) શબ્દ નય, (૬) સમભિરૂદ્ધ નય અને (૭) એવંભૂત નય.

પહેલાં તે નૈગમ નયની માન્યતા અનુસાર સૂત્રધાર આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાવશ્યકતા લેદોનું નિરૂપણ કરે છે. નૈગમ નયનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—જે વિચારોને આધારે પદાર્થનો બોધ વિવિધ થાય છે, તે વિચારધારાનું નામ જ નૈગમ નય છે. નૈકો ગમો બોધમાર્ગઃ यस્ય સઃ નૈગમઃ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ઉપર્યુક્ત અર્થ જ પ્રાપ્ત થાય છે,

આ નૈગમનયની અપેક્ષાએ ઉપયોગ વર્જિત એક દેવદત્ત આદિ વ્યક્તિ એક આગમ દ્રવ્યાવશ્યક છે ઉપયોગરહિત (અનુપયુક્ત) દેવદત્ત અને યજ્ઞદત્ત નામની બે વ્યક્તિ બે આગમદ્રવ્યાવશ્યક છે. દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત અને વિષ્ણુદત્ત નામની ત્રણ અનુપયુક્ત વ્યક્તિઓ ત્રણ આગમદ્રવ્યાવશ્યક છે. એજ પ્રમાણે જેટલી અનુપયુક્ત વ્ય

નેગમસ્ય ણં' इत्यादिना' नैको गमोऽर्थमार्गो यस्य स नैगमः । पृषोदरा-
दित्वात् ककारस्य लोपः बहुविधवस्त्वबोधक इत्यर्थः । तस्य नैगमस्य खलु
एको देवदत्तादिः अनुपयुक्तः=उपयोगवर्जितः, आगमत एकं द्रव्यावश्यकम् ।
द्वौ देवदत्तयज्ञदत्तावनुपयुक्तौ आगतौ द्वे द्रव्यावश्यके । त्रयो देवदत्तयज्ञदत्त-
विष्णुमित्रा अनुपयुक्ता आगतस्त्रीणि द्रव्यावश्यकानि । 'एवं' अनेन प्रकारेण
भावन्तः अनुपयुक्ताः, आगततः तावन्ति द्रव्यावश्यकानि अयं भावः-नैगमनयः
सामान्यरूपं विशेषरूपं च वस्तु अधिगमयति=बोधयति । न तु संग्रहवत्सामान्यमेव ।
तत्र-विशेषरूपं भेदमाश्रित्य देवदत्तादि प्रत्येकव्यक्ति भेदेन भावन्तोऽनुपयुक्ताः भवन्ति
सर्वाण्यप्यस्य द्रव्यावश्यकानि । न पुनःसंग्रहवत्सामान्यवादित्वादेकमेव द्रव्यावश्यकम् इति।

મેં હૈં । તાત્પર્ય ઇસકા યહ હૈ કિ-નૈગમનય સામાન્ય ઓર વિશેષરૂપ અર્થ કો
બહતા હૈ-જિસ પ્રકાર સંગ્રહનય સામાન્યરૂપ હી અર્થ હૈ એસા કહતા હૈ, ઉસ
પ્રકાર સે યહ નય નહીં કહતા । યહ તો વિશેષ કો ભી વિષય કરતા હૈ ।
ઇસકી માન્યતાનુસાર પદાર્થ સામાન્ય ઓર વિશેષ ઉભયરૂપ હૈ વહ ન સામાન્યરૂપ
હૈ ઓર ન કેવલ વિશેષરૂપ હી । ઇસ તરહ વિશેષરૂપ ભેદ કા આશ્રય કરકે
દેવદત્ત આદિ જિતને ભી અનુપયુક્ત વ્યક્તિ હૈં ઉતને હી આગમ દ્રવ્યાવશ્યક
ઇસ નય કી દૃષ્ટિ સે હૈં સામાન્યવાદી હોને કે કારણ સંગ્રહનય કી તરહ
એક હી દ્રવ્યાવશ્યક નહીં હૈં । સંગ્રહનય સે ગૃહીત પદાર્થો કા વિધિપૂર્વક-
વિભાગ જિસ અભિપ્રાય કે દ્વારા કિયા હૈ ઉસ અભિપ્રાય કા નામ વ્યવહાર
નય હૈ । ઇસ નય કી માન્યતાનુસાર સામાન્ય કોઈ વસ્તુ નહીં હૈ । વચીંકિ
યહ સામાન્ય કા નિરાવરણ કરતા હૈ । ઇસકે પ્રતિપાદન કા વિષય વિશેષ હૈ ।

કિતઓ હોય છે તેઓ આ નયની માન્યતા અનુસાર એટલા જ આગમદ્રવ્યાવશ્યક
છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે. નૈગમ નય સામાન્ય અને વિશેષરૂપ
અર્થને બતાવે છે. જેવી રીતે સંગ્રહનય “સામાન્યરૂપ જ અર્થ છે,” એવું કહે છે,
એ પ્રકારે આ નય કહેતો નથી. એ તો વિશેષરૂપે પણ અર્થને બતાવે છે. નૈગમ
નયની માન્યતા અનુસાર તો પદાર્થ કેવળ સામાન્યરૂપ પણ નથી, કેવળ વિશેષરૂપ
પણ નથી, પરંતુ સામાન્ય અને વિશેષરૂપ એટલે કે ઉભયરૂપ છે. આ રીતે વિશેષ-
રૂપ ભેદની અપેક્ષાએ દેવદત્ત આદિ જેટલા અનુપયુક્ત પુરૂષો છે, એટલાં જ
આ નયની દૃષ્ટિએ આગમ દ્રવ્યાવશ્યક છે-સામાન્યવાદી હોવાને કારણે સંગ્રહનયની
જેમ એક જ દ્રવ્યાવશ્યક નથી, સંગ્રહનયથી ગૃહીત પદાર્થોના જે અભિપ્રાયદ્વારા
વિધિપૂર્વક વિભાગ કરવામાં આવે છે, તે અભિપ્રાયનું નામ વ્યવહાર નય છે. આ
નયની માન્યતા અનુસાર કોઈ વસ્તુ સામાન્ય નથી, કારણ કે તે સામાન્યનું નિરા-

एवं व्यवहारस्यापि—संग्रहनयेन गृहीतानामर्थानां विधिपूर्वकमवहरणं येनाभिसंधिना क्रियते स व्यवहारः । अर्थात् विशेषप्रतिपादनपरो व्यवहारनय इत्यर्थः । परसंग्रहनयेन गृहीतार्थविषये व्यवहारोदाहरणं यथा—यत् सत्, तद् द्रव्यं पर्यायो वेति । अपरसंग्रहगृहीतार्थविषये व्यवहारोदाहरणं यथा—यद् द्रव्यं तज्जीवादिपर्विधम् । स पर्यायः द्विविधः—क्रमभावी सहभावी चेति । एवं यो जीवः स मुक्तः संसारी-

અતઃ એહ ઉસકે પ્રતિપાદન કરને મેં હી તત્પર રહતા હૈ । સંગ્રહનય કે દો ભેદ હૈ—૧, પર સંગ્રહનય ઓર દૂસરા અપર સંગ્રહનય—। જડ ચેતનરૂપ અનેકવ્યક્તિ-યોં મેં જો સદ્રૂપ એક સામાન્યતત્ત્વ હૈ ઉસી પર દૃષ્ટિ રચ્ચકર દૂસરે વિશેષોં કો ધ્યાન મેં ન રચ્ચતે હુએ સમી વ્યક્તિયોં કો એક રૂપ માનકર એસા જો વિચાર હોતા હૈ કિ સંપૂર્ણ જગત્ સદ્રૂપ હૈ ક્યોં વિ-સત્તા સે રહિત કોઈ વસ્તુ હૈ હી નહીં । ઈસી કા નામ પરસંગ્રહનય હૈ । ઈસ પર સંગ્રહનય સે ગૃહીત વિષય કે વિષય મેં વ્યવહાર એસા વિચાર કરતા હૈ કિ જો સદ્રૂપ હૈ વહ દ્રવ્ય હૈ યા પર્યાય હૈ । યદિ દ્રવ્યસત્ હૈ જો કિ પરસંગ્રહનયકે વિષય કી અપેક્ષા ઉપર સંગ્રહનય કા વિષય પડતા હૈ તો કયા જીવ દ્રવ્ય હૈ, યા અજીવ દ્રવ્ય હૈ । ક્યંકિ દ્રવ્ય કે જીવ પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ ઓર કાલ ઈસ પ્રકાર સે ૬ ભેદ હૈ । ઇન મેં જીવ કો છોડકર પુદ્ગલ આદિ સબ અજીવ દ્રવ્ય કે ભેદ હૈ । યદિ પર્યાય સત્ હૈ—તો વહ દો પ્રકાર કી હૈ (૧) ક્રમભાવી ઓર દૂસરી સહભાવી । યદિ જીવદ્રવ્ય સત્ હૈ તો

કરણુ કરે છે. તેને પ્રતિપાદન કરવાનો વિષય વિશેષ છે, તેથી તે તેનું પ્રતિપાદન કરવાને જ તત્પર રહે છે. સંગ્રહનયના બે ભેદ છે—(૧) પર સંગ્રહનય અને (૨) અપરસંગ્રહનય જડ ચેતનરૂપ અનેક વસ્તુઓમાં જે સદ્રૂપ એક સામાન્ય તત્ત્વ છે. એના પર જ નજર નાખીને બીજી વિશિષ્ટતાઓને ધ્યાનમાં લીધા વિના સઘળી વસ્તુઓને એકરૂપ માનીને એવો જે વિચાર કરવામાં આવે છે કે સંપૂર્ણ જગત્ સદ્રૂપ છે, કારણ કે સત્તા (અસ્તિત્વ)થી રહિત કોઈ પદાર્થ છે જ નહીં, તેનું જ નામ પરસંગ્રહનય દ્વારા ગૃહીત પદાર્થના વિષયમાં વ્યવહાર એવો વિચાર કરે છે કે જે સદ્રૂપ છે તે દ્રવ્ય છે કે પર્યાય છે ? બે તે દ્રવ્યસત્ રૂપ હોય તો તે પરમસંગ્રહનયનો વિષય હોવાને બદલે અપરસંગ્રહનયનો વિષય ગણી શકાય છે. બે તે દ્રવ્યસત્ રૂપ હોય તો શું તે જીવદ્રવ્યરૂપ છે કે અજીવદ્રવ્યરૂપ છે ? કારણ કે દ્રવ્યના પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ, આ પ્રકારે ૬ ભેદ પડે છે. તેમાંથી જીવ સિવાયના જે પાંચ ભેદો કહ્યા છે તે અજીવદ્રવ્યના ભેદો છે. બે પર્યાયસત્ હોય તો તે પર્યાય બે પ્રકારની હોય છે—(૧) ક્રમભાવી અને (૨) સહભાવી.

ચ," इत्यादि । तस्य एवमेव=नैगमवदेव एको देवदत्तादिरनुपयुक्त आगमत
एकं द्रव्यावश्यकम्, द्वावलुपयुक्तौ आगतौ द्वे द्रव्यावश्यकं, त्रयाऽनुपयुक्ता
अगमतस्त्रीणि द्रव्यावश्यकानि । एवं यावन्तोऽनुपयुक्तास्तावन्ति आगतौ द्रव्या-
वश्यकानि विज्ञातव्यानि । विशेषार्थप्रतिपादकतया नैगमव्यवहारयोः साम्यम्,
अतःक्रमप्राप्तं संग्रहसतिग्रन्थ ग्रन्थलाघवार्थं व्यवहारं पन्दासो नैगममनुकूलः । सम्प्रति

કૌન સા જીવદ્રવ્ય સંસારી જીવ યા યુક્ત જીવ ? इस तरह यह व्यवहार
नय वहां तक भेद करता चला जाता है कि फिर जिस से और भेद नहीं
हो सके । जिस विधि से संग्रह किया जाता है उसी विधि से उनका वि-
भाग किया जाता है । इस प्रकार नैगमनय की तरह ही अनुपयुक्त एक
देवदत्त आदि व्यक्ति आगम द्रव्यावश्यक है । अनुपयुक्त दो व्यक्ति दो आगम
द्रव्यावश्यक हैं । अनुपयुक्त तीन व्यक्ति तीन आगम द्रव्यावश्यक हैं । इस
तरह जितने भी आगम में अनुपयुक्त व्यक्ति हैं वे सब उतने ही आगम द्रव्या-
वश्यक हैं । जिस प्रकार विशेषरूप अर्थ की प्ररूपणा नैगमनय करता है उसी
प्रकार से उसकी प्ररूपणा व्यवहारनय भी करता है—एता ता इन दोनों में
समानता है । इसीलिये सूत्रकारने क्रमप्राप्त संग्रहनय को छोड़कर शास्त्र की
लघुता निमित्त व्यवहारनय का उपन्यास संग्रहनय से पहिले और नैगमनय
के पीछे किया है । संग्रहनय की विचारधारा के अनुसार आगम द्रव्यावश्यक
एक ही है—वह इस प्रकार से सामान्य मात्र को विषय करनेवाला जो परा-

જો જીવદ્રવ્ય સત્-હોય તો કયું જીવદ્રવ્ય એવું છે—સંસારી જીવદ્રવ્ય એવું છે કે
મુક્ત જીવદ્રવ્ય એવું છે ? આ પ્રકારે આ વ્યવહારનય ત્યાં સુધી ભેદ કરતો જ
જાય છે કે છેવટે એમાંથી અન્ય કોઈ ભેદ પાડી શકાય જ નહીં. જે વિધિથી
સંગ્રહ કરવામાં આવે છે, એજ વિધિથી તેમનો વિભાગ કરવામાં આવે છે. આ
પ્રકારે નૈગમનયની જેમજ અનુપયુક્ત એક દેવદત્ત આદિ વ્યક્તિ એક આગમ
દ્રવ્યાવશ્યક છે. અનુપયુક્ત બે વ્યક્તિ બે આગમદ્રવ્યાવશ્યક છે. અનુપયુક્ત ત્રણ
વ્યક્તિ ત્રણ આગમદ્રવ્યાવશ્યક છે. એજ પ્રમાણે જેટલી આગમમાં અનુપયુક્ત વ્ય-
ક્તિઓ હોય, એટલાં જ આગમદ્રવ્યાવશ્યક સમજવા જે પ્રકારે નૈગમનય વિશેષ
રૂપ અર્થની પ્રરૂપણા કરે છે, એજ પ્રમાણે તેની પ્રરૂપણા વ્યવહારનય પણ કરે છે.
એટલા પુરતી એ બંનેમાં સમાનતા છે. તે કારણે સૂત્રકારે ક્રમપ્રાપ્ત સંગ્રહનયને
છોડીને શાસ્ત્રની લઘુતાને નિમિત્તે નૈગમનયની પછી અને સંગ્રહનયના પહેલાં વ્ય-
વહારનયનો ઉપન્યાસ કર્યો છે.

સંગ્રહનયની માન્યતા અનુસાર આગમદ્રવ્યાવશ્યક એક જ છે. તે આ પ્રમાણે
સમજવું—સામાન્ય માત્રને વિષય કરનારો જે પરામર્શ (અભિપ્રાય-માન્યતા) છે, તેનું

સંગ્રહનયમતેન ગ્રાહ-‘સંગ્રહસ્સ’ इत्यादिना । संग्रहस्य, सामान्यमात्रग्राही परामर्शः संग्रहः । स द्विविधः—परोऽपरश्च । सर्वं वस्तु एकं, सद्रूपत्वेनाविशेषात् । अयमर्थः—सर्वस्मिन् वस्तुनि सत्ता विद्यते, सा चैकैव, अतस्तां सत्तामाश्रित्य सर्वं वस्तु एकं सदित्युच्यते । सत्तात्वं महासामान्यमाश्रित्य परसंग्रहः प्रोक्तः । अपरसंग्रहस्तु अवान्तरसामान्यं द्रव्यत् पर्यायत्वादिकमाश्रित्य भवति । यथा—‘धर्माधर्माकाशकालपुद्गलजीवद्रव्याणामैवमं द्रव्यत्वाभेदात्’ इत्यादि । अयमर्थः—

મર્શ હૈં ઉસકા નામ સંગ્રહનય હૈં । યહ સંગ્રહનય પર સામાન્ય ઔર અપરસામાન્ય કો વિષય કરને કી દૃષ્ટિ સે દો પ્રકાર કા હૈં—પરસામાન્ય કો વિષય કરનેવાલા—પરસંગ્રહનય ઔર અપરસામાન્ય કો વિષય કરનેવાલા અપરસંગ્રહનય હૈં । સત્તા નામ કા મહા સામાન્ય પરસામાન્ય હૈં । દ્રવ્યત્વ, પર્યાયત્વ આદિ જો અવાન્તર સામાન્ય હૈં વહ અપરસામાન્ય કી અવિશેષતા સે એક હૈં—અર્થાત્ તેસી કોઈ વસ્તુ નહીં હૈં કિં જિસ મેં સત્તા નહીં હો અતઃ—અવ સવ મેં સત્તા વિદ્યમાન હૈં ઔર વહ સત્તા એક હી હૈં—તવ ઇસ સત્તા કો લેકર સવ વસ્તુએં એક રૂપ હૈં । યહ પરસંગ્રહનય કી વિચાર ધારા હૈં । અપરસંગ્રહનય કી વિચારધારા અવાન્તર સામાન્ય કો લેકર ચલતી હૈં—જેસે ધર્મ, અધર્મ આકાશ કાલ, પુદ્ગલ ઔર જીવ ઇન દ્રવ્યોં મેં દ્રવ્યત્વજાતિ કી અપેક્ષા અભેદ હોને સે એકતા હૈં । ક્યોં કિં ઇનમેં ઇસી સે દ્રવ્ય દ્રવ્ય એસા

નામ સંગ્રહનય છે. તે સંગ્રહનય પરસામાન્ય અને અપરસામાન્યને વિષય કરવાની દૃષ્ટિએ બે પ્રકારનો છે. પર સામાન્યને વિષય કરનારો પરસંગ્રહનય છે અને અપરસામાન્યને વિષય કરનારો અપરસંગ્રહનય છે સત્તા નામના મહાસામાન્યને પરસામાન્ય કહે છે. દ્રવ્યત્વ, પર્યાયત્વ, આદિ જે અવાન્તર સામાન્ય છે, તેને અપરસામાન્ય કહે છે. જ્યારે એવો વિચાર કરવામાં આવે છે કે સમસ્ત વસ્તુ સત્તા સામાન્યની અવિશેષતાની અપેક્ષાએ એક જ છે—એટલે કે એવી કોઈ વસ્તુ જ નથી કે જેમાં સત્તા જ (અસ્તિત્વજ) ન હોય. આ રીતે સઘળી વસ્તુઓમાં સત્તા વિદ્યમાન છે અને તે સત્તા એક જ છે, જે એ સત્તાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો સઘળી વસ્તુઓ એક સરૂપ જ છે આ પ્રકારની પરસંગ્રહનયની વિચારધારા (માન્યતા) છે.

અપરસંગ્રહનયની વિચારધારા અવાન્તર સામાન્યની અપેક્ષાએ ચાલે છે—જેમકે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ, આ દ્રવ્યોમાં દ્રવ્યત્વજાતિની અપેક્ષાએ અભેદ હોવાથી એકતા છે. કારણ કે તેમનામાં તેના દ્વારા જ દ્રવ્યોદ્રવ્ય એવું જ્ઞાન અને દ્રવ્યોદ્રવ્ય એવી વચનપ્રવૃત્તિ થાય છે. એજ વાતને

લોકે હિ ધર્મો દ્રવ્યમ્ અધર્મો દ્રવ્યમ્, આકાશો દ્રવ્યં, કાલો દ્રવ્યં, પુદ્ગલો દ્રવ્ય-
જીવો દ્રવ્યમ્, इत्येवमुच्यते, અતો જ્ઞાયતે-ધર્માદૌ દ્રવ્યત્વં વર્તત इति । एव-
मेव દ્રવ્યત્વં ધર્માદિષુ પદ્મુ વિદ્યતે । દ્રવ્યત્વેન ધર્માદીનામેકત્વં સંગૃહ્યતે । एवं
ચેતનાચેતનપર્યાયાણાં સર્વેષામેકત્વં સંગૃહ્યતે, પર્યાયત્વાવિશેષાદિતિ । एवंભૂતો
યઃ સંગ્રહો ન્યરતસ્યાપેક્ષયા સ્વલુ એકો વા અનેકે વા અનુપયુક્તો વા અનુપયુક્તા
વા ચ્દ આગમતો દ્રવ્યાવશ્યકં દ્રવ્યાવશ્યકાનિ વા । તત્ કિમિત્યાહ-‘સે એગે’
इति । तदेकं द्रव्यावश्यकम् । ३ स्या माशयः—संग्रहनयो हि सामान्यस्त्वंव ग्राहकः
न तु विशेषाणाम्, तस्मात् सामान्यव्यतिरेकेण विशेषसिद्धेर्यानि कानिचिद् द्रव्या-

જ્ઞાન ઓર દ્રવ્ય, દ્રવ્ય એસીવચન પ્રવૃત્તિ હોતી હૈ । હસી વાત કો “ધર્મો દ્રવ્યં
અધર્મો દ્રવ્યં, આકાશો દ્રવ્યં, કાલો દ્રવ્યં પુદ્ગલો દ્રવ્યં, જીવો દ્રવ્યં” इन पदोंद्वारा
પ્રગટ ક્રિયા હૈ, હસ તરહ અનુવૃત્તિ પ્રત્યય હોને સે યહ પ્રતીત હૈ તા હૈ કિ હનમેં દ્રવ્યત્વ
હૈ । ઓર યહ દ્રવ્યત્વ ધર્માદિક ૬ દ્રવ્યવ્યક્તિયોં મેં એક હી હૈ । હસલિયે હસ
દ્રવ્યત્વ કી અપેક્ષા ધર્માદિક દ્રવ્યોં મેં એકતા કા સંગ્રહ હો જાતા હૈ । હસી
તરહ સે સચેતન ઓર અચેતન દ્રવ્યોં કી જિતની ભી પર્યાયોં હૈં ઉન સવ મેં
મા પર્યાયત્વરૂપ સામાન્ય કી અપેક્ષા સે એકતા કા સંગ્રહ હો જાતા હૈ । હસ
પ્રકાર યા જો યહ સંગ્રહનય હૈ । ઉસ કી અપેક્ષાસે ાહે તો એક આગમ
મેં અનુપયુક્ત દેવદત્તાદિ વ્યક્તિ હોં ાહે અનેક દેવદત્તાદિ વ્યક્તિ હોં વે
સવ એક હી આગમદ્રવ્યાવશ્યક હૈં । તાત્પર્ય હસકા યહ હૈ—કિ સંગ્રહનય એક
સામાન્યમાત્ર કા હી ગ્રાહક હૈ, વિશેષોં કા નહીં । હસલિયે વિશેષ કી
અપેક્ષા જો અનેક આગમ દ્રવ્યાવશ્યક હૈં વે સવ જવ સામાન્ય કે અતિરિક્ત

“ધર્મો દ્રવ્યં અધર્મો દ્રવ્યં, આકાશો દ્રવ્યં, પુદ્ગલો દ્રવ્યં જીવો દ્રવ્ય” આ પદો
દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. આ રીતે અનુવૃત્તિ પ્રત્યય હોવાથી એવું લાગે છે કે
તેમનામાં દ્રવ્યત્વ છે. અને તે દ્રવ્યત્વ ધર્માદિક ૬ દ્રવ્યવ્યક્તિઓમાં (પદાર્થોમાં)
એક જ છે. તેથી આ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ધર્માદિક દ્રવ્યોમાં એકતાનો સંગ્રહ થઈ
જાય છે. એજ પ્રમાણે સચેતન અને અચેતન દ્રવ્યોની જેટલી પર્યાયો છે, તે સઘળી
પર્યાયોમાં પણ પર્યાયત્વરૂપ સામાન્યની અપેક્ષાએ એકતાનો સંગ્રહ થઈ જાય છે.
આ પ્રકારનો સંગ્રહનય છે તેની અપેક્ષાએ એક આગમમાં અનુપયુક્ત દેવદત્ત આદિ
વ્યક્તિ પણ એક જ આગમદ્રવ્યાવશ્યક છે, અને અનુપયુક્ત દેવદત્ત આદિ અનેક
વ્યક્તિઓ પણ એકજ આગમદ્રવ્યાવશ્યક છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે સંગ્રહ-
નય એક સામાન્ય માત્રનો જ ગ્રાહક છે. વિશેષોનો ગ્રાહક નથી. તેથી વિશેષની
અપેક્ષાએ જે અનેક આગમદ્રવ્યાવશ્યક છે, તે બધાં જ બે સામાન્ય છે—વિશેષરૂપ

वश्यवानि तानि सर्वाणि सामान्यापेक्षया सत्ताया एकत्वादेवमेव, अत संग्रह-
नयमते एकमेव द्रव्यावश्यकम् । इति ।

अथ ऋजुसूत्रमते आह—‘उज्जुसुयस्स’ इत्यादि । ऋजुसूत्रस्य ऋजु=वर्त-
मानक्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूत्रयति—सूचयतीति ऋजुसूत्रः । यथा

विशेष हैं ही—नहीं तो उसकी अपेक्षा जायमान ये अनेक आगम द्रव्यावश्यक
सत्ता की एकता के कारण एक ही हैं । इसलिये संग्रहनय के मत में एक
ही द्रव्यावश्यक है । अब सूत्रकार ऋजु सूत्रनय की अपेक्षा आगम द्रव्यावश्यक
का विचार करते हैं—वर्तमानक्षण स्थायि पर्यायमात्र को जो प्रधानता से विषय
करता है उसका नाम ऋजु सूत्रनय है । नैगम, संग्रह और व्यवहार ये तीन
नय पदार्थों की विविध अवस्थाओं की ओर ध्यान नहीं देते हैं । इसलिये
उन्हें क्या पता कि वर्तमान में पदार्थ का क्या रूप है । इसीलिये इन तीन
नयों को द्रव्यार्थिकनय माना गया है । क्यों कि इनमें द्रव्य को ही विषय
करने की मुख्यता है । पर्यायों की तरफ इनका लक्ष्य नहीं है—क्योंकि इन
की दृष्टि में अविवक्षित है—गौण—हैं । परन्तु ऐसा तो हो ही नहीं स ता
कि विचारक का ध्यान केवल द्रव्य पर ही रहे, पर्याय पर न जावे । विचा-
रक के विचार जिस प्रकार विविध पदार्थों का उनकी विविध अवस्थाओं
की विवेक्षा किये बिना वर्गीकरण और विभाग करते हैं उसी प्रकार वे उन
पदार्थों की विविध अवस्थाओं को भी अपने लक्ष्य में रखते हैं । कि तु

જ નથી, તો તેની અપેક્ષાએ જાયમાન તે અનેક આગમદ્રવ્યાવશ્યક સત્તાની એકતાને
કારણે એક જ છે. તેથી સંગ્રહનયની માન્યતા અનુસર તો એકજ દ્રવ્યાવશ્યક છે

હવે સૂત્રકાર ઋજુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ આગમદ્રવ્યાવશ્યકનો વિચાર કરે છે—
વર્તમાન ક્ષણસ્થાયી પર્યાયમાત્રનો જ જે મુખ્યત્વે વિચાર કરે છે, તે નયનું નામ
ઋજુસૂત્રનય છે. નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર, આ ત્રણ પ્રકારના નય, પદાર્થની
વિવિધ અવસ્થાઓ તરફ ધ્યાન દેતાં નથી, તેથી તે નયને આધારે એવું કેવી રીતે
જાણી શકાય કે વર્તમાનમાં પદાર્થનું કેવું સ્વરૂપ છે? તે કારણે તે ત્રણ નયને
દ્રવ્યાર્થિક નય માનવામાં આવેલ છે. કારણ કે તેમાં દ્રવ્યને જ વિષય કરવાની—
દ્રવ્યનો જ વિચાર કરવાની—પ્રધાનતા હોય છે. પરન્તુ પર્યાયોની તરફ તેમનું લક્ષ્ય
હોતું નથી, કારણ કે તે તો તેમની દૃષ્ટિએ અવિવક્ષિત અથવા ગૌણ છે. પણ વિ-
ચારકનું ધ્યાન કેવળ દ્રવ્ય પર જ રહે અને પર્યાય પર ન જાય એવું તો સંભવી
શકતું નથી. વિચારકના વિચારો જે પ્રમાણે વિવિધ પદાર્થોનું—તેમની વિવિધ અવ-
સ્થાઓની વિવેક્ષા કર્યા વિના—ધ્યાનમાં લીધા વિના જેમ વર્ગીકરણ અને વિભાગી-
કરણ કરે છે, એજ પ્રમાણે તેઓ વિવિધ પદાર્થોની વિવિધ અવસ્થાઓને પણ

‘સંગ્રતિ સુખવિવર્તોઽસ્તિ’ इत्यादि । अनेन वाक्येन हि वर्तमानक्षणवर्ति सुखा-
 ग्यं पर्यायमात्रं प्रदर्श्यते । तस्य मतं-एको देवदत्तादिः अनुपयुक्तः, आगमत एकं
 द्रव्यावच्छेदकम् । अयं भावः-ऋजुसूत्रनयो हि वर्तमानकालिकमेव पर्यायवस्तुं
 बोधयति, नातीतं विनष्टत्वात्, नाप्यनागतमनुत्पन्नत्वात् । वर्तमानकालिकमपि

વિવિધ અવસ્થાઓં કા સમ્મેલન દ્રવ્ય કોટિ મેં આતા હૈ પર્યા કોટિ મે આતા
 હૈ ક્યોંકિ પર્યાય એક ક્ષણવર્તીં હોતી હૈ । ઉસમેં મીં વર્તમાન કા નામ હી
 પર્યાય હૈ । ક્યોંકિ અતીત વિનષ્ટ ઓર અનાગત અનુત્પન્ન હોને કે કારણ
 ઉનમેં પર્યાય કા વ્યવહાર નહીં હો સકતા । इसी से ऋजु सूत्रनय का विषय
 वर्तमान पर्यायमात्र कहा गया है । आशय यह है कि यह नय विद्यमान
 अवस्थारूप से ही वस्तु को स्वीकार करता है । द्रव्य उ में सर्वथा अविवक्षित
 रहता है । अतः पर्याय संबन्धी जितने भी विचार होते हैं वे सब ऋजु
 सूत्रनय की श्रेणि में आते हैं । जैसे “संग्रति सुखविवर्तोऽस्ति” इस समय सुखयुक्त है
 इस वाक्य से वर्तमानक्षणवर्ती सुख नाम की पर्याय मात्र दिखलाई गई है । इसके
 मत में एक अनुपयुक्त देवदत्तादि एक आगम द्रव्यावच्छेदक है । यह अभी
 २ स्पष्ट किया गया है कि वर्तमानकालीन पर्याय वस्तु को ही यह नय
 विषय करता है अतीत अनागत पर्यायों को नहीं-क्योंकि अतीत पर्याय विनष्ट
 है और अनागत पर्याय अनुत्पन्न हैं । वर्तमान कालीन पर्याय में भी जो

લક્ષ્યમાં રાખે છે. પરંતુ વિવિધ અવસ્થાઓતું સંમેલન દ્રવ્યકોટિમાં આવે છે-
 પર્યાયકોટિમાં આવતું નથી. વાસ્તવમાં તો એક પર્યાય જ પર્યાયકોટિમાં આવે છે,
 કારણ કે પર્યાય એક ક્ષણવર્તી હોય છે. તેમાં પણ વર્તમાનતું નામજ પર્યાય છે.
 કારણ કે અતીત (ભૂતકાલિન) વિનષ્ટ હોય છે અને અનાગત (ભવિષ્ય કાલિન)
 અનુત્પન્ન હોય છે. તે કારણે તેમનામાં પર્યાયનો વહેવાર થઈ શકતો નથી તે
 કારણે ઋજુસૂત્ર નયનો વિષય વર્તમાન પર્યાય માત્ર જ કહ્યો છે. આ કથનનો ભાવાર્થ
 એ છે કે આ નય વિદ્યમાન અવસ્થા રૂપે જ વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે દ્રવ્ય તેમાં
 સર્વથા અવિવક્ષિત રહે છે. તેથી પર્યાય સંબંધો બેટલાં વિચારે હોય છે, તે
 બધાં ઋજુસૂત્રનયની શ્રેણિમાં આવી જાય છે. જેમકે “સંગ્રતિ સુખવિવર્તોઽસ્તિ”
 આ વાક્યથી વર્તમાન ક્ષણવર્તી સુખ નામની પર્યાય માત્ર જ બતાવવામાં આવી
 છે. ઋજુસૂત્રનયની માન્યતા અનુસાર એક અનુપયુક્ત દેવદત્તાદિ એક આગમદ્રવ્યા-
 વચ્ચક છે. એ વાત તો આગળ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી ચૂકી છે કે આ નય વર્તમાન
 કાલિન પર્યાયવસ્તુને જ વિષય કરે છે-અતીત અનાગત પર્યાયોને વિષય કરતો નથી
 કારણ કે અતીત (ભૂતકાલિન) પર્યાયો વિનષ્ટ હોય છે અને અનાગત (ભવિષ્ય

સ્વકીયમેવ बोधयति. स्वकार्यसाधकत्वात् स्वधनवत्, न तु परकीयं, स्वकार्यसाध-
कत्वात् परधनवत्, तस्मादेको देवदत्तादिरनुपयुक्तोऽस्य मते आगमत एकं द्रव्या-
वश्यम्, इति । अयं नयः—पृथक्त्वं नेच्छति—अतीतानागतभेदतः परकीयभेदतश्च
पार्थक्यं नाभिलषति, किंतु वर्तमानकालिकं स्वगतमेव वस्तु, तच्चैकमेव । तस्मा-
देकमेव द्रव्यावश्यमेतन्नयमते ।

शब्दादींस्त्रीन् नयान् समाश्रित्य कथयति—‘तिष्ठं सदनशणं’ इत्यादि ।
त्रयाणां शब्दप्रधाना नयाः शब्दनयाः=शब्दसमभिरूढैवम्भूता, एते हि अर्थावगम-
कारणत्वात् शब्दस्यैव प्राधान्यमिच्छन्ति, न तर्कस्य । शब्दादेवार्थप्रतीतेः, तेषां

अपनी पर्याય है उसे ही कहता है क्योंकि वही स्वधन की तरह अपने
कार्य की साधक होती है । परकीय पर्याय को वह विषय नहीं करती है
कारण वह अपने कार्य की साधक नहीं होती है जैसे परका धन । इस नयकी
दृष्टि में इसी कारण से पृथक्त्व—नानात्व नहीं है—अर्थात् अतीत अनागत के
भेद से और परकीय भेद से यह पर्यायों में भिन्नता नहीं मानता है । किन्तु
वर्तमान कालिक स्वगत पर्याय को ही वास्तविक मानता है और एक ही
है ऐसा प्रतिपादन करता है । इसलिये इस नयकी मान्यतानुसार आगमद्रव्या-
वश्यक एक ही है—अनेक नहीं ।—अब सूत्रकार शब्द, समभिरूढ और एवंभूत
नय को लेकर आगमद्रव्यावश्यक का विचार करते हैं ।—शब्दप्रधाननयों का
नाम शब्दनय है और ऐसे ये तीन नय हैं । अर्थावगम अर्थ का ज्ञान होने का कारण
होने से शब्द की ही ये प्रधानता मानते हैं—अर्थ की नहीं । इन नयों की ऐसी

કાલિન) પર્યાયો અનુપપન્ન હોય છે. વર્તમાનકાલિન પર્યાયમાં પણ જે
પોતાની પર્યાય છે તેને જ તે બતાવે છે, કારણ કે એજ પોતાના ધનની જેમ પોતાના
કાર્યની સાધક હોય છે. કારણ કે એજ પોતાના ધનની જેમ પોતાના કાર્યની સાધક
હોય છે. પરકીય પર્યાયને તે વિષય કરતો નથી. કારણ કે અન્યના ધનની જેમ તે
પોતાના કાર્યની સાધક હોતી નથી. આ નયની દૃષ્ટિએ એજ કારણે પૃથક્ત્વ-
વૈવિધ્ય નથી કારણ કે અતીત અનાગતના ભેદથી અને પરકીય ભેદથી આ નય
પર્યાયોમાં ભિન્નતા માનતો નથી. પરન્તુ વર્તમાનકાલિક સ્વગત પર્યાયને જ તે વાસ્ત-
વિક માને છે અને એક જ છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી આ નયની માન્યતા અનુસાર
આગમ દ્રવ્યાવશ્યક એક જ છે અનેક નથી.

હવે સૂત્રકાર શબ્દનય, સમભિરૂઢ નય અને એવંભૂત નયની દૃષ્ટિએ આગમ-
દ્રવ્યાવશ્યકનો વિચાર કરે છે—શબ્દ પ્રધાન નયોનું નામ શબ્દનય છે. અને એવા
આ ત્રણ નય છે. અર્થાવગમ (અર્થનો બોધ)નું કારણ હોવાથી શબ્દની જ પ્રધાનતા

જ્ઞાયક:-જ્ઞાતા, અથ ચ અનુપયુક્તઃ, इत्येतत् अवस्तु=असत्, न संभवतीत्यर्थः । कस्मात् एवमुच्यते ? इत्याह—‘जइ’ इत्यादि—यदि ज्ञायको भवति, अथ अनुप-
युक्तो न भवति, यदि अनुपयुक्तो भवति तर्हि ज्ञायको न भवति । अयं भावः—
आवश्यकशास्त्रज्ञस्तत्र चानुपयुक्त आगतो द्रव्यावश्यकमिति पूर्वं प्ररूपितम् ।
एतच्च शब्दादिनया न स्वीकुर्यन्ति । एतेषां मते यो हि—आवश्यकशास्त्रज्ञः सो-
ऽनुपयुक्तो न भवितुमर्हति, यो हि—अनुपयुक्तः स आवश्यकशास्त्रज्ञो न भवितु-
मर्हति, ज्ञानस्योपयोगरूपत्वात् । एते हि शुद्धनःमाश्रित्य वस्त्वभ्युपगच्छन्ति,

मान्यता है कि द्रव्य और पर्याय के संबंध में जितने विचार होते हैं उनका वर्गीकरण उपर्युक्त चार नयों में ही हो जाता है । जिनका वर्गीकरण स्वतंत्र नय द्वारा किया जाय ऐसे विचार ही शेष नहीं रहते । तथापि विचारों को प्रकट करने और इष्ट पदार्थ का ज्ञान कराने का प्रधान साधन शब्द है । इसलिये इसकी मुख्यता से जितना भी विचार किया जाता है वह सब तीन नयों की ही कटि में आता है । ये नय यह कहते हैं कि अबतक शब्द प्रयोग की विविधता होने पर भी अर्थ में भेद स्वीकार नहीं किया गया है—परन्तु जहां शब्दनिष्ठ तारतम्य है उसके अनुसार अवश्य अर्थभेद है । इसीलिये ये कहते हैं कि यह बात कैसे बन सकती है कि जो आवश्यक शास्त्र का ज्ञाता है वह उसमें अनुपयुक्त है । क्योंकि ज्ञाता होने पर अनुप-
युक्त—और अनुपयुक्त होने पर ज्ञाता यह असत् है—संभवित नहीं होता है ।

આ ત્રણે નયો માને છે—અર્થની પ્રધાનતા માનતા નથી. આ નયોની એવી માન્યતા છે કે દ્રવ્ય અને પર્યાયના સંબંધમાં જેટલા વિચારો હોય છે. તે વિચારોનું વર્ગી-
કરણ ઉપર્યુક્ત ચાર નયમાં જ થઈ જાય છે.

જેમનું વર્ગીકરણ સ્વતંત્ર નય દ્વારા કરી શકાય એવો કોઈ વિચાર જ બાકી રહેતો નથી. છતાં પણ વિચારોને પ્રકટ કરનાર અને ઈષ્ટ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવનાર મુખ્ય સાધન શબ્દ છે. તેથી તેની (શબ્દની) પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ જેટલા વિચારો કરવામાં આવે છે તેટલા વિચારોને આ ત્રણ નયોની કોટિમાં જ મૂકી શકાય છે. તે નયો એ બતાવે છે કે હજી સુધી શબ્દ પ્રયોગની વિવિધતા હોવા છતાં પણ અર્થમાં ભેદનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી પરન્તુ જ્યાં શબ્દ નહિ તારતમ્ય છે. તેના અનુસાર અર્થભેદ પણ અવશ્ય છે જ. તેથી તેઓ કહે છે કે—એવી વાત કેવી રીતે સંભવી શકે કે જે આવશ્યકશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા છે. તે તેમાં અનુપયુક્ત છે, કારણકે જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ અનુપયુક્ત હોય અને અનુપયુક્ત હોવા છતાં પણ જ્ઞાતા હોય એ વાત જ અસંભવિત હોય છે. જ્ઞાતા હોય તો તે તેમાં ઉપયુક્ત

अतो यस्यागमकारणत्वादात्मदेहादिकमागमत्वेनोक्तं तदप्यौपचारिकम्, अत-
स्तदागमत्वेन न प्रतिपद्यन्ते । तस्मादेतन्मते द्रव्यावश्यकस्य असंभवेति ।
उक्तार्थमुपसंहरन्नाह—‘से तं आगमो द्रव्यावश्यकस्य’ इति । तदेतदागमतो द्रव्या-
वश्यकम् ॥ सू० १५ ॥

ज्ञाता है तो वह उस में उपयुक्त है । अनुपयुक्त है तो वह उस का ज्ञाता
नह है । अतः आ-श्यक शास्त्र के अनुपयुक्त ज्ञाता को लेकर जो आगमद्रव्या-
व यक की प्ररूपणा को ये शब्दादिनय स्वीकार नहीं करते हैं । क्योंकि
ज्ञाता और अनुपयुक्तता का समन्वय बैठता नहीं है । अनुपयुक्तता की स्थिति
में वह आ-श्यक शास्त्र का ज्ञाता ही नहीं हो सकता है । ज्ञाता शब्द का
अर्थ “उस संबन्धी ज्ञानवाला” ऐसा होता है । जब तत्संबन्धी ज्ञानवाला वह
है तो इसका तात्पर्य यही है कि वह ज्ञान के उपयोगवाला है । क्योंकि
ज्ञान सत्य उपयोगरूप है । ये तीनों नय शुद्धनय को आश्रित करके वस्तु को
स्वीकार करते हैं । इसलिये जो “आगम के कारण होने से आत्मा तदधि-
ष्ठित देह, और शब्द ये आगमरूप हैं” ऐसा कहा है । क्योंकि ये आगम-
रूप से नही माने जाते हैं । इसलिये इन नयों के मन्तवानुसार आगमद्रव्या
वश्यक असंभव ही है । इस तरह पूर्व प्रक्रान्त आगमद्रव्यावश्यक का स्वरूप
इस प्रकार का कहा है ।

(उपयोग संपन्न) होय, अने अनुपयुक्त होय तो तेना ज्ञाता न
होय ओ बात न संभवी शके छे. तेथी आवश्यकशास्त्रना अनुपयुक्त ज्ञातानी अ-
पेक्षाओ जे आगम व्यावश्यकनी प्ररूपणा करी छे. ओ प्ररूपणाने आ शब्दादि त्रणु
प्रकारना नये स्वीकार करता नथी. कारण के ज्ञाता अने अनुपयुक्तताने समन्वय
न संभवी शकतो नथी. अनुपयुक्ततानी स्थितिमा ते आवश्यकशास्त्रने ज्ञाता न
संभवी शकतो नथी. (‘ज्ञाता’ ओटवे ‘तेना संबन्धी ज्ञान धरावनादे.’ आ प्रकार-
ने अर्थ समजने) जे ते ज्ञाता होय ओटवे के ते विषयना ज्ञानथी संपन्न होय.
तो तेनुं तात्पर्य ओन छे के ते ज्ञानना उपयोगवाणे (उपयुक्त) छे. कारण के ज्ञान
पोते न उपयोगरूप होय छे आ त्रणे नय शुद्ध नयने आधारे वस्तुने स्वीकार
करे छे. तेथी ओनुं जे कहेवामां आयु छे के “आगमनां कारणरूप होवथी आत्मा
तदधिष्ठित देह अने शब्द ओ आगमरूप छे.” आ कथन पण औपचारिक कथन
न छे. कारण के तेमने आगमरूप मानवामां आवता नथी. तेथी आ त्रणे नयेनी
मान्यता अनुसार आगमद्रव्यावश्यक संभवित नथी. आ रीते पूर्वप्रक्रान्त आगम-
द्रव्यावश्यकनुं स्वरूप आ प्रकारनु कहुं छे.

સમ્પ્રતિ નોઆગમતા દ્રવ્યાવશ્યકં પ્રાહ—

સૂત્ર—સે કિં તં નો આગમઓ દઢ્વાવસ્સયં ? નો આગમઓ દઢ્વાવસ્સયં તિવિહં પળ્ળત્તં, તં જહા-જ્ઞાણયસરીરદઢ્વાવસ્સયં, ભવિ-
યસરીરદઢ્વાવસ્સયં, જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તં દઢ્વાવસ્સયં ।સૂ૦૧૬।

છાયા—અથ કિં તદ્ નોઆગમતો દ્રવ્યાવશ્યકમ્, નો આગમતો દ્રવ્યા-

અયં ભાવઃ—સૂત્રકાર ને નૈગમાદિ સાત નયોં કી માન્યતા કો આશ્રિત કરકે આગમદ્રવ્યાવશ્યક મેં એકત્વ અનેકત્વ આદિ કા પ્રતિપાદન ક્રિયા હૈ । નૈગમનય કી અપેક્ષા સે આગમદ્રવ્યાવશ્યક મેં એકત્વ ઓર અનેકત્વ હૈ । સંગ્રહનય કી અપેક્ષા સે ઉસમેં કેવલ એકત્વ હૈ । વ્યવહારનય કી અપેક્ષા સે એક ઓર અનેક આગમ દ્રવ્યાવશ્યક હૈ । ઋજુસૂત્રનય કી અપેક્ષા સે આગમદ્રવ્યાવશ્યક એક હી હૈ । શબ્દ, સમભિરૂઢ ઓર એવંભૂત ઇન ત્રીન નયોં કી અપેક્ષાસે આગમદ્રવ્યાવશ્યક હૈ હી નહીં । ઇન સવ નયોં કી માન્યતાઓં કા સ્પષ્ટીકરણ ટીકા કે અર્થ મેં કરદિયા ગયા હૈ । ॥ સૂત્ર ૧૫ ॥

અવ સૂત્રકાર નોઆગમદ્રવ્યાવશ્યક કા પ્રતિપાદન કરતે હૈ—

“સે કિં તં નો આગમઓ” ઇત્યાદિ । ॥ સૂત્ર ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં નોઆગમઓ દઢ્વાવસ્સયં) હે મદંત ! નોઆગમ

સંક્ષિપ્ત લોભાર્થ—સૂત્રકારે નૈગમ આદિ સાત નયોની માન્યતાનો આધાર લઈને આગમદ્રવ્યાવશ્યકમાં એકત્વ, અનેકત્વ આદિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. નૈગમનયની માન્યતા અનુસાર આગમદ્રવ્યાવશ્યકમાં એકત્વ અને અનેકત્વ છે. સંગ્રહનયની માન્યતા અનુસાર તેમાં માત્ર એકત્વ જ છે, વ્યવહારનયની માન્યતા અનુસાર એક આગમદ્રવ્યાવશ્યક પણ છે અને અનેક દ્રવ્યાવશ્યક પણ છે. ઋજુસૂત્રનયની માન્યતા પ્રમાણે આગમદ્રવ્યાવશ્યક એક જ છે. શબ્દનય, સમભિરૂઢનય અને એવંભૂતનય આ ત્રણે નયોની માન્યતા અનુસાર આગમદ્રવ્યાવશ્યક છે જ નહીં. આ સઘળા નયોની માન્યતાનું સ્પષ્ટીકરણ ટીકાર્થમાં કરવામાં આવ્યું છે. ॥સૂ૦ ૧૫॥

હવે સૂત્રકાર “નોઆગમદ્રવ્યાવશ્યકનુ” પ્રતિપાદન કરે છે—

“સે કિં તં નોઆગમઓ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં નો આગમઓ દ્રવ્યાવસ્સયં ?) હે ભગવન ! નો આગમ ને આશ્રિત કરીને દ્રવ્યાવશ્યકનું કેવું સ્વરૂપ છે ?

વશ્યકં ત્રિવિધં પ્રજ્ઞસમ્, તદ્વથા-જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યાવશ્યકમ્, ભવ્યશરીરદ્રવ્યાવશ્યકમ્, જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તં દ્રવ્યાવશ્યકમ્ ॥સૂ. ૧૬॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

अथ किं तद् नो आगमतो द्रव्यावश्यकम् ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—
‘नोआगमओ दव्वावस्सयं तिविहं पणत्तं’ इत्यादि । नो आगमतो द्रव्यावश्यकं
त्रिविधं प्रज्ञसम् । अत्र नो शब्दः सर्वथा प्रतिषेधे देशतः प्रतिषेधेऽपि च वर्तते ।
तथा च सर्वथा आगमाभावमाश्रित्य द्रव्यावश्यकं, तथा-देशतः आगमाभावमाश्रित्य
द्रव्यावश्यकं च नोआगमतो द्रव्यावश्यकमिति । तत् त्रिविधं प्रज्ञसं=तीयं करैः
प्ररूपितमित्यर्थः । (१) ज्ञायकशरीरद्रव्यावश्यकं, (२) भव्यशरीरद्रव्यावश्यकम्, (३)
ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यावश्यकंचेति । तत्र—ज्ञानवानिति ज्ञायकः, शीर्यंते

को आश्रित कर के द्रव्यावश्यक का क्या स्वरूप है ? उत्तर—(नोआगमओ
दव्वावस्सयं तिविहं पणत्तं)नोआगम की अपेक्षा करके द्रव्यावश्यक तीन
प्रकार का प्रज्ञस हुआ है । (तंजहा) उसके वे तीन प्रकार ये हैं—(जाणयसरीर-
दव्वावस्सयं, भवियसरीरदव्वावस्सयं, जाणयसरीरभवियसरीरव्हरित्तं
दव्वावस्सयं) (१)ज्ञायक शरीर द्रव्यावश्यक (२)भव्या शरीरद्रव्यावश्यक, और ज्ञायक
शरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्यावश्यक । नो शब्द सर्वथा प्रतिषेध में और
किञ्चित् प्रतिषेध में भी आता है । नो आगमद्रव्यावश्यक में नो शब्द इन्हीं
दोनों अर्थों में व्यवहृत हुआ है । इस तरह आगम के सर्वथा अभाव को
और आगम के एकदेश अभाव को लेकर द्रव्यावश्यक बनता है । यह नो
आगम द्रव्यावश्यक ज्ञायक शरीर आदि के भेद से ३ प्रकार का है । जो
आगमशास्त्र को जान चुका है ऐसे ज्ञायक का निर्जीव शरीर नोआगम-

ઉત્તર—(નોઆગમઓ દવ્વાવસ્સયં તિવિહં પણત્તં) નો આગમની અપેક્ષા-
દ્રવ્યાવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. (તંજહા) તે ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે સમજવા—

(જાણયસરીરદવ્વાવસ્સયં, ભવિયસરીરદવ્વાવસ્સયં, જાણયસરીરભવિય-
સરીરવ્હરિત્તં દવ્વાવસ્સયં) (૧) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યાવશ્યક. (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્યા-
વશ્યક અને જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાવશ્યક.

ટીકા—“નો” શબ્દ સર્વથા નિષેધ અથવા અંશતઃ નિષેધના અર્થમાં વપરાય-
છે. “નોઆગમ દ્રવ્યાવશ્યકમાં” જે “નો” શબ્દ આવ્યો છે તે ઉપર્યુક્ત બન્ને
અર્થમાં વપરાયો છે. આ રીતે આગમના સર્વથા અભાવને અને આગમના એક
દેશતઃ અભાવને લઈને દ્રવ્યાવશ્યક બને છે. આ નોઆગમદ્રવ્યાવશ્યક જ્ઞાયક-
શરીર આદિના લેદથી ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે જે આગમનું જાણી ચુક્યો છે એવા
જ્ઞાયકનું નિર્જીવ શરીર નો આગમદ્રવ્યાવશ્યક છે. આગામી કાળમાં જે જીવ વિવક્ષિત

પ્રતિક્ષણં ક્ષીયતે इति शरीरं, ज्ञायकस्य शरीरं ज्ञायकशरीरं तदेव द्रव्या इयमिति ग्रहः
जीवपरित्यक्तमावश्यकशास्त्रज्ञानवतः शरीरं ज्ञायकशरीरद्रव्या इयमम् । विव-
क्षितपर्यायेण भविष्यतीति भव्यस्तस्य शरीरं भाविभावावश्यककारणत्वात् द्रव्या-

द्रव्यावश्यक है । विवक्षित पर्याय से युक्त जो आगामी काल में होगा उसका नाम भव्य है । भावि भावरूप आवाक का कारण होने से उसका शरीर भव्य शरीर द्रव्यावश्यक है ज्ञायक शरीर और भव्यशरीर इन दोनों से भिन्न जो द्रव्यावश्यक है वह ज्ञायक शरीर-भव शरीर व्यतिरिक्त द्रव्यावश्यक है । इस प्रकार यह तीन प्रकार का नो आगमद्रव्यावश्यक है ।

भावार्थ—नो आगमद्रव्यावश्यक का स्वरूप प्रकट करने के लिये सूत्र-
कार ने इसके तीन भेद किये हैं—(१) ज्ञायकशरीरद्रव्यावश्यक, (२) भव्य
शरीरद्रव्या इयम् और (३) तद्व्यतिरिक्त द्रव्यावश्यक । नोआगम द्रव्यावश्यक
में नो शब्द आगम के सर्वथा निषेध करने में प्रयुक्त हुआ है—तथा च—जीव
पहिले आवश्यकशास्त्र का ज्ञाता था वह जब मर जाता है—पर्यायान्तरित हो
जाता है तब उस समय का निर्जीव शरीर है वह आगमाभाव से विशिष्ट
होने के कारण ज्ञायकशरीरद्रव्यावश्यक है । इसी तरह जो आगामी काल
में आवश्यकशास्त्र का ज्ञाता होगा ऐसे उसका जो शरीर है वह भव्यशरीर

પર્યાયથી યુક્ત થવાનો છે, તેને લવ્યશરીર કહે છે । ભાવિ સ્વભાવરૂપ આવશ્યકતાનું કારણ
હોવાથી તેનું શરીર લવ્યશરીર દ્રવ્યાવશ્યક ગણાય છે. જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યાવશ્યક
અને લવ્યશરીર દ્રવ્યાવશ્યકથી ભિન્ન જે દ્રવ્યાવશ્યક છે તેને જ્ઞાયકશરીર-લવ્ય-
શરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાવશ્યક કહે છે. આ પ્રમાણે આ ત્રણ પ્રકારનો આ
નોઆગમ દ્રવ્યાવશ્યક છે.

ભાવાર્થ—નોઆગમ દ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા નિમિત્તે સૂત્રકારે તેના
નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ કહ્યા છે—

(૧) જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યાવશ્યક (૨) લવ્યશરીર દ્રવ્યાવશ્યક, (૩) તદ્વ્યવ્યતિરિક્ત
(ગાનનેથી ભિન્ન) દ્રવ્યાવશ્યક.

નોઆગમ દ્રવ્યાવશ્યકમાં “નો” પદ આગમનો સર્વથા નિષેધ કરવામાં
પ્રયુક્ત થયો છે. જેમકે—

જે જીવ પહેલાં આવશ્યકશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા હતો, તે જ્યારે મરણ પામે છે—અન્ય
પર્યાયે ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તે સમયનું તેનું જે નિર્જીવ શરીર હોય છે તે આગમના
અભાવવાળું હોવાને કારણે જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યાવશ્યક રૂપ ગણાય છે. એજ પ્રમાણે
જે જીવ ભવિષ્યમાં આવશ્યકશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા થવાનો છે; તે જીવના શરીરને લવ્ય

વશ્યકં મન્યશરીરદ્રવ્યાવશ્યકમ્ । જ્ઞાયકશરીરમન્યશરીરભ્યાં વ્યતિરિક્તં-ભિન્ન
દ્રવ્યાવશ્યકં इत्येवं त्रिविधं नोआगमता द्रव्यावश्यकं बोध्यम् ॥ सू० १६ ॥

તત્ર પ્રથમભેદં નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલ—મેં કિં તં જાણયસરીરદઢ્વાવસ્સયં ? જાણયસરીર-
દઢ્વાવસ્સયં આવસ્સણ્તિ પયત્થાહિગારજાણયસ્સ જં સરીરયં વવગય-
ચુયચવિયચત્તદેહં જીવવિપ્પજહં સિજ્ઞાગયં વા સંથારગયં વા નિસી-
હિયાગયં વા સિદ્ધસિલાતલગયં વા પાસિત્તા ણં કોઈ મળેજ્ઞા અહો!
इमेणं सरीरसमुस्सएणं जिणदिट्ठेणं भावेणं आवस्सएत्तिपयं आघ-
वियं पणवियं परूवियं दंसियं निदंसियं उवदंसियं । जहा को दि-
ट्ठतो ? अयं महुकुंभे आसी, अयं घयंकुंभे आसी से तं जाणयसरीर-
दव्वावस्सयं ॥ सू० ૧૭ ॥

છાયા—અથ કિં તદ્ જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યાવશ્યકમ્ ? જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યાવશ્યકમ્ આ-
શ્યકેતિ પદાર્થાધિકારજ્ઞાયકસ્ય યત્ શરીરકં વ્યપગતચ્યુતચ્યાતિત્યક્તદેહં જીવ-

દ્રવ્યાવશ્યક છે । તથા ઇન દોનોં સે વ્યતિરિક્ત જો દ્રવ્યાવશ્યક છે વહ તદ્ વ્ય-
તિરિક્ત દ્રવ્યાવશ્યક છે । ॥ સૂત્ર ૧૬ ॥

અવ સૂત્રકાર નોઆગમ દ્રવ્યાવશ્યક કા જો પ્રથમ ભેદ જ્ઞાયક શરીર
દ્રવ્યાવશ્યક છે ઉસે વિશેષરૂપ સે સ્પષ્ટ કરતે હૈ—

‘સે કિં તં જાણયસરીરદઢ્વાવસ્સયં’ ઇત્યાદિ । ॥ સૂ૦ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ—પ્રશ્ન—(સે કિં તં જાણયસરીરદઢ્વાવસ્સયં) હે મદંત ! જ્ઞાયક
શરીર દ્રવ્યાવશ્યક કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

શરીર દ્રવ્યાવશ્યકરૂપ માનવામાં આવે છે. તથા આ બન્ને કરતાં ભિન્ન એવો જે
દ્રવ્યાવશ્યક છે તેને તદ્વ્યવ્યતિરિક્ત (ઉભયથી ભિન્ન) દ્રવ્યાવશ્યક કહે છે. ॥ સૂ ૧૬ ॥

“નોઆગમ દ્રવ્યાવશ્યક” નો, જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યાવશ્યક નામનો જે પહેલો
ભેદ છે તેનું સૂત્રકાર હવે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે—

‘સે કિં તં જાણયસરીરદઢ્વાવસ્સયં’ ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—પ્રશ્ન—(સે કિં તં જાણયસરીરદઢ્વાવસ્સયં) હે ભગવન્ ! જ્ઞાયક
શરીર દ્રવ્યાવશ્યકનું કેવું સ્વરૂપ કહ્યું છે ?

विप्रहीणं शय्यागतं वा संस्तारगतं वा नैषेधिकीगतं वा सिद्धशिलातलगतं वा दृष्ट्वा खलु कोऽपि भणोत्—अहो ! अनेन शरीरसमुच्छ्रयेण जिनदृष्टेन भावेन आह्वयेतिपदम् आघवितं प्रज्ञापितं प्ररूपितं दर्शितं निदर्शितम् उ दर्शितम् ।

उत्तर—(आवरसएत्ति पयत्थाहिगारंजाणयस्स जं सरीरं) आवश्यक पदवाच्य आगम के अर्थरूप अधिकार के ज्ञाता का—अर्थात् आवश्यकसूत्र के अर्थ को जाननेवाले साधु आदि का—ऐसा शरीर कि जो (वद्वगयचुयचवियचत्तदेहं) व्यपगत चैतन्यपर्याय से रहित है, च्युत-बलिष्ठ आयुक्षय के कारणों से प्राण रहित है त्यक्तदेह-आहारपरिणति जनित वृद्धि जिससे सर्वथा निकलचुकी है (जाणयसरीरदव्वावरसयं) ज्ञायक शरीर द्रव्यावश्यक है । इसी अर्थ का स्पष्ट ज्ञान होने के लिये सूत्रकार शब्दांतर से इसका वर्णन करते हैं (जीवविप्पजहं सिज्जागयं वा संथारगयं वा निसीहियागयं वा सिद्धशिलातलगयं वा पासित्ता णं कोई भणोज्जा) वे कहते हैं कि जब इस प्रकार के प्राण रहित शरीर को शय्या पर देखकरके, संस्तारगत देखकरके स्वाध्यायभूमि अथवा स्मशानभूमि गत देखकरके या सिद्ध शिलातलगत देखकरके वे कहते हैं कि (अहो) अहो ! (इमेणं) इस (सरीरसमुस्सएणं) शरीररूप पुद्गल संघात ने (जिनदिट्ठेणं भावेणं) तीर्थंकरों द्वारा मान्य हुए कर्म निर्जरण के अभिप्राय से अथवा तदावरण के क्षय, क्षयोपशमरूप भाव से अर्थात् ज्ञानावरणीयकर्म के क्षय

उत्तर—(आवरसएत्ति पयत्थाहिगारं जाणयस्स जं सरीरं) आवश्यक पदवाच्य आगमना अर्थरूप अधिकारना ज्ञातानुं ओटवे के आवश्यकसूत्रना अर्थने जानुनारा साधु आदिनुं ओवुं शरीर के जे (वद्वगयचुयचवियचत्तदेहं) व्यपगत-चैतन्य पर्यायशी रहित छे, च्युत-दस प्रकारना प्राणोशी परिवर्जित (रहित) छे, त्यक्तदेह आहारपरिणति जनित वृद्धि जेभांशी स पूछुं नीकणी चुकी छे, (जाणय सरीरदव्वावरसयं) ओवा शरीरने “ज्ञायक शरीर द्रव्यावश्यक” कहे छे, आ अर्थने वधु रूप छे जयाल आपवाना हेतुशी सूत्रकार अन्य शब्दो द्वारा तेनुं वर्णन करे छे—

(जीवविप्पजहं सिज्जागयं वा, संथारगयं वा, निसीहियागयं वा, सिद्धशिलातलगयं वा पासित्ताणं कोई भणोज्जा) आ प्रकारना प्रणुरहित शरीरने शय्या-पर देणीने, संस्तारगत देणीने, स्वाध्यायभूमि अथवा स्मशानभूमिगत देणीने अथवा सिद्धशिलागत देणीने तेओ कहे छे के—(अहो) अहो ! (इमेणं सरीरसमुस्सएणं) आ शरीर रूप पुद्गल संघाते (जिनदिट्ठेणं भावेणं) तीर्थंकर लगवाना द्वारा मान्य दयेला कर्मनिर्जरणना अभिप्रायशी अथवा तदावरणना क्षय, क्षयोपशम रूप लावशी ओटवे के ज्ञानावरणीय कर्मना क्षय क्षयोपशम अनुसार (आवरसएत्तिपय)

यथा को दृष्टान्तः ? अयं मधुकुम्भ आसीत्, अयं घृतकुम्भ आसीत् । तदेतत् ज्ञायकशरीरद्रव्यावश्यकम् ॥ सू० १७ ॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—‘से किं तं’ इत्यादि । हे भदन्त ! अथ किं तत् ज्ञायकशरीरद्रव्यावश्यकम् ? उत्तरमाह—‘ज्ञायकशरीरद्रव्यावश्यकम्’ इत्यादि । ज्ञायकशरीरद्रव्यावश्यकं दर्शयते इत्यर्थः । आवश्यक्वेति पदार्थाधिकारज्ञायकस्य—आवश्यक्वेतिपदस्य=आवश्यकपदवाच्यस्य आगमस्य यः अर्थाधिकारः=अर्थ एव अर्थाधि, कारः तस्य ज्ञायकः=ज्ञाता, तस्य आवश्यकमूत्रार्थं ज्ञातवतः स्वाध्यादे र्यत् शरीरम् ।

क्षयोपशम के अनुसार (आवरसएत्तिपयं) आवश्यक सूत्र का विशेषरूप से (आध्रवियं) गुरु से ज्ञान प्राप्त किया था (पणवियं) सामान्यरूप से उसे शिष्यों को समझाया था । (परुवियं) सूत्रार्थ वचनपूर्वक फिर उसे शिष्यजनों को पढाया था (दंसियं) प्रतिलेखनादि क्रियारूप में उसे स्वयं ने अपनी आत्मा में उतारा था । और बाद में इसी रूप में दूसरों को दिखलाया था—अर्थात् प्रतिलेखनादि क्रिया के प्रदर्शन से यह प्रकट किया था कि दोनों समय समस्त भंड पदार्थों की प्रतिलेखना करनी आवश्यक हैं । अंगुल मात्र वस्त्र खण्ड भी बिना प्रतिलेखना के नहीं रहना चाहिये । (निदंसियं) आवश्यकशास्त्र के ग्रहण करने में जो शिष्यजन अक्षम थे उनके लिये इसने वरुणावश होकर बार २ आवश्यकशास्त्रग्रहण करवाया था । (उवदंसियं) सर्वनय और युक्तियों द्वारा शिष्यजनों के हृदयस्थान में इसे बिना किसी संदेह के इसने जमाया था अतः वह शरीरज्ञायक शरीरद्रव्यावश्यक हैं ।

आवश्यक सूत्रनुं विशेषरूपे (आध्रवियं) गुरु पास अध्ययन क्युं हुतुं—ज्ञान प्राप्त क्युं हुतुं । (पणवियं) सामान्यरूपे तेणु शिष्येने ते सगण्ठयुं हुतुं, (परुवियं) सूत्रार्थना कथनपूर्वक तेणु इसीथी शिष्यजनेने तेनुं अध्ययन कराव्युं हुतुं (दंसियं) प्रतिलेखनादि क्रियारूपे तेणु पोते पोताना आत्माभां हुतायुं हुतु, अने त्थार भाद ओण रूपे शिष्येने गताव्युं हुतुं, ओटवे के प्रतिलेखना आदि क्रियाना प्रदर्शनथी ओ प्रकट क्युं हुतुं के गन्ने समय समस्त पात्र वस्त्रादि उपकरणानी प्रतिलेखना करवी आवश्यक छे. वस्त्रने ओक छंय नेटवे लाग पणु प्रतिलेखना विनाने रहेवे नेछवे नही. (निदंसियं) आवश्यकशास्त्रने ग्रहण करवाने ने शिष्ये अक्षम हुता, तेमना प्रत्ये करुणालाव राणीने तेणु तेमने बारंवार आवश्यक सूत्र ग्रहण करावाने प्रयत्न क्यो हुते । (उवदंसियं) गधां नय अने युक्तियो द्वारा तेणु शिष्यजनेना हृदयस्थानभां निशंरूपे तेने अवधारण कराव्युं हुतुं तेथी तेनुं आ शरीर ज्ञायक शरीर द्रव्यावश्यक छे.

कीदृशं ज्ञायवशरीरं द्रव्यावश्यकं भवतीत्याह—‘वदगय’ इत्यादि । व्यपगतचतु-
 रव्यावितत्यक्तदेहं—व्यपगतं=चैतन्यपर्यायः हितम्, अत एव—चतुर्तं=दशविधप्राणेभ्यः
 परिवर्जितम्, च्यावितम्=बलवताऽऽयुःक्षयेण प्राणेभ्यः परिर्क्षितम्, त्यक्तदेहं—
 त्यक्तो देहः=आहारपरिणतिजनित उपचयो देन तत्तथा, व्यपगतादीनां चतुर्णां
 कर्मधारयः । अमुमेवार्थं स्पष्टप्रतिपत्तये शब्दान्तरेणाह—‘जीवविष्यजहं’ इति,
 जीवविप्रहीण=जीवात्मना सर्वथा परित्यक्तं तत् शय्यागतं वा—शय्या शरीरप्रमाणा
 तत्र गतं=स्थितं दृष्ट्वा संस्तारगतं वा संस्तारेऽर्धहृतीयहस्तप्रमाणरतत्र गतं दृष्ट्वा
 नैषेधिकीगतं वा—नैषेधिकी स्वाध्यायभूमिः स्मृशानभूमिश्च तत्र गतं दृष्ट्वा सिद्ध-
 शिलातलगतं वा—अनेकविधतपःपरिशोषितशरीराः साधवो यत्र स्वधर्मेऽगत्वा
 भक्तप्रत्याख्यानरूपमनशनं कृतवन्तः, कुर्वन्ति, वरिणन्ति च, तत् सिद्धशिला-
 तलम्, यद्वा यत्र कश्चिद् महर्षिः सिद्धस्तत् सिद्धशिलातलम्, तत्र गतं=स्थितं दृष्ट्वा
 खलु कोऽपि श्रावकादिः, भणति=कथयति—‘अहो !’ अहो इति दैन्ये, विस्मय,
 आमन्त्रणे च ‘अनित्यं शरीरम्’ दैव्यम् । ‘आवश्यकं ज्ञातम्’ इति विस्मयः ।
 पार्श्वस्थं प्रति आमन्त्रणम् । त्रितयोऽप्यर्थोऽत्र संगच्छते । खलु अनेन=प्रत्यक्ष-
 तया परिदृश्यमानेन शरीरसमुच्छ्रयेण=शरीरमेव समुच्छ्रयः पुद्गलसंघातस्तेन
 जिनदृष्टेन तिर्थङ्कराभिमतं भावेन=कर्मनिर्जराभिप्रायेण, यद्वा—तदावरणक्ष-
 क्षयोपशमलक्षणेन आवश्यकेतिपदम्—आवश्यकशास्त्रम्, आगृहीतम्=गुरोः सका-
 शादधिगतम्, प्रज्ञापितम्—सामान्यरूपेण शिष्येभ्यः कथितम्, प्ररूपितम्=सुत्रार्थ-
 कथनपूर्वकं शिष्येभ्योऽध्यापितम्, दर्शितम्=प्रतिलेखनादिक्रियायाः प्रतिलेखनी-
 यम् अङ्गुलमात्रं वस्त्रखण्डमपि अप्रतिलेखनेन न स्थापनीयम्, इति । निदर्शितम्—

शंका—अचेतन होने से शरीररूप पुद्गल स्कंध जब आवश्यकशास्त्र वा
 ज्ञाता ही नहीं हो सकता है तब सूत्रकार का “आवस्सएत्तिपदं आधविद्यं”
 आदि कहना संगत प्रतीत नहीं होता है । क्योंकि ग्रहण करना प्ररूपणाआदि
 करना ये सब क्रियाएँ जीव के साथ संबन्धित होती हैं । अतः जीव
 के धर्म होने के कारण इनकी घटना शरीर के साथ नहीं हो
 सकती है ? सो इस आशंका का उत्तर इस प्रकार

शंका—अचेतन होवाने कारणे शरीररूप पुद्गल स्कंध जे आवश्यकशास्त्रने
 ज्ञाता न होथ शकतो नथी, तो सूत्रकारने “आवस्सएत्ति पदं आधविद्यं” आ प्रका-
 रनुं कथन संगत लागतुं नथी, कारणे के ग्रहण करवानी अने प्ररूपणा आदि करवानी
 क्रियाओ तो जीवनी साथे संबंध धरावनाही होथ छे, आ क्रियाओ जीवना धर्म
 रूप होवाने कारणे मृत शरीरमां तेने केवी रीते घटावी शकय ? चैतन्य युक्त
 शरीरमां न आ क्रियाओनो सहजाव होथ छे.

आवश्यकशास्त्रग्रहणाक्षमेभ्यः शिष्येभ्यः करुणावशात् पुनः पुनर्दर्शितम्, उपदर्शितम्=सर्वनययुक्तिभिश्च प्रदर्शितम् । अत इदं शरीरं ज्ञायकशरीरद्रव्यावश्यकम् !

नन्वेनेन शरीरसमुच्छ्रयेणाऽऽवश्यमागृहीतमि यदि नोपपद्यते, ग्रहण-
प्ररूपणादीनां जीवधर्मत्वेन शरीरस्याघटमानत्वात्, इति चेदुच्यते-भूतपूर्वमाश्रित्य
तत्कथितम्, अतो नास्ति दोषः । ननु शय्यादिगतं साधुशरीरं दृष्ट्वा कश्चित्
पूर्वोक्तप्रकारेण वदति, परन्तु तस्य द्रव्यावश्यकत्वं न संभवति, “भूतस्य भाविनो
वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोके । तद्रव्यं तत्त्वज्ञैः सचेतनाचेतनं कथितम्”
इति पूर्वोक्तचिन्तान् आवश्यकपर्यायस्य कारणमेव द्रव्यावश्यकं भवितुमर्हति ।
आवश्यकपर्यायस्य कारणं तु चेतनाधिष्ठितमेव शरीरम्, नत्वचेतनम्, अतो निर्जीव

से है कि ज्ञायक शरीर को जो द्रव्यावश्यक कहा है वह भूतपूर्व को (अर्थात् भूतकाल की
अपेक्षा को) लेकर कहा है । अर्थात् जब यह शरीर चेतनाधिष्ठित था—तब उस के
संबन्ध से यह उस शास्त्र कीग्ररूपणा आदि करता था । अतः इसमें कोई दोष नहीं है ।

शंका-शय्यादिगत साधु के शरीर को देख करके यदि कोई पूर्वोक्त
प्रकार से बहता है तो भले कहो । परन्तु उस शरीर में द्रव्यावश्यकता संभ-
वित नहीं होती है क्यों कि भूत अथवा भावी पर्याय का जो कारण है—
चाहे वह सचेतन हो चाहे अचेतन हा वही तत्त्वज्ञों की दृष्टि में द्रव्य-द्रव्य
निक्षेप का विषय माना गया है । अतः इस कथन से आवश्यकपर्याय का
कारण ही द्रव्यावश्यक होने के योग्य हो सकता है । सो ऐसे द्रव्यावश्यक
का ऐसा कारण तो चेतनाधिष्ठित शरीर ही होता है, अचेतन शरीर नहीं ।
इसलिये निर्जीव शय्यादिगत साधु शरीर द्रव्यावश्यक नहीं हो सकता है ।

आ शंङानुं समाधान नीचे प्रमाणे समञ्जसु—

ज्ञायक शरीरने જે દ્રવ્યાવશ્યક કહેવામાં આવ્યું છે, તે ભૂતપૂર્વની અપેક્ષાએ
કહેવામાં આવ્યું છે. એટલે કે જ્યારે તે શરીર ચૈતન્યથી યુક્ત હતું ત્યારે તે
આ શાસ્ત્રની પ્રરૂપણા આદિ કરતું હતું. તેથી આ પ્રકારના કથનમાં કોઈ દોષ નથી.

શંકા—શય્યાદિગત સાધુના શરીરને જોઈને કોઈ પૂર્વાગત પ્રકારે કહેતા હોય
તો ભલે કહે, પરન્તુ એ શરીરમાં દ્રવ્યાવશ્યકતા તો સત્ત્વી જ શકતી નથી !
કારણ કે ભૂત કે ભાવી પર્યાયનું જે કારણ છે—તેલે તે સચેતન હોય અથવા તેલે
તે અચેતન હોય. પણ એને જ તત્ત્વજ્ઞો દ્રવ્ય-દ્રવ્યનિક્ષેપનો વિષય માને છે. તેથી
આ કથન અનુસાર તો આવશ્યકપર્યાયનું કારણ જ દ્રવ્યાવશ્યક ગણવાને યોગ્ય હોઈ
શકે છે અને એવા દ્રવ્યાવશ્યકનું એવું કારણ તો ચેતનાયુક્ત શરીર જ હોઈ શકે
છે, અચેતન શરીર એવાં કારણરૂપ ણની શકતું નથી. તે કારણે શય્યાદિગત નિર્જીવ
સાધુનું શરીર દ્રવ્યાવશ્યક હોઈ શકતું નથી.

શર્યાદિગતં સાધુશરીરં દ્રવ્યાવશ્યકં ભવિતું નાર્હતીતિ ચેદુચ્યતે—પદ્યપિ તસ્મિન્ કાલે ચૈતન્યાભાવાત્ શરીરસ્ય દ્રવ્યાવશ્યકત્વં નાસ્તિ. તથાપિ અતીતપર્યાયાનુવૃત્ત્યા-ભ્યુપગમપરન્યાનુવૃત્ત્યાઽતીતમાવશ્યકપર્યાયકારણવમપેક્ષાસ્ય દ્રવ્યાવશ્યકત્વં વોધ્યમિતિ નાસ્તિ કાચિદ્ વિપ્રતિપત્તિઃ । અત્રાર્થે શિષ્યો દૃષ્ટાન્તં પૃચ્છતિ—‘જહા કં દિ-દ્વંતો’ इति । यथा को दृष्टान्तः=अत्र यथा कश्चिद् दृष्टान्तो भवेत्, तथा कथय-तु ? इति शिष्यपृच्छायां दृष्टान्तमाह—‘अयं मधुकुंभे आसी, अयं घण्टकुंभे आसी’ इति । अयं मधुकुम्भ आसीत्, अयं घृतकुम्भ आसीत् इति । अयं भावः—यथा कोऽपि कस्मिंश्चिद् घटे घृतं वा मधु वा भृत्या समानीतवान्, पुनस्तत्तदपसारितवान्, अपसारिते तस्मिन्-अयं घृतकुम्भ आसीत्, अयं मधुकुम्भ आसीदिति

સો આ શંકા કા ઉત્તર આ પ્રકાર સે છે કે યદ્યપિ આ કાલ મેં ચેતના નહીં હોને સે આ શરીર મેં દ્રવ્યાવશ્યકરૂપતા નહીં છે તો ધી ભૂતપૂર્વ પ્રજ્ઞાપન નય કી અપેક્ષા સે અતીત આવશ્યક પર્યાય કે પ્રતિ કારણતા આમે ધી આ માનકર આમે દ્રવ્યાવશ્યકતા જાનની ચાહિયે । આ તરહ આ કથન મેં કોઈ દોષ નહીં છે । શિષ્યજનાં કો સમજાને કે લિયે આ વિષય મેં સૂત્રકાર દૃષ્ટાન્ત કહેતે છે ક્યોંકિ (જહા કોદિદ્વંતો) આને આ પદોંદ્વારા યહી પૂછા છે કે હે ગુરુ મહારાજ ! આ વિષય મેં આ કોઈ દૃષ્ટાન્ત હો આ આ કહિયે । (અયં મધુકુંભે આસી અયં ઘણ્ટકુંભે આસી) તવ આ શિષ્ય કો દૃષ્ટાન્ત કહેતે છે કે આ પ્રકાર કોઈ વ્યક્તિ ઘડે મેં મધુ યા ઘૃત ભરાર લાયા આર ફિર આમે સે આ મધુ યા ઘૃતકો નિકાલ લિયા ધી આ આ આ મધુકુંભ યા યા આ ઘૃતકુંભ યા આ પ્રકાર સે કહેતા છે । આર આ વ્યવહાર ધી આ લોક મેં આમે ભૂતકાલિક મધુ યા ઘૃત કા આધાર-

આ શકાનું હવે સમાધાન કરવામાં આવે છે—

જો કે તે કાળે તે સાધુશરીરમાં ચેતનાનો સદ્ભાવ નથી અને તે કારણે તે શરીરમાં દ્રવ્યાવશ્યકરૂપતાનો સદ્ભાવ નથી, પરંતુ ભૂતપૂર્વ પ્રજ્ઞાપનનયની અપેક્ષાએ અતીત (ભૂતકાલિન) આવશ્યકપર્યાયના કારણેના તે તેમાં સદ્ભાવ હતો જ, એમ માનીને તેમાં દ્રવ્યાવશ્યકતા જાણવી જોઈએ આ રીતે વિચારવામાં આવે તો આ કથનમાં કોઈ દોષ નથી, આ વિષય શિષ્યજનોને સારી રીતે સમજાવવા માટે સૂત્રકાર એક દૃષ્ટાન્ત આપે છે, (જહા કો દિદ્વંતો) કારણ કે શિષ્યો દ્વારા આ પ્રકારનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે ‘હે ગુરુમહારાજ ! આ વિષયનો અમને સચોટ ખ્યાલ આવે તે માટે એવું કોઈ દૃષ્ટાન્ત હોય, તો આપ અમને તેકહી સંભળાવવાની કૃપા કરો’

(અયં મધુકુંભે આસી અયં ઘણ્ટકુંભે આસી) શિષ્યજનોની આ વિનંતિને ધ્યાનમાં લઈને ગુરુ નીચેનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે—કોઈ એક વ્યક્તિ એક ઘડામાં મધ અથવા ઘી ભરીને આવે છે. ત્યાર બાદ તે તેમાંથી મધ અથવા ઘી કાઢી નાંખે છે અથવા વાપરી નાંખે છે. છતાં પણ તે એવું કહે છે કે “આ મધનો ઘડો છે અથવા આ ઘીનો ઘડો છે.” ભૂતકાળમાં તે-કુંભ મધ અથવા ઘીને ભરવા

ભૂતકાલિક ઘૃતમધ્વાધારત્વેન લોકે વ્યપદિષ્યતે । તથૈવ ભૂતકાલિકાવ્યવકર્પ્યાય
કારણત્વાધારત્વેન નિર્જીવં શય્યાદિગતં શરીરમપિ દ્રવ્યાવશ્યકમુચ્યતે, ઇતિ ।

इत्थं पूर्वोक्त जीव विप्रमुक्तं शय्यादिगतं साधुशरीरं नोआगमतो द्रव्या-
वश्यकं भवति । आवश्यकार्थज्ञानलक्षणस्य आगमस्य तदानीं तच्छरीरे सर्वथाऽभावात् ।

‘ચુય’ ઇત્યુક્ત્વા ‘ચાવિય’ ઇતિ પુનઃપ્રમાણં સ્વભાવવાદિનો મતનિરાકર-
ણાર્થમ્ । સ્વભાવવાદિનો હિ સ્વભાવતઃ એવ મરણં મન્યન્તે, પરન્તુ સ્વભાવસ્ય સર્વદા
વર્તમાનત્વેન સર્વદા તત્પ્રસન્નજ્ઞાત્, અતઃ આયુઃ ક્ષયેણૈવ પ્રાણિનાં પ્રાણાઃ શરીર-
ન્નિર્ગચ્છન્તીતિ સૂચયિતું ‘ચાવિય’ ઇત્યુક્તમ્ ।

वाला होने से व्यपदिष्ट होना है । उसी प्रकार भूतकालीन आवश्यक पर्याय
का कारणरूप आधारवाला होने से निर्जीव शय्यादिगत शरीर भी द्रव्यावश्यक
कहा जाता है । इस तरह पूर्वोक्त जीव विप्रमुक्त शय्यादिगत साधु आदि का
शरीर नोआगमकी अपेक्षा लेकर द्रव्यावश्यक होता है । क्योंकि उस अवस्था
में आवश्यक का अर्थज्ञानरूप आगम का उस शरीर में सर्वथा अभाव है “चुय”
ऐसा कहकरके भी जो सूत्रकार ने “चावियं” ऐसा कहा है वह स्वभाववादी
मत का निराकरण करने के लिये कहा है, क्योंकि स्वभाववादियों की ऐसी
मान्यता है कि मरण स्वभाव से ही होता है । परन्तु यह उनकी मान्यता ठीक
नहीं है क्योंकि मरण स्वभाव तो सर्वदा वर्तमान ही रहता है—अतः सर्वदा
मरण होने का प्रसंग प्राप्त होता है । इसलिये इस पद से यह बात दायारा गया
है कि जब आयु का क्षय होता है तभी प्राणिमों के प्राण शरीर से निकलते

માટે વપરાતો હોતો. તે કારણે લોકોમાં તેને મધનો ઘડો અથવા ધીનો ઘડો કહેવાનો
વ્યવહાર થતો જોવામાં આવે છે. એજ પ્રમાણે ભૂતકાલિન આવશ્યક પર્યાયના કારણ
રૂપ આધારવાળું હોવાથી નિર્જીવ શય્યાદિગત શરીર પણ દ્રવ્યાવશ્યક જ કહેવાય
છે. આ પ્રકારે પૂર્વોક્ત જીવવિપ્રમુક્ત (પ્રાણોથી રહિત) શય્યાદિગત સાધુ આદિનું
શરીર નોઆગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાવશ્યક હોય છે. કારણ કે તે અવસ્થામાં આવ-
શ્યકના અર્થજ્ઞાનરૂપ આગમનો તે શરીરમાં બિલકુલ અભાવ હોય છે.

“ચુય” ‘ચુત’ આ પદનો પ્રયોગ કર્યા બાદ “ચાવિય” ‘ચાવિત’ આ
પદનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે સ્વભાવવાદીઓના મતનું નિરાકરણ કરવા
માટે કરવામાં આવેલ છે સ્વભાવવાદીઓની એવી માન્યતા છે કે મરણ તો સ્વાભા-
વિક રીતે જ થાય છે. તેમની તે માન્યતા બરાબર નથી કારણ કે મરણસ્વભાવ તો
સર્વદા વિદ્યમાન રહે છે. અને તેમની માન્યતા સ્વીકારવામાં આવે તો સર્વદા મરણ
થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. તેથી તેમની તે માન્યતા ખોટી છે. “ચાવિય” આ પદનો

સમ્પ્રત્યુપસંહરન્નાહ—‘સે ત્તં જાણયસરીરદ્રવ્યાવસ્યં ય’ ઇતિ । તદેતત્ જ્ઞાં ક શરીરદ્રવ્યાવસ્યકં વર્ણિતમ્ । ઇતિ ॥ સૂ. ૧૭॥

હૈં । इतना बतनकर अब सूत्रकार इसका उपसंहार करते हुए कहते हैं कि— (से त्तं जाणयसरीरद्रव्यावस्यं) इस प्रकार पूर्वोक्त ज्ञायकशरीरद्रव्यावस्यक का यह वर्णन है ।

भावार्थ—सूत्रकारने इस सूत्र द्वारा ज्ञायकशरीर द्रव्यावस्यक का स्वरूप वर्णन किया है । यह बात पहिले स्पष्ट की जा चुकी है कि भूत या भविष्यत् का कारण ही द्रव्य होता है । अतः जो साधु आदि आश्रयवशात्त्र वो जान रहा है परन्तु उसका उसमें उपयोग नहीं है ऐसा वह साधु आदि वा जीव द्रव्यावस्यक हैं । इस द्रव्यावस्यक का भेद ही नोआगम द्रव्यावस्यक है । जिस साधुने पहिले आवश्यक सूत्र का सविधिज्ञान प्राप्तकर लिया था और जब वह पर्याप्तान्तरित होता है—तो उसका वह निजीव शरीर आवश्यक सूत्र के ज्ञान से सर्वथा अभावविशिष्ट होने के कारण ही नोआगमज्ञायकशरीर-द्रव्यावस्यक है । आगमज्ञान जिस में विलकुल नहीं है ऐसा वह शरीर उस आगम के ज्ञाता का है कि जिसने उन आगम को जाना होता था परन्तु वह उसमें उपयोग से विहीन था । इस तरह नोआगमज्ञायक शरीर द्रव्यावस्यक पदों के अर्थ से वह निजीव शब्दादिगत साधु का शरीर नोआगमज्ञायक

પ્રયોગ કરીને એ વાતનું પ્રતિમાદન કરવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે આયુકર્મના ક્ષય થાય છે ત્યારે જ પ્રાણીઓનાં પ્રાણ શરીરમાંથી નીકળી જાય છે.

હવે સૂત્રકાર આ સૂત્રનો ઉપસંહાર કરતા આ પ્રમાણે કહે છે—(સે ત્તં જાણય સરીરદ્રવ્યાવસ્યં) આ પ્રકારનું પૂર્વોક્ત જાયક શરીર દ્રવ્ય વસ્યકનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા જાયક શરીર દ્રવ્યાવસ્યકના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. એ વાત તો પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી ચુકી છે કે જૂન અથવા ભવિષ્ય પર્યાયનું કારણ જ દ્રવ્ય હોય છે તેથી જે સાધુ આદિ આવશ્યકશાસ્ત્રને જાણી ગયો છે પણ તેમાં તેનો ઉપયોગ નથી એટલે કે જે અનુપયુક્તતા સંપન્ન છે, એવા તે સાધુ આદિનો જીવ દ્રવ્યાવસ્યક કહેવાય છે.

“નોદ્રવ્યાવસ્યક” આ દ્રવ્યાવસ્યકનો એક ભેદ છે.

જે સાધુએ પહેલાં આવશ્યક સૂત્રનું સવિધિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીલીધું હતું. એવા સાધુનો જીવ જ્યારે મનુષ્યપર્યાયમાંથી નીકળીને અન્ય પર્યાયમાં ચાલ્યો જાય છે. ત્યારે તેનું તે નિર્જીવ શરીર આવશ્યક સૂત્રના જ્ઞાનથી સર્વથા અભાવવિશિષ્ટ (રહિત) થઈ જાય છે. તે કારણે તેના તે નિર્જીવ શરીરને નો આગમજ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યાવસ્યક રૂપ કહેવામાં આવે છે. આગમજ્ઞાન જેનાં જિલ્કુલ નથી. એવું તે શરીર તે આગમજ્ઞાતાનું છે કે જેણે તે આગમને જાણ્યો તો હતો પણ તે તેમાં ઉપયાગથી વિહીન (અનુપયુક્ત) હતો. આ રીતે નોઆગમ જાયક શરીર

અથ દ્વિતીયભેદં નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં મવિયસરીરદઢ્વાવસ્સયં ? મવિયસરીર-
દઢ્વાવસ્સયં જે જીવે જોણિ મ્મણનિવ્વત્તે ઇમેણં ચેવ આત્તણં
સરીરસમુસ્સણં જિવોવદિટ્ઠેણં માવેણં આદસ્સણ્ણત્તિપયં સેયકાલે
સિવિવ્વસ્સઈ ન તાવ સિવ્વવાઈ । જહા કો દિટ્ઠતો ? અય મહુકુંભે
મવિસ્સઈ, અયં ઘયકુંભે મવિસ્સઈ । સે તં મવિયસરીરદઢ્વાવસ્સયં । સૂ૦૧૮ ।

છાયા—અથ કિં તદ્ મવ્યશરીરદ્રવ્યાવશ્યકમ્ ? મવ્યશરીર દ્રવ્યાવશ્યકં
યો જીવો યોનિજન્મનિપ્ક્રાન્તઃ અનેનૈવ આત્તકેન શરીરસમુચ્છ્રયેણ જિનોપદિપ્તેન

શરીર દ્રવ્યાવશ્યક હૈ । અનેવ વિધ તપસ્યાઓં સે જિનકા શરીર પરિશેષિત હો
રહા હૈ એસે સાધુજનોં ને જહાં સ્થાનમેવ જાકર મક્ત પ્રત્યાખ્યાનરૂપ અનશન કો
કિયા હૈ કરતે હૈ ઓર આગે મી કરેગે ઉસ સ્થાનના નામ સિદ્ધશિલાતલ
હૈ । અથવા જહાંપર જો કોઈ મહર્ષિ સંસ્તારક કરકે મગ્નધર્મકો પ્રાપ્ત કિયા હો
ઉસ સ્થાન ના નામ સિદ્ધ શિલાતલ હૈ । ॥ મ્૦ ૧૭ ॥

અવ સૂત્રકાર નોઆગમ દ્રવ્યાવશ્યક વા જો દૂસરા ભેદ મવ્યશરીર
દ્રવ્યાવશ્યક હૈ—ઉસકિ પ્રરૂપણા કરતે હૈ—

“સે કિં તં મવિયસરીરદઢ્વાવસ્સયં ઇત્યાદિ—॥ મ્૦ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ—(અથ) શિષ્ય પૂછતા હૈ કિં હે મદન્ત ! (તં મવિયસરીર-
દઢ્વાવસ્સયં કિં) પૂર્વપ્રક્રાન્ત મવ્યશરીરદ્રવ્યાવશ્યક વા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

દ્રવ્યાવશ્યક” આ પદોના અર્થની અપેક્ષાએ તે નિર્ણય શય્યાદિગત સાધુનું શરીર નો
આગમ જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યાવશ્યક છે.

અનેક પ્રકારની તપસ્યાઓ વડે જેનું શરીર પરિશેષિત થઈ રહ્યું છે. એવાં
સાધુઓ જ્યાં જાતે જ જઈને આહારપાણીના પ્રત્યાખ્યાનરૂપ અનશન ધારણ કરે
છે. ધારણ કરતા હતા અને ધારણ કરશે તે સ્થાનનું નામ ‘સિદ્ધશિલાતલ’ છે.
અથવા જે સ્થાને કોઈ મહર્ષિ થઈ ગયા હોય તે સ્થાનને સિદ્ધશિલાતલ કહે છે સૂ ૧૭

હવે સૂત્રકાર લવ્ય શરીર દ્રવ્યાવશ્યક નામનો નો આગમદ્રવ્યાવશ્યકનો જે બીજો
ભેદ છે તેની પ્રરૂપણા કરે છે—“સે કિં તં મવિયસરીરદઢ્વાવસ્સયં ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(અથ) હવે શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (તં મવિયસરીર-
દઢ્વાવસ્સયં કિં?) હે ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત લવ્ય દ્રવ્યાવશ્યકનું કેવું સ્વરૂપ છે ?

भावेन आवश्यकंति पदम् एकाले शिक्षिष्यते, न तावत् शिक्षते । यथा को दृष्टातः ? अयं मधुकुम्भो भविष्यति, अयं घृतकुम्भो भविष्यति । तदेतत् भव्यशरीरद्रव्यावश्यकम् ॥ सू० १८ ॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—से किं तं भवियसरीरद्रव्यावरसयं' इति अथ किं तद् भव्यशरीरद्रव्यावश्यकम् ? उत्तरमाह—'र.वि' सरीरद्रव्यावरसयं' इति भव्यशरीरद्रव्यावश्यकं=भविष्यतीति शब्दः—विवक्षितपर्याययोग्य इत्यर्थः, तस्य शरीरं तदेव भविभावावश्यककालत्वाद् द्रव्यावश्यकं—भव्यशरीरद्रव्यावश्यकं वर्ण्यते इत्यर्थः । यो जीव—योनिजन्मनिष्क्रान्तः=योनिजः=योनिमध्यात्—जन्म काले निष्क्रान्तः=निर्गतो न तु पूर्णसमयात् पूर्वमेव गर्भात् पतितो अनेक आत्त-केत=गृहीतेन शरीरसमुत्सृजेण जिणोपदिष्टेन भावेन आवश्यकंति पदम्=आव-श्यकशास्त्रं भविष्यत्काले शिक्षिष्यते=अभ्यस्यते, न तावत्—संग्रति शिक्षते ? एवं विधं शरीरं भव्यद्रव्यावश्यकं भवति । अद्यापि आगमभावमाश्रित्य नोआगमत्वं बोध्यम्, तस्मिन् समये तत्र शरीरे सर्वथाऽऽगमस्याऽभावात् । नो शब्देऽत्र आगमस्य सर्वथा निषेधं सूचयति ।

उत्तर—(जे जीवे जोणिजम्मणनिखंते इमेणं चेव आत्तएणं सरीरसमुत्स-एणं जिणोवदिष्टेणं आवश्यकंति पयं सेयकाले सिखिस्सइ न तावसिक्खाइ भवियसरीरद्रव्यावरसयं) जो जीव उत्पत्तिस्थानरूप योनि इहे अपना समयपूर्ण काके ही निकला है—समय के पहिले बीच में उत्पन्न नहीं हुआ है—ऐसा वह जीव उस प्राप्त शरीर से जिणोपदिष्ट भावके अनुसार आवश्यकशास्त्र को भविष्यत्काल में सीखेगा—वर्तमान कालमें सीख नहीं रहा है ऐसा वह शरीर भव्यशरीर द्रव्यावश्यक है । इस भव्यशरीर द्रव्यावश्यक में भी आगम के अभाव को लेकर नो आगमता जाननी चाहिये । क्यों कि उस समय उस

उत्तर—(जे जीवे जोणिजम्मणनिखंते इमेणं चेव आत्तएणं सरीरसमुत्सएणं जिणोवदिष्टेणं भावेण आवश्यकंति पयं सेयकाले सिखिस्सइ न तावसिक्खाइ भवियसरीरद्रव्यावरसयं) जे जीव उत्पत्तिस्थानरूप योनिमाथी पातानो समयपूरे करीने जे णडारनीडण्यो छे समय पूरे थया पहुला णडारनीडण्यो नथीओटले डे गलभांथी पूरे समय व्यतीत थया पहुला पतित थयो नथी, ओवा ते जीव ते प्राप्त शरीर वडे जे जिणोपदिष्ट भाव अनुसार आवश्यकशास्त्रने भविष्यत् शिष्यते—वर्तमान कालमें ते तेने सीखी रह्यो नथी, ओवा ते लव्य जीवन्तु शरीर 'भव्यशरीर द्रव्या-वश्यक' कह्योय छे, आ लव्यशरीरद्रव्यावश्यकमा पणु आगमना अलावने दीध नोआगमता (आवश्यकशास्त्रना ज्ञाननो सर्वथा अलाव) जणुवी, कणु डे ते समये

નનુ-આવશ્યકપર્યાયસ્ય કારણં દ્રવ્યાવશ્યકમુચ્યતે-તદાનીં તત્ર શરીરે આગમાભાવાત્ તસ્ય નાતિ તં પ્રતિ કારણત્વમ્, અતોઽય શરીરે નાતિ દ્રવ્યાવશ્યકત્વમ્ ? इति चेत्, उच्यते-तदानीमपि तत्र द्रव्यावश्यकत्वमुपचर्यते इति नास्ति कोऽपि दोषः । अत्र दृष्टान्तजिज्ञासया शिष्यः पृच्छति-‘जहा को दिदृतो’ इति । यहा को दृष्टान्तः हे भदन्त । अत्र यथा कोऽपि दृष्टान्तो भवेत्, तथा ब्रवीतु ? उत्तरमाह-‘अयं महुकुंमे भविस्सइ, अयं वयकुंमे भविस्सइ’ इति । अयं महुकुम्भो भविष्यति, अयं वृतकुम्भो भविष्यति । अयं भावः-वृत्तरक्षणाय मधुरक्षणाय च कुम्भ-शरीर में आगम वा सर्वथा अभाव है । नो गच्छ इस समय के शरीर में आगम का सर्वथा निषेध सूचित करता है ।

શંકા-આવશ્યક પર્યાયના જો કારણ હોતા હૈ ત્હ દ્રવ્યાવશ્યક વહા જાતા હૈ । इस समय के शरीर में तो आगम का सर्वथा अभाव है, इसलिये उस शरीर को द्रव्यावश्यक के प्रति कारणता नहीं होने से उसमें द्रव्यावश्यकता कैसे आसक्ती है ?

ઉત્તર-ઉપ સમય મી એસમેં દ્રવ્યાવશ્યકતા ઉપચાર કિયા જાતા હૈ । क्योंकि यह शरीर आगे चलकर इसी पर्याय में आवश्यकतास्त्र वा ज्ञाता बनेगा-परन्तु वर्तमान में नहीं है । इसलिये आवश्यकताસ્त्र वा भाविनाल संबन्धी अनुपयुक्त જ્ઞાતૃત્વ વા ઉપચાર કારકે એસા સર્વથા નિષેધ કિયા ગયા હૈ । इस विषय में दृष्टान्त जानने की इच्छा से शिष्य पूछता है कि हे भदन्त ! (जहा को दिदृतो) यहां पर जैसा दृष्टान्त हो वैसा आप कहिये

તે શરીરમાં આગમનો સર્વથા અભાવ જ હોય છે “નો” પદ તે સમયે શરીરમાં સર્વથા નિષેધ સૂચિત કરે છે.

શંકા-આવશ્યકપર્યાયનું જે કારણ હોય છે, તેને દ્રવ્યાવશ્યક કહેવામાં આવે છે. અત્યારે તો તેના શરીરમાં આગમનો સર્વથા અભાવ જ છે આ રીતે શરીરમાં દ્રવ્યાવશ્યકના કારણનો જ સદ્ભાવ ન હોવા છતાં પણ તેમાં દ્રવ્યાવશ્યકતા કેવી રીતે સંભવી શકે છે ?

ઉત્તર-આ સમયે તો તેમાં દ્રવ્યાવશ્યકતાનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે એટલે કે આ કથનને આપચારિક કથન જ સમજવું જોઈએ કારણ કે આ શરીર આગળ જતાં આ મનુષ્ય પર્યાયમાં જ આવશ્યકશારત્રનો રાતા બનવાનાં । -વર્તમાનકાળે તો તે તેનો જ્ઞાતા નથી તેથી આવશ્યકશારત્રના ભવિષ્યકાળ સંબંધી અનુપયુક્ત જ્ઞાતૃત્વનો તેમાં ઉપચાર કરીને તેનો સર્વથા નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે.

આ વિષયને દૃષ્ટાન્તથી સમજવા માટે શિષ્ય શુરુને આ પ્રમાણે કહે છે- (જહા કો દિદૃતો) હે ભદન્ત ! આ વિષયનું પ્રતિપાદન કરતુ કોઈ દૃષ્ટાન્ત કહેવાની કૃપા કરો. ગુરુ મહારાજ આ વિષયનું પ્રતિપાદન કરવા નિમિત્તે નીચેનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે.

કારેણ દ્વૌ ઘટૌ નિર્મિતૌ । તતઃકોઽપિ તં પૃથ્વાન્—કિમર્થૌ એતૌ ઘટૌ ? કુમ્ભ-
કારઃ કથયતિ અયં ઘૃતકુમ્ભો ભવિષ્યતિ, અયં તુ મધુકુમ્ભો ભવિષ્યતિ, ઇતિ ।
યથા ભવિષ્યદ્ઘૃતાધા ત્વપર્યાયં મધ્વાધારત્વપર્યાયં તદાનીમપ્યાશ્રિત્ય ઘૃતકુમ્ભો
મધુકુમ્ભશ્ચેતિ વ્યપદિષ્યતે, તથાઽત્રાપિ ભાવિનઃ દ્રવ્યાવશ્યકપર્યાયકારણત્વ-

(અયં મધુકુમ્ભે ભવિરસઙ્, અયં ઘૃતકુમ્ભે ભવિરસઙ્) સુનો દૃષ્ટાન્ત ! સ વિષય મેં
આ પ્રકાર છે—ઘૃત રાવને કે લિયે, ઓર મધુ રાવને કે લિયે, કિસી કુમાર
ને દો ઘડે બનાયે । ઉન્હેં દેખાર કિસીને ઉસસે પૂછા કિ યે કિસલિયે તુમને
બનાયે હૈં—તવ ઉસને ઉસસે વહા કિ યહ ઘૃત કુમ્ભ હોગા ઓર વહ મધુકુમ્ભ
હોગા । તો જિસ પ્રકાર ઉસ સમય ભવિષ્યત્ ઘૃતાધારત્વરૂપ પર્યાય ઓર મધ્વા-
ધારત્વરૂપ પર્યાય વા ઉન દોનોં મેં આશ્રયકર ઉન્હેં વહ ઘૃત કુમ્ભ ઓર મધુ-
કુમ્ભ આરૂપ કે કહ દેતા હૈ, ઉસી તરહ આ સમય કે શરીર મેં બી ભાવિ
આવશ્યકરૂપ પર્યાય કે પ્રતિ કારણતા કો લેકર ઉસે દ્રવ્યાવશ્યકરૂપ સે માન
લિયા જાતા હૈ । આ દ્રવ્યાવશ્યકરૂપ ભવ્યશરીર મેં વર્તમાન મેં આવશ્યક કે
અર્થજ્ઞાન વા સર્વથા અભાવ હૈ આલિયે ઉસમેં નોઆગમતા જાનની ચાહિયે ।
આ તરહ આ પ્રકાન્ત (પૂર્વપ્રસ્તુત) ભવ્યશરીર દ્રવ્યાવશ્યક કા વર્ણન કિયા ।

તાત્પર્ય આકા યહ હૈ કિ—સૂત્રકારને આ સૂત્રદ્વારા ભવ્યશરીર દ્રવ્યા
વશ્યક કા સ્વરૂપ પ્રકટ કિયા હૈ । મનુષ્ય પ્રાપ્ત શરીર સે જા આગે આવશ્યક

(અયં મધુકુમ્ભે ભવિસ્સઙ્, અયં ઘૃતકુમ્ભે ભવિરસઙ્) કોઈ એક કુંભારે મધ
ભરવાને માટે તથા ઘી ભરવાને માટે બે ઘડા બનાવ્યા. તે બન્ને ઘડાને બેઠને
કોઈએ તેને એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “આ બે ઘડા તમે શા માટે બનાવ્યા છે ?”
ત્યારે કુંભારે એક ઘડો બતાવીને કહ્યું કે “આ મધુકુંભ છે” અને બીજો ઘડો
બતાવીને કહ્યું કે “આ ઘૃતકુંભ છે” જે પ્રકારે ભવિષ્યકાલિન ઘૃતાધારત્વરૂપ-પર્યાય
અને મધુ આધારત્વરૂપ પર્યાયનો. તે બન્ને ઘડામાં આશ્રય લઈને અત્યારે પણ તેમને
ઘૃતકુંભ અને મધુકુંભ રૂપે ઓળખવામાં આવે છે—(જો કે વર્તમાનકાળે તો તેમાં
ઘૃત પણ નથી અને મધ પણ નથી) એજ પ્રમાણે આ સમયના શરીરમાં પણ
ભવિષ્યકાલિન આવશ્યકરૂપ પર્યાયના કારણેનો સદ્ભાવ હોવાને કારણે તેને દ્રવ્યાવશ્યક
રૂપે માની લેવામાં આવે છે. આ દ્રવ્યાવશ્યકરૂપ ભવ્યશરીરમાં વર્તમાન કાળે તો
આવશ્યકતા અર્થજ્ઞાનનો સર્વથા અભાવ જ છે. તે કારણે તેમાં “નો આગમતા”
સમજવી. પૂર્વપ્રકાન્ત (પૂર્વપ્રસ્તુત) ભવ્યશરીરદ્રવ્યાવશ્યકનું આ પ્રકાન્તું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા ભવ્યશરીર દ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું
છે. જે મનુષ્ય પ્રાપ્ત શરીર દ્વારા જ ભવિષ્યમાં આવશ્યકસૂત્રનો અનુપયુક્ત જ્ઞાતા

माश्रित्य द्रव्यावश्यकत्वं विज्ञेयमिति । भव्यशरीरे आवश्यकार्थज्ञानाभावान्नो-
आगमत्वं बोध्यम् । तदेतद् भव्यशरीरद्रव्यावश्यकं वर्णितम् ॥ सू० १८ ॥

अथ तृतीयभेदं निरूपयितुमाह—

मूलम्—से किं तं जाणयसरीरभवि सरीरवइरित्तं दव्वावस्सयं
जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्तं दव्वावस्सयं तिवि पणत्तं । तं
जह्—लोइयं, कुप्पावयणियं, लोउत्तरियं ॥ सू० १९ ॥

छाया—अथ किं तद् ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यावश्यकम् ।
ज्ञायकशरीरव शरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यावश्यकं त्रिविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा लौकिकं,
कुप्पावचनिकं, लोकोत्तरिकम् ॥ सू० १९ ॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—‘से किं तं’ इत्यादि । अथ किं तद् ज्ञायकशरी-
रभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यावश्यकम् ? उत्तरमाह—‘जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्तं’

शास्त्र वा अनुपयुक्त ज्ञाता बनेगा उस वा वह शरीर द्रव्यावश्यक है । वर्तमान
में वह ऐसा नहीं है, अतः उसका उसमें उपचार करलिया जाता है । इस
द्रव्यावश्यक में आवश्यक का अर्थज्ञान बिलकुल नहीं है । इसलिये इसे नो-
आगम की अपेक्षा वह भव्यशरीर द्रव्यावश्यक है । ॥ सूत्र १८ ॥

अब सूत्रकार तृतीय भेद के स्वरूप वा निरूपण करते हैं—

से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्तं इत्यादि । ॥ सू० १९ ॥

शब्दार्थ—(से) शिष्य पूछता है कि हे भदंत ! (त जाणयसरीर भविय
सरीर वइरित्तं दव्वावस्सयं किं) पूर्वं प्रक्रान्त (पूर्वप्रतुत) ज्ञायकशरीर भव्यशरीर
व्यतिरिक्त द्रव्यावश्यक वा क्या स्वरूप है ? उत्तर—(जाणयसरीरभवियसरीर-

णनवानो छे, तेना ते शरीरने द्रव्यावश्यकइपे अहीं प्रष्ट करवामा आंचुं छे.
वर्तमानक्षणें ते ओवुं नथी, तेथी तेना तेमा उपचार करी लेवामा आवे छे आ
अपेक्षाओ तेने द्रव्यावश्यक णनावी लेवामा आवे छे. आ द्रव्यावश्यकतां आवश्यकतु
अर्थज्ञान णिलकुल नथी, तेथी नोआगमनी अपेक्षाओ तेने लव्यशरीर द्रव्यावश्यक
इलेवामा आंचुं छे. ॥ सू० १८ ॥

इवे सूत्रकार उपयुक्त णन्नेथी बिन्न ओवा नोआगमद्रव्यावश्यक' ना त्रीण
लेदुं स्वरूप समजवे छे—‘से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्तं’ इत्यादि—

शब्दार्थ—शिष्य गुरुने ओवा प्रश्न पूछे छे के (से तं जाणयसरीर भवियसरी-
रवइरित्तं दव्वावस्सयं किं) छे लगवन् । पूर्वप्रतुत ज्ञायकशरीर लव्यशरीर व्यति-
रिक्त द्रव्यावश्यकतुं स्वरूप केवुं छे ? ओटले के ज्ञायकशरीर अने लव्यशरीरथी बिन्न
ओवा द्रव्यावश्यकतुं स्वरूप केवुं छे ?

इत्यादि । ज्ञायकशरीर भव्यशरीरव्यतिरिक्तं ज्ञायकशरीरभव्यशरीराभ्यां व्यतिरिक्तं
= भिन्नं द्रव्यावश्यकं त्रिविधं प्रदत्तम् । तद्यथा—लौकिकं, कुप्रावचनिकं च ॥ सू० १९ ॥

तत्र ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तलौकिक द्रव्यावश्यकं प्रथमं भेदं निरूपयितुमाह—

सूत्रम्—से किं तं लोइયં દવ્વાવસ્સયં લોइयं દવ્વાવસ્સયં જે इमे
રાઈસરતલવર માડંવિયકોહુંવિયइवससेट्टि सेणावइ सत्थवाहप्पभिइओ
कल्लं पाउप्पभायाए रयणीए सुविसलाए फुल्लुप्पलकमलकोमलुम्मि-
ल्लयम्मि अहापंडुरे पभाए रक्तासोगप्पगाम्भिकिसुयसुयमुहगुंजद्ध-
रागसरिसे कमलागरनल्लिगिसंडवोहए उट्ठियम्मि सूरे सहस्सर-
स्सिमि दिणयरे तेयसा जलंते मुहधोयणदंतपक्खालण-तेह्ण-ण्हाण-
फणिहसिद्धत्थय-हरि आलिय-अदागध्वपुप्फमल्लगंधतंवोलवत्थाइ
याइं दव्वावस्सयाइं करेंति । तओ पच्छा रायकुलं वा देवकुलं वा
आरामं वा उज्जाणं वा सभं वा पवं वा गच्छंति से तं लोइयं दव्वा-
वस्सय ॥ सू० २० ॥

છાયા—અથ કિં તદ્ લૌકિકં દ્રવ્યાવશ્યકમ્ ? લૌકિકં દ્રવ્યાવશ્યકં—ય

વડરિત્તં દવ્વાવસ્સયં (ત્રિવિદં પણત્તં) જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યા-
વશ્યક ત્રીન પ્રકાર કા વહા હૈ—(તં જહા) વે પ્રકાર યે હૈ—(લોइयं કુપ્પાવય-
ણિયં લોउत्तरियं) લૌકિક કુપ્પાવચનિક ઓર લૌકોત્તરિક । ॥ સૂ० ૧૯ ॥

अत्र सूत्रकार तद्व्यतिरिक्त लौकिक द्रव्यावश्यकं रूपं प्रथमं भेदं का
कथनं करते हैं—से किं तं लोइयं दव्वावस्सयं” इत्यादि । ॥ सूत्र २० ॥

शब्दार्थ—से किं तं शिष्य पूछता है कि हे भदंत ! (तं लोइयं दव्वावस्सयं

ઉત્તર—(જાણયસરીર ભવિયસરીરવડરિત્તં દવ્વાવસ્સયં ત્રિવિદં પણત્તં)
જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. (તંજહા) તે
પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(લોइयं કુપ્પાવયણિયં લોउत्तरियं) (૧) લૌકિક, (૨)
કુપ્પાવચનિક અને (૩) લૌકોત્તરિક ॥ સૂ. ૧૯ ॥

હવે સૂત્રકાર તદ્વ્યતિરિક્ત લૌકિક દ્રવ્યાવશ્યકરૂપ પહેલા ભેદનું સ્વરૂપ સમજાવેછે.

“સે કિં તં લોइय दव्वावस्सयं” इत्यादि—

शब्दार्थ—(से) शिष्य शुद्धने એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવન્ ! (તંલોइयं

इमे राजेश्वरतलवरमाडम्बिककौटुम्बिकेभ्यश्चेष्टिसेनापतिसार्थवाहप्रभृतयः कल्पे प्रादुष्प्रभातायां रजन्वां सुविमलायां फुल्लोत्पलकमलकोमलोन्मीलिते यथापाण्डुरे प्रभाते रक्ताशोकप्रकाशकिंशुकशुकमुखगुञ्जार्द्धरागसदृशे कमलाकरनलिनीपण्ड-
बोधके उत्थिते सूर्ये सहस्ररश्मौ दिनकरे तेजसा ज्वलति मुखधावनदन्तप्रक्षालन

किं) लौकिक द्रव्यावश्यक रूप प्रथम भेद का क्या स्वरूप है? (लो.यं दब्बा-
वस्मयं) उत्तर-लौकिक द्रव्यावश्यक का स्वरूप इस प्रकार से है-(जे इमे राईसर, तलवरमाडंविय, कोडुंविय, इव्भ. सेट्टि, सेणावड, सत्थवाहप्पभिडओ)
जो ये राजेश्वर-मांडलिकनरपति, ऐश्वर्य संपन्न-व्यक्ति, तलवर, मांडविक कौटु-
म्बिक, इभ्य, श्रेष्ठी, सेनापति, सार्थवाह आदि मनुष्य (कल्लं) सामान्य प्रभात
के होने पर (पाउप्पमायाए रयणीए) प्रारंभिक अवस्था प्राप्त है प्रभात जिस
में ऐसी रात्रि के होने पर (सुविमलाए, फुल्लुत्पलकमलकोमलुम्मिलियम्मि)
तथा पूर्व की अपेक्षा स्फुटतर प्रकाश संपन्न रात्रि के होने पर विकसित कमल
के पत्रों के और मृगविशेष के नयनों के सुकुमार उन्मीलनवाले (अहापंडुरे) यथा
योग्य पीतमिश्रित शुक्ल (पमाए) प्रभात के होने पर (रक्तासोगप्पगासकिं
सुयसुयमुहगुंजद्धरागसरिसे) तथा रक्त अशोकवृक्ष की कांति के तथा पलाश पुष्प,
और शुक मुख एवं गुजार्ध के राग के सदृश (कमलागरनलिणिसंडवोहए) कमलों
की उत्पत्ति भूमिरूप हृदादिजलाशयों में पद्मवनों के विकासक (सहस्सरस्सिम्मि

दब्बावस्मयं किं?) लौकिक द्रव्यावश्यक रूप ते प्रथम लेखतु स्वरूप डेवुं छे?

उत्तर--(लोइयं दब्बावस्मयं) लौकिक द्रव्यावश्यकतुं स्वरूप आ। प्रकारतुं छे-

(जे इमे राईसर, तलवर, माडंविय, कोडुंविय, इव्भ. सेट्टि, सेणावड,
सत्थवाहप्पभिडओ) जे आ राजेश्वर (मांडलिक नरपति-अश्वर्यसंपन्न व्यक्ति),
तलवर, मांडलिक, कौटुम्बिक, इभ्य, श्रेष्ठी, सेनापति, सार्थवाह आदि मनुष्यो
(कल्लं) सामान्य प्रभातकाल यत्नां, (पाउप्पमायाए रयणीए) रात्रि व्यतीत यद्यने
दिवसनी प्रारंभिक अवस्थाइय प्रभातकालने प्रारंभ यत्नां, (सुविमलाए, फुल्लुत्पल-
कमलकोमलुम्मिलियम्मि) तथा रात्रिकाल पसार यद्यने परेलां उरता स्फुटतर
प्रकाशयो संपन्न, विकसित कमलपत्रोत्थी संपन्न अनं मृगविशेषना नयनोना सुकुमार
उन्मीलनथी युक्त, (अहापंडुरे) यथायोग्य पीतमिश्रित शुक्ल (आछां पीणां) पमाए
प्रभात यत्नां, (रक्तासोगप्पगासकिंसुय सुयमुहगुंजद्धरागसरिसे) तथा जाल अशोकवृक्षना
समान, पलाशपुष्प समान तथा शुक्ला भुंज समान अने गुंजार्ध (अण्णोहीनो अर्ध
लाग) समान लाल, (कमलागरनलिणिसंडवोहए) कमलोंना उत्पत्ति स्थानइय
हृदादि जलाशयोभां पद्म वनोने विकसित करना, (सहस्सरस्सिम्मि दिणयरे तेयसा

તૈલસ્નાનફણિહસિદ્ધાર્થકહરિતાલિકાઽઽદર્શધૂપપુષ્પમાલ્યગન્ધતામ્બૂલવસ્ત્રાદિકાનિ દ્રવ્ય-
વશ્યકાનિ કુર્વન્તિ । તતઃપશ્ચાત્ રાજકુલં વા દેવકુલં વા આરામં વા ઉદ્યાનં
વા સભાં વા ગ્રપાં વા ગચ્છન્તિ । તદેતત્ લૌકિકં દ્રવ્યવશ્યકમ્ ॥સૂ૦ ૬૦॥

ટી. ૧—શિષ્યઃપૃચ્છતિ—‘સે નિ તં’ इतदि । अथ किं तद् लौकिकं
द्रव्यावश्यकम् इति । उन्माह—लौकिकं—लोके भवं लौकिकं द्रव्यावश्यकं वर्तते

દિણયરે તેયસા જલંતે) સહમચિરણાં સે યુક્ત, દિવસવિધાયક ઓર તેજ સે
દેદીપ્યમાન એસે (સૂરે ઉદ્વિયમ્મિ) સૂર્ય કે ઉદિત હોને પર (મુહધોયણ—દંતપવચ્ચાલ-
ણ—તેલ્લ—પ્હાણફણિહ—સિદ્ધત્થય—હરિ—અદાગધૂપુષ્પમલ્લગંધતંવોલદત્થા યાઈ
દન્વાવસન્નાયાઈ વરેંતિ) મુહ કા ધોના દન્તોં કા પ્ક્ષાલન કરના ફણિહ
—કંચી સે ચાલોં કા ઝલ્લના, મજ્જલનિમિત્ત સરસોં કા ઓર દૂર્વા કા પ્રક્ષેપણ
કરના, દર્પણ મેં મુહ કા અવલોકન વરના, ધૂપ સે વત્તો કો સુરમિત્ત કરના,
ફૂલો કો લેના, પુષ્પોં કી માલા પહિરના પાન ચાના, ઓર શુદ્ધ વસ્ત્રો વા
પહિરના ઇત્યાદિરૂપ દ્રવ્યાવશ્યક કરતે હૈં । (તઓ પ.છા) ઇમકે વાડ વે (રાયકુલં વા
દેવકુલં વા આરામં વા ઉજ્જાણં વા સમં વા, પવં વા ગચ્છંતિ) રાજકુલ મેં, યા
દેવકુલ મેં અથવા આરામ મેં યા ઉદ્યાન મેં, યા સભા મેં અથવા પાનીયશાલા
મેં જાતે હૈં । તાત્પર્ય :સકે વહને કા યહ હૈ કિ રાજેશ્વરાદિ સંબન્ધી જો
મુખધાનાદિ વાર્ય હૈ વહ સવ લૌકિક દ્રવ્યાવશ્યક હૈં । રાજા જિન્હે

જલંતે) સહસ્ત્ર કિન્ચીથી યુક્ત, દિવસ વિધાયક અને તેજથી દેદીપ્યમાન એવા
(સૂરે ઉદ્વિયમ્મિ) સૂર્યને ઉદય થતાં (મુહધોયણ, દંતપવચ્ચાલણ, તેલ્લ, પ્હાણ,
ફણિહ, સિદ્ધત્થય, હરિ, અદાગધૂપ, પુષ્પમલ્લગંધતંવોલદત્થાદ્યાઈ દન્વાવસ-
ન્નાયાઈ કરેંતિ) મુખ ધોવારૂપ, દાંત સાફ કરવા રૂપ શરીર પર તેલનું
માલિશ કરવારૂપ, સ્નાન કરવારૂપ, દાંતિયા કે કાંસકી વડે વળ ચોળવારૂપ, મંગળ
નિમિત્તે સરસવ અને દુર્વાનું પ્રક્ષેપણ કરવારૂપ, દર્પણમાં પોતાના મોઢનું અવલો-
કન કરવારૂપ, સુગંધયુક્ત ધૂપથી વરત્રોને સુગંધિદાર કરવારૂપ, ફૂલો ગ્રહણ કરવારૂપ,
ફૂલોની માળાઓ પહેરવારૂપ, પાન ખાવારૂપ, વસ્ત્રો વસત્રેને પરિધાન કરવારૂપ ઇત્યાદિ-
રૂપ દ્રવ્યાવશ્યક કરે છે (તઓ પ.છા) ત્યારબાદ તેઓ (રાયકુલં વા, દેવકુલં વા,
આરામં વા, ઉજ્જાણં વા, સમં વા, પવં વા, ગચ્છંતિ) રાજદરબારમાં, અથવા દેવ
સ્થાનમાં, અથવા આરામગૃહમાં અથવા બાગમાં, અથવા સભામાં અથવા જગાશય
તન્ન જાય છે.

આ સમસ્ત કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે રાજેશ્વર આદિ ઉપયુક્ત માણુસોના
જે મુખધાવન આદિ કાર્યો છે તે સૌને લૌકિક દ્રવ્યાવશ્યકરૂપ ગણવામાં આવ્યા છે.

इत्यर्थः । ये इमे मनुष्याः राजेश्वरतलवरमाण्डविककौटुम्बिकेभ्यश्चेष्टितेनापति
सार्थवाहप्रभृतः, तत्र—राजानः=माण्डविका नरपतयः, ईश्वराः=ऐश्वर्यसम्पन्नाः,
तलवराः=भूपालदत्तपट्टपरिभूषितराजदलपाः कोट्टपाला इत्यर्थः छिन्नभिन्नजनाश्रय-
विशेषो मण्डवस्तत्राधिकृताः माण्डविकाः ग्रामपञ्चशतीपत्य इत्यर्थः, यद्वा—
सार्द्धक्रोशद्वयपरिमितप्रान्तरैर्विच्छिद्यविच्छिद्यस्थितानां ग्रामाणामधिपतयः, कौटु-
म्बिकाः=कुटुम्बभरणे तत्पराः, यद्वा-बहुकुटुम्बप्रतिपालकाः, इभ्याः इभो=हरती तत्प्र-
माणं द्रव्यमर्हन्तीति तथा, ते च जघन्यमध मोत्कृष्टमेदात् त्रिपकाराः, तत्र हस्ति-
परिमितमणिमुक्ताप्रवालसुवर्णरजतादिद्रव्यराशिस्वामिनो जघन्याः, हस्तिपरिमित
वज्रमणिमाणिक्यराशिस्वामिनो मध्यमाः, हस्तिपरिमितकेवलवज्रस्वामिन

पट्टबन्ध प्रदान करता है उनका नाम तलवर है अर्थात् कोटवाल । ये राजा
जैसे ही होते हैं । छिन्नभिन्न जनाश्रय विशेष का नाम मण्डव है । इन मण्डवों
में जो अधिकृत होते हैं उ का नाम माण्डविक है । ये ५०० गांवों के अधि-
पति होते हैं । ढाई २ कोस के अन्तर को छोड़ छोड़ कर जो गांव वसते
हैं उनका नाम भी मण्डव है । इनके जो अधिपति होते हैं वे माण्डविक हैं ।
कुटुम्ब के भरणपोषण कार्य में जो रत रहते हैं अथवा अनेक कुटुम्बों का जो
प्रतिपालन करते हैं वे कौटुम्बिक हैं । इभ नाम हाथी का है । हाथी प्रमाण
द्रव्य जिनके पास होता है वे इभ्य हैं । ये जघन्य, मध्यम और उत्कृष्ट इस
त ह ३ प्रकार के होते हैं । इनमें से जो हस्ति परिमित मणि, मुक्ता, प्रवाल
सुवर्ण और रजत आदि द्रव्यराशि के स्वामी होते हैं वे जघन्य इभ्य हैं ।
हस्तिपरिमित वज्र-हीरा, मणि, और माणिक्य राशि के जो स्वामी होते हैं

इये आ सूत्रमां वपरायेला तलवर आदि पढेनो अर्थ समजववामां आवे
छे—“तलवर” संतुष्ट थाय त्पारे राज जेमनो राजपोषाक प्रदान करे छे तेमनुं नाम
तलवर छे. तेओ राज जेवां जे डाय छे. छिन्नभिन्न जनाश्रयविशेषने मण्डव कहे
छे. आ प्रकारना मण्डवोना अधिपतिने माण्डविक कहे छे तेओ ५००-५०० गाभोना
अधिपति डाय छे अथवा अढी अढी गाउने अंतरे जे गाभो वसे छे ते गाभोनुं
नाम मण्डव छे अने तेना अधिपतिने माण्डविक कहे छे. कुटुम्बना लरण पोषण
ना कार्यमां जेओ रत रहे छे तेमने. अथवा अनेक कुटुम्बोनुं परिपालन करनारने
कौटुम्बिक कहे छे. ‘इभ्य’ ओटवे हाथी हाथी प्रमाण धन जेनी पासो डाय छे.
तेने इभ्य कहे छे इभ्यना नीचे प्रमाणे त्रण प्रकार छे. जघन्य मध्यम अने उत्कृष्ट
हस्तिपरिमित (हाथी प्रमाण) मणि. मोती. प्रवाल. सुवर्ण. रजत (चांदी) आदि
द्रव्यराशिने जे स्वामी डाय छे तेने जघन्य ‘इभ्य’ कहे छे. हस्तिपरिमित ५००

ઉત્કૃષ્ટાઃ, શ્રેષ્ઠિનઃ=લક્ષ્મીકૃપાકટાક્ષપ્રત-ક્ષલક્ષ્યમાણદ્રવિણલક્ષલક્ષણ-
વિલક્ષણહિરણ્યપટ્ટસમલક્ષ્મીતમૂર્ધાનો નગરપ્રધાનવ્યવહર્તારઃ, સેના તપઃ
=ચતુરંગસેનાનાયકાઃ, સાર્થવાહાઃ=ગણિમ-ધરિમ-મેય-પરિચ્છેદ્યરૂપદ્રોયવિક્રોય વાતુ-
જાતમાદાય લાભે=છયા દેશાન્તરાણિ વ્રજતાં સાર્થં વાહયન્તિ=યોગક્ષેમેભ્યો પરિ-
પાલયન્તિ, દીનજનોપવરાય મૂલધનં દત્ત્વા તાન્ સંવર્દ્ધ-ન્તીતિ તથા, તત્ર-
ગણિસમ્=અકદ્વિત્રિચતુરાદિ સંસ્કારાદ્રમેણ ગણયિત્વા યદીર તે તથા-નાલિત્રે-પૂગી-

ત્રે સધં મ ઇશ્ય હૈં । જો હસ્તિ પરિમિત વજ્ર કે હી અકેલે સ્વામી હોતે હૈં વે
ઉત્કૃષ્ટશ્ય હૈં । જિન કે પાસ લક્ષ્મી દેવી કે કૃપાકટાક્ષ સે લાભાં કા દ્રવ્ય
હોના હૈં ઓર હસી કારણ જો નગર સેઠ કી ઉપાધિ સે વિભૂષિત રહા કરતે
હૈં । હસકે ઉપલક્ષ્ય મેં રાજા હૈં સુવર્ણ વા પટ્ટબંધ પ્રદાન કરતા હૈં જિસ સે
અન કા મસ્તક સદા વિભૂષિત રહા કરતા હૈં । એસે મનુષ્ય શ્રેષ્ઠી કહલાતે
હૈં । ચતુરંગ સેના કે જો નાયક હોતે હૈં અન્કા નામ સેનાપતિ હૈં । ગણિમ,
ધરિમ, મેય, ઓર પરિચ્છેદ્યરૂપ ક્રોધ વિક્રોધ યોગ્ય દ્રવ્યસમૂહ કો લેકર જો
લાભ કી ઇચ્છા સે દેશાન્તર કો જાતે હુએ મનુષ્યો કે સાથ કો દીનજનોં કે
નિમિત્ત પ્રદાન કર અન્કા સંવર્દન કરતે હૈં અન્કા નામ સાર્થવાહ હૈં । અલબ્ધ
વસ્તુ કા લાભ હોના હસકા નામ યોગ ઓર લબ્ધ કા પરિચ્છેદ્ય હોના હસકા
નામ ક્ષેમ હૈં । નારિકેલ-નારિયલ, પૂગીફલ-સુપારી, કદલીફલ-કેન્વાઆદિ
યે સવ ગણિમ દ્રવ્ય હૈં । ક્યોંકિ યે અક, દો, ત્રીન, ચાર, આદિરૂપ સે

હીરા. મણિ અને માણિકની રાશિનો જે સ્વામી હોય છે તેને મધ્ય ઇશ્ય' કહે છે.
હસ્તિપરિમિત વજ્રનો જે જે સ્વામી હોય છે તેને ઉત્કૃષ્ટ ઇશ્ય' કહે છે.

જેમની પાસે લક્ષ્મીદેવીની કૃપાને લીધે લાભોનું દ્રવ્ય હોય છે. અને તે
કારણે જેને નગરશેઠની પદવી મળી હોય છે એવા મનુષ્યને શ્રેષ્ઠી (શેઠ) કહે છે.
આ પદવીના ઉપલક્ષ્યમાં રાજા તેમને સુવર્ણનો પટ્ટબંધ પ્રદાન કરે છે તે પટ્ટબંધથી તે
શ્રેષ્ઠીનું મસ્તક સદા વિભૂષિત રહે છે. ચતુરંગ સેનાના નાયકને સેનાપતિ કહે છે.

હવે સાર્થવાહ' આ પદનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે—

ગણિમ. ધરિમ. મેય. અને પરિચ્છેદ્યરૂપ ક્રોધવિક્રોધયોગ્ય દ્રવ્યસમૂહને લબ્ધને
લાભ પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી અન્ય દેશ તરફ પ્રયાણ કરતાં મનુષ્યોના સાર્થ (અમૂહ)ને
જે યોગ ક્ષેમપૂર્વક પાળે છે. અથવા તેમને જવાનું હોય તે સ્થળે અલાભની રીતે
પહોંચાડે છે, જે પોતાના મળ ધનનું ગરીબ લોકોને માટે દાન કરીને તેમનું સંવ-
ર્ધન કરે છે, એવા પુરૂષને સાર્થવાહ કહે છે,

અલબ્ધ વસ્તુનો લાભ (પ્રાપ્તિરૂપ લાભ) થવો તેનું નામ 'યોગ' છે. અને
લબ્ધ (પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુ)નું પરિચ્છેદ્ય થવું તેનું નામ 'ક્ષેમ' છે ન ગિયેર. સુપારી

फलं—कदलीफलादिकम् । धरिमं=तुलासूत्रेणोत्तोल्य यदीयते, यथा ग्रीहि—यव-
लवण—सितादि । मेयं=शरावलघुभाण्डादिनोत्तोल्य यदीयते, यथा—दुग्ध—घृत—
तैलप्रभृति । परिच्छेद्यं च प्रत्यक्षतो निकषादिपरीक्षया यदीयते, यथा—मणि—
मुक्ता—प्रवालाभरणादि । एतेषां राजेश्वरादीनामितरेतरयोगद्रव्यः, ते प्रभृतयः—
आद्या मुख्या येषां ते तथा, कल्पे=सामान्येन प्रभाते, प्रभातस्यैव विशेषावस्थाः
प्राह—‘पाउप्पभायाए’ इत्यादिना । ‘पाउप्पभायाए’ प्रादुष्प्रभातायां—प्रादुर्भूतः प्रार-
म्भिकावस्थां प्राप्तः प्रभातो यस्यां सा तथा तस्याम्, राज्ञ्याम्—रात्रौ इति
प्रभातस्य प्रथमावस्था १ । तदनन्तरम् सुविमलायां=पूर्वापेक्षया—स्फुटतरमकाशायां

गिनकर बेचे या दिये जाते हैं । जो तराजू से तोलकर बेचे या दिये जाते
हैं—उनका नाम धरिम है जैसे ग्रीहि, यव—जौ, लवण, शक्कर आदि ।
पीतल आदि के बनाये गये बाँटों से जो नापकर बेचे या दिये जाते हैं—
उनका नाम मेय है—जैसे घृत, तेल दुग्ध वगैरह । जो कसौटी आदि पर
कसकर प्रत्यक्ष में परीक्षित करके दिये जाते हैं वे परिच्छेद्य हैं । जैसे मणि,
मुक्ता, प्रवाल आदि । “पाउप्पभायाए” इत्यादि पदों द्वारा सूत्रकारने प्रभात
की विशेष अवस्थाओं का प्रतिपादन किया है । वे अवस्थाएँ यहां ३ तीन
प्रकट की गई हैं “पाउप्पभायाए” इस पद से प्रभात की प्रथम अवस्था बत-
लाई गई है—इस अवस्था में रात्रि प्रभातप्राय हो जाती है । यह समय प्रभात
की आभा प्रारम्भिक अवस्था में आ जाती है । इसके बाद प्रभात की द्विती-

डेणां आदिने गण्णिमद्रव्यं कडे, छे. कारेणु के आ वस्तुओ अके छे. त्रणु आदिइय
गण्णिने वेचाय छे अथवा णरीह कराय छे. त्राज्वानी सहदथी वज्ज करीने जे वस्तु-
ओने वेचाय अथवा णरीहाय छे ते वस्तुओने धरिम कडे छे जेमके योणा. जव,
भीहुं. साकर आदि द्रव्यो पीतण आदिमांथी णनावेला पाण्णो अदि साधनो वडे
भापीने जे द्रव्यो वेचाय छे ते द्रव्योने ‘मेय’ कडे छे. जेमके बी. तेल; दूध.
जे द्रव्योने कसोटी पथ्थर आदि पर कसोटी करीने—तेरणी प्रत्यक्ष परीक्षा करीने
करीने वेचवा के णरीहवांमां आवे छे, जेव द्रव्योने परिच्छेद्य कडे छे. जेमके
मणि. मोति; प्रवाल आदि द्रव्यो.

“पाउप्पभायाए” इत्यादि पदों द्वारा सूत्रकारने प्रभात की विशेष अवस्थाओं का
प्रतिपादन कियुं छे. ते अवस्थाओ ‘अही’ त्रणु प्रकारनी कहेवांमां आवी छे—“पाउ-
प्पभायाए” आ पद द्वारा प्रभात की प्रथम अवस्था प्रकट करवांमां आवी छे. आ
अवस्थांमां रात्रि प्रभातप्राय थछ जय छे. लगलग रात्रिना चार वाज्याना समयने
आ प्रभातनी प्रथम अवस्थाइय समय समजवो. ते समये प्रभातनी आभा

તસ્યામેવ રાત્રૌ, અનન્તરમ્ ફુલ્લોત્પલકમલકોમ્લાન્મીલિતે-ફુલ્લં ચ તદુત્પલં ચ ફુલ્લોત્પલમ્, કમલો મૃગવિશેષઃ, તયોઃ વામલં=સુકુમારમ્ દલાન્તી નચનોશ્ચ ઉન્મીલિતમ્=ઉન્મીલનં યસ્મિન્ પ્રભાતે સ તથા તસ્મિન્ 'અદ્યાપંદુરે' યથાપાન્દુરે =યથાયોગ્યપીતસંકલિતશુક્રે પ્રભાતે સતિ ઇતિ-પ્રભાતસ્થ દ્વિતીયાવસ્થા ૨। તદન્તરં=સ્ત્રક્ષાશોકપ્રવાશકિંશુકશુકમુખગુઝાર્દરાગસદૃશે સ્ત્રક્ષાશોકસ્ય પ્રકાશઃ=કાન્તિઃ, કિંશુકં=પલાશપુષ્પં ચ, ગુઝાર્દ્રં ચ, તેષાં રામેણ સદૃશો યઃ સ તથા તસ્મિન્, વમલાકરનલિનીષ્ઠબોધકે-કમલાનામ્ આકરાઃ=ઉત્પત્તિભૂમયો હૃદાદિ જ્વલાન્નમ્ વિશેષાસ્તેષુ યાન્તિ નલિનીષ્ઠાનિ=પદ્મવ્રજાનિ તેષાં બોધકસ્તસ્મિન્, સદૃશાશ્ચ=સદૃશકિરણે દિત્તકરે=દિવસવિધાયિત્તિ તેજસા જ્વલતિ સૂર્યે ઉત્થિતે ચ સતિ ઇતિ પ્રભાતસ્થ તૃતીયાવસ્થા ૩। તદા મુખધાવનદન્તપ્રક્ષાલનતૈલસ્નાનફણિદ્વિસિદ્ધાર્થકહરિતાલિકાSSદર્શયુપપુષ્પમાલ્યગન્ધતામ્બૂલવસ્ત્રાદિકાનિ દ્રવ્યાવશ્યકાનિ કુર્વન્તિ। તત્ર-મુખધાવનં=જલેન મુખપ્રક્ષાલનમ્, દન્તપ્રક્ષાલનમ્=દન્તકાષ્ઠા-

ય અવસ્થા હોતી હૈ-इसमें पहिले की अपेक्षा प्रकाश स्फुटतर हो जाता है-जिसे पौ फटना कहते हैं। धीरे २ प्रकाश बढ़ते २ कमलों के ईषत् विकास और मृगों के उन्निद्र-निद्रारहित नयनों के सुकुमार उन्मीलन से युक्त होकर कुछ २ पीतवर्ण से मिश्रितशुभ्रता से समन्वित बन जाता है। इस द्वितीय अवस्था को पार कर जब प्रभात अपनी तृतीय अवस्था में पहुंचता है तब इस समय सूर्य उदित होकर अपने प्रकाश-ऊषा से उसे प्रकाशित कर देता है। इसे तृतीय अवस्था संपन्न प्रभात के समय जो राजेश्वरादि मनुष्य मुखधावनादि आवश्यक कृत्यों का संपादन करते हैं वे सब कार्य लौकिक द्रव्यावश्यक हैं।

પ્રારંભિક અવસ્થામાં આવી જાય છે. ત્યારબાદ પ્રભાતની દ્વિતીય અવસ્થાનો પ્રારંભ થવા માંડે છે. ત્યારે પહેલાં કરતાં પ્રકાશ સ્ફુટતર થતો જાય છે. આ સમયનો 'પો ફાટવો' અથવા લળલાખજાનો સમય કહે છે. ધીરેધીરે પ્રકાશ વધતો વધતો કમળોનો ઈષત્ (સામાન્ય અદ્ય) વિકાસથી અને મૃગોના ઉન્નિદ્ર નયનોના સુકુમાર ઉન્મીલનથી (ઉઘડવાથી) યુક્ત થઈને સહેજ સહેજ પીતવર્ણથી મિશ્રિત એવી શુભ્રતાથી સમન્વિત બની જાય છે આ બીજી અવસ્થા પસાર કરીને જ્યારે પ્રભાત પોતાની ત્રીજી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે સૂર્યોદય થઈ જવાને કારણે, સૂર્યના હળસે કિરણો વહે-ઊષા વહે-પ્રભાત પ્રકાશિત થઈ જાય છે. આ તૃતીય અવસ્થાસંપન્ન પ્રભાતને સમયે રાજેશ્વર આદિ મનુષ્યો જે મુખધાવન આદિ આવશ્યક કૃત્યો કરે છે, તે સઘળાં કૃત્યોને લૌકિક દ્રવ્યાવશ્યક કહે છે.

દિના દન્તાનાં ધાવનં, તૈલં=તૈલામ્ય : , સ્નાનં, તથા—ફણિહઃ—કઙ્કતિકા—કઙ્કતિ-
કયા કેશેષુ ધ્યાપારણમિત્યર્થઃ, સિદ્ધાર્થકાઃ=સર્ષપાઃ, હરિતાલિકા=દૂર્વા, યસ્તકે
મજ્જાલાર્થં સિદ્ધાર્થકાનાં દૂર્વાયાશ્ચ પ્રક્ષેપણમ્, આદર્શઃ=દર્પણઃ—મુખાદ્યલોકનસ્ય,
ધૂપઃ=ધૂપેન વસ્ત્રાણાં સુરભીકરણમ્, પુષ્પાણિ, માલ્યમ્=પુષ્પમાલા, પુષ્પમાલ્યાનાં યસ્ત-
કાદિષૂબ્ધોગઃ, તામ્બૂલમ્, વસ્ત્રાણિ ચ આદિર્બેષાં તાનિ તથાભૂતાનિ દ્રવ્યાવશ્ય-
કાનિ કુર્વન્તિ । તતઃપશ્ચાત્=મુખધાવનાદિ-દ્રવ્યાવશ્યકકરણાનન્તરં રાજકુલં વા
દેવકુલં વા આરામં વા ઉદ્યાનં વાં તથા સેમાં વા, પ્રપાં=પાનીયશાલાં વા ગચ્છ-
ન્તિ । રાજેશ્વરાદિસમ્બન્ધિકં મુખધાવનાદિકં દ્રવ્યાવશ્યકં વિજ્ઞેયમ્ ।

નન્તુ રાજેશ્વરાદિમિરવશ્યં ક્રિયમાણત્વાદ્ મુખધાવનાદીનાં ભવત્વાવશ્યકત્વમ્
પરન્તુ દ્રવ્યત્વં તુ તેષાં નાસ્તિ, વિવક્ષિતપર્યાયસ્ય યત્ કારણં તસ્યૈવ દ્રવ્ય-
ત્વાત્, ઉક્તં ચાપિ—

“ભૂતસ્ય ભાવિનો વા ભાવસ્ય હિ કારણં તુ યલ્લોકે ।

તદ્દ્રવ્યં તત્ત્વજ્ઞૈઃ સચેતનાચેતનં કથિતમ્” ॥ ઇતિ ॥

અસ્ય પંથસ્ય વ્યાખ્યા પ્રાગેવ ‘સે કિં તં દ્રવ્યાવશ્યકં’ ઇતિ ત્રયોદશ-
સૂત્રસ્ય ટીકાર્યાં કૃતાં ।

इत्थं राजेश्वरादि संबन्धिनां मुखधावनादीनामावश्यकपर्यायकारणत्वाभावाद्

શંકા—રાજેશ્વર આદિ મનુષ્ય દ્વારા સંપાદિત મુખધાવનાદિ કૃત્યોં મેં
અવશ્યકરણીયતા હોને કે કારણ આવશ્યકત્વ ભલે રહે. ઇસ મેં હમેં કોઈ વિવાદ
નેહી હૈ—પરન્તુ ઉનમેં વિવક્ષિત પર્યાય કે પ્રતિકારણત્વરૂપ દ્રવ્યત્વ નહીં આતા
હૈ । ક્યોંકિ વિવક્ષિત યહાં આવશ્યક પર્યાય હૈ, ઉસ પર્યાય કે પ્રતિ મુખ
ધાવનાદિ ક્રિયાઓં વા કયા સંબન્ધ ? । દ્રવ્ય કા લક્ષણં ૧૩ વેં સૂત્ર કા
ટીકા મેં “ભૂતસ્ય ભાવિનો વા” ઇત્યાદિ પદ્યદ્વારા સ્પષ્ટ હી કરં દિયો ગયા
હૈ । અતઃ ઇસ પ્રકાર કી દ્રવ્યતા રાજેશ્વર આદિ કે મુખ ધાવનાદિ લૌકિક

શંકા—રાજેશ્વર આદિ મનુષ્યદ્વારા સંપાદિત મુખધાવન આદિ ક્રિયાઓમાં
અવશ્ય કરણીયતા હોવાને કારણે આવશ્યકત્વ ભલે રહે. એ વાત સંબંધમાં અમે કોઈ
વિવાદમાં ઉતરવા માગતા નથી. પરન્તુ તે ક્રિયાઓમાં વિવક્ષિત પર્યાયના કારણરૂપ
દ્રવ્યત્વ સંભવી શકતું નથી. કારણ કે વિવક્ષિત પર્યાયરૂપ જે આવશ્યક પર્યાય અહીં
પ્રકટ કરવામાં આવી છે, તે પર્યાયની સાથે મુખધાવન આદિ ક્રિયાઓને શો સંબંધ
છે ? તેમાં સૂત્રની ટીકામાં આપે દ્રવ્યનું આ પ્રમાણે લક્ષણ કહ્યું છે—“ભૂતસ્ય
ભાવિનો વા” ઇત્યાદિ. આપે પ્રતિપાદિત કરેલા એ લક્ષણ પ્રમાણેની દ્રવ્યતા રાજે-
શ્વર આદિના મુખધાવન આદિ લૌકિક કાર્યોમાં નહીં આવી શકવાથી (અસંભવિત

નાસ્તિ દ્રવ્યાવશ્યકત્વમિતિ ચેદુચ્યતે—‘ભૂતસ્ય ભાવિનો વા’ इत्याद्यैव द्रव्य-
 लक्षणं नास्ति, किन्तु—‘अप्पहाणे वि दव्वसदोत्थि’ अप्राधान्येऽपि द्रव्यशब्दो-
 ऽस्ति—इति वचनात् अप्रधानरूपेऽर्थेऽपि द्रव्यशब्दो वर्तते । सुखधावनादौ मोक्षप्राप्तेर-
 प्राधान्यं च मोक्षकारणभूतभावावश्यकपक्षेक्षया बोध्यम् । यतो मोक्षस्य कारणं तु भावा-
 वश्यकमेव नतु द्रव्यावश्यकम् अतोऽत्र सुखधावनादेरप्राधान्यमिति । ततश्च-द्रव्यभूतानि-
 अप्रधानभूतानि-आवश्यकानि द्रव्यावश्यकानीत्वर्थः, एवं च संसारकारणानां राजेश्व-
 रादि सुखधावनादीनामस्त्येव द्रव्यावश्यकत्वम्, इति नास्ति दोषावसरः । सुख-

कार्यों में नहीं, आस करने से उनमें आवश्यक पर्याय के प्रति कारणता नहीं
 बन सकती है । इस कारणता के अभाव में उनमें द्रव्यावश्यकता नहीं आसकती है ?

उत्तर—शंकाकार को जो इस प्रकार की शंका उत्पन्न हुई है । उसका
 कारण “भूतस्य भाविनो वा” इत्यादि पद्योक्त द्रव्य-वा-लक्षण
 है कि इसपर यह कहना है कि द्रव्य का लक्षण इतना ही नहीं
 है किन्तु “अप्पहाणे वि दव्वसदोत्थि” अप्राधान्य अर्थ में भी द्रव्य शब्द है “इस-
 कथन के अनुसार अप्रधान अर्थ में भी द्रव्य-शब्द का प्रयोग हुआ है ।
 इन सुखधावनादि लौकिक कृत्यों में मोक्षप्राप्ति की अप्रधानता मोक्ष के कारण
 भूत भावावश्यक की अपेक्षा से कहा गया है । क्योंकि मोक्ष का कारण तो
 भावावश्यकही होता है, नहि कि द्रव्यावश्यक इसलिए यहां सुखधावनादि
 की अप्रधानता है । इसकारण द्रव्यभूत-अप्रधानभूत जो आवश्यक
 हैं वे द्रव्यावश्यक हैं ऐसा अर्थ द्रव्यावश्यक-वा-लक्ष्य हो जाता
 है । इस तरह राजेश्वर-आदि के संसारकारणभूत सुखधावनादि कार्यों में
 व्यावश्यकता घटित हो जाती है । इन सुखधावनादि कृत्यों में लोकप्रसिद्धि
 से भी आगमरूपता नहीं है—अतः उनमें आगम का अभाव होने से नो

હોવાથી) તે ક્રિયાઓ આવશ્યકપર્યાયના કારણરૂપ બની શકતી નથી. આ કારણુતાના
 અભાવને લીધે તે ક્રિયાઓમાં દ્રવ્યાવશ્યકતાનો સદ્ભાવ સંભવી શકતો નથી,

ઉત્તર—શંકા કરનારે આ પ્રકારની જે શંકા કરી છે તેણે કારણ “ભૂતસ્ય
 ભાવિનો વા” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા દ્રવ્યનું જે લક્ષણ પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે,
 તે લક્ષણવાળા પદાર્થને જ દ્રવ્ય-માનવું બોધ્યો, એવી જ તેની માન્યતા છે. આ
 પ્રકારની માન્યતાને કારણે જ આ શંકા ઉદ્ભવી છે. તો તેની શંકાના જવાબરૂપે
 અમારે એટલું જ કહેવાનું કે દ્રવ્યનું લક્ષણ એટલું જ નથી, પરંતુ “અપ્પહાણે
 વિ દવ્વસદોત્થિ” “અપ્રધાન્યમાં વળું દ્રવ્ય શબ્દ છે,” આ કથન અનુસાર અપ્રધાન
 અર્થમાં પણ દ્રવ્ય શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. તે સુખધાવન આદિ લૌકિક કૃત્યોમાં
 જે અપ્રધાનતા (પ્રધાનતાથી રહિતપણું) હોય છે તે મોક્ષના કારણભૂત ભાવાવશ્યકની
 અપેક્ષાએ કહેવામાં આવી છે, તેથી દ્રવ્યભૂત-અપ્રધાનરૂપ-જે આવશ્યક છે તેમને

भावनादौ लोकप्रसिद्ध्याऽपि आगमाभावात् सर्वथा नोआगमत्वम्, नाश-दश्चात्र सर्वथा आगमनिषेधे वर्तते । तदेतत् लौकिकं द्रव्यावश्यकं वर्णितम् ॥ सू० २० ॥

आगमता आजाती है । इस प्रकार सर्वथा आगम के अभावजन्य द्रव्यावश्यकता इनमें होने से लौकिक द्रव्यावश्यकता इनमें बन जाती है । इस तरह से लौकिक द्रव्यावश्यक का स्वरूप वर्णन है ।

भावार्थ—इस सूत्रद्वारा सूत्रकार ने तद्व्यतिरिक्त लौकिकद्रव्यावश्यक का स्वरूप बतलाया है । उसमें संसारीजनोंद्वारा जो भी सांगलिक कृत्य हैं कि जिन्हें करना आवश्यक होता है वे सब लौकिक द्रव्यावश्यक हैं । मंगल निमित्त सर्पों का क्षेप करना दूर्वा का संसार कार्यों में उपयोग करना, दही आदि का किसी शुभ कार्य के निमित्त भक्षण करना आदि सब द्रव्यावश्यक हैं । यद्यपि इन लौकिक आवश्यकपर्याय के प्रति कोई संबंध नहीं है फिर भी इन्हें द्रव्यावश्यक का अर्थ अप्रधानभूत आवश्यक मानकर द्रव्यावश्यकरूप माना गया है । इन लौकिक कार्यों में आगम का सर्वथा अभाव रहता है । अतः ये नोआगमरूप हैं ॥ सूत्र २० ॥

द्रव्यावश्यक इत्युच्यते अथ आगमनो द्रव्यावश्यकनो अर्थ प्राप्त यथ ज्ञायते अथ प्रकारे राजेश्वरादिना संसार कारणभूत सुगुणावन आदि कार्येषां द्रव्यावश्यकता घटित यथ ज्ञायते अथ भुगुणावनाह कृत्येषां लोकप्रसिद्धिनी अपेक्षायामप्यु आगमरूपता नथी । ते कारणे ते क्रियाभ्यामा आगमनो अलाव होवाने दीधे नो आगमता सिद्ध थायते अथ प्रकारे आगमना सर्वथा अलाव जन्य द्रव्यावश्यकता तेमनामा होवाथी तेमनामा लौकिक द्रव्यावश्यकता होवानी वात सिद्ध यथ ज्ञायते द्रव्यावश्यकताना स्वरूपतुं अथ प्रकारतुं वर्णन आही करवामां आव्युं छे ।

भावार्थ—आगमना ये सूत्रमां (१७ अने १८ भा सूत्रमां ज्ञायकशरीर द्रव्यावश्यक अने लव्यशरीरद्रव्यावश्यकतुं स्वरूप प्रकट करवामां आव्युं । हुवे तेमनेथी सिन्न अथ द्रव्यावश्यकनी प्रपणु करवामां आवे छे, अथ सूत्रद्वारा तेना प्रथम लेदइय लौकिक द्रव्यावश्यकतुं स्वरूप जताववामां आव्युं छे । ससारी ज्येवा द्वारा जे जे सांगलिक क्रियायो करवानुं आवश्यक मानवामां आवे छे, ते सधणी क्रियाभ्याने लौकिक द्रव्यावश्यक उहेवानां आवे छे, मंगल निमित्ते सरसव आदिनो प्रक्षेप करवो, दूर्वा (हर्ष)नो सांगलिक कार्येषां उपयोग करवो डोछ शुभकार्यने निमित्त दही आदिनुं लक्षाणु करवुं, वगेरे क्रियाभ्याने लौकिक द्रव्यावश्यक उहे छे, जे के अथ लौकिक आवश्यक कृत्येनो आवश्यकपर्यायनी साथे डोछ संबध नथी, छातां पणु द्रव्यावश्यकनो अर्थ अप्रधानभूत आवश्यक माननीने तेरने द्रव्यावश्यक इत्यु मानवामां आवे छे अथ लौकिक कार्येषां आगमनो सर्वथा अलाव रहे छे, तेथी तेभ्या नो आगमरूप छे ॥ सू० २० ॥

અથ જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત—કુપ્રાવચનિકદ્રવ્યાવશ્યકરૂપં દ્વિતીય-
ભેદં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં કુપ્પાવયણિયં દઢ્વાવસ્સયં ? કુપ્પાવયણિયં
દઢ્વાવસ્સયં જે હમે ચરગચીરિગચમ્મખંડિયભિક્ખોંડપં રંગગોયમ
ગોઠ્ઠતિય ગિહિધમ્મધમ્મચિંતગઅવિરુદ્ધવિરુદ્ધબુદ્ધસાવગપ્પભિત-
ઓ પાસંડત્થા કલ્હં પાઉપ્પમાયાણ રયણીણ જાવ તેયસા જલંતે
હંદસ્સ વાં સ્વંદસ્સ વા સ્સંદસ્સ વા સિવસ્સ વાં વેસમણસ્સ વા દેવસ્સ
વાં નાગસ્સ વા જક્ખવસ્સ વાં મૂયસ્સ વા મુગુદસ્સ વાં અજ્ઞાણં વા
હુંગ્ગાણં વા કોદ્ધકિરિયાણ વા ઉવલેવણસંમજ્જણઆવરિસણંધૂવ-
પુપ્ફગંધમહાઇયાઇં દઢ્વાવસ્સયાઇ કરેતિ, સે તં કુપ્પાવયણિયં
દઢ્વાવસ્સયં ॥ સૂ. ૨૧ ॥

છાયા—અથ કિં તત્ કુપ્રાવચનિકં દ્રવ્યાવશ્યકમ્ ? કુપ્રાવચનિકં દ્રવ્યા-
વશ્યકં ય હમે ચરકચીરિકચર્મખણ્ડિકભિક્ષોંડપાણ્ડુરાદ્ગોતમગોત્રતિક

અથ સૂત્રકારતદ્વચાંતેરિક્ત કા જો દૂસરા ભેદ કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક
હૈ ઉસઞ્ઞા-વર્ણન કરતે હૈ—“સે કિં તં કુપ્પાવયણિયં” ઇત્યાદિ ॥ સૂત્ર ૨૧ ॥
શબ્દાર્થ—(સે) હે મદંત ! (તં) પૂર્વપ્રકાન્ત (પૂર્વ પ્રસ્તુતવિષય) કુપ્પાવયણિયં
દઢ્વાવસ્સયં કિં) કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક કા વગા સ્વરૂપ હૈ । (કુપ્પાવયણિયં
દઢ્વાવસ્સયં) ઉત્તર—કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર હૈ—સુનો—
(જે હમે ચરગચીરિગચમ્મખંડિયભિક્ખોંડપંડુરંગગોયમગોઠ્ઠતિયગિહિધમ્મ

“તદ્વચતિરિક્ત દ્રવ્યાવશ્યકનો જે કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક નામનો બીજો ભેદ છે
તેનું હવે સૂત્રકાર વર્ણન કરે છે—“સે કિં તં કુપ્પાવયણિયં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે) શિષ્ય ગુરૂને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવન્ ! (તં) પૂર્વ
પ્રકાન્ત (પૂર્વ પ્રસ્તુત વિષય) (કુપ્પાવયણિયં દઢ્વાવસ્સયં કિં) કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યા-
વશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(કુપ્પાવયણિયં દઢ્વાવસ્સયં) કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યકનું સ્વરૂપ આ
પ્રકારનું છે—(જે હમે ચરગચીરિગચમ્મખંડિયભિક્ખોંડપંડુરંગગોયમગોઠ્ઠતિગિ-

गृहिधर्म धर्मचिन्तकाविरुद्धविरुद्धवृद्धश्रावकप्रभृतयः पाषण्डस्थाः कल्पे प्रादु-
प्रभातायां रजन्यां यावत् तेजसा जलति इन्द्रस्य वा स्कन्दस्य वा रुद्रस्य वा
शिवस्य वा वैश्रवणस्य वा देवस्य वा नागस्य वा यक्षस्य वा भूतस्य वा मुकु-
न्दस्य वा आर्याया वा दुर्गाया वा कोट्टक्रियाया वा उपलेपनसम्मार्ज्जनावर्षण-
धूपपुष्पगन्धमाल्यादिकानि द्रव्यावश्यकानि कुर्वन्ति । तदेतत् कुप्रावचनिकं द्रव्या-
वश्यकम् ॥ सू० २१ ॥

धम्मचित्तगं अविरुद्धविरुद्धवृद्धसावगप्पभित्तओ पासंडत्था) जो थे चरक,
चीरिक, चर्मखंडिक, भिक्षोण्ड, पाण्डुराङ्ग, गोतम, गोत्रतिक, गृहि, धर्माधर्म
चित्तक, अविरुद्ध, विरुद्ध, और वृद्ध, श्रावक आदि हैं कि जो पाषण्डस्थ
अपने आप को व्रती मानते हैं (कल्लं पाउप्पभायाए रयणीए जाव तेयसा जलंते)
सामान्य प्रभात होने पर प्रभातप्राय रजनी के होने पर यावत् तेज से ज्वलित
सूर्य के उदय होने पर (इंदस्सवा) इन्द्र की (खंदस्स वा) अथवा स्कंद-कार्ति-
क स्वामी की (रुदस्स वा) अथवा रुद्र की (सिवस्स वा) अथवा शिव की (वेस-
मणस्स वा) अथवा वैश्रमण की (देवस्स वा) अथवा सामान्य देव की (नागस्स वा)
अथवा नाग की (जक्खस्स वा) अथवा यक्ष की (भूयस्स वा) अथवा भूत की
(मुगुंदस्सवा) अथवा मुकुंद की (अज्जाए वा) अथवा आर्यादेवी की (दुग्गाए वा)
अथवा दुर्गा की (कोट्टिकिरियाए वा) अथवा कोट्टक्रिया की (उवलेवण संमज्जण-
आवरिसण-धूवपुप्फगंधमल्लाइयाइंदव्वावस्सयाइं करेति-से तं कुप्पावयणियं

हिधम्मधम्मचित्तगअविरुद्धविरुद्धवृद्धसावगप्पभित्त ओ पासंडत्था) जे आ चरक
चीरिक, चर्मखंडिक, भिक्षोण्ड, पाण्डुराङ्ग, गोतम, गोत्रतिक, गृहिधर्मा, धर्मचिन्तक,
अविरुद्ध अने वृद्ध श्रावक आदि छे के जेओ पाषण्डस्थ छे-जेओ पोतानी जतने
व्रती माने छे (आ अथां पढेनो अर्थ शण्ढार्थने अन्ते स्पष्ट करवामां आओ छे)
(कल्लं पाउप्पभायाए रयणीए जाव तेयसा जलंते) तेओ सामान्य प्रभात थतां-
लगलग रात्रिने अन्तकाण समीप आवे त्यारे लगलांअणु थाय त्यारे अने सूर्य
पोताना सहस्रकिरणोत्थी प्रकाशवा लागे त्यारे (इंदस्स वा)इन्द्रनी अथवा.(खंदस्स वा)
स्कंदनी-कार्तिक वासिनी, (रुदस्स वा) अथवा रुद्रनी (सिवस्स वा) अथवा शिवनी
(वेसमणस्स वा) अथवा वैश्रमणनी-कुबेरनी. (देवस्स वा) अथवा सामान्य देवनी
(नागस्स वा) अथवा नागनी. (जक्खस्स वा) अथवा यक्षनी. (भूयस्स वा) अथवा
भूतनी (मुगुंदस्स वा) अथवा मुकुंदनी. (अज्जाए वा) (दुग्गाए वा)
अथवा दुर्गानी (कोट्टिकिरियाए वा) अथवा कोट्ट क्रियानी (उवलेवण, संमज्जण-
आवरिसण-धूव पुप्फ गंधमल्लाइयाइ दव्वावस्सयाइं करेति से तं कुप्पावयणियं

टीका—शिव्यः पृच्छति—‘से किं तं’ इत्यादि । अथ किं तत् कुप्रावचनिकं द्रव्यावश्यकम् ? उत्तरमाह—कुप्रावचनिकं=कुत्सितं प्रवचनं येषां ते कुप्रावचनाः, कुत्सितत्वं चास्य प्रवचनस्य मोक्षानुपयोगित्वात्, तेषामिदं कुप्रावचनिकम् द्रव्यावश्यकमेवं विज्ञेयम्—य इमे चरकचीरिक्चर्मखण्डिक—भिक्षोण्ड—पाण्डुराङ्गुलीतमंगीत्रतिकृहिधर्मधर्मचिन्तकाविरुद्धविरुद्धवृद्धश्रावकप्रभृतयः, पाण्डुरथाः, तत्र—चरकाः=घाटिवाहकाः—यूथबद्धाः सन्ती ये भिक्षां चरन्ति ते चरकाः, अथवा—भुञ्जन्ती ये चरन्ति ते चरकाः । चीरिकाः=रथ्यापन्नितवस्त्रखण्डधारकाः, चर्मखण्डिकाः=चर्मवसनाः, यथा—चर्ममयसर्वोपकरणाः, भिक्षोण्डाः=ये भिक्षालब्धमेवान्नादिकं भुञ्जते न तु स्वपालितगवादीनां दुग्धादिकं, ते भिक्षोण्डा

द्रव्यावश्यं) उपलेपन क्रिया करते हैं, संमार्जन क्रिया करते हैं, दुग्ध एवं गन्धोदक आदि से स्नान क्रिया करते हैं, पुष्पपूजा करते हैं, धूपपूजा करते हैं, चन्दन से उनका उपलेपन करते हैं उन पर साला चढ़ाते हैं, इत्यादिरूप जो द्रव्यावश्यक करते हैं वह सब कुप्रावचनिक द्रव्यावश्यक है । इस प्रकार पूर्व प्रक्रान्त द्रव्यावश्यक का यह स्वरूप है ।

जो समुदायरूप में एकत्रित होकर भिक्षा मांगते हैं वे चरक हैं । अथवा खाते २ जो चलते हैं वे चरक हैं मार्ग में पड़े हुए वस्त्रखंडों को जो पहना करते हैं वे चीरिक् हैं । चमड़े को वस्त्ररूप में पहनते हैं अथवा चमड़े के ही समस्त उपकरण जिनके होते हैं उनका नाम चर्मखण्डिक है । भिक्षा में प्राप्त हुए अन्न से ही जो अपना—उदर पूर्ण करते हैं—अपने घर में पालित गाय आदि के दुग्धादिक से नहीं—

द्रव्यावश्यं) उपलेपक किया करे छे, समार्जन किया करे छे, दूध, गंधोदक आदि वडे स्नान कराववानी किया करे छे, फूलो वडे पूजा करे छे, धूपपूजा करे छे, चन्दन वडे तेनुं उपलेपन करे छे, तेमना पर भाणाओ चडावे छे, इत्यादि प्रकारना जे द्रव्यावश्यक करे छे ते सधना द्रव्यावश्यकने कुप्रावचनिक द्रव्यावश्यक कहे छे. पूर्व प्रस्तुत कुप्रावचनिक द्रव्यावश्यकनुं आ प्रकारनुं स्वरूप छे उवे अरक आदि पहोना अर्थ स्पष्ट करवामां आवे छे—जेओ सयुहायइपे ओकर थधने भिक्षा भागे छे तेमनुं नाम अरक छे. अथवा भातां भातां जेओ आवे छे. तेमने ‘अरक’ कहे छे. मार्ग पर पडेला वस्त्रखंडोने ओकर करीने जेओ ते वस्त्रखंडोने धारण करे छे—पडिरे छे—तेमने ‘चीरक’ कहे छे, आभडाने जे वस्त्रइपे पहिरनार अथवा आभडानां जे उपकरणो राखनारने ‘चर्मखण्डित’ कहे छे.

भिक्षामा प्राप्त थयेला अन्नथी जे जेओ पोतानुं पेट भरि छे—पोताने घर—भाणेली गाय आदिना दूध आदिथी जे पोतानुं पेट भरतो नथी तेने ‘भिक्षोण्ड’

उच्यन्ते, यद्वा—भिक्षोण्डाः=सुगतशासनस्थाः, पाण्डुराङ्गाः=पाण्डुराणि=भस्मलेप-
नात् शुभ्राणि अङ्गानि=गात्राणि येषां ते तथा, भस्मलेपितशरीरा इत्यर्थः
गोतमाः—ये हि विस्मयकारकपादपतनादिशिक्षाभिर्दृष्टं शिक्षयित्वा वराट्-
वमालाभिस्तं विभूष्य तस्य वृषभस्य विविधमभिनयं दर्शयित्वा भिक्षन्ते ते गोतमाः
गोव्रतिकाः—गोव्रतं येषां ते गोव्रतिकाः=गोचर्यानुकारिणः, ते हि गवां मध्ये
वस्तुमिच्छया तद्भवनाभावितान्तःकरणा पुरान्निर्गच्छन्तीभिर्गोभिः सह निर्गच्छन्ति,
तिष्ठन्तीभिः सह तिष्ठन्ति, उपविशन्तीभिः सहोपविशन्ति, भुञ्जानाभिः सह तद्वदेव
तृणपुष्पफलादिकं भुञ्जते, जलं पिबन्तीभिः सह तदनुवर्णो नैव जलं पिबन्ति ।
उक्तं च— “गावीहिं समं निज्जमवेसठाणांसणाइ पकरंति ।
भुजंति जहा गावी तिरिक्खवासं विभावंता ॥”

उनका नाम भिक्षोण्ड है। अथवा सुगत-(बुद्ध)-के शासन को मानने वालों का नाम भी भिक्षोण्ड है। भस्म के लेपन से जिनका शरीर शुभ्र हो जाता है उन का नाम शुभ्राङ्ग है। जो बैल को विस्मयकारक चाल सिखा करके और उसे कौड़ियों की मालाओं से विभूषित करके उसका अभिनय दिखाकर भिक्षावृत्ति करते हैं उनका नाम गोतम है। राजा दिलीप की तरह गोव्रत का जो पालन करते हैं उनका नाम गोव्रतिक है। गोव्रत को पालन करने वाले मनुष्य गायों के मध्य में रहने की इच्छा से गायें जब पुर से नीकलती हैं तब उनके साथ ही निकलते हैं, जब वे बैठती हैं—तब बैठते हैं जब वे खड़ी होती हैं—तब वे खड़े होते हैं, जब ये चरती हैं तब वे भोजन करते हैं फलादि का, और जब वे जल पीती हैं, तब वे जल पीते हैं।

કહે છે અથવા સુગતના (બુદ્ધના) શાસનને માનનારનું નામ ભિક્ષાંડ છે. ભસ્મના લેપથી જેમનું શરીર શુભ્ર થઇ જાય છે, તેમને ‘શુભ્રાંગ’ કહે છે. જેઓ બળદને આશ્ચર્યજનક ચાલ શિખવીને અને તેને કોડીઓની માળાઓથી વિભૂષિત કરીને, તેનો અભિનય લોકોને બતાવી બતાવીને ભિક્ષાવૃત્તિ કરે છે તેમને ‘ગોતમ’ કહે છે. રાજા દિલીપની જેમ ગોવ્રતનું પાલન કરનારને ‘ગોવ્રતિક’ કહે છે. ગોવ્રતનું પાલન કરનાર પુરુષ ગાયોની પાસે રહીને તેમની સેવા કર્યા કરે છે. જ્યારે ગાયો ગામમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે ગોવ્રતિક પણ તેમની સાથે જ ગામની બહાર ચાલી નીકળે છે, જ્યારે તે ગાયો નીચે બેસે છે ત્યારે તે ગોવ્રતિક પણ નીચે બેસે છે. જ્યારે તેઓ ઊભી થાય છે ત્યારે તે પણ ઊભો થાય છે, જ્યારે તેઓ ચરતી હોય છે, ત્યારે તે પણ ફલાદિફલ લોબન કરે છે, જ્યારે તેઓ પાણી પીવે છે, ત્યારે તે પણ પાણી પીવે છે. કહ્યું પણ છે, એમ કહીને સૂત્રકારે જે ગાથા આપી છે તે

છાયા-ગોમિઃ સમં નિર્ગમ્યવેશસ્થાનાસનાદિ પ્રકર્વન્તિ ।

મુઠ્ઠજતે યથા ગૌઃ, તિર્યગ્વાસં જિમાવયન્તઃ ॥૩૮૮॥

ગૃહધર્માણઃ—ગૃહિણાં ધર્મો યેષાં તે ગૃહધર્માણઃ=‘ગૃહસ્થ-ધર્મ એવ શ્રેયાન્’
ઇતિ મત્વા તદુચિતધર્માચારિણઃ, । ઉક્તં ચ તદનુસારિભિઃ—

“ગૃહાશ્રમસમો ધર્મો, ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ ।

તં પાલયન્તિ તે ધીરાઃ, ક્લીબાઃ પાપણ્ડમા તાઃ ॥ ૩૮૯ ॥

ધર્મચિન્તકાઃ—યાજ્ઞવલ્ક્યાદિ પ્રણીતધર્મસંહિતાદિભિઃસહ યે ધર્મં ચિન્તયન્તિ=તામિ-
ર્વ્યવહરન્તિ યે તે ધર્મચિત્તિકા ઉચ્યન્તે, અવિરુદ્ધાઃ—દેવનૃપમાતાપિતૃતિર્યગાદીનામ-
વિરોધેન વિનયકારિણો યે ભવન્તિ તેઽવિરુદ્ધાઃ=વૈનયિકા इत्यर्थः, વિરુદ્ધાઃ=

ઉક્તં ચ—કરકે જો ગાથા લિખી હૈં ઉસ કા અર્થ મીં યહી હૈં । ગૃહ-
સ્થ ધર્મ હીં શ્રેયસ્કર હૈં એસી જિન કી માન્યતા હોતી હૈં । ઓર ઉર્સાં કે
ઉચિત જો ધર્મ કા આચરણ કરતે હૈં વે ગૃહધર્મા હૈં । ઇન લોંગો કા એસા
કહના હૈં કિ ગૃહસ્થાશ્રમ જૈસા ધર્મ ન હુઆ હૈં ઓર ન હોગા । જો ધીર હોતે
હૈં વે હીં ઇસકા પાલન કરતે હૈં ઓર જો ક્લીબ-કમજોર હૈં વે વ્રતોં કો લેતે
હૈં । યાજ્ઞવલ્કય આદિ કે દ્વારા રચિત ધર્મસંહિતા આદિ કો લેકર જો
ધર્મ કા વિચાર કરતે હૈં-ઉનકે અનુસાર અપની દૈનિક પ્રવૃત્તિ ચલાતે હૈં વે
ધર્મચિન્તક હૈં । દેવ નૃપ, માતાપિતા ઓર તિર્યગ્ચ આદિ કા વિના કિસી
ભેદભાવ કે જો એકસા વિનય કરતે હૈં વે અવિરુદ્ધ-વૈનયિક મિથ્યાદૃષ્ટિ-હૈં ।

ગાથાનો ઉપર મુજબનો જ અર્થ થાય છે. તે ગાથામાં ગોત્રતિકનાં લક્ષણો બતા-
વવામાં આવ્યા છે.

“ગૃહસ્થધર્મ જ શ્રેયસ્કર છે,” આ પ્રકારની માન્યતા ધરાવનાર અને તેને
અનુરૂપ જ ધર્મનું આચરણ કરનાર જે પુરુષો હોય છે તેમને ‘ગૃહધર્મા’ કહે છે.
તે લોકોની એવી માન્યતા છે કે “ગૃહસ્થાશ્રમ જેઓ કોઈ ધર્મ થયો, પણ નથી
અને થવાનો પણ નથી જે લોકો ધીર હોય છે તેઓ જ તેનું પાલન કરી શકે છે
અને જે લોકો કલીબ (કમજોર) હોય છે તેઓ જ વ્રતોની આરાધના કરે છે.
યાજ્ઞવલ્કય આદિ તત્ત્વચિન્તકો દ્વારા રચિત ધર્મસંહિતા આદને આધારે જેઓ
ધર્મનો વિચાર કરે છે, અને તેને અનુસાર જ પોતાની દૈનિક પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે
તેમને “ધર્મચિન્તક” કહે છે.

જેઓ દેવ, નૃપ, માતા, પિતા, અને તિર્યગાદિનો કોઈપણ પ્રકારનો ભેદભાવ
રાખ્યા વિના એક સરખો વિનય કરે છે, તેમને ‘અવિરુદ્ધ’ (વૈનયિક મિથ્યાદૃષ્ટિ)

અક્રિયાવાદિનઃ, એતે હિ પુણ્યપાપપરલોકાદિકં ન મન્યન્તે, અતઃ સર્વપાષણ્ડિ-
વિરુદ્ધાચારત્વાદેતે વિરુદ્ધા ઉચ્યન્તે ।

નન્વેતેષામક્રિયાવાદીનાં પુણ્યપાપાદ્યસ્વીકરણાત્ ઇન્દ્રાદ્યપલેપનકર્તૃત્વં ન સંભ-
વતીતિ ચેત, ઉચ્યતે, પુણ્યપ્રાપ્તિચ્છયા યદ્યપિ તેષામ્ ઇન્દ્રાદ્યપલેપનકર્તૃત્વં ન
સંભવતિ તથાપિ જીવિકોદ્દેશેન તુ તત્સંભવત્યેવેતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ ।

વૃદ્ધશ્રાવકાઃ=વૃદ્ધાઃ પ્રાચીનકાલમપેક્ષ્ય વૃદ્ધાઃ, તએવ શ્રાવયન્તીતિ શ્રાવકાઃ-
બ્રાહ્મણા—ઋષભદેવજ્યેષ્ઠપુત્રભરતશાસનકાલે યે દેવગુરુધર્મસ્વરૂપં શ્રાવયિતાર

પુણ્ય, પાપ ઓર પરલોક આદિ કી માન્યતા સે જો બહિર્ભૂત હોતે હૈં દેસે
અક્રિયાવાદી વિરુદ્ધ હૈં । इनका आचारविचार सर्व पाषण्डियों सर्व धर्मवाले
की अपेक्षा विरुद्ध होता है । इसलिये ये विरुद्ध कहे जाते हैं ।

શંકા—યે અક્રિયાવાદી જવ પુણ્યપાપ આદિ કુછ મી નહીં માનતે હૈં
—તવ ઇન્દ્ર આદિ કા યે ઉપલેપન આદિ કયોં કરેંગે—અર્થાત્ નહાં કરેંગે,
એસી સ્થિતિ મેં ઇહૈં ઇન્દ્રાદિ કે ઉપલેપન આદિ કે કર્તૃત્વ મેં કયોં ગિનાયા
ગયા હૈં—સો ઇસ શંકા કા ઉત્તર ઇસ પ્રકાર સે હૈં કિ ઇન મેં મલે હી પુણ્ય
પ્રાપ્તિ કી ઇચ્છા સે ઇન્દ્રાદિક કા ઉપલેપન કર્તૃત્વ સંભવન હો—તોમી
આજિવિકા કે ઉદ્દેશ સે उनमें इन्द्रादिक का उपलेपनादि करना संभ-
वित होता ही है । अतः सूत्रकार की कुप्रावचनिक द्रव्यावश्यक में इनकी
परिगणना निर्दुष्ट है । वृद्धश्रावक का अर्थ यहां ब्राह्मण से है । क्योंकि प्राचीन

કહે છે. જેઓ પાપ, પુણ્ય, પરલોક આદિને માનતા જે નથી એવાં અક્રિયાવાદીને
'વિરુદ્ધ' કહે છે. તેમના આચારવિચાર બધાં ધર્મવાળા કરતાં વિરુદ્ધના જે હોય છે.

શંકા—તે અક્રિયાવાદીઓ જે પાપ પુણ્ય આદિમાં માનતા જે નથી. તો
તેઓ ઇન્દ્ર આદિનું ઉપલેપન. પૂજન આદિ શા માટે કરે ? કહેવાનું તાત્પર્ય એ
છે કે સૂત્રમાં ઇન્દ્રાદિનું ઉપલેપન. પૂજન આદિ કરનારમાં આ અક્રિયાવાદીઓને
પણ ગણાવવામાં આવેલ છે. અક્રિયાવાદીઓ આ પ્રકારની ક્રિયાઓ કરે તે કેવી
રીતે માની શકાય ?

ઉત્તર—ભલે તેઓમાં પુણ્યપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી ઇન્દ્રાદિનું ઉપલેપન, પૂજન આદિ
ક્રિયાઓ કરવાની વાત અસંભવિત હોય પરંતુ આજીવિકા ચલાવવાના હેતુથી તેઓમાં
પણ ઇન્દ્રાદિકનું ઉપલેપન પૂજન આદિ ક્રિયાઓનો સદ્ભાવ હોઈ શકે છે. તેથી
સૂત્રકારે કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યકમાં તેમની જે પરિગણના કરી છે તે નિર્દોષ કથનરૂપ
જ સમજવી જોઈએ.

આ સૂત્રમાં 'વૃદ્ધશ્રાવક' આ પદ બ્રાહ્મણના અર્થમાં વપરાયું છે, કારણ કે
અહીં પ્રાચીન કાળની અપેક્ષાએ તેમનામાં વૃદ્ધતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. આ

આસન્ અતएववृद्धाः, त एव पश्चाद् ब्राह्मणा जाताः। एतेपामितरेतरयोगद्वन्द्वः,
 ते प्रभृतयः=आद्याः-मुख्या येषां ते तथा, प्रभृतिग्रहणात् परिव्राजकादीनां संग्रहः,
 पाषण्डस्थाः-पाषण्डं=व्रतं तत्र तिष्ठन्तीति पाषण्डस्थाः=व्रतिनः कल्पे प्रादुष्प्रभा-
 तायां रजन्यां यावत्तेजसा ज्वलति, एतेषां पदानां व्याख्या पूर्वसूत्रे कृता तत
 एवावगन्तव्या, इन्द्रस्य वा स्कन्दस्य=कार्तिकेयस्य वा, रुद्रस्य=हरस्य वा, शिवस्य
 =व्यन्तरविशेषस्य वा, वैश्रवणस्य वा, देवस्य=सामान्यदेवस्य वा, नागस्य=

કાલ કી અપેક્ષા લેકર ઇનમેં વૃદ્ધતા કહી ગઈ હૈ, ઓર વહ ઇસ પ્રકાર સે
 હૈ કિ-જવ કૃષભદેવ મગવાન્ યહાં વિરાજમાન થે, તવ ઉનકે જ્યેષ્ઠપુત્ર મરત-
 ચક્રવર્તી ને અપને શાસનકાલ મેં દેવ ગુરુ ધર્મ કે સ્વરૂપ કો સુનાને કે લિયે
 ઇનકી સ્થાપના કી થી। અતઃ સ્થાપના વા કાલ બહુત હી અધિક પ્રાચીન
 ઇસ તરહ સે પ્રમાણિત હોતાં હૈ! વાદ મેં યે વૈદિકધર્મ કે ઉપાસક બન ગયે
 અતઃ યે બ્રાહ્મણ કહલાને લગે। યહાં પ્રભૃતિ શબ્દ સે પરિવ્રાજક- આદિ
 કોં કા ગ્રહણ હુઆ હૈ। પાષણ્ડ શબ્દ કા અર્થ વ્રત હૈ। વ્રતકા
 પાલન કરને વાલે પાષણ્ડસ્થ હૈ। યહાં યાવત્ શબ્દ સે ૨૧, વેં સૂત્ર
 મેં કથિત પ્રાતઃકાલ કી ૩ અવસ્થાઓં કા ઓર સૂર્ય કે સહસ્રરશ્મિ-દિનકર
 આદિ વિશેષણોં કા ગ્રહણ ક્રિયા ગયા હૈ। સ્કંદ નામ કાર્તિકેય કા હૈ।
 રુદ્રનામ મહાદેવ કા હૈ। શિવ-વ્યન્તરદેવ વિશેષ વા નામ હૈ। વૈશ્રવણ

કથનનું નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ સમજવું-જ્યારે ઋષભદેવ લંગવાન અહીં વિરાજ-
 માન હતા, ત્યારે તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીએ પોતાના શાસનકાળમાં દેવ,
 ગુરુ અને ધર્મનું સ્વરૂપ-સંલગ્નતાવાનો-કાળ-ઘણો જ પ્રાચીન હોવાની વાત પ્રમાણિત
 (સિદ્ધ) થઈ જાય છે, ત્યાર બાદ તે લોકો વૈદિક ધર્મના ઉપાસક બની ગયા, અને
 તે કારણે બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા આ રીતે પ્રાચીન કાળમાં જેઓ કિર્મ-
 ન્દના ઉપાસકો હતા, પણ પાછળથી વૈદિક ધર્મના ઉપાસક બની ગયા. એવાં
 લોકોને અહીં “વૃદ્ધશ્રાવક” કહ્યા છે. અહીં ‘પ્રભૃતિ’ પદનો પ્રયોગ કરીને સૂત્રકારે
 અહીં પરિવ્રાજક આદિ અન્ય પંથના લોકોને ગ્રહણ કરવાનું સૂચન કર્યું છે.

“પાષંડ” આ પદ “વ્રત”ના અર્થમાં વપરાયું છે. વ્રતને પાલન કરનારને ‘પાષ-
 ંડસ્થ’ કહે છે. “કલ્પં પાઉષ્પમાંયાણ રયણીણ જાવ તેયસા જલતે” આ સૂત્રપાઠમાં જે
 ‘જાવ (યાવત્)’ પદ આપ્યું છે. તેના દ્વારા ૨૧ માં સૂત્રમાં કથિત પ્રાતઃકાળની
 ત્રણ અવસ્થાઓને તથા સૂર્યના સહસ્રરશ્મિ, દિનકર આદિ વિશેષણોને ગ્રહણ
 કરવામાં આવેલ છે.

સ્કંધ એટલે કાર્તિકેય. રુદ્ર એટલે મહાદેવ. ‘શિવ’ આ શબ્દ વ્યન્તરદેવ

ભવનપતિવિશેષસ્ય વા, યક્ષસ્ય વા, ભૂતસ્ય વા ચક્ષોભૂતૌ વ્યન્તરવિશેષૌ મુકું-
દસ્ય=નારાયણસ્ય વા, આર્યાયાઃ=આર્યાદેવી વિશેષઃ, તસ્યા વા, દુર્ગાયાઃ—
સિંહારૂઢામહિષાસુરં હ તું તદુપરિનિહિતૈકચરણા દુર્ગા તસ્યા વા, કોટ્ટક્રિયાયાઃ
=મહિષકટ્ટનપરા કોટ્ટક્રિયા—તસ્યા વા, ઉપલેપનસંમાર્જનાવર્ષણધૂપપુષ્પગન્ધમાલ્યા-
દિકાનિ=દ્રવ્યાવશ્યકાનિ કુર્વન્તિ । તત્ર ઉપલેપનમ્=નવનીતાદ્યુપલેપઃ, સંમાર્જનં=
વસ્ત્રસ્વણ્ડેન સંશોધનમ્, આવર્ષણમ્=દુગ્ધ—ગન્ધોદકાદિના સ્નપત્તમ્, પુષ્પં=પુષ્પૈઃ
પૂજનમ્, ધૂપઃ=ધૂપદાનમ્, ગન્ધઃ=ચન્દનાઘણુલેપનમ્, માલ્ય=માલાપરિધાપનમ્,
અત્રાન્યાદૌ ચેષાં તાનિ તથા, દ્રવ્યાવશ્યકાનિ કુર્વન્તિ । અયં ભાવઃ—ય ઇમે
ચરકચીરિકાદયઃ પાષ્ણંડસ્થાઃ કલ્પે પ્રાદુષ્પ્રભાતરજન્યાદિક્રમેણ સમુત્થાયેન્દ્રા-

કુબેર કા નામ હૈ । ભવનપતિ વિશેષ નાગકુમાર કા નામ નાગ હૈ । યક્ષ ઓર
ભૂત યે વ્યન્તરદેવવિશેષ હૈ । નારાયણ કા નામ મુકુંદ હૈ । દુર્ગા નામ કી
૧ એક દેવી હૈ । જિસકી સવારી સિંહ પર હૈ । મહિષાસુર કો મારنے કે લિયે
इसका एक चरण सिंह पर रखा रहता है—इसरूप में इसकी मूर्ति बनी हुई
होती है । कोट्टक્રिया नाम की भी एक देवी होती है । जिसने महीषासुर
का नाश किया है । नवनीत—मक्खन आदि का इन पर उपटन करना इसका
नाम उपलेपन है । वस्त्रखंड से इनको झाड़ना पंछना इसका नाम संमार्जन
है । दुग्ध एवं गन्धोदक से इन्हें नहलाना इसका नाम स्नपन है । तात्पर्य
कहने का यह है कि जो चरक चीरक आदि पाषण्डस्थ प्रातःकाल आदि के

વિશેષને માટે વપરાયો છે. વૈશ્રણ્વ એટલે કુબેર નામનો લોકપાલ દસ પ્રકારનો
ભવનપતિ દેવોમાં જે નાગકુમાર દેવો છે તેમને અહીં “નાગ” કહેવામાં આવેલ
છે. યક્ષ અને ભૂત. આ બંને વ્યન્તર નિકાયના દેવો છે. “મુકુંદ” એટલે નારાયણ
(વિષ્ણુ ભગવાન), “દુર્ગા” આ નામની એક દેવી છે. તે સિંહ પર સવારી કરે છે.
મહિષાસુરને મારનારી આ દેવીની એવી મૂર્તિ બનાવવામાં આવે છે કે જેનો એક
ચરણ મહિષાસુર પર અને બીજો સિંહ પર રહેલો હોય છે. “કોટ્ટક્રિયા” આ નામની
પણ એક દેવી હોય છે. જેણે મહિષાસુરનો ધ્વંસ કર્યો હતો.

હવે ઉપલેપન આદિ પદોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—ઉપયુક્ત દેવ-
દેવીઓની મૂર્તિ પર માળા આદિનું ઉપટન (લેપન) કરવું તેનું નામ ઉપલેપન
છે. વસ્ત્રના કકડા વડે તેમની મૂર્તિઓને લૂછવી અથવા ઓપટવી તેનું નામ સંમા-
ર્જન છે. દૂધ અને ગન્ધોદક (સુગન્ધયુક્ત જળ) આદિ વડે તેમની મૂર્તિઓને
નવરાવવી તેનું નામ ‘સ્નપન’ છે.

આ સઘળા કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે ચરક, ચીરક આદિ ઉપયુક્ત પાષંડ-
સ્થો (પાળડીઓ) પ્રાતઃકાળ આદિ સમયે ઇન્દ્રાદિકોની પ્રતિમાઓનું ઉપલેપન આદિ

દીનામુપલેપનાદીનિ દ્રવ્યાવશ્યકાનિ કુર્વન્તિ, તૈઃ કૃતમુપલેપનાદિકં કુપ્રાવચનિકં દ્રવ્યાવશ્યકમિતિ । અત્રાપિ અપ્રાધાન્યાદ્ દ્રવ્યત્વમ્, અપ્રાધાન્યં ચોપલેપનાદૌ મોક્ષકારણભાવાવશ્યકાપેક્ષયા બોધ્ય ,

મોક્ષકારણ તુ ભાવાવયમેવ ન તુ દ્રવ્યાવશ્યકમ્,

અતોઽપોલેપનાદિ દ્રવ્યવશ્યકસ્યાપ્રાધાન્યં ભવતીતિ ।

સર્વથા-આગમત્વાભાવાત્ નાઆગમત્વં ચ જ્ઞેયમ્ । તદેતત્કુપ્રાવચનિકં દ્રવ્યાવશ્યકં વર્ણિતમિતિ ॥સૂ. ૨૧॥

જ્ઞાયકશરીર-ભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તં દ્રવ્યાવશ્યકસ્ય લોકોત્તરિકરૂપં તૃતીય-ભેદમાહ--

મૂલમ્—સે કિં તં લોગુત્તરિયં દઢ્વાવસ્સયં ? લોગુત્તરિયં દઢ્વાવસ્સયં જે ઇમે સમણગુણમુક્કજોગી છક્કાયનિરણુકંપા હય ઇવ ઉદામા, ગયા ઇવ રિંકુસા, ઘટ્ટા મટ્ટા તુલ્પોટ્ટા પંડુરપહપાઉરણા જિણાણાં મણાણાણ સહંદં વિહરિરૂણં ઉભઓ કાલં આદસસયસ્સ ઉવટ્ટંતિ । સે તં લોગુત્તરિયં દઢ્વાવસ્સ । સે ત જાણયસરીરભવિયસરીરવરિત્તં દઢ્વાવસ્સયં । સે તં નોઆગમઓ દઢ્વાવસ્સયં ॥સૂ. ૨૨॥

હો જાને પર ઇન્દ્રાદિકોં કી પ્રતિમાઓં કા ઉપલેપન આદિ આવશ્યક કૃત્ય કરતે હૈં વે સવ કૃત્ય કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક હૈં । ઇન ઉપલેપનાદિ ક્રિયાઓં મેં મોક્ષ કે કારણભૂત ભાવાવશ્યક કી અપેક્ષા અપ્રધાનતા હોને સે દ્રવ્યત્વ જાનના ચાહિયે ઓર સર્વથા આગમ કે અભાવ કા અપેક્ષા નોઆગમતા જાનની ચાહિયે । ઇસ પ્રકાર કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક કા યહ સ્વરૂપવર્ણિત કિયા હૈં । ભાવાર્થ સ્પષ્ટ હૈં—॥સૂત્ર ૨૧॥

અવ સૂત્રકાર તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાવશ્યક કા તીસરા ભેદ જો લોકોત્તરિક દ્રવ્યાવશ્યક હૈં—ઉસકા કથન કરતે હૈં—

આવશ્યક કૃત્યો કરે છે. તે બધાં કૃત્યોને કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યક કહેવામાં આવે છે. તે ઉપલેપન આદિ ક્રિયાઓમાં મોક્ષના કારણભૂત ભાવાવશ્યકની અપેક્ષાએ અપ્રધાનતા હોવાથી દ્રવ્યત્વનો સદ્ભાવ સમજવો જોઈએ. અને આગમના સર્વથા અભાવની અપેક્ષાએ ‘નો આગમતા’ સમજવી જોઈએ. આ પ્રકારે કુપ્રાવચનિક દ્રવ્યાવશ્યકનું આ સ્વરૂપ અહીં પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. ભાવાર્થ સ્પષ્ટ છે. ॥સૂ. ૨૧॥

તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાવશ્યકના લોકોત્તરિક દ્રવ્યાવશ્યક નામના ત્રીજા ભેદનું સ્વરૂપ હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—“સે કિં તં લોગુત્તરિયં” ઇત્યાદિ—

छाया—अथ किं तद् लोकोत्तरिकं द्रव्यावश्यकम् ? लोकोत्तरिकं द्रव्या-
वश्यकं—य इमे श्रमणगुणमुक्तयोगिनः षट्कायनिरनुकम्पाः हया इव उदामानः,
गजा इव निःकुंशाः, घृष्टाः मृष्टाः, तुम्रोष्ठाः पाण्डुरपटप्रावरणाः जिनात्तामनाज्ञया
स्वच्छन्दं विहृत्य उभयकालम् आवश्यकाय उपतिष्ठन्ते । तदेतद् लोकोत्तरिकं द्रव्या-
वश्यकम् । तदेतद् ज्ञायकशरीर-भव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यावश्यकम् । तदेतत्
नो आगमतो द्रव्यावश्यकम् ॥ सू० २२ ॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—‘से किं तं’ इत्यादि । अथ किं तद् लोको-
त्तरिकं द्रव्यावश्यकम् ? उत्तरमाह—लोकोत्तरिकं लोकेषु=भुवनत्रये उत्तराः=उत्कृष्ट-
तराः साधवः, यथा—लोकेषु=भुवनत्रये उत्तरम्=उत्कृष्टतरं जिनप्रवचनं, तेषां तस्य
वा इदम्—लोकोत्तरिकं साधुसम्बन्धिजिनशासनसम्बन्ध वा, द्रव्यावश्यकम् एवं
विज्ञेयम् य इमे श्रमणगुणमुक्तयोगिनः—श्रमणाः=साधवस्तेषां गुणाः=मूलोत्तर-
गुणरूपाः, तत्र—ऽपातिपातविरमणादयो मूलगुणाः, पिण्डविशुद्ध्यादयस्तूत्तर-
गुणाः—तेषु मुक्तः=परित्यक्तो योगो=व्यापारो यैस्ते श्रमणगुणमुक्त-

“से किं त लोकोत्तरियं” इत्यादि । ॥ सूत्र २२ ॥

शब्दार्थ—(से) हे भदंत । (त लोकोत्तरियं द्रव्यावश्यकं किं) लोकोत्तरिक
द्रव्यावश्यक का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—(लोकोत्तरियं द्रव्यावश्यकं) लोकोत्तरिक द्रव्यावश्यक का स्वरूप
इस प्रकार है—(जे इमे समणगुणमुक्कजोगी छक्काय निरणकंपा हया इव उदामा)
श्रमण के मूल गुणों और उत्तर गुणों में जिनका व्यापार परित्यक्त हो चुका
है—अर्थात्—मूलोत्तर गुणों में जिनकी बिल्कुल आस्था नहीं उपेक्षा है अर्थात् उनसे
जो रहित है तथा छहकाय के जीवों के प्रति जिन के अन्तःकरण में दया
नहीं है, अतएव उदण्ड घोड़ों की तरह जिनकी प्रवृत्ति बिल्कुल हो रही है—

शब्दार्थ—(से) शिष्य गुरुने जेवो प्रश्न पूछे छे के—(तं लोकोत्तरियं द्रव्या-
वश्यकं किं ?) छे सहन्त । पूर्वप्रस्तुत लोकोत्तरिक द्रव्यावश्यकनुं स्वप्न्य केवुं छे ?

उत्तर—(तं लोकोत्तरियं द्रव्यावश्यकं) लोकोत्तरिक द्रव्यावश्यकनुं आ प्रकारनुं
स्वप्न्य छे ।

(जे इमे समणगुणमुक्कजोगी छक्काय निरणकंपा हयाइव उदामा) श्रमणना
भुणगुणो अने उत्तरगुणोमांथी जेमने व्यापार (प्रवृत्ति) परित्यक्त थछ चुकी छे-
जेटवे के मुलोत्तरगुणोमां जेमने जिवकुल आस्था नथी पणु उपेक्षा ज छे—जेटवे
के जेओ श्रमणना भूणगुणोथी अने उत्तरगुणोथी रहित छे । तथा छकायना जेवो
प्रत्ये जेमना अंतःकरणमां दया नथी अने ते कारणे उदम अश्वनी जेम जेमनी

યોગિનઃ, મૂલોત્તરગુણરહિતા इत्यर्थः । एते कदाचित् सानुकम्पा अपि रयुरित्याह—‘लुकायनिरणुकम्पा’ इति । पर्क्यायनिरनुकम्पाः—पर्क्यायेषु—
=पृथिव्यादिषु निर्गता=अनुकम्पा दया येषां ते तथा, षड्जीवनिकायदयावर्जिताः
अत एव—ते ह्येवा इव उद्दोमानः=वलगाः हिता अश्वा इव, चरणनिपातजीवोप-
मर्दनिरपेक्षत्वात् द्रुतचारिणः, गजा इव निरंकुशाः=आचार्याज्ञोच्छन्नशीलत्वात्
तथा—घृष्टाः=फेनादिना श्लक्ष्णीकृत=जङ्घाधवयवा अवयवावयविनारभेदापचारात्
घृष्टाः च तथा—मृष्टा=तैलादकादिना मृष्टाः चिकणीकृताः केशाःशरीरं वा येषां ते
मृष्टाः, तथा—तुप्पोष्टाः—तुप्पाः=शीतकालेन रुक्षत्वापनयनार्थं नवनीतादिरिन्ध्रपदार्थ-
म्रक्षिता ओष्ठा येषां ते तथा, नवनीतादिभिः चिकणितौष्ठा इत्यर्थः, तथा—

अर्थात् जिस प्रकार विनालंगाम के अश्व चरण निपात में जीवोपमर्द निरपेक्ष होने से
द्रुतगति किया करते हैं उसी तरह जो ईर्यासमिति से रहित होने के कारण
दवदवचारी (द्रुतचारी) होते हैं (गयाइव निरंकुसा) मदोन्मत हाथी की तरह जो
निरंकुश होते हैं—जिस प्रकार मदोन्मत गज अपने महावत की आज्ञा से
बहिर्भूत बन जाया करता है—उसी प्रकार जो आज्ञा को नहीं मानते हैं—
(घट्टा) जिन्होंने फेन आदिसे जंघा आदि अवयोवा चिकण—मुलायम) बनाया
है (मट्टा) तैल आदिरिन्ध्रपदार्थों से केशों का जो संस्कार करते हैं, जल
से बाग २ जो शरीर को धोते रहते हैं (तुप्पोट्टा) शीतकाल जन्य ओष्ठों की
रुक्षता हटाने के लिये जो नवनीत-मक्खन-आदि रिन्ध्रपदार्थों की उनमें
मालिश करते हैं—अर्थात् नवनीतादिक की मालिश से जो अपने ओष्ठयुगल

પ્રવૃત્તિ આ : । રહી છે. એટલે કે જેવી રીતે અશ્વ જમીન પર ચરણ-મુકતી વખતે
જીવોપમર્દનની પેરવી કર્યા વિના દ્રુતગતિથી ચાલ્યા કરે છે. એજ પ્રમાણે જેઓ
ધૃર્યાસમિતિથી વિહીન હોવાને કારણે જીવોપમર્દનની પરવા કર્યા વિના શીઘ્રગતિથી
ચાલ્યા કરતાં હોય છે (તાચારી હોય છે). (ગયાઇવ નિરંકુસા) જેઓ મદોન્મત્ત
હાથીનાં જેવાં નિરંકુશ હોય છે—જેમ મદોન્મત્ત હાથી તેના મહાવતની આજ્ઞા
પ્રમાણે ચાલતો નથી એજ પ્રમાણે જેઓ ગુરુની આજ્ઞાને માનતા નથી. (ઘટ્ટા)
ફેન (એક પ્રકારનો રિન્ધ્ર પદાર્થ) આદિ વડે જેમણે જાંઘ આદિ અવયવોને મુલા-
યમ બનાવ્યાં છે. (મટ્ટા તૈલ—આદિ રિન્ધ્ર પદાર્થ વડે જેઓ પોતાનાં વાળનો
સંસ્કાર કરે છે. અને જેઓ જળથી શરીરને વારંવાર ધોયા કરે છે.
ધોયાં કરે છે, (તુપ્પોટ્ટા) ઠંડીને કારણે ફાટી ગયેલા હોઠની રૂક્ષતા દૂર કરવાને માટે
જેઓ માખણ, રત્નો, વેસેલીન આદિ રિન્ધ્ર પદાર્થોનું તેના પર માલિશ કરે છે,
એટલે કે જેઓ રત્નો આદિના માલિશ વડે પોતાના હોઠોને મુલાયમ રાખવાનો

પાંડુરપટપ્રાવરણાઃ—પાંડુરાઃ ધૌતાઃ—મલપરીષહસહનાક્ષમત્વાત્, પટાઃ=પરિધાન-
વસ્ત્રાણિ, પ્રાવરણાનિ—શરીરાચ્છાદનવસ્ત્રાણિ ચ યેષાં તે તથા, પરિહિતનિર્મલ-
વસનાઃ, જિનાનામનાજ્ઞયા સ્વચ્છદં વિહત્ય—જિનાજ્ઞામનાદૃત્ય સ્વસ્વ રુચ્યા વિવિધ-
ક્રિયાઃ કૃત્વા ઉભયકાલં—પ્રાતઃસાયમ્ આવશ્યકાય—પ્રતિક્રમણાય ઉપતિષ્ઠન્તે—
ઉદ્યુક્તા ભવન્તિ । તત્તેષામાવશ્યકં લોકોત્તરિકં દ્રવ્યાવશ્યકમ્ । અત્ર દ્રવ્યાવશ્યક-
ત્વં ભાવશૂન્યત્વાત્, તત્ફલાભાવાત્, સંસારકારણત્વાચ્ચ અપ્રધાનતયા બોધ્યમ્ ।

કો ચિકને રવતે હૈ. (પંડુરપટપાઉરણા) જો મલ પરીષહ કો સહને મેં અસમર્થ
હોને કે કારણ અપને પહનને ઓર ઓઢને કે વસ્ત્રોં કો ધોને મેં આસક્ત રહતે
હૈ—। (જિનાણમણાણા) જિન ભગવાન કી આજ્ઞાકી પરવાહ ન કરકે જો (સ
છંદં વિહરિજ્ઞં) અપની અપની રુચિ કે અનુસાર વિવિધ ક્રિયાઓં કો કરકે
(ઉમઓ કાલં) પ્રાતઃ સાયં દોનેાં સમય (આવસ્સયસ્સ ઉવટંતિ) પ્રતિક્રમણ કરને
કે લિયે ઉદ્યુક્ત હોતે હૈ (સે) સો (તં લોઉત્તરિયં દ્રવ્યાવસ્સયં) ઉનકા વહ
આવશ્યક-પ્રતિક્રમણ—લોકોત્તરિક દ્રવ્યાવશ્યક હૈ । (સે તં જાણયસરીર ભવિય
સરીરવહરિત્તં દ્રવ્યાવસ્સયં) ઇસ તરહ જ્ઞાયકશરીર ઓર ભવ્યશરીર ઇન દોનેાં સે
જુદા યહ દ્રવ્યાવશ્યક—લોકોત્તરિક દ્રવ્યાવશ્યક હૈ । ઇન ક્રિયાઓં મેં ભાવ-
શૂન્યતા હોને કે કારણ ઉનકા કોઈ વાસ્તવિક ફલ પ્રાપ્ત નહીં હોતા હૈ—
ઉલ્ટા ઉન સે સંસાર કા હી વર્ધન હોતા હૈ । ઇસલિયે ઇન ભાવશૂન્ય દ્રવ્ય-
લિજ્ઞિ સાધુઓં દ્વારા કિયા ગયા આવશ્યક કર્મ અપ્રધાન હોને કે કારણ દ્રવ્યા-

પ્રયત્ન કરતા રહે છે, (પંડુરપટપાઉરણા) જેઓ મલપરીષહને સહન કરવામાં અસ-
મર્થ હોવાને કારણે પોતાના પહેરવા ઓઢવાના વસ્ત્રોને ધોવામાં આસક્ત રહે છે.
(જિનાણમણાણા) જિનેન્દ્ર ભગવાનની આજ્ઞાની પરવા કર્યા વિના જેઓ (સછંદં
વિહરિજ્ઞં) પોતાની ઇચ્છા અનુસારની વિવિધ ક્રિયાઓ કરીને (ઉમઓકાલં)
પ્રાતઃકાળ અને સાયંકાળ, આ બન્ને સમયે (આવસ્સયસ્સ ઉવટંતિ) પ્રતિક્રમણ કર-
વાને તૈયાર થાય છે, (સે તં લોઉત્તરિયં દ્રવ્યાવસ્સયં) તે તેમની તે આવશ્યક
ક્રિયારૂપ પ્રતિક્રમણ લોકોત્તરિક દ્રવ્યાવશ્યકરૂપ ગણાય છે. (સે તં જાણયસરીર ભવિય
સરીરવહરિત્તં દ્રવ્યાવસ્સયં) જ્ઞાયકશરીર અને ભવ્યશરીર, આ બન્નેથી ભિન્ન
એવા દ્રવ્યાવશ્યકના લોકોત્તરિક દ્રવ્યાવશ્યક નામના ત્રીજા ભેદનું આ પ્રકારનું સ્વ-
રૂપ સમજવું. આ ક્રિયાઓમાં ભાવશૂન્યતા હોવાને કારણે તેમનું કોઈ વાસ્તવિક
ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ ઉલ્ટો સંસાર જ વધે છે. તેથી આ પ્રકારના દ્રવ્ય-
લિંગી સાધુઓ દ્વારા કરવામાં આવેલું આવશ્યકકર્મ અપ્રધાન હોવાને કારણે દ્રવ્યા-

નોઆગમત્વં ચ દેશે ક્રિયાલક્ષણે આગમાભાવાત્ । ‘નો’ શબ્દસ્યાપ્ર દેશપ્રતિષેધ-
વચનત્વં ચોધ્યમ્ । આવશ્યકજ્ઞાનસદ્ભાવાદાગમોઽપિ દેશતો વર્તતે, इति ।

અત્ર લોકોત્તરિકદ્રવ્યાવશ્યકે દૃષ્ટાન્તઃ પ્રદર્શયતે—પુરા વસન્તપુરે નગરેઽ-
ગીતાર્થે એકઃ સંઘો વિહરતિધ્મ । તત્ર સંઘે સાધુગુણરહિતઃ કશ્ચિત્સંવિગ્નાભાસઃ
સાધુઃ પ્રતિદિનં પુરઃકર્માદિદોષદુષ્ટમનેષણીયં ભક્તાદિ ગૃહીત્વા મહતા સંવેગેન
પ્રતિક્રમણકાલે સર્વમાલોચયતિ । અગીતાર્થો ગચ્છાચાર્યઃ તસ્મૈ અગીતાર્થત્વાત્

વશ્યક માના ગયા છે એસા જાનનાં चाहिये । यहां पर ‘नो’ शब्द एक देश प्रति-
षेध अर्थ में प्रयुक्त हुआ है । अर्थात् परिक्रमण क्रियाऽपि एकदेश में आगम
रूपता नहीं है । परन्तु प्रतिक्रमणरूप आवश्यक के ज्ञान का सद्भाव होने से
वहां आगम भी इस तरह एकदेशरूप आवश्यक क्रिया में आगम का प्रति-
षेध यह ‘नो’ शब्द करता है । और यह प्रकट करता है कि यहां केवल
आगम एकदेश में वर्तमान है । इस तरह ‘नो’ शब्द में देश प्रतिषेधवच-
नता जाननी चाहिये । लोकोत्तरिक द्रव्यावश्यक के ऊपर दृष्टान्त इस प्रकार
से है—प्राचीनकाल में वसन्तपुर नाम के नगर में एक अगीतार्थसंघविहार
करता हुआ आया । उसमें साधुगुणों से रहित एक साधु था । जो संविग्न-
भास (ऊपर से वैराग्य देखानेवाला) था । वह प्रतिदिन पुरः कर्मादि दोषों
से युक्त अनेषणीय आहार ले करके आता—और बड़े ही संवेग भाव से

वश्यकश्च भानवामां आन्धुं छे, એમ સમજવું. અહીં ‘‘નો આગમ’’ પદમાં વપરાયેલો
‘‘નો’’ શબ્દ એક દેશ પ્રતિષેધ (નિષેધ)ના અર્થમાં પ્રયુક્ત થયો છે, એટલે કે
પ્રતિક્રમણ ક્રિયાશ્ચ એક દેશમાં આગમરૂપતા હોતી નથી, પરન્તુ પ્રતિક્રમણરૂપ
આવશ્યના જ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોવાથી ત્યાં આગમનો પણ એકદેશની અપેક્ષાએ
સદ્ભાવ હોય છે. આ રીતે ‘નો’ પદ અહીં એક દેશરૂપ આવશ્યક ક્રિયામાં આગમ-
નો પ્રતિષેધ (નિષેધ) કરે છે, અને એ વાત પ્રકટ કરે છે કે ત્યાં આગમ કેવળ
એક દેશતઃ વર્તમાન છે. આ પ્રમાણે ‘‘નો’’ શબ્દમાં દેશ પ્રતિષેધ વચનતા સમ-
જવી જોઈએ. લોકોત્તરિક દ્રવ્ય વશ્યકતું પ્રતિપાદન કરવાને માટે હવે નીચેનું
દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે—

પ્રાચીન કાળમાં વસન્તપુર નામના નગરમાં અગીતાર્થ સાધુઓનો એક સંઘ
વિહાર કરતો કરતો આવી પહોંચ્યો. તે સંઘમાં સાધુઓના ગુણોથી રહિત, પણ
સંવિગ્નાભાસી (ઉપર ઉપરથી વૈરાગ્ય ભાવ દેખાડનારો) એવો એક સાધુ હતો. તે
હંમેશા પુરઃકર્માદિ દોષોથી યુક્ત અનેષણીય (અકલ્પ્ય) આહાર વહોરી લાવતો
હતો, અને પ્રતિક્રમણ કરતી વખતે ઘણા જ સંવેગભાવ પૂર્વક પોતાના દોષોની

प्रायश्चित्तं प्रयच्छन् एवं वदति-पश्यत साधवः । कथमयं स्वदुष्कृतमनोपयन्
अशठतया प्रकाशयति, दोषासेवनं सुकरम्, आलोचना तु दुष्करा, अतोऽशठ-
तयैव शुध्यतेऽसौ । इत्थं तस्य प्रशंसां त्वाऽन्येऽपि अगीतार्थश्रमणास्तं प्रशंस-
न्ति, चिन्तयन्ति च गुरुसमीपआलोचन । चेत् शुद्धस्तर्हि असकृद्दोषासेवनायां
कृतायामपि न कश्चिद् दोषः । इत्थं गच्छति कियतिकाले तत्रैकः संविग्नगीतार्थः
कश्चित् साधुः समायातः । स प्रतिदिनमेवविधं व्यतिकरं विलोचय तं गच्छा-

प्रतिक्रमण करने के समय में अपने दोषों की आलोचना करता । गच्छाचार्य
जो कि स्वयं अगीतार्थ थे वे अगीतार्थ जान करके उसके लिये प्रायश्चित्त दे ते
समय ऐसा कहते कि है साधुओं—देखो—यह साधु कितना भला है कि जो
अपने एक भी दोष को नहां छिपाता है, और सबको सरल भावसे प्रकटकर
देता है । दोषों का सेवन तो हो जाता है, परन्तु उनकी आलोचना करना
बड़ा कठिन काम है । इसलिये यह किसी भी मायाचार के बिना जो
अपने दोषों की आलोचना करता है उसी से यह शुद्ध हो जाता है । इस
प्रकार आचार्यकृत प्रशंसा को सुनकर के संघस्थ अन्य अगीतार्थ श्रमणजन भी
उसकी प्रशंसा करने लगजाते । और विचारने लगते कि गुरु के समीप में
यदि आलोचना करने मात्र से ही दोषों की शुद्धि हो जाता है तो बार २
दोषों के सेवन करने में भी कोई हानि नहीं है । इस प्रकार करते २ जब
कितनाक समय निकल गया—तब उस संघ में एक संविग्न (क्रियापात्र) गीता
र्थ कोई साधु विहार करता हुआ बाहर से आया । जब उसने संघ की इस

आलोचना करतो हुतो, ते गच्छना आचार्य के जेओ अगीतार्थ हुता, तेओ आ
संविग्नलासी साधुने प्रायश्चित्त देती वजते साधुओनी पासे तेनी आ प्रभाणे प्रशंसा
कर्या करतां हुतां—“हे साधुओ ! जुओ, आ साधु केटलो ललो छे के तेनो ओक
पणु दोष छुपावतो नथी, अने पोताना सधणा दोषोने सरलभावे प्रकट करी दे छे.
दोषोनुं सेवन तो थछ जय छे, परन्तु तेमनी आलोचना करवानुं काम धणुं ज
कठणु छे. कोछ पणु प्रकारना मायाचार बिना पोताना दोषोनी आलोचना करवाने
लीधे ते शुद्ध थछ जय छे.” आचार्य द्वारा तेनी आ प्रभाणे प्रशंसा थती जेधने
संघना अगीतार्थ अन्य श्रमणो पणु तेनी प्रशंसा करवा भंडी जता. ते संघना
साधुओमां आ प्रकारनी जोटी मान्यता व्यापी गंध के गुरुनी समीपे मात्र आलो-
चना करवाथी ज दोषोनी शुद्धि थछ जती होय, तो बारवार दोषोनुं सेवन करवा-
मां पणु कोछ हानि नथी. आ प्रकारनी तेमनी प्रवृत्ति केटलाक समय सुधी थालु
ज रही. ओवामां कोछ ओक संविग्न (क्रियापात्र) गीतार्थ साधु गामनगर आदिने
विहार करतो करतो ते वसन्तपुर नगरमां आवी पछोन्वा. जयारे तेले ते अगी-

ચાર્યમુક્તવાન્—ત્વમસ્ય શઠસાધોઃ પ્રશંસાં કુર્વન્ અગ્નિભક્તપ્રશંસકો નૃપ इव दृश्यसे ।
ગચ્છાચાર્યેણ તત્કથાં કથયિતું પ્રેરિતઃ સ સંવિગ્નગીતાર્થો મુનિરેવં પ્રોક્તવાન્ ।

આસીદ્ ગિરિનગરવાસી કશ્ચિદગ્નિભક્તો વણિક્ । સ પ્રતિવર્ષં પદ્મરાગ-
રત્નૈઃ ગૃહં ભૃત્વા વહ્નિના તત્ પ્રદીપયતિ । અગ્નૌ તસ્યૈવં વિધં શ્રદ્ધાતિશય-
વિલોચય, તન્નગરવાસિનો જના નરપતિશ્ચાવિવેચિતયા તં પ્રશંસન્તઃ એવં વદન્તિ—‘ધન્યા-
ડ્યં વણિક્, યઃ પ્રતિવર્ષં પદ્મરાગૈર્વહ્નિ સન્તર્પયતિ । અથાન્યદા પ્રવલપવનવેગેન

પ્રકાર કી પ્રતિદિન કી વ્યવસ્થા દેખી—તવ ઉસસે નહીં રહા ગયા—ઔર ગચ્છા-
ચાર્ય કે પાસ જાકર ઉસને ઉસે કહા આપ ઇસ શઠ સાધુ કી જો પ્રશંસા
કરતે હૈ—વહ કાર્ય આપકા અગ્નિભક્ત કી પ્રશંસા કરનેવાલે એક રાજા ની
તરહ હૈ । યહ કથા કૈસી હૈ ઇસ પ્રકાર ગચ્છાચાર્ય કે પૂછને પર ઉસ સંવિ-
ગ્ન ગીતાર્થ સાધુને ઉન્હેં યહ કથા ઇસ તરહ સે સુનાઈ—ગિરિનગર મેં એ અગ્નિ-
ભક્ત વણિક્ રહતા થા । વહ પ્રતિવર્ષ પદ્મરાગરત્નોં કો ઘર મેં ભરકર ઉસમેં
આગ લગા દેતા થા । ઉસકે અવિવેક પૂર્ણ કાર્ય કી વહાં કા રાજા ઔર
પુરવાસિજન સવહી પ્રશંસા કરતે । કહતે—દેખો ઇસકે શ્રદ્ધાતિશય કો—જો પ્રતિ-
વર્ષ પદ્મરાગમણિયોં સે અગ્નિદેવ કો સંતર્પિત રતા હૈ । એકદિન કી બાત-
હૈ કિ જબ ઉસને પદ્મરાગમણિયોં કો ભરકર ઘરમેં આગ લગાઈ—તવ ઉસ સમય-
આંધી કે વેગ સે અગ્નિજ્વાલા ઇતની અધિક પ્રદીપ્ત હુઈ કિ ઉસકા સંભાલના
મુશ્કિલ હો ગયા— । દેખતે ૨ ઉસ પ્રદીપ્ત અગ્નિને રાજમહલ સહિત ઉસ સમસ્ત નગર-

તાર્થસંધના તે સંવિગ્નગીતાર્થ સાધુની તે પ્રકારની દરરોજની પ્રવૃત્તિ દેખી, ત્યારે
તેનાથી તે સહન થઈ શકી નહીં. તેણે તે અગ્નિતાર્થ સંધાચાર્યની પાસે જઈને
તેમને આ પ્રમાણે કહ્યું—“આપ આ શઠ સાધુની જે પ્રશંસા કરો છો તે અગ્નિ-
ભક્તની પ્રશંસા કરનારા એક રાજાના કાર્ય જેવું કાર્ય છે. ત્યારે તે સંધાચાર્ય
તેમને પૂછ્યું—“અગ્નિભક્તની શી કથા છે ?

ત્યારે તે સંવિગ્ન ગીતાર્થ સાધુએ તેમને નીચે પ્રમાણે કથા કહી—ગિરિનગર-
માં એક અગ્નિભક્ત વણિક રહેતો હતો. તે અગ્નિદેવને ખુશ કરવા માટે પ્રતિવર્ષ
પદ્મરાગ રત્નોને ઘરમાં ભરીને તેને આગ લગાડતો હતો તેના આ અવિવેકપૂર્ણ
કાર્યની ત્યાંનો રાજા અને નગરવાસીઓ ખૂબ પ્રશંસા કરતા હતા. તેઓ એક બીજાને
કહેતાં—“જુઓ તેને અગ્નિદેવ પ્રત્યે કેટલી બધી શ્રદ્ધા છે ! તે શ્રદ્ધાને કારણે તે
તે પ્રતિવર્ષ પદ્મરાગ મણિઓથી અગ્નિને સંતૃપ્ત કરે છે.” હવે એક દિવસે એવું
બન્યું કે જ્યારે તે વણિકે ઘરમાં પદ્મરાગમણિઓ ભરીને ઘરને આગ લગાડી ત્યારે
અચાનક આંધી ચડવાને કારણે તે આગ ચોભેર પ્રસરી ગઈ અને તેને કાબુમાં

प्रवृद्धितस्तत्प्रदीपितवह्नीराजप्रासादसहितं समस्तमपि तन्नगरं ददाह । ततो राज्ञां
स वणिग्दण्डितो नगराद् निष्कासितश्च ।

तथा त्वमपि अविधिप्रवृत्तस्य अस्य प्रशंसां कुर्वन् आत्मानं संघं च विना
शयसि । यदि पुनस्त्वमेनं शिक्षयसि, तदाऽपरं नृप इव स्वपरकल्याणकारको
भविष्यसि । तथाहि—

आसीत्कश्चिद् राजा, यो हि तथाधिककर्मकारिणं कंचीदेकं वणिजं समा-
हूय प्रोक्तवान्—‘‘यदि तव पद्मरागमणिभिरग्नेस्तर्पणमावश्यकं, तर्हि वने गत्वा
को भी स्वाहा-कार दिया । राजा ने जब परिस्थिति को विचार किया तो
अपने भोजनानता पर उसे बड़ा पश्चात्ताप हुआ । अन्तमें उसने उस वणिक् को दण्डित
कर अपने नगर से बाहर निकाल दिया । इसी प्रकार आप भी अविधि में प्रवृत्त
हूँ इस साधु की जो प्रशंसा करते हैं—वह आप का आरंभ का विनाशक है ।
यदि इस संघ में आप किसी एक को भी शिक्षित करदे तो आपका यह कार्य
एक दूसरे राजा की तरह स्व और पर का कल्याणकारक होगा—सुनिये—एक
राजा था। उसके राज्य में भी इसी अग्निभक्त वणिक् की तरह एक वणिक् रहता था।
वह भी प्रतिवर्ष पद्मरागमणियों के घर में भरकर उसमें आग लगा देता था—और
इस तरह से अग्नि को संतर्पित किया करता था । जब राजा को उसकी इस बात का
पता लगा—तब उसे बुलाकर उसने कहा कि यदि पद्मरागमणियों से अग्नि
को संतर्पित करना तुम्हारे लिये आवश्यक है—तो तुम यह कार्य नगर में रह-

लेवानु कार्यं मुश्केलं गनी गयुं. ते आगनी न्वाणाओमां राजभडेल सडित
आयुं नगर लस्मीलूत थड गयु. न्यारे राजने आ परिस्थितिना कारणेना शांत-
चित्ते विचार कर्यो त्यरे तेने पोतानी अज्ञानताने भाटे पश्चात्ताप थये. तेणे ते
वणिकने सज्ज इरमावीने पोताना नगरमांथी डांकी डाढये. ते राजनी नेम. आप
अविधिमां—पापाचारमां प्रवृत्त थयेला आ शठ साधुनी ने प्रशंसा करे छे, ते
आपने आने संघने विनाश करनारी निवडशे. ने आप आ संघमांथी एवा ऐक
साधुने पणु शिक्षा करीने डांकी डाढशे. तो आपनुं ते कार्य ऐक भीज राजना
कार्यनी नेम स्व आने परनुं कल्याण करनारुं थड पडशे. हुवे ते सविज्ञ गीतार्थ
साधु ते राजनी कथा ते आचार्यने कडी संलगावे छे —

कोछ ऐक राजना नगरमां उपर्युक्त अश्लिष्ट वणिक नेवे। ऐक वणिक
रहेतो हुतो. ते पणु अश्लिष्टवने तृप्त करवा निमित्ते प्रतिवर्ष पोताना घरमां पद्म-
रागमणियो लरीने घरने आग लगाडी देतो हुतो न्यारे राजने तेनी आ वातनी
भणर पडी त्यारे तेणे ते वणिकने पोतानी पासे जोदावीने आ प्रमाणे येतवणी
आपी—ने पद्मराग मणियो घरमां लरीने तेने आग लगाडीने तमे अश्लिष्टवने

कथं नैवंकरोषि ? तवैवंविधया क्रियया कदाचित्सम तोऽपि ग्रामो विनश्यत् । इत्येवं तं निर्भर्त्स्य दण्डयित्वा नगराद् निष्कासितवान् । तथा त्वमपि कुरु ।

एवं तेन संविग्नगीतार्थेन बहुशः प्रतिबोधितोऽपि स गच्छाचार्यो यदा स्वव्यापारान्न निवृत्तस्तदा स साधुः अन्यान् गच्छस्थितान् साधून् एवमुक्तवान् — “यद्येषोऽसंविग्नोऽगीतार्थो गच्छाधिपो भवद्भिर्न परित्यज्यते, तदा भवतां महान् अनर्थो भविष्यतीति । एवंविधं साध्वाभासावश्यं कप्रकारं सर्वलोकोत्तरिकं द्रव्यावश्यकम् । एतत्सर्वं निगमयन्नाह—‘से तं लोकोत्तरियं द्रव्यावश्यं’

कर क्यों करते हो—क्यों नहीं जंगल में जाकर इसे किया करते हो । क्यों कि इस तुम्हारी प्रवृत्ति से कभी न कभी समस्त ग्राम के नष्ट होने की संभावना है । अतः तुम इस दुष्प्रवृत्ति वा या तो त्याग करो नहीं तो गाँव से बाहिर निकल जाओ । इस प्रकार डाट डपट कर उस राजाने उसे दण्डित करके अपने नगर से बाहिर निकाल दिया । अतः आप भी संघ की कल्याण कामना से ऐसा ही कीजिये । इस प्रकार उस संविग्नगीतार्थ साधुने उन गच्छाचार्य को बहुत प्रकार से समझाया । परन्तु जब वे समझाने पर नहीं समझे तब उस आगतसाधुने संघस्थित अन्य साधुओं से इस प्रकार कहा—देखो यह गच्छाधिपति असंविग्न (क्रियाहीन) और अगीतार्थ है, यदि आपलोग इससे अलग नहीं होते हैं—तो इसमें आप सब का बड़ा भारी अनर्थ होगा । इस प्रकार का साध्वाभासों (वेपधारियों) का जो भी आवश्यक प्रकार है वह

संतुष्ट करवानुं आवश्यक मानता हो। तो तमारे नगरमां रङ्गीने ओवुं कार्य करवुं न्होथ्ये नहीं। जंगलमां जङ्गने तमे ते काम करी शके हो। नगरमां रङ्गीने तमे तमारी आ प्रवृत्ति आहु राणशो। तो तमारी आ दुष्प्रवृत्तिने कारणे डोछ वार आभा नगरने लक्ष्मीभूत करी नाणशो। माटे कां तो तमारी आ दुष्प्रवृत्ति णध करी हो नहीं तो गाम छोडीने जाता रङ्गी” आ प्रमाणे धम्मकावीने राज्ञे तेने पोताना नगरमांथी डांकी डाढथो। आपे पणु संघना कल्याणने आतर ते शठ साधुने संघमांथी डांकी डाढवो न्होथ्ये। आ प्रमाणे ते स विग्नगीतार्थ साधुने ते गच्छाचार्यने भूणभूण समज्जव्या, छतीं पणु ज्यारे तेमणे तेनी वातने न स्वीकारी त्यारे ते संविग्नगीतार्थ साधुने ते संघना अन्य साधुने आ प्रमाणे कह्युं—“आ गच्छाधिपति असंविग्न (क्रियाहीन) अने अगीतार्थ छे। जे आप तेमनाथी बुद्धा नहीं थडे तो आपनुं अकल्याण थशे। आपने ससार अल्प थवाने णहसे दीर्घ थतो जशे।”

आ प्रकारना द्रव्यविंगी साधुओनी (मात्र वेधनी अपेक्षाये न साधु देखाता होय पणु साधुना आचारोथी रहित होय ओवा साधुने द्रव्यविंगी कडे छे) जे

इति तदेतत् लोकोत्तरिकं द्रव्यावश्यकं वर्णितम् । नोआगमतो द्रव्यावश्यकमपि सर्वं निरूपितमिति एकद्वयितुमाह—तदेतद् नोआगमतो द्रव्यावश्यकं वर्णितम् । तदेतत् द्रव्यावश्यकं वर्णितम्, इति ॥सू० २२॥

अथावसरभासं भावावश्यकं निरूपयितुमाह—

मूलध—से किं तं भावावस्सयं ? भावावस्सयं दुविहं पणत्तं, तं उहा आगमओ य, नो आगमओ य ॥ सू० २३ ॥

छाया—अथ किं तद् भावावश्यकम् ? भावावश्यकं द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—आगमतश्च, नोआगमतश्च ॥सू० २३॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—‘से किं तं भावावस्सयं’ इति । हे भदन्त ! अथ किं तद् भावावश्यकम् ? उत्तरमाह—‘भावावस्सयं’ इति । भावावश्यकं—

सब लोकोत्तरिक द्रव्यावश्यक है । इस तरह यहां तक (से तं नोआगमओ द्रव्यावस्सयं) पूर्व प्रक्रान्त नोआगम द्रव्यावश्यक का कथन किया गया है कि नोआगम को लेकर द्रव्यावश्यक के भेद प्रभेदों का पूर्वोक्तरूप से वर्णन हो चुका है । ॥ सूत्र २२ ॥

अब सूत्रकार भावावश्यक का वर्णन करते हैं—

से किं तं भावावस्सयं इत्यादि ॥सूत्र २३॥

शब्दार्थ—(से) हे भदन्त ! भावावश्यक का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—(भावावस्सयं दुविहं पणत्तं) भावावश्यक दो प्रकार का है । (तंजहा) वे प्रकार ये हैं—(आगमओ य नोआगमओय) एक आगम को लेकर भावावश्यक और दूसरा नोआगम को लेकर भावावश्यक । विवक्षित क्रिया के अनुभव से युक्त जो साध्यादिरूपपदार्थ है उसका नाम भाव है । यहां भाव

कोई आवश्यक क्रियाओं को लाय छे, ते लोकोत्तरिक द्रव्यावश्यक रूप में जानाय छे, (से तं नो आगमओ द्रव्यावस्सयं) आ रीते अही सुधीमां पूर्वप्रस्तुत ‘नो, आगम द्रव्यावश्यकत्तु’ कथन करवाभां आण्युं छे, ओम समण्वुं, कडेवानुं तात्पर्य ओ छे के नोआगमनी अपेक्षाओ द्रव्यावश्यकता ने लेह-प्रलेहो पडे छे, तेमनुं वणुंन अही पूरे थाय छे, ॥सू० २२॥

इसे सूत्रकार भावावश्यकता स्वरूपत्तुं निरूपण करे छे—

‘से किं तं भावावस्सयं’ इत्यादि—

शब्दार्थ—(से) शिष्य गुरुने ओवो प्रश्न पूछे छे—(तं भावावस्सयं किं) छे लगवन् ! भावावश्यकत्तुं स्वरूप केवुं कहुं छे ?

इह-विवक्षितक्रियानुभवयुक्तोयोर्थः साध्यादिरूपः स भावः। भाव तद्वतोऽभेदोपचाराद् भावः। यथा-ऐश्वर्यरूपायाः इन्दनक्रियायाः अनुभवाद् इन्द्रो भाव उच्यते। भाव-श्चासौ आवश्यकं च भावावश्यकम्। यद्वा-विवक्षितक्रियानुभवरूपं भावमाश्रित्य आवश्यकं भावावश्यकम्।

તદ્ દ્વિવિધં પ્રજ્ઞેતમ્ । તદ્ યથા-આગમતથ્વ=આગમમાશ્રિત્ય, નોઆગમ-તથ્વ=આગમાભાવમાશ્રિત્ય ॥ સૂ૦ ૨૩ ॥

મૂલમ્—સે કિં તં આગમઓ ભાવાવસ્સયં ? આગમઓ ભાવા-વસ્સયં જાણય ઉવઉત્તે । સે તં આગમઓ ભાવાવસ્સયં ॥ સૂ૦ ૨૪॥

છાયા—અથ કિં તદ્ આગમતો ભાવાવશ્યકમ્ ? આગમતો ભાવાવશ્યકં જ્ઞાયક ઉપયુક્તઃ । તદેતદાગમતો ભાવાવશ્યકમ્ ॥ સૂ૦ ૨૪ ॥

और भाववान् में अभेदोपचार किया गया है। इसलिये विवक्षित क्रिया के अनुभव से युक्त अर्थ को भाव कह दिया है। जैसे ऐश्वर्यरूप इन्दन क्रिया के अनुभव से इन्द्र भाव कहा जाता है। भावरूप आवश्यक का नाम भावावश्यक है। अथवा विवक्षित क्रिया के अनुभवरूप भाव को लेकर जो आवश्यक होता है उसका नाम भावावश्यक है। ॥सूत्र २३॥

ભાવાવશ્યક કા સ્વરૂપ આગમ કી અપેક્ષા લેકર સૂત્રદ્વારે આ પ્રકાર સે પ્રકટ કરતે હૈ—સે કિં તં આગમઓ ભાવાવસ્સયં ઇત્યાદિ ॥સૂત્ર ૨૪॥

શબ્દાર્થ—હે મદંત ! આગમ કો આશ્રિત કરકે ભાવ આવશ્યક કા વ્યા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(ભાવાવસ્સયં દુવિહં પળ્લત્તં) ભાવાવશ્યકના જે પ્રકાર છે (તંજહા) તે પ્રકારે નીચે પ્રમાણે કહ્યા છે (આગમો ય નોઆગમો ય) (૧) આગમની અપેક્ષાએ ભાવાવશ્યક અને (૨) નો આગમની અપેક્ષાએ ભાવાવશ્યક.

વિવક્ષિત ક્રિયાના અનુભવથી યુક્ત જે સાધુ આદિ રૂપ પદાર્થ છે, તેનું નામ ભાવ છે. અહીં ભાવ અને ભાવવાનમાં અભેદોપચારની અપેક્ષાએ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી વિવક્ષિત ક્રિયાના અનુભવથી યુક્ત અર્થને ‘ભાવ’ કહેવામાં આવ્યો છે. જેમ કે ઐશ્વર્ય રૂપ ઇન્દ્રન ક્રિયાના અનુભવથી ઇન્દ્રને ભાવરૂપ કહેવામાં આવે છે. ભાવરૂપ આવશ્યકનું નામ ભાવાવશ્યક છે. અથવા વિવક્ષિત ક્રિયાના અનુભવને અપેક્ષાએ જે આવશ્યક હોય છે, તેનું નામ ભાવાવશ્યક છે. ॥ સૂ૦ ૨૩ ॥

હવે સૂત્રકાર ભાવાવશ્યકના પ્રથમ ભેદ રૂપ જે “આગમનની અપેક્ષાએ ભાવાવશ્યક” છે, તેના સ્વરૂપનું કથન કરે છે—

ટીકા—શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—‘સે કિં તં આગમઓ ભાવાવસ્સયં’ इति ।
અથ કિં તદ્ આગમતો ભાવાવશ્યકમ્ ? ઉત્તરમાહ—‘આગમઓ ભાવાવસ્સયં’ इत्यादि ।
આગમતો ભાવાવશ્યકમ્ જ્ઞાતક ઉપયુક્તઃ । અયમર્થઃ—આવશ્યક આશ્યક પદાર્થ-
જ્ઞાતજનિત—સંવેગેન વિશુદ્ધિમાનપરિણામઃત્ર ચોપયુક્તઃ સાધ્વાદિરાગમતો ભાવા-
વશ્યકમ્ । આવશ્યકાર્થજ્ઞાનરૂપસ્યાગમસ્યાત્ર સત્ત્વાત્ । ભાવેશ્ચાત્રાવશ્યકાર્થજ્ઞાન-
જનિતોપયોગવત્ત્વાત્, ભાવમાશ્રિત્યાવશ્યકમિતિ વ્યુત્પત્તેઃ । इदमुक्तं भवति—आव-

ઉત્તર—(આગમઓ ભાવાવસ્સયં જાણયવડત્તે) આવશ્યકસૂત્ર કે અર્થ જો
જાનને વાલા એસા ઉસમેં ઉપયોગયુક્ત બના હુઆ સાધ્વાદિ કિ જિસકે પરિ-
ણામ સંવેગ સે વિશુદ્ધ બન રહે હૈ આગમતઃ ભાવાવશ્યક હૈ । ક્યોંકિ
ઇસમે આવશ્યક સૂત્ર કે અર્થજ્ઞાનરૂપ આગમકા સદ્ભાવ હો રહા હૈ ।
યદ્યપિ આવશ્યક કે અર્થજ્ઞાન સે જનિત જો ઉપયોગ હૈ ઉસકા
નામ ભાવ હૈ । ઔર ઇસ ભાવ કો આશ્રિત કરકે જો આવશ્યક
હૈ વહ ભાવાવશ્યક હૈ, ઇસ પ્રમાણ કી વ્યુત્પત્તિ સે આવશ્યક
અર્થ કે જ્ઞાતા કા આવશ્યક મેં ઉપયોગરૂપ બના હુઆ પરિણામ, આગમ સે
ભાવાવશ્યકરૂપ ઠહરતા હૈ ફિર મી જો સાધ્વાદિ કો ભાવાવશ્યકરૂપ મેં કહા
જાતા હૈ વહ ઇસ પ્રકાર કે પરિણામ સે યુક્ત હંને કે વાળ ઉપચાર સે
કહા જાતા હૈ એસા જાનના ચાહિયે । આવશ્યક મેં જો યહ ઉપયોગ પરિણામ

સે કિં તં આગમઓ ભાવાવસ્સયં ” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—હે ભગવન્! આગમને આશ્રિત કરીને (આગમની અપેક્ષાએ) ભાવ
આવશ્યકત્વં સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(આગમઓ ભાવાવસ્સયં જાણય ઉવડત્તે) આવશ્યક સૂત્રના અર્થને
બાણનારો અને તેમા ઉપયોગ યુક્ત બનેલો સાધુ કે જેનાં પરિણામો સંવેગને લીધે
વિશુદ્ધ બની રહ્યા હોય છે, તે આગમની અપેક્ષાએ ભાવાવશ્યક હોય છે, કારણ કે
એવા સાધુમાં આવશ્યક સૂત્રના અર્થજ્ઞાન રૂપ આગમનો સદ્ભાવ થઈ રહ્યો હોય
છે. જે કે આવશ્યકના અર્થજ્ઞાનથી જનિત જે ઉપયોગ છે તેનું નામ ભાવ છે, અને
તે ભાવને આશ્રિત કરીને જે આવશ્યક છે, તેનું નામ ભાવાવશ્યક છે, આ પ્રકારની
વ્યુત્પત્તિ અનુસાર આવશ્યક અર્થના જ્ઞાતાનું આવશ્યકમાં ઉપયોગયુક્ત બનેલું પરિ-
ણામ (રત્નોવૃત્તિ) આગમની અપેક્ષાએ ભાવાવશ્યક રૂપ પ્રતિપાદિત થાય છે, છતાં
પણ જે સાધુ આદિને ભાવાવશ્યક રૂપ કહેવામાં આવેલ છે તે આ પ્રકારના પરિ-
ણામથી યુક્ત હોવાને કારણે ઔપચારિક રીતે કહેવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું.

રૂપ ભાવાવશ્યક છે-વહ ધર્મ પદવાચ્ય છે કયોંકિ યહ શ્રુત ધર્મ કે અન્તર્ગત છે
 હસી કી માન્યતા કે વિષય મેં જિન ભગવાન્ કી આજ્ઞા કા સદ્ભાવ છે ।-

તાત્પર્ય કહનેના વહ છે કિ યહાં પર શંકાકાર કી એસી શંકા હો
 સકતી છે કિ નામ આવશ્યક, સ્થાપના આવશ્યક ઓર દ્રવ્ય આવશ્યક યે
 આરાધના કરને યોગ્ય છે એસી જિન ભગવાન્ કી આજ્ઞા હી નહીં છે યહ વાત
 તો નિશ્ચિત છે-કયોંકિ હનમેં ઉપયોગ કા અભાવ છે ઓર ચારિત્ર ગુણ વિહી-
 નતા છે । અતઃ યે કમોં કિ નિર્જરા કે સાધક નહીં હોતે છે । ઓર હસી
 વારણ યે ધર્મપદ વાચ્ય ખી નહીં હોતે છે । પરન્તુ જો સામાયિક આદિ રૂપ
 લોકોત્તરિક દ્રવ્યાવશ્યક છે કિ જો પ્રવચનોક્ત છે-આગમ સંમત છે-વહ તો
 ધર્મપદવાચ્ય હોના ચાહિયે-સો હસ શંકા વા સમાધાન હસ પ્રકાર સે છે-કિ
 સામાયિક આદિ ક્રિયાઈ પ્રવચનોક્ત અવશ્યક છે તો ખી વે જિનાજ્ઞા સે વહિ
 ભૂત બને હુણ સાધ્વાભાસોં (વેપધારિયોં) દ્વારા કિ જો સ્વચ્છંદ વિહારી હોતે
 છે, મૂલગુણ ઓર ઉત્તર ગુણોં મેં જિન્હે આસ્થા નહીં હોતી છે, છકાયના કે
 જીવોં કી રક્ષા કરનેરૂપ અનુકંપા વા ભાવ જિનકે અંતઃકરણ મેં શૂન્યરૂપ
 સે રહતા છે અનુપયોગપૂર્વક અપની રુચિ કે અનુસાર યદ્વા તદ્વા ક્રિયા કી

આવશ્યકમાં જે આ ઉપયોગ પરિણામ રૂપ ભાવાવશ્યક છે તે ધર્મ પદવાચ્ય છે,
 કારણ કે તે શ્રુતધર્મની અંદર સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. તેની જ માન્યતાના વિષયમાં
 જિનેન્દ્ર ભગવાનની આજ્ઞાનો સદ્ભાવ છે આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-

કદાચ કોઈને એવી શંકા થાય કે નામ આવશ્યક સ્થાપના આવશ્યક અને
 દ્રવ્યાવશ્યક, તે ત્રણે આવશ્યકો આરાધના કરવા યોગ્ય છે, એવી જિનેન્દ્ર ભગવાનની
 આજ્ઞા જ નથી. કારણ કે તેમનામાં ઉપગનો અભાવ છે, અને ચારિત્રગુણ વિહી-
 નતા રહેલી છે તેથી તેઓ કર્મની નિર્જરાના સાધક થતા નથી. અને એજ કારણે
 તેઓ ધર્મ પદવાચ્ય પણ હોતા નથી. પરન્તુ સામાયિક આદિ રૂપ લોકોત્તર દ્રવ્યા-
 વશ્યક, કે જે પ્રવચનોક્ત છે-આગમ સંમત છે, તે તો ધર્મ પદવાચ્ય હોવા જ જોઈએ.

તો તે પ્રકારની શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે સમજવું સામાયિક આદિ ક્રિયાઓ
 આગમસંમત અવશ્ય છે. પરન્તુ જિનાજ્ઞાના પરિપાલનથી જેઓ વિહીન બનેલા છે
 એવા દ્રવ્યલિંગી (સાધુ વેપધારી) સાધુઓ દ્વારા કરવામાં આવતી તે સામાયિક આદિ
 ક્રિયાઓ ધર્મ પદવાચ્ય હોઈ શકતી નથી. કારણ કે એવા સાધુઓ તો સ્વચ્છંદ
 વિહારી હોય છે, મૂલગુણ અને ઉત્તર ગુણોથી તેઓ રહિત હોય છે, છકાયના જીવોની
 રક્ષા કરવા રૂપ અનુકંપા ભાવનો તેમનામાં સદંતર અભાવ હોય છે, એવા સાધુઓ
 તો અનુપયોગ પૂર્વક, પોતાની રુચિ પ્રમાણે કાવે એવી રીતે તે સામાયિક આદિ

इयकार्थज्ञस्य आवश्यकोपयोगपरिणाम आगमतो भावावश्यकम् । साध्वादित्तु तादृशपरिणामवत्त्वादुपचारादागमतो भावावश्यकमुच्यते ।

इदमावश्यकोपयोगपरिणामरूपं भावावश्यकं धर्मपदवाच्यं भवति. श्रुत धर्मान्तर्गतत्वादत्र जिनाज्ञायाः सत्त्वात् ।

जाती है । अतः वे भी धर्मपदवाच्य नहीं हो सकती है । इसलिये उस लोकोत्तरिक द्रव्यावश्यक में भी निर्जराजनकत्व का अभाव होने से जिन भगवान की आज्ञा उसे मान्यता प्रदान करने की—वह आराधना करने योग्य है इस प्रकार की—नहीं हैं । इस प्रकार यह आगम भावावश्यक का वर्णन किया ।

भावार्थ—यह सूत्रकारने पहिले ही प्रकट करदिया है कि विवक्षित क्रिया के अनुभव से युक्त अर्थ का नाम भाव है । अर्थात् जो आवश्यक शास्त्र का ज्ञाता है और उसमें उपयोग से युक्त है—ऐसा साध्वादि रूप अर्थ भावावश्यक है । इस भावावश्यक के दो भेद हैं—? एक आगम भावावश्यक और दूसरे नोआगम भावावश्यक । आगम भावावश्यक में ज्ञाता का-उपयोग रूप परिणाम आगमरूप माना गया है । अतः वह परिणाम आगम की अपेक्षा भावावश्यक होने से आगम भावावश्यक है । साध्वादिकों कि जों आवश्यकशास्त्र के ज्ञाता होकर उसमें उपयुक्त बने हुए हैं जो आगमभावावश्यक कहा जाता है वह उस परिणाम की अभेद विवक्षा से कहा जाता है । जिन भगवान् ने इस आगमभावावश्यक को ही धर्मपदवाच्य होने के कारण उपादेय

कियाओ करता होय छे. ते कान्हे-तेमनी ते कियाओ धर्म पदवाच्य (धर्म कड़ी शक्य ओवी) होती नथी. तेथी ओ लोकोत्तरिक द्रव्यावश्यकमां पणु निर्जराजनकत्वने अभाव होवाधी जिन लगवाने तेमने आराधना करवा योग्य कड़ी नथी. आ प्रकारे आ सूत्र द्वारा आगम भावावश्यकनु रूप प्रकट करवामां आओ छे.

भावार्थ—सूत्रकारे ओ बात तो आगम प्रकट करी दीधी ज छे के विवक्षित क्रियाना अनुभवथी युक्त अर्थनु नाम भाव छे ओले के जे साधु आवश्यक शास्त्रने ज्ञाता छे अने तेमा उपयुक्त (उपयोग परिणामथी युक्त) छे, ओवा साधु आदि रूप अर्थने भावावश्यक कहे छे. आ भावावश्यकना जे भेद जनाओ छे (१) आगम भावावश्यक अने (२) नोआगम भावावश्यक.

आगम भावावश्यकमां ज्ञाताना उपयोग रूप परिणामने आगम रूप मानवामां आवेद छे. तेथी ते परिणाम आगमनी अपेक्षाओ भावावश्यक रूप होवाधी तेने आगम भावावश्यक कहेवामां आओ छे. साध्वादिके के जेओ आवश्यक शास्त्रना ज्ञाता होवानी साथे साथे तेमां उपयुक्त जनेदा तेमने ज जे आगम भावावश्यक कहेवामां आवे

नामावश्यकम्-आवश्यकनामको गोपालदारकादिः, स्थापनावश्यकम् आव-
श्यकक्रियावतः कस्यचित् काष्ठकर्मादिषु चित्रम्, द्रव्यावश्यकं च आवश्यकोप-
योगशून्या देहागमक्रियाः । एषावश्यवेषु उपयोगाभावेन चरणगुणरहितत्वेन
च कर्मनिर्जराजनकत्वाभावादाराध्यत्वेन जिनाज्ञा नास्ति, तस्मादेतत् त्रिविध-
मावश्यकं धर्मपदवाच्यं न भवतीति निश्चयः । लोकोत्तरिकद्रव्यावश्यकं-
प्रवचनोक्तं सदपि जिनाज्ञावाद्यैः स्वच्छन्दविहारिभिर्गूलोत्तरगुणरहितैः पट्काय-
नि।नुकम्पैरनुपयोगपूर्वकं क्रियमाणं सामायिकादिकम् । तदपि धर्मपदवाच्यं न
भवितुमर्हति तत्रापि निर्जराजनकत्वाभावेन विधेयतया जिनाज्ञाया अभावात् ।

उक्तमर्थमुपसंहरन् प्राह—‘से तं आगमओ भावावस्सयं’ इति । तदेतत्
आगमतो भावावश्यकं वर्णितम् ॥ सू० २४ ॥

अथ भावावश्यकस्य द्वितीयभेदमाह—

मूलम्—से किं तं नो आगमओ भावावस्सयं ? नो आगमओ
भावावस्सयं तिविहं पणत्तं, तं जहा—लोइयं, कुप्पावयणियं,
लोगुत्तरियं ॥ सू० २५ ॥

स्वीकार्य कहा है—नाम स्थापना और द्रव्य आवश्यक को नहीं । क्योंकि आवश्यक
नाम के धारी गोपालवालों में आवश्यक की स्थापनावाले किसी श्रावकआदि
के आवश्यक क्रिया संपन्न चित्र में तथा आवश्यक क्रिया में उपयोग शून्य
बने हुए नोआगम द्रव्यावश्यकरूप देह में एवं आगमोक्त भी लोकोत्तरिक
द्रव्यावश्यकरूप सामायिक आदि में उपयोग की शून्यता से और चारित्र गुण
की रहितता से कर्म निर्जरा करने की सामर्थ्य नहीं है । अतः ये धर्मपदवाच्य
नहीं हुए हैं । और इसी कारण इन्हें उपादेय नहीं कहा गया है । ॥सूत्र २४॥

छे ते आ परिणामनी अलेह विवज्जानी अपेक्षाये कळेवाभां आवे छे आ आगम
भावावश्यकं ज धर्म पदवाच्य होवाथी जिनेश्वर लगवाने तेने उपादेय कळेह छे-
नामावश्यक, स्थापना आवश्यक अने द्रव्यावश्यकने उपादेय कहा नथी. कारण
छे आवश्यक नामधारी गोपालजाणोभां, आवश्यकनी स्थापनावाणा केष श्रावक
आदिना आवश्यक क्रिया संपन्न चित्रभां, तथा आवश्यक क्रियाभां उपयोग शून्य
(अनुपयुक्त) बनेला नोआगम द्रव्यावश्यक रूप सामायिक आदिभां उपयोगनी
शून्यता अने चारित्रगुणनी रहितताने दीधे कर्मनी निर्जरा करवानुं समर्थ होतुं
नथी. तेथी तेमने धर्म पदवाच्य कही शकय नही, अने अज कारणे तेमने उपा-
देय पणु गणी शकय नही. ॥ सू० २४ ॥

છાયા--અથ કિં તદ્ નોઆગમતો ભાવાવશ્યકમ્ ? નો આગમતો ભાવાવશ્યકં ત્રિવિધં પ્રજ્ઞસમ્, તદ્યથા-લૌકિકં કુપ્રાવચનિકં લોકોત્તરિકમ્ ॥સૂ૦ ૨૫॥

ટીકા--‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ । વ્યાખ્યા નિગદસિદ્ધા ॥સૂ૦ ૨૫॥

લૌકિકં ભાવાવશ્યકમાહ--

ફલમ્--સે કિં તં લોઙ્યં ભાવાવસ્સયં ? લોઙ્યં ભાવાવસ્સયં પુઞ્વળહે મારહં અવરળહે રામાયણં । મે તં લોઙ્યં ભાવાવસ્સયં ॥સૂ૦ ૨૬॥

અવ સૂત્રકાર ભાવાવશ્યક કા દ્વિતીય ભેદ જો નોઆગમભાવાવશ્યક હૈ ઉત્તકા નિરૂપણ કરતે હૈ--‘સે કિં તં નોઆગમઓ’ ઇત્યાદિ ॥સૂત્ર ૨૫॥

શબ્દાર્થ--(સે) શિષ્ય પૂછતા હૈ કિં હે મદંત । નોઆગમ કી અપેક્ષા લેતર ભાવાવશ્યક કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર--(નોઆગમઓ ભાવાવસ્સયં તિવિહં પળ્ળત્ત) નોઆગમ કો આશ્રિત કરકે ભાવાવશ્યક ત્રીન પ્રકાર કા કહા હુઆ હૈ । (તંજહા) જૈસે--(લોઙ્યં) લૌકિક (કુપ્રાવચનિયં) કુપ્રાવચનિક ઓર (લોગુત્તરિયં) લોકોત્તરિક । ઇસ પ્રકાર જાનના ચાહિયે । ઉસ વ્યાખ્યા મેં દ્રવ્યાવશ્યક કી જગહ ભાવાવશ્યક શબ્દ કા પ્રયોગ કરના ચાહિયે । ॥સૂત્ર ૨૫॥

અવ સૂત્રકાર લૌકિક ભાવાવશ્યક કા વર્ગન કરતે હૈ--

‘સે કિં તં લોઙ્યં’ ઇત્યાદિ ॥સૂત્ર ૨૬॥

ભાવાવશ્યકનો જે ‘નો આગમ ભાવાવશ્યક’ નામનો બીજો ભેદ છે તેનું સૂત્રકાર હવે નિરૂપણ કરે છે--“સે કિં તં નો આગમઓ” ઇત્યાદિ--

શબ્દાર્થ--(સે) શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે કે હે ભગવન્ ! નો આગમની અપેક્ષાએ જે ભાવાવશ્યક કહ્યો છે તે ભાવાવશ્યકનું એટલે કે નો આગમ ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર--(નોઆગમઓ ભાવાવસ્સયં તિવિહં પળ્ળત્ત) નોઆગમને આશ્રિત કરીને ભાવાવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. (તંજહા) તે ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે--

(લોઙ્ય) (૧) લૌકિક (કુપ્રાવચનિયં) (૨) કુપ્રાવચનિક અને (૩) લોગુ-ત્તરિયં) લોકોત્તરિક આ પદોની વ્યાખ્યા દ્રવ્યાવશ્યકની જેવી જ સમજવી ભેધએ, પરંતુ તે વ્યાખ્યામાં દ્રવ્યાવશ્યકની જગ્યાએ ‘ભાવાવશ્યક’ પદનો ઉપયોગ કરવો ભેધએ ॥ સૂ. ૨૫ ॥

હવે સૂત્રકાર લૌકિક ભાવાવશ્યકનું નિરૂપણ કરે છે--

“સે કિં તં લોઙ્યં” ઇત્યાદિ--

છાયા—અથ કિં તદ્ લૌકિક ભાવાવશ્યકમ્ ? લૌકિક ભાવાવશ્યક પૂર્વાહિ ભારતમ્, અપરાહ્ને રામાયણમ્ । તદેતન્ન લૌકિક ભાવાવશ્યકમ્ । સૂ.૦૨૬।

ટીકા—શિષ્યઃ પૂછતિ—‘સે કિં તં લોહ્યં ભાવાવશ્યકમ્’ અથ કિં તદ્ લૌકિક ભાવાવશ્યકમ્ ? ઉત્તરમાહ—‘લોહ્યં ભાવાવશ્યકમ્’ इत्यादि । લૌકિક ભાવાવશ્યક પૂર્વાહિ ભારત=ભારતસ્ય વાચનં શ્રવણં વા. અપરાહ્ને રામાયણમ્, અપરાહ્ને રામાયણમ્=રામાયણસ્ય વાચનં શ્રવણં વા । લોકે હિ—ભારતસ્ય વાચનં શ્રવણં પૂર્વાહિ ક્રિયામાણં દૃશ્યતે તથા—રામાયણસ્ય વાચનં શ્રવણમ્ અપરાહ્ને ક્રિયામાણં દૃશ્યતે, વૈપરીત્યે દોષદર્શનાત્ । તત્તથેતથં લોકેઽવશ્યકરણીયતયાઽઽવશ્યકત્વં તદ્વાચકય શ્રોતુશ્ચ તદર્થોપયોગપરિણામસત્ત્વાદ્ ભાવત્વમ્, તદ્વાચકઃ ભારણક્રિયાયા પુસ્તકપત્રાદિપરાવર્તનરૂપયા હાતામિનયરૂપયા ચ ક્રિયા યુક્તો

શબ્દાર્થ—(સે) શિષ્ય પૂછતા હૈ કિં હે ભદ્રંત ! પૂર્વપ્રક્રાન્ત (પૂર્વપ્રસ્તુત) લૌકિક ભાવાવશ્યક કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(લોહ્યં ભાવાવશ્યકમ્ પુન્વળ્હે ભારહં અવરળ્હે રામાયણં) - લૌકિક ભાવાવશ્યક કા સ્વરૂપ એસા હૈ કિં પૂર્વાહ્ન મેં મહાભારત કા વાચના અથવા શ્રવણ કરના, અપરાહ્ન મેં રામાયણ કા વાચન અથવા શ્રવણ કરના । ‘લોક’મેં મહાભારત કા વાચન અથવા ઉસકા શ્રવણ કરના યહ કામ પૂર્વાહ્ન મેં દેખા જાતા હૈ, તથા રામાયણ કા વાચના અપરાહ્ન મેં (દૂપેર પીછે) । ઇસકે વિપરીત કરને સે દોષ કા પાત્ર હોના પડતા હૈ । ઇસ તરહ યહ કામ અવશ્યક ક ને યોગ્ય હોને કે કારણ અવશ્યકરૂપ હૈ, તથા ઉસકે શ્રોતા ઔર વાચનકર્તા કા ઉસકે અર્થ મેં ઉપયોગરૂપ પરિણામ કે સદ્ભાવ સે ‘ઉનમેં’ ભાવરૂપતા હૈ । વાચને વાલા

શબ્દાર્થ—શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવન્ ! પૂર્વપ્રસ્તુત લૌકિક ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(લોહ્યં ભાવાવશ્યકમ્ પુન્વળ્હે ભારહં અવરળ્હે રામાયણં) લૌકિક ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—પૂર્વાહ્ન (દિવસના આગલા ભાગમાં) મહાભારતને વાંચવું અથવા શ્રવણ કરવું અને અપરાહ્ન (દિવસના પાછલા ભાગમાં) રામાયણને વાંચવું અથવા શ્રવણ કરવું, તે અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી આવશ્યકરૂપ ગણાય છે. લોકોમાં મહાભારતનું વાંચન અથવા શ્રવણ કરવાનું કાર્ય પૂર્વાહ્નમાં કરવા યોગ્ય ગણાય છે અને રામાયણનું વાંચન અથવા શ્રવણ કરવાનું કાર્ય અપરાહ્નમાં કરવા યોગ્ય મનાય છે. તેના કરતાં વિપરીત ક્રમે તે કરવાથી દોષને પાત્ર થવું પડે છે. આ રીતે આ કાર્ય અવશ્ય કરવા યોગ્ય હોવાથી આવશ્યકરૂપ છે, તથા તેના શ્રોતા અને વાચનકર્તાના તેના અર્થમાં ઉપયોગરૂપ પરિણામેના સદ્ભાવને લીધે તેમાં ભાવરૂપતા પણ હોય છે. વાચનકર્તા તે વળતે ભાષણ કરવાની કિયાથી, પુસ્તકના

भवन्ति, - श्रोताऽपि च श्रवण-मात्र संयतत्व-कसंपुटीकरणादिव्रियावान् भवति । एवं तयोः क्रियात्वेन नोआगमत्वम्, 'किरियाऽऽगमो न होइ' इति वचनात् । क्रियारूपे देशे आगमत्वाभावाद् नोआगमत्वमपि । अत्र ना शब्दस्य देशनिषेधबोधकत्वात् । लोके भारतादावागमत्वं व्यवह्रियते, तस्माद्देशत आगमोऽस्त्यपि । तस्मात् पूर्वाह्णेऽपराह्णे यथानिर्दिष्टकाले भारताद्युपयुक्तो यदवश्यं भारतादिकं वाच्यमिति शृणोति वा, तदाचनं श्रवणं च लौकिकं भावावश्यमिति

वाचते समय भाषण क्रिया से, पुस्तक के पन्नों को पलटने आदिरूप क्रिया से, और निज हाथ से इशारा करने रूप अभिनय क्रिया से युक्त होता है । तथा जो श्रोता होते हैं । वे भी श्रवण क्रिया से शरीर को संयत करनेरूप क्रिया से और दोनों हाथों को जोड़े रहनेरूप क्रिया से युक्त होते हैं । इस तरह की इन दोनों की इन क्रियाओं में आगमता नहीं है—क्यों कि "किरिया-आगमो न होइ" क्रिया आगम नहीं होती है ऐसा सिद्धांत का वचन है । इसलिये क्रियारूप देश में आगमता का अभाव होने से नोआगमता भी है । यहां नो शब्द देशनिषेधका बोधक है । परन्तु लोक में महाभारत आदि ग्रन्थों में आगमता का व्यवहार होता है—इसलिये इनमें आगमता भी है । इस तरह क्रिया में आगमता का सद्भाव होने से वहीं आगमता का सद्भाव और वहीं आगमता का अभाव बन जाने से नो एकदेश से आगमता बन जाती है । इस प्रकार यथा निर्दिष्ट पूर्वाह्ण और अराध काल में भारतादि में उच्युक्त हुए व्यक्ति आदि का जा उनका वाचना और सुननारूप आव-

यानांशो श्रवणानी क्रियाथी युक्त होय छे, तथा श्रोतायो ते श्रवणु करवा इय क्रियाथी, शरीरने संयत करवा इय क्रियाथी अने गन्ने होथेने जेडी राखवा इय क्रियाथी युक्त होय छे. आ प्रकारनी वक्ता अने श्रोतानी ते क्रियायोमां आगमतानो सद्भाव होतो नथी कारण के "किरिया आगमो न होइ" "क्रिया आगमइय होती नथी," आ प्रकारनुं सिद्धान्तनुं कथन छे. आ प्रकारे क्रिया इय देशमां आगमतानो अभाव होवाथी तेमां 'नो आगमता'नो पणु सद्भाव होय छे. अर्द्धी "नो" शब्द देश निषेधनो (अंशत निषेधनो) बोधक छे. परन्तु लोकमां महाभारत आदि ग्रन्थमां आगमतानो व्यवहार थाय छे, ते कारणे तेमनामां आगमतानो सद्भाव पणु रह्यो छे. आ रीते क्रियामां आगमतानो अभाव अने महाभारत आदिमां आगमतानो सद्भाव होवाथी ओटवे के ओक प्रकारे आगमतानो सद्भाव होवाथी तेमां नोआगमता (ओक देशनी अपेक्षाये आगमता) सिद्ध थाय छे. आ प्रकारे यथा निर्दिष्ट पूर्वाह्न कागमां महाभारत आदिमां उपयुक्त (उपयोग परिणामथी युक्त) थयेल व्याकृतनुं जे तेमना वाचन अने श्रवण इय

બોધ્યમ્ । તદેતત્ નિગમયન્નાહ—‘સે તં લોઙ્યં ભાવાવસ્સયં’ इति । तदेतत् लौकिकं भावावश्यकं वर्णितम् ॥सू० २६॥

કુપ્રાવચનિકં ભાવાવશ્યકમાહ—

મૂઝમ્—સે કિં તં કુપ્પાવયણિયં ભાવાવસ્સયં ? કુપ્પાવયણિયં ભાવાવસ્સયં જે હમે ચરગચીરિગ જાવ પાસંડરથા ઇજ્જંજલિ હોમજપોં દુરુક્કનમોક્કારમાહ્યાઈ ભાવાવસ્સયાઈ કરેંતિ । સે તં કુપ્પાવયણિયં ભાવાવસ્સયં સૂ० ૨૭॥

છાયા—અથ કિં તત્ કુપ્રાવચનિકં ભાવાવશ્યકમ્ ? કુપ્રાવચનિકં ભાવાવશ્યકં ય હમે ચાકચીરિક યા ત્ પાપણ્ડ થાઃ ઇજ્યાજ્જલિહોમજપોન્દુરુક્કનમસ્કારાદિકાનિ ભાવાવશ્યકાનિ કુર્વન્તિ । તદેતત્ કુપ્રાવચનિકં ભાવાવશ્યકમ્ ॥સૂ० ૨૭॥

શ્યક કર્મ હૈ वह वाचन और श्र ण लौ किक भावावश्यक है । इस तरह एक-देश में आगमता की अपेक्षा लेकर (से तं लोङ्यं भावावस्सयं) यह पूर्व-प्रक्रान्त लौकिक भावावश्यक वा वर्णन किया । ॥सूत्र २६॥

अब सूत्रकार कुप्रावचनिक भावावश्यक वा वर्णन करते हैं ।

‘‘से किं तं कुप्पावयणियं’’ इत्यादि । ॥सू० २७॥

शब्दार्थ—(से) शिष्य पूछता है कि हे भदंत ! तं (तत्) पूर्व प्रक्रान्त (पूर्वप्रस्तुत) (कुप्पावयणियं भावावस्सयं किं) कुप्रावचनिक भावावश्यक का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—(कुप्पावयणियं भावावस्सयं) कुप्रावचनिक भावावश्यक का स्वरूप

ભાવાવશ્યક કર્મ છે, તે વાચન અને શ્રવણ લૌકિક ભાવાવશ્યક રૂપ હોય છે. (સે તં લોઙ્યં ભાવાવસ્સયં) આ પ્રકારનું નો આગમ (એકદેશરૂપ આગમતાના સદ્ભાવવાળા) લૌકિક ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ સમજવું.

હવે સૂત્રકાર નો આગમ ભાવાવશ્યકના બીજા ભેદ રૂપ કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યકનું નિરૂપણ કરે છે—‘‘સે કિં તં કુપ્પાવયણિયં’’ ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે) શિષ્ય શુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (ત) પૂર્વપ્રક્રાન્ત-પૂર્વપ્રસ્તુત (કુપ્પાવયણિયં ભાવાવસ્સયં કિં) કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(કુપ્પાવયણિયં ભાવાવસ્સયં) કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—(જે હમે ચરગચીરિગ જાવ પામડ-થા) જે ચરક, ચીરિક આદિ પૂર્વોક્ત

शिष्यः पृच्छति—‘से किं तं कुप्रावयणियं भावावश्यकं ?’ इति । अथ किं तत् कुप्रावचनिकं भावावश्यकम् ? । उत्तरमाह—कुप्रावचनिकं भावावश्यकमेवं विज्ञेयम्—य इमे च चरकचौरिक यावत् पाषण्डस्थाः उपयुक्ताः सन्तो यथावसरं यदवश्यकम्, इज्याञ्जलिहोमजपोन्दुरुक्कनमस्कारादिकानि, भावावश्यकानि कुर्वन्तीत्यन्वयः । तत्र चरकादयः प्राग्व्याख्याताः । तत्र—इज्या=यज्ञः अञ्जलिः—जलाञ्जलिः सूर्याय दीयते, होमः=नित्यहवनम् जपः=गायत्र्याः, उन्दुरुक्कम्—धूपः, धूपदानमित्यर्थः, अयं देशीयःशब्दो धूपार्थकः । नमस्कारः=वन्दनम्, एतान्यादौ येषां तानि भावावश्यकानि कुर्वन्ति । एतानि हि चरकचौरिकादिभिः पाषण्डस्थैरवश्यं क्रियमाणत्वादावश्यकानि । तदर्थोपयोगश्चादिपरिणामसद्भावाद् भावत्वम् । चरकादीनां तदर्थज्ञानरूपो देशत आगमः, करशिरः संयोगादिक्रियारूपो देशस्तु नोआगमः

इस प्रकार से हैं । (जे इमे चरक चीरिग जाव पाषण्डस्था) जो ये चरक चीरिक आदि पाषण्डस्थ मनुष्य उपयुक्त होकर अवसर के अनुसार (इज्जंजलिहोमजपोन्दुरुक्कनमोक्कारमाइयाइं) यज्ञ करते हैं, सूर्य के लिये जलाञ्जलि देते हैं, नित्य हवन करते हैं, गायत्री का जाप करते हैं, अग्नि में धूप जलाते हैं, तथा वंदना आदिरूप भावावश्यक करते हैं, सो ये सब क्रियां उन चरक चीरिकादिकों द्वारा आवश्यककरणीय होने के कारण आवश्यकरूप हैं । तथा इनके अर्थ में जो उनका उपयोग परिणाम लगा रहता है तथा श्रद्धा आदि का भाव जाग्रत रहता है—सो इस कारण ये क्रियाएं भावावश्यकरूप हैं । इस तरह चरक आदि को का जो उन क्रियाओं संबन्धीज्ञान है वह एकदेश आगमरूप है । तथा उनका कर और शिर का संयोजनादिरूप जो व्यवहार है वि—क्रियाएं हैं—वह क्रियारूप व्यवहार आगमरूप नहीं हैं—नो-

पाषण्डस्थी (पाषण्डी) मनुष्यो उपयुक्त (उपयोग रूप परिणाम संपन्न) यद्यने अवसरने अनुस्य (इज्जंजलिहोमजपोन्दुरुक्कनमोक्कारमाइयाइं) यज्ञ करे छे, सूर्यने जलाञ्जलि अर्पण करे छे, नित्य होमहवन करे छे, गायत्रीने जाप करे छे, अग्निमां धूप नाणीने तेने जाणे छे, तथा वंदना आदि क्रियाओ करे छे, ते अधी क्रियाओ भावावश्यक रूप गणाय छे. आ सधणी क्रियाओ ते चरक, चीरिक आदि पूर्वोक्त लोकों द्वारा अवश्य करवा योग्य होवाने कारणे आवश्यक रूप गणाय छे. वणी ते क्रियाओमां तेमना उपयोग परिणामनो पणु सहलाव रहै छे. अने श्रद्धादि लावो पणु जगृत रहै छे. आ कारणे ते क्रियाओने भावावश्यक रूप कहै वामां आवी छे. तथा ते वणते तेमना कर अने शिरना संयोजन आदि रूप के व्यवहार अथवा क्रियाओ थाय छे, ते क्रियाइय व्यवहार आगम रूप नहीं पणु नो

તથા ન્વ દેશિકાગમાભવમાશ્રિત્ય નોઆગમત્વમપિ । નો શબ્દસ્યાત્રાપિ દેશનિષેધ
પરત્વાત્ । ચરકચીરિકાદિભિઃ પાષણ્ડસ્થૈરવશ્યં ક્રિયમાણમ્ ઇજ્યાઞ્જલિ હોમાદિકં
કુપ્રાવચનિકં ભાવાવશ્યકમિતિભાવઃ । તદેતત્ કુપ્રાવચનિકં ભાવાવશ્યકં વર્ણિતમ્ ॥૨૭॥

આગમ હૈ—। इस तरह देशिक आगमके अभाव को लेकर उन क्रियाओं में
नोआगमता है । नोआगम का तात्पर्य एकदेश में आगमता का सङ्घाव है ।
अतःचरक, चीरक आदि पाषण्डस्थ पुरुषों द्वारा की गई इज्या (यज्ञ) अंजलि
होमादिकरूप एक देश क्रियाओं के ज्ञान में तो आगमता है । इस प्रकार
कुप्रावचनिक—भावावश्यक का यह स्वरूप है ।

भावार्थ—यहां नोआगम का तात्पर्य सर्वथा आगमाभाव से नहीं है ।
किन्तु एकदेशमें आगम के अस्तित्व से है । चरक चीरिकादि पाषण्डी जनों
को यज्ञादि क्रियाएँ उनके सिद्धान्तानुसार अवश्य करणीय होती हैं, वे उन्हें
उपयोगपूर्वक करते हैं । उनमें उनकी अटूट श्रद्धा होती है । इस तरह ये
क्रियाएँ भावावश्यकरूप में पड़ती हैं और ये सब क्रियाएँ उनकी ज्ञान मूलक
ही होती हैं । इसलिये इन क्रियाओं के ज्ञानमें तो आगम रहता ही है ।
परन्तु जो और उनकी हस्त शिर की संयोजन आदिरूप क्रियाएँ हैं उनमें

આગમ રૂપ જ છે; કારણ કે આ ક્રિયાઓ આગમમાન્ય ક્રિયાઓ ના । આ રીતે
દેશિક આગમના અભાવની અપેક્ષાએ છે ક્રિયાઓમાં નો આગમતાનો સદ્ભાવ હોય
છે એમ સમજવું. “નો આગમતા” એટલે એકદેશની અપેક્ષાએ આગમતા તેથી
ચરક, ચીરિક આદિ પૂર્વોક્ત પાષંડસ્થ પુરુષો દ્વારા કરવામાં આવેલી યજ્ઞ, અંજલિ
દ્વારા અભિષેક, હોમ આદિ રૂપ એકદેશરૂપ ક્રિયાઓના જ્ઞાનમાં તો આગમતાનો
સદ્ભાવ છે. તે દૃષ્ટિએ વિચારતા તે ક્રિયાઓ કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યક રૂપ ગણાય
છે. કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યકત્વં આ પ્રકારનું સ્વરૂપ સમજવું.

ભાવાર્થ—“નો આગમ” આ પદ સર્વથા આગમાભાવતા દર્શાવતું નથી, પણ
એકદેશના આગમનો સદ્ભાવ બતાવે છે. ચરક, ચીરિક આદિ પાષંડી લોકોને માટે
યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ તેમના સિદ્ધાન્તાનુસાર અવશ્ય કરણીય ગણાય છે તેઓ તે ક્રિયાઓ
ઉપયોગપૂર્વક કરે છે. તેમાં તેમને અટૂટ શ્રદ્ધા હોય છે આ રીતે આ ક્રિયાઓ
ભાવાવશ્યક રૂપ ગણાય છે, અને તેમની આ બધી (આ) જ્ઞાનમૂલક જ હોય છે.
તેથી તે ક્રિયાઓના જ્ઞાનમાં તો આગમનો સદ્ભાવ રહે છે જ પરન્તુ એ સિવા-
યની હસ્તશિરના સંયોજન આદિ રૂપ જ ક્રિયાઓ છે તેમાં આગમરૂપતા હોતી

લોકોત્તરિકં ભાવાવશ્યકમાહ—

મૂલ્ય—સે કિં તં લોગુત્તરિયં ભાવાવશ્યકયં ? લોગુત્તરિયં ભાવાવશ્યકયં જણં ઇમે સમણે વા સમણી વા સાવઓ વા સાવિઆ વા તચ્ચિત્તે તમ્મણે તલ્હેસે તદ્જ્ઞવસિણ તત્તિવ્વજ્ઞવસાણે તદ્દુવ-
ઉત્તે તદ્પિયકરણે ત ભાવણાભાવિણ અણ્ણતથકત્થઈમણં અકારેમાણે
ઉભઓકાલં આવશ્સ કરેતિ, તં લોગુત્તરિયં ભાવાવશ્યકયં ।
સે તં નો આગમઓ ભાવાવશ્સ, સે તં ભાવાવશ્યકયં ॥ સૂ. ૨૮ ॥

છાયા—અથ કિં તદ્ લોકોત્તરિકં ભાવાવશ્યકમ્ ? લોકોત્તરિકં ભાવાવશ્યક-
યત્ત્વલુ ઇમે વણા વા શ્રવણ્યો વા શ્રાવકા વા વિશા વા તચ્ચિત્તાસ્તન્મ-
નસ્સતલ્હેસ્યાસ્તદ્ધ્યવસિતાસ્તત્તીત્રાધ્યવસાનાસ્તદર્થોપયુક્તાસ્તદર્પિતકરણાસ્તદ્ભાવના-

આગમરૂપતા નહીં હૈં । ઇસ તરહ આગમ કા એકદેશ મેં અસ્તિત્વ લેકર
ચરકચીરિકાદિ સંબંધી હોમ આદિ ક્રિયાણં કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યક હૈં । સૂ. ૨૭

અવ સૂત્રકાર લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક કા કથન કરતે હૈં—

“સે કિં તં લોગુત્તરિયં” ઇત્યાદિ । ॥ સૂ. ૨૮ ॥

શબ્દાર્થ—(સે) શિષ્ય પૂછા હૈં કિં હે મહંત ! લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક
કા કયાં સ્વરૂપ હૈં ?

ઉત્તર—(લોગુત્તરિયં ભાવાવશ્યકયં) લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક કા
સ્વરૂપ ઇમ પ્રકાર સે હૈં—(જણં ઇમે સમણે વા સમણી વા
સાવઓ વા સાવિઆ વા) જો યે મણ મણી, શ્રાવક અથવા શ્રાવિકા
જન (તચ્ચિત્તે) આવશ્યક મેં ચિત્ત લગાકર (તમ્મણે) મન લગાકર (તલ્હેસે)

નથી. આ રીતે આગમના એકદેશતઃ અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ ચરક, ચીરિક આદિ
દ્વારા કૃત હોમ, હવન, યજ્ઞ આદિ ક્રિયાઓ કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યક રૂપ હોયછે. । સૂ. ૨૭

હવે સૂત્રકાર લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક નામના નો આગમ ભાવાવશ્યકના ત્રીજા
લેહનું નિરૂપણ કરે છે ‘સે કિં તં લોગુત્તરિયં’ ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે) શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે પૂર્વપ્રસ્તુત લોકોત્તરિક
ભાવાવશ્યકનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(લોગુત્તરિયં ભાવાવશ્યકયં) લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યકનું આ પ્રકારનું
સ્વરૂપ હોય છે—

(જણં ઇમે સમણે વા સમણી વા સાવઓ વા સાવિઆ વા) આ શ્રમણ, શ્રમણી
(સાધવી), શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓ (તચ્ચિત્તે) આવશ્યકમાં ચિત્ત લગાવીને, (તમ્મણે)

ભાવિતા અન્ય કુત્રાપિ મનોઽકુર્વન્ત ઉભયતઃ કાઞ્ચમ્ આવશ્યકં કુર્વન્તિ । તદેતદ્ લોકોત્તરિકં ભાવાવશ્યકમ્ । તદેતન્નો અગમતા ભાવાવશ્યકમ્ તદેતદ્ ભાવાવશ્યકમ્ ॥સૂ૦ ૨૮॥

ટીકા—શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—‘સે કિં તં લોગુત્તરિયં ભાવાવશ્યકમ્’ અથ કિં તદ્ લોકોત્તરિકં ભાવાવશ્યકમ્ ? इति । उत्तरमाह—‘लोगुत्तरियं’ भावावश्याय ‘इत्यादि । लोकोत्तरिकं भावावश्यायमेवं विज्ञेयम्, यत्स्वल् इमे श्रमणाः । श्रमण्यो वा श्राम्यन्ति=मुक्त्यर्थं तपन्तीति—श्रमणाः स्त्रियश्चेत् श्रमण्यः—साधवो वा साधवोवेत्यर्थः श्रावका वा श्राविका वा, शृण्वन्ति=साधुसमीपे जिनप्रणीतां सामाचारीमिति श्रावकाः=श्रमणोपासकाः, स्त्रियश्चेत् श्राविकाः=श्रमणोपासिकाः, वा शब्दाः समुच्चयार्थाः, तच्चित्ताः=तस्मिन्नेव आवश्यके चित्तं=सामान्योपयोगरूपं येषां ते तथा, आवश्यके सामान्योपयोगवत्तः, तथा तन्मनसः—तस्मिन्नेव मनो विशेषो शुभपरिणामरूप लेश्यासंपन्न होकर (तदज्झवसिए) क्रिया संपादन विषयक अध्य-वसाययुक्त होकर (तस्मिन् ज्झवसाणे) तीव्र आत्मपरिणाम विशिष्ट होकर (तदद्वोवउत्ते) तदर्थ में उपयुक्त होकर (तदप्पियकरणे) तदर्थितकरणवाले होकर (तदभावणाभाविए) तद्भावना से भावित होकर (अणत्थकत्थइ मणं अकरेमाणे) अन्य और कहीं पर भी मनको नहीं लगाकर (उभओ कालं) दोनों समय (आवश्याय करेन्ति) आवश्यक करते हैं (से त लोगुत्तरियं भावावश्याय) वह लोकोत्तरिक भावावश्यायक है । मुक्ति प्राप्ति के निमित्त जो तप तपते हैं उन का नाम “श्राम्यन्तीति श्रमणाः” इस व्युत्पत्ति के अनुसार श्रमण हैं जो साधुओं के समीप जिन प्रणीत सामाचारी का श्रवण करते हैं उनका नाम श्रावक है । ये श्रमणोपासक होते हैं । आवश्यक क्रिया में जिनका सामान्यरूप से उपयोग है, वे श्रमण आदिजन यहां “तच्चित्ते” पद के वाच्यार्थ हुए

મન લગાવીને (તદ્દેશ્ય) શુભ પરિણામરૂપ લેશ્યા સંપન્ન થઈને (તદજ્ઞવસિણ ક્રિયાસંપાદન વિષયક અધ્યવસાયથી યુક્ત થઈને, (તસ્મિન્ જ્ઞવસાણે) તીવ્ર આત્મ પરિણામ યુક્ત થઈને, (તદદ્વોવઉત્તે) આવશ્યક અર્થમાં ઉપયુક્ત (ઉપયોગરૂપ પરિણામયુક્ત) થઈને (તદપ્પિયકરણે) તદર્થિત કરણયુક્ત થઈને (તદભાવણા ભાવિણે) તે પ્રકારની ભાવનાથી ભાવિત (સંપન્ન) થઈને (અણત્થકત્થઈ મણં અકરેમાણે) અને અન્ય કોઈ પણ વસ્તુમાં મનને ભમવા દીધા વિના, (ઉભઓ કાલં) બન્ને સમયે (આવશ્યાય કરેન્તિ) જે આવશ્યક (પ્રતિક્રિયા આદિ અવશ્ય કરવા યોગ્ય ક્રિયાઓ) કરે છે, તેને લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક કહે છે.

હવે આ સૂત્રમાં શ્રમણ આદિ પદોનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—

“શ્રામ્યન્તિ इति श्रमणाः” આ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે “મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા નિમિત્તે જેઓ તપ તપે છે તેમને શ્રમણ કહે છે જેઓ સાધુઓની સમીપે જિનપ્રણીત સામાચારીનું શ્રવણ કરે છે તેમને શ્રાવક કહે છે તેઓ શ્રમણોપાસક હોય છે. આવશ્યક ક્રિયામાં સામાન્ય રૂપે ઉપયોગ યુક્ત હોય એવા શ્રમણ આદિને અહીં “તच्चित्ते” આ પદના વાચ્યાર્થ રૂપે પ્રયુક્ત થયેલા સમજવા. જેઓ વિશેષ રૂપે

પયોગરૂપં યેષાં તે તથા, આવશ્યકે વિશેષોપયોગવન્તઃ, તલ્લેશ્યાઃ—તસ્મિન્=આવ-
શ્યકે એવ હેશ્યા=શુભપરિણામરૂપા યેષાં તે તથા, આવશ્યકે શુભપરિણામવન્તઃ,
તથા—તદધ્યવસિતાઃ—તસ્મિન્=આવશ્યકે એવ તત્તિવ્વજ્ઞવસિત્ત્વ=
અધ્યવસાયઃ ક્રિયાસંપાદનવિષયો યેષાં તે તથા, આવશ્યકક્રિયાસંપાદન-
વિષયકવિચારયુક્તા, તથા—તત્તીવ્રાધ્યવસાનાઃ—તસ્મિન્=આવશ્યકે એવ તીવ્રં
=પ્રારમ્ભકાલાદેવ પ્રતિક્ષણં પ્રવર્ધમાનમ્ અધ્યવસાનમ્ इदं सकलकर्मनिर्जराजनकं
तस्मादवश्यमाश्रयणीय—મિત્તિ વચારક આત્મપરિણામો યેષાં તે તથા, તદર્થોપયુક્તાઃ
આવશ્યકાર્થોપયુક્તાઃ—‘આવશ્યક—સામાયિક—ચતુર્વિંશતિસ્તવ—વંદન—પ્રતિક્રમણ-
કાર્યોત્સર્ગ—પ્રત્યાખ્યાનરૂપં યદવશ્યં શાશ્વતમચલમરુજમક્ષયમઽવ્યાધમમન્દાનન્દ-
સન્દોહરૂપં શિવસુખં પ્રાપયતિ, તસ્માદવશ્યં સોપયોગં પ્રશસ્તતરસંવેગનિર્વેદ-

જાનનાં ચાહિયે । જિનકા ઉપયોગ વિશેષરૂપ સે આવશ્યક ક્રિયા મેં લગા
હુઆ હૈ એસા શ્રમણ આદિ જન “તસ્મણે” ઇસ પદ કે વાચ્યાર્થ હુએ જાનના
ચાહિયે । આવશ્યક ક્રિયાઓં કે સંપાદન વિષયક વિચારોં સે જો યુક્ત હૈ
એમે શ્રમણ આદિ જન “તદ્વજ્ઞસિએ” ઇસ પદ કે વાચ્યાર્થ હુએ જાનનાં ચાહિ-
યે । તથા જિનકા આત્મપરિણામ પ્રારમ્ભકાલ સે હી ઇસ પ્રકાર કે વિચાર
સે કિ યહ આવશ્યક સકલકર્મોં કી નિર્જરા કા જનક હૈ ઇસલિયે અવશ્ય
આશ્રયણીય હૈ, પ્રતિક્ષણ વૃદ્ધિગત હોતા રહતા હૈ વે શ્રમણ આદિ જન ‘તત્તિવ્વ-
જ્ઞવસાણે’ ઇસ પદ કે વાચ્યાર્થ હુએ હૈ । આવશ્યક મેં જિન કે પરિણામ
શુભ હૈ વે ‘તલ્લેસે’ પદ કે વાચ્યાર્થ—જાનનાં ચાહિયે । આવશ્યક—સામા-
યિક ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન પ્રતિક્રમણ, કાર્યોત્સર્ગ ઇત્યેય હૈ, સો યહ અવશ્ય,
શાશ્વત, અચલ, અરુજ, અક્ષય, અવ્યાધાધ ઓર અનન્દ આમન્દ કે સન્દોહરૂપશિવ

આવશ્યક ક્રિયાઓમાં ઉપયોગ યુક્ત થયેલા છે એવાં શ્રમણોને અહીં “તસ્મણે”
આ પદના વાચ્યાર્થ રૂપે પ્રયુક્ત થયેલા સમજવા.

, આ આવશ્યક આશ્રયણીય છે, આ પ્રકારની વિચાર ધારાથી જેમનું આત્મ-
પરિણામ આરભદાગથી જ યુક્ત રહે છે, અને ક્રમે ક્રમે જેમનું આ પ્રકારનું
આત્મપરિણામ વૃદ્ધિ પામતું રહે છે, એવાં શ્રમણોને અહીં “તત્તિવ્વજ્ઞવસાણે”
આ પદના વાચ્યાર્થ રૂપ સમજવા. આવશ્યક ક્રિયામાં જેમના પરિણામ શુભ છે
એવાં શ્રમણ આદિને અહીં “તલ્લેસે” આ પદના વાચ્યાર્થ રૂપ સમજવા જોઈએ.

“સામાયિક, ૨૪ તિર્થંકરોની સ્તુતિ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાર્યોત્સર્ગ” ઇત્યાદિ
રૂપ જે આવશ્યક છે, તેઓ શાશ્વત, અચલ, અરુજ, અક્ષય, અવ્યાધાધ અને અમન્દ
આનંદના સન્દોહરૂપ (સમુદાયરૂપ) શિવ સુખની પ્રાપ્તિ અવશ્ય કરાવી દેનાર છે, અને

પૂર્વકમારાધનીય—' મિત્યાત્મપરિણામયુક્તાઃ' इत्यर्थः । : तथा—तदर्पितकरणाः—
 तस्मिन्=आवश्यकके अर्पितानि=याथातथ्येन नियुक्तानि करणानि=तत्साधकभूतानि
 देहरजोहरणसदोस्कमुखवस्त्रिकादीनि ये-ते तथा, आवश्यककर्मणि सम्यग्यथा
 स्थानन्यस्तोपकरणा इत्यर्थः, तथा-तद्भावनाभाविताः—तस्य=आवश्यकस्य भावना=
 आवश्यक-सर्वकल्याण-कारणम्, अनन्तभवोपार्जित कर्मरजोऽपहारक-मिति प्रति-
 क्षण-मनुस्मरणरूपा, तथा भाविताः प्रमादपरिहारपूर्वक परमोत्साहेन आवश्यक
 क्रियाकरणपरायणाः, अन्यत्र कुत्रा मनः अकुर्वन्तः, उपलक्षणत्वाद् वाचं कायं
 चान्त्रा कुर्वन्तः उभयकाले यत् आवश्यकं कुर्वन्ति तदेतल्लोकोत्तरिकं भावाव-

સુખ કો પ્રાપ્ત કરા દેતા હૈ અતઃ યહ અ ઇય ઉપયોગપૂર્વક પ્રશસ્તતર સંવેગ કે સાથે
 નિર્વેદપૂર્વક આરાધનીય હૈ ઇસ પ્રકાર કે આત્મપરિણામેં સે જો યુક્ત હૈ
 એસે શ્રમણ આદિજન “તદદ્વસ્વઉત્તે” ઇસ પદ કે વાચ્યાર્થ હુએ હૈ । તથા—જિન્હોં
 ને આવશ્યક મેં યથાસ્થાન તત્સાધકભૂત દેહ, રજેહુરિણ, સદોસ્કમુખવસ્ત્રિકા
 આદિકોં કો નિયુક્ત કર રહ્યા હૈ અર્થાત્ આવશ્યક ક્રિયા મેં અછી તરહ
 સે ઉ હોંને યથા સ્થાન ઉપકરણોં કો રહ્યા હૈ એસે વે શ્રમણ આદિ જન “તદ-
 પ્પિયકરણે” પદ કે વાચ્યાર્થ હુએ હૈ । આવશ્યક સમસ્ત કલ્યાણોં ૧ કારણ
 હૈ તથા અનંત ભવોપાર્જિત કર્મ રજ કા નાશક હૈ ઇસ પ્રકાર કી પ્રતિક્ષણ
 મેં અનુસ્મરણરૂપ ભવના સે જો પ્રમાદ પરિત્યાગપૂર્વક પરમોત્સાહ સે આવશ્યક
 ક્રિયા કે કરને મેં પરાયણ બને હુએ હૈ એસે શ્રમણ આદિજન “તદ્ભાવનાભા-
 વિણ” પદ કે વાચ્યાર્થ હુએ હૈ । મન યહ પદ વચન ઔર કામકા-ઉપલક્ષણ

તે કારણે તે અવશ્ય ઉપયોગ પૂર્વક પ્રશસ્તતર સંવેગની સાથે, નિર્વેદપૂર્વક આરા-
 ધનીય છે,” આ પ્રકારના આત્મપરિણામથી જેઓ યુક્ત હોય છે એવાં શ્રમણ
 આદિને “તદદ્વોવઉત્તે” આ પદના વાચ્યાર્થ રૂપે ગ્રહણ કરવા જોઈએ

આવશ્યક ક્રિયા કરતી વખતે તે ક્રિયાના સાધનભૂત દેહ, રજોહરણ, સદોસ્ક
 મુહપત્તી આદિ ઉપકરણોને જેમણે યોગ્ય સ્થાને રાખેલાં છે એટલે કે આવશ્યક ક્રિયામાં
 જેમણે ઉપકરણોને યથાસ્થાન વિચાર પૂર્વક ઉચિત સ્થાને સ્થાપિત કરેલાં છે, તે
 શ્રમણ આદિને અહીં “તદ્પિયકરણે” આ પદના વાચ્યાર્થ રૂપ સમજવા જોઈએ.

“આવશ્યક ક્રિયાઓ સમસ્ત કલ્યાણોની જનક છે, તથા અનંત ભવોપાર્જિત
 કર્મરજનો નાશ કરનારી છે” આ પ્રકારની પ્રતિક્ષણે અનુસ્મરણ રૂપ ભાવનાથી
 પ્રેરાઈને જેઓ પ્રમાદના ત્યાગ પૂર્વક અને પરમોત્સાહ પૂર્વક આવશ્યક ક્રિયાઓ
 કરવાને પરાયણ બનેલા છે એવાં શ્રમણ આદિને “તદ્ભાવનામ વિણ” આ પદના
 વાચ્યાર્થ રૂપ સમજવા જોઈએ.

અવશ્યકમ્ મૂલે સમણે વા' इत्यादौ बहुत्वे वाच्ये एकवचननिर्देश आर्पत्वात्—यदिमे
શ્રમણાદયસ્તચ્ચિત્તાદિ વિશેષગ—વિશિષ્ટા ઉભયકાલં પ્રતિક્રમણાદ્યાવશ્યકં કુર્વાન્ત
તલ્લોકોત્તરિકં ભાવાવશ્યકમ્, ઇતં સંક્ષેપાર્થઃ । અત્રાપિ—અવશ્યકં કરણાત્ આવ-
શ્યકત્મ્, તદુપયોગપરિણામસ્ય સદ્ભાવાદ્ ભાવત્વમ્, આવશ્યકક્રિયાલક્ષણદેશસ્થા-
નોગમત્વાદ્ નોઆગમત્વં ચ બોધ્યમ્ । તદેતલ્લોકોત્તરિકં ભાવાવશ્યકં વર્ણિતમ્
એવં વિધં નોઆગમતો ભાવાવશ્યકં નિરૂપિતમિતિ સૂચયિતુમાહ—‘સે તં નો-
આગમતો ભાવાવશ્યક’ इति । તદેતન્નો આગમતો ભાવાવશ્યક વર્ણિતમ્ । એવં
સર્વથા ભાવાવશ્યકં નિરૂપિતમિતિ સૂચયિતુમાહ—‘સે તં ભાવાવશ્યક’ इति । તદે-

हैं । तात्पर्य वहने का यह है कि जो श्रमण आदिजन तच्चित्त आदि विशेष-
पणों से युक्त बनकर दोनों काल प्रतिक्रमण आदि आवश्यकों को करते हैं
भावावश्यक है । ये क्रियाएँ श्रमण आदि जनोंको अवश्य करने योग्य हैं
इसलिये तो ये आवश्यक हैं । तथा उनमें इनके करनेवालोंका उपयोग परिणाम
वर्तमान रहता है इसलिये उसमें भावरूपता है । तथा आवश्यक क्रियाएँ स्वयं
आगम रूप नहीं हैं अतः आवश्यक क्रिया रूप एकदेशमें अनागमता और
इनके ज्ञानरूप एकदेशमें आगमताका सद्भाव होनेसे नो आगमकी अपेक्षा ये
आवश्यक क्रियाएँ लोकोत्तरिकभावावश्यक जाननी चाहिये । इस तरह नोआ-
गमको आश्रित करके लोकोत्तरिकभावावश्यकका यहां तकका वर्णन किया ।
हस प्रगा नोआगम भावावश्यकका पूर्णरूपसे वर्णन हो चुका है इस बातको
बतलाने के लिये सूत्रकारने “से तं भावावश्यक” पदका प्रयोग किया है ।

‘મન’ આ પદ વચન અને કાયનું ઉપલક્ષક છે. આ સધળા કથનનું તાત્પર્ય
એ છે કે જે શ્રમણ, શ્રમણી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા “તચ્ચિત્ત” આદિ વિશેષણોથી
યુક્ત બનીને બંને કાળે પ્રતિક્રમણ આદિ જે આવશ્યકો કરે છે, તે આવશ્યકો
નોઆગમની અપેક્ષાએ લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક ગણાય છે. આ ક્રિયાઓ
શ્રમણ શ્રમણી શ્રાવક અને શ્રાવિકોને માટે અવશ્ય કરવા યોગ્ય
મનાતી હોવાથી તેમને આવશ્યક રૂપ કહી છે. તે આવશ્યક ક્રિયાઓ કર-
નાર શ્રમણ આદિનું ઉપયોગ પરિણામ તેમાં વિદ્યમાન રહે છે, તે કારણે તેમાં
ભાવરૂપતાનો સદ્ભાવ હોય છે. તથા આવશ્યક ક્રિયાઓ સ્વયં આગમ રૂપ નથી,
તેથી આવશ્યક ક્રિયા રૂપ એકદેશમાં અનાગમતા અને તેમના જ્ઞાનરૂપ એક દેશમાં
આગમતાનો સદ્ભાવ હોવાથી આ આવશ્યક ક્રિયાઓને નોઆગમની અપેક્ષાએ
લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક રૂપ સમજવી આ રીતે નોઆગમને આશ્રિત કરીને લોકોત્તરિક
ભાવાવશ્યકનું આ સૂત્રમાં પ્રતિપાદક કરવામાં આવ્યું છે. એજ વાતને સૂત્રકારે ‘સે
તં ભાવાવશ્યક’ આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રગટ કરી છે. આ સૂત્રપાઠ એ વાત સૂત્રના

તદ્ ભાવાવશ્યકં સર્વથા વર્ણિતમ્ । ભાવાવશ્યકમેવ ચતુર્વિધયંધૈરુપાદેયં ન તુ નામસ્થાપના દ્રવ્યાવશ્યકાનિ, તેષાં કર્મ નિર્જરાજનકત્વાભાવાત્ સંસારકાણ્ડ-ત્વાच्च । તથા-ભાવાવશ્યકેઽપિ આગમતો ભાવાવશ્યકં લોકોત્તરિકરૂપં નોઆગમતો ભાવાવશ્યકં ચેતિ દ્વયમેવોપાદેયં, ન તુ-લૌકિકં કુપ્રાવચનિક ચ ભાવાવશ્યક મિતિ સર્વતીર્થકરાણામભિપ્રાયઃ ॥સૂ૦ ૨૮॥

ભાવાવશ્યક હી ચતુર્વિધ સંધર્ભે ઉપાદેય છે । નામ સ્થાપના ઓર દ્રવ્યરૂપ આવશ્યક ઉપાદેય નહીં હૈ । ક્યૈંકિં ઇનમેં કર્મ નિર્જરાની જનકતાકા સર્વથા અભાવ હૈ અર્થાતિ ઇનકો નિમિત્ત યા ઇનથા સેવન કરકે યદિ કોઈ પ્રાણી અપને કર્મોની નિર્જરા કરના યાહે તો વહ નહીં કર સાતા હૈ- । ઇસલિયે ઇન્હેં સંસાર વર્તક કારણોમેં પરિગણિત ક્રિયા ગયા હૈ । ભાવાવશ્યકમેં મી આગમ ભાવાવશ્યક ઓર નોઆગમના તૃતીય મેદ રૂપ લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક યે દોહી ઉપાદેય હૈ । લૌકિક ઓર કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યક નહીં ંસા સમસ્ત તીર્થકરોંકા કથન હૈ ।

ભાવાર્થઃ—નોઆગમ ભાવાવશ્યકમેં આવશ્યક રૂપ આગમના સર્વથા અભાવ વિવક્ષિત નહાં હુઆ હૈ । કિન્તુ આગમના ંકદેશ વિવક્ષિત હુઆ હૈ । હસ નોઆગમ ભાવાવશ્યકકે લૌકિકકુપ્રાવચનિક ઓર લોકોત્તરિક યે ૩ તીન મેદ કિયે ગયે હૈ । પૂર્વાહ્નિ મેં મહાભારતકા અપરાહ્નિ મેં રામાયણકા વાચના

ઉપસંહાર રૂપે પ્રકટ કરે છે કે આ રીતે નોઆગમ લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યકનુ નિરૂપણ અહીં પુરૂં થાય છે.

ભાવાવશ્યક જ ચતુર્વિધ સધને માટે ઉપાદેય ગણાય છે નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યાવશ્યક ઉપાદેય ગણાતાં નથી, કારણ કે તે ત્રણે આવશ્યકોમાં કર્મનિર્જરાની જનકતાનો સર્વથા અભાવ જ છે કારણ કે તેમનું સેવન કરવાથી જો કોઈ જીવ કર્મોની નિર્જરા કરવાનું ઇચ્છતો હોય, તો તે રીતે કર્મોની નિર્જરા કરી શકતો નથી. તે કારણે તે ત્રણે આવશ્યકોને સંસારવર્ધન કરનારાં કારણો રૂપે ગણાવવામાં આવેલ છે. ભાવાવશ્યકમાંથી પણ આગમ ભાવાવશ્યક અને નોઆગમના ત્રીજા ભેદ રૂપ લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક આ બેને જ ઉપાદેય કહી શકાય તેમ છે. લૌકિક અને કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યકને ઉપાદેય રૂપ ગણી શકાય નહીં, એવું સમસ્ત તીર્થકરોંકા કથન છે.

ભાવાર્થઃ—નોઆગમ ભાવાવશ્યકમાં આવશ્યક રૂપ આગમનો સર્વથા અભાવ વિવક્ષિત થતો નથી, પરન્તુ આગમનો ંકદેશ વિવક્ષિત થયો છે. આ નોઆગમ ભાવાવશ્યકના નીચે પ્રમાણે ત્રણ ભેદ પડે છે (૧) લૌકિક, (૨) કુપ્રાવચનિક અને (૩) લોકોત્તરિક પૂર્વાહ્નિમાં મહાભારતનું અને અપરાહ્નિમાં રામાયણનું વાંચન

एवं श्रवण करना ये निर्दिष्ट समय पर क्रियमाण होनेसे आवश्यक रूप हैं। इनमें वाचक और श्रोताका जो अर्थोपयोग परिणाम है वह भावरूप हैं। इसलिये वाचक और श्रोता, कि जिनका ग्रन्थों में उपयोग रूप परिणाम लग रहा है वे लौकिक भावावश्यक हैं। तथा लोकनी अपेक्षा भारतादिक आगम भी हैं। इन आगमों में उपयुक्त बने हुए वक्ता और श्रोताजन में उस समय विविध प्रकारकी जो क्रिया होती रह है वे आगमरूप नहीं हैं क्योंकि श्रुतज्ञान ही आगमरूप माना गया है। इस तरह एकदेशमें आगमकी विद्यमानता होनेसे भारतादिकका वाचन वण लौकिक भावावश्यक है। चरक चिरिक आदि पाखंडीजनों द्वारा जो होम यज्ञ आदि क्रियाएँ की जाती हैं वे सब उनके लिये उनके मान्य सिद्धान्तानुसार अवश्य वर्तव्य हैं इसलिये ये सब क्रियाएँ आवश्यक हैं। इन आवश्यक क्रियाओं के संपादन करते समय उन संपादन कर्ताओंका उपयोग आदि रूप परिणाम उनमें संलग्न रहता है इसलिये ये भाव हैं। इस तरह ये क्रियाएँ भावावश्यक मान ली जाती हैं। इनका ज्ञान आगम, और संपादन कर्ताओं की करशिर संयोजनादिरूप क्रियाएँ अनागम हैं। इस प्रकार एकदेशमें आगमका सम्भाव होनेसे आगम के एकदेशको आदि त करके ये क्रियाएँ कुप्रावचनिक भावावश्यक हैं।

અને શ્રવણ કરવા રૂપ કાર્ય નિર્દિષ્ટ સમયે ક્રિયમાણ હોવાથી આવશ્યકરૂપ છે. તેમાં વાચક અને શ્રોતાનું જે અર્થોપયોગ યુક્ત પરિણામ છે, તે ભાવરૂપ છે. આ કારણે તે અંશોમાં ઉપયોગ યુક્ત પરિણામથી યુક્ત એવાં તે વાચક અને શ્રોતાજનો લૌકિક ભાવાવશ્યક રૂપ ગણાય છે. તથા લોકની અપેક્ષાએ મહાભારત આદિને આગમ પણ ગણવામાં આવે છે. તે આગમોમાં ઉપયુક્ત બનેલા વક્તા અને શ્રોતાઓમાં તે સમયે વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ થતી રહે છે, તે ક્રિયાઓ આગમરૂપ નથી, કારણ કે શ્રુતજ્ઞાનને જ આગમરૂપ માનવામાં આવ્યું છે. આ રીતે એકદેશની અપેક્ષાએ આગમની વિદ્યમાનતા હોવાના કારણે મહાભારત આદિનું વાંચન અને શ્રમણ 'નોઆગમ લૌકિક ભાવાવશ્યક' રૂપ છે. ચરક, ચીરિક આદિ પાખંડીઓ દ્વારા જે યજ્ઞ, હોમ, હવન આદિ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે તે તેમના માન્ય સિદ્ધાન્તાનુસાર તેમને માટે અવશ્ય કરવા યોગ્ય મનાય છે. તેથી તે બધી ક્રિયાઓને આવશ્યક રૂપ કહેવામાં આવે છે. આ આવશ્યક ક્રિયાઓ કરતી વખતે તે ક્રિયાઓ કરનાર લોકોના ઉપયોગ આદિ રૂપ પરિણામ તે આવશ્યક ક્રિયાઓમાં સંલગ્ન રહે છે, તેથી આ પ્રકારના ભાવથી યુક્ત તે ક્રિયાઓને ભાવાવશ્યક રૂપ માનવામાં આવે છે તે ક્રિયાઓનું જ્ઞાન આગમ રૂપ ગણાય છે. અને તે ક્રિયાઓ કરનારની કર શિર સંયોગ આદિ રૂપ અનાગમ રૂપ ગણાય છે. આ પ્રકારે એક દેશમાં આગમતાનો

અથ—ભાવાવશ્યકસ્ય પર્યાચનાહ—

મૂલમ્—તસ્સ પાં ઇમે એગટ્થિયા ણાણાઘોસા ણાણાવંજણા ણામ-

ધેજ્ઞા ભવંતિ, તં જહા—

આવસ્સયં ૧, અવસ્સકરણિજ્ઞં ૨, ધુવનિગ્ગહો ૩, વિસોહી ૪ય ।

અજ્ઞયણહક્કવગ્ગો ૫, નાઓ, આરાહણા ૭ મગ્ગો ૮ ॥૧॥

સમણેપાં સાવણ ય અવસ્સકાયઠ્ઠવયં હવઙ્ગ જમ્હા ।

અંતે અહો નિસસ્સય તમ્હા આવસ્સયં નામ ॥૨॥

સે તં આવસ્સયં ॥સૂ૦ ૨૧॥

ચતુર્વિધ સંઘ દ્વારા ઉપયુક્ત હોકર જો દેનોં સમય—સુવહ ઓર સાય-
કાલ—પ્રતિક્રમણ આદિ આવશ્યક ક્રિયાઈં કી જાતી હૈ વે નોઆગમની અપેક્ષા
લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક હૈં સંઘકો યે અવશ્ય હી ઉભયકાલ મેં ક્રિયમાણ
હોનેસે આવશ્યક રૂપ હૈં । કર્તાં ઇનમેં ઉપયોગ પૂર્વક તલલીન હોતા હૈ ઇસ-
લિયે ઇનમેં ભાવરૂપતા હૈ । ઇનકા જ્ઞાન ઉપયોગરૂપમેં ઉસે હોતા હૈ અતઃ યે
આગમ રૂપ હૈ તથા ઓર અવશિષ્ટ કર શિર સંયોજનાદિ ક્રિયાઈં આગમ રૂપ
નહીં હૈં । ઇસ તરહ નોઆગમકો આશ્રિત કરકે પ્રતિક્રમણ આદિ િયાઈં
લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક હૈં । સૂત્ર ॥ ૨૮ ॥

સદ્ભાવ હોવાથી આગમના એક દેશને આશ્રિત કરીને તે ક્રિયાઓને નોઆગમ
કુપ્રાવચનિક ભાવાવશ્યક રૂપ કહેવામાં આવે છે.

ચતુર્વિધ સંઘ ઉપયુક્ત થઈને ણન્ને સમય પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે પ્રતિ-
ક્રમણ આદિ જે આવશ્યક ક્રિયાઓ કરે છે, તે ક્રિયાઓ નોઆગમની અપેક્ષાએ
લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક રૂપ છે. ણન્ને કાળે શ્રમણાદિ દ્વારા તે અવશ્ય કરવા યોગ્ય
હોવાથી આવશ્યક રૂપ છે કર્તા તેમાં ઉપયોગ પૂર્વક તલલીન થઈ જાય છે, તેથી
તેમાં ભાવરૂપતા છે. તે ક્રિયાઓના જ્ઞાનનો ઉપયોગ રૂપે તેનામાં સદ્ભાવ હોય છે,
તેથી તે ક્રિયાઓ આગમરૂપ છે, તથા ળીજી કર શિર સંયોજન આદિ ક્રિયાઓ
આગમરૂપ નથી. આ રીતે નોઆગમને આશ્રિત કરીને પ્રતિક્રમણ આદિ ક્રિયાઓ
લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક રૂપ છે, એટલે કે તે પ્રતિક્રમણ આદિ આવશ્યક ક્રિયાઓ
નોઆગમ લોકોત્તરિક ભાવાવશ્યક રૂપ છે, એમ સમજવું. ॥ સૂ. ૨૮ ॥

છાયા—તસ્ય खलु इमानि एकार्थिकानि नानाघोषाणि नानाव्यञ्जनानि नामधेयानि भवन्ति, तद्यथा—

आवश्यकम् १ अवश्यकरणीयम् २ ध्रुवनिग्रहो ३ विशेषिश्च ४ ।

अध्ययनषट्कवर्गः ५ न्यायः ६ आराधना ७ मार्गः ८ ॥१॥

श्रमणेन श्रावकेण च अवश्यकत्तव्यकं भवति यस्मात् ।

अन्तेऽहर्निशस्य तस्मादावश्यकं नाम ॥२॥

तदेतदावश्यकम् ॥ સૂ. ૦ ૨૯ ॥

અવ સૂત્રકાર ભાવાવશ્યકતા પર્યાયોંકો કહતે હૈ—

“તસ્સણં હમે” ઇત્યાદિ । સૂત્ર ॥ ૨૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—(તસ્સ ણં) હસ આવશ્યક કે (હમે) યે વક્ષ્યમાણ (એગટ્ટિયા) એક અર્થવાળે (નામધેજ્જા) નામ હૈ । યે નામ (ળાળા ઘોસા ળાળા વંજળા) મિન્ન ૨ ઉદાત્ત આદિ સ્વરેં એવં કકાર આદિ અનેક વ્યઞ્જનોંસે સહિત હૈ । (તંજહા) વે હસ પ્રકારસે હૈ—(આવસ્સયં) ૧ આવશ્યક (અવસ્સ કરણિજ્જં) ૨ અવશ્યકરણીય, (ધ્રુવનિગ્ગહો) ધ્રુવનિગ્રહ ૩, (વિસોહી ય) વિશેધિ ૪ અજ્ઞયણ છક્કવગો)અધ્યયનષટ્કવર્ગ ૫, (નાઓ) ન્યાય ૬, (આરાહળા) આરાધના ૭, (મગ્ગો) માર્ગ હનમેં આવશ્યક શબ્દકા અર્થ (સે કિં તં આવસ્સયં) હસકે પહિલે નૌવે—સૂત્ર મેં સ્પષ્ટ કર દિયા ગયા હૈ । અવશ્યકરણીય—મોક્ષાર્થીજનોં દ્વારા યહ નિયમસે અનુષ્ટેય (કરને યોગ્ય) હોતા હૈ હસલિયે હસકા નામ અવશ્યકરણીય હૈ । ધ્રુવ

હવે સૂત્રકાર ભાવાવશ્યકતા પર્યાયવાચી શબ્દોત્તું નિરૂપણ કરેહિ—

“તસ્સણં હમે” ઇત્યાદિ—

(તસ્સણં હમે એગટ્ટિયા નામધેજ્જા) તે આવશ્યકતા નીચે પ્રમાણે એકાર્થક નામો છે—

(ળાળા ઘોસા ળાળા વંજળા) તે નામો જુદા જુદા ઉદાત્ત આદિ સ્વરો અને કકાર આદિ અનેક વ્યઞ્જનોથી યુક્ત છે. (તંજહા) તે નામો નીચે પ્રમાણે છે—(આવસ્સયં) (૧) આવશ્યક, (અવસ્સકરણિજ્જં) (૨) આવશ્ય કરણીય, (ધ્રુવનિગ્ગહો) ધ્રુવનિગ્રહ, (વિસોહાય) (૪) વિશેધિ, (અજ્ઞયણછક્કવગો) (૫) અધ્યયનષટ્કવર્ગ, (નાઓ) (૬) ન્યાય, (આરાહળા) (૭) આરાધના અને (મગ્ગો) માર્ગ (૧) ‘આવશ્યક’ આ પદનો અર્થ “સે કિં તં આવસ્સયં” આ પ્રશ્નસૂત્રથી શરૂ થતા નવમાં સૂત્રમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. (૨) ‘અવશ્યકરણીય’—મોક્ષાર્થીજનો દ્વારા તે અવશ્ય અનુષ્ટેય (અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય, આચરણીય) હોય છે, તેથી તેતું ‘અવશ્યકરણીય’ નામ પડ્યું છે.

ટીકા—‘તસ્ય ણં’ इत्यादि—

तस्य=आवश्यकस्य खलु इमानि=वक्ष्यमाणानि नानाशेषाणि—नाना=अनेक
विधाः भिन्ना भिन्ना इति वाचत्, बोधाः=उदात्तादिस्वराः येषां तानि तथा-
भिन्नाभिन्नोदात्तादिरवरयुक्तानि, तथा-नानाव्यञ्जनानि—नाना=अनेकविधानि
व्यञ्जनानि=वकारादीनि येषां तानि तथा—रकारादिभिन्नभिन्नव्यञ्जनसहितानि
एकार्थिदानि=परमार्थत एकार्थविषयाणि नामवेयाणि-नामानि-पर्यायाः भवन्ति ।
तद्यथा—आवश्यकम् १ अवश्यकरणीयम् २ ध्रुवनिग्रहो ३ विशेषिश्च ४ अध्ययनपट्टवर्गो ५
न्यायः ६ आशयना ७ मार्गः ८ । इति । अयमर्थः—आवश्यकम्, अस्य शब्दार्थः=
‘से किं तं आवस्ययं’ इत्यत्र ग्रास् वर्णितः ॥१॥ अवश्यकरणीयम्—मोक्षार्थि-
भिर्नियमेनानुष्ठेयत्वात्—अवश्यकरणीयम् ॥२॥ ध्रुवनिग्रहः—अनादित्वात् चिद-
पर्यवसितत्वाद् ध्रुवं=कर्म तत्फलभूतः संसारो वा, तस्य निग्रहः=निग्रहहेतुत्वात्
निग्रहः, ध्रुवनिग्रहः—चतुर्गतिकसंसारनिवारकः ॥३॥ विशेषिः—विशेषनं
विशेषिस्तद्हेतुत्वाद् आवश्यकं विशेषिः=तस्य कर्ममलापहारदत्त्वात् ॥४॥ अध्य-
यनपट्टवर्गः—अध्ययनापट्टम्=अध्ययनषट्कम् तद्रूपो वर्गः अध्ययनषट्कवर्गः=सामा-
यिकादिषडध्ययनसमूहरूपः ॥५॥ न्यायः—अभीष्टार्थसिद्धेः सम्यगुपायत्वाद् न्यायः यद्वा—

निग्रह—अनादि होने के एवं नाना जीवों की अपेक्षा पर्यवसानसे रहित होने के
कारण ध्रुवनामकर्म या कर्म के फलभूत संसार है । इस कर्मका या उसके
फलभूत संसारका निग्रह इससे होता है, इसलिये इसका नाम ध्रुवनिग्रह है ।
विशेषि—कर्मरूप मल की अपहृति (निवृत्ति) इससे होती है— इसलिये इसका
नाम विशेषि है । यह सामायिक आदि छह अध्ययन समूह रूप है—इसलिये
इसका नाम अध्ययनपट्टक वर्ग है । अभीष्ट अर्थ की सिद्धिका यह सबसे मला
उपाय हैं इसलिये इसका नाम न्याय है—अथवा जीव और कर्म के अनादिका-

(૩) ‘ધ્રુવનિગ્રહ’—કર્મ અથવા કર્મના ફલસ્વરૂપ સંસારનું નામ ધ્રુવ છે, કારણ
કે કર્મ અને સંસાર, આ બંને અનાદિ અને વિવિધ જીવોની અપેક્ષાએ પર્યવ-
સાનથી રહિત (અનંત) છે. એવા અનાદિ અનંત કર્મનો અથવા કર્મના ફલભૂત
સંસારનો નિગ્રહ આ આવશ્યક ક્રિયાઓ વડે થાય છે, તેથી તેનું ‘ત્રીજું’ નામ
‘ધ્રુવનિગ્રહ’ છે.

(૪) વિશેષિ—તેના દ્વારા કર્મરૂપી મળની નિવૃત્તિ અથવા વિશુદ્ધિ થાય છે,
તેથી તેનું ‘ચોથું’ નામ “વિશેષિ” છે.

(૫) ‘અધ્યયનપટ્ટક વર્ગ’—તે સામાયિક આદિ ૬ અધ્યયનના સમૂહરૂપ હોવાથી
તેનું ‘પાંચમું’ નામ ‘અધ્યયનપટ્ટક વર્ગ’ છે.

(૬) ‘ન્યાય’—અભીષ્ટ અર્થની સિદ્ધિના સૌથી સારા ઉપાય રૂપ હોવાને કારણે

જીવકર્મસંબંધાપનયનાન યાવઃ—યથાર્થિ પ્રત્યર્થિનોદ્વયોરપિ ક્ષેત્રધનદિસમ્બન્ધિકં ત્વિર-
કાલિકમપિ વિવાદં ન્યાયાધ્યક્ષેર્દષ્ટો યાયો રૂપનગતિ, તથૈવાવશ્યકમપિ જીવકર્મણો-
રનાદિકાલિકમાશ્રયાશ્રયિભાવસમ્બન્ધમપનયતીતિ—આવશ્યક મપિ ન્યાય इत्युच्यते
॥૬॥ આરાધના=મોક્ષારાધના હેતુત્વાદા શ્યકપ્ આરાધના ॥૭॥ માર્ગઃ—તથા
માર્ગો નગરં પ્રાપ્ન્યતિ, તથૈવાવશ્યકમપિ મોક્ષં પ્રાપ્ન્યતીતિ મોક્ષરૂપપુરપ્રાપ્તત્વાત્
આવશ્યકં માર્ગઃ इति ॥૮॥

સમપ્રતિ—આવશ્યકપદસ્ય શબ્દાર્થઃ સૂત્રકારઃ સ્વયમેવ પ્રદર્શયત—‘સમ-
પ્રણેજ’ इत्यादि । શ્રવણેન=સાધુના શ્રાવણે, ચકારરયોપલક્ષણત્વાત્-શ્રમણા
શ્રાવિકયા ચ યન્માત્ અહર્નિશસ્ય=અહોરાત્રસ્ય અન્તે=અન્તે દિવસાન્તે રાત્રિન્તે ચે

લીન સંબન્ધકો યહ દૂર કર દેતા હૈ—જિસ પ્રકાર વાદિ પ્રતિવાદી કે વહુત
સમય કા મી ક્ષેત્ર, ધન આદિ સંબન્ધી વિવાદકો ન્યાયાધ્યક્ષ ન્યાય કે વજ
પર દૂર કર દેતા હૈ—उसी प्रकार आवश्यक भी जीव और कर्म के अनादि-
कालीन आश्रयाश्रयिभावरूप संबन्धको दूर कर देता है—इसलिये इसका नाम
भी न्याय है । મોક્ષકી આરાધના કરનેકા યહ હેતુ હૈ । इसलिये इसका नाम
आराधना है । જિસ પ્રકાર માર્ગ પથિકકો નગર મેં પહુંચા દેતા હૈ उसी
प्रकार आवश्यक भी मोक्ष रूप नगर में अपने पथिकको पहुंचा देता है—इसलिये
इसका नाम-मार्ग है । આવશ્યક શબ્દકા કયા અર્થ હૈ—इस बातको अव-
सूत्रकार प्रकट करते हैं (समप्रेजं सावर्णं य) श्रमण, श्रावक के द्वारा यह (जम्हा)
जिस कारणसे (अहोर्निसस्य अंते) दिवसान्त और निशान्त में (अवससकायव्वं
होइ) अवश्य करणीय होता है (तम्हा) इसकारण से (आवससयं नाम) इसका

તેનું છઠું નામ “ન્યાય” અથવા—જેવી રીતે ન્યાયાધીશ વાલી અને પ્રતિવાદીના
જર, જમીન આદિ વિવાદોને ન્યાયને આધારે દૂર કરી નાખે છે, એજ પ્રમાણે
આવશ્યક પણ જીવ અને કર્મના અનાદિ કાલિન આશ્રયાશ્રયી ભાવરૂપ સંબંધને દૂર
કરી નાખે છે. તેથી આવશ્યકનું છઠું નામ ‘ન્યાય’ છે.

(૭) ‘આરાધના’—મોક્ષની આરાધના કરવામાં આવશ્યક હેતુરૂપ (સાધનરૂપ)
થઈ પડે છે, તેથી તેનું સાતમું નામ ‘આરાધના’ છે.

(૮) ‘માર્ગ’—જેવી રીતે માર્ગ પથિકને નગરમાં પહોંચાડી દે છે, એજ પ્રમાણે
આવશ્યક પણ તેના આરાધક જીવને મોક્ષ રૂપ નગરના પહોંચાડી દે છે, તેથી તેનું
આઠમું નામ માર્ગ છે. આવશ્યક શબ્દનો શો અર્થ છે, તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે
છે(સવપ્રેજં સાવર્ણં ચ) શ્રમણ અને શ્રાવક દ્વારા તે (જમ્હા) જે દારણે (અહો
નિસસસ અંતે) દિવસને અન્તે અને રાત્રિને અન્તે (અવસસ કાયવ્વં હોइ) અવશ્ય

તર્યઃ, અવશ્યકર્ત્તવ્યક્રમ=અવશ્યક કરણીયં યતિ, તસ્માત્ અસ્ય આવશ્યકં નામ યતિ । તદંતદાવશ્યકસૂ—‘આવસ્યયં નિશ્ચિન્નવિસ્સામિ’ ઇતિ યત્પ્રતિજ્ઞાતં તદેવં નામાદિભેદૈરાવશ્યકં નિશ્ચિન્ન વર્ણિતમ્ । દૃત્યમનુયોગદ્વારસૂત્રે આવશ્ય-કાધિકારઃ સંપૂર્ણ ॥ સૂ૦ ૨૯ ॥

‘સુયં નિશ્ચિન્નવિસ્સામિ’ ઇતિ પ્રતિજ્ઞાનુસારેણ શ્રુતાધિકારઃ પ્રારંભ્યતે-તત્ર પ્રથમં શ્રુતસ્વરૂપં નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં સુયં ? સુયં ચઽઽવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા નામ-સુયં, ઠવણાસુયં, દઽવસુયં, માવસુયં ॥ સૂ૦ ૩૦ ॥

છાયા—અથ કિં તત્ શ્રુતમ્ ? શ્રુતં ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞતમ્, તથથા-નામશ્રુતમ્, સ્થાપનાશ્રુતમ્, દ્રવ્યશ્રુતં, માનશ્રુતમ્ ॥ સૂ૦ ૩૦ ॥

ટીકા—‘સે કિં ત સુયં’ ઇત્યાદિ—વ્યાખ્યા નિગદસિદ્ધા ॥ સૂ૦ ૩૦ ॥

નામઆવશ્યક છે । (સે તં આવસ્યયં) “આવસ્યયં નિશ્ચિન્નવિસ્સામિ” ઇસપ્રકાર કી જો સૂત્રકાર ને પહિલે કહા હૈ ઉસી કે અનુસાર નામ, સ્થાપના આદિ ભેદાં દ્વારા આવશ્યકના ન્યાસ કરકે વર્ણન કિયા હૈ । ઇસ પ્રકારસે અનુયોગદ્વાર સૂત્ર મેં આવશ્યકા ધિકાર સમાપ્ત હુઆ । સૂત્ર૦ ૨૯ ॥

અવ સૂત્રદ્વાર “સુયં નિશ્ચિન્નવિસ્સામિ” ઇસ વચન કે અનુસાર શ્રુતાધિકાર પ્રારંભ કરતે હૈ—ઇસકે પહિલે વે શ્રુત કે સ્વરૂપકો નિરૂપણ કરને કે લિયે “સે કિં તં સુયં, ઇત્યાદિ । સૂત્ર કહતે હૈ—

“સે કિં તં સુયં ?” ઇત્યાદિ । ॥ સૂત્ર ૩૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સે) શિષ્ય પૂછતા હૈ કિં હે ભદ્રન્ત ! શ્રુતકા કયા સ્વરૂપ હૈ?

ઉત્તર—(સુયં ચઽઽવિહં પણ્ણત્તં) શ્રુત ચાર પ્રકારકા કહા ગયા હૈ

કરણીય હોય છે, (તમ્હા)તે કારણે (આવસ્યયં નામ) તેનું નામ આવશ્યક છે. (સે તં “આવસ્યયં” “આવસ્યયં નિશ્ચિન્નવિસ્સામિ” આ પ્રકારે સૂત્રકારે જે પહેલાં કહ્યું છે તે અનુસાર નામ સ્થાપના આદિ ભેદો દ્વારા આવશ્યકનો ન્યાસ (વિભાગ) કરીને વર્ણન કર્યું છે આ પ્રકારે અનુયોગદ્વાર સૂત્રનો આવશ્યક અધિકાર અહીં સમાપ્ત થાય છે. ॥ ૨૯ ॥

હવે સૂત્રદ્વાર “સુયં નિશ્ચિન્નવિસ્સામિ” આ વચન અનુસાર શ્રુતાધિકારનો પ્રારંભ કરે છે સૌથી પહેલાં તેઓ શ્રુતના સ્વરૂપનું નિર્ણય કરવા નિમિત્તે “સે કિં તં સુયં” ઇત્યાદિ સૂત્ર કહે છે—“સે કિં તં સુયં?” ઇત્યાદિ —

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સુયં ?) શિષ્ય શુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે ‘હે ભદ્રન્ત ! શ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે?’

તત્ર નામશ્રુતં નિરૂપયતિ-

મૂલમ્—સે કિં તં નામસુય ? નામસુયં જસ્સ ણં જીવસ્સ વા
જાવ સુણ્ણતિ નામ કજ્જઈ, ॥સૂ૦ ૩૧॥

છાયા—અથ કિં તદ્ નામશ્રુતમ્ ? નામશ્રુત યસ્ય સ્વલુ જીવસ્ય વા યાવત્
શ્રુતેતિ નામ ક્રિયતે, તદેતત્ નામશ્રુતમ્ ॥સૂ૦ ૩૧॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ । વ્યાખ્યા નિગદસિદ્ધા ॥ સૂ૦ ૩૧ ॥

અથ સ્થાપનાશ્રુતં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં ઠવણાસુયં ? ઠવણાસુયં જણ્ણં કટ્ટકમ્મે વા
જાવ ઠવણા ઠવિજ્જઈ, સે તં ઠવણાસુયં । નામઠવણાણં કો પઢવિસે-
સો ? નામ આવકહિયં, ઠવણા ઇત્તરિય વા હોજ્જા આવકહિયા વા ॥સૂ૦ ૩૨॥

(તં જહા) ઉસકે વે ચાર પ્રકાર યે હૈં—(નામસુયં ઠવણાસુયં-દવ્વસુયં ભાવ-
સુયં) નામશ્રુત, સ્થાપનાશ્રુત, દ્રવ્ય ત ઓર ભાવશ્રુત । ॥ સૂત્ર ૩૦ ॥

નામ શ્રુતકા કયા સ્વરૂપ હૈં ઇસ વાતનો સૂત્રગાર પ્રકટ કરતે હૈં—

‘સે કિં તં નામ સુય’ ઇત્યાદિ । ॥ સૂત્ર ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ.— હે મદંત ! નામશ્રુત કા કયા સ્વરૂપ હૈં ? ઉત્તર—(નામસુયં)
નામ શ્રુતકા સ્વરૂપ ઇસ પ્રકાર સે હૈં (જસ્સ ણં જીવસ્સ વા અજીવસ્સ વા જાવ
સુણ્ણતિ નામ કજ્જઈ) જિસ કિસી જીવ અથવા અજાવ આદિ કા ત એસા
જો નામ રચ લિયા જાતા હૈં । ઇસકી વ્યાખ્યા નામા શ્લોક કી તરહ
જાનની જાહિયે । ॥ સૂત્ર ૩૧ ॥

✓ ઉત્તર—(સુયં ચ્છઉદ્વિહં પણ્ણતં) શ્રુત ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે (તંજહા) તે ચાર
પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(નામ સુયં, ઠવણાસુયં, દવ્વસુયં, ભાવસુયં, (૧) નામ શ્રુત
(૨) સ્થાપનાશ્રુત, (૩) દ્રવ્યશ્રુત, અને (૪) ભાવશ્રુત. ॥ સૂ૦ ૩૦ ॥

હવે સૂત્રકાર નામશ્રુતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં નામસુયં?” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવન્ ! નામશ્રુતનું કેવું
સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—(નામસુય)નામશ્રુતનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—(જસ્સ ણં જીવસ્સ વા
અજીવસ્સ વા જાવ સુણ્ણતિ નામ કજ્જઈ) જે કોઈ જીવ અથવા અજીવ આદિનું
“ ત” એવું જે નામ રાખવામાં આવે છે તેને નામ ત કહે છે. આ નામશ્રુતની
વ્યાખ્યા નામ આવશ્યકની વ્યાખ્યા અનુસાર જ સમજી લેવી. ॥ સૂ૦ ૩૧ ॥

છાયા—અથ કિં તત્ સ્થાપનાશ્રુતમ્ ? સ્થાપનાશ્રુતં ચાન્વલુ કાઠકર્મણિ
વા યાવત્ સ્થાપના સ્થાપ્યતે, તદેતત્ સ્થાપનાશ્રુતમ્ । નામસ્થાપનયોઃ કઃપ્રતિ
વિશેષઃ ? નામ યાવત્કથિકમ્, સ્થાપના ઇત્વરિકા ના મયેત્, યાવત્કથિકા વા ॥ સૂ. ૩૨

ટાંકા—‘સે કિં તં ઠવ્ણાસુ ’ ઇત્યાદિ—વ્યાખ્યા પ્રાગ્વત્ ॥ સૂ. ૩૨ ॥
દ્રવ્યશ્રતં નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં દ્રવ્યસુયં ? દ્રવ્યસુયં દુવિહં પળ્ણત્તં, તં જહા
—આગમઓ ય નો આગમઓ ય ॥ સૂ. ૩૩ ॥

છાયા—અથ કિં તદ્ દ્રવ્યશ્રુતમ્ ? દ્રવ્યશ્રતં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞમ્, તથા—
આગમતથ નો આગમતથ ॥ સૂ. ૩૩ ॥

સ્થાપના શ્રુત વા સ્વરૂપ કયા હૈં ઇત્યાતવા સૂત્રકાર નિરૂપણ કરતે હૈં—
“સે કિં તં” ઇત્યાદિ । ॥ સૂત્ર ૩૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—સે(કિં તં)હે મદન્ત ! સ્થાપનાશ્રુત કા કયા સ્વરૂપ હૈં ?

ઉત્તરઃ—(ઠવ્ણાસુયં) સ્થાપનાશ્રુત કા સ્વરૂપ ઇસ પ્રકાર સે હૈં (જળ્ણં) જો
(કટ્ટકમ્મે વા જાવ ઠવ્ણાઠવિજ્જઈ) કાઠ આદિ મેં “ રહ ત હૈં ” ઇસ
પ્રકાર કી જો અલ્પના યા આરંપ ક્રિયા જાતા હૈં (સે તં ઠવ્ણાસુયં) વહ
સ્થાપના શ્રુત હૈં । ણામ ઠવ્ણાણં કો પઢવિસેસો) નામ ઓર સ્થાપના મેં કયા
અન્તર હૈં ?

ઉત્તરઃ—(નામ આવકહિયં યા ઠવ્ણા ઇત્તરિયા વા હોજ્જા) નામ યાવત્કથિક
હોતા હૈં ઓર સ્થાપના યાવત્કથિક/ઓર ઇત્વરિક દોનોં પ્રકાર કી હોતી
હૈં । ઇસકી વ્યાખ્યા વારહદેં સૂત્ર કી તરહ જાનની ચાહિયે । ॥ સૂત્ર ૩૨ ॥

હવે સૂત્રકાર સ્થાપના શ્રુતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે —

“સે કિં તં ઠવ્ણાસુયં?” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં) ઇત્યાદિ—શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવન્ !
સ્થાપનાશ્રુતનું કેવું સ્વરૂપ છે ? (કટ્ટકમ્મે વા જાવ ઠવ્ણા ઠવિજ્જઈ) કાઠ
આદિમા “ આ શ્રુત છે ” આ પ્રકારની જે કલ્પના અથવા આરોપ કરવામાં આવે
છે (સે તં ઠવ્ણાસુયં તેને ‘સ્થાપનાશ્રુત’ કહે છે (ણામ ઠવ્ણાણં કો પઢવિસેસો)
હે ભગવન્ ! નામ અને સ્થાપના વચ્ચે શો તફાવત છે ?

ઉત્તર—(નામ આવકહિયં ઠવ્ણા ઇત્તરિયા વા હોજ્જા) નામ યાવત્કથિક
હોય છે. અને સ્થાપના યાવત્કથિક અને ઇત્વરિક, આ બન્ને પ્રકારની હોય છે. આ
સૂત્રનું વિશેષ વિવેચન તથા આ સૂત્રનો સાચાર્થ બારમાં સૂત્રમાં (સ્થાપના આવ-
શ્યક સૂત્રમાં) કહ્યા અનુસાર સમજવો. ॥ સૂ. ૩૨ ॥

ટીકા—‘સે કિં તં દવ્વસુયં’ इत्यादि ।

व्याख्या प्राग्वत् ॥ सू० ३३ ॥

ત્ર-આગમતો દ્રવ્યશ્રુતં નિરૂપયતિ—

પૂર્ણ—સે કિં તં આગમઓ દવ્વસુયં ? આગમઓ દવ્વસુયં જસસ પં સુણત્તિ પયં સિન્નિસયં ઠિયં જિયં જાવ ગો અણુપ્પેહાણ કમ્હા ? અણુવઓગો દવ્વમિત્તિ કદ્દુ, નેગમસસ પં ણગો અણુવઉત્તો આગમઓ ણં દવ્વસુયં જાવ કમ્હા ? જહ જાણણ અણુવઉત્તે ન ભવહ । સે તં આગમઓ દવ્વસુયં ॥સૂ० ૩૪॥

છાયા—અથ કિં તદાગમતો દ્રવ્યશ્રુતમ્, આગમતો દ્રવ્યશ્રુતં—યસ્ય સ્વરૂપ મતેતિ પદં શિક્ષિતં સ્થિતં જિતં યાવત્ નો અનુપ્રેક્ષયા, કસ્માત્ ? અનુપયોગો

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં) હે મદન્ત ! દ્રવ્યશ્રુત કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(દવ્વસુયં દુવિહં ષણત્તં) દ્રવ્યશ્રુત દો પ્રકારના કહા ગયા હૈ । (તંજહા) ઉસકે લે પ્રકાર યે હૈ—(આગમઓ ય નોઆગમઓ ય) ? આગમ કો અશ્રિત કર કે દ્રવ્યશ્રુત હોના હૈ ઓર દૂસરા નોઆગમ કો આશ્રિત કરકે દ્રવ્યશ્રુત હોતા હૈ । ઇસકી વ્યાખ્યા પહિલે કી તરહ જાનની ચાહિયે । ॥સૂત્ર ૩૩॥

અવ સૂત્રકાર આગમ કી અપેક્ષા કર કે દ્રવ્યશ્રુતકા નિરૂપણ કરતે હૈ—

‘સે કિં તં આગમઓ દવ્વસુયં’ इत्यादि । ॥ સૂત્ર ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં) શિષ્ય પૂછતા હૈ કિં હે મદન્ત । આગમ કા આશ્રય કરકે જો દ્રવ્યશ્રુત હોતા હૈ ઉસકા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

હવે સૂત્રકાર દ્રવ્યશ્રુતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં દવ્વસુયં ?” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં દવ્વસુયં?) હે લગવન્ ! દ્રવ્યશ્રુતનું કેવું સ્વરૂપ કહ્યું છે?

ઉત્તર—(દવ્વસુયં દુવિહં ષણત્તં) દ્રવ્યશ્રુતના બે પ્રકાર કહ્યા છે. (તંજહા) તે બે પ્રકારે નીચે પ્રમાણે છે (આગમઓ ય નોઆગમઓય) (૧) આગમને આશ્રિત કરીને દ્રવ્યશ્રુત હોય છે, અને (૨) નોઆગમને આશ્રિત કરીને દ્રવ્યશ્રુત હોય છે. તેની વ્યાખ્યા આવશ્યક સૂત્રમાં આગળ કહ્યા પ્રમાણે સમજવી. ॥ સૂ० ૩૩ ॥

હવે સૂત્રકાર આગમને આશ્રિત બે દ્રવ્યશ્રુત છે તેનું નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે—“સે કિં તં આગમઓ દવ્વસુયં” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં આગમઓ દવ્વસુયં?) શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે—હે લગવન્ ! આગમનો આશ્રય કરીને બે દ્રવ્યશ્રુત હોય છે, તે દ્રવ્યશ્રુતનું કેવું સ્વરૂપ છે ?

દ્રવ્યમિતિ કૃત્વા, દૈર્ઘ્યસ્ય સ્વલુ ઇકોઽનુપયુક્ત આગમત એકં દ્રવ્યશ્રુતં યાવત્
કસ્માત્ ? યદિ જ્ઞાયકઃ અનુપયુક્તો ન ભવતિ । તદેતદાગમતો દ્રવ્યશ્રુતમ્ । સૂ૦ ૩૪।

ટીકા—સે કિં તં આગમઓ દ્રવ્યસુયં' इत्यादि । व्याख्या पूर्ववत् ॥ ३४॥
ઉપમાગમતો દ્રવ્યશ્રુતમ્ । અથ નો આગમતો દ્રવ્યશ્રુતમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં નો આગમઓ દ્રવ્યસુયં ? નો આગમઓ
દ્રવ્યસુયં તિવિહં પળ્લત્તં, તં જહા—જાણયસરીરદ્રવ્યસુયં, ભવિય-
સરીરદ્રવ્યસુયં, જાણયસરીર—ભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તં દ્રવ્યસુયં । સૂ૦ ૩૫।

ઉત્તર:—(આગમઓ દ્રવ્યસુયં) આગમના આશ્રય કર કે દ્રવ્યશ્રુતના સ્વરૂપ
હસ પ્રમાર સે હૈ—(જસ્સ ણં સુણત્તિ પયં સિલ્લિખયં ઠિયં જિયં જાવ ણો અણુપ્પેહાણ)
જિસ સાધુ આદિ કો શ્રુતપદ શિક્ષિત હૈ સ્થિત હૈ જિત હૈ । યાવત્પદ સે મિત
હૈ, પરિજિત હૈ નામસમ હૈ, ધોપસમ હૈ, અહીનાક્ષર હૈ, અનત્યક્ષર હૈ, અવ્યાવિદ્ધાક્ષર
(ઉલટ પુલટ પનેસે રહિત) હૈ, અસ્થલિત હૈ, અમિલિત હૈ, અવ્યત્યાગ્રેડિત હૈ,
પરિપૂર્ણ ઘોષવાલા હૈ, વળ્લોઠવિપ્રમુક્ત હૈ, ઓર શુરુવાચનોપગત હૈ । હસતરહ
વહ સાધુ આદિ વાચના સે પૃચ્છનાસે પરિવર્તના (આવૃત્તિ)સે ઓર ધર્મકથા સે હસમેં
વર્તમાન હૈ પરન્તુ ઉપયોગ સે વર્તમાન નહીં હૈ, અતઃ ઉપયોગ સે રહિત હં ને કે
કારણ વહ સાધુ આગમ કો આશ્રિત કર કે દ્રવ્યશ્રુત માના ગયા હૈ । (કમ્હા)
ક્યોંકિ (અણુવઓગો દ્રવ્યમિતિ કહું) હસા આગમના વચન હૈ કિ જો
ઉપયોગ સે રહિત હોતા હૈ વહ દ્રવ્ય માના જાતા હૈ । હસકી વ્યાખ્યા ૧૪ વે
સૂત્રકે સમાન જાનની ચાહિયે । સૂત્ર ॥ ૩૪ ॥

ઉત્તર—(આગમઓ દ્રવ્યસુયં) આગમને આશ્રય કરીને દ્રવ્યશ્રુતનું આ
પ્રકારનું સ્વરૂપ છે—

(જસ્સ ણં સુણત્તિ પયં સિલ્લિખયં ઠિયં જિયં જાવ ણો અણુપ્પેહાણ) જે
સાધુ આદિને શ્રુતપદ શિક્ષિત છે, સ્થિત છે, જિત છે, મિત છે, પરિજિત છે,
નામસમ છે, ધોષસમ છે, અહીનાક્ષર છે, અનત્યક્ષર છે, અવ્યાવિદ્ધાક્ષર અસ્થલિત
છે, અમિલિત છે, અવ્યત્યાગ્રેડિત છે, પરિવર્ણધોષયુક્ત છે, કંઠોઠ વિપ્રમુક્ત છે,
અને શુરુવાચનોપગત છે, આ રીતે તે સાધુ આદિ વાચનાથી, પરિવર્તનાથી પૃચ્છ-
નથી, પરિવર્તનાથી અને ધર્મકથાથી તેમાં વર્તમાન છે, પરન્તુ ઉપયોગ પરિણામથી
તેમાં વર્તમાન (પ્રવૃત્ત) નથી, અને તેથી ઉપયોગથી રહિત હોવાને કારણે તે સાધુને
આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યશ્રુત માનવામાં આવે છે, (કમ્હા) કારણ કે (અણુવઓગો
દ્રવ્યમિતિ કહું) આગમનું એવું વચન છે કે જે ઉપયોગથી રહિત હોય છે—
અનુપયુક્ત પરિણામવાળો હોય છે તેને દ્રવ્યરૂપ માનવો જોઈએ. આ રત્રમાં,
વપરાયેલાં પદોનો લાવાર્થ ૧૪ માં સૂત્રમાં આપ્યા પ્રમાણે સમજવો. ॥ સૂ૦ ૩૪ ॥

હાયા—અથ કિં તદ્ નો આગમતો દ્રવ્યશ્રુતમ્ ? નો આગમતો દ્રવ્ય શ્રુતં ત્રિવિધં પ્રજ્ઞપ્તમ તદ્યથા—જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યશ્રુતમ્, ભવ્યશરીરદ્રવ્યશ્રુતમ્, જ્ઞાયક-શરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તં દ્રવ્યશ્રુતમ્ ॥સૂ. ૩૫॥

ટીકા—‘સે કિં તં નોઆગમઓ દવ્વસુયં’ ઇત્યાદિ । વ્યાખ્યા પૂર્વવત્ ॥સૂ. ૩૫॥

અથ જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યશ્રુતમાહ—

મૂલમ—સે કિં તં જાણયસરીરદવ્વસુયં ? જાણયસરીરદવ્વ-સુયં સુયત્તિપયત્થાહિગારજાણયસ્સ જં સરીરયં વવગયચુયચાવિય-ચત્તદેહં તં ચેવ પુઠ્ઠભણિયં માણિયઠ્ઠં જાવ સે તં જાણયસરીર-દવ્વસુયં ॥ સૂ. ૩૬ ॥

અવ સૂત્રકાર નોઆગમ કો આશ્રિત કરકે દ્રવ્યશ્રુત કા કથન કરતે હૈ—

“સે કિં તં નોઆગમઓ દવ્વસુયં” ઇત્યાદિ । સૂત્ર ૩૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સે કિં તં) હે મદન્ત ! નોઆગમ કો આશ્રિત કરકે દ્રવ્યશ્રુત કા કયા સ્વરૂપ હૈ ? (નોઆગમઓ દવ્વસુયં) નોઆગમ કો આશ્રિત કરકે દ્રવ્યશ્રુત (તિવિહં પણ્ણત્તં) ૩ ત્રીન પ્રકાર કા કહા હૈ । (તં જહા) વે પ્રકાર યે હૈ—(જાણ-યસરીરદવ્વસુયં, ભવિયસરીરદવ્વસુયં, જાણયસરીર—ભવિયસરીરવરિત્તં દવ્વસુયં) જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યશ્રુત, ભવ્યશરીરદ્રવ્યશ્રુત, ઓર જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીર ઇન દોનોં સે વ્યતિરિક્તદ્રવ્યશ્રુત । ઇસ સૂત્ર કી વ્યાખ્યા પહિલે કહે હુએ ૧૬ વેં સૂત્ર કી વ્યાખ્યા કે અનુમાર જાનની ચાહિયે । ॥ સૂ. ૩૫ ॥

હવે સૂત્રકાર નોઆગમને આશ્રિત કરીને દ્રવ્યશ્રુતનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં નોઆગમઓ દવ્વસુયં?” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં) ઇત્યાદિ શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે કે હે ભદન્ત ! નોઆગમને આશ્રિત કરીને દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(નોઆગમઓ દવ્વસુયં તિવિહં પણ્ણત્તં) નોઆગમને આશ્રિત કરીને દ્રવ્યશ્રુતના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા તે (તં જહા) તે ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે (જાણયસરીરદવ્વસુયં, ભવિયસરીરદવ્વસુયં, જાણયસરીરવરિત્તં દવ્વસુય) (૧) જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યશ્રુત, (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુત, અને (૩) જ્ઞાયક શરીર અને ભવ્યશરીરથી ભિન્ન એવું દ્રવ્યશ્રુત આ સૂત્રની વ્યાખ્યા આગળ ૧૬ માં સૂત્રની જે વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે, તે વ્યાખ્યા પ્રમાણે સમજવી. ॥ સૂ. ૩૫ ॥

જ્ઞાયા--અથ કિં તદ્ જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યશ્રુતમ્ ? જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યશ્રુત-
શ્રુતેતિ પદાર્થાધિકારજ્ઞાયકસ્ય યત્ શરીરકં વ્યપગતચ્યુતચ્યાવિતત્યક્તદેહં તદેવ
પૂર્વભણિતં મણિતવ્યં યાવત્, તદેતત્ જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યશ્રુતમ્ ॥સૂં ૩૬॥

ટીકા--‘સે કિં તં જાણયસરીરદ્વસુયં’ इत्यादि । व्याख्या पूर्ववत् ॥सू० ३६॥

જાણકશરીર દ્રવ્યશ્રુત કા કયા સ્વરૂપ હૈ-इस बात को सूत्रकार स्पष्ट
करते हैं--“सै किं तं जाणयसरीरद्वसुयं” इत्यादि ॥सू० ३६॥

शब्दार्थ--(सै किं तं जाणयसरीरद्वसुयं) हे भदन्त (ज्ञायकशरीर द्रव्य
श्रुत का क्या स्वरूप है?

उत्तर--(सुयत्तिपयत्थाहिगारजाणयस) श्रुत शब्द वाच्य आगम के
अर्थ रूप अधिकार के ज्ञाता का ऐसा (सरीरय) शरीर (जं) जो (वगयचुय
चावियच्चत्तदेहं) व्यपगत-चैतन्य पर्याय से रहित हो चुका है, च्युत-दश प्रकार
के प्राणों से परिवर्जित हो गया है, च्यावित-बलिष्ठ आयुक्षय के कारणों से
प्राण रहित हो गया है । त्यक्तदेह आहार परिणित जनित वृद्धि जिससे
सर्वथा निकल चुकी है (जाणयसरीरद्वसुयं) ज्ञायकशरीर द्रव्यश्रुत है । (तं
चेव पुव्वभणियं) यहां पर १७ वे सूत्र कथित इस विषय संबन्धी इस व्यपगत
आदि पाठ से आगे (जाव से तं जाण-सरीरद्वसुयं) ज्ञायकशरीर द्रव्यश्रुत
का पाठ (भाणियव्वं) ग्रहण करलेना चाहिये । इसकी (व्याख्या १७ वे सूत्र
में कही गई है । ॥ सूत्र ३६ ॥

હવે સૂત્રકાર જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યશ્રુતના સ્વરૂપનું નિર્દેશણ કરે છે--

“સે કિં તં જાણયસરીરદ્વસુયં” ઇત્યાદિ--

શબ્દાર્થ--(સે કિં તં જાણયસરીરદ્વસુયં?) શિષ્ય ગુરુને એવા પ્રશ્ન
પૂછે છે કે હે ભગવન્! જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર--(સુયત્તિ પયત્થાહિગારજાણયસ) શ્રુત શબ્દના વાચક એવા આગ-
મના અર્થરૂપ અધિકારના જ્ઞાતાનું (સરીરય) શરીર (જં) કે જે (વ-ગયચુય
ચાવિયચત્તદેહં) વ્યપગત થઈ ચુક્યું છે ચૈતન્ય પર્યાયથી રહિત થઈ ચુક્યું છે,
ચ્યુત થઈ ચુક્યું છે દસ પ્રકારના પ્રાણોથી રહિત થઈ ચુક્યું છે, ચ્યાવિત-થઈ
ચુક્યું છે, બલિષ્ઠ આયુક્ષયના કારણોથી પ્રાણુરહિત થઈ ચુક્યું છે, ત્યક્તદેહ થઈ
ચુક્યું છે આહાર પરિણતિ જનિત વૃદ્ધિ જેમાથી સર્વથા નીકળી ચુકી છે
(જાણયસરીરદ્વસુયં) એવાં શરીરને ‘જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યશ્રુત’ રૂપ કહેવામાં આવે
છે. (તં ચેવ પુવ્વં મણિય) અહીં ૧૭માં સૂત્રમાં કથિત આ વિષય સંબંધી આ
વ્યપગત આદિ પદ્ધતી શરૂ કરીને (જાવ સે તં જાણયસરીરદ્વસુયં) જ્ઞાયક
શરીર દ્રવ્યશ્રુત પર્યાન્તનો પાઠ (ભાણિયવ્વં) ગ્રહણ કરવો જોઈએ. તેની વ્યાખ્યા
૧૭માં સૂત્રની વ્યાખ્યા પ્રમાણે સમજવી જોઈએ. ॥ સૂં ૩૬ ॥

અથ ભવ્યશ્રુતં નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં ભવિયસરીરદ્વસુયં ? ભવિયસરીરદ્વસુયં જે જીવે જોળી જન્મણ નિકલંતે જહા દ્વાવસ્સણ તહા માણિયવ્વં જાવ, સે તં ભવિયસરીરદ્વસુયં ॥ સૂ. ૩૭ ॥

છાયા—અથ કિં તદ્ ભવ્યશરીરદ્રવ્યશ્રુતમ્ ? ભવ્યશરીરદ્રવ્યશ્રુતં યો જીવો યોનિજન્મનિક્ક્રાન્તો યથા દ્રવ્યાવશ્યકે તથા ભણિતવ્યં યાવત તદેતદ્ ભવ્યશરીરદ્રવ્યશ્રુતમ્ ॥ સૂ. ૩૭ ॥

અથ સૂત્રકાર ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુત કા નિરૂપણ કરતે હૈ—

“સે કિં તં ભવિયસરીરદ્વસુયં” ઇત્યાદિ ॥ સૂત્ર ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ—(સે) હે ભદન્ત ! (તં) પૂર્વપ્રક્રાન્ત (ભવિયસરીરદ્વસુયં) ભવ્યશરીરદ્રવ્યશ્રુત કા (કિં) કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(જે જીવે જો ણીજન્મણનિકલંતે) જો જીવ ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ યોનિ સે અપના સમય પૂર્ણ કરકે નિકલા હૈ—ગર્ભપાત સે ઉત્પન્ન નહીં હુઆ હૈ—કિન્તુ જન્મા હૈ એસા વહ જીવ ઉસ પ્રાપ્ત શરીર સે જિનોપદિષ્ટભાવ કે અનુસાર શ્રુત શબ્દ વાચા આગમ કે અર્થ કો ભવિષ્ય મેં સીખેગા—વર્તમાનકાલ મેં સીખ નહીં રહા હૈ એસા શરીર ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુત હૈ । (જહા દ્વાવસ્સણ તહા માણિયવ્વં જાવ સે તં ભવિયસરીરદ્વસુયં) ઇસ વિષય સે લગતા હુઆ વર્ણન જિસ પ્રકાર સે દ્રવ્યાવશ્યક કે વર્ણન મેં કિયા ગયા હૈ ઉસી પ્રકારકા વર્ણન યહાં મી સમજના ચાહિયે । ઓર વહ વર્ણન યહ “ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુત” હૈ

હવે સૂત્રકાર ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુતનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં ભવિયસરીરદ્વસુયં” ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—(સે) શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (તં) પૂર્વપ્રક્રાન્ત વિષય-રૂપ (ભવિયસરીરદ્વસુયં) ભવ્યશરીરદ્રવ્યશ્રુતનું (કિં) કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર (જે જીવે જોળીજન્મણનિકલંતે) જે જીવ ઉત્પત્તિ સ્થાનરૂપ યોનિ-માંથી પોતાનો સમય (ગર્ભમાં રહેવાનો સમય) પૂરો કરીને નીકળ્યો છે ગર્ભપાતથી ઉત્પન્ન થયા નથી એવો તે જીવ તે પ્રાપ્ત શરીર વડે વર્તમાનકાળે શ્રુત શબ્દવાચ્ય આગમના અર્થને સીધી રહ્યો નથી પણ ભવિષ્યમાં આગમના અર્થને સીધાવાનો છે. એવા તે જીવના શરીરને ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુત રૂપ ગણવામાં આવે છે (જહા દ્વાવસ્સણ તહા માણિયવ્વં જાવ સે તં ભવિયસરીરદ્વસુયં) ૧૮માં સૂત્રમાં દ્રવ્યાવશ્યકના વિષયને ગ્રહણકીને જેવું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એવું વર્ણન અહીં પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. તેને ભવ્યશરીર દ્રવ્યશ્રુત કહે છે” આ

टीका—‘से किं तं भविष्यसरीरद्वयसुयं’ इत्यादि । व्याख्या पूर्ववत् ॥ सू० ३७ ॥
अथ-ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतमाह—

मूलम्—‘से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्तं दव्वसुयं ?
जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्तं दव्वसुयं पत्तयपोत्थयलिहियं ।

अहवा जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्तं दव्वसुयं पंचविहं
पणत्तं, तं जहा—अंडयं १ बौंडयं २ कीडयं ३ बोलयं ४ वागयं ५ ।
(तत्थ) अंडयं हंसगव्भादि बौंडयं कप्पासमाइ । कीडयं पंचविहं
पणत्तं, तजहा—पट्टे मलए अंसुए चीणंसुए, किमिरागे । बालयं
पंचविहं पणत्तं, तं जहा—उण्णिणए, उट्टिणए, मियलोमिणए, कोतवे,
किट्टिसे । वागयं सणमाइ । से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्तं
दव्वसुयं । से तं नो आगमओ दव्वसुयं । से तं दव्वसुयं ॥ सू० ३८ ॥

छाया—अथ किं तद् ज्ञा० कशरीर भव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतम् ? ज्ञायक-
शरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्य श्रुतं पत्रकपुस्तकलिखितम् ।

यहाँ तक जानना चाहिये । इसकी व्याख्या १४ वें सूत्र के अनुसार ही
जाननी चाहिये । ॥ सूत्र ३७ ॥

अब सूत्रकार ज्ञायकशरीरभव्यशरीर इन दोनों से भिन्न जो तद्व्यति-
रिक्त द्रव्यश्रुत हैं इसका स्वरूप कहते हैं—

‘से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्तं दव्वसुयं’ इत्यादि ॥ सूत्र ३८ ॥

शब्दार्थः—(से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्तं दव्वसुयं) शिष्य

सूत्रपाठ पर्यन्तं ‘लव्यशरीर द्रव्यावश्यक’ सूत्रानुं समस्त कथन अडीं पणु अडणु
करुणुं लेधये तेनी व्याख्या पणु १८ मां सूत्रनी व्याख्या प्रमाणे न समजवी ॥ सू० ३७ ॥

ज्ञायक शरीर अने लव्यशरीर आ गन्नेथी लिन्न ओणुं ने ‘तद्व्यतिरिक्त
द्रव्यश्रुत’ छे तेना स्वप्ननुं डवे सूत्रकार निरूपणु करे छे

‘से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्तं दव्वसुयं’ इत्यादि—

शब्दार्थः—(से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्तं दव्वसुयं ?) शिष्य

અથવા-જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસૂત્રં પञ्चविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-
अण्डजं, वोण्डजं, कीटजं, बालजं, बाल्वलम् । (तत्र) अण्डजं हंसगर्भादि, वोण्डजं
कर्पासादि, कीटजं पञ्चविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-पट्टं, मलयम्, अंशुकं, चीनां-
शुकं, कृमिरागम्, बालजं पञ्चविधं प्रज्ञप्तम्-तद्यथा और्णिकम् औष्ट्रिकम्, मृगलौ-
मिकम्, कौतवम्, किट्टिसम् । बाल्वलं शणादि । तदेतद् ज्ञायकशरीरभव्यशरीर
व्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतम् । तदेतद् नोआगमतो द्रव्यश्रुतम् । तदेतद् द्रव्यश्रुतम् ॥सू० ३८॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—‘से किं तं जाणयसरीरभवियसरीरवहरितं
द्ववसुयं’ इति । अथ किं तद् ज्ञायकशरीरभ-यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतम् ?
इति । उत्तरमाह—‘जाणयसरीरभवियसरीरवहरितं’ ‘द्ववसुयं’ इत्यादि । ज्ञायक-
शरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्यश्रुतम्, पत्रकपुस्तकलिखितम्-पत्रकाणि=ताल-
पत्रादीनिच पुस्तकानि=पत्रसङ्घानरूपाणि च तेषु लिखितम् । यद्वा-‘पत्तयपोतयलिहियं’
इतिपाठव्य ‘पत्रकपोतकलिखितम्’ इतिच्छाया । तत्र-पोतकानि=वस्त्राणि । पत्र
केषु पुस्तकेषु वस्त्रकेषु च लिखितं ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यश्रुतम् ।

પૂછતા હૈ કિ હૈ ભદન્ત ! જ્ઞાયકશરીર ઓર ભવ્યશરીર ઇન દોનોં સે ભિન્ન
જો દ્રવ્યશ્રુત હૈ ઉસના કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર:- (પત્તયપોત્થયલિહિયં જાણયસરીરભવિયસરીરવહરિતં દ્વવસુયં)
તાલપત્રો ઓ પત્રોં કે સંઘાતરૂપ પુસ્તકોં મેં લિખા હુઆ જો શ્રુત હૈં વહ જ્ઞાયક
શરીર ઓર ભવ્યશરીરવ્યસિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત હૈં એસા જાનનાં ચાહિયે । સૂત્રકાર
(અહવા) અથવા-પદ્ સે કહતેં હૈં “પત્તયપોત્થયલિહિયં” ઇસ પાઠકી સંસ્કૃત
છાયા ‘પત્રકપોત્તકલિખિત’, યેસીં મીં હોતીં હૈં ઇસ પક્ષ મેં પોત્તકશબ્દ કા-
અર્થ વસ્ત્ર હૈ, ઓર પત્રક શબ્દ કો અર્થ પુસ્તક । ઇસ પ્રકાર વસ્ત્રોં કે ઉપર
ઓર પુસ્તકરૂપ કાગજોં કે ઉપર લિખા ગયા શ્રુત જ્ઞાયકશરીર ઓર ભવ્યશરીર

શુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભદન્ત ! જ્ઞાયકશરીર અને ભવ્યશરીર. આ બન્નેથી
ભિન્ન એવું જે દ્રવ્યશ્રુત છે તેનું કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર:- (પત્તયપોત્થયલિહિયં જાણયસરીરભવિયસરીરવહરિતં દ્વવસુયં)
તાલપત્રો અને પત્રોના સમૂહરૂપ પુસ્તકોમાં લખેલું જે શ્રુત છે તેને જ્ઞાયકશરીર અને
ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત કહે છે. (અહવા) અથવા “પત્તયપોત્થયલિહિયં”
આ સૂત્રાંશની સંસ્કૃત છાયાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો આ સૂત્રપાઠને
નીચે પ્રમાણે અર્થ થશે-

“પોત્તક” એટલે વસ્ત્ર, અને “પત્રક” એટલે પુસ્તક આ રીતે શબ્દનો અર્થ
કરતા દ્રવ્યશ્રુતનો નીચે પ્રમાણે અર્થ પણ થઈ શકે છે - વસ્ત્રો ઉપર અને પુસ્તક
રૂપ કાગજો પર લખેલા શ્રુતને જ્ઞાયકશરીર અને ભવ્યશરીરથી ભિન્ન એવું દ્રવ્ય-

પત્રકાદિલિખિતસ્ય શ્રુતસ્ય ઉપયોગરહિતત્વાત્ દ્રવ્યત્વં વોધ્યમ્ । આગમો हि ज्ञानं, तस्य कारणम्—आत्मा—देहः शब्दश्चेतस्त्रयं, त भावात् तस्य नोआगमत्वं त्रिज्ञेयम्, अपि च—पत्रकपुस्तकलिखितस्य अचेतनत्वाद् ज्ञानरूपत आवाच्च नोआगम त्वम् । इह 'सुय' इत्यभ्यर्पत्वात् सूत्रमिति छायापक्षे ग्राह—'अहवा' इत्यादि । अथवा ज्ञायकशरीरभयशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यं सूत्र पञ्चविधं प्रज्ञप्तम् । तद्यथा—अण्डजम् १, वोण्डजम् २, कीटजम् ३, बालजम् ४, बालकलम् ५,

તત્ર પઞ્ચવિધદ્રવ્યસૂત્રમન્યથે પ્રથમં ભેદં પ્રરૂપયતિ—'અંડયં હંસગઘ્ભાદિ' इति । अण्डजं हंसगर्भादि, इह हंसशब्देन चतुरिन्द्रियो जीवविशेषो गृह्यते, तस्य

સે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત છે । પત્રક આદિ પર લિખે હુણ શ્રુત મેં ઉપયોગ સે રહિત હોને કે કારણ દ્રવ્યત્વ છે । આગમ નામ જ્ઞાન કા છે । ઇસ કે કારણ આત્મા, દેહ ઓર શબ્દ કારણભૂત હાંતે છે । ઇનકા અભાવ હોને પર ઉસમે નોઆગમતા છે । અપિ ચ—પત્રક પુસ્તક આદિ મેં લિખિત શ્રુત મેં અચેતનતા હોને કે કારણ જ્ઞાનરૂપતા કા અભાવ છે ઇસલિયે મી ઉસમે નોઆગમતા છે । તથા જવ "સુય" પદ કી છાયા 'સૂત્ર' એસી હોતી છે તવ ઉસ પક્ષ મેં વ્યા ઇસ કા અર્થ હોતા છે ઇસે (જાણકશરીરભવિયસરીરવદ્વિરિત્તં દ્રવ્યસુયં પંચવિહં પણ્ણત્તં) વે કહતે છે કિ જ્ઞાયક શરીર ઓર ભવિયશરીર ઇન સે ભિન્ન જો દ્રવ્યસૂત્ર છે વહ પાંચ પ્રકાર કા છે—(ત જહા) વે પ્રકાર યે છે (અંડયં, ૧ વોંડયં ૨, કીડયં ૩, બાલયં ૪, વાગયં ૫,) અણ્ડજ વોણ્ડજ, કીટજ, બાલજ ઓર બાલ્કલ । (તત્થ) ઇન મેં (અણ્ડયં) અંડજ કા તાપય ઇસ પ્રકાર સે છે (હંસ

શ્રુત કહે છે." કાગળ આદિ પર લખાયેલા શ્રુતમાં ઉપયોગથી રહિતતા હોવાને કારણે દ્રવ્યત્વ છે. જ્ઞાનને આગમ કહે છે તે આગમરૂપ જ્ઞાનમાં આત્મા, દેહ અને શબ્દ કારણભૂત બને છે. તેમનો જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં આગમતાનો સદ્ભાવ હોતો નથી પણ નોઆગમતાનો સદ્ભાવ રહે છે તાડપત્ર પુસ્તક આદિમાં લખેલા શ્રુતમાં અચેતનતા હોવાથી જ્ઞાનરૂપતાનો અભાવ હોય છે, તે કારણે તે શ્રુતમાં નોઆગમતા રહેલી છે.

જ્યારે "સુય" આ પદની સંસ્કૃત છાયા "સૂત્ર" 'સૂત્ર' થાય છે, ત્યારે તેનો શો અર્થ થાય છે તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—(જાણકશરીરભવિયસરીર-વદ્વિરિત્તં દ્રવ્યસુયં પંચવિહં પણ્ણત્તં) તેઓ કહે છે કે જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યશ્રુત અને ભવિય-શરીર દ્રવ્યશ્રુતથી ભિન્ન એવું જે દ્રવ્યસૂત્ર ('દ્રવ્યસુય')ની સંસ્કૃત છાયા "દ્રવ્ય-સૂત્ર"ને આધારે આ પદ બન્યું છે) છે તે પાંચ પ્રકારનું કહ્યું છે— (તંજહા) જે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(અંડયં વાંડયં કીડયં વાગયં) (૧) અંડજ, (૨) વોંડજ, (૩) કીટજ, (૪) બાલજ અને (૫) બાલ્કલ (તત્થ અણ્ડયં હંસગઘ્ભાદિ)

ગર્ભઃ=તન્નિર્મિતા કોશિકા ‘કોથલી’ इति प्रसिद्धा तदुत्पन्नं सूत्रमण्डजमुच्यते, ‘रेश्मी’ इति भाषाप्रसिद्धम् । आदिशब्दश्चतुरिन्द्रियभेदं प्रदर्शयति । ननु यदि हंसगर्भोत्पन्नं सूत्रमण्डजमुच्यते तर्हि ‘अंडयं हंसगर्भादि’ इति सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते इति चेदुच्यते, कारणे कार्योपचारात् हंसगर्भोत्पन्नं सूत्रमपि—हंसगर्भ इत्युच्यते इति नास्ति कोऽपि दोषः ॥१॥

अथ द्वितीयभेदं प्ररूपयति—‘बोडयं कपासमाइ’ इति । बोण्डजं-कार्पासादि’ कार्पासनिष्पन्नं सूत्रं बोण्डजं-बोण्डं=कार्पासकोशः फलविशेषरूपस्तज्जातं गम्भादि) ‘हंस’ एक चतुरिन्द्रिय जीव विशेष होता है । वह एक कोथली बनाता है । इससे उत्पन्न जो सूत्र होता है उसका नाम अंडज है । इसे भाषा में रेश्मी सूत्र कहते हैं । हंसगर्भ में जो आदि शब्द है वह चौइन्द्रियों के भेद का प्रदर्शक है ।

शंका:— यदि हंसगर्भ से उत्पन्न सूत्र अंडज कहलाता है तो “अंडयं हंस गम्भादि” में समानाधिकरणता नहीं बन सकती है, सो उसका उत्तर इस प्रकार से है कि यहां पर कारण में कार्यका उपचार किया गया है । इसलिये हंस के गर्भ कोथली से उत्पन्न हुए सूत्रको भी हंसगर्भ के नाम से कह दिया है । इसतरह के कथन में कोई दोष नहीं है । (बोडयं कपासमाइ) कपास से बने हुए सूत्रका नाम बोण्डज है । बोण्ड नाम कपास के कोशका है । कपास का कोश एक प्रकारका फल होता है । जिसमें से कपास निकलता

પહેલાં તો અંડજનો ભાવાર્થ બતાવવામાં આવે છે. “હંસ” એક ચતુરિન્દ્રિય જીવ-વિશેષતુ નામ છે. (અહીં હંસ નામતું પક્ષી ગૃહીત થયું નથી પણ પતંગીયા જેવું કોઈ ચતુરિન્દ્રિય જંતુ ગૃહીત થયું છે.) તે એક કોથળી (કોશ) બનાવે છે તેમાંથી જે સૂત્ર ઉત્પન્ન થાય છે તેને ‘અંડજ’ કહે છે. તેને શુજરાતી ભાષામાં રેશ્મી વસ્ત્ર કહે છે. ‘હંસગર્ભ’ આ પદની પાછળ જે ‘આદિ’ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે તે ચૌદિન્દ્રિયોના ભેદનું પ્રદર્શક છે.

શંકા—જો હંસગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સૂત્રને અંડજ સૂત્ર કહેવામાં આવે તો “અંડયં હંસગર્ભાદિ”માં સમાનાધિકરણતા ઘટિત થતી નથી.

ઉત્તર—અહીં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. તે કારણે હંસના ગર્ભમાંથી (કોશમાંથી) ઉત્પન્ન થયેલા સૂત્રને પણ અહીં હંસગર્ભના નામે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. આ કારણે આ પ્રકારના કથનમાં કોઈ દોષ નથી.

(બોંડયં કપાસમાઈ) કપાસ અથવા રૂમાંથી બનેલા બોંડજ છે. “બોંડ” આ પદ કપાસના કોશરૂપ કાલાને માટે વપરાય છે. આ કપાસમાંથી જે સૂત્ર બને છે તેને બોંડજ કહે છે. (હિન્દીમાં કાલાને ‘બોંડિયા’ કહે છે) અહીં આદિ પદ

બોળ્હજ મુદ્ તે । ઇહાપ્યાદિ શબ્દઃ પ્રકાશવાચી । ફલસ્ય પ્રકારો ભેદઃ કર્પાસ
 ઇતિ બોધયિતુમાદિ શબ્દઃ પ્રયુક્તઃ ઇતિ । અત્રાપિ કાષ્ઠે કાર્યોપચારાત્ કર્પાસ
 બોળ્હજમિતિ સામાનાધિકરણ્યમ્ ।

અથ તૃતીયભેદમાહ—‘ક્રીડયં પંચવિહં પળ્ણત્ત’ ઇતિ । ક્રીડજં પઞ્ચવિધં
 પ્રજ્ઞસમ્—ક્રીડજં=ક્રીડાત્ ચતુરિન્દ્રિયજીવવિશેષાજ્ઞાતં સૂત્રં પઞ્ચપ્રકારકં પ્રજ્ઞસં=પ્રહ-
 પિતસ્મ । પઞ્ચપ્રકારસ્ત્યમેવ સ્પષ્ટયતિ—‘તં જહા’ ઇત્યાદિ । તદ્યથા—પટ્ટં=પટ્ટસૂત્રમ્,
 પટ્ટસૂત્રોત્તિવિષયે, एवं વૃદ્ધસમ્પ્રદાયઃ—અરણ્યે નિકુન્જસમ્યે માંસચીડાદિરૂપાનિપ-
 પુઞ્જાઃ સ્થાપ્યન્તે । તેષાં પુઞ્જાનાં પાર્શ્વતો નિમ્ના ઉન્નતાથ સાન્તરા વહવઃ

હૈ । ઇસ કપાસ કે બને હુએ સૂત્ર કો બોળ્હજ કહા જાગા હૈ । યહાં આદિ
 શબ્દ પ્રકાશવાચી હૈ । કપાસ સે ફલકા ભેદ હૈ । યહ ભેદ નપસ હૈ । ઇસ
 વાતકો સમજાને કે લિયે યહાં આદિ શબ્દ પ્રયુક્ત હુઆ હૈ । યહાં ભી કરણ
 મેં કાર્ય કે ઉપચાર સે બોળ્હજ સૂત્ર કો કપાસ વહ દિયા હૈ । ઇસલિયે સમા-
 નાધિકરણતા બનને મેં કોઈ દોષ નહીં હૈ । (ક્રીડયં પંચવિહં પળ્ણત્ત) ક્રીડજ
 સૂત્ર પાંચ પ્રકારકા કહા ગયા હૈ । ચૌદિન્દ્રિય જીવ વિશેષ
 કા નામ ક્રીડ હૈ । ઊસ સે ઉત્પન્ન જો સૂત્ર હોતા હૈ, વહ પાંચ પ્રકાર
 કા હોતા હૈ । (તજહા) જૈસે—‘પટ્ટે મલયે અંશુરે ચીળંસુરે
 કિમિરાગે’ પટ્ટ, મલય, અંશુક ચીનાંશુક ઓર કિમિરાગ । પટ્ટ સે યહાં પટ્ટ
 સૂત્ર લિયા ગયા હૈ । ઇમ પટ્ટસૂત્ર કી ઉત્પત્તિ કે વિષય મેં વૃદ્ધ પરમ્પરા સે
 એસી વાત સુનને મેં આતી હૈ—જંગલ મેં એક નિકુન્જ લતાપિહિત પ્રદેશ હોતા
 હૈ । ઇસ મેં માંસચીડાદિ રૂપ અનિપુન્જ રચ દિયે જાતે હૈ—।

પ્રકારવાચક છે. કપાસ અને કાલા વચ્ચે ભેદ છે. કાલું એક પ્રકારના ફલ. ઇપ છે
 જ્યારે કપાસ તેમાંથી નીકળતી વસ્તુરૂપ છે. આ વાતને સમજાવવાને માટે અહીં
 આદિ શબ્દ વપરાયો છે. અહીં પણ કહેવામાં આવેલ છે તેથી સમાનાધિકરણતા ઘટિત
 થવામાં કોઈ દોષ રહેતો નથી.

(ક્રીડયં પંચવિહં પળ્ણત્ત) ક્રીડજ સૂત્ર પાંચ પ્રકારના દેહ્યાં છે. ચતુરિન્દ્રિય
 જીવવિશેષ (રેશમના દીડા આદિ જીવો)ને ક્રીડ (ક્રીડા કહે છે. તેની લાળ આદિ-
 માંથી બનેલું જે સૂત્ર હોય છે તેને ક્રીડજ સૂત્ર કહે છે (તંજહા) ક્રીડજ સૂત્રના
 પાંચ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(પટ્ટે, મલયે, અંશુરે, ચીળંસુરે, કિમિરાગે) (૧) પટ્ટ,
 (૨) મલય, (૩) અંશુક, (૪) ચીનાંશુક અને (૫) કિમિરાગ.

‘પટ્ટ’ આ પદથી અહીં પટ્ટસૂત્ર ગ્રહણ થયું છે. આ પટ્ટ સૂત્રની ઉત્પત્તિના
 વિષયમાં વૃદ્ધ પરમ્પરાની અપેક્ષાએ આ પ્રકારની વાત પ્રચલિત છે—જંગલમાં કોઈ
 એક નિકુન્જમાં (વૃદ્ધ અને લતાઓના સમૂહથી સુકત સ્થાનને નિકુન્જ કહે છે)

कीलका निखन्यन्ते । मांसलोलुपाः पतङ्गकीटाः मांसचीडादिकमभितः समायान्ति । ते हि कीलकान्तरेषु इतस्ततः परिभ्रमन्तो लालाः प्रसृज्यन्ति । ताश्च कीलकेषु लग्नाः परिगृह्यन्ते । ततस्ताभिः पट्टसूत्रं निर्मीयते ॥१॥ मलयं=मलयदेशोत्पन्नं सूत्रम् ॥२॥ अंशुकम्=चीनदेशवहिर्भागे समुत्पन्नं सूत्रम् ॥३॥ चीनांशुकम्=चीनदेशाभ्यन्तरभागे समुत्पन्नं सूत्रम् ॥४॥ कृमिरागं=कृमिरागं=कृमिरागसूत्रम् । अत्र विषये एवं श्रूयते-कस्मिंश्चिद्देशे मनुष्यादिशोणितं गृहीत्वा केनापि योगेन योजयित्वा पात्रे स्थाप्यते । तत्र सच्छिद्रपात्रेणाच्छाद्यते । तत्र-पुनः प्रभूताः कृमयः समुत्पद्यन्ते । ते पवनसेवनाभिलाषिणः पात्रच्छिद्रान्निर्गच्छन्ति आसन्नप्रदेशे पृष्ठ-

उन आमिष पुंजों को आज्ञायाजू में नीचीऊंची कुछ अन्नरसे अनेक कीलें गाढ दी जाती हैं । जहां मांस के लोभी अनेक पतंग कीड़े उस मांस चीडादिक की चारों ओर आते हैं ।-और उन कीलों के आसपास घूम कर अपनी लारको छुं डते हैं । उनकी लों पर लगी हुई उनकी लारोंको फिर लोग एकात्रत कर के उनसे पट्टसूत्र बनाते हैं । मलयदेश में उत्पन्न हुए सूत्रका नाम मलय है । चीनदेश के बाहर उत्पन्न हुए सूत्रका नाम अंशुक हैं । चीनदेश के भीतर बने हुए सूत्रका नाम चीनांशुक है । कृमिराग सूत्र के विषय में ऐसी बात सुनी जाती है कि किसी देश में मनुष्य आदिका रक्त ले कर लोग उसे पात्र में किसी भी तरह जमाते हैं । और फिर उस पात्र के मुँहको छिद्रोंवाले ढकने से ढक देते हैं । उसमें घीरे कीड़े उत्पन्न हो जाते हैं । वह जब वायुसेवन की इच्छा से सच्छिद्रढक्कन से होकर

मांस आदिद्रव्य आमिषपुंज पाथरी देवामां आवे छे. त्यां ते मांसपुंजेनी आस-
पास थोडे थोडे अंतरे नीची ऊंची अनेक जीलीयो थोड़ी देवामां आवे छे.
अनेक पतंगीयाओ (कीडाओ) मांसथी आकर्षित थधने ते जावानी छिछाथी ते
मांसपुंजेनी आरे तरफ आवे छे. अने मांसनुं लक्षणा करीने ते जीलाओनी
आसपास लभीलभीने पोतानी लाण ते जीलाओ पर छोडे छे. ते जीलाओ पर
अेकत्र थयेली लाग्ने अेकत्र करी लधने दोडे। तेमांथी पट्टसूत्र जनावे छे.

मलयदेशमां उत्पन्न थयेला सूत्रने मलयसूत्र कहे छे. चीन देशनी जहारना
प्रदेशोमां जनेला सूत्रने अंशुक कहे छे. चीन देशनी अहरना लागोमां जनेला
सूत्रने चीनांशुक कहे छे. कृमिरागसूत्र विषे आ प्रकारनी मान्यता प्रयुक्त छे कोध
मनुष्य आदिना रक्तने अेकत्र करीने कोध अेक पात्रमां जभावी हे छे. त्यांर आद
ते पात्र पर छिद्राणुं आच्छादन ढांकी हे छे तेमां धीरे धीरे कीटराशि उत्पन्न
थध जय छे. ते हुवा जावानी छिछाथी ते सच्छिद्र आच्छानमांथी जहार नीकणीने

ન્તસ્તે લાલજાલં મુઞ્ચન્તિ । તેન નિષ્પન્નં સૂત્રં કૃમિરાગમુચ્યતે । તચ્ચ રક્તવર્ણ-
કૃમિસમુત્પન્નત્વાત્ સ્વાભાવિકરક્તવર્ણં ભવતિ ।

અથ વાલજસૂત્રરૂપં ચતુર્થભેદં પ્રરૂપયતિ—‘વાલયં’ इत्यादि । वाञ्छं-वालाः
=रोमाणि वालेभ्यः=ऊरुणिकादि लोमभ्यो जातम् तत् पञ्चविधं प्रज्ञप्तम्=प्ररूपितम्,
तद्यथा—और्णिकम्—ऊर्णाया इदमौर्णिकम् मेघ रोमनिष्पन्नम् ॥१॥ ओष्ट्रिकम्—उष्ट्रा-
णामिदम्, औष्ट्रिकम्—उष्ट्रोरोमनिष्पन्नं सूत्रम् ॥२॥ मृगलौमिकम्—मृगरोमभिर्निष्पन्नं,
मृगलौमिकम् । मृगसदृशा मृगेभ्यो ह्रस्वाकारा आरण्यजीव विशेषा इह मृग
शब्देन विवक्षिताः, तेषां रोमभिर्निष्पन्नं सूत्रं मृगलौमिकम् ॥३॥ कौतवम्—उन्दु-
रोमनिष्पन्नं सूत्रम् । ४॥ किट्टिसम्—औरुणिकादिसूत्रनिर्माणानन्तरं यदवशिष्टं

વાહર નિકલતે હૈં તો વહ આસપાસ કે પ્રદેશ મેં ધૂમતે હુએ વહાં અપની લાર
છોડતે હૈં । ઇસ લાર સે જો સૂત્ર બનતા હૈ વહ કૃમિરાગ સૂત્ર કહલાતા
હૈ । ઇસકી રક્તવર્ણવાલે કૃમિયોં સે ઉત્પન્ન હોને કે કારણ વર્ણ સ્વભાવતઃ
લાલ રહતા હૈ । (વાલયં પંચવિહ પણ્ણત્તં) ભેડ આદિ કે વાલોં સે ઉત્પન્ન
હુવા સૂત્રકા નામ વાલજ સૂત્ર હૈ । યહ મી પાંચ પ્રકારકા હૈ— (તંજહા)
જૈસે—(ઉણિએ) મેઘ આદિ કે રોમ સે ઉત્પન્ન હુઆ સૂત્ર ઔર્ણિક (ઉટ્ટ્રિએ)
ઉષ્ટ્ર કે રોમ સે ઉત્પન્ન હુઆ સૂત્ર ઔષ્ટ્રિક (મિયલોમિએ) મૃગ કે રોમ સે ઉત્પન્ન
હુઆ સૂત્ર મૃગલોમિક (કોતવે) ચૂહે કે રોમ સે ઉત્પન્ન હુઆ સૂત્ર કૌતવ,
(કિટ્ટિ સે) ઔર્ણિક આદિ સૂત્રોં કે નિર્માણ કરતે સમય જો વાલ ઇધરઉધર
ગિર જાતે હૈં ઇસકા નામ કિટ્ટિસ હૈ । ઇસ કિટ્ટિસ સે જો સૂત્ર બનાયા

તે પાત્રની આસપાસ ભમવા માંડે છે અને તે પાત્ર પર પોતાની લાળ છોડ્યા કરે
છે. તે લાળને લોકો એકત્ર કરી લે છે, અને તેમાંથી જે સૂત્ર બનાવવામાં આવે છે
તેને કૃમિરાગસૂત્ર કહે છે. લાલવર્ણવાળા કૃમીઓમાંથી ઉત્પન્ન થવાને કારણે તેના
રંગમાં સ્વાભાવિક રતાશનો સદૃશાવ હોય છે.

(વાલયં પંચવિહં પણ્ણત્તં) ઘેટાં આદિના વાળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સૂત્રનું
નામ ‘વાલજસૂત્ર’ છે. તેના પાંચ પાંચ પ્રકાર છે (તંજહા) જેમ કે ઉણિએ (૧)
ઔર્ણિક—ઘેટાં આદિના વાળમાંથી બનેલા સૂત્રને ઔર્ણિક (ઉનનું બનેલું) સૂત્ર કહે
છે. (ઉટ્ટ્રિએ) (૨) ઔષ્ટ્રિક ઊંટના વાળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સૂત્રને ‘ઔષ્ટ્રિકસૂત્ર’
કહે છે (મિયલોમિએ) મૃગના વાળમાંથી બનાવેલા સૂત્રને ‘મૃગલોમિકસૂત્ર’ કહે છે.
(કોતવે) (૪) ઉંદરની રંવાટીમાંથી બનાવેલા સૂત્રને કૌતવ સૂત્ર કહે છે. (કિટ્ટિએ)
(૫) આરણિક આદિ સૂત્રોનું નિર્માણ કરતી વખતે જે વાળ ઉડીને આમ તેમ જઈ
પડ્યાં હોય છે તે વાળને ‘કિટ્ટિસ’ કહે છે. કિટ્ટિસમાંથી (વેસ્ટમાંથી જે સૂત્ર બના-

તત્ કિદ્વિસં તન્નિષ્પન્નં સૂત્રમપિ કિદ્વિસમુચ્યતે : યદ્વા-ઔર્ણિકાદીનાં મૂત્રાણાં દ્વયાદિસંયોગેન નિષ્પન્નં મૂત્રં કિદ્વિસમ્ । અથવા-પૂર્વોક્તાતિરિક્તા યેઽથાદયો જીવાસ્તલ્લોમનિષ્પન્નં મૂત્રં કિદ્વિસમ્ । ૫।।

અથ પઞ્ચમં ભેદમાહ='વાગયં સળમાઙ્' ઇતિ । વાલઃલં શળાદિ-શળાદિ નિષ્પન્નં મૂત્રં વાલ્કલમ્ ।

નતુ શ્રુતપ્રકરણે પ્રસ્તુતે કિમર્થં સૂત્રપ્રરૂપણમ્ ઇતિ ચેદુચ્યતે, પ્રાકૃતે-'સુય' શબ્દેન શ્રુતસ્ય, આર્ષત્વાત્સૂત્રસ્ય ચ ગ્રહણાત્ સમાનશબ્દપ્રતિપાદ્યત્વરૂપસામ્યાદિ-દમપિ પ્રરૂપયતીતિ નાસ્તિ કશ્ચિદ્દોષઃ, પ્રસંગતઃ શિષ્યબુદ્ધિવૈશદ્યર્થં સૂત્રસ્વરૂપં

જાતા સે વહ કિદ્વિસ સૂત્રે સે । અથવા ઔર્ણિક આદિ સૂત્રો કેા અવ દુહરા તિહરા- દો તારવાલા તો તારવાલા આદિ રૂપમેં કરકે જો મૂત્ર બનાયા જાતા હૈં ઉસમા નામ કિદ્વિસ હૈં । અપના इन मेष आदि जीवों से अतिरिक्त जो अश्व आदि जीव हॆं, उनके रोमों से निष्पन्न हुआ मूत्र किद्विસ हॆं । (वागयं सળमाઙ્) સળ આદિ હૈં જો સૂત્રે બનતા હૈં ઉસમા નામ વાલ્કલ વલ્કલ સૂત્રે હૈં ।

શંકા-યહાં તો શ્રુત કો પ્રકરણ પ્રસ્તુત હૈં ફિર કિન કારણ યહાં સૂત્રે કી પ્રરૂપણા સૂત્રેકાર ને કી ?

ઉત્તર-આર્ષ હોને કે કારણ પ્રાકૃત મેં "સુય" શબ્દ સે શ્રુત ઔર સૂત્ર इन दोनों का बोध होता है-क्योंकि इन दोनों अर्थों का प्रतिपादक यह "सूत्र" शब्द है । अ : इन दोनों में समान शब्दद्वारा प्रतिपाद्यस्वरूप

વવામાં આવે છે તેને 'કિદ્વિસસૂત્ર' કહે છે. અથવા ઔર્ણિક આદિ સૂત્રોને ન્યાદે દુપટ, ત્રિપટ્ટ, ચોપટ, આદિ રૂપે વણીને તેમાંથી જે સૂત્ર બનાવવામાં આવે છે તેને કિદ્વિસ કહે છે. અથવા ઉપર્યુક્ત ઘેટાં, ઊંટ આદિ જીવો સિવાયના અશ્વાદિ જીવોના વાળમાંથી બનાવેલ સૂત્રને કિદ્વિસસૂત્ર કહે છે. (વાગયં સળમાઙ્) ૫) શળ આદિની છાલમાંથી જે સૂત્ર બને છે તેને વલ્કલ સૂત્ર કહે છે.

શંકા-અહીં શ્રુતનો અધિકાર આટલી રહ્યો છે. છતાં અહીં સૂત્રકારે સૂત્રની પ્રરૂપણા શા માટે કરી છે ?

ઉત્તર-"સુય" આ પ્રાકૃત પદનો અર્થ શ્રુત થાય છે, અને 'સુય'ની સંસ્કૃત છાયા 'સૂત્ર' થાય છે આ વાત તો આગળ પ્રકટ થઇ ચુકી છે. આ રીતે 'સુય' પદ શ્રુત અને સૂત્ર, આ બન્નેના અર્થોનું બોધક છે, કારણ કે "સુય" શબ્દ આ બન્ને અર્થોનું પ્રતિપાદન કરે છે તેથી તે બન્નેમા સમાન શબ્દ દ્વારા પ્રતિપાદ્યત્વરૂપ સમાનતા હોવાને કારણે સૂત્રકારે અહીં સૂત્રની પણ પ્રરૂપણા કરી

પ્રરૂપિતમ્ અનેત—‘ભાવશ્રુતે પ્રકાન્તે, કથં નામશ્રુતાદિ પ્રરૂપણ ?’ મિતિસન્દેહા-
દસરોઽપિ નિસ્તઃ, તસ્યાપિ શિષ્યબુદ્ધિવૈશદ્યફલત્વાત્ । કિંચ નામસ્થાપનદ્રવ્ય-
શ્રુતાનાં પ્રરૂપણમન્તરેણ ભાવશ્રુતસ્ય વિશિષ્ટજ્ઞાનં ન ભવતીત્યપિ બોધ્યમ્ ।

ઉક્તમર્થં નિગમન્નાહ—‘સે ત જાણયસરીરભવિયસરીરવદરિતં દન્વસુય’
ઇતિ । તદેતદ્ જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવતિરિત્તં દ્રવ્યશ્રુતમ્ । નો આગમતો દ્રવ્ય-
શ્રુતમપિ સર્વ નિરૂપિતમિતિ પ્રકટાંતુમાહ—‘સે તં નોઆગમઓ દન્વસુયં’ ઇતિ । તદે

સમાનના હોને કે કારણ સૂત્રકારને આમની બી પ્રરૂપણા કર દી છે ।
અથવા પ્રસંગ લેકર શિષ્યબુદ્ધિની વિશદતા કે નિમિત્ત સૂત્રકારને
સૂત્રના સ્વરૂપ યહાં પ્રકટ કર્યા છે । આ વર્ણન
સે આ સંદેહનો મો કિ “યહાં પર તો ભાવશ્રુતના પ્રકરણ ચલે છે—
ફિર આ પ્રકરણમાં નામશ્રુતના નામ આદિના પ્રરૂપણ વેળાં કર્યા” અવતર
નહીં મળતા છે । ક્યોંકિ આ વર્ણન મો શિષ્યજ્ઞોનાં બુદ્ધિની વિશદતા
કરને રૂપ ફલ સે સફળ છે । કિંચ—નામ સ્થાપના ઓર દ્રવ્યશ્રુતની પ્રરૂ-
પણા કે વિના ભાવશ્રુતના વિશિષ્ટજ્ઞાન નહીં હોતા છે આલિયે આ નામ
શ્રુતના આદિની પ્રરૂપણા કરી છે એમ મો જાનના ચાહિયે । આ સૂત્રકાર
આ અર્થના ઉપસંહાર કરતે હુએ કહેતે છે કિ (સે તં જાણયસરીરભવિય-
સરીરવદરિતં દન્વસુયં) આ પ્રકાર આ પૂર્વ પ્રકાન્ત જ્ઞાયકશરીર ઓર ભવ્ય-

છે. તે કારણે આ પ્રકાન્તની પ્રરૂપણા નિર્દોષ સમજવી બોધ્યે. અથવા પ્રસંગ પ્રાપ્ત
આ સૂત્ર પદની પ્રરૂપણા કરવા પાછળ સૂત્રકારનો આ પ્રકારનો હેતુ પણ સંભવી
શકે છે—“સુય” પદની સંસ્કૃત છાંયા “સૂત્ર” થાય છે. આ સંબંધને અનુલક્ષીને
શિષ્યબુદ્ધિની વિશદતાને નિમિત્તે પણ સૂત્રકારે અહીં સૂત્રના સ્વરૂપની પ્રરૂપણા
કરી છે. વળી અહીં એવી શંકા પણ અસ્થાને છે કે “અહીં તો દ્રવ્યશ્રુતની પ્રરૂપણા
આવી રહી છે, છતાં આ પ્રકરણમાં નામશ્રુતના આદિની પ્રરૂપણા શા માટે કરવામાં
આવી છે?” આ શંકા ઉચિત ન ગણી શકાય, કારણ કે આ વર્ણન પણ શિષ્ય-
જ્ઞોનાં બુદ્ધિની વિશદતાને નિમિત્તે જ કરવામાં આવ્યું છે અને તે પ્રકારની વિશ-
દતા કરવા રૂપ ફલથી સંપન્ન છે. વળી નામશ્રુત, સ્થાપનાશ્રુતના આદિની પ્રરૂપણા
કર્યા વિના દ્રવ્યશ્રુતનું વિશિષ્ટજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. તે કારણે આ નામશ્રુત
ના આદિની પ્રરૂપણા અહીં કરવામાં આવી છે, એમ સમજવું બોધ્યે

હવે સૂત્રકાર આ વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે—

(સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવદરિતં દન્વસુયં) જ્ઞાયકશરીર અને ભવ્ય-
શરીરથી ભિન્ન એવા દ્રવ્યશ્રુતનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. (સે તં નોઆગમઓ

તદ્ નો આગમતો દ્રવ્યશ્રુતમ્ । દ્રવ્યશ્રુતમપિ સ્વર્પં નિરૂપિતમિતિ સ્વચ્ચિદુમાહ—
'સે તં દવ્વસુયં' इति । तदेतद् द्रव्यश्रुतं वर्णितम् ॥सू० ३८॥

અથ ભાવશ્રુત નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં ભાવસુયં ? ભાવસુયં દુવિહં પણ્ણત્તં, તં જહા
આગમઓ ય, નોઆગમઓ ય ॥સૂ૦ ૩૯॥

છાયા—અથ કિં તદ્ ભાવશ્રુતમ્ ? ભાવશ્રુતં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞતં. તથથા—આગમ-
તથ નોઆગમતથ ॥સૂ૦ ૩૯॥

ટીકા—શિષ્યઃપૂછતિ—સે કિં તં 'ભાવસુયં' इति । अथ कितं तद्
भावश्रुतम् ? इति, उत्तरमाह—'भावसुयं' इत्यादि । भावश्रुतम्—इह श्रुतपदार्था-

શરીર સે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યશ્રુત હૈ । (સે તં નોઆગમઓ દવ્વસુયં) इस तरह
नोआगम के आश्रित करके समस्तद्रव्यश्रुत का निरूपण हो चुका । (से तं
दव्वसुयं) यही सब द्रव्यश्रुत का स्वरूप है । ॥सूत्र ३८॥

અથ સૂત્રકાર—ભાવશ્રુત ના વર્ણન કરાતે હૈ—

“સે કિં તં ભાવસુયં” इत्यादि । सूत्र ॥ ३९ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સે કિં તં) શિષ્ય પૂછતા હૈ કિં હે મદન્ત ! પૂર્વ પ્રકાન્ત ભાવ-
શ્રુત ના કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(ભાવસુયં) ભાવશ્રુત (દુવિહં પણ્ણત્તં) દો પ્રકાર ના કહા ગયા
હૈ । શ્રુત રૂપ પદાર્થ ને અનુભવ સે યુક્ત જો સાધુ આદિ જીવ હૈ વહ ભાવ
શબ્દ ના વાચ્યાર્થ હૈ । ભાવ ઓર શ્રુત इन दोनों में अभेद के उपचार से भाव-
श्रुत साध्वादि को कहा गया है । इस तरह भाव जो है वही श्रुत बन जाता है ।

દવ્વસુયં)આ રીતે, નોઆગમ દ્રવ્યશ્રુતના ત્રણે ભેદોનુ નિરૂપણ અહીં સમાપ્ત થાય
છે. (સે તં દવ્વસુયં) અને દ્રવ્યશ્રુતના બધાં ભેદોનુ નિરૂપણ પણ અહીં પૂરું
થાય છે. ॥ સૂ૦ ૩૮ ॥

“સે કિં તં ભાવસુયં” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ભાવસુયં?) શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હું
ભગવન્ ! પૂર્વપ્રસ્તુત ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(ભાવસુયં દુવિહં પણ્ણત્તં) ભાવશ્રુત બે પ્રકારનું કહ્યું છે શ્રુતરૂપ પદાર્થ-
ના અનુભવની યુક્ત બે સાધુ આદિ જીવો હોય છે તેઓ ભાવ શબ્દના વાચ્યાર્થ
રૂપ છે ભાવ અને શ્રુત આ બંનેમાં અભેદના ઉપચારની અપેક્ષાએ સાધુ આદિને
ભાવશ્રુત કહેવામાં આવેલ છે આ રીતે બે ભાવ છે એજ શ્રુત બની જાય છે.

નુભવયુક્તો યઃ સાધ્વાદિઃ સ ભારઃ, શ્રુત ચ ગૃહ્યતે । ભાવશ્રુતયોસ્તદ્વતો-
શ્ચ અભેદોપચારાદ્ ભાવશ્ચાસૌ શ્રુતં ચ ભાવશ્રુતમ્ । યદ્વા-અર્થાનુભવરૂપં ભાવ-
માશ્રિત્ય શ્રુતં ભાવશ્રુતમ્ । યદ્વા-ભાવપ્રધાનં શ્રુતં-ભાવશ્રુતમ્, તત્ દ્વિવિધં
પ્રજ્ઞસમ્, તં જહા' તદ્યથા-આગમઓ ય નોઆગમઓ ય આગમતશ્ચ નોઆગમતશ્ચેતિ ॥૩૯॥

તત્ પ્રથમં ભેદં નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં આગમઓ ભાવસુયં ? આગમઓ ભાવસુયં
જાણણ ઉવવત્તે । મે તં આગમઓ ભાવસુયં સૂ૦ ૪૦ ॥

છાયા—અથ કિં તદ્ આગમતો ભાવશ્રુતમ્ ? આગમતો ભાવશ્રુતં જ્ઞાયક
ઉપયુક્તઃ । તદેતત્ આગમતો ભાવશ્રુતમ્ । સૂ૦ ૪૦ ।

ટીકા—શિષ્યઃપૃચ્છતિ—‘સે કિં તં આગમઓ ભાવસુયં’ ઇતિ । અથ
કિં તત્ આગમતો ભાવશ્રુતમ્ ? ઉત્તરમાહ—‘આગમઓ ભાવસુયં’ ઇત્યાદિ । આગ-

અથવા ભાવરૂપ શ્રુત કો આશ્રિત કરકે જો શ્રુત હોતા હૈ વહ ભાવશ્રુત હૈ ।
અથવા ભાવ પ્રધાન જો શ્રુત હૈ ઉસકા નામ ભાવશ્રુત હૈ (તંજહા) ઉસ ભાવશ્રુત કે
વે દો પ્રકાર યે હૈ—(આગમઓ ય, નોઆગમઓ ય) ? એક આગમ ભાવશ્રુત
ઔર દૂસરા નોઆગમ ભાવશ્રુત । ઇનમેં જો આગમ કો આશ્રિત કરકે ભાવ શ્રુત
હોતા હૈ ઉસકા નામ આગમ ભાવશ્રુત ઔર જો નોઆગમ આશ્રિત કરકે ભાવ-
શ્રુત હોતા હૈ વહ નોઆગમ ભાવશ્રુત હૈ । ॥ સૂત્ર ૩૯ ॥

અવ સૂત્રકાર આગમ ભાવશ્રુત કા સ્વરૂપ વહતે હૈ—

“સે કિં તં આગમઓ ભાવસુયં” ઇત્યાદિ । ॥ સૂત્ર ૪૦ ॥

શબ્દાર્થઃ— (સે કિં તં આગમઓ ભાવસુયં) હે મદન્ત ! આગમ કો આશ્રિત
કરકે જો ભાવશ્રુત હોતા હૈ ઉસકા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

અથવા ભાવરૂપ શ્રુતને આશ્રિત કરીને જે શ્રુત હોય છે તેને ભાવશ્રુત કહે છે.
અથવા ભાવપ્રધાન જે શ્રુત છે તેનું નામ ભાવશ્રુત છે (તંજહા) તે ભાવશ્રુતના
નીચે પ્રમાણે બે પ્રકારે કહ્યા છે—(આગમઓ ય, નોઆગમઓ ય) (૧) આગમ
ભાવશ્રુત અને (૨) નોઆગમ ભાવશ્રુત આગમને આશ્રિત કરીને જે ભાવશ્રુત હોય
છે તેને આગમ ભાવશ્રુત કહે છે અને નોઆગમને આશ્રિત કરીને જે ભાવશ્રુત
હોય છે તેને નોઆગમ ભાવશ્રુત કહે છે. ॥ સૂ. ૩૯ ॥

હવે સૂત્રકાર આગમ ભાવશ્રુતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં આગમઓ ભાવસુયં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે) શિષ્ય શુરુને એવો પ્રશ્ન કરે છે કે હે ભગવન્ ! (કિં તં
આગમઓ ભાવસુયં?) આગમને આશ્રિત કરીને જે ભાવશ્રુત હોય છે તેનું
સ્વરૂપ કેવું છે ?

મતો ભાવશ્રુતં જ્ઞાયક ઉપયુક્તઃ—શ્રુતપદાર્થજ્ઞઃ શ્રુતપદાર્થે ઉપયોગવાંશ્ચ યઃ સાધ્વાદિઃ સ આગમતઃ=આગમમાશ્રિત્ય ભાવશ્રુતં ભવતિ । અયં શ્રુતોપયોગરૂપ-પરિણામસ્ય સદ્ભાવાત્ ભાવત્વમ્ । શ્રુતાર્થજ્ઞાનસ્ય સદ્ભાવાદાગમત્વં બોધ્યમ્ । તદેતન્નિગમયન્નાહ—‘સે તં આગમઓ ભાવસુય’ ઇતિ । તદેતદાગમતો ભાવશ્રુતં વર્ણિતમ્, ઇતિ ॥સૂ. ૪૦॥

અથ દ્વિતીયભેદમાહ—

મૂલ—સે કિં તં નો આગમઓ ભાવસુયં ? નોઆગમઓ ભાવ-સુયં દુવિહં પળ્લત્તં, તં જહા—લોઙ્ગયં, લોગુત્તરિય ચ ॥સૂ. ૪૧॥

છાયા—અથકિં તદ્ નોઆગમતો ભાવશ્રુતમ્ ? નોઆગમતો ભાવશ્રુતં દ્વિવિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તથથા—લૌકિકમ્, લોકોત્તરિકં ચ ॥સૂ. ૪૧॥

ઉત્તર—(આગમઓ ભાવસુયં જાણણ ઉવઉત્તે) આગમ કો આશ્રિત કરકે ભાવશ્રુત કા સ્વરૂપ ઇસ પ્રકાર સે હૈ—જો સાધ્વાદિ ત કા જ્ઞાતા હૈ ઓર ઉસમેં ઉપયોગ યુક્ત હૈ । વહ આગમ કો આશ્રિત કરકે ભાવશ્રુત હોતા હૈ । શ્રુત મેં ઉપયોગરૂપ પરિણામ કે સદ્ભાવ સે ઉસ સાધ્વાદિ મેં ભાવતા હૈ, ઓર શ્રુત કે અર્થજ્ઞાન કે સદ્ભાવ સે આગમતા હૈ । ઇસતરહ (સે તં આગમઓ ભાવ-સુયં) યહ આગમ કો લેકર ભાવશ્રુત કા સ્વરૂપ હૈ । ॥ સૂત્ર ૪૦ ॥

નોઆગમકી અપેક્ષા લેકર ભાવશ્રુત કા સ્વરૂપ ઇસ પ્રકાર સે હૈ—

“સે કિં તં” ઇત્યાદિ । ॥ સૂત્ર ૪૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સે) હે મદન્ત ! નોઆગમકી અપેક્ષા લેકર ભાવશ્રુત કા કયા સ્વરૂપ હૈ ? (નોઆગમઓ ભાવસુયં દુવિહં પળ્લત્તં) નોઆગમ કી અપેક્ષા લેકર

ઉત્તર—(આગમઓ ભાવસુયં જાણણ ઉવઉત્તે) આગમને આધારે ભાવશ્રુતનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ કહ્યું છે. જે સાધુ આદિ જીવ શ્રુતનો જ્ઞાતા હોય છે અને તેમાં ઉપયોગ પરિણામથી યુક્ત હોય છે, તે સાધુ આદિને આગમની અપેક્ષાએ ભાવશ્રુત કહે છે શ્રુતમાં ઉપયોગ રૂપ પરિણામના સદ્ભાવને લીધે તે સાધુ આદિમાં ભાવતા હોય છે શ્રુતના અર્થજ્ઞાનના સદ્ભાવને લીધે તે સાધુ આદિમાં આગમતાનો પણ સદ્ભાવ હોય છે. આ પ્રકારનું (સે ત આગમઓ ભાવસુયં) આગમને આશ્રિત કરીને ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ છે, એમ સમજવું ॥ સૂ. ૪૦ ॥

હવે સૂત્રકાર નોઆગમ ભાવશ્રુતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

“સે કિં તં નોઆગમઓ ભાવસુય” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે) શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવન્ ! નોઆગમનો આશ્રય લઈને ભાવશ્રુતનું કેવું સ્વરૂપ કહ્યું છે—

ટીકા— 'સે કિં તં નોઆગમઓભાવસુયં' इत्यादि ।

व्याख्या निगदसिद्धा सू० ४१

तत्राद्यभेदं निरूपयति--

મૂલ્ય--સે કિં તં લોહ્યં નોઆગમઓ ભાવસુયં ? લોહ્યં નોઆગમઓ ભાવસુયં જં ઇમં અવળાગિણિં મિચ્છાદિટ્ટિણિં સચ્છંદ બુદ્ધિમહવિગપ્પિયં, તં જહા-ભારતં રામાયણં મીમાસુરુક્કં કોટિહ્યં ઘોટકમુખં સગદમદિયાઓ કપ્પાસિયં નામસુહ્યં કળગસત્તરી વેસિયં વહસસિયં બુદ્ધસાસણં કાવિલ લોગાયઇયં સટ્ઠિતંતં માઠરં પુરાણં વાગરણં નાટગાઈ, અહવા વાવત્તરિકલાઓ ચત્તારિ વેયાં સગોવંગા । સે તં લોહ્યં નો આગમઓ ભાવસુયં ॥ સૂ૦ ૪૨ ॥

છાયા—અથ કિં તદ્ લૌકિકં નોઆગમતો ભાવશ્રુતમ્ ? લૌકિકં નો-આગમતો ભાવશ્રુતં યદિદમજ્ઞાનિકૈઃ મિથ્યાદૃષ્ટિકૈઃ સ્વચ્છન્દબુદ્ધિમરિવિકલ્પિતમ્ તદ્યથા-ભારતં, રામાયણં, મીમાસુરુક્તં, કૌટિલ્યકમ્, ઘોટકમુખમ્ શકટમદ્રિકા કાર્પાસિકમ્, નાગમુક્ષમમ્, કનકસપ્તતિઃ, વૈશેષિકમ્, બુદ્ધશાસનમ્, કપિલં, લોકાયતિકમ્, પઠિતન્ત્રમ્, માઠરં પુરાણં વ્યાકર નાટકાનિ । અથવા દ્વાસપ્તતિકલાઃ, ચત્વારોવેદાઃ સાજ્ઞોપાજ્ઞાઃ । તદેતદ્ લૌકિકં નોઆગમતો ભાવશ્રુતમ્ ॥ સૂ૦ ૪૨ ॥

ભાવશ્રુત દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તંજહા) વે પ્રકાર યે હૈ (લોહ્યં લોગુત્તરિયં) ૧-૬૬ લૌકિક દૂસરા લોકોત્તરિક । ઇસ સૂત્ર કી વ્યાખ્યા પહિલે કહી ગઈ વ્યાખ્યા કે અનુસાર જાનની ચાહિયે । ॥ સૂ ૪૧ ॥

અવ સૂત્રકાર નોઆગમઓ આશ્રિત કરકે લૌકિક ભાવશ્રુત કા કથન કરતે હૈ—

“સે કિં તં” इत्यादि । सूत्र ४२ ॥

शब्दार्थः—(से) हे भदन्त ! (नोआगमओ) नोआगम को आश्रित करके (तं)

ઉત્તર—(નોઆગમઓ ભાવસુયં દુવિહ વળ્લત્તં) નોઆગમની અપેક્ષાએ ભાવશ્રુતના એ પ્રકાર કહ્યા છે (તંજહા), તે પ્રકારે નીચે પ્રમાણે છે—(લોહ્યં, લોગુત્તરિયં) (૧) લૌકિક અને (૨) લોકોત્તરિક આ સૂત્રની વ્યાખ્યા પહેલાં આવ-શ્યક સૂત્રમાં કહ્યા અનુસાર સમજવી. ॥ સૂ. ૪૧ ॥

હવે સૂત્રકાર નોઆગમ લૌકિક ભાવશ્રુતના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં” इत्यादि—

शब्दार्थः—(से) शिष्य गुरुने એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવન ! (નોઆગ-

ટીકા—શિષ્ય:પૃચ્છતિ—સે કિં તં લોહ્યં નોઆગમઓ ભાવસુયં' ઇતિ । અથ કિં તદ્ લૌકિકં નોઆગમતો ભાવશ્રુતમ્ ? ઇતિ પ્રશ્નઃ । ઉત્તરમાહ—'લોહ્ય નો આગમઓ ભાવસુયં' ઇત્યાદિ । લૌકિકં નોગમતો ભાવશ્રુતમ્, યદિદં-વક્ષ્ય-માણં ભારતાદિકમ્, અજ્ઞાનિકૈઃ=અત્પજ્ઞાનિભિઃ—અત્રાલ્પાર્થકો નજૂ શબ્દઃ, સમ્યગ્દૃષ્ટયોઽપ્યજ્ઞાનિકા ભવન્તિ ઇત્યત આહ—'મિચ્છાદિદ્વિહિં' ઇતિ । મિથ્યા દૃષ્ટિભિઃ સ્વચ્છંદબુદ્ધિમતિવિકલ્પિતમ્—સ્વચ્છંદેન=સર્વજ્ઞોક્તાર્થવિરુદ્ધેન રચામિ-પ્રાયેણ બુદ્ધિમતિભ્યાં-બુદ્ધિઃ=ઈહાવગ્રહરૂપા, મતિઃ=અવાયધારણારૂપા, તાભ્યાં વિકલ્પિતમ્—સર્વજ્ઞોક્તાર્થાનુસારિબુદ્ધિમતિભ્યાં વિરચિતમિત્યર્થઃ । તદ્ લૌકિકં નોઆગમતો ભાવશ્રુતં વિજ્ઞેયમ્ । તદેવ નામતો નિર્દિશતિ 'તં જહા' ઇત્યાદિના—તથથા—ભારતં, રામાયણં, ભીમાસુરોક્તં=ભીમાસુરેણ રચિતં શાસ્ત્રમ્, કૌટિલ્યકમ્

પૂર્વપ્રક્રાન્ત (લોહ્યં ભાવસુયં) લૌકિક ભાવશ્રુત (કિં) કયા હૈ ?

ઉત્તર:—(નોઆગમઓ) નોઆગમ કો આશ્રિત કરકે (લોહ્યં ભાવસુયં) લૌકિક ભાવશ્રુત ઇસ પ્રકાર સે હૈ—(જં હમં અજ્ઞાનિભિઃ મિચ્છાદિદ્વિહિં સચ્છંદબુદ્ધિમદ્વિગપ્પિયં) જો યહ અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિયોં દ્વાગ અપની સ્વચ્છંદ બુદ્ધિ ઓર મતિ સે રચા ગયા હૈ । વહ લૌકિકભાવશ્રુત હૈ એસા જાનના ચાહિયે । ઈહા ઓર અવગ્રહરૂપ વિચારધારા કા નામ બુદ્ધિ હૈ । તથા અવાય ઓર ધારણરૂપ વિચારધારા કા નામ મતિ હૈ । સર્વજ્ઞ ઉક્ત અર્થસે વિરુદ્ધ અભિપ્રાયવાલી બુદ્ધિ ઓર મતિ સે જિન શાસ્ત્રોંકા ગ્રથન કિયા ગયા હૈ વે સવ લૌકિક ભાવશ્રુત હૈ । (તંજહા) જૈસે—(ભારતં રામાયણં ભીમાસુરોક્તં

મઓ) નોઆગમને આશ્રિત કરીને (તં) પૂર્વપ્રસ્તુત વિષયરૂપ (લોહ્યં ભાવસુયં?) લૌકિક ભાવશ્રુતનું (કિં) કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—(નોઆગમઓ) નોઆગમને આશ્રિત કરીને (લોહ્યં ભાવસુયં) લૌકિક ભાવશ્રુતનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ કહ્યું છે.

(જં હમં અજ્ઞાનિભિઃ મિચ્છાદિદ્વિહિં સચ્છંદબુદ્ધિમદ્વિગપ્પિયં) અજ્ઞાની મિથ્યાદૃષ્ટિયોં વડે પોતાની સ્વચ્છંદ બુદ્ધિ અને મતિથી રચેલા શ્રુતને 'લૌકિક ભાવશ્રુત' કહે છે ઈહા અને અવગ્રહરૂપ વિચારધારાનું નામ બુદ્ધિ છે, તથા અવાય અને ધારણરૂપ વિચારધારાનું નામ મતિ છે, સર્વજ્ઞ કેવળી ભગવાનો દ્વારા કથિત અર્થથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાયવાળી બુદ્ધિ અને મતિથી જે શાસ્ત્રોંકા ગ્રથન (રચનારૂપ ગ્રથન) કરાયું હોય છે, તે શાસ્ત્રોંકા લૌકિક ભાવશ્રુત કહે છે (તંજહા) એવાં લૌકિક ભાવશ્રુતોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે.

(ભારત રામાયણં, ભીમાસુરોક્તં કૌટિલ્ય ચોડયમુહ) મહાભારત, રામાયણ; ભીમાસુર રચિત શાસ્ત્ર, કૌટિલ્ય (ચાણક્ય) રચિત અર્થશાસ્ત્ર, ચોટકમુખ

ષટ્, ઉપાંગાનિ=તદ્વ્યાख्याરૂપાણિ, તૈઃ સહિતા ઋગ્યજુઃસામ.થર્વણલક્ષણાશ્વત્વારો
વેદાઃ, લૌકિકં નોઆગમતો ભાવશ્રુતમ્ । ભારતરામ યજ્ઞાદીનાં લે.કે આગ-
મત્વેન પ્રસિદ્ધત્વાદાગમત્વેઽપિ તદુક્તક્રિયાયા અનાગમત્વાત્ નોઆગમત્વમ્, લોક-
પ્રસિદ્ધયૈવ યુત્ત્વમપિ તેષાં । તદુપયોગ એવ ભવિતુમર્હતિ, ઉપયોગો ભાવનિક્ષેપ
इतिवचनात् । તદેતત્ લૌકિકં નોઆગમતો ભાવશ્રુતં વર્ણિતમ્ । इति॥ સૂ.૦૪૨॥

વ્યાકરણ નિરુક્ત, છંદ. ય્યૌનિષ, યે છહ વેદોં કે અંગ હૈં । ઓર ઉનકી
વ્યાख्या રૂપ જો ગ્રન્થ હૈં વે ઉપાંગ હૈં । ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, ઓર
અથર્વવેદ યે ચાર વેદ હૈં । યે સબ લૌકિક ભાવશ્રુત હૈં । લોક મેં ભારત રામા-
યણ આદિ આગમ શાસ્ત્રરૂપ સે માને જાતે હૈં, ઇસલિયે ઇનમેં આગમતા હૈં ઓર
ઇનમેં જો ક્રિયાઈ વર્ણિત હૈં, વે આચારરૂપ નહીં હોને સે અનાગમરૂપ હૈં । ઇસ-
પ્રકાર ભારત આદિકોં મેં તદુક્ત ક્રિયાઓંકી અપેક્ષા નોઆગમતા આ જાતિ હૈં ।
લોક પ્રસિદ્ધિ સે હી ઇનમેં શ્રુતતા હૈં । ઇસલિયે યે નોઆગમ કો આશ્રિત કરકે
લૌકિક ભાવશ્રુત હૈં । ઇનમેં જો સૂત્રકારને ભાવ તતા પ્રકટ થી હૈં વહ ઇનકે
સંલગ્ન ઉપયોગ કી અપેક્ષા સે હી પ્રકટ કી ગઈ જાનની ચાહિયે । શબ્દાત્મક
જો ભારત, રામાયણ આદિક હૈં વે તો ભાવશ્રુત હો હીં નહીં સકતે હૈં કયોંકિ
“ઉપયોગો ભાવનિક્ષેપઃ” ઉપયોગ કો હી ભાવનિક્ષેપ કહા હૈં એસા આત્મવચન
હૈં । (સે તં લોહ્યં નોઆગમઓ ભાવસૂચ્યં) ઇસ પ્રકાર નોઆગમકી અપેક્ષા યહ
લૌકિક ભાવશ્રુતકા વર્ણન કિયા।—

છે. ચાર વેદના નામ આ પ્રમાણે છે ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ
લોકમાં મહાભારત, રામાયણ આદિને આગમ-શાસ્ત્ર રૂપે માનવામાં આવે છે, તેથી
તેમાં આગમતાનો સદ્ભાવ છે, અને તે શાસ્ત્રોમાં જે ક્રિયાઓનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે તે ક્રિયાઓ આચારરૂપ નહીં હોવાથી અનાગમરૂપ છે. આ રીતે મહા-
ભારત આદિ ગ્રન્થોમાં તદુક્ત ક્રિયાઓની અપેક્ષાએ નોઆગમતા આવી જાય છે.
લોકપ્રસિદ્ધિની અપેક્ષાએ તે ગ્રન્થોમાં શ્રુતતાનો સદ્ભાવ છે. તેથી તે શાસ્ત્રોને
નોઆગમ લૌકિક ભાવશ્રુત રૂપ કહેવામાં આવ્યાં છે તે શાસ્ત્રગ્રન્થોમાં સૂત્રકારે જે
ભાવશ્રુતતા પ્રકટ કરી છે તે તેમના તે શ્રુતોમાં ઉપયાગદેય પરિણામની ચુક્તતા
(સંલગ્નતા)ને કારણે જ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે, એમ સમજવું. શબ્દાત્મક જે
મહાભારત, રામાયણ આદિ છે, તેમને તો ભાવશ્રુત ગણી શકાય જ નહીં કારણ કે
“ઉપયોગો ભાવનિક્ષેપઃ” ઉપયોગને જ ભાવનિક્ષેપ કહે છે. આ પ્રકારનું સિદ્ધા-
ન્તોનું વચન છે (સેત લોહ્યં નોઆગમઓ ભાવસૂચ્યં) આ પ્રકારનું નોઆગમ લૌકિક
ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ સમજવું.

‘અજ્ઞાનિક’ અજ્ઞાની પદમાં જે ‘અ’ ઉપસર્ગ છે, તે નકારવાચક નથી

अथ लोकोत्तरिकं नोआगमतो भावश्रुतमाह—

मूलम्—से किं तं लोउत्तरियं नोआगमओ भावसुय ? लोउत्तरियं नोआगमओ भावसुयं जं इमं अरहंतेहिं भयवंतेहिं उप्पण्णणाणदंसणधरेहिं तीयपच्चुप्पणमणागय जाणएहिं सब्बण्णूहिं सब्बदरिसीहिं तिलुक्कवहियमहियपूइएहिं अप्पडिहयवरणाणदंसणधरेहिं पणीय दुवालसंगं गणिपिडगं, तं जहा—आयारो सूयगडो ठाणं समवाओ विवाहपण्णत्ती नायाधम्मकहाओ, उवासगदसाओ अंतगडदसाओ अणुत्तरोववाइयदसाओ, पण्हावागरणाइं विवांगसुयं दिट्ठिवाओय । से तं लोउत्तरियं नोआगमओ भावसुयं । से तं आगमओ भावसुयं । से तं भावसुयं ॥ सू० ४३ ॥

अथ किं तद् लोकोत्तरिकं नोआगमतो भावश्रुतम् ? लोकोत्तरिकं नोआगमतो भावश्रुतं यदिदं अर्हद्भिर्भगवद्भिरुत्पन्नज्ञानदर्शनधरैः अतीतप्रत्युत्पन्ना नागतज्ञायकैः सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः त्रैलोक्यावलोकितमहितपूजितैः अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधरैः प्रणीतं द्वादशाङ्गं गणिपिटकं, तद्यथा—आचारः, सूत्रकृतं, स्थानं, समवायः, विवाहप्रज्ञप्तिः, ज्ञाताधर्मकथाः, उपासकदशाः, अन्तकृतदशाः, अनुत्तरोपपातिकदशाः प्रश्नव्याकरणानि, विपाकश्रुतम्, दृष्टिवादश्च । तदेतत् लोकोत्तरिकं नोआगमनो भावश्रुतम् । तदेतद् नोआगमतो भावश्रुतम् । तदेतत् आगमतो भावश्रुतम् ॥ सू० ४३ ॥

अज्ञानिक पद में जो नञ् समास हुआ है वह अल्पार्थ में हुआ है । अतः अज्ञानिक का तात्पर्य “अल्पज्ञानवाले” ऐसे होता है । ऐसे अल्पज्ञानी तो सम्यक् दृष्टि भी होते हैं—अतः इनकी निवृत्ति के लिये मिथ्यादृष्टि पद सूत्रकार ने प्रयुक्त किया है । ॥ सू० ४२ ॥

अब सूत्रकार नोआगम की अपेक्षा करके लोकोत्तरिक भावश्रुतका वर्णन पणु अल्पार्थक छे. तेथी अज्ञानी ओटवे अल्पज्ञानवाणा, आ प्रकारनो अर्थ अही समजवो ओवो अल्पज्ञानी तो सम्यक् दृष्टि एव पणु होई शके छे, तेथी अही सम्यक्दृष्टि अल्पज्ञानवाणानी निवृत्तिने निमित्ते सूत्रकारे मिथ्यादृष्टि विशेषणुनो पणु प्रयोग कर्छो छे. ॥ सू. ४२ ॥

‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કિં તદ્ લોકોત્તરિકં નોઆગમતો ભાવશ્રુતમ ? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ ।

ઉત્તરમાહ—ઉત્પન્નજ્ઞાનદર્શનધરૈઃ, ઉત્પન્ને જ્ઞાનાવરણક્ષપણાદિપ્રકારેણ સંજાતે ન તુ સહજે યે જ્ઞાનદર્શને તયોર્ધર્માઃ=ધાર્મ્યાસ્તૈઃ, સાદિકેવલજ્ઞાનદર્શનોપયોગયુક્તૈરિત્યર્થઃ, તથા-અતીતપ્રત્યુત્પન્નાનાગતજ્ઞાયકૈઃ-તત્ર અતીતાઃ=ભૂતકાલિકાઃ, પ્રત્યુત્પન્નાઃ=વર્તમાનકાલિકાઃ, અનાગતાઃ=ભવિષ્યત્કાલિકા અર્થાસ્તેષાં જ્ઞાયકાસ્તૈઃ, તથા-સર્વજ્ઞૈઃ=સર્વદ્રવ્યપર્યાયં જાનન્તીતિ સર્વજ્ઞાસ્તૈઃ, સર્વદર્શિભિઃ-કેવલદર્શનેન એકેન્દ્રિયાદિ સર્વં ત્રસસ્થાવરં જગદ્ દ્રષ્ટું શીલં યેષાં તે સર્વદર્શિનઃ, તથા ત્રીલોક્યા-

કરતે હૈ—“સે કિં તં લોત્તરિયં” ઇત્યાદિ । ॥ સૂત્ર ૪૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સે) શિષ્ય પૂછતા હૈ કિં હે મદન્ત ! (નોઆગમઓ) નોઆગમકો આશ્રિત કરકે (તં) પૂર્વપ્રક્રાન્ત (લોત્તરિયં ભાવસુયં કિં) લોકોત્તરિક ભાવશ્રુત કયા હૈ ?

ઉત્તર—(નોઆગમઓ) નોઆગમની અપેક્ષા કરકે (લોત્તરિયં ભાવસુયં) લોકોત્તરિકભાવશ્રુત ઇસ પ્રકાર સે હૈ— (ઉપ્પણ્ણાણદંસણધરેહિં) જ્ઞાનાવરણકર્મ કે ક્ષય સે ઉત્પન્ન હુએ કેવલજ્ઞાન ઓર દર્શનાવરણ કર્મ કે ક્ષય કેવલદર્શનરૂપ ઉપયોગ કો ધારણ કરનેવાલે, (તીયપચ્છુપ્પણમણાગયજાણેહિં) અતીત-ભૂતકાલિક પ્રત્યુત્પન્ન-વર્તમાન કાલિક અનાગત-ભવિષ્યત્કાલિક પદાર્થોં કો જાનનેવાલે (સવ્વણ્ણૂહિં) સમસ્ત દ્રવ્યોં ઓર ઉનકી ત્રિકાલવર્તી પર્યાયોં કે જ્ઞાતા (સવ્વદરિસીહિં) કેવલદર્શન સે એકેન્દ્રિયાદિ સમસ્ત ત્રસસ્થાવર રૂપ જગત્ દેખને કે

હવે સૂત્રકાર નોઆગમ લોકોત્તરિક ભાવશ્રુતનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે તં લોત્તરિયં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે) શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવન્ ! (નોઆગમઓ) નોઆગમ ભાવશ્રુતના બીજા ભેદરૂપ (તં લોત્તરિયં ભાવસુયં કિં) પૂર્વપ્રસ્તુત લોકોત્તરિક ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(નોઆગમઓ) નોઆગમનો આશ્રય લઈને (લોત્તરિયં ભાવસુયં) લોકોત્તરિક ભાવશ્રુતનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે.

“ઉપ્પણ્ણાણદંસણધરેહિં” જ્ઞાનાવરણના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનરૂપ ઉપયોગને ધારણ કરનારા, ‘તીયપચ્છુપ્પણમણાગયજાણેહિં’ અતીત (ભૂતકાલિક), પ્રત્યુત્પન્ન (વર્તમાન કાલિક), અને અનાગત (ભવિષ્યકાલિક) પદાર્થોંને જાણનારા, (સવ્વણ્ણૂહિં) સમસ્ત દ્રવ્યોં અને તેમની ત્રિકાલવર્તી પર્યાયોંના જ્ઞાતા (સવ્વદરિસીહિં) કેવળ દર્શનથી એકેન્દ્રિયાદિ સમસ્ત ત્રસ અને સ્થાવરરૂપ

वलोकितमहितपूजितैः—त्रैलोक्येन=त्रिलोकीस्थितेन भवनपतिव्यन्तरनरविद्याधर
वैमानिकादिसमूहेन सूत्रे 'वहिय' इति देशी शब्दः अवलोकितार्थ
वाचक स्ततः—अवलोकिताः—अमन्दानन्दाश्चपरिप्लुतलोचनैर्निरीक्षिताः महिताः=
यथावस्थिताऽसदृशगुणोत्कीर्त्तनलक्षणेन भावस्तवेन अभिषुताः पूजिताः=
वन्दनादिलक्षणया कायिकक्रियया सत्कृतास्तैः, तथा अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधरैः
अप्रतिहते=समस्तावरणक्षयसम्भूतत्वाद् मूर्त्तामूर्त्तेषु समस्तवस्तुषु कटकुड्यादिभिर-
स्वलिते अविसंवादके वा अतएव क्षायिकत्वाद्वा वरे=श्रेष्ठे ये ज्ञानदर्शने=केवल
ज्ञानकेवलदर्शनरूपे, तयोर्धराः—धारका ये ते तथा तैः, एवंभूतैर्हृद्भिर्भगवद्भिः,
यदिदं द्वादशाङ्गं=अतएव परमपुरुषस्याज्ञानीव अज्ञानि, द्वादशअज्ञानि—आचारा-
दीनि यत तद् द्वादशाङ्गगणिपिटकम् गणोऽस्यास्तीति गणी=आचार्यस्तस्य
पिटकमिव=सर्वस्वाधारमञ्जूषेव प्रणीतं=प्ररूपितं, तद् लोकोत्तरिकं—लोकोत्तरैः=

स्वभाववाले (तिलुक्कवहियमहियपूइएहिं) तीन लोकवर्ती भवनपति,
व्यन्तर, नर, किन्नर, विद्याधर ज्योतिषिक वैमानिक आदि के समूह से
अवलोकित अमन्द आनन्द के अश्रुओं से परिप्लुत लोचनों द्वारा
निरीक्षित—हुए, महित—यथावस्थित गुणों के कीर्त्तनरूप भावस्तव-
से संस्तुत हुए, पूजित—वन्दनादिरूप कायिक क्रिया से सत्कृत हुए
(अप्पडिहियवरणाणदंसणधरेहिं) तथा अप्रतिहत समस्त आवरण के क्षय
से उत्पन्न होने के कारण मूर्त और अमूर्त सबलवस्तुओं में कटकुडय (कट-
चटाई कुडय—भित्ति) आदि से भी अस्वलित अथवा अविसंवादी ऐसे
श्रेष्ठ के ज्ञान और केवलदर्शन के धारक (अरिहंतेहिं भगवंतेहिं) अर्हन्त
भगवन्तो द्वारा (दुवालसंगं) आचारंगादि द्वादश अंगवाला (जं इमं) जो यह

जगतने जेधं शकवाना स्वभाववाणा, (तिलुक्कवहियमहियपूइएहिं) त्रय लोकवर्ती
भवनपति, व्यन्तर, नर, किन्नर, विद्याधर, ज्योतिषिक, वैमानिक आदिना समूहथी
अवलोकित, अमन्द आनंदा श्रुत्योथी परिप्लुत लोचनो द्वारा निरीक्षित
थती महित—यथावस्थित गुणोना कीर्त्तनरूप भावस्तवनथी संस्तुत (स्तवित)
थतां, पूजितां-वन्दनादिरूप कायिक क्रियावडे सत्कारित थतां, (अप्पडिहियवरणाणदंसण
धरेहिं) तथा अप्रतिहत समस्त आवरणोना क्षयथी उत्पन्न थयेलुं होवाने कारणे
मूर्त्त अने अमूर्त्त सकल वस्तुओ कट, कुडय (कट ओटवे अट्टाथ अने कुडय ओटवे
भीत) आदिथी यणु अस्वलित अथवा अविसंवादी ओवा श्रेष्ठ केवलज्ञान अने
केवलदर्शनना धारक (अरिहंतेहिं भगवंतेहिं) अर्हन्त भगवन्तो द्वारा (दुवालसंगं)
आचारंग आदि आर अंगवाणुं (जं इयं) जे आ (गणिपिटकं पणीयं) गणिपिटक
प्ररूपत थयुं छे, ते लोकोत्तर तीर्थंकरो द्वारा प्रणीत होवाने कारणे लोकोत्तरिक

તીર્થકૃદ્ધિઃ પ્રણીતત્વાદ્ લોકોત્તરિ ભાવશ્રુતમ્ । તત્સ્વરૂપમાહ—‘તં જહા’ ઇત્યા
દિના-તદ્યથા-આચારઃ, સૂત્રકૃતં, થાનં, સમવાયો વિવાહપ્રજ્ઞપ્તિઃ, જ્ઞાતાધર્મ-
કથાઃ, ઉપાસકદશાઃ, અન્તકૃત શાઃ. અનુત્તરાપપાતિકદશાઃ, પ્રશ્નવ્યાકરણાનિ
વિપાકશ્રુતં, દૃષ્ટિવાદશ્ચ । સર્વજ્ઞપ્રણીતં દ્વાદશાઙ્ગરૂપં યદ્ ગણિપિટકં. તદર્થો
પયાગો ભાવશ્રુતં ઉપયોગો ભાવનિક્ષેપ ઇતિ વચનાત્ । સ ચોપયોગશ્ચરણગુણસમ-
ન્વિતશ્ચેત્ તર્હિ નો આગમતો ભાવશ્રુતં ભવતિ. ચરણગુણસ્ય ક્રિયારૂપત્વેન આ-
નાગમત્વાત્. નો શબ્દસ્ય ચ દેશપ્રતિષેધકત્વેના યનાત્ । ઉપયોગચારિત્રવાન્

(ગણિપિટકં પળીયં) ગણિપિટક પ્રરૂપિત હુઆ હૈ લોકોત્તર તીર્થકરં દ્વારા
પ્રણીત હોને કે કારણ લોકોત્તરિક ભાવશ્રુત હૈ । ‘તં જહા’ દ્વાદશ
અંગાં કે નામ ઇસ પ્રકાર હૈ ।—(આચારો) આચારાંગ (સૂયગડો
સૂત્રકૃતાંગ (ઠાણં) સ્થાનાંગ (સમવાઓ) સમવાયાંગ (વિવાહ પળ્ણત્તી) વિવાહ પ્રજ્ઞપ્તિ-
‘ભગવતી સૂત્ર’ (નાયાધર્મકહાઓ) જ્ઞાતા ધર્મકથા (ઉવાસગદસાઓ) ઉપાસક દર્શાંગ
(અંતગડદસાઓ) અન્તકૃતદર્શાંગ (અણુત્તરોવવાડયદસાઓ) અનુત્તરાપપાતિક
દર્શાંગ (પળ્હાવાગરણાઈ) પ્રશ્નવ્યાકરણ, (વિવાગસુયં) વિપાકશ્રુત (દિટ્ઠિવાઓ
ય) આર દૃષ્ટિવાદ । ઇન બારહ અંગોં કે અર્થ મેં જા ઉપયોગરૂપ પરિણામ હૈ
વહ ભાવશ્રુત હૈ “ઉપયોગો ભાવનિક્ષેપ” હૈ, એસા સિદ્ધાન્ત કા વચન હૈ । યહ
ઉપયોગરૂપ પરિણામ યદિ ચરણગુણ—ચારિત્ર ગુણ સે યુક્ત હૈ તો વહ નોઆગમ
સે ભાવશ્રુત હૈ ક્યોં કિ ચરણ ગુણ ક્રિયારૂપ હૈ ઓર ક્રિયા આગમ નહીં
હોતી હૈ । ઇસ પ્રકાર યહાં નોશબ્દ મેં આગમ એકદેશ મેં નિષેધક હાને
સે દેશ પ્રતિષેધકતા બન જાતી હૈ । યદ્યપિ ઉપયોગ આર ચારિત્ર ગુણ સે

ભાવશ્રુતરૂપ છે. (તં જહા) તે દ્વાદશ (બાર) અંગોના નામ નીચે પ્રમાણે છે—(આચારો)
(૧) આચારાંગ, (૨) સૂત્રકૃતાંગ. (ઠાણં) (૩) સ્થાનાંગ, (સમવાઓ) (૪)
સમવાયાંગ. (વિવાહ પળ્ણત્તી) (૫) વિવાહ પ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતી સૂત્ર) (નાયા ધર્મકહાઓ)
(૬) જ્ઞાતા ધર્મકથા. (ઉવાસગદસાઓ) (૭) ઉપાસકદર્શાંગ. (અંતગડદસાઓ)
(૮) અન્તકૃતદર્શાંગ. (અણુત્તરોવવાડયદસાઓ) (૯) અનુત્તરોપપાતિકદર્શાંગ.
(પળ્હાવાગરણાઈ) (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ. (વિવાગસુયં) (૧૧) વિપાકશ્રુત અને
‘દિટ્ઠિવાઓ ય’ (૧૨) દૃષ્ટિવાદ. આ બારે અંગોના અર્થમાં જે ઉપયોગરૂપ પરિણામ
છે તેનું નામ ભાવશ્રુત છે. કારણ કે “ઉપયોગો ભાવનિક્ષેપઃ” આ પ્રકારનું
સિદ્ધાન્તનું વચન છે. આ ઉપયોગરૂપ પરિણામ જે ચરણગુણ—ચારિત્રગુણથી યુક્ત
હોય તો તે નોઆગમની અપેક્ષાએ ભાવશ્રુત છે, કારણ કે ચરણગુણ ક્રિયારૂપ હોય
છે, અને ક્રિયા આગમરૂપ હોતી નથી. આ પ્રકારે અહીં ‘નો’ પદ એકદેશની અપે-
ક્ષાએ આગમનું નિષેધક હોવાથી દેશપ્રતિષેધકતા ઘટિત થઈ જાય છે. જે કે ઉપ-

સાધ્યાદિ-પચ્ચેદોપચારાદ્ ભાવશ્રુત મવિતુમર્હતિ । इह तु चारित्रितमन्वितो द्वाद-
 शाङ्गोपयोगो नोआगमतो भावश्रुतमित्याशयेन द्वादशाङ्गो गणिपिटकमित्युक्तम् ।
 अन्यथा શબ્દાત્મકમ્ય દ્વાદશાંગસ્યોપયોગરૂપત્વાભાવાદ્ ભાવશ્રુતત્વં નોપપદ્યતે ।
 પ્રકૃતસુપસંહરન્નાહ-‘સે તં’ इति । तदेतद् लोकोत्तरिकं नो आगमतो भावश्रुतम् ।
 सर्वं नो आगमतां भावश्रुतं निरूपितमिति सूचयितुमाह-‘से तं’ इति । तदेतन्नो
 आगमतो भावश्रुतम् । इत्थं सभेदं भावश्रुतं प्ररूपितमिति सूचयितुमाह-‘से तं
 भावसुयं’ इति । तदेतद् भावश्रुतम् इति ॥ सू० ४३॥

इत्थं भावश्रुतस्वरूपमुक्त्वा सम्प्रति तत्पर्यायानाह—

मूलम्—तस्स णं इमे एगट्ठिया णाणाघोसा णाणावंजणा नाम-

धेज्जा भवंति, तं जहा—

सुयसुत्तगंथसिद्धं,—तस्सासणे आणावयग उवएसे ।

पन्नत्रण आगमे वि य, एगट्ठा पज्जवा सुत्ते ॥

से त सुयं ॥स० ४४॥

युक्त हुआ साधु आदि भी अपेक्षोपचार से भावश्रुत हो सकता है, परन्तु यहाँ
 जो द्वादशाङ्गगणिपिटकको नोआगम से भावश्रुत कहा है वह द्वादशाङ्ग के
 चारित्रगुणसमन्वित उपयोग को लेकर ही कहा है ऐसा जानना चाहिये ।
 क्योंकि शब्दात्मक जो द्वादशाङ्ग है वह उपयोगरूप नहीं होता है । अतः उसमें
 उपयोगरूपता का अभाव होने के कारण भावश्रुतता नहीं बनती है । (से तं
 नोआगमओ भावसुयं) इस तरह नोआगम को आश्रित करके यह लोकोत्तरिक
 भावश्रुत का स्वरूप है । (से तं भावसुयं) इस प्रकार से सूत्रकारने सभेद
 भावश्रुत की प्ररूपणा यहाँ तक की है । ॥सूत्र ४३॥

યોગ અને ચારિત્રગુણથી યુક્ત થયેલા સાધુ આદિ પણ અલેદોપચારથી ભાવશ્રુત
 હોઈ શકે છે, પરન્તુ અહીં જે દ્વાદશાંગરૂપ ગણિપિટકને નોઆગમની અપેક્ષાએ
 ભાવશ્રુત કહ્યું છે તે દ્વાદશાંગના ચારિત્રગુણ સમન્વિત ઉપયોગની અપેક્ષાએ જ
 કહેવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું જોઈએ, કારણ કે શબ્દાત્મક જે દ્વાદશાંગ છે
 તે ઉપયોગરૂપ હોવું નથી તેથી તેમાં ઉપયોગરૂપતાનો અભાવ હોવાને કારણે
 ભાવશ્રુતતા સંભવી શકતી નથી. (સે તં નોઆગમઓ ભાવસુયં) આ પ્રકારનું
 નોઆગમને આશ્રિત કરીને લોકોત્તરિક ભાવશ્રુત નામના નોઆગમ ભાવશ્રુતના ધીજ
 ભેદનું સ્વરૂપ સમજવું (સે-તં ભાવસુયં) આ પ્રકારે સૂત્રકારે ભાવશ્રુતના ભેદોની
 અહીં સુધીમા પ્રરૂપણા કરી છે આ રીતે ભાવશ્રુતનું વર્ણન અહીં સમાપ્તથાય છે. ॥સૂ० ૪૪॥

છાયા—તસ્ય સ્વલુ ઇમાનિ એકાર્થિકાનિ નાનાઘોષાણિ નાનાવ્યઙ્જનાનિ નામધેયાનિ ભવન્તિ, તદ્યથા—

શ્રુતસૂત્રગ્રન્થસિદ્ધાન્ત શાસનમાજ્ઞાવચનમુપદેશઃ ।

પ્રજ્ઞાપના આગમોઽપિ ચ એકાર્થાઃ પર્યાયાઃ સૂત્રે ॥

તદેતત્ શ્રુતમ્ ॥ સૂ. ૪૪ ॥

ટીકા—‘તસ્સ ણં’ ઇત્યાદિ—

તસ્ય=ભાવશ્રુતસ્ય સ્વલુ ઇમાનિ=વક્ષ્યમાણાનિ એકાર્થિકાનિ=એકાર્થવિષય-
યાણિ નાનાઘોષાણિ=ઉદાત્તાનુદાત્તાદિ નાનાસ્વરયુક્તાનિ, નાનાવ્યઙ્જનાનિ=કકારા
ઘનેકવ્યઙ્જનાત્મકાનિ નામધેયાનિ=નામાનિ ભવન્તિ. તદ્યથા—શ્રુતસૂત્ર‘સિદ્ધાન્ત’
ગ્રન્થશાસનમ્—તત્ર— શ્રુતમ્—શ્રૂયતે ગુરુસમીપે યત્તત્શ્રુતમ્ ૧, સૂત્રમ્—અર્થાનાં
સૂચકં સૂત્રમ્ ૨, ગ્રન્થઃ—તીર્થ કરકલ્પપાદવચનપ્રસૂનાનાં ગ્રન્થનાદ્ ગ્રન્થઃ ૩, સિદ્ધાન્તઃ

અવ સૂત્રકાર ભાવશ્રુત કે પર્યાયવાચી શબ્દોં કો કહતે હૈં ।

‘તસ્સ ણં ઇમે’ ઇત્યાદિ ॥ સૂ. ૪૪ ॥

શબ્દાર્થ—(તસ્સ ણં ઇમે ણાનાઘોષા ણાનાવંજણા એગઢિયા નામધેજ્ઞા
ભવન્તિ) ઉસ ભાવશ્રુત કે યે ઉદાત્ત અનુદાત્ત આદિ નાના સ્વરોં સે યુક્ત, ઓર
કકારઆદિ અનેક વ્યઙ્જનોંવાલે એકાર્થવિષયક નામ હૈં । (તં જહા) જો
ઇસ પ્રકાર સે હ—

(સુયસુત્તગંથસિદ્ધંતસાસણે આણવયણઉવએસે પન્નવણઆગમે વિ ય એગઢા-
પજ્જવા સુત્તે) ગુરુ કે સમીપ સુના જાને કે કારણ ભાવશ્રુત કા નામ શ્રુત
હૈં અર્થોં કી રૂચના ઇસસે હોતી હૈં ઇસલિયે ઇસકા નામ સૂત્ર હૈં । તીર્થ કર
રૂપ કલ્પવૃક્ષ કે વચન રૂપ પુષ્પોં કા ઇમમેં ગ્રથન રહતા હૈં ઇસલિયે ઇસકા

હેવે સૂત્રકાર ભાવશ્રુતના પર્યાયવાચી શબ્દોંનુ કથન કર છે—

‘તસ્સ ણં ઇમે’ ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(તસ્સ ણં ઇમે ણાનાઘોષા ણાનાવંજણા એગઢિયા નામધેજ્ઞા
ભવન્તિ) તે શ્રુતના, ઉદાત્ત અનુદાત્ત આદિ વિવિધ સ્વરોંથી યુક્ત અને કકાર આદિ
અનેકવ્યંજનોંથી યુક્ત એકાર્થવાચક નામો છે (તંજહા) તે નામો નીચે પ્રમાણે છે—

(સુયસુત્તગંથસિદ્ધંતસાસણે આણવયણ ઉવએસે પન્નવણ આગમે વિ ય
એગઢા પજ્જવા સુત્તે) (૧) શ્રુત—ગુરુની સમીપે તેનુ શ્રવણ કરવામા આવે છે, તે
કારણે તેનું નામશ્રુત છે. (૨) સૂત્ર—અર્થોંની સૂચના તેના દ્વારા મળે છે તેથી તેનું
‘સૂત્ર’ નામ સૂત્ર છે.

(૩) અન્થ—તીર્થ કરો ૩૫ કલ્પવૃક્ષના વચનરૂપી પુષ્પોંનું તેમાં ગ્રથન થયેલું

સિદ્ધં=પ્રમાણપ્રતિષ્ઠિતમર્થમ્ અન્તં નયતિ=પ્રમાણકોટિમારોહયતીતિ સિદ્ધાન્તઃ૪,
 શાસનમ્—મિથ્યાત્વાવિરતિકષાયાદિપ્રવૃત્તજીવાનાં શાસનાત્=શિક્ષણાદ્—શાસનમ્ ૫,
 एषां समाहारः । तथा-आज्ञा-आज्ञाप्यन्ते मोक्षार्थिनः प्राणिनोऽनयेति-आज्ञाद्,
 વચનમ્—ઉક્તિઃ=વાગ્યોગ इत्यर्थः૭, ઉપદેશઃ—હિતાહિતપ્રવૃત્તિનિવૃત્ત્યુપદેશનાત્—
 ઉપદેશઃ૮, પ્રજ્ઞાપના—પ્રજ્ઞાપ્યન્તે यथावस्थितजीवादिपदार्थो अनयेति प्रज्ञापना९,
 અપિ ચ આગમઃઆચાર્યપારમ્પર્યેનાગચ્છતીતિ-આગમઃ, આત્મવચનં વા આગમઃ૧૦,
 एते सर्वेऽपि सूत्रविषये एकार्थाः पर्यायाः बोद्धव्याः । प्रकृतमुपसंहरन्नाह-तदेतत्
 શ્રુતમ્—શ્રુતાદિનામભેદૈર્યદુક્તં તત્ શ્રુતં વિજ્ઞયમિતિ ॥સૂ૦ ૪૪॥

નામ ગ્રન્થ હૈ । પ્રમાણ પ્રતિષ્ઠિત અર્થ કો યહ પ્રમાણ કોટિમેં સ્થાપિત કર દેતા હૈ
 इसलिये इसका नाम सिद्धान्त है, मिथ्यात्व अविरति, और कषाय आदि में
 પ્રવૃત્ત હુણ વ્યક્તિયોં કોં ઉનસે દૂર હોનેકી શિક્ષા દેતા હૈ इसलिये इसका
 નામ શાસન હૈ । मोक्षामिलायी प्राणी जन इससे आज्ञापित किये जाते हैं,
 इसलिये इसका नाम आज्ञा है । वाणी के द्वारा यह स्पष्ट क्रिया जाता है
 इसलिये इसका नाम वचन है । जीवों को इससे हित में प्रवृत्त होने की
 શિક્ષા (ઉપદેશ) મિલતા હૈ इसलिये इसका नाम उपदेश है । इसके द्वारा
 જાવાદિક સમસ્ત પદાર્થ જિસ રૂપ મેં સ્થિત હૈ उसी रूप से प्रज्ञापित किये
 જાતે હૈ इसलिये इसका नाम 'प्रज्ञापना' है । आचार्य परंपरा से यह चला
 આ રહા હૈ इसलिये इसका नाम 'आगम' है । अथवा यह आत्म का वचन है
 इसलिये भी 'आगम' है । ये सब सूत्र के पर्यायवाची शब्द हैं ऐसा जानना

હોવાથી તેનું નામ ગ્રન્થ છે. (૪) સિદ્ધાન્ત પ્રમાણપ્રતિષ્ઠિત અર્થને તે પ્રમાણભૂ-
 તની કોટિમાં સ્થાપિત કરી દે છે તેથી તેનું નામ સિદ્ધાન્ત છે. (૫) શાસન
 મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય આદિમાં પ્રવૃત્ત થયેલી વ્યક્તિઓને તેનાથી દૂર રહેવાની
 શિક્ષા તે આપે છે, તેથી તેનું પાંચમું નામ શાસન છે (૬) આજ્ઞા-તેના દ્વારા
 મનુષ્ય આદિને અમુક આજ્ઞાઓ આપવામાં આવે છે, તેથી તેનું છઠું નામ આજ્ઞા છે.
 (૭) વચનવાણી દ્વારા તેને સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે, તેથી તેનું નામ વચન છે.
 (૮) ઉપદેશ-તેના દ્વારા જીવોને ઉપાદેશોમાં પ્રવૃત્ત થવાની અને અનુપાદેય (હિય
 પદાર્થો)થી નિવૃત્ત થવાની શિક્ષા (ઉપદેશ) મળે છે, તેથી તેનું આઠમું નામ ઉપદેશ છે.
 (૯) પ્રજ્ઞાપના-તેના દ્વારા, જીવાદિક પદાર્થો જે રૂપે વર્તમાનમાં છે એજ રૂપે પ્રજ્ઞા-
 પિત કરવામાં આવે છે એટલે કે જીવાદિક સમસ્ત પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપને
 પ્રજ્ઞાપિત કરવામાં આવે છે, તેથી તેનું નામ પ્રજ્ઞાપના છે. (૧૦) આગમ-આચાર્ય
 પરમ્પરાથી તે આદ્યું આવે છે, તેથી તેનું નામ “આગમ” છે. આ બધા શ્રુતના

इत्थं श्रुताधिकारमुक्त्वा सम्.ति—‘खंधं निखिखविस्सामि’ इति कथना-
नुसारेण स्कन्धाधिकार उच्यते—

मूलम्—से किं तं खंधे ? खंधे चउव्विहे पणत्ते, त जहा-
नामखंधे ठवणाखंधे दव्वखंधे भावखंधे ॥ सू० ४५ ॥

छाया—अथ कोऽसौ स्कन्धः ? स्कन्धश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—नामस्क-
न्धः, स्थापनास्कन्धः, द्रव्यस्कन्धः, भावस्कन्धः ॥ सू० ४५ ॥

टीका—‘से किं तं’ इत्यादि—

अस्य व्याख्या स्पष्टा, नवरं—स्कन्धः परमाण्वादि समुदायः ॥४५॥

चाहिये । (से तं सुयं) इम तरह इन श्रुतादि नामों से यह श्रुत कहा गया है ॥सूत्र४४॥

अब सूत्रकार (खंधं निखिखविस्सामि) इस कथन के अनुसार स्कन्धाधि-
कार प्रारंभ करते हैं—

शब्दार्थः—(से किं तं खंधे) हे भदन्त ! स्कंधका क्या स्वरूप है ?
(खंधेचउव्विहे पणत्ते)

उत्तरः—स्कंधका स्वरूप प्रकट करने के लिये उस के चार प्रकार प्रज्ञप्त
हुए हैं—(तं जहा) वे इस तरह से हैं—(नामखंधे) नाम स्कंध (ठवणा खंधे)
स्थापना स्कंध (दव्वस्कंधे) द्रव्यस्कंध (भावखंधे) और भावस्कंध । स्कंध
शब्द का अर्थ है पुद्गल परमाणुओं का सञ्श्लेष । इसकी व्याख्या पहिले
की गई व्याख्या की तरह ही जाननी चाहिये ।

पर्यायवाची शब्दो छे, એમ સમજવું જોઈએ. (સે તં સુયં) આ પ્રકારે અહીં
શ્રુતનું નિરૂપણ સમાપ્ત થાય છે. ॥ સૂ० ૪૪ ॥

હવે સૂત્રકાર ‘ખંધં નિખિખવિસ્સામિ’ આ કથન અનુસાર સ્કન્ધાધિકારનો
પ્રારંભ કરે છે—‘સે કિં તં યંધે’ ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં યંધે ?) શિષ્ય શુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવન્ !
સ્કન્ધનું કેવું સ્વરૂપ હોય છે ?

ઉત્તર—(યંધે ચઉવ્વિહે પણત્તે) સ્કન્ધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા નિમિત્તે
તેના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. (તંજહા) તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(નામયંધે, ઠવણા-
યંધે, દવ્વયંધે, ભાવયંધે) (૧) નામસ્કન્ધ, (૨) સ્થાપનાસ્કન્ધ, (૩) દ્રવ્યસ્કન્ધ
અને (૪) ભાવસ્કન્ધ સ્કન્ધ શબ્દનો અર્થ “પુદ્ગલ પરમાણુઓના સંશ્લેષ” સમ-
જવો આ સૂત્રની વ્યાખ્યા આગળ કહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે સમજવી

ભાવાર્થ:—રૂપ, ગંધ, રસ, ઔર સ્પર્શ જિસમેં પાયે જાતે હૈં ઉસકા નામ પુદ્ગલ હૈ। યહ પુદ્ગલ અણુ ઔર સ્કંધ કે મેદ સે દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ। વિતને હી પ્રકાર કે પુદ્ગલ કયોં ન હોં, વે સવ્ इन દો ભાગોં મેં સમા જાતે હૈં। જો પુદ્ગલદ્રવ્ય અતિસૂક્ષ્મ હૈ—જિસ કા મેદ નહીં હો સક્તા હૈ इसी कारण से जो स्वयं अपना ही आदि अथवा अपना ही अंत और अपना ही मध्य है, दो स्पर्श एक रस, एक गंध, और एक वर्ण से युक्त है वह परमाणु है। यद्यपि पुद्गल स्कंध में स्निग्ध रूक्ष में से एक, शीत उष्ण में एक मृदु कठोर में से एक, और लघु गुरु में से एक, ये चार स्पर्श होते हैं, किन्तु परमाणु के अतिसूक्ष्म होने के कारण उसमें मृदु कठोर लघु और गुरु, इन चार स्पर्शों का प्रश्न ही नहीं उठता है। इसलिये इसमें केवल दो स्पर्श माने गये हैं। इससे अन्य द्व्यणुक आदि स्कंध बनते हैं। इसलिये यह उनका कारण है। कार्य नहीं।

यद्यपि द्व्यणुक आदि स्कंधों का भेद होने से परमाणु की उत्पत्ति देखी जाती है इसलिये यह भी कथञ्चित् कार्य ठहरता है परन्तु मौलिक रूप में यह पुद्गलकी स्वाभाविक दशा है इसलिये वस्तुतः यह किसी का कार्य नहीं है। इसका ज्ञान इन्द्रियों से नहीं होता—किन्तु कार्य विज्ञ द्वारा इसका अनुमान ज्ञान

ભાવાર્થ:—જેમાં રૂપ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શનો સદ્ભાવ હોય છે, તેનું નામ પુદ્ગલ છે. તે પુદ્ગલના જે ભેદ કહ્યા છે—(૧) અણુ અને (૨) સ્કંધ ભલે ગમે તેટલા પ્રકારના પુદ્ગલો હોય પણ તે બધાનો આ જે ભેદોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય અતિ-સૂક્ષ્મ હોય છે, જેના વિભાગ થઈ શકતા નથી, અને તે કારણે જે પોતે જ પોતાના આદિ રૂપ, પોતાના અન્તરૂપ અને પોતાના મધ્યરૂપ હોય છે, જે બે સ્પર્શ, એક રસ, એક ગંધ અને એક વર્ણથી યુક્ત હોય છે, એવાં પુદ્ગલ દ્રવ્યને પરમાણુ કહે છે. જે કે પુદ્ગલ સ્કંધમાં સ્નિગ્ધ અને કઠોર આ બે સ્પર્શોમાંનો એક સ્પર્શ, શીત અને ઉષ્ણ, આ બેમાંથી એક, મૃદુ અને કઠોર આ બે સ્પર્શમાંથી એક લઘુ અને ગુરુ, આ બેમાંથી એક, એમ ચાર સ્પર્શોનો સદ્ભાવ હોય છે, પરન્તુ પરમાણુ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે તેમાં મૃદુ, કઠોર, લઘુ અને ગુરુ, આ ચાર સ્પર્શોના સદ્ભાવનો તો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી. તેથી તેમાં માત્ર બે સ્પર્શોનો જ સદ્ભાવ માનવામાં આવ્યો છે. તે પરમાણુમાંથી અન્ય દ્વ્યણુક (જે અણુવાળા) આદિ સ્કંધ બને છે. તેથી સ્કંધો બનાવવામાં તે કારણભૂત બને છે—કાર્યભૂત બનતું નથી. જે કે દ્વ્યણુક આદિ સ્કંધોનો વિભાગ થવાથી પરમાણુની ઉત્પત્તિ થતી જોવામાં આવે છે, તેથી તે પણ ક્યારેક કાર્યરૂપ બને છે. પરન્તુ મૌલિક રૂપે પુદ્ગલની તે સ્વાભાવિક દશા છે, તેથી વસ્તુતઃ તે કોઈના કાર્યરૂપ નથી. તે પરમાણુનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી થતું નથી, પરન્તુ કાર્યલિંગ

मूलम्—नामद्ववणाओ पुव्वभणियाणुक्कमेण भाणियव्वाओ ॥ सू० ४६ ॥

छाया—नामस्थापने पूर्वभणितानुक्रमेण भणितव्ये ॥ सू० ४६ ॥

टीका—‘नामद्ववणाओ’ इत्यादि—

नामस्कन्धः स्थापनास्कन्धश्च नामावश्यकस्थानाऽऽवश्यक—प्रतिपादक-
सूत्राऽनुसारेण वक्तव्यौ । इति ॥ सू० ४६ ॥

से बोध होता है । स्कंध दो या दो से अधिक परमाणुओं के संश्लेष से बनता है । द्व्यणुक तो परमाणुओं के संश्लेष से ही बनता है—परन्तु त्र्यणुक आदि स्कंध परमाणुओं के संश्लेष से भी बनते हैं तथा परमाणु और स्कंध के संश्लेष से या विविध स्कंधों के संश्लेष से भी बनते हैं । इसलिये अन्यस्कंध के सिवा शेष सब स्कंध परस्पर कार्य भी हैं और कारण भी । जिन स्कंधों से बनते हैं उनके कार्य हैं और जिन्हें बनाते हैं उनके कारण भी ॥ सूत्र ४५ ॥

“नाम द्ववणाओ पुव्वभणियाणुक्कमेण भाणिय व्वाओ” इत्यादि ॥ सूत्र ४६ ॥

शब्दार्थ—(नाम मद्ववणाओ पुव्वभणियाणुक्कमेण भाणियव्वाओ) नाम स्कंध और स्थापनास्कंध का स्वरूप नाम आवश्यक और स्थापना आवश्यक के स्वरूप का प्रतिपादन करनेवाले सूत्रों के अनुसार जानना चाहिये । विशेषता केवल इतनी ही है । कि नाम आवश्यक की जगह नामस्कंध और स्थापना आवश्यक कि जगह स्थापना स्कंध लगाकर सूत्रों का अनुगम करना चाहिये ॥ सूत्र ४६ ॥

द्वारा तेना अनुमान ज्ञानथी भोध थाय छे. जे अथवा जेशी वधारे परमाणुओना संश्लेषथी स्कन्ध जने छे, द्व्यणुक स्कन्ध तो परमाणुओना संश्लेषथी न जने छे, पणु त्र्यणुक (त्रणु आणुवाणो) आदि स्कन्धो परमाणुओना संश्लेषथी पणु जने छे अथवा विविध स्कन्धोना संश्लेषथी पणु जने छे. तेथी द्व्यणुक स्कन्ध सिवायना भाकीना जधां स्कन्धो परस्पर कार्य पणु छे अने कारण पणु छे—जे स्कन्धाभांथी तेओ जने छे ते स्कन्धोना कार्यइय अने जे स्कन्धोने तेओ जनावे छे तेमना कारणइय छे, ओम समजवुं ॥ सू० ४५ ॥

“नामद्ववणाओ पुव्वभणियाणुक्कमेण भाणियव्वाओ” इत्यादि—

शब्दार्थ—(नामद्ववणाओ पुव्वभणियाणुक्कमेण भाणियव्वाओ) नामस्कन्ध अने स्थापनास्कन्धना स्वइपत्तुं निइपणु नाम आवश्यक अने स्थापना आवश्यकता स्वइपत्तुं प्रतिपादन करनारां सूत्रो प्रमाणे न समजवुं नही. ओटली न विशेषता समजवानी छे के नाम आवश्यकने जहले नामस्कन्ध अने स्थापना स्कन्ध सूत्रोत्तुं कथन थवुं जेछे. ॥ सूत्र ४६ ॥

અથ દ્રવ્યસ્કન્ધં નિરૂપયતિ—

મૂળ—સે કિં તં દ્વવસ્થંધે? દ્વવસ્થંધે દુવિહે પળ્લત્તે, તં જહા આગમઓ ય નોઆગમઓ ય । સે ક ત આગમઓ દ્વવસ્થંધે? આ મઓ દ્વવસ્થંધે—જસ્સ ણં સ્થંધેત્તિ પ સિલ્લિયં, સેસં જહા દ વાવસ્સણ તહા માણિયવ્વં । નવર સ્થંધાભિલાવો જાવ સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીર ઇરિત્તે દ્વવસ્થંધે ! જાણયસરીરવઠ્ઠિરિત્તે દ્વવસ્થંધ તિવિહે પળ્લત્તે, તં જહા—સચિત્ત અચિ મીસણ ॥સૂ૦ ૪૭॥

છાયા—અથ કોઽસૌ દ્રવ્યસ્કન્ધઃ ? દ્રવ્યસ્કન્ધો દ્વિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા— આગમતશ્ચ નોઆગમતશ્ચ । અથ કોઽસૌ આગમતો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ ? આગમતો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ—યસ્ય સ્થંધુ સ્કન્ધેતિ પદં શિક્ષિતમ, શેષં યથા દ્રવ્યાવશ્યકે તથા

અવ સુત્રકાર દ્રવ્યસ્કંધ કા નિરૂપણ કરતે હૈં—

“સે કિં તં દ્વવસ્થંધે” ઇત્યાદિ ॥ સૂત્ર ૪૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સે) હે મદન્ત ! (તં) પૂર્વપ્રક્રાન્ત (દ્વવસ્થંધે) દ્રવ્યસ્કંધ (કિં) કથા હૈ ?

ઉત્તર—(દ્વવસ્થંધે દુવિહે પળ્લત્તે) દ્રવ્યસ્કંધ દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈં । (તંજહા) જૈસે (આગમઓ ય નોઆગમઓ ય) ? એક આગમ કો લેકર ઓર દૂસરા નોઆગમ કો લેકર । (સે કિં તં આગમઓ દ્વવસ્થંધે) આગમ સે દ્રવ્ય સ્કંધકા વપા સ્વરૂપ હૈં ? (આગમઓ દ્વવસ્થંધે જસ્સ ણં સ્થંધેત્તિ પયં

હવે સુત્રકાર દ્રવ્યસ્કન્ધનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં દ્વવસ્થંધે” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે) શિષ્ય ગુરૂને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે (તં) પૂર્વ પ્રસ્તુત (દ્વવસ્થંધે) દ્રવ્યસ્કન્ધનું (કિં) કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—(દ્વવસ્થંધે દુવિહે પળ્લત્તે) દ્રવ્યસ્કન્ધ બે પ્રકારના કહ્યા છે (તંજહા) તે બે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) (આગમઓ ય, નોઆગમઓ ય) (૧) આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યસ્કન્ધ અને (૨) નોઆગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યસ્કન્ધ.

(સે કિં તં આગમઓ દ્વવસ્થંધે?) હે ભગવન્ ! આગમને આશ્રિત કરીને દ્રવ્યસ્કન્ધનું કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—(આગમઓ દ્વવસ્થંધે જસ્સ ણં સ્થંધેત્તિ પયં સિલ્લિયં સેસં જહા દ્વવાવસ્સણ તહા માણિયવ્વં) આગમની અપેક્ષાએ આગમને આશ્રિત કરીને

મણિતવશ્ચ । તવરં સ્કન્ધામિલાશે યાવત્-અથ કોઽસૌ જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીર-
વ્યતિરિક્તો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ ? જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યસ્કન્ધસ્ત્રિવિધઃ
પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્યથા-સચિત્તઃ અચિત્તો મિશ્રકઃ ॥ ૪૭ ॥

ટીકા—‘સે કિં ત’ इत्यादि । व्याख्या निगदसिद्धा ॥सु० ४७॥

સિદ્ધિવ્યં સેસં જહા દવ્વાવસ્સણ તહા માણિયવ્વં) ઉત્તર-આગમ સે-આગમ કો
આશ્રિત કરકે- દ્રવ્યસ્કન્ધ કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ, જિસ સાધુ આદિ ને
સ્કન્ધ હસ પદકે અર્થ કો ગુરુ કે મુખ સે સીખ લિયા હૈ યહાં સે લેકર, “ઠિયં-
જિયં” આદિ શેષ પદોં કો યહાં કહના ચાહિયે ઓર ઉનકા અર્થ- જિસ
પ્રકાર સે દ્રવ્યાવશ્યક કે વર્ણન મેં કહા ગયા હૈ વૈસા હી અર્થ યહાં પર ઉસ
પાઠકા લગા લેના ચાહિયે । હસ તરહ સ્કન્ધ સંબન્ધી આલાપ “અથ કોઽસૌ
જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ” યહાં તક સમજલેના ચાહિયે ।
(જાણયસરીરભવિયસરીરવહરિત્તે દવ્વસ્વંધે તિવિહે પળ્લક્તે) જ્ઞાયકશરીર ભવ્ય-
શરીર સે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તંજહા)
વે પ્રકાર યે હૈ (સચિત્તે અચિત્તે મીસણ) સચિત્ત, અચિત્ત ઓર મિશ્ર ।

ભાવાર્થ:-શિષ્ય ને ગુરુમહારાજ સે પૂછા હૈ કિં હૈ મદન્ત ! દ્રવ્ય સ્કન્ધ કા
કયા સ્વરૂપ હૈ ? તવ ગુરુ મહારાજ ને ઉસે સમજાને કે લિયે એસા કહા કિ
હે શિષ્ય । દ્રવ્ય સ્કન્ધ કો સ્વરૂપ દો પ્રકાર સે નિર્ધારિત કિયા ગયા હૈ-૧

દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે-“ જે સાધુએ ‘સ્કન્ધ’ આ પદના અર્થને ગુરુની
સમીપે શીખી લીધો છે, અહીંથી શરૂ કરીને “ઠિયં જિયં” આદિ દ્રવ્યાવશ્યક
સૂત્રમાં આવેલા પદોને અહીં પણ ગ્રહણ કરવા બેઠ્યો. તે પદોને જે પ્રકારનો
અર્થ દ્રવ્યાવશ્યક સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે, તે પ્રકારનો અર્થ અહીં પણ
ગ્રહણ થવો બેઠ્યો. આ પ્રકારે સ્કન્ધ સંબંધી “અથ કોઽસૌ જ્ઞાયકશરીર-
ભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ” અહીં સુધીનું ગ્રહણ થવું બેઠ્યો.

(જાણયસરીરભવિયસરીરવહરિત્તે દવ્વસ્વંધે તિવિહે પળ્લક્તે) જ્ઞાયકશરીર
અને ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત (થી લિત્ત) દ્રવ્યસ્કન્ધ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે.
(તં જહા) તે પ્રકારે આ પ્રમાણે છે-

(સચિત્તે અચિત્ત મીસણ) (૧) સચિત્ત (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્ર.

ભાવાર્થ-શિષ્ય ગુરુ મહારાજને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે ‘હે ભગવન્ ! દ્રવ્યસ્ક-
ન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે?’ ત્યારે ગુરુ તેને તે સમજાવવા માટે ભેદ પ્રભેદપૂર્વક તેના
સ્વરૂપનું નીચે પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે.

તેઓ તેને કહે છે કે દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ બે પ્રકારે નિર્ધારિત કરી શકાય છે

આગમ કો આશ્રિત કરકે ઓર દૂસરા નાઆગમ કો આશ્રિત કરકે । इनमें आगम को आश्रित करके द्रव्यस्कंध का स्वरूप जैसा पीछे १४ वें सूत्र में आगम को आश्रित करके द्रव्यावश्यक का स्वरूप कहा गया है—वैसा ही जानना चाहिये । जिसका तात्पर्य यह है कि जिस साधु आदि ने स्कंध के स्वरूप को प्रतिपादन करनेवाले शास्त्र को अच्छी तरह से जान तो लिया है परन्तु वह उसमें उपयाग से वर्जित है ऐसा वह साधु आगम की अपेक्षा द्रव्यस्कंध ज्ञायकशरीर द्रव्यस्कंध, भव्यशरीर द्रव्यस्कंध, और इन दोनों से व्यतिरिक्त द्रव्यस्कंध इस तरह से ३ तीन प्रकार का है । इनमें पहिले पदोंका स्वरूप १६, १७, १८, इन तीन सूत्रों द्वारा पीछे स्पष्ट किया गया है । वहां आवश्यक पद की जगह स्कंध पद लगाकर इसे समझलेना चाहिये । इसका सारांश यह है कि स्कंधशास्त्र के ज्ञाता का जो निर्जिव शरीर है वह नोआगम की अपेक्षा ज्ञायकशरीर है । तथा आगे जिस शरीर से स्कंधशास्त्र को वह

(૧) આગમને આશ્રિત કરીને અને (૨) નો આગમને આશ્રિત કરીને.

આગમનો આધાર લઈને દ્રવ્યસ્કન્ધનું કેવું સ્વરૂપ છે તે હવે સમજાવવામાં આવે છે. ૧૪માં સૂત્રમાં આગમનો આધાર લઈને દ્રવ્યાવશ્યકનું જેવું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. એવું જ આગમને આશ્રિત કરીને દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ સમજવું. આ કથનનો સંક્ષિપ્ત સારાંશ નીચે પ્રમાણે સમજવો.

જે સાધુ આદિએ સ્કન્ધના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રને સારી રીતે જાણી લીધું છે, પરન્તુ તે તેમાં ઉપયોગ પરિણામથી રહિત છે, એવો તે સાધુ આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યસ્કન્ધ રૂપ છે. નોઆગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યસ્કન્ધના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે (૧) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યસ્કન્ધ, (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્યસ્કન્ધ અને (૩) ઉપર્યુક્ત બન્નેથી વ્યતિરિક્ત (ભિન્ન એવો) દ્રવ્યસ્કન્ધ આ ત્રણ પ્રકારોમાંના પહેલા બે પ્રકારોનું સ્વરૂપ સૂત્ર ૧૭ ૧૮ અને ૧૯માં સૂત્રમાં કહ્યા અનુસાર જ સમજવું જોઈએ. ત્યાં ‘આવશ્યક’ શબ્દની જગ્યાએ ‘સ્કન્ધ’ શબ્દ મૂકવાથી સ્કન્ધ વિષયક કથન બની જશે. તે સૂત્રોનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે સ્કન્ધશાસ્ત્રના જ્ઞાતાનું જે નિર્જીવ શરીર છે તે નોઆગમની અપેક્ષાએ જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યસ્કન્ધ રૂપ છે, તથા જે જીવ ગૃહીત શરીર દ્વારા ભવિષ્યમાં સ્કન્ધશાસ્ત્રનો જ્ઞાતા બનવાનો છે, તેના શરીરને નોઆગમ ભવ્યશરીર દ્રવ્યસ્કન્ધ રૂપ સમજવું.

હવે આ બન્નેથી વ્યતિરિક્ત (ભિન્ન) જે દ્રવ્યસ્કન્ધ છે, તેનું સ્વરૂપ સમજાવ-

तत्र सचित्तरूपं प्रथमं भेदं प्ररूपयितुमाह—

मूलम्—से किं तं सचित्ते दव्वखंधे ? सचित्तं दव्वखंधे अणेग-
विहे पणत्ते, तं जहा—हयखंधे गयखंधे किन्नरखंधे किंपुरिसखंधे महो-
रगखंधे गंधव्वखंधे उसभखंधे । से तं सचित्ते दव्वखंधे ॥सू० ४८॥

छाया—अथ कोऽसौ सचित्तो द्रव्यस्कन्धः ? सचित्तो द्रव्यस्कन्धोऽनेकविधः प्रज्ञप्तः,
तथा—हयस्कन्धो गजस्कन्धः किन्नरस्कन्ध- किम्पुरुषस्कन्धो महोरगस्कन्धो गन्धर्व-
स्कन्ध वृषभस्कन्धः । स एष सचित्तो द्रव्यस्कन्धः ॥सू० ४८॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—‘से किं तं’ इत्यादि । अथ कोऽसौ सचित्तो
द्रव्यस्कन्धः ? इति । उत्तरमाह—‘सचित्ते दव्वखंधे’ इत्यादि । चित्तं चेतना-
संज्ञानमुपयोगोऽवधानं मनोविज्ञानमिति पर्यायाः, चित्तेन सह वर्तते सचित्तः,
द्रव्यस्कन्धः अनेकविधः=व्यक्तिभेदात् अनेकप्रकारकः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—हयस्कन्धः
हयः=अश्वः, स एव विशिष्टैकपरिणामपरिणतत्वात् स्कन्धो हयस्कन्धः, एवं
गजस्कन्धः, किन्नरादयो गन्धर्वान्ताः व्यन्तरविशेषाः । वृषभस्कन्धः—वृषभः—

सीखेगा वह भव्यशरीर द्रव्यस्कंध है ।—अब इन दोनों से व्यतिरिक्त जो द्रव्यस्कंध
है वह सचित्त, अचित और मित्र के भेद से ३ तीन प्रकार का है ॥सूत्र ४७॥

अब सूत्रकार सचित्त रूप प्रथम भेद की प्ररूपणा करते हैं—

“से किं तं सचित्ते दव्वखंधे” इत्यादि । ॥ सूत्र ४८ ॥

शब्दार्थः—(से किं तं सचित्ते दव्वखंधे) हे भदन्त ! पूर्वप्रक्रान्त
(प्रारंभ किया हुआ) सचित्त द्रव्यस्कंध का क्या स्वरूप है ?

उत्तरः—(सचित्ते दव्वखंधे अणेगविहे पणत्ते) सचित्त द्रव्यस्कंध
अनेक प्रकार का कहा गया है । (तंजहा) जैसे—(हयखंधे, गयखंधे किन्नर-

ववाभां आवे छ तेना नीचे प्रमाणे त्रणु लेह क्ख्हा छे (१) सचित्त, (२) अचित्त
अने (३) मिश्र. ॥ सू० ४७ ॥

इवे सूत्रकार सचित्त रूप पड़ेला लेहनी प्ररूपणा करे छे.

“से किं तं सचित्ते दव्वखंधे” इत्यादि—

शब्दार्थः—(से किं तं सचित्ते दव्वखंधे?)

शिष्य गुरु महाराजने ओवो प्रश्न पूछे छे के छे लहन्त ! नोआगम शायक-
शरीर अने लव्यशरीर व्यतिरिक्त द्रव्यस्कन्धना प्रथम लेहइय सचित्त द्रव्यस्कन्धतुं
केपुं स्वरूप क्ख्हुं छे.

उत्तर—(सचित्तं दव्वखंधे अणेगविहे पणत्ते) सचित्त द्रव्यस्कन्ध अनेक
प्रकारने क्ख्हुं छे. (तंजहा) जेभ के (हयखंधे, गयखंधे, किन्नरखंधे, किंपुरिस-

વલીવર્દઃ સ એવ સ્કન્ધઃ વૃષભરાન્ધઃ । જીવાનાં શરીરેઃ અહ કથંચિદભેદે સત્યપિ સંચિત્તસ્કન્ધાધિકારાત્ જીવાનાયેવ ચ પરમાર્થતઃ સચેતનત્વાદિહ હયાદિસમ્બન્ધિનો જીવા એવ વિવક્ષિતા નતુ તદધિષ્ઠિતશરીરાણીતિ વોધ્યમ્ । નતુ જીવાનાં સ્કન્ધ-ત્વં નોપપદ્યતે, પુદ્ગલપ્રચયસ્યૈવ સ્કન્ધત્વાદિતિ ચૈન, જીવાનાં પ્રત્યેકમસંસ્થયેય-

સ્વંધે, કિપુરિસસ્વંધે, મહોરગસ્વંધે, ગંધવ્વસ્વંધે, ઉસમસ્વંધે) હયસ્કંધ, ગજ-સ્કંધ, કિન્નરસ્કંધ, કિંપુરુપ સ્કંધ, મહોરગસ્કંધ, ગંધર્વસ્કંધ, વૃષભસ્કંધ । ચેતના, સંજ્ઞાન, ઉપયોગ, અવધાન, મન ઓર વિજ્ઞાન યે સર્વ ચિત્ત કે પર્યાયવાચી શબ્દ હૈં ।

ઇસ ચિત્ત સે જો યુક્ત હોના હૈ, ઉસકા નામ સચિત્ત હૈ । યહ સચિત્ત સ્કંધ વ્યક્તિભેદ કી અપેક્ષા અનેક પ્રકાર કા હૈ । હય નામ અથ્વા ઘોડા—કા યહ પુદ્ગલ પરમાણુઓં કી એક વિશિષ્ટ પર્યાય હૈ । અતઃ યહ સ્કંધ રૂપ હૈ । ઇસી તરહ સે ગજાદિ સ્કંધોં કે વિષય મેં મિ જાનનાં ચાહિયે । કિન્નર સે લેકર ગંધર્વ તક કે સ્કંધ વ્યવસ્થાપક દેવ કે ભેદ હે । વૃષભ નામ વૈલ કા હૈ જીવાં કા ગૃહીત શરીર કે સાથ કથંચિન્ અભેદ હૈં તો મી સચિત્તસ્કંધ કા અધિકાર હોને સે યહાં ઉન ૨ પર્યાયોં મેં રહે હુએ જીવોં મેં હી પરમાર્થતઃ સચેતનતા હોને કે કારણ વે હયાદિ સંબન્ધી જીવ હી વિવક્ષિત હુએ હૈં । તદધિષ્ઠિત શરીર નહીં ।

શંકાઃ—યહાં આપ જીવોં મેં સ્કન્ધતા કા કથન કર રહે હૈ—તો યહ

સ્વંધે, મહોરગસ્વંધે, ગંધવ્વસ્વંધે, ઉસમસ્વંધે,) હયસ્કંધ, ગજસ્કંધ, કિન્નરસ્કંધ, કિંપુરુપસ્કંધ, મહોરગસ્કંધ, ગંધર્વસ્કંધ, અને વૃષભસ્કંધ

ચેતના, સંજ્ઞાન, ઉપયોગ, અવધાન, મન, અને વિજ્ઞાન આ બધા ચિત્તના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. આ ચિત્તથી જે યુક્ત હોય છે તેને સચિત્ત કહે છે. આ સચિત્તસ્કંધ વ્યક્તિભેદની અપેક્ષાએ અનેક પ્રકારના છે હય એટલે ઘોડો તે પુદ્ગલ પરમાણુઓની એક વિશિષ્ટ પર્યાય રૂપ છે. તેથી તે સ્કંધરૂપ છે. એજ પ્રમાણે ગજાદિ સ્કંધોના વિષયમાં સમજવું.

કિન્નરથી લઈને વ્યવસ્થાપક દેવોના સ્કંધો વ્યવસ્થાપક દેવોના ભેદરૂપ છે. વૃષભ એટલે બળદ. જીવોના ગૃહીત શરીરની સાથે અમુક રૂપે અભેદ છે, છતાં પણ સચિત્ત દ્રવ્યસ્કંધનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી અહીં તે તે પર્યાયમાં રહેલા જીવોમાં જ પરમાર્થઃ (સ્વભાવતઃ) સચેતનતા હોવાને લીધે તે હયાદિ સંબન્ધી જીવો જ વિવક્ષિત થયા છે તેમાં અધિષ્ઠિત (તદધિષ્ઠિત) શરીરની વિવક્ષા અહીં થઈ નથી.

શંકા—આપ અહીં જીવોમાં જે સ્કન્ધતાનું પ્રતિપાદન કરતું કથન કરી રહ્યા

પ્રદેશાત્મકત્વેન તેષાં સ્કન્ધત્વસ્ય સુપ્રતીતત્વાત્ । નનુ હયસ્કન્ધાદીનામન્યતરેણ કેનાપ્યુદાહરણેન સિદ્ધં કિમેતૈર્વહુભિરુદાહરણૈરિતિચેત્ । ઉચ્યતે—આત્માઽદ્વૈતવાદ-નિરાકર્તુ મિન્નસ્વરૂપવિજાતીયસ્કન્ધવહુન્વમાશ્રિત્ય ઉદાહરણં પ્રદર્શિતમ્ । અદ્વૈતવાદાઙ્ગીકારે સિદ્ધસંસારિવ્યવહારોઽષ્ટેઇપ્રસંગાત્ । પ્રકૃતસુપસંહરન્નાહ-સ એવ સચિત્તો દ્રવ્યસ્કન્ધ इति ॥સૂ૦ ૪૮॥

કથન જવતા નહીં હૈ । ક્યૌંકિ જો પુદ્ગલ પ્રવચરૂપ હોતા હૈ ઉસમૈં હી સ્કન્ધતા ઘટિત હોતી હૈ । જીવ મૈં નહીં ક્યૌંકિ યહ પુદ્ગલ પ્રવચરૂપ નહીં હૈ ।—

ઉત્તર:—ઠીક હૈ પરન્તુ યહ ંકાન્તિક વાત નહીં હૈ, કિ પુદ્ગલપ્રવચ મૈં હી સ્કન્ધતા ઘટિત હોતી હૈ । હરંક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશ હૈ । ઇસ અપેક્ષા ઉનમૈં સ્કન્ધતા સુપ્રતીત હૈ । અતઃ પુદ્ગલપ્રવચ રૂપ નહીં હોને પરમી અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મકતા રૂપ પ્રવચનાલા હોને સે જીવ મૈં સ્કન્ધતા સુઘટિત હૈ ।

શંકા:—સચિત દ્રવ્યસ્કન્ધકી સિદ્ધિ હયસ્કન્ધ આદિ મૈં સે ડિસી ંક મી ઉદાહરણ સે જવ હો જાતી હૈ । તવ ફિર ઇત્ત અનેક ઉદાહરણોં કો યહાં પ્રઃટ કરને કી કયા આવશ્યકતા હુઈ ? ઉત્તર:— આત્મા દ્વૈતવાદ કો નિરાકરણ કરને કે લિયે મિન્ન ૨ સ્વરૂપાલે વિજાતીય સ્કન્ધોં કી અનેકતા લેકર સૂત્રકારને ઇન ઉદાહરણોં કો દિસલાયા હૈ ।

યદિ કેવલ અદ્વૈતવાદ કો અંગીકાર કિયા જાવે તો સિદ્ધ ંર સંસારી

છો તે કથન ઉચિત લાગતું નથી, કારણ કે જે પુદ્ગલપ્રચય રૂપ હોય તેમા જ સ્કન્ધતા ઘટાવી શકાય છે જીવમાં સ્કન્ધતા ઘટાવી શકાતી નથી કારણ કે તે પુદ્ગલપ્રચય રૂપ નથી.

ઉત્તર “પુદ્ગલપ્રચયમા જ સ્કન્ધતા ઘટિત થાય છે, એવી કોઇ એકાસ્તિક વાત જ અહીં પ્રતિપાદિત થઈ નથી પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશયુક્ત હોય છે. તે દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો તેમાં સ્કન્ધતા સુપ્રતીત થાય છે. તેથી પુદ્ગલપ્રચય રૂપ નહીં હોવા છતાં પણ અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મકતા રૂપ પ્રચયવાળો હોવાને કારણે જીવમાં સ્કન્ધતા સુઘટિત જ છે ?

શંકા—હયસ્કન્ધ આદિ સ્કન્ધોમાંથી કોઈ પણ એક સ્કન્ધના ઉદાહરણ દ્વારા સચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધનું પ્રતિપાદન કરી શકાય એમ છે. છતાં અહીં અનેક ઉદાહરણો આપવા પાછળ સૂત્રકારનો શો હેતુ રહેલો છે.

ઉત્તર—આત્માદ્વૈતવાદનું નિરાકરણ કરવાને માટે સિન્ન સિન્ન સ્વરૂપવાળા વિજાતીયસ્કન્ધોની અનેકતાની અપેક્ષાએ સૂત્રકારે આ ઉદાહરણો યનાવ્યા છે. જે માત્ર અદ્વૈતવાદનો જ સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો સિદ્ધ અને સંસારીનો જે વ્યવહાર છે તેના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

અચિત્તદ્રવ્યસ્કન્ધં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં અચિત્તે દ્વવસ્થંધે ? અચિત્ત દ્વ વસ્થંધે અળેગ-
વિહે પળ્ણત્ત, તં જહા—દુપણ્ણસિણ તિપણ્ણસિણ જાવ દસપણ્ણસિણ સં-
સ્થિજ્જપણ્ણસિણ અસંસ્થિજ્જપણ્ણસિણ અળંતપણ્ણસિણ । સે તં અચિત્તે
દ્વવસ્થંધે ॥ સૂ૦ ૪૯ ॥

છાયા—અથ કોઽસાવચિત્તો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ ? અચિત્તો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ—અનેક-
વિધઃ પ્રજ્ઞસઃ, તદ્યથા—દ્વિપ્રદેશિકઃ ત્રિપ્રદેશિકો યાવત્ દશપ્રદેશિકઃ સંખ્યેય
પ્રદેશિકઃ અસંખ્યેયપ્રદેશિકઃ અનન્તપ્રદેશિકઃ । સ ઇપઃ અચિત્તો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ । ૪૯।

કા જો વ્યવહાર હૈં ઉસકે ઉચ્છેદ કા પ્રસંગ પ્રાપ્ત હોગા । (સે તં અચિત્તે દ્વવ-
સ્થંધે) ઇસ પ્રકાર સે યહ સચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ હૈં । ॥ સૂત્ર ૪૮ ॥

અવ સૂત્રકાર અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધોં કા નિરૂપણ કરતે હૈં—

“સે કિં તં અચિત્તે દ્વવસ્થંધે” ઇત્યાદિ । ॥ સૂત્ર ૪૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—(સે કિં તં અચિત્તે દ્વવસ્થંધે) હે ભદન્ત ! અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ
કા કયા સ્વરૂપ હૈં ? (અચિત્તે દ્વવસ્થંધે અળેગવિહે પળ્ણત્તે)
ઉત્તર—અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ અનેક પ્રકાર કા કહા ગયા હૈં ।
(તં જહા) જૈસે—(દુપણ્ણસિણ તિપણ્ણસિણ જાવ દસપણ્ણસિણ સંસ્થિજ્જપણ્ણસિણ અસંસ્થિ-
જ્જપણ્ણસિણ અળંતપણ્ણસિણ) દો પ્રદેશવાલા અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ, ત્રીન પ્રદેશવાલા
અચિત્તદ્રવ્યસ્કન્ધ, યાવત્ દશ પ્રદેશવાલા અચિત્તદ્રવ્યસ્કન્ધ, સંખ્યાત પ્રદેશવાલા
અચિત્તદ્રવ્યસ્કન્ધ, અસંખ્યાત પ્રદેશવાલા અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ, ઓર અનન્તપ્રદેશ-

(સે તં દ્વવસ્થંધે) આ પ્રકારે સચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધના સ્વરૂપત્વં વર્ણન અહીં
સમાપ્ત થાય છે ॥ સૂ૦ ૪૮ ॥

હવે સૂત્રકાર અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધના સ્વરૂપત્વં નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં અચિત્તે દ્વવસ્થંધે” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થઃ—(સે કિં તં અચિત્તે દ્વવસ્થંધે ?) શિષ્ય શુરુને એવો પ્રશ્ન કરે છે કે
હે ભગવન્ ! પૂર્વપ્રસ્તુત અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધત્વં સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(અચિત્તે દ્વવસ્થંધે અળેગવિહે પળ્ણત્તે) અચિત્તદ્રવ્યસ્કન્ધ અનેક
પ્રકારનો કહ્યો છે. (તં જહા) જેમ કે...

(દુપણ્ણસિણ, તિપણ્ણસિણ જાવ દસપણ્ણસિણ, સંસ્થિજ્જપણ્ણસિણ, અસંસ્થિજ્જપણ્ણ-
સિણ, અળંતપણ્ણસિણ) જે પ્રદેશવાળો અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ, ત્રણ પ્રદેશવાળો અચિત્ત
દ્રવ્યસ્કન્ધ, એજ પ્રમાણે દસ સુધીના પ્રદેશવાળો અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ, સંખ્યાત

ટીકા—“સે ક્ષિ તં” ઇત્યાદિ—

શિષ્યઃ પૂછતિ—અથ કોઽસાવચિત્તો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ ? ઉત્તરમાહ—અચિત્તો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ—અનેકવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા—દ્વિપ્રદેશિકઃ—પ્રકૃષ્ટઃ પુદ્ગલાસ્તિકાય-દેશઃ પ્રદેશઃ પ્રદેશઃ પરમાણુરિત્યર્થઃ, ઈ પ્રદેશૌ યત્ર સ દ્વિપ્રદેશિકઃ—સ્કન્ધઃ । એવં યાવત્—અનન્તપ્રદેશિકઃ સ્કન્ધઃ । સ ણ્ણોઽચિત્તો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ ॥ સૂ. ૪૯ ॥

વાલા અચિત દ્રવ્યસ્કન્ધ । यह “प्रकृष्टः देशः प्रदेशः” इस व्युत्पत्ति के अनुसार सब से अल्प परिमाणवाला पुद्गलास्तिकाय का जो देश है उसका नाम प्रदेश-परमाणु—है । संख्यात. असंख्यात और अनन्त प्रदेशवाला पुद्गलास्तिकाय का देश स्थान मूलरूप में परमाणु है ।

अनेक परमाणुओं के मेल से त्रयादि प्रदेशों स्कंध बनते हैं । १ पुद्गल परमाणु भी अस्तिकाय इसीलिए है कि वह नाना स्कंधों का उत्पादक है—

भावार्थ—यहां पर सूत्रकारने अचिત द्रव्यस्कन्ध का स्वरूप कहा है । उसमें दो प्रदेशी स्कंध से लेकर अनन्तप्रदेशी स्कंध तक के जितने पुद्गलस्कंध हैं वे सब अचिત द्रव्यस्कन्ध में परिगणित हुए हैं । दो परमाणु मिलकर द्विप्रदेशी स्कन्ध, तीन परमाणु मिलकर तीन प्रदेशी स्कंध यावत् अनन्त परमाणु मिलकर अनन्त प्रदेशी स्कंध बने हैं । ये सब अचिત द्रव्यस्कंध हैं । ॥ सूत्र ४९ ॥

પ્રદેશવાળો અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ, અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ, અને અનંત પ્રદેશવાળો અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ ‘પ્રકૃષ્ટઃ દેશઃ પ્રદેશઃ’ આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર સૌથી અલ્પ પરિમાણવાળો પુદ્ગલાસ્તિકાયનો જે દેશ છે તેનું નામ પ્રદેશ પરમાણુ છે સંખ્યાત. અસંખ્યાત અને અનન્ત પ્રદેશવાળા પુદ્ગલાસ્તિકાયનો દેશ (અંશ) મૂળરૂપે પરમાણુ છે.

અનેક પરમાણુઓના મેળથી (સયોગથી) ત્રયાદિ પ્રદેશી સ્કન્ધ બને છે. એક પુદ્ગલ પરમાણુ પણ વિવિધ સ્કન્ધોનું ઉત્પાદક હોવાને કારણે અસ્તિકાય રૂપ જ છે.

ભાવાર્થ—અહીં સૂત્રકારે અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. જે પ્રદેશી સ્કન્ધથી લઇને અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ પર્યાન્તના જેટલા પુદ્ગલ સ્કન્ધો છે, તે બધાને અહીં અચિત દ્રવ્યસ્કન્ધ રૂપે ગણાવવામાં આવ્યાં છે. જે પરમાણુ મળીને દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ, ત્રણ પરમાણુ મળીને ત્રિપ્રદેશી સ્કન્ધ, અને એજ પ્રમાણે ચાર, પાંચ આદિ અનન્ત પર્યાન્તના પરમાણુ મળીને ચાર પ્રદેશી, પાંચ પ્રદેશી આદિ અનન્ત પ્રદેશી પર્યાન્તના સ્કન્ધો બને છે. તે બધાં સ્કન્ધો અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધો છે. ॥ સૂ. ૪૯ ॥

અથ મિશ્રદ્રવ્યસ્કન્ધં નિરૂપયતિ—

મૂલ્ય—સે કિં તં મીસણ દવ્વસ્થંધે ? મીસણ દવ્વસ્થંધે અણેગ-
વિહે પળ્લત્ત, તં જહા—સેણાણ અગ્નિમે સ્થંધે, સેણાણ મજ્જિમે સ્થંધે,
સેણાણ પચ્છિમે સ્થંધે, સે તં મીસણ દવ્વસ્થંધે ॥સૂ. ૫૦

છાયા—અથ કોઽસૌ મિશ્રકો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ ? મિશ્રકો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ—
અનેકવિધઃ પ્રજ્ઞેષઃ, તદ્યથા—સેનાયા અગ્નિમઃસ્કન્ધઃ સેનાયા મધ્યમઃ—સ્કન્ધઃ,
સેનાયાઃ પશ્ચિમઃ સ્કન્ધઃ । સ એવ મિશ્રકો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ ॥સૂ. ૫૦॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

અથ કોઽસૌ મિશ્રકો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ ? इति शिष्य प्रश्नः । उत्तरमाह—मिश्रकः—
सचेतनाचेतन संकीर्णो मिश्रः, स एव मिश्रकः, एवंविधो द्रव्यस्कन्धः अनेक

અવ સૂત્રકાર મિશ્રદ્રવ્યસ્કન્ધ કા વર્ણન કરતે हैं,—

‘સે કિં તં મીસણ’ इत्यादि । ॥ सूत्र ५०॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં મીસણ દવ્વસ્થંધે) हे भदन्त । मिश्र द्रव्यस्कंध का क्या स्वरूप है ?

ઉત્તર—(મીસણ દવ્વસ્થંધે અણેગવિહે પળ્લત્ત) મિશ્રદ્રવ્યસ્કન્ધ અનેક પ્રકાર
કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) जैसे—(સેણાણ અગ્નિમેસ્થંધે, સેણાણ મજ્જિમેસ્થંધે
સેણાણ પચ્છિમે સ્થંધે, સે તં મીસણ દવ્વસ્થંધે) સેના કા અગ્નિમ સ્કન્ધ, સેના
કા મધ્યમસ્કન્ધ, સેના કા પશ્ચિમસ્કન્ધ) इस प्रकार से यह मिश्र द्रव्यस्कंध है
सचेतन और अचेतन इन दोनों का मिश्रण जहां होता है उसका नाम मिश्र

હવે સૂત્રકાર મિશ્ર દ્રવ્યસ્કન્ધનું નિરૂપણ કરે છે—

‘સે કિં તં મીસણ’ इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં મીસણ દવ્વસ્થંધે) हे भदन्त । मिश्र द्रव्यस्कंधનું
स्वरूप કેवું છે.

ઉત્તર—(મીસણ દવ્વસ્થંધે અણેગવિહે પળ્લત્ત) મિશ્ર દ્રવ્યસ્કન્ધના અનેક પ્રકાર
કહ્યા છે. (તંજહા) જેમ કે.....

સેણાણ અગ્નિમે સ્થંધે, સેણાણ મજ્જિમે સ્થંધે, સેણાણ પચ્છિમે સ્થંધે, સે તં
મીસણ દવ્વસ્થંધે) (૧) સેનાનો અગ્નિમ સ્કન્ધ, (૨) સેનાનો મધ્યમસ્કન્ધ અને (૩)
સેનાનો પશ્ચિમ (અન્તિમ) સ્કન્ધ આ પ્રકારનું આ મિશ્ર દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ છે.

प्रकारकः प्ररूपितः, तद्यथा—सेनाया अग्रिमः स्कन्धः—हस्त्यश्वरथपदातिकवचखड्ग-
कुन्तधानुर्वाणादिसमुदायरूपासेना तस्या अग्रिमः स्कन्धः=अग्रभागो मिश्रकः
स्कन्धः । तथा—सेनाया मध्यमः स्कन्धः पश्चिमः=पृष्ठवर्ती स्कन्धश्च मिश्रकः स्कन्धः ।
हस्त्यादयश्चात्र सचेतनाः, कवचादयश्चाचेतनाः । इत्थं सचेतनाचेतनवत्त्वाद् मिश्र-
कत्वं बोध्यम् । प्रकृतमुपसंहरन्नाह—स एष मिश्रको द्रव्यस्कन्ध इति सू० ५० ॥

अथ प्रकारान्तरेण ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यस्कन्धं निरूपयति—

मूलम्—अहवा जाणयसरीरभवियसरीरवडरित्ते दव्वख धे तिविहे
पणत्ते, तं जहा-कसिणखंधे, अकसिणखंधे अणेगदवियखंधे । सू० ५१ ॥

छाया—अथवा ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यस्कन्धस्त्रिविधः
प्रज्ञप्तः, तद्यथा—कृत्स्नस्कन्धः, अकृत्स्नास्कन्धः, अनेकद्रव्यस्कन्धः ॥ ५१ ॥

टीका—‘अहवा’ इत्यादि—व्याख्यानिगदमिद्धा ॥ ५१ ॥

है । सेना इन दोनों की संमिश्रणरूप अवस्था है । इसमें हस्ती, अश्व, रथ,
प्यादे, कवच, तलवार, भाला, धनुष, और वाण आदि का संबन्ध रहता है ।
इनका समुदाय ही तो सेना है इसमें हस्ती आदि सचेतन पदार्थ हैं । इन
दोनों का संमिश्रण इसमें रहता है । इसलिये इसे मिश्र द्रव्यस्कन्ध कहा है । सू. ५० ।

अब दूसरी तरह सूत्रकार ज्ञायकशरीर भव्यशरीर से व्यतिरिक्त द्रव्यस्कन्ध
का निरूपण करते हैं—“अहवा जाणयसरीरभवियसरीर” इत्यादि । ॥ सूत्र ५१ ॥

शब्दार्थ—(अथवा ज्ञायकशरीर भव्यशरीर से व्यतिरिक्त द्रव्यस्कन्ध तीन
प्रकार कहा गया है । (तं जहा) जैसे कृत्स्नस्कन्ध अकृत्स्नस्कन्ध और अनेक
द्रव्यस्कन्ध । इसकी व्याख्या पहिले जैसी जाननी चाहिये ॥ सूत्र ५१ ॥

सचेतन અને અચેતન, આ બન્નેનું મિશ્રણ બેમા થયેલું હોય છે તેને મિશ્ર
કહે છે. સેના આ બન્નેના સંમિશ્રણરૂપ અવસ્થાથી સંપન્ન હોય છે તેમાં હાથી,
ઘોડા રથ, પાયદળ, કવચ, તલવાર, ભાલા, ધનુષ અને બાણ આદિ સચિત્ત અચિત્ત
પદાર્થોનો સમૂહાવ રહે છે, તેના સમુદાય - જ સેના કહે છે તેમાં હાથી, ઘોડા,
સૈનિકો આદિ સચેતન પદાર્થો હોય છે, અને તલવાર, કવચ, ભાલા આદિ અચે-
તન પદાર્થો પણ હોય છે. તેમાં સચેતન અને અચેતન, બન્નેનું સંમિશ્રણ રહે છે.

તે કારણે તેને મિશ્ર દ્રવ્યસ્કન્ધ રૂપે અહીં પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. ॥ સૂ. ૫૦ ॥

હવે સૂત્રકાર જ્ઞાયકશરીર અને ભવ્યશરીરથી લિન્ન એવા તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય-
સ્કન્ધનું નિરૂપણ બીજી રીતે કરે છે— ‘અહવા જાણ સરીરમવિયસરીર’ ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—અથવા જ્ઞાયકશરીર અને ભવ્યશરીરથી લિન્ન એવા દ્રવ્યસ્કન્ધના
ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે (તંજહા) તે ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(૧) કૃત્સ્નસ્કન્ધ,
અકૃત્સ્નસ્કન્ધ અને અनेक દ્રવ્યસ્કન્ધ તે ત્રણના સ્વરૂપનું નિરૂપણ હવે પછીના સૂત્રોમાં
કરવામાં આવશે ॥ સૂ. ૫૧ ॥

તત્રાગ્રભેદં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં કસિણસ્વંધે ? કસિણસ્વંધે સે ચેવ હયસ્વંધે, ગયસ્વંધે । સે તં કસિણસ્વંધે સૂ૦ ૫૨

છાયા—અથ કોઽસૌ કૃત્સ્નસ્કન્ધઃ ? કૃત્સ્નસ્કન્ધઃ સ એવ હયસ્કન્ધો ગજસ્કન્ધો યાવદ્ વૃષભસ્કન્ધઃ । સ એષ કૃત્સ્નસ્કન્ધઃ ॥૫૨॥

ટીકા—શિષ્યઃપૃચ્છતિ—‘સે કિં તં’ इत्यादि ।

અથ કોઽસૌ કૃત્ નસ્કન્ધઃ ? ઉત્તરમાહ—કૃત્સ્નસ્કન્ધઃ—જીવાપેક્ષયા પ્રદેશાનાં પરિપૂર્ણત્વાત્ કૃત્સ્નઃ પરિપૂર્ણઃ, સ ચાસૌ સ્કન્ધઃ, અયં તુ સ એવ=પૂર્વોક્ત એવ હયસ્કન્ધો—ગજસ્કન્ધો યાવદ્ વૃષભસ્કન્ધો વિજ્ઞેયઃ ।

નનુ—હયસ્કન્ધાદીનામેત્રાપિ ઉદાહરણત્વેન નિર્દિષ્ટત્વાત્ સચિત્તસ્કન્ધસ્યૈવ સંજ્ઞાન્તરેણ પ્રકારાન્તરત્વમુક્તમ્, નત્વત્ર જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્ત

“સે કિં તં કસિણસ્વંધે” इत्यादि ॥सूत्र ५२॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં કસિણસ્વંધે) હે ભદ્રન્ત કૃત્સ્નદ્રવ્યસ્કન્ધકા કયા સ્વરૂપ હૈ ? (કસિણસ્વંધે સે ચેવ હયસ્વંધે ગયસ્વંધે જાવ ઉસભસ્વંધે) ઉત્તર—હયસ્કન્ધ ગજસ્કન્ધ સે લેકર વૃષભસ્કન્ધ તક જો સચિત્તસ્કન્ધ ૪૮ વેં સૂત્ર મેં પ્રગટ કિયા ગયા હૈ—વહી કૃત્સ્નસ્કન્ધ હૈ । પરિપૂર્ણસ્કન્ધ કા નામ કૃત્સ્નસ્કન્ધ હૈ । ઇસ કન્ધ મેં જીવ કી અપેક્ષા પ્રદેશોં કી પરિપૂર્ણતા રહતી હૈ ।

શંકા—સૂત્રકારને ઇસ કૃત્સ્નસ્કન્ધ મેં મી હયાદિકોં કો હી ઉદાહરણરૂપ સે નિર્દિષ્ટ કિયા હૈ । ઓર સચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ મેં મી ઉન્હેં હી ઉદાહરણરૂપ સે કહા હૈ તો ઇન્કે ઇસ વચન સે યહી જ્ઞાત હોતા હૈ કિ સચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ હી

“સે કિં તં કસિણસ્વંધે” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં કસિણસ્વંધે?) શિષ્ય શુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવન્ ! કૃત્સ્ન દ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(કસિણસ્વંધે સે ચેવ હયસ્વંધે ગયસ્વંધે જાવ ઉસભસ્વંધે) હયસ્કન્ધ, ગજસ્કન્ધ આદિ વૃષભસ્કન્ધ પર્યન્તના જે સચિત્ત ૪૮માં સૂત્રમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે, એ સચિત્ત સ્કન્ધો જ કૃત્સ્ન દ્રવ્યસ્કન્ધ રૂપ છે પરિપૂર્ણ સ્કન્ધનું નામ કૃત્સ્ન સ્કન્ધ છે. આ સ્કન્ધમાં જીવની અપેક્ષાએ પ્રદેશોની પરિપૂર્ણતા રહે છે.

શંકા—સૂત્રકારે આ કૃત્સ્નસ્કન્ધમાં પણ અશ્વ વિગેરેના ઉદાહરણરૂપથી બતાવેલ છે, અને અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધમાં પણ તેમને જ ઉદાહરણરૂપે પ્રકટ કર્યા છે. તેમના આ કથનથી એજ વાત બાજુવા મળે છે કે સચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધને જ ‘અહીં’

द्रव्यस्कन्धस्य भेदांतरत्वम् अतः कृत्स्नस्कन्धतया देना पुनरभिधानमनर्थकमिति चे
दुच-ते-पूर्वं सचित्त-द्रव्यस्कन्धाधिगतात् तथाऽसम्भविनोऽपि बुद्ध्या निष्कृष्य
उक्ता, इहतु जीवतदधिष्ठित शरीरावयवलक्षणः समुदायः कृत्स्नस्कन्धत्वेन विव-
क्षित इत्यतोऽभिधेयभेदात् सिद्धं भेदान्तरत्वम् । अस्त्येवं, तथापि हयस्कन्धस्य
कृत्स्नत्वं नोपपद्यते, तदपेक्षया गजस्कन्धस्य बृहत्तरत्वादिति चे-मैवम्, असंख्येय
प्रदेशात्मको जीवस्तदधिष्ठिताश्चशरीरावयवा इत्येवं रूपः समुदायो हयादिस्कन्धत्वेन
विवक्षित इति जीवस्यासंख्येयप्रदेशात्मकत्वेन सर्वत्र तुल्यतया गजादि स्वन्य
स्य बृहत्तरत्वासिद्धेः । प्रकृतमुपसहरन्नाह—‘से तं’ इति । स एष कृत्स्नस्कन्ध इति ॥५२॥

नामान्तर से प्रकारान्तररूप में कहे गये हैं । अतः इस तरह से कृत्स्नस्कंध आदि
रूप से—पुनः वथन करना—सचित्त द्रव्यस्कंध का विवेचन करना ठीक नहीं है ?

उत्तर सचित्तद्रव्यस्कंध में हयादि संबन्धी जीवों की ही उनके शरीर से
उन्हें अपनी बुद्धि द्वारा पृथक् निकालकर विवक्षा हुई है—उनके शरीर की नहीं
परन्तु इस कृत्स्नस्कंध में जीव और जीवाधिष्ठित शरीरावयव इन दोनों रूप जो
समुदाय है उसकी विवक्षा हुई है । इस तरह अभिधेय के भेद से सचित्त
द्रव्यस्कंध में और इस कृत्स्नस्कंध में परस्पर में भेद है ।

शंका—इस तरह भेद भले रहें—तो भी हय स्कन्ध में कृत्स्नता नहीं
बनती है । क्यों कि हयस्कन्ध की अपेक्षा गजस्कंध बहुत बड़ा होता है ।

उत्तर—ऐसा नहीं है क्योंकि हयादिस्कंधों में असंख्यातप्रदेश जीव और
इस जीव से अधिष्ठित शरीरावयव इन दोनोंरूप समुदाय विवक्षित है—एक

नामान्तर द्वारा (कृत्स्नस्कंध रूप अन्य नाम द्वारा) प्रकट करवाया आवेक छे. तो
सचित्त द्रव्यस्कन्धतु अहीं शरीरही कृत्स्नद्रव्यस्कन्धने नामे विवेचन करवुं ते योग्य
गणाय नही.

उत्तर—सचित्त द्रव्यस्कन्धमां अश्वदि संबन्धी जिवोनी ज तेमना शरीरथी
तेमने पोतानी (सूत्रकारनी) बुद्धि द्वारा पृथक् (अलग) करी नाणीने-विवक्षा थछ
छे-तेमनां शरीरनी विवक्षा थछ नथी. परन्तु आ कृत्स्नस्कन्धमां जव अने जवा-
धिष्ठित शरीरावयव आ ज ने रूप जे समुदाय छे. तेनी विवक्षा थछ छे. आ रीते
अभिधेयना लेहनी अपेक्षाओ सचित्त द्रव्यस्कन्ध अने अ कृत्स्न द्रव्यस्कन्धमां पर-
स्पर लेह छे.

शंका—आ प्रकारने लेह लेवे होय, छतां पाणु हयस्कन्धमां कृत्स्नता घटित
थती थी, कारण के हयस्कन्ध (अश्वस्कन्ध) करतं गजस्कन्ध छोला मोटा होय छे.

उत्तर—जेवुं उथन योग्य नथी, कारण के हयादिस्कन्धोमां असंख्यात जव
प्रदेशो अने ते जव पडे अधिष्ठित शरीरावयवो जने रूप समुदाय विवक्षित छे.

અથ—અકૃત્સ્નસ્કન્ધં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં ત અકસિણસ્વધે ? અકસિણસ્વધે સો ચેવ દુપણ-
સિયાઙ્સ્વધે જાવ અણંતપણસિણસ્વધે । સે તં અકસિણસ્વધે । સૂ૦ ૫૩ ॥

જીવ મેં અસંખ્યાત પ્રદેશ હોતા હૈ । ઇસ પ્રકાર અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ સે જીવ
કી સર્વત્ર તુલ્યતા હૈ । અતઃ ગજાં દંડકોં મેં વૃહત્તરતા કી અસિદ્ધિ હૈ ।
(સે તં અકસિણસ્વધે) ઇમ તરહ યહ કૃત્સ્નસ્કન્ધ કા સ્વરૂપ હૈ ।

ભાવાર્થ—સૂત્રકારને ઇસ સૂત્ર દ્વારા દૂસરી તરહ સે તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ
કે ભેદોં કા વચન ધિયા હૈ । ઇન મેં જો કૃત્સ્નસ્કન્ધ હૈ ઇસ મેં તત્ ? જીવ ઓર
તત્તર જીવાધિષ્ઠિતશરીરાવયવરૂપસમુદાય વિવક્ષિત હુઆ હૈ । ઇસ તરહ હૃદયસ્કન્ધ
અપને રૂપ સે ગજાદિસ્કન્ધ અપને રૂપ સે અપને ૨ મેં પૂર્ણ હૈ । ઇસલિયે યે
સ્કન્ધ કૃત્સ્નસ્કન્ધ હૈ । આત્મા કો શાસ્ત્રકારોંને અસંખ્યાત પ્રદેશી કહા હૈ ।
યે પ્રદેશ યાહે હૃદયસ્કન્ધ હો યાહે ગજસ્કન્ધ હો સબ મેં પૂર્ણ રહતે હૈ । યહી
ઇનકી અપને-અપને સ્કન્ધ મેં પૂર્ણતા હૈ । સચિત્તદ્રવ્યસ્કન્ધ મેં તત્તત્ જીવાધિ-
ષ્ઠિતશરીર વિવક્ષિત નહી હૈ વહાં તો કેવલ ઇસ શરીર મેં વર્તમાન જીવ હી
વિવક્ષિત હૈ । ઇસ પ્રકાર કૃત્સ્નસ્કન્ધ મેં ઓર—સચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ મેં અન્તર જાનના
ચાહિયે । ॥ સૂ૦ ૫૨ ॥

એક જીવમાં અસંખ્યાત પ્રદેશો હોય છે. આ પ્રકારે અસંખ્યાત પ્રદેશીરૂપે જીવની
સર્વત્ર તુલ્યતા (સમાનતા) છે. તેથી ગજાદિ સ્કન્ધોમાં અશ્વાદિ સ્કન્ધો કરતાં
અધિકતા સિદ્ધ થતી નથી. (સે તં અકસિણસ્વધે) આ પ્રકારનું સ્કન્ધનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધના ભેદોનું બીજી
રીતે કથન કર્યું છે. તેમાંથી જે કૃત્સ્નસ્કન્ધ છે તેમાં તે તે જીવ અને તે તે (હૃદય,
ગજાદિ) જીવાધિષ્ઠિત શરીરાવયવ રૂપ સમુદાય વિવક્ષિત થયો છે. આવી રીતે હૃદય-
સ્કન્ધ અને ગજાદિ સ્કન્ધ પોતપોતાને રૂપે પરિપૂર્ણ છે. તેથી તે સ્કન્ધને કૃત્સ્નસ્કન્ધ
કહેવામાં આવેલ છે. આત્માને શાસ્ત્રકારોએ અસંખ્યાત પ્રદેશી કહ્યો છે તે પ્રદેશ
ભલે હૃદયસ્કન્ધ હોય અથવા ભલે ગજાસ્કન્ધ હોય બધામાં પૂર્ણ રહે છે એજ તેમની
પોતપોતાના સ્કન્ધમાં પૂર્ણતા છે. સચિત્તદ્રવ્યસ્કન્ધમાં તે તે (અશ્વ, ગજ આદિ પ્રત્યેક)
જીવાધિષ્ઠિત શરીર વિવક્ષિત થયું નથી, ત્યાં તો કેવળ તે તે શરીરમાં રહેલા જીવનાં
જ વિવિધતા થઈ છે. આ પ્રકારનું કૃત્સ્નસ્કન્ધ અને સચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ વચ્ચેનું અંતર
(તદ્વાપત) સમજવું. ॥ સૂ. ૫૨ ॥

છાયા—અથ કોઽસૌ અકૃત્સ્નસ્કન્ધઃ ? અકૃત્સ્નસ્કન્ધઃ સ એવ દ્વિપ્રદેશિકાદિસ્કન્ધો યાવત્ અનન્તપ્રદેશિકઃ સ્કન્ધઃ । સ એષ અકૃત્સ્નસ્કન્ધઃ ॥૫૩॥

ટીકા—શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—‘સે કિં ત’ इत्यादि—

અથ કોઽસૌ અકૃત્સ્નસ્કન્ધઃ ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरमाह—अकृतस्नस्कन्धः—न कृतस्नः—अकृतस्नः, स चासौ स्कन्धश्चेति, अकृतस्नस्कन्धाः—य मादन्योऽपि बृहत्तरः स्कन्धोऽस्ति सोऽपरिपूर्णत्वादकृतस्नस्कन्ध इत्यर्थः, स तु स एव पूर्वोक्त द्विप्रदेशिकादि स्કન્ધો યાવત્ અનન્તપ્રદેશિકઃ સ્કન્ધઃ । દ્વિપ્રદેશિકઃ સ્કન્ધાસ્ત્રિપ્રદેશિકાપેક્ષયાઽકૃત્સ્ન, ત્રિપ્રદેશિકશ્ચતુઃ પ્રદેશિકાપેક્ષયાઽકૃત્ ન ડ યુત્તરોત્તરાપેક્ષયા

અથ સૂત્રકાર અકૃત્ નસ્કન્ધ કા કથન કરતે હૈ—

“સે કિં ત અકસિણસ્કન્ધે ?” इत्यादि । ॥સૂત્ર ૫૩॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં અકસિણસ્કન્ધે સો ચેવ દુપણસિયાસ્કન્ધે જાવ અણંતપણસિણ સ્કન્ધે) અકૃત્સ્નસ્કન્ધ કા સ્વરૂપ ઇસ પ્રકાર સે હૈ—કિં જો દ્વિ પ્રદેશિક આદિ સ્કન્ધ સે લેકર અનન્તપ્રદેશિક તક કે સ્કન્ધ હૈ વે સવ અકૃત્સ્નસ્કન્ધ હૈ । જિસ સ્કન્ધ સે ઓર મી કોઈ દૂસરા વહુત બડા સ્કન્ધ હોતા હૈ—વહ અપરિપૂર્ણ હોને કે કારણ અકૃત્સ્નસ્કન્ધ હૈ । એસે અપરિપૂર્ણ યે સવ દ્વિપ્રદેશવાલે સ્કન્ધ સે લેકર અનન્ત પ્રદેશ તક કે સ્કન્ધ હૈ । ઇનમેં અપરિપૂર્ણ તા ઇસ પ્રકાર સે હૈ કિં જો દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ હોતા હૈ વહ ત્રિપ્રદેશિકસ્કન્ધ કી અપેક્ષા ન્યૂન હોને સે અપરિપૂર્ણ હાતા હૈ, ત્રિપ્રદેશિકસ્કન્ધ ચતુઃ પ્રદેશિક સ્કન્ધ કી અપેક્ષા ન્યૂન હોને સે અપરિપૂર્ણ હોતા હૈ । ઇત તરહ ઉત્તરોત્તર કી

હવે સૂત્રકાર અકૃત્સ્નસ્કન્ધનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં અકસિણસ્કન્ધે” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં અકસિણસ્કન્ધે?) શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ગુરુમહારાજ ! અકૃત્સ્ન સ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(અકસિણસ્કન્ધે સો ચેવ દુપણસિયાસ્કન્ધે જાવ અણંતપણસિણ સ્કન્ધે) અકૃત્સ્નસ્કન્ધનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે જે દ્વિપ્રદેશિક આદિ સ્કન્ધોથી લઈને અનન્તપ્રદેશિક પર્યન્તના સ્કન્ધો છે, તે બધાં અકૃત્સ્નસ્કન્ધો છે. જે સ્કન્ધ કરતાં વધારે મોટો કોઈ બીજો સ્કન્ધ હોઈ શકે છે, તે સ્કન્ધ અપરિપૂર્ણ હોવાને કારણે અકૃત્સ્ન સ્કન્ધ ગણાય છે. દ્વિપ્રદેશીથી લઈને અનન્ત પ્રદેશી પર્યન્તના સમસ્ત સ્કન્ધો આ રીતે અપરિપૂર્ણ જ હોય છે તેમાં અપરિપૂર્ણતા આ પ્રકારે સમજવી જોઈએ જે દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ હોય છે તે ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધ કરતાં ન્યૂન હોવાથી અપરિપૂર્ણ હોય છે, ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધ ચતુઃપ્રદેશિક સ્કન્ધ કરતાં ન્યૂન હોવાથી અપરિપૂર્ણ હોય છે. એજ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર સ્કન્ધો કરતાં પ્રત્યેક પૂર્વના (આગળના) સ્કન્ધમાં ન્યૂન-

પૂર્વપૂર્વોઽકૃત્સ્નો વૌધ્યો યાવત્કૃત્સ્નતા નાયાતિ ! પૂર્વદ્વિપ્રદેશિકાદિઃ સર્વોઽકૃત્-
પ્રદેશસ્થ સ્કન્ધાઃ સામાન્યેનાચિત્તતયા પ્રોક્તઃ, इह तु सर्वोत्કृष्टસ્કન્धादધોवर्त्ति एवा-
ચિત્તસ્કન્ધા उत्तरोत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वतरा अकृतस्नસ્કન્धत्वेनोक्ता इत्युभयोर्भेदाः॥૫૩॥

અપેક્ષા સે પૂર્વ ૨ કા સ્કન્ધ અકૃત્સ્ન કથ જાનના ચાંહિયે । યહ અકૃત્સ્નતા તવતક ચલતી હૈ કિ જવ તક કૃત્સ્નતા નહીં આતી હૈ ।— દ્વિપ્રદેશિક આદિ સ્કન્ધ ઔર સમસ્ત ઔર સમસ્ત ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાલે સ્કન્ધ પહિલે સામાન્ય રૂપ સે અચિત્ત વહે ગયે હૈ । પરંતુ હસ અકૃત્સ્ન દ્રવ્ય કંધ કે દ્વરણ મેં સર્વો-ત્કૃષ્ટ સ્કન્ધ સે પહિલે કે હી કંધ ઉત્તરોત્તર કી અપેક્ષા સે અકૃત્સ્નસ્કન્ધરૂપ સે કહે ગયે હૈ । યહી હન દોનોં મેં ભેદ હૈ—

ભાવાર્થ—સૂત્રધારને હસ સૂત્રદ્વારા અકૃત્સ્નસ્કન્ધ કા વરૂપ ઔર અકૃત્સ્નસ્કન્ધ મેં તથા અચિત્તસ્કન્ધ મેં કયા અન્તર હૈ યહ પ્રવટ કિયા હૈ । આપેક્ષિક અચિત્ત સ્કન્ધોં કી અપરિપૂર્ણતા કા નામ અકૃત્સ્નતા હૈ । યહ અકૃત્સ્નતા દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કન્ધો મેં ત્રિપ્રદેશી આદિ સ્કન્ધોં કી અપેક્ષા આતી હૈ । ઔર યહ આપેક્ષિક અકૃત્સ્નતા તવતક માની જાતી હૈ કિ જવતક અન્ત મેં કૃત્સ્નતા નહીં આ જાતી હૈ । હસકે આતે હી અન્ત કા સ્કન્ધ કૃત્સ્ન હોને સે ફિર આગે કે લિયે અકૃત્સ્નતા કી દ્વારા રુ જાતા હૈ । હસ પ્રકાર કૃત્સ્નતા

તાની અપેક્ષાએ તેમાં અપરિપૂર્ણતા સમજવી આ અપરિપૂર્ણતાને કારણે જ તેમને અકૃત્સ્નસ્કન્ધ કહેવામાં આવ્યા છે. આ અકૃત્સ્નતા ત્યાં સુધી ચાલુ રહે છે કે જ્યાં સુધી કૃત્સ્નતા (પરિપૂર્ણતા) આવતી નથી.

દ્વિપ્રદેશિક આદિ સ્કન્ધ અને સમસ્ત ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશવાળા સ્કન્ધોને પહેલાં સામાન્યરૂપે અચિત્ત કહેવામાં આવ્યા છે. પરંતુ આ અકૃત્સ્ન દ્રવ્યસ્કન્ધના પ્રકરણમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્કન્ધથી આગળના સ્કન્ધોને ઉત્તરોત્તરની અપેક્ષાએ અકૃત્સ્નસ્કન્ધરૂપે કહેવામાં આવ્યા છે. એટલે જ અચિત્તસ્કન્ધ અને અકૃત્સ્નસ્કન્ધ વચ્ચે તફાવત છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રધારે આ સૂત્રદ્વારા અકૃત્સ્નસ્કન્ધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે, તથા અકૃત્સ્નસ્કન્ધ અને અચિત્ત સ્કન્ધ વચ્ચે શો તફાવત છે તે પણ પ્રકટ કર્યું છે. આપેક્ષિક અચિત્તસ્કન્ધોની અપરિપૂર્ણતાનું નામ જ અકૃત્સ્નતા છે. દ્વિપ્રદેશિક આદિ સ્કન્ધોમાં ત્રિપ્રદેશી આદિ સ્કન્ધો કરતાં અકૃત્સ્નતા (અપરિપૂર્ણતા) રહેલી હોય છે. આ આપેક્ષિક અકૃત્સ્નતાને સદ્ભાવ રહે છે કે જ્યાં સુધી અન્તે કૃત્સ્નતા (પરિપૂર્ણતા) આવી જતી નથી આ પ્રકારે જ્યારે કૃત્સ્નતા આવી જાય છે ત્યારે અન્તર સ્કન્ધ (ઉત્કૃષ્ટ પ્રદેશોવાળો સ્કન્ધ) કૃત્સ્ન સ્કન્ધ થઈ જવાને કારણે ત્યારબાદ અકૃત્સ્નતાની ધારા અટકી જાય છે. આ રીતે કૃત્સ્નસ્કન્ધો કરતાં પહેલાંના સ્કન્ધો

મૂલમ—સે કિં તં અણેગદવિયસ્વધે ? અણેગદવિયસ્વધે—તસ્સ ચેવ દેસે અવચિંણ તસ્સ ચેવ દેસે ઉવચિંણ, સે તં અણેગદવિયસ્વધ સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરદ્વરિત્ત દવ્વસ્વધે, સે તં ની આગમઓ દવ્વસ્વધે, સે તં દવ્વસ્વધે ॥ સૂં ૫૪ ॥

છાયા—અથ કોઽસૌ અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધઃ ? અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધ -તસ્યૈવ દેશોઽપચિતઃ ત યૈવ દેશોપચિતઃ । સ ઇષઃ અનેકદ્રવ્ય સ્કન્ધઃ સં ઇષ જ્ઞાયશરીરમવશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ, સ ઇષ ને આગમતો દ્રવ્યસ્કન્ધઃ । સ ઇષ દ્રવ્યસ્કન્ધઃ । ૫૪॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

અથ કોઽસૌ અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધઃ ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरमाह अनेक-द्रव्यस्कन्धः—अनेकद्रव्यश्चासौ स्कन्धश्चेति कर्मधारयः, स तु यद्वैपस्तथोच्यते ‘तस्स

સે પહિલે ૨ કે સ્કન્ધોં મેં પૂર્વ ૨ કી અપેક્ષા કૃત્સ્નતા ઔર ઉત્તર ૨ કી અપેક્ષા અકૃત્સ્નતા સાપેક્ષિક સધ જાતી હૈ । અન્ત કે કૃત્સ્નસ્કન્ધ મેં કૃત્સ્નતા સાપેક્ષિક નહીં હૈ કિન્તુ સ્વાભાવિક્ત હોતી હૈ । અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધ મેં દ્વિ-પ્રદેશી આદિ સમસ્ત અચિત્ત સ્કન્ધોં મેં સામાન્યરૂપ સે અચિત્તતા પ્રકટ કી ગઈ હૈ ઔર અકૃત્સ્નસ્કન્ધ મેં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્કન્ધ સે પહિલે પહિલે કે સ્કન્ધોં મેં અપરિપૂર્ણતા । ઇમ પ્રગર ઇન દોનોં મેં અ તર વહા ગંયા હૈ ॥ સૂત્ર ૫૩ ॥

અવ સૂત્રકાર અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધ કો કહતે હૈ—

“સે કિં તં” इत्यादि । ॥મૂત્ર ૫૪॥

માં તેમના પૂર્વ પૂર્વના (આગળ-આગળના) સ્કન્ધોની કરતા કૃત્સ્નતા અને ઉત્તરોત્તર (પાછળ-પાછળના) સ્કન્ધોની અપેક્ષા અકૃત્સ્નતા સાપેક્ષિક રીતે ઘટિત થઈ જાય છે. અન્તિમ કૃત્સ્નસ્કન્ધમાં કૃત્સ્નતા સાપેક્ષિક હોતી નથી, પણ સ્વાભાવિક હોય છે, કારણ કે તેના કરતાં મોટો કોઈ સ્કન્ધ જ હોતો નથી, પણ તેના કરતાં નાના તેની આગળના સ્કન્ધો હોય છે.

અચિત્ત દ્રવ્યસ્કન્ધમાં-દ્વિપ્રદેશી આદિ સમસ્ત અચિત્ત સ્કન્ધોમાં સામાન્યરૂપે અચિત્તતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. અને અકૃત્સ્નસ્કન્ધમાં સર્વોત્કૃષ્ટ સ્કન્ધથી આગળના (પહેલાંના) સ્કન્ધોમાં અપરિપૂર્ણતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે. આ પ્રકારનું તે બન્ને વચ્ચેનું અ તર (તફાવત) કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ સૂં ૫૩ ॥

હવે સૂત્રકાર અને દ્રવ્યસ્કન્ધોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે.

‘સે કિં તં અણેગદવિયસ્વધે’ इत्यादि—

ચેવ' इत्यादिना । तस्यैव=सकन्धस्यैव यो देशः=नखदन्तवैशादिलक्षणो भागः
अपचितः=जीवप्रदेशैर्विरहितो भवति, तथा-तस्यैव=सकन्धस्यैव यो देशः=पृष्ठो-
दरकरचरणादिलक्षणो भाग उपचितः=जीवप्रदेशैर्व्याप्तो भवति, सोऽनेकद्रव्यस्कन्धो
बोध्यः । अयं भावः-तयोर्ग्रन्थोऽत्र देशयोर्विशिष्टैकपरिणामपरिणतयो र्यो देहारूपः
समुदायः सोऽनेकद्रव्यस्कन्धः, सचेतनाचेतनानेकद्रव्यात्मकत्वादिति । अयमनेक
द्रव्यस्कन्धः सामर्थ्यात्तुरगादिस्कन्ध एव प्रतीयते ।

ननु तर्हि कृत्स्नस्कन्धादस्य को विशेषः ? इति चे दुच्यते—कृत्स्नस्कन्धस्तु

शब्दार्थ—(સે કિં તં અણેગદવિચ્છે) હે મદન્ત ! અનેક દ્રવ્યસ્કંધ કા
વ્યાપ્ત સ્વરૂપ હૈ । (અણેગદવિચ્છે) ઉત્તર—અનેક દ્રવ્યસ્કંધ કા સ્વરૂપ જૈસા
હૈ—વૈસા—હમ કહતે હૈ (તસ્સ ચેવ દેસે અવચિણ તસ્સ ચેવ દેસે ઉવચિણ) સ્કંધ
કા જો નખ વેશ દન્ત, આદિરૂપ ભાગ હૈ, વહ અપચિત—જીવપ્રદેશોં સે
રહિત—હોતા હૈ, તથા ઉસી સ્કંધ કા જો પૃષ્ઠ, ઉદર, કર, ચરણ આદિરૂપ
ભાગ હૈ, વહ ઉપચિત—જીવપ્રદેશોં સે વ્યાપ્ત રહતા હૈ (સે તં અણેગદવિચ્છે)
વહ અનેક દ્રવ્યસ્કંધ હૈ । ઇસ્કા તાત્પર્ય ગ્રહ હૈ કિ ઇન્ દોનોં ભાગોં
કા કિ જો ઇક વિશિષ્ટ આકાર મેં પરિણત રહતે હૈ. દેહરૂપ સમુદાય અનેક
દ્રવ્યસ્કંધ હૈ ।

કર્ણોંકિ યહ સમુદાય સચેતન ઔર અચેતનરૂપ અનેક દ્રવ્યાત્મક હૈ ।
યહ અનેક દ્રવ્યદ્રસકંધ સામર્થ્ય સે તુરગાદિસ્કંધ—હયાદિસ્કંધ હી પ્રતીત હંતા હૈ ।

શંકા—જવ ગ્રહ અનેક દ્રવ્યસ્કંધ હયાદિસ્કંધરૂપ પ્રતીત હોતા હૈ તો

શબ્દાર્થ (સે કિં તં અણેગદવિચ્છે ?) શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન કરે
છે કે હે ગુરુ મહારાજ ! અનેક દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(અણેગદવિચ્છે) અનંત દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું કહ્યું છે—
(તસ્સ ચેવ દેસે અવચિણ તસ્સ ચેવ દેસે ઉવચિણ) સ્કંધનો જે નખ, કેશ, દાંત
આદિરૂપ ભાગ હોય છે તે અપચિત—જીવપ્રદેશોમાંથી રહિત—હોય છે, તથા જે
સ્કંધના જે પૃષ્ઠ, ઉદર, હાથ, પગ આદિરૂપ ભાગો છે તેઓ ઉપચિત—જીવપ્રદેશોથી
વ્યાપ્ત—રહે છે. (સે તં અણેગદવિચ્છે) આ પ્રકારનું અનેક દ્રવ્યસ્કંધનું સ્વરૂપ
છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે તે બન્ને ભાગો (અપચિત અને ઉપચિત ભાગો)
કે જે એક વિશિષ્ટ આકારે પરિણત થઈને તેમનો જે દેહરૂપ સમુદાય બને છે તેને
અનેકદ્રવ્યસ્કંધ કહેવામાં આવે છે કારણ કે તે સમુદાય સચેતનરૂપ અને અચેતન
રૂપ અનેક દ્રવ્યાત્મક હોય છે આ અનેક દ્રવ્યસ્કંધ તુરગાદિસ્કંધ (અશ્વાદિસ્કંધ)
સમાન જ ભાગે છે.

જીવપ્રદેશાનુગતો યાવાન્ દેશસ્તાવાનેવ વિવક્ષિતો ન તુ જીવપ્રદેશવ્યાપ્તનર્યાદિ સહિતઃ, અત્ર તુ નર્યાદિ સહિતોઽપિ અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધત્વેન વિવક્ષિતઃ।

નનુ પૂર્વોક્તમિશ્રસ્કન્ધાદસ્ય કો વિશેષઃ ? ઇતિ ચેદુચ્યતે-પૂર્વત્ર પૃથગપૃથ-ગવસ્થિતાનાં સચેતનાનાં હસ્ત્યાદીનામચેતનાનાં કવચાદીનાં ચ સમૂહત્વેન પરિ-કલ્પનયા મિશ્રસ્કન્ધત્વમ્, અત્ર તુ વિશિષ્ટ પરિણામ પરિણતાનાં સચેતનાચેતનદ્રવ્યાણા-મનેકદ્રવ્યસ્કન્ધત્વમ્, ઇત્યનયોર્વિશેષઃ । મૂલે ‘તસ્સ’ શબ્દેનાત્ર પ્રકરણસ્વારસ્યાત્ સ્કન્ધમાત્રં વિવક્ષિતમ્ । સમ્પ્રતિ પ્રકૃતમુપસંહર્તુમાહ-સે તં’ ઇત્યાદિ । સ ઇષઃ

ફિર કૃત્સ્નસ્કન્ધ સે ઇસમેં અંતર કયા હૈ ?

ઉત્તર-કૃત્સ્નસ્કન્ધ મેં તો જીવ કે પ્રદેશોં સે વ્યાપ્ત જિતના શરીરાવયવરૂપ દેશ હૈ વહી વિવક્ષિત હુઆ હૈ, જીવપ્રદેશોં સે અવ્યાપ્ત નર્યાદિ સહિત પ્રદેશ નહીં । પરન્તુ ઇસ અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધ મેં નર્યાદિ સહિત ભી દેશ અનેકદ્રવ્ય-સ્કન્ધરૂપ સે વિવક્ષિત હુઆ હૈ ।

શંકા-તો ફિર મિશ્રદ્રવ્યસ્કન્ધ સે ઇસમેં કયા વિશેષતા આઈ ? ઉત્તર-મિશ્રદ્રવ્યસ્કન્ધ મેં પૃથક્ ઓર અપૃથક્રૂપ સે વ્યવસ્થિત હુઅ હસ્તી આદિકો કે સમુદાય કો મિશ્રસ્કન્ધરૂપ સે કહા ગયા હૈ, પરન્તુ ઇસ અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધ મેં વિશિષ્ટ પરિણામરૂપ સે પરિણત હુઅ સચેતન અચેતન દ્રવ્યોં કો અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધરૂપ સે કથિત કિયા ગયા હૈ । યહી ઇન દોનોં મેં વિશેષતા હૈ । મૂલમેં “તસ્સ” શબ્દ યહાં પર પ્રકરણ વી સ્વરસતા સે સ્કન્ધ માત્ર વિવક્ષિત હુઆ હૈ । અબ ઇસ પ્રકરણ કા ઉપસંહાર કરને કે નિમિત્ત સૂત્રકાર કહતે હૈ

શંકા-એ આ અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધ હુઆદિસ્કન્ધરૂપ જ પ્રતીત થાય છે, તો તેમાં કૃત્સ્નસ્કન્ધ કરતાં શી વિશિષ્ટતા છે ?

ઉત્તર-કૃત્સ્નસ્કન્ધમાં તો જીવના પ્રદેશોથી વ્યાપ્ત એટલો શરીરાવયવરૂપ દેશ (અંશ-ભાગ) છે, તેની જ વિવક્ષા થઈ છે, જીવપ્રદેશોથી અવ્યાપ્ત નર્યાદિ સહિત ના પ્રદેશોની વિવક્ષા થઈ નથી. પરન્તુ આ અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધમાં તો નર્યાદિ સહિત જીવપ્રદેશોથી વ્યાપ્ત શરીરાવયવરૂપ દેશની અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધરૂપે વિવક્ષા થઈ છે,

શંકા-મિશ્ર દ્રવ્યસ્કન્ધ કરતાં અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધમાં શી વિશિષ્ટતા છે ?

ઉત્તર-મિશ્ર દ્રવ્યસ્કન્ધમાં પૃથક્ અને અપૃથક્રૂપે વ્યવસ્થિત થયેલા હાથી આદિ સચેતન પદાર્થોના અને કવચ, તલવાર આદિ અચેતન પદાર્થોના સમુદાયને મિશ્રસ્કન્ધરૂપ કહેવામાં આવ્યો છે પરન્તુ આ અનેક દ્રવ્યસ્કન્ધમાં વિશિષ્ટ પરિણામ રૂપે પરિણત થયેલા સચેતન અચેતન દ્રવ્યોને અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધરૂપ કહેવામાં આવેલ છે. એટલો જ એ બંને વચ્ચે તફાવત છે. મૂળમાં “તસ્સ” શબ્દ વડે અહીં પ્રકરણની સ્વરસતાની અપેક્ષાએ સ્કન્ધ માત્ર વિવક્ષિત થયેલ છે. હવે આ પ્રકરણનો

અનેકવિધો દ્રવ્યસ્કન્ધ इति । જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યસ્કન્ધો નિરૂપિત ઇતં સૂચયિતુમાહ—‘સે તં’ इत्यादि । स एष ज्ञायकशरीरभव्यशरीर-व्यतिरिक्तो द्रव्यस्कन्ध इति । नो आगमतो द्रव्यस्कन्धो निरूपित इति सूच-यितुमाह—‘से तं’ इत्यादि । स एष नोआगमतो द्रव्यस्कन्ध इति । द्रव्यस्कन्धो-ऽपि निरूपित इति सूचयितुमाह—‘से तं’ इत्यादि । स एष द्रव्यस्कन्ध इति ॥ ५४ ॥

अथ भावस्कन्धं निरूपयितुमाह—

मूलम्—से किं तं भावखण्डे ? भावखण्डे दुविहे पणत्ते, तं जहा आगमओ य नोआगमओ य ॥ सू० ५५ ॥

હાયા—અથ કોઽસૌ ભાવસ્કન્ધઃ ? ભાવસ્કન્ધો દ્વિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા આગમતશ્ચ નોઆગમતશ્ચ ॥ ૫૫ ॥

કિં (સે તં અણેગદવિયસ્ખંધે) इस प्रकार यह अनेकविध द्रव्यस्कन्ध है । (से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वस्खंधे—से तं नो आगमओ दव्वस्खंधे, से तं दव्वस्खंधे) इम प्रकार से ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्यस्कंधका निरू-पण समाप्त हुआ—और इसकी समाप्ति से नोआगम की अपेक्षा लेकर द्रव्यस्कंध का कथन भी पूर्ण हुआ इसकी पूर्णता से द्रव्यस्कंध निक्षेप का स्वरूप विषयक वर्णन भी पूर्ण हो चुका । ॥सूत्र ५४॥

अब सूत्रकार भावस्कंध का निरूपण करते हैं—

“से किं तं भावखण्डे” । इत्यादि ॥सूत्र ५५॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ભાવખંધે) हे भदन्त । भावस्कंध का क्या स्वरूप है ?

ઉપસંહાર કરવા નિમિત્તે સૂત્રકાર કહે છે કે—(સે તં અણેગદવિયસ્ખંધે) આ પ્રકાર-નું અનેકદ્રવ્યસ્કન્ધનું સ્વરૂપ છે (સે તં જાણયસરીર, ભવિયસરીરવइरित्ते दव्वस्खंधे—સે તં નોઆગમओ दव्वस्खंधे, से तं दव्वस्खंधे) આ પ્રકારે જ્ઞાયકશરીર અને ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યસ્કન્ધનું નિરૂપણ અહીં સમાપ્ત થાય છે. તેના નિરૂપણની સમાપ્તિ થવાથી નોઆગમદ્રવ્યસ્કન્ધના બધા ભેદોના નિરૂપણની પણ અહીં સમાપ્તિ થઈ જાય છે, આ રીતે નોઆગમદ્રવ્યસ્કન્ધનું નિરૂપણ સમાપ્ત થઈ જવાથી દ્રવ્ય-સ્કન્ધનિક્ષેપના સ્વરૂપ વિષયક કથન પણ અહીં પૂરું થઈ જાય છે. ॥સૂ૦ ૫૪॥

હવે સૂત્રકાર ભાવસ્કન્ધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

સે કિં તં ભાવખંધે ?” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ભાવખંધે ?) शिष्य गुरुने अये। प्रश्न पूछे છે કે હે ગુરુમહારાજ ! ભાવસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—વ્યાખ્યા નિગદસિદ્ધા ॥૫૫॥

અથ—આગમતો ભાવસ્કન્ધમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં આગમઓ ભાવસ્કન્ધે ? આગમઓ ભાવસ્કન્ધે
જાણણ ઉવઉત્તે । સે તં આગમઓ ભાવસ્કન્ધે ॥સૂ. ૫૬॥

છાયા—અથ કોઽસૌ આગમતો ભાવસ્કન્ધઃ ? આગમતો ભાવસ્કન્ધો જ્ઞાયક
ઉપયુક્તઃ । સ એવં આગમતો ભાવસ્કન્ધઃ ॥૫૬॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ । વ્યાખ્યા નિગદસિદ્ધા ॥૫૬॥

ઉત્તર—(ભાવસ્કન્ધે દુવિહે પણ્ણત્તે) ભાવસ્કન્ધ દો પ્રકાર કા હૈ (તં જહા)
વે પ્રકાર યે હૈ—(આગમઓ ય નોઆગમઓ ય) એક આગમ ભાવસ્કન્ધ ઓર
દૂસરા નોઆગમ ભાવસ્કન્ધ । ઇસકી વ્યાખ્યા આગમ ભાવાવશ્યક કી વ્યાખ્યા
જૈસી હી જાનની ચાહિયે । ॥સૂ. ૫૫॥

અવ સૂત્રકાર આગમભાવસ્કન્ધ કા કથન કરતે હૈ—

“સે કિં તં આગમઓ” ઇત્યાદિ । ॥ સૂત્ર ૫૬ ॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં આગમઓ ભાવસ્કન્ધે ?) હે મદંત ! આગમ કો
આશ્રિત કરકે જાયમાન આગમભાવસ્કન્ધ કાં કયાં સ્વરૂપ હૈ ? (આગમઓ ભાવ-
સ્કન્ધે જાણણ ઉવઉત્તે) ઉત્તર—આગમ નો આશ્રિત કરકે સ્કન્ધ પદાર્થ કા ઉપયુક્ત
જ્ઞાતા આગમ ભાવસ્કન્ધ હૈ । (સે તં આગમઓ ભાવસ્કન્ધે) યેહ આગમ કો

ઉત્તર—(ભાવસ્કન્ધે દુવિહે પણ્ણત્તે) ભાવસ્કન્ધના બે પ્રકાર કહ્યા છે. (તં જહા)
તે પ્રકારે નીચે પ્રમાણે છે—(આગમઓ ય નોઆગમઓ ય) (૧) આગમભાવસ્કન્ધ
અને (૨) નોઆગમભાવસ્કન્ધ ભાવસ્કન્ધની વ્યાખ્યા ભાવઆવશ્યકની વ્યાખ્યા જેવી
જ સમજવી ॥ સૂ. ૫૫ ॥

હવે સૂત્રકાર આગમભાવસ્કન્ધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં આગમઓ ભાવસ્કન્ધે ?” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં આગમઓ ભાવસ્કન્ધે ?) શિષ્ય ગુરુને એવા પ્રશ્ન પૂછે
છે કે ગુરુ મહારાજ ! આગમને આશ્રિત કરીને જાયમાન એવા આગમભાવસ્કન્ધનું
કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર (આગમઓ ભાવસ્કન્ધે જાણણ ઉવઉત્તે) આગમને આધારે સ્કન્ધપદાર્થના
ઉપયુક્ત (ઉપયોગ પરિણામ યુક્ત) જ્ઞાતાને આગમ ભાવસ્કન્ધ કહે છે. (સે ત
આગમઓ ભાવસ્કન્ધે) આ પ્રકારનું આગમને આશ્રિત કરીને આગમભાવસ્કન્ધનું

અથ નો આગમતો ભાવસ્કન્ધમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં નોઆગમઓ ભાવસ્કંધે? નોઆગમઓ ભાવ-
સ્કંધે ઇત્થિં ચેવ સામાઙ્યમાઙ્યાણં છળ્હં અજ્ઞયણાણં સમુદય-
સમિહસમાગમેણં આવસ્સયસુયસ્કંધે ભાવસ્કંધેત્તિ લબ્ભઈ । સે તં
નોઆગમઓ ભાવસ્કંધે, સે તં ભાવસ્કંધે ॥સૂ૦ ૫૭॥

છાયા—અથ કોઽસૌ નોઆગમતો ભાવસ્કન્ધઃ ? નોઆગમતો ભાવસ્કન્ધઃ
એતેષામેવ સામાયિકાદીનાં ષણ્ણામધ્યયનાનાં સમુદયસમિતિસમાગમેન આપશ્યક-
શ્રુતસ્કન્ધો ભાવસ્કન્ધ ઇતિ લભ્યતે । સં એષ નોઆગમતો ભાવસ્કન્ધઃ । સ એવ
ભાવસ્કન્ધઃ ॥૫૭॥

ટીકા—શિષ્યઃપૃચ્છતિ—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—અથ કોઽસૌ નોઆગમતો
ભાવસ્કન્ધઃ ? ઇતિ । ઉત્તરમાહ—નો આગમતો ભાવસ્કન્ધ એવં વિજ્ઞેયઃ—એતેષાં=
પ્રસ્તુતાનામેવ સામાયિકાદીનાં ષણ્ણામ્ અધ્યયનાનાં સમુદયસમિતિસમાગમેન—

આશ્રિત કરકે આગમ ભાવસ્કંધ કા સ્વરૂપ હૈ । ઇસકી વ્યાખ્યા આગમભાવા-
વશ્યક પ્રતિપાદક સૂત્ર કી વ્યાખ્યા જૈસી જાનની ચાહિયે । ॥સૂત્ર ૫૬॥

અવ સૂત્રકાર નોઆગમ કો આશ્રિત કરકે ભાવસ્કંધ કા સ્વરૂપ કહતે હૈ—

“સે કિં તં નોઆગમઓ ઇત્યાદિ । ॥સૂત્ર ૫૭॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં નોઆગમઓ ભાવસ્કંધે) હે મદન્ત । નોઆગમ સે
ભાવસ્કંધ ક્યા હૈ । (નો આગમઓ ભાવસ્કંધે) નો આગમ સે ભાવસ્કંધ એસા
હૈ—(ઇત્થિં ચેવ સામાઙ્યમાઙ્યાણં છળ્હં અજ્ઞયણાણં સમુદયસમિહં સમાગમેણં

સ્વરૂપ છે. આ સૂત્રની વ્યાખ્યા આગમભાવાવશ્યકનું પ્રતિપાદન કરનારા સૂત્રની વ્યાખ્યા
પ્રમાણે જ સમજવી. ॥સૂ૦ ૫૬॥

હવે સૂત્રકાર નોઆગમ ભાવસ્કન્ધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં નોઆગમઓ ભાવસ્કંધે” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં નોઆગમઓ ભાવસ્કંધે ?) શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન
પૂછે છે કે હે ગુરુ મહારાજ ! નોઆગમને આશ્રિત કરીને જે ભાવસ્કન્ધ કહ્યો છે
તે નોઆગમભાવસ્કન્ધનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(નોઆગમઓ ભાવસ્કંધે) નોઆગમભાવસ્કન્ધનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે.

(ઇત્થિં ચેવ સામાઙ્યમાઙ્યાણં છળ્હં અજ્ઞયણાણં સમુદયસમિહં સમા-
ગમેણં અવસ્સયસુયસ્કંધે ભાવસ્કંધેત્તિ લબ્ભઈ) પરસ્પર પ્રસ્તુત થયેલા સામા-

સમુદયસ્ય=આવશ્યકાદિ પઢધ્યયનસમુદાયસ્ય યા સમિતિઃ=નૈરન્તર્યેણ મીલનં તસ્યાઃ સમાગમઃ=પરસ્પરં સંવદ્વતયા એકોપયોગસ્તેન નિષ્પન્નો ય આવશ્યક-શ્રુતસ્કન્ધઃ સ ભાવસ્કન્ધ ઇતિ લભ્યતે=ભવતિ । અયં ભાવઃ-પરસ્પરસમ્બદ્ધસામાયિકાદિપઢધ્યયનસમૂહનિષ્પન્નઆવશ્યકશ્રુતસ્કન્ધઃ સદોરકમુખવસ્ત્રિકા રજોહરણાદિવ્યાપારલક્ષણક્રિયાયુક્તતયા વિવક્ષિતો નોઆગમતો ભાવસ્કન્ધઃ । સ્કન્ધપદાર્થ જ્ઞાનંત્વાગમઃ । તદુપયોગો ભાવઃ, ક્રિયા નોઆગમઃ । ક્રિયાલક્ષણસ્ય દેશયાનાગમત્વાદ્ નો શબ્દોઽત્ર દેશનિષેધપરો વોદ્ધવ્ય ઇતિ । પૃથગ્ભૂતાનામપિ સામાયિકાદિ પઢધ્યયનનાં સ્કન્ધઃ સ્યાદત ઉક્તમ્-‘સમુદયસમિદ્’ ઇતિ । સમુદયસમિ-

અવસ્તય સુગ્રવંધે ભાવવંધે તિલબ્ધિ) આત્મા મેં પરસ્પર પ્રસ્તુત હુએ સામાયિક આદિ છહ અધ્યયનોં કે નિરન્તર સેવન સે જો આત્મા મેં એક ઉપયોગરૂપ પરિણામ ઉત્પન્ન હોતા હૈ, ઉસ પરિણામ સે નિષ્પન્ન આવશ્યક શ્રુતસ્કન્ધ-ભાવસ્કન્ધ હૈ । તાત્પર્ય ઇસકા યહ હૈ-પરસ્પર મેં સંવદ્ધ હુએ સામાયિક આદિ છહ અધ્યયનોં કે સમૂહ સે નિષ્પન્ન હુઆ આવશ્યક શ્રુતસ્કન્ધ, સદોરકમુખ-વસ્ત્રિકા રજોહરણ આદિ વ્યાપારરૂપ ક્રિયા સે સહિત જવ વિવક્ષિત હોતા હૈ-તવ વહ નોઆગમસ્કન્ધ હૈ । સ્કન્ધ પદાર્થ કા જ્ઞાન આગમ હૈ । ઓર ઉસ આગમ મેં હુઆ જ્ઞાતા કા ઉપયોગ ભાવ હૈ । તથા રજોહરણ આદિરૂપ જો ક્રિયા હૈ, વહ નોઆગમ હૈ । ઇસ તરહ ક્રિયારૂપ એકદેશ મેં અનાગમતા હોને સે નો શબ્દ યહાં દેશનિષેધ પરક જાનના ચાહિયે । સૂત્રકાર “સમુદયસમિદ્” પદ કા “આવશ્યક આદિ છહ અધ્યયનોં કે સમૂહ કા નિરન્તર મિલના” યહ અર્થ હૈ તથા “સમાગમ” કા પટપ્રદેશીસ્કન્ધ કી તરહ આવશ્યકશ્રુતસ્કન્ધ કા

યિક આદિ છ અધ્યયનોના નિરન્તર સેવનથી આત્મામાં જે એક ઉપયોગરૂપ પરિણામ નિષ્પન્ન (ઉત્પન્ન) થાય છે, તે પરિણામથી નિષ્પન્ન (જન્યમાન) આવશ્યક શ્રુતસ્કન્ધનું નામ ભાવસ્કન્ધ છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-પરસ્પરની સાથે સંબદ્ધ થયેલા એવા સામાયિક આદિ છ અધ્યયનોના સમૂહથી નિષ્પન્ન થયેલો આવશ્યક શ્રુતસ્કન્ધ, સદોરક મુહુપત્તી રજોહરણ આદિ વ્યાપારરૂપ ક્રિયા સહિત જ્યારે વિવક્ષિત થાય છે, ત્યારે તે નોઆગમભાવસ્કન્ધરૂપ બની જાય છે. સ્કન્ધપદાર્થના જ્ઞાનને આગમરૂપે, તથા તે આગમમાં જ્ઞાતાના ઉપયોગરૂપ પરિણામને ભાવરૂપે અહીં પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. તથા રજોહરણ આદિરૂપ જે ક્રિયા છે તેને નોઆગમ કહી છે આ રીતે ક્રિયારૂપ એક દેશમાં અનાગમતા હોવાથી “નો” શબ્દ અહીં દેશનિષેધનું સૂચન કરે છે, એમ સમજવું. આ સૂત્રમાં “સમુદય સમીદ્” આ પદનો “સામાયિક આદિ છ અધ્યયનોનું નિરન્તર મળવું” એવો અર્થ થાય છે, તથા “સમાગમ” આ પદનો “છ પ્રદેશી સ્કન્ધની જેમ આવશ્યક શ્રુતસ્કન્ધનું

તિસ્તુ નૈરન્તર્યવસ્થાપિતલોહશલાકાનામિવ પરસ્પરનિરપેક્ષાણામપિ સ્યાદત આહ—
'સમાગમ' इति । पट्टप्रदेशिकस्कन्धवत् एकीभूतोयमावश्यकश्रुतस्कन्धः । प्रकृत-
मुपसंहरन्नाह—सोऽसौ नोआगमतो भावस्कन्धः, इति । भावस्कन्धः सर्वतोऽपि
निरूपित इहि सूचयितुमाह—सोऽसौ भावस्कन्धः, इति ॥सू० ५७

આત્મા મેં એકરૂપ હોના'' યહ હૈ । इस तरह सूत्रकारने इस समागमपद से
यह स्पष्ट किया है कि नैरन्तर्यरूप में अवस्थापित लोह शलाकाओं के समान
पास्पर निरपेक्ष सामायिक आदि पद आवश्यकों की समुदयसमिति-नोआगम
से भावस्कंध नहीं है । (से तं नोआगमओ भावस्कंधे) इस तरह यह नो-
आगम से भावस्कंध है । (से तं भावस्कंधे) इस प्रकार भावस्कंध का वर्णन किया ।

भावार्थ—सूत्रकारने इस सूत्र द्वारा नोआगम को आश्रित वरके भाव-
स्कंध का स्वरूप प्रकट किया है । इसमें उन्होंने यह कहा है कि परस्पर
संश्लिष्ट सामायिक आदि छह अध्ययनों के निरन्तर सेवन करने से जो
आत्मा में तल्लीनता होनेरूप उपयोग परिणाम होता है और उस परिणाम
से जो आवश्यकश्रुतस्कंध निष्पन्न होता है उसका नाम भावस्कंध है । यही
भावस्कंध जब सदोरकमुखवस्त्रिका आदि व्यापाररूप क्रिया से विवक्षित किया
जाता है । तब वह नोआगम भावस्कंध है । स्कंध पदार्थ का ज्ञान आगम
उसमें ज्ञाता का उपयोग भाव और जो रजोहरण आदि द्वारा कि

આત્મામાં એકરૂપ થવું'', એવો અર્થ થાય છે આ રીતે સૂત્રકારે આ સમાગમ
પદના પ્રયોગ દ્વારા એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે નૈરન્તર્ય રૂપે અવસ્થાપિત લોહશલા-
કાઓની (લોહાની સળીઓની) જેમ પરસ્પર નિરપેક્ષ સામાયિક આદિ છ આવશ્ય-
કોની સમુદયસમિતિ નોઆગમની અપેક્ષાએ ભાવસ્કન્ધ નથી (સે તં નોઆગમઓ
ભાવસ્કન્ધે) નોઆગમની અપેક્ષાએ ભાવસ્કન્ધનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. (સે તં
ભાવસ્કન્ધે) આ રીતે ભાવસ્કન્ધના બંને લેહોનું વર્ણન અહીં સમાપ્ત થાય છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા નોઆગમને આશ્રિત કરીને ભાવસ્કન્ધના સ્વરૂપનું
નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં તેઓએ એ વાત પ્રતિપાદિત કરી છે કે પરસ્પર સંશ્લિષ્ટ
(સંબદ્ધ) સામાયિક આદિ ૬ અધ્યયનોના નિરન્તર સેવનથી આત્મામાં જે તલ્લીન-
તા થવા રૂપ ઉપયોગ પરિણામ થાય છે અને તે પરિણામથી જે આવશ્યકશ્રુત
સ્કન્ધ નિષ્પન્ન થાય છે, તેનું નામ ભાવસ્કન્ધ છે. એજ ભાવસ્કન્ધને જ્યારે સદો-
રક મુહુત્તી રજોહરણ આદિ વ્યાપારરૂપ ક્રિયાથી વિવક્ષિત કરવામાં આવે છે, ત્યારે
તે નોઆગમભાવસ્કન્ધ કહેવાય છે. સ્કન્ધ પદાર્થના જ્ઞાનનું નામ આગમ છે, તેમાં
જ્ઞાતાના ઉપયોગ પરિણામનું નામ ભાવ છે, અને જે રજોહરણ આદિવડે થતી ક્રિયા

इदानीं स्कन्धस्य पर्यायान् विवक्षुराह—

मूलम्—तस्स णं इमे एगट्ठिया णाणाघोसा णाणावञ्जणा
एगट्ठिया नामधेज्जा भवंति, तं जहा—गणकाए य निकाए, खंघे वग्गे
तहेव रासी य । पुंजे पिंडे निगरे, संघाए आउलसमूहे ॥१॥ से
तं खंघे ॥ सू० ५८ ॥

છા.યા—તથા સ્વલુ ઇમાનિ એકાર્થિકાનિ નાનાઘોષાણિ નાનાવ્યંજનનાનિ
એકાર્થિકાનિ નામધેયાનિ ભવન્તિ, તથા—ગણઃકાયશ્ચ નિકાયઃ સ્કન્ધો વર્ગસ્તથૈવ
રાશિશ્ચ । પુજ્જઃપિન્ડો નિકરઃ સંઘાત આકુલઃ સમૂહઃ ॥૧॥ સ એષ સ્કન્ધઃ ॥૫૮॥

જાનેવાલી પ્રમાર્જના આદિ ક્રિયાએ હૈં વે નોઆગમ હૈં ।
યહાં નો શબ્દ સર્વથા આગમાભાવ કા નિષેધક નહીં હૈં કિન્તુ
એકદેશ આગમ કા નિષેધક હૈં ? સ્કંધ પદાર્થ વા જ્ઞાન આગમ ઔર ક્રિયા
અનાગમ નોઆગમ હૈં । યહ નોઆગમ કો લેકર ભાવસ્કંધ કા સ્વરૂપ હૈં । સૂત્ર ૫૭ ।

अत्र सूत्रकार स्कन्ध की पर्यायों का कथन करते हैं—

तस्सणं इमे एगट्ठिया इत्यादि ! ॥सूत्र ५८॥

શબ્દાર્થ—(તસ્સ) ઇસ સ્કંધ કે (ઇમે) યે (ણાણાઘોસા) ઉદાત્ત આદિ
નાના ઘોષવાલે (ણાણાવંજણા) કકારઆદિ અનેક વ્યંજનાવાલે (એગટ્ઠિયા)—
એકાર્થિક પર્યાયવાચી (નામધેજ્જા ભવંતિ) નામ હૈં । (તં જહા) જો ઇમ પ્રકાર
સે હૈં—(ગણકાએ ય નિકાએ સ્વંધે, વગ્ગે તહેવ રાસી ય પુંજે પિંડે નિગરે સંઘાએ
આઉલસમૂહે ॥૧॥ સે તં સ્વંધે) ગણકાય, નિકાય, સ્કંધ, વર્ગ, રાશિ, પુજ,

ઓ છે તે નોઆગમ છે. અહીં 'નો' શબ્દ સર્વથા આગમાભાવનો નિષેધક નથી,
પરંતુ એક દેશતઃ આગમનો નિષેધક છે. સ્કન્ધ પદાર્થનું જ્ઞાન આગમરૂપ છે અને
ક્રિયા અનાગમ—નોઆગમરૂપ છે. નોઆગમભાવસ્કન્ધનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. ।સૂ. ૫૭
હવે સૂત્રકાર સ્કન્ધના પર્યાયવાચી શબ્દોનું કથન કરે છે—

“तस्स णं इमे एगट्ठिया” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(તસ્સ) તે સ્કન્ધના (ઇમે) આ (ણાણા ઘોસા) ઉદાત્ત આદિ વિવિધ
ઘોષવાળાં (ણાણાવંજણા) કકાર આદિ અનેક વ્યંજનોવાળાં (એગટ્ઠિયા) એકાર્થિક-
પર્યાયવાચી (નામધેજ્જા ભવંતિ) નામો કહ્યાં છે. (તં જહા) જે નામો નીચે પ્રમાણે છે—
(ગણકાએ ય નિકાએ સ્વંધે, વગ્ગે તહેવ રાસીય પુંજે પિંડે નિગરે, સ્વંધાએ આઉલ
સમૂહે ॥૧॥ સે તં સ્વંધે) ગણ, કાય, નિકાય, સ્કન્ધ, વર્ગ, રાશિ, પુંજ, પિંડ,

ટીકા—‘તસ્સ ણં’ इत्यादि—

तस्य=स्कन्धस्य खलु इमानि=वक्ष्यमाणानि एकार्थिकानि नानाधाषाण
नानाव्यञ्जनानि नामधेयानि भवन्ति । तद्यथा-गणः=मह्लादिगणवद् गणः, कायः=
पृथिवीकायादिवत्कायः, निकायः=पटुजीवनिकायवन्निकायः, स्कन्धः=द्विप्रदेशिका
दिस्कन्धवत् स्कन्धः, वर्गः=गोवर्गवद् वर्गः, राशिः=शालिधान्यादिवद्राशिः, पुञ्जः=
विप्रकीर्णपुञ्जीकृतधान्यादिवत् पुञ्जः, पिण्डः=गुडादि पिण्डवत् पिण्डः, हिरण्य-
द्रव्यादिनिकरवद् निकरः, सङ्घातः=महोत्सवादि सम्मिलितजनसङ्घातवत् सङ्घातः,

પિંડ, નિકર, સંઘાત, આકુલ ઓર સમૂહ ! યે જો ગણ સે લેકર સમૂહ તક
કે શબ્દ હૈ, વે ભાવસ્કંધ કે વાચક પર્યાય હૈ । ઈસા જાનનાં ચાહિયે । એકાર્થિક
આદિ પદોં કી વ્યાખ્યા પહિલે કી તરહ જાનની ચાહિયે । ઇસ પ્રકાર સે
યહાં તક સ્કંધ કે સ્વરૂપ કા વર્ણન સૂત્રકારનેં કિયા હૈ ।

જિસ પ્રકાર મલ્લ આદિકોં કા ગણ હોતા હૈ ઉસી પ્રકાર સે સ્કંધ
ભી અનેક પરમાણુઓં વા સંશ્લિષ્ટરૂપ એક પરિણામ હોતા હૈ ઇસલિયે ઇસ
કા નામ ગણ હૈ । પૃથિવીકાય આદિ કે સમાન યહ સ્કંધ કાય હૈ । પટુજીવ
નિકાય કી તરહ યહ સ્કંધ નિકાય હૈ । દ્વિપ્રદેશિક આદિસ્કંધ કેજૈસા યહસ્કંધ
હૈ । ગોવર્ગ કી તરહ યહ વર્ગરૂપ હૈ । શાલિધાન્ય આદિ કી તરહ યહ રાશિ-
રૂપ હૈ ।—ફેલાકર ઇકઠે ફિયે ગયે ધાન્યાદી કી તરહ યહ પુંજરૂપ હૈ । ગુડ
આદિ કે પિંડ કી તરહ યહ પિંડરૂપ હૈ । ચાંદી આદિ કે સમૂહ કી તરહ

નિકર, સંઘાત, આકુલ અને સમૂહ આ જે ગણથી લઈને સમૂહ પર્વતના શબ્દો
છે તે ભાવસ્કંધના વાચક છે, એમ સમજવું. એકાર્થિક આદિ પદોની વ્યાખ્યા
આગળ કહ્યા અનુસાર સમજવી આ પ્રકારે સૂત્રકારે અહીં સુધી સ્કંધના સ્વરૂપનું
વર્ણન કર્યું છે. અહીં સ્કંધનું વર્ણન પૂરું થાય છે.

હવે આ ગણ આદિ પદોનો અર્થ સમજાવવામાં આવે છે—

“ગણ”—જેમ મલ્લ આદિનું ગણ હોય છે એજ પ્રમાણે સ્કંધ પણ અનેક
પરમાણુઓના એક સંશ્લિષ્ટ પરિણામરૂપ હોય છે, તેથી તેનું નામ ગણ પડ્યું છે.

“કાય”—પૃથ્વીકાય આદિની જેમ આ સ્કંધ કાયરૂપ છે.

“નિકાય”—પટુજીવનિકાયની જેમ આ સ્કંધ નિકાયરૂપ છે.

“સ્કંધ”—દ્વિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધની જેમ તે સ્કંધરૂપ છે.

“વર્ગ”—ગો વર્ગની જેમ તે સ્કંધરૂપ છે.

“રાશિ”—શાલિધાન્ય (ચોખા) આદિની જેમ તે રાશિરૂપ છે.

“પુંજ”—એકત્ર કરેલા ધાન્યપુંજની જેમ તે પુંજરૂપ છે.

“પિંડ”—ગોળ આદિના પિંડની જેમ તે પિંડરૂપ હોય છે.

આકુલઃ=રાજગૃહાદ્ગણજનાકુલવદાકુલઃ, સમૂહઃ=પુરાદિજનસમૂહવત્ સમૂહઃ । એતે ગણાદિ સમૂહાન્તાઃ શબ્દા ભાવસ્કન્ધસ્ય વાચકા વૌધ્યાઃ । એકાર્થિકાદિપદાનાં વ્યાખ્યા પૂર્વવદ્ વૌધ્યા । સમ્પ્રતિ સ્કન્ધમુપસંહરન્નાહ—સ એષ સ્કન્ધ इति॥સૂ૫૮॥

इत्थं સ્કન્ધાધિકાર ઉક્તઃ, સમ્પ્રતિ આવશ્યકસ્ય પદધ્યયનાનિ વિવ્રિશન્તે—

મૂલમ્—આવસ્સગસ્સ ણં ઇમે અત્થાહિગારા ભવંતિ, તં જહા-

સાવજ્જોગવિરઈ, ઉક્કિત્તણ ગુણવથો ય પડિવત્તી ।

સ્વલિયસ્સ નિંદણાવણચિગિચ્છા ગુણધારણા ચેવ ।૧। ॥સૂ૦૫૯॥

છાયા—આવશ્યકસ્ય સ્વલુ ઇમે અર્થાધિકારા ભવન્તિ, તથા—

સાવઘયોગવિરતિઃ ઉત્કીર્તનં ગુણવ્રતશ્ચ પ્રતિપત્તિઃ ।

સ્વલિતસ્ય નિન્દના વ્રણચિકિત્સા ગુણધારણા ચૈવ । સૂ૦ ૫૯॥

યહ નિકરરૂપ હૈ । મહોત્સવ આદિ મેં સમ્મિલિત જનસમુદાય કે સમાન યહ સંઘાતરૂપ હૈ । રાજગૃહ કે આંગન મે હુએ વ્યાપ્ત જનસમૂહરૂપ યહ આકુલ હૈ । પુર આદિ કે જનસમૂહ કી તાહ યહ સમૂહરૂપ હૈ ॥મૂત્ર ૫૮॥

સ્કન્ધાધિકાર કા કથનકર અવ સૂત્રકાર આવશ્યક કે છહ અધ્યયનોં કા વિવેચન કરતે હૈ—‘આવસ્સગસ્સ’ इत्यादि । ॥મૂત્ર ૫૯॥

શબ્દાર્થ—હે ભદન્ત ! આવશ્યક સંબન્ધી છહ અધ્યયન કૌન ૨ સે હૈ ?

ઇસ પ્રકાર સે પૂછે જાને પર સૂત્રકાર અર્થાધિકાર કો આશ્રિત કરકે ઉન અધ્યયનોં કો કહતે હૈ—(આવસ્સગસ્સ इत्यादि) (આવસ્સગસ્સ ણં ઇમે

“નિકર” આદી આદિના સમૂહની જેમ તે નિકરરૂપ છે.

“સંઘાત” મહોત્સવ આદિમાં એકત્ર થયેલા જનસમુદાયની જેમ તે સંઘાતરૂપ છે.

“આકુલ” રાજગૃહ આદિના આંગણમાં જમા થયેલા વ્યાપ્ત જનસમૂહની જેમ તે આકુલરૂપ છે.

“સમૂહ” પુર આદિના જનસમૂહની જેમ તે સમૂહરૂપ છે. ॥ સૂ૦ ૫૮ ॥

સ્કન્ધાધિકારનું વર્ણન પૂરું થયું, હવે સૂત્રકાર આવશ્યકના ૬ અધ્યયનોનું

વિવેચન કરે છે—આવસ્સગસ્સ” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ગુરુ મહારાજ ! આવશ્યકના કયા કયા છ અધ્યયન છે ?

ઉત્તર—આ પ્રકારના પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે સૂત્રકાર અર્થાધિકારનો આશ્રય લઇને તે અધ્યયનો કહે છે—(આવસ્સગસ્સ ણં ઇમે અત્થાહિગારા ભવંતિ) અર્થાધિકારને—

ટીકા—‘આવસ્સગસ્સ ણં’ इत्यादि—

आवश्यकसम्बन्धीनि पडध्ययनानि कानि ? इति तान्यर्थाधिकारमाश्रित्योच्यन्ते—आवस्सगस्स’ इत्यादिना । आवश्यकस्य खलु इमे=वक्ष्यमाणा अर्थाधिकाराः—अर्थेन अधिकाराः—अर्थमाश्रित्य प्रस्तावा भवन्ति, तद्यथा—सावध्ययोगविरतिः=सामायिकलक्षणो प्रथमेऽध्ययने प्राणातिपातादि सर्वसावध्ययोगविरतिरर्थाधिकारः ? उत्कीर्त्तनम्=द्वितीये चतुर्विंशतिस्तवाध्ययने कर्मक्षयप्रधानकारणत्वात् लब्धबोधिविशुद्धिहेतुत्वात् पुनर्बोधिलाभफलत्वात् सावध्ययोगविरत्युपदेशकत्वेनोपकारित्वाच्च तीर्थकृतां गुणोत्कीर्त्तनरूपोऽर्थाधिकारः २ । तृतीये वन्दनाध्ययने गुणव्रतश्च प्रतिपत्तिः—गुणाः=मूलोत्तरगुणरूपा व्रतपिण्डविशुद्ध्यादयो विद्यन्ते

अत्थाहिगारा भवंति) आवश्यक के ये वक्ष्यमाण अर्थाधिकार-अर्थ को आश्रित करके कथन हैं । (तं जहा) जो इस प्रकार से हैं—

(सावज्जजोगविरई उक्कित्तणं गुणवओ य पडिवत्ती । खलियस्स निंदणावणतिगिच्छा गुणधारणा चेव) सामાયिकरूप प्रथम अध्ययन में, प्राणातिपात आदिरूप सर्व सावध्ययोग से विरति होना यह अर्थाधिकार है । द्वितीय चतुर्विंशतिस्तवरूप अध्ययन में कर्मों के क्षय करने में प्रधानकारण होने से लब्धबोधिवी विशुद्धि से हेतु होने से, तथा पुनर्बोधि के लाभरूप फल की प्राप्ति में कारणभूत होने से और सावध्ययोग से विरति के उपदेशक होने के कारण अत्यंत उपकारी होने से, तीर्थंकरों के गुणों का उत्कीर्त्तनरूप अर्थाधिकार है, तृतीय वन्दनाध्ययन में मूलगुण और उत्तर गुणरूप व्रत, पिण्डविशुद्धि

અર્થને આશ્રિત કરીને આવશ્યકતુ નીચે પ્રમાણે કથન છે. (તંજહા) તે છ અધ્યયનોમાં આ પ્રકારના અર્થની (વિષયની) પ્રસ્પષ્ટા કરી છે—

(સાવજ્જજોગવિરઈ ઉક્કિત્તણગુણવઓ ય પડિવત્તી । સ્વલિયસ્સ નિદનાવણતિગિચ્છા ગુણધારણા ચેવ) સામાયિકરૂપ પહેલા અધ્યયનમાં આદિરૂપ સાવધ યોગોની વિરતિનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. બીજા ચતુર્વિંશતિસ્તવરૂપ (૨૪ તીર્થંકરોના કીર્તનસ્તવનરૂપ) જે અધ્યયન છે તેમાં તીર્થંકરોની સ્તુતિ શુણોના ઉત્કીર્તનરૂપ અર્થાધિકાર છે તે તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરવાનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—કર્મોના ક્ષય કરવામાં પ્રધાન કારણભૂત હોવાથી, લબ્ધબોધિની વિશુદ્ધિમાં કારણભૂત હોવાથી અને પુનર્બોધિના લાભરૂપ ફળની પ્રાપ્તિમાં કારણભૂત હોવાથી, સાવધ યોગોમાંથી વિરતિના ઉપદેશક હોવાને કારણે અત્યંત ઉપકારી હોવાથી તીર્થંકરોના શુણોની સ્તુતિ થવી જ જોઈએ. ૨૪ તીર્થંકરોના શુણોના ઉત્કીર્તનરૂપ અર્થથી સંપન્ન આ બીજું અધ્યયન છે. ત્રીજા વન્દણા અધ્યયનમાં મૂળશુણ અને ૬ રશુણરૂપ વ્રત

યસ્ય સ ગુણવાંસ્તસ્ય પ્રતિપત્તિઃ=વન્દનાદિકા વર્ત્તવ્યા, -એંદરૂપોઽર્થાધિવારઃ ।
 ચં શબ્દઃ પુનરર્થે ૩। તથા-ચતુર્થે પ્રતિક્રમણાધ્યયને-સ્વલિતસ્ય=સાધુકૃત્યાચ્ચ-
 લિતસ્ય નિન્દના=નિન્દા કર્ત્તવ્યા । અયં ભાવઃ-મૂલોત્તરગુણેષુ પ્રમાદાચીર્ણસ્ય
 પ્રત્યાગતસંવેગસ્ય જન્તોર્વિશુદ્ધ્યમાનાધ્યવસાયસ્ય અકાર્યમિદ-’મિત્યેવં-રૂપેણ નિન્દા-
 રૂપોઽર્થાધિકારઃ ૪। તથા પઞ્ચમે કાર્યોત્સર્ગાધ્યયને-વ્રણચિકિત્સા-વ્રણસ્ય ચિ-
 કિત્સા=મૈષડ્યમ્ । અયં ભાવઃ-ચારિત્રરૂપપુરુષસ્ય યોઽયમતિચારરૂપો ભાવ-
 વ્રણસ્તસ્ય દશવિધપ્રાયશ્ચિત્તરૂપા ચિકિત્સા કર્ત્તવ્યેતિ, એવંરૂપોર્થાધિકારઃ
 પ્રોચ્યતે ૫। તથા-ષ્ઠે પ્રત્યાખ્યાનાધ્યયને-ગુણધારણાં-ગુણાનાં=મૂલોત્તરગુણોનાં

આદિ ગુણ જિસમેં હૈ એસે ગુણવાન્ સાધુકો વન્દના આદિ કરનેરૂપ
 અર્થાધિકાર હૈ । ચૌથે પ્રતિક્રમણ અધ્યયન મેં સાધુકૃત્ય સે સ્વલિત હુએ કી
 નિન્દાકારને-અર્થાત્ અતિચારોં કી નિગ્રહણા કરને આદિરૂપ અર્થાધિકાર હૈ ।
 હસકા ભાવ યહ હૈ કિ જો સાધુ મૂલગુણોં એવં ઉત્તરગુણોં મેં પ્રમાદ પતિ-
 તતો હો રહા હૈ, પરન્તુ વૈરાગ્યભાવ ઉસકા નષ્ટ નહીં હુઆ હૈ, ઓર પરિણામોં
 મેં જિસકો વિશુદ્ધિ વઢતી રહતી હૈ-એસે ઉસ સાધુ કો “યહ કામ કરને
 યોગ્ય નહીં હૈ” હસ પ્રકાર કા નિંદારૂપ અર્થાધિકાર હૈ ।—

પાંચવાં જો કાર્યોત્સર્ગ નામકા અધ્યયન હૈં ઉસમેં વ્રણ (ફાડા) ચિકિ-
 ત્સારૂપ અર્થાધિકાર હૈ તાપર્ય હસકા યહ હૈ કિં ચારિત્રરૂપ પુરુષ કા જો
 અતિચારરૂપ ભાવવ્રણ હૈં ઉસકી દશ પ્રકાર પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ચિકિત્સાકરની
 યાહિયે એસા ઉસમેં અર્થાધિકાર હૈ । તથા છઠા પ્રત્યાખ્યાન નામ કા જો

પિંડ વિશુદ્ધિ આદિથી સંપન્ન હોય એવા ગુણવાન્ સાધુને વંદણા આદિ કરવારૂપ
 અધિકાર છે એથા પ્રતિક્રમણ અધ્યયનમાં સાધુકૃત્યથી સ્થપિત થયેલાની નિન્દા
 કરવાનો એટલે કે પોતાના દ્વારા જે આતચારોનું સેવન થઈ ગયું હોય તેની
 નિગ્રહણા આદિ કરવારૂપ અર્થાધિકાર છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે જે સાધુ
 મૂળગુણો અને ઉત્તરગુણોની આરાધના કરવામાં પ્રમાદને કારણે દોષો કરતો હોય
 છે, પરન્તુ તેનો વૈરાગ્યભાવ નષ્ટ થયો નથી અને જેના પારણામોમાં વિશુદ્ધિની
 વૃદ્ધિ જ થતી રહે છે, એવા સાધુ દ્વારા પોતાના દોષની આ પ્રકારે નિંદા કરાય
 છે. “આ કામ કરવા યોગ્ય નથી, છતાં પ્રમાદને કારણે મારાથી એવું થઈ ગયું.”
 આ પ્રકારની નિંદારૂપ અધિકારથી યુક્ત એથું અધ્યયન છે. (૫) પાંચમું કાર્યોત્સર્ગ
 નામનું અધ્યયન છે, તેમાં વ્રણચિકિત્સારૂપ અર્થાધિકારનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. એટલે
 કે ચારિત્રરૂપ પુરુષનો અતિચારરૂપ જે ભાવવ્રણ છે તેની દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્ત
 રૂપ ધરાવે વડે ચિકિત્સા કરવી જોઈએ, એ વિષયનું તેમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે.
 છઠું પ્રત્યાખ્યાન નામનું અધ્યાય છે. તેમાં મૂળગુણો અને ઉત્તરગુણોને ધારણ કરવા

ધારણા=પ્રતિપત્તિઃ, એવરૂપોઽર્થાધિકારઃ પ્રરૂપયિષ્યતે । મૂલોત્તરગુણાનાં નિરતિ ચારં સન્ધારણં યથા ભવાંત તથા પ્રત્યાખ્યાનાધ્યયને પ્રરૂપયિષ્યતે इत्यर्थः ? । ‘ચૈવ’ ઇતિ ‘ચ’ શબ્દાદન્યેઽપ્યવાન્તરાર્થાધિકારા વિજ્ઞેયાઃ । ‘એવ’ શબ્દાઽવધારણે બોધ્યઃ ।

અધ્યયન હૈ । उसमें मूलगुण और उत्तरगुणों को धारण करनेरूप अर्थाधिकार है । मूलगुण उत्तरगुणों को अतिचार रहित अच्छी तरह धारण करता है वैसी प्ररूपणा सूत्रकार प्रत्याख्यान अध्ययन में करेंगे । “च” शब्द से सूत्रकारने यह प्रकट किया है कि आवश्यक के और अवान्तर अर्थाधिकार हैं । “एव” शब्द अवधारण अर्थ में आया है ।

भावार्थ—સૂત્રકારને ઇસ સૂત્રદ્વારા આવશ્યક કે છ અર્થાધિકારોં કો વર્ણન કિયા હૈ।(૧) સામાયિક (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ, (૩) વંદના, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ ઓર (૬) પ્રત્યાખ્યાન । इन सर्व सावद्ययोगों से विरक्त होना सामायिक अध्ययन में, चौबीस तीर्थंकरों की स्तुति करना द्वितीय चतुर्विंशतिस्तव अध्ययन में, गुणवान साधु को वन्दना आदि करना वन्दनाध्ययन में साधुकृत्य से स्वलित हुए साधु को अपनी निंदा करना प्रतिक्रमण अध्ययन में, चारित्र में लगे हुए अतिचारों की दशवित्र प्रायश्चित से शुद्धि करना क आयोत्सर्ग अध्ययन में, मूलगुण और उत्तरगुणां को धारण करना प्रत्याख्यान अध्ययन में अर्थाधिकार हैं ।

इय अर्थाधिकार छे प्रत्याख्यान द्वारा ते मूलगुण अने उत्तरगुणोने अतिचार रहित सम्यक्इये धारण करे छे, जेवी प्ररूपणा सूत्रकार आगण जतां प्रत्याख्यान अध्ययनमां करे छे. ‘च’ शब्द द्वारा सूत्रकारे जे प्रकट कयुं छे के आवश्यकतां आ सिवायना भील पण अवान्तर अर्थाधिकार छे. “एव” आ पद अवधारण अर्थमां वपरायुं छे.

भावार्थ—સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા આવશ્યકના છ અર્થાધિકારોનું વર્ણન કયું છે—(૧) સામાયિક (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ (૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિ), (૩) વંદના, (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન.

પહેલા અધ્યયનમાં સમસ્ત સાવધ યોગોથી વિરક્ત થવાનો, બીજા અધ્યયનમાં ૨૪ તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરવાનો, ત્રીજા વંદના અધ્યયનમાં ગુણવાન સાધુને વંદણા આદિ કરવાનો, ચોથા પ્રતિક્રમણ અધ્યયનમાં સાધુકૃત્યથી સ્થલિત થયેલા સાધુએ પોતાની નિંદા કરવાનો, પાંચમાં કાયોત્સર્ગ અધ્યયનમાં ચારિત્રમાં લાગેલા અતિચારોની દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તોથી શુદ્ધિ કરવાનો અને છઠ્ઠા પ્રતિક્રમણ અધ્યયનમાં મૂળગુણો અને ઉત્તરગુણોને ધારણ કરવાનો અર્થાધિકાર છે. આગળ સૂત્રકારે આ પ્રમાણે કથન કયું હતું—

पूर्वम् 'आवस्सयं निक्खविस्सामि, सुयं निक्खविस्सामि, खंधं निक्खविस्सामि, अज्झयणं निक्खविस्सामि' इत्युक्तम् । तत्र-आवश्यकदीनि त्रीणि पदानि निक्षिप्तानि । अध्ययनस्य निक्षेपः सम्प्रति क्रमप्राप्तोऽपि न क्रियते । यतस्तस्य निक्षेपः वक्ष्यमाणनिक्षेपानुयोगद्वारे ओघनिष्पन्ननिक्षेपे करिष्यते। सू० ५९।

आधुनाऽऽवश्यकस्य यद् व्याख्यातं, यच्च व्याख्येयं तदुभयमुपदर्शयन्नाह—
मूलम्—आवस्सयस्स एसो पिण्डत्थो वणिणओ समासेणं ।

एतो एक्केकं पुण, अज्झयणं कित्तइस्सामि ॥१॥

तं जहा—सोमाइयं, चउवीसत्थओ वन्दणयं पडिक्कमणं काउ-
स्सग्गो पच्चक्खाणं । तत्थ पढमं अज्झयणं सामाइयं, तस्स णं इमे

पूर्व में आवश्यकं निक्खविस्सामि, सुयं निक्खविस्सामि, खंधं निक्खविस्सामि अज्झयणं निक्खविस्सामि" ऐसा सूत्रकारने कहा है । सो इनमें से आवश्यक आदि तीन पद तो सूत्रकार द्वारा निक्षिप्त किये जा चुके । अब अध्ययन का निक्षेप क्रम प्राप्त है—सो क्रम प्राप्त होने पर भी उसका निक्षेप सूत्रकार यहां नहीं कर रहे हैं क्यों कि वक्ष्यमाण निक्षेपानुयोगद्वार में आवनिष्पन्न निक्षेप में वे उसका निक्षेप करेंगे । ॥ सूत्र ५९ ॥

अब सूत्रकार आवश्यक का जो विषय—व्याख्यात हो चुका है तथा आगे जो विषय व्याख्यात हो चुका है यह दिखलाते हैं:—

आवस्सयस्स एसो इत्यादि । ॥ सूत्र ६० ॥

शब्दार्थ—(आवस्सयस्स) आवश्यक इसनाम से प्रसिद्ध शास्त्र का (एसा) यह पूर्वोक्तरूप (पिण्डत्थो) पिण्डार्थ (समासेणं) संक्षेपसे (वणिणओ) कहा है ।

"आवस्सयं निक्खविस्सामि, सुयं निक्खविस्सामि,
खंधं निक्खविस्सामि, अज्झयणं निक्खविस्सामि"

आ. कथन अनुसार आवश्यक, श्रुत अने स्कन्ध आ त्रयुनो निक्षेप तो थछ चुक्यो छे डवे अनुक्रम प्रमाणे अध्ययननो निक्षेप थवो जेधअये. छतां पणु सूत्रकार अही क्रम प्राप्त अध्ययननो निक्षेप करता नथी, कारण के आ विषयनो निक्षेप अनुयोग द्वारमां—ओघनिष्पन्न निक्षेपमां तेओ तेनो निक्षेप करशे. ॥ सू. ५८ ॥

डवे सूत्रकार आवश्यकनो जे विषय व्याख्यात थछ चुक्यो छे अने आगण जे विषय व्याख्यात थवानो छे, ते गतावे छे. "आवस्सयस्स एसो" इत्यादि—

ચત્તારિ અણુઓગદારા ભવંતિ, તં જહા-ઉવક્રમે ૧, નિવ્રજેવે ૨, અણુગમે ૩, નણ ૪ ॥૬૦॥

છાયા—આવશ્યકસ્ય એવ પિઙ્ડાર્થો વર્ણિતઃ સમાસેન ।

અતઃ એકેકં પુનરવ્યયનં કીર્તયિષ્યામિ ॥૧॥

તથા—સામાયિકં ચતુર્વિંશતિસ્તવો વન્દનકં પ્રતિક્રમણં કાયોત્સર્ગઃ પ્રત્યાખ્યાનમ્ । તત્ર પ્રથમમધ્યયનં સામાયિકમ્ । તસ્ય ચલુ ઇમાનિ ચત્વારિં અનુયાગદ્વારાણિ ભવન્તિ, તથા-ઉપક્રમો નિક્ષેપઃ અનુગમો નયઃ ॥૬૦॥

તાત્પર્ય વહને કા યહ હૈ—ઇસ શાસ્ત્ર વા આવશ્યકશ્રુતસ્કંધ એસા નામ સાર્થક હૈ । અતઃ સાર્થક નામ હોને સે અવશ્ય કરણીય સાવધયોગવિરતિ આદિ વા પ્રતિપાદન સૂત્રકાર આગે કરે ગે । (એતો) ઇસલિયે આવશ્યક કા સંક્ષેપ સે સમુદાય અર્થ વર્ણન કરને કે વાદ (પુણ) પુનઃ (એકેકં અજ્ઞયણં) એક એક અધ્યયન કા (કિત્તિસ્સામિ) કથન-મેં કરૂંગા- (તં જહા) વે અધ્યયન ઇસ વ્રકાર સે હૈ—(સામાય્યં ચઊવીસત્થઓવન્દણયં પડિક્રમણં, કાઉસગ્ગો પચ્ચવત્તાણં) ૧ સામાયિક, ૨ ચતુર્વિંશતિસ્તવ, ૩ વન્દનકં, ૪ પ્રતિક્રમણ- ૫ કાયોત્સર્ગ ૬, પ્રત્યાખ્યાન । (તત્થ પઢમં અજ્ઞયણં સામાય્યં) ઇન ૬ અધ્યયનો મેં સે-૧ પહિલા અધ્યયન સામાયિક હૈ । સમઃ આયઃ—સમાયઃ સમાયઃ પ્રયોજનમસ્યેતિ સામાયિકમ્ ઇસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર રાગદ્વેષ સે-રહિત એસા આત્મા કા-

શબ્દાર્થ—(આવસયસ્સ) આવશ્યક આ નામે પ્રસન્નિ એવા શાસ્ત્રનો (એસો) આ પૂર્વોક્ત પ્રકારનો (પિંડત્થો) પિંડાર્થ (સમાસેણ) સંક્ષિપ્તમાં (વણિઓ) કહેવામાં આવ્યો છે. આ કથનનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—આ શાસ્ત્રનું આવશ્યક શ્રુત સ્કન્ધ એવું નામ સાર્થક છે. આ રીતે આ શાસ્ત્રનું નામ સાર્થક હોવાથી, અવશ્ય કરણીય સાવધયોગ વિરતિ આદિનું પ્રતિપાદન સૂત્રકાર આગળ કરવાના છે. (એતો) તેથી આવશ્યકના સમુદાય અર્થનું સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરીને (પુણ) હવે (એકેકં અજ્ઞયણં) એક એક અધ્યયનનું (કિત્તિસ્સામિ) વર્ણન હું કરીશ, એવું સૂત્રકાર વચન આપે છે. (તંજહા) આવશ્યકના તે અધ્યયનોનાં નામ આ પ્રમાણે છે (સામાય્યં, ચઊવીસત્થઓ વન્દણયં પડિક્રમણં, કાઉસગ્ગો પચ્ચવત્તાણં) (૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ (૨૪ તીર્થકરોની રતુતિ). (૩) વન્દનકં, (૪) પ્રાતક્રમણ, (૫) કાયોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન. (તત્થ પઢમં અજ્ઞયણં સામાય્યં) આ છ અધ્યયનોમાં પહેલું સામાયિક નામનું અધ્યયન છે. જેના દ્વારા બોધ આદિકોના અધિક અધિક પ્રાપ્તિ થતી રહે તેનું નામ અધ્યયન છે. “સમઃ આયઃ—સમાયઃ સમાયઃ પ્રયોજનમસ્યેતિ

ટીકા—‘આવસ્યસ્ય’ इत्यादि—

આવશ્યકસ્ય=આવશ્યકેતિ નામના પ્રસિદ્ધસ્ય શાસ્ત્રસ્ય એવઃ=પૂર્વોક્તરૂપઃ
પિણ્ડાર્થઃ=સમુદાયાર્થઃ સમાસેન=સંક્ષેપેણ વર્ણિતઃ=વચિતઃ । અસ્ય શાસ્ત્રસ્યાવશ્યક
શ્રુતસ્કન્ધ इति-અવર્થનામ । નામ્નોઽન્વર્થત્વાત્ અવશ્યં કરણીયં સાવધયોગવિર-
ત્યાદિકં પ્રતિપાદયિષ્યતે, इति-અભિપ્રાયઃ । ઉત્તરાર્ધ ગાથાઽર્થમાહ-અતઃ=આવ-
શ્યકસ્ય સંક્ષેપેણ સમુદાયાર્થ વર્ણનાનન્તર પુનઃ=ભૂયઃ એકૈકમ્ અધ્યયનં કીર્ત-
યિષ્યામિ=કથયિષ્યામીતિ ।

એકૈકમધ્યયનં કીર્તયિષ્યામીતિ પ્રતિજ્ઞાનુસારેણ તન્નિરૂપયિતુમાહ—
‘ત જહા’ इत्यादि । તથા-સામાયિકં ચતુર્વિંશતિસ્તવો વન્દનકં પ્રતિક્રમણં
કાયોત્સર્ગઃ પ્રત્યાખ્યાનમ્ । તત્ર-તેષુ ષટ્સુ અધ્યયનેષુ પ્રથમમ્=આદ્યમ્ અધ્યયનમ્-
અધિ-અધિકમ્ અયનં=પ્રાપ્તિં બોધાદેર્યેન તદધ્યયનમ્, સામાયિકમ્-સમઃ=રાગ-
દ્વેષવિયુક્તઃ સ્વાત્મવત્સર્વભૂતેષુ દૃષ્ટિસમ્પન્નરતસ્ય આયઃ=પ્રતિક્ષણં જ્ઞાનાદિ-ગુણોત્કર્ષ-

સમભાવરૂપ પરિણામ નિ જો સર્વભૂતોં મેં સ્વાત્મવત્ દૃષ્ટિ સે સંપન્ન હોતાહૈ
-ઉસકા નામ સમ હૈ । ઇસ સમ કી જો આય પ્રાપ્તિ હૈ-જ્ઞાનાદિગુણોત્કર્ષ કે
સાથ લાભ હૈ-ઉસકા નામ સમાય હૈ । યહ સમ પ્રતિક્ષણ અપૂર્વ ભવાટવી મેં
ભ્રમણ કરાને કે કારણભૂત સંક્લેશ ભાવ કે વિચ્છેદક ઔર નિરૂપમ સુખ કે
હેતુ એસે જ્ઞાન, દર્શન ઔર ચારિત્રરૂપ પર્યાયોં સે જો સંયુક્ત હો જાતા હૈ
-ઉસકા નામ સમાય હૈ ઇહ સમાયશબ્દ કા નિષ્કર્ષાર્થ હૈ । યહ સમાયહી
જિસ જ્ઞાન ક્રિયારૂપ અધ્યયન કા પ્રયોજન હૈ ઉસકા નામ સામાયિક હૈ । અથવા
-સમાય એવ સામાયિકમ્” સમાય હી સામાયિક હૈ । ઇસકા જો સવસે પહિલે
કથેન કિયા હૈ-ઉસકા કારણ યહ હૈ કિ યહ સામાયિક સમસ્ત ચારિત્રાદિ
ગુણોં કા આધાર હોને કે કાળ મુક્તિ કા પ્રધાન હેતુ હૈ । કહા હૈ-જૈસે સર્વ

સામાયિકમ્” આ વ્યુત્પત્તિ રાગદ્વેષથી રહિત એવા આત્માનું સમભાવરૂપ પરિણામ
કે જે સર્વભૂતોમાં સ્વાત્મવત્ દૃષ્ટિથી સંપન્ન હોય છે, તેનું નામ ‘સમ’ છે. તે
સમની જે આય (પ્રાપ્તિ) છે-જ્ઞાનાદિ ગુણોત્કર્ષ રૂપ જે લાભ છે, તેનું નામ સમાય
છે પ્રતિક્ષણ અપૂર્વ ભવાટવીમાં ભ્રમણ કરાવવાને કારણભૂત સંકલેશ ભાવના વિચ્છેદક
અને અનુપમ સુખના હેતુ એવાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ પર્યાયોથી જે સંયુ-
ક્ત (સંપન્ન) થઇ જાય છે તેનું નામ સમાય છે. આ પ્રકારનો ‘સમાય’ પદનો
નિષ્કર્ષાર્થ થાય છે. આ સમાય જ જે જ્ઞાન ક્રિયારૂપ અધ્યયનનું પ્રયોજન છે,
તેનું નામ સામાયિક છે. અથવા-“સમાય એવ સામાયિકમ્” સમાય જ સામાયિકરૂપ
છે આ સામાયિકનું સાથી પ્રથમ કથન કરવાનું કારણ એ છે કે આ સામાયિક
સમસ્ત ચારિત્રાદિ ગુણોના આધારરૂપ હોવાથી મુક્તિપ્રાપ્તિના પ્રધાન કારણરૂપ છે.

પ્રાપ્તિઃ-સમાયઃ, સમો હિ પ્રતિક્ષણમપૂર્વેઃ જ્ઞાનદર્શનચરણપર્યાયૈર્મવાટવીશ્રમણહેતુ-
સંક્લેશવિચ્છેદકૈર્નિરૂપમસુખહેતુભિઃ સંયુજ્યતે इति भावः, સમાયઃ પ્રયોજનમપ્ય
જ્ઞાનક્રિયામુદાયરૂપસ્વાધ્યયમસ્યેતિ સામાયિકમ્ । યદ્વા-સમાય એવ સામાયિ-
કમ્ । સમસ્તચરણાદિગુણાધારત્વેન પ્રધાનમુક્તિકારણત્વાદસ્ય પ્રથમમુપન્યામઃ । ઉક્તં ચ-

“સામાયિકં ગુણાનામાધારઃ, સ્વમિવ સર્વભાવાનામ્ ।

નહિ સામાયિક હીનાશ્રવણાદિ ગુણાન્વિતા યેન ॥૧॥

તન્માજ્ઞગાદ ભગવાન્ સામાયિકમેવ નિરૂપમાપાયમ્ ।

શારીરમાનસાનેકદુઃસ્વનાશસ્ય મોક્ષસ્ય ॥૨॥” इति ॥

તસ્યૈવંભૂતસ્ય સામાયિકસ્ય સ્વલુ ઇમાનિ વક્ષ્યમાણાનિ ચ-ચારિ અનુ-
યોગદ્વારણિ-અનુયોગઃ=અધ્યયનાર્થકથનવિધિસ્તસ્ય દ્વારાણીવ દ્વારાણિ-મહા-
પુરસ્યેવ સામાયિકસ્યાનુયોગાર્થઃ=વ્યાખ્યાનાર્થ દ્વારાણિ=પ્રવેશમાર્ગા ભવન્તિ ।
મહાનગરદૃષ્ટાન્તઃ પૂર્વે સપ્તપઞ્ચ ઉપદર્શિતસ્તત એવ વિજ્ઞેયઃ ।

માર્ગોંં કા આધાર આત્મા હોતા હૈં ઉસી તરહ સમસ્ત ગુણોંં કા આધાર સામાયિક
હૈં-સામાયિક રહિત પુરુષ ચારિત્રાદિગુણોંં સે યુક્ત નહીં હો સક્તે હૈં । ઇસલિયે
ભગવાનને શારીરિક માનસિક અનેક દુઃસ્વોંં કે નાશવાલે મોક્ષ કા નિરૂપમ
ઉપાય સામાયિકકો હી કહા હૈં । (તસ્ય ણંં ઇમે ચત્તારિ અણુઓગદારા હવંતિ)
ઉસ સામાયિક કે વે ચાર અનુયોગદ્વાર હૈં । જિસ પ્રકાર પ્રવેશ કે ચાર પ્રધાન
દ્વાર હોતે હૈં । ઉસી પ્રકાર પ્રવેશ કે ચાર પ્રધાન દ્વાર હોતે હૈં । ઉન્હીં કા
નામ અનુયોગ દ્વાર અધ્યયન કે અર્થ કે વહને કી વિધિ ત્રા નામ અનુયોગ હૈં ।
મહાનગર કા દૃષ્ટાન્ત પ્રથમ સૂત્ર કી વ્યાખ્યા કરને કે પહિલે કહદિયા હૈં-
અતઃ વહાં સે ઉસે જાન લેના ચાહિયે ।-

કહ્યું છે કે-જેમ સત્તસ્ત ભાવોનો આધાર આત્મા હોય છે, તેમ સમસ્ત ગુણોનો
આધાર સામાયિક છે.” સામાયિકરહિત પુરુષ ચારિત્ર આદિ ગુણોથી સંપન્ન હોઈ
શક્તિ નથી. તેથી જ ભગવાને શારીરિક અને માનસિક દુઃખોનો નાશકર્તા મોક્ષ
પ્રાપ્તિનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય સામાયિક જ કહ્યો છે. (તસ્ય ણંં ઇમે ચત્તારિ અણુઓગદારા
હવંતિ) તે સામાયિકના આ ચાર અનુયોગ દ્વાર છે જેમ કોઈ મહાનગરમાં પ્રવેશ
કરવાને માટે ચારે દિશામાં ચાર મુખ્ય દરવાજા હોય છે, એજ પ્રમાણે આ મહા-
નગરરૂપ સામાયિકના અનુયોગને (વ્યાખ્યાનને) માટે ચાર દ્વાર કહે છે. અધ્યયનના
અર્થને (વિષયને) કહેવાની વિધિનું નામ અનુયોગ છે મહાનગરના દ્વારોનું દૃષ્ટાન્ત
પ્રથમ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં, પહેલાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે તો તે દૃષ્ટાન્ત પહેલા
સૂત્રમાંથી વાંચી લેવું જોઈએ.

તાનિ અનુયોગદ્વારાણિ દર્શયતિ—‘તં જહા’ ઇત્યાદિ । તદ્વથા ઉપક્રમઃ-
ઉપક્રમણમ્-ઉપક્રમઃ-દૂરસ્થસ્ય વસ્તુનસ્તસ્તૈઃ પ્રતિપાદનપ્રકારૈઃ સમીપમાનીય
નિક્ષેપયોગ્યતાકરણમિયમ્ । ઉપક્રાન્તં હિ ઉપક્રમાન્તર્ગતૈભૈર્દૈર્ધિચારિતં સદ્
નિશ્ચિપ્યતે નાન્યથેતિ ભાવઃ । યદ્વા-ઉપક્રમ્યતે=નિક્ષેપયોગ્યં ક્રિયતેન્નેન ગુરુ-
વાગ્યોગેનેત્યુપક્રમઃ । અથવા-ઉપક્રમ્યતેઽસ્મિન્ શિષ્યશ્રવણભાવે સતિ ગુરુણેત્યુપક્રમઃ,
કિંવા-ઉપક્રમ્યતેઽસ્માદ્ વિનીતવિનયવિનયાદિત્યુપક્રમઃ । એવં વિવક્ષાભેદેન કરણા-
ધિકરણા પાદાનકારકૈર્ગુરુવાગ્યોગાદયોઽર્થા ઉક્તાઃ । યદિત્વેવોઽપ્યન્યન્તરોઽર્થઃ
કરણાદિકારકવાચ્યત્વેન વિવક્ષ્યતે તથાપિ ન દોષઃ ।

(તં જહા) સૂત્રકારે ઉન્હીં અનુયોગદ્વારોં કો કહતે હૈં—(ઉપક્રમે, નિશ્ચેવે,
અણુગમે, નય) ૧ ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અણુગમ, ઓર નય । દૂરસ્થવસ્તુ કો ઉન ૨
પ્રતિપાદન પ્રકારોં સે સમીપ મેં લાકરકે નિક્ષેપ કી યોગ્યતાવાલી બનાના
હસકા નામ ઉપક્રમ હૈ । ઉપક્રાન્ત વસ્તુ હી ઉપક્રમાન્તર્ગત મેદોં સે વિચારિત
હોતી હુઈ નિશ્ચિપ્ત યોગ્ય હોતી હૈ । અન્યથા નહીં । અથવા—જિસ ગુરુ કે વચન
કે વ્યાપાર સે વસ્તુ નિક્ષેપ યોગ્ય કી જાતી હૈ ઉસકા નામ ઉપક્રમ હૈ ।
શિષ્યજનોં કો સુનને કા ભાવ હોને પર વસ્તુ જિસમેં નિક્ષેપયોગ્ય કી જાતી
હૈ ઉસકા નામ ઉપક્રમ હૈ । જિસ વિનીત-વિનયશીલ શિષ્ય કે વિનયાદિ
ગુણોં સે વસ્તુ નિક્ષેપ યોગ્ય કી જાતી હૈ ઉસકા નામ ઉપક્રમ હૈ । હસ
પ્રકાર વિવક્ષા કે ભેદ સે હન પૂર્વોક્ત કરણ અધિકરણ અપાદાન આદિ ત્રા
ગુરુવાગ્યોગ આદિ અર્થ ઉપક્રમ કા કોઈ એક મી અર્થકરણ આદિ દ્વારા
વાચ્યત્વેન વિવક્ષિત હુઆ લિયા જાય તો મી ઉસમેં કોઈ દોષ નહીં હૈ ।

(તંજહા) તે અનુયોગદ્વારે નીચે પ્રમાણે છે—

(ઉપક્રમે, નિશ્ચેવે, અણુગમે, નય) (૧) ઉપક્રમ, (૨) નિક્ષેપ, (૩) અણુગમ
અને (૪) નય.

ફરની વસ્તુઓને આ પ્રતિપાદન પ્રકારોની સમીપમાં લાવીને નિક્ષેપને યોગ્ય
બનાવવી તેનું નામ ઉપક્રમ છે. ઉપક્રાન્ત વસ્તુ જ ઉપક્રમાન્ત ગતિભેદોથી વિચારતાં
વિચારતાં નિક્ષેપયોગ્ય થાય છે—અન્ય પ્રકારે નિક્ષેપયોગ્ય થતી નથી.

અથવા—જે ગુરુના વચનના વ્યાપારથી વસ્તુને નિ પયોગ્ય કરાય છે, તેનું
નામ ઉપક્રમ છે. શિષ્યોને સાંભળવાનો ભાવ થાય ત્યારે વસ્તુ જેમાં નિક્ષેપયોગ્ય
કરાય છે તેનું નામ ઉપક્રમ છે. જે વિનીત શિષ્યના વિનયાદિ ગુણોથી વસ્તુને
નિક્ષેપયોગ્ય કરાય છે તેનું નામ ઉપક્રમ છે. આ પ્રમાણે વિવક્ષાના ભેદથી આ
પૂર્વોક્ત કરણ, અધિકરણ, અપાદાન આદિદ્વારા ગુરુવાગ્યોગ આદિ ઉપક્રમના અર્થ
કહેવામાં આવ્યા છે. જે આ બધામાંથી ઉપક્રમના કોઈ એક પણ અર્થકરણ આદિ
દ્વારા વા પ્રત્યક્ષે જે વિવક્ષિત થયો છે તે લેવામાં આવે, તો પણ તેમાં કોઈ દોષ નથી.

નિક્ષેપઃ=નિક્ષેપણં નિક્ષેપઃ-નામના પનાદિભેદૈઃ શાસ્ત્રાદેર્ન્યસનં વ્યવસ્થાપ-
નમિતિ યાવત્ । નિક્ષિપ્યતેઽનેનાસ્મિન્ અસ્માદિતિ વા નિક્ષેપઃ । ગુરુવાગ્યોઽગાર્થા
અત્રાપિ પૂર્વવદ્ વૌધ્યાઃ ।

અનુગમઃ-અનુગમનમ્, અનુગમઃ-સૂત્રાનુકૂલાર્થકથનમ્ । અનુગમ્યતે-વ્યા-
ખ્યાયતે સૂત્રમનેનાસ્મિન્ યસ્માદેતિ-અનુગમઃ । વાચ્યાર્થવિદેક્ષ પૂર્વવદ્ વૌધ્યા ।
નયઃ-નયનં નયઃ, નીયતે=પરિચ્છિદ્યતે નિર્ણયતે વસ્તુસ્વરૂપમ્-અનેનાસ્મિન્
અસ્માદેતિ નયઃ । અનંતધર્માધ્વાસિતે વસ્તુનિ એકાંશગ્રાહકો વૌધ્ય इत्यर्थः ।
અયમેવાર્થો ભાવસાધને કરુણાદિ સાધને ત્રાપિ વૌધ્યઃ । હદમત્ર વૌધ્યમ્-ઉપ-

રચ્ચને કા નામ નિક્ષેપ હૈ-નામ સ્થાપના આદિ કે ભેદ સે શાસ્ત્ર આદિ
કા ન્યાસ-વ્યવસ્થાપન કરના ઇત્થકા નામ નિક્ષેપ હૈ । જિસકે દ્વારા અથવા
જિસમેં અથવા જિસસે વસ્તુ નિક્ષેપકી જાતી-સમજાઈ જાતી હૈ ઇત્થકા નામ નિક્ષેપ
હૈ । ગુરુવાગ્યોગ આદિ અર્થ યહાં પર મી પહિલે કી તરહ કરણ આદિ સાધનોંદ્વારા
કિયે ગયે જાનના ચાહિયે । સૂત્ર કે અનુકૂલ અર્થ કહના ઇસકા નામ અનુગમ હૈ ।
જિસકે દ્વારોં સૂત્રકા વ્યાખ્યાન કિયા જાવે અથવા જિસમેં સૂત્રકા વ્યાખ્યાન કિયા
જાય અથવા જિસસે સૂત્રકા વ્યાખ્યાન કિયા જાવે ઇસકા નામ અનુગમ હૈ । યહાં
પર મી કરુણાદિકાર કોં દ્વારા વાચ્ય અર્થ કી વિવક્ષા પહિલે કી તરહ જાન લેની ચાહિયે ।
જિસકે દ્વારા, અથવા જિસમેં, અથવા જિસસે વસ્તુ કા સ્વરૂપ જાના જાવે
ઇત્થકા નામ નય હૈ । ઇત્થકા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ વસ્તુ મેં અનંત ધર્મ હૈ-
ઇત્થમેં સે કિસી એક અંશ કા ગ્રહણ કરનેવાલા જો વૌધ્ય હૈ ઇત્થકા નામ નય

રાખવું અથવા સ્થાપન કરવું તેનું નામ નિક્ષેપ છે. એટલે કે નામ, સ્થાપના
આદિના લેહો । રા શાસ્ત્ર ન્યાસ (વ્યવસ્થાપન) કરવો તેનું નામ નિ પ છે. જેના
દ્વારા અથવા જેમાં અથવા જેના વડે વસ્તુ નિ પ કરાય છે-વસ્તુનું પ્રતિપાદન
કરાય છે-વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે તેનું નામ નિક્ષેપ છે. ગુરુવાગ્યોગ
આદિ અર્થ પણ અહીં પહેલાંના જેવાંજ કરણ આદિ સાધનો દ્વારા કરવામાં આવ્યા
છે, એમ સમજવું. સૂત્રને અનુકૂળ એવો અર્થ કહેવો તેનું નામ અનુગમ છે.
જેના દ્વારા સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે, અથવા જેમાં સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કર-
વામાં આવે, અથવા જે વડે સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે, તેનું નામ અનુગમ
છે. અહીં પણ કરણ આદિ સાધનો દ્વારા વાચ્ય અર્થની વિવક્ષા પહેલાની જેમજ સમજવી.

જેના દ્વારા અથવા જેનાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે તેનું નામ
નય છે. તેનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-વસ્તુમાં અનંત ધર્મ છે. તેમાંથી કેઈ
એક અંશનો ગ્રહણ કરનારો જે વૌધ્ય હોય છે તેનું નામ નય છે. નયનો આ

ક્રાન્તમેવ=નિક્ષેપયોગ્યતામાનીતમેવ વસ્તુ નિક્ષિપ્યતે, અત આદાવુપક્રમમભિધાય પશ્ચાદ્ નિક્ષેપ ઉક્તઃ નામાદિભેદેર્નિર્ણિતમેવ અનુગમવિષયં ભવતિ, અતો નિક્ષેપા-નન્તરમનુગમ ઉચ્યતે । અનુગમ્યમાનમેવ ચ નયૈર્વિચાર્યતે નાન્યથોત તદનન્તરં નય ઉક્તઃ ॥સૂ૦ ૬૦॥

તત્ર-ઉપક્રમો દ્વિવિધઃ શાસ્ત્રીયો લૌકિકશ્ચ । તત્ર લૌકિકમુપક્રમમાહ--

મૂલમ્—સે કિં તં ઉવક્રમે ? ઉવક્રમે છવિવહે પળ્લણત્તે, ત જહા
ગામોવક્રમે ઠવળોવક્રમે દઠ્ઠવોવક્રમે સ્વેત્તોવક્રમે કાલોવક્રમે ભાવોવ-
ક્રમે । નામઠવળાઓ ગયાઓ । સે કિં તં દઠ્ઠવોવક્રમે ? દઠ્ઠવોવક્રમે
દુવિહે પળ્લણત્તે, તં જહા—આગમઓ થ નો આગમો થ જોવ જાળય-
સરીરભવિયસરીર વઙ્ગરિત્તે દઠ્ઠવોવક્રમે તિવિહે પળ્લણત્તે તં જહા—સચિત્તે
અચિત્તે મીસણ ॥સૂ૦ ૬૧॥

હૈ । નય કા યહી અર્થ ભાવબાધન મેં ઔર કરણ આદિ સાધનોં મેં મી
જાનના ાહિયે । યહાં ઇસ પ્રકાર સમજના ાહિયે ઉપક્રાન્ત હી—નિક્ષેપ કી
યોગ્યતા મેં આઈ હુઈ હી વસ્તુ નિક્ષેપ હોતી હૈ, ઇસલિયે સવ સે પહિલે ઉપ
ક્રમ કો કહ કરકે પશ્ચાત્ સૂત્રકારને નિક્ષેપ કા પાઠ કિયા હૈ । નામ આદિ
ભેદોં સે નિક્ષેપ હુઈ વસ્તુ હી અનુગમ કી વિષયભૂત બનતી હૈ—ઇસલિયે નિક્ષેપ
કે અનન્તર અનુગમ કહા હૈ । અનુગમ સે યુક્ત હુઈ હી વસ્તુ નયોં દ્વારા વિચાર
કોટિ મેં આતી હૈ, અન્યથા નહીં ઇસલિયે અનુગમ કે બાદ નય કા પાઠ
કિયા હૈ । ॥સૂત્ર ૬૦॥

અર્થ જ ભાવસાધનમાં અને કરણ આદિ સાધનોમાં પણ સમજવો લેઈએ. અહીં
આ પ્રમાણે સમજવું લેઈએ. ઉપક્રાન્ત જ—નિક્ષેપની યોગ્યતામાં આવેલી વસ્તુ જ
નિક્ષિપ્ત થાય છે, તેથી સૂત્રકારે સૌથી પહેલાં ઉપક્રમનું કથન કરીને ત્યારબાદ
નિક્ષેપનું કથન કર્યું છે.

નામ આદિ લેદોથી જેનો નિક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હોય એવી વસ્તુ જ
અનુગમ કરવાને યોગ્ય બને છે. તેથી નિક્ષેપનું કથન કર્યા બાદ સૂત્રકારે અનુગમનું
કથન કર્યું છે. અનુગમથી યુક્ત એવી વસ્તુ જ નયો દ્વારા વિચારણીય બને છે,
તેથી અનુગમના સ્વરૂપનું કથન કર્યાબાદ સૂત્રકારે નયના સ્વરૂપનું કથન કર્યું છે. ॥સૂ. ૬૦॥

છાયા—અથ કોઽસૌ ઉપક્રમઃ ? ઉપક્રમઃ પદ્વિધઃ પ્રજ્ઞસઃ, તદ્વથા—નામોપ-
ક્રમઃ સ્થાપનોપક્રમઃ દ્રવ્યોપક્રમઃ ક્ષેત્રોપક્રમઃ કાલોપક્રમો ભાવોપક્રમઃ નામસ્થાપને
ગતૈ । અથ કોઽસૌ દ્રવ્યોપક્રમઃ ? દ્રવ્યોપક્રમો દ્વિવિધઃ પ્રજ્ઞસઃ, તદ્વથા—આગમતથ
નોઆગમતથ ભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તો દ્રવ્યોપક્રમસ્ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞસઃ તદ્વથા—સચિત્તઃ,
અચિત્તઃ મિશ્રકઃ ॥૬૧॥

ઉપક્રમ શાસ્ત્રીય ઉપક્રમ ઓર લૌકિક ઉપક્રમ વેં ભેદ સે દો પ્રકાર
કા હૈ—ઇનમેં લૌકિક ઉપક્રમ કા ત્યા સ્વરૂપ હૈ યહ સૂત્રકાર પ્રકટ કરતે હૈ—

“સે કિં તં ઉવક્રમે” ઇત્યાદિ ॥સૂત્ર ૬૧॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઉવક્રમે) હે ભદન્ત ! ઉપક્રમ કા ક્યા તાત્પર્ય હૈ ?
ઉત્તર—(ઉવક્રમે છવિહે પળ્લ) ઉપક્રમ છ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ ।
(તંજહા) જૈસે (નામોવક્રમે, ઠવળોવક્રમે, દવ્વોવક્રમે, સેત્તોવક્રમે, કાલોવ-
ક્રમે, ભાવોવક્રમે) નામ ઉપક્રમ, સ્થાપના ઉપક્રમ દ્રવ્ય ઉપક્રમ, ક્ષેત્ર ઉપક્રમ, કાલ-
ઉપક્રમ ઓર ભાવ ઉપક્રમ । (નામઠવળાઓ ગયાઓ) નામ ઉપક્રમ ઓર સ્થાપના
ઉપક્રમ કા સ્વરૂપ નામ આવશ્યક ઓર સ્થાન આવશ્યક કે સમાન જાનના
ચાહિયે । (સે કિં તં દવ્વોવક્રમે) હે ભદન્ત ! દ્રવ્યોપક્રમ કા ક્યા સ્વરૂપ
હૈ ? (દવ્વોવક્રમે દુવિહે પળ્લત્તે) દ્રવ્યોપક્રમ દો પ્રકાર કા કહા ગયા
હૈ । (તં જહા) જૈસે (આગમઓ ય નોઆગમઓ ય જાવ જાણયસરીર ભવિયસરીર-

ઉપક્રમના શાસ્ત્રીય ઉપક્રમ અને લૌકિક ઉપક્રમ નામના બે ભેદ કહ્યા છે.
તેમાંથી લૌકિક ઉપક્રમનું સૂત્રકાર હવે નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં ઉવક્રમે” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઉવક્રમે ?) શિષ્ય શુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે
શુરુભહારાજ ! ઉપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(ઉવક્રમે છવિહે પળ્લત્તે) ઉપક્રમ ૬ પ્રકારનો કહ્યો છે—(તંજહા)
તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

(નામોવક્રમે, ઠવળોવક્રમે, દવ્વોવક્રમે, સેત્તોવક્રમે, કાલોવક્રમે, ભાવોવક્રમે)
(૧) નામ ઉપક્રમ, સ્થાપના ઉપક્રમ, (૩) દ્રવ્ય ઉપક્રમ, (૪) ક્ષેત્ર ઉપક્રમ (૫) કાળ-
ઉપક્રમ અને (૬) ભાવ ઉપક્રમ. (નામઠવળાઓ ગયાઓ) નામ ઉપક્રમ અને સ્થાપના
ઉપક્રમનું સ્વરૂપ નામ આવશ્યક અને સ્થાપના આવશ્યક બેવું સમજવું.

(સે કિં તં દવ્વોવક્રમે ?) પ્રશ્ન—હે શુરુભહારાજ ! દ્રવ્યોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(દવ્વોવક્રમે દુવિહે પળ્લત્તે) દ્રવ્યોપક્રમ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. (તં જહા)
જેનકે... (આગમઓ ય, નોઆગમઓ ય જાવ જાણયસરીર ભવિયસરીરવ્યતિરિક્તે દવ્વો-

वदिरित्त द्रव्योपक्रमे तिष्ठिहे पण्णत्ते—तं जहा—सचित्ते अचित्ते मीसए) आगम
द्रव्योपक्रम—नोआगम द्रव्योपक्रम । नोआगम द्रव्योपक्रम ३ तीन प्रकार काहै—
ज्ञायकशरीर द्रव्योपक्रम, भव्यशरीर द्रव्योपक्रम और ज्ञायकशरीर भव्यशरीर
व्यतिरिक्त द्रव्योपक्रम । इनमें ज्ञायक शरीर, भव्यशरीर से व्यतिरिक्त जो-
द्रव्योपक्रम है वह तीन प्रकार का है । सचित्त, अचित्त और मिश्र । जिस
उपक्रम का विषय सचित्त द्रव्य है वह तद्व्यतिरिक्त सचित्तद्रव्योपक्रम है ।
जिस उपक्रम का विषय अचित्त द्रव्य है वह तद्व्यतिरिक्त अचित्तद्रव्योपक्रम
है । और जिसका विषय सचित्त अचित्त दोनों प्रकार का द्रव्य है । वह
तद्व्यतिरिक्त मिश्र द्रव्योपक्रम है । इस द्रव्योपक्रम की व्याख्या-द्रव्यावश्यक
की तरह जाननी चाहिये ।

वक्त्रमे तिविहे पण्णत्ते-तं जहा-सच्चित्ते, अच्चित्ते भीसए)

(૧) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યોપક્રમ અને (૨) નોઆગમદ્રવ્યોપક્રમ. નોઆગમદ્રવ્યોપક્રમ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે—(૧) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યોપક્રમ, (૨) લવ્યશરીર દ્રવ્યોપક્રમ અને (૩) જ્ઞાયકશરીર અને લવ્યશરીરથી વ્યતિરિક્ત (ભિન્ન) દ્રવ્યોપક્રમ તેમના જે જ્ઞાયકશરીર લવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યોપક્રમ છે તેના નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) સચિત્ત, (૨) અચિત્ત અને (૩) મિશ્ર જે ઉપક્રમનો વિષય સચિત્ત દ્રવ્ય છે, તેને તદ્વ્યતિરિક્ત સચિત્તદ્રવ્યોપક્રમ કહે છે. જે ઉપક્રમનો વિષય અચિત્તદ્રવ્ય છે તે ઉપક્રમને તદ્વ્યતિરિક્ત અચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ કહે છે. અને જેનો વિષય સચિત્ત અચિત્ત બંને પ્રકારનું દ્રવ્ય છે. તે ઉપક્રમને તદ્વ્યતિરિક્ત મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમ કહે છે. આ દ્રવ્યોપક્રમની વ્યાખ્યા દ્રવ્યાવશ્યકના જેવી જ સમજવી.

સાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ઉપક્રમના ૬ ભેદોને પ્રકટ કર્યા છે. તેમાંથી

અથ સચિત્તં દ્રવ્યોપક્રમં નિરૂપયતિ—

મૂઝ્—સે કિં તં સચિ । દ્વોવક્રમે ? સચિત્તે દ્વોવક્રમે તિ-
વિહે પપ્પણ્તે, તં જહા—દુપ્પણ્ ચઉપ્પણ્ અપણ્ । એકિક્કે પુણ્ દુવિહે
પપ્પણ્તે, તં જહા—પરિક્કમે ય વત્થુવિણાસે ય ॥ સૂ. ૬૨ ॥

નામ સ્થાપના ઓર દ્રવ્ય કા ઉપક્રમ કા સ્વરૂપ પ્રકટ કિયા હૈ । ઇસમેં
કિસી ચેતન અચેતન પદાર્થ વા ઉપક્રમ એસા નામ રલ્લેના યહ નામ ઉપક્રમ
હૈ । કિસી પદાર્થ મેં ઉપક્રમ વા આરોપ કરના યહ સ્થાપના ઉપક્રમ હૈ ।
ભૂત મેં હુઈ અથવા ભવિષ્યત્ કાલ મેં હોનેવાલી ઉપક્રમ કી પર્યાય કો વર્ત-
માન મેં ઉપક્રમરૂપ સે હના યહ દ્રવ્ય ઉપક્રમ હૈ । ઇસકે આગમ ઓર નો
આગમ કો આશ્રિત કરકે દો ભેદ હૈ । ઉપક્રમશાસ્ત્ર કા અનુપયુક્ત જ્ઞાતા આગમ-
કી અપેક્ષા સે દ્રવ્યોપક્રમ હૈ । નોઆગમ કો આશ્રિત કરકે દ્રવ્યોપક્રમ કે
૩ ભેદ હૈ—જાયકશરીર, ભવ્યશરીર ઓર ઇન દોનોં સે વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યોપક્રમ ।
ઇનમેં ઉપક્રમ શાસ્ત્ર-કે અનુપયુક્ત જ્ઞાતા કા નિર્જીવ શરીર નોઆગમ સે જાયક
શરીર દ્રવ્યોપક્રમ હૈ । જિસ પ્રાપ્ત શરીર મે જીવ આગે ઉપક્રમ શાસ્ત્ર કો
સીખેગા વહ ભવ્યશરીર દ્રવ્યોપક્રમ હૈ । ઇન દોનોં સે વ્યતિરિક્ત જો નો-
આગમદ્રવ્યોપક્રમ હૈ વહ સચિત્ત, અચિત્ત ઓર મિશ્રદ્રવ્યોપક્રમ કે ભેદ સે
ત્રીન ૩ પ્રકાર કા હૈ । ॥મુત્ર ૬૧॥

નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યોપક્રમનું નિરૂપણ આ સૂત્રમાં કયું છે. કોઈ ચેતન-અચે-
તન પદાર્થનું ‘ઉપક્રમ’ એવું નામ રાખવું તે ‘નામઉપક્રમ’ છે. કોઈ પદાર્થમાં
ઉપક્રમનો આરોપ કરવો તેનું નામ સ્થાપના ઉપક્રમ’ છે. ભૂતકાળમાં પ્રાપ્ત થયેલી
અથવા ભવિષ્યમાં થનારી ઉપક્રમની પર્યાયને વર્તમાનમાં ઉપક્રમરૂપે કહેવી તેનું
નામ દ્રવ્યઉપક્રમ છે તેના આગમ અને નોઆગમને આશ્રિત કરીને ત્રે ભેદ છે.
ઉપક્રમશાસ્ત્રનો અનુપયુક્ત જ્ઞાતા આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યોપક્રમ છે, નોઆગમને
આશ્રિત કરીને દ્રવ્યોપક્રમના ત્રણ ભેદ પડે છે. (૧) જાયકશરીર, (૨) ભવ્યશરીર
અને (૩) તે બન્નેથી ભિન્ન એવો તદ્વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યોપક્રમ.

ઉપક્રમશાસ્ત્રના અનુપયુક્ત જ્ઞાતાના નિર્જીવ શરીરને નોઆગમની અપેક્ષાએ
જાયકશરીરદ્રવ્યોપક્રમ કહે છે. જે પ્રાપ્ત શરીરથી જીવ આગમ બતાં ઉપક્રમશાસ્ત્ર
શીખશે, તેનું નામ ભવ્યશરીર દ્રવ્યોપક્રમ છે. આ બન્નેથી ભિન્ન એવો જે નો-
આગમ દ્રવ્યોપક્રમ છે, તે સચિત્ત, અચિત્ત, અને મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમના ભેદથી ત્રણે
પ્રકારનો કહ્યો છે. ॥ સૂ. ૬૧ ॥

છાયા--અથ કોઽસૌ સચિત્તો દ્રવ્યોપક્રમઃ ? સચિત્તો દ્રવ્યોપક્રમસ્ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્યથા--દ્વિપદશ્ચતુષ્પદોઽપદઃ । એકૈકઃ પુનર્દ્વિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્યથા--પરિકર્મણિ ચ વ તુ વિનાશે ચ ॥ સૂત્ર ૬૨ ॥

અથ સૂત્રકાર સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ ના સ્વરૂપ પ્રગટ કરતે હૈ--

“સે કિં તં સચિત્તે દ્વવોવક્રમે”-ઇત્યાદિ । ॥ સૂત્ર ૬૨ ॥

શબ્દાર્થ--(સે કિં તં સચિત્તે દ્વવોવક્રમે) હે-મદન્ત ! સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

(સચિત્તે દ્વવોવક્રમે તિવિહે પળ્ળત્તે) ઉત્તર--સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ ૩તીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જૈસે (દુપ્પ ચઉપ્પપ્પ અપ્પ) દ્વિપદ, ચતુષ્પદ ઓર અપદ । ઇન મેં સે નટ નર્તક આદિરૂપ દ્વિપદ સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ હૈ । હસ્તી અશ્વ આદિરૂપ ચતુષ્પદ સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ હૈ । તથા આમ્રાદિ-વૃક્ષરૂપ અપદ સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ હૈ । (એકિકે પુળ દુવિહે પળ્ળત્તે) ઇનમે મી એક એક દો ૨ પ્રકારકા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જૈસે--(પરિક્રમે ય વત્થુ-વિણાને ય) પરિકર્મ મેં ઓર વત્તુ વિનાશ મેં અવશ્થિત વસ્તુ મેં ગુણ વિશેષ કા આધન વરના પરિકર્મ હૈ । ૩સ પરિકર્મ મેં પરિકર્મ-વિષયવાલા દ્રવ્યોપક્રમ હોતા હૈ । દ્વિપદવાલે નટ-નર્તક આદિ જન ઘૃત આદિ દ્રવ્ય કે ઉપયોગ સે જો અપને બલ આદિ કી વૃદ્ધિ કરતે હૈ અથવા ઓર અનેક સાધનો સે કર્ણ એવં સ્કન્ધોં કો વઢાતે હૈ વહ-રિકર્મ કો આશ્રિત કરકે સચિત્ત દ્રવ્યો

હવે સૂત્રકાર સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે--

“સે કિં તં સચિત્ત દ્વવોવક્રમે” ઇત્યાદિ--

શબ્દાર્થ--(સે કિં તં સચિત્તે દ્વવોવક્રમે ?) શિષ્ય-ગુરુને એવે! પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવન્ ! સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમનું કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર--(સચિત્તે દ્વવોવક્રમે તિવિહે પળ્ળત્તે) સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો છે (તં જહા) તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

(દુપ્પ, ચઉપ્પ, અપ્પ) (૧) દ્વિપદ, (૨) ચતુષ્પદ અને (૩) અપદ નટ, નર્તક આદિરૂપ દ્વિપદ સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ છે, ગજ, અશ્વ આદિરૂપ ચતુષ્પદ સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ છે, તથા આમ્રાદિ વૃક્ષરૂપ અપદ સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ છે.

(એકિકે પુળ દુવિહે પળ્ળત્તે) એ પ્રત્યેકના પણ બળ્ળે પ્રકાર કહ્યા છે. (તં જહા) જેમકે (પરિક્રમે ય વત્થુવિણાસે ય) (૧) પરિકર્મનો આશ્રિત કરીને ગુણવિશેષનું આધાન કરવું તેનું નામ પરિકર્મ છે. આ પરિકર્મમાં પરિકર્મવિષયવાળો દ્રવ્યોપક્રમ છે. દ્વિપદવાળા (એ પગવાળા) નટ, નર્તક આદિજન ધી આદિ દ્રવ્યના ઉપયોગથી પોતાના બળ આદિની જે વૃદ્ધિ કરે છે, અથવા બીજા અનેક સાધનોથી કણું અને સ્કન્ધોને

દીકા—શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—‘સે કિં ત’ ઇત્યાદિ—

અથ કોઽસૌ સચિત્તો દ્રવ્યોપક્રમઃ ? ઇતિ । ઉત્તરમાહ—સચિત્તો દ્રવ્યો-
પક્રમસ્ત્રિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ । તદ્વ્યથા—દ્વિપદઃ, ચતુષ્પદઃ, અપદ ઇતિ । તત્ર-દ્વિપદઃ=
નટનર્તકાદિરૂપઃ, ચતુષ્પદઃ=હસ્ત્યશ્વાદિરૂપઃ, અપદઃ=આમ્રાદિષ્ટકરૂપઃ । તત્ર
દ્વિપદાદિષુ પુનરેકકા દ્વિવિધઃ—પરિકર્મણિ ચ વસ્તુવિનાશે ચ । તત્રાવસ્થિતસ્ય ચ
વસ્તુનો ગુણવિશેષાધાનપરિકર્મ, તત્ર પરિકર્મણિ—પરિકર્મવિષયો દ્રવ્યોપક્રમઃ ।

પક્રમ હૈ । કહા બી હૈ કિ ક્રિયા સે વસ્તુઓં કા જા ગુણ વિશેષરૂપ પરિણામ હૈ—
ઉસકા નામ પરિકર્મ હૈ । વસ્તુ કે વિનાશ કો વિષય કરનેવાલા દ્રવ્યોપક્રમ
તવ હોતા હૈ કિ જવ ઉપાય વિશેષોં સે વસ્તુ કે વિનાશ કા હી ઉપક્રમ હોતાહૈ ।

ભાવાર્થ—સૂત્રકારને ઇસ સૂત્રદ્વારા સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ કો ૩ રૂપ મેં
વિભક્ત કિયા હૈ । ૧ દ્વિપદ ૨ ચતુષ્પદ ઓર તીસરા અપદ । દ્વિપદ્ દો
ચરણવાલે પ્રાણી ચતુષ્પદ—ચાર ચરણવાલે જાનવર, અપદ—જિનકે ચરણ નહીં
એસે એકેન્દ્રિય વૃક્ષ આદિ અપદ હૈ । ઇન સબ મેં જીવ હોને સે યે સબ સચિત્ત
હૈ । ઇન તીનોં પ્રકાર કે સચિત્તોં કે વિષય મેં પરિકર્મ ઓર વિનાશ કો
લેકર દ્વિપદાદિ દ્રવ્યોપક્રમ દો ૨-૨ પ્રકાર કા ઓર હોતા હૈ । ઘૃત આદિ
શક્તિવર્ધક પદાર્થોં કે સેવન સે જો યે દ્વિપદ આદિ અપને મેં બલ આદિ
કો વૃદ્ધિ કરતે હૈ વહ પરિકર્મ વિષયવાલા, ઓર ઉપાય વિશેષોં સે વસ્તુ કો
વિનાશ કરનેવાલા જો ઉપક્રમ કિયા જાતા હૈ વહ વિનાશ વિષયવાલા દ્રવ્યો

(ખલાઓને) વૃદ્ધિયુક્ત કરે છે, તે પરીકર્મને આશ્રિત કરીને જે ઉપક્રમ છે તેનું નામ
સચિત્તદ્રવ્યોપક્રમ છે. કહ્યું પણ છે કે કિયાની અપેક્ષાએ વસ્તુઓનું જે ગુણવિશેષ
રૂપ પરિણામ છે તેનું નામ પરિકર્મ છે. વસ્તુના વિનાશને વિષય કરનારો યોગ-
ક્રમ ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે ઉપાયવિશેષો દ્વારા વસ્તુના વિનાશનો જ ઉપક્રમ થાય છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્ર ૧૨૦ સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમના ત્રણ ભેદો બતાવ્યા છે.
(૧) દ્વિપદ, (૨) ચતુષ્પદ અને (૩) અપદદ્વિપદ એટલે એ પગવાળા જીવો, ચતુષ્પદ
એટલે ચાર પગવાળા જાનવરો અને અપદ એટલે જેને પગ નથી એવા એકેન્દ્રિય
વૃક્ષાદિને અહ્વણ કરવા ભેદ્યો. આ બધામાં જીવ હોવાથી તેઓ સચિત્ત છે. આ
ત્રણે પ્રકારના સચિત્તોના વિષયમાં પરિકર્મ અને વિનાશની અપેક્ષાએ દ્વિપદાદિ પ્રત્યેક
દ્રવ્યોપક્રમના બળે પ્રકાર પડે છે. ઘી આદિ શક્તિવર્ધક પદાર્થોના સેવનથી જે
આ દ્વિપદ આદિ સચિત્ત જીવો પોતાના બળ આદિની વૃદ્ધિ કરે છે, તે પરિકર્મ
વિષયવાળો દ્રવ્યોપક્રમ છે, અને ઉપાયવિશેષો દ્વારા વસ્તુનો વિનાશ કરનારો જે
ઉપક્રમ કરવામાં આવે છે તે વિનાશ વિષયવાળો દ્રવ્યોપક્રમ છે. આ કથનનો

द्विपदानां नटनर्त्तकादीनां घृताद्युपयोगेन यद् दलवर्णादिकरणं कर्णकन्धवर्धना-
दिक्रिया वा स सचित्तद्रव्योपक्रमः । उक्तं च--

“परिक्रमं किरियाए, वत्थूणं गुणविसेस परिणामो” ।

छाया--परिक्रमं क्रियया वस्तूनां गुणविशेषपरिणामः ॥इति॥

वस्तुविनाशविषयो द्रव्योपक्रमश्च-यदा उपायविशेषैर्वस्तुनो विनाश एवो
पक्रम्यते तदा भवति ॥सू० ६२॥

द्विविधमप्येतमुपक्रमं वक्तुमुपक्रमते--

मूलम्--से किं तं दुपए उवक्कमे ? दुपए उवक्कमे नडाणं नच्च-
गाणं जल्लाणं मल्लाणं सुट्ठियाणं वेलंगणाणं वंहगाणं पवगाणं लास-
गाणं आइक्खणाणं लंखाणं संखाणं तूणइल्लाणं तुंववीणियाणं का-
वडियाणं मागहाणं । से तं दुपए उवक्कमे ॥ सू० ६३ ॥

छाया--अथ कोऽसौ द्विपद उपक्रमः ? द्विपद उपक्रमो नटानां नर्त्तकानां
जल्लानां मल्लानां मौष्टिकानां विडम्बकानां वथवानां प्लवगानां लासकानाम्

पक्रम हैं । तात्पर्य कहने का यह है कि सचित्त द्विपदों चतुष्पदों और अपदों
कों परिक्रम और विनाश को लेकर जो घृतादिद्रव्यों का उपक्रम आयोजन
सेवन किया जाता है वह परिक्रम और विनाशविषयवाला सचित्त द्विपदादि
द्रव्योपक्रम हैं । ॥सू० ६२॥

इसी विषय को सूत्रकार स्पष्ट करते हैं--

“से किं तं दुपए उवक्कमे” इत्यादि ॥सूत्र ६३॥

शब्दार्थ--(से किं तं दुपए उवक्कमे) हे भगवन् ! द्विपद सम्बन्धी द्रव्यो-
पक्रम का क्या स्वरूप है । ? (दुपए उवक्कमे नडाणं नच्चगाणं जल्लाणं

लावावां ओ छे डे द्विपदो, चतुष्पदो अने अपदोना परिक्रम अने विनाशनी अपे-
क्षाओ ओ धी आदि द्रव्योना उपक्रम (आयोजन-सेवन) करवानां आये छे, ते परि-
क्रम अने विनाशइय विषयवाणो सचित्त द्विपदादि द्रव्योपक्रम छे ॥ सू० ६२ ॥

आ द्विपद सम्बन्धी द्रव्योपक्रमना विषयना सूत्रकार विशेष स्पष्टीकरणु करे छे--

“से किं तं दुपए उवक्कमे” इत्यादि--

शब्दार्थ--(से किं तं दुपए उवक्कमे ?) शिष्य गुरुने ओवो प्रश्न पूछे छे डे डे
भगवन् ! द्विपद सम्बन्धी द्रव्योपक्रमनु स्वरूप केवुं छे ?

आख्यायकानां लङ्घानां मङ्घानां तूणिकानां तुम्बवीणिकानां कावडियानां माग-
धानाम् । स एष पिपद उपक्रमः ॥५०॥ ६३॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—‘से किं त’ इत्यादि । अथ कोऽसौ द्विपद-
उपक्रमः ? उत्तरमाह—यद् नटानां-नाट्यकर्तृणां, नर्तकाणां नृत्यविधायिनां,
जल्लानां-जल्लाः-वस्त्रमादाय क्रीडाकारकाः, विरुदपाठका वा, तेषाम्, मल्लानां=
मल्लाः प्रसिद्धास्तेषां, मौष्टिकानां मुष्टिभिर्गोष्ठिारो मल्लविशेषा मौष्टिकस्तेषाम्,
विदम्बकानाम्=नानावेपधारिणां विदूषकानाम्, कथकानाम्-कथकाः=कथाकारका-
स्तेषाम्, प्लवकानां-प्लवःते ये ते प्लवकाः=गर्त्ताद्गृह्णन्वितारो नद्यादितारका
वा तेषाम्, लासकानाम्-लासकान् गायन्ति ये ते लासकाः, जयशब्द प्रयोक्तारे
भण्डावा, तेषाम्, आख्यायकानाम्-अख्यायकाः=शुभाशुभाख्यायिन-
स्तेषाम् लङ्घानाम्-महतो व शरयाग्रभागं येऽधिरेहन्ति ते लङ्घास्तेषाम्, मङ्घानाम्
ये चित्रपटादिहस्ता भिक्षा चरन्ति ते मङ्घास्तेषाम्, तूणिकानाम्=तूणवाद्यवादिनाम्,

मल्लानां मुष्टियाणां वेलंबगानां वहगाणां पवगानां लासगानां आङ्गखगानां लंखानां
मंखानां तूणइल्लानां तुंबवीणियाणां कावडियाणां मागहाणां) नाट्य करनेवाले नटों
का नृत्यकरनेवालों का, वस्त्र को पकड़कर क्रीडा करनेवाले जल्लों का, अथवा
विरुदावली पढ़नेवालों का पहलवानों का, मुष्टियों से युद्ध करनेवाले मल्लविशेषों
का, अनेक मेषों का धारण करनेवाले विदूषकों का, कथाओं को कहनेवालों
का, गर्त्त आदि को लांघने की अथवा नदी से पार उतारने की क्रिया में
अभ्यस्त बने हुए प्लवकों का रामलीला करनेवालों का अथवा जयशब्द का
प्रयोग करनेवाले भांडों का शुभ और अशुभ को कहनेवाले अख्यायकों का,
बड़े भारी वांस के अग्रभाग पर आरोहण करनेवाले लंखों का, चित्रपट आदि
को हाथ में लेकर भीख मांगनेवाले मंखों का, तूणवाद्य को बजानेवाले तूणियों

उत्तर—(दुपए उपक्रमे नटानां नचगानां जल्लानां मल्लानां, मुष्टियाणां वेलंबगानां
वहगाणां पवगानां लासगानां आङ्गखगानां, लंखानां मंखानां, तूणइल्लानां तुंबवीणि-
याणां कावडियाणां मागहाणां) नाटके डरनार नटोने, नृत्य डरनारा नर्तकोने, वस्त्रने
पकडीने क्रीडा डरनारा जल्लोने अथवा विरुदावली जोलनाराओने पडेलवा-
नोने, मुष्टिकोने (मुठ्ठीओ वडे लडनारा मल्लविशेषोने), अनेक वेषो धारणु डरनार
विदूषकोने, कथाकरोने, गर्त्त आदिने पार डरवानी अथवा नदीने पार डरावतानी
क्रियामां अभ्यस्त रहिता ओवा प्लवकोने, रामलीला डरनारानो अथवा जय शब्दतु
उच्चारणु डरनारा लाडोने, शुभ अने अशुभने डहेनारा अख्यायकोने, घण्टा मोटा
वांस पर आरोहणु डरनारा लजोने (जल्लणीयाओने), चित्रपट आदिने हाथमां
लधने तेनी मददथी लीण्य भागता मंजोने, तंतूवाद्योने जल्लवनारा वधुकोने,

तुम्बवीणिकानाम् तुम्बनिर्मिता चा वीणा सा तुम्बवीणा, तद्वादनं शिल्पं येषां तुम्बवीणिकास्तेषाम्, कावडिकानाम्—‘कावडि’ इति भाषाप्रसिद्धभारवाहकानाम् मागधानाम्—मागधाः=मङ्गल ठाठास्तेषाम्, एषां सर्वेषामपि घृताद्युपयोगेन बलवर्णादिकरणं कर्णरान्धादिवर्द्धनं वा स द्विपद उपक्रमः । एष परिकर्मविषयः सचित्तो द्विपद उपक्रमः यस्तु नटादीनां खङ्गादिभिर्नाश एवोपक्रम्यते—सम्पात्ते स वस्तुविनाशविषयः सचित्तो द्विपदो द्रव्योपक्रमः इति वाक्यमपि प्रकरणवशादोक्षेप्तव्यम् । स एष द्विपद उपक्रमः ॥सू० ६३॥

का, तुम्बडी की वीणा बनाकर उसे बजानेवाले तुम्बवीणिशों का, कावड से भार होनेवालों कावडिकों का, और मङ्गल पाठकों का जो अपने शरीर में घृतादिक द्रव्य के सेवन से शक्ति आदि के संवर्द्धन करने का उपक्रम किया जाता है, अथवा जिन २ और साधनों से बानों को और स्कंधों को बढ़ाया एवं बलिष्ठ किया जाता है वह सब प्रयत्न द्विपद संबन्धी उपक्रम है । यह जो द्विपदों का उपक्रम है वह परिकर्म को विषय करनेवाला है इसलिये यह सचित्त द्विपद उपक्रम है । तथा उन्हीं नट आदिकों का जो खङ्गादि से विनाश करने का उपक्रम किया जाता है वह वस्तु के विनाश से संबन्धित होने के कारण वस्तु विनाश विषयवाला सचित्त द्विपद द्रव्योपक्रम है । इस तरह का वस्तु विनाश विषयक सचित्त द्विपद द्रव्योपक्रम का पाठ सूत्र में नहीं आया है—तो भी प्रकरण के वश से उसे यहां समझ लेना चाहिये । इस प्रकार से यह द्विपद उपक्रम संबन्धी कथन है ।

तुम्बडीनी वीणा बनावीने तेने वगाडनारा तुम्बवीणिशेनो, कावडनी मददथी भार वहन करनार कावडीयाशेनो अने मङ्गलपाठकेनो जे पोताना शरीरमां धी आदिना सेवन, बडे शक्ति आदिना संवर्द्धननो जे उपक्रम करवामां आवे छे. अथवा जे जे भीजां साधनो ।रा कछुनि अने भसाने वृद्धियुक्त अने बलिष्ठ करवामां आवे छे, ते भधां प्रयत्नने द्विपद विषयक उपक्रमकहे छे. आ जे द्विपदोनो उपक्रम छे ते परिकर्मने विषय करनारो छे, तेही ते सचित्त द्विपद उपक्रम छे. तथा ओज नट आदिकेनो तलवार आदिथी जे विनाश करवानो उपक्रम करवामां आवे छे, ते वस्तुना विनाशइय विषयवाणो सचित्त द्विपद द्रव्योपक्रम छे. आ प्रकारनो वस्तुविनाश विषयक सचित्त द्विपद द्रव्योपक्रमनो पाठ सूत्रमां आव्यो नथी, तो पछु आ प्रकरणमां तेनो समावेश करवानुं जरूरी लागवाथी, तेनुं कथन अही थनुं जेअथे. आ प्रकारनुं द्विपद सचित्त उपक्रमनुं स्वइय समजवुं.

અથ ચતુષ્પદવિષયં દ્વિવિધમપ્યુપક્રમં વર્ણયતિ-

મૂલમ્--સે કિં તં ચતુષ્પદ ઉપક્રમે ? ચતુષ્પદ ઉપક્રમે ચતુષ્પ-
યાણં આસાણં હૃત્થીણં ઇચ્છાઈ । સે તં ચતુષ્પદ ઉપક્રમે ॥સૂ૦ ૬૪॥

છાયા--અથ કોડલો ચતુષ્પદ ઉપક્રમઃ ? ચતુષ્પદ ઉપક્રમશ્ચતુષ્પદાનામ્
અશ્વાનાં હસ્તિનામ્, इत्यादि । स एष चतुष्पद उपक्रमः ॥ ॥सू० ६४॥

ભાવાર્થ--સૂત્રકારને જો સચિત્ત કે ભેદરૂપ દ્વિપદ આદિ કા પરિકર્મ
ઔર विनाश विषयक द्रव्योपक्रम कहा है-उसी के द्विपदरूप आद्यभेद के
स्वरूप का वर्णन संक्षेप में इस सूत्रद्वारा किया गया है-नट, नर्तक आदिजनों
का जो अपने में जति बढ़ाने वाले घृत आदि पदार्थ हैं उन पदार्थों के
सेवन आदि करने का जो उनका उपक्रम प्रयत्न-है वह परिकर्म विषयक
द्विपद उपक्रम है । तथा विनाश के साधनभूत तलवार आदि से जो इनके
विनाशकर दिये जाने का उपक्रम होता है, वह विनाश विषयक द्विपद
उपक्रम है । ॥सू० ६३॥

अव चतुष्पद विषयक दोनों प्रकार के उपक्रम का वर्णन सूत्रकार करते हैं-

“से किं तं चतुष्पद” इत्यादि । ॥सूत्र ६४॥

શબ્દાર્થ-(સે કિં તં ચતુષ્પદ ઉપક્રમે) હે મહન્ત ! ચતુષ્પદ ઉપક્રમ
કા કયા સ્વરૂપ છે-(ચતુષ્પદ ઉપક્રમે ચતુષ્પયાણં આસાણં હૃત્થીણં ઇચ્છાઈ)
ચતુષ્પદ અથ, ગજ આદિ જાનવરોં કો અછી ચાલચલને આદિ કી શિક્ષા

ભાવાર્થ--સૂત્રકારે જે સચિત્તના ભેદરૂપ દ્વિપદ આદિના પરિકર્મ અને વિનાશ
વિષયક દ્રવ્યોપક્રમ કહ્યો છે, તેના જે દ્વિપદરૂપ પ્રથમ ભેદના સ્વરૂપનું વર્ણન અહીં
સંક્ષિપ્તમાં કરવાનાં આનું છે--

નટ, નર્તક આદિજનો પોતાની શક્તિ વધારવાને ધી આદિ પદાર્થોનું સેવન
કરવાનો જે ઉપક્રમ-પ્રયત્ન કરે છે તેને પરિકર્મ વિષયક દ્વિપદ ઉપક્રમ કહે છે. તથા
તલવાર આદિ સાધનો વડે તે નટ, નર્તક આદિજનોના વિનાશ કરી નાખવાનો જે
ઉપક્રમ (પ્રયત્ન) થાય છે તેને વિનાશ વિષયક દ્વિપદ ઉપક્રમ કહે છે. ॥ સૂ૦ ૬૩ ॥
હવે સૂત્રકાર ચતુષ્પદ વિષયક બન્ને પ્રકારના ઉપક્રમનું વિષયકનું નિરૂપણ કરે છે-

“સે કિં તં ચતુષ્પદ” ઇત્યાદિ--

શબ્દાર્થ--(સે કિં તં ચતુષ્પદ ઉપક્રમે ?) શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે
હે ભગવન્ ! ચતુષ્પદ ઉપક્રમનું કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર--(ચતુષ્પદ ઉપક્રમે ચતુષ્પયાણં આસાણં હૃત્થીણં ઇચ્છાઈ) ચાપગાં અથ,
ગજ આદિ જાનવરોને સારી ચાલ ચલાવવા આદિ શિક્ષા દેવારૂપ જે ઉપક્રમ છે.

टीका—शिष्यः पृच्छति—‘से किं त’ इत्यादि । अथ कोऽसौ चतुष्पदानाम् अश्वानां हस्तनामित्यादि—अश्वगजमृति चतुष्पदजीवानां शिक्षागुणविशेषकरण-परिकर्मणि—सचित्तद्रव्योपक्रमः, स्वर्गादिभिस्तदेषां विनाशकरण च, वस्तुविनाशे सचित्तद्रव्योपक्रमः, इति वाक्यशेषः । एतन्निगमयन्नाह—स एष उपक्रम इति ॥ सू. ६४ ॥

अथापदविषयं द्विविधमुपक्रममाह—

मू—‘से किं तं अपए उवक्कमे ? अपए उणक्कमे अपयाणं अंबाणं अवाडयाणं इच्छाह । से तं अपओवक्कमे । से तं सचित्त-द्रव्योवक्कमे ॥ सू. ६५ ॥

छाया—अथ कोऽसौ अपद उपक्रमः ? अपद उपक्रमः—अपदानाम् आश्रयणाम् आश्रा-तकानाम् इत्यादि । स एष अपदोपक्रमः । स एष सचित्त द्रव्योपक्रमः ॥ ६४ ॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—‘से किं त’ इत्यादि । अथ कोऽसौ अपद उपक्रमः ? इति । उत्तरमाह—अपद उपक्रमो हि—अपदानां=स्थावरनामकर्मो-दयात् चञ्चनक्रियावर्जितानाम् आश्रयणाम्=आश्रयवृक्षाणाम्, तत्फलानां च, तथा—

देना यह परिकर्म की अपेक्षा सचित्त द्रव्योपक्रम है । तथा इन्हीं जानवरों को तलवार आदि से मार डालना यह विनाश की अपेक्षा सचित्त द्रव्योपक्रम है । इस प्रकार यह सचित्त के भेदरूप चतुष्पद का दोनों प्रकार के द्रव्योपक्रम का कथन है । ॥ सूत्र ६४ ॥

अब सूत्रकार अपद विषयक दोनों प्रकार के उपक्रम का कथन करते हैं—
‘से किं तं अपए’ इत्यादि । ॥ सूत्र ६५ ॥

शब्दार्थ—(से किं तं अपए उवक्कमे) हे भदन्त ! अपद—जो आश्रय एवं आश्रातक आदि वृक्ष और उन के फल हैं कि जिनमें स्थावर नामकर्म के

ते परिक्रमणी अपेक्षाओं सचित्त द्रव्योपक्रम छे. तथा जेज जानवरोंने तलवार आदि वडे मारी नाणवाने जे उपक्रम छे, तेने विनाशनी अपेक्षाओं सचित्त द्रव्यो-पक्रम कहे छे. आ प्रकारे सचित्तना लेदइय चतुष्पदना जन्ने प्रकारना द्रव्योपक्रमनुं अहो वलुन करवासां आयु छे. ॥ सू. ६४ ॥

हुवे सूत्रकार अपद (चरण विहीन जेवो) विषयक जन्ने प्रकारना उपक्रमनुं निरूपण करे छे. ‘से किं तं अपए उवक्कमे’ इत्यादि—

शब्दार्थ—(से किं तं अपए उवक्कमे ?) शिष्य गुरुने जेवो प्रश्न पूछे छे के छे लगवन् ! अपद उपक्रमनुं स्वइय केवुं डोय छे ?

આમ્રાતકાનામ્—આમ્રાતકદૃક્ષાણાં તત્ફલનાં ચ, इत्यादि । अयं भावः—आम्रादि-
वृक्षाणां वृक्षायुर्वेदोक्तपद्धत्या वृद्धिकरणं, तत्फलानां च गते पलालादौ स्थाप-
नादिना झटिति पक्वावस्थापादनं तत्परिकर्मविषयः अपद उपक्रमः । शस्त्रादिना
च यदेषां विनाशकरणं तद् वस्तु विनाशविषयः अपद उपक्रम इति । स एषः
अपदोपक्रमः । स एष सचित्तद्रव्योपक्रम इति ॥सू० ६५॥

अथ—अचित्तद्रव्योपक्रमं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं अचित्तद्रव्योपक्रमे ? अचित्तद्रव्योपक्रमे
खंडाईणं गुडाईणं मच्छंडीणं । से तं अचित्तद्रव्योपक्रमे ॥ सू० ६६॥

છાયા—અથ કોઽસૌ અચિત્તદ્રવ્યોપક્રમઃ ? અચિત્તદ્રવ્યોપક્રમઃ खण्डा-
दीनां गुडादीनां मत्स्यण्डीनाम् । स एषः अचित्त द्रव्योपक्रमः ॥ ६६॥

ટીકા—શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—‘સે કિં ત’ इत्यादि—अथ कोऽसौ अचित्त-
द्रव्योपक्रमः ? इति । उत्तरमाह—अचित्तद्रव्योपक्रमः—खण्डादीनां=‘खांड’ इति

उदय से स्वयं चलन क्रिया नहीं होती है उनकी वृक्षायुर्वेदोक्त पद्धति से
वृद्धि करना—खात आदि डारकर उन्हें बढ़ाने का उपक्रम करना उनके फलों
को खट्टा आदि में भरकर पलाल आदि से उन्हें दबाकर के जल्दी पका लेना
यह सब परिकर्म का विषय करनेवाला अपद उपक्रम है । तथा शस्त्र आदि
से इनका विनाश करना यह वस्तु विनाश विषयक अपद उपक्रम है । इसप्रकार
यह दोनों प्रकारका उपक्रम अपद का द्रव्योपक्रम है । इन तरह यहां तक यह
सचित्त द्रव्य संबन्धी उपक्रम का कथन है । ॥सू० ६५॥

ઉત્તર—આમ્ર (આંખો) આદિ જે વૃક્ષો અને તેમનાં જે જે ફળો છે, જેમના
સ્થાવર નામ કર્મના ઉદયને લીધે જેઓ ચલન ક્રિયાથી રહિત હોય છે, તેમની
વૃક્ષાયુર્વેદોક્ત પદ્ધતિથી વૃદ્ધિ કરવી—ખાતર આદિ નાખીને તેમની સારી રીતે વૃદ્ધિ
થાય એવો પ્રયત્ન કરવો, તેમના ફળોને ખાડા આદિમાં ભરીને તેના પર પરાળ
આદિ દળાવીને તેમને જલદી પકાવવાનો પ્રયત્ન કરવો, તેને પરિકર્મની અપેક્ષાએ
અપદ ઊપક્રમ કહેવાય છે તથા શસ્ત્ર આદિ વડે તે વૃક્ષાદિનો વિનાશ કરવો તેને
વસ્તુ વિનાશવિષયક અપદ ઊપક્રમ કહે છે. આ પ્રકારે બન્ને પ્રકારના અપદ ઊપ-
ક્રમનું નિરૂપણ અહીં પૂરું થાય છે, અને સચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમના બધા ભેદોનું વર્ણન
પણ અહીં સમાપ્ત થાય છે. ॥સૂ. ૬૫॥

ભાષાપ્રસિદ્ધપ્રભૃતીનાં, ગુહાદીનાં=ગુહપ્રભૃતીનાં, મત્સ્યખંડીનામ્-પ્રતલગુહાદીનાં, 'રાવ' इति ભાષાપ્રસિદ્ધાનાં વિજ્ઞેયઃ । અયં ભાવઃ—અચિત્તાનાં સ્વરૂપગુહ મત્સ્ય-ખંડીનાં દ્રવ્યાણામુપાય—વિશેષેણ યન્માધુર્યાધિક્યકરણં તત્પરિકર્મવિષયઃ અચિત્ત-દ્રવ્યોપક્રમઃ । एषामेव यत्सर्वथा विनाशकरणं तद् वस्तुविनाशविषयः अचित्त-द्रव्योपक्रमः । एतन्निगमयन्नाह—'से तं' इत्यादि । स एष अचित्त द्रव्योप-ક્રમ इति ॥સૂ. ૬૬॥

અથ મિશ્રદ્રવ્યોપક્રમમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં મીસણ દઢ્વોવક્રમે ? મીસણ દઢ્વોવક્રમે સે ચેવ થાસગ આયંસગાહમંડિણ આસાઈ । સે તં મીસણ દઢ્વોવક્રમે । સે તં જાણયસરીર ભવિયસરીર વહરિત્તે દઢ્વોવક્રમે । સ તં નોઆગમઓ દઢ્વોવક્રમે । સે કિં તં દઢ્વોવક્રમે સૂ. ૬૭॥

અથ સૂત્રકાર અચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ કા કથન કરતે હૈં—

“સે કિં તં અચિત્ત દઢ્વોવક્રમે” इत्यादि ॥સૂત્ર ૬૬॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં અચિત્તદઢ્વોવક્રમે) હે મદત ! અચિત્ત દ્રવ્યોપ-ક્રમ કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(સ્વંહાદીનાં ગુહાદીનાં મચ્છડીણં, અચિત્તદઢ્વોવક્રમે) સ્વાંહ, ગુહ ઓર રાવ ઇત્ત પદાર્થોં મેં ઉપાય વિશેષ સે જો મધુરતા કી અધિકતા કરદી જાતી હૈ વહ પરિકર્મ વિષયવાલા અચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ હૈ તથા ઇન્હોં પદાર્થોં કા જો સર્વથા વિનાશ કરદિયા જાતા હૈ, વહ વિનાશ વિષયક અચિત્તદ્રવ્યોપક્રમ હૈ । (સે તં અચિત્તદઢ્વોવક્રમે) ઇસ તરહ સે અચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ કા યહ સ્વરૂપ હૈ । ॥સૂત્ર ૬૬॥

હવે સૂત્રકાર અચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં અચિત્તદઢ્વોવક્રમે” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં અચિત્તદઢ્વોવક્રમે?) શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવન્ ! અચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(સ્વંહાદીનાં ગુહાદીનાં મચ્છડીણાં અચિત્તદઢ્વોવક્રમે) ખાંડ, ગોળ, ઇત્યાદિ પદાર્થોંમાં ઉપાય વિશેષો દ્વારા મધુરતાની વૃદ્ધિ કરવા રૂપ જે ઉપક્રમ થાય છે, તેને પરિકર્મ વિષયનો અચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ કહે છે. તથા એજ પદાર્થોંની જે સર્વથા વિનાશ કરી નાખવા રૂપ ઉપક્રમ થાય છે તેને વિનાશ વિષયક અચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ કહે છે. (સે તં અચિત્તે દઢ્વોવક્રમે) આ પ્રકારનું અચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમનું સ્વરૂપ છે. ॥ સૂ. ૬૬ ॥

છાયા—અથ કોડસૌ મિશ્રકો દ્રવ્યોપક્રમઃ સ એવ સ્થાસકાદર્શકાદિ-
મણ્ડિતઃ અથ્વાદિઃ । સ એષ મિશ્રકો દ્રવ્યોપક્રમઃ । સ એષ જ્ઞાયકશરીરભવ્યકશરીર-
વ્યતિરિક્તો દ્રવ્યોપક્રમઃ । સ એષ આગમતો દ્રવ્યોપક્રમઃ । સ એષ દ્રવ્યોપક્રમ ॥મુ. ૬૭॥

ટીકા—શિષ્ય પૂછતિ—‘સે કિં તં’ इत्यादि । અથ દેડસૌ મિશ્રકો
દ્રવ્યોપક્રમઃ ? इति । उत्तरमाह- मिश्रकः=सचित्ताचित्तात्मको द्रव्योपक्रमः-स्थास-
कादर्शकादि मण्डितः-स्थासकः=अश्वाभरणविशेषः, आदर्शः=दृपभग्रीवाभरण
विशेषः, आदि शब्दात् हुङ्कुमादयः, एषां समासः, तैर्मण्डितः=भूषितः अश्वा-

અવ સૂત્રકાર મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમ કા કથન કરતે હૈ—

“સે કિં તં મીસણ દવ્વોવક્રમે” इत्यादि । ॥મુ. ૬૭॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં મીસણ દવ્વોવક્રમે) હે મદન્ત ! મિશ્ર દ્રવ્યોપ-
ક્રમ કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(મીસણ દવ્વોવક્રમે સે ચેવ થાસગઆયંસગાઈમંડિણ આસાઈ—સે તં
મીસણ દવ્વોવક્રમે) સચિત્તાત્મક—મિશ્ર—દ્રવ્યોપક્રમ કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે
હૈ—કિ અચિત્ત સ્થાસક ઓર આદર્શ આદિ સે વિભૂષિત હુણ ઘોડે સે લેકર
વૈલ તક કે જાનવરોં યેં જો શિશ્ના આદિ ગુણ કી વિશેષતા કરને કા ઉપક્રમ
કિયા જાતા હૈ વહ પરિચય વિષયક મિશ્રદ્રવ્યોપક્રમ હૈ । સ્થાસક યહ ઘોડે
કા આભરણ વિશેષ હૈ । આદર્શ યહ વૈલ કા આભરણ વિશેષ હૈ । એક શબ્દ
કા અર્થ સેપ હૈ । સ્થાસક—આદર્શ ઓર આદિ પદ સે ગૃહીત હાંકુમ કા લેપ

હવે સૂત્રકાર મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં મીસણ દવ્વોવક્રમે” इत्यादि

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં મીસણ દવ્વોવક્રમે?) શિષ્ય શુરને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે
—કે હે ભગવાન ! મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(મીસણ દવ્વોવક્રમે સે ચેવ થાસગઆયંસગાઈમંડિણ આસાઈ—સે
તં મીસણ દવ્વોવક્રમે)

સચિત્તાત્મક મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે— અચિત્ત સ્થાસક,
દર્પણ આદિની વિભૂષના થયેલા ઘોડાથી લઈને બળદ પર્યન્તના જાનવરોમાં જે
શિશ્ના આદિ ગુણની વિશેષતા કરવાનો ઉપક્રમ કરવામાં આવે છે, તેને પરિક્રમ
વિષયક મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમ કહે છે. ‘સ્થાસક’ આ ઘોડાનું જોકે ખાસ આભરણ છે
અને દર્પણની ખાસ બળદનું આભરણ વિશેષ છે ‘વૈલ’ આ શબ્દ સેપ (ધે) નો
વાચક છે. સ્થાસક, દર્પણ, હાંકુમનો લેપ આદિ અચિત્ત દ્રવ્યો છે તથા અ²વ,

दिः=अश्वप्रभृत्येऽकान्तो विज्ञेयः । अयं भावः—स्थासकादर्शकादि भूषितानां कृत
कुङ्कुमानां तेषामश्वाद्येडकान्तानां यच्छिक्षादि गुणविशेषकरणं परिकर्मविषयः
मिश्रद्रव्योपक्रमः । तेषां रङ्गादिभिर्विनाशस्तु दस्तुविनाशविषयो मिश्रद्रव्यो-
पक्रम इति । अत्र—अश्वादीनां सचेतनत्वात् रथासकादीनाम् अचेतनत्वात् मिश्र
द्रव्यत्वं बोध्यम् । एतदुपसंहरन्नाह—‘से तं’ इत्यादि । स एष मिश्रका द्रव्यो-
पक्रम इति । ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्योपक्रमः रूकलोऽपि निरूपित
इति सूचयितुमाह—‘से तं’ इत्यादि । स एष ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो
द्रव्योपक्रम इति । नोआगमतः रूकोऽपि द्रव्योपक्रमो निरूपित इति सूचयितुमाह—
‘से तं’ इत्यादि । स एष नोआगमतो द्रव्योपक्रम इति । द्रव्योपक्रमः सर्वो
निरूपित इति सूचयितुमाह—‘से तं’ इत्यादि । स एष द्रव्योपक्रम इति । सू० ६७॥

ये सब अचिच्छ द्रव्य है । तथा अश्व वगैरह सचिच्छ द्रव्य है । इन से जब इन
सचिच्छ पदार्थों को विभूषित किया जाता है—तब ये मिश्र द्रव्य कहलाते हैं । इन
में जो शिक्षा गुण से विशेषता का आपादन होता है यही मिश्र द्रव्योपक्रम
का स्वरूप परिकर्म की अपेक्षा लेकर कहा गया है । तथा जब इनका खड्ग
आदि विनाशक कारणों से विनाश हो जाता है तब वह विनाश को लेकर
मिश्र द्रव्योपक्रम का स्वरूप कहा जाता है । यही मिश्रद्रव्योपक्रम
है । (से तं ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्त द्रव्योपक्रमे) इस
प्रकार ज्ञायकशरीर द्रव्योपक्रम और भव्यशरीर द्रव्योपक्रम से व्यतिरिक्त द्रव्यो-
पक्रम का स्वरूप कहा है । (से तं नोआगमतो द्रव्योपक्रमे—से तं द्रव्योप-
क्रमे) नोआगम की अपेक्षा लेकर यह द्रव्योपक्रम का स्वरूप पूर्णरूप से निरूपित

બળદ, ઘેટાં આદિ સચિત્ત દ્રવ્યો છે. આ સચિત્ત અશ્વ આદિ બળવરોને બળાદે
ઉપર્યુકત સ્થાસક, દર્પણ આદિ અચિત્ત દ્રવ્યો વડે વભૂષત કરવામાં આવે છે,
ત્યારે તેઓ મિશ્ર દ્રવ્ય રૂપ બની બપ છે. એવાં મિશ્ર દ્રવ્ય રૂપ સ્થાસકથી
વિભૂષિત અશ્વાદિમાં જે શિક્ષા આદિ ગુણની વિશેષતા કરવાનો ઉપક્રમ થાય છે
તેનું નામ જ પરિકર્મ વિષયક મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમ છે અને તેમનો તલવાર આદિ
શસ્ત્રો વડે વિનાશ કરવાનો જે ઉપક્રમ થાય છે, તે ઉપક્રમને વિનાશ વિષયક મિશ્ર
દ્રવ્યોપક્રમ કહે છે. આ પ્રકારનું મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમનું સ્વરૂપ છે.

(સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યોપક્રમે)

આ પ્રકારે જાણકશરીર દ્રવ્યોપક્રમ અને ભવ્યશરીર દ્રવ્યોપક્રમથી વ્યતિરિક્ત
(ભિન્ન) એવા દ્રવ્યોપક્રમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અહીં પૂરું થય છે. (સે તં નો
આગમતો દ્રવ્યોપક્રમે સે તં દ્રવ્યોપક્રમે) આ રીતે નોઆગમ દ્રવ્યોપક્રમના બધા

અથ ક્ષેત્રોપક્રમ નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં ચેત્તોવચ્ચક્રમે ? ચેત્તોવચ્ચક્રમે જળણં હલકુલિયા-
ઈહિં ચેત્તાઈં ઉવચ્ચક્રમિજ્જંતિ । સે તં ચેત્તોવચ્ચક્રમ ॥સૂ૦ ૬૮॥

છાયા—અથ કોઽસૌ ક્ષેત્રોપક્રમઃ ? ક્ષેત્રોપક્રમો યત્સ્વલુ હલકુલિકાદિભિઃ
ક્ષેત્રાણ્યુપક્રમ્યન્તે । સ એવ ક્ષેત્રોપક્રમઃ ॥૬૮॥

ટીકા—શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—સે કિં તં 'ઇત્યાદિ । અથ કોઽસૌ ક્ષેત્રોપક્રમઃ ? इति।

ઉત્તરમાહ—ક્ષેત્રોપક્રમઃ-ક્ષેત્રાણામુપક્રમઃ-ક્ષેત્રસમ્બન્ધ્યુપક્રમઃ યત્સ્વલુ હલ-

હો ચુકા । इसके निरूपण हाने से द्रव्योपक्रम का समस्त स्वरूप भी निरूपित
हो गया ऐसा जानना चाहिये ।

ભાવાર્થ—સચિત્તાચિત્ત દ્રવ્ય મેં જો વિશેષતા કા આષાદન કિયા જાતા
હૈ વ્રહ પરિકર્મ વિષયવાલા મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમ હૈં ઓર સચિત્તાચિત્તરૂપ મિશ્ર
દ્રવ્ય વા જો સ્વજ્ઞાદિ વિનાશક કારણોં સે વિનાશ કિયા જાતા હૈ, વ્રહ વિનાશ વિષયક
સચિત્તાચિત્ત દ્રવ્યોપક્રમ હૈ—ઇસ પ્રકાર યહાં તક દ્રવ્યોપક્રમ સે સંબન્ધિત જિતના
મા વર્ણન હૈ વ્રહ સર્વ સૂત્રકાર ને કર દિયા હૈ । ॥મૂત્ર ૬૭॥

अब सूत्रकार क्षेत्रोपक्रम का स्वरूप प्रकट करते हैं—

“से किं तं चेतोवचकमे” इत्यादि । सूत्र ॥६८॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ચેત્તોવચ્ચક્રમે) હે ભદ્રન્ત ! ક્ષેત્રોપક્રમ કા વચા
સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(ચેત્તોવચ્ચક્રમે જળણં હલકુલિયાઈહિં ચેત્તાઈં ઉવચ્ચક્રમિજ્જંતિ—સે

લેદોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અહિં સંપૂર્ણ થાય છે, અને તેનું નિરૂપણ થઈ જવાને લીધે
દ્રવ્યોપક્રમના બધા લેદો અને પ્રલેદોનું નિરૂપણ પણ સંપૂર્ણ થઈ જાય છે એમ સમજવું.

ભાવાર્થ—સચિત્તાચિત્ત દ્રવ્યમાં (મિશ્ર દ્રવ્યમાં) જે વિશેષતાનું આપાદન
કરવામાં આવે છે, તે પરિકર્મ વિષયક મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમ છે. અને સચિત્તાચિત્ત
રૂપ મિશ્ર દ્રવ્યોનો જે શસ્ત્રાદિ રૂપ વિનાશક કારણો વડે વિનાશ કરવામાં આવે છે,
તેને વિનાશ વિષયક મિશ્ર દ્રવ્યોપક્રમ કહેવાય છે. આ રીતે અહીં સુધીમાં દ્રવ્યો-
પક્રમ સાથે સંબંધ રાખનાર એવું સમસ્ત વર્ણન સૂત્રકારે સમાપ્ત કર્યું છે. ॥ સૂ૦ ૬૭॥

હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રોપક્રમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

“(સે કિં તં ચેત્તોવચ્ચક્રમે)” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—“સે કિં તં ચેત્તોવચ્ચક્રમે” હે ભગવન્ ક્ષેત્રોપક્રમનું શું સ્વરૂપ

છે ? (ચેત્તોવચ્ચક્રમે જળણં હલકુલિયાઈહિં ચેત્તો ઉવચ્ચક્રમિજ્જંતિ સે તં

कुलिकादिभिः—हलं प्रसिद्धम्, कुलिकं=हलविशेषः तत् लघुतरं काष्ठं खलु तृणादि-
च्छेदनार्थमुपयुज्यते । तदादिभिः क्षेत्राणि उपक्रम्यन्ते—बीजवपनयोग्यानि क्रियन्ते।
अयं भावः—हलकुलिकादिभिः क्षेत्राणां यद्बीजवपनयोग्यतां करणं तत्परिकर्मविषयः
क्षेत्रोपक्रमः । तथा—गजबन्धनादिभिर्यत् क्षेत्राणि उपक्रम्यन्ते=विनाश्यन्ते, तद् वस्तु
विनाशविषयः क्षेत्रोपक्रमः । गजमूत्रपुरिषदिना क्षेत्रगतबीजप्ररोहणशक्तिर्विनाश्यते,
इति विनाशानि क्षेत्राण्युच्यन्ते । इत्थं द्विविधः क्षेत्रोपक्रमो बोध्य इति ।

ननु क्षेत्रगत पृथिव्यादि द्रव्याणामेव एतौ परिकर्मविनाशौ । इत्थं च

तं खेतोवक्त्रमे) क्षेत्रोपक्रम का स्वरूप इस प्रकार से है कि जो हल एवं कुलिका—
तृणादिको खेत में से दूर करने के लिये काम में लिये गये एक प्रकार का हल
जैसा लघुतर काष्ठ—आदि से जोतकर खेत बीज वपन (बोने) के योग्य बनाये जाते
हैं वह क्षेत्रोपक्रम का स्वरूप है । यह क्षेत्रोपक्रम परिकर्म और विनाश
को लेकर दो प्रकार का है—इनमें जो हल आदि से जोतकर क्षेत्र को
बीजोत्पादन की योग्यतावाला बनाना यह परिकर्म विषयक क्षेत्रोपक्रम है
तथा खेतों में हाथी आदि कों को बांधकर उन्हें बीजवपन (बोने) के अयोग्य
बना देना यह वस्तु विनाश विषयक क्षेत्रोपक्रम है । हाथी की मूत्र और
लिङों से खेत में बीजोत्पादन करने की शक्ति का नाश हो जाता है । इस
प्रकार यह दोनों प्रकार का क्षेत्रोपक्रम जानना चाहिये ।

शंका—परिकर्म और विनाश जो होते हैं वे क्षेत्रगत पृथिवी आदि
द्रव्यों के ही होते हैं—

खेतोवक्त्रमे) क्षेत्रोपक्रमनुं स्वरूप आ प्रकारनुं छे जे हुण अने कुलिक (जेतरमांथी
तृणादिकोने दूर करवाने भाटे ओक प्रकारनुं हुण जेपुं लघुतर काष्ठ विशेष वपराय
छे तेनुं नाम कुलिक छे.) आदि वडे जेडीने जेतरेने भीज वाववाने योग्य बनाववानुं
कार्य थाय छे तेने क्षेत्रोपक्रम कहे छे. ते क्षेत्रोपक्रमना परिकर्म अने विनाशनी
अपेक्षाओ जे लेह पडे छे हुण आदि वडे जेडीने जेतरेने जे भीजोत्पादननी योग्य-
तावाणु बनाववानो उपक्रम (प्रयत्न) थाय छे, तेने परिकर्म विषयक क्षेत्रोपक्रम कहे
छे. तथा जेतरेमां हाथी आदिने बांधीने तेने भीजोत्पादनने भाटे अयोग्य बनाव-
वानो जे उपक्रम थाय छे तेने विनाश विषयक क्षेत्रोपक्रम कहे छे. ओपुं मानवामां
आवे छे के हाथीना मूत्र, मण आदि जे जेतरेमां पड्युं होय ते जेतरेनी भीजो-
त्पादन शक्तिनो नाश थछ जाय छे आ प्रकारे अहीं जन्ने प्रकारना क्षेत्रपरिकर्मनुं
स्वरूप प्रकट करवामां आओयुं छे.

शंका— परिकर्म अने विनाश जे थाय छे ते तो क्षेत्रगत पृथ्वी आदि
द्रव्योंनो ज थाय छे. तेथी तेने क्षेत्रोपक्रम कहेवाने गहवे द्रव्योपक्रम ज कहेवे।

દ્રવ્યોપક્રમ એવાય ન તુ ક્ષેત્રોપક્રમઃ, તર્હિ કથં ક્ષેત્રોપક્રમઃ ? इति चेत् उच्यते—
ક્ષેત્રં હિ આકાશમુચ્યતે, તસ્ય ચામૂર્ત્ત્વાત્તદુપક્રમો ન સંભવતિ, તથાપિ તદા-
ધેયત્વેન સ્થિતાનાં પૃથિવ્યાદિ દ્રવ્યાણાં ચ ઉપક્રમઃ સ ક્ષેત્રોઽપ્યુપચર્યતે । લોકે-
ઽપિ યથા ‘મઞ્ચાઃ ક્રોશન્તી’—ત્યાદૌ આધેયતદધર્માણામાધારે ઉપચારો ભવતિ । ઉત્તંચાપિ
‘સ્વેત્તમરૂપં નિચં, ન ત સ પરિકર્મણં ન ચ વિનાશો ।

આદેયમયવસેણ ઉ, કરણવિનાસોવયારો ઉ” ॥ ૧ ॥

इसलिये यह क्षेत्रोपक्रम न होकर द्रव्योपक्रम ही हुआ फिर इसे क्षेत्रोप-
क्रम कैसे कहा—

उत्तर—क्षेत्र शब्द का अर्थ आकाश है । और यह आकाशरूप क्षेत्र
अमूर्त है—अतः इसका उपक्रम नहीं होसकता है । फिर भी इस में आधेय
रूप से वर्तमान जो पृथिविव्यादि द्रव्य है, उनका तो उपक्रम होता है इसलिये
उनका उपक्रम आधाररूप आकाश में उपचरितकर लिया जाता है । इसलिये
क्षेत्रोपक्रम बन जाता है । लोक में भी जैसे “मञ्चाःक्रोशन्ति” मंचबोलते हैं ।
खेत रक्षा के लिये खेत के लिये खेत के पाली पर जो घरविशेष बनाते हैं
उसको मंच कहते हैं, मंच बोलते हैं ऐसा जो कह दिया जाता है—इह आधेय
रूप पुरुषादिकों के धर्मों को आधार में उपचरित करके ही कहा जाता
है—कहा भी है—‘स्वेतमरूपे’ इत्यादि—उस का अर्थ यही है—कि क्षेत्र तो
अरूपी और नित्य है । उसका न परिकर्म हो सकता है और न विनाश,

જોઈએ. છતાં અહીં તેને ક્ષેત્રોપક્રમ રૂપે શા માટે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે?

ઉત્તર—ક્ષેત્રા શબ્દનો અર્થ આકાશ થાય છે, અને આ આકાશરૂપ ક્ષેત્ર
અમૂર્ત છે તેથી તેનો ઉપક્રમ થઈ શકતો નથી. છતાં પણ તેમાં આધેય રૂપે વર્ત-
માન જે પૃથ્વી આદિ દ્રવ્ય છે તેમનો તો ઉપક્રમ થાય છે. તેથી તેમનો ઉપક્રમ
આધાર રૂપ આકાશમાં ઉપચરિત કરી લેવામાં આવે છે. તેથી ક્ષેત્રોપક્રમ ઘટિત થઈ
જાય છે. લોકોમાં પણ “મઞ્ચાઃ ક્રોશન્તિ” “મંચ બોલે છે,” એવું કહેવામાં
આવતું હોય છે. ખેતરની રક્ષા માટે એક માંચડો બનાવ્યો હોય છે. ત્યાં બેઠો
બેઠો કેઈ પુરુષ ખેતરની રખવાળી કરે છે મંચ પર બેઠેલો પુરુષ બોલતો હોય
ત્યારે કેટલીક વખત “મંચ બોલે છે,” આ પ્રકારનો પણ વ્યવહાર થતો લેવામાં
આવે છે. આધેય રૂપ પુરુષના ધર્મોને આધાર રૂપ મંચમાં ઉપચરિત કરીને આ
પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. કહ્યું પણ છે કે “સ્વેતમરૂપે” ઇત્યાદિ—આ સૂત્રપા-
ઠનો પણ એવો જ અર્થ છે કે ક્ષેત્ર તો અરૂપી અને નિત્ય છે. તેનું પરિકર્મ

छाया—क्षेत्रग्रहं नित्यं न तस्य परिक्रमं न च विनाशः ।

आधेयगतवशेनैव करणविनाशोपचारोऽत्र ॥ इति ।

इत्थं च 'क्षेत्रोपक्रमः' उक्तावपि न दोषः । सम्प्रति प्रकृतमुपसंहरन्नाह—
'से तं' इत्यादि । स एष क्षेत्रोपक्रम इति ॥ सू० ६८ ॥

अथ कालोपक्रमं निरूपयति—

मूलम्—से किं तं कालोवक्कमे ? कालोवक्कमे जण्णं नालियाई हिं
कालस्सोवक्कमणं कीरइ । से तं कालोवक्कमे ॥ सू० ६९ ॥

छाया—अथ कोऽसौ कालोपक्रमः ? कालोपक्रमो यत्खलु नालिकादिभिः कालस्यो-
पक्रमणं क्रियते । स एष कालोपक्रमः ॥ ६९ ॥

टीका—शिष्यः पृच्छति—'से किं तं' इत्यादि ? इति । उत्तरमाह—
कालोपक्रमो हि ह भवति, यत्खलु नालिकादिभिः—नालिका=ताम्रादिमय घटिका,

परन्तु क्षेत्र में जो करण और विनाश वा व्यवहार होता है वह आधेयगत-
वस्तु के वरण और विनाश के उपचार से होता है । इस प्रकार क्षेत्रोपक्रम
कहने में कोई दोष नहीं है । इस तरह यह क्षेत्रोपक्रम का स्वरूप है ॥ सू० ६८ ॥

अब सूत्रकार कालोपक्रम को स्वरूप प्रकट करते हैं—

“से किं तं कालोवक्कमे” इत्यादि । ॥ सूत्र ६९ ॥

शब्दार्थ—(से किं तं कालोवक्कमे) हे भदन्त ! कालोपक्रम का क्या स्वरूप है ?

(कालोवक्कमे जण्णं नालियाई हिं कालस्सोवक्कमणं कीरइ । से तं
कालोवक्कमे) कालोपक्रम का स्वरूप इस प्रकार से है—जो नालिका
तथा घटी आदि से कालका यथावत् स्वरूप परिज्ञात हो
जाता है—वह कालोपक्रम है । ताम्रआदि का एक छोटी सी घटी

પણ થઈ શકતું નથી અને તેનો વિનાશ પણ થઈ શકતો નથી. પરન્તુ ક્ષેત્રમાં જે
કરણ અને વિનાશનો વ્યવહાર થાય છે. તે આધેયગત વસ્તુના કરણ અને વિના-
શનો ઉપચારની અપેક્ષાએ થાય છે. આ પ્રકારે તેને ક્ષેત્રોપક્રમ કહેવામાં કોઈ દોષ
નથી. આ પ્રકારનું ક્ષેત્રોપક્રમનું સ્વરૂપ છે ॥ સૂ० ૬૮ ॥

“સે કિં તં કાલોવક્કમે” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં કાલોવક્કમે?) શિષ્ય શુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે
ભગવન્ ! કાલોપક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(કાલોવક્કમે જણ્ણં નાલિયાઈ હિં કાલસ્સોવક્કમણં કીરइ—સે તં
કાલોવક્કમે) કાલોપક્રમનું સ્વરૂપ આ પ્રકારે કહ્યું છે—નાલિકા આદિ વડે કાળના
યથાવત્ સ્વરૂપનું જે પરિજ્ઞાન થાય છે તેનું નામ, કાલોપક્રમ છે. તામ્ર આદિની

इयं हि दाडिमपुष्पाकाराऽधच्छिद्रा भवति। अधश्छिद्रेण नालिका मध्ये जलं प्रविशति। जलेन भृतायां नालिकायां कालमानो निश्चीयते। आदि पदात् शंकुच्छाया नक्षत्रचारादयोऽपि बोध्याः। एभिरपि कालो मीयते। एतैः—कालमापकसाधनैः कालस्योपक्रमं क्रियते। अयं भावः—नालिकाशंकुच्छायानक्षत्रचारादिभिर्वत् 'एतावान् पौरुषादिकालोऽतिक्रान्तः' इति परिज्ञायतै स परिकर्मविषयः कालोपक्रमः। अत्र कालस्य यथावत्परिज्ञानमेव परिकर्म बोध्यम्। तथा—नक्षत्रादि चारैः कालस्य यद् विनाशनं स वस्तुविनाशविषयः कालोपक्रमः। श्रूयते हि लोकं

बनाई जाती है। उसका आकार दाडिम—अनाके पुष्प जैसा होता है? इसके नीचे एक छेद होता है? नीचे के छेद से इसमें जल प्रविष्ट होता है। जब यह जल से भरा जाती है तो इससे काल का मान निश्चित किया जाता है। यहां पर आदि पद से शंकुच्छाया और नक्षत्रों की चाल आदि ग्रहण हुई है। इन से भी काल का मान जाना जाता है। इस तथे इन कालमापक साधनों से काल का उपक्रम किया जाता है।

तात्पर्य कहने का यह है कि इन नालिका—शंकुच्छाया और नक्षत्रचाल आदि से जो “इतना पौरुषादिकाल व्यतीत हो चुका” सा जाना जाता है वह परिकर्म विषयवाला कालोपक्रम है। काल का यथावत् परिज्ञान होना ही यहां परिकर्म जानना चाहिये। तथा नक्षत्र आदिकों की चाल से जो काल का विनाश होता है वह वस्तुविनाश विषयक कालोपक्रम है। लोक में ऐसा

એક નાની સરખી ઘડિયાળ બનાવવામાં આવે છે. તેનો આકાર દાડમના પુષ્પ જેવો હોય છે. તેની નીચે એક છિદ્ર હોય છે. આ સાધનને પાણીથી ભરેલા કોઈ પાત્રમાં મૂકવામાં આવે છે. તે છિદ્ર દ્વારા તેમાં પાણી દાખલ થવા માંડે છે. બ્યારે તે સાધન (નાલિકા) જળઘડી પાણીથી ભરાઈ જાય છે ત્યારે તેની મદદથી કાળનું માપ નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. અહીં ‘આદિ’ પદ વડે શંકુચ્છાયા અને નક્ષત્રોની ચાલ આદિ ગ્રહણ થયેલ છે. તેમની મદદથી પણ કાળનું માપ નીકળી શકે છે. આ પ્રકારે આદિ કાલમાપક સાધનો વડે કાળનો ઉપક્રમ કરવામાં આવેલ છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે આ નાલિકા (જળઘડી) શંકુચ્છાયા (સૂર્ય ઘડી) અને નક્ષત્રોની ચાલ આદિ દ્વારા “આટલા પહોર આટલી ઘડી આદિ વ્યતીત થઈ ગયા આ પ્રકારનું કાળવિષયક જે જ્ઞાન થાય છે તેને પરિકર્મ કાલોપક્રમ કહે છે. કાળનું યથાવત્ પરિજ્ઞાન થવું તેનું નામ અહીં પરિકર્મ સમજવું. તથા નક્ષત્ર આદિકોની ચાલથી કાળનો જે વિનાશ થાય છે, તે વસ્તુવિનાશવિષયક કાલોપક્રમ સમજવો. લોકોમાં એવી વાત થતી સાંભળ-

‘अनेन ग्रहन्क्षत्रादिचारेण कालो विनाशितः, न भविष्यन्त्यधुना धान्यानि’—
इति । उक्तं च—

“छायाए नालियाए, व परिकम्मं से जहत्थं विन्नाणे ।

रिक्खाइयचारे हि य, तस्स विणासो विवज्जासो ॥१॥

छाया—छायया नालिकया वा परिकर्म तस्य यथार्थविज्ञानम् ।

ऋक्षादिकचारैश्च, तस्य विनाशो विपर्यासः ॥१॥

इत्थं वस्तु विनाशविषयः कालोपक्रमो बोध्यः । प्रकृतमुपसंहरन्नाह—‘से
तं’ इति । स एषकालोपक्रम इति ॥६९॥

अथ भावोपक्रमं निरूपयति—

मूल५—से किं तं भावोवक्कमे ? भावोवक्कमे दुविहे पणत्ते,
तं जहा आगमओ य नोआगमओ य । आगमओ भावोवक्कमो
नाणए उववत्ते । नोआगमओ भावोवक्कमे दुविहे पणत्ते, तं जहा
पसत्थे, य अपसत्थे य । तत्थ अपसत्थे ‘डोडिणिगणिया’ अभच्चा-
ईणं । पसत्थे गुरुमाइणं । से तं नोआगमओ भावोवक्कमे । से तं
भावोवक्कम । से तं उवक्कम ॥सू० ७०॥

सुना जाता है कि इस ग्रह नक्षत्र आदि की चाल से काल नष्ट हो गया—
अब अनाज पैदा नहीं होगा । वहा भी है—‘छायया’ इत्यादि उसका अर्थ
इस प्रकार से है कि छाया से अथवा नालिका से जो काल का यथार्थ परि-
ज्ञान है वह परिकर्म है । तथा नक्षत्रादिकों की गति से उसमें जो विपरीत
ता है वह काल का यह वस्तु विनाश विषयक कालोपक्रम है । इस तरह से
यह कालोपक्रम का स्वरूप वर्णन है । ॥सू० ६९॥

वामां आवे छे के आ नक्षत्रनी चाल आदिथी काण नष्ट थर्थ गये—उवे अनाज
पेदा नही थाय. कहुं पणु छे के— “छाया” इत्यादि—आ सूत्रपाठनो लावाथ नीचे
प्रमाणे छे—छायाथी अथवा नालिका आदिथी ने काणतुं यथार्थ परिज्ञान थाय छे
तेनुं नाम परिकर्म छे, तथा नक्षत्रादिथीनी गतिथी तेमां ने विपरीतता आवे छे,
ते काणना विनाशइय छे. आ प्रकारना काणना वस्तुविनाश विषयक आ कालोपक्रम
छे. आ प्रकारे कालोपक्रमना विषयतुं निरूपणु अही संपूर्ण थाय छे, ॥ सू. ६९ ॥

છાયા--અથ કોડસૌ ભાવોપક્રમઃ ? ભાવોપક્રમો દ્વિવિધઃ પ્રજ્ઞસઃ, તથા-
આગમતથ નોઆગમતથ । આગમતો ભાવોપક્રમો જ્ઞાયક ઉપયુક્તઃ । નોઆગમતો
ભાવોપક્રમો દ્વિવિધઃ પ્રજ્ઞસઃ, તથા-પ્રશસ્તશ્ચાપ્રશસ્તશ્ચ । તત્ર-અપ્રશસ્તો ડોડિણિ
ગણિકાડમાંત્યાદીનામ્ । પ્રશસ્તો ગુર્વાદીનામ્ । સ એવ નોઆગમતો ભાવોપક્રમઃ ।
સ એવ ભાવોપક્રમઃ । સ એવ ઉપક્રમઃ ॥૭૦॥

ટીકા--શિષ્યઃ પૃચ્છતિ-‘સે કિં તં’ इत्यादि । અથ કોડસૌ ભાવોપક્રમઃ
? इति । ઉત્તરમાહ-ભાવોપક્રમો દ્વિવિધઃ પ્રજ્ઞસઃ, તદ્ યથા-આગમતથ નોઆગમ-
તથ । તત્ર-આગમતઃ । આગમમાશ્રિત્ય ઉપક્રમો હિ જ્ઞાયકઃ=ઉપક્રમ
શબ્દાર્થઃ ઉપયુક્ત=ઉપક્રમે ઉપયોગવાંશ્ચ વોધ્યઃ । અયં ભાવઃ-ઉપક્રમ-

અવ સૂત્રકાર ભાવોપક્રમ કા નિરૂપણ કરતે હૈ-

“સે કિં તં ભાવોવક્રમે इत्यादि । ॥સુ૦ ૭૦॥

શબ્દાર્થ--(સે કિં તં ભાવોવક્રમે) હે મહન્ત ! ભાવોપક્રમ કા કયા
સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર--(ભાવોવક્રમે દુવિહે પળ્ણત્તે) ભાવોપક્રમ દો પ્રકાર કા હા ગા
હૈ । (તં જહા) ઉસકે વે પ્રકાર વે હૈ--(આગમઓ ય નોઆગમઓ ય) ૧ આગમ
કો આશ્રિત કરકે ભાવોવક્રમ હોતા હૈ ઓર દૂસરા નોઆગમકો આશ્રિત કરકે
ભાવોવક્રમ હોતા હૈ. (જાણુ ઉવઉત્તે આગમઓ ભાવોવક્રમે) જો ઉપક્રમ
શબ્દ કે અર્થ વો જાનતા હૈ ઓર ઉસમેં ઉપયોગ સે યુક્ત હૈ વહ આગમ સે
ભાવોવક્રમ હૈ ।-

હવે સૂત્રકાર ભાવોપક્રમનું નિરૂપણ કહે છે-

“સે કિં તં ભાવોવક્રમે” इत्यादि-

શબ્દાર્થ--(સે કિં તં ભાવોવક્રમે?) શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે
હે ભગવન્ ! ભાવોવક્રમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર--(ભાવોવક્રમે દુવિહે પળ્ણત્તે) ભાવોવક્રમના બે પ્રકાર કહ્યા છે. (તં જહા)
તે બે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

(આગમઓ ય, નોઆગમઓ ય) (૧) આગમને આશ્રિત કરીને જે ભાવોવક્રમ
થાય છે તેને ‘આગમ ભાવોવક્રમ’ કહે છે. (૨) નોઆગમને આશ્રિત કરીને થતા
ભાવોવક્રમને-‘નોઆગમ ભાવોવક્રમ’ કહે છે (જાણુ ઉવઉત્તે આગમઓ ભાવોવક્રમે)
જે ઉપક્રમ શબ્દના અર્થને બાળે છે અને તેમાં ઉપયોગથી યુક્ત છે, તે આગમની
અપેક્ષાએ ભાવોવક્રમ છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-ઉપક્રમ અને ઉપાય,
આ બંને એકાર્થક શબ્દો છે. ભગવાન તીર્થંકર દ્વારા કથિત અનુશાસનના નાનના

ઉપાયઃ, સ ચેહ—મગવદનુશાસનજ્ઞાનસાધનરૂપો ગ્રાહ્યઃ । ઉક્તં ચ—

“સોચ્ચા મગવાણુસાક્ષણં, સચ્ચે તત્થ કરેજ્જુવકમ્” ॥”

છાયા—શ્રુત્વા મગવદનુશાસનં સત્યં તત્ર કુર્યાદુપક્રમમ્—ઇતિ—

વ્યાખ્યા—સત્યં=યથાર્થં મગવતા તીર્થંકરેણ પ્રોક્તમનુશાસનં શ્રુત્વા તત્ર=અનુશાસને ઉપક્રમં=તત્પ્રાપ્ત્યુપાયં કુર્યાત્—ઇત્યર્થઃ ।

ઇત્યં ચ મગવદુક્તાનુશાસનપ્રાપ્ત્યુપાયસ્તત્રોપક્રમે ઉપયુક્તશ્ચ આગમતો ભાવોપક્રમ ઇતિ ।

નોઆગમતો ભાવોપક્રમોઽપિ ટ્વિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ । તદ્ યથા પ્રશસ્તશ્ચ, અપ્રશસ્તશ્ચ । इह भावशब्दः—अभिप्रायाख्यो जीवद्रव्यपर्यायोऽभिमतः । उक्तं च—भावामिख्याः पञ्च स्वभावसत्ताऽऽत्मयोः यभिप्राया इति । ततश्च—भावस्य

इसका भाव यह है कि उपक्रम और उपाय ये एकार्थक शब्द हैं—मगवान् तीर्थंकर द्वारा कथित अनुशासन के ज्ञान का साधनरूप वह उपक्रम यहां ग्राह्य हुआ है । अन्यत्र ऐसा ही कहा है—(सोचचा) इत्यादि । कि मगवान् के द्वारा कथित अनुशासन विलकुल सत्य है—उसे श्रवणकर श्रोता का कर्तव्य है कि वह उसकी प्राप्ति का उपाय करें । इस प्रकार मगवदुक्त अनुशासन की प्राप्ति का उपाय जानने वाला ज्ञाता उस उपक्रम में उपयुक्त होता हुआ आगम से भावोपक्रम है । (नोआगमओ भावोवक्कमे दुविहे पणत्ते—तं जहा) नो आगमको आश्रित करके भावोपक्रम दो प्रकारका कहा गया है । जैसे (पसत्थे य अपसत्थे य) एक प्रशस्त और दूसरा अप्रशस्त । यहां पर भाव शब्द का अर्थ अभिप्राय है और यह जीव द्रव्य का पर्यायरूप से माना गया है । कहा भी है (भावामिख्याः) भावके पांच नाम हैं स्वभाव १, सत्ता २, आत्मा ३, योनि ४, और अभिप्राय ५ । इस तरह

સાધનરૂપ તે ઉપક્રમ અહીં ગ્રાહ્ય થયો છે. અન્યત્ર પણ એવું જ કહ્યું છે કે ‘સોચ્ચા’ ઇત્યાદિ—તીર્થંકર ભગવાન દ્વારા કથિત અનુશાસન સર્વથા સત્ય છે. તેને શ્રવણ કરનાર શ્રાવકનું તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય કરવાનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે. આ પ્રકારે ભગવદુક્ત અનુશાસનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય જ્ઞાતાને ઉપક્રમમાં ઉપયુક્ત (ઉપયોગ પરિણામથી યુક્ત) હોવાને કારણે આગમની અપેક્ષાએ ભાવોપક્રમરૂપ હોય છે.

(નોઆગમઓ ભાવોવક્કમે દુવિહે પણત્તે) નોઆગમ ભાવોપક્રમ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. (તં જહા) તે બે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે— (પસત્થે ય અપસત્થે ય) (૧) પ્રશસ્ત અને (૨) અપ્રશસ્ત અહીં ભાવ શબ્દનો અર્થ અભિપ્રાય છે, અને તે જીવ દ્રવ્યનો પર્યાયરૂપ માનવામાં આવ્યો છે. કહ્યું પણ છે કે “ભાવામિખ્યાઃ” ભાવના પાંચ નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) સ્વભાવ, (૨) સત્તા, (૩) આત્મા, (૪) યોનિ

પરકીયાભિપ્રાયસ્ય ઉપક્રમણં=યથાવત્પરિજ્ઞાનં ભાવોપક્રમ इति । તત્ર=દ્વિવિધે નોઆગમતો ભાવોપક્રમે, અપ્રશસ્તા ભાવોપક્રમઃ—ડોડિણિ ગણિકાઽમાત્યાદીનાં બોધપ્રઃ । અયમાશયઃ—ડોડિણિનામ્ન્યા બ્રાહ્મણ્યા ગણિક્યા અમાત્યેન ચ યત્ પરાભિપ્રાયરૂપસ્ય ભાવસ્ય યથોવત્ ઉપક્રમઃ—પરિજ્ઞાનં કૃતં તદ્ નોઆગમતો-ઽપ્રશસ્ત ભાવોપક્રમઃ । અપ્રશસ્તત્વં ચાસ્ય સંસારફલત્વાત્, इति । ડોડિણ્યાદિ ભિર્ગથા પરાભિપ્રાયઃ પરિજ્ઞાતઃ પ્રસંગવશાત્તદુચ્યતે—

આસીત્કાઽપિ ડોડિણિ નામ્ની બ્રાહ્મણી । તસ્યા આસંસ્તિસ્ત્રો દુહિતરઃ । સા તાઃ પરિગાદ્યૈવં ચિન્તિતવતી-જામાતૃણામભિપ્રાયં પરિજ્ઞાય દુહિતરઃ શિક્ષણીયાઃ

પરકીય ભાવ અભિપ્રાયકા યથાવત્ પરિજ્ઞાન હોના ઇસ કા નામ ભાવોપક્રમ હૈ । (તત્થ) નોઆગમ કી અપેક્ષા સે દ્વિવિધ હુએ ભાવોપક્રમ મેં જો અપ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ હૈ—વહ ડોડિણિ બ્રાહ્મણી ગણિકા, ઔર અમાત્ય આદિ કોં મેં જાનના ચાહિયે । ડોડિણિ નામ કી બ્રાહ્મણી એક વેશ્યા ઔર એક અમાત્ય થા સવ પર કે અભિપ્રાય કા જો યથાવત્ પરિજ્ઞાત કર લિયા કરતે થે વહ ઉનકા નોઆગમ સે અપ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ થા । અપ્રશસ્તતા ઇસ મેં ઇસલિયે હૈ કિ યહ સંસારરૂપ ફલ કા જનક હોતા હૈ—ડોડિણિ આદિ ને જિસ પ્રકાર સે પર કા અભિપ્રાય જાના—પ્રસંગવશ ઉસે યહાં દર્શાયા જાતાહૈ—

એક કોઈ ડોડિણી નામકી બ્રાહ્મણી થી । ઉસકી ૩ ત્રીન લડકિયા થીં । ઉનકા ઉસને વિવાહ કરદિયાં ! વિવાહ કરને કે વાદ ઉસને સોચા કિ મેં જામાતાઓં કે અભિપ્રાય કો જ્ઞાત કર અપની ઇન પુત્રિયોં કો શિક્ષિત કર

અને (ય) અભિપ્રાય. આ રીતે પરકીય ભાવનું (અભિપ્રાયનું) યથાર્થ પરિજ્ઞાન થવું તેનું નામ ભાવોપક્રમ છે. (તત્થ) નોઆગમભાવોપક્રમના જે એ પ્રકારે કહેવામાં આવ્યા તેમાંના જે અપ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ કહ્યો છે તેનો સદ્ભાવ ડોડિણિ પ્રાક્ષણી, ગણિકા અને અમાત્ય વગેરેમાં જાણવો. હવે આ ડોડિણિ પ્રાક્ષણી આદિના અપ્રશસ્ત ભાવોપક્રમને સમજાવવાને માટે અહીં તેમની કથા આપવામાં આવી છે. તે ત્રણે બધાંના અભિપ્રાયને પરિજ્ઞાત કરવાને સમર્થ હતા. તેમનો તે ભાવોપક્રમ નોઆગમની અપેક્ષાએ અપ્રશસ્ત ભાવોપક્રમરૂપ હતો. તેમનો ભાવોપક્રમ અપ્રશસ્ત તે કારણે હતો કે તે સંસારરૂપ ફલનો જનક હતો. ડોડિણિ આદિએ જે પ્રકારે અન્યનો અભિપ્રાય જાણ્યો હતો તે પ્રકારનું અહીં પ્રસંગવશ કથન કરવામાં આવે છે—કોઈ એક ગામમાં ડોડિણી નામની એક પ્રાક્ષણી રહેતી હતી. તેને ત્રણ પુત્રીઓ હતી. તેણે તે ત્રણેના વિવાહ કરી નાખ્યા. પુત્રીઓનો વિવાહ કર્યા બાદ તેને એવો વિચાર આવ્યો કે ત્રણે જમાઈઓનો અભિપ્રાય (સ્વભાવ) જાણી લઈને મારે મારી પુત્રીઓને એવા પ્રકારની શિક્ષા આપવી જોઈએ કે તે શિક્ષાને અનુરૂપ જીવન

यथैताः सुखिताः स्युः इति विचिन्त्य तया सर्वा दुहितर एवमुक्ताः=युष्माकं पतयो यदा स्व स्व शयनागारे समागच्छेयुस्तदा युष्माभिः—कचि दोषमुद्भाव्य स्व स्वपतिः शिरसि पादप्रहारेण ताडनीयः। तदा युष्मत्पतयो यत्कुर्युस्तन्मह्यं निवेदयत। एवं जनन्या प्रोक्ते सति ताः सर्वाः पुत्रिकाः स्व शयनागारे स्वीयं स्वीयं पतिं प्रतीक्षमाणाः स्थिताः।

अथ ज्येष्ठायाः पतिः शयनागारे समागतः ततः सा कमपि दोषमुद्भाव्य तच्छिरसि चरणेन प्रहृतवती। प्रहारसमनन्तरमेव तस्याः पतिस्तदीयं चरणं हस्तेन गृहीत्वा सस्नेहमिदमब्रवीत्—अयि प्रिये! पाषाणादपि कठोरे मम शिरसि त्वया चरणः पातितः। मन्ये केतकीकुसुमादपि कोमलतरस्त्वदीयश्चरणः पीडितो

हूँ कि जिससे इन का जीवन सुखी बन सके। इस प्रकार विचार करके उसने अपनी ३ तीनों पुत्रियों से कहा कि देखों जब तुम्हारे पति अपने २ शयन भवन में आवे तब तुम लोग किसी दोष को कल्पित कर उन्हें लाते मारना। जब वे तुम लोगों से इसके प्रतिकार स्वरूप में जो कुछ करें वह हम से कहना। इस प्रकार माता के कहने पर उन सब पुत्रियों ने वैसा ही किया। वे सब अपने २ शयनागार में चली गईं और वहाँ अपने २ पतिओं की प्रतीक्षा करतीं हुई बैठ गईं। इतने में बड़ी लडकी का पति आगया। पति के आने पर उसने उसे दोष दिखाकर एक लात शिर में जमा दी। लात के लगते ही उसने उसके उसी पग को पकड़कर बड़े भारी स्नेह के साथ कहा अयि प्रिये! पाषाण से भी कठोरतर मेरे शिर पर तुमने अपने चरण को रखा है—सो मैं समझता हूँ कि केतकी के कुसुम से भी

लुवीने तेओ पोताना लुवनने सुभी जनावी शके. आ प्रकारने विचार करीने तेणे पोतानी त्रणे पुत्रीओने जोलावीने आ प्रमाणे सलाह आपी—

“आजे ज्यारे तमारा पति तमारा शयनभंडमां आवे त्यारे तमारे कोर्ध कल्पित दोष जतावीने तेमना भस्तक पर लातो मारवी. त्यारे प्रतिकाररूपे तेओ तमने जे कंर्ध कडे अथवा जे कंर्ध करे ते सवारमां मने कडेवानुं छे.

ते त्रणे पुत्रीओओ मातानी सलाह प्रमाणे ज क्युं—तेओ पोतपोताना शयन-भंडमां आली गछ अने पोतपोताना पतिनी प्रतीक्षा करवा लागी. सोथी मोठी पुत्रीने पति ज्यारे शयनभंडमां आओ, त्यारे तेणे तेना पर कोर्धदोषनुं आशे-पणु करीने तेना भस्तक पर ओक लात लगावी दीधी. लात पोतानी साथे ज तेना पतिओ तेना पग पकडीने तेने आ प्रमाणे कहुं—“प्रिये! पथरथी पणु कठोर ओवां मारा भस्तकपर तमे केतकीना पुष्पसमान कोमल पग वडे जे लात भारी छे

जातः। एवं ब्रुवाणः स तस्याश्चरणसंवाहनमकरोत् । प्रभाते सा सर्वं वृत्तं मात्रं निवेदितवती । सहर्षया मात्रा सा प्रोक्ता-वत्से ! त्वया स्वगृहे यथेच्छं कर्तव्यम्, तव पति रत्वदाज्ञावर्ती भविष्यति । अथ द्वितीययाऽपि तथैव स्वपत्युःशिरसि चरणप्रहारः कृतः । तयाः पतिः किञ्चिद्रोषमुपदर्शयन्नुवाच-कुलवधूनामनुचितोऽयं व्यवहारः । इत्युक्त्वा कोपान्निवृत्तः । प्रभाते साऽपि मात्रे सर्वं वृत्तं निवेदितवती । ततः सा मात्रा सहर्षं प्रोक्ता-वत्से ! त्वमपि स्वगृहे यथेच्छ-

अधिक सुकुमार यह तुम्हारा चरण दुखने लगा होगा । इस प्रकार कहने के साथ ही उसने उसके उस चरण को दावना प्रारंभ कर दिया । प्रातःकाल उस लडकी ने यह सब कृत्य अपनी माता से कह दिया । माता को इसे सुनकर बड़ा हर्ष हुआ । उसने पुत्री से कहा-वत्से । तुम अपने घर में जो कुछ करना चाहो सो कर सकती हो-क्योंकि पति के इस व्यवहार से यह पता पड़ता है कि वह तुम्हारा आज्ञावशवर्ती रहेगा ।

दूसरी पुत्री ने भी अपने पति के साथ ऐसा ही व्यवहार किया-उसके शयनागार में पति के आने पर उसने उसके मस्तक पर ज्यों ही चरण प्रहार किया कि उसे कुछ रोष आ गया । अपना रोष प्रकट करते हुए उसने उससे कहा यह व्यवहार कुलवधुओं के योग्य नहीं है-जो तुमने मेरे साथ किया है । ऐसा कहकर वह फिर शांत हो गया । प्रातःकाल उस पुत्री ने रात्रि के पति के इस व्यवहार को माता से प्रकट किया । तब उसकी माताने हर्षित

तेने दीधे तमारा नान्नुक चरणु हुणवा मांडया डुशे,” आ प्रभाणे कडीने तेणे तेना ते पगने दाणवा मांडयो, णीजे दिवसे ते मोटी पुत्रीजे आ समस्त वात तेनी माताने कडी संलणावी. ते वात सांलणीने माताने (डाडिणी आदाणीने) धण्णे न आनंद थयो. न माधना आ प्रहारना वर्तनथी तेना स्वलावने ते समल गधः तेणे तेनी मोटी पुत्रीने आ प्रभाणे सलाडु आपी. “तु” तारा घरमां जे करवा धारे ते करी शकीश, कारणे जे तारा पतिना आ व्यवहारथी जेवुं लागे छे जे ते तारी आज्ञाने अधीन रहेशे.”

णील पुत्रीजे पणु पोताना पति साथे न जेवो न वर्ताव गताये-जेवो ते शयनगंडमां प्रवेशये जे तुरत न कोर्ध होपनुं आरोपणु करीने तेणे तेना मस्तक पर जेक दात लगावी दीधी. त्यारे तेना पतिने थोडा रोष उभज्यो. तेणे पोतानो रोष मात्र आ शब्दो द्वारा न प्रकट कर्यो-“भारी साथे ते” जे वर्ताव कर्यो छे, ते कुणवधुजोने योग्य वर्ताव न गणाय तारे आपुं करवुं नोधजे नही” आ प्रभाणे कडीने ते शान्त थर्ध गयो. प्रातःकाणे णील पुत्रीजे पणु आ अधी वात संलणावी

कुरु रुष्टोऽपि पतिः क्षणमात्रेण तुष्टो भविष्यति ! अथ तृतीययाऽपि स्व-
पति स्तथैव प्रहृतः ततः स क्रोधाध्मातचित्तो रोषारुणलोचन उच्चैः स्वरेण तां
निर्मत्स्यन्नेवमुवाच-अयि दुष्टे ! कुलकन्यकानुचितमिदं कृत्यं कथं त्वया कृतम् ?
इत्युक्त्वा मुष्ट्यादिभिस्तां ताडयित्वा गृहान्निष्कासितवान् । ततः सा मातुः समीपे
गत्वा सर्वं वृत्तं निवेदितवती । जामातुः स्वभावमवगत्य सा ब्राह्मणी तत्स-
मीपे गत्वा तत्क्रोधमुपसान्त्वयितुं मधुरया गिरा प्रोवाच-वत्स । अस्मत्कुलाचा-
रोऽयं यत् प्रथमसमागमे वध्वा वरस्य शिरसि चरणप्रहारः कर्तव्य इति, अनो मम

होफर उसे कहा कि हे बेटी ! तुमभी अपने घर में अपनी इच्छानुसार सब
कुछ करो ! तुम्हारे व्यवहार से रुष्ट भी तुम्हारापति क्षणमात्र में तुष्ट हो
जावेगा । जब तीसरी लडकी का पति अपने शयनागार में आया—तो उसने
भी अपनी माता के कहे अनुसार वैसा ही व्यवहार अपने पति के साथ किया ।
तब वह क्रोध से भर गया और रोष से लाल २ आँखें करके बड़े जोर से
उससे डाटकर कहने लगा—अयि दुष्टे ! कुलकन्या के अयोग्य यह कृत्य तूने
मेरे साथ क्यों किया ? ऐसा कहकर उसने उसे खूब मुक्कों से मारा पीटा
और मार पीट कर फिर उसे घर से बाहिर निकाल दिया । तब वह अपने
माता के पास गई और सब वृत्तान्त कहने लगी । पुत्री के कथनानुसार वह
अपने जामाता के स्वभाव को जानकर उसके पास गई—और जाकरके मीठी
रवाणी से उसके क्रोध को शांत करती हुई कहने लगी—वत्स ! यह हमारे
कुल का आचार है कि सुहागरात में प्रथम समागम के समय वधू अपने पति

त्यारे तेनी माताये सन्तोष पांभीने तेने आ प्रभाणु कहुं—“बेटी ! तुं पणु तारा
घरमां तारी छच्छा प्रभाणु वर्ताव करी शके छे. तारा पतिने स्वभाव ओवो
छे के ते गमे तेढले. इष्ट थये होय तो पणु क्षणमात्रमां तुष्ट थछ जय ओवोछे.”

त्रीण पुत्रीये पणु कोष दोषहुं आरोपणु करीने तेना पतिने भस्तक पर
लात लगावी दीधी. त्यारे तेना कोधने पारे घणु उये यडी गये, तेनी आंणे
कोधथी लाव थछ गछ अने तेणे तेने आ प्रभाणु कहुं, “अरे नीय ! कुलकन्याये
न करवा योग्य आ प्रकारतुं कार्य ते शा भाटे क्युं ?” आ प्रभाणु कहीने तेणे
तेने गउदा, पाटु आदि भारी भारीने घरमांथी धक्को भारीने णहार कडी मूकी. त्यारे
ते पुत्री तेनी माता पासे गछ अने तेमने सर्व हुडीकत कही संलग्गवी. पुत्रीनी
आ वात द्वारा डाडिछी ब्राह्मणीने तेनी त्रीण पुत्रीना पतिना स्वभावने पणु प्याव
आवी गये. तुरत न ते तेनी (त्रीण पुत्रीना पतिनी) पासे पछांथी गछ अने भीठी
वाणी द्वारा तेना कोधने शान्त पाडवाने प्रयत्न करवा लागी. तेणे तेने आ प्रभाणु
कहुं—“जभाछराज ! अमारा कुणमां सुहागराते प्रथम समागम वणते पतिना

પુત્ર્યા મર્વાંસ્તાહિતો ન તુ દૌર્જન્યેન । અતો મવાન્ સ્વરોષ નિવર્તયતુ । શ્વશ્રૂ
વચનં નિશમ્ય સ રોપાન્નિવૃત્તઃ । સા સ્વપુત્રીમુક્તવાન્-વત્સે ! દુરારાધ્યસ્તે પાંત
અતોઽયં ત્વયા ધરમવાવધાનતયા મહતા પ્રયત્નેન સમારાધનીયઃ । इत्थं डोडिणि
બ્રાહ્મણ્યા સ્વ જામાતૃણામભિપ્રાયો જ્ઞાતઃ । ૧)

અથ ગણિકયા યથા પરાભિપ્રાયો જ્ઞાતસ્તથોચ્યતે

આસીત્ કસ્મિંશ્ચિન્નગરે ચતુષ્પષ્ટિકલાચતુરા વિલાસિની નામ ગણિકા ।
તયા હિ પરાભિપ્રાયપરિજ્ઞાનાર્થં રતિમન્નભિતૌ સ્વ સ્વ ક્રિયાં કુર્વન્તો રાજપુત્રા
દયશ્ચિત્રિતાઃ । તસ્યા ગૃહે યજ્ઞાતીયો જનઃ સમાયાતિ સ સ્વજાતીયોચિતચિત્ર-

કે મસ્તકપર ચરણ પ્રહાર કરે । इसी बात से मेरी पुत्री ने तुम्हें ताड़ित
किया है—दुर्जनता से नहीं । इसलिये आप अपने रोष की शांति कर लें ।
इस प्रकार से साधू के वचन को सुनकर उसने क्रोध छोड़ दिया । तब
डोडिणि ने अपनी पुत्री से कहा—वत्से । तेरा पति दुराराध्य है । इसलिये
तू इसकी बड़ी सावधानी के साथ बहुत ही यत्न पूर्वक सेवा करना । इस
प्रकार डोडिणि ब्राह्मणी ने अपने जामाताओं का अभिप्राय जान लिया ।

अथ गणिका ने जिस प्रकार से पर का अभिप्राय जाना वह कहा जाता
है—किसी नगर में ६४ कलाओं में निपुण विलासवती नाम की एक गणिका
रहती थी । उसने दूसरों के अभिप्राय को जानने के निमित्त अपने रति-
मवन की दीवाल पर अपनी २ क्रियाओं को करते हुए राजपुत्र आदिकों

મસ્તક પર ચરણપ્રહાર કરવાનો આચાર આપ્યો આવે છે. તે કારણે મારી પુત્રીએ
તમારી સાથે એવો વ્યવહાર કર્યો છે, હુષ્ટતાને કારણે એવું કરવામાં આવ્યું નથી.
માટે આપે ક્રોધ છોડીને તેના વર્તન માટે તેને માફી આપવી જોઈએ.” સાસુના
આ પ્રકારના વચનો સાંભળીને તેનો ગુસ્સો ઉતરી ગયો. ત્યારબાદ તે ડોડિણી
બ્રાહ્મણીએ તેની ત્રીણ પુત્રીને આ પ્રમાણે સલાહ આપી—“બેટી ! તારા પતિ દુરા-
રાધ્ય છે. માટે તારે તેમની આજ્ઞાનું બરાબર પાલન કરવું અને ખૂબ જ સાવધાની
પૂર્વક તેમની સેવા કરવી.

આ પ્રકારે ડોડિણી બ્રાહ્મણીએ પોતાના જમાઈઓના અભિપ્રાયને ઉપર
દર્શાવેલી ચુકિત વડે બાણી લીધો.

હવે પરનો અભિપ્રાય બાણવાને સમર્થ એવી એક વિલાસવતી નામની ગુણિકાનું
દૃષ્ટાંત આપવામાં આવે છે. કોઈ એક નગરમાં કોઈ એક ગણિકા રહેતી હતી. તે
૬૪ કલાઓમાં નિપુણ હતી. તેણે પરનો અભિપ્રાય બાણવાને માટે આ પ્રકારની
પદ્ધતિ અપનાવી હતી. તેણે પોતાના રતિલવનની લીટો પર બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારની
ક્રિયાઓ કરતાં વિવિધ બાતિના પુરુષોનાં ચિત્રો દોરાવ્યાં હતાં. જે પુરુષ

दर्शने समासज्जते । ततः सा तं परिचित्य तदुचितव्यवहारेण तं सत्कुरुते । तस्या व्यवहारेण सन्तुष्टा जनस्तस्यै यथेष्टमर्थं जातं प्रयच्छन्ति । इत्थं गणिकया पराभिप्रायो ज्ञातः । १२)

अथाऽमात्येन यथा पराभिप्रायो ज्ञातस्तथोच्यते—

आसीत् कस्मिंश्चिन्नगरे भद्रबाहुर्नाम राजा । तस्यासीन्नीति-शास्त्रचतुरो झटिति पराभिप्रायसंवादनशीलः सुशीलो नोमाऽमात्यः । अथैकदा स राजाऽमात्येन सहाश्ववाहनिकायां गतः । पथि गच्छता राजतुरङ्गमेण काऽपि खिलप्रदेशे (विनजोता-पडतल प्रदेश) स्थित्वा मूर्त्रितम् । तच्च मूर्त्रं बहुतरकालपर्यन्तं तत्र

के चित्रों को अंकित कर दिया । उसके घरमें जिस जाति का मनुष्य आता वह अपने जातीयोचित चित्र के देखने में तल्लीन हो जाता । इस तरह उसे पहिचान कर उसके योग्य व्यवहार से उसका सत्कार करने लगती । इस प्रकार उसके व्यवहार से संतुष्ट हुए मनुष्य उसे इच्छानुकूल पैसा दे दिया करते ।

अमात्य जिस पद्धति से पर का अभिप्राय जान लेता वह बात यहाँ प्रकट की जाती है—

बिंसी नगर में भद्रबाहु नामक राजा था । उसके अमात्य का नाम सुशील था । वह नीतिशास्त्र में बड़ा चतुर था, पर के अभिप्राय को जल्दी से जल्दी जान लेता था । एक दिन की बात है कि राजा अमात्यके साथ अश्वक्रीडा करने के लिये बाहर निकला—मार्ग में चलते हुए राजा के घोड़े ने किसी पडतल प्रदेश में खड़े होकर पेशाबकर दिया पेशाब वहीं पर

त्यां आवतो, ते पोताना जतीयोनित चित्रं निरीक्षणं करवाभां तन्मयं थं जतो तेना आ प्रकरना वर्तन्थी तेनी जति, स्वभाव, रुचि आदिने ते विदासवती समर्थ जती हुती अने ते पुष्पनी साथे तेनी जति रुचि आदिने योग्य वर्ताव जतावीने तेने सत्कार आदि द्वारा शुशुभुश करी नाजती. तेना वर्तत आदिथी शुशु थंने तेने त्यां जनारा पुष्पे शुभ धन आपीने पोताने संतोष प्रकट करता हुता.

इवे अमात्यनुं दृष्टान्त आपवाभां आवे छे अने ओ बात प्रकट करवाभां आवे छे के ते अमात्य केवी रीते अन्यना अलिप्रायने ज्ञाणी देतो हुतो—

कोई एक नगरमां लद्राहु नामे राजा राज्य करतो हुतो. तेने सुशील नामे एक अमात्य हुतो. ते नीतिशास्त्रमां धरो ज नियुक्त हुतो. परना अलिप्रायने धरो ज उडपथी ज्ञाणी देवाने ते समर्थ हुतो. इवे एक दिवस ते राजा ते अमात्यने साथे लडने अश्वक्रीडा करवा निमित्ते नगरनी जहार निकला पडयो. आलतां आलतां मार्गना कोई एक पडतर (जेती न थती डोय ओवे प्रदेश) पर जिला रहीने घोडाओ पेशाब कयो. ते पेशाब सूकाध गयो नही पथ त्यां ते जमीनमां

स्थितमेवासीत् । निवर्त्तमानेन राज्ञोऽश्वमूत्रं तथैवावस्थितं दृष्टम् । ततो राज्ञा चिन्तितम् यद्यत्र सरो भवेत्तर्हि तदगाधजलं भवेत्, न कदापि परिशुष्येत् । इत्थं चिन्तयन् राजा तं भूभागं चिरं निगीक्षितवान् । ततोऽमात्येन सह राजा स्वभवनं समागतः । राज्ञो मनोगतभावं परिज्ञाय तेनामात्येन तदनु तत्र सहस्ररः कारितम्, परितः सरोवरपालिषु च सर्वकुसुमफला विविधा जातीया वृक्षाः समारोपिताः । ततोऽन्यथाऽमात्येन सह तत्र प्रदेशे गच्छता तेन राज्ञा तरुगजिशोभितं तत् सरोवरं विलोक्य पृष्टम्—अहो ! केनेदमिति रमणीयं सरः कारितम् ? आमात्येनोक्तम्—भवद्भिरेव, ततो विस्मितमना राजा

भरा रहा—सूखा नहीं जब अश्वक्रीडा करके राजा वापिस लौटा तो उसने उस घोड़े के पेशाब को वहीं पर भरा हुआ देखा—तब राजाने मन में विचार किया—कि यदि यहां पर तालाब खुदवाया जावे तो वह अगाध जल से भरा रहेगा । कभी भी सूखेगा नहीं । इस प्रकार विचार करते २ उस राजा ने बहुत समय तक उस भूभाग को देखा इसके बाद वह राजा अमात्य के साथ राजमहल में आगया । राजा के मनोगत भाव को जानने वाले उस अमात्यने कुछ समय बाद वहां एक बड़ा भारी तालाब खुदवा दिया । उसके चारों ओर उसने तट पर सब ऋतुओं के कुसुम और फलवाले अनेक जाति के वृक्ष लगा दिये । किसी समय अमात्य के साथ राजा उसी मार्ग से होकर निकले । वृक्ष के झुण्डों से शोभित उस सरोवर को देखकर उन्होंने मंत्री से पूछा अहो ! यह अति रमणीय तालाब यहां किसने बनवाया है ?

એમને એમ પડ્યો રહ્યો. થોડીવાર પછી રાજા અને અમાત્ય એજ રસ્તેથી પાછા ફર્યા. તે પડતર જગ્યામાં ઘોડાના પેશાબને હજી પણ વિના સૂકાયેલા જોઈને રાજાના મનમાં આ પ્રકારનો વિચાર આવ્યો—“જો આ જગ્યાએ તળાવ ખોદાવવામાં આવે, તો તે તળાવ કાયમ અગાધ જળથી ભરપૂર રહેશે. તેનું પાણી સૂકાશે નહીં આ પ્રકારનો વિચાર કરતો કરતો તે રાજા તે ભૂમિભાગ સામે ઘણીવાર સુધી તાકી રહ્યો. ત્યારબાદ તે રાજા તે અમાત્યની સાથે રાજમહેલ તરફ રવાના થઈ ગયો. તે ચતુર અમાત્ય તે રાજાના મનોગત ભાવને બરાબર સમજી ગયો. તેણે રાજાને પૂછ્યો વિના જ તે જગ્યાએ એક વિશાળ તળાવ ખોદાવ્યું અને તેના કિનારે વિવિધ પ્રકારના અને વિવિધ ઋતુઓનાં ફલ-ફૂલથી સંપન્ન વૃક્ષો રોપાવી દીધાં. ત્યારબાદ ફરી કોઈ દિવસે તે રાજા તે અમાત્યની સાથે એજ રસ્તે થઈને ફરવા નીકળ્યો. પેલી જગ્યાએ વૃક્ષોના ઝુડોથી સુશોભિત તે જળાશયને જોઈને રાજાએ તે અમાત્યને પૂછ્યું—અરે ! આ અતિશય રમણીય જળાશય અહીં કોણે બનાવ્યું છે ?

પૃષ્ટવાન્—મયા વડા કારિતમ્ ? इति नो स्मरामि । एवं नृपेणोक्तोऽमात्यः सर्वं
वृत्तं कथितवान् । राजाऽपि सचिवस्य परचित्ताभिप्रायज्ञानशक्तिं विलोक्य तं
प्रशस्य तज्जीविकां वर्द्धयामास । इत्थममात्येन परાભિપ્રાયો જ્ઞાતઃ । ૩।

एतेषां सर्वेषां भावोपक्रमाणां संसारफलत्वाद्प्रशस्तत्वम् । नो आगमतः
प्रशस्तो भावोपक्रमश्च गुर्वादीनाम् । श्रुतादिपरिज्ञानार्थं यद् गुर्वादीनां भावोप-

તવ અમાત્ય ને કહા મહારાજ ! આપને હી બનવાયા હૈ, તવ રાજા કે મન મેં
વડા આશ્ચર્ય હુઆ ઓર ઉપને મંત્રી સે પૂછા મૈને યહ કરવાયા હૈ ? इस बात की
तो मुझे याद ही नहीं है । इस प्रकार રાજા સે કહે ગયે અમાત્ય ને સવ યથા
સ્થિતવૃત્તાન્ત ઉનસે કહ દિયા ! રાજા ને તવ મંત્રા કી પરકે ચિત્ત કે અભિ-
પ્રાય કો જાનને કી શક્તિ દેસ્રકર ઉસકી વડી પ્રશંસા કી ઓર ઝસકે
વેતનકી વૃદ્ધિ કરદી ઓર ઝનકા પદ વઢા દિયા इस प्रकार यह परचित के
अभिप्राय को जाननेवाले अमात्य की कथा है । कि जिसमें इस प्रकार से
અમાત્ય ને પરચિત્તાભિપ્રાય કો જાના યહ કહા ગયા હૈ । इन सब भावोपक्र-
मणों में संसाररूप फल जनकता होने के कारण अप्रशस्तता है । (પસત્યે
ગુરુમાર્દિણં) ગુરુ આદિકોં કે અભિપ્રાય કો યથાવત્ જાનના યહ નોઆગમ કો
આશ્રિત કરકે પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ હૈ । अर्थात् श्रुत आदिकों के परिज्ञान के

ત્યારે અમાત્યે જવાબ આપ્યો—“હે મહારાજ આપે પોતે જ આ જળાશય બંધા-
વ્યું છે.” ત્યારે રાજાના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. તેણે અમાત્યને કહ્યું. “આ જળાશય
શું મેં બંધાવ્યું છે ? આ જળાશય બંધાવવાનો કોઈ આદેશ કર્યાનું મને યાદ
નથી !” ત્યારે અમાત્યે આ પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો—“હે મહારાજ ! ઘણા સમય
સુધી આ જગ્યાએ ઘોડાના મૂત્રને વિના સૂકાચે પડ્યું રહેલું જોઈને આપે આ
જગ્યાએ જળાશય બંધાવવાનો વિચાર કરેલો. આપે માનેલું કે આ જગ્યાએ જળા-
શય ખોદાવવથી તેમાં પાણી કદી સૂકાશે નહીં. આપના આ મનોગત વિચારને—
આપ અશ્વકીડા કરીને પાછા ફરતી વખતે જે દૃષ્ટિથી તે અશ્વમૂત્રની સામે નિરખી
રહ્યા હતા—તે દૃષ્ટિ દ્વારા જાણી જોઈને મેં આ જળાશય અહીં બંધાવ્યું છે.” પરના
ચિત્તને સમજવાની પોતાના અમાત્યની તે શક્તિ જોઈને રાજાને ઘણો હર્ષ થયો.
તેણે તેની ખૂબ પ્રશંસા કરી અને તેનું વેતન અને હોદ્દો વધારી દઈને તેની
કદર કરી. આ પ્રકારની અન્યના મનોગત લાવેને જાણનાર તે અમાત્યની કથા
છે. આ ત્રણે ભાવોપક્રમણનાં દૃષ્ટાન્તો છે. આ ભાવોપક્રમણમાં સંસારરૂપ ફલજનક-
તાનો સદ્ભાવ હોવાથી તેમને અપ્રશસ્ત કહેવામાં આવેલ છે.

(પસત્યે ગુરુમાર્દિણં) શુરુ આદિનાં અભિપ્રાયને યથાર્થરૂપે જાણવા તે પ્રશસ્ત
ભાવોપક્રમ છે. એટલે કે શ્રુત આદિનું પરિજ્ઞાન-પ્રાપ્ત કરવાનું છે. **DELETED** આદિકોં

ક્રમણં સ પ્રશસ્તભાવોપક્રમ इत्यर्थः । नन्वत्रानुयोगद्वारविचारः प्रकृतः, अनु-
योगश्च व्याख्यानम्, एवं च यदेवानुयोगद्वारव्याख्य नोपयोगि तदेवात्र वक्तव्यम् ।
गुरुभावोपक्रमस्तु व्याख्यानानुपयोगित्वादवक्तव्य एवेति चे दुच्यते
व्याख्यानं हि गुर्वयत्तं भवति । अतो व्याख्यानोपलब्धये
शिष्याणां गुरोराभिप्रायज्ञानं परमावश्यकम् । गुर्वभिप्रायज्ञो हि तदनुकूलाचरणेन
गुरुं प्रसादयति, प्रसादितो गुरुस्तस्मै सरहस्यं शास्त्रं प्ररूपयति । एवं गुरुभावो
पक्रमोऽपि व्याख्यानस्याङ्गमेव, अतो गुरुभावोपक्रम उचित एव । उक्तं च—
“गुर्वयत्ता यस्माच्छास्त्रारम्भा भवन्ति सर्वेऽपि ।

तस्माद् गुर्वाराधनपरेण हितकाङ्क्षिणा भाव्यम् ॥१॥

લિયે જો શિષ્યાદિકો ગુરુ આદિ કોં કે ભાવ કા યથાવત્ પરિજ્ઞાન હોતા
હૈ—વહ પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ હૈ ।

શંકા—યહાં તો અનુયોગદ્વારકા વિચાર ચલ રહા હૈ । અનુયોગ કા
અર્થ વ્યાખ્યાન હૈ । ઇસલિયે જો અનુયોગદ્વાર કે વ્યાખ્યાન કરને મેં ઉપયોગી
હો વહી યહાં કહના चाहिये । ગુરુ ભાવોપક્રમ તો વ્યાખ્યાન મેં અનુપયોગી
હૈ । ઇસલિયે ઉસે યહાં નહી કહના चाहिये ।—

ઉત્તર—વ્યાખ્યાન ગુરુ કે આધીન હોતા હૈ । અતઃ ઉસ વ્યાખ્યાન કી
પ્રાપ્તિ કે લિયે ગુરુ કે અભિપ્રાય કા જ્ઞાન કરના શિષ્યોં કો પરમ આવશ્યક
હૈ । ગુરુ કે અભિપ્રાય કો જાનને ચાલા શિષ્ય ઉનકો અપને ઊપર અનુકૂલ
આચરણ સે પ્રસન્ન કરતા હૈં ઓર પ્રસાદિત હુએ વે ગુરુજન ઉસકે લિયે રહસ્ય
યુક્ત શાસ્ત્ર કી પ્રરૂપણા કરતે હૈં । ઇસ પ્રકાર ગુરુકે ભાવકા શિષ્ય કો યથાવત્
પરિજ્ઞાન હોના યહુ મી વ્યાખ્યાન કા અંગ હી હૈ । ઇસલિયે ઉસકા કથન
યહાં ઉચિત હી હૈ । કહા મી હૈ (ગુર્વાયત્તા) ઇત્યાદિ । શાસ્ત્રોં કા પઢનાદિ-

ગુરુઆદિકોના ભાવનું જે યથાર્થ પરિજ્ઞાન થાય છે, તેનું નામ નો
આગમની અપેક્ષાએ પ્રશસ્ત ભાવોપક્રમ છે.

શંકા—અહીં તો અનુયોગદ્વારની પ્રશ્નણા આવી રહી છે. અનુયોગનો અર્થ
વ્યાખ્યાન થાય છે. તેથી અનુયોગદ્વારનું વ્યાખ્યાન કરવામાં ઉપયુક્ત હોય તેમનું
જ કથન અહીં થવું જોઈએ. ગુરુભાવોપક્રમ તો વ્યાખ્યાનમાં અનુપયોગી છે, તેથી
અહીં તેનું કથન થવું જોઈએ નહીં.

ઉત્તર—વ્યાખ્યાન ગુરુને આધીન હોય છે. તેથી તે વ્યાખ્યાનની પ્રાપ્તિને
માટે ગુરુના અભિપ્રાયને જાણી લેવાનું જ્ઞાન શિષ્યોને માટે પરમ આવશ્યક ગણાય
છે. ગુરુના અભિપ્રાયને જાણનારો શિષ્ય તેમને અનુકૂળ થઈ પડે એવા પોતાના
આચરણથી તેમને ખુશ કરે છે, અને તેના વર્તનથી સંતુષ્ટ થયેલા તે ગુરુ તેની
સમક્ષ રહસ્યયુક્ત શાસ્ત્રની પ્રશ્નણા કરે છે. આ રીતે ગુરુના ભાવનું શિષ્યને યથા-
વત્ પરિજ્ઞાન થવું એ પણ વ્યાખ્યાનના એક અંગરૂપ જ છે. તે કારણે સૂત્રકારનું
ઉપર્યુક્ત કથન ઉચિત જ છે. કહું પણ છે કે—(ગુર્વાયત્તાઇત્યાદિ) શાસ્ત્રોનું પઠન

અન્યન્ન—“જુત્તં ગુરુમગગ્રહણં નાઝળ તયં જહઢ્વિયં તત્તો ।

જહ હોઢ સુપ્પસન્નં, તહ જહ્યવ્વં ગુણત્થીહિં” ॥૧॥

છાયા—યુક્તં ગુરુમનોગ્રહણં, જ્ઞાત્વા તદા યથાસ્થિતં તતઃ ।

યથા ભવતિ સુપ્રસન્નં, તથા યતિતવ્યં ગુણાર્થિભિઃ ॥૧॥

પુનઃ

“ગુરુચિતાયત્તોઢં, વક્ષ્વાળંગાઢ જેણ સવ્વાઢં ।

તેણ સહ સુપ્પસન્નં, હોઢ તયં તં સહા કુઝ્જા” ॥૨॥

છાયા—ગુરુચિતાયત્તાનિ, વ્યાખ્યાનાજ્ઞાનિ યેન સર્વાણિ ।

તેન યથા સુપ્રસન્નં, ભવતિ તદા તત્ તથા કુર્યાત્ ॥૨॥

રૂપ સમસ્ત અધ્યયન ગુરુ મહારાજ કે સમીપ મેં હી હોતા હૈં ફસલિયે સમસ્ત શાસ્ત્રારમ્ભ ગુરુમહારાજ કે આધીન હૈં । અતઃ અપને હિત કી અભિલાષા રખને વાલે શિષ્ય કા કર્તવ્ય હૈં કિ વહ ગુરુ મહારાજ કી આરાધના કરને મેં તત્પર રહે ।

૧॥—ઑર મી ગુરુમહારાજ કે મનકા—અભિપ્રાય —શિષ્ય કો જાનના ઉચિત હૈં । તવ હી વહ ઉનસે યથાર્થ મેં શાસ્ત્ર કા રહસ્ય જ્ઞાત કર સકતા હૈં । ફસલિયે ગુણાર્થી—વિનીત શિષ્ય કો ચાહિયે કિ જિસ પ્રકાર સે ગુરુ મહારાજ સુપ્રસન્ન રહેં એસા યત્ન ઉસે કરતે રહના ચાહિયે ।

૨॥—ફિર મી કહા હૈં ‘ગુરુ ચિત્તાઢં’ ઇત્યાદિ । વ્યાખ્યાન કે સમસ્ત અંગ ગુરુ મહારાજ કે ચિત્તાધીન રહા કરતે હૈં । ફસલિયે જિસ પ્રકાર સે વે સુપ્રસન્ન રહેં વૈસા સબ કામ શિષ્ય કો અવશ્ય કર્તવ્ય હૈં । ૩॥—ઑર મી

આદિશ્પ સમસ્ત અધ્યયન ગુરુ મહારાજની સમીપે જ થાય છે, તેથી સમસ્ત શાસ્ત્રારંભ ગુરુને આધીન છે. તેથી પોતાના હિતની ખેવના રાખનાર શિષ્યનું એ કર્તવ્ય વધ પડે છે કે તેણે ગુરુમહારાજની આરાધના કરવાના કાર્યમાં તત્પર રહેવું જોઈએ.

(૧) ગુરુમહારાજના મનોભાવને (અભિપ્રાયને) જાણી લેવો તે શિષ્યને માટે અતિ આવશ્યક છે. ત્યારબાદ જ તે તેમની પાસેથી શાસ્ત્રના યથાર્થ રહસ્યને જાણી શકે છે. તેથી જે પ્રકારે ગુરુ રાજી રહે એ પ્રકારનો પ્રયત્ન ગુણાર્થી વિનીત શિષ્યે કરવો જોઈએ.

(૨) કહ્યું છે કે—“ગુરુચિત્તાઢં” ઇત્યાદિ—વ્યાખ્યાનના સમસ્ત અંગો ગુરુ મહારાજના ચિત્તાધીન રહે છે. તેથી જે પ્રકારે તેઓ પ્રસન્ન રહે તે પ્રકારના કામો શિષ્યોએ અવશ્ય કરવા જોઈએ.

પુનઃ

“આગારિંગિયકુસલં, જદ્ સેયં વાયસં વણ પુજ્ઞા ।

તહવિ ય સે નવિ કૂડે, વિરહમ્મિ ય કારણં પુચ્છે” ॥૩॥

છાયા—આકારેઙ્ગિતકુશલં (શિષ્યં) યદિ શ્વેતં વાયસં વદેયુઃ પૂજ્યાઃ

તથાપિ ચ તેષાં (વચનં) નાપિ કૂટયેત્, વિરહે ચ કારણં પૃચ્છે ॥૩॥

તેષાં પૂજ્યાનાં વચનં નાપિ કૂટયેત્=અસત્યં ન કુર્યાત્, તથેતિ કુર્યાદિત્યર્થઃ
વિરહે=વિજને એકાન્તે इत्यર્થઃ, કારણં=શ્વેતવાયસકથનપ્રયોજનં પૃચ્છેત્ શેષં સુગમમ્ ॥

સ એવ નોઆગમતો ભાવોપક્રમઃ । સ એવ ભાવોપક્રમઃ । સ એવ
ઉપક્રમઃ ॥સૂ૦ ૭૦॥

‘ગુરુમાઙ્ગણ’ इत्यत्रादिशब्देन सूचितं शास्त्रभाવોપક્રમં નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—અહત્વા—ઉવક્રમે છવિવહે પળળત્તે, તંજહા—આણુપુવ્વી૧,
નામં૨, પળામં૩ વત્તવ્વયા૪ અત્થાહિગારે૫ સમોચારે૬ ॥સૂ૦ ૭૧॥

કહા છે ‘આગારિંગિયકુસલં, इत्यादि आकार और इंगित (अभिप्राय) के जानने में
कुशल शिष्य यदि पूज्य गुरुमहाराज काले कौवे को यदि सफेद कौवा भी कह दें,
तो भी गुरुजन के वचन को उसे बिना किसी तर्क के स्वीकार कर लेना
चाहिये । वाद में एकान्त में काले कौवे को सफेद कहने के प्रयोजन—
का कारण पूछना चाहिये । (से तं नोआगमओ भावोवक्क्रमे—से तं भावोव-
क्क्रमे—से तं उवक्क्रमे) वह यह नोआगमको आश्रित करके भावोपक्रम है । इस-
तरह आगम और नोआगमको आश्रित करके भावोपक्रम का यहाँ तक स्व-
रूप वर्णन किया । इस स्वरूप से उपक्रम का स्वरूप ज्ञात हो जाता है । सूत्र ७० ।

(૩) કહ્યું પણ છે કે “આગારિંગિયકુસલં” ઇત્યાદિ—આકાર અને ઇંગિતને
જાણવામાં નિપુણ એવો શિષ્ય ગુરુનાં વચનને તર્ક અથવા દલીલ કર્યા વિના સ્વી-
કારી લે છે. ધારો કે ગુરુ કહે કે “કાગડાનો વણુ ધોળો હોય છે,” તો તેમના
તે કથનને પણ તે શિષ્ય દલીલ કર્યા વિના સ્વીકારી લે છે. ત્યારબાદ એકાન્તમાં
તેણે ગુરુને પૂછવું જોઈએ કે “આપ કાગડાનો વણુ ધોળો કહો છો તેનું કારણ
કૃપા કરીને સમજાવો.”

(સે તં નોઆગમઓ ભાવોવક્રમે) આ નોઆગમને આશ્રિત કરીને ભાવો-
પક્રમનું સ્વરૂપ સમજવું. (સે તં ભાવોવક્રમે) આગમ ભાવોપક્રમ અને નો-
આગમ ભાવોપક્રમરૂપ ભાવોપક્રમના ગન્ને લેદોનું નિરૂપણ અહીં સમાપ્ત થાય છે.
(સે તં ઉવક્રમે) આ રીતે ઉપક્રમના સમસ્ત લેદોનું વણું ન અહીં સમાપ્ત
થાય છે. ॥સૂ૦ ૭૦॥

छाया—अथवा—उपक्रमः षड्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—आनुपूर्वी १. नाम २, प्रमाण ३, वक्तव्यता ४, अर्थाधिकारः ५ समवतारः ६ ॥सू० ७१॥

टीका—अहवा इत्यादि—

पूर्वं गुरुभावोपक्रमः प्रदर्शितः संप्रति शास्त्रभावोपक्रमः प्ररूप्यते—‘अथवे’—ति, अथवा—अनन्तरं=गुरुभावोपक्रमवर्णनानन्तरम् उपक्रमः—शास्त्रभावोपक्रमः षड्विधः प्रज्ञप्तः । ‘तं जहा’ इत्यादि, तद्यथा—यथा तस्य भावोपक्रमस्य षड्विधत्वं तदुच्यते ‘आणुपुर्वी’ इत्यादिना । तत्र प्रथम उपक्रम आनुपूर्वी १, द्वितीयो नाम २, तृतीयः प्रमाणम् ३, चतुर्थो वक्तव्यता ४, पञ्चमः—अर्थाधिकारः ६, षष्ठः समवतारः ६ इति । ॥सू० ७१॥

अब सूत्रकार “गुरुमाईणं” इस पद में आदि पद से सूचित शास्त्रभावोपक्रम का निरूपण करने के लिये “अहवा” इत्यादि सूत्र कहते हैं:—

“अहवा उपक्रमे छव्विहे” इत्यादि । ॥सूत्र ७१॥

शब्दार्थ—(अहवा) अथवा (उपक्रमे) उपक्रम (छव्विहे) छह प्रकार का (पण्णत्ते) कहा गया है । (तंजहा) वे प्रकार ये हैं—(आणुपुर्वी १, नामं २, पणामं ३, वक्तव्यता ४, अत्थाहिगारे ५, समोयारे ६,) आनुपूर्वी १, नाम २, प्रमाण ३, वक्तव्यता ४, अर्थाधिकार ५, और समवतार ६, पहिले गुरुभावोपक्रम का कथन सूत्रकारने करदिया है । अब वे आदिपद से सूचित शास्त्र भावोपक्रम का निरूपण करते हैं—यहां उपक्रम पद से शास्त्रभावोपक्रम लिया गया है । अतःशास्त्रोक्त भावोपक्रम पूर्वोक्तरूप से ६ प्रकार का है ऐसा सूत्र का संक्षिप्तार्थ है । ॥सूत्र ७१॥

इसे सूत्रकार “गुरुमाईणं” आ पदमां आदि पदथी सूचित शास्त्रभावोपक्रमनुं निरूपणु करवाने भाटे “अहवा” इत्यादि सूत्रोनुं कथन करे छे—

“अहवा उपक्रमे छव्विहे”—इत्यादि—

शब्दार्थ—(अहवा) अथवा (उपक्रमे छव्विहे पण्णत्ते) उपक्रम छ प्रकारनो कह्यो छे. (तंजहा) ते छ प्रकारो नीचे प्रमाणे छे—(आणुपुर्वी, नामं, पणामं, वक्तव्यता, अत्थाहिगारे, समोयारे) (१) आनुपूर्वी, (२) नाम, (३) प्रमाण, (४) वक्तव्यता (५) अर्थाधिकार अने ६ समवतार.

पडेलो गुरुभावोपक्रमनुं प्रतिपादन सूत्रकारे करी दीधुं. इवे तेओ आदिपदथी सूचित शास्त्रभावोपक्रमनुं निरूपणु करे छे— आ वात “अहवा” अथवा पदथी सूचित थाय छे. अही उपक्रम पदथी शास्त्रभावोपक्रम गृहीत थयो छे. तेथी शास्त्रोक्तभावोपक्रम पूर्वोक्तइये छ प्रकारनो होय छे, ओवो आ सूत्रनो संक्षिप्तार्थ छे. ॥सू. ७१॥

અથાનુપૂર્વાદીનાં સ્વરૂપં નિરૂપયિતુમાહ,

મૂલમ—સે કિં તં આણુપુઁવી૧, આણુપુઁવી દસવિહા, પળ્ળત્તા, તંજહા નામાણુપુઁવી૧, ઠવળાણુપુઁવી૨, દઁવાણુપુઁવી૩, સેત્તાણુપુઁવી૪, કાલાણુપુઁવી૫, ઉક્તિત્તળાણુપુઁવી૬, ગળ્ળળાણુપુઁવી૭, સંઠાળાણુપુઁવી૮, સામાયારીઆણુપુઁવી૯, ભાવાણુપુઁવી૧૦ ॥સૂ૦ ૭૨॥

છાયા—અથ કાઽસૌ આનુપૂર્વી ? આનુપૂર્વી દશવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથથા—નામાનુપૂર્વી૧, સ્થાપનાનુપૂર્વી૨, દ્રવ્યાનુપૂર્વી૩, ક્ષેત્રાનુપૂર્વી૪, કાલાનુપૂર્વી૫, ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી૬, ગળ્ળનાનુપૂર્વી૭, સંસ્થાનાનુપૂર્વી૮, સામાચાર્યાનુપૂર્વી૯, ભાવાનુપૂર્વી૧૦ ॥મૂ૦ ૭૨॥

ટીકા—શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—‘સે કિં તં’ इत्यादि । अथ कौऽसौ आनुपूर्वी ? इति । उत्तरमाह—आनुपूर्वी—इह हि पूर्वं प्रथमम् आदिः इति पर्यायाः । पूर्वस्य—अनु=

અવ સૂત્રકાર આનુપૂર્વી આદિ કૌં કે સ્વરૂપ કા કથન પ્રારંભ કરતે હૈં—
 इस में सब से प्रथम वे आनुपूर्वी कितने प्रकार की है यह स्पष्ट करते हैं—
 “से किं तं” इत्यादि । ॥सूत्र ७२॥

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં આણુપુઁવી) હે મદન્ત ! પૂર્વે પ્રકાન્ત આનુપૂર્વી કયા હૈ—(આણુપુઁવી દસવિહા પળ્ળત્તા) ઉત્તર—આનુપૂર્વી દસ પ્રકાર કી વહી ગઈ હૈ । (તં જહા) જો ઇસ પ્રકાર સે હૈ—(ળામાણુપુઁવી) ઇક નામાનુપૂર્વી (ઠવળાણુપુઁવી) દૂસરી સ્થાપનાનુપૂર્વી (દઁવાણુપુઁવી) તૈસરી દ્રવ્યાનુપૂર્વી (સેત્તાણુપુઁવી) ચૌથી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી (કાલાણુપુઁવી) પાંચવી કાલાનુપૂર્વી (ઉક્તિત્તળાણુપુઁવી) છઠી ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી (ગળ્ળળાણુપુઁવી) સાતવીં ગળ્ળનાનુપૂર્વી (સંઠાળાણુપુઁવી) આઠવી—સંસ્થાનાનુપૂર્વી (સામાયારીઆ૦) નવવીં સમાચાર્યાનુપૂર્વી (ભાવાણુપુઁવી) ઔર દશમી ભાવાનુપૂર્વી । પૂર્વ, પ્રથમ ઔર આદિ ચે સબ પર્યાય

હવે સૂત્રકાર આનુપૂર્વી આદિકોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. તેમાં સૌથી પહેલાં તે એ વાત પ્રકટ કરે છે કે આનુપૂર્વી કેટલા પ્રકારની છે?

“સે કિં તં આણુપુઁવી” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં આણુપુઁવી) શિષ્ય ગુરૂને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હું હે ભગવન્ ! પૂર્વપ્રકાન્ત (પૂર્વ પ્રસ્તુત) આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—આણુપુઁવી દસવિહા પળ્ળત્તા—તંજહા) આનુપૂર્વીના નીચે પ્રમાણે દશ પ્રકાર કહ્યા છે—

(ળામાણુપુઁવી (૧) નામાનુપૂર્વી, (ઠવળાણુપુઁવી) (૨) સ્થાપનાનુપૂર્વી, (દઁવાણુપુઁવી) (૩) દ્રવ્યાનુપૂર્વી, (સેત્તાણુપુઁવી) (૪) ક્ષેત્રાનુપૂર્વી, (કાલાણુપુઁવી) (૫)

પશ્ચાત્-અનુપૂર્વ, તસ્ય ભાવઃ આનુપૂર્વી-ત્ર્યાદિવ તુ સંહતિઃ, આનુપૂર્વી-અનુક્રમઃ
પરિપાટીત્યેતે શબ્દાઃ સમાનાર્થકાઃ । ત્ર્યાદિવસ્તુ સંહતિરૂપા ઇપાઽનુપૂર્વી
નામાનુપૂર્વ્યાદિભેદૈર્દશવિધા વિજ્ઞેયેતિ । સૂ. ૭૨॥

સમ્પ્રતિ નામાઘાનુપૂર્વીનિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—નામ ઠવળાઓ ગયાઓ ।

સે કિં તં દઠ્ઠવાણુપુઠ્ઠવી ? દઠ્ઠવાણુપુઠ્ઠવી દુવિહા પળળત્તા, તં
જહા-આગમઓ ય નોઆગમઓ ય ।

સે કિં તં આગમઓ દઠ્ઠવાણુપુઠ્ઠવી જસ્સ ણં આણુપુઠ્ઠવિત્તિ પયં
સિલ્લિયં ઠિયં જિયં મિયં પરિજિયં જાવ નો અણુપ્પેહાણ, કમ્હા ?
અણુવઓગો દઠ્ઠવમિત્તિં કટ્ટુ । ણેગમસ્સ ણં ઇગો અણુવઉત્તો આગમ-
ઓ ઇગા દઠ્ઠવાણુપુઠ્ઠવી જાવ કમ્હા ? જહ જાણણ અણુવઉત્તે ન ભવહ
જહ અણુવઉત્તે જાણણ ન ભવહ તમ્હા ણત્થિ આગમઓ દઠ્ઠવાણુપુઠ્ઠવી ।
સે તં આગમઓ દઠ્ઠવાણુપુઠ્ઠવી ।

વાચી શબ્દ હૈં । પૂર્વસ્ય અનુ અનુપૂર્વ-પૂર્વ કે પીછે એસા અનુપૂર્વ શબ્દ કા
અર્થ હોતા હૈં । અનુપૂર્વ કા જો ભાવ હૈં વહ આનુપૂર્વી હૈં । અર્થાત્ ત્રીન આદિ
વસ્તુઓં કા જો સમુદાય હૈં વહ આનુપૂર્વી હૈં ! આનુપૂર્વી અનુક્રમ, પરિપાટી
યે સબ આનુપૂર્વી કે પર્યાયવાચી શબ્દ હૈં । ત્રીન આદિ વસ્તુઓં કી સંહતિ
રૂપ યહ આનુપૂર્વી પૂર્વોક્ત પ્રકાર સે દશ ભેદવાલી હૈં એસા જાનના ચાહિયે । ॥સૂત્ર ૭૨॥

ઠાવાનુપૂર્વી, (ઉક્તિજ્ઞાણુપુઠ્ઠવી) (૬) ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી, (ગણણાણુપુઠ્ઠવી) (૭)
ગણુનાનુપૂર્વી, (સંઠાણાણુપુઠ્ઠવી) (૮) સસ્થાનાનુપૂર્વી (સામાયારી આણુપુઠ્ઠવી) (૯)
સમાચાર્યાનુપૂર્વી અને (ભાવાણુપુઠ્ઠવી) (૧૦) ભાવાનુપૂર્વી.

પૂર્વ, પ્રથમ અને આદિ આ ત્રણે પર્યાયવાચી શબ્દો છે. “પૂર્વસ્ય અનુ
અનુપૂર્વ” “પૂર્વ (પ્રથમ)ની પાછળ”, એવો અનુપૂર્વ શબ્દનો અર્થ થાય છે. આ
અનુપૂર્વનો જે ભાવ છે તેનું નામ આનુપૂર્વી છે. એટલે કે આદિ વસ્તુઓનો જે
સમુદાય છે તેનું નામ આનુપૂર્વી છે. આનુપૂર્વી, અનુક્રમ અને પરિપાટી, આ ત્રણે
આનુપૂર્વીના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. ત્રણ આદિ વસ્તુઓના સમૂહરૂપ આ આનુપૂર્વી
પૂર્વોક્ત દસ ભેદવાળી કહી છે, એમ સમજવું. ॥સૂ. ૭૨॥

સે કિં તં નો આગમઓ દ્વાણપુઁવી ? નો આગમઓ દ્વાણ-
પુઁવી તિવિહા પળ્ળત્તા, તં જહા—જાણયસરીરદ્વાણપુઁવી, ભવિય-
સરીરદ્વાણપુઁવી, જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તા દ્વાણપુઁવી ।
સે કિં તં જાણયસરીરદ્વાણપુઁવી ? જાણયસરીરદ્વાણપુઁવી
આણપુઁવી પયત્થાહિગારજાણયસ્સ જં સરીરયં વવગયચુયચાવિયચત્ત-
દેહં સેસં જહા દ્વાવસ્સણ જાવ સે તં જાણયસરીરદ્વાણપુઁવી ।
સે કિં તં ભવિયસરીરદ્વાણપુઁવી ? ભવિયસરીરદ્વાણપુઁવી જે
જીવે જોળીજમ્મણિવસ્સંતે મેસં જહા દ્વાવસ્સણ જાવ સે તં
ભવિયસરીરદ્વાણપુઁવી ।

સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તા દ્વાણપુઁવી ?
જાણયસરીરભવિયસરીરવઙ્ગરિત્તા દ્વાણપુઁવી દુવિહા પળ્ળત્તા,
તં જહા—ઓવણિહિયા ય અણોવણિહિયા ય । તત્થ ણં જા સા
ઓવણિહિયા સા ઠપ્પા । તત્થ ણં જા સા અણોવણિહિયા સા દુવિહા
પળ્ળત્તા, તં જહા—નેગમવવહોરાણં, સંગહસ્સ ય ॥સૂ૦ ૭૩॥

છાયા—નામસ્થાપને ગતે ।

અથ કાઽસૌ દ્રવ્યાનુપૂર્વી ? દ્રવ્યાનુપૂર્વી દ્વિવિધા પ્રજ્ઞમા, તદ્યથા—આગમતથ
નોઆગમતથ ।

અવ સૂત્રકાર નામાનુપૂર્વી કો નિરૂપણ કરતે હૈં—

“નામ ઠવ્ણાઓ ગયાઓ” ઇત્યાદિ । ॥સૂત્ર ૭૨॥

શબ્દાર્થ—(નામઠવ્ણાઓ ગયાઓ) નામાનુપૂર્વી ઓર સ્થાપનાનુપૂર્વી કા
સ્વરૂપ નામાવશ્યક ઓર સ્થાપનાવશ્યક કે જૈસા જાનના ચાહિયે । (સે કિં

હવે સૂત્રકાર નામાનુપૂર્વી નિરૂપણ કરે છે—

“નામઠવ્ણાઓ ગયાઓ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(નામઠવ્ણાઓ ગયાઓ) નામાનુપૂર્વી અને સ્થાપનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ
નામાવશ્યક અને સ્થાપના આવશ્યકના પૂર્વોક્ત સ્વરૂપ અનુસાર જ સમજવું (સે કિં
ત દ્વાણપુઁવી ?) હે લગવન ! દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

अथ काऽसौ आगमतो द्रव्यानुपूर्वी? आगमतो द्रव्यानुपूर्वी यस्य खलु आनुपूर्वीति पदं शिक्षितं स्थितं जितं मितं परिजितं यावद् नोअनुपेक्षया, कस्मात्? अनुपयोगो द्रव्यमिति कृत्वा । नैगमस्य खलु एकोऽनुपयुक्तः आगमत एका द्रव्यानुपूर्वी यावत्, कस्मात्? यदि ज्ञायकः अनुपयुक्तो न भवति, यदि अनुपयुक्तो ज्ञायको न भवति, तस्माद् नास्ति आगमतो द्रव्यानुपूर्वी । सैषा आगमतो द्रव्यानुपूर्वी ।

अथ काऽसौ नोआगमतो द्रव्यानुपूर्वी? नोआगमतो द्रव्यानुपूर्वी त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—ज्ञायकशरीरद्रव्यानुपूर्वी, भव्यशरीरद्रव्यानुपूर्वी, ज्ञायकशरीर-भव्यशरीरव्यतिरिक्ता द्रव्यानुपूर्वी । अथ काऽसौ ज्ञायकशरीरद्रव्यानुपूर्वी? ज्ञायक-शरीरद्रव्यानुपूर्वी—आनुपूर्वीपदार्थाधिकारज्ञायकस्य यत् शरीरकं व्यपगतच्युतव्या-वितत्यक्तदेहं शेषं यथा द्रव्यावश्यके तथा भणितव्यम्, यावत् सैषा ज्ञायक-शरीरद्रव्यानुपूर्वी ।

अथ का सा भव्यशरीरद्रव्यानुपूर्वी? भव्यशरीरद्रव्यानुपूर्वी—यो जीवो योनि-जन्मनिष्क्रान्तः शेषं यथा द्रव्यावश्यके० यावत् सैषा भव्यशरीरद्रव्यानुपूर्वी । अथ काऽसौ ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्ता, द्रव्यानुपूर्वी? ज्ञायकशरीरभव्यशरीर-व्यतिरिक्ता, द्रव्यानुपूर्वी द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—औपनिधिकी च अनौपनिधिकी च । तत्र खलु या सा औपनिधिकी सा स्थाप्या । तत्र खलु या सा अनौपधिकी सा द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—नैगमव्यवहारयोः, संग्रहस्य च ॥सू० ७३॥

टीका—‘नाम ठवणाओ’ इत्यादि—

नामस्थापने=नामानुपूर्वी—स्थापनानुपूर्वी गते=गत=गतप्राये उक्तप्राये इत्यर्थः । अयं भावः—नामानुपूर्वी स्थापनानुपूर्वी चैतद्वयं नामावश्यकवत् स्थापनावश्यकवद् विज्ञेयमिति ।

अथ द्रव्यानुपूर्वी निरूपयितुमाह—‘से किं तं’ इत्यादि ।

अथ काऽसौ द्रव्यानुपूर्वी? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरमाह—‘द्रव्याणुपूर्वी’ इत्यादि । द्रव्यानुपूर्वी द्विविधा प्रज्ञप्ता । तद् यथा—आगमतश्च, नोआगमतश्च । तं द्रव्याणुपूर्वी हे भदन्त ! द्रव्यानुपूर्वी का क्या स्वरूप है ? (द्रव्याणु-पूर्वी दुविहा पणत्ता) उत्तर—द्रव्यानुपूर्वी दो प्रकार की कही गई है (तंजहा) वे प्रकार ये हैं (आगमओय नोआगमओय) एक आगम से

उत्तर—(द्रव्याणुपूर्वी दुविहा पणत्ता—तंजहा) द्रव्यानुपूर्वीना नीचे प्रमाणे ये प्रकार कहे छे. (आगमओ य नोआगमओ य) (१) आगमनी अपेक्षाछे अने (२) नोआगमनी अपेक्षाछे आगमनो आश्रित करीने जे द्रव्यानुपूर्वी

તત્ર-આગમતો દ્રવ્યાનુપૂર્વીં यस્ય સાધોઃ खलु आनुपूर्वीति पदं शिक्षितं स्थितं
जितं मितं परिजितं यावत्-इह यावच्छब्दात्-नामसमं घोषसमम् अहीनाक्षरम्
अत्यक्षरम् अव्याविद्धाक्षरम् अस्खलितम् अमिलितम् अव्यत्याग्रेडितं प्रतिपूर्णं प्रति-

और दूसरी नोआगम से । आगम को आश्रित करके जो द्रव्य आनुपूर्वीं होती है वह आगम द्रव्यानुपूर्वीं है । (से किं तं आगमओ दव्वाणुपुव्वी) हे भदन्त । आगम को आश्रित करके जो द्रव्यानुपूर्वीं होती है ? उसका क्या स्वरूप है ? (आगमओ दव्वाणुपुव्वी) आगम को आश्रित करके जो द्रव्यानुपूर्वीं होती है उसका स्वरूप इस प्रकार से है-(जस्स णं आणु-पुव्वित्ति पयं सिक्खियं) जिस साधु आदिने आनुपूर्वीं इस पद वाच्य अर्थ को विनयपूर्वक गुरुमुख से सीख लिया है (ठियं) उसे अच्छी तरह से अपने स्मृति पथ में उतार लिया है (जियं) शब्द और अर्थ की अपेक्षा से जिसने उसे भलि भांति जान लिया है (मियं) उसके पदादिकों की संख्या का परिमाण जिसने भली प्रकार से अभ्यास कर लिया है । (परिजियं) जिसने उसे सब तरफ से और सब प्रकार से परावर्तित करलिया है । वह आगम को आश्रित करके द्रव्यानुपूर्वीं है । यहां यावत् शब्द से “ नामसम, घोषसम अहीनाक्षर अत्यक्षर अव्या-विद्धाक्षर, अस्खलित, अमिलित, अव्यत्याग्रेडित, प्रतिपूर्ण प्रतिपूर्णघोष

થાય છે તેનું નામ આગમદ્રવ્યાનુપૂર્વીં છે અને નો આગમને આશ્રિત કરીને જે આનુપૂર્વીં થાય છે તેનું નામ નોઆગમદ્રવ્યાનુપૂર્વીં છે. (સે કિં તં આગ-મઓ દવ્વાણુપુવ્વી) ? હે ભગવન્ ! આગમનો આશ્રિત કરીને જે અનુપૂર્વીં છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

(આગમઓ દવ્વાણુપુવ્વી) આગમને આશ્રિત કરીને જે દ્રવ્યાનુપૂર્વીં થાય છે તેનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે-

(જસ્સ ણં આણુપુવ્વીતિ પયં સિક્ખિયં) જે સાધુ આદિએ “ આનુપૂર્વીં ” આ પદના વાચ્યાર્થને વિનયપૂર્વક શુદ્ધને મુખેથી સારી રીતે શીખી લીધો છે, (ઠિયં) તેને સારી રીતે પોતાના સ્મૃતિપટલ પર ઉતારી લીધો છે, (જિયં) શબ્દ અને અર્થની અપેક્ષાએ જેણે તેને સારી રીતે બાણી લીધેલ છે, (મિયં) તેના પદાદિકોની સંખ્યાનું પરિણામ જેણે સારી રીતે સમજી લીધું છે, (પરિજિયં) જેણે તેને બધી તરફથી અને બધા પ્રકારે પરાવર્તિત કરી લીધું છે, તે આગમનો આશ્રિત કરીને દ્રવ્યાનુપૂર્વીં છે. અહીં ‘ યાવત્ ’ પદથી “ નામસમ, ઘોષસમ, અહીનાક્ષર, અત્યક્ષર, અવ્યાવિદ્ધાક્ષર, અસ્ખલિત,

पूर्णघोषं कण्ठोष्ठविप्रमुक्तं गुरुवाचनोपगतं भवति । स खलु तत्र-आनुपूर्वीतिपदे वाचनया प्रच्छनया परिवर्तनया धर्मकथया च वर्तमानो भवति, न तु अनुप्रेक्षया वर्तमानो भवति । एवंविधः स साधुरागमतो द्रव्यानुपूर्वी पदेऽनुप्रेक्षयाऽवर्तमानः साधुः आगमतो द्रव्यानुपूर्वी कथं भवतीत्याह-‘कम्हा’ इत्यादिना-कस्मात् कण्ठोष्ठविप्रमुक्तः गुरुवाचनोपगतः ” इन पदों का संग्रह किया गया है । इन पदों का अर्थ १४ वें सूत्र में स्पष्ट कर दिया है । ऐसा वह व्यक्ति “आनुपूर्वी” इस पद में वाचना पृच्छना, परिवर्तना और धर्मकथा इन से वर्तमान माना जाता है । परन्तु अनुप्रेक्षा से वर्तमान-नहीं माना जाता है । इस प्रकार का वह साधु व्यक्ति आगम से द्रव्यानुपूर्वी जानना चाहिये ।

शंका-(कम्हा) आनुपूर्वी पद में अनुप्रेक्षा से अवर्तमान साधु आगम से द्रव्यानुपूर्वी कैसे माना जाता है ?

उत्तर-“अनुपयोगो द्रव्यमिति कृत्वा” अनुपयोग-जीव जिसके द्वारा वस्तु का परिच्छेद करता है उसका नाम उपयोग है । इस उपयोगका अभाव अनुपयोग है । इस से युक्त होने के कारण आनुपूर्वी का वह ज्ञाता आगम से द्रव्यानुपूर्वी माना जाता है । ऐसा शास्त्र का वचन है । तात्पर्य कहने का यह है कि जिस साधुने आनुपूर्वी को

અમિલિત, અવ્યત્યાગ્રેહિત, પ્રતિપૂર્ણ, પ્રતિપૂર્ણઘોષ, કંઠોષ્ઠવિપ્રમુક્ત, ગુરુવા-ચનોપગત ” આ પદોને ગૃહણ કરવામાં આવ્યા છે. તે પદોનો અર્થ ૧૪માં સૂત્રમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. આ બધાં વિશેષણોથી યુક્ત સાધુ આદિને ‘આનુપૂર્વી’ આ પદમાં વાચના, પૃચ્છના, પરિવર્તના અને ધર્મકથા દ્વારા વર્તમાન માનવામાં આવે છે, પરન્તુ અનુપ્રેક્ષા દ્વારા વર્તમાન માનતો નથી. આ પ્રકારના તે સાધુને આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાનુપૂર્વી સમજવો.

શંકા-(કમ્હા) આનુપૂર્વી પદમાં અનુપ્રેક્ષા દ્વારા અવર્તમાન સાધુ આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાનુપૂર્વી કેવી રીતે મનાય છે ?

ઉત્તર-“અનુપયોગો દ્રવ્યમિતિ કૃત્વા ” જીવ જેના દ્વારા વસ્તુનો પરિ-ચ્છેદ (બાધ) કરે છે તેનું નામ ઉપયોગ છે. તે ઉપયોગના અભાવનું નામ અનુપયોગ છે. આ અનુપયોગથી યુક્ત હોવાને કારણે અનુપૂર્વીનો તે જ્ઞાતા આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાનુપૂર્વી મનાય છે, એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે-જે સાધુએ આનુપૂર્વીને સારી રીતે બાણી લીધી છે-શીખી લીધી છે-એટલે કે તે તેનો પરિપૂર્ણરૂપે જ્ઞાતા થઈ ગયો છે, તે

અનુપ્રેક્ષયા વર્તમાનઃ સાધુરાગમતો દ્રવ્યાનુપૂર્વી ભવતિ? ઉત્તરયતિ-અણુવઓગો દ્રવ્યમિતિકદ્દુ' અનુપયોગો દ્રવ્યમિતિ કૃત્વા । અનુપયોગો હિ દ્રવ્યં ભવતિ, અતોઽનુપ્રેક્ષયાઽવર્તમાનઃ સાધુરાગમતો દ્રવ્યાનુપૂર્વી ભવતિ ।

નૈગમાદિ ભેદેન દ્રવ્યાનુપૂર્વી ભેદાસ્ત્વેવં વિજ્ઞેયાઃ-નૈગમસ્ય સ્વલુ ઇકોઽનુપયુક્ત આગમત ઇકા દ્રવ્યાનુપૂર્વી, યાવત્ યાવચ્છબ્દાત્ દ્વાવનુપયુક્તૌ આગમતો દ્વે આનુપૂર્વ્યૌ । ત્રયોઽનુપયુક્તા આગમતસ્તિસ્રો દ્રવ્યાનુપૂર્વ્યઃ । ઇવમેવ વ્યવહારસ્યાપિ ।

સમ્યક્ પ્રકાર સે જાન લિયા હૈ-સીંચ લિયા હૈ-વહ ઉસકા પૂર્ણરૂપ સે જ્ઞાતા બન ચુકા હૈ, અતઃ વહ સાધુ ઉસ આનુપૂર્વી મેં વાચના પૃચ્છના આદિ સે વર્તમાન હોને પર મી ઉસમેં ઉપયોગ સે રહિત હોને કે કારણ વહ આગમ સે દ્રવ્યાનુપૂર્વી કહલાતા હૈ । (નેગમસ્સ ણં ઇગો અણુવઉત્તો આગમઓ ઇગાં દ્વવાણુપુવ્વી, જાવ કમ્હા? જહ જાણે અણુવઉત્તે ન ભવહ, જહ અણુવઉત્તે જાણે ન ભવહ, તમ્હા ણત્થિ આગમઓ દ્વવાણુપુવ્વી સે ત્તં આગમઓ દ્વવાણુપુવ્વી)

અવ સૂત્રકાર નૈગમનય આદિ કે ભેદ સે દ્રવ્યાનુપૂર્વી કે ભેદોં કો કહતે હૈ-ઇન મેં નૈગમનય કી દૃષ્ટિ સે ઇક અનુપયુક્ત આત્મા-સાધુ આગમ સે ઇક દ્રવ્યાનુપૂર્વી હૈ । યહાં યાવત્ શબ્દ સે ઇસા જાનના ચાહિયે-કિ દો અનુપયુક્ત સાધુ આગમ સે દો દ્રવ્યાનુપૂર્વી હૈં । ત્રીન અનુપયુક્ત સાધુ, આગમ સે ત્રીન દ્રવ્યાનુપૂર્વી હૈં । ઇસ પ્રકાર જિતને અનુપયુક્ત સાધુ હૈં આગમ સે ઉત્તમી હી દ્રવ્યાનુપૂર્વીયાં હૈં । ઇસી પ્રકાર સે વ્યવહારનય કી દૃષ્ટિ સે દ્રવ્યાનુપૂર્વી મેં ઇકત્વ અનેકત્વ કા કથન

સાધુ આનુપૂર્વીમાં વાચના, પૃચ્છના, આદિ વડે વર્તમાન હોવા છતાં પણ તેમાં ઉપયોગથી રહિત હોવાને કારણે આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

(નેગમસ્સ ણં ઇગો અણુવઉત્તો આગમઓ ઇગાં દ્વવાણુપુવ્વી જાવ કમ્હા? જહ જાણે અણુવઉત્તે ન ભવહ, જહ અણુવઉત્તે જાણે ન ભવહ, તમ્હા ણત્થિ આગમઓ દ્વવાણુપુવ્વી-સે ત્તં આગમઓ દ્વવાણુપુવ્વી)

હવે સૂત્રકાર નૈગમનય આદિના લેહથી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના લેહોતું કથન કરે છે-નૈગમ નયની દૃષ્ટિએ એક અનુપયુક્ત આત્મા (સાધુ) આગમની અપેક્ષાએ એક દ્રવ્યાનુપૂર્વી છે અહીં “યાવત્” પદથી નીચેનો પૂર્વોક્ત સૂત્રપાઠ ગ્રહણ કરવો.

નૈગમનયની દૃષ્ટિએ બે અનુપયુક્ત સાધુ આગમની અપેક્ષાએ બે દ્રવ્યાનુપૂર્વી છે, ત્રણ અનુપયુક્ત સાધુ આગમની અપેક્ષાએ ત્રણ દ્રવ્યાનુપૂર્વી છે. એજ પ્રમાણે બેટલા અનુપયુક્ત સાધુ છે એટલાં જ આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાનુપૂર્વી છે. એજ પ્રમાણે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ પણ દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં

સંગ્રહસ્ય સ્વલુ એકોઽનુપયુક્તઃ, અનેકેવાઽનુપયુક્તા આગમતો દ્રવ્યાનુપૂર્વી દ્રવ્યાનુપૂર્વો વા એકૈવ દ્રવ્યાનુપૂર્વી બોધ્યા । ઋજુસૂત્રસ્ય એકોઽનુપયુક્ત આગમત એકા દ્રવ્યાનુપૂર્વી, પૃથક્ત્વં નેચ્છતિ । ત્રયાણાં શબ્દનયનાં જ્ઞાયકોઽનુપયુક્તોઽવસ્તુ, કસ્માત્ ? યદિ જ્ઞાયકઃ, અનુપયુક્તો ન ભવતિ, યદિ અનુપયુક્તઃ, જ્ઞાયકો ન ભવતિ તસ્માદ્ નાસ્તિ તન્મતે આગમતો દ્રવ્યાનુપૂર્વી । અત્રોક્તાનાં શિક્ષિતાદિ પદાનાં વ્યાખ્યા પૂર્વવદ્ બોધ્યા । એતદુપસંહરન્નાહ-સૈવાઽઽગમતો દ્રવ્યાનુપૂર્વીતિ ।

જાનના ચાહિયે સંગ્રહનય કી એસી માન્યતા હૈ કિ એક દ્રવ્યાનુપૂર્વી હૈ । નૈગમ ઓર વ્યવહાર નય કી માન્યતા કે અનુસાર દ્રવ્યાનુપૂર્વી જો એક ઓર અનેકરૂપ હૈ-સો યહ નય એસા કથન કરતા હૈ કિ સામાન્યતત્વ કે આધાર પર સમસ્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વિયાં એક હી હૈ-ભિન્ન ૨ અનેક નહીં । ઋજુસૂત્રનય કી માન્યતાનુસાર વર્તમાન ક્ષણ મેં એક અનુપયુક્ત સાધુ આગમ કી અપેક્ષા એક આનુપૂર્વી હૈ । યહ નય આનુપૂર્વી મેં ભિન્નતા-અનેકતા નહીં માનતા હૈ । ત્રીન શબ્દનય કી માન્યતાનુસાર-જ્ઞાયક હોકર મી જો અનુપયુક્ત હોતા હૈ વહ અવસ્તુ સ્વરૂપ હૈ । ક્યોં કિ જો જ્ઞાયક હોગા વહ અનુપયુક્ત નહીં હોગા, જો અનુપયુક્ત હોગા વહ જ્ઞાયક નહીં હોગા । ફસલિયે આગમ કી અપેક્ષા લેકર જો દ્રવ્યાનુપૂર્વી બનતી હૈ વહ નહીં હૈ । યહાં પર જો શિક્ષિત આદિ પદ આયે હૈં ડનકી વ્યાખ્યા પહિલે કી વ્યાખ્યા કે સમાન સમજની

એકત્વ અનેકત્વનું કથન સમજવું જોઈએ. સંગ્રહનયની એવી માન્યતા છે કે એક જ દ્રવ્યાનુપૂર્વી છે. નૈગમનય અને વ્યવહાર નયની માન્યતા અનુસાર દ્રવ્યાનુપૂર્વી જે એક અને અનેકરૂપ છે તેનું કારણ એ છે કે આ નય એવું કથન કરે છે કે સામાન્ય તત્વના આધાર પર સમસ્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વીઓ એક જ છે-લિપ્ત લિપ્ત અનેક-નથી. ઋજુસૂત્ર નયની માન્યતા અનુસાર વર્તમાન ક્ષણે એક અનુપયુક્ત સાધુ આગમની અપેક્ષાએ એક આનુપૂર્વી છે. આ નય આનુપૂર્વીમાં ભિન્નતા (અનેકતા)ને માનતો નથી. ત્રણે શબ્દનયોની માન્યતા અનુસાર જ્ઞાયક હોવા છતાં પણ જે અનુપયુક્ત હોય છે તે અવસ્તુસ્વરૂપ છે. કારણ કે જે જ્ઞાયક હશે તે અનુપયુક્ત અહીં હોય અને જે અનુપયુક્ત હશે તે જ્ઞાયક નહીં હોય, આ પ્રકારની તે ત્રણે શબ્દ નયોની માન્યતા છે. તેથી આગમની અપેક્ષાએ જે દ્રવ્યાનુપૂર્વી અને છે તેનો આ ત્રણે શબ્દનયોની માન્યતા અનુસાર સંભાવ જ હોતો નથી. અહીં જે શિક્ષિત આદિ પદો આવ્યાં છે તેમની વ્યાખ્યા આગળ આપ્યા પ્રમાણે જ સમજવી. આ પ્રકારનું આગમ દ્રવ્યાનુપૂર્વી સ્વરૂપ છે.

અથ નોઆગમતો દ્રવ્યાનુપૂર્વીતિજિજ્ઞાસયા શિષ્યઃ પૃચ્છતિ-‘સે કિં તં’
 इत्यादि । अथ काऽसौ नोआगमतो द्रव्यानुपूर्वी ? इति । उत्तरयति-‘नोआगमओ
 द्रव्यानुपूर्वी’ इत्यादि । नोआगमतो द्रव्यानुपूर्वी त्रिविधा प्रज्ञप्ता-ज्ञायकशरीर-
 द्रव्यानुपूर्वी १ भव्यशरीर-द्रव्यानुपूर्वी २ ज्ञायकशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्या-
 नुपूर्वी ३ । ज्ञायकशरीरद्रव्यानुपूर्वी जिज्ञासमानः शिष्यः पृच्छति-अथ काऽसौ
 ज्ञायकशरीरद्रव्यानुपूर्वी ? उत्तरयति-‘जाणयसरीर’ इत्यादि । ज्ञायकशरीरद्रव्यानु-
 पूर्वी हि-आनुपूर्वी पदार्थाधिकारज्ञायकस्य यत् शरीरकं व्यपगतच्युतच्यावितत्य-
 क्तदेहं जीवविप्रमुक्तं शय्यागतं वा संस्तारगतं वा सिद्धशिलातलगतं वा दृष्ट्वा खलु

चाहिये । इस प्रकार यह आगम से द्रव्यानुपूर्वी का स्वरूप है । (से किं
 तं नोआगमओ द्रव्यानुपूर्वी) हे भदन्त ! नो आगम को आश्रित करके
 द्रव्यानुपूर्वी का क्या स्वरूप है ? (नोआगमओ द्रव्यानुपूर्वी त्रिविहा
 पणत्ता) नोआगम को आश्रित करके होनेवाली द्रव्यानुपूर्वी तीन
 प्रकार की कही गई है । (तं जहा) जैसे-(जाणयसरीरद्रव्यानुपूर्वी,
 भवियसरीरद्रव्यानुपूर्वी, जाणयसरीरभवियसरीरवहरित्ता द्रव्यानुपूर्वी)
 ज्ञायकशरीरद्रव्यानुपूर्वी, भव्यशरीरद्रव्यानुपूर्वी और ज्ञायकशरीर
 भव्यशरीर व्यतिरिक्त द्रव्यानुपूर्वी । (से किं तं जाणयसरीरद्रव्यानु-
 पूर्वी) हे भदन्त ! पूर्वप्रक्रान्त ज्ञायशरीर द्रव्यानुपूर्वी क्या है ?

(जाणयसरीरद्रव्यानुपूर्वी) ज्ञायकशरीर દ્રવ્યાનુપૂર્વીં इस प्रकार से
 है । (आनुपूर्वीपयत्थाहिगारजाणयस्स जं सरीरं ववगयच्युचावियचत्त-

(સે કિં તં નોઆગમઓ દ્રવ્યાનુપૂર્વીં ?) હે ભગવન ! નોઆગમને આશ્રિત
 કરીને દ્રવ્યાનુપૂર્વીંનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(નોઆગમઓ દ્રવ્યાનુપૂર્વીં ત્રિણ પ્રકારની કહી છે-(તંજહા) તે ત્રણ પ્રકારે
 નીચે પ્રમાણે છે-

(જાણયસરીરદ્રવ્યાનુપૂર્વીં, ભવિયસરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વીં જાણયસરીરભવિયસરીર-
 વહરિત્તા દ્રવ્યાનુપૂર્વીં) (૧) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વીં, (૨) ભવ્યશરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વીં
 અને (૩) જ્ઞાયકશરીર ભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વીં.

પ્રશ્ન-સે કિં તં જાણયસરીરદ્રવ્યાનુપૂર્વીં ? હે ભગવન ! પૂર્વ પ્રક્રાન્ત
 (પૂર્વ પ્રસ્તુત) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વીંનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(જાણયસરીરદ્રવ્યાનુપૂર્વીં) જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વીંનું સ્વરૂપ આ
 પ્રકારનું છે-(આનુપૂર્વીં પયત્થાહિગારજાણયસ્સ જં સરીરં વવગયચ્યુચાવિય
 ચત્તદેહં) ‘આનુપૂર્વીં’ આ પદના અર્થાધિકારને બાણનાર સાધુનું હસે પ્રાણોથી

કોઽપિ ભણેત્ અહો ! સ્વલ્પ અનેન શરીરસમુચ્છયેણ જિનદૃષ્ટેન ભાવેન આનુપૂર્વીતિ પદમ્ આગૃહીતં પ્રજ્ઞાપિતં પ્રરૂપિતં દર્શિતં નિદર્શિતમ્ । યથા કોઽત્ર દૃષ્ટાન્તઃ ? અયં મધુકુમ્ભ આસીદિતિ । ‘જીવ વિપ્રમુક્તમ્’ ઇત્યારમ્ય એતત્પર્યન્તઃ પાઠઃ ‘શેષં યથા દ્રવ્યાવશ્યકે તથા મણિતવ્યં યાવત્’ ઇત્યનેન સંગ્રાહ્યઃ એવાં પદાનાં વ્યાખ્યા દ્રવ્યાવશ્યકે દ્રષ્ટવ્યા । એતન્નિગમયન્નાહ—સૈષા જ્ઞાયકશરીરદ્રવ્યાનુપૂર્વીતિ ।

દેહં) આનુપૂર્વીં હસ.પદ કે અર્થાધિકાર કો જાનને વાલે સાધુ કા જો વ્યપગત ચ્યુત, ચ્યાવિત ઓર ત્યક્ત દેહવાલા શરીર અર્થાત્ આહાર પરિણતિ જનિત વૃદ્ધિ સે રહિત શરીર હૈ વહ જ્ઞાયકશરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વીં હૈ । (સેસં જહા દ્વાવાવસ્સએ જાવ સે તં જાણયસરીરદ્વાનુપુર્વી) યહાં પર ” જીવવિપ્રમુક્તં શય્યાગતં વા સંસ્તારગતં વા નૈષેધિકીગતં વા, સિદ્ધં શિલાતલગતં વા દૃષ્ટ્વા સ્વલ્પ કોઽપિ ભણેત્ અહો ! સ્વલ્પ અનેન શરીરસમુચ્છયેણ જિનદૃષ્ટેન ભાવેન આનુપૂર્વીતિ પદં આગૃહીતં, પ્રજ્ઞાપિતં, પ્રરૂપિતં, દર્શિતં, નિદર્શિતં । યથા કોઽત્ર દૃષ્ટાન્તઃ ? અયં મધુકુમ્ભ-આસીત્ અયં ઘૃતકુમ્ભ આસીત્ ” યહ (સેસં) અવશિષ્ટ પાઠ (જહા દ્વાવાવસ્સએ જાવ) જૈસા દ્રવ્યાવશ્યક મેં કહા હૈ વૈસા લગા લેના ચાહિયે । હન સમસ્ત પદોં કી વ્યાખ્યા દ્રવ્યાવશ્યક કે પ્રકરણ મેં કહ દી ગઈ હૈ—અતઃ વહાં સે જાન લેની ચાહિયે । હસ પ્રકાર નોઆગમ કી અપેક્ષા સે દ્રવ્યાનુપૂર્વીં કા સ્વરૂપ હૈ ।

રહિત ચ્યુત, ચ્યાવિત અને ત્યક્ત દેહવાળું જે નિર્જીવ શરીર છે—એટલે કે આહાર પરિણતિ જનિત વૃદ્ધિથી રહિત જે શરીર છે તે જ્ઞાયક શરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વીં છે. (વ્યપગત, ચ્યુત, ચ્યાવિત આદિ પદોનો ભાવર્થ આગળ આવી ગયો છે.)

(સેસં જહા દ્વાવાવસ્સએ જાવ સે તં જાણયસરીરદ્વાનુપુર્વી) અહીં “જીવવિપ્રમુક્તં શય્યાગતં વા, નૈષેધિકીગતં વા, સિદ્ધશિલાતલગતં વા દૃષ્ટ્વા સ્વલ્પ કોઽપિ ભણેત્ અહો ! સ્વલ્પ અનેન શરીરસમુચ્છયેણ જિનદૃષ્ટેન ભાવેન આનુપૂર્વીતિ પદં આગૃહીતં, પ્રજ્ઞાપિતં, પ્રરૂપિતં, દર્શિતં, નિદર્શિતં યથા કોઽત્ર દૃષ્ટાન્તઃ ? અયં મધુકુમ્ભ આસીત્, અયં ઘૃતકુમ્ભ આસીત્ ” આ (સેસં) બાકીનો સૂત્રપાઠ (જહા દ્વાવાવસ્સએ જાવ) દ્રવ્યાવશ્યકમાં કહ્યા અનુસાર અહણ કરવો જોઈએ. આ સધર્માં પદોની વ્યાખ્યા દ્રવ્યાવશ્યકના પ્રકરણમાં આપવામાં આવી છે. તેથી જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ તે ત્યાંથી વાંચી લેવી. આ પ્રકારનું નોઆગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાનુપૂર્વીંનું સ્વરૂપ છે.

શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ । અથ કાઽસૌ ભવ્યશરીરદ્રવ્યાનુપૂર્વી ? ભવ્યશરીરદ્રવ્યાનુપૂર્વી ઠિ—યો જીવો યોનિ જન્મનિષ્ક્રાન્તોઽનેનૈવ આત્તકેન શરીર-સમુચ્છયેણ જિનોપદિષ્ટેન ભાવેન આનુપૂર્વીતિ પદમ્ આગામિકાલે શિક્ષિષ્યતે, ન તાવત્ શિક્ષતે । યથા કો દૃષ્ટાન્તઃ ? અયં મધુકુમ્ભો ભવિષ્યતિ, અયં ઘૃતકુમ્ભો ભવિષ્યતીતિ અનેનૈવ આત્તકેન’ ઇત્યારમ્ય એતત્પર્યન્તઃ પાઠઃ શેષં યથા દ્રવ્યા-વશ્યકે યાવત્’ ઇત્યનેન સંગ્રાહઃ । વ્યાખ્યા ચ દ્રવ્યાવશ્યકે દ્રષ્ટવ્યા । સમ્પ્રત્યેતદુપ-સંહરન્નાહ—તૈષા ભવ્યશરીરદ્રવ્યાનુપૂર્વીતિ ।

(સે કિં તં ભવિયશરીરદ્રવ્યાનુપુર્વી) હે મદન્ત ! પૂર્વપ્રક્રાન્ત ભવ્ય-શરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વી કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(ભવિયશરીરદ્રવ્યાનુપુર્વી) ભવ્યશરીરદ્રવ્યાનુપૂર્વી કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ—(જે જીવે જોળીજમ્મણણિકલંતે સેસં જહા દવ્વાવસ્સણ જાવ—સે તં ભવિયશરીરદ્રવ્યાનુપુર્વી) જો જીવ જન્મકાલ મેં અપના પૂર્ણ ભૌમાસ કા સમય સમાસકર ઉત્પન્ન હુઆ—વીચ મેં નહીં, એસા મનુષ્ય ઉસ પ્રાપ્ત શરીર સે જો ભવિષ્યત્કાલમેં આનુપૂર્વી કા અનુપયુક્ત જ્ઞાના બનેલા ઉસકા વહ પ્રાપ્ત શરીર નો આગમસે ભવ્યશરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વી હૈ । યહાં પર “ અનેનૈવ આત્તકેન ” હસ પાઠ સે લેકર “ શરીરસમુચ્છયેણ જિનોપદિષ્ટેન ભાવેન આનુપૂર્વીતિપદં આગામિ-કાલે શિક્ષિષ્યતે ન તાવત્ શિક્ષતે । યથા કો દૃષ્ટાન્તઃ અયં મધુકુમ્ભો ભવિષ્યતિ અયં ઘૃતકુમ્ભો ભવિષ્યતિ ” યહાં તક કા પાઠ “ શેષં યથા દ્રવ્યાવશ્યકે યાવત્ ” હસ પાઠ સે ગ્રહણ કરલેના ચાહિયે । હસ

પ્રશ્ન—સે કિં તં ભવિયશરીરદ્રવ્યાનુપુર્વી ? હે ભગવન્ ! ભવ્યશરીર દ્રવ્યા-નુપૂર્વીનું કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—(જે જીવે જોળિજમ્મણણિકલંતે સેસં જહા દવ્વાવસ્સણ જાવ સે તં ભવિયશરીરદ્રવ્યાનુપુર્વી) જે જીવ માતાના ગર્ભમાં પૂર્ણ નવ માસ રહીને એટલે કે પૂર્ણકાળ વ્યતીત કરીને ઉત્પન્ન થયો છે—અપૂર્ણ કાળ વ્યતીત ઉત્પન્ન થયો નથી. એવો જીવ ભવિષ્યકાળમાં અનુપૂર્વીને અનુભવયુક્ત બનશે—વર્ત-માનકાળે તો અનુપૂર્વીને જાણતા નથી, તો એ જીવને તે પ્રાપ્ત શરીર નો આગમની અપેક્ષાએ ભવ્યશરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વી છે. અહીં “ અનેનૈવ આત્તકેન ” આ સૂત્રપાઠથી લઈને “ શરીરસમુચ્છયેણ જિનોપદિષ્ટેન ભાવેન આનુપૂર્વીતિપદં આગામિ કાલે શિક્ષિષ્યતે ન તાવત્ શિક્ષતે । યથા કો દૃષ્ટાન્તઃ ? અયં મધુકુમ્ભો ભવિષ્યતિ અયં ઘૃતકુમ્ભો ભવિષ્યતિ ” અહીં સુધીનો સૂત્રપાઠ દ્રવ્યાવશ્યક સૂત્રમાં કહ્યો અનુસાર થયેલું કરવાનું સૂત્રકારે

શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ । અથ કાઽસૌ જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીર-
વ્યતિરિક્તા દ્રવ્યાનુપૂર્વી ? ઇતિ । ઉત્તરમાહ—‘જાણયસરીર’ ઇત્યાદિ । જ્ઞાયક-
શરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તા દ્રવ્યાનુપૂર્વી હિ દ્વિવિધા પ્રજ્ઞતા, તદ્વથા—ઔપનિધિકી
ચ અનૌપનિધિકી ચ । તત્ર=ભેદદ્વયમધ્યે યા સા ઔપનિધિકી इह निधिशब्दस्य
निक्षेपोऽर्थः, निधानं, निधिः निक्षेपः, न्यासः, स्थापनेति शब्दाः पर्यायाः । उप=
सामीप्येन निधिः—उपनिधिः—एकस्मिन् विविक्षितेऽर्थे पूर्वं व्यवस्थापिते तत्समीपे
पाठ की शंकासमाधान पूर्वक जैसी व्याख्या द्रव्यावश्यक के स्वरूपको
निरूपण करते समय की है वैसी ही व्याख्या इसकी जाननी चाहिये ।
इस प्रकार यह नोभागम को लेकर द्रव्यानुपूर्वी का स्वरूप है । (से किं
तं जाणयसरीरभावियसरीरवहरित्ता द्रव्यानुपूर्वी) हे भदन्त ! पूर्वोक्त
ज्ञायक शरीर भव्य शरीर इन दोनों से व्यतिरिक्त द्रव्यानुपूर्वी
का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—(जाणयसरीरभावियसरीरवहरित्ता द्रव्यानुपूर्वी दुविहा
पण्णत्ता) ज्ञायकशरीर भव्यशरीर इन दोनों से भिन्न द्रव्यानुपूर्वी दो
प्रकार की कही है (तंजहा) जैसे (ओवणिहिया, य अणोवणिहिया य)
औपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी और अनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी । (तत्थणं
जा सा ओवणिहिया सा ठप्पा) इनमें जो औपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी है
वह स्थाप्य है । क्योंकि अल्प विषयवाली होने से वह इस समय
व्याख्या करने योग्य नहीं है । निधिशब्द का अर्थ यहां निक्षेप है ।

સૂચન કથું છે દ્રવ્યાવશ્યકના પ્રકરણમાં શંકાઓના સમાધાન પૂર્વક ભવ્ય-
શરીર દ્રવ્યાવશ્યકના સ્વરૂપનું જેવું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે એવું જ
અહીં ભવ્યશરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું નિરૂપણ થવું જોઈએ આ પ્રકારનું નોઆગ-
મની અપેક્ષાએ ભવ્યશરીર દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ સમજવું.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં જાણયસરીરભવિયસરીરવહરિત્તા દ્રવ્યાનુપુર્વી ?) હે
ભગવન્ ! પૂર્વપ્રકાન્ત જ્ઞાયકશરીર અને ભવ્યશરીર આ બન્નેથી ભિન્ન એવી
દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(જાણયસરીરભવિયસરીરવહરિત્તા દ્રવ્યાનુપુર્વી દુવિહા પણ્ણત્તા)
જ્ઞાયકશરીર અને ભવ્યશરીરથી ભિન્ન એવી દ્રવ્યાનુપૂર્વી બે પ્રકારની કહી છે.
(તંજહા) તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—ઓવણિહિયા ય અણોવણિહિયા ય) (૧)
ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી અને (૨) અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી (તત્થણં આ
સા ઓવણિહિયા સા ઠપ્પા) તેમાં જે ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી છે તે સ્થાપ્ય

एवापरापरस्य वक्ष्यमाणपूर्वानुपूर्व्यादिक्रमेण यन्निक्षेपणं स उपनिधिरित्यर्थः
उपनिधिः प्रयोजनं यस्या आनुपूर्व्याः सा-औपनिधिकी । सामायिकादि-षडध्य-
यनानां पूर्वा पूर्वादिना निक्षेप एव उपनिधिः स प्रयोजनं यस्याः आनुपूर्व्याः
सा, औपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी स्थाप्या=संप्रति न व्याख्यातव्या-अल्पविषयत्वे-
नात्र नोच्यते, कित्वग्रे वक्ष्यते इति भावः । सम्प्रति बहुवक्तव्यत्वेन पश्चान्निर्दिष्टा-
ऽपि अनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्व्येव व्याख्यायते । तत्र खलु या सा अनौपनिधिकी

निधान, निधि निक्षेप, व्याસ સ્થાપના એ સવ નિધિશબ્દ કે પર્યાય
વાચી શબ્દ હૈં । ઉપશબ્દકા અર્થ સમીપ હૈં ઓર નિધિ શબ્દકા અર્થ
રખના હૈં । એક કોઈ વિવક્ષિત પદાર્થ પહિલે વ્યવસ્થાપિત કર દેને પર
ફિર ઉસકે પાસ હી ઓર ૨ દૂસરે પદાર્થોં કે વક્ષ્યમાણ પૂર્વાનુપૂર્વી કે
ક્રમ સે જો રખા જાતા હૈં ઉસકા નામ ઉપનિધિ હૈં । યહ ઉપનિધિ જિસ
આનુપૂર્વી કા પ્રયોજન હો વહ ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી હૈં । હસમેં સામા-
યિક આદિ છહ અધ્યયનોં કા પૂર્વાનુપૂર્વી સે નિક્ષેપ કિયા જાતા હૈં ।
હનકા યહ નિક્ષેપ હી ઉપનિધિ હૈં । ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી મેં યહ ઉપ-
નિધિ હી પ્રયોજનમૂત હોતી હૈં । અલ્પ વિષય વાલી હોને સે જો યહાં
ઉસે વ્યાખ્યાતવ્ય નહીં કહા ગયા હૈં ઉસકા તાત્પર્ય યહ નહીં હૈં કિ
ઉસ સૂત્ર મેં સૂત્રકાર ઉસકા કથન નહીં કરેંગે । કિન્તુ આગે વે ઉસે
કહેંગે-અમી યહાં નહીં । અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વી કા જો સૂત્રકાર

છે, કારણકે અલ્પ વિષયવાળી હોવાના કારણે અત્યારે અહીં તેનું પ્રતિપાદન
કરવાની જરૂર નથી ‘નિધિ’ પદનો અર્થ અહીં ‘નિક્ષેપ’ સમજવો નિધાન,
નિધિ, નિક્ષેપ, ન્યાસ અને સ્થાપના આ બધા નિધિશબ્દના પર્યાયવાચી
શબ્દો છે. ‘ઉપ’ શબ્દનો અર્થ ‘સમીપ’ થાય છે અને ‘નિધિ’ શબ્દ
‘રાખવાના અર્થ’નો સૂચક છે હવે ઉપનિધિ શબ્દનો આ પ્રમાણે અર્થ
થાય છે-કોઈ એક વિવક્ષિત પદાર્થને પહેલાં વ્યવસ્થાપિત કરી દીધાં પછી
તેની પાસે જ અન્ય પદાર્થોને પૂર્વાનુપૂર્વીના ક્રમથી જે રાખવામાં (સ્થાપિત
કરવામાં) આવે છે તેનું નામ ઉપનિધિ છે. ” આ ઉપનિધિ જે અનુપૂર્વીનું
પ્રયોજન છે તે આનુપૂર્વીને ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી કહે છે તેમાં સામાયિક
આદિ ૬ અધ્યયનોનો પૂર્વાનુપૂર્વીથી નિક્ષેપ કરવામાં આવે છે. તેમનો આ
નિક્ષેપ જ ઉપનિધિ રૂપ છે. ઔપનિધિકી આનુપૂર્વીમાં આ ઉપનિધિ જ
પ્રયોજનમૂત હોય છે. અલ્પવિષયવાળી હોવાને કારણે તેને અહીં વ્યાખ્યાત
કરવા યોગ્ય નહીં કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર

द्रव्यानुपूर्वी सा द्विविधा प्रज्ञप्ता । ‘अनौपनिधिकी’ इत्यस्यायमर्थः अनुपनिधिः= वक्ष्यमाणपूर्वानुपूर्व्यादिक्रमेण अनिक्षेपः—अव्यवस्थापनं, स प्रयोजनं यस्याः सा अनौपनिधिका । पूर्वानुपूर्व्यादिक्रमेण व्यवस्थापनं न क्रियते सा व्यादि परमाणु- निष्पन्नस्कन्धविषया आनुपूर्वी अनौपनिधिकीत्युच्यते इति भावः ।

औपनिधिकी आनुपूर्वी के पहिले यहीं विवेचन कर रहे हैं । उसका कारण यह है कि उस आनुपूर्वी के विषय में वक्तव्यता बहुत है । (तत्स्थणं जा सा अणोवणिहिया सा दुविहा) इन औपनिधिकी अनौपनिधिकी आनुपूर्वी में जो यह दूसरी अनौपनिधिकी आनुपूर्वी है वह दो प्रकार की है । (तंजहा) जैसे (नेगमववहाराणं संगहस्सय) एक नैगम व्यवहार नय संमत और दूसरी संग्रह नय संमत । “अनौपनिधिकी” इसका अर्थ इस प्रकार से है कि वक्ष्यमाण पूर्वानुपूर्वी क्रम से जहां पदार्थों की स्थापना नहीं होती है—उसका नाम अनुपनिधि है यह अनुपनिधि जिस आनुपूर्वी का विषय है उसका नाम अनौपनिधिकी आनुपूर्वी है । जिस आनुपूर्वी में पूर्वानुपूर्वी आदि के क्रम से पदार्थों की स्थापना व्यवस्था न हो और जो व्यादिपरमाणु से निष्पन्न हुए स्कन्ध को विषय करती हो ऐसी आनुपूर्वी अनौपनिधिकी आनुपूर्वी है ।

तेनुं निरूपणं करवा भागता नथी तेओ अही तेनुं निरूपणं करवाना नथी पणु आ ग्रन्थमां (सूत्रमां) ज तेनुं निरूपणं आगण करवामां आवशे.

अनौपनिधिकी आनुपूर्वीनुं अही सूत्रकारे औपनिधिकी आनुपूर्वी पडेलां जे विवेचन क्युं छे तेनुं कारण ओ छे के अनौपनिधिकी आनुपूर्वी विषेनी वक्तव्यता धणी ज दांगी छे. (तत्स्थणं जा सा अणोवणिहिया सा दुविहा) आ अन्ने प्रकारनी आनुपूर्वीओमांनी जे अनौपनिधिकी आनुपूर्वी छे ते जे प्रकारनी कही छे. (तंजहा) ते जे प्रकारे नीचे प्रमाणे छे—(नेगमववहाराणं संगहस्सय) (१) नैगम अने व्यवहार नय संमत अने (२) संग्रहनय संमत “अनौपनिधिकी” आ पढेना अर्थ आ प्रमाणे थाय छे वक्ष्यमाण पूर्वानुपूर्वीना कमे जयां पदार्थोनी स्थापना थती नथी तेनुं नाम अनुपनिधि छे. आ अनुपनिधि जे आनुपूर्वीनो विषय छे ते आनुपूर्वीनुं नाम अनौपनिधिकी आनुपूर्वी छे. आनुपूर्वीमां पूर्वानुपूर्वी आदिना कभपू-र्वक पदार्थोनी स्थापना व्यवस्था न होय अने जे त्रणु आदि परमाणुथी निष्पन्न थयेला (उत्पन्न थयेला) स्कन्धने विषय करती होय (स्कन्धनुं प्रतिपा-दन करती होय) ओवी आनुपूर्वीनु नाम अनौपनिधिकी आनुपूर्वी छे.

નચ સ્કન્ધવિષયેऽનૌપનિધિકીત્વં નોષપદ્યતે, યતઃ કશ્ચિત્ સ્કન્ધસ્ત્રિપ્રદેશિકઃ, કશ્ચિત્તુઃપ્રદેશિકઃ કશ્ચિત્ પ્રચ્ચપ્રદેશિકઃ, ઇત્યુત્તરોત્તરં સર્વે સ્કન્ધાઃ ક્રમપૂર્વકમેવ ભવન્તિ તતશ્ચ પૂર્વાનુપૂર્વ્યાં વ્યવસ્થાપનસ્ય સદ્ભાવાદનૌપનિધિકીત્વમેવ તત્રાસ્તિ, નત્વનૌપનિધિકીત્વં તત્ર સંભવતીતિ ચેત્.

અત્રોચ્યતે-તત્ર કસ્યચિત્ સ્કન્ધસ્ય પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિ ક્રમેણ વ્યવસ્થાપનં નાન્યેન કેનચિત્ ક્રિયતે, સર્વેષાં સ્કન્ધાનાં વિસ્ત્રસાપરિણામપરિણતત્વાત્ અતઃ સ્કન્ધવિષયે-
 ઽનૌપનિધિકીત્વમુપપદ્યતે । યત્ર તુ તીર્થંકરાદિના પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિક્રમેણ વસ્તૂનાં

શંકા-સ્કંધ મેં અનૌપનિધિ કી પના નહીં બનતા હૈ । ક્યોંકિ કોઈ સ્કંધ ત્રીન પ્રદેશ વાલા હોતા હૈ, કોઈ ચાર પ્રદેશવાલા હોતા હૈ, કોઈ પાંચ પ્રદેશવાલા હોતા હૈ । હસ પ્રકાર ઉત્તરોત્તર સમસ્ત સ્કંધ ક્રમ પૂર્વક હી હોતે હૈં હસ પ્રકાર હનમેં પૂર્વાનુપૂર્વી કે ક્રમ સે સ્થાપના કી વ્યવસ્થા કા સદ્ભાવ આને સે ઔપનિધિ કી પના હી આતા હૈ, અનૌપનિધિકીપના નહીં ।

ઉત્તર-સ્કંધો મેં જો ત્રિપ્રદેશિકતા આદિ હૈ વહ કિસી કે દ્વારા વહાં કી હુઈ નહીં હૈ-અર્થાત્ એસા નહીં હૈ કિ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ હૈ ઉસે કિસી ને ત્રીન પરમાણુ પૂર્વાનુપૂર્વી ક્રમ સે રચકર બનાયા હો । ઉસમેં ત્રિપ્રદેશિકતા તો સ્વભાવ સે હી હૈ । ક્યોંકિ જિતને ભી સ્કંધ હૈં વે સવ સ્વાભાવિક પરિણામ સે પરિણત હોતે રહતે હૈં । હસલિચે સ્કંધ મેં અનૌપનિધિકીપના હી આતા હૈ । જહાં પર તીર્થંકર આદિકોં દ્વારા પૂર્વા-

શંકા-સ્કન્ધમાં અનૌપનિધિકીપણું સંભવી શકતું નથી, કારણ કે કોઈ સ્કંધ ત્રણ પ્રદેશવાળો હોય છે, કોઈ ચાર પ્રદેશવાળો હોય છે, કોઈ પાંચ પ્રદેશવાળો હોય છે. આ પ્રકારે ઉત્તરોત્તર સમસ્ત સ્કન્ધ ક્રમપૂર્વક જ હોય છે. તેથી તેમાં પૂર્વાનુપૂર્વીના ક્રમપૂર્વક સ્થાપનાની વ્યવસ્થાનો સદ્ભાવ હોવાથી ઔપનિધિકી પણું હોઈ શકતું નથી.

ઉત્તર-સ્કંધોમાં જે ત્રિપ્રદેશિકતા આદિ છે તે કોઈના દ્વારા ત્યાં કરાયેલ નથી એટલે કે એવી કોઈ વાત નથી કે ત્રિપ્રદેશી જે સ્કંધ છે તેને કોઈએ ત્રણ પરમાણુ પૂર્વાનુપૂર્વી ક્રમપૂર્વક રાખીને બનાવ્યો છે. તેમાં તો સ્વભાવથી જ ત્રિપ્રદેશિકતા હોય છે, કારણ કે જેટલાં સ્કન્ધ છે તે બધાં સ્વાભાવિક પરિણામ દ્વારા જ પરિણત થતા રહે છે. તેથી સ્કંધમાં અનૌપનિધિપણું જ ઘટાવી શકાય છે ત્યાં તીર્થંકર આદિકો દ્વારા પૂર્વાનુપૂર્વી આદિના ક્રમથી વસ્તુ-

વ્યવસ્થાપનં ભવતિ, તત્રૌપનિધિકી આનુપૂર્વી, યથા-ધર્માધર્માદિપદ્ધવ્યેષુ, સામાયિકાદિ પદ્ધયયનેષુ ચ ।

નન્વેદં પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિક્રમેણ વ્યવસ્થાપનં યત્ર નાસ્તિ તત્રાનૌપનિધિકીતિ સ્વીકારે આનુપૂર્વોત્ત્વમેવ નોપપદ્યતે, પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિક્રમસ્યૈવાનુપૂર્વીરૂપત્વાત્, પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિ ક્રમેણ વ્યવસ્થાપનસ્યાઽભાવે આનુપૂર્વ્યા એવ નાસ્તિ સંભવઃ? इति चेत् .

અત્રોચ્યતે-પદ્યપિ સ્કન્ધગતત્ર્યાદિ પરમાણૂનાં સ્કન્ધરૂપેણ વિશિષ્ટૌરૂપરિણામપરિણતત્વાત્, તથાપિ-યોગ્યતામાશ્રિત્યાનુપૂર્વીત્વં સંભવતિ । તથાહિ-ત્ર્યાદિ-પરમાણૂનામાદિમધ્યાવસાનભાવેન નિયતક્રમેણ વ્યવસ્થાપનયોગ્યતાઽસ્તીત્યતરતાં યોગ્યતામાશ્રિત્યાત્રાપ્યાનુપૂર્વીત્વં ન વિરમ્યતે ।

નુપૂર્વી આદિ કે ક્રમ સે વસ્તુઓં કી વ્યવસ્થા હોતી હૈ વહાં પર ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી હોતી હૈ । જૈસે ધર્મ અધર્મ આદિ ૬ દ્રવ્યોં મેં ઔર સામાયિક આદિ ૬ અધ્યયનોં મેં હૈ ।—

શંકા-યદિ એસા હી સ્વીકાર કિયા જાવે કિ જહાં પર પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ કે ક્રમ સે વ્યવસ્થાપન નહીં હૈ વહાં અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વી હૈ સો હસ કથન મેં-એસી માન્યતા મેં-આનુપૂર્વીપના હી નહીં આતા હૈ । ક્યોં કિ પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ કે ક્રમમેંહી આનુપૂર્વી રૂપતા હૈ । જહાં પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ કે ક્રમ સે વ્યવસ્થાપન કા અભાવ હૈ વહાં આનુપૂર્વી કા હી સંભવ નહીં હોતા હૈ ।

ઉત્તર-યદ્યપિ સ્કંધગત ત્રીન આદિ પરમાણુઓં કા નિયતક્રમ નહીં હૈ ક્યોં કિ વે પરમાણુઓં સ્કંધરૂપસે વિશિષ્ટૈક પરિણામ મેં પરિણત રહા કરતે હૈ । તો ઓ યોગ્યતા કો આશ્રિત કરકે ડનમેં આનુપૂર્વીપના

ઓની વ્યવસ્થા થાય છે, ત્યાં ઔપનિધિકી આનુપૂર્વી થાય છે. જેમ કે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય આદિ ૬ દ્રવ્યોમાં અને સામાયિક આદિ ૬ અધ્યયનોમાં શંકા-જો એવું જ માની લેવામાં આવે કે જ્યાં પૂર્વાનુપૂર્વી આદિના ક્રમથી વ્યવસ્થાપન નથી પણ અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીના ક્રમથી વ્યવસ્થાપન છે, તો એ પ્રકારની માન્યતામાં તો આનુપૂર્વીના જ સંભવ શક્તી નથી, કારણ કે પૂર્વાનુપૂર્વી આદિના ક્રમમાં જ આનુપૂર્વીરૂપતા છે. જ્યાં પૂર્વાનુપૂર્વી આદિના ક્રમપૂર્વક વ્યવસ્થાપનનો અભાવ છે, ત્યાં આનુપૂર્વીનો સંભવ જ હોતો નથી.

ઉત્તર-જો કે સ્કન્ધગત ત્રણ આદિ પરમાણુઓનો નિયતક્રમ હોતો ન' કારણ કે તે પરમાણુઓ સ્કન્ધરૂપે એક વિશિષ્ટ પરિણામમાં પરિણત કરે છે. છતાં પણ યોગ્યતાને આશ્રિત કરીને આનુપૂર્વીતા આ

સમ્પ્રતિ અસ્યા દ્વિવિધ્યમાહ-તદ્વથા-નૈગમવ્યવહારયોઃ, સંગ્રહસ્ય ચ । નૈગમ-વ્યવહારસંમતા સંગ્રહસંમતા ચેતિ દ્વિવિધાઽનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીત્યર્થઃ । इदमत्र बोध्यम्-ओघनो हि नैगमसंग्रहव्यवहारऋजुसूत्रशब्दसमभिरुद्धैवंभूताः सप्त नया भवन्ति एतेषां हि द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकरूपक्षणे नयद्वयेऽन्तर्भावो भवति । 'द्रव्यमेव परमार्थतोऽस्ति न पर्यायाः' इत्यभ्युपगमपरो नयो द्रव्यार्थिक-नयः, 'पर्याया एव वस्तुतः सन्ति न द्रव्य'-मित्यभ्युपगमपरो नयः पर्याया-र्थिकनयः । तत्र नयेषु-नैगमसंग्रहव्यवहारा द्रव्यार्थिकनयाः, ऋजुसूत्रशब्दसमभि-

માના ગયા છે । ઓર વહાં હસ પ્રકાર સે-કિ-ત્રીન આદિ પરમાણુઓંમેં આદિ મધ્ય ઓર અવસાનભાવરૂપ જો નિયતક્રમ છે ઉસ ક્રમ સે વ્યવસ્થાપનકી યોગ્યતા છે । હસલિયે ઉસ યોગ્યતા કો આશ્રિત કરકે ઉન ત્રીન આદિ પરમાણુઓંમેં મી આનુપૂર્વીપન વિરુદ્ધ નહીં હોતા ।

અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીમેં જો દ્વિવિધતા કહી ગઈ છે ઉસકા અભિપ્રાય યહ છે કિ સામાન્ય સે નય સાત હૈં, નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર શબ્દ, સમભિરુદ્ધ ઓર એવંભૂત । इन सातों का द्रव्यार्थिक और पर्यायार्थिक, इन दो नयों में अन्तर्भाव हो जाता है । द्रव्य ही पर-मार्थतः-वास्तविकरूप से-हैं पर्याये नहीं-इस प्रकार द्रव्य को ही स्वीकार करने वाला नय द्रव्यार्थिक नय है । और पर्याये ही वास्तविक सत् हैं द्रव्य नहीं इस प्रकार पर्यायों को ही वास्तविक रूप में मानने वाला नय पर्यायार्थिक नय है । नैगम, संग्रह, और व्यवहार ये तीन द्रव्य को ही

માનવામાં આવી છે-ત્રણ આદિ પરમાણુઓમાં આદિ, મધ્ય અને અવસાન (અન્ત) ભાવરૂપ જે નિયતક્રમ છે તે ક્રમની અપેક્ષાએ વ્યવસ્થાપનની યોગ્યતા છે તેથી તે યોગ્યતાની અપેક્ષાએ તે ત્રણ આદિ પરમાણુઓમાં આનુપૂર્વી-તાનો સદ્ભાવ માનવામાં કોઈ વાંધો રહેતો નથી.

અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીમાં જે દ્વિવિધતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે-સામાન્ય રીતે તો આ સાત નય છે-નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરુદ્ધ અને એવંભૂત તે સાતે નયને મુખ્ય બે પ્રકારમાં વહેંચી શકાય છે-(૧) દ્રવ્યાર્થિક અને (૨) પર્યાયાર્થિક દ્રવ્ય જ પરમાર્થતઃ (વાસ્તવિક રૂપે) છે-પર્યાયો નથી, આ રીતે દ્રવ્યને જ સ્વીકાર કરનારા નયોને દ્રવ્યાર્થિક નય કહે છે.

પર્યાયો જ વાસ્તવિક સત્ છે-દ્રવ્ય વાસ્તવિક સત્ (વિદ્યમાન વસ્તુ) નથી, આ રીતે પર્યાયોને જ વાસ્તવિક રૂપે સ્વીકારનારા નયોને પર્યાયાર્થિક નય કહેવામાં આવે છે. નૈગમ નય, સંગ્રહ નય અને વ્યવહાર નય, આ ત્રણે

रूढैवंभूताश्चत्वारः पर्यायार्थिकनयाः । तत्र द्रव्यार्थिको हि सामान्यतो द्विविधो भवति—विशुद्धोऽविशुद्धश्च । तत्र नैगमव्यवहाररूपः—अविशुद्धः । संग्रहरूपस्तु विशुद्धः । नैगमव्यवहारो हि अनन्तपरमाण्वनन्तद्वयणुकाद्यनेकव्यक्त्यात्मकं कृष्णाद्यनेकगुणाधारं त्रिकालविषयं वा अविशुद्धं द्रव्यं विषयीकुरुते, इति हेतोरनयोरविशुद्धत्वम् । संग्रहश्च परमाण्वादिकं परमाण्वादि साम्यादेकं तिरोभूतगुणकलापमविद्यमानपूर्वापरविभागं नित्यं सामान्यमेव द्रव्यं विषयीकुरुते । सामान्यं च—अनेकत्वादि दोषवर्जितत्वात् शुद्धम् । ततश्च सामान्यरूपशुद्धद्रव्याभ्युपगमपरत्वाद्यं संग्रहनयः शुद्धः ।

विषय करने वाले होने से द्रव्यार्थिक नय हैं । ऋजु सूत्र, शब्द, समभिरूढ और एवंभूत ये चार नय पर्यायों को ही विषय करने वाले होने से पर्यायार्थिक नय हैं । सामान्य से द्रव्यार्थिक नय दो प्रकार का होता है एक विशुद्ध और दूसरा अविशुद्ध । नैगम और व्यवहार ये दो नय अविशुद्ध हैं । संग्रह नय विशुद्ध है । नैगम और व्यवहार ये दो नय अनन्त परमाणु, अनन्त द्वयणुक आदि अनेक व्यक्तिस्वरूप, और कृष्ण आदि अनेक गुणों के आधारभूत अथवा त्रिकालवर्ती ऐसे अविशुद्ध द्रव्य को विषय करते हैं । इसलिये ये अविशुद्ध हैं । तथा संग्रह नय जातिकी अपेक्षा से परमाणु आदि एक सामान्य रूप द्रव्य को ही विषय करता है उसकी दृष्टि में अनेक भिन्न २ परमाणु भी परमाणु आदि रूप से समानता वाले होने के कारण एक हैं । गुण समूह पर उसकी

नयो द्रव्यनुं न प्रतिपादन करनारा होवाथी द्रव्यार्थिक नयमां तेमने सभावी होवामां आव्या छे ऋजुसूत्रनय, शब्दनय, समभिरूढ नय अने एवंभूत नय, आ आरे नयो पर्यायानुं न प्रतिपादन करनारा होवाथी तेमने पर्यायार्थिक नयमां सभावी शक्य छे. सामान्य इपे द्रव्यार्थिक नय भे प्रकारेनो छे—(१) विशुद्ध अने (२) अविशुद्ध नैगम अने व्यवहार, आ अन्ने नय अविशुद्ध छे अने संग्रहनय विशुद्ध छे. नैगम अने व्यवहार नय अनंत परमाणु, अनंतद्वयणुक आदि अनेक व्यक्तिस्वरूप (वस्तुस्वरूप) अने कृष्ण आदि अनेक गुणाना आधारभूत अथवा त्रिकालवर्ती अथवा अविशुद्ध द्रव्यने विषय करे छे (प्रतिपादन करे छे) तेथी ते अन्ने नयने अविशुद्ध कहा छे. संग्रहनयने विशुद्ध कहावानुं कारण नीचे प्रमाणे छे संग्रहनय जातिनी अपेक्षाये परमाणु आदि अनेक सामान्य रूप द्रव्यने न विषय करे छे ते नयनी सामान्यता अनुसार तो अनेक भिन्न भिन्न परमाणुओ पणु परमाणु आदि रूप समानतावाणा होवाने लीधे अने न छे. गुणसमूह तरङ्ग तेनी दृष्टि नती नथी,

અત્ર ચ દ્રવ્યાનુપૂર્વ્યાઃ પ્રક્રાન્તત્વાત્ દ્રવ્યાર્થિકમતેનૈવ તસ્યાઃ શુદ્ધાઽશુદ્ધસ્વરૂપં દર્શયિષ્યતે, ન તુ પર્યાયાર્થિકમતેન, પર્યાયવિચારસ્યાપ્રક્રાન્તત્વાદિતિ ॥સૂ૦૭૩॥

સમ્પતિ નૈગમવ્યવહારસમ્મતામનોપનિધિકીં દ્રવ્યાનુપૂર્વીં દર્શયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં અળોવણિહિયા દઢ્વાણુ-
પુઢ્વી ? નૈગમવ્યવહારાણં અળોવણિહિયા દઢ્વાણુપુઢ્વી પંચવિહા
પળ્લત્તા, તં જહા—અઢ્વપયપરૂવળયા૧, મંગસમુક્ષિત્તળયા૨, મંગો-
વઢ્લંસળયા૩, સમોયારે૪, અળુગમે૫ ॥સૂ૦૭૪॥

દૃષ્ટિ નહીં જાતી હૈ। ક્યોંકિ ગુણ મી ઁક પ્રકાર કી પર્યાય હૈ। ઁર યહ વસ્તુ કી સહમાવી પર્યાય હૈ દ્રવ્યગત પૂર્વાપરવિમાગ કી મી યહ નહીં માનતા હૈ। અતઃ ઇન સવઘાતોં કી ગોળ કરકે વહ નય સિફ ઁક નિત્ય સામાન્ય ઘર્માત્મક વિશુદ્ધ દ્રવ્ય કી હી વિષય કરનેવાલા હોને સે વિશુદ્ધ માના ગયા હૈ। ક્યોંકિ હસ નય કા વિષય અનેકત્વઆદિ નહીં હૈ। સામાન્ય રૂપ દ્રવ્યત્વ મેં અનેકત્વઆદિ તો ઁસકી દૃષ્ટિ મેં દૂષળ હૈ। અતઃ અનેકત્વઆદિ ઢોષોં સે વર્જિત સામાન્યરૂપ શુદ્ધ દ્રવ્ય કી વિષય કરને કે કારળ યહ નય વિશુદ્ધ હૈ। યહાં પર દ્રવ્યાનુપૂર્વીં કા પ્રકરળ ચલ રહા હૈ હસલિયે દ્રવ્યાર્થિકનય કે મત સે હી ઁસ દ્રવ્યાનુપૂર્વીં કા શુદ્ધ અશુદ્ધ સ્વરૂપ સૂત્રકાર દિસલા-
વેંગે પર્યાયાર્થિકનય કે મત સે નહીં। ॥સૂ૦૭૩॥

કારણુ કે ગુણુ પણુ ઁક પ્રકારની પર્યાય જ છે. દ્રવ્યગત પૂર્વાપર વિમાગને પણુ તે માનતો નથી તેથી આ બધી બાબતોને ગોણુરૂપ ગણીને તે નય માત્ર નિત્ય સામાન્ય ઘર્માત્મક વિશુદ્ધ દ્રવ્યનું જ પ્રતિપાદન કરનારો હોવાથી તેને વિશુદ્ધનય માનવામાં આવ્યો છે, કારણુ કે આ નયનો વિષય અનેકત્વ આદિ નથી સામાન્યરૂપ દ્રવ્યત્વમાં અનેકત્વ આદિ તો તે નયની માન્યતા પ્રમાણે દૂષણરૂપ છે. તેથી અનેકત્વ આદિ હોષોથી વિહીન સામાન્યરૂપ શુદ્ધ દ્રવ્યનું પ્રતિપાદન કરનારો હોવાને કારણે સંગ્રહનયને વિશુદ્ધ નય કહેવામાં આવ્યો છે અહીં દ્રવ્યાનુપૂર્વીંનો અધિકાર આલી રહ્યો છે, તેથી સૂત્રકાર અહીં દ્રવ્યાર્થિક નયની માન્યતા અનુસાર જ દ્રવ્યાનુપૂર્વીંના શુદ્ધ અશુદ્ધ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરશે—પર્યાયાર્થિક નયના મત અનુસાર અહીં તેનું નિરૂપણ કરશે નહીં ॥સૂ૦૭૩॥

છાયા—અથ કા સા નૈગમવ્યવહારયોઃ અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી? નૈગમ-
વ્યવહારયોઃ અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી પશ્ચવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તદ્યથા-અર્થપદપ્રરૂપ-
ણતા૧, ભંગસમુત્કીર્તનતા૨, ભંગોપદર્શનતા૩, સમવતાર૪, અનુગમ૫ ॥સૂ૦૭૪॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કા સા નૈગમવ્યવહારસમ્મતા અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી? ઇતિ શિષ્ય
પ્રશ્નઃ । ઉત્તરમાહ—‘નૈગમવ્યવહારાણં’ ઇત્યાદિ । નૈગમવ્યવહારયોરનૌપનિધિકી
દ્રવ્યાનુપૂર્વી પશ્ચવિધા પ્રજ્ઞપ્તા । તદ્ યથા—અર્થપદપ્રરૂપણતા—અર્થઃ=વ્યણુકસ્કન્ધા-
દિરૂપસ્તદ્યુક્તં તદ્વિષયં વા પદમ્=આનુપૂર્વ્યાદિકમ્—અર્થપદમ્, તસ્ય પ્રરૂપણં=કથનં

અથ સૂત્ર કા નૈગમ-વ્યવહાર નય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુ-
પૂર્વી કો પ્રકટ કરતે હૈં—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં અણોવણિહિયા દ્વાણુપુવ્વી?)
હે ભદન્ત ! નૈગમ ઓર વ્યવહાર ઇન દો નયોં કો સંમત જો અનૌપનિ-
ધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી હૈં ડસકા કયા સ્વરૂપ હૈં ?

ઉત્તરઃ—(નૈગમવ્યવહારાણં અણોવણિહિયા દ્વાણુપુવ્વી પંચવિહા
પણ્ણત્તા) નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી પાંચ
પ્રકારકી કહી હુઈ હૈં । (તંજહા) વે પ્રકાર વે હૈં—(અદ્વૈષયપરૂવણયા, ભંગ-
સમુક્ષિત્તણયા, ભંગોવદંસણયા, સમોયારે અણુગમે) અર્થપદપ્રરૂપણતા૧,
ભંગસમુત્કીર્તનતા૨, ભંગોપદર્શનતા૩, સમવતાર૪, ઓર અનુગમ૫, ।
અર્થપદપ્રરૂપણતા—વ્યણુકસ્કંધ આદિરૂપ અર્થ સે યુક્ત અથવા—વ્યણુકસ્કંધ
ત્રીન પરમાણુવાલા સ્કંધ આદિરૂપ અર્થ કો વિષય કરનેવાલા જો પદ હૈં

હવે સૂત્રકાર નૈગમ અને વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુ-
પૂર્વીનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે—“સે કિં તં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં અણોવણિહિયા દ્વાણુપુવ્વી?)
શિષ્ય ગુરુને એવો પ્રશ્ન પૂછે છે કે હે ભગવાન્ ! નૈગમ અને વ્યવહાર, આ
બે નયોંને સંમત જે અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(નૈગમવ્યવહારાણં અણોવણિહિયા દ્વાણુપુવ્વી પંચવિહા પણ્ણત્તા)
નૈગમ અને વ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી પાંચ પ્રકારની
કહી છે. (તંજહા) તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(અદ્વૈષયપરૂવણયા, ભંગ સમુક્ષિ-
ત્તણયા, ભંગોવદંસણયા, સમોયારે અણુગમે) (૧) અર્થપદ પ્રરૂપણતા, (૨) ભંગ-
સમુત્કીર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર અને (૫) અનુગમ
અર્થપદપ્રરૂપણતા—વ્યણુક (ત્રણ પરમાણુવાળો) સ્કંધ આદિ રૂપ અર્થથી યુક્ત
અથવા વ્યણુકસ્કંધ આદિરૂપ અર્થને વિષય કરવાવાળું જે પદ છે તેનું નામ

તદેવ, અર્થપદપ્રરૂપણતા । આનુપૂર્વીદિકા સંજ્ઞા, તદ્વાચ્યસ્વપણુકાદિરર્થઃ સંજ્ઞી । સંજ્ઞાસંહિસમ્બન્ધકથનમાત્રં પ્રથમં કર્તવ્યમિતિ ભાવઃ । इति प्रथमो भेदः १ ।
 અત્ર સ્પર્શર્થે તત્ત્વ પ્રત્યયો બોધ્યઃ । તથા-ભંગસમુત્કીર્તનતા-મજ્યન્તે=વિકલ્પ્યન્તે
 इति भङ्गाः=तेषामेव आनुपूर्वीदिपदानां समुदितानां वक्ष्यमाणन्यायेन संभविनो
 विकल्पाः, तेषां समुत्कीर्तनं=समुच्चारणं, तदेव, भङ्गसमुत्कीर्तनता, आनुपूर्वीदि-
 पदनिष्पन्नानां प्रत्येकभङ्गानां द्वयादिसंयोगभङ्गानां च समुच्चारणमित्यर्थः । इति
 द्वितीयो भेदः २ । तथा-भङ्गोपदर्शनता-तेषामेव सूत्रमात्रतयाऽनन्तरसमुत्की-
 र्त्तितानां भङ्गानां प्रत्येकं स्वाभिधेयेन व्यणुकावर्थेन सह उपदर्शनम्-भङ्गोपदर्शनं,
 तदेव भङ्गोपदर्शनता । इति तृतीयोभेदः ३ ।

उसका नाम अर्थपद है । इस अर्थपद की प्ररूपणा करना यही अर्थपद प्ररूपणता है । आनुपूर्वी आदि यह संज्ञा है-नाम है । इन नाम का वाच्यार्थ जो व्यणुक आदि है वह संज्ञी है । संज्ञा संज्ञी के संबन्धका कथन मात्र सूत्र से प्रथम करना यही अर्थपद प्ररूपणता है । तथा-भंग समुत्कीर्तनता-जो भेदरूप हो उसका नाम भंग है । समुदित उन्हीं आनुपूर्वी आदि पदों के संभवित विकल्पों-भेदों-का अच्छी प्रकार से उच्चारण करना अर्थात् आनुपूर्वी आदि के पदों से निष्पन्न हुए प्रत्येक भंगों का और संयोगज दो आदि भंगों का बोलना यही भंग समुत्कीर्तनता है । भंगोपदर्शनता-सूत्र मात्र होने के कारण अनन्तररूप से उच्चरित हुए उन्हीं-भंगों में से प्रत्येक भंग का अपने अभिधेयरूप कथन व्यणुकादि अर्थ के साथ जो उपदर्शन-बोलना है-वही भंगोपदर्शनता है ।

અર્થપદ છે આ અર્થપદની પ્રરૂપણા કરવી તેનું નામ જ ‘અર્થપદ પ્રરૂપ-
 ણતા’ છે. આનુપૂર્વી આદિ આ સંજ્ઞા (નામ) છે. આ નામોનો જે ત્રિઅણુક
 આદિ વાચ્યાર્થ છે સંજ્ઞી છે. સંજ્ઞા સંજ્ઞીના સંબંધનું કથન જ સૌથી પહેલાં
 કરવું એજ અર્થપદપ્રરૂપણતા છે.

ભંગસમુત્કીર્તનતા-જે ભેદ રૂપ હોય તેનું નામ ભંગ છે. સમુદિત
 એજ આનુપૂર્વી આદિ પદોના સંભવિત ભેદોનું (વિકલ્પોનું) સારી રીતે
 ઉચ્ચારણ કરવું એટલે કે આનુપૂર્વી આદિના પદો વડે નિષ્પન્ન (ઉત્પન્ન)
 થયેલા પ્રત્યેક ભંગોનું અને સંયોગજનિત જે આદિ ભંગોનું કથ કરવું તેનું
 નામ જ ભંગસમુત્કીર્તનતા છે.

ભંગોપદર્શનતા-સૂત્રમાત્ર હોવાને કારણે અનન્તરરૂપે ઉચ્ચરિત થયેલા
 એજ ભંગોમાંથી પ્રત્યેક ભંગનું પોતાના અભિધેય રૂપ ત્રિઅણુક આદિ અર્થની
 સાથે જે ઉપદર્શન (ઉચ્ચારણ) કરવું તેનું નામ જ ભંગોપદર્શનતા છે.

નનુ મંગ્લસમુત્કીર્તનમંગ્લોપદર્શનયોઃ કો ભેદઃ ? ઇતિ ચેત્ ઉચ્યતે-મંગ્લસમુત્કીર્તને મંગ્લવિષયકં સૂત્રમેવોચ્ચારણીયમ્ । મંગ્લોપદર્શને તુ તદેવ સ્વવિષયભૂતેનાર્યેન સહોચ્ચારયિતવ્યમિતિ । તથા-સમવતારઃ=તેષામેવાનુપૂર્વ્યાદિ દ્રવ્યાણાં સ્વસ્થાનપરસ્થાનાન્તર્ભાવચિન્તનપ્રકારઃ । ઇતિ ચતુર્થો ભેદઃ ૪ । તથા-અનુગમઃ-અનુગમનમ્ , અનુગમઃ=તેષામેવાનુપૂર્વ્યાદિદ્રવ્યાણાં સત્પદપ્રરૂપણાદિભિરનુયોગદ્વારૈર્વિચારણમ્ । ઇતિ પશ્ચમોભેદઃ ૫ । एभिः पञ्चभिः प्रकारैर्नैगमव्यवहारनयमतेन अनौपनिधिक्याः द्रव्यानुपूर्व्याः स्वरूपं निरूप्यत इति भावः ॥ सू० ७४ ॥

ત્ર પ્રથમં ભેદમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં નેગમવવહારાણં અદ્વપયપરૂવણયા ? નેગમવવહારાણં અદ્વપયપરૂવણયા—તિપણસિણ આણુપુઠ્વી, ચઉપ્પણસિણ આણુપુઠ્વી જાવ દસપણસિણ આણુપુઠ્વી, સંલેજ્જપણસિણ

શંકાઃ—મંગસમુત્કીર્તન ઓર મંગોપદર્શન इन दोनों में क्या भेद है ? मंगसमुत्कीर्तन में मंग विषयक सूत्र का ही केवल उच्चारण करना होता है और मंगोपदर्शन में वही सूत्र अपने विषयभूत अर्थ के साथ बोला जाता है । उन्हीं आनुपूर्वी आदि द्रव्यों का स्वस्थान और परस्थान में अन्तर्भाव होने के विचारों का जो प्रकार है उसका नाम समवतार है । उन्हीं आनुपूर्वी आदि द्रव्यों का जो सत्पदकी प्ररूपणा आदि वाले अनुयोगद्वारों से विचार करना होता है वह अनुगम है । इन पांच प्रकारों से नैगमव्यवहार नय के मत से मान्य अनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वीका स्वरूप निरूपित होता है । ॥सू०७४॥

શંકા-ભંગ સમુત્કીર્તન અને ભંગોપદર્શન વચ્ચે શો ભેદ છે ?

ઉત્તર-ભંગ સમુત્કીર્તનમાં ભંગવિષયક સૂત્રનું જ કેવળ ઉચ્ચારણ કરવાનું હોય છે. પરંતુ ભંગોપદર્શનમાં એજ સૂત્ર પોતાના વિષયભૂત અર્થની સાથે ઉચ્ચારિત થાય છે.

સમવતાર-એજ આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોનો સ્વસ્થાન અને પરસ્થાનમાં અન્તર્ભાવ થવાના વિચારોનો જે પ્રકાર છે તેનું નામ 'સમવતાર' છે.

અનુગમ-એજ આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોના જેને સત્પદની પ્રરૂપણા આદિ વાળા અનુયોગ દ્વારાથી વિચાર કરાય છે તેનું નામ અનુગમ છે.

આ પાંચ પ્રકારે નૈગમ અને વ્યવહાર નયના મતસંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ નિરૂપિત થાય છે, ॥સૂ०૭૪॥

આણુપુઘ્વી, અસંખિજ્જપણસિણ આણુપુઘ્વી, અણંતપણસિણ આણુ-
પુઘ્વી, પરમાણુપોગ્ગલે અણાણુપુઘ્વી, દુપણસિણ અવત્તવણ, તિપ-
ણસિયા આણુપુઘ્વીઓ જાવ અણંતપણસિયાઓ આણુપુઘ્વીઓ,
પરમાણુપોગ્ગલા અણાણુપુઘ્વીઓ, દુપણસિયાઈ અવત્તવયાઈ. સે
તં ણેગમવવહારાણં અટ્ટપયપરુવણયા ॥સૂ૦ ૭૫॥

છાયા—અથ કા સા નૈગમવ્યવહારયોઃ અટ્ટપદપ્રરૂપણતા ? નૈગમવ્યવહારયોઃ
અટ્ટપદપ્રરૂપણતા—ત્રિપ્રદેશિક આનુપૂર્વી, ચતુષ્પ્રદેશિક આનુપૂર્વી, યાવદ્ દશપ્રદે-
શિક આનુપૂર્વી, સંખ્યેયપ્રદેશિક આનુપૂર્વી, અસંખ્યેયપ્રદેશિક આનુપૂર્વી, અનન્ત-
પ્રદેશિક આનુપૂર્વી, પરમાણુપુદ્ગલ અનાનુપૂર્વી, દ્વિપ્રદેશિકઃ અવક્તવ્યકઃ । ત્રિપ્રદે-
શિકા આનુપૂર્વ્યો યાવત્ અનન્તપ્રદેશિકા આનુપૂર્વ્યઃ । પરમાણુપુદ્ગલાઃ અનાનુપૂર્વ્યઃ ।
દ્વિપ્રદેશિકાદીનિ અવક્તવ્યકાનિ । સૈવા નૈગમવ્યવહારયો અર્થપદપ્રરૂપણા ॥સૂ૦ ૭૫॥

ટીકા—શિષ્ય : પૃચ્છતિ—અથ કા સા નૈગમવ્યવહારસમ્મતા અર્થપદપ્રરૂપણ-
તારૂપાઽઽનુપૂર્વી ? इति । उत्तरमाह—नैगमव्यवहारसम્मताऽर्थपदप्ररूपणतारूपा-
ऽऽनूपूर्वी एवं विज्ञेया, तथाहि—त्रिप्रदेशिकः—त्रयःप्रदेशाः=परमाणुलक्षणा विभागा
यस्मिन् स त्रिप्रदेशिकः=प्रदेशत्रयात्मकः स्कन्धः आनूपूर्वीबोध्या । एवं चतुष्पदे-

અથ સૂત્રકાર પ્રથમ ભેદકા વર્ણન કરતે હિં—

‘સે કિં તં નેગમવવહારાણં ઇત્યાદિ’ ।

શબ્દાર્થઃ—(સે કિં તં નેગમવવહારાણં અટ્ટપયપરુવણયા) હે ભદન્ત !
પૂર્વકથિત નૈગમ વ્યવહારનયસંમત અર્થપદ પ્રરૂપણતારૂપ આનુપૂર્વી કા
કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તરઃ—(નેગમવવહારાણં અટ્ટપયપરુવણયા) નૈગમ વ્યવહારનય
સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણતારૂપ આનુપૂર્વીકા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ (તિ-
પણસિણ આણુપુઘ્વી, ચડપણસિણ આણુપુઘ્વી, જાવ દસપણસિણ આણુ-

હવે સૂત્રકાર પ્રથમ ભેદનું વર્ણન કરે છે—

“ સે કિં તં નેગમવવહારાણં ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં નેગમવવહારાણં અટ્ટપયપરુવણયા ?) હે ભગવન્ !
પૂર્વકથિત નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અર્થપદ પ્રરૂપણતા રૂપ આનુપૂર્વીનું
સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(તિપણસિણ આણુપુઘ્વી, ચડપણસિણ આણુપુઘ્વી, જાવ દસપણસિણ

શિકઃસ્કન્ધો યાવત્ દશપ્રદેશિકઃ આનુપૂર્વીં બોધ્યા યાવત્ સંખ્યાતપ્રદેશિક આનુ પૂર્વીં, અસંખ્યાતપ્રદેશિકઃ આનુપૂર્વીં, અનન્તપ્રદેશિકઃ આનુપૂર્વીં બોધ્યા ।

પરમાણુપુદ્ગલઃ=૧કઃ પરમાણુસ્તુ અનાનુપૂર્વીં બોધ્યા । પરમાણ્વન્તરા-સંસ્પૃષ્ટત્વાત્, દ્વિપ્રદેશિકઃ=પરમાણુદ્વયવિભાગવાન સ્કન્ધસ્તુ આનુપૂર્વિતયા અનાનુપૂર્વિતયા વા વક્તુમશક્યઃ, અતઃ સોઽવક્તવ્યકઃ । યસ્માદેવં તસ્માત્-ત્રિપ્રદેશિકાઃ સર્વેઽપિ સ્કન્ધા આનુપૂર્વ્યો ભવન્તિ, યાવત્ અનન્તપ્રદેશિકાઃ સર્વેઽપિ સ્કન્ધા આનુપૂર્વ્યો ભવન્તિ ।

પુઞ્વી સંખેજ્જપણસિણ આણુપુઞ્વી, અસંખિજ્જપણસિણ આણુપુઞ્વી, અણંત-પણસિણ આણુપુઞ્વી) ત્રીન પ્રદેશોંવાલા ત્ર્યણુક સ્કંધ આનુપૂર્વીં હૈ ચાર પ્રદેશોંવાલા ચતુષ્પ્રદેશિક સ્કંધ આનુપૂર્વીં હૈ । યાવત્ દશ પ્રદેશોંવાલા સ્કંધ આનુપૂર્વીં હૈ યાવત્ સંખ્યાતપ્રદેશોંવાલા સ્કંધ આનુપૂર્વીં હૈ, અસંખ્ય પ્રદેશોંવાલા સ્કંધ આનુપૂર્વીં હૈ । ંસા જાનના ચાહિયે ।

(પરમાણુપોગલે આણાણુપુઞ્વી, દુપણસિણ અવક્તવ્વણ) પરન્તુ જો ૧ક પરમાણુ હૈ વહ આનુપૂર્વીં નહીં હૈ । ક્યોંકિ વહ ંર કિસી દૂસરે પરમાણુ સે સંસ્પૃષ્ટ નહીં હૈ । દ્વિપ્રદેશવાલા જો સ્કંધ હૈ વહ આનુપૂર્વીંરૂપ સે ંર અનાનુપૂર્વીંરૂપ સે વક્તું અશક્ય હૈ હસલિયે વહ અવક્તવ્ય હૈ । જવ ંસી વાત હૈ તો (તિપણસિયા આણુપુઞ્વીં જાવ અણંતપણસિ-યાં આણુપુઞ્વીં) ત્રીન પ્રદેશવાલે સમસ્તસ્કંધ આનુપૂર્વીં હૈ-યાવત્ અનન્ત પ્રદેશવાલે જિતને ંી સ્કંધ હૈ વે સવ આનુપૂર્વિયાં હૈ । (પરમાણુ

આણુપુઞ્વી, સંખેજ્જપણસિણ આણુપુઞ્વી, અસંખિજ્જપણસિણ આણુપુઞ્વી, અણંત-પણસિણ આણુપુઞ્વી) ત્રણ પ્રદેશોવાળો ત્ર્યણુક સ્કંધ આનુપૂર્વીં છે, ચાર પ્રદે-શોવાળો ચતુષ્પ્રદેશિક સ્કંધ આનુપૂર્વીં છે, દસ પર્યાન્તના પ્રદેશોવાળો સ્કંધ આનુપૂર્વીં છે, સંખ્યાત પ્રદેશોવાળો સ્કંધ આનુપૂર્વીં છે, અસંખ્યાત પ્રદેશો-વાળો સ્કંધ આનુપૂર્વીં છે અને અનંત પ્રદેશોવાળો સ્કંધ આનુપૂર્વીં છે, ંમ સમજવું

(પરમાણુપોગલે અણાણુપુઞ્વી, દુપણસિણ અવક્તવ્વણ) પરન્તુ જે કેવળ ંક પરમાણુ છે તે આનુપૂર્વીં રૂપ નથી, કારણ કે તે કેઈ ંીજ પરમાણુ વડે સંસ્પૃષ્ટ હોતું નથી જે પ્રદેશવાળો જે સ્કંધ છે તે આનુપૂર્વીં રૂપે અને અનાનુપૂર્વીં રૂપે વ્યક્ત થવો અશક્ય છે તેથી તે અવક્તવ્ય છે જે ંવી વાત છે તે । (તિપણસિયા આણુપુઞ્વીં જાવ અણંતપણસિયાં આણુપુઞ્વીં) ત્રણ પ્રદેશોવાળા સમસ્ત સ્કંધો આનુપૂર્વીંં રૂપ છે, અને અનંત પર્યાન્તના પ્રદેશોવાળા જેટલા સ્કંધો છે તેં પણ આનુપૂર્વીંં રૂપ છે.

પરમાણુપુદ્ગલાસ્તુ અનાનુપૂર્વ્યો ભવન્તિ । દ્વિપ્રદેશિકાનિ=દ્વચણુકસ્કન્ધદ્રવ્યાણિ
આનુપૂર્વિતયાઽનાનુપૂર્વિતયા વા અવક્તવ્યકાનિ ભવન્તિ ।

અત્રેહં બોધ્યમ્-આનુપૂર્વી પરિપાટીત્યુચ્યતે । સા ચ યત્રૈવાદિ મધ્યાન્તલક્ષણઃ
સમ્પૂર્ણો ગણનાનુક્રમોઽસ્તિ તત્રૈવોપપદ્યતે, નાન્યત્ર । એવં ચ યત્ર સ્કન્ધ આદિર્મધ્યો-
ઽન્તશ્ચ ભવતિ સ સ્કન્ધ આનુપૂર્વીત્યુચ્યતે । આદિશ્ચ યસ્માત્પરમસ્તિ પૂર્વ નાસ્તિ સ
બોધ્યઃ । મધ્યશ્ચ યસ્માત્ પૂર્વમસ્તિ પરમપ્યસ્તિ સ બોધ્યઃ । અન્તશ્ચ યસ્માત્પૂર્વ-
મસ્તિ પરં નાસ્તિ સ બોધ્યઃ । એતત્ત્રિતયં તુ ત્રિપ્રદેશિકાઘનન્તપ્રેદેશિકાન્તેષુ

પોગલા અણાણુપુવ્વીઓ, દુપણિયાઈ અવક્તવ્યયાઈ) જો ભિન્ન ૨ અસંબદ્ધ
અવસ્થાવાલે-પુદ્ગલ પરમાણુ હૈં વે આનુપૂર્વિયાં નહીં હૈં । (દુપણિયાઈ
અવક્તવ્યયાઈ) ઔર જો દો પ્રદેશવાલે પુદ્ગલ સ્કંધ હૈં વે આનુપૂર્વીરૂપ
સે ઔર અનાનુપૂર્વી રૂપ સે વક્તવ્ય નહીં હોને કે કારણ અવક્તવ્ય હૈં ।

યહાં યહ સમજના ચાહિયે-કિ આનુપૂર્વી નામ પરિપાટી કા હૈં ।
યહ પરિપાટીરૂપ આનુપૂર્વી વહીં પર હોતી હૈં કિ જહાં પર આદિ મધ્ય
ઔર અન્ત રૂપ ગણના કા સંપૂર્ણ અનુક્રમ હોતા હૈં । અન્યત્ર નહીં હોતી ।
હસ પ્રકાર જહાં સ્કંધ મેં આદિ, મધ્ય ઔર અન્ત હોતા હૈં । વહ સ્કંધ
આનુપૂર્વી એસા કહલાના હૈં । જિસસે પર હૈં ઔર પૂર્વ નહીં હૈં વહ આદિ
શબ્દ કા વાચ્યાર્થ-પદકા અર્થ હૈં । જિસસે પૂર્વ હૈં ઔર પર મી હૈં વહ મધ્ય
શબ્દ કા વાચ્યાર્થ હૈં । ઔર જિસસે પૂર્વ હૈં પરન્તુ પર નહીં હૈં-વહ અન્ત

(પરમાણુપોગલા અણાણુપુવ્વીઓ, દુપણિયાઈ અવક્તવ્યયાઈ) જે ભિન્ન
ભિન્ન-અસંબદ્ધ અવસ્થાવાળા પુદ્ગલ પરમાણુઓ છે તેઓ આનુપૂર્વીઓ રૂપ
નથી, અને જે જે પ્રદેશોવાળા પુદ્ગલસ્કંધો છે તેમને આનુપૂર્વી રૂપે અને
અનાનુપૂર્વી રૂપે વ્યક્ત કરી શકાય એવાં ન હોવાથી અવક્તવ્ય છે.

આહીં આનુપૂર્વીનો અર્થ પરિપાટી સમજવો તે પરિપાટી રૂપ આનુ-
પૂર્વીનો ત્યાં જ સદૃશાવ હોય છે કે ત્યાં આદિ, મધ્ય અને અન્ત રૂપ ગણ-
નાનો સંપૂર્ણ અનુક્રમ શક્ય હોય છે-ત્યાં આ અનુક્રમ સંભવિત હોતો
નથી ત્યાં આનુપૂર્વી પણ સંભવી શકતી નથી આ પ્રકારે જે સ્કંધમાં આદિ,
મધ્ય અને અન્ત હોય છે, તે સ્કંધને આનુપૂર્વીરૂપ કહી શકાય છે. જેની
પૂર્વે કંઈ ન હોય પણ પછી કંઈક હોય, એવો 'આદિ' પદનો વાચ્યાર્થ
છે. જેની પૂર્વે કંઈક હોય અને પછી પણ કંઈક હોય, એવો 'મધ્ય' પદનો
વાચ્યાર્થ છે. જેની પૂર્વે કંઈક હોય પણ પછી કંઈ પણ ન હોય, એવો

સ્કન્ધેષ્વસ્તિ, અતસ્તેષુ પ્રત્યેકં સ્કન્ધઃ આનુપૂર્વી ભવતિ । પરમાણુપુદ્ગલે તુ પત-
ત્રિતયં નાસ્તિ, અતઃ સોડનાનુપૂર્વી વોધ્યઃ । દ્વિપ્રદેશિકસ્તુ અવક્તવ્યકો ભવતિ ।
યદપિ તત્ર પરમાણુદ્વયસ્ય સદ્ભાવાદન્યોડન્યાપેક્ષયા પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવોડસ્તિ, અતસ્તત્ર
પૂર્વસ્ય અનુ-અનુપૂર્વ તસ્ય ભાવ આનુપૂર્વી ઇત્યેવંરૂપાડનુપૂર્વી સુતરાં સિધ્યતિ, તથાપિ
મધ્યાભાવાત્ સમ્પૂર્ણગણનાનુક્રમો નાસ્તિ, અતઃ સ આનુપૂર્વીત્વેન વક્તુમશક્યઃ ।

નનુ માડસ્તુ સમ્પૂર્ણગણનાનુક્રમસ્તથાપિ પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવરૂપાયા આનુપૂર્વ્યા
વિધમાનત્વાદયમાનુપૂર્વી ભવિતુ મર્હતિ ? ઇતિ ચેદુચ્યતે, યથા મેરુપર્વતાદૌ ક્વચિત્

શબ્દ કા વાચ્યાર્થ છે । યે ત્રીનો આદિ મધ્ય ઓર અન્ત ત્રિપ્રદેશિક
આદિ સ્કંધ સે લેકર અનન્ત પ્રદેશતક કે સ્કંધો મેં હોતે હેં । હસલિયે
હનમેં પ્રત્યેક સ્કંધ આનુપૂર્વીરૂપ હોતા હૈ । પરન્તુ જો એક પરમાણુ હૈ
ઉસમેં યે ત્રીનો નહીં હોતે હેં । હસલિયે વહ આનુપૂર્વી નહીં હોતા હૈ ।
દ્વિપ્રદેશિક પુદ્ગલસ્કંધ અવક્તવ્ય હોતા હૈ । યદપિ દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ મેં દો
પરમાણુ સંશ્લિષ્ટ રહતે હેં હસલિયે વહાં અન્યોન્યાપેક્ષા સે પૂર્વ પશ્ચાદ્ભાવ
હૈ । અતઃ પૂર્વસ્ય અનુ-પૂર્વ કે પીછે-અનુપૂર્વ હૈ ઓર હસ અનુપૂર્વ કા જો
ભાવ હૈ વહ આનુપૂર્વી હૈ । ઇત્યેવં રૂપા આનુપૂર્વી સુતરાં વહાં સિદ્ધ હો
જાતી હૈ, તો ખી મધ્ય કા અભાવ હોને સે સમ્પૂર્ણ ગણનાનુક્રમ વહાં
નહીં બનતા હૈ । હસલિયે વહ ગણનાનુક્રમ આનુપૂર્વી રૂપ સે વક્તું અશક્ય હૈ ।

‘અન્ત’ પદનો વાચ્યાર્થ છે. આ ત્રણેનો (આદિ, મધ્ય અને અન્તનો) સદ્ભાવ ત્રિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધથી લઇને અન્ત પ્રદેશિક પર્યન્તના સ્કંધોમાં હોય છે. તેથી તે પ્રત્યેક સ્કંધ આનુપૂર્વી રૂપ હોય છે. પરન્તુ જે એક પરમાણુ છે તેમાં આદિ, મધ્ય અને અન્ત, આ ત્રણેનો અભાવ હોય છે, તેથી એક પરમાણુ આનુપૂર્વી રૂપ હોતું નથી દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધને આનુપૂર્વી રૂપે અથવા તો અનાનુપૂર્વી રૂપે વ્યક્ત કરી શકતો નથી તેથી તેને અવ-કતવ્ય કહ્યો છે જે કે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધમાં જે પરમાણુ સંશ્લિષ્ટ રહે છે, તે કારણે તેમાં અન્યોન્યની અપેક્ષાએ પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવનો (આદિ અને અન્તનો) સદ્ભાવ હોય છે, પરન્તુ ત્યાં મધ્યનો સદ્ભાવ હોતો નથી અનુપૂર્વની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે-“પૂર્વસ્ય અનુ અનુપૂર્વઃ” “પૂર્વની પાછળનું એટલે અનુપૂર્વ” આ અનુપૂર્વનો જે ભાવ છે તેનું નામ આનુપૂર્વી છે. આ પ્રકારની આનુપૂર્વી તો અહીં (દ્વિપ્રદેશી સ્કંધમાં) સરળતાથી સિદ્ધ થઈ જાય છે, છતાં પણ મધ્યનો અભાવ હોવાથી ત્યાં સંપૂર્ણ ગણનાનુક્રમ સંભવી શકતો નથી તેથી તે ગણનાનુક્રમ આનુપૂર્વી રૂપે વ્યક્ત થવો અશક્ય છે.

કમપિ પદાર્થ મધ્યત્વેનાવધીકૃત્ય પૂર્વાદિવિભાગો લોકૈઃ ક્રિયતે, તથૈવાઽત્રાપિ
યદિ સ્યાત્તદિ સ્યાદેવમ્ । નચૈવમસ્તિ । અત્ર તુ મધ્યે કોઽપિ નાસ્તિ, યમવધી-
કૃત્યાઽસાઙ્કર્યેણ પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવઃ પરસ્પરાનપેક્ષયા સંભવેત્ । અર્થાત્-યત્રાદ્યચરમપર-
માણ્વોર્સધ્યેઽન્યઃ પરમાણુર્વિવતે, તત્ર-મધ્યગતં પરમાણુમાશ્રિત્ય યઃ પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવો
ભવતિ સ एवानુપૂર્વી ભવતિ, નાન્યઃ અતોઽયમાનુપૂર્વીત્વેન વક્તુમશક્યઃ ।

શંકા:-સંપૂર્ણ ગણનાક્રમ ભલે ન હો-પરંતુ પૂર્વ પશ્ચાદ્ભાવરૂપ આનુ-
પૂર્વી' કે વિદ્યમાન હોને સે યહ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી' હો સકતા હૈ ।

ઉત્તર:-જિસ પ્રકાર મેરુ પર્વત આદિ મેં કિસી સ્થલ પર કિસી મી
પદાર્થ કો મધ્યરૂપ સે મર્યાદિત કરકે લોગ ઉસસે પૂર્વ પશ્ચિમપર કા
વિભાગ કરતે હૈ, ઉસી પ્રકાર યહાં પર મી-દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ મેં મી યદિ
એલા હોતા તો એસા હો સકતા અર્થાત્ આનુપૂર્વિત્વ આ સકતા । પરંતુ
એસા તો હૈ નહીં । કયોં કિ યહાં દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ મેં મધ્ય મેં કોઈ મી
નહીં હૈ કિ જિસે મર્યાદિત કરકે ઉસ સ્કંધ મેં પૂર્વ પર ભાવ પરસ્પર કી
અનપેક્ષા કે સમગ્ર ભાવ સે બન જાવે । તાત્પર્ય કહનેકા યહ હૈ કિ જહાં
પર આદિ અંતકે દો પરમાણુઓં કે બીચ મેં એક તીસરા પરમાણુ મૌજૂદ
રહતા હૈ વહાં પર મધ્ય ગત પરમાણુ કો અવધિભૂત માન કર જો પૂર્વ
પશ્ચાદ્ભાવ હોતા હૈ વહી આનુપૂર્વી' હોતા હૈ । અન્ય દૂસરા નહીં । ઇસલિયે
દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વીરૂપ સે વક્તું અશક્ય હૈ ।

શંકા-સંપૂર્ણ ગણનાક્રમ ભલે ન હોય પણ આદિ અને અન્તરૂપ-
પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવ રૂપ આનુપૂર્વી' વિદ્યમાન હોવાથી આ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આનુ-
પૂર્વી' રૂપ સંભવી શકે છે તો તેને આનુપૂર્વી' રૂપ કહેવામાં શો વાંધો નડે છે?

ઉત્તર-જે રીતે મેરુ પર્વત આદિ સ્થળની મધ્યમાં આવેલા કોઈ
પદાર્થને મધ્યભાગ રૂપે મર્યાદિત કરીને લોકો તેના પૂર્વ પશ્ચિમ રૂપ વિભાગ
પાડે છે અને મધ્યસ્થ સ્થળની પૂર્વે આવેલા ભાગોને પૂર્વના ભાગો રૂપે
અને પશ્ચિમે આવેલા સ્થળોને પશ્ચિમના ભાગો રૂપે ઓળખે છે, એજ
પ્રમણે દ્વિપ્રદેશી સ્કંધમાં પણ મધ્યભાગનો સદ્ભાવ હોતો એવું થઈ શકત
બનત-તેના પૂર્વ-પશ્ચિમરૂપ વિભાગ પડી શકત-અને તો તેમાં આનુપૂર્વીત્વ
સંભવી શકત, પરંતુ એવું તો તેમાં શક્ય નથી, કારણ કે દ્વિપ્રદેશિક
સ્કંધમાં મધ્યમાં એવું કંઈ પણ નથી કે જેને મર્યાદિત કરીને તે સ્કંધમાં
પૂર્વ પર ભાવ પરસ્પરની અનપેક્ષા પૂર્વક સમગ્રરૂપે શક્ય બને આ કથનનો
ભાવાર્થ એ છે ત્યાં આદિ અને અન્તના બે પરમાણુઓની વચ્ચે એક ત્રીજું
પરમાણુ મૌજૂદ હોય છે, ત્યાં મધ્યના પરમાણુને અવધિભૂત (મર્યાદારૂપ)
માનીને પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવ શક્ય બને છે અને ત્યારે જ અનુપૂર્વી' સંભવી શકે
છે-તે સિવાય આનુપૂર્વીત્વ શક્ય બનતું નથી. તે કારણે દ્વિપ્રદેશી સ્કંધને
આનુપૂર્વી'રૂપે વ્યક્ત કરી શકતો નથી,

મનુ તર્હિ પરમાણુપુદ્ગલવત્ અનાનુપૂર્વીત્વેન કથં નોચ્યતે ? इति चेदाह-
 परस्परापेक्षया पूर्वपश्चाद्भावमात्रस्य सद्भावादयमनानुपूर्वीत्वेनापि वक्तुं न शक्यते ।
 इत्यमानुपूर्वीत्वेन अनानुपूर्वीत्वेन च वक्तुमशक्यत्वादवक्तव्यक एव द्वयणुकस्कन्धः ।
 अनेन चेदमायातं-यत् त्रिप्रदेशिकादौ आदिमध्यान्तभावस्य विद्यमानतयाऽसा-
 द्भवेण पूर्वपश्चाद्भावस्य सत्त्वात् त्रिप्रदेशिकादिः स्कन्ध एवानुपूर्वी, परमाणुपुद्गल-
 स्त्वनानुपूर्वी, द्वयणुकस्त्ववक्तव्यक इति । एवं चात्र संज्ञासंज्ञिसम्बन्धकथनरूपाऽ-
 र्थपदप्ररूपणा कृता भवति ।

શંકા-જય યહ દ્વિપ્રદેશિકસ્કંધ આનુપૂર્વીરૂપ સે નહીં કહા જા
 સકતા હૈ તો ફિર હસે પુદ્ગલપરમાણુ કી તરહ અનાનુપૂર્વીરૂપ સે ક્યો
 નહીં કહ દેતે હૈ ?

ઉત્તર-પરસ્પર કી અપેક્ષા સે હસમેં પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવ માત્ર કા જબ
 સદ્ભાવ હૈ તો ફિર હસે અનાનુપૂર્વીરૂપ સે બી કૈસે કહા જા સકતા હૈ ? । હસ
 પ્રકાર આનુપૂર્વી ઓર અનાનુપૂર્વીરૂપ સે યહ દ્વિપ્રદેશિકસ્કંધ વક્તું અશ-
 ક્ય હોને સે અવક્તવ્ય કોટિ મેં માનલિયા ગયા હૈ । હસ કથન સે યહ
 બાત આઈ કિ ત્રિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધ મેં આદિ, મધ્ય ઓર અન્ત-ભાવ
 કી વિદ્યમાનતા હોને સે સમગ્ર રૂપમેં પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવ મૌજુદ હૈ । યહ
 ત્રિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધ હી આનુપૂર્વી હૈ । ઓર પરમાણુ પુદ્ગલ અનાનુ-
 પૂર્વી હૈ તથા દ્વયણુકસ્કંધ અવક્તવ્ય હૈ । હસ પ્રકાર યહાં પર સંજ્ઞાસંજ્ઞિ
 સમ્બન્ધરૂપ અર્થ પદ કી પ્રરૂપણા હો જાતી હૈ ।

શંકા-જો દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી રૂપ કહી શકાતા નથી, તો તેને
 પુદ્ગલ પરમાણુની જેમ અનાનુપૂર્વી રૂપ કહેવામાં શો વાંધો છે ?

ઉત્તર-પરસ્પરની અપેક્ષાએ તેમાં પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવ માત્રનો જ નો સદ્-
 ભાવ છે તો તેને અનાનુપૂર્વી રૂપ પણ કેવી રીતે કહી શકાય ? આ રીતે
 આ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી રૂપ પણ કહી શકાય તેમ નથી અને અનાનુ-
 પૂર્વી રૂપ પણ કહી શકાય તેમ નથી, તે કારણે તેને અવક્તવ્ય કોટિમાં
 ગણાવવામાં આવ્યો છે. આ કથન દ્વારા એજ વાત સિદ્ધ થાય છે કે ત્રિપ્ર-
 દેશિક આદિ, સ્કંધમાં આદિ મધ્ય અને અન્ત ભાવની વિદ્યમાનતા હોવાથી તેમાં
 સમગ્રરૂપે પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવ મૌજુદ છે તેથી આ ત્રિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધજ
 આનુપૂર્વી રૂપ છે, અને પરમાણુ પુદ્ગલ અનાનુપૂર્વી રૂપ છે તથા દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ
 અવક્તવ્ય કોટિનો છે. આ પ્રકારે અહીં સંજ્ઞા સંજ્ઞી સંબંધ રૂપ
 અર્થપદની પ્રરૂપણા થઈ ગય છે.

નનુ ‘ત્રિપ્રદેશિક આનુપૂર્વી’ ઇત્યાદ્યેકવચનપ્રદર્શનેનૈવ સંજ્ઞાસન્નિસમ્બન્ધ-
કથનં સિદ્ધમ્, કથં પુનસ્ત્રિપ્રદેશિકા આનુપૂર્વ્યઃ ઇત્યાદિ બહુવચનान्तनिर्देशः
કૃતઃ ? ઇતિ ચેદુચ્યતે—આનુપૂર્વ્યાદિ દ્રવ્યાણાં પ્રતિભેદમનઃતવ્યક્તિરૂપાપનાર્થ
નૈગમવ્યવહારયોરિત્થંભૂતાઽભ્યુપગમપ્રદર્શનાર્થ ચ બહુવચનાન્તત્વેન નિર્દેશઃ કૃત ઇતિ
નાસ્તિ કશ્ચિદ્ દોષઃ ।

શંકા—“ત્રિપ્રદેશિક આનુપૂર્વી” ઇત્યાદિ એકવચન કે કથન સે
હી સંજ્ઞા સંજ્ઞી સમ્બન્ધકા કથન જવ સિદ્ધ હો જાતા હૈ તવ ફિર વ્યો
સૂત્રકાર ને “ત્રિપ્રદેશિકા આનુપૂર્વ્યઃ” ત્રીન ઇત્યાદિ બહુવચનાન્ત
પદ કા નિર્દેશ કિયા ?

ઉત્તર—આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોં કા હરેક ભેદ અનન્ત વ્યક્તિરૂપ હૈ,
હસ વાત કો રૂપાપનકરને કે લિયે ઓર નૈગમ એવં વ્યવહાર નય કા
એસા સિદ્ધાન્ત હૈ હસ વાત કો પ્રદર્શિત કરને કે લિયે બહુવચનકા
પ્રયોગ કિયા હૈ । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ “ત્રિપ્રદેશા આનુપૂર્વ્યઃ”
એસા જો સૂત્રકારને કથન કિયા હૈ ડસસે વે યહ કહના યાહતે હૈં કિ
ત્રિપ્રદેશિક એક દ્રવ્યરૂપ એક હી આનુપૂર્વી નહીં હૈ કિન્તુ ત્રિપ્રદેશિક
દ્રવ્ય અનન્ત હૈં—અતઃ અનન્ત આનુપૂર્વિયાં હૈં । હસલિયે ત્રિપ્રદેશિકરૂપ
ભિન્ન ૨ અનન્ત આનુપૂર્વિયોં કી સત્તા સૂચિત કરનેકે લિયે “ત્રિપ્રદે-
શિકા આનુપૂર્વ્યઃ” એસા બહુવચનાન્ત પદ કા પ્રયોગ કિયા ગયા હૈ ।

શંકા—‘ત્રિપ્રદેશિક ઇત્યાદિ એક વચનના કથન દ્વારા જ સંજ્ઞા સંજ્ઞી
સંબંધનું કથન ને સિદ્ધ થઈ જાય છે તો સૂત્રકારે “ત્રિપ્રદેશિકા આનુપૂર્વ્યઃ”
‘ત્રિપ્રદેશિક આનુપૂર્વીઓ’ ઇત્યાદિ બહુવચનાન્ત પદનો નિર્દેશ શા
કારણે કર્યો છે ?

ઉત્તર—‘આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોનો પ્રત્યેક ભેદ અનન્ત વ્યક્તિરૂપ
(પદાર્થરૂપ) છે,’ એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે અને નૈગમ તથા
વ્યવહાર નયનો એવો સિદ્ધાન્ત છે એ વાતને પ્રદર્શિત કરવા માટે બહુવચ-
નનો પ્રયોગ પણ કરવામાં આવ્યો છે આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે “ત્રિપ્ર-
દેશાઃ આનુપૂર્વ્યઃ” આ પ્રકારનું સૂત્રકારે જે કથન કર્યું છે તેના દ્વારા તેઓ
એ વાત પ્રકટ કરવા માગે છે કે ત્રિપ્રદેશિક એક દ્રવ્યરૂપ એક જ આનુપૂર્વી
નથી પરન્તુ ત્રિપ્રદેશિક દ્રવ્ય અનન્ત હોવાને લીધે અનન્ત આનુપૂર્વીઓ છે.
તેથી ત્રિપ્રદેશિક રૂપ જુદી જુદી અનન્ત આનુપૂર્વીઓની સત્તા (અસ્તિત્વ)
સૂચિત કરવાને માટે “ત્રિપ્રદેશિકા આનુપૂર્વ્યઃ” “ત્રિપ્રદેશિક આનુપૂર્વીઓ”
એવાં બહુવચનાન્ત પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એજ પ્રમાણે ચાર

નનુ અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યમેકેન પરમાણુના નિષ્પદ્યતે, અવક્તવ્યક દ્રવ્યં તુ પરમાણુ-
દ્વયેન, આનુપૂર્વીદ્રવ્યં તુ જઘન્યતોઽપિ પરમાણુત્રયેણ, एवं દ્રવ્યવૃદ્ધિયા પૂર્વાનુપૂર્વી-
ક્રમમાશ્રિત્ય પ્રથમમાનુપૂર્વીદ્રવ્યં વક્તવ્યમ્, તતોઽવક્તવ્યકદ્રવ્યમ્, તતશ્ચાનુપૂર્વી-
દ્રવ્યમ્ । પશ્ચાનુપૂર્વીક્રમમાશ્રિત્ય તુ પ્રથમમાનુપૂર્વી દ્રવ્યં વક્તવ્યમ્, તતોઽવક્તવ્યક-
દ્રવ્યમ્, તતશ્ચાનુપૂર્વીદ્રવ્યમ્ । અત્ર પુનઃ ક્રમદ્વયમુલ્લઙ્ઘ્ય નિર્દેશઃ કથં કૃત ?
इति चेदुच्यते—

इसी प्रकार से चार प्रदेशोंवाला एक स्कंध एक आनुपूर्वी है—इस प्रकार
से चार प्रदेशोंवाले स्कंध भी अनन्त हैं अतः वे अनन्तानुपूर्वियां हैं ।
अन्यत्र भी इसी प्रकार से उद्भावित कर लेना चाहिये ।

शंका—अनानुपूर्वी जो द्रव्य है वह एक परमाणु से निष्पन्न होता
है अर्थात् एक परमाणु अनानुपूर्वी है, और अवक्तव्य द्रव्य परमाणुद्वय
के सम्बन्ध से निष्पन्न होता है । अर्थात् संश्लिष्ट परमाणुद्वयस्कंध
अवक्तव्य है, तथा कम से कम भी आनुपूर्वी द्रव्य परमाणुत्रय से निष्पन्न
होता है, अर्थात् परमाणुत्रय के संश्लेष से सब से जघन्य आनुपूर्वी
निष्पन्न होती है इस प्रकार द्रव्य की वृद्धि से पूर्वानुपूर्वी क्रम को लेकर
सूत्रकार को चाहिये था कि वे पहिले अनानुपूर्वी द्रव्य का कथन करते,
इसके बाद अवक्तव्य द्रव्यका कथन करते और इसके बाद आनुपूर्वी द्रव्य
का कथनकरते हैं । यदि पश्चानुपूर्वी के क्रम को लेकर उन्हें कथन करना

પ્રદેશોવાળો એક સ્કંધ એક આનુપૂર્વી રૂપ છે અને ચાર પ્રદેશોવાળા જે
અનંત સ્કંધો છે તેઓ અનંત આનુપૂર્વી રૂપ છે એજ પ્રમાણે અનંત પ્રદેશી
પર્યાન્તના સ્કંધો વિષે પણ સમજ લેવું.

શંકા—અનાનુપૂર્વી જે દ્રવ્ય છે તે એક પરમાણુમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે—
એટલે કે એક પરમાણુ અનાનુપૂર્વી રૂપ છે, અને અવક્તવ્ય દ્રવ્ય જે પરમા-
ણુના સંબંધથી નિષ્પન્ન થાય છે—એટલે કે સંશ્લિષ્ટ પરમાણુ દ્વયસ્કંધ અવ-
ક્તવ્ય છે—એટલે કે દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આનુપૂર્વી રૂપ પણ નથી અને અનાનુ-
પૂર્વી રૂપ પણ નથી આનુપૂર્વીદ્રવ્ય ઓછામાં ઓછા ત્રણ પરમાણુ વડે
નિષ્પન્ન થાય છે એટલે કે ત્રણ પરમાણુના સંશ્લેષથી જઘન્યમાં જઘન્ય રૂપ
આનુપૂર્વી નિષ્પન્ન થાય છે. આ રીતે દ્રવ્યની વૃદ્ધિ દ્વારા પૂર્વાનુપૂર્વી ક્રમની
અપેક્ષાએ સૂત્રકારે પહેલાં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યનું કથન કરવું જોઈતું હતું ત્યાર
પછી અવક્તવ્ય દ્રવ્યનું કથન કરવું જોઈતું હતું અને ત્યાર બાદ આનુપૂર્વી
દ્રવ્યનું કથન કરવું જોઈતું હતું જે પશ્ચાનુપૂર્વીના ક્રમથી કથન કરવું હોય

આનુપૂર્વીદ્રવ્યાપેક્ષયાઽનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ અલ્પાનિ, અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાપેક્ષયાઽ-
વક્તવ્યકદ્રવ્યાણિ અલ્પેતરાણિ, इत्येव' દ્રવ્યહાન્યા પૂર્વાનુપૂર્વીક્રમનિર્દેશ एवात्र
वर्तते, इति नास्ति कश्चिदोषः । सम्प्रति प्रकृतमुपसंहरन्नाह-सैवा नैगमव्यवहार-
सम्मतार्थपदप्ररूपणतारूपाऽनौपनिधिकी आनुपूर्वी ॥ सू० ७५॥

થા તો-પહિલે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કા કથન કરતે વાદ મેં અવક્તવ્ય દ્રવ્ય
કા કથન કરતે ઓર ફિર વાદ મેં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કા કથન કરતે ।
પરન્તુ ઉન્હોને इन दोनों क्रमों का उत्तलंघन कर निर्देश किया है सो
इसका क्या कारण ?

ઉત્તર-સૂત્રકાર કો હસ પ્રકાર કે નિર્દેશ સે યહ વતલના इष्ट
है कि आनुपूर्वी द्रव्य की अपेक्षा अनानुपूर्वी द्रव्य थोड़े हैं, और अना-
नुपूर्वी द्रव्य की अपेक्षा अवक्तव्यक द्रव्य और भी कम हैं । इस प्रकार
द्रव्य की हानि से सूत्रकारने यहां पूर्वानुपूर्विक्रम को लेकर उसी का
निर्देश वक्तव्यरूप से इष्ट किया है । अतः इस प्रकार निर्देश में कोई
दोष नहीं है । (से तं नैगमव्यवहाराणं अदृष्यपरूषणया) इस प्रकार से
नैगम व्यवहारनय संमत यह पूर्वप्रक्तान्त अर्थ पदप्ररूपणतारूप का
अनौपनिधिकी आनुपूर्वी है ।

ભાવાર્થ-સૂત્રકારને હસ સૂત્ર દ્વારા અર્થપદ પ્રરૂપણા કા કયા સ્વરૂપ
है यह विषय स्पष्ट किया है । व्यणुक्स्कंध से लेकर अनन्त प्रदेशवाले

તો પહેલાં આનુપૂર્વીદ્રવ્યત્વં, ત્યાર બાદ અવ્યક્ત દ્રવ્યત્વં અને ત્યાર બાદ
અનાનુપૂર્વ દ્રવ્યત્વં કથન કરવું જોઈતું હતું. પરન્તુ આ બે ક્રમમાંથી એક
પણ ક્રમને અનુસરવાને બદલે તેમણે પહેલાં આનુપૂર્વીદ્રવ્યત્વં, ત્યાર બાદ
અનાનુપૂર્વીત્વં દ્રવ્યત્વં અને છેલ્લે અવ્યક્તવ્ય દ્રવ્યત્વં કથન કર્યું છે. તો આમ
કરવાતું શું કારણ હશે ?

ઉત્તર-સૂત્રકાર આ પ્રકારના ક્રમ દ્વારા એ બતાવવા માગે છે આનુપૂ
ર્વીદ્રવ્ય કરતાં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય થોડું છે, અને અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કરતાં
અવ્યક્તવ્ય થોડું છે આ રીતે સૂત્રકારે અહીં દ્રવ્યની હાનિની અપેક્ષાએ પૂર્વા-
નુપૂર્વી ક્રમનો આધાર લઈને ઉપયુક્ત ક્રમે તેની પ્રરૂપણા કરી છે. તેથી
આ પ્રકારના નિર્દેશમાં કોઈ દોષ નથી

(से तं नैगमव्यवहाराणं अदृष्यपरूषणया) આ પ્રકારનું નૈગમ અને
વ્યવહારનય સંમત પૂર્વપ્રસ્તુત અર્થપદ પ્રરૂપણતા રૂપ અનૌપધિકી
આનુપૂર્વીત્વં સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ-સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા અર્થપદ પ્રરૂપણાનું કેવું સ્વરૂપ છે તે
विषयने स्पष्ट किया છે. त्रणु आणुवाणा (त्रप्रदेशी) स्कंधથી લઈને અનંત

અસ્યાઃ પ્રયોજનં કિમ્ ? ઇતિ દર્શયિતુમાહ—

મૂલમ્—અયાં પં નૈગમવ્યવહારાણં અદ્વયપ્રરૂપણયાં કિં
પ્રયોજનં ? અયાં પં નૈગમવ્યવહારાણં અદ્વયપ્રરૂપણયાં ભંગ-
સમુક્ષિત્તયા કજ્જઃ ॥સૂ. ૭૬॥

જિતને મી સ્કંધ હૈં વૈ સ્વયં યહાં “ અર્થ ” શબ્દ સે ગૃહીત હુએ હૈં । હસ અર્થ સે યુક્ત અથવા હસ અર્થ કો વિષય કરનેવાલા જો પદ હૈં ઉસકા નામ અર્થપદ હૈં । હસકી પ્રરૂપણા કા નામ અર્થ પદ પ્રરૂપણા હૈં । હસ પ્રરૂપણા મૈં પુદ્ગલ પરમાણુ ઓર દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ વર્જિત હો જાતે હૈં । કયોં કિ—અકપુદ્ગલપરમાણુ આનુપૂર્વીરૂપ નહીં હૈં ઓર દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ અવક્તવ્ય હૈં । સ્વયં સે જઘન્ય આનુપૂર્વી કા પ્રારંભ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ સે હોતા હૈં । કયોં કિ યહીં સે ક્રમ કી સમ્પૂર્ણ ગણના ચલતી હૈં । ગણના કા તાત્પર્ય ગિનતી સે હૈં । આદિ મધ્ય ઓર અંત હસ પ્રકાર સે ગણના જહાં હોતી હૈં વહોં પર આનુપૂર્વીરૂપ પરિપાટી મોજૂદ રહતી હૈં । યહ અર્થ પદ પ્રરૂપણારૂપ આનુપૂર્વી નૈગમનય ઓર વ્યવહારનય હન દોનોં નયોં કો સંમત હૈં । યે અર્થ પદ પ્રરૂપણારૂપ આનુપૂર્વીયાં અક સે લેકર અનન્ત હૈં । હસકા કારણ યહ હૈં કિ ત્રિપ્રદેશી આદિ સ્કંધ સે લેકર અનન્ત-પ્રદેશી સ્કંધ તક કે જિતને મી સ્કંધ હૈં વૈ સ્વયં અનન્ત હૈં । ॥સૂ. ૭૫॥

પર્યન્તના પ્રદેશવાળા જેટલા સ્કંધ છે, તે બધાંને લઈને અહીં “ અર્થ ” પદથી શરૂ કરવામાં આવેલ છે. આ અર્થથી યુક્ત અથવા આ અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર જે પદ છે તેનું નામ ‘ અર્થપદ ’ છે. તેની પ્રરૂપણાનું નામ ‘ અર્થપદ પ્રરૂપણા ’ છે. આ પ્રરૂપણામાં પુદ્ગલ પરમાણુ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ વર્જિત થઈ જાય છે—એટલે કે તેમની પ્રરૂપણા થતી નથી, કારણ કે એક પુદ્ગલ પરમાણુ આનુપૂર્વી રૂપ નથી અને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ અવક્તવ્ય છે. જઘન્યમાં જઘન્ય આનુપૂર્વીનો પ્રારંભ ત્રિપ્રદેશી સ્કંધથી થાય છે, કારણ કે ત્યાંથી જ ક્રમની સંપૂર્ણ ગણના ચાલુ થાય છે. (ગણના એટલે ગણતરી) આદિ, મધ્ય અને અન્ત, આ પ્રકારની ગણના જ્યાં સંલક્ષિત હોય છે, ત્યાં જ આનુપૂર્વી રૂપ પરિપાટી મોજૂદ રહે છે. આ અર્થપદ પ્રરૂપણા રૂપ આનુપૂર્વી નૈગમનય અને વ્યવહારનય, આ બંને નયો દ્વારા સંમત (માન્ય) છે. આ અર્થપદ પ્રરૂપણારૂપ આનુપૂર્વીઓ એકથી લઈને અનંત પર્યન્તની છે, કારણ કે ત્રિપ્રદેશીથી લઈને અનંત પ્રદેશી સુધીના જેટલા સ્કંધ છે, તે બધાં અનંત છે. ॥સૂ. ૭૫॥

છાયા—એતયા સ્વલુ નૈગમવ્યવહારયોરર્થપદપ્રરૂપણતયા કિં પ્રયોજનમ્ ?
 એતયા સ્વલુ નૈગમવ્યવહારયોરર્થપદપ્રરૂપણતયા ભગ્નસમુત્કીર્તનતા ક્રિયતે ॥મૂ.૦૭૬॥

ટીકા—‘એયાએ ણં’ ઇત્યાદિ—

એતયા નૈગમવ્યવહારસમ્મતયા અર્થપદપ્રરૂપણતયા કિં પ્રયોજનમ્=કિં ફલમ્ ?
 ઇતિ શિષ્યઃ પૃચ્છતિ । અથ—ઉત્તરયતિ—એતયા નૈગમવ્યવહારસમ્મતયાઽર્થપદપ્રરૂ-
 પણતયા ભગ્નસમુત્કીર્તનતા ક્રિયતે । અયં ભાવઃ—અર્થપદપ્રરૂપણતાયાં સંજ્ઞાસંજ્ઞિ-
 વ્યવહારો નિરૂપિતઃ । સંજ્ઞાસંજ્ઞિવ્યવહારે સત્યેવ ભગ્નકાઃ સમુત્કીર્તયિતું શક્યન્તે,
 નાન્યથા, સંજ્ઞામન્તરેણ નિર્વિષયાણાં ભગ્નાનાં પ્રરૂપણાયા અસંભવાત્ । તસ્માદ્

इसका प्रयोजन क्या है ? इस बात को सूत्रकार अब प्रदर्शित
 करते हैं—‘एयाएणं’ इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—હે ભદ્રન્ત ! (એયાએ નૈગમવ્યવહારાણં અટ્ટપયપ્રરૂપણ-
 યાએ કિં પઓયણં) નૈગમ વ્યવહારનય સંમત્ત ઇસ અર્થ પદ પ્રરૂપણતા
 રૂપ આનુપૂર્વી સે કયા પ્રયોજન સધતા—નિકલતા—હૈ ।

उत्तर—(एयाएणं नैगमव्यवहाराणं अट्टपयपरूपायाए भंगसमु-
 क्लित्तणया कज्जह) इस नैगमव्यवहारनय संमत अर्थ पद प्ररूपणतारूप
 आनुपूर्वी से भंग समुत्कीर्तनता की जानी है । तात्पर्य यह कि पहिले
 जो यह कहा गया है कि अर्थ पद प्ररूपणता में संज्ञा संज्ञि व्यवहार
 निहित है । क्यों कि उसी से संज्ञा संज्ञि व्यवहार चलता है । और इस
 व्यवहार के होने पर ही भंगों का समुत्कीर्तन (उत्पत्ति) हो सकता है ।
 अन्यथा नहीं हो सकता है । कारण—संज्ञा—नाम—के विना निर्विषय हुए

હવે આ અર્થપદ પ્રરૂપણા રૂપ આનુપૂર્વીયું પ્રયોજન પ્રકટ કરવા
 નિમિત્તે સૂત્રકાર કહે છે કે—“ એયાએ ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! (એયાએ નૈગમવ્યવહારાણં અટ્ટપયપ્રરૂપણ-
 યાએ કિં પઓયણં ?) નૈગમ અને વ્યવહારનય સંમત્ત આ અર્થપદ પ્રરૂપણતા
 રૂપ આનુપૂર્વી દ્વારા કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર—(એયાએ નૈગમવ્યવહારાણં અટ્ટપયપ્રરૂપણયાએ ભંગસમુક્લિત્તણયા
 કજ્જહ) આ નૈગમનય અને વ્યવહારનય સંમત્ત અર્થપદ પ્રરૂપણતા રૂપ
 આનુપૂર્વી વડે ભંગસમુત્કીર્તનતા કરાય છે આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—

પહેલાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે અર્થપદ પ્રરૂપણતામાં સંજ્ઞા સંજ્ઞિ
 વ્યવહાર ચાલે છે, અને તે વ્યવહારનો સદ્ભાવ હોય તો જ ભંગોનું
 સમુત્કીર્તન (ભંગોની ઉત્પત્તિ) થઈ શકે છે—તેનો અભાવ હોય તો થઈ
 શકતું નથી. કારણ કે સંજ્ઞા (નામ) વિના નિર્વિષય થયેલા ભંગો (વિકલ્પો,

મંગ્ગસમુત્કીર્તનતૈવ એતસ્યા નૈગમવ્યવહારસમ્મતાયા અર્થપદપ્રરૂપણતાયાઃ ફલં
બોધ્યમિતિ ॥સૂ. ૭૬॥

અથાનોપનિધિકયા દ્વિતીયભેદરૂપામર્થપદપ્રરૂપણતાયાઃ ફલમ્ભૂતાં મંગ્ગસમુત્કી-
ર્તનતાં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં મંગ્ગસમુક્ષિત્તળયા ?
નૈગમવ્યવહારાણં મંગ્ગસમુસમુક્ષિત્તળયા અતિથિ આણુપુઠ્વી૧,
અતિથિ અણાણુપુઠ્વી૨, અતિથિ અવત્તવ્વણ૩, અતિથિ આણુપુઠ્વીઓ૪,
અતિથિ અણાણુપુઠ્વીઓ૫, અતિથિ અવત્તવ્વયાઈ૬, ૧ અહવા—અતિથિ
આણુપુઠ્વી ય અણાણુપુઠ્વી ય ૧ । અહવા—અતિથિ આણુપુઠ્વીય
અણાણુપુઠ્વીઓ૨ । અહવા અતિથિ આણુપુઠ્વીઓ ય અણાણુપુઠ્વીઓ
ય૩ । અહવા—અતિથિ આણુપુઠ્વીઓ ય અણાણુપુઠ્વીઓ ય૪ । અહવા-
અતિથિ અણાણુપુઠ્વી ય અવત્તવ્વણ ય ૫ । અહવા—અતિથિ આણુ-
પુઠ્વીઓ ય અવત્તવ્વયાઈ ય ૬ । અહવા—અતિથિ આણુપુઠ્વીઓ ય
અવત્તવ્વણ ય ૭ । અહવા—અતિથિ આણુપુઠ્વીઓ ય અવત્તવ્વયાઈ
ય ૮ । અહવા—અતિથિ અણાણુપુઠ્વી ય અવત્તવ્વણ ય ૯ । અહવા
અતિથિ અણાણુપુઠ્વી ય અવત્તવ્વયાઈ ય ૧૦ । અહવા—અતિથિ
અણાણુપુઠ્વીઓ ય અવત્તવ્વણ ય ૧૧ । અહવા—અતિથિ અણાણુ-

મંગ્ગોં કી પ્રરૂપણા કા હોના અસંભવ હૈ । ઇસલિયે મંગ્ગ સમુત્કીર્તનતા
હી ઇસ નૈગમ વ્યવહાર સંમત અર્થપદપ્રરૂપણતા કા ફલ હૈ । એસા
જોનના ચાહિયે । ॥સૂ. ૭૬॥

ભાંગાઓ)ની પ્રરૂપણા કરવાનું કાર્ય જ અસંભવિત બની જાય છે તેથી ભંગ-
સમુત્કીર્તનતા જ આ નૈગમવ્યવહારનય સંમત અર્થપદ પ્રરૂપણતાનું ફલ છે
એમ સમજવું જોઈએ. ॥સૂ. ૭૬॥

पुर्वीओ य अवक्तव्ययाइं य १२। अहवा-अत्थि आणुपुर्वी य
 अणाणुपुर्वी य अवक्तव्यय १। अहवा-अत्थि आणुपुर्वी य
 अणाणुपुर्वी य अवक्तयाइं य २। अहवा-अत्थि आणुपुर्वी य
 अणाणुपुर्वीओ य अवक्तव्यय ३। अहवा-अत्थि आणुपुर्वी य
 अणाणुपुर्वीओ य अवक्तव्ययाइं य ४। अहवा-अत्थि आणु-
 पुर्वीओ य अणाणुपुर्वी य अवक्तव्यय ५। अहवा-अत्थि
 आणुपुर्वीओ य अणाणुपुर्वी य अवक्तव्ययाइं य ६। अहवा-अत्थि
 आणुपुर्वीओ य अणाणुपुर्वीओ य अवक्तव्यय ७। अहवा-अत्थि
 आणुपुर्वीओ य अणाणुपुर्वीओ य अवक्तव्ययाइं य ८ एए अट्ट
 भंगा। एवं सवे वि छवीसं भंगा। से तं नेगमववहारणं
 भंगसमुक्कित्तणया ॥सू० ७७॥

छाया—अथ का सा नैगमव्यवहारयोर्भङ्गसमुत्कीर्तनता? नैगमव्यवहारयो-
 र्भङ्गसमुत्कीर्तनता-अस्ति आनुपूर्वी १, अस्ति अनानुपूर्वी २, अस्ति अवक्तव्यकम् ३,
 सन्ति आनुपूर्व्यः ४, सन्ति अनानुपूर्व्यः ५, सन्ति अवक्तव्यकानि ६।

अथवा-स्तः आनुपूर्वी च अनानुपूर्वी च १, अथवा सन्ति आनुपूर्वी च अनानु-
 पूर्व्यश्च २, अथवा सन्ति आनुपूर्व्यश्च अनानुपूर्वी च ३, अथवा सन्ति आनुपूर्व्यश्च
 अनानुपूर्व्यश्च ४, अथवा स्तः आनुपूर्वी च अवक्तव्यकं च ५, अथवा सन्ति आनु-
 पूर्वी च अवक्तव्यकानि च ६, अथवा सन्ति आनुपूर्व्यश्च अवक्तव्यकं च ७, अथवा
 सन्ति आनुपूर्व्यश्च अवक्तव्यकानि च ८, अथवा स्तः अनानुपूर्वी च अवक्तव्यकं च ९,
 अथवा सन्ति अनानुपूर्वी च अवक्तव्यकानि च १०, अथवा सन्ति अनानुपूर्व्यश्च
 अवक्तव्यकं च ११, अथवा सन्ति अनानुपूर्व्यश्च अवक्तव्यकानि च १२।

अथवा-सन्ति आनुपूर्वी च अनानुपूर्वी च अवक्तव्यकं च १, अथवा सन्ति
 आनुपूर्वी च अनानुपूर्वी च अवक्तव्यकानि च २, अथवा सन्ति आनुपूर्वी च अनानु-
 पूर्व्यश्च अवक्तव्यकं च ३, अथवा सन्ति आनुपूर्वी च अनानुपूर्व्यश्च अवक्तव्यकानि
 च ४, अथवा सन्ति आनुपूर्व्यश्च अनानुपूर्वी च अवक्तव्यकं च ५, अथवा सन्ति आनु-
 पूर्व्यश्च अनानुपूर्वी च अवक्तव्यकानि च ६, अथवा सन्ति आनुपूर्व्यश्च अनानुपूर्व्यश्च

અવક્તવ્યકં ચ૭, અથવા સન્તિ આનુપૂર્વ્યથ અનાનુપૂર્વ્યથ અવક્તવ્યકાનિ ચ૮, एतेऽव्यक्ता भङ्गाः । एवं सर्वेऽपि बहुविशतिर्भङ्गाः । सैषा नैगमव्यवहारयोर्भङ्गसमुत्कीर्तनता ॥ सू० ७७ ॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કા સા નૈગમવ્યવહારસમ્મતા મંગલસમુત્કીર્તનતા ? ઇતિ શિષ્ય પ્રશ્નઃ ।
ઉત્તરયતિ—નૈગમવ્યવહારસમ્મતા મંગલસમુત્કીર્તનતા એવં વિજ્ઞેયા, તદ્વથા—અસ્તિ આનુપૂર્વી, અસ્તિ અનાનુપૂર્વી, અસ્તિ અવક્તવ્યકમિત્યાદિ । અસ્ય સૂત્રસ્ય વ્યાખ્યા સ્પષ્ટા । અંત્રદં બોધ્યમ્—એકચ્ચનાન્તેન આનુપૂર્વ્યાદિપદત્રયેણ ત્રયો ભંગા, बहुवच-

અવ સૂત્રકાર દર્શાવેલ નૈગમ સમુત્કીર્તનતા કા કિં જો અનૌપનિધિકી અર્થપદપ્રરૂપણતાથી પાલભૂત છે નિરૂપણ કરતે હૈં—

“સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં મંગલસમુક્ષિત્તણયા” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં મંગલસમુક્ષિત્તણયા) હે અદંત !
નૈગમ વ્યવહારનય સંમત એવી વહ મંગલસમુત્કીર્તનતા કયા હૈ ?

ઉત્તર—(નૈગમવ્યવહારાણં મંગલસમુક્ષિત્તણયા) નૈગમ વ્યવહારનય સંમત વહ મંગલસમુત્કીર્તનતા હસ પ્રકાર સે હૈ (અત્થિ આણુપુવ્વી) આનુપૂર્વી હૈ (અત્થિ અણાણુપુવ્વી) અનાનુપૂર્વી હૈ (અત્થિ અવક્તવ્યક) અવક્તવ્યક હૈ (અત્થિ આણુપુવ્વીઓ) આનુપૂર્વિયાં હૈ । (અત્થિ અણાણુપુવ્વીઓ) અનાનુપૂર્વિયાં હૈ (અત્થિ અવક્તવ્યકાઈ) અવક્તવ્યક હૈ ઇત્યાદિ । હસ સૂત્ર કી વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ હૈ । યહાં હસ પ્રકાર સે જાનનાં चाहिये—किं जो ये आनुपूर्वी आदि तीन पद एकचचनान्त हैं उन से

હવે સૂત્રકાર અનૌપનિધિકી અર્થપદ પ્રરૂપણતાના જે ફલરૂપ છે એવી ભંગ સમુત્કીર્તનતાનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં મંગલસમુક્ષિત્તણયા ?” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં મંગલસમુક્ષિત્તણયા) હે ભગવન્ !
નૈગમવ્યવહારનય સંમત એવી તે ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(નૈગમવ્યવહારાણં મંગલસમુક્ષિત્તણયા) નૈગમનય અને વ્યવહારનય સંમત તે ભંગસમુત્કીર્તનતા આ પ્રકારની છે (અત્થિ આણુપુવ્વી) આનુપૂર્વી છે, (અત્થિ અણાણુપુવ્વી) અનાનુપૂર્વી છે, (અત્થિ અવક્તવ્યક) અવક્તવ્યક છે, (અત્થિ આણુપુવ્વીઓ) આનુપૂર્વીઓ છે, (અત્થિ અણાણુપુવ્વીઓ) અનાનુપૂર્વીઓ છે, (અત્થિ અવક્તવ્યકાઈ) અને અવક્તવ્યક છે, ઇત્યાદિ રૂપ ભંગોની સમુત્કીર્તનતા (ઉત્પત્તિ) સમજવી.

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ છે. અહીં ભાંગાઓની રચના આ પ્રમાણે સમજવી. આનુપૂર્વી આદિના જે ત્રણ પદો એકચચનાન્ત છે, તેમના ત્રણ

નાન્તેન ચ ત્રયો ભજ્ઞાઃ, હત્યેવમસંયોગપક્ષે षઙ્ગ ભજ્ઞા ભવન્તિ ૬ । સંયોગપક્ષે તુ પદ-
ત્રયસ્યાસ્ય ત્રયો દ્વિકસંયોગાઃ । એકૈકસ્મિન્સ્તુ દ્વિકસંયોગે એકવચન-બહુવચનાભ્યાં
ચતુર્ભજ્ઞયાઃ સદ્ભાવાદ્ ત્રિષ્વપિ દ્વિકયોગેષુ દ્વાદશ ભજ્ઞાઃ સમ્પદ્યન્તે । ૧૨ ।
ત્રિકયોગસ્ત્વત્ર એક એવં । તત્ર ચ એકવચનબહુવચનાભ્યામષ્ટૌ ભજ્ઞા ભવન્તિ ।
સર્વેઽપ્યમી ષઙ્ગવિંશતિઃ । ૨૬ । ભજ્ઞાનાં સ્થાપના ચૈવમ્—

। ષઙ્ગવિંશતિભજ્ઞાનાં કોષ્ઠકમિદમ્ ।

અસંયોગે ભજ્ઞાઃ ૬	દ્વિકસંયોગે પ્રથમા ચતુર્ભજ્ઞી ૧	ત્રિકસંયોગે ભજ્ઞાઃ ૮
*આનુપૂર્વી ૧	આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વી ૧	આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વી-અવક્તવ્યકઃ ૧
અનાનુપૂર્વી ૨	આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વ્યઃ ૨	આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વી-અવક્તવ્યકાઃ ૨
અવક્તવ્યકઃ ૩	આનુપૂર્વ્યઃ-અનાનુપૂર્વી ૩	આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વ્યઃ-અવક્તવ્યકઃ ૩

ત્રીન ભંગ બનતે હૈં ઓર જો આનુપૂર્વી આદિ ત્રીન પદ બહુવચનાન્ત હૈં
ઉનસે મો ૩ ભંગ બનતે હૈં । હસ પ્રકાર અસંયોગ પક્ષમૈં યે છહ ૬ ભંગ
હો જાતે હૈં ૬ । ઓર સંયોગ પક્ષમૈં હન ત્રીન પદોં કે દ્વિસંયોગી ભંગ ૩
હોતે હૈં । હન મૈં એક એક ભંગ મૈં દો દો કા સંયોગ હોને પર એકવચન
ઓર બહુવચન કો લેકર ચાર ૨ ભંગ હો જાતે હૈં હસ પ્રકાર ત્રીન ભંગ
કે દ્વિક સંયોગી ભંગ ચાર ૨ હોને સે યે ૧૨ ભંગ બન જાતે હૈં । તથા ત્રિક
સંયોગ મૈં એક વચન ઓર બહુવચન કો લેકર ૮ ભંગ બનતે હૈં । હસ પ્રકાર
સઘ ભંગ મિલકર ૨૬ ભંગ હોતે હૈં । હન ભંગોંકા ક્રમ હસ પ્રકાર સે હૈં—

આનુપૂર્વી ૧, અનાનુપૂર્વી ૨, અવક્તવ્યક ૩, યે ત્રીન ભંગ એક વચ-
નાન્ત હૈં । આનુપૂર્વિયાં ૧, અનાનુપૂર્વિયાં ૨, ઓર અનેક અવક્તવ્યક ૩,
યે ૩ ભંગ બહુવચનાન્ત હૈં, એસે અસંયોગી ભંગ હુએ ૬ । દો કે સંયોગ
સે ત્રીનચતુર્ભંગિયાં બનતી હૈં, ઉનમૈં પ્રથમ ચતુર્ભંગી હસ પ્રકાર
સે બનતી હૈં—આનુપૂર્વી અનાનુપૂર્વી ૧, આનુપૂર્વી અનાનુપૂર્વિયાં ૨,

ભાંગા બને છે અને બે આનુપૂર્વી આદિના ત્રણ પદો બહુવચનાન્ત છે
તેમના પણ ત્રણ ભાંગાઓ બને છે. આ રીતે કુલ ૬ અસંયોગી ભાંગાઓ
બને છે. આ ત્રણ પદોના (આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યકના) દ્વિક-
સંયોગી ભાંગા ત્રણ થાય છે પ્રત્યેક ભાંગામાં બહેનેના સંયોગ થવાથી એક વચન
અને બહુવચનની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક પદની સાથે ચાર-ચાર ભાંગા બને છે. આ
રીતે ત્રણ પદોની સાથે કુલ ૧૨ દ્વિકસંયોગી ભાંગા બને છે. ત્રિકસંયોગી
કુલ ૮ ભાંગા બને છે. આ રીતે બધા મળીને $૬+૧૨+૮=૨૬$ ભાંગા બને છે.

આ ૨૬ ભાંગાઓનો ક્રમ આ પ્રમાણે સમજવો—(૧) આનુપૂર્વી, (૨)
અનાનુપૂર્વી, (૩) અવક્તવ્યક, આ ત્રણ ભાંગા એકવચનાન્ત છે.

(૧) આનુપૂર્વીઓ, (૨) અનાનુપૂર્વીઓ (૩) અનેક અવક્તવ્યકો, આ
ત્રણ ભાંગા બહુવચનાન્ત છે. એવી રીતે અસંયોગી ૬ ભાંગા થયા ૬

બહુવચનાન્તા- સ્થયઃ	આનુપૂર્વ્યઃ-અનાનુપૂર્વ્યઃ ૪ દ્વિકસંયોગે દ્વિતીયા ચતુર્ભંગીર	આનુપૂર્વી-અનાનુપૂર્વ્યઃ-અવક્તવ્યકઃ ૪
આનુપૂર્વ્યઃ ૧	આનુપૂર્વી- અવક્તવ્યકઃ ૧	આનુપૂર્વ્યઃ-અનાનુપૂર્વી-અવક્તવ્યકઃ ૫
અનાનુપૂર્વ્યઃ ૨	આનુપૂર્વી- અવક્તવ્યકઃ ૨	આનુપૂર્વ્યઃ-અનાનુપૂર્વી-અવક્તવ્યકઃ ૬
અવક્તવ્યકઃ ૩	આનુપૂર્વ્યઃ- અવક્તવ્યકઃ ૩	આનુપૂર્વ્યઃ-અનાનુપૂર્વ્યઃ-અવક્તવ્યકઃ ૭
અસંયોગે षઢ્	આનુપૂર્વ્યઃ-અવક્તવ્યકઃ ૪	આનુપૂર્વ્યઃ-અનાનુપૂર્વ્યઃ-અવક્તવ્યકઃ ૮
મહાઃ ૬	દ્વિકસંયોગે તૃતીયા ચતુર્ભંગીર	એતે ત્રિકસંયોગે અષ્ટૌ મહાઃ ૮
	અનાનુપૂર્વી-અવક્તવ્યકઃ ૧	
	અનાનુપૂર્વી-અવક્તવ્યકઃ ૨	
	અનાનુપૂર્વ્યઃ-અવક્તવ્યકઃ ૩	
	અનાનુપૂર્વ્યઃ-અવક્તવ્યકઃ ૪	
	એતદ્વિકસંયોગે દ્વાદશ મહાઃ ૧૨	

આનુપૂર્વિયાં અનાનુપૂર્વી ૩, આનુપૂર્વિયાં અનાનુપૂર્વિયાં ૪ । દ્વિતીય ચતુર્ભંગી
હસ પ્રકાર સે હૈ—

આનુપૂર્વી, અવક્તવ્યક ૧, એક આનુપૂર્વી બહુ અવક્તવ્યક ૨, આનુપૂર્વી
એક અવક્તવ્યક ૩, આનુપૂર્વિયાં બહુ અવક્તવ્યક ૪ । તૃતીય ચતુર્ભંગી હસ
પ્રકાર સે હૈ—અનાનુપૂર્વી અવક્તવ્યક ૧, અનાનુપૂર્વી બહુ અવક્તવ્યક
૨, અનાનુપૂર્વિયાં એક અવક્તવ્યક ૩ અનેક આનુપૂર્વિયાં અનેક અવક્ત-
વ્યક ૪ । इन तीन चतुर्भंगियोंको मिलानेसे द्विकसंयोगी बारह भंग होते
है १२ । तीन तीनके संयोग से जो आठभंग बनते हैं—वे इस प्रकार
से हैं—एक आनुपूर्वी एकअनानुपूर्वी एक अवक्तव्यक १, एक आनुपूर्वी
एक अनानुपूर्वी અનેક અવક્તવ્યક ૨, એક આનુપૂર્વી અનેક અનાનુ-

એ પદોના સંયોગથી ત્રણ ચતુર્ભંગીઓ બને છે, તેમાં પ્રથમ ચતુર્ભંગી
આ પ્રમાણે બને છે—(૧) આનુપૂર્વી—અનાનુપૂર્વી, (૨) આનુપૂર્વી—અનાનુપૂર્વીઓ,
(૩) આનુપૂર્વીઓ—અનાનુપૂર્વી (૪) આનુપૂર્વીઓ અનાનુપૂર્વીઓ.

બીજી દ્વિકસંયોગી ચતુર્ભંગી આ પ્રમાણે ત્રણ ચતુર્ભંગીઓ બને છે. તેમાં
બને છે—(૧) આનુપૂર્વી—એક અવક્તવ્યક, (૨) આનુપૂર્વી—બહુ અવક્તવ્યકો,
(૩) આનુપૂર્વીઓ—એક અવક્તવ્યક, (૪) આનુપૂર્વીઓ બહુ અવક્તવ્યકો.

ત્રીજી ચતુર્ભંગી આ પ્રમાણે બને છે—(૧) અનાનુપૂર્વી—એક અવક્ત-
વ્યક, (૨) અનાનુપૂર્વી—બહુ અવક્તવ્યકો (૩) અનાનુપૂર્વીઓ—એક અવક્ત-
વ્યક અને (૪) અનાનુપૂર્વીઓ—અનેક અવક્તવ્યકો. આ ત્રણ ચતુર્ભંગીઓને
મેળવવાથી દ્વિકસંયોગી બાર ભંગ બને છે. ૧૨

ત્રણ પદોના સંયોગથી નીચે પ્રમાણે આઠ ભાંગા બને છે—(૧) એક
આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી એક અવક્તવ્યક (૨) એક આનુપૂર્વી, એક
અનાનુપૂર્વી, અનેક અવક્તવ્યક (૩) એક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વીઓ,

एवमेते षड्विंशतिर्भेदा विज्ञेयाः। ननु किमर्थं भङ्गकसमुत्कीर्तनं क्रियते? इति चेदुच्यते—इहैकवचनान्तबहुवचनान्तैरानुपूर्व्यादिगिसिद्धिभिः पदैरसंयोगपक्षे संयोगपक्षे च मिलिताः षड्विंशतिर्भङ्गाः संभवन्ति । तेषु च मध्ये येन केनचिद् भङ्गेन वक्ता

पूर्वियां एक अवक्तव्यक ૩, एक आनुपूर्वी अनेक अनानुपूर्वियां, अनेक अवक्तव्यक ૪, अनेक आनुपूर्वियां एक अनानुपूर्वी एक अवक्तव्यક ૫, અનેક આનુપૂર્વિયાં એક અનાનુપૂર્વી અનેક અવક્તવ્યક ૬, અનેક આનુપૂર્વિયાં અનેક અનાનુપૂર્વિયાં એક અવક્તવ્યક ૭, અનેક આનુપૂર્વિયાં અનેક અનાનુપૂર્વિયાં અનેક અવક્તવ્યક, ૮ ऐसे त्रिकसंयोगी आठ भंग होते हैं ૮ इस प्रकार ये स्वतन्त्र रूप से बिना संयोग के एक वचन और बहुवचन, को लेकर ૬, तथा इन छहों के दो दो के संयोग से ૧૨, और तीन ૨ के संयोग से ૮ भंग हो जाते हैं। ऐसे सब मिलकर कुल छईस भंग होते हैं।

શંકા— ભંગોંં કા સમુત્કીર્તન વર્ણન કિસ લિે કિયા ગયા હૈ?

ઉત્તર—યહાં પર એકવચનન્ત ઓર બહુવચનન્ત જો આનુપૂર્વી આદિ ત્રીન ૨ પદ હૈં કિ જિનકે અસંયોગ પક્ષ સે ૬ ઓર સંયોગ પક્ષમેં ૨૦ ઇસ તરહ ૨૬ ભંગ બન જાતે હૈં—

એક અવક્તવ્યક. (૪) એક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વીઓ, અનેક અવક્તવ્યકો (૫) અનેક આનુપૂર્વીઓ, એક અનાનુપૂર્વી, એક અવક્તવ્યક. (૬) અનેક આનુપૂર્વીઓ, એક અનાનુપૂર્વી, અનેક અવક્તવ્યકો. (૭) અનેક આનુપૂર્વીઓ, અનેક અનાનુપૂર્વીઓ, એક અવક્તવ્યક. (૮) અનેક આનુપૂર્વીઓ, અનેક અનાનુપૂર્વીઓ, અનેક અવક્તવ્યકો આ રીતે ત્રિક સંયોગી આઠ ભંગ બને છે. આ રીતે સ્વતંત્ર રૂપે—વિના સંયોગવાળા ૬ ભાંગા એક વચન અને બહુવચનવાળાં પદોથી બને છે. તથા તે છએના દ્વિકસંયોગથી ૧૨ ભાંગા બને છે, અને ત્રણ ત્રણના સંયોગથી ત્રિકસંયોગી ૮ ભાંગા બને છે. આ રીતે કુલ ભાંગા $૬ \times ૧૨ \times ૮ = ૨૬$ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન—ભાંગોનું (ભાંગાઓનું) સમુત્કીર્તન (ઉત્પત્તિ) શા માટે કરવામાં આવ્યું છે?

ઉત્તર—અહીં જે એકવચનન્ત અને બહુવચનન્ત જે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક, આ ત્રણ ત્રણ પદો છે તેમના અસંયોગ પક્ષે ૬, અને સંયોગપક્ષે (દ્વિકસંયોગ અને ત્રિકસંયોગની અપેક્ષાએ) ૨૦ ભાંગા બને છે. આ રીતે કુલ ૨૬ ભાંગા બને છે, આ સમગ્રના ભાંગાઓમાંથી વક્તા

દ્રવ્યં વિવક્ષતે, તેન મજ્જેન વક્તા વિવક્ષિતદ્રવ્યં વદતુ इति हेतो नैगमव्यवहारन-
 ધ્યુપગમેન સર્વાનપિ મજ્જાન્ પ્રતિપાદયિતુ મંજુસમુત્કીર્તનં કૃતમિતિ । સમ્પતિ
 પ્રકૃતમુસંહરન્નાહ—સૈવા મંજુસમુત્કીર્તનતેતિ ॥મુ૦૭૭॥

અસ્થાઃ પ્રયોજનં કિમ્? इति प्रश्नपूर्वकं कारणं प्रतिपादयितुमाह—

મૂળમ્—एयाए णं नेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए किं
 पयोयणं? एयाए णं नेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए भंगो-
 वदंसणया कीरइ ॥सू० ७८॥

છાયા—एतया खलु नैगमव्यवहारयो मंजुसमुत्कीर्तनतया किं प्रयोजनम्?
 एतया खलु नैगमव्यवहारयोः मंजुसमुत्कीर्तनतया मंजुोपदर्शनता क्रियते ॥मू० ७८॥

ટીકા—शिव्यः पृच्छति—‘एयाए णं’ इत्यादि—एतया नैगमव्यवहारसम्मतया
 मंजुसमुत्कीर्तनतया किं प्रयोजनं-फलं किम्? इति । उत्तरयति—एतया नैगमव्यव-

उनके बीच में वक्ता जिस किसी भंग से द्रव्य की विवक्षा करना
 चाहता है, वह उस भंग से विवक्षित द्रव्य को कहे इस कारण नैगम
 और व्यवहारनय संमत समस्त भी भंगों को कहने के लिये सूत्रकार
 ने इन भंगों का समुत्कीर्तन किया है । (से तं नेगमववहाराणं भंग
 समुक्कित्तणया) इस प्रकार यह पूर्व प्रकान्त नैगम व्यवहारनय संमत
 भंग समुत्कीर्तनता है । ॥सू० ७७॥

इसका क्या प्रयोजन है इस बात को सूत्रकार स्पष्ट करते हैं

“एयाएणं नेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए किं पयोयणं” इत्यादि ।

शब्दार्थ— हे भदन्त ! नैगम व्यवहारनय संमत इस भंग समुत्की
 र्તनता का क्या प्रयोजन है ?

જે કોઈ ભાંગા (વિકલ્પ)ની અપેક્ષાએ દ્રવ્યની વિવક્ષા (પ્રતિપાદન) કરવા
 માગતા હોય, તે ભાંગાની અપેક્ષાએ વિવક્ષિત દ્રવ્યનું પ્રતિપાદન કરે, તે
 હેતુને ધ્યાનમાં લઈને નૈગમ અને વ્યવહારનય સંમત સમસ્ત ભાંગાઓનું
 કથન કરવાને માટે સૂત્રકારે આ ભાંગાઓનું સમુત્કીર્તન (રચના) કર્યું છે.
 (સે તં નૈગમવવહારાણં ભંગસમુક્કિત્તણયા) આ પ્રકારનું નૈગમ અને વ્યવહાર-
 નય સંગત પૂર્વોક્ત ભંગ સમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ છે. ॥સૂ૦૭૭॥

હવે સૂત્રકાર નૈગમવ્યવહાર નયસંમત ભંગસમુત્કીર્તનતાનું શું પ્રયોજન
 છે તે પ્રકટ કરે છે—“एयाएणं नेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए किं पयोयणं” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—અશ્વ—હે ભગવાન ! નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આ ભંગસમુત્કી-
 ર્તનતાનું શું પ્રયોજન છે ?

હારસમ્પતયા મજ્ઞસમુત્કીર્તનતયા મજ્ઞોપદર્શનતા ક્રિયતે इति મજ્ઞોપદર્શનતૈવ મજ્ઞ-
સમુત્કીર્તનતાયાઃ પ્રયોજનમિતિ। અર્થે ભાવઃ—મજ્ઞસમુત્કીર્તનતાયાં મજ્ઞ કથનમુક્તમ્,
મજ્ઞોપદર્શનતાયાં તસ્યૈવ વાચ્યં ટ્વણુકસ્કન્ધાદિકં વક્ષ્યતે, તત્ત્વ મજ્ઞકસૂત્રે સમુ-
ત્કીર્તિતે સત્યેવ વક્તું શક્યતે। વાચકકથનસન્તરેણ વાચ્યકથનસ્ય સર્વથૈવાસંભ-
વાત્, અતો મજ્ઞોપદર્શનતૈવ મજ્ઞસમુત્કીર્તનતાયાઃ ફલં બોધ્યમ્।

ઉત્તર—(एयाएणं नेगमववहाराणं भंगसमुत्क्रित्तणयाए भंगोवदंस-
णया कीरइ) નૈગમ વ્વહારનય સંમત્ત હસ ભંગ સમુત્કીર્તનતા સે ભંગો
કો દિશ્વાપા જાતા હૈ ડનકી પ્રરૂપણા કી જાતી હૈ। હસલિયે ભંગસમુ-
ત્કીર્તનતા કા ભંગો કો દિશ્વલાના પ્રયોજન હૈ। હસકા તાત્પર્ય યહ હૈ
ભંગો કી સમુત્કીર્તનતા મેં ભંગો કો કહને વાલા ડનકી પ્રરૂપતા કરને
વાલા સૂત્ર કહા ગયા હૈ ઓર ભંગોપદર્શનતા મેં ડસી કે વાચ્ય ટ્વણુક
સ્કન્ધઆદિ પ્રદર્શિત ક્રિયે જાવેંગે કહે—જાવેંગે।

સો ટ્વણુક સ્કન્ધ આદિકોં કા યહ પ્રદર્શનરૂપ કથન જય તક ભંગો
કોદિશ્વાને વાલા સૂત્ર નહીં કહા જાવેગા—તય તક નહીં હો સકતા હૈ ડસી
પ્રદર્શક સૂત્ર કે સમુત્કીર્તન હોનેપર હી વહ વક્તું શક્ય હો સકતા હૈ।
કયોં ક્રિ યહ નિયમ હૈ કિ વાચક સૂત્ર—કે કથન કે વિના વાચ્યરૂપ અર્થ
કા કથન કરના સર્વથા અસંભવ હૈ। હસલિયે ભંગોપદર્શનતા હી
ભંગસમુત્કીર્તનતા કા ફલ હૈ—એસા જાનના ચાહિયે।

ઉત્તર—(एयाएणं नेगमववहाराणं भंगसमुत्क्रित्तणयाए भंगोवदंसणया कीरइ)
નૈગમવ્વહાર નયસંમત્ત આ ભંગસમુત્કીર્તનતા વડે ભંગો (ભાંગાઓ) બતા-
વવામાં આવે છે—તેમની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે તેથી ભાંગાને બતાવવાનું
જ ભંગસમુત્કીર્તનતાનું પ્રયોજન છે આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—
ભંગોની સમુત્કીર્તનતામાં ભંગોને કહેનારા તેમની પ્રરૂપણા કરનારા—ભંગોને
પ્રકટ કરનારાં સૂત્રે નું કથન કરવામાં આવ્યું છે, અને ભંગોપદર્શનતામાં
તેના જ વાચ્ય એવાં ટ્વણુક (ત્રિપ્રદેશી—ત્રણ આણુવાળા) સ્કન્ધ આદિ પ્રદર્શિત
કરવામાં આવશે.

જ્યાં સુધી ભંગોને પ્રકટ કરનારું સૂત્ર કહેવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી
ત્રિઆણુક સ્કન્ધ અદિકેના પ્રદર્શન રૂપ કથન થઈ શકતું નથી એજ પ્રદર્શક
સૂત્રનું સમુત્કીર્તન થતાં જ તે કથન કરવું શક્ય બને છે, કારણ કે એવો
નિયમ છે કે વાચક સૂત્રનું કથન કર્યા વિના વાચ્યરૂપ અર્થનું કથન કરવાનું
કાર્ય સર્વથા અસંભવિત હોય છે. તેથી ભંગોપદર્શનતા (ભંગોને પ્રકટ
કરવા તે) જ ભંગ સમુત્કીર્તનતાના ફલસ્વરૂપ છે એમ સમજવું જોઈએ.

ननु भङ्गोपदर्शनतायां वाच्यस्य उपणुक्कस्कन्धादेः कथनकाले आनुपूर्व्यादि-
सूत्रं पुनरप्युत्कीर्त्तयिष्यते, तत्कथं पुनर्भङ्गसमुत्कीर्त्तनं क्रियते? इति चेदुच्यते—
यथा हि—

संहिया य पयं चेव, पयत्थो पयविग्गहो ।

चालणा य पसिद्धी य छव्विहं विद्धि लक्खणं ॥१॥

छाया—संहिता च पदं चैव, पदार्थः पदसंग्रहः ।

चालना च प्रसिद्धिश्च, पद्विधिं विद्धि लक्षणम् ॥१॥

इति व्याख्याक्रमे संहिताया व्याख्यानकाले सूत्रसमुच्चारितमपि पदार्थकथन-
काले पुनरप्यर्थकथनार्थं तदुच्चार्यते, तद्वदत्रापि भङ्गसमुत्कीर्त्तनतासिद्धस्यैव सूत्र-
स्य भङ्गोपदर्शनतायां वाच्यवाचकभावसुखप्रतिपत्त्यर्थं प्रसङ्गतः पुनरपि समुत्कीर्त्तनं
करिष्यते न मुख्यतयेति न कश्चिद् दोष इति ॥मु० ७८॥

शंका—भङ्गोपदर्शनतामें वाच्य जो उपणुक स्कन्ध आदि है उनके
कथन काल में आनुपूर्वी-आदि प्रदर्शक सूत्र सूत्रकार-फीर कहेंगे-तो
फिर यह कथन कैसे संगत हो सकता कि पहिले भङ्गसमुत्कीर्त्तन किया
जाता है बाद में भङ्गोपदर्शन ?

उत्तर—“संहिया य पयं चेव पयत्थो पयविग्गहो, चालणा य
पसिद्धी य छव्विहं विद्धि लक्खणं” इस प्रकार व्याख्यान के समय में
सूत्र समुच्चारित होता हुआ भी पदार्थ कथन के अवसर पर उसका
पुनः भी अर्थप्रतिपादन के लिये उच्चारण किया जाता है । उसी प्रकार
से यहां पर भी भङ्गसमुत्कीर्त्तनता से सिद्ध हुए ही सूत्र का भङ्गोपद-
र्शनता में वाच्यवाचक भाव की सुखपूर्वक प्रतिपत्ति के निमित्त

शंका-भङ्गोपदर्शनताમાં वाच्य જે ત્રિઅણુક આદિ સ્કંધ છે તેમના
કથનકાળે (તેમનું કથન કરતી વખતે) આનુપૂર્વી આદિ પ્રદર્શક સૂત્ર સૂત્રકાર
ફરી કહેશે તો આ કથન કેવી રીતે સંગત બની શકશે કે પહેલાં ભંગસ-
મુત્કીર્તન કરાય છે અને ત્યાર બાદ ભંગોપદર્શન કરાય છે ?

ઉત્તર—“સંહિયા ચ પયં ચેવ પયત્થો પયવિગ્ગહો । ચાલણા ચ પસિદ્ધી ચ
છવ્વિહં વિદ્ધિ લક્કણં” આ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણેના વ્યાખ્યાનો ક્રમ છે.
જેમ સંહિતાના વ્યાખ્યાનકાળે સૂત્ર સમુચ્ચારિત થયેલું હોવા છતાં પણ
પદાર્થકથનને અવસરે અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા નિમિત્તે ફરીથી પણ તેનું
ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે, એજ પ્રમાણે અહીં પણ ભંગસમુત્કીર્તનતાથી
સિદ્ધ થયેલા સૂત્રનું જ ભંગોપદર્શનતામાં વાચ્યવાચક ભાવની સુખપૂર્વક પ્રતિ-

અથ મંગ્લોપદર્શનતાં મતિપાદ્યિતુમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં નેગમવવહારાણં મંગોવદંસજયા? નેગમ-
વવહારાણં મંગોવદંસજયા—તિપણસિષ આણુપુઠ્ઠી૧, પરમાણુ-
પોગ્ગલે અણાણુપુઠ્ઠી૨, દુપ્પણસિષ અવત્તવ્વણ ૩। અહવા તિપ-
ણિયા આણુપુઠ્ઠીઓ૧, પરમાણુપોગ્ગલા અણાણુપુઠ્ઠીઓ૨, દુપ્પ-
ણમિયા અવત્તવ્વયાહં ૩।

અહવા તિપણસિષ પરમાણુપોગ્ગલે૨ય આણુપુઠ્ઠી૩ય
અણાણુપુઠ્ઠી૪ય ચંડમંગો। અહવા—તિપણસિષ૧ય દુપ્પણસિષ ૨
આણુપુઠ્ઠી ૩ અવત્તવ્વણ ૪ ચંડમંગો। અહવા પરમાણુપોગ્ગલે

પ્રસંગવશ ફિર સે બી સમુત્તીર્તન ક્રિયા જાવેગા સુખ્ય રૂપ સે નહીં ।
અતઃ ઉક્ત મેં કોઈ દોષ નહીં હૈ ।

ભાવાર્થ—મંગસમુત્તીર્તનતા કા કયા પ્રયોજન હૈ યહ બાત સૂત્રકાર
ને હસ સૂત્ર દ્વારા સ્પષ્ટ કી હૈ । વે કહ રહે હૈં કિ મંગસમુત્તીર્તનતા કા
ફલ મંગોપદર્શનતા હૈ । મંગસમુત્તીર્તનતા મેં મંગોં કા નામ નિર્દેશ
ક્રિયા જાતા હૈ । તથા મંગ કિતને હોતે હૈં, યહ પ્રકટ ક્રિયા જાતા હૈ ।
મંગોપદર્શનતામેં જો મંગ કહે ગયે હૈં ઝનકા વાચ્યાર્થ ‘યહ હૈ’ યહ પ્રકટ
ક્રિયા જાતા હૈ । હસ પ્રકર મંગસમુત્તીર્તનતા મેં કથિત મંગોં કા મંગોપ-
દર્શનતા-મંગોં કા દિશાને કા વાચ્યાર્થ યહ હૈ યહ પ્રકટ ક્રિયા ગયા હોને સે
મંગસમુત્તીર્તનતા કા ફલ મંગોપદર્શનતા હૈ યહ બાત બન જાતી હૈ।સૂ૦૭૮।

પત્તિ (અહમ્—ગોધ) કરાવવાને માટે પ્રસંગવશ ફરીથી પણ સમુત્તીર્તન
કરવામાં આવશે—મુખ્ય રૂપે નહીં તેથી તેમાં કોઈ દોષની સંભાવના નથી.

ભાવાર્થ—મંગસમુત્તીર્તનતાનું શું પ્રયોજન છે, એ વાતનું સૂત્રકારે
આ સૂત્ર દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે—તેમણે એ વાત અહીં સમજાવી છે કે
મંગસમુત્તીર્તનતાનું ફલ મંગોપદર્શનતા છે. મંગસમુત્તીર્તનતામાં મંગોનો
વાચ્યાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે મંગસમુત્તીર્તનતામાં જે જે
મંગો કહેવામાં આવ્યા હોય તે તે મંગોનો વાચ્યાર્થ પ્રકટ કરવાનું કાર્ય
મંગોપદર્શનતામાં કરવામાં આવે છે તે કારણે મંગસમુત્તીર્તનતાનું ફલ
મંગોપદર્શનતા છે, એ વાત સિદ્ધ થઈ જાય છે. ॥સૂ૦૭૮।

य दुपएसिए य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वए य चउभंगो १२। अहवा
तिप्पएसिए य परमाणुपोग्गले य दुप्पएसिए य आणुपुव्वी य
अणाणुपुव्वीय अवत्तव्वए य १। अहवा तिप्पएसिए य परमाणु-
पोग्गले य दुप्पएसिया य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य अवत्त-
व्वयाइं च २। अहवा तिप्पएसिए य परमाणुपुग्गला य दुप्पएसिए
य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वीओ य अवत्तव्वए य ३। अहवा
तिप्पएसिए य परमाणुपोग्गला य दुप्पएसिया य आणुपुव्वी य
अणाणुपुव्वीओ य अवत्तव्वयाइं च ४। अहवा तिप्पएसिया य पर-
माणुपोग्गले य दुप्पएसिए य आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वी य अव-
त्तव्वए य ५। अहवा तिप्पएसिया य परमाणुपोग्गले य दुप्पएसिया
य आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वी य अवत्तव्वयाइं च ६। अहवा-
तिप्पएसिया य परमाणुपोग्गला य दुपएसिए य आणुपुव्वीओ य
अणाणुपुव्वीओ य अवत्तव्वए य ७। अहवा—तिप्पएसिया य परमा-
णुपोग्गला य दुप्पएसिया य आणुपुव्वीओ य अणाणुपुव्वीओ य
अवत्तव्वयाइं च ८। ते तं नैगमव्यवहाराणं भंगोवदंसणया ॥ सू० ७९ ॥

छाया—अप का सा नैगमव्यवहारयोः भङ्गोपदर्शनता ? नैगमव्यवहारयोः
भङ्गोपदर्शनता—त्रिप्रदेशिक आनुपूर्वी १ परमाणुपुद्गलः अनानुपूर्वी २
द्विप्रदेशिकः अवक्तव्यश्च ३, अथवा त्रिप्रदेशिका आनुपूर्व्यः परमाणुपुद्गला
अनानुपूर्व्यः द्विप्रदेशिताः अवक्तव्यकानि ३। अथवा त्रिप्रदेशिकश्च परमाणुपुद्गलश्च
आनुपूर्वी च अनानुपूर्वी च ४ चत्वारो भङ्गाः, अथवा त्रिप्रदेशिकश्च
द्विप्रदेशिकश्च आनुपूर्वी च अवक्तव्यकं च ४, चत्वारो भङ्गाः, अथवा परमाणु-
पुद्गलश्च, द्विप्रदेशिकश्च अनानुपूर्वी च अवक्तव्यकं च ४ चत्वारो भङ्गाः १२। अथवा
त्रिप्रदेशिकश्च परमाणुपुद्गलश्च द्विप्रदेशिकश्च आनुपूर्वी च अनानुपूर्वीश्च य
अवक्तव्यकं च १, अथवा त्रिप्रदेशिकश्च परमाणुपुद्गलश्च द्विप्रदेशिकाश्च आनुपूर्वी च
अनानुपूर्वी च अवक्तव्यकानि च २, अथवा त्रिप्रदेशिकश्च परमाणुपुद्गलाश्च द्विप्रदे-

શિક્ષ આનુપૂર્વીં ચ અનાનુપૂર્વ્યશ્ચ અવક્તવ્યકં ચ ૩, અથવા ત્રિપ્રદેશિકશ્ચ પરમાણુ-
પુદ્ગલાશ્ચ દ્વિપ્રદેશિકાશ્ચ આદ્યપૂર્વીં ચ અનાનુપૂર્વ્યશ્ચ અવક્તવ્યકાનિ ચ ૪, અથવા
ત્રિપ્રદેશિકાશ્ચ પરમાણુપુદ્ગલશ્ચ દ્વિપ્રદેશિકશ્ચ આનુપૂર્વ્યશ્ચ અનાનુપૂર્વીં ચ અવક્તવ્યકં
ચ ૫, અથવા ત્રિપ્રદેશિકાશ્ચ પરમાણુપુદ્ગલશ્ચ દ્વિપ્રદેશિકાશ્ચ આનુપૂર્વ્યશ્ચ અનાનુ-
પૂર્વીં ચ અવક્તવ્યકાનિ ચ ૬। અથવા ત્રિપ્રદેશિકાશ્ચ પરમાણુપુદ્ગલાશ્ચ દ્વિપ્રદેશિકશ્ચ
આનુપૂર્વ્યશ્ચ અનાનુપૂર્વ્યશ્ચ અવક્તવ્યકં ચ ૭, અથવા ત્રિપ્રદેશિકાશ્ચ પરમાણુપુદ્ગલાશ્ચ
દ્વિપ્રદેશિકાશ્ચ આનુપૂર્વ્યશ્ચ અનાનુપૂર્વ્યશ્ચ અવક્તવ્યકાનિ ચ ૮ સૈવા નૈગમવ્યવહાર-
સ્યોઃ મજ્ઞોપદર્શનતા ॥મુ ૦ ૭૯॥

ટીકા—શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—‘સે કિં તં’ इत्यादि। अथ का सा नैगमव्यवहा-
सम्मतता मज्झोपदर्शनता? इति। उत्तरयति—नैगमव्यवहारसम्मतता मज्झोपदर्शनता
एवं विज्ञेया, तथाहि त्रिप्रदेशिक आनुपूर्वीं—त्रिप्रदेशिकोऽर्थ आनुपूर्वीत्युच्यते—
त्रिप्रदेशिकस्कन्धलक्षणेनार्थेनानुपूर्वीति प्रथमो मज्झको निष्पद्यते इत्यर्थः१। पर-

अव सूत्रकार उसी भंगोपदर्शनता का प्रतिपादन करते हैं—

“से किं तं नेगमव्यवहाराणं” इत्यादि।

शब्दार्थ—(से किं तं नेगमव्यवहाराणं भंगोवदंसणया?) हे भदन्त
नैगम व्यवहारनय संमत वह भंगोपदर्शनता क्या है? (नेगमव्यवहा-
राणं भंगोवदंसणया)

उत्तर—नैगमव्यवहारनय संमत वह भंगोपदर्शनता इस प्रकार
से है। (तिप्पएसिए आणुपुव्वी १ परमाणुपुग्गले अणुपुव्वी २,
दुप्पएसिये अवत्तव्वए ३) त्रिप्रदेशिकस्कन्धरूप पदार्थ आनुपूर्वीं इस
शब्द का वाच्यार्थ है—अर्थात् तीन प्रदेश वाला पदार्थ आनुपूर्वीं इस
नाम से कहा जाता है इसलिए त्रिप्रदेशिक स्कन्ध रूप अर्थ से आनुपूर्वीं

હવે સૂત્રકાર એજ ભંગોપદર્શનતાનું પ્રતિપાદન કરે છે—

“સે કિં તં નેગમવ્યવહારાણં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—પ્રશ્ન—(સે કિં તં નેગમવ્યવહારાણં ભંગોવદંસણયા?) હે ભગવન્! નૈગમ અને વ્યવહાર નયસંમત તે ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(નેગમવ્યવહારાણં ભંગોવદંસણયા) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત તે ભંગોપદર્શનતાનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે—(તિપ્પેસિયે આણુપુવ્વી ૧, પરમાણુપુગ્ગલે અણુપુવ્વી ૨, દુપ્પેસિયે અવત્તવ્વે ૩,) ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ રૂપ પદાર્થ આનુપૂર્વીં શબ્દનો વાચ્યાર્થ છે. એટલે કે ત્રણ પ્રદેશવાળા સ્કંધ રૂપ પદાર્થને ‘આનુપૂર્વીં’ આ નામે ઓળખાય છે. તેથી ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ રૂપ અર્થ (પદાર્થ) વડે ‘આનુપૂર્વીં’ આ પ્રથમ ભંગ અને છે. પરમાણુ પુદ્ગલ

માણુપુદ્ગલઃ અનાનુપૂર્વી પરમાણુપુદ્ગલલક્ષણોઽર્થઃ અનાનુપૂર્વીત્યુચ્યતે, इति द्वितीयो
મજ્ઞઃ । દ્વિપ્રદેશિકઃ અવક્તવ્યકમ્—દ્વિપ્રદેશિકસ્કન્ધલક્ષણોઽર્થોઽવક્તવ્યકમુચ્યતે ।
इति तृतीयो मज्ज्ञः ३ । एकवचनपक्षे त्रयो मज्ज्ञा उक्ताः ३ । एवं बहवस्त्रिप्रदेशिकस्कन्ध-
લક્ષણા અર્થા આનુપૂર્વ્યઃ, बहवः परमाणुपुद्गलरूपा अर्था अनानुपूर्व्यः बहवो द्वि-
પ્રદેશિકસ્કન્ધરૂપા અર્થા અવક્તવ્યકાનિ । इति बहुवचनपक्षे त्रयो मज्ज्ञाः ६ ।
इत्थमसंयोगपक्षे षण्णां मज्ज्ञानामर्थकथनं बोध्यम् । एवं संयोगपक्षे प्रथमद्विक-

यह प्रथम भंग बनता है । परमाणुपुद्गल अनानुपूर्वी अर्थात् परमाणु
पुद्गल रूप अर्थ अनानुपूर्वी कहलाता है—इसलिये पुद्गल परमाणु अर्थ
से अनानुपूर्वी यह द्वितीय भंग बनता है । द्विप्रदेशिक स्कंध अवक्तव्यक
इस शब्द का वाच्यार्थ है—अर्थात् द्विप्रदेशवाला पदार्थ अवक्तव्यक इस
नाम से कहा जाता है इसलिये वह अवक्तव्यक कहलाता है । यह
तीसरा भंग है ये ३ भंग एक वचन पक्ष से कहे हैं । (अहवा तिप्प-
एसिया आणुपुव्वीओ १, परमाणुपोगगला अणणुपुव्वीओ २, दुप्पएसिया
अवक्तव्वयाइं ३,) इसी प्रकार बहुत त्रिप्रदेशिक स्कंध रूप पदार्थ आनुपूर्वीयां
हैं । बहुत १ परमाणु पुद्गल रूप पदार्थ अनानुपूर्वीयां हैं । बहुत द्विप्रदेश-
क स्कन्ध रूप पदार्थ बहुत अवक्तव्यक हैं । इस प्रकार बहुवचन पक्षमें ये
३ तीन भंग हैं । इस प्रकार से असंयोग पक्ष में उक्त ६ भंगों का यह अर्थ

अनानुपूर्वी ३५ છે—એટલે કે પરમાણુ પુદ્ગલ ૩૫ અર્થ (પદાર્થ) ને અનાનુ-
પૂર્વી કહે છે. તેથી પુદ્ગલપરમાણુ ૩૫ પદાર્થથી “અનાનુપૂર્વી” આ
નામનો ખીલો ભંગ (ભાંગો) બને છે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ ‘અવક્તવ્યક’ ૩૫
શબ્દનો વાચ્યાર્થ છે. (દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ આનુપૂર્વી ૩૫ પણ વ્યક્ત થઈ
શકતો નથી અને અનાનુપૂર્વી ૩૫ પણ વ્યક્ત થઈ શકતો નથી, તે કારણે
તેને અવક્તવ્યક કહ્યો છે) એટલે કે દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધને “અવક્તવ્યક” આ
નામે ઓળખવામાં આવે છે, તે કારણે તેને ‘અવક્તવ્યક’ આ નામના
ત્રીજા ભંગ૩૫ ગણાવ્યો છે આ ત્રણે ભંગ એકવચનાન્ત પદની અપેક્ષાએ
બનાવવામાં આવ્યા છે.

(અહવા—તિપ્પેસિયા આણુપુવ્વીઓ ૧, પરમાણુપોગગલા અણણુપુવ્વીઓ ૨,
દુપ્પેસિયા અવક્તવ્વયાઈં ૩,) એજ પ્રમાણે ઘણા ત્રિપ્રદેશિક સ્કન્ધ ૩૫ પદાર્થ
આનુપૂર્વીઓ ૩૫ છે, અને ઘણા પરમાણુ પુદ્ગલ ૩૫ પદાર્થો અનાનુપૂ-
ર્વીઓ ૩૫ છે, અને ઘણા દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ પદાર્થો ઘણા અવક્તવ્યક ૩૫ છે.
આ રીતે બહુવચન પક્ષમાં આ ત્રણ ભાંગા બને છે આ પ્રકારનું અસંયોગ
પક્ષમાં ભાંગાઓનું કથન સમજવું એટલે કે અસંયોગી કુલ ૬ ભાંગા બને

સંયોગેऽપિ ત્રિપ્રદેશિકઃ સ્કન્ધઃ પરમાણુપુદ્ગલશ્ચાનુપૂર્વ્યનાનુપૂર્વીત્વેનોચ્યતે । એત
 દેવ દર્શયતિ-અથવા ત્રિપ્રદેશિકશ્ચ પરમાણુપુદ્ગલશ્ચ આનુપૂર્વીના અનાનુપૂર્વી ચ
 ચત્વારો મજ્ઞાઃ ૪ । અયં માયઃ-યદા ત્રિપ્રદેશિકસ્કન્ધઃ પરમાણુપુદ્ગલશ્ચ પ્રતિ-
 પાદયિતુમશીષ્ટો મન્વતિ, તદા 'અત્થિ આણુપુવ્વી ચ અણાણુપુવ્વી ચ' હત્યેવં મજ્ઞો
 નિષ્પચ્યતે । એવમન્યેऽપિ ત્રયો મજ્ઞા અર્થકથનપુરસ્સરા વક્તવ્યાઃ । इत्थं प्रथम-

કથન જનનાં चाहिये । संयोग पक्षमें-एकवचन और बहुवचन संबन्धी
 प्रथम और द्वितीय भंग को संयुक्त करने पर त्रिप्रदेशिक- एक स्कंध
 एक आनुपूर्वी और एक परमाणुपुद्गल एक अनानुपूर्वी का
 वाच्यार्थ जानना चाहिये । यही बात (अहवा तिप्पसिए च परमाणुपुद्गले
 च आणुपुव्वी च अणणुपुव्वी च चउभंगो) इन पदों द्वारा स्पष्ट की गई
 है । यह प्रथम चतुर्भंगी का प्रथम भंग है । “आनुपूर्वी अनानु-
 पूर्व्यः” इस द्वितीय भंग में त्रिप्रदेश वाला १, एक स्कंध और एक
 प्रदेश वाले अनेक पुद्गलपरमाणु वाच्यार्थरूप से विवक्षित हुए हैं ।
 “आनुपूर्व्यः अनानुपूर्वी”, इस तृतीय भंग में तीन आदि प्रदेश वाले
 बहुत स्कंध और १ एक प्रदेशवाला १ एक पुद्गलपरमाणु विवक्षित हुआ
 है । “आनुपूर्व्यः अनानुपूर्व्यः” इस चतुर्थ भंग में अनेक आदि प्रदेश
 वाले स्कंध और अनेक एक प्रदेश वाले पुद्गल परमाणु वाच्यार्थरूप से
 विवक्षित हुए हैं । इस प्रकार से यह दो भंगों के संयोग से उत्पन्न हुई

છે, એમ સમજવું સંયોગપક્ષમાં એકવચન અને બહુવચન સંબંધી પહેલા
 અને બીજા ભાંગને સંયુક્ત કરવાથી ત્રિપ્રદેશિક એક સ્કંધ એક આનુપૂર્વી
 રૂપ અને એક પરમાણુપુદ્ગલ એક અનાનુપૂર્વીના વાચ્યાર્થ રૂપ સમજવો
 જોઈએ એજ વાત “ અહવા તિપ્પસિએ ચ પરમાણુપુદ્ગલે ચ આણુપુવ્વી ચ
 અણાણુપુવ્વી ચ ચઉભંગો ” આ સૂત્રપાઠ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. આ
 પહેલી ચતુર્ભંગીનો પહેલો ભાંગો છે. “ આનુપૂર્વી અનાનુપૂર્વ્યઃ ” આ બીજા
 ભાંગમાં ત્રિપ્રદેશવાળો એક સ્કંધ અને એક પ્રદેશવાળા અनेक पुद्गलपर-
 माणु वाच्यार्थ રૂપે વિવક્ષિત થયા છે. “ આનુપૂર્વ્યઃ અનાનુપૂર્વી ” આ ત્રીજા
 ભાંગમાં ત્રણ આદિ પ્રદેશવાળા ઘણા સ્કંધો અને એક પ્રદેશવાળું એક
 પુદ્ગલ પરમાણુ વિવક્ષિત થયેલા છે. “ આનુપૂર્વ્યઃ અનાનુપૂર્વ્યઃ ” આ ચોથા
 ભાંગમાં અनेक त्रिप्रदेशी આદિ સ્કન્ધો અને अनेक એક પ્રદેશવાળા पुद्गल-
 लपरमाणु वाच्यार्थ રૂપે વિવક્ષિત થયા છે. આ પ્રકારની બે ભંગો
 (ભાંગાઓના) ના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલી આ પહેલી ચતુર્ભંગી છે. તેમાં

દ્વિકયોગે ચત્તારો મજ્ઞા બોધ્યાઃ ૪। એવમેવ દ્વિતીયદ્વિકયોગે તૃતીયદ્વિકયોગે ચ ચત્તારશ્ચત્તારો મજ્ઞા વિજ્ઞેયાઃ। એવં દ્વાદશ મજ્ઞાઃ ૧૨। ચતુર્ભંગો' इत्यत्रार्पत्वादेक वचनम्। त्रिकयोगे तु—अथवा त्रिप्रदेशिकश्च परमाणुपुद्गलश्च द्विप्रदेशिकश्च आनुपूर्वी च अनानुपूर्वी च अवक्तव्यकं चेत्यादयोऽऽप्यै मज्ज्ञा बोध्याः। सर्वेऽपि मज्ज्ञा अर्थकथनपुरस्सरा भावनीयाः।

પ્રથમ ચતુર્ભંગી છે । इसमें चार अंगों का वाच्यार्थ प्रकट किया गया है। इसी प्रकार से द्वितीय द्विक के योग में चारभंग और तृतीय द्विक के योग में चार भंग जानना चाहिये । इनके योग में वाच्यार्थ इन भंगों का क्या २ होना है यह बात प्रथम द्विक के योग से जायमान चतुर्भंगी में स्पष्ट कर दी है सो उसी के अनुसार उन उन भंगों का वाच्यार्थ समझना चाहिये । इस प्रकार १२ भंगों का वाच्यार्थ यहां तक प्रकट किया । “चतुर्भंगों” में जो एकवचन का प्रयोग हुआ है वह आर्ष होने से हुआ है । त्रिक-तीन-के योग में तीन प्रदेश वाला पुद्गलस्कंध “आनुपूर्वी” इस शब्द का वाच्यार्थ एक प्रदेश वाला पुद्गल “अणु-अनानुपूर्वी” इस शब्द का वाच्यार्थ और दो प्रदेश वाला स्कंध “अव-क्तव्यक” इस शब्द का वाच्यार्थ पड़ता है इसी प्रकार से द्वितीय तृतीय आदि आठ भंगों में भी भिन्न भिन्न भंगों के वाच्यार्थ जान लेना चाहिये ।

ચાર ભાંગાઓનો વાચ્યાર્થ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. એજ પ્રમાણે બીજા દ્વિકસંયોગમાં પણ ચાર ભાંગા, અને ત્રીજા દ્વિકસંયોગમાં પણ ચાર ભાંગા સમજવા જોઈએ આ દરેક ભાંગાનો વાચ્યાર્થ પહેલી દ્વિકસંયોગી ચતુર્ભંગીના ભાંગાઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરતી વખતે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. તે તેની મદદથી આ બે ચતુર્ભંગીઓનો વાચ્યાર્થ પણ સમજી લેવો જોઈએ આ રીતે દ્વિકસંયોગી બાર (૧૨) ભાંગાઓનો વાચ્યાર્થ અહીં સુધીમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.

હવે ત્રણના યોગથી જે ભાંગાઓ બને છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવે છે—પહેલો ભાંગો—ત્રણપ્રદેશવાળો પુદ્ગલસ્કંધ “આનુપૂર્વી” શબ્દના વાચ્યાર્થ ૩૫, એક પ્રદેશવાળું એક પુદ્ગલપરમાણુ “અનાનુપૂર્વી” શબ્દના વાચ્યાર્થ ૩૫ અને બે પ્રદેશવાળા સ્કંધ “અવક્તવ્યક” શબ્દના વાચ્યાર્થ ૩૫ સમજવો.

એજ પ્રમાણે બેથી લઈને આઠ પર્યંતના ભાંગાનો વાચ્યાર્થ પણ સમજી લેવો.

નનુ-આનુપૂર્વીદિપદાનાં ત્ર્યણુકસ્કન્ધાદિકોઽર્થઃ અર્થપદપ્રરૂપણતાલક્ષણે પ્રથમદ્વારે ઉક્ત એવ તત્ક્રિમનેન પુનરુક્તેન? इति चेत्, उच्यते-तत्र पदार्थमात्रमुक्तम्, इह तु तेषामेवानुपૂર્વીદિपદાનાં भङ्गकरचना समादिष्टानामर्थः प्रोच्यते इति नास्ति कश्चिद् दोषः। यद्वा-नयमतवैचित्र्यप्रदर्शनार्थं वा पुनरर्थोपदर्शनं कृतमिति नास्ति कश्चिद् दोष इत्यलमधिकोक्त्या। प्रकृतमुपसंहरन्नाह-'से तं' इत्यादि। सैषा नैगमव्यवहारसम्भवा भङ्गोपदर्शनतेति ॥सू० ७९॥

શંકા— હવે આનુપૂર્વી આદિ પદોં કા ત્ર્યણુક આદિ રૂપ વાચ્યાર્થ અર્થ પદ પ્રરૂપણતા રૂપ પ્રથમ દ્વાર નેં કહ હી દિધા ગયા હૈ। ફિર હસ પુનરુક્ત કથન સે કયા લાભ ?

ઉત્તર— અર્થપદપ્રરૂપણતા નેં પદાર્થ માત્ર કહા ગયા હૈ—તવકિ યહાં પર ઉન્હી આનુપૂર્વી આદિ પદોંકા કી જો ભંગરચના દ્વારા સ્પષ્ટ કિયે ગયે હૈં અર્થ કહા ગયા હૈ। અતઃ—યહાં પુનરુક્તિ દોષ નહીં હૈ। અથવા નય મત કી વિચિત્રતા દિશ્વલ્લાને કે લિયે પુનઃઅર્થ કથન કિયા ગયા હૈ। હસ પ્રકાર યહ કથન સર્વથા નિર્દોષ હૈ। હસ વિષય નેં અવધિક કયા કહેં। (સે તં નૈગમવ્યવહારાણં ભંગોપદંસગયા) હસ પ્રકાર સે નૈગમવ્યવહારનય સંમત યહ ભંગોપદર્શનતા હૈ

ભાવાર્થ—ભંગસમુત્કીર્તનતા દ્વારા નિર્દિષ્ટ હુએ ભંગો કા હવે ભંગોપદર્શનતા નેં અર્થ કા કથન કિયા જાતા હૈ। હવે કૌનર વાચ્યાર્થ હૈ યહ વાત

શંકા—આ આનુપૂર્વી આદિ પદોનો ત્રિઅણુક આદિ રૂપ વાચ્યાર્થ અર્થપદ પ્રરૂપણતા રૂપ પહેલા દ્વારમાં કહી દેવામાં આવ્યો છે. છતાં અહીં તેનું ફરીથી કથન શા માટે કરવામાં આવ્યું છે ?

ઉત્તર—અર્થપદપ્રરૂપણતામાં માત્ર પદાર્થનું જ પ્રતિપાદન કરાયું છે. પરંતુ અહીં તે ભંગરચના દ્વારા સ્પષ્ટ કરાયેલા એજ આનુપૂર્વી આદિ પદોનો અર્થ કહેવામાં આવ્યો છે તેથી અહીં પુનરુક્તિરોષનો સંભવ રહેતો નથી અથવા નયમતની વિચિત્રતા બતાવવાને માટે અર્થનું ફરીથી કથન કરવામાં આવ્યું છે આ રીતે આ કથન બિલકુલ નિર્દોષ જ છે આ વિષયમાં હવે અધિક કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. (સે તં નૈગમવ્યવહારાણં ભંગોપદંસગયા) આ પ્રકારની નૈગમ અને વ્યવહારનયસંમત આ ભંગોપદર્શનતા છે.

ભાવાર્થ—ભંગસમુત્કીર્તનતા દ્વારા નિર્દિષ્ટ થયેલા ભંગોના અર્થનું કથન આ ભંગોપદર્શનતામાં કરવામાં આવ્યું છે તેમનો કયો કયો વાચ્યાર્થ થાય છે એ વાત વ્યાખ્યામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. અર્થપદપ્રરૂપણતામાં

अथ क्रमप्राप्तं समवतारं प्ररूपयति-

मूलम्-से किं तं समोयारे? समोयारे-नेगमववहाराणं
आणुपुवीदवाइं कहिं समोयरंति? किं आणुपुवीदवेहिं समोयरंति?
अणाणुपुवीदवेहिं समोयरंति? अवत्तवयदवेहिं समोयरंति?
नेगमववहाराणं आणुपुवीदवाइं अणाणुपुवीदवेहिं समोयरंति
नो आणुपुवीदवेहिं समोयरंति णो अवत्तवयदवेहिं
समोयरंति । नेगमववहाराणं अणाणुपुवीदवाइं कहिं
समोयरंति? किं आणुपुवीदवेहिं समोयरंति? अणाणुपुवी
दवेहिं समोयरंति? अवत्तवयदवेहिं समोयरंति?, नो आणु-
पुवीदवेहिं समोयरंति अणाणुपुवीदवेहिं समोयरंति, नो अव-
त्तवयदवेहिं समोयरंति । नेगमववहाराणं अवत्तवयदवाइं कहिं
समोयरंति? किं आणुपुवीदवेहिं समोयरंति? अणाणुपुवीदवेहिं
समोयरंति? अवत्तवयदवेहिं समोयरंति? नो आणुपुवीदवेहिं
समोयरंति, णो अणाणुपुवीदवेहिं समोयरंति अवत्तवयदवेहिं
समोयरंति । से तं समोयारे ॥सू०८०॥

छाया—अथ कोऽसौ समवतारः? समवतारः-नैगमव्यवहारयोः आनुपूर्वी-
द्रव्याणि कुत्र समवतरन्ति?, किम् आनुपूर्वीद्रव्येषु समवतरन्ति? अनानुपूर्वीद्रव्येषु
समवतरन्ति? अवक्तव्यकद्रव्येषु समवतरन्ति? नैगमव्यवहारयोः आनुपूर्वीद्रव्याणि
आनुपूर्वीद्रव्येषु समवतरन्ति, नो अनानुपूर्वीद्रव्येषु समवतरन्ति, नो अवक्तव्यक-
द्रव्येषु समवतरन्ति । नैगमव्यवहारयोः अनानुपूर्वीद्रव्याणि कुत्र समवतरन्ति?

व्याख्यामें स्पष्ट की गई है । अर्थपद प्ररूपणता में केवल अर्थपदरूप पदार्थ
का कथन है-तब कि इसमें भिन्न २ रूपसे कथित अंगोका अर्थ है ।
इसलिए पुनरुक्ति दोष के लिये यहां स्थान नहीं है । सू० ७९॥

तो केवल अर्थपद रूप पदार्थनुं न कथन थयुं छे, परन्तु अंगोपदर्शनतामां
तो भिन्न भिन्न रूपे कथित अंगोना अर्थनुं कथन थयुं छे तेथी अही
पुनरुक्ति दोषनो संभव नथी. ॥ सू०७९॥

કિમ્ આનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ ? અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ ? અવક્તવ્યક દ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ ? નો આનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ, નો અવક્તવ્યકદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ । નૈગમવ્યવહારયોઃ અવક્તવ્યકદ્રવ્યાણિ કુત્ર સમવતરન્તિ ? કિમ્ આનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ ? અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ ? અવક્તવ્યકદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ ? નો આનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ, નો અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ, અવક્તવ્યકદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ । સ એવ સમવતારઃ ॥સૂ૦૮૦॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

અથ કોઽસૌ સમવતારઃ ? इति शिष्य प्रश्नः । उत्तरयति—समवतारः—समवतारणं समवतारः=समावेशः तेषामेवानुपूर्वीदिद्रव्याणां स्वस्थानपरस्थानान्तर्भावचिन्तनप्रकारः, स एवं विज्ञेयः—तद्यथा—नैगमव्यवहारयोः आनुपूर्वीद्रव्याणि कुत्र समवतरन्ति ?=नैगमव्यवहारसम्मतानि आनुपूर्वी द्रव्याणि कुत्र समाविशन्ति ? किम् आनुपूर्वीद्रव्येषु समवतरन्ति ? किमनानुपूर्वीद्रव्येषु ? किंवाऽवक्तव्यक द्रव्येषु ?

અથ સૂત્રકાર સમવતાર કી પ્રત્યક્ષા કરતે હૈં—

“સે કિં તં સમોચારે” इत्यादि ।

(સે કિં તં સમોચારે) હે ભદ્રં ! પૂર્વ પ્રક્રાન્ત સમવતાર કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર— (સમોચારે) પૂર્વ પ્રક્રાન્ત સમવતાર કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ—સમવતાર કા તાત્પર્ય સમાવેશ હૈ—અર્થાત્ અનેક આનુપૂર્વી આદિ જો દ્રવ્ય હૈં હનકા અન્તર્ભાવ સ્વસ્થાન મેં હોતા હૈ યા પરસ્થાન મેં હોતા હૈ હસ પ્રકાર કે ચિન્તન પ્રકાર કા - વિચાર કા જો ઉત્તર હૈ વહી સમાવેશ - યા સમવતાર હૈ । યહ વિચાર હસ પ્રકાર સે હોતા હૈ કિં—(નૈગમવ્યવહારાણં આણુપુન્વી દ્વવાઈ—કર્હિં સમોચરંતિ, કિં આણુ પુન્વી દ્વવેર્હિં સમોચરંતિ અણાણુપુન્વી દ્વવેર્હિં સમોચરંતિ ?)

હવે સૂત્રકાર સમવતારની પ્રશ્નણા કરે છે—

“સે કિં તં સમોચારે” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સમોચારે ?) હે ભગવન્ ! પૂર્વપ્રસ્તુત સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(સમોચારે) સમવતારનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે—સમવતાર એટલે સમાવેશ એટલે કે અનેક આનુપૂર્વી આદિ જે દ્રવ્યો છે તેમના અંતર્ભાવ સ્વસ્થાનમાં થાય છે કે પરસ્થાનમાં થાય છે, આ પ્રકારના ચિન્તનનો—વિચારનો જે ઉત્તર છે તેને જ સમવતાર અથવા સમાવેશ કહે છે તે વિચાર આ પ્રમાણે થાય છે—(નૈગમવ્યવહારાણં આણુપુન્વી દ્વવાઈ કર્હિં સમોચરંતિ ? કિં આણુપુન્વી

इति त्रिविधः प्रश्नः। उत्तरमाह—‘नेगमव्यवहाराणं’ इत्यादि। नेगमव्यवहारसम्मतानि आनुपूर्वीद्रव्याणि आनुपूर्वीद्रव्येषु समवतरन्ति, नो अनानुपूर्वीद्रव्येषु, न वाऽवक्तव्यकद्रव्येषु। अयं भावः—आनुपूर्वीद्रव्याणि आनुपूर्वीद्रव्यलक्षणायां स्वजातावेव वर्तन्ते, न ततोऽन्यत्र। यतः समवतारः—सम्यगविरोधेन अवतरणं=वर्तनम्—अविरोधवृत्तिता प्रोच्यते। अविरोधवृत्तिता च स्वजातावेव स्यात्, न तु परजातौ। तस्याः परजातिवृत्तित्वे विरोधात्। ततश्च नानादेशवृत्तीनि सर्वाण्य-

नैગમ और व्यवहारनय-संमत जो आनुपूर्वी द्रव्य हैं वे कहां समाविष्ट होते हैं? क्या आनुपूर्वी द्रव्यों में समाविष्ट होते हैं या अनानुपूर्वी द्रव्यों में? या (अवक्तव्यद्वेहिं समोयरन्ति) अवक्तव्यक द्रव्यों में समाविष्ट होते हैं? (नेगमव्यवहारणं अणुपुर्वी दब्दाइं अणुपुर्वी दब्देहिं समोयरन्ति)

उत्तर— नैगम व्यवहारनय संमत जो आनुपूर्वी द्रव्य हैं वे आनुपूर्वी द्रव्यों में ही समाविष्ट होते हैं (नो अणुपुर्वीदब्देहिं समोयरन्ति नो अवक्तव्यदब्देहिं समोयरन्ति) अनानुपूर्वी द्रव्यों में समाविष्ट नहीं है और न अवक्तव्यक द्रव्यों में समाविष्ट होते हैं। इसका भाव यह है—कि समस्त आनुपूर्वी द्रव्य, बिना किसी विरोध के अपनी जाति में ही रहते हैं। दूसरी जाति में नहीं। बिना विरोध के अपनी जाति में रहना इसी का नाम समवतार समावेश, अविरोधवृत्तिता है। यह

દ્વેહિં સમોયરન્તિ, અણુપુર્વી દ્વેહિં સમોયરન્તિ) નૈગમ અને વ્યવહાર નયસંમત જે આનુપૂર્વી દ્રવ્યો છે તેમનો કયાં સમાવેશ થાય છે? શું આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં સમાવેશ થાય છે, કે અનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં સમાવેશ થાય છે? અથવા (અવક્તવ્યદ્વેહિં સમોયરન્તિ) અવક્તવ્યક દ્રવ્યોમાં સમાવેશ થાય છે? (નેગમવ્યવહારણં અણુપુર્વીદબ્દાઈં અણુપુર્વીદબ્દેહિં સમોયરન્તિ) ઉત્તર—નૈગમ અને વ્યવહાર નયસંમત જે આનુપૂર્વી દ્રવ્યો છે, તેમનો આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં જ સમાવેશ થાય છે, (નો અણુપુર્વી દ્વેહિં સમોયરન્તિ, નો અવક્તવ્યદ્વેહિં સમોયરન્તિ) અનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં સમાવેશ પણ થતો નથી અને અવક્તવ્ય દ્રવ્યોમાં પણ સમાવેશ થતો નથી આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—

સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો કોઈ પણ જાતના વિરોધ (અવરોધ) વિના પોતાની જાતિમાં રહે છે—ખીજી જાતિમાં રહેતા નથી કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધ વિના પોતાની જાતિમાં રહેવું તેનું જ નામ સમવતાર અથવા સમા-

અવિરોધ વૃત્તિતા અપની જાતિ મેં હી હો સકતી હૈ દૂસરી જાતિ મેં નહીં । આનુપૂર્વી દ્રવ્યોંકા સમવતાર યદિ પર જાતિ મેં ભી માના જાવેગા તો હસ પ્રકાર પરજાતિ મેં રહને પર ઉનમેં સ્વજાતિ મેં રહને કી અવિરોધ વૃત્તિતા નહીં બન સકેગી । હસલિયે યહ નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત હૈ—કિ નાના દેશવર્તી સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્યરૂપ અપની જાતિ મેં હી રહતે હૈં । પરજાતિ મેં નહીં । (નેગમવ્યવહારાણં અણાણુપુઘ્વાઈ કહિં સમોયરંતિ કિં આણુપુઘ્વીદઘ્વેહિં સમોયરંતિ ? અણાણુપુઘ્વી દઘ્વેહિં સમોયરંતિ ? અવત્તવ્યયદઘ્વેહિં સમોયરંતિ) નૈગમ વ્યવહારનય સંમત સમસ્ત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કહાં પ્રવિષ્ટ હોતે હૈં ? કયા આનુપૂર્વી દ્રવ્યોંમેં સમાવિષ્ટ હોતે હૈં, યા અવત્તવ્યક દ્રવ્યોંમેં સમાવિષ્ટ હોતે હૈં ?

ઉત્તર—(નો આણુપુઘ્વીદઘ્વેહિં સમોયરંતિ, અણાણુપુઘ્વીદઘ્વેહિં સમોયરંતિ, નો અવત્તવ્યયદઘ્વેહિં સમોયરંતિ) જિતને ભી અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય હૈ— વે સચ ન તો આનુપૂર્વી દ્રવ્યોંમેં રહતે હૈં, ઓર ન અવત્તવ્યક દ્રવ્યોંમેં રહતે હૈં, કિન્તુ અપની જાતિ રૂપ જો અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય હૈ ઉનમેં હી રહતે હૈં । હસી પ્રકાર સે જિતને ભી નૈગમવ્યવહાર નય સંમત અવત્ત-

વેશ અથવા અવિરોધવૃત્તિતા છે. આ અવિરોધવૃત્તિતાનો સદ્ભાવ પોતાની જાતિમાં જ હોઈ શકે છે—અન્ય જાતિમાં હોઈ શકતો નથી આનુપૂર્વી દ્રવ્યોનો સમવતાર (સમાવેશ) જો પર જાતિમાં પણ માનવામાં આવે તો આ રીતે પર જાતિમાં રહેવાથી તેમનામાં સ્વજાતિમાં રહેવાની અવિરોધવૃત્તિતા સંભવી નહીં શકે તેથી એવો નિશ્ચિત સિદ્ધાન્ત છે કે વિવિધ દેશવર્તી સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપ પોતાની જાતિમાં જ રહે છે—પરજાતિમાં રહેતું નથી.

(નેગમવ્યવહારાણં અણાણુપુઘ્વાઈ કહિં સમોયરંતિ કિં આણુપુઘ્વી દઘ્વેહિં સમોયરંતિ ? અણાણુપુઘ્વી દઘ્વેહિં સમોયરંતિ ? અવત્તવ્યયદઘ્વેહિં સમોયરંતિ ?) નૈગમ અને વ્યવહાર નયસંમત સમસ્ત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો કયાં પ્રવિષ્ટ થાય છે ? શું તેઓ આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થાય છે કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થાય છે, કે અવત્તવ્યક દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ?

ઉત્તર—(નો આણુપુઘ્વીદઘ્વેહિં સમોયરંતિ, અણાણુપુઘ્વીદઘ્વેહિં સમોયરંતિ, નો અવત્તવ્યયદઘ્વેહિં સમોયરંતિ) જેટલાં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો છે, તેઓ આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં પણ રહેતાં નથી, અવત્તવ્યક દ્રવ્યોમાં પણ રહેતાં નથી, પણ તેમની જાતિ રૂપ જો અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો હોય છે તેમાં જ રહે છે. એજ પ્રમાણે નૈગમવ્યવહારનય સંમત જેટલાં અવત્તવ્યક દ્રવ્યો છે તેઓ

પ્યાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ આનુપૂર્વીદ્રવ્યેષ્વેવ વર્તન્તે નાન્યત્રેતિ । एवं नैगमव्यवहारसम्मतानि अनानुपूर्वी द्रव्याणि अनानुपूर्वीद्रव्येष्वेव वर्तन्ते, नैगमव्यवहारसम्मतानि अवक्तव्यकद्रव्याणि च अवक्तव्यकद्रव्येष्वेव वर्तन्ते, इत्यपि भावनीयम् । प्रकृतमुपसंहरन्नाह—स एष समवतार इति ॥सू० ८०॥

અથાનુગમં નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં અણુગમે? અણુગમે નવવિહે પળ્લત્તે? તં જહા સંતપયપરૂવળયા? દ્રવ્યપ્પમાણં ૨ ચ સ્વિત્ત ૩ ફુસળા ય ૪ । કાલો ય ૫ અંતરં ૬ ભાગ ૭ ભાવ ૮ અપ્પાવહું ૯ ચેવ ॥૧॥ સે તં અણુગમે ॥સૂ૦ ૮૧॥

છાયા—અથ કોડસો અનુગમઃ? અનુગમો નવવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા—સત્પદ-પરૂપણતા ૧ દ્રવ્યપ્રમાણં ચ ૨ ક્ષેત્રં ૩ સ્પર્શના ચ ૪ । કાલશ્ચ ૫ અંતરં ૬ ભાગો ૭ ભાવઃ ૮ અલ્પબહુત્વં ચૈવ ॥૧॥ સ એવોડનુગમઃ ॥સૂ૦ ૮૧॥

વ્યક દ્રવ્ય હૈં વે સબ અપની જાતિરૂપ અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં મેં હી રહતે હૈં । એસા અર્થ અવશિષ્ટ પાઠ કો લગા લેના ચાહિયે । ઇસ પ્રકાર યહ સમવતાર કા સ્વરૂપ હૈ ?

ભાવાર્થ—આનુપૂર્વી અનાનુપૂર્વી ઓર અવક્તવ્યક જિતને મી દ્રવ્ય હૈં ઉનકે વિષય મેં યે ત્રીન પ્રશ્ન હો વકતે હૈં—કિ આનુપૂર્વી આદિ સમસ્ત દ્રવ્ય કહાં રહતે હૈં ? । અપની જાતિવાલોં મેં હી રહતે હૈં—યા ભિન્ન જાતિ વાલોં મેં રહતે હૈં । ઇનકા હી સમાધાન સૂત્રકાર ને ઇસ સૂત્રદ્વારા કિયા હૈ । ઉસમેં યહ કહા ગયા હૈ કિ નૈગમવ્યવહારસંમત સમસ્ત આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્ય અપની ૨ જાતિ મેં હી રહતે હૈં—ભિન્ન જાતિ મેં નહીં । ॥સૂ૦ ૮૦॥

પણુ પોતાની જાતિ રૂપ અવક્તવ્યક દ્રવ્યોમાં જ રહે છે; એવો અર્થ બાકીના પાઠના વિષયમાં સમજી લેવો જોઈએ આ પ્રકારનું સમવતારનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ—આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક રૂપ જેટલાં દ્રવ્યો છે, તેમને વિષે આ ત્રણ પ્રશ્ન સંભવી શકે છે—આનુપૂર્વી આદિ સમસ્ત દ્રવ્ય ક્યાં રહે છે ? શું તેઓ પોતાની જાતિવાળામાં જ રહે છે, કે ભિન્ન જાતિવાળામાં રહે છે ? સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં આ પ્રશ્નોત્તર જ સમાધાન કર્યું છે. તેમણે આ સૂત્રમાં એ વાતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે નૈગમવ્યવહારનય-સંમત સમસ્ત આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્ય પોતપોતાની જાતિમાં જ રહે છે—ભિન્ન જાતિમાં રહેતાં નથી. ॥સૂ૦ ૮૦॥

ટીકા—શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ । અથ કોઽસૌ અનુગમ ?
 ઇતિ । અનુગમઃ—સૂત્રાર્થસ્ય અનુકૂલમ્ અનુરૂપં વા ગમનં=વ્યાખ્યાનમ્—અનુગમઃ ।
 સ નવવિધઃ=નવપ્રકારકઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ=પ્રરૂપિતઃ, તથા—સત્પદપ્રરૂપણતા—સત્ત્વ વિદ્ય-
 માનો યોઽર્થઃ=ભાવસ્તદ્વિષયં પદં સત્પદં તસ્ય પ્રરૂપણં=પ્રજ્ઞાપનં તદેવ સત્પદપ્રરૂ-
 પણતા પ્રથમં કર્ત્તવ્યમ્ । અયં ભાવઃ—સ્તમ્ભકુમ્ભાદીનિ પદાનિ સદર્થવિષયાણિ
 દૃશ્યન્તે, શશશૃંગગનકુસુમાદીનિ પદાનિ ત્વસદર્થવિષયાણિ દૃશ્યન્તે । તત્રાનુ-

અથ સૂત્રકાર અનુગમ કા નિરૂપણ કરતે હૈં—

“સે કિં તં અણુગમે ?” । ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં અણુગમે ?) હે ભદન્ત ! અનુગમ કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?
 ઉત્તર—(અણુગમે નવવિદે પળ્લત્તે) અનુગમ નૌ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં
 જહા) જૈસે—(સંતપયપરૂવળયા) ૧ સત્પદ—પ્રરૂપણતા (દૃવ્વપ્પમાણં ચ) ૨
 દ્રવ્યપ્રમાણ (ચિત્ત ૩ ફુલ્લણાય ૪) ૩ ક્ષેત્ર ૪ સ્પર્શન (કાલોય, અંતર,
 ભાગ ભાવ અપ્પાવહું ચેવ) ૫ કાલ ૬ અન્તર, ૭ ભાગ ૮ ભાવ ઔર
 ૯ અત્પવહુત્વ । (સે તં અણુગમે) ઇસ પ્રકાર યહ અનુગમ કા સ્વ-
 રૂપ હૈ । સૂત્ર કે અનુકૂલ અથવા અનુરૂપ વ્યાખ્યાન કરના ઇસકા નામ
 અનુગમ હૈ । યહ પૂર્વોક્ત રૂપ સે નૌ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । સત્પદ-
 પ્રરૂપણતારૂપ ૧ પ્રથમ અનુગમ કે ભેદ મેં યહ પ્રરૂપિત કિયા જાતા હૈ
 કિ જિસ પ્રકાર સે શશશૃંગ આદિ પદ અસદર્થ કો વિષય કરને વાલે

હવે સૂત્રકાર અનુગમનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં અણુગમે ?” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં અણુગમે ?) હે ભગવન્ ! પૂર્વપ્રસ્તુત અનુગમનું
 સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(અણુગમે નવવિદે પળ્લત્તે—તં જહા) અનુગમના નીચે પ્રમાણે નવ
 પ્રકાર કહ્યા છે—(સંતપયપરૂવળયા) (૧) સત્પદ પ્રરૂપણતા, (દૃવ્વ પમાણં ચ) (૨)
 દ્રવ્યપ્રમાણ, (ચિત્ત ૩ ફુલ્લણાય ૪) (૩) ક્ષેત્ર, (૪) સ્પર્શન, (કાલોય, અંતર,
 ભાગ, ભાવ, અપ્પાવહુંચેવ) (૫) કાળ, (૬) અન્તર, (૭) ભાગ, (૮) ભાવ,
 અને (૯) અત્પવહુત્વ.

(સે તં અણુગમે) આ પ્રકારનું અનુગમનું સ્વરૂપ છે સૂત્રને અનુકૂળ
 અથવા અનુરૂપ વ્યાખ્યાન કરવું તેનું નામ અનુગમ છે તેના ઉપર મુજબ
 નવ પ્રકાર કહ્યા છે. સત્પદપ્રરૂપણતા રૂપ અનુગમના પ્રથમ ભેદમાં વિદ્યમાન
 પદાર્થવિષયક પદની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે સસલાને શિંગડાં હોવાની

પૂર્વ્યાદિપદાનિ સ્તમ્ભાદિ પદાનીવ સદર્થવિષયાણિ, કિંવા શશશૃંગાદિપદાનીવ
અપદર્થવિષયાણિ ? इति पर्यालोचनीयमिति । १। तथा-द्रव्यप्रमाणम्=आनुपूर्व्यादि-
पदवाच्यानां द्रव्याणां प्रमाणं=संख्यास्वरूपं पर्यालोचनीयम् । २। च पुनः क्षेत्रम्=
आनुपूर्व्यादिपदवाच्यद्रव्याणाम् आधारस्वरूपं वक्तव्यम् । कियति क्षेत्रे तानि
भवन्तीति चिन्तनीयमिति भावः । ३। तथा-स्पर्शना च पर्यालोचनीया । तानि
द्रव्याणि कियत् क्षेत्रं स्पृशन्तीति चिन्तनीयमिति भावः । ४। तथा-कालश्च वक्तव्यः-

होते हैं, उस प्रकार से ये आनुपूर्वी आदि पद असदर्थ विषयक नहीं हैं
किन्तु जिस प्रकार स्तम्भ आदि पद स्तम्भ आदिरूप अपने वास्तविक
अर्थ को विषय करने वाले होते हैं उसी प्रकार से आनुपूर्वी आदि पद
यथार्थरूपसे अपने सदर्थ को विषय करने वाले हैं । इस प्रकार विद्य-
मान पदार्थ विषयकपद की प्ररूपणा का नाम सत्पदप्ररूपणता है । यह
सत्पदप्ररूपणा अनुगम करते समय प्रथम कर्तव्य होनी है । इसलिये उसे
अनुगम के भेदों में प्रथम स्थान दिया गया है । द्रव्य प्रमाण में आनु-
पूर्वी आदि पदों के द्वारा जिन द्रव्यों को कहा जाता है उनकी संख्या
कितनी है इसका विचार होता है ? क्षेत्र में-आनुपूर्वी आदि पदों द्वारा
कथित द्रव्यों का आधाररूप क्षेत्र विचारित होता है-अर्थात् ये आनुपूर्वी
आदि द्रव्य कितने प्रमाण क्षेत्र में होते हैं ऐसा विचार किया जाता है ।
स्पर्शन में ये आनुपूर्वी आदि द्रव्य कितने क्षेत्र को स्पर्श करते हैं

પ્રરૂપણા કરવી તે અસદર્થ પ્રરૂપણા છે, કારણ કે તેને શિંગડાં જ હોતાં
નથી પરંતુ આનુપૂર્વી આદિ પદ અસદર્થ વિષયક હોતા નથી પણ સદર્થ
વિષયક હોય છે. જેવી રીતે સ્તમ્ભ આદિ પદ સ્તમ્ભ આદિ રૂપ યોતાના
વાસ્તવિક અર્થને વિષય કરનારા (પ્રતિપાદન કરનારા) હોય છે, એજ પ્રમાણે
આનુપૂર્વી આદિ પદ યથાર્થ રૂપે યોતાના સદર્થને વિષય કરનારા હોય છે.
આ રીતે વિદ્યમાન પદાર્થવિષયક પડની પ્રરૂપણાનું નામ ‘સત્પદપ્રરૂપણતા’
છે, આ સત્પદપ્રરૂપણા અનુગમ કરતી વખતે પહેલાં કરવા યોગ્ય હોય છે.
તેથી તેને અનુગમના ભેદોમાં ‘પહેલું’ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ૧

દ્રવ્યપ્રમાણમાં એ વિચાર કરવામાં આવે છે કે આનુપૂર્વી આદિ પદો
દ્વારા જે દ્રવ્યોનું કથન કરવામાં આવે છે તેમની સંખ્યા કેટલી છે. ૨

ક્ષેત્રમાં-આનુપૂર્વી આદિ પદો દ્વારા કથિત દ્રવ્યોના આધાર રૂપ ક્ષેત્રનો
વિચાર કરવામાં આવે છે-એટલે કે એ આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્ય કેટલા પ્રમા-
ણવાળા ક્ષેત્રમાં હોય છે, એવો વિચાર કરવામાં આવે છે. ૩

તેષાં દ્રવ્યાણાં સ્થિતિલક્ષણઃ કાલશ્ચ પ્રરૂપણીયઃ ॥૬॥ તથા-અન્તરં વક્તવ્યમ્ । વિવક્ષિતસ્વભાવપરિત્યાગે સતિ પુનસ્તદ્ભાવપ્રાપ્તિવિરહલક્ષણમન્તરં પ્રરૂપણીયમિતિ ભાવઃ । દ્રવ્યસ્ય વિવક્ષિતસ્વભાવપરિત્યાગે સતિ પુનસ્તદ્ભાવપ્રાપ્તૌ ચ મધ્યે યઃ કાલઃ સોઽન્તરમુચ્યતે, इति बोध्यम् । ६॥ તથા-ભાગશ્ચ વક્તવ્યઃ । આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ શેષદ્રવ્યાણાં કસ્મિન્ ભાગે વર્તન્તે, इत्येवं भागः प्ररूपणीय इति भावः ॥७॥ તથા ભાવઃ પ્રરૂપણીયઃ । આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ કસ્મિન્ ભાવે વર્તન્તે इत्येवं रूपो भावो वक्तव्य इत्यर्थः ॥८॥ તથા-અલ્પબહુત્વં ચૈવ=ચાપિ વક્તવ્યમ્ । આનુપૂર્વીદિદ્રવ્યાણાં

ऐसी पर्यालोचना होती है । क्षेत्र में केवल आधारभूत आकाश ही लिया जाता है और स्पर्शनता में आधार क्षेत्र के चारों तरफ के आकाश प्रदेश जो आधेय के द्वारा छुये गये हों वे भी लिये जाते हैं । आनुपूर्वी आदि द्रव्यों की स्थिति का विचार यह काल है । अनुगम में आनुपूर्वी आदि द्रव्यों की स्थिति कितनी है इस बात की पर्यालोचना की जाती है अन्तर नाम विरह काल का है । विवक्षित पर्याय के परित्याग हो जाने पर पुनः उसी पर्याय की प्राप्ति होने में जो बीच में अन्तर पड़ता है उसका नाम विरह काल है । अनुगम में इस अन्तर की प्ररूपणा करना आवश्यक माना गया है । आनुपूर्वी द्रव्यशेष द्रव्यों के किस भाग में रहते हैं इस प्रकार के भाग की भी प्ररूपणा अनुगम में कर्तव्य होती है आनुपूर्वी आदि द्रव्य किस भाव में रहते हैं इस प्रकार की प्ररूपणा का नाम भाव है । न्यूनाधिकता

સ્પર્શન અનુગમમાં એવો વિચાર કરવામાં આવે છે કે તે આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્ય કેટલા ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરે છે ક્ષેત્રમાં કેવળ આધારભૂત આકાશ જ લેવામાં આવે છે અને સ્પર્શનામાં આધાર ક્ષેત્રની ચારે તરફના જે આકાશ પ્રદેશો આધેય દ્વારા સ્પૃષ્ટ થયા હોય, તેમને પણ લેવામાં આવે છે આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોની સ્થિતિનો વિચાર કરવો તેનું નામ 'કાળઅનુગમ' છે. કાળઅનુગમમાં આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોની સ્થિતિ કેટલી છે, એ વાતની પર્યાલોચના (વિચારણા) કરવામાં આવે છે વિરહકાળને અન્તર કહે છે. વિવક્ષિત (અમુક) પર્યાયનો પરિત્યાગ થઈ ગયા બાદ ફરીથી એજ પર્યાયની પ્રાપ્તિ થવામાં વચ્ચે જેટલું અન્તર પડે છે તેટલા અન્તરને વિરહકાળ કહે છે. અનુગમમાં આ અન્તરની પણ પ્રરૂપણા કરવાનું આવશ્યક ગણાય છે.

આનુપૂર્વી દ્રવ્યો શેષ (બાકીના) દ્રવ્યોના કયા ભાગમાં રહે છે, તે પ્રકારના ભાગની પણ પ્રરૂપણા અનુગમમાં કરવી પડે છે. ૭ આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યો કયા ભાવમાં રહે છે, તે પ્રકારની પ્રરૂપણાનું નામ ભાવઅનુગમ છે. ન્યૂનાધિકતાનું નામ અલ્પબહુત્વ છે દ્રવ્યાર્થિક નયને આધારે, પ્રદેશાર્થતાને

द्रव्यार्थताऽऽश्रयणेन प्रदेशार्थताऽऽश्रयणेन तदुभयार्थताऽऽश्रयणेन च परस्परं
स्तोकबहुत्वचिन्तालक्षणम् अल्पबहुत्वं चाऽपि प्ररूपणीयमिति भावः ॥९॥ प्रकृत-
मुपसंहरन्नाह—‘से तं’ इत्यादि । स एष अनुगम इति ॥सू० ८१॥

इत्थं संक्षेपतोऽर्थमभिधाय विस्तरेणार्थमभिधातुकामः सूत्रकारोऽनुगमस्य नवसु
भेदेषु सत्पदप्ररूपणारूपं प्रथमं भेदमाह—

मूलम्—नेगमववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं किं अत्थि नत्थि ?
णियमा अत्थि, नेगमववहाराणं अणाणुपुव्वीदव्वाइं किं अत्थि
णत्थि?, नियमा अत्थि, नेगमववहाराणं अवत्तव्वगदव्वाइं किं
अत्थि णत्थि? नियमा अत्थि ॥सू० ८२॥

का नाम अल्पबहुत्व है । द्रव्यार्थिकनय के आश्रय से प्रदेशार्थता के
आश्रय से और तदुभय-द्रव्यार्थिक प्रदेशार्थिक इन दोनों के आश्रय
से इन आनुपूर्वी आदि द्रव्यों में जो स्तोक बहुत का विचार है वही अल्प-
बहुत्व है । अनुगम में इस अल्पबहुत्व की भी प्ररूपणा कर्तव्य होती
है । (से तं अणुगमे) इस प्रकार यह अनुगम का स्वरूप है ।

भावार्थ—सूत्रार्थ के अनुकूल अथवा अनुरूप व्याख्यान का नाम
अनुगम है । इस अनुगम में इन नौ ९, विषयों का विचार किया जाता
है । इसलिये वह अनुगम सत्पद प्ररूपणा आदि के भेद से नौ प्रकार
का कहा गया है । इन सत्पद प्ररूपणता आदि का क्या स्वरूप है इसे
स्वयं सूत्रकार विस्तार से आगे सूत्रों द्वारा स्पष्ट करते हैं । ॥सू० ८१॥

આધારે અને તદુભય (તે બન્ને)—દ્રવ્યાર્થિક અને પ્રદેશાર્થિક એ બન્નેને
આધારે આ આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોમાં જે અલ્પત્વ અને બહુત્વનો વિચાર
કરવામાં આવે છે તેનું નામ જ અલ્પબહુત્વ છે અનુગમમાં આ અલ્પબહુ-
ત્વની પ્રરૂપણા પણ કરવા યોગ્ય ગણાય છે (સે તં અણુગમે) આ પ્રકારનું
અનુગમનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રાર્થને અનુકૂળ અથવા અનુરૂપ વ્યાખ્યાનનું નામ અનુગમ
છે. તે અનુગમમાં ઉપર્યુક્ત નવ વિષયોનો વિચાર કરવામાં આવે છે, તેથી
તે અનુગમમાં સત્પદ પ્રરૂપણા આદિ નવ ભેદ કહ્યા છે આ સત્પદ પ્રરૂપણા
આદિના સ્વરૂપનું વિસ્તાર પૂર્વકનું નિરૂપણ સૂત્રકાર પોને જ આગળના સૂત્રોમાં
કરવાના છે, તેથી અહીં તેનો ભાવાર્થ સક્ષિપ્તમાં આપવામાં આવ્યો છે. ॥સૂ० ૮૧॥

છાયા—નૈગમવ્યવહારયોઃ આનુપૂર્વોદ્રવ્યાણિ કિં સન્તિ ન સન્તિ ? નિયમાત્ સન્તિ । નૈગમવ્યવહારયોઃ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યાણિ કિં સન્તિ ન સન્તિ ? નિયમાત્ સન્તિ । નૈગમવ્યવહારયોઃ અવક્તવ્યકદ્રવ્યાણિ કિં સન્તિ ન સન્તિ ? નિયમાત્ સન્તિ ॥મૂ૦૮૨॥

ટીકા—‘ નૈગમવ્યવહારાણં ’ इत्यादि । व्याख्या निगदसिद्धा ॥मू०८२॥

इस प्रकार संक्षेप से सत्पदप्ररूपणा आदि का अर्थ कहकर अब सूत्रकार विस्तार से उनका अर्थ कहने की इच्छा से अनुगम के नौ भेदों का कथन करते हैं—‘नैगमव्यवहाराणं’ इत्यादि ।

शब्दार्थ—(नैगमव्यवहाराणं अणुपुर्वीदव्वाइं किं अत्थि नत्थि ?) नैगमव्यवहारनयसंमत आनुपूर्वी द्रव्य क्या है या नहीं हैं ?

(णियमा अत्थि) उत्तर—अवश्य हैं । (नैगमव्यवहाराणं अणुपुर्वी दव्वाइं किं अत्थि णत्थि ?) नैगम व्यवहारनयसंमत अनानुपूर्वी द्रव्य हैं या नहीं हैं ? उत्तर—(णियमा अत्थि) नियम से हैं—अवश्य २ हैं—(नैगमव्यवहाराणं अवत्तव्वागदव्वाइं किं अत्थि ? णत्थि ?—णियमा अत्थि) नैगम व्यवहारनय संमत अवक्तव्यक द्रव्य हैं या नहीं हैं ?

उत्तर—नियमतः हैं ।

भावार्थ—सूत्रकार ने इस सूत्रद्वारा नैगम व्यवहारनय संमत आनुपूर्वी आदि द्रव्य हैं ? यह बात नियमपद से जोर के साथ प्रकट की है

આ પ્રમાણે અનુગમના સત્પદપ્રરૂપણા આદિ ભેદોનો અર્થ સંક્ષિપ્તમાં સમજાવીને હવે સૂત્રકાર તે નવે ભેદોનો અર્થ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવા માગે છે. તેથી તેઓ સત્પદપ્રરૂપણતા રૂપ તેના પ્રથમ ભેદનું નીચેના સૂત્ર દ્વારા નિરૂપણ કરે છે—“ નૈગમવ્યવહારાણં ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—પ્રશ્ન—(નૈગમવ્યવહારાણં અણુપુર્વી દવ્વાઈં કિં અત્થિ નત્થિ ?) નૈગમ અને વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો છે કે નથી ?

ઉત્તર—(ણિયમા અત્થિ) અવશ્ય છે જ.

પ્રશ્ન—(નૈગમવ્યવહારાણં અણુપુર્વી દવ્વાઈં કિં અત્થિ ણત્થિ ?) નૈગમ વ્યવહારનયસંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો શું છે કે નથી ?

ઉત્તર—(ણિયમા અત્થિ) નિયમથી જ એટલે કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ પણ અવશ્ય છે જ.

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ હોવાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. “તેમનું અસ્તિત્વ નિયમથી જ છે,” આ પ્રકારના કથન દ્વારા તેમણે આ વાતને ભારપૂર્વક

અથ દ્રવ્યપ્રમાણરૂપં દ્વિતીયયેદમાદ—

મૂલમ્—નૈગમવ્યવહારાણં આણુપુઞ્વીદઘ્વાઈં કિં સંસ્થિજ્જાઈં અસંસ્થિજ્જાઈં અણંતાઈં ?, નો સંસ્થિજ્જાઈં નો અસંસ્થિજ્જાઈં અણંતાઈં ।
 एवं अणानुपुञ्जीदघ्वाइं अवत्तव्यमदघ्वाइं च अणंताइं भाणि-
 यवाइं ॥सू०८३॥

છાયા—નૈગમવ્યવહારસમ્પત્તિ આણુપૂર્વી દ્રવ્યાણિ કિં સંસ્થયેયાનિ અસંસ્થયેયાનિ અનન્તાનિ ? નો સંસ્થયેયાનિ ન નો અસંસ્થયેયાનિ અનન્તાનિ । એવમ્ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યાણિ અવત્તવ્યમદઘ્વાણિ ચ અનન્તાનિ નિષિદઘ્વાનિ ॥મૂ०૮૩॥

ટીકા—‘નૈગમવ્યવહારાણં’ इत्यादि ।

નૈગમવ્યવહારસમ્પત્તિ આણુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ કિં સંસ્થયેયાનિ સન્તિ ? કિમ-સંસ્થયેયાનિ સન્તિ ? કિંવાઅનન્તાનિ સન્તિ ? इति प्रश्नः । उत्तरयति—आणुपूर्वी-द्रव्याणि नो संस्थेयानि सन्ति, नो असंस्थेयानि सन्ति । अपि तु अनन्तानि सन्ति ।

अर्थात् वे जोर देकर यह कह रहे हैं कि ये आणुपूर्वी आदि द्रव्य सत्ता विशिष्ट हैं । ऐसे नहीं हैं, कि ये नहीं हैं । ॥ सूत्र० ८२ ॥

‘नैगमव्यवहारणं’ इत्यादि ।

शब्दार्थ—(नैगमव्यवहारणं आणुपुञ्जी दघ्वाइं किं संस्थिज्जाइं असं-
 स्थिज्जाइं अणंताइं ?) नैगमव्यवहारनय संमत अनेक आणुपूर्वी द्रव्य-
 संख्यात हैं ? या असंख्यात हैं ? या अनन्त हैं ?

उत्तर—(नो संस्थिज्जाइं नो असंस्थिज्जाइं) नैगमव्यवहारनय संमत
 आणुपूर्वी द्रव्य न संख्यात हैं और न असंख्यात हैं किन्तु (अणंताइं)

પ્રકટ કરી છે એટલે કે તેઓ ભારપૂર્વક એવું કહે છે કે આણુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યો સત્તાવિશિષ્ટ છે—તે દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ અવશ્ય છે. જ. તેઓ અવિ-ધમાન નથી એમ સમજવું ॥ સૂ०૮૨ ॥

“ નૈગમવ્યવહારાણં આણુપુજ્વી ” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(નૈગમવ્યવહારાણં આણુપુજ્વી દઘ્વાઈં કિં સંસ્થિજ્જાઈં, અસંસ્થિ-
 જ્જાઈં અણંતાઈં ?) નૈગમવ્યવહાર નય સંમત અનેક આણુપૂર્વી દ્રવ્યો શું
 સંખ્યાત છે, કે અસંખ્યાત છે, કે અનંત છે ?

ઉત્તર—(નો સંસ્થિજ્જાઈં નો અસંસ્થિજ્જાઈં, અણંતાઈં) નૈગમ અને વ્યવ-હારનય સંમત આણુપૂર્વી દ્રવ્યો સંખ્યાત પણ નથી, અસંખ્યાત પણ નથી,

एवम् अनानुपूर्वीद्रव्याणि अवक्तव्यकद्रव्याणि च अनन्तानि विज्ञेयानि । इदमत्र बोध्यम्—इहानुपूर्व्येनानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्येषु प्रत्येकमनन्तान्यनन्तानि एकैकस्मिन् अण्माकाशप्रदेशे लभ्यन्ते, किं पुनः सर्वलोके । अतः संख्येयासंख्येयप्रकारद्वयं निषिध्य त्रिष्वपि स्थानेष्वनन्तमेवोच्यते । असंख्येये लोके कथमनन्तानि द्रव्याणि तिष्ठन्तीति न शङ्कनीयम् ? पुद्गलपरिणामस्य अचिन्त्यत्वात्, दृश्यते हि—एक प्रदीपप्रभा परमाणुव्याप्तेषु एकगृहा-तर्वर्त्याकाशप्रदेशेषु अनेकापरप्रदीपप्रभा-

અનન્તહિં । (એવં અણાણુપુઞ્ચી દવ્વાઈં અવત્તવ્વગદવ્વાઈં ચ અણંતાઈં ભાણિ-યવ્વાઈં) હસી પ્રકાર સે યહ ભી જાનના ચાહિયે કિ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય ઔર અવક્તવ્યકદ્રવ્ય ભી અનંત હિં । સંખ્યાત-અસંખ્યાત નહીં હિં । હસ કથન કા યહ ભાવ હૈ કિ આનુપૂર્વી ઔર અવક્તવ્યક હન દ્રવ્યોં મેં પ્રત્યેક આનુ-પૂર્વી આદિ દ્રવ્ય અનન્ત ૨ હિં । ઔર પ્રત્યેક યે એક ૨ ભી આકાશ કે પ્રદેશ મેં અનન્ત અનન્ત પાયે જાતે હિં । સર્વલોક કી તો વાત હી કયા હૈ । હસલિયે યે ન સંખ્યાત હિં ઔર ન અસંખ્યાત હિં હસલિયે હન તીનોં મેં દોનોં પ્રકારતા કા નિષેધ કર અનન્તતા કી સ્થાપના કી ગઈ હૈ । યહાં એસી શંકા નહીં કરની ચાહિયે કિ અસંખ્યાત પ્રદેશી આકાશ રૂપ ક્ષેત્ર મેં અનંત આનુપૂર્વી આદિદ્રવ્ય કેસે ઠહર સકતે હૈ કયોં કિ પુદ્ગલ કા પરિણમન અચિન્ત્ય હોતા હૈ । યહ તો હમ અપની આંખોં સે દેખતે હિં કિ એક પ્રદીપ કી પ્રભા સે વ્યાપ્ત એક ગૃહાન્તર્વર્તી-આકાશ કે પ્રદેશોં મેં

પરન્તુ અનંત છે (એવં અણાણુપુઞ્ચીદવ્વાઈં અવત્તવ્વગદવ્વાઈં ચ અણંતાઈં ભાણિયવ્વાઈં) એજ પ્રમાણે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો પણુ અનંત છે અને અવક્ત-વ્યક દ્રવ્યો પણુ અનંત છે, એમ સમજવું ભેદએ તે બન્ને પ્રકારના દ્રવ્યો સંખ્યાત પણુ નથી અને અસંખ્યાત પણુ નથી આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે આનુપૂર્વી અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક આ દ્રવ્યોમાંના આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યો અનંત-અનંત છે. તે પ્રત્યેકનો એક એક આકાશપ્રદેશમાં પણુ અનંત અનંત રૂપે સદૃશાવ હોય છે. તો પછી સર્વલોકની તો વાત જ શી કરવી ! તે કારણે તેઓને સંખ્યાત પણુ કહ્યા નથી અને અસંખ્યાત પણુ કહ્યા નથી આ રીતે ત્રણેમાં બન્ને પ્રકારતાનો નિષેધ કરીને અનંતતાનું જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

અહીં એવી શંકા કરવી ન ભેદએ કે અસંખ્યાત પ્રદેશી આકાશ રૂપ ક્ષેત્રમાં અનંત આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યો કેવી રીતે રહી શકે છે, કારણ કે પુદ્ગલનું પરિણમન અચિન્ત્ય હોય છે. એ તો આપણે આપણી આંખો વડે ભેદ શકીયે છીએ કે એક પ્રદીપ (દીપક) ની પ્રભાથી વ્યાપ્ત એક ગૃહાન્તર્વર્તી—(ઘરની અંદર)

પરમાણુનામપ્યવસ્થાનમ્ । ન ચાશ્ચિદ્દષ્ટેડપ્યર્થેડનુપપત્તિઃ, અતિપ્રસંગાત્ । અત આનુપૂર્વ્યાદિ દ્રવ્યાણામાનન્ત્યે ન કશ્ચિદ્ દોષ इति ॥સૂ૦ ૮૩॥

દૂસરે ઓર ખી અનેક પ્રદીપોં કી પ્રભા કે પરમાણુઓં કા અવસ્થાન હો જાતા હૈ । આંખોં દેખે હુયે અર્થ મેં શંકા કરને જૈસી કોઈ વાત હી નહીં હોતી હૈ । નહીં તો, અતિપ્રસંગ નામ કા દોષ આતા હૈ । इसलिये आनुपूर्वी आदि अनन्त द्रव्यों को असंख्यात प्रदेशी आकाश में अवस्थित होने में कोई बाधा नहीं आती है । और न आनुपूर्वी आदि द्रव्यों को अनन्त मानने में कोई आपत्ति आती है ।

ભાવાર્થ- સૂત્રકાર ને અનુગમ કા દ્વિતીય ભેદ જો દ્રવ્ય પ્રમાણ હૈ ઉસકે વિષય મેં યહ નિર્ણય કિયા હૈ ઉસમેં આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોં કા પ્રમાણ અનન્ત હૈ એસા નિર્દેશ કર એસા સ્પષ્ટ કિયા હૈ કિ અસંખ્યાત પ્રદેશી આકાશ લોકાકાશ-મેં इनका अवगाहन बाधित नहीं हो सकता है क्योंकि पौद्गलिक परिणाम अचिन्त्य होना है । एकही घर के भीतर में रहे हुये आकाश में हम देखते हैं कि अनेक प्रदीप प्रभा के परमाणु समा जाते हैं । इसी प्रकार से अवगाहन शक्ति के योग से और परिणामन की विचित्रता से एक भी आकाश के प्रदेश में अनन्त आनुपूर्वी आदि द्रव्यों का अवगाहन बाधित नहीं होता है । ॥સૂ૦ ૮૩॥

રહેલ આકાશના પ્રદેશોમાં ખીજાં પણ અનેક પ્રદીપોની પ્રભાના પરમાણુઓનું અવસ્થાન (નિવાસ) થઈ જાય છે. આંખો વડે જોયેલા વિષયમાં શંકાનો કોઈ અવકાશ જ રહેતો નથી નહીં તો, અતિપ્રસંગ નામનો દોષ આવે છે. તેથી આનુપૂર્વી આદિ અનન્ત દ્રવ્યોનું અસંખ્યાત પ્રદેશી આકાશમાં અવસ્થાન થવામાં કોઈ બાધા (મુશ્કેલી, અવરોધ) રહેતી નથી અને આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોને અનન્ત માનવામાં પણ કોઈ વાંધો સંભવતો નથી.

ભાવાર્થ-સૂત્રકારે અનુગમના દ્રવ્યપ્રમાણ નામના ખીજા લેહનું આ સૂત્ર દ્વારા નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યો અનન્ત છે આ પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરીને એવી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે કે અસંખ્યાતપ્રદેશી આકાશમાં-લોકાકાશમાં તેમની અવગાહના હોવાની વાત સ્વીકારવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો સંભવી શકતો નથી, કારણ કે પૌદ્ગલિક પરિણામ અચિન્ત્ય હોય છે. એક જ ઘરની અંદર રહેલા આકાશમાં (અવકાશમાં) અનેક પ્રદીપોની પ્રભાના પરમાણુઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે, એ વાત તો આપણે અ.પણી આંખો વડે જ જોઈ શકીએ છીએ. એજ પ્રમાણે અવગાહનશક્તિના યોગથી અને પરિણમનની વિચિત્રતાથી આકાશનાં એક પ્રદેશમાં પણ અનન્ત આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોનું અવગાહન (સમાવેશ) માનવામાં કોઈ આપત્તિ સંભવી શકતી નથી. ॥સૂ૦ ૮૩॥

સમ્પતિ ક્ષેત્રરૂપં તૃતીયભેદમાહ—

મૂલમ્—નેગમવ્યવહારાણં આણુપુઘ્વી દ્વવાઈં લોગસ્ત્ત કિં સંખિ-
જ્જઇભાગે હોજ્જા, અસંખિજ્જઇભાગે હોજ્જા, સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ
હોજ્જા, અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, સઠ્વલોષ્ હોજ્જા? એગં
દઠ્વં પહુચ્ચ સંખેજ્જઇભાગે વા હોજ્જા, અસંખેજ્જઇભાગે વા
હોજ્જા સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ વા હોજ્જા, અસંખિજ્જેસુ ભાગેસુ વા
હોજ્જા, સઠ્વલોષ્ વા હોજ્જા । ણાળાદઠ્વાઈં પહુચ્ચ નિયમા સઠ્વ-
લોષ્ હોજ્જા । નેગમવ્યવહારાણં અણાણુપુઘ્વીદઠ્વાઈં કિં લોચસ્ત્ત
સંખિજ્જઇભાગે હોજ્જા જાવ સઠ્વલોષ્ વા હોજ્જા ? એગં દઠ્વં
પહુચ્ચ નો સંખેજ્જઇ ભાગે હોજ્જા અસંખિજ્જઇભાગે હોજ્જા નો
સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા નો અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા નો
સઠ્વલોષ્ હોજ્જા । એવં અવત્તઠ્વગ્ગદઠ્વાઈં માણિયઠ્વાઈં ॥સૂ.૦૮૪॥

છાયા—નૈગમવ્યવહારયોઃ આણુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ લોકસ્ય કિં સંખ્યેયતમભાગે
ભવન્તિ, અસંખ્યેયતમભાગે ભવન્તિ, સંખ્યેયેષુ ભાગેષુ ભવન્તિ, સર્વલોકે ભવન્તિ?
એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય સંખ્યેયેષુ ભાગેષુ વા ભવન્તિ, અસંખ્યેયતમભાગે વા ભવન્તિ,
સંખ્યેયેષુ ભાગેષુ વા ભવન્તિ, અસંખ્યેયેષુ વા ભવન્તિ, સર્વલોકે વા ભવન્તિ । નાના-
દ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય નિયમાત્ સર્વલોકે ભવન્તિ । નૈગમવ્યવહારયોઃ અનાણુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ
કિં લોકસ્ય સંખ્યેયતમભાગે ભવન્તિ યાવત્ સર્વલોકે વા ભવન્તિ ? એકં દ્રવ્યં
પ્રતીત્ય નો સંખ્યેયતમભાગે ભવન્તિ અસંખ્યેયેષુ ભાગેષુ ભવન્તિ, નો અસંખ્યેયેષુ
ભાગેષુ ભવન્તિ, નો સર્વલોકે ભવન્તિ, નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય નિયમાત્ સર્વલોકે
ભવન્તિ । એવમવત્તઠ્વગ્ગદ્રવ્યાણિ મણિતઠ્વાણિ ॥મૂ.૦૮૪॥

ટીકા—‘ નેગમવ્યવહારાણં ’ इत्यादि—

अब सूत्रकार-तृतीय भेद के विषय ने कहते हैं—

“ नेगम व्यवहाराणं ” इत्यादि ।

હવે સૂત્રકાર અનુગમના ત્રીજા ભેદ રૂપ ક્ષેત્રના વિષયમાં નીચે
મમાણે કથન કરે છે—‘ નેગમવ્યવહારાણં ’ इत्यादि—

नैगमव्यवहारसम्मतानि आनुपूर्वीद्रव्याणि किं लोकस्य एकस्मिन् संख्येय-
तमे भागे भवन्ति=अवगाहन्ते? १ किं वा एकस्मिन् असंख्येयतमे भागेऽवगाहन्ते? २
अथवा—किं संख्येयभागेषु भवन्ति अवगाहन्ते? ३ किमसंख्येयभागेषु भवन्ति—
अवगाहन्ते? ४ अथवा—किं सर्वलोके भवन्ति? ५ इति पञ्चप्रश्नाः। उत्तरमाह—
आनुपूर्वीद्रव्याणि=व्यणुकस्कन्धादीनि अनन्ताणुकस्कन्धान्तानि, तत्र—एकं द्रव्यं
प्रतीत्य=सामान्यत एकं द्रव्यमाश्रित्य किमपि लोकस्य संख्येयतमभागे भवति,

शङ्कार्थ—(नैगमव्यवहाराणं आणुपुर्वीदव्वाहं) नैगम व्यवहार नय
संमत अनेक आनुपूर्वी द्रव्य (लोकस्य) लोक के (किं) क्या (संखि-
ज्जहभागे) १ संख्यातवे भाग में (होज्जा) अवगाहित हैं? या
(असंखिज्जहभागे होज्जा २) असंख्यातवे भाग में अवगाहित हैं?
(संखेज्जेसु भागेषु होज्जा) या ३ संख्यात भागों में अवगाहित
हैं? या ४ (असंखेज्जेसु भागेषु होज्जा) असंख्यात भागों में अव-
गाहित हैं? या (सव्वलोए होज्जा?) ५ सम्पूर्ण लोकमें अवगाहित हैं?

उत्तर—(एगं दव्वं पडुच्च संखेज्जहभागे वा होज्जा, असंखेज्जह
भागे वा होज्जा संखेज्जेसु भागेषु वा होज्जा; असंखेज्जेसु भागेषु
वा होज्जा सव्वलोए वा होज्जा) व्यणुकादि अनन्ताणु स्कन्धों में से
सामान्य रूप से किसी एक द्रव्य की अपेक्षा करके कोई एक आनुपूर्वी
लोक के संख्यातवे भाग में तथा कोई एक आनुपूर्वी द्रव्य लोक के
असंख्यातवे भाग में रहता है तथा कोई एक आनुपूर्वी द्रव्य लोकके

शङ्कार्थ—(नैगमव्यवहाराणं आणुपुर्वीदव्वाहं) नैगम अने व्यवहार-
नयसंमत अनेक आनुपूर्वी द्रव्य (लोकस्य किं संखिज्जह भागे होज्जा) शुं
लोकना संख्यातमां लागमां अवगाहित छे? के लोकना असंख्यातमां लागमां
अवगाहित छे, के (असंखिज्जह भागे होज्जा २) लोकना असंख्यातमां लागमां
अवगाहित छे, के (संखेज्जेसु भागेषु होज्जा ३) संख्यात लागोमां अवगाहित
छे, के (सव्वलोए होज्जा?) संपूर्ण लोकमां अवगाहित छेय छे?

उत्तर—(एगं दव्वं पडुच्च संखेज्जह भागे वा होज्जा, असंखेज्जह भागे
वा होज्जा, संखेज्जेसु भागेषु वा होज्जा, असंखेज्जेसु भागेषु वा होज्जा, सव्व-
लोए वा होज्जा) त्रणु परमाणुवाणा (त्रिप्रदेशी) थी अनंत पर्यन्तनां आणुवाणा
स्कन्धो (अनंत प्रदेशी स्कन्धो) मांथी सामान्य रूपे के छे के छे एक द्रव्यनी अपे-
क्षा के छे के छे आनुपूर्वी द्रव्य लोकना संख्यातमां लागमां अवगाहित
थनि रहे छे, के छे के छे आनुपूर्वी द्रव्य लोकना असंख्यातमां लागमां रहे

લોકસ્ય સંખ્યાતતમભાગમવગાહ્ય તિષ્ઠતીત્યર્થઃ ૧ । તથા-કિમપિ લોકસ્ય અસં-
ખ્યેયતમે ભાગે ભવતિ-તિષ્ઠતિ ૨ । તથા-કિમપિ તુ લોકસ્ય સંખ્યેયેષુ ભાગેષુ
ભવતિ ૩ । તથા-લોકસ્યાઽસંખ્યેયેષુ ભાગેષુ ભવતિ ૪ । તથા કિમપિ સર્વલોકે
ભવતિ=સર્વલોકમવગાહ્ય તિષ્ઠતિ ।

અર્થ ભાવઃ—અનંતાનંતપરમાણુપ્રવચનિષ્પન્નમચિત્તમહાસ્કન્ધલક્ષણમ્ આનુ-
પૂર્વીદ્રવ્યમેકં સમયં સકલલોકમવગાહતૈ । નનુ કથમયમચિત્તમહાસ્કન્ધઃ સકલ-
લોકમવગાહતૈ ? इति चेदाह-यथा-समुद्धातवर्तिकेवली सकललोकमवग्राहते
तथैवाचिત્तमहास्कन्धोऽपि । तथाहि-लोकमध्यव्यवस्थितः समुद्धातवर्तिकेवली
प्रथमसमये तिर्यग्संख्यातयोजनविस्तरं संख्यातविस्तरं वा ऊर्ध्वाधस्तु चतुर्दशर-

સંખ્યાત ભાગોં મેં તથા કોઈ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય, લોક કે અસંખ્યાત
ભાગોં મેં ઓર કોઈ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સમસ્ત લોક મેં અવગાહિત
હોકર રહતા હૈ । જૈસે કિ અનંતાનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓં કે સમૂહ સે
નિષ્પન્ન હુઆ અચિત્ત મહાસ્કંધ । યહ અચિત્ત મહા સ્કંધરૂપ આનુ-
પૂર્વી દ્રવ્ય એક સમય મેં સકલ લોક કો અવગાહિત કરતા રહતા હૈ ।

શંકા— યહ અચિત્ત મહાસ્કંધ સકલલોક મેં કૈસે અવગાહિત
હો જાતા હૈ ?

ઉત્તર— જૈસે સમુદ્ધાતવર્તી કેવલી સકલ લોક મેં સમા જાતે હૈ—
ઉસી પ્રકાર સે અચિત્ત મહાસ્કંધ મી સકલ લોક મેં અવગાહિત હો-
જાતા હૈ— સમા જાના હૈ । અર્થાત્ લોક કે મધ્ય મેં વ્યવસ્થિત હુઆ
કેવલી જબ સમુદ્ધાત કરતા હૈ તો વહ પ્રથમ સમય મેં આત્મા કે પ્રદેશોં
કો દ્વંડાકાર રૂપ મેં પરિણમાતા હૈ । યહ દ્વંડાકાર રૂપ પરિણમન

છે, તથા કેઈ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાત ભાગોમાં રહે છે,
કેઈ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના અસંખ્યાત ભાગોમાં રહે છે, અને કેઈ
એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સમસ્ત લોકમાં અવગાહિત થઈને રહે છે જેમ કે
અનંતાનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓના સમૂહમાંથી નિષ્પન્ન થયેલા અચિત્ત
મહાસ્કંધ તે અચિત્ત મહાસ્કંધ રૂપ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય એક સમયમાં સકળ
લોકને અવગાહિત કરી શકે છે.

પ્રશ્ન—તે અચિત્ત મહાસ્કંધ સકલ લોકમાં કેવી રીતે અવગાહિત થઈ જાય છે.

ઉત્તર જેવી રીતે સમુદ્ધાતવર્તી કેવલી સકળ લોકમાં સમાઈ જાય છે—
અવગાહિત થઈ જાય છે, એજ પ્રમાણે અચિત્ત મહાસ્કંધ પણ સકલ લોકમાં
અવગાહિત થઈ જાય છે—સમાઈ જાય છે એટલે કે લોકની મધ્યમાં રહેલા
કેવળી જ્યારે સમુદ્ધાત કરે છે, ત્યારે પ્રથમ સમયે આત્મપ્રદેશે ને દ્વંડાકાર

જ્વાયતં વિશ્રસાપરિણામેન વૃત્તં દણ્ડં કરોતિ, દ્વિતીયે કપાટં કરોતિ, તૃતીયે મન્થાનં કરોતિ, ચતુર્થેઽન્તરાલપૂરણેન સકલલોકવ્યાપ્તિં કરોતિ, પશ્ચમેઽન્તરાણિ સંહરતિ, ષષ્ઠે મન્થાનં, સપ્તમે કપાટમ્, અષ્ટમે પુનર્દણ્ડં સંહરતિ । તતઃ સશવસ્થાં પ્રતિપદ્યતે । એવમચિત્તમહાસ્કન્ધોઽપિ સમયમેકં સકલલોકમવગાહને इति ।

તથા-નાનાદ્રવ્યાણિ=આનુપૂર્વીપરિણામયુક્તાનિ અનન્તાનિ દ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય= આશ્રિત્ય દ્રવ્યાણિ નિયમાત્=નિયમતઃ સર્વલોકે ભવન્તિ=સકલલોકમવગાહન્તે ।

उनका तिर्यक् में संख्यात योजन तक अथवा असंख्यात योजन तक विस्तृत होता है । तथा ऊर्ध्व और नीचे में १४राजु प्रमाण लंबा होता है । आत्मप्रदेशों का यह दण्डाकार रूप परिणमन स्वाभाविक होता है । द्वितीय समय में उनके वे आत्मप्रदेश कपाट के आकार में परिणम जाते हैं । तृतीय समय में मंथान रूप हो जाते हैं । और चौथे समय में अन्तराल की पूर्ति कर वे सकल लोक में व्याप्त होजाते हैं पांचवें समय में अंतरालों को संकुचित कर छठवें समय में मन्थान का सातवें समय में कपाट का आठवें समय में दण्ड का संकोच कर अपने आप में समाजाते हैं- पूर्वावस्थापन्न हो जाते हैं । इसी प्रकार अचिन्त महा-स्कन्ध भी एक समय में सकल लोक को व्याप्त कर लेता है । (णाणादव्वाइं पडुच्च नियमा सव्वलोए होज्जा) तथा आनुपूर्वी परिणाम युक्त अनंतद्रव्यों को आश्रित करके वे द्रव्य नियम से सर्वलोक में

રૂપે પરિણ્ણમાવે છે. તેમનું આ દંડાકાર રૂપ પરિણ્ણમન તિર્યક્ લોકમાં સંખ્યાત યોજન સુધી અથવા અસંખ્યાત યોજન સુધી વિસ્તૃત થયેલું હોય છે, તથા ઉર્ધ્વ અને અધોભાગમાં ૧૪ ચૌદ રાજુપ્રમાણ લાંબું હોય છે. આત્મ-પ્રદેશોનું આ દંડાકાર રૂપ પરિણ્ણમન સ્વાભાવિક હોય છે બીજા સમયમાં તેમના તે આત્મપ્રદેશો કપાટના આકારમાં પરિણ્ણમન પામે છે ત્રીજા સમયમાં મંથાનરૂપ થઈ જાય છે, અને ચોથા સમયમાં અન્તરાલની પૂર્તિ કરીને સકળ લોકમાં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. પાંચમા સમયમાં અંતરાલોને સંકુચિત કરીને છઠ્ઠા સમયમાં મંથાનને સંકુચિત કરીને, સાતમાં સમયમાં કપાટને અને આઠમાં સમયમાં દંડને સંકુચિત કરીને પોતાના શરીરમાં જ સમાઈ જાય છે એટલે કે પૂર્વાવસ્થામાં આવી જાય છે એજ પ્રમાણે અચિન્ત મહાસ્કંધ પણ એક સમયમાં સકળ લોકને વ્યાપ્ત કરી લે છે. (ણાણાદવ્વાઈં પડુચ્ચ નિયમા સવ્વલોએ હોજ્જા) તથા આનુપૂર્વી પરિણામ યુક્ત અનંત દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચર કરવામાં આવે તો તે દ્રવ્યો સમસ્ત લોકમાં અવગાહિત છે. આ કથનનું

અર્થ મનાવ:-સર્વલોકાકાશસ્ય નાસ્તિ કોઽપિ પ્રદેશો યત્ર સૂક્ષ્મપરિણામપરિણતાનિ અનન્તાનિ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ ચ સન્તિ, કિન્તુ સર્વત્ર સન્તિ । નત્વેતાનિ નાનાદ્રવ્યાણિ સંખ્યેયતમાદિપ્રદેશેષુ સન્તીર્તિ । 'એવં નૈગમવ્યવહારસમ્મતાઽનાનુપૂર્વવક્તવ્યકદ્રવ્યવિષયેઽપિ પશ્ચ પશ્ચ પ્રશ્નાઃ । ઉત્તરસ્ત્વેવં વિજ્ઞેય:-'એકં દ્રવ્ય માશ્રિત્યાનાનુપૂર્વીદ્રવ્યમ્ અવક્તવ્યકદ્રવ્યં ચ લોકસ્ય અસંખ્યેયતમભાગે ભવતિ,

અવગાહિત હૈં । તાત્પર્યં હસકા યહ હૈં-કિ સમસ્ત લોકાકાશં કા કોઈં મી પ્રદેશ એસા નહીં હૈ કિ જહાં પર સૂક્ષ્મ પરિણામ સે પરિણત હુએ અનંત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય ન હો । અર્થાત્ લોક મેં સર્વત્ર આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હૈં । યે આનુપૂર્વી અનેક દ્રવ્ય લોક કે સંખ્યાતવેં અથવા અસંખ્યાતવેં ભાગ મેં નહીં હૈં । હસી પ્રકાર સે નૈગમ ઓર વ્યવહારનય સંમત અનાનુપૂર્વી ઓર અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કે વિષય મેં મી પાંચ ૨ પ્રશ્ન હોતે હૈં જો (નૈગમવ્યવહારાણં અણાણુપુઠ્ઠી દવ્વાઈં કિં લોચસ્સ સંલ્લિજ્જહ ભાગે, હોજ્જા જાવ સવ્વલોપ વા હોજ્જા ?) હન પદોં દ્વારા વ્યક્ત કિયે ગયે હૈં । હન પ્રશ્નોં કા ઉત્તર મી (એગં દવ્વં પહુચ્ચ નો સંલ્લેજ્જહ ભાગે, હોજ્જા, અસંલ્લિજ્જહ ભાગે હોજ્જા નો સંલ્લેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, નો અસંલ્લેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા નો સવ્વલોપ હોજ્જા) હનસૂત્રાંશોં દ્વારા હસપ્રકાર દિધા ગયા હૈં-કિ એક દ્રવ્ય કો આશ્રિત કરકે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય ઓર અવક્તવ્યક દ્રવ્ય લોક કે અસંખ્યાતવેં ભાગ મેં અવગાહિત

તાત્પર્યં એ છે કે સમસ્ત લોકાકાશનો કોઈ પણ પ્રદેશ એવો નથી કે જ્યાં સૂક્ષ્મ પરિણામથી પરિણત થયેલાં અનંત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો ન હોય એટલે કે લોકમાં સર્વત્ર આનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ છે તે અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યો લોકના સંખ્યાતમાં અથવા અસંખ્યાતમાં ભાગમાં નથી પણ સમસ્ત લોકમાં છે એમ સમજવું એજ પ્રમાણે નૈગમ અને વ્યવહાર નયસંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યોના વિષયમાં પણ પાંચ-પાંચ પ્રશ્નો પૂછી શકાય છે. જે પ્રશ્નો નીચેના સૂત્ર દ્વારા પૂછવામાં આવ્યા છે. (નૈગમવ્યવહારાણં અણાણુપુઠ્ઠી દવ્વાઈં કિં લોચસ્સ સંલ્લિજ્જહ ભાગે હોજ્જા, જાવ સવ્વલોપ વા હોજ્જા ?) નૈગમ અને વ્યવહાર નય સંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો શું ? લોકના સંખ્યાતમાં ભાગમાં, કે સંખ્યાત ભાગોમાં કે અસંખ્યાત ભાગોમાં કે સમસ્ત લોકમાં અવગાહિત થઈને રહે છે ?

ઉત્તર-“એગં દવ્વં પહુચ્ચ નો સંલ્લેજ્જહ ભાગે, હોજ્જા, અસંલ્લેજ્જહ ભાગે હોજ્જા નો સંલ્લેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, નો અસંલ્લેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા નો સવ્વલોપ હોજ્જા ” એ એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અને અવક્તવ્યક દ્રવ્ય લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જ અવગાહિત થઈને રહે છે સંખ્યાતમાં ભાગમાં, સંખ્યાત ભાગોમાં, અસંખ્યાત

न तु संख्येयतमभागे । अनानुपूर्वीद्रव्यं हि परमाणुरुच्यते स चैकैकाकाशप्रदेशा-
वगाढ एव भवति, अवक्तव्यकद्रव्यं च द्वयणुकस्कन्धः, स चैकप्रदेशावगाढो द्वि-
प्रदेशावगाढो वा स्यादित्यनयोरसंख्येयभागवृत्तित्वमेव । नानाद्रव्याणि प्रतीत्य
नियमात्सर्वलोकावगाहना पूर्ववद् बोध्या ॥ सू० ८४ ॥

होकर रहते हैं । संख्यातवे' भाग में नहीं । परमाणु अनानुपूर्वी द्रव्य
है । वह आकाश के एकप्रदेश में ही अवगाहित- होकर रहता है ।
क्यों कि वह स्वयं एतप्रदेशी है । द्वयणुक जो स्कन्ध है । वह अवक्त-
व्यक द्रव्य है । वह लोकाकाश के एक प्रदेश में भी रहता है और दो
प्रदेश में भी रहता है । इस प्रकार इन दोनों की वृत्ति लोक के असं-
ख्यातवे' भाग में ही है, नाना अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्यों को
आश्रित करके नाना अनानुपूर्वी द्रव्य और अवक्तव्यक नियम से समस्त
लोकाकाश में रहते हैं । क्यों कि आकाश का कोई प्रदेश ऐसा नहीं है
कि जहां पर इनका सङ्भाव न हो ।

भावार्थ—सूत्रकारने इस सूत्र द्वारा आनुपूर्वी आदि द्रव्यों के रहने के
विषय में किये गये पांच प्रश्नों का उत्तर एक और नाना द्रव्यों को लेकर
दिया गया है—वे पांच प्रश्न इस प्रकार से हैं—१ अनानुपूर्वी द्रव्य क्या
लोक के संख्यातवे' भाग में रहते हैं ? २ या असंख्यातवे' भाग में
रहते हैं ३ या लोक के संख्यात भागों में रहते हैं ? या ४ असंख्यात

भागों में के सर्वलोकमां अवगाहित यधने रहतां नथी परमाणु अनानुपूर्वी
द्रव्यरूप छे. ते आकाशना ओक प्रदेशमां न अवगाहित यधने रहै छे न
आणुवाणो न स्कंध छे ते अवक्तव्यक द्रव्यरूप छे. ते लोकाकाशना ओक
प्रदेशमां पणु रहै छे अने छे प्रदेशमां पणु रहै छे आ रीते ते अन्नेनी
अवगाहना लोकना असंख्यातमां भागमां न छे. विविध अनानुपूर्वी द्रव्यो
अने अवक्तव्यक द्रव्योनी अपेक्षाओ विचार करवामां आवे तो तेओ समस्त
लोकाकाशमां रहै छे, ओम समस्तुं ओछओ, कारण के आकाशना कौछ पणु
प्रदेश ओवो नथी के जयां तेमनो सङ्भाव न होय.

भावार्थ—सूत्रकारे आ सूत्र द्वारा आनुपूर्वी आदि द्रव्योंनी अवगाहना
विषे पूछवामां आवेदा पांच प्रश्नोनो उत्तर ओक द्रव्य अने अनेक द्रव्योने
अनुदक्षाने आप्ये छे ते पांच प्रश्नो नीचे प्रमाणे छे—(१) आनुपूर्वी
द्रव्यो शुं लोकना संख्यातमां भागमां रहै छे ? अथवा (२) असंख्यातमां

ભાગોં મેં રહતે હૈં ૪ યા સમસ્ત લોક મેં રહતે હૈં ? ૫

ઉત્તર- પુદ્ગલ દ્રવ્ય કા આધાર યદ્યપિ સામાન્ય રૂપ સે લોકાકાશ હી નિયત હૈ તથાપિ-વિશેષ રૂપ સે ભિન્ન ૨ પુદ્ગલ દ્રવ્ય કે આધાર ક્ષેત્ર કે પરિમાણ મેં અન્તર હોતા હૈ, વહી અન્તર હસ ઉત્તર મેં પ્રકટ કિયા ગયા હૈ- ક્યોંકિ ભિન્ન ૨ વ્યક્તિ હોતે હુણ્ ભી પુદ્ગલોં કે પરિમાણ મેં વિવિધતા હૈ એક રૂપતા નહીં હૈ । હસલિયે યહાં ઉનકે આધાર કા પરિમાણ અનેક રૂપ સે કહા ગયા હૈ-સારાંશ યહ હૈ કિ આધાર ભૂત ક્ષેત્ર કે પ્રદેશોં કી સંખ્યા આધેયભૂત પુદ્ગલ દ્રવ્ય કે પરમાણુઓં કી સંખ્યા સે ન્યૂન યા ઉસકે બરાબર હો સકતી હૈ અધિક નહીં । હસલિયે એક પરમાણુ રૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય આકાશ કે એકહી પ્રદેશ મેં સ્થિત રહતા હૈ । પર દ્રવ્યણુક એક પ્રદેશ મેં ભી ઠહર સકતા હૈ ઓર દો પ્રદેશ મેં ભી । હસી પ્રકાર ઉત્તરોત્તર સંખ્યા બઢતે બઢતે ત્ર્યણુક, ચતુરણુક, યાવત્ સંખ્યાતાણુક સ્કન્ધ એક પ્રદેશ, દો પ્રદેશ, ત્રીન પ્રદેશ યાવત્ સંખ્યાત પ્રદેશ ક્ષેત્ર મેં ઠહર સકતે હૈં । સંખ્યાતાણુ દ્રવ્ય કી સ્થિતિ કે લિયે અસંખ્યાત પ્રદેશ વાલે ક્ષેત્ર કી આવશ્યકતા નહીં-પડતી ।

ભાગમાં રહે છે ? (૩) અથવા શું લોકના સંખ્યાત ભાગોમાં રહે છે ? (૪) અથવા શું લોકના અસંખ્યાત ભાગોમાં રહે છે ? (૫) અથવા શું સમસ્ત લોકમાં રહે છે.

ઉત્તર-પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો આધાર જો કે સામાન્ય રૂપે લોકાકાશ જ નિયત છે, છતાં પણ વિશેષ રૂપે ભિન્ન ભિન્ન પુદ્ગલદ્રવ્યના આધારક્ષેત્રના પરિમાણમાં અન્તર હોય છે, એજ અન્તર આ ઉત્તરમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે-કારણ કે ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થ હોવા છતાં પણ પુદ્ગલોના પરિમાણમાં વિવિધતા છે, એકરૂપતા નથી તેથી અહીં તેમના આધારનું પરિમાણ (પ્રમાણ) અનેક રૂપે કહેવામાં આવ્યું છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે આધારભૂત ક્ષેત્રના પ્રદેશોની સંખ્યા આધેયભૂત પુદ્ગલદ્રવ્યના પરમાણુઓની સંખ્યા કરતાં ન્યૂન અથવા તેના જેટલી જ હોઈ શકે છે, પણ અધિક હોઈ શકતી નથી તેથી એક પરમાણુ રૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય આકાશના એક જ પ્રદેશમાં રહે છે, પણ જો આણુવાણું અવક્તવ્યક દ્રવ્ય આકાશના એક પ્રદેશમાં પણ રહી શકે છે અને જો પ્રદેશમાં પણ રહી શકે છે. આ રીતે ઉત્તરોત્તર પરમાણુઓની અથવા પ્રદેશોની વૃદ્ધિ થતાં થતાં ત્રણઅણુવાળા, ચાર અણુવાળા યાવત્ સંખ્યાતાણુક સ્કન્ધ એક પ્રદેશમાં, જો પ્રદેશમાં, ત્રણ પ્રદેશમાં યાવત્ સંખ્યાત પ્રદેશ રૂપ ક્ષેત્રમાં રહી શકે છે. સંખ્યાત આણુવાળા

सम्प्रति स्पर्शनाद्वाररूपं चतुर्थभेदमाह-

मूलम्-नेगमववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं लोगस्स किं संखे-
ज्जइभागं फुसंति? असंखेज्जइभागं फुसंति? संखेज्जे भागे
फुसंति? असंखेज्जे भागे फुसंति? सव्वलोगं फुसंति?। एगं
दव्वं पडुच्च लोगस्स संखेज्जइभागं वा फुसइ जाव सव्वलोगं वा
फुसइ। णाणादव्वाइं पडुच्च नियसा सव्वलोगं फुसंति। नेगम-
ववहाराणं अणुपुव्वीदव्वाइं लोयस्स किं संखिज्जइभागं फुसंति

असंख्याताणुक स्कंध एक प्रदेश से लेकर अधिक से अधिक अपने बरा-
बर की असंख्यात संख्यावाले प्रदेशों के क्षेत्र में ठहर सकता है।
अनंताणुक और अनंतानंताणुक स्कंध भी एक प्रदेश, दो प्रदेश इत्यादि
क्रम से बढ़ते २ संख्यात प्रदेश और असंख्यात प्रदेश वाले क्षेत्र में
ठहर सकते हैं उनकी स्थिति के लिये अनन्त प्रदेशात्मक क्षेत्र की जरू-
रत नहीं है। पुगदल द्रव्य का सबसे बड़ा स्कंध जिसे अचित्त महास्कंध
कहते हैं और जो अनंतानंत अणुओं का बना हुआ होता है वह भी
असंख्यात प्रदेश लोकाकाश में ही ठहर जाता है। इस प्रकार आनु
पूर्वी आदि एक द्रव्य की अपेक्षा इस कथन को हृदय में धारण करके
इस सूत्र को लगाना चाहिये। नाना द्रव्य की अपेक्षा इन समस्त द्रव्यों
का अवगाहन समस्त लोकाकाश में है ॥ सू० ८४ ॥

द्रव्यने रडेवा भाटे असंख्यात प्रदेशोवाणा क्षेत्रनी जइर पडती नथी असं-
ख्यात आणुवाणो स्कंध ओक प्रदेशथी लधने वधारेमां वधारे पोताना जेटली
ज असंख्यात संख्यावाणा प्रदेशोना क्षेत्रमां रही शके छे अनंत आणुवाणो
अथवा अनंतानंत आणुवाणो स्कंध पणु ओकथी लधने संख्यात पर्यन्तना
प्रदेशवाणा अने असंख्यात प्रदेशोवाणा क्षेत्रमां रही शके छे, तेने रडेवाने
भाटे अनंत प्रदेशोवाणा क्षेत्रनी आवश्यकता रडेती नथी पुद्गल द्रव्यने
सौथी भाटे स्कंध के जेने अचित्त महास्कंध छे छे अने जे अनंतानंत
आणुओने अनेवा डोय छे, ते पणु लोकाकाशना असंख्यात प्रदेशोमां ज
रही शके छे, आ प्रमाणे अनानुपूर्वी आदि स्कंधद्रव्यनी अपेक्षाओ आ
कथनने हृदयमां धारण करीने आ सूत्रने अर्थ समजवे जेधओ विविध द्रव्योनी
अपेक्षाओ आ समस्त द्रव्योनु अवगाहन समस्त लोकाकाशमां छे ॥ सू० ८४ ॥

જાવ સઘ્વલોગં ફુસંતિ ? એગં દઢ્વં પહુચ્ચ નો સંઘિજ્જહ ભાગં
ફુસહ, અસંઘિજ્જહ ભાગં ફુસહ નો સંઘિજ્જે ભાગે ફુસહ,
નો અસંઘિજ્જે ભાગે ફુસહ, નો સઘ્વલોયં ફુસહ । નાળાદઢ્વાઈ
પહુચ્ચ નિયમા સઘ્વલોયં ફુસંતિ । એવં અવત્તઢ્વગદઢ્વાઈ
માણિયઢ્વાઈ ॥સૂ૦ ૮૫॥

છાયા—નૈગમવ્યવહારયોઃ આનુપૂર્વી દ્રવ્યાણિ લોકસ્ય કિં સંખ્યેયતમભાગં
સ્પૃશન્તિ ? અસંખ્યેયતમભાગં સ્પૃશન્તિ ? સંખ્યેયાન્ ભાગાન્ સ્પૃશન્તિ ? અસંખ્યે-
યાન્ ભાગાન્ સ્પૃશન્તિ ? સર્વલોકં સ્પૃશન્તિ ? । એકં દ્રવ્યં મતીત્ય લોકસ્ય સંખ્યે-

અવ સૂત્રકાર સ્પર્શનાદ્વાર નામક ચતુર્થ ભેદ કા કથન કરતે હૈં—
“નેગમવવહારાણં” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(નેગમવવહારાણં આણુપુઢ્વી દઢ્વાઈ લોગસસ કિં સંઘે-
જ્જહ ભાગં ફુસંતિ ?) નૈગમવ્યવહારનય સંમત અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય
વયા લોક કે સંખ્યાતવેં ભાગ કા સ્પર્શ કરતે હૈં ? (અસંઘેજ્જહ ભાગં
ફુસંતિ) યા અસંખ્યાતવેં ભાગ કા સ્પર્શ કરતે હૈં (સંઘેજ્જે ભાગે
ફુસંતિ) યા સંખ્યાત ભાગોં કા સ્પર્શ કરતે હૈં ? (અસંઘેજ્જે ભાગે
ફુસંતિ) યા અસંખ્યાત ભાગોં કા સ્પર્શ કરતે હૈં ? (સઢ્વલોગં ફુસંતિ)
સમસ્ત લોક કા સ્પર્શ કરતે હૈં— ?

ઉત્તર—(એગં દઢ્વં પહુચ્ચ લોગસસ સંઘેજ્જહ ભાગં યા ફુસહ
જાવ સઢ્વ લોગં યા ફુસહ) વ્યણુક સ્કંધ સે લેકર અનન્તાણુ સ્કંધ

હવે સૂત્રકાર અનુગમના સ્પર્શના નામના યોથા દ્વારતું નિરૂપણ કરે છે—

“ નેગમવવહારાણં ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(નેગમવવહારાણં આણુપુઢ્વી દઢ્વાઈ લોગસસ કિ સંઘેજ્જહ ભાગં
ફુસંતિ ?) નૈગમ અને વ્યવહાર નયસંમત અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યો શું લોકના
સંખ્યાતમાં લાગનો સ્પર્શ કરે છે ? (અસંઘેજ્જહ ભાગં ફુસંતિ ?) કે અસં-
ખ્યાતમાં લાગનો સ્પર્શ કરે છે ? (સંઘેજ્જે ભાગે ફુસંતિ ?) કે સંખ્યાત
ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે ? (અસંઘેજ્જે ભાગે ફુસંતિ ?) કે અસંખ્યાત ભાગોનો
સ્પર્શ કરે છે ? (સઢ્વલોગં ફુસંતિ ?) કે સમસ્ત લોકનો સ્પર્શ કરે છે ?

ઉત્તર—(એગં દઢ્વં પહુચ્ચ લોગસસ સંઘેજ્જહ ભાગં યા ફુસહ જાવ સઢ્વ-
લોગં યા ફુસહ) ત્રિઅણુક સ્કંધથી લઈને અનન્તાણુ સ્કંધ પર્યન્તના આનુ-

यत्तमभागं वा स्पृशति यावत् सर्वलोकं वा स्पृशति । नाना द्रव्याणि प्रतीत्य निय-
मात् सर्वलोकं स्पृशन्ति । नैगमव्यवहारयोरनानुपूर्वीं द्रव्याणि लोकस्य किं संख्ये-
यतमभागं स्पृशन्ति । यावत् सर्वलोकं स्पृशन्ति ? एकं द्रव्यं प्रतीत्य नो संख्येय-
तमभागं स्पृशति, असंख्येयतमभागं स्पृशति, नो संख्येयान् भागान् स्पृशति, नो
असंख्येयान् भागान् स्पृशति, नो सर्वलोकं स्पृशति । नाना द्रव्याणि प्रतीत्य
नियमात् सर्वलोकं स्पृशन्ति । एवम् अवक्तव्यक द्रव्याणि भणितव्यानि ॥ सू० ८५ ॥

तक के आनुपूर्वी द्रव्यों में से सामान्यतः कोई एक आनुपूर्वी द्रव्य-
लोक के संख्यातवें भाग की कोई एक लोक के असंख्यातवें भाग की
कोई एक संख्यात भागों की कोई एक असंख्यात भागों की और कोई
एक सर्व लोक की स्पर्शना करते हैं (णाणा दब्बाइं पडुच्च नियमा सव्व-
लोगं फुसंति) तथा नाना आनुपूर्वी द्रव्य-अनन्त आनुपूर्वी परिणामयुक्त
द्रव्य नियम से सर्वलोक की स्पर्शना करते हैं । (नेगमव्यवहाराणं अणा-
णुपुब्बी दब्बाइं लोयस्स किं संखेज्जइ भागं फुसंति, जाव सव्वलोगं
फुसंति ?) नैगम व्यवहार नय संमत समस्त अनानुपूर्वी द्रव्यों में कोई
एक अनानुपूर्वी द्रव्य क्या लोक के संख्यातवें भाग की स्पर्शना करते हैं ?

उत्तर- (एगं दव्वं पडुच्च नो संखिज्जइ भागं फुसइ, असंखि
ज्जइ भागं फुसइ नो संखिज्जे भागे फुसइ, नो असंखिज्जे भागे
फुसइ, नो सव्वलोगं फुसइ) एक द्रव्य की अपेक्षा लेकर अनानुपूर्वी

पूर्वी द्रव्य लोकना संख्यातमां लागेना स्पर्श करे छे, केछ ओक आनुपूर्वी
द्रव्य लोकना असंख्यातमां लागेना स्पर्श करे छे, केछ ओक आनुपूर्वी द्रव्य
लोकना संख्यात लागेना, केछ ओक आनुपूर्वी द्रव्य लोकना असंख्यात
लागेना अने केछ ओक आनुपूर्वी द्रव्य समस्त लोकना स्पर्श करे छे.
(णाणा दब्बाइं पडुच्च नियमा सव्वलोगं फुसंति) तथा विविध आनुपूर्वी
द्रव्य-अनन्त आनुपूर्वी परिणामयुक्त द्रव्य नियमथी सर्वलोकनी स्पर्शना करे छे.

(नेगमव्यवहाराणं अणाणुपुब्बी दब्बाइं लोयस्स किं संखेज्जइ भागं
फुसंति, जाव सव्वलोगं फुसंति ?) नैगम अने व्यवहार नय संमत समस्त
अनानुपूर्वी द्रव्यों में कोई केछ ओक अनानुपूर्वी द्रव्य शुं लोकना संख्यातमां
लागेनी के असंख्यातमां लागेनी, के संख्यात लागेनी, के असंख्यात
लागेनी के समस्त लोकनी स्पर्शना करे छे ?

उत्तर- (एगं दव्वं पडुच्च नो संखिज्जइ भागं फुसइ, असंखिज्जइ
भागं फुसइ, नो संखिज्जे भागे फुसइ, नो असंखिज्जे भागे फुसइ, नो सव्व-

ટીકા—‘નૈગમવવહારાણં’ इत्यादि ।

क्षेत्रद्वारवत् अत्राऽपि प्रश्नोत्तरप्रकारो बोध्यः । क्षेत्रस्पर्शनयो स्त्वयं विशेषः । परमाणुद्रव्यस्यावगाहना-एकस्मिन्नाकाशप्रदेशे भवति तत् क्षेत्रम्, स्पर्शना तु परमाणुद्रव्यस्य सप्तसु प्रदेशेषु, षड् दिग्व्यवस्थितान् षट्प्रदेशान् यत्र च स्वावगाहना तमपि प्रदेशं स्पृशति परमाणुद्रव्यम् ।

द्रव્ય લોક કે સંખ્યાત ભાગ કી સ્પર્શનતા નહીં કરતા હૈ । કિન્તુ અસંખ્યાત ભાગ કી હી સ્પર્શના કરતા હૈ । લોક કે સંખ્યાત ભાગોં કી વહ સ્પર્શના નહીં કરતા હૈ, અસંખ્યાત ભાગોં કી વહ સ્પર્શના નહીં કરતા હૈ ઓર ન વહ સર્વલોક કી સ્પર્શના કરતા હૈ । (નાના દ્રવ્વાઈં પડુચ્ચ નિયમા સર્વલોયં કુસંતિ) નાના દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા વે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય નિયમતઃ સમસ્ત લોક કી સ્પર્શના કરતે હૈ । (એવં અવત્તવ્વગદ્વાઈં ભાણિયવ્વાઈં) હસી પ્રકાર સે નાના અવત્તવ્યક દ્રવ્યોં કે વિષય મેં ભી જાનના ચાહિયે ।

भावार्थ— क्षेत्रद्वार की तरह यहां पर भी प्रश्नोत्तर का प्रकार जानना चाहिये । क्षेत्र के स्पर्शन में यह भेद है कि परमाणुद्रव्य की जो अवगाहना एक आकाश प्रदेश में होती है वह क्षेत्र है, तथा परमाणु की जो निवासस्थान रूप आकाश के चारों ओर के प्रदेशों को छूना होता है वह स्पर्शना है यह उत्कृष्ट स्पर्श-छूना परमाणु का आकाश

લોગં કુસઈ) એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો આ પ્રમાણે કથન સમજવું—એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમાં ભાગની સ્પર્શના કરતું નથી, સંખ્યાત ભાગોની સ્પર્શના પણ કરતું નથી, અસંખ્યાત ભાગોની સ્પર્શના પણ કરતું નથી, અને સમસ્ત લોકની પણ સ્પર્શના કરતું નથી, પણ અસંખ્યાતમાં ભાગની જ સ્પર્શના કરે છે. (નાનાદ્રવ્વાઈં પડુચ્ચ નિયમા સર્વલોયં કુસંતિ) વિવિધ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો તે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો નિયમથી જ સમસ્ત લોકની સ્પર્શના કરે છે (એવં અવત્તવ્વગદ્વાઈં ભાણિયવ્વાઈં) એજ પ્રમાણે અવત્તવ્યક દ્રવ્યોની સ્પર્શના વિષે પણ સમજવું.

ભાવાર્થ—ક્ષેત્રદ્વારના જેવા જ અહીં પણ પ્રશ્નોત્તરના પ્રકાર સમજવા ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનમાં એ ભેદ છે કે પરમાણુદ્રવ્યની અવગાહના જે એક આકાશપ્રદેશમાં થાય છે તે ક્ષેત્રરૂપ છે, તથા પરમાણુ વડે તેના નિવાસસ્થાન રૂપ આકાશના ચારે તરફના પ્રદેશોનો જે સ્પર્શ થાય છે તેનું નામ સ્પર્શના છે. પરમાણુનો તે ઉત્કૃષ્ટ સ્પર્શ આકાશના સાત પ્રદેશોમાં થાય છે. તે સાત

यत्तु सौगताः-परमाणुद्रव्यमादिमध्यान्त्यादिविभागरहितं निरंशमेकस्वरूप-
मिष्यते तस्य परमाणुद्रव्यस्य षड्दिक्स्पर्शनाऽभ्युपगमे तदेकत्वसिद्धान्तो
नोपपद्यते-यदि येनैव स्वरूपेण परमाणुः पूर्वाद्यन्यतरदिशया सम्बद्धस्तेनैवान्य-
दिग्भिरित्युच्यते, तर्हि-अयं पूर्वदिक्सम्बद्धः, अयं चापरदिक्सम्बद्ध इत्यादि
विभागो न स्यात्, एकस्वरूपत्वात्, यदि विभागाभाव एक इष्ट इत्युच्यते, तर्हि

के सात प्रदेशों में होता है चारों दिशाओं के चार प्रदेश और ऊपर
नीचे के दो एवं जहां उसकी अपनी अवगाहना है एक वह प्रदेश इस
प्रकार ये सात प्रदेश हैं । 'इस स्पर्शना के विषय में जो बौद्धों का
ऐसा कहना है कि परमाणु द्रव्य तो आदि मध्य, और अन्त आदि के
विभाग से निरंश एक रूप है । फिर वह छह दिशाओं को स्पर्श करता
है, ऐसा स्वीकार कैसे किया जा सकता है ? यदि ऐसा स्वीकार किया जावे
तो उसमें एकत्व का सिद्धान्त घटित नहीं हो सकता है क्योंकि जिस-
स्वरूप से परमाणु पूर्वआदि किसी एक दिशा से सम्बद्ध है यदि वह
उसी स्वरूप से अन्य दिशाओं से भी सम्बद्ध है तो इस मान्यता में
फिर ऐसा विभाग नहीं बन सकता कि यह परमाणु का पूर्व दिग् सम्बद्ध
प्रदेश है यह अपर दिक्सम्बद्ध प्रदेश है । क्योंकि वह एकरूप स्वीकार
किया गया है । अतः यह मानना चाहिये कि परमाणु जब सप्त प्रदेशों
को छूता है तो उसमें विविध रूपता होने से वह एक रूप नहीं हो

प्रदेश नीचे प्रमाणे छे-आरे दिशाओना आर प्रदेश, उपरनेो ओक प्रदेश, अने
नीचेनेो ओक प्रदेश अने ज्यां तेनी पोतानी अवगाहना छे ते ओक प्रदेश-
आ रीते ते वधादेमां वधादे सात आकाशप्रदेशोनेो स्पर्श करे छे, आ
स्पर्शना विषयमां औद्घोनी ओवी जे मान्यता छे के परमाणु द्रव्य तो आदि,
मध्य अने अन्त आदिना विलागथी रहित निरंश (अंश रहित)-ओकरूप
ज छे तो पछी ओवेो स्वीकार केवी रीते करी शकय के ते छ दिशाओनेो
स्पर्श करे छे ? जे ओवेो सिद्धांत स्वीकारवामां आवे तो तेमां ओकत्वनेो
सिद्धांत घटित थछ शकतो नथी, कारण के स्वइपे परमाणु पूर्वादि केछ ओक
दिशामां संभद्ध छे, ओवां ज स्वइपे जे ते अन्य दिशाओ साथे पणु
संभद्ध होय, तो आ मान्यतामां ओवेो विलाग संलवी शकतो नथी के
परमाणुनेो आ प्रदेश पूर्वदिग्भाग साथे संभद्ध छे अने आ प्रदेश पश्चिम
दिग्भाग साथे संभद्ध छे, कारण के तेने तो निरंश इपे (ओकरूपे) स्वीक-
रवामां आओ छे, तेथी ओबुं मानवुं ओछओ के परमाणु सात प्रदेशनेो
स्पर्श करतुं होवाथी तेमां विविध रूपता होवाथी ते ओकरूप होछ शकतुं

ષટ્કદિકસમ્બન્ધકથનં વિરુદ્ધયતે, યદિ યેન સ્વરૂપેણ પરમાણુઃ પૂર્વાધન્યતરદિશયા સમ્બદ્ધસ્તદ્વિન્નમિત્તસ્વરૂપેણાપરદિગ્મિઃ સંબદ્ધયતે इत्युच्यते तर्हि परमाणोः षट् स्वरूपापत्त्या एकत्वं हीयते, इति वदन्ति तन्न सम्यक्।

પરમાણુર્દ્રવ્યતયા નિરંશ એવ, એક એવ, તથાપિ પરમાણોઃ પરિણામશક્તિ-રચિન્ત્યાઽસ્તીતિ તથાવિધપરિણામસદ્ભાવાદ્ દિક્ષટ્કેન સહ નૈરન્તર્યેણાવસ્થાનં સંભવતીતિ તસ્ય સપ્તસુ પ્રદેશેષુ સ્પર્શના કથનં નાનુપપન્નમિતિ ॥ સૂ૦ ૮૫ ॥

સકતા છે । યદિ એક રૂપના માનવે કે લિયે વિવિધ રૂપતારૂપ વિભાગ કા અભાવ હી હ્રષ્ટ રહ્યા જાવે તો ફિર ઉસમેં ષટ્કદિક છ દિશાઓંકા સંબંધ કથન વિરુદ્ધ પડતા છે । તાત્પર્ય હસકા યહ છે કિ પરમાણુ જિસ સ્વરૂપ સે પૂર્વ આદિ કિસી એક દિશા કે સાથ સંબદ્ધ છે ઉસકા વહ નિજરૂપ ભિન્ન છે ઓર અપર આદિ દિશાઓં કે સાથ સંબદ્ધ સ્વરૂપ ભિન્ન છે તો ફિર હસ પ્રકાર સ્વરૂપ મેં ભિન્નતા આને કે કારણ-છહ સ્વરૂપતા કી આપત્તિ કા પ્રસંગ હો જાને કે કારણ-ઉસમેં એકત્વ કી હીનતા હી આતી છે ।

અતઃ બૌદ્ધોં કા એસા કથન ઠીક નહીં છે- ક્યોં કિ પરમાણુ દ્રવ્ય-રૂપ હોને કે કારણ નિરંશ હી છે એક હી છે ફિરમી પરમાણુ કી પરિમાણ શક્તિ અચિન્ત્ય છે હસકા કારણ ઉસ પ્રકાર કે પરિણામ કે સદ્ભાવ સે છહ દિશાઓં કે સાથ ઉસકા નિરન્તર રૂપ અવસ્થાન સંભવિત છે । હસલિયે સાત પ્રદેશોં મેં સ્પર્શ ના કથન અઘટિત નહીં છે ॥ સૂ૦ ૮૫ ॥

નથી જો એકરૂપતા માનવાને માટે વિવિધ રૂપતા રૂપ વિભાગનો અભાવ જ ઈષ્ટ માનવામાં આવે, તો તેમાં છ દિશાઓ સાથે સંબદ્ધ હોવાનું કથન વિરુદ્ધ પડે છે આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે પરમાણુ જે સ્વરૂપે પૂર્વાદિ ઠાઈ એક દિશાની સાથે સંબદ્ધ છે, તેનું તે નિજરૂપ ભિન્ન છે અને પશ્ચિમ આદિ દિશાઓની સાથે સંબદ્ધ સ્વરૂપ પણ ભિન્ન હોય તો આ રીતે સ્વરૂપમાં ભિન્નતા આવવાને કારણે છ પ્રકારના સ્વરૂપો માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે અને તે કારણે તેમાં એકત્વનો અભાવ આવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

તેથી બૌદ્ધોની એ પ્રકારની માન્યતા સાચી નથી, કારણ કે પરમાણુ દ્રવ્ય રૂપ હોવાને કારણે નિરંશ જ છે-એક જ છે, છતાં પણ પરમાણુની પરિણામશક્તિ અચિન્ત્ય છે. તે કારણે તે પ્રકારના પરિણામના સદ્ભાવમાં છ દિશાઓની સાથે તેનું નિરંતર રૂપ અવસ્થાન સંભવિત છે. તેથી સાત દિશાઓમાં તેના સ્પર્શનું કથન અઘટિત (અનુચિત) નથી. ॥સૂ૦ ૮૫॥

उक्तं स्पर्शनाद्वारम्, इदानीं पञ्चमं कालद्वारमाह—

मूलम्—नेगमववहाराणं आणुपुव्वी दव्वाइं कालओ केव-
च्चिरं होई? एगं दव्वं पडुच्च जहणणेणं एगं समयं उक्कोसेणं
असंखेज्जं कालं, णाणादव्वाइं पडुच्च णियमा सव्वद्धा । अणा-
णुपुव्वी दव्वाइं अवत्तव्वग दव्वाइं च एवंचेव भाणियव्वाइं । सू. ८६।

भाषा—नेगमव्यवहारयोरानुपूर्वीद्रव्याणि कालतः कियच्चिरं भवन्ति? एकं
द्रव्यं प्रतीत्य जघन्येन एकं समयम्, उत्कर्षेण असंख्येयं कालम् । नाना द्रव्याणि
प्रतीत्य नियमात् सर्वाद्धा । अनानुपूर्वीद्रव्याणिवत्तव्यक द्रव्याणि च एवमेव
भणितव्यानि ॥ सू० ८६॥

स्पर्शना द्वार को कह कर अब सूत्रकार पाँचवें कालद्वार का कथन
करते हैं—“नेगमववहाराणं आणुपुव्वी दव्वाइं” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(नेगमववहाराणं आणुपुव्वी दव्वाइं) नेगम और व्यव-
हार इन दो नय संमत आनुपूर्वी द्रव्य (कालओ) काल की अपेक्षा से
(केवच्चिरं) कितने काल तक (होई) आनुपूर्वी रूप से रहते हैं? (एगं
दव्वं पडुच्च जहणणेणं एगं समयं)

उत्तर—आनुपूर्वी द्रव्य एक आनुपूर्वी की अपेक्षा को लेकर कम
से कम एक समय और (उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं) अधिक से
अधिक असंख्यात काल तक आनुपूर्वी रूप से रहता है । (णाणा-
दव्वाइं पडुच्च णियमा सव्वद्धा) तथा नाना आनुपूर्वी द्रव्यों की अपे-

स्पर्शनाद्वारं नु निश्चय करीने डवे सूत्रकार अनुगमना पाँचमां वेद
इय कालद्वारं नु कथन करे छे—

“नेगमववहाराणं आणुपुव्वी दव्वाइं” इत्यादि—

शब्दार्थ—(नेगमववहाराणं आणुपुव्वी दव्वाइं) नेगम अने व्यवहार,
आ ओ नयसंमत आनुपूर्वी द्रव्यो (कालओ) कालनी अपेक्षाओ (केवच्चिरं)
केटक्षा काल सुधी (होई) आनुपूर्वी इये रडे छे ?

उत्तर—(एगं दव्वं पडुच्च जहणणेणं एगं समयं) ओक आनुपूर्वी द्रव्यनी
अपेक्षाओ विचारवामां आवे तो ओक आनुपूर्वी द्रव्य ओछामां ओछा ओक
समय सुधी अने (उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं) वधारेमां वधारे असंख्यात काल
सुधी आनुपूर्वी इये रडे छे, (णाणादव्वाइं पडुच्च णियमा सव्वद्धा) तथा विविध
आनुपूर्वी द्रव्योनी अपेक्षाओ विचार करवामां आवे तो अनेक आनुपूर्वी
द्रव्योनी स्थिति सर्वकालनी डोय छे आ कथननो भावार्थ नीचे प्रमाणे छे.

ટીકા—‘ નેગમવ્યવહારાણં ’ इत्यादि—

नैगमव्यवहारसम्मतानि आनुपूर्वीद्रव्याणि कालतः=कालमाश्रित्य कियच्चिरं= कियन्तं कालं भवन्ति? । आनुपूर्वीत्वपर्यायेण कियत्कालम् अवतिष्ठन्ते? इति प्रष्टुराशयः । सूत्रे ‘द्वोई’ इत्येकवचनमार्पत्वात् उत्तरमाह—आनुपूर्वीद्रव्यम् एकं द्रव्यं प्रतीत्य=आश्रित्य जघन्यत एकं समयमवतिष्ठते, उत्कर्षतः असंख्येयं कालमवतिष्ठते । नानाद्रव्याणि=बहूनि आनुपूर्वीद्रव्याणि प्रतीत्य=आश्रित्य तु नियमत एषां सर्वाद्धा=सार्वकालिकी स्थितिर्भवति । अयं भावः—परमाणुद्वयादौ अपरैकादिपरमाणुमीलने सति अपूर्वं किंचिदानुपूर्वीद्रव्यमुत्पद्यते, ततः समयाद्ध्वं पुनरप्ये-

क्षा लेकर अनेक आनुपूर्वी द्रव्यों की स्थिति सार्वकालिकी है तात्पर्य इसका यह है कि आनुपूर्वी द्रव्य का आनुपूर्वी द्रव्य रूप में रहने का जो एक समय रूप काल कहा गया है, वह इस प्रकार से है कि—परमाणुद्वय आदि में दूसरे एक आदि परमाणुओं के मिलने पर एक कोई अपूर्व आनुपूर्वी द्रव्य उत्पन्न हो जाता है बाद में एक समय के अनन्तर उसमें से एक आदि परमाणु के छूट जाने पर वह आनुपूर्वी द्रव्य उस रूप से अपगत (नष्ट) हो जाता है । इसलिये एक आनुपूर्वी द्रव्य की, अपेक्षा से आनुपूर्वी रूप में रहने का काल जघन्य से एक समय कहा गया है । और जब वही एक आनुपूर्वीद्रव्य असंख्यात काल तक आनुपूर्वी द्रव्य रूप में रहकर एक आदि परमाणु से वियुक्त होना है तब उसकी अवस्थितिका उद्कृष्ट समय असंख्यात का कहा गया है । अवस्थितिहास—किसी भी एक

આનુપૂર્વી દ્રવ્યનો! આનુપૂર્વી દ્રવ્યરૂપે રહેવાનો જે એક સમય રૂપ કાળ કહ્યો છે તે આ પ્રકારે કહ્યો છે—

પરમાણુ દ્વયણુઆદિમાં (જે પરમાણુમાં) કોઈ એક આદિ અન્ય પરમાણુ મળવાથી કોઈ એક અપૂર્વ દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થઈ જાય છે ત્યાર બાદ એક સમય પછી તેમાંથી એક આદિ પરમાણુ વિયુક્ત (અલગ) થઈ જવાથી તે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય તે રૂપમાંથી અપગત (નષ્ટ) થઈ જાય છે એટલે કે તે રૂપે રહેતું નથી તે કારણે એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી રૂપે રહેવાનો કાળ ઓછામાં ઓછો એક સમયનો કહ્યો છે અને જ્યારે એજ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત કાળ સુધી આનુપૂર્વી દ્રવ્યરૂપે રહીને એક આદિ પરમાણુ રૂપે વિયુક્ત (અલગ) થઈ જાય છે ત્યારે તેની અવસ્થિતિનો ઉદ્કૃષ્ટ સમય અસંખ્યાત કાળનો કહ્યો છે. કોઈ પણ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યનો અવ-

કાઘણૌ વિયુક્તે સતિ તદાનુપૂર્વીદ્રવ્યમપગતં ભવતિ, અત એકમાનુપૂર્વીદ્રવ્યમધિ-
કૃત્ય જઘન્યત એકઃ સમયોઽવસ્થિતિકાલઃ । યદા તુ તદેવૈકમાનુપૂર્વીદ્રવ્યમસં-
ખ્યાતકાલં તદ્વાવેન સ્થિત્વાઽનન્તરોક્તસ્વરૂપેણ વિયુજ્યતે, તદા તસ્ય ઉત્કૃષ્ટતો
ઽસંખ્યેયોઽવસ્થિતિકાલઃ, નત્વનન્તોઽવસ્થિતિકાલઃ, ઉત્કૃષ્ટાયા અપિ પુદ્ગલ-
સંયોગસ્થિતેરસંખ્યેયકાલત્વાત્ । બહૂનિ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ આશ્રિત્ય તુ એપામાનુ-
પૂર્વીદ્રવ્યાણાં નિયમતઃ સર્વાદ્વા સ્થિતિર્બોધ્યા । યતો નાસ્તિ કશ્ચિત્તાદૃશઃ કાલો
યત્ર કાલેઽયં લોક આનુપૂર્વીદ્રવ્યરહિતો ભવેદિતિ ।

આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કા આનુપૂર્વીરૂપ મેં રહને કા કાલ અનન્ત નહીં હોતા
હે । ક્યોંકિ ઉત્કૃષ્ટ મી પુદ્ગલ સંયોગસ્થિતિ અસંખ્યાત કાલ કી હી
હોતી હે । અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા તો હન આનુપૂર્વીદ્રવ્યોં
કી સ્થિતિ નિયમતઃ સર્વ કાલકી હે । ક્યોંકિ લોક મેં એસા કોઈ
કાલ નહીં હે કિ જિસમેં યે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય નહીં હોં । (અણાણુપુવ્વી
દવ્વાઈ અવત્તવ્વગદવ્વાઈ ચ એવં ચેવ માણિયવ્વાઈ) અનાનુપૂર્વી
દ્રવ્યોં મેં ઔર અવત્તવ્વક દ્રવ્યોં મેં મી જઘન્ય ઔર ઉત્કૃષ્ટ રૂપ કાલ
એક દ્રવ્ય ઔર અનેક દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા લેકર પૂર્વોક્ત રૂપસે હી જાનના
ચાહિયે । તાત્પર્ય યહ હે કિ કોઈ એક પરમાણુ એક સમય તક અકેલા
રહકર બાદ મેં કિસી દૂસરે પરમાણુ સે સંશ્લિષ્ટ હો જાતા હે । હસ-
લિયે એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કી અપેક્ષા સે ડસ અનાનુપૂર્વી રૂપ એક દ્રવ્ય
કા અવસ્થિતિ કાલ જઘન્ય સે એક સમય કા ઔર જબ વહી એક પરમાણુ

સ્થિતિકાળ (આનુપૂર્વી રૂપે રહેવાનો કાળ) અનંત હોતો નથી, કારણ કે
ઉત્કૃષ્ટ પુદ્ગલસંયોગ સ્થિતિ પણ અમંજ્યાત કાળની જ હોય છે. અનેક
આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ તો તે આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની સ્થિતિ નિયમથી જ
સર્વકાલીન હોય છે, કારણ કે લોકમાં એવો કોઈ કાળ નથી કે જ્યારે
આનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ જ ન હોય.

(અણાણુપુવ્વીદવ્વાઈ અવત્તવ્વગદવ્વાઈ ચ એવં ચેવ માણિયવ્વ) અનાનુ-
પૂર્વી દ્રવ્યોમાં અને અવત્તવ્વક દ્રવ્યોમાં પણ એક દ્રવ્ય અને અનેક દ્રવ્યોની
અપેક્ષાએ પૂર્વોક્ત જઘન્ય કાળ અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ સમજી લેવો. આ કથનનો
ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે. કેઈ એક પરમાણુ એક સમય સુધી એકલું રહીને
ત્યાર બાદ કોઈ બીજા પરમાણુ સાથે સંશ્લિષ્ટ થઈ જાય છે તેથી એક
અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યનો અવસ્થિતિકાળ (અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપે રહેવાનો કાળ)
ઓછામાં ઓછો એક સમયનો કહ્યો છે, અને જ્યારે એજ એક પરમાણુ

एवमेव-अनानुपूर्वीद्रव्याणि अवक्तव्यकद्रव्याणि च वक्तव्यानि । आनु-
पूर्वीद्रव्येषु अवक्तव्यद्रव्येषु च जघन्यत उत्कृष्टतश्चापि पूर्वोक्त एवावस्थानकालः ।

अयं भावः-कश्चित्परमाणुरेकं समयमेकाकी स्थित्वा ततोऽन्येन परमाणुना
संश्लिष्टो भवति । अत्र एकमनानुपूर्वीद्रव्यमधिकृत्य जघन्यत एकः समयोऽवस्थिति-
कालः । स एवैकः परमाणु र्यदा असंख्यातं कालं तद्भावेन स्थित्वाऽन्येन परमाणुना
संश्लिष्यति, तदा उत्कृष्टतोऽसंख्येयोऽवस्थितिकालो भवति । नानाद्रव्याण्याश्रित्य
तु पूर्ववदेव सर्वाद्धा स्थितिर्विध्या ।

परमाणुद्वयलक्षणमवक्तव्यकद्रव्यमपि यदा समयमेकं संयुक्तं स्थित्वा ततो
वियुज्यते, तदवस्थमेव वा पुनरन्येन परमाणुना संयुज्यते, तदा तस्यावक्तव्यक
द्रव्यतया, एकममयलक्षणः कालस्तस्य जघन्यतोऽवस्थितिकालो बोध्यः । यदा तु

અસંખ્યાત કાલ તક અકેલે રહને કી સ્થિતિ મેં રહકર બાદ મેં કિસી
દૂસરે પરમાણુ સે સંશ્લિષ્ટ હો જાતા હૈ તબ ઉસકા અવસ્થિતિકાલ
ઉત્કૃષ્ટ સે અસંખ્યાત કાલ માના જાતા હૈ નાના દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા
સે इन अनानु पूर्वी द्रव्यों की अवस्थिति का समय सर्वकाल माना
गया है क्योंकि लोक में ऐसा कोईसाभी समय नहीं है कि जिसमें
ये अनानुपूर्वी द्रव्य न हों । एक परमाणुरूप द्रवरूप अवक्तव्यक द्रव्य
भी जब एक समय तक संयुक्त रह कर फिर वियुक्त हो जाता है तब
उसका अवस्थिति काल जघन्य से एक समय माना गया है, अथवा
जब वह उसी स्थिति में एक समय तक रहते हुए किसी और दूसरे
परमाणु से संयुक्त हो जाता है तब उसका अवस्थितिकाल जघन्य से एक
समय का माना गया है । और जब वही अवक्तव्यक द्रव्य असंख्यात

અસંખ્યાત કાળ સુધી એકલું રહીને ત્યાર બાદ કોઈ બીજા પરમાણુની સાથે
સંશ્લિષ્ટ થઈ જાય છે, ત્યારે તેનો અવસ્થિતિ કાળ અધિકમાં અધિક અસં-
ખ્યાત કાળનો મનાય છે વિવિધ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચારવામાં આવે તો
તે અનુપૂર્વી દ્રવ્યોનો અવસ્થિતિકાળ સર્વકાલીન માનવામાં આવ્યો છે,
કારણ કે લોકમાં એવો કોઈ સમય નથી કે જ્યારે આ અનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું
અસ્તિત્વ જ ન હોય.

જો પરમાણુ રૂપ એક અવક્તવ્યક દ્રવ્ય પણ જ્યારે એક સમય સુધી
સંયુક્ત રહીને ત્યાર બાદ વિલક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે તેનો જઘન્ય અવસ્થિતિ
કાળ એક સમયનો માનવામાં આવે છે અથવા જ્યારે તે એજ સ્થિતિમાં
એક સમય સુધી રહીને ત્યાર બાદ કોઈ એક બીજા પરમાણુ સાથે સંશ્લિષ્ટ

તદેવાવક્તવ્યકદ્રવ્યં અસંખ્યાતં કાલં તદ્ભાવેન સ્થિત્વા વિઘટતે, તદવસ્થમેવ વા-
પુનરન્યેન પરમાણુના સંશ્લિષ્યતિ, તદા ઉત્કૃષ્ટતો અવક્તવ્યકદ્રવ્યતયા અસંખ્યાત-
કાલસ્તદવસ્થિતિકાલો બોધ્યઃ । નાનાદ્રવ્યાણ્યાશ્રિત્ય તુ પૂર્વવત્ સર્વાદ્વાડવ-
સ્થિતિકાલો બોધ્યઃ ॥સૂ૦ ૮૬॥

સમ્પતિ પઠમન્તરદ્વારમાહ—

મૂલમ્—ળેગમવવહારાણં આણુપુઘ્વીદઘ્વાણં અંતરં કાલઓ
કેવચ્ચિરં હોર્દે? ઇગં દઘ્વં પઘ્વુચ્ચ જહન્નેણં ઇગં સમયં ઉક્કોસેણં
અણંતં કાલં, નાનાદઘ્વાઈં પઘ્વુચ્ચ ણત્થિ અંતરં । ળેગમવવહા-
રાણં અણાણુપુઘ્વીદઘ્વાણં અંતરં કાલઓ કેવચ્ચિરં હોર્દે? ઇગં
દઘ્વં પઘ્વુચ્ચ જહણેણં ઇગં સમયં ઉક્કોસેણં અસંસેજ્જં કાલં,
નાનાદઘ્વાઈં પઘ્વુચ્ચ ણત્થિ અંતરં । ળેગમવવહારાણં અવત્તગ-

કાલ તક તદ્ભાવ સે સ્થિત રહકર ફિર વિઘટિત હો જાતા હૈ, અથવા
જબ વહ ઉસી સ્થિતિ મેં અસંખ્યાત કાલ તક રહતા હુઆ વાદ મેં
કિસી દૂસરે પરમાણુ સે સંશ્લિષ્ટ હો જાતા હૈ તવ ઉત્કૃષ્ટ સે ઉસકા
અવક્તવ્યક દ્રવ્ય રૂપ સે અવસ્થિતિ કાલ અસંખ્યાત કાલ પ્રમાણ માના
જાતા હૈ । નાના અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા ઇન અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં
કા અવસ્થિતિ કાલ સર્વકાલિક માના ગયા હૈ । ક્યોંકિ લોક મેં ઇસા
કોઈ બી સમય નહીં હૈ કિ જિસમેં ઇનકી અવસ્થિતિ ન હો ॥સૂ૦ ૮૬॥

થઈ જાય છે ત્યારે તેનો અવસ્થિતિ કાળ જઘન્યની અપેક્ષાએ એક સમયનો
ગણાય છે, અને જ્યારે તે અવક્તવ્યક દ્રવ્ય અસંખ્યાત કાળ સુધી એજ
સ્થિતિમાં રહીને ત્યાર બાદ વિઘટિત (વિભક્ત) થઈ જાય છે, એટલે કે જ્યારે
તે એજ સ્થિતિમાં અસંખ્યાત કાળ સુધી રહે છે અને ત્યાર બાદ કોઈ બીજા
પરમાણુ સાથે સંશ્લિષ્ટ (સંયુક્ત) થઈ જાય છે, ત્યારે તેનો અવક્તવ્યક
દ્રવ્યરૂપે રહેવાનો કાળ (અવસ્થિતિ કાળ) અધિકમાં અધિક અસંખ્યાત કાળ-
પ્રમાણુ માનવામાં આવ્યો છે

વિવિધ અવક્તવ્યક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ તે અવક્તવ્યક દ્રવ્યોનો અવ-
સ્થિતિ કાળ (અવક્તવ્યક દ્રવ્યરૂપે રહેવાનો સમય) સર્વકાલીન કહ્યો છે. એટલે
કે એવો કોઈ પણ સમય નથી કે જ્યારે તેમની અવસ્થિતિ (અસ્તિત્વ) જ
ન હોય. ॥ સૂ૦ ૮૬ ॥

દઘ્વાણં અંતરં કાલઑ કેવચ્ચિરં હોઈ ? એગં દઘ્વં પઙ્કુચ્ચ જહન્નેણં એગં સમયં ઉક્કોસેણં અણંતં કાલં, નાણાદઘ્વાઈં પઙ્કુચ્ચ ણત્થિ અંતરં ॥સૂ૦ ૮૭॥

છાયા — નૈગમવ્યવહારયોરાનુપૂર્વી દ્રવ્યાણામન્તરં કાલતઃ કિયચ્ચિરં ભવતિ ? એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય જગ્ન્યેન એકં સમયમ્, ઉત્કર્ષેણ અનન્તં કાલમ્, નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય નાસ્તિ અન્તરમ્ । નૈગમવ્યવહારયોરાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણામ્ અન્તરં કાલતઃ કિયચ્ચિરં ભવતિ ? એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય જગ્ન્યેન એકં સમયમ્, ઉત્કર્ષેણ અસંખ્યેયં

અથ સૂત્રકાર અન્તરદ્વારકી પ્રરૂપણા કરતે હૈં

“જેગમવવહારાણં” ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ-પ્રશ્ન- (જેગમવવહારાણં આણુપુઞ્વીદઘ્વાણં અંતરં કાલઑ કેવચ્ચિરં હોઈ)

પ્રશ્ન-નૈગમ વ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કા વ્યવધાન કાલ કી અપેક્ષા કિતને કાલ કા હોતા હૈ ? અર્થાત્ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વી સ્વરૂપ કા પરિત્યાગ કરકે પુનઃ ઉસ આનુપૂર્વી સ્વરૂપ કો જિતને કાલ કે વ્યવધાન સે પ્રાપ્ત કરતે હૈં ઉસ કાલ વ્યવધાન કા નામ અર્થાત્ વિરહ કાલ કા નામ અંતર હૈ । યહાં અંતર યહ કાલ કી અપેક્ષા સે શિષ્ય ને પૂછા હૈ । ક્યોંકિ અંતર ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા સે બી હોતા હૈ । હસીલિયે યહાં ઉસ ક્ષેત્ર ગત અંતર કે પરિહારાર્થ કાલ પદ કા પ્રયોગ સૂત્રકાર ને કિયા હૈ ।

હવે સૂત્રકાર અન્તરદ્વારની પ્રરૂપણા કરે છે-“જેગમવવહારાણં” ઇત્યાદિ-

શબ્દાર્થ-પ્રશ્ન-(જેગમવવહારાણં આણુપુઞ્વીદઘ્વાણં અંતરં કાલઑ કેવચ્ચિરં હોઈ ?) નૈગમ અને વ્યવહાર, આ બન્ને નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યનું વ્યવધાન (અંતરવિરહમાળ) કાળની અપેક્ષાએ કેટલા કાળનું હોય છે ? આનુપૂર્વી દ્રવ્ય આનુપૂર્વી સ્વરૂપને ત્યાગ કર્યા બાદ ફરીથી તે આનુપૂર્વી દ્રવ્યરૂપ સ્વરૂપને જેટલા કાળના વ્યવધાન (અંતર) બાદ પ્રાપ્ત કરે છે, તે વ્યવધાન કાળનું નામ અથવા વિરહકાળનું નામ અંતર છે અહીં શિષ્યે કાળની અપેક્ષાએ તે અંતરના વિષયમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પણ અંતર હોઈ શકે છે, પણ અહીં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અંતર પૂછ્યું નથી અહીં તો કાળની અપેક્ષાએ અંતર પૂછ્યું છે. તેથી જ અહીં “કાલઑ કેવચ્ચિરં” આ સૂત્રપાઠ મૂક્યો છે.

कालम्, नानाद्रव्याणि प्रतीत्य नास्ति अन्तरम्। नैगमव्यवहारयोरवक्तव्यकद्रव्या-
णाम् अन्तरं कालतः कियच्चिरं भवति ? एकं द्रव्यं प्रतीत्य जघन्येन एकं समयम्,
उत्कर्षेण अनन्तं कालम्, नानाद्रव्याणि प्रतीत्य नास्ति अन्तरम् ॥सू० ८७॥

टीका—‘ नैगमव्यवहाराणं ’ इत्यादि—

नैगमव्यवहारसम्मतानाम् आनुपूर्वीद्रव्याणाम् अन्तरं=व्यवधानं कालतः=
कालमाश्रित्य कियच्चिरं=कियत्कालावधि भवति ?। क्षेत्रतोऽप्यन्तरं भवत्यतस्त-
द्रव्यवच्छेदाय प्राह—‘ कालो केवच्चिरं ’ इति। आनुपूर्वीद्रव्याणाम् आनुपूर्वी
स्वरूपतां परित्यज्य पुनस्तत्प्राप्ति र्यावता कालेन भवति स किं परिमाणः कालो
भवतीति प्रश्नः। उत्तरमाह—एकं द्रव्यं प्रतीत्य=आश्रित्य जघन्यत एकं समयमन्त-
रम्, उत्कर्षतस्तु अनन्तं कालमन्तरम्। नानाद्रव्याणि प्रतीत्य तु अन्तरं नास्ति।
अयं भावः—व्यणुकचतुरणुकादीनां मध्ये किमप्यानुपूर्वीद्रव्यं विश्रसापरिणामात्
प्रयोगपरिणामाद् वा खण्डशो वियुज्य परित्यक्तानुपूर्वीभावं संजातम्। पुनस्तत्
एकसमयाद्ध्वं विश्रसादिपरिणामात् पुनस्तैरेव परमाणुभिस्तथैव निष्पन्नम्। इत्थं

उत्तर—(एकं द्रव्यं पडुच्च जहण्णेणं एकं समयं, उक्कोसेणं अणंतं-
कालं) एक आनुपूर्वी द्रव्य की अपेक्षा जघन्य अंतर एक समय का
और उत्कृष्ट अंतर अनंत काल का है (नाणा दव्वाइं पडुच्च णत्थिं
अंतरं) तथा नाना द्रव्यों की अपेक्षा अंतर नहीं है। इस कथन का
भाव यह है कि व्यणुक, चतुरणुक आदि आनुपूर्वी द्रव्य में से कोई
एक आनुपूर्वी द्रव्य स्वाभाविक अथवा प्रायोगिक परिणामन से खंड
खंड होकर आनुपूर्वी पर्याय से रहित हो गया अब पुनः वही द्रव्य
एक समय के बाद स्वाभाविक आदि परिणाम के निमित्त से उन्हीं

उत्तर—(एकं द्रव्यं पडुच्च जहण्णेणं एकं समयं उक्कोसेणं अणंतं कालं)
એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઓછામાં ઓછું અંતર (વિરહકાળ) એક
સમયનું અને વધારેમાં વધારે અંતર અનંત કાળનું હોય છે. (નાના દવ્વાઈં પડુચ્ચ ણત્થિં
પડુચ્ચ ણત્થિ અંતરં) તથા વિવિધ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચારવામાં આવે તો
એવા અંતરનો સદ્ભાવ જ નથી. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—
ત્રણ આણુવાળું, ચાર આણુવાળું આદિ આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાંથી કોઈ એક આનુ-
પૂર્વી દ્રવ્ય સ્વાભાવિક અથવા પ્રાયોગિક પરિણમન વડે ખંડે ખંડ થઈ જઈને
આનુપૂર્વી પર્યાયથી રહિત થઈ ગયેલું હવે એજ દ્રવ્ય એક સમય બાદ ફરીથી
સ્વાભાવિક આદિ પરિણમન દ્વારા એજ પરમાણુઓના સંયોગથી એજ આનુપૂર્વી

ચ એકં દ્રવ્યમાશ્રિત્યાનુપૂર્વીત્વસ્ય પરિત્યાગે પુનર્લાભે ચ સતિ મધ્યે યોઽન્તરઃ સ જઘન્યત એકસમયાત્મકો વોધ્યઃ, ઉત્કૃષ્ટતસ્તુ અન્તરમનન્તકાલં ભવતિ । તથાહિ તદેવ વિવક્ષિતં કિમપ્યાનુપૂર્વીદ્રવ્યં પૂર્વવદેવ ભિન્નમ્, તતસ્તે પરમાણ્વોઽન્યેષુ પરમાણુદ્વયણુત્રયણુકપ્રભૃતિષુ અનન્તાણુકસ્કન્ધપર્યન્તેષુ પ્રતિસ્થાનમુત્કૃષ્ટાં સ્થિતિમનુભવન્તઃ પર્યટન્તિ । इत्थं पर्यटनं कृत्वा कालस्यानन्तत्वाद् विश्रसादिपरिणामतः पुनर्यदा तैरेव परमाणुभिस्तदेव विवक्षितमानुपूर्वीद्रव्यं जायते तदा उत्कृष्टतोऽनन्त

પરમાણુઓં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હો ગયા-વિવક્ષિત આનુપૂર્વી રૂપ થન ગયા । इस प्रकार एक आनुपूर्वी द्रव्य को आश्रित करके आनुपूर्वी स्वरूप के परित्याग हो जाने पर और पुनः उसी स्वरूप में आने पर बीच में जो अन्तर पड़ा वह जघन्य से एक समय का पड़ा-इस प्रकार यह एक समय का अन्तर जानना चाहिये । तथा उत्कृष्ट से अन्तर अनंत काल का, इस प्रकार से अजाता है कि कोई एक विवक्षित आनुपूर्वी द्रव्य पूर्वोक्त रूप से आनुपूर्वी पर्याय से रहित हो गया । इस प्रकार निर्गत वे परमाणु अन्य द्व्यणुक त्र्यणुक आदि से लेकर अनन्त स्कंध पर्यन्त रूप अनन्त स्थानों में प्रत्येक उत्कृष्ट काल की स्थिति का अनुभव करते हुए संश्लिष्ट रहे । इस प्रकार प्रत्येक द्व्यणुक आदि अनन्त स्थानों में अनंत काल तक संश्लिष्ट होते २ अनन्त काल समाप्त होने पर जब उन्हीं परमाणुओं द्वारा वही विवक्षित आनुपूर्वी द्रव्य पुनः निष्पन्न हो जावे तब यह अनंत काल का उत्कृष्ट अंतर

રૂપ બની જાય છે. આ રીતે એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યના આનુપૂર્વી સ્વરૂપનો પરિત્યાગ થઈ ગયા બાદ ફરીથી એજ સ્વરૂપમાં આવી જવામાં જે કાળનો આંતરો પડે છે તે કાળના આંતરો રૂપ જઘન્ય અંતર એક સમયનું સમજવું ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ જે અનંત કાળનું અંતર કહ્યું છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે-ધારો કે કોઈ એક વિવક્ષિત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય પૂર્વોક્ત રૂપે આનુપૂર્વી પર્યાયથી રહિત થઈ ગયું છે. આ રીતે વિભક્ત થયેલાં તે પરમાણુઓ અન્ય જે આણુવાળા, ત્રણ આણુવાળા વગેરેથી લઈને અનંત પર્યન્તના આણુવાળા સ્કન્ધ રૂપ અનંત સ્થાનોમાંની પ્રત્યેક સ્થાનમાં ઉત્કૃષ્ટ કાળની સ્થિતિનો અનુભવ કરતાં થકા સંશ્લિષ્ટ રહ્યા. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક દ્વ્યણુક આદિ અનંત સ્થાનોમાં અનંત કાળ સુધી સંશ્લિષ્ટ રહ્યા બાદ એટલે કે એ સ્વરૂપમાં રહેતાં રહેતાં અનંત કાળ વ્યતીત થઈ ગયા બાદ એજ પરમાણુઓ દ્વારા બીજા વિવક્ષિત આનુપૂર્વી દ્રવ્યનું ફરીથી નિર્માણ થઈ જાય છે, ત્યારે એમ

कालमन्तरं भवति । नानाद्रव्याण्याश्रित्य त्वन्तरं न भवति । यतो नास्ति कश्चित् स कालो यत्र सर्वाण्यानुपूर्वीद्रव्याणि युगपदानुपूर्वीभावं परित्यजन्ति, लोकेऽनन्तानन्तानुपूर्वीद्रव्याणां सर्वदा विद्यमानत्वात्, अतो नानाद्रव्यापेक्षयाऽन्तरं नास्तीति ।

तथा—नैगमव्यवहारसम्मतानामनानुपूर्वीद्रव्याणां कालतः कियच्चिरमन्तरं भवतीति प्रश्नः । उत्तरमाह—‘एगं दव्वं’ इत्यादि । एकं द्रव्यमाश्रित्य जघन्यत एकं समयमनानुपूर्वीद्रव्याणामन्तरं भवति, उत्कर्षतोऽसंख्येयं कालमन्तरं भवति । नाना-

होता है । नाना आनुपूर्वी द्रव्यों की अपेक्षा जो काल का अन्तर नहीं कहा गया है, सो उसका कारण यह है कि लोक में ऐसा कोई सा भी काल नहीं कि जिस में समस्त आनुपूर्वी द्रव्य अपने आनुपूर्वी स्वभाव का एक साथ परित्याग कह देते हो । क्यों कि लोक में अनंतानंत आनुपूर्वी द्रव्य सर्वदा विद्यमान रहते हैं । इसलिये नाना आनुपूर्वी द्रव्यों की अपेक्षा से अन्तर नहीं आ सकता है । (नैगमव्यवहारणं अणानुपूर्वीदव्वाणं अन्तरं कालओ केवच्चिरं होई ?)

प्रश्न—नैगम व्यवहारनय संमत अनानुपूर्वी द्रव्यों का व्यवधान काल की अपेक्षा कितने काल का होता है ?

उत्तर—(एगं दव्वं पडुच्च जहणणेणं एगं समयं, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं नाणादव्वाहं पडुच्च णत्थि अंतरं) अनानुपूर्वी द्रव्यों का विरह काल एक अनानुपूर्वी द्रव्य की अपेक्षा से जघन्य एक समय का और

थवाभां अनंत काणनुं उत्कुट अंतर पडी जय छे. ओटले के आनुपूर्वी पर्यायने। परित्याग करी आठ करी आनुपूर्वी पर्यायभां आवी जवामां अनंत काणनुं व्यवधान (अंतरा) पडी जय छे. “विविध द्रव्योनी अपेक्षाओ काणनुं अंतर छे न नही,” आ प्रकारना कथननुं कारण ओ छे के दोकभां ओवो कोई पणु समय नथी के ज्यारे समस्त आनुपूर्वी द्रव्यो पोताना आनुपूर्वी स्वभावने। ओक साथे परित्याग करी देतां होय, कारण के दोकभां अनंतानंत आनुपूर्वी द्रव्यो सर्वदा विद्यमान रहे छे, तेथी विविध आनुपूर्वी द्रव्योनी अपेक्षाओ काणने। अंतरा न पडी शकने। नथी.

प्रश्न—(नैगमव्यवहारणं अणानुपूर्वीदव्वाणं अन्तरं कालओ केवच्चिरं होई ?) नैगम अने व्यवहार नयसंमत अनानुपूर्वी द्रव्योनुं व्यवधान (अंतर—विरह-काण) काणनी अपेक्षाओ केटला काणनुं होय छे ?

उत्तर—(एगं दव्वं पडुच्च जहणणेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं नाणादव्वाहं पडुच्च णत्थि अंतरं) अनानुपूर्वी द्रव्यने। विरहकाण ओक

દ્રવ્યાણ્યાશ્રિત્ય તુ નાસ્તિ અન્તરમિતિ । અયમાશયઃ—યદા પરમાણુસ્વરૂપં કિમપ્ય-
નાનુપૂર્વીદ્રવ્યમ્, અન્યેન પરમાણુના દ્વચણુકત્ર્યણુકાદિના વા એકં સમયં સંશ્લિષ્ય
સમયાદૂર્ધ્વં પુનર્વિશ્લિષ્ટં ભવતિ, તદૈકદ્રવ્યાપેક્ષયા જઘન્યત એકં સમયમન્તરં ભવતિ ।
યદા તુ તદેવાનાનુપૂર્વીદ્રવ્યં પરમાણુદ્વચણુકત્ર્યણુકાદિના કેનચિદ્ દ્રવ્યેણ સહ
સંયુજ્યતે, સંયુક્તં ચાસંખ્યેયં કાલં સ્થિન્વા તતો વિયુજ્ય પુનઃ પૂર્વવદનાનુપૂર્વીત્વં
લભતે । इत्यमेकं द्रव्यमाश्रित्य उत्कृष्टतोऽसंख्येयकालमन्तरं भवतीति ।

ઉત્કૃષ્ટ અન્તર અસંખ્યાત કાલ કા હોતા હૈ । નાના અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો
કી અપેક્ષા સે કોઈ અન્તર નહીં હૈ । તાત્પર્ય હસકા હસ પ્રકાર સે હૈ કિ
જબ કોઈ ભી પરમાણુરૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અન્ય કિસી દૂસરે પરમાણુ
કે સાથ અથવા દ્વચણુક ત્ર્યણુક આદિ કે સાથ એક સમય તક સંશ્લિષ્ટ
હોકર વાદ મેં ઉસસે વિયુક્ત વિશ્લિષ્ટ-હો જાતા હૈ તબ એક અનાનુ-
પૂર્વી દ્રવ્ય કી અપેક્ષા જઘન્ય એક સમય કા અન્તર હોતા હૈ । ઓર જબ
વહી અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપ પરમાણુ કિસી દ્વચણુક ત્ર્યણુક આદિ કે સાથ
સંયુક્ત હો જાતા હૈ ઓર અસંખ્યાત કાલ તક સંયુક્ત રહ કર ફિર
ઉસસે વિયુક્ત હોતા હૈ, તો હસ પ્રકાર પુનઃ ઉસે અનાનુપૂર્વી રૂપ મેં આને
પર યહ દ્રવ્ય કી અપેક્ષા ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાલ કા અન્તર હોતા હૈ ।

અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઓછામાં ઓછો એક સમયનો અને વધારેમાં
વધારે અસંખ્યાત કાળનો હોય છે વિવિધ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ
વિચાર કરવામાં આવે તો વ્યવધાન (વિરહકાળ-અંતર)નો સદ્ભાવ જ નથી.
આ કથનનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે પ્રમાણે છે—જ્યારે કોઈ પરમાણુ રૂપ અનાનુ-
પૂર્વી દ્રવ્ય કોઈ બીજા પરમાણુની સાથે અથવા દ્વચણુક, ત્રિચણુક આદિ
સ્કંધોની સાથે એક સમય સુધી સંશ્લિષ્ટ (સંયુક્ત) રહીને તેનાથી વિયુક્ત
(વિલગ્ન) થઈ જાય છે ત્યારે એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઓછામાં
ઓછા સમયનું અંતર (વ્યવધાન) પડી જાય છે. અને એજ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય
રૂપ પરમાણુ જ્યારે કોઈ દ્વચણુક, ત્રિચણુક આદિ સ્કંધોની સાથે સંશ્લિષ્ટ
થઈને અસંખ્યાત કાળ સુધી એજ સ્થિતિમાં રહીને ફરીથી તેમાંથી વિયુક્ત
(વિલગ્ન) થઈ જાય છે, અને ફરીથી અનાનુપૂર્વી રૂપે નિષ્પન્ન થઈ જાય છે,
તો આ પ્રકારે અનાનુપૂર્વીના પરિત્યાગથી લઈને અનાનુપૂર્વીના પુનઃ નિર્મા-
ણમાં વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળનું અંતર પડે છે આ ઉત્કૃષ્ટ અંતર
એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, એમ સમજવું.

ननु अनानुपूर्वीद्रव्यं यदाऽनन्तानन्तपरमाणुप्रचितस्कन्धेन सह संयुज्यते, तत्संयुक्तं चासंख्येयं कालमवतिष्ठते, ततोऽसौ स्कन्धोभिद्यते । भिन्ने च तस्मिन् स्कन्धे यस्तस्माल्लघुःस्कन्धो भवति, तेनापि सह संयुक्तमसंख्यातं कालमवतिष्ठते, पुनस्तस्मिन्नपि स्कन्धे भिद्यमाने यस्तस्माल्लघुतरः स्कन्धो भवति तेनापि लघुतरेण स्कन्धेन सह संयुक्तमसंख्येयं कालमवतिष्ठते, इत्येवं क्रमेण पुनस्तस्मिन्नपि भिद्यमाने स्कन्धे यस्तस्माल्लघुतमः स्कन्धो भवति, तेनापि-संयुक्तमसंख्येयं कालमवतिष्ठते, इत्येवं तत्र भिद्यमाने क्रमेण कदाविदनन्ता अपि स्कन्धा संभ-

शंका-जब एक अनानुपूर्वीं द्रव्य अनन्तानन्त परमाणुओं के प्रचय रूप से संयुक्त होता है और वह उसके साथ संयुक्त अवस्था में असंख्यात काल तक रहता है और बाद में जब यह स्कंध भेद को प्राप्त होता है-अर्थात् टूटता है-तब उससे जो लघुस्कंध उत्पन्न होता है, उसके साथ भी यह परमाणु रूप अनानुपूर्वीं द्रव्य असंख्यात काल तक संयुक्त रहता है । बाद में जब वह भी स्कंध भेद को प्राप्त होता है-तब उससे भी एक लघुतर स्कंध उत्पन्न हो जाता है । और उस लघुतर स्कंध के साथ भी यह असंख्यात काल तक संयुक्त रहता है । इस प्रकार के क्रम से जब वह लघुतर स्कंध भी भेद प्राप्त हो जाता है-तब उससे भी एक लघुतम स्कंध उत्पन्न हो जाता है । और यह परमाणु रूप अनानुपूर्वीं द्रव्य उस लघुतर स्कंध के साथ भी असंख्यात काल

शंका-ज्यादे એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અનંતાનંત પરમાણુઓના પ્રચય રૂપ સ્કંધ સાથે સંયુક્ત થાય છે અને તે તેની સાથે સંયુક્ત અવસ્થામાં અસંખ્યાત કાળ સુધી રહ્યા બાદ જ્યારે તે સ્કંધ વિલકત થઈ જાય છે ત્યારે તેમાંથી કોઈ લઘુસ્કંધ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. તે લઘુસ્કંધની સાથે પણ તે પરમાણુ રૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત કાળ સુધી સંયુક્ત રહે છે. ત્યારબાદ જ્યારે તે સ્કંધ પણ વિલકત થઈ જાય છે ત્યારે તેમાંથી કોઈ લઘુસ્કંધ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તે લઘુસ્કંધની સાથે પણ તે પરમાણુ રૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત કાળ સુધી સંયુક્ત રહે છે. ત્યાર બાદ જ્યારે તે સ્કંધ પણ વિલકત થઈ જાય છે ત્યારે તેમાંથી પણ એક લઘુતર સ્કંધ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, અને તે લઘુતર સ્કંધ સાથે પણ તે પરમાણુ રૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત કાળ સુધી સંયુક્ત રહે છે ત્યાર બાદ તે લઘુતર સ્કંધ પણ વિલકત થઈ જાય છે અને તેમાંથી પણ એક લઘુતમ સ્કંધ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. આ પરમાણુ રૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય તે લઘુતમ સ્કંધની સાથે પણ અસંખ્યાત કાળ સુધી સંશ્લિષ્ટ (સંયુક્ત) રહે

વેયુઃ, તત્ર પ્રત્યેકસ્મિન્ સ્કન્ધે સંયુક્તમનાનુપૂર્વીદ્રવ્યં યદા યથોક્તામસંખ્યેયકાલં સ્થિતિમનુભૂય એકાકિ ભવતિ, તદા તસ્ય યથોક્તાનન્તસ્કન્ધસ્થિત્યપેક્ષયાઽનન્તમપિ કાલમન્તરં ભવતિ । તતઃ કથમુક્તમસંખ્યેયં કાલમેવાન્તરમ્ ? इति चेत्, उच्यते-

यदि संयुक्तः परमाणुरनन्तं कालं तिष्ठेत्तदा भवदुक्तमुचितं स्यात्, परन्तुवेवं नास्ति, एतत्सूत्रप्रामाण्यात् व्याख्याप्रज्ञप्त्यादि सूत्रप्रामाण्याच्च परमाणुसंयोग-

તક સંશ્લિષ્ટ રહતા હૈ । હસ પ્રકાર ક્રમ ૨ સે ડન ૨સ્કંધોં કૈ ટૂટને પર કદાચિત્ અનંત મી સ્કંધ સંભવિત હોતૈ હૈ-હસ પ્રકાર અનંત સ્કન્ધોં મૈ સે પ્રત્યેક સ્કંધ કૈ સાથ સંયુક્ત વહ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય, જબ અસંખ્યાત કાલ કી અપની સ્થિતિ કી સમાપ્ત કર એકાકી રૂપ મૈ આજાતા હૈ-અર્થાત્ પૂર્વ કી અનાનુપૂર્વી રૂપ એક પરમાણુ અવસ્થા કી પ્રાપ્તકર લેતા હૈ-તબ ડસકા હન પૂર્વોક્ત અનન્ત સ્કંધોં મૈ રહને રૂપ સ્થિતિ કી અપેક્ષા સે અનન્ત કાલ કા મી અન્તર હો જાતા હૈ । તબ ફિર સૂત્રકાર ને યહાં પર એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યકા કાલ કી અપેક્ષા લેકર અસંખ્યાત કાલ કા હી અન્તરવ્યો કહા હૈ ?

ઉત્તર-યહ શંકાકાર કૈ દ્વારા પ્રદર્શિત અનન્ત કાલ કા અન્તરતબ સંગત વૈઠ સકતા હૈ કિ જબ પરમાણુ સંયુક્ત હોકર અનંત કાલ તક દ્રવ્યણુકાદિ અનંત સ્કંધોં કૈ સાથ રહતા હો । પરન્તુ હસ સૂત્ર કી પ્રમા-

છે આ રીતે ક્રમે ક્રમે તે તે સ્કંધો વિમુક્ત થતા રહે છે. આ પ્રકારે તો ક્યારેક અનંત સ્કંધ પણ સંભવી શકે છે આ અનંત સ્કંધોમાંના પ્રત્યેક સ્કંધની સાથે અસંખ્યાત-અસંખ્યાત કાળ સુધી સંયુક્ત રહીને જ્યારે તે પરમાણુ રૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય પૂર્વની પોતાની સ્થિતિમાં આવી જાય છે-એટલે કે અનાનુપૂર્વી રૂપ પરમાણુ અવસ્થાને ફરી પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તો પૂર્વોક્ત અનંત સ્કંધોમાં રહેલા રૂપ સ્થિતિની અપેક્ષાએ તો અનંત કાળનું અંતર પણ પડી જાય છે છતાં સૂત્રકારે અહીં શા માટે એવું કથન કર્યું છે કે એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યનો વિરહકાળ અસંખ્યાત કાળનો હોય છે ? એટલે કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપ અવસ્થાનો ત્યાગ કર્યા બદ ફરી એજ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાં અસંખ્યાત કાળનું, અંતર પડે છે એમ શા માટે કહ્યું છે ? અનંત કાળનું અંતર પડે છે, એવું કેમ કહ્યું નથી ?

ઉત્તર-શંકાકર્તા દ્વારા પ્રદર્શિત અનંત કાળનું અંતર ત્યારે જ સંગત બની શકે કે જ્યારે તે પરમાણુ દ્રવ્યણુક આદિ અનંત સ્કંધોની સાથે સંયુક્ત થઈને અનંત કાળ સુધી રહેતું હોય, પરન્તુ આ સૂત્રની પ્રમાણુતાથી અને

સ્થિતેરુત્કૃષ્ટતોઽસંખ્યેયકાલત્વાવગમાત્, અતોઽસંખ્યેયં કાલમન્તરં વોધ્યમ્ ।
નાનાદ્રવ્યાણ્યાશ્રિત્ય તુ અન્તરં ન ભવતીતિ ।

તથા-નૈગમવ્યવહારસમ્મતાનાં દ્વિપદેશિકસ્કન્ધરૂપાણામવક્તવ્યકદ્રવ્યાણાં
કાલતઃ કિયચ્ચિરમન્તરં ભવતીતિ પ્રશ્નઃ ।

ઉત્તરમાહ-‘એમં દવ્વં’ इत्यादि । एकं द्रव्यमाश्रित्य जघन्यत एकं
समयमन्तरम्, उत्कृष्टतोऽनन्तं कालमन्तरं भवति । नानाद्रव्याण्यश्रित्य तु
अन्तरं नास्तीति ।

ળતાં સે ઔર વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિ આદિ સૂત્રોં કી પ્રમાણતા સે પરમાણુ કી
સંયુક્ત અવસ્થા કી સ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ રૂપ સે અસંખ્યાત કાલ તક કી હી
કહી ગઈ હૈ । અતઃ સૂત્ર કથિત અસંખ્યાત કાલ કા હી ઉત્કૃષ્ટ અન્તર
જાનનાં ચાહિયે । તથા નાના અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા અન્તર નહીં
હોતા હૈ । ક્યોં કિ લોક મે એસા કોઈ મી કાલ નહીં હૈ કિ જિસ કાલ
મેં કોઈ ન કોઈ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય ન રહે । ‘ નૈગમવ્યવહારાણં અવત્તગ-
દવ્વાણં અંતરં કાલઓ કેવચ્ચિરં હોઈ ? ’

પ્રશ્ન- નૈગમવ્યવહારનયસંમત અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં અપની અવક્ત-
વ્યક અવસ્થા કા પરિત્યાગ કરદેનેપર ઔર પુનઃ ઉસી સ્થિતિ મેં આને
પર કાલકી અપેક્ષા કિતના વિરહ કાલ હૈ । ?

ઉત્તર-(એમં દવ્વં પહુચ્ચ જહન્નેણં એમં સમયં ઉક્કોસેણં અણંતં કાલં

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિ આદિ સૂત્રોની પ્રમાણતાથી પરમાણુની સંયુક્ત અવસ્થામાં
રહેવાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાળ પર્યન્તની જ કહી છે તેથી-સૂત્રક-
થિત અસંખ્યાત કાળતું જ ઉત્કૃષ્ટ અંતર સમજવું બોધ્યે.

“વિવિધ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અંતર હોતું નથી,”
આ પ્રકારના કથનતું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—

લે કમાં એવો કોઈ પણ કાળ નથી કે જે કાળે કોઈને કોઈ અનાનુ-
પૂર્વી દ્રવ્યતું અસ્તિત્વ જ ન હોય એટલે કે કોઈને કોઈ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યતું
અસ્તિત્વ તો લોકમાં સદા કાળ રહે છે જ.

પ્રશ્ન-(નૈગમવ્યવહારાણં અવત્તગદવ્વાણં અંતરં કાલઓ કેવચ્ચિરં હોઈ ?)
નૈગમ અને વ્યવહાર નયસંમત અવક્તવ્યક દ્રવ્યોને પોતાની તે અવક્તવ્યક
અવસ્થાનો પરિત્યાગ કર્યા બાદ ફરીથી અવક્તવ્યક અવસ્થામાં આવી જવામાં
કેટલા કાળતું અંતર પડે છે ? એટલે કે દ્વચણુક સ્કન્ધ રૂપ અવક્તવ્યક
દ્રવ્યોનો વિરહકાળ કાળની અપેક્ષાએ કેટલો કહ્યો છે ?

ઉત્તર-(એમં દવ્વં પહુચ્ચ જહન્નેણં એમં સમયં, ઉક્કોસેણં અણંતં કાલં,

અર્થે સાત્ત્વ:-દ્વિપ્રદેશિકસ્કન્ધરૂપમવક્તવ્યકદ્રવ્યં વિઘટિતં સ્વતન્ત્રં પરમાણુદ્વયં જાતમ્ । સમયમેકં વિઘટિતમેવ સ્થિત્વા પુનઃ એતદેવ પરમાણુદ્વયં પરસ્પરં મિલિત્વા દ્વિપ્રદેશિકઃ સ્કન્ધો જાતઃ । યદ્વા-વિઘટિત એવ દ્વિપ્રદેશિકઃ સ્કન્ધઃ સ્વતન્ત્ર પરમાણુરૂપતાં પ્રાપ્ય, અન્યેન પરમાણ્વાદિના સમયમેકં સંયુજ્ય-સમયાદૂર્ધ્વં તતો વિયુજ્ય પુનસ્તદેવ પરમાણુદ્વયં પરસ્પરં મિલિત્વા દ્વિપ્રદેશિકઃ સ્કન્ધો નિષ્પન્નઃ, इत्थमवक्तव्यकद्रव्याणां जघन्यत एकं समयमन्तरं बोध्यम्,

નાળાદબ્બાઈ પહુચ્ચ નિશ્ચિ અંતરં) એક અવક્તવ્યક દ્રવ્ય કી અપેક્ષા જઘન્ય અંતર એક સમય કા, ઓર ઉત્કૃષ્ટ અંતર અનંત કાલ કા હૈ । તથા નાના અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા અંતર નહીં હૈ । ઇસ કથન કા તાત્પર્ય ઇસ પ્રકાર સે હૈ-કિ એક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ દ્રવ્ય વિઘટિત હો ગયા ઓર વહ સ્વતંત્રરૂપ સે દો પરમાણુ રૂપ બન ગયા । અવ વે દો પરમાણુ એક સમય તક પરસ્પર જૂદે ર રહે । ફિર એક સમય બાદ આપસ મેં સંશ્લિષ્ટ હો ગયે ઓર ડનકે શ્લેષ સે વહી દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ પુનઃ ઉત્પન્ન હો ગયા । અથવા-દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ વિઘટિત હો ગયા ઓર ડસસે દો પરમાણુ ઉત્પન્ન હો ગયે । વે પરમાણુ અન્ય પરમાણુ આદિ કે સાથ એક સમય તક સંયુક્ત રહે ઓર બાદ મેં ડસસે વિઘટિત હોકર વે હી પરમાણુ પરસ્પર મિલકર ડસી દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ રૂપ મેં પરિણત હો

નાળાદબ્બાઈ પહુચ્ચ નિશ્ચિ અંતરં) એક અવક્તવ્યક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ જઘન્ય (એ છ.માં ઓછું) અંતર એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટ (વધારેમાં વધારે) અંતર અનંત કાળનું છે, તથા વિવિધ અવક્તવ્યક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અંતરનો સદ્ભાવ જ નથી આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-કોઈ એક દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ રૂપ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય ધારો કે વિઘટિત (વિભક્ત) થઈને બે સ્વતંત્ર પરમાણુ રૂપ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાર બાદ ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી તે તે બંને પરમાણુ એક બીજાથી અલગ જ રહે છે, પણ ત્યાર બાદ તેઓ એક બીજાની સાથે સંશ્લિષ્ટ (સંયુક્ત) થઈ જઈને ફરીથી દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ રૂપ બની જાય છે. અથવા-દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ વિઘટિત થઈ જઈને તેમાંથી બે પરમાણુ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તે પરમાણુઓ અન્ય પરમાણુ આદિની સાથે એક સમય સુધી સંશ્લિષ્ટ રહે છે, પણ ત્યાર બાદ તેઓ તેનાથી વિયુક્ત થઈને પરસ્પરની સાથે સંયુક્ત થઈ થઈને ફરીથી દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ રૂપે પરિણત થઈ જાય છે. આ રીતે એજ દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધનું તેમના દ્વારા નિર્માણ થઈ જાય છે. આ પ્રકારે દ્વિપ્રદેશી સ્કન્ધ રૂપ અવસ્થાનો

યદા ચ તદેવ વિઘટિતં સ્વતન્ત્રં પરમાણુભિરનન્તૈર્દ્વચણુકત્રયણુક યાવદનન્તા-
ણુકસ્કન્ધૈઃ સહ ક્રમેણ સંયોગમાસાધ્ય પ્રત્યેકસ્મિન્ સ્કન્ધેઽસકૃદુત્કૃષ્ટાં સ્થિતિમનુ-
ભૂય કાલસ્યાનન્ત્યાત્પુનરપિ તથૈવ દ્વચણુકસ્કન્ધતયા પરિણતં ભવતિ, તદાઽવક્ત-
વ્યકદ્રવ્યત્વં પ્રતિપદ્યતે । इत्थं वियोगानन्तरं पूर्वस्वरूपप्राप्तौ अनन्तकालः प्राप्यते,

ગયે-હસ પ્રકાર વહી પ્રથમ સ્કંધ બન ગયા । હસ પ્રકાર દ્વિપ્રદેશી
સ્કંધ અવસ્થા વિઘટિત હોને સે પુનઃ વહી દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ બનને કે
બીચ મેં यह अवक्तव्यक द्रव्य का एक समय का अन्तर जघन्य जनना
चोहिये । तथा जब वही द्विप्रदेशी स्कंध विघटित होते ही दो परमाणु
रूप में आजाता है और वे परमाणु स्वतंत्र रूप से अनंत परमाणुओं
के साथ अनंत द्वचणुकों, त्रचणुकों यावत् अनन्ताणुक स्कंधों के साथ क्रम
से संयोग को प्राप्त करके, जब प्रत्येक स्कंध में चार २ अपनी उत्कृष्ट
स्थिति को समाप्त कर देते हैं तो इस प्रकार काल की अनंतता के बाद
जब वे अपनी उसी पूर्व अवस्था रूप द्विप्रदेशिक स्कंध रूप में परिणत
हो जाते हैं, तो इसके बीच में यह अनंत काल का उत्कृष्ट समय
निकल आता है । नाना अवक्तव्यक द्रव्यों की अपेक्षा काल का अंतर
नहीं है ऐसा जो कहा गया है उसका भाव यह है कि लोक में ऐसा

પરિત્યાગ કરીને-દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ રૂપ અવસ્થામાંથી વિઘટિત થઈને ફરીથી
એજ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ રૂપ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાં એક સમયપ્રમાણુ કાળનું
જઘન્ય અંતર પડે છે. તેથી જ અવકતવ્યક દ્રવ્ય રૂપ અવસ્થા પુનઃ પ્રાપ્ત
કરવામાં તેને ઓછામાં ઓછો એક સમય લાગતો હોવાથી જઘન્ય અંતર
એક સમયનું કહ્યું છે.

ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ તે અંતર અનંતકાળનું કેવી રીતે થાય છે ? તે હવે
સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે-

એજ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ વિઘટિત થઈને જે પરમાણુ રૂપ બની જાય છે તે
બન્ને પરમાણુ સ્વતંત્ર રૂપે અનંત પરમાણુઓની સાથે અનંત દ્વચણુક સ્કંધો,
ત્રિચણુક સ્કંધો આદિ અનંત આણુક પર્યાન્તતા સ્કંધો સાથે ક્રમે ક્રમે સંયોગ
પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે પ્રત્યેક સ્કંધમાં વારંવાર પોતાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સમાપ્ત
કરી નાખે છે, અને આ રીતે અનંત કાળ બાદ જ્યારે તે પોતાની એજ પૂર્વ
અવસ્થા રૂપ દ્વિપ્રદેશિક સ્કંધ રૂપે પરિણત થઈ જાય છે, તો આમ થવામાં
અનંત કાળનો ઉત્કૃષ્ટ સમય વ્યતીત થઈ જાય છે આ રીતે ઉત્કૃષ્ટ અંતર
(વિરહકાળ) અનંત કાળનો થાય છે.

અત ઉત્કૃષ્ટતોડનન્તં કાલમન્તરં ભવતિ । નાનાદ્રવ્યાણ્યાશ્રિત્ય પૂર્વોક્તવદેવાન્તરં
ન ભવતીતિ ॥સૂ૦ ૮૭॥

અથ સપ્તમં ભાગદ્વારમાહ—

મૂલમ્—જૈનમવવહારાણં આણુપુત્રીદઢ્વાઈં સેસદઢ્વાણં કઈ-
ભાગે હોજા? કિં સંખિજ્જઈભાગે હોજા? અસંખિજ્જઈભાગે
હોજા? સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજા? અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજા?
નો સંખિજ્જઈભાગે હોજા, નો અસંખિજ્જઈભાગે હોજા, નો
સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજા, નિયમા અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજા।
જૈનમવવહારાણં અણાણુપુત્રી દઢ્વાઈં સેસદઢ્વાણં કઈભાગે
હોજા? કિં સંખિજ્જઈભાગે હોજા? અસંખિજ્જઈભાગે હોજા?
સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજા? અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજા? નો
સંખેજ્જઈભાગે હોજા, અસંખેજ્જઈભાગે હોજા, નો સંખેજ્જેસુ
ભાગેસુ હોજા, નો અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજા। એવં અવક્ત-
વ્વગદઢ્વાણિ વિ ભાણિયઢ્વાણિ ॥સૂ૦ ૮૮॥

છાયા—જૈનમવવહારયોરાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ શેષદ્રવ્યાણાં કિયદ્ભાગે ભવન્તિ?

કોઈ સામી સમય નહીં હૈ કિ જિસમે કોઈ ન કોઈ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય
કી સત્તા ન બની રહતી હો । ॥ સૂ૦ ૮૭ ॥

અવ સપ્તમ ભાગ નામક દ્વાર કા સૂત્રકાર કથન કરતે હૈ—

“જૈનમવવહારાણં” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(જૈનમવવહારાણં) જૈનમવ્યવહારનય સંમત સમસ્ત આનુ-

“વિવિધ અવક્તવ્યક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ કાળનું અંતર નથી,” આ
કથનનો ભાવાર્થ એવો છે કે લોકમાં એવો કોઈ પણ સમય હોતો નથી કે
જ્યારે લોકમાં કોઈને કોઈ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય વિદ્યમાન ન હોય એટલે કે
કોઈને કોઈ અવક્તવ્ય દ્રવ્ય તો લોકમાં સર્વદા વિદ્યમાન હોય છે જ. ॥સૂ૦ ૮૭॥

હવે સૂત્રકાર અનુગમના ભાગદ્વાર નામના સાતમાં ભેદનું નિરૂપણ કરે છે.

“જૈનમવવહારાણં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(જૈનમવવહારાણં) જૈનમ અને વ્યવહાર નયસંમત સમસ્ત

કિં સંખ્યેયતમભાગે ભવન્તિ ? અસંખ્યેયતમભાગે ભવન્તિ ? સંખ્યેયેષુ ભાગેષુ ભવન્તિ ? અસંખ્યેયેષુ ભાગેષુ ભવન્તિ ? નો સંખ્યેયતમભાગે ભવન્તિ, નો અસંખ્યેયતમભાગે ભવન્તિ, નો સંખ્યેયેષુ ભાગેષુ ભવન્તિ, નિયમાત્ અસંખ્યેયેષુ ભાગેષુ ભવન્તિ । નૈગમવ્યવહારયોરનાનુપૂર્વી દ્રવ્યાણિ શેષદ્રવ્યાણાં કિયદ્ભાગે ભવન્તિ ? કિં સંખ્યેયતમભાગે ભવન્તિ ? અસંખ્યેયતમભાગે ભવન્તિ ? સંખ્યેયેષુ ભાગેષુ

પૂર્વી દ્રવ્ય (સેસદવ્વાણં) શેષ દ્રવ્યોં મેં (કહ્ભાગે) કિતને ભાગ મેં (હોજ્જા) હૈ । (કિં) કયા (સંખેજ્જહ ભાગે હોજ્જા) સંખ્યાતવેં ભાગ મેં હૈ ? (સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા) અથવા સંખ્યાત ભાગો મેં હૈ ? અથવા (અસંખિજ્જહ ભાગે હોજ્જા) યા અસંખ્યાતવેં ભાગ મેં હૈ (અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા) યા સંખ્યાત ભાગો મેં હૈ ? (નો સંખિજ્જહભાગે હોજ્જા નો અસંખિજ્જહભાગે હોજ્જા) ન સંખ્યાતવેં ભાગ મેં હૈ ન અસંખ્યાતવેં ભાગ મેં હૈ (નો સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા) ઓર ન સંખ્યાત ભાગોં મેં હૈ, કિન્તુ (નિયમા) નિયમ સે વે (અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા) અસંખ્યાત ભાગોં મેં હૈ । (નૈગમવ્યવહારાણં અણાણુપુર્વી દવ્વાઈ) નૈગમ વ્યવહારનય સંમત સમસ્ત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય (સેસદવ્વાણં કહ્ભાગે હોજ્જા) શેષ દ્રવ્યોં કી કિતને ભાગ મેં હૈ ? (કિં) કયા (સંખિજ્જહ ભાગે હોજ્જા) સંખ્યાતવેં ભાગ મેં હૈ ?

આનુપૂર્વી દ્રવ્ય (સેસદવ્વાણં) બાકીના દ્રવ્યોના (કહ્ભાગે હોજ્જા ?) કેટલા ભાગમાં છે ? (કિં સંખેજ્જહભાગે હોજ્જા ?) શું સંખ્યાતમાં ભાગમાં છે ? (અસંખેજ્જહ ભાગે હોજ્જા) કે અસંખ્યાતમાં ભાગમાં છે ? (સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા) કે સંખ્યાત ભાગોમાં છે ? (અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ?) કે અસંખ્યાત ભાગોમાં છે ?

ઉત્તર- (નો સંખિજ્જહભાગે હોજ્જા, નો અસંખિજ્જહભાગે હોજ્જા, નો સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા) સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય બાકીના દ્રવ્યોના સંખ્યાતમાં ભાગમાં પણ હોતું નથી, અસંખ્યાતમાં ભાગમાં પણ હોતું નથી, સંખ્યાત ભાગોમાં પણ હોતું નથી, પરન્તુ (નિયમા અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા) નિયમથી જ તે સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો બાકીના દ્રવ્યોના અસંખ્યાત ભાગોમાં હોય છે.

(નૈગમવ્યવહારાણં અણાણુપુર્વી દવ્વાઈ) નૈગમ અને વ્યવહાર નયસંમત સમસ્ત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય (સેસદવ્વાણં કહ્ભાગે હોજ્જા ?) બાકીના દ્રવ્યોના કેટલામાં ભાગનું હોય છે ? (કિં સંખિજ્જહભાગે હોજ્જા) શું સંખ્યાતમાં ભાગમાં હોય છે ? (અસંખિજ્જહભાગે હોજ્જા) કે અસંખ્યાતમાં

भवन्ति ? असंख्येयेषु भागेषु भवन्ति ? नो संख्येयतमभागे भवन्ति, असंख्येय-
तमभागे भवन्ति, नो संख्येयेषु भागेषु भवन्ति, नो असंख्येयेषु भागेषु भवन्ति ।
एवमवक्तव्यकद्रव्याण्यपि भणितव्यानि ॥सू० ८८॥

टीका—‘ नेगमववहाराणं ’ इत्यादि—

नेगमववहारसम्मतानि आनुपूर्वीद्रव्याणि=त्रयणुकस्कन्धप्रभृत्यनन्ताणुकस्क-
न्धपर्यन्तानि सर्वाण्यपि आनुपूर्वीद्रव्याणि शेषद्रव्याणाम्=अनानुपूर्व्यवक्तव्यक-
द्रव्यलक्षणानां कियति भागे भवन्ति ? किं संख्येयतमभागे भवन्ति, यथा—असं-

ख्या(असंखिज्જહभागे હોજ્જા) અસંખ્યાતવેં ભાગ મેં હૈં ? યા (સંખે-
જ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા) સંખ્યાત ભાગોં મેં હૈં ? યા (અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ
હોજ્જા) અસંખ્યાત ભાગોં મેં હૈં !

ઉત્તર—(નો સંખેજ્જહભાગે હોજ્જા) સંખ્યાતવેં ભાગ મેં નહીં
હૈ—(અસંખેજ્જહભાગે હોજ્જા) કિન્તુ અસંખ્યાતવેં ભાગ મેં હૈં । (નો
સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા નો અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા) સંખ્યાત
ભાગોં મેં નહીં હૈં ’ ઓર ન અસંખ્યાત ભાગોં મેં હૈં । (એવં અવત્તવગ-
દવ્વાણિ વિ ભાણિયવ્વાઈ) હસી પ્રકાર સે અવત્તવ્યક દ્રવ્યોં કે વિષય
મેં મી એસા હી કથન જાનના ચાહિયે

ભાવાર્થ —ત્રયણુક સ્કન્ધ આદિ સે લેકર અનન્ત પરમાણુ સ્કન્ધ પર્ય-
ન્ત જિતને મી સ્કન્ધ હૈં વે સબ આનુપૂર્વીદ્રવ્ય હૈં । અનન્ત એક ૨ પરમા-
ણુ ઓર અનન્ત દ્વયણુક સ્કન્ધ ક્રમશઃ અનાનુપૂર્વી ઓર અવત્તવ્યક દ્રવ્ય
હૈં । પૂછને વાલે કા યહ અભિપ્રાય હૈં કિ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી ઓર

ભાગમાં હોય છે ? (સંખિજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા) કે સંખ્યાત ભાગોમાં હોય છે ?
(અસંખિજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા) કે અસંખ્યાત ભાગોમાં હોય છે ?

ઉત્તર—(નો સંખિજ્જહ ભાગે હોજ્જા, અસંખેજ્જહ ભાગે હોજ્જા) સંખ્યા-
તમાં ભાગમાં નથી, પણ અસંખ્યાતમાં ભાગમાં છે, (નો સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા,
નો અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા) સંખ્યાત ભાગોમાં પણ નથી અને અસંખ્યાત
ભાગોમાં પણ નથી. (એવં અવત્તવગદવ્વાણિ વિ ભાણિયવ્વાઈ) અવક્રતવ્યક
દ્રવ્યોના વિષયમાં પણ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોના જેવું જ કથન
અહીં ગ્રહણ કરવું જોઈએ.

ભાવાર્થ—ત્રણથી લઈને અનન્ત પરમાણુવાળા જેટલા સ્કન્ધો છે, તેમને
આનુપૂર્વી દ્રવ્યો કહે છે જે અનન્ત એક એક સ્વતંત્ર પરમાણુ છે તેમને અના-
નુપૂર્વી દ્રવ્ય કહે છે. જે પરમાણુવાળા જે અનન્ત સ્કન્ધો છે તેમને અનાનુપૂર્વી અને
અવક્રતવ્યક દ્રવ્યો કહે છે આ સૂત્રમાં પ્રશ્નકર્તા એ પ્રશ્ન પૂછે છે કે આનુપૂર્વી

ત્કલ્પનયા શતસ્ય વિંશતિમિતાઃ?, કિમસંખ્યાતતમે ભાગે ભવન્તિ, યથા શતસ્યૈવ દશ?, કિં સંખ્યેયેષુ ભાગેષુ ભવન્તિ, યથા શતસ્યૈવ ચત્વારિંશત્ પષ્ટિર્વા?, કિમ-સંખ્યેયેષુ ભાગેષુ ભવન્તિ, યથા શતસ્યૈવ અશીતિઃ?, इति प्रश्नः। उत्तरमाह—आनुपूर्वीद्रव्याणि अनानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्यापेक्षया हीनानि न भवन्ति, प्रत्युत अधिकान्येव भवन्ति, अधिकत्वं चाप्येषां नो संख्येयतमभागेन, नो असंख्येयत-मभागेन, नापि संख्येयैर्भागैः, अपि तु असंख्येयैर्भागैरधिकानि भवन्तीति बोध्यम्,

અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં સે અધિક હેં યા કમ ? તવ સિદ્ધાન્તકારોં ને હસકા ઉત્તર અધિક રૂપ મેં દિયા હેં । તવ પુનઃ શંકાકાર ને પૂછા કિ યદિ યે શેષ દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા અધિક હેં, તો ઉનકે કિસ ભાગ સે અધિક હેં । કયા સંખ્યાતવેં ભાગ સે અધિક હેં ? યા અસંખ્યાતવેં ભાગ સે અધિક હેં ? યા સંખ્યાત અસંખ્યાત ભાગોં સે અધિક હેં ? તવ સૂત્રકાર ને ઉસે સમજાયા કિ યે શેષ દ્રવ્યોં કે અસંખ્યાત ભાગોં સે હી અધિક હેં હતર ત્રીન ભાગોં સે નહીં । કયોંકિ યે આનુપૂર્વીદ્રવ્ય અનાનુપૂર્વીં ઔર અવ-ક્તવ્યક દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા હીન નહીં હેં । કિન્તુ અધિક હી હેં । યહ અધિકતા હનમેં શેષ દ્રવ્યોં કે સંખ્યાતવેં અસંખ્યાતવેં ંવં સંખ્યાત ભાગોં સે માની ગઈ હેં । હસકા તાત્પર્ય યહ હેં કિ સવ આનુપૂર્વી-દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વીં ઔર અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા અસંખ્યાત

દ્રવ્ય, અનાનુપૂર્વીં દ્રવ્ય અને અવક્તવ્યક દ્રવ્ય કરતાં અધિક પ્રમાણમાં છે કે અલ્પપ્રમાણમાં છે ? ત્યારે તેના ઉત્તર રૂપે સિદ્ધાન્તકારોએ કહ્યું છે કે આનુપૂર્વીં દ્રવ્ય, અનાનુપૂર્વીં અને અવક્તવ્યક દ્રવ્ય કરતાં અધિક પ્રમાણમાં છે.

વળી પ્રશ્નકર્તા એવો પ્રશ્ન કરે છે કે જો તે આનુપૂર્વીં દ્રવ્ય બાકીના દ્રવ્યો કરતાં અધિક છે, તો કેટલામાં ભાગ જેટલું અધિક છે ? શું સંખ્યા-તમાં ભાગ જેટલું અધિક છે ? કે સંખ્યાત ભાગો જેટલું અધિક છે ? કે અસંખ્યાત ભાગો જેટલું અધિક છે ?

ત્યારે સૂત્રકારે તેનો એવો ઉત્તર આપ્યો છે કે આનુપૂર્વીં દ્રવ્ય બાકીના દ્રવ્યોના અસંખ્યાત ભાગો પ્રમાણ જ અધિક છે, સંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ અધિક નથી, કારણ કે તે આનુપૂર્વીં દ્રવ્યો, અનાનુપૂર્વીં દ્રવ્યો અને અવ-ક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં ન્યૂન પ્રમાણમાં હોતાં નથી—પણ અધિક પ્રમાણમાં જ હોય છે તે આનુપૂર્વીં દ્રવ્યોમાં આ અધિકતા બાકીના દ્રવ્યોના સંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણ પણ કહી નથી, અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણ પણ કહી નથી, સંખ્યાત ભાગોપ્રમાણ પણ કહી નથી, પરંતુ અસંખ્યાત ભાગો પ્રમાણ જ

અર્થ ભાવઃ—આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ શેષદ્રવ્યાપેક્ષયા અસંખ્યેયગુણાનિ સન્તિ, યથા શતસ્યાઽશીતિઃ । આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ, અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ, અવક્તવ્યકદ્રવ્યાણિ, एतत्त्रयमसत्कल्पनया શતસ્વરૂપં, તત્રાઽઽનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ-અશીતિસંખ્યાતુલ્યાનિ, શેષદ્રવ્યાણિ=અનાનુપૂર્વ્યવક્તવ્યકરૂપાણિ પ્રત્યેકં દશ-દશ ગણનયા વિંશતિસંખ્યા-તુલ્યાનીતિ ।

નનુ શેષદ્રવ્યાપેક્ષયાઽઽનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ સ્તોકાન્યપિ ભવન્તુ, કા હાનિઃ ? इति चेदुच्यते-अनानुपूर्वीद्रव्याणि परमाणुरूपाण्येव, अवक्तव्यकद्रव्याणि तु द्व्यणुक-

ગુણે-અધિક-હૈ । जैसे मान लिया जावे कि ये तीनों द्रव्य १००, संख्या के स्थानापन्न हैं । इनमें अस्सी संख्या के तुल्य आनुपूर्वी द्रव्य हैं । और शेष संख्या २०, बीस के तुल्य अर्थात् १०-१० दस संख्या के बराबर-अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्य हैं । शेष द्रव्यों के संख्यातत्वे अस्-ख्यातत्वे भाग से अथवा संख्यात भागों की अपेक्षा आनुपूर्वी द्रव्यों को अधिक मानने पर उनमें असंख्यात गुणी अधिकता नहीं आसकने से हीनता आती है ।

શંકા-यदि शेष द्रव्यों की अपेक्षा समस्त आनुपूर्वी द्रव्यस्तोक-अल्प कस भी मानलिये जावे तो इससे क्या हानि है ?

કહી છે એટલે કે સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં અસંખ્યાત ગણાં વધારે છે. ધારે કે આ ત્રણે દ્રવ્યો મળીને ૧૦૦નું પ્રમાણ થાય છે, તેમાંથી ૮૦ લાગ પ્રમાણ આનુપૂર્વી દ્રવ્યો હોય અને ૧૦-૧૦ લાગ પ્રમાણ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો હોય તો બાકીના દ્રવ્યો ૨૦ લાગપ્રમાણ હોવાથી તેમના કરતાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય ચાર ગણું હોવાથી તેમાં અસંખ્યાતગણી અધિકતા ગણી શકાય નહીં પરંતુ સૂત્રકારે તેમાં અસંખ્યાતગણી અધિકતા કહી છે તેથી આ પ્રકારનું કથન કરવામાં અસંખ્યાત ગણી અધિકતા નહીં આવી શકવાને કારણે હીનતા આવી જાય છે. કારણ કે આનુપૂર્વી દ્રવ્યોને બાકીના દ્રવ્યો કરતાં સંખ્યાતમાં લાગપ્રમાણ પણ કહ્યા નથી, અસંખ્યાતમાં લાગપ્રમાણ પણ કહ્યા નથી, સંખ્યાત લાગપ્રમાણ (સંખ્યાત ગણાં) પણ કહ્યાં નથી, પણ અસંખ્યાત લાગપ્રમાણ (અસંખ્યાત ગણાં જ) કહ્યાં છે.

શંકા-જો બાકીનાં દ્રવ્યો કરતાં સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યને અલ્પ માનવામાં આવે તો તેમાં શી હરકત છે ?

रूपाण्येव, आनुपूर्वीद्रव्याणि तु त्र्यणुकचतुरणुकप्रभृत्यनन्ताणुकपर्यन्तानि, अतः शेषद्रव्यापेक्षयाऽऽनुपूर्वीद्रव्याणि असंख्येयभागैरधिकानि बोध्यानि। उक्तं चापि—

“एएसिणं भंते ! परमाणुपोग्गलाणं संखेज्जपएसियाणं असंखेज्जपएसियाणं अणंतपएसियाणं अणंतपएसियाण य खंधाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा विसेसाहिया वा ? गोयमा ! सव्वत्थो वा अणंतपएसिया खंधा, परमाणुपोग्गला अणंतगुणा, संखेज्जपएसिया खंधा संखेज्जगुणा, असंखेज्जपएसिया खंधा असंखेज्जगुणा”

छाया-एतेषां खलु भदन्त ! परमाणुपुद्गलानां संख्येयप्रदेशिकानाम् असंख्येयप्रदेशिकानाम् अनन्तप्रदेशिकानां च स्कन्धानां के केभ्योऽल्पा वा बहुका वा तुल्या वा विशेषाधिका वा ?, गौतम ! सर्वस्तोका अनन्तप्रदेशिकाः स्कन्धाः,

उत्तर-अनानुपूर्वी द्रव्य परमाणुरूप ही है और अवक्तव्यक द्रव्य द्व्यणुक रूप ही है। तथा आनुपूर्वी द्रव्य त्र्यणुक आदि स्कंध से लेकर अनन्ताणुक स्कंध पर्यन्त है—इसलिये ये आनुपूर्वी द्रव्य शेष द्रव्यों की अपेक्षा असंख्यातभागों से अधिक है ऐसा जानना चाहिये। अन्यत्र भी इसी बात को यों कहा है—हे भदन्त ! परमाणु रूप पुद्गलों में संख्यात प्रदेश वाले स्कंधों में, असंख्यात प्रदेश वाले स्कंधों में और अनन्त प्रदेश वाले स्कंधों में कौन किनसे अल्प है ? कौन किनसे-बहुत है ? कौन किनसे तुल्य है ? अथवा कौन किनसे विशेष अधिक है ?

उत्तर-हे गौतम सबसे कम अनंतप्रदेशी स्कंध है, परमाणु पुद्गल इनसे अनंत गुणित है संख्यात प्रदेशी स्कंध संख्यात गुणित है।

उत्तर-अनानुपूर्वी द्रव्य परमाणु रूप જ છે અને અવક્તવ્યક દ્રવ્ય દ્વ્યણુક સ્કંધ રૂપ જ છે પરંતુ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય ત્રિઆણુક, આદિ અનંત આણુક પર્યન્તના સ્કંધ રૂપ છે. તે કારણે તે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય બાકીના દ્રવ્યો કરતાં અસંખ્યાત ગણું વધારે હોય છે, તે કારણે તેને બાકીના દ્રવ્યો કરતાં અલ્પ કહી શકાય નહીં વળી અન્યત્ર પણ એવું જ કહ્યું છે કે—“ હે ભગવન્ ! પરમાણુરૂપ પુદ્ગલો, સંખ્યાત પ્રદેશોવાળા સ્કંધો, અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા સ્કંધો અને અનંત પ્રદેશોવાળા સ્કંધોમાં કોણ કોનાથી અલ્પ છે, કોણ કોનાથી અધિક છે, કોણ કોની બરાબર છે અને કોણ કોના કરતાં વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર-હે ગૌતમ ! અનંતપ્રદેશી સ્કંધ સૌથી અલ્પપરમાણુમાં છે, પરમાણુપુદ્ગલ તેમનાં કરતાં અનંત ગણું છે, સંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ

પરમાણુપુદ્ગલા અનન્તગુણાઃ, સંખ્યેયપ્રદેશિકાઃ સ્કન્ધાઃ સંખ્યેયગુણાઃ, અસંખ્યેય-
પ્રદેશિકાઃ સ્કન્ધા અસંખ્યેયગુણાઃ, इति ।

અત્ર સૂત્રે સર્વસ્યા અપિ પુદ્ગલજાતેરપેક્ષયાઽસંખ્યાતપ્રદેશિકાઃ સ્કન્ધા અસં-
ખ્યાતગુણા ઉક્તાઃ । અસંખ્યાતપ્રદેશિકાઃ સ્કન્ધાસ્તુ આનુપૂર્વ્યામેવાન્તર્ભવન્તિ,
અતસ્તદપેક્ષયા આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ શેષસમસ્તદ્રવ્યેભ્યોઽપિ અસંખ્યાતગુણાનિ કિં
પુનરનાનુપૂર્વ્યવક્તવ્યકદ્રવ્યમાત્રાત્ । ‘અધિકાની’તિ અર્થસ્વારસ્યાદાક્ષિપ્યતે ।

તથા-નૈગમવ્યવહારસમ્પત્તાનિ અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ=પરમાણુરૂપાણિ દ્રવ્યાણિ
શેષદ્રવ્યાણામ્=આનુપૂર્વ્યવક્તવ્યકદ્રવ્યાણામપેક્ષયા કિયતિભાગે ભવન્તિ ? કિં સંખ્યે-
યેષુ ભાગેષુ ભવન્તિ ? કિમસંખ્યેયેષુ ભાગેષુ ભવન્તિ ? इति प्रश्नः । उत्तरयति-नो
संख्येयतमभागे भवन्ति, किंतु असंख्येयतमभागे भवन्ति, नो संख्येयेषु भागेषु
भवन्ति, नो असंख्येयेषु भागेषु भवन्ति । अनानुपूर्वीद्रव्याणि-शेषद्रव्याणाम्

और असंख्यात प्रदेशी स्कंध असंख्यात गुणित है । इस सूत्र में सम-
स्त पुद्गल जाति की अपेक्षा से उसके असंख्यात प्रदेशी स्कंध असं-
ख्यात गुणे कहे हैं । सो ये असंख्यात प्रदेशी स्कंध आनुपूर्वी में ही
अन्तर्भूत हो जाते हैं । इसलिये इस अपेक्षा से सब आनुपूर्वी द्रव्य
शेष समस्त द्रव्यों से भी जब असंख्यात गुणित हैं तो कि अनानुपूर्वी
और अवक्तव्यक द्रव्यों की अपेक्षा से ये असंख्यात गुणे हैं इसमें तो
कहना ही क्या है । सूत्र में “ अधिक ” पद नहीं कहा गया है फिर
भी यहां उसका आक्षिप्त अर्थ के अनुसार किया गया है । तथा
नैगमव्यवहारनय संमत जो अनानुपूर्वी द्रव्य-परमाणु रूप द्रव्य हैं वे
आनुपूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्यों की अपेक्षा से उनके असंख्यातव

અસંખ્યાત ગણાં છે. અને અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ અસંખ્યાતગણા છે.
આ સૂત્રમાં સમસ્ત પુદ્ગલ જાતિની અપેક્ષાએ તેના અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધો
અસંખ્યાત ગણાં કહ્યા છે. તે અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધોના આનુપૂર્વીમાં જ
સમાવેશ થઈ જાય છે આ રીતે વિચાર કરતાં, જો સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય
બાકીના સમસ્ત દ્રવ્યો કરતાં પણ અસંખ્યાત ગણું છે, તો અનાનુપૂર્વી અને
અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં તો તે અસંખ્યાત ગણું હોય એમાં શંકા કરવા
જેવું જ નથી. સૂત્રમાં “ અધિક ” પદ વાપર્યું નથી, છતાં પણ અહીં તેના
અર્થનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા માટે તે પદનો પ્રયોગ કર્યો છે.

તથા નૈગમ અને વ્યવહાર નયસંમત જે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય (પરમાણુ
દ્રવ્ય) છે તે આનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં અસંખ્યાતમાં ભાગ-
પ્રમાણ છે. તે બાકીના દ્રવ્યોના સંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણ નથી, સંખ્યાત

असंख्येयतमभागे भवन्ति-सन्ति, न तु शेषभागेषु त्रिषु । अस्तत्कल्पनया यथा शतस्य दश, भवन्ति । न तु शेषेषु त्रिषु भागेषु भवन्ति । तदेवाह-‘एवं अवत्तव्वगदव्वाणि वि’ इति । एवमवत्तव्यकद्रव्याण्यपि भणितव्यानि=अवत्तव्यकद्रव्याण्यपि अनानुपूर्वीवदेव शतस्य दशवद् विज्ञेयानि ॥सू० ८८॥

अथाष्टमं भावद्वारमाह—

मूलम्—णेगमववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं कतरम्मि भावे होज्जा ? किं उदइए भावे होज्जा ? उवसमिएं भावे होज्जा ? खइए भावे होज्जा ? खओवसमिए भावे होज्जा पारिणामिए भावे होज्जा ? संनिवाइए भावे होज्जा ? णियमा साइपारिणामिए भावे होज्जा । अणाणुपुव्वीदव्वाणि अवत्तव्वगदव्वाणि य एवं चेव भाणियव्वाणि ॥सू० ८९॥

छाया — नैगमव्यवहारयोरानुपूर्वीद्रव्याणि कतमस्मिन् भावे भवन्ति ? किमौदयिके भावे भवन्ति ? औपशमिके भावे भवन्ति ? क्षायिके भावे भवन्ति ?

भाग हैं । शेष तीन भागों से अधिक नहीं हैं । जैसे मान लिया जावे कि ये तीनों द्रव्य १०० संख्यात रूप में हैं—इनमें शेष द्रव्यों की अपेक्षा से आनुपूर्वी द्रव्य ८० और अनानुपूर्वी द्रव्य १०, दश हैं । इसी प्रकार अवत्तव्यक द्रव्य भी आनुपूर्वी और अनानुपूर्वी द्रव्य की अपेक्षा सौ के दश की तरह उनके असंख्यातवें भाग जानना चाहिये शेष तीन भागों से नहीं । ॥ सू० ८८ ॥

ગણું પણ નથી અને અસંખ્યાત ગણું પણ નથી. ધારો કે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્યક, આ ત્રણે દ્રવ્યો મળીને ૧૦૦ સો ની સંખ્યા રૂપે છે. તેમાં બાકીના દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય ૮૦ અને અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય દશની સંખ્યા રૂપ છે એજ પ્રમાણે અવકતવ્યક દ્રવ્ય પણ આનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ ૧૦માંથી ૧૦૦ ની જેમ તેમના અસંખ્યાતમાં લાગરૂપ જ સમજવું તેને તેમના સંખ્યાતમાં લાગરૂપ અથવા તેમના કરતાં સંખ્યાત ગણું કે અસંખ્યાત ગણું સમજવું લેઈએ નહીં. ॥સૂ० ૮૮॥

ક્ષાયોપશમિકે ભાવે ભવન્તિ? પારિણામિકે ભાવે ભવન્તિ? સાન્નિપાતિકે ભાવે ભવન્તિ? નિયમાત્ સાદિ પારિણામિકે ભાવે ભવન્તિ । અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ અવક્તવ્યકદ્રવ્યાણિ ચ એવમેવ મણિતવ્યાનિ ॥સૂ૦ ૮૯॥

અવ સૂત્રકાર અષ્ટમ જો ભાવદ્વાર હૈ—ઉસકા કથન કરતે હૈ—

“જેગમવવહારાણં” ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—(જેગમવવહારાણં આણુપુઁવીદવ્વાઈં કતરમ્મિ ભાવે હોજ્જા)

પ્રશ્ન—જેગમવવહારનય સંમત સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કિસ ભાવ મેં વર્તતે હૈં ? (કિં ઉદ્દહૈ ભાવે હોજ્જા ?) કયા ઔદયિક ભાવ મેં વર્તતે હૈં ? (ઉવસમિયે ભાવે હોજ્જા) યા ઔપશમિક ભાવ મેં વર્તતે હૈં ? (સ્વદ્દહૈ ભાવે હોજ્જા ?) યા ક્ષાયિક ભાવ મેં વર્તતે હૈં ? (સ્વઓવસમિયે ભાવે હોજ્જા ?) યા ક્ષાયોપશમિક ભાવ મેં વર્તતે હૈં ? (પારિણામિયે ભાવે હોજ્જા) યા પારિણામિક ભાવ મેં વર્તતે હૈં ? (સંનિવાદ્દહૈ ભાવે હોજ્જા) યા સાન્નિપાતિક ભાવ મેં વર્તતે હૈં ? (નિયમા સાદ્ પરિણામિયે ભાવે હોજ્જા)

સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય નિયમ સે સાદિ પારિણામિક ભાવ મેં વર્તતે હૈં । દ્રવ્ય કા ઉસ—ઉસ રૂપસે જો પરિણમન હોતા હૈં ઉસકા નામ પરિણામ હૈં । હસ પરિણામ કા નામ હી પારિણામિક હૈં । અથવા પરિણામ હોતા હો યા પરિણામ સે જો બનતા હો ઉસકા નામ પારિણામિક હૈં ।

હવે સૂત્રકાર અનુગમના અઠમાં લેદ્ રૂપ ભાવદ્વારનું કથન કરે છે—

“જેગમવવહારાણં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(જેગમવવહારાણં આણુપુઁવી દવ્વાઈં કતરમ્મિ ભાવે હોજ્જા?)

પ્રશ્ન—જેગમ અને વ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો કયા ભાવમાં રહે છે ? (કિં ઉદ્દહૈ ભાવે હોજ્જા) શું ઔદયિક ભાવમાં રહે છે ? (સ્વસમિયે ભાવે હોજ્જા ?) કે ઔપશમિક ભાવમાં રહે છે ? (સ્વદ્દહૈ ભાવે હોજ્જા ?) કે ક્ષાયિક ભાવમાં રહે છે ? (સ્વઓવસમિયે ભાવે હોજ્જા ?) કે ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં રહે છે ? (પારિણામિયે ભાવે હોજ્જા ?) કે પારિણામિક ભાવમાં રહે છે ? (સંનિવાદ્દહૈ ભાવે હોજ્જા ?) કે સાન્નિપાતિક ભાવમાં રહે છે ?

ઉત્તર—(નિયમા સાદ્ પરિણામિયે ભાવે હોજ્જા) સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય નિયમથી જ સાદિપારિણામિક ભાવમાં રહે છે દ્રવ્યનું તે તે રૂપે જે પરિણમન થાય છે તેનું નામ પરિણામ છે એ પરિણામનું નામ જ પારિણામિક

यह परिणाम दो प्रकार का होता है—एक सादि और दूसरा अनादि । धर्मास्तिकाय आदि जो अरूपी द्रव्य हैं उसका जो उस-उस रूप से स्वाभाविक परिणमन है वह अनादि परिणाम है । क्योंकि अनादि काल से ही इन द्रव्यों का परिणमन इसी रूप से होता चला आ रहा है । तात्पर्य कहने का यह है कि इन द्रव्यों का जो स्वाभाविक स्वरूप परिणमन है वही अनादि परिणाम है । परन्तु जो रूपी द्रव्य—पुद्गल द्रव्य है उनका उस उस प्रकार का जो 'परिणमन होता है वह सादि परिणाम है । क्योंकि अभ्र, इन्द्रधनुष आदि पौद्गलिक द्रव्यों के उस उस प्रकार के परिणमन में अनादिता होती है । इसलिये समस्त आनुपूर्वी द्रव्य सादि पारिणामिक भाव में वर्तते हैं । अर्थात् आनुपूर्वी द्रव्यों में जो आनुपूर्वी रूप विशिष्ट परिणाम है वह अनादि कालीन नहीं है । कारण—पुद्गलों का जो एक विशिष्ट रूप से परिणाम होता है वह उत्कृष्ट की अपेक्षा असंख्यात कालतक ही स्थायी माना गया है । इसी प्रकार से समस्त आनुपूर्वी द्रव्य और समस्त अवक्तव्य भी सादि पारिणामिक भाव में ही रहते हैं । औदयिक भावों की व्याख्या आगे की जावेगी इसलिये यहां नहीं की गई है ।

छे. ते परिणाम ये प्रकारनुं होय छे—(१) सादि परिणाम, (२) अनादि परिणाम धर्मास्तिकाय आदि जे अरूपी द्रव्यो छे तेमनुं ते ते इपे जे स्वाभाविक परिणमन थाय छे तेनुं नाम अनादि परिणाम छे, कारण के अनादि कालीन जे ते द्रव्योनुं आ इपे परिणमन थतुं आवे छे. आ कथननो लावार्थं जे छे के आ द्रव्योनुं जे स्वाभाविक स्वरूप परिणमन छे, जेअ अनादि परिणाम छे परंतु जे रूपी द्रव्य (पुद्गल द्रव्य) छे तेमनुं ते ते प्रकारनुं जे परिणमन थाय छे ते सादि परिणाम छे, कारण के वादणां, मेघधनुष आदि पौद्गलिक द्रव्योना ते ते प्रकारना परिणमनमां अनादिता होती नथी तेथी जेवुं कहेवामां आठ्युं छे के समस्त आनुपूर्वी द्रव्यो सादिपरिणामिक लावमां रडे छे. जेटवे के आनुपूर्वी द्रव्योमां जे आनुपूर्वी रूप विशिष्ट परिणाम छे ते अनादि कालीन नथी कारण के पुद्गलोनुं जे जेक विशिष्ट रूपे परिणमन थाय छे ते वधादेमां वधादे असंख्यात काल सुधी जे स्थायी रडे छे, जेम मानवामां आवे छे. जेअ प्रमाणे समस्त अनादपूर्वी द्रव्य जने समस्त अवक्तव्यक द्रव्य पणु सादिपरिणामिक लावमां जे रडे छे औदयिक आदि लावोनुं स्पष्टीकरण आगण करवामां आवशे.

ટીકા—‘નેગમવ્યવહારાણં’ इत्यादि—

નેગમવ્યવહારસમ્પત્તાનિ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ કતમરિમન્ ભાવે ભવન્તિ ? इति सामान्यतः पृष्ट्वा विशेषतः पृच्छति—किमौपशमिके भावे भवन्ति ? किमौपशमिके भावे भवन्ति ? क्षાયिके भावे भवन्ति क्षायोपशमिके भावे भवन्ति ? पारिणामिके भावे भवन्ति ?, सांख्यपाતિકे भावे भवन्ति ? इति उत्तरमाह—नियमात्=अवश्यतया—आनુપૂર્વીદ્રव्याणि सादिपारिणामिके—भावे—भवन्ति । तत्र—परिणमनं द्रव्यस्य तेन तेन रूपेण भवनं परिणामः, स एव पारिणामिकः, परिणामे भवः, परिणामेन निवृत्त इति वा पारिणामिकः । स च द्विविधः—सादिरनादिश्च तत्र—धर्मास्तिकायाधरूपिद्रव्याणामनादिः परिणामः । अनादिकालात् तत्तद्रव्यत्वेन तेषां परिणतत्वात् । रूपिद्रव्याणां तु सादिः परिणामः, अभ्रेन्द्रधनुरादीनां तथा परिणामस्यानादित्वाभावात् । सादिश्चासौ पारिणामिकश्च सादि पारि-

ભાવોર્થ— આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્ય કૌન સે ભાવ વાલે હૈં ચહ યહાં પ્રશ્ન કિયા ગયા હૈ તચ હસકા ઉત્તર સૂત્રકાર ને થોં દિયા હૈ કિ યે સવ આનુપૂર્વી આદિ પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય સાદિ પારિમાણિક ભાવ વાલે હૈં । પારિમાણિક ભાવ દ્રવ્ય કા વહ પરિણામ હૈ જો સિર્ફ દ્રવ્ય કે અસ્તિત્વ સે આપ હી આપ હુઆ હૈ । ઔપશમિકભાવ કર્મોં કે ઉપશમ સે હોતા હૈ । જૈસે મલ કે નીચે વેઠ જાને પર જલમેં સ્વચ્છતા હોતી હૈ । ક્ષાયિક ભાવ કર્મોં કે ક્ષય સે પૈદા હોતા હૈ । જૈસે કીચડ કે સર્વથા નષ્ટ હો જાને પર જલ મેં સ્વચ્છતા આતી હૈ । ક્ષય ઔર ઉપશમ इन दोनों के संबन्ध से जो भाव उत्पन्न होते हैं वे क्षायोपशमिक भाव हैं—जैसे कोढ़ो-कोढ़कमें धोने पर कुछ मादक शक्ति नष्ट हो जाती है और कुछ

ભાવોર્થ—આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યો કયા ભાવવાળાં હોય છે, એવો અહીં પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે આ પ્રશ્નનો સૂત્રકાર એવો ઉત્તર આપ્યો છે કે સમસ્ત આનુપૂર્વી આદિ પૌદ્ગલિક દ્રવ્યો સાદિપારિણામિક ભાવવાળાં હોય છે. પારિણામિક ભાવદ્રવ્યનું એ પરિણામ છે કે જે માત્ર દ્રવ્યના અસ્તિત્વમાં જ આપો આપ થયા કરે છે. ઔપશમિક ભાવ કર્મોના ઉપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ પાણીમાં રહેલો કચરો નીચે ખેસી જઈને પાણી સ્વચ્છ થાય છે એજ પ્રમાણે કર્મોના ઉપશમથી ઔપશમિક ભાવ પેદા થાય છે. કર્મોના ક્ષયથી ક્ષાયિક ભાવ પેદા થાય છે જેમ કાદવનો સર્વથા નાશ થઈ જવાથી પાણી સ્વચ્છ બની જાય છે એજ પ્રમાણે કર્મોના ક્ષય થવાથી ક્ષાયિક ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્ષય અને ઉપશમ, આ બંનેના સંબંધથી જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેમને ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહે છે. જેમ કોદરોને પાણીમાં ધોવાથી તેની થોડી માદકશક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે અને થોડી

નામિકઃ, તસ્મિન્ ભાવે ભવન્તિ, આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણામાનુસૂર્વીત્વેન પરિણામસ્યાના-
દિત્વાઽસંભવાત્, ઉત્કર્ષતો ત્રિશિષ્ટૈરુપરિણાયેન પુદ્ગલાનામસંખ્યેયકાલમેવાવસ્થા-
નાત્ । એવમનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ અવક્તવ્યકદ્રવ્યાણિ ચ સાદિપારિણામિકે ભાવે એવ
ભવન્તિ । ઔદયિકાદીનાં વ્યાખ્યાઽન્ત્ર ન કૃતા, અગ્રે કરિષ્યમાણત્વાત્ ॥સૂ૦ ૮૯॥

મૂલમ્—એણસિ ણં મંતે ! ણેગમવવહારાણં આણુપુવીદવાણં
અણાણુપુવીદવાણં અવત્તવગદવાણં ય દવઢયાણં પણસટ્ટયાણં
દવઢપણસટ્ટયાણં કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા
વિસેસાહિયા વા ? ગોયમા ! સઠ્વત્થોવાઈં ણેગમવવહારાણં અવત્ત-
વગદવાઈં દવઢયાણં, અણાણુપુવીદવાઈં દવઢયાણં વિસેસાહિયાઈં,
આણુપુવીદવાઈં દવઢયાણં અસંખેજ્જગુણાઈં ૧ । પણસટ્ટયાણં સઠ્વ-
ત્થોવાઈં ણેગમવવહારાણં અણાણુપુવીદવાઈં અપણસટ્ટયાણં ।
અવત્તવગદવાઈં પણસટ્ટયાણં વિસેસાહિયાઈં । આણુપુવીદવાઈં
પણસટ્ટયાણં અણંતગુણાઈં ૨ । દવઢપણસટ્ટયાણં સઠ્વત્થોવાઈં ણેગ-
મવવહારાણં અવત્તવગદવાઈં દવઢયાણં । અણાણુપુવીદવાઈં દવ-

શેષ બચી રહતી હૈ । કર્મોં કે ઉદય સે હોને વાલે આવ ઔદયિક ભાવ
હૈ । જૈસે કીચડ કે સંબન્ધ સે જલમૈં મલિનતા હોતી હૈ । પારિણામિક
ભાવ કે દો ભેદ હૈ ૧ એક સાદિ પારિણામિક ભાવ ઔર-દૂસરા અનાદિ
પારિણામિક ભાવ । અનાદિ પારિણામિક ભાવ ધર્માસ્તિકાયાદિક અમૂ-
ર્ત પદાર્થોં મૈં હોતા હૈ । ઔર મૂર્ત પૌદ્ગલિક દ્રવ્યોં મૈં સાદિ પારિણામિક
ભાવ હોતા હૈ । ॥ સૂ૦ ૮૯ ॥

ખાકી રહી જાય છે એજ પ્રમાણે ક્ષય અને ઉપશમને કારણે પણ કર્મોની
સ્થિતિ થાય છે કર્મોના ઉદયથી ઉત્પન્ન થનાં ભાવને ઔદયિક ભાવ કહે છે
જેમ કાદવને લીધે પાણી મલિન બને છે, એજ પ્રમાણે કર્મોના ઉદયથી
આત્મા પર કર્મોરૂપી ભેદ જામે છે પારિણામિક ભાવના નીચે પ્રમાણે બે
ભેદ છે—(૧) સાદિ પારિણામિક ભાવનો સદ્ભાવ ધર્માસ્તિકાયાદિક અમૂર્ત
દ્રવ્યોમાં હોય છે અને મૂર્ત પૌદ્ગલિક દ્રવ્યોમાં સાદિપારિણામિક ભાવનો
સદ્ભાવ હોય છે. ॥સૂ૦ ૮૯॥

દ્વયાણ અપણસદ્વયાણ વિસેસાહિયાઈં । અવત્તવગદ્વાઈં પણસદ્વયાણ વિસેસાહિયાઈં । આણુપુઘીદ્વાઈં દ્વદ્વદ્વયાણ અસંખેજ્જગુણાઈં, તાઈં ચેવ પણસદ્વયાણ અણંતગુણાઈં ૩ । સે તં અણુગમે, સે તં નેગમવવહારાણં અણોવણિહિયા દ્વાણુપુઘી ॥સૂ૦ ૧૦॥

છાયા—એતેષાં સ્વલ્પ ભદન્ત ! નૈગમવ્યવહારયોરાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણામનાનુપૂર્વી-દ્રવ્યાણામવક્તવ્યકદ્રવ્યાણાં ચ દ્રવ્યાર્થતયા પ્રદેશાર્થતયા દ્રવ્યાર્થપ્રદેશાર્થતયા કાનિ કેભ્યોડલ્પાનિ વા બહુકાનિ વા તુલ્યાનિ વા વિશેષાધિકાનિ વા ? ગૌતમ ! સર્વસ્તોકાનિ નૈગમવ્યવહારયોરવક્તવ્યકદ્રવ્યાણિ દ્રવ્યાર્થતયા, અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ

અથ સૂત્રકાર નવવે અલ્પ વહુત્વ દ્વાર કી પ્રરૂપણા કરતે હૈં—

“एएसिं णं भंते !” इत्यादि

શબ્દાર્થ—(મંતે ! નેગમવવહારાણં એસિં આણુપુઘી દ્વાણં અણાણુ પુઘીદ્વાણં અવત્તવગદ્વાણં ય દ્વદ્વદ્વયાણ પણસદ્વયાણ, દ્વદ્વદ્વપણસદ્વયાણ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?) હે ભદન્ત ! નૈગમ વ્યવહારનય સંમત્તે હન આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કે, ઔર અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કે બીચ મેં દ્રવ્યાર્થતા પ્રદેશાર્થતા ઔર દ્રવ્યાર્થ પ્રદેશાર્થતા કી અપેક્ષા કરકે કૌન ૨ દ્રવ્ય કિન ૨ દ્રવ્યોં સે અલ્પ હૈં ? કૌન ૨ દ્રવ્યોં સે અધિક હૈં ? કૌન ૨ કિન-૨ કે સમાન હૈં ? કૌન ૨ કિન ૨ દ્રવ્યોં સે વિશેષ અધિક હૈં ?

હવે સૂત્રકાર નવમાં અલ્પબહુત્વ દ્વારની પ્રરૂપણા કરે છે—

“एएसिं णं भंते !” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(મંતે ! નેગમવવહારાણં એસિં આણુપુઘીદ્વાણં અણાણુપુઘી દ્વાણં અવત્તવગદ્વાણં ય દ્વદ્વદ્વયાણ પણસદ્વયાણ, દ્વદ્વદ્વપણસદ્વયાણ કયરે કયરેહિંતો અપ્પા વા બહુયા વા તુલ્લા વા વિસેસાહિયા વા ?) હે ભગવન્ ! નૈગમ અને વ્યવહાર નયસંમત આ આનુપૂર્વી દ્રવ્યો, અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યોની દ્રવ્યાર્થતા, પ્રદેશાર્થતા અને દ્રવ્યાર્થપ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ સરખામણી કરવામાં આવે, તો કયા કયા દ્રવ્યો કરતાં ન્યૂન છે ? કયા કયા દ્રવ્યો કયા કયા દ્રવ્યો કરતાં અધિક છે ? કયા કયા દ્રવ્યો કયા કયા દ્રવ્યોની બરાબર છે ? અને કયા કયા દ્રવ્યો કયા કયા દ્રવ્યોથી વિશેષાધિક છે ?

द्रव्यार्थतया विशेषाधिकानि । आनुपूर्वीद्रव्याणि द्रव्यार्थतया असंख्येयगुणानि ।
प्रदेशार्थतया सर्वस्तोकानि नैगमव्यवहारयोः अनानुपूर्वीद्रव्याणि अप्रदेशार्थतया

उत्तर- (गोयमा दव्वट्टयाए णेगमववहाराणं अवत्तव्वगदव्वाइं
सव्वत्थोवाइं) हे गौतम ! द्रव्यार्थता की अपेक्षा से नैगम व्यवहारनय
संमत अवक्तव्यक द्रव्य सर्वस्तोक हैं—अनानुपूर्वी द्रव्यों से भी अल्प
हैं । (अणाणुपुव्वी दव्वाइं दव्वट्टयाए विसेसाहियाइं) तथा अनानु-
पूर्वी द्रव्य द्रव्यार्थता की अपेक्षा से विसेषाधिक हैं—अवक्तव्यक द्रव्यों
से कुछ अधिक हैं । विसेषाधिकता इनमें वस्तुस्थिति के स्वभाव से
है । “तदुक्तम्” इन परमाणु पुद्गलों के और द्विप्रदेशी स्कंधों के बीच में
कौन किससे अधिक है ? गौतम ! द्विप्रदेशिक स्कंधों से परमाणु पुद्गल-
अधिक हैं । इस कथन के अनुसार अवक्तव्यक द्रव्यों की अपेक्षा पर-
माणुरूप पुद्गल अधिक प्रमाणित होते हैं । (दव्वट्टयाए आणुपुव्वी दव्वा-
इं असंखेज्जगुणाइं) तथा द्रव्यार्थता की अपेक्षा से आनुपूर्वीद्रव्य असं-
ख्यात गुणित हैं । तात्पर्य कहने का यह है कि जो अनानुपूर्वी द्रव्य हैं
उनमें परमाणुरूप एक एक ही स्थान लभ्य है, एवं जो अवक्तव्यक द्रव्य
हैं उनमें भी द्विप्रदेशी स्कंध रूप एक एक स्थान ही लभ्य हैं परन्तु जो

उत्तर-(गोयमा !) हे गौतम ! (दव्वट्टयाए णेगमववहाराणं अवत्तव्वग-
दव्वाइं सव्वत्थोवाइं) द्रव्यार्थतानी अपेक्षाये नैगम अने व्यवहार नय-
संमत अवक्तव्यक द्रव्य सौथी अल्प छे-ओट्ठे के अनानुपूर्वी द्रव्योथी पणु ते
अल्पप्रमाणुमां डेय छे. (अणाणुपुव्वीदव्वाइं, दव्वट्टयाए विसेसाहियाइं)
तथा द्रव्यार्थतानी अपेक्षाये अवक्तव्यक द्रव्यो करतां अनानुपूर्वी द्रव्यो
विशेषाधिक छे. तेमां आ विशेषाधिकता वस्तुस्थितिना स्वभावानी अपेक्षाये
समञ्जवी. “ तदुक्तम् ” कल्लुं पणु छे के “ हे लगवन् ! परमाणु पुद्गलो
अने द्विप्रदेशी स्कंधो, आ जन्नेमांथी कोणु कोना करतां अधिक छे? उत्तर-
हे गौतम ! द्विप्रदेशीक स्कंधो करतां परमाणु पुद्गलो अधिक डेय छे ”
आ कथन अनुसार द्विप्रदेशी स्कंधो इय अवक्तव्यक द्रव्यो करतां परमाणु
पुद्गल इय अनानुपूर्वी द्रव्यो अधिक छे, ओ वात प्रमाणित थाय छे.
(दव्वट्टयाए आणुपुव्वीदव्वाइं असंखेज्जगुणाइं) तथा द्रव्यार्थतानी अपेक्षाये
आनुपूर्वी द्रव्यो, अनानुपूर्वी द्रव्यो करतां असंख्यात गणां छे. आ कथननुं
स्पष्टीकरण नीचे प्रमाणु छे जे अनानुपूर्वी द्रव्यो छे तेमां परमाणु इय
ओक ओक स्थान ज लक्ष्य डेय छे, अने जे अवक्तव्यक द्रव्यो छे तेमां
पणु द्विप्रदेशी स्कंध इय ओक ओक ज स्थान लक्ष्य डेय छे. परन्तु जे

अवक्तव्यकद्रव्याणि प्रदेशार्थतया विशेषाधिकानि । आनुपूर्वीद्रव्याणि प्रदेशार्थतयाऽनन्तगुणानि । द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकानि नैगमव्यवहारयोरेवक्तव्यद्रव्याणि द्रव्यार्थतया । अनानुपूर्वीद्रव्याणि द्रव्यार्थतया, अप्रदेशार्थतया विशेषाधिकानि । अवक्तव्यकद्रव्याणि प्रदेशार्थतया विशेषाधिकानि आनुपूर्वीद्रव्याणि द्रव्यार्थतया असंख्येयगुणानि, तान्येव प्रदेशार्थतया अनन्तगुणानि । स एषोऽनुगमः । सैषा नैगमव्यवहारयोः अनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी ॥ सू० ९० ॥

आनुपूर्वी द्रव्य है उनमें व्यणुक स्कंध से लगाकर एकोत्तर वृद्धि से एक एक प्रदेश की उत्तरोत्तर वृद्धि होने से अनन्ताणुक स्कंध पर्यन्त अनन्त स्थान हैं इसलिये स्थान की बहुत विवक्षा से आनुपूर्वीद्रव्य अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्यों की अपेक्षा असंख्यातगुणे कहे गये हैं ।

शंका— यदि आनुपूर्वी द्रव्यों के स्थान पूर्व की अपेक्षा अनन्त हैं इसलिये आनुपूर्वी द्रव्य असंख्यात गुणों पूर्व की अपेक्षा लेकर कहे गये हैं, सो ये कहना ठीक नहीं है क्यों कि इस प्रकार के कथन से तो उन आनुपूर्वी द्रव्यों में उनकी अपेक्षा असंख्यातगुणता न आकर अनन्त गुणता ही आती है ?

उत्तर—अनन्ताणुक जो स्कंध हैं वे तो अनानुपूर्वीद्रव्यों की अपेक्षा से अनन्त भागवर्ती होने के कारण स्वभावतः ही स्तोक-कम-हैं । इसलिये अनन्ताणुक स्कंधों को लेकर आनुपूर्वी द्रव्यों में—आनुपूर्वी के स्थानों में कुछ वृद्धि नहीं होती है । इसलिये यथार्थरूप में उनमें—आनुपूर्वीद्रव्यों

आनुपूर्वी द्रव्यो छे तेमां तो त्रिआणुक स्कंधथी लघने कमे कमे ओक ओक प्रदेशनी उत्तरोत्तर वृद्धि थतां थतां अनन्ताणुक स्कंध पर्यन्तना अनन्त स्थान होय छे तेथी स्थानना षड्वन्नी अपेक्षाओ आनुपूर्वी द्रव्यो, अनानुपूर्वी अने अवक्तव्यक द्रव्यो करतां असंख्यात गणुं कडेवाभां आब्यां छे

शंका—जे आनुपूर्वी द्रव्योना स्थान अनन्त होय, अने अनानुपूर्वी द्रव्योना तथा अवक्तव्यक द्रव्योनां स्थान ओक ओक होय तो अही आनुपूर्वी द्रव्योने अनानुपूर्वी अने अवक्तव्यक द्रव्यो करतां अनन्त गणुं कडेवा लोभता हतां छतां अही तेभने असंख्यात गणुं शा कारणे कछां छे ?

उत्तर—अनन्ताणुक जे स्कंधो छे तेओ अनानुपूर्वी द्रव्यो करतां अनन्तमां लागप्रमाण होवाने कारणे स्वाभाविक रीते ज स्तोक (ओछां, न्यून) छे तेथी अनन्ताणुक स्कंधोने लीधे आनुपूर्वी द्रव्योमां—आनुपूर्वी द्रव्योनां स्थानोमां आस कोई वृद्धि थती नथी, तेथी यथार्थ इये तो ते आनुपूर्वी

ટીકા—‘एएसि णं’ इत्यादि—

हे भदन्त ! नैगमव्यवहारसम्मतानामेतेषामानुपूर्वीद्रव्याणामनानुपूर्वी द्रव्याणामवक्तव्यकद्रव्याणां च मध्ये द्रव्यार्थतया=द्रव्यमेवार्थो द्रव्यार्थस्तस्यभावो द्रव्यार्थता तथा, द्रव्यत्वेनेत्यर्थः, द्रव्यत्वमपेक्ष्य, प्रदेशार्थतया=प्रदेशत्वमपेक्ष्य, द्रव्यार्थप्रदेशार्थनया=द्रव्यत्वं प्रदेशत्वं चापेक्ष्य कानि केभ्यः अल्पानि विशेषहीनत्वादिना स्तोकानि वा भवन्ति ? बहुकानि=असंख्येयगुणत्वादिनाऽधिकानि वा भवन्ति ? तुल्यानि=समसंख्यत्वेन समानि वा, किञ्चिदाधिक्येन विशेषाधिकानि वा भवन्ति ? इति प्रश्नः । उत्तरयति—हे गौतम ! द्रव्यार्थतया=द्रव्यार्थत्वमपेक्ष्य नैगमव्यवहारसम्मतानि अवक्तव्यकद्रव्याणि सर्वस्तोकानि=अनानुपूर्वीद्रव्येभ्य आनुपूर्वीद्रव्येभ्यश्च अल्पानि । अनानुपूर्वीद्रव्याणि तु द्रव्यार्थतया विशेषाधिकानि=अवक्तव्यकद्रव्येभ्यः किञ्चिदधिकानि । विशेषाधिक्यं त्वस्य वस्तुरिथितस्वभावात् । तदुक्तम्—

‘एएसि णं भंते ! परमाणुपोग्गलाणं दुप्पएसियाणं खंधाणं कयरे कयरेहिंतो बहुया ? गोयमा ! दुप्पएसिएहिंतो खंधेहिंतो परमाणुपोग्गला बहुया ॥

छाया—एतेषां खलु भदन्त ! परमाणुपुद्गलानां द्विप्रदेशिकानां स्कन्धानां मध्ये के केभ्यो बहुकाः; ३ गौतम ! द्विप्रदेशिकेभ्यः स्कन्धेभ्यः परमाणुपुद्गला बहुकाः ० ३ इति ।

में— असंख्यात गुणित ही स्थान बनते हैं और उन्हीं स्थानों को लेकर उनमें असंख्यात गुणता आती है । अनंतगुणता नहीं । यह सब विषय अनुगम के भाग नाम के संसमद्वार में कथित “एएसि णं भंते !” इत्यादि सूत्रपाठ से जान लेना चाहिये ॥ इस प्रकार द्रव्यार्थता की अपेक्षा लेकर बहुरव का कथन करके अब सूत्रकार प्रदेशत्व की अपेक्षा से आनुपूर्वी आदि

દ્રવ્યોમાં અસંખ્યાત ગણના જ સ્થાન બને છે, અને એજ સ્થાનોની અપેક્ષાએ તેમનામાં (આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં) અસંખ્યાત ગુણિતતા જ સંભવી શકે છે—અનંત ગુણિતા સંભવી શકતી નથી. ૮૮માં સૂત્રમાં અનુગમના ભાગદ્વાર નામના સાતમાં ભેદનું પ્રતિપાદન કરતી વખતે સૂત્રકારે “एएसि णं” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા આ વિષયનું વિશેષ વર્ણન કર્યું છે. તે તે સૂત્રમાંથી તે વાંચી લેવું. આ રીતે દ્રવ્યાર્થતાની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યો આદિની અલ્પબહુતાનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર પ્રદેશત્વની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોના અલ્પબહુત્વનું કથન કરે છે—

તથા-દ્રવ્યાર્થતયા આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ અસંખ્યેયગુણાનિ ।

અર્થ માર્ગ:-અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ પરમાણુલક્ષણં સ્થાનમેકૈકમેવ લભ્યતે, અવક્ત-
વ્યકદ્રવ્યેષુ દ્વયણુરુસ્કન્ધલક્ષણં સ્થાનમેકૈકમેવલભ્યતે । આનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ તુ ત્ર્ય-
ણુરુસ્કન્ધપ્રભૃતીનિ ઇકોત્તરદ્વયાઽનન્તાણુરુસ્કન્ધપર્યન્તાનિ અનન્તાનિ સ્થાનાનિ

દ્રવ્યોં મેં અલ્પ બહુત્વ કા કથન કરકે અવ સૂત્રકાર પ્રદેશત્વ કી અપેક્ષા સે
આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોં મેં અલ્પ બહુત્વકા કથન કરતે હૈં-(જેગમવવહારણં
અણાણુપુઞ્વીદવ્વાઈં પપ્પસદ્દયાઈં સવ્વત્થોવાઈં) નૈગમ વ્યવહારનય સંમત
સમસ્ત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય પ્રદેશત્વ કી અપેક્ષા કરકે અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં સે
ઈવં આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં સે અલ્પ હૈં । ક્કયોં કિ (અપપ્પસદ્દયાઈં) અનાનુપૂર્વી
દ્રવ્યોં મેં પ્રદેશરૂપ અર્થકા અભાવ હૈં । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈં કિ પરમાણુ
રૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં મેં મી યદિ દ્વિતીય આદિ પ્રદેશ હોં તો દ્રવ્યાર્થતા કી
તરહ પ્રદેશાર્થતા મેં મી અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા સે હનકી અધિકતા
હો જાવે પરન્તુ ઈસા તો હૈં નહીં ક્યોં કિ પરમાણુ અપ્રદેશી હોતા હૈં-ઈસા
સિદ્ધાન્ત કા વચન હૈં । ઈસલિયે પ્રદેશાર્થતા કી અપેક્ષા સે યે આનુપૂર્વી-
દ્રવ્ય સર્વસ્તોક-થોડે કહે ગયે હૈં । નિઃકર્ષાર્થ ઈસકા યહ હૈં કિ અનાનુપૂર્વી
દ્રવ્ય દ્રવ્યાર્થતા કી અપેક્ષા લેકર અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં સે કુછ અધિક
કહે ગયે હૈં ઔર અવક્તવ્યક દ્રવ્ય ઈનસે કમ । સો યદિ પરમાણુરૂપ
ઈન અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં મેં મી યદિ દ્વિતીયાદિક પ્રદેશ માન લિયે જાવેં

(જેગમવવહારણં અણાણુપુઞ્વીદવ્વાઈં પપ્પસદ્દયાઈં સવ્વત્થોવાઈં) નૈગમ
અને વ્યવહાર નયસંમત સમસ્ત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો પ્રદેશત્વની અપેક્ષાએ
અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં અને આનુપૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં અલ્પ હોય છે, કારણ
કે (અપપ્પસદ્દયાઈં) અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં પ્રદેશ રૂપ અર્થનો અભાવ હોય છે.
આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે જો પરમાણુ રૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં પણ
દ્વિતીય આદિ પ્રદેશોનો સદ્ભાવ હોત તો દ્રવ્યાર્થતાની જેમ પ્રદેશાર્થતામાં
પણ અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં તેમની અધિકતા જ હોત પરન્તુ એવી કોઈ
વાતનો તો સદ્ભાવ જ નથી, કારણ કે પરમાણુ અપ્રદેશી હોય છે, એવું
સિદ્ધાંતનું વચન છે. તે કારણે પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોને
સૌથી અલ્પ કહેવામાં આવેલ છે આ સમસ્ત કથનનો ભાવર્થ એ છે કે
દ્રવ્યાર્થતાની અપેક્ષાએ તો અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં
વિશેષાધિક કહેવામાં આવેલ છે. એટલે કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં અવક્તવ્યક-
દ્રવ્યો અલ્પ કહેવામાં આવ્યાં છે. પણ પ્રદેશત્વની અપેક્ષાએ તો આનુપૂર્વી

પ્રાપ્યન્તે, અતઃ સ્થાનબહુત્વાત્ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યેભ્યોઽવક્તવ્યક-
દ્રવ્યેભ્યઃસંખ્યેયગુણાનિ ।

નનુ-આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણાં સ્થાનાનિ યદ્યનન્તાનિ, તર્હિ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ
પૂર્વાપેક્ષ્યાઽનન્તગુણાનિ ભવન્તીતિવક્તવ્યમ્, કથનમસંખ્યાતગુણાનીત્યુક્તમ્ ? इति
चेत्, उच्यते-अनन्ताणुकस्कन्धास्तु अनानुपूर्व्यपेक्षयाऽनन्तभागवर्तित्वात् स्व-
भावादेव स्तोका इति-अनन्ताणुकस्कन्धैरानुपूर्वीद्रव्येषु न किंचिद् वर्धते, अतो
वस्तुवृत्त्या असंख्यातान्येव तेषु स्थानानि प्राप्यन्ते । तदपेक्षया तु असंख्यात-
गुणान्येव तानि भवन्ति, न त्वनन्तगुणानीति । एतच्चानुगमस्य सप्तमे भागनामके द्वारे
प्रदर्शितात्-‘एषं णं भंते’ इत्यादिकान् सूत्रपाठान् सर्वभावनीयम् १ । इत्थं
द्रव्यार्थतयाऽल्पबहुत्वमभिधाय सम्प्रति प्रदेशार्थतया तदाह-‘पएसद्वयाए, इत्यादि ।
नैगमव्यवहारसम्मतानि अनानुपूर्वीद्रव्याणि प्रदेशार्थतया=प्रदेशत्वमपेक्ष्य सर्वस्तो-
कानि=अवक्तव्यद्रव્યેभ્ય આનુપૂર્વીદ્રવ્યેભ્યશ્ચાલ્પાનિ । एषां सर्वस्तोकत्वे हेतुमाह-
‘अपएसद्वयाए’ इति । अप्रदेशार्थतया=अप्रदेशार्थत्वात्, अनानुपूर्वी દ્રવ્યેષુ પ્રદે-
શરૂપસ્યાર્થસ્ય અભાવાત્ । અર્થે ભાવઃ-યદિ હિ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યેષ્વપિ પ્રદેશઃ સ્યુ-
સ્તદા દ્રવ્યાર્થતાયામિવ પ્રદેશાર્થતાયામપિ અવક્તવ્યકદ્રવ્યાપેક્ષ્યા તેષામાધિક્યં
સ્યાત્, નચૈતદસ્તિ, ‘પરમાણુપ્રદેશઃ’ इति वचनात्, अतः सर्वस्तोकानि एतानि ।

ननु यद्यनानुपूर्वीद्रव्येषु प्रदेशार्थता नास्ति, तर्हि अत्र तस्या विचारोऽनुपयुक्त
एवे? ति चेत्, उच्यते-‘प्रदेश’ शब्दस्य प्रकृष्टः-सर्वसूक्ष्मः देशः=पुद्गलास्ति-

तो प्रदेशार्थता से भी उनकी अवक्तव्यकद्रव्यों की अपेक्षा अधिकता
मानी जानी चाहिये । परन्तु ऐसा नहीं है । क्योंकि परमाणु अप्रदेशी
है । अतः अनानुपूर्वी द्रव्य सर्वस्तोक हैं यही सिद्धान्त युक्तियुक्त है ।

शंका—यदि अनानुपूर्वी દ્રવ્યોં મેં પ્રદેશાર્થતા નહીં હૈ, તો યહાં પર
પ્રદેશાર્થતા કો લેકર ઉનકા વિચાર કરના અનુપયુક્ત હી હૈ ?

દ્રવ્યોંને અવક્તવ્ય દ્રવ્યોં કરતાં પણ અલ્પ માનવામાં આવેલ છે, કારણ કે
પરમાણુ રૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અપ્રદેશી હોય છે ને આ પરમાણુ રૂપ અનાનુપૂર્વી
દ્રવ્યોંમાં પણ દ્વિતીય આદિ પ્રદેશોનો સદ્ભાવ માનવામાં આવે, તો
પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ પણ અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કરતાં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોંની
અધિકતા સંભવી શકે છે. પરન્તુ પરમાણુ રૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોંને સર્વસ્તોક
(સૌથી અલ્પ) માનવાનો સિદ્ધાંત જ યુક્તિયુક્ત લાગે છે.

શંકા-જે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોંમાં પ્રદેશાર્થતાનો સદ્ભાવ જ ન હોય, તો
અહીં પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ તેમનો વિચાર કરવો એ વાત જ શું
અનુચિત લાગતી નથી ?

કાયસ્ય નિરંશો ભાગઃ, इति व्युत्पत्त्या परमाणुद्रव्येऽपि प्रदेशत्वमस्त्येव, अतः प्रदेशार्थतया एषां विचारो नानुपयुक्त इति । तथा-अवक्तव्यकद्रव्याणि प्रदेशार्थ-तयाऽनानुपूर्वीद्रव्येभ्यो विशेषाधिकानि अवक्तव्यकद्रव्येषु एकैकस्य द्विप्रदेशत्वात् । अनानुपूर्वीद्रव्यापेक्षयाऽवक्तव्यकद्रव्याणां प्रदेशार्थत्वमाश्रित्य विशेषाधिक्यं बोध्यमिति । आनुपूर्वीद्रव्याणि तु प्रदेशार्थतया अवक्तव्यकद्रव्येभ्योऽनन्तगुणानि ।

ઉત્તર—એસા નહીં હૈ-કર્ચોકિ ‘પ્રકૃષ્ટદેશઃ પ્રદેશઃ’ હસ વ્યુત્પત્તિ કે અનુસાર સર્વ સૂક્ષ્મદેશ કા નામ પ્રદેશ, અર્થાત્ પુદ્ગલાસ્તિકાય કાં નિરં-શ ભાગ હૈ વહ પ્રદેશ હૈ । એસા પ્રદેશપન પરમાણુ દ્રવ્ય હૈ હી । હસ-લિયે પ્રદેશાર્થતા કી અપેક્ષા હનકા વિચાર અનુપયુક્ત નહીં હૈ તથા- (અવત્તવગદ્વાઈં પપ્સદૃયાપ વિસેસાહિયાઈં) અવત્તવ્યક દ્રવ્ય પ્રદે-શાર્થતા કી અપેક્ષા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં સે વિશેષાધિક-કુછ અધિક-હૈં । અર્થાત્ અવત્તવ્યક દ્રવ્યોં મેં એક ૨ અવત્તવ્યકદ્રવ્ય દ્વિપ્રદેશવાલા હોતા હૈ ઓર અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં મેં એક એક અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય એક પ્રદેશ વાલા હોતા હૈ હસી કારણ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં સે અવત્તવ્યક દ્રવ્ય પ્રદે-શાર્થતા કો લેકર કુછ અધિક કહે ગયે હૈં । (આણુપુર્વીદ્વાઈં પપ્સ-દૃયાપ અણંતગુણાઈં) જો આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હૈં વે અવત્તવ્યક દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા અનંતગુણે હૈં । કર્યોં કિ હનકે પ્રદેશ અવત્તવ્યકદ્રવ્યોં કે પ્રદેશોં

ઉત્તર—એ વાત બરાબર નથી, કારણ કે “ પ્રકૃષ્ટદેશઃ પ્રદેશઃ ” આ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર સૌથી સૂક્ષ્મ દેશનું નામ પ્રદેશ છે એટલે કે પુદ્ગલાસ્તિકા-કાયનો જે નિરંશ ભાગ છે તે પ્રદેશરૂપ જ છે. એવું પ્રદેશત્વ તો પરમાણુ દ્રવ્યમાં જ હોય છે. તેથી પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ તેમનો વિચાર કરવામાં અનુપયુક્તતા જણાતી નથી.

તથા—(અવત્તવગદ્વાઈં પપ્સદૃયાપ વિસેસાહિયાઈં) અવત્તવ્યક દ્રવ્ય પ્રદેશાર્થત્વની અપેક્ષાથી વિશેષાધિક હોય છે. એટલે કે અવત્તવ્યક દ્રવ્યોમાના પ્રત્યેક અવત્તવ્યકદ્રવ્ય બળે પ્રદેશવાળાં હોય છે, અને અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાંનું પ્રત્યેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય એક એક પ્રદેશવાળું હોય છે. તે કારણે પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં અવત્તવ્યક દ્રવ્યોને વિશેષાધિક (અમુક પ્રમાણમાં વધારે) કહ્યાં છે.

(આણુપુર્વીદ્વાઈં પપ્સદૃયાપ અણંતગુણાઈં) પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ અવત્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં આનુપૂર્વી દ્રવ્યો અનંત ગણ્યાં હોય છે, કારણ કે

દ્રવ્યાર્થતયાઽઽનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યેભ્યોઽવક્તવ્યકદ્રવ્યેભ્યશ્ચાઽસંખ્યાત-
ગુણાન્યુક્તાનિ, તદપેક્ષયાઽઽનુપૂર્વીદ્રવ્યસ્કન્ધાનામસંખ્યાતગુણત્વાત્ । પ્રદેશાર્થતાઽ-
પેક્ષયા તુ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણ્યનન્તગુણાનિ સન્તિ, તત્પ્રદેશાનાં પૂર્વાપેક્ષયાઽનન્તગુણ-
ત્વાદિતિ ૨ । इत्थं प्रदेशार्थतयाऽल्पबहुत्वमुक्त्वा, इदानीमुभयार्थतामाश्रित्य तदुच्यते-
'द्ववद्वपएसद्वयाए' इत्यादि । नैगमव्यवहारसम्मतानि अवक्तव्यकद्रव्याणि द्रव्यार्थ-
प्रदेशार्थतया सर्वस्तोकानि, सर्वस्तोकत्वे हेतुमाह—'द्ववद्वयाए' इति । अवक्तव्यक
द्रव्याणां—द्रव्यार्थतया—द्रव्यार्थत्वात् सर्वस्तोकत्वं बोध्यम् । तथा अनानुपूर्वीद्रव्याणि

સે અનંત ગુણે હૈં । यह पहिले कहा जा चुका है कि आनुपूर्वीद्रव्या-
र्थता को आश्रित करके अनानुपूर्वी द्रव्यों से अवक्तव्यकद्रव्यों से असं-
ख्यातगुणें हैं क्योंकि इनकी अपेक्षा आनुपूर्वी द्रव्य स्कंध असंख्यात
गुणें होते हैं । परन्तु प्रदेशों की अपेक्षा आनुपूर्वी द्रव्य अनन्त गुणें हैं ।
क्यों कि इनके प्रदेश पूर्व की अपेक्षा अनन्तगुणें कहे गये हैं । इस प्रकार
प्रदेशार्थता की अपेक्षा अल्प बहुत्व का कथन करके अब सूत्रकार उभ-
यार्थता की अपेक्षा लेकर अल्प बहुत्व का कथन करते हैं—

(નેગમવ્યવહારાણં અવક્તવ્યકદ્વવાઈં દ્વવદ્વપસદ્વયાએ સવ્વત્થો-
વાઈં) નૈગમવ્યવહારનય સંમત અવક્તવ્યક દ્રવ્ય દ્રવ્યાર્થતા ઓર પ્રદે-
શાર્થતા રૂપ ઉભયાર્થતા કી અપેક્ષા લેકર સર્વસ્તોક હૈં । કયોંકિ (દ્વવ-
દ્વયાએ) અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં મેં દ્રવ્યાર્થતા કી અપેક્ષા લેકરકે પહિલે સર્વ-

તેમના પ્રદેશો અવક્તવ્યક દ્રવ્યોના પ્રદેશો કરતાં અનંત ગણાં હોય છે.
પહેલાં એ વાત તો પ્રકટ કરવામાં આવી ચુકી છે કે દ્રવ્યાર્થતાની અપેક્ષાએ
અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં આનુપૂર્વી દ્રવ્યો અસંખ્યાત
ગણાં છે, કારણ કે તેમના કરતાં આનુપૂર્વી દ્રવ્યસ્કંધ અસંખ્યાત ગણાં હોય
છે પરન્તુ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યો અનંત ગણાં છે, કારણ કે
તેમના પ્રદેશો અવક્તવ્યક દ્રવ્યોના પ્રદેશો કરતાં અનંત ગણાં કહ્યાં છે આ
રીતે પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોના અલ્પ-બહુત્વનું કથન
કરીને હવે સૂત્રકાર ઉભયાર્થતા (દ્રવ્યાર્થતા અને પ્રદેશાર્થતા)ની અપેક્ષાએ
તેમના અલ્પબહુત્વનું કથન કરે છે—(નેગમવ્યવહારાણં અવક્તવ્યકદ્વવાઈં દ્વવદ્વ-
પસદ્વયાએ સવ્વત્થોવાઈં) નૈગમ અને વ્યવહાર નયસંમત અવક્તવ્યક દ્રવ્ય
દ્રવ્યાર્થતા અને પ્રદેશાર્થતા રૂપ ઉભયાર્થતાની અપેક્ષાએ સર્વસ્તોક સૌથી ઓછું—
છે, કારણ કે (દ્વવદ્વયાએ) દ્રવ્યાર્થતાની અપેક્ષાએ અવક્તવ્યક દ્રવ્યોમાં સર્વસ્તોક-
તાનું પ્રતિપાદન પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે, તથા (અણાણુપુન્વી દ્વવાઈં દ્વવદ્વયાએ

ઉભયાર્થત્વમાશ્રિત્યાવક્તવ્યકદ્રવ્યાપેક્ષયા વિશેષાધિકાનિ બોધ્યાનિ । અત્ર હેતુમાહ—
 ‘દ્વદ્વદ્વયાપ્ અપ્પસદ્વયાપ્’ इति । દ્રવ્યાર્થતયાઽપ્રદેશાર્થતયા ચ અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યા-
 ણામવક્તવ્યકદ્રવ્યાપેક્ષયા વિશેષાધિક્યં બોધ્યમ્ । ‘અવત્તવ્વગદ્વ્વાઈ’ इत्यादि,
 અવક્તવ્યકદ્રવ્યાણાં ત્વિહ પ્રત્યેકં દ્વિપ્રદેશત્વાદ્વિગુણિતાનાં તેષામન્યેભ્યઃ=અનાનુ-
 પૂર્વીદ્રવ્યેભ્યઃ પ્રદેશાર્થતયા વિશેષાધિકત્વં બોધ્યમ્ । ઉભયાર્થત્વમાશ્રિત્યાનુપૂર્વી
 દ્રવ્યાણિ અસંખ્યેયગુણાન્યનન્તગુણાનિ ચ સન્તીતિ સૂચયિતુમાહ—‘આણુપુવ્વીદ્વ્વાઈ’
 इत्यादि । આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ દ્રવ્યાર્થતયા અસંખ્યેયગુણાનિ બોધ્યાનિ, ચ=પુનઃ
 તાન્યેવ=આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણ્યેવ પ્રદેશાર્થતયા અનન્તગુણાનિ બોધ્યાનિ । પ્રત્યેકચિન્તા-
 સ્તોકતા કહી ગઈ છે । તથા “અણાણુપુવ્વીદ્વ્વાઈ દ્વદ્વદ્વયાપ્ અપ્પસદ્વ-
 યાપ્ વિસેસાહિયાઈ) અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય ઉભયાર્થત્વ કો આશ્રિત કરકે
 અવક્તવ્યક દ્રવ્ય કી અપેક્ષા સે કુછ અધિક હૈં । યહાં કુછ અધિકતા
 દ્રવ્યાર્થતા ઓર અપ્રદેશાર્થતા સે જાનની ચાહિયે । (અવત્તવ્વગદ્વ્વાઈ
 પ્પસદ્વયાપ્ વિસેસાહિયાઈ) તથા અવક્તવ્યક દ્રવ્ય પ્રદેશાર્થતા કી અપે-
 ક્ષા લેકર અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં સે વિશેષાધિક હૈં । સો યહ વિશેષાધિકતા
 હનમેં પ્રત્યેક અવક્તવ્યકદ્રવ્ય દ્વિપ્રદેશી હોને કે કારણ જાનની ચાહિયે ।
 ક્યોં કિ યે પ્રત્યેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કે પ્રદેશોં કી અપેક્ષા દ્વિગુણિત
 પ્રદેશવાલે હૈં । તવ કિ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં મેં પ્રદેશ એક એક હૈં । હસ
 પ્રકાર હનમેં દ્વિગુણિતા જાનના ચાહિયે । (આણુપુવ્વીદ્વ્વાઈ દ્વદ્વદ્વયાપ્
 અસંખેજ્જગુણાઈ તાઈ ચેવ પ્પસદ્વયાપ્ અણંતગુણાઈ) ઉભયાર્થતા
 કો આશ્રિત કરકે દ્રવ્યાર્થતા કી અપેક્ષા સે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત

અપ્પસદ્વયાપ્ વિસેસાહિયાઈ) અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય ઉભયાર્થત્વની અપેક્ષાએ અવ-
 ક્તવ્યક દ્રવ્ય કરતાં વિશેષાધિક હોય છે અહીં દ્રવ્યાર્થતા અને અપ્રદેશાર્થ-
 તાની અપેક્ષાએ આ અધિકતા સમજવી. (અવત્તવ્વગદ્વ્વાઈ પ્પસદ્વયાપ્
 વિસેસાહિયાઈ) તથા અવક્તવ્યક દ્રવ્યો પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી
 દ્રવ્યો કરતાં વિશેષાધિક છે. તેમની આ વિશેષાધિકતા પ્રત્યેક અવક્તવ્યક
 દ્રવ્ય દ્વિપ્રદેશી હોવાને કારણે સમજવી, કારણ કે પ્રત્યેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય
 કરતાં પ્રત્યેક અવક્તવ્યક દ્રવ્ય બમણા પ્રદેશવાળું હોય છે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય
 એક એક પ્રદેશવાળું હોય છે અને અવક્તવ્યક દ્રવ્ય બળે પ્રદેશવાળું હોય
 છે, તે કારણે અવક્તવ્યક દ્રવ્યને અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કરતાં બમણા પ્રદેશવાળું કહ્યું છે.

(આણુપુવ્વીદ્વ્વાઈ દ્વદ્વદ્વયાપ્ અસંખેજ્જગુણાઈ તાઈ ચેવ પ્પસદ્વયાપ્
 અણંતગુણાઈ) ઉભયાર્થતાની અપેક્ષાએ હવે તેમના અલ્પબહુત્વનો વિચાર

पक्षादुभयार्थतया चिन्तायामयमेव विशेषः—अनानुपूर्वीद्रव्याणि द्रव्यार्थतामाश्रित्य अवक्तव्यकद्रव्यापेक्षया विशेषाधिकानि भवन्ति, तत्र प्रदेशरहितत्वात् प्रदेशार्थताया असंभवात् सर्वस्तोकत्वं न गृहीतम्। प्रत्येकचिन्तायां तु प्रदेशार्थतापक्षे तदपि गृहीतम्। एतदर्थमेव उभयार्थता पक्षोपादानम्। इत्थं नवविधमनुगममुक्त्वा सम्प्रति प्रकरणमुपसंहरन्नाह—‘से तं’ इत्यादि। स एषोऽनुगमः। सैषा नैगमव्यवहार-योरनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वीति ॥सू० ९०॥

गुणे हैं और प्रदेशार्थता की अपेक्षा करके आनुपूर्वीद्रव्य अनन्तगुणा हैं। इस प्रकार प्रत्येक पक्ष से विचार करने की अपेक्षा जो यह उभयार्थ पक्ष की अपेक्षा लेकर विचार करने में आया है उसमें यही विशेषता है —कि जैसे इस पक्ष में अनानुपूर्वी द्रव्य, द्रव्यार्थता को आश्रित करके अवक्तव्यक द्रव्यों की अपेक्षा विशेषाधिक कहे गये हैं। वैसे वे प्रदेश होने के—कारण सर्वस्तोक प्रदेशार्थता असंभवता से नहीं लाये गये हैं। परन्तु जब प्रत्येक पक्षको लेकर इनका विचार होता है तब यह सर्वस्तोकता भी उनमें प्रकट की जाती है। इसी निमित्त से यहां यह तृतीय पक्षरूप उभयार्थता गृहीत की गई है। इस प्रकार नव-विध अनुगम कह करके अब सूत्रकार इस प्रकरण का उपसंहार करने के अभिप्राय से (से तं अनुगमे, से तं नैगमव्यवहाराणं अणोवणि-हिया द्रव्यानुपूर्वी) इन पदों द्वारा यह प्रकट कर रहे हैं कि इस प्रकार

करवामां आवे छे—द्रव्यार्थतानी अपेक्षाछे आनुपूर्वी द्रव्य असंभवात् गणुं अने प्रदेशार्थतानी अपेक्षाछे आनुपूर्वी द्रव्य अनन्त गणुं छे. आ प्रकार प्रत्येक पक्षने अनुलक्षीने विचार करवानी अपेक्षाछे जे अही उभयार्थपक्षनी अपेक्षाछे विचार करवामां आवे छे तेमां जेज विशेषता छे के—जेम द्रव्यार्थिकतानी दृष्टिछे विचार करीने अनानुपूर्वी द्रव्ये अवक्तव्यक द्रव्ये करतां विशेषाधिक प्रकट करवामां आवे छे, जे प्रमाणे प्रदेशार्थतानी अपेक्षाछे अनानुपूर्वी द्रव्येने विशेषाधिक अताववामां आवे नथी, कारण के तेजो प्रदेशरहित होवाने कारणे अवक्तव्यक द्रव्ये करतां अल्पप्रमाणवाणा छे. परन्तु जे प्रत्येक पक्षनी अपेक्षाछे तेमने विचार करवामां आवे तो आ सर्वस्तोकता (सौ करतां अल्पप्रमाणाता) पण तेमनामां प्रकट करी शक्य छे. जेज निमित्तने लीधे अही तृतीय पक्ष रूप उभयार्थता गृहीत करवामां आवे छे आ प्रमाणे नव प्रकारना अनुगमनुं निरूपण करीने छे सूत्रकार आ प्रकरणेने उपसंहार करता कहे छे के—(से तं अनुगमे से तं नैगमव्यवहाराणं अणोवणिहिया द्रव्यानुपूर्वी) अनुगमनुं आ प्रकारनुं स्वरूप छे. आ

इत्थं नैगमव्यवहारनयमतेन अनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी व्याख्याय संग्रह-
नयमतेन सम्प्रति तामेव व्याख्यातुमाह—

मूलम्—से किं तं संग्रहस्स अणोवणिहिया दव्वाणुपुव्वी ?
संग्रहस्स अणोवणिहिया दव्वाणुपुव्वी पंचविहा पणत्ता, तं जहा-
अट्ठपयपरूवणया१, भंगसमुक्कित्तणया२ भंगोवदंसणया३ समो-
यारे४ अणुगमे५॥सू० ९१॥

छाया—अथ का सा संग्रहस्य अनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी ? संग्रहस्य अनौ-
पनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी पञ्चविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—अर्थपदप्ररूपणता१, भङ्गसमुत्की-
र्त्तनता२, भङ्गोपदर्शनता३, समवतारः४, अनुगमः५ ॥सू० ९१॥

टीका—‘से किं तं’ इत्यादि—

व्याख्या निगद सिद्धा ॥सू० ९१॥

से यह अनुगम का स्वरूप है । इस प्रकार यहां तक नैगम व्यवहारनय
संमत अनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी का कथन किया ॥ सू० ९० ॥

अब सूत्रकार संग्रहनय के मतानुसार इस अनौपनिधि की द्रव्या-
नुपूर्वी का कथन करते हैं—‘से किं तं’ इत्यादि ।

शब्दार्थ— हे भदन्त ! (से किं तं संग्रहस्स अणोवणिहिया दव्वाणु
पुव्वी) ‘संग्रहनय संमत अनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी’ का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—(संग्रहस्स अणोवणिहिया दव्वाणुपुव्वी पंचविहा पणत्ता)
संग्रहनय संमत अनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी पांच प्रकार कही गई है । (तं
जहा) उसके वे प्रकार ये हैं— (अट्ठपयरूपवणया १ भंगसमुक्कित्तणया ५
भंगोवदंसणया ३ समोयारे ४, अणुगमे ५,) अर्थपद प्ररूपणता १, भंग

પ્રકારે અહીં સુધીમાં સૂત્રકારે નૈગમવ્યવહારનયસંમત અનૌપનિધિકી
દ્રવ્યાનુપૂર્વીના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. ॥સૂ.૦૯૦॥

હવે સૂત્રકાર સંગ્રહનયના મતાનુસાર આ અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના
સ્વરૂપનું કથન કરે છે—“ સે કિં તં ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—પ્રશ્ન—(સે કિં તં સંગ્રહસ્સ અણોવણિહિયા દવ્વાણુપુવ્વી ?) હે
ભગવન્ ! સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(સંગ્રહસ્સ અણોવણિહિયા દવ્વાણુપુવ્વી પંચવિહા પણત્તા) સંગ્રહ-
નયસંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી પાંચ પ્રકારની કહી છે. (તં જહા)
તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(અટ્ઠપયપરૂવણયા ૧, ભંગસમુક્કિત્તણયા ૨, ભંગોવદંસ
ણયા ૩, સમોચારે ૪ અણુગમે ૫) (૧) અર્થપદપ્રરૂપણતા, (૨) ભંગસમુત્કીર્તનતા

અથ સંગ્રહનયેનાર્થપદપ્રરૂપણતામાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં સંગહસ્સ અટ્ટપયપરૂવણયા ? સંગહસ્સ અટ્ટ-
પયપરૂવણયા તિપ્પણસિણ આણુપુઠ્ઠી ચઉપ્પણસિણ આણુપુઠ્ઠી
જાવ દસપણસિણ આણુપુઠ્ઠી સંઘિજ્જપણસિણ આણુપુઠ્ઠી અસં-
ઘિજ્જપણસિણ આણુપુઠ્ઠી અણંતપણસિણ આણુપુઠ્ઠી પરમાણુ-
પોગ્ગલે અણાણુપુઠ્ઠી, દુપ્પણસિણ અવત્તવ્વણ. । સે તં સંગહસ્સ
અટ્ટપયપરૂવણયા ॥સૂ. ૧૨॥

છાયા—અથ કા સા સંગ્રહસ્ય અર્થપદપ્રરૂપણતા ? સંગ્રહસ્ય અર્થપદપ્રરૂપણતા—ત્રિપ્ર-
દેશિક આનુપૂર્વી ચતુષ્પ્રદેશિક આનુપૂર્વી યાવદ્ દશપ્રદેશિક આનુપૂર્વી સંખ્યેયપ્રદેશિ-
સમુત્કીર્તનતાર ૨ ભંગોપદર્શનતાર ૩ સમવતાર ૪ ઔર અનુગમ ૫ । હમ સૂત્ર
કી વ્યાખ્યા ૭૪ વે સૂત્રકી વ્યાખ્યા કે અનુસાર જાનની ચાહિયે ॥સૂ. ૧૧॥

સંગ્રહનય કે મતાનુસાર અર્થપદપ્રરૂપણતા કા કયા સ્વરૂપ હૈ ? હસ
ષાત કો સૂત્રકાર પ્રકટ કરતે હૈ । “સે કિં તં સંગહસ્સ” હત્યાદિ

શબ્દાર્થ—હે ભદ્રન્ત ! (સે કિં તં સંગહસ્સ અટ્ટપયપરૂવણયા) પૂર્વ પ્રક્રાન્ત
હસ સંગ્રહનય માન્ય અર્થપદપ્રરૂપણતા કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

હત્તર—(સંગહસ્સ અટ્ટપયપરૂવણયા) સંગ્રહનય માન્ય અર્થપદ
પ્રરૂવણતા કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ—(તિપ્પણસિણ આણુપુઠ્ઠી ચઉપ્પ-
ણસિણ આણુપુઠ્ઠી, જાવ દસપણસિણ આણુપુઠ્ઠી સંઘિજ્જપણસિણ

(૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર અને (૫) અનુગમ આ સૂત્રની
વ્યાખ્યા ૭૪ માં સૂત્રની વ્યાખ્યા પ્રમાણે સમજવી. ॥સૂ. ૧૧॥

સંગ્રહનયના મતાનુસાર અર્થપદ પ્રરૂપણતાનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે તે
હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—“સે કિં તં સંગહસ્સ” હત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—પ્રશ્ન—(સે કિં તં સંગહસ્સ અટ્ટપયપરૂવણયા ?) હે ભગવન્ !
પૂર્વપ્રસ્તુત સંગ્રહનયસંમત અર્થપદ પ્રરૂપણતાનું સ્વરૂપ કેવું કહ્યું છે ?

હત્તર—(સંગહસ્સ અટ્ટપયપરૂવણયા) સંગ્રહનયસંમત અર્થપદ પ્રરૂપણતાનું
સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—

(તિપ્પણસિણ આણુપુઠ્ઠી, ચઉપ્પણસિણ આણુપુઠ્ઠી, જાવ દસ પણસિણ
આણુપુઠ્ઠી, સંઘિજ્જપણસિણ આણુપુઠ્ઠી, અસંઘિજ્જપણસિણ આણુપુઠ્ઠી, અણંતપ-

ક આનુપૂર્વી અસંખ્યેયપ્રદેશિક આનુપૂર્વી, અનંતપ્રદેશિક આનુપૂર્વી પરમાણુપુદ્ગલઃ
અનાનુપૂર્વી, દ્વિપ્રદેશિકઃ અવક્તવ્યકમ્ । સૈષા સંગ્રહસ્ય અર્થપદપ્રરૂપણતા ॥ સૂ. ૦૯૨ ॥

આણુપુઘ્વી અસંખિજ્જપણસિણ આણુપુઘ્વી, અણંતપણસિણ આણુપુઘ્વી,
પરમાણુપુગ્ગલે અણાણુપુઘ્વી; દુષ્પણસિણ અવક્તવ્વણ) ત્રિપ્રદેશવાલા સ્કંધ
આનુપૂર્વી હૈ, ચાર પ્રદેશવાલા સ્કંધ આનુપૂર્વી હૈ, યાવત્ દશ પ્રદેશવાલા
સ્કંધ આનુપૂર્વી હૈ' સંખ્યાત પ્રદેશવાલા સ્કંધ આનુપૂર્વી હૈ, અસંખ્યાત
પ્રદેશ વાલા સ્કંધ આનુપૂર્વી હૈ, અનન્ત પ્રદેશ વાલા સ્કંધ આનુપૂર્વી હૈ,
પરમાણુપુદ્ગલ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય હૈ, દ્વિપ્રદેશ વાલા સ્કન્ધ અવક્તવ્યક
વ્ય હૈ યહી સંગ્રહનય માન્ય અર્થપદ પ્રરૂપણતા કા સ્વરૂપ હૈ । તાત્પર્ય
હસકા યહ હૈ કિ પહિલે નૈગમ ઓર વ્યવહાર નયકી અપેક્ષા કરકે
એક ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હૈ, અનેક ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ
અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હૈ હસ પ્રકાર આનુપૂર્વી મેં એકત્વ ઓર અને-
કત્વ કા નિર્દેશ કિયા ગયા હૈ । પરન્તુ સમાન્યત્વવાદી હોને કે કારણ
હસ સંગ્રહનય કે મતાનુસાર સમસ્ત ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ એક હી આનુ-
પૂર્વી હૈ । હસ નય કી માન્યતા હસ વિષય મેં એસી હૈ કિ જિતને મી
ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ હૈ વે યદિ અપને ત્રિપ્રદેશિકત્વ રૂપ સામાન્ય સે ભિન્ન
હૈ તો દ્વિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધ કી તરહ વે ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ હી નહીં

પણિણ આણુપુઘ્વી, પરમાણુપુગ્ગલે અણાણુપુઘ્વી, દુષ્પણસિણ અવક્તવ્વણ) ત્રણ
પ્રદેશવાળો સ્કંધ આનુપૂર્વી છે, ચાર પ્રદેશવાળો સ્કંધ આનુપૂર્વી છે, એજ
પ્રમાણે હસ પર્યાન્તના પ્રદેશવાળો સ્કંધ આનુપૂર્વી છે સંખ્યાત પ્રદેશવાળો
સ્કંધ આનુપૂર્વી છે, અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો સ્કંધ આનુપૂર્વી છે અને અનંત
પ્રદેશવાળો સ્કંધ આનુપૂર્વી છે. પરમાણુ પુદ્ગલ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય છે અને
જે પ્રદેશવાળો સ્કંધ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય છે. સંગ્રહનય દ્વારા માન્ય અર્થપદ
પ્રરૂપણતાનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-
નૈગમ અને વ્યવહાર નયની માન્યતાને આધારે પહેલાં એવું કથન કરવામાં
આવ્યું છે કે એક ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપ છે, અને અનેક
ત્રિપ્રદેશી સ્કંધો અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યો રૂપ છે. આ રીતે આનુપૂર્વીમાં
એકત્વ અને અનેકત્વનો ત્યાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. પરન્તુ સામાન્ય
તત્ત્વવાદી હોવાને કારણે આ સંગ્રહનયની માન્યતા અનુસાર સમસ્ત ત્રિપ્ર-
દેશી સ્કંધ એક જ આનુપૂર્વી રૂપ છે. આ વિષયને અનુલક્ષીને આ નયની

टीका—‘ से किं तं ’ इत्यादि—

अथ का सा संग्रहनयसम्भता अर्थप्रख्यगता ? इति प्रश्नः । उत्तरमाह—संग्रह-
नयसम्भता अर्थपदप्रख्यगता तु त्रिप्रदेशिकः स्कन्ध आनुपूर्वी चतुष्प्रदेशिकः
स्कन्ध आनुपूर्वी यावद् दशप्रदेशिकः स्कन्ध आनुपूर्वी, संख्येयप्रदेशिकः स्कन्ध
आनुपूर्वी, असंख्येयप्रदेशिकः स्कन्ध आनुपूर्वी, अनन्तप्रदेशिकः स्कन्ध आनुपूर्वी,
परमाणुपुद्गलः आनुपूर्वी, द्विप्रदेशिकः स्कन्धः अवक्तव्यकमिति । अत्रेदं बोध्यम्—
पूर्वत्र नैगमव्यवहारनयावपेक्ष्य ‘त्रिप्रदेशिक आनुपूर्वी—त्रिप्रदेशिका आनुपूर्व्यः’
इत्येवमेकत्वेन वदुर्त्वेन च निर्देशः कृतः । संग्रहनये तु संग्रहस्य सामान्यत्वादित्वात्
सर्वेऽपि त्रिप्रदेशिकाः स्कन्धा एकैकानुपूर्वी । अत्र को हेतुः ?—त्रिप्रदेशिकाः स्क-
न्धाः त्रिप्रदेशिकत्वसामान्याद् भिन्नाः, अभिन्ना वा ? । यदि भिन्नास्तर्हि त्रिप्र-
देशिकाः स्कन्धास्त्रिप्रदेशिका एव न स्युः, द्विप्रदेशिकादिवत् । अथऽपि ज्ञातर्हि
यावन्तस्त्रिप्रदेशिकाः तन्ति, ते सर्वेऽप्येक स्वरूपा एवं च सर्वेऽपि त्रिप्रदेशिकाः
स्कन्धा एकैकानुपूर्वी । तथा चतुष्प्रदेशिकत्वया सर्वेऽपि चतुष्प्रदेशिकाः स्कन्धा
एकैकानुपूर्वी । एवं पञ्चप्रदेशिकादयः स्कन्धा अपि एका-एका आनुपूर्वी बोध्या ।
इदं च अविशुद्धसंग्रहनयमतेन बोध्यम् । विशुद्धसंग्रहनयमतेन तु सर्वेषां त्रिप्रदे-

कहला सकते हैं । यदि त्रिप्रदेशिकत्व रूप सामान्य से ये अभिन्न हैं, तो
वे सब त्रिप्रदेशिक स्कंध एक स्वरूप ही हैं । इस प्रकार सब भी त्रिप्र-
देशिक स्कंध एक ही आनुपूर्वी हैं अनेक आनुपूर्वी नहीं । इसी प्रकार
चतुष्प्रदेशिकत्व रूप सामान्य को अपेक्षा समस्त चतुष्प्रदेशिक स्कंध
एक ही आनुपूर्वी हैं । इसी प्रकार से पञ्च प्रदेशिक आदि स्कंध भी एक
एक आनुपूर्वी हैं ऐसा जानना चाहिये । यह कथन अविशुद्ध संग्रहनय
के मत से हैं । परन्तु जो विशुद्ध संग्रहनय हैं उसके मतानुसार तो

भान्यता से ही छे के हेतुका त्रिप्रदेशी स्कंधो छे तेजो जे चेताना त्रिप्रदे-
शिकत्व रूप सामान्यथी निज छेय तो तेमने त्रिप्रदेशिक स्कंधो न ठहरी
शक्य नही जे तेजो त्रिप्रदेशिकत्व रूप सामान्यथी अभिन्न छेय, तो ते
भधा त्रिप्रदेशिक स्कंधो जेक रूप न छे आ रीते भधा त्रिप्रदेशिक स्कंधो
जेक न आनुपूर्वी रूप छे—अनेक आनुपूर्वी रूप नथी जेज प्रमाणे चतुष्प्र-
देशिकत्व रूप सामान्यनी अपेक्षाजे समस्त चतुष्प्रदेशिक स्कंध जेक न
आनुपूर्वी रूप छे, जेज प्रमाणे पांच आदि प्रदेशोवाला स्कंधो पञ्च जेक
जेक आनुपूर्वी रूप छे, जेज समजवु आ कथन तो अविशुद्ध संग्रहनयनी
भान्यता प्रकट करे छे. परन्तु विशुद्ध संग्रहनयनी भान्यता अनुसार तो

શિકાઘનન્તપ્રદેશિકપર્યન્તાનાં સ્કન્ધાનામ્ આનુપૂર્વીત્વસામાન્યાઽમેદાત્ સર્વા-
 ઽપ્યાનુપૂર્વી એકૈવ । એવમનાનુપૂર્વીત્વસામાન્યાવ્યતિરેકાત્ સર્વેઽપિ પરમાણુપુદ્ગલા
 એકૈવાનાનુપૂર્વી, અવક્તવ્યકત્વરૂપસામાન્યાવ્યતિરેકાત્ સર્વે દ્વિપ્રદેશિકાઃ સ્કન્ધા
 અપિ એકયેવાવક્તવ્યકમ્, અતોઽત્ર-‘તિપ્પણ્ણિણ આણુપુવ્વી’ इत्यादि एकत्वेनैव
 निर्दिष्टम्, न तु बहुत्वेनेति । प्रकृतमुपसंहरन्नाह-‘से तं’ इत्यादि । सैषा संग्रह-
 नयसम्मतार्थपदप्ररूपणतैति १ ॥ सू० ९२ ॥

સમસ્ત ત્રિપ્રદેશિકાદિ સ્કંધ સે લેકર અનંત પ્રદેશિક સ્કંધ પર્યન્ત કે
 સ્કંધોં કી જીતની મી આનુપૂર્વિયાં હૈં વે સઘ આનુપૂર્વીત્વ રૂપ સામાન્ય
 સે અભિન્ન હોને કે કારણ એકહી અનાનુપૂર્વીરૂપ હૈ । હસી પ્રકાર અનાનુ-
 પૂર્વીત્વ રૂપ સામાન્ય સે અભિન્ન હોને કે કારણ સમસ્ત પરમાણુ પુદ્ગલ
 રૂપ અનાનુપૂર્વીયાં એકહી અનાનુપૂર્વી રૂપ હૈ । હસી પ્રકાર સે અવક્તવ્યક
 ત્વરૂપ સામાન્ય સે અવ્યતિરિક્ત હોને કે કારણ સમસ્ત દ્વિપ્રદેશિક
 સ્કંધ મી એકહી અવક્તવ્યકરૂપ હૈ । હસલિયે યહાં સૂત્ર મેં “તિપ્પણ્ણિણ
 આણુપુવ્વી” इत्यादि रूप से एकत्व का निर्देश सूत्रकारने किया है ।
 बहुत्व का नहीं । (से तं संग्रहस्य अट्टपयपरूपणया) इस प्रकार यह
 संग्रहनय मान्य अर्थपद प्ररूपणता का स्वरूप है ।

ભાવાર્થ—સંગ્રહનય દો પ્રકાર કા હૈ— ૧ અવિશુદ્ધ સંગ્રહનય ઓર
 દૂસરા વિશુદ્ધ સંગ્રહનય । અવિશુદ્ધ સંગ્રહનય કી માન્યતાનુસાર જિતને
 મી ત્રિપ્રદેશિક વાલે સ્કંધ હૈં વે એક આનુપૂર્વી હૈં તથા જિતને મી

સમસ્ત ત્રિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધથી લઈને અનંત પ્રદેશિક પર્યન્તના સ્કંધોની
 જેટલી આનુપૂર્વીઓ છે, તે બધી આનુપૂર્વીઓ પણ આનુપૂર્વીત્વ રૂપ સામા-
 ન્યની અપેક્ષાએ અભિન્ન હોવાથી એક જ આનુપૂર્વી રૂપ છે. એજ પ્રમાણે
 અનાનુપૂર્વીત્વ રૂપ સામાન્યની અપેક્ષાએ અભિન્ન હોવાને કારણે સમસ્ત
 પરમાણુ પુદ્ગલરૂપ અનાનુપૂર્વીઓ પણ એક જ અનાનુપૂર્વી રૂપ છે. એજ
 પ્રમાણે અવક્તવ્યક રૂપ સામાન્યની અપેક્ષાએ અભિન્ન હોવાને કારણે સમસ્ત
 દ્વિપ્રદેશી સ્કંધો પણ એક જ અવક્તવ્યક રૂપ છે. તેથી જ સૂત્રકારે આ
 સૂત્રમાં “તિપ્પણ્ણિણ આણુપુવ્વી” ત્રિપ્રદેશિક આનુપૂર્વી ઇત્યાદિ રૂપે એકત્વનો
 નિર્દેશ કર્યો છે, પણ બહુત્વનો નિર્દેશ કર્યો નથી. (સે તં સંગ્રહસ્ય અટ્ટપય-
 પરૂપણયા) આ પ્રકારનું સંગ્રહનયસંમત અર્થપદપ્રરૂપણતાનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ—સંગ્રહનય બે પ્રકારનો છે—(૧) અવિશુદ્ધ સંગ્રહનય અને (૨)
 વિશુદ્ધ સંગ્રહનય અવિશુદ્ધ સંગ્રહનયની માન્યતા અનુસાર સમસ્ત ત્રિપ્રદેશી
 સ્કંધો એક આનુપૂર્વી રૂપ છે, એજ પ્રમાણે જેટલા ચાર પ્રદેશીથી લઈને

सम्प्रति भङ्गसमुत्कीर्तनतां निरूपयति—

मूलम्—एयाए णं संगहस्स अट्ठपयपरूवणयाए किं पओयणं?
 एयाएणं संगहस्स अट्ठपयपरूवणयाए संगहस्स भंगसमुत्कीर्त-
 णया कज्जइ । से किं तं संगहस्स भंगसमुत्कीर्तणया ? संगहस्स
 भंगसमुत्कीर्तणया—अत्थि आणुपुव्वी ? अत्थि अण्णपुव्वी ?
 अत्थि अवत्तव्वए३, अहवां अत्थि आणुपुव्वी य अण्णपुव्वी
 य४, अहवा अत्थि आणुपुव्वी य अवत्तव्वए य५, अहवा अत्थि
 अण्णपुव्वी य अवत्तव्वए य६, अहवा अत्थि आणुपुव्वी य

चतुष्प्रदेशिक यावत् अनन्ताणुक स्कंध हैं वे सब स्वतंत्र २ भिन्न २
 चतुष्प्रदेशी आदि आनुपूर्वियां हैं । परन्तु विशुद्ध संग्रहनय की मान्य-
 तानुसार ये सब जुड़ी २ अनेक आनुपूर्वियां भी एक आनुपूर्वित्व रूप
 सामान्य की अपेक्षा से एक ही हैं । इसी बात को प्रदर्शित करने के लिये
 सूत्रकार ने इस सूत्र में त्रिप्रदेशिक आनुपूर्वी आदि पदों में एकवचन
 का प्रयोग किया है । व्यणुक स्कंध आदिरूप अर्थ से युक्त अथवा व्यणुक
 स्कंध आदि रूप अर्थ को विषय करने वाले पद की प्ररूपणा करना यही
 अर्थपदप्ररूपणता है । नैगम और व्यवहारनय मान्य अनेकत्व का यह
 नय आनुपूर्वी में निषेध करके एकत्व स्थापन करता है । ॥सू० ९२॥

अनंत प्रदेशी पर्यन्तना स्कंधो छे ते प्रत्येक पणु ओक ओक स्वतंत्र चतु-
 ष्प्रदेशी, पंचप्रदेशी आदि आनुपूर्वी इप छे. विशुद्ध संग्रहनयनी मान्यतां
 अनुसार तो त्रिप्रदेशिक स्कंध इप आनुपूर्वीथी लधने अनंत प्रदेशिक स्कंध
 इप आनुपूर्वी पर्यन्तनी समस्त आनुपूर्वीओ पणु आनुपूर्वीत्व इप
 सामान्यनी अपेक्षाओ ओक न आनुपूर्वी इप छे. आ वातने प्रदर्शित
 करवाने भाटे सूत्रकारे त्रिप्रदेशिक आनुपूर्वी आदि पदोभां ओकवचननो
 प्रयोग कयो छे त्रिआणुक स्कंध आदि इप अर्थथीयुक्त त्रिआणुक स्कंध आदि
 इप अर्थतुं प्रतिपादन करनारा पदनी प्ररूपणा करवी तेतुं न नाम अर्थपद
 प्ररूपणता छे. नैगम अने व्यवहार नयसंमत अनेकत्वनो आ नय (संग्रह
 नय) आनुपूर्वीओभां निषेध करी ओकत्वतुं प्रतिपादन करे छे. ॥सू० ९२॥

અણાણુપુઘ્વી ય અવત્તવ્વણ ય ૭। એવં સત્ત મંગા। સે તં સંગહસ્સ મંગસમુક્કિત્તણયા ॥સૂ. ૧૩॥

છાયા—એતયા સ્વલુ સંગ્રહસ્ય અર્થપદપ્રરૂપણતયા કિં પ્રયોજનમ્? એતયા સ્વલુ સંગ્રહસ્ય અર્થપદપ્રરૂપણતયા સંગ્રહસ્ય મજ્જસમુત્કીર્તનતા ક્રિયતે। અથ કા સા સંગ્રહસ્ય મજ્જસમુત્કીર્તનતા? સંગ્રહસ્ય મજ્જસમુત્કીર્તનતા-અસ્તિ આનુપૂર્વી ૧, અસ્તિ અનાનુપૂર્વી ૨ અસ્તિ અવત્તવ્યકમ્ ૩, અથવા-અસ્તિ આનુપૂર્વી ચ અનાનુ-

અથ સૂત્રકાર સસમમંગસમુત્કીર્તનતા કા નિરૂપણ કરતે હૈં-

“એયાણં સંગહસ્સ” હત્યાદિ।

શબ્દાર્થ-(એયાણં સંગહસ્સ અત્યુપયપરૂવણયાણં કિં પઓયણં?) હે મદન્ત! સંગ્રહનય માન્ય હસ અર્થપદપ્રરૂપણતા સે કૌનસા પ્રયોજન સિદ્ધ હોતા હૈ?

ઉત્તર—(એયાણં સંગહસ્સ અત્યુપયપરૂવણયાણં સંગહસ્સ મંગસમુક્કિત્તણયા કઙ્ગહ) સંગ્રહનય માન્ય હસ અર્થપદ પ્રરૂપણતા સે સંગ્રહનય માન્ય મંગસમુત્કીર્તનતા કી જાતી હૈ। “સે કિં તં સંગહસ્સ મંગસમુક્કિત્તણયા?” સંગ્રહનય માન્ય વહ મંગસમુત્કીર્તનતા કયા હૈ?

ઉત્તર—(સંગહસ્સ મંગસમુક્કિત્તણયા) સંગ્રહનય માન્ય વહ મંગસમુત્કીર્તનતા હસ પ્રકાર સે હૈ—(અત્થિ આણુપુઘ્વી’ અત્થિ અણાણુપુઘ્વી) ૧ એક આનુપૂર્વી હૈ’ દૂસરા અનાનુપૂર્વી હૈ (અત્થિ અવત્તવ્વણ) તીસરા અવત્તવ્યક હૈ (અહવા અત્થિ આણુપુઘ્વીય અણાણુપુઘ્વીય) ચૌથા

હવે સૂત્રકાર સાતમા લંગ, લંગસમુત્કીર્તનતાનું નિરૂપણ કરે છે—

“એયાણં સંગહસ્સ” હત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(એયાણં સંગહસ્સ અત્યુપયપરૂવણયાણં કિં પઓયણં?) હે લગવન્! સંગ્રહનયમાન્ય આ અર્થપદપ્રરૂપણતા વડે કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે?

ઉત્તર—(એયાણં સંગહસ્સ અત્યુપયપરૂવણાણં સંગહસ્સ મંગસમુક્કિત્તણયા કઙ્ગહ) સંગ્રહનય સંમત આ અર્થપદપ્રરૂપણતા વડે સંગ્રહનયમાન્ય લંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ બાણી શકાય છે.

“સે કિં તં સંગહસ્સ મંગસમુક્કિત્તણયા” સંગ્રહનય માન્ય લંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(સંગહસ્સ મંગસમુક્કિત્તણયા) સંગ્રહનયસંમત તે લંગસમુત્કીર્તનતા આ પ્રકારની કહી છે—

(અત્થિ આણુપુઘ્વી, અત્થિ અણાણુપુઘ્વી) (૧) એક આનુપૂર્વી છે. (૨) એક અનાનુપૂર્વી છે, (અત્થિ અવત્તવ્વણ) (૩) એક અવત્તવ્યક છે. (અહવા-અત્થિ આણુપુઘ્વી ય, અણાણુપુઘ્વી ય) (૪) આનુપૂર્વી છે, અનાનુપૂર્વી છે,

પૂર્વી ચ ૪, અથવા-અસ્તિ આનુપૂર્વી ચ અવક્તવ્યકં ચ ૧, અથવા-અસ્તિ અનાનુ-
પૂર્વી ચ અવક્તવ્યકં ચ ૬, અથવા-અસ્તિ આનુપૂર્વી ચ અનાનુપૂર્વી ચ અવક્તવ્યકં
ચ ૭। एवं सप्त भङ्गाः। सैषा संग्रहस्य मङ्गसमुत्कीर्तनता ॥सू० १३॥

આનુપૂર્વી છે. અનાનુપૂર્વી છે (અહવા-અત્થિઆણુપુવ્વીય અવક્તવ્વેય)
અથવા ૫ આનુપૂર્વી છે અવક્તવ્યક છે (અહવા-અત્થિ અણાણુપુવ્વીય
અવક્તવ્વેય) અથવા-૬ અનાનુપૂર્વી છે અવક્તવ્યક છે, (અહવા-
અત્થિ આણુપુવ્વીય અણાણુપુવ્વી અવક્તવ્વેય) અથવા ૭ આનુપૂર્વી છે
અનાનુપૂર્વી છે અવક્તવ્યક છે । (एवं सप्त भङ्गा) इस प्रकार ये सात
भङ्ग हैं । (से तं संग्रहस्य भङ्गसमुत्कीर्तनता) इस प्रकार संग्रहनय
मान्य भङ्गसमुत्कीर्तनता है ।

ભાવાર્થ-સંગ્રહનય માન્ય અર્થપદ પ્રરૂપણતા સે કયા પ્રયોજન સધતા
હૈ? यह बात सूत्रकार ने इस सूत्रद्वारा स्पष्ट की है। इसमें उन्होंने ने भङ्ग
समुत्कीर्तनता का प्रयोजन कहा है, इस भङ्गसमुत्कीर्तनता में मूल में
३ पद हैं १ आनुपूर्वी, २ अनानुपूर्वी और तीसरा अवक्तव्यक।
आनुपूर्वी का वाच्यार्थ क्या है? यह सब पहिले स्पष्ट कर दिया गया है।

(અહવા-અત્થિઆણુપુવ્વીય અવક્તવ્વેય) અથવા (૫) આનુપૂર્વી છે. અવ-
ક્તવ્યક છે. (અહવા-અત્થિ અણાણુપુવ્વીય અવક્તવ્વેય) અથવા (૬) અના-
નુપૂર્વી છે, અવક્તવ્યક છે. (અહવા-અત્થિ આણુપુવ્વીય, અણાણુપુવ્વીય,
અવક્તવ્વેય) અથવા (૭) આનુપૂર્વી છે, અનાનુપૂર્વી છે અને અવક્તવ્યક
છે. (एवं सप्त भङ्गा) આ પ્રકારે અહીં સાત ભાંગા (विष्टव्यो) અને છે. (से तं
संग्रहस्य भङ्गसमुत्कीर्तनता) આ પ્રકારનું સંગ્રહનયસંમત ભંગસમુત્કી-
ર્તનતાનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ-સંગ્રહનયસંમત અર્થપદપ્રરૂપણતાનું પ્રયોજન: આ સૂત્રદ્વારા
સૂત્રકારે પ્રકટ કર્યું છે. તેમણે આ સૂત્રમાં એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે
અર્થપદ પ્રરૂપણતા વડે ભંગસમુત્કીર્તનતા રૂપ પ્રયોજન ત્રિદ્ધ થાય છે.
આ ભંગસમુત્કીર્તનામાં મૂળ ત્રણ પદ છે. તે ત્રણ પદ આ પ્રમાણે છે-
(૧) આનુપૂર્વી, (૨) અનાનુપૂર્વી અને (૩) અવક્તવ્યક આનુપૂર્વી આદિનો
વાચ્યાર્થ પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. આ ત્રણે પદોને સ્વતંત્ર રૂપે

ટીકા—‘ एयाएणं ’ इत्यादि—

अत्र-एकपदमाश्रित्य त्रयो भङ्गाः, पदद्वयसंयोगमाश्रित्य त्रयो भङ्गाः, पदत्रय-
संयोगमाश्रित्य एको भङ्गः । इत्थं सप्त भङ्गा बोद्धव्याः । भङ्गस्थापना मूलोक्तक्रमे-
णैव बोध्या । अस्य सूत्रस्य व्याख्या कृतमाया ॥सू० ९३॥

भङ्गोपदर्शनतां प्रदर्शयति—

मूलम्—एयाए णं संगहस्स भंगसमुक्कित्तणयाए किं पओ-
यणं? एयाए णं संगहस्स भंगसमुक्कित्तणयाए संगहस्स भंगो-
वदंसणया कीरइ । से किं तं संगहस्स भंगोवदंसणया? संगहस्स
भंगोवदंसणया-तिप्पएसिया आणुपुव्वी? परमाणुपोग्गला अणा-
णुपुव्वी? दुप्पएसिया अवत्तव्वए? । अहवा तिप्पएसिया य पर-
माणुपोग्गला य आणुपुव्वी य अणाणुपुव्वी य ४ । अहवा तिप्प-
एसिया य दुप्पएसिया य आणुपुव्वी य अवत्तव्वए य ५ । अहवा
परमाणुपोग्गला य दुप्पएसिया य अणाणुपुव्वી य अवत्तव्वए य ६ ।
अहवा—तिप्पएसिया य परमाणुपोग्गला य दुप्पएसिया य आणु-
पुव्वી य अणाणुपुव्वી य अवत्तव्वए य ७ । से तं संगहस्स
भंगोवदंसणया ॥सू० ९४॥

इनमें १ एक आनुपूर्वी २ अनानुपूर्वी और तीसरा अवक्तव्यक इन
तीनों पदों को स्वतंत्ररूप से आश्रित हो करके ३ भंग हो जाते हैं । तथा
आनुपूर्वी अनानुपूर्वी, आनुपूर्वी अवक्तव्यक और अनानुपूर्वी अवक्त-
व्यक ये तीन भंग दो दो पदों के संयोग को लेकर बने हैं । और आनु-
पूर्वी, अनानुपूर्वी अवक्तव्यक यह सातवां भागा तीन पदों के संयोग
से बना है । इस प्रकार तीन पदों के स्वतंत्रता और संयोग से ये ७
भंग बने हुए हैं । ॥ सू० ९३ ॥

લધને ત્રણ ભાંગા બને છે. દ્વિસંયોગી ત્રણ ભાંગા નીચેના બળ્લે પદોના
સંયોગથી બને છે—આનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી, આનુપૂર્વી અને અવકતવ્યક
અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્યક આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, અને અવકતવ્યક,
ત્રણ પદોના સંયોગ સાતમે ભાંગે બને છે. આ રીતે ત્રણ પદોના અસં-
યોગી ત્રણ ભાંગા, દ્વિસંયોગી ત્રણ ભાંગા અને ત્રિસંયોગી એક ભાંગે
મળીને કુલ સાત ભાંગા બને છે. ॥સૂ० ૯૩॥

છાયા—એતયા સ્વલુ સંગ્રહસ્ય ભંગસમુત્કીર્તનતયા કિં પ્રયોજનમ્ ? એતયા સ્વલુ સંગ્રહસ્ય ભંગસમુત્કીર્તનતયા સંગ્રહસ્ય ભંગોપદર્શનતા ક્રિયતે । અથ કા સા સંગ્રહસ્ય ભંગોપદર્શનતા ? સંગ્રહસ્ય ભંગોપદર્શનતા ત્રિપ્રદેશિકા આનુપૂર્વી ? પરમાણુપુદ્ગલા અનાનુપૂર્વી ૨, દ્વિપ્રદેશિકા અનક્તવ્યમ્ ૩ । અથવા—ત્રિપ્રદેશિકાશ્ચ પર-

અથ સૂત્રકાર ભંગોપદર્શનતા કા કથન કરતે હૈ—

“એયાણં સંગ્રહસ્સ” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(એયાણં સંગ્રહસ્સ ભંગસમુક્ષિત્તણયા એ કિં પઓયણં) હે ભદન્ત સંગ્રહનય માન્ય ઇસ ભંગસમુત્કીર્તનતા સે કયા પ્રયોજન સિદ્ધ હોતા હૈ ?

ઉત્તર—(એયાણં સંગ્રહસ્સ સમુક્ષિત્તણયા ભંગોવદંસણયા કીરહ) સંગ્રહનય માન્ય ઇસ ભંગ સમુત્કીર્તનતા સે સંગ્રહનય માન્ય ભંગોપદર્શનતા દિશ્વલાહ જાતી હૈ । (સે કિં તં સંગ્રહસ્સ ભંગોવદંસણયા ?) હે ભદન્ત ! સંગ્રહનય માન્ય ભંગોપદર્શનતા કયા હૈ ?

ઉત્તર—(સંગ્રહસ્સ ભંગોવદંસણયા) સંગ્રહનય માન્ય ભંગોપદર્શનતા યહ હૈ (તિપ્પણસિય આણુપુઘ્વી) યાવન્માત્ર ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ હૈ વે એક ? આનુપૂર્વી હૈ । ઇસ પ્રકાર આનુપૂર્વી ઇસ શબ્દ કે વાચ્યાર્થ સે યાવન્માત્ર ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ હૈ વે સર્વ સંગૃહીત હો જાતે હૈ । (પરમાણુપોગ્ગલા અણાણુપુઘ્વી) યાવન્માત્ર પરમાણુ પુદ્ગલ હૈ વે એક અનાનુપૂર્વી હૈ— ઇસ પ્રકાર

હે સૂત્રકાર ભંગોપદર્શનતાનું નિરૂપણ કરે છે—

“એયાણં સંગ્રહસ્સ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(એયાણં સંગ્રહસ્સ ભંગસમુક્ષિત્તણયા એ કિં પઓયણં ?) હે ભગવન્ ! સંગ્રહનયમાન્ય આ ભંગસમુત્કીર્તનતા વડે કયું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે ?

ઉત્તર—(એયાણં સંગ્રહસ્સ ભંગસમુક્ષિત્તણયા સંગ્રહસ્સ ભંગોવદંસણયા કીરહ) સંગ્રહનયમાન્ય આ ભંગસમુત્કીર્તનતા વડે સંગ્રહનય માન્ય ભંગોપદર્શનતા બતાવવામાં આવે છે. (સે કિં તં સંગ્રહસ્સ ભંગોવદંસણયા ?) હે ભગવન્ ! સંગ્રહનયમાન્ય ભંગોપદર્શનતાનું કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—(સંગ્રહસ્સ ભંગોવદંસણયા) સંગ્રહનયમાન્ય ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—

(તિપ્પણસિયા આણુપુઘ્વી) બેટલા ત્રિપ્રદેશી સ્કંધો છે, તેઓ એક જ આનુપૂર્વી રૂપ છે. આ રીતે બેટલા ત્રિપ્રદેશી સ્કંધો છે તેમને અહીં આનુપૂર્વી શબ્દના વાચ્યાર્થ રૂપે ગ્રહણ કરવા બોધાયે. (પરમાણુપોગ્ગલા અણાણુ-

માણુપુદ્ગલાશ્ચ આનુપૂર્વીંચ અનાનુપૂર્વીંચ ૪ । અથવા-ત્રિપ્રદેશિકાશ્ચ દ્વિપ્રદેશિકાશ્ચ
આનુપૂર્વીંચ અવક્તવ્યકં ચ ૫ । અથવા-પરમાણુપુદ્ગલાશ્ચ દ્વિપ્રદેશિકાશ્ચ અનાનુપૂર્વીંચ
અવક્તવ્યકં ચ ૬ । અથવા-ત્રિપ્રદેશિકાશ્ચ પરમાણુપુદ્ગલાશ્ચ દ્વિપ્રદેશિકાશ્ચ આનુ-
પૂર્વીંચ અનાનુપૂર્વીંચ અવક્તવ્યકં ચ ૭ । સૈવા સંગ્રહસ્ય મજ્ઞોપદર્શનતા ॥ સૂ. ૧૪ ॥

ટીકા—‘एयाणं’ इत्यादि ।

અત્રાપિ સપ્ત મજ્ઞા બોધ્યાઃ । અસ્ય સૂત્રસ્ય વ્યાખ્યાકૃતપ્રાયા ૩ ॥ સૂ. ૧૪ ॥

અથ સમવતારં પ્રદર્શયતિ—

મૂલ્—સે કિં તં સંગહસ્ત સમોચારે? સંગહસ્ત સમોચારે—
સંગહસ્ત આણુપુઞ્વીદઘ્વાઈં વહિં સમોચરંતિ? કિં આણુપુઞ્વી-
દઘ્વેહિં સમોચરંતિ? અણાણુપુઞ્વીદઘ્વેહિં સમોચરંતિ? અવક્ત-
વગદઘ્વેહિં સમોચરંતિ? સંગહસ્ત આણુપુઞ્વીદઘ્વાઈં આણુપુઞ્વી-
દઘ્વેહિં સમોચરંતિ નો અણાણુપુઞ્વીદઘ્વેહિં સમોચરંતિ નો

અનાનુપૂર્વીંકે હે શબ્દ કે વાચ્યાર્થ સે યાવન્માત્ર પરમાણુ પુદ્ગલ હૈં વે સર્વ
અનાનુપૂર્વીંકે હે એક પદ સે સંગૃહીત હો જાતે હૈં । (દુષ્પણસિયા અવક્ત-
વ્વણ) હે સ્ત્રી પ્રકાર યાવન્માત્ર દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ હૈં વે એક અવક્તવ્યક હૈં
હે પ્રકાર અવક્તવ્યક હે શબ્દ કે વાચ્યાર્થ સે યાવન્માત્ર દ્વિપ્રદેશી
સ્કંધ હૈં વે સર્વ અવક્તવ્યક હે એક શબ્દ સે સંગૃહીત હો જાતે હૈં ।
હે સ્ત્રી પ્રકાર સે દ્વિસંયોગી ત્રીન પદોંકા ઓર ત્રિસંયોગી ૧ એક પદ કા
બી વાચ્યાર્થ સમજ લેનાં ચાહિયે । હે સ્ત્રી વિષય કો સૂત્રકાર ને ‘અહવા’
આદિ પદોંકા દ્વારા કહા હૈં હેન સમસ્ત પદોંકા વ્યાખ્યા પહિલે કી જા
ચુકી હૈં । ॥ સૂ. ૧૪ ॥

પુઞ્વી) જેટલાં પરમાણુ પુદ્ગલો છે, તેઓ એક અનાનુપૂર્વીંકે રૂપ છે. આ
રીતે સમસ્ત પરમાણુ પુદ્ગલોને અહીં અનાનુપૂર્વીંકે પદના વાચ્યાર્થ રૂપે ગ્રહણ
કરવામાં આવેલ છે. (દુષ્પણસિયા અવક્તવ્વણ) જેટલાં દ્વિપ્રદેશી સ્કંધો છે,
તેઓ એક અવક્તવ્યક રૂપ છે. આ રીતે “અવક્તવ્યક” આ પદનો
વાચ્યાર્થ સમસ્ત દ્વિપ્રદેશી સ્કંધો છે તેથી “અવક્તવ્યક” આ એક પદના
પ્રયોગ દ્વારા સમસ્ત દ્વિપ્રદેશી સ્કંધો ગ્રહણ થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે
દ્વિસંયોગી ત્રણ ભાગાઓનો અને ત્રિસંયોગી એક ભાગાનો વાચ્યાર્થ પણ
સમજ લેવો જોઈએ. આ વિષયનું સૂત્રકારે “અહવા” આદિ પૂર્વોક્ત પદો
દ્વારા કથન કર્યું છે. આ બધા પદોની વ્યાખ્યા પહેલાં આપવામાં
આવી ચુકી છે. ॥ સૂ. ૧૪ ॥

અવત્તવ્વગદ્વેહિં સમોયરંતિ । ઇત્તં દોન્નિ વિ સટ્ટાણે સટ્ટાણે સમોયરંતિ । સે તં સમોયારે ॥સૂ૦ ૧૫॥

છાયા—અથ કા સ સંગ્રહસ્ય સમવતારઃ? સંગ્રહસ્ય સમવતાર.—સંગ્રહસ્ય આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ કુત્ર સમવતરન્તિ? કિમાનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ? અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ? અવક્તવ્યકદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ? સંગ્રહસ્ય આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ

અથ સૂત્રકાર સંગ્રહનય માન્ય સમવતાર કા સ્વરૂપ કહતે હૈ—

“સે કિં તં” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સંગ્રહસ્ય સમોયારે) હૈ મદન્તા સંગ્રહનય માન્ય સમવતાર કા કથા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર— (સંગ્રહસ્ય સમોયારે) સંગ્રહનય માન્ય સમવતાર કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ સમવતાર કા અર્થ સમાવેશ-મિલના હૈ । અર્થાત્ આનુપૂર્વી આદિ જો દ્રવ્ય હૈ ઊનકા અન્તર્ભાવ મિલના સ્વસ્થાન મેં હોતા હૈ યા પરસ્થાન મેં હોતા હૈ ? હસ પ્રકાર ચિન્તન પ્રકાર કા જો હસર હૈ વહ સમાવેશ હૈ । યહ વિચાર પ્રકાર હસ પ્રકાર સે હોતા હૈ કિ સંગ્રહ નય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કહાંપર સમાવિષ્ટ હોતે હૈ ? (કિં આણુપુવ્વેહિં સમોયરંતિ ? અણાણુપુવ્વેહિં-સમોયરંતિ, અવત્તવ્વગદ્વેહિં સમોયરંતિ ?) કયા આનુપૂર્વી દ્રવ્યો મેં સમાવિષ્ટ હોતે હૈ ? યા અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યો મેં સમાવિષ્ટ હોતે હૈ યા અવક્તવ્યક દ્રવ્યો મેં સમાવિષ્ટ હોતે હૈ ।

હવે સૂત્રકાર સંગ્રહનયસંમત સમવતારના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સંગ્રહસ્ય સમોયારે) હૈ ભગવન્ ! સંગ્રહનય સંમત સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—“સંગ્રહસ્ય સમોયારે” સંગ્રહનયમાન્ય સમવતારનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—(સમવતાર એટલે સમાવેશ અથવા મિલન) એટલે કે “આનુપૂર્વી આદિ જે દ્રવ્યો છે તેમનો અન્તર્ભાવ (સમાવેશ) સ્વસ્થાનમાં થાય છે કે પરસ્થાનમાં થાય છે ?” આ પ્રકારની વિચારધારાનો જે ઉત્તર છે, તેનું નામ સમવતાર છે અ. વિચારધારા આ પ્રમાણે ચાલે છે—સંગ્રહનયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યોનો કયાં સમાવેશ થાય છે ? (કિં આણુપુવ્વે દ્રવ્યેહિં સમોયરંતિ ? અણાણુપુવ્વેદ્રવ્યેહિં સમોયરંતિ ? અવત્તવ્વગદ્વેહિં સમોયરંતિ ?) શું આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે—મળી જાય છે ? કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે ? કે અવક્તવ્યક દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

आनुपूर्वीद्रव्येषु समवतरन्ति, नो अनानुपूर्वीद्रव्येषु समवतरन्ति नो अवक्तव्यक-
द्रव्येषु समवतरन्ति । एवं द्वावपि स्वस्थाने स्वस्थाने समवतरतः । स एव
समवतारः ॥ सू० ९५ ॥

टीका—‘से किं तं’ इत्यादि—

अस्य सूत्रस्य व्याख्या कृतप्रायैवेति ४ ॥ सू० ९५ ॥

अथ पक्षं भेदमनुगमं निरूपयति—

मूढम्—से किं तं अणुगमे? अणुगमे अट्टविहे पणसे, तं
जहा—‘संतपयपरुवणया, दव्वप्पमाणं च खित्तं कुसणा य । कालो
य अंतरं भाग भावे अप्पाबहुं नत्थि ॥१॥’ संगहस्स आणुपुव्वी-
दव्वाइं किं अत्थि णत्थि? नियमा अत्थि, एवं दोन्नि वि ॥१॥
संगहस्स आणुपुव्वीदव्वाइं किं संखिज्जाइं असंखिज्जाइं अणंताइं?
नो संखिज्जाइं नो असंखिज्जाइं नो अणंताइं, नियमा एगो

उत्तर—संगहस्स आणुपुव्वीदव्वाइं आणुपुव्वीदव्वेहिं समोयरंति, नो
अणुपुव्वीदव्वेहिं समोयरंति, नो अवक्तव्यकद्रव्वेहिं समोयरंति) संग्रह-
नय संमत समस्त आनुपूर्वीद्रव्य स्वस्थान रूप आनुपूर्वीद्रव्यों में ही
समाविष्ट होते हैं । परस्थान रूप अनानुपूर्वीद्रव्यों में या अवक्तव्यक
द्रव्यों में समाविष्ट नहीं होते हैं । (एवं दोन्नि वि सट्ठाणे सट्ठाणे समोय-
रंति) इसी प्रकार से संग्रहनय संमत अनानुपूर्वीद्रव्य और अवक्तव्यक
द्रव्य भी क्रमशः अपने अपने स्थानरूप अनानुपूर्वीद्रव्यों में और अव-
क्तव्यकद्रव्यों में समाविष्ट होते हैं । इसकी व्याख्या ८० सूत्र के समा-
नजाननी चाहिये ॥ सू० ९५ ॥

उत्तर—(संगहस्स आणुपुव्वीदव्वाइं आणुपुव्वीदव्वेहिं समोयरंति, नो
अवक्तव्यकद्रव्वेहिं समोयरंति नो अणुपुव्वीदव्वेहिं समोयरंति) संग्रहनयसंमत
समस्त आनुपूर्वी द्रव्ये स्वस्थान रूप आनुपूर्वी द्रव्येमां न समाविष्ट थाय
छे, परस्थान रूप अनानुपूर्वी द्रव्येमां के अवक्तव्यक द्रव्येमां समाविष्ट
थतां नथी. (एवं दोन्नि वि सट्ठाणे सट्ठाणे समोयरंति) ओण प्रमाणे संग्र-
हनयसंमत अनानुपूर्वी द्रव्य अने अवक्तव्यक द्रव्य पणु अनुक्रमे पोतपो-
ताना स्थानरूप अनानुपूर्वी द्रव्येमां अने अवक्तव्यक द्रव्येमां समाविष्ट
थाय छे. तेनु २५०ठीकरण ८०मां सूत्रमां दृष्ट्वा प्रमाणे समञ्जसु. ॥ सू० ९५ ॥

रासी, एवं दोन्नि वि॥२॥ संगहस्स आणुपुब्बीदवाइं लोगस्स
 कइभागे होज्जा? किं संखेज्जइभागे होज्जा असंखेज्जइभागे
 होज्जा संखेज्जेसु भागेषु होज्जा असंखेज्जेसु भागेषु होज्जा?
 सबलोए होज्जा? नो संखेज्जइभागे होज्जा नो असंखेज्जइ
 भागे होज्जा नो संखेज्जेसु भागेषु होज्जा नो असंखेज्जेसु
 भागेषु होज्जा, नियमा सबलोए होज्जा, एवं दोन्नि वि॥३॥
 संगहस्स आणुपुब्बीदवाइं लोगस्स किं संखेज्जइभागं फुसंति?
 असंखेज्जइभागं फुसंति? संखिज्जे भागे फुसंति? असंखिज्जे
 भागे फुसंति? सबलोगे फुसंति? नो संखेज्जइभागं फुसंति
 जाव नियमा सबलोगं फुसंति। एवं दोन्नि वि॥४॥ संगहस्स
 आणुपुब्बीदवाइं कालओ केवच्चिरं होति? सबद्धा। एवं दोणिण
 वि॥५॥ संगहस्स आणुपुब्बीदवाणं कालओ केवच्चिरं अंतरं होई?
 नत्थि अंतरं, एवं दोणिण वि॥६॥ संगहस्स आणुपुब्बीदवाइं
 सेसदव्वाणं कइभागे होज्जा? किं संखेज्जइभागे होज्जा?
 असंखेज्जइभागे होज्जा? संखेज्जेसु भागेषु होज्जा? असंखे-
 ज्जेसु भागेषु होज्जा? नो संखेज्जइभागे होज्जा, नो असंखे-
 ज्जइभागे होज्जा नो संखेज्जेसु भागेषु होज्जा नो असंखेज्जेसु
 भागेषु होज्जा, नियमा तिभागे होज्जा। एवं दोन्नि वि॥७॥
 संगहस्स आणुपुब्बीदवाइं कयरंमि भावे होज्जा? नियमा साइ-
 पारिणामिए भावे होज्जा। एवं दोन्नि वि॥८॥ अप्पाबहुं नत्थि।
 से तं अणुगमे। से तं संगहस्स अणोदणिहिया दव्वाणुपुब्बी।
 से तं अणोवणिहिया दव्वाणुपुब्बी॥सू० ९६॥

क्या—अथ कोऽपि अनुगमः ? अनुगमः षष्ठविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘सत्पद-
प्ररूपणता द्रव्यप्रमाणं च क्षेत्रं स्पर्शना च । कालश्च अन्तरं भागो भावः, अल्प-
बहुत्व नास्ति ॥१॥’ संग्रहस्य आनुपूर्वीद्रव्याणि किं सन्ति न सन्ति ? नियमात्
सन्ति । एवं द्वे अपि ॥१॥ संग्रहस्य आनुपूर्वीद्रव्याणि किं संख्येयानि असंख्येयानि
अनन्तानि ? नो संख्येयानि नो असंख्येयानि नो अनन्तानि । नियमात् एको
राशिः । एवं द्वे अपि ॥२॥ संग्रहस्य आनुपूर्वीद्रव्याणि लोकस्य कतिभागे भवन्ति ?
किं संख्येयतमभागे भवन्ति ? असंख्येयतमभागे भवन्ति ? संख्येयेषु भागेषु
भवन्ति ? असंख्येयेषु भागेषु भवन्ति ? सर्वलोके भवन्ति ? नो संख्येयतमभागे,
भवन्ति नो असंख्येयतमभागे भवन्ति, नो संख्येयेषु भागेषु भवन्ति, नो असं-
ख्येयेषु भागेषु भवन्ति । नियमात् सर्वलाकं भवन्ति । एवं द्वे अपि ॥३॥ संग्रहस्य
आनुपूर्वीद्रव्याणि लोकस्य किं संख्येयतमभागं स्पृशन्ति ? असंख्येयतमभागं स्पृ-
शन्ति ? संख्येयान् भागान् स्पृशन्ति ? असंख्येयान् भागान् स्पृशन्ति ? सर्वलोकं
स्पृशन्ति ? नो संख्येयतमभागं स्पृशन्ति यावत् नियमात् सर्वलोकं स्पृशन्ति । एवं
द्वे अपि ॥४॥ संग्रहस्य आनुपूर्वीद्रव्याणि कालतः क्रियश्चिरं भवन्ति ? सर्वादा ।
एवं द्वे अपि ॥५॥ संग्रहस्य आनुपूर्वीद्रव्याणां कालतः क्रियश्चिरमन्तरं भवति ?
नास्ति अन्तरम् । एवं द्वे अपि ॥६॥ संग्रहस्य आनुपूर्वीद्रव्याणि शेषद्रव्याणां कति-
भागे भवन्ति ? किं संख्येयतमभागे भवन्ति ? असंख्येयतमभागे भवन्ति ? संख्येयेषु
भागेषु भवन्ति ? असंख्येयेषु भागेषु भवन्ति ? नो संख्येयतमभागे भवन्ति, नो असं-
ख्येयतमभागे भवन्ति नो संख्येयेषु भागेषु भवन्ति, नो असंख्येयेषु भागेषु भवन्ति,
नियमात् त्रिभागे भवन्ति । एवं द्वे अपि ॥७॥ संग्रहस्य आनुपूर्वीद्रव्याणि कतर-
स्मिन् भावे भवन्ति ? नियमात् सादिपारिणामिके भावे भवन्ति । एवं द्वे अपि ॥८॥
अल्पबहुत्वं नास्ति । स एवोऽनुगमः । सैवाऽनौपनिषिक्ती द्रव्यानुपूर्वी ॥सू० ९६॥

टीका—‘से किं तं’ इत्यादि—

अथ कोऽसौ अनुगमः ? = संग्रहनयसम्मतोऽनुगमः कः ? इति प्रश्नः । उत्तर-
माह—अनुगमोऽष्टविधः प्रज्ञप्तः । तद्यथा—सत्पदप्ररूपणता, द्रव्यप्रमाणं क्षेत्रं स्पर्शना-

अथ सूत्रकार पांचवे भेद अनुगम का निरूपण करते हैं—

“से किं तं अणुगमे” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(से किं तं अणुगमे) हे भदन्त ! संग्रहनय सम्मत अनु-
गम का क्या स्वरूप है ?

इवे सूत्रकार संग्रहनय सम्मत अनुगमना स्वइयन्तु निरूपणु करे छे—

“से किं तं अणुगमे” इत्यादि

शब्दार्थ—(से किं तं अणुगमे ?) हे भगवन् ! संग्रहनयमान्य अनुगमन्तु
स्वइय डेवुं कलुं छे ?

કાલઃ અન્તરં માગો ભાવશ્ચેતિ । અલ્પબહુત્વરૂપોઽનુગમસ્તુ સંગ્રહનયમતે નાસ્તિ, અસ્ય નયસ્ય સામાન્યવાદિત્વાત્ । સમ્પ્રતિ સત્પદપ્રરૂપણતાં પ્રરૂપયતિ—‘ સંગ્રહસ્સ આણુપુઞ્વી દઁવાઈં કિં અત્થિ નત્થિ ’ ઇત્યાદિ । સંગ્રહસમ્મતાનિ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ

ઉત્તર— (અણુગમે અઢ્ઢવિહે પળ્લગ્તે) અનુગમ આઠ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ (તં જહા) વૈ પ્રકાર ચૈ હૈ— (સંતપયપરૂવળયા દઁવપમાણં ચ ચ્ચિત્તં ફુસળા ય, કાલોય અંતરં માગ ભાવે અપ્પાબહું નત્થિ) સત્પદપ્રરૂપણતા ૧, દ્રવ્યપ્રમાણ ૨, ક્ષેત્ર ૩, સ્પર્શના ૪, કાલ ૫, અન્તર ૬, માગ ૭ ઓર ભાવ ૮ અલ્પબહુત્વ અનુગમ કા પ્રકાર યહાં નહીં હૈ કયોકિ સંગ્રહનય સામાન્યવાદી હૈ । “સંગ્રહસ્સ આણુપુઞ્વી દઁવાઈં કિં અત્થિ નત્થિ ણિયમા અત્થિ ઇવં દોન્નિ વિ” સત્પદપ્રરૂપણતા કૈ નિમિત્ત સૂત્રકાર કહતૈ હૈ કિ ઇસ સત્પદ પ્રરૂપણા મૈં યહ પ્રરૂપિત કિયા જાતા હૈ કિ જિસ પ્રકાર સૈ શશશ્રૃંગ આદિપદ અસદર્થ કો વિષય કરને વાલૈ હોતૈ હૈં ઁસ પ્રકાર સૈ ચૈ આનુપૂર્વી આદિ પદ અસદર્થ વિષયક નહીં હૈં, કિન્તુ જૈસૈ સ્તંભઆદિ પદ સ્તંભ રૂપ અપને વાસ્તવિક અર્થ કો વિષય કરતૈ હૈં ઁસી પ્રકાર સૈ ચૈ આનુપૂર્વી આદિપદ મી વાસ્તવિક આનુપૂર્વી આદિ કો વિષયક કરતૈ હૈં, ઇસલિયૈ (સંગ્રહસ્સ આણુપુઞ્વીદઁવાઈં કિં અત્થિ ન-

ઉત્તર—(અણુગમે અઢ્ઢવિહે પળ્લગ્તે) અનુગમ આઠ પ્રકારનો કહ્યો છે. (તજહા) તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—

(સંતપયપરૂવળયા, દઁવપમાણં ચ ચ્ચિત્તં ફુસળા ય, કાલો ય અંતરં માગ ભાવે અપ્પાબહું નત્થિ) (૧) સત્પદપ્રરૂપણતા, (૨) દ્રવ્યપ્રમાણ, (૩) ક્ષેત્ર, (૪) સ્પર્શના, (૫) કાળ, (૬) અન્તર, (૭) ભાગ અને (૮) ભાવ. અલ્પબહુત્વ રૂપ અનુગમનો પ્રકાર અહીં નથી, કારણ કે સંગ્રહનય સામાન્યવાદી છે. (સંગ્રહસ્સ આણુપુઞ્વીદઁવાઈં કિં અત્થિ નત્થિ ? ણિયમા અત્થિ ઇવં દોન્નિ વિ) હવે સૂત્રકાર સત્પદપ્રરૂપણતાનું સ્વરૂપ સમજાવે છે— સત્પદપ્રરૂપણતામાં એ વાતની પ્રરૂપણ કરવામાં આવે છે કે જે પ્રકારે શશશ્રૃંગ (સસલાના શિંગડાં) આદિ પદ અસદર્થ (અવિદ્યમાન પદાર્થ)નું પ્રતિપાદન કરનારા હોય છે, એ પ્રકારે આ આનુપૂર્વી આદિ પદો અસદર્થનું પ્રતિપાદન કરનારા નથી પરંતુ જેમ સ્તંભ આદિ પદો સ્તંભરૂપ પોતાના વાસ્તવિક અર્થને પ્રતિપાદિત કરે છે, એજ પ્રમાણે આનુપૂર્વી આદિ પદ પણ વાસ્તવિક આનુપૂર્વી આદિ સદર્થનું (વિદ્યમાન પદાર્થનું) પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી (સંગ્રહસ્સ આણુપુઞ્વી દઁવાઈં કિં અત્થિ નત્થિ ?) “સંગ્રહનયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય છે કે નહીં?”

કિં સન્તિ ? ન વા સન્તિ ? इति प्रश्नः । उत्तरमाह-नियमात् सन्ति=आनुपूर्वी-द्रव्याणां सङ्ख्यादः संग्रहनयमतेऽस्त्येवेत्यर्थः ।

નનુ સંગ્રહચિત્તારે પ્રક્રાન્તે 'આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ' इति बहुत्वेन निर्देशोऽनुपपन्नः; संग्रहनयमते आनुपूर्वीसामान्यस्यैवाऽभ्युपगमादिति चेत्, उच्यते-संग्रहनयमते मुख्यतया सामान्यमेवाभ्युपगम्यते, तथापि गौणरीत्या व्यवहारनयमते द्रव्यबहुत्वमपेक्ष्य बहुत्वेन निर्देशः कृत इति नास्ति कश्चिद् दोषः । एवं संग्रहनयमते द्वयोरनानुपूर्व्यवक्तव्यकयोर्विषयेऽपि बोध्यम् । अनानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्याणां सङ्ख्यावो नियमादस्तीत्यर्थः । अथ द्रव्यप्रमाणनिरूपयितुमाह-'संग्रहस्त आणुपुर्वीदव्वाइ' किं संखिज्जाइ' इत्यादि-संग्रहनयसम्मतानि आनुपूर्वीद्रव्याणि किं संख्येयानि सन्ति ? किमसंख्येयानि सन्ति ? किंवा-अनन्तानि सन्ति ? इति प्रश्नः । उत्तरमाह-

तथि" संग्रहनय संमत आनुपूर्वी द्रव्य हैं या नहीं हैं, इस प्रकार की शंका का समाधान यह है कि ये (नियमा अत्थि) नियम से हैं । इसी प्रकार से अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्यों के विषय में भी यही समझना चाहिये कि ये दोनों द्रव्य नियम से हैं । द्रव्यप्रमाण में आनुपूर्वी आदि पदों द्वारा जिन द्रव्यों को कहा गया है उनकी संख्या का निर्धारण होता है-जैसे (संग्रहस्त आणुपुर्वीदव्वाइ किं संखिज्जाइ असंखिज्जाइ अणंताइ ?) संग्रहनय संमत आनुपूर्वीद्रव्य क्या संख्यात हैं या असंख्यात या अनंत हैं ?

उत्तर (नो संखिज्जाइ नो असंखिज्जाइ नो अणंताइ) न संख्यात हैं न असंख्यात हैं, और न अनंत हैं किन्तु (नियमा एगो रासी) नियम से एक राशिरूप हैं

આ પ્રશ્નનો આ પ્રમાણે ઉત્તર આપી શકાય. (નિયમા અત્થિ) “આનુપૂર્વી દ્રવ્યો અવશ્ય છે જ એજ પ્રમાણે અનુપૂર્વી અને અવકતવ્યક દ્રવ્યોના વિષયમાં પણ એવું સમજવું જોઈએ કે એ બંને દ્રવ્યો પણ અવશ્ય વિદ્યમાન છે.

દ્રવ્યપ્રમાણમાં એ વાતનો વિચાર કરવામાં આવે છે કે આનુપૂર્વી આદિ પદો દ્વારા જે દ્રવ્યોનું કથન કરવામાં આવે છે તે દ્રવ્યોની સંખ્યા કેટલી છે. જેમ કે (સંગ્રહસ્ત આણુપુર્વીદવ્વાઈ કિં સંખિજ્જાઈ અસંખિજ્જાઈ અણંતાઈ ?) હે ભગવન્! સંગ્રહનયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો શું સંખ્યાત છે, કે અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ?

ઉત્તર-(નો સંખિજ્જાઈ, નો અસંખિજ્જાઈ નો અણંતાઈ) સંગ્રહનયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો સંખ્યાત પણ નથી, અસંખ્યાત પણ નથી અને અનંત પણ નથી, પરંતુ (નિયમા એગો રાસી) નિયમથી એક જ રાશિરૂપ છે.

સંગ્રહનયે આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ નો સંખ્યેયાનિ નો અસંખ્યેયાનિ નો અનન્તાનિ સન્તિ ।
કિન્તુ નિયમાત્ ઈકો રાશિરસ્તિ ।

નનુ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણાં સંખ્યેયાદિત્વાભાગદેકરાશિત્વમ્પિ નોપપદ્યતે, દ્રવ્ય-
બાહુલ્યે સત્યેવ તસ્યોપપદ્યમાનત્વાત્, દૃશ્યતે ચ લોકે વ્રીહિવાહુલ્યે ‘વ્રીહિરાશિઃ’
ઈતિ વ્યવહારઃ, ? ઈતિચેત્, ઉચ્યતે-સંખ્યેયાદિત્વાભાવેऽપિ સ્વસ્વરૂપાત્ આનુપૂર્વી-
દ્રવ્યબાહુલ્યં વિદ્યતે । તેષામાનુપૂર્વીત્વસામાન્યમાશ્રિત્ય યદેકત્વં તદપેક્ષયા ઈક-
રાશિત્વમિતિ ‘ઈકોરાશિઃ’ ઇત્યસ્યાભિપ્રાયઃ, ઈતિ નાસ્તિકશ્ચિદ્ દોષઃ । યદ્વા-

શંકા-જબ આનુપૂર્વીદ્રવ્ય સંખ્યાત આદિરૂપ નહીં હૈં તો ઉત્તરમેં ઈક-
રાશિ રૂપતા ખી કૈસે બનસકતી હૈ ? કયોંકિ યહ રાશિરૂપતા દ્રવ્ય બહુ-
લતા મેં હી હોતી હૈ । લોક મેં ખી ઈસા હી દેખ્લા જાના હૈ કી જબ ધાન્ય
બહુલ હોતા હૈ તબ ‘યહ વ્રીહિરાશિ’ હૈ ઈસા વ્યવહાર હોતા હૈ ।

ઉત્તર-સંખ્યાત આદિ રૂપતા કે અભાવ મેં ખી અપને સ્વરૂપ કો
લેકર આનુપૂર્વીદ્રવ્યોં મેં બહુલતા હૈ । અતઃ આનુપૂર્વીત્વ સામાન્ય કા
આશ્રય કરકે ઈનમેં જો ઈકતા હૈ ઉત્તરી અપેક્ષા યે ઈક રાશિરૂપ હૈ
ઈસા કહને કા અભિપ્રાય સૂત્રકાર કા હૈ । ઈસમેં કોઈ દોષ નહીં હૈ ।
તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ ત્રિપ્રદેશિક ઈક આનુપૂર્વી હૈ, ચતુષ્પ્રદે-
શિક ઈક આનુપૂર્વી હૈ પંચપ્રદેશિક ઈક આનુપૂર્વી હૈ ઇત્યાદિ અનંત
પ્રદેશિક ઈક આનુપૂર્વી હૈ । ઈસ પ્રકાર સે સઘ આનુપૂર્વિયોં કે સ્વરૂપ

શંકા-જો આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સંખ્યાત આદિ રૂપ ન હોય તો તેમાં એક
રાશિરૂપતા કેવી રીતે સંભવી શકે છે ? કારણ કે આ રાશિરૂપતા તો દ્રવ્યની
બહુલતામાં જ સંભવી શકે છે. હોકમાં પણ એવું જ જોવામાં આવે છે
કે જ્યારે ધાન્ય ઘણું જ હોય છે ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે “આ
ચોખાનો ઢગલો (રાશિ) છે.”

ઉત્તર-સંખ્યાત આદિ રૂપતાનો અભાવ હોવા છતાં પણ ચોખાના
સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં બહુલતા (વિપુલતા) છે. તેથી આનુ-
પૂર્વીત્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ તે દ્રવ્યોમાં જે એકતા છે તે એકતાને અનુ-
સક્ષીને સૂત્રકારે અહીં એવું કહ્યું છે કે “આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં એકરાશિરૂ-
પતા છે.” તેથી આ પ્રકારના કથનમાં કોઈ દોષ નથી આ કથનનું તાત્પર્ય
એ છે કે ત્રિપ્રદેશિક એક આનુપૂર્વી ચાર પ્રદેશિક એક આનુપૂર્વી છે, પાંચ
પ્રદેશિક પર્યાન્તના સ્કંધોની એક એક આનુપૂર્વી છે. આ પ્રકારે બધી
આનુપૂર્વીઓના સ્વરૂપ સિત્ત સિત્ત છે, પરંતુ તે સઘની આનુપૂર્વીઓમાં

યથા-યથા વિશિષ્ટૈકપરિણામપરિણતે સ્કન્ધે તદારંભકપરમાણુનાં બાહુલ્યેऽપિ તદગતૈકત્વમેવ મુખ્યતયા વિવક્ષ્યતે, તથૈવાત્રાઽપિ આનુપૂર્વીદ્રવ્યવાહુલ્યેઽપિ એકમાનુપૂર્વીત્વસામાન્યમાશ્રિત્ય એકત્વમેવ મુખ્યતયા વિવક્ષિતમ્, અતો મુખ્યમેકત્વમાશ્રિત્યૈવ સંખ્યેયત્વાદયો નિષિધ્યતે । ગુણભૂતાનિ દ્રવ્યાણ્યાશ્રિત્ય તુ રાશિત્વમપિ ન વિરુદ્ધ્યતે ઇતિ ન કશ્ચિદ્ દોષઃ । એવમનાનુપૂર્વ્યવક્તવ્યકદ્રવ્યવિષયેઽપિ બોધ્યમ્ ।

મિન્ન ૨ હૈ-સો હન સબ સે આનુપૂર્વીત્વરૂપ સામાન્ય કી અપેક્ષા કરકે એકતા માન લી જાતી હૈ-હસ અપેક્ષા હનસે એકરાશિરૂપતા માની ગઈ હૈ ? અથવા-જૈસે વિશિષ્ટ એક પરિણામ સ્કન્ધ દ્રવ્ય સે તદારંભક પરમાણુઓ કી બહુલતા હોને પર ભી તદગત એકતા હી મુખ્ય રૂપ સે વિવક્ષિત રૂપ સે હોતી હૈ, ડસી પ્રકાર યહાંપર ભી રાશિરૂપતા સે ભી આનુપૂર્વીદ્રવ્યો કી બહુલતા હોને પર ભી એક આનુપૂર્વીત્વ રૂપ સામાન્ય કી આશ્રિત કરકે એકત્વ હી મુખ્યતયા વિવક્ષિત હુઆ હૈ । ઓર હસી કારણ હસ મુખ્ય એકત્વ કો લેકર કે સંખ્યેયત્વ આદિ નિષિદ્ધ હુએ હૈ । અતઃ આનુપૂર્વીદ્રવ્ય સે એક રાશિરૂપતા વિરુદ્ધ નહીં હૈ । તથા ગૌણ હુએ વ્યક્તિરૂપ દ્રવ્યો કો આશ્રિત કરકે એક રાશિપના ભી વિરુદ્ધ નહીં હોતા હૈ । (એવં દોન્નિ વિ) હસી પ્રકાર સે આનુપૂર્વી ઓર અવક્તવ્યક દ્રવ્ય સે ભી એકરાશિતા કા ઉદ્ભવન કર લેનાં ચાહિએ ।

આનુપૂર્વીત્વરૂપ સામાન્યની અપેક્ષાએ એકતા માની લેવામાં આવી છે. તેથી તે અપેક્ષાએ આનુપૂર્વીઓમાં એકરાશિરૂપતા માની લેવામાં આવી છે. અથવા-જેમ કોઈ એક વિશિષ્ટ પરિણામ સ્કન્ધદ્રવ્યમાં તદારંભક (તેને આરંભ કરનારા) પરમાણુઓની બહુલતા હોવા છતાં પણ તદગત એકતા જ મુખ્ય રૂપે વિવક્ષિત થાય છે, એજ પ્રમાણે અહીં પણ-રાશિરૂપતામાં પણ આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની બહુલતા હોવા છતાં પણ એક આનુપૂર્વીત્વ રૂપ સામાન્યને આધારે એકત્વ જ મુખ્યત્વે વિવક્ષિત થયું છે, અને એજ કારણે આ મુખ્ય એકત્વને લીધે સંખ્યેયત્વ, અસંખ્યેયત્વ આદિનો નિષેધ થયો છે. તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં એકરાશિરૂપતા માનવામાં કોઈ દોષ નથી. તથા ગૌણ પદાર્થ રૂપ દ્રવ્યોને આશ્રિત કરીને એકરાશિત્વ પણ વિરુદ્ધ પડતું નથી. (એવં દોન્નિ વિ) એજ પ્રમાણે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં પણ એકરાશિત્વ શક્ય કરવું એકાએક અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યમાં પણ એકરાશિત્વ સમજી લેવું એકાએક હવે સૂત્રકાર સંશ્લેષનયસંમત ક્ષેત્રનું નિરૂપણ કરે છે—

अथ क्षेत्रं निरूपयितुमाह—‘संगहसस आणुपुव्वीदव्वाइं लोगस्स कहभागे होज्जा?’
इत्यादि—संग्रहनयसम्मतानि आनुपूर्वीद्रव्याणि लोकस्य कतिभागे=कियद्भागे
भवन्ति? किं संख्येयतमभागे भवन्ति? किमसंख्येयतमभागे भवन्ति? किं संख्ये-
येषु भागेषु भवन्ति? किमसंख्येयेषु भागेषु भवन्ति? किं सर्वलोके भवन्ति? इति
प्रश्नः। उत्तरमाह—संग्रहनयसम्मतानि आनुपूर्वीद्रव्याणि लोकस्य संख्येयतमभागे
नो भवन्ति, असंख्येयतमभागे नो भवन्ति, संख्येयेषु भागेषु नो भवन्ति, असंख्ये-
येषु भागेषु चापि नो भवन्ति, किन्तु नियमात् सर्वलोके भवन्ति। आनुपूर्वी-
सामान्यस्यैकत्वात् सर्वलोकाव्यापित्वाच्च नियमात् सर्वलोके तत्सत्ता बोध्या।

अथ सूत्रकार क्षेत्रं का निरूपण करते हैं—

प्रश्न—(संगहसस आणुपुव्वी दव्वाइं लोगस्स कहभागे होज्जा?)
संग्रहनय संमत समस्त आनुपूर्वीद्रव्य लोक के कितने भाग में हैं?
(किं संखेज्जइभागे होज्जा, असंखेज्जइभागे होज्जा, संखेज्जेसु भा-
गेषु होज्जा? असंखेज्जेसु भागेषु होज्जा? सव्वलोए होज्जा?) क्या
लोक के संख्यातवें भाग में हैं? या लोक के असंख्यातवें भाग में हैं?
या लोक के संख्यात भागों में हैं? या लोक के असंख्यात भागों में हैं
या सर्वलोक में हैं?

उत्तर—(नो संखेज्जइभागे होज्जा, नो असंखेज्जइभागे होज्जा,
नो संखेज्जेसु भागेषु होज्जा, नो असंखेज्जेसु भागेषु होज्जा, निय-
मा सव्वलोए होज्जा, एवं दोन्नि वि) समस्त आनुपूर्वी द्रव्य लोक के
न संख्यातवें भाग में हैं न असंख्यातवें भाग में हैं, न संख्यात भागों
में हैं और न असंख्यात भागों में हैं किन्तु नियम से समस्त लोक में है।

प्रश्न—(संगहसस आणुपुव्वीदव्वाइं लोगस्स कहभागे होज्जा?) के लग-
वन्। संग्रहनयसामान्य आनुपूर्वी द्रव्यो लोकना केटला भागमां छे? (किं संखे-
ज्जइभागे होज्जा, असंखेज्जइभागे होज्जा, संखेज्जेसु भागेषु होज्जा, असं-
खेज्जेसु भागेषु होज्जा, सव्वलोए होज्जा? शुद्धोक्ता संख्यातमां भागमां छे?
के असंख्यातमां भागमां छे? के लोकना संख्यातभागोमां छे? के लोकना
असंख्यात भागोमां छे? के सर्व लोकमां छे?

उत्तर—(नो संखेज्जइभागे होज्जा, नो असंखेज्जइभागे होज्जा, नो
संखेज्जेसु भागेषु होज्जा, नो असंखेज्जेसु भागेषु होज्जा, नियमा सव्वलोए होज्जा,
एवं दोन्नि वि) समस्त आनुपूर्वी द्रव्य लोकना संख्यातमां भागमां पण्ठ नथी,
असंख्यातमां भागमां पण्ठ नथी, संख्यात भागोमां पण्ठ नथी, असंख्यात
भागोमां पण्ठ नथी, परन्तु नियमथी न समस्त लोकमां छे, कारण के आनु-

અનાનુપૂર્વ્યઃ ક્તવ્યકદ્રવ્યવિષયેऽપ્યેવમેવ વોધ્યમ્ । સ્પર્શનાદ્વારેऽપિ એવમેવ વોધ્યમ્ । કાલદ્વારે તુ-કાલતઃ આનુપૂર્વીત્વાનાનુપૂર્વીત્વાવક્તવ્યત્વાનામવ્યવચ્છિન્નત્વેન સર્વદાઽવસ્થાયિત્વાત્ કાલત્રયેઽપ્યેષાં સર્વાદ્વાઽવસ્થાનં વોધ્યમ્ । અત એવૈષાં કાલ-તોઽન્તરમપિ ન ભવતિ, આનુપૂર્વીત્વાદીનાં કાલત્રયેઽપિ સત્ત્વેન વ્યવચ્છેદાભાવાત્, इत्यन्तरद्वारे भावनीयम् । भागद्वारे त्वेवं विज्ञेयम्-आनुपूर्वीद्रव्येषु प्रत्येकद्रव्याणि=

કર્ણોંકિ આનુપૂર્વીત્વરૂપ સામાન્ય એક છે અને તે સર્વલોક વ્યાપી છે, તેથી નિયમથી જ આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સત્તા (અસ્તિત્વ) સર્વ લોકમાં છે. આ પ્રકારનું કથન અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્ય વિષે પણ સમજવું એટલે કે તે બન્નેનું અસ્તિત્વ પણ નિયમથી જ સમસ્ત લોકમાં છે. સ્પર્શનાને અનુલક્ષીને પણ એવું જ કથન સમજી લેવું. એટલે કે આનુપૂર્વી આદિ સમસ્ત દ્રવ્ય નિયમથી જ સર્વલોકનો સ્પર્શ કરે છે. એજ વિષયનું સૂત્રકારે નીચેના પ્રશ્નોત્તરો દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે—

પ્રશ્ન-સંગ્રહનય માન્ય સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કાલ કો આશ્રિત કરકે કિતને સમય તક આનુપૂર્વી રૂપ સે રહતે છે ।

પૂર્વીત્વ ઇય સામાન્ય એક છે અને તે સર્વલોકવ્યાપી છે, તેથી નિયમથી જ આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સત્તા (અસ્તિત્વ) સર્વ લોકમાં છે. આ પ્રકારનું કથન અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્ય વિષે પણ સમજવું એટલે કે તે બન્નેનું અસ્તિત્વ પણ નિયમથી જ સમસ્ત લોકમાં છે. સ્પર્શનાને અનુલક્ષીને પણ એવું જ કથન સમજી લેવું. એટલે કે આનુપૂર્વી આદિ સમસ્ત દ્રવ્ય નિયમથી જ સર્વલોકનો સ્પર્શ કરે છે. એજ વિષયનું સૂત્રકારે નીચેના પ્રશ્નોત્તરો દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે—

(સંગ્રહસસ આણુપુર્વીદ્વાહ લોગસસ કિં સંલેઝજહાગં ફુસંતિ ? અસંલેઝજહાગં ફુસંતિ, સંલેઝજે ભાગે ફુસંતિ, અસંલેઝજે ભાગે ફુસંતિ, સર્વલોગં ફુસંતિ ? નો સંલેઝજહાગં ફુસંતિ, જાવ નિયમા સર્વલોગં ફુસંતિ, એવં દોઝિ વિ.)

પ્રશ્ન-હે ભગવન્ ! સંગ્રહનયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો શું લોકના સંખ્યા-તમાં ભાગને સ્પર્શે છે કે, અસંખ્યાતમાં ભાગને સ્પર્શે છે, કે સમસ્ત લોકને સ્પર્શે છે ?

ત્રિપ્રદેશિકચતુષ્પ્રદેશિકાદીનિ-અનન્તપ્રદેશિકપર્યન્તાનિ, નિયમાત્ શેષદ્રવ્યાણામ્= અનાનુપૂર્વ્યવક્તવ્યકદ્રવ્યાણાં ત્રિભાગે=ત્રયાણાં રાશીનામેકો રાશિરૂપો ભાગસ્ત્રિ-ભાગસ્તસ્મિન્ ભવન્તિ । અયમર્થઃ-અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણાં સર્વેષાં સંકલનેન યાવત્

ઉત્તર-આનુપૂર્વીત્વ અનાનુપૂર્વીત્વ ઓર અવક્તવ્યકત્વ સામાન્ય કા કમી મી વિચ્છેદ નહીં હોતા હૈં હસલિયે હનકા અવસ્થાન સર્વાદ્વા-સાર્વ કાલિક-હૈં । હસીલિય કાલ કી અપેક્ષા હનકા વિરહ કાલ મી નહીં હૈં । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈં કિ આનુપૂર્વીત્વ આદિકોં કા કાલ-ત્રય મેં મી સત્વ હોને કે કારણ વ્યવચ્છેદ નહીં હોતા હૈં, હસ કારણ હનમેં અન્તર નહીં માંના જાતા હૈં એસા વિચાર અન્તરદ્વાર મેં કિયા ગયા જાનના ચાહિયે । યહી વાત સૂત્રકારને (સંગહસ્સ આનુપુર્વીદંવા-ણં કાલઓ કેવચ્ચિરં અંતરં હોઈ ? નત્થિ અંતરં) હન પદોં દ્વારા કહી ગઈ હૈં (સંગહસ્સ આનુપુર્વી દંવાઈં સેસદંવાણં કહભાગે હોજા)

પ્રશ્ન-સંગ્રહનયમાન્ય સમસ્ત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોં કે કૌન સે ભાગ મેં હૈં ? (કિં સંખેજ્જહભાગે હોજા ? અસંખેજ્જહભાગે હોજા

ઉત્તર-આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સમસ્ત લોકને જ સ્પર્શે છે, લોકના સંખ્યા-તમાં લાગને, અસંખ્યાતમાં લાગને, સંખ્યાત લાગોને કે અસંખ્યાત લાગોને સ્પર્શતું નથી આ પ્રકારનું કથન અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યોની સ્પર્શના વિષે પણ સમજવું.

(સંગહસ્સ આનુપુર્વીદંવાઈં કાલઓ કેવચ્ચિરં હોતિ ? સવ્વદ્વા, एवं દોન્નિ વિ) પ્રશ્ન-હે લગવન્ ! સંગ્રહનયમાન્ય સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કાળની અપેક્ષાએ કેટલા સમય સુધી આનુપૂર્વી રૂપે રહે છે ?

ઉત્તર-આનુપૂર્વીત્વ, અનાનુપૂર્વીત્વ અને અવક્તવ્યકત્વસામાન્યતો કહિ પણ વિચ્છેદ થતો નથી તેથી તેમનું અવસ્થાન (અસ્તિત્વ) સાર્વકાલિક હોય છે તે કારણે કાળની અપેક્ષાએ તેમનો વિરહકાળ પણ નથી. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે આનુપૂર્વી આદિનો ત્રણે કાળમાં સદ્ભાવ હોવાને કારણે વ્યવચ્છેદ (વિનાશ) સંભવી શકતો નથી. તે કારણે કાળની અપેક્ષાએ તેમના અન્તર (વિરહકાળ) નો પણ સદ્ભાવ હોતો નથી. આ પ્રકારે સૂત્રકારે અંત-રદ્વારની પ્રરૂપણા કરી છે, એમ સમજવું એજ વાત સૂત્રકારે નીચેના સૂત્રપાઠ દ્વારા વ્યક્ત કરી છે—

(સંગહસ્સ આનુપુર્વીદંવાણં કાલઓ કેવચ્ચિરં અંતરં હોઈ ? નત્થિ અંતરં) આ સૂત્રપાઠનો ભાવાર્થ ઉપર આપ્યા પ્રમાણે સમજવો.

હવે ભાગદ્વારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે—(સંગહસ્સ આનુપુર્વીદંવાઈં

રાશિર્ભવતિ તસ્ય ભાગત્રયકરણેન યસ્તૃતીયો ભાગઃ સંપદ્યતે તત્સંખ્યકાનિ આનુ-
પૂર્વીદ્રવ્યાણાં પ્રત્યેકદ્રવ્યાણિ ભવન્તિ, સંગ્રહસ્યાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ કસ્મિન્ ભાવે
ભવન્તિ ?, इति प्रश्नः । उत्तरमाह-नियमात् सादिपारिणामिके भावे भवन्ति ।

સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ?) કયા સંખ્યાતવે
ભાગ મેં હૈં યા અસંખ્યાતવે ભાગ મેં હૈં ?-યા સંખ્યાત ભાગોં મેં હૈં ? યા
અસંખ્યાત ભાગોં મેં હૈં ? —

ઉત્તર-(નો સંખેજ્જહ ભાગે હોજ્જા, નો અસંખેજ્જહ ભાગે હોજ્જા,
નો સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, નો અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, નિયમા
તિભાગે હોજ્જા) સંગ્રહનય માન્ય સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં મેં સે પ્રત્યેક
આનુપૂર્વીદ્રવ્ય-ત્રિપ્રદેશિક, ચતુષ્પ્રદેશિક આદિ અનન્ત પ્રદેશિક દ્રવ્ય-
નિયમ સે શેષ દ્રવ્યોં કે ત્રિભાગ મેં હૈં । અર્થાત્ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં ઓર
અવક્તવ્યકદ્રવ્યોં કો મિલાકર જો રાશિ ઉત્પન્ન હો उस राशि के ३
भाग करो-इनमें जो तृतीय भाग आवे तत्प्रमाण आनुपूर्वी द्रव्यों में
प्रत्येक आनुपूर्वी द्रव्य हैं । (एवं दोन्निवि)-इसी प्रकार आनुपूर्वी और
अवक्तव्यक द्रव्यों के विषय में जानना चाहिये । (संग्रहस्य आनुपूर्वी

સેસદ્વાળ' કહિભાગે હોજ્જા ?) પ્રશ્ન-હે લગવાન્ ! સંગ્રહનયસંમત સમસ્ત
આનુપૂર્વી દ્રવ્ય યાકીના દ્રવ્યોના કેટલામાં લાગપ્રમાણ હોય છે ? (કિં સંખે-
જ્જહ ભાગે હોજ્જા ? અસંખેજ્જહ ભાગે હોજ્જા ? સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ? અસં-
ખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા ?) શુ' સંખ્યાતમાં લાગપ્રમાણ છે ? કે અસંખ્યાતમાં
લાગપ્રમાણ છે ? કે સંખ્યાત લાગોપ્રમાણ સંખ્યાત ગણું છે ? કે અસંખ્યાત
લાગોપ્રમાણ-અસંખ્યાત ગણું છે ?

ઉત્તર-(નો સંખેજ્જહ ભાગે હોજ્જા, નો અસંખેજ્જહ ભાગે હોજ્જા, નો
સંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, નો અસંખેજ્જેસુ ભાગેસુ હોજ્જા, નિયમા તિભાગે હોજ્જા)
સંગ્રહનયમાન્ય સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાંથી પ્રત્યેક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય-ત્રિપ્રદે-
શિક ચતુષ્પ્રદેશિક પંચપ્રદેશિક આદિ અનન્ત પ્રદેશિક પર્યન્તના પ્રત્યેક આનુ-
પૂર્વી દ્રવ્ય-નિયમથી જ યાકીના દ્રવ્યોના ત્રીજા લાગ પ્રમાણ જ હોય છે.
એટલે કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યોને એકત્ર કરવાથી જે
રાશિ બને છે તે રાશિના જો ત્રણ લાગ કરવામાં આવે તો તે પ્રત્યેક
લાગપ્રમાણ (તે યાકીના દ્રવ્યોની રાશિના ત્રીજા લાગપ્રમાણ)
આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાંના પ્રત્યેક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હોય છે (અંવં દોન્નિ વિ) એજ
પ્રમાણે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યોના વિષયમાં પણ સમજવું.

दब्बाइं कयरंमि भावे होज्जा ?) संग्रहनय मान्य आनुपूर्वी द्रव्य किस भाव वाले हैं ?

उत्तर- (नियमा साहपारिणामए भावे होज्जा) संग्रहनय मान्य आनुपूर्वीद्रव्य नियम से सादिपारिणामिक भाववाले हैं । (एवं दोन्निवि) इसीप्रकार से दोनों आनुपूर्वी और अवक्तव्यकद्रव्यों के विषय में जानना चाहिये । (अप्पा बहुनत्थि) राशिगत द्रव्यों में अल्प बहुत्व नहीं माना गया है । क्योंकि इस संग्रहनय में राशिगत द्रव्यों का अस्तित्व व्यवहारनयरूप कल्पना मात्र से ही मान्य हुआ है । तात्पर्य कहने का यह है कि संग्रहनय की दृष्टि आनुपूर्वी द्रव्यों में अनेकत्व काल्पनिक हैं । क्यों कि व्यवहारनय इस बात को स्वीकार करता है कि आनुपूर्वी द्रव्य प्रत्येक अनेक हैं । इसलिये यह अनेकत्व सामान्यरूप आनुपूर्वीत्व की दृष्टि में विलीन के कारण है ही नहीं ।

शंका-यदि यही बात है तो फिर सूत्रकार ने इस संग्रहनय मान्य अनुगमके प्रकरण में “संग्रहस्य आनुपूर्वी द्रव्याणि किं संख्येयानि ” आदि बहुवचनान्त पद में आनुपूर्वीद्रव्य को क्यों रखा है ? “आनुपूर्वी-

प्रश्न-(संग्रहस्य आनुपूर्वी दब्बाइं कयरंमि भावे होज्जा ?) संग्रहनय-मान्य आनुपूर्वी द्रव्यो क्या लावणी युक्त होय छे ?

उत्तर-(नियमा साहपारिणामिए भावे होज्जा) संग्रहनयसंमत आनुपूर्वी द्रव्यो नियमथी न सादिपारिणामिक लाववाणां होय छे. (एवं दोन्नि वि) ओन प्रमाणे संग्रहनयसंमत आनुपूर्वी द्रव्यो अने अवक्तव्यक द्रव्यो पण नियमथी न सादिपारिणामिक लाववाणां होय छे (अप्पा बहु नत्थि) राशिगत द्रव्योमां अल्पबहुत्व मानवामां आणुं नथी, कारण के आ संग्रहनयमां राशिगत द्रव्योतुं अस्तित्व व्यवहार नयरूप कल्पना मात्रथी न मान्य थयुं छे. आ कथनतुं तात्पर्य ओ छे के संग्रहनयनी दृष्टिओ आनुपूर्वी द्रव्योमां अनेकत्व काल्पनिक छे, कारण के व्यवहार नय ओ बातने स्वीकार करे छे, के प्रत्येक आनुपूर्वी द्रव्य अनेक छे. अने ते अनेकत्व सामान्य रूप आनुपूर्वीत्वनी दृष्टिमां विलीन थय नवाने कारणे छे न नही.

शंका-ओ ओवी उक्तीत होय तो सूत्रकारे आ संग्रहनयमान्य अनुगमना प्रकरणमां “संग्रहस्य आनुपूर्वी द्रव्याणि किं संख्येयानि ” धर्त्यादि बहुवचनान्त पदमां आनुपूर्वी द्रव्यने केम भूकयुं छे ? “ “ आनुपूर्वी द्रव्य ”

અન્યદ્ દ્વયમપિ પૂર્વવદ્ બોધ્યમ્ । રાશિગતદ્રવ્યાણાં પૂર્વોક્તમલ્પવહુત્તમત્ર નાશ્રી-
યતે, દ્રવ્યાણાં પ્રસ્તુતનયે વ્યવહારસંવૃત્તિમાત્રેણૈવ સત્ત્વાદિતિ । એવમનાનુપૂર્વ્યવક્ત-
વ્યકદ્રવ્યવિષયેऽપિ બોધ્યમ્ । અનુગમં સન્નાપયન્નાહ-‘ સે તં અણુગમે ’ ઇતિ । સ

દ્રવ્યમ્” એસા એક વચનાન્ત પદ પ્રયુક્ત કરના ધાહિયે । કયોંકિ સંગ્રહનય મુખ્યતયા સામાન્યત્વ હી માનતા હૈ ।

ઉત્તર-શંકા ઠીક હૈ-પરન્તુ સૂત્રકારને જો વહુવચનાન્ત આનુપૂર્વી પદ કો રખા હૈ ડસકા કારણ યહ હૈ કિ વે યહ પ્રકટ કરના ધાહતે હૈ વ્યવહારનય સે દ્રવ્યબહુત્વ ભી હૈ । હસી બાત કી અપેક્ષા કરકે ડન્હોને યહાં આનુપૂર્વી મેં વહુવચન કા નિર્દેશ કિયા હૈ ।

શંકા-વ્યવહારનય કી અપેક્ષા સૂત્રકારને જબ નૈગમ વ્યવહારસંમત અનુગમ કા પ્રકરણ પ્રારંભ કિયા હૈ તબ વહાં દ્રવ્યબહુત્વ દિખલા હી દિયા હૈ ફિર હસે યહાં હસ એકત્વ કે પ્રકરણ મેં પ્રદર્શિત કરને કી કયા આવશ્યકતા થી ?

ઉત્તર-ઠીક હૈ-નહીં દિખલાના ધાહિયે, પરન્તુ જો શિષ્ય વિસ્મરણ શીલ હૈ ડન્હે હસ વિષય કો પુનઃ સ્મૃત કરાના કોઈ પુનરુક્તિ દોષ કી બાત નહીં હૈ । અતઃ સૂત્રકારને એસા કિયા હૈ । શિષ્યજન જિસ પ્રકાર સે વસ્તુ કા સ્વરૂપ સમજ સકે ડસી પ્રકાર સે ડન્હે સમજાના ગુરુકા કર્ત-

આ એક વચનાન્ત પદનો પ્રયોગ કેમ કર્યો નથી ? સંગ્રહનય મુખ્યત્વે સામાન્યત્વને જ માને છે તેથી અહીં એકવચનના પદનો પ્રયોગ થવો જોઈતો હતો.

ઉત્તર-શંકાકર્તાની શંકા બ્યાજળી છે. પરંતુ સૂત્રકારે જે બહુવચનાન્ત પદનો પ્રયોગ કર્યો છે-‘ આનુપૂર્વી દ્રવ્યો ’ એવો પ્રયોગ કર્યો છે-તેનું કારણ એ છે કે તેઓ એ વાત પ્રકટ કરવા માગે છે કે વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યબહુત્વ પણ છે. એજ વાતને અનુલક્ષીને સૂત્રકારે અહીં આનુપૂર્વી પદમાં બહુવચનનો નિર્દેશ કર્યો છે.

શંકા-નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અનુગમના પ્રકરણમાં જ સૂત્રકારે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યબહુત્વ પ્રકટ કર્યું છે. છતાં અહીં ફરીથી તેને એકત્વના પ્રકરણમાં પ્રદર્શિત કરવાની શી આવશ્યકતા હતી ?

ઉત્તર-વિસ્મરણશીલ શિષ્યને આ વિષયનું ફરી સ્મરણ કરાવવા માટે સૂત્રકારે અહીં તેના ફરી ઉલ્લેખ કર્યો છે તેથી આ પ્રપાણે કરવામાં પુનરુક્તિ દોષની સંભાવના રહેતી નથી શિષ્યો જે પ્રકારે વસ્તુના સ્વરૂપને સમજી શકે એ પ્રકારે તેમને સમજાવવાનું તો ગુરુનું કર્તવ્ય થઈ પડે છે.

एषोऽनुगमः । इत्थं संग्रहसम्मतोऽनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी समाप्तेति सूचयितुमाह—
'से तं संग्रहस्त' इत्यादि । सैषा संग्रहसम्मतोऽनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी । अनौप-
निधिकी द्रव्यानुपूर्वी समाप्तेति सूचयितुमाह—'से तं अणोवणिहिया' इत्यादि—
सैषाऽनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वीति ॥ सू० १६ ॥

इत्थमनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी निरूप्य सम्प्रति प्राङ्निर्दिष्टानौपनिधिकी
द्रव्यानुपूर्वी प्राह—

मूलम्—से किं तं ओवणिहिया दव्वाणुपुव्वी ? ओवणिहिया
दव्वाणुपुव्वी तिविहा पणत्ता, तं जहा—पुव्वाणुपुव्वी १, पच्छा-
णुपुव्वી २, अणाणुपुव्वी ३ ॥ सू० १७ ॥

વ્ય હો જાતા હૈ । (સે તં અણુગમે । સે તં સંગ્રહસ્ત અણોવણિહિયા
દવ્વાણુપુવ્વી, સે તં અણોવણિહિયા દવ્વાણુપુવ્વી) હવે અનુગમના પ્રકરણને ઉપસંહાર કરતાં સૂત્ર-
કાર કહે છે કે આ પ્રકારનું (ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણેનું) સંગ્રહનયમાન્ય અનુ-
ગમનું સ્વરૂપ છે. અનુગમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ થઈ જવાથી સંગ્રહનયમાન્ય
અનુગમનું સ્વરૂપ છે. અનુગમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ થઈ જવાથી સંગ્રહનય-
સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી કથન અહીં પૂરું થાય છે. આ પ્રકારનું
પૂર્વપ્રસ્તુત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે. તેનો વિશેષ ખુલાસો
નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અનુગમના પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલો છે. ॥ સૂ. ૧૬ ॥

इस प्रकार से अनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी का निरूपण करके अब
सूत्रकार पूर्व कथित औपनिधि की द्रव्यानुपूर्वी का कथन करते हैं

(સે તં અણુગમે । સે તં સંગ્રહસ્ત અણોવણિહિયા દવ્વાણુપુવ્વી, સે તં
અણોવણિહિયા દવ્વાણુપુવ્વી) હવે અનુગમના પ્રકરણને ઉપસંહાર કરતાં સૂત્ર-
કાર કહે છે કે આ પ્રકારનું (ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણેનું) સંગ્રહનયમાન્ય અનુ-
ગમનું સ્વરૂપ છે. અનુગમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ થઈ જવાથી સંગ્રહનયમાન્ય
અનુગમનું સ્વરૂપ છે. અનુગમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ થઈ જવાથી સંગ્રહનય-
સંમત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું કથન અહીં પૂરું થાય છે. આ પ્રકારનું
પૂર્વપ્રસ્તુત અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે. તેનો વિશેષ ખુલાસો
નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અનુગમના પ્રકરણમાં આપવામાં આવેલો છે. ॥ સૂ. ૧૬ ॥

આ પ્રમાણે અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર
પૂર્વકથિત ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું નિરૂપણ કરે છે—

છાયા—અથ કા સા ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી? ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તદ્યથા—પૂર્વાનુપૂર્વી^૧, પશ્ચાનુપૂર્વી^૨, અનાનુપૂર્વી^૩ ચ ॥મૂ. ૧૭॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કા સા ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી? ઇતિ શિષ્ય પ્રશ્નઃ । ઉત્તરમાહ—
ઔપનિધિકી=ઉપનિધિઃ=સ્થાપનં નિર્માણમિત્યર્થઃ, સ પ્રયોજનમસ્યા સા, દ્રવ્યા-
નુપૂર્વી-દ્રવ્યવિષયાઽઽનુપૂર્વી ત્રિપ્રકારા પ્રોક્તા । તદ્યથા—પૂર્વાનુપૂર્વી=વિવક્ષિત-
ધર્માસ્તિકાયાદિદ્રવ્યવિશેષસમુદાયે યઃ પૂર્વઃ=પ્રથમસ્તસ્માદારભ્ય યા આનુપૂર્વી=
અનુક્રમઃ પરિપાટી વા નિશ્ચિપ્યતે સા પૂર્વાનુપૂર્વી^૧ । પશ્ચાનુપૂર્વી-તત્રૈવ દ્રવ્યવિશેષ-

“સે કિં તં ઓવણિહિયા” ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—સે કિં તં ઓવણિહિયા દ્વાણુપુવ્વી) હે ભદ્રન્ત ! ઔ-
પનિધિ દ્રવ્યાનુપૂર્વી કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(ઓવણિહિયા દ્વાણુપુવ્વી તિવિહા પળ્ળત્તા) ઔપનિધિ
દ્રવ્યાનુપૂર્વી ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ । (તંજહા) વે ઉસકે ૩ પ્રકાર યે
હૈ—(પુવ્વાણુપુવ્વી ૧, પચ્છાણુપુવ્વી ૨, અણાણુપુવ્વી ૩ ય) ૧ પૂર્વાનુપૂર્વી ૨
પશ્ચાનુપૂર્વી ઔર ૩, અનાનુપૂર્વી ઉપનિધિ કા અર્થ સ્થાપન યા નિર્માણ
હૈ । યહ જિસકા પ્રયોજન હો ઉસકા નામ ઔપનિધિકી હૈ । યહ દ્રવ્ય
વિષયક ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી-પૂર્વોક્તરૂપ સે ૩ ત્રીન પ્રકાર કી હૈ ।
વિવક્ષિત ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્ય વિશેષ કે સમુદાય મેં જો પૂર્વ પ્રથમ
દ્રવ્ય હૈ ઉસસે લેકર જો આનુપૂર્વી - અનુક્રમ-પરિપાટી નિશ્ચિત્ત કી

“સે કિં તં ઓવણિહિયા” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઓવણિહિયા દ્વાણુપુવ્વી ?) હે ભગવન ! ઔપ-
નિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(ઓવણિહિયા દ્વાણુપુવ્વી તિવિહા પળ્ળત્તા) ઔપનિધિકી દ્રવ્યા-
નુપૂર્વી ત્રણ પ્રકારની કહી છે. (તંજહા) તે ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—
(પુવ્વાણુપુવ્વી, પચ્છાણુપુવ્વી, અણાણુપુવ્વી ય) (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુ-
પૂર્વી, અને (૩) અનાનુપૂર્વી.

ઉપનિધિ એટલે સ્થાપના અથવા નિર્માણ તે સ્થાપના અથવા નિર્માણ
નેનું પ્રયોજન હોય છે તેને ઔપનિધિકી કહે છે. આ દ્રવ્યવિષયક ઔપ-
નિધિકીના ઉપર મુજબ ત્રણ પ્રકાર છે. વિવક્ષિત ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્ય-
વિશેષના સમુદાયમાં જે પૂર્વ (પ્રથમ દ્રવ્ય) છે ત્યાંથી શરૂ કરીને જે આનુ-
પૂર્વી (અનુક્રમ, પરિપાટી) નિશ્ચિત્ત કરવામાં આવે છે—શબ્દવામાં આવે છે

समुदाये यः पाश्चात्यः=अन्तिमस्तस्मादारभ्य व्यतिक्रमेण या ऽऽनुपूर्वी निक्षिप्यते
सा पश्चानुपूर्वी २। अनानुपूर्वी-पूर्वानुपूर्वीपश्चानुपूर्वीभ्यां भिन्नस्वरूपा याऽऽनु-
पूर्वी साऽनानुपूर्वी ॥ सू० ९७॥

पूर्वानुपूर्व्यादिभेदत्रयं निरूपयितुमाह-

मूढम्-से किं तं पुव्वानुपुव्वी ? पुव्वानुपुव्वी-धम्मत्थिकाये
अधम्मत्थिकाये, आगासत्थिकाये, जीवत्थिकाये, पोग्गलत्थि-
काये, अद्धासमये । से तं पुव्वानुपुव्वी । से किं तं पच्छाणु-
पुव्वी ? पच्छाणुपुव्वी-अद्धासमए, पोग्गलत्थिकाए, जीवत्थि-
काए, आगासत्थिकाए, अहम्मत्थिकाए, धम्मत्थिकाए । से तं
पच्छाणुपुव्वी । से किं तं अणाणुपुव्वी ? अणाणुपुव्वी-एयाए
वेव एगाइयाए एगुत्तरियाए छगच्छगयाए सेढीए अण्णमण्ण-
ग्गमासो दुरुवूणो । से तं अणाणुपुव्वी ॥सू० ९८॥

छाया-अथ का सा पूर्वानुपूर्वी ? पूर्वानुपूर्वी-धर्मास्तिकायः अधर्मास्ति-
कायः आकाशास्तिकायो जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः अद्धासमयः । सैषा पूर्वा-

की जाती है-रखी जाती है वह पूर्वानुपूर्वी है । तथा उसी द्रव्य विशेष
के समुदाय में जो पाश्चात्य-अन्तिमद्रव्य है-उससे लेकर व्यक्तिक्रम से
जो आनुपूर्वी निक्षिप्त की जाती है वह पश्चानुपूर्वी है । पूर्वानुपूर्वी एवं
पश्चानुपूर्वी इन दोनों से भिन्न स्वरूप वाली जो आनुपूर्वी है वह
अनानुपूर्वी है । ॥ सू० ९७ ॥

पूर्वानुपूर्वी आदि जो तीन भेद हैं उनका स्वरूप क्या है इस बात
को सूत्रकार प्रकट करते हैं-“से किं तं पुव्वानुपुव्वी” इत्यादि ।

तेनुं नाम पूर्वानुपूर्वीं छे. तथा ओज द्रव्यविशेषना समुदायमां जे पाश्चात्य-
अन्तिम द्रव्य छे, त्यांथी शङ्करीने ओटले के उदटा कमथी जे आनुपूर्वी
राप्पवामां आवे छे तेने पश्चानुपूर्वीं छडे छे. पूर्वानुपूर्वीं पश्चानुपूर्वीं, आ
अन्नेथी भिन्न स्वरूपवाणी जे आनुपूर्वीं छे तेने अनानुपूर्वीं छडे छे. ॥सू० ९७॥

इवे सूत्रकार पूर्वानुपूर्वी आदि त्रयु दोहोना स्वरूपनुं निरूपणु करे छे-

“से किं तं पुव्वानुपुव्वी” इत्यादि-

પુર્વી। અથ કા સા પશ્ચાનુપૂર્વી? પશ્ચાનુપૂર્વી-અદ્વાસમયઃ, પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ, જીવાસ્તિકાયઃ, આકાશાસ્તિકાયઃ, અધર્માસ્તિકાયઃ, ધર્માસ્તિકાયઃ। સૈષા પશ્ચાનુપૂર્વી। અથ કા સા અનાનુપૂર્વી? અનાનુપૂર્વી-एतस्यामेव एकादिकायामेको-त्तरिकायां षड्गच्छतायां श्रेण्यामन्योन्याभ्यासो द्विरूपोनः। सैषाऽनानुपूर्वी॥सू. ९८॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કા સા પૂર્વાનુપૂર્વી? ઇતિ શિષ્ય પ્રશ્નઃ। ઉત્તરમાહ—‘પુવ્વાણુપુર્વી’ ઇત્યાદિ। પૂર્વાનુપૂર્વી-ધર્માસ્તિકાયઃ ૧, અધર્માસ્તિકાયઃ ૨, આકાશાસ્તિકાયઃ ૩, જીવાસ્તિકાયઃ ૪, પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ ૫, અદ્વાસમયઃ ૬। ધર્માસ્તિકાયાદીનાં વ્યા-રુયાઽઽચારાઙ્ગસૂત્રસ્ય પ્રથમશ્રુતસ્કન્ધે મત્કૃતાચારચિન્તામણિટીકાયાં દ્રષ્ટવ્યા। તથા-અદ્વાસમયઃ-અદ્વારૂપઃ સમય ઇતિ સમાસઃ। અદ્વાશબ્દઃ કાલવાચકઃ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં પુવ્વાણુપુર્વી?) હે ભદન્ત। પૂર્વાનુપૂર્વી કા કયા સ્વરૂપ હૈ?

ઉત્તર—(પુવ્વાણુપુર્વી) પૂર્વાનુપૂર્વી કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ—(ધમ્મત્થિકાયે, અધમ્મત્થિકાયે, આગાસત્થિકાયે જીવત્થિકાયે, પોગ્ગલત્થિકાયે’ અદ્વાસમયે) ૧ ધર્માસ્તિકાય, ૨ અધર્માસ્તિકાય, ૩ આકાશાસ્તિકાય, ૪ જીવાસ્તિકાય ૫ પુદ્ગલાસ્તિકાય ઓર ૬ અદ્વા સમય હસ પ્રકાર કી પરિપાટી સે હન છહ દ્રવ્યોં કા નિક્ષેપણ કરના યહ પૂર્વાનુપૂર્વી હૈ। હન ધર્માસ્તિકાય આદિ કોં કા કયા સ્વરૂપ હૈ હસ વાત કો જાનને કે લિયે આચારાઙ્ગ-સૂત્ર કે પ્રથમ સ્કન્ધ મેં મત્કૃત આચારચિન્તામણિ ટીકા દેખની ચાહિ-યે। અદ્વારૂપ જો સમય હૈ હસકા નામ અદ્વા સમય હૈ। અદ્વા શબ્દ

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં પુવ્વાણુપુર્વી?) હે ભગવન્! પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(પુવ્વાણુપુર્વી) પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે. (ધમ્મત્થિકાયે, અધમ્મત્થિકાયે, આગાસત્થિકાયે, જીવત્થિકાયે, પોગ્ગલત્થિકાયે, અદ્વાસમયે) (૧) ધર્માસ્તિકાય, (૨) અધર્માસ્તિકાય, (૩) આકાશાસ્તિકાય, (૪) જીવાસ્તિકાય, (૫) પુદ્ગલાસ્તિકાય અને (૬) અદ્વાસમય (કાળ), આ પ્રકારની પરિપાટીથી (અનુક્રમથી) છ દ્રવ્યોનું નિક્ષેપણ કરવું તેનું નામ પૂર્વાનુપૂર્વી છે.

આચારાંગ સૂત્રની આચારચિન્તામણિ નામની મેં જે ટીકા લખી છે તેના પહેલા સ્કન્ધમાં ધર્માસ્તિકાય આદિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તો જિજ્ઞાસુ પાઠકોએ ત્યાંથી તે વાંચી લેવું. અદ્વા રૂપ જે સમય છે તેનું નામ અદ્વાસમય છે, અદ્વા શબ્દ કાળવાચક છે, અને સમય શબ્દ

समयशब्दोऽनेकार्थकः शपथादिष्वपि वर्तते, अतः कालमर्थं बोधयितुम्—‘अद्धा’ इति विशेषणोपादानम् । पट्टसाटिकादिपाटनदृष्टान्तसिद्धः सर्वसूक्ष्मः पूर्वापरकोटि-विप्रमुक्तो वर्तमानः एकः कालांश इति ‘अद्धासमय’ शब्दार्थो बोध्यः, अत एवात्र अस्तिकायत्वाभावः, बहुप्रदेशवति द्रव्य एव तस्य सद्भावात् । इह तु नास्ति प्रदेशबाहुल्यम्,—अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेन एकमात्रस्य वर्तमानरूपस्य समयस्य प्रदेशस्य सद्भावात् । ननु समयबहुत्वाभावे ‘समया वलियमुहुत्ता

काल वाचक है और समय शब्द अनेकार्थक है । क्योंकि समय शब्द का प्रयोग शपथ आदि अनेक अर्थों में भी होता है । अतः कालरूपार्थ का वह यहाँ बोधक है, इस बात को बोध कराने के निमित्त सूत्रकार ने उसका विशेष अद्धापद रखा है । वर्तमान एक कालांश का नाम अद्धा समय है । यह अत्यंत सूक्ष्म है । पूर्व और अपर कोटि से यह रहित होता है । इसकी सिद्धि पट्ट साटिकादि के फाड़ने रूप दृष्टान्त से होती है । अर्थात् सर्व सूक्ष्मातिसूक्ष्म जो वर्तमान कालांश है वही अद्धा समय का वाच्यार्थ है । इसे अस्तिकाय में परिगणित नहीं किया गया है । क्यों कि इसमें बहुप्रदेशत्व का अभाव है । जो बहुप्रदेश वाले-होते हैं उन्हें ही अस्तिकाय कहा गया है । अतीतकाल विनष्ट हो जाने के और भविष्यत् काल अनुत्पन्न होने के कारण एकमात्र वर्तमानरूपसमय प्रदेश का सद्भाव है इसलिये उसमें प्रदेशबाहुल्य नहीं है ।

शंका—समय की बहुता के आभाव में “समयावलियमुहुत्ता दिव-

‘अनेकार्थक’ छे, काशणु के समय शब्दने प्रयोग शपथ आदि अनेक अर्थमां पणु थाय छे. तेथी ते पद अही काणइय अर्थनुं बोधक छे, ते वातने समजववाने भाटे सूत्रकारे तेनुं विशेष अद्धापद राखुं छे. वर्तमान अेक समयनुं नाम अद्धासमय छे. ते अत्यंत सूक्ष्म छे. पूर्व अने अपर कोटिथी ते रहित होय छे. तेनी सिद्धिने भाटे पट्ट साटिका आदि काडवानुं दृष्टान्त आपवामां आवे छे अेटवे के सर्वसूक्ष्मातिसूक्ष्म जे वर्तमान कालांश छे अेज अद्धासमयना वाच्यार्थ इय छे. तेने अस्तिकायमां गणववामां आवेन नथी कारण के तेमां अहु प्रदेशत्वने अलाव छे. जे अहु प्रदेशवाणां होय छे तेमने ज अस्तिकाय कडेवाय छे. अतीतकाण (व्यतीत थर्ध गयेले काण) विनष्ट थर्ध जवाने कारणे अने भविष्यकाण अनुत्पन्न होवाने कारणे अेक मात्र वर्तमान इय समयप्रदेशने ज सद्भाव छे, तेथी तेमां प्रदेशबाहुल्य नथी.

शंका—समयनी अहुताने जे अलाव मानवामां आवे, ते “समयाव-

દિવસમહોરત્તપક્ષમાસા ય' इत्यागमसिद्ध आवलिकादिकालः कथमुपपद्येत ? इति चेत्, उच्यते-व्यवहारनयमाश्रित्य-आवलिकादिसत्ता स्वीक्रियते । निश्चय-नयमते तु तदसत्त्वमेव । नहि पुद्गलस्कन्धे परमाणुसङ्घात इवावलिकादिषु समय-सङ्घातः कश्चिदवस्थितोऽस्ति, अतो व्यवहारनयमतेन तत्कथनमस्तीति न कश्चिद्-दोष इति । तदेतदुपसंहरन्नाह-‘से तं’ इत्यादि, सैषा पूर्वानुपूर्वीति । अथ पश्चानुपूर्वीं निरूपयितुमाह-‘से किं तं’ इत्यादि । अथ का सा पश्चानुपूर्वी ? इति शिष्य प्रश्नः । उत्तरमाह-‘पच्छानुपुर्वी’ इत्यादिना । पश्चानुपूर्वीहि-‘अद्धासमयः, पुद्गलास्तिकायः, जीवास्तिकायः, आकाशास्तिकायः, अधर्मास्ति-

સ મહોરત્તપક્ષમાસાય” इत्यादि आवलिकारूप काल जो कि आगम सिद्ध है कैसे संगत माना जा सकता है ?

उत्तर—व्यवहारनय को लेकर ही आवलिकारूप की सत्ता स्वी-
कृत हुई है । निश्चयनय के मत को लेकर नहीं । क्योंकि इस मत में
तो आवलिकादि रूप कालका सत्त्व नहीं माना गया है । जिस प्रकार से
पुद्गलस्कंध में परमाणुओं का संघात अवस्थित है उस प्रकार से आव-
लिकादिकों में कोई समय संघात अवस्थित नहीं है । इसलिये मानना
चाहिये यह आवलिकारूप काल का कथन व्यवहारनय के मत से है ।
इसलिये इसमें कोई दोष नहीं है । (से तं पुंव्वानुपुर्वी) इस प्रकार यह
पूर्वानुपूर्वी का स्वरूप है । “से किं तं पच्छानुपुर्वी” पश्चानुपूर्वी क्या है ?

उत्तर—(पच्छानुपुर्वी) पश्चानुपूर्वी इस प्रकार से हैं—(अद्धासमय

લિયમુદ્ધુત્તા દિવસમહોરત્તપક્ષમાસા ય ” આવલિકા, મુદ્ધૂત, દિવસ, શત,
પક્ષ, માસ આદિ રૂપ કાળ કે જે આગમ દ્વારા સિદ્ધ થયેલ છે, તેને કેવી
રીતે સંગત માની શકાય ?

ઉત્તર—વ્યવહાર નયની દૃષ્ટિએ જ આવલિકાદિ રૂપ કાળની સત્તા
(સમયનું અસ્તિત્વ) સ્વીકૃત થઈ છે—નિશ્ચયનયની માન્યતા અનુસાર તો આવ-
લિકા આદિ રૂપ કાળનું અસ્તિત્વ જ સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી જે પ્રકારે
પુદ્ગલસ્કંધમાં પરમાણુઓનો સંઘાત (સંયોગ) અવસ્થિત (વિદ્યમાન) છે,
એ પ્રમાણે આવલિકાદિકોમાં કોઈ સમયનો સંઘાત અવસ્થિત નથી તેથી
એવું માનવું જોઈએ કે આ આવલિકાદિ રૂપ કાળનું કથન વ્યવહાર નયના
મતાનુસારનું કથન છે. તે કારણે આ પ્રકારના કથનમાં કોઈ દોષ નથી.
(સે તં પુવ્વાનુપુર્વી) આ પ્રકારનું પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! પશ્ચાનુપૂર્વીનું કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—(પચ્છાણુપુર્વી) પશ્ચાનુપૂર્વી આ પ્રકારની કહી છે—(અદ્ધાસમય,

કાયઃ, ધર્માસ્તિકાયઃ, इति व्युत्क्रमेण निर्दिष्टा । तदेतदुपसंहरन्नाह-‘ से तं ’
 इत्यादि, सैषा पश्चानुपूर्वीति । अथानानुपूर्वीं निरूपयति-‘ से किं तं ’ इत्यादिना ।
 अथ का सा अनानुपूर्वी ?-न विद्यते आनुपूर्वी=पूर्वानुपूर्वी पश्चानुपूर्वीद्वयरूपा
 यस्यां सा तथा विवक्षितपदानामनन्तरोक्तक्रमद्वयमुल्लङ्घ्य परस्परसादृशैः
 संभवद्भिर्भङ्गकैर्यस्यां विरचना क्रियते साऽनानुपूर्वीत्यर्थः । सा हि-एतस्याम्=अन-
 न्तराधिकृतधर्मास्तिकायादिसम्बन्धिन्याम्, एकादिकायाम्=एक आदिर्यस्यां सा
 तथा तस्याम्, पुनः-एकोत्तरिकायाम्-एकैक उत्तरः प्रवर्धमानो यस्यां सा तथा
 पागलत्थिकाए, जीवत्थिकाए आगासत्थिकाए, अहमत्थिकाए धम्मत्थिकाए
 अद्धासमय, पुद्गलास्तिकाय, जीवास्तिकाय, आकाशास्तिकाय, अध-
 र्मास्तिकाय, धर्मास्तिकाय । इस प्रकार जो धर्मादिक द्रव्यों का व्युत्क्रम
 से निर्देश है (से तं पच्छाणुपुव्वी) वह पश्चानुपूर्वी है । (से किं अणाणु-
 पुव्वी) हे भदन्त ! अनानुपूर्वी का क्या स्वरूप है ? (अणाणुपुव्वी)

उत्तर- अनानुपूर्वी का स्वरूप इस प्रकार है- (एयाए चेव एगाइ-
 याए एगुत्तरियाए छ गच्छगयाए सेढीए अणमणव्भासो दूरूव्वो) जिस
 में पूर्वानुपूर्वी और पश्चानुपूर्वी ये दोनों नहीं हैं उसका नाम अनानुपूर्वी
 है । इसमें विवक्षित धर्मादिक पदों के अनन्तरोक्त क्रमद्वय को उल्लं-
 घन करके परस्पर संभवित भंगों से उन पदों की विरचना की जाती है
 इस अनानुपूर्वी में जो श्रेणी स्थापित की जाती है उसमें सबसे पहिले
 एक संख्या रखी जाती हैं । बाद में एक एक की उत्तरोत्तर वृद्धि

पागलत्थिकाए, जीवत्थिकाए, आगासत्थिकाए, अहमत्थिकाए, धम्मत्थिकाए)
 अद्धासमय (अण), पुद्गलास्तिकाय, जीवास्तिकाय, आकाशास्तिकाय, अधर्मा-
 स्तिकाय અને ધર્માસ્તિકાય, આ પ્રકારે ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોના જે
 ઉદ્દાકમપૂર્વક નિર્દેશ થાય છે, (સે તં પચ્છાણુપુવ્વી) તેનું નામ પશ્ચાનુપૂર્વી છે ?

પ્રશ્ન-(સે કિં અણાણુપુવ્વી) હે ભગવન્ ! અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(અણાણુપુવ્વી) અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે-(એયાએ ચેવ
 એગાઇયાએ એગુત્તરિયાએ છગચ્છગયાએ સેઢીએ અણમણવ્ભાસો દૂરૂવ્વો) જેમાં
 પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વી એ બન્ને નથી, તેનું નામ અનાનુપૂર્વી છે.
 તેમાં ધર્માસ્તિકાય આદિ પદોના ઉપયુક્ત બન્ને ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરીને
 પરસ્પર સંભવિત ભંગો વડે તે પદોની વિરચના કરાય છે. આ અનાનુપૂ-
 વ્વીમાં જે શ્રેણી સ્થાપિત કરવામાં આવે છે તેમાં સૌથી પહેલાં એક સંખ્યા
 રાખવામાં આવે છે, ત્યાર બાદ છ સંખ્યા મુધી ઉત્તરોત્તર એકની વૃદ્ધિ

તસ્યામ્, પુનઃ-ષડ્ગચ્છગતાયામ્-ષણ્ણાં ગચ્છઃ=સમુદાયઃ-ષડ્ગચ્છસ્તં ગતા=પ્રાપ્તા
 ષડ્ગચ્છગતા તસ્યાં-ધર્માસ્તિકાયાદિદ્રવ્યષટ્કવિષયાયાં, શ્રેણ્યાં=પદ્ધૈઃ ક્તૌ અન્યોન્યા-
 ધ્યાસઃ-અન્યોડન્યં પરસ્પરમ્-અધ્યાસો=ગુણનમ્, અન્યોડન્યાધ્યાસઃ-પરસ્પરગુણ-
 નરૂપઃ, તથા-દ્વિરૂપોનઃ=આદ્યન્તવિવક્ષારહિતઃ, એવંરૂપાડનાનુપૂર્વીં બોધ્યા।
 અયમભિપ્રાયઃ-પ્રથમં વ્યવસ્થાપિતૈકકાયા અન્તે ચ સ્થાપિતષટ્સંખ્યાયાઃ
 (૧-૨-૩-૪-૫-૬) ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યષટ્કવિષયાયાઃ પદ્ધૈઃ ર્યાં પરસ્પર-
 ગુણને મદ્ગકસંખ્યા ભવતિ, સા આદ્યન્તમદ્ગકદ્વયરહિતા અનાનુપૂર્વીં બોધ્યેતિ।
 અસ્ય સૂત્રસ્યેદં તાત્પર્યમ્-પૂર્વાનુપૂર્વીં દ્વિ-પ્રથમં તાવદ્ ધર્માસ્તિકાયઃ સ્થાપયિ-
 તવ્યઃ, તદનુ-અધર્માસ્તિકાયઃ તત આકાશાસ્તિકાયઃ, इत्येवं क्रमेण 'अद्धासमयः'
 इत्येतत्पर्यन्तं स्थापना कर्तव्या। पश्चानुपूर्वीं तु प्रथमम् अद्धासमयो व्यवस्थापनीयः,
 तदनु पुद्गलास्तिकायः, ततो जीवास्तिकायः, इत्येवं व्युत्क्रमेण 'धर्मास्तिकायः'

છહ સંખ્યા તક હોતી ચલી જાતી હૈ,જૈસે ૧-૨-૩-૪-૫-૬,ફિર इनमें
 परस्पर में गुणा क्रिया जाता है जैसे $१ \times २ = २ \times ३ = ६$ $६ \times ४ = २४$, $२४ \times ५ = १२०$,
 $१२० \times ६ = ७२०$, इस प्रकार अन्योन्याभ्यस्तराशि बन जाती है। इसमें से
 आदि अन्त के दो भंग करने पर अनानुपूर्वीं बन जाती है इस सूत्र का
 तात्पर्य यह है कि पूर्वानुपूर्वीं में पहिले धर्मास्तिकाय स्थापित हो जाता
 है, उसके बाद अधर्मास्तिकाय, उसके बाद आकाशास्तिकाय' उसके
 बाद जीवास्तिकाय, फिर पुद्गलास्तिकाय और फिर अद्धा समय। इस
 क्रमसे यहां छह द्रव्यों का स्थापन होता है। तथा पश्चानुपूर्वीं में पहिले अद्धा
 समय 'फिर पुद्गलास्तिकाय, बाद में जीवास्तिकाय, फिर अकाशास्तिकाय

થતી રહે છે, જેમ કે ૧-૨-૩-૪-૫-૬ ત્યાર બાદ તેમાં પરસ્પરનો ગુણાકાર
 કરવામાં આવે છે. જેમ કે $१ \times २ = २$ $२ \times ३ = ६$ $६ \times ४ = २४$ $२४ \times ५ = १२०$,
 $१२० \times ६ = ७२०$ આ રીતે અન્યોન્યાભ્યસ્ત રાશિ બની જાય છે. તેમાંથી શરૂ-
 આતનો એક ભંગ અને અન્ત્ય એક ભંગ એછો કરી નાખવાથી અનાનુ-
 પૂર્વીં બની જાય છે આ સૂત્રનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

પૂર્વાનુપૂર્વીંમાં પહેલાં ધર્માસ્તિકાય સ્થાપિત થાય છે, ત્યાર બાદ
 અધર્માસ્તિકાય, ત્યારબાદ આકાશાસ્તિકાય, ત્યાર બાદ જીવાસ્તિકાય, ત્યાર
 બાદ પુદ્ગલાસ્તિકાય અને ત્યાર બાદ અદ્ધાસમય (કાળ) સ્થાપિત થાય છે.
 આ ક્રમે છ દ્રવ્યોનું પૂર્વાનુપૂર્વીંમાં સ્થાપન થાય છે.

પશ્ચાનુપૂર્વીંમાં પહેલાં અદ્ધા સમય, ત્યાર બાદ પુદ્ગલાસ્તિકાય, ત્યાર
 બાદ જીવાસ્તિકાય, ત્યાર બાદ આકાશાસ્તિકાય, ત્યાર બાદ અધર્માસ્તિકાય

इत्येतत्पर्यन्तं स्थापना कर्तव्या । अनानुपूर्व्यां तु पूर्वानुपूर्वीपश्चानुपूर्वीस्थक्रम
व्युत्क्रमोभयं परित्यज्य यथारुचि स्थापनाकर्तव्येति । परंतुतसूत्रमुपसंहरन्नाह—
'से तं' इत्यादि । सैषाऽनानुपूर्वीति ॥सू० ९८॥

इत्थं धर्मास्तिकायादीनि षडपि द्रव्याणि पूर्वानुपूर्वादित्वेनोदाहृतानि ।
सम्प्रत्येकं पुद્गलास्तिकायमधिकृत्याह—

मूलम्—अहवा ओवणिहिया दव्वाणुपुव्वी तिविहा पणत्ता,
तं जहा—पुव्वाणुपुव्वी पच्छाणुपुव्वी अणाणुपुव्वी । से किं तं
पुव्वाणुपुव्वी ? पुव्वाणुपुव्वी परमाणुपोग्गले दुप्पएसिए तिप्प-
एसिए जाव दसपएसिए संखिज्जपएसिए असंखिज्जपएसिए
अणंतपएसिए । से तं पुव्वाणुपुव्वी । से किं तं पच्छाणुपुव्वी ?
पच्छाणुपुव्वी अणंतपएसिए असंखिज्जपएसिए संखिज्जपएसिए
जाव दसपएसिए जाव तिप्पएसिए दुप्पएसिए परमाणुपोग्गले ।
से तं पच्छाणुपुव्वी । से किं तं अणाणुपुव्वी ? अणाणुपुव्वी एयाए
चेव एगाइयाए एगुत्तरियाए अणंतगच्छगयाए सेहीए अण-
मणब्भासो दुरूवूणो । से तं अणाणुपुव्वी । से तं ओवणिहिया
दव्वाणुपुव्वी । से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ता

बाद अधर्मास्तिकाय और फिर धर्मास्तिकाय इस व्युत्क्रम से ६ द्रव्यों
का स्थापन किया जाता है । परन्तु अनानुपूर्वी में इन दोनों प्रकार के
पूर्वानुपूर्वी पश्चानुपूर्वीरूप क्रम व्युत्क्रम का परित्यागकर यथारुचि ६ द्रव्य
स्थापित किये जाते हैं । (से तं अणाणुपुव्वी) इस प्रकार यह अनानुपूर्वी
का स्वरूप है । ॥ सू० ९८ ॥

અને ત્યાર બાદ ધર્માસ્તિકાય, આ પ્રકારના ઉદા ક્રમથી ૬ દ્રવ્યોનું સ્થાપન
કરાય છે પરન્તુ અનુપૂર્વીમાં તો પૂર્વાનુપૂર્વીની જેમ છ દ્રવ્યોના સીધા
ક્રમનો અને પશ્ચાનુપૂર્વીની જેમ તેમના ઉદા ક્રમનો અને યથારુચિ
(મનને ગમે તે રીતે) છ દ્રવ્યોનું સ્થાપન કરવામાં આવે છે (સે તં અણાણુ-
પુવ્વી) આ પ્રકારનું અનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે. ॥સૂ૦ ૯૮॥

દ્વાણુપુર્વી । સે તં નો આગમઓ દ્વાણુપુર્વી । સે તં
દ્વાણુપુર્વી ॥સૂ૦ ૧૧॥

છાયા—અથવા—ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી ત્રિવિધા મજ્ઞતા, તથા—પૂર્વાનુ-
પૂર્વી પશ્ચાનુપૂર્વી અનાનુપૂર્વી । અથ કા સા પૂર્વાનુપૂર્વી ? પૂર્વાનુપૂર્વી—પરમાણુ-
પુદ્ગલો દ્વિપ્રદેશિકઃ ત્રિપ્રદેશિકો યાવત્ દશપ્રદેશિકઃ સંખ્યેયપ્રદેશિકઃ અસંખ્યેય-
પ્રદેશિકઃ અનન્તપ્રદેશિકઃ । સૈવા પૂર્વાનુપૂર્વી । અથ કા સા પશ્ચાનુપૂર્વી ? પશ્ચાનુ-

અવ સૂત્રકાર એક પુદ્ગલાસ્તિકાય કે ઉપર ત્રીનોની ઘટના કરતે હૈ—
“અહવા ઓવણિહિયા” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(અહવા) અથવા— (ઓવણિહિયા દ્વાણુપુર્વી) ઔપનિધિકી
કી દ્રવ્યાનુપૂર્વી (ત્રિવિદ્યા પળ્લતા) ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ । (તં જહા)
સે પ્રકાર સે હૈ— (પુર્વાણુપુર્વી) પૂર્વાનુપૂર્વી (પચ્છાણુપુર્વી) પશ્ચાનુપૂર્વી
(અણાણુપુર્વી) ઓર અનાનુપૂર્વી । (સે કિં તં પુર્વાણુપુર્વી ?) હે મદન્ત !
પૂર્વ પ્રક્રાન્ત પૂર્વાનુપૂર્વી કા કયા સ્વરૂપ હૈ ? (પુર્વાણુપુર્વી)

ઉત્તર—પૂર્વાનુપૂર્વી ઇસ પ્રકાર સે હૈ—(પરમાણુપુર્ગલે દુષ્પણસિણ તિષ્પ-
ણસિણ જાવ દસપણસિણ સંખિજ્જપણસિણ અસંખિજ્જપણસિણ અણંત-
પણસિણ) પરમાણુપુદ્ગલ, દ્વિપ્રદેશી, ત્રિપ્રદેશી યાવત્ દશપ્રદેશી, સંખ્યા-
તપ્રદેશી, અસંખ્યાત પ્રદેશી, અનંતપ્રદેશી સ્કંધ—ઇસ ક્રમસે યહ પુદ્ગલા-

હવે સૂત્રકાર એક પુદ્ગલાસ્તિકાય ઉપર આ ત્રણેની ઘટના (સ્થાપના) કરે છે—
“ અહવા ઓવણિહિયા ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(અહવા) અથવા (ઓવણિહિયા દ્વાણુપુર્વી)— ઔપનિધિકી
દ્રવ્યાનુપૂર્વી (ત્રિવિદ્યા પળ્લતા) ત્રણ પ્રકારની કહી છે. (તંજહા) તે ત્રણ પ્રકારે
નીચે પ્રમાણે છે—(પુર્વાણુપુર્વી, પચ્છાણુપુર્વી અણાણુપુર્વી) (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨)
પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં પુર્વાણુપુર્વી ?) હે ભગવન્ ! પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(પુર્વાણુપુર્વી) પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું પણ કહ્યું છે—
(પરમાણુપુર્ગલે, દુષ્પણસિણ તિષ્પણસિણ જાવ દસપણસિણ, સંખિજ્જપણસિણ, અસંખિ-
જ્જપણસિણ, અણંતપણસિણ) પરમાણુ પુદ્ગલ, દ્વિપ્રદેશીસ્કંધ, ત્રિપ્રદેશીસ્કંધ,
દશ પ્રદેશી પર્યાન્તના સ્કંધ, સંખ્યાત પ્રદેશીસ્કંધ, અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ
અને અનંત પ્રદેશી સ્કંધ આ ક્રમપૂર્વકની પુદ્ગલાસ્તિકાય સંબંધી જે આવ-
પૂર્વી છે, (સે તં પુર્વાણુપુર્વી) તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે.

પૂર્વી-અનન્તપ્રદેશિકઃ અસંખ્યેયપ્રદેશિકઃ સંખ્યેયપ્રદેશિકો યાવદ્ દશપ્રદેશિકી યાવત્ ત્રિપ્રદેશિકો દ્વિપ્રદેશિકઃ પરમાણુપુદ્ગલઃ । સૈષા પશ્ચાનુપૂર્વી । અથ કા સા અનાનુપૂર્વી ? અનાનુપૂર્વી એતસ્યામેવ એકાદિકાયામેકોત્તરિકાયામનન્તગચ્છગતાયાં શ્રેણ્યામ્ અન્યોઽન્યાશ્ચાસો દ્વિરૂપોનઃ । સૈષાઽનાનુપૂર્વી । સૈષા ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી । સૈષા જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તા દ્રવ્યાનુપૂર્વી । સૈષા નોઆગમતો દ્રવ્યાનુપૂર્વી । સૈષા દ્રવ્યાનુપૂર્વી ॥સૂ. ૧૧॥

ટીકા—‘અહવા’ ઇત્યાદિ—

અથવા=પુનઃ પુદ્ગલાસ્તિકાયામશ્રિત્ય ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી પૂર્વાનુપૂર્વી પશ્ચાનુપૂર્વ્યનાનુપૂર્વીમેદૈદ્વિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા । તત્ર-પરમાણુપુદ્ગલો દ્વિપ્રદેશિક ઇત્યાદિક્રમેણ—‘અનન્તપ્રદેશિકઃ’ ઇતિ પર્યન્તં પૂર્વાનુપૂર્વી । તથા-વ્યુત્ક્રમેણ ‘અનન્તપ્રદેશિકઃ’ ઇત્યારભ્ય ‘પરમાણુપુદ્ગલઃ’ ઇતિ પર્યન્તં પશ્ચાનુપૂર્વી । અનાનુ-

સ્તિકાયા સંબંધી (સે તં પચ્છાણુપુવ્વી) પૂર્વાનુપૂર્વી હૈ । (સે કિં તં પચ્છાણુપુવ્વી) હે ભદન્ત ! પશ્ચાનુપૂર્વી કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(પચ્છાણુપુવ્વી) પશ્ચાનુપૂર્વી હસ પ્રકાર સે હૈ—(અણંતપણસિણ અસંખિજ્જપણસિણ, સંખિજ્જપણસિણ જાવ દસપણસિણ જાવ તિપ્પણસિણ દુપ્પણસિણ પરમાણુગોગલે) જથ પુદ્ગલાસ્તિકાયા અનંત પ્રદેશિક, અસંખ્યાત પ્રદેશિક, સંખ્યાત પ્રદેશિક, યાવત્ દશપ્રદેશિક યાવત્ ત્રિપ્રદેશિક દ્વિપ્રદેશિક ઓર પરમાણુપુદ્ગલ હસ વ્યુત્ક્રમ સે પરિગણિત હો તથા (સે તં પચ્છાણુપુવ્વી) વહ પશ્ચાનુપૂર્વી હૈ । (સે કિં તં અણાણુપુવ્વી) હે ભદન્ત ! અનાનુપૂર્વી કયા હૈ ?

ઉત્તર—(અણાણુપુવ્વી) અનાનુપૂર્વી હસ પ્રકાર સે હૈ—(એયાએચેવ એગા-હયાણ એગુત્તરિયાણ અણંતગચ્છગયાણ સેટીણ-અણમણભાસો કુરુ-

પ્રશ્ન—(સે કિં તં પચ્છાણુપુવ્વી?) હે ભગવન્ ! પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(પચ્છાણુપુવ્વી) પશ્ચાનુપૂર્વીનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે—(અણંતપણસિણ, અસંખિજ્જપણસિણ, સંખિજ્જપણસિણ જાવ દસપણસિણ જાવ તિપ્પણસિણ, દુપ્પણસિણ, પરમાણુગોગલે) ન્યારે પુદ્ગલાસ્તિકાયાને અનંત પ્રદેશિક, અસંખ્યાત પ્રદેશિક, સંખ્યાતપ્રદેશિક, દસપ્રદેશિક, નવપ્રદેશિક આદિ ત્રણ પ્રદેશિક પર્યન્તના સ્કન્ધરૂપે અને દ્વિપ્રદેશિક સ્કન્ધ અને પરમાણુ પુદ્ગલ, આ પ્રકારે હેટા કમથી પરિગણિત થાય છે, ત્યારે (સે તં પચ્છાણુપુવ્વી તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહેવાય છે.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં અણાણુપુવ્વી?) હે ભગવન્ ! અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે ?

ઉત્તર—(અણાણુપુવ્વી) અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—(એયાએ ચેવ

પૂર્વી તુ એકાદિકાયામેકોત્તરિકાયામ્ અનન્તગચ્છગતાયામ્—એકોત્તરવૃદ્ધિમત્સ્કન્ધાનામનન્તત્વાત્ સ્કન્ધા અનન્તાસ્તેષાં ગચ્છઃ સમુદાયસ્તં ગતા=પ્રાપ્તા તસ્યાં તથાભૂતાયામ્ એતસ્યાં=પરમાણુપુદ્ગલાદારમ્બ્ય અનન્તપ્રદેશપર્યન્તાયામેવ શ્રેણ્યાં=પંક્તી, સા અન્યોઽન્યાભ્યાસઃ=પરસ્પરગુણનરૂપા દ્વિરૂપોત્તઃ=આદ્યન્તસ્થભજ્જદ્વયરહિતા ચ વોધ્યા ।

નનુ યથૈકઃ પુદ્ગલાસ્તિકાયઃ પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિત્વેનોદાહૃતઃ, તથૈવાન્યેઽપિ કથં નોદાહૃતાઃ ? ઇતિ ચેત્, ઉચ્યતે—ઇહ પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિવિચારે પરમાણ્વાદિદ્રવ્યાણાં

વૃણો) જિસમેં પુર્વાનુપૂર્વી ઓર પશ્ચાનુપૂર્વી યે દોનોં નહીં હૈં ઉસકા નામ અનાનુપૂર્વી હૈ યહ વાત પહિલે કહ દી ગઈ હૈ । ઇસમેં વિવક્ષિત પદોં કે અનન્તરોક્ત ક્રમદ્વય કો ઉલંઘન કરકે પરસ્પર સંભવિત ભંગાં સે ઉન પદોં કી વિરચના કી જાતી હૈ । ઉસમેં સબસે પહિલે એકપ્રદેશી પરમાણુપુદ્ગલ કી સ્થાપના કી જાતી હૈ । ફિર બાદમેં દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આદિ કી । ઇસ પ્રકાર એક એક ૨ પ્રદેશ કી વૃદ્ધિ કરતે ૨ જબ અનંત પ્રદેશી સ્કંધતક સ્થાપના હો ચુકતી હૈ—તબ ઇન સબકી શ્રેણી બન જાતી હૈ । ઇસ શ્રેણી—પંક્તિ મેં એકોત્તર વૃદ્ધિવાલે સ્કંધ અનંત હો જાતે હૈ । ફિર ઇનમેં પરસ્પર મેં ગુણા કિયા જાતા હૈ । જો મહારાશિરૂપ સંખ્યા આતી હૈ ઉસમેં આદિ ઓર અન્ત કે દો ભંગ કરનેપર અનાનુપૂર્વી બન જાતી હૈ ।

શંકા—જૈસે એક પુદ્ગલાસ્તિકાય પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ રૂપસે ઉદાહૃત

એગાઈયાએ એગુત્તરિયાએ અણંતગચ્છગયાએ સેદીએ અણ્ણમણ્ણઞ્ઞાસો દુરૂવૂણો) જેમાં પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વી, એ બન્ને નથી, તેનું નામ અનાનુપૂર્વી છે, એ વાત પહેલાં પ્રકટ કરવામાં આવી ચુકી છે તેમાં વિવક્ષિત પદોના (પરમાણુ પુદ્ગલ આદિના) ઉપયુક્ત બન્ને ક્રમનો પરિત્યાગ કરીને પરસ્પર સંભવિત ભંગો વડે તે પદોની વિરચના કરવામાં આવે છે. તેમાં સૌથી પહેલાં એક પ્રદેશી પરમાણુ પુદ્ગલની સ્થાપના કરવામાં આવે છે અને ત્યારબાદ દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આદિની સ્થાપના કરાય છે. આ રીતે એક એક પ્રદેશની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં ન્યારે અનંત પ્રદેશી સ્કંધ સુધીની સ્થાપના થઈ જાય છે, ત્યારે તે બધાની એક શ્રેણી બની જાય છે. આ શ્રેણી—પંક્તિમાં ઉત્તરોત્તર એકની વૃદ્ધિવાળા સ્કંધ અનેક થઈ જાય છે. ત્યાર બાદ પરસ્પરનો ગુણાકાર કરવામાં આવે છે. આ રીતે જે મહારાશિ રૂપ સંખ્યા આવે છે તેમાંથી પહેલો અને છેલ્લો, એ બે ભંગ કરી કરવાથી અનાનુપૂર્વી બની જાય છે.

પ્રશ્ન—જે રીતે એક પુદ્ગલાસ્તિકાયને ઉદાહરણ રૂપે લઈને તેની પૂર્વા-

પરિપાટ્યાદિલક્ષણઃ ક્રમઃ પ્રક્રાન્તઃ । સ ચ દ્રવ્યબાહુલ્યે સત્યેવ સંભવતિ । ન
ચાસ્તિ ધર્માસ્તિકાયે, અધર્માસ્તિકાયે, આકાશાસ્તિકાયે ચ પુદ્ગલાસ્તિકાયવદ્
દ્રવ્યબાહુલ્યમ્, એકૈકદ્રવ્યત્વાત્તેષામ્ । જીવાસ્તિકાયે ત્વનન્તજીવદ્રવ્યાણાં સત્ત્વાદ્
સદ્યપ્યસ્તિ દ્રવ્યબાહુલ્યમ્, તથાપિ પરમાણુદ્વિપ્રદેશિકાદિષુ યથા પૂર્વાનુપૂર્વીત્વા-
દિદેતુઃ પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવો વિદ્યતે, ન તથા જીવદ્રવ્યેષુ, પ્રત્યેકજીવસ્યાસંખ્યેયપ્રદેશ-
વત્ત્વેન સર્વજીવાનાં તુલ્યપ્રદેશત્વાત્ । પરમાણુદ્વિપ્રદેશિકાદિદ્રવ્યાણાં તુ વિષમ-
પ્રદેશિકત્વાત્ પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવો વિદ્યતે । તથા—અદ્દાસમયસ્યાપિ એકસમયરૂપત્વાદેવ

હુઆ હૈ—ઉદાહરણ સે ઉપસ્થિત કિયા ગયા—હૈ વૈસે હી અન્ય ધર્માસ્તિ
કાય આદિ દ્રવ્ય ક્યોં નહીં ઉદાહૃત કિયે ગયે હૈ ।

ઉત્તર—યહાં પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ કે વિચાર મેં પરમાણુ આદિ દ્રવ્યોંકા
પરિપાટીરૂપક્રમ પ્રક્રાન્ત કથન મેં ચલરહા—હૈ, સો વહ ક્રમ દ્રવ્યકી બહુ-
લતા મે સંભવિત હોતા હૈ—બન સકતા હૈ ધર્માસ્તિકાય મેં, અધર્માસ્તિ-
કાય મેં ઓર આકાશાસ્તિકાય મેં પુદ્ગલાસ્તિકાય કી તરહ યહ દ્રવ્યબા-
હુલ્ય નહીં હૈ ક્યોંકિ સબ એકએક દ્રવ્યરૂપ માને ગયે હૈ । યહ યદ્યપિ જીવા-
સ્તિકાય મેં અનંત જીવદ્રવ્યોં કી સત્તા હોને કે કારણ દ્રવ્યબાહુલ્ય
હૈ, પરન્તુ ફિરમી પરમાણુઓં મેં એવં દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આદિકોં મેં જૈસા
પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ કારણભૂત પૂર્વ પશ્ચાદ્ભાવ વિદ્યમાન હૈ વૈસા જીવ-
દ્રવ્યોં મેં નહીં હૈ । ક્યોંકિ પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશવાલા હૈ । ઇસ-
લિયે સમસ્ત જીવોં મેં તુલ્ય પ્રદેશતા હૈ પરમાણુઓં એવં દ્વિપ્રદેશિક

નુપૂર્વી આદિતું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, એજ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાય
આદિ અન્ય દ્રવ્યોને ઉદાહરણરૂપે કેમ લેવામાં આવ્યાં નથી ?

ઉત્તર—અહીં પૂર્વાનુપૂર્વી આદિનો વિચાર કરતાં પરમાણુ આદિ દ્રવ્યોનો
પરિપાટી રૂપ ક્રમ (અનુક્રમ) પ્રસ્તુત કથનમાં પ્રતિપાદિત થઈ રહ્યો છે. તેથી આ
કથન દ્રવ્યની બહુતામાં જ સંભવી શકે છે ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય અને
આકાશાસ્તિકાયમાં પુદ્ગલાસ્તિકાયની જેમ આ દ્રવ્યબાહુલ્યનો સદ્ભાવ નથી.
કારણ કે તેમને તો એક એક દ્રવ્યરૂપ માનવામાં આવેલ છે જો કે જીવા-
સ્તિકાયમાં અનંત જીવદ્રવ્યોની સત્તા (અસ્તિત્વ) હોવાને કારણે દ્રવ્યબાહુલ્ય
છે, પરન્તુ પરમાણુઓમાં અને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આદિકોમાં જેવો પૂર્વાનુપૂર્વી
આદિના કારણભૂત પૂર્વપશ્ચાત્ ભાવ વિદ્યમાન છે, એવો જીવ દ્રવ્યોમાં નથી,
કારણ કે પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો છે તેથી સમસ્ત જીવોમાં તુલ્ય
(સમાન) પ્રદેશતા છે. પરમાણુઓ અને દ્વિપ્રદેશિક આદિ દ્રવ્યોમાં તો વિષમ

પૂર્વાનુપૂર્વીત્વાદસંભવઃ, અતોऽત્ર પુદ્ગલાસ્તિકાય એવ પૂર્વાનુપૂર્વીત્વાદિકોદાહતઃ, નત્વન્યે ધર્માસ્તિકાયાદય ઇતિ ।

તદેતદુપસંહરજ્ઞાહ-‘સે તં’ ઇત્યાદિ । સૈષા અનાનુપૂર્વીતિ । ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી સંપૂર્ણેતિ સૂચયિતુમાહ-‘સે તં ઓવણિહિયા’ ઇત્યાદિ । સૈષા ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીતિ । જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તા દ્રવ્યાનુપૂર્વીસંપૂર્ણેતિ સૂચયિતુમાહ-‘સે તં જાણયસરીરભવિયસરીર વહરિત્તા’ ઇત્યાદિ-સૈષા જ્ઞાયક-

આદિ દ્રવ્યોં મેં તો વિષમપ્રદેશિકતા હૈ । હસલિયે વહાં પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવ હૈ । તથા જો અદ્ધાસમય હૈ વહ એકસમયરૂપ હૈ । હસલિયે ઉસમેં મી પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ સંભવિત નહીં હૈ । હસલિયે પુદ્ગલાસ્તિકાય હી પૂર્વાનુપૂર્વી આદિરૂપ સે ઉદાહરત કિયે ગયે હૈં અન્ય ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્ય નહીં । (સે તં અણાણુપુવ્વી) હસ પ્રકાર વહ અનાનુપૂર્વી હૈ । (સે તં ઓવણિહિયા દ્વવાણુપુવ્વી) યહાંતક પૂર્વ પ્રક્રાન્ત ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી કા કથન કિયા ગયા હૈ । (સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવહરિત્તા દ્વવાણુપુવ્વી) હસ પ્રકાર ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી કા કથન સમાસ હોતે હી જ્ઞાયક શરીર ભવ્ય શરીરવ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વી સમાસ હો જાતી હૈ । (સે તં નો આગમઓ દ્વવાણુપુવ્વી-સે તં દ્વવાણુપુવ્વી) હસ કથન કી સમાસિ હોતે હી નોઆગમ કો આશ્રિત કરકે જાયમાન દ્રવ્યાનુપૂર્વીકા સ્વરૂપ સમાસ હો જાતા હૈ । હસપ્રકાર વહ દ્રવ્યાનુપૂર્વી હૈ ।

પ્રદેશિકતા છે, તેથી ત્યાં પૂર્વપશ્ચાદ્ભાવ છે. તથા જે અદ્ધા સમય સંભવિત નથી તેથી પુદ્ગલાસ્તિકાયનું જ પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ રૂપે ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે, અન્ય ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોંનું તે પ્રકારે ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું નથી. (સે તં અણાણુપુવ્વી) આ પ્રકારનું અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે. (સે તં ઓવણિહિયા દ્વવાણુપુવ્વી) અહીં સુધીમાં પૂર્વપ્રસ્તુત ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. (સે તં જાણયસરીરભવિયસરીરવહરિત્તા દ્વવાણુપુવ્વી) આ રીતે ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું કથન પૂરું થતાં જ, જ્ઞાયક શરીર અને ભવ્યશરીરથી ભિન્ન એવી દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું વર્ણન પણ અહીં સમાપ્ત થાય છે.

(સે તં નોઆગમઓ દ્વવાણુપુવ્વી-સે તં દ્વવાણુપુવ્વી) આ કથનની સમાપ્તિ થઈ જવાથી નોઆગમને આધારે જે દ્રવ્યાનુપૂર્વી અને છે તેના સ્વરૂપના નિરૂપણની પણ સમાપ્તિ થઈ જાય છે. આ પ્રકારનું આ દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે.

શરીરભવ્યશરીરવ્યતિરિક્તા દ્રવ્યાનુપૂર્વીતિ । નોભાગમતો દ્રવ્યાનુપૂર્વી સંપૂર્ણેતિ
સૂચયિતુમાદ-‘ સે તં નો આગમતો ’ इत्यादि-सैषा नो आगमतो द्रव्यानुपूर्वीति ।
द्रव्यानुपूर्वी सम्पूर्णेति सूचयितुमाद-‘ से तं ’ इत्यादि-सैषा द्रव्यानुपूर्वीति॥सू. ११॥

ભાવાર્થ-इस सूत्रद्वारा सूत्रकारने पुद्गल द्रव्य को लक्ष्य करके औपनि-
धिकी द्रव्यानुपूर्वी की त्रिविधता उसपर घटित की है । यह तो पहिले से
ही ज्ञात हो चुका है कि विवक्षित द्रव्य विशेष के समुदाय में जो प्रथम
द्रव्य है उससे लेकर क्रमशः अन्तिम द्रव्यतक जो परिपाटी स्थापित की
जाती है वह आनुपूर्वी है । यहां पुद्गलद्रव्य के ऊपर सूत्रकार को यह
घटित करनी है, अतः वे उसके एकप्रदेश से लेकर क्रमशः अनन्त
प्रदेशी स्कंध तक बनाते हैं । इस प्रकार एकप्रदेशी पुद्गलपरमाणु यह
पुद्गलास्तिकाय द्रव्य का प्रथम द्रव्य जानना चाहिये । इसके बाद
एक प्रदेशोत्तर वृद्धि करते चला जाना चाहिये । इससे द्विप्रदेशी स्कंध
त्रिप्रदेशी स्कंध, चतुष्प्रदेशी स्कंध पंच प्रदेशी स्कंध, आदि अनन्त प्रदे-
शी स्कंध तक अनन्त पौद्गलिक स्कंध बन जाते हैं । तब इनकी स्थापना
इस प्रकार से की जाती है-एक प्रदेशी परमाणु पुद्गल, द्विप्रदेशी स्कंध
द्वयणुक, त्रिप्रदेशी त्र्यणुक चतुष्प्रदेशी स्कंध चतुरणुक इत्यादि । इस
प्रकार की यथाक्रम की गई यह स्थापना पूर्वानुपूर्वी है । तथा इसी स्थापना

ભાવાર્થ-આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે પુદ્ગલ દ્રવ્યને અનુલક્ષીને ઔપનિધિકી
દ્રવ્યાનુપૂર્વીની ત્રિવિધતાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે એ વાત તો પહેલાં પ્રકટ
થઈ ચુકી છે કે વિવક્ષિત દ્રવ્યસમુદાયમાં જે પહેલું દ્રવ્ય હોય તે દ્રવ્યથી
શરૂ કરીને અનુક્રમે છેલ્લા દ્રવ્ય સુધીની જે પરિપાટી (અનુક્રમ) સ્થાપિત
કરવામાં આવે છે, તેનું નામ આનુપૂર્વી છે. અહીં પુદ્ગલ દ્રવ્ય સાથે સૂત્રકાર
તે આનુપૂર્વીને ઘટાવવા માગે છે તેથી તેમણે તેના એક પ્રદેશથી લઈને
અનંતપ્રદેશ સુધીના અનંત સ્કંધ બનાવ્યાં છે. આ રીતે એક પ્રદેશી
પુદ્ગલ પરમાણુને પુદ્ગલાસ્તિકાયનું પ્રથમ દ્રવ્ય સમજવું જોઈએ ત્યાર બાદ
એક એક પ્રદેશની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં આગળ વધવું જોઈએ. આ રીતે દ્વિપ્ર-
દેશી સ્કંધ, ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ, ચાર પ્રદેશી સ્કંધ, પાંચ પ્રદેશી સ્કંધ આદિ
અનંત પ્રદેશી પર્યાન્તના અનંત પૌદ્ગલિક સ્કંધ બની જાય છે. ત્યારે તેમની
સ્થાપના આ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે-એક પ્રદેશીપરમાણુ પુદ્ગલ, દ્વિપ્રદેશી
સ્કંધ દ્વયણુક, ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ ત્રિઅણુક, ચતુષ્પ્રદેશી સ્કંધ ચતુરણુક, ઇત્યાદિ.

આ પ્રકારના સીધા ક્રમપૂર્વક જે સ્થાપના કરવામાં આવે છે તેનું નામ
પૂર્વાનુપૂર્વી છે. એજ સ્થાપનામાં છેલ્લા દ્રવ્યને (અનંતપ્રદેશી સ્કંધને) પહેલો

મેં જવ અન્તિમાદિ દ્રવ્ય કો પ્રાથમિક રૂપ દેકર વ્યુત્ક્રમ સે સ્થાપિત કિયા જાતા હૈ તો વહી પશ્ચાનુપૂર્વી કહલાતી હૈ તથા સ્વેચ્છાનુસાર ક્રમ-વ્યુત્ક્રમ કા ઉલ્લંઘન કરકે પુદ્ગલાસ્તિકાય કે દ્રવ્યોં કા જો સ્થાપના કરના હોતા હૈ વહ અનાનુપૂર્વી હૈ । જૈસે હસે યોં સમજના ચાહિયે કિ ચતુરણુક કે બાદ એકપ્રદેશીપુદ્ગલ પરમાણુ કા, હસકે બાદ ષટ્પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કંધ કા હસકે બાદ અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ આદિ કા સ્થાપન કરના આદિ । જ્ઞાયકશરીરભવ્યશરીર વ્યતિરિક્ત દ્રવ્યાનુપૂર્વી પહિલે દો પ્રકાર કી સૂત્રકાર ને કહી હૈ હસમેં અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી કે વિષય મેં સૂત્રકાર ને વહુત અધિક વિસ્તૃત વિવેચન કિયા હૈ । ઔપનિધિ કી દ્રવ્યાનુપૂર્વી પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ કે મેદ સે યહ ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ । એક પુદ્ગલાસ્તિકાય કે ઝપર જો પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ કી ઘટના સૂત્રકાર ને કહી હૈ ડસકા કારણ યહ હૈ કિ ડનમેં હી દ્રવ્યબહુલના હૈ । “આકાશાદેકદ્રવ્યાણિ” અર્થાત્-આકાશ પર્યન્તકે ત્રીન દ્રવ્ય-અર્થાત્ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, ઔર આકાશાસ્તિકાય યે ત્રીનોં દ્રવ્ય એક દ્રવ્ય બાલે હોતે હૈ, તદનુસાર ધર્માસ્તિકાય આદિ ત્રીન

મૂકીને ઉલટા કમથી જ્યારે દ્રવ્યોને સ્થાપિત કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે તથા ઉપરના બંને કમનું ઉલ્લંઘન કરીને પોતાની ઇચ્છાનુસાર પુદ્ગલાસ્તિકાયના દ્રવ્યોની જે સ્થાપના કરવામાં આવે છે તેને અનાનુપૂર્વી કહે છે. જેમ કે ચતુરણુક સ્કંધની પહેલાં સ્થાપના કરવી, ત્યાર બાદ એક પ્રદેશી પુદ્ગલ પરમાણુની, ત્યાર બાદ છ પ્રદેશી પુદ્ગલ સ્કંધની સ્થાપના કરવી, ત્યાર બાદ અસંખ્યાત પ્રદેશી સ્કંધ આદિની સ્થાપના કરવી તેનું નામ અનાનુપૂર્વી છે. જ્ઞાયક શરીર અને ભવ્યશરીરથી ભિન્ન એવી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના સૂત્રકારે જે પ્રકાર પહેલાં પ્રકટ કર્યા છે. તેમાંના અનૌપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી નામના બીજા પ્રકારનું તો ખૂબજ વિસ્તારપૂર્વક પહેલાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીના પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ ત્રણ લેહોનું નિરૂપણ પણ પહેલાં સૂત્રોમાં કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર બાદ સૂત્રકારે એક પુદ્ગલાસ્તિકાયના પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ સ્વરૂપોનું નિરૂપણ કર્યું છે, પણ ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોમાં જે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું નથી, કારણ કે પુદ્ગલાસ્તિકાયમાં જ દ્રવ્યબાહુલ્યનો સદ્ભાવ-ધર્માસ્તિકાય આદિમાં દ્રવ્યબાહુલ્ય નથી. “આકાશાદેકદ્રવ્યાણિ” આ કથન અનુસાર ધર્માસ્તિકાય આદિ ત્રણ દ્રવ્યોમાં

इत्थं द्रव्यानुपूर्वीमुक्त्वा सम्प्रति क्षेत्रानुपूर्वीमाह—

મૂલમ્—સે કિં તં ચેત્તાણુપુઁવી ? ચેત્તાણુપુઁવી દુવિહા પળ્ણ-
ત્તા, તં જહા—ઓવણિહિયા ય અળોવણિહિયા ય । તત્થ ણં જા સા
ઓવણિહિયા સા ઠપ્પા । તત્થ ણં જા સા અળોવણિહિયા સા દુવિહા
પળ્ણત્તા, તં જહા—ળૈગમવવહારાણં ૧, સંગહસ્સ ૨ ય ॥સૂ૦ ૧૦૦॥

છાયા—અથ કા સા ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ? ક્ષેત્રાનુપૂર્વી દ્વિવિધા પ્રજ્ઞસા, તથા—
ઔપનિધિકી ચ અનૌપનિધિકી ચ । તત્ર સ્વલુ યા સા ઔપનિધિકી સા સ્થાપ્યા ।

द्रव्यों में द्रव्य बहुलता नहीं है । जीवास्तिकाय में यद्यपि द्रव्य बाहुल्य है—
परन्तु पुद्गल की तरह वह द्रव्य बाहुल्य एक २ जीव द्रव्य में क्रमशः नहीं
है, क्योंकि प्रत्येक जीवद्रव्य असंख्यात प्रदेशी हैं । इस प्रकार इस कथन
के समाप्त होते ही नो आगम की अपेक्षा लेकर द्रव्यानुपूर्वी का स्वरूप
कथन समाप्त हो जाता है ॥ सू० ९९ ॥

अब सूत्रकार क्षेत्रानुपूर्वी का कथन करते हैं—

“से किं तं खेत्ताणुपुव्वी” इत्यादि ।

શબ્દાર્થ— (સે કિં તં ચેત્તાણુપુઁવી) હે ભદન્ત ! ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કા
કયા સ્વરૂપ હૈ ?

उत्तर—(खेत्ताणुपुव्वी दुविहा पणत्ता) क्षेत्रानुपूर्वी दो प्रकार की कही
गई है । (तं जहा) जैसे (ओवणिहिया य अणोवणिहिया य) ? औपनिधिकी

द्रव्यબાહુલ્યનો અભાવ છે. જીવાસ્તિકાયમાં નો કે દ્રવ્યબાહુલ્ય છે ખરું,
પરન્તુ પુદ્ગલની જેમ તે દ્રવ્યબાહુલ્ય એક એક જીવદ્રવ્યમાં ક્રમશઃ નથી,
કારણ કે જીવદ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. આ રીતે આ કથન
સમાપ્ત થઈ જતા નો આગમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યાનુપૂર્વીના સ્વરૂપનું કથન
સમાપ્ત થઈ જાય છે. ॥સૂ૦ ૯૯॥

હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં ચેત્તાણુપુઁવી” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ચેત્તાણુપુઁવી ?) હે ભગવન્ ! ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું
સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(ચેત્તાણુપુઁવી દુવિહા પળ્ણત્તા) ક્ષેત્રાનુપૂર્વી બે પ્રકારની કહી છે—
(તં જહા) તે બે પ્રકારે નીચે પ્રમાણે છે—(ઓવણિહિયા ય અળોવણિહિયા) (૧)

તત્ર સ્વલુ યા સા અનૌપનિધિકી સા દ્વિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તદ્વથા-નૈગમવ્યવહારયોઃ ૧, સંગ્રહસ્ય ૨ ચ ॥સૂ૦ ૧૦૦॥

ટીકા—‘ સે કિં તં ’ ઇત્યાદિ-

વ્યાખ્યા પૂર્વવદ્ વોધ્યા ॥સૂ૦ ૧૦૦॥

ક્ષેત્રાનુપૂર્વી, દૂસરી અનૌપનિધિ કી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી (તત્થ ણં જા સા ઓવણિ-
હિયાસા ઠપ્પા) હનમેં જો ઔપનિધિ કી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી હૈ વહ અલ્પ વિષય-
વાલી હોને કે કારણ અર્થાત્ ઉસકા વિષય વિશેષ વિવેચના કરને કે યોગ્ય
ન હોને સે-ઇસ સમય વ્યાખ્યા નહીં કી જાતી હૈ । તાત્પર્ય કહને કા યહ
હૈ કિ પ્રથમ નંબર કી હોને કે કારણ સૂત્રકાર કો સવસે પહિલે ઔપ-
નિધિ કી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કા વિવેચન કરના કર્તવ્ય હૈ । પરન્તુ એસા ન
કરકે વે પહિલે અનૌપનિધિ કી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીકા જો વિવેચન કરેગે
ઉસકા કારણ યહ હૈ કિ ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કો વિષય વિશેષ
વક્તવ્ય કે યોગ્ય નહીં હૈ । ક્યોં કિ ઉસકા વિષય અલ્પ હૈ । ઇસલિયે
(તત્થ ણં જા સા અણોવણિહિયા સા દુવિહા પળ્લપ્પા) હનદોનોં આનુપૂર્વિયોં
મેં જો અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી હૈ ઉસકા વિસ્તૃત વિવેચન કરને કે
અભિપ્રાય સે સૂત્રકાર કહતે હૈં કિ વહ દો પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ । (તં
જહા) વે ઉસકે પ્રકાર યે હૈં-(નૈગમવ્યવહારાણં ૧ સંગ્રહસ્ય ૨) એક

ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી, અને (૨) અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી (તત્થ ણં જા
સા ઓવણિહિયા સા ઠપ્પા) તેમાંથી જે ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી છે તે અલ્પ
વિષયવાળી હોવાને કારણે એટલે કે તેનો વિષય, વિશેષ વિવેચન કરવા યોગ્ય
નહીં હોવાને કારણે, તેનું નિરૂપણ સૂત્રકાર આ સૂત્રમાં કરશે નહીં પણ
પાછળના સૂત્રમાં કરશે જે કે ક્રમ અનુસાર તો તે પહેલી હોવાથી તેનું નિરૂપણ
પહેલાં થવું જોઈએ પરન્તુ સૂત્રકારે અહીં અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું
નિરૂપણ પહેલાં કર્યું છે કારણ કે ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનો વિષય અલ્પ
હોવાથી તેનું વિશેષ વક્તવ્ય કરવાનું નથી. પરન્તુ અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂ-
ર્વીનો વિષય વિસ્તૃત વિવેચન કરવા યોગ્ય છે. તેથી સૂત્રકાર અહીં પહેલાં
અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું નિરૂપણ કરે છે કે-(તત્થ ણં જા સા અણોવણિ-
હિયા સા દુવિહા પળ્લપ્પા) તે બન્ને આનુપૂર્વીઓમાંની જે અનૌપનિધિકી
ક્ષેત્રાનુપૂર્વી છે તેના બે પ્રકાર કહ્યા છે. (તંજહા) તે પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-
(નૈગમવ્યવહારાણં, સંગ્રહસ્ય) (૧) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રા-

તત્ર નૈગમવ્યવહારસમ્મતાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં અણોવણિહિયા ચેત્તાણુ-
પુર્વી? નૈગમવ્યવહારાણં અણોવણિહિયા ચેત્તાણુપુર્વી પંચવિહા
પણ્ણત્તા, તંજહા—અત્થપયપરુવણયા ૧, મંગસમુક્કિત્તણયા ૨, મંગો-
વદંસણયા ૩, સમોચારે ૪, અણુગમે ॥સૂ. ૧૦૧॥

છાયા—અથ કા સા નૈગમવ્યવહારયોઃ અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી? નૈગમ-
વ્યવહારયોઃ અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી પંચવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તદ્યથા—અર્થપદપ્રરૂપ-
ણતા ૧, મંગસમુક્તીર્ત્તનતા ૨, મંગોપદર્શનતા ૩, સમવતારઃ ૪, અનુગમઃ ૫ ॥સૂ. ૧૦૧॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

અથ કા સા નૈગમવ્યવહારસમ્મતા અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી? इति शिष्य
प्रश्नः । उत्तरमाह—‘नैगमव्यवहाराणं अणोवणिहिया’ इत्यादि । नैगमव्यवहारयोः

नैगमव्यवहारनयसंमत अनौपनिधिकी क्षेत्रानुपूर्वी और दूसरी
संग्रहनयसंमत अनौपनिधिकी क्षेत्रानुपूर्वी । इस सूत्र की व्याख्या
पहिले की तरह जाननी चाहिये ॥ सू. १०० ॥

अब नैगमव्यवहारनयसंमत क्षेत्रानुपूर्वी का कथन सूत्रकार करते हैं—
“से किं तं नैगमव्यवहाराणं” इत्यादि ।

शब्दार्थ—हे भदन्त ! नैगम और व्यवहारनय संमत अनौपनिधि-
की क्षेत्रानुपूर्वी का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—(अणोवणिहिया ચેત્તાણુપુર્વી) અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુ-
પૂર્વીકા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ—(પંચવિહા પળ્ણત્તા) યહ નૈગમવ્યવ-
હારનયસંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી પાંચ પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ ।
(તં જહા) વે પ્રકાર યે હૈ—(અત્થપયપરુવણયા ૧ મંગસમુક્કિત્તણયા

નુપૂર્વી (૨) સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી આ સૂત્રની વ્યાખ્યા
આગળ કહ્યા પ્રમાણે સમજવી ॥સૂ. ૧૦૦॥

હવે સૂત્રકાર નૈગમવ્યવહારસંમત ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—પ્રશ્ન—હે ભગવન્ ! નૈગમ અને વ્યવહાર નયસંમત અનૌપનિ-
ધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(અણોવણિહિયા ચેત્તાણુપુર્વી) અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ
આ પ્રકારનું છે—(પંચવિહા પળ્ણત્તા) આ નૈગમ અને વ્યવહારનયસંમત
અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી પાંચ પ્રકારની કહી છે. (તંજહા) તે પ્રકારો નીચે
પ્રમાણે છે—(અત્થપયપરુવણયા, મંગસમુક્કિત્તણયા, મંગોવદંસણયા, સમોચારે, અણુ-

અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી=ક્ષેત્રવિષયા આનુપૂર્વી પञ्ચવિધા પ્રજ્ઞા, તથા-અર્થ-
પદપ્રરૂપણતા ૧, ભંગસમુત્કીર્તનતા ૨, ભંગોપદર્શનતા ૩, સમાવતારઃ ૪, અનુ-
ગમ ૫, इति ॥ सू० १०१॥

મૂલ્ય-સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં અત્થપયપરૂવણયા ? નૈગમ-
વ્યવહારાણં અટ્ટપયપરૂવણયા તિપ્પણસોગાઢે આણુપુઠ્વી જાવ
દસપણસોગાઢે આણુપુઠ્વી જાવ સંસ્થિજ્જપણસોગાઢે આણુપુઠ્વી
અસંસ્થિજ્જપણસોગાઢે આણુપુઠ્વી । ઇગપણસોગાઢે અણાણુપુઠ્વી ।
દુપ્પણસોગાઢે અવત્તવ્વણ તિપ્પણસોગાઢા આણુપુઠ્વીઓ જાવ
દસપણસોગાઢા આણુપુઠ્વીઓ જાવ અસંસ્થિજ્જપણસોગાઢા આણુ-
પુઠ્વીઓ । ઇગપણસોગાઢા અણાણુપુઠ્વીઓ । દુપ્પણસોઢા અવત્ત-
વ્વયાહં । સે તં નૈગમવ્યવહારાણં અત્થપયપરૂવણયા ॥સૂ० ૧૦૨॥

છાયા—અથ કા સા નૈગમવ્યવહારાણામ્ અર્થપદપ્રરૂપણતા ? નૈગમવ્યવહારા-
ણામ્ અર્થપદપ્રરૂપણતા—ત્રિપ્રદેશાવગાઢ આનુપૂર્વી યાવદ્ દશપ્રદેશાવગાઢ આનુ-
૨, ભંગોવદંસણયા ૩, સમોચારે ૪, અણુગમે) અર્થપદપ્રરૂપણતા ભંગસ-
સમુત્કીર્તનતા, ભંગોપદર્શનતા, સમાવતાર ઓર અનુગમ હન સઑ શબ્દો
કી વ્યાખ્યા પીછે ૭૪ વેં સૂત્રમેં કી જા ચુકી હૈ ॥ સૂ० ૧૦૧ ॥

અઑ સૂત્રકાર નૈગમવ્યવહારનય સંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કા
જો પ્રથમ ભેદ અર્થપદપ્રરૂપણતા હૈ ડસકા કથન કરતે હૈ—

“સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—‘સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં અત્થપયપરૂવણયા ?’ હે ભદન્ત !
નૈગમવ્યવહારનય સંમત અર્થપદપ્રરૂપણતા કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ગમે) (૧) અર્થપદ પ્રરૂપણતા, (૨) ભંગસમુત્કીર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા,
(૪) સમાવતાર, અને (૫) અનુગમ આ પાંચે શબ્દોની વ્યાખ્યા આગળ ૭૪માં
સૂત્રમાં આપવામાં આવી છે તો ત્યાંથી વાંચી લેવી. ॥સૂ० ૧૦૧॥

હવે સૂત્રકાર નૈગમવ્યવહારનયસંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના
અર્થપદપ્રરૂપણતા નામના પહેલા ભેદનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં નૈગમવ્યવહારાણં અત્થપયપરૂવણયા ?) હે ભગવન્ !
નૈગમ અને વ્યવહાર નયસંમત અર્થપદપ્રરૂપણતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

પૂર્વી યાવત્સંખ્યેયપ્રદેશાવગાઢઃ-આનુપૂર્વી અસંખ્યેયપ્રદેશાવગાઢ આનુપૂર્વી । એક-
પ્રદેશાવગાઢઃ અનાનુપૂર્વી । દ્વિપ્રદેશાવગાઢઃ અવક્તવ્યકમ્ । ત્રિપ્રદેશાવગાઢા આનુ-
પૂર્વ્યો યાવદ્ દશપ્રદેશાવગાઢા આનુપૂર્વ્યો યાવદ્ અસંખ્યેયપ્રદેશાવગાઢા આનુપૂર્વ્યઃ ।

(ણેગમવવહારાણં અત્થપયપરૂવણયા)

ઉત્તર-નૈગમવ્યવહારનયસંમત અર્થપદ પ્રરૂપણતા કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ-(તિપ્પણસોગાઢે આણુપુવ્વી, જાવ દસપણસોગાઢે આણુપુવ્વી જાવ સંખિજ્જપણસોગાઢે આણુપુવ્વી, અસંખિજ્જપણસોગાઢે આણુપુવ્વી) ત્ર્યણુક સ્કંધ આદિ રૂપ અર્થ સે યુક્ત અથવા ત્ર્યણુક સ્કંધ આદિરૂપ અર્થ કો વિષય કરનેવાલા જો પદ હૈ ઉસકા નામ અર્થ-પદ હૈ । હસ અર્થકી પ્રરૂપણતા કરને કા નામ અર્થપદપ્રરૂપણાહૈ । ત્રીન આકાશ પ્રદેશ મેં સ્થિત દ્રવ્યસ્કંધ આનુપૂર્વી હૈ । યાવત્ દશ આકાશ પ્રદેશોં મેં સ્થિત દ્રવ્યસ્કંધ આનુપૂર્વી હૈ યાવત્ સંખ્યાત આકાશ પ્રદેશોં મેં સ્થિત દ્રવ્યસ્કંધ આનુપૂર્વી હૈ । અસંખ્યાત આકાશ પ્રદેશોં મેં સ્થિત દ્રવ્યસ્કંધ આનુપૂર્વી હૈ । (એગપણસોગાઢે અણાણુપુવ્વી, દુપ્પણસોગાઢે-અવક્તવ્વણ) એક પ્રદેશ મેં સ્થિત પરમાણુ દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી હૈ । દો પ્રદેશ મેં સ્થિત ત્ર્યણુક સ્કંધ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય હૈ । (તિપ્પણસોગાઢા આણુપુવ્વી-ઓ જાવ દસપણસોગાઢા આણુપુવ્વીઓ જાવ અસંખિજ્જપણસોગાઢા આણુપુવ્વીઓ) ત્રીન આકાશ પ્રદેશોં મેં સ્થિત સમસ્ત દ્રવ્યસ્કંધ ત્રીન

ઉત્તર-(ણેગમવવહારાણં અત્થપયપરૂવણયા) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અર્થ-પદપ્રરૂપણાનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—

(તિપ્પણસોગાઢે આણુપુવ્વી, જાવ દસપણસોગાઢે આણુપુવ્વી જાવ સંખિજ્જપણસોગાઢે આણુપુવ્વી, અસંખિજ્જપણસોગાઢે આણુપુવ્વી) ત્રિઆણુક સ્કંધ આદિ રૂપ અર્થ (વિષય) થી યુક્ત અથવા ત્રિઆણુક સ્કંધ આદિ રૂપ અર્થનું પ્રતિ-પાદન કરનાર જે પદ છે તેનું નામ અર્થપદપ્રરૂપણતા છે. ત્રણ આકાશ પ્રદેશોમાં રહેલો દ્રવ્યસ્કંધ આનુપૂર્વી રૂપ છે. એજ પ્રમાણે દશ પર્યાન્તના, સંખ્યાત પર્યાન્તના અને અસંખ્યાત પર્યાન્તના આકાશપ્રદેશોમાં રહેલા દ્રવ્ય-સ્કંધ પણ આનુપૂર્વી રૂપ છે. (એગપણસોગાઢે અણાણુપુવ્વી, દુપ્પણસોગાઢે અવક્ત-વ્વણ) એક આકાશપ્રદેશોમાં સ્થિત પરમાણુ દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી રૂપ છે. જે આકાશપ્રદેશોમાં સ્થિત પરમાણુ સ્કંધ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય રૂપ છે.

(તિપ્પણસોગાઢા આણુપુવ્વી જાવ દસપણસોગાઢા આણુપુવ્વીઓ, જાવ અસં-ખિજ્જપણસોગાઢા આણુપુવ્વીઓ) ત્રણ આકાશપ્રદેશોમાં રહેલા સમસ્ત દ્રવ્ય-

અવક્તવ્યકાનિ । સૈષા નૈગમવ્યવ-
હારયોઃ અર્થપદમરૂપણતા ॥મૂ૦ ૧૦૨॥

ટીકા—તત્રાર્થપદમરૂપણતાં નિરૂપયિતુમાહ—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—અથ કા સા નૈગમવ્યવહારસમ્મતાઽર્થપદમરૂપણતા ? ઇતિ । ઉત્તરમાહ—‘ નૈગમવ્યવહારાણં ’ ઇત્યાદિ । નૈગમવ્યવહારયોર્અર્થપદમરૂપણતા—‘ ત્રિપ્રદેશાવગાઢ આનુપૂર્વી યાવદ્ દશપ્રદેશાવગાઢ આનુપૂર્વી ’ ઇત્યારમ્ભ્ય ‘ દ્વિપ્રદેશાવગાઢા અવક્તવ્યકાનિ ’ ઇત્યન્તા ચોધ્યા । દ્રવ્યાનુપૂર્વીવદત્રાપિ વ્યાખ્યા વિજ્ઞેયા । અયમત્ર વિશેષઃ—ત્રિપ્રદેશાવગાઢઃ= ત્રિષુ નભઃ પ્રદેશેષુ અવગાઢઃ=સ્થિતઃ, ત્રિપ્રદેશાવગાઢઃ—ત્રિપ્રદેશાવગાહી દ્રવ્યસ્કન્ધઃ । સ ઘ્વણુકાદિકોઽનન્તાણુરુપર્યન્તો દ્રવ્યસ્કન્ધ આનુપૂર્વી ।

નનુ યદિ દ્રવ્યસ્કન્ધ એવાનુપૂર્વી, કથં તર્હિ તસ્ય ક્ષેત્રાનુપૂર્વીત્વમ્ ? ઇતિ ચેત, ઉચ્યતે—ક્ષેત્રપ્રદેશત્રયાવગાહપર્યાયવિશિષ્ટોઽસૌ દ્રવ્યસ્કન્ધો ગૃહ્યતે, ન તુ આનુપૂર્વી હૈ । યાવત્ દશ પ્રદેશોં મેં સ્થિત સમસ્ત દ્રવ્યસ્કંધ દશં આનુ- પૂર્વિયાં હૈં । યાવત્ અસંખ્યાત પ્રદેશોં મેં સ્થિત દ્રવ્યસ્કંધ અસંખ્યાત આનુપૂર્વિયાં હૈં । (એગપ્પેસોગાઢા અણાણુપુવ્વીઓ ! દુપ્પેસોગાઢા અવક્તવ્વચાઈ) આકાશ કે એક ૨ પ્રદેશ મેં સ્થિત એક પુદ્ગલપરમાણુ સંઘા- ત આદિ અનાનુપૂર્વિયાં હૈં । દો પ્રદેશ મેં સ્થિત ઘ્વણુક દ્રવ્યસ્કંધ આદિ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય હૈં । યહ સૂત્રપદોં કા અર્થ હૈં इनकी व्याख्या के लिये देखो ७५ वां सूत्र ।

શંકા—ત્રિપ્રદેશાવગાહી દ્રવ્યસ્કંધ સે લેકર અનંતાણુક પર્યન્ત સ્કંધ- દ્રવ્ય આદિ અનાનુપૂર્વી રૂપ હૈ તો ઉસમેં ક્ષેત્રાનુપૂર્વી રૂપતા કેસે બન

સ્કંધો ત્રણુ આનુપૂર્વીઓ રૂપ હોય છે, એજ પ્રમાણે દસ પર્યન્તના પ્રદેશોમાં સ્થિત સમસ્ત દ્રવ્યસ્કંધો દશ પર્યન્તની આનુપૂર્વીઓ રૂપ હોય છે; સંખ્યાત પ્રદેશોમાં સ્થિત સમસ્ત દ્રવ્યસ્કંધો સંખ્યાત આનુપૂર્વીઓ રૂપ અને અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશોમાં સ્થિત સમસ્ત દ્રવ્યસ્કંધો અસંખ્યાત આનુપૂર્વીઓ રૂપ હોય છે. (એગપ્પેસોગાઢા અણાણુપુવ્વીઓ, દુપ્પેસોગાઢા અવ- ત્તવ્વચાઈ) આકાશના એક એક પ્રદેશમાં સ્થિત પ્રત્યેક પુદ્ગલપરમાણુ રૂપ સમુદાય અનાનુપૂર્વીઓ રૂપ છે. જે આકાશપ્રદેશોમાં રહેલા ઘ્વણુક દ્રવ્ય સ્કંધો અવક્તવ્યક દ્રવ્યો રૂપ છે. આ પ્રકારનો સૂત્રપદોનો અર્થ થાય છે. તેમની વ્યાખ્યા ૭૫માં સૂત્રમાં આપી છે.

શંકા—ત્રિપ્રદેશાવગાહી દ્રવ્યસ્કંધથી લઈને અનંતાણુક પર્યન્તના દ્રવ્ય- સ્કંધો આનુપૂર્વી રૂપ હોય તો તેમાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વી રૂપતા કેવી રીતે સંભવી

તદ્વિશિષ્ટઃ, અતોઽત્ર ક્ષેત્રાનુપૂર્વ્યધિકારાત્ ક્ષેત્રાવગાહપર્યાયસ્ય પ્રાધાન્યાત્ સોઽપિ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીતિ ન દોષઃ । અયં ભાવઃ-ક્ષેત્રાનુપૂર્વ્યધિકારાદેવાત્ર પ્રદેશત્રયલક્ષણસ્ય ક્ષેત્રસ્યૈવ મુખ્યં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીત્વમ્ । एवं च तदवगाढं द्रव्यमपि तत्पर्यायस्य प्राधान्येन विवक्षितत्वात् क्षेत्रानुपूर्वीत्वेन न विरुध्यते, इति ।

સકતી છે ? કયોંકિ ક્ષેત્રાનુપૂર્વી રૂપતા તો પ્રદેશ ત્રયાદિરૂપ ક્ષેત્રકે સાથ સંબન્ધ રાખતી છે ત્ર્યણુકાદિ પુદ્ગલ સ્કંધોં કે સાથ નહીં । શંકાકાર કા અભિપ્રાય યહ છે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીકા જબ યહાં પ્રકરણ ચલરહા છે તો ઉસમેં પુદ્ગલ દ્રવ્યાનુપૂર્વી કે વિચાર કરને કી કયા આવશ્યકતા છે ?

ઉત્તર-યહાં જો ત્રિપ્રદેશાવગાહ દ્રવ્યસ્કંધ કો અનાનુપૂર્વી કહા છે । સો ઉસકા તાત્પર્ય આકાશ કે ત્રીન પ્રદેશોં મેં અવગાહરૂપ પર્યાય સે વિશિષ્ટ દ્રવ્યસ્કંધ સે છે । ત્રીન પુદ્ગલપરમાણુવાલેં દ્રવ્યસ્કંધ અકાશરૂપ ક્ષેત્ર કે ત્રીન પ્રદેશોં કો રોક કર રહતે છે । અતઃ આકાશકે ત્રીન પ્રદેશ-મેં અવગાહી દ્રવ્યસ્કંધ આનુપૂર્વી છે, એસા જાનના ચાહિયે । વૈસે તો ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કા અધિકાર ચલા આરહા છે ઇસલિયે મુખ્ય રૂપ સે ક્ષેત્રાનુપૂર્વી તો ત્રીન પ્રદેશરૂપ ક્ષેત્ર હી છે । ઇસ પ્રકાર મુખ્યરૂપ સે ક્ષેત્રાનુપૂર્વી રૂપતા ત્રીન પ્રદેશરૂપ ક્ષેત્ર મેં વિવક્ષિત હોને પર ઓ જો તદવગાહ-ત્રીન પ્રદેશ રૂપ ક્ષેત્રાવગાહી-દ્રવ્ય કો ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કહા છે વહ ક્ષેત્રાવગાહ રૂપ પર્યાય

શકે છે ? ક્ષેત્રાનુપૂર્વીરૂપતા તો પ્રદેશત્રયાદિરૂપ ક્ષેત્રની સાથે સંબંધ રાખે છે-ત્રિઅણુક પુદ્ગલસ્કંધોની સાથે સંબંધ રાખતી નથી શંકાકર્તાનો એવો અભિપ્રાય છે કે અહીં બ્યારે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, ત્યારે પુદ્ગલ દ્રવ્યાનુપૂર્વીનો વિચાર કરવાની શી આવશ્યકતા છે ?

ઉત્તર-અહીં જે ત્રણ પ્રદેશની અવગાહનાવાળા દ્રવ્યસ્કંધને આનુપૂર્વી રૂપ કહેવામાં આવ્યો છે, તેનો અર્થ અહીં આ પ્રમાણે સમજવો જોઈએ-ત્રણ પ્રદેશોમાં અવગાહના રૂપ પર્યાયથી યુક્ત દ્રવ્યસ્કંધને અહીં આનુપૂર્વી રૂપ કહેલ છે-ત્રણ પુદ્ગલ પરમાણુવાળા દ્રવ્યસ્કંધને નહીં તે ત્રણ પુદ્ગલ પરમાણુવાળા દ્રવ્યસ્કંધો આકાશ રૂપ ક્ષેત્રના ત્રણ પ્રદેશોને રોકીને રહે છે. તેથી આકાશના ત્રણ પ્રદેશોમાં અવગાહી (રહેલો) દ્રવ્યસ્કંધ આનુપૂર્વી રૂપ છે, એમ સમજવું. જો કે અત્યારે તો અહીં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે, અને મુખ્યત્વે ક્ષેત્રાનુપૂર્વી તો ત્રણ પ્રદેશરૂપ ક્ષેત્ર જ છે. આ રીતે ક્ષેત્રાનુપૂર્વી રૂપતા મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રદેશ રૂપ ક્ષેત્રમાં વિવક્ષિત હોવા છતાં પણ, જે ત્રણ પ્રદેશરૂપ ક્ષેત્રાવગાહી દ્રવ્યને ક્ષેત્રાનુપૂર્વી રૂપ કહેવામાં આવ્યું છે, તે

નનુ યદિ ક્ષેત્રસ્યૈવ મુખ્યં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીત્વં તર્હિ કથં તત્ પરિત્યજ્ય તદવગાઢ દ્રવ્યસ્યાનુપૂર્વીત્વાદિકં ચિન્ત્યતે ? इति चेत्, उच्यते—‘ संतपयपरूषणया ’ इत्यादि वक्ष्यमाणबहुतरविचारविषयत्वेन द्रव्यस्य शिष्यमतिव्युत्पादनार्थत्वात्, क्षेत्रस्य तु नित्यत्वेन सदावस्थितमानत्वादचलत्वाच्च प्रायस्तत्रानुपूर्व्यादिकल्पनाकरणे शिष्यबुद्धेः सम्यक् प्रवेशाभावात् तत्रानुपूर्वीत्वादिकं न चिन्त्यते, अतोऽत्र क्षेत्रावगाढद्रव्यमेव क्षेत्रानुपूर्वीत्वेनोक्तमिति नास्ति कश्चिद् दोषः । एवं चतुष्प्रदेशाऽत्र-गाढद्रव्यादिष्वपि बोध्यम् । ‘असंख्येयप्रदेशावगाढ आनुपूर्वी’ इत्यस्य असंख्येय-

को प्रधानता से विवक्षित होनेके कारण से कहा है । अतः द्रव्य में भी उपचार से क्षेत्रानुपूर्वी रूपता विरुद्ध नहीं पड़ती है ।

શંકા-જવ ક્ષેત્ર મેં હી મુખ્ય રુપ સે ક્ષેત્રાનુપૂર્વી રુપતા હૈ તો ફિર કયા ऐसा कारण है जो इस मुख्य रूपता का परित्याग कर उपचार को शरण करके तदवगाही द्रव्य में क्षेत्रानुपूर्वी का विचार किया जा रहा है ?

ઉત્તર (સંતપયપરૂષણયા) આદિ રુપ વક્ષ્યમાણ બહુતર વિચાર કા વિષય દ્રવ્ય હોતા હૈ ઓર હસી કે વિચાર સે શિષ્યોં કી મતિ વ્યુત્પન્ન થનતી હૈ । ક્ષેત્ર તો નિત્ય હૈ તથા સદા અવસ્થિત હૈ અચલ હૈ હસલિયે પ્રાયઃ કરકે હસમેં આનુપૂર્વી આદિ કી કલ્પના કરને મેં શિષ્યજન કી બુદ્ધિકા અઠ્ઠી તરહ પ્રવેશ નહીં હો સકતા હૈ । હસલિયે વહાં પર આનુ-પૂર્વી આદિ કા વિચાર નહીં કિયા હૈ । અતઃ યર્હા પર ક્ષેત્રાવગાહી દ્રવ્ય

ક્ષેત્રાવગાહી રૂપ પર્યાય મુખ્યત્વે વિવક્ષિત હોવાને કારણે કહ્યું છે. તેથી દ્રવ્યમાં પણ ઔપચારિક રૂપે ક્ષેત્રાનુપૂર્વી રૂપતા વિરુદ્ધ પડતી નથી.

શંકા-જો ક્ષેત્રમાં જ મુખ્યત્વે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીતાનો સદ્ભાવ હોય તો શા કારણે આ મુખ્યરૂપતાનો પરિત્યાગ કરીને ઔપચારિકતાનો આધાર લઈને તદવગાહી (તેમાં અવગાહિત થયેલા-રહેલા) દ્રવ્યમાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનો વિચાર કરવામાં આવી રહ્યો છે ?

ઉત્તર-સત્પદપ્રરૂપણતા આદિ રૂપ નીચે દર્શાવેલા ઘણા વિચારોનો વિષય દ્રવ્ય હોય છે, અને તેના જ વિચારથી શિષ્યોની મતિ વ્યુત્પન્ન બને છે. ક્ષેત્ર તો નિત્ય છે તથા સદા અવસ્થિત છે, અને અચલ છે. તેથી સામાન્યતઃ તેમાં આનુપૂર્વી આદિની કલ્પના કરવાથી એ વાત શિષ્યોના મગજમાં સારી રીતે ઉતરી શકતી નથી તેથી તેને અનુલક્ષીને આદિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી અહીં તો ક્ષેત્રાવગાહી દ્રવ્યને ક્ષેત્રાનુપૂર્વી રૂપે પ્રકટ કરવામાં

प्रदेशेषु अवगाढोऽसंख्येयाणुकोऽनन्ताणुको वा द्रव्यस्कन्धः, इत्यर्थो बोद्धव्यः । अत्रेदं बोध्यम्—एकः परमाणुः आकाशस्य एकस्मिन्नेव प्रदेशेऽवगाहते, द्विप्रदेशिका-
दयोऽसंख्यातप्रदेशिकान्तास्तु स्कन्धाः प्रत्येकं जघन्यत एकस्मिन्नाकाशप्रदेशे-
ऽवगाहन्ते, उत्कृष्टतस्तु यत्र स्कन्धे यावन्तः परमाणवो भवन्ति स स्कन्धस्ताव-
त्स्वेव नभः प्रदेशेष्ववगाहते । अनन्ताणुकस्कन्धोऽपि जघन्यत एकस्मिन्नभःप्रदेशे-
ऽवगाहते, उत्कृष्टतस्तु—असंख्येयेष्वेव आकाशप्रदेशेष्ववगाहते, नत्वनन्तेषु,
लोकाकाशस्यासंख्येयप्रदेशत्वात्, अलोकाकाशे च द्रव्यस्यावगाहाभावादिति । तथा

ही क्षेत्रानुपूर्वी से कहा है । इसमें कोई दोष नहीं है । इसी प्रकार से
चतुष्प्रदेशावगाढ द्रव्य आदिकों के विषयमें भी ऐसा ही जानना चाहिये ।

“असंख्येयप्रदेशावगाढ आनुपूर्वी” इस पद का अर्थ आकाश के
असंख्यात प्रदेशों में असंख्यात अणुवाला अथवा अनन्त अणुवाला द्रव्य-
स्कन्ध आनुपूर्वी है ऐसा जानना चाहिये । तात्पर्य इसका यह है कि एक
पुद्गलपरमाणु आकाश के एकही प्रदेश में अवगाही होता है । परन्तु दो
प्रदेशवाले पुद्गलस्कन्ध से लेकर असंख्यात प्रदेशवाले जो पुद्गलस्कन्ध
है उनमें प्रत्येक पुद्गल स्कन्ध कमसे कम एक आकाश प्रदेश में रहता
है और अधिक से अधिक जिस स्कन्ध में जितने प्रदेश हैं—जितने परमा-
णुओं का बना हुआ है—वह उतने ही आकाश के प्रदेशों में ठहरता है ।
अनन्त आकाश प्रदेशों में नहीं । क्योंकि द्रव्यों का अवगाह असंख्यात
प्रदेशवाले लोकाकाश में ही है । अनन्त प्रदेश वाले अलोकाकाश में

आवेद છે તેથી તે કથનમાં કોઈ દોષ નથી એજ પ્રમાણે ચાર પ્રદેશાવગાઢ-
દ્રવ્ય વગેરેના વિષયમાં પણ એમ જ સમજવું જોઈએ.

“અસંખ્ય પ્રદેશાવગાઢ આનુપૂર્વી” આ પદનો અર્થ નીચે પ્રમાણે
સમજવો—આકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અસંખ્યાત અણુવાળો અથવા
અનંત અણુવાળો દ્રવ્યસ્કંધ આનુપૂર્વી છે એમ સમજવું આ કથનનો
ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—એક પુદ્ગલપરમાણુ આકાશના એક જ પ્રદેશમાં
અવગાહી હોય છે. પરન્તુ જે પ્રદેશવાળા પુદ્ગલસ્કંધથી લઈને અસંખ્યાત
પ્રદેશવાળા જે પુદ્ગલ સ્કંધો છે, તેમાંના પ્રત્યેક પુદ્ગલ સ્કંધ ઓછામાં
ઓછા એક આકાશપ્રદેશમાં રહે છે અને વધારેમાં વધારે તે સ્કંધના જેટલા
પ્રદેશો હોય—જેટલા પરમાણુઓના તે સ્કંધ બનેલો હોય—એટલાજ આકાશ-
પ્રદેશોમાં તે રહે છે, અનંત આકાશપ્રદેશોમાં તે રહેતો નથી, કારણ કે
દ્રવ્યોનો અવગાહ અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા લોકાકાશમાં જ છે—અનંત પ્રદેશ-

एकप्रदेशावगाढः—एकस्मिन्नेव नभःप्रदेशे अवगाढः=स्थितः परमाणुसङ्घातः स्कन्धसङ्घातश्च क्षेत्रतोऽनानुपूर्वीति । तथा—द्विप्रदेशावगाढः—आकाशस्य प्रदेशद्वयेऽवगाढः=स्थितो द्विप्रदेशिकादिस्कन्धः क्षेत्रतोऽवक्तव्यकमिति । प्रकृतमुपसंहरन्नाह—‘से तं’ इत्यादि । सैषा नैगमव्यवहारयोरर्थप्ररूपणतेति ॥सू० १०२॥

नहीं । तात्पर्य यह है कि आधारभूत क्षेत्र के प्रदेशों कि संख्या आधेय-पुद्गल द्रव्य के परमाणुओं की संख्या से न्यून या उसके बराबर हो सकती है, अधिक नहीं । इसलिये एक परमाणु एकही आकाश प्रदेश स्थित रहता है पर द्वयणुक एक प्रदेश में भी ठहर सकता है और दो में भी इसी प्रकार उत्तरोत्तर संख्या बढ़ते २ त्र्यणुक चतुरणुक—यावत् संख्याताणुक स्कंध एक प्रदेश दो प्रदेश तीन प्रदेश यावत् संख्यात प्रदेश क्षेत्र में ठहर सकते हैं संख्याताणुक द्रव्य की स्थिति के लिए असंख्यात प्रदेश वाले क्षेत्र की आवश्यकता नहीं पड़ती । असंख्याताणुक स्कंध एक प्रदेश से लेकर अधिक से अधिक अपने बराबर की अधिक संख्यावाले प्रदेश के क्षेत्र में ठहर सकता है । अनन्ताणुक और अनन्तानन्ताणुक स्कंध भी एकप्रदेश दो प्रदेश इत्यादि क्रम से बढ़ते २ संख्यात प्रदेश और असंख्यात प्रदेशवाले क्षेत्र में ठहर सकते हैं, उनकी स्थिति के लिये अनंत प्रदेशात्मक क्षेत्र जरूरी नहीं है । तथा एकही आकाश-

વાળા અલોકાકાશમાં નથી આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે આધારભૂત ક્ષેત્રના પ્રદેશોની સંખ્યા આધેયભૂત પુદ્ગલદ્રવ્યના પરમાણુઓની સંખ્યા કરતાં ઓછી પણ હોઈ શકે છે અને બરાબર પણ હોઈ શકે છે, પરંતુ અધિક હોઈ શકતી નથી તેથી એક પરમાણુ એક જ આકાશપ્રદેશમાં રહી શકે છે પણ બે આણુવાળો સ્કંધ એક આકાશપ્રદેશમાં પણ રહી શકે છે અને બે આકાશપ્રદેશોમાં પણ રહી શકે છે એજ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર આણુઓની સંખ્યા વધતાં વધતાં બે ત્રિઆણુક, ચતુરણુક આદિ સંખ્યાતાણુક પર્યન્તના સ્કંધો પણ એક પ્રદેશમાં, બે પ્રદેશમાં, ત્રણપ્રદેશમાં અને સંખ્યાત સુધીના આકાશપ્રદેશોમાં રહી શકે છે. સંખ્યાતાણુક દ્રવ્યને રહેવાને માટે અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા ક્ષેત્રની જરૂર પડતી નથી અસંખ્યાતાણુક સ્કંધ એક પ્રદેશથી લઈને વધારેમાં વધારે પેતાના બરાબરની અધિક સંખ્યાવાળા પ્રદેશના ક્ષેત્રમાં રહી શકે છે. અનંતાણુક સ્કંધ અને અનંતાનતાણુક સ્કંધ પણ એક પ્રદેશમાં, બે પ્રદેશમાં, ત્રણ પ્રદેશમાં અને એજ ક્રમે વધતાં વધતાં સંખ્યાત પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં રહી શકે છે. તેમની સ્થિતિને માટે (તેમને રહેવાને માટે) અનંત પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રની જરૂર પડતી નથી તથા એક જ આકાશપ્રદેશમાં

મૂલમ્—(एयाए णं णेगमववहाराणं अत्थपयपरूवणयाए किं पओयणं?) एयाए णं णेगमववहाराणं अत्थपयपरूवणयाए णेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया कज्जइ ॥सू० १०३॥

છાયા—(एतया खलु नैगमव्यवहारयोः अर्थपदप्ररूपणतया किं प्रयोजनम्?) एतया खलु नैगमव्यवहारयोरर्थपदप्ररूपणताया नैगमव्यवहारयोः भङ्गसमुत्कीर्त्तनता क्रियते ॥सू० १०३॥

ટીકા—‘एयाए णं’ इत्यादि—

નૈગમવ્યવહારસમ્મતયા એતયા અર્થપદપ્રરૂપણતયા કિં પ્રયોજનમ્? ઇતિ પ્રશ્નઃ। એતયા હિ ભંગસમુત્કીર્તનતા ક્રિયતે ઇત્યુત્તરમ્ ॥મૂ० ૧૦૩॥

પ્રદેશ મેં સ્થિત પરમાણુ સંઘાત ઓર સ્કંધ સંઘાત ક્ષેત્રની અપેક્ષા અનાનુપૂર્વી હૈ તથા દ્વિપ્રદેશાગાઢ-આકાશકે દો પ્રદેશોં મેં સ્થિત-દ્વિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધ, ક્ષેત્ર ની અપેક્ષા અવક્તવ્યક હૈ । इस प्रकार यह नैगमव्यवहारनय संमत अर्थपद प्ररूपणता है ॥ सू० १०२ ॥

“एयाएणं णेगमववहाराणं” इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(एयाएणं णेगमववहाराणं अत्थपयपरूवणयाए किं पओयणं?) हे भदन्त! नैगम व्यवहारनय संमत अनौपनिधिकी क्षेत्रानुपूर्वी के प्रथम भेद रूप इस अर्थपदप्ररूपणता से क्या प्रयोजन सिद्ध होता है ?

ઉત્તર—(एयाएणं णेगमववहाराणं अत्थपयपरूवणयाए णेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया कज्जइ) नैगमव्यवहारनयसंमत अनौपनिधिकी क्षेत्रानुपूर्वी के प्रथम भेद रूप इस अर्थपद प्ररूपणता से भंग-

સ્થિત પરમાણુ સંઘાત અને સ્કંધ સંઘાતક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી છે તથા દ્વિપ્રદેશાવગાઢ (આકાશના બે પ્રદેશોમાં રહેલા) દ્વિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અવક્તવ્યક છે, એમ સમજવું નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અર્થપ્રરૂપણતાનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. ॥સૂ૦ ૧૦૨॥

“एयाएणं णेगमववहाराणं” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(एयाएणं णेगमववहाराणं अत्थपयपरूवणयाए किं पओयणं?) हे भगवन्! नैगम व्यवहारनयसंमत अनौपनिधिकी क्षेत्रानुपूर्वीना प्रथम भेद रूप आ अर्थपदप्ररूपणतायी क्युं प्रयोजन सिद्ध थाय છે ?

ઉત્ત—(एयाए णं णेगमववहाराणं अत्थपयपरूवणयाए णेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया कज्जइ) नैगमव्यवहारनयसंमत अनौपनिधिकी क्षेत्रानुपूर्वीना प्रथम भेद रूप आ अर्थपदप्ररूपणता वडे भंगसमुत्कीर्त्तनता रूप प्रयोजन

મૂલ્ય-સે કિં તં નેગમવવહારાણં ભંગસમુક્તિત્તળયા ? નેગ-
મવવહારાણં ભંગસમુક્તિત્તળયા-અત્થિ આણુપુવ્વી, અત્થિ અણા-
ણુપુવ્વી, અત્થિ અવત્તવ્વણ. એવં દ્વાણુપુવ્વિગમેણં સ્વેત્તાણુપુવ્વીણ
વિ તે ચેવ છવ્વીસં ભંગા ભાણિયવા, જાવ સે તં ભંગસમુક્તિ-
ત્તળયા ॥સૂ. ૧૦૪॥

છાયા—અથ કા સા નૈગમવ્યવહારયોઃ મજ્જસમુત્કીર્તનતા ? નૈગમવ્યવહારયોઃ
મજ્જસમુત્કીર્તનતા-અસ્તિ આનુપૂર્વી, અસ્તિ અનાનુપૂર્વી, અસ્તિ અવત્તવ્યકમ્ ।
એવં દ્રવ્યાનુપૂર્વીગમેન ક્ષેત્રાનુપૂર્વ્યામપિ ત એવ પઙ્કિતિર્મજ્જા મણિતવ્યાઃ, યાવત્
સૈષા નૈગમવ્યવહારયોઃ મજ્જોપદર્શનતા ॥સૂ. ૧૦૪॥

ટીકા—અથ મજ્જસમુત્કીર્તનતાં પ્રરૂપયિતુમાહ-‘ સે કિં તં ’ ઇત્યાદિ । અથ
કા સા નૈગમવ્યવહારસમ્મતા મજ્જસમુત્કીર્તનતા ? ઇતિ પ્રશ્નઃ । ઉત્તરમાહ—‘ નેગમ-
વવહારાણં ’ ઇત્યાદિ । નૈગમવ્યવહારસમ્મતા મજ્જસમુત્કીર્તનતા-અસ્તિ આનુપૂર્વી,

સમુત્કીર્તનતા રૂપ પ્રયોજન સિદ્ધ હોતા હૈ । ઇસકે ભાવાર્થ કે લિયે પીછે
૭૬ વેં સૂત્ર કે ભાવર્થ કો દેખો । ॥ ૧૦૩ ॥

અવ સૂત્રકાર ઇસી મંગસમુત્કીર્તનતા કા નિરૂપણ કરતે હૈ-
“ સે કિં તં નેગમવવહારાણં ” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ- (સે કિં તં નેગમવવહારાણં મંગસમુક્તિત્તળયા ?) હે
મદન્ત ! નૈગમવ્યવહારનયસંમત વહ મંગ સમુત્કીર્તનતા કયા હૈ ?

ઉત્તર-(નેગમવવહારાણં મંગસમુક્તિત્તળયા અત્થિ આણુપુવ્વી અત્થિ
અણાણુપુવ્વી, અત્થિ અવત્તવ્વણ) નૈગમવ્યવહારનયસંમત વહ મંગ-
સમુત્કીર્તનતા ઇસ પ્રકાર સે હૈ-આનુપૂર્વી હૈ, અનાનુપૂર્વી હૈ અવત્ત-

સિદ્ધ થાય છે આ પદના ભાવાર્થ માટે આગળના ૭૬માં સૂત્રનો
ભાવાર્થ વાંચી જવો. ॥સૂ. ૧૦૩॥

હવે સૂત્રકાર એજ મંગસમુત્કીર્તનતાનું નિરૂપણ કરે છે—

“ સે કિં તં નેગમવવહારાણં ” ઇત્યાદિ—

ઉત્તર—(નેગમવવહારાણં મંગસમુક્તિત્તળયા અત્થિ આણુપુવ્વી, અત્થિ
અણાણુપુવ્વી, અત્થિ અવત્તવ્વણ) નૈગમવ્યવહારનયસંમત તે મંગસમુત્કીર્તનતાનું
આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે—આનુપૂર્વી છે, અનાનુપૂર્વી છે, અને અવત્તવ્યક છે.

अस्ति अनानुपूर्वी, अस्ति अवक्तव्यकम् । एवं द्रव्यानुपूर्वीगमेन=द्रव्यानुपूर्वीपाठवत् क्षेत्रानुपूर्व्यामपि त एव=द्रव्यानुपूर्वीप्रकरणे ७७-७८ सूत्रे शोक्ता एव, पञ्चविंशति भङ्गा भणितव्याः । किमत्रापि भणितव्याः ? इत्याह—‘जाव से तं’ इत्यादि । यावत् सैषा नैगमव्यवहारसम्भता भङ्गसमुत्कीर्तनतेति ॥ सू० १०४ ॥

मूलम्—एयाएणं णेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए किं पओयणं ? एयाएणं णेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए णेगमववहाराणं भंगोवदंसणया कज्जइ ॥ सू० १०५ ॥

छाया—एतया खलु नैगमव्यवहारयोः भङ्गसमुत्कीर्तनतया किं प्रयोजनम् ? एतया खलु नैगमव्यवहारयोः भङ्गसमुत्कीर्तनतया नैगमव्यवहारयो भङ्गोपदर्शनता क्रियते ॥ सू० १०५ ॥

व्यक्त है । (एवं द्रव्याणुपुर्व्विगमेणं खेत्ताणुपुर्व्वीए वि ते चेव छव्वीसं भंगा भाणियव्वा अत्थि से तं भंगसमुक्कित्तणया) इस प्रकार द्रव्यानुपूर्वी के पाठ की तरह क्षेत्रानुपूर्वी में भी द्रव्यानुपूर्वी के प्रकरण में कहे गये २६ भंग जानना चाहिये । इन भंगों के विषय को स्पष्ट करनेवाला पाठ ७७-७८ सूत्रों में पीछे कहा गया है—सो वहां तक इस भंग विषयक पाठ को ग्रहण करना चाहिये । यह पाठ “से तं भंगसमुक्कित्तणया” यहीं तक है । इस सूत्र की व्याख्या के लिये इन्हीं सूत्रों की व्याख्या को देखनी चाहिये । ॥ सू० १०४ ॥

अब सूत्रकार इस भंगसमुत्कीर्तनता का क्या प्रयोजन है ? इस बात को स्पष्ट करते हैं—‘एयाए णं णेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए’ इत्यादि ।

शब्दार्थ—(एयाए णं णेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए किं पओ-

(एवं द्रव्याणुपुर्व्विगमेणं खेत्ताणुपुर्व्वीए वि ते चेव छव्वीसं भंगा भाणियव्वा जाव से तं भंगसमुक्कित्तणया) आ प्रकारे द्रव्यानुपूर्वीना पाठनी जेम क्षेत्रानुपूर्वीमां पणु द्रव्यानुपूर्वीना प्रकरणमां उडेवामां आवेत्ता २६ सांगाओ उडेवा जेधओ. आ लंगोना (सांगाओना) विषयनी स्पष्टता ७७ तथा ७८ मां सूत्रोमां करवामां आवी युडी छे, “से तं भंगसमुक्कित्तणया” आ सूत्रपाठ पर्यन्तने। सूत्रपाठ त्यांथी ग्रहणु करवे। जेधओ. आ सूत्रनी व्याख्याने माटे उपयुक्त जन्ने सूत्रोनी व्याख्या वांथी लेवी. ॥ सू० १०४ ॥

“एयाएणं णेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए” इत्यादि—

शब्दार्थ—(एयाए णं णेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए किं पओयणं ? हे लगवन् ! नैगम अने व्यवहारनयसंभत आ लंगसमुत्कीर्तनतानुं शुं प्रयोजन छे।

ટીકા-‘એયાણં’ इत्यादि । व्याख्या सुगमा सा अष्ट सप्ततितम ७८ सूत्रे विलोकनीया ॥सू. १०५॥

મૂલ્ય-સે કિં તં જેગમવવહારાણં મંગોવદંસળયા ? જેગમ-વવહારાણં મંગોગદંસળયા તિપ્પણસોગાઢે આણુપુઘ્વી, એગપણસો-ગાઢે અણાણુપુઘ્વી, દુપ્પણસોગાઢે અવત્તવણ, તિપ્પણસોગાઢા આણુપુઘ્વીઓ, એગપણસોગાઢા અણાણુપુઘ્વીઓ, દુપ્પણસોગાઢા અવત્તવયાઈ ॥સૂ૦ ૧૦૬॥

છાયા-અથ કા સા નૈગમવ્યવહારયોઃ મજ્ઞોપદર્શનતા ? નૈગમવ્યવહારયોર્મજ્ઞોપ-દર્શનતા-ત્રિપ્રદેશાવગાઢ આનુપૂર્વી, એકપ્રદેશાવગાઢઃ અનાનુપૂર્વી, દ્વિપ્રદેશાવગાઢઃ યણં ?) હે ભદન્ત ! નૈગમવ્યવહારનય સંમત હસ મંગસમુત્કીર્તનતા કા કયા પ્રયોજન હૈ ?

ઉત્તર-(એયાણં જેગમવવહારાણં મંગસમુક્તિજ્ઞયાણં જેગમવવહારાણં મંગોવદંસળયા કજ્જઈ) નૈગમવ્યવહારનય સંમત હસ મંગસમુત્કીર્તનતા સે નૈગમવ્યવહારનય સંમત મંગો કો દિહ્યાયા જાતા હૈ-અર્થાત્ ડનકી પ્રરૂપણા કી જાતી હૈ । હસલિયે મંગસમુત્કીર્તનતાકા મંગો કો દિહલના યહી પ્રયોજન હૈ । હસકી વ્યાખ્યા કે લિયે પીઢે કા ૭૮ અઠહત્તર વાં સૂત્ર દેહો । ॥ સૂ૦ ૧૦૫ ॥

“સે કિં તં જેગમવવહારાણં” इत्यादि ।

શબ્દાર્થ-(સે કિં તં જેગમવવહારાણં મંગોવદંસળયા) હે ભદન્ત ! નૈગમવ્યવહારનય સંમત વહ મંગોપદર્શનતા કયા હૈ ?

ઉત્તર-(જેગમવવહારાણં મંગોવદંસળયા) નૈગમવ્યવહારનય સંમત

ઉત્તર-(એયાણં જં જેગમમહારાણં મંગસમુક્તિજ્ઞયાણં જેગમવવહારાણં મંગોવદંસળયા કજ્જઈ) નૈગમવ્યવહારનયસંમત આ લંગસમુત્કીર્તનતા વડે નૈગમવ્યવહારનયસંમત લાંગાઓ ખતાવવામાં આવે છે, એટલે કે તેમની પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે. તેથી લંગોને (લાંગાઓને) પ્રકટ કરવાનું જ પ્રયોજન છે. આ સૂત્રની વ્યાખ્યાને માટે આગળનું ૭૮મું સૂત્ર વાંચી જવું. ॥સૂ૦ ૧૦૫॥

“સે કિં તં જેગમવવહારાણં” इत्यादि—

શબ્દાર્થ-(સે કિં તં જેગમવવહારાણં મંગોવદંસળયા?) હે ભગવન્ ! નૈગમવ્યવહાર નયસંમત તે લંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર-(જેગમવવહારાણં મંગોવદંસળયા) નૈગમવ્યવહારનયસંમત લંગોપદ-ર્શનતાનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—

अवक्तव्यकम् । त्रिप्रदेशावगाढा आनुपूर्व्यः, एकप्रदेशावगाढा अनानुपूर्व्यः, द्विप्रदेशावगाढा अवक्तव्यकानि ॥ सू० १०६ ॥

टीका—सम्प्रति भङ्गोपदर्शनतां निरूपयितुमाह—‘से किं तं’ इत्यादि । टीका सुगमा ॥ सू० १०६ ॥

भङ्गोपदर्शनता इस प्रकार से है—(तिप्पएसोगाढे आणुपुव्वी एगपएसोगाढे अणानुपुव्वी दुप्पएसोगाढे अवत्तव्वए) आकाश के तीन प्रदेशों में रहा हुआ व्यणुक आदि स्कंध आनुपूर्वी इस शब्दका वाच्यार्थ है । एकप्रदेश में स्थित परमाणु संघात, और स्कंध संघात क्षेत्र की अपेक्षा अनानुपूर्वी है तथा आकाश के दो प्रदेशों में स्थित द्विप्रदेशिक आदि स्कंध क्षेत्र की अपेक्षा अवक्तव्यक है । (तिप्पएसोगाढा आणुपुव्वीओ, एगपएसोगाढा अणानुपुव्वीओ, दुप्पएसोगाढा अवत्तव्वयाइं) आकाश के तीन प्रदेशों में रहे हुए बहुत से व्यणुक आदि स्कंध आनुपूर्वियां इस बहुवचनान्त शब्द के वाच्यार्थ हैं । आकाशके एक प्रदेश में रहे हुए अनेक परमाणु संघात आदि द्रव्य, अनानुपूर्वियां इस शब्दके वाच्यार्थ हैं । तथा द्विप्रदेश में स्थित अनेक द्विप्रदेशिक आदि स्कंध अवक्तव्यक इस बहुवचनान्त शब्द के वाच्यार्थ हैं । इसकी व्याख्या के लिये पीछे ७९ वे सूत्र की व्याख्या देखनी चाहिये ॥ सू० १०६ ॥

(तिप्पएसोगाढे आणुपुव्वी एगपएसोगाढे अणानुपुव्वी दुप्पएसोगाढे अवत्तव्वए) आकाशना त्रयु प्रदेशोभां रहैला व्यणुक . (त्रयु आणुवाणा) आदि स्कंध ‘आनुपूर्वी’ आ शब्दना वाच्यार्थ इय छे. ओकप्रदेशभां स्थित परमाणु संघात, अने स्कंध संघात क्षेत्रनी अपेक्षाओ अनानुपूर्वी छे तथा आकाशना ओ प्रदेशोभां रहैल द्विप्रदेशिक आदि स्कंध क्षेत्रनी अपेक्षाओ अवक्तव्यक छे (तिप्पएसोगाढा आणुपुव्वीओ एगपएसोगाढा अणानुपुव्वीओ, दुप्पएसोगाढा अवत्तव्वयाइं) धणुं न त्रिआणुक आदि स्कंधो “आनुपूर्वीओ” आ बहुवचनान्त शब्दना वाच्यार्थ इय छे. आकाशना ओक प्रदेशभां रहैला अनेक परमाणु संघात आदि द्रव्यो “अनानुपूर्वीओ” आ पदना वाच्यार्थ इय छे. ओ प्रदेशोभां स्थित अनेक द्विप्रदेशिक आदि स्कंधो “अवक्तव्यको” आ बहुवचनान्त पदना वाच्यार्थ इय छे. आ सूत्रनी व्याख्या समजवा माटे ७६ भां सूत्रनी व्याख्या वांछी लेवी. ॥ सू. १०६ ॥

મૂલમ્—અહવા તિપ્પણસોગાઢે ય ઇગપણસોગાઢે ય આણુપુઘ્વી
ય અણાણુપુઘ્વી ય, એવં તહા ચેવ દઁવાણુપુઘ્વિગમેણં છઁવીસં મંગા
માણિયઁવા જાવ સે તં ણેગમવ્વહારાણં મંગોવદંસણયા ॥સૂ૦ ૧૦૭॥

છાયા—અથવા—ત્રિપ્રદેશાવગાઢથ્થ એકપ્રદેશાવગાઢથ્થ આનુપૂર્વી ચ અનાનુપૂર્વી
ચ । એવં તથાચેવ દ્રઁયાનુપૂર્વીગમેણ પહ્વિંશતિર્મજ્ઞા મણિતઁવા યાવત્ સેયા
નૈગમવ્યવહારયોઃ મજ્ઞોપદર્શનતા ॥સૂ૦ ૧૦૭॥

ટીકા—‘અહવા’ ઇત્યાદિ । વ્યાખ્યા સુગમા ॥સૂ૦ ૧૦૭॥

“અહવા તિપ્પણસોગાઢે ય” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(અહવા તિપ્પણસોગાઢે ય ઇગપણસોગાઢે ય આણુપુઘ્વીય)
અણાણુપુઘ્વીય) અથવા—ત્રિપ્રદેશાવગાઢ સ્કંધ ઓર એકપ્રદેશાવગાઢ
સ્કંધ એક આનુપૂર્વી ઓર એક અનાનુપૂર્વી હૈં । (એવં તહાચેવ દઁવાણુપુ-
ઘ્વિગમેણં છઁવીસં મંગા માણિયઁવા જાવ સે તં ણેગમવ્વહારાણં મંગોવ
દંસણયા) હસ તરહ દ્રઁયાનુપૂર્વી કે પાઠ કી તરહ ૨૬, મંગ સમજ્ઞ લેના
ચાહિયે । હસ પ્રકાર યહ નૈગમ વ્યવહારનયસંમત મંગોપદર્શનતા હૈ ।

સૂત્રકારને યહ ઘાત પહિલે દ્રઁયાનુપૂર્વી કે પ્રકરણ મેં સ્પષ્ટ કરદી
હૈ કિ એકવચનાન્ત ઓર બહુવચનાન્ત આનુપૂર્વી આદિ-૩-૩ પદોં કે
અસંયોગ ઓર સંયોગપક્ષ મેં ૨૬, મંગ કિસ પ્રકાર સે બનતે હૈં ઓર હન
સબકા વાચ્યાર્થ કયા ૨ હૈ । ડસ દ્રઁયાનુપૂર્વી કે પ્રકરણગત આનુપૂર્વી,

“અહવા તિપ્પણસોગાઢે” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(અહવા તિપ્પણસોગાઢે ય ઇગપણસોગાઢે ય આણુપુઘ્વી ય અણા-
ણુપુઘ્વી ય) અથવા—ત્રિપ્રદેશાવગાઢ સ્કંધ (આકાશના ત્રણ પ્રદેશોમાં રહેલો
સ્કંધ) અને એક પ્રદેશાવગાઢ સ્કંધ એક આનુપૂર્વી અને એક અનાનુપૂર્વી છે.
(એવં તહાચેવ દઁવાણુપુઘ્વિગમેણં છઁવીસં મંગા માણિયઁવા જાવ સે તં ણેગમ-
વ્વહારાણં મંગોવદંસણયા) એજ પ્રમાણે દ્રઁયાનુપૂર્વીના પાઠની જેમ ૨૬
ભાંગાઓ સમજી લેવા જોઈએ.

આ પ્રકારનું નૈગમવ્યવહાર નયસંમત ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ છે.

સૂત્રકારે પહેલાં દ્રઁયાનુપૂર્વીના પ્રકરણમાં એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે એકવચ-
નાન્ત અને બહુવચનાન્ત આનુપૂર્વી આદિ ત્રણ-ત્રણ પદોના અસંયોગ અને
સંયોગ પક્ષે ૨૬ ભાંગાઓ કેવી રીતે બને છે, અને તેમનો વાચ્યાર્થ શો થાય છે.

તે દ્રઁયાનુપૂર્વીના પ્રકરણમાં બતાવેલાં આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને
અવક્તવ્યક આદિ પદોના વાચ્યાર્થમાં ત્રિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધ, એક પ્રદેશી

અનાનુપૂર્વીં ઓર અવક્તવ્યક આદિ પદોં કે વાચ્યાર્થ મેં ત્રિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધ એક પ્રદેશી પુદ્ગલ પરમાણુ ઓર દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આદિ આતે હેં । તબ કિ હસ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીં કે પ્રકરણ ગત ભંગોપદર્શનતા મેં આકાશ કે ત્રીન પ્રદેશોં મેં સ્થિત ત્રિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધ હી આનુપૂર્વીં શબ્દ કે વાચ્યાર્થ માને ગયે હેં । એક દો આકાશ કે પ્રદેશોં મેં સ્થિત ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ આનુપૂર્વીં શબ્દકે વાચ્યાર્થ નહીં માને ગયે હેં । કયોંકિ યહ પહિલે કહા જા ચુકા હૈ કિ ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ આકાશકે એકપ્રદેશ મેં બી અવગાહી હો સકતા હૈ, દો પ્રદેશ મેં બી અવગાહી હો સકતા હૈ ઓર ત્રીન પ્રદેશોં મેં બી ઠહર સકતા હૈ । ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ કે લિયે આકાશ કે ચાર પ્રદેશોં કી ઠહરને કે લિયે આવશ્યકતા નહીં હૈ । હસી પ્રકાર જો ચતુષ્પ્રદેશિક સ્કંધ હોગા ઉસે અપને કો અવગાહિત હોને કે લિયે આકાશ કે એક દો, ત્રીન, એવં ચાર પ્રદેશ અપેક્ષિક હોંગે । પાંચ પ્રદેશ નહીં । હસલિયે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીં મેં યદિ ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ આકાશ કે એક પ્રદેશ મેં અથવા દો પ્રદેશ મેં સ્થિત હૈ, તો વહ ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા અનાનુપૂર્વીં ઓર અવક્તવ્યક શબ્દ કા વાચ્યાર્થ હોગા । ક્ષેત્રકી અપેક્ષા આનુપૂર્વીં ત્રીનપ્રદેશ સે હી પ્રારંભ હોતી હૈ । હસી તરહ જો અસંખ્યાત પ્રદે-

પુદ્ગલપરમાણુ અને દ્વિપ્રદેશી સ્કંધ આદિ આવે છે. પરંતુ આ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીંના પ્રકરણગત ભંગોપદર્શનતામાં આકાશના ત્રણ પ્રદેશોમાં સ્થિત ત્રિપ્રદેશિક આદિ સ્કંધ જ આનુપૂર્વીં શબ્દના વાચ્યાર્થ રૂપે માનવામાં આવેલ છે. એક પ્રદેશમાં કે બે પ્રદેશોમાં સ્થિત ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધને અહીં આનુપૂર્વીં શબ્દના વાચ્યાર્થ રૂપે માનવામાં આવેલ નથી, કારણ કે એ વાત તો આગળ પ્રકટ કરવામાં આવી ચુકી છે કે ત્રિપ્રદેશી સ્કંધ આકાશના એકપ્રદેશમાં પણ અવગાહી થઈ શકે છે—રહી શકે છે, બે પ્રદેશોમાં પણ અવગાહી થઈ શકે છે અને ત્રણ પ્રદેશોમાં પણ અવગાહી થઈ શકે છે. ત્રિપ્રદેશી સ્કંધને રહેવા માટે આકાશના ચાર પ્રદેશોની આવશ્યકતા રહેતી નથી. એજ પ્રમાણે ચાર પ્રદેશિક સ્કંધને રહેવા માટે આકાશના એક બે, ત્રણ અથવા ચાર પ્રદેશોની આવશ્યકતા રહે છે. તેને રહેવા માટે પાંચ પ્રદેશોની જરૂર પડતી નથી. તેથી જ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘જો ત્રિપ્રદેશિક સ્કંધ આકાશના એક પ્રદેશમાં અથવા બે પ્રદેશોમાં રહેલો હોય, તો ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેને અનાનુપૂર્વીં અને અવક્તવ્યક શબ્દના વાચ્યાર્થ રૂપ જ ગણવે। જોઈએ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વીંના પ્રારંભ ત્રણ પ્રદેશોથી જ થાય છે, એજ પ્રમાણે જે

મૂલ્ય-સે કિં તં સમોચારે? સમોચારે ણેગમવવહારાણં
આણુપુઘીદદ્વાઈં કહિં સમોચરંતિ? કિં આણુપુઘીદવેહિં સમો-
ચરંતિ અણાણુપુઘીદવેહિં સમોચરંતિ? અવત્તવગદવેહિં સમોચ-
રંતિ?, આણુપુઘીદદ્વાઈં આણુપુઘીદવેહિં સમોચરંતિ નો અણાણુ-
પુઘીદવેહિં નો અવત્તવચ્ચદવેહિં સમોચરંતિ । એવં તિણિણ વિ
સદ્ધાણે સમોચરંતિત્તિ માણિયદ્વં । સે તં સમોચારે ॥સૂ. ૧૦૮॥

છાયા—અથ કોઽસૌ સમવતારઃ? સમવતારો નૈગમવ્યવહારયોઃ આનુપૂર્વી
દ્રવ્યાણિ કુત્ર સમવતરન્તિ? કિમ્ આનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ? અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ

શબ્દાલા-સ્કંધ હોગા-વહ મ્હી આકાશકે એક, દો, ત્રીન આદિ પ્રદેશોં મેં
અવગાહી હો સકતા હૈં ઓર અસંખ્યાત પ્રદેશોં મેં મ્હી અવગાહી હો સ-
કતા હૈં । અતઃ ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા યહ અસંખ્યાતાણુક સ્કંધ મ્હી એકપ્રદેશ
મેં સ્થિત હોને પર અનાનુપૂર્વી ઓર દો પ્રદેશ મેં અવત્તવ્યક અવગાહિત
હોને પર યાના જાવેગા । તથા ત્રીન આદિ અસંખ્યાત પ્રદેશોં મેં સ્થિત
હોને પર આનુપૂર્વી માના જાવેગા । હસ પ્રકાર સે ચિત્તમેં અવધારિત કર
૨૬ ભંગોં કા વાચ્યાર્થ ક્ષેત્રકી અપેક્ષા આનુપૂર્વી અનાનુપૂર્વી ઓર અવત્ત-
વ્યક હન એકવચ્ચનાન્ત બહુવચ્ચનાન્ત પદોં કે અસંયોગ ઓર સંયોગ પક્ષ મેં
દ્રવ્યાનુપૂર્વી કે ભંગોપદર્શન કી તરહ કર લેના ચાહિયે । ॥સૂ. ૧૦૭॥

અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો સ્કંધ હશે તે પણ આકાશના એક, બે, ત્રણ આદિ
પ્રદેશોમાં પણ અવગાહી હોઈ શકે છે, અને અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં પણ
અવગાહી હોઈ શકે છે, જ્યારે તે અસંખ્યાતાણુક સ્કંધ આકાશના એક જ
પ્રદેશમાં રહેલો હોય ત્યારે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેને આનુપૂર્વી રૂપ ગણવે
જોઈએ, પરંતુ જ્યારે તે ત્રણથી લઈને અસંખ્યાત પર્યન્તના આકાશના
પ્રદેશોમાં રહેલો હોય ત્યારે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેને આનુપૂર્વી રૂપ ગણવે
જોઈએ, આ પ્રકારનો અર્થ મનમાં ધારણ કરીને ૨૬ ભંગોનો વાચ્યાર્થ
સમજી લેવો જોઈએ, ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવ-
ક્રતવ્યક આ એકવચ્ચનાન્ત અને બહુવચ્ચનાન્ત પદોના અસંયોગ અને સંયોગ
પક્ષે દ્રવ્યાનુપૂર્વીના ભંગોપદર્શનની જેમ અહીં પણ ૨૬ ભાગોનો
સમજી લેવો જોઈએ. ॥ સૂ. ૧૦૭ ॥

સમવતરન્તિ ? અવક્તવ્યકદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ ? આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ આનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ, નો અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ નો અવક્તવ્યકદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ । એવં ત્રીણ્યપિ સ્વસ્થાને સમવતરન્તીતિ મણિતવ્યમ્ । સ એષ સમવતારઃ ॥સૂ૦ ૧૦૮॥

ટીકા—અથ સમવતારં પ્રરૂપયિતુમાહ—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ । અથ કોઽસૌ સમવતારઃ ? ઇત્યારભ્ય ‘સ એષ સમવતારઃ’ ઇતિ પર્યન્તસ્ય પાઠસ્ય વ્યાખ્યા અશીતિસૂત્રવદ્ દ્રવ્યાનુપૂર્ણવદ્ બોધ્યા ॥સૂ૦ ૧૦૮॥

અવ. સૂત્રકાર સમવતાર કી પ્રરૂપણા કરતે હૈ—

“સે કિં તં સમોચારે ?” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—હે ભદન્ત ! (સે કિં તં સમોચારે) પૂર્વપ્રક્રાન્ત સમવતાર કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(સમોચારે) પૂર્વપ્રક્રાન્ત સમવતાર કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ—(જેગમવ્યવહારાણં આણુપુઘ્વીદઘ્વાઈં કહિં સમોચરંતિ ?) શિષ્ય પૂછતા હૈ કિ નૈગમવ્યવહારનયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કહાં સમાવિષ્ટ હોતે હૈ (કિં આણુપુઘ્વી દઘ્વેહિં સમોચરંતિ ? અણાણુપુઘ્વીદઘ્વેહિં સમોચરંતિ) કયા આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં મેં સમાવિષ્ટ હોતે હૈ ? યા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં મેં સમાવિષ્ટ હોતે હૈ ? યા (અવત્તઘ્વગદઘ્વેહિં સમોચરંતિ) અવક્તવ્યકદ્રવ્યોં મેં સમાવિષ્ટ હોતે હૈ ?

ઉત્તર—(આણુપુઘ્વીદઘ્વાઈં આણુપુઘ્વીદઘ્વેહિં સમોચરંતિ) નૈગમવ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં મેં હી સમાવિષ્ટ હોતે હૈ ।

હવે સૂત્રકાર સમવતારની પ્રરૂપણા કરે છે—

“સે કિં તં સમોચારે ?” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સમોચારે ?) હે ભગવન્ ! આગળ જે સમવતાર નામનો પ્રકાર કહ્યો છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(સમોચારે) સમવતારનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—(જેગમવ્યવહારાણં આણુપુઘ્વી દઘ્વાઈં કહિં સમોચરંતિ ?)

શિષ્યનો પ્રશ્ન—નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો કયાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? (કિં આણુપુઘ્વીદઘ્વેહિં સમોચરંતિ ? અણાણુપુઘ્વીદઘ્વેહિં સમોચરંતિ, અવત્તઘ્વગદઘ્વેહિં સમોચરંતિ ?) શું આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ? કે અવક્તવ્યકદ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થાય છે ?

ઉત્તર—(આણુપુઘ્વીદઘ્વાઈં આણુપુઘ્વીદઘ્વેહિં સમોચરંતિ) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે, (નો

મૂલમ્—સે કિં તં અણુગમે? અણુગમે નવવિહે પળ્લન્તે, તં જહા—સંતપયપરૂવળયા જાવ અપ્પાવહું ચેવ ॥સૂ૦ ૧૦૯॥

છાયા—અથ કોડસૌ અનુગમઃ? અનુગમો નવવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા—સત્પદ-પરૂવળતા યાવત્ અલ્પવ્રહુત્વં ચૈવ ॥સૂ૦ ૧૦૯॥

ટીકા—અથ અનુગમં પ્રરૂપયિતું પ્રાહ—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ । અથ કોડસૌ અનુગમઃ? ઇતિ પ્રશ્નઃ । અનુગમો નવવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્વથા—સત્પદપરૂવળતા, ૧,

(નો અણાણુપુઘ્વીદ્વેહિં નો અવત્તવ્વગદ્વેહિં સમોયરંતિ) અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં મેં એવં અવત્તવ્યક દ્રવ્યોં મેં સમાવિષ્ટ નહીં હોતે હેં । (એવં તિણિણ વિ સઢ્ઢાણે સમોયરંતિ ત્તિ માણિયવ્વં—સે તં સમોયારે) હસી પ્રકાર સે યહ સમક્ષના ચાહિયે કિ અવત્તવ્યક ઓર અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય મી આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કી તરહ અપની ૫ જાતિરૂપ કી અવત્તવ્યક ઓર અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યરૂપ સ્વસ્થાન મેં હી અન્તર્ભૂત હોતે હેં હસ પ્રકાર સે યે તીનોં હી સ્વ સ્વ સ્થાન મેં હી સમાવિષ્ટ હોતે હેં, । પરસ્થાન મેં નહીં યહી સમવતાર કા સ્વરૂપ હૈ હસ સૂત્ર કી વ્યાખ્યા પહિલે ૮૦ સૂત્ર કી વ્યાખ્યા કી તરહ જાનની ચાહિયે ॥ સૂ૦ ૧૦૮ ॥

અવ સૂત્રકાર અનૌપનિધિ કી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કે પંચમ ભેદરૂપ અનુગમ કે સ્વરૂપ કા કથન કરતે હેં—“સે કિં તં અણુગમે? ” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં અણુગમે?) હે ભદન્ત ! અનુગમ કા કયા સ્વરૂપ હૈ?

ઉત્તર—(અણુગમે નવવિહે પળ્લન્તે) અનુગમ નૌ પ્રકાર કહા હૈ (તંજ-

અણાણુપુઘ્વી દ્વેહિં, નો અવત્તવ્વગદ્વેહિં સમોયરંતિ) ૫ણુ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં અને અવત્તવ્યક દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થતાં નથી. (એવં તિણિણ વિ સઢ્ઢાણે સમોયરંતિ ત્તિ માણિયવ્વં—સે તં સમોયારે) એજ પ્રમાણે અવત્તવ્યક અને અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો ૫ણુ પોતપોતાની જાતિના દ્રવ્યોમાં જ (અનુક્રમે અવત્તવ્યક અને અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો ૩૫ સ્વસ્થાનમાં જ) અંતર્ભૂત થાય છે. અન્ય સ્થાનમાં અંતર્ભૂત થતાં નથી આ પ્રકારનું સમવતારનું સ્વરૂપ છે. આ સૂત્રની વ્યાખ્યા ૮૦ માં સૂત્રની વ્યાખ્યા પ્રમાણે સમજવી. ॥સૂ૦ ૧૦૮॥

હવે સૂત્રકાર અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના પાંચમાં ભેદ ૩૫ અનુગમના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—“સે કિં તં અણુગમે? ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં અણુગમે?) હે ભગવન્ ! અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(અણુગમે નવવિહે પળ્લન્તે) અનુગમના નવ પ્રકાર કહ્યા છે,

यावत् अल्पबहुत्वं चैवेति । इह-यावच्छब्देन-द्रव्यप्रमाणं २, क्षेत्रं ३, स्पर्शना ४, कालः ५, अन्तरं ६, भागः ७, भावः ८ इति बोध्यम् । व्याख्या एकाशीति सूत्रवत् द्रव्यानुपूर्वी इति बोध्या ॥सू० १०९॥

मूलम्—नेगमववहारणं आणुपुव्वीदव्वाइं किं अत्थि णत्थि ? नियमा अत्थि । एवं दुण्णि वि ॥सू० ११०॥

छाया—नैगमव्यवहारयोः आनुपूर्वीद्रव्याणि किं सन्ति न सन्ति ? नियमात् सन्ति । एवं द्वे अपि ॥सू० ११०॥

टीका—तत्र-सत्पदप्ररूपणताद्वारं प्ररूपयति—‘नेगमववहारणं’ इत्यादि । अस्य द्वारस्य व्याख्या द्वयतीति सूत्रवत् द्रव्यानुपूर्वीवद् बोध्या ॥सू० ११०॥

हा) जैसे—(संतपयपरूवणया जाव अप्पावहुं चैव) सत्पदप्ररूपणता यावत् अल्प बहुत्व, । यहां यावत् शब्द से इस अनुक्तपाठका संग्रह हुआ है—“द्रव्यप्रमाणं खित्त, फुसगा, काशेय, अंतरं, भाग, भाव,” द्रव्य प्रमाण-क्षेत्र स्पर्शना, काल, अंतर, भाग और भाव, इस सूत्र की व्याख्या के लिये देखो पीछेका ८१, वां सूत्र ॥ १०९ ॥

अब सूत्रकार अनौपनिधिकी क्षेत्रानुपूर्वी के अनुगम के भेदरूप प्रथम सत्पदप्ररूपणता का कथन करते हैं—

“नेगमववहारणं” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(नेगमववहारणं आणुपुव्वीदव्वाइं किं अत्थि णत्थि ? नियमा अत्थि । एवं दुण्णि वि) नैगमव्यवहारनय संमत आनुपूर्वीद्रव्य हैं या नहीं ?

(तंजहा) ते प्रकारे नीचे प्रमाणे छे—(संतपयपरूवणया जाव अप्पावहुं चैव) सत्पदप्ररूपणताथी लक्षणे अल्पबहुत्व पर्यन्तना नव प्रकारे अडीं पर्यन्त पद द्वारा “द्रव्यप्रमाणं खित्त, फुसगा, कालेय, अंतरं, भाग, भाव” द्रव्य-प्रमाण, क्षेत्र, स्पर्शना, काल, अंतर, भाग अने भाव, आ सात प्रकारे अहणु करवाभां आया छे. आ सूत्रनी व्याख्या भाटे ८१ मुं सूत्र वांयी जवुं ॥सू० १०९॥

इसे सूत्रकार अनौपनिधिकी क्षेत्रानुपूर्वीना अनुगमना प्रथम लेख रूप सत्पदप्ररूपणतानुं निरूपणु करे छे—

“नेगमववहारणं” इत्यादि—

शब्दार्थ—(नेगमववहारणं आणुपुव्वीदव्वाइं किं अत्थि णत्थि ? नियमा अत्थि, एवं दुण्णि वि)

प्रश्न—नैगमव्यवहार नयसंमत आनुपूर्वी द्रव्यो छे के नही ?

મૂલમ્—નેગમવ્યવહારાણં આણુપુઠ્વીદઘ્વાઈં કિં સંસ્થિજ્જાઈં
અસંસ્થિજ્જાઈં અણંતાઈં ? નો સંસ્થિજ્જાઈં અસંસ્થિજ્જાઈં નો અણં-
તાઈં । એવં દુણિણ વિ ॥સૂ૦ ૧૧૧॥

છાયા—નૈગમવ્યવહારયોઃ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ કિં સંસ્થિયેયાનિ અસંસ્થિયેયાનિ
અનન્તાનિ ? નો સંસ્થિયેયાનિ, અસંસ્થિયેયાનિ, નો અનન્તાનિ । એવં દ્વે અપિ ॥સૂ૦ ૧૧૧॥

ટીકા—અથ દ્રવ્યપ્રમાણદ્વારં પ્રરૂપયિતુમાહ - ‘નેગમવ્યવહારાણં’ इत्यादि ।
નૈગમવ્યવહારસમ્મતાનિ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ કિં સંસ્થિયેયાનિ ભવન્તિ ? કિં વા અસં-
સ્થિયેયાનિ ભવન્તિ ? ઉત વા અનન્તાનિ ભવન્તિ ? इति त्रिविधः प्रश्नः । उत्तरमाह—
‘નો સંસ્થિજ્જાઈં’ इत्यादि । नो संस्थियेयानि भवन्ति, नो अनन्तानि भवन्ति, अपि
तु अस्स्थियेयानि भवन्तीत्यर्थः । इति । अयं भावः—त्रिप्रदेशावगाढादीनि द्रव्याणि

उत्तर—नियमतः हैं । इसी प्रकार नैगमव्यवहारनयसंमत अनानु-
पूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्य भी नियम से हैं । इस सूत्र की व्याख्या
के लिये देखो पीछे का ८२, वां ॥ सू० ११० ॥

“નેગમવ્યવહારાણં આણુપુઠ્વી દઘ્વાઈં” इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(નેગમવ્યવહારાણં આણુપુઠ્વીદઘ્વાઈં કિં સંસ્થિજ્જાઈં, અસં-
સ્થિજ્જાઈં, અણંતાઈં ?) હે અદન્ત ! નૈગમવ્યવહારનયસંમત આનુપૂર્વી
દ્રવ્ય કયા સંસ્થિયાત હૈં ? યા અસંસ્થિયાત હૈં ? યા અનંત હૈં ?

उत्तर—(नो संस्थिज्ज्जाईं, अस्स्थिज्ज्जाईं, नो अणंताईं । एवं दुण्णिणवि)
नैगमव्यवहारनय संमत आनुपूर्वीद्रव्य न संस्थिયાत हें न अनंत हें किन्तु
असंस्थिયાत हें । इसका तात्पर्य यह है—आकाश के तीन प्रदेश में स्थित

ઉત્તર—અવશ્ય છે જ એજ પ્રમાણે નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અનાનુ-
પૂર્વી અને અવકતવ્યક દ્રવ્યો પણ અવશ્ય છે જ આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સમ-
જવા માટે ૮૨માં સૂત્રની વ્યાખ્યા વાંચી લેવી. ॥સૂ૦૧૧૦॥

“નેગમવ્યવહારાણં આણુપુઠ્વીદઘ્વાઈં” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(નેગમવ્યવહારાણં આણુપુઠ્વીદઘ્વાઈં કિં સંસ્થિજ્જાઈં, અસંસ્થિ-
જ્જાઈં, અણંતાઈં ?) હે ભગવન્ ! નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો
શુ સંસ્થિયાત છે, કે અસંસ્થિયાત છે, કે અનંત છે ?

ઉત્તર—(નો સંસ્થિજ્જાઈં અસંસ્થિજ્જાઈં, નો અણંતાઈં, એવં દુણિણ વિ)
નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો સંસ્થિયાત પણ નથી, અનંત
પણ નથી, પરન્તુ અસંસ્થિયાત જ છે.

क्षेत्रत आनुपूर्वीत्वेन निर्दिष्टानि, त्रिप्रदेशादि स्कन्धाधारभूताः क्षेत्रविभागाश्च असंख्येयप्रदेशात्मके लोकेऽसंख्याता भवन्ति, अतो द्रव्यतया बहूनामप्यानुपूर्वी-द्रव्याणां क्षेत्रावगाहमपेक्ष्य क्षेत्रैक्यमात्रित्य तुल्यप्रदेशावगाढानामेकत्वात् क्षेत्रानुपूर्वीमसंख्यातान्येवानुपूर्वी द्रव्याणि भवन्तीति । अथानानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्यविषये प्राह—‘ एवं ’ इत्यादि । एवम्=आनुपूर्वीद्रव्यवत् द्वे अपि=अनानुपूर्व्यवक्तव्यक द्रव्याणि असंख्येयानि बोध्यानि । अयं भावः—एकैकप्रदेशावगाढं बहूपि द्रव्यं क्षेत्रत एकैवानुपूर्वी । लोकास्य प्रदेशा असंख्याताः सन्ति, अतस्तत्तुल्यमसंख्य-

हुए द्रव्य क्षेत्र की अपेक्षा आनुपूर्वीरूप से कहे गए हैं । तीन आदि प्रदेशवाले एक-एक के आधारभूत क्षेत्र विभाग असंख्यात प्रदेशी लोक में असंख्यात हैं । इसलिये द्रव्य की अपेक्षा बहुत भी आनुपूर्वीद्रव्य तुल्य प्रदेशवाले क्षेत्र में अवगाह की अपेक्षा करके एक मान लिये जाते हैं—अर्थात् आकाशरूप क्षेत्र के तीन प्रदेशों में त्रिप्रदेशवाले, चार प्रदेशवाले, पांच प्रदेशवाले छह आदि अनंत प्रदेशवाले अनेक आनुपूर्वीद्रव्य अवगाहित होकर रहते हैं । परन्तु ये सब द्रव्य तुल्यप्रदेशावगाही होने के कारण एक हैं । क्षेत्रानुपूर्वी में लोक के ऐसे त्रिप्रदेशात्मक विभाग असंख्यात हैं । इसलिये आनुपूर्वीद्रव्य भी तत्तुल्य संख्यावाले होने के कारण असंख्यात होते ही हैं । इसी प्रकार—आनुपूर्वी द्रव्य की तरह—अनानुपूर्वी, अवक्तव्यक द्रव्य भी असंख्यात ही हैं । तात्पर्य कहने का यह है कि लोक के एक एक प्रदेश में अवगाही अनेक द्रव्य क्षेत्र की

આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—આકાશના ત્રણ આદિ પ્રદેશોમાં રહેલા દ્રવ્યોને ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી રૂપ કહેવામાં આવે છે. ત્રણ આદિ પ્રદેશોવાળા સ્કન્ધોના આધારભૂત ક્ષેત્રવિભાગો અસંખ્યાત પ્રદેશી લોકમાં અસંખ્યાત છે. તેથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઘણાં જ આનુપૂર્વી દ્રવ્યોને તુલ્ય-પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં અવગાહની અપેક્ષાએ એક માનવામાં આવેલ છે એટલે કે આકાશરૂપ ક્ષેત્રના ત્રણ પ્રદેશોમાં ત્રણ પ્રદેશવાળાં, ચાર પ્રદેશવાળાં, પાંચ પ્રદેશવાળાં અને છ આદિ અનંત પ્રદેશવાળાં અनेક આનુપૂર્વી દ્રવ્યો અવગાહિત થઈને રહે છે, પરન્તુ તે સઘળાં દ્રવ્યો તુલ્યપ્રદેશાવગાહી હોવાને કારણે એક છે. ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં લોકના એવાં ત્રિપ્રદેશાત્મક વિભાગ અસંખ્યાત છે. આનુપૂર્વી દ્રવ્યો પણ તેના જેટલી જ સંખ્યાવાળા હોવાથી અસંખ્યાત જ હોય છે. એજ પ્રમાણે (આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની જેમ) અનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો પણ અસંખ્યાત જ છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે લોકના એક એક પ્રદેશમાં અવગાહી અનેક દ્રવ્યો પણ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ

ત્વાદનાનુપૂર્વી દ્રવ્યાણ્યપિ અસંખ્યેયાનિ ભવન્તિ । તથા—પ્રદેશદ્વયેઽવગાઠં વહુપિ દ્રવ્યં
ક્ષેત્રતઃ એકમેવાવક્તવ્યકદ્રવ્યમ્ । લોકસ્ય દ્વિપ્રદેશાત્મકા વિભાગા અસંખ્યાતાઃ સન્તિ,
અતો દ્વિપ્રદેશાત્મકાન્યવક્તવ્યકદ્રવ્યાણ્યપ્યસંખ્યાતાનિ ભવન્તીતિ ॥મુ. ૧૧૧॥

અપેક્ષા એક હી અનાનુપૂર્વીરૂપ હૈં । યે અસંખ્યાત હસલિએ માને ગયે હૈં
કિ હસ પ્રકાર સે અસંખ્યાત પ્રદેશવાલે લોક મેં એક એક પ્રદેશ મેં યે
એક ર રહતે હૈં । તથા આકાશ કે દો પ્રદેશોં મેં સ્થિત વહુત બી દ્રવ્ય
ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા એક હી અવક્તવ્યક દ્રવ્ય હૈં । આકાશ કે દો પ્રદેશ
રૂપ વિભાગ અસંખ્યાત હોતે હૈં હસલિએ તદવગાહીદ્રવ્ય બી અસંખ્યાત હૈં ।

ભાવાર્થ—નૈગમવ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી ઓર અવ-
ક્તવ્યક દ્રવ્ય કિતને હૈં ? સૂત્રકારને હસ સૂત્રદ્વારા હન પ્રશ્નોં કા સમા-
ધાન કિયા હૈં । ડન્હોંને કહા હૈં કિ—આકાશ કે ત્રિપ્રદેશાત્મક,
દ્વિપ્રદેશાત્મક ઓર એકપ્રદેશાત્મક વિભાગ અસંખ્યાત હૈં । કયોંકિ
આકાશ સ્વયં અસંખ્યાત પ્રદેશ વાલા હૈં । યદ્યપિ આકાશ કે પ્રદેશ
અલોકાકાશ કી અપેક્ષા અનંત કહે ગયે હૈં, ફિર બી હસ અનંત અલો-
કાકાશ મેં કોઈ દ્રવ્ય નહીં રહતાં હૈં । અસંખ્યાત પ્રદેશવાલે લોકા-
કાશ—મેં હી દ્રવ્યોંકા અવગાહ હૈં । લોકાકાશકે ડન વિભાગોં મેં આનુ-
પૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, ઓર અવક્તવ્યક દ્રવ્ય પ્રત્યેક અસંખ્યાત ર રહતે હૈં ।

એક જ અનાનુપૂર્વી રૂપ છે. તેમને અસંખ્યાત માનવાનું કારણ એ છે કે
આ પ્રકારે અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા લોકના એક એક પ્રદેશમાં એક એક
અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય રહે છે. તથા આકાશના એ પ્રદેશોમાં સ્થિત ઘણાં દ્રવ્યો
પણ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ એક જ અવક્તવ્ય દ્રવ્ય રૂપ છે. આકાશના એ પ્રદેશ
રૂપ વિભાગ અસંખ્યાત હોય છે, તે કારણે તેમાં અવગાહી દ્રવ્યો પણ અસંખ્યાત છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા એ પ્રશ્નનું સમાધાન કર્યું છે કે
નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો
કેટલાં છે. સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં એ વાતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે આકાશના
ત્રિપ્રદેશાત્મક, દ્વિપ્રદેશાત્મક અને એક પ્રદેશાત્મક વિભાગ અસંખ્યાત છે,
કારણ કે આકાશ પોતે જ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળું છે. જો કે અલોકાકાશની
અપેક્ષાએ આકાશના પ્રદેશો અનંત કહ્યા છે, પરંતુ આ અનંત અલોકાકા-
શમાં તો કોઈ પણ દ્રવ્યનો સદ્ભાવ જ નથી અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા લોકા-
કાશમાં જ દ્રવ્યોનો અવગાહ છે. લોકાકાશના તે વિભાગોમાં અસંખ્યાત
આનુપૂર્વી દ્રવ્યો, અસંખ્યાત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અસંખ્યાત અવક્તવ્યક

કર્ણોકિ યહાંપર ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા-આનુપૂર્વી આદિ કા વિચાર ચલ રહા હૈ । અતઃ એક પ્રદેશાત્મક અસંખ્યાત વિભાગોં મેં એક એક વિભાગોં મેં એક ૨ આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્ય રહતા હૈ । યદ્યપિ એક પ્રદેશ મેં દ્રવ્ય કી અપેક્ષા અનેક આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્ય રહતે હૈ-પરન્તુ વે સબ એક પ્રદેશ મેં આધારભૂત હોને કે કારણ એક માને જાતે હૈ । અતઃ હસ પ્રકાર સે એક પ્રદેશરૂપ વિભાગ મેં રહે હુએ યે અનેક દ્રવ્ય એક પ્રદેશરૂપ આધાર કી અપેક્ષા એક પ્રદેશાવગાહી હોને કે કારણ એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપ પડતે હૈ । હસ પ્રકાર લોક કે એકપ્રદેશાત્મક અસંખ્યાત વિભાગોં મેં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત હી હો જાતે હૈ । હસી પ્રકાર સે અવક્તવ્યક દ્રવ્ય ઓર અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય મી અસંખ્યાત સધ જાતે હૈ । કર્ણોકિ લોક કે દ્વિપ્રદેશાત્મક વિભાગ જબ અસંખ્યાત હૈ તો હનમેં જિતને મી દ્વિપ્રદેશી આદિ દ્રવ્ય રહેંગે વે સબ દ્વિપ્રદેશાવગાહી હોને કે કારણ એક દ્વિપ્રદેશાત્મક વિભાગ મેં એક અવક્તવ્યક દ્રવ્ય રૂપ સે સ્વીકૃત માને જાવેંગે । હસ દ્વિપ્રદેશાત્મક એક વિભાગ મેં જબ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય રહતા હૈ તો દ્વિપ્રદેશાત્મક અસંખ્યાત વિભાગોં મેં અસંખ્યાત હી અવક્તવ્યક દ્રવ્ય રહેંગે ।

દ્રવ્યો રહે છે. અહીં ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી આદિનો વિચાર ચાલી રહ્યો છે, તેથી એકપ્રદેશાત્મક અસંખ્યાત વિભાગોમાંના પ્રત્યેક વિભાગમાં એક એક આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્ય રહે છે. જો કે પ્રત્યેક પ્રદેશમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અનેક આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યો રહે છે, પરન્તુ તેઓ બધાં એક પ્રદેશમાં આધારભૂત હોવાને કારણે તેમને એક માનવામાં આવેલ છે. આ રીતે એકપ્રદેશ રૂપ વિભાગમાં રહેલાં અનેક દ્રવ્યો એક પ્રદેશરૂપ આધારની અપેક્ષાએ એક પ્રદેશાવગાહી હોવાને કારણે એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપ ગણવાને યોગ્ય બને છે. આ રીતે લોકના એક પ્રદેશાત્મક અસંખ્યાત વિભાગોમાં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અસંખ્યાત હોવાની વાત સિદ્ધ થઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે અવક્તવ્યક દ્રવ્યો અને આનુપૂર્વી દ્રવ્યો પણ અસંખ્યાત હોવાની વાત સિદ્ધ થઈ જાય છે, કારણ કે લોકના દ્વિપ્રદેશાત્મક વિભાગ અસંખ્યાત હોવાથી તેમાં જેટલા દ્વિપ્રદેશી આદિ દ્રવ્યો રહેશે તે સૌ પણ દ્વિપ્રદેશાવગાહી હોવાને કારણે એક દ્વિપ્રદેશાત્મક વિભાગમાં એક અવક્તવ્યક દ્રવ્ય રૂપે સ્વીકૃત થયેલાં માની શકાશે. આ દ્વિપ્રદેશાત્મક એક વિભાગમાં જો એક અવક્તવ્યક દ્રવ્ય રહેતું હોય, તો દ્વિપ્રદેશાત્મ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અસંખ્યાત અવક્તવ્યક દ્રવ્યો રહી શકે, એ વાત પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. આ રીતે અવક્તવ્યક દ્રવ્યો અસંખ્યાત હોવાનું કથન પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

मूलम्—णैगमववहाराणं खेत्ताणुपुव्वीदव्वाइं लोगस्स किं
 संखिज्जइभागे होज्जा ? असंखिज्जइभागे होज्जा ? जाव सव्व-
 लोए होज्जा ?, एगं दव्वं पडुच्च लोगस्स संखिज्जइभागे वा होज्जा,
 असंखिज्जइभागे वा होज्जा, संखेज्जेसु भागेषु वा होज्जा,
 असंखेज्जेसु भागेषु वा होज्जा, देसूणै वा लोए होज्जा । नाणा-
 दव्वाइं पडुच्च नियमा सव्वलोए होज्जा । णैगमववहाराणं
 अणाणुपुव्वीदव्वाणं पुच्छा एगदव्वं पडुच्च नो संखेज्जइभागे
 होज्जा, असंखेज्जइभागे होज्जा, नो संखेज्जेसु भागेषु होज्जा नो
 असंखेज्जेसु भागेषु होज्जा नो सव्वलोए होज्जा, नाणादव्वाइं
 पडुच्च णियमा सव्वलोए होज्जा । एवं अवत्तवगदव्वाणि वि
 भाणियव्वाणि ॥सू० ११२॥

इसी प्रकार अवत्तव्यकद्रव्य भी असंख्यात-सधजाते हैं । इसी प्रकार
 से लोक के जब त्रिप्रदेशात्मक विभाग असंख्यात हैं तो इनमें जितने
 भी त्रिप्रदेशी आदि द्रव्य रहेंगे वे सब त्रिप्रदेशावगाही होने के कारण
 एक त्रिप्रदेशात्मक विभाग में एक आनुपूर्वी द्रव्य रूप से स्वीकृत हुए
 माने जावेंगे । इस त्रिप्रदेशात्मक एक विभाग में जब एक आनुपूर्वी-
 द्रव्य रहता है तो लोक के त्रिप्रदेशात्मक असंख्यात विभागों में द्रव्य
 कितने आनुपूर्वी रहेंगे । इस प्रकार गणना के अनुसार आनुपूर्वी द्रव्य
 असंख्यात सध जाते हैं ॥ सू० १११ ॥

એજ પ્રમાણે લોકના ત્રિપ્રદેશી વિભાગો પણ ને અસંખ્યાત હોય
 તો તેમાં જેટલાં ત્રિપ્રદેશી આદિ દ્રવ્યો રહેશે તેઓ બધાં પણ ત્રિપ્રદેશાવ-
 ગાહી હોવાને કારણે એક ત્રિપ્રદેશાત્મક વિભાગમાં એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપે
 સ્વીકૃત થયેલા મનાશે આ ત્રિપ્રદેશાત્મક એક વિભાગમાં ને એક આનુપૂર્વી
 દ્રવ્ય રહેતું હોય, તો લોકના ત્રિપ્રદેશાત્મક અસંખ્યાત વિભાગોમાં અસં-
 ખ્યાત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો રહેતા હશે આ પ્રકારે આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની સંખ્યા
 પણ અસંખ્યાત હોવાની વાત સિદ્ધ થઈ અય છે. ॥સૂ० ૧૧૧॥

छाया—नैगमव्यवहारयोः क्षेत्रानुपूर्वीद्रव्याणि लोकस्य किं संख्येयतमभागे भवन्ति ? असंख्येयभागे भवन्ति यावत् सर्वलोके भवन्ति ? । एकं द्रव्यं प्रतीत्य लोकस्य संख्येयतमभागे वा भवति, असंख्येयतमभागे वा भवति, संख्येयेषु भागेषु वा भवति, असंख्येयेषु भागेषु वा भवति, देशोने वा लोके भवति । नाना द्रव्याणि प्रतीत्य नियमात् सर्वलोके भवन्ति । नैगमव्यवहारयोः अनानुपूर्वीद्रव्याणां पृच्छा-यामेकद्रव्यं प्रतीत्य नो संख्येयतमभागे भवति, असंख्येयतमभागे भवति, नो संख्येयेषु भागेषु भवति, नो सर्वलोके भवति । नाना द्रव्याणि प्रतीत्य नियमात् सर्वलोके भवन्ति । एवम् अयक्तव्यरुद्रव्याण्यपि भणितव्यानि ॥सू० ११२॥

टीका—अथ क्षेत्रद्वारं निरूपयितुमाह—‘ नैगमव्यवहाराणं ’ इत्यादि ।

नैगमव्यवहारसम्मतानि क्षेत्रानुपूर्वीद्रव्याणि लोकस्य किं संख्येयतमभागे भवन्ति ? असंख्येयतमभागे भवन्ति ? यावत् सर्वलोके भवन्ति ? इति प्रश्नः । उत्तरमाह—एकं द्रव्यं प्रतीत्य आनुपूर्वी द्रव्यं लोकस्य संख्येयतमभागे वा भवति, असंख्येयतमभागे वा भवति, संख्येयेषु वा भागेषु भवति, असंख्येयेषु वा भागेषु भवति ।

(नैगमव्यवहाराणं खेत्ताणुपुर्वी) इत्यादि ।

शब्दार्थ—(नैगमव्यवहाराणं खेत्ताणुपुर्वीदन्वाहं लोगस्स किं संखि-ज्जइभागे होज्जा ?)

प्रश्न—नैगमव्यवहारनय संमत क्षेत्रानुपूर्वी द्रव्य कथा लोक के संख्यातवे भाग में होते हैं ? (असंखिज्जइभागे होज्जा ?) या असंख्यातवे भागमें रहते हैं ? (जाव सव्वलोए होज्जा) यावत् ससस्स लोकमें होते हैं ?

उत्तर—(एगं दव्वं पडुच्च लोगस्स संखिज्जइभागे वा होज्जा असंखिज्जइभागे वा होज्जा संखेज्जेसु भागेषु वा होज्जा, असंखेज्जेसु भागेषु वा होज्जा देसूणे वा लोए होज्जा) एकद्रव्यकी अपेक्षा लेकर आनुपूर्वीद्रव्य लोक के संख्यातवे भाग में भी रहता है असंख्यातवे

“ नैगमव्यवहाराणं खेत्ताणुपुर्वी ” इत्यादि—

शब्दार्थ—(नैगमव्यवहाराणं खेत्ताणुपुर्वीदन्वाहं लोगस्स किं संखिज्जइ भागे होज्जा) हे भगवन् ! नैगमव्यवहार नयसंमत क्षेत्रानुपूर्वी द्रव्ये श्रुं लोकना संख्यातमां भागमां छे ? हे (असंखिज्जइभागे होज्जा ?) असंख्यातमां भागमां छेय छे ? (जाव सव्वलोए होज्जा ?) हे ससस्स लोकमां छेय छे ?

उत्तर—(एगं दव्वं पडुच्च लोगस्स संखिज्जइभागे वा होज्जा, असंखिज्जइभागे वा होज्जा, संखेज्जेसु भागेषु वा होज्जा, असंखेज्जेसु भागेषु वा होज्जा, देसूणे वा लोए होज्जा) एक द्रव्यनी अपेक्षाये विचार करवामां आवे तो आनुपूर्वी द्रव्य लोकना संख्यातमां भागमां पणु रडे छे, असंख्यातमां

સ્કન્ધદ્રવ્યાનાં વિચિત્રપરિણમનશક્તિમત્વાત્ સંખ્યેયાદિપ્રદેશાવગાહિત્વં बोध्यम्।
વિશિષ્ટક્ષેત્રાવગાહોપલક્ષિતાનાં સ્કન્ધદ્રવ્યાનામેવ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીત્વેનોક્તત્વાત્। તથા
एकं द्रव्यं प्रतीत्य देशोने वा लोके आनुपूर्वीद्रव्यं भवति।

નનુ-અચિત્તમહાસ્કન્ધસ્ય સર્વલોકવ્યાપકત્વં પૂર્વમુક્તમ્। તસ્ય ચ સમસ્ત-
લોકવર્ત્યસંખ્યેયપ્રદેશલક્ષણાયાં ક્ષેત્રાનુપૂર્વ્યાવગાહત્વાત્ પરિપૂર્ણસ્યાપિ ક્ષેત્રાનુ-
પૂર્વીત્વં ન કિંચિદ્ વિરુદ્ધ્યતે, અતસ્તદપેક્ષયા ક્ષેત્રતોડ્યાનુપૂર્વીદ્રવ્યં સર્વલોકવ્યાપિ

भाग में भी रहता है, संख्यात भागों में भी रहता है असंख्यात भागों
में भी रहता है। क्योंकि स्कंध द्रव्यों की परिणमन शक्ति विचित्र
प्रकार की है। अतः विचित्रप्रकार की परिणमन शक्तिवाले होने के
कारण स्कंध द्रव्योंका अवगाहलोक के संख्यातवें आदि भागों में होता
है। क्यों कि विशिष्ट क्षेत्र में अवगाह से उपलक्षित हुए स्कंध द्रव्यों
को ही क्षेत्रानुपूर्वीरूप से कहा गया है। तथा एक द्रव्य की अपेक्षा लेकर
आनुपूर्वी द्रव्य कुछ कम-देशोन लोक में भी अवगाहित होता है।

શંકા-પહિલે દ્રવ્યાનુપૂર્વી મેં અચિત્ત મહાસ્કંધ, કિ જો પુદ્ગલદ્રવ્ય
સવસે બહા સ્કંધ હોતા હૈ ઓર જો અનંતાનંત પરમાણુઓ સે નિષ્પન્ન
હોતા હૈ। સર્વ લોક વ્યાપી કહા હૈ। હસ પ્રકાર અનિત્ત મહાસ્કંધ કી
અપેક્ષા ઇક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સમસ્ત લોક મેં વ્યાપક હોરુર જવ રહતા
હૈ-તવ યહ વાત આપકી કૈસે માની જા સકતી હૈ કિ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય

ભાગમાં પણ રહે છે, સંખ્યાત ભાગોમાં પણ રહે છે, અસંખ્યાત ભાગોમાં
પણ રહે છે, કારણ કે સ્કંધ દ્રવ્યોની પરિણમનશક્તિ વિચિત્ર હોય છે.
વિચિત્ર પ્રકારની પરિણમનશક્તિવાળા હોવાને કારણે સ્કંધ દ્રવ્યોનો અવગાહ
લોકના સંખ્યાતમાં આદિ ભાગોમાં હોય છે. કારણ કે વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાં
અવગાહથી ઉપલક્ષિત થયેલાં સ્કંધદ્રવ્યોને જ ક્ષેત્રાનુપૂર્વી રૂપે ગણવામાં
આવે છે. તથા એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો આનુપૂર્વી
દ્રવ્ય અમુક ન્યૂન દેશપ્રમાણ-દેશોન-લોકમાં પણ અવગાહિત હોય છે.

શંકા-દ્રવ્યાનુપૂર્વીનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં આપે એવું કહ્યું છે કે
“પુદ્ગલ દ્રવ્યનો સૌથી મોટો સ્કંધ કે જે અનંતાનંત પરમાણુઓમાંથી બને
છે, અને જેને અચિત્ત મહાસ્કંધ કહેવામાં આવે છે, તે સર્વલોકવ્યાપી છે.”
આ પ્રકારે આ અચિત્ત મહાસ્કંધની અપેક્ષાએ એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય જે
સમસ્ત લોકમાં વ્યાપક હોય તો આપની એ વાત કેવી રીતે માની શકાય
કે આનુપૂર્વી દ્રવ્યનો એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો તે
અમુક દેશોન (દેશ ન્યૂન) લોકમાં વ્યાપીને રહે છે? કારણ કે સમસ્ત લોક-

प्राप्यते, कथं तर्हि देशोलोकव्यापिता प्रोच्यते ? इति चेत्, उच्यते— अयं लोक आनुपूर्व्यमानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्यैः सर्वदैवाशून्य एव भवतीति सिद्धान्तः । यदिचात्राऽऽनुपूर्व्याः सर्वलोकव्यापिता निर्दिश्येत, तदाऽनानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्याणां निरवकाशतयाऽभावः प्रतीयेत, अतश्च—अचित्तमहास्कन्धपूरितैऽपि लोके जघन्य-तोऽप्येकः प्रदेशोऽनानुपूर्वीविषयत्वेन विवक्षितः । प्रदेशद्वयं चावक्तव्यकद्रव्यविषय-

एक द्रव्य की अपेक्षा करके कुछ कम लोक में व्यापक होकर रहता है । क्योंकि समस्त लोकवर्ती असंख्यात प्रदेशरूप क्षेत्रानुपूर्वी है सो उसमें अवगाढ-अवगाही होने से- परिपूर्ण अचित्त महास्कन्ध का क्षेत्रानुपूर्वीपना भी कुछ भी विरुद्ध नहीं पड़ता है । इसलिये आनुपूर्वी द्रव्य में एक आनुपूर्वी, द्रव्य की अपेक्षा करके जो देशोऽन लोक में अवगाहिता प्रकट की है वह ठीक नहीं है ।

उत्तर-यह सिद्धान्त है कि यह लोक आनुपूर्वी अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्यों से सदा ही अशून्य है । यदि आनुपूर्वी द्रव्य को-सर्वलोक व्यापी माना जावे तो फिर अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्यों को ठहरने के लिये स्थान न होने के कारण उनका अभाव प्रसक्त होगा । और जब देशोऽन लोक में एक आनुपूर्वीद्रव्य व्यापक होकर रहता है । ऐसा माना जाता है तो इस प्रकार से अचित्त महास्कन्ध से पूरित हुए भी लोक में कम से कम एक प्रदेश ऐसा भी आजाता है कि जो अनानुपूर्वीद्रव्य का विषय रूप से विवक्षित हो जाता है । तथा दो प्रदेश

वर्ती असंख्यात प्रदेशरूप क्षेत्रानुपूर्वी छे, अने तेमां अवगाही (रहेलो) होवाथी परिपूर्ण अचित्त महास्कन्धमां पण क्षेत्रानुपूर्वीत्व मानवामां कोर् पण बांधो जणुतो नथी.

उत्तर-अवे। सिद्धांत छे के आ लोक आनुपूर्वी अने अवक्तव्यक द्रव्योथी रहित कही होतो नथी ने आनुपूर्वी द्रव्यने सर्वलोकव्यापी मानवामां आवे, तो अनानुपूर्वी अने अवक्तव्यक द्रव्योने रहेवानुं स्थान न पाकी न रहे ! अने ते कारणे तेमनो अभाव न मानवानो प्रसंग उपस्थित थशे ने अवे। मानवामां आवे के देशोऽन (द्विश न्यून) लोकमां ओक आनुपूर्वी द्रव्य व्यापीने रहे छे, तो अचित्त महास्कन्ध वडे पूरित थयेला लोकमां पण ओछामां ओछे ओक प्रदेश अवे। पण पाकी रहेशे के नेमां अनानुपूर्वी द्रव्यनो सहजाव कोर् शके, तथा ते लोकमां ने प्रदेश अवे।

ત્વેન વિવક્ષિતમ્, આનુપૂર્વીદ્રવ્યસ્ય તત્ર સત્ત્વેऽપિ તસ્યાઽપ્રાધાન્યેન વિવક્ષણાત્, અનાનુ-
પૂર્વ્યવક્તવ્યકયોસ્તુ પ્રાધાન્યેન વિવક્ષણાદિતિ, અતોઽત્ર દેશેનો લોકોઽત્ર વિવક્ષિતઇતિ।
ઉક્તં ચ—

“મહાસંધ્યાપુણે વિ ય અવત્તવગઽણાણુપુવ્વિદન્વાઈં।

જદેસોગાઢાઈં તદેસેણં સ લોગૂણો ” ॥૧॥

છાયા—મહાસ્કન્ધાઽઽપૂર્ણેઽપિ ચ અવત્તવ્યકાઽનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ ।

યદેશાવગાઢાનિ તદેશેન સ લોકોનઃ ॥૩૬૮॥

નનુ યદ્યેવં તર્હિ દ્રવ્યાનુપૂર્વ્યામપિ સર્વલોકવ્યાપિત્વમાનુપૂર્વીદ્રવ્યસ્ય યદુક્તં
તદ્ વિરુદ્ધયતે, અનાનુપૂર્વ્યવક્તવ્યકદ્રવ્યાણામનવકાશત્વેન તત્રાપ્યભાવ પ્રતીતિ-

એસે ભી આ જાતે હૈં કિ જો અવત્તવ્યક દ્રવ્ય કે વિષયરૂપ સે વિવ-
ક્ષિત હો જાતે હૈં । ઇન એક ઓર દો પ્રદેશોં મેં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કા ભી
સદ્ભાવ રહતા હૈં તો ભી અપ્રધાન હોને સે ડસકી વહાં વિવક્ષા નહીં
હોતી હૈં । અનાનુપૂર્વી ઓર અવત્તવ્યક ઇન દ્રવ્યોં કી હી પ્રધાનતા હોને
સે વિવક્ષા કી જાતી હૈં । ઇસલિયે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય એક આનુપૂર્વીદ્રવ્ય
કી અપેક્ષા સે દેશેન લોક મેં અવગાહિત કહા ગયા હૈં । યહી બાત ઉક્તંચ-
“મહાસંધ્યા પુણેવિય ઇત્યાદિ” કરકે ઇસ ગાથા દ્વારા પ્રકટ કી ગઈ હૈં ।

શંકા—યદિ યહી બાત હૈં કિ એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય ક્ષેત્રાનુપૂર્વી મેં
દેશેન લોક વ્યાપી હૈં ફિર દ્રવ્યાનુપૂર્વીમેં ભી યહી બાત માનની ચાહિયે-
પરન્તુ વહાં એસી બાત નહીં માની ગઈ હૈં-વહાં તો આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કો સર્વ
લોક વ્યાપી કહા ગયા હૈં । ક્ષેત્રાનુપૂર્વી મેં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કો સર્વ-

પણુ બાકી રહેશે કે જેમાં અવત્તવ્યક દ્રવ્યનો અવગહ સંભવી શકશે તે
એક અને જે પ્રદેશોમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્યનો પણ સદ્ભાવ રહે છે, છતાં પણ
તે ત્યાં અપ્રધાન હોવાને કારણે તેની વિવક્ષા અહીં કરી નથી અનાનુપૂર્વી
અને અવત્તવ્યક, આ જે દ્રવ્યોની જ ત્યાં પ્રધાનતા હોવાથી તેમની જ
વિવક્ષા કરવામાં આવી છે. તેથી જ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે આનુપૂર્વી
દ્રવ્યનો એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો તેની
અવગાહના દેશેન લોકમાં છે. એજ વાતને “મહાસંધ્યા પુણેવિય”
ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા અહીં પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

શંકા—જો એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં દેશેન (દેશ ન્યૂન)
લોકવ્યાપી હોય, તો દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં પણ એવી જ વાતનો સ્વીકાર થવો
જોઈએ પરન્તુ દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં એવી વાતનો સ્વીકાર કરવાને બદલે આનુપૂર્વી
દ્રવ્યને સર્વલોકવ્યાપી કહેવામાં આવેલ છે. ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્યને

प्रसङ्गात्, सर्वकालं च तेषामप्यवस्थितिप्रतिपादना? दिति चेत्? उच्यते—
द्रव्यानुपूर्व्यां हि द्रव्याणामेवानुपूर्व्यादिभाव उक्तः, न तु क्षेत्रस्य, तस्य तत्रानधि-
कृतत्वात्। आनुपूर्व्यादिद्रव्याणां परस्परभेदेऽपि एकस्मिन्नपि क्षेत्रे तदवस्थानं न
किञ्चिद् विरुध्यते, यथा एकापवरकान्तर्गतानेक प्रदीपप्रमाणामवस्थितिर्न विरुध्यते।
इत्थं च द्रव्यानुपूर्व्यामानुपूर्व्याद्रव्याणां समस्तलोके विद्यमानत्वेऽपि न तत्र कस्या

लोक व्यापी मानने में जो आपने अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्यको
ठहरने के लिये स्थान होने के कारण उनमें अभाव के प्रसंग प्राप्त होने
का कथन किया है, सो वही अभाव के प्रसंग प्राप्त होने के कारण उन
अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्यों के लिये द्रव्यानुपूर्वी में भी आनुपूर्वी
द्रव्य को सर्वलोकव्यापी मानने पर उपस्थित होता है। परन्तु ऐसा तो
है नहीं—क्योंकि सर्वकाल उन दोनों का भी अवस्थान माना गया है।

उत्तर—द्रव्यानुपूर्वी में द्रव्यों के ही आनुपूर्वी आदि भाव का कथन
किया गया है। आकाश रूप क्षेत्र को आनुपूर्वी आदि भाव का नहीं।
क्योंकि वहां पर द्रव्यानुपूर्वी में—आकाश रूप क्षेत्र का विचार अधिकृत
नहीं है। आनुपूर्वी आदि द्रव्यों का परस्पर में भेद होने पर भी उनका
अवस्थान एक भी आकाश प्रदेश रूप क्षेत्र में थोड़ा सा भी विरुद्ध नहीं
पड़ता है, जैसे एक कोठे के अन्तर्गत अनेक प्रदीप प्रभाओं की अवस्थिति
में कोई विरोध नहीं होता है। इस प्रकार द्रव्यानुपूर्वी में आनुपूर्वीद्रव्यों

सर्वलोकव्यापी मानवामां आवे एवे प्रसंग प्राप्त थवानो लय भताव्यो छे
के ए प्रकारनी मान्यतानो स्वीकार करवामां आवे तो अनानुपूर्वी अने
अवक्तव्यक द्रव्य ने रहैवाना स्थाननो न अभाव रहैवाने कारणे ते द्रव्येनो
अभाव भनवानो प्रसंग प्राप्त थशे. तो आनुपूर्वी द्रव्यने सर्वलोकव्यापी
मानवामां आवे तो अनानुपूर्वी अने अवक्तव्यक द्रव्येनो. पणु अभाव
मानवानुं कारणे अही पणु उपस्थित थशे परन्तु एवी बात तो संलवित
नथी, कारणे के ते भननेनो सद्भाव सदा मानवामां आवेदो न छे.

उत्तर—द्रव्यानुपूर्वीमां द्रव्येनो न आनुपूर्वी आदि भावनुं कथन करवामां
आव्युं छे—आकाश रूप क्षेत्रना आनुपूर्वी आदि भावनुं कथक थयुं नथी,
कारण के द्रव्यानुपूर्वीमां आकाश रूप क्षेत्रनो विचार अधिकृत नथी. आनु-
पूर्वी आदि द्रव्येनो परस्परमां लेद होवा छतां पणु तेमनुं अवस्थान एक
पणु आकाशप्रदेश रूप क्षेत्रमां सहेन पणु विरुद्ध पडतुं नथी. एवी रीते
एक कोठानी अंदर प्रदीपो (दीवा) नी प्रलाओनी अवस्थितिमां कोष्ठ विरोध
पडतो नथी, एन प्रमाणे द्रव्यानुपूर्वीमां आनुपूर्वी द्रव्येनो समस्त लोकमां

અનવકાશ इति, न कश्चिद् दोषः । क्षेत्रानुपूर्व्यां तु द्रव्याणामौपचारिक एवानु-
पूर्व्यादिभावः, मुख्यतस्तु क्षेत्रस्यैवानुपूर्व्यादिभावो विवक्षितः, तस्यैवात्राधिकारात् ।
तस्मादत्र यदि सर्वेऽपि लोकप्रदेशा आनुपूर्व्या व्याप्ता भवेयुस्तर्हि अनानुपूर्व्यवक्त-
व्यकतया किमन्यत् क्षेत्रं क्षेत्रानुपूर्वीस्यात् ? । येषु नमःप्रदेशेष्वानुपूर्व्यस्तेष्वेवाना-
नुपूर्व्यवक्तव्ययथोरपि सद्भाव स्यादिति तु न वक्तुं शक्यते, द्रव्यावगाहभेदेन

को समस्त लोक में व्यापक मानने पर भी वहां अनानुपूर्वी और अव-
क्तव्यक द्रव्यों के ठहरने में अनवकाश रूप दोष की आपत्ति का प्रसंग
प्राप्त थोड़ा भी नहीं होता है । परन्तु क्षेत्रानुपूर्वी में जो द्रव्यों का आनु-
पूर्वी आदि भाव कहा गया है वह तो औपचारिक ही हैं । क्योंकि इस
क्षेत्रानुपूर्वी में क्षेत्र में, ही आनुपूर्वी आदि रूप भाव मुख्य रूप से विव-
क्षित हुआ है, इसका कारण यह है कि उसका यहां अधिकार चल रहा है,
इसलिये क्षेत्रानुपूर्वी में यदि सब भी लोक के प्रदेश आनुपूर्वी से व्या-
प्त हो जावे तो फिर अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक रूप से और कौन से
दूसरे प्रदेशरूपी क्षेत्र क्षेत्रानुपूर्वी रूप से व्यवहृत होंगे कि जिससे जिन
आकाश के प्रदेशों में आनुपूर्वियों का सद्भाव है उन्हींमें अनानुपूर्वी
और अवक्तव्यकों का सद्भाव हो सके ? नहीं हो सकेगा । अतः फिर
यह कैसे कहा जा सकता है, कि जिन आकाश प्रदेशों में आनुपूर्वी का
सद्भाव है उन्हींमें अनानुपूर्वियों और अवक्तव्यकों का भी सद्भाव है ।
यदि इसपर यों कहा जावे कि इस प्रकार से मानने में कि जिन आकाश

વ્યાપક માનવા છતાં પણ ત્યાં અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્યક દ્રવ્યોને રહેવામાં
અવકાશ રૂપ દોષની આપત્તિનો પ્રસંગ બિરકુલ પ્રાપ્ત થતો નથી. પરન્તુ
ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં દ્રવ્યોના જે આનુપૂર્વી આદિ ભાવ કહેવામાં આવ્યા છે તે તો
ઔપચારિક જ છે, કારણ કે આ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ક્ષેત્રમાં જ આનુપૂર્વી આદિ
રૂપ ભાવ મુખ્ય રૂપે વિવક્ષિત થયા છે તેનું કારણ એ છે કે તેનો જ
અધિકાર અહીં આવી રહ્યો છે તેથી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં જે લોકના સમસ્ત પ્રદેશો
આનુપૂર્વી વડે વ્યપ્ત થઈ જાય, તો અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્યક દ્રવ્યોનો
જેમાં સદ્ભાવ હોય એવાં અન્ય પ્રદેશો રૂપ ક્ષેત્રનો સદ્ભાવ જ
કયાથી રહે ! આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં એવું કેવી રીતે કહી શકાય કે જે
આકાશપ્રદેશોમાં આનુપૂર્વીઓનો સદ્ભાવ છે, એજ આકાશપ્રદેશોમાં અનાનુ-
પૂર્વીઓ અને અવકતવ્યકોનો પણ સદ્ભાવ છે ! જે આ બાબતને અનુલ-

क्षेत्रभेदस्य विवक्षणात् । तस्मादनानुपूर्व्यवक्तव्यकयो विषयं प्रदेशत्रयं विहाय शेष-
प्रदेशा एवानुपूर्व्या विषयो भवतीति प्रदेशत्रयलक्षणेन देशेन लोकस्थोन्नता विव-
क्षिता, अतः क्षेत्रानुपूर्व्यामेकं द्रव्यं प्रतीत्य आनुपूर्वीद्रव्यं देशोत्तरे लोके भवति ।

प्रदेशों में आनुपूर्वी द्रव्य अवगाहित होते हैं, उन्हीं प्रदेशों में शेष दो
द्रव्य भी अवगाहित होते हैं । अतः अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्यों
से अधिष्ठित वे कुछ प्रदेश अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक रूप से कहे
जावेंगे । सो ऐसा कहना भी ठीक नहीं है कारण इस प्रकार के कथन
से द्रव्य के अवगाह की भिन्नता से क्षेत्र में भेद आजाना है । जिसकी
यहां विवक्षा है । तात्पर्य कहने का यह है कि द्रव्यानुपूर्वी में आनुपूर्वी
द्रव्यों का समस्त लोक में अवस्थान न होने पर भी अनानुपूर्वी और
अवक्तव्यक द्रव्यों के अवस्थान होनेपर वहां कोई दोष नहीं आता है ।
परन्तु क्षेत्रानुपूर्वी में यदि आनुपूर्वीद्रव्य को समस्त लोक व्यापी माना
जावे अर्थात् लोक के समस्त प्रदेश आनुपूर्वी रूप मान लिये जावें तो
इस स्थिति में अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक प्रदेश कौनसे माने जावेंगे
कि जिनमें अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्य ठहर सकें । अतः यह
मानना चाहिये कि इस क्षेत्रानुपूर्वी में एक प्रदेश अनानुपूर्वी क्षेत्रानु-
पूर्वी का विषय है और दो प्रदेश अवक्तव्यक क्षेत्रानुपूर्वी के विषय

क्षीने એવી દલીલ કરવામાં આવે કે “જે આકાશપ્રદેશોમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્યો
અવગાહિત હોય છે, એજ પ્રદેશોમાં બાકીના બંને દ્રવ્યો અવગાહિત હોય
છે, અને તે કારણને લીધે અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્યક દ્રવ્યોથી અધિષ્ઠિત
એવાં એજ અમુક પ્રદેશોને અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્યક રૂપે કહી શકાશે. ”
આ પ્રકારની માન્યતા પણ બરાબર નથી, કારણ કે આ પ્રકારની માન્યતાનો
સ્વીકાર કરવાથી દ્રવ્યના અવગાહની ભિન્નતાને લીધે ક્ષેત્રમાં પણ ભિન્નતા
આવી જાય છે. તેની જ અહીં વિવક્ષા ચાલી રહી છે આ સમસ્ત કથનનું
તાત્પર્ય એ છે કે દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું સમસ્ત લોકમાં અવસ્થાન
હોવા છતાં પણ અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્યક દ્રવ્યોનું ત્યાં અવસ્થાન
માનવામાં કોઈ દોષ નથી પરન્તુ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં જો આનુપૂર્વી સમસ્ત લોક-
વ્યાપી માનવામાં આવે એટલે કે લોકના સમસ્ત પ્રદેશોને જો આનુપૂર્વી રૂપ
માનવામાં આવે, તો અનાનુપૂર્વી અને અવકતવ્યક દ્રવ્યો જેમાં અવગાહિત
થઈ શકે એવાં અનાનુપૂર્વી પ્રદેશો કેને માનવા ? તેથી એવું જ માનવું
પડશે કે આ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં એકપ્રદેશ અનાનુપૂર્વી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનો
વિષય છે અને બે પ્રદેશ અવકતવ્યક ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનો વિષય છે. આ

તથા-નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ નિયમાત્ સર્વલોકે ભવન્તિ ।
 ય્યાદિપ્રદેશત્રયગાઢ મેદતો નાનાત્રિધૈઃ=વિભિન્નપ્રકારૈરાનુપૂર્વીદ્રવ્યૈઃ સર્વોઽપિ
 લોકો વ્યાપ્ત ઇતિ ભાવઃ ।

હैं । इस प्रकार अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्यों को ठहरने के लिये ये
 तीन प्रदेश लोक के हैं । इन प्रदेशों में यद्यपि आनुपूर्वीद्रव्य भी अवगा-
 हित होकर रहता है-परन्तु उसकी यहां गौणता है, और शेष दो द्रव्यों
 की मुख्यता है, इस प्रकार अवगाहियों के भेद से अवगाहरूप आकाश
 में भेद आजाता है । अतः अनानुपूर्वी और अवक्तव्यकद्रव्यों के विषय-
 भूत प्रदेशत्रय को छोड़ कर बाकी के समस्त प्रदेश लोक के आनुपूर्वी
 रूप हैं । तथा एकप्रदेश अनानुपूर्वी और दो प्रदेश अवक्तव्यक हैं ।
 इसी कारण तीन प्रदेशरूप देशरूप देश से न्यूनता लोक में विवक्षित की
 गई है । अर्थात् लोक के ये ३ प्रदेश आनुपूर्वी नहीं हैं और बाकी के
 समस्त प्रदेश आनुपूर्वीरूप हैं । इस प्रकार क्षेत्रानुपूर्वी में एक आनुपूर्वी
 द्रव्य को आश्रित करके तीन प्रदेश न्यून समस्त लोक में आनुपूर्वी
 द्रव्य अवगाही हैं । यह कथन सिद्ध हो जाता है । तथा (नाणादव्वाइं
 पडुच्च नियमा) नाना द्रव्यों की अपेक्षा लेकर समस्त आनुपूर्वी द्रव्य
 नियम से सर्वलोक में अवगाही है । अर्थात् लोक के य्यादिप्रदेशों में

રીતે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યોને રહેવા માટે લોકના આ ત્રણ
 પ્રદેશો છે. તે પ્રદેશોમાં જે કે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય પણ અવગાહિત થઈને
 રહે છે, પરન્તુ તેની ત્યાં ગૌણતા છે અને બાકીના જે દ્રવ્યોની
 પ્રધાનતા છે. આ પ્રકારે અવગાહિત દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અવગાહરૂપ આકા-
 શમાં પણ ભેદ આવી જાય છે. તેથી અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યોના
 વિષય રૂપ ત્રણ પ્રદેશો સિવાયના લોકના બાકીના સમસ્ત પ્રદેશો આનુપૂર્વીરૂપ
 છે. તથા એક પ્રદેશ અનાનુપૂર્વી રૂપ અને બે પ્રદેશો અવક્તવ્યક રૂપ છે.
 આ કારણે ત્રણ પ્રદેશરૂપ દેશની અપેક્ષાએ લોકમાં ન્યૂનતા પ્રકટ કરવામાં
 આવી છે. એટલે કે લોકના તે ત્રણ પ્રદેશો આનુપૂર્વી રૂપ નથી અને બાકીના
 સમસ્ત પ્રદેશો આનુપૂર્વી રૂપ છે આ રીતે એ કથન સિદ્ધ થાય છે કે
 ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યને આશ્રિત કરીને ત્રણ પ્રદેશ ન્યૂન
 સમસ્ત લોકમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અવગાહના છે.

તથા (નાનાદવ્વાઈં પડુચ્ચ નિયમા) વિવિધ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર
 કરવામાં આવે તો સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય નિયમથી જ સર્વલોકમાં અવગાહી

तथा-नैगमव्यवहारसम्मतानाम् अनानुपूर्वीद्रव्याणां पृच्छायां=प्रश्ने तु एवं विज्ञेयम्-एकं द्रव्यं प्रतीत्य अनानुपूर्वीद्रव्यं नो संख्येयतमभागे भवति, नो संख्ये-
येषु भागेषु भवति, नो असंख्येयेषु भागेषु भवति, नापि च सर्वलोके भवति,
किन्तु-असंख्येयतमभागे भवति। अयं भावः-एकं द्रव्यमाश्रित्यानानुपूर्वीद्रव्य

स्थित आनुपूर्वी द्रव्यों के भेद से विभिन्न प्रकार के आनुपूर्वी द्रव्यों से
समस्त लोक व्याप्त हैं। (नेगमव्यवहाराणं) नेगम व्यवहारनयसंमत
(अणानुपूर्वीद्रव्याणं) अनानुपूर्वी द्रव्यों के (पृच्छाए) प्रश्नों में तो
इस प्रकार समझना चाहिये (एगं द्रव्यं) एक द्रव्य की (पडुच्च) प्रतीति
करके अर्थात् एक अनानुपूर्वीद्रव्य की अपेक्षा करके-(नो संखेज्जइभागे
होज्जा) अनानुपूर्वी द्रव्य लोक के संख्यातवे भाग में अवगाही नहीं हैं
(नो संखेज्जेसु भागेषु होज्जा संख्यात भागों में अवगाही नहीं हैं)(नो-
असंखेज्जेसु भागेषु होज्जा)असंख्यात भागों में अवगाही नहीं हैं)(नो
सर्वलोए होज्जा)और न सर्वलोक में अवगाही हैं किन्तु (असंखेज्जइ
भागे होज्जा) लोक के असंख्यातवे भाग में अवगाही हैं। अयं भावः-एक
आनानुपूर्वीद्रव्य को लेकर जब यह विचार किया जाता है कि अनानु-
पूर्वीद्रव्य लोक के कौन से भाग में अवगाहित है? तब यह उत्तर मिलता
है कि असंख्यातवे भाग में ही अवगाही है। क्योंकि अनानुपूर्वी द्रव्य

(रहेलु) छे. ओटले के लोकना पण आदि प्रदेशोमां रहेला आनुपूर्वी द्रव्योना
लेदथी विभिन्न प्रकारना आनुपूर्वी द्रव्यो वडे समस्त लोक व्याप्त छे. (नेगम-
व्यवहाराणं) नैगमव्यवहार नयसंमत (अणानुपूर्वी द्रव्याणं) अनानुपूर्वी
द्रव्योना (पृच्छाए) प्रश्नोमां (विषयमां) तो आ प्रमाणे समन्वुं लेधये-
(एगं द्रव्यं पडुच्च) ले ओके अनानुपूर्वी द्रव्यनी अपेक्षाओ विचार करवामां
आवे, तो (नो संखेज्जइभागे होज्जा) अनानुपूर्वी द्रव्य लोकना संख्यातमां
भागमां अवगाही नथी, (नो संखेज्जेसु भागेषु होज्जा), लोकना संख्यात
भागोमां पण अवगाही नथी, (नो असंखेज्जेसु भागेषु होज्जा) असंख्यात
भागोमां पण अवगाही नथी, (नो सर्वलोए होज्जा) अने समस्त लोकमां
पण अवगाही नथी, परंतु (असंखेज्जइभागे होज्जा) लोकना असंख्यातमां
भागमां अवगाही छे. आ सधणा कथननो लावार्थ ओ छे के ओके अनानु-
पूर्वी द्रव्यनी जाअतमां ओवो विचार करवामां आवे के “ओके अनानुपूर्वी
द्रव्य लोकना केटला भागमां अवगाही छे? आ प्रश्ननो उत्तर ओ छे के ते
लोकना असंख्यातमां भागमां न अवगाही छे. कारण के अनानुपूर्वी द्रव्य

લોકસ્ય સંખ્યેયતમે ભાગ એવ વર્તેતે, એકપ્રદેશાવગાઢસ્યૈવાનાનુપૂર્વીત્વેન વિવક્ષણાત્, એકપ્રદેશસ્ય ચ લોકાઽસંખ્યેયભાગવર્તિત્વાદિતિ । નાનાદ્રવ્યાણ્યાશ્રિત્ય તુ અનાનુ-પૂર્વીદ્રવ્યાણિ નિયમાત્ સર્વલોકવ્યાપીનિ ભવન્તિ, એકૈકપ્રદેશાવગાઢદ્રવ્યભેદાનાં સમસ્તલોકવ્યાપિત્વાદિતિ ભાવઃ ।

અર્થ-અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યવત્ અવક્તવ્યકદ્રવ્યાણ્યપિ મણિતવ્યાનિ=વક્તવ્યાનિ । અર્થ ભાવઃ-એક દ્રવ્યમાશ્રિત્યાવક્તવ્યકદ્રવ્યમપિ અસંખ્યેયતમભાગે એવ ભવતિ, દ્વિપ્રદેશાવગાઢસ્યૈવાવક્તવ્યકદ્રવ્યત્વેનાભિધાનાત્ પ્રદેશદ્વયસ્ય ચ લોકાસંખ્યેય-

રૂપ સે વહી દ્રવ્ય વિવક્ષિત હુઆ હૈ, જો લોક કે એકપ્રદેશ મેં હી-અવ-ગાઢ હોતા હૈ । લોક કા એકપ્રદેશ લોક કે અસંખ્યાતવે ભાગ મેં રહને વાલા હૈ । હસલિયે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોક કે અસંખ્યાતવે ભાગ મેં હી અવગાહી માના ગયા હૈ । (નાના દ્રવાઈ) નાના અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યોં કી(પ-હુચ્ચ) અપેક્ષા લેકર અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય (ણિયમા) નિયમ સે (સર્વ-લોએ હોજ્જા) સર્વલોક વ્યાપી માને ગયે હૈ । ક્યોંકિ એક એકપ્રદેશ મેં અવગાઢ અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યોં કે ભેદ સમસ્ત લોક કો વ્યાપ કિયે હુએ રહતે હૈ । (એવં અવત્તવગદ્રવાણિ વિ ભાણિયવ્વાણિ) હસી પ્રકાર અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કી તરહ અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કે વિષય મેં ભી જાનના ચાહિયે । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ એક અવક્તવ્યક દ્રવ્ય કી અપેક્ષા સે એક અવક્તવ્યકદ્રવ્ય ભી લોક કે અસંખ્યાતવે ભાગ મેં હી અવગા-હી રહતા હૈ, ક્યોંકિ લોક કે પ્રદેશદ્વય મેં અવગાઢહુએ દ્રવ્ય કો અવક્ત-

રૂપે એજ દ્રવ્ય વિવક્ષિત થયું છે કે જે લોકના એક પ્રદેશમાં જ રહેલું હોય છે. લોકના એક પ્રદેશ લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં રહેલો હોય છે. તે કારણે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યને લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જ અવગાહી માનવામાં આવ્યું છે.

(નાનાદ્રવાઈ પહુચ્ચ) વિવિધ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો (ણિયમા સર્વલોએ હોજ્જા) તો તેમને નિયમથી જ સર્વલોકવ્યાપી માનવામાં આવેલ છે, કારણ કે એક એક પ્રદેશમાં અવગાઢ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોના ભેદો સમસ્ત લોકને વ્યાપ કરીને રહેલાં હોય છે. (એવં અવત્તવગદ્રવાણિ વિ ભાણિયવ્વાણિ) અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોના જેવું જ કથન અવક્તવ્યક દ્રવ્યો વિષે પણ અહીં ગ્રહણ કરવું જોઈએ એટલે કે એક અવ-ક્તવ્યક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો એમ કહેવું જોઈએ કે એક અવક્તવ્યક દ્રવ્ય લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જ અવગાહી હોય છે, કારણ કે લોકના જે પ્રદેશોમાં જ અવગાહિત થયેલા દ્રવ્યને અવક્તવ્યક

ભાગવર્તિત્વાત્ । નાનાદ્રવ્યાણ્યાશ્રિત્ય તુ અવક્તવ્યકદ્રવ્યાણિ સર્વલોકે સન્તિ, નાના-
દ્રવ્યાપેક્ષયા દ્વિપ્રદેશાવગાઢાનામવક્તવ્યકદ્રવ્યાણાં સમસ્તલોકવ્યાપિત્વાદિતિ ભાવઃ ।

નનુ-આનુપૂર્વાદીનિ ત્રીણ્યપિ દ્રવ્યાણિ સર્વલોકવ્યાપીનિ પ્રોચ્યન્તે, इत्थं च
येष्वाकाशप्रदेशेषु आनुपूर्वी, तेष्वेवाकाशप्रदेशेषु अनानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्ययोरपि
सद्भावः प्रतिपादितो भवति, एवं च कथमेकस्यैव क्षेत्रस्य परस्परविरुद्धं भिन्न-
विषयम् आनुपूर्व्यादिव्यपदेशत्रयं स्यात् ? इति चेत्, अत्रોच्यते-व्यादिप्रदेशाव-

વ્યક દ્રવ્યરૂપ સે કહા ગયા હૈ । લોક કે અસંખ્યાત પ્રદેશોં કી અપેક્ષા
સે અસંખ્યાતવેં ભાગ રૂપ પડતે હૈં । હસલિયે અવક્તવ્યક દ્રવ્ય કો લોક
કે અસંખ્યાતવેં ભાગવર્તી માના ગયા હૈ । તથા નાના અવક્તવ્યકદ્રવ્યોં
કી અપેક્ષા સે જિતને ભી અવક્તવ્યક દ્રવ્ય હૈં, વે સબ લોક કે દો ૨
પ્રદેશોં મેં વ્યાપક રહને કે કારણ સર્વલોકવ્યાપી માને ગયે હૈં ।

શંકા-આનુપૂર્વી આદિ જો દ્રવ્ય હૈં વે સબ હી લોકવ્યાપી હૈં એસા
આપ કહતે હૈં । સો જિન આકાશ પ્રદેશોં મેં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રહતે હૈં ।
ઉન્હોં આકાશ પ્રદેશોં મેં હતર દો અનાનુપૂર્વી અવક્તવ્યકદ્રવ્ય ભી રહતે
હૈં । યહી બાત હસ કથન સે પ્રતિપાદિત હોતી હૈ । અતઃ હસ પ્રકાર કે
કથન સે એક હી ક્ષેત્ર મેં પરસ્પર વિરુદ્ધ આનુપૂર્વી આદિ વ્યપદેશત્રય
જો કિ ભિન્ન ભિન્ન વિષય સે સંબંધિત હૈ, કૈસે સંગત હો સકતા હૈ ?

દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે. લોકના તે બે પ્રદેશોને લોકના અસંખ્યાત પ્રદેશોની
સાથે સરખાવવામાં આવે તો લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગની બરાબર જ હોય
છે. તે કારણે જ એક અવક્તવ્યક દ્રવ્યને લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જ
રહેલું માનવામાં આવ્યું છે. વિવિધ અવક્તવ્યક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર-
વામાં આવે તો તે સમગ્રાં અવક્તવ્યક દ્રવ્યો લોકના બખબે પ્રદેશોમાં વ્યાપ્ત
હોવાને કારણે તેમને સર્વલોકવ્યાપી માનવામાં આવ્યાં છે.

શંકા—આપે અહીં એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે આનુપૂર્વી આદિ જે
દ્રવ્યો છે તેઓ સમસ્ત લોકવ્યાપી છે આપના આ કથન વડે તો એવું
પ્રતિપાદિત થાય છે કે જે આકાશપ્રદેશોમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્યો રહે છે, એજ
પ્રદેશોમાં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો પણ રહે છે, આ પ્રકારનું
કથન સંગત લાગતું નથી, કારણ કે એક જ ક્ષેત્રમાં પરસ્પરથી વિરુદ્ધ એવાં
આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોનો અવગાહ કેવી રીતે સંભવી શકે ? ભિન્ન ભિન્ન
વિષયો સાથે સંબંધિત આ ત્રણોનો એક જ ક્ષેત્રમાં કેવી રીતે સદ્ભાવ હોઈ

ગાઠાદ્ દ્રવ્યાદ્ ભિન્નમેવ તાવદેકપ્રદેશાવગાઠમ્, તાભ્યાં ચ ભિન્નં દ્વિપ્રદેશાવ-
ગાઠમ્ । इत्थं च आधेयस्यावगाहकद्रव्यस्य भेदादाधारस्याप्यवगाहस्य क्षेत्रस्य भेदः

શંકાકાર કી હસ શંકા કા ભાવ યહ હૈ કિ એકહી ક્ષેત્ર મેં આનુપૂર્વી
અનાનુપૂર્વી ઓર અવક્તવ્યક હન તીનોં કી સંગતિ કેસે હો સકતી હૈ ?
કયોંકિ યહ આનુપૂર્વી આદિકા ભાવ એક દૂમરે સે સર્વથા વિરુદ્ધ હૈ ।
કયોંકિ હનકા વિષય અપના ૨ ભિન્ન ૨ હૈ । યદિ યે તીનોં વ્યાપ્ત રૂપ
હોતે તો એક ક્ષેત્ર મેં ઘટિત બી હો જાતે-પરન્તુ એસે તો યે-નહીં હૈ । યે તો
તીનોં વ્યાપક દ્રવ્ય હૈ । હસ પ્રકાર જો આકાશપ્રદેશ આનુપૂર્વી રૂપ સે
કહે જાવેગે વે હી અનાનુપૂર્વી ઓર અવક્તવ્યકરૂપ સે કેસે વ્યપદિષ્ટ હો
સકતે હૈ ? હસલિયે અનાનુપૂર્વી આદિભાવ કો વ્યાપક માનજે પર એક
હી આકાશરૂપક્ષેત્ર મેં આનુપૂર્વી આદિ વ્યપદેશ ભિન્ન વિષયવોલા હોને કે
કારણ પરસ્પર વિરુદ્ધ પડતા હૈ ।

ઉત્તર-આકાશરૂપ ક્ષેત્ર યદિ એકહી માના જાના તો હસ પ્રકાર કી
શંકા સંગત હો સકતી-પરન્તુ એસાં નહીં હૈ । કયોંકિ વ્યાપ્તિપ્રદેશોં મેં
અવગાઠ જો આનુપૂર્વીદ્રવ્ય હૈ ઉસસે એક પ્રદેશાગાઠ દ્રવ્ય ભિન્ન હૈ, ઓર
હન દોનોં સે દ્વિપ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્ય ભિન્ન હૈ । હસ પ્રકાર આધેય રૂપ જો

શકે ? શંકાકારની શંકાનો ભાવાર્થ એવો છે કે આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને
અવક્તવ્યક દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ એક જ ક્ષેત્રમાં કેવી રીતે સંભવી શકે ? આ
આનુપૂર્વી આદિ ભાવો પરસ્પરથી બિલકુલ વિરુદ્ધ ગુણધર્મો ધરાવે છે, તે
પ્રત્યેકનો વિષય પરસ્પરથી ભિન્ન ભિન્ન છે, છતાં તેમને આપ સર્વલોક વ્યાપી
કેવી રીતે કહો છો ? જો તે ત્રણે વ્યાપ્ય રૂપ હોત તો એક ક્ષેત્રમાં તેમનો
સદ્ભાવ માની શકાત, પરન્તુ તેઓ વ્યાપ્ય રૂપ નથી તે ત્રણે વ્યાપક દ્રવ્ય
રૂપ છે. આ પરિસ્થિતિમાં જો આકાશપ્રદેશને આનુપૂર્વી રૂપે ઓળખવામાં
આવશે, એજ આકાશપ્રદેશને આનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક રૂપે કેવી રીતે
કહી શકાશે ? તેથી અનાનુપૂર્વી આદિ ભાવોને વ્યાપક માનવામાં આવે તો
એક જ આકાશરૂપ ક્ષેત્રમાં આનુપૂર્વી આદિ વ્યપદેશ ભિન્ન વિષયવાળો હોવાને
કારણે પરસ્પરથી વિરુદ્ધ પડે છે.

ઉત્તર—આકાશ રૂપ ક્ષેત્ર જો એક જ માનવામાં આવ્યું હોત તો આ
પ્રકારની શંકા સંગત ગણી શકાત. પરન્તુ એવું નથી કારણ કે ત્રણે આદિ
પ્રદેશોમાં અવગાઠ જો આનુપૂર્વી દ્રવ્ય છે, તેના કરતાં એક પ્રદેશાવગાઠ
અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય ભિન્ન છે અને તે બન્ને કરતાં દ્વિપ્રદેશાવગાઠ અવક્તવ્યક
દ્રવ્ય ભિન્ન છે. આ રીતે આધેય રૂપ જો અવગાહક દ્રવ્ય છે, તેના ભેદથી

સ્યાદેવ । તથા ચ વ્યપદેશભેદો યુક્ત એવ । દૃશ્યતે ચાનન્તધર્માધ્યાસિતે વસ્તૂનિ તત્ત્વસહકારિ સન્નિધાનાત્તત્ત્વધર્માભિવ્યક્તૌ સમકાલં વ્યપદેશભેદઃ, યથા સ્વદ્ભુક્ત-કવચાદિયુક્તે દેવદત્તે સ્વદ્ભી કુન્તી કવચીત્યાદિવ્યપદેશભેદ इति नास्ति कश्चिद् दोषः । इति क्षेत्रद्वारम् ॥સૂ૦ ૧૧૨॥

અથ સ્પર્શનાદ્વારં પ્રરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—ળેગમવવહારાણં આણુપુર્વાદઢ્વાઈં લોગસ્સ કિં સંસ્વે-
જ્જઇભાગં ફુસંતિ ? અસંસ્વિજ્જઇભાગં ફુસંતિ ? સંસ્વેજ્જે ભાગે
ફુસંતિ જાવ સંસ્વલોચં ફુસંતિ ? ઇગં દઢ્વં પહુચ્ચ સંસ્વિજ્જઇભાગં
વા ફુસઇ, અસંસ્વિજ્જઇભાગં વા સંસ્વેજ્જે ભાગે વા અસંસ્વેજ્જે
ભાગે વા દેસૂણં વા લોગં ફુસઇ । નાણાદઢ્વાઈં પહુચ્ચ ણિયમા
સંસ્વલોચં ફુસંતિ । અણાણુપુર્વાદઢ્વાઈં અવત્તઢ્વગદઢ્વાઈં ચ
જહા સ્વેત્તં નઢ્વરં ફુસણા ભાણિયઢ્વા ॥સૂ૦ ૧૧૩॥

અવગાહકદ્રવ્ય હૈં ઉસકે ભેદ સે આધારરૂપ અવગાહ્ય ક્ષેત્રમૈં ભેદ હો જાતા હી હૈં । હસપ્રકાર હોને સે વ્યપદેશ ભેદ વહાં હોના યુક્ત હી હૈં । અસં-
ગત નહીં । મિન્ન ૨ સહકારિયોં કી સન્નિધાનતા સે તત્ત્વધર્મ કી અભિ-
વ્યક્તિ હોનેપર અનન્ત ધર્માત્મક એક હી વસ્તુ મૈં યુગપત્ વ્યપદેશ ભેદ
હોના દેખા જાતા હૈં । જૈસે સ્વદ્ભુ, કુન્ત, કવચ, આદિ સે યુક્ત એક હી-
દેવદત્ત વ્યક્તિ મૈં સ્વદ્ભી, કુન્તી કવચી ઇત્યાદિ વ્યપદેશ ભેદ દેખા જાતા
હૈં અતઃ અનાનુપૂર્વી આદિ ભાવ કો એક ક્ષેત્ર મૈં વ્યાપક માનનેપર ઉસમૈં
આનુપૂર્વી આદિરૂપ સે વ્યપદેશ નિર્દોષ હૈં । ॥ સૂ૦ ૧૧૨ ॥

આધારરૂપ અવગાહ્ય ક્ષેત્રમાં લેદ આવી જ જાય છે. આ પ્રમાણે થવાથી ત્યાં
વ્યપદેશ લેદ થવો તે યુક્ત જ લાગે છે—અસંગત લાગતો નથી જુદા જુદા
સહકારીઓની સન્નિધાનતા વડે તે તે ધર્મની અભિવ્યક્તિ થાય ત્યારે અનન્ત
ધર્માત્મક એક જ વસ્તુમાં યુગપત્ (એક સાથે) વ્યપદેશ લેદ થતો જોવામાં
આવે છે, જેમકે ખડ્ગ, કુન્ત, કવચ આદિ વડે યુક્ત એક જ દેવદત્ત આદિ
વ્યક્તિમાં ખડ્ગી, કુન્તી, કવચી ઇત્યાદિ વ્યપદેશ—લેદ જોવામાં આવે છે,
તેથી અનાનુપૂર્વી આદિ ભાવોને એક ક્ષેત્રમાં વ્યાપક માનવામાં આવે તો
તેમાં આનુપૂર્વી આદિ રૂપે વ્યપદેશ નિર્દોષ છે. ॥ સૂ૦ ૧૧૨ ॥

છાયા — નૈગમવ્યવહારયોઃ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ લોકસ્ય કિં સંખ્યેયતમભાગં સ્પૃશન્તિ ? અસંખ્યેયતમભાગં સ્પૃશન્તિ ? સંખ્યેયાન્ ભાગાન્ સ્પૃશન્તિ ? યાવત્ સર્વલોકં સ્પૃશન્તિ ? એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય સંખ્યેયતમભાગં વા સ્પૃશતિ, અસંખ્યેયતમ-ભાગં વા સંખ્યેયાન્ ભાગાન્ વા અસંખ્યેયાન્ ભાગાન્ વા દેશોન વા લોકં સ્પૃશતિ । નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય નિયમાત્ સર્વલોકં સ્પૃશન્તિ । અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ અવક્તવ્ય-કદ્રવ્યાણિ ચ યથાક્ષેત્રં નવરં સ્પર્શના ભણિતવ્યા ॥ સૂ૦ ૧૧૩ ॥

ટીકા — ‘જેગમવવહારાણં’ ઇત્યાદિ । નૈગમવ્યવહારસમ્મતાનિ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ કિં લોકસ્ય સંખ્યેયતમભાગં સ્પૃશન્તિ ? અસંખ્યેયતમભાગં સ્પૃશન્તિ ? ઇત્યેવં પૂર્વ-વદેત્ પ્રશ્ના વિજ્ઞેયાઃ । ઉત્તરમાહ — ‘એગં દ્રવ્યં’ ઇત્યાદિ । એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્યં સંખ્યેયતમભાગં વા સ્પૃશતિ, અસંખ્યેયતમભાગં વા સ્પૃશતિ, સંખ્યેયાન્ વા ભાગાન્, અસંખ્યેયાન્ વા ભાગાન્ સ્પૃશતિ, દેશોનં વા

અવ સૂત્રકાર સ્પર્શનાદ્વાર કી પ્રપરુણા કરતે હૈં

“જેગમવવહારાણં” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ-પ્રશ્ન — (જેગમવવહારાણં આણુપુર્વી દ્રવ્યાઈ લોકસ્ય કિં સંખેજ્જહભાગં ફુસંતિ ?) નૈગમવ્યવહારનય સંમત સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય વ્યા લોક કે સંખ્યાતવેં ભાગ કા સ્પર્શ કરતે હૈં ? (અસંખેજ્જહભાગં ફુસંતિ ?) યા અસંખ્યાતવેં ભાગ કા સ્પર્શ કરતે હૈં ? (સંખેજ્જેભાગે ફુસંતિ) યા સંખ્યાત ભાગોં કા સ્પર્શ કરતે હૈં ? (જાવ સર્વલોચં ફુસં-તિ) યા યાવત્ સર્વલોક કા સ્પર્શ કરતે હૈં ? (એગં દ્રવ્યં પડુચ્ચ)

ઉત્તર — એક દ્રવ્ય કો આશ્રિત કરકે (સંખિજ્જહભાગં વા) આનુ-પૂર્વી દ્રવ્ય લોક કે સંખ્યાતવેં ભાગ કો (ફુસઈ) સ્પર્શ કરતા હૈ — (અસંખિજ્જહભાગં વા) અસંખ્યાતવેં ભાગ કા સ્પર્શ કરતા હૈ (સંખિજ્જે

હવે સૂત્રકાર સ્પર્શનાદ્વારની પ્રરૂપણા કરે છે —

“જેગમવવહારાણં” ઇત્યાદિ —

શબ્દાર્થ-પ્રશ્ન — (જેગમવવહારાણં આણુપુર્વીદ્રવ્યાઈ લોકસ્ય કિં સંખેજ્જહ ભાગં ફુસંતિ, અસંખિજ્જહભાગં ફુસંતિ, સંખેજ્જે ભાગે ફુસંતિ, જાવ સર્વલોચં ફુસંતિ ?) નૈગમવ્યવહારનયસંમત સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો લોકના સંખ્યાતમાં ભાગનો સ્પર્શ કરે છે ? કે અસંખ્યાતમાં ભાગનો સ્પર્શ કરે છે ? કે સંખ્યાત ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે ? કે અસંખ્યાત ભાગોનો સ્પર્શ કરે છે ? કે સમસ્ત લોકનો સ્પર્શ કરે છે ?

ઉત્તર — (એગં દ્રવ્યં પડુચ્ચ) એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો (સંખિજ્જહભાગં વા ફુસઈ) આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમાં ભાગનો પણ સ્પર્શ કરે છે, (અસંખિજ્જહભાગં વા) અસંખ્યાતમાં ભાગનો પણ

લોકં સ્પૃશતિ । અનાનુપૂર્વ્યવક્તવ્યકદ્રવ્યોર્નિરવકાશતાપસદ્વાત્ પૂર્વવત્ લોકસ્ય
દેશોનાનુપૂર્વીદ્રવ્યસ્પર્શના બોધ્યેતિ ભાવઃ । નાનાદ્રવ્યાણ્યાશ્રિત્ય તુ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ
નિયમાત્ સર્વલોકં સ્પૃશન્તિ । અનાનુપૂર્વ્યવક્તવ્યકદ્રવ્યાણાં સ્પર્શના તુ અત્રૈવાવ્યવ-
હિતપૂર્વોક્તક્ષેત્રદ્વારવદ્ બોધ્યા ॥ સૂ૦ ૧૧૩ ॥

ભાગેવા અસંખેજ્જે ભાગે વા) સંખ્યાત ભાગોં કો સ્પર્શ કરતા હૈ, અસં-
ખ્યાત ભાગોં કો સ્પર્શ કરતા હૈ' (દેસૂળં વા લોગં ફુસહ) દેશોન લોક કા
ભી સ્પર્શ કરતા હૈ । (નાનાદવ્વાઈં પહુચ્ચ ણિયમા સવ્વલોયં ફુસંતિ)
નાના દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા કરકે તો આનુપૂર્વીદ્રવ્ય નિયમ સે સર્વલોક કા
સ્પર્શ કરતે હૈં (અણાણુપુવ્વીદવ્વાઈં અવત્તવ્વગદવ્વાઈં ચ જહાં સ્વેત્તં નવરં
ફુસણા ભાણિયવ્વા) અનાનુપૂર્વીં ઓર અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કી સ્પર્શના
તો યહીં પર અવ્યવહિત પૂર્વોક્ત ક્ષેત્રદ્વાર કી તરહ જાનના ચાહિયે ।

ભાવાર્થ—નૈગમવ્યવહારનય સંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોક કે સંખ્યા-
તવેં ભાગ કી કોઈં એક લોક કે અસંખ્યાતવેં ભાગ કી કોઈં એક લોક
કે સંખ્યાત ભાગોં કી, કોઈં એક અસંખ્યાત ભાગોં કી, ઓર કોઈં એક
દેશોન સર્વલોક કી સ્પર્શના કરતે હૈં । યહાં પર જો કોઈં એક આનુપૂર્વી
દ્રવ્ય કો દેશોન લોક કી સ્પર્શના કરને કા કથન કિયા હૈં સો ઉસકા
કારણ યહ હૈં કિ યદિ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સમસ્ત લોક કી સ્પર્શના કરેં તો
અનાનુપૂર્વીં ઓર અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કો અવકાશ પ્રાપ્તિ કા અભાવ હોગા ।

સ્પર્શ કરે છે, (સંખેજ્જે ભાગે વા, અસંખેજ્જે ભાગે વા) સંખ્યાત ભાગોના પંથુ
સ્પર્શ કરે છે, અસંખ્યાત ભાગોના પંથુ સ્પર્શ કરે છે, (દેસૂળં વા લોગં ફુસહ)
અને દેશોન લોકોના પંથુ સ્પર્શ કરે છે (નાનાદવ્વાઈં પહુચ્ચ ણિયમા સવ્વલોયં
ફુસંતિ) વિવિધ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો આનુપૂર્વીં
દ્રવ્યો નિયમથી સર્વલોકોના સ્પર્શ કરે છે. (અણાણુપુવ્વી દવ્વાઈં અવત્તવ્વગદવ્વાઈં
ચ જહાં સ્વેત્તં નવરં ફુસણા ભાણિયવ્વા) અનાનુપૂર્વીં અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યોની
સ્પર્શના વિષેનું કથન પૂર્વોક્ત ક્ષેત્રદ્વારના કથન મુજબ જ સમજવું લેઈએ.

ભાવાર્થ—નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વીં દ્રવ્યોમાંનું કોઈ એક
આનુપૂર્વીં દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાતમાં ભાગની, કોઈ એક આનુપૂર્વીં દ્રવ્ય
લોકના સંખ્યાત ભાગોની, કોઈ એક આનુપૂર્વીં દ્રવ્ય લોકના અસંખ્યાત
ભાગોની અને કોઈ એક આનુપૂર્વીં દ્રવ્ય દેશોન સર્વલોકની સ્પર્શના કરે
છે. અહીં “ એક આનુપૂર્વીં દ્રવ્ય દેશોન સર્વલોકની સ્પર્શના કરે છે.” આ
પ્રકારનું જે કથન થયું છે તેનું કારણ એ છે કે જો એક આનુપૂર્વીં દ્રવ્ય
સમસ્ત લોકની સ્પર્શના કરતું હોય, તો અનાનુપૂર્વીં અને અવક્તવ્યક

અથ કાલદ્વારપ્રરૂપયતિ—

મૂલ્ય—જેગમવ્યવહારાણં આણુપુર્વીદ્વાઈ કાલઓ કેવચ્ચિરં
હોઈ? એમં દદ્ધં પહુચ્ચ જહન્નેણં એમં સમયં ઉક્કોસેણં અસં-
ચિજ્જં કાલં । નાણાદ્વાઈ પહુચ્ચ ગિયમા સઠ્ઠ્ઠા । એવં
દોષિણં ત્વિ ॥સૂ૦ ૧૧૪॥

છાયા—નૈગમવ્યવહારયોઃ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ કાલતઃ કિયચ્ચિરં ભવન્તિ? એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય જવન્યેન એકં સમયમ્, ઉત્કર્ષેણ અસંખ્યેયં કાલમ્ । નાના-
દ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય નિયમાત્ સર્વાઢ્ઠા । એવં દ્વે અપિ ॥મૂ૦ ૧૧૪॥

ટીકા—‘જેગમવ્યવહારાણં’ इत्यादि ।

નૈગમવ્યવહારસમ્મતાનિ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ કાલતઃ કિયચ્ચિરં ભવન્તિ? इति
પ્રશ્નઃ । ક્ષેત્રાવગાહપર્યાયસ્ય પ્રાધાન્યવિવક્ષયા ત્ર્યાદિપ્રદેશાવગાહદ્રવ્યાણામેવાનુ-

અતઃ इन दोनों द्रव्यों को भी अवकाश प्राप्त हो इसलिये आनुपूर्वी द्रव्य
की स्पर्शना देशों न लोक की कही गई है । नाना द्रव्यों की अपेक्षा ये
तीनों ही द्रव्य नियम से सर्वलोक की स्पर्शना करते हैं ॥सू० ११३॥

અવ સૂત્રકાર કાલદ્વાર કી પ્રરૂપણા કરતે હૈ—

“જેગમવ્યવહારાણં આણુપુર્વી” इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(જેગમવ્યવહારાણં) નૈગમવ્યવહારનયસંમત (આણુપુર્વી-
દ્વાઈ) સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય (કાલઓ) કાલકી અપેક્ષા (કેવચ્ચિરં
હોઈ) કિતને સમયતક આનુપૂર્વી રૂપ સે રહતે હૈ? પૂછને વાલે કા યહ
આશય હૈ કિ અનાનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યો કા ક્ષેત્ર મેં ત્ર્યાદિ પ્રદેશો મેં અવ-

દ્રવ્યોને સ્પર્શના કરવા માટેના સ્થાનનો અવકાશ જ ન રહે. તે બન્ને દ્રવ્યની
સ્પર્શના પણ અવકાશ મળી રહે તે માટે આનુપૂર્વી દ્રવ્યની સ્પર્શના સમસ્ત
લોકમાં કહેવાને બદલે દેશો ન લોકમાં કહી છે વિવિધ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ
વિચાર કરવામાં આવે, તો આનુપૂર્વી આદિ ત્રણે દ્રવ્યો નિયમથી જ
સર્વલોકની સ્પર્શના કરે છે. ॥સૂ૦ ૧૧૩॥

હવે સૂત્રકાર કાળદ્વારની પ્રરૂપણા કરે છે—

“જેગમવ્યવહારાણં આણુપુર્વી” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(જેગમવ્યવહારાણં) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત (આણુપુર્વીદ્વાઈ)
સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો (કાલઓ) કાળની અપેક્ષાએ (કેવચ્ચિરં હોઈ?) કેટલા
સમય સુધી આનુપૂર્વી રૂપે રહે છે? એટલે કે આનુપૂર્વી દ્રવ્યોનો ક્ષેત્રમાં—
ત્રણ આદિ પ્રદેશોમાં અવગાહિત થઈને રહેવાનો કાળ કેટલો છે? કારણ કે

પૂર્વ્યાદિભાવઃ પૂર્વમુક્તઃ, તેષામાનુપૂર્વ્યાદિદ્રવ્યાણામવગાહસ્થિતિકાલઃ કિયાનુભવતીતિ પ્રદુરાશયઃ । ઉત્તરમાહ—‘એગં દ્રવ્યં’ ઇત્યાદિ । એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય કાલતઃ=કાલમાશ્રિત્ય આનુપૂર્વીદ્રવ્યં જઘન્યેન એકં સમયં વર્તતે । इह द्विप्रदेशावगाढस्य वा एक प्रदेशावगाढस्य वा द्रव्यस्य परिणामवैचित्र्यात् प्रदेशत्रयावगाहमवने आनुपूर्वीद्रव्यप्रदेशः संजातः । એકં સમયં તદ્ભાવેન સ્થિત્વા પુનઃ પૂર્વવદેન દ્વિપ્રદેશાવગાદમેકપ્રદેશાવગાદં ના તદ્ દ્રવ્યં સંજાતમ્, અતો જઘન્યત આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણામેકં સમયગતસ્થિતિર્બોધ્યેતિ ભાવઃ । તથા—ઉત્કર્ષેણ અસંખ્યેયં કાલં ધવતિ । અયં

ગાહ રૂપ સે રહને વા સમય કિતના હૈ ? વયોં કિ યહ પહિલે કહા જા ચુકા હૈ કિ ક્ષેત્ર મેં અવગાહ પર્યાય કી પ્રધાનતા રૂપ સે વિવક્ષા હૈ । ઓર ઇસલિયે ત્યાદિ પ્રદેશોમેં અવગાહ હુએ દ્રવ્યોમેં હી આનુપૂર્વી આદિ ભાવ કા કથન ક્ષેત્રાનુપૂર્વી મેં કિયા ગયા હૈ । અતઃ પૂછને વાલે ને યહાં યહ પૂછા હૈ કિ વે આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્ય ત્યાદિ પ્રદેશ રૂપ ક્ષેત્રમેં કિતને સમય તક આનુપૂર્વી આદિ રૂપ સે અવગાહિત રહતે હૈ ?

ઉત્તર—(એગં) એક દ્રવ્ય કી (પદુચ્ચ) અપેક્ષા લેકર (જહન્નેણ) કમ સે કમ (એગં સમયં) એકસમય તક ઓર (ઉક્કોસેણ) ઉત્ક્રુષ્ટ-ત્યાદા સે ત્યાદા (અસંખિજ્જં કાલં) અસંખ્યાત કાલ તક એક આનુપૂર્વીદ્રવ્ય ક્ષેત્ર મેં અવગાહિત રહતા હૈ । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ દ્વિપ્રદેશ મેં અવગાહિત વા એક પ્રદેશ મેં અવગાહિત હુઆ દ્રવ્ય પરિણમન કી વિચિત્રતા સે જબ પ્રદેશ આદિ મેં અવગાહિત હોતા હૈ ઉસ સમય ઉસમેં આ-

એ વાત તો પહેલાં જ પ્રકટ કરવામાં આવી ચુકી છે કે ક્ષેત્રમાં અવગાહ પર્યાયની પ્રધાન રૂપે વિવક્ષા છે. અને તેથી જ ત્રણ આદિ પ્રદેશોમાં અવગાહિત થયેલાં દ્રવ્યોમાં જ આનુપૂર્વી આદિ ભાવનું કથન ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં કરવામાં આવ્યું છે. તેથી અહીં પ્રશ્નકર્તાનો એવો પ્રશ્ન છે કે તે આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્ય ત્રણ આદિ પ્રદેશરૂપ ક્ષેત્રમાં કેટલા સમય સુધી આનુપૂર્વી આદિ રૂપે અવગાહિત રહે છે ?

ઉત્તર—(એગં દ્રવ્યં પદુચ્ચ) એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો (જહન્નેણ એગં સમયં) એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય ઓછામાં ઓછા એક સમય સુધી અને (ઉક્કોસેણ અસંખિજ્જં કાલં) વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળ સુધી ક્ષેત્રમાં અવગાહિત રહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—એ પ્રદેશોમાં અવગાહિત થયેલું અથવા એક પ્રદેશમાં અવગાહિત થયેલું દ્રવ્ય પરિણમનની વિચિત્રતાથી જ્યારે ત્રણ આદિ પ્રદેશોમાં અવગાહિત થાય છે,

ભાવઃ—યદા તદેવ દ્રવ્યમસંખ્યેયં કાલં તદ્વાવેન સ્થિત્વા પુનસ્તથૈવ દ્વિપ્રદેશાવ-
ગાતમેકપ્રદેશાવગાતં વા જાયતે તદાઽઽનુપૂર્વીદ્રવ્યસ્ય ઉત્કર્ષતોઽસંખ્યેયં કાલં
સ્થિતિર્ભવતિ । અનન્તં કાલં તુ સ્થિતિર્ન ભવતિ, એકપ્રદેશાવગાતસ્યૈકદ્રવ્યસ્ય
ઉત્કર્ષતોઽસંખ્યેયકાલમેવાવસ્થાનાત્ । તથા નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ
નિયમાત્ સર્વાઙ્ગા=સર્વકાલમેવ સન્તિ-વર્તન્તે इत्यर्थः યદાદિપ્રદેશાવગાતદ્રવ્ય-

નુપૂર્વી એસા વ્યવદેશ હો જાતા હૈ । સો વહ દ્રવ્ય એક સમય તક આનુ-
પૂર્વી રૂપ સે જહાં અવગાહિત રહકર બાદ મેં પહિલે કી તરહ હી યાતો
દ્વિપ્રદેશ મેં અવગાહિત હો જાતા હૈ યા એક પ્રદેશ સે અવગાહિત હો
જાતા હૈ ફસલિયે આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કી યાદિ પ્રદેશોં મેં રહને કી સ્થિતિ
એક સમય કી કહી ગઈ હૈ । ફસી પ્રકાર સે જય આનુપૂર્વી દ્રવ્ય—
અસંખ્યાત કાલ તક તદ્વાવ સે સ્થિત રહકર પુનઃ દ્વિપ્રદેશાવગાહી બન
જાતા હૈ તવ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કી ઉત્કૃષ્ટ રૂપ સે અસંખ્યાત કાલ કી સ્થિતિ
હોતી હૈ એસા જાનના ચાહિયે । અનન્ત કાલ તક વહોં પર રહને કી,
ઉસકી સ્થિતિ નહીં હોતી હૈ । ક્યોંકિ એક અવગાહમેં એક દ્રવ્ય અસં-
ખ્યાત કાલ તક હી જ્યાદા સે જ્યાદા રહ સકતા હૈ । તથા (જાણા-
દ્વાઈ પડુચ) અનેક આનુપૂર્વીદ્રવ્યોં કી અપેક્ષા સે આનુપૂર્વીદ્રવ્યોં
કા અવસ્થાન (જિયમા સન્વદ્ધા) નિયમ સે સાર્વકાલિક હૈ । અર્થાત્

ત્યારે તેમાં ‘આનુપૂર્વી’ પદનો વ્યવદેશ થાય છે—તેને આનુપૂર્વી રૂપે કહી
શકાય છે. તે દ્રવ્ય ઓછામાં ઓછું એક સમય સુધી ત્યાં આનુપૂર્વી રૂપે
અવગાહિત રહીને ત્યાર બાદ પહેલાની જેમ જ બે પ્રદેશોમાં કે એક પ્રદેશમાં
અવગાહિત થઈ જાય છે તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની ત્રણ આદિ પ્રદેશોમાં
રહેવાની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની કહી છે. એજ પ્રમાણે આનુપૂર્વી
દ્રવ્ય અસંખ્યાત કાળ સુધી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપે અવગાહિત રહીને ત્યાર
બાદ બે પ્રદેશાવગાહી કે એક પ્રદેશાવગાહી બની જાય છે. આ પ્રકારે
આનુપૂર્વી દ્રવ્યની આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપે રહેવાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત
કાળની થઈ જાય છે. તે અનન્ત કાળ સુધી ત્યાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપે રહી
શકતું નથી, કારણ કે એક દ્રવ્ય એક અવગાહમાં વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત
કાળ સુધી જ રહી શકે છે.

તથા (જાણાદ્વાઈ પડુચ) અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ
વિચાર કરવામાં આવે, તો આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની આનુપૂર્વી દ્રવ્યો રૂપે રહે-
વાની સ્થિતિ (જિયમા સન્વદ્ધા) નિયમથી સાર્વકાલિક કહી છે. એટલે કે

મેદાનાં સર્વદૈવાવસ્થાનાત્ । एवं द्वे अपि । अयं भावः—यदा एकं द्रव्यमेकस्मिन् प्रदेशेऽवगाढमेकं समयं स्थित्वा ततो द्र्यादिप्रदेशावगाढं भवति, तदा अनानुपूर्वी-द्रव्यस्य जघन्यत एकं समयं स्थितिः । यदा तु तदेवासंख्यातं कालं तद्रूपेण स्थित्वा ततो द्र्यादिप्रदेशावगाढं भवति, तदा—उत्कर्षतोऽसंख्येयोऽवगाहस्थितिकालः ।

ઘ્યાદિપ્રદેશોં મેં અવગાઢ આનુપૂર્વીદ્રવ્યોં કે જો મેદ હેં ઉનકા અવસ્થાન સર્વદા હી રહતા હે । (અવં દોણિવિ) હસી પ્રકાર સે જવ એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય એક પ્રદેશ મેં એક સમય તક અવગાઢ રહકર બાદ મેં ઘ્યાદિપ્રદેશોં મેં અવગાઢ હો જાતા હે તવ ઉસ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કી જઘન્ય સે એક સમય કી સ્થિતિ યાની જાતી હે । તથા જવ વહી અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય અસં-ખ્યાત સમય તક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યરૂપ સે એક પ્રદેશ મેં અવગાઢ રહકર બાદ મેં ઘ્યાદિ પ્રદેશોં મેં અવગાઢ-સ્થિત-હો જાતા હે તવ ઉત્કૃષ્ટ સે અસંખ્યાત કાલ તક હી ઉસ અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યકી ઉસ એક પ્રદેશ મેં રહને કી સ્થિતિ યાની જાતી હે, તથા અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોંકી અપેક્ષા અના-નુપૂર્વી દ્રવ્યોં કી સ્થિતિ કા કાલ એકપ્રદેશ મેં અવગાઢ હુએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યકે મેદોં કા સર્વદા હી સદ્ભાવ હોને સે સાર્વકાલિક માના ગયા હે । ઘિપ્રદેશ મેં અવગાઢ અવક્તવ્યકદ્રવ્ય કા એક સમય કે બાદ એક પ્રદેશ મેં અથવા ઘ્યાદિ પ્રદેશોં મેં અવગાહિત હો જાને પર જઘન્ય સે અવગાહ

ત્રણ આદિ પ્રદેશોમાં અવગાહિત જે આનુપૂર્વી દ્રવ્યોના લેદો છે તેમનું અસ્તિત્વ સદા રહે છે જ (અવં દોણિ વિ) એજ પ્રમાણે એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની જઘન્ય સ્થિતિ પણ એક સમયની કહી છે. એટલે કે એક અનાનુ-પૂર્વી દ્રવ્ય યોછામાં યોછું એક સમય સુધી એક પ્રદેશમાં અવગાહિત રહીને ત્યાર બાદ જે આદિ પ્રદેશોમાં અવગાહિત થઈ જાય છે. તેથી જ એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની કહી છે. પરંતુ બ્યારે એજ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત સમય સુધી એક પ્રદેશમાં અવગાહિત રહીને ત્યાર બાદ જે આદિ પ્રદેશોમાં અવગાઢ (સ્થિત) થઈ જાય છે, ત્યારે તે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની તે એક પ્રદેશમાં રહેવાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાળની મનાય છે. જે અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની સ્થિતિનો કાળ એક પ્રદેશમાં અવગાહિત થયેલા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યના લેદોનો સર્વદા સદ્ભાવ હોવાથી સાર્વકાલિક માનવામાં આવ્યો છે

જે પ્રદેશોમાં અવગાઢ (સ્થિત) અવક્તવ્યક દ્રવ્ય એક સમય પછી એક પ્રદેશમાં અથવા ત્રણ આદિ પ્રદેશોમાં અવગાહિત થઈ જાય, તો જઘન્યની

નાનાદ્રવ્યાણ્યાશ્રિત્ય તુ સર્વકાલમ્, એક પ્રદેશાવગાઠદ્રવ્યભેદાનાં સર્વદૈવ સદ્ભાવાત્ ।

અવક્તવ્યકદ્રવ્યસ્ય તુ દ્વિપ્રદેશાવગાઠસ્ય સમયાદૂર્ધ્વમેકસ્મિન્ પ્રદેશે ત્ર્યાદિષુ
ચા પ્રદેશેષ્વગાહપ્રતિપત્તૌ જઘન્યત એકઃ સમયોઽવગાહસ્થિતિકાલઃ અસંખ્યેય-
કાલાદૂર્ધ્વ દ્વિપ્રદેશાવગાહં પરિત્યજતસ્તસ્યાવક્તવ્યકદ્રવ્યસ્ય ઉત્કર્ષતોઽસંખ્યેયો-
ઽવગાહસ્થિતિકાલઃ સિધ્યતિ । નાના દ્રવ્યાણ્યાશ્રિત્ય તુ સર્વકાલં, દ્વિપ્રદેશાવગાઠ-
દ્રવ્યભેદાનાં સદૈવ સદ્ભાવાદિતિ । સમાનવક્તવ્યત્વાદાહ-‘એવં દોષિણિ વિ’-ત્તિ-એવં
દ્વે અપિ વૌધ્યે ॥સૂ. ૧૧૪॥

સ્થિતિ કા કાલ એક સમય હૈ । તથા અસંખ્યાત કાલ કે બાદ દ્વિપ્રદેશોં
મેં અપને અવગાહ કો છોડને વાલે હસ અવક્તવ્યકદ્રવ્ય કા ઉત્કૃષ્ટ રૂપ
સે અવગાહ સ્થિતિ કા કાલ અસંખ્યાતકાલ હૈ । તથા નાના અવક્તવ્યક
દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા દ્વિપ્રદેશ મેં અવગાહ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય કે ભેદોં કા
સર્વદા હી સદ્ભાવ રહને કે કારણ ઉત્કા અવગાહ-સ્થિતિકા કાલ સર્વ-
કાલ માના ગયા હૈ । હસપ્રકાર આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કી તરહ इन दोनों द्रव्य
की अवगाह-स्थिति का समय जानना चाहिये ।

ભાવાર્થ- હસ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકાર ને યહ સ્પષ્ટ કિયા હૈ કિ આનુ-
પૂર્વી આદિ દ્રવ્ય ત્ર્યાદિ પ્રદેશરૂપ ક્ષેત્ર મેં અપને ૨ રૂપ મેં કલ તક સ્થિત
રહતે હૈ । इन बातों का उत्तर उन्होंने एक द्रव्य और अनेक द्रव्य को
आश्रित करके दिया है । जिसका निष्कर्षार्थ यह है कि आनुपूर्वी द्रव्य
त्र्यादि प्रदेशों में एक समय तक स्थित रहकर यदि एक या द्विપ્રદેશ

અપેક્ષાએ તેની અવગાહસ્થિતિનો કાળ એક સમયનો કહ્યો છે તથા અસં-
ખ્યાત કાળ બાદ એ પ્રદેશોમાંના પોતાના અવગાહને છોડનારા તે અવક્ત-
વ્યક દ્રવ્યની વધારેમાં વધારે અવગાહસ્થિતિ અસંખ્યાતકાળની કહી છે. તથા
અનેક અવક્તવ્યક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો એ પ્રદે-
શોમાં અવગાહ અવક્તવ્યક દ્રવ્યોના ભેદોનો સર્વદા સદ્ભાવ જ રહેવાને
કારણે તેમની અવગાહસ્થિતિ સાર્વકાલિક માનવામાં આવી છે. આ પ્રકારે
આ બંને દ્રવ્યોની અવગાહસ્થિતિનો કાળ આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અવગાહસ્થિતિ
કાળ પ્રમાણે જ સમજવો ભેઠએ.

ભાવાર્થ-આ સૂત્રમાં સૂત્રકારે એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે આનુપૂર્વી
આદિ દ્રવ્યો ત્રણ આદિ પ્રદેશોરૂપ ક્ષેત્રમાં પોતપોતાના મૂળ રૂપે કેટલા કાળ
સુધી અસ્તિત્વમાં રહે છે ? આ વાતનો ઉત્તર સૂત્રકારે એક દ્રવ્ય અને અનેક
દ્રવ્યોને અનુલક્ષીને આપ્યો છે. આ સમસ્ત સૂત્રનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે
છે-આનુપૂર્વી દ્રવ્ય ત્રણ આદિ પ્રદેશોમાં એક સમય સુધી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય-

અથાન્તરદ્વારં પ્રતિપાદયિતુમાહ—

મૂલમ્—યોગમવવહારાણં આણુપુર્વીદ્વાગમન્તરં કાલઑ કેવચ્ચિરં
હોઈ? તિણ્હંપિ એગં દઠ્ઠં પહુચ્ચ જહન્નેણં એકં સમયં ઉક્કોસેણં
અસંખેજ્જં કાલં, નાણાદદ્વાઈં પહુચ્ચ ણરિથિ અંતરં ॥સૂ. ૧૧૫॥

મેં અવગાહિત હો જાતા હૈ તો વર્હા પર એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કી અપેક્ષા
આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કા સ્થિતિ કાલ માના જાતા હૈ । ઓર ચહી એક આનુપૂ-
ર્વીદ્રવ્ય ડન ગ્યાદિ પ્રદેશોં મેં અસંખ્યાત કાલ તક અવગાહિત રહકર
વાદ મેં એકપ્રદેશ યા દો પ્રદેશ મેં અવગાહિત હો જાતા હૈ તો હસ સ્થિતિ
મેં હસકા સમય અસંખ્યાત કાલ કા માના જાતા હૈ । યહ સંખ્યાન
કોલ કા સમય ઉત્કૃષ્ટ હૈ । ઓર એક સમય કા કાલ જઘન્ય હૈ, નાના
આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા સે યહ સમય સર્વદા કા હૈ ક્યોંકિ ગ્યાદિ
મેં એસા કોઈ સા મી સમય નહીં હૈ કિ જિસસેં કોઈ ન કોઈ આનુપૂર્વી
દ્રવ્ય કા ભેદ અવગાહિત ન હો । હસી પ્રકાર સે અનાનુપૂર્વી ઓર
અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કે વિષય મેં મી એસા હી વક્તવ્ય નિર્ધારિત
કર લેના ચાહિયે ॥ સૂ. ૧૧૪ ॥

રૂપે સ્થિત રહીને જો એક પ્રદેશમાં અથવા બે પ્રદેશોમાં અવગાહિત થઈ
જાય છે, તો એ પરિસ્થિતિમાં એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી
દ્રવ્યનો સ્થિતિકાળ એક સમયનો ગણાય છે. પરંતુ એજ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય
જો તે ત્રણ આદિ પ્રદેશોમાં અસંખ્યાત કાળ સુધી અવગાહિત રહીને ત્યાર
બાદ એક પ્રદેશમાં અથવા બે પ્રદેશોમાં અવગાહિત થઈ જાય, તો એવી
પરિસ્થિતિમાં તેનો સ્થિતિકાળ અસંખ્યાતકાળનો માનવામાં આવે છે આ
અસંખ્યાતકાળના સમયને તેનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ સમજવો અને એક સમયના
પૂર્વેકિત કાળને તેનો જઘન્ય કાળ સમજવો અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની
અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો તે સમય સાર્વકાલિક છે, કારણ કે
ત્રણ આદિ પ્રદેશોમાં એવો કોઈ પણ સમય નથી કે જેમાં કોઈને કોઈ
આનુપૂર્વી દ્રવ્યનો ભેદ અવગાહિત ન હોય અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક
દ્રવ્યોના એક અને બે પ્રદેશોમાં રહેવાના કાળના સંબંધમાં પણ આનુપૂર્વી
દ્રવ્યોના કાળના જેવું જ કથન સમજવું ॥સૂ. ૧૧૪॥

છાયા—નૈગમવ્યવહારયોઃ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણામન્તરં કાલતઃ ક્રિયચ્ચિરં ભવતિ ? ત્રયાણામપિ એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય જઘન્યેન એકં સમયમ્, ઉત્કર્ષેણ અસંખ્યેયં કાલમ્ । નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય નાસ્તિ અન્તરમ્ ॥મુ. ૧૧૫॥

ટીકા—‘જોગમવવહારાણં’ ઇત્યાદિ । નૈગમવ્યવહારસમ્મતાનામાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણામ્ અન્તરં કાલતઃ ક્રિયચ્ચિરં ભવતિ ? ઇતિ શિષ્ય પ્રશ્નઃ । ઉત્તરમાહ—‘તિષ્ઠં પિ’ ઇત્યાદિ । ત્રયાણામ્=આનુપૂર્વ્યાનાનુપૂર્વ્યવક્તવ્યકદ્રવ્યાણામ્ એકં સમયં પ્રતીત્ય જઘન્યેન એકં સમયમન્તરમ્ । ઉત્કર્ષેણ અસંખ્યેયં કાલમન્તરમ્ । નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય તુ નાસ્તિ અન્તરમ્ । પ્રશ્નકોટી આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણ્યાશ્રિત્ય પ્રશ્નઃ ક્રિયતે

અથ સૂત્રકાર અન્તરદ્વાર કા પ્રતિપાદન કરતે હૈં—

“જોગમવવહારાણં” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(જોગમવવહારાણં) નૈગમ વ્યવહારસંમત (આણુપુઞ્વી દ્રવ્યાણં) આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કા (અંતરં) અન્તર-વ્યવધાન-(કાલબો) કાલકી અપેક્ષા (ક્રિયચ્ચિરં હોઈ) કિતને સમય કા હોતા હૈ ?

ઉત્તર—(તિષ્ઠં પિ એગં દ્રવ્યં પડુચ્ચ) આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી, ઓર અવક્તવ્યક હન દ્રવ્યોં કો એક સમય કો આશ્રિત કરકો (જહન્ને ણં) જઘન્ય સે (એકં સમયં) એક સમયકા અંતર હૈ (ઉકોસેણં) ઉત્કૃષ્ટ સે (અસંખ્યેજ્જં કાલં) અસંખ્યાતકાલ કા અંતર હૈ । (નાના દ્રવ્યાઈં પડુચ્ચ) તથા નાના દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા કરકો (ણસ્થિ અંતરં) કોઈ અન્તર નહોં હૈ ।

શંકા—પ્રશ્ન કોટિ મેં આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કો આશ્રિત કરકો પ્રશ્ન ક્રિયા ગયા

હવે સૂત્રકાર અન્તરદ્વારનું નિરૂપણ કરે છે—

“જોગમવવહારાણં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(જોગમવવહારાણં) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત (આણુપુઞ્વી દ્રવ્યાણં) આનુપૂર્વી દ્રવ્યોંનું (અન્તરં) અન્તર (વ્યવધાન, આંતરો) (કાલબો ક્રિયચ્ચિરં હોઈ) કાળની અપેક્ષાએ કેટલા સમયનું હોય છે ?

ઉત્તર—(તિષ્ઠં પિ એગં દ્રવ્યં પડુચ્ચ) આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક આ ત્રણેના એક એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો (જહન્નેણં એકં સમયં) એાછામાં એાછું એક સમયનું અને (ઉકોસેણં અસંખ્યેજ્જં કાલં) ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત કાળનું અંતર હોય છે. (નાનાદ્રવ્યાઈં પડુચ્ચ) અનેક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો (ણસ્થિ અંતરં) કોઈ અન્તર નથી.

શંકા—પ્રશ્નમાં તો આનુપૂર્વી દ્રવ્યો વિષે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે.

પરન્તુ ત્રયાણામપિ દ્રવ્યાણાં સમાનાન્તરત્વેન પ્રતિપાદ્યતયા ઉત્તરકોટી 'તિહં પિ' ઇતિ પ્રોક્તમ્ । અસ્ય દ્વારસ્યાયં ભાવઃ—યદા ગ્યાદિપ્રદેશાવગાઠં કિમપ્યાનુપૂર્વી-દ્રવ્યમ્ એકસ્માદ્ વિવક્ષિતક્ષેત્રાત્ સમયમેકમ્ અન્યત્ ક્ષેત્રમવગાહ્ય પુનરપિ કેવલમ્, અન્યદ્રવ્યસંયુક્તં વા ભૂત્વા તમેવ વિવક્ષિતગ્યાધાકાશપ્રદેશમ્ અવગાહતે, તદૈકાનુ-પૂર્વી દ્રવ્યસ્ય સમયમેકં જઘન્યતોઽન્તરકાલો બોધ્યઃ । તથા—તદેવ દ્રવ્યં યદાઽન્યેષુ ક્ષેત્રપ્રદેશેષુ અસંખ્યેયં કાલં પરિભ્રમ્ય કેવલમ્, અન્યદ્રવ્યસંયુક્તં વા ભૂત્વા પ્રથમ-મેવ ક્ષેત્રપ્રદેશમવગાહતે, તદા ઉત્કૃષ્ટતોઽસંખ્યેયં કાલમન્તરં ભવતિ । ન ચ પુન-

હૈ, પરન્તુ ઉત્તરકોટિ મેં “તિહં પિ” ત્રીનોં દ્રવ્યોં કો વયોં પકડા ગયા હૈ ?

ઉત્તર—ઇસકા કારણ યહ હૈ કિ ઇન ત્રીનોં દ્રવ્યોં કા અન્તર સમાન હૈ । ઇસ દ્વાર કા ભાવ ઇસ પ્રકાર સે હૈ—જિસ સમય કોઈ એક ગ્યાદિ પ્રદેશાવગાઠ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કિસી એક વિવક્ષિત ક્ષેત્ર સે એક સમય તક કિસી દૂસરે ક્ષેત્ર મેં અવગાહિત હોકર પુનઃ અકેલા યા કિસી દૂસરે દ્રવ્ય સે સંયુક્ત હોકર ઉસી વિવક્ષિત ગ્યાદિ આકાશરૂપ પ્રદેશ મેં અવગાઠ હોતા હૈ તો ઉસ સમય ઉસ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કા અન્તર કાલ—વિરહકાલ જઘન્ય સે એક સમય કા હૈ—એસા જાનના ચાહિયે । તથા જબ વહી દ્રવ્ય અન્ય ક્ષેત્ર પ્રદેશો મેં અસંખ્યાતકાલ તક ઘૂમકર કેવલ યા અન્ય દ્રવ્યોં સે સંયુક્ત હોકર પહિલે કે હી અવગાહિત પ્રથમ ક્ષેત્ર પ્રદેશ મેં અવગાહિત હોતા હૈ તબ વિરહકાલ ઉત્કૃષ્ટ સે અસંખ્યાત

પરન્તુ ઉત્તર રૂપે તો ત્રણે દ્રવ્યોની વાત કરવામાં આવી છે તેનું કારણ શું છે ?
ઉત્તર—તે ત્રણે દ્રવ્યોનું અન્તર સમાન હોવાથી ત્રણે દ્રવ્યોના અન્તરની વાત સાથે જ કરવામાં આવી છે.

ઉત્તર—આ અન્તરદ્વારનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—આ સૂત્રમાં અન્તર એટલે વિરહકાળ થઈ શકે કરવો જોઈએ કોઈ એક ત્રણ ગ્યાદિ પ્રદેશાવગાઠ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કોઈ એક વિવક્ષિત (અમુક) ક્ષેત્રમાંથી નીકળીને એક સમય સુધી કોઈ બીજા ક્ષેત્રમાં અવગાહિત થઈને ફરીથી પોતે એકલું અથવા કોઈ અન્ય દ્રવ્યની સાથે સંયુક્ત થઈને એજ વિવક્ષિત ત્રણ ગ્યાદિ આકાશ રૂપ પ્રદેશોમાં અવગાઠ થાય, તો તે પરિસ્થિતિમાં તે એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યનું અન્તર કાળની અપેક્ષાએ (વિરહકાળ) એક સમયનું ગણાય છે, આ અન્તરને કાળની અપેક્ષાએ જઘન્ય અન્તર સમજવું તથા એજ દ્રવ્ય અન્ય ક્ષેત્ર પ્રદેશોમાં અસંખ્યાતકાળ સુધી ફરીને પોતે એકલું અથવા અન્ય દ્રવ્યો સાથે સંયુક્ત થઈને પહેલાં જે ક્ષેત્રમાં અવગાહિત થયું હતું એજ ક્ષેત્રમાં અવગાહિત થઈ જાય, તો તે પરિસ્થિતિમાં તેનો ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ અસંખ્યાતકાળનો ગણાય

દ્રવ્યાનુપૂર્વામિદ અનન્તં કાલમન્તરં ભવતિ, યતો દ્રવ્યાનુપૂર્વા વિવક્ષિતદ્રવ્યાદન્યે દ્રવ્યવિશેષા અનન્તા ભવન્તિ । તૈશ્વ સદ્ ક્રમેણ તસ્ય સંયોગે પુનઃસ્વરૂપપ્રાપ્તૌ અનન્તં કાલમન્તરં ભવતિ । અત્ર તુ વિવક્ષિતાવગાહક્ષેત્રાદન્યત્ ક્ષેત્રમસંખ્યેયમેવ । પ્રતિસ્થાનં ચ અવગાહનાયાશ્રિત્ય અસંખ્યેયકાલં સંયોગસ્થિતિઃ । તતશ્ચાસંખ્યેયે ક્ષેત્રે પરિભ્રમદ્ દ્રવ્યં પુનરપિ કેવલમ્, અન્યસંયુક્તં વાઽસંખ્યેયકાલાનન્તરં તસ્મિન્ વિવક્ષિત-પ્રદેશ એવાવગાહનાં કુર્યાત્ ।

કાલ કા માના જાતા હૈ । જિસ પ્રકાર દ્રવ્યાનુપૂર્વી મેં વિરહકાલ માના ગયા હૈ उस प्रकार से यहां विरहकाल अनन्त कालका नहीं माना गया है । क्योंकि कि द्रव्यानुपूर्वी में विवक्षित द्रव्य से दूसरे जो द्रव्य हैं वे अनन्त हैं । अतः उनके साथ क्रम क्रम से उसका संयोग होने पर फिर से अपने स्वरूप की प्राप्ति में उसे अनन्त काल लग जाता है । इस प्रकार पुनः स्वरूप प्राप्ति में अन्तर अनंत काल का लभ्य जाता है । परन्तु यहां विवक्षित-अवगाह क्षेत्र से अन्य क्षेत्र असंख्यातप्रदेश प्रमाण ही है, अनंत प्रदेश प्रमाण नहीं । इसलिये प्रतिस्थान में, अवगाहना को आश्रित करके जो उसकी संयोग स्थिति है वह असंख्यातकाल की है । अतः विवक्षित प्रदेश से अन्य असंख्यात क्षेत्र में परिभ्रमण करता हुआ द्रव्य पुनः उसी विवक्षित प्रदेश में अन्य द्रव्य से संयुक्त होकर या एकाकी ही असंख्यातकाल के बाद अवगाहित हो जाता है ।

છે. અહીં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં ઉત્કૃષ્ટ (વધારેમાં વધારે) અનન્ત કાળનો વિરહકાળ કહ્યો છે, પરન્તુ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાળ અનન્તકાળનો કહેવાને બદલે અસંખ્યાતકાળનો કહ્યો છે. તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે—

દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં વિવક્ષિત દ્રવ્ય સિવાયના જે અન્ય દ્રવ્યો છે તે અનંત છે. તેથી તેમની સાથે તેનો ક્રમશઃ સંયોગ થઈને ફરીથી પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવામાં તેને અનંતકાળનું અન્તર પડી જાય છે. આ પ્રકારે પુનઃ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિમાં અનન્તકાળનું અન્તર પડવાની વાત સિદ્ધ થઈ જાય છે. પરન્તુ અહીં (ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં) વિવક્ષિત અવગાહક્ષેત્ર સિવાયનાં અન્યક્ષેત્રો તો અસંખ્યાતપ્રદેશ પ્રમાણે જ છે—અનંત પ્રદેશપ્રમાણ નથી તેથી પ્રત્યેક સ્થાનમાં અવગાહનાને આશ્રિત કરીને જે તેની સંયોગસ્થિતિ છે, તે અસંખ્યાતકાળની જ છે તેથી કોઈ વિવક્ષિત પ્રદેશમાંથી નીકળીને અન્ય અસંખ્યાત ક્ષેત્રોમાં પરિભ્રમણ કરીને તે દ્રવ્ય પોતે એકલું અથવા અન્ય દ્રવ્યની સાથે સંયુક્ત થઈને તે વિવક્ષિત પ્રદેશમાં અસંખ્યાતકાળ વ્યતીત થયા બાદ જ અવગાહિત થઈ જાય છે.

નન્તુ ભવત્વસંખ્યેયઃ પ્રદેશઃ, પરન્તુ તત્રૈવ પ્રદેશે દ્રવ્યસ્ય પુનઃ પુનઃ પરિભ્રમણેન અનન્તકાલાન્તર્યમપિ પ્રાપ્યતે, તદેહ કથમનન્તકાલમન્તરં નોચ્યતે ? इति चेत्, उच्यते, विवक्षितप्रदेशादसंख्येयप्रदेशे क्षेत्रेऽसंख्येयकालमेव द्रव्यं परिभ्रमति, तदनन्तरं पुनर्विवक्षितक्षेत्र एव तद् द्रव्यं नियमादागच्छति, वस्तुस्थितिस्वाभाव्यादिति । अतो नास्ति कश्चिद्दोषः । यद्वा त्र्यादि प्रदेशलक्षणाद् विवक्षितक्षेत्रात् तदानुपूर्वीद्रव्यमन्यत्रगतं, ततस्तत् क्षेत्रम् असंख्येयकालाद्धૈ स्वभावादेव तेनૈव આનુપૂર્વીદ્રવ્યેણ, વર્ણગન્ધરસસ્પર્શસંખ્યાદિધર્મૈઃ સર્વથા તુલ્યેન અન્યેન વા આનુપૂર્વી-

શંકા—અવગાહના ક્ષેત્ર સે અન્યક્ષેત્ર ભલે હી અસંખ્યાતપ્રદેશ-વાલા હો-હસ મેં કોઈ બાધા નહીં હૈ। પરન્તુ વસી પ્રદેશોં મેં વાર ૨ પરિભ્રમણ કરને સે દ્રવ્ય કો હસ પરિભ્રમણ મેં અનન્ત કાલ કા બી અન્તર લગ સકતા હૈ। અતઃ સૂત્રકારને યહાં અનન્તકાલ કા અન્તર કયોં નહીં કહા ?

ઉત્તર—વિવક્ષિત પ્રદેશરૂપ ક્ષેત્ર સે અન્ય અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ ક્ષેત્ર મેં દ્રવ્ય કા પરિભ્રમણ અસંખ્યાતકાલ તક હી હોતા હૈ। હસકે બાદ વહ દ્રવ્ય નિયમ સે ફિર વિવક્ષિત ક્ષેત્ર મેં હી આજાતા હૈ। કયોં કિ એસા હી વસ્તુસ્થિતિ કા સ્વભાવ હૈ। અથવા—જબ ત્ર્યાદિ પ્રદેશરૂપ વિવક્ષિત ક્ષેત્ર સે વહ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અન્ય પ્રદેશ મેં ચલા જાતા હૈ’ બાદ મેં વહ ક્ષેત્ર સ્વભાવ સે હી અસંખ્યાતકાલ કે પશ્ચાત્ વસી આનુ-પૂર્વી દ્રવ્ય સે યા વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, એવં સંખ્યા આદિ ધર્મોં સે

શંકા—અવગાહના ક્ષેત્ર સિવાયનું જે અન્ય ક્ષેત્ર છે તે ભલે અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળું હોય તે વાત આનવામાં અમને કોઈ વાંધા નથી પરન્તુ જોજ પ્રદેશોમાં વારંવાર પરિભ્રમણ કરવામાં તે દ્રવ્યને અનન્તકાળનું અન્તર પચ્છ લાગી શકે છે. છતાં સૂત્રકારે અહીં અનન્તકાળના અન્તરને બદલે અસંખ્યાતકાળનું અન્તર શા માટે કહ્યું છે ?

ઉત્તર—વિવક્ષિત પ્રદેશરૂપ ક્ષેત્રમાંથી નીકળીને અન્ય અસંખ્યાત પ્રદેશ રૂપ ક્ષેત્રમાં દ્રવ્યનું પરિભ્રમણ અસંખ્યાત કાળ સુધી જ થાય છે. ત્યાર બાદ તે દ્રવ્ય નિયમથી જ તે વિવક્ષિત ક્ષેત્રમાં જ આવી જાય છે, કારણ કે તેનો જોવો જ સ્વભાવ છે.

અથવા—ત્રણ આદિ પ્રદેશો રૂપ કોઈ વિવક્ષિત ક્ષેત્રમાંથી નીકળીને તે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અન્ય પ્રદેશમાં આવ્યું જાય છે, અને ત્યારબાદ તે ક્ષેત્ર સ્વભાવથી જ અસંખ્યાતકાળ બાદ જોજ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સાથે, અથવા વધુ,

દ્રવ્યેણ સંયુજ્યતે इति नियमात् असंख्येयकालोत्तरं तथाविधानुपूर्वीद्रव्येण तत्क्षेत्रं
 संयुज्यते एवेति असंख्येयकालमेव अन्तरं भवतीति नास्ति कश्चिद् दोषः । तथा-
 नानाद्रव्याणि प्रतीत्य नास्ति अन्तरम् । व्यादिप्रदेशावगाढानि सर्वाण्यपि आनु-
 पूर्वीद्रव्याणि युगपत् स्वभावं विहाय पुनस्तथैव जायन्ते इति तु न कदाचिदपि संभ-
 वति, असंख्येयानां तेषां सर्वदैव विद्यमानत्वादिति नानाद्रव्याश्रयपक्षे नास्ति अन्तर-
 मिति भावः । एवमनानुपूर्व्यवक्तव्यक द्रव्यविषयेऽपि अन्तरभावना कर्तव्या । सू. ११५।

उसी के तुल्य किसी दूसरे आनुपूर्वी द्रव्य से संयुक्त हो जाता है। ऐसा नियम है। इस नियम के अनुसार असंख्यात काल का ही अन्तर होता है। नाना द्रव्यों की अपेक्षा से अन्तर नहीं है ऐसा जो कहा गया है उसका तात्पर्य यह है कि व्यादिप्रदेशों में अवगाढ हुए समस्त भी आनुपूर्वी द्रव्य एक साथ अपने स्वभाव को छोड़कर पुनः उन्हीं व्यादि-प्रदेशों में अवगाहित हो जाते हों ऐसी बात किसी भी समय में संभवित नहीं होती है। क्योंकि कि असंख्यात आनुपूर्वी द्रव्य सदा ही विद्यमान रहते हैं। इसलिये नाना द्रव्यों की अपेक्षा अन्तर नहीं है। इसी प्रकार से अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्य के विषय में भी अन्तर भावना जाननी चाहिये ॥सू० ११५॥

ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને સંખ્યા આદિ ધર્મોની અપેક્ષાએ તેના જેવાં જ કોઈ બીજા આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સાથે સંયુક્ત થઈ જાય છે એવો નિયમ છે. આ નિયમ પ્રમાણે અસંખ્યાતકાળનું અન્તર બ્યતીત થયા બાદ તે પ્રકારના આનુપૂર્વી દ્રવ્ય વડે તે ક્ષેત્ર અવશ્ય સંયુક્ત થઈ જાય છે. આ રીતે અસંખ્યાતકાળનું જ અન્તર પડવાની વાત સિદ્ધ થઈ જાય છે.

અનેક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો કાળની અપેક્ષાએ કોઈ અન્તર જ પડતું નથી, આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—ત્રણ આદિ પ્રદેશોમાં અવગાહિત થયેલાં સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો એક સાથે પોતાના સ્વભાવને છોડીને ફરી એજ ત્રણ આદિ પ્રદેશોમાં અવગાહિત થઈ જતાં હોય એવી વાત કોઈ પણ સમયે સંભવી શકતી નથી, કારણ કે અસંખ્યાત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો સદા વિદ્યમાન રહે જ છે. તે કારણે અનેક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અન્તરનો અભાવ કહ્યો છે. એજ પ્રમાણે અનનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યોના વિષયમાં પણ અન્તર (વિરહકાળ)નું કથન સમજી લેવું જોઈએ. ॥સૂ. ૦૧૧૫॥

इत्थमन्तरद्वारं व्याख्याय सम्प्रति भागद्वारं व्याख्यातुमाह—

मूलम्—नेगमववहाराणं आणुपुर्वीदद्वाइं सेसदव्वाणं कइ-
भागे होज्जा ? तिणिण वि जहा दव्वाणुपुर्वीए ॥सू० ११६॥

છાયા—નૈગમવ્યવહારયોઃ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ શેષદ્રવ્યાણાં કિયદ્ ભાગે
ભવન્તિ ? ત્રીણ્યપિ યથા દ્રવ્યાનુપૂર્વ્યામ્ ॥સૂ० ૧૧૬॥

ટીકા—‘ નેગમવવહારાણં ’ इत्यादि—

नैगमव्यवहारसम्मतानि आनुपूर्वीद्रव्याणि शेषद्रव्याणाम्=अनानुपूर्व्यवक्तव्यकं
द्रव्याणां कतिभागे=कियति भागे भवन्ति ? इति प्रश्नः । उत्तरयति—त्रीण्यपि यथा
द्रव्यानुपूर्व्याम् । यथा द्रव्यानुपूर्व्यां भागद्वारे प्रतिपादितं तथैवात्रापि त्रयाणामपि
द्रव्याणां विषये बोध्यम् । अयं भावः—आनुपूर्वीद्रव्याणि अनानुपूर्व्यवक्तव्यकरूप-
शेषद्रव्येभ्योऽसंख्येयैर्भागैरधिकानि । शेषद्रव्याणि तु तेषामसंख्येयभागे वर्तन्ते ।

अब सूत्रकार भागद्वार का व्याख्यान करते हैं—

“नेगम ववहाराणं इत्यादि”

શબ્દાર્થ— (નેગમવવહારાણં) નૈગમવવહારનય સંમત (આણુપુર્વી-
દ્વાઈ) સમસ્ત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય (સેસદવ્વાણં) શેષ દ્રવ્યોં કે-અનાનુપૂર્વી
ઔર અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કે (કહભાગે) કિતને ભાગોં મેં હૈં ? (તિણિવિ-
જહા દવ્વાણુપુર્વિયે)

ઉત્તર—જિસ પ્રકાર દ્રવ્યાનુપૂર્વી મેં ભાગદ્વાર મેં પ્રતિપાદન કિયા હૈ
વસી પ્રકાર સે યહાં પર તીનોં હી દ્રવ્યોં કે વિષય મેં જાનના ચાહિયે ।
હસકા ભાવ યહ હૈ—અનાનુપૂર્વી ઔર અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા
આનુપૂર્વી દ્રવ્ય ઉનકે અસંખ્યાત ભાગોં સે અધિક હૈ । તથા શેષ દ્રવ્ય
આનુપૂર્વીદ્રવ્યોં કે અસંખ્યાતવે ભાગ પ્રમાણ હૈ ।

હવે સૂત્રકાર ભાગદ્વારનું નિરૂપણ કરે છે—

(નેગમવવહારાણં) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત (આણુપુર્વીદ્વાઈ) સમસ્ત
આનુપૂર્વી દ્રવ્યો (સેસદવ્વાણં) બાકીનાં દ્રવ્યોના (અનાનુપૂર્વી અને અવક્ત-
વ્યક દ્રવ્યોના) (કહભાગે) કેટલામાં ભાગપ્રમાણ હોય છે ?

ઉત્તર—(તિણિ વિ જહા દવ્વાણુપુર્વીએ) દ્રવ્યાનુપૂર્વી ભાગ દ્વારમાં જેવું
પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન અહીં પણ ત્રણે દ્રવ્યો વિષે
સમજવું એટલે કે અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં આનુપૂર્વી
દ્રવ્ય તેમના અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણ વધારે છે તથા બાકીના દ્રવ્યો આનુ-
પૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણ છે.

નનુ 'વ્યાદિપ્રદેશાવગાઠાનિ દ્રવ્યાણિ આનુપૂર્વ્યઃ, એકેકપ્રદેશાવગાઠાનિ દ્રવ્યાણિ અનાનુપૂર્વ્યઃ, દ્વિ દ્વિ પ્રદેશાવગાઠાનિ દ્રવ્યાણિ અવક્તવ્યકાનિ' इति पूर्वं प्रतिपादि-
तम् । तान्येतानि त्रिविधान्यपि द्रव्याणि सर्वलोकव्यापीनि । तेषां मध्ये युक्त्या
विचारणायां कृतायामानुपूर्वीद्रव्याणां सर्वस्तोकता प्राप्यते । तथाहि-लोके किल
असत्कल्पनया त्रिंशत्प्रदेशाः कल्प्यन्ते । तेषु त्रिंशत्प्रदेशेषु अनानुपूर्वीद्रव्याणि
त्रिंशत्संख्यकानि भवन्ति एकैकप्रदेशावगाढत्वात् । अवक्तव्यकद्रव्याणि तु पञ्चदश,
द्वि द्वि प्रदेशावगाढत्वात् । आनुपूर्वीद्रव्याणि तु यदि त्रिप्रदेशनिष्पन्नान्येव गण्यन्ते

શંકા-યહ પહિલે હી કહા જા ચુકા હૈ । કિ વ્યાદિપ્રદેશોં મેં સ્થિત
દ્રવ્ય આનુપૂર્વી હૈં એક એક પ્રદેશોં મેં સ્થિત અનાનુપૂર્વી હૈં, ઔર દો દો
પ્રદેશોં મેં સ્થિત દ્રવ્ય અવક્તવ્યક દ્રવ્ય હૈં । યે તીનોં હી દ્રવ્ય સર્વલોક
વ્યાપી હૈં । इनके बीच में, युक्ति से विचारणा होने पर आनुपूर्वी
द्रव्य सबसे थोड़े आते हैं । इसका खुलासा इस प्रकार से है-
“लोक असंख्यात प्रदेशी है-सो असंख्यात प्रदेश को असत्कल्पना से
३०, मानकर उनप्रदेशों के स्थानपर ३०, तीस रखलेना चाहिये-इन ३०,
प्रदेशों में एक एक प्रदेश पर अनानुपूर्वी द्रव्य अवगाहित हैं इसलिये
अनानुपूर्वीद्रव्य ३० हो जाते हैं । तथा अवक्तव्यक द्रव्य लोक के दो दो
प्रदेशों में एकर अवगाढ होने के कारण १५, आते हैं । तथा आनुपूर्वीद्रव्य
लोक के ३-३ तीन २ प्रदेशों में अवगाढ हैं इसलिये उनकी संख्या १०

શંકા-આગળ એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે ત્રણ, ચાર
આદિ પ્રદેશોમાં સ્થિત દ્રવ્યને આનુપૂર્વી કહે છે, એક એક પ્રદેશમાં સ્થિત
દ્રવ્યને અનાનુપૂર્વી કહે છે અને બીજા પ્રદેશોમાં સ્થિત દ્રવ્યને અવક્તવ્યક
કહે છે. આ ત્રણે દ્રવ્ય સર્વલોક વ્યાપી છે ને બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવામાં
આવે તો તે ત્રણે દ્રવ્યોમાંથી આનુપૂર્વી દ્રવ્યનું પ્રમાણ સૌથી ઓછું હોવું
જોઈએ તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે-“લોક અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળો છે.”
હવે અહીં અસત્કલ્પનાનો આધાર લઈને એવું માની લઈએ કે લોકના ૩૦
પ્રદેશો છે. આ ૩૦ પ્રદેશોમાંના પ્રત્યેક પ્રદેશ પર અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અવગા-
હિત છે. તેથી ૩૦ પ્રદેશોમાં ૩૦ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અવગાહના માની
લઈએ. લોકના બીજા પ્રદેશોમાં એક એક અવક્તવ્યક દ્રવ્ય અવગા-
હિત હોવાથી ૩૦ પ્રદેશોમાં અવગાહિત અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની સંખ્યા ૧૫
માની લઈએ તથા આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના ઓછામાં ઓછા ત્રણ ત્રણ પ્રદે-
શોમાં અવગાહિત હોવાથી ૩૦ પ્રદેશોમાં અવગાહિત આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની

તાનિ દશસંખ્યકાન્યેવ ભવન્તિ ત્રિપ્રદેશાવગાઢત્વાત્ । અત એવ તાનિ સર્વસ્તોકા-
ન્યેવ વાચ્યાનિ । इति चेदाह-यदि ये नमःप्रदेशा एकस्मिन् अनुपूर्वीद्रव्ये उपयुक्ता
भवन्ति ते यत्रस्मिन्नोपयुक्ता भवेयुस्तदैवं स्यात्, नचैवमस्ति, यतः त्रिभिःप्रदेशैः
सम्पद्यमाने एकस्मिन् अनुपूर्वीद्रव्ये ये त्रयः प्रदेशा उपयुक्ता भवन्ति, त एव त्रयः
प्रदेशा अन्यान्यरूपतया परिणतैरन्यैरप्यानुपूर्वीद्रव्यैरुपयुज्यन्ते । अत एकैकः प्रदे-
शोऽनेकेषां त्रिक संयोगानामानुपूर्वीद्रव्याणामाधारो भवति । एवं चतुष्कसंयोग-
पञ्चकसंयोग यावत्संख्येयसंयोगानुपूर्वीद्रव्याविषयेऽपि बोध्यम् । ततश्च एकैको नमः

આતી છે । આનુપૂર્વીદ્રવ્ય ત્રીણપ્રદેશોં સે પ્રારંભ હોકર નિષ્પન્ન હોતે છે ।
इसलिये इन्हे त्रिप्रदेशावगाढ माना गया है । इस प्रकार ये अनानुपूर्वी
और अवक्तव्यकद्रव्यों की अपेक्षा पूर्वोक्तरीति से विचार करनेपर कम
ही आते हैं" यदि कोई इस प्रकार से कहे तो इसका उत्तर इस प्रकार
से हैं कि जो आकाशप्रदेश एक आनुपूर्वीद्रव्य में उपयुक्त होते हैं, वे यदि
अन्य आनुपूर्वी द्रव्य में उपयुक्त नहीं होते तो ऐसा कहना बल सकता
था परन्तु ऐसा नहीं है । क्योंकि तीन प्रदेशों से जायमान एक आनुपू-
र्वीद्रव्य में जो तीनप्रदेश उपयुक्त होते हैं, वे ही तीन प्रदेश अन्य अन्य
रूप से परिणत हुए अन्य आनुपूर्वी द्रव्यों द्वारा भी अपने २ उपयोग में
लाये जाते हैं । इसलिये लोक का एक २ प्रदेश अनेक त्रिक संयोगी
आनुपूर्वी द्रव्यों का आधार होता है । इसी प्रकार से चतुष्क संयोगी
यावत् असंख्यान संयोगी आनुपूर्वी द्रव्यों के विषय में भी जानना

સંખ્યા ૧૦ માની લઈએ આનુપૂર્વી દ્રવ્ય ત્રણથી લઈને અસંખ્યાત પર્યન્તના
પ્રદેશોમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. તેથી અહીં તેને ત્રિપ્રદેશાવગાઢ માનીને ઉપર
પ્રમાણની ગણતરી કરવામાં આવી છે. આ રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો
અનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં તેનું પ્રમાણ ઓછું દેખાય છે.

આ પ્રકારની માન્યતા બરાબર નથી તે હવે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે-
જે આકાશપ્રદેશો એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં ઉપયુક્ત થાય છે તેઓ જો અન્ય
આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં ઉપયુક્ત થતા ન હોત તો એવું બની શકત. પરન્તુ એવું
તો બનતું નથી કારણ કે ત્રણ પ્રદેશોમાં અવગાહિત એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં
જે ત્રણ પ્રદેશો ઉપયુક્ત થાય છે, એજ ત્રણ પ્રદેશો અન્ય અન્ય રૂપે
પરિણત થયેલા અન્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્યો દ્વારા પણ પોતપોતાના ઉપયોગમાં
લેવામાં આવે છે. આ રીતે લોકનો પ્રત્યેક પ્રદેશ અनेक त्रिकसंयोगी आनु-
पूर्वी द्रव्योंનો आधार થાય છે, એજ પ્રમાણે ચતુષ્ક સંયોગીથી લઈને

પ્રદેશઃ અનેકેષુ ત્ર્યાદિ સંયોગાત્મકેષુ આનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ ઉપયુજ્યતે । इत्थं च त्र्यादि संयોગાત્મકાનુપૂર્વીદ્રવ્યરૂપાધેયભેદેન પ્રતિપ્રદેશરૂપાધારસ્યાપિ ભેદો વિવક્ષિતો ભવતિ । नहि नभःप्रदेशा येन स्वरूपेणैकस्मिन् आधेये उपयुक्ता भवन्ति, तेनैव स्वरूपेण आधेयान्तरेऽपि । तथा सत्येकस्मिन् आधारस्वरूपे तदवगाहनाद् आधेयानाम् एकता प्रसज्येत, घटे तत्स्वरूपवत् । ततश्च असंख्येयप्रदेशात्मके संवस्थित्या व्यवस्थिते लोके यावन्तस्त्रिकसंयोगाद्यसंख्येयसंयोगपर्यन्ता संयोगा जायन्ते तावन्त्यानુपूर्वीद्रव्याणि भवन्ति । तानि च त्र्यादि संयोगानां बहुत्वाद् बहुसंख्य-

ચાહિયે । इस प्रकार एक २ आकाश प्रदेश अनेक त्र्यादि संयोगात्मक आनुपूर्वीद्रव्यों में उपयुक्त होता है । अतः त्र्यादि संयोगात्मक आनुपूर्वीद्रव्य रूप आधेय के भेद से, हर एक प्रदेश रूप आधार का भी भेद, विवक्षित हो जाता है । क्योंकि आकाश प्रदेश जिस स्वरूप से एक आधेय से उपयुक्त होते हैं । उसी स्वरूप से वे दूसरे आधेय में उपयुक्त नहीं होते हैं । यदि ऐसी ही बात मानी जावे कि आकाश प्रदेश जिस स्वरूप से एक आधेय में उपयुक्त होते हैं उसी स्वरूप से वे अन्य आधेय में भी उपयुक्त होते हैं तो एक आधार स्वरूप में उनकी अवगाहना होने से उन अनेक आधेयों में घट में घट के स्वरूप की तरह एकता प्रसक्त होगी । इसलिये अपने स्वरूप की अपेक्षा से असंख्यात प्रदेशी लोक में जितने भी त्रिक संयोगादि रूप असंख्यात संयोग पर्यन्त तक के संयोग हैं उतनेही आनुपूर्वीद्रव्य हैं । ये आनुपूर्वीद्रव्य त्र्यादिसंयोगों

અસંખ્યાત સંયોગી પર્યન્તના આનુપૂર્વી દ્રવ્યોના વિષયમાં પણ સમજવું આ પ્રકારે પ્રત્યેક આકાશપ્રદેશ અનેક ત્રિઆદિ સંયોગાત્મક આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં ઉપયુક્ત થાય છે. તેથી ત્રિઆદિ સંયોગાત્મક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપ આધેયના ભેદને લીધે દરેક પ્રદેશ રૂપ આધારનો પણ ભેદ પડી જાય છે. કારણ કે જે સ્વરૂપે આકાશપ્રદેશો એક આધેયમાં ઉપયુક્ત થાય છે, એજ સ્વરૂપે તેઓ બીજા આધેયમાં પણ ઉપયુક્ત થતા નથી જો એવી વાત માનવામાં આવે કે આકાશપ્રદેશો જે સ્વરૂપે એક આધેયમાં ઉપયુક્ત થાય છે એજ સ્વરૂપે તેઓ અન્ય આધેય વસ્તુમાં પણ ઉપયુક્ત થાય છે, તો એક આધારસ્વરૂપમાં તેમની અવગાહના હોવાથી તે અનેક આધેયોમાં પણ ઘટમાં ઘટના સ્વરૂપની જેમ એકતા માનવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, તેથી યોગાના સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત પ્રદેશી લોકમાં ત્રિકસંયોગથી લઈને અસંખ્યાત સંયોગ પર્યન્તના જેટલા સંયોગો છે એટલા જ આનુપૂર્વી દ્રવ્યો છે ત્રિ

कानि बोधयानि । अवक्तव्यकद्रव्याणि तु द्विकसंयोगानां स्तोकत्वात् स्तोकानि । अनानुपूर्वीद्रव्याण्यपि लोकप्रदेशसंख्यासमानसंख्यत्वात् स्तोकान्येव । अत्र सुखेनावबोधार्थं किञ्चिन्निर्दिश्यते । तथाहि—लोके किञ्च पञ्चाकाशप्रदेशाः कल्प्यन्ते, तद्यथा— :: इति । अत्र अनानुपूर्वीद्रव्याणि तावत् पञ्चैव भवन्ति ।

यथा— :: इति ।

अवक्तव्यकद्रव्याणि तु अष्टौ, अष्टानामेव द्विकसंयोगानामिहाभ्युपगमात् ।

यथा— इति ।

आनुपूर्वीद्रव्याणि तु षोडश संभवन्ति । तत्र—दशत्रिकसंयोगाः, पञ्च चतुष्कसंयोगाः,

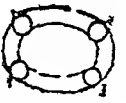
को बहुत होने के कारण बहुसंख्यक हैं । और जो अवक्तव्यक द्रव्य हैं वे द्विक संयोगों के कम होने के कारण कम हैं । तथा जो अनानुपूर्वी द्रव्य हैं । वे भी लोक प्रदेशों की संख्या के बराबर होने के कारण—कम ही है । यह बात अच्छी तरह से समझ में आ जावे इसलिये यों समझना चाहिये—लोक में पांच आकाशप्रदेश कल्पित करो, और उसका आकार :: इस प्रकार से करो । प्रत्येक आकाश प्रदेश में एक अनानुपूर्वी द्रव्य है इसलिये इस हिसाब से पांच अनानुपूर्वी द्रव्य हैं । ऐसा मान लो तथा द्विप्रदेश संयोगी जो अवक्तव्यक द्रव्य हैं वे द्विकप्रदेश संयोगों को यहां आठ ही होनेसे आठ आते हैं । जैसे—संस्कृत टीका में आकार देकर कहा गया है । आनुपूर्वीद्रव्य १६, संभवित होते हैं—वे इसप्रकार से १०, त्रिक प्रदेश संयोग के १०, ५ चतुष्प्रदेश संयोग के पांच, और

आदि संयोगो धन्या होवाने कारणे ते आनुपूर्वी द्रव्यो बहुसंख्यक છે, અને દ્વિકસંયોગો ઓછાં હોવાને કારણે અવક્તવ્યક દ્રવ્યો તેના કરતાં અલ્પ સંખ્યામાં છે. તથા જે અનુપૂર્વી દ્રવ્યો છે તેઓ પણ લોકના પ્રદેશોની સંખ્યાની બરાબર હોવાથી આનુપૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં અલ્પ સંખ્યામાં છે. આ વાતને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે આ પ્રમાણેની કલ્પના કરો—ધારો કે આકાશપ્રદેશો પાંચ છે અને તેમનો આકાર આ પ્રમાણે છે— :: પ્રત્યેક પ્રદેશમાં એક એક અનુપૂર્વી દ્રવ્યો રહી શકે છે. તેથી પાંચ પ્રદેશોમાં પાંચ અનુપૂર્વી દ્રવ્યો રહી શકે એમ માની લો.

તથા દ્વિપ્રદેશ સંયોગી જે અવક્તવ્યક દ્રવ્યો છે, તેમની સંખ્યા અહીં આઠની આવે છે, કારણ કે અહીં દ્વિકપ્રદેશ સંયોગો આઠ આવે છે તે વાત ટીકામાં આપવામાં આવેલ આકૃતિ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

આ પાંચ પ્રદેશોમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્યો ૧૬ સંભવી શકે છે. તેના કિસ્માબ આ પ્રમાણે સમજવો—ત્રિકપ્રદેશ સંયોગના ૧૦, ચતુષ્પ્રદેશ સંયોગના

પશ્ચકસંયોગસ્ત્વેક इति षोडश । तत्र दशत्रिकसंयोगा एवं बोध्याः—षट् तावत्त्रिक-
संयोगा मध्यव्यवस्थापितेन सह लभ्यन्ते, यथा— इति ।

तथा मध्यनिरपेक्षैर्दिग्व्यवस्थापितैश्चतुर्भिश्चत्वारस्त्रिकसंयोगाः, यथा— इति । इत्थं दश त्रिकसंयोगा भवन्ति ।

पश्च च चतुष्कसंयोगा एवं विज्ञेयाः—चत्वारस्तावन्मध्यव्यवस्थापितेन सह भवन्ति,
यथा— इति ।

एकस्तु चतुष्कसंयोगो मध्यनिरपेक्षैर्दिग्व्यवस्थापितैश्चतुर्भिः, यथा— इति । इत्थं पश्च चतुष्कसंयोगा भवन्ति ।

एक पांच प्रदेश संयोगका एक । इनमें त्रिकप्रदेश संयोग जो दस हैं—
वे इस प्रकार हैं—मध्य में जो प्रदेश व्यवस्थापित है, उसके साथ त्रिकप्रदेश
संयोग ६ आते हैं—जैसे टीका में आकार देकर कहे गये हैं—तथा मध्य
प्रदेश निरपेक्ष जो दिग्व्यवस्थापित चारप्रदेश हैं उनके साथ त्रिकप्रदेश
संयोग ४ चार आते हैं जो टीका में दिये हुए चित्र द्वारा स्पष्ट किये गये
हैं इस प्रकार से तीन २ प्रदेशों के संयोग दश होते हैं—ये तीन तीन
प्रदेशों के संयोग ही १० अनातुपूर्वीद्रव्यों के आधार क्षेत्र हैं । तथा
चार २ प्रदेशों के संयोग ५ इसप्रकार हैं—मध्य में जो प्रदेश व्यवस्थापित
है उसके साथ चतुष्क संयोगचार होते हैं, ये चतुष्क संयोग ही चार
आनुपूर्वी द्रव्यों के आधाररूप क्षेत्र हैं । जो टीका में दिये हुये चित्र
द्वारा कहे गये हैं । तथा मध्य प्रदेश निरपेक्ष जो चार दिग्व्यवस्थापित
चारप्रदेश हैं उनसे एक चतुष्कसंयोगरूप आधार चारप्रदेशी आनुपूर्वी
द्रव्य निष्पन्न होता है । जो संस्कृत टीका में दिया हुआ चित्रद्वारा स्पष्ट

પ, અને પાંચપ્રદેશ સંયોગનું ૧, આ રીતે કુલ ૧૧ આનુપૂર્વી દ્રવ્યો થઈ જાય
છે તેમના બે ૧૦ ત્રિકપ્રદેશ સંયોગ કહ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે સમજવા—મધ્યમાં
બે પ્રદેશ વ્યવસ્થાપિત (રહેલો) છે, તેની સાથે ત્રિકપ્રદેશ સંયોગ ૬ આવે
છે, એજ વાત ટીકામાં આપવામાં આવેલ આકૃતિદ્વારા સમજાવવામાં આવી છે.
મધ્યપ્રદેશ સિવાયના બે ચાર પ્રદેશો ચાર દિશામાં આવેલા છે. તેમની સાથે
ત્રિકપ્રદેશસંયોગ ચાર આવે છે તેમને પણ આ આકૃતિ દ્વારા સ્પષ્ટ કર-
વામાં આવેલ છે. આ પ્રકારે આ ત્રણ ત્રણ પ્રદેશોના સંયોગ ૧૦ થાય છે
આ ત્રણ ત્રણ પ્રદેશોના સંયોગ જ ૧૦ આનુપૂર્વી દ્રવ્યોના આધારક્ષેત્રો છે.
તથા ચાર ચાર પ્રદેશોના પાંચ સંયોગ આ પ્રમાણે થાય છે—મધ્યમાં બે
પ્રદેશ વ્યવસ્થાપિત છે તેની સાથે ચતુષ્કસંયોગ ચાર થાય છે. તે ચતુષ્કસં-
યોગ જ ચાર આનુપૂર્વી દ્રવ્યોના આધારરૂપ ક્ષેત્રો છે. તેમને સંસ્કૃત ટીકામાં
આપવામાં આવેલ આકૃતિ દ્વારા બતાવવામાં આવેલ છે તથા મધ્યપ્રદેશ
સિવાયના ચાર દિશામાં વ્યવસ્થાપિત બે ચાર પ્રદેશો છે તેમના દ્વારા ચાર

પશ્ચકસંયોગરતુ સુગમ એવ યથા— રતિ

ઇત્યં પશ્ચપ્રદેશપ્રસ્તારેડપ્યાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણામ્ અનાનુપૂર્વ્યવક્તવ્યકદ્રવ્યાપેક્ષયા બાહુલ્યં દૃશ્યતે । તતઃ સ્વસ્થિત્યા વ્યવસ્થિતેડસંખ્યેયપ્રદેશાત્મકે લોકે આનુપૂર્વી-દ્રવ્યાણામ્ અનાનુપૂર્વ્યવક્તવ્યકદ્રવ્યાપેક્ષયાડસંખ્યાતગુણત્વં સ્પષ્ટમેવેતિ ॥સૂ૦૧૧૬॥

કિયા ગયા હૈ । હસ પ્રકાર ચતુષ્કસંયોગ રુપ આધાર ક્ષેત્ર કે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય પાંચ હોતે હૈ । તથા હન પાંચ પ્રદેશોં કે સંયોગ સે જાયમાન એક પાંચ પ્રદેશી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય કા સમક્ષના સુગમ હૈ । જો સંસ્કૃત ટીકા મેં દિયા છુવા ચિત્ર મેં સમજાયા ગયા હૈ । હસ પ્રકાર સે પાંચ પ્રદેશોં કે પ્રસ્તાર મેં બી હન આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કા અનાનુપૂર્વી ઔર અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા બાહુલ્ય દેખા જાતા હૈ । તબ હસસે અપની સ્થિતિ કે અનુસાર સુવ્યવસ્થિત હસ અસંખ્યાત પ્રદેશવાલે લોક મેં આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં મેં અનાનુપૂર્વી ઔર અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા સે અસંખ્યાત-ગુણતા સ્પષ્ટ હી હૈ ।

ભાવાર્થ—સૂત્રકારને હસ સૂત્રદ્વારા યહ સમજાયા હૈ કિ નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વીદ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી ઔર અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા અસંખ્યાત ગુણે અધિક હૈ ઔર શેષ દ્રવ્ય આનુપૂર્વીદ્રવ્યોં કે અસંખ્યાતવેં ભાગ પ્રમાણ હૈ । હસ વાત કો સુનતે હી કિસી શંકાકાર ને હસ-

પ્રદેશી આનુપૂર્વી દ્રવ્યના એક ચતુષ્કસંયોગ રૂપ આધાર નિષ્પન્ન થાય છે, તેને પણ સંસ્કૃત ટીકામાં આપવામાં આવેલ આકૃતિ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રકારે ચતુષ્કસંયોગ રૂપ આધાર ક્ષેત્રના આનુપૂર્વી દ્રવ્ય પાંચ થાય છે, તથા તે પાંચ પ્રદેશના સંયોગથી નિષ્પન્ન પાંચપ્રદેશી એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યને સમજવું સુગમ છે. ટીકામાં આપવામાં આવેલ આકૃતિમાં તેને સમજાવવામાં આવેલ છે. આ પ્રકારે પાંચ પ્રદેશોના પ્રસ્તારમાં પણ અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અધિકતા જોવામાં આવે છે, તો પછી અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા લોકમાં અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં આનુપૂર્વી દ્રવ્યો અસંખ્યાત ગણાં હોય એમાં નવાઈ પામવા જેવું શું છે ?

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે એ વાતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં અનેક ગણાં વધારે છે. અને આનુપૂર્વી દ્રવ્ય સિવાયના દ્રવ્યો આનુપૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં અસંખ્યાતમાં ભાગપ્રમાણ છે. સૂત્રકારના આ કથન સામે કોઈ વ્યક્તિ એવી શંકા પ્રકટ કરે કે આપનું આ કથન બુદ્ધિગમ્ય

पर शंका की—कि आपका यह कथन युक्ति से संगत नहीं बैठता है—कारण असंख्यात प्रदेशी इस लोक में सबसे अधिक संख्या आनुपूर्वी द्रव्यों की ही आती है बाद में इनसे कम अवक्तव्यक द्रव्यों की और इनसे भी कम आनुपूर्वीद्रव्यों की । इस बात को हम इसप्रकार से समझा सकते हैं । लोक असंख्यातप्रदेशी माना गया है—सो लोकके असंख्यात प्रदेशों के स्थान में ३० संख्या रख लो—ये ३० ही असंख्यात प्रदेश हैं । अनानुपूर्वीद्रव्य लोकाकाश के एक २ प्रदेश रूप आधार पर अवगाहित हैं इस अपेक्षा से अनानुपूर्वी द्रव्यों की संख्या ३० आती है । और अवक्तव्यक द्रव्य जो द्विप्रदेशी होता है, वह दो दो प्रदेशों में अवगाहित होता है—इसलिये उसकी संख्या १५ आती है । तथा आनुपूर्वी द्रव्य त्रिप्रदेशावगाढ होता है । इसलिये इनकी संख्या दश आती है । तब सिद्धान्तकार ने इस शंका का उत्तर बहुत सुन्दररीति से किया है—उन्होंने उसे समझाया कि जैसा तुम कह रहे हो वैसा नहीं है । क्योंकि आकाशका एक २ प्रदेश भिन्न २ रूपसे परिणत अनेक व्यणुकादि रूप अनानुपूर्वीद्रव्यों का आधारस्थल है एक आनुपूर्वीद्रव्य में आकाश

लागतुं नथी पोतानी शंकाना समर्थनमां ते એવી દલીલ કરે કે—અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળા આ લોકમાં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની સંખ્યા સૌથી વધારે છે, અવકતવ્યક દ્રવ્યોની સંખ્યા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં ઓછી છે અને આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની સંખ્યા તો અવકતવ્યક દ્રવ્યો કરતાં પણ ઓછી છે. નીચેની કલ્પના દ્વારા તે પોતાની આ માન્યતાનું સમર્થન કરે છે. લોકના અસંખ્યાત પ્રદેશો માનવામાં આવ્યા છે. ધારે કે લોકના ૩૦ પ્રદેશો છે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ રૂપ આધાર પર અવગાહિત છે. તેથી ૩૦ પ્રદેશોમાં અવગાહિત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની સંખ્યા ૩૦ ત્રીસ થાય છે અવકતવ્યક દ્રવ્ય કે જે બે પ્રદેશો હોય છે તે લોકાકાશના બન્ને પ્રદેશોમાં અવગાહિત હોય છે. તેથી તેમની સંખ્યા ૧૫ ની થાય છે તથા આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકાકાશના ત્રણ ત્રણ પ્રદેશોમાં અવગાહિત હોવાથી ૩૦ પ્રદેશોમાં અવગાઢ આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની સંખ્યા બાકીના બન્ને દ્રવ્યો કરતાં ઓછી થવા છતાં આપ શા કારણે એવું કહો છો કે આનુપૂર્વી દ્રવ્યો બાકીના બન્ને દ્રવ્યો કરતાં અસંખ્યાત ગણાં હોય છે ?

આ શંકાનું અહીં નીચે પ્રમાણે સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે—તમે કહો છો એવી વાત નથી, કારણ કે આકાશનો એક એક પ્રદેશ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પરિણત થયેલ અનેક ત્રણ આદિ અણુરૂપ આનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું આધારસ્થાન છે. એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં આકાશના બે ત્રણ પ્રદેશો ઉપયુક્ત થાય

के जो तीन प्रदेश उपयुक्त होते हैं वे यदि अन्य अनानुपूर्वी द्रव्यों के उपयोग में न आते, तो यह बात बल भी जाती कि आनुपूर्वी द्रव्य शेष द्रव्यों की अपेक्षा बहुत कम हैं, परन्तु जो आकाश के त्र्यादि प्रदेश एक आनुपूर्वी द्रव्य में काम आते हैं, वे ही अन्य आनुपूर्वी द्रव्यों के भी उपयोग में आते हैं। जो आकाश के ३ प्रदेश जिस स्वभाव से त्र्यणुरूप एक आनुपूर्वी द्रव्य के उपयोग में आते हैं। वे तीन प्रदेश उसी स्वभाव से त्र्यणुकादि एवं चतुष्प्रदेशिक आदि अनेक आनुपूर्वी द्रव्यों के उपयोग में नहीं आते हैं। उनके स्वभाव में भिन्नता आजाती है। इसलिये आकाश को स्वभाव की भिन्नता के कारण असंख्यात प्रदेशी माना गया है। त्र्यणुकादिरूप आनुपूर्वी द्रव्य भी तो एक २ की ही संख्या में नहीं हैं किन्तु एक २ आनुपूर्वी द्रव्य अनेक हैं। तभी तो ये समस्त आनुपूर्वियां लोकव्यापी हैं। अनानुपूर्वी और अवक्तव्यक द्रव्य भी इसी प्रकार से हैं। इनमें आनुपूर्वी द्रव्य ही इन दो द्रव्यों की अपेक्षा असंख्यात गुणा है। क्योंकि अनानुपूर्वी द्रव्य के लिये एकप्रदेश रूप आधार की और अवक्तव्यक द्रव्य के लिये दो प्रदेशरूप आधार की ही

छे, ते त्र्यणु प्रदेशो जे अन्य आनुपूर्वी द्रव्योना उपयोगमा आवी शकता न होत तो जेवी बात संलवी शकत के आनुपूर्वी द्रव्यो जाकीना जन्ने द्रव्यो करतां जहु न अल्प संख्यामां छे. परन्तु परिस्थिति जेवी छे के आकाशना जे त्र्यणु आदि प्रदेशो जेक आनुपूर्वी द्रव्यना काममा आवे छे, जेन प्रदेशो अन्य आनुपूर्वी द्रव्योना उपयोगमा पणु आवे छे. जे आकाशना त्र्यणु प्रदेशो जे स्वभावने दीधे त्र्यणु आणुवाणी जेक आनुपूर्वीना उपयोगमा आव्या छे, ते त्र्यणु प्रदेशो जेन स्वभावथी त्र्यणु आणुवाणां, जने चार प्रदेशवाणां आदि अनेक आनुपूर्वी द्रव्योना उपयोगमा आवतां नथी. तेमना स्वभावमां आधेयनी सिन्नताने दीधे सिन्नता आवी जय छे. तेथी आकाशने स्वभावनी सिन्नताने कारणे असंख्यात प्रदेशी मानवामां आवेद छे. त्रि आणुक आदि इप आनुपूर्वी द्रव्यो पणु जेक जेकनी संख्यामां न नथी, परन्तु प्रत्येक आनुपूर्वी द्रव्य अनेक होय छे.—त्रि आणुक आदि प्रत्येक आनुपूर्वी अनेक होय छे—जने तेथी न ते समस्त आनुपूर्वीओ लोकव्यापी छे. अनानुपूर्वी जने अवक्तव्यक द्रव्यो पणु लोकव्यापी छे आ त्र्येमांथी आनुपूर्वी द्रव्य न ते जन्ने द्रव्यो करतां असंख्यात गणुं छे, कारणे के अनानुपूर्वी द्रव्यने माटे जेक प्रदेश इप आधारनी जने अवक्तव्यक द्रव्यने

આવશ્યકતા પડતી હૈ, તબ કિ આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કે લિયે એક દો ત્રીન આદિ સમસ્ત રૂપ આધાર કી અપેક્ષા પડતી હૈ-તથો એક ૨ પ્રદેશ મેં ભો અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અવગાહિત હૈં । તબ કિ અનેક અનાનુપૂર્વી ઓર અનેક અવક્તવ્યકદ્રવ્ય એક પ્રદેશ ઓર દો દો પ્રદેશોં મેં હી અવગાહિત હૈં । હસી વિષય કો લોક મેં પાંચપ્રદેશોં કી કલ્પના કર નિર્ણય કિયા ગયો હૈ । इनमें चारों दिशाओं में चार प्रदेश स्थापित- करना चाहिये और एक प्रदेश बीच में । अनानुपूर्वीદ્રવ્ય જેસા કી કહા ગયા હૈ, કિ એક પ્રદેશાવગાહી હોતા હૈ હસલિયે એક ૨ પ્રદેશ મેં એક એક રહને કે કારણ પાંચપ્રદેશ રૂપ આધાર સંબન્ધી વે ૫ હી જ્ઞાત હોતે હૈં । ન્યૂન ઓર અધિક નહીં । इन पांच प्रदेशों में जब दो २ प्रदेशों का संयोग-किया जाता है तो वे द्विक संयोग यहां आठ बनते हैं-जैसे टीकामें दिया हुआ चित्र में प्रदर्शित किये गये हैं । यहां जो एक दो आदि अंक-लिखे हुए हैं वे दो दो प्रदेशों के संयोग के प्रदर्शक हैं । हल प्रकार ये दो दो प्रदेशों के संयोगरूप जो आधार हैं वे उतने ही अवक्तव्यक द्रव्यों के आधार हैं ।

માટે બે પ્રદેશ રૂપ આધારની આવશ્યકતા પડે છે, પરન્તુ આનુપૂર્વી દ્રવ્યને માટે એક, બે, ત્રણ આદિ સમસ્ત પ્રદેશરૂપ આધારની આવશ્યકતા રહે છે. તથા એક એક પ્રદેશમાં પણ અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યો અવગાહિત છે, જ્યારે અનેક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવક્તવ્યક દ્રવ્યો તો અતુલ્ય એક એક પ્રદેશમાં અને બખબે પ્રદેશોમાં જ અવગાહિત છે. હવે સૂત્રકાર લોકના પાંચ પ્રદેશો હોવાની કલ્પના કરીને આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે-ચાર દિશાઓમાં ચાર પ્રદેશની અને વચ્ચે એક પ્રદેશની સ્થાપના કરવી જોઈએ. તેની આકૃતિ આ પ્રમાણે બનશે-૦૦૦

અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય એક પ્રદેશાવગાહી હોય છે, તેથી એક એક પ્રદેશમાં એક એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય હોવાને કારણે પાંચ પ્રદેશ રૂપ આધારમાં પાંચ જ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો સંભવી શકે છે. તેથી ઓછાં કે વધારે સંભવી શકતાં નથી. આ પાંચ પ્રદેશોમાં જો બખબે પ્રદેશોનો સંયોગ કરવામાં આવે, તો એવાં દ્વિકસંયોગ અહીં આઠ બને છે તે ઉપરની સંસ્કૃત ટીકામાં આપવામાં આવેલ આકૃતિમાં બતાવવામાં આવેલ છે-

આ આકૃતિમાં જે એક, બે આદિ અંકો લખ્યા છે, તે બખબે પ્રદેશોના સંયોગના પ્રદર્શક છે. આ રીતે તે બખબે પ્રદેશોના સંયોગ રૂપ જે આધાર છે, તેઓ એટલાં જ અવક્તવ્યક દ્રવ્યોના આધાર રૂપ છે આ રીતે

इत्थं भागद्वारमभिधाय सम्प्रति भावद्वारमाह—

मूलम्—योगमववहाराणं आणुपुर्वीद्ववाहं कयरमि भावे
होजजा? णियमा साइपारिणामिए भावे होजजा। एवं
दोणिण वि ॥सू० ११७॥

छाया—नैगमव्यवहारयोरानुपूर्वीद्रव्याणि कतरस्मिन् भावे भवन्ति? निय-
मात् सादिपारिणामिके भावे भवन्ति। एवं द्वयोरपि ॥सू० ११७॥

इस प्रकार से यहां द्विकप्रदेश संयोगरूप आधारवर्ती ८ अवक्तव्यकद्रव्य
हैं। यह बोध हो जाता है। क्योंकि जितने आधार हैं उतने ही वहां
अनानुपूर्वी आदि द्रव्य हैं ऐसा यहां कहा गया है। आनुपूर्वी द्रव्य इन
पांच प्रदेशों के संयोग रूप आधार १६ होने से १६ होते हैं। चतुष्क-
संयोग पांच और पांच प्रदेशों का एक संयोग यहां होता है। इन चतुष्क
(चार) संयोग रूप पांच आधारों में पांच आनुपूर्वी द्रव्य और पांच प्रदेशों
के संयोगरूप एक आधार में एक पांच प्रदेशवाला आनुपूर्वी द्रव्य रहता
है। पांच प्रदेशों में दो दो प्रदेशों के संयोग ८, तीन तीन प्रदेशों के
संयोग १०, चार चार प्रदेशों के संयोग—से पांच बनते हैं। और पांच
प्रदेशों का संयोग एक ये सब द्विकादि संयोगरूप आधार कैसे बने यह
सब संस्कृत टीकामें दिया हुआ चित्रोंद्वारा स्पष्ट किया गया है ॥सू. ११६॥

અહીં દ્વિકપ્રદેશ સંયોગરૂપ આધારવર્તી આઠ અવકતવ્યક દ્રવ્યો હોવાનો
બોધ થઈ જાય છે, કારણ કે જેટલા આધાર છે એટલા જ ત્યાં આનુપૂર્વી
આદિ દ્રવ્યો છે એવું અહીં કહેવામાં આવ્યું છે.

આ પાંચ પ્રદેશોના સંયોગરૂપ આધાર ૧૬ હોવાથી આનુપૂર્વી દ્રવ્ય
અહીં ૧૬ હોય છે. ચતુષ્કસંયોગ પાંચ અને પાંચ પ્રદેશોનો એક સંયોગ
અહીં થાય છે. આ ચતુષ્કસંયોગ રૂપ પાંચ આધારોમાં પાંચ આનુપૂર્વી
દ્રવ્યો અને પાંચ પ્રદેશોના સંયોગ રૂપ એક આધારમાં પાંચ પ્રદેશવાળું
એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય રહે છે પાંચ પ્રદેશોમાં બન્ને પ્રદેશોના સંયોગ આઠ,
ત્રણ ત્રણ પ્રદેશોના સંયોગ ૧૦, ચાર ચાર પ્રદેશોના સંયોગ પાંચ અને
પાંચ પ્રદેશોના સંયોગ એક બને છે, આ બધાં દ્વિકાદિ સંયોગ રૂપ આધાર
કેવી રીતે બને છે, તે બધું સૂત્રાર્થમાં આકૃતિઓ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં
આવ્યું છે ॥સૂ૦ ૧૧૬॥

ટીકા—‘ જોગમવવહારાણં ’ ઇત્યાદિ—

નૈગમવ્યવહારસમ્મતાનિ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ કતરસ્મિન્ ભાવે ભવન્તિ ? ઇતિ શિષ્ય પ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ નિયમાત્ સાદિપારિણામિકે ભાવે ભવન્તિ । એવં દે અપિ=અનાનુપૂર્વ્યવક્તવ્યકદ્રવ્યાણ્યપિ સાદિપારિણામિકે ભાવે ભવન્તીતિ । અયં ભાવઃ—અપ્રદેશાવગાહપરિણામસ્ય એકપ્રદેશાવગાહપરિણામસ્ય દ્વિપ્રદેશાવગાહપરિણામસ્ય ચેતિ ત્રયાણામપિ દ્રવ્યાણાં સાદિપારિણામિકત્વાત્ સાદિપારિણામિકભાવવર્તિત્વં बोध्यमिति ॥ સૂ૦ ૧૧૭ ॥

અવ સૂત્રકાર ભાવદ્વાર કા કથન કરતે હૈં—

“ જોગમવવહારાણં ” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(જોગમવવહારાણં આણુપુર્વી દવ્વાઈ) નૈગમ વ્યવહારનય-સંમત સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય—(કયરંમિ ભાવે હોજા) કૌન સે ભાવ મેં વર્તેતે હૈં ।

ઉત્તર—(નિયમા) નૈગમવ્યવહારનયસંમત સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય નિયમ સે (સાદિપારિણામિએ ભાવે હોજા) સાદિ પારિણામિક ભાવ મેં—વર્તેતે હૈં । (એવં દોષિણવિ) હસી પ્રકાર સે અનાનુપૂર્વી ઓર અવ-ક્તવ્યક દ્રવ્યોં કે વિષય મેં બી-જાનના ચાહિયે । તાત્પર્ય હસકા યહ હૈં કિ વ્યાદિ પ્રદેશોં મેં આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કા અવગાહ, પરિણામ એક પ્રદેશ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કા અવગાહ પરિણામ ઓર અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કા દ્વિપ્રદેશોં મેં અવગાહ પરિણામ સાદિ હૈં । હસલિયે—યે સબ દ્રવ્ય સાદિ પારિણામિક ભાવવર્તી—હૈં । ॥ સૂ૦ ૧૧૭ ॥

હવે ભાવદ્વારનું કથન કરવામાં આવે છે.—

“ જોગમવવહારાણં ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(જોગમવવહારાણં આણુપુર્વી દવ્વાઈ) નૈગમવ્યવહારનયસંમત સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો (કયરંમિ ભાવે હોજા ?) કયા ભાવમાં વર્તમાન હોય છે ? ઉત્તર—(નિયમા સાદિપારિણામિએ ભાવે હોજા) નૈગમવ્યવહાર નયસં-મત સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો નિયમથી જ સાદિપારિણામિક ભાવવર્તી હોય છે (એવં દોષિણવિ) એવું જ કથન અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યોના વિષયમાં પણ સમજવું આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—ત્રણ આદિ પ્રદેશોમાં આનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અવગાહપરિણામ, એક પ્રદેશમાં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અવગાહપરિણામ અને બે પ્રદેશોમાં અવક્તવ્યક દ્રવ્યોનું અવગાહપરિણામ સાદિ (આદિ સહિત) હોય છે. તેથી જ આ ત્રણે દ્રવ્યોને સાદિપારિણામિક ભાવવર્તી કહ્યાં છે. ॥ સૂ૦ ૧૧૭ ॥

इत्थं भावद्वारमभिधाय अल्पबहुत्वद्वारं प्ररूपयति-

मूलम्-एएसिणं भन्ते ! णेगमववहाराणं आणुपुव्वीदद्वाणं अणा-
णुपुव्वीदद्वाणं अवत्तव्वगदव्वाणं य दव्वट्ठयाए पएसट्ठयाए दव्व-
ट्ठपएसट्ठयाए कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुगा वा तुल्ला वा विसै-
साहिया वा ? गोयसा ! सव्वत्थोवाइं णेगमववहाराणं अवत्तव्वग-
दद्वाइं दव्वट्ठयाए, अणाणुपुव्वीदद्वाइं दव्वट्ठयाए विसैसाहियाइं,
आणुपुव्वीदव्वाइं दव्वट्ठयाए असंखेज्जगुणाइं । पएसट्ठयाए
सव्वत्थोवाइं णेगमववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं अपएसट्ठयाए ।
अवत्तव्वगदव्वाइं पएसट्ठयाए विसैसाहियाइं । आणुपुव्वीदव्वाइं
पएसट्ठयाए असंखेज्जगुणाइं । दव्वट्ठपएसट्ठयाए सव्वत्थोवाइं
णेगमववहाराणं अवत्तव्वगदव्वाइं दव्वट्ठयाए । अणाणुपुव्वी-
दव्वाइं दव्वट्ठयाए अपएसट्ठयाए विसैसाहियाइं । अवत्तव्वगदद्वाइं
पएसट्ठयाए विसैसाहियाइं । आणुपुव्वीदव्वाइं दव्वट्ठयाए असंखे-
ज्जगुणाइं ताइं चेव पएसट्ठयाए असंखेज्जगुणाइं । से तं अणुगमे ।
से तं णेगमववहाराणं अणोवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी ॥सू० ११८॥

छाया—एतेषां खलु भदन्त ! नैगमव्यवहारयोः आनुपूर्वीद्रव्याणाम् अनानु-
पूर्वीद्रव्याणाम् अवक्तव्यकद्रव्याणां च द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतया कानि केभ्यः
अल्पानि वा बहुकानि वा तुल्यानि वा विशेषाधिकानि वा ? । गौतम ! सर्वस्तो-
कानि नैगमव्यवहारयोः अवक्तव्यकद्रव्याणि द्रव्यार्थतया । अनानुपूर्वीद्रव्याणि
द्रव्यार्थतया विशेषाधिकानि । आनुपूर्वी द्रव्याणि द्रव्यार्थतया असंख्येयगुणानि ।
प्रदेशार्थतया—सर्वस्तोकानि नैगमव्यवहारयोः अनानुपूर्वीद्रव्याणि अप्रदेशार्थतया ।
अवक्तव्यकद्रव्याणि प्रदेशार्थतया विशेषाधिकानि । आनुपूर्वीद्रव्याणि प्रदेशार्थतया
असंख्येयगुणानि । द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया सर्वस्तोकानि नैगमव्यवहारयोः अवक्तव्यक
द्रव्याणि द्रव्यार्थतया । अनानुपूर्वी-द्रव्याणि द्रव्यार्थतया अप्रदेशार्थतया

વિશેષાધિકાનિ । અવક્તવ્યકદ્રવ્યાણિ પ્રદેશાર્થતયા વિશેષાધિકાનિ । આનુપૂર્વી
દ્રવ્યાણિ દ્રવ્યાર્થતયા સંખ્યેયગુણાનિ તાન્યેવ પ્રદેશાર્થતયા અસંખ્યેયગુણાનિ । સ
एषोऽनुगमः । सैषा नैगमव्यवहारयोः अनौपनिधिकी क्षेप्रानुपूर्वी ॥सू० ११८॥

ટીકા—‘एएसि णं’ इत्यादि ।

हे भदन्त ! एतेषां खलु नैगमव्यवहारसम्मतानाम् आनुपूर्वीद्रव्याणाम् अना-
नुपूर्वीद्रव्याणाम् अवक्तव्यकद्रव्याणां मध्ये कानि द्रव्याणि कतरेभ्यो द्रव्येभ्यो
द्रव्यार्थतया प्रदेसार्थतया द्रव्यार्थप्रदेसार्थतया च अल्पानि वा बहुकानि वा तुल्यानि
वा विशेषाधिकानि वा भवन्ति ? इति प्रश्नः । उत्तरयति—‘गोयमा’ इत्यादिना ।
अस्य व्याख्या नवतितमसंख्यकसूत्रवद् बोध्या ।

अब सूत्रकार अल्प बहुत्व द्वार की प्ररूपणा करते हैं—

“एएसि णं भंते” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(भंते) हे भदन्त ! (नेगमव्यवहाराणं एएसि आणुपुव्वी
दव्वाणं) नैगमव्यवहारनय-संमत इन आनुपूर्वी द्रव्यों के (अणुपुव्वी
दव्वाणं) अनानुपूर्वी द्रव्यों के (य) और (अवत्तव्वगदव्वाणं) अवक्त-
व्यकद्रव्य के बीच (कयरे कयरेहिंतो) कौन कौन से द्रव्यों से (दव्वदुयाए,
पएसदुयाए, दव्वदुपएसदुयाए) द्रव्यार्थता, प्रदेसार्थता और द्रव्यार्थता
प्रदेसार्थता की अपेक्षा (अप्पावा बहुगावा तुल्लावा विसेसाहियावा) अल्प
हैं—कौन २ किन २ द्रव्यों से बहुत हैं कौन २ किन २—के समान हैं और कौन २
किन २ द्रव्यों से विशेष अधिक हैं ? (गोयमा) हे गौतम ! (नेगमव्य-
हाराणं) नैगमव्यवहारनय संमत (अवत्तव्वगदव्वाइं) अवक्तव्यक

હવે સૂત્રકાર અલ્પબહુત્વ દ્વારની પ્રરૂપણા કરે છે—

“एएसि णं भंते !” इत्यादि—

शब्दार्थ—(भंते !) हे भगवन् ! (नेगमव्यवहाराणं एएसि आणुपुव्वीदव्वाणं
अणुपुव्वीदव्वाणं, अवत्तव्वगदव्वाणं) नैगमव्यवहार नयसंमत आ आनु-
पूर्वी द्रव्यो, अनानुपूर्वी द्रव्यो અને अवક્તવ્યક દ્રવ્યોમાંનાં (કયરે કયરેહિંતો)
કયા કયા દ્રવ્યો (દવ્વદુયાએ, પેસદુયાએ, દવ્વદુપેસદુયાએ) દ્રવ્યાર્થતા, પ્રદે-
સાર્થતા અને દ્રવ્યાર્થતા પ્રદેસાર્થતાની અપેક્ષાએ (અપ્પા વા બહુગા વા, તુલ્લા
વા, વિસેસાહિયા વા ?) કયા કયા દ્રવ્યો કરતાં અલ્પ પ્રમાણુ છે ? કયા કયા
દ્રવ્યો કયા કયા દ્રવ્યો કરતાં અધિક છે, કયા કયા દ્રવ્યો કયા કયા દ્રવ્યોના
જેટલાં જ છે અને કયા કયા દ્રવ્યો કયા કયા દ્રવ્યો કરતાં વિશેષાધિક છે ?

ઉત્તર—(ગોયમા ।) હે ગૌતમ ! (નેગમવ્યવહારાણં) નેગમવ્યવહાર નયસંમત
(અવત્તવ્વગદવ્વાઈં) અવક્તવ્યક દ્રવ્યો (દવ્વદુયાએ) દ્રવ્યાર્થતાની અપેક્ષાએ

દ્રવ્ય (દ્વવદ્વયાએ) દ્રવ્યાર્થતા કી- અપેક્ષા (સવ્વત્થોવાઈ) સર્વસ્તોક હૈં । (અણાણુપુવ્વીદવ્વાઈ) અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય (દ્વવદ્વયાએ) દ્રવ્યાર્થતા કી અપેક્ષા (વિસેસોહિઆઈ) વિશેષ અધિક હૈં । (આણુપુવ્વીદવ્વાઈ) આનુપૂર્વી- દ્રવ્ય (દ્વવદ્વયાએ) દ્રવ્યાર્થતા કી અપેક્ષા (અસંખેજ્જગુણાઈ) અસંખ્યાત ગુણે હૈં । (પપસદ્વયાએ) પ્રદેશાર્થતાકી અપેક્ષા (ળેગમવવહારાણં) નૈગમ- વ્યવહારતય સંમત (અણાણુપુવ્વી દવ્વાઈ) અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય (સવ્વત્થો- વાઈ) સર્વસ્તોક હૈં । કયોંકિ (અપપસદ્વયાએ) અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય મેં પ્રદેશરૂપ અર્થ કા અભાવ હૈં । તાત્પર્ય યહ હૈં, કિ પરમાણુ રૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં મેં ભી યદિ દ્વિતીય આદિ પ્રદેશ હો તો દ્રવ્યાર્થતા કી તરહ પ્રદેશાર્થતા મેં ભી અવક્તવ્યકદ્રવ્યોં કી અપેક્ષા સે ડનકી અધિકતા હો જાતી । પરન્તુ એસા તો હૈં નહીં, કયોંકિ પરમાણુ અપ્રદેશી હોતા હૈં । એસા સિદ્ધાન્ત કા વચન હૈં હસલિયે પ્રદેશતા કી અપેક્ષા સે યે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય સર્વસ્તોક કહે ગયે હૈં । (અવત્તગદવ્વાઈ) અવક્તવ્યક દ્રવ્ય (પપસદ્વ- યાએ) પ્રદેશાર્થતા કી અપેક્ષા (વિસેસાહિયાઈ) વિશેષ અધિક હૈં । (આણુ પુવ્વી દવ્વાઈ) આનુપૂર્વીદ્રવ્ય (પપસદ્વયાએ) પ્રદેશાર્થતા કી અપેક્ષા (અસં- સંખેજ્જગુણાઈ) અસંખ્યાત ગુણે હૈં । (દ્વવદ્વપપસદ્વયાએ) દ્રવ્યાર્થતા ઔર-

(સવ્વત્થોવાઈ) સૌથી અલ્પ પ્રમાણમાં છે. (અણાણુપુવ્વી દવ્વાઈ દ્વવદ્વયાએ વિસેસાહિયાઈ) દ્રવ્યાર્થતાની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં વિશેષાધિક છે. (આણુપુવ્વીદવ્વાઈ દ્વવદ્વયાએ અસંખેજ્જગુણાઈ) અને દ્રવ્યાર્થતાની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યો અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં પણ અત્રંખ્યાત ગણાં છે. (પપસદ્વયાએ) પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો (ળેગમવવહારાણં) નૈગમવ્યવહાર તયસંમત (અણા- ણુપુવ્વીદવ્વાઈ) અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો (સવ્વત્થોવાઈ) સૌથી આછાં છે, કારણ કે (અપપસદ્વયાએ) અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં પ્રદેશરૂપ અર્થનો અભાવ છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે પરમાણુ રૂપ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં પણ જે જે આદિ પ્રદે- શોનો સદ્ભાવ હોત તો દ્રવ્યાર્થતાની જેમ પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ પણ અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અધિકતા જ સંભવી શકત, પરન્તુ એવી વાતનો તો અહીં અવકાશ નથી, કારણ કે પરમાણુ અપ્રદેશી હોય છે, એવું સિદ્ધાન્તનું વચન છે. તેથી જ પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યને સર્વસ્તોક (સૌથી અલ્પ પ્રમાણ) કહ્યું છે. (અવત્તગદવ્વાઈ) અવક્તવ્યક દ્રવ્યો (પપસદ્વયાએ) પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં વિશેષાધિક છે. (આણુપુવ્વીદવ્વાઈ પપસદ્વયાએ અસંખેજ્જગુણાઈ) પ્રદે-

પ્રદેશાર્થતા હન દોનોં કી અપેક્ષા સે (જેગમવવહારાણં) નૈગમ વ્યવહારનય સંમત-(અવક્તવ્યગદ્વાઈ) અવક્તવ્યક દ્રવ્ય (સવ્વત્થોવોઈ) સર્વસ્તોક હૈં । ક્યોંકિ (દ્વવદ્વયાઈ) અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં મેં દ્રવ્યાર્થતા કી અપેક્ષા પહિલે-સર્વસ્તોકતા પ્રકટ કી ગઈ હૈ । (અણાણુપુવ્વી દ્વવાઈં દ્વવદ્વયાઈ અપ-સદ્વયાઈ વિસેસાહિયાઈ) અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય દ્રવ્યાર્થતા સે ઓર અપ્રદેશાર્થતા સે અવક્તવ્યક દ્રવ્ય કી અપેક્ષા કુછ અધિક હૈં । (અવક્તવ્યગદ્વાઈં પપસદ્વયાઈ વિસેસાહિયાઈં ।) અવક્તવ્યક દ્રવ્ય પ્રદેશાર્થતા કી અપેક્ષા-અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં સે કુછ અધિક હૈં । (આણુપુવ્વી દ્વવાઈં દ્વવદ્વયાઈ અસંસેજ્જગુણાઈં) ડમયાર્થતા કો આશ્રિત કરકે દ્રવ્યાર્થતા કી અપેક્ષા સે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંસ્યાત ગુણેં હૈં ઓર (પપસદ્વયાઈ) પ્રદેશાર્થતા કી અપેક્ષા સે ઓ (તાઈંચેવ) વે હી આનુપૂર્વીદ્રવ્ય (અસંસેજ્જગુણાઈં) અસં-સ્યાત ગુણેં હૈં (સે તં અણુગમે) હસ પ્રકાર યહ અનુગમ કા સ્વરૂપ હૈ (સે તં જેગમવવહારાણં અણોવણિહિયા સેત્તાણુપુવ્વી) હસ પ્રકાર યહાં તક નૈગમ વ્યવહારનય સંમત અનોપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીં કે સ્વરૂપ કા કથન કિયા । સૂત્ર પદોં કા યહ અર્થ હૈ । હસકી વ્યાખ્યા ૯૦ વેં સૂત્ર કે

શાર્થતાની અપેક્ષાએ આનુપૂર્વીં દ્રવ્યો અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં અસંખ્યાત ગણાં છે. (દ્વવદ્વપપસદ્વયાઈ) દ્રવ્યાર્થતા અને પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો (જેગમવવહારાણં) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત (અવક્તવ્યગદ્વાઈં) અવક્તવ્યક દ્રવ્યો સૌથી ઓછાં છે, કારણ કે (દ્વવદ્વયાઈ) દ્રવ્યાર્થતાની અપેક્ષાએ અવક્તવ્યક દ્રવ્યોમાં પડેલાં સર્વસ્તોકતા (સૌથી અદ્ય પ્રમાણ) બતાવવામાં આવેલ છે. (અણાણુપુવ્વીદ્વાઈં દ્વવદ્વયાઈ અપપસદ્વયાઈ વિસેસાહિયાઈં) દ્રવ્યાર્થતા અને અપ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ અનાનુપૂર્વીં દ્રવ્યો અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં વિશેષાધિક છે. (આણુપુવ્વીદ્વાઈં દ્વવદ્વયાઈ અસં-સેજ્જગુણાઈં) દ્રવ્યાર્થતાની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો આનુપૂર્વીં દ્રવ્યો અસંખ્યાત ગણાં છે. (પપસદ્વયાઈ) પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો (તાઈંચેવ) તે આનુપૂર્વીં દ્રવ્યો જ (અસંસેજ્જગુણાઈં) અસંખ્યાત ગણાં છે. (સે તં અણુગમે) આ પ્રકારનું અનુગમનું સ્વરૂપ છે. (સે તં જેગમવવહારાણં અણોવણિહિયા સેત્તાણુપુવ્વી) આ રીતે અહીંં મુખીનાં સૂત્રોમાં નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અનોપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના સ્વરૂપનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. સૂત્રપદોનો આ અર્થ છે તેની વ્યાખ્યા ૬૦માં સૂત્ર પ્રમાણે સમજવી.

અત્રેદં बोध्यम्-द्रव्यगणनं द्रव्यार्थता, प्रदेशगणनं प्रदेशार्थता, उभय-
गणनं तूभयार्थता। तत्रानुपूर्वीं विशिष्टद्रव्यावगाहोपलक्षितास्त्वादिनभः-
प्रदेशसमुदाया द्रव्याणि, समुदायारम्भकास्तु प्रदेशाः। अनानुपूर्वीं तु एकैक-
प्रदेशावगाहिद्रव्योपलक्षिताः सकलनभःप्रदेशाः प्रत्येकं द्रव्याणि, प्रदेशा-
स्त्वत्र न संभवन्ति, एकैकप्रदेशद्रव्ये हि प्रदेशान्तरायोगात्। अवक्तव्यकेषु तु

સમાન જાનની યાજિયે। “અત્રેદં बोध्यं-द्रव्यों की गिनती करना इसका नाम द्रव्यार्थता है। प्रदेशों की गिनती करना इसका नाम प्रदेशार्थता है। द्रव्यों और प्रदेशों की दोनों की गिनती-गणना करना उभयार्थता है। आनुपूर्वीं में विशिष्ट द्रव्यों के अवगाह से उपलक्षित हुए जो नभः-
प्रदेश हैं उन नभःप्रदेशों के यह तीन नभःप्रदेशों का समुदाय है यह चार नभः प्रदेशों का समुदाय है “इत्यादि जो समुदाय हैं-वे समस्त व्यादि नभःप्रदेश समुदाय द्रव्य हैं। और इस समुदायों के जो आरं-
भक हैं वे प्रदेश हैं। अनानुपूर्वीं में, एक एकप्रदेश अवगाही हुए द्रव्य से उपलक्षित जो सकल आकाशप्रदेश हैं वे अलग २ प्रत्येक द्रव्य हैं। प्रदेश यहां संभवित नहीं हैं। क्योंकि एक २ प्रदेश रूप द्रव्य में अन्य प्रदेशों का रहना असंभव है अवक्तव्यों में लोक में जितने द्विक-दो दो प्रदेशों के योग हैं उतने वे प्रत्येक द्रव्य हैं। और इन द्विक योगों को

“અત્રેદં बोध्यं” અહીં એવું સમજવાનું છે કે દ્રવ્યોની ગણતરી કરવી તેનું નામ દ્રવ્યાર્થતા છે અને પ્રદેશોની ગણતરી કરવી તેનું નામ પ્રદેશાર્થતા છે. દ્રવ્યોની અને પ્રદેશોની (ઉભયની) ગણતરી કરવી તેનું નામ ઉભયાર્થતા છે. આનુપૂર્વીમાં, વિશિષ્ટ દ્રવ્યોના અવગાહથી ઉપલક્ષિત (યુક્ત) એવાં જે આકાશપ્રદેશોના “આ ત્રણ આકાશપ્રદેશોનો સમુદાય છે, આ ચાર આકા-
શપ્રદેશોનો સમુદાય છે,” ઇત્યાદિ રૂપ જે સમુદાયો છે તે સમસ્ત ત્રણ આદિ આકાશપ્રદેશોમાં રહેલાં દ્રવ્યસમુદાયો આવી જાય છે. અને તે સમુદાયોના જે આરંભકો છે તેમનું નામ પ્રદેશ છે.

અનાનુપૂર્વીમાં, એક એક પ્રદેશમાં અવગાહિત થયેલા દ્રવ્યથી ઉપલક્ષિત જે સમસ્ત આકાશપ્રદેશો છે તેઓ અલગ અલગ પ્રત્યેક દ્રવ્ય છે અહીં પ્રદેશ સંભવિત નથી, કારણ કે એક એક પ્રદેશ રૂપ દ્રવ્યમાં અન્ય પ્રદેશોનું અસ્તિત્વ અસંભવિત છે. અવક્તવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો લોકમાં જેટલાં દ્વિયોગ (બે પ્રદેશોના યોગ) છે, એટલાં તે પ્રત્યેક દ્રવ્ય છે, અને તે દ્વિયોગોનો આરંભ કરનારા પ્રદેશો છે.

યાવન્તો લોકે દ્વિકયોગાઃ સંભવન્તિ તાવન્તિ પ્રત્યેકં દ્રવ્યાણિ, તદારમ્ભ-
કાસ્તુ પ્રદેશા इति। किंच 'सर्व्वत्थोवाइं णेगमववहाराणं अवत्तव्वगदव्वाइं
इत्यादि यदुक्तं' तत्रोच्यते-ननु यदा पूर्वोक्तयुक्त्या एकैको नभःप्रदेशोऽनेकेषु
द्विकसंयोगेषूपयुज्यते, तदा अनानुपूर्वी द्रव्येभ्योऽवक्तव्यकद्रव्याणामेव बाहुल्य-
मुपलभ्यते, पञ्चप्रदेशनभःकल्पनायामपि पञ्चसंख्यकेभ्योऽनानुपूर्वीद्रव्येभ्योऽष्ट-
संख्यकानामवक्तव्यकद्रव्याणामेव आधिक्यदर्शनात्, तत् कथमिहोक्तं 'सर्व्वत्थो-
वाइं णेगमववहाराणं अवत्तव्वगदव्वाइं' इति ? अत्रोच्यते-लोकमध्यमात्रमाश्रित्य
अवक्तव्यकद्रव्याणामाधिक्यमुक्तम्। परन्तु लोकपर्यन्तस्थितनिष्कुटगता ये कण्ट-

आरंभ करने वाले प्रदेश हैं। किंच- “सर्व्वत्थोवाइं णेगमववहाराणं
अवत्तव्वगदव्वाइं” इत्यादि जो कहा है उसके विषय में शंकाकार का
ऐसा कहना है कि पहिले प्रदर्शित युक्तिके अनुसार जब एक एक
अकाशप्रदेश अनेक द्विक संयोगों में उपयुक्त होता है तब
अनानुपूर्वी द्रव्यों से अवक्तव्यक द्रव्यों की ही बहुलता मालूम
देती है जैसा पहिले कहा गया है कि आकाश के कल्पित पांच
प्रदेशों में एक २ प्रदेश पर अनानुपूर्वी द्रव्य रहता है और आठ अवक्त-
व्यक द्रव्य रहते हैं। अतः इस कथन से अनानुपूर्वी द्रव्यों की अपेक्षा
अवक्तव्यक द्रव्यों की बहुलता पाई जाती है। तो फिर यहां ऐसे कैसे
कहा कि नैगमव्यहारनय संमत अवक्तव्यक द्रव्य सर्वस्तोक हैं ?

उत्तर-लोकके मध्यभाग मात्र को आश्रित करके अवक्तव्यक द्रव्यों
में अधिकता कही गई है। परन्तु जो एक २ प्रदेश लोक के अन्त तक

શંકા-“સર્વ્વત્થોવાઈ ણેગમવવહારાણં અવત્તવ્વગદવ્વાઈ” આપે એવું
જે કહ્યું છે કે નૈગમવ્યવહારનયસંમત અવક્તવ્યક દ્રવ્યો સૌથી ઓછાં છે,
પરન્તુ આપનું આ કથન બરાબર લાગતું નથી પહેલાં આપે જ એ વાતનું
પ્રતિપાદન કર્યું છે કે એક એક આકાશપ્રદેશ અનેક દ્વિકસંયોગોમાં ઉપયુક્ત
થાય છે, અને તેથી જ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં અવક્તવ્યક દ્રવ્યોની જ
અધિકતા હોવી જોઈએ આપે પહેલાં એવું કહ્યું છે કે લોકના પાંચ પ્રદેશો
હોય તો દરેક પ્રદેશમાં એક એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અવગાહના હોય તો
પાંચ પ્રદેશોમાં પાંચ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો હોઈ શકે અને તે પાંચ પ્રદેશોમાં
આઠ અવક્તવ્યક દ્રવ્યો રહી શકે આપના પૂર્વોક્ત આ કથન દ્વારા તો અવ-
ક્તવ્યક દ્રવ્યો અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં અધિક હોવાની વાતને જ યુષ્ટિ
મળે છે. છતાં અહીં આપે શા કારણે એવું કથન કર્યું છે કે નૈગમવ્યવહાર
નયસંમત અવક્તવ્યક દ્રવ્યો સર્વસ્તોક છે ?

ઉત્તર-લોકના મધ્યભાગ માત્રને અનુલક્ષીને અવક્તવ્ય દ્રવ્યોની અધિ-
કતા બતાવવામાં આવી છે. પરન્તુ જે એક એક પ્રદેશ લોકના અન્ત પર્યન્ત

काकृतयो विश्रेण्या निर्गता एकाकिनः प्रदेशास्ते विश्रेणिव्यवस्थितत्वादवक्तव्यक-
त्वादवक्तव्यकत्वायोग्या इति तेषामनानुपूर्वीसंख्यायामेवान्तर्भावो भवति । अतो
लोकमध्यस्थितां निष्कुटगतां च अनानुपूर्वीद्रव्यसंख्यां मीलयित्वा यदा केवली
निर्दिशति, तदाऽवक्तव्यकद्रव्याण्येव स्तोकानि, अनानुपूर्वीद्रव्याणि तु ततो विशे-
षाधिकानि । अत्र निष्कुटस्थापना ४४४ इति । अत्र विश्रेणिलिखितौ द्वौ अव-
क्तव्यकायोग्यौ द्रष्टव्यौ । इत्थम्भूताश्रामी सर्वलोकपर्यन्तेषु तु बहवः सन्ति,
इत्यनानुपूर्वीद्रव्याणाम् अवक्तव्यकद्रव्यापेक्षया बाहुल्यं बोध्यम् । अतएवोक्तम्-
'सर्वत्रयोवाङ्गेणमवगदव्वाङ्' इति । आनुपूर्वीद्रव्याणां तु तेभ्यो-

स्थित एवं निष्कुट स्थान में हैं और जिनका आकार कण्टक जैसा है,
श्रेणि से जो निकले हुए नहीं हैं, ऐसे वे प्रदेश विश्रेणि में व्यवस्थित
होने के कारण अवक्तव्यक के योग्य नहीं माने गये हैं । अतः इनका
अन्तर्भाव अनानुपूर्वी की संख्या में ही हुआ है । इसलिये लोक के
मध्य में स्थित और निष्कुट जो अनानुपूर्वी द्रव्यों की संख्या है उसको
मिलाकर जिस समय-केवली भगवान् इसका कथन करते हैं । तब वे-
ऐसा ही कहते हैं कि अवक्तव्यक द्रव्यही स्तोक हैं और अनानुपूर्वीद्रव्य
उनसे कुछ अधिक हैं । निष्कुट की स्थापना यहां ४ ४ ४ इस प्रकार से
है । इसमें विश्रेणि लिखित दो अवक्तव्यक के अयोग्य हैं । इस प्रकार के
तो ये समस्त लोक के अन्त तक बहुत हैं । इसलिये अवक्तव्यक द्रव्यों
की अपेक्षा अनानुपूर्वी द्रव्यों की अधिकता जाननी चाहिये ?

स्थित (रडेलो) छे अने निष्कुटस्थानमां छे अने जेनो आकार कंटक (कांटा) जेवो
छे, श्रेणिमांथी जेवो नीकणेलो नथी, जेवा ते प्रदेशो विश्रेणिमां व्यवस्थित
होवाने कारणे तेमने अवक्तव्यक कडेवाने योग्य गण्यो नथी तेथी तेमने
समावेश अनानुपूर्वीनी संख्यामां न थयो छे. तेथी दोकनी मध्यमां स्थित
अनानुपूर्वी द्रव्यो अने निष्कुटगत अनानुपूर्वी द्रव्योनी संख्याने सरवाणो
करीने ज्यारे केवलीलगवान तेमनुं कथन करे छे त्यारे तेओ जेपुं न कडे
छे के अवक्तव्यक द्रव्यो न जोछां छे अने अनानुपूर्वी द्रव्यो तेमना करतां
विशेषाधिक छे निष्कुटनी स्थापना (आकृति) अही आ प्रमाणे छे- '४४४'
तेमां विश्रेणि लिखित जे अवक्तव्यकने योग्य नथी. आम तो तेओ समस्त
दोकना अन्त सुधीमां धरुं न छे. आ प्रकारनी परिस्थितिने कारणे न
अवक्तव्यक द्रव्यो करतां अनानुपूर्वी द्रव्योनी अधिकता समजवी जेछे.

ડાંત્રાત ગુણત્વમુક્તમેવ । વિશેષસ્વત્ર-ઉભયાર્થતાવિચારે આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ સ્વદ્રવ્યે-
ભ્યઃ પ્રદેશાર્થતયાડસંખ્યેયગુણાનિ, એકેકસ્ય તાવદ્ દ્રવ્યસ્ય ત્ર્યાદિભિરસંખ્યેયૈર્નમઃ
પ્રદેશૌરવ્યવહારાત્, નમઃપ્રદેશાનાં ચ સંમિલિતાનામપિ અસંખ્યેયત્વાદિતિ । પ્રસ્તુત-
વિષયમુપસંહરન્નાહ-‘સે તં’ इत्यादि स एषोऽनुगमः-अनुगमविषयोऽत्रसम्पूर्णः ।
तत्समाप्तौ नैगमव्यवहारसम्मतताऽनौपनिधिकी क्षेत्रानुपूर्वी उपसंहृतेति तदुपसंहार-
माह-‘से तं जेगम०’ इत्यादि-सैषा नैगमव्यवहारसम्मतताऽनौपनिधिकी क्षेत्रानु-
पूर्वी सम्पूर्णा ॥सू० ११८॥

इसलिये अब सूत्रकारने “सर्व्वत्थोवाइं जेगमव्यवहाराणं अवत्तव्य-
गदव्वाइं” ऐसा कहा है । अनानुपूर्वी द्रव्य उससे असंख्यात गुणे हैं
यह बात पहिले स्पष्ट की जा चुकी है । यहां इतनी विशेषता और है
कि जिस प्रकार आनुपूर्वी द्रव्य अनानुपूर्वी द्रव्यों से असंख्यात गुणे
हैं । उसी प्रकार वे उभयार्थता से विचरित होने पर प्रदेशार्थता की
अपेक्षा अपने २ द्रव्यों से भी असंख्यात गुणे हैं । क्योंकि एक २ आनु-
पूर्वी द्रव्य तीन आदि असंख्यात नमः प्रदेशों (आकाश) से निष्पन्न
होता है और संमिलित हुए भी वे नमःप्रदेश असंख्यात ही होते हैं ।
इस प्रकार अनुगम का विषय समाप्त होते ही नैगमव्यवहारनयसंमत
अनौपनिधिकी क्षेत्रानुपूर्वी का कथन समाप्त हो गया-इस विषय की
सूचना “से तं”, इत्यादि पदों द्वारा सूत्रकार ने दी है ॥ सू० ११८ ॥

તેથી જ સૂત્રકારે એવું કહ્યું છે કે “ સર્વ્વત્થોવાઈં જેગમવ્યવહારાણં અવ-
ત્તવગદ્વાઈં ” “ નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અવકતવ્યક દ્રવ્યો સૌથી ઓછાં
છે. ” આનુપૂર્વી દ્રવ્યો તેમના કરતાં (અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય કરતાં) અસંખ્યાત
ગણાં છે, એ વાત તો પહેલાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી ચુકી છે. અહીં એટલી
વધુ વિશેષતા છે કે જે પ્રકારે આનુપૂર્વી દ્રવ્યો અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં
અસંખ્યાત ગણાં છે, એજ પ્રમાણે ઉભયાર્થતાની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં
આવે તો પણ આનુપૂર્વી દ્રવ્યો અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં અસંખ્યાત ગણાં
જ છે કારણ કે પ્રદેશાર્થતાની અપેક્ષાએ પણ એજ પ્રકારની પરિસ્થિતિ છે
કારણ કે પ્રત્યેક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય ત્રણ આદિ અસંખ્યાત આકાશપ્રદેશો વડે
નિષ્પન્ન થાય છે, અને તે આકાશપ્રદેશોની એકંદર સંખ્યા પણ અસંખ્યાત
જ થાય છે. આ પ્રકારે અનુગમનું વિષય નિરૂપણ અહીં સમાપ્ત થાય છે.
અને અનુગમનું વર્ણન સમાપ્ત થવાથી નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અનૌપનિધિકી
ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું કથન પણ પૂરું થાય છે. “ સે તં ” ઇત્યાદિ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે
એજ વાત સૂચિત કરી છે. ॥સૂ० ૧૧૮॥

इत्थं नैगमव्यवहारसम्मतानौपनिधिकीं क्षेत्रानुपूर्वीमुक्त्वा सम्प्रति संग्रहनय-
संमतानौपनिधिकीं क्षेत्रानुपूर्वीमाह—

मूलम्—से किं तं संगहस्स अणोवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी ?
संगहस्स अणोवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी पञ्चविहा पणत्ता, तं जहा
अत्थपयपरूवणया१, भंगसमुक्कित्तणया२, भंगोवदंसणया३, ससो-
यारे४, अणुगमे५। से किं तं संगहस्स अत्थपयपरूवणया ?,
संगहस्स अत्थपयपरूवणया—तिप्पएसोगाढे आणुपुव्वी, चउप्पए-
सोगाढे आणुपुव्वी, जाव दसपएसोगाढे आणुपुव्वी, संखिज्ज-
पएसोगाढे आणुपुव्वी, असंखिज्जपएसोगाढे आणुपुव्वी,
एगपएसोगाढे अणाणुपुव्वी, दुप्पएसोगाढे अवत्तव्वए । से तं
संगहस्स अत्थपयपरूवणया । एयाए णं संगहस्स अत्थपयपरूव-
णयाए किं पओयणं ?, संगहस्स अत्थपयपरूवणयाए संगहस्स
भंगसमुक्कित्तणया कज्जइ । से किं तं संगहस्स भंगसमुक्कित्त-
णया ?, संगहस्स भंगसमुक्कित्तणया अत्थि आणुपुव्वी, अत्थि
अणाणुपुव्वी अत्थि अवत्तव्वए । अहवा अत्थि आणुपुव्वी
अणाणुपुव्वी य, एवं जहा दव्वाणुपुव्वीए संगहस्स तहा भाणि-
यव्वं जाव से तं संगहस्स भंगसमुक्कित्तणया । एयाए णं संग-
हस्स भंगसमुक्कित्तणयाए किं पओयणं ? एयाए णं संगहस्स
भंगसमुक्कित्तणयाए संगहस्स भंगोवदंसणया कज्जइ । से किं
तं संगहस्स भंगोवदंसणया ?, संगहस्स भंगोवदंसणया—तिप्पए-
सोगाढे आणुपुव्वी, एगपएसोगाढे अणाणुपुव्वी, दुप्पएसोगाढे
अवत्तव्वए । अहवा तिप्पएसोगाढे य एगपएसोगाढे य आणु-

પુઘ્વી ય અણાણુપુઘ્વી ય, એવં જહા દઘ્વાણુપુઘ્વીઐ સંગહસ્સ તહા સ્વેત્તાણુપુઘ્વીઐ વિ ભાણિયઘ્વં જાવ સે તં સંગહસ્સ મંગો-વદંસણયા। સે કિં તં સમોચારે? સમોચારે—સંગહસ્સ આણુ-પુઘ્વીદઘ્વાઈં કહિં સમોચરંતિ? કિં આણુપુઘ્વીદઘ્વેહિં સમોચ-રંતિ? અણાણુપુઘ્વીદઘ્વેહિં? અવત્તઘ્વગદઘ્વેહિં? તિણિણવિ સઘ્વાણે સમોચરંતિ। સે તં સમોચારે। સે કિં તં અણુગમે? અણુ-ગમે અઢ્ઢિવિહે પણ્ણત્તે, તં જહા—સંતપ્પપરૂવણયા જાવ અપ્પા-વહું નત્થિ। સંગહસ્સ આણુપુઘ્વીદઘ્વાઈં કિં અત્થિ ણત્થિ? ણિયમા અત્થિ। એવં તિણિણ વિ। સેસગદારાઈં જહા દઘ્વાણુ-પુઘ્વીઐ સંગહસ્સ તહા સ્વેત્તાણુપુઘ્વીઐ વિ ભાણિયઘ્વાઈં જાવ સે તં અણુગમે। સે તં સંગહસ્સ અણોવણિહિયા સ્વેત્તાણુપુઘ્વી। સે તં અણોવણિહિયા સ્વેત્તાણુપુઘ્વી ॥સૂ૦ ૧૧૯॥

છાયા—અથ કા સા સંગ્રહસ્ય અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી? સંગ્રહસ્ય અનૌપ-નિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી પશ્ચવિધા પ્રજ્ઞા, તથા—અર્થપદપરૂપણતા ૧, મંગસમુત્કીર્ત-

હસ પ્રકાર નૈગમવ્યવહારનયસંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કા કથન કરકે અથ સૂત્રકાર સંગ્રહનય માન્ય અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કા કથન કરતે હૈં— સે કિં તં ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સંગહસ્સ અણોવણિહિયા સ્વેત્તાણુપુઘ્વી ?)

પ્રશ્ન—હે ભદ્રન્ત ! પૂર્વપ્રકાન્ત પહિણે પ્રારંભ કી હુઈ ઉસ સંગ્રહનય માન્ય અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

આ પ્રકારે નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું નિરૂ-પણ કરીને હવે સૂત્રકાર સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું નિરૂપણ કરે છે—“ સે કિં તં ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સંગહસ્સ અણોવણિહિયા સ્વેત્તાણુપુઘ્વી ?) હે ભગવન્ ! પૂર્વપ્રકાન્ત—પહેલાં જેના પ્રારંભ થઈ ચુક્યો છે એવી—સંગ્રહનયસંમત અનૌ-પનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

નતા૨, ભંગોપદર્શનતા૨, સમવતાર:૪, અનુગમ:૫ । અથ કા સા સંગ્રહસ્ય અર્થપદ-
પ્રરૂપણતા ? સંગ્રહસ્ય અર્થપદપ્રરૂપણતા-ત્રિપ્રદેશાવગાઠ આનુપૂર્વી, ચતુષ્પ્રદેશાવગાઠ-
આનુપૂર્વી, યાવદ્ દશપ્રદેશાવગાઠ આનુપૂર્વી, સંખ્યેયપ્રદેશાવગાઠ આનુપૂર્વી,

ઉત્તર-(સંગ્રહસ્સ અણોવણિહિયા ચેત્તાણુપુઠ્ઠી પંચવિહો પળ્લસા) સંગ્રહનયમાન્ય અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી પાંચ પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ । (તં જહા) ઉસકે વે પ્રકાર થે હૈ-(અત્થપયપરૂવળયા) ૧ અર્થપદપ્રરૂપ-
ણતા (ભંગસમુક્ષિત્તળયા) ૨ ભંગસમુત્કીર્તનતા (ભંગોવદંસળયા) ૩
ભંગોપદર્શનતા (સમોચારે) ૪ સમવતાર (અણુગમે) ઓર અનુગમ ।

પ્રશ્ન-(સે કિં તં સંગ્રહસ્સ અત્થપયપરૂવળયા) સંગ્રહનય માન્ય અર્થ-
પદપ્રરૂપણતા કયા હૈ ?

ઉત્તર (સંગ્રહસ્સ અત્થપયપરૂવળયા) સંગ્રહનયમાન્ય અર્થપદપ્રરૂપણતા
હસ પ્રકાર સે હૈ-(તિપ્પણ્ણસોગાઠે આણુપુઠ્ઠી) ત્રીન પ્રદેશ મેં અવગાઠ-
સ્થિત-ત્ર્યણુક આદિ દ્રવ્ય આનુપૂર્વી હૈ (ચત્તપ્પણ્ણસોગાઠે આણુપુઠ્ઠી)
ચાર પ્રદેશો મેં અવગાઠ ચતુરણુક આદિ આનુપૂર્વી હૈ-

(જાવ દસપણ્ણસોગાઠે આણુપુઠ્ઠી) યાવત્ દશપ્રદેશાવગાઠ દ્રવ્ય
આનુપૂર્વી હૈ (સંઘિજ્જપણ્ણસોગાઠે આણુપુઠ્ઠી) સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ
દ્રવ્ય આનુપૂર્વી હૈ । (અસંઘિજ્જપણ્ણસોગાઠે આણુપુઠ્ઠી) અસંખ્યાત પ્રદે-

ઉત્તર-(સંગ્રહસ્સ અણોવણિહિયા ચેત્તાણુપુઠ્ઠી પંચવિહો પળ્લસા) સંગ્રહનય-
સંમત અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી પાંચ પ્રકારની કહી છે. (તજહા) તે પ્રકારો
નીચે પ્રમાણે છે-(અત્થપયપરૂવળયા) (૧) અર્થપદપ્રરૂપણતા, (ભંગસમુક્ષિત્તળયા)
(૨) ભંગસમુત્કીર્તનતા, (ભંગોવદંસળયા) (૩) ભંગોપદર્શનતા, (સમોચારે)
(૪) સમવતાર અને (અણુગમે) (૫) અનુગમ.

પ્રશ્ન-(સંગ્રહસ્સ અત્થપયપરૂવળયા ?) સંગ્રહનયમાન્ય અર્થપદપ્રરૂપણતાનું
સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(સંગ્રહસ્સ અત્થપયપરૂવળયા) સંગ્રહનયમાન્ય અર્થપદપ્રરૂપણતા આ
પ્રકારની છે-(તિપ્પણ્ણસોગાઠે આણુપુઠ્ઠી) ત્રણ પ્રદેશોમાં અવગાઠ (રહેણું) ત્રણ
અણુવાળું દ્રવ્ય આનુપૂર્વી રૂપ છે, (ચત્તપ્પણ્ણસોગાઠે આણુપુઠ્ઠી) ચાર પ્રદેશોમાં
અવગાઠ ચાર અણુવાળું દ્રવ્ય પણ આનુપૂર્વી છે, (જાવ દસપણ્ણસોગાઠે આણુ-
પુઠ્ઠી) દશ પર્યંતના પ્રદેશોમાં અવગાઠ દ્રવ્ય આનુપૂર્વી છે, (સંઘિજ્જપણ્ણ-
સોગાઠે આણુપુઠ્ઠી) સંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ દ્રવ્ય આનુપૂર્વી છે, (અસ-
ંઘિજ્જપણ્ણસોગાઠે આણુપુઠ્ઠી) અને અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં અવગાઠ દ્રવ્ય પણ

અસંખ્યેયપ્રદેશાવગાઠ આનુપૂર્વી, એકપ્રદેશાવગાઠ અનાનુપૂર્વી, દ્વિપ્રદેશાવગાઠઃ
અવક્તવ્યકમ્ । સૈવા સંગ્રહસ્ય અર્થપદપ્રરૂપણતા । એતસ્યાઃ સ્વલુ સંગ્રહસ્ય અર્થ-
પ્રરૂપણતાયાઃ કિં પ્રયોજનમ્ ? સંગ્રહસ્ય અર્થપ્રરૂપણતયા સંગ્રહસ્ય ભંગસમુત્કીર્તનતા
ક્રિયતે । કોઽસૌ સંગ્રહસ્ય ભંગસમુત્કીર્તનતા ? ભંગસમુત્કીર્તનતા અસ્તિ આનુપૂર્વી,
અસ્તિ અનાનુપૂર્વી, અસ્તિ અવક્તવ્યકમ્ । અથવા અસ્તિ આનુપૂર્વી ચ અનાનુપૂર્વી ચ ।

શાવગાઠ દ્રવ્ય આનુપૂર્વી હૈં । (એગપ્પેસોગાઠે અણાણુપુવ્વી) એક પ્રદેશાવ-
ગાઠ દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી હૈં । (દુપ્પેસોગાઠે અવક્તવ્વે) દો પ્રદેશાવગાઠ
દ્રવ્ય અવક્તવ્યક હૈં । (સે તં સંગહસ્સ અત્થપયપરૂવણયા) હસ પ્રકાર
યહ સંગ્રહનય માન્ય અર્થપદપ્રરૂપણતા હૈં । (એવાએણં સંગહસ્સ અત્થપય-
પરૂવણયાએ કિં પઓયણં) હસ સંગ્રહનયમાન્ય અર્થપદપ્રરૂપણતા સે
કયા પ્રયોજન સિદ્ધ હોતા હૈં ? (સંગહસ્સ અત્થપયપરૂવણયાએ સંગહસ્સ
ભંગસમુક્કિત્તણયા કહ્જઈ)

ઉત્તર-હસ સંગ્રહનયમાન્ય અર્થપદપ્રરૂપણતા સે સંગ્રહનયમાન્ય ભંગ-
સમુત્કીર્તનતા કી જાની હૈં । યહી હસકા પ્રયોજન હૈં (સે કિં તં સંગહ-
સ્સ ભંગસમુક્કિત્તણયા) હે ભદન્ત ! સંગ્રહનય માન્ય યહ ભંગસમુત્કીર્ત-
નતા કયા હૈં ? (સંગહસ્સ ભંગસમુક્કિત્તણયા અત્થિ આણુપુવ્વી અત્થિ અણા-
ણુપુવ્વી અત્થિ અવક્તવ્વે) સંગ્રહનય માન્ય ભંગસમુત્કીર્તનતા એસી હૈં કિ
આનુપૂર્વી હૈં અનાનુપૂર્વી હૈં અવક્તવ્યક દ્રવ્ય હૈં । (અહવા અત્થિ આણુ

આનુપૂર્વી છે. (એગપ્પેસોગાઠે અણાણુપુવ્વી) એક પ્રદેશમાં અવગાઠ દ્રવ્ય અના-
નુપૂર્વી રૂપ છે, (દુપ્પેસોગાઠે અવક્તવ્વે) બે પ્રદેશોમાં અવગાઠ દ્રવ્ય અવ-
ક્તવ્યક છે. (સે તં સંગહસ્સ અત્થપયપરૂવણયા) સંગ્રહનયમાન્ય અર્થપદપ્રરૂપણ-
તાનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન-(એવાએણં સંગહસ્સ અત્થપયપરૂવણયાએ કિં પઓયણં?) આ સંગ્રહનય-
માન્ય અર્થપદપ્રરૂપણતા વડે કયા પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય છે ?

ઉત્તર-(સંગહસ્સ અત્થપયપરૂવણયાએ સંગહસ્સ ભંગસમુક્કિત્તણયા કહ્જઈ)
આ સંગ્રહનયસંમત અર્થપદપ્રરૂપણતા દ્વારા સંગ્રહનયમાન્ય ભંગસમુત્કીર્ત-
નતા કરવામાં આવે છે. એટલું જ તેનું પ્રયોજન છે.

પ્રશ્ન-(સે કિં તં સંગહસ્સ ભંગસમુક્કિત્તણયા ?) હે ભગવન્ ! સંગ્રહનયસં-
મત તે ભંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(સંગહસ્સ ભંગસમુક્કિત્તણયા અત્થિ આણુપુવ્વી, અત્થિ અણાણુપુવ્વી
અત્થિ અવક્તવ્વે) સંગ્રહનયસંમત ભંગસમુત્કીર્તનતા આ પ્રકારની છે-આનુ-
પૂર્વી છે, અનાનુપૂર્વી છે અને અવક્તવ્યક દ્રવ્ય છે. (અહવા અત્થિ આણુપુવ્વી,

एवंयथा द्रव्यानुपूर्व्याः संग्रहस्य तथा भणितव्यं यावत् सैषा संग्रहस्य भङ्गसमुत्कीर्त्त-
नता । एतस्याः खलु संग्रहस्य भङ्गसमुत्कीर्त्तनायाः किं प्रयोजनम् ? एतया
खलु संग्रहस्य भङ्गसमुत्कीर्त्तनतया संग्रहस्य भङ्गोपदर्शनता क्रियते । अथ
काऽसौ संग्रहस्य भङ्गोपदर्शनता ? संग्रहस्य भङ्गोपदर्शनता—त्रिप्रदेशावगाढः

પુઞ્વી, અણાણુપુઞ્વીય એવં જહા દ્રવ્યાણુપુઞ્વીય સંગ્રહસ્સ તહા ભાણિયવ્વં
જાવ સે તં સંગ્રહસ્સ ભંગસમુક્તિત્તળયા) અથવા-આનુપૂર્વી હૈ અનાનુપૂર્વી
હૈ હસ પ્રકાર જિસ રીતિ સે દ્રવ્યાનુપૂર્વી કે પ્રકરણ મેં સંગ્રહનય માન્ય
ભંગસમુત્કીર્તનતા કા સ્વરૂપ કહા ગયા હૈ, ડસી પ્રકાર સે હસ
ક્ષેત્રાનુપૂર્વી મેં ભી સંગ્રહનયમાન્ય ભંગસમુત્કીર્તનતા કા સ્વરૂપ જાનના
ચાહિયે । યહ સ્વરૂપ કથન કા સંગ્રહ “ સે તં સંગ્રહસ્સ ભંગસમુક્તિ-
ત્તળયા” હસપાઠ તક કરના ચાહિયે । (એયાણં સંગ્રહસ્સ ભંગસમુક્તિ-
ત્તળયાએ કિં પઓયણં ? કજ્જહ) હસ સંગ્રહનય માન્ય ભંગસમુત્કીર્ત-
નતા કા કયા પ્રયોજન હૈ ?

ઉત્તર—(એયાણં સંગ્રહસ્સ ભંગસમુક્તિત્તળયાએ સંગ્રહસ્સ ભંગો
વદંસળયા કજ્જહ) હસ સંગ્રહનય માન્ય ભંગસમુત્કીર્તનતા સે સંગ્રહનય
માન્ય ભંગોપદર્શનતા કી જાતી હૈ । (સે કિં તં સંગ્રહસ્સ ભંગોવદંસ-
ળયા ?) હે ભદન્ત ! સંગ્રહનય માન્ય વહ ભંગોપદર્શનતા કયા હૈ ?

અણાણુપુઞ્વીય, એવં જહા દ્રવ્યાણુપુઞ્વીય સંગ્રહસ્સ તહા ભાણિયવ્વં જાવ સે
તં સંગ્રહસ્સ ભંગસમુક્તિત્તળયા) અથવા “ આનુપૂર્વી છે, અનાનુપૂર્વી છે ”
ઈત્યાદિ જે પ્રકારનું કથન દ્રવ્યાનુપૂર્વીના પ્રકરણમાં સંગ્રહનયસંમત ભંગસ-
મુત્કીર્તનતા વિષયમાં કરવામાં આવ્યું છે એજ પ્રકારનું કથન આ ક્ષેત્રાનુ-
પૂર્વીમાં પણ સંગ્રહનયમાન્ય ભંગસમુત્કીર્તનતાના વિષયમાં પણ સમજવું
લેઈએ આ કથન “ સે તં સંગ્રહસ્સ ભંગસમુક્તિત્તળયા ” આ સૂત્રપાઠ પર્યન્ત
કરવું લેઈએ.

પ્રશ્ન—(એયાણં સંગ્રહસ્સ ભંગસમુક્તિત્તળયાએ કિં પઓયણં ?) આ સંગ્રહન-
યમાન્ય ભંગસમુત્કીર્તનતાનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર—(એયાણં સંગ્રહસ્સ ભંગસમુક્તિત્તળયાએ સંગ્રહસ્સ ભંગોવદંસળયા
કજ્જહ) આ સંગ્રહનયમાન્ય ભંગસમુત્કીર્તનતા વડે સંગ્રહનયમાન્ય ભંગોપદ-
ર્શનતા કરવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં સંગ્રહસ્સ ભંગોવદંસળયા ?) હે ભગવન્ ! સંગ્રહનયસંમત
સે ભંગોપદર્શનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

આનુપૂર્વી, એકપ્રદેશાવગાઢઃ આનુપૂર્વી દ્વિપ્રદેશાવગાઢઃ અવક્તવ્યકમ્ ।
 અથવા—ત્રિપ્રદેશાવગાઢશ્ચ એકપ્રદેશાવગાઢશ્ચ આનુપૂર્વી ચ અનાનુપૂર્વી
 ચ, એવં યથા દ્રવ્યાનુપૂર્વ્યાં સંગ્રહસ્ય તથા ક્ષેત્રાનુપૂર્વ્યામપિ મણિતવ્યં
 યાવત્ સૈવા સંગ્રહસ્ય મજ્જોપદર્શનતા । અથ કોઽસૌ સમવતારઃ ? સમવતારઃ—
 સંગ્રહસ્ય આનુપૂર્વી દ્રવ્યાણિ કુત્ર સમવતરન્તિ ? કિમાનુપૂર્વી દ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ ?
 અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યેષુ ? અવક્તવ્યકદ્રવ્યેષુ ? ત્રીણ્યપિ સ્વસ્થાને સમવતરન્તિ, સોઽસૌ
 સમવતારઃ । અથ કોઽસાવનુગમઃ ? અનુગમઃ અષ્ટવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તદ્યથા—યાવત્
 અલ્પબહુત્વં નાસ્તિ । સંગ્રહસ્ય આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ કિં સન્તિ ન સન્તિ ? નિયમાત્
 સન્તિ । એવં ત્રીણ્યપિ । શેષકદ્વારાણિ યથા દ્રવ્યાનુપૂર્વ્યાં સંગ્રહસ્ય તથા ક્ષેત્રાનુ-
 પૂર્વ્યામપિ મણિતવ્યાનિ યાવત્ સ ણોઽનુગમઃ । સૈવા સંગ્રહસ્ય અનોપનિધિકી
 ક્ષેત્રાનુપૂર્વી । સૈવા અનોપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ॥ સૂ. ૧૧૯ ॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि । संग्रहनयाभिमत द्रव्यानुपूर्वीवदेव प्राय इदमपि
 सूत्रम् । अतो व्याख्यातमायमेव, अस्य व्याख्या चतुर्नवतितमसूत्रादारभ्य सप्त-
 नवतिपर्यन्तसूत्रे विलोकनीया ॥ सू. ११९ ॥

इत्थमनौपनिधिकीं क्षेत्रानुपूर्वीमभिधाय सम्प्रत्यौपनिधिकीं क्षेत्रानुपूर्वीमाह—

मूलम्—से किं तं ओवणिहिया खेत्ताणुपुव्वी? ओवणिहिया
 खेत्ताणुपुव्वी तिविहा पणत्ता, तं जहा, पुव्वाणुपुव्वी, पच्छाणु-
 पुव्वी, अणाणुपुव्वी । से किं तं पुव्वानुपुव्वी? पुव्वाणुपुव्वी—
 अहोलोए तिरियलोए उड्डलोए । से तं पुव्वाणुपुव्वी । से किं तं

उत्तर—(संग्रहस्य भंगोवदंसणया) संग्रहनय मान्य भंगोपदर्श-
 नताइस प्रकार से है—(तिप्पएसोगाढे आणुपुव्वी) त्रिप्रदेशावगाढ आनु-
 पूर्वी इत्यादि आगेके समस्त पदों का अर्थ संग्रहनय मान्य द्रव्यानुपूर्वी
 में कथित भंगसमुत्कीर्तनना आदि के सूत्रों की व्याख्या के अनुसार ही
 है । इसलिये इनमें पदों की व्याख्या के लिये पिछे ९४ वें सूत्र से लेकर
 ९७ वें तक के सूत्रों को देखना चाहिये ॥ सू. ११९ ॥

ઉત્તર—(સંગ્રહસ્ય ભંગોવદંસણયા) સંગ્રહનયમાન્ય ભંગોપદર્શનતાનુ-
 સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—

(તિપ્પસોગાઢે આણુપુવ્વી) ત્રિપ્રદેશાવગાઢ આનુપૂર્વી ઇત્યાદિ પૂર્વોક્ત
 સમસ્ત પદોનો અર્થ સંગ્રહનયમાન્ય દ્રવ્યાનુપૂર્વીના પ્રકરણમાં કહેવામાં
 આવેલ ભંગસમુત્કીર્તનતા આદિના સૂત્રોની વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ છે. તેથી
 તેમાં જે પદો આવે છે તેમની વ્યાખ્યા જાણવા માટે ૯૪ થી ૯૭ સુધીના
 સૂત્રો વાંચી જવાની લક્ષામણ કરવામાં આવે છે. ॥સૂ. ૧૧૯॥

પચ્છાણુપુઁવી? પચ્છાણુપુઁવી ઉઢ્ઢુલોઽ તિરિણ્ણોઽ અહોલોઽ ।
સે તં પચ્છાણુપુઁવી । સે કિં તં અણાણુપુઁવી? અણાણુપુઁવી
ણ્યાણ્ણેવ ણ્ણાહ્યાણ્ણ ણ્ણુત્તરિયાણ્ણ તિગચ્છગ્યાણ્ણ સેઢીણ્ણ
અન્નમન્નભાસો દુરુવૂણો । સે તં અણાણુપુઁવી ॥સૂ૦ ૧૨૦॥

છાયા—અથ કા સા ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી? ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી
ત્રિવિધા પ્રજ્ઞા, તથા—પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી । અથ કા સા પૂર્વાનુ-
પૂર્વી? પૂર્વાનુપૂર્વી—અધોલોકઃ, તિર્યગ્લોકઃ, ઊર્ધ્વલોકઃ । સૈવા પૂર્વાનુપૂર્વી । અથ કા

હસ પ્રકાર અનૌપનિધિ કી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કા કથન કરકે અથ સૂત્ર-
કાર ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કા કથન કરતે હૈ—

“સે કિં તં ઓવણિહિયા” હત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઓવણિહિયા લેક્ષાણુપુઁવી?) હે અદન્ત !
સંપ્રહનય માન્ય ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કા કયા સ્વરૂપ હૈ?—

ઉત્તર—(ઓવણિહિયા લેક્ષાણુપુઁવી તિવિહા પળ્ણત્તા) ઔપનિધિકી
ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ત્રિવિધ પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ—(તં જહો) લે ઉસકે પ્રકાર લે
હૈ—(પુઁવાણુપુઁવી, પચ્છાણુપુઁવી અણાણુપુઁવી) ૧ પૂર્વાનુપૂર્વી ૨ પશ્ચાનુ-
પૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી (સે કિં તં પુઁવાણુપુઁવી) પૂર્વાનુપૂર્વી કયા હૈ ?

ઉત્તર—(પુઁવાણુપુઁવી) પૂર્વાનુપૂર્વી હસ પ્રકાર સે હૈ—(અહો લોઽ,
તિરિયલોઽ, ઉઢ્ઢુલોઽ) અધોલોક તિર્યગ્લોક ઊર્ધ્વલોક । (સે તં પુઁવણુ-
પુઁવી) યહ પૂર્વાનુપૂર્વી હૈ । (સે કિં તં પચ્છાણુપુઁવી) પચ્છાણુપૂર્વી કયા હૈ ?

આ પ્રમાણે અનૌપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું કથન કરીને હવે સૂત્રકાર
ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું કથન કરે છે—“સે કિં તં ઓવણિહિયા” હત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઓવણિહિયા લેક્ષાણુપુઁવી?) હે અદન્ત ! સંપ્રહ-
નયમાન્ય ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(ઓવણિહિયા લેક્ષાણુપુઁવી તિવિહા પળ્ણત્તા) ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુ-
પૂર્વી ત્રણ પ્રકારની કહી છે. (તંજહો) તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(પુઁવાણુ-
પુઁવી, પચ્છાણુપુઁવી, અણાણુપુઁવી) (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં પુઁવાણુપુઁવી) પૂર્વાનુપૂર્વી એટલે શું ?

ઉત્તર—(પુઁવાણુપુઁવી) પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—(અહોલોઽ,
તિરિયલોઽ, ઉઢ્ઢુલોઽ) અધોલોક, તિર્યગ્લોક અને ઊર્ધ્વલોક, (સે તં પુઁવાણુપુઁવી)
આ કમે કહેવું તેનું નામ પૂર્વાનુપૂર્વી છે.

સા પશ્ચાનુપૂર્વી-પશ્ચાનુપૂર્વી ઝર્વલોકઃ, તિર્યગ્લોકઃ, અધોલોકઃ। સૈષા પશ્ચાનુપૂર્વી।
અથ કા સા અનાનુપૂર્વી? અનાનુપૂર્વી-એતસ્યામેવ એકાદિકાયામેકોત્તરિકાયાં
ત્રિગચ્છમગયાં શ્રેણ્યામન્યોન્યામ્બાસો દ્વિરુપન્યૂનઃ। સૈષા અનાનુપૂર્વી ॥સૂ. ૧૨૦॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि। व्याख्याकृतपाया। ऊर्ध्वलोकादि लोकत्रये-
विषये किंचिदुच्यते—औपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वीप्रस्तावे द्रव्यानुपूर्व्यधिकाराद् धर्मा-

उत्तर—(पञ्चाणुपुर्वी) पश्चानुपूर्वी इसप्रकार से है—उड्डुलोए तिरि-
यलोए अहोलोए) ऊर्ध्वलोक, तिर्यग्लोक, अधोलोक, (से तं पञ्चा-
णुपुर्वी) यह पश्चानुपूर्वी है। (से किं तं अणाणुपुर्वी) अनानुपूर्वी क्या है?

(अणाणुपुर्वी) अनानुपूर्वी इस प्रकार से हैं। (एयाएचेव एगइयाए एगु
त्तरियाए तिगच्छगयाए सेढीए अणमणव्भासो दुरुवणो—से तं अणा-
णुपुर्वी) जिसमें पूर्वानुपूर्वी और पश्चानुपूर्वी ये दोनों नहीं हैं उसका नाम
अनानुपूर्वी है इसमें विवक्षित अधोलोक आदि क्रमद्वय को उलंघनकरके
परस्पर संभवित अंगों से उन पदों की विरचना की जाती है। इस अनानु-
पूर्वी में जो श्रेणी स्थापित की जाती है, उसमें सब से पहिले १ एक संख्या
स्थापित की जाती है—बाद में एक २ की उत्तरोत्तर वृद्धि तीन संख्या
तक होती चली जाती है। फिर इनमें परस्पर में गुणा किया जाता है।
इस प्रकार अन्योन्याभ्यस्त राशि बन जाती है। इसमें से आदि अंत के

પ્રશ્ન—(સે કિં તં પચ્છાણુપુર્વી) પશ્ચાનુપૂર્વી કોને કહે છે ?

ઉત્તર—(પચ્છાણુપુર્વી) પશ્ચાનુપૂર્વી આ પ્રકારની હોય છે—(ઉડ્ડુલોપ, તિરિ-
ચલોપ, અહોલોપ) ઉર્ધ્વલોક, તિર્યગ્લોક અને અધોલોક, આ પ્રમાણે ઊલટા
ક્રમે કહેવું (સે તં પચ્છાણુપુર્વી?) તેનું નામ પશ્ચાનુપૂર્વી છે.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં અણાણુપુર્વી) અનાનુપૂર્વી એટલે શું ?

ઉત્તર—(અણાણુપુર્વી) અનાનુપૂર્વી આ પ્રકારની હોય છે—(એયાએ ચેવ
એગાઇયાએ એગુત્તરિયાએ તિગચ્છગયાએ સેઢીએ અણમણવ્ભાસો દુરુવૂણો—સે તં અણા-
ણુપુર્વી) જેમાં પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વી એ બન્નેનો અભાવ હોય છે,
એવા ક્રમપૂર્વક કથન કરવું તેનું નામ અનાનુપૂર્વી છે. તેમાં ઉપર્યુક્ત બન્ને
ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરીને પરસ્પરની સાથે સંભવિત ભંગો (ભાંગાઓ) વડે તે
પદોની વિરચના કરવામાં આવે છે. આ અનાનુપૂર્વીમાં જે શ્રેણી સ્થાપિત
કરવામાં આવે છે, ત્યાર બાદ ત્રણ સંખ્યા સુધી ઉત્તરોત્તર એક એક
સંખ્યાની વૃદ્ધિ થતી રહે છે. ત્યાર બાદ તેમનો પરસ્પરમાં ગુણાકાર કરાય છે.
આ પ્રકારે અન્યોન્ય અભ્યસ્ત રાશિ બની જાય છે તેમાંથી આદિ અને

સ્તિકાયાદોનિ દ્રવ્યાણિ પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિત્વેન ૯૮ અષ્ટનવતિ સૂત્રે ઉદાહૃતાનિ ।
અત્ર તુ ક્ષેત્રાનુપૂર્વ્યાઃ પ્રસ્તાવાત્ અધોલોકાદયઃ પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિત્વેનોક્તાઃ । અધો-
લોકાદિવિભાગાસ્તુ-ઊર્ધ્વાધશ્ચતુર્દશરજ્જ્વાયતસ્ય અનિયતવિસ્તારસ્ય પશ્ચાન્નરિત-

દો ભંગ કમ કર ને પર અનાનુપૂર્વી બન જાતી હૈ । યહી અનાનુપૂર્વી હૈ ।
इस सूत्र की व्याख्या के लिये ९८ वां सूत्र देखो । ऊर्ध्वलोक आदि जो
तीन लोक हैं, उनके विषय में यहां कुछ-कहा जाना है ।-औपनिधिकी
द्रव्यानुपूर्वी के प्रकरण में द्रव्यानुपूर्वी का अधिकार होने से वहां धर्मा-
स्तिकाय आदि द्रव्यों को पूर्वानुपूर्वी आदिरूप से उदाहृत किया गया
है । परन्तु यहां क्षेत्रानुपूर्वी का प्रकरण चल रहा है इसलिये अधोलोक
आदि पूर्वानुपूर्वी आदि रूप से उदाहृत हुए हैं । लोक के ये जो ऊर्ध्व-
लोक अधोलोक आदि तीन विभाग किये गये हैं सो उसका कारण
यह है कि मध्यलोक के बीचोबीच मेरु पर्वत है । इसके नीचे का भाग
अधोलोक और ऊपर का भाग ऊर्ध्वलोक है । तथा बराबर रेखा में
तिरछा फैला हुआ मध्यलोक है । मध्यलोक का तिरछा विस्तार अधिक
है इसलिये इसे तिर्यग्लोक भी कहते हैं । लोक ऊपर से नीचे तक-
लंबाई में १४ राजू है । विस्तार इसका अनियत है । यह पांच अस्ति-

અનંતના જે ભંગો ઓછાં કરી નાખવાથી અનાનુપૂર્વી બની જાય છે. અના-
નુપૂર્વીનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સમજવા માટે ૯૮મું
સૂત્ર વાંચી જવું.

ઉર્ધ્વલોક આદિ જે ત્રણ લોક છે તેમના વિષે હવે અહીં થોડું
કથન કરવામાં આવે છે-

औपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वीना प्रकरणमां द्रव्यानुपूर्वीना अधिकार होवाथी
त्यां धर्मास्तिकाय आदि द्रव्योंनुं पूर्वानुपूर्वी आदि रूपे कथन करवाभां आण्युं
हंतुं. परन्तु अह्मी क्षेत्रानुपूर्वीना अधिकार आदी रह्यो છે તેથી અહીં
અધોલોક આદિ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનાં આદિ રૂપે કથન કરવામાં આવ્યું છે. લોકના
ઉર્ધ્વલોક અધોલોક (તિર્યગ્લોક) આદિ જે ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે તેનું
કારણ એ છે કે મધ્યલોકની વચ્ચેવચ્ચ મેરુપર્વત છે. તેની નીચેના ભાગને
અધોલોક અને ઉપરના ભાગને ઉર્ધ્વલોક કહે છે તથા બરાબર રેખામાં
તિરછો ફેલાયેલો મધ્યલોક છે. મધ્યલોકનો તિરછો વિસ્તાર અધિક હોવાને
કારણે તેને તિર્યગ્લોક પણ કહે છે લોકની ઉપરથી નીચે સુધીની લંબાઈ
૧૪ રાજૂપ્રમાણ છે. અને તેનો વિસ્તાર અનિયત છે તે પાંચ અસ્તિકાઓથી

કાયમયસ્ય ત્રિધા પરિકલ્પનયા સમ્પદ્યન્તે । તન્નાસ્યાં રત્નપ્રમાયાં બહુસમભૂભાગે
મેરુમધ્યે નભઃપ્રદેશદ્વયેઽષ્ટપ્રદેશે રુચકોઽસ્તિ । તસ્ય પ્રતરદ્વયસ્ય મધ્યે એકસ્મા-
દધસ્તનપ્રતરાદારમ્યાધોઽભિમુખં નવ યોજનશતાનિ પરિહૃત્ય પરતઃ સાતિરેકસપ્ત-
રઙ્ગવાયતોઽધોલોકઃ । અથવા-અધઃ શબ્દોઽશુભાર્થકઃ તત્ર ચ ક્ષેત્રપ્રભાવાદ્ બાહુ-
લ્યેનાશુભએવ દ્રવ્યાણાં પરિણામો ભવતિ । અશુભપરિણામિદ્રવ્યવત્ત્વાદેવ સ લોકઃ
અધોલોક इत्युच्यते । उक्तं च-

‘અહવ અહોપરિણામો છેત્તાણુભાવેણ જેણ ઓસણં પ્રાયઃ ।

અસુમો અહોત્તિ મણિઓ દવ્વાણં તેણઽહોલોગો ॥”

છાયા-અથવા અધઃ પરિણામઃ ક્ષેત્રાણુભાવેન યેનોત્સન્નમ્ ।

અશુભોઽધ इति मणितो द्रव्याणां तेनाधोलोकः ॥इति॥

કાર્યો સે વ્યાસ હૈ લોક કે અધઃ મધ્ય ઓર ઊર્ધ્વ હસ પ્રકાર સે યે
ત્રિન વિભાગ હૈ । હસ રત્નપ્રમા પૃથિવીપર બહુ સમભૂભાગવાલે મેરુ
પર્વત કે મધ્ય સે આકાશ કે દોપ્રતરોં સે અર્થાત્ દો દો પ્રદેશોં કે વર્ગ મેં
આઠ રુચક પ્રદેશ હૈ । ઉસ પ્રતરદ્વય મેં સે એક અધસ્તન પ્રતર સે લે
કર નીચે કી નૌ સૌ યોજન કી ગહરાઈ કો છોડકર ઉસકે આગેનીચે
કુછ અધિક સાત રાજૂ વિસ્તારવાલા અધોલોક હૈ । અથવા-અધઃ શબ્દ
અશુભ અર્થ કા વાચક હૈ । ઉસ અધોલોક મેં ક્ષેત્ર કે પ્રભાવ સે અધિ-
કતર અશુભ હી દ્રવ્યોં કા પરિણામ હોતા હૈ । ફલિલે અશુભ પરિ-
ણામવાલે દ્રવ્યોં સે યુક્ત હોને સે કહા જાતા હૈ યહી વાત ઉક્તંચ કરકે
“અહવ અહો પરિણામો” હત્યાદિ ગાથા દ્વારા નિર્દિષ્ટ કી ગઈ હૈ ।
તથા ઉસી પ્રકાર દ્રવ્યમેં સે એક ઉપરિતન પ્રતર સે લેકર ઊંચે નૌ સૌ

વ્યાસ છે. લોકના ત્રણ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે-(૧) અધઃ (૨) મધ્ય અને
(૩) ઉર્ધ્વ આ રત્નપ્રમા પૃથ્વી પર બહુસમભૂભાગવાળા મેરુ પર્વતના મધ્યમાં
આકાશના બે પ્રતરોમાં-એટલે કે બન્ને પ્રદેશોના વર્ગમાં આઠ રુચકપ્રદેશ
છે. તે બે પ્રતરમાંના એક અધસ્તન પ્રતરથી લઈને નીચે ૬૦૦ યોજનની
ઉંડાઈને પાર કરવાથી સાત રાજૂ કરતાં અધિક વિસ્તારવાળો અધોલોક આવે
છે અથવા ‘અધઃ’ પદ અશુભ અર્થનું વાચક છે. તે અધોલોકમાં ક્ષેત્રના
પ્રભાવને લીધે અધિકતર અશુભ દ્રવ્યપરિણામ જ હોય છે. આ રીતે અશુભ
પરિણામવાળાં દ્રવ્યોથી યુક્ત હોવાને કારણે તે લોકને અધોલોકને નામે
જાણખવામાં આવે છે. એજ વાત સૂત્રકારે “અહવ અહો પરિણામો”
હત્યાદિ ગાથા દ્વારા પ્રકટ કરી છે,

તથાચ-તસ્યૈવ રુચકપ્રતરદ્વયસ્ય મધ્યે એકસ્માદુપરિતનપ્રતરાદારમ્બોર્ધ્વં નવ યોજન-
શતાનિ પરિહૃત્ય પરતઃ કિંચિન્ન્યૂનસપ્તરજ્જ્વાયતઽર્ધ્વલોકઃ । ઽર્ધ્વમ્-ઉપરિ-
વ્યવસ્થાપિતો લોક ઽર્ધ્વલોકઃ । અથવા-ઽર્ધ્વશબ્દઃ શુભપર્યાયઃ । તત્ર ક્ષેત્રપ્રમા-
વાદ દ્રવ્યાણાં પ્રાયઃ શુભાએવ પરિણામા ભવન્તિ । અતઃ શુભપરિણામિ દ્રવ્યયો-
ગાદૂર્ધ્વઃ શુભો લોકઃ-

ઉક્તંચ-‘ ઉઢુંતિ ઉદરિ જંચિય સુમસ્વિતં સ્વેત્તઓ ય દવ્વગુણા ।

ઉપ્પજ્જન્તિ સુમા વા તેણ તઓ ઉઢૂલોગોત્તિ ॥ ”

છાયા-ઽર્ધ્વમિતિ ઉપરિ ચદેવ શુભં ક્ષેત્રં ક્ષેત્રતથ્ચ દ્રવ્યગુણાઃ ।

ઉત્પદ્યન્તે સુમા વા તેન સ ઽર્ધ્વલોક ઇતિ ॥ ઇતિ ।

તથા ચ-પૂર્વોક્તયોરધોલોકોર્ધ્વલોકયોરન્તરાલેઽષ્ટાદશ યોજનશતાનિ તિર્યગ્લોકઃ ।

સમયપરિભાષયા તિર્યગ્ મધ્યે વ્યવસ્થિતો લોકઃ તિર્યગ્લોકઃ । અથવા-તિર્યક્ષબ્દો

યોજન છોડકર ઝસકે આગેઝપર કુછ કમ સાત રાજૂ લંબા ઽર્ધ્વલોક
હૈ । ઝપર રહા હુઆ જો લોક હૈ ઝસકા નામ ઽર્ધ્વલોક હૈ । અથવા-
ઽર્ધ્વશબ્દ યહાં શુભ અર્થ કા વાચક હૈ । ઝસ ઽર્ધ્વલોક મેં ક્ષેત્ર કે
પ્રમાવ સે દ્રવ્યોં કે પરિણામ પ્રાયઃ શુભ હી હોતે હૈં ઇસલિયે શુભ
પરિણામવાલે દ્રવ્યોં કે સંવન્ધ સે શુભલોક કા નામ ઽર્ધ્વલોક હૈ ।
યહી વાત યહા ઉક્તંચ કરકે “ ઉઢુંતિ ઉદરિ ” ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા
પ્રકટ કી ગઈ હૈ । ઇન પૂર્વોક્ત અધોલોક ઔર ઽર્ધ્વલોક કે વીચ મેં ૧૮
સૌ યોજન પ્રમાણવાલા તિર્યગ્લોક-મધ્યલોક હૈ । સિદ્ધાન્ત કી પરિ-
ભાષા કે અનુસાર યહાં તિર્યગ્ શબ્દ કા અર્થ મધ્ય હૈ । ઇસલિયે મધ્ય
મેં વ્યવસ્થિત હુએ લોક કા નામ તિર્યગ્ મધ્ય-લોક હૈ । અથવા-તિર્યગ્

ઉપર જે જે પ્રતરની વાત કરી છે તેમાંના એક ઉપરિતન પ્રતરથી લઈને
૬૦૦ યોજન ઊંચે જવાથી સાત રાજૂ કરતાં સહેજ ઓછા વિસ્તારવાળો
ઽર્ધ્વલોક આવે છે. તે લોક ઊંચે આવેલો હોવાથી તેનું નામ ઽર્ધ્વલોક
છે. અથવા ‘ ઽર્ધ્વ ’ શબ્દ અહીં શુભ અર્થનો વાચક છે તે ઽર્ધ્વલોકમાં
ક્ષેત્રના પ્રમાણથી દ્રવ્યોનું પરિણામ સામાન્ય રીતે શુભ જ હોય છે આ
રીતે શુભ પરિણામવાળાં દ્રવ્યોથી યુક્ત હોવાને કારણે તે લોકનું નામ
ઽર્ધ્વલોક પડ્યું છે. એજ વાત સૂત્રકારે નીચેની ગાથા દ્વારા વ્યક્ત કરી છે-
“ ઉઢુંતિ ઉદરિ ” ઇત્યાદિ આ પૂર્વોક્ત અધોલોક અને ઽર્ધ્વલોકની વચ્ચે
૧૮ સૌ યોજનના પ્રમાણવાળો તિર્યગ્લોક-મધ્યલોક છે. સિદ્ધાન્તની પરિભાષા
પ્રમાણે અહીં ‘ તિર્યગ્ ’ પદનો અર્થ ‘ મધ્ય ’ થાય છે. તેથી મધ્યમાં રહેલા
લોકનું નામ તિર્યગ્ (મધ્ય) લોક પડ્યું છે અથવા ‘ તિર્યગ્ ’ આ પદ

મધ્યમપર્યાયઃ । તત્ર ચ ક્ષેત્રપ્રભાવાત્ પ્રાચો મધ્યમપરિણામવન્ત્યેવ દ્રવ્યાણિ સંજાયન્તે, અતસ્તથોગાત્ તિર્યક્-મધ્યમો લોકસ્તિર્યગ્લોકઃ । યદ્વાઽસ્ય લોકસ્ય ઊર્ધ્વાધો-ભાગાપેક્ષયા તિર્યગ્લોક એવ વિશાલતયા પ્રધાનમ્ । ‘પ્રાધાન્યેન વ્યપદેશા ભવન્તિ’ । इति न्यायमनुसृत्यायं लोकोऽपि ‘तिर्यग्लोकः’ इत्युच्यते । उक्तं च-

“ मज्झणुभावं खेत्तं जं तं तिरियंति वयणपज्जवओ ।

મજ્ઞણુ તિરિયં વિશાલં અતો વ તં તિરિયલોગોત્તિ ॥”

છાયા-મધ્યાનુભાવં ક્ષેત્રં યત્ તત્તિર્યગિતિ વચનપર્યવાત્ ।

મળ્યતે તિર્યગ્ વિશાલમતો વા સ તિર્યગ્લોક ઇતિ ॥ઇતિ ।

અત્ર જઘન્યપરિણામિ દ્રવ્યયોગાત્ જઘન્યતયા ચતુર્દશગુણસ્થાનકેષુ મિથ્યાદૃષ્ટે-રિવ આદાવેવ અધોલોકસ્યોપન્યાસઃ । તતો મધ્યમપરિણામિ દ્રવ્યયોગાન્મધ્યમત્વેન

શબ્દ યહાં મધ્યમ પર્યાય કા વાચક હૈ । ઇસ મધ્યલોક મેં ક્ષેત્ર કે પ્રભાવ સે પ્રાયઃ મધ્ય પરિણામવાલે હી દ્રવ્ય હોતે હૈ । ઇસલિયે ઇન મધ્યમ પરિણામવાલે દ્રવ્યોં કે સંયોગ સે તિર્યગ્-મધ્યમ-જો લોક હૈ ઉસકા નામ તિર્યગ્લોક હૈ । અથવા-ઇસ લોક મેં અપને ઊર્ધ્વ ઔર અધો ભાગ કી અપેક્ષા સે તિર્યક્ લોક હી વિશાલ હૈ ઇસલિયે વિશાલતા કી અપેક્ષા વહી પ્રધાન હૈ । ઔર એસા ન્યાય હૈ કિ જો પ્રધાન હોતા હૈ ઉસી કે અનુસાર વ્યપદેશ-નામ ચલતા હૈ । ઇસલિયે ઇસ લોક કો તિર્યગ્ લોક ઇસ નામ સે કહ દિયા ગયા હૈ । ઉક્તંચ કરકે યહી વાન “મજ્ઞણુભાવં ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા સ્પષ્ટ કિયા ગયા હૈ । યહાં જો સૂત્ર મેં સર્વપ્રથમ અધો-લોક કા ઉપન્યાસ કિયા ગયા હૈ સો ઉસકા કારણ યહ હૈ કિ વહાંપર પ્રાયઃ જઘન્ય પરિણામ વાલે દ્રવ્યોં કા હો સંબંધ રહા કરતા-હૈ । ઇસલિયે

મધ્યમપર્યાયનું વાચક છે આ મધ્યલોકમાં ક્ષેત્રના પ્રભાવથી સામાન્ય રીતે મધ્યમ પરિણામવાળાં દ્રવ્યોં જ હોય છે. આ મધ્યમ પરિણામવાળાં દ્રવ્યોથી યુક્ત હોવાને કારણે તિર્યગ્-મધ્યમ જે લોક છે તેનું નામ તિર્યગ્લોક પડ્યું છે. અથવા આ લોકના ઉર્ધ્વ અને અધોભાગ કરતાં તિર્યગ્લોક જ વધારે વિશાળ છે તે કારણે તિર્યગ્લોકને જ મુખ્ય ગણી શકાય એવો નિયમ છે કે જે પ્રધાન હોય તેને નામે જ વ્યવહાર ચાલે છે. તેથી આ લોકને “તિર્યગ્લોક” આ પ્રકારનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. સૂત્રકારે “મજ્ઞણુ ભાવં” ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા એજ વાત વ્યક્ત કરી છે.

અહીં સૂત્રકારે સૌથી પહેલાં અધોલોકનું કથન કર્યું છે, કારણ કે અધોલોકમાં સામાન્યતઃ જઘન્ય પરિણામવાળાં દ્રવ્યોનો જ સદ્ભાવ રહે છે.

तिर्यग्लोकस्योपन्यासः । ततश्च उत्कृष्ट द्रव्यत्रयादूर्ध्वलोकस्योपन्यासः, इति पूर्वानुपूर्व्याः क्रमो बोध्यः । पश्चानुपूर्व्यां तु पूर्वानुपूर्व्या व्युत्क्रमो बोध्यः । अनानुपूर्व्यां तु पदत्रयस्य षड्भङ्गा भवन्ति, ते च पूर्वं दर्शिता एव । शेषभावना त्विह प्राग्बदेव बोध्या ॥सू० १२०॥

सम्प्रति शिष्यबुद्धिवैश्वार्थ्यम् अधोलोक क्षेत्रानुपूर्व्यादि दर्शयितुमाह—

मूलम्—अधोलोअ खेत्ताणुपुव्वी तिविहा पणत्ता, तं जहा—
पुव्वाणुपुव्वी पच्छाणुपुव्वी अणाणुपुव्वी । से किं तं पुव्वाणुपुव्वी !
पुव्वाणुपुव्वी—रयणप्पभा सक्करप्पभा वालुअप्पभा पंकप्पभा
धूमप्पभा तमप्पभा तमतमप्पभा । से तं पुव्वाणुपुव्वी ?
से किं तं पच्छाणुपुव्वी ! पच्छाणुपुव्वी—तमतमा जाव

जिस प्रकार चौदह गुण स्थानों में जघन्य होने से मिथ्यादृष्टि गुणस्थान का सर्व प्रथम उपन्यास करने में आया है इसीप्रकार यहाँपर भी जघन्य होने से अधोलोक का उपन्यास करने में आया है । तथा मध्यम परिणाम वाले द्रव्यों के संबंध को लेकर मध्यम होने के कारण तिर्यग् लोक का और उत्कृष्ट द्रव्यवाला होने के कारण ऊर्ध्वलोक का क्रमशः उपन्यास किया गया है यह पूर्वानुपूर्वी का क्रम है । और जो पश्चानुपूर्वी है उसमें पूर्वानुपूर्वी का व्युत्क्रम रहा करता है । तथा अनानुपूर्वी में इन तीन पदों के ६ भंग होते हैं ये पहिले दिखला ही दिये गये हैं । शेष भावना यहां पहिले की तरह ही जाननी चाहिये ॥ सू० १२०॥

जेवी रीते १४ शुणुस्थानानुं वणुंन करती वणते जघन्य એવાં મિથ્યાદૃષ્ટિ
શુણુસ્થાનનું વણુંન સૌથી પહેલાં કરવામાં આવે છે, એજ પ્રમાણે જઘન્ય હોવાને
કારણે અધોલોકનું વણુંન પણ સૌથી પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે. મધ્ય પરિ-
ણામવાળાં દ્રવ્યોથી યુક્ત હોવાને કારણે તિર્યગ્લોકનો ઉપન્યાસ (વણુંન) ત્યાર બાદ
કરવામાં આવ્યો છે, અને ઉત્કૃષ્ટ દ્રવ્યપરિણામવાળા ઉર્ધ્વલોકનો ઉપન્યાસ (વણુંન)
ત્યાર બાદ કરવામાં આવ્યો છે આ પૂર્વાનુપૂર્વીનો ક્રમ છે પશ્ચાનુપૂર્વીમાં
પૂર્વાનુપૂર્વી કરતાં ઉલ્ટો ક્રમ રહે છે, તથા અનાનુપૂર્વીમાં આ ત્રણ પદોના
૬ ભંગ (વિકલ્પો) થાય છે, તે ભંગો પહેલા બતાવવામાં આવ્યા છે
બાકીનું કથન પહેલાના કથન પ્રમાણે જ અહીં સમજવું જોઈએ. ॥સૂ० ૧૨૦॥

રચણપ્પમા । સે તં પચ્છાણુપુવ્વી । સે કિં તં અણાણુપુવ્વી ?
અણાણુપુવ્વી ઇયાએ ચેવ ઇમાદયાએ ઇગુત્તરિયાએ સત્તગચ્છમયાએ
સેઠીએ અન્નમન્નભાસો દુરૂવૂળો । સે તં અણાણુપુવ્વી ॥સૂ૦ ૧૨૧॥

છાયા—અધોલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ત્રિવિધા મજ્જતા, તથા-પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચા-
નુપૂર્વી અનાનુપૂર્વી । અથ કા સા પૂર્વાનુપૂર્વી ? પૂર્વાનુપૂર્વી-રત્નપ્રમા શર્કરાપ્રમા
વાલુકાપ્રમા પંક્રપ્રમા ધૂમપ્રમા તમઃપ્રમા તમસ્તમઃપ્રમા । અથ કા સા પશ્ચાનુ-
પૂર્વી ? પશ્ચાનુપૂર્વી-તમસ્તદા યાવદ્ રત્નપ્રમા સૈવા પશ્ચાનુપૂર્વી । અથ કા સા અના-
નુપૂર્વી ? અનાનુપૂર્વી એતસ્યાએવ એકાદિકાયમેકોત્તરિકાયાં સપ્તગચ્છગતાયાં
શ્રેણ્યાસ્ અન્યોઽન્યાભ્યાસો દ્વિરૂપોનઃ ॥સૂ૦ ૧૨૧॥

અવ સૂત્રકાર શિષ્યજનોં કી બુદ્ધિ કી વિશદતા કે નિમિત્ત અધોલોક
ક્ષેત્રાનુપૂર્વી આદિ કો દિશ લાતે હૈ—‘અહોલોએ ચેત્તાણુપુવ્વી’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(અહોલોએ ચેત્તાણુપુવ્વી તિવિહા પળ્લતા) અધોલોક
ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ—(તંજહા) જૈસે (પુવ્વાણુપુવ્વી,
પચ્છાણુપુવ્વી, અણાણુપુવ્વી) પૂર્વાનુપૂર્વી પશ્ચાનુપૂર્વી ઓર અનાનુપૂર્વી
(સે કિં તં પુવ્વાણુપુવ્વી) હૈ મદન્ત । પૂર્વાનુપૂર્વી કયા હૈ ?

ઉત્તર—(પુવ્વાણુપુવ્વી) અધોલોક પૂર્વાનુપૂર્વી ઇસ પ્રકાર હૈ—(રચણ-
પ્પમા, સક્કરપ્પમા, વાલુઅપ્પમા, પંકપ્પમા, ધૂમપ્પમા, તમપ્પમા,
તમ તમપ્પમા) રત્નપ્રમા, શર્કરાપ્રમા, વાલુકાપ્રમા, પંકપ્રમા, ધૂમ-
પ્રમા, તમઃપ્રમા, ઓર તમસ્તમઃપ્રમા, હનમે જો પહિલી નરક પૃથવી

શિષ્યોને આ વાત બરાબર સમજાય તે ઉદ્દેશથી સૂત્રકાર હવે અધોલોક
ક્ષેત્રાનુપૂર્વી આદિનું નિરૂપણ કરે છે—“અહોલોએ ચેત્તાણુપુવ્વી” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(અહોલોએ ચેત્તાણુપુવ્વી તિવિહા પળ્લતા) અધોલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વી
ત્રણ પ્રકારની કહી છે (તંજહા) તે ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(પુવ્વાણુપુવ્વી,
પચ્છાણુપુવ્વી, અણાણુપુવ્વી) પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી, અને અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં પુવ્વાણુપુવ્વી?) હે લગવન્ ! અધોલોક પૂર્વાનુપૂર્વી કેવી છે?

ઉત્તર—(પુવ્વાણુપુવ્વી) અધોલોક પૂર્વાનુપૂર્વી આ પ્રકારની છે—(રચણપ્પમા
સક્કરપ્પમા, વાલુઅપ્પમા, પંકપ્પમા, ધૂમપ્પમા, તમપ્પમા, તમતમપ્પમા) રત્નપ્રમા,
શર્કરાપ્રમા, વાલુકાપ્રમા, પંકપ્રમા, ધૂમપ્રમા, તમઃપ્રમા તમસ્તમઃપ્રમા, આ
ક્રમે સાતે પૃથ્વીઓનો ઉપન્યાસ કરવો તેનું નામ અધોલોક પૂર્વાનુપૂર્વી છે.
પહેલી નરકપૃથ્વીનું નામ રત્નપ્રમા પઠવાઉં કારણ એ છે કે ત્યાં નારકોનાં

ટીકા— ‘અહોરોઅસ્વેતાણુપૃથ્વી’ इत्यादि ।

અધોલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વી હિ-પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિ મેદૈસ્ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા । તત્ર પૂર્વાનુ-
પૂર્વી-નારકજીવનિવાસસ્થાનાતિરિક્તસ્થાનેષુ ઇન્દ્રનીલાદિ બહુવિધરત્નનાં પ્રમાયાઃ
સત્વાત્ પ્રથમા નરકપૃથિવી રત્નપ્રમેત્યુચ્યતે । દ્વિતીયા શર્કરાપ્રમા । ઇયં હિ શર્ક-
રાણામ્-ઉપલખણ્ડાનાં પ્રમાવત્ પ્રમાવત્ત્વેન શર્કરાપ્રમેત્યુચ્યતે । તૃતીયા-વાલુકાપ્રમા ।
વાલુકાયાઃ-સિકતાયાઃ પ્રમાવત્ પ્રમાવત્ત્વેનૈષા વાલુકાપ્રમેત્યુચ્યતે । એવમેવ-
પદ્મસ્ય=‘કીચડ’ इति લોકપ્રસિદ્ધસ્ય, ધૂમસ્ય=‘ધૂમા’ इति લોકપ્રસિદ્ધસ્ય,
તમસઃ=અન્ધકારસ્ય કૃષ્ણદ્રવ્યસ્ય, તમસ્તમસઃ=મહાન્ધકારસ્ય-નિવિઙ્કૃષ્ણવર્ણ-
દ્રવ્યસ્ય ચ પ્રમાવત્ પ્રમાવત્ત્વેન તત્તપૃથિવી પદ્મપ્રમા, ધૂમપ્રમા, તમઃપ્રમા, તમ-

હૈ उसका नाम रत्नप्रभा इसलिये हुआ है कि नारक जीवों के निवास
स्थानों के अतिरिक्त स्थानों में वहां इन्द्रनील आदि अनेक प्रकार के
रत्नों की कान्तिका सद्भाव है । शर्कराप्रभा, नाम की जो द्वितीय भूमि
है उसकी प्रभा शर्करों-पाषाण खंडों की प्रभा जैसी है । वालुकाप्रभा
नाम की जो तृतीय भूमि है उसकी कान्ति रेत की प्रभा के समान है ।
पंकप्रभा नाम की चौथी भूमि है उसकी प्रभा कीचड़ की प्रभा के समान
है । धूमप्रभा नाम की पांचवी भूमि की प्रभा धूमां की प्रभा जैसी
है । तमः प्रभा नामकी छठी भूमि की प्रभा कृष्ण द्रवरूप जो अंधकार
है उसकी प्रभा के जैसी है । और जो सातवीं भूमि तमस्तमःप्रभा है,
उसकी कान्तिगाढ कृष्ण द्रवरूप जो महांधकार है उसकी कान्ति जैसी
है इस प्रकार पूर्वानुपूर्वी में रत्नप्रभा शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभा, पंक

નિવાસસ્થાનો સિવાયનાં સ્થાનોમાં ઇન્દ્રનીલ આદિ અનેક પ્રકારનાં રત્નોની
કાન્તિનો સદ્ભાવ છે. બીજી નરકપૃથ્વીની કાન્તિ કાંકરાઓની કાન્તિ
જેવી હોવાથી તેનું નામ શર્કરાપ્રભા છે. ત્રીજી નરકપૃથ્વીની કાન્તિ રેતીની
કાન્તિના જેવી હોવાથી તેનું નામ વાલુકાપ્રભા છે. ચોથી પૃથ્વીની પ્રભા
પંક (કાદવ)ના જેવી હોવાથી તેનું નામ પંકપ્રભા પડયું છે. પાંચમી પૃથ્વીની
પ્રભા ધુમાડાના જેવી હોવાથી તેનું નામ ધૂમપ્રભા પડયું છે. છઠી પૃથ્વીની
પ્રભા કૃષ્ણદ્રવ્ય રૂપ અંધકારના જેવી હોવાથી તેનું નામ તમઃપ્રભા છે. સાતમી
પૃથ્વીની કાન્તિ ગાઢ-અતિશય કૃષ્ણદ્રવ્ય રૂપ મહાન્ધકારની કાન્તિ જેવી
હોવાથી તેનું નામ તમસ્તમઃપ્રભા છે આનુપૂર્વીમાં આ ક્રમે સાતે પૃથ્વીઓનો
ઉપન્યાસ થાય છે.

સ્તમઃ—પ્રમેતિ ક્રમેણ નામ્ના વ્યપદિશ્યતે । एषा पूर्वानुपूर्वी । पश्चानुपूर्व्या तु तम-
स्तमा इत्यारभ्य रत्नप्रमेत्यन्तं व्युत्क्रमेण व्यवस्थापना बोध्या । अनानुपूर्व्या तु
एषां सप्तानां पदानामन्योन्याभ्यासे चत्वारिंशदधिकाः पञ्चसहस्रसंख्यकाः पूर्वानु-
पूर्वी पश्चानुपूर्वीरूपाऽऽवन्तमङ्गद्वयविवक्षारहिता भङ्गा बोध्याः ॥सू० १२१॥

મૂલમ્—તિરિયલોય સ્વેત્તાણુપુઘ્વી તિવિહા પપ્પણ્તા, તં જહા-
પુઘ્વાણુપુઘ્વી પચ્છાણુપુઘ્વી અણાણુપુઘ્વી । સે કિં તં પુઘ્વાણુપુઘ્વી ?
પુઘ્વાણુપુઘ્વી—“જંબુદીવે લઘ્વળે, ધાયઙ્ કાલોય પુઘ્વરે વરુળે ।
સ્વીર ઘય સ્વોય નંદી, અરુળવરે કુંડલે રુઘ્વળે ॥૧॥ આમરણવત્થ-
ગંધે, ઉપ્પલતિલણ્ ય પુઠ્ઠિનિહિરયળે । વાસહરદહનઈઓ,
વિજયાવક્કારકપ્પિદા ॥૨॥ કુરુમંદર આવાસા, કૂડા નવસ્વત્ત-

પ્રમા, ધૂમપ્રમા, તમઃપ્રમા ઓર તમસ્તમઃ પ્રમા, હસ પ્રકાર હન સાત
ભૂમિયોં કા ઉપન્યાસ હોના હૈ । તથા પશ્ચાનુપૂર્વી મેં તમસ્તમઃપ્રમા સે
લેકર રત્નપ્રમા તક વ્યુત્ક્રમ સે હન ભૂમિયોં કા ઉપન્યાસ કિયા જાતા
હૈ । અનાનુપૂર્વી મેં હન સાત પદોં કા ૧-૨-૩-૪-૫-૬-૭ હસ રુપ સે
ઉપન્યાસ કિયા જાતા હૈ । ફિર ઘાદ સેં ઓપલ સેં હનકા ગુણા કિયા
જાતા હૈ । હસ પ્રકાર ગુણા કરને પર જો રાશિ ઉત્પન્ન હોતી હૈ ઉસમેં સે
આદિ અન્ત દો ભંગ કર દિયે જાતે હેં । હન સાત પદોં કા પરસ્પર ગુણા
હોને પર ૫૦૪૦ ભંગ હોતે હેં । હનમેં સે પૂર્વાનુપૂર્વી ઓર પશ્ચાનુપૂર્વીરુપ
દો આદિ અન્ત કે ભંગ કમ કર દિયે જાતે હેં । હસ પ્રકાર યહ અધો-
લોક સંબંધી અનાનુપૂર્વી હૈ । ॥ સૂ૦ ૧૨૧ ॥

પશ્ચાનુપૂર્વીમાં તમસ્તમઃપ્રમાથી લઘ્વળે રત્નપ્રમા સુધીના ઊલટા ક્રમે
સાતે પૃથ્વીઓનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવે છે અનાનુપૂર્વીમાં આ સાત
પદોનો ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭ આ રૂપે વર્ણન કરવામાં આવે છે,
ત્યાર બાદ પરસ્પરમાં તેમનાં ગણાં કરવામાં આવે છે આ પ્રમાણે ગણાં
કરવાથી જે રાશિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંથી આદિ અને અન્તના બે ભંગો
(વિકલ્પો) બાદ કરવામાં આવે છે આ સાત પદોનો પરસ્પર ગુણાકાર થવાથી
૫૦૪૦ ભંગ થાય છે તેમાંથી પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વી રૂપ આદિ
અન્તના બે ભંગ ઓછાં કરવામાં આવે છે. અધોલોક સંબંધી અનાનુપૂર્વી
આ પ્રકારની છે. ॥સૂ૦ ૧૨૧॥

ચંદસૂરાય । દેવે નાગે જક્ષ્મે ભૂય સયંભૂરમણેય ॥૩॥ સે તં
પુન્વાણુપુન્વી । સે કિં તં પચ્છાણુપુન્વી ? પચ્છાણુપુન્વી-સયંભૂ-
રમણેય જાવ જંબુદીવે । સે તં પચ્છાણુપુન્વી । સે કિં તં અણાણુ-
પુન્વી ? અણાણુપુન્વી યયાએ ચેવ યગાદ્યાએ યગુત્તરિયાએ અસં-
સ્થેજગચ્છગયાએ સેઠીએ અણમણભાસો દુરૂવૂળો । સે તં
અણાણુપુન્વી ॥સૂ૦ ૧૨૨॥

છાયા—તિર્યગ્લોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા તથા—પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચા-
નુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી । અથ કા સા પૂર્વાનુપૂર્વી ? પૂર્વાનુપૂર્વી જંબુદ્વીપો લવણો ધાતકી
કાલોદઃ પુષ્કરઃ વરુણઃ । સ્ત્રીરઃ ઘૃતઃ ક્ષોદઃ નન્દી અરુણારઃ કુંડલઃ રુચકઃ ।
આભરણવસ્થગંધાઃ ઉત્પલતિલકં ચ પૃથિવીનિહિરત્નમ્ । વર્ષધરદ્વદનઘો વિજયા

“તિરિયલોયસ્થેત્તાણુપુન્વી” ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—(તિરિયલોયસ્થેત્તાણુપુન્વી તિવિહા પણ્ણત્તા) તિર્યગ્લોક ક્ષેત્રા-
નુપૂર્વી ત્રિવિધ પ્રકારની કહી નઈ હૈ । (તં જહા) તે પ્રકાર યે હૈ—(પુન્વાણુ-
પુન્વી, પચ્છાણુપુન્વી, અણાણુપુન્વી) પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી ઓર અનાનુ-
પૂર્વી । (સે કિં તં પુન્વાણુપુન્વી ?) હે અદન્ત ! પૂર્વાનુપૂર્વી કયા હૈ ?
(પુન્વાણુ પુન્વી)

ઉત્તર—પૂર્વાનુપૂર્વી હસ પ્રકાર સે હૈ—જંબુદીવે લવણે, ધાયઈ કાલોય
પુષ્કરે વરુણે । સ્ત્રીર-ઘય-સ્થોય નન્દી-અરુણવરે કુંડલે રુચકે ॥ ૧ ॥

“આભરણવસ્થગંધે, ઉત્પલતિલય ય પુઢવિ નિહિરયણે । વાસહરદહ-
નઈઓ, વિજયા વક્ષારકપિંદા ॥ ૨ ॥ જંબુદ્વીપ, લવણસમુદ્ર ધાતકી

“ તિરિયલોયસ્થેત્તાણુપુન્વી ” ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—(તિરિયલોયસ્થેત્તાણુપુન્વી તિવિહા પણ્ણત્તા) તિર્યગ્લોક ક્ષેત્રાનુ-
પૂર્વી ત્રણ પ્રકારની કહી છે (તંજહા) તે પ્રકારે ત્રીયે પ્રમાણે છે—(પુન્વાણુ-
પુન્વી પચ્છાણુપુન્વી, અણાણુપુન્વી) પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં પુન્વાણુપુન્વી ?) હે ભગવન્ ! પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(પુન્વાણુપુન્વી) તિર્યગ્લોક સંબંધી પૂર્વાનુપૂર્વી આ પ્રકારની છે—

(જંબુદીવે લવણે, ધાયઈ કાલોય પુષ્કરે વરુણે ।

સ્ત્રીર-ઘયસ્થોય-નન્દી-અરુણવરે કુંડલે રુચકે ॥૧॥

આભરણવસ્થગંધે, ઉત્પલતિલય ય પુઢવિનિહિરયણે ।

વાસહર દહનઈઓ, વિજયાવક્ષારકપિંદા ॥૨॥

જંબુદ્વીપ, લવણસમુદ્ર, ધાતકી ખંડ, કાલોદસમુદ્ર, પુષ્કરદ્વીપ,

વક્ષસ્કારકલ્પેન્દ્રાઃ । કુરુમન્દરભાવાસા કૂટા નક્ષત્રચન્દ્રસૂર્યાશ્ચ । દેવો નાગો યક્ષો
 ભૂતશ્ચ સ્વયંભૂરમણશ્ચ । સૈષા પૂર્વાનુપૂર્વી । અથ કા સા પશ્ચાનુપૂર્વી પશ્ચાનુપૂર્વી-
 સ્વયંભૂરમણશ્ચ ધાતજ્જમ્બૂદ્વીપઃ । સૈષા પશ્ચાનુપૂર્વી । અથ કા સા અનાનુપૂર્વી ?
 અનાનુપૂર્વી-એતસ્યામેવ એકાદિકાયામેકોત્તરિકાયામસંખ્યેયગચ્છગતાયાં શ્રેણ્યા
 મન્યોન્યાશ્વાસો દ્વિરુપાંનઃ । સૈષા અનાનુપૂર્વી ॥ સૂ. ૧૨૩ ॥

ટીકા — ‘તિરિયલોઅ’ इत्यादि ।

તિર્યગ્લોકક્ષેત્રાનુપૂર્વી અપિ પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિયેદેન ત્રિવિધા વિજ્ઞેયા । તત્ર
 જમ્બૂદ્વીપેત્યારમ્ય સ્વયંભૂરમણેત્યન્તં પૂર્વાનુપૂર્વી વૌધ્યા । તત્ર-જમ્બૂદ્વીપો જમ્બૂ-
 વૃક્ષોપલક્ષિતો દ્વીપો વૌધ્યઃ તતસ્તં પરિવેષ્ટય સ્થિતો લવણસવજ્જલ-
 પૂરિતો લવણસમુદ્રઃ । લવણસમુદ્રં પરિવેષ્ટય ધાતકીવૃક્ષોપલક્ષિતો ધાતકી-
 દ્વીપઃ । તતસ્તં પરિવેષ્ટય શુદ્ધજલરસાસ્વાદવાન કાલોદઃ સમુદ્રઃ । તં પરિ-
 વેષ્ટય સ્થિતઃ પુષ્કરૈરુપલક્ષિતઃ પુષ્કરદ્વીપઃ । પુષ્કરદ્વીપં પરિવેષ્ટય સ્થિતઃ શુદ્ધ
 જલરસાસ્વાદવાન પુષ્કરોદઃ સમુદ્રઃ । તં પરિવેષ્ટય સ્થિતો વરુણો દ્વીપઃ । તતો
 વારુણીરસાસ્વાદો વારુણોદઃ સમુદ્રઃ । તતઃ ક્ષીરદ્વીપઃ । તતશ્ચ ક્ષીરોદઃ સમુદ્રઃ ।
 તતશ્ચ ઘૃતદ્વીપઃ । તતો ઘૃતોદઃ સમુદ્રઃ । તત ઈક્ષુદ્વીપઃ । તતશ્ચ ઈક્ષુરસાસ્વાદ ઈક્ષુ-
 રસોદઃ સમુદ્રઃ । તતો નન્દી-નન્દીશ્વરદ્વીપઃ । તતો નન્દીશ્વરસમુદ્રઃ । તતોઽરુણવરો

ખંડ, કાલોદસમુદ્ર પુષ્કરદ્વીપ, પુષ્કરોદસમુદ્ર, વરુણદ્વીપ, વારુણોદસમુદ્ર
 ક્ષીરદ્વીપ, ક્ષીરોદસમુદ્ર, ઘૃતદ્વીપ, ઘૃતોદસમુદ્ર, ઈક્ષુદ્વીપ, ઈક્ષુરસોદ-
 સમુદ્ર, નન્દીદ્વીપ નન્દીસમુદ્ર અરુણવરદ્વીપ અરુણવરસમુદ્ર કુન્ડલદ્વીપ,
 કુન્ડલસમુદ્ર, રુચકદ્વીપ, રુચકસમુદ્ર, । इसके बाद असंख्यातद्वीप
 और असंख्यात समुद्र हैं । सब से अन्तिम द्वीप स्वयंभूर-
 मण द्वीप और सबसे अन्तिमसमुद्र स्वयंभूरमण समुद्र हैं । अनुक्त इन
 द्वीपसमुद्रों के नाम आभरण, वस्त्र, गंध, उत्पल तिलक आदि से उप-
 लक्षित हैं अर्थात् स्वयंभूरमणसमुद्र पर्यन्त जो और द्वीप और समुद्र

પુષ્કરોદસમુદ્ર, વરુણદ્વીપ, વારુણોદસમુદ્ર, ક્ષીરદ્વીપ, ક્ષીરોદસમુદ્ર, ઘૃત-
 દ્વીપ, ઘૃતોદસમુદ્ર, ઈક્ષુદ્વીપ, ઈક્ષુરસોદસમુદ્ર, નન્દીદ્વીપ, નન્દીસમુદ્ર, અરુ-
 ણવરદ્વીપ, અરુણવરસમુદ્ર, કુંડલદ્વીપ, કુંડલસમુદ્ર, રુચકદ્વીપ, રુચકસમુદ્ર,
 ત્યાર બાદ અસંખ્યાત દ્વીપો અને અસંખ્યાત સમુદ્રો છે. સૌથી છેલ્લો દ્વીપ
 સ્વયંભૂરમણદ્વીપ, અને સૌથી છેલ્લો સમુદ્ર સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર છે. અનુક્ત
 (જેનાં નામો અહીં ક્યાં નથી એવા) દ્વીપસમુદ્રોનાં નામ આભરણ, વસ્ત્ર,
 ગંધ, ઉત્પલ, તિલક આદિથી ઉપલક્ષિત છે. છેલ્લે કે રુચકસમુદ્રથી લઈને
 સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધીમાં અનુક્રમે આભરણદ્વીપ આભરણસમુદ્ર, વસ્ત્રદ્વીપ,
 વસ્ત્રસમુદ્ર, ગંધદ્વીપ, ગંધસમુદ્ર, ઉત્પલદ્વીપ, ઉત્પલસમુદ્ર, તિલકદ્વીપ, તિલક-

દ્વીપઃ । તતશ્ચારુણવરસસુદ્રઃ । તતઃ કુણ્ડલદ્વીપઃ । તતશ્ચ કુણ્ડલસસુદ્રઃ । તતો રુચક
દ્વીપઃ । તતશ્ચ રુચકસસુદ્રઃ । તથા-અસંખ્યેયાનામ્ અસંખ્યેયાનામ્ દ્વીપાનામન્તે
આભરણવસ્ત્રગન્ધોત્પલતિલકાદ્યુપલક્ષિતાઃ આભરણવસ્ત્રગન્ધોત્પલતિલકાદિ સ્વયમ્ભૂ-
રમણાન્તાઃ દ્વીપાઃ, તત્તન્નામાનઃ સસુદ્રાશ્ચ સન્તિ । સ્વયમ્ભૂરમણસસુદ્રઃ-શુદ્ધોદક-
રસાસ્વાદઃ । મૂલે પુષ્કરાધારભ્ય સ્વયમ્ભૂરમણાન્તાઃ શબ્દા દ્વીપસસુદ્રોભયવાચકા

હैं उनके नाम आभरण आदिके ऊपर हैं । जो द्वीप का नाम है वही
नाम बैठे हुए ससुद्र का है । स्वयंभूरमण ससुद्र के जलका स्वाद शुद्धो-
दक रसास्वाद जैसा है मूल में-पुष्कर से लेकर स्वयंभूरमण तक के
शब्द द्वीप और ससुद्र के वाचक हैं । तात्पर्य कहनेका यह है । कि रुचक-
द्वीप और रुचकससुद्र के आगे आभरण द्वीप और आभरणससुद्र
है । इसके बाद-वस्त्र द्वीप और वस्त्र ससुद्र है । इसके आगे गंध द्वीप
और गंध ससुद्र है इसी प्रकार से उत्पल, तिलक पृथिवी निधि, रत्न वर्ष-
धर, हृद, नदी, विजय वक्षस्कार, कल्पेन्द्र (कुरु मंदर आवासा कूडा-
नक्खत्तचंदसूरा य देवे नागे जक्खे भूए य सयंभूरमणे य ३) कुरु, मन्दर
आवासकूट, नक्षत्र, चन्द्र सूर्य देव, नाग यक्ष भूत, और स्वयंभूरमण इन
नामों वाले असंख्यान द्वीप और असंख्यात ससुद्र हैं । जंबूद्वीप नाम का
जो द्वीप है, वह जंबूवृक्ष से युक्त है । इसलिये इसका नाम जंबूद्वीप हुआ है ।
इस जंबूद्वीप को वेष्टित हुए गोल चूड़ी के आकार के आकार जैसा लवण-

સસુદ્ર આદિ અસંખ્યાત દ્વીપસસુદ્રો આવેલા છે. દ્વીપોનાં જે નામો છે,
એજ નામો તેમને વીંટળાયેલા સસુદ્રોના માટે પણ વપરાયાં છે.

સ્વયંભૂરમણ સસુદ્રનું પાણી શુદ્ધ પાણીના જેવાં સ્વાદવાળું છે. પુષ્કરથી
લઈને સ્વયંભૂરમણ પર્યન્તના શબ્દો દ્વીપો અને સસુદ્રો-બંનેનાં વાચક છે
એમ સમજવું આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે રુચકદ્વીપ અને રુચકસસુદ્રથી
આગળ જતાં આભરણદ્વીપ અને આભરણસસુદ્ર આવે છે, ત્યાર બાદ વસ્ત્રદ્વીપ
અને વસ્ત્રસસુદ્ર આવે છે, ત્યાર બાદ ગંધદ્વીપ અને ગંધસસુદ્ર આવે છે,
ત્યાર બાદ ઉત્પલ, તિલક, પૃથ્વીનિધિ, રત્નવર્ષધર, હૃદનદી, વિજયવક્ષસ્કાર,
કલ્પેન્દ્ર (કુરુમંદર આવાસા કૂડાનક્ખત્તચંદસૂરા ય, દેવે નાગે જક્ખે ભૂએ ય
સયંભૂરમણે ય ॥૩॥) કુરુ, મન્દર, આવાસકૂટ, નક્ષત્ર, ચન્દ્ર, સૂર્ય, દેવ,
નાગ, યક્ષ, ભૂત અને સ્વયંભૂરમણ આ નામોવાળાં અસંખ્યાત દ્વીપો અને
અસંખ્યાત સસુદ્રો આવે છે. જંબૂદ્વીપ નામનો જે દ્વીપ છે તે જંબૂવૃક્ષથી
યુક્ત હોવાને કારણે તેનું નામ જંબૂદ્વીપ છે. આ જંબૂદ્વીપને ઘેરીને વલયના

વોધ્યાઃ નનુ મૂલે અસંખ્યેયાનસંખ્યેયાન્ દ્વીપસમુદ્રાનુલ્લઙ્ઘ્ય યે યે દ્વીપસમુદ્રાદયઃ સન્તિ, તેષાં નામાનિ નિર્દિષ્ટાનિ, કિન્તવન્તરાલ્પસ્થિતા અતિક્રમ્યમાણા યે દ્વીપા ઉક્તાસ્તે કિં નામકાઃ ? इति चेदाह—लोके पदार्थानां शब्दध्वजकलशस्वस्तिक

સમુદ્ર હૈં, હસ સમુદ્ર કા જલ લવણ કે સ્વાદ જૈસા સ્વાદ હૈ । લવણસમુદ્ર કો ઘેરે હુયે ધાતકી સંઘદ્વીપ હૈ । યહ ધાતકી વૃક્ષ સે ઉપલક્ષિત હૈ । હસ ધાતકી દ્વીપ કો ઘેરે હુયે કાલોદસમુદ્ર હૈ । હસ જલ કા સ્વાદ શુદ્ધ જલ કે સ્વાદ જૈસા હૈ, સ્વાદ નહીં હૈ । હસ સમુદ્ર કો ઘેર કર પુષ્કર-દ્વીપ હૈ । યહ પુષ્કરદ્વીપ કો ઘેર કર ઉસ કી ચારોં ઓર પુષ્કરોદ-સમુદ્ર હૈ । હસકે જલ કા સ્વાદ શુદ્ધ જલ કે સ્વાદ જૈસા હૈ । હસ સમુદ્ર કો વેષ્ટિત હુયે વરુણદ્વીપ હૈ । વરુણદ્વીપ કો ઘેર કર સ્થિત હુઆ વારુણોદ-સમુદ્ર હૈ । હસકે જલકા સ્વાદ વારુણી રસ કે આસ્વાદ જૈસા હૈ । હસકે બાદ ક્ષીરદ્વીપ હૈ, ક્ષીરસમુદ્ર કો ઘેરે હુયે ઘૃતદ્વીપ હૈ । હસકે બાદ ઘૃતોદ-સમુદ્ર હૈ । ઘૃતોદસમુદ્ર કો ઘેરે હુયે ઇક્ષુ-દ્વીપ હૈ । હસકે બાદ ઇક્ષુરસોદ સમુદ્ર હૈ । ઇક્ષુરસોદ સમુદ્ર કે બાદ નન્દીશ્વર દ્વીપ હૈ । ઓર ઉસ દ્વીપ કો ઘેરે હુયે નન્દીશ્વરસમુદ્ર હૈ । ફિર અરુણવરદ્વીપ ઓર અરુણવરસમુદ્ર હૈ । ફિર કુન્ડલદ્વીપ ઓર કુન્ડલ સમુદ્ર હૈ । બાદ સે રુચક દ્વીપ ઓર રુચક સમુદ્ર હૈ । હસ પ્રકાર સે આશરણ વસ્ત્ર આદિ-શુભનામ વાલે અસંખ્યાત દ્વીપ ઓર અસંખ્યાત સમુદ્ર સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યન્ત-તક હૈ ।—

આકારનો લવણસમુદ્ર આવેલો છે. તે સમુદ્રનું પાણી લવણ (મીઠા)ના જેવાં ખારા સ્વાદવાળું છે. લવણસમુદ્રને ઘેરીને ધાતકીખંડ દ્વીપ આવેલો છે તે ધાતકીદ્વીપ ધાતકી નામના વૃક્ષની યુક્ત હોવાને કારણે તેનું નામ ધાતકીદ્વીપ પડ્યું છે. આ ધાતકીદ્વીપને ઘેરીને કાલોદસમુદ્ર રહેલો છે. તેનું પાણી ખારું નથી પણ શુદ્ધ જળ જેવા સ્વાદવાળું છે. લવણસમુદ્રને ઘેરીને પુષ્કર-દ્વીપ આવેલો છે. પુષ્કરોથી યુક્ત હોવાને કારણે તેનું નામ પુષ્કરદ્વીપ પડ્યું છે. પુષ્કરદ્વીપને ઘેરીને તેની ચારે તરફ પુષ્કરોદસમુદ્ર આવેલો છે. તેના જળનો સ્વાદ શુદ્ધ જળના સ્વાદ જેવો છે. આ સમુદ્રને ઘેરીને વરુણદ્વીપ રહેલો છે અને વરુણદ્વીપને ઘેરીને વારુણોદ સમુદ્ર આવેલો છે. તેના જળનો સ્વાદ વારુણીરસના સ્વાદ જેવો છે. ત્યાર બાદ ક્ષીરદ્વીપ છે, તેને ઘેરીને ક્ષીરોદસમુદ્ર આવેલો છે. ક્ષીરસમુદ્રને ઘેરીને ઘૃતદ્વીપ આવેલો છે અને ઘૃતદ્વીપને ઘેરીને ઘૃતોદ સમુદ્ર રહેલો છે. ત્યાર બાદ ઘૃતોદ સમુદ્રને ઘેરીને ઇક્ષુદ્વીપ આવેલો છે અને ઇક્ષુદ્વીપને ઘેરીને ઇક્ષુરસોદ સમુદ્ર આવેલો છે. ઇક્ષુરસોદ સમુદ્રને ઘેરીને નન્દીશ્વર દ્વીપ રહેલો છે અને નન્દીશ્વર દ્વીપની ચારે તરફ નન્દીશ્વર સમુદ્ર રહેલો છે ત્યાર બાદ અરુણવરદ્વીપ અને અરુણવર સમુદ્ર આવે છે. ત્યાર બાદ કુંડલદ્વીપ અને કુંડલસમુદ્ર આવે છે ત્યાર બાદ રુચકદ્વીપ અને રુચક સમુદ્ર આવે છે ત્યાર બાદ આભરણ દ્વીપ, આભરણ-

શ્રીવત્સાદીનિ યાવન્તિ શુભનામાનિ સન્તિ તૈઃ સર્વૈરપ્યુપલક્ષિતા અન્તરાલસ્થિતા દ્વીપસમુદ્રાઃ સન્તિ ।

ઉક્તંચ—“દીવસમુદાણં મંતે ! કેવદ્યા નામધિજ્જેહિ પળ્લન્તા ? ગોયમા ! જાવ-
દ્યા લોએ સુમા નામા સુમા રુવા સુમા ગંધા સુમા રસા સુમા ફાસા એવદ્યા ણં
દીવસમુદા નામધિજ્જેહિ પળ્લન્તા । ” (જીવા. ૩ પ્ર. ૪ ઉ.)

છાયા—દ્વીપસમુદ્રાઃ સ્વલુ મદન્ત ! કિયન્તો નામધેયૈઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ ? ગૌતમ ! યાવન્તિ
લોકે શુમાનિ નામાનિ શુમાનિ રૂપાણિ શુમાઃ ગન્ધાઃ શુમા રસાઃ શુમાઃ સ્પર્શાઃ
ઇયન્તો દ્વીપસમુદ્રા નામધેયૈઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ । ઇતિ । એતે હિ—અસંખ્યેયસંખ્યકાઃ અનુપદ-
વશ્યમાણગાયયા પ્રતિપાદિતા દ્રષ્ટવ્યાઃ ।

શંકા—મૂલ મેં અસંખ્યાત ૨ દ્વીપ સમુદ્રોં કો ઉલ્લંઘન કરકે જો જો
દ્વીપ ઓર સમુદ્ર આદિ હૈ ઉનકે નામ તો કહે હૈં પરન્તુ જો અન્તરાલ
મેં સ્થિત દ્વીપ કહે હૈં ઉનકે કયા નામ હૈં ?

ઉત્તર—લોક મેં પદાર્થોંકે શંખ, ધ્વજ, કલશ સ્વતિક, શ્રીવત્સ આદિ
જિતને શુભ નામ હૈં—ઉન સર્વસે ઉપલક્ષિત અન્તરાલ મેં સ્થિત હુએ દ્વીપ
ઓર સમુદ્ર હૈં । ઉક્તંચ કરકે “દીવસમુદાણં ઇત્યાદિ” જો સૂત્ર પાઠ
દિયા ગયા હૈં ઉસકા યહી ભાવ હૈં—હસમેં યહી કહા ગયા હૈં કિ લોક
મેં જિતને શુભ નામ હૈં જિતને શુભ રૂપ હૈં, જિતને શુભ ગંધ હૈં જિતને
શુભ રસ હૈં ઓર જિતને શુભ સ્પર્શ હૈં જિતને હી દ્વીપ સમુદ્ર જિતને હી

સમુદ્ર, વસ્રદ્વીપ, વસ્રસમુદ્ર, આદિ શુભનામવાળા અસંખ્યાત દ્વીપો અને
સમુદ્રો આવે છે એવડે લવણદ્વીપ અને લવણસમુદ્ર આવે છે.

પ્રશ્ન—મૂળમાં અસંખ્યાત સમુદ્રોને પાર કરિને આગળ વધતાં એવડે
સ્વયંભૂરમણુ દ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્ર આવે છે, એવું કહેવામાં આવ્યું
છે તેમાંથી કેટલાક દ્વીપો અને સમુદ્રોનાં નામ આપે આ સૂત્રમાં પ્રગટ કર્યાં
છે. પરન્તુ ત્યાર પછીના સ્વયંભૂરમણુદ્વીપ પર્યન્તમાં જે દ્વીપસમુદ્રો છે તેમનાં
નામો આપે અહીં પ્રગટ કર્યા નથી તેમના નામો જણાવવા કૃપા કરશે ?

ઉત્તર—લોકમાં પદાર્થોનાં શંખ, ધ્વજ, કલશ, સ્વસ્તિક, શ્રીવત્સ આદિ
જેટલાં શુભ નામો છે, એ સઘળાં નામોથી ઉપલક્ષિત (આગળખાતાં) તે અન્ત-
રાલમાં રહેલા દ્વીપો અને સમુદ્રો છે. કહ્યું પણ છેકે—“દીવસમુદાણં”
ઇત્યાદિ આ સૂત્રપાઠ દ્વારા એ વાત પ્રગટ કરવામાં આવી છે કે લોકમાં
જેટલા શુભ નામ છે, જેટલાં શુભ રૂપ છે, જેટલા શુભ ગંધો છે, જેટલાં
શુભ સ્પર્શ છે, તેમનાં વડે આ દ્વીપસમુદ્રો ઉપલક્ષિત છે. તેઓ અસંખ્યાત
હોવાને કારણે પ્રત્યેકનાં નામ અહીં આપી શકાય એમ નથી દ્વીપસમુદ્રો

તથાહિ—“ઉદ્ધારસાગરાણં અદ્વાજ્ઞાણ જત્તિયા સમયા ।

દુગુણાદુગુણપવિત્થર દ્વીવોદ્ધિ રજ્જુ એવદ્ધયા ॥”

છાયા—ઉદ્ધારસાગરાણામર્ધતૃતીયાનાં યાવન્તઃ સમયાઃ ।

દ્વિગુણદ્વિગુણપ્રવિસ્તારાઃ દ્વીવોદ્ધયો રજ્જ્વામિયન્તઃ ॥ ઇતિ

તદેવા પૂર્વાનુપૂર્વી । પશ્ચાનુપૂર્વી તુ વ્યુત્ક્રમેણ વોધ્યા । અનાનુપૂર્વી તુ—અમીષામ-
સંસ્થયેયાનાં પદાનામન્યોઽન્યાભ્યાસે ચે ડસંસ્થયેયા મક્ષા મયન્તિ, તત આઘન્ત
વિવક્ષારહિતા મક્ષા વોધ્યાઃ ॥ સૂ૦ ૧૨૧ ॥

નામ વાલે હૈં । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ દ્વીપ ઓર સમુદ્ર અસંખ્યાત
સંખ્યા વાલે હૈં । દ્વીપ સમુદ્ર કિતને હૈં ? હસકા ઉત્તર, ઉદ્ધારસાગરાણં”
ગાથા દ્વારા દિયા ગયા હૈ જિસકા ભાવાર્થ એસા હૈ કિ અઢાહ ઉદ્ધાર
સાગરોં કે જિતને મળય હોતે હૈં ઉતને એક દૂસરે સે દૂનેર વિસ્તાર વાલે
દ્વીપ ઓર સમુદ્ર હૈં । હસ પ્રકાર જંબૂદ્વીપ આદિ કે ક્રમ સે સ્વયંભૂ-
રમણ દ્વીપ ઓર સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યન્ત દ્વીપ સમુદ્રોં કા ઉપન્યાસ
કરના સો પૂર્વાનુપૂર્વી હૈ । તથા હન્હીં દ્વીપસમુદ્રોં કા વ્યુત્ક્રમ સે અર્થાત્
સ્વયંભૂરમણ સે પ્રારંભ કર જંબૂદ્વીપ તક-ન્યાસ-ઉપન્યાસ-કરના
સો પશ્ચાનુપૂર્વી હૈ । ઓર હન્હીં અસંખ્યાત પદોંકા સ્થાપન કરકે ફિર
ઉનકા પરસ્પર મેં ગુણા કરના ઓર પ્રાપ્ત ગુણન રાશિ મેં સે આદિ
અન્ત કે દો ભંગ કમ કર-દેના હસ પ્રકાર કરને સે અસંખ્યાત ભંગ-
હોતે હૈં વહ અનાનુપૂર્વી હૈ । ॥ સૂ૦ ૧૨૨ ॥

કેટલાં છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નીચેની ગાથા દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે—
“ઉદ્ધાર સાગરાણં” ઇત્યાદિ—આ ગાથાનો ભાવાર્થ એવો છે કે “અઢી
ઉદ્ધાર સાગરોના જેટલા સગય થાય છે એટલા એક બીજાથી બરાબાંબરાણાં
વિસ્તારવાળા દ્વીપો અને સમુદ્રો છે.” આ પ્રકારે જંબૂદ્વીપથી શરૂ કરીને
સ્વયંભૂરમણ દ્વીપ અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પર્યન્તના દ્વીપો અને સમુદ્રોનો
ઉપન્યાસ કરવો તેનું નામ તિર્યગ્ગ્રેક સંબંધી પૂર્વાનુપૂર્વી છે.

ઉપર્યુક્ત દ્વીપસમુદ્રોનો ઊલટા ક્રમમાં એટલે કે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રથી
લઈને જંબૂદ્વીપ પર્યન્તના પદોનો ઉપન્યાસ કરવો તેનું નામ પશ્ચાનુપૂર્વી
છે. અને એજ અસંખ્યાત પદોનું સ્થાપન કરીને તેમનો પરસ્પરની સાથે
ગુણાકાર કરવો અને એ રીતે જે ગુણનરાશિ (ગુણાકાર) પ્રાપ્ત થાય તેમાંથી
આદિ અને અન્તના બે ભાગોને કાઢી નાખવા આ પ્રમાણે કરવાથી જે
અસંખ્યાત ભાગો થાય છે તેમને અનાનુપૂર્વી રૂપ સમજવા. ॥ સૂ૦ ૧૨૨ ॥

सम्प्रति ऊर्ध्वलोकक्षेत्रानुपूर्वीं निरूपयति—

मूलम्—उडूलोयखेत्ताणुपुवी तिविहा पणत्ता, तं जहा-पुवाणुपुवी
पच्छाणुपुवी अणाणुपुवी । से किं तं पुवाणुपुवी ? पुवाणुपुवी
सोहम्मे१, ईसाणै२, सणकुमारै३, माहिंदै४, बंभलोए५, लंतए६,
महासुके७, सहस्रारै८, आणए९, पाणए१०, आरणे११ अच्चुए१२,
गेवेज्जगविसाणे१३, अणुत्तरविसाणे१४, ईसिपवभारा१५, से तं
पुवाणुपुवी । से किं तं पच्छाणुपुवी ? पच्छाणुपुवी ईसिपवभारा
जाव सोहम्मे । से तं पच्छाणुपुवी । से किं तं अणाणुपुवी ?
अणाणुपुवी—एयाए चैव एगाइथाए एगुत्तरियाए पन्नासगच्छ-
गयाए सेढीए अन्नमन्नवभासो दुरुवूणो । से णं अणाणुपुवी ।
अहवा ओवणिहिया खेत्ताणुपुवी तिविहा पणत्ता, तं जहा—
पुवाणुपुवी, पच्छाणुपुवी, अणाणुपुवी । से किं तं पुवाणुपुवी ?
पुवाणुपुवी—एगपएसोगाढे, दुप्पएसोगाढे, इत्थपएसोगाढे संखि-
ज्जपएसोगाढे जाव असंखिज्जपएसोगाढे । से तं पुवाणुपुवी ।
से किं तं पच्छाणुपुवी ? पच्छाणुपुवी—असंखिज्जपएसोगाढे
संखिज्जपएसोगाढे जाव एगपएसोगाढे । से तं पच्छाणुपुवी ।
से किं तं अणाणुपुवी ? अणाणुपुवी—एयाए चैव एगाइथाए
एगुत्तरियाए असंखिज्जगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नवभासो दुरु-
वूणो । से तं अणाणुपुवी से तं ओवणिहिया खेत्ताणुपुवी से तं
खेत्ताणुपुवी ॥सू० १२३॥

छाया—ऊर्ध्वलोकक्षेत्रानुपूर्वीं त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा—पूर्वानुपूर्वीं पश्चानुपूर्वीं,
अनानुपूर्वीं । अथ का सा पूर्वानुपूर्वीं ? पूर्वानुपूर्वीं—सौधर्मः१, ईशानः२, सनत्कु-
मारो३, माहेन्द्रो४, ब्रह्मलोको५, छान्तको६, महाशुक्रः७, सहस्रारः८, आनतः९,

પ્રાણતઃ ૧૦, આરણઃ ૧૧, અચ્યુતો ૧૨, ત્રૈવેયકવિમાનં ૧૩, અનુત્તરવિમાનં ૧૪, ઈષ્પ્રાગ્મારા ૧૫। સૈષા પૂર્વાનુપૂર્વી। અથ કા સા પશ્ચાનુપૂર્વી? પશ્ચાનુપૂર્વી-ઈષ્પ્રાગ્મારા યાવત્સૌધર્મઃ। સૈષા પશ્ચાનુપૂર્વી। અથ કા સા અનાનુપૂર્વી? અનાનુપૂર્વી-એતસ્યામેવ એકાદિકાયામેકોત્તરિકાયાં પચ્છદશગચ્છગતાયાં શ્રેણ્યામન્યોન્યાભ્યાસો દ્વિરુપોનઃ। સૈષા અનાનુપૂર્વી। અથવા-ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ત્રિવિધા પ્રજ્ઞાતા, તથા-પૂર્વાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી। અથ કા સા પૂર્વાનુપૂર્વી? પૂર્વાનુપૂર્વી-એકપ્રદેશાવગાદો દ્વિપ્રદેશાવગાદો દશપ્રદેશાવગાદઃ સંખ્યેયપ્રદેશાવગાદો યાવત્ અસંખ્યેયપ્રદેશાવગાદઃ। સૈષા પૂર્વાનુપૂર્વી। અથ કા સા પશ્ચાનુપૂર્વી? પશ્ચાનુપૂર્વી-અસંખ્યેયપ્રદેશાવગાદઃ સંખ્યેયપ્રદેશાવગાદો યાવત્ એકપ્રદેશાવગાદઃ। સૈષા પશ્ચાનુપૂર્વી? અથ કા સા અનાનુપૂર્વી? અનાનુપૂર્વી-એતસ્યામેવ એકાદિકાયામેકોત્તરિકાયામસંખ્યેયગચ્છગતાયાં શ્રેણ્યામન્યોન્યાભ્યાસો દ્વિરુપોનઃ। સૈષા અનાનુપૂર્વી। સૈષા ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી સૈષા ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ॥ સૂ. ૧૨૩ ॥

ટીકા—‘ઉદ્ઘુલોયસ્વેત્તા’ ઇત્યાદિ।

ઊર્ધ્વલોકક્ષેત્રાનુપૂર્વી હિ પૂર્વાનુપૂર્વાદિમેદેસ્ત્રિવિધા વિજ્ઞેયા। તત્ર-પૂર્વાનુપૂર્વી સૌધર્મીદીપ્તપ્રાગ્મારાન્તા। પ્રજ્ઞાપકપ્રત્યાસત્ત્વા પ્રથમં સૌધર્મોપન્યાસઃ। તતસ્તત્

અથ સૂત્રકાર ઊર્ધ્વલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કા-નિરૂપણ કરતે હૈં—

“ઉદ્ઘુલોયસ્વેત્તાણુપુન્ઘ્વી” ઇત્યાદિ।

શબ્દાર્થ—(ઉદ્ઘુલોયસ્વેત્તાણુપુન્ઘ્વી ત્રિવિધા પળ્લતા) ઊર્ધ્વલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ત્રીણ પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ। (તં જહા) જૈસે—(પુન્ઘ્વાણુપુન્ઘ્વી) પૂર્વાનુપૂર્વી (પચ્છાણુપુન્ઘ્વી) પશ્ચાનુપૂર્વી (અણાણુપુન્ઘ્વી) ઓર અનાનુપૂર્વી (સૈ કિં તં પુન્ઘ્વાણુપુન્ઘ્વી?) હૈ ભદન્ત। પૂર્વાનુપૂર્વી કયા હૈ?

(પુન્ઘ્વાણુપુન્ઘ્વી) પૂર્વાનુપૂર્વી હસ પ્રકાર સૈ હૈં। (સોહમ્મે ૧) સૌધર્મ ૧ ઈસાણે ૨, સળંકુમારે ૩, માહિંદે ૪, વંમલોપ ૫, લંતપ ૬, મહાસુ-

હવે સૂત્રકાર ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વીનું નિરૂપણ કરે છે—

“ઉદ્ઘુલોયસ્વેત્તાણુપુન્ઘ્વી” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(ઉદ્ઘુલોયસ્વેત્તાણુપુન્ઘ્વી ત્રિવિધા પળ્લતા) ઉર્ધ્વલોક ક્ષેત્રાનુપૂર્વી ત્રણ પ્રકારની કહી છે. (તં જહા) તે ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(પુન્ઘ્વાણુપુન્ઘ્વી, પચ્છાણુપુન્ઘ્વી, અણાણુપુન્ઘ્વી) (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી અને (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન—(સૈ કિં તં પુન્ઘ્વાણુપુન્ઘ્વી?) હૈ ભગવન્! પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કૈવું હોય છે?

ઉત્તર—ઉર્ધ્વલોક સંબંધી પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે (સોહમ્મે) (૧) સૌધર્મ, (૨) ઈસાણે, (૩) સળંકુમારે, (૪) માહિંદે, (૫) વંમલોપ, (૬) લંતપ, મહાસુક્ત, સદસ્તારે,

ल्लोकप्रत्यासत्त्या तत्तल्लोकोपन्यासः। सौधर्मनामकं विमानं हि तत्क्षेत्रविमानेषु सर्वतः श्रेष्ठम्, अतः सः लोकः सौधर्मेति व्यपदिश्यते। एवमेव ईशानाद्यच्युत-विमानानां तत्तल्लोके श्रेष्ठत्वमतस्तत्तन्नाम्ना सः स लोको व्यपदिश्यते। लोकपुरुषस्य ग्रीवाविभागे भवानि विमानानि ग्रैवेयकविमानानीत्युच्यन्ते। अनुत्तरविमानस्य-लोकापेक्षयाऽन्यानि उत्तराणि विमानानि न सन्तीति तानि विमानानि अनुत्तर-

वके ७, सहस्रसारे ८, आणए ९, पाणए १०, आरणे ११, अच्युए १२, गेवेज्जगविमाणे १३, अणुत्तरविमाणे १४, ईसिपव्वमारा १५) ईशान २ सनत्कुमार ३, माहेद्र ४ ब्रह्मलोक ५, लान्तक ६, महाशुक ७, सहस्रार-८, आनत ९, प्राणत १०, आरण ११ अच्युन १२, ग्रैवेयकविमान १३, अनुत्तरविमान १४, और ईषत्प्राग्भारा १५ (से तं पुव्वानुपुव्वी) यह पूर्वानुपूर्वी है। यहां पर प्रज्ञापक-की प्रत्यासत्तिसे सबसे पहिले सौधर्म का उपन्यास किया गया है। बाद में तत्तत् लोक की प्रत्यासत्ति से उन ५ लोगों का उपन्यास हुआ है। सौधर्म नाम का विमान है। यह विमान तत्क्षेत्र सबन्धी विमानों में सर्वश्रेष्ठ है इसलिये उसके संबन्ध से उस लोक का नाम सौधर्मलोक हुआ है। इसी प्रकार ईशान से लेकर अच्युत तक के विमानों में उन २ लोकों में श्रेष्ठता है। इसलिये उस २ नाम से वह २ लोक कहा गया है। लोक रूप पुरुष की ग्रीवा के स्थानापन्न जो विमान हैं वे ग्रैवेयक विमान कहलाते हैं।

आणए, पाणए, आरणे, अच्युए) (२) ईशान, (३) सनत्कुमार, (४) माहे-द्र, (५) ब्रह्मलोक, (६) लान्तक, (७) महाशुक, (८) सहस्रार, (९) आनत, (१०) प्राणत, (११) आरण, (१२) अच्युत (गेवेज्जगविमाणे, अणुत्तरविमाणे ईसि-पव्वमारा) (१३) ग्रैवेयक विमानो, (१४) ईषत्प्राग्भारा. (से तं पुव्वानुपुव्वी) आ-कमे ऊर्ध्वलोकगत क्षेत्रानो उपन्यास करवो तेनुं नाम पूर्वानुपूर्वीं छे. अही प्रज्ञापकनी वधारे नञ्कमां आवेला ईशानकल्पेनो उपन्यास पड़ेलां करवामां आंव्यो छे, त्थार भाद त्यांथी वधारेने वधारे दूर आवेलां क्षेत्रानो उपन्यास अनुकमे करवामां आंव्यो छे. सौधर्म कल्पमां जे विमानो छे तेमां सर्वश्रेष्ठ सौधर्म नामनुं विमान होवाथी ते देवलोक्तनुं नाम सौधर्मकल्प पड्युं छे. ओज प्रमाणे ईशानथो लधने अच्युत पर्यन्तना कल्पेमां पणु ओज नामनां (ईशान, सनत्कुमार) विमानानी श्रेष्ठता छे, ओम समञ्जुं के धारणे तेमनां नामो पणु ते विमानो जेवां ज राजराभां आव्यां छे. लोकश्च पुरुषनी ग्रीवाना स्थानमा जे विमानो रड़ेलां छे तेमने ग्रैवेयक विमानो उडे छे.

વિમાનાન્યુચ્યન્તે । ઈષત્પ્રાગ્ભારા-મારાક્રાન્તપુરુષવદીષન્નતત્વાત્ એવા ઈષત્પ્રાગ્ભારે-
ત્યુચ્યન્તે । ઇયં સૌધર્મદીષત્પ્રાગ્ભારાન્તા પૂર્વાનુપૂર્વી । તથા-ઈષત્પ્રાગ્ભારા યાવત્
સૌધર્મ इति पश्चानुपूर्वी : तथा-अनानुपूर्व्या तु सौधर्मादिपञ्चदशपदानामन्योऽन्या-

અનુત્તરવિમાનસ્થ લોક કી-અપેક્ષા ઓર દૂસરે વિમાન-ઉત્તર-શ્રેષ્ઠ
નહીં હૈ-इसलिये वे विमान अनुत्तर विमान कहे गये हैं । આર આક્રાન્ત
પુરુષ કી તરહ કુછ શૂની હુઈ હોને-સે यह ईषत्प्राग्भारा इस नाम से
કહી ગઈ હૈ । सौधर्म से लेकर ईषत् प्राग्भारा भूमितक पूर्वानुपूर्वी है ।
(સે કિં તં પચ્છાણુપુર્વી) હે ભદ્રન્ત પશ્ચાનુપૂર્વી કયા હૈ ?

ઉત્તર-(પચ્છાણુપુર્વી) પશ્ચાનુપૂર્વી હસ પ્રકાર હૈં-(ઈસિપગ્ભારા જાવ
સોહમ્મે) इषत् प्राग्भारा भूमि से लेकर जो सौधर्म देवलोक तक व्यु-
ત્क्रम से गणना है । (સે તં પચ્છાણુપુર્વી) વદ પશ્ચાનુપૂર્વી હૈ । (સે કિં
તં અણાણુપુર્વી ?) હે ભદ્રન્ત ઝર્ધ્વલોક સબન્ધી અનાનુપૂર્વી કયા હૈ ?

ઉત્તર-(અણાણુપુર્વી) ઝર્ધ્વલોક સબન્ધી અનાનુપૂર્વી હસ પ્રકાર
સે હૈં । (एवाए चेव एगाइयाए एगुत्तरियाए पन्नरसगच्छगयाए
सेढीए अन्न मन्न व्भासो दूरवृणो) હસ અનાનુપૂર્વી નેં જો ઁણી સ્થા-

અનુત્તર વિમાનસ્થ લોકના કરતાં અન્ય કોઈ પણ વિમાન શ્રેષ્ઠ નથી તે
કારણે તે શ્રેષ્ઠ વિમાનોને અનુત્તર વિમાનો કહ્યાં છે. જેમ કે ભારને વહન
કરતો પુરુષ સહેજ ઝૂકી જાય છે એજ પ્રમાણે આ ઈષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી
પણ સહેજ ઝૂકેલી હોવાને કારણે તેનું નામ ઈષત્પ્રાગ્ભારા પડ્યું છે. સૌધ-
ર્મથી લઈને ઈષત્પ્રાગ્ભારા પર્યન્તનાં પદોનો ક્રમપૂર્વક ઉપન્યાસ કરવો તેનું
નામ પૂર્વાનુપૂર્વી છે

પ્રશ્ન-(સે કિં તં પચ્છાણુપુર્વી?) હે ભગવન્ ! પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(પચ્છાણુપુર્વી) પશ્ચાનુપૂર્વી આ પ્રકારની છે-(ઈસિપગ્ભારા જાવ
સોહમ્મે) ઈષત્પ્રાગ્ભારા ભૂમિથી શરૂ કરીને સૌધર્મદેવ પર્યન્તના ક્ષેત્રોનો
ઊલટા ક્રમમાં જે ઉપન્યાસ કરવામાં આવે છે-ગમ્યુતરી કરવામાં આવે છે
(સે તં પચ્છાણુપુર્વી) તેનું નામ પશ્ચાનુપૂર્વી છે

પ્રશ્ન-(સે કિં તં અણાણુપુર્વી?) ઝર્ધ્વલોક સંબંધી અનાનુપૂર્વીનું
સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(અણાણુપુર્વી) ઝર્ધ્વલોક સંબંધી અનાનુપૂર્વી આ પ્રકારની છે-
(एवाए चेव एगाइयाए एगुत्तरियाए पन्नरसगच्छगयाए सेढीए अन्न मन्न व्भासो
दूरवृणो) આ અનાનુપૂર્વામાં જે શ્રેણી સ્થાપિત કરવામાં આવે છે તેમાં સૌથી

મ્યાસે યાવન્તો ભજ્ઞકા ભવન્તિ, તે આગ્રન્તવિવક્ષારહિતા ભજ્ઞા વોધ્યાઃ સમ્પ્રતિ-
ઔપનિધિકીં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીં પ્રકારત્રયેણ પ્રદર્શયિતુમાહ-‘અહવા’ इत्यादि । अथवा-
ઔપનિધિકીક્ષેત્રાનુપૂર્વીં પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિભેદૈસ્ત્રિવિધા વિજ્ઞેયા । તત્ર-પૂર્વાનુપૂર્વીં

પિત કી જાતી હૈ उसमें सबसे प्रथम में १ संख्या रखी जाती है बाद में
एक २ की उत्तरोत्तर वृद्धि होती चली जाती इस प्रकार की वृद्धि यहां
१५ संख्या तक होती है । फिर इनमें परस्पर में गुणा किया जाता है ।
जो गुणन फल आता है उसमें आदि अन्त के दो भंग कम कर दिये
जाते हैं । क्योंकि आदिका भङ्ग आनुपूर्वीं में आजाता है और अन्तका
भङ्ग पश्चानुपूर्वीं में आजाता है । इसलिये अनानुपूर्वीं में आदि अन्त के
दो भंग छोड़ने को कहा है । इस प्रकार (से णं अणाणुपुव्वी) यह
ऊर्ध्वलोक संबन्धी अनानुपूर्वीं बन जाती है । (अहवा) अथवा-ओष-
णिहिया-खेत्ताणुपुव्वी त्रिविहा पणत्ता) औपनिधिकी क्षेत्रानुपूर्वीं-तीन
प्रकार की प्रज्ञप्त हुई है । (तं जहा) जैसा-(पुव्वाणुपुव्वी, पच्छाणुपुव्वी,
अणाणुपुव्वी) पूर्वानुपूर्वीं पश्चानुपूर्वीं और अनानुपूर्वीं (से किं तं
पुव्वाणुपुव्वी) पूर्वानुपूर्वीं क्या है ?

उत्तर-(पुव्वाणुपुव्वी) पूर्वानुपूर्वीं इस प्रकार से है-(एगपएसोगादे
दुप्पएसोगादे दसपएसोगादे संखिज्जपएसोगादे जाव असंखिज्जपएसो

પહેલાં એક સંખ્યા રાખવામાં આવે છે, ત્યારબાદ ઉત્તરોત્તર એક
એકની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આ પ્રકારની વૃદ્ધિ અહીં ૧૫ સંખ્યા સુધી
કરાય છે. ત્યાર બાદ તેમાં પરસ્પરનો ગુણાકાર આવે છે. જે ગુણનફળ
આવે તેમાંથી આદિનો એક અને અન્તનો એક એમ બે ભંગ બાદ કર-
વામાં આવે છે. કેમકે-આદિનો ભંગ આનુપૂર્વીમાં આવી જાય છે, અને
અન્તનો ભંગ પશ્ચાનુપૂર્વીમાં આવી જાય છે. તેથી અનાનુપૂર્વીમાં આદિ અને
અન્તનો એમ બે ભંગો છોડવાનું કહ્યું છે. (સે ણં અણાણુપુવ્વી) આ પ્રકારે
ઉર્ધ્વલોક સંબંધી અનાનુપૂર્વીં બની જાય છે. (અહવા) અથવા-(ઓવણિહિયા-
ખેત્તાણુપુવ્વી ત્રિવિહા પણત્તા) ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીં ત્રણ પ્રકારની કહી છે.
(તંજહા) તે પ્રકારે નીચે પ્રમાણે છે-(પુવ્વાણુપુવ્વી, પચ્છાણુપુવ્વી, અણાણુપુવ્વી)
(૧) પૂર્વાનુપૂર્વીં, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વીં અને (૩) અનાનુપૂર્વીં.

प्रश्न-(से किं तं पुव्वाणुपुव्वी) हे भगवन् ! पूर्वानुपूर्वीं नुं स्वल्पं केषुं छौ

ઉત્તર-(પુવ્વાણુપુવ્વી) પૂર્વાનુપૂર્વીં આ પ્રકારની છે. (एगपएसोगादे, दुप्प
एसोगादे, दसपएसोगादे, संखिज्जपएसोगादे जाव असंखिज्जपएसोगादे) એક

એકપ્રદેશાવગાઠાદારમ્યાસંખ્યેયપ્રદેશાવગાઠાન્તા વોધ્યા । પશ્ચાનુપૂર્વી તુ અસંખ્યે-
યપ્રદેશાવગાઠમારમ્ય એકપ્રદેશાવગાઠાન્તા વોધ્યા । અનાનુપૂર્વી તુ-એકપ્રદેશાવ-
ગાઠાધારમ્ય અસંખ્યેયપ્રદેશાવગાઠાનામન્યોઽન્યામ્યાસેઽસંખ્યેયા મજ્ઞા ભવન્તિ ।
તેષુ આઘન્તવિવક્ષા નાસ્તિ, ઔપનિધિકીક્ષેત્રાનુપૂર્વી સમાપ્તેતિ સૂચયિતુમાહ-

ગાઠે) એક પ્રદેશાવગાઠ, દો પ્રદેશાવગાઠ, દશપણસાવગાઠ સંખ્યાત પ્રદે-
શાવગાઠ યાવત્ અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ (સે કિં તં પચ્છાણુપુવ્વી)
પશ્ચાનુપૂર્વી કયા હૈ ?

ઉત્તર-(પચ્છાણુપુવ્વી) પશ્ચાનુપૂર્વી હસ પ્રકાર સે હૈ । (અસંખિજ્જ
પણસોગાઠે સંખિજ્જપણસોગાઠે જાવ ણપણસોગાઠે) અસંખ્યાતપ્રદે-
શાવગાઠ, સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ યાવત્ એકપ્રદેશાવગાઠ (સે તં પચ્છા-
ણુપુવ્વી) હસ પ્રકાર યહ પશ્ચાનુપૂર્વી હૈ । (સે કિં તં અણાણુપુવ્વી) હે
મદન્ત । અનાનુપૂર્વી કયા હૈ ?

ઉત્તર-(અણાણુપુવ્વી) અણાણુપૂર્વી હસ પ્રકાર સે હૈ—(ણાણે
ણાહ્યાણે ણુત્તરિયાણે સંખિજ્જગચ્છગયાણે સેઢીયે અન્નમન્નન્માસો
દૂરુવૂણો) હન પદોં કા અર્થ પહેલે દિયા ગયા હૈ । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ
યહાં જો શ્રેણી માંડી જાવેગી વહ એક સે પ્રારંભ કર એક કી વૃદ્ધિ હોતે
૨ અસંખ્યાત તક હોતી જાવેગી ફિર ઉન સવકા પરસ્પર મેં ગુણા કરને
પર જો અસંખ્યાત ભંગ રૂપ મહારાશિ ઉત્પન્ન હોગી ઉસમેં સે આદિ

પ્રદેશાવગાઠ, એ પ્રદેશાવગાઠ, હસ પર્યન્તના પ્રદેશાવગાઠ, સંખ્યાત પ્રદેશા-
વગાઠ અને અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ (સે તં પુવ્વાણુપુવ્વી) આ ક્રમની એ
ક્ષેત્રાનુપૂર્વી છે તેને પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન-(સે કિં તં પચ્છાણુપુવ્વી?) હે ભગવન્ ! પશ્ચાનુપૂર્વી કેવી હોય છે?

ઉત્તર-(પચ્છાણુપુવ્વી) પશ્ચાનુપૂર્વી આ પ્રકારની હોય છે-(અસંખિજ્જપ-
ણસોગાઠે, સંખિજ્જપણસોગાઠે જાવ ણપણસોગાઠે) અસંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ,
સંખ્યાત પ્રદેશાવગાઠ અને એજ પ્રકારના ઉલટા ક્રમમાં એકપ્રદેશાવગાઠ પર્ય-
ન્તના પદોનો ઉપન્યાસ કરવો (સે તં પચ્છાણુપુવ્વી) તેનું નામ પશ્ચાનુપૂર્વી છે.

પ્રશ્ન-(સે કિં તં અણાણુપુવ્વી) અનાનુપૂર્વી આ પ્રકારની હોય છે-(ણાણે
ણેવ ણાહ્યાણે ણુત્તરિયાણે અસંખિજ્જગચ્છગયાણે સેઢીયે અન્નમન્નન્માસોદૂરુવૂણો)
આ પદોનો અર્થ પહેલાં આપવામાં આવ્યો છે એટલે કે અહીં જે શ્રેણી
સ્થાપિત કરવામાં આવશે તે એકથી શરૂ કરીને એક એકની વૃદ્ધિ કરતાં
કરતાં અસંખ્યાત પર્યન્તની થઈ જશે ત્યાર બાદ તે સૌનો પરસ્પરની સાથે
ગુણાકાર કરવાથી જે અસંખ્યાત ભંગરૂપ મહારાશિ ઉત્પન્ન થશે તેમાંથી

‘સે તં ઓવણિહિયા’ ઇત્યાદિ । સૈષા ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વી । इत्थं क्षेत्रानुपूर्वी समाप्तेति सूचयितुमाह-‘से तं’ इत्यादि । सैषा क्षेत्रानुपूर्वी ॥સૂ० ૧૨૩॥

ઉક્તા ક્ષેત્રાનુપૂર્વી, સમ્પતિ પૂર્વોદ્દિષ્ટાએવ ક્રમપ્રાપ્તાં કાલાનુપૂર્વીં વિવૃણોતિ-

મૂલ્મ-સે કિં તં કાલાણુપુઠ્વી? કાલાણુપુઠ્વી દુવિહા પપ્પણ્તા, તંજહા-ઓવણિહિયા અણોવણિહિયાય ॥સૂ० ૧૨૪॥

છાયા—અથ કા સા કાલાનુપૂર્વી? કાલાનુપૂર્વી દ્વિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથા-ઔપનિધિકી અનૌપનિધિકી ચ ॥સૂ० ૧૨૪॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ । વ્યાખ્યા સ્પષ્ટા ॥સૂ० ૧૨૪॥

મૂલ્મ-તત્થ ણં જા સા ઓવણિહિયા સા ઠપ્પા । તત્થ ણં જા સા અણોવણિહિયા સા દુવિહા પપ્પણ્તા, તં જહા-ણેગમ-વવહારાણં સંગહસ્સ ય ॥સૂ० ૧૨૫॥

છાયા—તત્ર સ્વલ્લુ યા સા ઔપનિધિ સા સ્થાપ્યા । તત્ર સ્વલ્લુ યા સા અનૌપનિધિકી સા દ્વિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથા-નૈમિષવ્યવહારયોઃ સંગ્રહસ્ય ચ ॥સૂ. ૧૨૫॥

ટીકા—‘તત્થ ણં’ ઇત્યાદિ । વ્યાખ્યાતપ્રાયમિદં સૂત્રમ્ ॥સૂ० ૧૨૫॥

અંત કે દો ભંગ કમ કર દિયે જાવેંગે-(સે તં અણાણુપુઠ્વી) હસ પ્રકાર સે ક્ષેત્ર સંબન્ધી અનાનુપૂર્વીં બનતી હૈ । (સે તં ઓવણિહિયા સ્વેત્તાણુ-પુઠ્વી) હસ પ્રકાર ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીં હૈ હસ પ્રકરણ કે સમાસ-હોતે હી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીં કા સ્વરૂપ સમાસ હો જાતા હૈ । ॥ સૂ० ૧૨૩ ॥

અવ સૂત્રકાર પૂર્વોદ્દિષ્ટ હી ક્રમપ્રાપ્ત કાલાનુપૂર્વીં કા કથન કરતે હૈ-
“સે કિં તં” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ-હસ સૂત્ર કી વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ કી હૈ । ॥ સૂ० ૧૨૪ ॥

આદિનેા એક લંગ અને અન્તનેા એક લંગ એમ બે લંગ કમી કરવામાં આવશે (સે કિં તં અણાણુપુઠ્વી) આ પ્રકારે ક્ષેત્રસંબંધી અનાનુપૂર્વીં અને છે. (સે તં ઓવણિહિયા સ્વેત્તાણુપુઠ્વી) આ પ્રકારે ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીંનું સ્વરૂપ છે. (સે તં સ્વેત્તાણુપુઠ્વી) ઔપનિધિકી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીંનું કથન સમાસ થવાથી ક્ષેત્રાનુપૂર્વીંના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અહીં પૂરું થાય છે. ॥સૂ० ૧૨૩॥

હવે સૂત્રકાર પૂર્વોદ્દિષ્ટ ક્રમપ્રાપ્ત કાલાનુપૂર્વીંનું કથન કરે છે—

“સે કિં તં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ છે. ॥સૂ० ૧૨૪॥

મૂલમ્—સે કિં તં ણેગમવવહારાણં અણોવણિહિયા કાલાણુપુવ્વી? અણોવણિહિયાકાલાણુપુવ્વી પંચવિહા પળ્લણ્ણા, તં જહા—અત્થપયપરૂવણયા, ભંગસમુક્કિત્તણયા, ભંગોવદંસણયા, સમોયારે, અણુગમે ॥સૂ૦ ૧૨૬॥

છાયા—અથ કા સા નૈગમવ્યવહારયોરનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી? અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી પંચવિધા પ્રજ્ઞસા, તથથા—અર્થપદપ્રરૂપણતા, ભક્તસમુત્કીર્તનતા, ભક્તોપદર્શનતા, સમવતારઃ, અનુગમઃ ॥સૂ૦ ૧૨૬॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि । व्याख्याऽस्य स्पष्टा ॥सू० १२६॥

‘तत्थणं’ इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—इन में जो औपनिधि कालानुपूर्वी है वह अल्पवक्तव्य विषय वाली होने से स्थाप्य है—अभी उसका विषय प्रतिपादन करने योग्य नहीं है । तथा जो अनौपनिधिकी कालानुपूर्वी है वह दो प्रकार की है । एक नैगमव्यवहारनयसंमत अनौपनिधिकी कालानुपूर्वी और दूसरी संग्रहनयसंमत अनौपनिधिकी कालानुपूर्वी । यह सूत्र पहले व्याख्यात हो चुका है । ॥ सू० १२५ ॥

“સે કિં તં ણેગમવવહારાણં” इत्यादि ।

(સે કિં તં ણેગમવવહારાણં અણોવણિહિયા કાલાણુપુવ્વી ?) हे भदन्त ! नैगमव्यवहारनयसंमत अनौपनिधिकी कालानुपूर्वी क्या है ? (अणोवणिहिया कालाणुपुव्वी पंचविहा पण्णत्ता)

“ तत्थणं ” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—तेमां जे औपनिधिकी कालानुपूर्वी छे, ते अल्प वक्तव्यविषय-वाणी होवाथी स्थाप्य छे—अटले के हुमछां तेना विषयतुं प्रतिपादन करवुं ते योग्य नहीं तेमांनी जे अनौपनिधिकी कालानुपूर्वी छे तेना छे प्रकार छे—(१) नैगमव्यवहार नयसंमत अनौपनिधिकी कालानुपूर्वी अने (२) संग्रहनयसंमत अनौपनिधिकी कालानुपूर्वी आ सूत्रना विषयनी प्रपञ्चा पड़ेलां थर्ध चुकी छे. ॥सू० १२५॥

“સે કિં તં ણેગમવવહારાણં ” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ણેગમવવહારાણં અણોવણિહિયા કાલાણુપુવ્વી?) हे भगवन् ! नैगमव्यवहार नयसंमत अनौपनिधिकी कालानुपूर्वीतुं स्पष्टं केषुं छे?

ઉત્તર—(अणोवणिहिया कालाणुपुव्वी पंचविहा पण्णत्ता) अनौपनिधिकी

મૂલમ્—સે કિં તં જોગમવવહારાણં અત્થપયપરૂવણયા ? જોગમ-
વવહારાણં અત્થપયપરૂવણયા—તિસમયાટ્ટિદ્દા આણુપુઢ્વી જાવ
દસસમયાટ્ટિદ્દા આણુપુઢ્વી સંઘિજ્જસમયાટ્ટિદ્દા આણુપુઢ્વી,
અસંઘિજ્જસમયાટ્ટિદ્દા આણુપુઢ્વી । એગસમયાટ્ટિદ્દા અણાણુપુઢ્વી ।
દુસમયાટ્ટિદ્દા અવત્તઠ્ઠમં । તિસમયાટ્ટિદ્દાઓ આણુપુઢ્વીઓ ।
એગસમયાટ્ટિદ્દાઓ અણાણુપુઢ્વીઓ । દુસમયાટ્ટિદ્દાઓ અવત્તઠ્ઠ-
ગાઈં । સે તં જોગમવવહારાણં અત્થપયપરૂવણયા । એવા રૂ પં
જોગમવવહારાણં અત્થપયપરૂવણયાએ કિં પઓયણં ? એવાએ પં
જોગમવવહારાણં અત્થપયપરૂવણયાએ જોગમવવહારાણં મંગસમુ-
ક્કિત્તણયા કજ્જઈ ॥સૂ૦ ૧૨૭॥

છાયા—અથ કા સા નૈગમવ્યવહારયોઃ અર્થપદપ્રરૂપણતા ? નૈગમવ્યવહારયોઃ
અર્થપદપ્રરૂપણતા—ત્રિસમયસ્થિતિક આનુપૂર્વી યાવદ્ દશસમયસ્થિતિક આનુપૂર્વી,

ઉત્તર—અભૌપનિધિ કી કાલાનુપૂર્વી પાંચ પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ ।
(તં જહા) વે પ્રકાર વૈ હૈ—(અત્થપયપરૂવણયા મંગસમુક્કિત્તણયા, મંગો
વદંસણયા, સમોચારે અણુગમે) અર્થપદપ્રરૂપણતા મંગસમુત્કીર્તનતા
સમવતાર ઓર અનુગમ । હસ સૂત્ર કી વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ હૈ । ॥સૂ૦ ૧૨૬॥

“સે કિં તં જોગમવવહારાણં” હત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં જોગમવવહારાણં અત્થપયપરૂવણયા ?) હૈ મદન્ત !
નૈગમવ્યવહારનયસંમત અર્થપદપ્રરૂપણતા કયા હૈ ? (જોગમવવહારાણં
અત્થપયપરૂવણયા)

કાલાનુપૂર્વી પાંચ પ્રકારની કહી છે. (તંજહા) તે પાંચ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે
છે—(અત્થપયપરૂવણયા, મંગસમુક્કિત્તણયા, મંગોવદંસણયા સમોચારે અણુગમે) (૧)
અર્થપદપ્રરૂપણતા, (૨) મંગસમુત્કીર્તનતા, (૩) મંગોપદર્શનતા, (૪) સમવ-
તાર અને (૫) અનુગમ આ સૂત્રની વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ છે. ॥સૂ૦ ૧૨૬॥

“સે કિં તં જોગમવવહારાણં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં જોગમવવહારાણં અત્થપયપરૂવણયા ?) હૈ ભગવાન્ !
નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અર્થપદ પ્રરૂપણતાનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

સંસ્કર્યેયસમયસ્થિતિક આનુપૂર્વી, અસંસ્કર્યેયસમયસ્થિતિકઆનુપૂર્વી । એકસમય-
સ્થિતિક અનાનુપૂર્વી । દ્વિસમયસ્થિતિક અવક્તવ્યકમ્ । ત્રિસમયસ્થિતિકા આનુ-
પૂર્વ્યઃ । એકવસમયસ્થિતિકા અનાનુપૂર્વ્યઃ । દ્વિસમયસ્થિતિકા અવક્તવ્યકાનિ ।
સૈવા નૈગમવ્યવહારયોઃ અર્થપદપ્રરૂપણતા । એતસ્યાઃ સ્વહુ નૈગમવ્યવહારયોઃ
અર્થપદપ્રરૂપણતાયાઃ કિં પ્રયોજનમ્ ? એતસ્યાઃ સ્વહુ નૈગમવ્યવહારયોર્અર્થપદપ્રરૂપણ-
તાયા નૈગમવ્યવહારયોર્ભેદસમુત્કીર્તનતા ક્રિયતે ॥ સ્ફુ ૧૨૭ ॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કા સા નૈગમવ્યવહારસમ્પત્તા અર્થપદપ્રરૂપણતા ? ઇતિ પ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ-
ઇત્યં ચ પર્યાયપર્યાયિણોરભેદોપચારમાશ્રિત્ય, તત્ર ચ કાલપર્યાયસ્યૈવ પ્રાધાન્ય-
માશ્રિત્ય કાલપર્યાયવિશિષ્ટસ્ય દ્રવ્યસ્યાપિ કાલાનુપૂર્વીત્વં बोध्यम् । અનન્તસમ-
યાવધિદ્રવ્યસ્ય સ્થિતિઃ સ્વભાવાદેવ ન ભવતિ, અતોऽનન્તસમયસ્થિતિકઃ

ઉત્તર=નૈગમવ્યવહારનયસંમત અર્થપદપ્રરૂપણતા । હસ પ્રકાર સે હૈં-
(તિ સમયદ્વિદ્વિ આણુપુત્રી, જાવ દસસમયદ્વિદ્વિ આણુપુત્રી) જિસ
દ્રવ્ય વિશેષ કી સ્થિતિ તોન સમય કી હૈં—અર્થાત્ તોન સમય કી સ્થિતિ-
વાલા જો દ્રવ્ય વિશેષ હૈ—વહ ત્રિસમયસ્થિતિક હૈ । એસા ત્રિસમય સ્થિતિ-
ક જો દ્રવ્ય વિશેષ હૈ વહ આનુપૂર્વી હૈ, એસા દ્રવ્ય વિશેષ એકપરમાણુ
ભી હો સકતા હૈ દ્વિપરમાણુક સ્કંધ ભી હો સકતા તોન પરમાણુ વાલા
સ્કંધ ભી હો સકતા હૈ, ચાર પરમાણુ વાલા ભી સ્કંધ હો સકતા હૈ,
પાંચ આદિ પરમાણુ વાલે સ્કંધ સે લેકર અનંત પરમાણુઓ વાલા સ્કંધ નક
ભી હો સકતા હૈ । હસ પ્રકાર એક પરમાણુ રૂપ દ્રવ્ય સે લેકર દ્વિપરમા-
ણુક ત્રિપરમાણુક આદિ અનન્ત પરમાણુક સ્કંધ પર્યન્ત જિતને ભી દ્રવ્ય

ઉત્તર—(નૈગમવ્યવહારાણં અર્થપદપ્રરૂપણયા) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અર્થપ-
દપ્રરૂપણતા આ પ્રકારની છે—(તિસમયદ્વિદ્વિ આણુપુત્રી, જાવ દસસમયદ્વિદ્વિ આણુપુત્રી) જે દ્રવ્યવિશેષની સ્થિતિ ત્રણ સમયની હોય છે, તે દ્રવ્યવિશેષને ત્રિસમયસ્થિતિ કહે છે એવું ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળું જે દ્રવ્યવિશેષ છે, તેને આહીં આનુપૂર્વી રૂપ સપન્નવું બેઠ્યે એવું દ્રવ્યવિશેષ એક પરમાણુ પણ હોઈ શકે છે, બે પરમાણુવાળો સ્કંધ પણ હોઈ શકે છે, ત્રણ પરમાણુવાળો સ્કંધ પણ હોઈ શકે છે, ચાર પરમાણુવાળો સ્કંધ પણ હોઈ શકે છે, અને પાંચથી લઈને અનંત સુધીના પરમાણુઓવાળા સ્કંધો પણ હોઈ શકે છે.

આ રીતે એક પરમાણુ રૂપ દ્રવ્યથી લઈને દ્વિપરમાણુક, ત્રિપરમાણુક અનંત પરમાણુક સ્કંધ પર્યન્તના જેટલાં દ્રવ્યવિશેષ છે, તે ત્રણ સમયની સ્થિતિ-

કાલાનુપૂર્વી ન પ્રોક્તા । તથા-એકસમયસ્થિતિકઃ પરમાણ્વાદ્યનન્તપરમાણુકસ્કન્ધ પર્યન્તો દ્રવ્યવિશેષઃ અનાનુપૂર્વી । દ્વિસમયસ્થિતિકઃ પરમાણ્વાદ્યનન્તપરમાણુક-સ્કન્ધપર્યન્તો દ્રવ્યવિશેષઃ અવક્તવ્યકમ્ । તથા ત્રિસમયસ્થિતિકાઃ પરમાણ્વાદ્યનન્ત-પરમાણુકસ્કન્ધાત્મકા દ્રવ્યવિશેષા યાવદસંખ્યેયસમયસ્થિતિકાઃ પૂર્વોક્તદ્રવ્યવિશેષા

વિશેષ ત્રીન સમય કી સ્થિતિ વાલે હૈં વે સબ અનૌપનિધિકી કાલાનુ-પૂર્વી કે ભેદ રૂપ અર્થપદપ્રરૂપણા કે વિષય ભૂત હૈ । ઓર યે સબ એક ૨ અનાનુપૂર્વી હૈ । હસી પ્રકાર સે ચાર સમય કી સ્થિતિ વાલા-જિતના મી દ્રવ્ય હૈ ઉસસે લેકર અસંખ્યાત સમય-કી સ્થિતિ વાલે દ્રવ્યોં તક જિતને દ્રવ્ય વિશેષ હૈં ઉન મેં પ્રત્યેક દ્રવ્યવિશેષ આનુપૂર્વી હૈ ।

શંકા-યદિ દ્રવ્ય વિશેષ કો હી યહાં આનુપૂર્વી પના હૈ તો ફિર કાલાનુપૂર્વી એસા કહના વિરુદ્ધ પડતા હૈ । ક્યોંકિ કાલાનુપૂર્વી મેં કાલ મેં આનુપૂર્વીપના કહના ચાહિયે દ્રવ્ય વિશેષ મેં નહીં । યહાં તો આનુપૂર્વીપના દ્રવ્યવિશેષોં મેં કહા જારહા હૈ ।

ઉત્તર-યહાં જો દ્રવ્ય વિશેષોં મેં આનુપૂર્વી પના કહો જારહા હૈ સો કેવલ-દ્રવ્યોં મેં નહીં કહા જારહા હૈ કિન્તુ જો-દ્રવ્ય સમ-યત્રય આદિ રૂપ કાલ પર્યાય સે વિશિષ્ટ હૈ ઉસમેં હી કહા જારહા હૈ । હસલિયે-યહાં સમયત્રય આદિરૂપ કાલપર્યાય સે યુક્ત હી દ્રવ્ય ગ્રહણ કિયા ગયા હૈ । હસ પ્રકાર કાલ કી પર્યાય જો સમયત્રય આદિ

વાળાં છે, તે સઘળા અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીના ભેદ રૂપ અર્થપદપ્રરૂપણ-તાના વિષયરૂપ છે. અને તેઓ બધાં એક એક અનાનુપૂર્વી રૂપ છે એજ પ્રમાણે ચાર સમયની સ્થિતિવાળાં જેટલાં દ્રવ્યો છે તે દ્રવ્યોથી લઈને અસંખ્યાત પર્યન્તની સ્થિતિવાળાં જેટલાં દ્રવ્યો છે, તેમાંનું પ્રત્યેક દ્રવ્ય-વિશેષ પણ આનુપૂર્વી રૂપ જ છે.

શંકા-જો દ્રવ્યવિશેષમાં જ આનુપૂર્વીતા માનવામાં આવે, તો “કાલા-નુપૂર્વી” આ પ્રકારનું કથન વિરુદ્ધ પડે છે, કારણ કે કાલાનુપૂર્વીના કથનમાં તો કાળમાં આનુપૂર્વીતા કહેવી જોઈએ-દ્રવ્યવિશેષમાં આનુપૂર્વીતા કહેવી જોઈએ નહીં. અહીં તો આપે દ્રવ્યવિશેષોમાં આનુપૂર્વીતા બતાવી છે. તો આ બાબતનો આપ શો ખુલાસો કરો છો ?

ઉત્તર-અહીં જે દ્રવ્યવિશેષોમાં આનુપૂર્વીતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે, તે કેવળ દ્રવ્યોમાં જ પ્રકટ કરવામાં આવી નથી, પરન્તુ જે દ્રવ્ય સમયત્રય આદિ રૂપ કાળપર્યાયથી વિશિષ્ટ (યુક્ત) છે તેમાં જ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. તેથી અહીં સમયત્રય આદિ રૂપ કાળપર્યાયથી યુક્ત દ્રવ્ય જ ગ્રહણ કર-

પર્યાયી જો તદ્વિશિષ્ટ દ્રવ્ય હૈં સો इन दोनों में अभेद के उपचारका आश्रय करके और कालपर्यायकी ही प्रधानता-मानकर के काल पर्याय विशिष्ट द्रव्य में भी कालानुपूर्वीपना जानना चाहिये। अनन्त समय तक रहनेवाले द्रव्य की स्थिति स्वभाव से ही नहीं होती है। अर्थात् कोई भी द्रव्य ऐसा नहीं है कि जिसकी स्थिति स्वभाव से अनन्त समयवाली हो। इसीलिये अनन्त समय की स्थितिवाली कालानुपूर्वी नहीं कही है। (संखिज्जसमयद्विइए आणुपुन्वी असंखिज्जसमयद्विइए आणुपुन्वी) इन पदोंका अर्थ विवक्षित खुलासा भी इसी कथन में हो चुका है। (एगसमयद्विइए अणुपुन्वी) तथा जो परमाणुरूप द्रव्य, द्रव्य-णुक द्रव्य, त्र्यणुकद्रव्य यावत् संख्याताणुक द्रव्य, असंख्याताणुक और अनंताणुक द्रव्य एक समय की स्थितिवाला है वह अनानुपूर्वी है। (दुसमयद्विइए अवत्तव्वगं) तथा जो दो समयकी स्थितिवाला परमाणु-रूप द्रव्य, द्रव्यणुक द्रव्य त्र्यणुक द्रव्य यावत् संख्याताणुक द्रव्य, असं-ख्याणुक द्रव्य और अनंताणुक पर्यन्त तक का द्रव्य है वह सय अव-त्तव्वक द्रव्य है। (तिसमयद्विइयाओ आणुपुन्वीओ) तीन समयकी

વામાં આવેલ છે. આ પ્રકારે કાળની ત્રણ પર્યાયો અને તે ત્રણપર્યાયોવાળા દ્રવ્યમાં અભેદનો ઉપચાર કરીને અને કાળપર્યાયની જ પ્રધાનતા માનીને કાળપર્યાયવિશિષ્ટ દ્રવ્યમાં પણ કાલાનુપૂર્વીતા સમજવી જોઈએ. દ્રવ્યની અનન્ત સમય સુધી રહેવાની સ્થિતિ સ્વભાવથી જ હોતી નથી એટલે કે કોઈ પણ દ્રવ્ય એવું નથી કે જેની સ્થિતિ સ્વભાવથી જ અનન્ત સમયની હોય તેથી જ અનન્ત સમયની સ્થિતિવાળી કાલાનુપૂર્વી હોતી નથી તે કારણે અનન્ત સમયની સ્થિતિવાળી કાલાનુપૂર્વી આહીં પ્રકટ કરવામાં આવી નથી.

(સંખિજ્જસમયદ્વિइए आणुपुन्वी असंखिज्जसमयद्विइए आणुपुन्वी) આ સૂત્રપાઠનો અર્થ પણ ઉપર્યુક્ત કથનમાં સ્પષ્ટ થઈ ચુક્યો છે.

(एगसमयद्विइए अणुपुन्वी) तथा જે પરમાણુ ૩૫ દ્રવ્ય, જે અણુ-વાળું દ્રવ્ય, ત્રણ અણુવાળું દ્રવ્ય, ચારથી લઈને સંખ્યાત પર્યન્તના અણુ-વાળું દ્રવ્ય, અસંખ્યાત આણુક દ્રવ્ય અને અનંતાણુક દ્રવ્ય એક સમયની સ્થિતિવાળું હોય છે, તેને અનાનુપૂર્વી ૩૫ સમજવું (दुसमयद्विइए अवत्तव्वगं) तथा જે સમયની સ્થિતિવાળું જે પરમાણુ ૩૫ દ્રવ્ય, જે અણુવાળું દ્રવ્ય, ત્રણથી લઈને સંખ્યાત પર્યન્તના અણુવાળું દ્રવ્ય, અસંખ્યાત અણુક દ્રવ્ય અને અનન્ત અણુક દ્રવ્ય હોય છે તેને અવક્તવ્યક દ્રવ્ય ૩૫ સમજવું.

આનુપૂર્વ્યઃ । એકસમયસ્થિતિકા અનાનુપૂર્વ્યઃ । દ્વિસમયસ્થિતિકા અવક્તવ્યકાનિ ।
તૈષા નૈગમવ્યવહારસંમતા-અર્થપદપ્રરૂપણતા । एतस्याः खलु नैगमव्यवहारयोरर्थ
પ્રરૂપણતાયાઃ કિં પ્રયોજનમ્ ? इति प्रश्नः । उत्तरयति-एतया खलु नैगमव्यवहार-
संमतयाऽर्थप्ररूपणतया नैगमव्यवहारयोः भङ्गसङ्घटकीर्त्तनता क्रियते ॥सू० १२७॥

સ્થિતિવાલે જિતને બી પરમાણુ આદિ સે લેકર અનંતાણુક પર્યન્ત તક કે
સ્કંધાત્મક દ્રવ્ય વિશેષ હૈં વે તથા સંખ્યાત અસંખ્યાતસમયની સ્થિતિ-
વાલે પરમાણુરૂપ દ્રવ્ય સે લેકર અનંતાણુક પર્યન્ત તક કે જિતને બી
દ્રવ્ય વિશેષ હૈં વે સબ બહુવચનાન્ત આનુપૂર્વી શબ્દ કે વાચ્યાર્થ હૈં ।
(એકસમયદ્વિદ્યાઓ અણાણુપુઠ્વીઓ) તથા જિતને બી એક પરમાણુરૂપ
દ્રવ્ય સે લેકર અનંતાણુક પર્યન્ત તક કે દ્રવ્ય વિશેષ એક સમયની
સ્થિતિવાલે હૈં વે સબ બહુવચનાન્ત અનાનુપૂર્વી શબ્દ કે વાચ્યાર્થ હૈં ।
(દુસમયદ્વિદ્યાઓ અવક્તવ્યગાઈ) તથા દો સમયની સ્થિતિવાલે જિતને
બી યે પૂર્વોક્ત દ્રવ્ય હૈં વે સબ બહુવચનાન્ત અવક્તવ્યક શબ્દ કે વાચ્યાર્થ
હૈં, (સે તં નૈગમવ્યવહારાણં અત્યપયપરૂવણયા) હસ પ્રકાર નૈગમવ્યવહાર-
નયસંમત અર્થપદપ્રરૂપણતા હૈ । (एयाएणं नैगमव्यवहारणं अत्यपयपरूव-
णाए किं पओयणं)

પ્રશ્ન-હસ નૈગમવ્યવહારનયસંમત અર્થપદપ્રરૂપણતા કયા પ્રયોજન હૈ ?

(તિ સમયદ્વિદ્યાઓ આણુપુઠ્વીઓ) ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળાં જેટલાં
પરમાણુ આદિથી લઈને અનંતાણુક પર્યન્તના સ્કંધાત્મક દ્રવ્યવિશેષો છે,
તેમને તથા સંખ્યાત, અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળા પરમાણુરૂપ દ્રવ્યથી
લઈને અનંતાણુક પર્યન્તના જેટલાં દ્રવ્યવિશેષો છે તેઓ બહુવચનાન્ત
આનુપૂર્વી શબ્દના વાચ્યાર્થ રૂપ છે.

(એક સમયદ્વિદ્યાઓ અણાણુપુઠ્વીઓ) તથા એક પરમાણુરૂપ દ્રવ્યથી
લઈને અનંતાણુક પર્યન્તના જેટલાં દ્રવ્યવિશેષો એક સમયની સ્થિતિવાળા
છે, તેઓ બધાં બહુવચનાન્ત અનાનુપૂર્વી શબ્દના વાચ્યાર્થ રૂપ છે.

(દુસમયદ્વિદ્યાઓ અવક્તવ્યગાઈ) તથા બે સમયની સ્થિતિવાળાં જેટલાં
પૂર્વોક્ત દ્રવ્યો છે, તેઓ બધાં બહુવચનાન્ત અવક્તવ્યક શબ્દના વાચ્યાર્થ
રૂપ છે. (સે તં નૈગમવ્યવહારાણં અત્યપયપરૂવણયા) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત
અર્થપદપ્રરૂપણતાનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન-(एयाएणं नैगमव्यवहारणं अत्यपयपरूवणाए किं पओयणं ?) આ નૈગમ-
વ્યવહાર નયસંમત અર્થપદપ્રરૂપણતાનું પ્રયોજન શું છે ?

ઉત્તર-एयाएणं णेगमववहारणं अत्थपयपरूवणाए णेगमववहारणं भंगसमुत्क्रिस्तणया कज्जइ) नैगमव्यवहारनयसंमत इस अर्थपदप्ररूपणता से नैगमव्यवहारनयसंमत भंगसमुत्कीर्तनता की जाती है।

भावार्थ-सूत्रकार यहां कालानुपूर्वी का कथन कर रहे हैं। अतः उस विषयका सांगोपांग वर्णन करने के लिये उन्होंने इस आनुपूर्वी को औपनिधिकी और अनौपनिधिकी इस प्रकार के दो विभागों में विभक्त किया है। इन का शब्दार्थ क्या है? यह सब पीछे द्रव्यानुपूर्वी के प्रकरणमें स्पष्ट कर दिया गया है। औपनिधिकी आनुपूर्वी के स्वरूप आदिका कथन सूत्रकार अनौपनिधिकी आनुपूर्वी के कथन करने के बाद करेंगे। अतः उसे पहिले न कहकर वे अनौपनिधिकी कालानुपूर्वी का सर्व प्रथम विवेचन करने के अभिप्राय से उसे नैगम-व्यवहारनय संमत अनौपनिधिकी और संग्रहनय संमत अनौपनिधिकी इन दो विभागों में विभक्त कर रहे हैं। इन में जो नैगमव्यवहारनय संमत अनौपनिधिकी कालानुपूर्वी है वह अर्थपदप्ररूपणता, भंगसमुत्कीर्तनता, भंगोपदर्शनता, समवतार और अनुगम के भेद से ५ पांच प्रकार की है। अर्थपदप्ररूपणता में तीन समय से लेकर असंख्यात

ઉત્તર-(एयाएणं णेगमववहारणं अत्थपयपरूवणाए णेगमववहारणं भंगसमुत्क्रिस्तणया कज्जइ) नैगमव्यवहारनयसंमत आ अर्थपद प्ररूपणताने आधारे नैगमव्यवहार नयसंमत भंगसमुत्कीर्तनता कराय છે.

ભાવાર્થ-સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં કાલાનુપૂર્વીનું કથન કર્યું છે. આ વિષયનું સાંગોપાંગ વર્ણન કરવાને માટે સૂત્રકારે કાલાનુપૂર્વીના ઔપનિધિકી અને અનૌપનિધિકી નામના બે વિભાગ પાડ્યાં છે આ બંનેનો અર્થ દ્રવ્યાનુપૂર્વીના પ્રકરણમાં પહેલાં બતાવી દેવામાં આવેલ છે અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીના સ્વરૂપનું કથન કર્યા બાદ સૂત્રકાર ઔપનિધિકી આનુપૂર્વીના સ્વરૂપનું કથન કરશે આ પ્રકારે સૂત્રકાર પહેલાં તો અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીનું નિરૂપણ કરે છે-તે માટે તેમણે અનૌપનિધિકી આનુપૂર્વીને નીચેના બે વિભાગોમાં વિભક્ત કરી નાખી છે-(૧) નૈગમવ્યવહારનયસંમત અનૌપનિધિકી અને (૨) સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી તેમાંની બે નૈગમવ્યવહારનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી છે તેના નીચે પ્રમાણે પાંચ ભેદ પડે છે-(૧) અર્થપદ પ્રરૂપણતા, (૨) ભંગસમુત્કીર્તનતા, (૩) ભંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર અને (૫) અનુગમ.

समय तक की स्थितिवाला जितना भी एक परमाणु आदि द्रव्य है— वह सब आनुपूर्वी शब्द का वाच्यार्थ है। क्योंकि यहां कालानुपूर्वीका प्रकरण है इसलिये तीन आदि समयों में रहनेवाले द्रव्य को ही आनुपूर्वी माना गया है। एक परमाणु भी तीन समयकी स्थितिवाला होता है, दो आदि परमाणुवाला द्रव्य भी तीन समय की स्थितिवाला होता है। अतः ये सब आनुपूर्वी शब्द के वाच्य हैं। इसी प्रकार से चार आदि समयों से लेकर संख्यात समय और असंख्यात समय तक की भी स्थितिवाले ये पूर्वोक्त द्रव्य होते हैं। इसलिये ये सब स्वतंत्र आनुपूर्वी हैं। एक समयकी स्थितिवाला एक पुद्गलपरमाणु द्रव्य और द्रव्यणुक आदि अनंत परमाणुक पर्यन्त तक का द्रव्य अनानुपूर्वी है। दो समयकी स्थितिवाला एक पुद्गलपरमाणुरूप द्रव्य और द्रव्यणुक आदि अनंत परमाणु युक्त तकका द्रव्य अवक्तव्यक द्रव्य हैं। यहां एक वचनान्त और बहुवचनान्त जो आनुपूर्वी आदिपद सूत्रकारने कहे हैं उन का कारण यह है कि तीन आदि समयों की स्थितिवाले आनुपूर्वी द्रव्य एक २ व्यक्तिरूप भी है और अनेक अनंत-व्यक्तिरूप भी हैं। इसी

अर्थपद प्रश्नश्रुतामां त्रणु समयथी लधने असंख्यात समय पर्यन्तनी स्थितिवाणां जेट्ठां ऐक परमाणुथी लधने अनंत पर्यन्तना परमाणुवाणां द्रव्यो छे, ते भधा द्रव्येने आनुपूर्वी इय गणुवासां आवे छे, कारण के अडीं कालानुपूर्वीने अधिकार आदी रह्यो छे तेथी त्रणु आदि समयोनी स्थितिवाणां द्रव्येने न आनुपूर्वी इय मानवासां आव्यां छे. ऐक परमाणु पणु त्रणु समयनी स्थितिवाणुं डोछ शके छे, जे आदि परमाणुवाणुं द्रव्य पणु त्रणु समयनी स्थितिवाणुं डोछ शके छे. तेथी जेवां त्रणु समयनी स्थितिवाणां द्रव्यो आनुपूर्वी इय छे जेअ प्रमाणे थारथी लधने संख्यात समयो, अने असंख्यात पर्यन्तना समयोनी स्थितिवाणां ऐक परमाणुवाणां, अने जेथी लधने अनंत पर्यन्तना परमाणुवाणां द्रव्यो पणु डोछ शके छे जेवां भधां द्रव्यो पणु स्वतंत्र आनुपूर्वी इय न गणाय छे. ऐक समयनी स्थितिवाणुं ऐक पुद्गल परमाणु इय द्रव्य अने जे अणुकथी लधने अनंत अणुक पर्यन्तनुं द्रव्य अनानुपूर्वी इय गणाय छे. जे समयनी स्थितिवाणुं ऐक पुद्गलपरमाणु इय द्रव्य अने जे अणुवाणाथी लधने अनंत पर्यन्तना अणुवाणुं द्रव्य अवक्तव्यक इय गणाय छे अडीं सूत्रकारे जे ऐकवचनान्त अने बहुवचनान्त आनुपूर्वी आदि पद गताव्यां छे तेनुं कारण जे छे के त्रणु आदि समयोनी स्थितिवाणां आनुपूर्वी द्रव्यो ऐक ऐक व्यक्ति (पदार्थ)

મૂલમ્—સે કિં તં ણેગમવવહારાણં મંગસમુક્ષિત્તળયા ?
 ણેગમવવહારાણં મંગસમુક્ષિત્તળયા—અતિથિ આણુપુવ્વી, અતિથિ
 એજાણુપુવ્વી, અતિથિ અવત્તવ્વગં। एवं दवाणुपुव्वीगमेणं काला-
 णुपुव्वीए वि ते चेव छव्वीसं भंगा भाणियव्वा जाव से तं
 ણેગમવવહારાણં મંગસમુક્ષિત્તળયા। एयाएणं णेगमववहाराणं
 મંગસમુક્ષિત્તળયાए किं पओयणं? एयाए णं णेगमववहाराणं भंग-
 समुक्षित्तगयाए णेगमववहाराणं भंगोवदंसगया कज्झइ॥सू० १२८॥

પ્રકાર સે અવત્તવ્યક ઓર અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કે વિષય મેં મી જાનના
 ચાહિયે। હસકે સ્ખુલાસા કે લિયે દ્રવ્યાનુપૂર્વી કે પ્રકરણમેં નૈગમવ્યવ-
 હારનયસંમત અર્થપદપ્રરૂપણતારૂપ આનુપૂર્વીં કા અર્થ દેખના ચાહિયે।
 યહાં દ્રવ્યાનુપૂર્વીં કા પ્રકરણ હોને સે તીન આદિ પ્રદેશવાલે દ્રવ્ય કો
 આનુપૂર્વીં, એક પ્રદેશવાલે દ્રવ્ય કો અનાનુપૂર્વીં ઓર દો પ્રદેશવાલે
 દ્રવ્ય કો અવત્તવ્યક દ્રવ્ય કહાં હૈં। તચ કિં યહાં કાલાનુપૂર્વીં કે સવન્ધ
 સે તીન આદિ સમય સ્થિત દ્રવ્યકો આનુપૂર્વીં, એક સમય સ્થિત દ્રવ્ય
 કો અનાનુપૂર્વીં ઓર દો સમયસ્થિત દ્રવ્ય કો અવત્તવ્યક દ્રવ્ય કહાં હૈં।
 હસ એક વચનાન્ત ઓર બહુવચનાન્ત આનુપૂર્વીં આદિ અર્થપદ પ્રરૂપણતા
 કા પ્રયોજન કયાં હૈં? હસ વાત કો સૂત્રકાર પ્રકટ કરતે હૈં ॥સૂ. ૧૨૭॥

રૂપ પણ હોય છે. એજ પ્રમાણે અવત્તવ્યક અને અનાનુપૂર્વીં દ્રવ્યોના
 વિષયમાં પણ સમજવું તેના રૂપથીકરણ માટે દ્રવ્યાનુપૂર્વીંના પ્રકરણમાં નૈગ-
 મવ્યવહાર નયસંમત અર્થપદપ્રરૂપણા રૂપ આનુપૂર્વીંનું પ્રકરણ વાંચી જવાની
 ભલામણ કરવામાં આવે છે તે પ્રકરણમાં દ્રવ્યાનુપૂર્વીંનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી,
 ત્રણ આદિ પ્રદેશોવાળાં દ્રવ્યોને આનુપૂર્વીં રૂપ, એક પ્રદેશવાળા દ્રવ્યને
 અનાનુપૂર્વીં રૂપ અને બે પ્રદેશવાળા દ્રવ્યને અવત્તવ્યક રૂપ કહેવામાં આવેલ
 છે. પરન્તુ અહીં કાલાનુપૂર્વીંનું કથન ચાલતું હોવાથી ત્રણ આદિ સમયની
 સ્થિતિવાળા દ્રવ્યને આનુપૂર્વીં રૂપ, એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યને અના-
 નુપૂર્વીં રૂપ અને બે સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યને અવત્તવ્યક રૂપ કહેવામાં
 આવેલ છે. આ એકવચનાન્ત અને બહુવચનાન્ત અર્થપદપ્રરૂપણતાનું
 પ્રયોજન શું છે? તે હવે સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે. ॥સૂ. ૧૨૭॥

છાયા—અથ કા સા નૈગમવ્યવહારયો મંજસમુત્કીર્તનતા? નૈગમવ્યવહારયો મંજસમુત્કીર્તનતા—અસ્તિ આનુપૂર્વી, અસ્તિ અનાનુપૂર્વી, અસ્તિ અવક્તવ્યક્રમ્। એવં સપ્તસત્તિમ્નુશ્રોતદ્રવ્યાનુપૂર્વીગમેન કાલાનુપૂર્વીયપિ ત એવ પદ્ધિવિંશતિમંજા મણિતવ્યા યાવત્ સૈવા નૈગમવ્યવહારયોમંજસમુત્કીર્તનતા। એતસ્યાઃ સ્વલુ મંજ-

“સે કિં તં જોગમવવહારાણં” ઇત્યાદિ।

શબ્દાર્થઃ—(સે કિં તં જોગમવવહારાણં મંજસમુક્તિત્તળયા?) હે મદન્ત! નૈગમવ્યવહારનયસંમત વહ મંજસમુત્કીર્તનતા કયા હૈ?

ઉત્તરઃ—(જોગમવવહારાણં મંજસમુક્તિત્તળયા) નૈગમવ્યવહારનય-સંમત મંજસમુત્કીર્તનતા હસ પ્રકાર સે હૈ—(અત્થિ આણુપુન્વી, અત્થિ અણાણુપુન્વી અત્થિ અવક્તવ્યક્રમ) આનુપૂર્વી હૈ, અનાનુપૂર્વી હૈ, અવક્ત-વ્યક્ર હૈ (એવં દ્વવાણુપુન્વીગમેણં કાલાણુપુન્વીય વિ તે ચેવ છવ્વીસં મંજા આણિયવ્વા) હસ પ્રકાર દ્રવ્યાનુપૂર્વી જે કથિત મંજસમુત્કીર્તનતા કે અનુરૂપ હસ કાલાપૂર્વી જે મો વે હી ૨૬ મંજ બતા લેના ચાહિયે। ઓર—હસ પાઠ કો “સે તં જોગમવવહારાણં મંજસમુક્તિત્તળયા” હસ પાઠ તક સમાસ હુઆ જાનના ચાહિયે। (એવાણં જોગમવવહારાણં મંજસમુક્તિત્તળયાય કિં પઓયણં?) નૈગમવ્યવહારનયસંમત હસ મંજ-સમુત્કીર્તનતા કા કયા પ્રયોજન હૈ?

“સે કિં તં જોગમવવહારાણં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થઃ—(સે કિં તં જોગમવવહારાણં મંજસમુક્તિત્તળયા?) હે લગવન્! નૈગમવ્યવહાર નયસંમત તે લંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(જોગમવવહારાણં મંજસમુક્તિત્તળયા) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત લંગસમુત્કીર્તનતાનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—

(અત્થિ આણુપુન્વી, અત્થિ અણાણુપુન્વી, અત્થિ અવક્તવ્યક્રમ) આનુપૂર્વી છે, અનાનુપૂર્વી છે અને અવક્તવ્યક્રમ છે, (એવં દ્વવાણુપુન્વીગમેણં કાલાણુપુન્વીય વિ તે ચેવ છવ્વીસં મંજા આણિયવ્વા) આ પ્રકારે દ્રવ્યાનુપૂર્વીના પ્રકરણમાં જેવાં ૨૬ લંગ (લાંગાઓ) કહેવામાં આવ્યા છે, એવાં જ ૨૬ લાંગાઓ આ કાલાનુપૂર્વીના વિષયમાં પણ કહેવા લેઈએ. “સે તં જોગમવવહારાણં મંજ-સમુક્તિત્તળયા” આ સૂત્રપાઠ પર્યન્તનું સમસ્ત કથન અહીં પણ કરવું લેઈએ.

પ્રશ્ન—(એવાણં જોગમવવહારાણં મંજસમુક્તિત્તળયાય કિં પઓયણં?) નૈગમ-વ્યવહાર નયસંમત આ લંગસમુત્કીર્તનતાનું શું પ્રયોજન છે?

સનુત્કીર્તનતાયાઃ કિં પ્રયોજનમ્? એતયા સ્વલુ નૈગમવ્યવહારયોઃ મજ્જમસુત્કીર્તન-
તયા નૈગમવ્યવહારયોર્મજ્જોપદર્શનતા ક્રિયતે ॥સૂ૦ ૧૨૮॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि। व्याख्याऽस्य स्पष्टा ॥सू० १२८॥

ઉત્તર—(एयाए णं णेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए णेगमव-
वहाराणं भंगोवदंसणया कज्जइ) इस नैगमव्यवहारनयसंमत भंगसमु-
त्कीर्तनता से नैगमव्यवहारनयसंमत भंगोपदर्शनता की जाती है।
इस सूत्र की व्याख्या स्पष्ट है।—

भावार्थ—यहां इस प्रकार से जानना चाहिये—कि जो ये आनुपूर्वी
आदि तीन पद एकवचनान्त हैं उनसे तीन भंग बनते हैं। और जो
आनुपूर्वी आदि तीन पद बहुवचनान्त हैं उनसे भी तीन भंग बनते हैं।
इस प्रकार असंयोग पक्ष में ये जुड़े २ छ भंग हो जाते हैं। और
संयोग पक्ष में इन तीन पदों के द्विसंयोगी भंग तीन होते हैं। इनमें
एक २ भंग में दो दो का संयोग होने पर एकवचन और बहुवचन को
लेकर चार चार भंग हो जाते हैं। इस प्रकार तीन भंग के द्विकसंयोगी
भंग चार २ होने से ये १२ बन जाते हैं। तथा त्रिकसंयोग में एकवचन
और बहुवचन को लेकर ८ भंग बनते हैं। इस प्रकार सब भंग मिलकर
२६ भंग होते हैं। इन भंगों की स्थापना के लिये द्रव्यानुपूर्वी के प्रकरण
का ७७ वां सूत्र देखना चाहिये ॥सू० १२८॥

ઉત્તર—(एयाएणं णेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए णेगमववहाराणं भंगोव-
दंसणया कज्जइ) आ नैगमव्यवहार नयसंमत ભંગસમુત્કીર્તનતાને આધારે
નૈગમવ્યવહાર નયસંમત ભંગોપદર્શનતા કરવામાં આવે છે. આ સૂત્રની
વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ છે.

ભાવાર્થ—અહીં ૨૬ ભંગ કેવી રીતે બને છે, તે હવે સમજાવવામાં
આવે છે—આનુપૂર્વી આદિ ત્રણ એકવચનનાંત પદોના ત્રણ ભંગ (ભાંગા)
બને છે. અને જે આનુપૂર્વી આદિ બહુવચનનાંત ત્રણ પદો છે તેમના પણ
ત્રણ ભંગ બને છે આ રીતે કુલ ૬ ભંગ અસંયોગ પક્ષમાં થાય છે.

સંયોગ પક્ષમાં આ ત્રણ પદના દ્વિસંયોગી ભંગ ત્રણ થાય છે. તેમાં
પ્રત્યેક ભંગમાં બમ્બેનો સંયોગ થવાથી એકવચન અને બહુવચનવાળા
ચાર ચાર ભંગ બને છે. આ રીતે ત્રણ ભંગોના દ્વિસંયોગી ચાર ચાર ભંગ
થતા હોવાથી કુલ દ્વિકસંયોગી ભંગ ૧૨ થાય છે અને ત્રિકસંયોગમાં એક-
વચન અને બહુવચનનાંત પદોનાં કુલ ૮ ભંગ થાય છે. આ પ્રકારે કુલ ૨૬
ભંગ થઈ જાય છે આ ભંગોની રચના સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે દ્રવ્યાનુ-
પૂર્વીના પ્રકરણનું ૭૭મું સૂત્ર વાંચી લેવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. ॥સૂ૦ ૧૨૮॥

મૂળમ્--સે કિં તં ણેગમવવહારાણં મંગોવદંસળયા ? ણેગમં
મંગોવદંસળયા--તિસમયટ્ટિહ્ણ આણુપુવ્વી, ઇગસમયટ્ટિહ્ણ અણા-
ણુપુવ્વી, દુસમયટ્ટિહ્ણ અવત્તવ્વગં । તિસમયટ્ટિહ્ણા અણાણુપુવ્વીઓ
ઇગસમયટ્ટિહ્ણા અણાણુપુવ્વીઓ, દુસમયટ્ટિહ્ણા અવત્તવ્વયાહં,
અહવા--તિસમયટ્ટિહ્ણ ય ઇગસમયટ્ટિહ્ણ ય આણુપુવ્વી ય અણા-
ણુપુવ્વી ય । એવં તહા એવ દઠ્ઠાણુપુવ્વીગમેણં છઠ્ઠીસં મંગા માણિ-
યઠ્ઠા જાવસે તં ણેગમવવહારાણં મંગોવદંસળયા ॥સૂ. ૧૨૯॥

છાયા--અથ કા સા નૈગમવ્યવહારયો મંગોપદર્શનતા ? નૈગમ. મંગોપદર્શ-
નતા--ત્રિસમયસ્થિતિક આનુપૂર્વી, એકસમયસ્થિતિક અનાનુપૂર્વી, દ્વિસમયસ્થિતિક
અવક્તવ્યકમ્ । ત્રિસમયસ્થિતિકા આનુપૂર્વ્યઃ । એકસમયસ્થિતિકા આનુપૂર્વ્યઃ ।

“ સે કિં તં ણેગમવવહારાણં ” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થઃ--(ણેગમવવહારાણં) હે મદન્ત ! નૈગમવ્યવહારનયસંમત
(તં) પૂર્વપ્રકાન્ત (સે) વહ--(મંગોવદંસળયા) મંગોવપદર્શનતા (કિં) કયા હૈં ?

ઉત્તરઃ--(ણેગમ. મંગોવદંસળયા) નૈગમવ્યવહારનયસંમત મંગોવ-
દર્શનતા હસ પ્રકાર સે હૈ--(તિસમયટ્ટિહ્ણ આણુપુવ્વી) ત્રીજ સમય કી
સ્થિતિવાલા એક એક પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય આનુપૂર્વી હૈ । (ઇગસમયટ્ટિહ્ણ
અણાણુપુવ્વી) એક સમય કી સ્થિતિવાલા એક પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય
અનાનુપૂર્વી હૈ । (દુસમયટ્ટિહ્ણ અવત્તવ્વગં) દો સમય કી સ્થિતિવાલા
એક પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય અવક્તવ્યક હૈ । (તિસમયટ્ટિહ્ણા આણુપુવ્વીઓ)

“ સે કિં તં ણેગમવવહારાણં ” ઇત્યાદિ--

શબ્દાર્થ--(ણેગમવવહારાણં) હે ભગવન્ ! નૈગમવ્યવહાર નયસંમત (તં)
પૂર્વપ્રકાન્ત (સે) તે (મંગોવદંસળયા) ભંગોપદર્શનતાનુ (કિં) કેવું સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર--(ણેગમવવહારાણં મંગોવદંસળયા) નૈગમવ્યવહારનયસંમત ભંગો-
પદર્શનતા આ પ્રકારની છે--

(તિસમયટ્ટિહ્ણ આણુપુવ્વી) ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળું પ્રત્યેક પરમાણુ
આદિ દ્રવ્ય આનુપૂર્વી રૂપ છે. (ઇગસમયટ્ટિહ્ણ અણાણુપુવ્વી) એક સમયની
સ્થિતિવાળું એક પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી રૂપ છે. (દુસમયટ્ટિહ્ણ
અવત્તવ્વગં) બે સમયની સ્થિતિવાળું એક પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય અવક્તવ્યક
રૂપ છે. (તિસમયટ્ટિહ્ણા આણુપુવ્વીઓ) ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળાં અનેક

अनुसार यहाँ पर “ से तं णेगमववहाराणं भंगोवदंसणया ” इस पाठ पर्यन्त २६ भंग जानना चाहिये। यही भंगोपदर्शनता है। यहाँ २६ भंग इस प्रकार से बनते हैं—

(१) त्रिसमयस्थितिक-एकपरमाणु आदि से लेकर अनन्ताणुक स्कंध पर्यन्त द्रव्य विशेष आनुपूर्वी, (२) एक समय स्थितिक-एक परमाणु आदि से लेकर अनन्ताणुक स्कंध पर्यन्त द्रव्यविशेष अनानुपूर्वी (३) द्विसमयस्थितिक-एकपरमाणु द्रव्य आदि से लेकर अनन्ताणुक स्कंध पर्यन्त द्रव्य विशेष-अवक्तव्यक ये ३ तीन भंग एकवचनान्त हैं—

(१) त्रिसमयस्थितिक-अनेक एक २ परमाणु आदि से लेकर अनेक अनन्ताणुक स्कंधद्रव्यविशेष-आनुपूर्वियां, (२) एक समयस्थितिक-अनेक एक २ परमाणु आदि द्रव्य से लेकर अनेक अनन्ताणुक स्कंध पर्यन्त अनानुपूर्वियां, (३) द्विसमयस्थितिक-अनेक एक २ परमाणु आदि से लेकर अनेक अनन्ताणुक स्कंध पर्यन्त स्वस्त अवक्तव्यक ये तीन भंग बहुवचनान्त हैं।

दो २ भंगों के संयोग से प्रथम चतुर्भंगी इस प्रकार से बनती हैं—
(१) आनुपूर्वी अनानुपूर्वी (२) आनुपूर्वी अनानुपूर्वियां (३) आनुपूर्वियां

रना २६ ल'ग अ'ही प'णु सभ'ज'वा ले'छ'ये. “ से तं णेगमववहाराणं भंगो-
वदंसणया ” नैगमव्यवहार नयसंमत भ'ंगोपदर्शन'तानुं स्व'रूप आ' प्रकार'नुं
छे, आ' सूत्रपाठ पर्य'न्त'नुं समस्त कथन अ'ही अ'छ'णु कर'नुं ले'छ'ये. आ'
प्रकार'नुं भ'ंगोपदर्शन'तानुं स्व'रूप सभ'ज'पुं अ'ही आ' प्रकार'ना २६ ल'ग अ'ने छे—

એકવચનान્ત ત્રણ ભાંગો—

(१) त्रिसमयस्थितिक-એક પરમાણુ દ્રવ્યથી લઈને અનંતાણુક સ્કન્ધ
પર્યન્તના દ્રવ્યવિશેષરૂપ-આનુપૂર્વી (૨) એક સમયસ્થિતિક એક પરમાણુ દ્રવ્ય
આદિથી લઈને અનંત આણુક સ્કન્ધ પર્યન્તના દ્રવ્યવિશેષ રૂપ આનુપૂર્વી
(૩) બે સમયની સ્થિતિવાળા એક પરમાણુ દ્રવ્ય આદિથી લઈને અનંતાણુક
સ્કન્ધ પર્યન્તના દ્રવ્યવિશેષ રૂપ અવક્તવ્યક બહુવચનान્ત ત્રણ ભાંગો—

(१) ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળાં અનેક એક એક પરમાણુ રૂપ દ્રવ્યોથી
લઈને અનેક અનંતાણુક સ્કન્ધ પર્યન્તના દ્રવ્યવિશેષ આનુપૂર્વીઓ છે.

(२) એક સમયની સ્થિતિવાળાં એક એક પરમાણુ રૂપ દ્રવ્યોથી લઈને
અનેક અનંતાણુક સ્કન્ધો પર્યન્તના દ્રવ્યવિશેષો અનાનુપૂર્વીઓ છે.

(३) બે સમયની સ્થિતિવાળાં અનેક એક એક પરમાણુ રૂપ દ્રવ્યોથી
લઈને અનેક અનંતાણુક સ્કન્ધો પર્યન્તના દ્રવ્યવિશેષો અવક્તવ્યકો રૂપ છે.
બે પદોના સંયોગથી પહેલી ચતુર્ભંગી (ચારભાંગા) નીચે પ્રમાણે બને છે—

(१) આનુપૂર્વી અનાનુપૂર્વી, (૨) આનુપૂર્વી અનાનુપૂર્વીઓ, (૩) આનુ-

અનાનુપૂર્વી, (૪) આનુપૂર્વિયાં અનાનુપૂર્વિયાં । દ્વિતીય ચતુર્ભંગી-ઇસ પ્રકાર સે હૈ (૧) આનુપૂર્વી અવક્તવ્યક (૨) આનુપૂર્વી બહુ અવક્તવ્યક (૩) આનુપૂર્વિયાં એક અવક્તવ્યક (૪) અનેક આનુપૂર્વિયાં અનેક અવક્તવ્યક । તૃતીય ચતુર્ભંગી ઇસ પ્રકાર સે હૈ-(૧) અનાનુપૂર્વી અવક્તવ્યક (૨) અનાનુપૂર્વી બહુ અવક્તવ્યક (૩) અનાનુપૂર્વિયાં એક અવક્તવ્યક (૪) અનેક આનુપૂર્વિયાં અનેક અવક્તવ્યક । ઇસ પ્રકાર દો ૨ કે સંયોગ પક્ષ મેં દ્વિસંયોગી ભંગ ઇત્ત એકવચનાન્ત બહુવચનાન્ત આનુપૂર્વી આદિ પદોં કે યે ૧૨ ભંગ હૈં । તીન ૨ કે સંયોગ સે જો આઠ ભંગ બનતે હૈં વે ઇસ પ્રકાર સે હૈં-(૧) એક આનુપૂર્વી એક અનાનુપૂર્વી એક અવક્તવ્યક, (૨) એક આનુપૂર્વી એક અનાનુપૂર્વી અનેક અવક્તવ્યક (૩) એક આનુપૂર્વી અનેક અનાનુપૂર્વિયાં એક અવક્તવ્યક (૪) એક આનુપૂર્વી અનેક અનાનુપૂર્વી અનેક અવક્તવ્યક (૫) અનેક આનુપૂર્વિયાં એક અનાનુપૂર્વી એક અવક્તવ્યક, (૬) અનેક આનુપૂર્વિયાં એક અનાનુપૂર્વી અનેક અવક્તવ્યક (૭) અનેક આનુપૂર્વિયાં અનેક અનાનુપૂર્વિયાં એક અવક્તવ્યક (૮) અનેક આનુપૂર્વિયાં અનેક અનાનુપૂર્વિયાં અનેક અવક્ત-

પૂર્વીઓ અનાનુપૂર્વી અને (૪) આનુપૂર્વીઓ અનાનુપૂર્વીઓ.

એ પદોના સંયોગથી બીજી ચતુર્ભંગી નીચે પ્રમાણે બને છે-

(૧) આનુપૂર્વી અવક્તવ્યક, (૨) આનુપૂર્વી ઘણા અવક્તવ્યકો, (૩) આનુપૂર્વીઓ એક અવક્તવ્યક, (૪) અનેક આનુપૂર્વીઓ અનેક અવક્તવ્યકો.

એ પદોના સંયોગથી ત્રીજી ચતુર્ભંગી આ પ્રમાણે બને છે-

(૧) એક આનુપૂર્વી એક અવક્તવ્યક, (૨) એક અનાનુપૂર્વી ઘણા અવક્તવ્યકો, (૩) ઘણી અનાનુપૂર્વી એક અવક્તવ્યક (૪) ઘણી અનાનુપૂર્વીઓ ઘણા અવક્તવ્યકો.

આ પ્રકારે એકવચનાન્ત અને બહુવચનાન્ત આનુપૂર્વી આદિ પદોના સંયોગથી કુલ ૧૨ દ્વિસંયોગી ભંગો થાય છે. હવે ત્રણ પદોના સંયોગથી જે ૮ ભંગો બને છે, તે પ્રકટ કરવામાં આવે છે,

(૧) એક આનુપૂર્વી એક અનાનુપૂર્વી અને એક અવક્તવ્યક (૨) એક આનુપૂર્વી, એક અનાનુપૂર્વી અને ઘણા અવક્તવ્યકો (૩) એક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વીઓ અને એક અવક્તવ્યક (૪) એક આનુપૂર્વી, અનેક અનાનુપૂર્વીઓ અને અનેક અવક્તવ્યકો (૫) અનેક આનુપૂર્વીઓ, એક અનાનુપૂર્વી અને એક અવક્તવ્યક (૬) અનેક આનુપૂર્વીઓ, એક અનાનુપૂર્વી અને અનેક અવક્તવ્યકો (૭) અનેક આનુપૂર્વીઓ, અનેક અનાનુપૂર્વીઓ અને એક અવક્તવ્યક (૮) અનેક આનુપૂર્વીઓ, અનેક અનાનુપૂર્વીઓ

મૂલમ્—સે કિં તં સમોયારે ? સમોયારે ણેગમવવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાઈં કહિં સમોયરંતિ ? કિં આણુપુવ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ ? અણાણુપુવ્વીદવ્વેહિં સમોયરંતિ ? અવત્તવ્વગદવ્વેહિં સમોયરંતિ ? એવં તિણિણવિ સદ્ધાણે સમોયરંતિ માણિયવ્વં સે તં સમોયારે ॥સૂ૦ ૧૩૦॥

છાયા—અથ કોડસો સમવતારઃ ? નૈગમવ્યવહારયોરાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ કુત્ર સમવતરન્તિ ? કિમાનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ ? અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ વ્યક । હસ પ્રકાર યે સવ મંગ ૨૬ હો જાતે હૈં । હનકી વિશેષ જાનકારી કે લિયે દ્રવ્યાનુપૂર્વી પ્રકરણગત મંગોપદર્શનતા કો દેખના ચાહિયે । ॥સૂ૦ ૧૨૯॥

“ સે કિં તં સમોયારે ? ” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થઃ—(સે કિં તં સમોયારે) હે મદંત ! પૂર્વપ્રક્રાન્ત સમવતાર કા કયા સ્વરૂપ હૈં ?—

ઉત્તર—(સમોયારે) પૂર્વપ્રક્રાન્ત (પહેલે પ્રારંભ કિયા હુવા) સમવતાર કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈં ।—(ણેગમવવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાઈં કહિં સમોયરંતિ) નૈગમવ્યવહારનયસંમત જો અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હૈં ઉનકા અન્તર્ભાવ કહાં હોતા હૈં ? હસ પ્રકાર કે ચિન્તન પ્રકાર કા જો ઉત્તર દેતા હૈં વહી સમવતાર હૈં । ગ્રહ વિચાર હસ પ્રકાર સે હોતા હૈં કિ

અને અનેક અવક્રતવ્યકે આ પ્રકારે અસ'યોગી ૬, દ્વિકસ'યોગી ૧૨ અને ત્રિકસ'યોગી ૮ લાંગાઓ મળીને કુલ ૨૬ લાંગા થઈ જાય છે. તેમના વિષે વધુ માહિતી મેળવવી હોય તો દ્રવ્યાનુપૂર્વીના પ્રકરણમાં જે ભંગોપદર્શનતાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે વાંચી જવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. ॥સૂ ૧૨૬॥

“ સે કિં તં સમોયારે ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—પ્રશ્ન—(સે કિં તં સમોયારે ?) હે લગવન્ ! પૂર્વપ્રક્રાન્ત (અતી-પનિધિધી કાલાનુપૂર્વીના એક પ્રકાર રૂપ) સમવતારનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(સમોયારે) પૂર્વપ્રક્રાન્ત સમવતારનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—(ણેગમવવહારાણં આણુપુવ્વીદવ્વાઈં કહિં સમોયરંતિ) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત જે અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યો છે તેમનો અન્તર્ભાવ (સમાવેશ) કયાં થાય છે ? શું સ્વસ્થાનમાં તેમનો સમાવેશ થાય છે કે પરસ્થાનમાં થાય છે ? આ પ્રકારની વિચારધારાનો જે ઉત્તર દેવો તેનું નામ સમવતાર છે. અહીં આ

અવક્તવ્યકદ્રવ્યેષુ સમવતરન્તિ ? એવં ત્રીણ્યપિ સ્વસ્થાને સમવતરન્તિ ઇતિ મણિત-
વ્યમ્ । સ એવ સમવતારઃ ॥સૂ૦ ૧૩૦॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ । અશીતિતમસૂત્રે દ્રવ્યાનુપૂર્વીવદસ્ય સૂત્રસ્ય
વ્યાખ્યા બોધ્યા ॥સૂ૦ ૧૩૦॥

નૈગમવ્યવહારનયસંમત સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય (કિં આણુપુર્વવીદવ્વેહિં
સમોચરંતિ, અણાણુપુર્વવી દવ્વેહિં-સમોચરંતિ, અવક્તવ્યકદવ્વેહિં સમો-
ચરંતિ) કયા આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં મેં અન્તર્ભૂત હોતે હેં ? યા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોં
મેં અન્તર્ભૂત હોતે હેં ? યા અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં મેં અન્તર્ભૂત હોતે હેં ? (એવં
તિણિગિવિ સદ્દાણે સમોચરંતિ ઇતિ માણિયવં)

ઉત્તર-નૈગમવ્યવહારનયસંમત જો આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હેં વે આનુપૂર્વી
દ્રવ્યોં મેં હી સમાવિષ્ટ નહીં હોતે હેં ઓર ન અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં મેં
સમાવિષ્ટ હોતે હેં । હસી પ્રકાર સે જિતને મી નૈગમવ્યવહારનયમાન્ય
અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય હેં વે અપની જાનિ મેં અન્તર્ભૂત હોતે હેં, મિન્ન જાતિ
મેં નહીં । નૈગમવ્યવહારનયસંમત અવક્તવ્યક દ્રવ્ય મી અવક્તવ્યક
દ્રવ્યોં મેં હી અન્તર્ભૂત હોતે હેં અન્ય આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોં મેં નહીં ।
હસ પ્રકાર આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી ઓર અવક્તવ્યક યે તીનોં મી દ્રવ્ય

પ્રકારની વિચારધારા ચાલે છે-નૈગમવ્યવહાર નયસંમત સમસ્ત આનુપૂર્વી
દ્રવ્ય (કિં આણુપુર્વવીદવ્વેહિં સમોચરંતિ, અણાણુપુર્વવીદવ્વેહિં સમોચરંતિ, અવક્ત-
વ્યકદવ્વેહિં સમોચરંતિ ?) શું આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં અન્તર્ભૂત થાય છે ? કે અના-
નુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં અન્તર્ભૂત થાય છે ? કે અવક્તવ્યક દ્રવ્યોમાં અન્તર્ભૂત થાય છે ?

ઉત્તર-(એવં તિણિગિવિ સદ્દાણે સમોચરંતિ ઇતિ માણિયવં) નૈગમવ્યવહાર
નયસંમત જે આનુપૂર્વી દ્રવ્યો છે તેઓ આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં જ સમાવિષ્ટ
થાય છે, તેઓ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થતાં નથી અને અવક્તવ્યક
દ્રવ્યોમાં પણ સમાવિષ્ટ થતાં નથી. એજ પ્રમાણે નૈગમવ્યવહાર નયસંમત
જેટલાં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો છે, તેઓ પણ પોતાની જાતિમાં જ (અનાનુપૂર્વી
દ્રવ્યોમાં જ) સમાવિષ્ટ થાય છે, તેમનાથી ભિન્ન એવાં આનુપૂર્વી દ્રવ્યોમાં
અથવા અવક્તવ્યક દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થતાં નથી એજ પ્રમાણે નૈગમવ્યવહાર
નયસંમત અવક્તવ્યક દ્રવ્યો પણ અવક્તવ્યક દ્રવ્યોમાં જ સમાવિષ્ટ થાય
છે-અન્ય આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોમાં સમાવિષ્ટ થતાં નથી આ પ્રકારે આનુ-
પૂર્વી, અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક, આ ત્રણે પ્રકારનાં દ્રવ્યો પોતપોતાના

મૂલમ્—સે કિં તં અણુગમે ? અણુગમે ણવવિહે પળ્લત્તે, તં જહા—સંતપ્પપરુવણયા જાવ અપ્પાબહું ચેવ । ણેગમવવહારાણં આણુપુઠ્ઠીદઠ્ઠાઈં કિં અત્થિ ણત્થિ ૩ ? નિયમા તિણિણ વિ અત્થિ । ણેગમવવહારાણં આણુપુઠ્ઠીદઠ્ઠાઈં કિં સંઘિજ્ઞાઈં અસંઘિજ્ઞાઈં અણંતાઈં ૩ ? તિણિણ વિ નો સંઘિજ્ઞાઈં, અસંઘિજ્ઞાઈં, નો અણંતાઈં ॥ સૂ. ૧૩૧ ॥

છાયા—અથ કોઽસાવનુગમઃ ? અનુગમો નવવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ, તથા—સત્પદ-પ્રરૂપણતા યાવદલ્પવહુત્વં ચેવ । નૈગમવ્યવહારયોરાનુપૂર્વી દ્રવ્યાણિ કિં સન્તિ ન અપને ૨ સ્થાન રૂપ જાતિ મેં હીં અન્તર્ભૂત હોતે હેં દસ સૂત્ર કી વ્યાખ્યા કે લિયે દેહો પીછે કા ૮૦ વાં સૂત્ર ॥ ॥ સૂ. ૧૩૦ ॥

“ સે કિં તં અણુગમે ” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં અણુગમે ?) હે મદંત ! અનુગમ કયા સ્વરૂપ હે ?

ઉત્તર—(અણુગમે ણવવિહે પળ્લત્તે) અનુગમ નૌ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તંજહા) જૈસે (સંતપ્પપરુવણયા, જાવ અપ્પાબહું ચેવ) સંતપ્પ-પ્રરૂપણતા સે લેકર અલ્પવહુત્વ તક—

અર્થાત્—(૧) સત્પદપ્રરૂપણતા, (૨) દ્રવ્યપ્રમાણ, (૩) ક્ષેત્ર (૪) સ્પર્શના (૫) કાલ (૬) અન્તર, (૭) આગ (૮) ભાવ (૯) અલ્પવહુત્વ । વિદ્યમાન પદાર્થ વિષયક પદ કી પ્રરૂપણા કા નામ સત્પદપ્રરૂપણતા હૈ । હસ મેં (ણેગમવવહારાણં આણુપુઠ્ઠીદઠ્ઠાઈં કિં અત્થિ ણત્થિ ૩) જો

સ્થાન રૂપ જાતિમાં ૪ અન્તર્ભૂત થાય છે. આ સૂત્રની વ્યાખ્યા માટે પાછળ ૮૦મું સૂત્ર વાંચી જુઓ બેઠાં ॥ સૂ. ૧૩૦ ॥

“ સે કિં તં અણુગમે ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં અણુગમે ?) હે ભગવન્ ! અનુગમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(અણુગમે ણવવિહે પળ્લત્તે) અનુગમ નવ પ્રકારનો દેહો છે. (તંજહા) તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—

(સંતપ્પપરુવણયા, જાવ અપ્પાબહું ચેવ) સંતપ્પદ પ્રરૂપણતાથી લઈને અલ્પવહુત્વ પર્યન્તના નવ પ્રકારો અહીં ગ્રહણ કરવા બેઠાં છે. તે નવ પ્રકારો હવે ગણાવવામાં આવે છે—

(૧) સત્પદ પ્રરૂપણતા, (૨) દ્રવ્યપ્રમાણ, (૩) ક્ષેત્ર, (૪) સ્પર્શના, (૫) કાળ, (૬) અન્તર, (૭) ભાગ (૮) ભાવ અને (૯) અલ્પવહુત્વ.

વિદ્યમાન પદાર્થવિષયક પદની પ્રરૂપણતાનું નામ સત્પદપ્રરૂપણતા છે. તેમાં (ણેગમવવહારાણં આણુપુઠ્ઠીદઠ્ઠાઈં કિં અત્થિ ણત્થિ ?) કોઈ એવો પ્રશ્ન

સન્તિ? નિયમાત્ત્રીણ્યપિ સન્તિ । નૈગમવ્યવહારયોરાનુપૂર્વી દ્રવ્યાણિ કિં સંખ્યે-
યાનિ અસંખ્યેયાનિ અનન્તાનિ? ત્રીણ્યપિ નો સંખ્યેયાનિ, અસંખ્યેયાનિ, નો
અનન્તાનિ ॥ સૂ. ૧૩૧ ॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

શિષ્યઃ પૃચ્છતિ—અય કોઽસાવનુગમઃ? इति । उत्तरयति—अनुगमो नवविधः
प्रज्ञप्तः, तद्यथा—सत्पदप्ररूपणतेत्याद्यल्पबहुत्वान्तः । तथाहि—सत्पदप्ररूपणता १,
द्रव्यप्रमाणं २, क्षेत्रं ३, स्पर्शना ४, कालः ५, अन्तरम् ६, भागः ७, भावः ८, अल्प-
बहुत्वं ९ चेति । तत्र—सत्पदप्ररूपणतां निरूपयितुमाह—‘जेगमववहाराणं’ इत्यादि-
नैगमव्यवहारसम्मतान्याऽऽनुपूर्वी द्रव्याणि किं सन्ति? न सन्ति वा? एवमना-
नुपूर्ववक्तव्यकविषयेऽपि प्रश्नो बोध्यः । उत्तरयति—नियमात् त्रીण्यपि=आनु-

कोई ऐसा प्रश्न करते हैं कि “नैगमव्यवहारनयसंमत आनुपूर्वी द्रव्य
हैं या नहीं हैं” इसी प्रकार का प्रश्न अनानुपूर्वी द्रव्यों और अवक्त-
व्यक द्रव्यों के भी विषय में होता है—तब इसका उत्तर—(णियमा तिणिण
वि अत्थि) “नियमतः ये तीनों द्रव्य हैं” ऐसा दिया जाता है । (जेगमवव-
हाराणं आणुपुर्वी द्रव्याहं किं संखिज्जाहं असंखिज्जाहं अणंताहं ३?)
द्रव्यप्रमाण में आनुपूर्वी आदि पदों द्वारा जिन द्रव्यों को कहा जाता
है उनकी संख्या कितनी है इसका विचार होता है—जिसे इस पाठ
द्वारा व्यक्त किया गया है—प्रश्नकर्त्ता पूछता है कि नैगमव्यवहार-
नयसंमत आनुपूर्वी द्रव्य क्या संख्यात हैं, या असंख्यात हैं या
अनंत हैं? इसी प्रकार का प्रश्न प्रश्नकर्त्ता का अनानुपूर्वी और
अवक्तव्यक द्रव्यों के विषय में भी है । इसका उत्तर सूत्रकार ने (तिणिण

પૂછે કે ‘ નૈગમવ્યવહાર નયસંમત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો છે કે નથી? અનાનુ-
પૂર્વી દ્રવ્યો છે કે નથી? અવક્તવ્યક દ્રવ્યો છે કે નથી? ’ તો તે પ્રશ્નનો
ઉત્તર આ પ્રમાણે આપવામાં આવે છે—(ણિયમા તિણિણ વિ અત્થિ) “ આ
ત્રણે દ્રવ્યો અવશ્ય વિદ્યમાન છે. આ પ્રકારે આનુપૂર્વી આદિ દ્રવ્યોના
અસ્તિત્વ વિષયક જે પ્રશ્નણ કરવામાં આવે છે તેનું નામ સત્પદપ્રશ્નણતા છે.

હવે દ્રવ્યપ્રમાણનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવે છે—જે દ્રવ્યોને આનુપૂર્વી
આદિ રૂપે ઓળખવામાં આવે છે, તે દ્રવ્યોની સંખ્યાનો દ્રવ્યપ્રમાણમાં
વિચાર કરવામાં આવે છે એજ વાતને નીચેના સૂત્રપાઠ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે—

પ્રશ્ન—(જેગમવવહારાણં આણુપુર્વીદ્રવ્યાહં કિં સંખિજ્જાહં, અસંખિજ્જાહં,
અણંતાહં?) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો શું સંખ્યાત
છે, અસંખ્યાત છે, કે અનંત છે? આ પ્રકારનો પ્રશ્ન અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો
અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો વિષે પણ પૂછવો ભેદ છે.

पूर्वनानुपूर्व्यवक्तव्यकाभिधेयानि त्रीण्यपि सन्ति । अथ द्रव्यप्रमाणं निरूपयति-
'णोगमववहाराणं' इत्यादि । नैगमव्यवहारसम्मतानि आनुपूर्वीद्रव्याणि किं संख्ये-
यानि असंख्येयानि अनन्तानि ? एवमनानुपूर्वीद्रव्यावक्तव्यकद्रव्यविषयेऽपि
प्रश्नो बोध्यः । उत्तरयति-त्रीण्यपि नो संख्येयानि नो अनन्तानि, किन्तु असं-
ख्येयानि । अत्रेदं बोध्यम्-व्यादिसमयस्थितिकानि परमाण्वादि द्रव्याणि यद्यपीह
लोक्ये प्रत्येकमनन्तानि, तथापि समयत्रयलक्षणस्थितिरेकैव, कालस्य प्राधान्याद्
द्रव्यबहुत्वस्य गुणीभूतत्वाच्च । एवं च त्रिसमयस्थितिकैरनन्तैरपि एकमेवानुपूर्वी
द्रव्यम् । इत्थमेव चतुःसमयादि स्थितिकानन्तेषु यावद्दशसमयसंख्येयसमया

वि नो संखिज्जाइं, असंखिज्जाइं, नो अणंताइं) यों दिया है । वे कहते हैं
कि ये तीनों ही द्रव्य न संख्यात हैं और न अनंत हैं, किन्तु असं-
ख्यात हैं । तात्पर्य कहने का यह है कि-तीन समय की स्थितिवाले
प्रत्येक परमाणु आदि द्रव्य यद्यपि इसलोक में अनंत हैं तो भी उनकी
समयत्रयरूपस्थिति एक ही है । क्योंकि काल की यहाँ प्रधानता है और
द्रव्यबहुत्व की गौणता है । इसलिये समयत्रय की स्थितिवाले जितने
भी वे परमाणु आदि अनंत द्रव्य हैं वे सब अपनी २ तीन समय की
स्थितिकी अपेक्षा से एक ही आनुपूर्वी द्रव्य रूप हैं । इसी प्रकार से
यद्यपि चार समय आदि की स्थितिवाले प्रत्येक परमाणु आदि द्रव्य
अनंत हैं, यावत् दश समय की स्थितिवाले, संख्यात समय की

उत्तर-(तिणिण वि नो संखिज्जाइं, असंखिज्जाइं, नो अणंताइं) आनुपूर्वी
आदि त्रये प्रकारना द्रव्ये। संख्यात पणु नथी, अनंत पणु नथी, परन्तु
असंख्यात छे. आ कथनने। बावार्थ अे छे के त्रयु समयनी स्थितिवाणां
प्रत्येक परमाणु आदि द्रव्ये। ले के आ लोकभां अनंत छे, छतां पणु तेमनी
समयत्रय इप स्थिति अेक न छे, कारण के काणनी अही प्रधानता थइणु
करवानी छे अने द्रव्यबहुत्वनी गौणता समजवानी छे तेथी त्रयु समयनी
स्थितिवाणां नेटलां परमाणुथी लईने अनंत पर्यन्तना पुद्गल परमाणुवाणां
स्कन्ध इप द्रव्ये छे, तेअे। अधां पोतपोतानी त्रयु समयनी स्थितिनी
अपेक्षाअे अेक न आनुपूर्वी द्रव्य इप छे अेन प्रमाणे ले के चार आदि
समयनी स्थितिवाणां प्रत्येक परमाणु आदि द्रव्य अनंत छे, इस समय
पर्यन्तनी स्थितिवाणां, संख्यात समयनी स्थितिवाणां अने असंख्यात
समयनी स्थितिवाणां परमाणु आदि द्रव्ये। अनंत छे, छतां पणु तेअे।
पोतपोतानी चार आदि समय, इस पर्यन्तना समय, संख्यात अने असंख

સંખ્યેયસમયસ્થિતિકાનન્તેષુ એકૈકેવાયેકૈકાનુપૂર્વીત્વં બોધ્યમ્ । દ્રવ્યસ્યાનન્ત-
સમયસ્થિતિરેવ ન મયતિ તથાવિધસ્વ-ભાવત્વાત્ । એવમેવ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યાણિ
અવક્તવ્યકદ્રવ્યાણિ ચાપ્યસંખ્યેયાનિ બોધ્યાનિ । નન્તુ એકસમયસ્થિતિકસ્ય દ્રવ્યસ્ય
અનાનુપૂર્વીત્વં, દ્વિસમયસ્થિતિકસ્ય દ્રવ્યસ્યાવક્તવ્યકત્વમુચ્યતે, તન્ન યદ્યપિ લોકે

સ્થિતિવાલે, અસંખ્યાત સમય કી સ્થિતિવાલે પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય અનંત
હૈં તો ખી વૈં અપની ૨ ચાર આદિ સમય, દશ સમય, સંખ્યાત સમય,
ઔર અસંખ્યાત સમયરૂપ સ્થિતિ કો એક હોને કી અપેક્ષા સે એક એક
આનુપૂર્વીરૂપ હૈં । અર્થાત્ ચાર આદિ સમય કી સ્થિતિવાલે જિતને ખી
અનન્ત પરમાણુ દ્રવ્ય એવં અનન્ત સ્કંધ દ્રવ્ય હૈં વૈં અપની ચાર સમય
કી સ્થિતિ કો એક હોને કે કારણ એક આનુ પૂર્વી દ્રવ્ય હૈં । હસી પ્રકાર
સે દશ આદિ સમયોંકી સ્થિતિવાલે અનંત પરમાણુ દ્રવ્ય સે લેકર અનંત
પરમાણુક સ્કંધોં વૈં ખી એક ૨ કો એક ૨ આનુપૂર્વીરૂપતા અપની ૨
સ્થિતિકો એક હોને કી અપેક્ષા સે જાનના ચાહિયે । દ્રવ્ય કી સ્થિતિ
અનંત સમય કી નહીં હોતી હૈ, ક્યોંકિ એસા કોઈ દ્રવ્ય હી નહીં હૈ કિ
જિસકી સ્થિતિ અનન્ત સમય કી હો । હસલિયે આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કો
અસંખ્યાત માના ગયા હૈ । હસી પ્રકાર સે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય ઔર અ-
વક્તવ્યક દ્રવ્ય ખી અસંખ્યાત ૨ હૈં એસા જાનના ચાહિયે ।

શંકા-એક સમય કી સ્થિતિવાલા દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી હૈ ઔર દો
સમય કી સ્થિતિવાલા દ્રવ્ય અવક્તવ્યક હૈ । હનમેં યદ્યપિ લોક મેં એક

ખ્યાત સમય રૂપ સ્થિતિ એક સરખી હોવાને કારણે એક એક આનુપૂર્વી
રૂપ છે. એટલે કે ચાર સમયની સ્થિતિવાળાં બેટલાં અનંત પરમાણુ દ્રવ્યો
અને અનંત સ્કંધ દ્રવ્યો છે. તેઓ ચાર સમયની એક સરખી સ્થિતિવાળાં
હોવાને કારણે એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યરૂપ છે એજ પ્રમાણે પાંચથી લઈને હસ
પર્યન્તના સમયની સ્થિતિવાળાં, સંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળાં અને
અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળાં અનંત પરમાણુ દ્રવ્યોથી લઈને અનંત
પરમાણુ સ્કંધોમાં પણ, તે પ્રત્યેકની પોતપોતાની સ્થિતિની એકરૂપતાને
કારણે તે પ્રત્યેકમાં પણ એક એક આનુપૂર્વી રૂપતા સમજવી બેઠએ દ્રવ્યની
સ્થિતિ અનંત સમયની હોતી નથી-એટલે કે એવું કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી
કે જેની સ્થિતિ અનંત સમયની હોય તેથી આનુપૂર્વી દ્રવ્યોને અસંખ્યાત
જ માનવામાં આવેલ છે. એજ પ્રમાણે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો પણ અસંખ્યાત
જ છે અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો પણ અસંખ્યાત જ છે એમ સમજવું.

શંકા-એક સમયની સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી છે, અને બે સમયની
સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય અવક્તવ્યક છે એ કે લોકમાં એક સમયની સ્થિતિવાળાં

एकसमयस्थितिकानि द्विसमयस्थितिकानिच परमाण्वादिद्रव्याणि प्रत्येकमनन्तानि सन्ति, तथापि पूर्वोक्तरीत्या एकसमयलक्षणाया द्विसमयलक्षणायाश्च स्थितिरेकैकरूपत्वाद् द्रव्यबाहुल्यस्य च गुणीभूतत्वादेकमेवानानुपूर्वीद्रव्यमेकमेव चावक्तव्यकद्रव्यं वक्तुमुचितं, न तु प्रत्येकमसंख्येयम् । ननु यदि च द्रव्यभेदेन भेदोऽङ्गीक्रियते तर्हि प्रत्येकमनन्तं वक्तुमुचितम्, एकसमयस्थितीनां द्विसमयस्थितीनां च द्रव्याणां

एक समय की स्थितिवाले और दो समय की स्थितिवाले परमाणु आदि प्रत्येक द्रव्य अनंत हैं, तो भी पूर्वोक्त रीति से एक समय की और दो समय की स्थिति को एक रूप होने से और द्रव्यबाहुल्य को गौण होने से एक ही अनानुपूर्वी द्रव्य और एक ही अवक्तव्यक द्रव्य है ऐसा कथन करना ही उचित है । प्रत्येक असंख्यात है ऐसा कहना उचित नहीं है । शंकाकार का तात्पर्य यह है कि कालानुपूर्वी में द्रव्य बाहुल्य गौण माना गया है और काल प्रधान-इसलिये एकसमय की स्थितिवाले जितने द्रव्य होंगे वे सब अपनी अपनी एक २ समय की स्थिति में एकरूपता होने के कारण एक ही अनानुपूर्वी द्रव्य कहे जावेंगे भिन्न २ असंख्यात अनानुपूर्वी द्रव्य नहीं । इस प्रकार जितने भी दो समय की स्थितिवाले द्रव्य होंगे वे सब अपनी २ दो २ समय की स्थिति को एक रूप होने से एक ही अवक्तव्यक द्रव्य माने जावेंगे भिन्न भिन्न असंख्यात अवक्तव्यक द्रव्य नहीं । यदि द्रव्य के भेद से इनमें भेद माना जावे तो फिर

અને બે સમયની સ્થિતિવાળાં પરમાણુ આદિ પ્રત્યેક દ્રવ્ય - અનંત છે, છતાં પણ પૂર્વોક્ત રીતે એક સમયની અને બે સમયની સ્થિતિની એકરૂપતા હોવાથી અને દ્રવ્યબાહુલ્યની ગૌણતા હોવાથી “ એક જ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અને એક જ અવકતવ્યક દ્રવ્ય છે, ” એવું કથન કરવું ઉચિત ગણાત પ્રત્યેક અસંખ્યાત છે, એવું કથન કરવું ઉચિત લાગતું નથી શંકાકરનારના કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે- કાલ:નુપૂર્વીમાં દ્રવ્યબાહુલ્યને ગૌણ માનવામાં આવ્યું છે અને કાળને પ્રધાન માનવામાં આવેલ છે. તેથી એક સમયની સ્થિતિવાળાં બેટલાં દ્રવ્યો હશે, તેમનામાં એક એક સમયની સ્થિતિ રૂપ એકતા હોવાને કારણે, એક જ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપ ગણવા જોઈએ- ભિન્ન ભિન્ન અસંખ્યાત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો રૂપ ગણવા જોઈએ નહીં એજ પ્રમાણે બે સમયની સ્થિતિવાળાં બેટલાં દ્રવ્યો હશે તે બધાને પણ, પોતપોતાની બબે સમયની સ્થિતિની એકરૂપતાને કારણે, એક જ અવકતવ્યક દ્રવ્ય રૂપ માનવા પડશે-ભિન્ન ભિન્ન અસંખ્યાત અવકતવ્યક દ્રવ્યો રૂપ માની

પ્રત્યેકમાનન્ટ્યાદિતિવેદાહ-લોકે હિ અસંખ્યેયા અવગાહભેદાઃ સન્તિ । એવં ચ
 એકસમયસ્થિતિકદ્વિસમયસ્થિતિકયોર્દ્રવ્યયોઃ એકેકસ્ય અવગાહનાભેદેન ભિન્ન-
 તથા વિવક્ષિતત્વાત્પ્રત્યેકમસંખ્યેયં લોધ્યમ્ । પ્રત્યગ્ગાહંચ એકસમયસ્થિતિક-
 દ્વિસમયસ્થિતિકાનેકદ્રવ્યસંભવાદનાનુપૂર્વ્યવક્તવ્યકદ્રવ્યાણામાધારક્ષેત્રભેદાત્પ્રત્યેક-
 મસંખ્યેયત્વં ન વિરુદ્ધ્યતે ॥૩૧॥

હવે પ્રકાર સે તો હનમેં પ્રત્યેક મેં અસંખ્યાતતા ન કહકર યહાં સૂત્રકાર
 કી અનંતતા પ્રત્યેક મેં કહના ઉચિત થા કયોં કિ એક સમય કી
 સ્થિતિવાલે દ્રવ્યોં મેં ઓર દો સમય કી સ્થિતિવાલેદ્રવ્યોં મેં પ્રત્યેક
 દ્રવ્ય અનન્ત હૈ ?

ઉત્તર-લોક મેં અવગાહ ભેદ અસંખ્યાત હૈં । હસલિયે એક સમય
 કી સ્થિતિવાલે જિતને દ્રવ્ય હૈં ઓર દો સમય કી સ્થિતિવાલે જિતને
 દ્રવ્ય હૈં ડનમેં સે એક ૨ દ્રવ્ય મેં અવગાહના કે ભેદ સે ભિન્નતા હૈ ।
 હસ ભિન્નતા કી વિવક્ષા કી વજહ સે પ્રત્યેક દ્રવ્ય અસંખ્યાત હૈ-એસા
 જાનના ચાહિયે । હરએક અવગાહમેં એક સમય કી સ્થિતિવાલે ઓર દો
 સમય કી સ્થિતિવાલે અનેક દ્રવ્યોં કા રહના સંભવિત હોતા હૈ । હસ-
 લિયે અસંખ્ય અવગાહ મેં અનાનુપૂર્વી ઓર અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કે રહને
 કે કારણ ડનકે આધારભૂત ક્ષેત્ર મેં ભેદ હો જાતા હૈ । હસલિયે ડનમેં

શકાશે નહીં જે દ્રવ્યના લેહને લીધે તેમની વચ્ચે લેહ માનવામાં આવે, તો
 તે પ્રત્યેકમાં અસંખ્યાતતા આવવાને બદલે અનંતતા જ આવવાને પ્રસંગ
 ઉપસ્થિત થશે તેથી સૂત્રકારે અહીં જે અસંખ્ય તતા કહી છે તેને બદલે
 પ્રત્યેકમાં અનંતતા જ કહેવી જોઈતી હતી, કારણ કે એક સમયની સ્થિતિ-
 વાળાં દ્રવ્યોમાં અને બે સમયની સ્થિતિવાળાં દ્રવ્યોમાં-એ પ્રત્યેકમાં-
 અનંતતા જ હોય છે.

ઉત્તર-લોકમાં અવગાહભેદ અસંખ્યાત છે તેથી એક સમયની સ્થિતિ-
 વાળાં બેટલાં દ્રવ્યો છે અને બે સમયની સ્થિતિવાળા બેટલાં દ્રવ્યો છે,
 તેમાંના પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં અવગાહનાના લેહને લીધે ભિન્નતા છે. આ ભિન્નતાની
 અપેક્ષાએ પ્રત્યેક દ્રવ્ય અસંખ્યાત છે, એમ સમજવું જોઈએ દરેક
 અવગાહમાં એક સમયની સ્થિતિવાળાં અને બે સમયની સ્થિતિવાળાં અનેક
 દ્રવ્યોની વિદ્યમાનતા (રહેવાનું) સંભવિત હોય છે. તેથી અસંખ્ય અવગાહમાં
 અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યોના રહેવાને કારણે તેમના આધારભૂત ક્ષેત્રમાં
 લેહ પડી જાય છે તેથી તે દ્રવ્યોમાં-પ્રત્યેકમાં-અસંખ્યાતતાનું કથન વિરુદ્ધ

अथ क्षेत्रद्वारं स्पर्शनाद्वारं च वक्तुमाह—

मूलम्—गेगमववहारानां आणुपुर्वीदवाइं अणाणुपुर्वीदवाइं अवत्तवगदवाइं लोगस्स किं संखिज्जइभागे होज्जा? असंखिज्जइभागे होज्जा? संखेज्जेसु भागेसु वा होज्जा? असंखेज्जेसु भागेसु वा होज्जा? सव्वलोए वा होज्जा? आणुपुर्वीदवाइं एगं दव्वं पडुच्च संखेज्जइभागे वा होज्जा, असंखेज्जइ भागे वा होज्जा, संखेज्जेसु वा, भागेसु होज्जा, असंखेज्जेसु वा भागेसु होज्जा, देसूणे वा लोए होज्जा? नाणादवाइं पडुच्च नियमा सव्वलोए होज्जा। एवं अणाणुपुर्वीदवाइं। आएसंतरेण वा सव्वपुच्छासु

प्रत्येक में असंख्यातता का कथन विरुद्ध नहीं है। निर्दोष है। तात्पर्य कहने का यह है कि लोक में एक समय की स्थितिवाले द्रव्यों को रहने के स्थान असंख्यात है क्योंकि कि लोकाकाश स्वयं असंख्यात प्रदेशी है। इन द्रव्यों को रहने का एक ही एक प्रदेश रूप या दो प्रदेश रूप आधार स्थान नहीं है। अतः एक प्रदेश रूप और दो आदि रूप आधार अनेक होने के कारण उन असंख्यात आधार रूप स्थानों में ये प्रत्येक द्रव्य असंख्यात रूप में रहते हैं इसलिये ये प्रत्येक असंख्यात ही हैं अतः भिन्न २ स्थानों में रहे हुवे इन एक समय की और दो समय की स्थिति वाले द्रव्यों में प्रत्येक में असंख्यातता का कथन निर्दोष है। ॥सू० १३१॥

पठतुं नथी, पणु निर्दोष कथन इयं न गण्णी शक्यं छे. आ कथननो लावार्थं ये छे के लोकभां अेक समयनी स्थितिवाणां द्रव्येने तथा ये समयनी स्थितिवाणां द्रव्येने रहेवानां स्थान असंख्यात छे, कारणु के लोकाकाश पोते न असंख्यात प्रदेशोवाणुं छे आ द्रव्येने रहेवानुं अेक न प्रदेश इयं अथवा ये प्रदेशइय आधारस्थान छेतुं नथी तेथी अेक प्रदेशइय अने ये प्रदेश आदि इय आधार अनेक होवाने कारणे ते असंख्यात आधार इय स्थानोभां ते प्रत्येक द्रव्य असंख्यात इये रहे छे. (तेथी ते प्रत्येक असंख्यात न छे. आ रीते भिन्न विन्न स्थानोभां रहेला अेक समयनी अने ये समयनी स्थितिवाणां ते प्रत्येक द्रव्यभां असंख्यातनुं कथन दोषरहित न छे.) ॥सू० १३१॥

હોજજા । એવં અવત્તવગદ્વાણિ વિ જહા સ્વેતાણુપુવ્વીણ । ફુસણા
કાલાણુપુવ્વીણ વિ તહા ચેવ ખાણિયવ્વા ॥સૂ૦ ૧૩૨॥

છાયા— નૈગમવ્યવહારયોઃ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ અવત્તવ્યક-
દ્રવ્યાણિ લોકસ્ય કિં સંખ્યેયમાગે ભવન્તિ ? અસંખ્યેયમાગે ભવન્તિ ? સંખ્યેયેષુ
માગેષુ વા ભવન્તિ ? અસંખ્યેયેષુ માગેષુ વા ભવન્તિ ? સર્વલોકે વા ભવન્તિ ?
આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય સંખ્યેયમાગે વા ભવન્તિ, અસંખ્યેયમાગે
વા ભવન્તિ, સંખ્યેયેષુ વા માગેષુ ભવન્તિ ? અસંખ્યેયેષુ વા માગેષુ ભવન્તિ ?
દેશોને વા લોકે ભવન્તિ । નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય નિયમાત્ સર્વલોકે ભવન્તિ ।
એવમનાનુપૂર્વીદ્રવ્યમ્ । આદેશાન્તરેણ વા સર્વવૃદ્ધાસુ ભવન્તિ । એવમવત્તવ્યકદ્રવ્યા-
પ્યપિ યથા ક્ષેત્રાનુપૂર્વ્યામ્ । સ્પર્શનાકાલાનુપૂર્વ્યામપિ તથૈવ મણિતવ્યા ॥સૂ૦ ૧૩૨॥

ટીકા—‘જેગમવ્યવહારાણં’ इत्यादि—

નૈગમવ્યવહારસમ્પત્તાનિ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ લોકસ્ય કિં સંખ્યેયમાગે ભવન્તિ=
તિષ્ઠન્તિ ? इत्यादि ५ श्रः । उत्तरयति—‘एकं द्रव्यं’ इत्यादि । आनुपूर्वीद्रव्याणि एकं

अथ सूत्रकार क्षेत्रद्वार और स्पर्शनद्वार का कथन करते हैं—

“जेगमव्यवहाराणं” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(જેગમવ્યવહારાણં) નૈગમવ્યવહારનયમાન્ય (આણુપુવ્વી
દ્રવ્યાઈ) સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય (અણાણુપુવ્વી દ્રવ્યાઈ) સમસ્ત અનાનુ-
પૂર્વી દ્રવ્ય (અવત્તવગદ્વાઈ) ઓર સમસ્ત અવત્તવ્યક દ્રવ્ય (લોગસસ)
લોક કે (કિં) કયા (સંસ્થિજજહમાગે હોજજા) સંખ્યાત માગ મેં રહતે હૈં ?
(અસંસ્થિજજહ માગે હોજજા) યા અસંખ્યાત માગ મેં રહતે હૈં (સંસ્થેજ્જેસુ-
માગેસુ વા હોજજા) યા સંખ્યાત માગોં મેં રહતે હૈં ? (અસંસ્થેજ્જેસુ મા-
ગેસુ વા હોજજા) યા અસંખ્યાત માગોં મેં રહતે હૈં ? (સવ્વલોણ વા હોજજા)
યા સમસ્ત લોક મેં રહતે હૈં ?

હવે સૂત્રકાર ક્ષેત્રદ્વાર અને સ્પર્શનદ્વારનું કથન કરે છે.—

“જેગમવ્યવહારાણં” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(જેગમવ્યવહારાણં) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત (આણુપુવ્વીદ્રવ્યાઈ)
સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો, (અણાણુપુવ્વીદ્રવ્યાઈ) સમસ્ત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો,
(અવત્તવગદ્વાઈ) અને સમસ્ત અવત્તવ્યક દ્રવ્યો (લોગસસ કિં સંસ્થિજજહ
માગે હોજજા) શું લોકના સંખ્યાતમાં ભાગમાં રહે છે, (અસંસ્થિજ્જેમાગે
હોજજા) કે અસંખ્યાત ભાગમાં રહે છે, (સંસ્થેજ્જેસુ માગેસુ વા હોજજા) કે

द्रव्यं प्रतीत्य=आश्रित्य लोकस्य संख्येयभागे 'होज्जा' भवन्ति=तिष्ठन्ति, असं-
ख्येयभागे वा तिष्ठन्ति, संख्येयेषु भागेषु वा तिष्ठन्ति, असंख्येयेषु भागेषु वा
तिष्ठन्ति, देशोने वा लोके तिष्ठन्ति । अत्र त्र्यादिसमयस्थितिकद्रव्यस्य संख्ये-
यादिभागवत्त्वं तत्तदवगाहसंभवाद् बोध्यम् । तथा-यदा त्र्यादिसमयस्थितिकः
सूक्ष्मपरिणामः स्कन्धो देशोने लोकेऽवगाहते, तदा एकस्य आनुपूर्वीद्रव्यस्य

उत्तर-(आणुपुन्वीदव्वाइं एगं दव्वं पडुच्च संखेज्जइभागे वा
होज्जा, असंखेज्जइ भागे वा होज्जा, संखेज्जेसु भागेषु वा होज्जा, असं-
खेज्जेसु वा भागेषु होज्जा, देसूणे वा लोए होज्जा) एक द्रव्य की अपेक्षा
करके कोई एक आनुपूर्वीद्रव्य लोक के संख्यात भाग में रहता है, कोई
एक आनुपूर्वीद्रव्य लोक के असंख्यात भाग में रहता है, कोई एक आनु-
पूर्वीद्रव्य लोक के संख्यात भागों में रहता है और कोई एक आनुपूर्वीद्रव्य
लोक के असंख्यात भागों में रहता है । तथा कोई एक आनुपूर्वीद्रव्य
देशोने लोक में रहता है । यहां पर जो त्र्यादि समय की स्थितिवाले द्रव्य
का लोक के इन संख्यात आदि भागों में रहना कहा गया है वह उन २
भागों में अवगाह उनका संभवित है इस अपेक्षा से कहा गया है ऐसा
जानना चाहिये । तथा-जिस समय त्र्यादि समय की स्थितिवाला सूक्ष्म
परिणाम युक्त स्कन्ध देशोने लोक में अवगाहित होता है-ठहरता है उस
समय एक आनुपूर्वीद्रव्य देशोने लोकवर्ती होता है ऐसा समझना चाहिये ।

संख्यात भागोभां रडे छे, (असंखेज्जेसु भागेषु वा होज्जा) के असंख्यात
भागोभां रडे छे, (सव्वलोए वा होज्जा ?) के समस्त लोकभां रडे छे ?

उत्तर-(आणुपुन्वीदव्वाइं एगं दव्वं पडुच्च संखेज्जइभागे वा होज्जा, असंखे-
ज्जइभागे वा होज्जा, संखेज्जेसु भागेषु वा होज्जा, असंखेज्जेसु वा भागेषु होज्जा,
देसूणे वा लोए होज्जा) એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ત્રિચાર કરવામાં આવે તો કોઈ
એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાત ભાગમાં રહે છે, કોઈ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય
લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં રહે છે, કોઈ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાત
ભાગોમાં રહે છે, તથા કોઈ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય દેશોનેલોકમાં રહે છે.

अही “ आनुपूर्वी द्रव्य (त्रय आदि समयनी स्थितिवाणुं द्रव्य) लोकना
संख्यात आदि भागोभां रडे छे. ” એવું જે કથન કરવામાં આવ્યું છે તેનું
કારણ એ છે કે તે સંખ્યાત આદિ ઉપયુક્ત ભાગોમાં તેની અવગાહના
સંભવિત હોય છે. તથા જે સમયે ત્રય આદિ સમયની સ્થિતિવાળો સૂક્ષ્મ
પરિણામયુક્ત સ્કન્ધ દેશોનેલોકમાં અવગાહિત થાય છે-રહે છે-તે સમયે
એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય દેશોનેલોકવર્તી હોય છે, એવું સમજવું જોઈએ.

દેશોનલોકવર્તિત્વં ભાવનીયમ્ । નનુ સમ્પૂર્ણેઽપિ લોકે કસ્માદિદં ન તિષ્ઠતિ ?
 इति चेदुच्यते—सर्वलोकव्यापी अचित्तमहास्कन्ध एव भवति, स च सर्वलोकव्या-
 पितया एकमेव समयमेव तिष्ठते, ततःपरं तदुपसंहारात् । न चैकसमयस्थितिक-
 मानुपूर्वीद्रव्यं भवति, ज्यादिसमयस्थितिकत्वेनैव तत्संभवात् । तादृशं द्रव्यं तु
 नियमादेकेनापि प्रदेशेनो न एव लोकेऽवगाह्यते । अतः ज्यादिसमयस्थितिकद्रव्यस्य
 देशो न व्यापित्वं बोध्यम् । ननु—अचित्तमहास्कन्धस्यैकसमयस्थितिकत्वं नोपपद्यते,

શંકા:—આપ જો સૂક્ષ્મ પરિણામ યુક્ત જ્યાદિ સમય કી સ્થિતિવાલે
 स्कंध रूप एक आनुपूर्वीद्रव्य को देशो न लोक व्यापी बतला रहे हो सो
 यह समस्त लोक में क्यों नहीं रहता है ?

उत्तर:—यह तो पहिले ही कहा जा चुका है कि सर्वलोक व्यापी
 अचित्त महास्कंध ही होता है और यह अचित्त महास्कंध सर्वलोक में
 व्यापक रूप से एक ही समय तक रहता है—बाद में उसका संकोच-
 उपसंहार—हो जाता है । एक समय की स्थितिवाला तो आनुपूर्वीद्रव्य
 होता नहीं है । वह तो ज्यादि समय की स्थितिवाला ही होता है । अतः
 ऐसा जो द्रव्य होता है वह नियम से एक प्रदेश ऊन ही लोक में अव-
 गाहित होता है । इसलिये ज्यादि समय की स्थितिवाला जो द्रव्य होता
 है वह देशो नलोक व्यापी होता है ऐसा समझना चाहिये ।

શંકા—આપને જો અચિત્ત મહાસ્કંધ કો એક સમય કી સ્થિતિવાલા
 प्रकट किया है, सो वह एक समय की स्थितिकता उसमें घटित नहीं

શંકા—આપ જે સૂક્ષ્મ પરિણામયુક્ત ત્રણ આદિ સમયની સ્થિતિવાળા
 स्कंध रूप એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યને देशो नलोकव्यापी कह्यो छे, तो अभावे
 प्रश्न એ છે કે તે સમસ્ત લોકમાં કેમ વ્યાપેલો (અવગાહિત) નથી ?

ઉત્તર—એ વાત તો પહેલાં સ્પષ્ટ થઈ ચુકી છે કે અચિત્ત મહાસ્કંધ
 જ સર્વ લોકવ્યાપી હોય છે, અને તે અચિત્ત મહાસ્કંધ સર્વ લોકમાં
 વ્યાપક રૂપે એક સમય સુધી જ રહે છે. ત્યાર બાદ તેનો સંકોચ (ઉપસં-
 હાર) થઈ જાય છે. આનુપૂર્વી દ્રવ્ય એક સમયની સ્થિતિવાળું હોતું નથી.
 તે તો ત્રણ આદિ સમયની સ્થિતિવાળું હોય છે. તેથી એવું જે દ્રવ્ય હોય
 છે તે તો દેશો ન લોકમાં (એક પ્રદેશ પ્રમાણ ન્યૂન લોકમાં) જ અવગાહિત
 થાય છે, એવો નિયમ છે. તેથી જ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ત્રણ આદિ
 સમયની સ્થિતિવાળું જે દ્રવ્ય હોય છે, તે દ્રવ્ય દેશો ન લોકમાં અવગાહિત હોય છે.

શંકા—આપે કહ્યું તે અચિત્ત મહાસ્કંધની સ્થિતિ એક સમયની હોય
 છે, પરંતુ આપણું તે કથન હેતુયુક્ત લાગે છે, કારણ કે કંઈ, કપાદ, મન્યાન

दण्डकपाटमन्थानाद्यवस्थागणनेन तस्याप्यष्टसमयस्थितित्वात् । असौ हि-केवलिसमुद्घातन्यायेन विस्त्रसापरिणामवशाच्चतुर्भिः समयैर्लोकस्य पूरणं करोति । संहरणमपि प्रतिलोमं-तस्याचित्तमहास्कन्धस्य तैरेव चतुर्भिः समयैर्द्रष्टव्यम् । एवं च सत्यष्टौ समयान् कालमानेन भवतीति । एवं चाचित्तमहास्कन्धस्याप्यानुपूर्वीत्वात् आनुपूर्वीद्रव्यस्यापि सर्वलोकव्यापित्वं वक्तव्यं, न तु देशोलोकव्यापित्वमिति चेदाह-अत्र हि दण्डकपाटमन्थानाद्यभिन्ना भिन्ना अवस्थाः । अवस्थाभेदेन वस्तुनोऽपि भेदः । इत्थं च दण्डकपाटमन्थानाद्यवस्थद्रव्येभ्यो भिन्न एवाचित्त-

होती है । क्योंकि दण्ड, कपाट और मन्थान आदि अवस्था की गणना से उसमें भी आठ समय की स्थितिकता आती है । यह अचित्त महास्कन्ध केवलिसमुद्घातन्याय से विस्त्रसापरिणामवशात् चार समयों में लोक को पूरित करता है । अर्थात् सकल लोक को व्याप्त करलेता है और चार ही समयों में फिर वह अपना संहार करता है-अर्थात् अपने आपमें समाजाता है । इस प्रकार इसकी स्थिति आठ समय की कालप्रमाण से होनी है । फिर एक समय की स्थिति आप इसकी कैसे कहते हो ? तथा यह अचित्त महास्कन्ध भी आनुपूर्वी रूप है और जब यह इस प्रकार से सर्वलोक व्यापी है तो आनुपूर्वीद्रव्य को जो आप देशोलोक व्यापी कह रहे हो वह कैसे संगत माना जा सकता है ? अतः आनुपूर्वी द्रव्य सर्वलोक व्यापी है ऐसा कहना चाहिये ?—

उत्तर-दण्ड, कपाट और मन्थान आदि अवस्थाएँ हैं वे भिन्न २ हैं । और अवस्थाओं के भेद से अवस्थावाली वस्तु में भी भेद होना है । इस

आदि अवस्थाओंनी गणुतरी करतां तेनी स्थिति आठ समयनी थाय छे आ आ अचित्त महास्कन्ध, केवलिसमुद्घातने न्याये विस्त्रसापरिणामने दीधे चार समयोमां सकल लोकने व्याप्त करी दे छे, अने त्यार आठ चार समयोमां न ते पोताने उपसंहार करे छे ओटले के पोतानी अंदर न समाधि जय छे. आ रीते काणप्रमाणे विचार करवामां आवे तो तेनी स्थिति आठ समयनी थाय छे. छातां आप तेनी स्थिति ओक समयनी शा कारणे कडे छे ? आ अचित्त स्कन्ध आठ समयोनी स्थितिवाणे डोवाथी आनुपूर्वी रूप न छे. जे आनुपूर्वी द्रव्य रूप आ अचित्त स्कन्ध सर्वलोकव्यापी डोय, तो आनुपूर्वी द्रव्यने आप केवी रीते देशोल लोकव्यापी जतावे छे ? आ रीते आनुपूर्वी द्रव्यने देशोल लोकव्यापी कहेवुं ते संगत लागतुं नथी. तेने सर्वलोकव्यापी न कहेवुं जेधये.

उत्तर-दंड, कपाट अने मन्थान आदि जे अवस्थाओ छे ते सिन्न भिन्न छे, अने अवस्थाओंना बेदने दीधे अवस्थावाणी वस्तुमां पण सिन्नता आवी

મહાસ્કન્ધઃ । સ ચૈકસમયસ્થિતિક એવ । એવં ચ તસ્યાનુપૂર્વીત્વાભાવાદાનુપૂર્વી-
દ્રવ્યસ્ય દેશોનલોકવ્યાપિત્વં ન વિરુદ્ધયતે, इति । यद्वा—यथा क्षेत्रानुपूर्व्या
तथाऽत्रापि सर्वलोकव्यापिनोऽप्यचित्तमहास्कन्धस्य विवक्षया एकस्मिन्नमःप्रदेशे-
ऽप्राधान्याश्रयणेन देशोनलोकवर्तित्वं बोध्यम् । तत्र प्रदेशे हि एकसमयस्थितिकस्य

પ્રકાર ઢળ, કપાટ ઓર મન્યાન અવસ્થાવાલે દ્રવ્યોં સે ભિન્ન હી અચિત્ત મહાસ્કંધ હૈ । એક સમય કો સ્થિતિવાલા દ્રવ્ય આનુપૂર્વી રૂપ નહીં માના ગયા હૈ । અતઃ હસમેં આનુપૂર્વીત્વ કા અભાવ હૈ । હસલિયે જો આનુ-પૂર્વીદ્રવ્ય મેં અચિત્ત મહાસ્કંધ કો લક્ષિત કરકે સર્વલોક વ્યાપિતા બન-લાને કી શંકા ઉઠાઈ હૈ વહ નિર્મૂલ હૈ । અતઃ યહી કથન સત્ય હૈ કિ આનુપૂર્વીદ્રવ્ય દેશોનલોકવ્યાપી હોતા હૈ યદ્વા-ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કી તરહ યહાં પર ઓ સર્વલોક વ્યાપી ઓ અચિત્ત મહાસ્કંધ કી વિવક્ષા સે એક આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કો એક આકાશ કે પ્રદેશ મેં અપ્રધાનતા કે આશ્રય સે ઉસે દેશોન લોકવર્તી જાનના ચાહિયે-તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ અચિત્ત મહાસ્કંધ રૂપ એક આનુપૂર્વીદ્રવ્ય કો દેશોન લોકવ્યાપી ન માનકર યદિ કેવલ સર્વલોકવ્યાપી હી માનો જાવે તો ફિર અનાનુ-પૂર્વી ઓર અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કો ઠહરને કે લિયે સ્થાન ન હોને કે કારણ ઉનકા અભાવ પ્રસક્ત હોગા ઓર જવ દેશોન લોક મેં અચિત્ત મહા-સ્કંધ રૂપ એક આનુપૂર્વીદ્રવ્ય વ્યાપક હોકર રહતા હૈ એસા માના જાના

જાય છે. આ પ્રકારે ઠંડ, કપાટ અને મન્યાન અવસ્થાવાળાં દ્રવ્યોથી અચિત્ત મહાસ્કન્ધમાં ભિન્નતા છે. અને તે એક જ સમયની સ્થિતિવાળો છે. એક સમયની સ્થિતિવાળા દ્રવ્યને આનુપૂર્વી રૂપ ગણાતું નથી પણ અનાનુપૂર્વી રૂપ જ ગણાય છે. આ પ્રકારે તે અચિત્ત મહાસ્કન્ધમાં આનુપૂર્વીતાનો અભાવ જ છે તેથી શંકા કર્તાએ એવી જ શંકા ઉઠાવી છે કે “અચિત્ત મહાસ્કન્ધ સર્વલોકવ્યાપી હોવાથી આનુપૂર્વી દ્રવ્યને પણ સર્વલોકવ્યાપી કહેવું જોઈએ” તે વાત ઉચિત નથી તે સાબિત થઈ જાય છે. અચિત્ત મહાસ્કન્ધ અનાનુ-પૂર્વી રૂપ હોવાથી તેની સર્વલોકવ્યાપિતાનો આધાર લઈને આનુપૂર્વી દ્રવ્યમાં સર્વલોકવ્યાપિતા માની શકાય નહીં. તેથી એજ કથન સત્ય સિદ્ધ થાય છે કે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય દેશોનલોકવ્યાપી હોય છે.

અથવા—ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની જેમ અહીં પણ સર્વલોકવ્યાપી અચિત્ત મહા-સ્કન્ધની વિવક્ષાની અપેક્ષાએ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યને એક આકાશના પ્રદેશમાં અપ્રધાનતાનો આશ્રય લઈને દેશોન લોકવ્યાપી સમજવું જોઈએ. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે અચિત્ત મહાસ્કન્ધ રૂપ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યને દેશોન લોકવ્યાપી માનવાને ગડલે સર્વ લોકવ્યાપી માનવામાં આવે, તો અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યોને રહેવાનું સ્થાન જ ન રહેવાને કારણે તેમનો અભાવ માનવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે અને જો એવું માનવામાં આવે કે અચિત્ત મહાસ્કન્ધ રૂપ એક આનુપૂર્વી દ્રવ્ય દેશોન લોકમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલું હોય

अनानुपूर्वीद्रव्यस्य द्विसमयस्थितिकस्यावक्तव्यकद्रव्यस्य च प्राधान्यात् । एवम-
न्यदपि आगमाविरोधतो वक्तव्यम् । तथा-नानाद्रव्याणि=अनेकानुपूर्वीद्रव्याणि
प्रतीत्य नियमात् सर्वलोके भवन्ति । व्यादिसमयस्थितिकद्रव्याणां सर्वलोकेऽपि
सत्त्वान्नानाद्रव्याणि नियमात् सर्वलोकव्यापीनि भवन्तीति भावः । एवमेव मनानु-

है तो इस प्रकार से अचिन्त महास्कन्ध से पूरित हुए भी लोक में कम से
कम एकप्रदेश ऐसा भी आजाता है कि जिसमें अनानुपूर्वी और अव-
क्तव्यक द्रव्य को ठहरने के लिये स्थान मिलजाता है यद्यपि इस एक
प्रदेश में भी आनुपूर्वीद्रव्य रहता है-तो भी उसकी प्रधान रूप से वहां
विवक्षा नहीं मानी जाती है । वहां तो एक समय की स्थितिवाले अना-
नुपूर्वीद्रव्य और दो समय की स्थितिवाले अवक्तव्यक द्रव्य की ही प्रधा-
नता मानी जाती है इस प्रकार और भी बातें आगम में विरोध न आवे
इस प्रकार से समझ लेनी चाहिये । तथा-(नाणादव्वाइं पडुच्च नियमा
सव्वलोए होज्जा) अनेक आनुपूर्वीद्रव्यों की विवक्षा करके नियम से
आनुपूर्वीद्रव्य समस्त लोक में रहते हैं अर्थात् व्यादि समय की स्थिति-
वाले अनेक आनुपूर्वीद्रव्यों की सत्ता समस्त लोक में भी पायी जाती
है इसलिये नाना आनुपूर्वीद्रव्यों की अपेक्षा से अनेक आनुपूर्वीद्रव्य
समस्त लोक व्यापी होकर रहते हैं । (एवं अण्णपुण्वीदव्वं) इसी प्रकार

छे, तो आ रीने अचिन्त महास्कन्ध वडे पूरित (व्याप्त) थयेला लोकमां पणु
ओछांमां ओछो ओक प्रदेश ओयो । डोय छे के जेमां अनानुपूर्वीं अने
अवक्तव्यक द्रव्यने रहेवाने भाटे स्थान मणी जाय छे, जे के ते ओक प्रदेशमां
पणु आनुपूर्वीं द्रव्य रहे छे, छतां पणु तेमां तेमने प्रधानइये गणी शकय
नहीं ते ओक प्रदेशमां तो ओक समयनी स्थितिवाणा अनानुपूर्वीं द्रव्यनी
अने जे समयनी स्थितिवाणा अवक्तव्यक द्रव्यनी ज प्रधानता मानवी पडे
छे, ओज प्रमाणे भील वातोने पणु आगमनी निश्छ न पडे ओवी रीते
समल लेवी जेछओ.

तथा-(नाणादव्वाइं पडुच्च नियमा सव्वलोए होज्जा) अनेक आनुपूर्वीं
द्रव्योनी अपेक्षाओ विचार करवामां आवे तो तेओ नियमथी ज सर्वलोकमां
रहेलां डोय छे, ओम समजवुं जेछओ. ओटवे के त्रणु आदि समयनी
स्थितिवाणां अनेक आनुपूर्वीं द्रव्योनुं अस्तित्व समस्त लोकमां पणु डोय छे
तेथी ज अनेक आनुपूर्वीं द्रव्योनी अवगाहना भागतमां ओवुं कथन करवामां
आव्युं छे के अनेक आनुपूर्वीं द्रव्यो समस्त लोकमां व्याप्त थयेने रहे छे.

પૂર્વી દ્રવ્યમાશ્રિત્ય અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યમપિ લોકદયાસંખ્યેયમાગવ્યાપિ ભવતિ ।
 અત્રેદં बोध्यम्—यथा क्षेत्रानुपूर्व्यामतानुपूर्वीद्रव्यं लोकस्यासंख्येयभागे भवति,
 तथा कालानुपूर्व्यामपि तस्यासंख्येयभागवर्तित्वं बोध्यम् । यतो यत्कालत एक-
 समयस्थितिकं तत्क्षेत्रतोऽप्येकप्रदेशावगाढं भवति । तच्च लोकस्यासंख्येयभागे एव
 भवति । प्रकारान्तरमुपश्रित्याह—‘आएसंतरेण वा’ इत्यादि । आदेशान्तरेण=प्रका-
 रान्तरमाश्रित्य अनानુपूर्વી દ્રવ્યં સર્વપૃચ્છાસુ=સંખ્યેયભાગે, અસંખ્યેયભાગે,
 સંખ્યેયભાગેષુ અસંખ્યેયભાગેષુ સર્વલોકે વા, ભવતિ । અયં ભાવઃ—અચિત્તમહાસ્ક-

સે અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય કે વિષય મેં ખી જાનના ચાહિયે—અર્થાત્ એક અના-
 નુપૂર્વીદ્રવ્ય કો આશ્રિત કરકે એક અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય ખી લોક કે અસં-
 ક્યાત ભાગ મેં રહતા હૈ—યહાં એસા સમજના ચાહિયે—જૈસે ક્ષેત્રાનુપૂર્વી
 મેં એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોક કે અસંક્યાતવે ભાગ મેં રહતા હૈ, ડસી
 પ્રકાર સે કાલાનુપૂર્વી મેં ખી વહ લોક કે અસંક્યાતવે ભાગ મેં રહતા
 હૈ । વ્યોં કિ કાલ કી અપેક્ષા જિસકી એકસમય કી સ્થિતિ હૈ વહ
 ક્ષેત્ર કી અપેક્ષા ખી એક પ્રદેશ મેં સ્થિત હોતા હૈ । યહ એકપ્રદેશ મેં
 રહના હી લોક કે અસંક્યાતવે ભાગ મેં ડસકા રહના હૈ । (આસંતરેણ
 વા સર્વપુચ્છાસુ હોજા) અથવા સૂત્રકાર પ્રકારાન્તર કો આશ્રિત
 કરકે અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય કે વિષય મેં ડસ પ્રકાર સે કહતે હૈં કિ યદિ કોઈ
 એસા પૂછે કિ અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય લોક કે સંક્યાત ભાગ મેં અથવા અસં-
 ક્યાતભાગ મેં અથવા સંક્યાત ભાગો મેં અથવા સર્વલોક મે રહતા

(एवं अणानुपूर्वी द्रव्यं) એવું જ કથન અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યના વિષયમાં
 પણ સમજવું જોઈએ એટલે કે એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર
 કરવામાં આવે, તો એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય પણ લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં
 રહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે સમજવો—જેવી રીતે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં
 એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકનાં અસંખ્યાત ભાગમાં રહે છે, એજ પ્રમાણે
 કાલાનુપૂર્વીમાં પણ તે લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં રહે છે, કારણ કે કાળની
 અપેક્ષાએ જેની એક સમયની સ્થિતિ હોય છે, તે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પણ
 એક પ્રદેશમાં અવગાહિત (રહેલું) હોય છે આ એક પ્રદેશમાં રહેલું, તેનું
 નામ જ લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં રહેલું છે.

(आएसंतरेण वा सर्वपुच्छासु होज्जा) અથવા સૂત્રકાર અન્ય પ્રકારે
 આનુપૂર્વી દ્રવ્યના વિષયમાં નીચે પ્રમાણે કથન કરે છે—જો કોઈ એવો પ્રશ્ન
 પૂછે કે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાત ભાગમાં રહે છે, કે અસંખ્યાત
 ભાગોમાં રહે છે, કે સમસ્ત લોકમાં રહે છે ?

ન્ધસ્ય દળ્ડાઘવસ્થાઃ પરસ્પરં ભિન્નાઃ, આકારાદિ ભેદાત્, દ્વિત્રિચતુઃપ્રદેશિકાદિ સ્કન્ધવત્। તતશ્ચ તા દળ્ડાઘવસ્થા એકૈકસમયવૃત્તિત્વાત્ પૃથગનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ। તેષુ ચ મધ્યે કિમપિ કિયત્યપિ ક્ષેત્રે વર્તતે, इत्यनया विवक्षया किल एकमनानु-
પૂર્વીદ્રવ્યં પ્રકારાન્તરેણ એતત્સૂત્રોક્તસંખ્યેયભાગાદિકાસુ પશ્ચસ્વપિ પૃચ્છાસુ લભ્યતે।
તથા નાનાંદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્યાઽનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ સર્વસ્મિન્નપિ લોકે ભર્વાન્ત। એક

હૈ? તો उसका उत्तर इस प्रकार से है—दो तीन चारप्रदेशवाले
સ્કંધ આદિ કી तरह અવિત્ત મહાસ્કંધ કી દળ્ડ, કપાટ ઓર
મન્થાન અવસ્થાઈ આકાર આદિ કે ભેદ સે પરસ્પર મેં ભિન્ન ર
હૈં। इस प्रकार वे दण्डादिक अवस्थाएँ एक एक समयवर्ती होने
કે કારણ પૃથક્ ૨ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય હૈં। इनके बीच में कोई एक
અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય લોક કે કિનને ભી ક્ષેત્ર મેં રહતા હૈ જબ इस प्रकार की
વિવક્ષા હોતી હૈ તબ—इस विवक्षा से एक अनानुपूर्वी द्रव्य प्रकारान्तर
સે इस सूत्रोक्त संख्येय भागादिक पांचों ही पृच्छाओं में लभ्य हो जाता
है—तात्पर्य कहने का यह है कि एक समय की स्थितिवाला अनानुपूर्वी
દ્રવ્ય હોતા હૈ ઓર इस अनानुपूर्वी द्रव्य में से कोई एक द्रव्य लोक के
સંખ્યાત ભાગ મેં રહતા હૈ કોઈ એક દ્રવ્ય અસંખ્યાત ભાગ મેં રહતા હૈ,
કોઈ એક દ્રવ્ય સંખ્યાત ભાગો મેં રહતા હૈ। कौई एक असंख्यात भागों में
રહતા હૈ ઓર કોઈ એક સર્વલોક મેં રહતા હૈ। तथा नाना अनानुपूर्वीद्रव्यों

તો આ પ્રશ્નનો એવો ઉત્તર આપી શકાય કે એ, ત્રણ, ચાર પ્રદેશવાળાં
સ્કન્ધ આદિની જેમ અવિત્ત મહાસ્કન્ધની દંડ, કપાટ અને મન્થાન અવ-
સ્થાઓ આકાર આદિની અપેક્ષાએ એક બીજીથી ભિન્ન ભિન્ન હોય છે આ
પ્રકારે તે દંડાદિક અવસ્થાઓ એક એક સમયવર્તી હોવાને કારણે અલગ
અલગ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય રૂપ હોય છે. તેમાંનું કોઈ એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય
લોકના કેટલાય ક્ષેત્રમાં રહે છે. બીજારે આ પ્રકારની વિવક્ષા થાય છે, ત્યારે
આ વિવક્ષાની અપેક્ષાએ એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય પ્રકારાન્તરની અપેક્ષાએ આ
સૂત્રોક્ત સંખ્યેય ભાગાદિ પાંચે પ્રકારના ભાગોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. આ
કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે એક સમયની સ્થિતિવાળા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની
અવગાહનાનો વિચાર કરવામાં આવે, તો કોઈ એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના
સંખ્યાત ભાગમાં રહે છે, કોઈ એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના અસંખ્યાત
ભાગમાં રહે છે, કોઈ એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાત ભાગોમાં રહે
છે, કોઈ એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય લોકના અસંખ્યાત ભાગોમાં રહે છે અને કોઈ
એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય સર્વલોકમાં પણ રહે છે, અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની

સમયસ્થિતિકાનાં દ્રવ્યાણાં સર્વત્ર સત્ત્વાદિતિ । એવમ્-અવક્તવ્યકદ્રવ્યાણ્યપિ યથા ક્ષેત્રાનુપૂર્વ્યાદ્ । અયં ભાવઃ-અવક્તવ્યકદ્રવ્યં ક્ષેત્રાનુપૂર્વ્યામિવ કાલાનુપૂર્વ્યામપિ લોકસ્યાસંખ્યેયભાગે એવ ભવતિ । યતો યત્કાલતો દ્વિસમયસ્થિતિકં તત્ક્ષેત્રતો ઽપિ દ્વિપ્રદેશાવગાદમ્, તત્ત્વ લોકસ્યાસંખ્યેયભાગમેવ વ્યાપ્નોતિ । અથવા-દ્વિસમયસ્થિતિકં દ્રવ્યં સ્વભાવાદેવ લોકાસંખ્યેયભાગવ્યાપિ ભવતિ, ન તતોઽધિકવ્યાપિ । તથા-આદેશાન્તરેણ વા-‘મહાસંધવજ્જમન્નદવ્વેસુ આહલ્લવડપુચ્છાસુ હોજ્જા ’’ ઇતિ પ્રોક્તમ્ ।

કી અપેક્ષા કરકે નાના અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય સર્વલોક મેં ભી રહતે હેં । કયોંકિ એક સમય કી સ્થિતિવાલે અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યોં કા સર્વત્ર સત્ત્વ રહતા હૈ । (એવં અવક્તવ્યકદ્રવ્યાણિ વિ જહા સ્વેત્તાણુપુર્વીએ) હસી પ્રકાર ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કી તરહ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય ભી હેં । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ જિસ પ્રકાર સે ક્ષેત્રાનુપૂર્વી મેં અવક્તવ્યક દ્રવ્ય લોક કે અસંખ્યાત ભાગવર્તી બતલાયા ગયા હૈ ઉસી પ્રકાર સે યહાં કાલાનુપૂર્વી મેં ભી વહ લોક કે અસંખ્યાતવેં ભાગ મેં રહનેવાલા બતલાયા ગયા હૈ । કયોં કિ કાલકી અપેક્ષા જિસકી સ્થિતિ દો સમય કી હોતી હૈ વહ લોક કે દો પ્રદેશોં મેં હી અવગાદ હોતા હૈ । દો પ્રદેશોં મેં અવગાદ હોના હી લોક કે અસંખ્યાતવેં ભાગ મેં વ્યાપ્ત કરના હૈ । અથવા દો સમય કી સ્થિતિવાલા દ્રવ્ય સ્વભાવ સે હી લોક કે અસંખ્યાતવેં ભાગ મેં વ્યાપ્ત હોના હૈ હસ સે અધિક ભાગ કો

અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો તેઓ સર્વલોકવ્યાપી હોય છે, એમ સમજવું, કારણ કે એક સમયની સ્થિતિવાળાં અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ સર્વત્ર હોય છે. (એવં અવક્તવ્યકદ્રવ્યાણિ વિ જહા સ્વેત્તાણુપુર્વીએ) ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં અવક્તવ્યક દ્રવ્યોની અવગાહના વિષે જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન અહીં પણ સમજવું જોઈએ આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે- ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં અવક્તવ્યક દ્રવ્યને લોકના અસંખ્યાત ભાગવર્તી બતાવ્યું છે, એજ પ્રમાણે અહીં કાલાનુપૂર્વીમાં પણ તેને લોકના અસંખ્યાત ભાગમાં રહેલું જ બતાવવામાં આવ્યું છે, કારણ કે કાળની અપેક્ષાએ જેની સ્થિતિ એ સમયની હોય છે, તે દ્રવ્ય લોકના એ પ્રદેશોમાં જ અવગાદ હોય છે. આ પ્રકારે એ પ્રદેશમાં રહેલું તેનું નામ જ લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગને વ્યાપ્ત કરવો અથવા એ સમયની સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય સ્વભાવથી જ લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગને વ્યાપ્ત કરે છે, તેનાં કરતાં અધિક ભાગને તે વ્યાપ્ત કરતું નથી.

અત્રેદમનુસન્ધેયમ્-કિમપિ દ્વિસમયસ્થિતિકં દ્રવ્યં લોકસ્ય સંખ્યેયતમભાગ-
મવગાહતે, કિમપ્યસંખ્યેયતમભાગમ્ કિમપિ સંખ્યેયાન્ ભાગાન્, કિમપિ તુ
અસંખ્યેયાન્ ભાગાન્ ન તુ સર્વલોકમવગાહતે । સર્વલોકવ્યાપિત્યં તુ મહાસ્કન્ધસ્ય ।
સ ચાષ્ટસમયે નિષ્પદ્યતે, ન તુ દ્વાભ્યાં સમયાભ્યામ્ । અતો દ્વિસમયસ્થિતિકત્વા-
ભાવેન મહાસ્કન્ધસ્યાવક્તવ્યકત્વાભાવાદવક્તવ્યકદ્રવ્ય વિષયે પશ્ચમપૃચ્છા ન ભવતિ ।
અત એવ-‘મહાસ્કન્ધવજ્જં’ इत्युक्तम् । નાનાદ્રવ્યાણિ તુ સર્વલોકવ્યાપીનિ ભવ-
ન્તીતિ । इति क्षेत्रद्वारम् । સ્પર્શનાદ્વારં નિરૂપયિતુમાહ-‘ફુસણા’ इत्यादि । સ્પર્શના-
દ્વારમપિ તથૈવ=ક્ષેત્રાનુપૂર્વીવદેવ વિજ્ઞેયમ્ ॥મૂ૦૧૩૨॥

વહ વ્યાસ નહીં કરતા હૈ । તથા-“આદેશાન્તરેણ વા-મહાસ્કન્ધવજ્જમન્ન-
દવ્વેસુ આહલ્લચડ પુચ્છાસુ હોજ્જા” એસા જો કહા હૈ ઉસકા ભાવ
इस प्रकार से है-कि दो समय की स्थितिवाला कोई एक अवक्तव्यक
द्रव्य लोक के संख्यातवे भाग में अवगाढ होता है कोई असंख्यातवे
भाग में अवगाढ होता है, कोई संख्यात भागों में अवगाढ होना है,
और कोई असंख्यात भागों में अवगाढ होता है परन्तु सर्वलोक में
अवगाढ नहीं होना है । सर्वलोक में अवगाढतो महारकंध होना है । यह
महास्कंध आठ समयों से निष्पन्न होता है । दो समयों से नहीं । इस-
लिये इस महास्कंध में द्विसमयस्थितिकता का अभाव होने से अवक्तव्यक-
द्रव्यत्व का अभाव है । इसलिये अवक्तव्यक द्रव्य के विषय में पांचवां
प्रश्न नहीं होता है । इसीलिये “महास्वधवज्ज” ऐसा कहा है । तथा
नाना अवक्तव्यक द्रव्यों की अपेक्षा करके नाना अवक्तव्यक द्रव्य सर्व-

तथा-“आदेशान्तरेण वा-महास्वधवज्जमन्नदव्वेसु आहल्लचडपुच्छासु
होज्जा” आ प्रमाणे જે કહ્યું છે તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જે સમયની
સ્થિતિવાળું કોઈ એક અવક્તવ્યક દ્રવ્ય લોકના સંખ્યાત ભાગમાં અવગાઢ
(રહેલું) હોય છે, કોઈ અસંખ્યાતમાં ભાગમાં અવગાઢ હોય છે, કોઈ સંખ્યાત
ભાગોમાં અવગાઢ હોય છે, કોઈ અસંખ્યાત ભાગોમાં અવગાઢ હોય છે,
પરન્તુ કોઈ પણ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય સમસ્ત લોકમાં અવગાઢ હોતું નથી.
મહાસ્કન્ધ જ સર્વલોકમાં અવગાઢ હોય છે. આ મહાસ્કન્ધ આઠ સમયોમાં
નિષ્પન્ન થાય છે-જે સમયોમાં નિષ્પન્ન થતો નથી આ રીતે આ મહાસ્કન્ધમાં
જે સમયની સ્થિતિનો અભાવ હોવાને કારણે તેને અવક્તવ્યક દ્રવ્ય રૂપ ગણી
શકાય નહીં આ રીતે અવક્તવ્યક દ્રવ્યની અવગાહનાની આબતમાં પાંચમી
વાત (સર્વલોકવ્યાપતા) સંભવી શકતી નથી તેથી જ “મહાસ્વધવજ્જં”
આ સૂત્રાંશ મૂકવામાં આવ્યો છે. અનેક અવક્તવ્યક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર
કરવામાં આવે તો એવું કથન ગ્રહણ કરવું જોઈએ કે-

અથ કાલદ્વારમાહ—

મૂલમ્--જોગમવવહારાણં આણુપુઘીદઘાઈં કાલઓ કેવચ્ચિરં હોતિ ? એગં દઘં પડુચ્ચ જહણ્ણેણં તિણિણ સમયા ઉક્કોસેણં અસંખેજ્જં કાલં । નાણાદઘાઈં પડુચ્ચ સઘદ્ધા । જોગમવવહારાણં આણુપુઘીદઘાઈં કાલઓ કેવચ્ચિરં હોઈ ? એગં દઘં પડુચ્ચ અજહન્નમણુક્કોસેણં એકં સમયં, નાણાદઘાઈં પડુચ્ચ સઘદ્ધા । અવત્તગદઘાણં પુચ્છા, એગં દઘં પડુચ્ચ અજહણ્ણમણુક્કોસેણં દો સમયા, નાણાદઘાઈં પડુચ્ચ સઘદ્ધા ॥સૂ૦ ૧૩૩॥

છાયા—નૈગમવ્યવહારયોરાનુપૂર્વીં દ્રવ્યાણિ કાલતઃ કિયચ્ચિરં ભવન્તિ ? એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય જઘન્યેન ત્રીન્ સમયાન્ ઉત્કર્ષેણ—અસંખ્યેયં કાલમ્ । નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય સર્વાદ્ધા । નૈગમવ્યવહારયોઃ અનાનુપૂર્વીંદ્રવ્યાણિ કાલતઃ કિયચ્ચિરં ભવન્તિ ? એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય અજઘન્યાનુત્કર્ષેણ એકં સમયં, નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય સર્વાદ્ધા । અવત્તવ્યકદ્રવ્યાણાં પૃચ્છા । એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય અજઘન્યાનુત્કર્ષેણ દ્વી સમયૌ, નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય સર્વાદ્ધા ॥મૂ૦ ૧૩૩॥

ટીકા—‘જોગમવવહારાણં’ ઇત્યાદિ ।

નૈગમવ્યવહારસમ્મતાનિ આનુપૂર્વીં દ્રવ્યાણિ કાલતઃ કિયચ્ચિરં ભવન્તિ ? ઇતિ પ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય આનુપૂર્વીંદ્રવ્યાણાં જઘન્યતઃ ત્રીન્ લોક વ્યાપી હોતે હૈં । ઇસ પ્રકાર યહાં તક ક્ષેત્રદ્વાર કી પ્રરૂપણા છુઈ હૈં । (ફુમણા કાલાણુપુઘીઈ વિ તહા ચેવ ભાણિયઘ્વા) સ્પર્શના દ્વાર ભી ઇસકા કાલાનુપૂર્વીં મૈં ક્ષેત્રાનુપૂર્વીં કી તરહ જાનના ચાહિયે ॥સૂ૦ ૧૩૨॥

અથ સૂત્રકાર કાલદ્વાર કા કથન કરતે હૈં—

‘જોગમવવહારાણં’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(જોગમવવહારાણં) નૈગમવ્યવહારનયસંમત (આણુપુઘી-દઘાઈં) સમસ્ત આણુપૂર્વીંદ્રવ્ય (કાલઓ) કાલકી અપેક્ષા કરકે (કેવચ્ચિરં હોઈ) કિતને સમયતક રહતે હૈં?—

અનેક અવકાશોં દ્રવ્યો સર્વલોકવ્યાપી હોય છે. આ પ્રકારે આ સૂત્રમાં ક્ષેત્રદ્વારની પ્રરૂપણા કરવામાં આવી છે. (ફુમણા કાલાણુપુઘીઈ વિ તહા-ચેવ ભાણિયઘ્વા) આ કાલાનુપૂર્વીંમાં સ્પર્શના દ્વારનું કથન પણ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીંની જેમ જ સમજવું જોઈએ. ॥સૂ૦ ૧૩૨॥

સમયાન્ સ્થિતિઃ, ઉત્કર્ષેણ ચાસંખ્યેયં કાલં સ્થિતિઃ । અયં માદઃ આનુપૂર્વી દ્રવ્યાણાં મધ્યે ત્રિસમયસ્થિતિકં દ્રવ્યં સર્વતો જઘન્યં, તત્ત્વ ત્રીન્ સમયાનેવ તિષ્ઠતિ । અતો જઘન્યતસ્ત્રિસમયં યાવદાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણાં સ્થિતિઃ । ઉત્કૃષ્ટતસ્તુ અસંખ્યેયં કાલં સ્થિતિર્બોધ્યા । તતઃ પરમેકેન તદ્રૂપેણ પરિણામેન દ્રવ્યાવસ્થાન-

ઉત્તર—(एगं दत्त्वं पटुच्च) एक आनुपूर्वीद्रव्य की अपेक्षा करके आनुपूर्वीद्रव्यों की (जहण्णेणं) जघन्य से (तिणिण समयया) तीन समयकी स्थिति है, और (उक्कोसेणं) उत्कृष्ट से (असंखेज्जं कालं) असंख्यात-काल की स्थिति है । इसका तात्पर्य यह है । आनुपूर्वीद्रव्यों के बीच में तीन समय की स्थितिवाला द्रव्य सब से कम है यह तीन समय तक ही ठहरता है—रहता है । इसलिये आनुपूर्वीद्रव्यों की स्थिति जघन्य से तीन समय तक की कही गई है । और उत्कृष्ट से जो असंख्यात काल की स्थिति कही गई है उसका तात्पर्य यह है कि द्रव्य असंख्यात काल के बाद आनुपूर्वीरूप परिणाम से परिणमित

હવે સૂત્રકાર કાલદ્વારનું કથન કરે છે—

“નેગમવવહારાણં” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(નેગમવવહારાણં) નેગમવ્યવહાર નયસંમત (આણુપુર્વીદ્રવ્યાદિ) સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યો (કાલઓ) કાળની અપેક્ષાએ (કેવચ્ચિરં હોઈ ?) કેટલા સમય સુધી રહે છે ?

ઉત્તર—(एगं दत्त्वं पटुच्च) એક આનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તે આનુપૂર્વી દ્રવ્યની (जहण्णेणं तिणिण समयया) જઘન્ય (ઓછામાં ઓછી) સ્થિતિ ત્રણ સમયની કહી છે અને (उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं) ઉત્કૃષ્ટ (વધારેમાં વધારે) સ્થિતિ અસંખ્યાત કાળની કહી છે. આ કથનનો ભાવર્થ નીચે પ્રમણે છે—જે આનુપૂર્વી દ્રવ્યો છે તેમાં ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય સૌથી ઓછું છે. તે ત્રણ સમય સુધી જ રહે છે, તે કારણે આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની જઘન્ય સ્થિતિ ત્રણ સમયની કહી છે. તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાળની કહેવાતું કારણ એ છે કે તે દ્રવ્ય અસંખ્યાત કાળ બાદ આનુપૂર્વી રૂપ પરિણામ રૂપે પરિણમિત રહેતું જ નથી.

સ્યેવાયાત્રાદિતિ । નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય તુ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણાં સર્વાદ્વા=સર્વકાલં સ્થિતિર્ભવતિ । લોકસ્ય પ્રત્યેકસ્મિન્ પ્રદેશે તેષાં સર્વદા સદ્ભાવાત્ । તથા-નૈગમ-વ્યવહારસમ્પત્તાનિ અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ કાલતઃ કિયન્નિચરં ભવન્તિ=તિષ્ઠન્તિ ? इति प्रश्नः । उत्तरयति—एकं द्रव्यं प्रतीत्य अजघन्यानुत्कर्षेण एकं समयं तिष्ठन्ति ।

રહતા હી નહીં હૈ । (નાનાદ્રવ્યાઈં પડુચ્ચ સવ્વદ્વા) તથા નાના આનુપૂર્વી દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા કો આશ્રિત કરકે આનુપૂર્વીદ્રવ્યોંકી સ્થિતિ સાર્વ-કાલિક હૈ । ક્યોંકિ લોક કે પ્રત્યેક પ્રદેશ મેં નાના આનુપૂર્વી દ્રવ્યોંકા સદ્ભાવ રહતા હૈ (નૈગમવ્યવહારાણં) નૈગમવ્યવહારનયસંમત (અણાણુ-પુન્દ્રીદ્રવ્યાઈં) સમસ્ત અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય (કાલઓ) કાલ કી અપેક્ષા સે (કેવન્નિચરં) કિતને સમય તક રહતે હૈ ।

ઉત્તર—(एकं द्रव्यं पडुच्च) एक अनानुपूर्वीद्रव्य की अपेक्षा करके—(अजहन्नमणुकोत्सेणं) अनानुपूर्वीद्रव्य अजघन्य और अनुत्कर्ष से एक समय तक रहते हैं (नाणाद्व्वाइं पडुच्च सव्वद्धा) और नाना-द्रव्यों की अपेक्षा करके समस्त अनानुपूर्वी द्रव्य सर्वकाल रहते हैं । क्योंकि लोक के हरएक प्रदेश में इनका सद्भाव रहता है । (अवत्तवग्गद-व्वाणं पुच्छा) अवक्तव्यकद्रव्यों के विषय में भी इसी प्रकार से प्रश्न हैं कि नैगमव्यवहारनयसंमत अवक्तव्यक द्रव्य काल की अपेक्षा से कितने समय तक रहते हैं ?

(નાનાદ્રવ્યાઈં પડુચ્ચ સવ્વદ્વા) અનેક આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો આનુપૂર્વી દ્રવ્યોની સ્થિતિ સાર્વકાલિક છે, કારણ કે લોકના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં વિવિધ આનુપૂર્વી દ્રવ્યોનો સદા સદ્ભાવ જ રહે છે.

પ્રશ્ન—(નૈગમવ્યવહારાણં) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત (અણાણુપુન્દ્રીદ્રવ્યાઈં) સમસ્ત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો (કાલઓ) કાળની અપેક્ષાએ (કેવન્નિચરં) કેટલા સમય સુધી રહે છે ?

ઉત્તર—(एकं द्रव्यं पडुच्च) એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો (अजहन्नमणुकोत्सेणं) અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય અજઘન્ય અને અનુ-ત્કર્ષ કાળની અપેક્ષાએ એક સમય સુધી રહે છે. (નાના દ્રવ્યાઈં પડુચ્ચ સવ્વદ્વા) અને અનેક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની સ્થિતિ સાર્વકલિક છે, કારણ કે લોકના દરેક પ્રદેશમાં તેમનો સદ્ભાવ રહે છે.

પ્રશ્ન—(अवत्तवग्गणं पुच्छा) अवक्तव्यक द्रव्योना विषयमां पणु એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે કે નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અવક્તવ્યક દ્રવ્ય કાળની અપેક્ષાએ કેટલા સમય સુધી રહે છે ?

नानाद्रव्याणि तु प्रतीत्य सर्वकालम्, लोकस्य प्रतिप्रदेशे तेषां सद्भावात् । अव-
क्तव्यकद्रव्याणि तु एकं द्रव्यं प्रतीत्य अजघन्यानुत्कर्षेण द्वौ समयौ तिष्ठन्ति ।
नानाद्रव्याणि प्रतीत्य तु सर्वकालम् । लोकस्य प्रतिप्रदेशे तेषां सर्वादावस्थानात् ॥
एकसमयस्थितिकस्यैवानानुपूर्वीत्वं, द्विसमयस्थितिकस्यैवावक्तव्यकत्वमभ्युपगम्य-
तेऽतो नानयोर्द्वयोर्विषये जघन्योत्कृष्टचिन्तासंभव इति भावः ॥ सू० १३३ ॥

अथान्तरद्वारमाह—

मूलम्—गेगमववहाराणं आणुपुर्वीदव्वाणमंतरं कालओ केव-
च्चिरं होई? एगं दव्वं पडुच्च जहन्नेणं एगं समयं, उक्कोसेणं दो
समया । नाणादव्वाइं पडुच्च णत्थि अंतरं । गेगमववहाराणं
अणाणुपुर्वीदव्वाणमंतरं कालओ केवच्चिरं होई? एगं दव्वं
पडुच्च जहन्नेणं दोसमया, उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं णाणा-
दव्वाइं पडुच्च णत्थि अंतरं । गेगमववहाराणं अवत्तव्वगदव्वाणं

उत्तर—(एगं दव्वं पडुच्च अजहण्णमणुक्कोसेणं दोसमया णाणा
दव्वाइं पडुच्च सव्वद्धा) एक द्रव्य की अपेक्षा करके अजघन्य और अनु-
त्कृष्ट से अवक्तव्यक द्रव्य दो समय तक रहते हैं । और नाना द्रव्यों
की अपेक्षासे सर्वकाल रहते हैं । क्योंकि लोक के प्रतिप्रदेश में इनका
सर्वदा अवस्थान रहता है । एक समय की स्थिति वाला द्रव्य अनानुपू-
र्वी है और दो समय की स्थितिवाला द्रव्य अवक्तव्यक है इसलिये इन
दोनों के विषय में जघन्य और उत्कृष्ट को लेकर विचार नहीं किया
गया है ॥ सू० १३३ ॥

उत्तर—(एगं दव्वं पडुच्च अजहण्णमणुक्कोसेणं दोसमया, णाणा दव्वाइं
पडुच्च सव्वद्धा) એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો અજઘન્ય
અને અનુત્કૃષ્ટ કાળની અપેક્ષાએ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય બે સમય સુધી રહે છે.
અને જો અનેક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે તો અવક્તવ્યક
દ્રવ્યોની સ્થિતિ સાર્વકાલિક છે, કારણ કે લોકના દરેક પ્રદેશમાં તેમનો સદા
સદ્ભાવ રહે છે. એક સમયની સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય અનાનુપૂર્વી રૂપ છે અને
બે સમયની સ્થિતિવાળું દ્રવ્ય અવક્તવ્યક રૂપ છે. તે કારણે તે બંને જઘન્ય
અને ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. ॥સૂ.૦૧૩૩॥

પુચ્છા, એકં દ્રવ્યં પહુચ્ચ જહણ્ણેણં એકં સમયં, ઉક્કોસેણં અસં-
 સ્ખેજ્જં કાલં । જાણાદ્ધવાઈં પહુચ્ચ ણત્થિ અંતરં । ભાગ ભાવ
 અપ્પાદ્ધહું એવ જહા સ્ખેત્તાણુપુવ્વીણ તહા ભાણિયદ્ધવાઈં જાવ સે
 તં અણુગમે । સે તં ણેગમવવહારાણં અણોવણિહિયા કાલા-
 ણુપુવ્વી ॥સૂ૦ ૧૩૪॥

છાયા—નૈગમવ્યવહારયોઃ આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણામન્તરં કાલતઃ કિયચ્ચિરં ભવતિ ?
 એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય જઘન્યેન એકં સમયમ્, ઉત્કર્ષેણ દ્વૌ સમયૌ । નાનાદ્રવ્યાણિ
 પ્રતીત્ય નાસ્તિ અન્તરમ્ । નૈગમવ્યવહારયોરનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણામન્તરં કાલતઃ કિય-
 ચ્ચિરં ભવતિ ? એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય જઘન્યેન દ્વૌ સમયૌ ઉત્કર્ષેણ અસંખ્યેયં કાલમ્ ।
 નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય નાસ્તિ અન્તરમ્ । નૈગમવ્યવહારયોરવક્તવ્યકદ્રવ્યાણાં પુચ્છા ।
 એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય જઘન્યેનૈકં સમયમ્, ઉત્કર્ષેણાસંખ્યેયં કાલમ્ । નાનાદ્રવ્યાણિ
 પ્રતીત્ય નાસ્તિ અન્તરમ્ । ભાગોભાવોડ્ડપ્પહુત્વં એવ યથા ક્ષેત્તાણુપૂર્વીં તથા ભણિત-
 વ્યાણિ,યાવત્સોડ્ડસાવણુગમઃ ॥ સૈવા નૈગમવ્યવહારાણોપનિધિકીત્તાણુપૂર્વીં ॥ સૂ. ૧૩૪ ॥

ટીકા—‘ ણેગમવવહારાણં ’ इत्यादि—

નૈગમવ્યવહારસમ્પત્તાનામાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણામન્તરં કાલતઃ કિયચ્ચિરં ભવતિ ?
 इति प्रश्नः । उत्तरयति—एकं द्रव्यं प्रतीत्यानુपूर्वीद्रव्याणामन्तरं कालतो जघन्ये-

अथ सूत्रकार अन्तरद्वार की प्ररूपणा करते हैं ।

“णैगमववहारणं” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(णैगमववहारणं) નૈગમવ્યવહારનયસંમત (આણુપુવ્વી
 દ્રવ્યાણં) સમસ્ત આનુપૂર્વીદ્રવ્યોં કા (અંતરં) અંતર (કાલઓ) કાલકી
 અપેક્ષા સે (કિયચ્ચિરં) કિતને સમયકા હોતા હૈ ?

उत्तर—(एकं द्रव्यं पडुच्च) एक द्रव्य की अपेक्षा लेकर (जहण्णेणं)
 आनुपूर्वीद्रव्यों का अंतर-विरहकाल-जघन्य से (एकं समयं) एक समय का

હવે સૂત્રકાર અન્તરદ્વારની પ્રરૂપણા કરે છે—

“ ણેગમવવહારાણં ” इत्यादि—

शब्दार्थ (णैगमववहारणं) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત (આણુપુવ્વી દ્રવ્યાણં)
 સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યોનાં (અંતરં) અંતર (વિરહકાળ) (કાલઓ) કાળની
 અપેક્ષાએ (કિયચ્ચિરં) કેટલા સમયનું હોય છે ?

उत्तर—(एकं द्रव्यं पडुच्च) એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે
 તો (જહણ્ણેણં) આનુપૂર્વી દ્રવ્યોનાં જઘન્ય અંતર-જઘન્ય વિરહકાળ—(એકં

नैकं समयं भवति, उत्तरेण तु द्वौ समयौ । नानाद्रव्याणि प्रतीत्य तु नास्ति अन्तरम् । अयं भावः—व्यादिसमयस्थितिकं विवक्षितं किञ्चिदेकमानुपूर्वीद्रव्यं तं परिणामं परित्यज्य परिणामान्तरेण समयमेकं स्थित्वा पुनःपूर्वोक्तैर्नैव परिणामेन व्यादि समयस्थितिकं जायते तदा जघन्यत एकं समयमन्तरं भवति । यदा तदेव द्रव्यं द्वौ समयौ परिणामान्तरेण स्थित्वा पुनरतेनैव परिणामेन व्यादि समयस्थितिकं जायते तदा तत्रोत्कर्षतो द्वौ समयौ अन्तरं भवति । यदि पुनः परिणामान्तरेण क्षेत्रादिभेदत समयद्वयात् परतोऽपि तिष्ठेत् तदा तत्राऽप्यानु-

और (उक्कोसेणं) उत्कृष्ट से (दो समय) दो समय का होता है । (नाणाद्वद्वाइं पडुच्च) तथा नाना द्रव्यों की अपेक्षा लेकर इनमें (णत्थि अंतरं) अंतर नहीं है) तात्पर्य इसका इस प्रकार से है कि व्यादि समय की स्थितिवाला कोई विवक्षित एक आनुपूर्वीद्रव्य आनुपूर्वीरूप अपने परिणाम को छोड़कर के किसी दूसरे परिणाम से एक समय तक परिणमित रहकर पुनः उसी परिणाम से व्यादिसमय की स्थितिवाला बन जाता है तो ऐसी स्थिति में जघन्य से वहां अंतर एक समय का होता है । और जिस समय वही द्रव्य दो समय तक परिणामान्तर से परिणमित बना रहकर फिर बाद में उसी परिणाम से व्यादिसमय की स्थितिवाला बनता है तो ऐसी दशा में वहां उत्कृष्ट से दो समय का अन्तर माना जाता है । यदि परिणामान्तर से परिणमित बना हुआ वह द्रव्य क्षेत्रादि संबन्ध के भेद से दो समय से अधिक

समय) ओक समयनुं अने (उक्कोसेणं) वधारेमां वधारे अंतर (दो समय) ओ समयनुं होय छे. (नाणाद्वद्वाइं पडुच्च) अनेक द्रव्योनी अपेक्षाओ विचार करवामां आवे तो (णत्थि अंतरं) अंतर (विरड्डकाण) नथी आ कथननुं तात्पर्य ओ छे के त्रणु आदि समयनी स्थितिवाणुं द्रव्य पोताना अनुपूर्वी रूप परिणामने छोडीने कोछ अन्य परिणाम इपे ओक समय सुधी परिणमित रहीने इरी त्रणु आदि समयनी स्थितिवाणा आनुपूर्वी द्रव्य इपे परिणमित थछ जतुं होय, तो ओवी परिस्थितिमां त्यां जघन्य अन्तर (विरड्डकाण) ओक समयनो गणाय छे. पणु त्रणु आदि समयनी स्थितिवाणुं कोछ आनुपूर्वी द्रव्य पोताना आनुपूर्वी रूप परिणामने छोडीने कोछ अन्य परिणाम इपे ओ समय सुधी परिणमित रहीने इरी त्रणु आदि समयनी स्थितिवाणा आनुपूर्वी द्रव्य इपे परिणमित थछ जतुं होय, तो ओवी परिस्थितिमां त्यां उत्कृष्ट अन्तर ओ समयनुं गणाय छे. ओ अन्य परिणाम इपे परिणमित थयेतुं ते आनुपूर्वी द्रव्य क्षेत्रादि संबन्धना लेदधी ओ समय

પૂર્વીત્વમનુભવેત્, તતોઽન્તરમેવ ન સ્યાત્ । નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય તુ નાસ્ત્યન્તરમ્, ત્રિસમયસ્થિતિકદ્રવ્યાણાં લોકે સર્વદા સદ્ભાવાદિતિ । તથા—નૈગમવ્યવહારસમ્મતાનામનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણાં કાલતઃ કિયચ્ચિરમન્તરં ભવતિ ? इति प्रश्नः । उत्तरयति—एकं द्रव्यं प्रतीत्य जघन्येन द्वौ समयौ अन्तरम्, उत्कर्षतः असंख्येयं कालम् । नानाद्रव्याणि प्रतीत्य तु नास्ति अन्तरम् । अयं भावः—एकं द्रव्यं प्रतीत्य एकसमय-

સમય તક ખી રહતા હૈ તો ઉસ સમય વહ ઉસ સ્થિતિ મેં ખી આનુ-પૂર્વીત્વકા અનુભવન કરતા હૈ ઓર હસ સ્થિતિ મેં વહાં અન્તર હી નહીં આતા હૈ । નાના દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા સે જો અન્તર નહીં કહા હૈ ઉસકા કારણ યહ હૈ કિ ત્રિસમય કી સ્થિતિવાલે કોઈ ન કોઈ દ્રવ્ય લોક મેં સર્વદા રહતે હી હૈ ।

પ્રશ્ન—(નૈગમવ્યવહારાણં અણાણુપુઞ્વીદઞ્વાણં અંતરં કાલઓ કે વચ્ચિરં હોઈ) નૈગમવ્યવહારનયસંમત અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યોં કા અન્તર કાલ કી અપેક્ષા કિતનેક સમય કા હોતા હૈ ?

ઉત્તર—(एकं द्रव्य पटुच्च) एक द्रव्य की अपेक्षा लेकर (जहन्ने णं) जघन्य से (दो समया) दो समय का और (उक्कोसेणं) उत्कृष्ट से (असंखेज्जं कालं) असंख्यातकाल का अन्तर होता है । (णाणादन्वाहं पटुच्च णत्थि अंतरं) तथा नानाद्रव्यों की अपेक्षा करके अन्तर नहीं

કરતાં અધિક સમય સુધી પણ રહે તો તે પરિસ્થિતિમાં પણ ત્યારે તે આનુ-પૂર્વીત્વનો અનુભવ કરે છે, અને આ સ્થિતિમાં ત્યાં અંતર જ સંભવી શકતું નથી વિવિધ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અંતર (વિરહકાળ)નો અભાવ જ-કહેવાનું કારણ એ છે કે ત્રણ સમયની સ્થિતિવાળાં કોઈને કોઈ દ્રવ્યો લોકમાં સર્વદા મોજૂદ જ રહે છે.

પ્રશ્ન—(નૈગમવ્યવહારાણં અણાણુપુઞ્વી દઞ્વાણં અંતરં કાલઓ કેવચ્ચિરં હોઈ?) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોનું અંતર કાળની અપેક્ષાએ કેટલા સમયનું હોય છે ?

ઉત્તર—(एकं द्रव्य पटुच्च) એક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો (जहन्नेणं दो समया) જઘન્ય અન્તર (ઓછામાં ઓછા વિરહકાળ) બે સમયનું (उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं) ઉત્કૃષ્ટ અંતર (વધારેમાં વધારે વિરહકાળ) અસંખ્યાત કાળનું હોય છે. (णाणादन्वाहं पटुच्च णत्थि अंतरं) અનેક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો અંતર (વિરહ-કાળ) હોતું નથી આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—એક સમયની સ્થિતિ-

स्थितिकान्यनानुपूर्वीद्रव्याणि यदा परिणामान्तरेण समयद्वयमनुभूय पुनः पूर्वामेव स्थितिं लभेरन् तदा जघन्यतः समयद्वयमन्तरं लभ्यते । यदि तु परिणामान्तरेण एकमेव समयं तिष्ठेयुस्तदा अन्तरमेव न भवति, तत्राप्यनानुपूर्वीत्वस्यैव सद्भावात् । अथ समयद्वयात्परतो यदि परिणामान्तरेण तिष्ठेयुस्तदा जघन्यत्वमेव न स्यात् । यदा तु तान्येव द्रव्याणि असंख्येयं कालं परिणामान्तरेण स्थित्वा पुनरेकस्थितिकं परिणामं लभेरन्, तदा उत्कृष्टतोऽसंख्येयं कालमान्तरं भवति । ननु अन्यान्यद्रव्य-क्षेत्रसम्बन्धेऽनन्तमपि कालम् अन्तरं भवितुमर्हति, ततः कथमुक्तम् 'उक्तोत्पेण

होता है । इसका भाव यह है कि एक समय की स्थितिवाले अनानु-पूर्वीद्रव्य जिस समय दूसरे परिणाम से दो समय तक परिणमित बने रहते हैं और बादमें पुनः उसी अपनी पूर्व स्थिति में आजाते हैं तब वहां जघन्य से दो समय का अन्तर माना जाता है । और यदि वे परिणामान्तर से परिणमित बने हुए एक समय तक ही रहते हैं तो ऐसी दशा में वहां अन्तर ही नहीं होता है क्योंकि उसस्थिति में भी वहां अनानुपूर्वीत्व का सद्भाव है । और यदि वे दो समय के बाद तक भी परिणामान्तर से परिणमित बने रहते हैं तो वहां जघन्यता नहीं मानी जाती है । और जब वे ही द्रव्य असंख्यात काल तक परिणामान्तर से परिणमित रहकर पुनः एक स्थिति वाले अपने परिणाम को पाते हैं— तब उत्कृष्ट से असंख्यात काल अन्तर होता है ।—

वाणुं डोष्ठ ओक अनानुपूर्वीं द्रव्य न्यारे अन्य परिणाम इपे परिणमित थधने जे समय सुधी ते परिणाम इपे परिणमित थयेलुं रहिने त्यार भाद पोतानी ओज पूर्वस्थितिमां आवी जय, तो ओवी स्थितिमां त्यां जघन्य विरडकाण जे समयने। गणाय छे. अने जे ते ओक समय सुधी ज अन्य परिणाम इपे परिणमित थयेलुं रहि छे, तो ओवी परिस्थितिमां त्यां अंतर ज डोतुं नथी, कारण के ओवी दशाभां ते द्रव्यमां अनानुपूर्वीत्वने। सद्भाव ज रहि छे. अने जे समय भाद पणु जे अन्य परिणाम इपे परिणमित थयेलुं ज रहि, तो त्यां जघन्यता मानवाभां आवती नथी परन्तु जे ते द्रव्य असंख्यात काण सुधी अन्य परिणाम इपे परिणमित थयेलुं रहिने, त्यार भाद ओक समयनी स्थितिवाणा पोताना पूर्व परिणामने प्राप्त करे तो ओवी परिस्थितिमां ते अनानुपूर्वीं द्रव्यने। उत्कृष्ट विरडकाण असंख्यातकाणने। गणाय छे.

અસંખેજ્જં કાલં ?' इति ? इति चेदाह—कालानुपूर्वीप्रक्रमात् कालस्यैवात्र माधान्यं विवक्षितम्, यदि चात्र अन्यान्यद्रव्यक्षेत्रसंबन्धादन्तरकालबाहुल्यं क्रियते, तदा तद् द्वारेणैवान्तरकालस्य बहुत्वं स्यात्, तदा द्रव्यक्षेत्रयोरेव माधान्यं स्यात्, न तु कालस्य । तस्मादेकस्मिन्नेव परिणामन्तरे यावान् कश्चिदुत्कृष्टः कालो लभ्यते स एवान्तरे चिन्त्यते, स चासंख्येय एव । ततः परमेकेन परिणामेन वस्तुनोऽवस्थानस्यैव निषिद्धत्वात् । इदं च सूत्रस्य विवक्षाद्वैविचित्र्यात् सर्वं पूर्वमुत्तरत्र

શંકા—અન્ય ૨ દ્રવ્ય ઓર ક્ષેત્ર કે સાથ સંબંધ હોને પર અનન્ત-કાલ કા ખી અન્તર હો સકતા હૈ, તો ફિર સૂત્રકાર ને “उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं” ऐसा क्यों कहा ?

उत्तर—कालानुपूर्वी के प्रकरण से काल में ही यहां प्रधानता विवक्षित हुई है, यदि यहां पर अन्य २ द्रव्य और क्षेत्र के संबन्ध से अन्तरकाल में बाहुल्य किया जाता है तो यह बाहुल्य उसमें द्रव्य और क्षेत्र के द्वारा ही आया माना जावेगा तब तो द्रव्य और क्षेत्र की ही प्रधानता हो जावेगी काल की नहीं । इसलिये एक ही परिणामान्तर में जितना कुछ उत्कृष्ट काल लभ्य होता है वही अन्तर में विचारा जाता है और वह इस प्रकार से असंख्यात ही लभ्य होता है । इसके बाद वस्तु का एक परिणाम रूप से अवस्थित रहना ही निषिद्ध है । यह सब कथन सूत्र की विवक्षा की विचित्रता से आगे पीछे आगम में विरोध न

શંકા—જુદાં જુદાં દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રની સાથે સંબંધ થતો હોય તો અન્તરકાળનું પણ અંતર સંભવી શકે છે. છતાં સૂત્રકારે ઉત્કૃષ્ટ અંતર અસંખ્યાતકાળનું શા કારણે કહ્યું છે ?

ઉત્તર—કાલાનુપૂર્વીનું પ્રકરણ ચાલતું હોવાને કારણે અહીં કાળમાં જ પ્રધાનતા માનીને કથન કરવામાં આવ્યું છે. જો અહીં જુદાં જુદાં દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રના સંબંધને લીધે અંતરકાળમાં બાહુલ્ય માનવામાં આવે, તો તે બાહુલ્ય તેમાં દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રના દ્વારા જ આવેલું માનવું પડશે જો એ પ્રમાણે કરવામાં આવે તો કાળની પ્રધાનતાને બદલે દ્રવ્ય અને ક્ષેત્રની જ પ્રધાનતા માનવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થશે તેથી એક જ પરિણામાન્તરમાં બેટલો ઉત્કૃષ્ટકાળ થાય છે, તેને જ ઉત્કૃષ્ટ અંતર રૂપ માનવામાં આવે છે, અને તે ઉત્કૃષ્ટ અંતર ઉપર બનાવ્યા પ્રમાણે અસંખ્યાતકાળનું જ હોય છે. ત્યાર બાદ (અસંખ્યાત કાળ બાદ) વસ્તુ એક પરિણામ રૂપે અવસ્થિત (ભોજૂદ) રહેવાનો જ નિષેધ છે. આ સમસ્ત કથન, સૂત્રની વિવક્ષાની વિચિત્રતાને લીધે, એવી રીતે અહીં લગાડવું જોઈએ કે આગમના આગળપાછળના કથ-

ચાગમાવિરોધેન ભાવનીયમ્ । નાનાદ્રવ્યાણ્યાશ્રિત્ય તુ નાસ્ત્યન્તરમ્, લોકરય પ્રતિપ્રદેશે સર્વદા તસ્ય સદ્ભાવાદિતિ । તથા-નૈગમવ્યવહારસમ્મતાનામવક્તવ્યક- દ્રવ્યાણામપિ અન્તરવિષયે પૃચ્છા=પ્રશ્નોઽનાનુપૂર્વીવદ્ બોધ્યઃ । ઉત્તરસ્તુ-એકં દ્રવ્યં પ્રતીત્ય જઘન્યેનૈકં સમયમન્તરમ્, ઉત્કર્ષેણ અસંખ્યેયં કાલમ્ । નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય નાસ્તિ અન્તરમિતિ । અયં ભાવઃ-દ્વિસમયસ્થિતિકં કિંચિદવક્તવ્યકદ્રવ્યં પરિણામાન્તરેણ સમયમેકં સ્થિત્વા તતઃ પુનર્દ્વિસમયસ્થિતિકત્વમેવ યદા લભતે તદા

આવે હસ પ્રકાર લગા લેના ચાહિયે । નાનાદ્રવ્યોં કી અપેક્ષા કરકે જો અન્તર નહીં કહા ગયા હૈ ઉસકા કારણ યહ હૈ કિ લોક કે પ્રતિ પ્રદેશ મેં સર્વદા ઉસકા સદ્ભાવ રહા કરતા હૈ । (નૈગમવ્યવહારાણં અવક્ત- વ્યગદ્રવ્યાણં પુચ્છા) નૈગમવ્યવહારનયસંમત અવક્તવ્યક દ્રવ્યોં કે અન્તર કે વિષય મેં પ્રશ્ન-અનાનુપૂર્વીદ્રવ્ય કી તરહ હી જાનના ચાહિયે ।

ઉત્તર—ઉસકા હસ પ્રકાર સે હૈ—(એગં દર્વં પદુચ્ચ) એક અવક્ત- વ્યક દ્રવ્ય કી અપેક્ષા કરકે (જહણ્ણેણં) જઘન્ય સે અન્તર (એગં સમયં) એક સમય કા હૈ ઓર (ઉક્કોસેણં) ઉત્કૃષ્ટ સે અન્તર (અસંખેજ્જં કાલં) અસંખ્યાત કાલ કા હૈ । તથા (ણાણાદવ્વાહં પદુચ્ચ ણત્થિ અંતરં) નાના દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા સે અન્તર નહીં હૈ । હસકા તાત્પર્ય યહ હૈ કિ દો સમય કી સ્થિતિવાલા કોઈ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય પરિણામાન્તર સે પરિ-

નમાં કોઈ વિરોધ સંભવે નહીં અનેક અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અંતર- વિરહકાળ-નો અભાવ કહેવાનું કારણ એ છે કે લોકના પ્રત્યેક પ્રદેશમાં તેનો સદા સદ્ભાવ જ રહ્યા કરે છે.

પ્રશ્ન—(નૈગમવ્યવહારાણં અવક્તવ્યગદ્રવ્યાણં પુચ્છા) નૈગમવ્યવહાર નયસંમત અવક્તવ્યક દ્રવ્યોના અંતરના વિષયમાં પણ અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યના જેવો જ પ્રશ્ન સમજવો.

ઉત્તર—(એગં દર્વં પદુચ્ચ) એક અવક્તવ્યક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો (જહણ્ણેણં એગં સમયં) જઘન્યની અપેક્ષાએ એક સમયનું, અને (ઉક્કોસેણ અસંખેજ્જં કાલં) ઉત્કૃષ્ટની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત કાળનું અંતર હોય છે. એટલે કે ઓછામાં ઓછા એક સમયનો અને વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત કાળનો વિરહકાળ હોય છે. (ણાણાદવ્વાહં પદુચ્ચ ણત્થિ અંતરં) વિવિધ અવક્તવ્યક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ વિચાર કરવામાં આવે, તો વિરહકાળ રૂપ અંતરનો અભાવ હોય છે.

હવે આ કથનનો ભાવાર્થ બતાવવામાં આવે છે, ધારો કે બે સમયની સ્થિતિવાળું કોઈ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય પોતાના પરિણામનો ત્યાગ કરીને કોઈ

જઘન્યત્વ એકં સમયમન્તરમ્ । યદા ચ પરિણામાન્તરેણાસંખ્યેયં કાલં સ્થિત્વા તતઃ
પુનર્દ્વિમમયસ્થિતિકત્વં લભતે તદા ઉત્કર્ષેણ અસંખ્યેયં કાલમન્તરં ભવતિ ।
અનાનુપૂર્વ્યાં યથાઽઽક્ષેપપરિહારૌ તથાઽત્રાપિ બોધ્યૌ । તથા-નાનાદ્રવ્યાણિ પ્રતીત્ય
તુ નાસ્તિ અન્તરમ્, લોકે સર્વદા તેષાં સદ્ભાવાત્ । इत्थमन्तरद्वारमुक्त्वा सम्प्रति-
भागद्वारं भावद्वारमल्पबहुत्वद्वारं च वक्तुकाम आह-‘भाग-भाव अल्पाबहुं चेव’
इत्यादि । अयं भावः-अत्रापि भागद्वारं क्षेत्रानुपूर्वीवद् बोध्यम् । क्षेत्रानुपूर्व्यां
यथाऽऽनुपूर्वीद्रव्याणि शेषद्रव्यापेक्षयाऽसंख्येयैर्भागैरधिकानि, शेषद्रव्याणि तद-
पेक्षयाऽसंख्येयभागन्यूनानि तथाऽत्रापि बोध्यम् । इदमत्र बोध्यम्-अनानुपूर्वीद्रव्यं

णमित हुआ एक समय तक रहता है और बाद में फिर वह दो समय
की अपनी पूर्वस्थिति को प्राप्त करलेता है तब इस स्थिति में विरहकाल
जघन्यरूप से एक समय का माना जाता है और जब दो समय की
स्थितिवाला कोई अवक्तव्यक द्रव्य परिणामान्तर से परिणमित असं-
ख्यात काल तक बना रहकर फिर दो समय की अपनी पूर्वस्थिति में
आ जाता है तब इस दशा में वहां उसका अन्तर असंख्यात काल का
माना जाता है । अनानुपूर्वी में जिस प्रकार से आक्षेप और उसका
परिहार किया गया है उसी प्रकार से यहीं पर भी अक्षेप और उसका
परिहार उसी पद्धति से किया गया जानना चाहिये । तथा नाना अव-
क्तव्यक द्रव्यों की अपेक्षा जो अन्तर नहीं कहा गया है उसका कारण
यह है कि लोक में सर्वदा अवक्तव्यक द्रव्यों का सद्भाव रहता है ।
(भाग, भाव, अप्पावहुं चेव जहा खेत्ताणुपुर्वीए तहा भाणिषव्वाइं

અન્ય પરિણામ રૂપે પરિણુમિત થઈ જાય છે. ત્યાર બાદ તે એક સમય સુધી
એજ દશામાં રહીને ફરી બે સમયની પોતાની પૂર્વસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી લે છે.
તો એવી પરિસ્થિતિમાં જઘન્ય વિરહકાળ એક સમયનો ગણાય છે. પરંતુ
કોઈ અવક્તવ્યક દ્રવ્ય અન્ય પરિણામ રૂપે પરિણુમિત થઈને અસંખ્યાત
કાળ સુધી તે અન્ય પરિણામ રૂપે જ રહીને ત્યાર બાદ બે સમયની પોતાની
પૂર્વસ્થિતિમાં આવી જાય છે, તો એવી પરિસ્થિતિમાં તે અવક્તવ્યક દ્રવ્યનું
ઉત્કૃષ્ટ અંતર અસંખ્યાત કાળનું માનવામાં આવે છે. અનાનુપૂર્વીમાં જે
પ્રકારની શંકા ઉઠાવવામાં આવી છે તે પ્રકારની શંકા અહીં પણ ઉઠાવી
શકાય છે આ શંકાનું ત્યાં જે પ્રકારે નિવારણ કરવામાં આવ્યું છે એજ
પ્રકારે અહીં પણ નિવારણ કરી શકાય છે,

વિવિધ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ અંતરનો અભાવ કહેવાનું કારણ એ છે કે
લોકમાં અવક્તવ્યક દ્રવ્યોનો સદા સદ્ભાવ રહે છે. (भाग, भाव, अप्पावहुं

હિ એકસમયસ્થિતિલક્ષણમેકં સ્થાનં લભતે, અવક્તવ્યકદ્રવ્યં તુ દ્વિસમયસ્થિતિલક્ષણમેકં સ્થાનં લભતે । આનુપૂર્વીદ્રવ્યં તુ ત્રિસમયચતુઃસમયપચ્ચસમયસ્થિતિલક્ષણાનિ સ્થાનાન્યારમ્ભ્યાસંખ્યેયસ્થિતિલક્ષણપર્યન્તેષુ સ્થાનેષુ એકેકં સ્થાનં લભતે । इत्थं चानुपूर्वीद्रव्यं शेषद्रव्यापेक्षयाऽसंख्येयभागाधिकम् । शेषद्रव्याणि तदपेक्षयाऽसं-

જાવ સે તં અણુગમે) ભાગદ્વાર, માવદ્વાર ઓર અલ્પબહુત્વદ્વાર ક્ષેત્રાનુ-
પૂર્વી કી તરફ યહાં પર ખી જાનના ચાહિયે । અર્થાત્ ક્ષેત્રાનુપૂર્વી મેં જૈસે
સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા અસંખ્યાત ભાગો સે
અધિક-અસંખ્યાતશુણિત-માને ગયે હૈં ઓર શેષ દ્રવ્ય-અનાનુપૂર્વી એવં
અવક્તવ્યક દ્રવ્ય-હનકી અપેક્ષા અસંખ્યાતભાગન્યૂન માને હૈં ઉસી
પ્રકાર યહાં પર ખી ભાગદ્વાર કે વિષય મેં કથન જાનના ચાહિયે । યહાં
એસા જાનના-અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય એક સમય કી સ્થિતિરૂપ એક સ્થાન કો
પ્રાપ્ત કરતા હૈં ઓર જો અવક્તવ્યક દ્રવ્ય હૈં વહ દ્વિસમય કી સ્થિતિ-
રૂપ એક સ્થાન કો પાતા હૈં, તથા જો આનુપૂર્વી દ્રવ્ય હૈં, વહ ત્રીન સમય,
ચાર સમય પાંચ સમય કી સ્થિતિરૂપ સ્થાનોં સે લેકર અસંખ્યાત સમય
તક કી સ્થિતિરૂપ સ્થાનોં મેં એક એક સ્થાન કો પ્રાપ્ત કરતા હૈં । હસે
પ્રકાર આનુપૂર્વી દ્રવ્ય શેષ દ્રવ્યોં કી અપેક્ષા અસંખ્યાત ભાગોં સે અધિક

ચેવ જહા ક્ષેત્રાનુપુર્વીય તહા ભાગિયવાઈ જાવ સે તં અણુગમે) ભાગદ્વાર,
માવદ્વાર અને અલ્પબહુત્વદ્વારનું કથન ક્ષેત્રાનુપૂર્વીની જેમ જ અહીં પણ
સમજવું જોઈએ એટલે કે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીમાં જેવી રીતે સમસ્ત આનુપૂર્વી દ્રવ્યને
બાકીનાં દ્રવ્યો કરતાં અસંખ્યાતગણ કહેવામાં આવ્યું છે, અને બાકીનાં
દ્રવ્યોને (અનાનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યોને) આનુપૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં
અસંખ્યાત ભાગપ્રમાણ કહેવામાં આવેલ છે, એજ પ્રમાણે અહીં પણ
ભાગદ્વારના વિષયમાં કથન ગ્રહણ થવું જોઈએ આ કથનનું વધુ સ્પષ્ટીકરણ
નીચે પ્રમાણે સમજવું

અનાનુપૂર્વી દ્રવ્ય એક સમયની સ્થિતિ રૂપ એક સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે
છે, અને જે અવક્તવ્યક દ્રવ્ય છે તે જે સમયની સ્થિતિ રૂપ એક સ્થાનને
પ્રાપ્ત કરે છે, તથા જે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય છે તે ત્રણ, ચાર, પાંચ આદિ સમ-
યની સ્થિતિ રૂપ સ્થાનોંય. લઈને અસંખ્યાત સમય પર્યન્તની સ્થિતિ રૂપ
સ્થાનોમાંના એક એક સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પ્રકારે આનુપૂર્વી દ્રવ્ય
બાકીનાં જે દ્રવ્યો કરતાં અસંખ્યાતગણું અધિક સંભવી શકે છે અને બાકીના

અસંખ્યેયમાગન્યુનાનીતિ । તથા-ભાવદ્વારે આનુપૂર્વ્યનાનુપૂર્વ્યવક્તવ્યકાનાં ત્રયાણામપિ દ્રવ્યાણાં સાદિપારિણામિકભાવવર્તિત્વં પૂર્વવદ્ બોધ્યમ્ । તથા-એવાં ત્રયાણાં દ્રવ્યાણામલ્પવહુત્વદ્વારમેત્રં બોધ્યમ્-અવક્તવ્યકદ્રવ્યાણિ હિ સર્વસ્તોકાનિ, તેષાં સ્વભાવત एव स्तोक्तत्वात् । અનાનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ તુ તતો વિશેષાધિકાનિ, અનાનુ-પૂર્વીદ્રવ્યાણામવક્તવ્યકદ્રવ્યાપેક્ષયા વિશેષાધિકત્વાત્ । આનુપૂર્વીદ્રવ્યાણિ તુ ઉક્તો-મયદ્રવ્યાપેક્ષયા અસંખ્યેયમાગાધિકાનિ । અસંખ્યેયમાગાધિકત્વં ત્વેષામ્ ઉપરિ-માગદ્વારે નિર્દિષ્ટં તથૈવાત્રાઽપિ બોધ્યમ્ । ભાગાદિ વિષયે ક્ષેત્રાનુપૂર્વીવત્ સર્વં બોધ્યમિતિ । इत्थं नैगमव्यवहारसम्मतोऽनौपनिधिकी कालानुपूर्वीवत् उपसंहृतेति

લભ્ય હોતા હૈ । ઔર શેષ દો દ્રવ્ય ઉલ્લેખી અપેક્ષા અસંખ્યાતમાગન્યૂન લભ્ય હોતે હૈ । ભાવદ્વાર મેં આનુપૂર્વી, અનાનુપૂર્વી ઔર અવક્તવ્યક યે ત્રીનોં ભી દ્રવ્ય પૂર્વ કે જૈસે સાદિ પારિણામિક ભાવવર્તી હૈ । તથા-इन तीनों द्रव्यों का अल्पबहुत्वद्वार इस प्रकार से जानना चाहिये-समस्त अवक्तव्यक द्रव्य स्वभाव से ही कम होने से शेष दो द्रव्यों की अपेक्षा से कम हैं । अनानुपूर्वी द्रव्य अवक्तव्यक द्रव्यों की अपेक्षा से कुछ-विशेष अधिक हैं । तथा जो आनुपूर्वी द्रव्य हैं ये इन दोनों द्रव्यों की अपेक्षा असंख्यात गुणा अधिक हैं । असंख्यात भागाधिकता जिस प्रकार से ऊपर भागद्वार में प्रकट की गई है उसी प्रकार से यहां पर भी जानना चाहिये । तात्पर्य कहने का यह है कि इन भागादिद्वारों के विषय में सब कथन क्षेत्रानुपूर्वी की तरह ही जानना चाहिये । इस प्रकार (जाव से तं अ.) यावत् यह अनुगम का स्वरूप

બે પ્રકારનાં દ્રવ્યો આનુપૂર્વી દ્રવ્યો કરતાં અસંખ્યાત ભાગપ્રમાણ ન્યૂન હોઈ શકે છે.

ભાવદ્વારમાં આનુપૂર્વી અને અવક્તવ્યક, આ ત્રણે દ્રવ્યોને આગળ કયા પ્રમાણે સાદિપારિણામિક ભાવવર્તી દેખાં છે.

આ ત્રણેના અલ્પબહુત્વદ્વારનું કથન આ પ્રમાણે સમજવું-સમસ્ત અવક્તવ્યક દ્રવ્ય સ્વાભાવિક રીતે જ ઓછું હોવાને કારણે બાકીનાં બંને દ્રવ્યો કરતાં ઓછું છે. અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતા અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો વિશેષાધિક છે અનાનુપૂર્વી દ્રવ્યો અને અવક્તવ્યક દ્રવ્યો કરતાં આનુપૂર્વી દ્રવ્ય અસંખ્યાત ભાગપ્રમાણ અધિકતાનું સ્પષ્ટીકરણ ઉપર ભાગદ્વારમાં જે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે બહીં પણ સમજી દેવું આ સમસ્ત કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે આ ભાગાદિ દ્વારોના વિષયમાં સમસ્ત કથન ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના જેવું જ સમજવું (જાવ સે તં અનુગમે) “ આ પ્રકારનું અનુગમનું સ્વરૂપ

सूचयितुमाह—‘से तं’ इत्यादि। सैषा नैगमव्यवहारसम्मतानौपनिधिकी कालानुपूर्वी ॥सू० १३४॥

अथ संग्रहनयमतेन अनौपनिधिकी कालानुपूर्वीमाह—

मूलम्—से किं तं संग्रहस्स अणोवणिहिया कालाणुपुव्वी ? संग्रहस्स अणोवणिहिया कालाणुपुव्वी पंचविहा पणत्ता, तं जहा—अत्थपयपरूवणया, भंगसमुक्खित्तणया, भंगोवदंसणया, समोयारे, अणुगमे ॥सू० १३५॥

छाया—अथ का सा संग्रहस्य अनौपनिधिकी कालानुपूर्वी ? संग्रहस्य अनौ है। इसको समाप्त होते ही नैगमव्यवहारनयसंमत अनौपनिधिकी कालानुपूर्वीका यह प्रकरण समाप्त हो रहा है इस बात को सूचित करने के लिये सूत्रकार कहते हैं कि (से तं नैगमव्यवहाराणं अणोवणिहिया कालाणुपुव्वी) इस प्रकार से यह नैगमव्यवहारनयसंमत अनौपनिधिकी कालानुपूर्वी है ॥सू० १३४॥

अब सूत्रकार संग्रहनय के मन्तव्यानुसार अनौपनिधिकी कालानुपूर्वी का कथन करते हैं —‘से किं तं संग्रहस्स’ इत्यादि।

शब्दार्थ — (से किं तं संग्रहस्स अणोवणिहिया कालाणुपुव्वी) हे भदंत। संग्रहनयमान्य अनौपनिधिकी कालानुपूर्वी क्या है ?

उत्तर — (संग्रहस्स अणोवणिहिया) संग्रहनय मान्य अनौपनिधिकी (कालाणुपुव्वी) कालानुपूर्वी (पंचविहा पणत्ता) पांच प्रकार की

छे. ” आ कथनं पर्यन्तनुं क्षेत्रानुपूर्वीनां प्रकरणमांतुं समस्तं कथनं अहो अहं कुरुं जेधं तेनी समाप्तिं यतां न नैगमव्यवहार नयसंमत अनौपनिधिकी कालानुपूर्वीनुं आ प्रकरणं समाप्तं यधं रहुं छे, ये वातने सूचित करवाने भाटे सूत्रकार आ प्रमाणे कहे छे—(से तं नैगमव्यवहाराणं अणोवणिहिया कालाणुपुव्वी) “नैगमव्यवहार नयसंमत अनौपनिधिकी कालानुपूर्वीनुं उपरं भताव्या प्रमाणेनुं स्वप्पं छे. ” ॥सू० १३४॥

इवे सूत्रकार संग्रहनयना मंतव्य अनुसार अनौपनिधिकी कालानुपूर्वीनुं कथन करे छे—“से किं तं संग्रहस्स” इत्यादि—

शब्दार्थ—(से किं तं संग्रहस्स अणोवणिहिया कालाणुपुव्वी ?) हे भगवन् ! संग्रहनयमान्य अनौपनिधिकी कालानुपूर्वीनुं स्वप्पं कुरुं छे ?

उत्तर—(संग्रहस्स अणोवणिहिया कालाणुपुव्वी पंचविहा पणत्ता) संग्रहनय-

પ્રતિધિકી કાલાનુપૂર્વી પંચવિધા પ્રજ્ઞતા, તથા-અર્થપદપ્રરૂપણતા, મંગલસમુત્કીર્તનતા, મંગ્લોપદર્શનતા, સમવતારઃ અનુગમઃ ॥સૂ. ૧૩૫॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ । વ્યાખ્યાસ્ય પૂર્વવદ્ વોધ્યા ॥સૂ. ૧૩૫॥

અર્થપદપ્રરૂપણતાદીનાં નિરૂપણાયાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં સંગ્રહસ્સ અત્થપયપરૂવણયા ? एयाइं पंच वि दाराइं जहा खेत्ताणुपुव्वीए संग्रहस्स तहा कालाणुपुव्वीए वि भाणियव्वाणि, णवरं ठिई अभिलावो, जाव से तं अणुगमे से तं संग्रहस्स अणौवणिहिया कालाणुपुव्वी ॥सू. १३६॥

છાયા—અથ કા સા સંગ્રહસ્ય અર્થપદપ્રરૂપણતા ? एतानि पञ्चापि द्वाराणि यथा क्षेत्रानुपूर्व्या संग्रहस्य तथा कालानुपूर्व्यापि भाणित्वानि, नवरं स्थित्यभिलापः, यावत्स एषोऽनुगमः । सैषा संग्रहस्य अनौपनिधिकी कालानुपूर्वी ॥सू. १३६॥

ટીકા—“સે કિં તં” ઇત્યાદિ ।

અથ કા સા સંગ્રહસમ્પત્તાઽર્થપદપ્રરૂપણતા ? इति प्रश्नः । उत्तरयति—एतानि= अर्थप्ररूपणतादीनि पञ्चापि द्वाराणि संग्रहमते क्षेत्रानुपूर्व्यामेकोत्तरशततमे सूत्रे

કહી ગઈ છે (તં જહા) જૈસે—(અટ્ટપયપરૂવણયા મંગલસમુક્ષિત્તગયા, મંગોવદંસણયા ‘સમોયારે’ અણુગમે) અર્થપદપ્રરૂપણતા, મંગલસમુત્કીર્તનતા, મંગોપદર્શનતા સમવતાર ઓર અનુગમ હસ સૂત્ર કી વ્યાખ્યા પહિલે કી ગઈ વ્યાખ્યા કે અનુસાર હી જાનની જાહિયે ॥સૂ. ૧૩૫॥

“સે કિં તં સંગ્રહસ્સ” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સંગ્રહસ્સ અટ્ટપયપરૂવણયા) हे भदंत । संग्रहनयमान्य अर्थपद प्ररूपणता क्या है ? (एयाइं पंच वि दाराइं जहा खेत्ताणुपुव्वीए संग्रहस्स तहा कालाणुपुव्वीए वि भाणियव्वाणि)

સંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુપૂર્વી પાંચ પ્રકારની કહી છે. “તં જહા” તે પાંચ પ્રકારે નીચે પ્રમાણે છે—(અટ્ટપયપરૂવણયા મંગલસમુક્ષિત્તગયા, મંગોવદંસણયા, સમોયારે, અણુગમે) (૧) અર્થપદ પ્રરૂપણતા, (૨) મંગલસમુત્કીર્તનતા, (૩) મંગોપદર્શનતા, (૪) સમવતાર અને (૫) અનુગમ આ સૂત્રની વ્યાખ્યા પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે સમજવી ॥સૂ. ૧૩૫॥

“સે કિં તં સંગ્રહસ્સ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સંગ્રહસ્સ અટ્ટપયપરૂવણયા) हे भदंत । संग्रहनयमान्य अर्थपद प्ररूपणताનું अर्थ क्या है ?

ઉત્તર—(एयाइं पंच वि दाराइं जहा खेत्ताणुपुव्वीए संग्रहस्स तहा कालाणुपुव्वीए वि भाणियव्वाणि) संग्रहनयमान्य क्षेत्रानुपूर्व्यां आ पांचे दारेनं

યથા સન્તિ તથા કાલાનુપૂર્વ્યામપિ સંગ્રહમતે મણિતવ્યાનિ । નવરં=વિશેષસ્ત્વયમેવ-
યદત્ર સ્થિત્યભિલાપઃ કર્તવ્યઃ । અયં ભાવઃ-ક્ષેત્રાનુપૂર્વ્યાં “તિષ્પણસોગાઢે આણુ-
પુન્વી, ચડપ્પણસોગાઢે આણુપુન્વી” ઇત્યાદ્યુક્તમ્, એમિદ્-“તિષ્પણસોગાઢે આણુ-
પુન્વી, ચડપ્પણસોગાઢે આણુપુન્વી” ઇત્યાદિ વક્તવ્યમિતિ । ક્ષેત્રાનુપૂર્વોક્ત-
ક્રિયદ્વયવક્તવ્યમ્ ? ઇત્યાહ-‘જાવ સે તં’ ઇતિ । યાવત્સ એવોઽનુગમ ઇતિ
પર્યન્તં ક્ષેત્રાનુપૂર્વોક્તદેવ વક્તવ્યમિતિ । પ્રકૃતમુપસંહરન્નાહ-‘સે તં સંગહસ્સ’
ઇત્યાદિ । સૈવા સંગ્રહનયસમ્પત્તા અનોપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીતિ ॥ મુ. ૧૩૬ ॥

ઉત્તર--સંગ્રહનય માન્ય હન પાંચોં દ્વારોં કા કથન જિસ પ્રકાર કા
ક્ષેત્રાનુપૂર્વી મેં કિયા ગયા હૈ ઉસી પ્રકાર કા કથન સંગ્રહનયસંમત હન
પાંચોં દ્વારોં કા હસ કાલાનુપૂર્વી મેં મી જાનના ચાહિયે । (જવરં ઠિઈ
અમિલાવો જાવ સે તં અણુગમે) પરન્તુ વિશેષતા કેવલ હતની હૈ કિ
ક્ષેત્રાનુપૂર્વી મેં “ત્રિપ્રદેશાવગાઢ આનુપૂર્વી ચતુષ્પ્રદેશાવગાઢ આનુપૂર્વી”
હસ પ્રકાર સે મંગોં કા આલાપ કરને મેં આયા હૈ તબ યહાં પર ” તિ
સમયદ્વિષ્ણ આણુપુન્વી ચડસમયદ્વિષ્ણ આણુપુન્વી ” ઇત્યાદિ પ્રકાર સે
મંગોં કા આલાપ કરના ચાહિયે । ક્ષેત્રાનુપૂર્વી કી તરહ હન આનુપૂર્વી
આદિ મંગોં કા સંગ્રહ કહાં તક કરના ચાહિયે હસકે લિયે સૂત્રકાર ક-
હતે હૈ કિ “સે તં અણુગમે” હસ પ્રકાર યહ ક્ષેત્રાનુપૂર્વી સંબન્ધી અનુ-
ગમ કા સ્વરૂપ હૈ ” યહાં તક સંગ્રહ કરના ચાહિયે । (સેતં સંગહસ્સ અ-
ણોવણિહિયા કાલાનુપુન્વી) હસ પ્રકાર યહ સંગ્રહનય સંમત અનોપ-
નિધિકી કાલાનુપૂર્વી હૈ ।

જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એવું જ કથન સંગ્રહનયસંમત આ કાલા-
નુપૂર્વીના પાંચે દ્વારોના વિષયમાં પણ સમજી લેવું. (જવરં ઠિઈ અમિલાવો
જાવ સે તં અણુગમે) પરન્તુ ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના કથન કરતાં આ કથનમાં નીચે
પ્રમાણે વિશિષ્ટતા રહેલી છે-ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના પ્રકરણમાં “ ત્રિપ્રદેશાવગાઢ
આનુપૂર્વી, ચતુષ્પ્રદેશાવગાઢ આનુપૂર્વી, ” (આ પ્રકારે ભંગોતું કથન કરવામાં
આવ્યું છે, ત્યારે સંગ્રહનયસંમત કાલાનુપૂર્વીમાં “ તિસમયદ્વિષ્ણ આણુપુન્વી,
ચડસમયદ્વિષ્ણ આણુપુન્વી, ” ઇત્યાદિ પ્રકારે ભંગોતું કથન કરવું જોઈએ
ક્ષેત્રાનુપૂર્વીના પ્રકરણગત પાઠનું કથન, “સે તં અણુગમે” “ આ પ્રકારનું
અનુગમનું સ્વરૂપ છે. આ સૂત્રપાઠ પર્યન્ત કરવું જોઈએ. (સે તં સંગહસ્સ
અણોવણિહિયા કાલાનુપુન્વી) આ પ્રકારનું સંગ્રહનયસંમત અનોપનિધિકી
કાલાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે.

અથ ઔપનિધિકીં કાલાનુર્વોં પ્રરૂપયિતુમાદ-

મૂલ્ય-સે કિં તં ઓવણિહિયા કાલાણુપુર્વી ? ઓવણિહિયા કાલાણુપુર્વી તિવિહા પળજ્ઞા, તં જહા-પુવાણુપુર્વી પચ્છાણુપુર્વી અણાણુપુર્વી । સે કિં તં પુવાણુપુર્વી ? પુવાણુપુર્વી સમણ, આવલિયા, આણ, પાણૂ, થોવે, લવે, મુહુત્તે, અહોરત્તે, પક્કલે, માસે, હઠ્ઠ, અયણે, સંવચ્છરે, જુગે, વાસસણ, વાસસહસ્સે, વાસસયસહસ્સે, પુઠ્ઠંગે, પુઠ્ઠે, તુહિયંગે, તુહિણ, અહહંગે, અહહે, અવઢંગે, અવઢે, હુહુઅંગે, હુહુણ, ઉપ્પલંગે, ઉપ્પલે, પઠમંગે, પઠમે, ણલિણંગે, ણલિણે, અત્થનિઝરંગે, અત્થનિઝરે, અઠઅંગે, અઠણ, નઠઅંગે, નઠણ, પઠઅંગે, પઠણ, ચૂલિઅંગે, ચૂલિયા, સીસપહેલિઅંગે, સીસપહેલિયા, પલિઓવમે, સાગરોવમે, ઓસ્સપ્પિણી,

ભાવાર્થ-- સૂત્રકાર ને હસ સૂત્ર દ્વારા સંગ્રહનય માન્ય અનૌપનિધિકી કાલાનુર્વોં કે અર્થવદપ્રરૂપણતા આદિ પાંચ દ્વારોં કે સ્વરૂપ કથન કે વિષય મેં યહ સમજાયા હૈ કિં હન પાંચ દ્વારોં કે સ્વરૂપ કા કથન ક્ષેત્રાનુર્વોં મેં સંગ્રહનય કી માન્યતા કે પ્રકરણ મેં જિસ પ્રકાર સે કિયા ગયા હૈ વૈસા હી સ્વરૂપ કથન હનકા હસ કાલાનુર્વોં મેં હસ પ્રકરણ મેં જાનનાં ચાહિયે । પરન્તુ ડસ પ્રકરણ મેં પ્રદેશોં કો લેકર આનુર્વોં આદિ ઁગોં કા સ્વરૂપ કથન કરને મેં આયા હૈ-તથ કિં યહાં પર સમયોં કો લેકર આનુર્વોં આદિ ઁગોં કા સ્વરૂપ દિશાયા ગયા હૈ । સૂ. ૧૩૬ ।

ભાવ.ર્થ-સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં સંગ્રહનયસંમત અનૌપનિધિકી કાલાનુર્વોંના અર્થવદ પ્રરૂપણતા આદિ પાંચ દ્વારોના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે-સંગ્રહનયસંમત ક્ષેત્રાનુર્વોંના પ્રકરણમાં આ પાંચ દ્વારો વિષે જેવું કથન કરવામાં આવ્યું છે, જેવું જ કથન અહીં પણ પ્રકરણ કરવાનું કહ્યું છે. તે પ્રકરણના કથન કરતાં આ પ્રકરણના કથનમાં એટલી જ વિશેષતા છે કે તે પ્રકરણમાં પ્રદેશોની અપેક્ષાએ ભંગોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, પરન્તુ અહીં સમયોની અપેક્ષાએ આનુર્વોં આદિ દ્રવ્યોના ભંગોનું કથન કરવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું । સૂ. ૧૩૬ ।

उत्सर्पिणी, पोरगलपरियट्टे, अईयद्धा, अणागयद्धा, सव्वद्धा ।
 से किं तं पच्छाणुपुव्वी? पच्छाणुपुव्वी—सव्वद्धा अणागयद्धा जाव
 समए । से तं पच्छाणुपुव्वी । से किं तं अणाणुपुव्वी? अणाणु-
 पुव्वी—एयाए चेव एगाइयाए इगुत्तरियाए अणंतगच्छगयाए
 सेढीए अणमणवभासो दुरुवूणो । से तं अणाणुपुव्वी । अहवा
 ओवणिहिया कालाणुपुव्वी तिविहा पणत्ता, तं जहा—पुव्वाणु-
 पुव्वी, पच्छाणुपुव्वी, अणाणुपुव्वी । से किं तं पुव्वाणुपुव्वी?
 पुव्वाणुपुव्वी—एगसमयट्ठिइए, दुसमयट्ठिइए, तिसमयट्ठिइए
 जाव दससमयट्ठिइए संखिज्जसमयट्ठिइए असंखिज्जसमयट्ठिइए
 से तं पुव्वाणुपुव्वी । से किं तं पच्छाणुपुव्वी? पच्छाणुपुव्वी—
 असंखिज्जसमयट्ठिइए जाव एगसमयट्ठिइए । से तं पच्छाणुपुव्वी ।
 से किं तं अणाणुपुव्वी? अणाणुपुव्वी—एयाए चेव एगाइयाए
 एगुत्तरियाए असंखिज्जगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नवभासो
 दुरुवूणो, से तं अणाणुपुव्वी । से तं ओवणिहिया कालाणुपुव्वी ।
 से तं कालाणुपुव्वी ॥सू० १३७॥

छाया—अथ का सा औपनिधिकी कालानुपूर्वी? औपनिधिकी कालानुपूर्वी
 त्रिविधा प्रकृता, तथा—पूर्वानुपूर्वी पश्चानुपूर्वी अनानुपूर्वी । अथ का सा पूर्वानु-
 पूर्वी? पूर्वानुपूर्वी—समयः आवलिका आनः प्राणः स्तोकः लवः मुहूर्तः अहोरात्रः पक्षः
 मासः ऋतुः अयनं संवत्सरः युगं वर्षशतं वर्षसहस्रं वर्षशतसहस्रं पूर्वार्द्धं पूर्वं त्रुटिताङ्गं
 त्रुटितम् अटटाङ्गम् अटटम् अववाङ्गम् अववम् हुहुकाङ्गं हुहुकम् उत्पलाङ्गम् उत्पलं
 पथाङ्गं पथं, नलिनाङ्गं नलिनम् अर्थनिपूराङ्गम् अर्थनिपूरम् अयुताङ्गम् अयुतं नयुताङ्गं
 नयुतं प्रयुताङ्गं प्रयुतं चूलिकाङ्गं चूलिका शीर्षप्रदेलिकाङ्गं शीर्षप्रदेलिका पल्योपमं
 सागरोपमम् अवसर्पिणी उत्सर्पिणी पुद्गलपरिवर्तः अतीताद्धा अनागताद्धा सर्वाद्धा ।
 तेषां पूर्वानुपूर्वी । अथ का सा पश्चानुपूर्वी? पश्चानुपूर्वी—सर्वाद्धा अनागताद्धा

યાવત્ સમયઃ । સૈવા પશ્ચાન્નુપૂર્વી । અથ કા સા અનાનુપૂર્વી ? અનાનુપૂર્વી-एतस्या-
 येव एकादिकायामेकोत्तरिकायामनन्तगच्छगतायां श्रेण्यामन्योऽन्याभ्यासो द्विरु-
 पोः । सैवाऽनानुपू० । अथवा-औपनिधिकी कालानुपू० त्रिविधा प्रज्ञप्ता,
 तद्यथा-पूर्वानुपू०, पश्चानुपू० अनानुपू० । अथ क्वा सा पूर्वानुपू० ? पूर्वानुपू०-
 षकसमयस्थितिको द्विसमयस्थितिकः त्रिसमयस्थितिको यावद् दशमयस्थितिकः
 संख्येयसमयस्थितिकः असंख्येयतपस्थितिकः । सैवा पूर्वानुपू० । अथ क्वा सा
 पश्चानुपू० ? पश्चानुपू०-असंख्येयसमयस्थितिको यावत् एकसमयस्थितिकः । सैवा
 पश्चानुपू० । अथ क्वा सा अनानुपू० ? अनानुपू०-एतस्यामेव एकादिकायामे-
 कोत्तरिकायामसंख्येयगच्छगतायां श्रेण्यामन्योऽन्याभ्यासो द्विरुपोः । सैवा
 अनानुपू० । सैवा औपनिधिकी कालानुपू० । सैवा कालानुपू० ॥ सू० १३७ ॥

टीका—‘ से किं तं ’ इत्यादि—

अथ क्वा सा औपनिधिकी कालानुपू० ? इति प्रश्नः । उत्तरयति-औपनिधिकी
 कालानुपू० पूर्वानुपू० पश्चानुपू० अनानुपू० भेदेन त्रिविधा प्रज्ञप्ता । तत्र पूर्वानु-
 पू०-समयः=वक्ष्यमाणस्वरूपः सर्वसूक्ष्मः कालांशः एष हि सर्वप्रमाणानां प्रभव-

अथ सूत्रकार औपनिधिकी कालानुपૂર્વી કી પ્રરૂપણા કરતે હૈં—

“સે કિં તં ઓવણિહિયા” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ — (સે કિં તં ઓવણિહિયા કાલાણુપુવ્વી ?) હે ભદન્ત !
 ઓપનિધિકી કાલાણુપૂર્વી કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર— (ઓવણિહિયા કાલાણુપુવ્વી) ઓપનિધિકી કાલાણુપૂર્વી
 (ત્રિવિદ્યા પળગત્તા) ત્રીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈં (તં જહા) વે પ્રકાર ચે હૈં
 (પુવ્વાણુપુવ્વી, પચ્છાણુપુવ્વી, અણાણુપુવ્વી) ? પૂર્વાણુપૂર્વી, પશ્ચાણુપૂર્વી
 અનાણુપૂર્વી । (સે કિં તં પુવ્વાણુપુવ્વી) હે ભદન્ત ! પૂર્વાણુપૂર્વી કયા હૈ ?

ઉત્તર—“સમય, આવલિયા, આજ, પાણૂ, થોવે, લવે, મુદ્દત્તે, અહો

હવે સૂત્રકાર ઓપનિધિકી કાલાણુપૂર્વીની પ્રરૂપણા કરે છે—

“ સે કિં તં ઓવણિહિયા ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઓવણિહિયા કાલાણુપુવ્વી ?) હે ભગવન્ ! ઓપનિ-
 ધિકી કાલાણુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(ઓવણિહિયા કાલાણુપુવ્વી) ઓપનિધિકી કાલાણુપૂર્વીના (ત્રિવિદ્યા
 પળગત્તા, તંજહા) ત્રીવે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(પુવ્વાણુપુવ્વી, પચ્છાણુ-
 પુવ્વી, અણાણુપુવ્વી) (૧) પૂર્વાણુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાણુપૂર્વી, અને (૩) અનાણુપૂર્વી.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં પુવ્વાણુપુવ્વી) હે ભગવન્ ! પૂર્વાણુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—સમય, આવલિયા, આજ, પાણૂ, થોવે, લવે, મુદ્દત્તે, અહોરત્ત,

રક્તે, પક્ષે, માસે, ઝડ, અયળે", સમય આવલિકા, આન, પ્રાણ, સ્તોક લવ, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન (સંવચ્છરે) સંવત્સર (જુગે) યુગ, (વાસસય) વર્ષશત (વાસસહસ્સે) વર્ષ સહસ્ર, (વાસસયસહસ્સે) વર્ષશતસહસ્ર, (પુન્વંગે) પૂર્વાંગ (પુન્વે) પૂર્વ (તુલિયંગે) તુલિયાંગ (તુલિય) તુલિત, (અલ્લંગે) અલ્લંગ (અલ્લે) અલ્લ (અવવંગે) અવવાંગ (અવવે) અવવ (હુહુઅંગે) હુહુકાંગ (હુહુય) હુહુક (ઉપ્પલંગે) ઉત્પલાંગ (ઉપ્પલે) ઉત્પલ (પડમંગે) પદ્માંગ (પડમે) પદ્મ (ળલિંગે) ળલિયાંગ (ળલિયે) ળલિય (અત્થનિઝરંગે) અર્થ નિપૂરાંગ (અત્થનિઝરે) અર્થ નિપૂર (અડઅંગે) અયુતાંગ (અડઅ) અયુત (નડઅંગે) નયુતાંગ (નડઅ) નયુત (પડઅંગે) પ્રયુતાંગ (પડઅ) પ્રયુત (ચૂલિઅંગે) ચૂલિકાંગ (ચૂલિયા) ચૂલિકા (સીસપહેલિઅંગે) શીર્ષપહેલિકાંગ (સીસપહેલિયા) શીર્ષપહેલિકા (પલિઓવમે) પલ્યોપમ (સાગરોવમે) સાગરોપમ (ઓસપ્પિણી) અવસર્પિણી (ઉસસપ્પિણી) ઉસસર્પિણી (પોગલપરિચટ્ટે) પુદ્ગલપરિવર્ત (અઈયદ્ધા) અતીતાદ્ધા (અજાગયદ્ધા) અનાગતાદ્ધા (સન્વદ્ધા) સર્વાદ્ધા । યહ પૂર્વાનુપૂર્વી હૈ । સમય કા સ્વરૂપ આગે સ્વયં સૂત્રકાર કહેંગે । યહ કાલ કા સય સે સૂક્ષ્મ અંશ હૈ । હસસે હી સમસ્ત પ્રમાણો કી આવલિકા આદિકો કી - ડ-

પક્ષે, માસે, ઝડ, અયળે,) સમય, આવલિયા, આન, પ્રાણ, સ્તોક, લવ, મુહૂર્ત, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, ઋતુ, અયન, (સંવચ્છરે, જુગે) સંવત્સર, યુગ, (વાસસય) વર્ષશત, (વાસસહસ્સે) વર્ષસહસ્ર, (વાસસયસહસ્સે) વર્ષશતસહસ્ર (લાખવર્ષ.) (પુન્વંગે, પુન્વે) પૂર્વાંગ, પૂર્વ (તુલિયંગે, તુલિય, તુલિયાંગ, તુલિત, (અલ્લંગે, અલ્લે) અલ્લંગ, અલ્લ, (અવવંગે, અવવે) અવવાંગ, અવવ, (હુહુઅંગે, હુહુય) હુહુકાંગ, હુહુક, (ઉપ્પલંગે, ઉપ્પલે) ઉત્પલાંગ, ઉત્પલ (પડમંગે, પડમે) પદ્માંગ, પદ્મ, (ળલિંગે, ળલિયે) ળલિયાંગ, ળલિય, (અત્થનિઝરંગે) અર્થનિપૂરાંગ, (અત્થનિઝરે) અર્થનિપૂર, (અડઅંગે) અયુતાંગ, (અડઅ) અયુત, (નડઅંગે, નડઅ) નયુતાંગ, નયુત, (પડઅંગે) પ્રયુતાંગ, (પડઅ) પ્રયુત, (ચૂલિઅંગે) ચૂલિકાંગ, (ચૂલિયા) ચૂલિકા, (સીસપહેલિઅંગે) શીર્ષપહેલિકાંગ, (સીસપહેલિયા) શીર્ષપહેલિકા, (પલિઓવમે) પલ્યોપમ, (સાગરોવમે) સાગરોપમ, (ઓસપ્પિણી) અવસર્પિણી, (ઉસસપ્પિણી) ઉસસર્પિણી, (પોગલપરિચટ્ટે) પુદ્ગલપરિવર્ત, (અઈયદ્ધા) અતીતાદ્ધા, (અજાગયદ્ધા) અનાગતાદ્ધા, (સન્વદ્ધા) સર્વાદ્ધા, આ ક્રમે પદોનો ઉપન્યાસ કરવો તેનું નામ પૂર્વાનુપૂર્વી છે. કાળના સૌથી સૂક્ષ્મ અંશનું નામ 'સમય' છે. સૂત્રકાર પોતે જ તેનું સ્વરૂપ આગળ સમજાવવાના છે. તે સમયને આધારે જ આવલિકા આદિ કાળપ્રમાણોની

ત્વાત્ પ્રથમં નિર્દિષ્ટઃ, આવલિકા इयं हि असंख्येभिः समयैर्निष्पद्यते । आन=एक
 उच्छ्वासः संख्येयाऽऽवलिकारूपः, उवलक्षणात्संख्येयावलिकारूपो निःश्वासोऽपि-
 ग्राह्यः । प्राणः=संख्येयावलिकारूपधोरुच्छ्वासनिःश्वासरूपः कालः, स्तोत्रः=सप्त-
 प्राणान्मकः, लवः=सप्तस्तोत्रात्मकः, मुहूर्त्तः=सप्तस्तोत्रलवरात्मकः, अहोरात्रः=
 त्रिंशन्मुहूर्त्तात्मकः, पक्षः=पञ्चदशाहोरात्ररूपः, मासः=पक्षद्वयरूपः, ऋतुः=मास-
 द्वयरूपः, अयनम्=ऋतुत्रयात्मकम्, संवत्सरः=अयनद्वयात्मकः, युगं=पञ्चवर्षात्म-
 कम्, वर्षशतं=त्रिंशतियुगात्मकम्, वर्षसहस्रम्, वर्षशतसहस्रम्-शतयुगितं सहस्र-
 शतसहस्रं-वर्षाणां शतसहस्रं वर्षशतसहस्रं-लक्षवर्षाणि, पूर्वाह्नम्=चतुरशीतिवर्ष-
 त्पत्ति होती है इसलियે સૂત્રકાર ને સર્વ પ્રથમ હસકા ઉપન્યાસ કિયા હૈ ।
 અસંખ્યાત સમયોં કોં એક આવલિકા હોતી હૈ । સંખ્યાત આવલિકાઓ
 કા એક ઉચ્છ્વાસ હોતા હૈ । હસી પ્રકાર સંખ્યાત આવલિકા રૂપ એક
 નિશ્વાસ હોતા હૈ । સંખ્યાત આવલિકા રૂપ જો ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસ
 કા કાલ હૈ વહી પ્રાણ હૈ સાત પ્રાણોં કા એક સ્તોત્ર હોતા હૈ । સાત સ્તો-
 ત્રોં કા એક લવ હોતા હૈ । સત્તહત્તરલવોં કા એક મુહૂર્ત્ત હોતા હૈ । તી-
 ન મુહૂર્ત્તોં કા એક અહોરાત્ર હોતા હૈ । ૧૫ અહોરાત્ર કા એક પક્ષ હો-
 તા હૈ । દો પક્ષોં કા એક માસ હોતા હૈ । દો મહીનોં કી એક ઋતુ હોતી
 હૈ । ત્રીન ઋતુઓં કા એક અયન હોતા હૈ । દો અયનોં કા એક સંવત્સર
 હોતા હૈ । પાંચ વર્ષ કા એક યુગ હોતા હૈ । વીસ યુગોં કા એક સૌ વર્ષ
 હોતા હૈ । દશસૌ વર્ષોં કા એક વર્ષસહસ્ર હોતા હૈ । સૌ હજાર વર્ષોં કા
 એક લાખ વર્ષ હોતા હૈ । ચૌરાસી લાખ વર્ષોં કા ૧ પૂર્વાહ્ન હોતા હૈ ।

ગણતરી કરી શકાય છે, તેથી જ સૂત્રકારે સૌથી પહેલાં સમયનો ઉપન્યાસ
 કર્યો છે. અસંખ્યાત સમયોની એક આવલિકા થાય છે. સંખ્યાત આવલિ-
 કાઓનો એક નિશ્વાસ (નિશ્વાસ પ્રમણ કાળ) થાય છે. સંખ્યાત આવલિ-
 કાઓ ૩૫ જે ઉચ્છ્વાસ નિશ્વાસનો કાળ છે તેનું નામ જ પ્રાણ છે. સાત
 પ્રાણોનો એક સ્તોત્ર થાય છે સાત સ્તોત્રનો એક લવ થાય છે. ૭૭ લવનું
 એક મુહૂર્ત્ત થાય છે. ૩૭ મુહૂર્ત્તનું એક અહોરાત્ર (દિનરાત્રિ) થાય છે ૧૫
 અહોરાત્રનું એક પક્ષ (પખવાડિયું) થાય છે. જે પક્ષોનો એક માસ થાય
 છે. જે માસની એક ઋતુ થાય છે. ત્રણ ઋતુનું એક અયન થાય છે. જે
 અયનોનું એક સંવત્સર (વર્ષ) થાય છે પાંચ સંવત્સરનો એક યુગ થાય છે.
 વીસ યુગના શતવર્ષ થાય છે દસ સૌ વર્ષપ્રમાણ કાળને વર્ષસહસ્ર કહે છે.
 સૌ હજાર (સાખ) વર્ષપ્રમાણ કાળને લાખવર્ષ કહે છે ૮૪ લાખ વર્ષોનું એક

વર્ષાત્મકમ્, પૂર્વમ્=ચતુરશીત્યા લક્ષૈર્ગુણિતે ચતુરશીતિલક્ષ્યાત્મકેઽલ્લે યાવતી સંખ્યા-
લભ્યતે તત્પમાણમ્, સા સંખ્યાચ-સપ્તતિકોટિલક્ષ્યાણિ પદ્મશ્ચાશ્ચ કોટિસહસ્રાણિ
(૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦) વર્ષાનામ્ । ઉક્તંચ—

“ પુન્નવસ્સ ડ પરિમાણં, મયરી સલ્લુ હુંતિ કોટિલક્ષ્યાડ ।

છપ્પણં ચ સહસ્સા, બોદ્ધવ્વા વાસકોડીણં ॥ ”

છાયા—પૂર્વસ્ય તુ પરિમાણં સપ્તતિઃ સલ્લુ ધવન્તિ કોટિલક્ષ્યાઃ ।

પદ્મશ્ચાશ્ચ સહસ્રાણિ બોદ્ધવ્યા વર્ષકોટીનામ્ ॥ ઇતિ ॥

इदमपि चतुरशीत्यालक्षैर्गुणितं त्रुटिताङ्गं भवति । त्रुटिताङ्गं हि चतुरशीत्यालक्षै-
र्गुणितं सदेकं त्रुटितं भवति । त्रुटितं च चतुरशीत्यालक्षैर्गुणितं सदेकम् अट्टाङ्गं
भवति । चतुरशीत्यालक्षैर्गुणितं च अट्टाङ्गमेकमट्टं भवति । एवमेव इतः प्रभृति

ચૌરાસી લાખપૂર્વાઙ્ગ કા? પૂર્વ હોતા હૈ । હસમે વર્ષોં કા સંખ્યા ૭૦૫૬૦૦૦,
૦૦૦,૦૦૦૦ હતની આતી હૈ । યહી બાત “પુન્નવસ્સ ડ પરિમાણં” ઇત્યાદિ
ગાથા દ્વારા પ્રકટ કી હૈ । इन वर्षों में ८४ लाख का गुणा करने पर जो
संख्या आती है वह त्रुटिताङ्ग का परिमाण है । त्रुटिताङ्ग परिमाण में
चौरासीलाख का गुणा करने पर एक त्रुटित होता है । एक त्रुटित को
८४ लाख से गुणा करने पर १ अट्टाङ्ग होता है । एक अट्टाङ्ग को चौरा-
सी लाख से गुणा करने पर एक अट्ट होता है । १ अट्ट प्रमाण में
चौरासी लाख से गुणा करने पर १ एक अवदाङ्ग होता है । १ अवदाङ्ग
में ८४ लाख का गुणा करने पर एक अवव होता है । इसी प्रकार आगे २
शीर्षप्रहेलिका तक के प्रमाणों में ऐसे ही करते चले जाना चाहिये ।
अर्थात् १ अवव में चौरासी लाख से गुणा करने पर १ हुहुकाङ्ग, १ हु-
हुकाङ्ग में चौरासी लाख से गुणा करने पर १ हुहुक, १ हुहुक में चौरासी

પૂર્વાંગ થાય છે, અને ૮૪ લાખ પૂર્વાંગેનું એક પૂર્વ થાય છે. એક પૂર્વના
૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષ થાય છે એજ વાત સૂત્રકારે “ પુન્નવસ્સ ડ
પરિમાણં ” ઇત્યાદિ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રકટ કરી છે. ૮૪ લાખ પૂર્વનું એક
ત્રુટિતાંગ થાય છે એટલે કે ૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ વર્ષને ૮૪ લાખ વડે
ગુણવાથી જેટલાં વર્ષ આવે છે, તેટલાં વર્ષપ્રમાણ કાળને એક ત્રુટિતાંગ કહે
છે ૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગનું એક ત્રુટિત થાય છે. ૮૪ લાખ ત્રુટિતોનું એક
અટ્ટાંગ થાય છે. ૮૪ લાખ અટ્ટનું એક અવવાંગ થાય છે ૮૪ લાખ
અવવાંગોનું એક અવવ થાય છે. એક અવવના ૮૪ લાખ ગણાં કરવાથી
એક હુહુકાંગપ્રમાણ કાળ બને છે. ૮૪ લાખ હુહુકાંગનું એક હુહુક બને છે

પૂર્વ પૂર્વ ચતુરશીત્યાલક્ષેશ્ચતુરશીત્યાલક્ષેશ્ચ ગુણિતમ્ ઉત્તરોત્તરમેકૈકંકાલપ્રમાણં યાવત્
શીર્ષપ્રહેલિકાન્તં બોધ્યમ્ । શીર્ષપ્રહેલિકાયાઃ સ્વરૂપમદ્ભૂત એવં બોધ્યમ્-૭૫,૮૨.

લાખ સે ગુણા કરને પર ૧ ઉત્પલાઙ્ગ એક ઉત્પલાઙ્ગ મેં ચૌરાસી લાખ સે
ગુણા કરને પર એક ઉત્પલ, ૧ ઉત્પલ મેં ૮૪ લાખ સે ગુણા કરને પર ૧-
પદ્માઙ્ગ, ૧ પદ્માઙ્ગ મેં ચૌરાસી લાખ સે ગુણા કરને પર એક પદ્મ એક પ-
દ્મ મેં ૮૪ લાખ સે ગુણા કરને પર ૧ નલિનાઙ્ગ, ૧ નલિનાઙ્ગ મેં ચૌરાસી
લાખ સે ગુણા કરને પર ૧ નલિન ૧ નલિન મેં ૮૪ સે ગુણા કરને પર
૧ અર્થ નિપૂરાઙ્ગ એક અર્થ નિપૂરાઙ્ગ મેં ચૌરાસી લાખ સે ગુણા કરને પર
૧ અર્થ નિપૂર ૧ અર્થનિપૂર મેં ૮૪ લાખ સે ગુણા કરને પર એક અયુતાંગ
૧ અયુતાંગ મેં ૮૪ લાખ સે ગુણા કરને પર ૧ અયુત, ૧ અયુત મેં ૮૪
લાખ સે ગુણા કરને પર ૧ નયુતાંગ ૧ નયુતાઙ્ગ મેં ૮૪ લાખ સે ગુણા ક-
રને પર ૧ નયુત ૧ નયુત મેં ૮૪ લાખ સે ગુણા કરને પર ૧ પ્રયુતાઙ્ગ ૧-
૧ પ્રયુતાઙ્ગ મેં ૮૪ લાખ સે ગુણા કરને પર ૧ પ્રયુત, ૧ પ્રયુત મેં ૮૪ લાખ સે
ગુણા કરને પર એક ચૂલિકાઙ્ગ, ૧ ચૂલિકાઙ્ગ મેં ચૌરાસી લાખ સે ગુણા
કરને પર ચૂલિકા એક એક ચૂલિકા મેં ૮૪ લાખ સે ગુણા કરને પર ૧ શીર્ષ
પ્રહેલિકાઙ્ગ ઓર એક શીર્ષ પ્રહેલિકાઙ્ગ મેં ચૌરાસી લાખ સે ગુણા કરને
પર ૧ શીર્ષપ્રહેલિકા કા પ્રમાણ હોતો હૈ । હસ શીર્ષપ્રહેલિકા કે અંકો

હુહુકને ૮૪ લાખ વડે ગુણવાથી એક ઉત્પલાંગ થાય છે. ૮૪ લાખ ઉત્પલા-
ંગના એક ઉત્પલ કાળ થાય છે ૮૪ લાખ ઉત્પલનું એક પદ્માંગ થાય છે
અને ૮૪ લાખ પદ્માંગનું એક પદ્મ થાય છે. તેના ૮૪ લાખ ગણાં કરવાથી
એક નલિનાંગ થાય છે. એક નલિનાંગના ૮૪ લાખ ગણાં કરવાથી એક
નલિન આવે છે. નલિનના ૮૪ લાખ ગણાં કરવાથી એક અર્થનિપૂરાંગ આવે
છે એક અર્થનિપૂરાંગના ૮૪ લાખ ગણાં કરવાથી એક અર્થનિપૂર આવે છે.
એક અર્થનિપૂરના ૮૪ લાખ ગણાં કરવાથી એક અયુતાંગ, એક અયુતાંગના
૮૪ લાખ ગણાં કરવાથી એક અયૂત, એક અયૂતના ૮૪ લાખ ગણાં કરવાથી
એક નયુતાંગ, એક નયુતાંગના ૮૪ લાખ ગણાં કરવાથી એક નયુત, એક
નયુતના ૮૪ લાખ ગણાં કરવાથી એક પ્રયુતાંગ, એક પ્રયુતાંગના ૮૪ લાખ ગણાં
કરવાથી એક પ્રયુત, એક પ્રયુતના ૮૪ લાખ ગણાં કરવાથી એક ચૂલિકાંગ,
એક ચૂલિકાંગના ૮૪ લાખ ગણાં કરવાથી એક ચૂલિકા, એક ચૂલિકાના
૮૪ લાખ ગણાં કરવાથી એક શીર્ષપ્રહેલિકાંગ અને એક શીર્ષપ્રહેલિકાંગના
૮૪ લાખ ગણાં કરવાથી એક શીર્ષપ્રહેલિકા નામના કાળનું પ્રમાણ આવે છે.

६३, २५, ३०, ७३०, १०, २४, ११, ५७, ९७, ३५, ६९, ९७, ५६, ९६, ४०, ६२, १८, ९६, ६८, ४८०, ८०१८, ३२, ९६, एतदग्रे चत्वारिंशदुत्तरैकशतसंख्यकानि शून्यानि (१४०) निक्षेप्तव्यानि । तदेवं शीर्षप्रहेलिकायां चतुर्नवत्यधिकशतसंख्यकानि अङ्कस्थानानि भवन्ति । अनेन पूर्वोक्तेन कालमानेन केषांचिद् रत्नप्रभानारकाणां भवनपतिव्यन्तरसुराणां सुषमदुष्पमारकसम्भविनां नरतिरश्वां च यथासंभवमायुषो मानं भवति । एतस्माच्च परतोऽपि संख्येयः कालोऽस्ति, किन्तु तस्य अतिशय-ज्ञानवर्जितानां छद्मस्थानामसंव्यवहार्यत्वात्, सर्षपाद्युपमयाऽत्रैव वक्ष्यमाणत्वाच्च नेहोक्तः । किं तर्हि ? उपमामात्रप्रतिपाद्यानि पल्योपमादीन्येव । तत्र पल्योपमसा-

का प्रमाण ७५८२६३२५३०७३०१०२४११, ६७९७३५६९, ९७५६९६४-०६२१८९६६८४८०८०१८३२९६, और इसके १४० शून्य रखने से इतना होता है । इस समस्त अंको की संख्या का योग १९४ अंक प्रमाण होता है । इस पूर्वोक्त काल प्रमाण से कितनेक रत्नप्रभागत नारकों की तथा भवनपति, व्यन्तर देवों की और सुषमदुष्पमारक हैं उत्पन्न हुए मनुष्य तिर्यश्चो की यथासंभव आयु का प्रमाण कहा जाता है । इससे आगे भी संख्यात काल है । परन्तु वह यहां जो नहीं कहा गया है । उसका कारण यह है कि एकतो वह अतिशयज्ञान वर्जित जो छद्मस्थ प्राणी हैं उनके द्वारा असंव्यवहार्य है । तथा दूसरे सर्षप आदि की उपमा देकर सूत्रकार आगे उसे हरी शास्त्र में स्वयं कहेंगे भी । उपमा मात्र देकर जिज्ञासा स्वरूप समझाया जा सकता है ऐसे पल्योपम

उपरना कोष्ठकने आधारे एक शिर्षप्रहेलिकानां वर्षोनी गणतरी करवामां आवे तो १६४ आंकडानी स'ज्या आवे छे, ते स'ज्या नीचे प्रमाणे छे- ७५८२६३२५३०७३०१०२४११५७६७३५६६७५६६६४०६२१८६६६८४८०८ ०१८३२६६ आ ५४ आंकडा उपर जमणी तरङ्ग १४० शून्य भूकवाथी जे १६४ आंकडानी स'ज्या आवे छे, ते स'ज्या एक शिर्षप्रहेलिकानां वर्षो जतावे छे, आ पूर्वोक्त काणप्रमाणने आधारे केटलाक रत्नप्रभा नरकना नारकाना, भवनपति देवाना, व्यन्तर देवाना, अने सुषमदुष्पम आराभां उत्पन्न थयेला मनुष्याना यथासंभव आयुनुं प्रमाण कही शक्य छे, शीर्ष-प्रहेलिकानी आगण पण स'ज्यात काण छे परन्तु अही तेनुं कथन करवामां आओनुं नथी कारण के ते अतिशय ज्ञानवर्जित छद्मस्थ जेवा द्वारा असंव्यवहार्य छे-छद्मस्थ जेवा द्वारा तेना व्यवहारमां उपयोग थर्छ शकै तेम नथी सूत्रकार सर्षप (सरसव) आदिनी उपमा द्वारा ते काणप्रमाणानुं आगण उपर निरूपण करवाना छे, उपमा द्वारा ज जेना स्वप्नने समजानी शक्य

ગરોચ્છે સ્વરૂપે । દશસાગરોપનકોટાકોટિયમાણાત્વસર્પિણી, તાવન્મા-
નૈવ ઉત્સર્પિણી । અનન્તા અવસર્પિણ્યુત્સર્પિણ્યઃ પુદ્ગલપરિવર્તઃ । અનન્તાઃ પુદ્ગલપરા-
વર્તી અતીતાદ્વા । અનાગતાદ્વાઽપ્યનન્તપુદ્ગલપરાવર્તમાનૈવ વોધ્યા । અતીતાઽન્તા-
ગતવર્તમાનકાલસ્વરૂપા સર્વાદ્વા । इयं पूर्वानुपूर्वी । पश्चानुपूर्वी तु 'सर्वाद्वा' इत्या-
रम्य 'समयः' इत्यन्ता बोध्या । अनानुपूर्वी तु—'सवयः' इत्याद्यारम्य 'सर्वाद्वा'

और सागरोपम जो काल है उन्हें सूत्रकार आगे प्रगट करेंगे । दश सा-
गरोपन कोटि कोटि का १ एक अवसर्पिणी काल और इतने ही प्रणाम
वाला एक उत्सर्पिणी काल होना है । एक पुद्गल परावर्त काल अनन्त अ-
वसर्पिणी उत्सर्पिणी काल का होना है । तथा जो अतीताद्व-काल
होता है उसमें अनन्त पुद्गल परावर्त होते हैं । अर्थात् अनन्त पुद्गलपरा-
वर्तों का एक अतीताद्व काल होता है । इसी प्रकार जो अनागताद्व
काल होता है वह भी अनन्त पुद्गल परावर्तों का होना है । तथा जो
सर्वाद्वा काल है वह अतीत अनागत और वर्तमान काल इन तीनों का
संमिलित रूप होता है । इस प्रकार यह पूर्वानुपूर्वी है । तथा सर्वाद्वा से
लेकर समय पर्यन्त जो व्युत्क्रम से इनकी स्थापना-विन्यास-करना है
वह पश्चानुपूर्वी है । यही बात (से किं तं पच्छाणुपुव्वी ?) हे भदन्त ! प-
श्चानुपूर्वी क्या है इस प्रश्न के उत्तर में (सर्वाद्वा अनागताद्व जान सम-
य) इन पदों द्वारा प्रगट की गई है । (से तं पच्छाणुपुव्वी) इस प्रकार

એચ જે એવાં પદ્યોપમકાળ અને સાગરોપમ કાળનું સ્વરૂપ સૂત્રકાર આગળ
પ્રકટ કરવાના છે. દસ સાગરોપમ કોટિકોટિનો એક અવસર્પિણીકાળ થાય છે
અને ઉત્સર્પિણી કાળનું પણ એવું જ પ્રમાણ કહ્યું છે. અનંત અવસ-
ર્પિણીકાળનો એક પુદ્ગલપરાવર્ત કાળ થાય છે. અનંત પુદ્ગલપરાવર્તનો
એક અતીતાદ્વા-કાળ થાય છે એટલે કે અતીતાદ્વામાં અનંત પુદ્ગલપરાવ-
ર્તકાળ હોય છે. એજ પ્રમાણે અનંત પુદ્ગલપરાવર્તનો એક અનાગતાદ્વા-
કાળ થાય છે. જે સર્વાદ્વા કાળ છે તે અતીત, અનાગત અને વર્તમાન, આ
ત્રણે કાળના સંમિલિતકાળ રૂપ હોય છે આ પ્રકારનું પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે.
હવે પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરવામાં આવે છે—

પ્રશ્ન—(સે કિ પચ્છાણુપુવ્વી?) હે ભગવન્ ! પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(સર્વાદ્વા, અનાગતાદ્વા જાન સમય) સર્વાદ્વા, અનાગતાદ્વા ઇત્યાદિ
ત્રિતર્યાક્રમે સમય પર્યન્તના પદોનો વિન્યાસ (સ્થાપના) કરવો, તેનું નામ
પશ્ચાનુપૂર્વી છે. (સે તં પચ્છાણુપુવ્વી) આ પ્રકારનું પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે.

इत्यन्तानामन्योऽन्याभ्यासे ये अनन्ता भङ्गा भवन्ति, तेषु आद्यन्तरूपभङ्गद्वय-
विवक्षामपहाय सर्वभङ्गगुणनात्मिका बोध्या । अत्र कालविचारस्य प्रस्तुतत्वात्
समयादेशकालत्वेन प्रसिद्धत्वात् अनुषङ्गतो विनैयानां समयादिकावज्ञानं भवतु,
इति प्रकारान्तरेण कालानुपूर्वीमाह—‘अहवा’ इत्यादिना । अथवा औपनिषिकी
कालानुपूर्वी पूर्वानुपूर्व्यादिभेदेन त्रिविधा प्रज्ञप्ता । तत्र—पूर्वोत्पूर्वी—पञ्चमय-
यह पञ्चानुपूर्वी का स्वरूप है । (से किं तं अणाणुपुन्वी?) हे अन्त? अनानु-
पूव्वी का क्या स्वरूप है ?

उत्तर—(एयाए चेव एगाइयाए एगुत्तरियाए अणंतगच्छगयाए सेढीए अणमणगभासो दूखूणो) अनानुपूर्वी में समयादि पदों का एकर
की वृद्धिपूर्वक उपन्यास किया जाता है, फिर बाद में आपस में इनका
गुणा किया जाता है । इस प्रकार गुणा करने पर जो अनन्त भंगरूप रा-
शि उत्पन्न होती है उसमें से आदि और अन्त के दो भंग बटा दिये
जाते हैं । इस प्रकार से अनानुपूर्वी अनन्त भंगात्मक होती है । यहां
काल का विचार प्रस्तुत है और समयादिक कालरूप से प्रसिद्ध हैं । इस
लिये शिष्यों को समयादिरूप कालका आनुषंगिकरूप से ज्ञान हो जावे
इसलिये सूत्रकार प्रकारान्तर से कालानुपूर्वीका कथन करते हैं—(अहवा
ओवणिहिया कालाणुपुन्वी त्रिविहा पणत्ता) अथवा औपनिषिकी
कालानुपूर्वी तीन प्रकार की कही गई है (तं जहा) जैसे (पुन्वाणुपुन्वी
पच्छाणुपुन्वी, अणाणुपुन्वी) पूर्वानुपूर्वी, पञ्चानुपूर्वी और अनानुपूर्वी ।

ઉત્તર—(એયાએ ચેવ એગાઇયાએ એગુત્તરિયાએ અણંતગચ્છગયાએ સેઢીએ અણ-
મણગભાસો દૂઝૂણો) અનાનુપૂર્વીમાં સમયાદિ પદોનો એક એકની વૃદ્ધિથી
ઉપન્યાસ કરવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ આપસમાં (અંદરે અંદર) તેમના
ગુણાં (તેમનો ગુણાકાર) કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે ગુણાકાર કરવાથી જે
અનંત ભંગરૂપ રાશિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંથી શરૂઆતનો અને અન્તનો
એક, એમ બે ભંગો બોલાઈ કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારે અનાનુપૂર્વી
અનંત ભંગરૂપ હોય છે. અહીં કાળનો અધિકાર ચાલી રહ્યો છે અને સમ-
યાદિક કાળરૂપે પ્રસિદ્ધ છે તેથી શિષ્યોને સમયાદિ રૂપ કાળનું આનુષંગિક
રૂપે જ્ઞાન થઈ જાય તે હેતુથી સૂત્રકાર કાલાનુપૂર્વીના સ્વરૂપનું અન્ય પ્રકારે
નિરૂપણ કરે છે—(અહવા ઓવણિહિયા કાલાણુપુન્વી ત્રિવિહા પણત્તા) અથવા—
ઔપનિષિકી કાલાનુપૂર્વી ત્રણ પ્રકારની રહી છે. (તંજહા) તે ત્રણ પ્રકારે
નીચે પ્રમાણે છે—(પુન્વાણુપુન્વી, પચ્છાણુપુન્વી, અણાણુપુન્વી) પૂર્વાનુપૂર્વી,
પંચાનુપૂર્વી અને અનાનુપૂર્વી.

સ્થિતિકઃ—એકઃ સમયઃ સ્થિતિર્યદ્ય દ્રવ્યવિશેષસ્ય સ તથાભૂતો દ્રવ્યવિશેષો બોધ્યઃ ।
 एवमेव—द्विसमयस्थितिकस्त्रिसमयस्थितिको यावद्दशसमयस्थितिकः संख्येयसमय-
 स्थितिकोऽसंख्येयसमयस्थितिकश्च द्रव्यविशेषः पूर्वानुपूर्वी बोध्या । पश्चानुपूर्वी तु—
 असंख्येयसमयस्थितिको यावदेकसमयस्थितिकश्च । अनानुपूर्वी तु—एकसमयस्थिति-
 काद्वारभ्य असंख्येयसमयस्थितिकानामन्योन्याभ्यासेऽसंख्येया भङ्गा भवन्ति, तेषु
 आद्यन्तरूपभङ्गकद्वयविवक्षामपहाय सर्वभङ्गगुणनात्मिका बोध्या । इयमौपनिधिकी
 कालानुपूर्वी बोध्या । एतदेवाह—‘ से तं ओवणिद्विया’ इत्यादि । सैषा औपनिधि-

(સે કિં તં પુઞ્જાણપુઞ્વી) હે ભદન્ત ! પૂર્વાનુપૂર્વી કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

उत्तर—(पुञ्जाणपुञ्वी) पूर्वानुपूर्वी का स्वरूप इस प्रकार से है—
 (एगसमयद्विहए, दुसमयद्विहए, तिसमयद्विहए जाव दस समयद्विहए
 संखिज्जसमयद्विहए असंखिज्जसमयद्विहए) एक समय की स्थितिवाला,
 दो समय की स्थितिवाला, तीन समय की स्थितिवाला यावत् दश सम-
 य की स्थितिवाला संख्यातसमय की स्थितिवाला असंख्यातसमय की
 स्थितिवाला जितना भी द्रव्य विशेष है वह सब पूर्वानुपूर्वी है । (से कિं
 तं पच्छाणपुञ्वी) हे भदन्त ! पश्चानुपूर्वी का कया स्वरूप है ? (असंखि-
 ज्जसमयद्विहए जाव एगसमयद्विहए पच्छाणपुञ्वी) असंख्यातसमय की
 स्थितिवाले द्रव्य से लेकर एकसमय तक की स्थितिवाला जो द्रव्य
 विशेष है वह पश्चानुपूर्वी है । (से तं पच्छाणपुञ्वी) यह पश्चानुपूर्वी
 का स्वरूप है । (से कિं तं अणाणपुञ्वी?) हे भदन्त अनानुपूर्वी का

પ્રશ્ન—(સે કિં તં પુઞ્જાણપુઞ્વી) હે ભગવન્ ! પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(પુજ્જાણપુજ્વી) પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—(એગસમય-
 દ્વિહએ, દુસમયદ્વિહએ, તિસમયદ્વિહએ જાવ દસસમયદ્વિહએ, સંખિજ્જસમયદ્વિહએ,
 અસંખિજ્જસમયદ્વિહએ) એક સમયની સ્થિતિવાળાં, બે સમયની સ્થિતિવાળાં,
 ત્રણથી લઈને દસ પર્યન્તની સ્થિતિવાળાં, સંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળાં અને
 અસંખ્યાત સમયની સ્થિતિવાળાં બેટલાં દ્રવ્યવિશેષો તેઓ પૂર્વાનુપૂર્વી રૂપ છે.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં પચ્છાણપુજ્વી?) હે ભગવન્ ! પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(અસંખિજ્જસમયદ્વિહએ જાવ એગસમયદ્વિહએ પચ્છાણપુજ્વી) અસંખ્યાત
 સમયની સ્થિતિવાળાંથી લઈને એક સમય પર્યન્તની સ્થિતિવાળાં બે દ્રવ્યવિ-
 શેષો છે, તે પશ્ચાનુપૂર્વી રૂપ છે (સે તં પચ્છાણપુજ્વી) આ પ્રકારનું પશ્ચાનુ-
 પૂર્વીનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં અણાણપુજ્વી?) હે ભગવન્ ! અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

કી કાલાનુપૂર્વી । इत्यं कालानुपूर्वी समाप्तेति सूचयितुमाह-‘ से तं ’ इत्यादि-
सैषा कालानुपूर्वीति ॥सू० १३७॥

अथ पूर्वोक्तामुत्कीर्तनानुपूर्वीं प्रतिपादयितुमाह-

मूलम्-से किं तं उक्लिप्तगणुपुर्वी ? उक्लिप्तगणुपुर्वी तिविहा
पणत्ता, तं जहा-पुव्वाणुपुर्वी पच्छाणुपुर्वी अणाणुपुर्वी । से किं
तं पुव्वाणुपुर्वी ? पुव्वाणुपुर्वी-उसभे अजिए संभवे अभिणंदणे
सुमई पउमप्पहे सुपासे वंदप्पहे सुविहा सीयले सैजंसे वासु-

कया स्वरूप है ? (एयाए चेव एगाइयाए एगुत्तरियाए असंखिज्जगच्छ-
गयाए सेढीए अन्नमन्नव्भासो दुरूवूणो अणाणुपुर्वी)

उत्तर-एक से लेकर असंख्यात तक एकर की वृद्धि करते हुए
असंख्यातश्रेणि मांडो, फिर इन श्रेणियों में परस्पर में गुणा कर दो
और उस उत्पन्न असंख्यात भंग रूप मद्दाराशि में से आदि अंत के
दो भंगों-पूर्वानुपूर्वी और पश्चानुपूर्वी रूप दो भंगों और अवक्तव्यक
भंगों को कय कर दो-यही अनानुपूर्वी का स्वरूप है । (से तं ओवणि-
हिया कालाणुपुर्वी-से तं कालाणुपुर्वी) इस प्रकार औपनिधिक्की काला-
नुपूर्वी है । इसके समाप्त होते ही पूर्वप्रक्रान्त कालानुपूर्वी का कथन
समाप्त हो गया ॥सू० १३७॥

ઉત્તર-(एयाए चेव एगाइयाए एगुत्तरियाए असंखिज्जगच्छगयाए सेढीए
अन्नमन्नव्भासो दुरूवूणो अणाणुपुर्वी) એકથી લઈને અસંખ્યાત પર્યન્ત એક
એકની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં અસંખ્યાત શ્રેણી સુધીનાં દ્રવ્યોનો ઉપન્યાસ કર-
વામાં આવે છે ત્યાર બાદ તે શ્રેણીઓનો પરસ્પરમાં ગુણાકાર કરવામાં આવે
છે અને આ પ્રકારે જે અસંખ્યાત ભંગ રૂપ મદ્દારાશિ ઉત્પન્ન થાય છે,
તેમાંથી આદિ અને અન્તના બે ભાગાઓ-પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વી રૂપ
બે ભાગાઓ-બાદ કરવામાં આવે છે આ પ્રકારનું અનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે
(સે તં અણાણુપુર્વ) આ ઔપનિધિકી અનાનુપૂર્વી છે (સે તં ઓવણિહિયા
કાલાણુપુર્વ-સે તં કાલાણુપુર્વ) આ પ્રકારનું ઔપનિધિકી કાલાનુપૂર્વીનું
સ્વરૂપ છે. તેના સ્વરૂપનું કથન સમપ્ત થતાની સાથે જ પૂર્વપ્રક્રાન્ત કાલા-
નુપૂર્વીના સ્વરૂપનું કથન પણ સમાપ્ત થાય છે. ॥સૂ० ૧૩૭॥

पुञ्जे विमल्ले अणंते धम्मसे संती कुंथू अरे मल्ली मुणिसुव्वण
णमी अरिद्धणोमी पासे दद्धमाणे । से तं पुव्वणुपुव्वी । से किं
तं पच्छाणुपुव्वी ? पच्छाणुपुव्वी—दद्धमाणे जाव उत्तमे । से तं
पच्छाणुपुव्वी । से किं तं अणणुपुव्वी ? अणणुपुव्वी—एयाए
वेव एगाइयाए एगुत्तरियाए चउवीसवच्छगयाए सेढीए अण्ण-
मण्णवभासो दुरुव्वो । से तं अणणुपुव्वी । से तं उक्खित्ताणा-
णुपुव्वी ॥सू० १३८॥

छाया—अथ का सा उत्कीर्तनानुपूर्वी ? उत्कीर्तनानुपूर्वी त्रिविधा प्रज्ञप्ता,
तद्यथा—पूर्वानुपूर्वी पश्चानुपूर्वी अनानुपूर्वी । अथ का सा पूर्वानुपूर्वी ? पूर्वानुपूर्वी—
ऋषयः अजितः संभवः अभिनन्दनः सुमतिः पद्ममभः सुपार्थः चन्द्रमभः सुविधिः
शीतलः श्रेयांसः वासुपूज्यः विमलः अनन्तः धर्मः शान्तिः कुन्थुः अरः मल्लिः
मुनिसुव्रतः नमिः अरिष्टनेमिः कार्ध्वो रद्धिमानः । सैषा पूर्वानुपूर्वी । अथ का सा
अनानुपूर्वी ? अनानुपूर्वी—एतरयामेव एवादिक्कामेकोत्तरिकायां चतुर्विंशति-
गच्छगतायां श्रेण्यामन्योन्याभ्यामो द्विरूपोनः । सैषा अनानुपूर्वी । सैषा उत्की-
र्तनानुपूर्वी ॥सू० १३८॥

टीका—‘से किं तं’ इत्यादि—

अथ का सा उत्कीर्तनानुपूर्वी ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—उत्कीर्तनं=कथ-
नम् अभिधानोच्चारणमिति यावत्, तस्य आनुपूर्वी=अनुसरिषादि । पूर्वानुपूर्वादि-

अथ सूत्रकार पूर्वोक्त उत्कीर्तनानुपूर्वी का प्रतिपादन करते हैं—

‘से किं तं उक्खित्ताणाणुपुव्वी ? इत्यादि ।

शब्दार्थ—हे भगवन् । (से किं तं उक्खित्ताणाणुपुव्वी ?) पूर्व प्रकान्त
उत्कीर्तनानुपूर्वी का स्वरूप क्या है ?

उत्तर—(उक्खित्ताणाणुपुव्वी निविदा पग्गत्ता) उत्कीर्तनानुपूर्वी तीन

हुये सूत्रकार पूर्वोक्त उत्कीर्तनानुपूर्वीना २३५० निदधानु दरे हे—

“से किं तं उक्खित्ताणाणुपुव्वी” इत्यादि—

शब्दार्थ—(से किं तं उक्खित्ताणाणुपुव्वी ?) हे भगवन् ! पूर्वप्रकान्त उत्की-
र्तनानुपूर्वीनां स्वरूप हेतुं हे ?

उत्तर—(उक्खित्ताणाणुपुव्वी निविदा पग्गत्ता) उत्कीर्तनानुपूर्वीना

મેદેન ત્રિવિધા પ્રજ્ઞતા । તત્ર-પૂર્વાનુપૂર્વી-ઋષભાદિ વર્દ્ધમાનાન્તા । સર્વપ્રથમોત્પન્નાદ્
ઋષભસ્ય પ્રથમસુપાદાનમ્ । તદનન્તરં ક્રમેણ અજિતાદય ઉક્તાઃ । પશ્ચાનુપૂર્વી તુ-
પ્રકાર કી કહી ગઈ છે । (તં જહા) उसके वे प्रकार ये हैं-(पुत्राणुपुत्री,
पच्छाणुपुत्री, अणाणुपुत्री) पूर्वानुपूर्वी, पश्चानुपूर्वी और अनानुपूर्वी ।
उत्कीर्तन शब्द का अर्थ नाम का उच्चारण करना ऐसा है । इस उत्की-
र्तन की जो परिपाटी है उसका नाम उत्कीर्तनानुपूर्वी है । (से किं तं
पुत्राणुपुत्री) पूर्व प्रक्रान्त पूर्वानुपूर्वी क्या है ?

उत्तर—(उसमे अजिए संभवे अभिर्णंदणे, सुमई, पउमप्पहे,
सुपासे, चंदप्पहे, सुविही, सीयले, सेज्जंसे, वासुपुज्जे, विमले, अणंते,
धम्मो, संती, कुंथू, अरे, मल्ली, सुणिसुव्वए, णमी, अरिट्ठणेमी, पासे,
वद्धमाणे, से तं पुत्राणुपुत्री) ऋषभ, अजित, संभव, अभिनंदन, सुमति,
पद्मप्रभ, सुपार्श्व, चंद्रप्रभ, सुविधि, शीतल, श्रेयांस, वासुपूज्य,
विमल, अनन्त, धर्म, शान्ति, कुन्धु, अर, मल्ली, सुनिसुव्रत, नमि,
अरिष्टनेमि, पार्श्व, और वर्द्धमान । इस प्रकार परिपाटिरूप से नामो-
च्चारण करना इसका नाम उत्कीर्तनानुपूर्वी का प्रथम मेद पूर्वानुपूर्वी
है । ऋषभनाथ सब से प्रथम उत्पन्न हुए हैं । इसलिये उनका प्रथम
नामोच्चारण किया है । तदनन्तर क्रमशः अन्य अजित आदि हुए
हैं इसलिये उनका नामोच्चारण हुआ है । पश्चानुपूर्वी में वर्द्धमान को

नीचे प्रमाणे त्रय प्रकार कहा छे—(पुत्राणुपुत्री, पच्छाणुपुत्री, अणाणुपुत्री)
(१) पूर्वानुपूर्वी, (२) पश्चानुपूर्वी अने (३) अनानुपूर्वी ।

“ नामनुं उच्चारणु करवुं ” એટલે ઉત્કીર્તન આ ઉત્કીર્તનની (નામનું
ઉચ્ચારણ કરવાની) જે પરિપાટી (પદ્ધતિ) છે, તેનું નામ ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી છે.

પ્રશ્ન—(સે કિ તં પુત્રાણુપુત્રી) હે લગવન! પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(उसमे, संभवे, चंदप्पहे, सुविही, सीयले, सेज्जंसे, वासुपुज्जे,
विमले, अणंते, धम्मो, संती, कुंथू, अरे, मल्ली, सुणिसुव्वए, णमी, अरिट्ठणेमी,
पासे, वद्धमाणे, से तं पुत्राणुपुत्री) ऋषभ, अजित, संभव, अभिनंदन,
सुमति, पद्मप्रभ, सुपार्श्व, चंद्रप्रभ, सुविधि, शीतल, श्रेयांस, वासुपूज्य,
विमल, अनन्त, धर्म, शान्ति, कुन्धु, अर, मल्ली, सुनिसुव्रत, नमि, अरि-
ष्टनेमि, पार्श्व अने वर्द्धमान, આ પ્રકારે પરિપાટી રૂપે નામોચ્ચારણ કરવું
તેનું નામ પૂર્વાનુપૂર્વી છે. તે ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વીના પ્રથમ ભેદ રૂપ છે. ઋષભ-
નાથ લગવાન સૌથી પહેલાં થઈ ગયાં હોવાથી તેમના નામનું ઉચ્ચારણ સૌથી
પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે ત્યાર બાદ અજિત આદિ તીર્થંકરો ક્રમશઃ થઈ
ગયા હોવાથી તેમના નામનું ક્રમશઃ ઉચ્ચારણ કરાયું છે.

વર્દ્ધમાનાદિ ઋષભાન્તા વોધ્યા । અનાનુપૂર્વી તુ-ઋષભાદિવર્ધમાનાન્તાનાં ચતુર્વિંશતિપદાનામન્યોઽન્યાભ્યાસે આદ્યન્તરૂપભક્તકદ્વયવિવક્ષામપહાય ભક્ત્યા વિધાતવ્યાસ્તદાત્મિકા વોધ્યા । નનુ ઔપનિધિક્યા દ્રવ્યાનુપૂર્વ્યાં અસ્યાથ્થ કો ભેદઃ ? ઉચ્યતે, તત્ર હિ દ્રવ્યાણાં વિન્યાસમાત્રમેવ પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિભાવેન ચિન્તિતત્ત્વમ્ । અત્ર તુ તેષામેવ તથૈવોત્કીર્તનં ક્રિયતે-ઇત્યેતાવન્માત્રેણ એતયોર્ભેદો વોધ્યઃ । નનુ અસ્ત્યેવંતથાઽપ્યત્ર શાસ્ત્રે આવશ્યકસ્ય પ્રસ્તુતત્વાદત્રાપિ સામાયિકાદ્યધ્યયનાનામેવોત્કીર્તનં યુક્તમ્,

આદિ કરકે-ઋષભપદ કો અન્ત મેં ઉચ્ચરિત ક્રિયા જાતા હૈ । તથા અનાનુપૂર્વી આદિ કે ઋષભપદ સે લેકર અન્તિમ વર્દ્ધમાન તક્ર કે ચૌવીસ પદોં કા પરસ્પર મેં ગુણા કરને પર ઓર ગુણિતરાશિ મેં સે આદિ અન્ત રૂપ ભંગ દ્વય કો વિવક્ષા કો કમ કરને પર જિતને ભંગ વચતે હૈં ઉન ભંગ સ્વરૂપ હોતી હૈ ।

શંકા—ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી સે હસ મેં કયા ભેદ હૈ ?

ઉત્તર—ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી મેં દ્રવ્યોં કા કેવલ વિન્યાસ હી પૂર્વાનુપૂર્વી આદિરૂપ સે વિચારિત હોતા હૈ ઓર હસ ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વી મેં ડન્હી દ્રવ્યોં કા આનુપૂર્વી આદિરૂપ સે નામોચ્ચારણ ક્રિયા જાતા હૈ ।

શંકા—હસ શાસ્ત્ર મેં આવશ્યક કા પ્રકરણ હોને સે હસ આનુપૂર્વી મેં ભી સામાયિક આદિ અધ્યયનોં કા હી ઉત્કીર્તન કરના ઉચિત થા—

પશ્ચાનુપૂર્વીતું સ્વરૂપ આ પ્રકારતું છે-ઉપર જે ક્રમે નામોચ્ચારણ કરાયું છે તેના કરતાં ઊલટા ક્રમે નામોચ્ચારણ કરવાથી પશ્ચાનુપૂર્વી બને છે. તેમાં વર્ધમાનથી લઈને ઋષભ પર્યન્તના પદોનું ઉચ્ચારણ કરાય છે આ રીતે ‘વર્ધમાન’ પદ પહેલું અને ‘ઋષભ’ પદ છેલ્લું આવે છે. અનાનુપૂર્વીમાં શરૂઆતના ઋષભ પદથી લઈને છેલ્લા વર્ધમાન પર્યન્તના ૨૪ પદોનો પરસ્પરની સાથે ગુણાકાર કરવામાં આવે છે અને તેથી જે મહારાશિ આવે છે તેમાંથી આદિ અને અન્ત રૂપ બે ભંગોને બાદ કરવામાં આવે છે. આ બે ભંગો બાદ કરવાથી જે ભંગો બાકી રહે છે, તે ભંગોરૂપ અનાનુપૂર્વી હોય છે.

શંકા—ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વી કરતાં આ ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વીમાં શે તફાવત છે ?

ઉત્તર—ઔપનિધિકી દ્રવ્યાનુપૂર્વીમાં દ્રવ્યોનો કેવળ વિન્યાસ જ પૂર્વાનુપૂર્વી આદિ રૂપે કરવામાં આવે છે, પરન્તુ આ ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વીમાં તો એજ દ્રવ્યોનું આનુપૂર્વી આદિ રૂપે ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે.

શંકા—આ શાસ્ત્રમાં આવશ્યકનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી આ આનુપૂર્વીમાં સામાયિક આદિ અધ્યયનોનું જ ઉત્કીર્તન (ઉચ્ચારણ) કરાયું હોત

કથમપ્રક્રાન્તાનામૃષમાદીનામુત્કીર્તનં કૃતમ્ ? इति चेद्वाह—इदं शास्त्रं सर्वव्यापक-
मित्यादावेवमुक्तम् । तत्समर्थयितुमेव ऋषभादीनामुपादानं कृतम् । ऋषभादीनां
तीर्थकर्तृत्वात्तन्नामोच्चारणे सकलमपि श्रेयः प्राप्नोति जन इति युक्तमेव तेषां
भगवतां नामोच्चारणम् । एवं विधस्थलेऽन्यत्राप्येवमेव समाधेयमिति । प्रकृतमुप
संहरन्नाह—‘ से तं ’ इत्यादि । सैषा उत्कीर्तनानुपूर्वी ॥सू० १३८॥

अथ पूर्वोक्तामेव गणनानुपूर्वीं निरूपयितुमाह—

मूलम्—से किं तं गणणाणुपुर्वी ? गणणाणुपुर्वी ति विहा पणत्ता,
तं जहा—पुव्वाणुपुर्वी पच्छाणुपुर्वी अपाणुपुर्वी । से किं तं पुव्वा-
णुपुर्वी ? पुव्वाणुपुर्वी—एगो, दस, सयं, सहस्रं, दस सहस्साइं,

તો ફિર અપ્રક્રાન્ત-પ્રકરણ બાહ્ય-ઋષભ આદિકોં કા ઉત્કીર્તન
સૂત્રકારને કયોં ક્રિયા ?

उत्तर—यह तो पहिले ही कहा जा चुका है कि यह शास्त्र सर्व
व्यापक है । सो इसी बात का समर्थन करने के लिये यहां ऋषभादिकों
का उत्कीर्तन किया है । ये ऋषभ आदि तीर्थ कर्ता हैं । इनके नाम का
उच्चारण करने वाला मनुष्य ससस्त श्रेयको पा लेता है । अतः उनके
नाम का उच्चारण करना युक्त ही है । दूसरे और भी इसी प्रकार के
स्थलों में ऐसा ही समाधान समझना चाहिये । इस प्रकार से यह
उत्कीर्तनानुपूर्वी है । सूत्रस्थ बाकी पद सुगम्य हैं अतः उनका भिन्न
भिन्न रूप से अर्थ नहीं लिखा है ॥सू० १३८॥

તે ઉચિત ગણાત તેને બદલે અપ્રક્રાન્ત (પ્રકરણના વિષયથી બાહ્ય એવાં)
ઋષભ આદિકોં ઉત્કીર્તન સૂત્રકારે શા કારણે કયું છે ?

ઉત્તર—એ વાત તો પહેલાં જ કહેવામાં આવી ચુકી છે કે શાસ્ત્ર
સર્વવ્યાપક છે એજ વાતનું સમર્થન કરવાને માટે અહીં ઋષભાદિકોં
ઉત્કીર્તન (નામોનું ઉચ્ચારણ) કરવામાં આવ્યું છે. આ ઋષભ આદિ તીર્થ-
કરોએ તીર્થની સ્થાપના કરી હતી. તેમનાં નામનું ઉચ્ચારણ કરનાર મનુષ્યનું
દરેક પ્રકારે શ્રેય જ થાય છે. તેથી તેમનાં નામોનું ઉચ્ચારણ કરવું ઉચિત જ
ગણી શકાય આ પ્રકરનાં બીજાં સ્થાનોમાં પણ આ પ્રકારનું જ સમાધાન સમજવું.

આ પ્રકારનું ઉત્કીર્તનનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ છે આ સૂત્રમાં આવેલાં બાકીનાં
પદોનો અર્થ સુગમ હોવાથી અહીં તેમનું, વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં
આવ્યું નથી. ॥સૂ० ૧૩૮॥

સયસહસ્તં, દસ સયસહસ્તાઈ, કોડી, દસ કોડીઓ, કોડીસયં, દસ કોડીસયાઈં । સે તં પુઞ્જાણુપુઞ્ચી । સે કિં તં પચ્છાણુપુઞ્ચી? પચ્છાણુપુઞ્ચી—દસ કોડીસયાઈં જાવ્વ ઇગો સે તં પચ્છાણુપુઞ્ચી । સે કિં તં અણાણુપુઞ્ચી? અણાણુપુઞ્ચી—અયાએ ચેવ ઇગાહયાએ ઇગુત્તરિયા । દસકોડીસયગચ્છગયાએ સેટીએ અન્નમન્નબ્ભાસો દુરુદ્ધણો । સે તં અણાણુપુઞ્ચી । સે તં ગણણાણુપુઞ્ચી ॥સૂ. ૧૩૯॥

છાયા—અથ કા સા ગણનાનુપૂર્વી? ગણનાનુપૂર્વી ત્રિવિધા પ્રજ્ઞતા, તથા—પૂર્વાનુપૂર્વી પશ્ચાનુપૂર્વી અનાનુપૂર્વી । અથ કા સા પૂર્વાનુપૂર્વી? પૂર્વાનુપૂર્વી—એકો, દશ, શતં, સહસ્રં, દશ સહસ્રાણિ, શતસહસ્રં, દશ શતસહસ્રાણિ, ગોટિઃ, દશકોટયઃ, કોટિશતં, દશકોટિશતાનિ । સૈષા પૂર્વાનુપૂર્વી । અથ કા સા પશ્ચાનુપૂર્વી પશ્ચાનુપૂર્વી દશકોટિશતાનિ યાવદેકઃ । સૈષા પશ્ચાનુપૂર્વી । અથ કા સા અનાનુપૂર્વી? અનાનુપૂર્વી એતસ્યામેવ એકાદિકાયામેકોત્તરિકાયાં દશકોટિશતગચ્છગતાયાં શ્રેણ્યામન્યોન્યામ્યાસો દ્વિરુચોનઃ । સૈષા અનાનુપૂર્વી । સૈષા ગણનાનુપૂર્વી ॥સૂ. ૧૩૯॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

અથ કા સા ગણનાનુપૂર્વી? इति प्रश्नः । उत्तरयति—गणनानुपूर्वी पूर्वानुपूर्वादिभेदेन त्रिविधा । तत्र—एकादिदशकोटिशतान्तापूर्वानुपूर्वी । दशकोटिशताग्रे-

गणनानुपूर्वी का क्या स्वरूप है—हस्त धातु को अद्य सूत्रकार स्पष्ट करते हैं —“से किं तं गणणाणुपुञ्ची ?” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(સે કિં તં ગણણાણુપુઞ્ચી)

પ્રશ્ન—હે અદન્ત ? ગણનાનુપૂર્વી ના કયા સ્વરૂપ છે ?

ઉત્તર—(ગણણાણુપુઞ્ચી ત્રિવિદા પ્રજ્ઞતા) ગણનાનુપૂર્વી ત્રીજા પ્રકારની કહી ગઈ છે ! (નંજહા) જો (પુઞ્જાણુપુઞ્ચી પચ્છાણુપુઞ્ચી, અણાણુપુઞ્ચી)

હવે સૂત્રકાર ગણનાનુપૂર્વીના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં ગણણાણુપુઞ્ચી” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ગણણાણુપુઞ્ચી) છે ભગવન્ ! ગણનાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(ગણણાણુપુઞ્ચી ત્રિવિદા પ્રજ્ઞતા) ગણનાનુપૂર્વી ત્રણ પ્રકારની કહી છે—(નંજહા) તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(પુઞ્જાણુપુઞ્ચી, પચ્છાણુપુઞ્ચી, અણાણુપુઞ્ચી) (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી અને (૩) અનાનુપૂર્વી.

कान्ता पश्चानुपूर्वी । तथा—एतस्यामेव एकादिकायामेकोत्तरिकायां दशकोटिसप्त-
गच्छगतायां श्रेण्यामन्योन्याभ्यासो द्विरूपोनः—अनानुपूर्वी, व्याख्या पूर्ववत् ।

पूर्वानुपूर्वी, पश्चानुपूर्वी, अनानुपूर्वी. (से किं तं पुन्वाणुपुन्वी) हे भदन्त !
पूर्वानुपूर्वी का कथा स्वरूप है ?

उत्तर— (पुन्वाणुपुन्वी) पूर्वानुपूर्वी का स्वरूप इस प्रकार से है—
(एगो) एक (दस) दश, (सयं) सौ (सहस्सं) हजार (दससहस्साइं) दश
हजार (सयसहस्साइं) लाख (दससयसहस्साइं) दश लाख (कोटी)
करोड़ (दस कोटीओ) दस करोड़ (कोटीसयं) अर्ब, (दस कोडिसयाइं) दस
अर्ब (से तं पुन्वाणुपुन्वी) यह पूर्व प्रकान्त पूर्वानुपूर्वी है । (से किं तं पच्छाणु-
पुन्वी?) हे भदन्त ! गणनानुपूर्वी के भेद रूप पश्चानुपूर्वी का कथा स्वरूप है ?

उत्तर— (पच्छाणुपुन्वी) पश्चानुपूर्वी का स्वरूप इस प्रकार से है ।
(दस कोडिसयाइं जाव एगो) दस अर्ब से लेकर व्युत्क्रम से एक तक
गिनना (से तं पच्छाणुपुन्वी) सौ पश्चानुपूर्वी है । (से किं तं अणाणुपुन्वी)
हे भदन्त ! अनानुपूर्वी का कथा स्वरूप है ? (अणाणुपुन्वी) अनानुपूर्वी
का स्वरूप इस प्रकार से है—(एयाए चैव एगाइयाए एगुत्तरियाए दस
कोडिसयगच्छगयाए सेटीए अन्नमन्नवभासो दूरवूणो) एक से लेकर

प्रश्न—(से किं तं पुन्वाणुपुन्वी?) हे लगवन् ! पूर्वानुपूर्वीनुं स्वइय डेवुं छे?

उत्तर—(पुन्वाणुपुन्वी) पूर्वानुपूर्वीनुं स्वइय आ प्रकारनुं छे—(एगो) ओक,
(दस) दस, (सयं) सौ, (सहस्सं) हजार, (दससहस्साइं) दस हजार, (सयसह-
स्साइं) लाख, (दससयसहस्साइं) दस लाख, (कोटी) करोड़, (दस कोटीओ)
दस करोड़, (कोटीसयं) अण्ण, (दस कोटीसयाइं) दस अण्ण, (से तं
पुन्वाणुपुन्वी) धत्यादि इपे गणुना करवी तेनुं नाम पूर्वानुपूर्वी छे.

प्रश्न—(से किं तं पच्छाणुपुन्वी?) हे लगवन् गणुनानुपूर्वीना भील लेद
इय पश्चानुपूर्वीनुं स्वइय डेवुं छे ?

उत्तर—(पच्छाणुपुन्वी) पश्चानुपूर्वीनुं स्वइय आ प्रकारनुं छे—(दसकोटी-
सयाइं जाव एगो, दस अण्णथी लभने विवटा डसे ओक सुधीनी गणुतरी
करवी (से तं पच्छाणुपुन्वी) तेनुं नाम पश्चानुपूर्वी छे.

प्रश्न—(से किं तं अणाणुपुन्वी?) हे लगवन् ! गणुनानुपूर्वीना त्रील लेद
इय अनानुपूर्वीनुं स्वइय डेवुं छे ?

उत्तर—(अणाणुपुन्वी) अनानुपूर्वीनुं स्वइय आ प्रकारनुं छे—(एयाए चैव
एगाइयाए एगुत्तरियाए दसकोडिसयगच्छगयाए सेटीए अन्नमन्नवभासो दूरवूणो)

અત્રોક્તાઃ સંખ્યા ઉપલક્ષણમાત્રમ્, અત્ર ઇતોઽન્યા અપિ સંભાવ્યમાનાઃ સંખ્યા અવગન્તવ્યાઃ । ઉત્કીર્તનાનુપૂર્વા નામમાત્રોત્કીર્તનં કૃતમ્, અત્ર ગણનાનુપૂર્વા તુ-
 ણાદિ સંખ્યાનામભિધાનં કૃતમિતિ बोध्यम् । પ્રકૃતસુપસંહરન્નાહ-‘સેતં’
 इत्यादि । सैषा गणनानुपूर्वी ॥सू० १३९॥

અથ પ્રાગુદ્દિષ્ટામેવ સંસ્થાનાનુપૂર્વીમાહ-

મૂલમ્-સે કિં તં સંઠાણાણુપુર્વી ? સંઠાણાણુપુર્વીતિવિદ્યા પપ્પણત્તા,
 તં જહા-પુવ્વાણુપુર્વી પચ્છાણુપુર્વી અણાણુપુર્વી । સે કિં તં
 પુવ્વાણુપુર્વી ? પુવ્વાણુપુર્વી-સમચ્ચત્તરંસે નિગ્ગોહમંડલે સાદી
 खुजे वामणे हुंडे । सै तं पुव्वाणुपुर्वी । से क्किं तं पच्छाणुपुर्वी ?
 पच्छाणुपुर्वी-हुंडे जाव चत्तरंसे । सै तं पच्छाणुपुर्वी । से क्किं
 तं अणाणुपुर्वी ? अणाणुपुर्वी एयाए चैव एगाइयाए षगुत्तरि-
 याए छ गच्छमयाए सेढीए अन्नमन्नवभासो दुरुवूणो । से तं
 अणाणुपुर्वी । सा एसा संठाणाणुपुर्वी ॥सू० १४०॥

હાયા-અથ કા સા સંસ્થાનાનુપૂર્વી ? સંસ્થાનાનુપૂર્વી ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથા-
 પૂર્વાણુપૂર્વી પશ્ચાણુપૂર્વી અનાણુપૂર્વી । અથ કા સા પૂર્વાણુપૂર્વી ? પૂર્વાણુપૂર્વી-સમચ-
 ત્તરસં નિગ્ગોહમંડલં સાદિ કુવ્જં વામનં હુન્ડમ્ । સૈષા પૂર્વાણુપૂર્વી । અથ કા સા
 પશ્ચાણુપૂર્વી ? પશ્ચાણુપૂર્વી-હુન્ડં યાવત્ સમચત્તરસમ્ । સૈષા પશ્ચાણુપૂર્વી । અથ કા

દશ કોટિજ્ઞાતક કી એક એક કી વૃદ્ધિવાલી શ્રેણી મેં સ્થાપિત સંખ્યા
 કા પરસ્પર નેં ગુણા કરને પર ઔર ઉત્પન્ન ઉસ મહારાણિ મેં સે ભંગ
 દ્રવ્ય કી ચિદ્રક્ષા કો કામ કરને પર અસંલિપ્તભંગાત્મક (સેતં અણાણુપુ-
 વ્વી) અનાણુપૂર્વી હૈ (સેતં ગણનાણુપુર્વી) હસ પ્રકાર यह गणनानुपूर्वी
 का स्वरूप है ॥सू० १३९॥

એકથી લઈને દસ અગત્ય પર્યાન્તની એક એકની વૃદ્ધિવાળી શ્રેણીમાં સ્થાપિત
 સંખ્યાનો પરસ્પરની સાથે ગુણાદાર (અંગેતત) કરીને જે ભાગોની મહારાણિ
 ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંથી આદિ અને અન્તના બે ભાગોને બાદ કરવાથી જે ભાગો
 બાકી રહે છે, તે ભાગોને (સેતં અણાણુપુર્વી) અનાણુપૂર્વી રૂપ ગણવામાં આવે
 છે. (સેતં ગણનાણુપુર્વી) આ પ્રકારનું ગણનાનુપૂર્વાનું સ્વરૂપ છે. ॥સં૦ ૧૩૯॥

સા અનાનુપૂર્વી? અનાનુપૂર્વી-એતસ્થામેવ એકાદિકાયામે કોત્તરિકાયાં છ ગચ્છગતાયાં શ્રેણ્યામન્યોન્યાભ્યાસો દ્વિરૂપોતઃ। સૈવા અનાનુપૂર્વી। સૈવા સંસ્થાનાનુપૂર્વી॥મુ. ૧૪૦॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કા સા સંસ્થાનાનુપૂર્વી? ઇતિ પ્રશ્નઃ। ઉત્તરયતિ-સંસ્થાનાનુપૂર્વી સંસ્થાનાનિ-
=પ્રાકૃતિવિશેષાઃ, તેપામાનુપૂર્વી=પરિપાટી સંસ્થાનાનુપૂર્વી પ્રાકૃતિવિશેષરૂપાણિ।
સંસ્થાનાનિ જીવાન્નિભેદેન યદ્યપિ દ્વિવિધાનિ તથાપિ ‘સમચતુરંસે’ ઇત્યાદ્યભિ-
ધાનેન જીવસમ્બન્ધીન્યેવ તાનિ બંધ્યાનિ। ઇયં સંસ્થાનાનુપૂર્વ્યપિ પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિ-
ભેદેન ત્રિવિધા પ્રોક્તા તત્ર-પૂર્વાનુપૂર્વી-સમચતુરસ્રમ્-સમં=નાભેરુપર્યધશ્ચ સકલ-
પુરુષલક્ષણોપેતાવયવતયા ચતુરસ્રમ્ અન્યુનાધિકાશ્ચતસ્રઃ અસ્રયઃ-કોણા યસ્ય તન્

અથ સૂત્રકાર પૂર્વોક્ત સંસ્થાનાનુપૂર્વી કા સ્વરૂપ કથન કરતે હિ—

“સે કિં તં સંઠાણાણુપુઁવી” ઇત્યાદિ।

શબ્દાર્થ--(સે કિં તં સંઠાણાણુપુઁવી?) હે ભદ્રંત ! પૂર્વપ્રક્રાન્ત સંસ્થાનાનુપૂર્વી કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર--(સંઠાણાણુપુઁવી તિવિહા પળ્ળત્તા) સંસ્થાનાનુપૂર્વી તીન પ્રકાર કી કહી ગઈ હૈ (તં જહા) વે પ્રકાર થે હિ -- (પુઁવાણુપુઁવી, પચ્છાણુપુઁવી, અણાણુ પુઁવી,) પૂર્વાનુપૂર્વી પશ્ચાનુપૂર્વી ઓર અનાનુપૂર્વી (સે કિં તં પુઁવાણુપુઁવી) પૂર્વાનુપૂર્વી કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર--(પુઁવાણુપુઁવી) પૂર્વાનુપૂર્વી કા સ્વરૂપ હસ પ્રકાર સે હૈ--(સમ-
ચતુરંસે, નિગ્ગોહમંડલે, સાદી खुज्जे वामणे हुंडे) સમચતુરસ્ર સંસ્થાન,
ન્યગ્રોધમંડલ સંસ્થાન, સાદિસંસ્થાન, કુબ્જ સંસ્થાન, વામન સંસ્થાન,

હવે સૂત્રકાર પૂર્વોક્ત સંસ્થાનાનુપૂર્વીનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં સંઠાણાણુપુઁવી?” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ--(સે કિં તં સંઠાણાણુપુઁવી?) હે ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત સંસ્થાના-
નુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર--(સંઠાણાણુપુઁવી તિવિહા પળ્ળત્તા) સંસ્થાનાનુપૂર્વી ત્રણ પ્રકારની
કહી છે. (તં જહા) તે ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે--(પુઁવાણુપુઁવી પચ્છાણુપુઁવી
અણાણુપુઁવી) (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી અને (૩) અનાનુપૂર્વી

પ્રશ્ન--(સે કિં તં પુઁવાણુપુઁવી?) હે ભગવન્ ! પૂર્વાનુપૂર્વીનું
સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર--(પુઁવાણુપુઁવી) પૂર્વાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે--(સમચતુરંસે,
નિગ્ગોહમંડલે, સાદી, खुज्जे, वामणे, हुंडे) સમચતુરસ્ર સંસ્થાન, ન્યગ્રોધમંડલ
સંસ્થાન, સાદિ સંસ્થાન, કુબ્જ સંસ્થાન, વામન સંસ્થાન અને હુંડ સંસ્થાન,

ચતુરસ્રમ્ । અતયોઃ કર્મધારયઃ । તુલ્યારોહપરિણાહઃ સમ્પૂર્ણલક્ષણોપેતાજ્ઞોપાજ્ઞાવયવઃ
સ્વાહુઃકાષ્ઠાધિકશતૌચ્છ્રાયઃ સર્વસંસ્થાનેષુ મુખ્યઃ પચ્ચેન્દ્રિયજીવશરીરાકારવિશેષ

ઔર હુંડ સંસ્થાન । આકૃતિ વિશેષ કા નામ સંસ્થાન હૈ । હન સંસ્થાનો
કી જો પરિપાટી હૈ उसका नाम आनुपूर्वी है । यद्यपि ये संस्थान जीव
और अजीव के संबन्धी होने से दो प्रकार के हैं तो भी ” इस प्रकार
के कथन से यहाँ जीवसंबन्धी ही ग्रहण किये गये हैं । जिस संस्थान
में नाभि से ऊपर के और नीचे के समस्त अवयव सामुद्रिक शास्त्र के
अनुसार अपने २ प्रमाण से युक्त हों, हीनाधिक न हों उसका नाम सम-
चतुस्र है, ” समं चतुस्रम् यस्य तत् समचतुरस्रम् ” यह इसकी व्युत्पत्ति
है । इसका तात्पर्य यह है कि इस संस्थान में जितने भी शरीर के नाभि
से ऊपर नीचे के अंग उपांग रूप अवयव होते हैं वे सब समस्त लक्षणों से
सहित होते हैं । न्यूनाधिक भाव इनमें नहीं होता है शरीर के चारों कोने
इसमें बराबर होते हैं । इस संस्थान में आरोह और परिणाह-उतार
चढाव-एकसा होता है । सामुद्रिक शास्त्र में सुहावने शरीर के जितने भी
लक्षण कहे गये हैं वे सब लक्षण इस संस्थान वाले शरीर के अंग और

આ ક્રમે સંસ્થાનેનો વિન્યાસ કરવો તેને સંસ્થાનાનુપૂર્વીના પ્રથમ ભેદ
૩૫ પૂર્વાનુપૂર્વી કહે છે.

સંસ્થાન એટલે આકાર આ આકારોની જે પરિપાટી તેનું નામ આનુ-
પૂર્વી છે તે છે આ સંસ્થાન જીવ અને અજીવ વિષયક હોવાને કારણે
મુખ્ય બે પ્રકારનું હોય છે, પરંતુ ‘ સમચતુરસ્રે ’ ઇતિ દિ પદો દ્વારા અહીં
જીવસંબંધી સંસ્થાનેને ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે,

સમચતુરસ્ર સંસ્થાન જે સંસ્થાનમાં (આકાર વિશેષમાં) નાભિની નીચેના
અને નાભિની ઉપરનાં સમસ્ત અવયવો સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણેના
પોતપોતાનાં પ્રમાણવાળાં હોય છે-હીન અથવા અધિક પ્રમાણવાળાં હોતાં નથી,
તે સંસ્થાનને સમચતુરસ્ર સંસ્થાન કહે છે. તેની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે-

“ સમં ચતુસ્રમ્ यस્ય તત્ સમચતુરસ્રમ્ ” આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે
છે-આ સંસ્થાનમાં નાભિની ઉપરનાં અને નીચેનાં સમસ્ત અંગ ઉપાંગો સમસ્ત
લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે. કોઈ પણ અંગ ઉપાંગ ન્યૂન અથવા અધિકપ્રમાણ-
વાળું હોતું નથી, પણ સપ્રમાણ હોય છે તેમાં શરીરના આરે જૂના બરાબર
હોય છે આ સંસ્થાનમાં આરોહ અને અવરોહ-અરોહ અને ઉતાર-એક
સરખો હોય છે સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં સુંદર શરીરના બેટલાં લક્ષણો કહ્યાં છે,
તે બધાં લક્ષણો આ શરીરના અંગઉપાંગોમાં બેટલાં આવે છે આ સંસ્થાન

इत्यर्थः । न्यग्रोधमण्डलम्=न्यग्रोधो वटवृक्षस्तद्वन्मण्डलं यस्य तत्तथा, यथा-न्यग्रोध उपरि सम्पूर्णविवर्धोऽधस्तनभागे पुनर्न तथा, तथेदमपि नाभेरुपरि विस्तर-बहुलं शरीरलक्षणोक्तप्रमाणनागम्, अधस्तु हीनाधिकप्रमाणं विज्ञेयम् । सादि-आदिरिह उत्सेधाख्यो नाभेरधस्तनो देहभागो गृह्यते । आदिना=नाभेरधस्तनकाय-लक्षणेन सह वर्तते इति सादिः । यद्यपि सर्वशरीरमादिना सह वर्तते तथापि सादि-त्वविशेषणान्यथाऽनुपपत्त्या विशिष्ट एव प्रमाणलक्षणोपपन्न आदिरिह गृह्यते, तत

उपांगों में रहा करते हैं । अपने अंगुल से इस संस्थान वाला शरीर १०८ अंगुल की ऊँचाईवाला होता है । यह संस्थान स्वमस्त संस्थानों में मुख्य होता है । और यह पंचेन्द्रिय जीव के शरीरका एक विशेष आकाररूप होता है । न्यग्रोधमण्डल-न्यग्रोध नाम वटवृक्ष का है । इसके समान जिसका मंडल हो- अर्थात् जिस प्रकार न्यग्रोध-वटवृक्ष-ऊपर में संपूर्ण अवयवोंवाला होता है और नीचे वैसा नहीं होता, उसी प्रकार यह संस्थान भी नाभि से ऊपर में बहुत विस्तारवाला होता है और नाभि से नीचे हीनाधिक प्रमाणवाला होता है ऐसे संस्थान का नाम न्यग्रोध मंडल है । सादि-नाभि से नीचे का जो उत्सेध नाम का देह भाग है वह यहां आदि से ग्रहण किया है । नाभि से नीचे का भाग कायरूप आदि के साथ जो रहता है उसका नाम सादि है । यद्यपि स्वमस्त शरीर आदि सहित होते हैं तो भी संस्थान का जो सादि विशेषग

નવાળા મનુષ્યની ઊંચાઈ તેના ૧૦૮ આંગળપ્રમાણ હોય છે. આ સંસ્થાન બધાં સંસ્થાનોમાં મુખ્ય (૪) ગણાય છે. અને આ સંસ્થાન પંચેન્દ્રિય ઊવના શરીરના એક આકારવિશેષ રૂપ હોય છે.

ન્યગ્રોધમંડલસંસ્થાન-વડના વૃક્ષને ન્યગ્રોધ કહે છે. તે વડના જેવું જે સંસ્થાન (આકાર) હોય છે તે સંસ્થાનનું નામ ન્યગ્રોધમંડલસંસ્થાન છે. જેમ વડનો ઉપરનો ભાગ સંપૂર્ણ અવયવોવાળો હોય છે, પણ નીચે એવો હોતો નથી, એજ પ્રમાણે આ સંસ્થાન નાભિથી ઉપરના ભાગમાં ઘણું વિસ્તાર-વાળું હોય છે, પરંતુ નાભિની નીચેનો ભાગમાં ન્યૂનાધિક પ્રમાણવાળું હોય છે. માટે આ પ્રકારના સંસ્થાનનું નામ ન્યગ્રોધમંડલ સંસ્થાન છે

સાદિસંસ્થાન-નાભિની નીચેનો જે ઉત્સેધ નામનો શરીરનો ભાગ છે, તેને અહીં “ આદિ ” પદ વડે ગ્રહણ કરવામાં આવેલ છે. નાભિથી નીચેનો જે ભાગ કાયરૂપ આદિની સાથે રહે છે તેનું નામ ‘ સાદિ ’ છે. જો કે સ્વમસ્ત શરીરો આદિ સહિત જ હોય છે, છતાં પણ અહીં જે સાદિ વિશેષણ લગા-

ઉક્તમ્-ઉત્સેધવહુલમિતિ। અત્રેદમુક્તં ભવતિ-યત્સ્થાનં નાભેરધઃ પ્રમાણોપપન્ન-
મુપરિ ચ હીનં તત્સાદીતિ વૌધ્યમ્। કુબ્જ-યત્ર સંસ્થાને શિરો ગ્રીવાં હસ્તપાદા-
દિકં ચ યથોક્તપ્રમાણલક્ષણોપેતમ્, ઉદરાદિમण्डलं ચ યથોક્તપ્રમાણરહિતં તત્
કુબ્જમિત્યુચ્યતે। વામનમ્-યત્ર તુ હૃદયોદરપૃષ્ઠં સર્વલક્ષણોપેતં શેષં તુ હીનલક્ષણં
તદ્ વામનમ્-કુબ્જવિપરીતમિત્યર્થઃ। હુણ્ડમ્=યત્ર સંસ્થાને સર્વેऽપ્યવયવાઃ પ્રાયો
લક્ષણવિરુદ્ધા ભવન્તિ, તત્સંસ્થાનં હુણ્ડમિત્યુચ્યતે। ચતુરસ્રસંસ્થાનસ્ય સમસ્તલક્ષ-

રચ્ચા હૈ વહ અન્યથાનુપપત્તિ કે ચલ સે વિશિષ્ટ પ્રમાણલક્ષણોપેત આદિ
સે હી સંબંધિત હોતા હૈ। હસીલિયે ઉત્સેધવહુલ એસા કહા હૈ। હસકા
તાત્પર્ય યહ હૈ કિ નાભિ સે નીચે કા ભાગ જિસ સંસ્થાન મેં ઘટુત
વિસ્તારવાલા હોતા હૈ ઓર નાભિ સે ડપર કા ભાગ હીન હોતા હૈ વહ
સંસ્થાન સાદિ હૈ। કુબ્જ જિસ સંસ્થાન મેં શિર, ગ્રીવા, હાથ, પગ આદિ
યથોક્ત પ્રમાણવાલે હોં ઓર ઉદર આદિ કા મંડલ યથોક્ત પ્રમાણ સે વિહીન
હો વહ કુબ્જ સંસ્થાન હૈ। વામન-જિસ સંસ્થાન મેં હૃદય, ઉદર ઓર પીઠ
યે સમસ્ત લક્ષણોં સે યુક્ત હોં ઓર વાકી કે અવયવ હીન લક્ષણવાલે
હોં ઉસકા નામ વામન સંસ્થાન હૈ। યહ સંસ્થાન કુબ્જ સે વિપરીત હોતા
હૈ। હુણ્ડ સંસ્થાન-જિસ સંસ્થાન મેં સમસ્ત અવયવ પ્રાયઃ લક્ષણહીન હોતે
હોં ઉસકા નામ હુણ્ડ સંસ્થાન હૈ। સમચતુરસ્ર સંસ્થાન સમસ્ત લક્ષણોં સે

ડવામાં આન્યુ' છે, તે અન્યથાનુપપત્તિના બળથી વિશિષ્ટ પ્રમાણ લક્ષણોપેત
આદિ વડે જ સંબંધિત હોય છે. તેથી જ તેને ઉત્સેધ બહુલ કહ્યું છે. આ
કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે-જે સંસ્થાનમાં નાભિની નીચેનો ભાગ
ઘણા વિસ્તારવાળો હોય, પરંતુ નાભિની ઉપરનો ભાગ હીનપ્રમાણવાળો
હોય છે, તે સંસ્થાનને સાદિ સંસ્થાન કહે છે.

કુબ્જસંસ્થાન-જે સંસ્થાનમાં શિર, ગ્રીવા, હાથ, પગ આદિ અંગો
શાસ્ત્રોક્ત પ્રમાણવાળાં હોય, પરંતુ ઉદર આદિ અંગો યથોક્ત પ્રમાણથી
વિહીન હોય છે, તે સંસ્થાનને કુબ્જસંસ્થાન કહે છે.

વામનસંસ્થાન-જે સંસ્થાનમાં હૃદય, પેટ, અને પીઠ, આ અંગો સમસ્ત
લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે, પરંતુ બાકીનાં અવયવો હીન લક્ષણવાળાં હોય છે,
તે સંસ્થાનને વામનસંસ્થાન કહે છે. આ સંસ્થાન કુબ્જસંસ્થાન કરતાં
વિપરીત લક્ષણોવાળું હોય છે.

હુણ્ડસંસ્થાન-જે સંસ્થાનમાં શરીરનાં બધા અવયવો યથોક્ત લક્ષણો-
વાળાં હોવાને બદલે વિપરીત લક્ષણોવાળાં હોય છે, તે સંસ્થાનને
હુણ્ડસંસ્થાન કહે છે.

ળોપેત્વાત્ મુરુત્ત્વમ્ । તતઃ શેવાણાં યથાક્રમં હીનત્વાદ્ દ્વિતીયાદિત્વં વોધ્યમ્ ।
સૈવા પૂર્વાનુપૂર્વી વોધ્યા । પશ્ચાનુપૂર્વી તુ, હુળ્ડાદિચતુરસ્થાન્તા વોધ્યા । તથા-ચતુર-
સ્થાદિ હુળ્ડાન્તાનાં પદાનામન્યોન્યાભ્યાસો દ્વિરૂપોનઃ । આદ્યન્તરૂપદ્વયમ્બજ્જકવિવ-
ક્ષામપહાય યે મજ્જાસ્તે-અનાનુપૂર્વીતિ । નનુ યદીત્થં સંસ્થાનાનુપૂર્વી પ્રોચ્યતે, તર્હિ
સંહનનવર્ણરસસ્પર્શાદ્યાનુપૂર્વ્યોઽપિ વક્તવ્યાઃ સ્યુઃ, તથા સતિ આનુપૂર્વ્યાઃ પ્રાગ્
દ્વામસતિતમસૂત્રોક્તદશસંખ્યકત્વમેવ પરિહીયેત, એવં ચ આનુપૂર્વ્યાઃ દશવિધત્વ

યુક્ત હોતા હૈ इसलिये उस में मुख्यता है । शेष प्रमाणोपेत-लक्षणों से
यथाक्रम हीन हैं इसलिये उन में अनुख्यता द्वितीयता आदि है । यही
पूर्वप्रक्रान्त पूर्वानुपूर्वी है । हुण्ड संस्थान से लेकर समचतुरस्र संस्थान
तक पश्चानुपूर्वी होती है । तथा समचतुरस्र से लेकर हुण्ड संस्थान तक
के पदों का परस्पर में गुणाकरने पर और उस गुणिन राशि में आदि
अंत के भंगद्वय की विवक्षा कम करने पर जो भंग होते हैं उन भंग
स्वरूप अनानुपूर्वी होती है । शंका-यदि इस प्रकार से संस्थानानुपूर्वी
आप कहते हैं तो संहनन, वर्ण, रस, स्पर्श आदि कों की भी आनुपूर्वियां
आपको कहनी चाहिये । इस प्रकार से आनुपूर्वियां कहने पर जो ७२
वें सूत्र में " आनुपूर्वियां दश होती हैं " ऐसा कहा है सो उस संख्या
में ही आती है ।

સમચતુરસ્ર સંસ્થાન સમસ્ત લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે. તેથી તેમાં
પ્રધાનતા માનીને તેનું કથન પહેલાં કરવામાં આવ્યું છે. બાકીનાં સંસ્થાનો
શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણો કરતાં ક્રમશઃ ઓછાં ઓછાં લક્ષણો ધરાવે છે તેથી તે
સંસ્થાનોને ગૌણ ગણીને તેમનું કથન સમચતુરસ્રસંસ્થાનનું કથન કર્યા બાદ
કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રકારનો કથનનો જે ક્રમ છે તેને જ અહીં
પૂર્વાનુપૂર્વી રૂપ ગણવામાં આવેલ છે. હુંડસંસ્થાનથી લઈને ઊલટા ક્રમે
સમચતુરસ્ર પર્યન્તના સંસ્થાનોનો ક્રમ રાખવાથી પશ્ચાનુપૂર્વી રૂપ બીજી
સંસ્થાનાનુપૂર્વી બને છે

અનાનુપૂર્વી-સમચતુરસ્ર સંસ્થાનથી લઈને હુંડસંસ્થાન પર્યન્તની એક
એકની વૃદ્ધિવાળી શ્રેણિમાં સ્થાપિત સંસ્થાનોનો પરસ્પરની સાથે ગુણાકાર
(સંયોજન) કરવાથી જે ગુણિતરાશિ આવે તેમાંથી આદિ અને અન્તના બે
લંગોને બાદ કરવાથી જે લંગસમૂહ બાકી રહે છે, તે લંગસમૂહ
રૂપ અનાનુપૂર્વી હોય છે

શંકા-જો આ પ્રકારે આપ સંસ્થાનાનુપૂર્વીનું કથન કરો છો, તો સંહનન,
વર્ણ, રસ, સ્પર્શ આદિકોની આનુપૂર્વીઓનું આપે કથન કરવું જોઈએ આ
પ્રકારે આનુપૂર્વીઓ કહેવામાં આવે તો ૭૨માં સૂત્રમાં " આનુપૂર્વીઓ દસ
હોય છે, " આ પ્રકારનું જે કથન કર્યું છે તે કેવી રીતે સંમત માની શકાય ?

કથનમસંગતમ્ ? इति चेदाह पूर्वोक्तमानुपूर्व्या दशविधत्वं नो संख्याया नियाम-
कम् अपि तु उपलक्षणमात्रम् । अतो दशविधानुपूर्व्यतिरिक्ता अन्या अपि
संभाव्यमाना आनुपूर्व्यः सुधिया स्वधिया विधावनीयाः ॥सू० १४०॥

અથ સામાચાર્યાનુપૂર્વીમાહ-

મૂલ્ય-સે કિં તં સામાચારી આણુપુઠ્વી ? સામાચારી આણુપુઠ્વી
ત્રિવિદ્યા પળ્લક્ષણતા, તં જહા-પુઠ્વાણુપુઠ્વી પચ્છાણુપુઠ્વી અણાણુ-
પુઠ્વી । સે કિં તં પુઠ્વાણુપુઠ્વી ? પુઠ્વાણુપુઠ્વી-ઇચ્છાગારો, મિચ્છા-
ગારો, તદ્દર્શકારો, આવરિત્તયા, નિસીંહિયા, આપુચ્છના, પઢિપુચ્છના,
છંદના, નિસંતના, ઉવસંપયા । સે તં પુઠ્વાણુપુઠ્વી । સે કિં તં
પચ્છાણુપુઠ્વી ? પચ્છાણુપુઠ્વી-ઉવસંપયા જાત્ર ઇચ્છાગારો । સે તં
પચ્છાણુપુઠ્વી । સે કિં તં અણાણુપુઠ્વી ? અણાણુપુઠ્વી-અયાણ ચેવ
અગાદયાણ અગુત્તરિયાણ દસગચ્છગયાણ સેઠીણ અન્નમન્નવમાસો
દુરુવૂળો । સે તં અણાણુપુઠ્વી । સે તં સામાચારી આણુપુઠ્વી । સૂ. ૧૪૧ ।

છાયા-અથ કા સા સામાચાર્યાનુપૂર્વી ? સામાચાર્યાનુપૂર્વી ત્રિવિદ્યા પ્રજ્ઞતા,
તદ્વિદ્યા-પૂર્વાનુપૂર્વી પથ્યાનુપૂર્વી અનાનુપૂર્વી । અથ કા સા પૂર્વાનુપૂર્વી-ઇચ્છાકારઃ,
મિથ્યાકારઃ, તથાકારઃ, આવશ્યકી, નૈવેધિકી, આપચ્છના, પ્રતિપચ્છના, છંદના,

उत्तर — पहिले जो आनुपूर्वी में दश प्रकारता प्रकट की है वह
संख्यात की नियामकता रूप से प्रकट की है, किन्तु वह तो उपलक्षण
मात्र से कही है । हमलिये दश प्रकार की आनुपूर्वियों से भी अतिरिक्त
और भी आनुपूर्वियां संभवित होती हैं ऐसा इससे भाव निकलना है ।
हमलिये ऐसी आनुपूर्वियों को बुद्धि शाली जन अपनी बुद्धि से उद्घा-
वित करलें । सूत्र " १४० "

ઉત્તર-પહેલાં આનુપૂર્વીમાં જે દસ વિધતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે
તે સંખ્યાતની નિયામકતા રૂપે પ્રકટ કરવામાં આવી નથી, પણ તે તો ઉપ-
લક્ષણ માત્રની અપેક્ષાએ પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે, તેથી દસ પ્રકારની
આનુપૂર્વીઓ દ્વિવાચની બીજી આનુપૂર્વીઓ પણ સંભવિત હોય છે, એવા
તે કથનનો લાવાર્ય સમજવો તેથી બુદ્ધિશાળી માણસોએ એની આનુપૂર્વી-
ઓને યોતાની બુદ્ધિથી જ ઉદ્ઘાવિત કરી લેવી જોઈએ. ॥સૂ. ૧૪૦॥

નિમન્ત્રણા, ઉપસંપદ્. સૈષા પૂર્વાનુપૂર્વી. અથ કા સા પશ્ચાનુપૂર્વી, પશ્ચાનુપૂર્વી-
ઉપસંપદ્ યાત્રદિચ્છાકારઃ. સૈષા પૂર્વાનુપૂર્વી. અથ કા સા અનાનુપૂર્વી? અનાનુ-
પૂર્વી-एतस्यामेव एकादिकायामेकोत्तरिकायां दशमच्छगतायां श्रेण्यामन्योन्या-
भ्यासो द्विरूपोनः. सैषा अनानुपू्वी. सैषा सामाचार्यानुपू्वी ॥सू० १४१॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કા સા સામાચાર્યાનુપૂર્વી? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ. સામાચાર્યાનુપૂર્વી-
સમાચરણં સમાચારઃ શિષ્ટજનાચરિતઃ ક્રિયાકલાપઃ, સ એવ સામાચારી, સ્વાર્થ-
વ્યજ્. પિત્વાન્ડીષ્, તદ્રૂપા આનુપૂર્વી સામાચાર્યાનુપૂર્વી. સા હિ પૂર્વાનુપૂર્વ્યાદિ

અવ સૂત્રકાર સામાચારી આનુપૂર્વી કા કથન કરને હૈં —

“સે કિં તં સામાચારી આનુપુર્વી” ઇત્યાદિ.

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સામાચારી આનુપુર્વી) હે ભદન્ત ! પૂર્વપ્રકાન્ત
સામાચારી આનુપૂર્વી કા કયા સ્વરૂપ હૈ ?

ઉત્તર—(સામાચારી આનુપુર્વી તિવિદ્યા પળ્લતા) સામાચારી આનુપૂર્વી
કા તાત્પર્ય હૈ શિષ્યજનોં દ્વારા આચરિત ક્રિયાકલાપ રૂપ સમાચાર. યહ
સમાચાર હી સ્વાર્થ મેં વ્યજ્ પ્રત્યય ઓર ડીષ્ હોને સે સામાચારી એસા બન
જાતા હૈ. હસ સામાચારી રૂપ જો આનુપૂર્વી હૈ. વહ સામાચારી આનુપૂર્વી
કહી જાતી હૈ. યહ આનુપૂર્વી ત્રીન પ્રકારં કી કહી ગઈ હૈ. (તં જહા)
જૈસે (પુવ્વાણુપુર્વી, પચ્છાણુપુર્વી, અણાણુપુર્વી) પૂર્વાનુપૂર્વી પશ્ચાનુપૂર્વી ઓર
અનાનુપૂર્વી. (સે કિં તં પુવ્વાણુપુર્વી) હે ભદન્ત ! પૂર્વાપૂર્વી સામાચારી કયા હૈ?

હવે સૂત્રકાર સામાચારી આનુપૂર્વીનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં સામાચારી આનુપુર્વી” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સામાચારી આનુપુર્વી?) હે ભગવન્ ! પૂર્વોક્ત
સામાચારી આનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(સામાચારી આનુપુર્વી તિવિદ્યા પળ્લતા, તંજહા) શિષ્યજનોં દ્વારા
આચરિત ક્રિયાકલાપ રૂપ સમાચારને સામાચારી આનુપૂર્વી કહે છે. તે સમા-
ચાર જ સામાચારી રૂપ હોવાથી તેનું નામ સામાચારી પડયું છે. આ
સામાચારી રૂપ જે આનુપૂર્વી છે તેને સામાચારી આનુપૂર્વી કહે છે. તેના
નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(પુવ્વાણુપુર્વી પચ્છાણુપુર્વી, અણાણુપુર્વી)
(૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (૨) પશ્ચાનુપૂર્વી અને (૩) અનાનુપૂર્વી.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં પુવ્વાણુપુર્વી?) હે ભગવન્ ! પૂર્વાનુપૂર્વી સામાચારીનું
સ્વરૂપ કેવું છે ?

ભેદેન ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા । તત્ર પૂર્વાનુપૂર્વી ઇચ્છાકારઃ, મિથ્યાકારઃ, તથાકારઃ, તત્ર-ઇચ્છાકારઃ-ઇચ્છાયા બલાભિયોગમન્તરેણ કરણમ્ ॥૧॥ મિથ્યાકારઃ=મિથ્યા=યદેનન્મયાઽઽવરિતં તદસદિતિ મનસિ કરણમ્ । કર્મિમશ્વિદકૃત્યે કર્મણિ કૃતે સતિ ભવ્યેનૈવં વિચિન્ત્યતે -યદિદં મયા કૃતં તદ્ ભગવતાઽનુક્તત્વાત્ મિથ્યાભૂતમ્, અતો મયેદં દુષ્કૃતં કૃતમિત્યેવં યદસત્ક્રિયાતો નિવૃત્તિઃ સ મિથ્યાકાર ઇતિ ભાવઃ ॥૨॥

ઉત્તર — (પુઞ્વાણુપુઞ્વી) પૂર્વાનુપૂર્વી સામાચારી હસ પ્રકાર સે હૈ—(ઇચ્છાગારો મિચ્છાગારો, તદ્વકારો આવસ્થિયા નિસીહિયા, આપુચ્છણા' પડિપુચ્છણા છંદણા' નિમંતણા, ઉવસંપયા) ઇચ્છાકાર, મિથ્યાકાર, તથાકાર, આવશ્યકી, નૈષેધિકી, આપ્રચ્છના, પ્રતિપ્રચ્છના, છન્દના, નિમંત્રણા, ઔર ઉપસંપત્ । કિસી કી જવર્દસ્તી વિના બ્રતાદિક આચારણ કરને કી ઇચ્છા કરના હસકા નામ ઇચ્છાકાર હૈ । મેરે પ્રમાદ આદિ સે અકૃત્ય કા સેવન હો ગયા હૈ વહ મેરા નિષ્ફલ હો-અસત્ હો એસા મન મેં વિચાર કરના હસકા નામ મિથ્યાકાર હૈ । કોઈ અકૃત્ય કર્મ જવ વન જાતા હૈ । તવ ભવ્યપુરુષ મન મેં એસા ચિન્તવન કરતા હૈ કિ જો યહ મૈને કિયા હૈ વહ ભગવાન્ દ્વારા અનુક્ત હોને સે મિથ્યાભૂત હૈ । હસલિયે યહ દુષ્કૃત્ય હૈ ઔર યહ મૈને કિયા હૈ-અવ આગે નહીં કરુંગા-હસ પ્રકાર

ઉત્તર-(પુઞ્વાણુપુઞ્વી) પૂર્વાનુપૂર્વી સામાચારીતું સ્વરૂપ આ પ્રકારતું છે—(ઇચ્છાગારો, મિચ્છાગારો, તદ્વકારો, આવસ્થિયા, નિસીહિયા, આપુચ્છણા, પડિપુચ્છણા, છંદણા, નિમંતણા, ઉવસંપયા) ઇચ્છાકાર, મિથ્યાકાર, તથાકાર, આવશ્યકી, નૈષેધિકી, આપ્રચ્છના, પ્રતિપ્રચ્છના, છન્દના, નિમંત્રણા અને ઉપસંપત્, આ કર્મે પદોનો વિન્યાસ (સ્થાપના) કરવો તેતું નામ પૂર્વાનુપૂર્વી સામાચારી છે હવે ઇચ્છાકાર આદિ પદોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે—કોઈની બળજબરી વિના-અકારના કોઈ પણ દળાણુ વિના-બ્રતાદિક આચરવાની ઇચ્છા કરવી તેતું નામ ઇચ્છાકાર છે

“મારા દ્વારા પ્રમાદ આદિને કારણે આ અકૃત્યતું જે સેવન થઈ ગયું છે, તે મારું અકૃત્ય નિષ્ફલ (મિથ્યા) હો,” આ પ્રકારનો મનમાં વિચાર કરવો તેતું નામ મિથ્યાકાર છે. જ્યારે કોઈ અકૃત્યતું સેવન થઈ ગયું છે ત્યારે ભવ્યપુરુષ મનમાં એવું ચિન્તવન કરે છે કે “આ મેં જે કર્યું છે તે ભગવાન દ્વારા અનુક્ત હોવાથી મિથ્યાભૂત છે. તેથી તે દુષ્કૃત્ય રૂપ ન છે. એવું દુષ્કૃત્ય મારા વડે સેવાઈ ગયું છે, પરંતુ હવેથી હું તેતું સેવન નહીં કરું,” આ પ્રકારનો વિચાર કરીને અસત્ ક્રિયાઓથી દૂર રહેવાની ઈચ્છા કરતાં પાછાં હાથ, તેતું નામ મિથ્યાકાર છે.

તથાકારશ્ચ-સૂત્રવ્યાખ્યાનાદૌ પ્રસ્તુતે ગુરુભિઃ કર્મિમશ્ચિદ્ વચસ્યુદીરિતે સતિ યથા
ભવન્તઃ પ્રતિગદ્યન્તિ તથૈવૈત" દિત્યેવં કરણસૂ-વિતર્કમકૃત્વૈવ ગુર્વાજ્ઞાઽભ્યુપગમ
હત્યર્થઃ ॥૩॥ આવશ્યકી-જ્ઞાનાર્થ્યમ્બુયાશ્રયાદવશ્યં બહિર્ગમને સમુપસ્થિતે 'અવશ્ય-
મિદં કર્તવ્યમતોઽહં ગચ્છામિ' ઇત્યેવં ચા શુરં પ્રતિ નિવેદના સા આવશ્યકીતિ
તાત્પર્યમ્ ॥૪॥ નૈષેધિકી-નિષેધે મા-નૈષેધિકી=ઉપાશ્રયાદ્ બહિઃ કર્તવ્યવ્યાપારં
પરિસમાપ્ય પુનસ્તત્રૈવ પ્રવિશતઃ સાધોઃ શોષસાધુનામુત્ત્રાસાદિ-દોષપરિજિહીર્ષયા
બહિર્વર્ણાણરનિષેધેન ઉપાશ્રયપ્રવેશસૂચનમ્ ॥૫॥ આપચ્છના="મદન્ત ! કરોમીદ"

વિચાર કર મત્તન્ ક્રિયાઓં સે પોછે હટના ઝનસે દૂર રહના હસકા નામ
મિથ્યાકાર હૈ । સૂત્ર વ્યાખ્યાન આદિ જય હો રહા હો તબ ઉસ સમય
ગુરુજન જો કોઈં મો વચન ઉચ્ચરિન કરે તા પેસા કહના કિ જિસ
પ્રકાર આપ કહતે હૈં વહ વૈસા હી હૈ । હસકા નામ તથાકાર હૈ । તાત્પર્ય
યહ હૈ કિ વિતર્ક ક્રિયે વિના હી ગુરુદેવ કી આજ્ઞા કા સ્વીકાર કરના
તથાકાર હૈ । આવશ્યક કર્તવ્ય કરને કૈ લિયે ઉપાશ્રય સે બહિર્ગમન યદિ
અવશ્ય કર્તવ્ય રૂપ મૈં ઉપસ્થિત હો તબ " અવશ્યં કર્તવ્યમિદમ્ અતો
ગચ્છામિ" એસા સ્વાલ વરકે ગુરુ સે બાહર જાને કી આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરને કૈ
લિયે નિવેદન કરના હસકા નામ આવશ્યકી હૈ । ઉપાશ્રય સે બાહિર કર્તવ્ય
કર્મ કો સમાપ્ત કરકે જય સાધુ ઉપાશ્રય મૈં પ્રવેશ કરે, તબ શોષ સાધુ
જનોં કો મેરે દ્વારા કોઈં ઉત્ત્રાસ આદિ ન હો હસ પ્રકાર કૈ સ્વાલ સે
ઉપાશ્રય મૈં અપને પ્રવેશ કી સૂચના દેના હસકા નામ નૈષેધિકી હૈ ।

સૂત્રનું વ્યાખ્યાન આદિ જ્યારે ચાલી રહ્યું હોય, ત્યારે ગુરુ જે વચનો
કહે તેને સ્વીકારી લેવાં-“ હે ગુરુદેવ ! આપ જે કહે છે તે ખરું જ છે-
આપની વાત યથાર્થ છે, ” આ પ્રકારનાં વચનોનું ઉચ્ચારણ કરવું તેનું
નામ તથાકાર છે. એટલે કે વિતર્ક કર્યા વિના જ ગુરુની અજ્ઞાને સ્વીકાર
કરવો તેનું નામ તથાકાર છે

આવશ્યકી-આવશ્યક કર્તવ્ય કરવાને માટે ઉપાશ્રયમાંથી બહાર જવાનું
જે અવશ્ય કર્તવ્ય રૂપે ઉપસ્થિત થાય, તે “ અવશ્યં કર્તવ્યમિદમ્ અતો ગચ્છામિ”
“ આ કાર્ય અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, ” આ પ્રકારનો વિચાર કરીને બહાર
જવાની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુરુની આજ્ઞા નિવેદન કરવું તેનું નામ
આવશ્યકી છે ઉપાશ્રયની બહારના કાર્યને પનાવીને જ્યારે સાધુ ઉપાશ્રયમાં
પ્રવેશ કરે, ત્યારે ન પોતાના ઉપાશ્રયમાં પાછાં ફરવાની સૂચના આપે છે.
આ પ્રકારે ઉપાશ્રયમાં પુનઃપ્રવેશની જે સૂચના અપાય છે તેને નૈષેધિકી કહે
છે. આમ કરવાનું કારણ એ છે કે તેના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતા બાકીના

મિત્યેવં ગુરું પ્રતિ પ્રચ્છન્મ્ ॥૬॥ પ્રતિપ્રચ્છના=કિંચિત્કર્ત્તવ્યમુદ્દિશ્ય શિષ્યેણ પૃષ્ઠો ગુરુઃ તત્કાર્યં કર્તું દત્તાજ્ઞોઽપિ પુનઃ કાર્યારંભસમયે કથયતિ-સા પ્રતિપ્રચ્છના । અથવા-ગ્રામાન્તરગમનાય ગુરુણાદિષ્ટઃ શિષ્યો ગમનકાલે યત્પુનર્ગુરું પ્રતિપ્રચ્છતિ સા પ્રતિપ્રચ્છના 'एवं प्रत्येककार्येऽपि बोध्यम्' ॥૭॥ છન્દના=સાધુઃ સ્વાનીતાશ-નાદ્યુપભોગવિપયે ગુર્વાજ્ઞયા 'परिभुङ्क्ष्वेदं कुरु मयि कृपाम्' इत्येवं-यथाराત્નिक-मन्यसाधून् प्रति आग्रहं करोति, सा छन्दना ॥૮॥ નિમન્ત્રણા='इमं-पदार्थमुप-

हे भदन्त । मैं यह काम करता हूँ इस प्रकार से गुरु महाराज से पूछना इसका नाम आप्रच्छना है । किसी कर्तव्य कार्य को उद्देश्य करके जब शिष्य गुरुजन से उस कार्य को करने की आज्ञा प्राप्त करने के लिये पूछता है, और कार्य की आज्ञा होने पर भी कार्य करने के समय में गुरु से पुनः पूछना इसका नाम प्रतिप्रच्छना है । अथवा दूसरे ग्राम में जाने के लिये गुरुद्वारा आदिष्ट हुआ शिष्य जब जाने लगे तो उसका कर्तव्य है कि वह जाते समय पुनः गुरु महाराज से पूछे-इस प्रकार के पूछने का नाम भी प्रतिप्रच्छना है । यह प्रतिप्रच्छना प्रत्येक कार्य में भी हो सकती है । साधु अपने भाग का आहार आदि के लिये यथा रात्रिक अन्य साधुओं से गुरु की आज्ञा प्राप्त कर जो ऐसा आग्रह

સાધુઓને તેના આગમનની ખબર પડે છે અને તેના દ્વારા ઠેકાણે ઉત્તરાસ ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના રહેતી નથી

આપ્રચ્છના-“ હે ભગવન્ ! હું આ કામ કરું છું ” આ પ્રકારે ગુરુ મહાજને પૂછવું તેનું નામ આપ્રચ્છના છે.

પ્રતિપ્રચ્છના-ઠેકાં કામ કરવા માટે શિષ્ય ગુરુ પાસે આજ્ઞા માગે, અને તે કાર્યની શુદ્ધિ આજ્ઞા આપ્યા છતાં પણ કાર્ય કરતી વખતે આ પ્રમાણે ગુરુને ફરીથી પૂછવું તેનું નામ પ્રતિપ્રચ્છના છે

અથવા-ખીજે ગામ જવાની ગુરુ દ્વારા આજ્ઞા મળી હોય, છતાં પણ ખીજે ગામ ગમન કરતી વખતે શિષ્યે ફરીથી ગુરુની આજ્ઞા લેવી જોઈએ આ પ્રકારે પૂર્વે આજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ ગયા બાદ ગમન કરતી વખતે ગુરુને ફરી જે પૂછવામાં આવે છે તેનું નામ પ્રતિપ્રચ્છના છે પ્રત્યેક કાર્યમાં પણ આ પ્રતિપ્રચ્છના સંભવી શકે છે.

છંદના-પોતાના ભજના આહાર,દિને લેજનાદિ કે જે શ્રદ્ધા પ્રવાની અન્ય સાંભોગિક સાધુઓને વિનંતિ કરવી તેનું નામ છંદના છે. ગુરુની આજ્ઞા લઈને તે સાધુ યથારાત્રિક અન્ય સાધુઓને મા પ્રસાદ આગ્રહ કરે

લભ્યાહં તુભ્યં દાસ્યામીતિ મે ભાવો વર્તતે ' इत्येवं पदार्थप्राप्तेः पूर्वमेव यत्साधू-
नामामन्त्रं सा निमन्त्रणा । उक्तं च —

“पुव्वग्गहिणं છંદણ નિમંત્રણા હોઈ અગ્ગહિણં”

છાયા—પૂર્વગૃહીતેન છન્દના નિમન્ત્રણા ભવત્યગૃહીતેનેતિ ॥૯॥

તથા—ઉપસમ્પત્=“ત્વદીયોઽહ” મિત્યેવં રુપેણ શ્રુતાઘર્થમન્યદીયસત્તાઽમ્યુપગમઃ
॥૧૦॥ इह धर्मस्य परानुपतापमूलत्वात् इच्छाकारस्य आज्ञाबलाभियोगलक्षणपरो-
पतापवर्जकत्वात् प्राधान्येन प्रथममुपन्यासः । परानुपतापकेनापि च कथंचित्स्खलने

करता है कि मुझ पर कृपा करके इसे आप ग्रहण करिये—अपने उप-
योग में लाइये उसका नाम छंदना है । पदार्थ प्राप्ति के पहिले ही जो
अन्य साधुजनों से ऐसा कहना कि इस पदार्थ को लाकर मैं तुम्हें दूंगा
इसका नाम निमंत्रणा है । उक्तं च करके (पुव्वग्गहिणं) इत्यादि गाथा
द्वारा यही बात कही गई है । श्रुतादिके अर्थ को सीखने के लिये मैं
आपका ही हूँ इस प्रकार से अन्य साधु आदि की आधीनता स्वीकार
करना इसका नाम उपसंपत् है । धर्म परानुपतापमूलक होता है—
अर्थात् धर्म वही है कि जिस से—किसी भी प्राणी को कष्ट न हो ।
इच्छाकार इसी प्रकार का धर्म है । क्योंकि इसमें जिनव्रतादिकों को
आचरण करनेकी इच्छा की जाती है उसमें पर की आज्ञा और बला-
भियोग काम नहीं करता है । क्योंकि इन से दूसरे प्राणियों को संताप

છે—“કૃપા કરીને આપ આ આહારાદિને ગ્રહણ કરો અને તેનો ઉપયોગ
કરો.” આ પ્રકારની સાધુ સામાચારીનું નામ છંદના છે.

નિમંત્રણા—પદાર્થની પ્રાપ્તિ થયાં પહેલાં કોઈ પણ સાધુને કોઈ પણ
અન્ય સાધુ દ્વારા એવું જે કહેવામાં આવે છે કે અમુક પદાર્થ વહેારી
લાવીને હું આપને આપીશ, આ પ્રમાણે કોઈ પણ વસ્તુ લાવી આપવાનો
ભાવ છે તેમ કહેવું તેનું નામ નિમંત્રણા છે. “પુવ્વગ્ગહિણ” ઇત્યાદિ
સૂત્રપાઠ દ્વારા આ વાત જ પ્રકટ કરવામાં આવી છે.

ઉપસંપત્—શ્રુતાદિનો અર્થ શીખવાને માટે “હું આપનો જ છું,”
આ પ્રકારનાં વચનો દ્વારા અન્ય સાધુની આધીનતાનો સ્વીકાર કરવો તેનું
નામ ઉપસંપત્ છે.

ધર્મ પરાનુપતાપમૂલક હોય છે એટલે કે ધર્મ તેને જ કહી શકાય કે
જેના દ્વારા કોઈ પણ પ્રાણીને કષ્ટ ન થાય ઇચ્છાકાર એજ પ્રકારનો ધર્મ
છે, કારણ કે તેમાં જે વ્રતાદિકોનું આચરણ કરવાની ઇચ્છા કરાય છે, તેમાં
અન્યની આજ્ઞા અથવા બળબળરી આદી શક્તી નથી, કારણ કે એવી આજ્ઞા

મિથ્યાદુષ્કૃતં દાતવ્યમિતિ તદનન્તરં મિથ્યાકારસ્યોપન્યાસઃ । एतौ य गुरुवचन-
प्रतिपत्तावेव ज्ञातुं शक्यौ, गुरुवचनं च तथाकारकरणेनैव सम्यक् प्रतिपन्नं भवतीति
તદનન્તરં તથાકારસ્યોપન્યાસઃ । ગુરુવચનં સ્વીકૃત્યાપિ શિષ્ય ઉપાશ્રયાદ્ બહિ-
ર્નિર્ગમનકાલે ગુરુ પૃથૈવ નિર્ગચ્છેન્, અતસ્તથાકારાનન્તરં ગુરુપૃચ્છારૂપાયા આવ-
શ્યવ્યાઃ કથનમ્ । બહિર્નિર્ગતઃ શિષ્યો નૈષેધિક્ત્વં પૂર્વક્રમેરોપાશ્રયે પ્રવિશેદિતિ આવ-
શ્યવ્યા અનન્તરં નૈષેધિક્યાઃ કથનમ્ । ઉપાશ્રયે પ્રવિષ્ટઃ સાધુર્ગુરુમાપૃચ્છચૈવ સર્વ-

હોતા હૈ યા હો સકતા હૈ । અનઃ વ્રતાદિકોં કો ચાહના મેં આત્મા કો
નિજ હચ્છા હી કામ કરતી હૈં । इसलिये इच्छाकार में प्रधानता होने से
ઉસકા યહાં સર્વ પ્રથમ ઉપન્યાસ કિયા હૈ । दूसरों को अनुपतापक होने
વાલે મો ગુરુજન દ્વારા કથંચિત્ વ્રતાદિક સે સ્વલિખ હોને પર શિષ્યા-
દિજનોં કે લિપે મિથ્યાદુષ્કૃત દિયા જાતા હૈ इसलिये इच्छाकार के
बाद में मिथ्या दुष्कृत का पाठ रखा है । इच्छाकार और मिथ्यादुष्कृत
યે દોનોં ગુરુવચનોં પર વિશ્વાસ રાખને પર યા ડનસી સ્વીકૃતિ કરને પર
હી જ્ઞાતું શક્ય હૈં इसलिये गुरुमहाराज के वचनों का स्वीकार किया
जाना तथाकार से ही जाना जाता है इसलिये मिथ्याकारके बाद
તથાકાર કા પાઠ રાખા હૈ । ગુરુવચન કો સ્વીકાર કરકે મો શિષ્ય
કા કર્તવ્ય હૈ કિ જદ વહ ઉપાશ્રય સે બાહર જાવે તો ગુરુ સે પૂછકર
હી જાવે इस बान को स्पष्ट करने के लिये तथाकार के बाद आवश्यकी

અને બળબળરી કરવામા આવે તો અન્ય જીવને સંતાપ થાય છે કે થઈ
શકે છે. તેથી વ્રતાદિકોની ચાહનામાં આત્માની પોતાની જ ઈચ્છા કાર્યસાધક
બને છે. આ પ્રકારે ઈચ્છાકારમાં પ્રધાનતા હોવાને કારણે અહીં સૌથી પહેલાં
ઇચ્છાકારનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. બીજારે કોઈ સાધુ કોઈ અદ્યુત્યનું
સેવન કરે છે અથવા વ્રતાદિકોનો ભંગ કરે છે ત્યારે અન્ય જીવોને કષ્ટ
નહીં આપનારા એવાં ગુરુજનો દ્વારા મિથ્યાદુષ્કૃત દેવામાં આવે છે, તેથી
ઇચ્છાકારનો ઉપન્યાસ કર્યા બદ મિથ્યાકારનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.
ઇચ્છાકાર અને મિથ્યાદુષ્કૃત, આ બન્નેનો સહભાવ ત્યારે જ હોઈ શકે છે
કે બીજારે ગુરુતાં વચનો પર શિષ્યને વિશ્વાસ હોય છે ગુરુતા વચનોનો શિષ્ય
સ્વીકાર કરે છે, એ વાત તથાકાર વડે જ જાણી શકાય છે. તે કારણે મિથ્યા-
કાર પછી તથાકારનો પાઠ રાખવામાં આવ્યો છે.

ગુરુતા વચનનો તથાકાર દ્વારા સ્વીકાર કરનાર શિષ્યે ઉપાશ્રયમાંથી કોઈ
આવશ્યક કાર્ય નિમિત્ત બહાર જવા માટે ગુરુની આજ્ઞા લેવી જોઈએ, એજ
વાતને સ્પષ્ટ કરવાને માટે તથાકાર પછી આવશ્યકીનો પાઠ રાખવામાં આવ્યો

મનુષ્યેદિનિ નૈષેધિકા અનન્તરમાપ્રચ્છનાયાઃ કથનમ્ । કિંચિત્કાર્યં કર્તુમધ્યવ-
સિતઃ પ્રાપ્તાજ્ઞોઽપિ શિષ્યઃ કાર્યકરણસમયે ગુરું પુનઃ પૃચ્છેદિતિ ગુરોરનુમતિ
પ્રાપ્તુકામઃ કારણપ્રદર્શનપૂર્વકં પુનઃપૃચ્છેરિતિ આપ્રચ્છનાનન્તરં પ્રતિપ્રચ્છનાયાઃ
કથનમ્ । પ્રતિપૃષ્ઠેન ગુરુગાઽનુજ્ઞાતઃ શિષ્યાંસ્વસંવિમાનપ્રાપ્તાશનાઘાહારપરિમોગાર્થ
પર્યાયજ્યેષ્ઠક્રમેણ સાધૂનામન્ત્રયેદિતિ પ્રતિપ્રચ્છનાનન્તરં છન્દનાયા ઉપન્યાસઃ ।

કા પાઠ રખા હૈ । બાહર ગયા હુઆ શિષ્ય નૈષેધિકીપૂર્વક હી ઉપાશ્રય
મેં પ્રવેશ કરે इस विषय को बनाने के लिये आवश्यक की के बाद नैषे-
धिकी का पाठ रखा है । उपाश्रय में प्रविष्ट हुआ शिष्य जो कुछ भी
करे वह गुरुमहाराज की आज्ञा लेकर ही करे इस विषय को कहने के
लिये नैषेधिकी के बाद आप्रच्छना का पाठ रखा है । किसी कर्तव्य
कार्य को करने के लिये शिष्य गुरु महाराज से पूछे परन्तु वे यदि उस
कार्य को करने की आज्ञा देवें शिष्य तत्पश्चात् पुनः आवश्यक कार्य
को करने के लिये गुरु महाराज से आवेदन करे और उस
कार्य को करने की उनसे आज्ञा प्राप्त करने के लिये पूछे यह संबंध
बताने के लिये आप्रच्छना के बाद प्रतिप्रच्छना का पाठ रखा है । गुरु
महाराज से आज्ञा प्राप्त कर अशनादिक को लाया हुआ शिष्य उसके
परिभोग के लिये सादर अन्य साधुओं को आमंत्रित करे इस बात को

છે. ઉપાશ્રયની ખડાર ગયેલા સાધુએ નૈષેધિકીપૂર્વક જ ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ
કરવો જોઈએ, એ વાતને પ્રકટ કરવા માટે આવશ્યકીના પાઠ પછી નૈષેધિ-
કીનો પાઠ રાખવામાં આવ્યો છે. ઉપાશ્રયમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો શિષ્ય જે કામ
કરે તે કામ તેણે ગુરુમહારાજની આજ્ઞા લઈને જ કરવું જોઈએ, એ વાત
પ્રકટ કરવાને માટે નૈષેધિકીના પાઠ પછી આપ્રચ્છનાનો પાઠ રાખવામાં આવ્યો
છે. કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટે શિષ્ય ગુરુની આજ્ઞા માગે અને ગુરુ તે કાર્ય
કરવાની આજ્ઞા આપે, તે પછી થોડીવાર થોડીને તેણે ફરીથી કાર્યનો
આરંભ કરતી વખતે ગુરુની ફરીથી આજ્ઞા માગવી તે બતાવવા માટે
પ્રતિપ્રચ્છના (ફરી પૂછના)ને પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે, તે કારણે સૂત્રકારે
આપ્રચ્છના પછી પ્રતિપ્રચ્છનાનો પાઠ મૂક્યો છે. ગુરુમહારાજની આજ્ઞા લઈને
જે આહારાદિ સાધુ લાવ્યો હોય તેના ઉપભોગને માટે અન્ય સાધુઓને
માનપૂર્વક બોલાવવા જોઈએ, એ વાતને પ્રકટ કરવા માટે પ્રતિપ્રચ્છના પછી
છન્દનાનો પાઠ રાખવામાં આવ્યો છે.

છન્દના તુ ગૃહીત એવાશનાદો સંભવેત્, અગૃહીતે તુ નિમન્ત્રણૈવ, અતઃછન્દનાયા અનન્તરં નિમન્ત્રણાયા ઉપન્યાસઃ । ૧ ગુરુપસત્તિમન્તરેણ=ગુરુસામીપ્યં વિના ઇચ્છા-કારાદિનિમન્ત્રણાન્તા સર્વાઽપિ સામાચારી ગુરુપસત્તિમન્તરેણ=ગુરુસામીપ્યં વિના ન જ્ઞાયતે इति સર્વાન્તે ઉપસંપદ ઉપન્યાસઃ ૧ । इति पूर्वानुपूर्वीત્વે हेतुर्वोध्यः । ઉપસંહરન્નાદ-સૈષા પૂર્વાનુપૂર્વીતિ । પશ્ચાનુપૂર્વી તુ ઉપસંપદાદીચ્છાકારાન્તા વોધ્યા ।

કહને કે લિયે પ્રતિપ્રચ્છના કે બાદ છન્દના કા પાઠ રખા હૈ । ગૃહીત અશનાદિક મેં હી છન્દના હોતી હૈ પરન્તુ જો અગૃહીત અશનાદિક હૈં ઉનમેં તો નિમંત્રણા હી હોતી હૈ । इसलिये छन्दना के बाद निमंत्रणा का पाठ रखा है । इच्छाकार से लगाकर निमंत्रणा तक की जितनी भी सामाचारी हैं वे सब गुरु महाराज की निकटता के विना नहीं जानी जा सकती है इस बात को कहने के लिये अन्त में उपसंपत् का उपन्यास किया है । इस प्रकार इस सामाचारी के पूर्वानुपूर्वीत्व में यह सब हेतु जानना चाहिये ।

(સે તં પુઞ્જાણુપુઞ્વી) હસ પ્રકાર યહ પૂર્વાનુપૂર્વી હૈ । (સે કિં તં પચ્છાણુપુઞ્વી) હે ભદન્ત ! પશ્ચાનુપૂર્વી સામાચારી કયા હૈ ?

ઉત્તર—(ઉપસંપદા જાવ ઇચ્છાગારો) ઉપસંપદા સે ઇચ્છાકાર પર્યન્ત (પચ્છાણુપુઞ્વી) પશ્ચાનુપૂર્વી હૈ । (સે કિં તં અણાણુપુઞ્વી ?) હે ભદન્ત !

ગૃહીત અશનાદિના વિષયમાં જ છન્દના સંભવી શકે છે, પરન્તુ અગૃહીત અશનાદિકના વિષયમાં નિમંત્રણા સંભવી શકે છે, તે કારણે છન્દનાના પાઠ પછી નિમંત્રણાનો પાઠ રાખવામાં આવ્યો છે ઇચ્છાકારથી લઈને નિમંત્રણા પર્યન્તની જેટલી સામાચારી છે, તેમને જાણવાને માટે ગુરુની નિકટતાની જરૂર રહે છે, એ વાતને પ્રકટ કરવા માટે સૌથી છેલ્લો ઉપસંપદાનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. સામાચારીમાં ઇચ્છાકાર આદિ ક્રમે પદોની જે સ્થાપના કરવામાં આવે છે તેનું નામ પૂર્વાનુપૂર્વી છે. આ પદોને આ પ્રકારનો ક્રમ આપવાનું કારણ ઉપર પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે. (સે તં પુજાણુપુજ્વી) આ પ્રકારનું પૂર્વાનુપૂર્વી સામાચારીનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં પચ્છાણુપુજ્વી ?) હે ભગવન્ ! પશ્ચાનુપૂર્વી સામાચારીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(ઉપસંપદા જાવ ઇચ્છાગારો) ઉપસંપદાથી લઈને ઇચ્છાકાર પર્યન્તના બિલકા ક્રમમાં પદોનો ઉપન્યાસ (સ્થાપના) કરવો (પચ્છાણુપુજ્વી) તેનું નામ પશ્ચાનુપૂર્વી છે.

તથા-ઈચ્છાકારાદ્યુપસંપદન્તાનાં પદાનામન્યોઽન્યાભ્યાસો દ્વિરૂપોનઃ-આગ્રન્તપદ-
દ્વયવિવક્ષામપહાય ये भङ्गास्ते-अनानुपूर्वी बोध्याः । प्रकृतमुपसंहरन्नाह-सैषा
सामाचार्यानुपूर्वीति ॥सू० १४१॥

અથ, ભાવાનુપૂર્વીમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં ભાવાણુપુઢ્વી? ભાવાણુપુઢ્વી તિવિહા પળ્ણત્તા,
તં જહા—પુઢ્વાણુપુઢ્વી પચ્છાણુપુઢ્વી અણાણુપુઢ્વી । સે કિં તં
પુઢ્વાણુપુઢ્વી? પુઢ્વાણુપુઢ્વી—ઉદણ ૧, ઉવસમિણ ૨, ય્વાહિણ ૩,
ય્વઓવસમિણ ૪, પારિણામિણ ૫, સંનિવાહિણ ૬, । સે તં પુઢ્વાણુ-
પુઢ્વી । સે કિં તં પચ્છાણુપુઢ્વી? પચ્છાણુપુઢ્વી સંનિવાહિણ જાવ
ઉદહિણ । સે તં પચ્છાણુપુઢ્વી । સે કિં તં અણાણુપુઢ્વી? અણા-

અનાનુપૂર્વી કયા હૈ? (અણાણુપુઢ્વી) અનાનુપૂર્વી સામાચારી હસ પ્રકાર
સે હૈ (એયાણ ચેવ એગાહયાણ ઉગુત્તરિયાણ દસ ગચ્છગયાણ સેઢીણ અળ્ણ-
મન્નઞ્ઞાસો દુરૂઘ્ણો) ઇચ્છાકાર સે લેકર ઉપસંપદા તક કે દશ પદો
કા એક એક અધિક સંખ્યા કર કે પરસ્પર મેં ગુણા કરના ચાહિયે ઓર
હસ પ્રકાર સે જો રાશિ ઉત્પન્ન હોવે ડસમેં સે આદિ અન્ત કે ભંગ દ્વય
કી વિવક્ષા કો કમ કર દેના ચાહિયે । અન્ત મેં જિતને ભંગ ઘચતે હૈ
ડન ભંગાત્મક યહ અનાનુપૂર્વી સામાચારી હોતી હૈ । (સે તં સામાચારી
આણુપુઢ્વી) હસ પ્રકાર યહ સામાચારી આનુપૂર્વી હૈ ॥સૂ० ૧૪૧॥

પ્રશ્ન—(સે કિં ત અણાણુપુઢ્વી) હે લગવન્! અનાનુપૂર્વી સામાચારીનું
સ્વરૂપ કેવું છે?

ઉત્તર—(અણાણુપુઢ્વી) અનાનુપૂર્વી સામાચારીનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—
(એયાણ ચેવ એગાહયાણ ઉગુત્તરિયાણ દસ ગચ્છગયાણ સેઢીણ અળ્ણમન્નઞ્ઞાસોદુરૂઘ્ણો)
ઇચ્છાકારથી લઈને ઉપસંપદા પર્યન્તના દસ પદોનો એક એક અધિક સંખ્યા
લઈને પરસ્પરમાં ગુણાકાર કરવો જોઈએ આ પ્રકારે જે રાશિ પ્રાપ્ત થાય
તેમાંથી આદિ અને અન્તના જે ભંગોની વિવક્ષા બાદ કરી નાખવી જોઈએ
આ જે ભંગો બાદ જતાં જેટલા ભંગો બાકી રહે છે તેટલા ભંગોરૂપ આ
અનાનુપૂર્વી સામાચારી હોય છે (સે તં સામાચારી આણુપુઢ્વી) સામાચારી
આનુપૂર્વીનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે. ॥સૂ० ૧૪૧॥

પુપુઘ્વી-ણ્યાણ ચેવ ઇત્યાદિણ્ય ઇત્યુત્તરિણ્યાણ છ ગચ્છગયાણ
સેઢીણ અન્નમન્નવભાસો દુરૂવૂળો । સે તં અણાણુપુઘ્વી । સે તં
ભાવાણુપુઘ્વી । સે તં આણુપુઘ્વી । આણુપુઘ્વીતિ પયં સમત્તં ॥ સૂ. ૧૪૨ ॥

છાયા—અથ કા સા ભાવાનુપૂર્વી ? ભાવાનુપૂર્વી ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા, તથા—
પૂર્વાનુપૂર્વી પશ્ચાત્તુપૂર્વી અનાનુપૂર્વી । અથ કા સા પૂર્વાનુપૂર્વી ? પૂર્વાનુપૂર્વી-ઔદ-
યિક:૧, ઔપશમિક:૨, ક્ષાયિક:૩, ક્ષાયોપશમિક:૪, પારિણામિક:૫, સાન્નિ-
પાતિક:૬ । સૈવા પૂર્વાનુપૂર્વી । અથ કા સા પશ્ચાત્તુપૂર્વી ? પશ્ચાત્તુપૂર્વી-સાન્નિપાતિકો
યાવદૌદયિક: । સૈવા પશ્ચાત્તુપૂર્વી । અથ કા સા અનાનુપૂર્વી ? અનાનુપૂર્વી-એત-
સ્યામેવ ઇત્યાદિકાયામ્ ઇત્યુત્તરિકાયાં પદ્મગચ્છગતાયાં શ્રેણ્યામન્યોઽન્યાભ્યાસો
દ્વિરૂપોત્ત: । સૈવા અનાનુપૂર્વી । સૈવા ભાવાનુપૂર્વી । સૈવા આનુપૂર્વી । આનુપૂર્વીતિ
પદં સમાપ્તય ॥ સૂ. ૧૪૨ ॥

ટીકા—‘ સે કિં તં ’ ઇત્યાદિ—

અથ કા સા ભાવાનુપૂર્વી ? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્ન: । ઉત્તરયતિ-ભાવાનુપૂર્વી-
ભાવા: = ભાવ્યન્તે વિન્ત્યન્તે પદાર્થા યૈસ્તે ભાવા: -અન્ત:કરણપરિણતિવિશેષા: ।
ભૂયતે તેન તેન રૂપેણ ડડ્ડત્મના યૈસ્તે ભાવા: જી રસ્ય પરિણામવિશેષા ઔદયિકાદય:,
તેષામાનુપૂર્વી = ભાવાનુપૂર્વી । સા પૂર્વાનુપૂર્વીદિભેદૈસ્ત્રિવિધા પ્રજ્ઞપ્તા । તત્ર-પૂર્વાનુ-

અથ સૂત્રકાર ભાવાનુપૂર્વી કા કથન કરતે હૈ—

‘ સે કિં તં ભાવાણુપુઘ્વી ? ’ ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ભાવાણુપુઘ્વી ?) હે અદન્ત ! પૂર્વપ્રક્રાન્ત ભાવા-
નુપૂર્વી કયા હૈ ?

ઉત્તર—(ભાવાણુપુઘ્વી) ભાવાનુપૂર્વી (તિવિહા) ત્રીન પ્રકાર કી
(વળગતા) કહી ગઈ હૈ । (તં જહા) ઉલ્લેખે લે ત્રીન પ્રકાર યે હૈ—(પુઘ્વાણુ-
પુઘ્વી) ૧ પૂર્વાનુપૂર્વી (વચ્છાણુપુઘ્વી) ૨ પશ્ચાત્તુપૂર્વી ઓર (અણાણુપુઘ્વી)

હવે સૂ. ૧૪૨ ભાવાનુપૂર્વીનું નિરૂપણ કરે છે—

“ સે કિં તં ભાવાણુપુઘ્વી ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ભાવાણુપુઘ્વી ?) હે ભગવન્ ! પૂર્વેષ્ટા ભાવાનુપૂર્વીનું
સ્વરૂપ ઉલ્લેખે છે.

ઉત્તર—(ભાવાણુપુઘ્વી તિવિહા વળગના-તંજહા) ભાવાનુપૂર્વીના ત્રીણે પ્રમાણે
ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે—(પુઘ્વાણુપુઘ્વી) (૧) પૂર્વાનુપૂર્વી, (વચ્છાણુપુઘ્વી) (૨)
પશ્ચાત્તુપૂર્વી અને (અણાણુપુઘ્વી) (૩) અનાનુપૂર્વી.

पूर्वा-औदयिकः औपशमिकः क्षायिकः क्षायोपशमिकः पारिणामिकः सान्निपा-
तिश्चेति पट् । औदयिकादिस्वरूपस्य पुरस्ताद् वक्ष्यमाणत्वेनात्र तेषां स्वरूप-
निरूपणं न क्रियते । अत्र चास्ते नारकादिगतिरौदयिको भाव इति वक्ष्यते ।

३ अनानुपूर्वी । जिनके द्वारा पदार्थों का विचार किया जाता है उनका नाम भाव है । और ये भाव अन्तःकरण की परिणति विशेषरूप हैं । अथवा आत्मा उस २ रूप से होता है वे भाव हैं । ऐसे वे भाव जीव के परिणाम विशेषरूप हैं । और ये परिणाम विशेष औदयिक आदि रूप होते हैं । इन परिणाम रूप भावों की आनुपूर्वी का नाम भावानु-पूर्वी है । (से किं तं पुन्याणुपुन्वी?) हे भद्रन्त ! भावानुपूर्वी का भेद जो पूर्वानुपूर्वी है उसका क्या स्वरूप है अर्थात् वह क्या है ?

उत्तर--(पुन्याणुपुन्वी) वह पूर्वानुपूर्वी इस प्रकार से है--(उदहर) औदयिक (उवसमिए) औपशमिक (खाइए) क्षायिक (खओवसमिए) क्षायोपशमिक (पारिणामिए) पारिणामिक (संनिवाइए) और सान्निपा-
तिक इन औदयिक आदिकों का स्वरूप आगे कहा जायगा, इसलिये यहां उसका स्वरूप निरूपण नहीं किया है । इस शास्त्र में नारकादि रूप चारों गतियां औदयिक भाव रूप से कहो जावेंगी इसलिये औद-

भेमना द्वारा पदार्थोंको विचार करवाभां आवे छे, तेमनुं नाम भाव छे. आ भावो अन्तःकरणनी परिणतिविशेष रुप (परिणाम रुप) डोय छे. अथवा आत्मा जे जे रुपे डोय छे ते ते रुपनुं नाम भाव छे. जेवां ते भावो जवन परिणामविशेष रुप डोय छे अने ते परिणामविशेष औदयिक आदि रुप डोय छे ते परिणामो रुप भावोनी आनुपूर्वीनुं नाम भावानुपूर्वी छे.

प्रश्न--(से किं तं पुन्याणुपुन्वी?) हे भगवन् ! भावानुपूर्वीनो जे पूर्वानुपूर्वी नामनो बडेलो लेह छे, तेनुं स्वरुप केवुं डोय छे ?

उत्तर--(पुन्याणुपुन्वी) ते पूर्वानुपूर्वी आ प्रकारनी छे (उदहर) औदयिक, (उवसमिए) औपशमिक, (खाइए) क्षायिक, (खओवसमिए) क्षायोपशमिक, (पारिणामिए) परिणामिक, (संनिवाइए) अने सान्निपातिक. आ कभे पढेने उपन्यास करये तेनुं नाम पूर्वानुपूर्वी भावानुपूर्वी छे

आ औदयिक आदि पढेनो अर्थ सूत्रकार द्वारा आगण प्रकट करवाभां आवशे, तेही अही तेमना स्वरुपनुं निरुपय क्युं नथी आ शास्त्रभां नरकादि रुप आरे गतिओनुं औदयिक भाव रुपे प्रतिपादन करवाभां आवशे तेही औदयिक भाव रुप नरकादि गतिओनो सदृष्टाव डोय, तो ज भाडीना

ઔદાયિકભાવરૂપનાસ્કાદિગતૌ સત્યામેવ ઔપશમિકાદયઃ શેષભાવા યથાસમ્ભવં પ્રાદુર્ભવન્તીતિ શેષભાવાધારત્વેન ઔદયિકસ્ય પ્રાધાન્યમ્ । અતઃ એવ પ્રથમં તદુપ-
ન્યાસઃ । તતઃ શેષાણાં પञ્ચાનામપિ ભાવાનાં મધ્યે ઔપશમિકસ્ય સ્તોકવિષયત્વાત્
સ્તોકતયા પ્રતિષાદયિષ્યતે इति સૂત્રીકટાહન્યાયેન ઔદાયિકાનન્તરમવશિષ્ટેષુ
પञ્ચસુ મધ્યે પૂર્વસૌપશમિકમ્યોપન્યાસઃ । ઔપશમિકાપેક્ષ્યાઽધિકવિષયત્વાત્ક્ષાયિક-
કસ્ય તદનન્તરમુપન્યાસઃ । તતઃ ત્રિપયાણાં તારતમ્યમાશ્રિત્ય ક્રમેણ ક્ષાયોપશ-
મિકસ્ય પારિણામિકસ્ય ચોપન્યાસઃ । સાન્નિયાતિકભાવો હિ પૂર્વોક્તભાવાનાં
દ્વિકાદિસંયોગેન સમુત્પદતે इति સર્વાન્તે સાન્નિયાતિકભાવોપન્યાસઃ । इयं ભાવાનાં

યિક ભાવરૂપ નરકાદિ ગતિયોં કે હોને પર હી શેષ ઔપશમિક આદિ
ભાવ યથાસંભવ ઉત્પન્ન હોતે હૈં । હસલિયે શેષ ભાવોં કા આધારભૂત
હોને સે ઔદયિક ભાવ ણે પ્રધાનતા હૈ । હસી કારણ ઉલ્લકા સર્વપ્રથમ
સૂત્રકારને વિન્યાસ કિયા હૈ । હસ કે ચાદ અવશિષ્ટ પાંચોં ભાવોં કે
બીચ મેં ઔપશમિક ભાવ સ્તોક વિષયવાલા હૈ હસલિયે વહ સ્વયં
સ્તોક હૈ હસ પ્રકાર સે આગે પ્રતિષાદિત્ત કિયા જાવેગા, અતઃ સૂત્રીક-
ટાહન્યાય સે ઔદયિક કે અનન્તર અવશિષ્ટ પાંચ ભાવોં કે બીચમેં
સે પહિલે ઔપશમિક કા પાઠ કિયા ગયા હૈ । ઔપશમિક કી અપેક્ષા
અધિક વિષયવાલા હોને સે ક્ષાયિક કા પાઠ ઔપશમિક કે ચાદ કિયા
ગયા હૈ । હસ કે અનન્તર વિષયોં કી તરતમતા કા આશ્રય કરકે ક્રમ
સે ક્ષાયોપશમિક ઔપશમિક કા પાઠ કિયા ગયા હૈ । હન પૂર્વોક્ત
ભાવોં કે દ્વિકાદિ સંયોગ સે સાન્નિયાતિક ભાવ ઉત્પન્ન હોતા હૈ હસલિયે

ઔપશમિક આદિ ભાવો ઉત્પન્ન થઈ શકે છે આ પ્રકારે જાણીના ભાવોના
આધાર રૂપ હોવાને લીધે ઔદયિક ભાવમાં પ્રધાનતા છે. તેથી જ સૂત્રકારે
તેનો વિન્યાસ સૌથી પહેલાં કર્યો છે—એટલે કે તેને સૌથી પહેલું સ્થાન
આપ્યું છે. જાણીના પાંચ ભાવોમાંનો ઔપશમિક ભાવ સ્તોક (અલ્પ) વિષય-
વાળો હોવાથી તે પોતે જ સ્તોક છે. (આ વાતનું સૂત્રકાર આગળ પ્રતિષા-
દન કરશે) તેથી સૂત્રીકટાહ ન્યાયે ઔદયિક ભાવ પછી ઔપશમિક ભાવને
મૂકવામાં આવ્યો છે. ઔપશમિક ભાવ કરતાં અધિક વિષયવાળો હોવાને
કારણે ક્ષાયિકભાવને ઔપશમિક ભાવ પછી મૂકવામાં આવેલ છે. વિષયોની
અધિકતરતા અને અધિકતમતાને કારણે ક્ષાયિક ભાવ પછી અનુક્રમે ક્ષાયો
પશમિક અને પારિણામિક ભાવોને મૂકવામાં આવ્યા છે. આ પૂર્વોક્ત ભાવોના
દ્વિસંયોગ આદિની સાન્નિયાતિક ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી નીચી છેલ્લે

પૂર્વાનુપૂર્વી । સૈષા પૂર્વાનુપૂર્વીતિ । પશ્ચાનુપૂર્વી તુ સાન્નિપાતિકાઔદયિકાન્તા
વોધ્યા । તથા-ઔદયિકાદિ સાન્નિપાતિકાન્તાનાં ષણ્ણાં પદાનામન્યોન્યાભ્યાસો
દ્વિરૂપોનઃ-આઘન્તપદદ્વયવિવક્ષામપહાય યે મજ્ઞાસ્તદાત્મિકાઽનાનુપૂર્વી વોધ્યા ।

સબ કે અન્ત મેં સાન્નિપાતિક ભાવ કા ઉપન્યાસ કિયા ગયા હૈ । (સે
તં પુ૦) હસ પ્રકાર યહ ભાવોં કી પૂર્વાનુપૂર્વી હૈ । (સે કિં તં પચ્છાણુ-
પુવ્વી) હે ભદન્ત ! પશ્ચાનુપૂર્વી ક્યા હૈ ? (પચ્છાણુપુવ્વી) પશ્ચાનુપૂર્વી હસ
પ્રકાર સે હૈ-(સંનિવાહૈ જાવ ઉદહૈ) સાન્નિપાતિક ભાવ સે લેકર
ઔદયિક ભાવ તક પશ્ચાનુપૂર્વી હૈ । (સે તં પચ્છાણુપુવ્વી) યહી પૂર્વપ્રકા-
ન્ત ભાવોં કી પશ્ચાનુપૂર્વી હૈ । (સે કિં તં અણાણુપુવ્વી ?) હે ભદન્ત !
ભાવોં કી અનાનુપૂર્વી ક્યા હૈ ? (અયાૈ ચેવ અગાહ્યાૈ અગુત્તરિયાૈ
છ ગચ્છગયાૈ સેઠીૈ અન્નમન્નવભાસો દુસ્ત્રૂણો) ઔદયિકાદિ સાન્નિ-
પાતિકાન્ત છહ પદોં કો પરસ્પર મેં ગુણા કરના ઓર ગુણિત રાશિરૂપ
ભાગોં મેં સે આદિ અન્ત કે પદદ્વય કી વિવક્ષા કો કમ કરના હસ
પ્રકાર જો ભંગ બચતે હૈં ઊન ભંગ સ્વરૂપ યહ ભાવોં કી (અણાણુ પુ૦)
અનાનુપૂર્વી હૈ । (સે તં અણાણુપુવ્વી) યહી પૂર્વપ્રકાન્ત અનાનુપૂર્વી હૈ ।
(સે તં ભાવાણુપુવ્વી) હસ પ્રકાર યહ ભાવાનુપૂર્વી હૈ । (સે તં આણુપુવ્વી)

સાન્નિપાતિક ભાવનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. (સે તં પુવ્વાણુપુવ્વી) આ
પ્રકારની આ ભાવોની પૂર્વાનુપૂર્વી છે.

પ્રશ્ન-(સે કિં તં પચ્છાણુપુવ્વી ?) હે ભગવન્ ! ભાવાનુપૂર્વીની પશ્ચાનુપૂ-
ર્વીનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(પચ્છાણુપુવ્વી) પશ્ચાનુપૂર્વીનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે-(સંનિવાહૈ
જાવ ઉદહૈ) પૂર્વાનુપૂર્વી કરતાં ઊલટા ક્રમના-એટલે કે સાન્નિપાતિક ભાવથી
લઈને ઔદયિકભાવ પર્યન્તના-ભાવોને પશ્ચાનુપૂર્વી કહે છે.

પ્રશ્ન-(સે કિં તં અણાણુપુવ્વી ?) હે ભગવન્ ! ભાવોની અનાનુપૂર્વીનું
સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(અયાૈ ચેવ અગાહ્યાૈ અગુત્તરિયાૈ છ ગચ્છગયાૈ સેઠીૈ અન્નમન્ન-
વભાસો દુસ્ત્રૂણો) ઔદયિકથી લઈને સાન્નિપાતિક પર્યન્તના છ પદોનો પરસ્પ-
રની સાથે ગુણાકાર કરવો, અને તેને લીધે જે રાશિરૂપ ભાંગાઓ આવે
તેમાંથી આદિ અને અન્તના બે ભાંગાઓ બાદ કરવાથી જે ભાંગાઓ બાકી
રહે છે, તે ભાંગાઓ રૂપ (અણાણુપુવ્વી) અનાનુપૂર્વી સમજવી

(સે તં ભાવાણુપુવ્વી) આ પ્રકારની ભાવાનુપૂર્વી હોય છે (સે તં આણુ-
પુવ્વી) આ પ્રકારે નામાનુપૂર્વીથી લઈને ભાવાનુપૂર્વી પર્યન્તની દસે આનુપૂ-
ર્વીઓના સ્વરૂપનું નિરૂપણ અહીં પૂરું થાય છે, એ વાત સૂચિત કરવી સારું

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—सैषा भानुपूर्वीति । नामानुपूर्व्यादि भानुपूर्व्यन्ता दशा-
ऽप्यानुपूर्व्यः समुद्दिष्टा इति सूचयितुमाह—सैषा आनुपूर्वीति । इत्थमुपक्रमस्य
आनुपूर्वीनामकः प्रथमो भेदः समुद्दिष्ट इति सूचयितुमाह—आनुपूर्वीति पदं
समाप्तमिति ॥सू० १४२॥

सम्प्रत्युपक्रमस्य नागाभिधेयं द्वितीयं भेदं व्याख्यातुमाह—

मूलम्—से किं तं णामे ? णामे दसविहे पण्णसे, तं जहा-
एगणामे, दुणामे तिणामं, चउणामे, पंचणामे, छणामे, सत्त-
णामे, अट्टणामे, नवणामे, दसणामे ॥सू० १४३॥

छाया—अथ किं तन्नाम ? नाम दशविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—एकनाम, द्विनाम, त्रिनाम,
चतुर्नाम, पञ्चनाम, षण्णाम, सप्तनाम, अष्टनाम, नवनाम, दशनाम ॥सू० १४३॥

टीका—‘ से किं तं ’ इत्यादि—

शिष्यः पृच्छति—अथ किं तन्नाम ? इति । उत्तरयति—नाम—जीवगतज्ञानादिप-
र्यायाजीवगतरूपादिपर्यायानुसारेण प्रतिवस्तुभेदेन नमति—तदभिधायकत्वेन वक्षते
यहां तक नामानुपूर्वी से लेकर भानुपूर्वी तक जो दश आनुपूर्वियां हैं
वे सब प्रतिपादित हो चुकी इसकी सूचना के लिये सूत्रकारने “ से तं
आणुपूर्वी ” यह कहा है । (आणुपूर्वीतिपयं समत्तं) हम प्रकार यहां
तक उपक्रम का यह आनुपूर्वी नाम का प्रथम भेद कथित हो चुका
अर्थात् समाप्त हुआ ॥सू० १४२॥

अथ सूत्रकार उपक्रम का जो द्वितीय भेद नाम नाम का है उसकी
व्याख्या करने के लिये कहते हैं कि—“से किं तं णामे ?” इत्यादि ।

शब्दार्थ — (से किं तं णामे) हे भदन्त ! पूर्वप्रकान्त नाम क्या
है ? (णामे दसविहे पण्णसे)

सूत्रकारे “ से तं आणुपूर्वी ” आ प्रकारने सूत्रपद भूये छे (आणुपूर्वी-
तिपयं समत्तं) आ प्रकारे उपक्रमना आनुपूर्वी नामना प्रथम भेदुं निश्चय
अही अभास पाय छे ॥सू० १४२॥

उपक्रमे नीले भेद ‘ नाम ’ छे हुये सूत्रकार ने नामतुं निश्चय करे छे—

“ से किं तं णामे ? ” इत्यादि—

शब्दार्थ—(से किं तं णामे ?) हे भदन्त ! उपक्रमना नीले प्रकार रूप
नाम तुं छे ?

इति नाम-वस्त्वभिधानमित्यर्थः । उक्तंच-

“जं वत्थुणोऽभिहाणं पज्जयमेयाणुसारि तं नामं ।

पइमेअं जं नमई, पइमेयं जाइ जं भणिअं” ॥१॥

छाया—यद्वस्तुनोऽभिधानं, पर्ययभेदानुसारि तन्नाम ।

प्रतिभेदं यन्नमति, प्रतिभेदं याति यद् भणितम् ॥इति॥

एवंविधमिदं नाम दशविधं प्रज्ञप्तम् । दशविधत्वमाह-तद्यथा-एकनाम द्विनाम त्रिनामेत्यादि । तत्र-येन केन एकेनापि सत्ता नाम्ना सर्वेऽपि विवक्षितपदार्था अभिधातुं शक्यन्ते, तदेकनाम बोध्यम् । एवं याभ्यां द्वाभ्यां नामभ्यां सर्वेऽपि

उत्तर — यह नाम दश प्रकार का कहा गया है । जीवगत ज्ञानादिक पर्यायों और अजीवगत रूपादिक पर्यायों के अनुसार जो प्रतिवस्तु के भेद से नमता है — झुकता है — अर्थात् उनका अभिधायक-वाचक होता है वह नाम है । उक्तंच-करके “ जं वत्थुणोऽभिहाणं” इत्यादि गाथा द्वारा यही नाम शब्द की व्युत्पत्ति स्पष्ट की है । (तं जहा) नाम के दस प्रकार ये हैं — (एगणामे, दुणामे, तिणामे, चउणामे, पंचणामे, छणामे, सत्तणामे, अट्ठणामे, नवणामे, दसणामे) एक नाम, दो-नाम, तीन नाम, चार नाम, पांच नाम, छह नाम, सात नाम, आठ-नाम, नौ नाम, और दश नाम । जिस एक नाम से समस्त पदार्थों का कथन हो जाता है वह एक नाम है । जैसे सत्, सत् इस नाम से समस्त पदार्थों का युगपत् कथन हो जाता है क्योंकि ऐसा कोई भी पदार्थ

ઉત્તર-(નામે દસવિધે વર્ણયે) તે નામના દસ પ્રકાર કહ્યા છે જીવગત જ્ઞાનાદિક પર્યાયો અને અજીવગત રૂપાદિક પર્યાયો પ્રમાણે જે પ્રત્યેક વસ્તુના ભેદથી નમે છે-ઝૂકે છે-એટલે કે તેમનું અભિધાયક (વાચક) હોય છે, તેનું નામ “ નામ ” છે “ જં વત્થુણોઽભિહાણં ” ઇત્યાદિ ગાથા દ્વારા ‘ નામ ’ શબ્દની ઉપર પ્રમાણેની વ્યુત્પત્તિ જ પ્રકટ કરવામા આવી છે.

(તંજહા) નામના દસ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે-(એગણામે, દુણામે, તિણામે, ચઉણામે, પંચણામે, છણામે સત્તણામે, અટ્ઠણામે, નવણામે, દસણામે) (૧) એકનામ, (૨) બે નામ, (૩) ત્રણ નામ, (૪) ચાર નામ, (૫) પાંચ નામ, (૬) છ નામ, (૭) સાત નામ, (૮) આઠ નામ, (૯) નવ નામ અને (૧૦) દસ નામ.

જે એક નામથી સમસ્ત પદાર્થોનું કથન થઈ જાય છે, તેને “ એકનામ ” કહે છે. જેમ કે “ સત્ ” “ સત્ ” આ નામથી સમસ્ત પદાર્થોનું એક સાથે કથન થઈ જાય છે, કારણ કે એવો કેઈ પણ પદાર્થ નથી કે જે આ સત્

વિવક્ષિતપદાર્થા અભિધાતું શક્યન્તે તદ્ દ્વિનામ । તથા—યૈસ્તુ ત્રિભિર્નામભિઃ સર્વેઽપિ વિવક્ષિતપદાર્થા અભિધાતું શક્યન્તે તદ્ ત્રિનામ । एवं रीत्या चतुर्नामादि- दशनामान्तविषयेऽपि बोध्यम् ॥सू० १४३॥

તત્રોદ્દેશક્રમેણ નિર્દિશન્ પ્રથમમેકનામસ્વરૂપં નિર્દિશતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં એગણામે ? એગણામે—ણામાણિ જાણિ કાણિ વિ, દ્વવાણ ગુણાણ પઞ્જવાણ ચ । તેસિં આગમનિહસે, નામંતિ પરૂવિયા સ્ષણા ॥૧॥ સે તં એગણામે ॥સૂ૦ ૧૪૪॥

છાયા—અથ કિં તદેક નામ ? એકનામ—નામાનિ યાનિ કાન્યપિ દ્રવ્યાણાં ગુણાનાં પર્યવાણાં ચ । તેષામાગમનિકપે—નામેતિ પ્રરૂપિતા સંજ્ઞા । તદેત- દેકનામ ॥સૂ૦ ૧૪૪॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि

अथ किं तदेकनाम ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—एकनाम—एकं सद नामेति विग्रहः । तत्स्वरूपमेवाह—‘णामाणि जाणि’ इति श्रुत्या । अयं भावः=द्रव्याणां=

नहीं है जो इस सत् नाम रहित हो । अतः सत् यह एक नाम है । इसी प्रकार जिन दो नामों से समस्त विवक्षित पदार्थ अभिधातुं शक्य होते हों वह दो नाम है । तथा जिन तीन नामों से समस्त विवक्षित पदार्थ कहने में आ जाते हों वह त्रि नाम हैं । इसी प्रकार से चतुर्नामादि से लेकर दशनाम तक के विषय में भी जानना चाहिये ॥ सू० १४३॥

उद्देश क्रम से निर्देश करने वाले सूत्रकार सर्व प्रथम एक नाम के स्वरूप का कथन करते हैं—“से किं तं एगणामे ?” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(से किं तं एगणामे) हे भदन्त ! पूर्वप्रक्रान्त एक नाम क्या है ?

નામથી રહિત હોય તેથી ‘સત્’ એક નામરૂપ છે. એજ પ્રમાણે જે જે નામોથી સમસ્ત વિવક્ષિત પદાર્થોનું કથન થઈ જાય છે, તેમને જે નામ રૂપ સમજવા તથા જે ત્રણ નામોથી સમસ્ત વિવક્ષિત પદાર્થોનું કથન થઈ જાય છે, તે ત્રણ નામોને ત્રિનામ કહે છે એજ પ્રમાણે ચતુર્નામથી લઈને દસ નામ પર્યન્તના નામના પ્રકારો વિષે પણ સમજવું. ॥સૂ૦ ૧૪૩॥

પૂર્વસૂત્રમાં નામના પ્રકારો પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં હોયે સૂત્રકાર નામના પ્રથમ પ્રકાર રૂપ એકનામના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં એગણામે ?” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં એગણામે?) હે ભગવન્ ! પૂર્વપ્રક્રાન્ત એકનામ શું છે ? એટલે કે એકનામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

જીવાજીવભેદાનાં, ગુણાનાં=જ્ઞાનાદીનાં રૂપાદીનાં ચ, તથા-પર્યાયાણાં=નારકવા-
દીનામેકગુણકૃષ્ણત્વાદીનાં ચ નામાનિ=અભિધાનાનિ યાનિ કાનિચિલ્લોકે
રુઢાનિ, તથા-જીવો જન્તુરાત્મા પ્રાણીત્યાદિ, આકાશં નભસ્તારાપથો વ્યોમામ્વ-
રમિત્યાદિ । તથા-જ્ઞાનં બુદ્ધિર્બોધ ઇત્યાદિ, તથા-રૂપં રસો ગન્ધ ઇત્યાદિ, તથા-
નારકેસ્તિર્યદ્દમનુષ્ય ઇત્યાદિ, એકગુણકૃષ્ણો દ્વિગુણકૃષ્ણ ઇત્યાદિ । તેષાં સર્વેષા-
મપ્યભિધાનાનામ્-આગમનિકષે-આગમ એવ નિકષઃ=હેમરજતસદશ જીવાદિ-
પદાર્થસ્વરૂપપરિજ્ઞાનહેતુત્વાત્ કષપદ્વસ્તસ્મિન્ 'નામ' ઇત્યેવંરૂપા સંજ્ઞા=આખ્યા

ઉત્તર — (જામાણિ જાણિ કાણિ વિ, દવ્વાણ, ગુણાણ, પઞ્જવાણ
ચ । તેસિં આગમનિહસે નામંતિ પરૂવિયા સ્વળ્લા "૧" સે તં એગણામે)
એક હોકર જો નામ હોતા હૈ વહ એક નામ હૈ । હસી કા સ્વરૂપ હસ
ગાથા દ્વારા સૂત્રકાર ને કહા હૈ—જીવ અજીવ ભેદ વિશિષ્ટ દ્રવ્યોં કે,
જ્ઞાનાદિક ગુણોં કે, રૂપાદિ ગુણોં કે તથા નારકત્વ આદિ પર્યાયોં કે
લોક મેં જિતને મી નામ રુઢ હૈ — જૈસે-જીવ-જન્તુ, આત્મા' પ્રાણી
ઇત્યાદિ, આકાશ, નભસ તારાપથ, વ્યોમન્ (વ્યોમ) અમ્બર ઇત્યાદિ'તથા
જ્ઞાન બુદ્ધિ, બોધ ઇત્યાદિ, તથા રૂપ, રસ, ગંધ, ઇત્યાદિ તથા નારક તિર્યઙ્
મનુષ્ય ઇત્યાદિ એક ગુણ કૃષ્ણ, દો ગુણ કૃષ્ણ ઇત્યાદિ—इन सब
अभिधानों की "नाम" ऐसी एक संज्ञा आगम रूप निकष (कसौटी)
कही गई है । सो ये सब जीव जन्तु आदि अभिधान एक नामत्व

ઉત્તર—(જામાણિ જાણિકાણિ વિ, દવ્વાણ, ગુણાણ, પઞ્જવાણ ચ તેસિં આગમ
નિહસે' નામંતિ પરૂવિયા સ્વળ્લા ॥૧॥ સે તં એગણામે) એક જ અર્થને પ્રકટ
કરનારું જે નામ હોય છે તેને 'એકનામ' કહે છે. તે એકનામનું સ્વરૂપ
સૂત્રકારે ઉપરની ગાથા દ્વારા પ્રકટ કર્યું છે. તેનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—

જીવ અજીવ રૂપ ભેદવાળાં દ્રવ્યોના જ્ઞાનાદિક ગુણોના, રૂપાદિ ગુણોના,
તથા નારકત્વ આદિ પર્યાયોના લોકમાં જેટલાં નામો રૂઢ (પ્રચલિત) છે, તે
બધાં અભિધાનોની (નામોની) 'નામ' એવી એક સંજ્ઞા આગમ રૂપ
નિકષ (કસૌટી) કહેવામાં આવી છે જેમ કે જીવ-જન્તુ, આત્મા, પ્રાણી
ઇત્યાદિ. તથા જ્ઞાન, બુદ્ધિ, બોધ ઇત્યાદિ તથા નભ, તારાપથ, વ્યોમ, આકાશ,
અંબર ઇત્યાદિ તથા રૂપ, રસ, ગંધ ઇત્યાદિ તથા નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય
ઇત્યાદિ એક ગણું કૃષ્ણ, બે ગણું કૃષ્ણ ઇત્યાદિ આ બધાં અભિધાનોની
“નામ” એવી એક સંજ્ઞા-આગમરૂપ કસૌટી-કહી છે. તેથી તે સઘળા
જીવ-જન્તુ આદિ અભિધાનને એક નામત્વ સામાન્યની અપેક્ષાએ 'એકનામ'

પ્રલપિતા=વ્યવસ્થાપિતા । અર્થ આવ:-સર્વાણ્યપિ જીવો જન્તુરિત્યાદ્યભિધાનાનિ નામત્વસામાન્યમાશ્રિત્યૈકેન નામ શબ્દેનોચ્યન્તે इति । इत्थं च एकेनाप्यनेन नामशब्देन लोकरूढाभिधानानि सर्वाण्यपि वस्तूनि प्रतिपाद्यन्ते इत्येतदेकनामोच्यते । तदेव उपसंहरन्नाह तदेतदेकनामेति ॥सू० १४४॥

સામાન્ય કે આશ્રય સે એક નામ શબ્દ સે કહે જાતે હૈં । इस प्रकार एक भी इस नाम शब्द से वस्तुओं के गुणों के और पर्यायों के जो भी लोक रुढ नाम हैं वे सब "नामत्व" इस एक सामान्य पद से गृहीत हो जाते हैं । इसलिये इस एक भी नाम शब्द से लोकरूढाभिधान वाली सब भी वस्तुएँ प्रतिपादित हो जाती हैं । अतः एक नाम कहलाता है । (से त एगनामे) इस प्रकार यह एक नाम है ।—

આર્થ— એક નામ કયા છે इस जिज्ञासा का समाधान करने के निमित्त सूत्रकार ने यहाँ उसी का वर्णन किया है । इसमें उन्होंने समझाया है की जिनने संसार में વસ્તુઓ કે, પર્યાયો કે और ગુણો કે લોક રૂઢ નામ હૈં—યદ્યપિ વે સબ જુદે ૨ હૈં । ફિર भी नामत्व सामान्य के आश्रयभूत होने के कारण वे सब एक ही हैं । इस प्रकार नामत्व सामान्य की दृष्टि से ये सब नाम एक है—क्यों कि जितने अभिधानरूप व्यक्ति हैं उन सब में नामत्वरूप सामान्य रहता है । यही बात आगमरूप

શબ્દ દ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવે છે આ રીતે એક પણ આ નામ વડે—શબ્દ વડે—વસ્તુઓના ગુણોનાં અને પર્યાયોનાં જે નામો લોકમાં રૂઢ થયેલા હોય છે, તે બધાંને “નામત્વ” આ એક સામાન્ય પદ વડે ગ્રહણ કરી શકાય છે. તેથી આ એક નામ શબ્દથી પણ લોકમાં રૂઢ એવા અભિધાનવાળી બધી વસ્તુઓ પ્રતિપાદિત થઈ જાય છે. તેથી તેને એક નામ કહે છે (સે તં એગનામે) આ પ્રકારનું એક નામનું સ્વરૂપ છે

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં, ‘એક નામ શું છે,’ આ પ્રશ્નનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. તેમણે આ સૂત્રમાં એ વાત સમજાવી છે કે સંજારમાં દ્રવ્યોનાં, પર્યાયોનાં અને ગુણોનાં જેટલાં લોકરૂઢ (લોકમાં પ્રચલિત) નામો છે, તે નામો જે કે જુદાં જુદાં છે, છતાં પર નામત્વ સામાન્યતા આશ્રયભૂત હોવાને કારણે તેઓ એક એક જ છે. આ રીતે નામત્વ સામાન્યતા દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો તે બધાં નામો એકનામ રૂપ જ છે. કારણ કે જેટલા અભિધાન રૂપ પદાર્થો છે, તે સમગ્ર પદાર્થોમાં નામત્વ રૂપ સામાન્યતા સદ્ભાવ રહે છે. એજ વાત અગમ રૂપ ક્રિયાની ઉપમા દ્વારા

मूलम्-से किं तं दुनामे? दुनामे दुविहे पणत्ते, तं जहा-
एगक्खरिए य अणैगक्खरिए थ । से किं तं एगक्खरिए? एग-
क्खरिए अणैगविहे पणत्ते, तं जहा-ही, सी, धी, थी, । से तं
एगक्खरिए । से किं तं अणैगक्खरिए? अणैगक्खरिए अणैग-
विहे पणत्ते, तं जहा-कन्ना वीणा लया माला । से तं अणैग-
क्खरिए । अहवा-दुनामे दुविहे पणत्ते, तं जहा-जीवनामे य
अजीवनामे थ । से किं तं जीवनामे? जीवनामे अणैगविहे
पणत्ते, तं जहा-देवदत्तो जणदत्तो विण्हुदत्तो सोमदत्तो । से
तं जीवनामे । से किं तं अजीवनामे? अजीवनामे अणैगविहे
पणत्ते, तं जहा-घडो पडो कडो रहो । से तं अजीवनामे ।
अहवा दुनामे दुविहे पणत्ते, तं जहा-विसेसिए य अविसेसि-
ए य । अविसेसिए दव्वे, विसेसिए जीवदव्वे अजीवदव्वे य ।
अविसेसिए जीवदव्वे, विसेसिए णैरइए तिरिक्खजोणिए मणु-

कसौटी से प्रसिद्ध की गई है । यहाँ पर आगम को जो कसौटी की उपमा
दी गई है उसका कारण यह है कि जिस प्रकार हेम, रजत आदि के वास्त-
विक स्वरूप का परिज्ञान निकषपट्ट से होता है उसी प्रकार हेम रजत के
सदृश जो जीवादि पदार्थ हैं उन के स्वरूप का परिज्ञान शास्त्र-आगम
-से ही होता है । अतः उनके स्वरूप के परिज्ञान का हेतु होने से आगम
को यहाँ सूत्रकार ने निकष की उपमा से उपमित किया है ॥सू० १४४॥

व्यक्त करवाમાં અવી છે અહીં આગમને કસોટી ઉપમા દેવાનું કારણ એ
છે કે જેવી રીતે સેતુ, ચાંદી આદિના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન નિકષ-
પટ્ટ (કસોટી કરવાનો પથ્થર) વડે થાય છે, એજ પ્રમાણે સોનાચાંદી જેવાં
જીવાદિ પદાર્થો છે તેમના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું પરિજ્ઞાન આગમ (શાસ્ત્ર) વડે
જ થાય છે તેથી તેમના સ્વરૂપના પરિજ્ઞાનના હેતુભૂત હોવાને કારણે સૂત્ર-
કારે આગમને અહીં નિકષ (કસોટી પથ્થર)ની ઉપમા આપી છે ॥સૂ० ૧૪૪॥

स्से देदे । अविसेसिए णेरइए, विसेसिए रयणप्पहाए सक्करप्पहाए
 वालुअप्पहाए पंकप्पहाए धूमप्पहाए तप्पाए तमतप्पाए । अविसे-
 सिए रयणप्पहापुढवीणेरइए, विसेसिए पज्जत्तए य अपज्जत्तए य ।
 एवं जाव अविसेसिए तमतप्पापुढवी नेरइए, विसेसिए पज्जत्तए य
 अपज्जत्तए य । अविसेसिए तिरिक्खजोणिए, विसेसिए एगिंदिए
 वेइंदिए तेइंदिए चउरिंदिए पंचिंदिए । अविसेसिए एगिंदिए,
 विसेसिए पुढविकाइए आउकाइए तेउकाइए वाउकाइए वणस्सइ-
 काइए । अविसेसिए पुढविकाइए, विसेसिए सुहुमपुढविकाइए य
 वादरपुढविकाइए य । अविसेसिए सुहुमपुढविकाइए, विसेसिए
 पज्जत्तयसुहुमपुढविकाइए य अपज्जत्तयसुहुमपुढविकाइए य ।
 अविसेसिए य वादरपुढविकाइए, विसेसिए पज्जत्तयवादरपुढ-
 विकाइए य अपज्जत्तयवादरपुढविकाइए य । एवं आउकाइए
 तेउकाइए वाउकाइए वणस्सइकाइए अविसेसिए, विसेसिए य
 पज्जत्तय अपज्जत्तय भेएहिं भाणियन्वा । अविसेसिए वेइंदिए,
 विसेसिए पज्जत्तय वेइंदिए य अपज्जत्तय वेइंदिए य । एवं तेइंदिय-
 चउरिंदियावि भाणियन्वा । अविसेसिए पंचिंदियतिरिक्खजो-
 णिए, विसेसिए जलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिए थळयरपंचिंदिय-
 तिरिक्खजोणिए खहयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिए । अविसेसिए
 जलयरपंचिंदियतिरिक्खजोणिए विसेसिए संमुच्छिमजलयर-
 पंचिंदियतिरिक्खजोणिए य वत्तभवक्कंतियजलयरपंचिंदियतिरि-
 क्खजोणिए य । अविसेसिए संमुच्छिमजलयरपंचिंदियतिरिक्ख-
 जोणिए, विसेसिए पज्जत्तयसंमुच्छिमजलयरपंचिंदियतिरिक्ख-

जोगिए य। अउज्जत्तयसंमुच्छिन्नजलयरपंचिंदियतिरिक्खजो-
 गिए य। अविसेसिए गवभवकंतियजलयरपंचिंदियतिरिक्ख-
 जोगिए, विसेसिए पउज्जत्तयगवभवकंतियजलयरपंचिंदियतिरि-
 क्खजोगिए य, अपउज्जत्तयगवभवकंतियजलयरपंचिंदियतिरिक्खजो-
 गिए य। अविसेसिए थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोगिए, विसेसिए
 चउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोगिए य परिसप्पथलयरपंचिं-
 दियतिरिक्खजोगिए य अविसेसिए चउप्पयथलयरपंचिंदियति-
 रिक्खजोगिए, विसेसिए सम्मुच्छिन्नचउप्पयथलयरपंचिंदियतिरि-
 क्खजोगिए य गवभवकंतियचउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजो-
 गिए य। अविसेसिए सम्मुच्छिन्नचउप्पयथलयरपंचिंदियतिरि-
 क्खजोगिए, विसेसिए उज्जत्तयसंमुच्छिन्नचउप्पयथलयरपंचिं-
 दियतिरिक्खजोगिए य अपउज्जत्तयसंमुच्छिन्नचउप्पयथलयर-
 पंचिंदियतिरिक्खजोगिए य। अविसेसिए गवभवकंतियचउप्प-
 यथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोगिए, विसेसिए पउज्जत्तयगवभवकं-
 तियचउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोगिए य अपउज्जत्तयगवभ-
 वकंतियचउप्पयथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोगिए य। अविसेसिए
 परिसप्पथलयरपंचिंदियतिरिक्खजोगिए, विसेसिए उरपरिसप्प-
 थलयरपंचिंदियतिरिक्खजोगिए य सुयपरिसप्पथलयरपंचिंदिय-
 तिरिक्खजोगिए य। एए वि सम्मुच्छिन्ना पउज्जत्तया अपउज्जत्तया
 य, गवभवकंतिया वि पउज्जत्तया अपउज्जत्तया य भाणियववा।

अविसेसिए खहयरपंचिदियतिरिक्खजोणिए, विसेसिए सम्मु-
 च्छिमखहयरपंचिदियतिरिक्खजोणिए य गढभवक्कंतियखहयर-
 पंचिदियतिरिक्खजोणिए य । अविसेसिए संमुच्छिमखहयरपंचि-
 दियतिरिक्खजोणिए, विसेसिए पज्जत्तयसंमुच्छिमखहयरपंचि-
 दियतिरिक्खजोणिए य अपज्जत्तयसंमुच्छिमखहयरपंचिदियति-
 रिक्खजोणिए य । अविसेसिए गढभवक्कंतियखहयरपंचिदियति-
 रिक्खजोणिए, विसेसिए पज्जत्तयगढभवक्कंतियखहयरपंचिदिय-
 तिरिक्खजोणिए य अपज्जत्तयगढभवक्कंतियखहयरपंचिदियति-
 रिक्खजोणिए य । अविसेसिए मणुस्से, विसेसिए संमुच्छिमम-
 णुस्से गढभवक्कंतियमणुस्से । अविसेसिए संमुच्छिममणुस्से,
 विसेसिए पज्जत्तगसंमुच्छिममणुस्से य अपज्जत्तसंमुच्छिममणुस्से
 य । अविसेसिए गढभवक्कंतियमणुस्से, विसेसिए कम्मभूमिओ
 य अकम्मभूमिओ य अंतरदीवओ य संखिज्जवासाउय असं-
 खिज्जवासाउय पज्जत्तापज्जत्तओ । अविसेसिए देवे विसेसिए
 भवणवासी वाणमंतरे जोइसिए वेमाणिए य । अविसेसिए भव-
 णवासी, विसेसिए असुरकुमारे नागकुमारे सुवण्णकुमारे विज्जु-
 कुमारे अग्गिकुमारे दीवकुमारे उदहिकुमारे दित्तीकुमारे वाउ-
 कुमारे थणियकुमारे । सब्बेसिपि अविसेसियविसेसिय पज्जत्तग
 अपज्जत्तगभेया भाणियव्वा । अविसेसिए वाणमंतरे, विसेसिए
 पिप्साए, भूए, जक्खे, रक्खमे, किन्नेरे, किंपुग्गिमे, सहंगे, गंधव्वे,
 एएसिं पि अविसेसियविसेसियपज्जत्तयअपज्जत्तयभेया भाणि-

यत्वा। अविसेसिए जोइसिए, विसेसिए चंदसूरे गहगणे नक्खत्ते तारारूवे। एएसिं पि अविसेसियविसेसियपज्जत्तयअपज्जतय-
 भेया भाणियत्वा अविसेसिए वेसाणिए, विसेसिए कप्पोवगे य
 कप्पातीयगे य। अविसेसिए कप्पोवगे, विसेसिए सोहम्मए ईसा-
 णए सणकुमारए माहिंदए वंभलोए लंतयए महासुक्कए सह-
 स्सारए आणयए पाणयए आरणए अच्चुयए। एएसिंपि अवि-
 सेसियविसेसियपज्जत्तगअपज्जत्तगभेया भाणियत्वा। अविसे-
 सिए कप्पातीयए, विसेसिए गेवेज्जगे य अणुत्तरोववाइए य
 अविसेसिए गेवेज्जए, विसेसिए हेट्ठिसे, मज्झिमे, उवरिमे। अवि-
 सेसिए हेट्ठिमगेवेज्जए, विसेसिए हेट्ठिमहेट्ठिमगेवेज्जए, हेट्ठिम-
 मज्झिमगेवेज्जए, हेट्ठिम उवरिमगेवेज्जए। अविसेसिए मज्झि-
 मगेविज्जए, विसेसिए मज्झिमहेट्ठिमगेवेज्जए, मज्झिममज्झिम-
 गेवेज्जए, मज्झिम उवरिमगेवेज्जए। अविसेसिए उवरिमगेवेज्जए,
 विसेसिए उवरिमहेट्ठिमगेवेज्जए उवग्गिममज्झिमगेवेज्जए उव-
 रिमउवरिमगेवेज्जए य। एएसिंपि सव्वेसिं अविसेसियविसेसि-
 यपज्जत्तगापज्जत्तगभेया भाणियत्वा। अविसेसिए अणुत्तरोव-
 वाइए, विसेसिए विजयए वेजयंतए जयंतए अपराजियए
 सव्वट्ठसिद्धए य। एएसिंपि सव्वेसिं अविसेसियविसेसियपज्ज-
 त्तापज्जगभेया भाणियत्वा। अविसेसिए अजीवदव्वे, विसेसिए
 धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए आगासत्थिकाए पोम्मलत्थिकाए
 अद्धासमए य। अविसेसिए पोम्मलत्थिकाए, विसेसिए

परमाणुपोग्गले दुप्पएसिए तिप्पएसिए जाव अणंतपएसिए
थ । से तं दुनामे ॥सू० १४५॥

छाया—अथ किं तद् द्विनाम ? द्विनाम द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-एकाक्ष-
रिकं च अनेकाक्षरिकं च । अथ किं तदेकाक्षरिकम् ? एकाक्षरिकम् अनेकविधं
प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-हीः श्रीः श्रीः स्त्री । तदेतदेकाक्षरिकम् । अथ किं तदनेकाक्षरिकम् ?
अनेकाक्षरिकमनेकविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-कन्या बीणा लता माळा । तदेतदनेका-
क्षरिकम् । अथवा-द्विनाम द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा जीवनाम च अजीवनाम च ।
अथ किं तद् जीवनाम ? जीवनाम अनेकविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-देवदत्तो यज्ञदत्तो
विष्णुदत्तः सोमदत्तः । तदेतद् जीवनाम । अथ किं तदजीवनाम ? अजीवनाम
अनेकविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-घटः पटः कटो रथः । तदेतदजीवनाम । अथवा-
द्विनाम द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-विशेषितं च अविशेषितं च । अविशेषितं द्रव्यम्,
विशेषितं जीवद्रव्यमजीवद्रव्यं च । अविशेषितं जीवद्रव्यम्, विशेषितम्-नैरयिकः,
तिर्यग्योनिकः, मनुष्यो देवः । अविशेषितम् नैरयिकः, विशेषितम् रत्नप्रभाकः,
शर्कराप्रभाकः, बालुकाप्रभाकः, पङ्कजभाकः, धूमप्रभाकः, तमस्कः, तमस्कप्रभाकः ।
अविशेषितम्-रत्नप्रभापृथिवीनैरयिकः, विशेषितम्-पर्याप्तकश्च अपर्याप्तकश्च ।
एवं यावत् अविशेषितम्-तमस्कतः पृथिवी-नैरयिको, विशेषितम्-पर्याप्तकश्च
अपर्याप्तकश्च । अविशेषितम्-तिर्यग्योनिकः, विशेषितम्-इकेन्द्रियो द्वीन्द्रियस्त्रीन्द्रि-
यश्चतुरिन्द्रियः पञ्चेन्द्रियः । अविशेषितम्-एकेन्द्रियः, विशेषितम्-पृथिवीकायिकः,
अष्कायिकः, तेजस्कायिकः, वायुकायिकः, वनस्पतिकायिकः । अविशेषितम्-
पृथिवीकायिकः, विशेषितम्-सूक्ष्मपृथिवीवायिकश्च वादस्पृथिवीवायिकश्च । अवि-
शेषितम्-सूक्ष्मपृथिवीवायिकः, विशेषितम्-पर्याप्तकसूक्ष्मपृथिवीवायिकश्च अप-
र्याप्तकसूक्ष्मपृथिवीवायिकश्च । अविशेषितं च-वादस्पृथिवीकायिकः, विशेषितम्-
पर्याप्तकवादस्पृथिवीकायिकश्च अपर्याप्तकवादस्पृथिवीकायिकश्च । एवम्-अष्का-
यिकः, तेजस्कायिको वायुकायिको वनस्पतिकायिकः, अविशेषितं विशेषितं पर्याप्त-
कापर्याप्तकमेदाभ्याम् भणितव्ये अविशेषितम्-द्वीन्द्रियः, विशेषितम्-
पर्याप्तकद्वीन्द्रियश्च अपर्याप्तकद्वीन्द्रियश्च । एवं त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियावपि भणितव्यौ ।
अविशेषितम्-पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकः, विशेषितम्-जलचरणपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकः,
स्थलचरणपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकः स्वेतपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकः । अविशेषितम्-जलचर-
पञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकः, विशेषितम्-संवृत्तिमजलचरणपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकश्च संवृ-
त्त्युत्क्रान्तिरुज्ज्वलपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकश्च । अविशेषितम्-संवृत्तिमजलचरणपञ्चे-

न्द्रियतिर्यग्योनिकः, विशेषितम् पर्याप्तक-संमूर्च्छिमजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकश्च
 अपर्याप्तकसंमूर्च्छिमजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकश्च । अविशेषितम्-गर्भव्युत्क्रान्ति-
 कजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकः, विशेषितम्-पर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकजलचरपञ्चे-
 न्द्रियतिर्यग्योनिकश्च अपर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकजलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकश्च ।
 अविशेषितम् स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकः, विशेषितम्-चतुष्पदस्थलचरपञ्चे-
 न्द्रियतिर्यग्योनिकश्च परिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकश्च । अविशेषितम्-चतु-
 ष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकः, विशेषितम्-संमूर्च्छिमचतुष्पदस्थलचरपञ्चे-
 न्द्रियतिर्यग्योनिकश्च गर्भव्युत्क्रान्तिकचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियग्योनिकश्च ।
 अविशेषितम्-संमूर्च्छिमचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकः, विशेषितम्-
 पर्याप्तकसंमूर्च्छिमचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकश्च अपर्याप्तकसंमू-
 र्च्छिमचतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकश्च । अविशेषितम्-गर्भव्युत्क्रान्तिकचतु-
 ष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकः, विशेषितम्-पर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकचतुष्पद-
 स्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकश्च अपर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकचतुष्पदस्थलचरपञ्चे-
 न्द्रियतिर्यग्योनिकश्च । अविशेषितम्-परिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकः, विशे-
 पितम्-उरःपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकश्च भुजपरिसर्पस्थलचरपञ्चेन्द्रिय
 तिर्यग्योनिकश्च । एतेऽपि संमूर्च्छिमाः पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च, गर्भव्युत्क्रान्तिका अपि
 पर्याप्तका अपर्याप्तकाश्च भणितव्याः । अविशेषितम् खेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकविशे-
 पितम् संमूर्च्छिमखेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकश्च गर्भव्युत्क्रान्तिकखेचरपञ्चेन्द्रियतिर्य-
 ग्योनिकश्च । अविशेषितम्-संमूर्च्छिमखेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकः, विशेषितम्-पर्या-
 प्तकसंमूर्च्छिमखेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकश्च । अपर्याप्तकसंमूर्च्छिमखेचरपञ्चेन्द्रिय-
 तिर्यग्योनिकश्च । अविशेषितम्-गर्भव्युत्क्रान्तिकखेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकः विशे-
 पितम् पर्याप्तकगर्भव्युत्क्रान्तिकखेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकश्च अपर्याप्तकगर्भव्यु-
 त्क्रान्तिकखेचरपञ्चेन्द्रियतिर्यग्योनिकश्च । अविशेषितम्-मनुष्यः, विशेषितम्-संमू-
 र्च्छिममनुष्यश्च गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यश्च । अविशेषितम्-संमूर्च्छिममनुष्यः, विशे-
 पितम्-पर्याप्तकसंमूर्च्छिममनुष्यश्च अपर्याप्तकसंमूर्च्छिममनुष्यश्च । अविशेषितम्-
 गर्भव्युत्क्रान्तिकमनुष्यः, विशेषितम्-कर्मभूमिजश्च अकर्मभूमिजश्च अन्तरद्वीपजश्च,
 संख्येयवर्षायुष्कः असंख्येयवर्षायुष्कः पर्याप्तकः अपर्याप्तकः । अविशेषितम्-देवः,
 विशेषितम्-भवनवासी वानव्यन्तरः ज्योतिषिको वैश्वानिकश्च । अविशेषि-
 तम्-भवनवासी, विशेषितम्-असुरकुमारो नागकुमारः सुपर्णकुमारो विष्णुकुमारः
 अग्निकुमारो द्वीपकुमारः उदयिकुमारो दिक्कुमारो वायुकुमारः स्तनितकुमारः । सर्वेषा-
 मपि अविशेषितविशेषितपर्याप्तापर्याप्तकभेदा भणितव्याः । अविशेषितवानव्यन्तरः,

विशेषितम्—पिशाचो भूतो यक्षो राक्षसः किन्नरः किंपुरुषो महोरगो गन्धर्व ।
एतेषामपि अविशेषितविशेषितपर्याप्तापर्याप्तकभेदा भणितव्याः । अविशेषितम्—
ज्योतिषिकः, विशेषितम्—चन्द्रः सूर्यः ग्रहगणः नक्षत्रं तारारूपम् । एतेषामपि
अविशेषितविशेषितपर्याप्तापर्याप्तकभेदा भणितव्याः । अविशेषितम्—वैमानिकः,
विशेषितम्—कल्पोपगथ कल्पपातीतकथ । अविशेषितम्—बल्पोपगः, विशेषितम्—
सौधर्मकः ईशानकः सनत्कुमारको माहेन्द्रको ब्रह्मलोकको लान्तकको महाशुक्रकः
सहस्रारक आनतकः प्राणतकः आरणकः अच्युतकः । एतेषामपि अविशेषितविशे-
षितपर्याप्तकापर्याप्तकभेदा भणितव्याः । अविशेषितम्—कल्पपातीतकः, विशेषितम्—
त्रैवेयकश्च अनुत्तरोपपातिकश्च । अविशेषितम्—ग्रैवेयकः, विशेषितम्—अधस्तनः,
मध्यमः, उपरितनः । अविशेषितम्—अधस्तनग्रैवेयकः, विशेषितम्—अधस्तनाधस्तन-
ग्रैवेयकः, अधस्तनमध्यमग्रैवेयकः, अधस्तनोपरितनग्रैवेयकः । अविशेषितम्—मध्य-
मग्रैवेयकः, विशेषितम्—मध्यमाधस्तनग्रैवेयकः, मध्यममध्यमग्रैवेयकः, मध्यमोपरि-
तनग्रैवेयकः । अविशेषितम्—उपरितनग्रैवेयकः, विशेषितम्—उपरितनाधस्तनग्रैवेयकः,
उपरितनमध्यमग्रैवेयकः, उपरितनोपरितनग्रैवेयकश्च । एतेषामपि सर्वेषां अविशे-
षितविशेषितपर्याप्तकापर्याप्तकभेदा भणितव्याः । अविशेषितम्—अनुत्तरोपपातिकः,
विशेषितम्—विजयको वैद्यन्तको जयन्तकः अपराजितकः सर्वार्थसिद्धकश्च । एतेषा-
मपि सर्वेषाम् अविशेषितविशेषितपर्याप्तकापर्याप्तकभेदा भणितव्याः । अविशेषि-
तम्—अर्जावद्रव्यम्, विशेषितम्—धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः, आकाशास्ति-
कायः, पुद्गलास्तिकायः, अद्वासमयश्च । अविशेषितम्—पुद्गलास्तिकायः, विशेषि-
तम्—परमाणुपुद्गलो द्विप्रदेशिकः त्रिप्रदेशिको यावदनन्तप्रदेशिकश्च । तदेतद्
द्विनाम ॥ सू० १४५ ॥

टीका—‘से किं तं’ इत्यादि—

अथ किं तद् द्विनाम ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—द्विनाम—द्विविधं नाम—
द्विनाम । द्विनामत्वादेवेदं द्विप्रकारकं बोध्यम् । द्विप्रकारकत्वमेवाह—तद्यथा—एका-

अथ सूत्रकार द्विनाम की प्ररूपणा करते हैं—

“से किं तं दुनामे ?” इत्यादि

शब्दार्थ—(से किं तं दुनामे) हे भगवन् ! वह द्विनाम क्या है ?

सर्वे सूत्रकार द्विनामना स्वरूपानुं निरूपण करते हैं—

“से किं तं दुनामे” इत्यादि—

शब्दार्थ—(से किं तं दुनामे ?) हे भगवन् ! नामना गीत प्रकार रूप
द्विनामनुं स्वरूप हेतुं है ?

एकाक्षरिकं च अनेकाक्षरिकं च । तत्रैकाक्षरिकम्—एकं च तदक्षरं चेति एकाक्षरम्, तेन निर्वृत्तमेकाक्षरिकम्, तद्धि—हीः—लज्जा, श्रीः—लक्ष्मीः, धीः—बुद्धिः, इत्यादिकमेकाक्षरिकं द्विनाम बोध्यम् । तथा—अनेकाक्षरिकम्—अनेकानि च तान्यक्षराणि—अनेकाक्षराणि तैर्निर्वृत्तमनेकाक्षरिकम्, तद्धि—कन्या वीणा लता मालेत्यादिकमनेकाक्षरिकं द्विनाम बोध्यम् । एवं ‘बलाका पताका’ इत्यादि त्र्याक्षरनिष्पन्नमपि

उत्तर—(दुनामे दुविहे पणत्ते) द्विनाम—द्विविधनाम—दो प्रकार का है । यहां द्विनाम का तात्पर्य दो प्रकार के नाम से है । दो प्रकार का जो नाम है वह द्विनाम है (तं जहा) नाम के दो प्रकार ये हैं—(एगक्खरिए य अणेगक्खरिए य) एकाक्षरिक और अनेकाक्षरिक एक अक्षर से जो नाम निष्पन्न हो वह एकाक्षरिक नाम है और जो अनेक अक्षरों से निष्पन्न होता है वह अनेकाक्षरिक नाम है । जैसे ‘ही’ लज्जा, ‘श्री’ लक्ष्मी, ‘धी’ बुद्धि, स्त्री, ये सब एकाक्षरिक द्विनाम हैं । कन्या, वीणा, लता, माला ये सब अनेकाक्षरिक द्विनाम हैं । यही बात (से किं तं एगक्खरिए ? एगक्खरिए अणेगविहे पणत्ते,) तं जहा—ही, सी, धी, धी, से तं एगक्खरिए—से किं तं अणेगक्खरिए ? अणेगक्खरिए—अणेगविहे पणत्ते—तं जहा—कण्णा, वीणा, लया, माला, से तं अणेगक्खरिए) इस सूत्रपाठ द्वारा प्रश्नोत्तरपूर्वक सूत्रकारने प्रदर्शित की है । इसी प्रकार “बलाका पताका” इन तीन अक्षरों से निष्पन्न हुआ नाम

ઉત્તર—(દુનામે દુવિહે પણત્તે) દ્વિનામ—દ્વિવિધનામ બે પ્રકારનું છે—અહીં દ્વિનામ ૫૬ બે પ્રકારના અર્થમાં વપરાયું છે. તેથી બે પ્રકારનું બે નામ છે તેનું નામ દ્વિનામ છે (તંજહા) નામના બે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(એગક્કરિયે ય અણેગક્કરિયે ય) (૧) એકાક્ષરિક અને (૨) અનેકાક્ષરિક બે નામ એક અક્ષર વડે નિષ્પન્ન થાય છે, તે નામને એકાક્ષરિક નામ કહે છે. અને બે નામ અનેક અક્ષરો વડે નિષ્પન્ન થાય છે, તેને અનેકાક્ષરિક નામ કહે છે.

બેમ કે “હી” (લજ્જા), “શ્રી” (લક્ષ્મી), “ધી” બુદ્ધિ, ‘સ્ત્રી’ આદિ એકાક્ષરિક દ્વિનામ છે. કન્યા, વીણા, લતા, માલા, આદિ અનેકાક્ષરિક દ્વિનામ છે. એજ વાત સૂત્રકારે આ સૂત્રપાઠ દ્વારા પ્રશ્નોત્તરપૂર્વક પ્રકટ કરી છે—

(સે કિં તં એગક્કરિયે ? એગક્કરિયે અણેગવિહે પણત્તે, તંજહા—હી, સી, ધી, ધી, સે તં એગક્કરિયે । સે કિં તં અણેગક્કરિયે ? અણેગક્કરિયે અણેગવિહે પણત્તે—તંજહા—કણ્ણા, વીણા, લયા, માલા, સે તં અણેગક્કરિયે) આ સૂત્રપાઠનો ભાવાર્થ ઉપર પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે. એજ પ્રમાણે “બલાકા,

બોધ્યમ્ । इत्थमेकाक्षरानेकाक्षरेति द्विप्रकारेण नाम्ना विवक्षितस्य समस्तस्यापि वस्तुजातस्य प्रतिपादनाद् द्विनामेत्युच्यते । द्विरूपं सत् सर्वस्य नामेति द्विनाम । द्वयोर्नाम्नोः समाहार इति पक्षे तु द्विनामेतिच्छाया बोध्या । अथ प्रकारान्तरेण द्विनाम निरूपयति-अथवा-द्विनाम द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा-जीवनाम च अजीवनाम चेति । तत्र-देवदत्तयज्ञदत्तादिभेदेन जीवनाम अनेकविधम् । तथा-घटपटादिभेदेना-

भी अनेकाक्षर निष्पन्न नाम में अन्तर्हित जानना चाहिये । इस प्रकार एकाक्षर और अनेकाक्षर से निष्पन्न दो प्रकारवाले नाम से, विवक्षित समस्त भी वस्तु समूह का प्रतिपादन होता है इससे दो नाम ऐसा कहा जाता है । “द्विरूपं सत् सर्वस्य नामेति द्विनाम” सर्व का नाम दो रूपवाला होता है । इसलिये वह द्विनाम है । एकाक्षरिक और अनेकाक्षरिक ये ही नाम के दो रूप हैं । “द्वयोः नाम्नोः, समाहारः इति द्विनाम” इस पक्ष में भी द्विनाम ऐसी ही छाया जाननी चाहिये ।

अथ सूत्रकार प्रकारान्तर से द्विनाम का निरूपण करते हैं—(अहवा-दुनामे दुविहे पण्णत्ते) अथवा-द्विनाम दो प्रकार का प्रज्ञप्त-हुआ है (तं जहा) जैसे (जीव नामे य अजीव नामे य) जीव नाम और अजीव नाम (से किं तं जीवनामे?) हे भदन्त ! जीव नाम क्या है ?—(जीवनामे अणोगविहे पण्णत्ते) जीव नाम अनेक प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ

પતાકા ” આ ત્રણ અક્ષરોથી નિષ્પન્ન થતા નામનો અનેકાક્ષર નિષ્પન્ન નામમાં જ સમાવેશ કરવો જોઈએ આ પ્રકારે એકાક્ષર અને અનેકાક્ષર વડે નિષ્પન્ન થતા બે પ્રકારવાળા નામ વડે વિવક્ષિત સમસ્ત વસ્તુસમૂહનું પ્રતિપાદન થાય છે, તેથી તેને દ્વિનામ રૂપ ગણવામાં આવે છે. “દ્વિ રૂપં સત્ સર્વસ્ય નામેતિ દ્વિનામ” સર્વનું નામ બે રૂપવાળું હોય છે, તેથી તે દ્વિનામ રૂપ છે એકાક્ષરિક અને અનેકાક્ષરિક, આ બે જ, નામનાં બે રૂપો છે. “દ્વયોઃ નામ્નોઃ સમાહારઃ ઇતિ દ્વિનામ” આ પક્ષે પણ ‘દ્વિનામ’ એવી જ છાયા સમજવી જોઈએ હવે સૂત્રકાર બીજી રીતે દ્વિનામનું નિરૂપણ કરે છે—

(અહવા-દુનામે દુવિહે પણ્ણત્તે) અથવા-દ્વિનામ બે પ્રકારના કહ્યા છે—(તંજહા) તે બે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(જીવનામે ય, અજીવનામે ય) (૧) જીવનામ અને (૨) અજીવ નામ.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં જીવનામે?) હે ભગવન ! જીવનામ એટલે શું ?

ઉત્તર—(જીવનામે અણગવિહે પણ્ણત્તે) જીવનામના અनेક પ્રકાર કહ્યા છે. (તંજહા) જેમ કે... (દેવદત્તો જણદત્તો વિણ્ઢત્તો સોમદત્તો) દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત, વિણ્ઢદત્ત, સોમદત્ત, વગેરે.

જીવનામાપ્યનેકવિધમ્ । જીવાજીવેતિ દ્વાભ્યાં નામભ્યામેવ વિચક્ષિતસમસ્તપદાર્થાનાં સંગ્રહાદ્ દ્વિનામેત્યુચ્યતે । પુનરેતદેવ પ્રકારાન્તરેણાહ-અથવા દ્વિનામ દ્વિવિધં પ્રજ્ઞ-સમ્-અવિશેષિતં ચ વિશેષિતં ચ । તત્ર-અવિશેષિતં દ્રવ્યમ્ । વિશેષિતં-જીવદ્રવ્યમ-જીવદ્રવ્યં ચ । પ્રત્યેકમિદમવિશેષિતવિશેષિતભેદાત્ પુનર્ભેદાન્તરાચ્છાનેકપ્રકારકં ભવતીતિ મૂલાદેવ વિજ્ઞેયમ્ । સૌગમ્યાચ્છ મૂલસ્ય વ્યાખ્યા ન ક્રિયતે । અત્રેદં बोध्यम्-

है । (तं जहा) जैसे (देवदत्तो जणदत्तो विष्णुदत्तो सोमदत्तो) देवदत्त, यज्ञदत्त, विष्णुदत्त, सोमदत्त आदि । (से किं तं अजीव नामे) वह अजीव नाम क्या है ? (अजीवनामे अणेगविहे पणत्ते)

उत्तर—अजीव नाम अनेक प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है (तं जहा) जैसे (घडो, पडो, कडो, रहो) घट, पट, कट, रथ, आदि । (से तं अजीव नामे) यह अजीव नाम है । (अहवा दुनामे दुविहे पणत्ते) अथवा—द्विनाम दो प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है । (तं जहा) जैसे (विसेसिए य अविसेसिए य) विशेषित और अविशेषित (अविसेसिए दव्वे विसेसिए जीवदव्वे अजीवदव्वे य) अविशेषित द्रव्य कहलाता है और विशेषित उसके भेद कहलाते हैं । द्रव्य ऐसा नाम अविशेषित द्विनाम है । और द्रव्य दो प्रकार का होता है—१ जीव द्रव्य और दूसरा अजीव द्रव्य ऐसा नाम विशेषित द्विनाम है । इनमें जीव द्रव्य और अजीव द्रव्य ये अविशेषित और विशेषित के भेद से तथा और भी भेदान्तरों से अनेक प्रकार के हो जाते हैं यह बात मूल से

પ્રશ્ન-(સે કિં તં અજીવનામે?) હે ભગવન્! અજીવનામ એટલે શું ?

ઉત્તર-(અજીવનામે અણેગવિહે પણત્તે) અજીવનામના અનેક પ્રકારો કહ્યા છે. (તંજહા) જેમ કે (ઘડો, પડો, કડો, રહો) ઘટ પટ, કટ (ચટાઈ), રથ વગેરે (સે તં અજીવનામે) આ પ્રકારનું અજીવનામ હોય છે. (અહવા દુનામે દુવિહે પણત્તે) અથવા દ્વિનામના બે પ્રકાર કહ્યા છે. (તંજહા) જેમ કે.... (વિસેસિય ય અવિસેસિય ય) (૧) વિશેષિત અને (૨) અવિશેષિત (અવિસેસિય દવ્વે, વિસેસિય જીવદવ્વે અજીવદવ્વે ય) દ્રવ્યને વિશેષિત રૂપ કહેવાય છે અને દ્રવ્યના જીવ અજીવ રૂપ ભેદને વિશેષિત કહેવાય છે. 'દ્રવ્ય' એવું નામ અવિશેષિત દ્વિનામ છે. દ્રવ્ય બે પ્રકારનું હોય છે-(૧) જીવ દ્રવ્ય અને (૨) અજીવદ્રવ્ય આ જીવદ્રવ્ય અને અજીવદ્રવ્ય રૂપ નામને વિશેષિત દ્વિનામ કહે છે. વળી જીવ દ્રવ્ય અને અજીવ દ્રવ્યના અવિશેષિત અને અવિશેષિત નામના બે ભેદો તથા બીજાં પણ ઘણા ભેદો પડતા હોવાથી તે દ્રવ્યોના અનેક પ્રકાર હોય છે, આ વાત મૂળ સૂત્રમાંથી જ બહુ સ્પષ્ટ થાય છે.

ये तु संमूर्च्छन्ति=तथाविधकर्मोदयाद् गर्भमन्तरेणैवोत्पद्यन्ते ते सम्मूर्च्छिमाः । येषां तु गर्भे व्युत्क्रान्तिः=उत्पत्तिस्ते गर्भव्युत्क्रान्तिकाः । परिसर्पन्ति ये ते परिसर्पाः । ते हि-उरःपरिसर्प-भुजपरिसर्पभेदाभ्यां द्विप्रकाराः । तत्र-उरःपरिसर्पाः-सर्पादयः । भुजपरिसर्पास्तु गोधानकुलादयः । इति । प्रकृतमुपसंहरन्नाह-तदेतद् द्विनामेति ॥सू० १४५॥

હી જાન લેની ચાહિયે જૈસે— (અવિસેસિય જીવદ્રવ્યે, વિસેસિય ણેરહૈય તિરિક્કલ્લજોણિય, મણુસસે દેવે) જીવ દ્રવ્ય એસા નામ અવિશેષિત દ્વિનામ હૈ તથા નારક, તિર્યગ્યોનિક, મનુષ્ય, દેવ યે વિશેષિત દ્વિનામ હૈ । (ણેરહૈય અવિસેસિય) નૈરયિક યહ અવિશેષિત દ્વિનામ હૈ ઓર (રયણપ્પહાણ સક્કરપ્પહાણ, વાલુઅપ્પહાણ, પંકપ્પહાણ, ધૂમપ્પહાણ તમાણ, તમતમાણ વિસેસિય) રત્નપ્રભાગત નૈરયિક, શર્કરા પ્રભાગત નૈરયિક, વાલુકા પ્રભાગત નૈરયિક, પંક પ્રભાગત નૈરયિક, ધૂમ પ્રભાગત નૈરયિક, તમઃપ્રભાગત નૈરયિક તમસ્તમઃપ્રભાગત નૈરયિક યે વિશેષિત દ્વિનામ હૈ । આગે બી હસી પ્રકાર સે સૂત્ર કે અન્ત તક પ્રત્યેક ભેદ મેં અવિશેષિત ઓર વિશેષિત દ્વિનામ કી યોજના કર લેની ચાહિયે । સૂત્ર સુગમ હોને સે આગે કે પદોં કી વ્યાખ્યા નહીં કી હૈ । સંમૂર્ચ્છિમ બે જીવ હૈ જો તથાવિધ કર્મ કે ઉદય સે ગર્ભ કે વિના હી ઉત્પન્ન હો જાતે હૈ । વ્યુત્ક્રાન્તિ કા તાત્પર્ય ઉત્પત્તિ હૈ । જિન જીવોં કી ઉત્પત્તિ

(અવિસેસિય જીવદ્રવ્યે, વિસેસિય ણેરહૈય તિરિક્કલ્લજોણિય મણુસસે, દેવે) ‘અવદ્રવ્ય’ આ નામ અવિશેષિત દ્વિનામ છે, તથા નારક, તિર્યગ્ય, મનુષ્ય અને દેવ, આ ચારે વિશેષિત દ્વિનામો છે.

(ણેરહૈય અવિસેસિય) ‘નારક’ આ નામને જો અવિશેષિત દ્વિનામ કહેવામાં આવે, તો (રયણપ્પહાણ, સક્કરપ્પહાણ, વાલુઅપ્પહાણ, પંકપ્પહાણ ધૂમપ્પહાણ, તમાણ, તમતમાણ વિસેસિય) રત્નપ્રભાના નારક, શર્કરાપ્રભાના નારક, વાલુકાપ્રભાના નારક, પંકપ્રભાના નારક, ધૂમપ્રભાના નારક, તમઃપ્રભાના નારક, અને તમસ્તમઃપ્રભાના નારકને વિશેષિત દ્વિનામ કહે છે. જોજ પ્રકારે સૂત્રના અન્ત સુધીના પ્રત્યેક લેક્ષમાં અવિશેષિત અને વિશેષિત દ્વિનામની યોજના કરી લેવી જોઈએ સૂત્ર સુગમ હોવાથી પછીનાં પદોની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી નથી જે છવે તથાવિધ કર્મના ઉદયથી ગર્ભ વિના જ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, તે છવેને સંમૂર્ચ્છિમ છવે કહે છે. ‘વ્યુત્ક્રાન્તિ’ પદનો અર્થ ‘ઉત્પત્તિ’ થાય છે. જે છવેની ઉત્પત્તિ ગર્ભજન્મથી થાય છે,

ત્રિનામ નિરૂપયિતુમાહ—

મૂળમ્—સે કિં તં તિનામે ? તિનામે તિવિહે પળ્લત્તે, તં જહા
દવ્વનામે ગુણનામે પજ્જવનામે ય । સે કિં દવ્વનામે ? દવ્વનામે
છવિહે—પળ્લત્તે, તં જહા—ધમ્મત્થિકાણ અધમ્મત્થિકાણ આગા-
સત્થિકાણ જીવત્થિકાણ પુગ્ગલત્થિકાણ અદ્ધાસમણ ય । સે તં
દવ્વનામે । સે કિં તં ગુણનામે ? ગુણનામે પંચવિહે પળ્લત્તે, તં
જહા—વળ્લનામે ગંધનામે રસનામે ફાસનામે સંઠાળનામે । સે
કિં તં વળ્લનામે ? વળ્લનામે પંચવિહે પળ્લત્તે, તં જહા—કાલ-
વળ્લનામે નીલવળ્લનામે લોહિયવળ્લનામે હાલિદવળ્લનામે
સુક્કિલ્લવળ્લનામે । સે તં વળ્લનામે । સે કિં તં ગંધનામે—ગંધ-
નામે દુવિહે પળ્લત્તે, તં જહા—સુરભિગંધનામે ય દુરભિગંધનામે
ય । સે તં ગંધનામે । સે કિં તં રસનામે ? રસનામે પંચવિહે
પળ્લત્તે, તં જહા—તિત્તરસનામે કહુયરસનામે કસાયરસનામે
અંબિલરસનામે મહુરરસનામે ય । સે તં રસનામે । સે કિં તં

ગર્ભ જન્મ સે હોતી હૈ વે ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિ જીવ હૈં । જો સરકતે હૈ વે
પરિસર્પ હૈં । ઉરઃપરિસર્પ ઓર સુજપરિસર્પ કે ભેદ સે પરિસર્પ જીવ
દો પ્રકાર કે હૈં । સર્પાદિક જીવ જો કિ છાતી સે સરકતે હૈં—ઉરઃ પરિ-
સર્પ હૈં । ઓર ગોધા, નકુલ આદિ જીવ જો સુજાઓં સે સરકતે—ચલતે
હૈં વે સુજપરિસર્પ હૈં । હસ પ્રકાર યહ દ્વિનામ હૈં ॥સૂ.૦ ૧૪૬॥

તે જીવોને ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિક જીવો કહે છે, જે જીવો સરકતાં સરકતાં ચાલે
છે તે જીવોને પરિસર્પ કહે છે. પરિસર્પ જીવોના ઉરઃપરિસર્પ અને ભુજપ-
રિસર્પ નામના બે ભેદ પડે છે. સર્પાદિક જે જીવો છાતીના બળથી સરકે
તે જીવોને ઉરઃપરિસર્પ કહે છે. ગરુડા, નાગ, આદિ જીવો ભુજબળેના
બળથી સરકે (ચાલે) છે, તેથી તેમને ભુજપરિસર્પ કહે છે. આ પ્રકારનું
આ દ્વિનામનું સ્વરૂપ છે. ॥સૂ.૦ ૧૪૫॥

फासणामे ? फासणामे अट्टविहे पणत्ते, तं जहा—कक्खडफास-
णामे मउयफासणामे गरुयफासणामे लहुयफासणामे सीयफा-
सणामे उल्लिणफासणामे णिद्धफासणामे लुक्खफासणामे । से तं
फासणामे । से किं तं संठाणनामे ? संठाणनामे—पंचविहे पणत्ते
तं जहा परिमंडलसंठाणनामे वट्टसंठाणनामे तंसंठाणनामे
चउरंसंठाणनामे आययसंठाणनामे । से तं संठाणनामे से
तं गुणनामे ॥सू० १४६॥

छाया—अथ किं तत् त्रिनाम ? त्रिनाम त्रिविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—द्रव्यनाम,
गुणनाम पर्यवनाम च । अथ किं तद् द्रव्यनाम ? द्रव्यनाम षड्विधं प्रज्ञप्तम्,
तद्यथा—धर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः आकाशास्तिकायो जीवास्तिकायः पुद्गला-
स्तिकायः अद्धासमयश्च । तदेतद् द्रव्यनाम । अथ किं तद् गुणनाम ? गुणनाम
पञ्चविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—वर्णनाम गन्धनाम रसनाम स्पर्शनाम संस्थाननाम ।
अथ किं तद् वर्णनाम ? वर्णनाम पञ्चविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—कालवर्णनाम नील-
वर्णनाम लोहितवर्णनाम हारिद्रवर्णनाम शुकवर्णनाम तदेतद्वर्णनाम । अथ किं तत्
गन्धनाम ? गन्धनाम द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—सुरभिगन्धनामच दुरभिगन्धनाम
च । तदेतद् गन्धनाम । अथ किं तद् रसनाम ? रसनाम पञ्चविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—
तिक्तरसनाम, कटुकरसनाम, कषायरसनाम अम्लरसनाम मधुररसनाम च ।
तदेतद् रसनाम । अथ किं तत् स्पर्शनाम ? स्पर्शनाम—अष्टविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—
कर्कशस्पर्शनाम मृदुकस्पर्शनाम गुरुकस्पर्शनाम लघुकस्पर्शनाम शीतस्पर्शनाम उष्ण-
स्पर्शनाम स्निग्धस्पर्शनाम रुक्षस्पर्शनाम । तदेतत् स्पर्शनाम । अथ किं तत् संस्थान-
नाम ? संस्थाननाम पञ्चविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा—परिमण्डलसंस्थाननाम वृत्तसंस्था-
ननाम ज्येष्ठसंस्थाननाम चतुरस्रसंस्थाननाम आयतसंस्थाननाम । तदेतत् संस्थान-
नाम । तदेतद् गुणनाम ॥सू० १४६॥

टीका—‘से किं तत् त्रिनाम ? इति शिष्यपश्नः । उत्तरयति—त्रिनाम=त्रिरूपं
नाम त्रिनाम तत् त्रिविधं प्रज्ञप्तम् । यत एवेदं त्रिनाम अत एवेदं त्रिविधं

अत्र त्रिनाम का सूत्रकार निरूपण करते हैं—

“से किं तं त्रिनामे ” इत्यादि ।

हुवे सूत्रकार त्रिनामनं निरूपण करे छे—

“से किं तं त्रिनामे ” इत्यादि—

બોધ્યમ્ । ત્રૈવિધ્યમેવાહ-તદ્યથા-દ્રવ્યનામ-દ્રવતિ=ગच्छति तांस्तान् पर्यायान् प्राप्नोतीति द्रव्यं, तस्य नाम-द्रव्यनाम । गुणनाम-गुण्यन्ते=संख्यायन्ते इति गुणास्तेषां नाम-गुणनाम । तथा-वर्णनाम-वर्ण्यते=अलङ्क्रियते वस्त्वनेनेति वर्णः, तस्य नाम वर्णनाम । एषु त्रिविधेषु नामसु प्रथमं द्रव्यनाम जिज्ञासमानः शिष्यः पृच्छति-अथ किं तद् द्रव्यनाम ? उत्तरयति-द्रव्यनाम हि धर्मास्तिकायादिभेदैः षड्विधम् । धर्मास्तिकायादीनां व्याख्या पूर्वं कृता । गुणनामतु वर्णगन्धरसस्पर्श-

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં તિનામે ?) હે ભદ્રન્ત ! ત્રિનામ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(તિનામે તિવિદે પળ્લત્તે) ત્રિનામ ત્રીન પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ ત્રીન રૂપ વાલા જો નામ હૈ વહ ત્રિનામ હૈ । ત્રિનામ સે હી યહ ત્રિવિધ હૈ । (તં જહા) વે ત્રીન પ્રકાર યે હૈ—(દ્વવળામે, ગુણનામે, પજ્જવળામે) દ્રવ્યનામ, ગુણનામ, પર્યવ નામ । ડન ૨ પર્યાયોં કો જો પ્રાપ્ત કરતા હૈ ડસકા નામ દ્રવ્ય હૈ । ઇસ દ્રવ્ય કા જો નામ હૈ વહ દ્રવ્યનામ હૈ । જો ગિને જાવેં ડનકા નામ ગુણ હૈ યહ ગુણ શબ્દ કી વ્યુત્પત્તિ હૈ । ઇનકા જો નામ હૈ વહ ગુણ નામ હૈ । પર્યાય કા જો નામ હૈ વહ પર્યાય નામ હૈ । પર્યાય નામ કા વર્ણન સૂત્રકાર ૧૪૭ વેં સૂત્ર મેં કરેંગે । (સે-કિં તં દ્વવળામે) વહ દ્રવ્ય નામ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(દ્વવળામે છવ્વિદે પળ્લત્તે) દ્રવ્ય નામ ૬ પ્રકાર કા કહા હૈ । (તં જહા) જૈસે—(ધર્મ્મત્થિકાણ, અધર્મ્મત્થિકાણ, આગાસત્થિકાણ

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં તિનામે ?) હે ભગવન્ ! ત્રિનામ ઓટલે શુ ?

ઉત્તર—(તિનામે તિવિદે પળ્લત્તે) ત્રિનામના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે. ત્રણ રૂપ-વાળું જે નામ છે, તેને ત્રિનામ કહે છે ત્રિનામ હોવાને લીધે જ તે ત્રણ પ્રકારનું છે. (તંજહા) તે ત્રણ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(દ્વવળામે, ગુણનામે, પજ્જવળામે) (૧) દ્રવ્યનામ, (૨) ગુણનામ અને (૩) પર્યાયનામ (પર્યાયનામ.)

જુદી જુદી પર્યાયોને જે પ્રાપ્ત કરે છે, તેનું નામ દ્રવ્ય છે. આ દ્રવ્યનું જે નામ છે તેને દ્રવ્ય નામ કહે છે. ગુણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે. “જે ગણાય તે ગુણ છે.” તે ગુણનું જે નામ છે તેને ગુણનામ કહે છે. પર્યાયનું જે નામ છે, તેનું નામ પર્યાયનામ છે. આગળ ૧૪૭માં સૂત્રમાં સૂત્રકાર આ પર્યાયનામનું વર્ણન કરવાના છે.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં દ્વવળામે?) તે દ્રવ્યનામ શું છે ?

ઉત્તર—(દ્વવળામે છવ્વિદે પળ્લત્તે) દ્રવ્યનામ છ પ્રકારનું કહ્યું છે. (તંજહા) જેમ કે....(ધર્મ્મત્થિકાણ, અધર્મ્મત્થિકાણ, આગાસત્થિકાણ, જીવત્થિકાણ, પુગ્ગલત્થિ-

સંસ્થાનભેદૈઃ પञ्चविधम् । तत्र वर्णनाम-कृष्णनीललोहितहारिद्रशुक्लनामभेदैः पञ्च-
विधम् । धूसराखण्डरूप कपिशादयस्तु वर्णा संयोगेनैवोत्पद्यन्ते, नत्वेते तेभ्यो भिन्ना
इति न पृथगुपात्ताः । तथा-गन्धनाम-गन्ध्यते=आघ्रायते इति गन्धस्तस्य नाम=
गन्धनाम । तद्धि-सुरभिदुरभिभेदाद् द्विविधम् । तत्र-सौमुख्यकृत् सुरभिः, वैमुख्य-

जीवत्थिकाए, पुष्पलत्थिकाए, अद्धासमए य) धर्मास्तिकाय, अधर्मा-
स्तिकाय, आकाशास्तिकाय, जीवास्तिकाय, पुद्गलास्तिकाय और अद्धा
समय । इन सबकी व्याख्या पहिले की जा चुकी है । अतः यहां नहीं
की है । (से तं द्रव्यनामे) इस प्रकार यह द्रव्य नाम है । (से किं तं गुण-
नामे) वह गुण नाम क्या है ?

उत्तर—(गुणनामे पंचविहे पण्णत्ते) गुणानाम पांच प्रकार का कहा
गया है । (तं जहा) जैसे—(वण्णणामे, गंधणामे, रसणामे, फासणामे,
संठाणणामे) वर्णनाम, गंध नाम, रस नाम, स्पर्श नाम, संस्थान नाम ।
वस्तु जिससे अलंकृत की जाती है वह वर्ण शब्द की व्युत्पत्ति है । इस
वर्ण का जो नाम है वह वर्ण नाम है । जो सूंघी जावे वह गंध है । इस
गंध का जो नाम है वह गंधनाम है । जो चखा जाता है वह रस है । रस
का जो नाम है वह रस नाम है । जो स्पर्श से जाना जाता
है वह स्पर्श है । संस्थान नाम आकार का है । इस संस्थान का जो नाम
है वह संस्थान नाम है ।

काए, अद्धासमए य) धર્मास्तिकाय, अधर्मास्तिकाय, आकाशास्तिकाय, જીવાસ્તિ-
કાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને અદ્ધાસમય (કાળ) આ બધાં પદોની વ્યાખ્યા
પહેલાં આપવામાં આવી છે, તેથી અહીં તેમની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી
નથી (સે તં દ્રવ્યનામે) આ પ્રકારનું તે દ્રવ્યનામ છે.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં ગુણનામે?) હે ભગવન્ ! ગુણનામ કોને કહે છે ?

ઉત્તર—(ગુણનામે પંચવિહે પણ્ણત્તે-તં જહા) ગુણનામ પાંચ પ્રકારનું કહ્યું
છે. તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(વણ્ણણામે, ગંધણામે, રસણામે, ફાસણામે,
સંઠાણણામે) વર્ણનામ, ગંધનામ, રસનામ, સ્પર્શનામ અને સંસ્થાનનામ
વસ્તુને જેના વડે અલંકૃત કરાય છે, તેને વર્ણ કહે છે. તે વર્ણનું જે નામ
છે તેને વર્ણનામ કહે છે. સૂંઘવાથી જેનો અનુભવ થાય છે, તે ગંધ છે.
આ ગંધનું જે નામ છે તેને ગંધનામ કહે છે. ચાખવાથી જેનો અનુભવ
થાય તે રસ છે. જોવા રસનું જે નામ છે, તે રસનામ છે. કોઈ પણ વસ્તુને
અડકવું તેનું નામ સ્પર્શ છે. આ સ્પર્શનું જે નામ છે તેને સ્પર્શનામ કહે
છે. સંસ્થાન એટલે આકાર આ સંસ્થાનના નામને સંસ્થાનનામ કહે છે.

કૃદ્દુરભિઃ । તથા-રસનામ-રસ્યતે=આસ્વાદ્યતે इति રસસ્તસ્ય નામ રસનામ । તન્વ-તિક્તકટુકકષાયામ્લમધુરનામ ભેદાત્ પશ્ચવિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્ । તન્ન-તિક્તરસનામ-શ્લેષ્માદિદોષહન્તા રસઃ, તસ્ય નામ તિક્તરસનામ । તિક્તરસસેવનફલમુક્તમાયુર્વેદશાસ્ત્રે-“શ્લેષ્મામરુચિઃ પિત્તં તૃષં કુપ્થં વિષં જ્વરમ્ । હન્યાત્તિક્તો રસો બુદ્ધેઃ કર્તા

(સે કિં તં વર્ણનામે) વહ વર્ણનામ કયા હૈ ?

ઉત્તર-(વર્ણનામે પંચવિદે પળ્લન્તે) વર્ણનામ પાંચ પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) જૈસે-(કાલવર્ણનામે, નીલવર્ણનામે, લોહિ-યવર્ણનામે, હાલિદવર્ણનામે, સુક્કિલ્લવર્ણનામે) કાલ કૃષ્ણ-વર્ણ નામ, નીલવર્ણનામ, લોહિતવર્ણનામ, હારિદ્રવર્ણનામ, શુક્લવર્ણનામ । ધૂસર, અરુણ રુપ જો કપિહાદિ વર્ણ હૈ-વે સંયોગ સે હી ઉત્પન્ન હોતે હૈ, હસલિયે યે સ્વતંત્રવર્ણ નહીં હૈ હસલિયે હનકા સ્વતંત્ર રુપ સે સૂત્ર મેં પાઠ નહીં કિયા હૈ । સુરભિગંધ ઓર દુરભિગંધ કે ભેદ સે ગન્ધ ગુણ દો પ્રકાર કા હૈ । જો ગંધ અપની ઓર આકૃષ્ટ કરતી હૈ વહ સુરભિ ગંધ ઓર જો અપને સે વિમુક્ષ કરતી હૈ વહ દુરભિગંધ હૈ । તિક્ત, કટુક, કષાય, અમ્લ ઓર મધુર નામ કે ભેદ સે રસ પાંચ પ્રકાર હૈ । શ્લેષ્મ આદિ દોષોં કો નષ્ટ કરનેવાલા જો રસ હૈ વહ તિક્ત રસ હૈ । તિક્ત રસ કે સેવન કા ફલ આયુર્વેદ શાસ્ત્ર મેં એસા કહા હૈ-માત્રા સે

પ્રશ્ન-(સે કિં તં વર્ણનામે) હે લગવન્ ! વર્ણનામનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે?

ઉત્તર-(વર્ણનામે પંચવિદે પળ્લન્તે) વર્ણનામ પાંચ પ્રકારના કહ્યાં છે.

(તં જહા) જેમ કે....(કાલવર્ણનામે, નીલવર્ણનામે, લોહિયવર્ણનામે, હાલિદવર્ણનામે, સુક્કિલ્લવર્ણનામે) (૧) કૃષ્ણવર્ણનામ, (૨) નીલવર્ણનામ, (૩) લોહિત (રક્ત) વર્ણનામ, (૪) હારિદ્ર (પીળો) વર્ણનામ, અને (૫) શુક્લવર્ણનામ.

આ સિવાયના જે ધૂસર આદિ વર્ણોં છે, તેઓ ઉપર્યુક્ત વર્ણોના સંયોગથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેમને સ્વતંત્ર વર્ણ રૂપ ગણી શકાય નહીં, તેથી અહીં તેમને સ્વતંત્ર પ્રકારો રૂપે બતાવવામાં આવેલ નથી સુરભિગંધ (સુગંધ) અને દુરભિગંધ (દુર્ગંધ)ના ભેદથી ગંધગુણના બે પ્રકાર પડે છે. જે ગંધ જીવોને પોતાની તરફ આકર્ષે છે તે ગંધને સુરભિગંધ અને જે ગંધ જીવોને પોતાની તરફ ખેંચવાને બદલે વિમુખ કરે છે એવી ગંધને દુરભિગંધ કહે છે રસના નીચે પ્રમાણે પાંચ પ્રકાર છે-(૧) તિક્ત (તીજો), (૨) કટુક (કડવો), (૩) કષાય (તુરો), (૪) અમ્લ (ખાટો) અને (મધુર) કષ્ આદિ દોષોના નાશ કરનાર જે રસ છે તેનું નામ તિક્તરસ છે. આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં તિક્તરસના સેવનના નીચે પ્રમાણે લાભો બતાવ્યા છે-યોગ્ય માત્રામાં

પાત્રોપસેવિતઃ” । इति । तथा-कटुकरसनाम-गलरोगप्रशमनो मरिचनागराद्याश्रितो रसः-कटुकरसः-तस्य नाम-कटुकरसनाम । कटुकरससेवनफलमुक्तमायुर्वेदे-कटुर्गलामयं शोफं, हन्ति युक्तयोपसेवितः । दीपनः पाचको रुच्यो वृंहणोऽतिक्फापहः । इति॥ तथा-कषायरसनाम-रक्तदोषाद्यपनेताविभीतकामलककपित्थाद्याश्रितो रसः-कषायरसः, तस्य नाम कषायरसनाम । उक्तंचास्य सेवनफलम्-“रक्तदोषं कफं पित्तं, कषायो हन्ति सेवितः । रुक्षः शीतो गुणग्राही रोचकश्च स्वरूपतः” ॥इति॥

સેવન ક્રિયા તિક્તરસ શ્લેષ્મા-કફ અરુચિ, પિત્ત, તૃષા, કુષ્ઠ, વિષ, જ્વર, દનકા નાશ કરતા હૈં ઓર વુદ્ધિ કો વઢાતા હૈં । હસ તિક્તરસ કા જો નામ હૈં વહ તિક્તરસ નામ હૈં । ગલે કે રોગ કો પ્રશાન્ત કરનેવાલા એવં મરિચ ઓર નાગર આદિ મેં-રહનેવાલા જો રસ હૈં વહ કટુકરસ હૈં । હસ કટુકરસ કે સેવન કા ફલ આયુર્વેદશાસ્ત્ર મેં એસા કહા હૈં-યુક્તિ સે સેવન ક્રિયા ગયા કટુક રસ ..શોફ—હજન કો નષ્ટ કરતા હૈં, દીપક, પાચક, રુચ્ય ઓર વૃંહણ હોતા હૈં । વઢે હુણ કફ કો નષ્ટ કરતા હૈં । રક્ત દોષ આદિ કા નાશક-વિભીતક-બહેડા આમલક -આંવલા એવં કપિત્થ આદિ કે આશ્રિત જો રસ હૈં વહ કષાય રસ હૈં । હસકા જો નામ હૈં વહ કષાય રસ નામ હૈં । હસકે સેવન કા ફલ એસા કહા હૈં—સેવિત હુઆ યહ કષાય રસ રક્તદોષ, કફ, પિત્ત, કો નાશ કરતા હૈં । યહ સ્વરૂપ સે રુક્ષ, શીત ઓર ગુણગ્રાહી હોતા હૈં તથા

‘તિક્તરસનુ’ જે સેવન કરવામાં આવે, તે કફ, અરુચિ, પિત્ત, તૃષા, કુષ્ઠ, વિષ અને જ્વરનો નાશ થાય છે અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે. આ તિક્ત-રસનુ’ જે નામ છે, તે તિક્તરસ નામ છે.

ગળાના રોગોને પ્રશાન્ત કરનારો અને મરિચ અને નાગર આદિમાં રહેનારો જે રસ છે, તે રસનુ’ નામ કટુકરસ (કડવોરસાદ) છે. આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં આ કટુક રસના સેવનનું ફળ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે—યોગ્ય માત્રામાં જે કટુક રસનું સેવન કરવામાં આવે, તે શરીરના કોઈ પણ ભાગનો સોજો ઉતરી જાય છે, દીપક (પાચનક્રિયામાં મદદ રૂપ) હોય છે, રુચ્ય અને બૃંહણ (શક્તિવર્ધક) હોય છે તે વધારાના કફનો નાશ કરે છે.

રક્તદોષ આદિનો નાશક, બહેડા, આમળાં, કેઠાં આદિમાં રહેલો જે રસ છે તેને કષાય (તુરો) રસ કહે છે. તેનું જે નામ છે તે કષાયરસ નામ છે. આયુર્વેદમાં કષાયરસના સેવનનું ફળ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે—જે યોગ્ય રીતે સેવન કરવામાં આવે તે કષાયરસ રક્તદોષ, કફ, અને પિત્તનો નાશ કરે છે. તે રુક્ષ, શીત, ગુણગ્રાહી અને રોગક્ર હોય છે.

તથા-અમ્લરસનામ-અગ્નિદીપનાદિકૃદમ્લીકાઘાશ્રિતો રસઃ-અમ્લરસઃ, તસ્ય નામ-અમ્લરસનામ । ઉક્તં चास्य फलम्-“अम्लोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धः, शोफ-पित्तकफापहः । क्लेदनः पाचनो रुच्यो, गूढवातानुलोमकः ॥इति॥ तथा-मधुररस-नामपित्तादिप्रशमनः खण्डशर्कराघाश्रितो रसो मधुररसः, तस्य नाम-मधुररसनाम । उक्तं चास्य फलम्-“पित्तं वातं विषं हन्ति, धातुवृद्धिकरो गुरुः । जीवनः केश-कृद् बालवृद्ध क्षीणौजसां हितः” ॥इति॥ अन्यत्र हि सिन्धुलवणाघाश्रितो लवण-रोचक होता है । अम्लीक-इमली आदि में रहा हुआ जो रस है वह अम्लरस है । यह अग्निदीपन आदि का करने वाला होता है । इस रस का जो नाम है वह अम्ल रस नाम है । इसका फल इस प्रकार कहा है—यह रस अग्निदीपक होता है, स्निग्ध होता है । शोफ, पित्त और कफ को नाश करता है । क्लेदन, (पसीना उत्पन्न करनेवाली शरीरका अग्निविशेष) पाचन करता है—और रुच्य होता है तथा गूढ वायु का अनुलोमक होता है । पित्तादिका प्रशमन करने वाला जो रस है वह मधुर रस है । यह मधुर रस खांड, शर्कर आदि का आश्रित रहता है । इसका जो नाम है वह मधुररसनाम है । इसका फल ऐसा कहा है कि मधुररस पित्त, वात, और विषका नाशक होता है, धातु की वृद्धि करता है गुरु होता है । बालक, वृद्ध और क्षीण शक्ति वालों का यह हित कर्त्ता होना है । जीवनप्रद और केशवर्धक होता है । दूसरी जगह सिन्धु लवणसैन्धव-आदि के आश्रित लवण रस भी

આમલી આદિમાં રહેલા રસને અમ્લરસ (ખાટોસ્વાદ) કહે છે. તે અગ્નિદીપન (જઠરાગ્નિને સતેજ કરનારો) આદિ કરનારો હોય છે. આ રસનું જે નામ છે તે અમ્લરસ નામ છે. અમ્લરસના સેવનનું ફળ આ પ્રકારનું કહ્યું છે—આ રસ અગ્નિદીપક અને સ્નિગ્ધ હોય છે. સોજા પિત્ત અને કફનો નાશક હોય છે ક્લેદન, પાચન કરે છે. અને રુચ્ય (રુચિકર) હોય છે વળી આ રસ ગૂઢ વાયુનો અનુલોમક હોય છે.

[પિત્તાદિકનું શમન કરનારો જે રસ છે તેનું નામ મધુરરસ છે. તે ખાંડ, સાકર, ગોળ આદિમાં રહેલો હોય છે. તેનું જે નામ છે તે મધુરરસનામ છે તેના સેવનનું ફળ આ પ્રકારનું કહ્યું છે—મધુરરસ વાત, પિત્ત અને વિષનો નાશક હોય છે, ધાતુની વૃદ્ધિ કરનારો અને ગુરુ હોય છે ખાલકો, વૃદ્ધો અને કમજોર માણસોને લાલકારી હોય છે, જીવનપ્રદ અને કેશવર્ધક હોય છે કેટલાક ગ્રંથો લવણરસ (ખારો સ્વાદ) ને પણ એક પ્રકારના સ્વતંત્ર રસ

રસોઽપિ પઠ્યતૈ । અયં રસો હિ સ્તંભિનાહારવન્ધવિધ્વંસાદિકર્તા મવતિ । અયં રસો હિ મધુરાદિરસસંસર્ગજત્વાત્તદભિન્નતત્વેન વિવક્ષ્યતે । યતો લવણરસયોગાદેવાન્યે-
ઽપિ રસાઃ સ્વાદીયસ્ત્વં મજન્તે, અતસ્તિત્કાદિષુ પञ્ચસુ રસેષુ લવણરસસ્યાન્તર્ભાવઃ,
અત એવ ન તસ્ય પૃથગુપાદાનમ્ । પ્રકૃતમુપસંહરન્નાહ-તદેતદ્રસનામેતિ । અથ ગુણ-
નામ્નશ્ચતુર્થભેદં જિજ્ઞાસિતુકામઃ પૃચ્છતિ-અયં કિં તત્ સ્પર્શનામ ? इति । उत्तरयति-
સ્પર્શનામ-સ્પૃશ્યતે=ત્વગિન્દ્રિયેણાવબુધ્યતે इति સ્પર્શઃ, તસ્ય નામ સ્પર્શનામ ।
તદ્દિ અઘ્રવિધમ્=અઘ્રસંખ્યકં વોધ્યમ્ । અઘ્ર વિધત્વમેવાહ-તથા-કર્ત્તા સ્પર્શનામ-

एक-एक स्वतंत्र रस कहा गया है । यह रस स्तंभित आहार आदि का विध्वंस कर्ता होता है आहार वर्धक एवं मलव-
द्धता नाशक होता है । यह रस मधुर आदि रस के संसर्ग से उत्पन्न होने के कारण उनसे-अभिन्न ही माना गया है ।
क्यों कि लवण रस के भोग से ही अन्य दूसरे रस स्वादिष्ट लगते हैं । इसलिये तिक्तादि पांच रसों में ही लवण रस का अन्तर्भाव हो जाता है । इसलिये इस रस का स्वतंत्र रूप से सूत्रकार ने कथन नहीं किया है । यह अर्थ “से किं तं गंधनामे” यहां से लेकर ”महुररसणामे” यहां तक के पाठ का किया है । (से तं रसणामे) इस प्रकार यह रस नाम है । (से किं तं फासणामे) हे भदन्त ! गुणनाम का जो चतुर्थ भेद स्पर्श नाम है वह क्या है ?

उत्तर--(फासणामे अट्टविहे पणत्ते) स्पर्श नाम आठ प्रकार का प्रज्ञप्त हुआ है । स्पर्शन इन्द्रिय से जो जाना जाता है वह स्पर्श है ।

इપે ગણાવે છે. સિધાહુણુ, નમક, આદિમાં આ રસનો સદ્ભાવ હોય છે. આ રસ સ્તંભિત આહાર આદિનો વિધ્વંસ કરવાવાળા હોય છે. આહારવર્ધક અને ણંધક્રોશનો નાશક હોય છે. આ રસ મધુર આદિ રસના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થતો હોવાને કારણે, તે રસોથી અભિન્ન જ ગણીને આહી તેને સ્વતંત્ર પ્રકારે રૂપે ગણવામાં આવેલ નથી કારણ કે લવણરસના યોગથી જ અન્ય રસો સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. તેથી તિક્તાદિ પાંચે રસોમાં લવણરસનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તેથી જ સૂત્રકારે આ રસનું સ્વતંત્ર રૂપે કથન કર્યું નથી “સે કિં તં ગંધનામે” આ સૂત્રથી લઈને “મહુરરસણામે” આ સૂત્ર પર્યન્તના સૂત્રપાઠનો ભાવાર્થ ઉપર પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. (સે તં રસણામે) આ પ્રકારનું રસનામનું સ્વરૂપ સમજવું.

પ્રશ્ન--(સે કિં તં ફાસણામે?) હે ભગવન્ ! શુચુનામના ચોથા ભેદ રૂપ જે સ્પર્શનામ છે, તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર--(ફાસણામે અટ્ટવિહે પણત્તે) સ્પર્શનામ આઠ પ્રકારનું પ્રજ્ઞપ્ત થયું છે. સ્પર્શેન્દ્રિયની મદદથી જે અનુભવ થાય છે, તેનું નામ સ્પર્શ છે

સ્તબ્ધતાકારણં પાષાણાદિગતઃ સ્પર્શઃ-કર્કશસ્પર્શઃ-તસ્ય નામ કર્કશસ્પર્શનામ ।
મૃદુકસ્પર્શનામ-કોમલસ્પર્શકારણં તિનિશલતાદિગતઃ સ્પર્શઃ-મૃદુકસ્પર્શસ્પર્શસ્પર્શનામ ।
ગુરુકસ્પર્શનામ-અધઃપતનહેતુરયોગોલકાદિગતઃ સ્પર્શઃ-ગુરુકસ્પર્શસ્પર્શસ્પર્શનામ ।
લઘુકસ્પર્શનામ-પ્રાયસ્તિર્યગૂર્ધ્વાધોગમનહેતુર્કર્તૂલાદિ નિશ્ચિનઃ સ્પર્શઃ-લઘુ-
હસ સ્પર્શ કા જો નામ હૈ વહ સ્પર્શ નામ હૈ । (તંજહા) હસકે આઠ
પ્રકાર ચેહૈ-(કક્લહકાસણામે, મઝયકાસણામે, ગરુયકાસણામે, લઘુ-
કાસણામે, સીયકાસણામે, ઉસિળકાસણામે, ગિદ્ધકાસણામે, લુક્લ-
કાસણામે) કર્કશ સ્પર્શ નામ મૃદુક સ્પર્શ નામ, ગુરુકસ્પર્શ નામ, લઘુ-
કસ્પર્શ નામ, શીતસ્પર્શ નામ, ઉષ્ણસ્પર્શ નામ, સ્નિગ્ધસ્પર્શ નામ, રુક્ષ-
સ્પર્શ નામ । કર્કશસ્પર્શ પાષાણ આદિ મેં રહતા હૈ । યહ સ્પર્શ સ્તબ્ધતા
કા કારણ હોતા હૈ । હસકા જો નામ હૈ વહ કર્કશસ્પર્શ નામ હૈ ।
કોમલસ્પર્શ કા જો કારણ હોતા હૈ તથા તિનિશલતા-વેત્ર લતા આદિ
મેં જો રહતા હૈ વહ મૃદુકસ્પર્શ હૈ । હસકા જો નામ હૈ વહ મૃદુકસ્પર્શ
નામ હૈ । જો અધઃપતન કા કારણ હોતા હૈ ઓર અધોગોલક આદિ મેં
રહતા હૈ વહ ગુરુકસ્પર્શ હૈ । હસકા જો નામ હૈ વહ ગુરુકસ્પર્શ નામ હૈ ।
જો સ્પર્શ પ્રાયઃ તિર્યગૂર્ધ્વ, અધઃ ગમન મેં કારણ હોતા હૈ ઓર જો
અર્કતૂલ આદિ કે આશ્રય રહતા હૈ વહ લઘુક સ્પર્શ હૈ । હસકા જો

આ સ્પર્શનું જે નામ છે તે સ્પર્શનામ છે. (તંજહા) તે સ્પર્શનામના આઠ
પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(કક્લહકાસણામે, મઝયકાસણામે, ગરુયકાસણામે, લઘુ-
કાસણામે, સીયકાસણામે, ઉસિળકાસણામે, ગિદ્ધકાસણામે, લુક્લકાસણામે)
(૧) કર્કશસ્પર્શનામ, (૨) મૃદુસ્પર્શનામ, (૩) ગુરુસ્પર્શનામ, (૪) લઘુસ્પર્શ-
નામ, (૫) શીતસ્પર્શનામ, (૬) ઉષ્ણસ્પર્શનામ, (૭) સ્નિગ્ધસ્પર્શનામ
(૮) રુક્ષસ્પર્શનામ.

પાષાણ આદિમાં કર્કશ સ્પર્શનો સહમાવ હોય છે. આ સ્પર્શ સ્તબ્ધતાના કારણભૂત બને છે. તેનું જે નામ છે તે કર્કશસ્પર્શનામ છે કોમલ-સ્પર્શનો અનુભવ કરાવનાર તિનિશલતા (વેત્રલતા) આદિના સ્પર્શને મૃદુ-સ્પર્શ કહે છે તેનું જે નામ છે. તે મૃદુકસ્પર્શનામ છે જે વસ્તુના અધઃપતનમાં કારણભૂત બને છે એવા લોહના ગોળા આદિના સ્પર્શને ગુરુકસ્પર્શ કહે છે. આ સ્પર્શ દ્વારા વસ્તુ ભારે છે એવો અનુભવ થાય છે. આ ગુરુક સ્પર્શનું જે નામ છે તે ગુરુકસ્પર્શનામ છે. આંકડો તેલ આદિ હલકી વસ્તુઓના સ્પર્શને લઘુકસ્પર્શ કહે છે આ સ્પર્શ વસ્તુના તિર્યગૂર્ધ્વગમન, ઉર્ધ્વગમન અને અધોગમનમાં કારણભૂત બને છે, તેનું જે નામ છે તે

કસ્પર્શસ્તસ્ય નામ । શીતસ્પર્શનામ-દેહસ્તમ્માદિ હેતુઃ હિમાઘાશ્રિતઃ સ્પર્શઃ શીત-
સ્પર્શસ્તસ્ય નામ । ઉષ્ણસ્પર્શનામ-આહારપાકાદિકારણં વહન્યાઘનુગતઃ સ્પર્શઃ
ઉષ્ણસ્પર્શસ્તસ્ય નામ । સ્નિગ્ધસ્પર્શનામ-પુદ્ગલદ્રવ્યાણાં મિથઃ સંયુજ્યમાનાનાં વન્ધ-
નિવન્ધનં તૈલાદિસ્થિતઃ સ્પર્શઃ સ્નિગ્ધસ્પર્શસ્તસ્ય નામ । તથા-રૂક્ષસ્પર્શનામપુદ્ગલ-
દ્રવ્યાણામવન્ધનિવન્ધનં ભસ્માદિસ્થિતઃ સ્પર્શઃ રૂક્ષસ્પર્શસ્તસ્ય નામ । इत्यष्टविधं
સ્પર્શનામ વોધ્યમ્ । તદેતદુપસંહરન્નાહ-તદેતત્સ્પર્શ નામેતિ । અથ કિં તત્ સંસ્થાન-
નામ ? इति प्रश्नः । उत्तरयति-संस्थाननाम हि परिमण्डलसंस्थाननामादिभेदैः

નામ હૈ વહ લઘુક સ્પર્શ નામ હૈ । દેહસ્તમ્મ આદિ કા જો હેતુ
હોતા હૈ એવં જો હિમ આદિ કે સહારે રહતા હૈ વહ શીતસ્પર્શ હૈ ।
હસકા જો નામ હૈ વહ શીતસ્પર્શ નામ હૈ । આહાર કે પકાને આદિ કા
જો કારણ હોતા હૈ એસા અગ્નિ આદિ કે સહારે રહા હુઆ જો સ્પર્શ
હૈ વહ ઉષ્ણસ્પર્શ હૈ । હસકા જો નામ હૈ વહ ઉષ્ણસ્પર્શ નામ હૈ । પરસ્પર
મિલે હુએ પુદ્ગલ દ્રવ્યોં કે સંશ્લિષ્ટ હોને કા કારણ હોતા હૈ એસા તૈલા
દિક પદાર્થ કે સહારે રહા હુઆ સ્પર્શ-સ્નિગ્ધસ્પર્શ હૈ । હસકા જો
નામ હૈ વહ સ્નિગ્ધસ્પર્શ નામ હૈ । જો પુદ્ગલ દ્રવ્યોં કે અવન્ધ કા કારણ
હોના હૈ એસા ભસ્માદિ સ્થિત સ્પર્શ રૂક્ષસ્પર્શ હૈ । હસકા જો નામ હૈ
વહ રૂક્ષસ્પર્શ નામ હૈ । (સે તં પાસણામે) હસ પ્રકાર યહ આઠ પ્રકાર
કા સ્પર્શનામ હૈ । (સે કિં તં સંઠાણનામે) વહ સંસ્થાન નામ કયા હૈ ?

લઘુકસ્પર્શનામ છે હિમ, ઝરફ આદિના સ્પર્શથી જે સ્પર્શનો અનુભવ થાય
છે તે સ્પર્શને શીતસ્પર્શ કહે છે. શરીર ઠંઠવાઇ જવામાં કે અકડાઈજવામાં
આ સ્પર્શ કારણભૂત બને છે. તેનું જે નામ છે, તે શીતસ્પર્શનામ છે.
આહારને રાંધવા આદિમાં જે કારણભૂત થાય છે અને અગ્નિ આદિમાં જેનો
સદ્ભાવ હોય છે, તે સ્પર્શને ઉષ્ણસ્પર્શ કહે છે તેનું જે નામ છે તે ઉષ્ણ-
સ્પર્શનામ છે. તેલ, ઘી આદિ પદાર્થોમાં જે સ્પર્શનો સદ્ભાવ હોય છે તે
સ્પર્શને સ્નિગ્ધસ્પર્શ કહે છે. પરસ્પર મળેલાં પુદ્ગલ દ્રવ્યોના એક બીજા
સાથે સંશ્લિષ્ટ રહેવામાં આ સ્પર્શ કારણભૂત બને છે. તેનું જે નામ છે તે
સ્નિગ્ધસ્પર્શનામ છે જે સ્પર્શ પુદ્ગલ દ્રવ્યોના સંબન્ધમાં કારણભૂત બને છે
તે સ્પર્શને રૂક્ષસ્પર્શ કહે છે ભસ્મ આદિમાં આ સ્પર્શનો સદ્ભાવ હોય છે.
તેનું જે નામ છે તે રૂક્ષસ્પર્શનામ છે (સે તં પાસણામે) આ પ્રકારના આઠ
પ્રકારના સ્પર્શનામનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન-(સે કિં તં સંઠાણનામે ? હે ભગવન્ ! સંસ્થાન નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

પંચવિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્ । સંસ્થાનમાકારવિશેષસ્તત્સ્વરૂપં પ્રસિદ્ધમેવ । તદેતદુપસંહરન્નાહ-
તદેતત્ સંસ્થાનનામેતિ । इत्थं गुणनाम प्ररूपितमिति सूचयितुमाह-तदेतत्
गुणनामेति ॥सू० १४६॥

મૂલમ્—સે કિં તં પઞ્જવણામે ? પઞ્જવણામે અળેગવિહે
પણ્ણત્તે, તં જહા-એગગુણકાલણ દુગુણકાલણ તિગુણકાલણ
જાવ દસગુણકાલણ સંઘિજ્જગુણકાલણ અસંઘિજ્જગુણકાલણ
અણંતગુણકાલણ । एवं नीललोहियहालिहसुकिल्हा वि भाणि-
यच्चा । एगगुणसुरभिगंधे दुगुणसुरभिगंधे तिगुणसुरभिगंधे

(સંઠાણનામે પંચવિહે પળ્ણત્તે) સંસ્થાન નામ પાંચ પ્રકાર કા પ્રજ્ઞસ હુઆ
હૈ (પરિમંડલસંઠાણનામે, વટ્ટસંઠાણનામે, તંસ સંઠાણનામે, ચતરંસ-
સંઠાણનામે આયયસંઠાણનામે) સંસ્થાન નામ આકાર વિશેષ કા હૈ ।
यह संस्थान नाम परिमंडल संस्थान नाम आदि के लैद से पांच प्रकार
का है । इन संस्थानों का स्वरूप प्रसिद्ध ही है । संस्थान के नाम इस
प्रकार से हैं—परिमंडल संस्थान, वृत्त संस्थान, त्र्यस्रसंस्थान, चतुरस्र-
संस्थान, और आयतसंस्थान । (से तं संठाणनामे) इस प्रकार यह
संस्थान नाम है । (से तं गुणनामे) इस प्रकार से यहांतक यह गुणनाम
का वर्णन है । द्रव्यों के नाम द्रव्यनाम, वर्ण रस आदिकोंके नाम
गुणनाम है । ॥सू० १४६॥

ઉત્તર—(સંઠાણનામે પંચવિહે પળ્ણત્તે) સંસ્થાનનામના પાંચ પ્રકાર કહ્યા
છે. (તંજહા) તે પ્રકારે નીચે પ્રમાણે છે—(પરિમંડલસંઠાણનામે, વટ્ટસંઠાણનામે,
તં સંઠાણનામે, ચતરંસસંઠાણનામે, આયયસંઠાણનામે) આકાર વિશેષનું નામ
સંસ્થાન છે આ સંસ્થાનનામના પરિમંડલ સંસ્થાન નામ આદિ પાંચ પ્રકારે
છે. આ સંસ્થાનોનું સ્વરૂપ બાણીતું હોવાથી અહીં તેમનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું નથી સંસ્થાનનાં નામ આ પ્રમાણે છે—(૧) પરિમંડલસંસ્થાન (૨)
વૃત્તસંસ્થાન, (૩) ત્ર્યસ્રસંસ્થાન, (૪) ચતુરસ્રસંસ્થાન અને (૫) આયત-
સંસ્થાન. (સે તં સંઠાણનામે) આ પ્રકારનું સંસ્થાન નામનું સ્વરૂપ છે. (સે તં
ગુણનામે) વર્ણ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને સંસ્થાનનામ રૂપ ગુણનામનું આ
પ્રકારનું સ્વરૂપ છે દ્રવ્યોનાં નામને દ્રવ્યનામ કહે છે અને વર્ણ રસ ગંધ,
સ્પર્શ અને સંસ્થાનના નામને ગુણનામ કહે છે. ॥સૂ૦ ૧૪૬॥

જાવ અણંતગુણસુરભિગંધે । एवं दुरभिगंधोऽपि भाणियव्वो ।
 एगगुणतित्ते जाव अणंतगुणतित्ते । एवं कडुयकसाय अंबिल-
 महुरानि भाणियव्वा । एगगुणकक्खडे । जाव अणंतगुणकक्खडे
 एवं मउयगरुयलहुयसीतउत्तिणणिच्छलुक्खावि भाणियव्वा ।
 से तं पज्जवणामे ॥सू. १४७॥

છાયા—અથ કિં તત્ પર્યવનામ ? પર્યવનામ અનેકવિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્, તથા—
 એકગુણકાલકઃ, દ્વિગુણકાલકઃ, ત્રિગુણકાલકો યાવદ્ દશગુણકાલકઃ સંસ્થેય-
 ગુણકાલકઃ અસંસ્થેયગુણકાલકઃ અનન્તગુણકાલકઃ । एवं नीललोहितवार्द्रिधृक्का
 अपि भणितव्याः । एकगुणसुरभिगन्धो द्विगुणसुरभिगन्धः त्रिगुणसुरभिगन्धो
 यावदनन्तगुणसुरभिगन्धः । एवं दुरभिगंधोऽपि भणितव्यः । एकगुणतित्तो
 यावदनन्तगुणतित्तः । एवं कटुककपायास्लमधुरा अपि भणितव्याः । एकगुणकर्कशो
 यावदनन्तगुणकर्कशः । एवं मृदुकगुरुकलघुकशीतोष्ण स्निग्धरूक्षा अपि भणितव्याः ।
 तदेतत् पर्यवनाम् ॥सू० १४७॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

સમ્પતિ પર્યવનામ પરિજ્ઞાતું પૃચ્છતિ—અથ કિં તત્ પર્યવનામ ? ઇતિ । ઉત્તર-
 યતિ—પર્યવનામ—પરિ=સમન્તાત્ અવન્તિ=અપગચ્છન્તિ ન તુ દ્રવ્યવત્ સર્વદૈવાવતિ-
 ણન્તે ઇતિ પર્યવાઃ । અથવા—પરિ=સમન્તાત્ અવનાનિ=ગમનાનિ=દ્રવ્યસ્થાવસ્થા-
 ન્તરપ્રાપ્તિરુપાણીતિ પર્યવાઃ=એકગુણકાલત્વાદયસ્તેપાં નામ—પર્યવનામ । પર્યાય-

“સે કિં તં પજ્જવણામે” ? ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં પજ્જવણામે) હે અદન્ત ! પર્યવ નામ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(પજ્જવણામે અણેગવિદ્દે પળળત્તે) પર્યવનામ અનેક પ્રકાર
 કા પ્રજ્ઞપ્ત હુઆ હૈ । દ્રવ્ય કે જૈહી જો સર્વદા નહીં ઠહરતી હૈ—કિંતુ
 વદલતી રહતી હૈ વે પર્યવ હૈ । અથવા જો દ્રવ્ય કી મિત્ત ૨ અવસ્થારૂપ
 હો વે પર્યવ હૈ । યે પર્યવ એક ગુણકાલત્વ આદિ હૈ । હનકા નામ પર્યવ-

હવે પર્યવનામની પ્રજ્ઞપણા કરવામાં આવે છે—

“સે કિં તં પજ્જવણામે” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં પજ્જવણામે?) હે ભગવન્ ! પર્યવનામનું સ્વરૂપ કેવું ? હું ?

ઉત્તર—પજ્જવણામે અણેગવિદ્દે પળળત્તે) પર્યવનામ અનેક પ્રકારના કયાં
 છે. દ્રવ્યની જેમ જેનું અસ્તિત્વ સદા રહેતું નથી, પણ જે અદ્વિતીય ન હોય
 છે તેનું નામ પર્યાય અથવા પર્યવ છે અથવા તે દ્રવ્યની વિવિધ પ્રકાર અથવા

નામેતિ પાઠાન્તરપક્ષે-પરિ=સમન્તાત્ અયન્તે=અપગચ્છન્તીતિ પર્યાયાઃ । યદ્વા-
પરિ=સામસ્ત્યેન યન્તિ=અભિગચ્છન્તિ વસ્તુતામિતિ પર્યાયાસ્તેષાં નામપર્યાયનામ ।
અત્રપક્ષેઽપ્યર્થઃ પૂર્વોક્ત એવ બોધ્યઃ । પર્યવનામ હિ અનેકવિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્ । અનેક-
વિધસ્વમેવાહ-તદ્વથા-એકગુણકાલકઃ-અત્ર ગુણશબ્દોઽર્થકઃ । એકગુણેન=એકા-
શેન કાલકઃ=કૃષ્ણઃ પરમાણ્વાદિરેકગુણકાલક इत्युच्यते । સમસ્તસ્યાપિ ત્રિલોક્ય-

નામ હૈં । જવ “ પજ્જવણામે ” ઇસકી સંસ્કૃત છાયા પર્યાયનામ એસી
હોતી હૈ તવ ઇસ પાઠાન્તર પક્ષ મૈં મી યહી પર્યવ નામોક્ત અર્થ હી
નિકલતા હૈ (તંજહા) યહ પર્યવનામ અનેક પ્રકાર કા હસ પ્રકાર સે હૈ-
(એગગુણકાલે, દુગુણકાલે, ત્રિગુણકાલે, જાવ દસગુણકાલે, સંખિજ્જગુણકાલે,
અસંખિજ્જગુણકાલે અણંતગુણકાલે) એક
ગુણકાલક, દ્વિગુણકાલક, ત્રિગુણકાલક, ચાવત્ દશગુણકાલક, સંખ્યા-
તગુણકાલક, અસંખ્યાતગુણકાલક, અનંતગુણકાલક । યહાં ગુણ
શબ્દ અંશ કા વાચક હૈ । જિસ પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય મૈં કૃષ્ણ ગુણ કા
એક અંશ હો વહ પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય એક ગુણકાલક હૈ । ઇસી પ્રકાર
જિસ પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય મૈં કૃષ્ણ ગુણ કે દો અંશ હૈં વહ દ્વિગુણકા-
લક હૈ ત્રીન અંશ કૃષ્ણ ગુણ કે હૈં વહ ત્રિગુણકાલક હૈ ચાવત્
સંખ્યાત અંશ કૃષ્ણગુણ કે હૈં વહ સંખ્યાતગુણકાલક હૈ અસંખ્યાત

સ્થાઓ રૂપ હોય છે. દ્રવ્યની એક ગણી, જે ગણી કાળાશ આદિ રૂપ આ
પર્યાય હોય છે. “ પજ્જવણામે ” આ પદની સંસ્કૃત છાયા ‘ પર્યાયનામ ’
થાય છે. તે પર્યાયનામનો અર્થ પણ પર્યવનામ થાય છે. આ રીતે પર્યાય
અને પર્યવ, આ બન્ને સમાન અર્થી પદો છે.

(તં જહા) તે પર્યવનામના અનેક પ્રકારો છે જેમ કે (એગગુણકાલે,
દુગુણકાલે, ત્રિગુણકાલે, જાવ દસગુણકાલે, સંખિજ્જગુણકાલે, અસંખિ-
જ્જગુણકાલે, અણંતગુણકાલે) એક ગુણકાલક, દ્વિગુણકાલક, ત્રિગુણકાલક તથા
દસગુણ પર્યન્તનું કાલક, સંખ્યાત ગુણકાલક, અસંખ્યાત ગુણકાલક અને
અનંતગુણકાલક આહી ‘ ગુણ ’ શબ્દ અંશનો વાચક છે. જે પરમાણુ આદિ
દ્રવ્યમાં કાળાશનો એક અંશ હોય છે તે પરમાણુ આદિ દ્રવ્યને એકગુણ
કાલક દ્રવ્ય કહે છે. એજ પ્રમાણે જે પરમાણુ આદિ દ્રવ્યમાં કાળાશના જે
અંશ હોય છે તે પરમાણુ આદિ દ્રવ્યને દ્વિગુણકાલક દ્રવ્ય કહે છે એજ પ્રમાણે
દસગુણકાલક પર્યન્તના દ્રવ્યનો અર્થ પણ સમજવો જે દ્રવ્યમાં કાળાશના
સંખ્યાત અંશ હોય છે તે દ્રવ્યને સંખ્યાત ગુણકાલક કહે છે જે દ્રવ્યમાં

ગતકાલકસ્ય અસત્કલ્પનયા પિણ્ડિતસ્ય ચ એકઃ=સર્વજઘન્યો ગુણઃ=અંશસ્તેન કાલકઃ-એકગુણકાલકઃ-સર્વજઘન્ય-કૃષ્ણ इत्यर्थः। એવ દ્વિગુણકાલકપ્રમૃત્યનન્ત-ગુણકાલકાન્તાઃ પરમાણ્વો ગ્રોધ્યાઃ। એવમેવ એકગુણનીલકાદય એકગુણલોહિત-

અંશ કૃષ્ણગુણ કે હૈં વહ અસંખ્યાન ગુણકાલક હૈં ઓર અનંત અંશ કૃષ્ણ ગુણ કે હૈં વહ અનંતગુણકાલક હૈં। એક ગુણ સે જો કાલા હૈં એસા પરમાણ્વાદિ દ્રવ્ય એક ગુણકાલક શબ્દ કા વાચ્યાર્થ હૈં। હસી પ્રકાર સે અન્યત્ર ભી-દ્વિગુણકાલક આદિ મેં ભી સમજના ચાહિયે। તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈં કિ ત્રીન લોક મેં જિતના ભી કાલક ગુણ હૈં ડસકો અસત્ કલ્પના સે એકત્રિત કરલો, ફિર ડસમેં સે ડસ કૃષ્ણ વર્ણ કા સવસે જઘન્ય અંશ લેલો-હસ જઘન્ય કૃષ્ણાંશ સે જો કાલા હો-વહ એક ગુણકાલક પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય હૈં। (એવં) હસી પ્રકાર (નીલલોહિયહાલિદસુક્ષિણા વિ ભાણિયન્વા) એક ગુણ-અંશ નીલવર્ણ કા જિસમેં હૈં વહ એક ગુણનીલક પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય હૈં। ડો ગુણ-અંશ-નીલવર્ણ કે જિસમેં હૈં વહ દ્વિગુણનીલક હૈં। હસી પ્રકાર સે ત્રીન ચાર આદિ સંખ્યાત, અસંખ્યાત ઓર અનન્ત અંશ નીલવર્ણ કે જિસમેં હૈં વે ત્રીન ગુણનીલક, ચાર ગુણનીલક યાવત્ સંખ્યાત ગુણનીલક

કાળાશના અસંખ્યાત અંશ હોય છે, તે દ્રવ્યને અસંખ્યાત ગુણ કાલક કહે છે અને જે દ્રવ્યમાં કાળાશના અનંત અંશ હોય છે તે દ્રવ્યને અનંતગુણ કાલક કહે છે. આ રીતે કાળાશના એક ગુણ અથવા અંશવાળું પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય “ એકગુણકાલક ”નું સમાનાર્થી પદ છે. એજ પ્રમાણે દ્વિગુણ-કાલક આદિના વિષયમાં પણ સમજવું આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે- ત્રણે લોકમાં જેટલો કાલકગુણ (કાળાશ) છે તેને ધારે કે અસત્કલ્પનાને આધારે એકત્ર કરવામાં આવે ત્યાર બાદ તેમાંથી તે કૃષ્ણ વર્ણનો જઘન્ય (સૌથી નાનો) અંશ લઈ લો. આ જઘન્ય કૃષ્ણઅંશ પ્રમાણુ કાળા દ્રવ્યને એક ગુણ કાલક પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય કહે છે. (એવં) એજ પ્રમાણે (નીલ, લોહિય, હાલિદસુક્ષિણા વિ ભાણિયન્વા) જે પરમાણુ આદિ દ્રવ્યમાં નીલ વર્ણનો એક અંશ હોય છે તેને એક ગુણ નીલક પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય કહે છે જેમાં નીલવર્ણના બે અંશ હોય છે તેને દ્વિગુણનીલક દ્રવ્ય કહે છે એજ પ્રમાણે ત્રણ, ચાર આદિ દસ પર્યન્તના નીલવર્ણના અંશ જેમાં હોય છે તે દ્રવ્યને ત્રણગુણ નીલક, ચાનગુણનીલક, (યાવત્) દસ ગુણનીલક દ્રવ્ય કહે છે એજ પ્રમાણે સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત અંશ નીલવર્ણ પ્રમાણતાં દ્રવ્યોને

कादय एकगुणहारिद्रादय एकगुणशुक्लादयश्च परमाणवो बोध्याः । तथा-एकगुणसुरभिगन्धाच्चनन्तगुणसुरभिगन्धान्ताः परमाणवो बोध्याः । एवमेकगुणदुरभिगन्धाच्च-

असंख्यात गुणनीलक एवं अनन्त गुणनीलक परमाणु आदि द्रव्य हैं । इसी प्रकार एक आदि अंश लोहितवर्ण का जिसमें है वह एक गुण लोहितक परमाणु आदि द्रव्य है, एक गुण आदि पीतवर्ण का जिसमें है वह एक गुण पीतवर्णवाला दो गुण पीत वर्णवाला परमाणु आदि द्रव्य है । इसी प्रकार से एक गुण आदि शुल्क वर्णवाले परमाणु आदि द्रव्य भी जानना चाहिये । (एकगुणसुरभिगंधे दुगुणसुरभिगंधे, तिगुणसुरभिगंधे जाव अणंतगुणसुरभिगंधे-एवं दुरभिगंधोऽपि भाणियव्वो) एक-जघन्य-अंश सुरभिगंधवाला परमाणु आदि दो अंश सुरभिगंधवाले परमाणु आदि यावत् अनंत अंश सुरभि गंधवाले परमाणु आदि भी जानना चाहिये ! एक जघन्य अंश दुरभिगंध का जिसमें है वह एक गुण दुरभिगंधवाला परमाणु आदि द्रव्य है यावत् अनंत अंश दुरभिगंध के जिसमें हैं वे अनन्त गुण दुरभिगंधवाले परमाणु आदि हैं ।

अनुकेमे संख्यात शुष्णीकल, असंख्यात शुष्णीकल अने अनंतशुष्णीकल द्रव्यो कडे छे. એજ પ્રમાણે જે પરમાણુ આદિ દ્રવ્યમાં લાલવર્ણનો એક અંશ હોય છે, તે પરમાણુ આદિ દ્રવ્યને એક શુષ્ણ લોહિતક દ્રવ્ય કહે છે એજ પ્રમાણે દ્વિશુષ્ણલોહિતકથી લઈને અનંતશુષ્ણ લોહિતક પર્યંતના પદોનો અર્થ જાતે જ સમજી શકાય એવો છે જે પરમાણુ આદિ દ્રવ્યમાં પીળાવર્ણનો એક અંશ હોય છે, તેને એક શુષ્ણ પીતવર્ણવાળું કહે છે એજ પ્રમાણે દ્વિશુષ્ણ પીત વર્ણવાળાં દ્રવ્યોથી લઈને અનંતશુષ્ણપીતવર્ણવાળાં દ્રવ્યો વિષે પણ સમજવું એજ પ્રમાણે શુકલ વર્ણના એકથી લઈને અનંત પર્યંતના અંશવાળા પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય વિષે પણ સમજવું.

पर्यवनामना वधु प्रकारेने डवे प्रकट करवांभां आवे छे—

(एकगुणसुरभिगंधे, दुगुणसुरभिगंधे, तिगुणसुरभिगंधे, जाव अणंतगुणसुरभिगंधे, एवं दुरभिगंधोऽपि भाणियव्वो) એક સુરભિશુષ્ણવાળું પરમાણુ આદિ (ઓછામાં ઓછા સુરભિના અંશવાળું પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય), સુરભિના બે અંશવાળું, અને ત્રણથી લઈને અનંત પર્યંતના સુરભિગંધના અંશોવાળાં પરમાણુ આદિ દ્રવ્યો પણ હોય છે એજ પ્રમાણે એકથી લઈને અનંત પર્યંતના દુરભિગંધના અંશોવાળાં પરમાણુ આદિ દ્રવ્યો હોય છે જે પરમાણુ આદિ દ્રવ્યમાં દુર્ગંધનો ઓછામાં ઓછો અંશ-એક અંશ-હોય તે દ્રવ્યને એક શુષ્ણ દુરભિગંધવાળું કહે છે. એજ પ્રમાણે બાકીનાં પદોનો અર્થ પણ સમજી લેવો.

નન્તગુણદુરભિગન્ધાન્તાઃ પરમાણ્વો બોધ્યાઃ । તથા-એકગુણતિક્તાધનન્તગુણતિક્ત-
પર્યન્તાઃ પરમાણ્વો બોધ્યાઃ । એવમેવ-એકગુણકટુકાદયઃ, એકગુણ કષાયાદયઃ,
એકગુણામ્લાદયઃ, એકગુણમધુરાદયશ્ચાપિ પરમાણ્વો બોધ્યાઃ । તથા-એકગુણકર્કશ-
મમૃત્યનન્તગુણકર્કશાન્તાઃ બોધ્યાઃ । એવમેવ-એકગુણમૃદુકાદયઃ, એકગુણગુરુકા-
દયઃ, એકગુણલઘુકાદયશ્ચ-કર્કશમૃદુ-ગુરુલઘુસ્પર્શાઃ પરમાણુષુ ન લભ્યન્તે, एषां
વાદરાનન્તપ્રદેશસ્કન્ધેષ્વેવ સદ્ભાવાત્, તતોઽત્રપરમાણ્વો ન ગ્રાહ્ય इति । તથા
એકગુણશીતાદયઃ, એકગુણોષ્ણાદયઃ, એકગુણસ્નિગ્ધાદયઃ, એકગુણરુક્ષાદયશ્ચ

તથા એક ગુણ તિક્ત કા જિસમેં હૈ વહ એક ગુણ તિક્તવાલા પરમાણુ
આદિ હૈ યાવત્ અનંત અંશ તિક્ત ગુણ કે જિસમેં હૈ વે અનંત ગુણ
તિક્તવાલે પરમાણુ આદિ હૈ એસા જાનના ચાહિયે । इसी प्रकार से एक
गुण कटुकादिवाले, एक गुण कषाय आदिवाले, एक गुण अम्लादिवाले
और एक गुण मधुरादि रसवाले परमाणु आदि भी जानना चाहिये
तथा एक गुण कर्कश स्पर्शवाले से लेकर अनंत कर्कशांशवाले भी ऐसे
ही जानना चाहिये ! इसी प्रकार एक गुण मृदुक आदिवाले, एक गुण
गुरु स्पर्श आदिवाले एक गुण लघु स्पर्श आदिवाले भी जानना चाहिये।
कर्कश मृदु-गुरु लघु ये चार स्पर्श परमाणु में नहीं होते हैं, क्योंकि ये
चार स्पर्श वादर अनन्तप्रदेशी स्कंध में ही होते हैं । तथा एक गुण

રસની અપેક્ષાએ પર્યાયના નીચે પ્રમાણે પ્રકારો છે-એક ગુણુતિક્ત
રસવાળું પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય એજ પ્રમાણે અનંત પર્યન્તના તિક્તગુણવાળાં
પરમાણુ આદિ દ્રવ્યો પણ હોય છે. એજ પ્રમાણે એક ગુણુ કટુકથી લઈને
અનંતગુણુ કટુક પર્યન્તના, એક ગુણુ કષાયથી લઈને અનંત ગુણુ કષાય
એક ગુણુ અમ્લરસથી લઈને અનંતગુણુ પર્યન્તના અમ્લ રસવાળાં અને
એક ગુણુ મધુરથી લઈને અનંત પર્યન્તના મધુરગુણવાળાં દ્રવ્યો પણ હોય છે.

સ્પર્શની અપેક્ષાએ પર્યાયના નીચે પ્રમાણે પ્રકારો છે-એક ગુણુ કર્કશ
સ્પર્શવાળાથી લઈને અનંતગુણુ કર્કશ સ્પર્શવાળા, એજ પ્રમાણે એક ગુણુ
મૃદુકથી લઈને અનંત ગુણુ મૃદુક પર્યન્તના, એક ગુણુથી લઈને અનેક ગુણુ
પર્યન્તના ગુરુ સ્પર્શવાળાં, એક ગુણુથી અનેક ગુણુ પર્યન્તના લઘુ સ્પર્શવાળાં,
એક ગુણુથી લઈને અનેક ગુણુ શીતસ્પર્શવાળાં, એકથી લઈને અનેક ગુણુ ઉષ્ણ-
સ્પર્શવાળાં, એકથી લઈને અનેક ગુણુ પર્યન્તના સ્નિગ્ધ સ્પર્શવાળાં અને
એકથી અનેક ગુણુ પર્યન્તના રુક્ષસ્પર્શવાળાં, દ્રવ્યો પણ હોય છે કટંગ, મૃદુ,

बोध्याः । ननु-गुणपर्याययोः को भेदः ? इति चेदुच्यते-सर्वदा सहवर्तिनो गुणाः, क्रमवर्तिनः पर्यायाः, एवं च-सदैव सहवर्तित्वाद् वर्णगन्धरसादयः सामान्येन गुणा उच्यन्ते, न हि मूर्ते वस्तुनि कदाचिदपि वर्णगन्धरसादयो निवर्तन्ते । एकगुण-कालकत्वादयस्तु पर्यायाः । द्विगुणकालकत्वावस्थायामेकगुणकालत्वस्याभावेन

शीतादिवाले, एक गुण उष्णादिवाले, एक गुणस्निग्धादिवाले और एक गुण रूक्षादिवाले भी जानना चाहिये ।

शंका-गुण और पर्याय में क्या भेद हैं ? शंकाकार का यह अभि-प्राय है कि द्रव्य में गुण और पर्यायें युगपत् रहा करती हैं तब ये दोनों एक ही हैं-फिर गुण और पर्यायों को सूत्रकार ने अलग अलग क्यों कहा ?

उत्तर-गुण और पर्यायें यद्यपि द्रव्य में एकसाथ रहती हैं-फिर भी इनमें यह भेद है कि गुण तो द्रव्य के सहवर्ती होते हैं और पर्यायें क्षण विध्वंसी होने के कारण द्रव्य की सहवर्ती नहीं होती हैं । ये तो क्रमवर्तिनी ही होती हैं । इसलिये सर्वदा सहवर्ती होने के कारण वर्ण गंध, और रसादिक सामान्य से गुण कहे जाते हैं और उनकी एक गुण कालकत्वादि क्रमवर्ती अवस्थाएँ पर्याय कही जाती हैं । ये वर्ण, गंध, आदि गुण मूर्त वस्तु जो पुद्गल हैं उससे कभी भी निवृत्त नहीं होते हैं ।

शुभे અને લઘુ, આ ચાર સ્પર્શેના પરમાણુમાં સદલાવ હોતો નથી, કારણ કે તે ચાર સ્પર્શેના સદલાવ બાદર અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધમાં જ હોય છે.

શંકા-શુભ અને પર્યાય વચ્ચે શો ભેદ છે ? (આ પ્રશ્નનો ભાવાર્થ એ છે કે દ્રવ્યમાં શુભ અને પર્યાયો એક સાથે જ રહેતાં હોય છે આ રીતે તે બંને એક જ હોવા છતાં પણ સૂત્રકારે શુભ અને પર્યાયોનું જુદા જુદા વિષય રૂપે શા માટે કથન કર્યું છે ?)

ઉત્તર-શુભ અને પર્યાયો બે કે દ્રવ્યમાં એક સાથે રહે છે, છતાં પણ તે બંનેમાં આ પ્રમાણે ભેદ છે-

શુભનો દ્રવ્યોનો સહવર્તી હોય છે, પરંતુ પર્યાયો ક્ષણ વિધ્વંસી હોવાને કારણે દ્રવ્યના સહવર્તી હોતા નથી વર્ણ, ગંધ, રસ આદિ સર્વદા સહ-વર્તી હોવાને કારણે તેમને શુભ કહેવામાં આવે છે. પણ તેમની એક શુષ્કા-લત્વ આદિ ક્રમવર્તી અવસ્થાઓને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. વર્ણ, ગંધ આદિ જે શુભો છે તેમનો મૂર્ત વસ્તુમાંથી-પુદ્ગલમાંથી-કદી પણ નાશ (નિવૃત્તિ) થતો નથી શુભોના અંશોનું નામ પર્યાય છે, શુભનો એક અંશ બે અંશોની

एकगुणकालकत्वान्स्थायां द्विगुणकालकत्वस्याभावेन च एकगुणकालकत्वादीनां क्रमवृत्तित्वात् पर्यायत्वं बोध्यम् । उक्तं च—

“सहवर्त्तिनो गुणाः, यथा जीवस्य चैतन्यामूर्तत्वादयः ।

क्रमवर्त्तिनः पर्यायाः यथा तस्यैव नारकत्वतिर्यक्त्वादयः ॥ ” इति ।

નજી યદ્યેવં તર્હિ વર્ણાદિસામાન્યસ્ય ભવતુ ગુણત્વમ્, તદ્વિશેષાણાં કૃષ્ણાદીનાં તુ ગુણત્વં ન સ્યાત્, તેષામનિયમિતત્વાત્, ઇતિ ચેદાહ—કૃષ્ણાદીનાં વર્ણસામાન્યભેદા-

ગુણોં કે ગુણાંશ પર્યાય હૈં । ગુણ કા એક અંશ દો અંશોં કો અવસ્થા મૈં નિવૃત્ત હો જાતી—હૈં । ઇસલિયે યે ગુણાંશ પર્યાય હૈં । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ જવ પરમાણુ દ્રવ્ય મૈં સર્વ જઘન્ય રૂપ કૃષ્ણાદિ ગુણ રહતે હૈં તવ વે, દો અંશ કૃષ્ણાદિ ગુણોં કે આને પર નિવૃત્ત હો જાતે હૈં । ઇસી પ્રકાર કૃષ્ણાદિ ગુણોં કે દો અંશ એક અંશ કૃષ્ણાદિ ગુણોં કી અવસ્થા મૈં નિવૃત્ત હો જાતે હૈં । ઇસલિયે કૃષ્ણાદિ ગુણોં કે યે એક, દો ત્રીન યાવત્ સંખ્યાત અસંખ્યાત ઔર અનંત અંશ સબ પર્યાય હૈં । ક્યોંકિ યે ક્રમવર્તી હૈં । ઉક્તં—“સહવર્તી” ઇત્યાદિ ગુણ સહવર્તી હોતે હૈં—જૈસે જીવ કે ચૈતન્ય અમૂર્તત્વ આદિ । પર્યાયે ક્રમવર્તી હોતી હૈં—જૈસે જીવ કી નારક તિર્યક આદિ પર્યાયે ।

શંકા—યદિ યહી વાત હૈ તો ફિર વર્ણાદિ સામાન્ય મૈં હી ગુણપના હોનાં ચાહિયે—વર્ણાદિકોં કે વિશેષ જો કૃષ્ણ આદિ હૈં ઉનમૈં ગુણપના

અવસ્થામાં નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને જે અંશ એક અંશની અવસ્થામાં પણ નિવૃત્ત થઈ જાય છે. તેથી તે ગુણાંશને પર્યાય રૂપ ગણવામાં આવે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે—ધારો કે કેાઈ દ્રવ્યમાં ઓછામાં ઓછા પ્રમાણુવાળા એટલે કે એક ગુણ (અંશ) કાળાશ આદિ ગુણ રહેલો હોય પરંતુ જે અંશ (ગુણ) કૃષ્ણાદિ ગુણોનું તે દ્રવ્યમાં આગમન થતાં જ તે એક ગુણ કૃષ્ણાદિ ગુણોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે એજ પ્રમાણે કૃષ્ણાદિ ગુણોના જે અંશ રહેલા હોય, તો એક ગુણકૃષ્ણાદિ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થતાં જ તે જે અંશોની નિવૃત્ત થઈ જાય છે તેથી કૃષ્ણાદિ ગુણોના એક, બે, ત્રણ, ચાર, આદિથી લઈને સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પર્યંતના બધા અંશો પર્યાય રૂપ છે, કારણ કે તેઓ ક્રમવર્તી હોય છે. કહ્યું પણ છે કે—(“સહવર્તી”) ઇત્યાદિ આ કથન દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરવામાં આવી છે કે ગુણ સહવર્તી હોય છે. જેમ કે જીવના ચૈતન્ય, અમૂર્તત્વ આદિ ગુણો સહવર્તી છે. પર્યાયો ક્રમવર્તી હોય છે. જેમ કે જીવની નારક, તિર્યક આદિ પર્યાયો.

શંકા—જો એવું હોય, તો વર્ણાદિ સામાન્યમાં જ ગુણપણુ હોવું જોઈએ પરંતુ કાળાશ આદિ જે વર્ણવિશેષો છે તેમાં ગુણપણુનો અભાવ હોવો જોઈએ,

નામપિ પ્રભૂતકાલં પ્રાયઃ સદાવસ્થાયિત્વમિતિ તેષામપિ ગુણત્વં વોધ્યમ્ । નન્વેતે ગુણપર્યાયાઃ પુદ્ગલાસ્તિકાયસ્યૈવ ભવતાઽભિહિતાઃ, ન તુ ધર્માસ્તિકાયાદીનામ્ । દૃશ્યન્તે ચ ધર્માસ્તિકાયાદીનામપિ ગુણા ગતિસ્થિત્યવગાહોપયોગવર્તનાદયઃ, પર્યાયાશ્ચ પ્રત્યેકમનન્તા અગુરુલઘ્વાદય इति चेदाह—ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષગમ્યત્વાત્ સુપ્રતિ-
નહીં હોના ચાહિયે । ક્યોંકિ યે અનિયમિત હૈં । શંકાકાર કી હસ શંકા કા અભિપ્રાય યહ હૈ કિ જિસ પ્રકાર ગુણ કે એક અંશ દો-અંશ આદિ અનિયમિત હૈ હસલિયે યે પર્યાય હૈં ઉસી પ્રકાર કૃષ્ણાદિ ભી અનિય-
મિત હૈ અતઃ ઇન્હેં ભી-પર્યાય હી માનના ચાહિયે-ગુણ નહીં । સો હસ શંકા કા ઉત્તર યહ હૈ કિ વર્ણ સામાન્ય કે ભેદ જો યે-કૃષ્ણાદિ હૈં વે પ્રાયઃ બહુત સમય તક દ્રવ્ય કે સાથ અવસ્થિત રહતે હૈં । હસલિયે હનમેં ગુણતા માની ગઈ હૈ । પર્યાયેં હસ પ્રકાર સે દ્રવ્ય કે સાથ નિયમિત પ્રભૂ-
તકાલ તક-નહીં રહતી હૈં । હસલિયે અચિરસ્થાયી હોને સે ઉનમેં ગુણતા નહીં માની ગઈ હૈ ।

શંકા—યે ગુણ પર્યાયેં આપને પુદ્ગલાસ્તિકાય કી હી કહી હૈં ધર્માસ્તિકાયાદિકોં કી નહીં કહીં હૈં । સો એસા તો હૈ નહીં ક્યોંકિ પુદ્ગલાસ્તિકાય કે જૈસા ધર્માસ્તિકાયાદિકોં મેં ભી ગતિહેતુત્વ, સ્થિતિહેતુત્વ, અવગાહહેતુત્વ, ઉપયોગ એવં વર્તનાદિ ગુણ ઓર હનમેં પ્રત્યેક મેં અનન્ત અગુરુલઘુ આદિ રૂપ પર્યાયેં દેખી જાતી હૈં—

કારણુ કે તેઓ અનિયમિત છે, અહીં શંકા કરનાર વ્યક્તિ એવું કહેવા માગે છે કે જેમ ગુણના એક અંશ, બે અંશ આદિ અનિયમિત હોવાથી તેમને પર્યાય રૂપ ગણવામાં આવે છે, એજ પ્રમાણે કૃષ્ણાદિ ગુણો પણ અનિયમિત હોય છે, તેથી તેમને પણ ગુણરૂપ માનવાને બદલે પર્યાય રૂપ જ માનવા બેધએ.

આ શંકાનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરી શકાય—

વર્ણુસામાન્યના ભેદ રૂપ જે કૃષ્ણાદિ વર્ણો છે, તેઓ સામાન્ય રીતે ઘણા સમય સુધી દ્રવ્યની સાથે અવસ્થિત રહે છે (વિદ્યમાન રહે છે) તેથી કૃષ્ણાદિ વર્ણુને દ્રવ્યના ગુણરૂપ માનવામાં આવેલ છે પરન્તુ પર્યાયો એ રીતે દ્રવ્યની સાથે લાંબા સમય સુધી રહેતા નથી આ રીતે અચિરસ્થાયી હોવાને કારણે તેમને દ્રવ્યના ગુણરૂપ માનવાતે બદલે દ્રવ્યની પર્યાયો રૂપ માનવામાં આવે છે.

શંકા—આપે અહીં પુદ્ગલાસ્તિકાયના જ ગુણો અને પર્યાયોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. ધર્માસ્તિકાય આદિના ગુણો અને પર્યાયોનું તો આપે કથન જ કર્યું નથી પુદ્ગલાસ્તિકાયની જેમ ધર્માસ્તિકાય આદિકોમાં પણ ગતિ હેતુત્વ, સ્થિતિ-હેતુત્વ, અવગાહહેતુત્વ, ઉપયોગ અને વર્તનાદિ ગુણોનો અને અનન્ત અગુરુ લઘુ આદિ પર્યાયોનો અહીં શા કારણે ઉલ્લેખ કરાયો નથી ?

પાઘતયા પુદ્ગલદ્રવ્યસ્યૈવ ગુણપર્યાયા ઉક્તાઃ, ન તુ શેષાણાં ધર્માસ્તિકાયાદીનામ્ ।
તસ્માદ્ યત્ કિમપિનામ તેન સર્વેણાપિ દ્રવ્યનામ્ના ગુણનામ્ના પર્યાયનામ્ના વા
ભવિતવ્યમ્, નાતઃ પરં કિમપિ નામાસ્તિ । તતઃ સર્વસ્યૈવાનેન સંગ્રહાત્ ત્રિનામૈ-
તદુચ્યતે इति ॥સૂ૦ ૧૪૭॥

ઉત્તર-પુદ્ગલ દ્રવ્ય કો ગુણ પર્યાયે' ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ દ્વારા ગમ્ય હોને સે
સુપ્રતિપાદ્ય હૈં હસલિયે સૂત્રકારને ઉત્સકી હી ગુણ ઓર પર્યાયે' યહા
કહી હૈં શેષ ધર્માસ્તિકાયાદિકોં કી નહીં । હસલિયે જો ભી કોઈ નામ
હૈં વહ યા તો દ્રવ્ય કા નામ હોગા, યા પર્યાય કા નામ હોગા યા ગુણ
કા નામ હોગા । હસલે આગે ઓર કોઈ નામ નહીં હોગા અતઃ સમસ્ત
નામોં કા હસ ત્રિનામ સે સંગ્રહ હો જાને સે યહ ત્રિનામ કહલાતા હૈં ।

ભાવાર્થ-સૂત્રકારને હસ સૂત્ર દ્વારા ત્રિનામ કી વ્યાખ્યા કી હૈ-
ઉસમેં ઉન્હોને યહ સ્પષ્ટ કિયા હૈં કિ ત્રીન પ્રકાર કા જો નામ હૈં વહ
ત્રિનામ હૈં । નામ કે ત્રીન પ્રકાર દ્રવ્ય ગુણ ઓર પર્યાય નામ હૈં । જો ભી
નામ હોગા વહ યા તો દ્રવ્ય કો લેકર હોગા, યા ગુણ કો લેકર હોગા
યા પર્યાય કો લેકર હોગા । ધર્માસ્તિકાયા આદિ જો નામ હૈં વે દ્રવ્યાશ્રિત
નામ હૈં । અર્થાત્-દ્રવ્યોં કે જો નામ હૈં વે દ્રવ્ય નામ હૈં । ગુણોં કે જો

ઉત્તર-પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણો અને પર્યાયો ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ દ્વારા અનુભવી
શકાય તેવાં હોવાથી તેમનું પ્રતિપાદન સરળતાપૂર્વક કરી શકાય છે પરંતુ
ધર્માસ્તિકાયાદિના ગુણ પર્યાયોનો ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ દ્વારા અનુભવ કરી શકતો
નથી તેથી જ સૂત્રકારે અહીં પુદ્ગલ દ્રવ્યના જ ગુણો અને પર્યાયોનું પ્રતિ-
પાદન કર્યું છે, બાકીનાં ધર્માસ્તિકાયા આદિકોના ગુણો અને પર્યાયોનું પ્રતિ-
પાદન કર્યું નથી તેથી જ જે કોઈ પણ નામ હશે તે કાં તો દ્રવ્યનું નામ હશે,
કાં તો ગુણનું નામ હશે કાં તો પર્યાયનું નામ હશે તેનાં કરતાં આગળ બીજું
કોઈ પણ નામ નહીં હોય તેથી સમસ્ત નામોનો આ ત્રિનામ વડે સંગ્રહ
થઈ જવાથી, તેમને અહીં ત્રિનામ રૂપ કહેવામાં આવેલ છે.

ભાવાર્થ-સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા ત્રિનામનું નિરૂપણ કર્યું છે આ સૂત્રમાં
તેમણે એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે કે ત્રણ પ્રકારનું જે નામ છે તે ત્રિનામ છે.
નામના ત્રણ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે-(૧) દ્રવ્યનામ, (૨) ગુણનામ, અને (૩)
પર્યાયનામ જે કોઈ પણ નામ હશે કાં તો દ્રવ્યને આધારે હશે, કાં તો
ગુણને આધારે હશે, કાં તો પર્યાયને આધારે હશે ધર્માસ્તિકાયા આદિ
જે નામો છે તેઓ દ્રવ્યાશ્રિત નામો છે એટલે કે દ્રવ્યોનાં જે નામ

नाम हैं वे गुणनाम हैं-इसीलिये गुणनाम पांच प्रकार का कहा गया है। यद्यपि गुण रूप रसादि के भेद से चार प्रकार का होता है परन्तु संस्थान को भी पुद्गल द्रव्याश्रित सर्वदा होने के कारण गुणरूप मान लिया गया है इसलिये गुणनाम में पंचविधता कही गई है। पांच प्रकार के वर्णों का, दो प्रकार के गंधों का, पांच प्रकार के रसों का और आठ प्रकार के स्पर्शों का तथा पांच प्रकार के परिमंडल आदि आकारों का जो २ नाम है वह गुण नाम होकर भी भिन्न २ रूप से वर्णादि नाम है। इस प्रकार ये गुणनाम २५ प्रकार के होकर भी एक गुणनाम में ही अन्तर्भूत हैं। पर्याय नाम नियमित नहीं हैं।-क्योंकि पर्यायों स्वयं अनेकविध हैं। रूप, रस, गंध आदि जितने भी गुण हैं उन सब में उनके एक दो तीन चार आदि संख्यात, असंख्यात अत्यंत अंश हैं एक कृष्ण गुण को ही ले लीजिये-कोई पदार्थ कम कृष्ण है, कोई उससे अधिक कृष्ण है और कोई उससे भी अधिक कृष्ण है। यह कृष्ण गुण की तरतमता उसके अंशों के ऊपर निर्भर है। कृष्ण गुण का सबसे कम जो एक

छे ते द्रव्यनाम छे. गुणानां जे नाम छे ते गुणनाम छे. ते गुणनाम पांच प्रकारना कहा छे जे के वर्ण, रस, गंध, अने स्पर्श इप चार गुण होय छे, परन्तु संस्थान (आकार)नो पण पुद्गल द्रव्यमां सदा सद्वत्ताव रह्ये छे, ते कारणे अही संस्थानने पण गुण इप गणीने गुणनाममां पंचविधता प्रकट करवामां आवी छे. पांच प्रकारना वर्णाना, जे प्रकारना गंधानां, पांच प्रकारना रसाना, आठ प्रकारना स्पर्शानां अने पांच प्रकारना संस्थानानां (आकारानां) जे जे नागो छे ते गुणनाम होवा छतां पण जुदां जुदां वर्णादि नाम इप छे. आ प्रकारे आ गुणनाम २५ प्रकारना होवा छतां पण ओक गुणनाममां जे समाविष्ट थारु अय छे. पर्यायनाम नियमित नथी, कारणे के पर्याय अनेकविध होय छे इप, रस, गंध आदि जेटला गुण छे तेमां वर्णादिना ओक, जे, त्रय, चार, आदिथी लधने १० पर्यायना अंशानो, संख्यात अंशानो, असंख्यात अंशानो अने अनेक अंशानो सद्वत्ताव होध शके छे. ओकला कृष्ण वर्ण इप गुणनो जे दाअलो लधये कोध पदार्थमां घणी ओछी काणाश होय छे, कोधकमां अधिक काणाश होय छे, कोधमां अधिकतर काणाश होय छे, ते कोधमां अधिकतम काणाश होय छे. आ कृष्ण गुणनी न्यूनाधिकतानो आधार तेमां रह्येली काणाशना अंशो पर आधार राजे छे. कृष्ण गुणनो जे सौथी जद्वय (न्यूनमां न्यून) अंश छे ते ओक अंश इप

પુનઃપ્રકારાન્તરેણ ત્રિનામ પ્રોચ્યતે—

મૂલ્મ—તં પુણ જામં તિવિહં, इत्थी पुरिसं जणुंसमं चैव ।

एएसिं तिण्हंपि य, अंतंमि य परूवणं वोच्छं ॥१॥

तत्थ पुरिसस्स अंता, आई ऊओ हवंति चत्तारि ।

ते चैव इत्थियाओ, हवंति ओकारपरिहीणा ॥२॥

અંશ હૈ વહ કૃષ્ણ ગુણ કા જઘન્ય અંશ હૈ । યહ કૃષ્ણ ગુણાંશ કૃષ્ણ-ગુણ કા પર્યાય હૈ । હસ પર્યાયવાલા જો પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય હૈ વહ કૃષ્ણ ગુણ કી એક અંશ રૂપ પર્યાયવાલા હોને સે એક ગુણ કૃષ્ણવાલા—એક ગુણકાલક-પરમાણુ આદિ હસ નામ સે કહા જાતા હૈ । હસી પ્રકાર સે અન્ય દ્વિગુણ આદિ કાલક દ્રવ્ય પર્યાય નામ સે જાનના ચાહિયે । હસી પ્રકાર સે અન્ય ગંધાદિ ગુણોં કૈ એકાદિ અંશોપેત પરમાણુ આદિ દ્રવ્યોં કૈ નામ કૈ વિષય સે જાનના ચાહિયે । યહાં પ્ર કૃષ્ણાદિ ગુણોં કી એક અંશ દો અંશ આદિ પર્યાયે કહી હૈં ઓર इन पर्यायों के आश्रित एक गुण कालक परमाणु ऐसा जो नाम है वह पर्यायाश्रित नाम है । પર્યાયાશ્રિત નામ સે પર્યાય કી મુખ્યતા રહતી હૈ । ગુણ ઓર પર્યાયોં મેં સહવર્તિત્વ ઓર ક્રમવર્તિત્વ અનિયમિતત્વ—કો લેકર ભેદ હૈં । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ સહવર્તી ગુણ ઓર ક્રમવર્તી પર્યાયે હૈં । ॥સૂ૦૧૪૭॥

ગણાય છે તે કૃષ્ણ ગુણાંશ કૃષ્ણ ગુણની પર્યાય રૂપ ગણાય છે. આ પર્યાય-વાળું જે પરમાણુ આદિ દ્રવ્ય હોય છે તે કૃષ્ણ ગુણના એક અંશ રૂપ પર્યાયવાળું હોવાથી તેને એક ગુણ કૃષ્ણતાવ.ણું અથવા એક ગુણ કાલક પરમાણુ આદિ રૂપ કહેવામાં આવે છે. દ્વિગુણ આદિ કાલક દ્રવ્યપર્યાયના વિષયમાં પણ એજ પ્રકારનું સ્પષ્ટીકરણ સમજવું એજ પ્રમાણે અન્ય ગંધાદિ ગુણોના એક આદિ અંશોવાળા પરમાણુ આદિ દ્રવ્યોના નામ વિષેનું કથન પણ સમજવું જોઈએ.

અહીં કૃષ્ણાદિ ગુણોના એક અંશ, જે અંશ આદિને પર્યાયો રૂપ કહેવામાં આવેલ છે. અને તે પર્યાયોને આધારે એક ગુણ કાલક પરમાણુ, આદિ જે નામો આપવામાં આવ્યાં છે, તે પર્યાયાશ્રિત નામો છે પર્યાયાશ્રિત નામનાં પર્યાયની પ્રધાનતા રહે છે ગુણ અને પર્યાયનાં સહવર્તિત્વ અને ક્રમવર્તિત્વ (અનિયમિતત્વ)ની અપેક્ષાએ ભેદ હોય છે એટલે કે રૂપ, સહવર્તી હોય છે અને પર્યાય ક્રમવર્તી હોય છે. ॥સૂ૦૧૪૭॥

अंतिअ इंतिय उंतिय-अंताउ णपुंसगस्स बोद्धव्वा ।
 एएसिं तिण्हंपि य, वोच्छामि निदंसणे एत्तो ॥३॥
 आगारंतो राया, ईगारंतो गिरी य सिहरी य ।
 ऊगारंतो विण्हू, दुमो य अंतो उ पुरिसाणं ॥४॥
 आगारंता माला, ईगारंतो सिरी य लच्छी य ।
 ऊंगारंता जंबू, बहू य अंता उ इत्थीणं ॥
 अंकारंतं धन्नं, इंकारंतं नपुंसगं अत्थि ।
 उंकारंतं पीलुं महुं च अंता णपुंसाणं ॥से चंतिणामे ॥सू.१४८॥

छाया—तत्पुनर्नाम त्रिविधम्, स्त्री पुरुषो नपुंसकं चैव ।
 एतेषां त्रयाणामपि च, अन्ते च प्ररूपणां वक्ष्ये ॥
 तत्र पुरुषस्य अन्ताः, आईऊओ भवन्ति चत्वारः ।
 तएव स्त्रियाः, भवन्ति ओकारपरिहीनाः ॥
 अं इति च इं इति च, उं इति च अन्तास्तु नपुंसकस्य बोधव्याः ।
 एतेषां त्रयाणामपि, वक्ष्यामि निदर्शनमितः ॥
 आकारान्तो 'राया' ईकारान्तो 'गिरी' च 'सिहरी' च ।
 ऊकारान्तो 'विण्हू' 'दुमो' च अन्तस्तु पुरुषाणाम् ॥
 आकारान्ता 'माला' ईकारान्ता 'सीरी' च 'लच्छी' च ।
 ऊकारान्ता 'जंबू' 'बहू' च अन्यस्तु स्त्रीणाम् ॥
 अंकारान्तं 'धन्नं' इंकारान्तं नपुंसकम् 'अत्थि' ।
 उंकारान्तः 'पीलुं' 'महुं' च अन्तो नपुंसकानाम् ॥

तदेतत् त्रिनाम ॥सू० १४८॥

टीका—'तं पुण' इत्यादि—

द्रव्यसम्बन्धि तत्पुनर्नाम स्त्रीपुंनपुंसकभेदेन त्रिविधं विज्ञेयम् । एषां त्रयाणामपि च नाम्नाम् अन्ते यान्याकारादीन्यक्षराणि तद्द्वारा नाम्नः प्ररूपणां करि-

प्रकारान्तर स्वे पुनः इसी त्रिनाम को सूत्रकार कहते हैं—

“तं पुण णामं तिविह” इत्यादि—

उपे सूत्रकार त्रिनामनुं थील प्रकारे कथन करे छे—

“तं पुण णामं तिविह” इत्यादि—

ધ્યામિ ॥૧॥ તત્ર=ત્રિવિધનામ્નો મધ્યે પુરુષસ્ય=પુલ્લિજ્જનામ્નઃ અન્તાઃ=અન્ત-
સ્થિતા વર્ણા 'આઈ ઝઓ' હિતિ ભવન્તિ । તથા-સ્ત્રીલિજ્જ નામ્નઃ અન્તસ્થિતા વર્ણા
ઓકારવર્જિતાઃ પૂર્વોક્તા એવ વર્ણા બોધ્યાઃ । આકારાન્તા ઈકારાન્તા ઝકારાન્તાશ્ચ
શબ્દા સ્ત્રીલિજ્જા બોધ્યાઃ ॥૨॥ તથા-નપુંસકશબ્દાનામ્ 'અં' હિતિ ચ 'ઈં' હિતિ ચ
'ઉં' હિતિચ અન્તા બોધ્યાઃ । અયં ભાવઃ-અંકારાન્તા ઈંકારાન્તા ઉંકારાન્તાશ્ચ શબ્દા
નપુંસકલિજ્જે બોધ્યાઃ । હિતોઽગ્રે એતેષાં ત્રયાણામપિ નિર્દર્શનમ્=ઉદાહરણં વક્ષ્યામિ=

શબ્દાર્થ—દ્રવ્ય સંબન્ધી (તં પુણજામં) વહ નામ (તિવિહં) ત્રીન
પ્રકારકા હૈ (હત્થી પુરિસં નપુંસગં ચેવ) સ્ત્રીનામ પુરુષનામ ઓર નપુંસક
નામ । (એસિં તિણ્હંપિ અંતમિથયરુવણં વોચ્છં) મૈં હન ત્રીનોં ભી નામોં
કી અન્ત મેં આગત આકારાદિ અક્ષરોં દ્વારા પ્રરૂપણા કરૂંગા । (નત્થ)
ત્રીન પ્રકાર કે નામ કે વીચ મેં (પુરિસસ્સ) પુલ્લિજ્જ નામ કે (અંતો)
અન્ત મેં (આઈઝ ઓ ચત્તારિ હવંતિ) આ ઈ ઝ, ઓ, યે ચાર વર્ણ હોતે હૈં ।
(હત્થિયાઓ) સ્ત્રીલિજ્જ નામ કે અન્ત મેં (ઓકાર પરિહીણા) ઓકાર વર્ણ
સે રહિત યે પૂર્વોક્ત હી વર્ણ (હવંતિ) હોતે હૈં । અર્થાત્ આકારાન્ત,
ઈકારાન્ત ઓર ઝકારાન્ત શબ્દ સ્ત્રીલિજ્જવાલે હોતે હૈં । તથા (અન્તાઃ)
જિનકે અન્ત મેં (અંતિઅ ઇંતિય ઉંતિય) અં, ઈં, ઉં યે વર્ણ હોતે હૈં વે
(નપુંસગસ્સ) શબ્દ નપુંસકલિજ્જ, કે (બોદ્ધવ્વા) જાનના ચાહિયે । તાત્પર્ય
યહ હૈં કિ પ્રાકૃત ભાષા મેં અં, ઈં, ઉં, અન્તવાલે શબ્દ નપુંસકલિજ્જ,

શબ્દાર્થ—દ્રવ્ય વિષયક (તં પુણ જામં) તે નામ (તિવિહં) ત્રણ પ્રકારનું
હોય છે જેમ કે (હત્થી પુરિસં નપુંસગં ચેવ) (૧) સ્ત્રીનામ, (૨) પુરુષનામ
(૩) નપુંસકનામ (એસિં તિણ્હં પિ અંતમિથયરુવણં વોચ્છં) હવે આ ત્રણે
પ્રકારનાં નામોની તેમના અંત્યાક્ષરો દ્વારા પ્રરૂપણા કરવામાં આવે છે એટલે
કે સ્ત્રીલિંગ, આદિનાં નામોને અન્તે કયા કયા અક્ષરો આવે છે, તે પ્રકટ
કરવામાં આવે છે—(તત્થ પુરિસસ્સ અંતા આ, ઈ, ઝ, ઓ ચત્તારિ હવંતિ) પુરુ-
ષનામો (પુલ્લિજ્જનામો, નરજાતિનાં નામો) ને અન્તે આ, ઇ, ઊ કે ઓ, આ
ચારમાંનો કોઈ પણ વર્ણ (અક્ષર) હોય છે. (હત્થિયાઓ ઓકારપરિહીણા)
સ્ત્રીનામો (નારી જાતિનાં નામો) ને અન્તે 'ઓ' સિવાયના પૂર્વોક્ત વર્ણો
એટલે કે આ, ઈ કે ઝ (હવંતિ) હોય છે એટલે કે આકારાન્ત, ઈકારાન્ત અને
ઝકારાન્ત શબ્દો નારી જાતિનાં (સ્ત્રીલિંગ) હોય છે, તથા (અન્તાઃ) જે શબ્દને
અન્તે (અંતિઅ ઇંતિય ઉંતિય) અં, ઈં કે ઉં હોય છે, તે શબ્દોને (નપુંસ-
ગસ્સ) નપુંસક લિંગના (નાન્યેતર જાતિના) (બોદ્ધવ્વા) સમજવા આ કથનનું
તાત્પર્ય એ છે કે પ્રાકૃત ભાષામાં અં, ઇં અને ઉં અન્તવાળા પદોને નપું-

કથયિષ્યામિ ॥૩॥ અથ પુલ્લિજ્જશ્વદોદાહરણમાહ—‘રાયા’ ઇતિ આકારાન્તઃ શ્વદો વોધ્યઃ । ‘ગિરી’ ‘સિહરી’ ચ શ્વદો ઈકારાન્તો, । ‘વિણ્હૂ’ ઇતિ ઝકારાન્તઃ ‘દુમો’ ઇતિ ઓકારાન્તઃ । એતે પુલ્લિજ્જશ્વદાઃ ॥૪॥ અથ સ્ત્રીલિજ્જશ્વદોદાહરણાન્યાહ—‘માલા’ ઇતિ આકારાન્તઃ શ્વદઃ । ‘સિરીલચ્છી’ શ્વદો ઈકારાન્તો । ‘જંબૂ વહૂ’ શ્વદો ચ ઝકારાન્તો । આકારાન્તા ઈકારાન્તા ઝકારાન્તાશ્ચ માલાદયઃ શ્વદાઃ સ્ત્રીલિજ્જા વોધ્યાઃ ॥૫॥ અથ નપુંસકલિજ્જશ્વદોદાહરણાન્યાહ—‘અંકારં તં ધનં’

માને ગયે હું । (એતેસિં તિર્હંપિ ય એતો નિદંસયો વોચ્છામિ) અથ મેં યહાં સે આગે इन तीनों के उदाहरण कहता हूँ—(आगारंतो राया, ईगारंतो गिरी, य सिहरी य, ऊगारंतो विण्हू दुमो य अंतो उ पुरिसार्ण) “राया” यह पुल्लिङ्गके आकारान्त शब्द का उदाहरण है “गिरी” एवं “सिहरी” ये दो शब्द पुल्लिङ्ग, के ईकारान्त शब्द के उदाहरण हैं । “विण्हू” यह पुल्लिङ्ग के ओकारान्त शब्द का उदाहरण है । और “दुमो” यह पुल्लिङ्गके ङकारान्त शब्द का उदाहरण हैं । (इत्थीण) स्त्रीलिङ्ग शब्द के उदाहरण ये हैं—(आगारंता माला) आकारान्त “माला” शब्द (ईगारंता) ईकारान्त (सिरी य लच्छी य) “सिरी” और “लच्छी” ये दो शब्द (ऊगारंता जंबू बहूय) ओकारान्त “जंबू” और “बहू” ये दो शब्द । इस प्रकार आकारान्त, ईकारान्त और ङकारान्त मालादिकशब्द स्त्रीलिङ्ग जानना चाहिये । अथ सूत्रकार नपुंसकलिङ्ग शब्दों के उदाहरण

સકલિંગના નામે ગણવામાં આવે છે. (એતેસિં તિર્હંપિ ય એતો નિદંસયો વોચ્છામિ) હવે આ ત્રણે લિંગના પદોના ઉદાહરણો આપવામાં આવે છે—(આગારંતો રાયા, ઈગારંતો ગિરી, ય સિહરી ય, ઊગારંતો વિણ્હૂ, ઓગારંતો દુમો, અતો ઉ પુરિસાર્ણ) પુલ્લિંગના આકારાન્ત પદનું ઉદાહરણ “રાયા” (રાબ), છે. “ગિરી” (ગિરિ) અને “સિહરી” (શિખરી) આ બે પદો ઈકારાન્ત નરબતિનાં પદો છે. “વિણ્હૂ (વિણ્હુ)” આ પદ ઓકારાન્ત નરબતિનું પદ છે “દુમો (વૃક્ષ, દુમ)” આ પ્રાકૃત પદ ઐકારાન્ત નરબતિનું પદ છે. (इत्थीण) સ્ત્રીલિંગ (નારીબતિનાં) પદોના નીચે પ્રમાણે ઉદાહરણ છે—(આગારંતા માલા) “માલા” આ પદ આકારાન્ત નારીબતિનું છે, (ઈગારંતા સિરી ય લચ્છી ય “સિરી” અને “લચ્છી” આ બે પ્રાકૃત પદો ઈકારાન્ત—નારી બતિનાં પદો છે, (ઊગારંતા જંબૂ, વહૂય) “જંબૂ” અને “બહૂ” આ બે પદો ઓકારાન્ત નારીબતિનાં પદો છે. આ પ્રકારે આકારાન્ત, ઈકારાન્ત અને ઓકારાન્ત માલા આદિ પદોને સ્ત્રીલિંગ સમજવા બેધએ હવે સૂત્રકાર નપુંસક

અંકારાન્તઃ શબ્દઃ ‘ધન્ન’ इति विज्ञेयः । ‘अत्थि’ इति शब्द इंकारान्तो बोध्यः ।
 ‘पीलुं મહું’ ચેતિ શબ્દ દ્વયં ઉંકારાન્તં બોધ્યમ્ । एते अंकारान्तादयः शब्दा नपुं-
 सकलिङ्गा बोध्याः । लिङ्गत्रये य एते शब्दा उक्तास्ते विभक्तिकाः प्राकृतशब्दा
 विज्ञेयाः प्रकृतमुपसंहरन्नाह—तदेतत् त्रिनामेति ॥सू० १४८॥

કહતે’ હૈં—(અંકારાન્તં ધન્નં) અંકારાન્ત શબ્દ “ધન્ન” હૈં । (ઈંકારાન્તં નપું-
 સગં અત્થિ) ઇંકારાન્ત શબ્દ “અત્થિ” હૈ (ઉંકારાન્તં પિલું મહું ચ) ઓર
 ઉંકારાન્ત “પીલું” “મહું” હૈં ચે અંકારાન્તાદિ શબ્દ (અન્તા) કિ જિનકે
 અન્ત મેં “અં” “ઈં” “ઉં” ચે વર્ણ હૈં વે (નપુંસગાણં) નપુંસકલિંગ હૈં । તીનોં
 લિંગોં મેં જો ચે ઉદાહરણ કહે ગયે હૈં વે વિભક્તિયુક્ત પ્રાકૃત શબ્દ હૈં ।
 (સે તં તિનામે) ઇસ પ્રકાર યહ ત્રિનામ હૈં ।

ભાવાર્થ—પ્રાકૃત ભાષા મેં ત્રીન લિંગ હૈં । उनमें जिन शब्दों के
 अन्त में “आ ई ऊ ओ” ये चार वर्ण हों वे पुल्लिङ्ग हैं—जैसे “राया”
 यह शब्द “संस्कृत में “राया” की छाया “राजन्” है । और यह वहां
 हलन्तपुल्लिङ्ग में नकारान्त शब्द है । “गिरी और सिहरी” ये दो शब्द
 इकारान्तपुल्लिङ्ग के उदाहरण हैं । संस्कृत में इन की छाया “गिरि”

લિંગના (નાન્યતર જાતિનાં) પદોના ઉદાહરણો આપે છે—(અંકારાન્તં ધન્નં)
 “ધન્ન” આ પ્રાકૃત પદ અંકારાન્ત નપુંસક લિંગનું પદ છે. (ઈંકારાન્તં
 નપુંસગં અત્થિ) “અત્થિ” આ પ્રાકૃત પદ ઇંકારાન્ત નપુંસક લિંગનું પદ છે.
 (ઉંકારાન્તં પીલું મહું ચ) “પીલું” અને “મહું” આ પદો ઉંકારાન્ત નપું-
 સક લિંગના પદો છે. જે શબ્દોને અન્તે “અં, ઈં, ઉં” છે તે પદો
 (નપુંસગાણં) નપુંસકલિંગના હોય છે, આ વાત તો પહેલાં પ્રકટ કરવામાં
 આવી ચુકી છે. ત્રણે લિંગોનાં (જાતિનાં) આ જે પદોના ઉદાહરણો આપ-
 વામાં આવ્યા છે, તે વિભક્તિયુક્ત પ્રાકૃત શબ્દો છે. (સે તં તિનામે) આ
 પ્રકારનું ત્રિનામનું સ્વરૂપ સમજવું.

ભાવાર્થ—પ્રાકૃત ભાષામાં ઉપર્યુક્ત ત્રણ લિંગ હોય છે. જે શબ્દોને
 અન્તે “ આ, ઈ, ઉ કે ઓ ” આ ચાર વર્ણોમાંનો કોઈ પણ વર્ણ હોય છે
 તે પદો પુલ્લિંગ હોય છે જેમ કે આકારાન્ત “ રાયા ” પદ આ શબ્દની
 સંસ્કૃત છાયા “ રાજન્, ” થાય છે તેને ગુજરાતીમાં “ રાજ ” કહે છે. આ
 શબ્દ આકારાન્ત પુલ્લિંગનું ઉદાહરણ છે. “ ગિરી ” અને “ સિહરી ” આ
 બે પદો ઇંકારાન્ત પુલ્લિંગના ઉદાહરણો રૂપે આપી વપરાયાં છે. “ ગિરી ”
 આ પ્રાકૃત પદની સંસ્કૃત છાયા “ ગિરી ” થાય છે, “ સિહરી ” આ પદની

और “शिखरी” ऐसी होती है—गिरि शब्द वहाँ अजन्त पुल्लिङ्ग और शिखरिन् शब्द हलन्तपुल्लिङ्ग है। “विण्हु” यह शब्द उकारान्त पुल्लिङ्ग का है। इसकी संस्कृत छाया “विष्णु” ऐसी है। विष्णु शब्द यहाँ अजन्त पुल्लिङ्ग है। “द्रुमो” यह शब्द ओकारान्त पुल्लिङ्ग का है। इसकी छाया “द्रुमः” ऐसी है। यह शब्द वहाँ अकारान्त पुल्लिङ्ग है। स्त्रीलिङ्ग में प्राकृत आकारान्त माला शब्द है। संस्कृत छाया इसकी माला ही है। संस्कृत में भी यह शब्द अजन्त स्त्रीलिङ्ग ही है। प्राकृत भाषा में ओकारान्त शब्द स्त्रीलिङ्ग नहीं जाना जाता है। जैसे देवो आदि शब्द। ओकारान्त शब्द सब ही पुल्लिङ्ग है। लच्छी सिरी—कि जिनकी संस्कृत छाया लक्ष्मीः और श्री ऐसी होती है दोनों शब्द ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग हैं। उकारान्त जंवू बहू शब्द प्राकृत में स्त्रीलिङ्ग हैं। संस्कृत में भी ये दोनों स्त्रीलिङ्ग में हैं। प्राकृत भाषा में नपुंसकलिङ्ग की निशानी अं इं उं है। जिनके अन्त में ये अं इं उं होते हैं वे नपुंसकलिङ्ग माने जाते हैं। जैसे अत्थि=अस्थि, महुं=मधु पीलुं=पीलु। इस प्रकार

संस्कृत छाया “शिखरी” थाय छे, गुजरातीमां तेनो अर्थ पर्वत थाय छे “विण्हु” आ पद उकारान्त पुल्लिङ्गना उदाहरणु इय छे. तेनी संस्कृत छाया “विष्णु” थाय छे. “द्रुमो” आ पद ओकारान्त पुल्लिङ्गना उदाहरणु इय छे. तेनी संस्कृत छाया “द्रुमः” थाय छे तेने गुजरातीमां “वृक्ष” उडे छे संस्कृतमां ‘द्रुम’ पद अकारान्तपुल्लिङ्ग छे. आकारान्त स्त्रीलिङ्ग पदनु उदाहरणु “माला” पद छे. तेनी संस्कृत छाया पणु ‘माला’ न थाय छे संस्कृतमां पणु आ शब्द आकारान्त स्त्रीलिङ्ग न छे प्राकृतमां ओकारान्त शब्दने स्त्रीलिङ्गवाणो गणुवाभां आवतो नथी नेम के “देवो” अर्थां ओकारान्त पदो पुल्लिङ्ग न होय छे “सिरी अने लच्छी” आ अन्ते पदो उकारान्त स्त्रीलिङ्गनां उदाहरणु छे तेमनी संस्कृत छाया अनुक्रमे “श्री” अने “लक्ष्मी” छे. संस्कृतमां पणु आ अन्ते पदो स्त्रीलिङ्गनां न पदो छे. उकारान्त “जंवू” अने “बहू” आ अन्ते प्राकृतमां स्त्रीलिङ्गना शब्दो छे संस्कृत भाषाभां पणु आ अन्ते शब्दो स्त्रीलिङ्ग न छे. ने शब्दोना अन्त्याक्षरो “अं” “इं” “उं” होय छे, ते शब्दो नपुंसकलिङ्गना होय छे नेम के “अत्थि” आ पद ईकारान्त, “महुं” पद उं कारान्त अने “पीलुं” आ पद उं कारान्त अने ‘घन्नं’ आ पद अं कारान्त नपुंसकलिङ्गना पदो छे संस्कृतमां तेमना अर्थना वाचक अनुक्रमे “मधु”, ‘पीलु’

અથ ચતુર્નામ નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્-સે કિં તં ચડનામે? ચડનામે ચડવિહે પળતે, તં જહા-આગમેણં લોવેણં પર્ગઈષ વિગારેણં। સે કિં તં આગમેણં? આગમેણં વંકં, વયંસે, અદ્મુત્તણ્। સે તં આગમેણં। સે કિં તં લોવેણં? લોવેણં તે ઇત્થ=તેઽત્થ, પડો ઇત્થ=પડોઽત્થ, ઘડો ઇત્થ=ઘડોઽત્થ। સે તં લોવેણં। સે કિં તં પર્ગઈષ? પર્ગઈષ-હોઈ હહ ગઢે આવડંતી, આલિક્ષ્યામો ઇપિંહ, અહો અચ્છરિયં। સે તં પર્ગઈષ। સે કિં તં વિગારેણં? વિગારેણં-દંડસ્સ અગ્ગં=દંડગ્ગં, સા આગયા=સાઽઽગયા, દહિ ઇણં=દહીણં, નઈઈહ=નઈહ, મધુ ઉદગ્ગં-મહૂદગ્ગં વહૂ ઝહો-નહૂહો। સે તં વિગારેણં। સે તં ચડનામે ॥સૂ૦ ૧૪૧॥

જાયા—અથ કિં તત્ત્વતુર્નામ? ચતુર્નામ ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞામ્, તથા-આગમેન, લોપેન, પ્રકૃત્યા, વિકારેણ। અથ કિં તદાગમેન? આગમેન-વક્ત્રમ્, વયસ્ય, અતિમુક્તકઃ। તદેતદાગમેન। અથ કિં તદ્ લોપેન? લોપેન-તે અત્ર=તેઽત્ર, પટો અત્ર=પટોઽત્ર, ઘટો અત્ર=ઘટોઽત્ર। તદેતદ્ લોપેન। અથ કિં તત્ પ્રકૃત્યા? પ્રકૃત્યા-અવતિ-ઈહ, ગર્ત્તે આપતન્તી આલિક્ષ્યામ ઇદાનીમ્, અહો આશ્ચર્યમ્ તદેતત્ પ્રકૃત્યા। અથ કિં તદ્ વિકારેણ વિકારેણ દ્વંડસ્ય અગ્રમ્=દ્વંડાગ્રમ્, સા આગતા=સાઽઽગતા, દધિ ઇદમ્=દધીદમ્, નદી ઇહ=નદીહ, મધુ ઉદકમ્=મધૂદકમ્, વધૂ ઝહા=વધૂહઃ। તદેતદ્ વિકારેણ। તદેતત્ત્વતુર્નામ ॥સૂ૦ ૧૪૧॥

સ્ત્રીલિંગ, પુલિંગ્ગ ઓર નપુંસકલિંગ્ગ સંબન્ધી શબ્દોં સે નિષ્પન્ન સ્ત્રીનામ-પુલિંગ્ગ નામ ઓર નપુંસક નામ હૈં। હસ પ્રકાર લિંગાનુસાર ચત્ત્રિનામ સ્વરૂપ હૈ ॥સૂ૦ ૧૪૮॥

અને “દત્ત” છે આ પ્રકારનાં સ્ત્રીલિંગ, પુલિંગ્ગ અને નપુંસકલિંગના શબ્દોમાંથી બનતાં નામોને અનુક્રમે સ્ત્રીનામ, પુલિંગ્ગનામ અને નપુંસકનામ કહે છે. લિંગ (ભૂતિ) અનુસાર ત્રિનામનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ સમજવું. ॥સૂ૦ ૧૪૮॥

ટીકા—‘ સે કિં તં ’ ઇત્યાદિ—

શિષ્યઃ પૃચ્છતિ-અથ કિં તચ્ચતુર્નામ ? ઇતિ ઉત્તરયતિ-ચતુર્નામ-ચતુષ્પ્રકારકં નામ-ચતુર્નામ, તદ્દિ ચતુર્વિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્ । ચતુર્વિધત્વમેવાહ-આગમેન, લોપેન, પ્રકૃત્યા, વિકારેણ ચેતિ । આગમેનેત્યાદિષુ સર્વે ‘નિષ્પન્ન’-મિત્યધ્યાહાર્યમ્ । તત્ર-આગમેન નિષ્પન્નમ્-‘વંકં, વયસે, અહમુંતૅ’ વક્રં, વયસ્યઃ, અતિમુક્તકઃ, અત્ર પ્રાકૃતે આગમરૂપોઽનુસારઃ, “વક્રાદાવન્તઃ” (૮।૧।૨૬) તથા લોપેન નિષ્પન્નં નામ-‘તે

અથ સૂત્રકાર ચાર પ્રકાર કે નામ કી પ્રરૂપણા કરતે હૈ—

“સે કિં તં ચડળામે” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ-(સે કિં તં ચડળામે) હે ભદન્ત ! વહ ચતુર્નામ કયા હૈ ।

ઉત્તર-(ચડળામે ચડવિવહે પળત્તે) ચતુર્નામ-ચાર પ્રકાર કા પ્રજ્ઞપ્ત હુઆ હૈ । (તં જહા) જૈતે (આગમેણ, લોપેણં પચ્ઠૈ, વિગારેણં) એક આગમ નિષ્પન્ન નામ, દૂસરા લોપનિષ્પન્ન નામ ત્રીસરા પ્રકૃત નિષ્પન્ન નામ ઓર ચૌથા વિકાર નિષ્પન્ન નામ । (સે કિં તં આગમેણં) હે ભદન્ત ! આગમ નિષ્પન્ન નામ કયા હૈ ?

ઉત્તર-(આગમેણં વંકં વયસે, અહમુંતૅ) આગમનિષ્પન્ન નામ વક્ર વયસ્ય ઓર અતિમુક્તક હૈ । (સે તં આગમેણં) હસ પ્રકાર યે સવ આગમ સે નિષ્પન્ન નામ હૈ । (સે કિં તં લોપેણં) હે ભદન્ત ! લોપ નિષ્પન્ન નામ કયા હૈ ?

હવે સૂત્રકાર ચતુર્નામની પ્રરૂપણા કરે છે—

“ સે કિં તં ચડળામે ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ-(સે કિં તં ચડળામે) હે ભગવન્ ! નામના ચૌથાલેદ ૩૫ ચતુર્નામનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(ચડળામે ચડવિવહે પળત્તે) ચતુર્નામ ચાર પ્રકારનું કહ્યું છે— (તંજહા) તે ચાર પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(આગમેણ, લોપેણં, પચ્ઠૈ, વિગારેણં) (૧) આગમનિષ્પન્ન નામ, (૨) લોપનિષ્પન્ન નામ, (૩) પ્રકૃતિનિષ્પન્ન નામ (૪) વિકારનિષ્પન્ન નામ

પ્રશ્ન-(સે કિં તં આગમેણં) હે ભગવન્ ! આગમનિષ્પન્ન નામ કેને કહે છે ?
ઉત્તર-(આગમેણં વંકં, વયસે, અહમુંતૅ) વક્ર, વયસ્ય અને અતિમુક્તક, આ પદો આગમનિષ્પન્ન નામો છે. (સે તં આગમેણં) આ પ્રકારનાં આગમનિષ્પન્ન નામો હોય છે

પ્રશ્ન-(સે કિં તં લોપેણં) હે ભગવન્ ! લોપનિષ્પન્ન નામ કેવું હોય છે ?

एत्थ तेत्थ, पडो एत्थ पडोत्थ' ते अत्र=तेऽत्र, पटो अत्र=पटोऽत्र इत्यादि, अत्र प्राकृतप्रयोगे 'एत्थ' इत्यस्य एकारस्य लोपः 'त्यदाद्यव्ययात् तत्स्वरस्य लुक्' (८।१।४०) । तथा-प्रकृत्या निष्पन्नं नाम-‘गड्डे-आवडंती, आलेक्खमो-एण्हि, होइ-इह’ गर्त्ते आपतन्ती, आलेक्ष्याम इदानीम्, भवति-इह, इत्यादि । अत्र “एदोतोःस्वरे” (८।१।७) “त्यादेः” (८।१।९) एतत्सूत्रानुसारेण प्राकृते प्रकृति भावो भवति । तथा-विकारेण निष्पन्नं नाम-‘दंडस्स अग्गं दंडग्गं, सा आगया-

उत्तर—(लोवेणं) लोप निष्पन्न नाम इस प्रकार से हैं—(ते एत्थ=तेऽत्थ, पडो एत्थ=पडोऽत्थ, घडो एत्थ=घडोऽत्थ) ते अत्र=तेऽत्र पटो अत्र=पटोऽत्र घटो अत्र=घटोऽत्र (से तं लोवेणं) इस प्रकार ये लोपसे निष्पन्न नाम हैं । (से किं तं पगईए?) हे भदन्त ! प्रकृति भाव से निष्पन्न नाम क्या है ? (पगईए) प्रकृति भाव से निष्पन्न नाम इस प्रकार से है (होइ इह, गड्डे आवडंती आलिक्खामो एण्हि अहो अच्छरियं) भवति इह गर्त्ते आपतन्ती, आलेक्ष्याम इदानीम्, अहो आश्चर्यम् (से तं पगईए) इस प्रकार ये प्रयोग प्रकृति भाव से निष्पन्न नाम हैं । (से किं तं विगारेणं) हे भदन्त ! विकार से निष्पन्न नाम क्या है ?

उत्तर—(विगारेणं) विकार से निष्पन्न नाम इस प्रकार से है—(दंडस्स+अग्गं=दंडग्गं, सा+आगया=साऽऽगया, दहि+इणं=दहीणं, नई+

ઉત્તર—(લોવેણં) લોપનિષ્પન્ન નામ આ પ્રકારના હોય છે—(તે એત્થ=તેઽત્થ, પડો એત્થ=પડોઽત્થ, ઘડો એત્થ=ઘડોઽત્થ) તેઅત્ર=તેઽત્ર(તેત્ર, તે અને ત્ર વચ્ચે ‘ડ’ આવું જે નિશાન છે તેને અવગ્રહચિહ્ન કહે છે. આ પ્રકારનું નિશાન પછીના પદના ‘અ’ નો લોપ થયો છે એમ સૂચવે છે) પટોઅત્ર=પટોઽત્ર, અને ઘટોઅત્ર=ઘટોઽત્ર (આ પદોમાં અત્રના અ નો લોપ થવાથી અવગ્રહચિહ્ન મૂકવામાં આવ્યાં છે. (સે તં લોવેણં) આ પ્રકારે લોપથી નિષ્પન્ન જે નામો હોય છે તેમને લોપનિષ્પન્ન નામો કહે છે.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં પગઈએ ?) હે ભગવન્ ! પ્રકૃતિભાવથી નિષ્પન્ન નામ કેવું હોય છે ?

ઉત્તર—(પગઈએ) પ્રકૃતિભાવથી નિષ્પન્ન નામ આ પ્રકારનું હોય છે—(હોइ इह, गड्डे आवडंती, आलिक्खामो एण्हि, अहो अच्छरियं) ભવતિ ઇહ, ગર્ત્તે આપતન્તી, આલેક્ષ્યામ ઇદાનીમ્, અહો આશ્ચર્યમ્ (સે તં પગઈએ), આ પ્રકારના આ પ્રયોગો પ્રકૃતિભાવનિષ્પન્ન નામના ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં વિગારેણ) હે ભગવન્ ! વિકારનિષ્પન્ન નામ કેવું હોય છે ?

ઉત્તર—(વિગારેણં) વિકારનિષ્પન્ન નામ આ પ્રકારનું હોય છે—(દંડસ્સ+અગ્ગં=દંડગ્ગં, સા+આગયા=સાઽઽગયા, દહિ+ઈણં=દહીણં, નઈ+

સાંગયા' દણ્ડસ્ય—અગ્ર દણ્ડાગ્રમ્, સા—આગતા સાઽઽગતા' इत्यादि बोध्यम् । विकारो हि वर्णस्य स्थाने वर्णान्तरापादनरूप । नामत्वंचात्र तेन तेन रूपेण नमनात्= परिणमनाद् बोध्यम् । लोके हि यावन्तः शब्दास्ते आगमाद्यन्यतमनिष्पन्ना एव सन्ति । ये च डित्थ डवित्थादयः कैश्चिदव्युत्पन्नत्वेनाभिमतस्तेऽपि शाकटायनमते व्युत्पन्ना एव । उक्तं च—

“नाम च धातुजमाह निरुक्ते, व्याकरणे शकटस्यच स्तोकम् (अपत्यम्) ।

यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं, प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूहम्” ॥इति॥

इत्थं च सर्वेषां शब्दानामागमादिभिश्चतुर्भिः संग्रहादिदमागमादिकं चतुर्नामेत्युच्यते । प्रकृतमुपસંहरन्नाह—तदेतच्चतुर्नामेति ॥सૂ० ૧૪૯॥

इह=नईह महु+उदगं+महूदगं, बहू+ऊहो=बहूहो । दण्ड+अग्र=दण्डाग्र सा+आगता=सागता दधि+इदं=इधीदं नदी+इह=नदीह, मधु+उदक=मधूदक, वधू+ऊह वधूहः (से तं विगारेणं) इस प्रकार के ये शब्द विकार निष्पन्न नाम हैं । (से तं चउणामे) ये पूर्वोक्त चतुर्नाम हैं ।

भावार्थ—आगम निष्पन्न, लोप निष्पन्न, प्रकृति निष्पन्न और विकार निष्पन्न इस प्रकार से चतुर्नाम चार प्रकार के होते हैं । आगमरूप अनुस्वार से जो शब्द निष्पन्न होते हैं वे आगम निष्पन्न चतुर्नाम हैं+जैसे प्राकृत भाषा में वंकं, वयंसे, अई सुंतए ये शब्द हैं । “वक्रादावन्तः” इस सूत्र से प्राकृत भाषा में वक्रादि शब्दों में आगमरूप अनुस्वार होता है । “वंकं” शब्दकी संस्कृत छाया “वक्रम्” है । वयंसे “शब्द की

अगं=दंडगं, सा+आगता=साઽઽગતા, दहि+इणं=दहीणं, नई×इह=नईह, महु×उदगं=महूदगं, बहू×ऊहो=बहूहो) ઢંડ+અગ્ર=ઢંડાગ્ર, સા+આગતા=સાગતા, દધિ×ઇદં=દધીદં, નદી×ઉહ=નદીહ, મધુ+ઉદક=મધૂદક, વધૂ×ઊહ=વધૂહઃ (સે તં વિગારેણં) આ બધાં શબ્દો વિકારનિષ્પન્ન નામો છે. (સે તં ચઉણામે) આ બધાં નામો પૂર્વોક્ત ચતુર્નામ ૩૫ ગણાય છે.

ભાવાર્થ—ચતુર્નામના ચાર પ્રકાર છે—આગમનિષ્પન્ન, લોપનિષ્પન્ન, પ્રકૃતિનિષ્પન્ન, અને વિકારનિષ્પન્ન આગમ ૩૫ અનુસ્વાર વડે જે જે શબ્દો બને તેમને આગમનિષ્પન્ન ચતુર્નામ ૩૫ સમજવા જેમ કે પ્રાકૃત ભાષાના “વંકં, વયંસે અને અઈસુતए” આ શબ્દો આગમનિષ્પન્ન ચતુર્નામો છે. “વક્રાદાવન્તઃ” આ સૂત્ર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે પ્રાકૃત ભાષામાં વક્રાદિ શબ્દોમાં આગમ ૩૫ અનુસ્વાર હોય છે. “વંકં” આ પ્રાકૃત શબ્દની સંસ્કૃત છાયા ‘વક્રમ્’ છે. “વયંસે” આ પ્રાકૃત પદની સંસ્કૃત છાયા

संस्कृत छाया " वयस्यः " है। " अइमुंतए की जगह पर अइमुत्तए भी रूप होते हैं। परन्तु वंकं आदि जो ये नाम-प्रतिपादिक संज्ञक शब्द हैं वे आगम निष्पन्न नाम हैं अर्थात् अनुस्वार के आगम से बने हुए नाम हैं। ते+एत्थ, पडो+एत्थ, इन प्राकृत प्रयोगों में "एत्थ" शब्द के एकार का लोप "त्यदाद्यव्ययात् तत्स्वरस्य लुक्" इस सूत्र से होता है। इसलिये "तेत्थ पडोत्थ" ये लोप निष्पन्न नाम हैं। "गड्डे आवडंती, आलेक्खमो ऐहिं होइ इह" इन प्रकृतिभाव निष्पन्न नामों में "एदेतोः स्वरे त्यादेः" इन सूत्रों के अनुसार प्राकृत भाषा में प्रकृतिभाव होता है। जो प्रयोग जैसे हैं उनका वैसा ही रूप रहना इसका नाम प्रकृति भाव है। प्रकृति भाव में मूल रूप में कोई विकार नहीं होता है। गर्त्ते+आपतन्ती यहां पर संस्कृत व्याकरण के अनुसार ए के स्थान में अच् होना चाहिये, आलेक्ष्याम+इदानीम् यहां पर "आद्गुण" से ए गुण होना चाहिये, भवति+इह यहां पर अकः सवर्णे दीर्घः से दीर्घ होना चाहिये-परन्तु प्रकृति भाव होने पर इन नामों में कोई भी संधिरूप विकार नहीं हुआ है।

" वयस्यः " छे. " अइमुंतए " आ प्राकृत पदनी संस्कृत छाया " अतिमुक्तकः " छे. " वंकं " आ पदनी जग्याये " वत्कं, " " वयसे " आ पदनी जग्याये " वयसे " अने " अइमुंतए " आ पदनी जग्याये " अइमुत्तए " आ इपोनो पणु प्रयोग थाय छे. परन्तु वंकं आदि उपर्युक्त नामो-प्रतिपादन करनारा उदाहरणु इप शब्दो-आगमनिष्पन्न नामो छे, कारणु के आ नामो अनुस्वारना आगमथी जनेलां छे. " त्यदाद्यव्ययात् तत्स्वरस्य लुक् " आ सूत्रमां जतावेला नियम अनुसार " ते+एत्थ " अने " पडो+एत्थ " आ प्राकृत पदोमां " एत्थ " पदना " ए " नो लोप थवाथी " तेत्थ " अने " पडोत्थ ", आ लोपनिष्पन्न नामो जनियां छे. " एदेतोः स्वरे त्यादेः " आ सूत्रमां जतावेला नियम प्रमाणे " गड्डे आवडंती " अने " आलेक्खमो ऐहिं, होइ इह " आ प्रकृतिभाव निष्पन्न नामोमां प्रकृतिभावनो सहभाव रहे छे प्रकृतिभावमां भूणइपमां कोर पणु प्रकारनो विकार थतो नथी परन्तु जे प्रयोग जेवा स्वइपे होय जेवां ज स्वइपे रहे छे. " गर्त्ते+आपतन्ती " आ जे पदोनी सन्धि थतां संस्कृत व्याकरणना नियम प्रमाणे " ए " नो ' अच् ' थयो जेधजे, अने " आलेक्ष्याम+इदानीम् " आ पदोनी सन्धि करतां अ+इ=ए आ नियम अनुसार " आलेक्ष्यामेदानीम् " थनु जेधजे, " भवति+इह " आ पदोमां इ+इ=ई थवाथी ' भवतीह ' थनु जेधजे; परन्तु आ पदो प्रकृतिभाव निष्पन्न नामो होवाथी, ते नामोमां कोर पणु प्रकारनो सन्धि इप विकार थयो नथी.

अथ पञ्चनाम निरूपयितुमाह—

मूलम्—से किं तं पञ्चनामे? पञ्चनामे—पञ्चविहे पणत्ते, तं जहा—नामियं णेवाइयं अक्खाइयं ओवसग्गियं मिरसं। आसे

दण्ड+अग्गं दण्ड+अग्रम् सा आगया, दहि+इणं, नई+ईह महु+उदगं, बहू+ऊहो, इन विकार निष्पन्न नामों में सर्वत्र दीर्घरूप विकार हुआ है। वर्ण के स्थान में दूसरे वर्ण का होना इसका नाम विकार है तथा उस उस रूप से परिणमन होना इसका नाम नाम है। विकार होने पर इनका “दंडगं साऽऽगया, दहीणं, नईह महुदगं, बहूहो” ऐसा रूप हो जाता है। लोक में जितने भी शब्द हैं वे आगम आदि किसी एक से निष्पन्न हुए ही होते हैं। तथा “डित्थ डवित्थ आदि जो शब्द अव्युत्पन्न किन्हीं के द्वारा माने हुए हैं वे भी शाकटायन के मत में व्युत्पन्न ही माने गये हैं। उक्तं च—नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्। यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं, प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम्” इस प्रकार समस्त शब्दों का इन आगमादि चारों से संग्रह हो जाता है इसलिये आगमादिक चतुर्नाम कहे जाते हैं ॥सू० १४९॥

“दंड+अग्गं सा+आगया दहि+इण, नई+ईह, महु+उदगं, अने बहू+ऊहो” આ બધાં પદોમાં સન્ધિ રૂપ વિકાર થયેને “દંડાગ્રમ્, સાગયા, દહીણં, નઈહ, મહુદગં, બહૂહો” ઇત્યાદિ વિકારનિષ્પન્ન નામો બન્યાં છે. કોઈ એક વર્ણને સ્થાને બીજા વર્ણનો પ્રયોગ થયો તેનું નામ વિકાર છે. જે નામોમાં આ પ્રકારનું પરિણમન થયું હોય છે, તે નામોને વિકારનિષ્પન્ન નામો કહે છે. “દંડ+અગ્ગં” આદિ ઉપર્યુક્ત પદોમાં સન્ધિને કારણે વિકાર થઈ જવાથી “દણ્ડાગ્ર, સાઽઽગયા, દહીણં, નઈહ, મહુદગં બહૂહો” આ પ્રકારનાં રૂપો બની ગયાં છે. લોકમાં જેટલાં શબ્દો છે, તેઓ આગમ આદિ પૂર્વોક્ત ચાર પ્રકારોમાંના કોઈ એક પ્રકારે નિષ્પન્ન થયેલાં હોય છે. તથા ‘ડિત્થ ડવિત્થ’ આદિ જે શબ્દોને કોઈ કોઈ લોકો દ્વારા અવ્યુત્પન્ન માનવામાં આવે છે, પરંતુ શાકટાયનના મત અનુસાર તેમને પણ વ્યુત્પન્ન જ માનવામાં આવેલ છે. કહ્યું પણ છે કે—“નામ ચ ધાતુજમાહ નિરુક્તે વ્યાकरणे शकटस्य च तोकम् यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं, प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम्” આ પ્રકારે સમસ્ત પદોનો આ આગમ આદિ ચારેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. તેથી આગમાદિ રૂપ ચતુર્નામ રૂપે અહીં તેમને પ્રતિપાદિત કરવામાં આવેલ છે. ॥સૂ० ૧૪૯॥

તિ નામિયં, સ્વલુ તિ નેવાહ્યં, ધાવતિ અસ્વાહ્યં, પરિતિ
ઓવસગિયં, સંજણ તિ મિસ્સં। સે તં પંચનામ ॥સૂ૦ ૧૫૦॥

છાયા—અથ કિં તત્ પશ્ચનામ? પશ્ચનામ પશ્ચવિધં પ્રજ્ઞપ્તન્, તથા-
નામિકં, નૈપાતિકમ્, આર્યાતિકમ્, ઔપસર્ગિકં, મિશ્રમ્। અશ્વ इति નામિકમ્।
'સ્વલુ' इति નૈપાતિકમ્। 'ધાવતિ' इति આર્યાતિકમ્। 'પરિ' इति ઔપસર્ગિકમ્।
સંયત્ इति મિશ્રમ્। તદેતત્ પશ્ચનામ ॥સૂ૦ ૧૫૦॥

ટીકા—'સે કિં તં' इत्यादि—

શિષ્યઃ પૃછતિ—અથ કિં તત્ પશ્ચનામ? इति। ઉત્તરયતિ—પશ્ચનામ—પશ્ચ-
પ્રકારકં નામ—પશ્ચનામ, તદ્દિ પશ્ચવિધં પ્રજ્ઞપ્તમ્। પશ્ચવિધત્વમેવાહ—નામિકમિ-
ત્યાદિ। તન્—અશ્વ इति નામિકમ્—વસ્તુવાચકત્વાત્। 'સ્વલુ' इति નૈપાતિકમ્—
નિપાતેષુ પઠિતત્વાત્। ધાવતીતિ આર્યાતિકં ક્રિયાપ્રધાનત્વાત્। 'પરિ' इति

અથ સૂત્રકાર પશ્ચનામ કા નિરૂપણ કરતે હૈં—

“સે કિં તં પંચનામે” इत्यादि।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં પંચનામે?) હે ભક્ષત! પંચનામ કયા હૈ?

ઉત્તર—(પંચનામે પંચવિદ્દે પળ્લત્તે) પંચ નામ પાંચ પ્રકાર કા પ્રજ્ઞ
હુઆ હૈ। (તં જહા) ઉસ કૈ પાંચ પ્રકાર યૈ હૈં—(નામિયં, ણેવાહ્યં, અસ્વા-
હ્યં, ઓવસગિયં મિસ્સં) નામિક નૈપાતિક, આર્યાતિક, ઔપસર્ગિક,
ઔર મિશ્ર। વસ્તુ કા વાચક હોને સૈ (આસૈત્તિ નામિયં)—અશ્વ યહ
શબ્દ નામિક હૈ। (સ્વલુતિ નેવાહ્યં) સ્વલુ શબ્દ નિપાતોં મૈં પઠિત હોને
કૈ કારણ નૈપાતિક હૈ। ક્રિયાપ્રધાન હોને સૈ (ધાવતિ અસ્વાહ્યં)
ધાવતિ” યહ તિજ્ઞન્ત પદ આર્યાતિક હૈ। (પરિતિ ઓવસગિયં) પરિ

હુવે સૂત્રકર પંચનામતું નિરૂપર કરે છે—

“સે કિં તં પંચનામે” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં પંચનામે?) હે ભગવન્! પંચનામ કોને કહે છે?

ઉત્તર—(પંચનામે પંચવિદ્દે પળ્લત્તે) પંચનામ પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે.
(તંજહા) તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(નામિયં, ણેવાહ્યં, ઓવસગિયં, મિસ્સં)
(૧) નામિક, (૨) નૈપાતિક, (૩) આર્યાતિક, (૪) ઔપસર્ગિક અને (૫) મિશ્ર.

વસ્તુતું વાચક હોવાને કારણે (આસૈત્તિ નામિય) “અશ્વ” પદ નામિ-
કના ઉદાહરણ રૂપ સમજવું (સ્વલુતિ નેવાહ્યં) “જલુ” પદ નિપાતોમાં
વપરાતું હોવાને કારણે નૈપાતિકના ઉદાહરણ રૂપ સમજવું (ધાવતિ અસ્વા-
હ્ય) “ધાવતિ” આ પદ ક્રિયાપ્રધાન હોવાને કારણે આર્યાતિકના ઉદાહરણ

ઔપસર્ગિકમ્ ઉપસર્ગેષુ પઠિતત્વાત્ । ‘સંયતઃ’ ઇતિ મિશ્રમ્-ઉપસર્ગનામોભયનિપ્પન્ન-
ત્વાત્ । એતૈર્નામિકાદિભિઃ પશ્ચભિઃ સકલશબ્દસંગ્રહણાત્ પશ્ચનામત્વં ત્રોધ્યમ્ ।
પ્રકૃતમુપસંહરન્નાહ-તદેતત્ પશ્ચનામેતિ ॥સૂ૦ ૧૫૦॥

અથ પળ્ણામં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં છળ્ણામે? છળ્ણામે છવિહે પળ્ણત્તે,
તં જહા-ઉદ્દિણ, ઉવસમિણ સ્વદ્દિણ સ્વઓવસમિણ પારિણામિણ
સંનિવાદ્દિણ ॥સૂ૦ ૧૫૧॥

છાયા—અથ કિં તત્ પળ્ણામ ? પળ્ણામ પઙ્કવિધં પ્રજ્ઞતમ્, તથા—ઔદયિકઃ,
ઔપશમિકઃ, ક્ષાયિકઃ, ક્ષાયોપશમિકઃ, પારિણામિકઃ, સાન્નિપાતિકઃ ॥સૂ૦ ૧૫૧॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કિં તત્ પળ્ણામ ? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—પળ્ણામ પટ્-
પ્રકારકં નામ-પળ્ણામ, તદ્દિ-ઔદયિકાદિભેદેન પઙ્કવિધં વિજ્ઞેયમ્ । નન્વત્ર પ્રકૃતં
યહ ઉપસર્ગ, ઉપસર્ગો મેં પઠિત હોને સે ઔપસર્ગિક હૈ । (સંજણ ત્તિ
મિસં) સંયત યહ સુબન્ત પદ ઉપસર્ગ ઓર નામ હન દોનોં સે નિષ્પન્ન
હોને કે કારણ મિશ્ર હૈ । હન નામિક આદિ પાંચોં સે સમસ્ત શબ્દોં કા
સંગ્રહ હો જાતા હૈં હસલિયે યે પાંચ નામ કહે જાતે હૈં । (સે તં પંચનામ)
હસ પ્રકાર યહ પંચનામ કા સ્વરૂપ હૈ ॥સૂ૦ ૧૫૦॥

અવ સૂત્રકાર છહનામ કા નિરૂપણ કરતે હૈં—‘સે કિં તં છળ્ણામે’ ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં છળ્ણામે?) હે અદન્ત ! છહ નામ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(છળ્ણામે છવિહે પળ્ણત્તે) છહ નામ છહ પ્રકાર કા પ્રજ્ઞત

૩૫ છે. (પરિત્તિ ઓવસગિયં) “પરિ” આ ઉપસર્ગ છે. ઉપસર્ગ રૂપે તેનો
પ્રયોગ થાય છે, તે કારણે તેને ઔપસર્ગિક કહે છે (સજણ ત્તિ મિસં) સંયત
પદ ‘સમ્’ ઉપસર્ગ અને ‘યત’ પદના સંયોગથી બન્યું હોવાથી તેને
મિશ્રના ઉદાહરણુ ૩૫ ગણી શકાય આ નામિક આદિ પાંચે પંચનામે વડે
સમસ્ત શબ્દોનો સંગ્રહ થઈ બાય છે, તેથી તેમને પંચનામ કહે છે. (સે તં
પંચનામ) આ પ્રકારનું પંચનામનું સ્વરૂપ સમજવું. ॥સૂ૦ ૧૫૦॥

હવે સૂત્રકાર છનામની પ્રશ્નણા કરે છે—

“સે કિં તં છળ્ણામે” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં છળ્ણામે?) હે અગવન્ ! નામના છદ્દા પ્રકાર ૩૫
છનામનું સ્વરૂપ કેવું કહ્યું છે ?

ઉત્તર—(છળ્ણામે છવિહે પળ્ણત્તે) છનામના ૬ પ્રકારો કહ્યા છે (તેનામના

નામ, ન તુ પદર્થાઃ, એવં ચ નામ્નઃ પ્રકરણે તદર્થાનાં ભાવલક્ષણાનાં પ્રરૂપણમયુ-
ક્તમિતિ વેદાદ, નામ નામવતોરમેદોપચારાદ્ નામાર્થપ્રરૂપણમચ્ચદુષ્ટમેવેતિ ન
કશ્ચિદ્ દોષઃ । તત્ર જ્ઞાનાવરણાદીનામષ્ટાનાં સ્વ સ્વરૂપેણ વિપાકતોઽનુભવનમ્
ઉદયઃ, સ એવ ઔદયિકઃ । અથવા-ઉદયેન નિષ્પન્ન ઔદયિકઃ । ઔદયિકથ
માત્ર એવ સામર્થ્યાદ્ ગમ્યતે । એવમગ્રેઽપિ ભાવ इत्याक्षेप्यઃ સામર્થ્યાત્ । ઉપશમ-

હુઆ છે । છહ પ્રકારવાલા જો નામ છે વહ છહ નામ છે । યહ નામ છહ
પ્રકારવાલા છે હલીલિયે યહ છહ એદવાલા છે । (તં જહા) ઉસકે વે છહ
પ્રકાર યે હૈં-(ઉદહા, ઉવસમિ, હહા, હહોવસમિ, પારિણામિ, સનિવાહા)
ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક પારિણા-
મિક ઓર સાનિયાતિક ।

શંકા-યહાં પ્રકરણ નામ કા ચલ રહા છે । નામ કે અર્થો કા નહીં હસ પ્ર-
કાર નામકે પ્રકરણમેં ઉસકે અર્ગરૂપ ખાચોં કી પ્રરૂપણા કરના યુક્ત નહીં છે?

ઉત્તર-નામ ઓર નામવાલે અર્થ મેં અમેદ કે ઉપચાર સે નામાર્થ
કી પ્રરૂપણા કરના અયુક્ત નહીં છે । ઔદયિક આવ-જ્ઞાનાવરણ આદિ
આઠ પ્રકાર કે કર્મોં કે અપનેર રૂપ સે વિપાક કા અનુભવકરના હસ
કા ઉદય છે । હસ ઉદય કા નામ હી ઔદયિક હૈં । અથવા ઉદય સે
નિષ્પન્ન હુઆ જો આવ છે વહ ઔદયિક છે । ઔદયિક પદ કી સામર્થ્ય
સે યહાં ઔદયિક આવ હી લિયા ગયા છે । હસી પ્રકાર સે આગે મી

૬ પ્રકારો હોવાને લીધે જ અહીં તેને પદનામ (છનામ કહ્યું છે) તે ૬ ભેદો
નીચે પ્રમાણે છે-

(ઉદહા, ઉવસમિ, હહા, હહોવસમિ, પારિણામિ, સનિવાહા) (૧)
ઔદયિક, (૨) ઔપશમિક, (૩) ક્ષાયિક, (૪) ક્ષાયોપશમિક, (૫) પારિણા-
મિક અને (૬) સાનિયાતિક.

શંકા-અહીં નામનું પ્રકરણ આવી રહ્યું છે. નામના અર્થોનું આ પ્રકરણ
નથી આ પ્રકારના નામના પ્રકરણમાં તેના અર્થરૂપ લાવોની પ્રરૂપણા કરવી તે ઉચિત
લાગતું નથી છતાં આપે શા કારણે અહીં અર્થરૂપ લાવોની પ્રરૂપણા કરી છે ?

ઉત્તર-નામ અને નામવાળા અર્થમાં અભેદ માનીને આ પ્રકારે નામા-
ર્થની પ્રરૂપણા કરવી અયુક્ત નથી.

ઔદયિકભાવ-જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારનાં કર્મોના ક્ષણ રૂપ
વિપાકનો-અનુભવ કરવો, તેનું નામ ઉદય છે આ ઉદયનું નામ જ ઔદયિક
છે. અથવા ઉદયથી નિષ્પન્ન થયેલો જ ભાવ છે તેનું નામ ઔદયિક છે.
ઔદયિક પદ અહીં ઔદયિક ભાવનું જ વાચક છે. એજ પ્રમાણે ઔપશ-

नम्-उपशमः-कर्मणोऽनुदयाक्षीणावस्था भस्मराश्यन्तरालस्थितवद्विवत्, स एव, तेन वा निवृत्त औपशमिकः। क्षयः=कर्मणोऽपगमः, स एव तेन वा निवृत्तः-क्षायिकः। क्षायोपशमिकः-क्षय उपशमश्च उक्त एव, तदेव भावः क्षायोपशमिकः, तेन निवृत्तो वा क्षायोपशमिकः। अयं च-ईषद्विध्यातभस्मवद्विवद् बोध्यः।

औपशमिक भाव क्षायिक भाव, क्षायोपशमिक भाव, पारिणामिक भाव, और सान्निपातिक भाव उन २ पदों से जानना चाहिये। औपशमिक-कर्मों का उदय में नहीं रहना, किन्तु उनकी उपशमावस्था का होना इसी का नाम अनुदयाक्षीणावस्था है। इसी अवस्था का नाम उपशम है। जैसे भस्मराशि के भीतर अग्नि छुपी रहती है उसी प्रकार से इस उपशम अवस्था में कर्मों का उदय नहीं है किन्तु वे सत्ता में बैठे रहते हैं। इस उपशम का नाम ही औपशमिक भाव है। अथवा इस उपशम से जो भाव निवृत्त (बनता) होता है वह औपशमिक भाव है। कर्मों का अत्यंत विनाश होना इसका नाम क्षय है। यह क्षय ही क्षायिक है। अथवा इस क्षय से जो उत्पन्न होता है-वह क्षायिक है। कर्मों का क्षय और उपशम होना इसका नाम क्षयोपशम है। यह क्षयोपशम ही क्षायोपशमिक है। अथवा क्षयोपशम से जो भाव उत्पन्न होता है वह क्षायोपशमिक भाव है। यह भाव कुछ बुझी हुई अग्नि के जैसा जानना चाहिये। तात्पर्य कहने का यह है कि इस क्षयो-

मिकभाव, क्षायिकभाव, क्षायोपशमिकभाव, पारिणामिकभाव અને સાન્નિપાતિક ભાવને પણ ઔપશમિક આદિ પદો વડે નિષ્પન્ન થયેલા સમજવા જોઈએ.

ઔપશમિક-કર્મો ઉદયાવસ્થામાં રહેલાં ન હોય, પણ ઉપશમાવસ્થામાં રહેલાં હોય, ત્યારે તે અવસ્થાને અનુદયાક્ષીણાવસ્થા કહે છે એજ અવસ્થાનું નામ ઉપશમ છે. જેમ રાખના ઢગલા નીચે અગ્નિ છુપાયેલી રહે છે, એજ પ્રમાણે ઉપશમ અવસ્થામાં કર્મોના ઉદય હોતો નથી પણ તેમનું અસ્તિત્વ તો હોય છે જ આ ઉપશમનું નામ જ ઔપશમિક ભાવ છે અથવા આ ઉપશમ વડે જે ભાવ નિષ્પન્ન થાય છે તે ભાવનું નામ ઔપશમિક ભાવ છે કર્મોના અત્યંત વિનાશ થવો તેનું નામ ક્ષય છે. તે ક્ષય જ ક્ષાયિક રૂપ સમજવો, અથવા આ ક્ષયથી જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે ભાવને ક્ષાયિકભાવ કહે છે કર્મોના ક્ષય અને ઉપશમ થવો તેનું નામ ક્ષયોપશમ છે. તે ક્ષયોપશમ જ ક્ષાયોપશમિક છે. અથવા ક્ષયોપશમ વડે જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ભાવનું નામ ક્ષાયોપશમિક ભાવ છે આ ભાવને થોડી થોડી ખુજાયેલી અગ્નિ જેવો

પરિણામઃ—તેન તેન રૂપેણ વસ્તૂનાં પરિણમનં—ભવનમ્, સ એવ, તેન વા નિર્વૃત્તઃ પારિણામિકઃ । સન્નિપાતઃ=અનન્તરોક્તાનાં ભાવાનાં દ્વયાદિરૂપેણ મેલનં સ એવ, તેન વા નિર્વૃત્તઃ સાન્નિપાતિકઃ ॥૬૮૧॥

સમ્પતિ एतेषां भावानां स्वरूपं निरूपयितुमाह—

મૂલમ્—સે કિં તં ઉદઙ્ગ? ઉદઙ્ગ દુવિહે પળણત્તે, તં જહા-
ઉદઙ્ગ ય ઉદયનિપ્પળે ય । સે કિં તં ઉદઙ્ગ? ઉદઙ્ગ-
અટ્ટપહં કમ્મપયડીણં ઉદ્દણં સે તં ઉદઙ્ગ । સે કિં તં ઉદય-
નિપ્પળે? ઉદયનિપ્પળે—દુવિહે પળણત્તે, તં જહા—જીવોદય-

પશમ મેં કિતનેક સર્વઘાતિ સ્પર્દ્ધકોં (અંશો) કા ઉદયાભાવી ક્ષય
ઔર કિતનેક સર્વઘાતિસ્પર્દ્ધકોં કા સદવસ્થારૂપ ઉપશમ હોતા હૈ
ઔર દેશઘાતિ પ્રકૃતિરૂપ જો સમ્યક્ પ્રકૃતિ હૈ ઉસકા ઉદય રહતા હૈ ।
इसलिये इस भाव को कुछ बुझी हुई और कुछ नहीं बुझी हुई अग्नि
की उपमा दी गई है । उस २ रूप से वस्तुओं का जो परिणमन होता
है वह परिणाम है । वह परिणाम ही पारिणामिक भाव है । अथवा इस
परिणाम से जो भाव उत्पन्न होता है वह पारिणामिक भाव है । इन
पांच भावों का द्वयादि संयोगरूप से जो मिलना है वह सन्निपात है ।
यह सन्निपात ही सान्निपातिक भाव है । अथवा इस सन्निपात से जो
भाव उत्पन्न होता है वह सान्निपातिक भाव है ॥सू० १५१॥

સમજવો આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે આ ક્ષયોપશમમાં કેટલાક સર્વઘાતિ
સ્પર્દ્ધકોનો (અંશોનો) ઉદયાભાવી ક્ષય અને કેટલાક સર્વઘાતિ સ્પર્દ્ધકોનો
સદવસ્થા રૂપ (વિદ્યમાનતા રૂપ) ઉપશમ થાય છે, અને દેશઘાતિ પ્રકૃતિ રૂપ
જે સમ્યક્ પ્રકૃતિ છે તેનો ઉદય રહે છે તેથી આ ભાવને થોડી ઊઝાંચેલી
અને થોડી ન ઊઝાંચેલી અગ્નિની ઉપમા આપવામાં આવી છે. તે તે રૂપે
વસ્તુઓનું જે પરિણમન થાય છે તેને પરિણામ કહે છે. તે પરિણામ જ
પારિણામિક ભાવ છે. અથવા તે પરિણામ વડે જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે,
તેને પારિણામિકભાવ કહે છે આ પાંચ ભાવોનું જે દ્વિકસંયોગ આદિ સંયોગ
રૂપે મિલન (સંયોગ) થાય છે, તેનું નામ સન્નિપાત છે. તે સન્નિપાત જ
સાન્નિપાતિક ભાવ રૂપ છે અથવા તે સન્નિપાત વડે જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય
છે, તેનું નામ સાન્નિપાતિક ભાવ છે. ॥સૂ૦ ૧૫૧॥

निष्फण्णे य अजीवोदयनिष्फण्णे य। से किं तं जीवोदयनिष्फ-
ण्णे ? जीवोदयनिष्फण्णे—अणैगविहे पणत्ते, तं जहा—णेरइए
तिरिक्खजोणिए मणुस्से देवे पुढविकाइए जाव तसकाइए
कोहकसाई जाव लोहकसाई, इत्थीवेदए पुरिसवेदए णपुंसगवेदए
कणहलेसे जाव सुकलेसे मिच्छादिट्ठी सम्मदिट्ठी मीसदिट्ठी
अविरए असण्णी अण्णाणी आहारए छउमत्थे सजोगी संसारत्थे
असिद्धे । से तं जीवोदयनिष्फण्णे । से किं तं अजीवोदयनिष्फ-
ण्णे ? अजीवोदयनिष्फण्णे—अणैगविहे पणत्ते, तं जहा—उरालियं वा
सरीरं, उरालियसरीरपओगपरिणामियं वा दव्वं, वेउव्वियं वा सरीरं,
वेउव्वियसरीरपओगपरिणामियं वा दव्वं, एवं आहारगं सरीरं,
तेयगं सरीरं, कम्मगं सरीरं च भाणियव्वं । पओगपरिणामिए वण्णे
गंधे रसे फासे । से तं अजीवोदयनिष्फण्णे । से तं उदयनि-
ष्फण्णे से तं उदइए ॥सू० १५२॥

छाया—अथ कोऽसौ औदयिकः ? औदयिको द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—
औदयिकश्च उदयनिष्पन्नश्च । अथ कोऽसौ औदयिकः ? औदयिकः—अष्टानां कर्म-
प्रकृतीनामुदयः खलु । स एष औदयिकः । अथ कोऽसौ उदयनिष्पन्नः ? उदय-
निष्पन्नो द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—जीवोदयनिष्पन्नश्च अजीवोदयनिष्पन्नश्च । अथ
कोऽसौ जीवोदयनिष्पन्नः ? जीवोदयनिष्पन्नः अनेकविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—नैरयिकः
तिर्यग्योनिको मनुष्यो देवः पृथिवीकायिको यावत् त्रसकायिकः क्रोधकषायी
यावद् लोभकषायी स्त्रीवेदकः पुरुषवेदको नपुंसकवेदकः कृष्णलेश्यो यावत्
शुक्ललेश्यो मिथ्यादृष्टिः सम्यग्दृष्टिः मिश्रदृष्टिः अविरतः असंज्ञी अज्ञानी आहारकः
छद्मस्थः सयोगी संसारस्थः असिद्धः । स एष जीवोदयनिष्पन्नः । अथ कोऽसौ
अजीवोदयनिष्पन्नः ? अजीवोदयनिष्पन्नः—अनेकविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—औदारिकं
वा शरीरम्, औदारिकशरीरप्रयोगपरिणामितं वा द्रव्यम्, वैकुर्विकं वा शरीरं
वैकुर्विकशरीरप्रयोगपरिणामितं वा एवमुद्रव्यम्, —आहारकं शरीरम्, तैजस्कं

શરીરં કાર્મકં શરીરં ચ મણિતવ્યમ્ । પ્રયોગપરિણામિતો વર્ણો ગન્ધો રસઃ સ્પર્શઃ ।
સ ઇષોઽજીવોદયનિષ્પન્નઃ । સ ઇષ ઉદયનિષ્પન્નઃ । સ ઇષ ઔદયિકઃ ॥સૂ૦ ૧૫૨॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि

અથ કોઽસૌ ઔદયિકઃ ? इति प्रश्नः । उत्तरयति—औदयिको द्विविधः
प्रज्ञप्तः । द्वैविध्यमेवाह—औदयिकः उदयनिष्पन्नश्च । तत्र औदयिकः—ज्ञानावरणी-
यादीनामष्टकर्मप्रकृतीनामुदयः । ‘णं’ इति वाक्यालङ्कारे । अयं प्रथमो भेदः ।
द्वितीयश्च भेद उदयनिष्पन्नः । स हि—जीवोदयनिष्पन्नः, अजीवोदयनिष्पन्नश्च ।

‘અથ સૂત્રકાર इन्हीं भावों का स्वरूपनिरूपण करते हैं—

‘સે કિં તં ઉદહરે’ इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઉદહરે ?) हे भदन्त ! पूर्वप्रक्रान्त औदयिक
भाव क्या है ?

उत्तर—(उदहरे दुविहे पणत्ते) औदयिक भाव दो प्रकार का
प्रज्ञप्त हुआ है । (तं जहा) उसके वे दो प्रकार ये हैं—(उदहरे य उदय
निष्फण्णे य) एक औदयिक और दूसरा उदयनिष्पन्न (से किं तं उदहरे ?)
हे भदन्त ! औदयिक भाव क्या है ? (अट्टण्हं कम्मपयडीणं उदएणं उदहरे)

उत्तर—ज्ञानावरणीय आदि आठ कर्म प्रकृतियों का उदय औद-
यिक है । (से तं उदहरे) इस प्रकार यह औदयिक है ।

(સે કિં તં ઉદયનિષ્ફણે ?) हे भदन्त ! उदयनिष्पन्न क्या है ?

આગલા સૂત્રમાં ઔદયિક આદિ જે લાવેા પ્રકટ કરવામાં આન્યા છે,
તે લાવેાના સ્વરૂપનું હવે સૂત્રકાર નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં ઉદહરે” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં ઉદહરે ?) હે ભગવન્ ! નામના છ ભેદમાંના
પહેલા ભેદ રૂપ ઔદયિક લાવનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે ?

उत्तर—(उदहरे दुविहे पणत्ते) औदयिक भाव जे प्रकारनेा कह्यो छे.
(तं जहा) ते जे प्रकार नीचे प्रमाणे समजवा—(उदहरे य उदयनिष्फण्णे य) (१)
औदयिक अने (२) उदयनिष्पन्न.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં ઉદહરે ?) હે ભગવાન્ ! ઔદયિકનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે.

उत्तर—(अट्टण्हं कम्मपयडीणं उदएणं उदहरे) ज्ञानावरणीय आदि आठ
कर्मप्रकृतिओनेा उदय औदयिक रूप समजवो (से तं उदहरे) आ रीते औदयिकनું
स्वरूप समजवुं.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં ઉદયનિષ્ફણે ?) હે ભગવન્ ! ઉદયનિષ્પન્નનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે ?

તત્ર-જીવોદયનિષ્પન્નઃ-જીવે ઉદયેન નિષ્પન્નઃ । ઔદયિકભાવોઽનેકવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ ।
અનેકવિધત્વમેવાહ-‘નેરરફ’ ઇત્યાદિ । નૈરયિકાદિરસિદ્ધાન્તો જીવોદયનિષ્પન્ન
ઔદયિકો ભાવો બોધ્યઃ । નૈરયિકાદયઃ શબ્દા ભાવપરા બોધ્યાઃ । નારકત્વાદયઃ
પર્યાયાઃ કર્મણામુદયેનૈવ જીવે નિષ્પન્નન્તે ઇત્યત એતે જીવોદયનિષ્પન્ના ઇતિ ભાવઃ ।

ઉત્તર—(ઉદયનિષ્ક્રમણે-દુવિહે પળળત્તે) ઉદયનિષ્પન્ન દો પ્રકાર કા
કહા ગયા હૈ । (તં જહા) વે દો પ્રકાર યે હૈ—(જીવોદયનિષ્ક્રમણે ય અજી-
વોદયનિષ્ક્રમણે ય)—એક જીવોદય નિષ્પન્ન ઓર દૂસરા અજીવોદય-
નિષ્પન્ન । (સે કિં તં જીવોદયનિષ્ક્રમણે ?) હે ભદન્ત ! જીવ મેં ઉદય સે
જો ભાવ નિષ્પન્ન હોતા હૈ વહ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(જીવોદયનિષ્ક્રમણે અળેગવિહે પળળત્તે) જીવ મેં ઉદય સે
જો ઔદયિક ભાવ નિષ્પન્ન હોતા હૈ વહ અનેક પ્રકાર કા કહા હૈ (તં
જહા) જૈસે—(નેરરફ, તિરિક્કજોળી, મળુસસે, દેવે, પુઢવિકાઈ, જાવ
તસકાઈ, કોહકસાઈ, જાવ લોહકસાઈ, ઇત્થીવેદ, પુરિસવેદ, ણપું-
સગવેદ, કળહલેસે, જાવ સુક્કલેસે મિચ્છાદિટ્ઠી, સમ્મદિટ્ઠી, મીસદિટ્ઠી,
અવિર, અસળ્ળી, અળ્ળાળી, આહાર, છઝમત્થે, સજોગી, સંસાર-
ત્થે, અસિદ્ધે) નૈરયિક, તિર્યગ્ચોનિક, મનુષ્ય, દેવ, પૃથિવીકાયિક યાવત્
અસકાયિક, ક્રોધકષાયી, યાવત્ લોભકષાયી, સ્ત્રીવેદક, પુરુષવેદક,
નપુંસકવેદક, કૃષ્ણલેશ્યા, યાવત્ શુક્લલેશ્યા, મિથ્યાદૃષ્ટિ, સમ્યક્દૃષ્ટિ,

ઉત્તર—(ઉદયનિષ્ક્રમણે દુવિહે પળળત્તે) ઉદયનિષ્પન્નના જે પ્રકાર પડે છે.
(તંજહા) તે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(જીવોદયનિષ્ક્રમણે ય, અજીવોદયનિષ્ક્રમણે ય)
(૧) ઉવોદય નિષ્પન્ન, (૨) અઉવોદય નિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં જીવોદયનિષ્ક્રમણે ?) હે ભગવાન ! ઉવમાં ઉદયથી જે
ભાવ નિષ્પન્ન થાય છે, તે ભાવનું સ્વરૂપ કેવું હોય છે ?

ઉત્તર—(જીવોદયનિષ્ક્રમણે અળેગવિહે પળળત્તે) ઉવમાં ઉદયથી જે ઔદયિક-
ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તે અનેક પ્રકારનો હોય છે (તંજહા) જેમ કે....(નેર-
રફ, તિરિક્કજોળી, મળુસસે, દેવે, પુઢવિકાઈ, જાવ તસકાઈ, કોહ કસાઈ
જાવ લોહકસાઈ, ઇત્થીવેદ, પુરિસવેદ, ણપુંસગવેદ, કળહલેસે જાવ સુક્કલેસે,
મિચ્છાદિટ્ઠી, સમ્મદિટ્ઠી, મીસદિટ્ઠી, અવિર, અસળ્ળી, અળ્ળાળી, આહા-
ર, છઝમત્થે, સજોગી, સંસારત્થે, અસિદ્ધે) નારક, તિર્યગ્ચોનિક, મનુષ્ય, દેવ,
પૃથ્વીકાયિક આદિ સ્થાવર, અસકાયિક, ક્રોધકષાયીથી લઈને લોભકષાયી પર્ય-
ન્તના, સ્ત્રીવેદક, પુરુષવેદક, નપુંસકવેદક, કૃષ્ણલેશ્યાથી લઈને શુક્લલેશ્યા

નનુ નારકત્વાદિભ્યોઽન્યેઽપિ નિદ્રાપશ્ચક વેદનીયહાસ્યાદયો બહવઃ કર્મોદયજન્યાઃ પર્યાયાઃ સન્તિ, કથં તર્હિ નારકત્વાદયઃ કતિપય एवोदाહતાઃ ? इति चेदाह-
 નારકત્વાદયોઽત્રોપલક્ષણત્વેનોદાહતાઃ, અત एभ्योઽન્યેઽપિ સમ્ભવિનઃ પર્યાયા
 बोध्याः । ननु कर्मोदयजनितानां नारकत्वादीनां भवत्वत्रोपन्यासः, परन्तु लेश्यास्तु
 मिश्रदृष्टि अविरत, असंज्ञी, अज्ञानी, आहारक, छद्मस्थ, सयोगी
 संसारस्थ, असिद्ध । ये सब नैरयिक से लेकर असिद्ध पर्यन्त जीवोदय-
 निष्पन्न औदयिक भाव हैं । नैरयिक आदि शब्द भाव परक जानना
 चाहिये । नारकत्व आदि पर्याये कर्मों के उदय से ही जीव में निष्पन्न
 होती हैं इसलिये ये जीवोदय निष्पन्न हैं ।

શંકાઃ-નારકત્વ આદિ સે ભિન્ન ઓર મી નિદ્રાપશ્ચક-નિદ્રા
 નિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલા પ્રચલા, સ્ત્યાનગૃહિ વેદનીય ઓર હાસ્યાદિ અનેક
 કર્મોદય જન્ય પર્યાયે છે । તો ફિર સૂત્રકાર ને યહાં ઇન નારક આદિ
 થોડી સી પર્યાયોં કો હી ઉદાહત ક્યોં કિયા હૈ ?

ઉત્તરઃ-સૂત્રકાર ને જો યહાં ઇન નારક આદિ પર્યાયોં કો ઉદાહત
 કિયા હૈ વહ કેવલ ઉપલક્ષણ રૂપ સે કિયા હૈ । ઇસલિયે ઇન સે મી
 અતિરિક્ત જિતની મી પર્યાયે કર્મોદય જન્ય છે વે સવ ઇનસે ગૃહીત
 હો જાતી છે ।

શંકા-કર્મોદય જનિત ઇન નારક આદિ પર્યાયોં કા ઔદયિક ભાવ

પર્યન્તની લેશ્યાવાળા, મિથ્યાદૃષ્ટિ, સમ્યક્દૃષ્ટિ, મિશ્રદૃષ્ટિ, અસંજી, અજ્ઞાની,
 આહારક, છદ્મસ્થ, સયોગી, સંસારસ્થ અને અસિદ્ધ, આ બધાં જીવોદય-
 નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવો છે. નૈરયિક આદિ શબ્દોને ભાવપરક સમજવા બેઠએ
 નારકત્વ આદિ પર્યાયો કર્મોના ઉદયથી જ જીવમાં નિષ્પન્ન (ઉત્પન્ન) થાય
 છે, તેથી તેમને જીવોદયનિષ્પન્ન કહેવામાં આવેલ છે.

શંકા-નારકત્વ આદિ ઉપર્યુક્ત પર્યાયો સિવાયની નિદ્રાપશ્ચક (નિદ્રા,
 નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા, સ્ત્યાનગૃહિ), વેદનીય અને હાસ્યાદિક અનેક
 કર્મોદય જન્ય પર્યાયો છે. છતાં સૂત્રકારે તે પર્યાયોને ગણાવવાને બદલે માત્ર
 નારકાદિ પર્યાયોને જ કેમ ગણાવેલ છે ?

ઉત્તર-સૂત્રકારે તો અહીં ઉદાહરણ રૂપે નારકાદિ પર્યાયોને જીવોદય-
 નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવ રૂપે ગણાવેલ છે. કેવળ ઉપલક્ષણ રૂપે જ આ પ્રમાણે
 કરવામાં આવ્યું છે. પરન્તુ તે સિવાયની કર્મોદય જન્ય બેટલા પર્યાયો છે,
 તેમને પણ અહીં ગ્રહણ કરી શકાય છે.

શંકા-કર્મોદય જનિત આ નારક આદિ પર્યાયોને ઔદયિક ભાવમાં બદલે

कस्यचित् कर्मण उदये भवन्तीत्येतन्नप्रसिद्धम्, तत् कथमिह कृष्णलेश्यादयः पठ्यन्ते ? इति चेदाह—लेश्यास्तु योगपरिणामः त्रिविधोऽपि योगः कर्मोदयजन्य एव, ततो लेश्यानामपि योगकर्मोदयेत्युभयजन्यत्वं न विरुध्यते इति नास्ति लेश्यानाम पाठे कश्चिद् दोषः। केचित्त्वेवं मन्यन्ते—यथा कर्माष्टकोदयात् संसारस्थत्वमसिद्धत्वं च जायते, तथैव लेश्यावत्त्वमपि जायते, इति। प्रकृतमुप-संहरन्नाह—स एष जीवोदयनिष्पन्न इति। अथ कोऽसौ अजीवोदयनिष्पन्नः ?

में उपन्यास भले रहो, परन्तु लेश्याएँ औदयिक हैं यह बात संभवित नहीं होती, क्योंकि लेश्याएँ किसी कर्म के उदय से होनी हों यह बात प्रसिद्ध नहीं है। अतः जब ऐसी बात है, तो फिर सूत्रकार ने औदयिक भाव में इनका पाठ क्यों रखा है ?

उत्तरः—लेश्याएँ योगों के परिणाम—प्रवृत्ति रूप हैं। और तीनों प्रकार का जो योग है वह शरीर नाम कर्मोदय जन्य है। इसलिए लेश्याओं को योग और शरीर नामकर्मोदय इन दोनों द्वारा जन्य के होने के कारण इनका पाठ—औदयिक भाव में रखना निर्दोष है। कोई २ इस विषय में ऐसा मानते हैं—कि जैसे आठ कर्मों के उदय से संसार-स्थत्व और असिद्धत्व होता है, उसी प्रकार लेश्यावत्त्व भी होता है, (से तं जीवोदयनिष्पण्णे) इस प्रकार यह जीवोदय निष्पन्न औदयिक भाव हैं। (से किं तं अजीवोदय—निष्पण्णे) हे भदन्त ! अजीवोदय—निष्पन्न औदायिक भाव क्या है ?।

समाविष्ट करवामां आवे, परन्तु लेश्याओ औदयिक होवानुं संलवी शक्तुं नथी, कारण के लेश्याओने कर्मोदयजन्य मानवामां आवती नथी छतां पणु सूत्रकारे शा कारणे औदयिक लावमां तेनो समावेश कर्यो छे ?

उत्तर—लेश्याओ योगोना परिणाम—प्रवृत्ति—रूप होय छे अने त्रणे प्रकारना योग शरीरनाम कर्मजन्य होय छे. तेथी योग अने शरीरनाम कर्मोदय आ अन्ने द्वारा जन्य होवाने कारणे लेश्याओने उपयुक्त औदयिक लावमां समावेश करवामां कोछ दोष जणुतो नथी कोछ कोछ दोषो ओवुं माने छे के—जेवी रीते आठ कर्मोना उदयथी संसारीपणुनी अने असिद्ध-त्वंनी प्राप्ति थाय छे, ओज प्रमाणे लेश्यायुक्तत्व पणु प्राप्त थाय छे. (से तं जीवोदयनिष्पण्णे) आ प्रकारनुं अवोदय निष्पन्न औदयिक लावनुं स्वरूप छे.

प्रश्न—(से किं तं अजीवोदयनिष्पण्णे?) छे लगवन् ! अलवोदय निष्पन्न औदयिक लावनुं स्वरूप केवुं होय छे ?

इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—अजीवोदयनिष्पन्नः—अजीवे उदयेन निष्पन्न औद-
यिक भावः अनेकविधः प्रज्ञप्तः । अनेकविधत्वमेवाह—तद्यथा—औदारिकं वा शरीरम्=
विशिष्टाकारपरिणतं तिर्यङ्मनुष्यदेवरूपमौदारिकं शरीरकम् । औदारिकशरीरप्रयो-
गपरिणामितं वा द्रव्यम्—औदारिकशरीरस्य प्रयोगेण=व्यापारेण परिणामितं=
निष्पादितं वा द्रव्यम् । एतद्वयमपि अजीवे=पुद्गलद्रव्ये औदारिकशरीरनाम-
कर्मोदयेन निष्पद्यते, अत एतद् द्वयम् अजीवोदयनिष्पन्न औदयिको भाव उच्यते ।
एवं वैकुर्विकादिचतुःशरीरविषयेऽपि बोध्यम् । औदारिकादि शरीरप्रयोगेण यत्

उत्तर—(अजीवोदयनिष्फण्णे अणेगविहे पण्णत्ते) अजीव में उदय
से निष्पन्न औदयिक भाव अनेक प्रकार का कहा गया है । (तं जहा)
जैसे—(उरालियं वा सरीरं उरालियसरीरं पओगपरिणामियं
वा दव्वं) विशिष्ट आकार परिणत हुआ तिर्यञ्चों और मनुष्यों
का देहरूप औदारिक शरीर, अथवा औदारिक शरीर के
व्यापार से निष्पादित द्रव्य, ये दोनों भी अजीवपुद्गलद्रव्य-
में औदारिक शरीर नामकर्म के उदय से निष्पन्न होते हैं ।
इसलिये ये दोनों अजीवोदय निष्पन्न औदयिक भाव कहे जाते हैं ।
(वेउव्वियं वा सरीरं, वेउव्वीयसरीरपओगपरिणामियं वा दव्वं एवं
आहारगं सरीरं, तेयगं सरीरं कम्मगं सरीरं च भाणियव्वं) इसी प्रकार से
वैक्रिय शरीर, अथवा वैक्रिय शरीर के व्यापार से निष्पादित द्रव्य, आहारक
शरीर अथवा आहारक शरीर के व्यापार से निष्पादित द्रव्य, तैजस
शरीर अथवा तैजस शरीर के व्यापार से निष्पादित द्रव्य, कामाण

ઉત્તર—(અજીવોદયનિષ્ફણ્ણે અણેગવિહે પણ્ણત્તે) અજીવમાં ઉદયથી નિષ્પન્ન
ઔદયિકભાવ અનેક પ્રકારનો કહ્યો છે. (તંજહા) જેમ કે... (ઉરારલિયં વા સરીરં
સરાલિયસરીરં—પઓગપરિણામિયં વા દવ્વં) વિશિષ્ટ આકારમાં પરિણત થયેલું
તિર્યંચો અને મનુષ્યોના દેહરૂપ ઔદારિક શરીર, અથવા ઔદારિક શરીરના
વ્યાપારથી નિષ્પાદિત દ્રવ્ય આ બન્ને અણુવ—પુદ્ગલ દ્રવ્ય—માં ઔદારિક શરીર
નામકર્મના ઉદયથી નિષ્પન્ન (ઉત્પન્ન) થાય છે. તેથી તે બન્નેને અણુવોદય
નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવ કહેવામાં આવે છે. (વેઉવ્વિયં વા સરીરં, વેઉવ્વિય-
સરીરપઓગપરિણામિયં વા દવ્વં, एवं આહારગં સરીરં, તેયગં સરીરં, કમ્મગં
સરીરં ચ ભાણિયવ્વં) એજ પ્રકારે વૈક્રિય શરીર, અથવા વૈક્રિય શરીરના વ્યા-
પારથી નિષ્પાદિત દ્રવ્ય, આહારક શરીર અથવા આહારક શરીરના વ્યાપારથી
નિષ્પદિત દ્રવ્ય, તૈજસ શરીર અથવા તૈજસ શરીરના વ્યાપારથી નિષ્પાદિત

પરિણમ્યતે દ્રવ્યં તત્ સ્વયમેવ દર્શયતિ સૂત્રકારઃ—‘પઓગપરિણામિ’ ઇત્યાદિ । પ્રયોગપરિણામિતો વર્ણો ગન્ધો રસઃ સ્પર્શઃ । અયં ભાવ-ઔદારિકાદીનાં પશ્ચાન્નામપિ શરીરાણાં પ્રયોગેણ નિષ્પાદિતં વર્ણગન્ધરસસ્પર્શસ્વરૂપં દ્રવ્યં વોદ્યમ્ । એતદ્ભિન્નમાનપ્રાણાદિકમપિ ચચ્છરીરે ઉત્પદ્યતે તદપ્યુપલક્ષણત્વાદ્ ગ્રાહ્યમિતિ । નન્તુ યથા નારકત્વાદયઃ પર્યાયા જીવે ભવન્તીતિ જીવોદયનિષ્પન્ને ઔદયિકે પઠ્યન્તે, એવં શરીરાણ્યપિ જીવે એવ ભવન્તિ, અત એતાન્યપિ જીવોદયનિષ્પન્ને ઔદયિક એવ પઠનીયાનિ, કથં પુનરજીવોદયનિષ્પન્ને ઔદયિકે પઠ્યન્તે ? ઇતિ

શરીર અથવા કાર્માણ શરીર કે વ્યાપાર સે નિષ્પાદિત દ્રવ્યકે વિષય મેં મી જાનના ચાહિયે । ઔદારિકાદિ શરીર કે વ્યાપાર સે જો દ્રવ્ય ઔદારિકાદિ રૂપ પરિણામિત હોતા હૈં ઉસે સૂત્રકાર સ્વયં દિશ્વલાતે હૈં—(પઓગપરિણામિ વર્ણ, ગંધ, રસ, ફાસે,) પ્રયોગ પરિણામિત વર્ણ, ગંધ, રસ, ઔર સ્પર્શ હૈં । હસકા તાત્પર્ય યહ હૈં—કિ ઔદારિક આદિ પાંચો મી શરીરોં કે વ્યાપાર સે જો દ્રવ્ય નિષ્પાદિત હોતા હૈં વહ વર્ણ, ગંધ, રસ, ઔર સ્પર્શરૂપ હૈં । હનસે ભિન્ન આન પ્રાણ આદિક મી જો શરીર મેં ઉત્પન્ન હોતે હૈં વે મી ઉપલક્ષણ સે યહાં ગ્રહણ કર લેના ચાહિયે !

શંકા—જૈસે નારકત્વ આદિ પર્યાયેં જીવ મેં હોતી હૈં હસ અભિપ્રાય સે વે જીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવ મેં કહી ગઈ હૈં, હસી પ્રકાર શરીર મી જીવ મેં હી હોતે હૈં—અતઃ વે મી જીવોદયનિષ્પન્ન ઔદયિક

દ્રવ્ય અને કાર્માણુ શરીર અથવા કાર્માણુ શરીરના વ્યાપારથી નિષ્પાદિત દ્રવ્યના વિષયમાં પણ સમજવું ઔદારિક આદિ શરીરના વ્યાપારથી જે દ્રવ્ય ઔદારિક આદિ રૂપે પરિણમિત થાય છે, તેને સૂત્રકાર પોતે જ બતાવે છે—(પઓગપરિણામિ વર્ણ, ગંધ, રસ, ફાસે) પ્રયોગપરિણામિત વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ છે આ કથનનો ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે—ઔદારિક આદિ પાંચે શરીરના વ્યાપારથી જે દ્રવ્ય નિષ્પાદિત થાય છે, તે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રૂપ હોય છે. આ સિવાય જે આન, પ્રાણાદિકની શરીરમાં ઉત્પત્તિ થાય છે તેમને પણ ઉપલક્ષણની અપેક્ષાએ અહીં ગ્રહણ કરવા જોઈએ.

શંકા—જેવી રીતે નારકત્વ આદિ પર્યાયોનો જીવમાં સદ્ભાવ હોય છે, અને તે કારણે તો તે પર્યાયોનો જીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, એજ પ્રમાણે શરીરનો પણ જીવમાં સદ્ભાવ હોય છે, તેથી તેમનો પણ જીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવોમાં સમાવેશ થવો જોઈતો હતો

ચેદાહ-યદ્યપ્યૌદારિકાદિશરીરાણિ જીવે ભવન્તિ તથાપિ ઔદારિકાદિશરીરનામ-
કર્મોદયસ્ય મુખ્યતયા શરીરપુદ્ગલેષ્વેવ વિપાકો મયતિ, અત એતાનિ ઔદારિ-
કાદીનિ પશ્ચશરીરાણિ અજીવોદયનિષ્પન્ને ઔદયિક એવ ભાવે પઠ્યન્તે, અતો
નાસ્તિ કશ્ચિદ્ દોષઃ । इत्थमजीवोदयनिष्पन्न औदयिकभावः प्ररूपित इति सूच-
यितुमाह-स एषोऽजीवोदयनिष्पन्न इति । उदयनिष्पन्नो भावः सकलोऽपि
प्ररूपित इति सूचयितुमाह-स एष उदय निष्पन्न इति । एतावता औदयिको भावः
प्ररूपित इति सूचयितुमाह-स एष औदयिक इति । इत्थं द्विविधोऽप्यौदयिक-
भावः प्ररूपित इति विज्ञेयम् ॥सू० १५२॥

ભાવ મેં હી કહના चाहिये थे, फिर क्यों-उन्हे अजीवोदयनिष्पन्न औद-
यिक भाव में रखा है ?

उत्तर-यद्यपि औदारिक आदि शरीर जीव में होते हैं, तो भी
औदारिक आदि शरीर नाम कर्मका विपाकमुख्यतया शरीर पुद्गलों में
ही होता है, इसलिये इन औदारिक आदि पांच शरीरों को अजीवोदय
निष्पन्न औदारिक भाव में ही रखा है । इसलिये इसमें कोई दोष नहीं
है । (से तं अजीवोदयनिष्पण्णे) इस प्रकार से यह अजीवोदय निष्पन्न
औदयिक भाव का कथन है । (से तं उदयनिष्पण्णे, से तं उदहए)
एतावता औदयिक भाव प्ररूपित हो चुका । और इस प्ररूपणा से दोनों
प्रकार का भी औदयिक भाव कथित हो चुका ऐसा जानना चाहिये ।

भावार्थ-सूत्रकार ने इस सूत्र द्वारा औदयिक भाव का कथन किया
है । इसमें उन्होंने यह समझाया है कि अष्टविध कर्मों का जो उदय है

છતાં અહીં તેને અજીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવ રૂપે શા કારણે
ગણાવવામાં આવેલ છે ?

ઉત્તર-જે કે ઔદારિક આદિ શરીરોનો જીવમાં સદ્ભાવ હોય છે,
છતાં પણ ઔદારિક આદિ શરીર નામકર્મનો વિપાક મુખ્યત્વે શરીર પુદ્-
ગલોમાં જ થાય છે. તેથી ઔદારિક આદિ પાંચ શરીરોને અજીવોદય નિષ્પન્ન
ઔદયિક ભાવ રૂપ કહેવામાં આવેલ છે તેથી તે પ્રકારનું કથન નિર્દોષ જ
ગણી શકાય. (સે તં અજીવોદયનિષ્પણ્ણે) આ પ્રકારનું અજીવોદય નિષ્પન્ન
ઔદયિક ભાવનું સ્વરૂપ સમજવું (સે તં ઉદયનિષ્પણ્ણે, સે તં ઉદહર) આ પ્રકારે
ઔદયિક ભાવની પ્રરૂપણા અહીં સમાપ્ત થાય છે આ પ્રરૂપણા દ્વારા બંને
પ્રકારના ઔદયિક ભાવોની પ્રરૂપણા સમાપ્ત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ-સૂત્રકારે આ સૂત્ર દ્વારા ઔદયિક ભાવનું કથન કર્યું છે. આ
સૂત્ર દ્વારા તેમણે એ વાતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે આઠ પ્રકારનાં કર્મોનો

एक तो वह औदयिक भाव है, दूसरा अष्टदिघ कर्मों के उदय से जो भाव उत्पन्न होता है वह औदयिक भाव है। यह कर्मोदय निष्पन्न औदयिकभाव जीवोदय निष्पन्न और अजीवोदय निष्पन्न के भेद से दो प्रकार का कहा गया है। कर्मों के उदय से जो भाव जीव में उदित होता है वह जीवोदय निष्पन्न और जो अजीव में उदित होता है वह अजीवोदय निष्पन्न औदयिक भाव है। वह जीवोदय निष्पन्न औदयिक भाव में चारों गतियां चारों कषाय, तीनों वेद मिथ्या दर्शन अज्ञान छहों लेश्याएँ असंयम, असिद्धभाव आदि परिणमित किये गये हैं। क्योंकि ये सब जीव में ही विवक्षित अपने कर्म के उदय से निष्पन्न होते हैं—जैसे मनुष्यगति नाम के उदय से मनुष्य गति, तिर्यश्चगतिनामकर्म के उदय से तिर्यश्चगति, देवगति नामकर्म के उदय से देवगति और नरकगति नामकर्म के उदय से नरक गति उत्पन्न होती है। इसी प्रकार से चारों कषाय वेदनीय के उदय से होता है। तात्पर्य यह है कि मोहनीय कर्म-दर्शनमोहनीय और चारित्रमोहनीय के भेद से दो प्रकार का है।

જે ઉદય છે તે ઔદયિક ભાવ રૂપ છે અને બીજું એ પણ પ્રકટ કર્યું છે કે આઠ પ્રકારના કર્મોના ઉદયથી જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ ઔદયિક ભાવ રૂપ છે તે કર્મોદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવના નીચે પ્રમાણે બે લેહ કહ્યા છે—(૧) જીવોદય નિષ્પન્ન અને (૨) અજીવોદય નિષ્પન્ન. કર્મોના ઉદયથી જે ભાવ જીવમાં ઉદિત થાય છે તેને જીવોદયનિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવ કહે છે. અને કર્મોના ઉદયથી જે ભાવ અજીવોમાં ઉત્પન્ન (ઉદિત) થાય છે, તેને અજીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવ કહે છે. જીવોદયનિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવમાં ચારે ગતિઓ, ચારે કષાયો, ત્રણે વેદ, મિથ્યાદર્શન અજ્ઞાન, છએ લેશ્યાઓ, અસંયમ, અસિદ્ધભાવ આદિને ગણવામાં આવેલ છે, કારણ કે એ બધાં ભાવોનો જીવમાં જ સદ્ભાવ હોય છે. અને જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોના ઉદયથી આ ભાવો નિષ્પન્ન થતા હોય છે જેમ કે મનુષ્યગતિ નામકર્મના ઉદયથી મનુષ્યગતિ, તિર્યચગતિ નામ કર્મના ઉદયથી તિર્યચગતિ, દેવગતિ નામકર્મના ઉદયથી દેવગતિ અને નરકગતિ નામકર્મના ઉદયથી નરકગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ચારે કષાયોની ઉત્પત્તિ પણ કષાયવેદનીયતા ઉદયથી થાય છે આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે—મોહનીય કર્મના બે પ્રકાર છે—ચારિત્ર-મોહનીય અને દર્શનમોહનીય દર્શનમોહનીયતા નીચે પ્રમાણે ત્રણ લેહ પડે

દર્શનમોહનીયકે, સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વ ઓર તદુભય-સમ્યક્ત્વ મિથ્યાત્વ યે ત્રીન ભેદ હૈં । ચારિત્ર મોહનીયકે કષાયવેદનીય ઓર નો કષાયવેદનીય યે દો ભેદ હૈં । इनमें जो कषाय वेदनीय है, उसके उदय होने पर क्रोध मान, माया और लोभ ये चारों कषायें उत्पन्न होते हैं । और नोकषाय चारित्र मोहनीय के उदय होने पर तीन वेद निष्पन्न होते हैं । मिथ्यात्वमोहनीय के उदय से मिथ्या दर्शन होता है । किसी ज्ञानावरण कर्म के उदय से अज्ञान भी होता है । लेश्याएँ योग परिणाम रूप हैं । इसलिये ये योग जनक शरीर नामकर्म उदय के फल हैं । चारित्रमोहनीय के सर्वघाति स्वर्धकों (कर्मों के अंश) के उदय से असंयत भाव होता है । किसी भी कर्म के उदय से असिद्ध भाव होता है इस प्रकार जो भी जीव में कर्मोदय से पर्याय निष्पन्न होती है वह सब औदयिक भाव है ऐसा जानना चाहिए । अजीव में उदय से निष्पन्न जो भाव है वह अजीवोदय निष्पन्न औदयिक भाव है । यह अजीवोदय निष्पन्न औदयिक भाव अनेक प्रकार का कहा गया है । जैसे औदारिक आदि शरीर अथवा औदारिक शरीर आदि के व्यापार से निष्पादित द्रव्य । ये शरीरादि अजीवोदय निष्पन्न औद-

છે-સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વ અને તદુભય (સમ્યક્ત્વ મિથ્યાત્વ) ચારિત્ર મોહનીયના નીચે પ્રમાણે બે ભેદ પડે છે-(૧) કષાયવેદનીય અને (૨) નોકષાયવેદનીય જ્યારે કષાયવેદનીયનો ઉદય થાય છે ત્યારે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ રૂપ ચારે કષાયો ઉત્પન્ન થાય છે અને નોકષાયચારિત્ર મોહનીયનો ઉદય થાય ત્યારે ત્રણ વેદ (સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક રૂપ ત્રણ વેદ) નિષ્પન્ન થાય છે મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી મિથ્યાદર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ઉદયથી અજ્ઞાનભાવ ઉત્પન્ન થાય છે લેશ્યાઓ યોગપરિણામ રૂપ ગણાય છે તેથી યોગજનક શરીર-નામકર્મના ઉદયના ફલ-રૂપ તેમને ગણી શકાય છે. ચારિત્રમોહનીયના સર્વઘાતિ સ્વર્ધકોના (કર્મોના અંશોના) ઉદયથી અસંયત ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે કોઈ પણ કર્મના ઉદયથી અસિદ્ધભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે કર્મોદયને કારણે જીવમાં જે પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે તે બધી પર્યાયોને ઔદયિક ભાવ રૂપ સમજવી જોઈએ.

અજીવમાં કર્મોદયને લીધે જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે ભાવને અજીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિક ભાવ કહે છે. આ અજીવોદય નિષ્પન્ન ઔદયિકભાવ અनेक प्रकारનો ગતાવ્યો છે જેમ કે ઔદારિક આદિ શરીરો અથવા ઔદારિક આદિ શરીરોના વ્યાપારથી નિષ્પાદિત દ્રવ્ય આ શરીરાદિને અજીવોદય

अथ औपशमिकं भावं निर्दिशति—

मूलम्—से किं तं उवसमिण्? उवसमिण् दुविहे पण्णत्ते, तं जहा—उवसमे य उवसमनिप्फण्णे य। से किं तं उवसमे? उवसमे—मोहणिज्जस्स कम्मस्स उवसमेणं। से तं उवसमे। से किं तं उवसमनिप्फण्णे? उवसमनिप्फण्णे अणेगविहे पण्णत्ते, तं जहा—उवसंतकोहे जाव उवसंतलोहे उवसंतपेज्जे उवसंतदोसे उवसंतदंसणमोहणिज्जे उवसंतमोहणिज्ज उवसमिया सम्मत्तलद्धी उवसमिया चरित्तलद्धी उवसंतकसाय छउमत्थवीयरगे। से तं उवसमनिप्फण्णे। से तं उवसमिण् ॥सू० १५३॥

छाया—अथ कोऽसौ औपशमिकः? औपशमिको द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—उपशमश्च उपशमनिष्पन्नश्च। अथ कोऽसावुपशमः—मोहनीयस्य कर्मण उपशमः खलु। सोऽसावुपशमः। अथ कोऽसावुपशमनिष्पन्नः? उपशमनिष्पन्नः अनेकविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—उपशान्त—क्रोधो यावदुपशान्तलोभ, उपशान्तप्रेम उपशान्तद्वेष उपशान्तदर्शनमोहनीय उपशान्तमोहनीयः औपशमिकी सम्यक्त्वलब्धिः औपशमिकी चारित्र्यलब्धिः उपशान्तकषायछद्मस्थवीतरागः। स एष उपशमनिष्पन्नः। स एष औपशमिकः ॥सू० १५३॥

टीका—‘से किं तं’ इत्यादि।

यिक भाव इसलिये कहे गये हैं कि औदारिक आदि शरीर नाम कर्म का विपाक मुख्यतया इन शरीर पुद्गलों में ही होता है। इसीलिये इन्हें पुद्गल विपाकी प्रकृतियों में परिणमित किया गया है। ॥सू० १५२॥

अब सूत्रकार औपशमिक भाव का कथन करते हैं—

“से किं तं उवसमिण्” इत्यादि।

निष्पन्न औद्दयिक भाव इये प्रकट करवानुं कारण्णे ये छे के औद्दयिक आदि शरीर नामकर्मनो विपाक मुख्यत्वे आ शरीरपुद्गलोभां ज्ञ थाय छे, तेथी तेभने पुद्गलविपाकी प्रकृतिओभां परिणमित करायेल छे ॥सू० १५२॥

इये सूत्रकार औपशमिक भावनुं प्रतिपादन करे छे—

“से किं तं उवसमिण्” इत्यादि—

શિષ્યઃ પૃચ્છતિ-અથ કોઽસૌ ઔપશમિકઃ ? इति । उत्तरयति-औपशमिकः-
 उपशमोपशमनिष्पन्नभेदेन द्विविधः प्रज्ञप्तः । तत्र-मोहनीयस्य कर्मण उपशम एव
 उपशम इत्युच्यते । 'णं' इति वाक्यालङ्कारे । अयं प्रथमो भेदोऽष्टाविंशतिविधस्य
 मोहनीयस्यैव कर्मण उपशमश्रेण्यां द्रष्टव्यः, 'मोहस्सेवोपशमो' (मोहस्यैवोपशमः)
 इति वचनात् । अयं द्वितीयं भेदमाह-अथ कौऽसौ उपशमनिष्पन्नः ? इति प्रश्नः ।
 उत्तरयति-उपशमनिष्पन्न उपशान्तक्रोधाद्युपशान्तकषायछद्मस्थवीतरागान्तो

हे भदन्त ! (સે કિં તં ઉવસમિએ ?) વહ ઔપશમિકભાવ કયા હૈ ?
 (ઉવસમિએ ટુવિહે પળ્ળત્તે).

ઉત્તર-ઔપશમિક ભાવ દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તંજહા)
 ઉસકે વે દો પ્રકાર યે હૈં-(ઉવસમે ય ઉવસમનિષ્કળ્ણે ય) એક ઉપશમ
 ઓર દૂસરા ઉપશમ નિષ્પન્ન હૈ । (સે કિં તં ઉવસમે ?) હે ભદન્ત ! વહ
 ઉપશમ કયા હૈ ?

ઉત્તર-(ઉવસમે મોહણિજ્જસ્સ કમ્મસ્સ ઉવસમેણં) અઢાઈસ પ્રકાર
 કે સમસ્ત મોહનીય કર્મકાં જો ઉપશમ હૈ વહી ઉપશમ હૈ ।

યહ ઉપશમ ૮ વેં ૯ વેં ૧૦ વેં ૧૧ વેં ગુણસ્થાન રૂપ ઉપશમશ્રેણી
 મેં હોના હૈ । (સે તં ઉવસમે) હસ પ્રકાર યહ ઉપશમ હૈ । (સે કિં તં
 ઉવસમનિષ્કળ્ણે ?) હે ભદન્ત ! વહ ઉપશમ નિષ્પન્ન કયા હૈ ?

ઉત્તર-(ઉવસમનિષ્કળ્ણે અળેગવિહે પળ્ળત્તે) ઉવશમ નિષ્પન્ન

શબ્દાર્થ-(સે કિં તં ઉવસમિએ ?) હે લગવન્ ! તે ઔપશમિકભાવનું
 સ્વરૂપ કેવું કહ્યું ?

ઉત્તર-(ઉવસમિએ ટુવિહે પળ્ળત્તે) ઔપશમિક ભાવ બે પ્રકારનો કહ્યો છે
 (તજહા) તે પ્રકારો આ પ્રમાણે છે-(ઉવસમે ય ઉવસમનિષ્કળ્ણે ય) (૧) ઉપશમ
 અને (૨) ઉપશમનિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન-(સે કિં તં ઉવસમે ?) હે લગવન્ ! તે ઉપશમનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(ઉવસમે મોહણિજ્જસ્સ કમ્મસ્સ ઉવસમેણં) ૨૮ પ્રકારના સમસ્ત
 મોહનીય કર્મના ઉપશમને જ અહીં ઉપશમ ભાવ કહેવામાં આવ્યો છે.
 આઠ, નવ, દસ અને અગિયારમાં ગુણસ્થાન રૂપ ઉપશમ શ્રેણીમાં આ ઉપ-
 શમ ભાવનો સદ્ભાવ રહે છે (સે તં ઉવસમે) આ પ્રકારનું ઉપશમનું સ્વરૂપ હોય છે.

પ્રશ્ન-(સે કિં તં ઉવસમનિષ્કળ્ણે ?) હે લગવન્ ! ઔપશમિક ભાવના
 બીજા ભેદ રૂપ ઉપશમ નિષ્પન્નનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(ઉવસમનિષ્કળ્ણે અળેગવિહે પળ્ળત્તે) ઉપશમ નિષ્પન્ન ઔપશમિક

बोध्यः । अत्रेदं बोध्यम्-मोहनीयस्योपशमेन दर्शनमोहनीयं चारित्रमोहनीयं चोप-
शान्तं भवति, एतद्द्वये उपशान्ते क्रोधादय उपशान्ता भवन्तीति । स एषोऽनन्त
रोक्तो द्वितीयो भेदो बोध्यः । प्रकृतमुपसंहरन्नाह-स एष औपशमिक इति । इत्थं
निर्दिष्टो द्विविधोऽप्यौपशमिको भावः ॥मू० १५३॥

औपशमिक भाव अनेक प्रकार का कहा गया है । (तंजहा) जैसे-(उव-
संत कोहे) क्रोध का उपशान्त होना (जाव उवसंतलोहे) यावत् लोभ
का उपशान्त होना, (उवसंतपेमे) प्रेम-राग-का उपशान्त होना
(उवसंत दोसे) द्वेष का उपशान्त होना (उवसंत दंसणमोहणिज्जे)
दर्शनमोहनीय का उपशान्त होना (उवसंतमोहणिज्जे) मोहनीय कर्म
का उपशान्त होना (उपसमिया सम्मत्तलद्धी) औपशमिकी सम्यक्त्व
लब्धि, (उवसमिया चरित्तलद्धी) औपशमिकी चारित्रलब्धि (उवसंत
कसाय छउमत्थवीयरगे) उपशान्त कषाय, छद्मस्थवीत राग (से तं
उपसमनिष्फण्णे) इस प्रकार यह उपशम निष्पन्न औपशमिक
भाव हैं । (से तं उवसमिए) इस प्रकार दोनों प्रकार का औपशमिक
निर्दिष्ट हो चुका ।

भावार्थ-इस सूत्र द्वारा सूत्रकारने औपशमिक भाव का स्वरूप
दिखलाया है । उसमें उन्होंने यह स्पष्ट किया है कि उपशम से होनेवाला
औपशमिक भाव दो प्रकार का होता है । एक प्रकार का औपशमिक

भाव अनेक प्रकारना कहा छे. (तंजहा) जेम के-(उवसते कोहे जाव उवसंते
लोहे) क्रोध उपशान्त थवे, भानउपशान्त थवुं, मायाउपशान्त थवी, दोल
उपशान्त थवे, (उवसंत पेमे) प्रेम (राग) उपशान्त थवे, (उवसंतदोसे) द्वेष
उपशान्त थवे, (उवसंत दंसण मोहणिज्जे) दर्शनमोहनीयनुं उपशान्त थवुं,
(उवसंतमोहणिज्जे) मोहनीय कर्मनुं उपशान्त थवुं, (उपसमिया सम्मत्तलद्धी)
औपशमिकी सम्यक्त्वलब्धि, (उवसमिया चरित्तलद्धी) औपशमिकी चारित्रलब्धि
(उवसंत कसाय छउमत्थवीयरगे) उपशान्त कषाय, छद्मस्थवीतराग, (से त
उपसमनिष्फण्णे) इत्यादि उप आ उपशमनिष्पन्न औपशमिक भाव छे (से तं
उवसमिए) आ प्रकारनुं अन्ने प्रकारना औपशमिक भावोनुं स्वइय समज्जवुं.

भावार्थ-आ सूत्र द्वारा सूत्रकारे औपशमिक भावना स्वइयनुं निइयवुं
कथुं छे. सूत्रकारे उपशम जनित औपशमिक भावना जे प्रकारे जताव्या छे.
अेक प्रकारने औपशमिक भाव अेवो होय छे के जे मात्र मोहनीयकर्मना

ભાવ વહ હૈ જો કેવલ મોહનીય કર્મ કે હી ઉપશમ સ્વરૂપ હોતા હૈ । તાત્પર્ય્ હસ કથન કા યહ હૈ કિ કર્મોં કી દસ અવસ્થાઓં મેં એક ઉપશાન્ત અવસ્થામી હૈ । જિન કર્મ પરમાણુઓં કી ઉદીરણા સંભવ નહીં અર્થાત્ જો ઉદીરણા કે અયોગ્ય હોતે હૈં વે ઉપશાન્ત કહલાતે હૈં । યહ અવસ્થા આઠોં કર્મોં મેં સમ્ભવિત હૈ । પ્રકૃત મેં હસ ઉપશાન્ત અવસ્થા સે પ્રયોજન નહીં હૈ । કિન્તુ અધઃ કરણ આદિ પરિણામોં સે જો મોહનીય કર્મ કા ઉપશમ હોતા હૈ પ્રકૃત મેં ઉસી સે પ્રયોજન હૈ । હસીલિયે “મોહનીયસ્યૈવોપશમઃ” એસા પાઠ યહાં જાનના ચાહિયે ક્યોં કિ અન્યત્ર એસા હી પાઠ હૈ । મોહનીય કર્મ દર્શનમોહનીય કે ૩ ભેદોં ઓર ચરિત્રમોહનીયને ૨૫ ભેદોં કો લેકર ૨૮ પ્રકાર કા હૈ, હસ સમ્પૂર્ણ મોહનીય કર્મ કા ઉપશમ, ઉપશમ શ્રેણી મેં હોતા હૈ, હસલિયે મોહનીય કર્મ કા ઉપશમ રૂપ ઔપશમિક ભાવ ઉપશ્રેણી મેં હોના કહા ગયા હૈ । દૂસરા-ઉપશમ નિષ્પત્ત ઔપશમિક ભાવ અનેક પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ સો ઉસકા તાત્પર્ય્ યહ હૈ કિ મોહનીય કે ઉપશમ સે દર્શન મોહનીય ઓર ચારિત્ર મોહનીય યે દોનોં ઉપશાન્ત હો જાતે હૈં । इनके ઉપશાન્ત હોને પર ક્રોધાદિક મી ઉપશાન્ત હો જાતે હૈં હસ પ્રકાર યહ ઔપશમિક ભાવ કા વિવેચન હૈ । ॥સૂ૦૧૫૨॥

ઉપશમ રૂપ હોય છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે-કર્મોની દસ અવસ્થા-ઓમાંની એક ઉપશમ અવસ્થા પણ છે. જે કર્મપરમાણુઓની ઉદીરણા શક્ય હોતી નથી, એટલે કે જે કર્મપરમાણુઓ ઉદીરણાને માટે અયોગ્ય હોય છે, તેમને ઉપશાન્ત કહે છે આ અવસ્થાનો આઠે પ્રકારનાં કર્મોમાં સંભવ હોય છે. પ્રકૃતમાં (અહીં) આ ઉપશાન્ત અવસ્થાનું પ્રયોજન નથી, પરન્તુ અધઃ-કરણ આદિ પરિણામોથી જે મોહનીય કર્મનો ઉપશમ થાય છે, તેનું જ અહીં પ્રયોજન છે તેથી જ “મોહનીયસ્યૈવોપશમઃ” આ પ્રકારનો પાઠ અહીં સમજવો જોઈએ કારણ કે અન્યત્ર એવો જ પાઠ આવે છે.

દર્શન મોહનીયકર્મના ત્રણ ભેદો અને ચારિત્રમોહનીયના પચીસ ભેદો મળીને મોહનીયકર્મના કુલ ૨૮ પ્રકાર છે આ સંપૂર્ણ મોહનીયકર્મનો ઉપશમ, ઉપશમ શ્રેણીમાં થાય છે તેથી મોહનીય કર્મના ઉપશમ રૂપ ઔપશમિક ભાવ ઉપશમ શ્રેણીમાં હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. બીજા પ્રકારનો જે ઉપશમનિષ્પત્ત ઔપશમિક ભાવ છે, તે અનેક પ્રકારનો કહ્યો છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-મોહનીયના ઉપશમથી દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય, એ બન્ને ઉપશાન્ત થઈ જાય છે તેઓ ઉપશાન્ત થઈ જવાથી ક્રોધાદિક પણ ઉપશાન્ત થઈ જાય છે આ પ્રકારનું ઔપશમિક ભાવના સ્વરૂપનું વિવેચન અહીં કરવામાં આવ્યું છે. ॥સૂ૦૧૫૩॥

अथ क्षायिकं नाम निरूपयति-

मूलम्-से किं तं खइए? खइए दुविहे पणत्ते, तं जहा-
 खइए य खयनिप्फण्णे य । से किं तं खइए? खइए-अट्ठण्हं
 कम्मपयडीणं खए णं से तं खइए । से किं तं खयनिप्फण्णे ?
 खयनिप्फण्णे अणेगविहे पणत्ते, तं जहा-उप्पण्णणाणदंसणधरे
 अरहा जिणे केवली, खीण आभिणिबोहियणाणावरणे, खीण
 सुयणाणावरणे, खीण ओहिणाणावरणे, खीणमणपज्जवणाणाव-
 रणे, खीणकेवलणाणावरणे, अणावरणे, निरावरणे, खीणावरणे,
 णाणावरणिज्जकम्मविप्पमुक्के, केवलदंसी, सब्बदंसी, खीणनिहे,
 खीणनिदानिहे, खीणपयले, खीणपयलापयले, खीण थीणगिद्धी,
 खीणचक्खुदंसणावरणे, खीणअचक्खुदंसणावरणे खीण-
 ओहिदंसणावरणे, अणावरणे, निरावरणे, खीणावरणे,
 दरिसणावरणिज्जकम्मविप्पमुक्के, खीणसायावेयणिज्जे खीण-
 असायावेयणिज्जे, अवेयणे, निव्वेयणे खीणवेयणे,
 सुभासुभवेयणिज्जकम्मविप्पमुक्के, खीणकोहे, जाव खीण-
 लोहे, खीणपेज्जे, खीणदोसे, खीणदंसणमोहाणिज्जे, खीण-
 चरित्तमोहाणिज्जे, अमोहे, निम्मोहे, खीणमोहे, मोहाणिज्जकम्म-
 विप्पमुक्के, खीणणेरइयाउए, खीणतिरिक्खजोणिआउए,
 खीणमणुस्साउए, खीणदेवाउए, अणाउए, निराउए, खीणा-
 उए, आउकम्मविप्पमुक्के, गइजाइसरीरंगोवंगबंधणसंघायण-
 संघयणोसंठाण अणेगबोदि विंदसंघायविप्पमुक्के, खीणसुभणामे,
 खीण असुभणामे, अणासे निण्णामे, खीणनामे, सुभासुभ-

णामकस्मविप्पमुक्के, खीणउच्चागोए, खीणणीयागोए, अगोए,
 निग्गोए, खीणगोए, उच्चणीयगोत्तकस्मविप्पमुक्के, खीणदाणं-
 तराए, खीणलाभंतराए, खीणभोगंतराए, खीणउवभोगंतराए,
 खीणवीरियंतराए, अणंतराए, णिरंतराए, खीणंतराए, अंतराय-
 कस्मविप्पमुक्के, सिद्धे, बुद्धे, मुत्ते, परिणिव्वुए, अंतगडे, सव्व-
 दुक्खप्पहीणे । से तं खयनिष्फण्णे । से तं खइए ॥सू० १५४॥

छाया—अथ कोऽसौ क्षायिकः ? क्षायिको द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—क्षायि-
 कश्च क्षयनिष्पन्नश्च । अथ कोऽसौ क्षायिकः ? क्षायिकः—अष्टानां कर्मप्रकृतीनां
 क्षयः खलु । सोऽसौ क्षायिकः । अथ कोऽसौ क्षयनिष्पन्नः ? क्षयनिष्पन्नोऽनेक-
 विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—उत्पन्नज्ञानदर्शनधरः अरहा जिनः केवली क्षीणाभिनिवो-
 धिकज्ञानावरणः क्षीणश्रुतज्ञानावरणः क्षीणावधिज्ञानावरणः क्षीणमनःपर्यवज्ञाना-
 वरणः क्षीणकेवलज्ञानावरणः अनावरणः निरावरणः क्षीणावरणो ज्ञानावरणीयकर्म-
 विप्रमुक्तः केवलदर्शी सर्वदर्शी, क्षीणनिद्रः क्षीणनिद्रानिद्रः क्षीणप्रचलः क्षीणप्रचला-
 प्रचलः क्षीणस्त्यानगृद्धिः, क्षीणचक्षुर्दर्शनावरणः क्षीणाचक्षुर्दर्शनावरणः क्षीणावधि-
 दर्शनावरणः क्षीणकेवलदर्शनावरणः अनावरणः निरावरणः क्षीणावरणः दर्शनावर-
 णीयकर्मविप्रमुक्तः । क्षीणसातावेदनीयः क्षीणासातावेदनीयः अवेदनो निर्वेदनः
 क्षीणवेदनः शुभाशुभवेदनीयकर्मविप्रमुक्तः । क्षीणक्रोधो यावत् क्षीणलोभः क्षीणप्रेमा
 क्षीणद्वेषः क्षीणदर्शनमोहनीयः क्षीणचारित्रमोहनीयः अमोहो निर्मोहः क्षीणमोहो
 मोहनीयकर्मविप्रमुक्तः । क्षीण नैरयिकायुष्कः क्षीणतिर्यग्गोनिकायुष्कः क्षीणमनुष्या-
 युष्कः क्षीणदेवायुष्कः अनायुष्को निरायुष्कः क्षीणायुष्कः आयुर्कर्मविप्रमुक्तो, गति
 जातिशरीराङ्गोपाङ्गबन्धनसंघातनसंहननसंस्थानानेकशरीरवृन्दसंघातविप्रमुक्तः क्षी-
 णशुभनामा क्षीणाशुभनामा अनामा निर्नामा क्षीणनामा शुभाशुभनामकर्मविप्रमुक्तः ।
 क्षीणोच्चगोत्रः क्षीणनीचगोत्रः अगोत्रः निर्गोत्रः उच्चनीचगोत्रकर्मविप्रमुक्तः । क्षीणदा-
 नान्तरायः क्षीणलाभान्तरायः क्षीणभोगान्तरायः क्षीणवीर्यान्तरायः अनन्तरायो
 निरन्तरायः क्षीणान्तरायः अन्तरायकर्मविप्रमुक्तः । सिद्धो बुद्धो मुक्तः परिनिवृत्तः
 अन्तकृतः सर्वदुःखप्रहीणः । सोऽसौ क्षयनिष्पन्नः । सोऽसौ क्षायिकः ॥सू० १५४॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ ઇત્યાદિ—

અથ કોઽસૌ ક્ષાયિકઃ ? ઇતિ શિષ્ય પ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—ક્ષાયિકઃ ક્ષય એવ, ક્ષયેણ નિષ્પન્નો વા ક્ષાયિકઃ । સ દ્વિવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ । દ્વૈવિધ્યમેવાહ—તથથા—ક્ષાયિકશ્ચ ક્ષયનિષ્પન્નશ્ચ । તત્ર—ક્ષાયિકઃ સ્વલુ અઘ્રાનાં કર્મપ્રકૃતીનાં=જ્ઞાનાદરણીયાઘ્વવિધ-કર્મપ્રકૃતીનાં ક્ષયઃ । ક્ષયનિષ્પન્નસ્તુ અનૈકવિધઃ પ્રજ્ઞપ્તઃ । અનૈકવિધત્વમાહ—

અત્ર સૂત્રકાર ક્ષાયિક ભાવ કા નિરૂપણ કરતે હૈં—

“સે કિં તં સ્વહૃદ ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સ્વહૃદ ?) હે ભદ્રન્ત ! વહ ક્ષાયિક કયા હૈ ?

ઉત્તર—(સ્વહૃદ દુષ્ટિહે પળ્લત્તે) ક્ષાયિક દો પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ—
(તંજહા) (જૈસે—સ્વહૃદ ય સ્વયનિષ્કળ્લે ય) એક ક્ષય રૂપ ક્ષાયિક ઔર દૂસરા ક્ષય નિષ્પન્ન । (સે કિં તં સ્વહૃદ) હે ભદ્રન્ત ! વહ ક્ષાયિક કયા હૈ ? (અઘ્વહં કર્મપયડીળં સ્વણં) આઠ કર્મ પ્રકૃતિયોં કા જો ક્ષય હૈ વહી ક્ષાયિક હૈ । (સે તં સ્વહૃદ) હસ પ્રકાર વહ યહ ક્ષાયિક હૈ (સે કિં તં સ્વયનિષ્કળ્લે) હે ભદ્રન્ત ! વહ ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિક કયા હૈ ? (સ્વયનિષ્કળ્લે અળેગત્તિહે પળ્લત્તે),

ઉત્તર—ક્ષય નિષ્પન્ન ક્ષાયિક ભાવ અનૈક પ્રકાર કા હૈ । (તંજહા) જૈસે—(ઉપ્પળ્લગ્ગાળદંસળધરે અરહા જિળે કેવલી) ઉત્પન્ન જ્ઞાન દર્શન કો

હવે સૂત્રકાર ક્ષાયિક ભાવનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં સ્વહૃદ ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સ્વહૃદ ?) હે ભગવન્ ! પૂર્વપ્રકાન્ત ક્ષાયિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(સ્વહૃદ દુષ્ટિહે પળ્લત્તે) ક્ષાયિક ભાવ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. (તંજહા) તે બે પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે—(સ્વહૃદ ય સ્વયનિષ્કળ્લે ય) (૧) ક્ષય રૂપ ક્ષાયિક અને (૨) ક્ષયનિષ્પન્ન.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં સ્વહૃદ ?) હે ભગવન્ ! તે ક્ષાયિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(અઘ્વહં કર્મપયડીળં સ્વણં) આઠ કર્મપ્રકૃતિઓના ક્ષયનું નામ જ ક્ષાયિક છે. (સે તં સ્વહૃદ) ક્ષાયિકનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે

પ્રશ્ન—(સે કિં તં સ્વયનિષ્કળ્લે ?) હે ભગવન્ ! ક્ષાયિક ભાવના બીજા ભેદ રૂપ ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(સ્વયનિષ્કળ્લે અળેગત્તિહે પળ્લત્તે) ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિકભાવ અનૈક પ્રકારનો કહ્યો છે. (તંજહા) જેમ કે... (ઉપ્પળ્લગ્ગાળદંસળધરે અરહા જિળે કેવલી) ઉત્પન્ન જ્ઞાનદર્શનધારી અર્હંત જિન કેવલી ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિક ભાવ રૂપ છે. જેવી

તથા—ઉત્પન્નજ્ઞાનદર્શનધરઃ—ઉત્પન્નયોઃ—અપનીતમલાદર્શમण्डलप्रभावत् सकल-
 तदावरणापगमादभिव्यक्तयोः ज्ञानदर्शनयोर्धरः=धारकः, अरहाः—नास्ति रहः=
 रहस्यं यस्यासौ अरहाः—अविद्यमानरहस्यः, नास्य किंचिदपि गोप्यमस्तीति भावः,
 जिनः—आवरणशत्रुजेतृत्वात्, केवली—केवलं=संपूर्णं ज्ञानमस्यास्तीति केवली—
 केवलज्ञानवान्, क्षीणाभिनिबोधिकज्ञानावरणः—क्षीणमाभिनिबोधिकज्ञानावरणं

ધારણ કરનેવાલે અર્હંત જિન કેવલી—જિસ પ્રકાર—મલ કે અપગમ 'સે
 આદર્શ મण्डल' કી પ્રમા મેં પદાર્થ પ્રતિબિम्બિત હોને લગતે હૈં, ઉસી
 પ્રકાર—મૂલરૂપ જ્ઞાનાવરણ ઓર દર્શનાવરણ કર્મોં' કે વિનાશ સે ઉત્પન્ન
 નિર્મલ અનન્ત જ્ઞાન ઓર અનન્ત દર્શન મેં ત્રિકાલવર્તિ સમસ્ત જ્ઞેય
 છલકને લગતે હૈં એસે જ્ઞાન ઓર દર્શન કો જો ધારણ કરતે હૈં તથા જો
 અરહા—જિનકે લિયે—કોઈં મી જગત કા પદાર્થ ગોપ્ય નહીં હૈં । આવરણ
 રૂપ શત્રુ કે વિજેતા હોને સે જો જિન હૈં, તથા જિનકા જ્ઞાન સંપૂર્ણ હૈ,
 હસલિયે જો કેવલી હૈં, યહાં કેવલ શબ્દ કા અર્થ સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન હૈ । હસ
 સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન રૂપ કેવલ જ્ઞાન સે જો યુક્ત હૈં એસે વે ઉત્પન્ન જ્ઞાનદર્શન
 કો ધારણ કરનેવાલે અરહા જિન કેવલી ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિક ભાવરૂપ હૈં ।

અવ સૂત્રકાર પ્રત્યેક કર્મ કે નષ્ટ હોને સે જો ૨ નામ હોતે હૈં ઊનકા યહાં
 સે કથન કરતે હૈં—યહ કથન સિદ્ધ પરમેષ્ટીકી અપેક્ષા સે જાનનાં ચાહિયે—
 ક્યોંકિ વે હી પ્રત્યેક કર્મ કે ક્ષય સે ક્ષાયિકભાવ રૂપ નિષ્પન્ન હોતે હૈં—

રીતે અરીસા ઉપરનો મેલ દૂર કરી નાખવામાં આવે તો અરીસામાં પદાર્થનું
 સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ દેખાય છે, એજ પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ રૂપ
 કર્મ મળ દૂર થઈ જવાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા નિર્મળ, અનંત જ્ઞાન અને
 અનંત દર્શનમાં ત્રિકાળવર્તી સમસ્ત જ્ઞેય પદાર્થો સ્પષ્ટ રૂપે દેખવા માંડે છે.
 એવા જ્ઞાન અને દર્શનના ધારક અર્હંત જિન કેવલી ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિક
 ભાવ રૂપ છે. 'અરહા'—જેમને માટે જગતનો કોઈ પણ પદાર્થ ગોપ્ય
 (અદ્ય) નથી અથવા જેમણે કામ, ક્રોધાદિ શત્રુઓનો નાશ કરી નાખ્યો
 છે એવાં તીર્થંકર લગવાનોને અરહા અથવા અર્હંત કહે છે. કર્મારિ રૂપ
 શત્રુઓ પર વિજય મેળવનારા હોવાથી તેમને જિન કહ્યા છે- તેમનું જ્ઞાન
 સંપૂર્ણ હોવાથી તેમને કેવલી કહ્યા છે કેવલજ્ઞાન એટલે સંપૂર્ણજ્ઞાન.

હવે સૂત્રકાર પ્રત્યેક કર્મનો નાશ થવાથી જે જે નામ થાય છે, તેમનું
 નિરૂપણ કરે છે આ કથન સિદ્ધ પરમાત્માની અપેક્ષાએ કરવામાં આવ્યું છે
 એમ સમજવું, કારણ કે તેમના પ્રત્યેક કર્મનો ક્ષય થવાને કારણે તેઓ જ
 ક્ષાયિક ભાવ રૂપે નિષ્પન્ન થાય છે.

યસ્ય સ તથા, એવં-ક્ષીણશ્રુતાવધિમનઃપર્યવકેવલજ્ઞાનાવરણરૂપાણિ ચત્વારિ પદાનિ બોધ્યાનિ । તથા-અનાવરણઃ-અવિદ્યમાનમાવરણં યસ્ય ત તથા, વિમલપ્રકાશવત્વાત્ નિર્મલાકાશસ્થિતચન્દ્રવત્ । નિરાવરણઃ-નિર્ગતમ્ આવરણં યસ્ય સ તથા સમસ્તાવરણ-

જ્ઞાનાવરણ કર્મ પાંચ પ્રકાર કા હૈ—

૧ મતિ જ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યવ-જ્ઞાનાવરણ ઓર કેવલજ્ઞાનાવરણ જીવ જવ અહંત જિન કેવલી બનતા હૈ, તવ ઉસકા સમ્પૂર્ણ જ્ઞાનાવરણકર્મ નષ્ટ હો જાતા હૈ-હસલિયે (સ્ત્રીણ આભિણિવોહિયણાણાવરણે) ક્ષીણ હો ગયા હૈ આભિનિવોધિક જ્ઞાનાવરણ જિસકા (સ્ત્રીણસુયણાણાવરણે) ક્ષીણ હો ગયા હૈ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મ જિસકા (સ્ત્રીણઓહિયણાણાવરણે) ક્ષીણ હો ગયા હૈ અવધિ જ્ઞાનાવરણ કર્મ જિસકા (સ્ત્રીણ મળપજ્જવણાણાવરણે) ક્ષીણ હો ગયા હૈ મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ જિસકા, (સ્ત્રીણકેવલણાણાવરણે) ક્ષીણ હો ગયા હૈ કેવલજ્ઞાનાવરણ જિસકા, એસા હોને કે કારણ ક્ષીણાભિનિવોધિક જ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણાવધિજ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણ મનઃપર્યવ-જ્ઞાનાવરણ, ક્ષીણ કેવલજ્ઞાનાવરણ યે ભિન્ન ૨ નામ સમસ્ત જ્ઞાનાવર-ણીય કર્મ કે ક્ષય હો જાને કી અપેક્ષા સે નિવૃત્તિ હો જાતે હૈ । હસી પ્રકાર સે (અણાવરણે નિરાવરણે, સ્ત્રીણાવરણે, ણાણાવરણિજ્જકમ્મવિવ્પ-મુકે) જવ સમસ્ત આવરણ કર્મ નષ્ટ હો જાતા હૈ તવ વહ આત્મા

જ્ઞાનાવરણ કર્મ પાંચ પ્રકારનાં છે-

(૧) મતિજ્ઞાનાવરણ, (૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, (૩) અવધિજ્ઞાનાવરણ, (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ અને (૫) કેવલજ્ઞાનાવરણ.

જીવ જ્યારે અહંત જિન કેવલી બને છે, ત્યારે તેના સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે, તેથી તે (સ્ત્રીણ આભિણિવોહિયણાણાવરણે) ક્ષીણ આભિનિવોધિક જ્ઞાનાવરણવાળો, (સ્ત્રીણ સુયણાણાવરણે) ક્ષીણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મવાળો, (સ્ત્રીણ ઓહિયણાણાવરણે) ક્ષીણ અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મવાળો, (સ્ત્રીણ મળપજ્જવણાણાવરણે) ક્ષીણ મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ કર્મવાળો અને (સ્ત્રીણ કેવલ-ણાણાવરણે) ક્ષીણ કેવલજ્ઞાનાવરણ કર્મવાળો થઈ જાય છે તે કારણે સમસ્ત જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ક્ષય થઈ જવાને કારણે તેના આ પાંચ નામો નિવૃત્તિ થાય છે. (૧) ક્ષીણાભિનિવોધિકજ્ઞાનાવરણ, (૨) ક્ષીણશ્રુતજ્ઞાનાવરણ, (૩) ક્ષીણાવધિજ્ઞાનાવરણ, (૪) ક્ષીણ મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ અને (૫) ક્ષીણ કેવલજ્ઞાનાવરણ એજ પ્રમાણે (અણાવરણે, નિરાવરણે, સ્ત્રીણાવરણે, ણાણાવરણિજ્જકમ્મ-વિવ્પમુકે) જ્યારે સમસ્ત આવરણ કર્મોનો નાશ થઈ જાય છે ત્યારે તે આત્મા

રહિતત્વાત્ । વિગતમલસ્વર્ણવત્ , ક્ષીણાવરણઃ-ક્ષીણો નિઃસત્તાકીભૂતઃ આવરણો
યસ્ય સ તથા, અપુનર્ભાવાવરણરહિતત્વાત્ । અપોકૃતમલાવરણજાત્યમણિવત્ । ઉપ-
સંહરન્નાહ-જ્ઞાનાવરણીયકર્મવિપ્રમુક્તઃ-જ્ઞાનાવરણીયેન કર્મણા વિવિધૈઃ=અનેકપ્રકારૈઃ
પ્રકર્ષેણ મુક્તઃ । એવાં પદાનાં નયમતભેદેન ભેદો બોધ્યઃ । इत्थं ज्ञानावरणीयक्षया-
पेक्षाणि नामान्युक्तानि ।

નિર્મલ આકાશ મેં સ્થિતપૂર્ણ ચન્દ્ર કે જેસા નિર્મલ પ્રકાશવાલા હો જાતા
હૈ હસલિયે અવિધમાન આવરણવાલા હોને સે ઉસકા “અનાવરણ”
એસા નામ હો જાતા હૈ । અતઃ અનાવરણ યહ ઉસકી નામ રૂપ અવસ્થા
આવરણ કે ક્ષય સે નિષ્પન્ન હોને કે કારણ ક્ષાયિક ભાવ રૂપ હૈ । આગે
કિસી સી પ્રકાર કે આવરણ કર્મ કા સંબન્ધ ફિર ઉસ આત્મા સે હોતા
નહીં હૈ હસલિયે વહ નિરાવરણ અવસ્થા વિશિષ્ટ બન જાતા હૈ । તથ
ઉસકા નામ “નિરાવરણ” એસા હો જાતા હૈ । હસી પ્રકાર વહ નિઃસત્તા
કી ભૂત આવરણવાલા હોને કે કારણ ક્ષીણ મલાવરણવાલે જાત્યમણિ
કે જેસા “ક્ષીણાવરણ” હસ નામવાલા બનજાતા હૈ । હસ પ્રકાર વિવિધ
પ્રકાર સે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ દ્વારા વિપ્રમુક્ત બને હુએ ઉસ આત્મા કે યે
પૂર્વોક્ત સમસ્ત નામ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કે ક્ષય કી અપેક્ષા સે કહે ગયે
હૈ । યદ્યપિ શબ્દનયકી અપેક્ષા સે હનમેં કોઈ સી ભેદ નહીં હૈ હસલિયે

નિર્મળ આકાશમાં રહેલા પૂર્ણચન્દ્રના સમાન વિમલ પ્રકાશવાળો બની જાય
છે. આ રીતે અવિધમાન આવરણવાળો હોવાને લીધે તેનું “અનાવરણ” નામ
નિષ્પન્ન થાય છે આ ‘અનાવરણ’ નામ રૂપ તેની અવસ્થા આવરણના ક્ષયથી
ઉત્પન્ન થયેલી હોવાને કારણે ક્ષાયિક ભાવરૂપ ગણાય છે.

અવિધ્યમાં કેઈ પણ પ્રકારનું આવરણ કર્મ તે આત્માને લાગવાનું
નથી, તેથી તે આત્મા નિરાવણ અવસ્થા સંપન્ન બની જાય છે. તેથી તેનું
‘નિરાવરણ’ નામ નિષ્પન્ન થઈ જાય છે એજ પ્રમાણે તે આત્મા નિઃસત્તા-
ભૂત આવરણવાળો (આવરણના અસ્તિત્વ વિનાનો) બની જવાને કારણે ક્ષીણ
મલાવરણવાળા ઉત્કૃષ્ટ મણિની જેમ “ક્ષીણાવરણ” આ નામવાળો બની જાય
છે આ પ્રકારે વિવિધ પ્રકારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મમાંથી વિપ્રમુક્ત થયેલા તે
આત્માને પૂર્વોક્ત સમસ્ત નામો જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયની અપેક્ષાએ કહે-
વામાં આવ્યાં છે જો કે શબ્દનયની અપેક્ષાએ તે નામો વચ્ચે કેઈ પણ ભેદ
ન હોવાને કારણે આ શબ્દને પર્યાયવાચી શબ્દો જ ગણી શકાય છે, પરંતુ

અથ દર્શનાવરણીયક્ષયાપેક્ષાણિ નામાન્યાહ-કેવલદર્શી-કેવલેન=ક્ષીણાવરણેન દર્શનેન પશ્યતીતિકેવલદર્શી-સર્વ પશ્યતીતિ સર્વદર્શી-ક્ષીણદર્શનાવરણત્વાત્ સકલ-પદાર્થદર્શી । એવં ક્ષીણનિદ્રાદીનિ પશ્વનામાનિ તથા દર્શનાવરણચતુષ્કક્ષયસમ્ભ-વીન્યપરાણ્યપિ ક્ષીણચક્ષુર્દર્શનાવરણાદીનિ નામાનિ बोध्यानि । તત્ર નિદ્રાપશ્ચક-લક્ષણમેવમવગન્તવ્યમ્-

ये पर्यायवाची शब्द हैं । फिर भी समभिरुढनय की अपेक्षा से इनके वाच्यार्थ में भिन्नता होने से इनमें भेद है, ऐसा जानना चाहिये ।

अब सूत्रकार दर्शनावरणीय कर्म के क्षय की अपेक्षा से जायमान नामों को कहते हैं-(केवलदंसी) आत्मा से जब दर्शनावरणीय कर्म सर्वथा निर्मूल हो जाता है, तब वह आत्मा, क्षीणावरणवाले दर्शन से, सामान्यरूप में समस्त ज्ञेयों को देखता है, इसलिये केवलदर्शी वह कहलाने लगता है । (सर्वदंसी) क्षीण दर्शनावरणवाला होने से समस्त पदार्थों का वह दृष्टा बन जाता है । इसलिये वह सर्वदर्शी कहलाता है । (स्त्रीणनिद्रे, स्त्रीणनिद्रानिद्रे, स्त्रीणपयले, स्त्रीणपयलापयले, स्त्रीणथीण-गिद्धी, स्त्रीणचक्खुदंसणावरणे, स्त्रीण अचक्खुदंसणावरणे, स्त्रीण ओहि-दंसणावरणे स्त्रीण केवलदंसणवरणे अणावरणे, निरावरणे, स्त्रीणा-वरणे) निद्रादर्शनावरणीय कर्म नष्ट होने से वह क्षीण निद्र हो जाता है; निद्रानिद्रा दर्शनावरणीयकर्म निर्मूल होने से क्षीणनिद्रानिद्र, प्रचला दर्शनावरणीय कर्म नष्ट होने से क्षीण प्रचल,

સમભિરુઢ નયની અપેક્ષાએ તેમના વાચ્યાર્થમાં ભિન્નતા હોવાના કારણે તેમની વચ્ચે ભેદ (અંતર-તફાવત) છે, એમ સમજવું બોધ્યું.

હવે સૂત્રકાર દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયની અપેક્ષાએ જે નામો નિષ્પન્ન થાય છે તેમનું કથન કરે છે-(કેવલદંસી) આત્મા પરથી જ્યારે દર્શનાવરણીય કર્મો સર્વથા નિર્મૂળ થઈ જાય છે ત્યારે તે આત્મા, ક્ષીણાવરણવાળા દર્શન વડે સામાન્ય રૂપે સમસ્ત જ્ઞેય પદાર્થોને દેખી શકે છે, તેથી તેને ‘કેવલદર્શી’ કહેવામાં આવે છે. (સર્વદંસી) ક્ષીણદર્શનાવરણવાળો થઈ જવાને કારણે તે આત્મા સમસ્ત પદાર્થોનો દ્રષ્ટા બની જાય છે, તેથી તેને “સર્વદર્શી” કહેવામાં આવે છે. (સ્ત્રીણનિદ્રે, સ્ત્રીણનિદ્રા નિદ્રે, સ્ત્રીણપયલે, સ્ત્રીણપયલાપયલે, સ્ત્રીણ થીણગિદ્ધી, સ્ત્રીણ ચક્કુદંસણાવરણે, સ્ત્રીણ અચક્કુદંસણાવરણે, સ્ત્રીણ ઓહિદંસણાવરણે, સ્ત્રીણ કેવલદંસણાવરણે, અણાવરણે નિરાવરણે, સ્ત્રીણાવરણે) તે આત્માના નિદ્રા-વરણીય કર્મનો નાશ થઈ જવાને લીધે તે ‘ક્ષીણનિદ્ર’ કહેવાય છે, તેના નિદ્રાનિદ્રા દર્શનાવરણીય કર્મ નિર્મૂળ થઈ જવાથી તે ‘ક્ષીણનિદ્રાનિદ્ર’ કહેવાય છે. તેના પ્રચલા દર્શનાવરણીય કર્મ નષ્ટ થઈ જવાથી તેને ‘ક્ષીણ-

“સુહ પડિબોહા નિદા દુહપડિબોહા ય નિદનિદાય ।

પયલા હોઈ ઠિયસ્સ ડ, પયલાપયલા ય ચંક્રમઓ ॥૧॥

અહસંકિલિટ્ઠકમ્માણુ વેયણો હોઈ થીણગિદ્ધી ય ।

મહનિદા દિણચિંતિયવાચાર પસાહ્ણી પાયં ॥૨॥”

છાયા—સુખપ્રતિબોધા નિદ્રા દુઃખપ્રતિબોધા ચ નિદ્રાનિદ્રા ચ ।

પ્રચલા ભવતિ સ્થિતસ્ય પ્રચલાપ્રચલા ચ ચક્લ્લમતઃ ॥૧॥

અતિસંક્લિષ્ટકર્માનુવેદનો ભવતિ સ્ત્યાનગૃહ્ણિસ્તુ ।

મહાનિદ્રા દિનચિન્તિતવ્યાપાર પ્રસાધનીપ્રાયઃ ॥૨॥ઈતિ ।

પ્રચલા પ્રચલા દર્શનાવરણીય કર્મ નષ્ટ होने से क्षीण પ્રચલાપ્રચલા, સ્ત્યાનગૃહ્ણિ દર્શનાવરણીય કર્મ ક્ષીણ होने से ક્ષીણ સ્ત્યાનગૃહ્ણિ ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય કર્મ નષ્ટ होने से ક્ષીણ ચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ કર્મનષ્ટ होने से ક્ષીણ અચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ કર્મ નષ્ટ होने से ક્ષીણાવધિદર્શનાવરણ, કેવલદર્શનાવરણ કર્મ નષ્ટ होने से ક્ષીણ કેવલદર્શનાવરણ કહલानે લગતા है । अर्थात् दर्शनावरण કર્મ के सर्वथा विगम क्षय हो जाने से उस आत्मा के ये पूर्वोक्त नाम निष्पन्न हो जाते हैं । નિદ્રા પંચક્ર કા લક્ષણ હંસ પ્રકાર સે है—सुहपडिबोहा-इत्यादि—जिस कर्म के उदय से सुख पूर्वक जाग सके ऐसी निद्रा आवे वह निद्रा दर्शनावरण कर्म है । जिसके उदय से निद्रा से जागना अत्यन्त दुष्कर हो वह निद्रानिद्रा दर्शनावरण-

પ્રચલ ' કહેવાય છે. તેના પ્રચલાપ્રચલા દર્શનાવરણીય કર્મ નષ્ટ થઈ જવાથી તેને ક્ષીણપ્રચલાપ્રચલ કહેવાય છે, તેના સ્ત્યાનગૃહ્ણિ દર્શનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થઈ જવાથી તેને 'ક્ષીણસ્ત્યાનગૃહ્ણિ' કહેવાય છે. તે આત્માના ચક્ષુર્દર્શનાવરણીય કર્મનો નાશ થઈ જવાથી તેને 'ક્ષીણચક્ષુર્દર્શનાવરણ' કહેવાય છે. તેના અચક્ષુર્દર્શનાવરણ કર્મનો નાશ થઈ જવાથી તેને 'ક્ષીણઅચક્ષુર્દર્શનાવરણ' કહેવાય છે. તેના અવધિદર્શનાવરણ કર્મનો ક્ષય થઈ જવાથી તેને 'ક્ષીણાવધિદર્શનાવરણ' કહેવાય છે તેના કેવલ દર્શનાવરણ કર્મનો નાશ થઈ જવાથી તેને 'ક્ષીણકેવલદર્શનાવરણ' કહેવાય છે એટલે કે દર્શનાવરણ કર્મનો સંપૂર્ણ નાશ થઈ જવાને કારણે તે આત્માના પૂર્વોક્ત નામો નિષ્પન્ન થાય છે.

નિદ્રાપંચક્રનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે સમજવાં—

“સુહપડિબોહા” ઇત્યાદિ-જે કર્મના ઉદયથી સુખપૂર્વક જાગી શકાય એવી નિદ્રા આવી જાય છે, તે કર્મને નિદ્રાદર્શનાવરણ કર્મ કહે છે જે કર્મના ઉદયથી નિદ્રામાંથી જાગવાનું અત્યંત દુષ્કર થઈ જાય છે, તે કર્મને નિદ્રાનિદ્રા

તથા-અનાવરણાદિશબ્દાઃ પૂર્વ જ્ઞાનાવરણાભાવાપેક્ષયા પ્રોક્તાઃ, અત્રતુ દર્શનાવરણા-ભાવાપેક્ષયા बोध्याः । उपसंहरन्नाह-दर्शनावरणीयकर्मविप्रमुक्त इति ।

કર્મ હૈ । जिस कर्म के उदय से बैठे २ या :खड़े २ हां नींद आ जावे वह प्रचलादर्शनावरण कर्म है । जिस कर्म के उदय से चलते २ ही निद्रा आ जावे वह प्रचला प्रचला दर्शनावरण कर्म है । स्त्यानगृद्धि यह महानिद्रा है । इस निद्रावस्था में, जागृत अवस्था में सोचे हुए काम करने का सामर्थ्य प्रकट हो जाता है । जिस जीव को अति संक्लिष्ट कर्मका उदय होता है उसी जीव के यह स्त्यानगृद्धि होती है । इस निद्रा में सहज बल से कई अनेक गुण अधिक बल प्रकट होता है ।— पहिले जिस प्रकार ज्ञानावरण कर्म के अभाव को लेकर अनावरण निरावरण, क्षीणावरण, इन शब्दों का अर्थ प्रकट किया गया है उसी प्रकार यहां पर दर्शनावरण कर्म के अभाव की अपेक्षा लेकर इन शब्दों का अर्थ लगा लेना चाहिये । (दरिसणावरणिज्जकम्मविप्पमुक्के इस प्रकार ये पूर्वोक्त नाम दर्शनावरणीय कर्म के क्षय की अपेक्षा से सूत्रकार ने कहे हैं ।

દર્શનાવરણુ કર્મ કહે છે જે કર્મના ઉદયથી બેઠાં બેઠાં કે ઊભાં ઊભાં નિદ્રા આવી જાય છે, તે કર્મને પ્રચલાદર્શનાવરણુ કર્મ કહે છે. જે કર્મના ઉદયથી ચાલતાં ચાલતાં નિદ્રા આવી જાય છે, તે કર્મને પ્રચલાપ્રચલા દર્શનાવરણુ કર્મ કહે છે ‘સ્ત્યાનગૃદ્ધિ’ આ પદ મહાનિદ્રાનું વાચક છે. આ પ્રકારની નિદ્રાવસ્થામાં જાગૃત અવસ્થામાં જે કામો કરવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હોય તે કામ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રકટ થઈ જાય છે. જે જીવમાં અતિ સંક્લિષ્ટ કર્મનો ઉદય હોય છે, એજ જીવમાં આ સ્ત્યાનગૃદ્ધિ દર્શનાવરણુનો સદ્ભાવ રહે છે સ્વાભાવિક બળ કરતાં કેટલાય ગણાં અધિક બળનો આ પ્રકારની નિદ્રામાં અનુભવ થાય છે.

આગળ જ્ઞાનાવરણુ કર્મના અભાવની અપેક્ષાએ અનાવરણુ, નિરાવરણુ અને ક્ષીણાવરણુ, આ પદોનો અર્થ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે એજ પ્રકારે અહીં દર્શનાવરણુ કર્મના અભાવને અનુલક્ષીને અનાવરણુ, નિરાવરણુ અને ક્ષીણાવરણુનો અર્થ સમજી લેવો જોઈએ.

(દરિસણાવરણિજ્જકમ્મવિપ્પમુક્કે) સૂત્રકારે દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયની અપેક્ષાએ કેવળદર્શીથી લઈને નિરાવરણુ પર્યન્તના ઉપર્યુક્ત નામો પ્રકટ કર્યા છે.

इत्थं दर्शनावरणीयक्षयापेक्षया नामान्युक्तत्वा सम्प्रति वेदनीयकर्मक्षयापेक्षाणि नामानि प्रतिपादयितुमाह—‘स्त्रीणसायावेयणिज्जे’ इत्यादि। वेदनीयं द्विविधं भवति—सातम् असातं च, तत्र—सातं प्रीत्युत्पादकम्, असातम् अप्रीत्युत्पादकम्, तत्क्षये क्षीणसातावेदनीयः क्षीणासातावेदनीयश्च भवति। तथा—अवेदनः=वेदना-रहितः—अयम् अल्पवेदनोऽपि व्यवह्रियते। तथा—निर्वेदनः=सर्ववेदनाभ्यो रहितः। कालान्तरेऽपि वेदना न भवतीति सूचयितुमाह—क्षीणवेदनः—क्षीणा=अपुनर्भाविता

અવ વે વેદનીય કર્મ કે ક્ષય કી અપેક્ષા સે જાયમાન નામોં કો કહતે હૈ—

(સ્ત્રીણસાયાવેયણિજ્જે સ્ત્રીણ અસાયાવેયણિજ્જે) વેદનીય કર્મ દો પ્રકાર કા હૈ—એક સાતા વેદનીય કર્મ ઓર દૂસરા અસાતા વેદનીય કર્મ—જિસ કર્મ કે ઉદય સે જીવ કો સુખ કા અનુભવ હોં વહ સાતા વેદનીય ઓર જિસકે ઉદય સે પ્રાણી કો દુઃખ કા અનુભવ હો વહ અસાતા વેદનીય હૈ। इन दोनों प्रकार के वेदनीय कर्म के क्षय होने पर जीव क्षीणसातावेदनीय और क्षीणासातावेदनीय हो जाता है। (अवेयणे, निव्वेयणे) वेदनारहित हो जाता है। अवेदन शब्द का अर्थ अल्प वेदनावाला ऐसा भी होता है। क्योंकि अवेदन में जो “अ” है वह ईषदर्थ—में भी प्रयुक्त होता है। इसलिये निर्वेदन—सर्व प्रकार की वेदना से वह रहित बन जाता है। (स्त्रीणवेयणे) कालान्तर में भी वेदना इस जीव को नहीं होती है—इसलिये क्षीणवेदन अर्थात् अपुनर्भाविवेदन हो

હવે વેદનીય કર્મના ક્ષયની અપેક્ષાએ જે નામે નિબંધન થાય છે, તે પ્રકટ કરવામાં આવે છે—(સ્ત્રીણસાયાવેયણિજ્જે સ્ત્રીણ અસાયાવેયણિજ્જે) વેદનીય કર્મના જે પ્રકાર પડે છે—(૧) સાતાવેદનીય કર્મ અને (૨) અસાતાવેદનીય કર્મ જે કર્મના ઉદયથી જીવને સુખનો અનુભવ થાય છે, તે કર્મને સાતાવેદનીય કર્મ કહે છે જે કર્મના ઉદયથી જીવને દુઃખનો અનુભવ થાય છે, તે કર્મને અસતાવેદનીય કર્મ કહે છે આ બંને પ્રકારના વેદનીય કર્મોના ક્ષય થઈ જવાથી જીવ “ક્ષીણસાતાવેદનીય” અને “ક્ષીણાસાતાવેદનીય” બની જાય છે. (અવેયણે, નિવ્વેયણે) વેદનીય કર્મનો ક્ષય થઈ જવાથી આત્મા વેદનારહિત બની જાય છે. “અવેદન” પદ અલ્પવેદનાનું પણ વાચક છે, કારણ કે ‘અવેદન’ પદમાં જે ‘અ’ ઉપસર્ગ છે તે અલ્પતાના અર્થમાં પણ પ્રયુક્ત થાય છે. તેથી સૂત્રકારે ‘નિર્વેદન’ પદના પ્રયોગ દ્વારા એ વાત પ્રકટ કરી છે કે વેદનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી આત્મા સર્વપ્રકારની વેદનાથી રહિત થઈ જાય છે. (સ્ત્રીણવેયણે) કાલાન્તરે (ભવિષ્યમાં) પણ તે જીવને વેદનાનો અનુભવ કરવો પડતો નથી તેથી તે જીવને “ક્ષીણવેદન” કહ્યો છે.

સર્વથા વિનષ્ટા વેદના यस્ય સ તથા । એતદુપસંહરન્નાહ-શુભાશુભવેદનીયકર્મવિપ્રમુક્ત
 इति । अथ मोहनीयक्षयापेक्षाणि नामानि प्ररूपयितुमाह-‘खीणक्रोधे’ इत्यादि ।
 मोहनीयं द्विविधं भवति-दर्शनमोहनीयं चारित्रमोहनीयं च । तत्र-दर्शनमोहनीयं
 सम्यक्त्वमिश्र मिथ्यात्वभेदात् त्रिविधं भवति । चारित्रमोहनीयं तु क्रोधादिकषाय
 हास्यादि नोक्तषायभेदात् द्विविधं भवति । एतत्क्षये यानि नामानि भवन्ति तान्याह
 सूत्रकारः-क्षीणक्रोधो यावत् क्षीणलोभः । एतानि नामानि सुबोध्यानि । तथा-
 क्षीणप्रेमा-क्षीणं प्रेम=मायालोभौ यस्य स तथा-अपगतमायालोभ इत्यर्थः ।

જાતા હૈ, (શુભાશુભવેયગિજ્જકર્મવિપ્પમુક્કે) શુભ ઓર અશુભવેદનીય
 કર્મ સે વિપ્રમુક્ત હુએ उस जीव के ये पूर्वोक्त क्षीण सातावे-
 दनीय आदि नाम हैं ।

अब सूत्रकार मोहनीय कर्म के क्षय से जो नाम होते हैं
 उन्हें कहते हैं—

(खीण क्रोधे जाव खीणलोभे) मोहनीय कर्म दो प्रकार का होता है
 एक दर्शन मोहनीय और दूसरा चारित्र मोहनीय-इनमें मिथ्यात्व,
 सम्यक्त्वमिथ्यात्व और मिश्र के भेद से दर्शन मोहनीय तीन प्रकार का है-
 तथा चारित्र मोहनीय, क्रोधादिकषाय और हास्यादिक नोक्तषाय के
 भेद से दो प्रकार का है-इस दोनों प्रकार के मोहनीय के क्षय होने पर
 जो नाम होते हैं उन्हें सूत्रकारने क्षीण क्रोध यावत् क्षीण लोभ इन शब्दों
 द्वारा प्रकट किया है । ये नाम सुबोध्य हैं । (खीणपेज्जे) प्रेम शब्द

(શુભાશુભવેયગિજ્જ કર્મવિપ્પમુક્કે) શુભ અને અશુભ વેદનીય કર્મથી વિમુક્ત
 થયેલા તે જીવના ક્ષીણસાતાવેદનીય આદિ પૂર્વોક્ત નામો સમજવાં.

હવે સૂત્રકાર મોહનીય કર્મના ક્ષયથી આત્માનાં જે જે નામો નિષ્પન્ન
 થાય છે તેમનું નિરૂપણ કરે છે—

(खीण क्रोधे जाव खीण लोभे) मोहनीय कर्मना नीचे प्रमाणे जे प्रकार
 पडे છે-(१) दर्शनमोहनीय અને (२) ચારિત્ર મોહનીય મિથ્યાત્વ, સમ્યક્ત્વ-
 મિથ્યાત્વ અને મિશ્રતા લેઈથી દર્શનમોહનીય કર્મ ત્રણ પ્રકારના કહ્યાં છે.
 ક્રોધાદિક કષાય અને હાસ્યાદિક નોક્ષાયના લેઈથી ચારિત્ર મોહનીય
 કર્મ જે પ્રકારનું કહ્યું છે. આ બન્ને પ્રકારના મોહનીય કર્મના
 આત્મામાંથી ક્ષય થઈ જવાથી આત્માનાં નીચેનાં નામો નિષ્પન્ન થાય છે-
 ક્ષીણક્રોધ, ક્ષીણમાન, ક્ષીણમાયા અને ક્ષીણલોભ આ નામનો અર્થ સુગમ
 હોવાથી તેમના વિષે વધુ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર નથી. (खीण पेज्जे) प्रेम

ક્ષીણદ્વેષઃ=ક્ષીણો દ્વેષઃ=ક્રોધમાનો यस્ય સ તથા-અપગત ક્રોધમાન इत्यर्थः । તથા-
અમોહઃ-અપગતમોહનીયકર્મા, અયં ચ અલ્પમોહોદયોઽપિ લોકે વ્યવહ્રિયતે ।
તથા-નિર્મોહઃ-નિર્ગતો મોહાન્નિર્મોહઃ । યતોઽમોહઃ, અત એવ નિર્મોહો બોધ્યઃ ।
નિર્મોહસ્તુ કાલાન્તરે મોહોદયયુક્તોઽપિ સ્યાદુપશાન્તમોહવદિતિ પ્રત્યયો મા ભવ-
ત્વિતિ હેતોરાહ-ક્ષીણમોહઃ-અપુનર્ભાવિમોહોદયઃ इत्यर्थः, એતદુપસંહરન્નાહ-મોહ-

માયા ઓર લોભ કા બોધક હૈ । મોહનીય કર્મ કે-નષ્ટ હોને પર માયા
ઓર લોભ નષ્ટ હો જાતે હૈ । (ક્ષીણ દોસે) હસી પ્રકાર દ્વેષ-માન ઓર
ક્રોધ-ભી નષ્ટ હો જાતા હૈ । અતઃ ક્ષીણ પ્રેમા, ક્ષીણ દ્વેષ યે નામ-
હોતે હૈ । (અમોહે નિમ્મોહે, ક્ષીણમોહે) અમોહ નિર્મોહ ક્ષીણ મોહ-યે
નામ ભી મોહનીય કર્મ કે અભાવ મે હોતે હૈ । અલ્પ મોહવાલે મેં ભી
અમોહ શબ્દ કા પ્રયોગ હોતા હૈ સો એસા અમોહ યહાં નહીં લિયા ગયા
હૈ કિન્તુ મોહનીય કર્મ સે જો અપગત હૈ વહી અમોહ હૈ, એસા અમોહ
હી યહાં ગ્રહણ કિયા ગયા હૈ । જિસ કારણ યહ અમોહ હૈં હસલિયે
નિર્મોહ હૈ । કોઈ એસી શંકા ભી કર સકતા હૈ કિ જો નિર્મોહ હોતા
હૈ, વહ કાલાન્તર મેં મોહોદય સે યુક્ત ભી બન સકતા હૈ-જેસે ઉપશાન્ત
મોહવાલા બન જાતા હૈ । સો હસ આશંકા કો નિર્મૂલ કરને કે લિયે
સૂત્રકાર ને ક્ષીણામોહ યહ પદ રખા હૈ । હસસે ડન્હોને, યહ સ્પષ્ટ કિયા
હૈ કિ અપુનર્ભાવ મોહોદય જિસ જીવ કે હોતે હૈ, વહી યહાં અમોહ

શબ્દ માયા અને લોભનો બોધક છે. મોહનીય કર્મનો નાશ થઈ જવાથી
જીવના માયા અને લોભ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેથી તે જીવને 'ક્ષીણપ્રેમા'
કહેવાય છે. (ક્ષીણ દોસે) એજ પ્રમાણે મોહનીય કર્મનો નાશ થઈ જવાથી
આત્માનો દ્વેષ ભાવ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે તેથી તે આત્માનું "ક્ષીણદ્વેષ"
નામ નિષ્પન્ન થાય છે. (અમોહે નિમ્મોહે, ક્ષીણમોહે) મોહનીય કર્મનો અભાવ
થઈ જવાથી આત્માનાં 'અમોહ,' 'નિર્મોહ,' અને ક્ષીણમોહ નામો પણ
નિષ્પન્ન થાય છે અલ્પ મોહવાળામાં પણ અમોહ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે.
પરંતુ અમોહ શબ્દનો એવો અર્થ અહીં ગ્રહણ કરવાનો નથી. અહીં તે
મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થઈ જવાને લીધે આત્મામાં મોહનો સર્વથા
અભાવ જ ગ્રહણ કરવાનો છે. જે કારણે તે આત્મામાં આ અમોહનો સદ્-
ભાવ છે એજ કારણે નિર્મોહનો પણ સદ્ભાવ છે. કદાચ કેઈ એવી શંકા
ઉઠાવે કે કાળાન્તરે નિર્મોહી આત્મામાં મોહનો ઉદય થઈ જવાથી તે મોહો-
દયયુક્ત પણ બની શકે છે, તો તે આશંકાનું નિવારણ કરવાને માટે સૂત્રકારે
'ક્ષીણમોહ' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે, આ પદ દ્વારા સૂત્રકારે એ વાત પ્રકટ

નીયકર્મવિપ્રમુક્ત इति । नारकायुष्कादिभेदेन आयुष्कर्म चतुर्विधं बोध्यम् । सम्प्रति तत्क्षयोद्भवानि नामानि प्ररूपयति—क्षीणनैरयिकायुष्कः, क्षीणतिर्यग्योनिकायुष्कः, क्षीणमनुष्यायुष्कः, क्षीणदेवायुष्कः । एतानि चत्वार्यपि पदानि सुगमानि । तथा—अनायुष्कः=अविद्यमानायुष्कः । अविद्यमानायुष्कस्तु तद्भविकायुः

નિરમોહ નામવાલા ગ્રહણ કિયો ગયા હૈ । હસ પ્રકાર (મોહણિજ્જકમ્મ વિપ્પમુક્કે) મોહનીય કર્મ સે વિપ્રમુક્ત બને હુએ જીવ કે યે ક્ષીણ ક્રોધ સે લેકર ક્ષીણ મોહ તક કે નામ હૈ । અવ આયુકર્મ કે ક્ષયાપેક્ષ જો નામ હોતે હૈ, ઉન્હેં સૂત્રકાર સ્પષ્ટ કરતે હૈ—આયુ કર્મ ચાર પ્રકાર કા હૈ—નરક આયુ તિર્યગાયુ, મનુષ્ય આયુ દેવ આયુ સો इनमें से (ક્ષીણ-નેરહયાડા, ક્ષીણતિરિક્કજોણિઆડા, ક્ષીણ મણુસ્સાડા ક્ષીણ-દેવાડા) નરકાયુષ્ક કે ક્ષય હોને સે ક્ષીણ નરકાયુષ્ક, તિર્યગ્યોનિક આયુષ્ક કે ક્ષય હોને સે ક્ષીણતિર્યગ્યોનિકાયુષ્ક, મનુષ્ય આયુષ્ક-કે નષ્ટ હોને સે ક્ષીણ મનુષ્યાયુષ્ક ઓર દેવાયુષ્ક કે નષ્ટ હોને સે ક્ષીણ દેવાયુષ્ક યે નામ હોતે હૈ (અણાડા, નીરાડા, ક્ષીણાડા) અનાયુષ્ક, નિરાયુષ્ક ઓર ઓર ક્ષીણાયુષ્ક યે નામ મી હોતે હૈ તદ્ભવ સંબન્ધી આયુ

કરી છે કે જે જીવમાં અપુનર્ભાવિમોહોદય (ભવિષ્યમાં ફરી ઉદયમાં ન આવે એવો અમોહ) હોય છે, તે જીવને જ અહીં ‘અમોહ’ અને ‘નિર્મોહ’ નામવાળો કહ્યો છે. (મોહણિજ્જકમ્મવિપ્પમુક્કે) મોહનીય કર્મથી સંપૂર્ણતઃ વિમુક્ત થયેલા જીવના ક્ષીણક્રોધથી લઈને ક્ષીણમોહ પર્યન્તનાં ઉપર્યુક્ત નામો સમજવાં.

હવે સૂત્રકાર આયુકર્મના ક્ષયથી આત્માના જે જે નામો નિષ્પન્ન થાય છે, તેમનું નિરૂપણ કરે છે—

આયુકર્મના ચાર પ્રકાર છે—(૧) નરકાયુ, (૨) તિર્યગાયુ, (૩) મનુષ્યાયુ અને (૪) દેવાયુ. (ક્ષીણનેરહયાડા, ક્ષીણતિરિક્કજોણિ આડા, ક્ષીણમણુ-સ્સાડા, ક્ષીણદેવાડા) નરકાયુષ્કનો ક્ષય થઈ જવાને લીધે જીવ ‘ક્ષીણનરકાયુષ્ક’ બની જાય છે, તિર્યગ્યોનિક આયુષ્કનો ક્ષય થઈ જવાથી જીવ “ક્ષીણતિર્ય-ગ્યોનિકાયુષ્ક” બની જાય છે, મનુષ્ય આયુષ્કનો ક્ષય થઈ જવાથી જીવ “ક્ષીણમનુષ્યાયુષ્ક” થઈ જાય છે અને દેવાયુષ્કનો ક્ષય થઈ જવાથી જીવ “ક્ષીણદેવાયુષ્ક” થઈ જાય છે. આ પ્રકારે ચારે ગતિના આયુષ્કનો ક્ષય થઈ જવાથી જીવના ઉપર્યુક્ત ચાર નામો નિષ્પન્ન થાય છે. (અણાડા, નિરાડા, ક્ષીણાડા) આયુકર્મનો ક્ષય થઈ જવાથી જીવનાં “અનાયુષ્ક,” “નિરાયુષ્ક” અને “ક્ષીણાયુષ્ક” આ ત્રણ નામોપણ નિષ્પન્ન થાય છે. તદ્ભવ સંબન્ધી (તે

ક્ષયમાત્રેऽપિ ભવતી, ત્યત્રાહ-નિરાયુષ્કઃ-નિર્ગતાયુષ્ક ઇતિ । નિરાયુષ્કસ્તુ શૈલે-
શીમવસ્થાં કિંચિદ્વલિપ્તમાનાયુઃ-શેષોऽપિ ઉપચારતઃ સ્વાદત્ત આહ-ક્ષીણાયુષ્ક
ઇતિ । એતદુપસંહરન્નાહ-આયુષ્કર્મવિપ્રમુક્ત ઇતિ । નામકર્મસામાન્યેન શુભાશુભમેદતો
દ્વિવિધસૂ, વિશેષતસ્તુ ગતિજાતિશરીરાદ્વોપાજ્ઞાદિ મેદાદ્ દ્વિચત્વારિંશદાદિમેદ-

જિસ જીવ કી નષ્ટ હો ગઈ હો એસા જીવ મી અનાયુષ્ક કહ્લાતા હૈ-
અતઃ એસા અનાયુષ્ક યહાં ગૃહીત નહીં હૈ કિન્તુ જિસકા આયુકર્મ
સમાપ્ત હો ચુકા હૈ એસા હી નિરાયુષ્ક અનાયુષ્ક યહાં લિયા ગયા હૈ ।
યદિ હસ પર એસી આશંકા કો જાવે કિ એસી નિરાયુષ્ક
અવસ્થા જીવ કી શૈલેશી અવસ્થા મેં હો જાતી હૈ-પરન્તુ
યહાં સમ્પૂર્ણરૂપ સે વહ જીવ નિરાયુષ્ક તો નહીં બવતા હૈ-ફિર મી
નિરાયુષ્ક હસ નામ સે કિંચિત્ આયુ અવશિષ્ટ હોને પર મી ઉપચાર સે
કહા હી જાતા હૈ । અતઃ હસ આશંકા કો દૂર કરને કે લિયે સૂત્રકારને
ક્ષીણાયુષ્ક યહ પદ રખા હૈ । હસલિયે અનાયુષ્ક નિરાયુષ્ક ચે નામ તવ
હી જાનના યાહિયે કિ જવ સમ્પૂર્ણરૂપ સે આયુકર્મ નષ્ટ હોચુકા હોતા
હૈ । (આયુકર્મવિપ્રમુક્તકે) હસ પ્રકાર સે આયુકર્મ કે સર્વથા અભાવ
હોને પર ક્ષીણનરકાયુષ્ક આદિ ચે નામ નિષ્પન્ન હોતે હૈ । (ગૃહજાહ્

લવતુ) જેતુ આયુષ્ય નષ્ટ થઈ ગયું હોય છે એવા જીવને પણ અનાયુષ્ક
કહી શકાય છે. પરન્તુ એવા અનાયુષ્કની વાત અહીં કરવામાં આવી નથી
અહીં તો એવા અનાયુષ્કની વાત કરવામાં આવી છે કે જેના આયુકર્મનો
સદંતર ક્ષય થઈ ચુકયો હોવાને કારણે જે નિરાયુષ્ક બની ગયેલો છે એટલે
કે અહીં નિરાયુષ્ક (આયુષ્યરહિત) જીવને જ અનાયુષ્ક પદ વડે ગ્રહણ કર-
વામાં આવેલ છે. કદાચ અહીં કોઈ એવી શંકા ઉઠાવે કે એવી નિરાયુષ્ક
અવસ્થા તો જીવની શૈલેશી અવસ્થામાં થઈ જાય છે, પરન્તુ આ અવસ્થાવાળો
જીવ સંપૂર્ણ રૂપે નિરાયુષ્ક બનતો નથી; છતાં પણ ‘નિરાયુષ્ક’ આ નામનો
પ્રયોગ, થોડું આયુ બાકી હોવા છતાં પણ ઔદ્યારિક રૂપે કરવામાં આવે
છે. આ આશંકાને દૂર કરવાને માટે સૂત્રકારે “ક્ષીણાયુષ્ક” પદ મૂક્યું છે
તેથી આત્માને અનાયુષ્ક, અને નિરાયુષ્ક રૂપે ત્યારે જ ગણી શકાય કે જ્યારે
આયુકર્મનો સંપૂર્ણપણે ક્ષય થઈ ગયો હોય છે. (આયુકર્મવિપ્રમુક્તકે) આ
પ્રકારે આયુકર્મનો સર્વથા અભાવ થઈ જવાથી આત્માનાં ક્ષીણનરકાયુષ્ક
આદિ ઉપર્યુક્ત નામો નિષ્પન્ન થાય છે.

હવે નામકર્મના ક્ષયથી આત્માના જે જે નામો નિષ્પન્ન થાય છે, તે
નામોની સૂત્રકાર પ્રશ્નણા કરે છે—

स्थानान्तराद् विज्ञेयम् । अत्र तु तत्क्षयभावीनि कियन्त्यपि तन्नामानि प्राह-गति जातिशरीराङ्गोपाङ्गबन्धनसंघातनसंघननसंस्थानानेकशरीरवृन्दसंघातविप्रमुक्तः—तत्र गतिः=नारकादिगतिचतुष्टयहेतुभूतं गतिनाम, जातिः=एकेन्द्रियादि जातिपञ्चक-कारणं जातिनाम, शरीरम्=औदारिकादिशरीरपञ्चकनिबन्धनशरीरनाम, अङ्गो-पाङ्गम्=औदारिकवैक्रियाहारकशरीरत्रयाङ्गोपाङ्गनिवृत्तिकारणम् अङ्गोपाङ्गनाम, बन्धनम्=काष्ठादिखण्डसंयोजकलाक्षादिद्रव्यमिव शरीरपञ्चकपुद्गलानां परस्परं

सरीरंगोवंगबंधनसंघायणसंठाणअणेगर्बोदिषिंदसंघायविप्पमुक्के) नाम-कर्म सामान्य से शुभनामकर्म और अशुभनामकर्म इस प्रकार दो भेदवाला हैं और विशेषरूप से गति जाति शरीर अंगो-पाङ्ग आदि के भेद से ४२ प्रकार के हैं । तथा ४२ प्रकार से भी और अधिक भेदवाला है । इसके ये सब भेद अन्य शास्त्रों से जानलेना चाहिये । यहां पर तो सूत्रकारने इस नामकर्म के क्षय से जो नाम उत्पन्न होते हैं उन्हें कहा है । नारक आदि चार गतियों का हेतुभूत जो कर्म है वह गति नामकर्म है । एकेन्द्रिय आदि पांच जाति का जो कारण होता है वह जातिनामकर्म है । औदारिक आदि पांच शरीर का जो कारण होता है वह शरीर नामकर्म है । औदारिक अंगोपांग, वैक्रीय अंगोपांग और आहारक अंगोपांग की रचना का जो हेतु हो वह अंगोपांग नामकर्म है । जिस प्रकार काष्ठादि खंडों

(गइजाइसरीरंगोवंगबंधनसंघायणसंठाणअणेगर्बोदिषिंदसंघायविप्पमुक्के) नाम-कर्मना नीचे प्रमाणे जे मुख्य लेख कहा छे. (१) शुभनामकर्म अने (२) अशुभनामकर्म. परन्तु विशेष रूपे विचार करवाभां आवे तो गति, जाति, शरीर, अंगोपांग आदिना लेखी नाम कर्मना ४२ लेख पडे छे, तथा आ ४२ लेखे सिवायना केटवाक वधु लेखे पण पडे छे तेना आ सधणा लेखे विषेनी भाडिती अन्य शास्त्रोभांथी भेजवी लेवी अही तो सूत्रकारे आ नामकर्मना क्षय थछ जवाथी आत्माना जे जे नामो निष्पन्न थाय छे तेमनुं ज कथन कथुं छे. नारक आदि चार गतिओनी प्राप्तिना कारणभूत जे कर्म छे तेनुं नाम गतिनामकर्म छे एकेन्द्रिय आदि पांच जातिना कारणभूत जे कर्म छे तेने जातिनामकर्म कहि छे. औदारिक आदि शरीरना कारणरूप जे कर्म छे तेनुं नाम शरीरनामकर्म छे. औदारिक अंगोपांग, वैक्रीय अंगो-पांग अने आहारक अंगोपांगनी रचनाना कारणभूत जे कर्म छे तेने अंगोपांग नामकर्म कहि छे. जेवी रीते काष्ठादिना टुकडाओने दाण आदि

બન્ધહેતુર્બન્ધનનામ, સંઘાતનં=કાષ્ઠસમુચ્ચયકારકઃ કર્મકર इव तेषामेव पुद्गलानां
 પરસ્પરં બન્ધનાર્થમન્યોઽન્ય સાંનિધ્યરૂપ સઙ્ઘાતકારણં સઙ્ઘાતનામ, સંહનનમ્=
 કપાટાદીનાં લોહપટ્ટાદિરિવ ઔદારિકશરીરાસ્થનાં પરસ્પરબન્ધવિશેષનિબન્ધનં સંહ-
 નનનામ, સંસ્થાનમ્=સંસ્થાનનામ-સંતિષ્ઠન્તે વિશિષ્ટાવયવરચનાત્મિકયા શરીરા-
 કૃત્યા જન્તવો ભવન્તિ येन तत् संस्थाननाम । इदं हि समचतुरस्रादिसंस्थान-
 કારણમ્ । તથા-अनेकशरीरवृन्दसंघातः-अनेकानि शरीराणि-अनेकशरीराणि-

કો પરસ્પર મેં જોડનેવાલા લાલ્લ આદિ દ્રવ્ય હોતા હૈં ઉસી પ્રકાર પાંચ
 ઔદારિક શરીર આદિ કે પુદ્ગલોં કો જો પરસ્પર મેં જોડતા હૈં । વહ
 બંધન નામકર્મ હૈં । કાષ્ઠકો ચુન ચુન ર કર રાખને વાલે કર્મકર કી
 તરહ જો ઉન્હીં પુદ્ગલોં કો પરસ્પર મેં બન્ધને કે લિયે અન્યોન્યસાંનિધ્ય-
 રૂપ સંઘાત કા કારણ હોતા હૈં । અર્થાત્ વદ્ધ પુદ્ગલોં કો શરીર કે નાના
 વિધ આકારોં મેં વ્યવસ્થિત કરને વાલા જો કર્મ હૈં વહ સંઘાત કર્મ હૈં ।
 જૈસે કપાટ આદિકોં કો લોહ પટ્ટ પરસ્પર મેં બાંધ દેતા હૈં ઉસી પ્રકાર
 જો ઔદારિક શરીર કી હડ્ડિયોં કો પરસ્પર મેં બાંધ દેતા હૈં વહ સંહનન
 નામકર્મ હૈં । અર્થાત્ યહ નામકર્મ અસ્થિબંધ કી વિશિષ્ટ રચના રૂપ
 હોતા હૈં । જિસકર્મ સે અવયવોં કી વિશિષ્ટ રચનારૂપ શરીર કી આકૃતિ
 બને વહ સંસ્થાન નામકર્મ સમચતુરસ્રાદિ સંસ્થાન કા કારણ હૈં । તથા-
 અનેક શરીરોં કા જો સમૂહ રૂપ સંઘાત હૈં વહ અનેક શરીરવૃન્દ સંઘાત

દ્રવ્યો વડે પરસ્પરની સાથે જોડવામાં આવે છે, એજ પ્રમાણે પાંચ ઔદારિક
 શરીર આદિના પુદ્ગલોને પરસ્પરની સાથે જોડનારું જે કર્મ છે તેનું નામ
 બંધન નામ કર્મ છે, યોગ્ય કાષ્ઠને વીણી વીણીને જોડવાનાર કારીગર (સુથાર)ની
 જેમ, એજ કર્મ પુદ્ગલોને પરસ્પરની સાથે બાંધવાને માટે અન્યોન્ય સાંનિધ્ય
 રૂપ સંઘાતમાં જે કર્મ કારણભૂત બને છે-એટલે કે બદ્ધ પુદ્ગલોને શરીરના વિવિધ
 આકારોમાં જોડવાનારું (સ્થાપિત કરનારું) જે કર્મ છે તેનું નામ સંઘાત કર્મ છે.
 જેવી રીતે કમાડ આદિનાં પાટિયાંએને લોઢાની પાટી પરસ્પરની સાથે બાંધી
 દે છે, એજ પ્રમાણે ઔદારિક શરીરનાં હાડકાંએને પરસ્પરની સાથે બાંધી
 દેનારું જે કર્મ છે તેને સંહનન નામકર્મ કહે છે એટલે કે આ નામકર્મ
 અસ્થિબંધની વિશિષ્ટ રચના રૂપ હોય છે. જે કર્મ અવયવોની વિશિષ્ટ રચના
 રૂપ શરીરની આકૃતિ બનાવવામાં કારણભૂત બને છે તે કર્મનું નામ સંસ્થાન
 નામકર્મ છે. આ સંસ્થાન નામકર્મ સમચતુરસ્રાદિ સંસ્થાનમાં કારણભૂત બને

तेषां वृन्दं=समूहस्तदेव पुद्गलसंघातरूपत्वात् संघातः—अनेकशरीरवृन्दसंघातः, शरीरानेकत्वं जन्मान्तरीयशरीराण्यादाय । अस्मिन्नपि जन्मनि जघन्यत औदारिक-
तैजसकर्मणरूपशरीरत्रयस्य सद्भावाद् वा शरीरानेकत्वं बोध्यम् । गत्यादिशब्दानां
द्वन्द्वसमासः, तै विप्रमुक्तो यः स तथा । शरीरशब्देन शरीरनिबन्धनं नामकर्म
गृहीतम्, 'शरीरवृन्दे' तत्र शरीरशब्देन तु तत्कार्यभूतशरीराण्येव गृह्यन्ते, इत्यनयो-
र्भेदः, अतो न पौनरुक्त्यम्, तथा—क्षीणशुभनामा—क्षीणं=विनष्टं शुभनाम=तीर्थकर

शरीर की अनेकता है । अथवा जीव के दूसरे जन्म में तैजस और
कर्मण ये दो शरीर साथ रहते हैं, इसलिये इन जन्मान्तरीय शरीरों
को लेकर कम से कम एक जीव में इस जन्म में भी औदारिक तैजस
और कर्मण ये तीन शरीर रहते हैं । इस अपेक्षा से भी शरीर की अनेकता
रूप—अनेक शरीर वृन्द संघात संभवजाता है । इन गत्यादिक शब्दों में
द्वन्द्व समास है, इन गत्यादिकों से जो विप्रमुक्त है वह गति जाति—शरीर-
अंगोपांग बन्धन—संघात संहनन संस्थान—अनेक शरीरवृन्दसंघात
विप्रमुक्त शब्द का वाच्यार्थ है । गति जाति शरीर आदि में जो यह
शरीर शब्द है उसका अर्थ शरीर नामकर्म है, इस नामकर्म के उदय
से औदारिक आदि शरीरों की रचना होती है तथा “अनेक शरीर
वृन्द” में जो शरीर शब्द आया है, वह उस शरीर नामकर्म के कार्य-
भूत उन औदारिक आदि शरीरों का वाचक है । इस प्रकार इनमें

छे अनेक शरीराना समूहइय जे संघात छे तेने अनेक शरीरवृन्द संघात कहे
छे. ते अनेक शरीरवृन्द संघात शरीरनी अनेकता इय डोय छे अथवा जेवनी
साथे रहे छे. तेथी आ जन्मान्तरीय शरीरानी अपेक्षाये विचार करवाभां
आवे तो जेक जेवभां औदारिक, तैजस अने कर्मण, आ त्रणु शरीरानो
सद्भावा डोय छे आ दृष्टिजे विचार करवाभां आवे तो शरीरनी अनेकता
इय अनेक शरीरवृन्द संघातनुं प्रतिपादन थछ जय छे उपर्युक्त गति आदि
शब्दोभां द्वन्द्व समास छे. आ गति आदिथी जे जेव विप्रमुक्त थछ गयेलो
डोय छे ते जेवने गति, जति, शरीर, अंगोपांग, बन्धन, संघात, संहनन,
संस्थान अने अनेक शरीरवृन्दसंघातविप्रमुक्त गणुवाभां आवे छे. जेटले
के जेवा जेवना गतिविप्रमुक्त जतिविप्रमुक्त आदि नामो निष्पन्न थाय छे.
गति, जति, शरीर आदिभां जे शरीर शब्द छे तेनो अर्थ शरीरनामकर्म छे.
आ नामकर्मना उदयथी औदारिक आदि शरीरानी रचना थाय छे. तथा—
“अनेक शरीरवृन्द” आ पदभां जे ‘शरीर’ शब्द आव्यो छे ते शरीर शब्द
शरीर नामकर्मना कार्यभूत ते औदारिक आदि शरीरानो वाचक छे.

શુભસુભગસુસ્વરાદેયયશઃકીર્ત્યાદિકં यस्य स तथा । क्षीणाशुभनामा-क्षीणम्
अशुभनाम=नरकगत्यशुभदुर्भगदुःस्वरानादेयायशःकીर्त्यादिकं यस्य स तथा ।
अनामा निर्नामा क्षीणनामा इति त्रयोऽपि शब्दाः ‘अमोहः’ इत्यादिवद् भाव-
नीयाः । उपसंहरन्नाह-शुभाशुभनामकर्मविप्रमुक्त इति । गोत्रम्-उच्चनीचभेदेन
द्विविधं भवति । सम्प्रति तत्क्षयसंभवीनि नामान्याह-‘क्षीणोच्चगोत्रः’ इत्यारभ्य

भिन्नता जाननी चाहिये । (સ્ત્રીણ સુખનામે) નામકર્મ કે નષ્ટ હોને પર
તીર્થકર, શુભ, સુગમ, સુસ્વર, આદેય ઓર યશઃકીર્તિ આદિ-જો શુભ
નામ હૈં યે સબ વિનષ્ટ હો જાતે હૈં ઇસલિયે “ક્ષીણશુભનામા” યહ
નામ નિષ્પન્ન હોતા હૈં । (સ્ત્રીણ અસુખનામે) ઇસી પ્રકાર નામકર્મ કે
નષ્ટ હોને પર નરકગતિ, અશુભ, દુર્ભગ, દુઃસ્વર અનાદેય, ઓર અયશઃ
કીર્તિ આદિક અશુભ નામ નષ્ટ હો જાતે હૈં । ઇસલિયે ‘ક્ષીણાશુભ-
નામા” યહ નામ નિષ્પન્ન હો જાતા હૈં । (અણામે, નિષ્ણામે, સ્ત્રીણનામે)
અનામ, નિર્નામ ઓર ક્ષીણનામ યે ત્રીનો શબ્દ ભી અમોહ આદિ
શબ્દોં કે જૈસે સમજનાં ચાહિયે । (સુભાસુખનામકર્મવિષ્ણુકે)
ઇસ પ્રકાર ગતિ વિપ્રમુક્ત સે લેકર ક્ષીણનામ તક કે યે નામ ઇસ
શુભાશુભનામકર્મ સે સર્વથા રહિત હો જાને પર નિષ્પન્ન હોતે હૈં ।
(સ્ત્રીણ ઉચ્ચાગોષ્ટ્ર સ્ત્રીણ નીચાગો) અબ સૂત્રકાર ગોત્રકર્મ સે વિપ્રમુક્ત

આ પ્રકારે તેમની વચ્ચે ભિન્નતા સમજવી જોઈએ. (સ્ત્રીણસુખનામે) નામકર્મનો
નાશ થતાં જ તીર્થકર, શુભ, સુગમ, સુસ્વર, આદેય, યશ કીર્તિ યુક્ત આદિ
જે શુભ નામો હોય છે તેમનો પણ નાશ થઈ જાય છે, તેથી એવા જીવનું
“ક્ષીણશુભનામા” આ નામ નિષ્પન્ન થાય છે. (સ્ત્રીણ અસુખનામે) એજ પ્રમાણે
નામકર્મનો નાશ થતાં જ નરકગતિ, અશુભ, દુર્ભગ, દુઃસ્વર, અનાદેય,
અયશઃકીર્તિક આદિ અશુભ નામોનો પણ નાશ થઈ જાય છે તેથી એવા
જીવનું “ક્ષીણાશુભનામા” નામ નિષ્પન્ન થાય છે. (અણામે, નિષ્ણામે, સ્ત્રીણ-
નામે) વળી નામકર્મ નિર્મૂળ થઈ જવાથી જીવના “અનામ, નિર્નામ, અને
ક્ષીણનામ” આ નામો પણ નિષ્પન્ન થાય છે. આ ત્રણે શબ્દોનો ભેદ અમોહ,
નિર્મોહ અને ક્ષીણમોહના જેવો જ સમજવો. (સુભાસુખનામકર્મવિષ્ણુકે)
જ્યારે આત્મા શુભાશુભ નામકર્મથી સર્વથા રહિત થઈ જાય છે ત્યારે તેના
ગતિવિપ્રમુક્તથી ક્ષીણનામ પર્યન્તના ઉપર્યુક્ત નામો નિષ્પન્ન થાય છે.

હવે સૂત્રકાર ગોત્રકર્મનો ક્ષય થઈ જવાથી આત્માના જે જે નામો નિષ્પન્ન
થાય છે, તેમનું નિરૂપણ કરે છે—

‘ઉચ્ચનીચકર્મવિપ્રમુક્તઃ’ इत्यन्तैः पदैः । एषां व्याख्या पूर्ववद् भावनीया । अन्तरायकर्म हि दानान्तरायादिभेदैः पञ्चविधं बोध्यम् । सम्प्रति तत्क्षयनिष्पन्नानि नामानि प्राह—‘क्षीणदानान्तरायः’ इत्यारभ्य ‘अन्तरायकर्मविप્રमुक्तः’ इति । एषां होने पर जो नाम निष्पन्न होते हैं उन्हें कहते हैं । गोत्र कर्म दो प्रकार का है—उच्च गोत्र और नीच गोत्र । संतान क्रम से चले आये हुए जीव के आचरण का नाम गोत्र है । प्रतिष्ठा प्राप्त हो ऐसे कुलमें जन्म दिलानेवाला कर्म उच्च गोत्र और शक्ति रहने पर भी प्रतिष्ठा न मिल सके ऐसे कुल में जन्म दाता कर्म, नीच गोत्र कहलाता है । गोत्र कर्म के अभाव होते ही उच्च और नीच दोनों प्रकार का गोत्र नष्ट हो जाता है—अतः क्षीणोच्चगोत्र और क्षीण नीचगोत्र ये नाम निष्पन्न होते हैं । (अगोत्र निग्गोत्र खीणगोत्र) इन अगोत्र निग्गोत्र क्षीणगोत्र शब्दों की व्याख्या पहिले जैसी ही जाननी चाहिये । अब सूत्रकार अन्तराय कर्म के अभाव में जो नाम निष्पन्न होते हैं उन्हें बताते हैं—दानान्तराय आदि के भेद से अन्तराय कर्म ५ प्रकार का है । इनमें (खीणदाणंतराय, खीणलाभंतराय, खीणभोगंतराय, खीणउवभोगंतराय, खीणवीरियंतराय) दानान्तराय के क्षय होने से क्षीण दानान्तराय,

(खीण उच्चागोत्र, खीण नीचागोत्र) गोत्रકર્મના નીચે પ્રમાણે બે પ્રકાર પડે છે—(૧) ઉચ્ચગોત્ર, (૨) નીચગોત્ર જે કુળમાં જન્મ થવાથી પ્રતિષ્ઠા મળે છે, એવા કુળમાં જન્મ અપાવનાર કર્મને ઉચ્ચગોત્ર કર્મ કહે છે શક્તિ હોવા છતાં પણ—યોગ્યતા હોવા છતાં પણ પ્રતિષ્ઠા ન મળે એવા કુળમાં જન્મ અપાવનાર કર્મને નીચ ગોત્રકર્મ કહે છે ગોત્રકર્મનો ક્ષય થતાંની સાથે જ ઉચ્ચ અને નીચ, આ બન્ને પ્રકારના ગોત્રનો નાશ થઈ જાય છે તેથી જેના ગોત્રકર્મનો નાશ થઈ ગયો છે એવા જીવના “ક્ષીણોચ્ચગોત્ર” અને “ક્ષીણનીચગોત્ર” નામે નિષ્પન્ન થાય છે. (અગોત્ર, નિગોત્ર, ક્ષીણગોત્ર) વળી એવા આત્માને “અગોત્ર” “નિર્ગોત્ર” અને “ક્ષીણગોત્ર” પણ કહેવામાં આવે છે. આ પદોની વ્યાખ્યા ‘અમોહ’ આદિની વ્યાખ્યાને આધારે સમજી શકાય એવી છે.

હવે સૂત્રકાર અન્તરાય કર્મના અભાવથી આત્માના જે જે નામે નિષ્પન્ન થાય છે, તેમનું કથન કરે છે—

દાનાન્તરાય આદિના ભેદથી અન્તરાયકર્મ પાંચ પ્રકારના કહ્યા છે. (ક્ષીણદાણંતરાય, ક્ષીણલાભંતરાય, ક્ષીણભોગંતરાય, ક્ષીણઉવભોગંતરાય, ક્ષીણવીરિયંતરાય) જીવના દાનાન્તરાયકર્મનો ક્ષય થઈ જવાથી ‘ક્ષીણદાનાન્તરાય,’

વ્યાख्याઽપિ પૂર્વવદેવ વોધ્યા । इत्थं ज्ञानावरणाद्यन्तरायकर्मान्ताष्टप्रकृतीनामेकैक-
 क्षयेण निष्पन्नानि नामान्यभिधाय सम्प्रति समुदिताष्टकर्मप्रकृतिक्षये यानि नामानि-
 निष्पद्यन्ते तान्याह-‘सिद्धे’ इत्यादि-सिद्धः=सिद्ध समस्तप्रयोजनत्वात् सिद्धः ।
 बुद्धः=बोधस्वरूपत्वाद् बुद्धः । मुक्तः=बाह्याभ्यन्तरग्रन्थबन्धनमुक्तत्वाद् मुक्तः । परि-

લાભાન્તરાય કે ક્ષય હોને સે ક્ષીણ લાભાન્તરાય, ભોગાન્તરાય કે ક્ષય
 હોને સે ક્ષીણ ભોગાન્તરાય ઉપભોગાન્તરાય કે નષ્ટ હોને સે
 ક્ષીણ ઉપભોગાન્તરાય ઔર વીર્યાન્તરાય કે નષ્ટ હોને સે
 ક્ષીણ વીર્યાન્તરાય યે નામ નિષ્પન્ન હોતે હૈં (અણંતરાય ગિરંતરાય
 સ્ત્રીણંતરાય) તથા અનન્તરાય નિરન્તરાય ઔર ક્ષીણાન્તરાય યે નામ
 નિષ્પન્ન હોતે હૈં । હસ પ્રકાર યે સવ પૂર્વોક્ત નામ (અંતરાયકર્મવિષ્ણ
 મુક્તકે) અન્તરાય કર્મ સે વિપ્રમુક્ત હોને પર હોતે હૈં । (સિદ્ધે બુદ્ધે મુક્તે
 પરિણિવ્વુણ, અંતગઢે, સવ્વદુક્ખપ્પહીણે) અવ સૂત્રકાર યહ કહતે
 હૈં કિ યે જો જ્ઞાનાવરણ આદિ સે લેકર અન્તરાય કર્મ પર્યન્ત આઠકર્મ
 હૈં ડનમેં સે એક એક કર્મ કે નાશ હોને સે જૈસે યે અિન્ન ૨ નામ કહે
 ગયે હૈં ડસી પ્રકાર સે આઠ કર્મોં કે સર્વથા નષ્ટ હોને પર જો નામ હોતે
 હૈં વે યે હૈં-સિદ્ધ-સમસ્ત પ્રયોજન સિદ્ધ હો જાને સે સિદ્ધ-યહ નામ

લાભાન્તરાય કર્મનો ક્ષય થઈ જવાથી “ક્ષીણલાભાન્તરાય,” ભોગાન્તરાયનો
 ક્ષય થઈ જવાથી “ક્ષીણભોગાન્તરાય,” ઉપભોગાન્તરાયનો ક્ષય થઈ જવાથી
 “ક્ષીણઉપભોગાન્તરાય,” અને વીર્યાન્તરાયનો ક્ષય થઈ જવાથી “ક્ષીણવીર્યા-
 ન્તરાય” આ પ્રકારનાં છવનાં નામો નિષ્પન્ન થાય છે. (અણંતરાય, ગિરંતરાય,
 સ્ત્રીણંતરાય) તથા છવના અન્તરાય કર્મનો ક્ષય થઈ જવાથી તેના “અન-
 તરાય,” “નિરન્તરાય” અને “ક્ષીણાન્તરાય” આ નામો નિષ્પન્ન થાય છે.
 ક્ષીણજ્ઞાનાન્તરાયથી લઈને ક્ષીણાન્તરાય પર્યન્તના ઉપર્યુક્ત નામો આત્માને
 ત્યારે જ ઓળખી શકાય છે કે જ્યારે તેના અન્તરાય કર્મનો સંપૂર્ણતા
 ક્ષય થઈ ગયો હોય છે.

(સિદ્ધે, બુદ્ધે, મુક્તે, પરિણિવ્વુણ, અંતગઢે, સવ્વદુક્ખપ્પહીણે) જ્ઞાનાવરણથી
 લઈને અન્તરાય પર્યન્તના પ્રત્યેક કર્મનો નાશ થવાથી છવના જે સિદ્ધ સિદ્ધ
 નામો નિષ્પન્ન થાય છે. તેમનું નિરૂપણ કરીને હવે સૂત્રકાર, આઠે કર્મોનો સર્વથા
 વિનાશ થવાથી છવના જે જે નામો નિષ્પન્ન થાય છે, તે નામોને પ્રકટ કરે છે-

આઠે પ્રકારના કર્મોનો જ્યારે સર્વથા ક્ષય થઈ જાય છે ત્યારે છવના
 સમસ્ત પ્રયોજનો સિદ્ધ થઈ જાય છે તેથી એવા છવનું “સિદ્ધ” ‘સિદ્ધ’

निर्वृतः=परि=समन्तात्-सर्वप्रकारैः निर्वृतः=शीतीभूतः परिवृत्तिः परिनिर्वृतत्वं च सर्वोत्कृष्टसकलसमीहितमोक्षरूपार्थप्राप्त्या बोध्यम् । अन्तकृतः-अन्तकृतत्वं तु समस्तसंसारान्तकारित्वाद् बोध्यम् । तथा-सर्वदुःखप्रहीणः । सर्वदुःखप्रहीणत्वं तु शारीरमानसदुःखानामात्यन्तिकक्षयेण बोध्यम् । सम्प्रति प्रकृतमुपसंहरन्नाह-स एष क्षयनिष्पन्न इति । निरूपितः क्षायिको भाव इति सूचयितुमाह-स एष क्षायिक इति ॥सू० १५४॥

निष्पन्न होता है ।-बुद्ध-बोध स्वरूप हो जाने से बुद्ध यह नाम निष्पन्न होता है । मुक्त-बाह्य और आभ्यन्तररूप परिग्रह बन्धन से छूटजाने से मुक्त यह नाम निष्पन्न होता है । परिनिर्वृत-सर्व प्रकार से, सब तरफ से शीती भूत हो जाने से परिनिर्वृत यह नाम निष्पन्न होता है । सकल समीहितो में सर्वोत्कृष्ट समीहित एक मोक्ष ही है-सो उसकी प्राप्ति से परिनिर्वृतपना-जानना चाहिये । अन्तकृत-समस्त संसार का अन्तकारी होने से अन्तकृत यह नाम निष्पन्न होता है सर्व दुःखप्रहीण-शारीरिक एवं मानसिक समस्त दुःखों के आत्यन्तिक क्षय हो जाने से सर्व दुःख प्रहीण यह नाम निष्पन्न होना है ।

अब सूत्रकार इस प्रकरण का उपसंहार करने के निमित्त कहते हैं

नाम निष्पन्नं थाय्ये, अवे। एव केवणज्ञानं अने केवणदर्शनंथी युक्तं थं न्वाने कारणे “ बुद्ध ” गणाय्ये, अवे। एव आह्य अने आभ्यन्तर परिग्रहंथं अन्धनभांथी युक्तं थं न्वय्ये तेथी तेने “ मुक्त ” कळेवामां आवे, अवे। एव सर्वप्रकारना परितापोथी निर्वृतं थंने शीतलीभूतं थं न्वय्ये, तेथी तेनुं “ परिनिर्वृत ” नाम निष्पन्नं थाय्ये, सकल समीहितोमां सर्वोत्कृष्ट समीहित तो मात्र मोक्ष न्व गणाय्ये, ते मोक्षनी प्राप्ति थं न्वाना कारणे ते आत्माभां परिनिर्वृतता समनवी अवे। एव समस्त संसारना अन्तकारी णने छे तेथी तेने “ अन्तकृत ” कळे छे, अवे। एवना शारीरिक अने मानसिक समस्त दुःखाना आत्यन्तिक (संपूणतः) क्षय थं न्वाने कारणे तेने सर्वदुःख प्रहीण कळे छे, आ प्रकारे आठे कमेनां सर्वथा क्षय करी नाअनार एवना नीचे प्रमाणे नामो निष्पन्नं थाय्ये-(१) सिद्धं (२) बुद्ध, (३) मुक्त, (४) परिनिर्वृत, (५) अन्तकृत अने (६) सर्वदुःखप्रहीण.

इवे आ सूत्रना उपसंहार करता सूत्रकार कळे छे के—

(से तं स्वयनिष्पण्णे) आ प्रकारनुं क्षयनिष्पन्न क्षायिके लावनुं स्वयं छे.

કિ (સે તં સ્વનિષ્પન્ને) હસ પ્રકાર યહ ક્ષય નિષ્પન્ન હૈ । (સે તં સ્વહૈ) હસ પ્રકાર યહ ક્ષાયિક ભાવ કા નિરૂપણ હૈ—

ભાવાર્થ—સૂત્રકારને હસ સૂત્ર દ્વારા ક્ષાયિક ભાવ કા નિરૂપણ કિયા હૈ । ઉસમેં ઉન્હોને યહ કહા હૈ કિ જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકાર કે કર્મોં કા જો ક્ષય હૈ એક તો વહ ક્ષાયિક ભાવ હૈ—ઔર દૂસરા ક્ષાયિક ભાવ વહ હૈ જો હન કર્મોં કે ક્ષય સે નિષ્પન્ન હોતા હૈ । કર્મોં કે ક્ષય સે નિષ્પન્ન હુઆ ક્ષાયિક અનેક પ્રકાર કા કહા હૈ । ઉનમેં પાંચ પ્રકાર કે જ્ઞાનાવરણ કર્મ કે ક્ષય સે નૌ પ્રકાર કે દર્શનાવરણ કર્મ કે ક્ષય સે દો પ્રકાર કે વેદનીય કર્મ કે ક્ષય સે, ૨૮ પ્રકાર કે મોહનીય કર્મ કે ક્ષય સે ચાર પ્રકાર કે આયુ કર્મ કે ક્ષય સે, ૪૨ પ્રકાર કે નામ-કર્મ કે ક્ષય સે, દો પ્રકાર કે ગોત્રકર્મ કે ક્ષય સે ઔર પાંચ પ્રકાર કે અન્તરાય કે ક્ષય સે સૂત્ર પ્રદર્શિત જિતને ભી નામ નિષ્પન્ન હોતે હૈં વે સબ ક્ષાયિક હૈં । ક્યોંકિ યે ભિન્ન ૨ પ્રકાર કે કર્મોં કે ક્ષય સે નિષ્પન્ન હોતે હૈં । યહાંપર ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિક ભાવ મેં ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિક નામોં કા કથન જો કિયા ગયા હૈ વહ આપ્રાસંગિક નહીં હૈ, ક્યોંકિ ક્ષાયિક

(સે તં સ્વહૈ) ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિક ભાવનું નિરૂપણ સમાપ્ત થવાથી ક્ષાયિક ભાવના સ્વરૂપનું નિરૂપણ પણ અહીં પૂરું થાય છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્રદ્વારા ક્ષાયિક ભાવનું નિરૂપણ કયું છે. તેમાં તેમણે ક્ષાયિક ભાવના બે પ્રકાર બતાવ્યા છે. જ્ઞાનાવરણીય આદિ આઠ પ્રકારનાં કર્મોના જે ક્ષય છે તેને ક્ષાયિક રૂપ પહેલો પ્રકાર ગણવામાં આવે છે. જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના ક્ષયથી નિષ્પન્ન થતાં ક્ષાયિક ભાવને ક્ષય-નિષ્પન્ન રૂપ બીજા પ્રકારનો ક્ષાયિક ભાવ કહ્યો છે. કર્મોના ક્ષયથી નિષ્પન્ન થતો ક્ષાયિક ભાવ અનેક પ્રકારનો કહ્યો છે. પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયથી, નવ પ્રકારના દર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયથી, બે પ્રકારના વેદનીય કર્મના ક્ષયથી, ૨૮ પ્રકારના મોહનીય કર્મના ક્ષયથી, ચાર પ્રકારના અયુકર્મના ક્ષયથી, ૪૨ પ્રકારના નામકર્મના ક્ષયથી, બે પ્રકારના ગોત્રકર્મના ક્ષયથી, અને પાંચ પ્રકારના અન્તરાય કર્મના ક્ષયથી સૂત્રોક્ત બેઠલાં નામ નિષ્પન્ન થાય છે, તેમને ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિક ભાવ રૂપે ગણવા જોઈએ, કારણ કે તે નામો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં કર્મોના ક્ષયથી નિષ્પન્ન થાય છે.

આ સૂત્રમાં ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિક ભાવોમાં ક્ષયનિષ્પન્ન ક્ષાયિક નામોનું જે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે અપ્રાસંગિક નથી. તેનું કારણ નીચે

ભાવ કાતાત્પર્ય હૈ ક્ષય સે ઉત્પન્ન હુઈ અવસ્થા કે પરિણામ । યહ આત્મા કી નિજ સ્વાભાવિક અવસ્થા હૈ । ઇસમેં જો ભી પરિણામ હૈં વે સવ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ હૈં । ઇન્હીં પરિણામોં કો લેકર-જો નામ કહે ગયે હૈં । વે નામ, સ્થાપના યા દ્રવ્યરૂપ નહીં હૈં, કિન્તુ ભાવરૂપ હૈં । કર્મોં કે નષ્ટ હોને પર આત્મા કા જો મૌલિક રૂપ પ્રકટ હો જાતા હૈ, ઉસી મૌલિકરૂપ કે યે વાચક હૈં ઇસલિયે ઇન નામોં કા ક્ષાયિકભાવ કે પ્રકરણ મેં વિવેચન કરના યુક્તિ યુક્ત હી હૈ । અપ્રાસંગિક નહીં હૈ । જૈસે જબ કેવલજ્ઞાનાવરણ નષ્ટ હો જાતા હૈ+તબ આત્મા મેં કેવલજ્ઞાનગુણ પ્રકટ હો જાતા હૈ કેવલજ્ઞાનાવરણ કે નષ્ટ હોતે હી ક્ષાયોપશમિક ચાર જ્ઞાન ક્ષાયિકરૂપ હો જાતે હૈં-અર્થાત્ કેવલ જ્ઞાન મેં અન્તર્હિત હો જાતે હૈં । તબ ઇસ આત્મા કા ક્ષીણ કેવલ જ્ઞાનાવરણ એસા નામ જો હોતા હૈ વહ નામ, સ્થાપના યા દ્રવ્યરૂપ નહીં હૈ । કિન્તુ ભાવનિપેક્ષ રૂપ હૈ । કારણ ઉસ પ્રકાર કી પર્યાય ઉસ આત્મા મેં નિષ્પન્ન હો ચુકી હૈ, ઓર ઉસી કા યહ વાચક હૈ । ઇસી પ્રકાર સે શેષ કર્મોં કે ક્ષય સે નિષ્પન્ન હુએ નામોં મેં ભી જનાના ચાહિયે । ઇસીલિયે ક્ષાયિક ભાવ કે પ્રકરણ મેં સૂત્રકાર ને ઇનકા નિર્દેશન કિયા હૈ । ॥ સૂ. ૧૫૪ ॥

પ્રમાણુ છે-ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલી અવસ્થાના પરિણામને ક્ષાયિક ભાવ ગણાય છે. તે આત્માની નિજ સ્વાભાવિક અવસ્થા છે. તેમાં જે જે પરિણામો છે, તે બધાં પરિણામો શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ છે. તે પરિણામોનો વિચાર કરીને જે નામો બતાવવામાં આવ્યાં છે તેઓ નામ, સ્થાપના કે દ્રવ્યરૂપ નથી, પરંતુ ભાવરૂપ છે. કર્મોનો ક્ષય થઈ જવાથી આત્માનું જે મૌલિક મૂલ રૂપ પ્રકટ થઈ જાય છે, એજ મૌલિક રૂપના તેઓ વાચક છે. તેથી તે નામોનું ક્ષાયિક ભાવના પ્રકરણમાં વિવેચન કરવું તે અનુચિત અથવા અપ્રાસંગિક નથી, પરંતુ ઉચિત અને પ્રાસંગિક જ છે. જેમ કે કેવળજ્ઞાનાવરણ કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય થઈ જતાં જ આત્મામાં કેવળજ્ઞાનગુણ પ્રકટ થઈ જાય છે. કેવળજ્ઞાનાવરણનો નાશ થતાં જ ક્ષાયોપશમિક ચાર જ્ઞાન ક્ષાયિક રૂપ થઈ જાય છે, એટલે કે આ ચારે જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનમાં જ સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. ત્યારે તે આત્માનું “ક્ષીણકેવળજ્ઞાનાવરણ” આ નામ નિષ્પન્ન થઈ જાય છે. તે નામ, સ્થાપના અથવા દ્રવ્યરૂપ હોતું નથી, પરંતુ ભાવનિપેક્ષ રૂપ જ હોય છે, કારણ કે તે પ્રકારની પર્યાય તે આત્મામાં નિષ્પન્ન થઈ ચુકી હોય છે, અને આ નામ તેનું જ વાચક છે. એજ પ્રમાણુ બાકીનાં કર્મોના ક્ષયથી નિષ્પન્ન થયેલાં નામોના વિષયમાં પણ સમજવું. તેથી જ ક્ષાયિક ભાવના પ્રકરણમાં સૂત્રકારે તેમનો નિર્દેશ કર્યો છે. ॥ સૂ. ૧૫૪ ॥

अथ क्षायोपशमिकं नाम निरूपयति—

मूलम्—से किं तं खओवसमिष्णु ? खओवसमिष्णु दुविहे पणत्ते, तं जहा—खओवसमे य, खओवसमनिप्फण्णे य । से किं तं खओवसमे ? खओवसमे चउण्हं घाइक्कस्माणं खओवसमेणं, तं जहा—णाणावरणिज्जस्स, दंसणावरणिज्जस्स, मोहणिज्जस्स, अंतरायस्स, खओवसमेणं, से तं खओवसमे । से किं तं खओवसमनिप्फण्णे ? खओवसमनिप्फण्णे अणेगविहे पणत्ते, तं जहा खओवसमिथा अंभिणिबोहियणाणलद्धी, जाव खओवसमिया मणयज्जवणाणलद्धी, खओवसमिथा मइअण्णाणलद्धी, खओवसमिया सुयअण्णाणलद्धी, खओवसमिया विभंगणाणलद्धी, खओवसमिया चक्खुदंसणलद्धी, अचक्खुदंसणलद्धी ओहिदंसणलद्धी, एवं सम्मदंसणलद्धी मिच्छादंसणलद्धी, सम्ममिच्छादंसणलद्धी, खओवसमिया सामाइयचरित्तलद्धी, एवं छेयोवट्ठावणलद्धी, परिहारविसुद्धियलद्धी, सुहुमसंपरायचरित्तलद्धी, एवं चरित्ताचरित्तलद्धी, खओवसमिया दाणलद्धी, एवं लाभलद्धी, भोगलद्धी, उवभोगलद्धी, खओवसमिया वीरियलद्धी, एवं पंडियवीरियलद्धी, बालवीरियलद्धी, बालपंडियवीरियलद्धी, खओवसमिया सोइंदियलद्धी, जाव खओवसमिया फासिंदियलद्धी, खओवसमिष्णु आचारंगधरे, एवं सुयगडंगधरे, ठाणंगधरे, समवायंगधरे, विवाहपणत्तिधरे, नायाधम्मकहाधरे, उवासगदसाधरे, अंतगडदसाधरे, अणुत्तरोववाइयदसाधरे, पणहावागरणधरे, विवागसुयधरे

खओवसमिण दिट्ठिवायधरे, खओवसमिण णवपुच्ची, खओव-
समिण जाव चउदस्सपुच्ची, खओवसमिण गणी, खओवसमिण
वायए, से तं खओवसमनिष्फण्णे, से तं खओवसमिण ॥सू० १५५॥

छाया—अथ कोऽसौ क्षायोपशमिकः ? क्षायोपशमिकः द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—
क्षयोपशमश्च क्षयोपशमनिष्पन्नश्च । अथ कोऽसौ क्षयोपशमः ? क्षयोपशमः—चतुर्णां
घातिकर्मणां क्षयोपशमः खलु तद्यथा—ज्ञानावरणीयस्य, दर्शनावरीयस्य मोहनीयस्य,
अन्तरायस्य क्षयोपशमः खलु, स एष क्षयोपशमः । अथ कोऽसौ क्षयोपशमनिष्पन्नः ?
क्षयोपशमनिष्पन्नः अनेकविधः प्रज्ञप्तः—तद्यथा—क्षायोपशमिकी आभिनिबोधिक-
ज्ञानलब्धिः, यावत् क्षायोपशमिकी मनः पर्ययज्ञानलब्धिः, क्षायोपशमिकी मत्यज्ञान-
लब्धिः, क्षायोपशमिकी श्रुताज्ञानलब्धिः, क्षायोपशमिकी विभङ्गज्ञानलब्धिः,
क्षायोपशमिकी चक्षुर्दर्शनलब्धिः, अचक्षुर्दर्शनलब्धिः, अवधिदर्शनलब्धिः, एवं
सम्यक्दर्शनलब्धिः, मिथ्यादर्शनलब्धिः, सम्यग्मिथ्यादर्शनलब्धिः, क्षायोपश-
मिकी सांगायिकचारित्रलब्धिः, एवं छेदोपस्थापनलब्धिः परिहारविशुद्धिकलब्धिः,
सूक्ष्मसंपरायचारित्रलब्धिः, एवं चरित्राचरित्रलब्धिः क्षायोपशमिकी दानलब्धिः, एवं
लाभलब्धिः, भोगलब्धिः, उपभोगलब्धिः, क्षायोपशमिकी वीर्यलब्धिः, एवं
पण्डितवीर्यलब्धिः, बालवीर्यलब्धिः बालपण्डितवीर्यलब्धिः, क्षायोपशमिकी श्रोत्रे-
न्द्रियलब्धिः, यावत् क्षायोपशमिकी स्पर्शेन्द्रियलब्धिः, क्षायोपशमिकः आचाराङ्गधरः,
एवं सूत्रकृताङ्गधरः, स्थानाङ्गधरः समवायाङ्गधरः, व्याख्याप्रज्ञप्तिधरः, ज्ञाताधर्म-
कथाधरः, उपासकदशाधरः, अन्तकृद्दशाधरः, अनुत्तरोपपातिकदशाधरः, प्रश्नव्या-
करणधरः, विपाकश्रुतधरः, क्षायोपशमिको दृष्टिवादधरः, क्षायोपशमिको नवपूर्वीधरः,
क्षायोपशमिको यावत् चतुर्दशपूर्वीधरः, क्षायोपशमिको गणी, क्षायोपशमिको-
वाचकः । स एष क्षयोपशमनिष्पन्नः । स एष क्षायोपशमिकः ॥सू० १५५॥

टीका—‘से किं तं’ इत्यादि—

अथ कोऽसौ क्षायोपशमिकमः ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—क्षायोपशमिकः

अब सूत्रकार क्षायोपशमिकभावका निरूपण करते हैं—

‘से किं तं खओवसमिण’ इत्यादि ।

शब्दार्थ—(से किं तं खओवसमिण ?) हे भदन्त ! वह क्षायोपश-
मिक क्या है ?

इवे सूत्रकार क्षायोपशमिक भावनुं निरूपयु करे छे—

“से किं तं खओवसमिण” ध्यादि—

शब्दार्थ—(से किं तं ख ओवसमिण ?) हे भगवन्, पूर्वप्रकान्त क्षायो-
पशमिकनुं स्पष्टय केवुं छे ?

ક્ષયોપશમ-ક્ષયોપશમનિષ્પન્નેતિ દ્વિવિધઃ । તત્ર-ક્ષયોપશમઃ-કેવલજ્ઞાનપ્રતિબંધક-
સ્ય જ્ઞાનાવરણીયદર્શનાવરણીયમોહનીયાન્તરાયરૂપઘાતિકર્મચતુષ્ટયસ્ય ક્ષયોપશમો-
બોધ્યઃ । અયં ભાવઃ-વિવક્ષિતજ્ઞાનાદિગુણવિઘાતકસ્ય કર્મણઃ ઉદયપ્રાપ્તસ્ય ક્ષયઃ=
સર્વથાઽપગમઃ, અનુદીર્ઘસ્ય તસ્યૈવ કર્મણ ઉપશમઃ=વિપાકત ઉદયાભાવઃ । તત્રચ
ક્ષયોપલક્ષિતઃ ઉપશમ ઇતિ । નનુ ઔપશમિકે ભાવે ઉદયપ્રાપ્તસ્ય કર્મણઃ સર્વથા

ઉત્તર-સ્વઓવસમિષ્ણુદુવિદ્ધે પળ્લન્તે) ક્ષયોપશમિક દો પ્રકાર
કો પ્રજ્ઞસ હુઆ હૈ । (તં જહા) જૈસે-સ્વઓવસમે ય સ્વઓવસમનિષ્ક-
ળ્લે ય) એક ક્ષયોપશમરૂપ ક્ષાયોપશમિક ઓર દૂસરા ક્ષયોપશમનિષ્કળ્લે
ક્ષાયોપશમિક ।

(સે કિં તં સ્વઓવસમે ?) હે ભદ્રન્ત । વહ ક્ષાયોપશમ વ્યા હૈ ।

ઉત્તર-(સ્વઓવસમે ચરુળ્લં ઘાદકમ્માણં સ્વઓવસમેણં) કેવલ
જ્ઞાન કે પ્રતિબંધક જ્ઞાનાવરણીય દર્શનાવરણીય મોહનીય ઓર અન્ત-
રાય્ ઇન ચાર ઘાતિક કર્મોં કો જો ક્ષયોપશમ હૈ વહ ક્ષાયોપશમ હૈ ।
હસકો તાત્પર્ય્ યહ હૈ કિં વિવક્ષિત જ્ઞાનાદિક ગુણોં કો ઘાત કરને વાલે
ઉદય પ્રાપ્ત કર્મ કો ક્ષય-સર્વથા અપગમ-ઓર અનુદીર્ઘ ડસી કર્મ કો
ઉપશમ-વિપાક કો અપેક્ષા સે ઉદયાભાવ હસ પ્રકાર ક્ષય સે ઉપલક્ષિત
જો ઉપશમ હૈ વહી ક્ષયોપશમ હૈ ।

શંકા-ઔપશમિક ભાવ મેં ઉદય પ્રાપ્ત કર્મકો સર્વથા ક્ષય હૈ ઓર

ઉત્તર-(સ્વઓવસમિષ્ણુદુવિદ્ધે પળ્લન્તે, તંજહા) ક્ષાયોપશમિક ભાવના
નીચે પ્રમાણે જે પ્રકાર કહ્યા છે-(સ્વઓવસમે ય સ્વઓવસમનિષ્કળ્લે ય) (૧)
ક્ષયોપશમં ઇપ ક્ષાયોપશમિક અને (૨) ક્ષયોપશમ નિષ્પન્ન ક્ષાયોપશમિક.

પ્રશ્ન-(સે કિં તં સ્વઓવસમે ?) હે ભગવન્ । તે ક્ષાયોપશમનુ' સ્વરૂપ
કેવુ' છે ?

ઉત્તર-(સ્વઓવસમે ચરુળ્લં ઘાદકમ્માણં સ્વઓવસમેણં) કેવળજ્ઞાનના પ્રતિબં-
ધક-કેવળજ્ઞાનને પ્રકટ થતું રોકનારાં-જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય
અને અન્તરાય, આ ચાર ઘાતિયા કર્મોનો જે ક્ષયોપશમ રૂપ ભાવ છે, તેને
ક્ષયોપશમ કહે છે. આ કથનનું તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છે-વિવક્ષિત જ્ઞાનાદિક
ગુણોનો ઘાત કરનારા ઉદય પ્રાપ્ત કર્મોનો ક્ષય (સર્વથા અપગમ) અને
અનુદીર્ઘ એજ કર્મનો ઉપશમ (વિપાકની અપેક્ષાએ ઉદયાભાવ), આ પ્રકારનો
ક્ષયથી ઉપલક્ષિત જે ઉપશમ છે, તેનું નામ જ ક્ષયોપશમ છે.

શંકા-ઔપશમિક ભાવમાં ઉદયપ્રાપ્ત કર્મનો સર્વથા ક્ષય થાય છે અને

क्षयः, अनुदयप्राप्तं तु कर्म न क्षीणं नापि तस्योदयोऽतस्तस्योपशमश्च उच्यते, क्षयोपशमिकेऽस्मिन्नपि भावे उदीर्णस्य क्षयः, अनुदीर्णस्य चोपशम इत्युच्यते, इत्यमनयोः को भेदः ? इति चेदाह—कर्मणः क्षयोपशमे तु विपाकत एवोदयाभावः, प्रदेशस्तु अस्त्येवोदयः, औपशमिके भावे तु कर्मणः प्रदेशतोऽप्युदयो नास्तीत्यनयोर्भेदो बोध्यः । क्षयोपशमस्तु ज्ञानावरणादि कर्मचतुष्टयस्यैव भवति, नान्येषां

अनुदय प्राप्त जो कर्म है उसका न क्षय है और न उदय है, किन्तु उपशम है, इसी प्रकार इस क्षयोपशमिक भाव में भी उदीर्ण कर्मका क्षय है और अनुदीर्ण कर्मका उपशम है । तब औपशमिक और क्षयोपशमिक में क्या भेद है ?

उत्तर—क्षयोपशम भाव में जो कर्म का उपशम कहा गया है वह विपाक की अपेक्षा से ही उदयाभाव रूप उपशम कहा गया है, प्रदेश की अपेक्षा नहीं—प्रदेश की अपेक्षा से तो वहां कर्मका उदय है परन्तु औपशमिक भाव में जो उपशम कहा गया है वह विपाक और प्रदेश दोनों की अपेक्षा से कहा गया है । अर्थात् औपशमिक भाव में कर्म का न विपाकोदय है, और न प्रदेशोदय है । नीरस किये हुए कर्म दलिकों का वेदन प्रदेशोदय है और रस विशिष्ट दलिकों का विपाक वेदन विपाकोदय है । क्षयोपशम ज्ञानावरण दर्शनावरण मोहनीय और अंतराय इन चार कर्मों का ही होता है । निषिद्ध होने

अनुदय प्राप्त જે કર્મ છે તેનો ક્ષય પણ થતો તથી અને ઉદય પણ થતો નથી પરન્તુ ઉપશમ જ થય છે. એજ પ્રકારે ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં પણ ઉદીર્ણ કર્મનો ક્ષય અને અનુદીર્ણ કર્મનો ઉપશમ થતો હોય છે. તો પછી औप-શમિક અને ક્ષાયોપશમિકમાં શો ભેદ છે ?

ઉત્તર—ક્ષયોપશમ ભાવમાં કર્મનો જે ઉપશમ કહેવામાં આવ્યો છે તે વિપાકની અપેક્ષાએ જ ઉદયાભાવ (ઉદયનો અભાવ) રૂપ ઉપશમ બતાવવામાં આવ્યો છે, પ્રદેશની અપેક્ષાએ બતાવવામાં આવ્યો નથી. પ્રદેશની અપેક્ષાએ તો ત્યાં કર્મનો ઉદય જ છે. પરન્તુ औपશમિક ભાવમાં જે ઉપશમ બતાવવામાં આવ્યો છે, તે વિપાક અને પ્રદેશ, આ બન્નેની અપેક્ષાએ બતાવવામાં આવ્યો છે એટલે કે औपશમિક ભાવમાં કર્મનો વિપાકોદય હોતો નથી, પણ પ્રદેશોદય હોય છે. નીરસ કરાયેલાં કર્મદ્વિકોતુ' વેદન પ્રદેશોદય રૂપ છે અને રસવિશિષ્ટ દ્વિકોતુ' વિપકવેદન વિપાકોદય રૂપ છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહ-

કર્મણાં, નિષિદ્ધત્વાત્ । સમ્પ્રતિ પ્રથમં મેદમુપસંહરન્નાહ—સ એવ ક્ષયોપશમ इति ।
 દ્વિતીયં મેદં પૃચ્છતિ—અથ કોઽસૌ ક્ષયોપશમનિષ્પન્નઃ ? इति । ઉત્તરયતિ—ક્ષયોપશ-
 નિષ્પન્નઃ અનેકવિધઃ પ્રજ્ઞન્તઃ । અનેકવિધત્વમેવાહ—તથથા—ક્ષાયોપશમિકી આભિ-
 નિબોધિકજ્ઞાનલબ્ધિઃ ક્ષયોપશમેન નિષ્પન્ના ક્ષાયોપશમિકી, સા કા ? इत्याह—
 આભિનિબોધિકજ્ઞાનલબ્ધિરિતિ । આભિનિબોધિકજ્ઞાનં=મતિજ્ઞાનં તસ્ય લબ્ધિઃ=પ્રાપ્તિઃ
 इयं हि—સ્વાવરણકર્મક્ષયોપશમેનોપસમ્પદ્યતે, અત એવયં ક્ષાયોપશમિકીત્યુચ્યતે ।
 इत આરભ્ય ક્ષાયોપશમિકી મનઃ પર્યવજ્ઞાનલબ્ધિરિતિ યાવદ્ વક્તવ્યમ્ । તત્તજ્ઞાન

સે અન્ય કર્મો' કો નહીં' હોતા' હૈ । (સે તં સ્વઓવસમે) હસ પ્રકાર યહ—
 ક્ષયોપશમ હૈ (સે કિં તં સ્વઓવસમણિષ્કણ્ણે ?) હે મદંત । ક્ષયોપશમ
 નિષ્પન્ન ક્ષાયોપશમિક ભાવ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(સ્વઓવસમણિષ્કણ્ણે અણેગવિહે પણ્ણત્તે) ક્ષયોપશમ નિષ્પન્ન
 ક્ષાયોપશમિક ભાવ અનેક પ્રકાર કા કહા ગયા હૈ । (તં જહા) વે
 પ્રકાર યે હૈ—

(સ્વઓવ સમિયા આભિણિબોહિયાણલહ્ધી જાવ સ્વઓવસમિયા મણ-
 પજ્જવણાણલહ્ધી) ક્ષયોપશમિકી આભિનિબોધિક જ્ઞાનલબ્ધિ—અભિનિ-
 બોધક નામ મતિજ્ઞાન હૈ । હસ મતિજ્ઞાન કી પ્રાપ્તિ કા નામ આભિનિબોધિક
 જ્ઞાનલબ્ધિ હૈ । યહ આભિનિબોધિકજ્ઞાનલબ્ધિ મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મ કે
 ક્ષયોપશમ સે હોતી હૈ । હસલિયે હસે ક્ષાયોપશમિકી કહી હૈ, હસી પ્રકાર
 શ્રુતજ્ઞાનલબ્ધિ શ્રુતજ્ઞાનાવરણકર્મ કે ક્ષયોપશમ સે હોતી હૈ । અવધિ-

નીય અને અંતરાય, આ ચાર પ્રકારનાં કર્મેનાં જ ક્ષયોપશમ થાય છે, અન્ય કર્મેનાં
 ક્ષયોપશમ થતો નથી. (સે તં સ્વઓવસમે) આ પ્રકારનું ક્ષયોપશમનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન—(સે કિં તં સ્વઓવસમણિષ્કણ્ણે ?) હે ભગવન્ ! ક્ષયોપશમનિષ્પન્ન
 ક્ષાયોપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(સ્વઓવસમણિષ્કણ્ણે અણેગવિહે પણ્ણત્તે) ક્ષયોપશમનિષ્પન્ન ક્ષાયો-
 પશમિક ભાવ અનેક પ્રકારનાં કહ્યો છે. (તંજહા) જેમ કે....(સ્વઓવસમિયા
 આભિણિબોહિયાણલહ્ધી જાવ સ્વઓવસમિયા મણપજ્જવણાણલહ્ધી) ક્ષાયોપશમિકી
 આભિનિબોધિક જ્ઞાનલબ્ધિ મતિજ્ઞાનને આભિનિબોધિક જ્ઞાન કહે છે. આ
 મતિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું નામ આભિનિબોધિક જ્ઞાનલબ્ધિ છે. મતિજ્ઞાનાવરણ
 કર્મના ક્ષયોપશમથી આ આભિનિબોધિક જ્ઞાનલબ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે તેથી
 તેને ક્ષાયોપશમિકી કહેવામાં આવી છે. જેજ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના
 ક્ષયોપશમથી શ્રુતજ્ઞાનલબ્ધિની, અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી

प्राप्तिर्हि तत्तदावरणकर्मक्षयोपशमजन्या बोध्या । केवलज्ञानलब्धिस्तु तदावरण-
कर्मणः क्षय एवोत्पद्यते अतोऽत्र नोक्ता । तथा-क्षयोपशमिकी मत्तज्ज्ञानलब्धिः-
अज्ञानं-कुत्सितं ज्ञानम्-अज्ञानम्, कुत्सार्थेऽपि नवोवृत्तिः, कुत्सितं-शीलम्-
अशीलम् इत्यादौ तथा दृष्टत्वात्, मतिरेवाज्ञानं मत्तज्ज्ञानं तस्य लब्धिः=योग्यता
स्वावरणक्षयोपशमेनैव निष्पद्यते । कुत्सितत्वं चास्य मिथ्यादर्शनोदयदूषितत्वाद्
बोध्यम् । एवं क्षयोपशमिकी श्रुतज्ञानलब्धिरपि बोध्या । तथा-क्षयोपशमिकी
विभङ्गज्ञानलब्धिः-भङ्गप्रकारो भेदइति पर्यायाः । भङ्गशब्दस्त्वहं प्रक्रमादवधिवाचकः ।

ज्ञानालब्धि अवधिज्ञानावरण कर्म के क्षयोपशम से होती है, और
मनःपर्यवज्ञानलब्धि मनः पर्यवज्ञानावरण कर्म के क्षयोपशम से होती
है । इसलिये इन लब्धियों को क्षयोपशमिक कहा है । केवलज्ञानलब्धि को
सूत्रकार ने जो यहां नहीं कहा है उसका कारण यह है कि यह के-
वलज्ञानावरणकर्म के क्षय से होती है । (खओवसमिया मइ अण्णाण-
लद्धी, खओवसमिया सुय अण्णाणलद्धी, खओवसमिया विभंगणाण-
लद्धी) मतिअज्ञानावरण के क्षयोपशम से मति अज्ञान, श्रुतअज्ञाना-
वरण के क्षयोपशम से श्रुतज्ञान, विभंगज्ञानावरण के क्षयोपशम से
विभंगज्ञान की प्राप्ति होती है, इसलिये इन्हें क्षयोपशमिकी मत्तज्ज्ञान
लब्धि, क्षयोपशमिकी श्रुताज्ञानालब्धि और क्षयोपशमिकी विभंग
ज्ञान लब्धि कहा है । कुत्सित ज्ञान का नाम अज्ञान है । कुत्सित अर्थ
में भी नञ् होता है । जैसे कुत्सितशील अशील आदि (खओवसमिया

अवधिज्ञान लब्धिनी अने मनःपर्यवज्ञानावरणना क्षयोपशमथी मनःपर्यवज्ञान
लब्धिनी प्राप्ति थाय छे, ते कारणे ते लब्धिअने क्षयोपशमिक छडेवाभां
आवी छे अहीं सूत्रकारे केवणज्ञान लब्धिने उल्लेख कर्यो नथी, कारणे के
केवणज्ञानावरण कर्मना क्षयथी न केवणज्ञान लब्धिनी प्राप्ति थाय छे,
क्षयोपशमथी तेनी प्राप्ति थती नथी.

(खओवसमिया मइ अण्णाणलद्धी, खओवसमिया सुय अण्णाणलद्धी, खओ-
वसमिया विभंगणाणलद्धी) मति अज्ञानावरणना क्षयोपशमथी मति अज्ञान,
श्रुतअज्ञानावरणना क्षयोपशमथी श्रुताज्ञान अने विलंगज्ञानावरणना क्षयोपश-
मथी विलंगज्ञाननी प्राप्ति थाय छे, तेथी तेमने क्षयोपशमिकी मत्तज्ज्ञान-
लब्धि, क्षयोपशमिकी श्रुताज्ञानलब्धि अने क्षयोपशमिकी विलंगज्ञानलब्धि
छडेवाभां आवेद छे, कुत्सित ज्ञाननुं नाम अज्ञान छे, कुत्सितना अर्थभां पणु
नञ् (नकार वाचक) ने प्रयोग थाय छे, जेभ के कुत्सितशील, अशील आदि.

વિરુપઃ=હુતિસતો મજ્ઞો વિમજ્ઞઃ, સ એવ જ્ઞાનં-વિમજ્ઞજ્ઞાનમ્-જ્ઞાનત્વં ચાસ્ય અર્થપરિજ્ઞા-
નાત્મકત્વાદ્ બોધ્યમ્ । મિથ્યાદષ્ટિદેવાદેરવધિજ્ઞાનં વિમજ્ઞજ્ઞાનમુચ્યતે । વિમજ્ઞજ્ઞાનસ્ય-
લબ્ધિઃ=વિમજ્ઞજ્ઞાનલબ્ધિઃ । इयमपि स्वावरणक्षयोपशमेनैव भवति, अतोऽस्या अपि
क्षायोपशमिकीत्वं बोध्यम् । एवं मिथ्यात्वादिकर्मणः क्षयोपशमसाध्याः शेषा अपि
सम्यग्दर्शनादिलब्धयो यथासम्भवं आवनीयाः । तथा-क्षायोपशमिकी वीर्यलब्धिः-
इयं हि वीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमाद् भवति। एवं-पण्डितवीर्यलब्धिः, बालवीर्यलब्धिः,

चक्रखुदंसणलद्धी) क्षાયોપશમિકીચક્ષુઃ દર્શન લબ્ધિ, (અચક્રખુદંસણ-
લદ્ધી, ઓહિદંસણલદ્ધી) અચક્ષુદર્શનલબ્ધિ અવધિદર્શનલબ્ધિ હૈ । इन
में चक्षुर्दर्शनावरण के क्षयोपशम से चक्षुर्दर्शन लब्धि, अचक्षुर्दर्शनावरण
के क्षायोपशम से अचक्षुर्दर्शनलब्धि और अवधिदर्शनावरण के क्षयोप-
शम से अवधिदर्शनलब्धि होती है। (एवं सम्मदंसणलद्धी, मिच्छादंसण-
लद्धी सम्ममिच्छादंसणलद्धी) इसप्रकार से सम्यक्दर्शनलब्धि, मिथ्या-
दर्शनलब्धि (खओवसमिया सामाहयचरित्तलद्धी, एवं छेयोवद्वावणलद्धी,
परिहारविसुद्धिलद्धी सुहृमसंपरायचरित्तलब्धि एवं चरित्ताचरित्तलद्धी)
क्षायोपशमिकी सामायिक चरित्रलब्धि छेदोपस्थापनालब्धि, परिहारवि-
शुद्धिक लब्धि, सूक्ष्म संपरायचारित्रलब्धि, चारित्राचरित्रलब्धि (खओव
समिया दाणलद्धी, एवं लाभलद्धी, भोगलद्धी, उपभोगलद्धी) क्षायोपश-
मिकी दानलब्धि लाभलब्धि, भोगलब्धि उपभोगलब्धि, (खओवसमिया

(खओवसमिया चक्रखुदंसणलद्धી) क्षાયોપશમિકી ચક્ષુઃ દર્શનલબ્ધિ,
(અચક્રખુદંસણલદ્ધી, ઓહિદંસણલદ્ધી) અચક્ષુદર્શનલબ્ધિ અને અવધિદર્શનલબ્ધિ
પણુ ક્ષયોપશમ નિબ્બન્ન ક્ષાયોપશમિક લાવરૂપ છે, કારણ કે ચક્ષુઃદર્શનાવરણ
કર્મના ક્ષયોપશમથી ચક્ષુઃદર્શનલબ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે, અચક્ષુદર્શનાવરણ
કર્મના ક્ષયોપશમથી અચક્ષુદર્શનલબ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે અને અવધિદર્શના-
વરણના ક્ષયોપશમથી અવધિદર્શનલબ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. (एवं सम्मदंसणलद्धी,
मिच्छादंसणलद्धी, सम्ममिच्छादंसणलद्धी) એજ પ્રમાણે સમ્યક્દર્શનલબ્ધિ,
મિથ્યાદર્શનલબ્ધિ, સમ્યગ્મિથ્યાદર્શનલબ્ધિ, (खओवसमिया सामाहयचरित्त-
लद्धी, एवं छेयोवद्वावणलद्धी, परिहारविसुद्धिलद्धी) ક્ષાયોપશમિકી સામાયિક
ચારિત્રલબ્ધિ, છેદોપસ્થાપનાલબ્ધિ, પરિહારવિશુદ્ધિકલબ્ધિ, (सुहृमसंपराय
चरित्तलद्धी, एवं चरित्ताचरित्तलद्धी) સૂક્ષ્મ સંપરાય ચરિત્રલબ્ધિ, ચારિત્રા-
ચારિત્રલબ્ધિ, (खओवसमिया दाणलद्धी, एवं लाभलद्धी, भोगलद्धी, उपभोगलद्धी)
ક્ષાયોપશમિકી દાનલબ્ધિ, લાભલબ્ધિ, ભોગલબ્ધિ અને ઉપભોગલબ્ધિ,
(खओवसमिया वीर्यलद्धी) ક્ષાયોપશમિકી વીર્યલબ્ધિ, (एवं पंडितवीर्यलद्धी,

બાલપણ્ડિતવીર્યલબ્ધિરિતિ બોધ્યમ્ । અયં ભાવઃ-પણ્ડિતાઃ=સાધવઃ, વાલાઃ= અવિરતાઃ, બાલપણ્ડિતાઃ=દેશવિરતાઃ । एषां स्वस्ववीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमेन स्वस्ववीर्यलब्धिः प्रादुर्भवतीति । तथा-ક્ષાયોપશમિકી શ્રોત્રેન્દ્રિયલબ્ધિઃ યાવત્ ક્ષાયોપશમિકી સ્પર્શેન્દ્રિયલબ્ધિઃ । અત્ર-ઇન્દ્રિયાણિ લબ્ધ્યુપયોગરૂપાણિ ભાવેન્દ્રિયાણિ બોધ્યાનિ, તેષાં લબ્ધિઃ=મતિશ્રુતજ્ઞાનચક્ષુરચક્ષુર્દર્શનાવરણક્ષયોપશમજન્યત્વાત્ ક્ષાયોપશમિકીતિ બોધ્યમ્ । તથા-ક્ષાયોપશમિક આચારાઙ્ગધર इत्यारभ्य ક્ષાયોપશમિકો વાચક इत्यन्तोऽपि શ્રુતજ્ઞાનાવરણકર્મક્ષયોપશમજન્યો બોધ્યઃ । આચારાઙ્ગધરત્વાદિ પર્યાયા હિ શ્રુતજ્ઞાનપ્રભવાઃ, શ્રુતજ્ઞાનં ચ તદાવરણકર્મક્ષયોપશમેન નિષ્પદ્યતે, અત આચારાઙ્ગધરાદયઃ ક્ષાયોપશમિકા બોધ્યા इति ભાવઃ ।

વીરિયલદ્વી) ક્ષાયોપશમિકી વીર્યલબ્ધિ, (એવં પંડિયવીરિયલદ્વી) પંડિત વીર્યલબ્ધિ (બાલ વીરિયલદ્વી) બાલવીર્યલબ્ધિ (બાલપંડિયવીરિયલદ્વી) બાલપંડિત વીર્યલબ્ધિ (સ્વઓવસમિયા સોહંદિયલદ્વી) ક્ષાયોપશમિકી શ્રોત્રેન્દ્રિયલબ્ધિ (જાવ) યાવત્ (સ્વઓવસમિયા ફાસિંદિયલદ્વી) ક્ષાયોપશમિકી સ્પર્શનં ઇન્દ્રિયલબ્ધિ (સ્વઓવસમિય આચારંગધરે) ક્ષાયોપશમિક આચારંગધારી, (એવં સુયગડંગધરે, ઠાણંગધરે, સમવાયંગધરે, વિવાહપણ્ણત્તિધરે, નાયાધમ્મકહાધરે) સૂત્રકૃતાંગધારી, સ્થાનાંગધારી, સમવાયાઙ્ગધારી, વિવાહપ્રજ્ઞસિધારી જ્ઞાતાધર્મકથાધારી (ઉવાસગદસાધરે) ઉપાસકદશાધારી, (અંતગહદસાધરે) અન્તકૃદશાધારી, (અણુત્તરોવવાહ્યદસાધરે) અનુત્તરૌપપાતિક દશાધારી, (પણ્ણવાગરણધરે) પ્રશ્નવ્યાકરણધારી, (વિવાગ સુયધરે) વિપાક શ્રુતધારી (સ્વઓવસમિય દિટ્ઠિવાયધરે) ક્ષાયોપશમિક દટ્ઠિવાદધારી (સ્વઓવસમિય ણવપુઠ્ઠી) ક્ષાયોપશમિક નવ-

બાલવીરિયલદ્વી, બાલપંડિયવીરિયલદ્વી) ક્ષાયોપશમિકી પંડિતવીર્યલબ્ધિ, બાલવીર્યલબ્ધિ અને બાલપંડિતવીર્યલબ્ધિ.

(સ્વઓવસમિયા સોહંદિયલદ્વી જાવ સ્વઓવસમિયા ફાસિંદિયલદ્વી) ક્ષાયોપશમિકી શ્રોત્રેન્દ્રિયલબ્ધિથી લઈને ક્ષાયોપશમિકી સ્પર્શેન્દ્રિયલબ્ધિપર્યન્તની પાંચ પ્રકારની લબ્ધિઓ, (સ્વઓવસમિય આચારંગધરે) ક્ષાયોપશમિક આચારાંગધારી, (એવં સુયગડંગધરે, ઠાણંગધરે, સમવાયંગધરે, વિવાહ પણ્ણત્તિધરે, નાયાધમ્મકહાધરે, ઉવાસગદસાધરે, અણુત્તરોવવાહ્યદસાધરે, પળ્ણવાગરણધરે, વિવાગસુયધરે,) એજ પ્રમાણે ક્ષાયોપશમિક સૂત્રકૃતાંગધારી, સ્થાનાંગધારી, સમવાયાંગધારી, વિવાહપ્રજ્ઞસિધારી (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિધારી), ઉપાસકદશાધારી, અન્તકૃતદશાધારી, અનુત્તરૌપપાતિક દશાધારી, પ્રશ્નવ્યાકરણધારી વિપાકશ્રુતધારી, (સ્વઓવસમિય દિટ્ઠિવાયધરે)

પ્રકૃતમુપસંહરન્નાહ-સ एष क्षायोपशमनिष्पन्न इति । क्षायोपशमिको भावः प्ररूपित इति सूचयितुमाह-स एष क्षायोपशमिक इति ॥સૂ० ૧૫૬॥

પૂર્વધારી (સ્વઓવસમિએ જાવ ચડદસ પુવ્વી) ક્ષાયોપશમિક યાવત્ ચતુર્દશપૂર્વધારી (સ્વઓવસમિએ ગળી) ક્ષાયોપશમિક ગળી સ્વઓવસમિએ વાયએ) ક્ષાયોપશમિકવાચક (સે તં સ્વઓવસમનિષ્કળે) હસપ્રકાર યે સ્વ ક્ષાયોપશમ નિષ્પન્ન હૈં (સે તં સ્વઓવસમિએ) યહ વહ ક્ષાયોપશમિક હૈ । -

ભાવાર્થ-હસ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારને ક્ષાયોપશમિક ક્યા હૈ હસકા વિવેચન ક્રિયા હૈ । ઉન્હોને કહા-હૈ કિ એક તો ક્ષાયોપશમ હી ક્ષાયોપશમિક હૈ ઓર દૂસરા ક્ષાયોપશમ નિષ્પન્ન ક્ષાયોપશમિક હૈ । હનમેં ચાર ઘાતિક કર્મોં કા ક્ષય ઉપલક્ષિત જો ઉપશમ હૈ વહ ક્ષાયોપશમિક હૈ । ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન કે આવરક જો કર્મ હૈં હનમેં સર્વઘાતિસ્પર્દક (કર્માશ) ઓર દેશઘાતિસ્પર્દક યે દોનોં પ્રકાર કે સ્પર્દક પાયે જાતે હૈં । હસલિયે હનકા ક્ષયોપશમ હોતા હૈ । નવ નોકષાયોં મેં કેવલ દેશઘાતિસ્પર્દક હી પાયે જાતે હૈં હસલિયે હનકા ક્ષયોપશમ નહીં હોતા કેવલ જ્ઞાનાવરણ આદિ પ્રકૃતિયોં મેં કેવલ સર્વઘાતિસ્પર્દક પાયે જાતે હૈં

ક્ષાયોપશમિક દૃષ્ટિવાદધારી, (સ્વઓવસમિએ જાવ પુવ્વી) ક્ષાયોપશમિક નવપૂર્વધારીથી લધને (સ્વઓવસમિએ જાવ ચડદસપુવ્વી) ક્ષાયોપશમિક ચૌદ પૂર્વધારી પર્યન્તના ભવે, (સ્વઓવસમિએ ગળી) ક્ષાયોપશમિક ગળી, (સ્વઓવસમિએ વાયએ) અને ક્ષાયોપશમિક વાયક (સે તં સ્વઓવસમનિષ્કળે) આ બધા ક્ષાયોપશમ નિષ્પન્ન ભાવે છે. (સે તં સ્વઓવસમિએ) ક્ષાયોપશમિકનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ-આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકારે ક્ષાયોપશમિક ભાવના સ્વરૂપનું વિવેચન કર્યું છે તેમાં તેમણે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે એક તો ક્ષાયોપશમ જ ક્ષાયોપશમિક છે અને બીજું ક્ષયોપશમનિષ્પન્ન ક્ષાયોપશમિક છે. ચાર ઘાતિયા કર્મોના ક્ષયથી ઉપલક્ષિત જે ઉપશમ છે, તેનું નામ ક્ષાયોપશમિક છે. ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનનું આવરણ કરનારા જે કર્મો છે તેમાં સર્વઘાતિ સ્પર્દકો અને દેશઘાતિ સ્પર્દકો રૂપ બન્ને પ્રકારના સ્પર્દકોનો સદ્ભાવ રહે છે.

इसलिये उनका भी क्षयोपशम नहीं होता है। यद्यपि प्रत्याख्यानावरण और अप्रत्याख्यानावरण कषाय सर्वघाति ही हैं—किन्तु उन्हें अपेक्षाकृत देशघाति मान लिया जाता है इसलिये अनंतानुबंधी आदि का क्षयोपशम बन जाता है। अघातिया कर्मों में तो देशघाति और सर्वघाति यह विकल्प ही संभव नहीं, इसलिये उनके क्षयोपशम का प्रश्न ही नहीं उठता। अतः सूत्रकारने यह तो क्षयोपशम की सामान्य योग्यता का विवेचन किया है। क्षयोपशम और उपशम में केवल अन्तर इतना ही है कि क्षयोपशम में किननेक सर्वघातिस्पर्द्धकों का उदयाभावी क्षय रहता है और कितनेक उन्हीं सर्वघातिस्पर्द्धकों का सदवस्था रूप उपशम रहता है—तथा देशघातिस्पर्द्धकों का उदय रहता है। तब कि उपशम में किसी का भी उदय नहीं रहता है। सबका उपशम ही रहता है—

अब सूत्रकार यह कहते हैं कि किन २ कर्मों के क्षयोपशम से कौन २ से भाव प्रकट होते हैं—मतिज्ञानावरण, श्रुतज्ञानावरण अवधिज्ञानावरण, और मनःपर्यवज्ञानावरण के क्षयोपशम से मति, श्रुत,

તેથી તેમનો ક્ષયોપશમ થાય છે. નવ નોકષાયોમાં કેવળ દેશઘાતિ સ્પર્દ્ધકો (કર્મદલિકો)નો જ સદ્ભાવ હોય છે, તેથી તેમનો ક્ષયોપશમ થતો નથી કેવળજ્ઞાનાવરણ આદિ પ્રકૃતિઓમાં કેવળ સર્વઘાતિ સ્પર્દ્ધકોનો જ સદ્ભાવ હોય છે, તેથી તેમનો ક્ષયોપશમ પણ થતો નથી જો કે પ્રત્યાખ્યાનાવરણ અને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાય સર્વઘાતિ જ છે, પરન્તુ તેમને અપેક્ષાકૃત દેશઘાતિ માની લેવામાં આવેલ છે, તેથી અનંતાનુબંધી આદિનો ક્ષયોપશમ સંભવિત બની જાય છે. અઘાતિયા કર્મોમાં તો દેશઘાતિ અને સર્વઘાતિ રૂપ વિકલ્પ જ સંભવી શકતો નથી, તેથી તેમના ક્ષયોપશમનો તો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી આ પ્રકારે સૂત્રકારે ક્ષયોપશમની સામાન્ય યોગ્યતાનું અહીં વિવેચન કર્યું છે ક્ષયોપશમ અને ઉપશમ વચ્ચે નીચે પ્રમાણેનું અંતર સમજવું—ક્ષયોપશમમાં કેટલાક સર્વઘાતિ સ્પર્દ્ધકોનો ઉદયાભાવી ક્ષય રહે છે અને કેટલાક સર્વઘાતિ સ્પર્દ્ધકોના સદવસ્થારૂપ ઉપશમ રહે છે તથા દેશઘાતિ સ્પર્દ્ધકોનો ઉદય રહે છે પરન્તુ ઉપશમમાં તેમનો ઉદય રહેતો નથી પણ ઉપશમ જ રહે છે.

હવે સૂત્રકાર એ વાત પ્રકટ કરે છે કે કયાં કયાં કર્મોના ક્ષયોપશમથી કયા કયા ભાવ પ્રકટ થાય છે—મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ અને મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ કર્મોના ક્ષયોપશમથી અનુક્રમે મતિજ્ઞાન, શ્રુત-

અવધિ ઓર મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રકટ હોતે હૈં । સૂત્ર મેં લઘ્વિ શબ્દ કા અર્થ પ્રાપ્તિ હૈ । યહ સ્ત્રીલિંગ હૈં હસલિયે “ક્ષાયોપશમિકી” શબ્દ ભી સ્ત્રીલિંગ મેં વ્યવહત કિયા ગયા હૈં । અપને ૨ આવારક કર્મોં કે ક્ષયોપશમ સે મતિજ્ઞાનાદિકોં કી પ્રાપ્તિ હોતી હૈં । હસલિયે યહ પ્રાપ્તિ ક્ષાયોપશમિકી હૈં । કેવલજ્ઞાન કો ક્ષયોપશમિક નહીં માના ગયા હૈં । વહ તો ક્ષાયિક હૈં । ક્યોં કિ યહ કેવલજ્ઞાનાવરણ કે ક્ષય સે હોતા હૈં ।

શંકા-યદિ કેવલજ્ઞાન, કેવલજ્ઞાનાવરણ કર્મ કે ક્ષય સે હોતા હૈ-તો ફિર ઉસે એસા ક્યોં કહા જાતા હૈં કિ યહ જ્ઞાનાવરણ કર્મ કે ક્ષય સે હોતા હૈં ?

ઉત્તર-આત્મા કા સ્વભાવ કેવલજ્ઞાન હૈં । હસે કેવલજ્ઞાનાવરણ આવૃત કિયે હુએ હૈં । તથાપિ વહ પૂરા આવૃત નહીં હો-પાતા, અતિમન્દ જ્ઞાન પ્રકટ હી બના રહતા હૈં । જિસે મતિજ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મ આવૃત કરતે હૈં, હસસે સ્પષ્ટ હૈં કિ કેવલજ્ઞાન કો પ્રકટ ન હોને દેના જ્ઞાનાવરણ કે પાંચોં ભેદોં કા સાક્ષાત્ રોકતા હૈં ઓર મતિજ્ઞાનાવરણ આદિ પરંપરા સે । હસલિયે જ્ઞાનાવરણકર્મ કે ક્ષય સે કેવલજ્ઞાન હોતા હૈં

જ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. સૂત્રમાં જે ‘લઘ્વિ’ પદ વપરાયું છે તેનો અર્થ ‘પ્રાપ્તિ’ સમજવો. ‘લઘ્વિ’ પદ સ્ત્રીલિંગમાં હોવાથી તેની સાથે ‘ક્ષાયોપશમિકી’ આ પદનો પણ સ્ત્રીલિંગમાં જ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે મતિજ્ઞાન આદિકોની પ્રાપ્તિ ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે તે પ્રત્યેક જ્ઞાનના આવરક (આવરણ કરનારાં) કર્મોનો ક્ષયોપશમ થાય છે. તેથી તેમની તે પ્રાપ્તિને ક્ષાયોપશમિકી કહી છે. કેવળજ્ઞાનને ક્ષયોપશમિક ગણવામાં આવતું નથી, તેને તો ક્ષાયિક જ ગણવામાં આવે છે, કારણ કે કેવળજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયથી જ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શંકા-જો કેવળજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયને લીધે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું હોય, તો એવું શા માટે કહેવામાં આવે છે કે જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષય થવાથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર-આત્માનો સ્વભાવ કેવળજ્ઞાન છે તેના ઉપર કેવળજ્ઞાનાવરણ કર્મનું આવરણ હોય છે છતાં પણ તે પૂરેપૂરું આવૃત થઈ શકતું નથી અતિ મન્દ જ્ઞાન પ્રકટ જ થતું રહે છે, કે જેને મતિજ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મ આવૃત કરે છે, તેથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે કેવળજ્ઞાનને પ્રકટ ન થવા દેવામાં જ્ઞાનાવરણના પાંચે ભેદો કારણભૂત બને છે કેવળજ્ઞાનાવરણ કર્મ કેવળજ્ઞાનને રાક્ષાત રૂપે રોકે છે અને મતિજ્ઞાનાવરણ આદિ ચાર કર્મો તેને પરંપરા

એસા કહા જાતા હૈ । મતિઅજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતઅજ્ઞાનાવરણ, ઓર વિભંગજ્ઞાનાવરણ કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે મત્યજ્ઞાન, શ્રુતાજ્ઞાન, ઓર વિભંગજ્ઞાન પ્રકટ હોતે હૈ । યહાં અજ્ઞાન સે તાત્પર્ય જ્ઞાનાભાવ સે નહીં હૈ, કયોં કિ જ્ઞાનાવરણ રૂપ અજ્ઞાન ઔદયિક ભાવ હૈ । યહ જ્ઞાનાવરણ કર્મ કે ઉદય સે હોતા હૈ । કિન્તુ કુત્સિત જ્ઞાન કા નામ અજ્ઞાન હૈ । જબ મતિજ્ઞાન આદિ મિથ્યાદર્શન કે ઉદય સે દૂષિત હોતે તબ વે કુત્સિતજ્ઞાન કહલાતે હૈ । વિભંગ મેં ભંગશબ્દ પ્રકરણવશ અવધિ વાચક હૈ । વૈસે તો યહ પ્રકાર ભેદ-કા વાચક હૈ । ઓર “વિ” શબ્દ વિરૂપ-કુત્સિત અર્થ કા વાચક હૈ । હસ તરહ વિરૂપઃ ભંગઃ વિભંગઃ વિભંગ એવ જ્ઞાનમ્” એસી હસકી વ્યુત્પત્તિ હૈ । હસ વિભંગ મેં જો જ્ઞાન પના હૈ, વહ અર્થ પરિજ્ઞાનાત્મક હોને સે હૈ । મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવાદિકોં કા અવધિજ્ઞાન વિભંગજ્ઞાન કહલાતા હૈ । ચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ, ઓર અવધિદર્શનાવરણ કે ક્ષયોપશમ સે ચક્ષુર્દર્શન અચક્ષુર્દર્શન ઓર અવધિદર્શન પ્રકટ હોતે હૈ । હસલિયે ક્ષાયોપશમિક સમ્પદર્શન

રૂપે રોકે છે. તેથી “જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.” એવું કહેવામાં આવે છે.

મતિઅજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતઅજ્ઞાનાવરણ અને વિભંગજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી અનુક્રમે મત્યજ્ઞાન, શ્રુતાજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. અહીં “અજ્ઞાન” પદ દ્વારા જ્ઞાનાભાવ સમજવાનો નથી કારણ કે જ્ઞાનાભાવ રૂપ અજ્ઞાન તો ઔદયિક ભાવરૂપ છે, અને જ્ઞાનાવરણ કર્મના ઉદયથી તે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. પરન્તુ કુત્સિતજ્ઞાનને અજ્ઞાન કહે છે. જ્યારે મતિજ્ઞાન આદિ મિથ્યાદર્શનના ઉદયથી દૂષિત હોય છે, ત્યારે તેમને કુત્સિત જ્ઞાનરૂપ ગણવામાં આવે છે. ‘વિભંગ’ પદમાં જે “ભંગ” પદ છે તે અહીં અવધિવાચક છે. આમ તો તે પદ પ્રકારલેહનું વાચક ગણાય છે. અને “વિ” પદ વિરૂપકુત્સિત અર્થનું વાચક છે. વિભંગજ્ઞાનની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે થાય છે—“વિરૂપઃ ભંગઃ વિભંગઃ વિભંગ એવ જ્ઞાનં વિભંગજ્ઞાનમ્” આ વિભંગમાં જે જ્ઞાનપણ છે તે અર્થપરિજ્ઞાનાત્મકતાની અપેક્ષાએ છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવાદિકોના અવધિજ્ઞાનને વિભંગજ્ઞાન કહે છે. ચક્ષુર્દર્શનાવરણ, અચક્ષુર્દર્શનાવરણ અને અવધિદર્શનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી અનુક્રમે ચક્ષુર્દર્શન અચક્ષુર્દર્શન અને અવધિદર્શન પ્રકટ થાય છે. તેથી તેમને પણ ક્ષાયોપશમિક કહેવામાં આવેલ છે. મિથ્યાત્વકર્મના ક્ષયોપશમથી ક્ષયોપશમિક સમ્પદ

કી પ્રાપ્તિ મિથ્યાત્વ કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે હોતી હૈ । હસી પ્રકાર સે ઓર
 બી લલ્લિયોં મેં યથાસંભવ ક્ષાયોપશમિકતા જાન લેની ચાહિયે । વીર્ય
 લલ્લિ વીર્યાન્તરાય કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે હોતી હૈ । હસી પ્રકાર સે
 પંડિતવીર્ય લલ્લિ બાલવીર્ય લલ્લિ, બાલપંડિતવીર્ય લલ્લિ કો બી જાનના
 ચાહિયે । તાત્પર્ય યહ હૈ કિ-પંડિત સે યહાં સાધુજન બાલ સે અવિર-
 તિજન, ઓર બાલપંડિત સે દેશવિરતજન લિયે ગયે હૈ । હનકો અપને
 ૨ વીર્યાન્તરાય કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે અપની ૨ વીર્યલલ્લિ પ્રકટ હોતી હૈ ।

સમ્યગ્મિથ્યાદર્શનલલ્લિ સમ્યક્ત્વ કા ભેદ હૈ । હસલિયે
 યહ લલ્લિ મિથ્યાત્વકર્મ કે ક્ષયોપશમ સે હોતી હૈ ।
 સામાયિકચારિત્રલલ્લિ, હેદોપસ્થાપનલલ્લિ, પરિહારવિશુદ્ધિકલલ્લિ,
 સૂક્ષ્મ સંપરાયચારિત્રલલ્લિ ઓર ચારિત્રાચારિત્રલલ્લિ યે સબ ચારિત્ર-
 મોહનીય કર્મ કે ક્ષયોપશમ સે હોતી હૈ હસીલિયે હનમેં
 ક્ષાયોપશમિકતા હૈ । સંયત કે કર્મોં કો નિવારણ કરને કે લિયે
 જો અન્તરંગ ઓર બહિરંગ પ્રવૃત્તિ હોતી હૈ વહ ચારિત્ર હૈ-અર્થાત્
 આત્મિક શુદ્ધ દશા મેં સ્થિર રહને કા પ્રયત્ન કરના હી ચારિત્ર હૈ ।
 પરિણામ શુદ્ધિ કે તરતમ ભાવ કી અપેક્ષા ઓર નિમિત્ત ભેદ સે

ઘટશનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એજ પ્રમાણે બીજી બધી સૂત્રોક્ત લલ્લિઓમાં
 પણ યથાસંભવ ક્ષાયોપશમિકતા સમજ લેવી. વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપ-
 શમથી વીર્યલલ્લિ પ્રકટ થાય છે. એજ પ્રમાણે પંડિતવીર્ય લલ્લિ, બાલ
 વીર્યલલ્લિ અને બાલપંડિતવીર્ય લલ્લિને પણ ક્ષાયોપશમિક જ સમજવી
 જોઈએ. પંડિતપદ અહીં સાધુજનનું, બાલપદ અવિરતયુક્તજનનું અને બાલ-
 પંડિતપદ દેશવિરત જનનું વાચક છે. તેમને પોતપોતાના વીર્યાન્તરાય કર્મના
 ક્ષયોપશમ થવાથી પંડિતવીર્ય લલ્લિ આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સમ્યગ્મિથ્યાદર્શન લલ્લિ સમ્યક્ત્વના એક ભેદ રૂપ છે. તેથી મિથ્યા-
 ત્વ કર્મના ક્ષયોપશમથી તે લલ્લિની પ્રાપ્તિ થાય છે, સામાયિક ચારિત્ર
 લલ્લિ, હેદોપસ્થાપનલલ્લિ, પરિહાર વિશુદ્ધિક લલ્લિ, સૂક્ષ્મ સંપરાય લલ્લિ
 અને ચારિત્રાચારિત્ર લલ્લિ, આ બધી લલ્લિઓની પ્રાપ્તિ ચારિત્રમોહનીય
 કર્મના ક્ષયોપશમને લીધે થાય છે, તેથી તેમનામાં ક્ષાયોપશમિકતા સમજવી
 જોઈએ. કર્મોનું નિવારણ કરવા માટે સંયત જે અન્તરંગ અને બહિરંગ
 પ્રવૃત્તિ કરે છે તેનું નામ ચારિત્ર છે. એટલે કે આત્મિક શુદ્ધ દશામાં
 સ્થિર રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો તેનું જ નામ ચારિત્ર છે. પરિણામ શુદ્ધિના

ચારિત્ર કે સામાયિક આદિ પાંચ વિભાગ ક્રિયે ગયે છે । વિશેષ ખુલાસા
 હસ પ્રકાર સે હૈ-સામાયિક કા અર્થ હૈ સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, સંયમ ઓર
 તપ હનકે સાથ એક્ય સ્થાપિત કરને કી અર્થાત્ સમભાવ મેં સ્થિર રહને
 કે લિયે સમ્પૂર્ણ અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિયોં કો ત્યાગ કરને કી આત્મપરિણામોં
 કી વૃત્તિ બનાયે રહના । હસ સામાયિક ચારિત્ર કી પ્રાપ્તિ સામાયિક
 ચારિત્ર લબ્ધિ હૈ । સામાયિક ચારિત્ર મેં રાગદ્વેષ કા નિરોધ કર કે સઘ
 આવશ્યક કર્તવ્યોં મેં સમતા બનાયે રહના હી હોતા હૈ । હસકે નિયત-
 કાલ ઓર અનિયતકાલ એસે દો ભેદ હોતે હૈ । જિનકા સમય નિશ્ચિત
 હૈ એસે સ્વાધ્યાય આદિ નિયતકાલ સામાયિક હૈ । ઓર જિન કા સમય
 નિયત નહીં હૈ એસે ઈર્યાપથ આદિ અનિયતકાલ સામાયિક હૈ । જૈસે
 અહિંસાવ્રત સઘ વ્રતોં કા મૂલ હૈ, વૈસે હી સામાયિક ચારિત્ર સઘ
 ચારિત્રોં કા મૂલ હૈ । મેં “ સર્વસાવધયોગ સે જીવન પર્યંત વિરત હૂં ”
 હસ એક વ્રત મેં સમાવેશ હો જાને સે એક સામાયિક વ્રત માના હૈ ઓર
 વહી એક વ્રત પાંચ રૂપ સે વિવક્ષિત હોને કે કારણ છેદોપસ્થાપના
 ચારિત્ર કહલાતા હૈ । પ્રથમ દીક્ષા લેને કે બાદ વિશિષ્ટ શ્રુત કા અભ્યાસ

તરતમ ભાવની અપેક્ષાએ અને નિમિત્ત લેહની અપેક્ષાએ ચારિત્રના સામાયિક
 આદિ પાંચ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. તેનું વધુ સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે-
 સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, સંયમ અને તપની સાથે એક્ય સ્થાપિત કરવાની-એટલે કે
 સમભાવમાં સ્થિર રહેવાને માટે સમસ્ત અશુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવાની
 આત્મપરિણામોની વૃત્તિ રાખવી તેનું નામ સામાયિક છે આ સામાયિક
 ચારિત્રની પ્રાપ્તિનું નામ સામાયિક ચારિત્ર લબ્ધિ છે. સામાયિક ચારિત્રની
 આરાધનામાં રાગદ્વેષનો નિરોધ કરીને સઘળાં આવશ્યક કર્તવ્યોમાં સદા
 સમભાવ જ રાખવો પડે છે. તેના નિયતકાળ અને અનિયતકાળ રૂપ બે
 લેદો છે જેમનો સમય નિશ્ચિત છે એવાં સ્વાધ્યાય આદિને નિયતકાળ
 સામાયિક કહે છે. જેમનો સમય નિયત નથી એવા ઈર્યાપથ આદિને અનિ-
 યતકાળ સામાયિક કહે છે. જેમ અહિંસાવ્રતને સઘળાં વ્રતોનું મૂળ માનવામાં
 આવે છે, એજ પ્રમાણે સામાયિક ચારિત્રને સઘળાં ચારિત્રોનું મૂળ માન-
 વામાં આવે છે. “હું જીવનપર્યંત સર્વ સાવધયોગોથી વિરત થઉં છું”
 આ એક વ્રતમાં સમાવેશ થઈ જવાને કારણે સામાયિક વ્રતને એક જ વ્રત
 ગણવામાં આવ્યું છે. અને એજ એક વ્રત પાંચ રૂપે વિવક્ષિત થવાને
 કારણે છેદોપસ્થાપના ચારિત્ર કહેવાય છે. પ્રથમ દીક્ષા લીધા બાદ વિશિષ્ટ

કર ચુકને પર વિશેષ શુદ્ધિ કે નિમિત્ત જો જીવન પર્યન્ત પુનઃ દીક્ષા લી જાતી હૈ એવં પ્રથમ લી હુઈ દીક્ષા કા છેદ કરકે ફિર નયેસિરે સે જો દીક્ષા કા આરોપણ કિયા જાતા હૈ-વહ છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર હૈ । જિસમેં યાસ વિશિષ્ટ પ્રકાર કે તપઃ પ્રધાન આચાર કા પાલન કિયા જાના હૈ વહ પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર હૈ । જિસમેં ક્રોધ આદિ કષાયોં કા તો ઉદય નહીં હોતા, સિર્ફ લોભ કા અંશ અતિ સૂક્ષ્મરૂપ મેં રહતા હૈ, વહ સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર હૈ । યહ ચારિત્ર કેવલ દશવેં ગુણસ્થાન મેં હોતા હૈ । ચારિત્રાચારિત્ર કા નામ દેશ ચારિત્ર હૈ । યહ અનન્તાનુબન્ધી આદિ અષ્ટવિધ કષાય કે ક્ષયોપશમ આદિ સે આવિર્ભૂત હોતા હૈ । તથા સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્ર અનન્તાનુબન્ધી આદિ ૧૨ પ્રકાર કે કષાય કે ક્ષયોપશમ આદિ સે આવિર્ભૂત હોતા હૈ । દાન, લોભ, ભોગ, ઉપભોગ ઔર વીર્ય इनकी लब्धि वीर्यान्तराय कर्म के दानान्तराय आदि के क्षयोपशम आदि से होती है,, । શ્રોત્રેન્દ્રિય સે લેકર જો સ્પર્શનેન્દ્રિય તક કી લબ્ધિયાં કહી હૈ । વે દ્રવ્યેન્દ્રિય કી અપેક્ષા સે નહીં કહી હૈ, કિન્તુ ભાવેન્દ્રિય કી અપેક્ષા સે કહી હૈ ।

શ્રુતનો અભ્યાસ કરી લીધા બાદ વિશેષશુદ્ધિને નિમિત્તે જે જીવનપર્યન્તની પુનઃ દીક્ષા લેવામાં આવે છે અને પ્રથમ લીધેલી દીક્ષાનો છેદ કરીને (ત્યાગ કરીને) ફરી નવેસરથી જે દીક્ષાનું આરોપણ કરવામાં આવે છે, તેનું નામ છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર છે. જેમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના તપઃ પ્રધાન આચારનું પાલન કરવામાં આવે છે, તેનું નામ પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર છે. જે ચારિત્રમાં ક્રોધાદિ કષાયોનો ઉદય રહેતો નથી, પરંતુ લોકનો અંશ અતિ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં બાકી રહી જાય છે એવા ચારિત્રનું નામ સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર છે. દસમાં ગુણસ્થાનમાં જે આ ચારિત્રનો સદ્ભાવ રહે છે અંશતઃ ચારિત્ર અથવા દેશચારિત્રને ચારિત્રાચારિત્ર કહે છે. અનન્તાનુબન્ધી આદિ આઠ પ્રકારના કષાયના ક્ષયોપશમ આદિથી તેનો આવિર્ભાવ થાય છે. સર્વવિરતિ રૂપ ચારિત્ર અનન્તાનુબન્ધી આદિ ૧૨ પ્રકારના કષાયના ક્ષયોપશમ આદિથી આવિર્ભૂત (પ્રકટ) થાય છે. અન્તરાય કર્મના પ્રકાર રૂપ દાનાન્તરાય, લાભાન્તરાય, ભોગાન્તરાય, ઉપભોગાન્તરાય અને વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી અનુક્રમે દાનલબ્ધિ, લાભલબ્ધિ, ઉપભોગલબ્ધિ અને વીર્યલબ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. એજ પ્રમાણે શ્રોત્રેન્દ્રિયથી લઈને સ્પર્શેન્દ્રિયલબ્ધિ પર્યન્તની પચ્ચ પાંચ લબ્ધિઓ કહી છે. આ પાંચ લબ્ધિઓ દ્રવ્યેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ કહી નથી, પણ ભાવે-

સમ્પ્રતિ પારિણામિકં નામ નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં પારિણામિણ ? પારિણામિણ દુવિહે પળ્લન્તે, તં જહા—સાહપારિણામિણ ય અણાહપારિણામિણ ય। સે કિં તં સાહપારિણામિણ ? સાહપારિણામિણ અળૈગવિહે પળ્લન્તે તં જહા—જુળ્લસુરા, જુળ્લગુલો જુળ્લઘયં જુળ્લતંદુલા ચેવ। અઢ્ઢમા ય અઢ્ઢમરુઢ્ઢા સંજ્ઞાગંધવળ્લગરા ય ॥૧॥ ઉઠ્ઠાવાયા દિસાદાહા

ભાવેન્દ્રિયલબ્ધિ ઉપયોગ કે ભેદ સે દો પ્રકાર કી હૈ । इनकी लब्धि मति ज्ञानावरण, श्रुतज्ञानावरण, चक्षुर्दर्शनावरण, अचक्षुर्दर्शनावरण, के क्षयोपशम से होती है । तात्पर्य यह है कि मतिज्ञानावरणीय कर्म आदि का क्षायोपशम जो एक प्रकार का आत्मिक परिणाम है वह लब्धीन्द्रिय हैं । और लब्धि, निवृत्ति, तथा उपकरण इन तीनों के मिलने से जो रूपादि विषयों का सामान्य और विशेषबोध होता है वह उपयोगेन्द्रिय है । मतिज्ञान तथा चक्षु अचक्षुर्दर्शनरूप है । इसी प्रकार आचाराङ्ग, आदि १२ अंगों को धारण करने रूप तथा वाचकरूप पर्याये हैं वे सब श्रुतज्ञान प्रभव हैं । श्रुतज्ञान, श्रुतज्ञानावरण कर्म के क्षयोपशम से होता है । इसलिये ये आचाराङ्गधर आदि पर्याये क्षायोपशमिक हैं । इस प्रकार क्षायोपशम निष्पन्न क्षायोपशमिक भाव का स्वरूप है ॥सू०१५५॥

ન્દ્રિયની અપેક્ષાએ કહી છે ભાવેન્દ્રિયે લબ્ધિ ઉપયોગના લેદથી એ પ્રકારની છે મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, ચક્ષુઃદર્શનાવરણ અને અચક્ષુઃદર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી તેમની લબ્ધિ થાય છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ આદિના ક્ષયોપશમ રૂપ જે એક પ્રકારનું આત્મિક પરિણામ છે, તે લબ્ધીન્દ્રિય રૂપ છે અને લબ્ધિ, નિવૃત્તિ તથા ઉપકરણ, આ ત્રણે મળવાથી રૂપાદિ વિષયોનો જે સામાન્ય અને વિશેષ બોધ થાય છે તે ઉપયોગેન્દ્રિય રૂપ છે ઉપયોગેન્દ્રિય મતિજ્ઞાન તથા ચક્ષુ અચક્ષુ દર્શન-રૂપ છે એજ પ્રમાણે આચારાંગ આદિ ૧૨ અંગને ધારણ કરવા રૂપ તથા વાચક રૂપ જે પર્યાયો છે તે શ્રુતજ્ઞાન સ્વરૂપ છે શ્રુતજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી શ્રુતજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી આચારાંગધર આદિ ૧૨ પર્યાયો પણ ક્ષાયોપશમિક છે. આ પ્રકારનું ક્ષયોપશમ નિષ્પન્ન ક્ષાયોપશમિક ભાવનું સ્વરૂપ છે. ॥સૂ०૧૫૫॥

गजियं विज्जू णिग्घाया जूवया जक्खादिक्का धूमिया महिया
 रयुग्घाया चंदोवरागा सूरुवरागा चंदपरिवेसा सूरपरिवेसा पडि-
 चंदा पडिसूरा इंदधणू उदगमच्छा कविहसिया अमोहावासा
 वासधरा गामा णगरा घरा पवथा पायाला भवणा निरया
 रयणप्पहा सक्करप्पहा वालुयप्पहा पंकप्पहा धूमप्पहा तमप्पहा
 तमतमप्पहा सोहम्मो जाव अच्चुए गेवेज्जे अणुत्तरे ईसिप्पभारा
 परमाणुपोग्गले दुपएसिए जाव अणंतपएसिए । से तं साइ-
 पारिणामए । से किं तं अणाइपारिणामए ? अणाइपारिणामिए
 धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए आगासत्थिकाए जीवत्थिकाए
 पुग्गलत्थिकाए अद्दासमए लोए अलोए भवसिद्धिया अभव-
 सिद्धिया । से तं अणाइपारिणामिए । से तं पारिणामिए ॥सू० १५६॥

छाया—अथ कोऽसौ पारिणामिकः ? पारिणामिको द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-
 सादिपारिणामिकश्च अनादिपारिणामिकश्च । अथ कोऽसौ सादिपारिणामिकः
 सादिपारिणामिकः—अनेकविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—जीर्णसुरा जीर्णगुडः जीर्णघृतम्
 जीर्णतण्डुलाश्चैव । अभ्राणि च अभ्रवृक्षाः संध्या गन्धर्वनगराणि च ॥१॥ उल्का-
 पाताः, दिग्दाहाः, गर्जितं, विद्युत्, निर्घाताः, यूपकाः, यक्षा दीप्तकानि,
 धूमिका, मिहिका, रजउद्धाताः, चन्द्रोपरागाः, सूर्योपरागाः, चन्द्रपरिवेपाः,
 सूर्यपरिवेपाः, प्रतिचन्द्राः, प्रतिसूर्याः, इन्द्रधनुः, उदकमत्स्याः, कपिहसितानि,
 अमोघा, वर्षाणि, वर्षधराः, ग्रामाः, नगराणि, गृहाः, पर्वताः, पातालाः, भव-
 नानि, निरया, रत्नप्रभा, शर्कराप्रभा, वालुकाप्रभा, पङ्कप्रभा, धूमप्रभा, तमःप्रभा,
 तमस्तःप्रभा, सौधर्मो, यावत् अच्युतः, ग्रैवेयकः, अनुत्तरः, ईषत्प्राग्भारा, परमाणु
 पुद्गलो, द्विप्रदेशिको, यावत् अनन्तप्रदेशिकः । सएष सादिपारिणामिकः । अथ को-
 ऽसौ अनादिपारिणामिकः ? अनादिपारिणामिकः—धर्मास्तिकायः अधर्मास्तिकायः,
 आकाशास्तिकायः जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः अद्वासमयः, लोका, अलोकः,
 भवसिद्धिकाः, अभवसिद्धिकाः, सएष अनादि पारिणामिकः । सएष पारिणा-
 मिकः ॥ सू ० १५६ ॥

टीका- 'से किं तं' इत्यादि-

अथ कोऽसौ पारिणामिकः ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति-पारिणामिकः-
परिणमनं=सर्वथाऽपरित्यक्तपूर्वावस्थस्य यद्रूपान्तरेण भवनं स परिणामः, उक्तं च-

“परिणामो ह्यर्थान्तरगमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम् ।

न च सर्वथा विनाशः, परिणामस्तद्विदामिष्टः ॥ इति ।

स एव तेन वा निवृत्तः पारिणामिकः । स सादि पारिणामिकानादि पारिणामिकेति भेद-
द्वयविशिष्टः । तत्र सादिपारिणामिकः अनेकविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-जीर्णसुरा, जीर्णगुडो,

अथ सूत्रकार पारिणामिक भाव का निरूपण करते हैं-

“से किं तं पारिणामिए ?” इत्यादि ।

शब्दार्थः- (से किं तं पारिमाणामिए) हे भदन्त ! पारिणामिक भाव
क्या है ?

उत्तर-(पारिणामिए, दुविहे पणत्ते) पारिणामिक भाव दो प्रकार
का-कहा गया है । (तंजहा) वे प्रकार ये हैं-(साइपारिणामिए य अणाइ
पारिणामिए य सादि पारिणामिक और अनादि पारिणामिक । जिसमें
द्रव्य की पूर्वअवस्था का तो सर्वथा परित्याग हो नहीं और एक अवस्था
से दूसरी अवस्थाएँ होती रहे । इसीका नाम परिणमन-परिणाम है ।
कहा भी है-“परिणामो” इत्यादि यही बात अन्यत्र कही है, कि
एक अवस्था से दूसरी अवस्था का होना यही परिणाम है । अर्थात् स्व-
रूप में स्थित रहकर उत्पन्न तथा नष्ट होना परिणाम है, सर्वथा व्यवस्थान

हुवे सूत्रकार पारिणामिक भावना स्वप्पनुं निष्पत्तुं करे छे-

“से किं तं पारिणामिए” इत्यादि-

शब्दार्थः-(से किं तं पारिणामिए ?) हे भगवन् ! पारिणामिक भावनुं
स्वप्प केवुं छे ?

उत्तर-(पारिणामिए दुविहे पणत्ते, तंजहा) पारिणामिक भावना नीचे प्रमाणों
के प्रकार कहा छे-(साइ पारिणामिए य अणाइ पारिणामिए य) (१) सादि पारि-
णामिक अने (२) अनादि पारिणामिक के परिणाममां द्रव्यनी पूर्व अवस्थानो
सर्वथा परित्याग थतो न होय ओवी रीते ओक अवस्थामांथी भील अवस्थाओ
थती रहे, ओवा परिणमनने सादिपरिणाम कहे छे कहुं पत्तु छे के-“परिणामो”
इत्यादि ओज वात भील जग्याओ पत्तु आ प्रमाणे ज कही छे-ओक अव-
स्थामांथी भील अवस्था इप परिणमन थवुं तेनुं नाम परिणाम छे

યા સર્વથા વિનાશ પરિણામ નહીં હૈ । પરિણામ કા દૂસરા નામ પર્યાય હૈ । જિસ દ્રવ્ય કા જો સ્વભાવ હૈ ઉસી કે ખીતર ઉસકા પરિણમન-પરિવર્તન હોતા હૈ । જૈસે મનુષ્ય બાલક સે ઓર યુવા યુવા સે વૃદ્ધ હોતા હૈ પર વહ મનુષ્યત્વ કા પરિત્યાગ નહીં કરતા, વૈસે હી પ્રત્યેક દ્રવ્ય અપની મર્યાદા કે ખીતર રહતા હુઆ હી પરિવર્તન કરતા રહતા હૈ । વહ ન તો સર્વથા નિત્ય હૈ ઓર ન સર્વથા ક્ષણિક હી । નૈયાયિક આદિ ભેદવાદી દર્શન જો ગુણ ઓર દ્રવ્ય કા સર્વથા-એકાન્ત-ભેદ માનતે હૈં ઉનકે મન્તવ્યાનુસાર દ્રવ્ય તો સર્વથા અવિકૃત રહતા હૈ ઓર ગુણ ઉસમેં ઉત્પન્ન વિનષ્ટ હોતે રહતે હૈં યહી વહ પરિણામ હૈ । તથા બૌદ્ધલોગ વસ્તુમાત્ર કો ક્ષણસ્થાયી ઓર નિરન્વય વિનાશી માનતે હૈં, ઉનકે મતા-નુસાર પરિણામ કા અર્થ ઉત્પન્ન હોકર વસ્તુ કા સર્વથા નાશ હો જાના એસા નિકલતા હૈ । इन्ही मन्तव्यों का निराकरण करने के निमित्त “न च सर्वथा व्यवस्थानम्” न च सर्वथा विनाशः परिणामः” એસા કહા હૈ । અતઃ ‘અર્થાન્તરગમનપરિણામઃ’ યહી પરિણામ કા લક્ષણ યુક્તિ યુક્ત હૈ । એસા જો પરિણામ હૈ વહી પારિણામિક હૈ અથવા ઇસ

એટલે કે સ્વરૂપમાં સ્થિત રહીને ઉત્પન્ન તથા નષ્ટ થવું તેનું નામ પરિણામ છે સર્વથા વ્યવસ્થાન અથવા સર્વથા વિનાશને પરિણામ કહી શકાય નહીં પરિણામનું ખીલું નામ પર્યાય છે. જે દ્રવ્યનો જે સ્વભાવ છે તે સ્વભાવમાં રહીને જ તેનું પરિણમન (પરિવર્તન) થાય છે. જેમ કે મનુષ્ય બાલકમાંથી યુવાન અને યુવાનમાંથી વૃદ્ધ બને છે, પરંતુ તે મનુષ્યત્વનો પરિત્યાગ કરતો નથી. એજ પ્રમાણે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાની મર્યાદામાં રહીને જ પરિણમન પામતું રહે છે. તે સર્વથા નિત્ય પણ નથી અને સર્વથા ક્ષણિક પણ નથી. નૈયાયિક આદિ ભેદવાદી દર્શન જે ગુણ અને દ્રવ્યનો સર્વથા (એકાન્તતઃ) ભેદ માને છે તેમની માન્યતા પ્રમાણે દ્રવ્ય તો સર્વથા અવિકૃત જ રહે છે, અને તેમાં ગુણની ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ થતો રહે છે. તેનું નામ જ પરિણામ છે. બૌદ્ધ મતવાદીઓ વસ્તુ માત્રને ક્ષણસ્થાયી અને નિરન્વય વિનાશી માને છે. તેમના મત પ્રમાણે પરિણામનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે—“ઉત્પન્ન થઈને વસ્તુનો સર્વથા નાશ થઈ જવો તેનું નામ પરિણામ છે” આ માન્યતાઓનું ખંડન કરવા માટે સૂત્રકારે અહીં આ પ્રકારનું કથન કર્યું છે—“ન ચ સર્વથા વિનાશઃ પરિણામઃ” તેથી “અર્થાન્તરગમનપરિણામઃ” આ પરિણામનું લક્ષણ જ યુક્તિયુક્ત લાગે છે. એવું જે પરિણામ છે, એજ પારિણામિક છે. અથવા તે પરિણામથી જે નિષ્પન્ન છે, તેનું નામ જ પારિણામિક છે.

जीर्णघृतं, जीर्णतण्डुला इति । अत्र जीर्णत्वपरिणामस्य सादित्वात् सादिपारिणामिकता बोध्या सुरादि-द्रव्याणि नव्यजीर्णोभयावस्थयोरप्यनुगतानि । तत्र नव्यतायां निवृत्तायां जीर्णतारूपेण यः परिणामः स सुखावबोधो भवति, अतो जीर्णेति विशेषणविशिष्टाः सुरादयः शब्दा उक्ताः । सुरादिद्रव्याणां तु नव्यावस्थायामपि सादि पारिणामिकत्वमस्त्येव । कारणद्रव्यस्यैव नूतनसुरादिरूपेण परिणमनात्, परिणाम से जो निर्वृत्ति (निष्पन्न) है वह पारिणामिक है । (से किं तं साद्वपारिणामिए ?) हे भदन्त ! सादिपारिणामिक क्या है ?

उत्तर—(साद्वपारिणामिए अणेगविहे पण्णत्ते) सादि पारिणामिक अनेक प्रकार का कहा गया है । (तं जहा) जैसे—(जुण्णसुरा जुण्णगुलो, जुण्णघयं, जुण्णतंदुला चेव) जीर्णसुरा, जीर्णगुड़, जीर्णघृत, जीर्णतंदुल, सुरा में, गुड़ में घृत में, एवं तंदुलों में जो जीर्णपर्यायरूप परिणाम आया है वह सादि है । क्योंकि जीर्णता के काल की पूर्वकोटि ज्ञात हो सकती है । सुरादि द्रव्य नव्य पर्याय और जीर्ण पर्याय इन दोनों अवस्थाओं में भी अनुगतरूप से रहते हैं । जब नव्य-नवीनता-पर्याय इनसे निवृत्त हो जाती है—तब जीर्णता पर्याय आजाती है यह बात सभी के लिये स्पष्ट है । इसी कारण सूत्रकार ने यहां जीर्ण विशेषण से विशिष्ट इन सुरा आदि शब्दों को रखा है ।

शंका—यह बात हम मानते हैं कि सुरादिक द्रव्यों में जीर्ण अवस्था में सादि पारिणामिकता है क्योंकि इनमें जीर्णअवस्था के समय की

प्रश्न—(से किं तं साद्व पारिणामिए ?) हे भगवन् ! सादि पारिणामिकतुं स्वरूप કેવું છે ?

उत्तर—(साद्वपारिणामिए अणेगविहे पण्णत्ते) सादि पारिणामिक ભાવ અનેક પ્રકારનો કહ્યો છે. (તંજહા) જેમ કે—(જુણ્ણસુરા, જુણ્ણગુલો, જુણ્ણઘયં, જુણ્ણતંદુલા ચેવ) જીર્ણસુરા, જીર્ણગોળ, જીર્ણ ઘી, અને જીર્ણતંદુલ. જૂના સુરામાં, ગોળમાં, ઘીમાં અને તંદુલમાં જે જીર્ણપર્યાય રૂપ પરિણામ આવ્યું છે, તે સાદિ પારિણામિક ભાવ રૂપ છે, કારણ કે જીર્ણતાના કાળની પૂર્વ કોટિ જાણી શકાય છે. સુરાદિ દ્રવ્ય નવી પર્યાય અને જીર્ણપર્યાય, એ બન્ને અવસ્થાઓમાં પણ અનુગત રૂપે રહે છે ત્યારે નવીનતા પર્યાય આ દ્રવ્યોમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે તે દ્રવ્યોમાં જીર્ણતા પર્યાય આવી જાય છે, આ વાત સૌને માટે સ્પષ્ટ છે. તે કારણે જ સૂત્રકારે જીર્ણ વિશેષણ યુક્ત સુરાદિક દ્રવ્યોને સાદિ પારિણામિક ભાવના દૃષ્ટાન્તો રૂપે અહીં પ્રકટ કરેલ છે.

શંકા—એ વાત તો અમે માની લઈએ છીએ કે સુરાદિક દ્રવ્યોમાં જીર્ણાવસ્થામાં સાદિ પારિણામિકતા હોય છે, કારણ કે તે દ્રવ્યોમાં જીર્ણ

અન્યથા કાર્યાનુત્પત્તિઃ પ્રસજ્યેત । તથા-અભ્રાણિ=મેઘાઃ । અભ્રવૃક્ષાઃ=વૃક્ષાકારેણ પરિણતાન્યભ્રાણ્યેવ । સન્ધ્યા=કૃષ્ણ નીલાઘાકાશપરિણતિમાન્ અહોરાત્રસન્ધિ-

પૂર્વકોટિ જ્ઞાત હો જાતી હૈ । પરન્તુ इनकी जो नव्य अवस्था है उसमें सादिपारिणामिकता कैसे मानी जा सकती है ? क्योंकि उसके समय की पूर्वकोटि तो ज्ञात नहीं है ?

उत्तर-ऐसी बात नहीं है-क्योंकि नव्य पर्याय के भी समय की पूर्वकोटि ज्ञात हो जाती है । वह इस प्रकार से-कि सुरादिरूप जो नव्य पर्याय है । वह सुरादिजनक कारण द्रव्यों से ही उद्भूत हुई है । अतः उसमें भी सादि पारिणामिकता है । तात्पर्य कहने का यह है, कि सुरादि जनक जो द्रव्य हैं वे ही सुरादिरूप परिणाम से परिणमित हो जाते हैं अतः यह सुरादिरूप पर्याय उनकी सादि पर्याय हैं और जब यह सादिरूप पर्याय उनमें से कालान्तर में निवृत्त हो जाती है तब उसकी निवृत्ति होते ही उनमें जीर्णतारूप पर्याय आ जाती है । इस प्रकार सुरादिद्रव्यों में नव्यता जीर्णता सादि परिणाम है । यदि यह बात न मानी जावे कि उपादान कारण द्रव्य ही कार्यरूप से परिणमित होता है तो फिर कार्य की उत्पत्ति ही नहीं हो सकती है ।

અવસ્થાના સમયની પૂર્વકોટિ જ્ઞાત થઈ જાય છે, પરન્તુ તેમની જે નવ્ય (નવીન) અવસ્થા છે, તેમાં સાદિ પારિણામિકતા કેવી રીતે માની શકાય તેમ છે ? તેના સમયની પૂર્વકોટિ તો જ્ઞાત હોતી નથી ?

ઉત્તર—એવી વાત શક્ય નથી, કારણ કે નવીન પર્યાયના સમયની પૂર્વ કોટિ પણ જ્ઞાત થઈ જાય છે. તે આ પ્રકારે સમજવું—સુરાદિ દ્રવ્ય રૂપ જે નવીન પર્યાય છે તે સુરાદિજનક કારણ દ્રવ્યોમાંથી જ ઉદ્ભવી હોય છે. તેથી તેમાં પણ સાદિ પારિણામિકતાનો સદ્ભાવ રહે છે. આ કથનનો ભાવાર્થ એ છે કે સુરાદિજનક જે દ્રવ્યો છે તેઓ જ સુરાદિરૂપ પરિણામમાં પરિણમિત થઈ જાય છે, તેથી તેમની આ સુરાદિરૂપ પર્યાય સાદિ પર્યાય રૂપ જ છે, અને જ્યારે કાલાન્તરે આ સાદિ રૂપ પર્યાય તે દ્રવ્યોમાંથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, ત્યારે તેની નિવૃત્તિ થતાં જ તે દ્રવ્યોમાં જીર્ણતા રૂપ પર્યાય આવી જાય છે, આ પ્રકારે સુરાદિ દ્રવ્યોમાં નવીનતા (નવ્યતા) અને જીર્ણતા સાદિ પરિણામ રૂપ જ ગણી શકાય છે, જે એ વાત માનવામાં ન આવે કે ઉપાદાનકારણ દ્રવ્ય જ કાર્ય રૂપે પરિણમિત થાય છે, તો કાર્યની ઉત્પત્તિ જ થઈ શકે નહીં

તથા—(અન્નયા ચ અન્નરુક્ષા, સંજ્ઞા, ગંધવ્વગતરા ચ) અન્ન (મેઘ),

कालः। गन्धर्व नगराणि=उत्तमोत्तम प्रासादोपशोभित नगराकृतितया परिणतास्त-
थाविधनमःपुद्गलाः। उल्कापाताः=आकाशप्रदेशतस्तेजः पुञ्जपतनानि। दिग्दाहाः=
अन्यतरस्यां दिशि नमःप्रदेशे ज्वालामालाकरालित ज्वलनावभासनानि। तथा-गर्जितं
विद्युत् एतौ प्रसिद्धावेव। निर्घाताः=विद्युत्पाताः। तथा-यूपकाः=शुक्लपक्षीय-
दिनत्रयावस्थायिनः संध्याच्छेदावरणा बालचन्द्रेति प्रसिद्धाः=॥उक्तंचावश्यके-

“संज्ञाच्छेयावरणो य जूयओ सुकदिण तिन्नि” ॥

छाया—संध्याच्छेदावरणश्च यूपकः शुक्ले दिनानि त्रीणि-इति ॥

तथा-यक्षादीप्तानि=नभसि दृश्यमानाः पिशाचाकृतयोऽग्नयः धूमिका=नभसि
रुक्षः प्रविरलो धूम इव दृश्यमानो ‘धूमिका’ इत्युच्यते। महिका-जलकणयुता

तथा-(अवभाय अवभरुक्खा, संज्ञा गंधर्वणगराय)अभ्र-मेघ अभ्र-
वृक्ष-वृक्षाकार में परिणमित हुए मेघ, संध्या-अहोरात्रका संधिकाल कि
जिसमें आकाश कृष्ण, नीलादिरूप में परिणत हो जाता है। गंधर्व-
नगर-उत्तमोत्तम प्रासाद से शोभित नगर की आकृति जैसे बने हुए
आकाश पुद्गल (उल्कावाया) उल्कापात आकाश प्रदेश से गिरता हुआ
तेजः पुंज (दिसा दाहा) दिग्दाह-किसी एक दिशाकी ओर आकाश में
जलती हुई अग्नि का आभास-(दिखलाई देना) होना (गज्जिया) गर्जित
मेघ की गर्जना, (विज्जू) विजली (णिग्घाया) निर्घात-विजली का पात
(जूवया) यूपक-शुक्लपक्षसंबन्धी तीन दिनका बालचन्द्र, (जक्खादित्ता)
यक्षादीप्त-आकाश में दिखलाई देती हुई पिशाचाकृति जैसी अग्नि (धूमिया)
धूमिका-आकाश में रुक्ष एवं विरल दिखलाई पड़ती हुई धूमकी तरह
एक प्रकार की धूमस, (महिया) महिका-जलकण युक्त धूम जैसी भाप

अभ्रवृक्ष (वृक्षाकारे परिणुमित थयेला मेघ) संध्या (दिवस अने रात्रिने।
संधिकाग के जेभां आकाश कृष्ण, नीलादि रूपे परिणुमित थछ जाय छे),
गंधर्वनगर (उत्तमोत्तम प्रासादोथी शोभता नगरनी आकृति जेवां बनेलां
आकाशपुद्गलो), (उल्कावाया) उल्कापात (आकाशभंडमां सरकते। तेजःपुंज),
(दिसादाहा) दिग्दाह (कोई एक दिशाभां आकाशनी अंदर प्रज्वलित अग्निने।
आभास थवे), (गज्जिया) मेघनी गर्जना, (विज्जू) विजली, (णिग्घाया), निर्घात
(विजली पडवी), (जूवया) यूपक (शुक्ल पक्षने। त्रयु दिवसने। बालचन्द्र),
(जक्खादित्ता) यक्षादीप्त (आकाशमां देखाती पिशाचाकृति जेवी अग्नि), (धूमिया)
धूमिका (धूमस) (महिया) महिका (जलकण युक्त धुमाडा जेवे। घाड धूमस)

સૈવ । રજઝડ્ઘાતાઃ=દિક્ષુ રજસામુત્થાનાનિ । ચન્દ્રોપરાગાઃ સૂર્યોપરાગાઃ-ચન્દ્ર-સૂર્યાણાં રાહુગ્રહણાનિ । અર્ધતૃતીયદ્વીપસમુદ્રવર્તિનોઽનેકે ચન્દ્રસૂર્યાઃ સન્તિ, અતઃ 'ચન્દ્રોપરાગાઃ સૂર્યોપરાગાઃ' इति पदद्वयं बहुत्वेन निर्दिष्टम् । तथा-चन्द्रपरिवेषाः सूर्यपरिवेषाः-चन्द्रसूर्ययोः परितो वलयाकारपुद्गलपरिणामाः । प्रतिचन्द्रः प्रतिसूर्यः-उत्पातसूचकं द्वितीयचन्द्रादित्यदर्शनम् । इन्द्रधनुः=नभसि नीलपीतादिवर्णविशिष्टं धनुराकारं यद् दृश्यते तदिन्द्रधनुरित्युच्यते । इदं च लोके प्रसिद्धम् । उदकमत्स्याः=इन्द्रधनुः खण्डानि । कपिहसितानि=यदा कदाचिन्नभसि जायमाना अत्युग्रशब्दाः श्रूयन्ते, त एव कपिहसितान्युच्यन्ते । अमोघाः=सूर्यस्य उदयास्तसमये तत्किरणैः समुत्पद्यमाना रेखाविशेषाः । वर्षाणि भरतादीनि । वर्षधराः=

કુહરા-(રયુગ્ધાયા) રજઝડ્ઘાત-દિશાઓં મેં ધૂલિ કા ઝડ્ઘના, (ચંદો-વરાગ-ચન્દ્રોપરાગ-ચંદ્રગ્રહણ (સૂરોવરાગા) સૂર્યગ્રહણ (ચંદપરિવેસા, સૂર-પરિવેસા) ચન્દ્ર પરિવેષ-ચન્દ્રમા કી ચારોં ઓર ગોલાકાર મેં પરિણત હુએ પુદ્ગલ પરમાણુઓં કા ચક્રવાલ (ગોલ મંડલ) સૂર્ય કી ચારોં ઓર ગોલ ચૂડી કે જૈસે આકાર મેં પરિણત હુએ પુદ્ગલ પરમાણુઓં કા ચક્ર-વાલ (પઢિચંદા) પ્રતિચંદ્ર (પઢિસૂરા) પ્રતિસૂર્ય-ઉત્પાત સૂચક દ્વિતીય ચંદ્ર કી ઓર સૂર્યકા દિખલાઈ પડના (ઈંદ્રધનૂ) ઇન્દ્રધનુષ-આકાશ મેં નીલપીત આદિ વર્ણ વિશિષ્ટ જો ધનુષ કે આકાર દિખલાઈ દેતા હૈ વહ કિ જિસે ભાષા મેં “મદાન” કહતે હૈં (ઉદગમચ્છા) ઉદક મત્સ્ય ઇન્દ્ર ધનુષ કે ટુંડ (કવિહસિયા) કપિહસિત-યદા કદાચિત્-જવ કમી આકાશ મેં સુનાઈ પડનેવાલે અત્યુગ્રશબ્દ (અમોહા) અમોઘ સૂર્ય કે ઉદય ઓર અસ્ત કે સમય મેં ડસકી કિરણોંદ્વારા ઉત્પન્ન રેખા વિશેષ-(વાસા) ભરત

(રયુગ્ધાયા) રજેઝડ્ઘાત (દિશાઓમાં ધૂળ ઝડવી તે) (ચંદોવરાગ) ચન્દ્રોપરાગ (ચન્દ્ર-ગ્રહણ), (સૂરોવરાગ) સૂર્યગ્રહણ, (ચંદપરિવેસા, સૂરપરિવેસા) ચન્દ્રપરિવેષ (ચન્દ્રને ફરતું ગોળાકારમાં પરિણત થયેલા પુદ્ગલપરમાણુઓનું ગોળાકારનું મંડળ), સૂર્યપરિવેષ (સૂર્યની આસપાસ ચારે દિશામાં ગોળ ચૂડલીના આકારે પરિણત થયેલાં પુદ્ગલપરમાણુઓનું ગોળાકારનું મંડળ (પઢિચંદ) પ્રતિચન્દ્ર (ઉત્પાત સૂચક બીજા ચન્દ્રનું દેખાવું), (પઢિસૂરા) પ્રતિસૂર્ય (ઉત્પાત સૂચક બીજા સૂર્યનું દેખાવું), (ઈંદ્રધનૂ) મેઘધનુષ (આકાશમાં ચોમાસામાં જે સપ્તરંગી કામઠી દેખાય છે તે), (ઉદગમચ્છા) ઉદક મત્સ્ય (મેઘધનુષ્યના ખંડ), (કવિહસિયા) કપિહસિત (આકાશમાંથી ક્યારેક સંભળતા અતિઉચ્છ્રાંકા), (અમોહા) અમોઘ (સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત વખતે સૂર્યના કિરણો દ્વારા ઉત્પન્ન થતી

હિમવદાદયઃ પર્વતાઃ । ગ્રામાદયઃ પ્રસિદ્ધાઃ । પાતાલાઃ=પાતાલકલશાઃ । શેષા ભવનાઘનન્તપ્રદેશિકાન્તાઃ પ્રસિદ્ધા એવ । નનુ વર્ષધરાદયઃ શાશ્વતાઃ, ન તે કદાચિદપિ સ્વકીયં ભાવં મુશ્ચન્તિ, તત્કથં પુનરેષાં સાદિપારિણામિકત્વમુક્તમ્ ? इति-
चेदाह-वर्षधरादीनां शाश्वतत्वं तदाकारमात्रेणैवावतिष्ठमानत्वाद् बोध्यम् । पुद्गला-

આદિ ક્ષેત્ર (વાસધરા) હિમવન્ આદિ પર્વત (ગામા, નગરા, ઘરા, પવ્વયા, પાયાલા) ગ્રામ, નગર, ઘર, પર્વત, પાતાલકલશ (ભવણા) ભવન (નિરયા) નરક, (રયણપ્પહા) રત્નપ્રભા (સકરપ્પહા) શર્કરાપ્રભા (વાલુયપ્પહા) વાલુકા પ્રભા (પંકપ્પહા) પંક પ્રભા (ધૂમપ્પહા) ધૂમપ્રભા (તમપ્પહા) તમઃપ્રભા (તમ તમપ્પહા) તમસ્તમઃ પ્રભા (સોહમ્મે) સૌધર્મ (જાવઅચ્ચુણ) યાવત્ અચ્યુત (ગેવેજ્જે અણુત્તરે) ઐવેયક, અનુત્તર, (હસિપ્પભારા) ઈષ્ટપ્રા-
ભારા (પરમાણુપોગ્ગલે) પરમાણુપુદ્ગલ (દુપણ્ણિય) દ્વિપ્રદેશિક (જાવ અણંત પણ્ણિય) યાવત્ અનંતપ્રદેશિક (સે તં સાહપારિણામિય) હિસ પ્રકાર વહ
યહ સાદિ પારિણામિક હૈ ।

શંકા-વર્ષધરાદિક તો શાશ્વત હૈં । ક્યોંકિ યે કમી મી અપને અસ્તિત્વ કા પરિત્યાગ નહીં કરતે હૈં । ફિર ઇન્હેં સાદિ પરિણામવાલા કૈસે સૂત્રકારને કહા હૈ ?

ઉત્તર-વર્ષધરાદિકોં મેં જો શાશ્વતપના કહા હૈ વહ “વે અપને આકાર માત્ર સે હી સદા અવસ્થિત રહતે હૈં ”હસી રુયાલ સે કહા ગયા

રેખાવિશેષ), (વાસા) ભરત આદિ ક્ષેત્ર. (વાસધરા) હિમવાન્ આદિ પર્વત, (ગામા, નગરા, ઘરા, પવ્વયા પાયાલા) ગ્રામ, નગર, ઘર, પર્વત, પાતાલકલશ, (ભવણા) ભવન, (નિરયા) નરક, (રયણપ્પમા) રત્નપ્રભા, (સકરપ્પમા) શર્કરાપ્રભા, (વાલુયપ્પમા) વાલુકાપ્રભા, (પંકપ્પહા) પંકપ્રભા, (ધૂમપ્પહા) ધૂમપ્રભા, (તમ-પ્પહા) તમઃપ્રભા, (તમતમપ્પહા) તમસ્તમઃપ્રભા, (સોહમ્મે જાવ અચ્ચુણ) સૌધ-ર્મથી લઈને અચ્યુત પર્યન્તના કહેવો, (ગેવેજ્જે અણુત્તરે) ઐવેયકો, અનુત્તર વિમાનો, (હસિપ્પભારા) ઈષ્ટપ્રાગ્ભારા, (પરમાણુ પોગલે) પરમાણુ પુદ્ગલ (દુપ-ણ્ણિય જાવ અણંતપણ્ણિય) દ્વિપ્રદેશિકથી લઈને અનંતપ્રદેશિક પર્યન્તના કહેવો, (સે તં સાહ પારિણામિય) આ બધાંને સાદિપારિણામિક ભાવ રૂપ સમજવા.

શંકા-વર્ષધર આદિ પર્વતો તો શાશ્વત છે, કારણ કે તેઓ કદી પણ પોતપોતાના અસ્તિત્વનો પરિત્યાગ કરતા નથી છતાં સૂત્રકારે તેમને સાદિ પારિણામિક શા કારણે કહ્યા છે ?

ઉત્તર-વર્ષધર આદિકોમાં જે શાશ્વતતા પ્રકટ કરવામાં આવી છે તેનું કારણ એ છે કે તેઓ તેમના આકાર માત્રની અપેક્ષાએ જ સદા અવસ્થિત

स्तु असंख्येयकालादूर्ध्वं परिणमन्त एव । साम्प्रति केषु वर्षधरादिषु ये पुद्गलाः सन्ति ते चोत्कृष्टतौऽसंख्येयकालादूर्ध्वमपगमिष्यन्त्येव (१) उक्तंचात्रविषयेऽत्रैवसूत्रे—“ जेगमववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं कालओ कियच्चिरं होइ ? एगं दव्वं पडुच्च जहण्णेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं ” इति । सू० ६ पृ. ११३ मुद्रित पृष्ठ ५७ सू० ८५ तत्स्थाने अपरेऽपरे पुद्गलाः संगताः सन्तस्तद्भावेन परिणमिष्यन्ति, अतः पुद्गलपरिवृत्तिमादाय वर्षधरादीनां सादि पारिणामिकत्वं न विरुध्यते इति नास्ति दोषः । एतदुपसंहरन्नाह—स एष सादिपारिणामिक इति । द्वितीयभेदविषये शिष्यः पृच्छति—अथ कोऽसौ अनादिपारिणामिकः ? इति । उत्तरयति—अनादिपारिणामिकः—धर्मास्तिकायाद्य-

है । इसका-तात्पर्य यह थोड़े ही हो सकता है कि उनमें परिणमन नहीं होता है । वर्षधरादिक पौद्गलिक हैं । पुद्गल असंख्यातकाल के बाद परिणमन करते हैं । इस समय के वर्षधरादिकों में जो पुद्गल हैं वे वहां ज्यादा से ज्यादा असंख्यात काल तक रहेंगे—बाद में वहां से च्युत हो जावेंगे । यह बात इसी सूत्र के ८५ वे सूत्र में पहिले स्पष्ट ही की जा चुकी है कि नैगमव्यवहारनयसंमत आनुपूर्वीद्रव्य कालकी अपेक्षा आनुपूर्वी रूप में जघन्य से एक द्रव्यको आश्रित करके एक समय तक और उत्कृष्ट से असंख्यात काल तक रहते हैं । च्युत हुए उन पुद्गलों के स्थान में और दूसरे दूसरे पुद्गल संगत होकर उस रूप से परिणम जावेंगे । इसलिये पुद्गल की इस परिवृत्ति-परिणमन को लेकर के वर्षधरादिकों में सादि पारिणामिकता का कथन विरुद्ध नहीं पडता है । (से किं तं अणादपारिणामिए) हे भदन्त ! वह अनादि पारिणामिक क्या है ?

रहे छे. तेनो अर्थ ओवो यतो नथी के तेमनामां परिणमन न थतुं नथी तेमनामां परिणमन तो नर थतुं न रहे छे वर्षधरादिक पौद्गलिक छे पुद्गलो तो असंख्यात काल ओह परिणमन करे न छे. हालना वर्षधर आदिकोमां ने पुद्गलो हालमां छे. तेओ त्यां वधारेमां वधारे असंख्यात काल सुधी रहेशे, त्थार ओह तेओ त्यांथी यवीने नशे आगण ८५मां सूत्रमां आ वात स्पष्ट करवामां आवी छे ते सूत्रमां ओवुं प्रतियादन करवामां आओं छे के “ नैगमव्यवहार नयसंमत आनुपूर्वी द्रव्य कालनी अपेक्षाओ ओक द्रव्यनी दृष्टिओ विचार करवामां आवे तो ओछांमां ओछा ओक समय सुधी अने वधारेमां वधारे असंख्यात काल सुधी आनुपूर्वी द्रव्य रूपे रहे छे. ” अवेक्षा यथेला ते पुद्गलोने स्थाने अन्य पुद्गलो संगत थछने ते रूपे परिणमि नशे तेधी पुद्गलोनी आ परिवृत्ति (परिणमन)ने कारणे वर्षधरादिकोमां पद्य सादि पारिणामिकतानुं कथन विरुद्ध पडतुं नथी.

ભવસિદ્ધિકાન્તો बोध्यः । धर्मास्तिकायादयोऽनादिकालादेव तत्तद्रूपतया परिणताः सन्ति, अत एषामनादिपारिणामिकत्वम् । एतदुपसंहरन्नाह—स एषोऽनादिपारिणामिक इति । पारिणामिको भावः प्ररूपित इति सूचयितुमाह—स एष पारिणामिक इति ॥ सू० ૧૫૬ ॥

અથ સાન્નિપાતિકં નામ પ્રરૂપયતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં સણિવાઈએ? સણિવાઈએ એસિં એવ ઉદ્દય ઉવસમિય—સ્વદય—સ્વઓવ સમિયપારિણામિયાણં ભાવાણં દુગસંજોણં તિયસંજોણં ચઠ્ઠસંયોણં પંચગસંજોણં જે

ઉત્તર—(અણાઈપારિણામિય ધમ્મત્થિકાએ, અધમ્મત્થિકાએ, આગાસ-
ત્થિકાએ, જીવત્થિકાએ, પુગ્ગલત્થિકાએ, અદ્દાસમએ, લોએ, અલોએ, ભવ-
સિદ્ધિયા અભવસિદ્ધિયા) અનાદિ પારિણામિક ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિ-
કાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, અદ્દાસમય,
લોક, અલોક ભવસિદ્ધિક અભવસિદ્ધિક હૈ । (સે તં અણાઈપારિણામિય)
યહ અનાદિ પારિણામિક હૈ । તાત્પર્ય હસકા યહ હૈ કિ ધર્માસ્તિકાયા-
દિક અનાદિ કાલ સે હી ડસ ૨ રૂપ સે પરિણત હૈ । હસલિયે હનમેં
અનાદિ પારિણામિકતા હૈ । (સે તં પારિણામિય) હસપ્રકાર પારિણામિક
ભાવ કા નિરૂપણ હૈ ॥ સૂ૦ ૧૫૬ ॥

પ્રશ્ન—(સે કિં તં અણાઈ પારિણામિય?) હે ભગવન્ ! અનાદિ પારિણામિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(અણાઈ પારિણામિય ધમ્મત્થિકાએ, અધમ્મત્થિકાએ, આગાસત્થિકાએ, જીવત્થિકાએ, પુગ્ગલત્થિકાએ, અદ્દાસમએ, લોએ, અલોએ, ભવસિદ્ધિયા, અભવસિદ્ધિયા) ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, અદ્દાસમય (કાળ), લોક, અલોક, ભવસિદ્ધિક અને અભવસિદ્ધિક, આ ભાવો અનાદિ પારિણામિક છે ધર્માસ્તિકાય આદિ અનાદિ કાળથી જ ધર્માસ્તિકાય આદિ રૂપે પરિણત હોવાને કારણે તેમને અનાદિ પારિણામિક ભાવો કહ્યા છે. (સે તં અણાઈ પારિણામિય) આ પ્રકારનું અનાદિ પારિણામિક ભાવનું સ્વરૂપ છે. (સે તં પારિણામિય) આદિ પારિણામિક અને અનાદિ પારિણામિક ભાવોનું નિરૂપણ સમાપ્ત થવાથી પારિણામિક ભાવનું કથન અહીં પૂરું થાય છે. ॥ સૂ૦ ૧૫૬ ॥

નિષ્ફજ્જહ સત્ત્વે સે સન્નિવાહણે નામે । તત્થ પાં દસ દુયસંજોગા,
દસ તિયસંજોગા, પંચ ચત્તકસંજોગા, એગે પંચગસંજોગે ॥ સૂ. ૧૫૭ ॥

છાયા—અથ કોઽસૌ સાન્નિપાતિકઃ ? સાન્નિપાતિકઃ—એતેષામેવ ઔદયિકૌ-
પશ્ચિમિક્ષાયિક્ષાયોપશ્ચિમિક્ષાયારિણામિકાનાં ભાવાનાં દ્વિકસંયોગેન ત્રિકસંયોગેન
ચતુષ્કસંયોગેન પશ્ચકસંયોગેન ચો નિષ્પદ્યતે સર્વઃ સ સાન્નિપાતિકો નામ । તત્ર સ્વલુ દશ
દ્વિકસંયોગાઃ, દશ ત્રિકસંયોગાઃ, પશ્ચચતુષ્કસંયોગાઃ, એકઃ પશ્ચકસંયોગઃ ॥ સૂ. ૧૫૭ ॥

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

અથ કોઽસૌ સાન્નિપાતિકઃ ? इति शिष्यप्रश्नः । उत्तरयति—सान्निपातिकः—
सन्निपतनसू=औदयिकादिभावानां द्व्यादिसंयोगेन संयोजनं सन्निपातः, स एव
तैन निर्वृत्तो वा सान्निपातिकः । अमुमेवार्थमाह—सूत्रकारः—‘एएसिं चेव’ इत्या-
दिना । एतेषामेव औदयिकादीनां पञ्चानां भावानां द्विकत्रिकचतुष्कपश्वकसंयोगेन
यो यो भावः सम्पद्यते स सर्वोपि भावः सान्निपातिको बोध्यः । स साન્निपातिक-
भाव एव सान्निपातिकनामेत्युच्यते । तत्र हि दश द्विकसंयोगा भवन्ति, दश
त्रिकसंयोगाः, पश्च चतुष्कसंयोगाः, एकः पश्चकसंयोग इति ॥ सू. १५७ ॥

अब सूत्रकार सान्निपातिक भावकी प्ररूपणा करते हैं—

“से किं तं सण्णिवाहण” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(से किं तं सण्णिवाहण ?) हे भदन्त ! वह सान्निपातिक
भाव क्या है ? (सण्णिवाहण एएसिंचेव उदहण उवसमिय-खइय-
खओवसमिय पारिणामियाणं भावाणं दुगसंजोएणं तिय संजोएणं चउ-
क्कसंजोएणं पंचकसंजोएणं जे निष्फज्जह)

उत्तर—इन औदयिक आदि पांच भावों के दो के, तीन के चार के
और पांच के संयोग से जो जो भाव निष्पन्न होते हैं वे सब भी भाव
सान्निपातिक भाव है । इस सान्निपातिक भावों में दश भाव द्विकसंयोगज,

હવે સૂત્રકાર સાન્નિપાતિક ભાવની પ્રરૂપણા કરે છે—

“સે કિં તં સણ્ણિવાહણ” इत्यादि—

शब्दार्थ—(से किं तं सण्णिवाहण ?) हे भगवन् ! पूर्वप्रकान्त सान्निपातिक
भावतुं स्वરूपं કેવું છે ?

ઉત્તર—(સણ્ણિવાહણ એસિં ચેવ ઉદહણ ઉવસમિય-ખહય-
ખઓવસમિય પારિણામિયાણં ભાવાણં દુગસંજોણં, તિયસંજોણં, ચત્તકસંજોણં, પંચકસંજો-
ણં જે નિષ્ફજ્જહ) ઔદયિક, ઔપશ્ચિમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશ્ચિમિક, અને પારિ-
ણામિક, આ પાંચ ભાવોના દ્વિકસંયોગ, ત્રિકસંયોગ ચતુષ્કસંયોગ અને
પશ્ચક સંયોગથી જે ભાવો નિષ્પન્ન થાય છે તે બધા ભાવોને સાન્નિપાતિક
ભાવો કહે છે આ રીતે દ્વિકસંયોગ ૧૦ ભાવો, ત્રિકસંયોગ ૧૦

द्विकादि पञ्चकान्ताः संयोगाः ससंख्यका उक्ताः । तत्र द्विकादिसंयोगाः के ? इति तान् प्रदर्शयितुमाह—

मूलम्—एत्थ णं जे ते दस दुगसंयोगा ते णं इमे—अत्थि णामे उदइयउवसमियनिष्फण्णे ? अत्थि णामे उदइयखाइग-
निष्फण्णे२, अत्थि णामे उदइयखओवसमियनिष्फण्णे३, अत्थि
णामे उदइयपारिणामियनिष्फण्णे४, अत्थि णामे उवसमिय-
खइयनिष्फण्णे५, अत्थि णामे उवसमिय खओवसमियनिष्फ-
ण्णे६, अत्थि णामे उवसमियपारिणामियनिष्फण्णे७, अत्थि
णामे खइयखओवसमियनिष्फण्णे८, अत्थि णामे खइयपारि-
णामियनिष्फण्णे९, अत्थि णामे खओवसमियपारिणामियनि-
ष्फण्णे१० । कयरे से णामे उदइय उवसमियनिष्फण्णे ? उदइय
उवसमियनिष्फण्णे—उदइएत्ति मणुस्से उवसंता कसाया ।
एसणं से णामे उदइय उवसमियनिष्फण्णे॥१॥ कयरे से णामे
उदइयखाइयनिष्फण्णे ? उदइयखाइयनिष्फण्णे—उदइएत्ति मणु-
स्से खइयं सम्मत्तं । एसणं से णामे उदइयखइयनिष्फण्णे॥२॥
कयरे से णामे उदइयखओवसमियनिष्फण्णे ? उदइयखओव-
समियनिष्फण्णे—उदइएत्ति मणुस्से खओवसमियाइं इंदियाइं ।
एसणं से णामे उदइयखओवसमियनिष्फण्णे॥३॥ कयरे से

दशभाव त्रिकसंयोगज, पांचभाव चतुष्क संयोग, और एक भाव पंचक संयोगज बनते हैं । इस प्रकार ये २६ सान्निपातिक भाव हैं । ॥सू० १५७॥

लावे, चतुष्कसंयोग अन्य पांच लावे अने पंचकसंयोग अन्य एक लावे
निष्पन्न थाय छे. आ प्रकारे कुल २६ सान्निपातिक लावे थाय छे. ॥सू० १५७॥

णामे उदइयपारिणामियनिष्फण्णे ? उदइयपारिणामियनिष्फण्णे-
 उदइएत्ति मणुस्से पारिणामिए जीवे । एस णं से णामे उदइय-
 पारिणामियनिष्फण्णे ॥४॥ कयरे से णामे उवसमियखइयनिष्फ-
 ण्णे ? उवसमियखइयनिष्फण्णे—उवसंता कसाया-खइयं सम्मत्तं ।
 एस णं से णामे उवसमियखइयनिष्फण्णे ॥५॥ कयरे से णामे
 उवसमियखओवसमियनिष्फण्णे ? उवसमियखओवसमियनि-
 ष्फण्णे—उवसंता कसाया खओवसमियाइं इंदियाइं एस णं
 से णामे उवसमियखओवसमियनिष्फण्णे ॥६॥ कयरे से णामे
 उवसमियपारिणामियनिष्फण्णे ? उवसमियपारिणामियनिष्फ-
 ण्णे—उवसंता कसाया पारिणामिए जीवे । एस णं से णामे उव-
 समियपारिणामियनिष्फण्णे ॥७॥ कयरे से णामे खइयखओव-
 समियनिष्फण्णे ? खइयखओवसमियनिष्फण्णे—खइयं सम्मतं
 खओवसमियाइं इंदियाइं । एस णं से णामे खइयखओवसमिय-
 निष्फण्णे ॥८॥ कयरे से णामे खइयपारिणामियनिष्फण्णे ? खइय-
 पारिणामियनिष्फण्णे—खइयं सम्मतं पारिणामिए जीवे । एस णं
 से णामे खइयपारिणामियनिष्फण्णे ॥९॥ कयरे से णामे खओवस-
 मियपारिणामियनिष्फण्णे ? खओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे-
 खओवसमियाइं इंदियाइं पारिणामिए जीवे । एस णं णामे
 खओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे ॥१०॥ ॥सू० १५८॥

छाया—अत्र खलु ये ते दश द्विकसंयोगास्ते खलु इमे—अस्ति नाम औद-
 यिकौपशमिकनिष्पन्नम् ॥१॥ अस्ति नाम औदयिकक्षायिकनिष्पन्नम् ॥२॥ अस्ति
 नाम औदयिकक्षायोपशमिकनिष्पन्नम् ॥३॥ अस्ति नाम औदयिकपारिणामिक-

નિષ્પન્નમ્॥૪॥ અસ્તિ નામ ઔપશમિક્ષાયિકનિષ્પન્નમ્॥૫॥ અસ્તિ નામ ઔપશ-
મિક્ષાયોપશમિકનિષ્પન્નમ્॥૬॥ અસ્તિ નામ ઔપશમિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્॥૭॥
અસ્તિ નામ ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિકનિષ્પન્નમ્॥૮॥ અસ્તિ નામ ક્ષાયિકપારિણામિક-
નિષ્પન્નમ્॥૯॥ અસ્તિ નામ ક્ષાયોપશમિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્॥૧૦॥ કતરત્તન્નામ
ઔદયિકૌપશમિકનિષ્પન્નમ્? ઔદયિકમિતિ માનુષ્યમ્, ઉપશન્તાઃ કષાયાઃ ।
એતત્ સ્વલુ તન્નામ ઔદયિકૌપશમિકનિષ્પન્નમ્॥૧॥ કતરત્તન્નામ ઔદયિકક્ષાયિક-
નિષ્પન્નમ્? ઔદયિકક્ષાયિકનિષ્પન્નમ્ ઔદયિકમિતિમાનુષ્યં, ક્ષાયિકં સમ્યક્-
ત્વમ્ । એતત્ સ્વલુ તન્નામ ઔદયિકક્ષાયિકનિષ્પન્નમ્॥૨॥ કતરત્તન્નામ ઔદયિક-
ક્ષાયોપશમિકનિષ્પન્નમ્? ઔદયિકક્ષાયોપશમિકનિષ્પન્નમ્—ઔદયિકમિતિ માનુષ્યં
ક્ષાયોપશમિકાનિ ઇન્દ્રિયાણિ । એતત્ સ્વલુ તન્નામ ઔદયિકક્ષાયોપશમિક-
નિષ્પન્નમ્॥૩॥ કત્તન્નામઔદયિકપરિણામિકનિષ્પન્નમ્? ઔદયિકપારિણામિક
નિષ્પન્નમ્ ઔદયિકમિતિ માનુષ્યમ્ પારિણામિકો જીવઃ । એતત્ સ્વલુ તન્નામ
ઔદયિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્॥૪॥ કતરત્ તન્નામ ઔપશમિકક્ષાયિકનિષ્પન્નમ્?
ઔપશમિકક્ષાયિકનિષ્પન્નમ્—ઉપશન્તાઃ કષાયાઃ ક્ષાયિકં સમ્યક્ત્વમ્ । એતત્
સ્વલુ તન્નામ ઔપશમિકક્ષાયિકનિષ્પન્નમ્॥૫॥ કતરત્ તન્નામ ઔપશમિકક્ષાયોપ-
શમિકનિષ્પન્નમ્? ઔપશમિકક્ષાયોપશમિકનિષ્પન્નમ્—ઉપશન્તાઃ કષાયાઃ ક્ષાયો-
પશમિકાનિ ઇન્દ્રિયાણિ । એતત્ સ્વલુ તન્નામ ઔપશમિકક્ષાયોપશમિકનિષ્પન્નમ્॥૬॥
કતરત્ તન્નામ ઔપશમિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્? ઔપશમિકપારિણામિકનિષ્પ-
ન્નમ્—ઉપશન્તાઃ કષાયાઃ, પારિણામિકો જીવઃ । એતત્ સ્વલુ તન્નામ ઔપશમિક-
પારિણામિકનિષ્પન્નમ્॥૭॥ કતરત્ તન્નામ ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિકનિષ્પન્નમ્?
ક્ષાયિકક્ષાયોપશમિકનિષ્પન્નમ્—ક્ષાયિકં સમ્યક્ત્વં ક્ષાયોપશમિકાનિ ઇન્દ્રિયાણિ ।
એતત્ સ્વલુ તન્નામ ક્ષાયિકક્ષાયોપશમિકનિષ્પન્નમ્॥૮॥ કતરત્ તન્નામ ક્ષાયિક-
પારિણામિકનિષ્પન્નમ્? ક્ષાયિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્—ક્ષાયિકં સમ્યક્ત્વં પારિ-
ણામિકો જીવઃ । એતત્ સ્વલુ તન્નામ ક્ષાયિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્॥૯॥ કતરત્
તન્નામ ક્ષાયોપશમિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્? ક્ષાયોપશમિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્—
ક્ષાયોપશમિકાનિ ઇન્દ્રિયાણિ, પારિણામિકો જીવઃ । એતત્ સ્વલુ તન્નામ ક્ષાયોપ-
શમિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્ ॥૧૦॥ સૂ. ૧૫૮॥

ટીકા—‘એત્થ ણં’ ઇત્યાદિ—

અત્ર=સાન્નિપાતિકે ભાવે દશ દ્વિકસંયોગા ઉક્તાઃ, તે દશ દ્વિકસંયોગાઃ

દો દો ભાવોં કે સંયોગ સે જો ૧૦ ભાવ નિષ્પન્ન હોતે હેં । સૂત્ર-
કાર ઉન્હેં કહતે હેં—“એત્થ ણં જે તે” ઇત્યાદિ

બબ્બે ભાવોના સંયોગથી જે ૧૦ ભાવો નિષ્પન્ન થાય છે, તેમને
સૂત્રકાર પ્રકટ કરે છે—“એત્થ ણં જે તે” ઇત્યાદિ—

भङ्गा-‘अस्ति नाम औदयिकौपशमिकनिष्पन्नम्’ इत्यारभ्य ‘अस्ति नाम
‘अस्ति नाम क्षायोपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम्’ इत्यन्ता बोध्याः । एषु
औदयिकेन सह औपशमिकादि भावचतुष्टयसंयोगात् चत्वारो भङ्गाः,
औपशमिकेन सह क्षायिकादिभावत्रयस्य संयोगात् त्रयो भङ्गाः, क्षायिकेन
सह क्षायोपशमिकादि भावद्वयसंयोगात् द्वौ भङ्गौ, तथा-क्षायोपशमिकेन सह

शब्दार्थ-(एत्थ णं जे ते दस दुगसंयोगा, ते णं हमे) यहां जो दो दो
भावों के संयोग से भाव निष्पन्न-होते हैं वे इस प्रकार से हैं-
(अत्थिणामे उदइयउवसमियनिष्फण्णे ?) पहिला औदयिक और औप-
शमिक के संयोग से निष्पन्न भाव एक, (अत्थिणामे उदइयखाइग
निष्फण्णे २) दूसरा औदयिक और क्षायिक के संयोग से निष्पन्न
भाव (अत्थिणामे उदइयखओवसमनिष्फण्णे) तीसरा-औदयिक
और क्षायोपशमिक के संयोग से निष्पन्न भाव (अत्थि-
णामे उदइयपारिणामियनिष्फण्णे) चौथा औदयिक और पारि-
णामिक के संयोग से निष्पन्न भाव (अत्थि णामे उवसमियखइय
निष्फण्णे) पांचवा-औपशमिक और क्षायिक के संयोग से निष्पन्न भाव
(अत्थिणामे उवसमिय खओवसमियनिष्फण्णे) छठा-औपशमिक और
क्षायोपशमिक के संयोग से निष्पन्न भाव (अत्थिणामे उवसमियपारि-
णामियनिष्फण्णे) सातवां-औपशमिक और पारिणामिक के संयोग से
निष्पन्नभाव (अत्थिणामे खइय, खओवसमियनिष्फण्णे) आठवां-क्षायिक
और क्षायोपशमिक के संबन्ध से निष्पन्नभाव (अत्थिणामे खइय पारि-

शब्दार्थ-(एत्थ णं जे ते दस दुगसंयोगा, तेणं हमे) अण्णे लावेना संयोग्णी
जे ते दस लावे निष्पन्न थये छे ते नीये प्रमाणे छे-(अत्थिणामे उदइय
उवसमिय निष्फण्णे) (१) औदयिक अने औपशमिकना संयोग्णी निष्पन्न लाव
(अत्थिणामे उदइयखाइयनिष्फण्णे २) (२) औदयिक अने क्षायिकना संयोग्णी
निष्पन्न थयेला लाव (अत्थिणामे उदइय खओवसमनिष्फण्णे ३) (३) औदयिक
अने क्षायोपशमिकना संयोग्णी निष्पन्न थयेला लाव (अत्थिणामे उदइय
पारिणामियनिष्फण्णे) (४) औदयिक अने पारिणामिकना संयोग्णी निष्पन्न
लाव (अत्थिणामे उवसमियखइयनिष्फण्णे) (५) औपशमिक अने क्षायिकना
संयोग्णी निष्पन्न लाव (अत्थिणामे उवसमियखओवसमियनिष्फण्णे) (६)
औपशमिक अने क्षायोपशमिकना संयोग्णी निष्पन्न थयेला लाव (अत्थिणामे
उवसमियपारिणामियनिष्फण्णे) (७) औपशमिक अने पारिणामिकना संयोग्णी
निष्पन्न लाव (अत्थिणामे खइयखओवसमियनिष्फण्णे) (८) क्षायिक

पारिणामिकभावस्य संयोगादेको भङ्गः । इति दश भङ्गा बोध्याः । इत्थं सामान्यतो दश भङ्गान् ज्ञात्वा विशेषतस्तान् जिज्ञासितुकामः शिष्यः पृच्छति—कतरत् तन्नाम औदयिकौपशमिकनिष्पन्नम्—औदयिकौपशमिकभावेन यन्निष्पद्यते तन्नाम किम् ? इति । उत्तरयति—औदयिकौपशमिकनिष्पन्नमेवं विज्ञेयम्—औदयिकमितिमानुष्यम्, णामियनिष्फणे) ९वां—क्षायिक और पारिणामिक के संयोग से निष्पन्न भाव (अत्थिणामे खओवसमियपारिणामियनिष्फणे) १० वां—क्षायोपशमिक और पारिणामिक के संयोग से निष्पन्न हुआ भाव । इस प्रकार ये औदायिक के साथ औपशमिक आदि चार भावों के संयोग से ४ भंग, औपशमिक के साथ क्षायिक आदि तीन भंगों के संयोग से तीनभंग, क्षायिक के साथ क्षायोपशमिक आदि दो भावों के संयोग से दो भंग तथा क्षायोपशमिक के साथ पारिणामिक भाव के संयोग से एक भंग ये दश भंग हो जाते हैं । इस प्रकार सामान्य से दश भंगों को जानकर विशेषरूप से शिष्य पूछता है । कि (कयरे से णामे उदइय उवसमिय निष्फणे ? हे भदन्त ! औदयिक एवं औपशमिक भाव के संयोग से जो सान्निपातिक भावरूप भंग निष्पन्न होता है वह कैसा है ?

उत्तर—(उदइयउवसमियनिष्फणे) औदयिक एवं औपशमिक

अने क्षयोपशमिकना संयोगथी निष्पन्न लाव (अत्थिण मे खइय पारिणामिय-निष्फणे) (९) क्षायिक अने पारिणामिकना संयोगथी निष्पन्न लाव (अत्थिणामे खओवसमियपारिणामियनिष्फणे) (१०) क्षायोपशमिक अने पारिणामिकना संयोगथी निष्पन्न लाव आ प्रकारे औदयिकनी साथे औपशमिक आदि चारना संयोगथी ४ लंग, औपशमिक लावनी साथे क्षायिक आदि त्रय लावना संयोगथी ३ लंग, क्षायिकलावनी साथे क्षायोपशमिक आदि ये लावना संयोगथी २ लंग तथा क्षायोपशमिकनी साथे पारिणामिक लावना संयोगथी एक लंग अने छे आ रीते द्विकसंयोगी कुल १० लंग अने छे,

आ प्रकारे आ लंगोनुं सामान्य कथन करीने हवे सूत्रकार दरेक लंगना स्वरूपनुं विवेचन करे छे—

प्रश्न—(कयरे से णामे उदइयउवसमियनिष्फणे?) हे भगवन् ! औदयिक अने औपशमिक लावना संयोगथी जे सान्निपातिक लाव इय लंग निष्पन्न थाय छे, तेनुं स्वरूप हेतुं डोय छे ?

ઉપશાન્તાઃ કષાયાઃ, इति । अयं भावः—औदयिके भावे मनुष्यत्वं=मनुष्यगति-
रूपधत्ते । उपलक्षणमिदम्—तिर्यगादिगतिजातिशरीरनामादिकर्मणामपि, तेषाम-
प्यत्र संभवात् । औपशमिके भावे तु कषाया उपशान्ता भवन्ति । इदमप्युदाहरण-
मात्रम्—दर्शनमोहनीयनोकषायमोहनीयावपि औपशमिके भावे समुत्पद्येते । एत-
दुपसंहरन्नाह—‘एस णं’ इत्यादि । एतत्=अनन्तरोक्तं, ‘खलु’ इति वाक्यालङ्कारे,
तत्—प्रसिद्धम् औदयिकौपशमिकनिष्पन्नं नाम बोध्यमिति । प्रथमद्विकयोगे यदिद-
मुक्तं तद् विवक्षामात्रम् । न पुनरीदृशो भङ्गः कचिज्जीवे संभवति तथाहि यस्य

भाव के संयोग से जो सान्निपातिक भावरूप भंग उत्पन्न होता है वह
ऐसा है—(उदइएत्तिमणुस्से उवसंता कसाया) औदयिकभाव में मनुष्यत्व-
मनुष्यगति—उपशान्त कषाय यहां “मणुस्से” यह पद उपलक्षण है,
इससे तिर्यगादि चारों गतियां, जाति और शरीरनामादिकर्मों का भी
ग्रहण हुआ है । क्योंकि यहां पर उनका भी सद्भाव पाया जाता
है । औपशमिकभाव में कषाय उपशान्त होती है । सो यह भी—उदा-
हरण मात्र है । क्योंकि औपशमिक भाव में दर्शनमोहनीय और नो
कषायमोहनीय इन दोनों का भी उपशम रहता है । (एस णं से णामे
उदइयउवसमियनिष्फण्णे) इस प्रकार यह औदयिकौपशमिक-
नाम का प्रथम सान्निपातिक भावरूप भंग है । इस प्रथम भंगरूप सान्नि-
पातिक भाव में मनुष्यगति उपशान्त कषाय ऐसा जो कहा है वह केवल
विवक्षामात्र है । क्योंकि ऐसा सान्निपातिक भाव किसी भी जीव में

ઉત્તર—(ઉદइयउवसमियनिष्फण्णे) ઔદયિક અને ઔપશમિક ભાવના
સંયોગથી જે સાન્નિપાતિક ભાવરૂપ ભંગ ઉત્પન્ન થાય છે તે આ પ્રકારનો
છે—(ઉદइएत्ति मणुस्से उवसंता कसाया) ઔદયિક ભાવમાં મનુષ્યત્વ—મનુષ્ય-
ગતિ અને ઔપશમિકભાવમાં ઉપશાન્ત કષાયને ગણાવી શકાય. અહીં
‘મનુષ્યગતિ’ આ પદ ઉદાહરણ રૂપે વપરાયેલું છે.વાથી તેના દ્વારા તિર્યંચ
આદિ ચારે ગતિઓ, જાતિ અને શરીરનામાદિ કર્મોને પણ ગ્રહણ કરવામાં
આવેલ છે. કારણ કે અહીં તેમનો પણ સદ્ભાવ રહે છે ઔપશમિક ભાવમાં
કષાય ઉપશાન્ત હોય છે આ વાત પણ ઉદાહરણ રૂપે જ આપવામાં આવી
છે, કારણ કે ઔપશમિક ભાવમાં દર્શન મોહનીય અને નોકષાયમોહનીય,
આ બંને પ્રકારના કર્મોનો પણ ઉપશમ રહે છે. (एस णं से णामे उदइय
उवसमियनिष्फण्णे) આ પ્રકારનો આ ઔદયિકૌપશમિક નામનો પ્રથમ સાન્નિ-
પાતિક ભાવ રૂપ ભંગ છે. આ પ્રથમ ભંગમાં “મનુષ્યગતિ અને ઉપશાન્ત
કષાય” આ પ્રકારનું જે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે કથન માત્ર વિવક્ષારૂપ

જીવસ્ય ઔદયિકી મનુષ્યગતિઃ, ઔપશમિકાઃ કષાયાઃ ભવન્તિ, તસ્ય ક્ષાયોપશ-
મિકાનીન્દ્રિયાણિ પારિણામિકં જીવત્વં ચાપિ ભવન્તિ । કસ્યચિત્તુ ક્ષાયિકં સમ્ય-
કૃત્વમપિ સંભવતિ । એવં નવમભજ્ઞાતિરિક્તસર્વેષુ ભજ્ઞેષુ વોધ્યમ્ । નવમો ભજ્ઞસ્તુ
સિદ્ધવિષયો વોધ્યઃ । સિદ્ધસ્ય ક્ષાયિકં સમ્યકૃત્વં પારિણામિકં તુ જીવત્વમિત્યેતદ્
ભાવદ્વયં ભવતિ । ઇતઃ પરો ન કોઽપિ ભાવો ભવતિ । તસ્માત્ સિદ્ધસ્યાયમેક એવ
ભજ્ઞો ભવતીતિ વોધ્યમ્ । નવમાતિરિક્તા નવ ભજ્ઞાસ્તુ પ્રરૂપણામાત્રમેવ । યતઃ સિદ્ધાતિ-

સંભવિત નહીં હોતા હૈ । જિસ જીવ કો મનુષ્યગતિ હૈ ઓર કષાય ઉપ-
શમિત હૈં સો હિસ પ્રકાર સે ડસકે ઔદયિક ઓર ઔપશમિક
હિન ડો ભાવોં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન ઔદયિકૌપશમિક નામ કા પ્રથમ
સાન્નિપાતિક ભાવ મોના જાતા તવ કિ જબ ડસકે ઓર ડૂસરે ભાવ
નહીં હોતે । ઔદયિકૌપશમિકભાવ કે સાથ વહાં ક્ષાયોપશમિક ભાવ
રૂપ ઇન્દ્રિયાં પારિણામિક ભાવ રૂપ જીવત્વ ભી હૈ । કિસી ૨ જીવ કો
હિસ ઔદયિકૌપશમિક કે સાથ ક્ષાયિકસમ્યકૃત્વ ભી સંભવિત હોતા
હૈ હિસ પ્રકાર કા વિચાર નૌવેં-ભંગ કે સિવાય સમસ્ત ભંગોં મેં જાનના
ચાહિયે । ક્યોંકિ જો નૌવાં ભંગ હૈ વહ સિદ્ધ ભગવાન્ કી અપેક્ષા સે
હૈ । સિદ્ધ ભગવાન્ મેં ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ ઓર પારિણામિક ભાવ રૂપ
જીવત્વ રહતા હૈ । હિનકે અતિરિક્ત ઓર ભાવ વહાં નહીં રહતે હૈં ।
હિસલિયે સિદ્ધ મેં યહ નૌવાં ભંગરૂપ એક સાન્નિપાતિક ભાવ હી હૈ ।

જ છે, કારણ કે એવો સાન્નિપાતિક ભાવ કોઈ પણ જીવમાં સંભવિત હોતો
નથી જે જીવમાં મનુષ્યગતિ છે અને કષાય ઉપશમિત છે, આ પ્રકારે તેના
ઔદયિક અને ઔપશમિક, આ બંને ભાવોના સંયોગથી નિષ્પન્ન ઔદયિકૌ-
પશમિક નામનો પ્રથમ સાન્નિપાતિક ભાવ તો ત્યારે જ માની શકાય કે જ્યારે
તે જીવમાં અન્ય કોઈ ભાવનો સદ્ભાવ જ ન હોય ઔદયિકૌપશમિક ભાવની
સાથે ત્યાં ક્ષાયોપશમિક ભાવ રૂપ ઇન્દ્રિયો અને પારિણામિક ભાવ રૂપ
જીવત્વનો પણ સદ્ભાવ રહે છે. કોઈ કોઈ જીવમાં આ ઔદયિકૌપશમિકની
સાથે ક્ષાયિક સમ્યકૃત્વ પણ સંભવિત હોય છે. આ પ્રકારનો વિચાર નવમાં
ભંગ સિવાયના સમસ્ત ભંગોમાં સમજવો જોઈએ, કારણ કે જે નવમો ભંગ
છે તે સિદ્ધ ભગવાનની અપેક્ષાએ ગ્રહણ કરવાનો છે. સિદ્ધ ભગવાનમાં ક્ષાયિક
સમ્યકૃત્વ અને પારિણામિક ભાવ રૂપ જીવત્વનો સદ્ભાવ રહે છે. તે સિવાયના
અન્ય ભાવોનો તેમનામાં સદ્ભાવ હોતો નથી તેથી જ સિદ્ધ જીવોમાં નવમાં
ભંગ રૂપ એક સાન્નિપાતિક ભાવનો સદ્ભાવ કહ્યો છે તે સિવાયના જે નવ

રિક્તાનામન્યેષાં જીવાનાં ન્યૂનતોઽપિ ઔદયિકી ગતિઃ ક્ષાયોપશમિકાનીન્દ્રિયાણિ
પારિણામિકં તુ જીવત્ત્વમ્, इत्येतद् भावत्रयं लभ्यते एवेति बोध्यम् ॥सू० १५८॥

હસકે અતિરિક્ત ઓર જો નો ભંગ હૈં વે કેવલ પ્રરૂપણા માત્ર હી હૈં ।
કયોંકિ સિદ્ધોં કે સિવાય જિતને બી સંસારી જીવ હૈં, ઉનકો કમ સે
કમ તોન ભાવ તો હોતે હીં હૈં । જિસ ગતિ મેં વે હૈં એક તો વહ, તથા
હન્દ્રિયાં ઓર જીવત્વગતિ ઔદયિક ભાવ હૈ । હન્દ્રિયાં ક્ષાયોપશમિક
ભાવ હૈ ઓર જીવત્વ પારિણામિક ભાવ હૈ ।

ભાવાર્થ—સૂત્રકારને દો ભાવોં કે સંયોગ હોને પર જો દશ સાન્નિપાતિક
ભાવ હોતે હૈં ઉનકે વિષય મેં હસ સૂત્રદ્વારા વિવેચન કિયા હૈ । હસમેં જહાં
પર ઔદયિક ભાવ પ્રત્યેક સંયોગ મેં પ્રધાન રૂપ સે રહતા હૈ, ઓર
શેષ ઔપશમિક આદિ મેં સે એક ર છુટતા ચલા જાતા હૈ વહ પહિલા દ્વિ
ભાવ સંયોગી ભેદ હોતા હૈ । હસકે ચાર ભંગ બનાયે ગયે હૈં । ઉનમેં ઔદ-
યિક ઔપશમિક-સાન્નિપાતિક ભાવ નામ કા પહિલા ભંગ હૈ । જૈસે
યહ મનુષ્ય ઉપશાંત કષાય હૈ । અર્થાત્ યહ મનુષ્ય ઉપશાન્ત ક્રોધી
યાવત્ મનુષ્ય ઉપશાન્ત લોભી હૈ— યહાં પર ઉપશાંત ક્રોધ હોને સે તો
ઔપશમિક ભાવ ઓર મનુષ્ય કહને સે મનુષ્યગતિ કર્મ કે ઉદય સે

ભંગો છે તેમનો ઉદ્દેશ્ય તો માત્ર પ્રરૂપણાની અપેક્ષાએ જ કરવામાં આવ્યો
છે, કારણ કે સિદ્ધ જીવો સિવાયના જે સંસારી જીવો છે તે જીવોમાં તો
ઓછામાં ઓછા ત્રણ ભાવો અવશ્ય હોય છે, જે ગતિમાં તેમનો સદ્ભાવ
છે તે ગતિ તથા ઇન્દ્રિયો અને જીવત્વગતિ ઔદયિક ભાવ છે ઇન્દ્રિયો
ક્ષાયોપશમિક ભાવ રૂપ અને જીવત્વ પારિણામિક ભાવ રૂપ છે.

ભાવાર્થ—અખે ભાવોનો સંયોગ થવાથી જે દસ સાન્નિપાતિક ભાવો
નિષ્પન્ન થાય છે, તેમના વિષયમાં સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં વિવેચન કર્યું છે.
પહેલા ચાર દ્વિભાવ સંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવોમાં ઔદયિક ભાવ પ્રધાન
રૂપે રહે છે. ઔદયિક ભાવની સાથે ઔપશમિકથી લઈને પારિણામિક પર્યન્તના
ચાર ભાવોનો સંયોગ કરીને પહેલા ચાર ભંગ (ભાંગાઓ) બને છે. તેમાં
ઔદયિક અને ઔપશમિક ભાવોના સંયોગથી પહેલો સાન્નિપાતિક ભાવ રૂપ
ભંગ બન્યો છે જેમ કે...આ મનુષ્ય ઉપશાન્ત કષાય છે એટલે કે આ મનુષ્ય
ઉપશાન્ત ક્રોધી, ઉપશાન્ત માની, ઉપશાન્ત માયી અને ઉપશાન્ત લોભી છે.
આ પ્રકારનું કથન કરવાથી પહેલો સાન્નિપાતિક ભાવ આ પ્રકારે ગ્રહણ થાય
છે અહીં ક્રોધ ઉપશાન્ત થયેલો હોવાથી ઔપશમિક ભાવનો, અને મનુષ્ય

ઔદયિક ભાવ ઘટિત હોના છે । હસી પ્રકાર સે મનુષ્ય ઉપશાંત માની, મનુષ્ય ઉપશાંત માયી ઔર મનુષ્ય ઉપશાંત ક્રોધી હન હન વચનોં મેં મી ઘટિત કર લેના ચાહિયે । ઔદયિક ક્ષાયિક સાન્નિપાતિક નામ કાં દૂસરા ભંગ હૈ—હસકાં દ્રષ્ટાન્ત હસ પ્રકાર સેં જાનનો ચાહિયે કિ જૈસે યહ મનુષ્ય ક્ષીણકવાયી હૈ । ઔદયિક ક્ષાયોપશમિક નામ કા તૈસરા સાન્નિપાતિક ભંગ હૈ જૈસે મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય હૈ । ઔદયિક પારિણામિક નામ કા ચૌથા સાન્નિપાતિક ભંગ હૈ જૈસે મનુષ્ય જીવ હૈ । જહાં પર ઔદયિક ભાવ કો છોડ કર ઔપશમિક ભાવ કે સાથ ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક ઔર પારિણામિક ભાવોં કા સંયોગ કર ભંગ બનાયે જાતે હૈં વહાં ૫વાં ૬ ઠા ઔર સાતવાં યે સાન્નિપાતિક ભાવ બનતે હૈં । ઉનમેં ઔપશમિક ક્ષાયિક યહ સાન્નિપાતિક નામ કા પહિલા ભંગ હૈ । જૈસે યહ ઉપશાંત લોભી દર્શન મોહનીય કે ક્ષીણ હોજાને સે ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ હૈ । ઔપશમિક ક્ષાયિક નામકા દૂસરા ભંગ હૈ જૈસે યહ ઉપશાંત માની આભિનિચોધિક જ્ઞાની હૈ । ઔપશમિક પારિણામિક નામ કા તૈસરા ભંગ હૈ—જૈસે ઉપશાન્ત માયાક્રણ વાલા ભવ્ય । જહાં પર ઔપશમિક

કહેવાથી મનુષ્ય ગતિ કર્મના ઉદયને લીધે ઔદયિક ભાવનો સદ્ભાવ બતાવ્યો છે. એજ પ્રમાણે ઉપશાન્ત માની મનુષ્ય, ઉપશાન્ત માયી મનુષ્ય અને ઉપશાન્ત લોભી મનુષ્ય, આ ત્રણે પ્રકારના કથનમાં પણ ઔદયિક અને ઔપશમિક ભાવના સંયોગથી નિષ્પન્ન સાન્નિપાતિક ભાવ જ ઘટિત થઇ જાય છે. “ઔદયિક ક્ષાયિક સાન્નિપાતિક ભાવ” નામના બીજા ભંગનું દૃષ્ટાન્ત નીચે પ્રમાણે છે—“આ મનુષ્ય ક્ષીણ કપાય છે.”

“ઔદયિક ક્ષાયોપશમિક” નામના ત્રીજા સાન્નિપાતિક ભંગનું દૃષ્ટાન્ત—“મનુષ્ય પંચેન્દ્રિય છે.” ઔદયિક પારિણામિક નામના ચૌથા સાન્નિપાતિક ભંગનું દૃષ્ટાન્ત—“મનુષ્ય જીવ છે.”

ઔપશમિક ભાવની સાથે અનુક્રમે ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક ભાવના સંયોગથી પાંચમાં, છઠ્ઠા અને સાતમાં સાન્નિપાતિક ભાવ રૂપ ત્રણ ભંગો નિષ્પન્ન થાય છે.

“ઔપશમિક ક્ષાયિક” નામના પાંચમાં સાન્નિપાતિક ભંગનું દૃષ્ટાન્ત—“આ ઉપશાન્ત લોભી દર્શનમોહનીય કર્મનો ક્ષય થઇ જવાથી ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ છે.”

“ઔપશમિક ક્ષાયોપશમિક” નામના છઠ્ઠા સાન્નિપાતિક ભંગનું દૃષ્ટાન્ત—“આ ઉપશાન્ત માની આભિનિચોધિક જ્ઞાની છે.”

“ઔપશમિક પારિણામિક” નામના સાતમાં સાન્નિપાતિક ભંગનું દૃષ્ટાન્ત—“ઉપશાન્ત માયા કપાયવાળો ભવ્ય.”

ભાવ બી છોડદિયા જાતા હૈ । વહાં ક્ષાયિકભાવ કે સાથ ક્ષાયોપશમિક ઔર પારિણામિક ભાવકા સંબન્ધ હોનેપર તીસરા દ્વિભાવ સંયોગી ભેદ હોતા હૈ—ઉસકે દો ભંગ હસપ્રકાર સે હૈ—અનમેં ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક પ્રથમ સાન્નિપાતિકભાવ હૈ ઔર દૂસરા ક્ષાયિક પારિણામિક હૈ । અનમેં પ્રથમ કા દૃષ્ટાન્ત ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ શ્રુતજ્ઞાની હૈ ઔર દૂસરે કા દૃષ્ટાન્ત ક્ષીણકષાયી ભવ્ય હૈ । જહાંપર ક્ષાયિકભાવ કા બી પરિત્યાગ હો જાતા હૈ કેવલ ક્ષાયોપશમિક પારિણામિક રૂપ સંયોગ રહતા હૈ, જહાં પર એક હી ક્ષાયોપશમિક પારિણામિક એસા ભંગ હોતા હૈ । અસકા દૃષ્ટાન્ત—જૈસે અવધિજ્ઞાની જીવ હૈ । હસપ્રકાર યે દ્વિભાવ સંયોગી ભંગ મિલકર ૧૦ હૈ । અનમેં જો નૌર્વા ભંગ હૈ કિ જિસકા નામ ક્ષાયિક પારિણામિક હૈ વહ સિદ્ધજીવોં કી અપેક્ષા સે હૈ ઔર વહી શુદ્ધનિર્દોષ હૈ બાકી કે અવશિષ્ટ નૌ ભંગ વિવક્ષા માત્ર હૈ—ક્યોંકિ અનમેં અન્ય ભાવોં કા બી સંબન્ધ ઘટિત હોતા હૈ । જૈસે યહ મનુષ્ય ઉપશાંત ક્રોધી હૈ યહાં પર મનુષ્ય કો મનુષ્યગતિનામ કર્મકો ઉદય હૈ હસલિયે ઔદયિક ભાવ હૈ । ક્રોધ કા ઉપશમ હૈ, હસલિયે ઔપશમિક ભાવ હૈ ।

ક્ષાયિક લાવની સાથે અનુક્રમે ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક લાવનો સંયોગ કરવાથી આઠમાં અને નવમાં સાન્નિપાતિક લાવ રૂપ બે ભંગો બને છે.

“ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક” નામના આઠમાં સાન્નિપાતિક ભંગનું દૃષ્ટાન્ત—ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ શ્રુતજ્ઞાની અને ‘ક્ષીણકષાયી ભવ્ય’ ક્ષાયિક પારિણામિક નામના નવમાં સાન્નિપાતિક ભંગના દૃષ્ટાન્ત રૂપ છે.

ક્ષાયોપશમિક લાવ અને પારિણામિકલાવના સંયોગથી ૧૦ મેં સાન્નિપાતિક ભંગ બને છે. “અવધિજ્ઞાની ભવ,” આ ભંગના દૃષ્ટાન્ત રૂપ છે.

આ પ્રકારે બે લાવોના સંયોગથી કુલ ૧૦ ભંગ બને છે. તેમાં બે નવમેં ભંગ (ક્ષાયિક પારિણામિક નામનો ભંગ) છે, તે સિદ્ધ ભવોને લાભ પડે છે. આ ભંગ જ ખરી રીતે સંભવી શકે છે તેથી આ ભંગ જ શુદ્ધ નિર્દોષ ભંગ રૂપ છે. બાકીના બે નવ ભંગો છે તેમનું તો અહીં વિવક્ષા માત્ર રૂપે જ (પરિણામ કરવા માટે જ) કથન કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તે લાવોમાં અન્ય લાવોનો સંબંધ પણ શક્ય હોય છે જેમ કે “આ મનુષ્ય ઉપશાન્ત ક્રોધી છે.” અહીં મનુષ્યમાં મનુષ્યગતિ નામકર્મનો ઉદય છે, તેથી ઔદયિક લાવનો સદ્ભાવ છે, અને ક્રોધનો ઉપશમ હોવાથી ઔપશમિક ભાવનો પણ સદ્ભાવ છે. પરંતુ સાથે સાથે તે મનુષ્યમાં બીજાં લાવો પણ

अथ त्रिक्रयोगान्निरूपयितुमाह—

मूलम्—तत्थ णं जे ते दस तिगसंजोगा ते णं इमे—अत्थि
णामे उदइयउवसमियखइयनिप्फण्णे१ अत्थि णामे उदइयउव-
समियखओवसमियनिप्फण्णे२, अत्थि णामे उदइय उवसमिय-
पारिणामियनिप्फण्णे३, अत्थि णामे उदइय खइयखओवसमिय-
निप्फण्णे४, अत्थि णामे उदइयखइयपारिणामियनिप्फण्णे५,
अत्थि णामे उदइयखओवसमियपारिणामियनिप्फण्णे६, अत्थि
णामे उवसमियखइयखओवसमियनिप्फण्णे७, अत्थि णामे
उवसमियखइयपारिणामियनिप्फण्णे८, अत्थि णामे उवसमिय
खओवसमियपारिणामियनिप्फण्णे९, अत्थि णामे खइयखओव-
समियपारिणामियनिप्फण्णे१०। कयरे से णामे उदइयउवसमि-
यखइयनिप्फण्णे ? उदइयउवसमियखइयनिप्फण्णे—उदइएत्ति
मणुस्से उवसंता कसाया खइयं सम्मत्तं। एस णं से णामे उदइ-
यउवसमियखइयनिप्फण्णे ॥१॥ कयरे से णामे उदइयउवसमिय-
खओवसमियनिप्फण्णे ? उदइयउवसमियखओवसमियनिप्फण्णे-
उदइएत्ति मणुस्से उवसंता कसाया खओवसमियाइं इंदियाइं।
एस णं से णामे उदइयउवसमियखओवसमियनिप्फण्णे ॥२॥
कयरे से णामे उदइयउवसमियपारिणामियनिप्फण्णे ? उदइय-
उवसमियपारिणामियनिप्फण्णे—उदइएत्ति मणुस्से उवसंता

परन्तु साथ २ उसके और भी भाव मौजूद हैं । क्योंकि समस्त संसारी जीवों में कम से कम तीन भाव तो होते ही हैं । ॥ सू० १५८ ॥

મોજૂદ હોય છે, કારણ કે સમસ્ત સંસારી જીવોમાં જોઈતામાં જોઈતા ત્રણ ભાવોનો તો અવશ્ય સદ્ભાવ હોય છે. ॥સૂ૦૧૫૮॥

कसाया पारिणामिए जीवे । एस णं से णामे उदइयउवसमियपारि-
 णामियनिष्फण्णे ॥३॥ कयरे से णामे उदइयखइयखओवसमिय-
 निष्फण्णे ? उदइयखइयखओवसमियनिष्फण्णे—उदइएत्ति मणुस्से
 खइयं सम्मत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं । एस णं से णामे उदइय-
 खइयखओवसमियनिष्फण्णे ॥४॥ कयरे से णामे उदइयखइय-
 पारिणामियनिष्फण्णे ? उदइयखइयपारिणामियनिष्फण्णे—उदइ-
 एत्ति मणुस्से खइयं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे । एस णं से णामे
 उदइएखइयपारिणामियनिष्फण्णे ॥५॥ कयरे से णामे उदइय-
 खओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे ? उदइयखओवसमियपारि-
 णामियनिष्फण्णे—उदइएत्ति मणुस्से खओवसमियाइं इंदियाइं
 पारिणामिए जीवे । एस णं से णामे उदइयखओवसमियपारि-
 णामियनिष्फण्णे ॥६॥ कयरे से णामे उवसमियखइयखओव-
 समियनिष्फण्णे ? उवसमियखइयखओवसमियनिष्फण्णे—उव-
 संता कसाया खइयं सम्मत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं । एस णं से
 णामे उवसमियखइयखओवसमियनिष्फण्णे ॥७॥ कयरे से णामे
 उवसमियखइयपारिणामियनिष्फण्णे ? उवसमियखइयपारिणा-
 मियनिष्फण्णे—उवसंता कसाया खइयं सम्मत्तं पारिणामिए
 जीवे । एस णं णामे उवसमियखइयपारिणामियनिष्फण्णे ॥८॥
 कयरे से णामे उवसमियखओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे ?
 उवसमियखओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे—उवसंता कसाया
 खओवसमियाइं इंदियाइं पारिणामिए जीवे । एस णं से णामे उव-

समिथखओवसमिथपारिणामियनिष्फण्णे॥९॥ कयरेसे णामे खइय
खओवसमिथपारिणामियनिष्फण्णे ? खइयखओवसमिथपारि-
णामियनिष्फण्णे—खइयं सम्मत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं
पारिणामिण जीवे । एस णं से णामे खइयखओवसमिथ पारि-
णामियनिष्फण्णे॥१०॥सू०१५९॥

छाया—तत्र खलु ये ते दश त्रिकसंयोगास्ते खलु इमे—अस्ति नाम औदयिकौ-
पशमिक क्षायिकनिष्पन्नम् १, अस्ति नाम औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकनिष्पन्नम् २
अस्ति नाम औदयिकौपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम् ३, अस्ति नाम औदयिकक्षायि-
कक्षायोपशमिकनिष्पन्नम् ४, अस्ति नाम औदयिकक्षायिकपारिणामिकनिष्पन्नम् ५,
अस्ति नाम औदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम् ६, अस्ति नाम औपश-
मिकक्षायिकक्षायोपशमिकनिष्पन्नम् ७, अस्ति नाम औपशमिकक्षायिकपारिणामिक-
निष्पन्नम् ८, अस्ति नाम औपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम् ९, अस्ति
नाम क्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम् १०। कतरत् तन्नाम औदयिकौ-
पशमिकक्षायिकनिष्पन्नम् ? औदयिकौपशमिकक्षायिकनिष्पन्नम्—औदयिकमिति
मानुष्यम् उपशान्ताः कषायाः क्षायिकं सम्यक्त्वं । एतत्खलु तन्नाम औदयिकौ-
पशमिकक्षायिकनिष्पन्नम्॥१॥ कतरत् तन्नाम औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकनि-
ष्पन्नम् ? औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकनिष्पन्नम्—औदयिकमिति मानुष्यं उप-
शान्ताः कषायाः क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि । एतत्खलु तन्नाम औदयिकौपशमिक-
क्षायोपशमिकनिष्पन्नम्॥२॥ कतरत् तन्नाम औदयिकौपशमिकपारिणामिक-
निष्पन्नम् ? औदयिकौपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम्—औदयिकमिति मानुष्यम्
उपशान्ताः कषायाः पारिणामिको जीवः । एतत् खलु तन्नाम औदयिकौपशमिक-
पारिणामिकनिष्पन्नम्॥३॥ कतरत् खलु औदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकनिष्पन्नम् ?
औदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकनिष्पन्नम्—औदयिकमिति मानुष्यम्, क्षायिकं
सम्यक्त्वं क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि । एतत् खलु तन्नाम औदयिकक्षायिकक्षायो-
पशमिकनिष्पन्नम्॥४॥ कतरत् तन्नाम औदयिकक्षायिकपारिणामिकनिष्पन्नम् ?
औदयिकक्षायिकपारिणामिकनिष्पन्नम्—औदयिकमिति मानुष्यं क्षायिकं सम्यक्त्वं
पारिणामिको जीवः । एतत् खलु तन्नाम औदयिकक्षायिकपारिणामिकनिष्प-
न्नम्॥५॥ कतरत् तन्नाम औदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम् ? औदयि-
कक्षायोपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम्—औदयिकमितिमानुष्यं क्षायोपशमिकानि

इन्द्रियाणि पारिणामिको जीवः । एतत् खलु तन्नाम औदयिकक्षायोपशमिक-
 निष्पन्नम्॥६॥ कतरत् तन्नाम औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकनिष्पन्नम् ?
 औपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकनिष्पन्नम्-उपशान्ताः कषायाः क्षायिकं
 सम्यक्त्वं क्षायोपशमिकानि इन्द्रियाणि । एतत् खलु तन्नाम औपशमिकक्षायिक-
 क्षायोपशमिकनिष्पन्नम्॥७॥ कतरत् तन्नाम औपशमिकक्षायिकपारिणामिक-
 निष्पन्नम् ? औपशमिकक्षायिकपारिणामिकनिष्पन्नम्-उपशान्ताः कषायाः
 क्षायिकं सम्यक्त्वं पारिणामिको जीवः एतत् खलु तन्नाम औपशमिकक्षायिक-
 पारिणामिकनिष्पन्नम्॥८॥ कतरत् तन्नाम औपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिक-
 निष्पन्नम् ? औपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम्-उपशान्ताः कषायाः
 क्षायोपशमिकानि इन्द्रियाणि पारिणामिको जीवः । एतत् खलु तन्नाम औपशमिक-
 क्षायोपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम्॥९॥ कतरत् तन्नाम क्षायिकक्षायोपशमिक-
 पारिणामिकनिष्पन्नम् ? क्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम्-क्षायिकं
 सम्यक्त्वं क्षायोपशमिकानि इन्द्रियाणि पारिणामिको जीवः । एतत् खलु तन्नाम
 क्षायिक क्षायोपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम्॥१०॥ सू० १५९॥

टीका—‘तत्थ णं जे ते दस’ इत्यादि—

त्रिक संयोगेऽपि दश भङ्गा भवन्ति । तत्र आद्य भावद्वयं परिपाट्या निक्षिप्य
 अवशिष्टानां त्रयाणां मध्ये क्रमेण एकैकस्य तत्र संयोगे कृते सति त्रयो भङ्गा

अब सूत्रकार तीन भाવોં के संयोग से जो सान्निपातिक भाव बनते
 हैं उनका कथन करते हैं—“तत्थणं जे ते ” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(तत्थ णं जे ते दस तिग संजोगा ते णं इमे) इन सान्निपा-
 तिक भावों में जो तीन २ भावों के संयोग से १० सान्निपातिक भाव के
 दश भंग बनते हैं—वे इस प्रकार से हैं—(अत्थिणामे उदइयउवसमिय
 खइयनिष्फण्णे १) औदयिक, औपशमिक, क्षायिक, इन तीनों भावों के
 संयोग से निष्पन्न औदयिकौपशमिक क्षायिक सान्निपातिक भाव
 एक (अत्थि णामे उदइयउवसमियखओवसमियनिष्फण्णे २) दूसरा—

ત્રણ ભાવોના સંયોગથી જે સાન્નિપાતિક ભાવો બને છે તેમનું સૂત્રકાર
 હવે નિરૂપણ કરે છે—“તત્થ ણં જે તે ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(તત્થ ણં જે તે દસતિગસંજોગા તેણં ઇમે...) ત્રણ ત્રણ ભાવોના
 સંયોગથી જે દસ સાન્નિપાતિક ભાવો બને છે તે નીચે પ્રમાણે છે—(અત્થિ-
 ણામે ઉદઇયઉવસમિય-ખઇયનિષ્ફણે ૧) (૧) ઔદયિક, ઔપશમિક અને
 ક્ષાયિક, આ ત્રણે ભાવોના સંયોગથી બનતા “ઔદયિકૌપશમિક ક્ષાયિક
 સાન્નિપાતિક ભાવ,” (અત્થિ ણામે ઉદઇયઉવસમિયખઓવસમિયનિષ્ફણે) (૨)

औदयिक औपशमिक, एवं क्षायोपशमिक इन तीनों भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ औदयिकौपशमिक क्षायोपशमिक सान्निपातिक भाव (अत्थिणामे उदइय उवसमिय पारिणामिय निष्फण्णे) तीसरा—औदयिक, औपशमिक और पारिणामिक, इन तीन भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ औदयिक औपशमिक पारिणामिक सान्निपातिक भाव (अत्थिणामे उदइयखइयखओवसमियनिष्फण्णे) चौथा—औदयिक, क्षायिक और क्षायोपशमिक इन तीनों भावों के संयोग से निष्पन्न औदयिक क्षायिक, क्षायोपशमिक सान्निपातिक भाव (अत्थिणामे उदइय खइय पारिणामिय निष्फण्णे) पांचवां—औदयिक क्षायिक और पारिणामिक इन तीनों भावों के संयोग से निष्पन्न औदयिक क्षायिक पारिणामिक सान्निपातिक भाव (अत्थि णामे उदइय खओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे) छठा—औदयिक क्षायोपशमिक और पारिणामिक इन तीनों भावों के संयोग से निष्पन्न औदयिक क्षायोपशमिक पारिणामिक सान्निपातिक भाव (अत्थि णामे उवसमियखइयखओवसमियनिष्फण्णे) सातवां—औपशमिक क्षायिक और क्षायोपशमिक इन तीनों भावों के संयोग से निष्पन्न औपशमिक, क्षायिक क्षायोपशमिक नाम का सान्निपातिक भाव

औदयिक, औपशमिक अने क्षायोपशमिक, आ त्रणु भावेना संयोगथी भनतो “औदयिकौपशमिक क्षायोपशमिक सान्निपातिक भाव.”

(अत्थिणामे उदइयउवसमियपारिणामियनिष्फण्णे) (३) औदयिक, औपशमिक अने पारिणामिक आ त्रणु भावेना संयोगथी भनतो “औदयिकौपशमिक पारिणामिक सान्निपातिक भाव.”

(अत्थि णामे उदइयखइयखओवसमियनिष्फण्णे) (४) औदयिक, क्षायिक अने क्षायोपशमिक सान्निपातिक भाव.”

(अत्थि णामे उदइयखइयपारिणामियनिष्फण्णे) (५) औदयिक, क्षायिक अने पारिणामिक, आ त्रणु भावेना संयोगथी निष्पन्न थतो “औदयिक क्षायिक पारिणामिक सान्निपातिक भाव.”

(अत्थि णामे उदइयखओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे) (६) औदयिक, क्षायोपशमिक अने पारिणामिक भावेना संयोगथी भनतो “औदयिक क्षायोपशमिक पारिणामिक सान्निपातिक भाव.”

(अत्थि णामे उवसमियखइयखओवसमियनिष्फण्णे) (७) औपशमिक, क्षायिक अने क्षायोपशमिक, आ त्रणु भावेना संयोगथी भनतो “औपशमिक क्षायिक क्षायोपशमिक सान्निपातिक भाव.”

(અત્થિનામે ઉવસમિયસ્વહ્યપારિણામિયનિષ્કળ્ણે) આઠવાં-ઔપશ-
મિક ક્ષાયિક ઔર પારિણામિક इन तीन भावों के संयोग से निष्पन्न
ઔપશમિક ક્ષાયિક પારિણામિક નામ કા સાન્નિપાતિક ભાવ (અત્થિ-
નામે ઉવસમિયસ્વઔવસમિયપારિણામિયનિષ્કળ્ણે) નૌવાં-ઔપશ-
મિક, ક્ષાયોપશમિક ઔર પારિણામિક इन तीन भावों के संयोग से
निष्पन्न ઔપશમિક ક્ષાયોપશમિક પારિણામિક નામ કા સાન્નિપાતિક
ભાવ, અત્થિનામે સ્વહ્યસ્વઔવસમિયપારિણામિયનિષ્કળ્ણે) દસવાં-
ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔર પારિણામિક इन तीनों भावों के संयोग
से निष्पन्न ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક પારિણામિક નામ કા સાન્નિપાતિક
ભાવ । (કયરે સે નામે ઉદ્દહ્યઉવસમિયસ્વહ્યનિષ્કળ્ણે)

પ્રશ્ન-હે અદન્ત ! ઔદયિકૌપશમિક ક્ષાયિક નામ કા જો પ્રથમ
ત્રિક ભાવ સંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવ હૈ વહ કૈસા હૈ ?

ઉત્તર-(ઉદ્દહ્ય ઉવસમિયસ્વહ્યનિષ્કળ્ણે) ઔદયિકૌપશમિક ક્ષાયિ-
કનામ કા જો પ્રથમ ત્રિક સંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવ હૈ વહ એસા હૈ-
ઉદ્દહ્ય ઉત્તિમણુસે ઉવસંતા-કસાયા સ્વહ્યં સંમત્તં) મનુષ્યગતિ ઔદયિક
ભાવ મેં હૈ કષાયોં કા ઉપશમ ઔપશમિક ભાવ મેં હૈ ઔર ક્ષાયિક

(અત્થિ નામે ઉવસમિયસ્વહ્યપારિણામિયનિષ્કળ્ણે) (૮) ઔપશમિક,
ક્ષાયિક અને પારિણામિક, આ ત્રણ ભાવોના સંયોગથી બનતો “ ઔપશમિક
ક્ષાયિક પારિણામિક નામનો સાન્નિપાતિક ભાવ. ”

(અત્થિનામે ઉવસમિય સ્વઔવસમિય પારિણામિય નિષ્કળ્ણે) (૯) ઔપશમિક,
ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ત્રણ ભાવોના સંયોગથી બનતો
“ ઔપશમિક ક્ષાયોપશમિક પારિણામિક નામનો સાન્નિપાતિક ભાવ. ”

(અત્થિનામે સ્વહ્યસ્વઔવસમિયપારિણામિયનિષ્કળ્ણે) (૧૦) ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશ-
મિક અને પારિણામિક, આ ત્રણ ભાવોના સંયોગથી બનતો “ ક્ષાયિક ક્ષાયોપ-
શમિક પારિણામિક નામનો સાન્નિપાતિક ભાવ. ”

પ્રશ્ન-(કયરે સે નામે ઉદ્દહ્યઉવસમિયસ્વહ્યનિષ્કળ્ણે ?) હે ભગવન્ !
ઔદયિકૌપશમિક ક્ષાયિક નામનો જે પડેલો ત્રિકભાવ સંયોગી સાન્નિપાતિક
ભાવ છે તે કેવો છે ?

ઉત્તર-(ઉદ્દહ્યઉવસમિયસ્વહ્યનિષ્કળ્ણે) ઔદયિક ઔપશમિક ક્ષાયિક
નામનો જે પડેલો ત્રિકભાવ સંયોગી સાન્નિપાતિક ભાવ છે તે આ પ્રકારનો
છે-(ઉદ્દહ્ય ઉત્તિ મણુસે ઉવસંતા કસાયા સ્વહ્યં સંમત્તં) મનુષ્ય ગતિ ઔદયિક
ભાવ છે, કષાયોનો ઉપશમ ઔપશમિક ભાવ છે અને ક્ષાયિક, સમ્યક્ત્વ

सम्यक्तव क्षायिक भाव में है—(एसणं से णामे उदइयउवसमियखइय-
निष्फण्णे) इस प्रकार यह औदयिक औपशमिक क्षायिक निष्पन्न नाम
सान्निपातिक भाव है। (कयरे से णामे उदइयउवसमियखओव-
समियनिष्फण्णे) हे भदन्त ! औदयिक क्षायोपशमिक सान्निपातिक
भाव कैसा है ?

उत्तर—(उदइय उवसमियखओवसमियनिष्फण्णे) औदयिक औप-
शमिक क्षायोपशमिक नामका सान्निपातिकभाव ऐसा है (उदइए
त्तिमणुस्से उवसंता कसाया खओवसमियाइं इंदियाइं) मनुष्यगति औद-
यिक, उपशान्तकषाये औपशमिक, और इन्द्रिया क्षायोपशमिक (एसणं
से णामे उदइयउवसमियखओवसमियनिष्फण्णे) इस प्रकार यह
औदयिकौपशमिक क्षायोपशमिक सान्निपातिक भाव है। (कयरे
से णामे उदइयउवसमियपारिणामियनिष्फण्णे ?) हे भदन्त ! औद-
यिकौपशमिक पारिणामिक नाम का तीसरा सान्निपातिक भाव कैसा
है ? (उदइयउवसमियपारिणामियनिष्फण्णे)

उत्तर—औदयिकौपशमिक पारिणामिक नामका जो तीसरा सान्नि-
पातिक भाव है वह ऐसा है—(उदइयएत्ति मणुस्से उवसंता कसाया पारि-

क्षायिक भाव छे. (एसणं से णामे उदइयउवसमियखइयनिष्फण्णे) आ प्रकारने।
आ औदयिकौपशमिक क्षायिक निष्पन्न नामने। सान्निपातिक भाव छे.

प्रश्न—कयरे से णामे उदइयउवसमियखओवसमियनिष्फण्णे ? हे भगवन् !
औदयिकौपशमिक सान्निपातिक भाव केवा छे ?

उत्तर—(उदइयउवसमियखओवसमियनिष्फण्णे) औदयिकौपशमिक—क्षायोपशमिक
नामने। सान्निपातिक भाव आ प्रकारने छे—(उदएत्ति मणुस्से, उवसंता-
कसाया, खओवसमियाइं इंदियाइं) मनुष्य गति औदयिक भाव छे, उपशान्त
कषाये औपशमिक भाव छे अने इन्द्रिये क्षायोपशमिक भाव छे. (एसणं से
णामे उदइयउवसमियखओवसमियनिष्फण्णे) आ प्रकारने आ औदयिकौपशमिक
क्षायोपशमिक सान्निपातिक भाव छे.

प्रश्न—(कयरे से णामे उदइयउवसमियपारिणामियनिष्फण्णे ? हे भगवन् !
औदयिकौपशमिक पारिणामिक नामने। त्रीजे सान्निपातिक भाव केवा छे ?

उत्तर—(उदइयउवसमियपारिणामियनिष्फण्णे ?) औदयिकौपशमिक पारिणा-
मिक नामने। त्रीजे सान्निपातिक भाव आ प्रकारने छे—(उदइयएत्ति
मणुस्से, उवसंता कसाया, पारिणामिक जीवे) मनुष्य गति औदयिक भाव छे,

ળામિએ જીવે) મનુષ્યગતિ ઔદયિક ભાવ હૈ કષાયોં કી ઉપશાંતિ ઔપશમિક ભાવ હૈ ઔર જીવ પારિણામિક ભાવ હૈ । (એસણં સે ણામે ઉદહયઉવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે) હસ પ્રકાર યહ ઔદયિકૌપશમિકપારિણામિક નામ કા સાન્નિપાતિક ભાવ હૈ । (કયરે સે ણામે-ઉદહયઋહયઋઓવસમિયનિષ્કળે ?) હે ભદન્ત ! ઔદયિક ક્ષાયિક ઔર ક્ષાયોપશમિક હન તીન ભાવોં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હુઆ ઔદયિક ક્ષાયિકક્ષાયોપશમિક નામ કા સાન્નિપાતિક ભાવ કૈસા હૈ ?

ઉત્તર—(ઉદહયઋહયઋઓવસમિયનિષ્કળે) ઔદયિક ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક નામ કા સાન્નિપાતિક ભાવ એસા હૈ—

(ઉદયત્તિ મણુસે ઋહયં સમ્મત્તં ઋઓવસમિયાહં હંદિયાહં) મનુષ્ય ગતિ ઔદયિક ભાવ મેં હૈ । ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ યહ ક્ષાયિકભાવ મેં હૈ, ઔર હન્દ્રિયાં ક્ષાયોપશમિકભાવ મેં હૈ । (એસણં સે ણામે ઉદહયઋહય ઋઓવસમિયનિષ્કળે) હસ પ્રકાર યહ ઔદયિકક્ષાયિકક્ષાયોપશમિક નામકા સાન્નિપાતિક ભાવ હૈ ।

(કયરે સે ણામે ઉદહયઋહયપારિણામિયનિષ્કળે ?) હે ભદન્ત ! ઔદયિક ક્ષાયિક ઔર પારિણામિક હન તીન ભાવોં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હુઆ સાન્નિપાતિક ભાવ કૈસા હૈ ? (ઉદહયઋહયપારિણામિયનિષ્કળે)

કષાયોની ઉપશાન્તિ ઔપશમિક ભાવ છે અને ઔવ પારિણામિક ભાવ છે. (એસણં સે ણામે ઉદહયઉવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે) આ પ્રકારનું ઔદયિકૌપશમિક પારિણામિક નામના સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન—(કયરે સે ણામે ઉદહયઋહયઋઓવસમિયનિષ્કળે) હે ભગવન્ ! ઔદયિક ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક આ ત્રણે ભાવોના સંયોગથી બનતા ઔદયિક ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક નામના ચોથા સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(ઉદહયઋહયઋઓવસમિયનિષ્કળે) ઔદયિક ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક નામના ચોથા સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—(ઉદયત્તિ મણુસે, ઋહયં સમ્મત્તં, ઋઓવસમિયાહં હંદિયાહં) મનુષ્ય ગતિ ઔદયિક ભાવ રૂપ છે, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ભાવ રૂપ છે અને હન્દ્રિયો ક્ષાયોપશમિક ભાવ રૂપ છે. (એસણં સે ણામે ઉદહયઋહયઋઓવસમિયનિષ્કળે) આ પ્રકારનું ઔદયિક ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક નામના સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન—(કયરે સે ણામે ઉદહયઋહયપારિણામિયનિષ્કળે ?) હે ભગવન્ ! ઔદયિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક ભાવોના સંયોગથી બનતા પાંચમાં સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-ઔદયિક ક્ષાયિક ઓર પારિણામિક હન ત્રીન ભાવોં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હુઆ સાન્નિપાતિક નામકા ભાવ હસ પ્રકાર સે હૈ- (ઉદ્દિગ્દિ મણુસે સ્વહયં સમ્મત્તં પારિણામિગે જીવે) મનુષ્ય ગતિ યહ ઔદયિક ભાવ હૈ, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ યહ ક્ષાયિક ભાવ હૈ ઓર જીવ યહ પારિણામિક ભાવ હૈ । (એસણં સે જામે ઉદ્દિગ્દિસ્વહયપારિણામિય- નિષ્કળ્ણે) હસપ્રકાર યહ ઔદયિકક્ષાયિક પારિણામિક નામકા સાન્નિ- પાતિક ભાવ હૈ । (કયરે સે જામે ઉદ્દિગ્દિ સ્વઓવસમિયપારિણામિય- નિષ્કળ્ણે ?) હે મદન્ત ! ઔદયિક ક્ષાયોપશમિક ઓર પારિણામિક હન ત્રીન ભાવોં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હુઆ સાન્નિપાતિક ભાવ કેસા હૈ ?

ઉત્તર-(ઉદ્દિગ્દિ સ્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્કળ્ણે) ઔદયિક ક્ષાયો- પશમિક ઓર પારિણામિક હન ત્રીનોં ભાવોં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હુઆ સાન્નિપાતિક ભાવ એસા હૈ-(ઉદ્દિગ્દિ મણુસે સ્વઓવસમિયાઈં હિંદિયાઈં પારિણામિગે જીવે) મનુષ્યગતિ યહ ઔદયિક ભાવ હૈ । હિન્દ્રિયાં યે ક્ષાયોપશમિક ભાવ હૈ ઓર જીવ યહ પારિણામિક ભાવ હૈ । (એસણં સે જામે ઉદ્દિગ્દિસ્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્કળ્ણે) હસ પ્રકાર સે યહ ઔદયિક ક્ષાયોપશમિક પારિણામિક નામ કા સાન્નિપાતિક ભાવ હૈ ।

ઉત્તર-(ઉદ્દિગ્દિસ્વહયપારિણામિયનિષ્કળ્ણે) ઔદયિક ક્ષાયિક અને પારિ- ણામિક, આ ત્રણુ લાવેના સંયોગથી બનતો પાંચમો સાન્નિપાતિક ભાવ આ પ્રકારનો છે-(ઉદ્દિગ્દિ મણુસે, સ્વહયં સમ્મત્તં, પારિણામિગે જીવે) મનુષ્ય ગતિ ઔદયિક ભાવ ૩૫ છે, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ભાવ ૩૫ છે અને જીવ પારિણામિક ભાવ ૩૫ છે. (એસણં સે જામે સ્વહયપારિણામિયનિષ્કળ્ણે) આ પ્રકારનું ઔદયિક ક્ષાયિક પારિણામિક નામના સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન-(કયરે સે જામે ઉદ્દિગ્દિસ્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્કળ્ણે ?) હે ભગવન્ ! ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ત્રણુ લાવેના સંયોગથી બનતા છઠા સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(ઉદ્દિગ્દિસ્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્કળ્ણે) ઔદયિક, ક્ષાયોપશ- મિક અને પારિણામિક, આ ત્રણુ લાવેના સંયોગથી બનતા છઠા સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે-(ઉદ્દિગ્દિ મણુસે સ્વઓવસમિયાઈં હિંદિયાઈં, પારિ- ણામિગે જીવે) મનુષ્યગતિ ઔદયિક ભાવ ૩૫ છે, હિન્દ્રિયો ક્ષાયોપશમિક ભાવ ૩૫ છે અને જીવ પારિણામિક ભાવ ૩૫ છે. (એસણં સે જામે ઉદ્દિગ્દિસ્વઓવ- સમિયપારિણામિયનિષ્કળ્ણે) આ પ્રકારનો ઔદયિક ક્ષાયોપશમિક પારિણામિક નામનો સાન્નિપાતિક ભાવ છે.

(કયરે સે જામે ઉવસમિયસ્વહયસ્વઓવસમિયનિષ્કળે ?) હે ભદ્રન્ત ! ઔપશમિક ક્ષાયિક ઔર ક્ષાયોપશમિક इन तीनों भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ सान्निपातिक भाव कैसा है ?

ઉત્તર-(ઉવસમિયસ્વહયસ્વઓવસમિયનિષ્કળે) ઔપશમિક ક્ષાયિક ઔર ક્ષાયોપશમિક इन तीनों भावों से निष्पन्न हुआ-सान्नि-
पातिकभाव इसप्रकार से है-(उवसंता कसाया स्वहयं सम्मत्तं स्वओव-
समियाइ इंदियाइं) उपशमित हुई कषाये औपशमिक भाव हैं, क्ષायिक
सम्यक्त्व क्ષायिक भावरूप है और इन्द्रियां क्ષायोपशमिक भाव है। (एसणं
से જામે ઉવસમિયસ્વહયસ્વઓવસમિયનિષ્કળે) इस प्रकार यह औपश-
मिक क्षायिक क्षायोपशमिक इन तीन भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ
सान्निपातिक भाव है, (कयरे से जामे उवसमिय स्वहयपारिणामिय-
निष्कળे) हे भदन्त ! औपशमिक क्षायिक और पारिणामिक इन तीन
भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ सान्निपातिक भाव कैसा है ?

ઉત્તર-(ઉવસમિયસ્વહયપારિણામિયનિષ્કળે) ઔપશમિક ક્ષાયિક
और पारिणामिक इन तीनों भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ सान्नि-
पातिक भाव इसप्रकार से है । (उवसंता कसाया, स्वहयं सम्मत्तं, पारि-

પ્રશ્ન-(કયરે સે જામે ઉવસમિયસ્વહયસ્વઓવસમિયનિષ્કળે ?) હે ભગવન્ !
ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક, આ ત્રણેના સંયોગથી બનતા સાતમાં
સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(ઉવસમિય સ્વહયસ્વઓવસમિયનિષ્કળે) ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને
ક્ષાયોપશમિક, આ ત્રણ ભાવોના સંયોગથી બનતા સાતમાં સાન્નિપાતિક
ભાવનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે-(ઉવસંતા કસાયા, સ્વહયં સમ્મત્તં, સ્વઓવસમિ-
યાઈં ઇંદિયાઈં) ઉપશમિત થયેલા કષાયો ઔપશમિક ભાવ રૂપ છે, ક્ષાયિક
સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ભાવ રૂપ છે અને ઇન્દ્રિયો ક્ષાયોપશમિક ભાવ રૂપ છે.
(एसणं से जामे उवसमियस्वहयस्वઓવસમિયનિષ્કળે?) આ પ્રકારનો ઔપશ-
મિક ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક નામનો સાન્નિપાતિક ભાવ હોય છે.

પ્રશ્ન-(કયરે સે જામે ઉવસમિય સ્વહયપારિણામિયનિષ્કળે?) હે ભગવન્ !
ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક, આ ત્રણ ભાવોના સંયોગથી બનતા
આઠમાં સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(ઉવસમિયસ્વહયપારિણામિયનિષ્કળે) ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને
પારિણામિક, આ ત્રણ ભાવોના સંયોગથી બનતા સાન્નિપાતિક ભાવ આ
પ્રકારનો છે-(ઉવસંતા કસાયા, સ્વહયં સમ્મત્તં, પારિણામિય જીવે) ઉપશમિત

ળમિષ્ટ જીવે) ઉપશમિત હુઈ કષાયે ઔપશમિક ભાવ હૈં શ્વાયિક સમ્ય-
ત્ત્વ શ્વાયિકભાવ હૈં ઔર જીવ પારિણામિકભાવ હૈં । (એસણં સે ણામે
ઉવસમિયસ્વહ્યપારિણામિયનિષ્કળે) હસપ્રકાર યહ ઔપશમિકશ્વાયિક
ઔર પારિણામિક હન ત્રીન ભાવોં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હુઆ સન્નિ-
પાતિકભાવ હૈં । (કયરે સે ણામે ઉવસમિયસ્વઔવસમિય પારિણામિય
નિષ્કળે ?) હે ભદન્ત ! ઔપશમિક શ્વાયોપશમિક ઔર પારિણામિક
હનત્રીનોં ભાવોં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હુઆ સાન્નિપાતિકભાવકૈસા હૈં ?

ઉત્તર—(ઉવસમિય સ્વઔવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે) ઔપશ-
મિક, શ્વાયોપશમિક, ઔર પારિણામિક હન ત્રીન ભાવોં કે સંયોગ સે
નિષ્પન્ન હુઆ સાન્નિપાતિક ભાવ હસ પ્રકાર સે હૈં—(ઉવસંતા કસાયા સ્વઔવ-
સમિયાઈં હંદિયાઈં પારિણામિષ્ટ જીવે) ઉપશમિત કષાય ઔપશમિક ભાવ
હૈં, હન્દ્રિયાં શ્વાયોપશમિક ભાવ હૈં ઔર જીવ યહ પારિણામિક ભાવ હૈં ।
(એસણં સે ણામે ઉવસમિયસ્વઔવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે) હસ પ્રકાર
યહ ઔપશમિક શ્વાયોપશમિક ઔર પારિણામિક હન ત્રીન ભાવોં
કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હુઆ સાન્નિપાતિક ભાવ હૈં । (કયરે સે ણામે સ્વહ્ય
સ્વઔવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે) હે ભદન્ત ! શ્વાયિક શ્વાયોપશમિક

થયેલા કષાયો ઔપશમિક ભાવ ૩૫ છે, શ્વાયિક સમ્યક્ત્વ શ્વાયિક ભાવ ૩૫
છે અને ૭૫ પારિણામિક ભાવ ૩૫ છે— (એસણં સે ણામે ઉવસમિયસ્વહ્ય-
પારિણામિયનિષ્કળે) આ પ્રકારનો ઔપશમિક શ્વાયિક પારિણામિક નામનો
સાન્નિપાતિક ભાવ છે.

પ્રશ્ન—(કયરે સે ણામે ઉવસમિયસ્વઔવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે ?)
હે ભગવન્ ! ઔપશમિક, શ્વાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ત્રણ ભાવોનાં
સંયોગથી નિષ્પન્ન થતો નવમો સાન્નિપાતિક ભાવ કેવો છે ?

ઉત્તર—(ઉવસમિય સ્વઔવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે) ઔપશમિક, શ્વાયોપશમિક
અને પારિણામિક, આ ત્રણ ભાવોના સંયોગથી બનતો નવમો સાન્નિપાતિક ભાવ
આ પ્રકારનો છે—(ઉવસંતા કસાયા, સ્વઔવસમિયાઈં હંદિયાઈં, પારિણામિષ્ટ જીવે)
ઉપશમિત કષાયો ઔપશમિક ભાવ ૩૫ છે, હન્દ્રિયો શ્વાયોપશમિક ભાવ ૩૫
છે અને ૭૫ પારિણામિક ભાવ ૩૫ છે (એસણં સે ણામે ઉવસમિયસ્વઔવસ-
મિયપારિણામિયનિષ્કળે) આ પ્રકારનો ઔપશમિક શ્વાયોપશમિક અને પારિણા-
મિક નામનો સાન્નિપાતિક ભાવ છે.

પ્રશ્ન—(કયરે સે ણામે સ્વહ્યસ્વઔવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે ?) હે
ભગવન્ ! શ્વાયિક, શ્વાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ત્રણ ભાવોના
સંયોગથી બનતો દસમો સાન્નિપાતિક ભાવ કેવો છે ?

और पारिणामिक इन तीन भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ सान्निपातिक भाव कैसा है ?

उत्तर—(खइयखओवसमिय पारिणामियनिष्फण्णे) क्षायिक क्षायो-
पशमिक और पारिणामिक इन तीन भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ
सान्निपातिक भाव ऐसा है—(खइयं सम्मत्तं खओवसमियाइं इंदियाइं
पारिणामिए जीवे) क्षायिक सम्यत्त्व क्षायिक भाव है, इन्द्रियां क्षायो-
पशमिक भाव हैं तथा जीव यह पारिणामिक भाव है । (एस णं से णामे
खइयखओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे) इस प्रकार यह क्षायिक
क्षायोपशमिक और पारिणामिक इन तीन भावों के संयोग से निष्पन्न
हुआ क्षायिक क्षायोपशमिक पारिणामिक नामका सान्निपातिक भाव है—

भावार्थ—सूत्रकारने इस सूत्र द्वारा तीन भावों के संयोग से जो
१० सान्निपातिक रूप भंग होते हैं उनका प्रदर्शन किया है । इनमें औद-
यिक और औपशमिक इन दो भावों को परिपाटी से निक्षिप्त कर के
अवशिष्ट क्षायिक क्षायोपशमिक और पारिणामिक इन तीनों भावों में
से एक एक भाव का उनके साथ संयोग किया है । इस प्रकार करने से
तीन भंग निष्पन्न होते हैं, इनमें औदयिकौपशमिक क्षायिक सान्निपा-
तिक भाव इस प्रकार से घटित करना चाहिये कि यह मनुष्य उपशान्त
क्रोधादि कषायवाला होकर क्षायिक सम्यक् दृष्टि है । मनुष्य से यहाँ

ઉત્તર—(खइय खओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे) क्षायिक, क्षાયોपशमिक
અને પારિણામિક, આ ત્રણ ભાવોના સંયોગથી બનતો દસમો સાન્નિપાતિક
ભાવ આ પ્રકારનો છે—(खइयं सम्मत्तं, खओवसमियाइं इंदियाइं, पारिणामिए
जीवे) क्षायिक सम्यत्त्व क्षાયિક ભાવ રૂપ છે, ઇન્દ્રિયો ક્ષાયોપશમિક ભાવ
રૂપ છે અને જીવ પારિણામિક ભાવ રૂપ છે. (एस णं से णामे खइय खओवस-
मियपारिणामियनिष्फण्णे) આ પ્રકારનું ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક,
આ ત્રણ ભાવોના સંયોગથી બનતા દસમાં સ.ન્નિપાતિક ભ.વનું સ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થ—ત્રણ ભાવોના સંયોગથી જે દસ સાન્નિપાતિક ભાવ રૂપ ૧૦
ભંગ બને છે, તેમનું સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં નિરૂપણ કર્યું છે ઔદયિક અને
ઔપશમિક ભાવોની સાથે અનુક્રમે ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક
ભાવોનો સંયોગ કરવાથી પહેલા ત્રણ ભંગ બન્યા છે.

(૧) “ ઔદયિકૌપશમિક સાન્નિપાતિક ભાવ ” રૂપ પહેલા ભંગનું
ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે—“ આ મનુષ્ય ઉપશાન્ત ક્રોધાદિ કષાયવાળો છે અને
ક્ષાયિક સમ્યક્દૃષ્ટિ છે. ” મનુષ્ય પદ અહીં મનુષ્યગતિનું વાચક છે. મનુષ્ય
ગતિ ઔદયિક ભાવ રૂપ હોય છે, કારણ કે મનુષ્યગતિ નામકર્મના ઉદયથી

ભવન્તિ । તત આદ્યં તૃતીયં ચ પરિપાટયા નિક્ષિપ્ય અવશિષ્ટયોર્દ્વયોસ્તત્ર ક્રમેણ સંયોગે મજ્જદ્વયમ્ । તતઃ પ્રથમચતુર્થપશ્ચમભાવાનાં સંયોગે ઇકો મજ્જઃ । इत्थं पश्चमज्जाः । ततो द्वितीयं च आद्यपरिपाटया निक्षिप्य तत्र चतुर्थपश्चमयोः क्रमेण योगे मज्जद्वयम् । ततो द्वितीयचतुर्थपश्चमभावानां च योगे इको मज्जः । तथा-तृतीयचतु-

મનુષ્યગતિ લી ગઈ है। मनुष्यगति यह औदयिक भाव है। क्यों कि मनुष्यगति नामकर्म के उदय से मनुष्य होता है। उपशान्त क्रोधादि कषायवाला कहने से औपशमिक भाव घटित होता है और क्षायिक सम्यक्त्व से क्षायिक भाव। इसी प्रकार से शेष दो भंगों में-औदयिकौपशमिक क्षायोपशमिक सान्निपातिक भाव में यह मनुष्य उपशान्त कषायवाला पंचेन्द्रिय है यथा औदयिकौपशमिक पारिणामिक सान्निपातिक भंग में यह मनुष्य उपशान्त कषायवाला जीव है-घटित करलेना चाहिये। जहां पर औपशमिक भाव का परित्याग कर औदयिक और क्षायिक भाव का ग्रहण हो तथा क्षायोपशमिक एवं पारिणामिक भावों में से एक २ का ग्रहण हो वह दूसरा त्रिभाव संयोगी सान्निपातिक भाव का भेद है-इसके दो भंग हैं-एक औदयिक क्षायिकक्षायोपशमिक और दूसरा औदयिक क्षायिक पारिणामिक, पहिलेका दृष्टान्त-क्षीण कषायी मनुष्य

મનુષ્ય ગતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉપશાન્ત ક્રોધાદિ કષાયવાળો કહેવાથી ઔપશમિક ભાવ ઘટિત થાય છે અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ યુક્ત કહેવાથી ક્ષાયિક ભાવ ઘટિત થાય છે એજ પ્રમાણે બીજા અને ત્રીજા ભંગોનો ભાવાર્થ પણ સમજી શકાય એવો છે.

(૨) “ઔદયિકૌપશમિક ક્ષાયોપશમિક સાન્નિપાતિક ભાવ” રૂપ બીજા ભંગનું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે-

‘આ મનુષ્ય ઉપશાન્ત કષાયવાળો પંચેન્દ્રિય ભવ છે.’

(૩) ઔદયિકૌપશમિક પારિણામિક સાન્નિપાતિક ભંગનું ઉદાહરણ.

“આ મનુષ્ય ઉપશાન્ત કષાયવાળો ભવ છે.”

ત્યાર પછીનો ચોથો પાંચમો ભંગ આ પ્રમાણે બને છે-અહીં ઔદયિકભાવની સાથે ઔપશમિક ભાવ લેવાને બદલે ક્ષાયિક ભાવ લેવો અને ઔદયિક અને ક્ષાયિક ભાવની સાથે અનુક્રમે ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક ભાવોનો સંયોગ કરવાથી ચોથો અને પાંચમો ભંગ બને છે.

(૪) ઔદયિક ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક સાન્નિપાતિક ભાવનું ઉદાહરણ
“ક્ષીણ કષાયી મનુષ્ય શ્રુતશાનિ.”

ધૃપશ્ચમભાવાનાં ચ યોગે ઈકો મજ્ઞઃ । ઇત્યં સર્વે મજ્ઞા દશ સંખ્યકા મવન્તિ ।
 ઇતેષામેવ સ્વરૂપવિવરણાય ગ્રાહ-‘કયરે સે જામે’ ઇત્યાદિ । ઇવાં વ્યાખ્યા પૂર્વ-
 વદ્ બોધ્યા । ઇત્ર પશ્ચમો મજ્ઞઃ કેવલિનાં સંમવતિ । કેવલિનાં હિ-ઔદયિકી
 શ્રુતજ્ઞાની ઔર દૂસરે કા દૃષ્ટાન્ત જિસકા દર્શન મોહનીયાદિ કર્મ ક્ષીણ
 હો ગયા હૈ ઇસા વહ મનુષ્ય જીવ હૈ । જહાંપર કેવલ ઔદયિક ભાવકા
 ગ્રહણ હૈ ઔર ઔપશમિક ઇવં ક્ષાયિક કા પરિત્યાગ હૈ વહ તીસરા
 ત્રિભાવ સંયોગી સાન્નિપાતિકભાવ હૈ । ડસકા ઔદયિક ક્ષાયોપશમિક
 પારિણામિક ઇક-ઇસા છઠા મંગ હૈ । ઇસકા દૃષ્ટાન્ત-જિસ પ્રકાર મનુષ્ય
 મનોયોગી જીવ હૈ । જહાં પર ઔદયિક ભાવ કો છોડકર શેષ ઔપશ-
 મિકાદિ ચાર ભાવોં મેં ઇક ૨ કા પરિત્યાગ કિયા જાવે વહ ચૌથા
 ત્રિભાવ સંયોગી મેદ હૈ ઔર ડસકે ઇસ પ્રકાર સે ચાર મંગ માને ગયે
 હૈ-પહલા મંગ-ઔપશમિક ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક સાન્નિપાતિક નામ
 કા દૂસરા મંગ ઔપશમિક ક્ષાયિકપારિણામિક સાન્નિપાતિક નામકો
 તીસરા મંગ-ઔપશમિક ક્ષાયોપશમિક પારિણામિક સાન્નિપાતિક નામ
 કા । ચૌથા-ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક પારિણામિક સાન્નિપાતિક નામ કો
 ઇસ પ્રકાર ચે સવ મંગ ૧૦ હો જાતે હૈ । ઇનમેં જો ઔદયિક ક્ષાયિક
 ઇવં પારિણામિક ભાવોં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન ૫વાં સાન્નિપાતિક ભાવકા

(૫) ઔદયિક ક્ષાયિક પારિણામિક સાન્નિપાતિક ભાવનું દૃષ્ટાન્ત-“જેના દર્શનમોહનીય આદિ કર્મ ક્ષીણ થઈ ગયાં છે એવો મનુષ્ય જીવ.”

જે સાન્નિપાતિકભાવમાં ઔદયિક ભાવની સાથે ઔપશમિક અને ક્ષાયિક, આ જે ભાવોને લેવાને બદલે બાકીના જે ભાવો લેવામાં આવે છે એવો છટ્ટો ભંગ નીચે પ્રમાણે છે-“ઔદયિક ક્ષાયોપશમિક પારિણામિક સાન્નિપાતિક ભાવ તેનું દૃષ્ટાન્ત નીચે પ્રમાણે છે-“મનુષ્ય મનોયોગી જીવ છે.”

બાકીના ચાર ભંગ આ પ્રકારે બન્યા છે-આ ચારે ભંગમાં ઔદયિકભાવ સિવાયના ચાર ભાવોમાંના ત્રણ ત્રણ ભાવોના સંયોગથી ચાર ભંગ બન્યા છે,

ઔપશમિક અને ક્ષાયિક, આ જે ભાવો સાથે ક્ષાયોપશમિક ભાવના સંયોગથી સાતમો ભંગ અને પારિણામિકભાવના સંયોગથી આઠમો ભંગ બન્યો છે.

નવમાં ભંગમાં ઔપશમિક ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક ભાવોના સંયોગથી જે સાન્નિપાતિક ભાવ બને છે તે ગ્રહણ કરવો અને દસમાં ભંગમાં ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ત્રણ ભાવોના સંયોગથી બનતો સાન્નિપાતિક ભાવ ગ્રહણ થયો છે. આ પ્રકારે કુલ ૧૦ ભંગ બને છે.

ઔદયિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક ભાવોના સંયોગથી નિષ્પન્ન પાંચમા સાન્નિપાતિક ભાવનો તો માત્ર કેવલીઓમાં જ સદ્ભાવ હોય છે, કારણ કે

મનુષ્યગતિઃ ક્ષાયિકાણિ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ પારિણામિકં જીવત્વમિતિ ત્રયો ભાવા ભવન્તિ । ઔપશમિકસ્તુ તેષુ નાસ્તિ, ઔપશમિકસ્ય મોહનીયાશ્રયત્વાત્, કેવલિષુ મોહનીયસ્યાસંભવાત્ । ક્ષાયોપશમિકો ભાવોઽપ્યેવાં નાસ્તિ, ક્ષાયોપશમિકાનિ ઇન્દ્રિયાદિપદાર્થત્વેનાભિમતાઃ, ઇન્દ્રિયાદિપદાર્થાસ્તુ કેવલિષુ ન સન્તિ, તેષામતીન્દ્રિયત્વાત્ । ઉક્તંચાપિ-‘અતીન્દ્રિયાઃ કેવલિનઃ’ ઇતિ । ઇત્થં ચ ઔદયિક-ક્ષાયિકપારિણામિકેતિ ભાવત્રયનિષ્પન્નઃ પञ્ચમો ભજ્ઞઃ કેવલિનાં સંભવતિ । પશ્ચો ભજ્ઞસ્તુ નારકાદિષુ ચતસ્રષુ ગતિષુ બોધ્યઃ । તથાહિ-નારકાદ્યન્યતમા ગતિઃ ઔદ-

ભંગ હૈ વહ કેવલિયોં કે સંભવતા હૈ-કયોંકિ કેવલિયોં કે ઔદયિક-મનુષ્યગતિ હૈ જ્ઞાનદર્શન ઔર ચારિત્ર યે ક્ષાયિકરૂપ હૈં । ઔર પારિણામિક રૂપ જીવત્વ હૈ । વહાં યે ત્રીન ભાવ હૈં । ઔપશમિક ભાવ ઉનમેં નહોં હૈ, કયોંકિ ઔપશમિક મોહનીય કે આશ્રય સે હોતા હૈ । ઔર મોહનીય કેવલિયોં મેં હૈ નહોં । ક્ષાયોપશમિક ભાવ ભી કેવલિયોં મેં નહોં હોતા હૈ । કયોંકિ ક્ષાયોપશમિક ભાવ ઇન્દ્રિય આદિ પદાર્થરૂપ માને ગયે હૈં । ઇન્દ્રિયાદિરૂપ પદાર્થ કેવલિયોં મેં નહોં હૈ । કયોં કિ વે ઇન્દ્રિયાતીત હૈં । “અતીન્દ્રિયા કેવલિનઃ” એસા અન્યત્ર કહા હૈ । તાત્પર્ય હસકા યહ હૈ કિ કેવલિયોં કા જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાતીત-અતીન્દ્રિય-હૈ । હસ પ્રકાર ઔદયિક ક્ષાયિક ઔર પારિણામિક હન ત્રીન ભાવોં સે નિષ્પન્ન પંચમ ભંગ કેવલિયોં મેં સંભવતા હૈ । તથા જો છઠા ઔદયિક ક્ષાયોપશમિક એવં

કેવલીઓમાં મનુષ્ય ગતિ રૂપ ઔદયિક લાવનો, જ્ઞાનદર્શન રૂપ ક્ષાયિક લાવનો અને જીવત્વ રૂપ પારિણામિક લાવનો સદ્લાવ રહે છે આ રીતે કેવલીઓમાં આ ત્રણ લાવોનો જ સદ્લાવ રહે છે. તેમનામાં ઔપશમિક લાવનો સદ્લાવ હોતો નથી કારણ કે ઔપશમિક લાવ મોહનીય કર્મના ઉપશમ પર આધાર રાખે છે. કેવલીઓમાં મોહનીય કર્મનો સદ્લાવ જ હોતો નથી કેવલીઓમાં ક્ષાયોપશમિક લાવનો પણ સદ્લાવ હોતો નથી કારણ કે ક્ષાયોપશમિક લાવ ઇન્દ્રિયાદિ પદાર્થ રૂપ મનાય છે છે ઇન્દ્રિયાદિ રૂપ પદાર્થ કેવલીઓમાં હોતા નથી, કારણ કે તેઓ ઇન્દ્રિયાતીત હોય છે “અતીન્દ્રિયા કેવલિનઃ” એવું સિદ્ધાન્તકથન છે. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે કેવલીઓનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાતીત (અતીન્દ્રિય) હોય છે આ પ્રકારે ઔદયિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક, આ ત્રણ લાવોના સંયોગથી નિષ્પન્ન થતો પાચમો ભંગ માત્ર કેવલીઓમાં જ સંભવી શકે છે.

ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ત્રણ લાવોના સંયોગથી નિષ્પન્ન થતા સાક્ષિપાતિક લાવ રૂપ છઠો ભંગ નારકાદિ ચારે ગતિઓમાં

યિકી, ક્ષાયોપશમિકાનિ ઇન્દ્રિયાણિ, પારિણામિકં જીવત્વમ્, इति औदयिक-
ક્ષાયોપશમિકપારિણામિકેતિ ભાવત્રયનિષ્પન્નઃ પષ્ટો મજ્જો નારકાદિગતિચતુષ્ટયે
સંભવતિ । અતઃ સ્તરેત્વપૃષ્ઠૌ મજ્જાઃ પ્રરૂપણામાત્રમ્, તેષાં ક્ષાડપ્યસંભવાત્ ॥સૂ.૧૫૯॥

અથ ચતુષ્કસંયોગાન્નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—તત્થ ણં જે તે પંચ ચતુક્કસંજોગા તે ણં હમે—અત્થિ
ણામે ઉદ્દહય—ઉવસમિય—લ્હય—લ્હઓવસમિયનિપ્પણે? અત્થિ
ણામે ઉદ્દહય—ઉવસમિયલ્હયપારિણામિયનિપ્પણે૨, અત્થિ
ણામે ઉદ્દહયઉવસમિયલ્હઓવસમિયપારિણામિયનિપ્પણે૩, અ-
ત્થિ ણામે ઉદ્દહયલ્હયલ્હઓવસમિયપારિણામિયનિપ્પણે૪,
અત્થિ ણામે ઉવસમિયલ્હયલ્હઓવસમિયપારિણામિયનિપ્પણે૫।
'કયરે સે ણામે ઉદ્દહયઉવસમિયલ્હયલ્હઓવસમિયનિપ્પણે?,
ઉદ્દહયઉવસમિયલ્હયલ્હઓવસમિયનિપ્પણે-ઉદ્દહયત્તિ મણુસ્સે,

પારિણામિક્ક ઇન ભાવોં સે—નિષ્પન્ન મંગ હૈ વહ નારકાદિ ચારોં ગતિયોં
મેં હોંતા હૈ કયોં કિ યે નારકાદિ ગતિયાં ઔદયિકી માની ગઈ હૈ ઔર
વહાં જો ઇન્દ્રિયાં હૈં વે ક્ષાયોપશમિક્ક ભાવરૂપ હૈ ઔર જીવત્વ વહાં
પારિણામિક્ક ભાવ રૂપ હૈ । હસ પ્રકાર ઔદયિક્ક ક્ષાયોપશમિક્ક ઔર
પારિણામિક્ક ઇન ત્રીન ભાવોં સે નિષ્પન્ન યહ છઠા મંગ નારક આદિ
ચારોં ગતિયોં મેં સંભવતા હૈ । તથા ઇનસે અતિરિક્ત ઔર જો આઠ મંગ
હૈં વે કેવલ પ્રરૂપણા માત્ર હૈં । કયોં કિ ઇન મંગોં કી કહીં પર મી
સંભાવના નહીં હૈ ! ॥સૂ.૧૫૯॥

સંભવી શકે છે, કારણ કે નારકાદિ ગતિઓને ઔદયિક માનવામાં આવે છે.
આ ગતિના ભાવોમાં જે ઇન્દ્રિયો હોય છે તે ક્ષાયોપશમિક ભાવ રૂપ ગણાય
છે. અને ભવત્વ પારિણામિક ભાવ રૂપ ગણાય છે આ રીતે ઔદયિક, ક્ષાયો-
પશમિક અને પારિણામિક, આ ત્રણ ભાવોના સંયોગથી નિષ્પન્ન થતો છઠો
ભંગ નારકાદિ આદિ ગતિઓમાં સંભવી શકે છે.

પાંચમાં અને છઠા ભંગ સિવાયના આઠ ભંગોની કોઈ પણ જગ્યાએ
શક્યતા હોતી નથી તેથી માત્ર પ્રરૂપણા કરવા નિમિત્તે જ તે ભંગોનું કથન
'અહીં' કરવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું. ॥સૂ.૧૫૯॥

उवसंता कसाया, खइअं सम्मत्तं, खओवसमियाइं इंदियाइं ।
 एस णं से णामे उदइयउवसमियखइयखओवसमियनिष्फण्णे ?,
 कयरे से णामे उदइयउवसमियखइयपरिणामियनिष्फण्णे ?,
 उदइयउवसमियखइयपरिणामियनिष्फण्णे—उदइएत्ति मणुस्से,
 उवसंता कसाया, खइयं सम्मत्तं, पारिणामिए जीवे । एस णं
 से णामे उदइयउवसमियखइयपरिणामियनिष्फण्णे १ । ‘कयरे
 से णामे उदइयउवसमियखओवसमियपरिणामियनिष्फण्णे—
 उदइयउवसमियखओवसमियपरिणामियनिष्फण्णे उदइएत्ति
 मणुस्से, उवसंता कसाया, खओवसमियाइं इंदियाइं,
 पारिणामिए जीवे । एस णं से णामे उदइयउवसमियखओव-
 समियपरिणामियनिष्फण्णे ३ । कयरे से णामे उदइयखइयख-
 ओवसमियपरिणामियनिष्फण्णे ? उदइयखइयखओवसमिय-
 परिणामियनिष्फण्णे—उदइएत्ति मणुस्से, खइयं सम्मत्तं, खओ-
 वसमियाइं इंदियाइं, पारिणामिए जीवे । एस णं से नामे उद-
 इयखइयखओवसमियपरिणामियनिष्फण्णे ४ । कयरे से नामे
 उवसमियखइयखओवसमियपरिणामियनिष्फण्णे ?, उवसमि-
 यखइयखओवसमियपरिणामियनिष्फण्णे—उवसंता कसाया,
 खइयं सम्मत्तं, खओवसमियाइं इंदियाइं, पारिणामिए जीवे ।
 एस णं से नामे उवसमियखइयखओवसमियपरिणामिय-
 निष्फण्णे ५ ॥ सू० १६० ॥

छाया—तत्र खलु ये ते पञ्च चतुष्कसंयोगाः, ते खलु इमे—अस्ति नाम औदयि-
 कौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकनिष्पन्नम् ? अस्ति नाम औदयिकौपशमिकक्षायिक-
 पारिणामिकनिष्पन्नम् २, अस्ति नाम औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकपरिणा-

ધિકનિષ્પન્નમ્૩, અસ્તિ નામ ઔદયિકક્ષાયિકક્ષાયોપશમિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્૪,
અસ્તિ નામ ઔદયિકક્ષાયિકક્ષાયોપશમિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્૫, કતરત્

અથ સૂત્રકાર—ચાર ભાવોં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન સાન્નિપાતિક ભાવોં
કી પ્રરૂપણા કરતે હૈ—“ તત્થ ણં જે તે પંચ ” इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(તત્થ ણં જે તે પંચ ચતુક્કસંજોગા તે ણં હમે) યહાં જો
ચતુષ્ક સંયોગી પાંચ ભંગ હૈં વે હસ પ્રકાર સે હૈં—(અત્થિ ણામે ઉદ્દય,
ઉવસમિય—સ્વદય—સ્વઓવસમિયનિષ્કણે૧) ઔદયિક, ઔપશમિક
ક્ષાયિક ઔર ક્ષાયોપશમિક હન ચાર ભાવોં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન પહિલા
ભંગ હૈ । (અત્થિ ણામે ઉદ્દય—ઉવસમિય—સ્વદય—પારિણામિયનિષ્કણે૨)
ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક ઔર પારિણામિક હન ચાર ભાવોં કે
સંયોગ સે નિષ્પન્ન દૂસરા ભંગ હૈ । (અત્થિ ણામે ઉદ્દય ઉવસમિય, સ્વઓ-
વસમિય—પારિણામિય નિષ્કણે૩) ઔદયિક, ઔપશમિક ક્ષાયોપશમિક
ઔર પારિણામિક હન ચાર ભાવોં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન તીસરા ભંગ હૈ ।
(અત્થિ ણામે ઉદ્દયસ્વદયસ્વઓવસમિય પારિણામિયનિષ્કણે ૪)
ઔદયિક ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક ઔર પારિણામિક હન ચાર ભાવોં કે
સંયોગ સે નિષ્પન્ન ચૌથા ભંગ હૈ (અત્થિ ણામે ઉવસમિયસ્વદયસ્વઓવ-

ચાર લાવેના સંયોગથી નિષ્પન્ન થતા સાન્નિપાતિક લાવેનુ' સૂત્રકાર
હવે નિરૂપણ કરે છે—“ તત્થ ણં જે તે પંચ ” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(તત્થ ણં જે તે પંચ ચતુક્કસંજોગા તે ણં હમે) ચાર લાવેના સંયોગથી
બનતા ચતુષ્કસંયોગી પાંચ ભંગ બને છે, તે ચતુષ્કસંયોગી પાંચ ભંગો
નીચે પ્રમાણે છે—(અત્થિ ણામે ઉદ્દય—ઉવસમિય—સ્વદય—સ્વઓવસમિયનિષ્કણે)
પહેલો ભંગ—ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક, આ ચાર
લાવેના સંયોગથી બનતો સાન્નિપાતિક લાવ (અત્થિ ણામે ઉદ્દય, ઉવસમિય,
સ્વદય, પારિણામિય, નિષ્કણે) બીજો ભંગ—ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને
પારિણામિક, આ ચાર લાવેના સંયોગથી બનતો સાન્નિપાતિક લાવ

(અત્થિ ણામે ઉદ્દય—ઉવસમિય—સ્વઓવસમિય—પારિણામિયનિષ્કણે) ત્રીજો
ભંગ—ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ચાર
લાવેના સંયોગથી બનતો સાન્નિપાતિક લાવ.

ચોથો ભંગ—(અત્થિ ણામે ઉદ્દય—સ્વદય—સ્વઓવસમિય—પારિણામિયનિષ્કણે)
ઔદયિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ચાર લાવેના સંયો-
ગથી નિષ્પન્ન થતો સાન્નિપાતિક લાવ.

પાંચમો ભંગ—(અત્થિ ણામે ઉવસમિય—સ્વદય સ્વઓવસમિય—પારિણામિય

ઉત્તર-(ઉદ્દય ઉવસમિયસ્વદયસ્વઓવસમિયનિષ્ફળે) ઔદયિક, ઔપ-
શમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક, આ ચાર ભાવોના સંયોગથી જે સાન્નિ-
પાતિક ભાવ રૂપ ભંગ બને છે તે આ પ્રકારનો છે-(ઉદ્દયત્તિ મણુસે, ઉવસંતા
કસાયા, સ્વદય સમ્મત્તં, સ્વઓવસમિયાઈં ઇંદિયાઈં) આ સાન્નિપાતિક ભાવમાં મનુષ્ય
ગતિ ઔદયિક ભાવ રૂપ છે, ઉપશાન્ત કષાય ઔપશમિક ભાવ રૂપ છે, ક્ષાયિક
સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ભાવ રૂપ છે અને ઇન્દ્રિયો ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ છે.
(એસ જં સે જામે ઉદ્દય ઉવસમિયસ્વદયસ્વઓવસમિયનિષ્ફળે) આ પ્રકારનો
તે ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક, આ ચાર ભાવોના
સંયોગથી બનતો સાન્નિપાતિક ભાવ છે.

પારિણામિકનિષ્પન્નમ્? ઔદયિકૌપશમિક્ષાયિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્—ઔદયિક-
મિતિ માનુષ્યં, ઉપશાન્તાઃ કષાયાઃ, ક્ષાયિકં સમ્યક્ત્વં, પારિણામિકો જીવઃ।
एतत् खलु तन्नाम औदयिकौपशमिकक्षाधिकपारिणामिकनिष्पन्नम्२, कतरत्
तन्नाम औदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम्?, औदयिकौपश-

(કચરે સે નામે ઉદહયઉવસમિયસ્વહ્યપારિણામિયનિષ્કળ્ણે?) હે ભદન્ત !
ઔદયિક ઔપશમિક, ક્ષાયિક ઔર પારિણામિક इन चार भावों के
संयोग से निष्पन्न जो सान्निपातिक भाव रूप भंग है वह कैसा है ?

उत्तर—(उदहयउवसमिषखह्यपारिणामिषनिष्कण्णे) औदयिक
औपशमिक, क्षायिक, एवं पारिणामिक इन चार भावों के-संयोग से
निष्पन्न हुआ भंग ऐसा है—(उदहएत्ति मणुस्से उवसंता कसाया, खह्यं
सम्मत्तं पारिणामिए जीवे) यहां मनुष्यगति यह औदयिक है, उपशांत
हुई कषाये औपशमिक भावरूप है, क्षायिक सम्यक्तव क्षायिकरूप है।
तथा जीवत्व यह पारिणामिक रूप है। (एसणं से णामे उदहयउवस-
मिष खह्यपारिणामिषनिष्कण्णे) इस प्रकार औदयिक, औपशमिक,
क्षायिक और पारिणामिक इन चार भंगों से निष्पन्न हुआ इस नाम
का यह—द्वितीय भंग है। (कचरे से णामे उदहय उवसमिषखओवस-
मिषपारिणामिषनिष्कण्णे?) हे भदन्त ! औदयिक, औपशमिक, क्षायो-

પ્રશ્ન—(કચરે સે નામે ઉદહયઉવસમિયસ્વહ્યપારિણામિયનિષ્કળ્ણે) હે
ભગવન્ ! ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક, આ ચાર ભાવોના
સંયોગથી નિષ્પન્ન થતો જે સાન્નિપાતિક ભાવરૂપ બીજો ભંગ છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર—(ઉદહયઉવસમિયસ્વહ્યપારિણામિયનિષ્કળ્ણે) ઔદયિક, ઔપશ-
મિક ક્ષાયિક અને પારિણામિક, આ ચાર ભાવોના સંયોગથી બનતા
સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે—(ઉદહएत्ति मणुस्से, उवसंता कसाया,
खह्यं सम्मत्तं, पारिणामिए जीवे) આ સાન્નિપાતિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ ઔદ-
યિક ભાવ રૂપ છે, ઉપશાન્ત કષાયો ઔપશમિક ભાવ રૂપ છે, ક્ષાયિક
સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ભાવ રૂપ છે અને જીવત્વ પારિણામિક ભાવ રૂપ છે.
(एसणं से णामे उदहयउवसमिषखह्यपारिणामिषनिष्कण्णे) આ પ્રકારનું ઔદયિક
ઔપશમિક ક્ષાયિક અને પારિણામિક આ ચાર ભાવોના સંયોગથી બનેલા
સાન્નિપાતિક ભાવ રૂપ બીજો ભંગનું સ્વરૂપ છે.

મિક્ષાયોપશમિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્-ઔદયિકમિતિમાનુષ્યમ્, ઉપશાન્તાઃ કષાયાઃ, ક્ષાયોપશમિકાનિ ઇન્દ્રિયાણિ, પારિણામિકો જીવઃ । એતત્ સ્વલ્પ તન્નામ ઔદયિકૌપશમિક ક્ષાયોપશમિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્૩ । કતરત્ તન્નામ ઔદયિક ક્ષાયિકક્ષાયોપશમિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્? ઔદયિકક્ષાયિકક્ષાયોપશમિક-

પશમિક, ઔર પારિણામિક इन चार भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ भंग कैसा है ?

उत्तर-(उदइयउवसमियखओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे) ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક एवं પારિણામિક इन चार भावों के संयोग से निष्पन्न तीसरा भंग ऐसा है-(उदएत्ति मणुस्से, उवसंता कसाया, खओवसमियाइं इंदियाइं, पारिणामिए जीवे) मनुष्य गति यह औदयिक भावरूप है, उपशान्त हुई कषाये औपशमिक भाव हैं, इन्द्रियां क्षायोपशमिक भाव रूप है और जीवत्व यह पारिणामिक भाव रूप है । (एस णं से णामे उदइयउवसमियखओवसमिय पारि- णामियनिष्फण्णे) इस प्रकार यह औदयिक, औपशमिक और पारिणा- मिक इन चारभावों के संयोग से निष्पन्न हुआ इस नामका तृतीय भंग है । (कयरे से णामे उदइय खइयखओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे ?) हे भदन्त ! औदयिक, क्षायिक, क्षायोपशमिक और पारिणामिक इन चार भावों के संयोग से निष्पन्न भंग कैसा है ?

પ્રશ્ન-(કયરે સે ણામે ઉદઇયઉવસમિયખઓવસમિયપારિણામિયનિષ્ફણ્ને) હે ભગવન્ ! ઔદયિક, ઔપશમિક,, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ચાર ભાવોના સંયોગથી બનતા સાન્નિપાતિક ભાવ રૂપ ત્રીજા ભંગનું સ્વરૂપ કેવું છે ?

ઉત્તર-(ઉદઇયઉવસમિયખઓવસમિયપારિણામિયનિષ્ફણ્ણે) ઔદયિક, ઔપ- શમિક ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ચાર ભાવોના સંયોગથી બનતા ત્રીજો સાન્નિપાતિક ભાવ આ પ્રકારનો છે-(ઉદઇએત્તિ મણુસ્સે, ઉવસંતા કસાયા, ખઓવસમિયાઈં ઇંદિયાઈં, પારિણામિયે જીવે) ત્રીજો પ્રકારનો સાન્નિપા- તિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ ઔદયિક ભાવ રૂપ છે, ઉપશાન્ત કષાયો ઔપશમિક ભાવ રૂપ છે, ઇન્દ્રિયો ક્ષાયોપશમિક ભાવ રૂપ છે અને જીવત્વ પારિણામિક ભાવ રૂપ છે. (એસણં સે ણામે ઉદઇયઉવસમિયખઓવસમિયપારિણામિયનિષ્ફણ્ણે) આ પ્રકારનો આ “ ઔદયિકૌપશમિક ક્ષાયોપશમિક પારિણામિક ” નામનો ત્રીજો ભંગ છે.

પ્રશ્ન-(કયરે સે ણામે ઉદઇયખइयखओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे ?) હે ભગવન્ ! ઔદયિક, ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ચાર ભાવોના સંયોગથી બનતા ચોથા પ્રકારનો સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ કેવું છે.

પારિણામિકનિષ્પન્નમ્-ઔદયિકમિતિ માનુષ્યં, ક્ષાયિકં સમ્યક્ત્વં, ક્ષાયોપશમિકાનિ ઇન્દ્રિયાણિ, પારિણામિકો જીવઃ । એતત્ સ્વલુ તન્નામ ઔદયિકક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્૪ । કુતરત્ તન્નામ ઔપશમિકક્ષાયિકક્ષાયોપશમિકનિષ્પન્નમ્?, ઔપશમિકક્ષાયિકક્ષાયોપશમિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્-ઉપશાન્તાઃ કષાયાઃ, ક્ષાયિકં સમ્યક્ત્વં, ક્ષાયોપશમિકાનિ ઇન્દ્રિયાણિ, પારિણા-

(ઉદ્દય સ્વહયસ્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે) ઔદયિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક-ઔર પારિણામિક હન ચાર ભાવો કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન-હુઆ ભંગ એલા હૈ-(ઉદ્દયેત્તિ મણુસે સ્વહયં સમ્યક્ત્વં, સ્વઓવસમિયાઈં ઇન્દિયાઈં, પારિણામિય જીવે) મનુષ્યગતિ યહ ઔદયિક ભાવરૂપ હૈ, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ યહ ક્ષાયિક ભાવરૂપ હૈ, ઇન્દ્રિયાં યે ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ હૈ ઔર જીવત્વ યહ પારિણામિક ભાવરૂપ હૈ । (એસ ણં સે નામે ઉદ્દય સ્વહયસ્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે) હસ પ્રકાર યહ ઔદયિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક ઔર પારિણામિક હનચાર ભાવો સે નિષ્પન્ન હુઆ હસ નામકા ચતુર્થ ભંગ હૈ । (કયરે સે નામે ઉવસમિય સ્વહયસ્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે?) હે મદન્ત । ઔપશમિક ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક ઔર પારિણામિક હન ચાર ભાવો કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હુઆ પાંચવાં ભંગ કેસા હૈ ?

ઉત્તર—(ઉવસનિયસ્વહયસ્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે)

ઉત્તર—(ઉદ્દયસ્વહયસ્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે) ઔદયિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ચાર ભાવોના સંયોગથી બનતા સાન્નિપાતિક ભાવનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું છે, એટલે કે એથો લંગ આ પ્રકારનો છે—(ઉદ્દયેત્તિ મણુસે, સ્વહય સમ્યક્ત્વં, સ્વઓવસમિયાઈં ઇન્દિયાઈં, પારિણામિય જીવે) આ એથા પ્રકારના સાન્નિપાતિક ભાવમાં મનુષ્યગતિ ઔદયિક ભાવ રૂપ છે, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ભાવ રૂપ છે, ઇન્દ્રિયો ક્ષાયોપશમિક ભાવ રૂપ છે અને જીવત્વ પારિણામિક ભાવ રૂપ છે. (એસ ણં સે નામે ઉદ્દયસ્વહયસ્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે) આ પ્રકારનું ઔદયિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ચાર ભાવોના સંયોગથી બનતા “ઔદયિક ક્ષાયોપશમિક પારિણામિક” નામના એથા લંગનું સ્વરૂપ છે.

પ્રશ્ન—(કયરે સે નામે ઉવસનિયસ્વહયસ્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્કળે?) હે ભગવન્ ! ઔપશમિક, ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ચાર ભાવોના સંયોગથી બનતા પાંચમાં પ્રકારનો સાન્નિપાતિક ભાવ કેવો છે ?

મિકો જીવઃ । એતત્ત્વલુ તન્નામ ઔપશમિકક્ષાયિકક્ષાયોપશમિકપારિણામિક-
નિષ્પન્નમ્ ૬ ॥ સૂ. ૧૬૦ ॥

ટીકા—‘તત્ત્વ ણં જે તે પંચ’ ઇત્યાદિ—

પશ્ચસુ ભાવેષુ પશ્ચમં ભાવં પરિહાય અનિશિષ્ટભાવનિષ્પન્નત્વેન પ્રથમો મજ્ઞો
બોધ્યઃ । ચતુર્થ પરિહાય શેષનિષ્પન્નત્વેન દ્વિતીયો મજ્ઞઃ । તૃતીય પરિહાય શેષ-
ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક ઓર પારિણામિક હન ચાર ભાવો
કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હુઆ મંગ એસા હૈ—(ઉવસંતા કસાયા, લ્હયં સમ્મ-
ત્તં, લ્હઓવસમિયાઈં ઇંદિયાઈં પારિણામિયે જીવે) ઉપશાંત હુઈ કષાયે
ઔપશમિકભાવ હૈ, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ભાવ રૂપ હૈ, ઇન્દ્રિયાં
ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ હૈ, ઓર જીવત્વ યહ પારિણામિક ભાવ રૂપ હૈ
(એસ ણં સે નામે ઉવસમિય લ્હયલ્હઓવસમિયપારિણામિયનિષ્કળ્ણે)
હસ પ્રકાર યહ ઔપશમિકક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક ઓર પારિણામિક હન
ચાર ભાવો કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હુઆ હસ નામકા પાંચવાં મંગ હૈ ।

ભાવાર્થ—હસ સૂત્રદ્વારા સૂત્રકારને ચાર ૨ ભાવો કે સંયોગ
સે ૬ મંગ નિષ્પન્ન હુએ હૈં વે કહે હૈં । હનમેં પાંચવાં ભાવ
જો પારિણામિક ભાવ હૈ ઉસે છોડકર બાકી કે ચાર ભાવો કે
સંયોગ સે પ્રથમ મંગ નિષ્પન્ન હુઆ હૈ । ચૌથા ભાવ જો ક્ષાયોપશમિક
ભાવ હૈ ઉસે છોડકર શેષ ચારભાવો કે સંયોગ સે દ્વિતીય મંગ નિષ્પ-

ઉત્તર—(ઉવસમિયલ્હયલ્હઓવસમિયપારિણામિયનિષ્કળ્ણે) ઔપશમિક,
ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ચાર લાવેના સંયોગથી બનતો
પાંચમો ભંગ આ પ્રકારનો છે—(ઉવસંતા કસાયા, લ્હયં સમ્મત્તં, લ્હઓવસમિયાઈં
ઈંદિયાઈં) પારિણામિયે જીવે) આ સાન્નિવાતિક ભવમાં ઉપશાન્ત કષાયો
ઔપશમિક ભાવ રૂપ છે, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ભાવ રૂપ છે, ઇન્દ્રિયો
ક્ષાયોપશમિક ભાવ રૂપ છે અને જીવત્વ પારિણામિક ભાવ રૂપ છે. (એસણં સે
નામે ઉવસમિયલ્હયલ્હઓવસમિય, પારિણામિય નિષ્કળ્ણે) આ પ્રકારનો
ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ચાર લાવેના
સંયોગથી બનતો “ ઔપશમિક ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક પારિણામિક ” નામનો
પાંચમો ભંગ સમજવો.

ભાવાર્થ—ચાર ચાર લાવેના સંયોગથી બનતા પાંચ ભંગોનું સૂત્રકારે
આ સૂત્ર દ્વારા નિરૂપણ કર્યું છે. પહેલો ભંગ આ પ્રકારે બન્યો છે—પાંચ
લાવેમાંના છેલ્લા પારિણામિક ભાવ પ્રિવાયના સંયોગથી પહેલો ભંગ બન્યો છે.

નિષ્પન્નત્વેન તૃતીયો ભક્તઃ । દ્વિતીયં પરિહાય શેષનિષ્પન્નત્વેન ચતુર્થો ભક્તઃ । પ્રથમં પરિહાય અવશિષ્ટભાવચતુષ્ટયનિષ્પન્નત્વેન પશ્ચમશ્ચ ભક્તો બોધ્યઃ । એતાન્ પશ્ચ ભક્તાન્ વિવરીતુમાહ-‘કયરે સે ગામે’ इत्यादि । एषां व्याख्या पूर्ववद् बोध्या । एषु पञ्चसु भङ्गेषु तृतीयो भङ्गो नारकादिगतिचतुष्टये भवति । तथाहि- औदयिकी नारकाद्यन्यतमा गतिः, नारकतिर्यग्देवगतिषु प्रथमसम्यक्त्वलाभकाले एव उपशमभावो भवति, मनुष्यगतौ तु तत्रोपशमश्रेण्यां चौपशमिकं सम्यक्त्वम्, क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणी, पारिणामिकं जीवत्वम्, इत्येवमयं भङ्गकः सर्वास्तु

બન હુઆ હૈ । તૃતીય ભાવ જો ક્ષાયિક ભાવ હૈ ઉસે છોડકર બાકી કે ચાર ભાવોં કે સંયોગ સે તૃતીય ભંગ નિષ્પન્ન હુઆ હૈ । દ્વિતીય જો ઔપશમિક ભાવ હૈ ઉસે છોડકર શેષ ભાવોં કે સંયોગ સે ચતુર્થ ભંગ નિષ્પન્ન હુઆ હૈ । પ્રથમ ભાવ જો ઔદયિક ભાવ હૈ ઉસે છોડકર શેષ-ભાવોં કે સંયોગ સે પંચમ ભંગ નિષ્પન્ન હુઆ હૈ । इन पांच भंगों में से जो औदयिक, औपशमिक, क्षायोपशमिक एवं पारिणामिक इन चार भावोंके संयोग से निष्पन्न तृतीयभंग है वह नारक आदि चारगतियों में होता है । वहाँ विवक्षितगति औदयिकी है । इनमें प्रथम सम्यक्त्व के लाभकाल में ही उपशमभाव होता है । मनुष्यगति में उपशमश्रेणी में औपशमिक सम्यक्त्व होता है । इन्द्रियां यहां क्षायोपशमिक भावरूप हैं । जीवत्व पारिणामिक भाव है इस प्रकार यह तृतीयभंग सर्व गतियो

બીજે ભંગ-ક્ષાયોપશમિક ભાવ નામના ચોથા ભાવને છોડીને બાકીના ચાર ભાવોના સંયોગથી બીજે ભંગ બન્યો છે.

ત્રીજે ભંગ-ક્ષાયિક ભાવ નામના ત્રીજા ભાવ સિવાયના ચારે ભાવોના સંયોગથી ત્રીજે ભંગ બન્યો છે.

ચોથો ભંગ-ઔપશમિક નામના બીજા ભાવને છોડી દઈને બાકીના ચાર ભાવોના સંયોગથી ચોથો ભંગ બન્યો છે.

પાંચમો ભંગ-ઔદયિક નામના પહેલા ભાવને છોડી દઈને બાકીના ચાર ભાવોના સંયોગથી પાંચમો ભંગ બન્યો છે.

ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ચાર ભાવોના સંયોગથી જે ત્રીજે ભંગ બને છે-જે ત્રીજા પ્રકારનો સાન્નિપાતિક ભાવ નિષ્પન્ન થાય છે તેનો નારક આદિ ચારે ગતિઓમાં સદ્ભાવ હોય છે ત્યાં નારક આદિ ગતિ ઔદયિક ભાવ રૂપ છે. આ ગતિઓમાં પ્રથમ સમ્યક્-ત્વના પ્રાપ્તિ કાળે જે ઉપશમ ભાવનો સદ્ભાવ હોય છે, મનુષ્ય ગતિમાં તે ઉપશમ શ્રેણીમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ હોય છે ઇન્દ્રિયો ક્ષાયોપ-

ગતિષ્વપલભ્યતે । યદિહ સુત્રે-‘ઉદ્દૃષ્ટિ મણુસ્સે ઉવસંતા કસાયા’ इत्युक्तम्, તન્મનુષ્યગત્યપેક્ષયોક્તમ્ । ઉપશમશ્રેણ્યાં મનુષ્યત્વોદયઃ કષાયોપશમશ્ચ ભવતઃ । મૂલોક્તં તૂપલક્ષણં બોધ્યમ્ । એવમ્ ઔદયિકક્ષાયિકક્ષાયોપશમિક્ષારિણામિક-નિષ્પન્નશ્ચતુર્થમજ્ઞોઽપિ નારકાદિગતિચતુષ્ટયવિષયો બોધ્યઃ । તૃતીયમજ્ઞવદેવાત્રાપિ ભાવના કર્તવ્યા । વિશેષસ્ત્વયમેવ-તૃતીયમજ્ઞે યદુપશમસમ્યક્ત્વમુક્તં તત્સ્થાનેત્વિહ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વં વાચ્યમ્ । ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વં તુ સર્વાશ્વપિ ગતિષુ જાયતે । નારકતિર્યગ્દેવગતિષુ પૂર્વપ્રતિપન્નસ્ય પ્રતિપદ્યમાનસ્ય ચાપિ ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વં

મેં પાયા જાતા હૈ । જો હસ સૂત્રમેં “ઉદ્દૃષ્ટિ મણુસ્સે ઉવસંતા કસાયા” એસાપાઠ કહા હૈ વહ મનુષ્યગતિ કી અપેક્ષા સે કહા હૈ । ઉપશમશ્રેણી મેં મનુષ્યત્વ કા ઉદય ઔર કષાયોં કા ઉપશમ હોતા હૈ । મૂલોક્તપાઠ ઉપલક્ષણ હૈ એસાજાનના ચાહિયે । હસીપ્રકાર ઔદયિક ક્ષાયિક, ક્ષાયો-પશમિક ઔર પારિણામિક હનચાર ભાવોં કે સંયોગ સે ચૌથા અંગ બના હૈ, વહ ભી નારક આદિ ચારગતિયોં મેં હોતા હૈ એસા જાનના ચાહિયે । તૃતીય અંગ કી તરહ હી યહાં પર ભી કથન સમજના ચાહિયે । પરન્તુ હસમેં વિશેષતા હતની હી હૈ કિ તૃતીય અંગ મેં ઉપશમ સમ્યક્ત્વ કહા હૈ સો ઉસકે સ્થાન મેં યહાં ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ સમજના ચાહિયે । ક્ષાયિકસમ્ય-ત્વ ચારોં ગતિયોં મેં હોતા હૈ । નારક, તિર્યક ઔર દેવ હન ગતિયોં મેં-પૂર્વ પ્રતિપન્ન જીવ કો હી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોતા હૈ । ઔર મનુષ્યગતિ

શમિક લાવ રૂપ અને જીવત્વ પારિણામિક લાવરૂપ હોય છે. આ પ્રકારે ત્રીજો ભંગ બધી ગતિઓમાં શક્ય બને છે. આ સૂત્રમાં “ઉદ્દૃષ્ટિ મણુસ્સે ઉવસંતા કસાયા” આ પ્રકારનો જે પાઠ આપવામાં આવ્યો છે તે મનુષ્ય ગતિની અપેક્ષાએ આપવામાં આવ્યો છે. ઉપશમ શ્રેણીમાં મનુષ્યત્વનો ઉદય અને કષાયોનો ઉપશમ હોય છે. મૂલોક્ત પાઠ ઉપલક્ષણ છે એવું સમજવું જોઈએ.

એજ પ્રમાણે ઔદયિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ ચાર લાવેના સંયોગથી જે ચોથો ભંગ બને છે, તેનો પણ નારક આદિ ચારે ગતિઓમાં સંભવ હોય છે, એમ સમજવું ત્રીજા ભંગના જેવું જ કથન અહીં પણ સમજવું જોઈએ, પરન્તુ ત્રીજા ભંગમાં જે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ કહ્યું છે તેને બદલે અહીં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સમજવું જોઈએ ચારે ગતિઓમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનો સદ્ભાવ સંભવી શકે છે. નારક, તિર્યક અને દેવ, આ ત્રણ ગતિઓમાં પૂર્વપ્રતિપન્ન જીવમાં જ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે. પરન્તુ મનુષ્યગતિમાં તો પૂર્વપ્રતિપન્નમાં અને પ્રતિપદ્યમાનમાં ક્ષાયિક

મન્વતિ । इत्थं चात्र तृतीयचतुर्थ भङ्गौ एव वस्तुगतत्वेन संभवतः । इतरे भङ्गास्तु प्रदर्शनमात्रम् । तद्रूपेण तेषां वस्तुन्यसंभवादिति ॥सू० १६०॥

અથ પશ્ચકસંયોગં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—તત્થં ણં જે સે એકે પંચગસંજોએ સે ણં હમે—અત્થિ નામે ઉદ્દય ઉવસમિય સ્વદયસ્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્કળ્ણે? કયરે સે નામે ઉદ્દય ઉવસમિય સ્વદયસ્વઓવસમિયપારિણામિય-નિષ્કળ્ણે?, ઉદ્દય ઉવસમિય સ્વદયસ્વઓવસમિયપારિણામિય-નિષ્કળ્ણે—ઉદ્દયેત્તિ મણુસે ઉવસંતા કસાયા સ્વદયં સમ્મત્તં સ્વઓવસમિયાહં હંદિયાહં પારિણામિયે જાવે । એસ ણં સે ણામે જાવ પારિણામિયનિષ્કળ્ણે । સે તં સન્નિવાદે । સે તં છળ્ણામે ॥સૂ० ૧૬૧॥

છાયા—ત્ર સ્વલુ યઃ સ એકઃ પશ્ચકસંયોગઃ સ સ્વલુ અયમ્—અસ્તિ નામ ઔદયિકૌષ્ઠનિક્ષાયિક્ષાયોપશમિકપારિણામિકનિષ્પન્નમ્? । કતરત્ તન્નામ મેં પૂર્વ પ્રતિપન્ન કો ઔર પ્રતિપચમાન કો મી હોતા હૈ । હસપ્રકાર તૃતીય ઔર ચતુર્થ યે દો ભંગ હી વાસ્તવિક રૂપ મેં વસ્તુગત સંભવિત હોતે હૈં । હતર શેવ—ત્રીન ભંગ નહીં પાયે જાતે હૈં ॥સૂ० ૧૬૦॥

અવ સૂત્રકાર પાંચ ભાવોં કે સંયોગ સે જો—ભંગ નિષ્પન્ન હોતા હૈ હસકી પ્રરૂપણા કરતે હૈં—“તત્થ ણં જે સે એકે” હત્થાદિ ।

શબ્દાર્થ—(તત્થ ણં જે સે એકે પંચક સંયોગે સે ણં હમે) પાંચોં ભાવોં કે સંયોગ સે જો એક ભંગ ઉત્પન્ન હોતા હૈ વહ હસ પ્રકાર સે હૈ—

સમ્યક્ત્વ હોય છે. આ પ્રકારે અહીં ત્રીજો અને ચોથો, આ બે ભંગ જ વાસ્તવિક રૂપે વસ્તુગત સંભવિત હોય છે બાકીના ત્રણ ભંગો વાસ્તવિક રૂપે તો સંભવિત જ નથી છતાં પ્રરૂપણા કરવાના હેતુથી જ અહીં તે ભંગોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ॥સૂ० ૧૬૦॥

પાંચ ભાવોના સંયોગથી જે સાન્નિપાતિક ભાવ નિષ્પન્ન થાય છે, તેની સૂત્રકાર હવે પ્રરૂપણા કરે છે—“તત્થ ણં જે સે એકે” હત્થાદિ—

શબ્દાર્થ—(તત્થ ણં જે સે એકે પંચગસંજોગે સે ણં હમે) પાંચ ભાવોના સંયોગથી જે એક ભંગ બને છે તે આ પ્રમાણે છે—(અત્થિનામે ઉદ્દયઉવસ-

औदयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम्?, औदयिकौपशमिक-
क्षायिक क्षायोपशमिकपारिणामिकनिष्पन्नम् औदयिकमितिसानुष्यम्, उपशान्ताः
कषायाः, क्षायिकं सम्यक्त्वं, क्षायोपशमिकानि इन्द्रियाणि, पारिणामिको जीवः ।

(अथि णामे उदइय उवसमियखइयखओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे?)
औदयिक, औपशमिक, क्षायिक, क्षायोपशमिक और पारिणामिक इन
पांचों भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ औदयिकौपशमिक क्षायिक
क्षायोपशमिक पारिणामिक इस नामका सान्निपातिक भाव है । (कयरे
से नामे उदइय उवसमियखइयखओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे?) हे
भदन्त ! औदयिकौपशमिक क्षायिक क्षायोपशमिक पारिणामिक नाम का
जो पांचों भावों के संयोग से निष्पन्न सान्निपातिक-भाव वह कैसा है?

उत्तर-(उदइयउवसमियखइयखओवसमियपारिणामियनिष्फण्णे)
औदयिक, औपशमिक क्षायिक, क्षायोपशमिक और पारिणा-
मिक इन पांचों भावों के संयोग से जो सान्निपातिक भाव निष्पन्न
होता है वह ऐसा है-(उदइएत्ति मणुस्से उवसंता कसाया खइयं सम्मत्तं
खओवसमियाइं इंदियाइं पारिणामिए जीवे) यहां इस सान्निपातिक भाव
में मनुष्य गति यह औदयिकी है, उपशमित कषाये औपशमिक भाव है
क्षायिक सम्यक्त्व क्षायिकभाव है इन्द्रियां क्षायोपशमिकभाव है जीवत्व

મિય ય્વઇય્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્ફણ્ણે) ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક,
ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ પાંચે લાવેના સંયોગથી બનતો
“ ઔદયિકૌપશમિક-ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક ” નામનો સાન્નિપાતિક લાવ, આ
એક જ લંગ બને છે.

પ્રશ્ન-(કયરે સે નામે ઉદઇયઉવસમિયય્વઇય્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્ફણ્ણે ?)
હે ભગવન્ ! ઔદયિક, ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક,
આ પાંચે લાવેના સંયોગથી નિષ્પન્ન થતો સાન્નિપાતિક લાવ કેવો છે ?

ઉત્તર-(ઉદઇયઉવસમિયય્વઓવસમિયપારિણામિયનિષ્ફણ્ણે) ઔદયિક,
ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક, આ પાંચે લાવેના
સંયોગથી નિષ્પન્ન થતો સાન્નિપાતિક લાવ આ પ્રકારનો છે-(ઉદइएत्ति
મણસ્સે, ઉવસંતા કસાયા, ય્વઇયં સમ્મત્તં, ય્વઓવસમિયાઇં ઇંદિયાઇં, પારિણામિય
જીવે) આ સાન્નિપાતિક લાવમાં મનુષ્યગતિ ઔદયિક લાવ રૂપ છે, ઉપશાન્ત
કષાયો ઔપશમિક લાવ રૂપ છે, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક લાવ રૂપ છે,
ઇન્દ્રિયો ક્ષાયોપશમિક લાવ રૂપ છે અને જીવત્વ પારિણામિક લાવ રૂપ છે.

एष खलु तन्नाम यावत् पारिणामिकनिष्पन्नम् । स एष सान्निपातिकः ।
तदेतत् षण्णाम ॥सू० १६१॥

टीका—‘तत्थ णं’ इत्यादि—

व्याख्या सुगमा । अयं पञ्चक संयोगस्तस्यैव संभवति यः क्षायिकसम्य-
ग्दृष्टिः सन् उपशमश्रेणिं प्रतिपद्यते । अन्यस्य तु न संभवति । अन्यत्र हि समुदि-
तभावपञ्चकस्यास्यासंभवादिति । अत्रेदं बोध्यम्—एकः क्षायिकपारिणामिक-
भावद्वयनिष्पन्नरूपो नवमो भङ्गो द्विकसंयोगे, औद्दयिकक्षायिकपारिणामिक
भावत्रयनिष्पन्नरूपः पञ्चमः, औद्दयिकक्षायोपशमिकपारिणामिक भावत्रयनिष्पन्न-

यह पारिणामिक भाव है । (एसणं से णामे जाव पारिणामियनिष्फण्णे,
से तं सन्निवाइए से तं छण्णामे) इस प्रकार यह पांच भावों के संयोग
से निष्पन्न हुए इस नाम के सान्निपातिक भाव का स्वरूप है । यहां तक
औद्दयिक भाव से लेकर पारिणामिक भाव तक के पांच भावों के संयोग-
से जीतने सान्निपातिक भाव निष्पन्न होते हैं उनका प्रतिपादन किया-
इस प्रकार यह छह प्रकार के नामका स्वरूप कथन समाप्त हुआ ।—

भावार्थ—सूत्रकार ने इस सूत्रद्वारा पांचो भावों के संयोग से निष्पन्न
हुए सान्निपातिक भाव का कथन किया है । यह पंचक संयोग रूप
सान्निपातिक भाव उसी को संभवित होता है, जो क्षायिक सम्यग्दृष्टि
होकर उपशम श्रेणी पर चढ़ता है । अन्यजीव को नहीं क्योंकि; उस को
इस समुचित भाव पंचकरूप सान्निपातिक भावका अभाव होता है ।
यहां पर इस प्रकार से जानना चाहिये—द्विक संयोग में क्षायिक और

(एस णं से णामे जाव પરિણામિયનિષ્ફણ્ણે, સે તં સન્નિવાઈએ, સે તં છણ્ણામે) આ
પ્રમાણે આ પાંચે લાવેના સંયોગથી નિષ્પન્ન થયેલ આ નામનું સાન્નિપા-
તિક સ્વરૂપ છે અહીં સુધી ઔદયિક લાવથી માડીને પારિણામિક ભાવ
સુધીના પાંચ લાવેના સંયોગથી બેટલા સાન્નિપાતિક ભાવો નિષ્પન્ન થાય
છે. તેમનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ પ્રમાણે આ છ પ્રકારના નામનું સ્વરૂપ-
કથન પુરું થયું છે.

ભાવાર્થ—સૂત્રકારે આ સૂત્ર વડે પાંચે લાવેના સંયોગથી નિષ્પન્ન થયેલ
સાન્નિપાતિક ભાવનું કથન કર્યું છે. આ પંચક સંયોગ રૂપ સાન્નિપાતિક
ભાવ તેમને જ સંભવે છે કે જે ક્ષાયિક સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈને ઉપશમ શ્રેણી પર
થઢે છે. બીજાઓને નહિ કરણુ કે તેમને આ સમુન્નિભાવ પંચક રૂપ સાન્નિ-
પાતિક લાવેના અભાવ હોય છે અહીં એમ સમજવું જોઈએ કે દ્વિક-
સંયોગમાં ક્ષાયિક અને પારિણામિક આ બે લાવેના સંયોગથી નિષ્પન્ન

षष्ठ्येति द्वौ भङ्गौ त्रिकसंयोगे, औदयिकोपशमिक क्षायोपशमिकपारिणामिक भाव
चतुष्टयनिष्पन्नरूपस्त्वृतीयः, औदयिकक्षायिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावचतुष्टय
निष्पन्नरूपश्चतुर्थ्येति द्वौ भङ्गौ चतुष्कसंयोगे, आवपञ्चकरूप एको भङ्गः पञ्चक-
संयोगे। इत्येवमेते षड्भङ्गाः सम्भाव्यत्वेन बोध्याः। इतोऽपरेर्विंशतिर्भङ्गास्तु
सम्भाव्यत्वरहिता अपि योगप्रदर्शनार्थमेव प्रोक्ताः। षण्णामसूत्रे ये द्विकसंयोग-

पारिणामिक, इन दो भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ जो इस नाम
का नौवां भंग है वह, तथा त्रिक संयोग में औदयिक, क्षायिक और
पारिणामिक, इन तीन भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ इस नाम का
पांचवां-भंग और औदयिक, क्षायोपशमिक एवं पारिणामिक, इन तीन
भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ इस नामका छठा भंग, तथा चतुष्क
संयोग में औदयिक, औपशमिक क्षायोपशमिक और पारिणामिक इन
चार भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ इस नाम का तृतीय भंग, और
औदयिक क्षायिक, क्षायोपशमिक एवं पारिणामिक इन चार भावों के
संयोग से निष्पन्न हुआ इस नाम का चौथा भंग तथा पांचो भावों के
संयोग से निष्पन्न हुआ एक इस नाम का भंग ये छह भंग जीवों में
वास्तविकरूप से पाये जाते हैं और इनसे अतिरिक्त जो २० भंग हैं;
वे वास्तविक रूप से-नहीं पाये जाते हैं; ऐसा, जानना चाहिये। २०
भंग जब कि अव्यक्त रहित है तो फिर ये क्यों कहे गये हैं? तो इस

થયેલ એ આ નવમો ભંગ છે તે તેમજ ત્રિકસંયોગમાં ઔદયિક ક્ષાયિક,
અને પારિણામિક આ ત્રણ લાવેના સંયોગથી નિષ્પન્ન થયેલ આ નામનો
પાંચમો ભંગ અને ઔદયિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક આ ત્રણ
લાવેના સંયોગથી નિષ્પન્ન થયેલ છઠો ભંગ તેમજ ચતુષ્ક સંયોગમાં ઔદ-
યિક, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક આ ચાર લાવેના સંયો-
ગથી નિષ્પન્ન થયેલ આ નામનો ત્રીજો ભંગ અને ઔદયિક, ક્ષાયિક,
ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક આ ચાર લાવેના સંયોગથી નિષ્પન્ન થયેલ
આ નામે ચોથો ભંગ તથા પાંચે લાવેના સંયોગથી નિષ્પન્ન થયેલ એક
આ નામે ભંગ એ છ ભંગો જીવોમાં વાસ્તવિક રૂપે મળે છે અને એમના
સિવાય જે ૨૦ ભંગો છે. તે વાસ્તવિક રૂપે પ્રાપ્ત થતા નથી આમ સમજવું
જોઈએ ૨૦ ભંગો જ્યારે અવ્યક્ત રહિત છે તો પછી એમનું કથન શા
માટે કરવામાં આવ્યું છે? આ શંકાનું નિરાકરણ આ પ્રમાણે છે કે આ ૨૦

પ્રયનિષ્પન્નરૂપરતૃતીયઃ, ઔદયિકક્ષાપિક્ષાયોપશમિકપારિણામિકભાવચતુષ્ટય-
નિષ્પન્નરૂપશ્ચતુર્થશ્ચેત્યેતાવપિ દ્વૌ મજ્ઞૌ ગતિચતુષ્ટયેऽપિ લભ્યેતે । ધાવપશ્ચકનિષ્પન્ન-
રૂપ ઇકો મજ્ઞ ઉપશાન્તમોહમનુષ્યેષ્વેવ લભ્યેતે । વિરતરતસ્તુ સ્વસ્વમજ્ઞસ્વરૂપે
વિલોકનીયમ્ । પ્રકૃતમુપસંહરન્નાહ-સ એવ સાન્નિપાતિક ઇતિ । इत्यमुक्तः सान्नि-
पातिको भावः । उक्ते तस्मिंश्ચોक्ताः षडपि भावाः । ते च तद्वाचकैर्नामभिर्विना
પ્રરૂપયિતું ન શક્યન્તે ઇતિ તદ્વાચકાન્યૌદયિકાદીનિ નામાન્યપ્યુક્તાનિ । एतैश्च षडभि-
रपि धर्मास्तिकायादेः समस्तस्यापि वस्तुनो ग्रहणात् इदं पट् प्रकारकं सत् समस्तस्या-
पि वस्तुनो नाम पण्णामेत्युच्यते । एतदेवોपसंहरन्नाह-तदेतत् पण्णामेति॥सू. १६१॥

ચારભાવોં કે સંયોગ સે નિષ્પન્ન હુઆ તૃતીયભંગ તથા ઔદયિક ક્ષાપિક, ક્ષાયોપશમિક એક-પારિણામિક इन चार भावों के संयोग से निष्पन्न हुआ चौथा भंग चारों गतियों में पाये जाते हैं, तथा पाँचों भावों के संयोग से-निष्पन्न हुआ चौथाभंग ये दोनों भी भंग चारों गतियों में पाये जाते हैं तथा पाँचों भावों के संयोग से-निष्पन्न हुआ एकभंग उप-
शांतमोही मनुष्यों में ही पाया जाता है । વિસ્તાર પૂર્વક इनका कथन अपने २ भंग-स्वरूप में देखलेना चाहिये । इसप्रकार सान्निपातिकभाव का कथन है-इस भाव के कथन होने पर अब छहों भाव कथित हो चुके । इन भावोंका कथन उनके वाचक नामों के बिना ही नहीं सकता है इसलिये उन भावों के वाचक औदयिक आदि नामों को-भी यहाँ कहा गया है । इन छह नामों से भी-धर्मास्तिकायादिक समस्त वस्तुओं का ग्रहण हो जाता है, इसलिये ये समस्त वस्तु के नाम छह प्रकार के होने से छह नाम इस प्रकार से कहलाये हैं । ॥सू० १६१॥

ક્ષાયોપશમિક અને પારિણામિક આ ચાર ભાવોના સંયોગથી નિષ્પન્ન થયેલ ચોથો ભંગ આ બંને ભંગો પણ આદે ગતિઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ પાંચે ભાવોના સંયોગથી નિષ્પન્ન થયેલ એક ભંગ ઉપશાંત મોહી માણુસોમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિષે સવિસ્તર વિવેચન પોતપોતાના ભંગ-સ્વરૂપમાં જોઈ લેવું જોઈએ આ પ્રમાણે સાન્નિપાતિક ભાવનું કથન છે. આ ભાવને કહ્યા બાદ છએ છ ભાવો કથિત થઈ ગયા. આ ભાવોનું કથન તેમના વાચકનામો વગર સંભવે જ નહિ એટલા માટે તે ભાવોના વાચક ઔદયિક વગેરે નામોનું પણ અડી કથન થયું છે. આ છ નામોથી પણ ધર્માસ્તિકાયાદિક સમસ્ત વસ્તુઓનું ગ્રહણ થઈ જાય છે એટલા માટે આ બધી વસ્તુઓના છ પ્રકારના નામો ડોવાથી છ નામો આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યા છે. ॥સૂ. ૦૧૬૧॥

અથ સપ્તનામ પ્રરૂપયતિ—

મૂલ્મ—સે કિં તં સત્ત નામે ? સત્તનામે—સત્ત સરા પળ્ળત્તા, તં જહા—સજ્જે રિસહે ગંધારે, મઙ્ગિઝમે પંચમે સરે । ધેવણ ચેવ નિસ્સાણ સરા સત્ત વિચાહિયા ॥૧॥સૂ૦૧૬૨॥

છાયા—અથ કિં તત્ સપ્ત નામ ? સપ્ત નામ—સપ્ત સ્વરાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથથા—પઙ્ગજઃ ઋષભઃ ગાન્ધારઃ મધ્યમઃ પશ્ચમઃ સ્વરાઃ । ધૈવતશ્ચૈવ નિપાદઃ, સ્વરાઃ સપ્ત વ્યાખ્યાતાઃ ॥૧॥સૂ૦૧૬૨॥

ટીકા—‘સે કિં તં સત્તનામે ’ ઇત્યાદિ —

અથ કિં તત્ સપ્તનામ ? ઇતિ શિષ્યપ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—સપ્તનામ=સપ્તધ્વિધં નામ સપ્તનામ, તચ્ચ—સપ્ત=સપ્ત સંખ્યકાઃ સ્વરાઃ=ધ્વનિવિશેષાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ । તાનેવ સ્પષ્ટયતિ—તથથા—પઙ્ગજ ઋષભ ઇત્યાદિના । તત્ર—પઙ્ગજઃ—નાસિકાકંઠોરસ્તાલુજિહ્વા-દન્તેતિ પટ્ટસ્થાનસંજ્ઞાતત્વાત્ અયં સ્વરઃ પઙ્ગજ ઇત્યુચ્યતે । ઉક્તંચ—

અથ સૂત્રકાર સપ્ત નામ કી પ્રરૂપણા કરતે હૈં—

“સે કિં તં સત્તનામે ?” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સત્તનામે ?) હે ભદ્રન્ત ! સપ્તનામ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(સત્તનામ) સપ્ત પ્રકાર રૂપ—જો સપ્તનામ હૈ વહ (સત્તસરા-પળ્ળત્તા) સાતસ્વર સ્વરૂપપ્રજ્ઞપ્ત હુઆ હૈ । અર્થાત્ સાતસ્વર હી સપ્તનામ હૈ । (તં જહા) વે સાત સ્વર હસ પ્રકાર સે હૈં—(સજ્જે રિસહે ગંધારે, મઙ્ગિઝમે, પંચમે સરે । ધેવણ—ચેવ નિસ્સાણ સરા સત્ત વિચાહિયા) પઙ્ગજ ઋષભ, ગાન્ધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, ઓર નિપાદ । નાસિકા, કંઠ, ઊરસ્થલ, તાલુ, જિહ્વા ઓર દન્ત હન છહ સ્થાનો સે ઉત્પન્ન હોને કે કારણ પ્રથમ સ્વર ‘પઙ્ગજ’ કહલાતા હૈ । ઉક્તંચ કરકે “નાસાં કણ્ઠ”

હવે સૂત્રકાર સપ્તનામની પ્રરૂપણા કરે છે.

“સે કિં તં સત્તનામે ?” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં સત્તનામે ?) હે ભદ્રન્ત ! સપ્તનામ શું છે ? તે બતાવતાં કહે છે તે (સત્ત સરા પળ્ળત્તા) સાત સ્વર સ્વરૂપ પ્રજ્ઞપ્ત થયેલ છે. એટલે કે સાત સ્વર જ સપ્તનામો છે. (તજહા) તે સાત સ્વરો આ પ્રમાણે છે—(સજ્જે રિસહે, ગંધારે, મઙ્ગિઝમે, પંચમે, સરે । ધેવણ ચેવ નિસ્સાણ સરા સત્ત વિચાહિયા) પઙ્ગજ ઋષભ, ગાન્ધાર, મધ્યમ, પંચમ ધૈવત અને નિપાદ. નાસિકા, કંઠ, ઊરસ્થાન, તાલુ, જિહ્વા અને દંત આ છ સ્થાનોથી ઉત્પન્ન થવાના ધારણથી પ્રથમ સ્વર

“ नासां कण्ठमुरस्तालं जिह्वादन्तांश्च संश्रितः ।

षड्भिरभिः संजायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ॥ इति ॥

तथा-ऋषभो-वृषभः, तद्वद् यो वर्तते स ऋषभः । उक्तंचास्य लक्षणम्-

“वायुः समुत्थितो नाभेः, कण्ठशीर्षसमाहृतः ।

नर्द्धन् वृषभवद् यस्तत्, तरमात्, वृषभ उच्यते ॥ इति ॥

तथा-गान्धारः-गन्धम् इर्यति-प्राप्नोतीति गन्धारः, स एव गान्धारः गन्धप्रापकः स्वरविशेषः । उक्तंच -

वायुः समुत्थितो नाभे-हृदिकण्ठे समाहृतः ।

नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना ॥ इति ॥

इत्यादि श्लोक द्वारा यही बात कही गई है । ऋषभनाम बैल का है । बैल के स्वर के जैसे जो स्वर होता है, उसका नाम ऋषभ है । इसका लक्षण इस प्रकार कहा हुआ है-नाभि से जो वायु उठता है, वह कण्ठ और शीर्ष में जाकर टकराता है । इससे बैल के स्वर के जैसे आवाज होती है । इसलिये इस स्वर का नाम ऋषभ है । गंध को जो स्वर प्राप्त करता है उसका नाम 'गान्धार' स्वर है । इसका लक्षण इस प्रकार कहा गया है-जो वायु नाभि से उत्थित होकर हृदय और कंठ में टकराता है तथा नाना प्रकार के गंधों को वहन करता है इसलिये हृदय और कंठ से टकराने पर जो आवाज उत्पन्न होता है, उसका नाम 'गान्धार' है । शरीर के बीच से जो स्वर होता है, उसका नाम 'मध्यम' स्वर है । इसका लक्षण इस प्रकार से है-नाभिप्रदेश से उत्पन्न हुआ

षड् ज डडेवाय छे उक्तंच पछी “ नासा कण्ठ ” वगेरे श्लोक वडे ओज वात स्पष्ट करवामां आवी छे. ऋषभ भणहनुं नाम छे. भणहना स्वरनी जेम जे स्वर डोय छे तेनुं नाम ऋषभ छे आनुं लक्षण आ प्रमाणे डडेवामां आव्युं छे-नालिस्थानथी जे वायु उपर ठे छे ते कंठ अने शीर्षमां नर्द्धने अथडाय अने तेथी भणहनी जेम अवाज थाय छे. ओटला भाटे ज आ स्वरनुं नाम ऋषभ छे. गंधने जे स्वर प्राप्त करे छे तेनुं नाम 'गान्धार' स्वर छे. आनुं लक्षण आ प्रमाणे स्पष्ट करवामां आव्युं छे. जे वायु नालिस्थानथी उपर ठीने हृदय अने कंठ स्थानमां अथडाय छे तेमज विविध जतना गंधानुं वहन करे छे ओटला भाटे हृदय अने कंठने अथडाय पछी जे स्वर उत्पन्न थाय छे तेनुं नाम गान्धार छे. शरीरनी वच्ये जे स्वर डोय छे तेनुं नाम मध्यम स्वर छे आनुं लक्षण आ प्रमाणे छे नालिस्थानथी उत्पन्न थयेल वायु

તથા-મધ્યમઃ-મધ્યે કાયસ્ય મવો મધ્યમઃ । ઉક્તંચ-

વાયુઃ સમુત્થિતો નામેરુરેહદિ સમાદતઃ ।

નાભિ પ્રાપ્તો મહાનાદો, મધ્યમત્વં સમશ્ચુતે ॥

યદ્વા-“તદ્વદેવોત્થિતો વાયુ રુરઃ ક્ષ્ણસમાદતઃ । નાભિ પ્રાપ્તો મહાનાદો મધ્યસ્થ-
સ્તેન મધ્યમઃ ॥” इति ॥

તથા-પંચમઃ-પંચાનાં=પદ્મજાદિસ્વરાનુસારેણ પંચસંખ્યકાનાં સ્વરાણાં પૂરણઃ
સ્વરઃ પંચમઃ । યદ્વા-પંચસુ નાભ્યાદિ સ્થાનેષુ માતીતિ પંચમઃ । ઉક્તંચ-

“વાયુઃ સમુદ્ભૂતો નામે રુરો હૃત્ક્ષ્ણસૂર્યસુ ।

વિચરન્ પંચમસ્થાનપ્રાપ્ત્યા પંચમ ઉચ્યતે” ॥इति॥

વાયુ ઊરસ્થલ ઔર હૃદય મેં ટકરાતા હૈ ઔર ફિર નાભિસ્થાન મેં આકર
વઢી આનાજ ઉત્પન્ન કરતા હૈ-इसलिये इस स्वर का नाम मध्यम
स्वर है । अथवा-उसी प्रकार से उत्पन्न हुआ वायु उरस्थल और
क्ષ्ण मેं टकराता है फिर नाभिस्थल मેं पहुँच कर वडे भारी शब्द को
उत्पन्न करता है । इस प्रकार मध्यस्थ होने से यह स्वर मध्यम कहा
गया है । पद्मज आदि स्वरों की यह स्वर पांचवी संख्या की पूर्ति
करता है इसलिये इस स्वर का नाम ‘पंचम’ स्वर हुआ है । अथवा
नाभि आदि पांच स्थानों में यह स्वर समा जाता है इसलिये यह-स्वर
पंचम स्वर कहलाया है । इस का लक्षण इस प्रकार से कहा गया है-
नाभिस्थान से जो वायु उत्पन्न होता है, वह वक्षस्थल हृदय कंठ और
मस्तक में टकराता हुआ पंचमस्थान में उत्पन्न होता है । इसलिये इस

ઉરસ્થળ અને હૃદયમાં અથડાય છે અને પછી નાભિસ્થાનમાં આવીને મોટો
અવાજ ઉત્પન્ન કરે છે, એટલા માટે આ સ્વરનું નામ મધ્યમસ્વર છે. અથવા
પહેલાની જેમ જ ઉપરની તરફ ઉઠતો વાયુ ઉરસ્થળ અને કંઠમાં અથડાય
છે પછી નાભિસ્થાનમાં પહોંચીને બહુ મોટો અવાજ ઉત્પન્ન કરે છે. આ
પ્રમાણે મધ્યસ્થ હોવા બદલ આ સ્વર મધ્યમ કહેવાય છે. પર જ વગેરે
સ્વરોમાં આ સ્વર પાંચમી સંખ્યાને પૂરે છે એટલા માટે આ સ્વરનું નામ
પંચમસ્વર છે. અથવા નાભિ વગેરે પાંચ સ્થાનોમાં આ સ્વર સમાવિષ્ટ થઈ
જાય છે. એથી આ સ્વર પંચમસ્વર કહેવાય છે આનું લક્ષણ આ પ્રમાણે
કહેવામાં આવ્યું છે નાભિસ્થાનમાંથી જે વાયુ ઉત્પન્ન થાય છે તે વક્ત્રસ્થળ
હૃદય કંઠ અને મસ્તકમાં અથડાઈને પંચમસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એટલા
માટે આનું નામ આ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યું છે. જે સ્વર યાત્રી રહેતા

તથા-ધૈવતઃ-અભિસન્ધયતે=અનુસન્ધયતિ શેષસ્વરાનિતિ ધૈવતઃ । યદ્વા-ધીમતા-મયં ધૈવતઃ । પશ્ચદ્વયેઽપિ પૃષ્ઠોદરાદિત્વાત્ સાધુત્વમ્ । ઉક્તં ત્રાસ્ય લક્ષણમ્-

“અભિસન્ધયતે યસ્માદેતાન્ પૂર્વોદિતાન્ સ્વરાન્ ।

તસ્માદસ્ય સ્વરસ્યાપિ, ધૈવતત્વં વિધીયતે” ॥ ઇતિ ।

તથા-નિષાદઃ-નિષીદન્તિ સ્વરા યસ્મિન્ સ નિષાદઃ । ઉક્તં ત્રાપિ--

“નિષીદન્તિ સ્વરાઃ યસ્મિન્, નિષાદસ્તેન હેતુના ।

સર્વાંશ્ચાભિ ભવત્યેષ, યદાદિત્યોઽસ્ય દૈવતમ્” ॥ ઇતિ ।

તદેવં સપ્ત=સપ્તસંખ્યકાઃ સ્વરાઃ=જીવાજીવાશ્રયાઃ સ્વરાઃ વ્યાખ્યાતાઃ=વિવિધપ્રકારેણ તીર્થઙ્કરગણધરૈઃ કથિતાઃ । નનુ કાર્યં હિ કારણાયત્તં, તત્ત્વ કારણં કાર્યભૂતાનાં સ્વરાણાં જિહ્વાદિકં, તાનિ ચ દ્વીન્દ્રિયાદિ ત્રસજીવાનામસંખ્યેયત્વાદસંખ્યેયાનિ કિમુતાજીવનિષ્ઠતાનાં તતઃ કથં સ્વરાણાં સપ્તસંખ્યકત્વં ન વિરુદ્ધયતે ? ઉચ્યતે-

કા નામ એસા કહા ગયા હૈ । જો સ્વર શેષ સ્વરોં કા અનુસંધાન કરતા હૈ વહ 'ધૈવત' હૈ । અથવા સંગીત વિશારદોં કા જો સ્વર હૈ વહ 'ધૈવત' હૈ । ઇસ કા લક્ષણ ઇસ પ્રકાર સે કહા હૈ-“અભિસંધયતે” ઇત્યાદિ ઇસ શ્લોક કા અર્થ સ્પષ્ટ હૈ । જિસ મેં સ્વર ઠહરતા હૈ ડસકા નામ નિષાદ સ્વર હૈ । યહ સ્વર સમસ્ત સ્વરાં કા પરાભવ કરતા હૈ વયોંકિ ઇસકા દેવ આદિત્ય હૈ । યે જો સાત સ્વર હોં વે જીવ ઓર અજીવ દોનોં કે આશ્રય રહતે હોં । એસા તીર્થકર ભગવંતોને કહા હૈ ।

શંકા-કાર્ય કારણો કે આધીન હોતા હૈ । ઇન્ સાત સ્વરસ્વરૂપ કાર્ય કે કારણ જિહ્વા આદિક હોં । યે જિહ્વા આદિ કારણ દ્વીન્દ્રિય આદિ ત્રસ જીવોં કે અસંખ્યાત હોને સે અસંખ્યાત હૈ । અજીવ નિષ્ઠ સ્વરોં કે વિષય કી તો વાત હી વ્યા હૈ । ઇસલિયે સ્વરોં કા સાત પ્રકાર કા કહના ઠીક નહીં હૈ ।

સ્વરોનું અનુસંધાન કરે છે તે “ધૈવત” છે. અથવા સંગીત વિશારદોના જે સ્વર છે, તે ધૈવત છે આનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. “અભિસન્ધયતે ઇત્યાદિ” આ શ્લોકનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે જેમાં સ્વર સ્થિર થાય છે તેનું નામ નિષાદ સ્વર છે આ સ્વર બધા સ્વરોને પરાભૂત કરે છે કેમ કે આનો દેવ આદિત્ય છે જે આ સાત સ્વર છે તે બધા અને અબધ બન્ને ને આશ્રિત રહે છે. આમ તીર્થકર ભગવંતોએ કહ્યું છે

શંકા-કાર્ય કારણોને આધીન હોય છે. આ સાત સ્વર કે વ્યક્તિના કારણો જિહ્વા વગેરે છે. આ જિહ્વા વગેરે કારણો દ્વીન્દ્રિય વગેરે ત્રસ બધા અસંખ્યાત હોવાથી અસંખ્યાત છે અબધ નિષ્ઠ સ્વરોના વિષયની તો વાત જ શી કરવી? એટલા માટે સ્વરોના સાત પ્રકારો યોગ્ય કહેવાય નહિ.

विशेषमाश्रित्यासंख्येया अपि स्वराः सामान्येन सर्वेऽपि सप्तस्वेवान्तर्भवति । यद्वा सूत्रे स्वराणां यत् सप्तसंख्यकत्वमुक्तं तत् स्थूलस्वरान् गीतं चाश्रित्य प्रोक्तं, सर्वेषां स्वराणां सप्तस्वरानुपातित्वादतो नास्ति कोऽपि स्वराणां सप्तसंख्यागणने दोष इति ॥ सू० १६२॥

इत्थं स्वरान्नामतो निरूप्य संप्रति तानेव कारणत आह—

मूलम्—एएसिं णं सत्तण्हं सराणं सत्त सरट्ठाणा पणत्ता, तं जहा—सज्जं च अग्गजीहाए, उरेण रिसहं सरं । कंटुग्गएण गंधारं, मज्झजीहाए मज्झिमं ॥१॥ नासाए पंचमं बूया, दंतोट्टेण य धेवयं । सुद्धाणेण य णेसायं, सरट्ठाणा वियाहिया ॥३॥ सत्तसरा जीवणिस्सिया पणत्ता, तं जहा—सज्जं रवइ मऊरो, कुक्कुडो रिसभं सरं । हंसो रवइ गंधारं, मज्झिमं च गवेलगा ॥४॥ अह कुसुमसंभवे काले, कोइला पंचमं सरं । छट्ठं च सरसा कौंचा, नेसायं सत्तमं गया ॥५॥ सत्तसरा अजीवनिस्सिया पणत्ता, तं जहा—सज्जं रवइ मुयंगो, गोमुही रिसहं सरं । संखो रवइ गंधारं,

उत्तर—विशेष की अपेक्षा लेकर स्वर यद्यपि असंख्यात हैं परन्तु, ये सब असंख्यात स्वर सामान्यरूप से इन सात स्वरों में ही अन्तर्भूत हो जाते हैं । अथवा सूत्रकारने जो “सात स्वर हैं ” ऐसा सूत्र कहा है, वह स्थूल स्वरों से एवं गीत को लेकर कहा है ऐसा जानना चाहिये । क्योंकि और जितने भी स्वर हैं, वे सब इन्हीं सात स्वरों में समा जाया करते हैं । इसलिये स्वर सात हैं इस प्रकार के कथन में कोई दोष नहीं है ॥ सू० १६२॥

उत्तर—विशेषनी अपेक्षाथी स्वर जे डे असंख्यात छे छतां जे आ भधा असंख्यात स्वरो सामान्य रुपथी आ सात स्वरोमां जे अन्तर्भूत थछ जय छे. अथवा सूत्रकारे जे ‘सात स्वरो छे’ आभ इछुं ते स्थूल स्वरो अने गीतने सधने इछुं छे आभ जलपुं जेधं जे डेम डे जीत जेटला स्वरो छे ते जभा जेज सात स्वरोमां समाविष्ट थछ जय छे जेटला माटे स्वर सात छे आ जतना कथनमां डेर्य पपु जतनेो दोष नशी. ॥सू० १६२॥

મજ્ઞિમં પુણ ક્ષહરી ॥૬॥ ચઉચરણપદ્ધટ્ટાણા, ગોહિયા પંચમં સરં ।
આહંબરો ધેવદ્વયં, મહાભેરી ય સત્તમં ॥૭॥ સૂ૦ ૧૬૩ ॥

છાયા—એતેષાં સ્વરસપ્તાનાં સ્વરાણાં સપ્ત સ્વરસ્થાનાનિ પ્રજ્ઞપ્તાનિ, તથા—
પદ્મં ચ અગ્રજિહ્વાયા, ઉરસા ઋષભં સ્વરમ્ । કણ્ઠાગ્રેણ ગાન્ધારં, મધ્યે જિહ્વાયા મધ્ય-
મમ્ ॥૨॥ નાસિકયા પશ્ચમં બ્રૂષાત્, દન્તોષ્ઠેન ચ ધૈવતમ્ । મૂર્ધ્ના ચ નિષાદમ્, સ્વર-
સ્થાનાનિ વ્યાખ્યાતાનિ ॥૩॥ સપ્તસ્વરાઃ જીવનિશ્રિતાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—પદ્મં

હસ પ્રકાર નામ સે સ્વરોં કા કથન કરકે અવ સૂત્રકાર ઉન્હીં સ્વરોં
કા કારણ કી અપેક્ષા લેકર કથન કરતે હૈં—

‘एएसिं णं सत्तण्हं’ इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(एएसिं) इन (सत्तसराणं) सात स्वरों के (सप्त)सात
(सरट्टाणा) स्वरस्थान (पणत्ता) कहे गये हैं । (तं जहा) वे इस प्रकार
से हैं ।—(सज्जं च अगगजीहाए) जिह्वा के अग्र भाग से षड्ज
स्वर बोलना चाहिये (उरेण रिसहं सरं) वक्षस्थल से ऋषभस्वर
बोलना चाहिये (कंठुग्गएणं गंधारं) कण्ठ के अग्रभाग से गांधार स्वर
बोलना चाहिये । (मज्झजीहाए मज्झिमं) जिह्वा के मध्य भाग से
मध्यम स्वर बोलना चाहिये । (नासाए पंचमं) नासिका से पंचम स्वर
बोलना चाहिये (दंतोष्ठेण य धेवयं) दन्तोष्ठ से धैवत स्वर बोलना
चाहिये (मुट्ठाणेणं य जेसायं ब्रूया) और मूर्धा से निषाद स्वर बोल-

આ પ્રમાણે સ્વરોનું નામની અપેક્ષાએ કથન કરીને હવે સૂત્રકાર તેજ
સ્વરોનું કારણની અપેક્ષાએ કથન કરે છે—

“ एएसिं णं सत्तण्हं ” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(एएसिं णं) आ (सत्तसराणं) सात स्वरानां (सप्त) सात (सर-
ट्टाणा) स्वरस्थानां (पणत्ता) कहेवाभां आयां छे. (तंजहा) ते आ प्रमाणे छे
(सज्जं च अगगजीहाए) ललना अग्रलागथी षड्ज स्वरतुं उच्यारणुं करवुं
लेधये (उरेणं रिसहं सरं) वक्षस्थलथी ऋषभ स्वरतुं उच्यारणुं करवुं लेधये.
(कंठुग्गएणं गंधारं) कंठना अग्रलागथी गांधार स्वरतुं उच्यारणुं करवुं लेधये
(मज्झजीहाए मज्झिमं) ललना मध्यलागथी मध्यम स्वरतुं उच्यारणुं करवुं
लेधये. (नासाए पंचमं) नासिकथी पंचमस्वरतुं उच्यारणुं करवुं लेधये.
(दंतोष्ठेण य धेवयं) दन्तोष्ठथी धैवत स्वरतुं उच्यारणुं करवुं लेधये (मुट्ठाणेणं य
जेसाय ब्रूया) अने मूर्धाधी निषाद स्वरतुं उच्यारणुं करवुं लेधये. (सरट्टाणा
वियाहिया) आ प्रमाणे सात स्वर स्थानानुं कथन करवाभां आयुं छे.

રૌતિ મયૂરઃ, કુક્કુટઃ ઋષભં સ્વરમ્ । હંસો રૌતિ ગાન્ધારં, મધ્યમં ચ ગવેલકઃ
(મેષાઃ) ॥૪॥ અથ કુસુમસંભવે કાલે, કોકિલાઃ પચ્ચમં સ્વરમ્ । ષઠં ચ સારસાઃ
ક્રૌંચાઃ, નિષાદં સપ્તમં ગજાઃ ॥૫॥ સપ્તસ્વરાઃ અજીવનિશ્રિતાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ તદ્વથા-
ષડ્જં રૌતિ મૃદંગો, ગોમુખી ઋષભં સ્વરં । શંખો રૌતિ ગન્ધારં, મધ્યમં પુનર્જ્ઞ-
હરી ॥ ૬ ॥ ચતુશ્ચરણપ્રતિષ્ઠાના, ગોધિકા પચ્ચમં સ્વરં । આહમ્વરો ધૈવતકં, મહા-
મેરીશ્ચ સપ્તમમ્ ॥ સૂ૦ ૧૬૩ ॥

ના ચાહિયે । (સરદ્વાળા વિચાહિયા) હસ પ્રકાર સે સાત સ્વરસ્થાન વ્યા-
ખ્યાત કિયે હૈં । (સત્તસરા જીવણિસિસ્યા પળ્લતા) સાત સ્વર જીવ-
નિશ્રિત કહે ગયે હૈં । (તંજહા) વે હસ પ્રકાર સે હૈં—(સજ્જં રવહ
મડરો) ષડ્જસ્વર મયૂર બોલતા હૈં (કુક્કુટો રિસહં સરં) કુક્કુટ—
ઋષભસ્વર બોલતા હૈં । (હંસો રવહ ગંધારં) હંસ ગાંધાર સ્વર
બોલતા હૈં (મજ્ઞિમં ચ ગવેલગા) ગવેલક-મેષ મધ્યમ-સ્વર
બોલતે હૈં । (અહ કુસુમસંભવે કાલે કોહલા પંચમં સરં)
પુષ્પોત્પત્તિકાલ મેં કોયલ પંચમ સ્વરં બોલતી હૈં (છટ્ઠં ચ
સારસા કૌંચા) છઠા ધૈવત સ્વર સારસ ઓર કૌંચ પક્ષી બોલતે હૈં ।
(સત્તમં નેસાયં ગયા) સાતવાં જો નિષાદ સ્વર હૈં ઉસે ગજ બોલતે હૈં ।
(સત્ત સરા અજીવનિસિસ્યા પળ્લતા) સાત સ્વર અજીવનિશ્રિત કહે
ગયે હૈં—(તં જહા) વે હસ પ્રકાર સે હૈં—(સજ્જં રવહ મુયંગો) ષડ્જ
મૃદંગ બોલતા હૈં (ગોમુહી રિસહં સરં) ગોમુખી-વાદ્યવિશેષ-ઋષભ સ્વર
બોલતા હૈં । (શંખો ગંધારં રવહ) શંખ-ગાંધાર સ્વર બોલતા હૈં । (શ્ચલ્લરી-
મજ્ઞિમં) શ્ચલ્લરી મધ્યમસ્વર બોલતા હૈં । (ચડચરણપદ્ધાળા ગોહિયા)

(સત્તસરા જીવણિસિસ્યા પળ્લતા) સાત સ્વરો અવનિશ્રિત કહેવામાં આવ્યા છે
(તંજહા) તે આ પ્રમાણે છે—(સજ્જં રવહ મડરો) ૫૩૪ સ્વર મયૂર-મેર-બોલે
છે. (કુક્કુટો રિસહં સરં) કુક્કુટો ઋષભ સ્વર બોલે છે (મજ્ઞિમં ચ ગવેલગા)
ગવેલક-મેષ-મધ્યમ સ્વર બોલે છે (અહ કુસુમસંભવે કાલે કોહલા પંચમં સરં)
પુષ્પોત્પત્તિ કાલમાં-કોયલ પંચમસ્વર બોલે છે (છટ્ઠં ચ સારસા કૌંચા) છઠો
ધૈવત સ્વર સારસ અને-કૌંચપક્ષી વિશેષ બોલે છે. (સત્તમં નેસાયં ગયા)
સાતમો નિષાદ સ્વર હાથી બોલે છે (સત્તસરા અજીવનિસિસ્યા પળ્લતા) સાત
સ્વરો અવનિશ્રિત કહેવામાં આવ્યા છે (તંજહા) તે આ પ્રમાણે છે—
સજ્જં રવહ મુયંગો) ૫૩૪ સ્વર મૃદંગમાંથી નીકળે છે. (ગોમુહી રિસહં સરં)
ગોમુખી-વાદ્ય વિશેષમાંથી ઋષભ સ્વર નીકળે છે. (શંખો ગંધારં રવહ) શંખ-
માંથી ગાંધાર સ્વર નીકળે છે. (શ્ચલ્લરી મજ્ઞિમં) શ્ચલ્લરીમાંથી મધ્યમ સ્વર
નીકળે છે. (ચડચરણપદ્ધાળા ગોહિયા) આદે પગ જેના જમીન પર મૂકવામાં

ટીકા—‘एएसि णं’ इत्यादि—

एतेषां सप्तानां स्वराणां सप्त स्वरस्थानानि प्रज्ञप्तानि, अयं भावः एते षड्जादि सप्तस्वरा यस्मात् यस्मात् स्थानात् समुत्पद्यते तानि जिह्वाग्रभागादिस्वरस्थानान्यपि सप्तसंख्यकानि सन्ति । नाभेरुत्थितो ऽविकारी स्वर आभोगतोऽनाभोगतो वा जिह्वादिस्थानं प्राप्य विशेषमासादयतीति तत् स्वरस्योपकारकमतस्तत् स्वरस्थानमुच्यते, इति । तान्येव स्थानानि दर्शयति—तद्यथा—षड्जं स्वरम् अग्रजिह्वया—अग्रभूता जिह्वा—अग्रजिह्वा, तथा जिह्वाग्रभागेन ब्रूयात् । षड्जस्वरस्य स्थानं जिह्वाग्र-

चारोंपैरों से जमीन ऊपर रखी गई ऐसी गोधिका—वाद्यविशेष—(पंचमं सरं) पंचम स्वर को बोलती है (आडंबरो धेवयं) आडंबर धेवत स्वर को बोलता है (महाभेरीय सत्तमं) और महाभेरी सप्तम जो निषाद स्वर है, उसे बोलती है ।

भावार्थ—इस सूत्र द्वारा सूत्रकारने सात स्वरों के सात स्थानों का कथन किया है । षड्ज आदि सात स्वर जिस २ स्थान से उत्पन्न होते हैं, वे जिह्वाग्रभाग आदि स्वरोत्पादक स्थान सात हैं । नाभिस्थान से उत्थित अविकारी स्वर आभोग (अनजान) से जिह्वा आदि स्थान को प्राप्त हो करके अपने में विशेषता प्राप्त कर लेना है, इसलिये वह जिह्वा आदि स्थान उस स्वर का उपकारक होता है । अतः वह उस स्वर का स्थान कहा जाता है । सूत्रकारने इन्हीं सात स्वर स्थानों को यहां दिखलाया है । षड्ज स्वर जिह्वाग्रभाग से बोला जाता है । इसलिये उसका स्थान जिह्वाग्रभाग है ।

આવે છે. એની ગોધિકા—વાદ્ય વિશેષમાંથી (પંચમં સરં) પંચમ સ્વર નીકળે છે (આડંબરો ધેવયં) આડંબરમાંથી ધેવત સ્વર નીકળે છે. (મહાભેરીય સત્તમં) અને મહાભેરીમાંથી સાતમો જે નિષાદ નામે સ્વર છે કે નીકળે છે.

ભાવાર્થ—આ સૂત્ર વડે સૂત્રકારે સાત સ્વરોના સ્થાનોનું કથન કર્યું છે. ષડ્જ વગેરે સાત સ્વર જે જે સ્થાન વિશેષથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે જિહ્વાગ્ર ભાગ વગેરે સાત સ્વરોત્પાદક સ્થાનો છે નાભિસ્થાનથી ઉત્થિત થયેલ અવિકારી સ્વર આભોગ (નાભ) થી કે અનાભોગ (અનાભ) થી જિહ્વા વગેરે સ્થાન સુધી પહોંચીને પોતાની જાતમાં એક વિશેષતા મેળવી લે છે. એટલા માટે જિહ્વા વગેરે સ્થાન તે સ્વર માટે ઉપકારક હોય છે. એથી તે તે સ્વરનું સ્થાન કહેવાય છે. સૂત્રકારે એજ સાત સ્વર સ્થાનોનું આહી સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે ષડ્જ સ્વર જિહ્વાગ્ર ભાગથી ઉચ્ચરિત કરવામાં આવે છે તેથી તેનું નામ જિહ્વાગ્ર ભાગ છે.

ભાગ હત્યર્થઃ । નત્તુ ષડ્જસ્વરોચ્ચારણે કણ્ઠાદીન્યપિ સ્થાનાન્યાશ્રીયન્તે, અગ્રજિહ્વા-
 ત્ત્વસ્વરાન્તરેષ્વપ્યાશ્રીયતે તત્કથં ષડ્જાદિષ્વેકૈકસ્ય સ્વરસ્ય અગ્રજિહ્વાદિરુપમેકૈકં
 સ્થાનમુચ્યતે ? इति चेदाह—यद्यपि षड्जादयः सर्वेऽपि स्वराः जिह्वाग्रभागादीनि
 सर्वाण्यपि स्थानान्यपेक्षन्ते, तथापि विशेषत एकैकस्वरो जिह्वाग्रभागादिष्वेकैकं स्थान-
 मादायैव व्यज्यते । अतस्तत्तत्स्वरस्य तत्तत्स्थानमुक्तमिति बोध्यम् । तथा—उरसा=
 वक्षसा ऋषभं स्वरं ब्रूयात् । ऋषभस्वरस्य स्थानं वक्षो बोध्यम् । तथा—कण्ठोद्गतेन
 कण्ठादुद्गतम्-उद्गतिः=स्वरनिष्पत्तिहेतुभूताक्रिया तेन गान्धारं स्वरं ब्रूयात् । गान्धार-

શંકા—ષડ્જ સ્વર કે ઉચ્ચારણ કરને મેં કણ્ઠાદિક સ્થાનોં કા
 મી સંહારા લેના પડના હૈ, તથા અગ્રજિહ્વા દૂસરે સ્વરોં મેં મી ઉપ-
 યુક્ત હોતી હૈ, તો ફિર ષડ્જ—આદિ સ્વરોં મેં સે એક ૨ સ્વર કા અગ્ર-
 જિહ્વા આદિ રુપ એક ૨ સ્થાન પ્રતિનિયત કૈસે કહા જા સકના હૈ ?

ઉત્તર—યદ્યપિ ષડ્જ આદિ સમસ્ત મી સ્વર જિહ્વાગ્રભાગ આદિ
 રુપ સમસ્ત સ્થાનોં કી અપેક્ષા કરતે હૈં, તો મી વિશેષ રુપ સે એક ૨
 સ્વર જિહ્વાગ્રભાગાદિક રુપ સ્થાનો મેં સે એક ૨ સ્થાન કો આશ્રિત
 કરકે હી અભિવ્યક્ત (પ્રકટ) હોતા હૈ । હસલિયે ઉસ ૨ સ્વર કા વહ-
 વહ સ્થાન કહા જાતા હૈ । હસી અભિપ્રાય કો લેકર યહાં સૂત્રકારને એક ૨
 સ્વર કા એક એક સ્થાન કહા હૈ । વક્ષસ્થલ સે ઋષભ સ્વર બોલના
 ચાહિયે હસ કથન સે યહી જાના જાતા હૈ કિ—‘ઋષભ સ્વર કા વક્ષ-
 સ્થલ સ્થાન હૈ । સ્વર કી નિષ્પત્તિ કી હેતુભૂત જો ક્રિયા કંઠ સે હોતી

શંકા—ષડ્જ સ્વરનો ઉચ્ચાર કરતાં કંઠ વગેરે સ્થાનોના પણ આધાર
 લેવા પડે છે. તેમજ અગ્રજિહ્વા બીજા પણ કેટલાક સ્વરોના ઉચ્ચારણ માટે
 સહાયભૂત હોય છે. તો પછી ષડ્જ વગેરે સ્વરોમાંથી એક એક સ્વરનું
 અગ્રજિહ્વા વગેરે રૂપ એક એક સ્થાન પ્રતિનિયત કેવી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર—જો કે ષડ્જ વગેરે બધા સ્વરો જિહ્વાથી લાગ વગેરે બધાં
 સ્થાનોના ઉપયોગ કરે છે. છતાં એ વિશેષ રૂપથી દરેક સ્વર જિહ્વાથી લાગા-
 દિક સ્થાનોમાંથી કોઈ એક સ્થાનને સમાશ્રિત કરીને જે વ્યક્ત (ઉચ્ચારિત)
 થાય છે, એટલા માટે તે સ્વરનું તે સ્થાન કહેવાય છે એજ અભિપ્રાયને લઈને
 અહીં સૂત્રકારે દરેક સ્વરનું એક એક સ્થાન કહ્યું છે. વક્ષસ્થળથી ઋષભ
 સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવું બોધ્યું આ કથનથી એજ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે ઋષભ
 સ્વરનું સ્થાન વક્ષસ્થળ છે સ્વરની નિષ્પત્તિમાં હેતુભૂત જે ક્રિયા કંઠથી થાય છે,

સ્વરસ્ય સ્થાનં કંઠો વોધ્યમ્ । તથા-મધ્ય જિહ્વાજિહ્વાયા મધ્યો ભાગો મધ્યજિહ્વા,
તથા-મધ્યમં સ્વરં બ્રૂયાત્ । જિહ્વાયા મધ્યભાગો મધ્યમસ્વરસ્ય સ્થાનનિતિભાવઃ ।
તથા-નાસયા=નાસિકયા પશ્ચમં સ્વરં બ્રૂયાત્ । પશ્ચમસ્વરસ્ય સ્થાનં નાસિકેત્યર્થઃ ।
તથા-દન્તોષ્ઠેન=દન્તોષ્ઠક્રિયાયા ધૈવતં સ્વરં બ્રૂયાત્ । ધૈવતસ્વરસ્ય સ્થાનં દન્તોષ્ઠં
વોધ્યમ્ । તથા-મૂર્ધ્ના=મૂર્ધસ્થાનેન નિષાદં સ્વરં બ્રૂયાત્ । નિષાદસ્વરસ્ય સ્થાનં મૂર્ધા
વોધ્યમ્ । એતાનિ જિહ્વાગ્રભાગાદીનિ સપ્ત સ્વરસ્થાનાનિ અગતતા વ્યાખ્યાનાનિ ।
इत्थं स्वरस्थानान्युक्त्वा सम्प्रति 'को जीवः कं स्वरं ब्रूते' इति दर्शयति-‘सत्त
सरा जीवनिस्सिया’ इत्यादिना ‘णिसायं सत्तमं गया इत्यन्तैन । अर्थः स्पष्टः ।
नवरम्-गावश्च-एलकाश्चेति गवेलकाः, यद्वा गवेलकाः-मेघा एव । कुटुमसंभवे-

है, उसका नाम 'कंठोद्ग' है इससे गांधार स्वर बोला जाता है, अतः
गांधार स्वर का स्थान -कंठ है । जिह्वा का जो मध्य भाग है-उससे
मध्यम स्वर बोला जाता है; इस कारण मध्यम स्वर का स्थान जिह्वा
का मध्य भाग है । 'नासिका से पंचम स्वर बोलना चाहिये' इस कथन
से यही जाना जाता है-कि 'पंचम स्वर का स्थान नासिका है ।' 'दन्तो-
ष्ठ क्रिया से धैवत स्वर को बोलना चाहिये' इस कथन से यही स्पष्ट
होता है कि 'धैवत स्वर का स्थान दन्तोष्ठ है' । 'मूर्धा से निषाद
स्वर बोलना चाहिये' इससे यही जाना जाता है कि 'निषाद स्वर का
स्थान मूर्धा है ।' ये जिह्वाग्रभागादिक सप्तस्वरस्थान अगवान् ने कहे
हैं । इस प्रकार सात स्वरों के स्थान कहकर सूत्रकारने पुनः यह बत-
लाया है कि-कौन २ जीव किस २ स्वर को बोलता है—? "गवेलक"
में गौ और एलक ये दो प्राणी आये हैं । अथवा गवेलक का अर्थ मेघ

તેનું નામ કંઠોદ્ગત છે. એનાથી ગાંધાર સ્વર ઉચ્ચરિત થાય છે એથી
ગાંધાર સ્વરનું નામ કંઠ છે. જિહ્વાના મધ્ય ભાગથી મધ્યમ સ્વરનું ઉચ્ચારણ
થાય છે. એથી જિહ્વાનો મધ્ય ભાગ મધ્યમ સ્વરનું સ્થાન છે નાકથી પંચમ
સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ આ કથનથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે પંચમ
સ્વરનું સ્થાન નાસિકા છે. દન્તોષ્ઠ ક્રિયાથી ધૈવત સ્વર બોલવો જોઈએ આ
કથનથી એજ વાત જણાય છે કે ધૈવત સ્વરનું સ્થાન દન્તોષ્ઠ છે મૂર્ધાથી
નિષાદ સ્વર બોલવો જોઈએ એથી એ વાત જણાય છે કે, નિષાદ સ્વરનું
સ્થાન મૂર્ધા છે એ જિહ્વાગ્ર ભાગ વગેરે સપ્તસ્વર સ્થાનો ભગવાને કહ્યા છે.

આ પ્રમાણે સપ્તસ્વરોના સ્થાન વિષે માહિતી આપીને સૂત્રકાર ફરી
એ બતાવે છે કે-કયા કયા જીવો કયા કયા સ્વરથી બોલે છે? "ગવેલક"માં
ગૌ અને એલક એ બે પ્રાણીઓ છે અથવા ગવેલકનો અર્થ મેઘ પણ છે.

કાહે=વસન્તસમયે । અથ યસ્માત્ યસ્માત્ વાઘાદ યો યઃ સ્વરો નિર્ગચ્છાંત, તં તન્નાહ-તથા-તદ્દર્શયતિ-‘સત્ત સરા અજીવનિસ્સિયા’ इत्यादिना ‘महाभेरी य सत्तमं’ इत्यन्तेन । अर्थः स्पष्टः । नवरं-गोमुखी=यस्या मुखे गोशृङ्गादि वस्तु स्थाप्यते सा ‘काहला’ इत्यपरनाम्ना प्रसिद्धा । चतुश्चरणप्रतिष्ठानां गोधिका=चतुर्भिश्चरणैः प्रतिष्ठानं भुवि यस्याः सा तथाभूता गोधिका-गोधैव गोधिका चर्मावनद्धा दर्दरिकेत्यपरनाम्ना प्रसिद्धा वाद्यविशेषः । आडम्बरः=पटहः । सप्तमं=निषादम् । अत्रेदं बोध्यम्-यद्यपि मृदङ्गादि जनितेषु स्वरेषु नाभ्युरःकण्ठाद्युत्पद्यमानरूपो व्युत्पत्त्यर्थो न घटते, तथापि-मृदङ्गादि वाद्येभ्यः षड्जादिस्वरसदृश-स्वरा उत्पद्यन्ते । अतएव तेषां मृदङ्गाद्यजीवनिश्चितत्वमुक्तम् ॥सू० १६३॥

સમપ્રતિ ઇષાં સપ્તસ્વરાણાં લક્ષણાન્યાહ—

મૂલમ્—સૂર્ણસિં પાં સત્તપ્પહં સરાણં સત્ત સરલવ્રલ્લખણા પપ્પણત્તા, તં જહા—સજ્જેણ લહર્ઈ વિત્તિં, કયં ચ ન વિણસ્સઈ । ગાવો પુત્તા ય મિત્તા ય, નારીણં હોઈ વલ્લહો॥૧॥ રિસહેણ ડ એસજ્જં, સેણા-

भी है । कुसुमसंभवकाल का तात्पर्य वसन्त ऋतु से है । जिसके मुख पर गोशृंग आदि स्थापित किया जाता है तथा जिसका दूसरा नाम ‘काहला’ है, वह वाद्यविशेष ‘गोमुखी’ कहलाता है । चतुश्चरण प्रतिष्ठाना गोधिका भी एक प्रकार का वाद्यविशेष होता है इस का नाम ‘दर्दरिका’ है । यह चमड़े से मढ़ा हुआ होता है । ‘आडम्बर’ पटह को कहते हैं । यद्यपि मृदङ्ग आदि जनित स्वरो में नाभि उरस् कण्ठ आदि से उत्पन्न होना रूप व्युत्पत्त्यर्थ घटित नहीं होता है, तो भी मृदङ्ग आदि वाद्यों से षड्ज आदि स्वरो के सदृश स्वर उत्पन्न होते हैं, इसलिये उन्हें मृदङ्गरूप अजीव से निश्चित कहा है ॥सू० १६३॥

કુસુમ સંભવકાલ એટલે વસંત ઋતુ છે જેનાં મુખ પર ગોશ્વંગ, વગેરે સ્થાપિત કરવામાં આવે છે તેમજ જેનું બીજું નામ ‘કાહલા’ છે તે વાદ્ય-વિશેષ ‘ગોમુખી’ કહેવાય છે ચતુશ્ચરણ પ્રતિષ્ઠાના ગોધિકા પણ એક વાદ્ય-વિશેષ છે એનું નામ ‘દર્દરિકા’ છે. એ ચામડાથી બનાવેલું હોય છે ‘આડંબર’ પટકને કહે છે. જે કે મૃદંગ વગેરેથી ઉત્પન્ન સ્વરોમાં નાભિ, ઉરસ, કંઠ વગેરેથી ઉત્પત્તિ રૂપ વ્યુત્પત્ત્યર્થ નીકળતો નથી, છતાં એ મૃદંગ વગેરે વાદ્યોથી પડ્જ વગેરે સ્વરોની જેમ જ સ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. એથી તેમને મૃદંગ રૂપ અજીવથી નિશ્ચિત કહ્યા છે. ॥સૂ० ૧૬૩॥

વચ્ચં ધનાણિ ય । વત્થ ગંધમલંકારં, ઇત્થિઓ સયનાણિ યા ॥૨॥
 ગંધારે ગીયજુત્તિણ્ણા, વજ્જવિત્તી કલાહિયા । હવંતિ કઢ્ઢ્ણો
 પળ્ણા, જે અળ્ણે સત્થપારગા ॥૩॥ મઙ્ગિમસસરસંપન્ના, હવંતિ
 સુહજીવિણો । ચાચઈ પિયઈ દેઈ, મઙ્ગિમસસરમસ્સિઓ ॥૪॥
 પંચમસસરસંપન્ના હવંતિ પુઢવીવઈ । સૂરા સંગહકત્તારો અળેગ-
 ગળનાયગા ॥૫॥ ધેવયસસરસંપન્ના હવંતિ કલહપ્પિયા । સાડળિયા
 વગ્ગુરિયા, સોયરિયા મચ્છવંધા ય ॥૬॥ ચંડાલા સુઢ્ઢિયા સેયા,
 જે અન્ને પાવકમ્મિણો । ગોઘાતગા ય જે ચોરા, ણિસાયં
 સરમસ્સિયા ॥૭॥ સૂ. ૧૬૪ ॥

છાયા—એતેષાં ચલુ સપ્તાનાં સ્વરાણાં સપ્ત સ્વરલક્ષણાનિ યજ્ઞસાનિ, તથા—
 ષડ્જેન લભતે વૃત્તિ, કૃતં ચ ન વિનશ્યતિ । ગાવઃ પુત્રાશ્ચ મિત્રાણિ ચ, નારીણાં

અથ સૂત્રકારે દ્વિસપ્ત સ્વરોં લક્ષણોં કો કહેતે હૈ—

“एएसि णं सत्तण्हं” इत्यादि ।—

શબ્દાર્થ—(एएसि सत्तण्हं सराणं) દ્વિસપ્ત સ્વરોં લે (सरलक्खणा)
 સ્વર લક્ષણ-તત્ તત્-ફલ કી પ્રાપ્તિ લે અનુસાર સ્વર તત્ત્વ—(सत्त) સાત
 (पणत्ता) કહે ગયે હૈ । (तंजहा) લે દ્વિસ પ્રકાર લે હૈ—(सज्जेण वित्तिल-
 हई) ષડ્જ સ્વર લે મનુષ્ય-આજીવિકા પ્રાપ્ત કરતા હૈ । (कयंच ण विण-
 सइ) તથા ષડ્જ સ્વરવાલે વ્યક્તિ કા કૃતકર્મ નષ્ટ નહીં હોતા હૈ ।
 (गावो पुत्ता य मित्रा य नारीणं होइ वल्लहो) દ્વિસ કો ગાયેં પુત્ર ઓર

હવે સૂત્રકાર એ સાત સ્વરોના લક્ષણો કહે છે—

“एएसि णं सत्तण्हं” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(एएसि णं सत्तण्हं सराणं) એ સાત સ્વરોના (सरलक्खणा)
 સ્વરલક્ષણ-તે તે ડ્ઞની પ્રાપ્તિની અપેક્ષાએ સ્વરતત્ત્વ (सत्त) સાત (पणत्ता) કહે-
 વામાં આવ્યા છે (तंजहा) તેઓ આ પ્રમાણે છે (सज्जेण वित्तिलहई) ષડ્જ સ્વરથી
 માણસ આજીવિકા પ્રાપ્ત કરે છે (कयंच ण विणसइ) તેમજ ષડ્જ સ્વરવાળી વ્યક્તિ-
 એના કૃતકર્મો નાશ પામતા નથી અર્થાત્ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. (गावो पुत्ता य मित्रा य
 नारीणं होइ वल्लहो) આને ગાયો પુત્ર અને મિત્ર હોય છે. સ્ત્રીઓને એ બહુ

भवति बलुपः॥१॥ ऋषभेण तु ऐश्वर्यं सेनापत्यं धनानि च । वस्त्रगन्धम् अलंकारम्,
स्त्रियः शयनानि च ॥२॥ गान्धारे गीतयुक्तिज्ञाः व्यवृत्तयः कलाधिकाः । भवन्ति
कवयो प्राज्ञाः, ये अन्ये शास्त्रपारगाः ॥३॥ मध्यम स्वरसम्पन्ना भवन्ति-सुख-
जीविनः । स्वादति पिबति ददाति, मध्यमस्वरमाश्रितः ॥४॥ पञ्चमस्वरसम्पन्ना

भिन्न होते हैं । यह स्त्रियों को बहुत प्यारा होता है । (रिसहेण उ एसज्जं) ऋषभ स्वर से मनुष्य ऐश्वर्य-ईशानशक्तिवाला-होता है (सेणा-
वच्चं धणाणिय) इस स्वर के प्रभाव से वह सेनापतित्व को धन को,
(वत्थगंधमलंकारं इत्थिओ सयणाणिय) वस्त्रों को गंधपदार्थों को, अलं-
कारों को, स्त्रियों को, और शयनों को पाता है । (गंधारे गीयजुत्तिण्णा)
गान्धार स्वर से गाना गानेवाले मनुष्य (वज्जवित्ती कलाहिया) श्रेष्ठ
आजीविकावाले होते हैं तथा कलाओं के ज्ञाताओं में शिरोमणि होते
हैं । (कइणो पण्णा हवन्ति) कवि-काव्यकर्त्ता-होते हैं अथवा-“कइणो-
कृतिनः” इस छाया पक्ष में कर्तव्यशील होते हैं । प्राज्ञः-सद्बोध
संपन्न-होते हैं । (जे अण्णे सत्थपारगा) तथा जो पूर्वोक्त गीत युक्तिज्ञ
आदि को से जो भिन्न होते हैं-वे, सकलशास्त्रों में निष्णात होते हैं ।
(मज्झिमस्सरसंपन्ना) जो मध्यम स्वर से युक्त होते हैं, वे (सुहजीविणो
हवन्ति) सुखजीवि होते हैं । (स्वायई पिबई देई मज्झिमस्सरमस्सिओ)
सुखजीवि कैसे होते हैं ? इसी बात को सूत्रकार कहते हैं कि वे सुस्वादु
भोजन को मनमाना खाते हैं, दुग्धादि का पाज करते हैं । दूसरों को

प्रिय डोय छे (रिसहेण उ एसज्जं) ऋषभ स्वरथी भाणुअ ऐश्वर्य-ईशान शक्ति
संपन्न-डोय छे (सेणावच्चं धणाणिय) आ स्वरना उलावथी सेनापतित्वने,
धनने, (वत्थगंधमलंकारं इत्थिओ सयणाणिय) वस्त्रो, गंधपदार्थो, अलंकारो,
स्त्रीओ, तेमज् शयनाने मेणवे छे. (गंधारे गीय जुत्तिण्णा) गान्धार स्वरथी
गानारा भाणुओ (वज्जवित्ती कलाहिया) श्रेष्ठ आजीविकावाणा डोय छे तेमज्
कलाविदोभां श्रेष्ठ गणाय छे. (कइणोवण्णा हवन्ति) काव्यकार डोय छे अथवा
'कइणो-कृतिनः' आ छाया पक्षमां कर्तव्यशील डोय छे प्राज्ञः-सद्बोध
संपन्न डोय छे (जे अण्णे सत्थपारगा) तेमज् पूर्वोक्त गीत युक्तिज्ञ वगेदेशी
ने भिन्न डोय छे तेओ सकल शास्त्रोमां निष्णात छे. (मज्झिमस्सरसंपन्ना)
नेओ मध्यम स्वर संपन्न डोय छे तेओ (सुहजीविणो हवन्ति) सुभलवि
डोय छे. (स्वायई पिबई देई, मज्झिमस्सरमस्सिओ) सुभलवी देवी रीते डोय
छे ? ओज् बातने सूत्रकार हवे न्यण्ट करे छे-छे तेओ चोतानी धर्या

भवन्ति पृथिवीपतयः । शूराः संग्रहकर्तारः, अनेकगणनायकाः ॥५॥ धैवतस्वर-
सम्पन्ना भवन्ति कलहप्रियाः । शाकुनिका वागुरिकाः सौकरिका मत्स्यबन्धाश्च ॥६॥
चाण्डालामौष्टिकाः सेया ये अन्ये पापकर्माणः । गोघातकाश्च ये चोरा निषादं
स्वरमाश्रिताः ॥ ७ ॥ ॥ सू० १६४ ॥

भी इसी प्रकार से खिलाते पिलाते रहते हैं । (पंचमस्वरसंपन्ना हवंति
पुढवीवई) जो पंचमस्वर से युक्त होते हैं वे पृथिवीपति होते हैं । (सूरा
संग्रहकर्तारो अणैगगणनायगा) शूरवीर होते हैं, संग्रह करनेवाले
होते हैं और अनेक गणों के नायक होते हैं । तथा जा
(धैवयस्वरसंपन्ना हवंति कलहप्रिया) जो धैवतस्वरवाले होते हैं
वे कलहप्रिय होते हैं-लड़ाई झगडा करना उन्हें बहुत पसन्द आता है।
(साउणियावागुरिया सोयरिया, मच्छबंधा य) शाकुनिक-पक्षियों का
शिकार करनेवाले, होते हैं, वागुरिक-हरिणों की हत्या करनेवाले, होते
हैं, सौकरिक-सुअरों का शिकार करनेवाले, होते हैं, और मत्स्यबंध-
मछलियों को मारनेवाले, होते हैं ! (चंडाला) तथा जो चांडाल-रौद्रकर्मा
हैं (मुष्टिया) मुष्टि से प्रहार करनेवाले हैं (सेया) अधम जातीय हैं-(जे
अन्ने पावकम्मिणो) तथा इनसे भिन्न जो पाप कर्मों में पराधन बने
हुए प्राणी हैं, तथा जो (गोघातगा) गोघात करनेवाले हैं (जे चोरा) जो
चोरी करनेवाले हैं (णिसायं सरमस्सिया) वे सब निषाद स्वर से आश्रित

મુજમ તૃપ્તિદાયક સુસ્વાદુ ભોજન મેળવે છે. દૂધ વગેરે પીવે છે. બીજાઓને
પણુ એવી રીતે ખવડાવતા પીવડાવતા રહે છે. (પંચમસ્વરસંપન્ના હવંતિ
પુઢવીવઈ) જેઓ પંચમ સ્વર સંપન્ન હોય છે તેઓ પૃથ્વીપતિ હોય છે.
(સૂરા સંગ્રહકર્તારો અણેગગણનાયગા) શૂરવીર હોય છે, સંગ્રહ કરનાર હોય છે
અને ઘણા ગણોના નેતા હોય છે (ધૈવયસ્વરસંપન્ના) તેમજ જે ધૈવત સ્વર-
વાળા હોય છે. (હવંતિ કલહપ્રિયા) તે કલહ પ્રિય હોય છે લડાઈ, કંકાસ,
તકરાર તેમને ખડુ ગમે છે. (સાઉણિયા વાગુરિયા સોયરિયા, મચ્છબંધા ય) શાકુ-
નિક-પક્ષીઓના શિકાર કરનાર હોય છે વાગુરિક-હરણોની હત્યા કરનારા
હોય છે સૌકરિક-સૂઅરોના શિકાર કરે છે અને મત્સ્ય બંધ-માછલીઓને
મારનાર હોય છે. (ચંડાલા) તેમજ ચાંડાલ-રૌદ્રકર્મા-છે, (મુષ્ટિયા) મુષ્ટિપ્રહાર
કરનારા હોય છે. (સેયા) અધમ જાતવાળા હોય છે (જે અન્ને પાવકમ્મિણો)
તેમજ એમનાથી ભિન્ન જે પાપકર્મોમાં રત રહે છે તથા જે (ગોઘાતગા)
ગોવધ કરનાર હોય છે (જે ચોરા) જેઓ ચોરી કરનારા છે. (ણિસાયં સર-

ટીકા—‘एएसि णं’ इत्यादि—

एतेषां सप्तानां स्वराणां सप्त स्वरलक्षणानि=तत्तत्फलप्राप्त्यनुसारीणि स्वर-
तत्त्वानि कथितानि । तान्येव फलत आह—तद्यथा—षड्जेन लभते वृत्तिम्
इत्यादिभिः सप्तभिः श्लोकैः । तथाहि—षड्जेन स्वरेण जनो वृत्तिः=जीविकां लभते ।
तथा षड्जस्वरवतो जनस्य कृतं कर्म विनष्टं न भवति सफलमेव भवतीत्यर्थः ।
तस्य गावः पुत्रा मित्राणि च भवन्ति । तथा स स्त्रीणां बल्लभाः=प्रियश्च भवति ।
ऋषभेण स्वरेण तु ऐश्वर्यम्=ईश्वरशक्तिमत्त्वं, सैन्यपत्यं=सेनापतित्वं, धनानि, वस्त्र-
गन्धम्=वस्त्राणि गन्धाश्च, अलंकारं स्त्रियः शयनानि च लभते । तथा—गान्धारे=
गान्धारस्वरे गीतयुक्तिज्ञाः=गीतयोजनावेत्तारः—गान्धारस्वरगानकर्तार इत्यर्थः,
वर्यवृत्तयः—वर्याः=श्रेष्ठा वृत्तिः=जीविका येषां ते तथा—श्रेष्ठजीविकावन्तः, कला-
धिकाः—कलाभिरधिकाः कलाज्ञेषु मूर्धन्याश्च भवन्ति । तथा—ऋवयः=काव्यकर्तारः,
‘कृतिनः’ इतिच्छायापक्षे—कर्तव्यशीलाः, प्राज्ञाः=सद्बोधाश्च भवन्ति । ये अन्ये=
पूर्वोक्तेभ्यो गीतयुक्तिज्ञादिभ्यो ये भिन्ना भवन्ति ते शास्त्रपारगाः=सकल शास्त्र-
निष्णाता भवन्ति । तथा—मध्यमस्वरसम्पन्नास्तु सुखजीविनः=सुखेन जीवितुं शीला
भवन्ति । सुखजीवित्वमेव प्रकटयति मध्यमस्वरमाश्रितो जनो हि स्वादति=सुस्वादु
भोजनं भुङ्क्ते, पिवति=दुग्धादिपानं करोति, ददाति=अन्यानापि भोजयति पाय-
यति च । पञ्चमस्वरसम्पन्नास्तु पृथिवीपतयो भवन्ति, तथा—शूराः संग्रहकर्तारः
अनेकगणनायकाश्च भवन्ति । तथा—धैवतस्वरसम्पन्नास्तु कलहप्रियाः=क्लेशकारका
भवन्ति तथा—शकुनिकाः—शकुनेन=श्येनेन पर्यटन्ति, शकुनान्=पक्षिणो धनन्ति
वा शकुनिकाः=पक्षिघातका लुब्धकविशेषाः । वागुरिकाः—वागुरा=मृगवन्धिनी,
तया चरन्तीति वागुरिकाः=हरिणघातका लुब्धकविशेषाः, सौकरिकाः=सूकरेण-
सूकरवधार्थं चरन्ति, सूकरान् धनन्ति वा सौकरिकाः=सूकरघातका लुब्धक-
विशेषाः, तथा—मत्स्यबन्धाः=मत्स्यघातिनश्च भवन्तीति । तथा—ये चाण्डालाः
चाण्डकर्मणः, मौष्टिकः—मुष्टिः प्रहरणं येषां ते तथा, मुष्टिभिः प्रहरणशीला
इत्यर्थः, सेयाः=अधमजातीया मनुष्याश्च सन्ति, एभ्योऽन्ये च ये पापकर्मणः=
पापकर्मपरायणाः सन्ति, तथा च ये गोघातकाः सन्ति, ये च चौराः सन्ति, ते
सर्वे निषादस्वरमाश्रिता विज्ञेयाः इति । एष पाठः स्थानाङ्गानुसारेण व्याख्यातो
गृहीतश्च ॥सू० १६४॥

हैं, ऐसा जानना चाहिये । यह पाठ स्थानाङ्ग के अनुसार व्याख्यात किया
है—और वहीं से लिया है । ॥सू० १६४॥

મરિસઓ) તે નિષાદ સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરે છે સ્થાનાંગ પ્રમાણે જ આ પાઠ અહીં
વ્યાખ્યાત કરવામાં આવ્યો છે—અને ત્યાંથી જ લેવામાં આવ્યો છે. ॥સૂ૦૧૬૪॥

अथैषां स्वराणां ग्रामान् एकैकग्रामस्य मूर्च्छनाश्चाह—

मूलम्—एएसिं णं सत्तण्हं सराणं तओ गामा पण्णत्ता, तं जहा—सज्जगामे मज्झिमगामे गंधारगामे । सज्जगामस्स णं सत्त मुच्छणाओ पण्णत्ताओ, तं जहा—मंगीकोरव्वीया हरी य, रयणी य सारकंता य । छट्ठी य सारसी नाम, सुद्धसज्जा य सत्तमा ॥१॥ मज्झिमगामस्स णं सत्त मुच्छणाओ पण्णत्ताओ, तं जहा—उत्तर मंदा रयणी, उत्तरा उत्तरा समा । समोकंता य सोवीरा, अभीरू हवइ सत्तमा ॥२॥ गंधारगामस्स णं सत्त मुच्छणाओ पण्णत्ताओ, तं जहा—नंदी य खुड्डिया पूरिमा य, चउत्थी य सुद्धगंधारा । उत्तरगंधारा वि य, पंचमिया हवइ मुच्छा उ ॥३॥ सुद्धत्तर मायामा, सा छट्ठी नियमसो उ णायव्वा । अह उत्तरायया कोडिमा य सा सत्तमी मुच्छा ॥४॥ सू० १६५॥

छाया—एतेषां खलु सप्तानां स्वराणां त्रयो ग्रामा प्रज्ञप्ताः, तद्यथा षड्ज-ग्रामः मध्यमग्रामः गान्धारग्रामः । षड्जग्रामस्य खलु सप्त मूर्च्छनाः प्रज्ञप्ताः,

अब सूत्रकार इन स्वरो के ग्रामों को और एक एक ग्राम की मूर्च्छनाओं को कहते हैं—“एएसिं णं सत्तण्हं सराणं” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(एएसिं णं सत्तण्हं सराणं) इन सातस्वरो के (तओ गामा पण्णत्ता) तीन ग्राम कहे गये हैं । (तं जहा) वे इसप्रकार हैं—(सज्जगामे, मज्झिमगामे गंधारगामे) १ षड्जग्राम, २ मध्यमग्राम, ३ गान्धारग्राम, । (सज्जगामस्स णं सत्तमुच्छणाओ पण्णत्ताओ) षड्ज-ग्राम की सात

हुवे सूत्रकार आ स्वरोना ग्रामो आने दरेके दरेक ग्रामनी मूर्च्छनाओ विषे कथन करे छे—“एएसिं णं सत्तण्हं सराणं ” इत्यादि—

शब्दार्थ—(एएसिं णं सत्तण्हं सराणं) आ सात स्वरोना (तओ गामा पण्णत्ता) त्रयु ग्रामो कहेवाय छे (तं जहा) ते आ प्रभावे छे. (सज्जगामे, मज्झिमगामे गंधारगामे) १ षड्जग्राम, २ मध्यमग्राम, ३ गान्धारग्राम. (सज्जगामस्स णं सत्तमुच्छणाओ पण्णत्ताओ) षड्ज ग्रामनी सात मूर्च्छनाओ कहे-

તથા - મંજી કૌરવીયા હરિશ્ચ, રજની ચ સારકાન્તા ચ । ષઠી ચ સારસીનામ, શુદ્ધષડ્જા ચ સપ્તમી ॥૧॥ મધ્યમગ્રામસ્ય સ્વલુ સપ્ત મૂર્ચ્છનાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા- ઉત્તરમન્દા રજની ઉત્તરા ઉત્તરસમા । સમવક્રાન્તા ચ સૌવીરા, અભીરુર્ભવતિ સપ્તમી ॥૨॥ ગાન્ધારગ્રામસ્ય સ્વલુ સપ્તમૂર્ચ્છનાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા- નન્દી ચ હ્રુદ્રિકા પૂરિમા ચ ચતુર્થી ચ શુદ્ધગાન્ધારા । ઉત્તરગાન્ધારાઽપિ ચ સા પંચમિકા ભવતિ મૂર્ચ્છા ॥૩॥ સુષ્ટુત્તરાયામા સા ષઠી નિયમશસ્તુ જ્ઞાતવ્યા । અથ ઉત્તરાયતા કોટિમા ચ સા સપ્તમીમૂર્ચ્છા ॥૪॥ સૂત્ર ૦૧૬૫ ॥

મૂર્ચ્છનાઈ કહી હૈં । (તં જહા) વે હસપ્રકાર સે હૈં- (મંગી કોરવ્વીયા હરી ચ, રયળી ચ સારકંતા ચ છટ્ટી ચ સારસીનામ શુદ્ધસજ્જા ચ સત્તમા) ૧ મંગી, ૨ કૌરવીયા, ૩ હરિ, ૪ રજની, ૫ સારકાન્તા, છટ્ટી સારસી ઓર સાતવીં શુદ્ધ ષડ્જા । (મજ્ઞિમગામસ્સ ણં સત્તમુચ્છણાઓ પળ્લણ્ણાઓ) મધ્યમ ગ્રામ કી સાત મૂર્ચ્છનાઈ કહી હૈં । (તં જહા) વે હસ પ્રકાર સે હૈં- (ઉત્તરમંદા રયળી ઉત્તરા ઉત્તરા સમા સમોકંતા ચ સૌવીરા, અભીરુ હવહ સત્તમા) ૧ ઉત્તર મંદા, ૨ રજની, ૩ ઉત્તરા ૪ ઉત્તરસમા, સમવક્રાન્તા, ૬ સૌવીરા ઓર સાતવીં અભીરુ । (ગંધારગામસ્સ ણં સત્તમુચ્છણાઓ પળ્લણ્ણાઓ) ગાંધાર ગ્રામ કી સાત મૂર્ચ્છનાઈ કહી હૈં । (તં જહા-) વે હસપ્રકાર સે હૈં- (નંદી ચ હ્રુદ્ધિયા, પૂરિમા ચ, ચતુર્થી ચ શુદ્ધગંધારા । ઉત્તરગંધારા વિ ચ પંચમિયા હવહ મુચ્છા) નન્દી, હ્રુદ્ધિકા, પૂરિમા, ચૌથી, શુદ્ધ ગાન્ધારા, પાંચવીં ઉત્તરગાંધારા (સુદ્ધુત્તરમાયાસા છટ્ટી નિયમસો ડ ણા-

વામાં આવી છે. (તંજહા) તે આ પ્રમાણે છે (મંગી કોરવ્વીયા હરી ચ, રયળી ચ સારકંતા ચ છટ્ટી ચ સારસી નામ શુદ્ધસજ્જા ચ સત્તમા) ૧ મંગી, ૨ કૌરવીયા, ૩ હરિ, ૪ રજની ૫ સારકાન્તા, ૬ સારસી અને ૭ શુદ્ધષડ્જા (મજ્ઞિમ ગામસ્સ ણં સત્તમુચ્છણાઓ પળ્લણ્ણાઓ) મધ્યમ ગ્રામની સાત મૂર્ચ્છનાઓ કહેવાય છે. (તંજહા) તે આ પ્રમાણે છે (ઉત્તર-મંદા રયળી ઉત્તરા ઉત્તરા સમા સમોકંતા ચ સૌવીરા, અભીરુ હવહ સત્તમા) ૧ ઉત્તરમંદા, ૨ રજની, ૩ ઉત્તરા, ૪ ઉત્તરસમા, ૫ સમવક્રાન્તા ૬ સૌવીરા, ૭ અને અભીરુ (ગંધારગામસ્સ ણં સત્તમુચ્છણાઓ પળ્લણ્ણાઓ) ગાંધાર ગ્રામની સાત મૂર્ચ્છનાઓ કહેવામાં આવી છે. (તંજહા) તે આ પ્રમાણે છે:- (નંદી ચ હ્રુદ્ધિયા, પૂરિમા ચ, ચતુર્થી ચ, શુદ્ધગંધારા ઉત્તરગંધારા વિ ચ પંચમિયા હવહ મુચ્છા) ૧ નન્દી, ૨ હ્રુદ્ધિકા, ૩ પૂરિમા, ૪ શુદ્ધ ગાંધારા, ૫ ઉત્તર ગાંધારા (સુદ્ધુત્તર-માયાસા છટ્ટી નિયમસો ડ ણાયત્વા અહં ઉત્તરાયતા કોટિમા ચ સા સપ્તમી મુચ્છા) ૬ સુષ્ટુત્તરાયામા અને ૭ મૂર્ચ્છા ઉત્તરાયતા કોટિમા.

टीका—‘एणसि णं’ इत्यादि—

व्याख्या स्पष्टा ।—अयं भावः—मूर्च्छनानां सप्तसमूहः षड्जादिस्त्रिधा ग्रामो विज्ञेयः । एकैकस्मिन् ग्रामे तु सप्तसप्तमूर्च्छना भवन्ति । ततः सप्तस्वराणामन्यान्यस्वरविशेषान् उत्पादयतो गायकस्य एकविंशतिर्मूर्च्छना भणिताः । कर्ता च मूर्च्छित इव ताः करोतीति मूर्च्छना उच्यन्ते, मूर्च्छन्निव वासकर्ता ताः करोतीति मूर्च्छना उच्यन्ते इति । मङ्गीप्रभृतीनामेकविंशतिर्मूर्च्छनानां स्वरविशेषाः पूर्वगतस्वरप्राभृते भणिताः । इदानीं ते तद्विनिर्गतेभ्यो भरतादिनिर्मितशास्त्रेभ्यो विज्ञेयाः ॥सू० १६५॥

यच्चा । अह उत्तरायया कोडिमा य सा सत्तमी मुच्छा) छठी सुण्डूत्तरायामा और सातवीं मूर्च्छा उत्तरायता कोडिमा ।

भावार्थ—इसका भाव यह है कि मूर्च्छनाओं का जो समूह है उस समूह से युक्त जो षड्ज आदि ग्राम हैं, और वे तीन प्रकार के हैं । एक २ ग्राम में सात २ मूर्च्छनाएँ होती हैं । इस कारण सात स्वरों के अन्य अन्य विशेष स्वरों को उत्पन्न करने वाले गायक की २१ मूर्च्छनाएँ कही गई हैं गायनकर्ता मूर्च्छित हुए अथवा मानों के जैसा मूर्च्छित सा होकर—उन्हे करता है इसलिये मूर्च्छना कहलाती हैं । मङ्गी आदि २१ मूर्च्छनाओं के स्वर विशेष पूर्व संबन्धी स्वर प्राभृत में कहे हुए हैं । इस समय वे, स्वर प्राभृत से निर्गत हुए शास्त्रों से जिन्हे कि भरत आदि—नाट्यकारों ने बनाये हैं । उनसे जाने जा सकते हैं ॥सू० १६५॥

भावार्थ—એનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે મૂર્છનાઓનો જે સમૂહ છે અને તે સમૂહથી યુક્ત જે ષડ્જ વગેરે ગ્રામો છે તે ત્રણ પ્રકારના કહેવામાં આવ્યા છે દરેકે દરેક ગ્રામમાં સાત મૂર્છનાઓ હોય છે એથી સાતસ્વરોના જુદા જુદા વિશેષ સ્વરોને ઉત્પન્ન કરનારા ગાયકની જેમ ૨૧ મૂર્છનાઓ કહેવામાં આવી છે. ગાયક મૂર્છિત (ખેલાત) થયેલાની જેમ અથવા બાણે કે મૂર્છિતની જેમ ધર્મને તમને કહે છે. એટલા માટે એઓ મૂર્છનાઓ કહેવાય છે મંગી વગેરે ૨૧ મૂર્છનાઓના સ્વર વિશેષ પૂર્વસંબંધી સ્વર પ્રાભૃતમાં કહેવામાં આવ્યા છે. હમણા તે સ્વર પ્રાભૃતથી નિર્ગત થયેલા શાસ્ત્રો વડે—કે જેમને ભરત વગેરે નાટ્યશાસ્ત્રકારોએ બનાવ્યા છે—બાણી શકાય છે. ॥સૂ० ૧૬૫॥

एते सप्तस्वराः कुतो भवन्ति ? इत्यादि प्रश्नचतुष्टयपूर्वाणि तदुत्तराणि प्रोच्यन्ते—

मूलम्—सत्त सरा कओ संभवन्ति ? गीयस्स का हवन्ति जोणी ? ।

કહ સમયા ઉસ્સાસા ? કહ વા ગીયસ્સ આગારા ? ॥૧॥ સત્ત સરા નામીઓ હવંતિ, ગીયં ચ રુદ્ધયજોણિયં । પાયસમા ઝસાસા, તિણિ ય ગીયસ્સ આગારા ॥૨॥ આહમિઝ આરમંતા સમુઘ્ઘંતા ય મઙ્ગારમિ । અવસાણે તઙ્ગજિંતો, તિન્નિ ય ગીયસ્સ આગારા ॥૩॥સૂ૦ ૧૬૬॥

छाया— सप्त स्वराः कुतः संभवन्ति ? गीतस्य का भवन्ति योनयः ? कति समया उच्छ्वासाः ? कति वा गीतस्य आकाराः ? ॥१॥ सप्तस्वरा नाभितो, भवन्ति, गीतं च रुदितयोनिकम् । पादसमाउच्छ्वासाः, त्रयश्च गीतस्य आ-

ये सात स्वर कहां से होते हैं इत्यादि जो चार प्रश्न हैं उनका उद्भा-
वन करते हुए सूत्रकार उनका उत्तर देते हैं—

“ सत्तसरा कओ ” इत्यादि ।—

शब्दार्थ—(सत्तसरा कओ संभवन्ति) प्रश्न—सात स्वर कहां से उत्पन्न होते हैं ? (गीयस्स का हवन्ति जोणी) गीत की जातियां क्या हैं ? (कह समया उस्सासा ?) गीत के उच्छ्वास कितने समय के प्रमाणवाले होते हैं (कति वा गीयस्स आगारा) गीत के आकार कितने होते हैं ?

उत्तर—(सत्तसरनाभीओ हवन्ति) सात स्वर नाभि से उत्पन्न होते हैं । (गीयं च रुयजोणियं) गीत रुदितयोनिक होता है । (पायसमा उसासा) पाद सम उच्छ्वास होते हैं । (गीयस्स तिणिण आगारा) गीत के तीन

એ સાત સ્વરો ક્યાંથી પ્રગટ થાય છે વગેરે જે ચાર પ્રશ્નો છે તેમનું ઉદ્ભાવન કરતાં સૂત્રકાર તેમના જવાબમાં કહે છે કે—

“ સત્તસરા કઓ ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સત્તસરા કઓ સંભવંતિ) પ્રશ્ન સાત-સ્વરો ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ? (ગીયસસ કા હવંતિ જોણી) ગીતોના ઉત્પત્તિ સ્થાનો કયા છે ? (કહસમયા ઝસાસા ?) ગીતના ઉચ્છ્વાસ કેટલા સમયના પ્રમાણવાળા હોય છે ? (કતિ વા ગીયસસ આગારા) ગીતના આકારો કેટલા હોય છે ?

ઉત્તર—(સત્ત સર નામીઓ હવંતિ) સાત સ્વરો નાભિયોથી ઉત્પન્ન થાય છે. (ગીયં ચ રુયજોણિયં) ગીત રુદિત યોનિક હોય છે (પાયસમા ઝસાસા)

काराः ॥२॥ आदिमृदुम् आरभमाणाः समुद्रहन्तश्च मध्यकारे । अवसाने क्षपयन्तः,
त्रयोऽपि गीतस्य आकाराः ॥३॥ सू१६६॥

टीका—‘सत्त सरा’ इत्यादि—

एते षड्जादिसप्तस्वराः कुतः संभवन्ति=उत्पद्यन्ते ? तथा-गीतस्य
का योनयो=जातयो भवन्ति ? तथा गीतस्य कति समयाः=कियत्काल
प्रमाणा उच्छ्वासा भवन्ति ? तथा-गीतस्य कति वा=कियन्तो वा आकाराः=
आकृतयः-स्वरूपाणि भवन्ति ? इति चत्वारः प्रश्नाः । उत्तरयति-षड्जादयः
सप्त स्वरा नाभितो भवन्ति=जायन्ते । गीतं च रुदितयोनिकम्-रुदितं
योनिः समानरूपतया जाति र्यस्य तत्तथाविधं भवति, गीतं रोदनसमानं भवती
त्यर्थः । उच्छ्वासाश्च पादसमा भवन्ति । यावत्ता समयेन वृत्तरय पादः समाप्यते
आकार होते हैं । (आइमिउ आरभंता, समुव्वहंता य मज्झगारमि,
अवसाणे तज्जर्वितो तिन्निय गीयस्स आगारा) सर्व प्रथम गीत मृदुध्वनि-
वाला होता है । मध्यभाग में वह तेजध्वनिवाला और अन्त में मन्द्र-
ध्वनिवाला होता है ।

भावार्थ-सूत्रकार ने इस सूत्र द्वारा “ षड्ज आदि सात स्वर कहां
से उत्पन्न होते हैं ? गीत की जातियां क्या है ? गीत के उच्छ्वासों के
समय का प्रमाण कितने हैं, और गीत किस आकार का होना है ?-”
इन चार प्रश्नों के उत्तर दिये हैं । इसमें उन्होंने यह प्रकट किया है
कि-ये पूर्वोक्त षड्ज आदि सात स्वर नाभिस्थान से उत्पन्न होते हैं ।
गीत रोने की जाति के जैसा होता है । यहां योनि शब्द का अर्थ जाति
है । छन्द का पाद जितने समय में समाप्त होता है उतना ही समय गीत के

पादसम उच्छ्वास डोय छे. (गीयस्स तिणिण आगारा) गीतना त्रयु आकार
डोय छे. (आइमिउ आरभंता, समुव्वहंता य मज्झगारमि अवसाणे तज्जर्वितो
तिन्निय गीयस्स आगारा) सर्व प्रथम गीत मृदुध्वनि युक्त डोय छे. मध्य-
भागमां ते तीम्रध्वनि युक्त डोय छे अने छेवटे मन्द्रध्वनि युक्त डोय छे.

भावार्थ-सूत्रकारे आ सूत्र वडे “ षड्ज ” वगेरे सात स्वरो कथांथी
उत्पन्न थया छे ? गीतना उत्पत्ति स्थानो कथा छे ? गीतना उच्छ्वासोनुं प्रमाण
कैटुं छे ? अने गीतनो आकार कथं जतनो छे ? अे आर
प्रश्नोना जवाणो आपवाभां आन्था छे आभां तेमछे स्पष्ट
कथुं छे के पूर्वोक्त षड्ज वगेरे सात स्वरो नाभिस्थानांथी
उत्पन्न थया छे गीतनी जाति रुदन जेवी डोय छे. अही योनि शब्दने

તાવત્સમયા ગીતે ઉચ્છ્વાસા ભવન્તીત્યર્થઃ । તથા—ગીતસ્ય આકારાશ્ચ ત્રયો ભવન્તિ । તાને શહ-આદિમૃદુમ્ આદૌ પ્રારમ્ભે મૃદું ગીતધ્વનિપ્રારંભમાણાઃ, મધ્યકારે મધ્યભાગે સમુદ્રહન્તઃ=મહતીં ગીતધ્વનિં કુર્વન્તઃ, ચ=પુનઃ અવસાને=અન્તે ક્ષપ-યન્તઃ=ગીતધ્વનિં મન્દ્રોકુર્વન્તશ્ચ ગાયકા ગીતં ગાયન્તિ । અતો ગાને સ્વરઃ આદૌ મૃદુઃ, મધ્યે તારઃ, અન્તે ચ મન્દ્રો ભવતિ । તતશ્ચ મૃદુતારમન્દ્રધ્વનિરૂપાસ્ત્રય આકારા ગીતસ્ય વિજ્ઞેયાઃ ॥સૂ૦॥૧૬૬॥

સમ્પ્રતિ ગીતે હેયોપાદેયાદિકં પ્રવક્તુમુપક્રમતે—

મૂલમ્—છદોસે અટ્ટગુણે, તિણિય વિત્તાઈં દોય મળિઈઓ ।
જાળાહિઈ સોગાહિઈ, સુસિલ્લિઓ રંગમઝ્ઝંમિ ॥૧॥ મીયં
દુયં રહસ્સં, ગાયંતો માય ગાહિ ઉત્તાલં । કાકસ્સરમણુણાસં, ચ
હોંતિ ગીયસ્સ છદોસા ॥૨॥ પુણં રત્તં ચ અલંકિયં ચ વત્તં તહા
અવિષુટ્ટં । મહુરં સમં સુલલિયં અટ્ટગુણા હોંતિ ગીયસ્સા ॥૩॥ ઉર-
કંઠસિરપસત્થં, ગિજ્જઈ મડયરિભિયપદવઙ્ગં । સમતાલપડુ-
વલ્લેવં, સત્તસ્સરસીમરં ગીયં ॥૪॥ નિહોસં સારમંતંચ, હેડુત્તમલં-
કિયં । ઉવળીયં સોવયારંચ, મિયં મહુરમેવ ય ॥૫॥ સમં અઙ્ગ-

ઉચ્છ્વાસોં કા હૈ । ગાનેવાલે સ્વરમે પહિલે ગીત કો મૃદુધ્વનિ સે પ્રારંભ કરતે હૈં, ફિર વીચ મેં ઉસે જોર કી આવાજ સે ગાતે હૈં વાદ મેં અન્ત મેં મન્દ્રધ્વનિ સે ઉસે સમાપ્ત કરતે હૈં । હસલિયે ગાને મેં સ્વર આદિ મેં મૃદુ, મધ્ય મેં તાર, ઓર અન્ત મેં મંદ હોતા હૈ—અતઃ મૃદુ, તાર, ઓર મન્દ્ર ઇન ત્રીન ધ્વનિરૂપ આકાર ગાને કે જાનને ચાહિયે ॥ સૂ૦ ૧૬૬ ॥

અર્થ જાતિ છે. છન્દનો પાદ (ચરણ) જેટલા સમયમાં સમાપ્ત થાય છે તેટલો જ સમય ગીતના ઉચ્છ્વાસોનો છે ગાયકો ઓ પહેલાં ગીતને મૃદુધ્વનિથી પ્રારંભ કરે છે. પછી મધ્યમાં મોટા સ્વરે તેને ગાય છે ત્યાર પછી અંતે મન્દ્રધ્વનિમાં તેને સમાપ્ત કરે છે. જેટલા માટે ગાતી વખતે પ્રારંભમાં સ્વર મૃદુ મધ્યમાં સ્વર તાર અને અંતમાં સ્વર મંદ હોય છે એથી મૃદુ, તાર, અને મન્દ્ર આ ત્રણ ધ્વનિ રૂપ આકાર ગીતનો સમજવો જોઈએ. ॥સૂ૦૧૬૬॥

समं चेव, सवत्थ विसमं च जं । तिणिण वित्तपयाराइं, चउत्थं
 नौवलब्भइ ॥६॥ सकय्या पायया चेव, दुहा भणिईओ आहिया ।
 सरमंडलंमि गिज्जंते, पसत्था इसिभासिया ॥७॥ केसी गायइ
 मधुरं केसी गायइ खरं च रुक्खं च । केसी गायइ चउरं, केसी
 यं विलंबियं दुतं केसी ? ॥८॥ विस्सरं पुण केरिसी—सामा गायइ
 मधुरं, काली गायइ खरं च रुक्खं च । गोरी गायइ चउरं, काणा-
 विलम्बं दुतं च अंधा ॥९॥ विस्सरं पुण पिगला, तंतिसमं
 तालसमं, पायसमं लयसमं गहसमं च । नीससिउससियसमं,
 संचारसमं सरा सत्त ॥१०॥ सत्तसरा तओ गामा मुच्छणा
 एकवीसई । ताणा एगूणपण्णासं, सम्मत्तं सरमंडलं ॥११॥
 से त्तं सत्तनामे ॥सू० १६७॥

छाया— षड्दोषान् अष्टगुणान् त्रीणि च वृत्तानि द्वेच भणितौ । ज्ञास्यति
 स ग्रास्यति सुशिक्षितो रत्नमध्ये ॥१॥ भीतं दुतं ह्रस्वं गायन् मा च गाय उत्तालम् ।
 काकस्वरमनुनासं च भवन्ति गेयस्य षड्दोषाः ॥२॥ पूर्णं रक्तं च अलंकृतं च व्यक्तं
 तथा अविघुष्टम् । मधुरं समं सुललितम् अष्टगुणा भवन्ति गेयस्य ॥३॥ उरः
 कण्ठशिरःप्रशस्तं च गीयते मृदुक—रिमित—प्रद्वज्जम् । समताल प्रत्युत्क्षेपं सप्त-
 स्वरसीभरं गीतम् ॥४॥ निर्दोषं सारवच्च, हेतुयुक्तमलंकृतम् । उपनीतं सोपचारं च,
 मितं मधुरमेव च ॥५॥ समम् अर्धसमं चैव, सर्वत्र विषमं च यत् । त्रयो वृत्त-
 प्रकाराः, चतुर्थः नोपकथ्यते ॥६॥ संस्कृताः प्राकृताश्चैव द्विविधा भणितय आ-
 ख्याताः । स्वरमण्डले गीयन्ते प्रशस्ता ऋषिभाषिताः ॥७॥ कीदृशी गायति मधुरं ?
 कीदृशी गायति खरं च रुक्षं च ? ॥ कीदृशी गायति चतुरं ? कीदृशी च विलम्बितं
 द्रुतं कीदृशी ? ॥८॥ विस्वरं पुनः कीदृशी ? श्यामा गायति मधुरं काली गायति
 खरं च रुक्षं च । गोरी गायति चतुरं काणा विलम्बं द्रुतं च अन्धा ॥९॥ विस्वरं
 पुनः पिङ्गला । तन्त्रीसमं तालसमं पादसमं लयसमं ग्रहसमं च । निःश्वसितोच्छ्व-
 सितसमं संचारसमं स्वराः सप्त ॥१०॥ सप्तस्वराः त्रयो ग्रामा मुच्छन्ताः एकविंशति ।
 तान्ताः एकोनपञ्चाशत्, समाप्तं स्वरमण्डम् ॥११॥ तदेतत् सप्तनाम ॥ सू० १६७॥

ટીકા—‘છદોસે’ इत्यादि—

गीते हि षड् दोषाः, अष्टगुणाः, त्रीणि वृत्तानि, द्वे भणितौ च भवन्ति । यो जन एतान् यथावद् ज्ञास्यति स एव सुशिक्षितः सन् रङ्गमध्ये=नाट्यशालायां गास्यति ॥संप्रति तानाह ‘भीयं’ इत्यादिना । हे गायक ! गीतं गाय च त्वं-भीतं=भयपूर्वकं च मा गाय=गानं मा कुरु, द्रुतं=त्वरितं च मा गाय, ह्रस्वम्=अल्पस्वरेण च मा गाय, ॥३॥ उत्तालम्-उद्धतं=औचित्यादूर्ध्वं गतस्तालो यत्र तत् उत्तालम्-अतितालमस्थानतालं चेत्यर्थः, तथा मा गाय । तालस्तु कांस्यादिशब्दो बोध्यः ।

अब सूत्रकार गीत में हेय और उपादेय आदि को कहते हैं—

“छद्दोसे अट्टगुणे” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(छद्दोसे अट्टगुणे तिणिण्य वित्ताइं दो य भणिईओ) छद्द दोषો को, आठगुणों को, तीन वृत्तों को और दो भणितियों को (जाणाहिइ) जो यथावत् जानेगा (सो) वही (सुसिस्त्रिओ) सुशिक्षित—गान कला में निपुण हुआ व्यक्ति (रंगमज्झंमि) रंगशाला में (गाहिइ) गावेगा—। गीत के छद्दोष—इस प्रकार से हैं (भीयं दुयं रहस्सं गायंतो मा य गाहि उत्तालं, कागस्सरमणुणासंच होंति गीयस्स छद्दोसा) जब गायक गाना गाने को तैयार होने लगता है, तब उससे कहा जाता है कि—‘हे गायक ! तुम गीत गाओ तो सही—परन्तु भीत—भयभीत होकर मत गाना, गाने में उतावली मत करना, अर्थात् जल्दी २ से मत गाना, अल्प स्वर से मत गाना—उत्ताल मत गाना—अर्थात् अतिताल होकर

હેવે સૂત્રકાર ગીતમાં હેય અને ઉપાદેય વગેરેનું કથન કરે છે—

“છદ્દોસે અટ્ટગુણે” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(છદ્દોસે અટ્ટગુણે તિણિણ્ય વિત્તાઈં વો ય ભણિઈઓ) છ દોષોને, આઠગુણોને, ત્રણ વૃત્તોને અને બે ભાણિતિયોને (જાણાહિઈ) જે સારી રીતે બાણુશે. (સો) તે (સુસિસ્ત્રિઓ) સુશિક્ષિત-ગાનકલામાં નિપુણ થયેલ કલાકાર (રંગમજ્ઞંમિ) રંગશાળામાં (ગાહિઈ) ગાશે ગીતમાં છ દોષો આ પ્રમાણે છે. (भीयं दुयं रहस्सं गायंतो मा य गाहि उत्तालं कागस्सरमणुणासंच होंति गीयस्स छद्दोसा) જ્યારે ગાયક ગાવા માટે પ્રસ્તુત થાય છે ત્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે હે ગાયક ! તમે ગીત ગાવો તે ધરાબર છે. પણ તમે બીતા બીતા ગાશો નહિ ગાવામાં ખોટી ઉતાવળ કરશો નહિ એટલે કે જલ્દી જલ્દી ગાશો નહિ, અલ્પ સ્વરમાં ગાશો નહિ, ઉત્તાલ (તાલવગર) ગાશો નહિ, એટલે કે અતિતાલ થઈને કે અસ્થાનતાલ થઈને ગાશો નહિ. કાગડાના સ્વર જેવા સ્વરથી ગીત

તથા-કાકસ્વરમ્-કાકસ્ય સ્વરઇવ સ્વરો યસ્મિન્ ગીતે તત્, શ્લક્ષણાશ્રયસ્વરમિ-
ત્યર્થઃ, તથા મા ગાય । અનુનાસમ્-સાનુનાસિકં ચ મા ગાય । યત્ એતે ભીતાદયઃ
ષટ્ ગેયસ્ય દોષા ભવન્તીતિ । इत्थं दोषानुत्તवा सम्प्रति गुणानाह-‘पुर्ण’ इत्या-
दिना । पूर्णम्-यत्र गीते सर्वाः स्वरकलाः गायकैः प्रदर्श्यन्ते तत्र ‘पूर्ण’-नामा
गुणो भवति ॥१॥ रक्तम्-गायको गीतरागेण रक्तः=भावितः सन् यद् गीतं
गायति तत्र ‘रक्त’ नामा गुणो भवति ॥२॥ अलङ्कृतम्-यत्र गाने गायकोऽन्यान्य-
स्फुटशुभस्वरविशेषैर्गीतमलङ्करोति तत्र ‘अलङ्कृत’-नामको गुणः ॥३॥ व्यक्तम्-
यत्र गाने गायकोऽक्षरान् स्वरांश्च स्फुटतयोच्चारयति तत्र ‘व्यक्त’-नामा गुणः ॥४॥
अविघुष्टम्-विक्रोशनमिव यद्विस्वरं भवति तद् विघुष्ट-मुच्यते, यत्र विघुष्टं न
या अस्थानताल होकर नहीं गाना, काक के स्वर के समान स्वर वाले
होकर गान को मत गाना, सांनुनासिक मत गाना । क्योंकि ये भीत
आदि छ गान के दोष हैं ।

इस प्रकार दोष को कहकर अब गुणों को सूत्रकार कहते हैं-
(पुर्णं रक्तं च अलंकियं च वक्तं तद्वा अविघुष्टं, महुरं समं सुललियं,
अट्टगुणा ह्येति गीयस्स) जिस गीत में समस्त स्वरकलाएँ गीतकार गायन
कला को दिख लाते हैं, वहाँ पूर्ण नामका गुण होता है । गायक गीतराग-
से भावित होता हुआ जिस गीत को गाता है वहाँ ‘रक्त’ नामका गुण
होता है । जिस गान में गायक अन्य अन्य स्फुटस्वर विशेषों द्वारा
गीत को सजाता है, वहाँ ‘अलंकृत’ नाम का गुण होता है । —
जिस गान में गायक अक्षरों एवं स्वरों को स्फुटरूप से उच्चारित करता
है, वहाँ ‘व्यक्त’ नाम का गुण होता है । विक्रोशन-गुस्से में आये हुए
व्यक्ति के स्वर के जैसा अथवा चिल्लाते हुए व्यक्ति के स्वर के जैसा

ગાશે નહિ નાકમાં ગાશે નહિ કેમકે આ ભીત વગેરે છ ગીતના દોષો છે. આ
પ્રમાણે ગીતના દોષોનું સ્પષ્ટીકરણ કરીને હવે સૂત્રકાર ગુણો વિષે કહે છે કે
(પુર્ણં રક્તં ચ અલંકયિયં ચ વક્તં તદ્વા અવિઘુટ્ટં, મહુરં સમં સુલલિયં અટ્ટ ગુણા-
હ્યેતિ ગીયસ્સ) જે ગીતમાં ગીતકાર સમસ્ત ગાયન કલાનું પ્રદર્શન કરે છે
તે પૂર્ણ નામે ગુણ કહેવાય છે. ગાયક ગીત રાગથી ભાવિત થઈને જે ગીતને
ગાય છે, તે રક્ત નામે ગુણ કહેવાય છે. જે ગીતમાં ગાયક બીજા વિશેષ સ્ફુટ
સ્વરોથી ગીતને અલંકૃત કરે છે. તે અલંકૃત ગુણ કહેવાય છે. જે ગીતમાં ગાયક
અક્ષરો અને સ્વરોને સ્ફુટ રૂપમાં ઉચ્ચારે છે તે વ્યક્ત નામે ગુણ કહેવાય છે. વિક્રો-
શન-ગુસ્સામાં ભરેલી વ્યક્તિની જેમ અથવા તો ઘાંટા પાડતી વ્યક્તિના સ્વરની
જેમ જે ગાનારનો સ્વર હોય તે ગાન ‘વિઘુષ્ટ’ કહેવાય છે. જે ગાનમાં વિઘુષ્ટ ન

भवति तत्र 'अविघुष्ट' नामा गुणो बोध्यः॥५॥ मधुरम्-मधुमत्तकोकिलकल काक-
लीवत् यत्र गाने गायकस्य मधुरः स्वरो भवति तत्र 'मधुरस्वर'-नामा गुणः॥६॥
समम्-तालवंशस्वरादिसमनुगतो यत्र स्वरो भवति, तत्र 'सम'-नामको गुणः॥७॥
सुललितम्-स्वरघोलनाप्रकारेण शुद्धातिशयेन शब्दस्पर्शनैव श्रोत्रेन्द्रियस्य सुखो-
त्पादनाद् वा, ललतीव यत् तत् सुललितम्-सुकुमारमित्यर्थः, अयं गेयस्याष्टमो
गुणः॥८॥ एते अष्ट गुणा गीतस्य भवन्ति । एतद्विरहितं गीतं तु गीतमेव न
भवति । तच्च गीताभासं विज्ञेयम् ॥ इतोऽन्येऽपि गीतगुणाः सन्ति, तान् प्रदर्शयि-
तुमाह-'उरकंठ' इत्यादि । च=पुनः उरःकण्ठशिरःप्रशस्तम्-उरःकण्ठसिरसां
द्वन्द्वः, ततः प्रशस्तेन सह तृतीयातत्पुरुषः । एवं च-उरः प्रशस्तं कण्ठप्रशस्तं शिरः
प्रशस्तमिति शुद्धमिति पदत्रयं लभ्यते । तत्र-उरसि यदा विशालः स्वरो भवति,

જો ગાન સ્વર વિહીન હોતા હૈ, વહ 'વિઘુષ્ટ' ગાન કહલાતા હૈ ।-જિસ
ગાન મેં વિઘુષ્ટ નહીં હોતા વહાં, 'અવિઘુષ્ટ' નામ કા યહ ગુણ હોતા હૈ ।
વસન્ત મેં મત્ત કોકિલાંકી કલકાકલી કે જૈસા જિસ ગાન મેં ગાયક કા
સ્વર મધુર હોતા હૈ, ડસ ગાન મેં 'મધુર' સ્વર નાન કા ગુણ હોતા હૈ ।
જિસ ગાન મેં તાલ, વંશ-સ્વર આદિ સે સમનુગત સ્વર હોતા હૈ ડસ
ગાન મેં 'સમ' નામકા ગુણ હોતા હૈ । સ્વર ઘોલના પ્રકાર સે શુદ્ધાતિ-
શય સે અથવા શબ્દસ્પર્શન સે જો શ્રોત્રેન્દ્રિય કો સુખોત્પાદક હોતા હૈ
ઔર હસી કારણ જો વિશેષ પ્રિય લગતા હૈ વહ સુલલિત હૈ-યહ ગાન
કા અષ્ટમગુણ હૈ ।-હસ પ્રકાર યે ગીત કે ૮ ગુણ હૈ । ડન ગુણો સે રહિત
હુઆ ગીત (ગાન) ગીત હી નહીં કહલાતા હૈ । વહ તો ગીતાભાસ હૈ ।
ડન ગુણો સે અન્ય ઔર ઔ ગીત કે ગુણ હૈ, જો હસ પ્રકાર સે હૈ (ઉર-
કંઠસિરપસંત્યં) ઉરઃપ્રશસ્ત કંઠપ્રશસ્ત ઔર શિરઃપ્રશસ્ત, ગાન કા

હોય ત્યાં 'અવિઘુષ્ટ' નામક ગુણ કહેવાય છે. વસન્તમાં મત્ત કોયલની કલ-
કાકલીની જેમ જે ગીતમાં ગાયકનો સ્વર મધુર હોય છે, તે ગીતમાં મધુર
સ્વર નામે ગુણ હોય છે જે ગીતમાં તાલ, વંશ, સ્વર વગેરેથી સમનુગત
સ્વર હોય છે તે ગીતમાં 'સમ' નામક ગુણ હોય છે. સ્વરઘોલના પ્રકારથી,
શુદ્ધાતિશયથી અથવા શબ્દ સ્પર્શનથી જે શ્રોત્રેન્દ્રિયને સુખ અર્પે છે અને
એથી જે વિશેષ પ્રિય લાગે છે તે સુલલિત છે આ ગીતનો આઠમો ગુણ છે
આ પ્રમાણે આ ગીતના આઠ ગુણો છે. આ ગુણોથી હીન ગીત ગીત કહી
શકાય જ નહીં તે તો ગીતાભાસ છે. આ ગુણોની સાથે સાથે બીજા પાંચ
કેટલાક ગીતના ગુણો છે તે આ પ્રમાણે છે-(ઉરકંઠસિરપસંત્યં) ઉરઃપ્રશસ્ત,
કંઠપ્રશસ્ત અને શિરઃપ્રશસ્ત ગીતનો વિશાળ સ્વર ત્યાગે વક્તવ્યમાં પૂરિત

તદા-ઉરઃપ્રશસ્તં વિજ્ઞેયમ્ । યદા ચ કણ્ઠે સ્વરો વર્તિતોઽતિસ્ફુટિતશ્ચ તદા કણ્ઠ-
પ્રશસ્તમ્ । યદા ચ શિરસિ પ્રાપ્તઃ સ્વરઃ સ ચેદાનુનાસિક્યરહિતસ્તદા શિરઃપ્રશ-
સ્તમ્ । યદ્વા-ઉરઃકણ્ઠશિરસ્તુ કકરહિતેષુ સત્સુ યદ્ પ્રશસ્તં ગીતં ભવતિ તત્-ઉરઃ-
કણ્ઠશિરઃપ્રશસ્તમ્ । તથા-મૃદુકરિમિતપદવદ્ધમ્-મૃદુના=કોમલેન સ્વરેણ યદ્
ગીયતે તદ્ મૃદુકમ્, યત્ર અક્ષરેષુ ધોલનયા સંચરન્ સ્વરો રજ્જતીવ તદ્ ધોલના-
બહુલં રિમિતમ્, પદૈઃ=ગેયપદૈઃ વદ્ધમ્=વિશિષ્ટરચનયા રચિતં-પદવદ્ધમ્ । પદત્રયસ્ય
કર્મધારયઃ । તથા ચ-સમતાલપ્રત્યુત્કેષમ્-ઠાલઃ=હસ્તતાલસમુત્થઃ શબ્દઃ, પ્રત્યુ-

વિશાલસ્વર જ્યેષ્ઠસ્થાનમાં ભરે જાય છે ત્યારે તે ઉરઃપ્રશસ્ત ગાન
કહેવાય છે, ગાનના આ ઉરઃપ્રશસ્ત ગુણ છે । ગાનના કંઠ
માં ભરે જાય છે અને તે અતિસ્ફુટ હોય છે ત્યારે તે કણ્ઠ પ્રશસ્ત ગાન
કહેવાય છે । ગાનના કંઠપ્રશસ્ત ગુણ છે । જ્યારે ગાનના
સ્વર શિરમાં જાય છે ત્યારે તે અનુનાસિક્યરહિત હો
જાય છે ત્યારે તે શિરઃપ્રશસ્ત ગાન કહેવાય છે । ગાનના આ શિરઃ-
પ્રશસ્ત ગુણ છે । અથવા-કંઠ રહિત હોય તે ઉર, કંઠ અને શિર એ સર્વ
પ્રશસ્ત રહે છે, એ સમયે ગાયેલા ગીત બીજા પ્રશસ્ત હોય છે ।
એવા ગીત ઉરઃ કંઠ શિરઃપ્રશસ્ત કહેવાય છે । (મઝયરિમિતપદવદ્ધ)
તથા મૃદુક રિમિત અને પદવદ્ધ, બીજા ગાનના ૩ ત્રણ ગુણ છે-જો
ગાન કોમલ સ્વરે ગાયે જાય છે, 'મૃદુક' ગુણવાળું ગાન છે । જ્યાં
અક્ષરોમાં ધોલના સંચાર કરતા હોય સ્વર ચલે રહે છે એવા તે
ધોલના બહુલ ગાન 'રિમિત' ગુણવાળું ગાન કહેવાય છે । જે ગાન

ધર્મ બધું છે ત્યારે તે ઉરઃપ્રશસ્ત ગીત કહેવાય છે । ગીતના આ ઉરઃપ્રશસ્ત
ગુણ છે ગાનના સ્વર-બધું કંઠપ્રદેશમાં ભરે બધું છે અને તે અતિસ્ફુટ
હોય છે ત્યારે તે કંઠપ્રશસ્ત ગીત કહેવાય છે ગાનના આ કંઠપ્રશસ્ત ગુણ
છે । બધું ગાનના સ્વર મસ્તકમાં જાય તે અનુનાસિક્યરહિત બધું
બધું છે ત્યારે તે ગાન શિરઃપ્રશસ્ત કહેવાય છે ગાનના આ શિરઃપ્રશસ્ત ગુણ
છે । અથવા કંઠ રહિત હોય બધું ઉર, કંઠ, અને શિર આ બધું પ્રશસ્ત
રહે છે તે બધું ગવાયેલું ગીત પણ પ્રશસ્ત હોય છે એવું ગીત ઉરઃ કંઠ,
શિરઃપ્રશસ્ત કહેવાય છે । (મઝયરિમિતપદવદ્ધ) તેમજ મૃદુક રિમિત અને
પદવદ્ધ આ પ્રમાણે પણ ગીતના ત્રણ ગુણો છે જે ગાન કોમલ સ્વરમાં ગવાય
છે તે મૃદુક ગુણ યુક્ત ગાન કહેવાય છે જ્યાં અક્ષરોમાં ધોલનાથી સંચરણ
કરતો સ્વર ચલે રહે છે એવું તે ધોલના બહુલ ગીત 'રિમિત' ગુણ
યુક્ત ગીત કહેવાય છે જે ગીતમાં પદોની રચના વિશિષ્ટ હોય છે, તે 'પદ-

ત્ક્ષેપઃ=મુરજકાંસ્યાદીનાં ગીતોપકારકાણાં ધ્વનિઃ, નર્તકીપદપ્રક્ષેપલક્ષણો વા, સમૌ તાલપ્રત્યુક્ષેપૌ યત્ર તત્ । તથા-સપ્તસ્વરસીમરમ્-સપ્ત સ્વરાઃ સીમરન્તિ=અક્ષરા-
દિભિઃ સહ સમા યત્ર ભવન્તિ તત્ । એવં વિધં યદ્ ગીતં ગીયતે તદેવ સુગીતં
ભવતિ । इत्थं च उरःकण्ठ शिरःप्रशस्तत्वादयोऽपि गीतगुणा बोध्याः ‘सप्त-
स्वरसीमरम्’ इत्युक्तं, तत्र ये सप्त स्वरास्ते क्वचित् एवमुक्ताः—

“अक्षरसमं पदसमं तालसमं च लयसमं ग्रहसमं ।

नीससिओससियसमं संचारसमं सरा सत्त ॥

છાયા—અક્ષરસમં પદસમં તાલસમં ચ લયસમં ગ્રહસમમ્ ।

નિઃશ્વસિતોચ્છ્વસિતસમં સશ્ચારસમં સ્વરાઃ સપ્ત ॥इति॥

અયમર્થઃ—અક્ષરસમમ્—યત્રં દીર્ઘેઽક્ષરે દીર્ઘૌ ગીતસ્વરઃ ક્રિયતે, હ્રસ્વે હ્રસ્વઃ, પ્લુતે
પ્લુતઃ, સાનુનાસિકે સાનુનાસિકઃ, તદક્ષરસમમ્ ॥૧॥ પદસમમ્—યત્ પદં=ગીત-

में पदों की रचना विशिष्ट होती है, वह ‘पदबद्ध’ गान है । (समताल-
पङ्कस्त्रेवं) जिस गान में ताल-हस्तताल से उत्पन्न हुआ शब्द और
प्रत्युत्क्षेप-मृदंग कांस्य आदि का जो कि गीत के उपकारक होते हैं
उनकी ध्वनि अथवा नर्तकीजन का पादप्रक्षेप ये दोनों जिसमें एक साथ
होते हैं वह समताल प्रत्युत्क्षेप गान है । यह गान का गुण है । (सप्त-
स्वरसीमरं गीयं) जिस गान में सात स्वर अक्षरों के साथ समान होते
हैं वह गान ‘सप्तस्वरसीमर’ कहलाता है । इस प्रकार का जो गाना
गाया जाता है वही सुगीत (गीत) कहलाता है । सप्तस्वर सीमर में जो
सात स्वर कहे गये हैं, वे कहीं२ पर इस प्रकार से कहे गये हैं—अक्षर-
सम१, पदसम२, तालसम३, लयसम४, ग्रहसम५, निःश्वसितोच्छ्वसित-
सम६, और संचारसम ७, जिस गान में दीर्घ अक्षर पर दीर्घस्वर,
ह्रस्व अक्षर पर ह्रस्व स्वर प्लुत अक्षर पर प्लुत स्वर और सांनुनासिक

બદ્ધ’ ગીત છે. (સમતાલ પઙ્કલેવં) જે ગીતમાં તાલ-હસ્તતાલથી ઉત્પન્ન
થયેલ શબ્દ અને પ્રત્યુત્ક્ષેપ-મૃદંગ કાંસ્ય વગેરેના કે જે ગીતના માટે ઉપકારક
હોય છે તેમના ધ્વનિ અથવા નર્તકીઓનું પાદપ્રક્ષેપણ એ બંને જેમાં
એકી સાથે હોય છે તે સમતાલ પ્રત્યુત્ક્ષેપ ગીત છે. આ ગીતનો ગુણ છે.
(સપ્તસ્વરસીમરં ગીયં) જે ગીતમાં સાતસ્વર અક્ષરોની સાથે સમાન હોય છે
તે ગીત ‘સપ્તસ્વર સીમર’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે જે ગીત ગવાય છે તે
સુગીત (ગીત) કહેવાય છે ‘સપ્તસ્વર સીમર’માં જે સાત સ્વરો કહેલા છે
તેઓ ક્રમિક રીતે આ પ્રમાણે પણ કહેવામાં આવ્યા છે—૧ અક્ષરસમ, ૨
પદસમ, ૩ તાલસમ, ૪ લયસમ, ૫ ગ્રહસમ, ૬ નિઃશ્વસિતોચ્છ્વસિતસમ,
અને ૭ સંચારસમ, જે ગીતમાં દીર્ઘઅક્ષર પર દીર્ઘસ્વર, હ્રસ્વઅક્ષર પર હ્રસ્વ-
સ્વર, પ્લુત અક્ષર પર પ્લુતસ્વર અને સાંનુનાસિક પર સાંનુનાસિક સ્વર

પદમ્ યત્ર સ્વરે અનુપાતિ ભવતિ તત્ત્રૈવ યદા ગીયતે તદા પદસમં ભવતિ॥૨॥
 તાલસમમ્-યત્ પરસ્પરાભિહતહસ્તતાલસ્વરાનુસારિણા સ્વરેણ ગીયતે તત્તાલ-
 સમમ્ ॥૩॥ લયસમં શ્રુંગ-દાર્વાઘન્યતમવસ્તુમયેનાઙ્ગુલીકોશેન સમાહૃતૈ તન્ન્યાદૌ
 યસ્તત્સ્વરપ્રકારઃ સ લયઃ, તમનુસરતા સ્વરેણ યદ્ ગીયતે તદ્લયસમમ્ ॥૪॥
 ગ્રહસમમ્-પ્રથમતો વંશતન્ન્યાદિભિર્યઃ સ્વરો ગૃહીતઃ સ ગ્રહઃ, તત્સમેન સ્વરેણ યદ્
 ગીયતે તદ્ ગ્રહસમમ્ ॥૫॥ નિઃશ્વસિતોચ્છ્વસિતસમમ્-નિઃશ્વસિતોચ્છ્વસિતમાન-
 મનતિક્રમતો યદ્ ગેયં તદ્ નિઃશ્વસિતોચ્છ્વસિતસમમ્ ॥૬॥ સંચારસમમ્-વંશતન્ન્યા-
 દિષ્વેવ અઙ્ગુલીસંચારસમં યદ્ ગીયતે તત્સંચારસમમ્ । એવમેતે સપ્તસ્વરા ભવન્તિ ।

પર સાનુનાસિક સ્વર હોતા હૈ વહ અક્ષરસમ હૈ । જિસ સ્વર મૈં જો
 ગીતપદ અનુપાતી હોતા હૈ, વહ ગીત પદ જય વહીં પર ગાગ્યા જાતા હૈ
 તવ પદસમસ્વરવાલા ગીત હોતા હૈ । જો ગાના પરસ્પરાભિહત હસ્તતલ
 કે તાલસ્વર કે અનુસારવાલે સ્વર સે ગાગ્યા જાતા હૈ વહ ગાના તાલસમ
 સ્વરવાલા કહલાતા હૈ । શૃંગ અથવા દારુ કાઠ આદિ કિસી એક વસ્તુ
 કે બને હુએ અંગુલી કોશ સે તંત્રી આદિ કે બજાને પર જો ધ્વનિ નિક-
 લતી હૈ, ઉસકા નામ લય હૈ । ઉસ લય કા અનુસરણ કરનેવાલે
 સ્વર સે જો ગાના ગાગ્યા જાતા હૈ વહ લયસમસ્વરવાલા ગાના
 કહલાતા હૈ । વંશતંત્રી આદિકોં દ્વારા જો સ્વર પહિલે સે ગૃહીત
 કર લિયા જાતા હૈ ઉસકા નામ ગ્રહ હૈ । હસ ગ્રહ કે
 સમાન સ્વર સે જો ગીત ગાગ્યા જાતા હૈ વહ ગ્રહસમ સ્વરવાલા
 ગીત કહલાતા હૈ । નિઃશ્વાસ ઉચ્છ્વાસ કે પ્રમાણાનુસાર જો ગાનાગાગ્યા
 જાતા હૈ વહ નિશ્વસિતોચ્છ્વસિત સમ હૈ । વંશતંત્રી આદિ કોં

હોય છે તે અક્ષરસમ છે. જે સ્વરમાં જે ગીત પદ અનુપાતી હોય છે, તે
 ગીત પદ જ્યારે ત્યાંજ ગાવામાં આવે છે, ત્યારે પદ સમસ્વરવાળું ગીત
 કહેવાય છે. જે ગીત પર સ્વરાભિહત હસ્તતલના તાલસ્વર ને અનુસરતા
 સ્વરથી ગવાય છે. તે ગીત તાલસમ સ્વરવાળું કહેવાય છે શૃંગ અથવા દારુ-કાઠ
 વગેરે કોઈ પણ એક વસ્તુના બનેલા અંગુલી કોશથી તંત્રી વગેરે વગાડવાથી
 જે ધ્વનિ નીકળે છે તેનું નામ લય છે તે લયને અનુસરનાર સ્વરથી જે
 ગીત ગવાય છે તે લયસમસ્વરવાળું ગીત કહેવાય છે. વંશ તંત્રી વગેરે વડે
 જે સ્વર પહેલાથી જ ગૃહીત કરવામાં આવે છે તેનું નામ ગ્રહ છે. આ ગ્રહના
 સમાન સ્વરથી જે ગીત ગવાય છે તે ગ્રહસમ સ્વર યુક્ત ગીત કહેવાય છે.
 નિઃશ્વાસ ઉચ્છ્વાસના પ્રમાણ મુજબ જે ગીત ગવાય છે તે નિઃશ્વસિતોચ્છ્વ-

અત્રેદં બોધ્યમ્-એકોઽપિ ગીતસ્વરોઽક્ષરપદાદિભિઃ સપ્તભિઃ સ્થાનૈઃ સહ સમત્વં
પ્રતિપદ્યમાનઃ સપ્તધાત્વં ભજતે, અતોઽક્ષરસમાદયઃ સપ્તસ્વરાં ભવન્તીતિ । અત્ર
તુ સૂત્રોપાન્તે 'તંતિસમં તાલસમં' इति गाथया सप्तस्वरा उच्यन्ते इति बोध्यम् ।
तथा गीते यः सूत्रबन्धः सोऽष्टगुण एव कर्तव्य इति तानाह- 'निर्दोषं' इत्यादि ।
निर्दोषम्='अलियमुवघायजणयं' इत्यादि द्वात्रिंशदोषरहितम् १, सारवत्=विशिष्टा-
र्थयुक्तम् २ हेतुयुक्तम्-गीतानामर्थबोधोऽनायासेन श्रोतॄणां भवत्विति हेतुमुपलक्ष्य
यद् रचितं गीतं तद्, प्रासादगुणयुक्तमित्यर्थः ३, अलङ्कृतम्-उपमाद्यलङ्कारयुक्तम् ४,

કે ऊपर ही जो अंगुली के संचार के साथ २ गाना गाया जाता है, वह
संचारसम है । इस प्रकार ये सात स्वर होते हैं । यहां पर ऐसा जानना
चाहिये कि-एक ही गीत स्वर अक्षर पद आदि सात स्थानों के साथ
उनकी समानता को पाता हुआ सात प्रकार का हो जाता है । इसलिये
अक्षरसम आदि सात स्वर होते हैं । यहां तो सूत्र के उपान्त में "तं-
तिसमं, तालसमं" इस गाथा द्वारा सातस्वर कहे गये हैं । तथा गीत
में जो सूत्रबन्ध-किया जावे वह आठ गुणवाला ही किया जाना चाहिये ।
आठ गुण इस प्रकार से हैं-(निर्दोषं सारमंतंच हेतुजुत्तमलंकियं उव-
णीयं सोवयारंच मियं महुरमेव यं) निर्दोष-अलीक, उपघात जनक
इत्यादि ३२ दोषों से रहित होना इसका नाम 'निर्दोष' है । सारवत्-
विशिष्ट अर्थ से युक्त होना इसका नाम 'सारवत्' है । श्रोताजनों को
अनायास ही गीत के अर्थ का बोध हो जावे, इस हेतु को ध्यान में
रख कर जो गीत रचा गया हो वह 'हेतुयुक्त' है । तात्पर्य यह है कि

સિત સમ છે વંશ તંત્રી વગેરેની ઉપર જે જે આંગળીના સંચારની સાથે
સાથે ગવાય છે તે 'સંચારસમ' છે. આ પ્રમાણે આ બધા સાત થાય છે. અહીં
એમ સમજવું જોઈએ કે દરેક ગીત સ્વર અક્ષર પદ વગેરે સાત સ્થાનોની
સાથે સાથે તેમની સમાનતા મેળવતું સાત પ્રકારનું થઈ જાય છે. અહીં
સૂત્રના ઉપાન્તમાં "તંતિસમં તાલસમં" આ ગાથા વડે સાત સ્વરો કહેવામાં
આવ્યા છે, તેમજ ગીતમાં જે સૂત્રબંધ કરવામાં આવે તે આઠ ગુણ યુક્ત
જ હોવો જોઈએ આઠ ગુણો આ પ્રમાણે છે-(નિર્દોષં સારમંતં ચ હેતુજુત્તમલ-
કિયં ઉવણીયં સોવયારં ચ મિયં મહુરમેવયં) નિર્દોષ-અલીક, ઉપઘાતજનક
વગેરે બત્રીશ દોષ રહિત થવું તે નિર્દોષ છે. સારવત્-વિશિષ્ટ અર્થથી યુક્ત
હોય તે સારવત્ છે. સાંલગનારાઓને અનાયાસ જ ગીતના અર્થનું જ્ઞાન
થાય એ વાતને ધ્યાનમાં રાખીને જે ગીતની રચના કરવામાં આવે છે તે
'હેતુયુક્ત' કહેવાય છે મતલબ એ છે કે ગીત પ્રાસાદ ગુણ યુક્ત હોવું જોઈએ

ઉપનીતમ્—ઉપનયનિગમનયુક્તમ્—ઉપસંહારયુક્તમિત્યર્થઃ ૫, સોપચારમ્—ક્ષિપ્તવિરુદ્ધ-
લજ્જાસ્પદાર્થવાચકં સાનુપ્રાસં વા ગીતમ્ ૬, મિતમ્—અતિવચનવિસ્તરરહિતં,
સંક્ષિપ્તાક્ષરમિત્યર્થઃ ૭, તથા—મધુરમ્—માધુર્યગુણસમન્વિતં—સુશ્રવ્યશબ્દાર્થયુક્ત-
મિત્યર્થઃ ૮, एतादृशं यत् गीतं तदेव गानयोग्यं भवति । अथ यदुक्तं त्रीणि वृत्ता-
नीति तान्याह—‘समं’ इत्यादि । यत्र वृत्ते चतुर्ष्वपि चरणेषु समानि अक्षराणि
भवन्ति, तद् वृत्तं समम् । यत्र प्रथमं तृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च चरणयोः सामान्या-
क्षराणि भवन्ति तदर्धसमम् । तथा—यत्र=वृत्ते सर्वत्र=चतुर्ष्वपि चरणेषु अक्षराणां

ગીત કો પ્રાસાદ ગુણ યુક્ત હોના ચાહિયે । ઉપમા આદિ અલંકારોં સે
જો ગીત સજા હુઆ હોના હૈ વહ ગીત ‘અલંકૃત ગુણ’ વાલા કહલાતા હૈ
જો ગીત ઉપસંહાર સે યુક્ત હો જાતા હૈ વહ ઉપનીત ગુણ યુક્ત ગીત
માના જાતા હૈ । જો ગીત ક્ષિપ્ત વિરુદ્ધ એવં લજ્જાસ્પદ પદાર્થ કા વાચક
નહીં હોતા અથવા અનુપ્રાસ યુક્ત હોતા હૈ વહ ‘સોપચાર’ ગીત
કહલાતા હૈ । જિસ ગીત મેં વચનોં કા વિસ્તાર અધિક નહીં હોતા હૈ
અર્થાત્ જો ગીત સંક્ષિપ્ત અક્ષરોં વાલા હોતા હૈ, વહ ‘મિત’ ગુણ વાલા
ગાન હૈ । જો ગાન સુશ્રાવ્ય શબ્દ ઓર અર્થ વાલા હોતા, હૈ વહ
મધુર ગુણ યુક્ત ગાન કહ લાતા હૈ । એસા જો ગાન —
હોતા હૈ વહી ગાન યોગ્ય હોતા હૈ । ગીત કી ત્રીન ભણિતિયાં હસ પ્રકાર
સે હૈ—(સમં અદ્વસમં ચેવ સઽવત્થવિસમં ચ યં, ત્રિણિ વિત્તપયારાઈ
ચઽત્થં નોવલ્લભઈ) જિસ વૃત્ત મેં ચારોં ચરણોં મેં સમાન અક્ષર હોતે
હૈ, વહ ‘સમવૃત્ત’ હૈ । જિસ વૃત્ત મેં પ્રથમ તૃતીય પાદોં મેં ઓર દ્વિ-
તીય ચતુર્થ પાદોં મેં સમાન અક્ષર હોતે હૈ વહ અદ્વસમવૃત્ત હૈ । તથા

ઉપમા વગેરે અલંકારોથી જે ગીત અલંકૃત હોય છે તે ગીત અલંકૃત ગુણ-
વાળું કહેવાય છે. જે ગીત ઉપસંહારથી યુક્ત હોય છે તે ઉપનીત ગુણ યુક્ત
ગીત કહેવાય છે જે ગીત ક્ષિપ્ત, વિરુદ્ધ, અને લજ્જાસ્પદ પદાર્થ વાચક ન
હોય અને અનુપ્રાસ યુક્ત હોય છે તે ‘સોપચાર’ ગીત કહેવાય છે. જે ગીતમાં
વચનવિસ્તાર વધારે ન હોય એટલે કે જે ગીત સંક્ષિપ્ત અક્ષરો યુક્ત હોય
છે, તે ‘મિત’ ગુણયુક્ત ગીત છે. જે ગીત સુશ્રાવ્ય શબ્દ અને અર્થવાળું
હોય છે તે મધુર ગુણ યુક્ત ગીત કહેવાય છે. એવું જે ગીત હોય છે તેજ
ગીત ગાવાલાયક હોય છે ગીતની ત્રણ ભણિતીઓ આ પ્રમાણે છે—(સમં
અદ્વસમં ચેવ સઽવત્થ વિસમં ચ યં, ત્રિણિ વિત્તપયારાઈ ચઽત્થં નોવલ્લભઈ)
જે વૃત્તમાં ચારે ચરણોમાં સમ અક્ષરો હોય છે તે ‘સમવૃત્ત’ છે જે વૃત્તમાં
પ્રથમ-તૃતીય પાદમાં અને દ્વિતીય ચતુર્થ પાદોમાં સમાન અક્ષર હોય છે તે

વૈષમ્યં તદ્વૃત્તં વિષમમ્ । एते त्रय एव वृत्तप्रकारा भवन्ति, चतुर्थं वृत्तं तु नोपलभ्यते ।
 तथा-भणितयः=भाषाः संस्कृताः प्राकृताश्च द्विविधा द्विमकारका एव आख्याताः=
 उक्ताः । एता ऋषिभाषिता अतएव प्रशस्ता भाषा बोध्याः । अत एव एताः
 स्वरमण्डले=षड्जादि स्वरसमूहे गीयन्ते ॥ अत्र गीतविचारः प्रस्तुतः, अतः
 ‘कीदृशी स्त्री कथं गायति?’ इति पृच्छति-‘केसी गायइ’ इत्यादिना-कीदृशी
 स्त्री मधुरं=मधुरस्वरेण गायति? च=पुनः कीदृशी स्त्री खरं=खरस्वरेण रुक्षं=
 रुक्षस्वरेण च गायति? कीदृशी स्त्री चतुरं=चातुर्येण-गीतशास्त्रोक्तयथाविधि

जिस वृत्त में चारों ही पादों में अक्षरों की विषमता रहती है, वह
 ‘विषमवृत्त’ है । ये तीन वृत्तों के प्रकार हैं और चतुर्थ प्रकार वृत्त का
 कोई नहीं है । (सक्कया पायया चैव दुहा भणिईओ आहिया । सरमंड-
 लंमि गिज्जंते पसत्था इसिभासिया) तथा-भणिति-भाषा-संस्कृत
 और प्राकृत के भेद से दो प्रकार की ही कही गई है । ये ऋषिजनों द्वारा
 भाषित हुई हैं, इसलिये इन्हें प्रशस्त भाषा जानना चाहिये । प्रशस्त
 भाषा होने के कारण ही ये दोनों प्रकार की भाषाएँ षड्ज आदि स्वर
 समूह में गाई जाती हैं । यहां पर गीत का विचार चल रहा है इसलिये
 पूछा जा रहा है कि-कैसी स्त्री किस प्रकार से गाती है ? इसी बात को
 सूत्रकार-अब प्रकट कर रहे हैं-(केसी गायइ मधुरं) कैसी स्त्री गीत को
 मधुर स्वर से गाती है ? (केसी गायइ खरं च रुक्खं च) कैसी स्त्री गीत
 को खर स्वर से गाती है ? कैसी स्त्री गीत को रुक्षस्वर से गाती है ?
 (केसी गायइ चउरं ? कैसी य विलंबियं दुतं केसी ?) कैसी स्त्री चतुराई

‘અર્દ્ધ-સમવૃત્ત’ છે તેમજ બે વૃત્તમાં આરેયાર ચરણોમાં અક્ષરોની વિષ-
 મતા રહે છે તે ‘વિષમવૃત્ત’ છે આ ત્રણે વૃત્તોના પ્રકાર છે એ શિવાય
 વૃત્તનો એથો પ્રકાર નથી (સક્કયા પાયયા ચેવ દુહા ભણિઈઓ આહિયા ।
 સરમંડલંમિ ગિજ્જંતે પસત્યા इसिभासिया) તેમજ ભણિતિ-ભાષા-સંસ્કૃત
 અને પ્રાકૃતના ભેદથી બે પ્રકારની કહેવામાં આવી છે એ ઋષિઓ વડે
 ભાષિત થયેલી છે એથી તેને પ્રશસ્ત ભાષા જાણવી જોઈએ એ પ્રશસ્ત
 ભાષા હોવા બદલ જ આ બંને જાતની ભાષાઓ પર જ વગેરે સ્વર સમૂહોમાં
 ગવાય છે અહીં ગીત સંબંધી પ્રકરણ આલી રહ્યું છે એથી આ પ્રમાણે
 પૂછવામાં આવી રહ્યું છે કે કઈ સ્ત્રી કેવી રીતે ગાય છે ? એજ વાતને સૂત્ર-
 કાર હવે પ્રકટ કરે છે. (કેસી ગાયइ मधुरं) કેવી સ્ત્રી મધુર સ્વરે ગીત ગાય
 છે ? (કેસી ગાયइ खरं च रुक्खं च) કઈ સ્ત્રી ગીતને ખર સ્વરથી ગાય છે ?
 કઈ સ્ત્રી રુક્ષસ્વરથી ગીત ગાય છે ? (કેસી ગાયइ चउरं ? કેસી विलंबियं

સ્વરવિધાનેન ગાયતિ ? કીદશી ચ સ્ત્રી વિલમ્બિતં=મન્થર (મન્દ) સ્વરેણ ગાયતિ ? કીદશી સ્ત્રી દ્રુતં=દ્રુતસ્વરેણ ગાયતિ ? તથા-કીદશી ચ સ્ત્રી વિસ્સરં=વિકૃતં સ્વરં કૃત્વા ગાયતિ ? ઉત્તરયતિ-‘સામા’ इत्यादिना । व्याख्या स्पष्टा । नवरं-पिङ्गला-कपिला । ‘सप्तसीमरम्’ इति यदुक्तम्, तत्र सप्त स्वराः के ? इति दर्शयति-‘तंतीसमं’ इत्यादि-तन्त्रीसमम्-तन्त्री-वीणा, तस्याः शब्देन समं=तुल्यं मिलितं

સે અર્થાત્ ગીત શાસ્ત્ર મેં કથિત વિધિ કે અનુસાર સ્વરવિધાન સે ગાતી હૈ ? કેસી સ્ત્રી વિલમ્બિત-મન્થર સ્વર-સે ગાતી હૈ ? કેસી સ્ત્રી દ્રુતસ્વર સે ગાતી હૈ ? (વિસ્સરં પુણ કેરિસી) ઓર કેસી સ્ત્રી વિકૃત સ્વર સે ગાતી હૈ અર્થાત્ સ્વર કો વિકૃત કર ગાતી હૈ ?

ઉત્તર-(સામા ગાયહ મહુરં) શ્યામા-પોડશવાર્ષિકી-સ્ત્રી મધુર-સ્વર સે ગાતી હૈ (કાલી ગાયહ સ્વરં ચ રુક્ષંચ) કાલી કૃષ્ણરૂપ-વાલી સ્ત્રી ગીત કો સ્વર સે ઓર રુક્ષ સ્વર સે ગાતી હૈ । (ગોરી ગાયહ ચરં) ગૌરવર્ણસંપન્ના સ્ત્રી ગીત કો ચતુરાઈ સે ગાતી હૈ । (કાળા વિલમ્બં દ્રુતંચ અંધા) કાળી સ્ત્રી-एकाक्षी नारी गीत को मंद स्वर से, गाती है । अंधी सत्री गीत को द्रुतस्वर से गाती है । (विस्सरं पुण पिंगला.) और जो कपिला-कपिल वर्ण वाली सत्री होती है वह गीत को विकृत स्वर से गाती है । (तंतिसमं, तालसमं, पायसमं, लयसमं, गहसमं च नीससिजस-सियसमं संचारसमं सरा सत्त) तन्त्रीसम-तन्त्री-वीणा के समान

દ્રુતં કેસી ?) કઈ સ્ત્રી ચતુરતાથી એટલે કે ગીતશાસ્ત્રમાં કથિત વિધિ મુજબ સ્વરવિધાનથી ગાય છે ? કઈ સ્ત્રી વિલમ્બિત-મન્થર-સ્વરથી ગીત ગાય છે ? કઈ સ્ત્રી દ્રુતતર સ્વરથી ગીત ગાય છે ? (વિસ્સરં પુણ કેરિસી) અને કઈ સ્ત્રી વિકૃત સ્વરથી ગીત ગાય છે એટલે કે સ્વરને વિકૃત કરીને ગાય છે ?

ઉત્તર-(સામા ગાયહ મહુરં) શ્યામા-પોડશ વાર્ષિકી એટલે કે સોળ વર્ષની સ્ત્રી મધુર સ્વરથી ગીત ગાય છે. (કાલી ગાયહ સ્વરં ચ રુક્ષંચ) કાળી કૃષ્ણ રૂપવાળી-કાળારંગની-સ્ત્રી ખર અને રુક્ષ સ્વરથી ગાય છે. (ગોરી ગાયહ ચરં) ગૌરવર્ણ સંપન્ના એટલે કે ગોરી સ્ત્રી ચતુરાઈથી ગીત ગાય છે. (કાળા વિલમ્બં દ્રુતં ચ અંધા) કાળી સ્ત્રી-એક આંખવાળી-સ્ત્રી મંદ સ્વરથી ગીત ગાય છે આંધળી સ્ત્રી દ્રુતસ્વરથી-ઉતાવળથી-ગીત ગાય છે. (વિસ્સરં પુણ પિંગલા) અને જે કપિલા કપિલવર્ણવાળી સ્ત્રી હોય છે તે વિકૃત સ્વરથી ગીત ગાય છે. (તંતિસમં તાલસમં, પાયસમ, લયસમં ગહસમં ચ નીસસિજસસિયસમં સંચાર-સમં સરા સત્ત)-તંત્રી સમ-તંત્રી વીણા-ના શબ્દ જેવો અથવા તેના સ્વરની

વા ગેયમ્ । એવમગ્રેઽપિ ગેયમિતિ સંવન્ધનીયમ્ । ‘તાલસમમ્’ इत्यारभ्य संचार-
सममम्’ इत्यन्तं पदपट्टकं पूर्वं व्याख्यातम् । गेयस्वरयोरन्तर्यादाह-‘सत्त सरा’
इति । इत्थं स्वरा बोध्या इति भावः । सम्प्रति समस्तं स्वरमण्डलं संक्षेपेणाह-
षड्जादयः सप्त स्वरा विज्ञेयाः, ग्रामाश्च त्रयः, मूर्च्छनाश्च एकविंशतिः तता,
तन्त्री, तान इति पर्यायाः भण्यन्ते, तत्र षड्जादिषु स्वरेषु प्रत्येकं सप्तभिस्तानै-
र्गीयते इत्यतः सप्त तन्त्रिकायां वीणायामेकोनपञ्चाशत्ताना भवन्ति । एवमेव
एकतन्त्रिकायां त्रितन्त्रिकायां वा वीणायां कण्ठेनापि वा गीयमाना एकोनपञ्चाश-

અથવા હસકે સાથ મિલા હુઆ જો સ્વર આતા હૈ , વહ તંત્રી સમસ્વર
હૈ । હસી પ્રકાર સે તાલ સમ આદિ કે સાથ મી ‘ગેય’ હસકા સંવંધ
કર લેના ચાહિયે । ગેય ઓર સ્વર મેં અર્થ ભેદ નહીં હૈ । હસલિયે ગેય
સે યહાં સ્વર લેના ચાહિયે । હસ પ્રકાર યે સાત સ્વર હૈં । તાલસમ સે
લેકર સંચારસમ તક કે ૬ પદોં કી વ્યાખ્યા પહિલે કરદી ગઈ હૈ ।
(સત્તસરા તઓ ગામા મુચ્છળા એકવીસઈ, તાળા એગૂળપળાસં સમ્મત્તં
સરમંડલં) હસ પ્રકાર સંક્ષેપસે સમસ્તસ્વર મંડલ સાતસ્વર, ત્રીન ગ્રામ
હવકીસ મૂર્ચ્છના ઓર ૪૯ તાન હસ પ્રકાર સે હૈં । તતા, તંત્રી, તાન, યે
સવ પર્યાયવાચી-શબ્દ હૈં । ષડ્જ આદિ સાત સ્વરોં મેં સે પ્રત્યેક સ્વર
સાત તાનોં સે ગાયા જાતા હૈ । હસલિયે સપ્ત તંત્રિકા વાલી વીણા મેં ૪૯
તાનેં હોતી હૈં । હસી પ્રકાર એક તંત્રિકા વાલી અથવા ત્રિતંત્રિકાવાલી
વીણા મેં કંઠ સે મી ગાઈ ગઈ તાનેં ૪૯ હી હોતી હૈં । હસ પ્રકાર સાત-

સાથે મિશ્રિત થયેલો જે સ્વર છે તે ‘તંત્રીસમ સ્વર’ છે આ પ્રમાણે
તાલ-સમ વગેરે માટે પણ ‘ગેય’ શબ્દનો સંબંધ સમજવો જોઈએ ગેય
અને સ્વરમાં અર્થ-ભેદ નથી એટલા માટે ગેયથી અહીં સ્વર લેવો જોઈએ
આ પ્રમાણે સ્વરો સાત છે ‘તાલ સમ’થી લઈને ‘સંચાર સમ’ સુધીના છ
પદોની વ્યાખ્યા પહેલા કરવામાં આવી છે. (સત્તસરા તઓ ગામા મુચ્છળા એક-
વીસઈ, તાળા એગૂળપળાસં સમ્મત્તં સરમંડલં) આ પ્રમાણે ટૂંકમાં સમસ્ત સ્વર-
મંડળ-સાતસ્વર, ત્રણગ્રામ, એકવીસ મૂર્ચ્છના અને ૪૯ તાન-આ પ્રમાણે
છે તતા-તંત્રી, તાન, આ બધા પર્યાયવાચી શબ્દો છે ષડ્જ વગેરે સાત
સ્વરોમાંથી દરેકે દરેક સાત તાનોથી ગવાય છે. એથી સપ્ત તંત્રિકા યુક્ત
વીણામાં ૪૯ તાનો હોય છે આમ એક તંત્રિકા યુક્ત વીણા અથવા ત્રિતંત્રિકા-
વાળી વીણામાં ૪૮થી ગવાયેલ તાનો પણ ૪૯ હોય છે આ પ્રમાણે સાત

દેવ તાના ભવન્તિ । इत्थं षड्जादिभिः सप्तमि नाभिः सर्वस्यापि स्वरमण्डलस्य ग्रहणादिदं सप्तनामेत्युच्यते । इदमेवोपसंहरन्नाह—‘तदेतत् सप्तनामे’ति॥ १६७॥

અથાષ્ટનામ નિરૂપયિતુમાહ—

મૂલમ્—સે કિં તં અટ્ટનામે ? અટ્ટનામે અટ્ટવિહા વચનવિભક્તી પળ્લતા, તં જહા—નિદેસે પઢમા હોઈ, વિહ્યા ઉવણ્ણઐ । તદ્વ્યા કરણમ્મિ કયા, ચઉત્થી સંપચાવણે॥૧॥ પંચમી ચ અવાયાળે, છટ્ટી સસ્સામિવાયળે । સત્તમી સણિહાળત્થે, અટ્ટમાઽઽમંતળી ભવે॥૨॥ તત્થ પઢમા વિભક્તી, નિદેસે સો ઇમો અહં વત્તિ । વિહ્યા પુળ ઉવણ્ણે ભણ કુળસુ ઇમં વ તંવત્તિ॥૩॥ તદ્વ્યા કરણમ્મિ કયા, મણિયં ચ કયં ચ તેણ વ મણ વા । હંદિ ણલો સાહાણ, હવઈ ચઉત્થી પયાળંમિ॥૪॥ અવળય ગિળ્હ ય ણ્ણો, ઇઉત્તિ વા પંચમી અવાયાળે । છટ્ટી તસ્સ ઇસસ્સ વ ગયસ્સ વા સામિસંબંધે॥૫॥ હવઈ પુળ સત્તમી તં, ઇમંમિ આહારકાલ-ભાવે ય । આમંતળે ભવે અટ્ટમી ઉ જહા હે જુવાળત્તિ॥૬॥ સે તં અટ્ટનામે ॥સૂ૦ ૧૬૮॥

છાયા—અથ કિં તત્ અષ્ટનામ ? અષ્ટનામ—અષ્ટવિધાઃ વચનવિભક્તયઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ, તથા—નિર્દેશે પ્રથમા ભવતિ, દ્વિતીયા ઉપદેશને । તૃતીયા કરણે કૃતા, ચતુર્થી નામોં સે સમસ્ત મી સ્વરમંડલ કા ગ્રહણ હો જાતા હૈ । ફસલિયે યહ સપ્તનામ એસા કહા જાતા હૈ । (સેત્તં સત્તનામે) ફસ પ્રકાર સે યહ સપ્તનામ હૈ । ॥સૂ૦ ૧૬૭ ॥

અવ સૂત્રકાર અષ્ટ નામ કા નિરૂપણ કરતે હૈ—

“સે કિં તં અટ્ટનામે” હત્યાદિ ।

નામોથી આખા સ્વરમંડળનું ગ્રહણ સમજવું બોધ્યે એથી ‘સપ્તનામ’ આમ કહેવાય છે. (સેત્તં સત્તનામે) આ પ્રમાણે આ સપ્તનામો છે. ॥સૂ૦ ૧૬૭॥

હવે સૂત્રકાર અષ્ટ નામનું નિરૂપણ કરે છે—

“સે કિં તં અટ્ટનામે” ઇત્યાદિ—

સંપ્રદાપને ॥૧॥ પશ્ચમી ચ અપાદાને, ષષ્ઠી સ્વસ્વામિવાચને । સપ્તમી સન્નિધાનાર્થે,
અષ્ટમી આમન્ત્રણી ભવેત્ ॥૨॥ તત્ર પ્રથમાવિભક્તિઃ, નિર્દેશે સઃ અયમ્ અહં વા
ઇતિ । દ્વિતીયા પુનરુપદેશે મળ કુરુ इदम् वा तत् वा इति ॥૩॥ તૃતીયા કરણે કૃતા

શબ્દાર્થ-(સે કિં તં અટ્ટનામે) હે ભદન્ત ! વહ અષ્ટ નામ કયા હૈ ?
(અટ્ટ વિહા વચનવિભક્તી પળ્લસા)

ઉત્તર-આઠ પ્રકાર કી જો વચનવિભક્તિ હૈ વહ અષ્ટ નામ હૈ । જો
કહે જાતે હૈ, વે 'વચન' હૈ । તથા કર્તા, કર્મ આદિરૂપ અર્થ જિસકે
દ્વારા પ્રકટ કિયા જાતા હૈ વહ 'વિભક્તિ' હૈ । વચનો-પદો, કી જો
વિભક્તિ હૈ વહ 'વચનવિભક્તિ' હૈ । એસા તીર્થંકર એવં ગણધરોં ને
કહા હૈ । વચનવિભક્તિ સે યહાં પર સુબન્ત રૂપ પ્રથમા આદિ વિભ-
ક્તિયોં કી કહનેવાલી વચનવિભક્તિ ગૃહીત હુઈ હૈ । તિઙ્ગન્તરૂપ આરુયાત
વિભક્તિ નહીં । (તંજહા) વચનવિભક્તિ કે આઠ પ્રકાર યે હૈ-(નિદેસે
પદમા હોઈ) (પ્રાતિપદિક અર્થમાત્ર કા પ્રતિપાદન કરના હસકા નામ
નિર્દેશ હૈ । હસ નિર્દેશ મેં "સુ ઓ, જસૂ" યહ પ્રથમા વિભક્તિ હોતી
હૈ । (ઉવણ્ણને બિહ્યા) કિસી એક ક્રિયા મેં પ્રવર્તન હોને કે લિધે ઇચ્છા
કે ઉત્પાદન કરને મેં "અમ્ ઓટ્ શસૂ" યહ દ્વિતીયા વિભક્તિ હોતી
હૈ । "ઉવણ્ણ" યહ પદ ઉપલક્ષણ હૈ । હસસે "ગ્રામં ગચ્છતિ"
હૃથાદિ પદ મેં હસકે વિના ભી દ્વિતીયા વિભક્તિ હોતી હૈ । (કરણમ્મિ

શબ્દાર્થ-(સે કિં તં અટ્ટનામે) હે ભદન્ત ! આ અષ્ટનામ શું છે ? (અટ્ટ
વિહા વચનવિભક્તી પળ્લસા.)

ઉત્તર-આઠ પ્રકારની જે વચન વિભક્તિ છે તે અષ્ટનામ છે. જે કહેવામાં
આવે છે, તે 'વચન' છે તેમજ કર્તા, કર્મ વગેરે રૂપ અર્થ બેના વડે પ્રકટ
કરવામાં આવે છે તે 'વિભક્તિ' છે. વચનો-પદોની જે વિભક્તિ છે તે વચન-
વિભક્તિ છે. આમ તીર્થંકરોએ અને ગણધરોએ કહ્યું છે વચનવિભક્તિથી
અહીં સુબન્ત રૂપ પ્રથમા વિભક્તિઓને પ્રકટ કરનારી વચન વિભક્તિ ગૃહીત
થયેલી છે તિઙ્ગન્ત રૂપ આખ્યાત વિભક્તિ નથી (તંજહા) વચન વિભક્તિના
આઠ પ્રકારો આ પ્રમાણે છે. (નિદેસે પદમા હોઈ) પ્રાતિપદિક અર્થ માત્રનું
પ્રતિપાદન કરવું તેનું નામ નિર્દેશ છે. આ નિર્દેશમાં 'સુ ઓ જસૂ' આ પ્રથમા
વિભક્તિ હોય છે. (ઉવણ્ણને બિહ્યા) કોઈ એક ક્રિયા નાં પ્રવર્તિત થવા માટે
ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરવામાં 'અમ્, ઓટ્ જસૂ' આ દ્વિતીયા વિભક્તિ હોય છે.
'ઉવણ્ણ' આ પદ ઉપલક્ષણ છે એનાથી "ગ્રામં ગચ્છતિ" વગેરે પદોમાં

મણિતં ચ કૃતં ચ તેન વા મથા વા । હન્દિ નમઃ સ્વાહાયૈ ભવતિ ચતુર્થીપદાને॥૪॥
અપનય ગૃહાણ ચ અસ્માત્ इतः इति वा पञ्चमी अपादाने । षष्ठी तस्य अस्य व
गतस्य वा स्वामिसम्बन्धे॥५॥ भवति पुनः सप्तमी सा अस्मिन् आधारकालभावे
च । आमन्त्रणे भवेत् अष्टमी तु यथा हे युवन् इति॥६॥ तदेतद् अष्टनाम॥सू. १६८॥

ટીકા—‘ સે કિં તં ’ ઇત્યાદિ—

અથ કિં તત્ અષ્ટનામ ? ઇતિ શિષ્ય પ્રશ્નઃ । ઉત્તરયતિ—અષ્ટનામ—અષ્ટવિધં
નામ—અષ્ટનામ, તથાદિ—અષ્ટવિધા=અષ્ટપ્રકારા વચનવિભક્તિઃ—ઉચ્યન્તે ઇતિ
વચનાનિ=પદાનિ, વિભજ્યતે=પ્રકટીક્રિયતે કર્તુકર્માદિરૂપોઽર્થોઽનયેતિ વિભક્તિઃ,
વચનાનાં વિભક્તિઃ—વચનવિભક્તિઃ પ્રજ્ઞપ્તા=કથિતા તીર્થકરગણધરૈઃ । વચનવિભ-

તદ્યા કયા) કરણ મેં “ટા, મ્યામ્ મિસ્” યહ તૃતીયા વિભક્તિ હોતી હૈ।
(સંપયાવણે ચડતી) સંપ્રદાન મેં ચતુર્થી ડે, મ્યામ્ મ્યસ્—યહ વિભક્તિ
હોતી હૈ। (અવાયાણે પંચમીચ) અપાદાન મેં ડસિ મ્યામ્ મ્યસ્, “યહ
પંચમી વિભક્તિ હોતી હૈ। (સસ્સામિવાયણે છટ્ટી) સ્વ સ્વામી સંબંધ
પ્રતિપાદન કરને મેં “ડસ્ ઓસ્ આમ્” યહ ષષ્ઠી વિભક્તિ હોતી હૈ।
(સણિહાણત્યે સત્તમી) સન્નિધાન અર્થ મેં “ડિ ઓસ્ સુપ્” યહ
સપ્તમી વિભક્તિ હોતી હૈ। (આમંતળી અટ્ટમા ભવે) સ્વસ્તુ કરને કે
અર્થ મેં સંબોધનરૂપ આઠવીં વિભક્તિ હોતી હૈ। તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ
કિ—‘યહાં પર સૂત્રકાર ને અષ્ટ નામ કયા હૈ ? યહ કહા હૈ। નામ કે
વિચાર કા પ્રસ્તાવ હોને સે પ્રથમાદિ વિભક્ત્યન્ત નામ કા હી
ગ્રહણ કિયા ગયા હૈ। યહ નામ વિભક્તિ કે ભેદ સે આઠ

એના વગર પણ દ્વિતીયા વિલક્ષિત હોય છે. (કરણમ્મિ તદ્યા કયા) કરણુમાં
“ટા, મ્યામ્, મિસ્” આ તૃતીયા વિલક્ષિત હોય છે (સંપયાવણે ચડતી)
સંપ્રદાનમાં ચતુર્થી “ડે, મ્યામ્, મ્યસ્” આ વિલક્ષિત હોય છે. (અવાયાણે
પંચમી ચ) અપાદાનમાં “ડસિ, મ્યામ્ મ્યસ્,” આ પાંચમી વિલક્ષિત હોય છે
(સસ્સામિવાયણે છટ્ટી) સ્વ સ્વામી સંબંધ પ્રતિપાદન કરવામાં ‘ડસ્ ઓસ્
આમ્’ આ ષષ્ઠી વિલક્ષિત હોય છે. (સણિહાણત્યે સત્તમી) સન્નિધાન અર્થમાં
‘ડિ ઓસ્, સુપ્’ આ સપ્તમી વિલક્ષિત હોય છે (આમંતળી અટ્ટમા ભવે)
અભિમુખ કરવાના અર્થમાં સંબોધન રૂપ આઠમી વિલક્ષિત હોય છે મતલબ
આ છે કે ‘અહીં સૂત્રકારે અષ્ટનામ એટલે શું ?’ આ કહ્યું છે નામવિચાર
વિષે જ પ્રસ્તાવ હોવા બદલ પ્રથમા વગેરે વિલક્ષ્યન્ત નામનું જ ગ્રહણ કર-
વામાં આવ્યું છે આ નામ વિલક્ષિત લેદથી આઠ પ્રકારના હોય છે. પ્રથમા

ક્તિસ્તુ નામવિભક્તિઃ સુવન્તરૂપા પ્રથમાદિકા વૌધ્યા, ન તુ તિડન્તરૂપા-આख्यात-
 વિભક્તિઃ । અષ્ટપ્રકારાં વચનવિભક્તિનેવાહ-તથથા-નિર્દેશે-પ્રાતિપદિકાર્થમાત્રસ્ય
 પ્રતિપાદનં નિર્દેશસ્તસ્મિન્ 'સુ ઔ જસ્' इति प्रथमा विभक्तिर्भवति । उपदेशने-
 अन्यतरक्रियायां प्रवर्तनेच्छोत्पादने 'अम् औट् शस्' इति द्वितीया विभक्ति
 भवति । उपदेशनमित्युपलक्षणम्, तेन ग्रामं गच्छतीत्यादौ तदन्तरेणापि भवति ।
 करणे 'टा भ्यां भिस्' इति तृतीया विभक्ति भवति । अत्र करण शब्दस्तन्त्रेण
 निर्दिष्टः । तेनात्र कर्तरि=क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितेऽर्थे देवदत्तादौ करणे=
 क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारके च तृतीयाविभक्ति भवति । करोतीति करणः, 'कृत्य-
 ल्युटो बहुल' मिति बाहुलकात् कर्तरि ल्युट् । क्रियतेऽनेनेति करणम्, करणे

પ્રકાર કા હોતા હૈ । પ્રથમા વિભક્તિ દ્વિતીયા વિભક્તિ આદિ
 કે ભેદ સે વિભક્તિયાં આઠ હૈ । इनमें प्रातिपदिकार्थ मात्र के प्रतिपादन
 में प्रथमा विभक्ति होती है । संस्कृत में कारक विभक्तियों को प्रकट
 करने के लिये सु औ जस् आदि २१ विभक्तियां=प्रत्यय, हैं । ये सुप्-
 प्रत्यय कह लाते हैं । ये सुप्प्रत्यय जिन शब्दों में जुड़ते हैं उन्हें 'प्राति-
 पदिक' कहते हैं । सुप्प्रत्यय जुड़ने पर ही प्रातिपदिक शब्दों का वाक्य
 में प्रयोग हो सकता है । करण में तृतीया विभक्ति होती है । ऐसा जो
 कहा है वह तंत्र (१) से कहा है । इसलिये तृतीया विभक्तिकर्ता में-
 क्रिया में स्वतंत्ररूप से विवक्षित देवदत्त आदि रूप अर्थ में-एवं
 करण में-क्रिया की सिद्धि में प्रकृष्टतम उपकारक में-होती है । "कृत्य-
 ल्युटो बहुलम्" इस सूत्र के अनुसार कृत्य और ल्युट्प्रत्यय कर्ता और

વિભક્તિ દ્વિતીયા વિભક્તિ વગેરેના લેક્ષથી વિભક્તિઓ આઠ છે આમાં ફક્ત
 પ્રાતિપદિકાર્થના પ્રતિપાદનમાં પ્રથમા વિભક્તિ હોય છે સંસ્કૃતમાં કારક વિભ-
 ક્તિઓને પ્રકટ કરવામાં માટે સુ, ઔ, જસ્ વગેરે ૨૧ વિભક્તિના પ્રત્યયો છે.-
 છે એ સુપ્ પ્રત્યયો કહેવાય છે એ સુપ્ પ્રત્યયો જે શબ્દોમાં ઉમેરાય છે
 તે પ્રાતિપદિક કહેવાય છે સુપ્ પ્રત્યય ઉમેરાયા પછી જ પ્રાતિપદિક શબ્દોનો
 વાક્યમાં પ્રયોગ થઈ શકે છે. કરણમાં તૃતીયા વિભક્તિ હોય છે, એવું જે
 કહેવામાં આવ્યું છે તે તંત્ર (સિધ્ધાંત)થી કહેવામાં આવ્યું છે એટલા માટે
 તૃતીયા વિભક્તિ કર્તામાં, ક્રિયામાં સ્વતંત્ર રૂપથી વિવક્ષિત દેવદત્ત વગેરે
 રૂપ અર્થમાં અને કરણમાં ક્રિયાની સિદ્ધિમાં પ્રકૃષ્ટતમ ઉપકારક હોય છે.
 'કૃત્યલ્યુટો બહુલમ્' આ સૂત્ર મુજબ 'કૃત્ય' અને 'લ્યુટ્' પ્રત્યય કર્તા અને
 કરણ એ બન્નેમાં હોય છે આ પ્રમાણે 'કરોતિ' इति करणम्, क्रियते

લ્યુટ । સંપ્રદાપને-સંપ્રદાને-દાનસ્ય કર્મણા યોઽભિપ્રેતસ્તસ્મિન્ 'હિ ષ્યામ્ ષ્યસ્' ઇતિ ચતુર્થી વિભક્તિર્ભવતિ । અપાદાને-અપાયાવધિભૂતે 'હસિ ષ્યામ્ ષ્યસ્' ઇતિ પંચમી વિભક્તિર્ભવતિ । સ્વસ્વામિવાચને-સ્વમ્-ભૃત્યાદિ, સ્વામી-રાજાદિસ્તયો-વાંચને-તત્સમ્બન્ધપ્રતિપાદને 'હસ્ ઓસ્ આમ્' ઇતિ પછી વિભક્તિર્ભવતિ । સન્નિધાનાર્થે વાચ્યે 'હિ ઓસ્ સુપ્' ઇતિ સપ્તમી વિભક્તિર્ભવતિ । તથા-અષ્ટમી=સંબોધનવિભક્તિઃ આમન્ત્રણી=અભિમુખી કરણાર્થા ભવતિ । इत्थं सामान्येनोक्त्वा सम्प्रति सोदाहरणमाह-निर्देशे प्रथमा, विभक्तिर्भवति, यथा-सः अयम् अहं वेति । उपदेशे पुनः द्वितीया विभक्तिर्भवति । यथा-'भण कुरु इदं वा तद्वेति इदं प्रत्यक्षं यत् श्रुतं तद् भण, इदं प्रत्यक्षं कार्यं कुरु, तत्-परोक्षं वा यत् श्रुतं तद्

करण इन दोनों में होते हैं । इस प्रकार करोति इति करणः क्रियतेऽने-नेति करणम् "यहां दोनो जगह ल्युट प्रत्यय हुआ है । दान रूप क्रिया के कर्म का जिसके साथ संबन्धकर्ता को इष्ट हो उसमें चतुर्थी विभक्ति होती है । अपाघ की अवधिभूत पदार्थ का नाम अपादान है । इसमें पंचमी विभक्ति होती है । स्वस्वामी संबंध में सेव्य सेवक आदि भाव लिया गया है । स्व का तात्पर्य सेवक, भृत्यादि से है और स्वामी का सेव्य राजादि से । सन्निधान और आमन्त्रणी इन शब्दों का अर्थ स्पष्ट है । इस प्रकार सामान्य से कह कर अब सूत्रकार इस अष्ट नाम को उदाहरण देकर समझाते हैं-(तत्थ निहेमे पढमा विभत्ती) निर्देश में प्रथमा विभक्ति होती है-जैसे (सो इमो अहं वत्ति) वह यह अथवा मैं । (बिइया पुण उवएसे) उपदेश में द्वितीयाविभक्ति होती है जैसे-(भण कुणसु इमं व तं वत्ति) जो तुमने प्रत्यक्ष में सुना है, उसे कहो, इस सामने के काम को करो, जो परोक्ष में तुमने सुना है उसे कहो अथवा उस

અનેન ઇતિ કરણમ્' અહીં 'અને' સ્થાને લ્યુટ પ્રત્યય થયેલ છે. દાનરૂપ ક્રિયાના કર્મને જેની સાથે સંબંધ કરતોને ઈષ્ટ હોય તેમાં ચતુર્થી વિભક્તિ થાય છે. અપાય (જુદા થવું)ની અવધિભૂત પદાર્થનું નામ અપાદાન છે આમાં પંચમી વિભક્તિ થાય છે સ્વ સ્વામી સંબંધમાં સેવ્ય સેવક વગેરે ભાવ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે સ્વનું તાત્પર્ય સેવક ભૂત્ય વગેરેથી છે અને સ્વામીનું સેવ્ય રાજા વગેરેથી સન્નિધાન અને આમન્ત્રણી આ સંબોધન શબ્દોનો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

આ પ્રમાણે સૂત્રકાર સામાન્ય રૂપમાં ઉદ્દેશ કરીને હવે આ અષ્ટ-નામને સોદાહરણ સમજાવે છે. (તત્થ નિહેસે પઢમા વિભત્તિ) નિર્દેશમાં પ્રથમા વિભક્તિ હોય છે. જેમ કે (સો ઇમો અહં વત્તિ) 'તે,' 'આ' કે 'હું' (બિહ્યા પુણ ઉવએસે) ઉપદેશમાં બીજી વિભક્તિ હોય છે. જેમ કે (ભણ કુણસુ ઇમં વ તં વત્તિ) જે તમે પ્રત્યક્ષમાં સાંભળ્યું છે, તેને કહો, આ સામેનું કામ

ભળ, તત્-પરોક્ષં કાર્યં વા કુરુ ઇતિ । તૃતીયા વિભક્તિઃ કરણે-કર્તરિકરણે ચ ભવતિ । યથા-ભણિતં ચ કૃતં ચ તેન વા મયા વેતિ, કર્તરીદમુદાહરણમ્ । કરણે તુ 'રથેન યાતિ' ઇત્યાદિકં સ્વબુદ્ધ્યા વિભાવનીયમ્ । સંપ્રદાને ચતુર્થી વિભક્તિ ભવતિ, યથા-મુનયે દાનં દદાતિ । નમઃ શબ્દયોગેઽપિ ચતુર્થી વિભક્તિ ભવતિ, યથા- 'હન્દિ । નમો જિનેશ્વરાય' ઇતિ । 'હન્દિ' હતિ કોમલામન્ત્રણે । અપાદાને પંચમી ભવતિ, યથા- 'ઉપનય ગૃહાણ એતસ્માદિતો વે'તિ । સ્વામિસંબન્ધે=સ્વસ્વામિ માંવસંબન્ધે વાચ્યે પઠ્ઠી ભવતિ, તથા- 'ગતસ્ય તસ્ય, ગતસ્ય અસ્ય વા ઇદમસ્તિ'

પરોક્ષ કાર્ય કો કરો । (તદ્વ્યા કરણમિ-કયા) તૃતીયા વિભક્તિ કરણ કર્તા ઓર કરણ-મેં હોતી હૈ જૈસે-(મણિયં ચ કયં ચ તેણ મણવા) ઉસને ઓર મૈને કહા અથવા ઉસને ઓર મૈને કિયા । યહ ઉદાહરણકર્તા મેં હૈ । કરણ મેં ઉદાહરણ "વહ રથ સે જાતા હૈ" આદિ હૈ । એસે ઉદાહરણ અપની બુદ્ધી સે ઓર મી કલ્પિત કરલેના ચાહિયે । (ચતુર્થી સંપયાણમિ હવહ) ચતુર્થી વિભક્તિ સંપ્રદાન મેં હોતી હૈ- જૈસે (હંદિ નમો સહાય) હન્દિ ! જિનેશ્વર કે લિયે નમસ્કાર હો, અગ્નિ કે લિયે સ્વાહા હો (યહાં પર 'હન્દિ' યહ શબ્દ કોમલામંત્રણ મેં આયા હૈ । હસી પ્રકાર સે 'દા' ધાતુ કે યોગ મેં ચતુર્થી હોતી હૈ-જૈસે વહ મુનિ કે લિયે દાન દેતા હૈ । (અવાયાણે પંચમી) અપાદાન મેં પંચમી હોતી હૈ- જૈસે (અવળય ગિળ્હ ચ ઇત્તો ઇ ઉત્તિવા) હસસે દૂર કરો અથવા હસસે લેલો (સામિ સંબંધે) જહાં સ્વ-સ્વામી સંબન્ધ વાચ્ય હોતા હૈ યહાં પર પઠ્ઠી વિભક્તિ હોતી હૈ, જૈસે (ગયસ્સ તસ્સ ગયસ્સ ઇમસ્સ વ) ગયે હુણ

કરો ને પરોક્ષમાં તમે સાંભળ્યું છે તેને કહો અથવા તે પરોક્ષકામને કરો. (તદ્વ્યા કરણમિ કયા) ત્રીજી વિભક્તિ કરણ કર્તા અને કરણમાં હોય છે જેમ કે (મણિયં ચ કયં તેણ મણવા) તેણે અને મેં કહ્યું અથવા તેણે અને મેં કર્યું આ ઉદાહરણ કર્તામાં છે કરણમાં ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે-તે રથથી જાય છે વગેરે છે એવા ઉદાહરણો પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પિત કરી લેવા જોઈએ (ચતુર્થી સંપયાણમિ હવહ) ચતુર્થી વિભક્તિ સંપ્રદાનમાં હોય છે જેમ કે (હંદિ નમો સહાય) હન્દિ ! જિનેશ્વર માટે મારા નમસ્કાર અગ્નિ માટે સ્વાહા આહી 'હન્દિ' આ શબ્દ કોમલામંત્રણ માટે આવે છે આ પ્રમાણે 'દા' ધાતુના યોગમાં ચતુર્થી હોય છે જેમ કે તે મુનિ માટે દાન આપે છે. (અવાયાણે પંચમી) અપાદાનમાં પંચમી હોય છે જેમ કે (અવળય ગિળ્હ ચ ઇત્તો ઇ ઉત્તિવા) આને દૂર કરો અથવા એનાથી લઈ લો. (સામિ સંબંધે) જ્યાં સ્વ-સ્વામિ સંબંધ વાચ્ય હોય છે ત્યાં પઠ્ઠી વિભક્તિ થાય છે જેમ કે (ગયસ્સ તસ્સ ગયસ્સ ઇમસ્સ વ) ગયેલ

इति । आधारकालभावे=आधारे काले भावे च सप्तमी भवति, यथा-‘तत् अस्मि’
न्निति, अस्मिन् कुण्डादौ तद् बदरादिकं तिष्ठति, इत्यर्थः । अत्राधारे सप्तमी
बोद्धा । काले यथा-‘मधौ रमते’ भावे तु-‘चारित्र्येऽवतिष्ठते’ इति । आमन्त्रणे
तु अष्टमी विभक्ति भवति । यथा-‘हे युव’-न्निति । अत्र च नामविचारप्रस्तावात्
प्रथमादि विभक्त्यन्तं नामैव गृह्यते । तथा चाष्ट विभक्तिभेदादष्टविधमिदं भवति ।
न च प्रथमादि विभक्त्यन्तनामाष्टकमन्तरेणाऽपरं नामास्ति, अतोऽनेन नामाष्टकेन
सर्वस्य वस्तुनोऽभिधानद्वारेण सङ्ग्रहादष्टनामेत्युच्यते, इति भावार्थः । एतदुप-
संहरन्नाह-तदेतदष्टनामेति ॥सू० १६८॥

उसकी अथवा गये हुए इसकी यह वस्तु है । (आहारकालभावे य
सप्तमी पुण हवइ) आधार में, काल में और भाव में सप्तमी विभक्ति
होती है । जैसे-तं इमस्मि) इस कुण्ड आदि में बदरादि फल हैं । यह
आधार में सप्तमी विभक्ति का दृष्टान्त है । काल में सप्तमी विभक्ति का
दृष्टान्त “मधौ रमते” कोयल वसन्त में आनंद पाती है, यह है । भाव
में सप्तमी विभक्ति का दृष्टान्त-“चारित्र्येऽवतिष्ठते” यह साधु अपने
चारित्र्य में उहरा हुआ है-यह है । (आमन्त्रणे अष्टमी भवे) आमन्त्रण
अर्थ में अष्टमी विभक्ति होती है । (जहा)-जैसे-(हे जुवाणत्ति) ये युवन्-
तरुण ! यहां पर नाम के विचार का प्रस्ताव होने से प्रथमादि विभक्त्य-
न्त नाम ही ग्रहण किया गया है । इस प्रकार आठ प्रकार की विभ-
क्तियों के भेद से नाथ आठ प्रकार का होता है । प्रथमादि विभक्त्यन्त
नामाष्टक के बिना और दूसरा नाम नहीं है । इसलिये इस नामाष्टक

तेनी अथवा गयेल आनी आ वस्तु छे. (आहार कालभावे य सप्तमी पुण हवइ)
आधारमां, कालमां आने लावमां सप्तमी विलक्षित होय छे जेभ के-(तं
इमस्मि) आ कुंड वगेरेमां गहर वगेरे इणो छे आ आधारमां सप्तमी विल-
क्षितनुं उदाहरण छे डालमां सप्तमी विलक्षितनुं उदाहरण “मधौ रमते”
कोयल वसंतमां आनंद भाण्छे छे लावमां सप्तमी विलक्षितनुं उदाहरण
“चारित्र्येऽवतिष्ठते” आ साधु पोताना आरित्र्यमां न स्थिर छे. (आमन्त्रणे
अष्टमी) आमन्त्रण अर्थमां आठमी विलक्षित होय छे. (जहा) जेभ के (हे जुवा-
णत्ति) हे युवन् ! तरुण ! अही नामविचार प्रस्तावने लीधे प्रथमा वगेरे
विलक्ष्यंत नाम न ग्रहण करवामां आव्यां छे आ प्रमाणे आठ प्रकारनी
विलक्षितआना लेहथी नाम आठ प्रकारना होय छे प्रथमा वगेरे विलक्ष्यंत

અથ નવનામ નિર્દિશતિ—

મૂલમ્—સે કિં તં નવનામે ?, નવનામે—ળવ કવ્વરસા પળ્ળત્તા, તં જહા—વીરો સિંગારો અબ્બુઓ ય રોદો ય હોદ્ બોદ્ધવ્વો । વેલ્ળળઓ બીભચ્છો, હાસો કલ્લુળો પસંતો ય ॥૧॥સૂ૦૧૬૯॥

છાયા—અથ કિં તત્ નવ નામ ? નવનામ—નવ કાવ્યરસાઃ પ્રજ્ઞસાઃ, તથા—વીરઃ શૃંગારઃ અદ્ભુતશ્ચ રૌદ્રશ્ચ ભવતિ બોદ્ધવ્યઃ । વ્રીડનકો બીભત્સો હાસ્યઃ કરુણઃ પ્રશાન્તશ્ચ ॥ ૧ ॥સૂ૦ ૧૬૯॥

સે સમસ્તવસ્તુઓં કે કથન કા સંગ્રહ હો જાતા હૈ—અતઃ યહ અષ્ટ-નામ એસા કહા ગયા હૈ । (સે તં અઢ્ઢનામે) હસ પ્રકાર યહ અષ્ટ નામ હૈ । ॥ સૂ૦ ૧૬૮ ॥

અથ સૂત્રકાર નવ નામકા કથન કરતે હૈ—

“સે કિં તં નવનામે ?” ઇત્યાદિ ।

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં નવ નામે ?) હે ભદન્ત ! વહ નવ પ્રકાર કા નામ કયા હૈ ?

ઉત્તર—(નવ નામે) નવ નામ હસ પ્રકાર સે હૈ—(ળવ કવ્વરસા પળ્ળત્તા) કાવ્ય કે જો નૌ રસ હૈ, વે હી નવ નામ રૂપ સે પ્રજ્ઞસ હુણ હૈ । (તં જહા) વે નૌ રસ યે હૈ—(વીરો સિંગારો, અબ્બુઓ ય રોદો ય હોદ્ બોદ્ધવ્વો । વેલ્ળળઓ બીભચ્છો હાસો કલ્લુળો પસંતો ય) વીરરસ, શૃંગારરસ, અદ્ભુતરસ રૌદ્રરસ, વ્રીડનકરસ, બીભત્સરસ, હાસ્યરસ, કરુણરસ, ઓર પ્રશાન્તરસ ।

નામાષ્ટક સિવાય બીજું નામ નથી એટલા માટે આ નામાષ્ટકથી બધી વસ્તુઓના સંગ્રહ થઈ જાય છે. એથી આ અષ્ટનામ આમ કહેવામાં આવ્યું છે (સે તં અઢ્ઢનામે) આમ આ આઠનામે છે. ॥સૂ૦૧૬૮॥

હવે સૂત્રકાર નવ નામનું કથન કરે છે—

“સે કિં તં નવનામે ?” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(સે કિં તં નવનામે ?) હે ભદન્ત ! તે નવપ્રકારનું નામ શું છે ?

ઉત્તર—(નવનામે) નવ નામ આ પ્રમાણે છે. (ળવ કવ્વરસા પળ્ળત્તા) કાવ્યના જે નવ રસો છે તેજ નવ નામથી પ્રજ્ઞા થયેલ છે. (તં જહા) તે નવ નામો આ પ્રમાણે છે. (વીરો સિંગારો, અબ્બુઓ ય રોદો ય હોદ્ બોદ્ધવ્વો । વેલ્ળળઓ બીભચ્છો હાસો કલ્લુળો પસંતો ય) વીરરસ, શૃંગારરસ, અદ્ભુતરસ, રૌદ્રરસ, વ્રીડનકરસ, બીભત્સરસ, હાસ્યરસ, કરુણરસ અને પ્રશાન્તરસ.

ટીકા—‘સે કિં તં’ इत्यादि—

अथ किं तत् नव नाम ? इति शिष्य प्रश्नः । उत्तरयति—नवनाम—नवविधं नवनाम—नवसंख्यकाः काव्यरसाः—कवेः कर्म काव्यम्, रस्यन्ते—अन्तरात्मनाऽनुभूयन्ते इति रसाः, तत्तत्सहकारि कारणसामीप्यात्समुद्भूताश्चित्तोत्कर्षविशेषा इत्यर्थः, उक्तं च—

“बाह्यार्थालम्बनो यस्तु, सूक्ष्मो मानसो भवेत् ।

स भावः कथ्यते सद्भिस्तस्योत्कर्षो रसः स्मृतः ॥” इति॥

—काव्ये समुपनिबद्धा रसाः काव्यरसाः प्रज्ञप्ताः=कथिताः । तानેવાહ—‘वीરઃ શૃંગારઃ’ इत्यादिना—वीरयति=विक्रमयुक्तं करोति त्यागतपः—कर्म शत्रुनिग्रहेषु प्रेरयति जनमिति वीरः—उत्तम प्रकृति पुरुष—चरितश्रवणादि हेतु समुद्भूतो दानા-

કવિ કે કર્મકા નામ ‘કાવ્ય’ હૈ । અન્તરાત્મા સે જિનકા અનુભવ ક્રિયા જાતા હૈ ડનકા નામ રસ હૈ । યે રસ તત્તત્સહકારી કારણોં કી સમીપતા સે ચિત્તમેં જો ઉત્કર્ષ વિશેષ ઉત્પન્ન હોતે હૈં ડનરૂપ હોતે હૈં । કહોં ખી હૈ—“બાહ્યાર્થ इत्यादि—બાહ્યાર્થ કે અવલમ્બન સે જો માનસિક ઉલ્લાસ હોતા હૈ વહ ‘ભાવ’ હૈ । ડસ ભાવ કા ઉત્કર્ષ રસ હૈ । કાવ્ય મે ઉપનિબદ્ધ હુઅ રસ કાવ્યરસ શબ્દ કે વાચ્યાર્થ હૈં । જો રસ મનુષ્ય કો વિક્રમ યુક્ત કરતા હૈ—અર્થાત્ ત્યાગ મેં શત્રુઓં કે નિગ્રહ કરનેમેં પ્રેરિત કરતા હૈ—વહ વીરરસ હૈ । તાત્પર્ય કહને કા યહ હૈ કિ—રસ કા જો વીર યહ વીશેષણ હૈ વહ અન્યરસોં કી અપેક્ષા ડસમેં યહી વિશેષતા પ્રકટ કરતા હૈ, કિ ડસરસ કે સદ્ભાવ મેં ત્યાગ મેં તપશ્ચરણ મેં, ઓર કર્મરૂપ શત્રુ કે નિગ્રહ કરને મેં વિક્રમયુક્ત આત્મપારિણામ હોતા

કવિકર્મ કાવ્ય કહેવાય છે. અન્તરાત્માથી જે અનુભવાય છે તે રસ કહેવાય છે એ રસો તત્તત્સહકારી કારણોની સમીપતાથી ચિત્તમાં જે ઉત્કર્ષ વિશેષ ઉત્પન્ન કરે છે તે અનુરૂપ હોય છે કહ્યું પણ છે કે—“બાહ્યાર્થ इत्यादि—” બાહ્યાર્થના અવલંબનથી જે માનસિક ઉલ્લાસ હોય છે તે ‘ભાવ’ છે. તે ભાવનો ઉત્કર્ષ રસ છે કાવ્યમાં ઉપનિબદ્ધ થયેલ રસ કાવ્ય રસ શબ્દોનો વાચ્યાર્થ છે જે રસ માણસને વીરત્વપૂર્ણ કરે છે એટલે કે ત્યાગમાં, તપમાં અને કર્મરૂપ શત્રુઓના નિગ્રહ કાર્યમાં પ્રેરિત કરે છે તે વીર રસ છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે રસનું જે વીર વિશેષણ છે તે બીજા રસો કરતાં આમાં એજ વિશેષતા પ્રકટ કરે છે કે આ રસના સદ્ભાવમાં, ત્યાગમાં, તપશ્ચરણમાં અને કર્મરૂપ શત્રુનિગ્રહમાં વીરત્વપૂર્ણ આત્મપરિણામ હોય છે. અને

દ્યુત્સાહપ્રકર્ષાત્મકો રસઃ । રસ इति सर्वत्र योजनीयः ॥२॥ शृङ्गारः शृङ्ग=प्रा-
धान्यम् इत्येति-गच्छतीति-शृङ्गारः । अतएव—

“शृङ्गार-हास्यकरुण, -रौद्र-वीर भयानकाः ।

वीभत्साऽदभुतशान्ताश्च, नव नाट्ये रसाः स्मृताः” ॥

इत्यत्र शृङ्गारस्यैव प्रथममुपादानं कृतम् । अत्र तु वीररसस्य प्रथमत उपादानम् ।
अत्रायं हेतुः—त्यागतपःकर्मनिग्रहगुणो वीररसे भवति । अतोऽस्य सर्वरसप्रधानत्वम् ।
उक्तं च—“त्यागेन कर्ममलमेति लयं समस्तं, त्यागेन निर्मलतरत्वमुपैति जीवः ।
त्यागेन केवलमवाप्य समेति सिद्धि, त्यागो गुणो गुणशतादधिको मतो मे” ॥१॥

है । और वह परिणाम उस मनुष्य को उस ओर बढने के
लिये प्रेरणा देता है । इस प्रकार के परिणाम की-उद्भूति
के कारण उत्तम प्रकृतिवाले सत्पुरुषों के चरित्र श्रवण वगैरह
हैं । इसलिये यह रस दानादिको में उत्साह का प्रकर्ष होने रूप है । रस
दाह का संबन्ध सर्वत्र वीर, शृंगार आदि के साथ लगा लेना चाहिये
“शृंगप्राधान्यं इत्येति गच्छति इति शृंगारः ” जो रस प्रधान रूप से
विषयों की ओर प्रेरित करता है वह रस शृंगार है । इसलिये—“शृंगार
हास्य-करुण” इत्यादि श्लोक में इस शृंगार रसका प्रथम उपादान
किया गया है । परन्तु यहां सूत्र में वीररस का प्रथम पाठ रखा है सो
उसका कारण यह है कि लोग में, तप में एवं कर्मनिग्रह करने में
प्रेरणा देना रूप जो गुण है वह एक इस वीररस में है । इसलिये इसमें
सर्व रसों की अपेक्षा प्रधानता है कहा भी है “त्यागेन इत्यादि”—

તે પરિણામ તે માણસને તે તરફ આગળ વધવામાં પ્રેરણા આપે છે આ જાતના
પરિણામની ઉદ્ભૂતિમાં ઉત્તમ પ્રકૃતિ (સ્વભાવવાળા) સંતોના ચરિત્ર શ્રવણ
વગેરે જ કારણ છે. એટલા માટે આ રસ દાન વગેરેમાં ઉત્સાહના-પ્રકર્ષ
માટે છે વીર, શૃંગાર વગેરે રસોની સાથે પણ રસ શબ્દનો સંબંધ બધો
લગાડવો જોઈએ. (શૃંગ-પ્રાધાન્યં ઇત્યેતિ ગચ્છતિ ઇતિ શૃંગારઃ—જે રસ પ્રધાન તથા
વિષયો તરફ વાળે છે તે રસ શૃંગાર છે. એથી જ “શૃંગારહાસ્યકરુણ”
“વગેરે શ્લોકમાં આ શૃંગાર રસનું સૌથી પહેલાં શરૂ કરવામાં આવ્યું
છે. પણ અહીં સૂત્રમાં વીરરસનો પાઠ પહેલાં રાખવામાં આવ્યો છે. તેનું
કારણ એ છે કે લોકોને તપ અને કર્મનિગ્રહ કરવા” જે પ્રેરણાત્મક ગુણ
હોય છે તે આ શ્રેષ્ઠ વીરરસમાં જ હોય છે. એટલા માટે આમાં બધાં
રસોની અપેક્ષાએ પ્રાધાન્ય છે. કહ્યું પણ છે કે “ત્યાગેન ઇત્યાદિ” ત્યાગથી

इति, 'परलोकातिगं धाम तपः श्रुतम्' इति च । तपः श्रुतं चे त्यपि मोक्षप्राप्तकमि
त्यर्थः अतोऽत्र वीररसस्य प्रथममुपादानम् ॥२॥ अद्भुतः—श्रुतं शिल्पं त्यागतपः
शौर्यकर्मादि वा यस्य सकलजनातिगमस्ति, तदेवंविधमपूर्वं किमपि वस्तु अद्भुतमि-
त्युच्यते । तद्दर्शनश्रवणजो रसोऽप्युपचाराद् विस्मयरूपोऽद्भुतः ॥३॥ रौद्रः रोद-
यति=अतिदारुणतया अश्रूणि मोचयतीति रौद्रम्—शत्रुजन-महारण्य-गाढतिमि-
रादि, तद्दर्शनाद्भुतभवो विकृताध्यवसायरूपो रसोऽपि रौद्रः ॥४॥ व्रीडयति—

ત્યાગ સે કર્મરૂપ મૈલ વિલય-વિનાશ-કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ, ત્યાગ સે જીવ
નિર્મલતા કો પ્રાપ્ત કરતા હૈ, ત્યાગ સે હી કેવલજ્ઞાન કો પાકર કે આત્મા
સિદ્ધિ કો પાતા હૈ । ફસલિયે સૈંકડોં ગુણો સે અધિક એક ત્યાગ ગુણ
માના ગયા હૈ । તથા—“ પરલોકાતિગં ધામ તપઃ શ્રુતમ્ ” અર્થાત્ તપ
ઔર શ્રુત યે બી મોક્ષ કો પ્રાપ્ત કરાનેવાલે હૈ ” ફસલિયે યહાં સૂત્ર મેં
વીર રસ કા સર્વ પ્રથમ ઉપાદાન કિયા ગયા હૈ । શ્રુત, શિલ્પ, અથવા
ત્યાગ, તપ, શૌર્ય કર્મ આદિ જિસકે સકલ જનોં કી અપેક્ષા અધિક હૈ
ફસ પ્રકાર કી વહ કોઈ બી અપૂર્વ વસ્તુ અદ્ભુત કહલાતી હૈ । ડસ
અપૂર્વવસ્તુ કે દર્શન સે યા શ્રવણ સે જો રસ ઉત્પન્ન હોતા હૈ, વહ રસ
બી ઉપચાર સે ‘ અદ્ભુત રસ ’ કહલાતા હૈ । યહ વિસ્મય રૂપ હોતા હૈ ।
જો અતિદારુણ હોને કે કારણ રુલાતા હૈ—અર્થાત્ અશ્રુઓં કો નિકલ-
વાતા હૈ વહ ‘ રૌદ્ર ’ હૈ । શત્રુ, જન, મહાઅરણ્ય ગાઢતિમિર આદિ રૌદ્ર
હૈ । ફનકે દર્શન આદિ સે અદ્ભુત હુઆ વિકૃત અધ્યવસાય-પરિણામ

કર્મરૂપ માલિન્ય વિલય-વિનાશ-ને પામે છે. ત્યાગથી જીવ નિર્મળ થાય છે.
ક્ષત ત્યાગથી જ કેવળજ્ઞાનને મેળવીને આત્મા સિદ્ધિ પામે છે. એટલા
માટે હજારો ગુણો કરતાં પણ વધારે પડતો ત્યાગગુણ મનાય છે. તેમજ
“ પરલોકાતિગં ધામ તપઃશ્રુતમ્ ” એટલે કે તપ અને શ્રુત પણ મોક્ષ આપ-
નારા છે એથી અહીં સૂત્રમાં વીરરસનું સર્વપ્રથમ ઉપાદાન કરવામાં આવ્યું
છે શ્રુત, શિલ્પ, અથવા ત્યાગ, તપ શૌર્ય કર્મ વગેરે જેના સૌ કરતાં વધારે
છે, એવી ગમે તે વસ્તુ હોય-તો તે પણ અદ્ભુત કહેવામાં આવશે જ
એ પૂર્વ વસ્તુના દર્શનથી કે શ્રવણથી જે રસ ઉદ્ભવે છે તે રસ પણ ઉપ-
ચારથી અદ્ભુત રસ કહેવાય છે. આ વિસ્મય રૂપ હોય છે. જે અતિદારુણ
હોવા બદલ રડાવે છે એટલે કે અશ્રુ વહેવડાવે છે તે રૌદ્ર છે. શત્રુઓ,
મહાઅરણ્ય, ગાઢતિમિર, વગેરે રૌદ્ર છે. એમના દર્શન વગેરેથી ઉદ્ભવેલ
વિકૃત અધ્યવસાય-પરિણામ રૂપ રસ પણ રૌદ્ર છે જે લલનજનક છે તે

લજ્જામુત્પાદયતીતિ વ્રીહનકઃ—લજ્જાસ્પદવસ્તુદર્શનાદિ—જન્યો મનોગ્લાનાદિ સ્વ-
રૂપોઽયં રસઃ । અસ્ય સ્થાનેઽન્યત્ર ભયાનકો રસઃ પ્રોક્તઃ । અયં હિ—ભયજનક
સંગ્રામાદિ દર્શનેન જાયતે । અસ્ય રૌદ્રરસેઽન્તર્ભાવનાદત્ર નાયં પૃથગુક્તઃ ॥ ૫ ॥
વીભત્સઃ—શુકશોણિતોચ્ચારપ્રસ્રવણાદ્યનિષ્ટોદ્દેગજનકવસ્તુદર્શનશ્રવણાદિજો જુગુ-
પ્સાપ્રકર્ષો રસો વીભત્સઃ ॥ ૬ ॥—હાસ્યઃ—હાસ્યાસ્પદવિકૃતાઽસંબદ્ધપરવચનવેષાલ-
ઙ્કારાદિશ્રવણદર્શનજો મનઃપ્રકર્ષાદિ ચેષ્ટાત્મકો રસો હાસ્યરસઃ ॥ ૭ ॥ કરુણઃ—
પ્રિયવિપયોગાદિ દુઃખહેતુસમુદ્ભવઃ શોકપ્રકર્ષસ્વરૂપો રસઃ કરુણરસઃ । કુત્સિતં

રૂપ રસ મી રૌદ્ર હૈ । જો લજ્જા કો ઉત્પન્ન કરતા હૈ વહ ‘વ્રીહનક’
હૈ । યહ રસ લજ્જાસ્પદ વસ્તુ કે દેખને આદિ સે ઉત્પન્ન મનોગ્લાનિ
આદિ રૂપ હોના હૈ । હસકે સ્થાન મેં દૂસરી જગહ ભયાનક રસ કહા
ગયા હૈ । યહ ભય જનક સંગ્રામ આદિ કે દેખને સે ઉત્પન્ન હોતા હૈ ।
હસકા અન્તર્ભાવ રૌદ્ર રસ મેં કરલિયા હૈ, હસલિયે ઉસે યહાં પૃથક્
નહીં કહા ગયા હૈ । શુક, શોણિત, ઉચ્ચાર—વિષ્ટા, પ્રસ્રવણ—પેશાબ,
મૂત્ર, આદિ જો અનિષ્ટ એવં ઉદ્દેગ જનક વસ્તુએં હૈ, ઉનકે દેખને સે,
સુનને આદિ સે જો જુગુપ્સા કા પ્રકર્ષ હોતા હૈ વહી જુગુપ્સા પ્રકર્ષ
વીભત્સ રસ કહલાતા હૈ । હાસ્યાસ્પદ, વિકૃત એવં અસંબદ્ધ એસે દૂસરો
કે વચન સુનને સે, વેષ અલંકાર આદિ કે દેખને સે જો મનપ્રકર્ષ આદિ
કેચેષ્ટાત્મક રસ હોતા હૈ વહ ‘હાસ્ય રસ’ હૈ । પ્રિય પદાર્થ કે વિયોગ સે
જન્ય દુઃખ આદિ હેતુ સે ઉદ્ભૂત હુઆ શોક પ્રકર્ષ સ્વરૂપ જો રસ હૈ
વહ ‘કરુણરસ’ હૈ । જીસસે પ્રાણી ઘુરી તરહ સે રોતા હૈ અથવા જિસકે

વ્રીહનક છે. આ રસ લજ્જાજનક વસ્તુ જોવા વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલ મનોગ્લાનિ
વગેરે રૂપ હોય છે એના સ્થાને બીજી જગ્યાએ ભયાનક રસ કહેવામાં આવ્યો છે.
આ ભયાનક રસ સંગ્રામ વગેરે જોવાથી ઉત્પન્ન થાય છે એનો અન્તર્ભાવ
રૌદ્ર રસમાં જ કરવામાં આવ્યો છે. એથી અહીં ‘પૃથક્ કથન કયું’ નથી
શુક, શોણિત, ઉચ્ચાર—મલવિષ્ટા, પ્રસ્રવણ—મૂત્ર વગેરે જે અનિષ્ટ અને ઉદ્દે-
ગજનક વસ્તુઓ છે એમને જોવાથી, સાંભળવા વગેરેથી જે જુગુપ્સાત્મક ભાવ
ઉત્પન્ન થાય છે તેજ જુગુપ્સાપ્રકર્ષ રસ બીભત્સ રસ કહેવાય છે. હાસ્યજનક,
વિકૃત અને અસંબદ્ધ એવા બીજા માણસોના વચનો સાંભળવાથી વેષ અલં-
કાર વગેરે જોવાથી જે મનપ્રકર્ષ વગેરે ચેષ્ટાત્મક રસ હોય છે તે હાસ્ય રસ
છે. પ્રિયપદાર્થના વિયોગથી જન્ય દુઃખ વગેરે હેતુથી ઉદ્ભૂત થયેલ શોક પ્રકર્ષ
સ્વરૂપ જ રસ છે તે કરુણ રસ છે એનાથી પ્રાણી ભયંકર રીતે રડે છે અથવા

રૌત્યનેનેતિ કરુણાસ્પદત્વાદ્ વા કરુણઃ, इत्युभयविधाऽपि करुणशब्दव्युत्पत्ति-
र्वोद्धृता ॥८॥ प्रशान्तःपरमगुरुवचःश्रवणादि हेतुसमुद्भव उपशमप्रकर्षात्मको रसः
प्रशान्त रसः । प्रशाम्यति-क्रोधादिजनितचित्तविक्षेपादिरहितो भवत्यनेनेति
प्रशान्तशब्दव्युत्पत्तिर्वोद्धृता ॥ ९ ॥ सू० १६९ ॥

एतानेव रसान् लक्षणादि द्वारेण विवक्षुः प्रथमं तावद् वीररसं लक्षणनिर्देश-
पुरस्सरं निरूपयति—

मूलम्—तत्थ परिच्चायंमि य, तवचरणसत्तुजणविणासे
य । अणणुसयधिइपरक्रम-लिंगो वीरो रसो होइ ॥१॥ वीरो रसो
जहा-सो नाम महावीरो, जो रज्जं पयहिऊणपव्वइओ । काम-
कोहमहासत्तुपक्खनिग्घायणं कुणइ ॥२॥ सू० १७० ॥

छाया-तत्र-परित्यागे च तपश्चरणे शत्रुजनविनाशे च । अननुशयधृतिपराक्रम-
कारण प्राणी करुणा का आस्पद (स्थान) बनता है, वह रस 'करुणरस'
है । करुणशब्द की दोनों प्रकार की यह व्युत्पत्ति संगत जाननी चाहिये ।
परमगुरुओं के वचन श्रवणादिरूप हेतु से उद्भूत जो उपशम की प्रक-
र्षितारूपरस है, वह 'प्रशान्तरस' है । जिसके द्वारा प्राणी क्रोध आदिसे
जनित-चित्त विक्षेप आदि से विहीन बन जाता है ऐसी यह प्रशान्त
शब्द की व्युत्पत्ति है । ॥ सू० १६९ ॥

अब सूत्रकार इन्हीं रसों को लक्षणादि द्वारा कहने की इच्छा से
सर्व प्रथम लक्षण निर्देश पुरस्सर वीररस का कथन करते हैं ।

“तत्थ परिच्चायंमि” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(तत्थ) इन नवरसों के बीच में (परिच्चायंमि य तव चरण-

બેનાથી પ્રાણી કરુણાપૂર્ણ થઈ બન્ય છે તે રસ કરુણ રસ છે. કરુણ શબ્દની
આ બંને પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ યોગ્ય જ ઠહેલાય પરમગુરુબોનાના વચન શ્રવણ
વગેરે રૂપ હેતુથી ઉદ્ભૂત જે ઉપશમની પ્રકર્ષતા રૂપ રસ છે તે પ્રશાન્ત રસ
છે. જેના વડે પ્રાણી ક્રોધ વગેરેથી ઉદ્ભવેલ ચિત્તવિક્ષેપાદિથી વિહીન થઈ
બન્ય છે પ્રશાન્ત શબ્દની આ વ્યુત્પત્તિ છે. ॥સૂ૦૧૬૯॥

હવે સૂત્રકાર એજ રસોને લક્ષણ વગેરે દ્વારા સ્પષ્ટ કરવાની અપેક્ષાથી
અહીં 'સર્વ પ્રથમ વીર રસનું કથન લક્ષણ નિર્દેશ પુરસ્સર કરે છે—

“તત્થ પરિચ્ચાયંમિ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(તત્થ) આ નવ રસોમાં (પરિચ્ચાયંમિ ય તવચરણસત્તુજણ

લિङ્ગો વીરો રસો ભવતિ ॥૧॥ વીરો રસો યથા-સ નામ મહાવીરો યો રાજ્યં પ્રહાય
મત્રજિતઃ । કામક્રોધમહાશત્રુપક્ષનિર્વાતનં કરોતિ ॥૨॥ સુ૦ ॥૧૭૦ ॥

ટીકા—‘તત્થ’ इत्यादि—

તત્ર તેષુ નવ રસેષુ મધ્યે પરિત્યાગે ચ તપશ્ચરણે ચ શત્રુજનવિનાશે અનનુ-
શયધૃતિપરાક્રમલિङ્ગો વીરો રસો ભવતિ । અયં ભાવઃ—પરિત્યાગે—દાને અનનુશય-
લિङ્ગઃ—અનુશયઃ—ગર્વઃ પશ્ચાત્તાપો વા, સ લિङ્ગં=લક્ષણં યસ્ય સોઽનુશયલિङ્ગઃ, ન
અનુશયલિङ્ગઃ અનનુશયલિङ્ગઃ—દાનં દત્વાઽહંકારં પશ્ચાત્તાપં વા ન કરોતિ તદા વીરો
રસો વ્રોધ્યઃ । તપશ્ચરણે =તપસિ ધૃતલિङ્ગઃ=ધૈર્યચિહ્નઃતપશ્ચર્યાયાં ધૈર્યમેવ કરોતિ
ન પશ્ચાત્તાપં તદા વીરો રસો ભવતિ । શત્રુવિનાશે=શત્રૂણામુન્મૂલને પરાક્રમલિङ્ગઃ=

સત્તુજનવિનાસેય) પરિત્યાગ કરને મેં, તપશ્ચરણ કરને મેં ઓર શત્રુજન
કે વિનાશ કરને મેં અણણસયધિહપરક્રમ-લિંગો વીરરસો હોઈ) અન-
નુશય ધૃતિ, પરાક્રમ इन चिन्हों वाला वीररस होता है । अनुशय
शब्द का अर्थ गर्व अथवा पश्चात्ताप है । यह जिसका लक्षण है,
वह अनुशयलिङ्ग है यह लिङ्ग जिसमें नहीं होता वह
अननुशय लिङ्ग है दान देकर के जो अहंकार या पश्चात्ताप नहीं
करता है, उससमय वीररस होता है । तपश्चर्या करने में जो धैर्यरखता
है—पश्चात्ताप नहीं करता है वह वीररस का काम है । “शत्रुजन के
विनाश करने में जो पराक्रमका अवलम्बन करता है वैकल्य-विकलता
कमजोरी हृदय में नहीं लाता है, यह सब वीररस के द्वारा होता है ।
इन अननुशय, धैर्य और पराक्रम लक्षणों से यह जाना जाता है कि
‘यह मनुष्य वीररस में वर्तमान है । इसीप्रकार से अन्यत्र भी समझना

વિનાસેય) પરિત્યાગ કરવામાં, તપશ્ચરણ કરવામાં, અને શત્રુઓના વિનાશ
કરવામાં (અણણસયધિહપરક્રમલિંગો વીરરસો હોઈ) અનનુશય, ધૃતિ, પરા-
ક્રમ આ લક્ષણોવાળો રસ વીરરસ કહેવાય છે. અનુશય શબ્દનો
અર્થ ગર્વ—અથવા પશ્ચાત્તાપ છે. આ જેનું લક્ષણ છે, તે અનુશય લિંગ
છે. એ જેમાં હોતો નથી. તે અનનુશય લિંગ છે. દાન આપીને જે
અહંકાર કે પશ્ચાત્તાપ કરતો નથી તે વીરરસ કહેવાય છે. તપશ્ચર્યામાં
જે ધૈર્ય રાખે છે—પશ્ચાત્તાપ કરતો નથી તે વીરરસને લીધે જ. શત્રુજનના
વિનાશાર્થે જે પરાક્રમ બતાવે છેવૈકલ્ય-વિકલતા-નબળાપણું બતાવતો નથી તે
વીર રસને લીધે જ. આ સર્વે અનનુશય, ધૈર્ય અને પરાક્રમના લક્ષણોથી એમ
જણાય છે કે ‘આ માણસ વીરરસ યુક્ત છે.’ આ પ્રમાણે બીજે પણ સમજવું જોઈએ.

પરાક્રમચિહ્નઃ પરક્રમતે ન તુ વૈકલ્વ્યમવલમ્બતે તદા ચ વીરો રસો ભવતિ । એતૈસ્ત્રિ-
મિલંક્ષણે જ્ઞાતે યદયં જનો વીરે રસે વર્તતે ઇતિ । એવમન્યત્રાપિ બોધ્યમ્ । સમ્પ્રતિ
ઉદાહરણં દર્શયિતુમાહ —વીરો રસો યથા યથા=યેન પ્રકારેણ વીરો રસો જ્ઞાયતે-
તથોચ્યતેऽનુપદવક્ષ્યમાણયા ગાથયા ‘સો નામ’ ઇત્યાદિ રૂપયા । યો રાજ્યં પરિ-
ત્યજ્ય પ્રવ્રજિતઃ સન્ કામક્રોધરૂપમહાશત્રુપક્ષસ્ય નિર્ધાતનં=વિનાશં કરોતિ સ
નામ=નિશ્ચયેન મહાવીરો ભવતિ । વીરરસે યથા પુરુષચેષ્ટાપ્રતિપાદ્યતે તથૈવૈવંધિધેષુ
કાવ્યેષુ પુરુષચેષ્ટાપ્રતિપાદનાત્ વીરો રસો બોધ્યઃ । તથા ચાત્ર મોક્ષપ્રતિપાદકે
પ્રસ્તુતશાસ્ત્રે મહાપુરુષવિજેતવ્યકામક્રોધાદિભાવશત્રુજયેનૈવ વીરરસોદાહરણમ્ । પ્રા-

ચાહિયે । અવ સૂત્રકાર (વીરો રસો જહા) વીરરસ જિસ પ્રકાર કે દૃષ્ટાન્ત
સે જાના જાતા હૈ, ઉસ પ્રકાર કે દૃષ્ટાન્ત કો હસ ગાથા દ્વારા પ્રકટ
કરતે હૈ—(સો નામ મહાવીરો જો રજ્જં પયહિજ્ઞ પવ્વહઓ, કામ કોહ-
મહાસત્તુપક્ષ્વનિગ્ધાયણં કુણહ) ‘ જો રાજ્ય કા પરિત્યાગ કરકે
દીક્ષિત હોતા હૈ ઓર દીક્ષિત હોકર જો-કામ ક્રોધ રૂપ
મહાશત્રુ કે પક્ષકા વિનાશ કરતા-હૈ વહ નિશ્ચય સે મહાવીર હોતા હૈ ।
વીરરસ મેં જૈસી પુરુષ ચેષ્ટા કહી જાતી હૈ વૈસી હી પુરુષ ચેષ્ટા હસ
પ્રકાર કે કાવ્યોં મેં પ્રકટ કી જાતી હૈ અર્થાત્ વર્ણિત કી જાતી હૈ—હસ-
લિયે વહાં વીરરસ જાનના ચાહિયે । યહ પ્રસ્તુત શાસ્ત્ર મોક્ષ કા પ્રતિ-
પાદન કરને વાલા હૈ । હસલિયે હસમેં મહા પુરુષ દ્વારા વિજેતવ્ય જો
કામ ક્રોધ આદિ ભાવશત્રુ હૈ, ઉનકે જીતને સે હી વીરરસ કા ઉદા-
હરણ કહા ગયા હૈ । સાધારણ મનુષ્યદ્વારા સાધ્ય-એસે સંસાર કા કારણ

હવે સૂત્રકાર આ (વીરો રસો જહા) વીરરસ જે પ્રકારના દૃષ્ટા-
ન્તથી જાણવામાં આવે છે તે પ્રકારના દૃષ્ટાન્તને આ ગાથા વડે
સ્પષ્ટ કરે છે—(સો નામ મહાવીરો જો રજ્જં પયહિજ્ઞ પવ્વહઓ, કામક્રોહ
મહાસત્તુપક્ષ્વનિગ્ધાયણં કુણહ) ‘ જે રાજ્યના વૈભવને ત્યજીને દીક્ષા ગ્રહણ
કરે છે અને દીક્ષિત થઈને જે કામ-ક્રોધ રૂપ મહાશત્રુનાં પક્ષને વિનષ્ટ કરે
છે, તે ચોક્કસ મહાવીર હોય છે. વીરરસમાં જેવી પુરુષ-ચેષ્ટા કહેવામાં આવે
છે તેવી પુરુષચેષ્ટા આ જાતના કાવ્યોમાં પ્રકટ કરવામાં આવે છે એટલે કે
વર્ણવવામાં આવે છે. એથી ત્યાં વીરરસ જાણવો જોઈએ આ પ્રસ્તુતશાસ્ત્ર
મોક્ષપ્રતિપાદક છે. એટલા માટે આ શાસ્ત્રમાં મહાપુરુષ વડે વિજેતવ્ય કામ,
ક્રોધ વગેરે શત્રુભાવે છે, તેમને જીતવાના જે વીરરસના ઉદાહરણો પ્રસ્તુત
માનવામાં આવ્યાં છે. સામાન્ય માણસો વડે સાધ્ય એવા સંસારના કારણભૂત

કૃતમનુજસાધ્યસંસારકારણદ્રવ્યશત્રુનિગ્રહસ્થાપસ્તુત્ત્વાન્ તથાવિધોદાહરણમત્ર
દત્તમ્ । એવમન્યત્રાપિ બોધ્યમ્ ॥સૂ૦ ૧૭૦॥

અથ દ્વિતીયં શૃંગારરસં સલક્ષણં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—સિંગારો નામ રસો રતિસંજોગાભિલાસસંજનણો ।
મંડળવિલાસવિદ્યોયહાસલીલારમણલિંગો ॥૪॥ સિંગારો રસો
જહા મહુરવિલાસસલિયં હિયડમ્માદનકરં જુવાણાણં । સામા
સદ્દુદામં દાણતી મેહલાદામં ॥૫॥ ધી ધીમં સિંગારે, સાહૂર્ણ
જો ઉવેજિયવો ય । મોક્ષગિહઅગ્ગલા સો, નાચરિયવો ય
મુણિહિ ઇમો ॥૬॥સૂ૦ ૧૭૧॥

છાયા—શૃંગારો નામરસો રતિસંયોગાભિલાપસંજનનઃ । મંડળવિલાસ વિ-
દ્યોક હાસ્યલીલારમણલિંગોઃ ॥૪॥ શૃંગારો રસો યથા—મધુરવિલાસસુલલિતં હૃદ-
યોન્માદનકરં યુનામ્ । શ્યામા શબ્દોદામં દર્શયતિ મેહલાદામ ॥૫॥ ધિગ્ધિગ્ ઇમં
શૃંગારં, સાધૂનાં યસ્તુ વર્જિતવ્યશ્ચ । મોક્ષગૃહાર્ગલા સઃ, નાચરિતવ્યશ્ચ મુનિ-
ભિરયમ્ ॥૬॥ સૂ૦ ૧૭૧॥

ટીકા —‘સિંગારો’ इत्यादि—

શૃંગારો નામ રસો હિ—રતિસંયોગાભિલાપસંજનનઃ—રતિઃ રતિકારણાનિ
લલનાદીનિ ગૃહ્યન્તે કાર્યે કારણોપચારાત્, તત્સંયોગાભિલાપસ્ય—લલનાભિઃ સહ

સુત જો દ્રવ્ય શત્રુ કા નિગ્રહ કરના હૈ વહ યહાં અપ્રસ્તુત હૈ । ફસલિયે
સૂત્રકારને ફસ પ્રકાર કા ઉદાહરણ યહાં નહીં દિયા હૈ ફસી પ્રકાર સે
અન્યત્ર ભી જાનના ચાહિયે ॥ સૂ૦ ૧૭૦ ॥

અવ સૂત્રકાર લક્ષણ સહિત શૃંગાર રસ કા નિરૂપણ કરતે હૈ—

“સિંગારો નામ રસો” इत्यादि ।

શબ્દાર્થ— (સિંગારો નામ રસો રતિસંજોગાભિલાસ—સંજનણો)
શૃંગાર નામક રસ રતિસંયોગાભિલાપ જનક હોતા હૈ । રતિ સે

જે દ્રવ્યશત્રુનું દમન કરવું તે આહીં અપ્રસ્તુત છે. એથી જ સૂત્રકારે આ જાતનું
ઉદાહરણ આહીં આપ્યું નથી આ પ્રમાણે બીજે પણ જાણવું જોઈએ. ॥સૂ૦ ૧૭૦॥

હવે સૂત્રકાર લક્ષણસહિત શૃંગારરસનું નિરૂપણ કરે છે—

“સિંગારો નામ રસો” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(સિંગારો નામ રસો રતિસંજોગાભિલાસસંજનણો) શૃંગાર રસ
રતિસંયોગાભિલાપજનક હોય છે. આહીં રતિથી કાર્યમાં કારણના ઉપચારથી

સજ્જમેચ્છાયાઃ સંજનનઃ=સમુત્પાદકઃ, તથાચ મળ્ડનવિલાસવિવ્વોકહાસ્યરમણ-
લિંગઃ-મળ્ડનમ્-અલંકારૈર્માત્રાલક્ષણમ્, વિલાસઃ-પ્રિયસભીગમનને યઃ સ્થાનાસ-
નગમનવિલોકિતેષુ વિકારોઽકસ્માદ્વ ક્રોધશ્ચિત્તચમત્કારમુખવિહ્વનં સ વિલાસઃ,
વિવ્વોકઃ=અભિમતપ્રાપ્તૌવપિ ગર્વાદનાદરઃ, સાપરાધસ્ય સ્ત્રકચન્દનાદિના સંયમનં
તાડનં ચ, હાસ્યમ્=મતીતાર્થમ્, લીલા=સકામગમનપ્રાપ્તિત્વાદિ રમણીયચ્છેષ્ટા,
અલબ્ધપ્રિયસમાગમયા સ્ત્રિયા સ્વચિત્તવિનોદાર્થં પ્રિયસ્ય યા વેપગતિદૃષ્ટિહસિતભ-
ણિતૈરનુકૃતિઃ ક્રિયતે સા વા લીલા, રમણં=ક્રીડનમ્, એતાનિ ક્લિંગં-ચિદ્વં યસ્ય
સ તથાવિધો ભવતિ । ઉદાહરણમાહ-શૃંગારો રસો યથા-શ્યામા-પોડશર્વર્પદ-

યહાં પર કાર્ય મેં કારણ કે ઉપચાર સે રતિ કે કારણભૂત જો
લલના આદિ પદાર્થ હેં, વે ગ્રહણ ક્રિયે ગયે હેં । ઉંનેકે સાથ સંગમ કી
ઇચ્છા કા જનક યહ શૃંગાર રસ હોતા હૈ । (મંડળાવિલાસવિવ્વોચ,
હાસ, લીલારમણલિંગો) અલંકારોં સે શરીર કો સજ્જિત=અલંકૃત,
કરના હસકા નામ 'મળ્ડન' હૈ । પ્રિય કે સમીપ જાને મેં જો સ્થાન,
આસન, ગમન, એવં વિલોકન મેં વિકાર ઔર અકસ્માત ક્રોધ, સ્મિત,
ચમત્કાર, મુખ વિહ્વન હોતા હૈ, વહ વિલાસ હૈ । અભિમત કી પ્રાપ્તિ
મેં મી ગર્વ (અહંકાર) સે અનાદર, કરના ઔર અપરાધસહિત કા
સ્ત્રક-માલા ચંદન આદિ સે સંયમન કરના, તાડન કરના, યહ વિવ્વોક
હૈ । હાસ્ય-હસના । સકામ ગમન એવં પ્રાપ્તિ આદિ જો રમણીય ચેષ્ટાઈ
હેં, વે 'લીલા' હેં । અથવા જિસ સ્ત્રી કો પ્રિય કા સમાગમ અલબ્ધ હો
રહા હૈ, વહ જો અપને ચિત્ત કો વિનોદિત કરને કે લિયે પ્રિય કે વેપ

રતિના કારણ જે લલના વગેરે પદાર્થો છે તેમનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે.
તેમની સાથે સંગમની ઇચ્છાનો ઉદ્ભાવક આ શૃંગાર રસ હોય છે. (મંહળ-
વિલાસવિવ્વોચ, હાસ, લીલા રમણલિંગો) અલંકારોથી શરીરને સુસજ્જિત-
અલંકૃત-કરવું તેનું નામ 'મંડન' છે. પ્રિયની પાસે જતાં જે સ્થાન,
આસન, ગમન અને વિલોકનમાં વિકાર તેમજ આચિંતા-ક્રોધ, સ્મિત, ચમ-
ત્કાર, મુખવિહ્વન હોય છે, તે વિલાસ છે અભિમતની પ્રાપ્તિમાં પણ ગર્વ
(અહંકાર)થી અનાદર કરવો, તેમજ અપરાધીનું સ્ત્રક-માળા-ચંદન વગેરેથી
સંયમન કરવું, તાડન કરવું વિષ્ણોક છે હાસ્ય-હસવું સકામ ગમન અને
ભાવિત જે રમણીય ચેષ્ટાઓ છે, તે 'લીલા' છે. અથવા જે સ્ત્રી પ્રિયસમા-
ગમ મેળવી શકી નહીં તેવી સ્ત્રી પોતના ચિત્તને પ્રસન્ન કરવા માટે પ્રિયના
વેપનું ગતિનું દૃષ્ટિનું, હાસ્યનું, વાણીનું અનુકરણ કરે છે, તે 'લીલા' છે.

શીયા-સ્ત્રી, 'શ્યામા ષોડશવાર્ષિકી' इत्यभिधानात्, शब्दोदाम-शब्दउदामा= प्रचुरो यत्र तत्-क्रिद्धिणी स्वनपुत्ररम् 'उदाम' शब्दस्य पन्निपात आर्षत्वात्, अतएव यूनां=जुवाणां हृदयोन्मादकात् प्रवलस्मरप्रकटीकरणं हृदयोन्मत्तता विधायकं स्वकीयं मेहलादाम=कटिसूत्रं मधुरविलाससुललितम्—धुरैः=कामिजनहृदया ह्लादकतया नाधुर्यमुपगतैः विलासैः सकामचेष्टाविशेषैः सुललितम्=अतिशयमनोहारि यथास्यात्तथा दर्शयति । शृङ्गारप्रधानचेष्टाप्रतिपादनादयं शृङ्गारो रसः,

का, गति का, दृष्टि का, हास्य का, बोली का अनुकरण करती है, वह 'लीला' है । क्रीडा करना इसका नाम रमण है । इस शृङ्गार रस के मंडन, विलास, विव्बोक, हास्य, लीला और रमण ये चिह्न हैं ।

अब सूत्रकार (सिंगारो रसो जहा) यह शृङ्गार रस जिस प्रकार से जाना जाता है, उस प्रकार को इस गाथा द्वारा प्रकट करते हैं—(सामो) “श्यामा षोडशवार्षिकी” इस कथनानुसार कोई षोडशवर्षदेशीया—सोलह वर्ष की अवस्था वाली तरुण वयस्का-स्त्री (सदुदामं) क्षुद्रघंटिकाओं के शब्द से मुखरित अतएव (जुवाणाणं) युवा पुरुषों के (हिय-उम्मादणकरं) हृदय को प्रवलस्मरकी पीडा उत्पन्न करने से उन्मत्त करने वाले ऐसे (मेहलादामं) अपने कटिसूत्र को (मधुरविलास-सुललियं) कामिजनों के हृदय को आह्लादक होने के कारण मधुर लगने वाले विलासों-सकाम चेष्टा विशेषों-से अतिशय मनोहारी जैसे वह होता है उस प्रकार से (दाएती) दिखलाते हैं इस शृंगाररस में शृंगारप्रधान चेष्टाओं का प्रतिपादन होता है इसलिये इसे 'शृंगाररस'

ક્રીડા કરવી તે રમણ કહેવાય છે મંડન, વિલાસ, વિવ્બોક, હાસ્ય, લીલા તેમજ રમણ આ સર્વે શૃંગાર રસના ચિહ્નો છે.

હવે સૂત્રકાર (સિંગારો રસો જહા) શૃંગારરસ જેનાથી જણાય છે તેનું આ ગાથા વડે કથન કરે છે. (સામો) “શ્યામા ષોડશવાર્ષિકી” આ કથન મુજબ કોઈ સોળ વર્ષની અવસ્થાવાળી તરુણવયસ્કા-સ્ત્રી (સદુદામં) ક્ષુદ્રઘંટિકાઓથી મુખરિત તેથી (જુવાણાણં) યુવકોના (હિયઉમ્માદણકરં) હૃદયોને પ્રવલત્તમ સ્મર પીડથી યુક્ત કરીને ઉન્મત્ત કરનાર (મેહલાદામં) પોતાના કટિ-સૂત્રને (મધુરવિલાસસુલલિયં) કામુકોના હૃદયને આહ્લાદક હોવા બદલ મધુર લાગે તેવા વિલાસો-સકામ ચેષ્ટા વિશેષોથી અતિશય મનોહારી લાગે તેમ (દાણતી) તેને બતાવે છે. આ શૃંગાર રસમાં શૃંગાર પ્રધાન ચેષ્ટાઓનું પ્રતિપાદન થાય છે જેથી આને શૃંગાર રસ કહેવામાં આવે છે. (ધી ધીમે

इति बोध्यम् ॥ इमं = पूर्वोक्तस्वरूपं शृङ्गारं=शृङ्गाररसं धिग् धिग्=धिगस्तु यस्तु साधूनां=सर्वविरतिमतां सुनीनां वर्जितव्यः । स शृङ्गारः मोक्षगृहार्गला=मोक्षद्वार-
स्यार्गलाभूतोऽतोऽसौ शृङ्गाररसः मुनिभिर्नावरितव्यः=न सेवनीयः ॥६॥सू० १७१॥

अथ तृतीयमद्भुतरसं सलक्षणमाह—

मूलम्—विस्मयकरो अपुव्वो, अनुभूयपुव्वो य जो रसो होइ ।
हरिसविसा उपपत्ति,—लक्खणो अब्भुओ नाम ॥६॥ अब्भुओ
रसो जहा—अब्भुयतरमिहएत्तो अन्नं किं अत्थि जीवलोगंमि ।
जं जिणवयणे अत्था तिकालजुत्ता मुणिज्जंति ? ॥७॥सू० १७२॥

छाया—विस्मयकरः अपूर्वः अनुभूतपूर्वश्च यो रसो भवति । हर्षविपादोत्प-
त्तिलक्षणः अद्भुतो नास्ति ॥ अद्भुतो रसो यथा—अद्भुतरसमिद एतस्मात् अन्यत्
किमस्ति जीवलोके । यत् त्रिनवचने अर्थाः त्रिकालयुक्ता ज्ञायन्ते ॥ सू० १७२॥

टीका—‘विस्मयकरो’ इत्यादि—

अपूर्वः=अननुभूतपूर्वः, अनुभूतपूर्वः—पूर्वमनुभूतो वा વિસ્મયકરઃ—કર્ષિમ-
શ્ચિદ્દ્ભુતે પદાર્થે દૃષ્ટે યદાશ્ચર્યં જાયતે, અતઃ સ પદાર્થો વિસ્મયકર ઉચ્યતે,

કહા હે । (ધી ધીમં શૃંગારં) ઇસપૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાલે શૃંગારરસ—કો ધિક્કાર
હો ધિક્કાર હો (જો હ) ક્યોંકિ યહ (સાહૂણં) સાધુ જનોં કો (વિવિજ્જયવ્વો)
છોડને યોગ્ય કહા ગયા હૈ । કારણ ઇસકા યહ હૈ કિ યહ (મોક્ષગિહ-
અગ્ગલાઓ) મોક્ષ રૂપી ઘરકી અર્ગલા રૂપ હૈ । અતઃ (મુણિહિ ઇમો નાય-
રિયવ્વો) મુનિ જનોં કો ઇસકા સેવન નહીં કરના ચાહિયે ॥સૂ० ૧૭૧॥

अब सूत्रकार लक्षणनिर्देश पुरस्सर तीसरे अद्भुत रस का कथन
करते हैं ।—“विस्मय करो अपुव्वो अनुभूयपुव्वो” इत्यादि ।

शब्दार्थ—(अपुव्व) पूर्व में कभी अनुभव से नहीं आये अथवा (अनु-

સિંગાર) આ ઉપરોક્ત સ્વરૂપવાળા શૃંગાર રસને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે.
(જો હ) કેમ કે એ (સાહૂણં) સાધુ જનોને સર્વ વિરતિ સંપન્ન મુનિજનોના
ભાટે (વિવિજ્જયવ્વો) ત્યાજ્ય કહેવામાં આવ્યો છે. કેમ કે આ (મોક્ષગિહ-
અગ્ગલાઓ) મોક્ષરૂપી ઘરની અર્ગલા છે. એથી (મુણિહિ ઇમો નાયરિયવ્વો)
મુનિજનો આ રસનું સેવન કરે નહીં. ॥સૂ० ૧૭૧॥

હેવે સૂત્રકાર લક્ષણ સહિત ત્રીજા અદ્ભુત રસનું કથન કરે છે—

“ વિસ્મયકરો અપુવ્વો અનુભૂયપુવ્વો ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(અપુવ્વ) પૂર્વે કોઈ પણ દિવસે ન અનુભવેલ અથવા તો

તદર્શનોદ્ભવો રસોઽપિ વિસ્મયકરો બોધ્યઃ એતાદૃશો યો રસો ભવતિ સ હર્ષવિષા
દોત્પત્તિલક્ષણઃ આશ્ચર્યમયે શુભે વસ્તુનિ દૃષ્ટે હર્ષોત્પત્તિઃ, તથૈવાશુભે વસ્તુનિ દૃષ્ટે
વિષાદોત્પત્તિઃ, એતદુભયચિહ્નઃ અદ્ભુતો નામ રસો બોધ્યઃ । ઉદાહરણમાહ-અદ્ભુતો
રસો યથા-इह=अस्मिन् जीवलोके=संसारे इतोऽन्यत्=अस्मात्परम् अद्भुततरम्=
आश्चर्यतरम् किमस्ति? =न किंचिदप्यस्ति । कुतो न ? इत्याह-यत्=यस्मात् कारणात्
जिनवचने त्रिकालयुक्ताः=अतीतानागतवर्तमानरूपत्रिकालयुक्ता अपि अर्थाः=
जीवादयः सूक्ष्मव्यवहिततिरोहितातीन्द्रिया मूर्त्तादिस्वरूपा ज्ञायन्ते इति॥सू० १७२॥

અનુભૂયવ્યવો) અનુભવ મેં મી આયે હુએ એસે (વિમ્હયકરો) કિસી અદ્ભૂત
પદાર્થ કે દેખને પર જો આશ્ચર્ય હોતા હૈ, ઉસ આશ્ચર્ય કા જનક વહ
પદાર્થ વિસ્મય કર કહલાતા હૈ તથા ઉસસે જો રસ ઉત્પન્ન હોતા હૈ,
વહ રસ-મી વિસ્મયકર કહા જાતા હૈ । હસ અદ્ભૂત રસ કા- લક્ષણ
હર્ષ ઓર વિષાદ કી ઉત્પત્તિ હોના હૈ । આશ્ચર્ય જનક કિસી શુભવસ્તુ
કે દેખને પર હર્ષોત્પત્તિ હોતી હૈ, ઓર અશુભવસ્તુ દેખને પર વિષાદો-
ત્પત્તિ હોતી હૈ । અતઃ યહ અદ્ભૂત રસ હન દોનોં ચિહ્ન વાલા હોતા હૈ,
એસા જાનના ચાહિયે । અબ સૂત્રકાર હસ રસ કો જાનને કે લિયે ઉદા-
હરણ કહતે હૈં । વે કહતે હૈં કિ (અબ્ધુઓ રસો) 'યહ અદ્ભૂત રસ
હસપ્રકાર સે હૈ (જહા) જૈસે-(અબ્ધુયતરમિહ એત્તો અન્નં કિં અત્યિજીવ-
લોગંમિ) હસ-જીવલોક મેં હસસે અધિક ઓર દૂસરા આશ્ચર્ય-
વ્યા હૈ ? (જં જિગવચ્ચને ત્રિકાલયુક્તા અત્યા મુણિજ્જંતિ) જો જિન વચન
મેં સ્થિત ત્રિકાલ-અતીત -અનાગત-ઓર વર્તમાન કાલવર્તી સમસ્ત

(અનુભૂયવ્યવો) અનુભવેલ (વિમ્હયકરો) કોઈ પણ અદ્ભૂત પદાર્થને જોઈને
જે આશ્ચર્ય થાય છે, તે આશ્ચર્યને ઉત્પન્ન કરનાર તે પદાર્થ વિસ્મયકારી
કહેવાય છે. તેમજ તેના વડે જે રસ ઉત્પન્ન થાય છે, તે રસ પણ વિસ્મય-
કર કહેવાય છે આ અદ્ભૂત રસનું લક્ષણ હર્ષ અને વિષાદની ઉત્પત્તિ થવી
તે છે આશ્ચર્યોત્પાદક કોઈ શુભ વસ્તુને જોવાથી હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.
અને અશુભ વસ્તુને જોવાથી વિષાદની ઉત્પત્તિ થાય છે. એથી
આ અદ્ભૂત રસ આ જાને બિહો સુકત હોય છે. હવે સૂત્રકાર આ રસને
જાણુશ માટે ઉદાહરણ પ્રસ્તુત કરે છે. તેઓ કહે છે કે (અબ્ધુઓ રસો)
આ અદ્ભૂત રસ આ પ્રમાણે છે-(જહા) જેમ કે (અબ્ધુયતરમિહ એત્તો અન્નં
કિં અત્યિ જીવલોગંમિ) આ જીવલોકમાં એના દરતાં બીજી કંઈ નવાઈ
પ્રમાટે તેથી વાત છે. કે (જં જિગવચ્ચને ત્રિકાલ યુક્તા અત્યા મુણિજ્જંતિ) જે
જિન વચનમાં સ્થિત ત્રિકાલ-અતીત-અનાગત અને વર્તમાનકાલીન સર્વ

અથ ચતુર્થ રૌદ્રસં સલક્ષણમાહ—

મૂલમ્—ભયજનનરૂપસદ્ધંધયારચિંતાકહાસમુપ્પણ્ણો । સંમોહ-
સંભ્રમવિસાયમરણલિંગો રસો રોદ્ધો ॥૮॥ રોદ્ધો રસો જહા—ભિડડી
વિહંબિયમુહો સંદટ્ટોદ્ધ ઇયરુહિરમાકિણ્ણો । હણસિ પસું અસુરણિમ્મો
મીમરસિય અરોદ્ધ ! રોદ્ધોઽસિ ॥૯॥ સૂ૦ ૧૭૩॥

છાયા—ભયજનનરૂપશબ્દાન્ધકારચિન્તાકથાસમુત્પન્નઃ । સંમોહસંભ્રમવિ-
પાદમરણલિંગો રસો રૌદ્રઃ ॥ રૌદ્રો રસો યથા—ભુકુટિવિહંમ્બિતંમુખઃ સંદટ્ટીઘ્ઠઃ
ઇતિ રુધિરમાકીર્ણઃ । હંસિ પશુમ્ અસુરણિમ્મો મીમરસિત અતિરૌદ્ધ !
રૌદ્રોઽસિ । સૂ૦ ૧૭૩॥

ટીકા—‘ભયજનન’ ઇત્યાદિ—

ભયજનનરૂપશબ્દાન્ધકારચિન્તાકથાસમુત્પન્નઃ—રૂપં=શત્રુપિશાચાદીનામાકૃતિઃ,

સૂક્ષ્મ વ્યવહિત એવં તિરોહિત પદાર્થ જાન લિયે જાતે હૈં । સ્વભાવ વિપ્ર-
કૃષ્ટ પરમાણુ આદિ પદાર્થ સૂક્ષ્મ હૈં । કાલ વિપ્રકૃષ્ટ—રામ—રાવણ આદિ
આદિ પદાર્થ વ્યવહિત હૈં દેશ વિપ્રકૃષ્ટ—સુમેરુ પર્વત આદિ પદાર્થ
તિરોહિત હૈં । હસ પ્રકાર અતીન્દ્રિય એવં અમૂર્ત સ્વરૂપ જિતને મી આગમ-
કથિત ત્રિકાલવર્તિ જીવાદિક પદાર્થ હૈં, તે સર્વ જિનવચન કે પ્રભાવ
સે પ્રત્યક્ષ ઓર પરોક્ષરૂપ સે જાનલિયે જાતે હૈં ॥ સૂ૦ ૧૭૨ ॥

અથ સૂત્રકાર ચૌથા રૌદ્ર રસ કા લક્ષણ નિર્દેશપૂર્વક કથન
કરતે હૈં—“ભયજનનરૂપ” ઇત્યાદિ

શબ્દાર્થ—(ભયજનનરૂપસદ્ધંધયારચિંતાકહાસમુપ્પણ્ણો) ભય,

સૂક્ષ્મ વ્યવહિત અને તિરોહિત પદાર્થો જાણી લેવાય છે સ્વભાવ વિપ્રકૃષ્ટ
પરમાણુ વગેરે પદાર્થો સૂક્ષ્મ છે. કાલવિપ્રકૃષ્ટ રામ—રાવણ વગેરે પદાર્થો
વ્યવહિત છે, દેશવિપ્રકૃષ્ટ સુમેરુપર્વત વગેરે પદાર્થો તિરોહિત છે. આ પ્રમાણે
બેટલાં આગમ કથિત ત્રિકાલવર્તી અતીન્દ્રિય અને અમૂર્ત સ્વરૂપ જીવાદિ
પદાર્થો છે, તે સર્વે જિન વચનના પ્રભાવથી પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ રીતે
જાણી લેવાય છે. ॥સૂ૦ ૧૭૨॥

હવે સૂત્રકાર ચતુર્થ રૌદ્ર રસનું લક્ષણ સહિત કથન કરે છે—

“ ભયજનનરૂપ ” ઇત્યાદિ—

શબ્દાર્થ—(ભયજનનરૂપસદ્ધંધયારચિંતા કહા સમુપ્પણ્ણો) અથોત્પાદક ૩૫,

શબ્દઃ=તેષામેવ શત્રુપિશાચાદીનાં શબ્દઃ, અન્ધકારઃ-નિવિડતમઃ, એતેષાં દ્વન્દ્વઃ,
 ભયજનનાઃ=ભયોત્પાદકા ये रूपशब्दान्धकाराः-तेषां चिन्ता=तत्स्वरूपपर्यालो-
 चनरूपा स्मृतिः, कथा=स्वरूपप्रकथनं च, उपलक्षणत्वाद् दर्शनमपि बोध्यम्, ततः
 समुत्पन्नः=संजातः, तथा-संमोहसंभ्रमविषादमरणलिङ्गः-संमोहः विवेकराहित्यम्,
 संभ्रमः=व्याकुलता, विषादः=ममाऽत्रगदेशे समागमनमशोभनमित्येवं शोकः,
 मरणं=भयोद्विग्नस्य गजसुकुमालहन्तुः सोमिलब्राह्मणस्येव झटिति प्राणोत्क्रमणम्,
 एतानि लिङ्गानि=चिह्नानि यस्य स तथाभूतो रौद्रो रसो भवति । नन्वयं भयजन-
 करूपादि स्मरणकथनदर्शनसमुत्पन्नः सम्मोहादिलक्षणो भयानक एव भवति,
 कथमस्य रौद्ररसत्वमभिहितम् ? इति चेदाह-यद्यप्ययं भवत्कथनानुसारेण भयानक

जनक रूप, शब्द और अंधकार की स्वरूपपर्यालोचनारूप स्मृति से
 स्वरूप कथनरूप कथा से ' दर्शन से उत्पन्न हुआ (संमोहसंभ्रमविसा-
 यमरणलिङ्गो) तथा विवेकरहितपना रूप संमोह व्याकुलतारूप संभ्रम
 शोक रूप विषाद और प्राणविसर्जन रूप मरण इन-लिङ्गों चिह्नों वाला
 (रौद्र रसो) रौद्र रस होता है । तात्पर्य कहने का यह है कि यह रौद्र
 रस भयजनक रूपादिकों के स्मरण आदि से उत्पन्न होता है और
 यह संमोह चिह्नों से जाना जाता है मेरा इस प्रदेश में समागमन
 ठीक नहीं है , इस प्रकार से शोक करने का नाम विषाद है । गज
 सुकुमाल को मारने वाले सोमिल ब्राह्मण की तरह भयोद्विग्न व्यक्ति
 के जो जल्दी से प्राणों का उत्क्रमण है वह मरण है ।

શંકા-ભયજનક રૂપાદિકોં કે સ્મરણ સે, કથન સે એવં દર્શન સે,-

શબ્દ અને અન્ધકારની સ્વરૂપ પર્યાલોચના રૂપ સ્મૃતિથી, સ્વરૂપ કથન રૂપ
 કથાથી દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલ (સંમોહસંભ્રમવિસાયામરણલિંગો) તેમજ
 વિવેકરાહિત્ય રૂપ સંમોહ, વ્યાકુલતા રૂપ સંભ્રમ, શોકરૂપ વિષાદ અને
 પ્રાણ વિસર્જન રૂપ મરણ આ ચિહ્નો યુક્ત (રોદ્ધો રસો) રૌદ્ર રસ હોય છે.
 તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે આ રૌદ્ર રસ ભયોત્પાદક રૂપ વગેરેના સ્મરણથી
 ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંમોહન ચિહ્નોથી જાણવામાં આવે છે મારું આ
 પ્રદેશમાં સમાગમન ઉચિત નથી, આ પ્રમાણે ચિન્તા કરવી તે વિષાદ છે.
 ગજસુકુમાલને મારનાર સોમિલ બ્રાહ્મણની જેમ ભયોદ્વિગ્ન વ્યક્તિના
 પ્રાણોનું જે જલ્દી ઉત્ક્રમણ છે, તે મરણ છે.

શંકા-ભયોત્પાદક રૂપાદિકોં સ્મરણથી, કથનથી અને દર્શનથી ઉત્પન્ન

एव, तथाऽपि पिशाचादि रौद्रवस्तु संजातत्वादस्य रौद्रत्वं विवक्षितम् । अतो न कश्चिद् दोषः । किं च शत्रुजनादिदर्शने तच्छिरच्छेदने समुद्युक्तानां छागशूकरकुरङ्गवधादिप्रवृत्तानां च यो रौद्राध्यवसायात्मको भ्रुकुटीभङ्गादिलिङ्गो रौद्रो रसोऽप्युपलक्षणत्वादत्रैव बोध्यः । अन्यथा स निराश्रय एव स्यात् । अत एवात्र रौद्रपरिणामवत्पुरुषवेष्टाप्रतिपादकमेवोदाहरणं वक्ष्यति । भयत्रस्तवेष्टाप्रतिपादकमुदाहरणं

उत्पन्न हुआ संमोहादिलक्षणोंवाला भयानक रसही होता है, फिर इसे रौद्ररस रूप कैसे कहा ?

उत्तर-यद्यपि यह आपके कथनानुसार भयानक रस ही है-तौ भी पिशाच आदि रौद्र वस्तु के देखने आदि से यह उत्पन्न होता है, इसलिये इसमें रौद्रता विवक्षित हुई है । किंच-शत्रुजन आदि के दर्शन होनेपर उनके शिरच्छेद करने में कटिबद्ध हुए व्यक्तियों के और शूकर, शूकर एवं कुरंग-हिरण-आदि जानवरों की हिंसा करने में प्रवृत्त हुए व्यक्तियों के जो रौद्र परिणाम होते हैं, कि जो भ्रुकुटी भङ्ग आदि चिह्नों से जाने जाते हैं वे भी रौद्ररस स्वरूप ही होते हैं । अतः उपलक्षण से रौद्ररस यहां पर जानना चाहिये । नहीं तो, रौद्राध्यवसाय रूप-रौद्ररस निराश्रय मानना पड़ेगा । इसीलिये रौद्रपरिणाम युक्त पुरुष की चेष्टाओं का प्रतिपादक ही उदाहरण यहां सूत्रकार ने कहा है । भय से त्रस्त हुए व्यक्तियों की चेष्टाओं का प्रतिपादन करने वाला उदा-

થયેલ સંમોહાદિ લક્ષણોવાળો ભયાનક રસ જ હોય છે, ત્યારે એને રૌદ્ર રસ રૂપ શા માટે કહેવામાં આવ્યો છે ?

ઉત્તર-જે કે તમારા કહ્યા મુજબ તો આ ભયાનક રસ જ છે છતાં એ પિશાચ વગેરે રૌદ્ર વસ્તુને જોવા વગેરેથી તે ઉત્પન્ન થાય છે, એથી આમાં રૌદ્રત્વ વિવક્ષિત છે. કિંચ શત્રુજન વગેરેના દર્શનથી, તેમજ શિરચ્છેદન કરવા માટે તત્પર થયેલ વ્યક્તિઓને અને બકરા, શૂકર તેમજ કુરંગ-હિરણ્ય વગેરે જાનવરોની હિંસા કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયેલ વ્યક્તિઓના જે રૌદ્ર રસ પરિણામ હોય છે અને જે ભ્રુકુટી-ભંગ વગેરે ચિહ્નોથી જાણવામાં આવે છે તે પણ આ રૌદ્રરસ સ્વરૂપ જ હોય છે. માટે ઉપલક્ષણથી રૌદ્રરસ અહીં જ જાણવો જોઈએ નહિતર, રૌદ્રાધ્યવસાય રૂપ રૌદ્રરસ નિરાશ્રય માનવો પડશે એથી રૌદ્ર પરિણામ યુક્ત પુરૂષની ચેષ્ટાઓનું પ્રતિપાદક ઉદાહરણ જ અહીં સૂત્રકારે કહ્યું છે. ભય સંત્રસ્ત વ્યક્તિની ચેષ્ટાઓનું પ્રતિપાદન કરનાર

સ્વયમેવાભ્યુહ્યમ્ । અતોદાહરણમાહ-રૌદ્રો રસો યથા-ધ્રુકુટીવિડમ્બિતમુખઃ-ધ્રુકુટિઃ
 =ક્રોધાદિના કલાટસંકોચનં તથા વિડમ્બિતં=વિકૃતી-ભૂતં મુખં यस્ય સ તથા,
 પુનશ્ચ-સન્દષ્ટોઽષ્ઠઃ-સન્દષ્ટઃ=દન્તૈર્-દૃષ્ટ ઓષ્ઠો યેન સ તથાભૂતઃ, इति=અતશ્ચ-
 રુધિરાકીર્ણઃ-રુધિરૈઃ આકીર્ણઃ-શોણિતસંકુલો હે भीमरसिन।-भीमं=ભયંકરં
 रसितं यस्य तत्संबुद्धौ,-હે ભયજનકશબ્દકારિન્ ! त्वम् असुरनिभः=दैत्य इव पशुं
 हंसि, अतो हे अतिरौद्र=अतिशयरौद्ररूपधारिन् । त्वं रौद्रोऽसि=रौद्रपरिणामयुक्तो-
 ऽसीति नरकनिगोदादिदुःखं भोक्ष्यसे ॥ सू० १७३ ॥

હરણ તો અપને આપ જાન લેના ચાહિયે । રૌદ્રરસ કા જ્ઞાન જિસપ્રકાર
 સે હો સકતા હૈ સૂત્રકાર (રોદ્રો રસો જહા) इन पदोंद्वारा उसी प्रकार के
 उदाहरणद्वारा प्रकट करते हैं-जैसे-(भिड्डी विडम्बियमुहो संदष्टोद्वय
 रुधिरमाकिण्णो) पशुहिंसा में निरत बने हुए किसी हत्यारे मनुष्य से
 कोई धर्मात्मा मनुष्य यह कह रहा है कि अरे ! यह तेरा मुख इस
 समय ध्रुकुटी से विकरालबना हुआ है । क्रोधादिक के आवेग से तेरे ये
 दांत अधरोष्ठ को डस रहे हैं । खून से तेरा शरीर लथ पथ हो रहा
 है (भीमरसिय) जो तेरे मुख से शब्द निकल रहे हैं, बड़े भयावने हैं ।
 अतः महाभयजनक शब्द बोलने वाले तुम (असुरनिभो) असुर जैसे
 बने हुए हो और (पशुं हणसि) पशुकी हत्या कर रहे हो । अतः (अह-
 रोह) अतिशय रौद्ररूपधारी तुम (रौद्रोऽसि) रौद्रपरिणामों से युक्त होने
 के कारण रौद्ररस रूप हो-सो याद रखो, नरकनिगोद आदि के दुःखों
 को भोगोगे ॥ सू० ૧૭૩ ॥

ઉદાહરણ તો પોતાની મેળે જ જાણી લેવું જોઈએ. જે રીતે રૌદ્ર
 રસનું જ્ઞાન થઈ શકે છે હવે સૂત્રકાર (રોદ્રો રસો જહા) તે પ્રમાણ આ પદો
 વડે ઉદાહરણો પ્રસ્તુત કરીને સ્પષ્ટ કરે છે. જેમ કે-(ભિડ્ડી વિડમ્બિયમુહો
 સંદષ્ટોદ્વયરુધિરમાકિણ્ણો) પશુ હિંસા માટે તત્પર થયેલા કોઈ ધાતક
 માણસને કોઈ ધર્માત્મા પુરૂષ આ પ્રમાણે કહે કે અરે ! આ તારું મોં
 હમણાં ધ્રુકુટીઓથી વિકરાલ બની રહ્યું છે-ક્રોધ વગેરેના આવેગથી તારા દાંત
 અધરોષ્ઠાને લીંસી રહ્યા છે તારું શરીર લોહીથી ખરડાઈ રહ્યું છે. (भीमर-
 सिन) તારા વચનો અતી ભયોત્પાદક છે. એથી મહાભયજનક શબ્દો બોલ-
 નાર તું, (असुरनिभो) असुर જેવો થઈ ગયો છો. અને (पशुं हणसि) पशुની
 हत्या કરી રહ્યો છો. એથી (अहरोह) अतिशय रौद्र रूप धारीतું (रौद्रोऽसि)
 रौद्र-परिणामથી युक्त હોવા બદલ रौद्ररस रूप છો તો તું याद রাখ કે
 नरकनिगोद वगैरेના दुःखો ભોગવવા પડશે. ॥ सू० ૧૭૩ ॥

અથ પશ્ચમં ત્રીડનકરસં સલક્ષણં નિરૂપયતિ—

મૂલમ્—વિણઓવચારગુજ્ઞગુરુદારમેરાવઙ્કકમુપ્પણ્ણો ।
વેલણઓ નામ રસો, લજ્ઞાસંકાકરણલિંગો ॥૧૦॥ વેલણઓ રસો
જહા—કિં લોઙ્ગયકરણીઓ લજ્ઞણી અતરંતિ લજ્ઞયામુત્તિ । વારિ-
જ્ઞમ્મિ ગુરુયણો પરિવંદઙ્ગ જં વહુપ્પોત્તં ॥૧૧॥ સૂ૦ ૧૭૪ ॥

છાયા—વિનયોપચારગુહ્યગુરુદારમર્યાદાવ્યતિક્રમોત્પન્નઃ । ત્રીડનકો નામ
રસો લજ્ઞાશઙ્કાકરણલિંગઃ ॥ ત્રીડનકો રસો યથા—કિં લૌકિકકરુણ્યા લજ્ઞજ્ઞીય-
તરં લજ્ઞયામીતિ । વારિજ્ઞે ગુરુજનઃ પરિવન્દતે યત્ વધુપોતમ્ ॥ સૂ૦ ૧૭૪ ॥

ટીકા—‘વિણઓ’ इत्यादि—

વિનયોપચારગુહ્યગુરુદારમર્યાદાવ્યતિક્રમોત્પન્નઃ—વિનયોપચારઃ—વિનય-
યોગ્યે=માતાપિત્રાદિગુરુજને વિનયકરણમ્, ગુહ્યં=રહસ્યમ્, ગુરુદારમર્યાદા=પિતૃ-
વ્યકલાચાર્યાદિ ગુરુજનમાર્યાભિઃ સહ ઔચિત્યેન વર્તનમ્, એતેષાં દ્વન્દ્વઃ, તેષાં
વ્યતિક્રમઃ=વિપર્યયસ્તસ્માદુત્પન્નઃ—સંજાતઃ, તથા—લજ્ઞાશઙ્કાકરણલિંગઃ—લજ્ઞા=

અથ સૂત્રકાર પાંચવે ત્રીડનક રસ કા લક્ષણ કો કહેતે હુવ
કથન કરતે હૈ—“વિણઓવચાર ગુજ્ઞ” इत्यादि ।

શબ્દાર્થ—(વિણઓવચારગુજ્ઞગુરુદાર મેરાવઙ્કકમુપ્પણ્ણો) વિનય
કરને કે યોગ્ય માતા પિતા આદિ ગુરુ જનોં કી વિનય કે વ્યતિક્રમ-
ઉલ્લંઘન—સે મિત્રાદિજનોં કી ગુપ્ત વાર્તા આદિ રૂપ રહસ્ય કો અન્યજનો
કે સમક્ષ પ્રકટ કરને સે તથા પિતૃવ્ય—ચાચા, एवं કલાચાર્ય આદિ
માન્યજનોં કી ધર્મપત્નિયોં કે સાથ ઔચિત્યપૂર્ણ વ્યવહાર કો અતિક્રમ
કરને સે ત્રીડનક રસ ઉત્પન્ન હોતા હૈ । (લજ્ઞાસંકાકરણલિંગો)

હવે સૂત્રકાર પાંચમા ત્રીડનક રસનું લક્ષણસહિત કથન કરે છે—

“વિણઓવચારગુજ્ઞ” इत्यादि—

શબ્દાર્થ—(વિણઓવચારગુજ્ઞગુરુદારમેરાવઙ્કકમુપ્પણ્ણો) વિનય કરવા
યોગ્ય માતાપિતા વગેરે ગુરુઓની સાથે અવિનયપૂર્ણ વ્યવહાર કરવાથી,
મિત્ર વગેરેની ગુપ્ત વાત વગેરે રૂપ રહસ્યને ખીજાઓની સામે પ્રકટ કરવાથી
તેમજ પિતૃવ્ય (કાકા) અને કલાચાર્ય વગેરે માન્યજનોની ધર્મપત્નીઓ સાથે
ઔચિત્યપૂર્ણ વ્યવહારના અતિક્રમ કરવાથી આ ત્રીડનક રસ ઉત્પન્ન થાય
છે. (લજ્ઞા સંકા કરણલિંગો) લજ્ઞા અને શંકા ઉત્પન્ન થવી તે આ રસનું

શિરોઽધોઽવનમનાદિરૂપા, શૃંગ્લા=માં ન કશ્ચિત્ કિશ્ચિદ્ વદે? દિતિરૂપા, તયોઃ
 કરણ=વિધાનં લિંગ્લ=લક્ષણં यस્ય સ તથાભૂતો વ્રીડનકો નામ રસો ભવતિ । અયં
 ભાવઃ—વિનયયોગ્યાનાં માતાપિત્રાદિપૂજ્યજનનાં વિનયોપચારવ્યતિક્રમે સતિ
 સજ્જનસ્ય પશ્ચાદ્ વ્રીડા પ્રાદુર્ભવતિ—અહો ! મયા કથં માતાપિત્રાદીનામપમાનઃ
 કૃતઃ ? इति, તથા—સુહૃદાં રહસ્યસ્ય અન્યજનસન્નિધૌ કથને પશ્ચાદ્ સજ્જનસ્ય
 વ્રીડા ભવતિ—કથં મયા સુહૃદો રહસ્યમન્યજનસન્નિધૌ નિવેદિતમ્ ? इति, તથા—
 તથા—પિતૃવ્યકલાંચાર્યાદિગુરુજનનાં માર્યાણાં શીલભંગે કૃતે સતિ પશ્ચાદ્ વ્રીડા
 સમુત્પદ્યતે—અહો ! મયા દુરાત્મના કિમિદં દુષ્કૃતં કૃતમ્ ? इति इत्येवं રુપેણ
 વ્રીડનકો રસઃ સમુત્પદ્યતે । તથા ચ—શિરોઽધોઽવનમનાગત્રસંકોચરૂપા લજ્જા, માં
 લજ્જા ઓર શંકાકરનાં યે હસ રસ કે ચિહ્ન હોતે હૈં । એસાં (વેલણઓ
 નામ રસો) યહ વ્રીડનક નામ કા રસ હોતા હૈ । તાત્પર્યં હસકા યહ
 હૈ કિ—વિનય યોગ્ય પૂજ્ય માતા પિતા આદિ ગુરુજનોં કા યથાયોગ્ય
 વિનયોપચાર જય ઉલ્લંઘિત હો જાતા હૈ, તય સજ્જન પુરુષોં કો વાદ મેં
 લજ્જા ઓતી હૈ । વે વિચારતે હૈં કિ અરે ! હમને કયોં માતા પિતા
 આદિ જનોં કા અપમાન કિયા હૈ ? તથા અપને મિત્રજનોં કા રહસ્ય
 જય સૂતરે વ્યક્તિયોં કે પાસ પ્રગટ કરતા હૈ, તય વાદ મેં હસ
 ઉદ્ઘાટનકર્તા સજ્જન કો લજ્જા ઓતી હૈ ઓર વહ સોચતા હૈ કિ—
 કયાં મેને દુસરોં કે સમક્ષ અપને મિત્ર કે રહસ્ય કા ઉદ્ઘાટન કિયા ?
 તથા—પિતૃવ્ય ; કલાચાર્ય આદિ ગુરુજનોં કી માર્યાઓં કા શીલભંગ કર
 વેને વાં મનુષ્ય કો વાદ મેં વ્રીડા ઉત્પન્ન હોતી હૈ । વહ સોચતા હૈ—સુહૃ
 દુરાત્મા ને યહ દુષ્કૃત કયોં કિયા ? હસ પ્રકાર સે યહ વ્રીડનક રસ
 ઉત્પન્ન હોતા હૈ । શિર કો નીચા નમાના શરીર કો સંકુચિત કરના હસ

ચિહ્ન છે. એવો વ્રીડનક નામે રસ હોય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે કે વિનય
 યોગ્ય પૂજ્ય માતાપિતા વગેરે ગુરુજનો સાથેના ઉચિત વિનયોપચાર ન્યાયે
 સજ્જનો વડે ઉલ્લંઘિત થાય છે ત્યારે તેમને લજ્જાની અનુભૂતિ થાય છે.
 તેઓ વિચાર કરે છે, કે ‘અરે ! અમે માતાપિતા વગેરેનું અપમાન કર્યું
 છે.’ તેમજ માણસ પોતાના મિત્રોની શુભ વાત ન્યાયે બીજાને કહે છે ત્યારે
 તેને શુભ વાત કહ્યા બાદ લજ્જાની અનુભૂતિ થાય છે અને તે વિચાર કરે
 છે કે ‘અરે ! મેં દુરાત્માએ આ કામ શું કામ કર્યું ?’ આ પ્રમાણે તે
 વ્રીડનક રસ ઉત્પન્ન થાય છે લજ્જામાં મસ્તક નીચે થયું અને શરીર સંકુચિત

कश्चित् कश्चित् किमपि कथयिष्यति तु न? इत्येवं सर्वत्र या मनसोऽभिप्रेक्षा सा शङ्का, तयोः करणं=निष्पादनमेवास्य लक्षणमिति । अस्योदाहरणमाह-व्रीडनको रसो यथा-लौकिककरण्याः=लौकिकक्रियायाः परं लज्जनीयतरम्=अतिशयलज्जो-स्पदं किमस्ति? नातः परं किमपि लज्जास्पदमस्तीत्यर्थः, इत्यतोऽहं लज्जे । लज्जायां हेतुमाह-यत्=यस्मात् कारणात् वारिज्जम्मि देशी शब्दोऽयम्, विवाहे वधूवरयोः प्रथमसंगमे जाते 'वारिज्जम्मि विवाहे इत्यर्थः गुरुजनः=श्वश्रुश्वशुरादिः वधूपोतं=स्तुषापपरिधानवस्त्रं परिवन्दते=नमस्करोति । अस्य गाथायां अवतरणमेवं बोध्यम्-कस्मिंश्चिद् देशेऽयं व्यवहारोऽस्ति, यत् वधूवरयोः प्रथम-

रूप 'लज्जा' होती है । 'मुझसे कोई कुछ कहेगा तो नहीं?' इस प्रकार सर्वत्र जो मन में आशंका बन जाती है उसका नाम 'शंका' है । लज्जा और शंका इनका उत्पन्न करना ही इस व्रीडनक रस के लक्षण हैं । इसका ज्ञान जिस प्रकार से होता है, सूत्रकार उस प्रकार को (वेलणओ रसो जहा) इन पदों द्वारा प्रकट करने की सूचना देते हैं । वे कहते हैं कि-'यह व्रीडनक रस इस प्रकार से है ।' जैसे-(किं लोइयकरणीओ लज्जणीअतरं ति लज्जया मुत्ति) इस लौकिकक्रिया से अधिक और लज्जास्पद बात क्या हो सकती है ? मैं तो इससे बहुत लजाती हूँ । (वारिज्जम्मि गुरुजणो परिवंदइ जं बहुप्पोत्तं) वधूवर के प्रथम संगम होनेपर गुरुजन-सास ससुर आदि-जो वधूपोत को-बहु द्वारा परिधृत वस्त्र की प्रशंसा करते हैं । इस गाथा का अव-तरण इसप्रकार से है-किसी देश में ऐसे चाल है-कि 'जब वधूवर का

करवु' थाय छे 'भने कोछ क'छ कडेशे तो नहीं?' आ-प्रमाणे भनमां जे आशंकाओ उत्पन्न थाय छे ते 'शंका' छे लज्जा अने 'शंका' उत्पन्न थवी तेज व्रीडनक रसनु' लक्षण छे आ रसनु' ज्ञान डेवु' डोय छे, सूत्रकार ते विषयमां कडे छे के 'आ व्रीडनकरस' आ प्रमाणे छे, जेभ के (किं लोइयकरणीओ लज्जणीअतरं ति लज्जया मुत्ति) आ लौकिक व्यवहारथी वधारे क'छ लज्जास्पद बात थछ शके छे ? 'भने तो अनाथी भडुज शरभ आवे छे, ' (वारिज्जम्मि गुरुजणो परिवंदइ जं बहुप्पोत्तं) भने तो अनाथी भडुज शरभ आवे छे (वारिज्जम्मि गुरुजणो परिवंदइ जं बहुप्पोत्तं) वधू-वरना प्रथम-समागम पछी गुरुजना-सासुससरा वगेरे-वहुओ पडेरेला वस्त्रना वभाषु करे छे, आ गाथानु' अवतरण आ प्रमाणे छे-कोछ ओछ

सङ्गमे यदि वध्वा निवसनं शोणितामिषिक्तं भवति, तदा सा पूर्वमकृतसंगमास्तः सती वर्तते इति लोका मन्यन्ते । तस्यास्तद्रक्तारुणितं वसनं तत्सतीत्वख्यापनार्थं प्रतिगृहे भ्राम्यते । तस्याः श्वशुरादयो गुरुजना बहुमानपुरस्सरं तद्वस्त्रं वन्दते । अमुं देशाचारमनुसृत्य कस्याश्चिद्वध्वास्तथाविधं निवसनं प्रतिगृहं नीयते गुरुजनैश्च तद्वन्द्यते । तद् दृष्ट्वा वधूः स्वसखीं वदति - 'किं लोइयकरणीओ' इत्यादि ॥ सू. १७४ ॥
इति श्री विश्वविख्यात जगद्वल्लभादिपदभूषित बालब्रह्मचारी 'जैनाचार्य' पूज्यश्री घासीलालव्रतिविरचिता "अनुयोगद्वारसूत्रस्य" अनुयोगचन्द्रिकाख्यायां टीकायां
प्रथमो भागः समाप्तः

सुहागरात्रि में प्रथम संगम होता-है-तब उस संगम में-यदि वधूका पहिरा हुआ वस्त्र-खून से युक्त होता तो, उससे वह ऐसी जानी जाती है कि-‘यह पहिले अकृतसंगमा रही है अतः सती है । ऐसा लोग मानते हैं । उसके उस रुधिररक्त-वस्त्र को हर एक घर में उसके सतीत्व के ख्यापन के लिये घुमाया जाता है । उसके श्वशुर आदि गुरुजन बहुमान पुरस्सर उस वस्त्र की प्रशंसा करते हैं । इसी देशाचार को लेकर किसी वधू के उस प्रकार के वस्त्र को गुरुजनों द्वारा वंदित होता हुआ देख-कर किसी वधू ने अपनी सखी से ऐसा कहा है-कि” किं लोइयकरणीओ इत्यादि । ॥ सू० १७४ ॥

जैनाचार्यश्री घासीलालजीमहाराजकृत 'अनुयोगद्वार' सूत्र की अनुयोगचन्द्रिकाटीका का प्रथम भाग समाप्त

देशमां ओवी प्रथा छे के न्यारे सुहागरात्रिमां वधूवरने। प्रथम-सभागम आय छे त्यारे ते संगममां ले वधूओ पड़ेरेहुं वस्त्र दोहीवाणुं यध नय छे तो तेथी ओम मानवामां आवे छे के ते श्री पड़ेला अकृतसंगमां रही छे. ओथी ते सती छे. ओवुं दोहो माने छे तेथी वधूना ते दोहीथी भरडायेला वस्त्रने तेना सतीत्वनी प्रसिद्धि भाटे दरेके दरेक घरमां अताववामां आवे छे तेना श्वशुर वगेरे गुरुजनो नारे सन्मानपूर्वक ते वस्त्रोना भूषण वभाषु करे छे. आ नतना लोकान्यारे अनुलक्षिने डोह ओक वधूना वस्त्रने गुरुजनो बडे प्रशंसित यतुं लेधने ते वधूओ पोतानी सखीने आ प्रभावे कहुं छे के-
“ किं लोइयकरणीओ इत्यादि ” ॥ सू० १७४ ॥

जैनाचार्य श्री घासीलालजीमहाराजकृत 'अनुयोगद्वार सूत्र' नी अनुयोग-चन्द्रिकाटीकानो पड़ेला भाग समाप्त.

